

प्रतिस्थल

१. गोस्वामी श्याम मनोहर
६३, स्वस्तिक मोसायटी,
४ बा रस्ता, जुहू स्कीम,
बम्बई-४०० ०५६.
२. श्री वल्लभ विद्यापीठ,
श्री विदुलेशप्रभुचरणाश्रम ट्रस्ट,
बैभव को. ऑफ. सोसायटी,
पूना-बेंगलोर रोड,
कोल्हापुर, महाराष्ट्र

मूल्य : अमृत्यवितरणार्थ
द्वयः प्रकाशन वर्ष : वि.सं. २०४३

मुद्रकः

गुजराती पब्लिकेशन्स,
३०८, हनुमान बिल्डिंग,
सार. गेट स्ट्रीट, रिजर्व बैंक के गणीय,
फोर्ट, बम्बई-४०० ००९.

प्रकाशकीय

जयति श्रीवल्लभाचार्यो जयति च विदुलेश्वरः प्रभुः श्रीमान्।

पुरुषोत्तमरश्च तैश्च निर्दिष्टा पुष्टिपद्धतिर्जयति।।

अतीव हर्षक विषय है कि एतद्द्वारा श्री मद्भागवतके प्रथम तथा द्वितीय स्कन्धोंकी महाप्रभु श्रीमद्वल्लभाचार्यचरण द्वारा प्रणीत सुबोधनी टीक तथा उसपर व्याख्यानतया श्रीपुरुषोत्तमजी द्वारा विरचित प्रकाशके पुनर्मुद्रण का सुवधात हो रहा है, वैसे तो परमभागवत श्रीकृष्णशंकर शास्त्रीजीने हाल ही में इन्हे अपने अनेकटीकोपत संस्करणके प्रकाशित किया ही था, उस निरतिशय अभिमान्दनीय भगीरथ प्रयासोपम संस्करणके स्वाभाविकतया अतिबृहत्काय होनेके कारण और केवल सुबोधनीरसास्वादानार्थ तत्पर अध्येताओंके लिये उसके सुविधाजनक न होनेसे, इस लघुकाय संस्करणकी उपयोगिता अनुकतासिद्ध है.

हमें खेद है कि पुनः इस नूतन संस्करणमें भी हम उन अप्रकाशित टीकाओंको समाविष्ट नहीं कर पाये है, जो प्रथम संस्करणके प्रकाशित होते समय प्रकाशित हो नहीं पाई थी. इनमें प्रमुखतया लेखकार श्रीवल्लभजी, चाचा गोपेशजी तथा श्री गोबुध्नोत्सवजी द्वारा विरचित टीकाओंको गिनाया जा सकता है. इन टीकाओंके अद्यावधि अमुद्रित होनेके कारण ऑफसेट प्रोसेस सुकर न होनेसे यह न्यूनता क्षम्य है.

प्रस्तुत संस्करण पूर्वप्रकाशित संस्करणोंका ही यथावत् मुद्रित रूप है, एकरूपता लानेके लिये केवल आकार हमने छोटा बना दिया है.

प्रथम तथा द्वितीय स्कन्धोंकी सुबोधनीके अद्य संस्करण, वि.सं. १९७१ तथा १९७६ में हमारे पितामह गोस्वामी श्रीगोकुलनाथजी महाराज द्वारा संचालित श्रद्धाद्वैत सिद्धान्तकार्यालय (बड़ा मन्दिर, बम्बई) की ओरसे प्रकाशित हुये थे. इनका सम्पादन सम्प्रदायके उद्भट्टविद्वान् भट्ट श्रीवल्लभ शर्माजीने किया था.

गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजी-विरचित प्रथम-स्कन्धीय-सुबोधनी-प्रकाशके अद्य संस्करणदे सम्पादक थे. स्वनामधन्य श्रीमूलचन्द तेलीवाला तथा द्वितीयस्कन्धीय प्रकाशका सम्पादन विद्वान् श्रीभीमनलाल शास्त्रीजीने किया था. दोनोंका प्रकाशन ग्रन्थकर्ता श्रीपुरुषोत्तमजी की गादी (तृतीय/२ गृहः सुरत) को अपने लोकविभूत वैदुष्यसे विभूषित करनेवाले गोस्वामी श्रीब्रजरत्नलालजी महाराजके पोस्ताहन एवं तत्त्वाधान में श्रीवात्कृष्ण श्रद्धाद्वैत महासभाने प्रकाशित करवाया था. इन सभी प्रकाशक-सम्पादक आदि महानुभावोंके प्रति हम अपनी हार्दिक कृतज्ञता प्रकट करते हैं.

आज पारस्परिक पीठस्पर्धा तथा द्वय्याधि-उपार्जन के हेतु छुप्पनभोग के दिखावटी सामग्री प्रदर्शनोंके दलदलमे सम्प्रदायको दुबाने के षड्यन्त्र जब तीव्र वेगसे गतिशील है, तब इन ग्रन्थोंके प्रकाशनके बारे में किन्हीं महानुभावोंका यह मनोभाव कि यह समय-शक्ति-द्रव्यक अपव्यय है, सहजतया समझमें आनेवाली बात है. हम न तो इन आलोचकोंका समाधान करना चाहते हैं और न हमें ये आक्षेप हतोत्साह ही कर पाते हैं. एक ही बीस बचनानुत्तकार गोस्वामी श्रीगिरधरजी महाराजके ये उद्गार हमें तो सर्वसमाधानकारक लगते हैं, "और अब तो श्रीगोबर्धनधरजी लीला ऐसी हैं जो लीला लाल गोबर्धन धरकी!... तो ईश्वर हू काल को ग्रहण न करे तो और कौन करे? तासों कलियुग को सम्मान राख्यो है. और श्रीमदाचार्यकी कथा इच्छु तो जानी नाहि परत है!" बुद्धिभ्रंशककृष्णस्य षड्यन्त्रं प्रसीदतु.

गोस्वामी श्याम मनोहर

फाल्गुन शुक्ल
प्रतिपदा वि.सं. २०४३

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
१. प्रथम स्कन्ध सुबोधनी	१-३००
२. श्रीमद्भागवत प्रथम स्कन्ध श्लोकानुक्रमणिका	१-७
३. द्वितीय स्कन्धसुबोधनी	१-११०
४. श्रीमद्भागवत द्वितीय स्कन्ध श्लोकानुक्रमणिका	१-४
५. प्रथम स्कन्धसुबोधनीप्रकारा	१-११२
६. द्वितीय स्कन्धसुबोधनीप्रकारा	१-१६४

प्रकाशकानां क्लेशऽयं समयो यत्प्रकाशयमानेषु पुलकेषु तस्मात्प्रथमतः प्रियविरचेनपरस्व प्रस्ताव-
नामिषवृत्तवन्त्याऽऽवेदन्त्याऽऽदितः संयोजनम् । आचार्यकण्ठेदसोपयिकमिति । किन्तु नित्विलस्वा-
ऽपि प्रकाशयमानस्य प्रबन्धस्य यावन्मवांशनाऽनवधारणं साहसमेव तावत्प्रियये लेखनीयमिदम् ।
इदमेवाऽत्र निदानं यच्छ्रीमत्याः सुवेधिण्याः प्रथमस्कन्ध परमेषाऽऽयानेन संश्लेष्य प्रकाशयन्तेऽपि
न प्रस्तावनातः क्वाथारयान आत्मानम् । श्रीमद्भागवतचरणकण्ठेन समस्तयास्य प्रकाशन-
सौभाग्यलाभे तु यत्सत्यमुपहरिष्यामीं यथावुद्धिं त्विस्तुता प्रस्तावनाम् ।

एतावन्नुनरत्र निवेद्यामो यन्त्रोपनायाऽस्य पञ्च पुलकान्यस्माभिरुपलब्धानीति तदधिपतवः
सहस्रशो धन्यवादानर्हन्तीति । तत्र प्रथमं श्रीमद्भारतमनामपुलकालयम् यत्कमञ्जया सह्यतेऽ-
स्मानिः । द्वितीयं विदितवैदुष्यवैभवाणां श्रीमद्भारतमदमदानुभावानां यत्रयपुनरुद्गताच्छ्रीमतः
सवार्जयसिंहमहोदयाचैरुपलब्धम् । अस्माभिश्च तत्काल एव समुद्रादिनाया अनुज्ञायाः श्रीमदा
यमुनायाः सकाशादधिगतम् । यत्र स्वयञ्ज्ञानमम्यरनामावहति । तृतीयं मोहमयीम्यङ्गुहमन्दिग-
धिपतिश्रीमद्भोक्कुलनाथगोस्वामिचरणमहोदयानां यत्र गसञ्जमित्साकमभ्युपगतः । तृण्य भंभाने
वृन्दावने ह्युद्विष्टं समटीकोपेतं यत्किल पञ्चञ्जयाऽस्माभिरनिलप्यते । पञ्चममममपितःमह-
श्रीमद्भलदेवभट्टचरणानां यदस्माकं सिवृज्यैः श्रीमद्भोवर्द्धनमदृष्टादैर्वितीर्णम् । यत्र ऋसञ्जया
परिगृह्यतेऽस्मानिः ।

यथा च पञ्च पुलकान्येतान्युपलब्धान्येवं गोस्वामिश्रीमद्भागवतीशलाहजीमहाराजेभ्योऽप्येकम-
धिगतम् । पञ्चमिरेव कथमपिःनिर्वाहे तु नैतत्परिग्रहीतं शोधकमणि । एवमपि करुणापूर्वान्तराणां तेषां
सर्वेषांऽपि प्रशंसनीयः साम्प्रदायिकसेवासमुत्साह इति सहस्रशस्तेभ्यो भव्यवाताः ।

सिद्धांशे—

महेश्वरलक्ष्मणम्भा,

कविः, काव्यरत्नाकर, कविप्रदामजे,

बुधार्थचन्द्रिका, कविरत्नम् ।

विज्ञप्तिः ।

व्यभिचरपत्रेण्यथमरुक्ते यत्रस्वावनासिपुवाच्यस्याऽऽवेदवत् प्रकाशकसमयमात्रेणऽव्याचर्यक-
तेऽपि समसायाः श्रीसुबोधिनाः प्रकाशनसौभाग्यलाभे वदुपहरिष्याम इति ।

विशेषस्तु—अबलवमेनोदरामयेन क्षणमप्यलक्षसौरभ्येन चिरस्य विस्मृता इव सर्वेऽपि ज्ञापारा
इति द्वितीयस्कन्धमकारोऽपि महदेव विलम्बितं जनेनाऽनेन । अधुना तु विलम्बासहिष्णुतां साध-
दायिकानां विश्वोत्सव बुद्धाऽऽमयाचिता च कर्षकोभनादिसमस्तऽथापाराभागेकाकिनाऽऽशक्यानुष्ठानत्वे
सकृत्स्वयं प्रथमं संसोम्य वर्णमयकैः कृतानां वरप्रलाप्रायानां शोचने,—कर्मण्यस्मिन् परिगिष्ठितान्
पणशीकरोपाह्लाच्छ्रीवासुदेवशास्त्रिमहाभागान्वाकम्बिति ।

स्कन्धत्रयाऽयं चतुर्भिः पुलकैः शोषितः । तत्र कश्चकसञ्ज्ञं त्रयं श्रीमद्बालकृष्णशुद्धाद्वैतपुस्तकाल-
क्षम् । अन्यच्छ्रीचन्द्राचनसुद्वितम् ।

प्रथमः—

महेश्रीबलभद्रसम्मो,

क. ०. ०. ०. ०. ०. ०. ०. ०.

वेदान्तविद्यालयाः ।

श्रीगोवर्द्धनोत्तरणधाराय नमः ।

श्रीबालकृष्णाय नमः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

श्रीभागवतपञ्चाध्यायमकाशनपरावणाय नमः ।

श्रीपितृभक्तितत्त्वप्रचारसुविचारकाय नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुशुभितमूर्तिश्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणपरिचित्ता

श्रीसुबोधिनी ।

(प्रथमस्कन्धः)

बन्दे श्रीकृष्णदेवं सुरनरकमिदं वेदवेदान्तवेद्यं
लोके भक्तिप्रसिद्धौ यदुकुलजलने मादुरासीदपारः ।
यस्याऽऽसीदुपमेव त्रिसुवननरणे भक्तिवच स्वतन्त्रं
शास्त्रं रूपं च लोके प्रकटयति मुदा यः स नो द्युतिहेतुः ॥ १ ॥
कर्ता ज्ञः सकलस्य यो निगमभूः सर्वस्वरूपोऽपि स-
न्सर्वस्याऽपि विचारणो विजयने निर्दोषसर्वेष्टदः ।
यो लीलाभिरनेकधा वितनुते रूपं निजं केवलः
सोऽयं वाचि ममाऽस्तु पूर्णगुणम् ; कृष्णावतारः पतिः ॥ २ ॥
श्रीमद्ब्रह्मभक्तिद्वीशाविलसत्संशान्धिपूर्णन्द्वे
श्रीगोपीपनिचिन्दने सुमनसि ब्रह्माद्युनत्यन्दिने ।
श्रीमल्लक्ष्मणमहेश्वरिरिति यन्नामाऽखिलाऽऽसीष्टदं
तस्यै तानमहाशयाय हरये कुर्मो नमः सिद्ध्ये ॥ ३ ॥
श्रीमद्भागवतागमः सुरतकलोकैः फलत्वं गतो
भाषाभेदविभेदतत्त्वमपि स्याशो विरुद्धं महत् ।
भक्त्यंशो फलता प्रमाणसुबले वेदन्वमर्थे पुनः
स्कन्धैर्द्वैशामियुतः सुरनरः शास्त्राद्विबुद्धिद्वयम् ॥ ४ ॥
अयं तस्य विवेऽचितुं न हि विमुक्तैश्चानरात्काकपते-
रन्यस्तत्र विधाय मासुपगतुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः ।
दम्बाऽऽज्ञां च कृपाबलोकनपदुयस्मादतोऽहं बुदा
गदायं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम् ॥ ५ ॥
लक्षणां नैव बह्वयामि न न्युनादन्यपूरणम् ।
आर्थिकं तु प्रबह्वयामि परोक्षकथनादने ॥ ६ ॥

श्री-
गो-
वर्ध-
न-
स्य
'इति
वती ।
मादि-
तेमङ्ग-
कला-
म्यम् ।
धेनोः
अनेन
, शब्द-
त्वं पर-
दाष्टुः ।
। अन्वे-
नुक्ताभ-
सदावपि
कश्चिते-
प्रसङ्ग-
भासते ।
वगलार-
इ इति ।
केः प्रयो-
बु निमि-
गदित्युक्तं
में केषुच
रूपमेव,
राडन्वर्गतः
। एतवता
कारणत्वं
। प्रकाश-
त्वे सूत्र-
विज्ञाः ।
। पुराणं
त्वं यो वै

अविरोधेन सप्तानामर्धानामिह मङ्गलिः ।
उत्सोत्तरदीर्घैर्लघुं वाच्यं सङ्काचतः परम् ॥ ७ ॥
भाषाप्रयविरोधश्च कल्पभेदात्समाहितः ।
भाषाप्रयविभेदश्च लक्षणैर्ज्ञानैश्च पुनः ॥ ८ ॥
अर्थत्रयं तु बक्ष्यामि निबन्धेऽस्ति चतुष्टयम् ।
अत्र सन्तः स्वसन्तोषैराज्ञां यच्छन्तु सिद्धये ॥ ९ ॥

अथ व्याख्या—

भागवदाज्ञया भक्तिजनिकां संहितामात्मभाषणः शिक्षार्थं महत्त्वात्कारण्यभावेन प्रथमं गायत्र्यर्थ-
मुपनिषत्तथ—

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चाऽर्थेष्वभिन्नः स्वराद्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकत्रये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिधृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाप्ता स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

जन्माद्यस्येति । अत्र हि श्लोकजयाऽऽसङ्गतिः । कथारूपं हि भागवतम् । तत्तु "नैमित्तिक"-
ध्यादिना निरूप्यते । तयोच्यते । "यत्राऽधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्मविस्तरः । हृदा-
सुरबोधेन तद्भागवतमिच्छते" ॥ यथा हि यजान्मको हृद्यस्वधेन यज्ञाः प्रवृत्ता
वेदे निरूपितास्तथाऽत्रापि 'सत्त्व्यान्मको हृद्यस्वधेन निरूपणनाऽत्र भक्तिः प्रवर्तिष्यते । गाय-
त्री हि वेदमाता, वेदत्रयार्थप्रतिपादिका भवति । तदर्थं भागवते, प्रथमं बीजार्थं निरूप्यते । यथा
वेदस्तथा भागवतमिति । एकबीजत्वम् । अतो गायत्र्यर्थनिरूपणेन वेदविरोधो, वेदा-
होर्बल्यं च परिहृतम् । किञ्च । यथा हि वेदे, यज्ञियाः पदार्था योजयधर्मणाऽनुयुक्तं फल-
साधनसंहितास्तथाऽत्रापि योगजधर्मेण व्यासख्यमनुभूतवान्—युरुषो, मायया बन्धो, मो-
चनं भक्तिहेतुकमिति । "अपदयत्पुरुषं पण्यं" मित्यादिना । एषा हि समाधिभाषा । तत्र
हि पुरुषपथो मत्कान्वेव । "साहाय्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽपिकः । स्नेहो भक्ति-
रिति श्रोक्तस्तथा मुक्तिर्नचाऽन्यथे"ति वैष्णवतत्त्ववचनानामाहाय्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः सर्वतो-
ऽपिकस्नेहो भक्तिः । सुदृढः सर्वतोऽपिकस्नेहस्त्यागम्येन ज्ञाने भवति । साहाय्यज्ञानान्तु सहायिभिः ।
तत्र इयं साधयितुमेषा भागवतसंहिता । यथा हि यज्ञा, ब्रह्माऽऽत्म्यागतिश्च, काण्डव्याप्योऽन्वो-
हेतुभूतस्याऽत्र इयमपि भक्तिहेतुरिति निरूपयितुं गायत्री बीजं, वेदो ब्रह्म, भागवतं फलमिति
निरूप्यते । अत्र काण्डव्याप्यार्थनिष्ठाऽप्यफलवृक्ष इव व्यर्थ इति भागवतारम्भः । तत्र श्लो-
कत्रयेण निरूप्यते । यद्यपि प्रणवो व्याहृत्यप्यत्र तथा भवन्ति, तथापि तेषामर्थः सृष्टेरेते, गाय-
त्रीषु च निरूप्यते । किञ्च । अद्युपस्थाने हि गायत्री नियुक्ता । "तत्सचिनुर्वरेण्यमित्याह प्रसूत्या" इति । तथा मन्त्रेहादिनिर्वाण च— "गायत्र्याऽस्मिन्मन्त्रिना आप ऊर्ध्वं विश्विपन्ती" ।
त्यादिना । तेन निश्चितं वाक्प्रसवार्थं, गायत्र्या भागवदुपस्थानं कुर्वणो, गायत्र्यर्थाहा । तत्र गायत्र्या
जन्माद्यस्यकर्मत्वेन सर्वकर्मत्वं, देवत्वेन च सर्वशक्तं, पृथीद्वरेण निरूप्यते । वरेण्यमिति

१ अत्रापि वेदे च ।

भक्तिबीजम् । भर्ग इति संसारनिवृत्तिः । "भर्जयत्प्राणिलाऽविद्या"मिति । अतस्तदेव-धीम-
हीति । अद्ययत्कलं चाऽऽह— "धियः सर्वेन्द्रियाण्येव मनसा सह सदैवा । प्रेरेष्याः
रामस्तानां तन्द्वायां सदैवा हितं"मिति । तद्व्याऽप्याह—जन्माद्यस्य यत इति । जन्म
आद्यस्य आकाशस्य यत इति वा । "तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशाः सम्भूत" इति
श्रुतेः । गायत्र्यर्थे हि प्रसवमात्रमुक्तं, न सतिप्रलयो । वरेण्यभर्गश्चक्षुदायां च पश्चात्सृष्टिः ।
तद्व्याऽप्युक्तार्थं स्वपियन्ते । अथवा । स्मृतिमत्तयर्थमादायोऽसिद्धिप्रलया निरूप्यन्ते नप्रादि-
पदेन । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इति श्रुतेः । जन्म आदिर्यस्य स्थितिभङ्ग-
सेति तद्गुणसंविज्ञानो बहुशीरिः । उल्लिखितिभङ्गसेति चाऽतद्गुणसंविज्ञानः । वेदाधेयतिपादकला-
शाऽधिक्यपुनरुक्ती । अस्येति । ब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाऽप्याकलयितुमशक्यसेति माहात्म्यम् ।
यत् इत्यन्वयनिर्देशोऽधिकृतत्वात्, सर्वजगदीशमयि ब्रह्म न विकृतमिति निरूपयितुम् । यथा, कामधेनोः
कल्पवृक्षाभिन्नामणेरम्ब्रादेश्च जायमानाः पदार्था दृश्यन्ते । न हि ते विकृता भवन्ति । अनेन
"कृतत्वप्रसक्तिरित्यवयवत्वदाहृदकोपो वे"ति पूर्वपक्षः परिहृतः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेऽपि, शब्द-
न्यूनात्तदोपरिहरायाऽप्याहारः कर्तव्यो यद्यपि, तथापि गायत्र्यन्तर्गतच्छब्दव्याख्यानरूपस्य सत्यं पर-
मिति पदव्यस्य विद्यमानत्वाऽप्याहारः । तत्र ब्रह्मणः समवायित्वं, प्रकृतेर्निमित्तत्वमिति केचिदाहुः ।
विपरीतमित्यन्वये । कर्मत्वमात्रमित्यपरे । तस्यैवनिष्कारणत्वाऽऽह—अन्वयादिनरतश्चेति । अन्वे-
तोत्पत्त्यः समवायिकारणम् । इतरस्मिन्तिकारणम् । "यत्र येन यतो यस्ये"ति श्लोकोक्ता अनुक्ताश्च
कारण परिदृशीरः । अतोऽभिन्नमित्योपादानेन जगद्ब्रह्मकारणमित्युक्तं भवति । स्थितिप्रलयादावपि
यथाऽप्येकं ब्रह्मणश्च समवायकचन्दनोः । अथवा । वैनाशिकप्रकृत्याया अनशीकरात्रावेऽप्यन्वयकसितेः
समवाय्येषाऽऽस्तेव । प्रत्यक्षादुप्याहकान्यव्यतिरिक्तविह न भवतः । न हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रत्यक्ष-
सिद्धम् । श्रुतिविद्वं तु तत् । न वा अद्यतः कश्चिन्नैतिकः सम्भवति । खण्ड्यादिकमपि तत्सत्त्वं भासते ।
"यदस्ति यस्मात्सि"ति वाक्याच्च । तस्मात्सर्वप्रकारणाऽपि, ब्रह्मैव जगत्कारणमित्युक्तम् । जगत्कार-
णत्वेन तदुपयोगिसंबन्धत्वे सिद्धेऽपि, लोककल्पऽऽज्ञानं सम्भवतीति, तदाह—अर्थेष्वभिन्न इति ।
अनतिशयोक्त्याय सधर्मा । एकस्याऽपि प्रयोजनस्य बहुप्रयोजनार्थत्वं ज्ञापयितुं बहुवचनम् । ज्ञानशक्तः प्रयो-
जनार्थं च समासः । तेन न हर्षविपादो । अर्थशब्दः प्रयोजनार्थाः । अथवा । अर्थेषु निवि-
चेतु । चतुर्विधुपकार्यसिद्धयै जगज्जननमित्यर्थः । सर्वबीजानां सर्वउपकार्यसिद्धयर्थं जगदित्युक्तं
भवति । एकस्यापि प्रयोजनस्य प्रयोजनकार्यकारणरूपत्वात् ज्ञानमपिशब्दार्थः । ज्ञानमर्थो केचन
साधनेव सर्वं करोतीत्याहुः । तत्रिकारणत्वाऽऽह—स्वराक्षिति । यद्यपि बीजा जपि स्वरूपमेव,
तथापि प्रकारभेदाच्च दोषः । स्नेहैव राजते, न विषयेषु रमत इत्यर्थः । अथवा । विराडनर्गात्
स्वराद् । तेन पूर्वोक्तसंबन्धता समर्थिता भवति । अहंकार्यां च स्वरूपानन्दे रमत इत्यर्थः । एतावता
रूपप्रपञ्चे कारणत्वमुक्तम् । नामप्रपञ्चकारणमाह—तेन इत्यादिना । यद्यप्यविशेषेण कारणत्वं
वृक्षं शक्यं, तथापि रूपप्रपञ्च भावकत्वात् जीवानां निवारणार्थं भेदेनोक्तम् । बन्धमोक्षयोः प्रकर-
भेदेन निरूपणार्थं वेदजनतोभिन्नतया निरूपणम् । त्रिविधाऽप्युल्लिखितेदे नाम्नि । किन्तु प्रत्ये स्मृ-
तदाऽऽस्त्वानम् । यथा वर्णानामेकभाषाविततत्वं विस्तारस्तथा श्रुतेरपि वेदशास्त्राभेदेन विस्तारः ।
ब्रह्म वेदम् । अतिकृतत्वात् तथा वचः । हृदनि मनःपूर्वकम् । स्वाधर्मतदिति भावः । पुराणेन
सहेति वा । "पुराणं हृदयं स्मृत"मिति वचनम् । "यो ब्रह्मणो विद्वान्नि इव यो वै

वेदांश्च प्रक्षिणोति तस्मा" इति शब्दाय वेदविस्तारः । भगवत्तात्पर्यं वेद एव, न लोक इति वा हृदेत्र्युक्तम् । एव इति गायत्रीतृतीयापादस्यैव ग्रहणम् । तेन सर्वत्रैकत्वमावाति । अन्यथा व्यर्थयति । यत् इत्यस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपर्ययं योजयितुं शक्यत्वात् । ऋदिकचये अरण्ये । वेदभागेषु प्रवेष्टुमुच्यत इत्यर्थः । अन्येषां वेदाद्यनिष्ठानामपि तदुपयोगं युक्तिमिति भावः । शब्दरसाभिप्रायत्वाय कविप्रदप्रयोगः । गोपनाद्यर्थव्यक्त्यर्थसामर्थ्याय वा । न ह्यन्यत्सादृशोऽस्तीत्यादिप्रदम् । कविदोषाऽभावाय वा । नानाविधस्तोत्रेण वा सन्तुष्टे भगवन् तस्मै वेदं प्रकाशितत्वात्त्यादिकविप्रदप्रयोगः । अन्येषां वेदप्रयोगे हेतुगाह—शुच्यन्तीति । परमिदं वेदं सरोऽपि मुदातीत्यर्थः । वेदायै वा । यज्ञार्थं किञ्चान् फलसम्बन्धमायै वैदिकान् । प्रब्र च जीवानामत्यन्ताभिमति सांख्यया योगिनश्च । न वैदिकाः । पौराणिकाः परं, सद्वादिदोऽपि पुरुषपर्यवसिताः । न तु पुरुषोत्तमविदः । अन्ये च तदनुवर्तिनः । मोहे भगवदप्रपत्तिहेतुः । तस्माद्भगवानेव, तत्त्व-प्रज्ञा वा वेदार्थवित् । वेदस्य सर्वसमर्थत्वात्कामनाया क्रिष्टेषु प्राणिषु कामनासिद्धयै वेदप्रचारः । तथैव शाखाप्रणयनम् । तथैव पुरुषार्थं हृदि कचित् : प्रणवसायं वा । "वेदः प्रणव एवाऽग्र" इति वचनात् । सर्वथा वेदोपयोगो ब्रह्मण एव स्थितः । अत एव वेदतात्पर्योऽज्ञानादवस्था वेदायैवकार उपस्थापीयाः । प्रपञ्चेन चन्धः । वेदेन मोक्षः । श्रीदतीति माहात्म्यम् । एवं पूर्णगुण-विग्रहत्वमुक्त्वा निर्दोषत्वं यदनु भगवद्व्याख्यायामाह—नेजोऽवारीति । वरणीयत्वं वा बोधयति । मायातत्कार्यसम्बन्धेऽज्ञानावप्रतिपादनात् । दोषाऽभावपक्षे तु दोषो द्विषिः । स्वत एव दुष्टतापादकः सेवकायुद्धादौ वा । तथाऽऽयाऽभावमाह—नेजोऽवारीति । देहेन्द्रियान्तःकरणधर्मसम्बन्धो दोषः । स च प्रत्येकमिति रक्षणवाह्यत्वम् । सात्त्विकदिग्भेदेन वा । श्रुत्यस्यैवसामान्योन्वयमित्यन्वयोऽन्यथाभासो यथा सृष्ट्या द्रष्टृषु तथा बुद्धिजनकः । न तु विषयस्तदत्र इत्यर्थः । तेजसि वारिबुद्धिर्मरीचितोये । वारिणि ध्रुविबुद्धिः तमिहायं जलादौ । तथा मण्वादिबुद्धिबुद्धिः । शुद्धि काचादौ वारिबुद्धिः । मेधेषु चन्द्रबुद्धिः । चन्द्रकिरणे यत्बुद्धिः । सजातीयो ब्रह्माश्च शुक्तिजनतादिषु । ते यथा जीवानां बुद्धिपरिकल्पितान्तायै भगवति देहेन्द्रियान्तःकरणवत्त्ववतादिषु स्पृहा-त्याह—यत्र त्रिसर्गां सृष्टिणि । यत्रेति निमित्ताधिकरणयोर्ग्रहणम् । ततो गुणप्रयकार्यदेहेन्द्रियम-नांसि तदन्वयः तत्कारणं वा तदधिकरणानि तदर्थं वा अन्वयसंन न सन्तीत्यर्थः । केवलमित्यात्यन्त-पदान्ते यत्रेति वैयर्थ्यापत्तेः । सर्वोपात्त्याश्च ब्रह्मणः । दोषाऽयासैवेति वक्तव्यम् । एतदर्थमेव ध्यातान्तात् । लोकस्था प्रतीतः । अन्वयसम्बन्धव्यवस्थामां देहेन्द्रियादिप्रथमेषां प्रतीतिमित्येति । प्रवृत्तिप्रकाशप्रतिहर्त्यैवधर्मस्य साष्टम्यापि सतो यथाऽऽन्यरित्याप्यासः । केचिद्भवति देहेन्द्रि-याणि परिकल्प्य, तेषां चिदानन्दत्वे परिकल्पयति । केचिच्चिरानन्दे देहेन्द्रियाणि, केचित्के कृष्णे जडजीवसम्बन्धं कल्पयन्ति । जडजीवविशेषं वा सामर्थ्यम् । केचिच्छरीरे मायातदतोऽभ्यासं ब्रह्म-यन्ति । मायाविशिष्टे खेच्छर्चय शरीरसम्बन्धं वा । सर्वेषां तेषां बुद्धिरेव प्रान्तः, न ब्रह्मणि शरीर-न्द्रियसम्बन्धः । गथा पुनर्ब्रह्मणि व्यपहरत्सोत्तरम वक्ष्यते । एवं भगवति जडजीवधर्मं श्रेयस्तुक्तम् । मायातत्कार्यसम्बन्धेऽज्ञानाद्वावराणीयं सुन्दरमिति स्वतो दोषाभाव उक्तः । भजनीयगुणानन्दसं-वर्कोद्गामाह—धाप्सा न्यनेति । स्वरूपस्फूर्तयै सर्वेषां सर्वोऽविद्यानाशक इत्यर्थः । स्वरूपमेवाऽ-

विद्यानाशकम् । प्रवेष्टवलेमेतत् । सदेनि । न कल्किकालादिः प्रतिबन्धकः । कुहकं कापयं, देहे-न्द्रियात्सदा इति यावत् । तस्मिन्निराकृतौ शिष्टं स्वत एव भवितुमिति । एतेन भजैत्य-खिलाऽविद्यामिति भगवद्वचः सकान्तो व्यत्यासतः । तच्छब्दं व्यापत्—सर्वं परमिति । काठ-श्रुत्याऽपचितं सर्वेकोप्रमिदं सत्यम् । परं श्रेष्ठं पुरुषात्मरूपं सर्ववेदप्रसिद्धम् । भीमहीनि । ध्यायेमं प्रीतिं वा कुर्म इत्यर्थः । तदन्वयमेवोपयो पदं, वैदिकत्वबोधनाय । अनेन वेदसम्बन्धं पुराणमित्युक्तं भवति । एवं बीजभावनो निरूपितः ॥ १ ॥

मध्यममं निरूपयत् कल्पदुमत्वमाह—

धर्मः प्रोक्षितकैतवोऽत्र परमो निर्मस्तराणां सतां

वेद्यं वास्त्यत्रवत् वस्तु शिवदं तापत्रयोऽमूलनम् ।

श्रीमद्भागवते महामुनिवृत्ते किं वा परैरीश्वरः

सद्यो ह्यचवरुष्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रुषुभिस्तत्क्षणात् ॥ २ ॥

धर्मः प्रोक्षितकैतव इति । धर्मो ज्ञानं च साधनम् । भगवदादिभावोः सार्थः । तदनु तत्र प्रवेशः फलम् । एतत्सर्वं भागवतादेव भवतीति विशिष्टकल्पदुमत्वम् । विधिपुण्ययो धर्मलक्षणम् । वेदश्च प्रमाणम् । यज्ञात्मको धर्मः । आचार्योऽपि धर्मः पौराणिकः । सत्यादायोऽपि धर्मोः । तापःप्रभृतयश्च श्रवणादयश्च । तत्र यज्ञेषु पूर्वोक्तान्यविनाऽतदेतोरपि फलसाधनतयोक्तरूपेण स्वर्गादिपदप्रमजनात् कापयं सम्भवति । आचार्योऽपि "शुश्रुषुऽङ्गी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुष्वि"त्यादिन्यायेन प्रवृत्तिसङ्कोचार्थं गुणदोषो विधीयते इति कापयम् । सत्यादिविधि व्यवहारस्य सतिपातत्वात्का-पयम् । तापःप्रभृतिषु च "कः श्रेयो निजपरयोः क्रियान्वायोः स्वपरदुहा धर्मेण" । "कर्मयन्तः शरीरस्थं भूताग्रममचेतसं" इति वाक्यात्कापयम् । सर्वत्र विहितनिषेधात्कापयत्रतीति । न तथा श्रवणा-दिषु किवित्कापयमस्ति । तदर्थं कर्तव्यं काप्याऽऽभावः प्रश्रयायोः । प्रकर्मण उच्छिन्नं कैतवं यस्मात् । स श्रवणादिधर्मो भगवत एव । परमथाऽप्यम् । भगवदर्थमेवात् । परो भीत इति भावसाक्षात्कारहेतुत्वाद् । अत्र । कर्तव्येन्द्रियदपि धर्मोक्तमेवाह—निर्मस्तराणां सतामिति । परोक्तोऽग्रहं मस्सरो दोषः । कृपादुत्पादिपदसम्बन्धो गुणः । दोषाभावशुश्रुषुका अस धर्म-स्य सम्बन्धिन इत्युक्तयोः । अन्यत्र मांससर्पादयः सद्य एव । ज्ञानमप्यत्रैवेत्याह—वेद्यमित्यादि । अत्र वास्त्यं वस्तु वेदायम् । यज्ञशकालपुरुषा एव सर्वत्र वेद्या उक्ताः । तेषामपि वस्तुसंरूपे भगवतादेव वेद्य उक्तः । तदेव हि वास्त्यं रूपं सर्वेषाम् । किम् । स्वरूपायाऽपि वेदात्ऽत्रैव शशे सिद्धा माऽन्यत्र । अन्यत्र वैयथाऽऽनास्तवत्, वस्तुनथाऽवेयत्वमिति स्थितिः । अविद्यादिभ्य-यत्वं च । भागवते तु मुक्तानामपिकारः । सर्ववेद्यसाऽपि भावतत्सादिच्छा प्राकृत्यै वैयत्वम् । अन्यत्र पर्यवसितबुद्धीनामेव तादौ अत्रात्मत्वव्यतीति । सर्वेषां वा वास्त्यं रूपं वेद्यमिति । यज्ञा-दिषु कृतोप ज्ञातोप च न शान्तरमानन्दाऽऽवाप्तिः । पारलोकिकत्वात् तस्य फलस्य । साम्प्रतं दुःखा-नुभवश्च । आत्मज्ञानमिति शान्तता, परं न परमानन्दः । तस्यैव परमानन्दत्वं शक्तिप्रतिप्रतिदम् । भगवत्साक्षात्कारे लन्ततः सायुज्ये वा शान्तरमानन्दः । तत्क्षणम् । तापत्रयोऽमूलनम् । तस्मात्-

त्रैत्र फलं साधने चेति ज्ञानोक्तये । शब्दरसाभिज्ञानमर्थादमेवोक्तमिदं । श्रीमनि लक्ष्मी-
 युक्ते भगवत्त्वे, दशरसयुक्त इति यावत् । काव्येष्वप्येतच्छायाकारूपमिति । तथापि निन्दितव्यम् ।
 कर्तृदेशात् । तदत्र शङ्कितमपि मेल्याह—महाशुक्रित इति । वेदव्याससकृत इत्यर्थः । ममा-
 धावनुभूय कृतत्वात्साधनाधिगमार्थं महाशुक्रितमित्युक्तम् । असाधारणमुपासनाकाण्डेऽत्रोक्तमाह ।
 यथाशक्तमुपासनाकाण्डः पश्चरायं च । तत्र यथाशक्तं देवता स्थापना भवति । परं नेश्वररूपाः ।
 पश्चारायैऽपि यथाऽपिज्ञानस्वरूपेणैव स्थापनीयता । तथा यानाभिधानेऽप्यपि । साक्षात्पराणतुल्यस्वरूपं
 हृद्यवयवम् । अत एव परैर्भगवत्प्रतिरिक्तप्रतिपत्तिरिति भेदेन प्रतिपादितं किं ? न किञ्चिदित्यर्थः ।
 याश्चरत्स्वनादरे । अत्र तु ईश्वरः कर्तृमन्त्रमुपन्यथाकर्तुं समर्थः अष्टकालादिवापकं परि-
 हृत्य कर्तुं, अष्टादिकृतं सूरीकृतं च, आन्तेऽप्यपि भक्तेष्वन्यथाकर्तुं च समर्थ ईश्वरः । सत्य
 इति भागवतश्रवणमात्रेण हृदयाऽऽरूढो भवति विचारचित्तन्यत्तिरेकेणाऽपि । अत्र प्रति-
 पादकानां महापुरुषत्वात्तद्व्यक्तं दुर्बोधमिति बोधनप्रकारमाह—कृन्निभिः शुभ्रभूमिरिति । युक्तैः
 कौशलं कृतित्वमुक्तबोधोपायोगि । शुभ्रा तु कथनोपायोगिनी । तदुभयसम्बन्धो तद्व्याख्यायाऽ-
 वस्थत इत्यर्थः । अत्र वा । भागवतस्योक्तार्थमाह—किं वा परैरिति । भागवतस्योक्तवैदुष्यमित्यर्थः ।
 कर्तारम् । वेद्यनादरे । अर्थतः शब्दत उक्तैर्भक्त्याः बहवः सत्येव । तथाप्ययं महात्मकपि । यद्भव-
 न्निव सत्यो ह्यद्यवस्थतः किं ? अत्र शुभ्रभूमिः श्रवणेषुभिः । सा श्रवणेषु महाभा-
 वयैवेत्याह । कृन्निभिः कुशलैः । भाषात्रयविरोधपरिहारेण पदवाक्ययोर्भगवत्स्वता हि ज्ञातव्या ।
 अन्यथा श्रुतमन्यथैव भवति । तद्व्याख्यादिति । तदानीमेव भगवदर्थं प्रयत्नदर्शनात् । तस्मात्सर्वो-
 क्तैर् भागवतमिति वस्तुनिर्देशः ॥ २ ॥

फलरूपतामाह—

निगमकल्पतरोगलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
 पियत भागवतं रसमालयं मुद्गुरां रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥

निगमकल्पनरोरिति । काव्यवद्रूपकनिरूपणे स्पष्टोऽर्थो भवति यद्यपि तथापि भागवते
 तथा कथनमनुचितम् । सर्वैर्भेदसरोद्भवात्सात् । रूपकादिकं तु बुद्धिपरिकल्पितम् । अतो वाच्यार्थं
 एव वक्तव्यम् । तत्र प्रथमस्याऽप्रसिद्धाव्येतदाकथाऽन्यथासुप्रपञ्चता तादर्थं प्रथमवस्तीति बोधव्यम् ।
 तत्र व्यापिकृतेऽऽक्षरान्तकं प्रथमधीनो वेदतस्मिन् । ततो व्यासास्ययमभवद्वतारो, आदिनारायण-
 वतारो वा, सर्वजगदाह्वनाय मूर्त्तिभूतं देवतारूपकं तस्य फलमानीतम् । तदत्र निरूप्यते । मध्यादि-
 वत् । तत्र “असौ वा आदित्यो देवदम्बिनि” स्वर्गस्थानं सूर्यो मनु । यथाऽस्माकं साधकम् । तथा
 स्वर्गं कल्पयुद्धवैदुष्येऽपि वैदिकमभिव्यक्तं शब्दरसामकः कल्पयुद्धः । न तु लक्षणा । वेदस्योक्तं
 आधिकं । नितरां गमयति ब्रह्म पोषयतीति परमोपनिषत्सिद्धममः । स एव कल्पनरुः सर्वफलदान-
 समर्थः । कल्पः स चाऽर्था तर्ह्येति कल्पतरुः । निगम एव कल्पतरुः । अतिपदं हि फलं गलति
 स्वत एव भवति । अगमनममर्थं पठितं शत्रुनमिष फलं समाधीनमिति भावः । शुक्रो व्यासपुत्रो
 मुद्गुरादराऽपि कर्मा । पिता शुक्रपुत्रेऽपि सुमुखं प्रयच्छति । फलं च विशेषतः । तत्र रसात्मकं, निर्देश-
 लमिष सर्वेऽर्थैः सम्बद्धं प्रथमं जनयति । तदेकीनैतु हृदये हृद इव तिष्ठति । तत्र भागवतं
 मंत्रिण मन्त्रिणमाऽऽलोचनं मुवाब्रिस्मन्तीति । शुक्रमुखं प्राप्य अमृतं मोक्षमपि द्रावयति सि-

वितं कर्तव्येति भक्तिरसोऽमृतद्रवः । तेन संयुतम् । अनेनाऽन्यरसादप्यधिकरस उक्तः । यद्यपि बुद्धो-
 क्तं एव तादृशफलजननादायाति, तथाऽयुक्तपदैः फलजननमिति प्रकृतोक्तैः । अथवा । शब्दा-
 लम्बे क्वेषु शब्दात्मकमेव फलम् । सर्वैर्भेदाभिचारे भगवद्भूय एव फलितम् । निर्दोशितार्थप्रति-
 पादकशब्दराशिः । शुद्धाश्च सुखितश्चैवं ब्रह्मविद्याविद्यारदाः । भगवत्स्वैवने योर्न्या
 नाऽन्य इत्यर्थतः फलम् । अयमर्थो गोप्योऽपि भक्तचित्तया परवशस्य भगवतो हृदयादागत-
 मिति गलितम् । अन्ये भगवद्भूय अवतारा अधिकारिणो वा । अतोऽन्यत्वाविरक्ते शुके प्रथमार्थः
 फलितः । अतस्तददये भक्तिसः स्थितः । भागवतं च स्थितम् । मुखाब्रिगमनसमये समानाधिकरण-
 भक्त्या सत् निर्मोक्षतीति तथेत्यर्थः । सम्प्रयोगो हि यथाकथञ्चिच्छ्रवणोऽप्यधिकारिहृदये भक्त्यावे-
 शान् । पिबतेऽस्युपदेशः । “स्वाध्यायोऽन्यतय्य” इति वत् । बहिःस्थितसिद्ध्यादिवारा अना-
 प्रवेशनं पानम् । तद्वद्व्यत्येति रसमित्युक्तम् । भागवतमिति ग्रन्थनाम । भगवत्स्वत्स्वद्व्यमिति
 वा । शब्दश्रवणेनाऽप्यज्ञानाद्रसात्वादानमतिरिक्तमिव भवति । सीकरेण तस्य पानात् । तथा भाग-
 वतं पातव्यम् । न तु श्रवणमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः । भगवत्प्यादिकं तु नास्ति । निर्बाजदाडिमबीज-
 वत् । रसात्मकान्यपि कानिचित्कलानि सन्ति । यथा पृथिव्यादिको रसा उद्गीयान्ताः । तथा रसा-
 त्मकस्य भगवतो मायवतं रसः । तस्यशेनमाद्ययोग्यं न भवति किन्तु पानयोग्यमित्यर्थः । अस्य रसे-
 स ब्रह्मतामाह—आलयमिति । सर्वोपायान्तं, आ समन्ताल्लयो यस्मादिति सर्वप्रपञ्चव्यस्तुभूतं
 वा । आ ईपल्लयो मोक्षो यस्मादिति वा । मोक्षेच्छां परिलख्य तस्यतय्यमिति । शुक्रुरिति व्या-
 सस्य परवशत्वमापादयति । अन्यथा रसिकाः स्वयमेव पासन्तीति व्यर्थं वचनं स्यात् । मुहुः पानं वा
 विधीयते रसज्ञानाय । श्रावुकर्णोपापातत्सलद्रसात्वादानं न भवतीति । वक्ष्यति च “परस्परं लहण-
 बादरीपूयपिनिर्गीपितेहृदयार्थं” इति । अहो रसिका इत्याशयं सम्बोधनम् । भवतोभवा-
 र्थेऽयं रसः समानीत इति । मूर्त्ति मातुकाः भविष्यवः । भावनाचतुरा वा । विस्तृतेऽपि रसे भाव-
 नया रसाभिनेशं कुर्वन्तीति मुहुः पानं सम्भवति । सुवि मायवतां च बहुवचनेनेकस्य रसाभिनि-
 वेद्यो न भवतीति स्पष्टितम् ॥ ३ ॥

एवं भीममथ्यभावफलरूपतामुक्त्वा श्रोद्गमनिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते—

नैमिशोऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
 सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥

नैमिषा इति । अत्र भागवतस्य परम्पराताः सप्ताऽर्थाः कर्माधीनोऽतिरिक्ता भवन्ति । अतो
 नाऽन्यदीकास्तु निरूप्यन्ते । ते हि निरूप्यन्ते—“शास्त्रे, स्कन्धे, प्रकरणेऽप्याये, वाक्ये,
 पदेषुऽहरे । एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यन्त” इति निरूपिताः । तत्र आनन्दस्य
 हरेल्लोका शास्त्रार्थः । भक्तिजनिता हि संदिता । पृथगादीनां लीलान्तं ज्ञाते भक्तिवैभक्ति, न कार्यते ।
 क्रौतुकाभिष्टेनेन अजायासत्वेन क्रियमाणं कर्म लीला । तदा हि महत्त्वं निर्दुष्टत्वं च भवति । सा च
 लीला सुल्या दक्षिणा “अत्र सार्थं विसर्गोऽर्थ” ति श्लोकेन निरूपिता । सा च तृतीयादिदश-
 स्कन्धैर्निरूप्या । श्रोतृवक्तृलक्षणं प्रथमे । अज्ञनिरूपणं द्वितीये । अतो हे गौणलीले । एवं ह्यदत्र ।

तत्र प्रथमे स्कन्धेऽधिकारिलीलो निरूप्यते हीनमध्यमोत्तमत्वतो भागवताभिज्ञाने प्रकारबोधनाय । ८
 हि सर्वैकविधं भागवतं बुध्यते । सूतश्रीनकाव्यां बुद्धमेकविधम् । तथा नारदव्यासाभ्यामपरविधम् ।
 तथा शुक्रपरीक्षित्वायुल्लङ्घम् । एवं त्रैविध्यनिरूपणेन व्याधिकारमार्गबोधो भविष्यतीति फलित्यति ।
 तत्र प्रथमं हीनाधिकार उच्यतेऽप्यथ्यत्रयेण प्रश्नात्तराभ्याम् । प्रश्न एकविधः । उत्तरं एकविधम् ।
 तत्र श्लोकद्वयेन प्रश्नसङ्गतिमाह स्वरूपसङ्गतिमंदेन । तत्र स्वरूपमाह—**त्रैविध्या इति** । पुण्यतीर्थे
 पुण्यक्षेत्रे यज्ञादितिः शुद्धाः यज्ञरूपभगवदविष्टा भगवत्प्रथममाधिकारिणः स्वरूपतोऽधिकारिणः ।
 नेमिः शीघ्रत इति नेमिशम् । नेमिशमेव त्रैविध्याम् । प्रजापतिवृष्टस्य मनोमयचक्रस्य ऋषीणां
 तपःस्थानज्ञानार्थं “यथाऽस्य नेमिः शीघ्रतम्” इति उपाधिभक्त्ययुक्तम् । त्रैविध्या इति पदं यत्र
 निमित्तमात्रेण दानवत्वं निहितमिति त्रैविध्यम् । सर्वदोषनिवारकम् । तस्य क्षेत्रस्य विष्णुदेवते-
 त्याह—**अत्रिमिषक्षेत्र इति** । अत्रिमिषो विष्णुस्तस्य क्षेत्रे दोषाऽभावयुगात्तुक्तं । ऋषयो मन्त्र-
 द्रष्टारः शौनकादय इति प्रसिद्धा ऋषिपरम्परायाम् । स तन्मन्त्रम् । स ह्यसंभवत्सरे स्वरे
 वत्सरसाभ्याम् । यत्र यजमाना एव सर्वे ऋषिभक्तम् कुर्वन्ति तत्सन्मन्त्रम् । तत्र सर्वे सहस्रसंभवत्सरे स्वरे
 तत्राऽलौकिकमगवदविर्भावो दृष्टः । “विष्वक्पुत्रः प्रथमाः भगवतासते” त्यादौ । तथाऽत्रापि सह-
 स्रसम् आरभ्ये भागवतरूपस्य मगवत आविर्भावो भविष्यतीति ज्ञात्वा ऋषीणां सत्त्वाऽऽत्म-
 इत्यर्थः । स्वर्गाय । भगवदानन्दांशमृतः स्वर्गः । लोकालकस्तु महानंशः । स ह्यत्र फलम् । न तु
 स्वर्गायत इति स्वर्गायो विष्णुः । स चाऽसौ लोककथति । “सुवर्गाय वा एतानि लोका (१)
 इत्यन्तम्” इति धृतिचिरोधात् । स च सुखविशेषार्थगः । देवविशेषो लोकरूपः । “देवेभ्यो वै स्वर्गो
 लोकस्तिरोऽभ्यवदि” त्यत्र तथा निर्णयान् । सर्वं सर्वत्र आसन्निरव कृतिवार्त्ता । एवं तेषां
 स्वरूपकर्म उक्तः ॥ ४ ॥

सङ्गतिमाह—

त एकदा तु मुनयः प्रातर्हृतहृताभयः ।

सत्कृतं सूतमासीनं पञ्चल्लुरिदमादरात् ॥ ५ ॥

त एकदेति । उत्सर्गश्लोऽयं, दीक्षाकालो वा । नित्यनैमित्तिकसर्वेहोमान्कृत्वा, भगवत्कथा-
 श्रवणार्थं सावकाशा जाता इत्याह—**प्रातर्हृतहृताभय इति** । एकदेति हरियायोपमानकाल
 उक्तः । तदैव सूतादीनामगमनम् । मुनय इत्यलौकिकपरिज्ञानमुक्तम् । येन सूतपरिज्ञानं भवति ।
 तत्रसङ्गन्त्येषां प्रश्नव्यावृत्त्यर्थं त इति । प्रातरेव हृत्वा एवाऽऽजयः पुनर्हृत्वा येषां तं प्रातर्हृतहृता-
 भयः । न च वेदविरोधश्चाहर्नीयः । सुकाम्देन पञ्चान्नस्वीकारात् । तथा करुणं मननं हेतुः । कालगुण-
 विशेषपरिज्ञानात् । अत एवाऽऽयं वक्ष्यति “कर्मण्यप्यन्ननाशास” इति । सन्त्कारः सम्पाण्णादिना
 अज्ञाऽऽसनदानेन वा । सूतः पौराणिक उपप्रश्नाः । शास्त्राणां सर्वसन्त्येधामनुपवेशनात् । उचितस्य च
 पुनर्वैषम्यकल्पमान्यूनभावश्च तत्रिकारुणाय आस्तीनमित्युक्तम् । भगवत्कथारसामिनिवेशादह-
 महमिकाया सर्वैः दृष्ट इति बहुवचनम् । इदमिति । वक्ष्यमाणम् । सूतस्य भगवदादरात्प्रत्यङ्गु-
 रादरेण वा । सर्वत्र भगवत्कथायासादृशो भावो मुख्यः । न तु वाक्यमात्रम् ॥ ५ ॥

१ अधिकारकालेति प. २ लक्ष्मणोत्तरं इति ड. प.

अत्र वद प्रश्ना भगवद्विषयकाः कर्तव्याः । बहुगुणत्वाद्भवतः । तदर्थं वक्ताममिनन्दन्ति विमिस्त्व-
 वेत्यादिभिः—

ऋषय उचुः—

त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चाऽन्य ।

आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥ ६ ॥

खल्विति सुतिथ्यावृत्तिः । पुराणाण्येकस्मानि, सुसंहिताचतुष्टयं वा । इति-
 हासो मारतम् । वक्ताऽरादन्त्याश्च कथाः प्रगाथादयः । विद्योपजीवनं च न करोतीत्यनघे-
 त्युक्तम् । आख्यातान्यप्यधीतानि पूर्वमधीत व्याख्याय, पुनः पुनरधीतानीत्यर्थः । तदैव
 निस्सन्देहः । धर्मशास्त्राणि चाऽधीतानि । “धर्मार्थकाममोक्षाख्यातस्त्वारोऽर्थो मनी-
 षिणाम्” । जीवेश्वरविचारणं शिष्टा ने हि निरूपिताः ॥ तत्रेश्वरविचारितामल्लारो वेदा
 एव । जीवविचारितास्तु स्मृतिषु धर्मः, नीतिशास्त्रे अर्थः, वात्स्यायनादिषु कामः, वात्स्यायनादिषु
 मोक्षः । तत्र यावत्सर्वज्ञत्वं न भवति, तत्रद्भवच्छास्त्राऽपरिज्ञानम् । तदर्थमाह—**धर्मशास्त्राणीति** ।
 उन यानि प्रसिद्धानि अर्थशास्त्रादीनि लौकिकानि वा ॥ ६ ॥

सूतपारम्येण ज्ञातान्येव ज्ञातानि न तु माङ्गलैर्ज्ञातानि ज्ञातानीति शङ्कां वारयितुमाह—

यानि वेद विदां श्रेष्ठो भगवान्मादादरायणः ।

अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः ॥ ७ ॥

यानि वेद विदामिति । धर्मार्थकामाः सूतपारम्येणाऽपि ज्ञायन्ते । मोक्षशास्त्राणि तु माङ्ग-
 लैरेव । तत्र सूतसाऽज्ञानं सम्भवति । तत्रिवृत्त्यर्थमाह । विदां श्रेष्ठो ज्ञानिनां श्रेष्ठः । यानि वेदेति
 मोक्षशास्त्राणि सर्वाणि पृष्टीतानि । ननु तानि कथं व्यासस्वस्वै ऋषयेदित्याशङ्काऽऽह—**भगवानिति** ।
 भगवतः सर्वं सम्भवति । तथाऽप्यनधिकारिणो कथमोवेत्याशङ्काऽऽह—**वाद्रारायण इति** ।
 अतिपसा तदधिकारसम्पादनशक्तिरुक्ता । “न होक्त्स्माद्दुरोर्ज्ञानं शिक्षितं स्यात्सुपुष्कल-
 भि”ति वाक्यादसर्वैस्त्वमित्याशङ्काऽऽह—**अन्ये च मुनय इति** । ते च मननशीला ज्ञानिनः ।
 अज्ञानादुपदेश इति न मन्तव्यः । यतः सूतः प्रसिद्ध इति पुनः सम्बोधनम् । तर्हि कथमुपदेशः ?
 इत्यत आह—**परावरविदो विदुरिति** । परे ब्रह्मादयः अन्वरे असदादयः । सूतपविष्यल्लला
 वा । ताज्ञाननीति । ईर्ष्येच्छा तथैव, कालश्च तथेति, बोधनार्थं तथा वचनम् ॥ ७ ॥

फलितमाह—

वेद्यं त्वं सोम्य तत्सर्वं तत्रतस्तदनुग्रहात् ।

ब्रुुः क्षिप्रस्य शिष्यस्य सुरवो युद्धमच्युत ॥ ८ ॥

वेद्यं त्वं सोम्येति । शिष्यगुणानाह—**सोम्येति** । हे शान्त । सेवादियुगानां साधारण्येऽप्य-
 सुरत्याम्बुस्य कौर्यादयः सम्भवन्ति । तदभावबोद्धेऽस्ति । दे शान्त इति भावः । सूतेति तयो-

भनद्वेदव्यतिरिक्तमिति ज्ञातव्यम् । आपाततो ज्ञानं वारयति—तन्वत इति । उपदेशेऽपि कथमन-
धिकारिणो ज्ञानमित्याशङ्काऽऽह—तदनुग्रहादिनि । गुरुणामनुग्रहात्सर्वं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं सार्वज्ञयुक्तत्वा, प्रथमतः फलं पृच्छति—

तत्र तत्राऽज्ञसाऽयुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् ।

पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥

तत्र तत्रेति । फलार्थं हि साधनं सूच्यते । अतः किं फलं किमफलमिति भवति विचारणा ।
अभ्युद्योतिः श्रेयसं वा भवति फलमन्यदा ? सर्वत्र द्युषणान्तरे बध्यन्ते । अतः सन्देहात्प्रथमः ।
तथापि प्रमाणबलविचारण निर्णयः । तदाह । अज्ञसा अन्थाऽऽर्षेण । आद्युष्मन्शिल्याशीर्षयाऽ-
भावो वा सूच्यते । गुरुणामन्योर्न्यं विप्रतिपत्तायपि बहुगुरुत्वेन बुद्धिवैश्यात्स्वतो निर्धारणं सम्भव-
तीत्याह—भवता यद्विनिश्चितमिति । पुंसां स्वतन्त्राणाम् । एकान्ततः श्रेयः । कदापि
सर्वान् प्रति श्रेयस्त्वं न त्यजतीत्यर्थः । स्वमिणां पुत्रादिषु न श्रेयस्त्वं । तथा मुक्तानां स्वर्गं ।
मकानां मुक्तमिति किमत्रैकान्ततः श्रेय इत्यर्थः । तदन्वयं शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥

द्वितीयं प्रथमाह प्रायेणेति सार्द्धाभ्याम्—

प्रायेणाऽप्यायुषः सभ्य कलावस्मिन्पुगे जनाः ।

मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दाभार्या ह्युपद्रुताः ॥ १० ॥

साधनविषयकोऽयं प्रश्नः । स्वस्य कृषित्वेन विप्रजीवित्वात्प्रश्नविरहेणाऽऽह—प्रायेणेति । अनेन
कृषिव्यतिरिक्तानामप्यनुषा इति गम्यते । आयस्तु तेषां पुंसां न इति वा सामानाधिकरण्यम् । अल्पा-
मायुर्तेषां तदल्पायुषः । अनेन सहस्रसमादयो न तेषां साधनमित्युक्तम् । प्रकृताऽनुषोयोगाद-
कथनमाशङ्काऽऽह—सभ्येति । सभासहैतीति सभ्यः । “सभां (?) वा न प्रवेक्ष्य (?) वि”ति
धर्मोपनाय सम्बोधनम् । अलावश्यकमहत्कालसाध्यसाधनत्वे अन्वक्तव्यत्वमाशङ्क्य कलि-
दोषैर्वाऽप्यायुषं न स्वभावतः । तथाच कलिदोषपरिहारकेण ताद्येन साधनेऽप्यायुषोऽपि
बुद्धिरित्यभिप्रायेणाऽऽह—कलावस्मिन्पुग इति । तस्य कलः कालान्तरत्वे इदानीमुपपत्त्याऽन्वक-
व्यत्वमाशङ्काऽऽह—अस्मिन्निति । सुगणद्वयगोस्रप्रत्ययानां पूज्यत्वायै । सहस्रसंसारत्वामावाय
जना इति । प्रादुर्भावाद्गुरुत्वम् । एवं सहस्रदोषमुक्तत्वाऽऽगन्तुकदोषमाह—मन्दा इत्यादिभिश्चतुर्भि-
र्विशेषैः । मन्दा अलसाः । आलस्यं चित्तजाड्यम् । मुग्ध मन्दा मतिर्यथासिद्धिं ज्ञानेन्द्रियदोषः ।
मन्दभार्या इत्यष्टस्य कर्मेन्द्रियसाधनत्वादोषः । उपद्रुता रोगादिभिरिति शरीरदोषः ।
एवमामानुक्तदोषा उक्ताः ॥ १० ॥

कापीन्तोष च व्यापृता इत्याऽऽह—

भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः ।

अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्बुद्ध मनीषया ।

ब्रुहि भद्रं हि भूतानां येनाऽऽत्मा सुप्रसीदति ॥ ११ ॥

भूरीणीति । अयं बाणो दोषः । “न हि कश्चिन्मगमपि जातु निष्ठत्यकर्मकृदि”ति

१ दृष्टकर्मोति प. २ पुण्यकर्मोति क. ग. ३ चलारो दोषो इति व. ४ समुद्बुद्धेति इति चित्तः फल.

लौकिककर्मव्यापृताः । ततोऽपि विहितकर्मव्यापृताः । तत्र प्रमाणविचारो प्रकरणशो धर्मादिशा-
स्त्राणि ज्ञातव्यानि । तानि च, भूरीणि कर्माणि येष्विति भूरिकर्माणि । न च श्रवणमात्रेण
कृतार्था । किन्तु तदुक्तानि कर्मण्यपि कर्तव्यानि । ततो महान्दोषो बाह्यः । एवं विदोषप्रसा-
नामुपायं कथयेत्याह—अत्र इति । प्रत्युपकारोपेक्षाऽभावान्न सम्बोधनम्—साधो इति । परदुःख-
दूरीकरणं साधोरावश्यकमिति भावः । अन्यायमुक्तस्य, प्रासङ्गिकस्य वा साधनस्य निराकरणमाऽऽह—
अत्रेति । एतादृशदोषं अत्रापि बहूनि साधनानि चेत् ? यत्सारं तत्समुद्बुद्ध वक्तव्यम् । यत्तदोर्नित्यसम्ब-
न्धात्साधनहारदोषः । यदिति प्रसिद्धं वा । सारं पारम्पर्यपञ्चमन्त्रविचारान्तिपुरहितम् । एकैवचने-
नाऽसाधारण्यं सुगमत्वं चोक्तम् । “प्रकरणेन विषयो बध्यन्त” इति न्यायेन यद्यपि सर्वं प्रक-
णेषु सुसम्बद्धं, तथापि तत्तत्स्थानाद्बुद्धत्वं वक्तव्यमित्याऽऽह—समुद्बुद्धोति । प्रकरणेषु तदर्थेभ्यस्त्व-
त्वाभावात् । मनीषयेति । बुद्धेर्बोद्धरणं न कृतितः । मनस ईशा मनीषा । मनभावत्वनिवारिका
बुद्धिः । प्रार्थनायां प्राप्तकाले वा लोद—ब्रूहीति । भद्रं कल्याणं, विविधदुःखाऽभावपूर्वकमहासुखाऽ-
नाभिः । तद्गणव्यवसादादिति चेत् ? तत्राऽऽह—येनाऽऽत्मा सुप्रसीदतीति । येनैव हेतुना
भान्त्मा भगवान् सुप्रसीदति । तर्हि त्वैव कथयेत्यर्थः । भूतानामिति पिशाचबर्जीवानां
परिब्रमणपोषणेन दया सूचितः ॥ ११ ॥

एवं फलसाधने निरूपिते । तत्राऽऽविर्मूर्तो भगवानेव फलं साधनं वेत्याशङ्क्य, भगवद्व-
तारो लोकानामर्थं स्वार्थं वेति सन्देहादवतारप्रयोगजनं पृच्छति—

सूत जानासि भद्रं ते भगवान्स्तास्वतां पतिः ।

देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥ १२ ॥

सूत जानासीति । इदं लतिगुडमिति को वेद । न जानातीति सन्देहाद्युच्छेति—जानासीति ।
सुभगसारां दृष्टा जानातीति ज्ञात्वा हर्षणाऽऽशीरुदुः(?)—अत्रं त इति । अस्तित्वत्वात् । महति
ज्ञानोपदेशे दक्षिणा हेषा । धृतमसि, देवक्यां जातः कृष्णो भगवानिति । तत्र सन्देहः । भगवतः
वसुदेवस्यसम्पन्नस्य ब्रह्मणः कार्यकारणार्थं न देहे सम्बन्धोऽप्यस्यते । जीवधर्मास्तु ब्रह्मणि न
सन्त्येव । प्रादुर्भावप्रकारस्तु जीवानामिव । अतः सन्देहः । किञ्च । सात्वतां पतिः । सत्त्वकिन्हाः
सात्वतानः देवा मुक्ता वा । तत्पारित्यस्य मनुष्येषु संसारीषु कथमभिर्भावः । पतित्वात्तेषां परित्यागोऽ-
नुचितः । किञ्च । देवा मुक्ताः सनकदोषो वा । तेऽपि ब्रह्मणो देहान्मनसो वा उत्पद्यन्ते, न सि-
यात् । तत्रापि कस्यचित्कन्यायां देवक्यामिति । देवकस्य कन्या देवकी । तथाच अप्सु नारा-
यणान्तरवत् भवति । तत्रापि विशेषः—वसुदेवस्येति । वसुदेवस्य भार्या पराधीना । भगवदवतारो
न भाग्यदिविशेषसम्बन्धः । किन्तु सम्बन्धमात्रमिति षष्ठीनाप्रयोगाः । अंतलाऽऽहस्य तादृशावतारो
किं कार्यम् । तर्हि तथा न भविष्यतीत्याशङ्काऽऽह । जातः । कंसादिवचस्त्वन्वस्यसादपि भवतीत्य-
भिप्रायः । अतो यस्य चिकीर्षया जाततस्तः कथयेति सम्बन्धः । अनेन प्राप्तज्ञिकं प्रयोगं निवारितं,
कालादिसत्पत्ता च ॥ १२ ॥

१ शेषोद्देशेति ल. व. २ समुद्बुद्धेति क. ग. ३ फलसाधनप्ररो इति क. व. ४ दृष्टकर्मोति व.
५ दृष्टकर्मोति व.

नन्वस्त्वेव प्रयोजनं, कारणदर्शनात् । योगेन च तज्ज्ञाननीत्यागङ्गाऽऽजुः(?)—

तत्रः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गाऽनुवर्णितुम् ।

यस्याऽवतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च ॥ १३ ॥

तत्रः शुश्रूषमाणानामिति । बहुनामस्माकं श्रवणेच्छापूर्णाया कथनीयम् । न हि श्रवणेच्छा योगेन निवर्तते । न वा योगः सर्वैः सङ्गो संकल्पते । न वा योगेन भावदीयः पदार्थो ज्ञातुं शक्यते भगवद्वाच्यव्यतिरेकेण । अत एव साक्षात्प्राप्त्यया वा भगवन्मुखोक्तं गुरुमुखान्छ्रुतं अनुपश्राद्धर्ण-
नितुमर्हसि । पठितस्त हि अनुवचनमावश्यकं मन्त्रादावपि । परमधिकारिविशेषे । तत्रशुश्रूषणा-
णानां वक्तव्यमेव । अङ्गेति कोमलसम्बोधनमङ्गलेन स्थापीनत्वाय । असाधारणं तु प्रयोजनं
वृच्छते, साधारणं तु ज्ञायत इत्याहुः(?)—यस्याऽवतार इत्यादिसार्धैस्त्रिभिः । तत्र प्रथममवतारद्वारा
रूपप्रयोजनमाह—यस्येति । यस्य सामान्यतोऽप्यवतारणं देवतियंरूपादिष्वलीकिक्रतेजसः उद्ग-
मणं, भूतानां जातमात्राणां स्वावर्जकमानां क्षेमाय ऐहिकसर्वसुखाय । चकारात्सर्वदुःखनि-
वृत्तये । भवाय मोक्षाय । चकारादिविधानिवृत्तये । भू सत्तायामिति सन्मात्रत्वात्सैव्यर्थः । “चिन्ति
नन्मात्रेण तदात्मकत्वादि” ति चैतन्येऽनुपवेशो वा चकारार्थः ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषामन्युदयनिःश्रेयसार्थं भगवदवतार इत्युक्तम् । उत्पत्त्यमानानां तु तावन्ना उपस्थासि-
द्धिरिति तन्माहात्म्यमाह—

आपन्नः संसृतिं घोरान् यन्नाम विवशो यणन् ।

ततः सद्यो विमुच्येत यदिभैति स्वयं भयम् ॥ १४ ॥

आपन्न इति । घोरान् संसृतिं सर्पोदियोनिभूतां, महाव्याध्यादिरूपां वा । आपन्नः ।
यस्य अवतारस्य नाम विवशः परवशः, भेः कालस्य वशो वा, यणन्बुधरत्नेव, ततः संयुतेः
सद्यो विमुच्यते । तत्र हि अन्तकाले कालस्याऽधिकारि भयनात्मा कश्चिन्मृत्युपाशेन सर्वानेव यच्छति ।
यश्चतुर्भस्त्रेण वक्षते—“सैनिका भयनाम्न” इत्यत्र । सद्यस्तस्य पाशान्मुच्यत इत्यर्थः । ननु
कथं स नामकथनमात्रेण पाशान्मुच्यति ? तत्राऽऽह । यदिभैति यस्मात्त्राणो भयं स्वयं विभेति । स्व-
रूपाशेन विभेति । न तु बहिःपदार्थनाशेन । एवं हि भगवन्नाममाहात्म्यं यन्मोदन् मुक्तान् करोति ।
ततो भयमपि मुच्येतैत्यर्थः । अथवा । स्वरूपमूर्तं भयमपि मुच्यत इत्यर्थः । हेतुरदित्यंयन्ति । “दिनी-
यादौ भयं भवती”ति श्रुतेः । अतोऽनु उत्पत्त्यमानानां नाशो मुक्तिः ॥ १४ ॥

ननु नामोच्चारणसामर्थ्यरहितानां वृषणश्लादीनां का गतिरिति चेत् ? तत्राऽऽह—

यस्यादसंश्रयाः सूत ऋषयः प्रशमायनाः ।

सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वधुन्ध्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥

यस्यादसंश्रया इति । मत्कार्येण तेषु मुच्यन्त इत्यर्थः । यस्य भगवतः पादौ संश्रयमूर्तो
येषाम् । भगवतः समाश्रयणं ज्ञानमार्गोऽपि भवति । यथा च ज्ञानिनो देहाध्यासात्पात्तस्यैव न
मुक्तिं किन्तु तदुपदेशेनेति, तद्व्यावृत्त्यर्थं पादपदप्रयोगः । पादसंश्रयणं मत्कार्यं एव । गुरुत्वचकार-

व्यावृत्त्यर्थं समुपसर्गः । सूतेति सम्बोधनं पाविष्यातुभवज्ञापनार्थम् । यथा सूतोऽपि सन् महापुरुष-
कृपया श्रावणैर्वादिष्यति संव्यवहारं संभजेत । ऋषयो मन्त्रद्वाराः । प्रशमायना ज्ञानिनः ।
प्रकृष्टः श्वः भगवन् येनामिति । त उभयेऽपि यत्पादसंश्रयाः पुनन्तीति योजना । अथवा । पादसं-
श्रया ऋषयः प्रशमायनाश्च भूत्वा ज्ञानकर्मीणां शायं तितयसम्पन्नः सर्वेषां पाविष्यद्देवतो भवति ।
स्वयं हि शुद्धाः सन्तः परान् पुनन्ति । अतः स्वशुद्धयर्थं ज्ञानकर्मीणां मुक्ते । न तु साक्षात्प्राप्तव्यसम्-
न्वस्योः । उपस्पृष्टाः समीपे देहसम्बन्धमात्रेण पुनन्तीत्यर्थः । कालव्यवधानेन हि सर्वत्र पावनं हृत्—
“त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतं चिरान्तं वा सावित्रीर्षीं संवत्सररादेवाऽऽस्मान् पुनीत”-
इत्यादिभिः । शुनय इति पाठेऽपि मननं, कर्मयोगो वा । क्रौर्यादिना सश्रेयावृत्त्यर्थम्—उपेति ।
अत्रेण वा सम्बन्धः । तेषां तु हृत्वादिनाऽपि पावनं सम्भवति । स्वधुन्ध्यापो महाजलान्यतुस्ते-
षया पुनन्ति भगवत्सेवकान्नेव पुनन्तीत्यर्थः । “प्रायश्चित्तानि षीर्णानि” ति वाक्यात् ।
“मयः पुनाति गाङ्गेय” मित्यपि । नारायणसंस्तुतीकरणद्वारा पुनन्ति । अथवा । उपस्पृष्टाः
स्वधुन्ध्यापः सद्यः पुनन्तीति दृष्टान्तः । नु इति वितर्कः । भगवत्कृपा गङ्गा च पुनन्तोऽपि, भगवत्सेवया
पुनन्ति, नाऽप्येतेति वितर्कः । आपाततः पावनं नाऽत्र विवक्षितम् । परमपावनं तु मायास्पर्शमायः ॥ १५ ॥

एवं साद्व्यासां भगवद्गूणानामसम्बन्धिनां माहात्म्ये उक्ते, शक्यं भवति—कथमिदमवगतं भगवच्छ-
ब्दव्यतिरेकेणेति । अवगते तु पुनः शक्ये प्रश्नोऽनुपपन्नः ? इत्यत आह—

को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेऽन्वकर्मणः ।

शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलपहम् ॥ १६ ॥

को वा भगवत इति । भगवद्यशःश्रवणेनाऽस्माकं इदये स्वतः स्फुरितम् । अतः सामान्यतो
ज्ञानविशेषार्थं प्रश्नः । यद्यपि भक्त्यभावात्स्वतः पुण्यार्थत्वेन भगवद्यशःश्रवणं न भवति, तथापि
सन्मार्गवर्तिनां शुद्धिरेष्यत इति तदर्थं श्रवणम् । विशेषतः क्लेशैः देशकालद्वयकर्मण्यकर्मणो
कृष्णामयशुद्धकरणात् । स्वतःपुण्यावृत्त्यर्थं—क इति । वेदान्तरे । अश्रोतारो देवांशा न गन्धन्
एवेति । जीवानां स्वत उच्छ्वाहद्वय एव शुद्धिः (?) भगवत इत्युक्तम् । नत्स्येत्सतीर्णस सुल-
भत्वाय । क्लीकप्रयुक्तोत्पन्नद्वन्द्वकर्मण्यवृत्त्यर्थमाह—पुण्यश्लोकेऽन्वकर्मण इति । पुण्या
श्लोका कीर्तिषाम् । कीर्तिकर्मण्यामपि कीर्तिष्वंश्रवणं पुनाति, तत्र किं वक्तव्यं कीर्तिस्य सर्व-
पावकत्वम् । तानपि पुनातीति वा । तेषां पाविष्येषोक्षा भासतीति वा । अनेन कीर्तिः पवित्रेष्वेव प्रति-
ष्ठितेति बोधितम् । कर्मसामान्यप्रद्वान्दुष्कर्माऽऽपायककर्मव्यतिरिक्तान्यपि कर्माणि पावनानीत्युक्तम् ।
पुण्यश्लोकवचनादेवं ज्ञाने—कीर्तिमद्भिः सह सम्बन्धः प्रायेण सर्वेषां भवति, ते च भगवन्तमेव कीर्त-
यन्ते, अतो भगवत्कीर्तिश्रवणं सत्तममिति । यत्राऽऽपाततोऽपि शुद्धिः श्रवणेन, तत्र शुद्धिकामः कथं
न शृणुयात् । आचारोक्तोऽऽपायकसर्वलोकाऽऽह्लादकविसर्गो गुणः कीर्तिर्विदः । क्लेशैः सर्वेषाम-
पहतत्वाभावात्तत्र तैः कलिदोषनिवृत्तिः । भगवतस्तु कालात्परत्वात्कलीतरेपि तत्परत्वम् । अतः
कलिदोषनिवर्तकमिति ॥ १६ ॥

एवं प्रयोजनप्रशुक्त्वा कर्मप्रभवाह—

तस्य कर्माण्युदारणि परिगीतानि सूरिभिः ।

ब्रूहि नः श्रद्धधानानां लीलया दधतः कलाः ॥ १७ ॥

तस्य कर्माणीनि । ताद्यप्रयोजनस्य श्रुतस्य हृदये समागमनाय कर्माण्येव पृच्छन्ति(?)—तस्य कर्माणीनि । कर्मश्रवणेन यत्कळे तद्रूपवता देयमित्यपि नास्ति । अन्यानि च फलानि कर्मव पात्रापात्रविषयेनन्यतिरिक्तेषामप्येवमपि बहु भयच्छरीत्याह—उदाराणीनि । उदारानि विशेषणानि न व्यावर्तकानि । किन्तु कर्मदेशेनोदारत्वादि विधीयन्ते । प्रथमत एव विशेष्यनिर्देशात् । अत्रान्तर-कलाप्रत्ययैर्गुदारत्वनिर्देशः । मुख्यं फलं भगवत एव । तेषामज्ञानाभावमाह—परिगीतानि सूरि-भिः । परितो गीतानीनि सर्वतो दृष्टाच्छरणसम्भवः । सूरिभिरित्यन्यथाकथनव्यावृत्तिः । तर्हि शौनकादीनामपि सुलभत्वादकथनमित्याशङ्काऽऽह—श्रद्धधानानामिति । श्रद्धया हि पुनः पुनः श्रवणेच्छा निरूपिता । कदाचिदपि कृत्यभावात् नास्तीत्यभिप्रायेणाऽऽहुः(?)—लीलया दधतः कला इति । अनायासेन हर्षात्किंयमाया चेष्टा लीला । तया नूतना एव कलाः प्रतिक्षणं भिद्यन्ते । भगवता यथा तथा तत्कर्मणामपि चन्द्रक्षेव नूतनकलासम्भन्धात्कदाचिदपि नाऽरुचिः । इदं हि विशेषणं पूर्वोक्तनिर्वाहकम् ॥ १७ ॥

एवमेकोपक्रमेण प्रयोजनकर्मणी श्रेष्ठे । अथ मित्रोपक्रमेणाऽऽवतारकथां पृच्छन्ति—

अथाऽऽख्याहि हरेर्धर्ममन्त्रवतारकथाः शुभाः ।

श्रीला विदधतः खैरधीश्वरस्याऽऽत्ममायया ॥ १८ ॥

अथाऽऽख्याहीनि । यद्यपि केचन अवतारास्तत्तदुपाख्यानैः श्रुतास्तथायैकोपक्रमेण सर्वेऽव-ताराः सविशेषा ज्ञातव्याः । अत आख्यात्याद्युक्तप्रश्नः । अथेति मित्रोपक्रमे । हरेरिति सामा-न्यतोऽवतारे परदुःखदीकरणं निमित्तमित्युक्तम् । अवतारस्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् सर्वजीनीं तज्ज्ञान-मिति विशेषसंशोधनम्—धीमञ्जिति । अवतारणां कथाः—कथमवतारः ? कस्याऽवतारः ? कुवाऽ-वतारः ? किमर्थमवतारः ? इति । चतुर्षु कथा वक्तृश्रोतृप्रवर्तकानां शुभफलप्रदः । वस्तुतोऽपि शुभाः । लोके पुत्रजन्यकथावत् । तत्रापि येऽवतारोऽपि स्पृश्यया लीला विहारास्तै वक्तव्या इत्याऽऽह—लीला विदधत इति । खैरिति । मर्यादातिक्रमेणाऽपि । तत्र हेतुः—ईश्वरस्येति । सर्व-मनोसामर्थ्यं माया, अन्यथाकरणनिर्वाहे दोषाभावे च हेतुत्वेन निर्दिष्टा । आत्मैति नाऽन्यै-र्ज्ञातुमुशब्दितुं वा शक्या ॥ १८ ॥

नन्वेवं विशेषेण सर्वार्थैरिज्ञानवता किं पुनः श्रवणेनेत्याशङ्काऽऽह—

वयं तु न वितृप्याम उत्समश्लोकविक्रमे ।

यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ १९ ॥

वयं त्विति । ये पुनर्भगवत्कथास्वरूपानिमिज्ञाने क्रियत्कारं श्रुत्वा निवर्तन्ते । न ह्यत्र रसज्ञो निवर्तते । तस्माद्ये निवर्तन्ते, तृषाः सन्तस्ते निवर्तन्ताम् । वयं तु पुनर्न वितृप्याम एव, कुतो निवृत्ता

भविष्यामः । निवृत्तिलेपा सम्भवति । इतोऽप्युक्तौ रसान्तरे सम्भवति, अस्वाऽऽयभावे वा, रसाऽ-ज्ञानाद्वा । तथाऽऽप्ये निराकरोति—उत्समश्लोकविक्रम इति । उत्समैर्गुणैश्चानन्दप्रभवसुके-रपि श्लेषयते भगवान् । तदथा तथा "इत्थंभूतगुणो हरि" रित्यत्र वक्ष्यते । तस्मान्न भगवत्कथा-रसादधिको रसः कश्चिदस्ति । प्रखानन्दरसोऽपि न्यून इति । अनेनैव दुर्लभताऽपि निवारिता । तस्य च विशेषेण क्रमः पादविशेषो यत्र स पराक्रमो विशेषेण क्रियाशक्त्याविर्भावः । स च एतः पर्वत्र । तस्मात् दुर्लभता । तृतीयं निराकरोति—यच्छृण्वतामिति । रसज्ञानं च श्रवणादेव भवति । यथा हि लोके स्वकारविद्यात् नोच्छान्तिरिति । किन्तु मूर्तत्वाद्दुर्लभत्वेन निवृत्तिलेपा श्रवणेऽपि । विशेषोऽप्युक्तः । श्रवणेन पृष्टीतसाऽमूर्तत्वात् । किञ्च । रसाभिज्ञाः सर्वथा ततो न निवर्तन्ते । रस-स्याऽनित्यत्वात् । अस्य च रसस्य परात्परत्वात् । किञ्च । स्वादु स्वादु पदे पद इति । यथाऽ-धिकारमत्र हि रसाविर्भावः । यथा यथा ह्यज्ञानं निवर्तते, तथा तथा भगवदरसात्करो भवति । यथा ज्वरविभोकेऽन्यत्र । प्रथमप्रयोगे ह्यविद्यायाः पूर्वादात्परसासादः । ततः प्रथमश्रवणे काचिदविद्या निवृत्ता चेत्तदा द्वितीयेऽपिको रसः । एवमुत्तराऽपि । परमो रसः सर्वथा मुक्तानाम् । किञ्च । प्रथमं वाक्यसमुदाये भगवान्मूर्तः पुनः प्रत्येकं वाक्येषु । ततः पदेऽपि । पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदं, प्रकृतिः प्रत्ययम् । तेन अक्षरार्थत्वेन ज्ञातो भगवानतिरसप्रद इत्यर्थः ॥ १९ ॥

किञ्च । विशेषाऽऽकारेण कृष्णावतारकथा श्रोतव्येतिभिप्रायेणाऽऽह—

द्वृतवान् किल वीर्याणि सह रामेण केदावः ।

अतिमर्त्यानि भगवान्मूढः कपटमानुषः ॥ २० ॥

कृतवानिति । किलेति प्रसिद्धं । आश्चर्येणाऽत्र प्रसिद्धिरुक्ता । अवस्थासाधनविरहेऽपि वीर्य-करणत् । अतः कृष्णावतारीवीर्योऽपि किल अलौकिकानि । किञ्च । एकैवेकदा आवेशेनाऽवतारेण च वीर्याणि न क्रियन्ते । अत्र तु रामेण सहस्रसुभयरूपेण करणमुक्तम् । किञ्च । सर्वेष्ववतारेषु श्रेष्ठश्रवणेन सुखदानम् । तयोरेपि गुणगुणित्वात्त्वेन स्वर्पादिसम्भवात् । तयोरेवै हिताकरणात्प्रकवथाश्च । तदत्र क्रियते नास्तीत्याह—केदाव इति । कथं ईशश्च केतो । केतोर्वायैर्मसृत्तं पस्मादिति । तयोरेत्या-नन्ददामी । वीर्याणामुक्त्यर्थाह—अतिमर्त्यानीनि । अतिक्रान्तं मर्त्यमेव इति । वीर्यश्रवणे हि पुनर्न मलेशरीरसम्भन्ध इत्यर्थः । अथवा । मर्त्यमतिक्रान्तानि । आनन्दमात्रकरपादसुखोदारदि-त्वात् । तत्र हेतुः—भगवानिति । न भगवदवतार इत्यर्थः । तर्हि कथं शरीरमतीतिस्तराऽऽह— मूढः कपटमानुष इति । अयं लोके हि गुप्तः स्वसविधानन्दरूपतां न प्रकाशयति । तत्र हेतुर्न विशेषणम्—कपटमानुष इति । कपटेन लोकाणां बुद्धिमोहनप्रकारेण मानुषः । तदेव रूपं मानु-षरूपव्यतीतिमास्यतीत्यर्थः । तस्मात्तथा वक्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्रवणे स्वाऽपिकामाद्गुर्दाम्याम्—

कलिमागतमात्राय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम् ।

आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥ २१ ॥

कलिमागतमिति । क्ली तु सर्वधर्माणां निवृत्तिरिति सूतके सावकाश इव क्ली सावकाशः ।

धर्माधिकारे हि सति धर्मत्यागभयविद्यम्यं कर्मकरणं वा सम्भवति । मर्यादातिक्रमे पुनः पापपाहुल्या-
रुग्णवल्क्याकृषिरेव निवृत्ता भवति । तस्मात्सर्वदोषनिवर्तकः कलिरिति, तस्मिन्नागते कथायां
सङ्गणाः । वैष्णव इति । यत्र कचिकथाश्रवणे दैवीकुण्डिनाशः सम्भवति । तदा सर्वं नश्यत् ।
तच्चित्तुत्पयं श्लेषेऽस्मिन्नित्युक्तम् । किञ्च । सत्रवेदिरच्येया । ततोऽपि न दैत्यसम्भव इत्यस्मिन्निति
देशनिर्देशः । कलिकालदेः स्मार्तत्वात्कथं वैदिकविचारणाऽपत्तिकार इत्याशङ्क्याऽऽह—आसीना
दीर्घसन्नेषेति । तथाच दीक्षितानामन्यकर्मनिवृत्तिः श्रौती । तस्मात्तौ पुनः कर्मसम्भारार्थं-
सत्राऽऽरम्भः । तस्मात्सर्वथा सावकाशा इत्याह—कथायां सङ्गणा इति । यदि कथा समा-
प्त्यते तदा सहस्रसंवलरमितः कालः क्षणायत इति क्षणपरप्रयोगः । न सर्वत्र सङ्गणाः किन्तु
दोः कथायामेव ॥ २१ ॥

अत्र श्लोक सामग्री न्यूना । सा भगवता सम्पादितेत्याह—

त्वं नः सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् ।

कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवाऽर्णवम् ॥ २२ ॥

त्वं नः सन्दर्शित इति । धात्रा सर्वकर्ता भगवता ब्रह्मणा वा कथारसामिज्ञेन । त्वं च नः
अस्वदीयः स्वाधीनश्च । कथाऽभवे दुस्तरः कलिः । दुःखेन तरस्तरणं यसेति । ननु कथारहिता अपि
कलिं तरिष्यन्ति ऋषयः । को भवत्यु विशेष ? इत्यत आह—सत्त्वहरमिति । विवेकपैयज्ञानहरम् ।
सत्त्वगुणे गते रजस्तमोभ्यां लयविक्षेपावेव । अतस्तेषां सर्वस्वनाशे न कलेस्तरणं भविष्यतीति भावः ।
अभीष्टकाले अभीष्टदेशसम्बन्धाभावे । कर्णधाररहिते समुद्रे । तथा कथारूपभावे कलौ ॥ २२ ॥

किञ्च । धर्मण सह पूर्वं वयं स्थिताः । वयं त्वत्र समागतः कथायां नियुक्ताः । धर्मस्य का
वार्तेति षष्ठं प्रश्नमाहुः (?)—

ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।

स्वां काष्ठामधुनोपेतै धर्मः कं शरणं गतः ॥ २३ ॥

ब्रूहि योगेश्वर इति । एतच्च ब्रूहि । धर्मस्य हि ग्लानौ तद्रक्षणं च भगवानवतरति । “यदा
यदा हि धर्मस्येति वाक्यात् । योगोऽपि धर्मरक्षकः । “अयं हि परमो धर्मः” इति
वाक्यात् । तस्मात्तदीश्वरे कृष्णे । ब्रह्मणा अपि धर्मं प्रतिपालयन्ति । तद्योगावताररक्षणरूपे भगवति
कृष्णे स्वां काष्ठान् वैकुण्ठं गते, धर्मस्य सम्भावितशरणाऽऽभावाद्भवद्विषयकुण्डेर्धर्मकार्यरूपाया विद्यमान-
त्वादयोऽस्तीति प्रतीतिर्धर्मः कं शरणं गत इति प्रश्नः ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणशारदात्मजश्रीबलभद्रीशित-
विरचितयां प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

कथाश्रवणभावेन मनोरथमहाप्राप्ते ।

निर्मग्नान्मृतदानेन सुखहार श्रुपीन्हरिः ॥ १ ॥

कलसाधनरूपार्था निर्णयः कर्मणामपि ।

प्रयागां बभूवतेऽध्याये द्वितीयेऽध्यायं शेषेणाम् ॥ २ ॥

प्रथमसुतराणि वक्तुं देवतागुणमस्कारं महत्त्वमभिनन्दनञ्च सूतः कर्तोतीत्यास आह—

ध्यास उवाच—

इति सम्प्रश्रवसम्पृष्टः स विप्रे रोमहर्षणिः ।

प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इति सम्प्रश्रेति । एवं पुरुषार्थपर्यवसायिभिः सम्प्रश्रैः सम्प्रश्रवणविपर्ययैः प्रश्रैः सम्प्रगादरत्नैकं
ष्टः विप्रेरिति । प्रा दूणे । विशेषण वकारात्प्रात्यान्तं वा भक्ष्या सुयन्तीति विद्याः । अथर्वं तेषां
वचने उचरं देयमिति । रोमहर्षणिः । रोमहर्षणाऽपत्वं रोमहर्षणिः । रोमसु सर्वदा हर्षणं
यस्य तस्य सर्वदा भक्त्युद्रेकः । तथैवाऽयमिति ज्ञापयति । प्रतिपूजनमभिनन्दनम् । सामान्यत-
स्त्रहन्नादिरिति ज्ञातव्यम् । क्रमानुरोधान् । अत्रे त्वभिनन्दनं सामान्योत्तरत्वेन ज्ञातव्यम् । प्रव-
क्तुमिति । खडुक्त्वा निन्दोदितार्थां भागवतं च वक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

देवतागुणमस्कारं च कृतवान् । तथाऽऽदी गुणमस्कारमाह श्राप्यां वैराग्यज्ञानाभ्याम् ।
तत्र प्रथमं वैराग्यमाह—

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।

मुप्रेति तन्मथयथा तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥१॥

यं प्रव्रजन्तमिति । अत्र हि यथा यथा विरक्तस्तथा तथाऽधिकारी । तत्र शुकस्य पूर्वजनन्येव
ज्ञानसहितत्वान्येदेहायं विष्णोर्वासस्य सकाशादेर्हं प्राप्य उभयसम्पत्तौ सङ्गेन ज्ञानाश्रमयात्सर्वै-
संस्कारस्य दृढसादिदानानुपनतं एव प्रव्रजति । व्याससाऽधिकारित्वादेहादिधर्मोः प्रवर्तने ।
इदं प्रव्रजन्तं ताऽऽश्रमः । किन्तु सङ्गभयाद्भयनामात्रम् । तदनुचितमिव मत्वा निवर्तनाय ध्यासस्य
गमनम् । भगवद्दर्शनं तु हृदयं प्रविष्टेषु हि भयं निवर्तते । मल्लिखस्य हि भयाभावः । बलं भगवत
एवेति । कोपादिना गमनं वारयति—इति । निवारणे हेतुः—अनुपेतमिति । गमने
हेतुः—अपेनकृत्यमिति । कार्यं विद्यमाने ह्युपनयनम् । विष्णोः सकाशाज्ज्ञातस्य देवस्य पुनः सं-
स्कारो नाऽपेक्ष्यते । मोहे हेतुः—अपेनयन इति । द्विगता आपो यत्र तद्दीपमयनं जन्मस्थानं यस्य ।
यसुनान्तर्जले तथोत्पन्नत्वात् । पराश्रय्यातभगवद्वतारोत्सर्वं सुखम् । वारदोपदेष्टव्यत्वं विस्तृतात्मत्वा-
दिरहकातरः । विरहेण कातरो दीनः पुत्रेत्याह्वानं कृतवान् । प्रेम्णा सन्नकण्डलाच्छुताऽऽभावः । ततः सन्धिः ।
“स सर्वमभवच्चिदिति ब्रह्मज्ञाने कलसाकल्पासर्वभावाः स्फुरति । योगेन प्रवेशोऽपि सम्भवति ।

कर्तुः प्राधान्येऽपि यच्छब्देन कर्मसम्बन्धान्तरच्छब्देन कर्मबोधेऽप्येते इति । तन्मयतया शुक्रमयतया । विष्णोः सकाशादुत्पन्नास्त्रयः शुक्रोऽपि । “वैष्णवा वै धामरूपनयः” इति श्रुतेरुक्तोपादानकत्वात्तन्मयत्वम् । अभिनन्दनं प्रतिध्वनिरूपम् । अथवा । “वाग्यै देवेभ्योऽप्याक्रमयज्ञायाऽऽनिष्टमानाः । सा धनस्पर्तीन्त्याविशारसैषा वाग्वनस्पतिषु बधनी” ति श्रुतेर्द्वेषेभ्य एव शब्दोत्थितिः । तेषां कथने हेतुं बद्धं शुक्रस्य प्रज्ञाभावमाह—सर्वभूतहृदयमिति । सर्वभूतानां ह्येतु अयं प्रेरयति, प्रेरणार्थं गच्छतीति वा । सर्वभूतेषु हृदयं यस्येति प्रेरणसामर्थ्यं वा । यतस्तत् तूर्णाम्भावं निवारयति—
मुनिमिति । महात्मभावं निवारयन्तम् । आ सर्वतो नतोऽस्मि । सर्वत्र तस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥
एवं प्रथमं ज्ञानवैराग्ये उक्ते । पश्चादत्राद्या भगवन्व्यक्तं ज्ञानं विशेषमाह—

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपसतितितितीर्पतान्तमोऽन्धम् ।
संसारिणां करुणयाऽहं पुराणयुद्धं तं व्यासस्तुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् ॥३॥

यः स्वानुभावमिति । सङ्गमं तु निवृत्तम् । निरकालमननेन भगवदविशेषे सति व्याससमी-
पाऽऽगमनं, भागवतपाठशाऽर्थोद्धरणं । तदनु भागवतरसाभिनिविष्टः सर्वत्र मुनिव्य उपदिशति ।
तदाह—गुरुं मुनीनामिति । भागवतस्य स्वरूपोक्तयोश्चत्वारि विद्याग्यानि प्रमेयरूपतां प्रमाणरूप-
तामसाधारण्यं साधनोत्तररूपतां प्रतिपादयन्ति मन्त्रेण । तत्र स्वानुभावं, भागवतस्य भगवद्रूपत्वा-
यथा भगवतः स्वरुः असाधारणोऽनुभावः सर्वभूतेषु तथा भागवतस्याऽपि तन्निष्केषु । किञ्च ।
अखिलश्रुतिसारम् । कर्मज्ञानकाण्डादिष्वपि प्रतिपादितस्य मक्तियोग्यत्वकथनात्सर्वश्रुतित्वात्सर्वविषय-
भगवत्प्रतिपादनात् सर्वश्रुतिसारम् । अखिलपदेन च देवदेवदियादितु प्रवृत्तायाः श्रुतेस्तत्तदभिप्रायेणाऽर्थ-
कमेव खिलत्वमायत्नते तद्विधायते । आकर्षितानां सर्ववेदानामर्थसामुत्तमित्यर्थः । एकमित्यसाधार-
णम् । अन्यथा एतस्याऽपि रसान्तरसम्भवात्ना स्यात् । वृहदां तादृशानां निर्दारिण्यात् । अध्यात्म-
दीपमिति । बहिः सन्ति दीपा बोधकाः पुरुषाश्च । आत्मनि पुनर्विस्तया वाचा बोधकस्येव । न हि
तादृशो भागवतादन्वयोपायोऽस्ति गुरुपदेनैतान्साधनविचारव्यतिरेकेण येन सर्वेषामात्मसाक्षात्कारो
भवत् । यथा गृहे दीपे श्वान्ति घटादीनां न युवोपेक्षा, तथा भागवते सति न काऽप्युपेक्षेत्यर्थः ।
अन्धन्तमः अतितनुंभिच्छतामप्यात्मदीपमिति योजना । आत्मनमधोऽन्धत्वसम्बन्धित्वसर्वपदानाम्नाम् । न
कवलं मुनिव्य एवाऽऽह । संसारिणामपि करुणया । परीक्षित्वमादिहृत्पीत्यर्थः । यथा मलऽप्याकरणे
यस्मादौ मलनिवृत्तिः शुद्धिश्च भवति । श्रुत्यां तु कर्मयोग्यत्वेन । तथा संसारिणां मुनीनां च विशेषे
एते भावः । मायाशुक्रयाशुत्सर्ष—ध्यासस्तुमुनिमिति । उपयामि शरणं नञ्छामि । इदानीमेव
समीपं गत्वा तदात्मं श्रुत्वा कथयिष्यामीत्युपशब्दाद्यर्थः ॥ ३ ॥

असाधारणं महत्त्वयुक्तत्वा सर्वैः कर्तव्यं साधारणं महत्त्वमाह—

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैत्र नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥

नारायणमिति ।

जयो नाम पुराणादिः कृष्णार्द्रैषामनेरितः ।
अष्टादशपुराणानि भारते नमस्कृतीनिनम् ॥

नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः ।
एक एव परो ध्यात्मा आदावन्ने निवेशितः ॥
उपसाधकं नरश्रोक्तश्चकाराहुन्नाऽपि च ।
अवहृदयमेवकारेण सूत्राभ्यां च नरोत्तमः ॥
देवी भाग्यात्मिका नृणां वाक्यरूपा सरस्वती ।
सर्वे ते भगवद्रूपास्तस्मात्प्रभ्या हि ते मदा ॥

व्यासेन क्रियमाणे तु नमस्कारे नः व्यासपदप्रयोगः । सरस्वतीसमीपं चकारस्तद्वक्त्रं बोधयति ।
तस्मात्तावहृदयमपि लोकं व्यवस्थया बोधयति ॥ ४ ॥

अभिनन्दनं बद्धन्प्रश्नानां निर्दारितायमाह—

सूत उवाच—

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्विर्लोकमङ्गलम् ।

यत्कृतः कृष्णसम्प्रभो येनाऽऽत्मा सुप्रसीदति ॥ ५ ॥

मुनय इति । फलं कृष्ण एव । सर्वप्रागणामैहिकाऽऽत्मिकफलदाता च स एव । भक्तिसुक्ती
च लीलाः । अवताराश्च । धर्मरक्षकश्च स एव । अतः षण्णां प्रश्नानां स एवाऽयं । द्वितीयप्रश्ने द्वितीयं
फलमेव एव भवति । हे मुनयः । निर्दारितायाः । यद्यपि यदेव पृच्छ्यते तत्रैवोच्यते देयं, तथापि पृष्ट-
मेव साधु । इदमेव हि लोकानां मङ्गलं, यत्कृष्णः पृच्छ्यते । येन च आत्मा कृष्णः प्रसीदति । अन्तः-
करणस्याऽपि भगवत्सद्वर्णनां वा आचारे प्रसादः । इदं हि सामान्योक्तम् । शास्त्रान्तरे श्रवणानन्तरे
मननिदिध्यासनाभ्यां कार्यसिद्धिः । अत्र तु सा प्रश्नैरेवेति प्रथ एव शास्त्रमाप्तिः ॥ ५ ॥

इदानीं फलसाधने एकीकृत्य स्वाधिकारादुपारेण शास्त्रार्थं निरूपयति सप्तदशभिः । भगवत्साक्षा-
त्कारः फलम् । साधनपारम्येण प्रथमतो धर्मः । अन्तिमो भगवत्प्रसादः । स च लण्डशः सर्वत्र साधनेषु
यत्कृष्णः । तथा सति परमरान्ते महाप्रसादे सति, भगवान्नाम्नामपिःकरोति । तत्र भक्तिस्त्रिविधा ।
ज्ञानश्च त्रिविधम् । वैयिः श्रवणादिः प्रेम चेति भक्तिस्त्रिविधा । आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं भगवन्ज्ञानं चेति
त्रिविधम् । धर्मो वैराग्यं च साधनम् । तत्परमरार्यां यथायोग्यं निवेशनं निरूपयति । तत्र प्रथममेकं
पृष्ठलाभाह—

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरभोक्षजे ।

अहेतुक्यप्रतिहेता ययाऽऽत्मा सुप्रसीदति ॥ ६ ॥

स वै पुंसामिति । धर्मः साधनम् । भक्तिः फलम् । तत्र भिदितश्रवणादीनां धर्मरूपाणां पृष्ट-
प्रकारणैव भक्तिसाधकत्वम् । ज्ञानादीनामप्यद्वारा । तत्र साधनान्तराऽनुपवेशे च्यमिचारोऽपि सम्भ-
वति । अतः प्रथमं स्वानादिधर्मनिर्दारः क्रियते । प्रमाणस्य तुल्यत्वेऽपि फलपलाद्विशेषः । अतो वै
निश्चयेन पुंसां परो धर्मः स यतो भक्तिः श्रद्धालक्षणा भवति । स्वर्गादिसापके तु धर्मत्वं सन्दिग्धं

मोक्ष इत्यभिप्रायेणाऽऽह—जीवस्य तत्त्वज्ञिज्ञासेति । जीवस्य जीवनस्य । तत्त्वज्ञिज्ञासा तत्त्व-
विचार इच्छापूर्वकज्ञानसाधकः । जीवस्य तत्त्वज्ञिज्ञासा लाभ इति पूर्वेण सम्बन्धः । कर्मभिः साध्यो यः
कामो वा अर्थो वा । धर्मस्तु न केवलं कर्मसाध्यः । किन्तु श्रुतिशोधितकर्मसाध्यः । तत्राऽपि इह कर्मभिः
साध्यो न पुरुषार्थः संसारविषयकः । यो वा दैवगता प्राज्ञः सोऽपि न अवतीति चकारार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

तत्त्वज्ञिज्ञासेलाव सन्देहः—तत्त्वानां जिज्ञासा तत्त्वस्य वेति ? तत्त्वयेऽपि सन्देहः—तस्य भाव-
स्वत्वमनारोपितं रूपं वा ? तस्य भाव इति पथे पूर्वोक्तस्याऽभावात् किञ्चित्त्वं स्यात् । सद्यदायपथे-
ऽज्ञानज्ञानविषयत्वेन सर्वमेव तत्त्वं स्यात् । तत्त्वानां जिज्ञासेति तु साक्षात्परिकल्पितानां मध्ये एक-
साऽपि जिज्ञासा कठिना । तत्त्वस्य जिज्ञासेति तु न सर्वेषामेतत्त्वमस्ति । शास्त्राणामन्योन्यविरो-
धात् । तस्मात्कर्म तत्त्वज्ञिज्ञासेलावज्ञासाऽऽह—

वदन्ति तत्त्वत्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ॥ ११ ॥

वदन्ति तत्त्वत्वविद इति । यद्यपि सर्वे स्वस्वशास्त्रे तत्त्वविद इति प्रतिष्ठास्तथापि प्रमाणबल-
विचारेण वेदानां सर्वापि जीवकलाहोदयविदस्तत्त्वविद इति मन्तव्यम् । ननु सर्वेऽपि वेदाधिपतिः । कृषि-
त्वात् । सत्यम् । तयाऽन्योन्यविरोधात्केचनैव तत्त्वविद इति वक्तव्यम् । तत्र येष्वज्ञरमात्रेऽपि वेदेन
न विरोधस्ते तत्त्वविद इति मन्तव्यम् । न च ते न सन्त्येवेति मन्तव्यम् । वेदस्य प्रमाणस्य विषयमान-
त्वात् । ते किं वदन्तीत्यत आह । यत्त्वद्वितीयं ज्ञानमिति । द्वैतनिवर्तकं ज्ञानं तत्त्वमित्यर्थः । तत्त्वज्ञानं
मोक्ष इति सर्वजनीनत्वात् श्रुतिस्मृतियुराणेषु तस्यैव नाममेव इत्याऽऽह क्रमेण—ब्रह्मेति परमात्मेति
भगवानिति शब्दयते इति । शब्दमार्गं भिद्यते नत्वर्थभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तदर्थं तत्त्वपर्यन्तं पदार्थानां स्वरूपं क्रमं चोक्त्या फलितमाह—

तच्छूद्रधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।

पश्यन्त्यात्मनि चाऽऽत्मानं भक्त्या श्रुतिगृहीतया ॥ १२ ॥

तच्छूद्रधाना इति । तत्समादितोः । तद्वन्न वा । तत्रैवं क्रमः । जीवस्य तत्त्वज्ञिज्ञासा फलमुक्तम् ।
तत्र साक्षात्कार इति पर्यवसितम् । तत्र विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिकित्सं शाब्दज्ञानं भवति
तथाप्यन्तःकरणदोषात् साक्षात्कारः सिद्ध्यति । तदर्थं प्रथमं धर्मः । ततोऽन्तःकरणशुद्धौ वेदादि-
सत्यमात्रे अद्वा । ततस्सदर्थस्य मननम् । ततो निदिध्यासनेन साक्षात्कार इव ज्ञानम् । ततो निष्पेषु
वैराग्यम् । ततः श्रवणादिसाधनमस्ति । ततः परमभक्तिः । ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारो हृदि बहिरधी-
त्यर्थः । आत्मानं न भगवन्तमात्मरूपम् । तत्र 'यावत्त्वापनं साध्यसिद्धिः । तत्र ज्ञानवैराग्ययोः सह-
भावनिरूपणात्प्रकृत्युक्त्या । तस्याः स्थितिहेतुमाह—श्रुतिगृहीतयति । श्रुत्या हि गृहीता भवति ।
यथा यथा श्रवणं तथा तथा भक्तिसिद्धिः । ततः सर्वमिति ॥ १२ ॥

एवं द्वितीयप्रकारेण ज्ञानमुक्तम् । तत्र द्वितीये धर्मस्य सम्बन्धमाह—

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।

स्नुषितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्द्विर्द्वैतमतोपगमम् ॥ १३ ॥

अतः पुम्भिरिति । धर्मसामान्यस्य प्रथमे साधनता उक्ता । विशेषस्य तु द्वितीये । यतो भगव-
त्सदादव्यतिरेकेण नाऽन्तःकरणशुद्धिर्न वा स्मरितो धर्मस्य सुखं फलं भगवत्प्रसादः । धीमत्संस्कार-
संस्कृताः कुर्वन्ति । धर्मयोग्यकर्मभयदिच्छया वा । 'मयैव कामो मृतानामि'ति वाक्यात् । पुम्भिरिति
कर्मणि प्रयोगेणैतज्जापितम्—अगुणान् कर्मभाऽपक्षीणं न कर्तेति । तद्वैव हि भगवत्प्रसादः । अन्यथा
कर्मणैव फलमिति । द्विजश्रेष्ठा इति । द्विजेषु श्रेष्ठास्त्रिजन्मानः । अनेन भवद्विः क्रियमाणेन
कर्षणं भगवांस्तुष्यतीति सूचितम् । वर्णधर्मोः शमादयः कालद्रव्ययज्ञादिभेदा वा । मुख्यश्रवाद्य
आश्रमधर्मोः । शश्रव्येन च परधर्मो निवारितः । तेन च "विधर्मः परधर्मश्चे"ति दोषो निवा-
रितः । सम्प्रगुणानां कालादिभिः पदभिः शुद्धिर्ज्ञानोऽगुणानम् । स एव वा धर्मः । "अधर्मो ह्य-
न्यथा भवेदि"ति वाक्यात् । सम्यक्स्मिदिः फलम् । यद्यपि "धर्मो विभ्वस्य जगतः
प्रतिष्ठे"त्यदिश्रुत्या बहूनि धर्मस्य फलानि सन्ति तथापि भगवांश्चेत्तेन परितुष्यति तदा सफले
नो चेद्गमो व्यर्थ इत्यर्थः । आत्माद्यं हि सर्वम् । सर्वमात्मा वा भगवान् । "धैर्यं न तुष्टो भग-
वानि"ति वाक्यायोः द्विष्येन सूचितः ॥ १३ ॥

तद्वैवं सन्देहः—चहते वर्णाश्रमविभागेन धर्मोऽनुवर्तते । न च तेषु भगवच्छास्त्रादुपसर्गाभिः भक्ति-
सहस्यते । अतो ज्ञानेन, भगवान्न परितुष्ट इति । तथाच कर्मकरणदर्शनात् व्यभिचारोऽज्ञानालम्बं निर्वि-
चिकित्सा प्रवृत्तिः । अतो येषु धर्मेषु न व्यभिचारस्ते विशेषेण कर्तव्या इत्याह—

तस्मादेकेन धर्मस्य न व्यभिचारस्तत्त्वतात्पतिः ।

श्रोतव्यः कीर्तिततयश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४ ॥

तस्मादिति । यस्मादन्यत्र व्यभिचारोऽपि सम्भवत्यतः श्रवणादिक्रमेव कर्तव्यम् । श्रव-
णादिकर्मणि धर्मः । "श्रुशुष्वाच्छूद्रावयेदि"ति निषिद्धिर्ज्ञात् । एकेन मनसेति । वैयर्थ्या-
भावाद्युक्तेन । श्रवणस्य यथा न व्यभिचारत्वात्प्राप्ते वक्ष्यति । अन्यधर्मविश्लेषो वा स्युष्यते—युक्ते-
नेति । भगवानिति । श्रवणविषयत्वं न जीवपुरस्सरतया किन्तु साक्षाद्ब्रह्मः । तथापि वैष्णवशा-
स्त्रादुपरोक्षेणैव सूचयति—सात्त्वतां पतिरिति । शुद्धे सत्ये आधिर्भूतः सालो भगवान् । स
वर्ते येषां ते सात्त्वताः । तत्र "घट्टलं छन्दसी"ति बकारलोपसंज्ञामलौकिकत्वात् । तेषां
पतिः सर्वनिर्वाहकः । स्वात्साऽपि तयात्वे न काचित्कित्तेति भावः । श्रवणादीनां सुलभत्वात् वा । यतः
स्वपतिः सर्वत्र श्रुते कीर्तितः । इदं च श्रवणादिकं धर्मरूपम् । प्रकरणम् । द्वितीयरूपेण तु य-
त्किरूपो वक्ष्यते । भगवद्ब्रह्मचैः पदेनैवैश्वर्यं भगवति शक्तितात्पर्यनिर्देशः श्रवणम् । शक्तितात्पर्य-
निर्देशोऽप्यनं कीर्तनम् । तथा ज्ञानानां वा सत एवोच्चारणम् । उभयं सद्गृहीतं चकारेण । अन्यो-

एतावत्पर्यन्तं पुरुषप्रपञ्चः । अग्रिमं स्वयमेव भवतीत्याह तदपि त्रिभिः—

तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।

चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ १९ ॥

तदा तु चित्तस्य स्वरूपं नश्यति । त्रिगुणात्मकं हि तत् । तथाच स्वस्वकार्यं गुणाः कुर्वन्त्येव । तथाच तद्दर्शं कदाचिदपि भगवदासनं न भवति । यदा गुणा रजस्तमोः कारणस्तयोः सत्त्वा भवति । यथा 'स्पर्शमणित्वाद्येन ताव्रलोहयोः सुवर्णता भवति । तथाच त्रिभिर्निर्मितं पार्श्वं सर्वं सुवर्णं भवति । तथा भक्त्या स्पष्टं चित्तं सर्वं सत्त्वं भवति । रजस्तमोभावाः कामक्रोधादयः कामलोभादयश्च मिश्रसत्त्वभावाश्चकारामिभ्रा अन्येऽपि भावास्ते तदस्यतया निर्दिष्टाः । ये च प्रसिद्धा मोहादयस्तानसर्वान्तपृष्टहानि निर्दिशति । अत एव न प्रथमाद्धे क्रियासम्बन्धः । ननु ते आगन्तुकत्वं प्राप्ता अपि पूर्ववासनया कर्म चित्तं न सम्बन्धन्ते ? इत्यत आह—चेत इति । एतं हि स्वरूपा मूलगुणसुवीच्यतिरंकेण न बंधनसमयाः । अत एतैरनाविद्धं चित्तं स्थितं भवति । तदा लयावस्थां प्राप्नुवदपि चित्तं निरन्तराद्यज्ञमत्स्यपुरोधेन तस्याः स्थानभूतवत्त्वनिमित्तं भगवदावेषेण प्रसीदति । प्रसादो हि तेन कार्यकर्तृणां सर्वकार्यसिद्धिहेतुः प्रकाशविशेषः ॥ १९ ॥

तेन यज्ञत तदाह—

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।

भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्कल्प्य जायते ॥ २० ॥

एवमित्ति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण स्थिरसाधनपरम्परया प्रयत्नं मनो यस्य । मनसः सत्त्वात्मकत्वे 'सत्त्वान्मज्ञापते ज्ञानमि' ति सर्ववस्तूनां तत्त्वज्ञानं भवति । न तु भगवत्स्वरूपज्ञानम् । तस्य गुणातीतत्वेन गुणकार्यगम्यत्वाभावात् । अत आह—भगवद्भक्तियोगत इति । अन्तःकरणप्रसादो भक्त्यर्थमेव । भक्त्येव तु भगवत्ज्ञानम् । " भक्त्या मामभिजानातीति " ति वाक्यात् । तत्त्वपदेन यावान्निष्ठाधर्मः परिगृहीतः । बिन्दपेन करतलामलकज्ञानवञ्जानविशेषो विवक्षितः । अत्र मन्यासांऽप्यज्ञत्वेनाऽपेक्ष्यत इत्याह—सुकसङ्कल्प्यति । अन्तर्बहिःसङ्गनिवृत्तिः । " विषयाविष्टचित्तानां विष्णुवावेशस्तु दूरम् " इति न्यायेन परित्यागव्यतिरेकेण न भगवदावेशः । अत्र न साक्षात्कार इति संन्यासस्य कारणत्वम् ॥ २० ॥

एवं विज्ञाने जातं यत्कलं तदाह—

भिद्यते हृदयप्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

श्रीयन्ते चाऽस्य कर्माणि दृष्ट एवाऽऽसनीश्वरे ॥ २१ ॥

भिद्यन् इति । चिदचिद्विचित्रविद्याकार्यम् । तज्ज्ञानं न भवति । " यस्मिन् ज्ञाने सर्वेभिर्द्विज्ञानं भवती " ति सर्ववस्तूनां यामात्रज्ञानं निर्वहता निर्वन्ते । मिथ्याज्ञानसत्त्विलोपसिक्तारामात्मभूती कर्मबीजं प्ररोहति, न तु तत्त्वज्ञाननिर्दापनिर्णीतसत्त्विलोपेवापामिति कर्माण्यपि

श्रीयन्ते । एतत्सर्वं न येन केनाऽपि प्रकारेण ज्ञातज्ञानकार्यं, किन्तु ब्रह्मालोक्यानुभवकार्यमित्याह—
दृष्ट एवेति । आत्मत्वेन भगवदनुभवे । नाऽन्यथेतेष्वकारणैः । आत्मनो शरीरशरत्वेन जाताः पदार्था ईश्वरत्वेन निवर्तन्ते । अन्यस्येश्वरत्वे ज्ञातेऽपि न शान्त्यस्येश्वरत्वाज्ञानं स्वस्य संसारहेतुर्भवति ॥ २१ ॥

एवं सर्वप्रकारकार्यं निरूप्य कुत्र पुरुषप्रपञ्चः पूर्णवसित इति सन्देहे प्रथमविषयमाह—

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।

वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ २२ ॥

अतो वै कवय इति । शुद्धसत्त्वात्मके अन्तःकरणे आविर्भूते भगवति परमप्रेम कर्तव्यमिति प्रयत्ननिष्कर्षः । तेन भगवत्प्रसादः अन्तःकरणे भगवत्साक्षात्कारो वेति फलम् । वै निश्चयेन । स्वत्वेन निश्चयः । कवयः शुद्धतात्पर्याभिप्रायः । शब्दचलविवेकादेवमर्थप्रत्यक्ष इति भावः । साधनस्य सुखात्मकत्वात्पि सदा भक्तिं कुर्वन्ति । क्षणे क्षणे (?) प्रतिक्षणं भगवदाविर्भवेन परमा बुभोत्वथते । विषयस्तु वस्तुगुणाऽऽविर्भूतः । यत्किञ्च ज्ञानजनिका प्रथमश्च भक्ती साधनत्वेनेति शब्दचलविवेकमिति प्रयापिकाः ॥ २२ ॥

तत्र विषये सन्देहः—कोऽयं नियमः सत्यमूर्तावेव भक्तिः कर्तव्येति । रजस्तमोमूर्तावेव भक्तिकरणं ब्रह्मज्ञानसाधकम् । तथाच विष्णुमक्तिवच्छिवादिभक्तिरपि ज्ञानसाधिका । ब्रह्मणस्तुल्यत्वादित्याशङ्क्य तत्र निर्धारमाह पञ्चभिः सत्त्वमित्यादिभिः—

सर्वं रजस्तम इति प्रकृतैर्युगास्तेऽर्थकः परः पुरुष एक इहाऽप्य धत्ते ।

स्थित्यादये हरिविरश्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्दुर्णां स्युः ॥२३॥

श्रेष्ठाऽपि, विशेषत्वाभावेऽनुयायिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यम् । न तु चैतन्यस्वरूपं भिद्यते केषां चिद्विद्यमानां मैत इव । तेऽपि गुणा न ब्रह्मणः । तथा सत्त्वभावत्पुण्यजनकत्वेन स्वरूपमपि सितक्षेत्रं स्यात् । कार्यवशात्साऽपेक्षया न दोषः । एकस्यैव ज्ञानभोजनान्तःपुरकार्यदर्शनात् । मैतु पुरुषसि-
गुणः । तस्माद्गुणप्रेरणया तत्कार्यकरणं सम्भवति । प्रकृतैऽपि तथा वेद्गुणान्तरपरम्परया अनवस्था स्यात् । तथाच क्वचित्सहजो गुणसम्बन्धो वक्तव्यः । तथा सति स्वरूपमपि विद्येतेति चेत् ? अत्र हि पद्यो वादिनः शुचकथश्चिह्नयति । साक्षात्सु नित्यसम्बन्धं प्रकृतैराहुः । अन्ये तु भास्वैव सम्बन्धः । प्रमादेव प्रतीयत इत्याहुः । भागवतसिद्धान्ते तु भगवति सहजं कर्तृत्वम् । तत्र किमिदं प्रकृतिपुरुषाविभेदेन हिरूपत्वमापद्यते । यथा भौतिकनिर्माणे मृत्तपेक्षा, न मृत्निर्माणे, तथा प्राकृतनिर्माणे कर्णत्वेन प्राकृतपेक्षा । नैतावता स्वरूपे भेदा दोषो वा सम्भवन्तीत्येक एव पुरुषः । अथ जगत उत्पत्तिस्थितिप्रलयाद्यै गुणत्रयमादादानः पर एव पुरुषो ब्रह्ममूर्तः—हरिविरश्चिहरेति—“सर्वार्थं ब्रह्मो विभाषैकब्रह्मवति” इति न्यायेन संज्ञात्रयं पंचे । गुणां शुद्धमिति लुपा । इतिशब्दो वा इन्द्रान्तो श्रूयमाणः सर्वत्राऽपि सम्बन्धतः । संज्ञायाः स्वरूपमात्रत्वात् प्रत्ययोपपत्तिः । यथा देवदेवेति संज्ञा । इतिशब्दः प्रकारार्थश्च । तेन अन्वा अपि संज्ञा एकस्य षड्धयः सन्तीत्यर्थः । तथाचैते गुणाः

कार्यायं करणत्वेन पृथीता अपि निरन्तरग्रहणादुपाधिरूपा जाताः । तेन यद्भजनं तदुपाधावेव पूर्वव-
सितम्भवतीति सत्त्वोपाधिरेव सेव्य इत्यभिप्रायेणाऽऽह—**श्रेयांसीति** । तत्रैवं निर्णयः । सेवकः सेव्यं
याद्येकरूपं पश्यति, स्वस्याऽपि तादृशं रूपं सम्पादयति । साधनानि च तानि यद्यप्यदृष्टतापमानं भग-
वन्तमन्यथाकर्तुं न शक्नुवन्ति, तथापि जीवमन्यथा कुर्वन्त्येव । ततश्च याद्येन रूपेण साधनेन वा
नाऽन्यथाभासत्वात्तदुपाधिरूपानेवेशः सेव्यः । नाशशब्दाऽभावात् । यदि पुनः सेवकस्य बुद्धिर्नोपाधिपर्य-
वसायिनी तत्र यत्र कृत्स्नेवावापयिषि न काचिद्विन्ता । यथा ब्रह्मविदः । “**नं यथा यथोपास्तम्**”
इत्यत्र तथा निर्णयेत् । श्रेयांसि शुभफलानि । तत्र भजनीयरूपेषु । खल्विति सम्मतिः । सोपपत्तिका
सा निरूपिता । सत्त्वतनोरिति तनुशब्दाद्ब्रह्मोपाधित्वमुक्तम् । येषां साधारणजीवानाम् । निरतानां तु
तेन सहोपाधिरिति सर्वं सुखम् ॥ २३ ॥

अयमर्थो गूढ इति पठ्यन्तमाह—

पार्थिवाहारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।

तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्म दर्शनम् ॥ २४ ॥

पार्थिवादिनि । प्रकाशापेक्षिणो(?) इति तेजो मय्यते । तत्राऽन्यप्रिसायेभ्यः । स च लोके दारुण-
प्रतिष्ठितः । तानि पुनः धृषिनीयकृतिकानि । तेषां पूर्वरूपं धृषिनीयम्भवत् । वृक्षरूपतेति यावत् ।
तत्र च्छेदनेन शोषेण वा काष्ठता । जलांशेन धूमजनकत्वम् । तेजोऽनेनाऽग्निजनकत्वमिति । तत्राऽन्य-
लौकिकाऽऽहनीयदीदिदेवतासम्बन्धे वेदप्रतिपाद्यत्वम् । तत्र लोके कालान्तराग्नीच्छायां सार्द्धं सुसम्बद्ध-
काष्ठसङ्घः । तस्याधिबन्धनेनोक्तम् । तस्मादग्निः शुक्लः । ततोऽपि ज्वलन्नग्निः । ततोऽपि लोकांकर-
प्रकाशार्थं त्रयीमयः । ततः पूर्वं रूपं सृष्टिण्डसमानकाष्ठता । अन्तिममाहवनीय इति । अथवा । जले
क्षारामात्रत्वं दारु सम्पादयति । धूमः शोषणम् । पाकमपि । एवं पृथस्य नानोपकासेभ्योऽप्यदकत्वं
तेजस्य एवोपाधिबलक्षण्यात् । तथा ब्रह्मणोऽपि तमसा लौकिकभोगसम्पादकत्वम् । रजसा कर्म, सत्त्वेन
ज्ञानमिति । यद्ब्रह्मति पूर्वोक्तरूपतोत्ता । यद्ब्रह्म तमः । तस्माद्ब्रह्म रजः । तदुत्तमम् । ततोऽपि
सत्त्वम् । तनु रूपमभवेति । दर्शनेनमुभवः । अद्वैतप्रकर्षणैतदुक्तमित्यर्थः । अनेन सोपहितं कार्यमपि
बिभ्रक्षणं जनयतीत्युक्तम् । पूर्वश्लोके जीवपुरस्सरेण त्रैविध्यं निरूपितम् । अनेन तु ब्रह्मपुरस्सरेऽपि
विशेषः ॥ २४ ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणयति—

भेजिरे मुनयोऽथाग्ने भगवन्तमपोक्षजम् ।

सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽस्तु तानिह ॥ २५ ॥

भेजिरे इति । आत्मार्ष भेजनेन भगवन्तमेव भेजिरे इत्यात्वेनपदाद्ब्रह्मचरनादाचारदाभ्यं ।
कर्तुंदाभावात्माह—**मुनय इति** । मननपर्यन्तं पदाभीतुष्ठानेन सत्त्वमुक्तम् । अथेतज्ज्ञानदशार्थ-
मजनं निवारितम् । मुनयो मत्वा पश्चाद्भजन्त इत्यर्थः । अत्र सत्यमुने । “**पुरा कृतयुगं**” इत्यादि-
वाक्यतः । ब्रह्मरूपतामलौकिकरूपतां चाऽऽह पदद्वयेन—**भगवन्तमपोक्षजमिति** । उपाधिसु-

स्यताप्रतिपादनार्थं **सरस्वमिति** सामानाधिकरूपेण प्रतिपादनम् । विशुद्धमिति ब्रह्मादितु विश-
मानसत्त्वनिवृत्तिः । तेषां किं कृतं जातमिति जिज्ञासायां, किं तेषां कृतं वक्तव्यं, तत्त्वेवन्न अपि
उच्यन्त इत्याह—**कल्पन्त इति** । तान्तु ये तत्त्वेवका ये । तन्मार्गवर्तिनो वा । तेऽपि क्षेमाय
स्वरूपान्तराय कल्पन्त इत्यर्थः । तथाऽपि ईदृशं, न भवान्तरे । तस्माच्छीर्षं शुभफलसाधकत्वात्सत्त्व-
मेव सेव्यमित्युक्तम् ॥ २५ ॥

इदानीं रजस्तमसोरपि सेवकभजनफलानां भेदेन क्षेत्रं वक्तुं सत्त्वस्य स्वरूपमनुवदति—
मुमुक्षुश्च इति । अथवा । कालस्य प्राधान्यात्सत्ययुगे सत्त्वस्य भजनमस्तु नाम । कथं नेतादितु
तद्भजनमित्याह्वाणाऽऽह—

मुमुक्षुवो घोररूपान् हिवा भूतपतीन्ध ।

नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥

मुमुक्षुश्च इति । सत्त्वस्य कलं मोक्षः । स ज्ञानसाध्यः । ज्ञानं च शान्तान्तःकरणसाध्यम् ।
भजनीयं च रूपं ध्येयम् । तेन घोररूपध्यानेन चित्तमपि तथा भवति । अतोऽभेदेऽपि सत्त्वमूर्तेरपि
घोरानि रूपाणि परित्यज्य । घोररूपांश्च । पूर्वं मोक्षसाधनत्वेन कुलाचारेण श्रद्धया वा प्राप्तं राजसादि
भजनं गुणानां स्वरूपज्ञानानन्तरं परित्यज्य । अथ मित्रकमेण । ब्रह्माण्डान्तर्वीत्यात्सुखरूपनारायणस्य ।
कला धर्मावतारा ज्ञानक्रियाशक्तिकरूपाः । मत्स्याघवतारात् रामादिरूपं वा रूपान्तरेषु इष्टद्विदिहिता
भजन्त इत्यर्थः । नेदं भक्तिमार्गभजनम् । किन्तु जीवानां स्वपुरकार्यसिद्धये धर्ममार्गेण । तथा सति
सर्वथा निःसन्दिग्धमेव भजनेन न सृष्टिहादिरूपम् । भक्तिमार्गं तु विषयस्य प्रोधान्यात्सुखजनस्य
दुर्बलत्वात्सर्वान्धेव रूपाणि भजनीयानि ॥ २६ ॥

रूपान्तरे भजनसामग्र्याः स्वरूपमाह—

रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान्भजन्ति वै ।

पितृभूतप्रजेशादीः क्रिष्ये श्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥

रज इति । शरीरगुणसत्त्वभेदेन गुणान्निविधाः । तत्र स्वाभाविका अवलम्बनीयाः । शरीररूपा
मौल्यदशावामेव बलिष्ठाः । धर्मरूपास्तु सङ्घातैर्वर्धन्ते क्षीयन्ते च । तत्र ये विवेकिनोऽपि सङ्घातं
सत्त्वञ्च ज्ञात्वाऽपि स्वभावतो राजसात्तामसाश्च तादृशमेव भजन्ते । भजनं हि सत्त्वपर्यवसायि । तत्र
समानरूप एव भवतीति समशीलानेव भजन्त इति निश्चयार्थः । तयोः परिकरोऽपि तादृश इति
ज्ञापयितुं पितरो भूतानि प्रजाश्च तथाभीशाः कालशिवमहारूपाश्च आदिभूता येषां तान् शुभद्वेदान्-
जन्ते । तत्र श्राद्धादिना पितृभजने शक्तिभजने च धनप्राप्तिः फलम् । ईश्वरभजने लैर्भर्यप्राप्तिः । प्रजे-
श्वभजने प्रजायाः । तत्राऽपीप्सितेव प्राप्तिस्तु दुर्भवा । दातृणां तामसत्वात् ॥ २७ ॥

एवं सत्त्वमूर्तौ भजनं सोपपत्तिकगुणप्राप्य तत्रैव सर्वप्रमाणानां साधनानां च तत्रैव परिसमाप्ति-
रित्याह—वासुदेवपरा वेदा इति श्लोकद्वयेन—

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मत्वाः ।

वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ २८ ॥

वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ।

वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥

प्रथमाधिकारे सर्वं गुणमयमिति ज्ञानं मुख्यम् । युक्तैः प्राधान्यात् । अतः सत्त्वपरत्वं सर्वेषामिति । तत्र वेदः सात्त्विकं प्रमाणम् । यज्ञाश्च सात्त्विकाः । योगाः खानादिक्रियाश्च । ज्ञानं तप आचारः सर्वगर्भ सात्त्विकः । अन्यप्राधान्यप्रतिपादनानि तु शास्त्राणि न प्रमाणानि । किन्तु राजसानि ताम-
सानि । एवं साधनान्यपि । एवं सर्वसात्त्विकभावः कर्तव्य इति प्रथमाधिकारः । एत एव मध्यमाधिकारे
अन्यथा वक्तव्याः । उपमाधिकारे च । सर्वेषामिषां चाऽन्तःकरणशोषकत्वात्सत्त्वपरत्वम् । सुखफल-
त्वाच्च । सुखस्य सात्त्विकत्वाच्छुद्धान्तःकरणे स्फुरितमहानन्दसाऽपि सात्त्विकत्वम् । सर्वाणि पञ्च
शास्त्राणि श्रुति—साङ्ख्य—योग—पञ्चपति—वैष्णवास्तानि मुख्यानि । अङ्गभूतं च धर्मशास्त्रं सर्वेषाम् । तत्रेदं
वैष्णवं शास्त्रम् । पञ्चपतिमतं तु परमतोपनिषयोक्तोक्तमपिशितरूपेण प्रमाणं, न तु सर्वेषाम् । तत्र यावदन्वेषो
त्रयाणां धर्मशास्त्रस्य च नैकवाक्यता तावन्न वैष्णवशास्त्रस्य दार्ढ्यमित्येकवाक्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं
वेदः । वेदोप्यो यज्ञश्च । तथा योगशास्त्रम् । यमादयश्च । तथा साङ्ख्यम् । तदुक्तं परमसाधनं तपश्च ।
धर्मशास्त्रं तदुक्तोच्चरतिश्च । तदेत्सर्वं वासुदेवपरमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं सोपपत्तिकं फलसाधनरूपं निर्णीतम् । तृतीयं कृष्णावतारप्रयोजनप्रथमं प्रथमाधिकारादवतार-
तुल्यत्वेनाऽत्राऽनुकला पश्चादवतारोत्थेव कथयिष्यति । ततश्चतुर्थः प्रश्नः—“तस्य कर्माण्युदाराणी”-
नि । तत्रोत्तरमाह स एवेदमिति पञ्चमिः—

स एवेदं ससर्जाऽग्रे भगवान्नात्ममायाया ।

सदसद्रूपया चाऽसौ गुणमन्याऽगुणो विभुः ॥ ३० ॥

दृष्टिप्रवेशानात्प्रभोगशारूपाः पञ्च लीलाः क्रमेण पञ्चमिः प्रतिपादाः सगुणनिर्गुणोभेदाऽभा-
वाय । स एवेति दृष्टिस्त्वगुणदेव । गुणत्रयेणाऽपि दृष्टी रजोमिश्रितेन । तमोमिश्रितेन त्रयेणाऽपि
संहारः । तथा सत्त्वमिश्रितेन पारुत्ममिति । शुद्धात्सत्त्विशुद्धादेवताशरीररूपाः । इदं जगत् । इत्यस्य
सर्वस्वाऽपि जगतः कार्यत्वम् । न त्वात्ताशरीरमित्येति । अग्रे प्रथमम् । “एतन्साङ्गायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” ति श्रुत्या
साक्षात्सर्वकरणं प्रथमा दृष्टिः । अन्येऽपि दृष्टिभेदाः सन्ति । ते निषण्णे निरूपिताः । भगवन्नास्ति
वैष्णवशास्त्रं एवेयं प्रथमा दृष्टिः । वैदिके तु स्वैयमेवशक्तिकालकर्मसमाधानां दृष्टिः प्रथमा । अ-
तोऽनन्तगुणपूर्णे एव भगवान् स्वस्य मायाया शक्त्या सर्वभवनसामर्थ्यरूपा इदमालम्ब्य जगत्सृष्टवान् ।
मायायाः स्वरूपाह—सदसद्रूपपथेति । सा ह्युच्यते सर्वसंपत्तिकृतिरूपा । तस्यामात्मानं संयोज्य
प्रकटोर्ज्वन् जगद्रूपेण जायते । एवं सति सुगमा दृष्टिर्भवति । सुवर्णकाराणां प्रतिमादिनिर्माणवत् । सा हि

भगवन्निकटे तिष्ठति । निद्राऽपि शक्तिः । सा जीवं भगवत्समीपे नयति । तत्र मायापर्यन्तं गमने स्त्रजः ।
भगवत्पर्यन्तं गमने सुप्रतिः । पुनश्च सा यथास्थानमानयति । विद्या तु भगवत्समीपमेव नयति नाऽऽन-
यति । एवमन्तनाः सक्तयो भगवतः । वेदे तु मायासाधनराहित्येनैव स्वत एवाऽऽत्मानं जगद्गु-
करोतीत्युच्यते । पठितपूजणपत्रमद्वैदिकीराणिकजगतोभेदः । स्थलीकपञ्चस्तु न प्रामाणिकः ।
चकारान्दन्त्येऽपि दृष्टिप्रकाराः सृष्टयः । असाविति भगवद्दर्शनरूपमेव इदये सृष्टिर्भवन्तं बहिः
पर्यश्रिताऽऽहुत्या निर्दिशति । स्वसाऽनन्तगुणस्य स्योरेन तादात्म्यरूपेणा गुणमयी भवति । तेषामु-
त्तममध्यमनिकृष्टभेदेन विराशित्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणवाच्यता । अस्याः पुनः स्योरे न भगवति गुणाकृति-
रूपः । अतः भगुणः प्राकृतगुणरहितः । कयं स्वसम्भवेनैव मायाया गुणवत्त्वम् । कयं वा मायायां
प्रविष्टोऽपि जगद्रूपेण जतोऽप्युच्यते ? तत्राऽह—विशुद्धिरिति । सर्वसमर्थं इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं सद्रूपेण जडदृष्टियुक्त्वा, आनन्दरूपेणाऽन्तर्धामिदृष्टिमाह—
तथा विलसितेष्वेव गुणेषु गुणवानिव ।

अन्तः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजुम्भितः ॥ ३१ ॥

तथेति । तथा मायाया । आकारसमर्पणेन विलसितेषु विलसितेषु देवादिदेहेषु । भूतेषु च । गुणेषु येषु
परिदृश्यमानेषु गुणवानिव । तेषां तेषां तत्र तत्रैव प्रवर्तन्तात् । खदिराङ्काररक्तिमिव अन्तःप्रविष्टः स एवा-
ऽऽमाति । अयामोक्तमिदृष्टिमाहद्विरहितं सृष्टिः । आ समन्ताद्भाति । चित्रांशयोज्ञानशक्तिरि-
वाभाऽस्ति । तददन्त्याऽपि भविष्यतीत्याशङ्काऽह—विज्ञानेन विजुम्भित इति । अत्राऽन्तर्धा-
मिणः सर्वज्ञस्य जीवं सर्वत्र प्रेरयतल्लेहियज्ञानवतः कायविशेन सृष्टरणमिव विजुम्भा । तदा-
नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवमन्तर्धामिमावन् निरूप्य जीवभावं निरूपयन्नात्सत्त्वलीलामाह—

यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुण्वेकः स्वयोनिषु ।

नानेव भाति विश्वाऽऽस्ता भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥

यथेति । “अवस्थितेरिति काशान्कन्त” इतिवत्केनचिद्रूपेणाऽवस्थितो भगवानेव जीव
इति तद्रूपमुच्यते । दारुण्यया वह्निसया भूतोभितोऽयु जीवः । स वैकः । उपाधिव्यतिरेकेण स्वतो
वैलक्षण्यमाभावात् । यथा मयनव्यतिरेकेण काष्ठेष्वग्निं प्रतीयते तथा योगव्यतिरेकेणाऽन्तःकरणे
जीवः । यथा करचण्वाचयवयाः शरीरयोः न भिद्यन्ते, तथा महाकाष्ठे सर्वत्रैक एव विद्यमानो मयनस्वा-
नेषुदृच्छति । तद्वदन्त्याः च भेदः । स च न प्राणातिकः । महाकाष्ठे एकस्यैव वह्नेः सिद्धत्वात् ।
तथा काष्ठेषुहलेऽप्यनुमन्तव्यम् । एवं सर्वेषु देहेषु सर्वेषु भूतेषु च विरोहितः समवस्थितः स जीव इति
दिशब्दायैः । किञ्च । यत्र हि भाविर्भवति तत्र तिष्ठतीति निश्चितम् । योगेन ज्ञानेन चाऽयं सर्वत्र
आविर्भवति । अतस्तानि भूतानि योनिरूपाणि । तेष्वेक एव वह्निराना प्रतीयते इत्यर्थः । किञ्च ।
विश्वाऽऽस्ता चाऽयम् । विश्वस्यैकमेव हि स्वरूपम् । एकवचनप्रयोगात् । तस्याऽऽस्ता कवचनेके
सर्वेषु । उपाधिभेदाद्देह इव प्रतीयते । चकाराऽनिकेऽपि । पुमानयम् । महाकाष्ठविभ्रः स्वराद्

पुरुष एक एव सर्वत्र ब्रह्माण्डे । तस्य चाऽवयववृत्तानि मन्थस्थानि मृतानि भौतिकानि च । तेषां भेद-
प्रतीतावपि पुरुषो न भिद्यते । यथा कर्चरणादियु नानामेदप्रतीतावपि नाऽधिष्ठातुर्भेदः । तथा सर्वत्र
ब्रह्माण्डे पुरुषस्यैकैक एव सर्वत्र गुणो नानेव प्रतीयमानो जीव इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

तद्रूपैवैव भोगलीलेत्याह—

असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।

स्वनिर्मितेषु निर्विद्यो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ३३ ॥

असाधिति । चतुर्विधा हि संशयः । अन्तःकरणमिन्द्रियाणि तन्मात्राणि मृतानि चेति ।
तानि त्रिगुणात्मकानि । गुणमयत्वकथनास्वाप्सरूपता निरूपिता । तैर्निर्मितेषु देवतियैर्बुरादियु भूतेषु
नितरां विद्येः अन्ध्यायिनं स्थितो भुङ्क्ते विषयात्मन्साङ्करोति । भोगमुत्तरत्र स्पष्टीकरित्यायः । एतावता
भोगमृष्टिर्भेद उक्तो भवति । साक्षात्सृष्टेः पूर्वं निरूपणान् । मायाकरणकलाचाऽपि हेतुभूतादीनां
करणत्वं कर्तृत्वं वा । स्वस्मिन्नितिषु, स्वार्थं वा निर्मितेषु, स्वैनं वा निर्मितेष्वपि । गुणात्मकः । तत्र
मात्त्विकमन्तःकरणं, सात्त्विकराजसानीन्द्रियाणि, राजसतामसानि तन्मात्राणि, तामसानि मृतानि
चेति धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयै चतुर्धा भेदः । देहेन धर्मः । तन्मात्रैरर्थः । इन्द्रियैः
कामः । अन्तःकरणेन मोक्ष इति । तत्र जीवस्यैकत्र मुख्यतया स्थितौ अन्ये ब्रह्मभावं प्राप्नुवन्ति । अत
एव तद्गुणान् चतुर्विधपुरुषार्थरूपान् भुङ्क्ते इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

एवं भोगलक्षणलीलागुणपाथ तसिद्धये प. अनलक्षणलीलायाह—

भात्रयत्येव सत्त्वेन लोकान् वै लोकभावनः ।

लीलावतारानुरतो देवतियैर्बुरादियु ॥ ३४ ॥

भात्रयतीनि । भावयति पालयति एव जीवरूपेण अभिन्नः । पालने सत्त्वगुण एक एव
करणम् । लोकान्पुनवनजनरूपान् । अथवा । सत्त्वेन भावयति । सत्त्वगुणान् करोत्यर्थः । उभयत्र
हेतुमाह—लीलावतारानुरत इति । अन्तर्निर्दिष्टानां येषु पायाय सर्वलोकान् पालयति । अन्त-
र्तारैश्चित्राणि विषया सर्वालोकान् सत्त्वगुणान् करोति मुक्तये । ननु सत्त्वमात्रेण कथं मुक्तिः ? अन्त-
र्तारैः कथं पालनम् ? तथाऽह—लोकभावन इति । लोकभावेन यस्मिन् मुक्तिप्रकाशः । अन्त-
ताराणांमविचमानदशायागमि भावनेनैव सर्वानिन्द्रियगुणैः पालनमित्यर्थः । अथवा । लोकान्भावयतीति ।
सर्वत्र लोकानां चिन्तया तेषामिव दुःखनिवारणाय अवनान्गच्छता पालयतीत्यर्थः । ननु कथं तमःप्रकृ-
तिषु लीलित्व आह—अनुरत इति । यथा जीवास्त्रय तत्र रताः । रतिष्यतिरेकेण तादृशस्रीरत-
भावात् । तदनु स्वयमपि रत इत्यर्थः । देवादयः सत्त्वादिभेदाः । आदिशब्देन मिश्रभेदाः । अनानाऽनु-
कल्पयि सर्वेषु भगवदंशतारा ज्ञानव्याः । इक्षयति च—“अवनतारा ह्यसङ्ख्येया” इति । देवेषु
वामनः । नित्यं तु मत्स्यादयः । नरेषु रोमादयः । मिश्रेषु नृसिंहादय इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीभागवतगुणोद्योग्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीभक्तभट्टीशित-
विरचितान्यां प्रथमस्कन्धेऽथेन्द्रियाऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

निरूपिताः पञ्च लीलाः फलसाधननिर्णये ।

तृतीये ह्यवशिष्टानामवतारार्थमिणाम् ॥ १ ॥

कृष्णाऽवतारार्थं हि न स्तौनो ज्ञानवास्तुकुम्भम् ।

अतः साधारणं प्रोक्तं निर्णयश्च तथाऽधिकः ।

पद्मध्वपरणं तेन वस्तुतः पञ्चपूरणम् ॥ २ ॥

“अथाऽऽख्याद्दि हरेर्धर्मोऽस्मि”ति श्पकयाऽजन्ताप्रसाध्यात्पान्तरेषाऽवतारानाह जग्रह
इत्यादिपदश्रुत्या । अपतणमवतारः । व्यापित्येक्युष्माद्रवतः प्रपञ्चे समागमनम् । तत्र यद्यप्यध्वरका-
लकर्मस्वभावत्वेषु भगवदवनरणमस्ति, तथापि तेषु द्विरूपता वर्तते इति नाऽवतारत्वम् । लीला
विद्युदध्वतः स्वरमिति प्रथमे विशेषणमाह । न हि तेषु स्वच्छलीलाऽस्ति । श्रुतीला द्विविधा,
साक्षात्स्वरूपभेदेन । भौतिकलीलाऽपि द्विविधा, ब्रह्माण्डं निर्मायाऽनिर्माणं च । निर्माणपक्षेऽपि
यथा दशरथगुणेषु बन्धिवदन्तः कश्चिन्न तथा विश्वकर्मा गणो विराट् कदाचिद्ब्रह्मशरीरं कदाचिद्भी-
वशरीरम् । तत्र ब्रह्मशरीरपक्षे तत्रत्यानां मुक्तिः सुलभा । अतः प्रथमं पुरुषार्थतारमाह पञ्चभिः ।

स्तुत उवाच—

जग्रहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ।

सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धशया ॥ १ ॥

अत्र तादृशधिकारिजीवेषाऽभावात्स्वयमेव पुरुषो जातः । “विष्णोस्तु जीणि रूपानि
पुरुषारूपानि”त्येतत्तादृशविषयम् । पुरुषध्वस्त्रेषा व्युत्पन्नः । पुरि वसतीति । पुरुष्ये-
तीति । पुरा आह इति च । पुरास इत्याकारे “व्यत्ययो षड्ङलमि”त्युक्ताः । अस्मिन्पक्षे
न शरीरसम्पन्नः । प्रथमपक्षे संप्रसारणपक्षे । उर्षं दाह इति । प्रथमे जीवोऽपि भवति ।
द्वितीयवृत्तीयेषु भगवानेव । तत्र द्वितीयमाह । ततयाःपिण्डेऽशिरिव अण्डजत्वादन्तरेव सर्व-
निर्माणं सर्वसाऽपि मुक्तियोग्यमिति । अथ ब्रह्माण्डस्य पुरुषाकृतिरूपत्वं न पुरुषत्वम् ।
“अमाऽऽप्यतनमुत्तममि”ति वचनात् । शुद्धसत्त्वमत्कं शरीरमिव पुरुषरूपं तल्लैर्निर्मितं स्वयं
एहीतवान् । अधिकारित्यादृश्यर्थ—अगवातिमिति । अणु बीजब्रह्माण्डवैलक्षण्याऽऽह—मह-
दादिनिर्मित । महददक्षारपञ्चतन्मात्राभिः सृष्टिः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चैषोडश
कलाः । एवं प्राकृतिको गणकयोर्विशः । अस्मां सृष्टौ प्रकृतिपुरुषो स्वयमेव । अतो न किञ्चिदवशिष्टम् ।
इयं हि आधा सृष्टिः । द्वितीयादिषुष्टावधिकारिपुरुषाणां सुलभत्वात् । ईवतारस्य प्रयोजनमाह—
लोकसिद्धशयेति । लोकान् सौदारक्षिताः । तेषां सृष्टिः उदरे च स्थितिर्यै यथा भवति तथा-
कारणात् ब्रह्माण्डदेहः होरास्तु ॥ १ ॥

१ आधारेणमिति च. २ हेतुस्वरूपेति च. ३ पुरुषसाऽवतारमिति च. ४ सत्तातीति च. ५ च. ६ च. ७ च. ८ च. ९ च. १० च. ११ च. १२ च. १३ च. १४ च. १५ च. १६ च. १७ च. १८ च. १९ च. २० च. २१ च. २२ च. २३ च. २४ च. २५ च. २६ च. २७ च. २८ च. २९ च. ३० च. ३१ च. ३२ च. ३३ च. ३४ च. ३५ च. ३६ च. ३७ च. ३८ च. ३९ च. ४० च. ४१ च. ४२ च. ४३ च. ४४ च. ४५ च. ४६ च. ४७ च. ४८ च. ४९ च. ५० च. ५१ च. ५२ च. ५३ च. ५४ च. ५५ च. ५६ च. ५७ च. ५८ च. ५९ च. ६० च. ६१ च. ६२ च. ६३ च. ६४ च. ६५ च. ६६ च. ६७ च. ६८ च. ६९ च. ७० च. ७१ च. ७२ च. ७३ च. ७४ च. ७५ च. ७६ च. ७७ च. ७८ च. ७९ च. ८० च. ८१ च. ८२ च. ८३ च. ८४ च. ८५ च. ८६ च. ८७ च. ८८ च. ८९ च. ९० च. ९१ च. ९२ च. ९३ च. ९४ च. ९५ च. ९६ च. ९७ च. ९८ च. ९९ च. १०० च.

ननु काऽनुपपत्तिः । कीदृशस्य कर्तृत्वम्? इत्यत आह—

यस्याऽम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।

नाभीहृदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्रष्टजां पतिः ॥ २ ॥

यस्याऽम्भसीनि । नैदं दैनन्दिनप्रलयशयनं किन्तु वैष्णवप्रसक्तं चतुर्भूतियुद्धेऽनुभूतनागपण-
शयनम् । तदुक्तम्—“आसीदुदात्तश्चकारिणि” तित्वात् । स हि स्वोदरस्वाश्रीयान् निर्मि-
शोने । ततोदरालम्बेणा बहिर्निर्गमने सायुज्यसृष्टिवदुक्तं स्यात् । अतो ब्रह्माण्डरूपं द्वितीयं कोशमु-
त्साप तत्र सर्वाणं सृजति । ननु शयानस्य शयननारित्यागेन सृष्टिकरणे महादण्डेऽप्य इत्याशङ्क्य, शयानदेवं
सर्वं ज्ञातमिलाह—अम्भसि शयानस्यनि । भगवान् शयान एव स्थितः । अम्भसीनि शीतलको-
मलत्वे शय्यायाः सूचिते । ननु शयनं नाम स्वरूपविसरणेन भाषाया भगवतो वा समीपगमनम् ।
तत्कथं भगवति सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—योगनिद्रामिति । न हि भगवान् शयते वस्तुतः । अन्त-
रं च योगभूता निद्रा कचिच्छक्तिः । सा हि जीवानां ह्येकानाग्निनी, स्वसमांषं च जीवानानयति गुणं
च प्रकटीकरोति । तामल्पभूतां स्वरूपे प्रसायं महतीं कार्यक्षमां च यष्टुयोगवायु करोतीत्यर्थः ।
तदर्थं प्रथमतःैरेव सृष्टिः कियत इति भावः । तथा भगवत्स्य ज्ञातमिलाह—नाभीहृदाम्बुजा-
दिति । उदरस्थविगच्छापनाय नागिपदम् । पङ्कजाऽप्योपाय हृदः । अम्बुजं च त्रैलोक्यात्मकम् ।
तेन भगवतो माहात्म्यमपि सूचितम् । प्रथमकार्यत्वाद्ब्रह्मशब्दाच्च एव । कर्तृत्वेन स्वातन्त्र्यव्यपनाय
परं पुष्टिर्नानिर्देशः । ततो मदीभ्यादयोऽपि जाताः । तेषामयमाज्ञापकश्च जात इत्याह—विश्रष्टजां
पतिरिति । पतिशब्देन अनुलब्धत्वात्साऽऽज्ञेति सूचितम् ॥ २ ॥

अनेन हि शयानादेवं सर्वैर् लोका उत्पन्न इत्युक्तम् । तेषां स्थानं वक्तुं लोकशब्दस्य भुवनवा-
चिन्वात्तेषां जडत्वेन स्वतो जननाभावाच्चिद्विस्तस्य तत्रजननशक्यमित्याशङ्क्य पुरुषपरीत्युल्लवयवा
एव तथाविधा जाता इत्याह—

यस्याऽवयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।

तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥

यस्याऽवयवसंस्थानैरिति । स च सुक्तया मध्यभावे तिष्ठतीति ज्ञायते । वस्तुतस्तु वीजात्मकः
सर्वमितिः सर्वकार्येषु निहित इति । अयमूर्जागोले देहः । वैश्वदेवा यथा स्थितैरेव लोकास्तान्ने
वक्ष्यति—“पातालमेतस्य हि पादमूलं” मित्यादिभिः । शरीरे लोकनिर्माणे लोकरूपात्मत्व-
माशङ्क्य निराकरोति—विस्तर इति । एवं भुवनजननिर्माणेनाऽवतारप्रयोजनमुक्तत्वात् ब्रह्माण्डान्तर-
बहिर्दमपि केवलं जडमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमवताररूपसुषुप्तद्वारांमनुसृजति । तद्वै भगवन् इति । तत्
पूर्वोक्तं ब्रह्माण्डरूपम् । उत्तरोपवीर्षिशब्देनोच्यते । तद्रूपगत एव रूपं, नाऽन्यत्किमिदित्यर्थः । ननु
भगवतः प्राकृतं रूपमेव नास्ति । शुद्धसत्त्वात्मकं वा भवति । तत्कथं ब्रह्माण्डस्य देहत्वमत आह—
विशुद्धं सत्त्वमिति । शुद्धसत्त्वात्मकेभेदे शरीरमित्यर्थः । ऊर्जितमिति । न ज्ञानं,
किन्तु सर्वकार्यकरणोत्सुमित्यर्थः । हर्षोपोरुहता ऊर्जाः । तद्रवोगुणव्यतिरेकेणाऽपि भगवदविशेषेन
भवति ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्माण्डस्य परिग्रहः करणत्वेनाऽपि सम्भवति । तत्कथमेकान्ततो देहत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

पश्यन्त्यदो रूपमादश्रचक्षुषा सहस्रपादोरुसुजानानां तु तम् ।

सहस्रगूर्जश्रवणाभिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोच्छसत् ॥ ४ ॥

पश्यन्मीनि । योगिनां योगवर्धमांसाक्षात्कार एव भगवदवतारत्वे प्रमाणम् । प्राकृतचक्षुषा दीर्घं
जगद्दृश्यते, न त्वदः परोऽप्येव प्रसिद्धम् । तत्र रूपम् । न तु पृथिव्यादिवत्केवलं जडम् । किञ्च ।
योगिनामपि सदा न भासते । किन्त्वदश्रचक्षुषा महता ज्ञानचक्षुषा । भगवतः प्रतिकृतिरूपत्वेन वेदै-
प्रतिपाद्यस्य सम्बन्धे शरीरमपि—“विश्वतश्चक्षुरि” ति श्रुतिप्रतिपादितरूपवद्भोज्यं जातमित्याह—
सहस्रपादोरुसुजानानां तु नमिति । सहस्रमित्यपरिमितनाम । “अनेकचक्रनयनमिति” ति
सीताप्रतिपादितरूपवत्सहस्रपादोरुसुजागमनैत्यनुसृतम् । अत्र किधाशक्तिप्रधानानि चत्वार्यङ्गानि निरू-
तानि । मनश्च, सृष्टिजननं, कृतिश्च, परिष्कारपणमिति । ज्ञानशक्तिप्रधानायाह—सहस्रगूर्-
जश्रवणाभिनासिकमिति । सहस्रं गूर्जम् श्रवणे अक्षिणी नासिके च यस्य । शीघ्रैव द्विदिवसानि
ज्ञानाङ्गानि बहिः प्रसिद्धानि । रसेन्द्रियं लान्तेव आननपदेनैव सङ्गृहीतम् । त्वचो न नानात्वम् ।
परिकरमाह—सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोच्छसदिति । सहस्रं मौल्यः सुकुटानि, अम्बराणि,
कुण्डलानि च, वैरुहसत् । अतिशोभायुक्तमित्यर्थः । परिकरणात्मवरोहप्रकरणे प्रतीतत्वाद्यप्यात्मं
निर्देशः ॥ ४ ॥

ननु “वाचं धेनुमुपासीते” तिवदुपासनप्रकारेण भगवद्रूपत्वेन जगतो ध्यानसम्भवात्क-
मेकान्ततोऽवतारत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

एतन्नानावताराणां निधानम्बीजमवययम् ।

यस्यांऽज्ञाशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्कारदयः ॥ ५ ॥

एतन्नानावताराणामिति । अयमर्थः । अवताराणां मूलं भगवान्मूलवतरणं वा । तत्र तत्त्व-
निर्मितत्वाच्च भगवान् । तद्यथावताररूपमपि न भवेत् । अन्यावताराणां मूलमपि न भवेत् । अवतारी-
त्वरूपं । अतः पुरुषस्याऽवतारत्वे न सन्देहः । नानावताराणां मत्स्यादीनाम् । निधीयतेऽस्मिन्निति
निधानं स्थानम् । बीजसुप्तमहेतुः । तत्वाऽविनाशि । कन्दवदङ्कुरोत्पत्तौ न नश्यतीत्यर्थः । अवतार-
प्रयोजनं सूचितं विस्तारयति—यस्यांऽज्ञाशेनैति । अज्ञो ब्रह्मा । तस्यांऽज्ञो मदीत्यादिः ।
अपनादयो वा । देवादयः सात्त्विकादियप्रधानाः ॥ ५ ॥

एवं पुरुषावतारमुक्तत्वात् तत्त्वकृतिरूपांस्तदश्रष्टावयववताराणाह स एवैवासापेर्कविश्रुतिश्लोकैः—

स एव प्रथमं देवः कोनारं सर्गमाश्रितः ।

चक्रा उद्वरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥

सर्वैशाऽवतारानाम श्रयोजनं चोच्यते । अवतरणरूपस्य तुल्यत्वेन आवेशाऽवतारयोरित्येषोप-
निरूपणम् ।

सत्त्वरूपशरीरेषु ब्रह्मणः सङ्गमः स्मृतः ।
अशुद्धशुद्धभेदेन शरीरारणामनो द्विधा ।
कार्यकाले सङ्गमणमावेशः सर्वदा परम् ॥

तत्र निर्णयो वैष्णवतन्त्रे निरूपितः ।

क्रियाशक्त्या ज्ञानशक्त्या चाऽप्यनारं करोत्यजः ।
बाराहादिवस्वरूपेषु यलकार्यं जनादेनः ॥
दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यं तथा प्रभुः ।
मत्स्यकूर्मवाराहाश्च सिंहचार्यनभार्गावाः ॥
राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्णहैपायनस्तथा ।
कपिलो दत्त ऋषभः शिशुमारो रुचिः सुतः ॥
नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च ।
महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो ह्यश्रीर्षवान् ॥
तथैव यडवावक्रः कल्की धन्वन्तरिः प्रभुः ।
इत्याद्याः केचलो विष्णुर्न विशेषोऽत्र कश्चन ॥
श्रीब्रह्मरुद्रयोश्च धीन्द्रेन्द्रः काम एव च ।
कामपुत्रोऽनिरुद्धः सूर्येश्वन्द्रो बृहस्पतिः ॥
धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा ।
समुद्रप्राश्च ऋषयो नारदः पयनस्तथा ॥
कश्यपः सनकायाश्च ब्रह्माद्याश्चैव देवनाः ।
भरतः कालीवीर्यश्च वैश्यांश्चाश्चकर्त्तनः ॥
गयश्च लक्ष्मणायाश्च त्रयो रोहिणिनन्दनः ।
प्रयुञ्जो रौक्मिण्यश्च तत्पुत्रोऽप्यनिरुद्धतः ॥
नरः फाल्गुन इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेः ।
इहाक्तिरविशेषेण सामान्यत इति स्पृष्टम् ॥

प्रथमं ब्रह्मणः सनकादय उत्पन्नाः । तेषां वेशः । तस्य प्रयोजनं ब्रह्मचर्यमिति । न हि जीवस्य ब्रह्म-
चर्यं सम्भवति । इन्द्रियवत्त्वात् । यथा हि शुद्धगिराविर्यन्तः सोढुमशक्यः । एवं शीवाधारकामागिरिषु ।
तत्र यथा जलपानं, तथा शीतप्रेक्षणमिति । यथाऽऽननुगमिन्तथा स्त्रिया रेतोनिवृत्तिः । तत्र मनसाऽपि
स्त्रीणामस्तरणेन रेतोधारणं ब्रह्मचर्यम् । तद्ब्रह्मचर्यदेशेनैव भवतीति प्रथमं सनत्कुमारवतारः । स एव
देवो नारायणः । कौमारं सनत्कुमाररूपम् । श्रीमिन्दिरूपे(?)श्रीवे बुद्धे यैवन् भवति । तदवध्यात्तु
सर्वदा कौमार्येव । कुसितो गारो यस्मादिति । दृश्वरमिति । लोकस्य चरममप्रसिद्धम् । अव-
धिन्तं यथा भवति तथा । अस्य हि प्रतिज्ञायं नाशसम्भवः ॥ ६ ॥

१ पुनरिति क. २ मत्स्यः कूर्मो बराहमेति क. ३ कर्त्तव्येति म. घ. ४ देवनाय इति म. ५ तत्पुन इति य. ड.
६ तस्याऽप्येव इति म. ७ जलरूपे इति क. ८ इन्द्रयोगिनमिति घ.

द्वितीयं तु भवायाऽस्य रसातलगतां महीम् ।

उद्धरिव्यञ्जुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥

सर्गादौ जगन्निर्माणे अस्य प्रथमस्य भूयस्त्वं न भवेदिति वराहेण भूयुद्धारणं द्वितीयम् । एषामव-
तारणां विचारो द्वितीयस्कन्धे करिष्यते । अत्र त्रुंशमानेण निरूपणम् । आदित्यराहकत्वे निर्मित-
तुभिवराहकत्वे उद्भूता । तदाह—रसानललगनानामिति । त्रितोपरिह्वारं चाऽप्ये वक्ष्यामः । उद्धारं
करिष्यन् सौकरं वपुस्पादत्त । नाऽयं पुराणवतारः । किन्तु यज्ञाभिष्टातृधर्मरूपमरवन्दवतारः ।
क्रियायास्तन्मूलकत्वात् । अयं मन्द्यरूपः क्षत्रिये प्रतिष्ठित इति द्वितीयत्वम् ॥ ७ ॥

तृतीयमृषिसर्गश्च देवपितृत्वमुपेत्य सः ।

तत्रं सात्त्वतमाचष्ट नेऽकर्म्यं कर्मणां यतः ॥ ८ ॥

नारदे हि भगवदावेशः । ऋषयो हि मन्त्रद्रष्टारः । ते च कर्माङ्गमृता इति तृतीयत्वम् । इन्द्र्यदेवता-
मभ्रभेदेन च । स उरुष एव प्रथमत ऋषिसर्गसुपेत्य, तत्राऽवतारकार्यमपश्यंस्ततो देवपितृत्वसुपेत्य,
नारदे आविष्टे प्राप्य सात्त्वतं वैष्णवं तत्रं पञ्चाराप्ररूपाचष्ट । भगवत्परिचर्योनिरूपणं न भगवच्छ-
स्त्रिकेणोऽन्यश्चक्यमिति । कर्मणां प्रोहनाऽश्लेनेति परिचर्यायां सर्वाणि कर्मोप्यङ्गमां भजन्ते ।
परिचर्याया भगवद्भक्तित्वेन भगवत्त्वे सर्वेषामेव नेऽकर्म्यम् ॥ ८ ॥

तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।

भूत्वाऽऽत्मोपशमोपेतमकरोदुद्धरं तपः ॥ ९ ॥

नरनारायणयोश्चतुर्थांशममप्रतिपादकत्वेन तुरीयत्वम् । अथवा । ब्रह्मचर्ययज्ञभगवत्परिचर्योपशमाः
रूपेणाऽऽत्मोपशमः । धर्मकलाः श्रद्धादयः । तासां सर्गे ज्ञाते पश्चान्मूर्तीमूर्तधर्मरूपा मूर्तिः । धर्मस्तु
देवमूल इति मूर्त्तां ऋषित्वेणेणाऽऽश्रित्वेती । पारमहंस्यधर्मो द्विविध इति । सहस्रकवचवधार्यमित्यन्त्रम् ।
नारायणोऽवतारः । नरे आवेशः । तयोस्त्वयो ज्ञानसहितमिलाह—आत्मोपशममिति । आत्मन
उपशमः शान्तिर्ज्ञानं, ज्ञानशक्त्या च । सर्वत्र हि तपः क्रोधसहितम् । शान्तिसहितं तु लोके दुर्लभ-
मिति । इच्छरमित्युक्तम् ॥ ९ ॥

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभुतम् ।

प्रोवाचाऽऽसुरये साङ्ख्यं तत्रग्रामविनिर्णयम् ॥ १० ॥

साङ्ख्यस्य वेदानन्तरभावित्वादाश्रयानन्तरत्वेन पञ्चमत्वम् । पूर्वं हि पुराणेषु साङ्ख्यं सिद्धम् ।
तत्पुराणानामवधारणयोगादिभिः साङ्ख्यं च संन्यासस्य चाऽङ्गमूत्साऽभावात्साङ्ख्यं कालेन विभुतम् ।
पुनः कालविभुतश्चाहं वारयति—सिद्धेश इति । सिद्धियुक्तः सिद्धाः । तेषां मनःसिद्धैव न विभुतं य-
नित्यतीति भावः । आसुरिकेभिः । इदं ज्ञानं श्रीशुद्धसाधारणमिति प्रवर्तकस्य तार्क्ष्यं नाम । साङ्ख्या हि
परधार्थानामसाङ्ख्यप्रतिपादिका भवति साधर्म्यवैषम्यरूपा । तस्याः फलमाह—तत्रग्रामविनिर्णय-
मिति । तत्त्वानां समूहस्य विशेषेण निर्णयकम् ॥ १० ॥

१ करिष्यति इति क. घ. य. २ भगवत्त्वादेव इति म. ३ शत्रिये इति म.

योगस्य षष्ठ्यात्तत्रप्रवर्तवमाह—

षष्ठमन्त्रैरपस्यत्वं वृतः प्रातोऽनसूयया ।

आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रहादादिभ्य उचिच्वावा ॥ ११ ॥

षष्ठमिति । अनसूयया मस्यद्यव्याजो न मानेव वृतवतीतीर्थाऽमानेन । मान्ना वा । आन्वीक्षिकी यो-
नपुरस्तादाऽस्मिन्नपि । अलर्को राजा । स हि राजसः । तदा शास्त्रपरिमिद्ययाः सन्दिग्धत्वान्प्रहादा-
दिभ्य उक्तवान् । प्रहादस्तु स्पष्टः ॥ ११ ॥

एवं श्राद्धान्तो षष्ठिभवस्तुक्तम् । षष्ठं कर्मणि श्राद्धेण प्रविद्यमानि । प्रीणि क्षत्रिये । तदर्थं त्रीनाहं
यज्ञकथनपशुहूतान् । शत्रुजयो धर्मनिष्ठा प्रजापालनं चेति त्रिषु प्रतिष्ठितम् । अतो निम्नप्रक्रमं
वर्णं तत इत्याह—

ततः सप्तम आकृत्यां रुचैर्यज्ञोऽभ्यजायत ।

स यामाद्यैः सुरमणैरपारत्वायःशुचान्तरम् ॥ १२ ॥

आकृतिर्गणिक्रम्या । स च यज्ञो रचेर्जातोऽपि पुत्रिकापुत्रः । यज्ञो हि श्राद्धैः क्रियमाणः क्षत्रिये
फलति । तथा सोऽपि यामाद्यैः प्रथममन्वन्तरदेशादिनिर्वाहविधिः समं तपसि स्थितमदुराशं विधाप्य
तदनन्तरं पाण्डितवानिलवतारप्रयोजनम् । श्रियन्वतादस्तु कल्पानन्तरं राजानः प्रथममसमर्थो इत्येव उप-
पादयिष्यते ॥ १२ ॥

अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।

दशैयन् वतर्मा धीराणां सर्वोऽश्रमनमस्कृतम् ॥ १३ ॥

स्वस्वै हि देशकाले सर्वोऽश्रमधर्मो इति यज्ञानन्तरसूचकम् । पूर्वोक्तक्रमस्योत्तरय विवक्षितत्वाद्-
ष्टमादिपदप्रयोगः । मेरुदेव्यां मेरुदुहिता । मानुषुत्रत्वे पारिवर्तुं तुयश्चः । प्रतिपञ्चशःप्राणार्थं वा ।
अतुं सुणवापतस्य विष्णोर्वचनम् । तदाह—उरुक्रम इति । ऋषभनिरूयितसन्त्यासधर्मं सुकृषं वैथी
साधनम् । अन्त्याश्रमस्यसर्वोऽश्रमनमस्कृतम् । एषो हि पराकृष्टा निवृत्तिमार्गो । न तस्ययाश्रमिन्त्वेन
पण्डित्यसम्माननेति नमस्कृतम् ॥ १३ ॥

ऋषिभिर्योचितो भेजे नयमं पथिचं वपुः ।

दुग्धेनामोपधीर्विप्रास्तेनार्थं स उशत्तमः ॥ १४ ॥

दुग्धस्त्वलेनी । दूधोः सम्पन्धि वपुर्गति वचनान् । अयं तु पुमानेव । स इति वचनात् । “ अथ-
प्रजापालनमेव राजामि”ति वचनात्प्रयोजकत्वात् भगवतः सर्वहितकारी धर्मं ऋषभ
धर्मादस्युक्तम् इति दूधोर्नयमस्यम् । ननु कथं येनाश्रमनारः ? तत्राऽऽह—ऋषिभिर्योचितम् इति ।
तथाऽपि स साक्षात् । किन्तु दूधुवर्तरे । दूग्ध्वा अदुग्धं, दोग्ध्वा वा । अलौकिकत्वायै छान्दस्यपद-
प्रयोगः । इनामोपधीर्गति द्विकर्मकम् । कर्मद्वयस्याऽऽप्यधीष्टत्वात् । एवं सर्वेषु द्विकर्मकेषु योद्धव्यम् ।
विशेषणं पूरका इति सम्बोधने भवद्विरेव बहुदोहेन सर्वं प्रतिमिति ज्ञापितम् । दोहनमेवाऽनन्तरकार्यम् ।

न जीवसायमिति । तेनाऽयं सः । तेन हेतुना श्शुनोरायण इत्यर्थः । विशेषमाह । उद्यतमः । एवं
सर्वोपकारकोऽनेतायान्तरैरपि दुर्लभ इत्यतिक्रमनीय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं क्षत्रियभावेन वितथं निरूप्य वैश्यभावेन चतुष्टयमाह रूपमित्यादित्रिभिः—

रूपं स जग्रहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्भवे ।

नाढ्यारोप्य महीमन्यामाद्देवस्वतं मनुषु ॥ १५ ॥

वचनेन कार्यसिद्धिवैश्वर्यात् । “ सत्याऽन्दन्तं तु वाणिज्यम् ” इति वचनादेकं वचकमपरं न
विपरिणतं च । चाक्षुषमन्वन्तरानन्तरं प्रथमो पाषिण इति मायिकत्वं केचिदाहुः । वस्तुतस्तु स्वायम्भु-
वर्दीनां क्रमनियमेन न प्रतिकल्पं चतुर्दशकम् । अधिकारिणां मुक्तिसम्भवात् । तस्यावाक्षुष एव
कराचिबतदंशो भवति । कल्पेयु सात्त्विकारिभिर्देवान्कल्पस्य प्राथम्यम् । सात्त्विकानि चत्वारि । इत-
रयोः पञ्च पञ्च । अतो बहुवाक्यानुपादुषुपत्सिम्भवाच्च न प्रत्यस्य मायिकत्वम् । मार्कण्डेयदृष्टस्य
तु तत्रैव स्पष्टं प्रतिपादितमित्यदोषः । इष्टिभ्या देवरूपत्वात्तत्रैकारूपत्वाऽपि भवति । स च भवन्तरा-
न्तरं विवस्वत उत्पन्न एवाऽस्मिन्मन्वन्तरोऽधिकारी भवति । अतोऽपि न मायिकत्वम् । भक्तपरिपालन-
भवतारधर्मः । वैवस्वतमनुरिति भावित्ती संज्ञा ॥ १५ ॥

सुरासुराणामुदधिं मधुतां मन्दराचलम् ।

दप्रे कमठरूपेण पृष्ट एकादशे विभुः ॥ १६ ॥

कापठेयैवाऽऽवृत्तमधुनाथी प्रवृत्तेः कूर्मसाऽपि वचकहितकारित्वाच्च प्रवेशः । पूर्वकल्पस्यत्वान्तस्यस्य
न क्रमो वायकः । वचनाधिक्यदेकादशत्वम् । एवमुत्तराऽपि । उदधिं मधुतां सुरासुराणां सम्पन्धि
मधनसाधनं मन्दराचलं धृतवान् । कमठः कच्छपः । पृष्ठेन धारणभवतारसाध्यं जले क्षापायः । ननु
पृष्ठस्य पिच्छलत्वात्तस्य धारणं सम्भवति ? तत्राऽऽह—विभुरिति ॥ १६ ॥

एकस्य द्विरूपत्वमाह—

धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।

अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्याऽमोहयात्त्रिजया ॥ १७ ॥

धान्वन्तरमिति । अत्र मादेशश्छान्दसः । द्वादशे मातीति वा । धान्वन्तरिपदेनैव आयुर्वेदप्रव-
र्तनादेः स्पष्टत्वात् । प्रवृत्ते स्वर्णार्थकथनान्नाऽनन्तरप्रयोजनमित्युक्तम् । धान्वन्तरमेव त्रयोदशम् । एव
च शश्वी सन्द्देहिविरोधनिवारकौ । धान्वन्तरं रूपं धान्वन्तरेः सम्पन्धि । देवकर्तृकपानकर्मत्वाद्देवत्वस्य
न मयवर्क्यमिति प्रयोजककर्तारो सुरा एव कर्मत्वेनोक्तः । अर्थादस्युक्तम् । अत्र त्रयोदशस्यैव चरित्र-
गुण्ये—अपाययदिति । अन्यानसुरान् । श्रिया करणमूलाया अमोहयदिति च । अयमनिप्रायः । न
हि भगवान् स्त्रीरूपेण सर्वैररयते । सुरिभेगवदपेनैव ररयते । रादुष्यचनाच्च । अतो वस्तुतो धान्वन्तरि-
रूपमेव । आकल्पान्तरयोपानं तु सामर्थ्यात् । अक्षतदस्यस्य निर्गतस्य निच्छेदेनाऽस्य रूपस्य दर्शना-
श्रयोदशत्वम् ॥ १७ ॥

एवं चतुष्टयं निरूप्य पुनस्तन्वेनोक्तप्रकारेण परम्परां निरूपयितुं नारायणवद्भक्तिं निरूपयति—
चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रद्वैत्येन्द्रमूर्जितम् ।

ददार करजेरुत्तरैकाङ्कटकृद्यथा ॥ १८ ॥

पुष्टिमर्गोऽप्यमिति पूर्वैस्माद्विशेषः । पूर्वस्य क्रमस्य विवक्षितत्वाच्चतुर्दशत्वम् । नारसिंहस्य
भन्धि नारसिंहं रूपम् । द्विरूपत्वेनाऽलौकिकत्वात्पुष्टित्वम् । अत्र हि भक्तिरेव मुख्यम् । यतः
स्वीयमपि इत्या तदीयं पालितवान् । दैत्यैर्देवं हन्वा दैत्यं च । इन्द्रपदेनाऽवस्थत्वात् च सूचिता । वषे
हेतुः—ऊर्जितमिति । कर्जैर्नैवैः । ऊर्जाविति ब्रह्मयाकृत्यस्यकारणार्थम् । एका कटपुत्रविशेषः ।
गर्वित्वादर्शेण विदारणे दृष्टान्तः—कटकृचयेति । लोकहितार्थं तदप इति सूचितम् ॥ १८ ॥

पञ्चदशं वामनकं कृत्वाऽजादध्वरं बलेः ।

पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिचिप्रपम् ॥ १९ ॥

एवं भक्तिमार्गे नवाऽवतारान्कथयन्प्रथमं प्रहादरक्षकं कृत्विशे मुख्य इति मूलत्वेन कथितः ।
ततो ब्रह्मभावेन त्रयः । त्रयश्च क्षत्रभावेन । एको वैश्यभावेन । पुनरग्रिमया मूलरूपमेकेनेति नवथा
निरूपणम् । भक्तिरन्तर्निष्ठता न निवर्तते इति । सात्त्विके सेवाऽऽरम्भवत् । कल्किरग्रिमाराभ्य इति
हेतुः । कश्यपाददित्यां जातो वामनरूपो मक्षचारी पञ्चदशः । अवामनोऽपि वामनकं रूपं कृत्वा
पलेरध्वरमगादिति भक्तहितार्थं स्वस्य धर्मस्य चाऽन्यथाकरणं पूर्वैस्माद्विशेषः । प्रत्यादानं दत्तस्य
पुनर्ग्रहणम् । इह परं (?) आत्मनः पदत्रयम् । वामने कथितोऽप्ये उच्यते निरूपितः । चरितं तु
वामनमेव ॥ १९ ॥

अवतारे षोडशमे पश्यन्ब्रह्मदुहो नृपान् ।

त्रिः सप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥ २० ॥

श्रविष्यायां जाते परशुरामरूपं षोडशम् । सप्तथा हनने निर्गन्तव्यं जातम् । पुनर्ब्रह्मणाऽप्युन्नाः
समुद्भाः । पुनः सप्तथा । एवमेकविंशतिषा निःक्षत्रिया धर्मिणी कृता । पितृवधस्य निमित्तत्वेऽपि मक्ष-
रक्षैव हेतुः ॥ २० ॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।

चक्र वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽप्येवमधसः ॥ २१ ॥

तत उपरिचरयोर्मत्स्यमर्गोऽज्ञायां दाशकन्यायां तथा पराशराज्ञातो वेदव्यासः सप्तदशः ।
प्रकृते कृतीयः । वेदस्य तरुत्वं पूर्वं निरूपितम् । अनन्तमूर्तेर्वज्रस्य ब्रह्मशिरस्य एका मूर्तिर्गन्तव्यता वेद-
भावेन प्रतिपाद्यते सा एका शाखा । एवमन्याषा । यद्यपि शाश्वतेन सर्वो वेदः पञ्चमीयस्यपि प्रमेय-
यल्लाभस्य एकेव मूर्तिः सर्वो मूर्त्य इत्यन्वयः सोऽपि पुरुषस्य वेदाध्ययनं भक्त्यर्थमपरत्र च कलो
यथाऽवशिष्यते तदर्थं खण्डकः कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

१ इतः प्राग् चतुर्दशमिति इति प्रतीकमर्थः क. व. २ मार्गेण वाऽन्यतारापिति क. ३ वामनरूपेणेति क.
४ पराशरमेव इति प. पर आत्मान इति क. म.

नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।

समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥ २२ ॥

मित्रप्रकर्मायं रघुनाथादिरूपत्रयं वक्तुमन्तः परमित्युक्तम् । श्रविष्यमाषोऽत्र विवक्षितो य-
द्यपि सोमसूयैर्भावेन द्विषिषस्यपि सोमस्य वृद्धिक्षयरूपेण द्विरूपत्वात्त्रया निरूपणम् । नरदेवत्वं
राजत्वम् । सुरकार्यं राजवधः । अवतारचरितं तु समुद्रनिग्रहः । तथा मरुसलीकरणं परशुरामवयो
बालिवधमत्यादिदृष्टव्यार्थः ॥ २२ ॥

एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥ २३ ॥

अतः परमष्टादशे पलरामे आवेशः । कृष्णोऽवतारः एकोनविंशे विंशतिमे । अत्र तत्कारलोपश-
न्दस्य । वस्तुतः सोमस्यैकत्वादेकशोकेन निरूपणम् । वार्णेय(?) इति वक्तव्यं “ऽप्यादयस्तत्राजा”
इति तत्राजमज्ञायाम् “तत्राजस्य वष्टुषु” इति प्रत्ययलोपे वृष्णिव्यत्युक्तम् । अत्र हि चतुर्मासव-
ताराणां कृष्णरूपं स्थानम् । नारायणाद्यस्य केऽस्य सुतपाशृष्णिप्रसन्नस्य भगवतश्च तत्रैकमेव रूपं बहुरू-
पत्वेन विवक्षितम् । पलरामस्त्वेक एव । एवं पचाऽवतारः । जन्मद्वयम् । तदुक्तम्—वृष्णिषु प्राप्य
जन्मनी इति । ततश्च लोकेशपि नामद्वयं प्रसिद्धमित्याह—रामकृष्णाविति । जन्मविशेषक्यं
तु भगवतश्च कृतमित्याह—भगवानहरद्भरमिति । म्यारहणभगवतारकायं सामान्यतो लोक-
प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

ततः कलो सम्प्रवृत्ते संमोहाय सुरदिषाम् ।

बुद्धो नाभ्र जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥

मित्रप्रकर्मायं कलो मय्यत्रवृत्ते तदम्भवाते जाते सुरदिषां देवराक्षसानां वैदिकेयवृत्तानां वेदत्वा-
नर्थाय श्रीकट्टदेहेषु जिनस्य अविनस्य वा सुतो बुद्धो जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथाऽतो युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।

जनिता विष्णुयशसो नाभ्रा कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५ ॥

अथेति महान् मित्रक्रमः । कूर्मपाराय बुद्धान्तं न पुरुषस्याऽवतारः । कल्किं तु पुरुषस्याऽवतार
इत्याह—अथाविति । तत्र कूर्म आदिकूर्मस्य, धन्वन्तरिर्ब्रह्मिणो, वृषिदः काठस्य, वामनो विष्णोः,
वैशानरस्य परशुरामः, व्यासो विष्णोऽज्ञानस्य, वायुदेवस्य रामः, सद्ब्रह्मस्य परशुरामः, चतुर्णां कृष्णः,
वायुदेवस्य बुद्ध इति । युगसन्ध्यायां जातयां समाप्तयां न सत्येन राजानः । मूर्ध्निश्च शून्यप्राया ।
तथापि विषयानां त्रिषु राजानो दस्यवः । शायब्रह्मणं विष्णुपतिक्रमप्रतिपादकत्वात्तत्राज्ञेन केनाभिदत्तत्वा-
त्तमिति । अत एव विष्णुयशसा नाम शुभमलप्राये वैष्णवः । तस्य युद्धे पत्न्यां भविष्यतीत्यर्थः । जग-
त्पतिरित्येव तत्राश्रयोजनम् । जगतः क्षीणत्वात्पुनरुदभवकर्तव्यैः ॥ २५ ॥

१ जन्मविशेषक्यं क. व. व. २ अग्रनरैरिति क. व.

भवताराणामेतावत्त्वं निवारयति—

अवतारा हासङ्कयेया हरेः सत्त्वनिधेर्हिजाः ।

यथाऽविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥

अवतारा इति । सत्त्वनिधेरिति हेतुः । धातुनोद्भवदेवावश्यकं सत्त्वम् । त्रिजा इति सामलक्ष्यं सन्बोधनम् । बहुकालमिवात् । अवताराणां सारूपमाह—यथाऽविदासिन इति । अविदासिनः अक्षयजलस्य । क्रियाः छुद्रप्रवाहा दक्षिणदेशे प्रविष्टाः ॥ २६ ॥

सर्वेषां सामान्यतः सारूपं प्रकृति कथं चाऽऽह ऋषय इति ज्ञान्याम्—

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महोजसः ।

कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥ २७ ॥

एते चांज्ञाकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोके मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८ ॥

ऋषयः अर्षमादयः । मनवः सायग्युवादायः । देवा नव्यादयः । मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः । महीजसः अन्येऽप्यतिथीर्यवन्तः । एते सर्वे सत्त्वमूर्तेर्भगवतो विष्णो रिरक्षिणोः कला धर्मावेक्षिन इत्यर्थः । प्रजापतयो मरीच्यादयः । एवकारेणाऽन्यसम्बन्धं वारयति । स्मृता इति प्रमाणम् । पूर्वोक्ताः कुमारादयस्तु केचन अंशाः केचन कलाः । ते चाऽवताराऽऽज्ञेयभेदेन निरूपिताः । चकारादनुक्ता अपि । पुंसो नारायणस्य ब्रह्माण्डमूर्तेरंशाः कलाश्च । कृष्णेऽपि तथात्वं सामान्यतः प्राप्तं तु यच्छब्देन व्यक्तं पति । यस्यांज्ञाः पुरुषादयः स भगवान् कृष्ण इत्यर्थः । सामान्यतः प्रयोजनमाह—इन्द्रेति । इन्द्रारयो दैत्याः । तैर्ष्याकुलं जगत् मृडयन्ति सुखयन्ति । प्रतियुगं चैतज्ज्वलताः । प्रतिकल्पं चतुर्दश मन्वन्तराणीव । असङ्ख्यातानामुक्तत्वाद्यथाप्रयोजनं सर्वत्राऽवतार इति बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

कृष्णावतारप्रयोजनं नोक्तमिति स्वसायङ्ज्ञानदोषं निवारयन्नताराणां दुर्ज्ञेयत्वमाह—

जन्म शुश्रूषं भगवतो य एतत्प्रयतः शुचिः ।

सायं प्रातर्युगन्भक्त्या दुःखधामाद्रिमुच्यते ॥ २९ ॥

जन्म शुश्रूषं भगवत इति । भगवतः कृष्णस्य जन्म शुश्रूषं गौरयम् । न प्रकृतया च वक्तव्यमित्यर्थः । तर्हि कथं निस्तार इत्याशङ्काऽऽह—य एतदिति । एतदवताररूपं सामान्यतोऽस्मदुक्तम् । प्रयतः साधधानः । शुचिः शुद्धः । सायं प्रातर्भक्त्या सात्रार्थां कुर्वन्दुःखधामादुःखमुद्वादिशेषणमुच्यते । जन्मरहस्यज्ञानाभावेऽपि केवलं जन्मकर्मतन्मात्रेणाऽपि सर्वदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । अदथा युगन्मुच्यत एव ॥ २९ ॥

यं पुरुषाऽवतारं सांशयवतारः सपरिकरं निरूप्य तस्य विचारत्याह एतद्रूपमित्यारिपरमिः—

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य विदारमनः ।

मायायुगैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥

एतद्ब्रह्माण्डालोकं भगवतो रूपं, पूर्णब्रह्मण एव सत्त्वोपाहितस्य रूपम् । शरीरव्यतिकेणाऽऽत्मनोऽन्यत्र श्रुतिलाभाभावात् । “अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि”ति न्ययान् ब्रह्मणि स्वतो रूपं नास्ति । तत्र हेतुः—विदात्मन इति । जडमेव हि रूपं भवति । चैतन्यमात्रस्याऽमूर्तस्य रूपाभावादिति हिगुह्यार्थः । तर्हि कथं ब्रह्माण्डशरीरत्वमुक्तम् । मायायुगैर्विरचितमिति । वैष्णवत्वमेवाधिदैविकस्य शक्तिर्माया । तस्या एव प्रयो गुणाः सत्त्वरहस्यमांसि । तैरेव महदादयो जाताः । तैः सशरीर एव भगवच्छरीरं निष्पादितम् । इदं हि भगवच्छरीरम् । अत्र भगवत्समाहितो जडनीयो भविष्यतीति । ततश्च महदादिः कृपया भगवानत्र संनिहित भाविर्भूत्सहायोगोक्तं बहिरिव तिष्ठतीति बोद्धव्यम् ॥ ३० ॥

ननु जडरूपे कथमस्मिन्नब्रह्मप्रतीतिः । तथा सति चैतनत्वं प्रतीयते । ततश्च दृश्यत्वाज्जडत्वाच्च न भगवदावेशोऽज्ञाऽस्तीति कथमिदं शरीरम् ? तत्राऽऽह—

यथा नभसि मेघोषो रेणुर्वा पार्थिवोऽग्निरे ।

एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमनुबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥

यथा नभसीनि । अर्थं हि द्रष्टा । देवदत्तवद्रागान् सर्वं पश्यति । ययपि शरीरमपि दृश्यं, तथापि द्रष्टा व्यासमिति तद्व्यतिरिक्तत्वेव दृश्यत्वप्रतीतिर्लोके । तत्र ये महान्तस्ते सर्वेऽत्र ब्रह्माण्डे अयोगोलेके बहिर्भिव भगवन्तं पश्यन्ति । ये पुनर्महान्तस्ते तस्मिन्द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपयन्ति । ननु कथमन्यस्मिन्नन्यधर्मोपरोप इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—यथा नभसीः मेघोष इति । वस्तुतस्त्वाकाशोऽदृश्यः । ततश्च तदाधारत्वेन कथं मेघा दृश्या भवेयुः । येषामपि मते दृश्यत्वेनापामि मते नाऽकाशे मेघाः । किन्तु सायंवेव । तत्र यथाऽन्यत्र सिद्धान्तान्मन्यव प्रतीतिः । अत्र विशिष्टप्रतीतिरारोपितेन सह तथा नभसीति दृष्टान्तान्तरमाह—रेणुर्वा पार्थिवोऽग्निरे इति । यथा बाल्यादौ तद्विशिष्टरेणुप्रतीतिः । ततो भ्रान्ता बाल्याया इति रेणुं मन्यन्ते । वस्तुतस्तु पार्थिवो रेणुः ॥ ३१ ॥

एवं प्रत्येयं जडबुद्धिर्भ्रान्ता भगवद्बुद्धिर्मुष्येति निरूप्य, जीवेऽपि भगवद्बुद्धिरेव मुष्या, न जीवबुद्धिरिति निरूपयति—

अतः परं यददृश्यत्कमन्व्यूहयुगवृद्धितम् ।

अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वास्त जीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

अतः परमिति । अतो ब्रह्माण्डवियदात्मक्षं सर्वैर्द्रव्यायोगोचरत्स्यकारणपर्यायं करपरणायाकारोपाऽपरिर्वर्तयुग्मैः स्वाभाविकैर्व्यासम् । अस्तीति सम्यग्भः । ततः किमित्याकाङ्क्षायां स जीव एव । जीवजडभगवच्छरितिकेण चतुर्षुपदाभ्याऽभावात् । ननु तथापि जीवत्वं कुतः ? अत आह—अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिनि । यदि तज्जडं स्यात्, दृश्यं स्यात् । यदि वा भगवदर्थं स्यात्, वेदादौ श्रुतं स्यात् । न च निःस्पृहार्थं, श्रयश्चक्रवृत्तः । वस्तुत्वात् । तस्मात्प्रातिशेय्याजीव एव । केवन्तं तं जीवोपाधि मन्यन्ते । तथा प्राप्ताप्राप्तवर्षेण भगवद्बुद्धिर्निरुक्तस्य जीवस्याऽभावात्केलोपाधिः स्यात् । तस्मात् जीव एव सः । किञ्च । यत्पुनर्भवः । पुत्राण लोके चैव प्रतीयते । पूर्वमेव देवः सित इदानी

मनुष्यत्वमापन्न इति । अतः पुनर्भवाऽन्यथातुषपत्त्या भगवदुपाधिः सूक्ष्मो जीवः दृष्टिदृष्टीनि मन्तव्यम् ॥ ३२ ॥

किन्तो यद्येवम् ? तत्राऽऽह—

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिपिच्छे स्वसंविदा ।

अत्रिविद्याऽऽत्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥

यत्रेमे इति । वस्तुतस्तु सर्वो भगवानेव । न जीवो नाऽपि ब्रह्मः । प्रतीतिस्वरविषयी । यदा पुनः स्वस्मिन्नेवाऽविद्येति इमे स्थूलरूपे ब्रह्मानुभवेन प्रतिपिच्छे भवन्नेवम् । प्रतिपेक्ष हेतुमाह—अत्रिविद्याऽऽत्मनि कृते इति । ब्रह्मानुभवव्यभिक्त्याऽऽत्मनि कृते आत्मस्थाने तत्प्रतीत्येन इत्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । तत्सदेव भगवद्देशेन ब्रह्मानुभवो भवतीत्यर्थः । सर्वत्र भगवत्प्रतीतिमिद्यति, जडसर्वप्रतीतिगच्छतीति भावः ॥ ३३ ॥

किं तावता ? कदा वा प्रतीतिरया गच्छति ? इति तद्वचं निरूपयति—

यद्येपोपरता देवी माया वैद्यारटी मतिः ।

सम्पन्न एवेति त्रिदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥

यद्येपेति । एषा माया भगवतो विद्यारदस्य सम्बन्धिनी देवी देवतारूपा पूर्वाऽप्यज्ञात उपरता भवति । सत्तापे दद्यात् न निःस्वभावत्वं भवेत् । किन्तु सा मतिरूपा भवति । यदा प्रवृत्तिरूपा भवति तदा मायाः । निवृत्तिरूपा मतिरिति विशेषः । तदाऽयं जीवः स्वे महिम्नि सम्पन्न एव स्वरूपं प्राप्त एव महीयते । स्वाराज्यं करोतीत्यर्थः । एवं—“सर्वे हरिः” इत्येतदर्थं सपरिकरः पुरुषावतारो निरूपितः ॥ ३४ ॥

एषमन्यथाऽऽति कृष्ये पुरयोसमे अन्यकर्मनिरूपणं तस्य भगवत्त्वज्ञानार्थमेवेत्याह—

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।

वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि ह्यरपतेः ॥ ३५ ॥

एषमिति । ननु उपदेशानिदेशयोः को विशेष इत्यत आह । अनन्तस्य जन्मानि, अर्कतुः कर्माणीति । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन माहात्म्यं विशेषः । “एतानामात्मस्य मद्भिमे” इति वचनात् । एवमेव हि कवयो वर्णयन्ति विरुद्धसंभर्माश्रयत्वेन । ननु कथं प्रतीतिरविरोधेन ? तत्राऽऽह—वेदगुह्यानीति । वेदेऽपि गोप्यानि । ज्ञानान्तानि विरुद्धवर्त्मनीत्यर्थं तथा वचनम् । वस्तुतस्तु सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोध एव नास्ति । किञ्च । ह्यरपतेः । सर्वेषां हृदयानां स एव प्रेरकः । तत्र यथा अनेकविधं प्रेरयति तथाऽनेकविधो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कथं वर्णयति ? का वा तस्य लीला ? किं स्वहृत् ? कथं ज्ञायते ? इत्यान्वह्यायामाह सा चरुदमिनि त्रिभिः । अथवा । “मृत जानामी” तस्य वा (?) उत्तरम् ।

स वा इदं विश्रममोषलीलः सृजत्यवस्थिति न सज्जतेऽस्मिन् ।

भूतेषु चाऽन्तर्हित आत्मतन्त्रः पादुर्गिकं जियति पट्टुणेशः ॥ ३६ ॥

स पुरयोसमः । वै विश्वेभ्यः । प्राणादीनां तस्यैवेत्यात् । इदं विश्वमिति प्रथमे भेदो निवारितः । अध्वकालकर्मसुभाषयकृतिपुरयोः कृष्यते जगदिति पददुष्ठा निरूपिते तदस्तुतो भगवानेव करोति । तत्र हेतुः—अमोषलील इति । केवलमाश्रयतिभिः कृते स्वतन्त्रस्य भगवत इच्छाऽभावे मतिः किञ्चाप्यथा स्यात् । कार्यथाऽस्तुतेन सम्पत्स्वरूपायाभावः । भगवत्त्वस्तु लीला सा । जगतो भोग्यत्वात् । त्रीदीनि च सूत्रव्यवस्थितः । भक्षणकथनत्वात् । अन्येषां कर्मकरत्वेनाऽप्यथाऽस्तुत्वात् । जीवानामपि तथाऽप्येन वैदश्वयम्माह—न सज्जत इति । तत्कृत्युपदोपा मोहहृदायः सद्गः । तन्नामि । तत्र प्रमाणमिव कथयन्नस्मिन्निति निर्दिशति । भूतेषु स्वांश्वत्-तोऽपि जीवेषु च न यद्गः । जीवस्यव्योनात्मिकरूपा । ननु सर्वत्र कार्यकारणयोर्देशेनाद्भगवत्तत्त्वाऽऽद्वेषे-नात्मकं भगवान्करोति । दृष्टे सत्यव्यष्टकल्पनाया अन्यायत्वात् । तत्राऽऽह—अन्तर्हित आत्म-तन्त्र इति । अन्तर्हितत्वाददर्शनम् । आत्मतन्त्रत्वात् दृष्टसम्भवः । दृष्टानां परतन्त्रत्वात् । ननु सर्व-त्राऽन्तर्हितः अनुप्रतिष्ठेत्करोति तदा भोग्यं दोषः । जीवैः सह भोग्यात् । प्रथमत एव चा भोग्ये सु-ज्वमानानामभोग्यपतिरित्याशङ्क्याऽऽह । पादुर्गिकं विद्यति । भोग्यो हीन्द्रियसाध्यः । इन्द्रियाणां च क्षणमात्रं धर्मैकदेशस्य-मन्यः । तथाच पश्यतिपथाणां भोग्यो भगवत्साध्य एव । जिज्ञासोऽपि भोग्यामेव ग्रहणम् । लोके केव-लमर्थग्रहणं प्राण एवत्युक्तम् । पण्णामिन्द्रियाणां पश्यन्तीविद्यायासत्त्वेन प्रत्येकं पश्यत्त्वात्पश्यतिवत्-कर्मणम् । तथाच विश्वद्रष्टा भवति । अद्यविश्वितिभेदानि तस्यानि, स्वयं, भक्तिभेति । तेषां स्यात् स्व-यमेवाऽऽनुभवतीत्यर्थः । ज्ञानसहितानां रूपादीनां न जीवं प्रति सर्वभावेनाऽऽत्मसमर्पणं किन्त्वेकदेशेन कर्मादिद्वेव । न तथा भगवतीत्याह—पट्टुणेश इति । ईशत्वेन नियायकत्वं तदधीनत्वं चोक्तम् ॥ ३६ ॥

इत्यलन्तस्युष्मेक्षिकया पदाथो निरूपितः । वस्तुतस्तु न सम्पद्य ज्ञायत एवेत्याह—

न चाऽस्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीप ऊतीः ।

नाम्नानि रूपाणि मनोवचोभिः सन्तन्त्रतो नटचर्यामिवाऽऽहः ॥३७॥

न चाऽस्थेति । अयमभिप्रायः । सर्वतत्त्वाज्ञानेन भगवत् उक्तम् । ते च रसा उल्लुङ्ग अपकृष्टाः सत आधारीतोऽधिकारिभेदेन च भवति । ते च भगवता अनुभूयन्ते न वेति सन्देहः । सर्ववस्तुषु सरूपेण भगवत् एव प्रविष्टत्वात् स्वात्मानं प्रत्युल्लुष्टता अनुकृष्टता वा । सर्वरूपत्वात् द्वितीयाऽपि कोटिः । चकारात्ममानान्तरत्वाऽपि निवृत्तिः । एवं निरूपेण नञ्या भगवदाभिधीयत्यत्राह—अस्थेति । कृणुस्व । कश्चिदिति । ब्रह्माऽपि । निपुणेनाऽपि प्रमाकणेन । तत्र हेतुः—धातु-रिति । उत्पादको हि भगवत् तदुपादानोत्पन्नकः । कस्ये प्रयोजनाय कथं दृष्टवानिति कथमन्यो

विवर्तनीयात् । तथाऽपि जन्तुः कृमिदुल्य ऊहपोहकौशल्परहितः । भगवतोऽपि न स्वाभिव्यक्त्याः क्रियाः । किन्तु ऊर्जाः । निपातप्रयोगश्चाऽन्तरभेदाऽपरिज्ञानाय । रविंया अज्ञाने हेतुः । मनोवचोभिः सह नामानि वेदात्, रूपाणि विषयात्, सन्तन्वतो विस्तारयतः । चतुर्भिश्च महारोगैर्यस्यांसा कर्तनीं जानते । नटवचाऽपि करणमन्यथा प्रतिनासतान् । प्रमाणयत्ने हि परिज्ञानम् । प्रमाणव्याप्तौद्यार्थमेव नटप्रवृत्तिरिहाह—नटवचोर्पामिति । सुततमत्रः । पृथिवीपार्षानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तर्हि कथं निखार इत्याद्यज्ञाऽऽह—

स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाहूपाणेः ।

योऽमायया सन्ततयाऽनुवृत्त्या भजेत तस्यादसरोजगन्धम् ॥ ३८ ॥

स वेदेति । धातुरिति । पूर्ववत् । स तु न ज्ञात एव । अज्ञायमानस्वरूपत्वात् । कर्षं तु लौकिकम् । तन्मार्गपरिज्ञाने समागमनं बुद्ध्या सहभावाकार्याणां तत्त्वं ज्ञाप्येति तस्य गतिमार्गो ज्ञातव्यः । लौकिकवेदिकप्रमाणा(?)ज्ञानाभावे हेतुमाह—परस्येति । सर्वप्रमाणादूर्वंमानस्येत्यर्थः । कदाचिदवशात्कालचलने तत्रत्यैज्ञापितेत्याद्यज्ञाऽऽह—दुरन्तवीर्यस्येति । दृष्टः अन्तो यस्य वीर्यस्य । पराक्रमो न समाप्यत एव कदाचिदपि । समाप्तिश्वेत्यत्र एवेति दुरन्तः । प्रत्यागमनं तु ज्ञानं नाल्सीति भावः । किञ्च । कालस्यैव परिज्ञानं सम्भवति । तच्च कालचक्रं पाषाणं यस्य । कालमपि स्थिरीकृत्य तिष्ठति । अयथा । सर्वमेव जगत् रथः । तस्याऽप्यथक्कम् । तस्याणीं यस्मेति । हस्तचालनेव चलति । हस्तापारथ । स कथं शकटस्थैर्जातुं शक्यते । अतो भगवदनुवृत्तिव ज्ञानहेतुरित्याह—योऽमाययेति । दीर्घकालादसैन्यसंघवासो भावाऽभासोऽप्यहम् । मर्त्यो हि लौकिको वैदिकश्च मायया भगवन्ते भजेत । एवं हि कृते अयमसम्प्यदिदं दायन्तीति बुद्ध्या भगवतः सकालात्प्राप्तव्यं प्रदीदुं भगवद्वचनार्थं प्रयत्नकरणात् । भगवोऽनु ततोऽपि चतुः । अतो माया साज्या । स्वयुक्तिविचारे मायेति पर्यायः । सन्तता निरन्तरा । अनु पश्चाद्गिरिति गतिपश्चाद्गामोर्कदंदिंकाकालादपि वेधितो । चरणपरिज्ञानं हि मार्गज्ञाने हेतुः । तदेव पङ्कजम् । तस्य गन्धः । भगवतः शयने पादमंशान् ऊर्ध्वं-मुहस्य चरणस्य आश्रये गन्धोऽनुभव्यते । तथा येषां हृदये भगवान् स्पृच्छन्दं ज्ञेते । च्छदिरिन्द्रियणि च गन्धेनाऽऽकृष्टानि तत्रैव प्रविशन्ति । स च भगवन्मार्गं जानानीति ज्ञानयश्चः । मत्तिष्येऽनु तस्य परणो मत्तिमार्गः । स च बुद्धे विषयेऽन्तःकरणे आविर्भूतं सरोजम् । तत्र गन्धः यन्तः । प्रेय वा । तस्य सजनं निरन्तरानुवृत्तिरिति ॥ ३८ ॥

एवं प्रासक्तिकगुणत्वा भिन्नोपक्रमेण प्रस्तुतमाह—

अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वाऽमुदेवेऽखिललोकनाथे ।

कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥ ३९ ॥

अथेति । प्रश्नेनैवं ज्ञाप्यते भवन्तो भगवन्नित्या इति । इह सर्वसारे भाग्यतो भवन्तः । “यो यच्छुद्धः स एव स” इति वचनात् । धन्या इति । धनं भगवद्भक्तिं ज्ञानं वा अर्हन्तीति धन्याः । इत्थमिति । हीनमपि सम्बोध्य अनवसमवसरीकृत्य तन्मुखादि परमादर्यं श्रवणम् । एवं प्रकारः ।

१ यक्षिर्माणं इति क. २ इदमिदं इति घ. ३ प्राणं इति च. ४ निषेधे इति क. मिथुदे इति घ.

बासुदेव इति । देवान्तगद्यभजनं निरूपितम् । अखिललोकनाथ इति । तस्य सर्वेश्वरत्वं च ज्ञात्वा वेदान्तेवेपतां च । एवं माहात्म्यज्ञानार्थं सुदृष्टोद्यार्थं च विशेषपदयमुक्त्या, रूप्यमालापदं प्रयुज्य, भावं देवत्वेन रविं कुर्वन्ति यतः अतो धन्या इति पृथक् सम्बन्धः । अस्य फलं पुनः कालसंसारचक्रं महाव्यं रूपं पुनः पतनाभावः । एतरेहावसानपर्यन्तं यथा भवतु तथेति पुनः (१) शब्दार्थः । अनारवाभावाय—उग्र इति ॥ ३९ ॥

कृत इदमुद्गमिलकाङ्क्षायामाह—

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।

उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानुक्तिः ॥ ४० ॥

इदं भागवन्मिति । भगवतः सर्वसम्बन्धिं भागवतम् । नमेति प्रसिद्धम् । पुरातनम् । पुराणमिति जानिष्यते वा । वेदेन सम्बन्धितम् । मत्तान्तरेष्विं नोऽत्र वेदविप्रतिषेधः । वस्तुनिरूपणार्थं शास्त्रिककथाऽपि पुरुषोत्तमकथयित्वाह—उत्तमश्लोकचरितमिति । उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानुक्तिः । भागवन्वेदव्याप्तोऽनुवृत्त्य आह ॥ ४० ॥

निःश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

तदिदं प्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥ ४१ ॥

अथैयवृत्तिः सर्वमुक्तये । धनप्राप्तिः कल्याणं च । लक्ष्म्याः सर्वगताया यत्तायाः श्रवणात् । महदिति । स्वतो गुणतोऽन्तं च । स्वस्य ज्ञानार्थं परम्परायाह । व्यासः शुक्रं वेदवत्साहित्यात् । गोपव्याय—सुनमिति । जितेन्द्रियता ज्ञानं चाऽत्राऽहम् । तस्योक्तं भागवतं फलतीत्यभिप्रायः योऽहम्—आत्मवतां वरमिति ॥ ४१ ॥

प्रमाणान्तरविचिन्ता न कर्तव्येत्याह—

सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ।

स च संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ।

प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥ ४२ ॥

सर्ववेदेति । वैश्विकानामुद्धारार्थं वेदः । वीथ्युद्धारणमितिहासः । उभयसरोद्धारलास्योद्धारकम् । परम्परायाह—स चेति । स्पष्टम् । प्रायो मरणपर्यन्तपन्नविशुद्धिः । गङ्गायामिति देशोक्तं । परमर्षिभिर्मिति सत्सङ्गः ॥ ४२ ॥

“धर्मः कं शरणं गत” इति पद्यप्रशंसोक्तमाह—

कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।

कलो नष्टहशामेव पुराणाकौऽयुनोदितः ॥ ४३ ॥

कृष्ण इति । धर्मोऽनु भगवत्सह गतः । स्थिते शरणचिन्ता । कलिरन्वकारतुल्यः । तेन सि-

१ देवतास्मरणभजनमिति क. घ. २ सर्वं सम्बन्धितं क. ३ स्थिते शरणचिन्ता । कलिरन्वकारतुल्यः । तेन सि-

हितदृष्टीना न खन्धानाम् । सतोऽदुष्टानाम् । पुनर्धर्मादिज्ञापनार्थं पुराणरूपोऽर्कोऽनुवोदितः । सित-
एव लोके प्रकटीयत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

खस्य प्रातिप्रकारमाह—

तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रपैर्गूरितेजसः ।

अहं चाऽध्ययम् तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ।

सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ॥ ४४ ॥

तत्रेति । विप्रा इति सम्बोधनेन सर्वप्रकृत्याच्छुक्रः प्रथमं पूरितवान् । अधुना पुनः स्मरणेन
भवन्तः पूरयन्तीति । लौकिकत्वाऽभावात्—अग्नि(१)रिति । अग्निद्विधार्थकधनायोत्तरं प्रकाशनाय
च—सूरितेजस इति । गूरि तेजः ज्ञानप्रकाशो यस्य । मन्त्रवित्त्वेन तेजोविशेषो वा सर्वज्ञत्वान्नयः ।
ततः सर्वतोयुक्तं भागवतं ज्ञातमिलाह—अहं भवेति । सर्वं एवाऽधीतवन्तः । अहं च । तत्र उपदेश-
कमार्थं प्रसङ्गात् श्रुतम् । किन्तु शुक्रादनुग्रहात्तत्रोपविष्य । अनुग्रहं प्राप्य तत्र निविष्टः । सोऽहंश्रुपदे-
शाद्याहभागवतो वः सुप्मान् अध्ययनमनतिक्रम्य तन्मध्ये यथामति स्तुतुञ्जतुमारणं । अनन सर्व-
परिहारः । उक्तादध्यधिकोऽर्थोऽस्याऽस्तीतिः ज्ञाप्यते ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितायां प्रथमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

एवं भागवतार्थस्य निर्धारः स्थापिकारतः ।

त्रिभिः कृतो द्वितीयो तु त्रिभिरित्याज्यसंभवतः ॥ १ ॥

मध्याधिकारे यच्छास्त्रं तद्वच निरूप्यते ।

नारदस्याऽधिकारित्वाच्छ्रेष्ठोत्थिन्नाकुलन्वतः ॥ २ ॥

तत्राऽध्याये चतुर्थं तु व्यासचिन्ता निरूप्यते ।

उत्तमप्रक्रियायाश्च चतुर्होतुनिरुपणान् ॥ ३ ॥

पूर्वप्रकरणे स्थापितानुसारेण शास्त्रार्थो निरूपितः । तत्र मूलत्वेन भागवतमुक्तम् । यस्मिन्धा-
वते श्रुते सतसाऽयं शास्त्रार्थः प्रतिभातस्त्रेवाऽस्माभिरपि श्रोतव्यमित्यभिप्रायेण शौनकः सूतं ४-
च्छतीत्याह व्यासः—

व्यास उवाच—

इति ह्युवाणं संस्तुय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम् ।

शुक्रः कुलपतिः सूतं बहूचः शौनकोऽत्रिवीत् ॥ १ ॥

१ परिपूरितमिति ख. २ इतः प्रागेवः श्रेष्ठोऽयं सर्वो दस्यते च—कुलपतिः । च तथा—'सुतं' भागवतस्यकार-
कात्वेन बभूवे । ३ न्याससाऽपरितोषयु लयःप्रत्ययान्तरादि' इति । ४ १ उगन्विच इति च.

इति ह्युवाणमिति । सर्वत्र हि वक्तुर्बन्धसमाप्यनन्तरं श्रोतुः प्रथः । बन्तुलकण्डया विहाऽसमा-
हावेव प्रथ इत्याह—ह्युवाणमिति । सम्भावनामात्रेण श्रेष्ठे, समूले शास्त्रार्थे निरूपिते, वक्तरि महत्या
श्रद्धया, सम्यक् श्लोचं कृतवन्त इत्याह—संस्तुयन्ति । संस्तवन् प्रशंसादितिः । पूर्वमाकाङ्क्षामाः
प्राप्तत्वात्सर्वत्रेव श्रेष्ठम् । अधुना किञ्चिदुत्कृष्टमस्तीति पुङ्क। मननेन च तत्रिर्षार्थं सहस्रसंस्तरे च भगव-
दवतारविश्रयामदर्थमेव च सत्रारम्भात्कालाहल सम्यक् श्रवणं न भविष्यतीति सर्वेषु श्रुत्वस्तु तस्य-
मन्वी देवतासंस्काराभिः शौनकः वृष्कनीत्यर्थः । वृद्धो ज्ञानवृद्धः । कुलस्य ऋषिकुलस्य पतिर्न्या-
यकः । बुद्धेर्निर्दारो ज्ञानवृद्धे भवति । उतत्र प्रचारायै वचनविश्वासः कुलाचार्यं भवतीति शुक्रः
कुलपतिरिति पदद्वयेन ज्ञातम् ॥ १ ॥

चतुर्षां च प्रथः । भागवतविषयकः, कर्तृविषयको, वक्तृविषयकः, श्रोतृविषयकमेति । तत्र
प्रथममाह—

शौनक उवाच—

सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर ।

कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवान् शुक्रः ॥ २ ॥

सूत सूतेति । आदरे वीर्या । तत्र तु महाभाग्यं यदागवतं श्रुतवानसीति महाभाग्येति स-
न्धोपनयः । नः अस्मभ्यम् । न श्रोतृत्वमात्रमस्मात् कुन्त्वस्मभ्यं भागवतं देयमिति चतुर्षोऽर्थोऽयः ।
वदतां मध्ये श्रेष्ठः । निर्धारणात् यामाः । वदतां मध्ये त्वमेव श्रेष्ठः । यस्यां कथायां श्रुतायां त्वैवं
शास्त्रार्थो निरूपितत्वात्मेव कथां वद । पुण्यां धर्मरूपाय । विदितत्वात्पाणवत् । ब्रह्माधिक्ये
हेतुः—यद्यस्मात्कारणाद्भगवान् शुक्र आह । शुक्र इति शुक्रः । भगवानिति पूर्णगुणः ॥ २ ॥

द्वितीयं प्रथमाह—

कस्मिन्पुगे प्रवृत्त्येवं स्थाने वा केन हेतुना ।

कृतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान् संहितां मुनिः ॥ ३ ॥

कस्मिन्पुगे इति । कर्तुः परिकारायश्रवात्कर्तृप्रभे परिकराणामपि प्रथः । कालदेसहेतवो हि
परिकराः । प्रयोजकतां वा । विपु प्रवृत्त्येवमिति सम्बन्धः । कस्मिन्पुगे इयं सम्प्रवृत्ता । कस्मिन्वा
स्थाने । केन वा हेतुना । यथाऽत्र चित्तवैयर्थ्यं तदभावो हेतुः । केन वा प्रेरितो भवतु । कुतो वा
हेतोः प्रेरितः । प्रवृत्तो त्रयः प्रथाः । करणे वैकः । मुनिरिति मननप्रतिबन्धिकायाः संहितायाः
कथं कारणम् ॥ ३ ॥

तृतीयमाह वचभिः—

तस्य पुत्रो महायोगी समदङ्घ्रिर्विकल्पकः ।

एकान्तमतितरुभिन्नो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥

तस्य पुत्र इति । वक्तृत्वेन प्रकृतत्वात्वाऽप्येतत्त्वनिमित्तसन्देहा इहोच्यन्ते । ते वाऽप्रे वक्तव्याः ।
महायोगी समाधिस्थः । प्रथमं योगो दुःखदोऽपि भवति । प्रवृद्धस्तु सुखदः । तादृश्यं कथाकथनम् ।

१ द्युमतिरिति नास्ति ख. २ प्रयोजनं कतां वैकं ख. ३ वृष्कनीत्येति च.

सुकमिति भावः । किञ्च । समदृक् । ऋषिदित्यर्थः । उभावचतुदिसाध्यं च प्रवचनम् । किञ्च । निर्विकल्पकः । साक्ष्यप्रोक्तज्ञानसिद्धः । निर्गतो विकल्पाः प्राकृता यस्य । किञ्च । एकान्तमतिः । निरक्तः । एकान्ते मतिर्यस्य । किञ्च । उन्निरतः । उदरा निद्रा यस्येति सन्नदंष्टरिदृष्टिनिवृत्त्येभ्यारहितोऽपि । किञ्च । गूढः । सहाद्रशयुद्विजगत् । अत एव च लोके अप्रसिद्धः । किन्तु मूढ इव इत्येते ज्ञातेः ॥ ४ ॥

किञ्च । सर्वदा असम्प्रज्ञातसमाधिस्थो बहिःसंवेदनरहित इति वक्तुमुपाख्यानामाह—

दृष्टानुपान्तपरिधामन्तजमन्यनं
देव्यो हिया परिदुर्धुनं सुतस्य चित्रम् ।
तद्दीक्ष्य पृच्छति मुनो जगदुस्तवाऽस्ति
स्त्रीपुम्भिरुदरे ॥ ५ ॥

दृष्टानुपान्तमिति । अत्र श्लेषं कथा । कविस्वरोचरे नमा अप्सरसः स्नान्ति । तत्र नरं युक्तं पुत्रमनुपान्तं व्यासं दृष्ट्वा वस्त्राणि पर्ययुः । ततो व्यासस्य सन्देहो जातः । कथं मां बुद्धननमं दृष्ट्वा वक्राणि परिदधति, पुत्र तर्क्ये नमं दृष्ट्वा न । इति सन्देहात्ताः प्रश्नान् । तासांमुत्तरम्—तवाऽस्ति श्रीपुम्भिरा, न तु सुतस्येति । यद्यपि शान्तं ज्ञानं वेदव्यासस्य निर्विचिकित्सं स्वरूपज्ञानं च । तथापि बहिःसंवेदनमस्ति । अधिकारित्वात् । पुत्रस्य तु नित्यारूढसमाधित्वाच्च बहिःसंवेदनमस्ति । तदाह—
त्रिविक्रदष्टेरिति । विविक्ता अनात्मस्यैरहिता दृष्टिर्यस्येति । एवमदृष्टानुपान्तं भगवत्कथायापकानां विद्यमानत्वात्कथं कथाप्रवचनमिति ॥ ५ ॥

यद्यपि प्रमाजकधर्मकरणात्—“कीदृशत्पर्येदन्महीमि”ति वाक्यात्समापेक्षित्यतः । कैश्चिददृष्टः प्राथितो निषेधेन कथां कथयतीति न मन्तव्यम् । लोकानां ज्ञापकधर्मो महानयमिति नैऽस्मिन्निवचत-
इत्याह—

कथमालक्षितः पौरैः सम्प्रातः कुरुजाङ्गलान् ।
उन्मत्तमूकजडबद्धिचरन् गजसाह्वये ॥ ६ ॥

कथमालक्षित इति । कुरुजाङ्गलान् हस्तिनापुरदेशम् । आ समन्ताच्छुक्रोऽयमिति । पौरैरेरिति । पुरावासाद्विद्वेकं भवति । ज्ञानं हि त्रेधा भवति । बहिःश्लेषादिना बचनेन सदाचारेण च । तच्चित्तं नास्तीत्याह—उन्मत्तमूकजडबद्धि इति । गयेन समान आह्वयो नाम यस्य तत् गर्वेशसाहचरम् । नगरनामनिरुपया तत्रत्या मया इति लक्ष्यते । अत एव ज्ञानमयाभावातीर्थविशेषत्वाच्चकस्य परिश्रमणम् ॥ ६ ॥

कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेयुनिना सह ।

संवादः समभूत्तात यत्रेया सात्त्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥

अस्तु वा नगरे केषाञ्चिज्ज्ञानं तथापि राज्ञा सह संवादोऽनुचितः । राज्ञो राजर्षित्वा-
दनाचारिणो अर्द्धांशः । शुक्रस्य च मुनित्वात्सर्वज्ञत्वेन संवादसम्भावनायां गमनाभावः । स च स-
न्मन्त्रो बहुकालसाध्यः । तदाह । यत्रेया सात्त्वती श्रुतिः । वैष्णवो वेदः ॥ ७ ॥

१ अन्तःकालसाध्यः च. २ सन्मन्त्रमिति क. ३ आदौ यस्मैति क. ख. ग. क. ४ गणपतिमिति क. ५ अन्तःकाल
इति ख. ६ संवादसम्भावना इति ख.

स गोदोहनमात्रं हि यद्देयुः पृष्टमेधिनाम् ।
अवेक्षते महाभागस्तीर्थाङ्कुरैस्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥

अस्तु वा । तथापि गोरोहनकालादधिककाले पृष्टस्यपृष्टे संन्यासिनो वासोऽनुचितः । सोऽपि
वासो न रागात् । तथा सति रागपूर्वधर्मं चिरकालमपि वासः सम्भाव्यते । किन्तु पृष्टस्थानामाश्रमं
तीर्थङ्कुरैः । पृष्टे मेधा बुद्धिरतिप्रवृत्तिग्राह्या । तथा तेषामेव चाऽत्रे संन्यासः । तथा सति पूर्वदोषस्य
विधामन्त्यानाऽधिकारः । सङ्गदोषाच्च । अतः एवमहर्षेःपृष्टस्थाश्रमाः अतीर्थाऽपि तीर्थाङ्कुरैः । ततो
दोषद्वयं गच्छतीत्याह—स गोदोहनमात्रमभिनि । यथा हि गौर्षेदोहार्यं तावत्कालं निर्बन्धं सदते
तथा जगन्नित्रैरपि सोढव्यमिति दिशब्दार्थः । इयमवस्था महाभागेन प्राप्यत इति महाभाग-
विशेषणम् ॥ ८ ॥

श्रोतुः प्रथमाह चतुर्थिः—

अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् ।

तस्य जन्म महाश्रयं कर्माणि च एणीहि नः ॥ ९ ॥

अभिमन्युसुतमिति । पितृनाम्ना महत्त्वं हि मानुनाम्ना तु हीनता । इति स-
र्वत्र बोद्धव्यं श्रीमद्भागवतेऽपि च । अभितः सर्वतो मन्युर्वस्य । न लन्तः । क्षत्रियस्य चाऽयं
धर्मः । अन्तः श्रेयाभावाच्च वैष्णवः । मृतेति सम्प्राप्तं वृत्तान्तपरिज्ञानाय । लोकवृत्तपरिज्ञानेन
भगवत्केसराणामो महाभागवतः । “विमृजन्ति हृदयं न घस्ये”ति वा । प्राहुरिति सर्वलोक-
प्रसिद्धः । पूर्वमेव तादृशस्य भागवतेन यो विशेषस्तत्परिज्ञानाय पूर्वं विशेषं पृच्छति—तस्य जन्मेति ।
महदाश्चर्यं यत् । वृत्तस्य गर्भोत्पत्तितस्य पुनर्जनिमिति । आरतद्विष्वेभवेन कथा । कलिनप्रह्लादीनि
कर्माणि ॥ ९ ॥

वैष्णवस्य प्रायोऽनुचित इत्यभिप्रायेणाऽऽह—

स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्धनः ।

प्रायोपविष्टो गङ्गायामनाटल्याधिपरादश्रियम् ॥ १० ॥

पैरीक्षिति लौकिकोऽप्युत्कर्षोऽस्ति । सम्राट् चक्रवर्ती । पाण्डूनामपि मानं वर्द्धयति । पाण्डवप्र-
सिद्धया नाऽस्य प्रतिष्ठा । किन्तु विपरीतित्यर्थः । गङ्गायैव च सर्वेषु कर्माणि सिद्धिः । किं यदासां प्रायो-
पवेशनेन । पराजयस्त्वसंभावित एव । यतः अधिका राज्ञामपि श्रीर्हेदो यस्य वर्तते तामप्यनात्स्य । एवं
लोकवैष्णव्यानां प्रायोऽनुचितः ॥ १० ॥

किञ्च । लजा तु सर्वतो महती । विशेषतः श्लेषु । तत्कथं राज्ञां मध्ये प्रायोपवेशनमित्यभि-
प्रायेणाऽऽह—

नमान्ति यत्प्रांदिनिपीठमारमनः शिवाय हाऽऽनीय धनानि शत्रवः ।

कथं स वीरः श्रियमङ्गं दुस्त्यजां युवैपतोरस्त्वाङ्गमहो सहाऽऽसुमिः ॥ ११ ॥

१ परित इति ख. २ हाः प्राङ्—त इति, इति प्रतीकलिखि च. ३ प्राङ्मनामिनामिति ख. ४ किन्तु इति ख.

ममन्वीति । पदनिपीठं वादुके वा । सर्वत्र देशेष्वस्य सिंहासने गत्वा स्वापराधमार्जनार्थं धना-
न्यानीय । हेलाश्वर्थं । श्ववोऽपि नमन्यात्मनः शिवायेति । देशस्तु पूर्वमेवाऽऽरूढतः । स्वयं च
सहृदे पतिताः पुनः स्वदेशप्राप्त्यर्थं धनानि प्रयच्छन्तीत्यर्थः । अयमर्थमस्य पुरुषार्थो न भवतीति न
मन्तव्यम् । यतो धीरः । धीरसस्य विदमानत्वात् । धीरश्च हि प्रायोपवेशनं मरणं लडाकरं भवति ।
किञ्च । धनार्थं प्रायश्चित्तार्थं वा लोकं प्रायोपवेशनं सिद्धम् । तत्सार्थभंगमभिरागस्त्यागविषयान्दनार्थं
न भवति । नदर्थेले च कथं श्रियं लभन्त्यायेति । तत्रापि प्राणैः सह । को वा भोक्ष्यति । लोकं हि
प्राणोपेश्याऽपि धनं दुस्त्वजम् । तस्मादिदुःखं निर्णयता । तत्रापि यत् इच्छामात्ममपि दुर्लभं किं पुनः
करणम् । सत्यवार्तायामहो इत्याश्वर्यम् ॥ ११ ॥

प्रायश्चित्तादिनां तु परलोकसाधनार्थं ज्यन्वस्य प्रायोपवेशनं न भवति किन्तु जीवन्मयेत्याह—

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ।

जीवन्ति नाऽऽस्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्वियं कुतः कलेवरम् ॥ १२ ॥

शिवायेति । प्रमादान्महापातकसम्बन्धेषु वैष्यव्यस्य न देहत्याग उचितः । तेषां स्वतः मेवा-
सामर्थ्याभावेऽपि तान् पृष्ट्वा लोकानां करणं सम्भवति । अतस्त्वापं जीवन्मये सर्वेषां शिवाय भवति ।
सिद्धं शान्तसुखम् । भवः उद्भवः लोकं पुत्रप्राप्त्यायविद्विः । “अमोघार्थोर्वा हि नृपा ” इति
वाक्यात् । मृतये ऐश्वर्याय । अणिमाद्यैश्वर्यं भगवत्सेवायां प्रायश्चित्तम् । “महापुरुषपूजाया ”
इति वचनात् । अतः सर्वेषां पुरुषार्थसाधकस्य देहस्य त्यागोऽनुचितः । किञ्च । निर्विदेन देहादिपरि-
त्यागो मृताहत्यायः । “अभयमभयं भूतेभ्यः ” इति वचनात् । इति वैष्णवानां विपर्यतमित्यभि-
प्रायेणाऽऽह—पराश्रयं निर्वियेति । निर्विदे हेतुरेव परित्यक्तव्यः । न तु कलेवरम् । कस्य चि-
देव हि धर्मस्य हेतुत्वम् । कलं च अत्यक्तमपुरं वरमिति नामनिरुक्त्या अत्यक्तस्माद्विर्भावहेतुरिति
प्रतिभाति । स च भक्तिरसः । अन्यस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वात् । अतो भक्तिरसाविर्भावकं शरीरं
कथं त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं प्रश्नचतुष्टयमुत्सोपसंहरति—

तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन ।

मन्ये स्वां विपये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥ १३ ॥

तत्सर्वमिति । उत्तरोत्तरप्रेषेऽपि पूर्वस्य न दौर्भेद्यम् । तदाह—सर्वमिति । ननु भागव-
तार्थेऽस्माकं परिषयो नाऽन्येति न वक्तव्यमित्याह—मन्य इति । अर्थवर्षिकत्वादेदे परं न परि-
षयः । तदाह—अन्यत्र छान्दसादिति ॥ १३ ॥

प्रथमप्रश्नस्य स्तब्धान्तरंयुत्तरम् । तृतीयचतुर्थयोस्तमप्रकरणे । अतो हेतुयुत्त्वाद्द्वितीयश्च-
सोत्तरमाह—

सुत उवाच—

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।

जातः पराशाराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ १४ ॥

द्वापरे इति । भागवतनिर्माणार्थमेव मुख्यतया तस्याऽवतार इति प्रथमं जन्माऽऽह । षष्-
कस्य प्रथममन्वन्तरस्य तृतीययुगपर्ययान्तौ ध्यायस्य जन्म । प्रथमयुगपर्यायो ज्ञानस्य ससापनस्य
कालः । द्वितीयः कर्मणः । तृतीयस्तु भक्तः । तथापि धर्माणां बाधकत्वात् कुं त्रेतायां च न जन्म
किन्तु धर्मस्य द्विपरातायं सन्देहः । सर्वेषामेव सन्देहः संश्रद्धार्थः । पराशरस्य भक्तस्य पुराणान्तरेष्वेव
संनिद्धम् । मार्कण्डेयनमस्कारं वयोद्बद्धवचनात् । उपरिचरवसोः पुत्री वासवी । मत्स्यगर्भं जाताऽपि
शोचधर्मयुक्तं । अवतारप्रयोजनम्—योगीनि । योगः प्रवर्तनीयः । तत्रापि हरेः कलया सर्वदुः-
खदरीकूर्जनकलया । योगस्तु भक्तिरयोगः । ज्ञानस्य लवतारादेव तस्याऽपि फलं भक्तिः प्रयोजनम् ।
एवं भक्तिप्रवर्तनार्थमेवावतार इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

तस्य प्रायश्चित्तमाह—

स कदाचित्तरस्यत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः ।

विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५ ॥

स कदाचिदिति । स भक्त्यर्थमवतीर्ण एव कदाचिन्मार्गत्रयनाशे सति स्वस्याऽपि ज्ञानविस-
रणे सरसत्याः शुचि (?) जलमुस्पृश्य तेन प्रबुद्धसार्थः । पापपराजितमिव (?) न भवतीत्याह—
शुचिरिति । अनेन ज्ञानकलायां धर्माधि एवाऽभिप्रेयतः । ततः स्वावतारप्रयोजनं विचारवन्त्सर्वेषां
दिनार्थं धर्ममपश्यदित्याह—विविक्त इत्यारभ्य रूपया शुनिना कृतमित्यन्तम् । विविक्ते ए-
कान्ते । मनःस्थिराभिमतम् । तदा एकः आसीनः । भौतिकैरिदं कालीयदोषप्रयाभाव उक्तः । उदि-
ते रविमण्डले इत्यवश्यककर्मकालाभाव उक्तः । पुण्यनक्षत्रस्य कालगुणानां च ज्ञापकं वा ॥ १५ ॥

पराऽवराजः स ऋषिः कालेनाऽन्यत्करंहसा ।

युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

परे कालादयः । अवरं असदादयः । करिष्यमाणेऽयं कालादीनां प्रतिबन्धकाभावं प्राणिनां तथा-
ऽऽह चं ज्ञातवानित्यर्थः । एतदनन्तरं स ऋषिर्जातः । धर्माद्यस्यैव प्रकृतत्वात् । कायो हि महानधि-
कृति भगवतः । सर्वकर्मां सर्वनिमित्तं च । एवं सति व्यर्थः प्रयासोऽन्येषामिति कालनियन्तुर्भगवतोऽ-
वतार इति ज्ञापयितुं कालकृतमुपग्रवं प्रथमत आह—कालेनाऽन्यत्करंहसेति । ज्यत्सेनाऽऽह-
रेण रदो वेगो यस्य, अत्यक्तं वा प्रकृतौ रदो वेगो यस्येति प्रकृतिप्रतुष्टीनां कालाधीनत्वमुक्तम् । अश-
रत्सम्यक्त्वात् । अत्यक्तो रदो यस्येति वेति प्रतिक्रियाऽकरणार्थं हेतुकतः । एतावता भगवद्भक्तिरिदं
स्वदधीनास्तदनुगुणा वेति निरूपितम् । फलितमाह—युगधर्ममिति । चतुर्गुणाणां धर्माः सपोषजस्य-
स्यवदानादयः । तेषां व्यतिकरो नाशः । अनधिकारिणु वा प्रवृत्तिः । स च व्यतिकरो नाऽऽऽक-
ल्पिकः किन्तु नियतः । भुष्येव न स्वर्गं । नाऽऽकर्मिकं किन्तु युगे युगे प्राप्तम् ॥ १६ ॥

कालेन धर्मनाशमुक्त्वा परार्थनाशमप्याह—

भौतिकानां तु भावानां शक्तिहासं च तच्छ्रुतम् ।

अश्रद्धानान् नितःस्त्वान् दुर्मैधान् हसितादुषां ॥ १७ ॥

भौतिकानामिति । भौतिकानामसदादीनाम् । चकाराकृतानाम् । शक्तिः स्वाध्यायादीनाम् । कृषिवृष्ट्यादीनां वा । तत्कृतं कालकृतम् । कर्तृदोषानाह—अश्रद्धधानामिति । सर्वत्र श्रद्धाहितान् । सर्वत्र मठं विवेको वा । दुर्मेधान् बुद्धिहितान् । चित्तमनोबुद्धिनाशा उक्ताः । अन्तःकरण-बह्वहारा एव वृष्ट इत्यर्थः । अत एव आशुभोऽप्यपचय इत्याह—हसिन्तायुष इति । १७ ॥

दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
सर्ववर्णाश्रमाणां यक्ष्म्यो हितमनोघटक् ॥ १८ ॥

कर्मणा हि भाग्यमुलबधे । तत्कालादीनां शुद्धितारतम्येन महाभाग्यजनकत्वम् । द्रष्टारदो तु पर्णानां दुष्टत्वाद्भाग्यत्वम् । एतत्सर्वे न दर्शितम् । किन्त्वापेक्षानेन प्रमितम् । तथा सत्युपायज्ञानं यवतीत्यर्थः । पापघ्नभोगाः स्वत एवोत्पत्स्यन् इति तद्वाच्यत्वमर्थमाह—सर्ववर्णाश्रमाणामिति । चकारादचान्तरदेशादिभोगाः । अनेन वर्णाश्रमदेशव्यतिरिक्ता भोगाः पापघ्ना इति निरूपितम् । तेषामपापघ्नानामिदं दध्यौ । सत्यसंकल्पान्तिदं स्फुरतीत्यत आह—अमोघदरिति ॥ १८ ॥

यत्र एव सर्ववर्णाश्रमहितकर इत्याह—

चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीर्यं वैदिकम् ।
व्यदधायज्ञसन्तत्ये वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ १९ ॥

चातुर्होत्रमिति । आपेक्षानत्वाच्च युक्तिरपश्यते । युक्तित्वा—आर्षिदेविकः कालो वा । “स विष्णवाख्योऽप्यियज्ञोऽसावि”ति वाक्यात् । भौतिककालकृतनदोपद्रीकरणसमर्थः अथवा । कालनियामको विष्णुः । तदुभयात्मकत्वायज्ञस्य । स च श्रोत्रो विष्णुः । प्रमाणान्तराच्च वेदो यत्किञ्चिदपि । सर्ववेदेकत्वान्वयतां वक्तुं तस्य स्वरूपमाह—चत्वारो होत्रारो यत्रेति । ते गणनायका होतृवृन्दे-नोच्यन्ते अथ्युपभूतयः । अथवा । दशहोत्रा चतुर्होत्रा पञ्चहोत्रा षडहोत्रा सप्तहोत्राति चतुर्होत्राः । ते अग्निशिवोदीनां युक्तमिति । चातुर्होत्रमग्निशिवोदादिपञ्चकं यैरुक्तं । कर्मति नामययम् । तदिदं ससाधनं नित्यमिति कालस्पर्शाच्छुद्धम् । प्रकल्पेन ज्ञातानाम् । तत्र वेदः प्रमाणमित्याह—वैदिकमिति । तेषां यज्ञानां विस्तारार्थं वेदं चतुर्धा कृतवानित्याह—व्यदधादिति । अकृश्रतया निरूपणाद्बुद्धि-सौकर्येण यज्ञसन्ततिः । अग्निशिवशुभेदव्यवस्थया वा ॥ १९ ॥

तान्मेदानाह—

ऋग्यजुःसामाधर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।
इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ २० ॥

ऋग्यजुःसामाधर्वाख्या इति । ऋग्वेदेन होता करोति । यजुर्वेदेनाऽप्यहुः । सामवेदेनो-द्गाता । चतुर्थेन ब्रह्मा । तत्त्वर्त्मपतिपादकानां मन्त्राणां ब्राह्मणानां च खण्डा उद्धृता वेदशब्दात्प्रा-या जाताः । तेषामपेक्षितधर्मपतिपादकः पञ्चमो वेद इतिहासपुराणस्यः २० ॥

१ इतिहासपुराण इतीति नाशिक क. ख. ग. द. २ तत्त्वर्त्मपति च. ३ अष्टवक्रवेदि क. ग. घ. द.

विशेष्यप्रतिष्ठापनार्थमाह—

तत्रग्वेदधरः पेलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ २१ ॥
अधर्वाङ्गिरसामासीरुसुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥

तत्रेति । अत्र तु कर्मो मन्त्राणामिति न विरोधः । वैशम्पायनः ऋषयः । सुमन्तुर्दारुण इति । अधर्वाङ्गिरसाङ्गुत्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु स्वाभाविकदुष्टभावात्प्र यज्ञेषु तस्मात्प्रवेष्ट इति । तथापि पठन्ते हेतुः—सुनिरिति । इतिहासपुराणानां सर्वाधिकाराय रोमहर्षण उक्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तेः पश्चरिति सांघः खण्डको बहुधा व्यस्य इत्याह—

त एनमृषयो वेदं खं खं व्यस्यन्ननेकधा ।
शिष्यैः प्रशिक्ष्येत्स्तिष्ठत्येवेदास्ते शास्त्रिनोऽभवन् ॥ २३ ॥

त एनमिति । ऋषित्वात्खण्डको व्यस्ये न दोषः । शास्त्रानां शास्त्रित्वम् ॥ २३ ॥

बहुधा व्यसाऽप्येका शशाका धारणेऽशक्या ज्ञातेत्याह—

त एव वेदा दुर्मेधैर्धान्येन पुरुषैर्यथा ।
एवं चकार भगवान् व्यासः कृष्णवत्सलः ॥ २४ ॥

त एवेति । दुर्मेधैर्बुद्धिरहितैरिति यथा यथावदर्थज्ञानाभावेऽपि लक्ष्मणैः समानादिभिर्बहुकालान्वा-सेन कश्चिद्वायेन इत्यर्थः । अवान्तपुराणसंहरति—एवमिति । मूलसंधारणपर्यन्तमेवं कृतवान् । तत्र हेतुः—भगवानामिति । भगवत्सत्येवैका यन्मूलसंययसानं भविष्यतीति । तर्हि न कर्तव्यं स्यात् । अत्रतान्येधधारणे वेदानां निर्वायित्वप्रसङ्ग इत्यत आह—व्यास इति । व्यासत्वात्कृतवानि-त्यर्थः । तथाऽपि महतीऽधिकारिणोऽपि नाऽप्या करणमुचितमित्यत आह—कृष्णवत्सल इति । अथहापत्वात्स्वाध्यायस्य तावन्वात्रेणाऽपि कृतार्थता भविष्यतीति प्रवासु दयया कृतवा-मित्यर्थः ॥ २४ ॥

मन्त्रेषामुपायमाह—

श्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एव भवेदिह ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥

श्रीशूद्रद्विजबन्धूनामिति । यज्ञद्वारा हि वेदे श्रीणासुपयोगः । अनिरपतीनां तु तदभावा-त्त्रैषिकश्रीणासुपि वेदश्रवणनिषेधः । शूद्राः स्वतथा न तु सेवकाः । त्रैषिकीकाङ्क्षिकसेवकानां तदत्रमङ्गलेन वेदायैर्योगिनामापाततो वेदश्रवणसाऽऽनश्यकत्वात् । द्विजबन्धवः कुण्डगोळकाः

संस्काररहिताम् । तथापि श्रुतिश्रवणे नाधिकारः । गोचरशब्दस्य नियतपुंसिङ्गः । केचन गोचरेति ष्णान्दसत्त्वात्तदिति । कर्मश्रेयसि कर्मसाधये श्रेयसि पुत्रस्यगौदी । यदानां साधनज्ञानरहितानाम् । एवं मनसि विचारितेन प्रकारेण । इह अस्मिन्नेवाऽयं । यद्यपि अलौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं फलमथलौकिकं तथापि नाऽप्येन तत्सिद्धिः । अध्याप्यर्थलौकिककन्यायेन भद्रंस्विव पुराणेऽप्यलौकिककन्यायेन वा भारतदिना कार्यं सेव्यतीति भावः । एवमभिधेयं यत्कृतवान्सादाह—इति भारतमिति । भारत-संशोत्सन्नानां सम्बन्धिं भारतम् । आख्यायनमिति वचनान्न केवलं ग्रन्थनाम । किं त्वन्यार्थम् । तेन भारतश्रवणान्यामोहाभावाद्दर्शनादीनां तत्त्वावगतिः सुगमति मननादवगत्य परदुःखप्रहाणेच्छा कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।
सर्वात्मकेनाऽपि यदा नाऽनुसृज्यद्दयं ततः ॥ २६ ॥
नातिप्रसीदद्दृष्टयः सरस्वत्यास्तटे श्रुचौ ।
वितर्कयन् विविकस्य इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७ ॥

एवं व्यासस्य परोपकारलक्षणो धर्मो महान्देव्यामे सिद्धः । धर्मस्य चाऽन्तःकरणपरितोषः फलम् । तदज्ञाने धर्मः श्रम इति पूर्वमुक्तम् । अत्र दुःखहेतुरिति वक्तुं परोक्तस्मरणार्थं क्रियता इति सम्यो-
चनम् । अधीतावधारणं हि द्विजधर्मः । किञ्च । केवलधर्मस्य व्यभिचारेऽपि ज्ञानमहितस्य न तयानम् । इह तु ताश्लोऽपि नाऽन्तःकरणसुखजनको जात इत्याह—सर्वार्थमकेनाऽपिनि । सर्वत्र आत्मा येन तत्सर्वोत्पत्तं ज्ञानम् । अथवा । दयावदन्त्ये प्रकाराः सर्वे कृताः । सर्वप्रकारेणाऽपि धर्मोत्पत्तयः । अधिकारित्वात्कलाभावो जात इत्याह—ततो नानिमप्रसीदद्दृष्टय इति । धर्मात्मस्याऽपि फलाभावे कृपानन्त्यस्य भवित्यतीति सर्वनाशदप्रसादः । भगवद्विद्या काचिदन्त्या वचत इति ज्ञानवतात्त्विकेन ज्ञात्वा किमिच्छसीदद्दृष्टयो जातो न त्वत्त्वं प्रसीदद्दृष्टय इति । पूर्वज्ज्ञानोदयो भवित्यतीति मन्त्र-
त्वात्साह इत्युक्तम् । श्रुचायिनि पापसम्बन्धाभाव उक्तः । एवं शुद्धदेशे स्वार्थं चिन्तायां तर्केण कथि-
बिषां उल्लस इत्याह—वितर्कयन् इति । विविकस्य एकान्तस्यः । महाधिकारित्वात् । इदं बल्यमा-
नम् । धर्मवित् । धर्मसाऽप्यभिचारि साधनत्वं ज्ञानालीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं धर्ममाह धृतव्रतेनेति द्व्याभ्याम्—

धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽजयः ।
मानिता निर्वर्लीकेन रहतीं चाऽनुशासनम् ॥ २८ ॥

अध्वर्यव्रतानि वेदव्रतानि च धृतानि येन । छन्दांसि वेदाः । तेषां मन्माननं तदुक्तार्थस्य ज्ञात्वा-
ऽनुशासनम् । गुरवोऽपि प्रसादिताः । अजयः सुहृताः । एतदत्र सम्माननम् । व्यलीके कण्टकम् । ईश्वर-
बल्लोकव्रतवर्तार्थं पापविह्वलव्रतार्थं वा । अनुशासनमध्यापनम् ॥ २८ ॥

भारतकरमं च धर्मायमेवेत्याह—

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरन्युत ॥ २९ ॥

भारतव्यपदेशेनेति । वस्तुतः कल्पसूत्रवेदाधर्मप्रतिपादक एव । इतिहासेवाचकशब्दकरणं तु
व्याजनामत्रम् । तदाह । भारतेति व्यपदेशमात्रम् । अन्याया शूद्रादीनामधिकारो न स्यादिति हि-
न्व्यायः । आश्रये ह्यन्तार्थसुको धर्मो लौकिकोऽत्र यत्कृतः । न तु यद्वादिः । "धन्वन्विक्रम प्रपा
अस्ती" त्यादी यथा । अत एव वेदे प्रतिपादिता धर्मो न शूद्रादिभिर्ज्ञातुं शक्यः । अत्र तु शक्य
इत्याह—दृश्यते इति । उपदेशव्यतिरिक्ताणाऽपि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं धर्मोन्निरूप्य तेषां फलव्यभिचारमाह—

आयाऽपि वत मे देहो ह्यात्मा चैवाऽऽत्मना विभुः ।
असम्पन्न इवाऽऽभाति ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तम ॥ ३० ॥

अध्याऽपीति । धर्मकरणे प्रयासस्मरणान्—यनेति । आत्मनासुपाधिभेदादेवं मन्यते । ब्राह्मण-
देह एव आत्मनो ब्राह्मणोऽहमिति बुद्धिः । न देहान्तरे । मानसश्च योगी भवति । अन्नमयत्वात् ।
नैवार्थिकवद्वा मनसो भेदः । अध्यात्मन वा भेदः । अभिवल्लङ्घनमेव वा । तदाह । देहो ह्यात्मा ।
तेनैव देहाभिमानी न सन्नुच्यति । चकारान्मानसश्च । यथा देहाभिमानी दैहिकान्विषयान्प्राप्य तु-
ष्यति तथाऽन्तःकरणभिमानी चरिष्यति । तत्र विषयामात्रं निताप्यति—विभुरिति । सर्वसमयो-
ऽयमात्मा । असम्पन्न इव । प्राप्याऽपि सर्वविषयानममयः । इचेति कदाचित्कदाचित्तया
सुरगणात् । स्वात्मविरुद्धधर्मभासात्माह—ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तम इति । वस्तुतो ब्रह्मवर्चसी ।
श्रीतिरसत्तम इति । पाठात्ततः तु ब्रह्मवर्चस्येन सत्तमः । ब्राह्मणानां हि ब्रह्मवर्चसमेव फलम् ।
तत्सम्यक्तावप्यसम्पन्न एवेति वा विरोधः ॥ ३० ॥

कार्यं सति कारणस्याऽऽवश्यकलात्कारणनिज्ञासायां योगजधर्मेण स्फुरितं कारणमाह—

किं वा भागवता धर्मो न प्रायेण निरूपिताः ।
प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३१ ॥

किं चेति । भागवताः प्रमाणतः साधनतः फलतश्च भगवत्सम्पन्नः । ते अदुष्टिता अपि न
निरूपिताः । अधिकारो हि निरूपणे । सर्वे धर्मा निरूपिताः सर्वेषां न परमहंसानाम् । यद्यपि सुयौ-
श्रयधर्मो निरूपिता अत्रभूतधर्माश्च । तथाऽपि ते न तेषां प्रियाः । क्लेशमूर्त्यत्यसरात्वात् । नन्वानुशा-
सनिके तेऽपि निरूपिताः ? तत आह—प्रायेणिति । भागवता धर्मोस्तु स्वतन्त्राः । ते ऋण्यश्रेयसा
निरूपिता न निरूपिता एव । आनुशासनिके हि कालादिशिवत्वेन निरूपिताः । परमस्य हंसः
परमहंसः । परमाश्च ते हंसाभेदात्प्राऽपि परमत्वं भगवदीयत्वेनैव । परमहंसत्वसाधका एवाऽप्ये-
धर्माः । सिद्धे पुनः परमहंसत्वे भगवद्दर्शो एव प्रियाः । परमात्मत्वाद्भवतः । गद्गादर्थ-

नानन्तरं यथा गङ्गादेवतादिदक्षा तथाऽऽत्यज्ञानानन्तरं परमात्मदिदक्षा । सा धर्मैव सम्पद्यते । ननु तथापि कोऽयमलाग्रहस्तत्राऽऽह—त एव ह्यच्युनमिया इति । त एव धर्मो एव । हीत्यात्मपर्यवसानात् । यदि ते परमहंसास्तदा पारम्पर्योद्गाता । भगवतो भगवदीयानां च प्रिया इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खियतः ।

कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

पापघ्ननिवृत्तये आश्रमपदप्रयोगः । मुख्ये सम्प्रत्यय इति च । एतादृशे विषये नारदस्याऽधिकारात् प्रथममागत इत्याह—तस्येति । खिलं न्यूनम् । स्वत एव भगवद्दर्शनिरूपणे तु पूर्वोक्तभारतादेरस्य च विरोधाद्विरुद्धवक्तृत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात् । अतः किञ्चित्ततः । नारदवचनात् तथा कथने न विरोधः । कृष्णस्येति वाच्यनाम्नोत्तमवक्तृत्वं बोधयति । अथवा । कृष्णस्य नारद इति । प्रागुदाहृतं, वारसतीतटे ॥ ३२ ॥

सकाङ्क्षस्य कृत्वमाह—

तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायाऽऽगतं मुनिः ।

पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

तमभिज्ञायेति । नारदेति (?) खे इत्यत्र ध्यासकार्यमापक इति वा । स्वकार्यसाधक इति वा । सहसेति । अनभ्युत्थानकालेऽपि । मुनिः अकालाभ्युत्थानयोगेणदोषद्वयः । विधिवत् । गुरुजनपूजायां यो विधिः । अथवा । विधिविध नारदस्य ब्रह्मपूजेव । शुद्धसात्त्विकानामपि किञ्चिन्नेयमस्ति । अत एव देवैर्नारदपूजनम् । अत एव स्वस्याऽपि । इति नोऽत्राऽलौकिकं किञ्चित् ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टारमजधीवल्लभदीक्षित-

विरचितायाम् प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ गणपतैरेवेति क. २ सम्पद्यत इतीति क. ग. घ. ङ. ३ कृपायात् इति क. ग. घ. ४ विषयेति त्रुल्लोमानं च. ५ ख खल्वेति नास्ति ग. घ. ङ. ६ व्यापरेत्यादि नास्ति ग. घ. ङ. ७ अकार्येत्यादि नास्ति ग. घ. ङ. ८ पुनरोपेतम् इति क. घ. ९ न तत्राऽलौकिकमिति ख.

पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्थे सर्वधर्माणां सन्देहो विनिरूपितः ।

निरूप्यते भक्तिमार्गे पञ्चमे तस्य निर्णयः ॥ १ ॥

उद्दङ्कनं मध्यमत्वाद्गृष्टान्तस्य प्रदर्शनम् ।

आदावन्ते निर्णयार्थं हेतुत्वाद्दुत्तरस्य हि ॥ २ ॥

पूर्वोक्त्यान्ते नारदः पूजित इत्युक्तम् । तत्र प्रेतिपूजनादिकमकृत्वा निवृत्तकल्पेण वृच्छति—

सूत उवाच—

अथ तं सुखमासीन उपासीनं बृहच्छ्रवाः ।

देवर्षिः प्राह विप्रार्थं वीणापाणिः सम्यञ्चिव ॥ १ ॥

अथेति । तं पूर्वोक्तधर्मवन्तम् । उत्तरपरिज्ञानाच्चिरेयः सुखमासीनः । उत्तरप्रश्नार्थमुपासीनम् । महतो न्यूनताप्रश्नः साधारणस्य न घटत इत्याह । बृहच्छ्रवाः । बृहत्कीर्तिवाद्भक्त-विद्यासाधार्थं वा । देवर्षिः देवानामपि देवप्रतिपादकमब्रह्म । स षडलौकिको भवति । विप्रार्थं पश्चिमपुत्रीनामुपापवक्तारं, सर्वपूरकाणां पूरकं वा । भागवतधर्माणामुत्तमत्वं व्यापयञ्चिव वीणापाणिः । सावसरं प्राप्य ऊर्ध्वेति विरक्तमन्युलो लोकैर्हंसञ्चिव दृष्टः ॥ १ ॥

महानपि मुष्मतीति वृद्धिमिच्छन्तो मूलमपि नष्टमिभिमिप्रायेण सामाजिकं कुञ्चलं वृच्छति—

नारद उवाच—

पाराशर्यं महाभाग भवतः कश्चिदात्मना ।

परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥

पाराशर्यं इति । पाराशरस्त्वतिवैष्णवः । तलुपः कथं भगवन्मार्गं सन्दिग्ध इति पितृनाम्ना सम्बोधनेन तद्गोपितम् । समर्थस्याऽपिकारे भगवन्मार्गबोधनसम्भवात् । कृतार्थत्वमाह—हे महाभागिति । कश्चिदिति कोमलप्रश्ने । शारीर आत्मा । आत्मना भवता । क्षेत्रेण वा भवत इति तु समुदायः । विषयाऽत्रासौ तु क्षेत्रेणाऽपरितोषः । भगवता तु भवता । अनेन लौकिकमलौकिकं वा निमित्तं वृष्टं भवति । एवं मानसः । एवमन्धेन पूर्वरूपे गणैता सृष्टिता ॥ २ ॥

उपराधं तत्कृतं पूर्वपक्षेणाऽभिनन्दति—

जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् ।

कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिद्वंहितम् ॥ ३ ॥

जिज्ञासितमिति । विचारितम् । सर्वलोकहितान्वयं सुखं सम्पन्नम् । एककृतैव आकल्पकर-

१ तुल्यस्तेति ग. घ. ङ. २ प्रसिद्धवनादि कर्म इत्येति क. घ. ङ. ३ देवकृतिरिति क. घ. ङ.

णसिद्धेः । अपीत्याश्रये । भगवतोऽपि प्रेङ्खत्येषा, तत्र तु तदपि नास्तीत्याह—इति (?) ते महदद्भुतमिति । इनीति समाली (?) । अद्भुतस्य महत्त्वम् । सम्पत्तिमेवाऽऽह—कूनचा-
मिति । एकं हि शास्त्रमेकपुरुषार्थप्रतिपादकम् । भारतं तु धर्मादिचतुष्टयप्रतिपादकमित्याह । सर्व-
धर्मादिपुरुषार्थैः परितः साधनसहितैः बृंहितं सम्पदमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वाभाविकधर्मैऽपि विशेषमाह—

जिज्ञासितमधीतं च ॥ ह्य यत्तत्सनातनम् ॥

तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थं इव प्रभो ॥ ४ ॥

जिज्ञासितमिति । ब्रह्म परब्रह्म वेदश्च । तत्रैकं जिज्ञासितमपरमधीतम् । चकारादध्यापितम् ।
धर्मश्च । जैमिनेरपि तदुक्तार्थोपनिबन्धनात् । अथवा । प्रथमा जिज्ञासा ब्रह्मविषयिणी । द्वितीया वे-
दस्य । यत्तादिति । अतिप्रसिद्धम् । सनातनमविकृतम् । ब्रह्मशब्देन बृहत्त्वमेवोक्तम् । फलविपर्ययण
द्वयति—तथापीति । “तरति शोकमात्मविधिं”ति श्रुतिः—“अनीहया शोचति सुध-
मानम्” इति च ज्ञानधर्मसम्पत्तौ शोकाभावः श्रुतिसिद्धः । स चाऽतुभवेन बाध्यते । न चाऽयं
शोको लौकिक इत्येत आह—अकृतार्थं इवेति । तथा जिज्ञासाद्वयामावे अस्मिदपुरुषार्थस्य शोक-
न्वया सम्पन्नदशायामपीति । अत्रोक्तकथनसामर्थ्यं न वाऽऽस्तीत्येत आह—प्रभो इति ॥ ४ ॥

प्रमाणवदविचारकारणां नाऽश्रोतस्त्वर्तिरित्याह—

व्यास उवाच—

अस्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नाऽऽत्मा परितुष्यते मे ।

तन्मूलमव्यक्तमगाधवोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्मभावात्मभूतम् ॥ ५ ॥

अस्येवेति । साधनस्य फलव्यभिचारे यन्मूलं नदव्यक्तं न प्रकृतम् । लोकवेदयोस्मिदत्वात् ।
अतः अगाधवोधं त्वं पृच्छामहे । अगाधं प्रमाणाम्यम् । तथाऽपि प्रमेयवत्प्रत्यक्षः । तदाह—
आत्मभवात्मभूतमिति । आत्मा नारायणः । तद्वयो ब्रह्म । तस्याऽऽत्मनो देहाज्ञातम् ।
आत्मभवेति सम्बोधनं वा । हे भगवन्वतार । आत्मवित् । “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवन्तीति” श्रुतिः ।
आत्मैव जातः । असाधनकफलसम्पन्नो वा सृष्टितः । भगवत्संबन्धे वा । “भूतानि विष्णोः
सुरपृजितानी”ति वाक्यात् ॥ ५ ॥

तस्य प्रमेयफलमाह—

स वै भवान् वेदं समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ।

परावरेणो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यति गुणैरसह्यः ॥ ६ ॥

स वै भवानिति । वेदानां ममसत् गुह्यं भवानिति वा । उभयत्राऽपि हेतुः—उपासित
इति । पुराणत्वमुत्तमत्वात् । नैनं पुरुषोत्तमः सेवित इति कारादिनिर्णयः । सेव्यसामर्थ्येन सेव-

१ अनेककल्पवैतं क. व. प. इ. २ यमे विशेषमिति ग. य. नि. विशेषमिति व. इ. ३ एवाहेति प. इ. ४ सम्पन्नाया-
मपीति क. व. प. इ. ५ ब्रह्ममिति प. ६ असाधनकफलस्य इति व. इ.

कसामर्थ्यं वक्तुं भगवद्गुणानाह—परेति । सर्वेश्वरत्वं सर्वकर्तृत्वं निर्दोषत्वं च कर्तृत्वं च चिन्तन-
मायेनेति गुणाः ॥ ६ ॥

नारदस्य स्ततोऽपि सामर्थ्यं हेतुमाह—

त्वं पर्यटन्नकं इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवाऽऽत्मसाक्षी ।

परावरे ग्रन्थि धर्मतो ब्रतैः क्षातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥

त्वं पर्यटन्निति । बौहगन्तःसर्वपरिज्ञानार्थं दृष्टान्तद्वयम् । अपेक्षितरूपं च । क्रियया सर्वलो-
कगमनम् । योगिनाऽन्तःप्रवेशः । ज्ञानेन सर्वसाक्षित्वम् । एवं सार्द्धश्लोकेन भक्त्यादिभिः सर्वसा-
मर्थ्यं प्रतिपाद्य स्वमन्देहं पृच्छति—परावरे ब्रह्मणीति । परं वेदान्तप्रतिपाद्यम् । अवरं वेदः ।
तत्र क्रमेणैव धर्मतो यज्ञादिकराणां निष्णानः । वेदप्रतादिना वेदे निष्णातः । तदुभयनि-
ष्णातस्य यन्मूलं तद्विचारय । आपाततो निचारितं न भवित्यतीत्याह—अलमिति ॥ ७ ॥

नारदस्य विचारितमेव वर्तते इति सिद्धवकारेणाऽऽह—

नारद उवाच—

भवताऽनुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम् ।

येनेवास्तौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ ८ ॥

भवनेति । अग्निहोत्रसुवर्णस्त्रीज्ञानसद्भावेऽपि यथा दीपसर्वादिव्यतिरेकेण न बहिःप्रकाश-
स्यथा भगवत्प्रशोभ्यतिरेकेण नाऽऽन्तःप्रकाशः । भगवदीयास्तु धर्मो न ज्ञानादिभिः प्रकाश्याः । ते च
महान्तो बहवश्च यद्विषयं व्याप्य तिष्ठन्ति स च विषयो न ज्ञानादिभिः प्रकाशयते । यद्यपि भारते
भगवत्स्यः प्रतिपादितं गीतायां च विशेषतस्तथापि इतरश्रेयस्तेन प्रतिपादनात् । व्यामोहकलीलात्सोऽपि
हृदये तथैवाऽऽवेशात् । पूर्वकाण्डश्रेयस्तेनोत्तरकाण्डनिरूपणेन वेदान्तैः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मप्रतिपादनम् ।
तथा भगवत्प्रशोऽपि गीतादी । तदेवाऽऽह । अमलं यशः । तेनेवाऽन्तःकरणदोषाभावः । तल्लतिरे-
केणाऽपि सर्वं भवित्यतीति ज्ञाने खिलता ॥ ८ ॥

“सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः । तमेव शरणं यात शरण्यं कौर-
वर्षभाः । अच्युताऽच्युत मा मेवं व्याहराऽमिन्नदर्षण । पाण्डवानां भवात्प्राप्तो
भवन्तं वाऽऽभिता वयम् । करिष्ये वचनं तवे”त्यादिशोकसहस्रैः स्वातन्त्र्येण भगवत्प्रशः
प्रतिपादानात्कथमुत्पद्यतेऽनुदितप्रायमिति ? तत्राऽऽह—

यथा धर्मादयश्चाऽर्था मुनिवर्षाऽनुकीर्तिताः ।

न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९ ॥

यथेति । सर्वे प्रतिपादितम् । तथापि प्रकण्ठाभावात्—“प्रकरणेन विषयो बध्यन्त” इति
न्यायात्प्रशानां तच्छेषत्वम् । आशुशासनिकेऽपि भगवद्दर्शनां धर्मत्वेन प्रतिपादनं न यशस्त्वेन ।

१ सिद्धवकारमेवेति ग. २ तदेव हीति व. ३ तेनाऽन्तःकरणेति क.

तदाह । धर्मार्थकाममोक्षा यथा प्रकरणभेदेन प्रतिपादिता न तथा भगवन्महिम्ना प्रकरणभेदेन प्रतिपादिता इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु प्रतिपादकानां (१) कथं न फलसाधकत्वम् ? तदाऽह—

न यद्वचश्चित्रपदं हरैर्यशो जगत्प्रवित्रं प्रयुगीत कर्हिचित् ।

तद्वायसं तीर्थेषुशान्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्युशिक्क्षयाः ॥१०॥

न यद्वचश्चित्रपदमिति । कीदृशमत्र फलं भूयते । कृतायेतां श्रुतःकरणप्रसादः परमानन्दभेदि चेतुः न तस्येदं तीर्थं, किन्तु काव्यवच्छृङ्गारादिरसाविष्टानां कामिनामाश्वर्यसजनकम् । काकानामिदोच्छ्रयः । प्रमाणत्वं दुर्बलमिति वक्ष्यामि—चित्रपदमिति । अर्थविवेकाभावे पदचित्रता हीनत्वबोधिका । “शान्दचित्रं वाच्यचित्रमन्युश्रुतं त्वचरं स्मृतमि” ति साक्यात् । विषयत्रैभोजनवच तत्रलं प्रमेयं न हरिरूपं किन्तुकृत्स्नेन प्रतिपादितम् । तदाह—हरैर्यश इति । जगत्प्रवित्रमिति । साधारणानां हि भारतं पाविष्यजनकम् । न पतितानां न वा शुक्रादितुल्यानाम् । तेन न सर्वोकाह्लापरकम् । इदं तु जगत एव पवित्रम् । वच इति शब्दमात्रम् । तेन सामरागादीनामपि निवृत्तिः । कर्हिचित्मिति मुख्यगोपलक्षणप्रकारपादिभेदेषु एकस्मिन्नप्येव भगवत्प्रतिपादने न दोष इति सूचितम् । तत् काव्यवत्यदार्थप्रतिपादकम् । वायसं तीर्थम् । काकतीर्थमिति यावत् । वायसा श्रद्धाः काकाः । लोके चतुराश्रः । तथा कामिने राजपुत्रादयो भारते श्रद्धालवो न तु परमहंसाः । तीर्थं प्रवेशनमार्गः । द्रोणनिवारकं वा । ततोच्छ्रयस्तार्दिः काकानां क्षुब्धिवारकः । न त्वन्येषाम् । काकानां च न ततोऽधिकदोषनिवृत्तीच्छा । न वा ताद्यगर्तनिर्भीतुस्ततः क्षुब्धिवृत्तिः । हंसत्वाच्च तस्य । उज्ज्वलं वदन्ति । मानसा इति । मनस्येव तिष्ठन्ति न देशादी । देहहितकरं च भारतम् । अहं स इति ब्रह्मात्मबुद्धिः । तद्युक्तः परोक्षेण हंसा इत्युच्यते । धीरानीरविषेकिनश्च सहजसिद्धमपि संक्षेपं त्याजयति । न तु संक्षेपजनकं रमन्ते । “पुंसां किलैकान्तविध्यामि” ति वाक्यात् । भगवत्प्रतिव तादृशम् । उज्ज्वलं कमनीयं क्षयो निवामत्यर्थं येषाम् । यथा यथा कमनीयता स्वरूपतो ज्ञानतश्च, तथा तथा हंमनिवासत्वम् । ततश्च मुक्तिरोच्छ्रान्ताश्च न भारतादेरन्तःकरणशोधकत्वम् ॥ १० ॥

किम् । यद्यप्यस्मदादीनां न तादृशवक्तृत्वं, न वा पदानां चित्रता, प्रत्युताऽऽख्यापार्थ पदानामन्या करणं, तथापि भगवद्विषयकत्वात्प्राक्तविकिरीतमस्मदादीनां वचनमित्याह—

तद्वापि वसर्गा जनताऽप्यधिप्रदो

यस्मिन्प्रतिश्लोकमवद्वधत्वपि ।

नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि य-

च्छुण्वन्ति गायन्ति यशान्ति साधवः ॥११॥

तद्वापिगति । स चाऽसौ वाग्विषयश्च । स इति प्रसिद्धां भक्तकृतः । भाषापीठपीठगतोविन्दुदिरति । जनतायाः प्राणिनास्य अर्थं निक्षेपेण ध्रुवयति । सर्वथाऽत्र यद्वचनप्रयोगकर्मित्याह—यस्मिन्गतिः । यस्मिन् वाग्विषयं । भाषाग्रन्थश्लोकेषु व्याकरणशुद्धस्य प्रयोगः अन्वयः । तांसां वा अन्वयप्रयोगः । अच्युपयमेन वा मूर्ध्वहस्तं । तत्र हेतुः—नामान्यनन्तस्येति । एकस्मिन्नप्येव

शब्देन नामानि श्रुत्यन्ते । यथा विभुवनाऽऽनसुवनेत्यादि । सर्वतोऽनन्तस्य अनन्तास्येव नामानि भवन्ति । न केवलं संज्ञामभिप्रादकानि किन्तु यद्यथा अङ्कितानि । श्रवणे हेतुः । यत् यानि, यस्मात् । वक्तिरिति श्रुयन्ति । श्रांतगति इति गायन्ति । अन्त्या शृण्वन्ति । एतच्च एतौकहंसादिसतां क्लृयत् । भगवत्स्मन्निधानं धर्मोपां भगवता सह अर्भदायत्र कविद्वतीषीं भगवात् यथा सन्त्येत्, तथा यत्र कविदपि श्लितानि नामानि श्रुयन्त इत्यर्थत्वं निरूपितम् ॥ ११ ॥

एवं शब्देषु भगवच्छब्दा एवोक्ता नाऽन्य इति निरूपितम् । इदानीमर्थं विचारः क्रियते । तत्र ज्ञानं स्वरूपतः फलतश्च महत् । तथा यद्वाङ्मार्थेषां वाऽऽचारसत्यास्ये धर्मोदयः । एते भगवता भगवदीयैश्च सह स्वरूपतः फलतः समा आहोविब्रजति भवति विचाराणा । तत्र प्रथमं ज्ञानं निन्दति—

नेकर्म्यमप्यच्युतभाववजितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।

कुतः पुनः दशशब्दभद्रमीश्वरे न चाऽपि तं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

नेकर्म्यमिति । भक्तिमहितज्ञानादौ फलमिदोर्भवेति सन्देहः—किं मत्तेः फलं ज्ञानस्य वेति । तदर्थं केवले निर्णय उच्यते । अच्युतमतिरहितं ज्ञानं साङ्ग्यं वैदिकं वा भक्त्याऽनलङ्कृतत्वाच्च शोभते । ज्ञानस्य शोभया तदन्तः शोभा भवति । अज्ञाननिवृत्तिश्च दीपवत् । सुवर्णयुत्तलिकाऽप्यनलङ्कृता न शोभते । यद्यपि निरीश्वरसाद्भवते ईश्वरभावादेव भक्तिर्नोस्ति । निरूप्येऽयं श्रद्धामात्रम् । सैम्भेऽपि सगुण एवेश्वरः । वैदिकेऽपि यजमानादिदेवताऽऽज्ञेयाभावे लौकिकत्वात्सर्वविषयाभोक्तत्वात्तदःकरणशुद्धयं भक्तिरप्युच्यते । सा च भगवच्छ्रद्धासुपारिष्येव । निर्गतमज्ञं यस्मादिति । अविद्यानिवर्तकं निरुपाधिकं वा । किं यदुना । सर्वेषु शास्त्रेषु यज्ज्ञानमुक्तं तस्य स्वरूपोपकारिणी फलोपकारिणी वा भक्तिरिति भक्त्यास्य स्वरूपं फलं वा न सिद्ध्यदित्यर्थः । कर्मोऽपि भक्तिसाधुमित्याह—कुतः पुनरिति । तत्र कर्म विविधम् । कामयना क्रियमाणं ज्ञानाङ्गीश्वरारापनलक्षणं वा । तदाऽऽय भक्त्यपेक्षा भिद्यते । तदाह—शान्दवद्भद्रमिति । साधनकाले फलकाले च हेतुश्रुत्वात्प्रवचनभावे न पुरुषार्थरूपं स्यात् । द्वितीये भगवति सम्पूर्णव्यतिकेण ज्ञानात्कैवले नास्ति । सम्पूर्णवैव भक्तिः । भक्तिर्नाथ्ये वा । तदाह—न चाऽपि तं कर्मैति । न च भगवति अर्पितं कर्म भवतीत्यर्थः । चकारादीभ्यर्थं वा क्रियमाणम् । यद्यपि अकारणं पञ्चरात्रोक्तम् । तस्य लौकिककर्मवत्संस्कारणत्वाभावात् । तस्मात्सर्वकर्मसु भक्तिः सहकारिणी ॥ १२ ॥

यतो भक्तिव्यतिकेण ज्ञानं कर्म वा न फलसाधकमत आवश्यकत्वात्प्राक्वाच्युत्पत्तया भक्तिरुपोदेहव्या । सा च अवनरूपा । प्रथमं अवनरापेक्षा— अतः श्रोतव्यविषयत्वेन भगवत्प्रतिभक्तिभाषांनुसारियोगजन्मं स्यात्सा कथयेत्याह—

अथो महाभाग भवानमोषदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ।

उरुकमस्याऽखिलवधन्मुकये समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥

अथो महाभागिति । यद्येव्यस्माभिर्ज्ञायते तथाप्यधिकाराभावाद्दृक् न शक्यते । तत्र स्वेताह-सेऽपिऽधिकार इति महाभागिति सम्बोधनम् । मनसा भावितोऽयैः कदाचिदन्वया भविष्यतीति

न शक्ना कर्तव्या । यतो-भगवानभोग्यहृत् । अमोपा दृष्टियसेति । नापि त्वदुक्तमन्यैर्नाञ्जीकर्तव्य-
मिति शङ्कनीयमित्यभिप्रायेणाऽऽह—**शुचिश्चरा इति ।** शुचि पवित्रं श्रवः कीर्तियसेति । लोके
बाधरत्नीयं रूपमेतदेव । किञ्च । तवाऽप्येतदेवाऽभीष्टमित्याह—**सस्यरत्न इति ।** तस्ये रतः ।
भगवदमृत्युतिरिरेकेणाऽन्येषामसलत्वात् । किञ्च । यथा व्रताचरणं धर्महेतुत्वात् भगवच्चरित्रश्रवणमपी-
त्यभिप्रायेणाऽऽह—**धृतान्न इति ।** धृतानि व्रतानि स्नाय्यायादीनि येन । भगवदमृत्युरूपेण वा
हेतुः । न च तादृशधर्मो भगवति न सन्तीति मन्तव्यम् । यतोऽप्यस्यरुक्तम् । उरु अधिकः क्रमः पाद-
विशेषो यस्य । वामनस्य क्षणादेकेन पदा सर्वलोकाक्रमणमित्यग्रे विस्तारयित्यन्ते । सर्वे हि जीवाः स्व-
भावतो बद्धाः कालपाशेन । तेषां बन्धननिवृत्तिर्मेहानुपकारः । सा च कालनियामकभगवच्चरित्राऽऽवेष्टा-
देव भवतीत्याह—**अखिलबन्धमुक्तय इति ।** लोकत्रेदयोरप्यसिद्धत्वाद्गुपायान्तरमाह—**स्मया-
धिनेति ।** भगवानेव स्वयं सर्वोद्धारकः स्फुरित्यति । अतु पश्चात्त्वयाऽपि स्मृत्यम् । विशेषचेष्टितं
मक्तिजनकं न तु व्यामोहकम् । तस्याऽपि व्यामोहकत्वे ज्ञाते विशेषचेष्टितत्वमेव ॥ १३ ॥

विपरीते बाधकमाह—

ततोऽन्यथा किञ्चन यद्विवक्षतः पृथग्दशास्तकृतरूपनामभिः ।

न कर्हिचित्काऽपि च दुःस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनोरिरावऽऽस्पदम् ॥१४॥

ततोऽन्यथेति । अभिप्रेयाऽप्यर्षवसां हि सर्ववस्तुषु । मरुतीचिकवाञ्चित्रितत्वात्प्रमावात् । भग-
वतो गुणानामनन्तत्वेऽपि नियतत्वम् । अतः कार्याऽसमाप्तिशङ्कया प्रथमत एवाऽन्यत्राऽऽऽऽम्भीयम् । भग-
वतो । विश्वादेशायामपि दुःस्थानकल्पार्थदिचारिका शुद्धिरिति दुःस्थिता भवति । तदाह—**अन्य-
थेति ।** ततो भगवच्चरित्रात् । यद्यपि सर्वमेव भगवच्चरित्रं तथापि भगवच्चरित्रत्वेनाऽनिरूपणातत्वेऽपि
न तथात्वमित्याह—**अन्यथेति ।** किञ्चनेत्यव्ययसमुदायः । यत्किञ्चिदित्यर्थः । अत्रादरणीयमिति
वाक्यसमाप्तिः । तदनुप दूषयति—**यद्विवक्षत इति ।** वचनानन्तरं मध्ये वा दुःखं भविष्यतीति
किं वक्तव्यं तद्वक्तुमिच्छत एव भवति । तत्र हेतुः । पृथग्दशः । भगवत्त्वेन स्तोत्रे तत्पर्यवमानाभावा-
द्विज्ञतया निरूपणमावश्यकम् । तथाच भगवदमृत्युत्सुकृतादत्यशोक्तार्थभावाद्द्विषयानविषयार्थां
बुद्धिदुःस्था भवति । किञ्च । तत्कृतानि पृथग्दर्शनकृतानि पदार्थान्तस्य रूपनामानि न भगवत्कृतानि ।
ततश्च सिद्धत्वाभावात्स्वयं कृत्वा स्वयं निरूपणे स्वयमेव पर्यवसानमिति कर्हिचिदपि कस्मिं-
श्चित्काले कस्मिंश्चिद्विशेषे च बुद्धिदास्पदं न लभेत । सर्वस्याऽपि बुद्धिक्रान्तत्वात् । अन्यदत्यस्याऽऽस्पदं न
भवति । अत्रबलत्वेन स्नाभयत्वाभावाच्च । दुःखेन स्थिता दुष्टतया वा स्थिता । सदोषो वायुवस्त्वन्तारिकां
बुद्धिं नौकामिष नाऽभीष्टदेशं प्रापयतीत्याह—**वाताहनेति ।** आहता पूर्णता ॥ १४ ॥

एवमर्षवसानेन बुद्धिदुःखदागुत्वेन च अन्यत्र वक्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं प्रारकशश्रव-
दन्यक्यमेव पापहेतुरित्याह—

शुच्युत्पत्तं धर्मकृतेऽनुदासातः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ।

यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥१५॥

१ वैश्वानरिभ्याम इति च. २ यद्विवक्षित इतीति क. च. ३ कापि वक्ष्यामिदिति क. च. ४ नेति नास्ति क. च. व.

शुच्युत्पत्तमिति । यथा अपेक्षानादिकं धर्म इति बोधकस्य नरकपातस्यैवा देहादिप्रात्या-
प्यात् कृत्वा तद्विचोदयि यतनीयमिति वक्तुमेवकपातः । ननु दुष्टत्वात्स्त एव लोको न श्रवते । किं
कथनेनाऽऽपिष्टं स्यादित्यत आह—**न्यभावरक्तस्येति ।** “अनुरक्तो गुणान्मृते विरक्तो दूष-
णाण्यर्थे”ति न्यायाद्यग्रे विधाने न दोषकृतिः । तस्य च सामाधिकत्वे ज्ञाते कदाचित् श्रवते
ताऽपि, धर्मत्वेऽपि ज्ञाते कदापि न निवर्त्ततेति भगवदबोधोद्देश्यरूपो महात् व्यतिक्रमः । कृतेऽ-
न्यथापतेन वा । नन्यन्यो निवारयतु । तथाच फेलाभावात्साऽतिक्रमो भविष्यतीत्यत आह—**यद्वा-
क्यत इति ।** इतरः स्ततो विचारार्थः पुरातनवक्तृविश्वासाद्बोधोऽपमिति निश्चित्युद्धिरत्येन
नसदादित्वा क्रियमाणं विशेषं न मन्यते । यतो जननधर्मो जनन एवाऽपिमतः । बहुधा श्रुत्वाऽपि
निषेधमूर्च्छतेतसां प्रशंसति वेदानविकृतविषय इति समग्रामाण्येऽपि विकल्प इति मन्यते । न तु निषि-
द्धत्वेन । तथाचाऽऽनस्तम्यः—**ऊर्ध्वरेतमां प्रशंसति ।** तथा च पश्चाः—**येऽन्यथाज्ञादो नरा माह-
स्थानद्वारे संन्यासादावधिकारिण इति ।** विकल्पो वा । उभयं ब्राह्मणमितिमेव ॥ १५ ॥

नतु तथापि मीमांसादयेन मार्गद्वयस्य सिद्धत्वात्किमनेन तृतीयत्वेत्याह—

विचक्षणोऽस्याऽर्हति वेदितुं विभोरनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ।

प्रवचैमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान्नाहस्य चेष्टितं विभोः ॥ १६ ॥

विचक्षण इति । आत्मसुखे हि निवृत्तिमात्रं प्रकटीभवति । ब्रह्मसुखं च परं सुखत्वसर्वपरित्या-
गिनः । वैराग्यं च नेदानीन्तनानां सम्भवति । तदर्थं च नूतनप्रयत्ने “तदनेनोरेवाऽस्तु किं तेने-”
ति न्ययने स्वतश्च एवाऽयं मार्गोऽस्तित्यभिप्रायेणाऽऽह । विचक्षणः कश्चिदेव अथ भगवतः अन्त-
पारस्य देशक्षरपरित्यक्तस्य सर्वहोपरिगतः (?) सुखं वेदितुमर्हति । तावताऽपि न कार्यसिद्धिरित्याह—
विभोरिति । अनात्मनो देहादौर्गुणितयैः प्रवर्त्तमानस्य न तस्युत्तमिति पूर्णं सम्भन्ध-
द्वारः । अथवा । तस्य निवृत्तित्वात्सद्भावात्वेन, न तु तेषामपि कृतार्थकरणे समर्थः । यदा । प्रवर्त्त-
मानस्याऽर्हते तत्सम्बन्धी वा भवान् । तदर्थं यत्करय्यात् । तदुद्धाराय भगवद्गुणा वक्तव्या इत्यर्थः ।
निर्वोहकमाह—**विभोरिति ॥ १६ ॥**

एवं चतुर्मिः श्लोकैः शक्यमोपगंढाराभ्यां चरित्रकथने विधिनिरूपितः । तस्य मीमांसाभाह
द्राभ्याम्—

त्यक्त्वाऽत्यधर्मं चरणाम्भुजं हरेर्भजन्नपकोऽथ पतेत्ततो यदि ।

यत्र क वा भद्रमभूदमुत्स्य किं को वार्धे आसो भजतां स्वधर्मतः ॥१७॥

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः ।

तद्विभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा ॥ १८ ॥

त्यक्त्वेति । नतु भगवत्कथा केन श्रोतव्या ? किं धर्मकर्मविधिकैः धर्मकर्मकर्तृभिर्वा ? तत्राऽऽ-
प्यसाऽनवकाशः । द्वितीयस्य दौर्गुणिकत्वापरिणाऽऽपिष्टस्य न श्रुतिः । तृतीये दुष्प्रति-

कारित्वादावन्त्याहना स्यात् । सर्वाधिकारित्याद निवृत्तिर्मायानिष्ठस्य । तथा सति वा अक-
 त्त्यमिति । तत्रोच्यते । धर्मकर्मविषय श्रोतव्यं परं धर्मपरिणामेन । "जन्मान्तरमन्तरेणिव"ति
 भगवद्वाच्यम् । यथा निवृत्तिर्मायं धर्मत्वात्तथाजगत्परि— "नायस्मर्माणि कुर्वीत"ति भगवद्वा-
 च्यत्वात्परिचां चिकालसाध्यानां वा परित्यागः । तथाच तस्मैनेति विधिः । "यथाग्नादेशेण
 धर्मस्यजननेष्वयमन्त"इत्यनेनोक्त्या अनुसन्धेयाः । तत्र हेतुः—अव्ययमिति । देहादिधर्मं नर-
 धिकारेण वा प्रवृत्तम् । स्वस्य तु जीवस्य दास्यत्वात्तदव्ययैव धर्मैः । दाशकियथाःद्विगमःप-
 धीमत् एके ब्रह्मदाशा ब्रह्मकियथा इति । इदं विन्मुत्तमर्माभिः— "अंशो नाना व्य-
 पदेशादि"त्यत्र । ईरमेवमेव भक्तिर्मागोपुराण चरणेषु च । जीवानां म्याभाविको धर्मः ।
 अंधत्वोपि अधिनः सेवा सुख्या । येयाम्यतददास्यत्वं तेषामपि देहधर्मोपश्रवा अन्वङ्गम् । अत्र
 मतान्तरमनुस्य द्यायति—यद्यप्यक इति । अथ यदि पनेदिति । जीवस्य दाम्पत्येन स्वधर्मन्या-
 सतनश्चैव नास्ति । भगवत्सासुख्यसाधनत्वात् । अथैव च तस्य फलः । फलपर्यवसानम् ।
 यदा त्वाभाषिक जीवत्वं तदा अस्माभाषिकाधिकारकृतत्वादायकता स्यात् । तथापि न पननग्रहा । प-
 नान्वित्वात् । अथ मित्रप्रक्रमेण विचार्यते । प्रथमत्र प्राप्तत्वा नाडवं धर्म इति । तथा सति पनन्
 पुनर्विचार्यं प्राप्नुयात् । तथाऽपि वज्रताडाव्यन इत्याह—तत्र इति । एवमप्यकथं प्रथमावाच-
 यंशप्रश्नमनुस्य द्यायति—यत्र कचेति । मोक्षोऽन्यत्रान्मुख्यहेतुपुनर्भवत्वयथायामपि यदि पाननदा क
 साधनान्तरं तस्य भवे भविष्यति । साधनं हि पूर्वविस्थानाद्ययमेव । येनान्तरं । क्वापि साधने तस्य
 भद्रं न मवियतीत्यर्थः । यदा म्याभाविकभजनतामर्दानां न पुन्यार्थयंत्रसाधित्वं तदा द्यापानन-
 न्यधर्मोपाधित्वाह—को वाऽपि आसोऽन्यजनं स्वधर्मो न इति । अत्रजनामसेवकानां केवलदे-
 हाद्ययमेव प्रवृत्तानां लौकिकानां साधनप्रायधिकारेण प्रवृत्तानां वैदिकानां च ये धर्मान् वरतुः
 सतां परधर्मोः । ततश्चाऽन्यधर्मैः को वाऽपि प्राप्नोति को वाऽपि प्राप्नोति इत्यर्थः प्राप्न इति स्वधर्मोच्यते । अत्र-
 जनां हि फले ब्रह्माण्डस्य मयस्थानशक्तिः । तदनें ब्रह्मणि नच्छति । सर्वोऽन्यदाश्रयः निवृत्ताः । "वि-
 धमः परधर्मश्च आभास उपमा च्छलः । अधर्मोऽश्रयः पञ्चमा धर्मोऽप्यधर्मश्च ज-
 षति"ति भागवद्विदुषानां धर्मैः परधर्मोत्पत्त्याय एव । अथ एतेन्द्रियवाऽपि न साधनानुष्ठानं
 कश्चित्पलति । स्थूयानिखननन्यायेन दास्यते । तस्माद्गणध्वजने न केनाऽपि विरोधः । किञ्च ।
 प्रमाणपरिचारेण साधनसुखत एवदुःखम् । धर्मपरिचारेण फलसुखतोऽपुना निरुहते । तदनें
 पराधर्मः । सर्वोत्तमः पुन्योत्तमः । तदनु तस्यैव स्थानान्तरमाधर्मम् । सर्वकर्मिकर्तुं तस्याऽपि स्थानान्
 सर्वधिकारो कालः । कालस्यऽप्युभूतो कर्मत्वभावात् । पुनश्चास्य स्थानान्तरं यथाः । पुनश्चाद्रूपभेदे
 प्रकृतिपुनरी । ततस्तत्त्वानि । ततो ब्रह्माण्डम् । तत्र पुन्यार्शा अन्वदादयः । तेषां प्रयश्चरितिके-
 नाऽपि प्रत्ये पुन्यता । मध्ये कालार्थीनाः फलसुखदप्रदानाभावं प्राप्नुवन्ति । तत्र विचारोपु देवतां
 विषयः किं फलमिति । तस्माद्ब्रह्मपर्यन्तमनित्येन तुच्छत्वात्कालनाऽपि सिद्धेयं तदर्थं यतः कर्तव्यः ।
 भगवद्भजनं तु न कालमाध्यम् । पुन्योत्तमपयश्चरितं च । न हि पुन्योत्तमसंवा तदन्तरेः कियमाथा
 बहिरधिकारिगता भवति । कालमन्यत्वभावात् । सर्वत्र भगवन्मार्गे भगवत् एव साधनत्वेन
 विधानात् । दृश्यते च लोकं महाराजान्तरङ्गधर्मकानां नाऽपि कार्यधीनत्वम् । ननु देहेन्द्रियाणां

कालप्रवाहस्थानां परिग्रहात्कथं न कालार्थीनत्वमिति ? पुरुषोत्तमपरिग्रहादिति व्रमः । तस्मात्सत्यैव
 हेतोर्भद्रधर्मव भगवत्परिग्रहार्थमेव मोचिदो यतः । न मूलानं दृष्ट्वा यत्र कचित् । ननु कथमत्र विधिः ?
 अथाध्याशाभावात् । लोकैवेदयोर्भक्तिभजनस्य सिद्धत्वात् । तत्राऽऽह—न लभ्यते यच्चमनामुपपद्ये
 इति । उपरि ब्रह्मपर्यन्तम् । अथः सावपर्यन्तम् । अमतां जीवानां तत्सत्त्वीरिण तत्सत्त्वीर्येण वा
 यत्र लभ्यते तदर्थं यतः कर्तव्यः । तैदि वैधर्म्यम् । यवस्तु शौकचरणसेवा । धर्मरूपसेवायां लोकदेव-
 सिद्धत्वेऽपि न भक्तिसेवा तदिसिद्धा । यद्यपि ज्ञानार्थमपि प्रत्येक एतादृशो भवति तथाप्युत्तरपर्यवसानात्
 पुन्योत्तमप्राप्तिः । "अन्यत्सासक्तत्वेनसासि"ति वाच्यत्वात्सकत्वस्यभगवद्ब्राह्मणसाधित्वे फलम् ।
 नन्वप्येन न कर्म भक्तिःसिद्धाः । सर्वोत्तममिभक्तिमत्तकारणत्वात् । तत्रोच्यते । कालसाध्य एव कर्म-
 र्थाभावयोः प्रवृत्तिः । न कालसाध्यः । किञ्च । अष्टं नाम पूर्वजन्ते कृतकर्मणाऽपान्त्यारण्यकर्म-
 र्थापर्यवलेक्षणम् । तत्कस्य कर्मणः । किं भगवत्प्रीतिहेतोर्हेतोर्ना ? भावस्तु नाऽऽह जनयति ।
 श्रेयैव भगवत्प्रीतिजननात् । फलविषयैवस्वभक्तः । नैऽप्रीतिहेतोः । अफलत्वेन तदर्थं न व्यापा-
 त्तजननं सम्भवति । किञ्च । कर्मणां प्ररोहेकस्यभावात्कर्मणो नाऽन्तिमत्वसाधकत्वम् । अन्तिमे च
 जन्मनि भगवद्भक्तिः । भगवत्प्ररोहेककल्यत्वात् । "स एव साधो चरमो भवानामि"ति
 वाक्यात् । ज्ञातक्रेऽपि धर्मरूपसेवाया एव फलत्वेन शुभमहर्द्दोषयमानत्वम् । तस्मादनन्यसिद्धत्वाद्भगव-
 द्भक्त्येव यतः कर्तव्यः । न च लोकिकसुखदुःखाभावात् यतनीयम् । कालेनेव तत्सिद्धेः । दुःख-
 वत् । अतो देहप्रासावेव नैऽप्यस्य सिद्धतात्सत्यस्य सिद्धतात्सत्यस्य सिद्धेयमभित्याह—तच्छ्रम्यत इति । अन्यतः
 निवृत्तुभगार्थादिभ्यः । तेषामपि प्रेरकः कालः । स च कालः कृतिसाध्यो न भवति । न च देश-
 खेतजन्मा साधनम् । तस्याऽपि कालार्थीनत्वात् । तुल्यत्वेऽपि निवृत्तसहभावात् । तदाह—सर्व-
 धेति । प्रतीकाराऽकरणाध्याह—गभीरंरहसेति । तस्माद्भगवद्भजनार्थं प्रत्येकः कर्तव्यः ॥ १८ ॥

तत्र तर्कमाह—

न वै जनो जातु कथञ्चनऽऽप्रजेन्मुकुन्दसंख्यन्यदहं संसृतिम् ।

स्मरन्मुकुन्दाङ्गुपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसमहो यतः ॥ १९ ॥

न वै जनो जातुविति । ननु वैकुण्ठमनानामपि जयविजयादीनां पुनरागमनश्रवणवैकाल्यतो
 भक्तिः फलसाधनम् । भगवत्पुन्यवत्तरगतानामभ्यन्तरेनाऽनारम्भत्वात् । परार्थीनत्वेनाऽप्यपरिग्रहत्वात् ।
 तस्माद्दर्शवद्विकारिणो मोग्धकालेति । तत्राऽऽह—न वै जनो जातिविति । अर्द्धकृत्वाऽपि परि-
 हारः । वस्तुनस्तु जयविजययोर्धर्ममागोपुराण कृतिवैकुण्ठप्राप्तिः । अत एव तत्रैव धर्मनामां—
 "ये निमित्तानिमित्तो न धर्मणाऽऽराधयन्हरिम् । वैकुण्ठः कल्पितो येन" ति ।
 भावतात् तद्व्यापनं परमानन्द्यात्मनोऽपि । साधारणानामपि भक्तानां भगवत्सेवकानां द्यमनसो-
 कृत्वाऽपि परिहार उच्यते । यथा भर्तादिः । यतो मुकुन्दसेवी सर्वतो मोक्षदरातुः सेवकः ।
 अन्यवदेवमेकवत् । यथा तस्यदारी नाशकः । तत्र हेतुः—साधनमिति । वाच्यरीसाधनस्य-

१. ननु वैकुण्ठमिति. २. तद्विधिभक्ति. ३. न. ह. ४. अन्यकलस्यार्थाऽपि. ५. भगवत् इति. ६. नापि
 श्रीदेवताऽपि. ७. ह. ८. वैति नाति. ९. साधो चरम इति. १०. च यमस्ये इति. ११. अन्यसिद्धत्वाभावात्सिद्धि
 च. १२. तद्वैकुण्ठसिद्धादिति. १३. ११ इति वैति. च.

१. वा चिकालसाध्यानां पार्थापि. २. साधनपरम इति. ३. धर्म इति. ४. ब्रह्मप्राप्ता इति. ५. नापि
 दास्यत्वेनेति. ६. हेतुमिति. ७. म. ८. भगवद्भजनमिति. ९. दुःखतो च.

भाषेऽपि काकुक्ष्य कामिनीस्मरणमिव परमानन्दरूपचरणान्ऽऽलिङ्गनं पूर्वजन्मनि जातमधुनास्मरन् तच्चरणपरित्याजकसाधनं न कुर्यात् । यथा भरतदृग्गिणेन स्वभावाद्यः परित्यक्ताः । न भगवन्मार्गाः । इच्छामपि न कृतवान् । यतो रसप्रदः । रसेन प्रहृष्टं यस्य स तथोक्तः । भगवतः कृपाऽऽभावेऽपि मार्गसैव बलिष्ठता । तदाह—यत इति ॥ १९ ॥

एवं सोपपत्तिकं भगवन्मार्गसोऽलं प्रणिपाद्य भगवतो दुर्लभत्वे तद्विचित्रस्य भूयस्त्वं कथन-
भाऽनुपपत्तिमिति को भगवानिलाकाङ्क्षापूर्णाया "अन्तर्भावान् पुरुषो वेदे" ति शाखायंताय च भगवन्तं निरूपयति—

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवाः ।

तद्वि स्वयं वेदं भवांस्तथापि वेदं प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

इदं हि विश्वमिति । भगवतः स्वरूपं चरित्रं च निरूपणीयम् । तद्वयं भेदेन न निरूपणीयम् । तथा सति चरित्रस्याऽनात्मत्वेन तद्भावनायां संसारः स्यात् । अतो इयमभेदेन निरूपयति । इदं विश्वं भगवान् । विश्वमन्यु भगवत्सं विधीयते । तथा सति सर्वत्र भगवदृष्टिभेदलक्ष्यार्थो भवतीति कथं भगवत्वेन निरूपितम् । "सर्वं स्वत्विचदं ब्रह्म तज्जलानि"ति श्रुतिहिंशब्देन सूचिता । उत्तममध्यमाधुमाधिकारिभेदेन वेदाऽत्र निरूपणं कर्तव्यम् । तयोक्तं निरूपितम् । मध्यमे त्वेवम् । इदं विश्वं भगवानिव न तु भगवान् । तेनाऽत्र सन्माननादिकं कर्तव्यं नाऽऽसक्तिरिति । निष्कृते तु इदं विश्वं, भगवानितरः अस्मादन्यः । अतः प्रपञ्चदशो धर्मिर्दुर्बो प्रथो भवतीति । एवं सर्वत्र प्रकारत्रयेण निरूपणीयम् । नन्वेकस्य जगतः कथं विरूपत्वम् ? तथाऽऽह—यतो जगत्स्थान-
निरोधसम्भवा इति । तत्र जगतः स्थितिभंगवत्येवेति भगवानेव जगतीति स्मारत्वाद्भवतः भगवानेव जगत् । मध्यमे तु भगवतस्सकाशाशुदुद्भवः । तेन कार्यकारणयोस्तादात्म्यात्कार्यात्मना भेदः कारणात्मना अभेद इति "भेदसहस्रिण्णुरभेदस्तादात्म्यमि"ति वचनाजगतं भग-
वानिवेति । भूदे तु भगवतः प्रलम्बकर्तृत्वात्साधनियोगि जगत् । भगवांश्च सर्वतः इतीतरः । किञ्च । पूर्वं भगवचरित्रं निरूपितम्—इदं हि विश्वं भगवानिवेतर इति । इदानीं भगवन्तं निरूपयति—यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवा इति । "जन्माद्यस्य यतः" इति लक्षणं निरू-
पितम्भवति । एवमर्थभेदमधिकारिभेदं च संक्षेपतो निरूप्य गुप्तस्याऽयम् विवरणं न कर्तव्यमित्याह—
तद्वि स्वयं वेदं भवानिति । तत् पूर्वाक्तं स्वयमेव भवान् वेदं, न गुपेयं । अथवा । तत् जगत् स्वयम् । भवानित्यर्थः । अत एव भवान्भेदः । तर्हि ब्रह्मण उपदेशो निष्कल इत्यत आह—त-
थापि वेदं प्रादेशमात्रमिति । तथापि ब्रह्मत्वेऽपि । प्रमाणवलात् वै निश्चयेन गुरुपदेशः अपेक्ष्यते । तत्र लौकिकपरिमाणे यथा प्रादेशे प्रदर्शिते तद्विगुणादिरूपं हस्तादिकं जानाति तथा जगत्कर्तृत्वे ज्ञाते सर्वैश्वर्यादयो ज्ञाता भवन्ति । अथवा । प्रकणं अर्धश उपदेशस्तन्मात्रं गूढतया शास्त्रार्थ-
निरूपणं भवदर्थं प्रकणं दर्शितम् । अनेन गूढमेव स्पष्टमिव प्रदर्शनीयमित्युपदेशः ॥ २० ॥

१ भूतलक्षणमिति य. २ को वेति म. प. ३ तौ वेति क. ग. प. क. ४ वेति नास्ति क. ५ नेति नास्ति म. ६ इदं हीति क. म. ७ जगत उद्भव इति ख. ८ भगवत इति म.

किञ्च । सावताप्रयोजनं जानीहि । किमर्थमवतीर्षोऽसि ? भगवान् स्वयमवतीर्ष सर्वमश्रोत्रद्वार्यं
शाऽऽत्मस्वायणार्थं स्वांश्च ज्ञानकरारूपं भवेन्नामवतारितवान् । अतश्चरित्वाऽऽ इने तथाऽऽवतारो
निःप्रयोजन इति भगवद्विषया तत्रान्तःकरणविषादः । अतो भगवदाज्ञां परिपालय । स्वजन्म-
साफल्यं चेत्याह—

स्वमात्मनाऽऽत्मानमवेक्षामघोषहृत् परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ।

अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाम्भुद्यदोऽधिगणयताम् ॥ २१ ॥

स्वमात्मनाऽऽत्मानमिति । स्वमात्मानं परस्य पुंसः कलामवेदि । जीवस्य ब्रह्मोपदेशवदय-
भुषेद इति निराकुतोमाह—कलामिति । साधनं च तत्र स्वरूपमेव ज्ञातम् । स्वरूपं तथा ज्ञान-
मिष्यतीत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यमाह—अभोघहृगिति । ननु सर्वं जीवा भगवदंशकलाः ।
कोऽयं मयि विशेषेण सात्राऽऽह । परस्य पुंसः । पुरुषोत्तमस्य । अन्ये त्वस्वस्य पुरुषस्य ।
नन्वज्ञापुस्यवोरपि भगवत्वात्को विशेषः ? तत्राऽऽह—परमात्मन इति । परमेशाऽ-
त्माना वेति । गङ्गाजलदेवतयोरिवाऽऽत्मपरमात्मनोः स्वरूपमिति भावः । तर्हि कथं ममोत्स-
सात्राऽऽह—अजं प्रजानमिति । अतुल्यत्र एव त्वमानन्दमात्रकरपादेषुषोदरादिर्थास्वरूपे-
णाऽवतीर्षः । अतः सर्वस्याऽपि जगतः शान्तसुखाय महातुभावस्य भगवतः अम्युदयः चरित्रं
अधिकं गण्यतात्प्रेषमात्रेणोप्यताम् । अथ भगवत्चरित्रं भक्तस्वन्धिष्वपि परमभुतायां सम्भाव-
यतीति महातुभावः । तस्याऽऽम्युदयः परमोत्सवः । तस्याऽऽधिक्यं ज्ञानादिभ्यः । अवाक्त्रनोद्योचर-
त्वादिदिग्विधयतया निरूपणमशक्यम् । अत उदेशमात्रं कर्तव्यमिति ॥ २१ ॥

ननु धर्मसहितं चरित्रमुपदेश्यत्वं केवलं वेति शङ्कामाहा—

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य सिद्ध्यस्य सूक्ष्म्य च बुद्धिदत्तयोः ।

अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमभ्रोक्युणानुवर्णनम् ॥ २२ ॥

इदं हीति । इदं चरित्रश्रवणं तेषाद्विभिरुत्सव्यम् । फलतः स्वरूपतः साधनतश्च भगवत्वात् ।
सर्वस्याऽपि तानि भगवानिति । तत्र धर्मविशेषो वर्णाश्रमेषु प्रतिष्ठितः । तत्र तपो वानप्रस्थेषु संन्या-
सिषु वा । श्रुतं श्रवणं वेदान्तानाम् । तत्साम्यसिषु । सिद्धं गृह्यसे । सूक्ष्ममन्ययं ब्रह्मचारिषु ।
श्रुतिविषययोर्बुद्धिदाने । एवं सर्वैश्वर्यैर्द्वयति तानि च अविच्युतोऽर्थः । न विच्युतः अर्थो ज्ञान-
शास्त्रविद्वापि लोकसिद्धिर्न भविष्यतीत्यत आह—कविभिर्निरूपिते । नितरागिति युक्तिसहितम् ।
उत्तमश्लोकगुणानुवर्णनमनूयाऽविच्युतार्थत्वं विधीयते । अत एकैवैव सर्वसिद्धेर्न तेषां दृष्टकरणं
नाऽयं करणमिति सिद्धान्तः । निषिद्धं तु न कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

एवं सामान्यत उपदेशस्युक्त्या आदिशासनमारत्य फलपर्यं पदार्थानां क्रमं वक्तुं निदर्शनेन स्वच-
रित्रमाह सप्तदशमिः—

अहं पुराऽतीतभवेऽभवन् मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ।

निरूपितो बालक एव योगिनां शुभ्रूपयो प्राहृषि निर्विभिक्षताम् ॥ २३ ॥

१ भावार्थान्कोटि म. २ भगवन्तमिति च. ३ कलामनेदि इति क. ग. प. तत्रापरित्युक्तमिति क. ग. ५ तानान्
लक्षणैरुपपत्ति क.

अहमिति । अतिहीनस्याऽऽत्युत्कृष्टप्रतिस्मिन्नेव मार्गे न मार्गान्तर इति शोभेन शब्दस्य प्राप्त्य देवत्वित्वं निरूप्यते । अतीतमेव पूर्ववन्मति । नैकत्वग्रन्थन्यातुल्यत्वम् । पुरेस्येतन्नमनोऽऽत्रामरलस्यापनाय । मुने इत्युक्तविश्रायाय । संवादत् । मित्नुनाम न गृहीतं तदानीमज्ञानत् । पितु-हीनत्वस्यापनाय । वस्तुतस्तु ब्राह्मणः । अन्यथा अनुमोदनादिकं न सम्भवति । कस्याभिदप्रति-दोषाः । अन्यथा आदरः सम्भवेत्ततो बन्धः । अनेनाऽऽत्मिनामौं यथा यथा निरादरत्वं तथा तथा कार्यसिद्धिरिति । वेदवादिनः श्रोत्रियाः । अनेन भगवन्मार्गापरिज्ञानमुक्तम् । आश्रमिणां संन्यासि-नामर्षं धर्मो यन्मासाष्टकं कीटवत्पर्यटनं विधाय आश्रमार्थां यत्र गच्छन्ति तत्र ब्राह्मणमिति विरिक्त-स्थाने सिद्धन्तीति तथा दैवयोगान्नादरस्य स्थितिर्गृहे प्रार्थनया ब्राह्मणानुज्ञया भाविसत्कारधर-त्वात् परमहंसाः श्रिताः । अद्यधर्मशीलत्वानुगोपि सङ्गः । योगनिष्ठाः । अतः संवापेक्षा । तेषां शुश्रूषणांश्च ब्राह्मणेरेवाहं निरूपितस्त्वमेतेषामेव सेवां कुरु नाऽन्यत्किञ्चिदिति नियुक्तः । मत्स्वरूप-मज्ञात्वाऽपि बालक एव नियुक्तो योगिनां शुश्रूषणम् । "स्यास्यामश्चतुरो मासानि"ति मासत्वमुद्यमेकैरेव नितरां वासमिच्छताम् । एवमेकं सत्सम्बन्ध उक्तः । सेवार्थं सत्सङ्ग इति प्रथमं साधनम् ॥ २३ ॥

तत्सेवां कृपायाह—

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽपृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ।

चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽप्यभाषिणि ॥ २४ ॥

ते भव्यीति । सत्सेवकयोर्गुणोपाभावात् अत्र निरूप्यन्ते । सतां गुणत्रयम् । कृपास्तुत्वं, ब्र-ह्मि-न्या, मननं चेति । धर्मो ज्ञानं साधनं चोक्तम् । अग्रे साधनकथनं ज्ञानानुवृत्तये । मेवसत्त्व दोषा-भावात्परः । गुणोत्थलाः । चपलता दोषः । तरेहेन्द्रियान्तःकरणानां प्रयत्नद्वाराभावात्पलता दोषः सङ्गः । स आदौ हृदयप्रयेन निवारणीयः । तदाह । अपेतानि अखिलानि चापलानि यस्मादिति । अर्भकत्वं दीनत्वयोचको गुणः । तदनु दोषाभावाद्यमाह—दान्तेऽपृतक्रीडनक इति । इन्द्रि-याणां विषयकान्हाविरहितकल्पं दमः । न घृतानि क्रीडनकानि येन । इन्द्रियकालकुर्वन्तं नियतो दोषो विषयसम्बन्धः क्रीडासाधनपरिग्रहः । तदभावे सर्वदोषनिवृत्तिः । ततोऽन्तरङ्गं गुणमाह—अनुवर्ति-नीति । एवं स्वतः पवसु सम्पन्नेषु तेषां परदुःखप्रहाणेच्छा जाता । परदुःखं दृष्ट्वा दुःखित्वं चर-णिकसा तद्विदानोच्छेदने तुष्णा भवतीति । न च्चेत्तद्विदोऽनुचितम् ? तत्राऽह—यद्यपि नुस्य-दर्शना इति । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तुल्यशब्दाऽन्यम् । ब्रह्मज्ञानकृतं वा तत्रपरमं सुन्दुःखम-मलज्ञानं तुल्यम् । तस्य दर्शनं येषामिति । परदुःखं दृष्ट्वा न तद्व्यहारेण्येव जाता । न ज्ञानमन्यथा जात-मित्यर्थः । दुर्बलत्वादिच्छामूलभूतज्ञानम् । ननु कार्यक्षमा कृपा न भविष्यति । वापकज्ञानस्य विद्यमानत्वात् । अत आह—शुश्रूषमाणेऽपि । सेवार्थाः सेच्छायाः नैर्यवयवत्वं मय्यजननीम् । नन्वनेपेक्षायाः कथं वक्ष्यताहेतुत्वम् ? तत्राऽह—मुनय इति । मननवापकनिवर्तिका येषांऽपे-क्ष्यत एव । तेषां चांसर्गिको दोषो बहुभाषणभङ्गात् न वा । तदुभयनिवर्तको गुणः अल्पभाषणम् । अनेन निर्दुष्टे सेवा द्वितीयं साधनमिति ॥ २४ ॥

ततो यत्रानं तदाह—

उच्छिष्टलेपायनुमोदिनो द्विजैः सकृत्सम भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।

एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तच्छमं एवाऽऽत्मरुचिर्व्यंजायत ॥ २५ ॥

उच्छिष्टेति । पापनाशान्तरङ्गस्यैव ततोऽप्यन्तरङ्गं साधनम् । उच्छिष्टं भोजनशेषः । लेपः पाश्यां लघुम् । चतुर्णां तानेकीकृत्य सकृद्रक्षणं पापक्षयसाधनम् । ननु—“न च्छत्रय मतिं तद्व्याघ्रोच्छिष्टं न ह्यं-पुनः”मित्यादिभयानुपार्थनिषिद्धमिच्छादिदत्तं कथं कृतवन्तः ? तत्राऽह—अनुमोदिन इति । तन्मयेवमिच्छा उपस्था । शुद्धतत्त्वानुपया मत्पुण्योच्छिष्टेनाऽपि वि-शेषाऽऽत्मनां वासविष्यतीति । तत्र उच्छिष्टं दृष्ट्वा भोदो जातः । तत्र प्रार्थनायामनुमोदनमार्गं कृतम् । न तु स्वयमुपयग्य दत्तमिति । न चाऽयं सर्वथा शूद्रः । ब्रह्मर्षीवलात् । गृहस्थानां चाऽयं धर्मः । तत्राऽपि साधारणेषु । मेवा च पुष्टिमार्गं संस्था । कृपाफलं चैतत् । यथोपेक्षाऽर्पिणितृ-विस्मयाऽऽत्मवस्य देहस्य उच्छिष्टशान्नापितरेहेन दोषमन्ताननिवृत्तिसिद्धये । तदाह—तदपास्त-किल्बिष इति । उच्छिष्टभोजनकल्पियेनाऽपि दोषनिवृत्तिलोकसिद्धेति स्मेत्युक्तम् । रोषकद्रव्ये-याऽर्क्षचिन्तुताविव सद्धर्मस्यप्रतिष्ण्यकदोषनिवृत्तौ स्वत एव रुचिर्जातेत्याह—एवमिति । प्रवृत्तस्येति निरन्तरकरणमुक्तम् । नियमेन चितं शुद्धं जातमित्याह—विशुद्धचेतस इति । तेषां धर्मः अपरिग्रहसङ्गनिवृत्तिभयवञ्चिन्तनादिः । तत्र प्रणायामवितरेकेण आत्मन एव रुचिरुत्पत्ता । सा च वृद्धि शशिलयः । अस्य न्यायमिद्वलकथनस्य लक्ष्ययोगः ॥ २५ ॥

एवमान्तरं दोषाभावं गुणं चोक्त्या बहिर्गुणमाह—

तत्राऽन्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुमुहेणाऽश्रुणवं मनोरमाः ।

ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विश्रुण्वतः प्रियश्रवस्यङ्ग समाऽभवद्वृत्तिः ॥ २६ ॥

तत्रेति । अन्वहमित्यश्रुणवमित्यनेन सम्प्रक्यते । परमहंसानां वा नित्योऽयं धर्म इति स्व्यापि-तुम् । कृष्णपदारत्परमहंसा अत्येते भक्ता इति ज्ञापितम् । गात्रं प्रेमाऽऽपिष्यत्वात् । प्रकृष्टगात्रं तद्वा-नेन । अनुपदं प्रेमाऽज्ञाया श्रवणं योर्धत्ते । न तु प्रादुर्भिकम् । कृपाभोरमेवदार्ढ्या अर्थमभिप्रायं ते शोषयन्तीति लक्ष्यते । निर्मन्थेन श्रवणाभावात्प्राऽह—मनोरमा इति । मनसो रमणं यासु । एवमेक श्रवणमक्तिः सिद्धा । तस्या नारदेष्वयन्तं फलम् । ततः कीर्तनमिति साग्र्यते तु कीर्त-नम् । एवमग्रे स्मरणविद्वृद्धौ तावद्विः कर्तव्यविषयसाधनभक्तौ सिद्धार्थं प्रेम्णा भगवत्सासुत्वं स्व-र्ततेति साकार्यः । तत्र श्रवणफलमाह—ताः श्रद्धयेति । श्रवणादीनां नाऽच्छेद्वारा फलसाधकत्वम् । किंतु स्वरूपैव । फलं च भावत्रयाधार्यज्ञानम् । तदेव हि कीर्तनेऽधिकारः । उत्तरत्याऽऽदिना हि पूर्वसाऽऽजसलम् । अतः श्रवणस्य नैरन्तर्यं कर्तव्यम् । तदाह । ताः कथाः । अलादरेण—अनुपद-मिति । यद्यप्यभारथेऽर्हदितेन वाच्येन हि श्रवणम् । ततो भगवति रुचिः । परं श्रवणद्वारा । तदाह—प्रियाश्रवस्वदीनि । प्रियं श्रवः श्रवणं कीर्तितो यस्य । अहंनेति कामदात्मव्ययमत्रात्प्रायः । प्रमाणवत् पतिलज्येन्द्रियाणां स्वाभाविकविवयग्रहणं रुचिः ॥ २६ ॥

ततः किमत आह—

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्वस्खलितामतिर्मम ।

ययाऽहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ २७ ॥

तस्मिन्निति । क्त्वा हि भगवदनुभवार्थं यत्रो लोकसिद्धः । स च यत्रो ज्ञानात्मक इति तदाह । रुचेः । फलस्य कालान्तर्गतं स्यात्पर्यति—तदिति । रुचेर्दत्ताय—लब्धेति । महामुने इति सम्बोधनं रुचिमल्लोर्निर्णयार्थम् । श्रेष्ठितमर्तुकं (?) तदभिध्यानमत्र मतिः । शास्त्रतो या याथा-र्थज्ञानम् । तत्र स्वलनं विषयान्तराऽनुसन्धानम् । सर्वदोषाः । तदुभयं नास्तीत्यस्त्विति । तथापि श्रवणपुरस्सरेषेति प्रियश्रवस्तीत्युक्तम् । “यो यच्छ्रद्धः स एव स” इति वाक्यात्तरम-श्रद्धायास्तुत्यायां सफलरुचिरूपायां तत्त्वमाहव्यकमिति । तदाह—ययाऽहमिति । प्रथमा-धिकारार्थमाह । यया मया अहमेव ब्रह्म मय्योः सकलं जातं परं मायया परिकल्पितम् । एतत्स्यू-लक्ष्मं शरीरं जगद्वा । मायया पूर्वाक्षया । अन्य जगतः प्रतीतिमात्रस्य अहं ब्रह्माधिकरणं माया कारणमिति ज्ञातवानित्यर्थः । प्रपञ्चव्यतिरिक्ततया शब्दाऽऽन्माऽनुभयो जात इति यावत् ॥ २७ ॥

एवं भगवद्भावमात्रस्य निरन्तरमनुवर्तमानश्रवणेन ज्ञानमकिम्यां परमखेदो जात इत्याह—

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्तु हरेर्विश्रुपवतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।

सङ्कीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्माभिर्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽमरजस्तमोपहा ॥ २८ ॥

इत्थमिति । श्रवणस्य वेदान्तराणि सन्तीति तद्विश्रुत्यर्थम्—इत्थमिति । शरत्प्रावृषिकावृत्तु मासचतुष्टयं पञ्चकं वा । देहादिद्वेषस्याऽऽसुगणमाह—हरेरिति । विशेषेण शृण्वत इति श्रवणाऽनु-बुद्धिः । न यतः कुतश्चित् । तथा सति निरङ्गस्याः फलेन न साधयेत् । अतो—मुनिभिर्महात्मान्भिः सङ्कीर्त्यमानमिति । मुनिभिरिति । स्वफले श्रवणवर्गमननं ज्ञानसाधनम् । कीर्तनानुब्रुव्यर्थम्—महात्मान्भिरिति । “महात्मानस्तनु मां पार्थ” इति श्लोकद्वयार्थोऽऽऽनुसन्धेयः । सा भक्तिः सर्वश्रेष्ठिरूपा जातेत्याह—आत्मरजस्तमोपहृति । अन्तःकरणं वसुदेवरूपं जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्र हि भगवदाविश्रव्यतिरेकणाऽऽविर्भावो न भवित्यतीति तेषां कृपया तज्जातमित्याह—तस्यैव-मिति द्वान्याय—

तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हृतेनस्य ।

अहधानस्य चालस्य दान्तस्याऽनुचरस्य च ॥ २९ ॥

ज्ञानं युक्तस्य यत्तस्ताऽह्माद्भवतोदितम् ।

अन्ववोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥ ३० ॥

पूर्वजातघातानामां वासुदेवपर्यन्तमनुवृत्तिः कैर्भाविति तान(?)वृत्तदिति । अनुरक्तस्येत्वन-वृत्तिपर्यन्तानि यदीतानि । श्रुश्रुपालक्षणां विनयो मिश्रप्रकमेति प्रथुक्तः । तथा पापनिवृत्तिः ।

१ रामात्मक इति प. २ येति ख. ३ यथाश्रान्तमिति क. ग. ४ प्रजापुत्र इति ख. ५ भाविभावो इति घ. ६ गमिष्यन्तीति घ. ७ पारणोयेतीति य.

अत्युकारित्वादीनत्वस्य प्रथुक्तिः । अनुक्तसर्वसमुच्चयार्थं चकारः । अनुवादे क्रमापेक्षाऽमावादादप्य-येण कथनं न दोषः । अस्ति किञ्चिद्ज्ञानं सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं पञ्चरात्राणामर्थं गुरुपरदेवेन च यद-मित्यन्वयेते । यथा कं श्रद्धं सर्वं श्रद्धापर्यायेन । परिमर्तुं जाते पुमान् श्रद्धविभक्तितं सर्वश्रेष्ठेजस्वी च । ततोऽपि श्रेष्ठोपनिषत्प्रतिपाद्यं देवगुणत्वाद्ब्रह्मतरम् । ततोऽपि पुरुषोक्तमप्रतिपाद्यं “अस्यया मास-भिजानानां” इति रूपम् । यस्मिन्ननुसंहिते भागवदाविर्भावो भवत्येव तद्ब्रह्मतमम् । साक्षात्भवता कृष्णेनोक्तम् । घञ्दिति । विशेषतोऽनुरक्तस्यम् । तेषामपि हृदये भगवदविश्रव्या उपदेष्टव्यार्थमागतम् । अनु पश्चादधीत्यम् । एतस्य परमकाद्यान्वशापनायाऽऽह—गमिष्यन्त इति । एतत्कथने प्रशान्तरं साधनान्तरं च नास्तीत्याह—कृपयेति । तत्राऽपि हेतुः—दीनवत्सला इति । वत्सं लतीति वत्सलो ग्राहकः खेदः । तद्वान् वा । पिता पुत्र इव दीनेषु त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

तत्त्वव किं जातं तद्वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

येनैवाऽहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।

मायाऽनुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥ ३१ ॥

येनैवाऽहमिति । भगवतो वासुदेवस्येति । हृदये विद्यमानसैव । अहो (?) इत्या-भ्यर्थम् । विद्यमानः प्रकाशमान एव न स्फुरतीति मायाऽनुभावः । व्येकनदशाऽऽनुसन्धेया । येन गच्छन्ति तत्पदमिति । क्रममात्रेण हेतुना । नै तु तत्र कश्चन भाषापो रुच्य इति भावः ॥ ३१ ॥ एवं भगवत्पदप्राप्तिपर्यन्तं पदार्थां निरूपिताः । तत्रैवं सन्देहः—“ते मय्यपेतास्त्रिधापले-ऽन्वैक” इत्यादिशापनानि कुतो भवन्तीति । कर्मकालादीनां प्रतिपन्थकत्वात् । तत्र कालस्य प्रति-पन्थकत्वाभावाद्योपायमाह—

पातसंसृचितं ब्रह्मोस्तापत्रयचिकित्सितम् ।

यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ ३२ ॥

एतदिति । कथारत्नानेव अज्ञानादयः प्रतिपन्थका दृष्टाः । कर्म चाऽऽच्छाद्रा । तद्गारा हेतुः कालः । तत्र प्रथमं दृष्टान्तिपन्थको दूरीकर्तव्यः । स च तापत्रयात्मकः । “एतैरुपद्रुत” इति वचनात् । तत्र यमपि संलेखनं कथा साधनत्वेनोक्ता तथापि बहुसापेक्षत्वात्सैव न भवित्यतीति स्वतःप्रमेकं साध-नमाह । एतत् वक्ष्यमाणम् । सम्यक् सूचितं न स्पष्टयुक्तं नापि सन्देहस्यम् । तस्य परिश्रानं तव भविष्यतीत्यभिप्रायेणाऽऽह । हे श्रद्धन् । तापत्रयनिर्गकरणार्थं चिकित्सितम् । यथा विपं सर्वनाशकमपि सर्वतोपनिवर्तकत्वेन द्रव्यान्तर्भावितया चिकित्सते तथा कर्मोऽपि सर्वनाशकं सर्वदोषनिवृत्तये भगव-द्रोषेण चिकित्सत इत्याह—यदीश्वर इति । प्रभुरूपे वरगुणैर्धर्मसम्पत्ते उक्तोः पदार्थः युन्द्रे ब्रह्मणि अथापण्डे वेदान्तत्रये कर्म भावितं योजितमित्यर्थः । भावनया प्राप्तं वा ॥ ३२ ॥

तत्रैव विशेषमाह—

आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ।

तदेव धामयं ब्रह्मं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥

१ अनुवादिपत्त इति क. ग. २ ननु इति ख. ३ एतैरुपद्रुत ख. ४ येति नास्ति ख. ५ तत्त्वत्रयेति घ. ६ चिकित्सित इति ख. ७ प्रयुक्तमेति घ. ८ ब्रह्मैवेति घ. ९ तत्रैवेति घ.

आमय इति । येनैव कर्मणा नाशः शङ्कनीयस्तदेव भगवति भावनीयमिति । आमयः कफ-
विशदः । येन मापादिना । सुव्रतेति सम्प्रापनासाद्येतु तत्र नाऽस्तीति तत्र महद्भाग्यमिति
प्रशंसा । तदेव चिकित्सितमामयद्रव्यं न किन्तु अन्यद्रवि इत्यान्तरं पूर्वमक्षितं पुनाति । अतो येनैव
कर्मणा कन्धस्तदेव कर्म भगवति भावितं पुरुषं पुनातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु पूर्वकृतकर्मणां पापकानां विघ्नानस्तान्वात्सेनाप्रयजननाश क्रिमियोगेण भावितेति तत्राऽऽह—
एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।

त एवाऽऽत्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४ ॥

एवं नृणामिति । यथा भगवति सम्प्रेदेन कर्मणा तापयजनाश एवमेव पूर्वकर्मणामपि भगवति
सम्प्राप्त्यस्वरूपनाशे सति तापायनुत्वादकत्वम् । नृणामिति कर्माधिकारो योनिः । सर्वे पुण्यज-
नका अपि संसृतिहेतवः जगन्मरणहेतवः । त एव भवे योगाः परे कल्पिताः समर्पिता आत्मविना-
शाय कल्पन्ते । यथा प्रवृत्तिसौत्री तुणादि । कुनसास तापजनकत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं स्वामाविकानां लौकिकानां संसारहेतुभूतकर्मणां कृतानां क्रियमाणानां च विनियोग उक्तः ।
अनुना विहितानां भगवत्प्रीत्यर्थं क्रियमाणानां किं फलमित्याकाङ्क्षायाभेदा—

यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ।

ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५ ॥

यदत्रेति । “यत्रः स्वधीनं सुरत्रः प्रसादिना” इत्यत्र भगवत्प्रसादेनतुल्येन प्रार्थनाञ्चित-
फलत्वाच्च एकस्य तु भयत्वे संयोगाद्युपसर्गव्यत्यये दृष्ट्यादिदुर्भयसाधकं स्यात् । तथा सति
संसारः । पूर्वोक्ताऽनुभयरूपत्वात् । तत्रोच्यते । अत्र निर्णये यत्कर्म भगवत्परितोषणं क्रियते भगव-
त्परितोषार्थं क्रियते तेन कर्मणा भक्तिज्ञाने उल्लसते । ततो “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणां” इति न्या-
येन सर्वकर्मक्षय इत्यभिप्रायेणाऽऽह । ज्ञानं यद्यदिर्भक्तियोगसमन्वितं तत् तदधीनं ताद्य-
कर्माधीनम् । इति “सर्वापेक्षा च यज्ञादिभूनेरश्वचरि”ति न्यायः सूचितः ॥ ३५ ॥

ननु पञ्चरात्रोक्तकर्मणां भगवदाज्ञया अङ्गनादितिः कृतानां सुदार्दीनां च का गतिः ? तत्राऽऽह—
कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् ।

युगन्ति युगनामानि कृष्णस्याऽनुस्मरन्ति च ॥ ३६ ॥

कुर्वाणा यत्रेति । यत्र कर्मनिर्णये विषये वा भगवच्छिक्षया कर्म कुर्वाणा भवन्ति तत्कर्म भक्ति-
जनकं भवतीत्याह । तदा ते पुरुषा असकृत् वारं वारं कृष्णस्य युगनामानि—पाण्डवभक्षक, डीपदी-
उडानिवाक, गोवर्द्धनीदरण्यत्यादीनि युगानि । अनु पश्चात्स्मरन्ति च कृष्णम् । अतस्तेषां कीर्तन-
स्मरणभक्तिहेतुत्वात्सर्वोत्कृष्टमेव तत्कर्म । न तेन संसारज्याऽऽपत्त्यर्थः ॥ ३६ ॥

यानि पुनः पञ्चरात्रे सञ्चाराधनप्रकारेण पुरश्चरणादीनि कर्माणि तेषां निर्णयमाह इत्यायम्—

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।

प्रबुध्नायाऽनिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ ३७ ॥

नमो भगवन् इति । इयं हि भगवत्प्रायश्चो नारदोपास्या । अत्र चतुर्मुत्तानामभिधानम् ।
धीमहीत्यर्थं चतुर्मुक्तिं प्यायम् । तस्य फलं चतुर्मुक्तिः । तदपि न भोगार्थं किन्तु नमनाथम् । तदपि न
परोक्षतया किन्तु प्रत्यक्षतया । चतुर्भूतस्याऽपि चतुर्भूमिपि भगवानित्यर्थः । चकारादन्त्यापि
रूपाणि सङ्गृहीतानि इवप्रीत्यादीनि ॥ ३७ ॥

असा गावभ्या विनियोगमाह—

इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तकम् ।

यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८ ॥

इतीति । एवंरूपेण मूर्त्यभिधानेन मूर्तिवाचकेन मन्त्रेण करणेन । मन्त्रमूर्तिः । मन्त्र एव
मूर्तिः शरीरं यस्य । मन्त्रार्थरूपम् । अमूर्तकम् । मन्त्रोक्तव्यतिरिक्ताऽङ्कितपरिहितम् । पञ्चपुरुषम् ।
यज्ञानां पुरुषं पतिं यज्ञरूपं पुरुषं वा । यो यजत जपपूजाहोमादिना स सम्यग्दर्शने भवति ।
भगवन्तं साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्र फलं भवेवाऽनुभूतमिति सन्देहाभावात्वाऽऽह—

इमं स्वनिगमं ब्रह्मश्रवणं त्वमदनुष्ठितम् ।

अदान्मे ज्ञानमेश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशव ॥ ३९ ॥

इमं स्वनिगममिति । स्वस्य निगमो वेदः । आज्ञेति यावत् । सा आज्ञा मया कृता । यथोक्त-
पञ्चरात्रमात्रोऽनुष्ठितः पूजकस्य एव । तदा मया ज्ञानं दत्तवान् । ऐश्वर्यं च भक्तिं च । यथा ब्रह्मवि-
द्योः । तदाह—केशव इति । केशवार्थं सुखं यस्मादिति ॥ ३९ ॥

एवं सर्वेषां कर्मणां निर्णय उक्त इति सर्वेषुपापवर्षाद्विद्धोऽनितुमुपदेशनाह—

त्वमप्यदभ्रश्रुतं विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विद्वान्मुमुक्षितम् ।

आख्याहि दुःखमुद्वुरदितारमनां तद्द्वेषानिर्वारणमुशान्तिं नाऽन्यथा ॥४०॥

त्वमपीति । यथा मया तस्याऽऽज्ञा परिपालिता तथा त्वमपि परिपालय । आज्ञापरिपालनसा-
मर्थं सिद्धवत्करोणाऽऽह—अदभ्रश्रुत इति । अतस्त्वं वेदादीनां श्रवणं यसेति । विभोः विश्रुतं
कीर्तिं चरित्रमिति यावत् । मध्ये चरित्रस्य माहात्म्यमाह । येन विश्रुतेन विदां ज्ञानानां बुभुक्षितं
भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा समाप्यते । “यावान्यथाऽस्मि यादृशा” इति बुभुक्षा वा । परमभक्तिं
जनयति तत्रनानात् । तस्मात्तदाख्याहि । किञ्च । नित्यारम्भं सर्वैश्वर्यं कर्तव्यः । स क्लेशविभूति-
कृतुमशुभ्य इति क्लेशनिवृत्त्यर्थं चाऽऽख्याहि । आख्यामेवैव दुःखमुद्वुरदितारानां सद्द्वेषानिर्वारणमुशान्तिं
सर्वं प्रमाणविदः । अत्र चोपायान्तरं नास्ति किञ्चानां क्रयनाशकम् । तदाह—नाऽन्यथेति ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणपट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-

विरचितायां प्रथमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ।

पट्टोऽध्यायः ।

मध्यमेनाऽधिकारण पदार्था विभिरूपिताः ।
 अवगणस्य कलं व्याऽन्नज्ञानरूपं प्रशशिनम् ॥ २ ॥
 पट्टे तु वार्षं नख्येव कर्मिनाऽऽप्यवि वर्णने ।
 बायाऽभावे स्वान्नरस्य व्यर्थेनेति निरूप्यते ॥ २ ॥

एवं व्यापान्ते "अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यमि"त्युक्तम् । तत्र सन्देहः । श्रवणमेव निरूपितमोक्षं ज्ञानञ्च । किं तदानीमेव भगवता ऐश्वर्यं दत्तं कालान्तरे वेति । श्रौतव्यविवेचनिरूपकस्य कलकथनार्थं भवति विचारणा । अतः शुद्धतयाह—

सूत उवाच—

एवं निदाम्य भगवान् देवर्षेर्जन्म कर्म च ।
 भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥

एवमिति । नारदादौ यथाश्वत्थमिलवर्णना हेतुमाह—ममथानिति । असम्भावितत्वं निराकरोति—देवर्षेरिति । हे ब्रह्मन् । शौनकः । भूयःप्रश्नम्पूर्वमिह गतम् । आदरार्थिक्ये ज्ञात एव विशेषकथनाद्भगवत्कृपया एतावन्त्य जातमिति कथितेऽपि पुनः प्रश्नः । अनतिप्रयोजनं शुच्यतीति च सत्यवतीसुत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

प्रश्नाह विभिः—

व्यास उवाच—

भिभुभिर्विप्रवसिते विज्ञानाऽऽदेष्टुमिस्तव ।
 वतमानां वयस्याद्ये क्षतः किमकाराद्भवान् ॥ २ ॥
 स्वायम्भुव कया वृत्त्या वसितं ते परं वयः ।
 कथञ्चेदमुदत्ताक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ॥ ३ ॥
 प्राकृत्यव्यपयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम ।
 न ह्येव द्यद्यथाकाल एष सर्षमिः।कृतिः ॥ ४ ॥

भिभुभिर्विप्रवसिते । कृतिशरत्त्यामज्ञाननाशार्थाः ब्रह्मविदो न किञ्चिन्तत्त्वमिति योगेनेव शरीरत्यागां मोक्ष इति कालम्बन्धननिवृत्तार्था इति श्रेयाः । स्वायम्भुवैतेतदानीन्तनसम्प्राप्तवन् । वृत्तिवैदिका शरीरनिर्वाहिका । कथमिति योगाद्विप्रयोगः । योग्यविशेषः । काले प्राप्ते अप्राप्ते वेति प्रश्नः । इदमिति । बुद्ध्या पुनः कियन्तम् । वेति पाठे त्वनादरः । कालजन्यं कर्म

१ अत्रान्तमिति प. २ उवाचिरिति क. ३ एतावन्तं ज्ञानमिति स. एतावन्तमिति स. ४ प्रश्ना इति क. ५ कर्मर्षेति क. ६ वेत्तीति स.

शुक्लातीति वा आह—काल इति । एतां स्मृति संस्कारनाशेन पूर्वकल्पविषयेभ्यो व्यवहितो कर्त्तव्यः । तदर्थे स्मृतिः शब्दमूला म्यान् । इदानीं तु प्रत्यक्षमूलेति । देवानां भक्तानामपि सर्वा स्मृति काले नाशयति । तत्र तु नेत्याश्वयेण सम्प्रोधनम् । अल्पसाऽप्यभावावयवकारः । कार्यदर्शनादुक्तता दिश्वद्वयः । कालमाहृत्य च प्रत्यक्षसिद्धम् । भगवत्कारकालं साक्षाद्कृत्वाऽऽह—एष इति । शास्त्रार्थदायादा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रथमप्रश्ने उत्तमाह भिभुभिर्विप्रवसिता एषं कृत्वाभतेरित्यनेन—

नारद उवाच—

भिभुभिर्विप्रवसिते विज्ञानाऽऽदेष्टुमिर्मम ।
 वतमानां वयस्याद्ये क्षत एतदकारयम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मविदोऽपि भगवदर्थं यतः कर्त्तव्यः । एषे च भगवति तदाज्ञा कर्त्तव्येति । अनुवादसर्वत्रये । सर्वानुपारगन्तु । एतदिति । कल्पमाणम् ॥ ५ ॥

विभिः प्रतिबन्धकतामिकेनाऽभावं चाऽऽह । भगवाननुगुणभेदश्रिमाऽऽवस्था सम्पादनीयेति । नाऽन्यथा । अन्यासक्तिस्तु यत्रैव तन्व्यार्थे नैव योजयेत् । भगवान्वा प्रतीक्ष्योऽत्र यत्र चा तादृशं भजेत् । नारदस्तु भगवत्प्रतीक्षया क्षित इत्याह विभिः—

एकात्मजा मे जननी योपिन्मूढा च किङ्करी ।
 मस्यात्मजोऽनन्यगतो चक्रे खेहाऽनुबन्धनम् ॥ ६ ॥
 साऽस्तत्रा न कल्पाऽऽतीयोगक्षेमं ममेच्छती ।
 ईशस्य हि वशे लोको योया दारुमयी यथा ॥ ७ ॥
 अहं च तद्भ्रमकुले ऊपिवांस्तद्वेक्षया ।
 दिग्देशकालाद्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥ ८ ॥

एकात्मजेति । एक एव आत्मनो यत्नाः सा । भासत्त्वाधिक्ये हेतुः—मे जननीति । एवावस्थां स्मृत्वा जनविश्री । योपिनामपि मये मूढा । उपदेशाभावाद्योक्तम् । किङ्करीत्युपदेशवसरामाः सुचितः । आत्मजे अनन्यगताविति स्वाभाविकीपाधिकहेतुः खेदश्च निरूप्यतीति । खेदोऽनु पश्चादात्मनो बन्धनं क्लेशानुबन्धनम् । तत्र खेदाऽनुबन्धनमेव जातं न तत्कार्यम् । अन्यथा विषयण ममाऽपि कथ्यः स्यादित्यभिप्रायणाऽऽह । सा माता । अस्तत्रा स्वाम्यपीना । अत एव न कत्या मम योगक्षेमादी न समर्थाः । कुण्डलादी योगाः । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः । ब्रह्मविदः सर्वदेवतासन्निधानेन कर्म न योगक्षेमप्रतिः । तत्राऽऽह—ईशस्य हि वशे लोको इति । "मत्त एव पृथग्विषया" इति प्रमाणं दिश्वद्वेन सूचितम् । ईशस्य भगवतः कालस्य वा । यथा श्रीप्रतिमा कुदकच्छया मृत्योति एवं सर्वोऽपि लोकभेदे इति भगवच्छानवतो बुद्धिः । कालपञ्चेऽपि

तथा । कर्ममृतमौक्तिकपक्षे लन्यथा । तदर्थे वक्ष्यामः । यथा योषित्युत्तिकां कुहकोऽपि न स्वातन्त्र्या-
दिपर्मयुक्तां करोति तथा भगवानपि जीवान् । तदाह—योषेति । अहं चेति चकारा-
पथा माता ईश्वरापीता तथाऽहमपि । विश्रतया ग्रहणं विशेषतस्तदपीनत्वात् । तद्ब्रह्मकुले स्वामिब्राह्म-
णानां कुले । अनेनाऽऽनन्देदोषो निवारितः । तद्वेषयथा मानुकप्रतिपत्त्यकामत्वावेषयथा । दिशः पूर्वा-
दयः । देशः स्वदेशादिः । काला दिनरात्रिप्रभृतयः । तेन क स्यात्तस्यै कदा प्रसक्तस्यमिति विवेक-
दितः । अनेन औक्तिकापरिज्ञानम् । अतस्तेनाऽपि न वन्यात्मविस्मरणे । बालक इति विषय-
सम्बन्धाभावः । पञ्चहायन इत्यपरापीता च ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भगवताऽपि किञ्चिद्वैकार्थमेतावत्कालं प्रतिबन्धः स्थापितः । जाते तु विवेके तं दूरीकृत-
वानित्याह—

एकदा निर्गतां गेहाद्गृह्णन्तीं निशि गां पथि ।
सर्पोऽवशत् पदा सृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥ ९ ॥

एकदेति । यदा सर्वेऽपि गृहस्थाः स्वस्वकार्ये व्याश्रुताः । गेहाश्रिर्गतामिति गृहाश्रिर्हर्ष-
क्रेमोऽपि निवारितः । शुद्धिश्च गोस्यैः । दुहन्तीमिति सक्तियाप्युत्तत्त्वम् । पथि सितः सर्पो
भगवत्प्रेरणया समागतः । भगवत्कृतत्वज्ञापनाय पदा सृष्ट इति तस्या अपराय उक्तः । वस्तुत-
स्तस्या अपि न दोषो न वा तस्सेत्याह—कालचोदित इति । कालादयो भगवन्दिन्द्रानुसरण-
कार्यकर्तारः ॥ ९ ॥

भयाऽपि स भगवदुपकार इति ज्ञात्वा तथैव कृतमित्याह—

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः ।
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम् ॥ १० ॥

तदा तदहमिति । सर्वदा हि भगवान् भक्तानामेव कल्याणमाष्टे । तथापि कदाचित्प्रतिपत्त-
कानामप्यात्मत्वान्न दूरीकरोति । यदि तदपि कुर्वाणतदा महानुग्रहोऽयमिति ज्ञात्वा चिकीर्षितं न वि-
लम्बः कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाऽह—अनुग्रहं मन्यमान इति । उत्तरामिति—“तथा वै
वृषभमुत्प्याणां शान्ता दिग्मि”ति श्रुतेर्भगवत्कृते न प्रतिबन्ध इति ज्ञापयितुम् ॥ १० ॥

भूजलद्वयाजितकमयाह स्फीतानिति सारद्वयान्याम्—

स्फीताजनपदांस्तत्र पुन्र्यामत्रजाकरान् ।
खेटखर्वटवाटीश्च वनाननुपवनानि च ॥ ११ ॥

तत्रैकेन भूमिविशेषानाह—स्फीतान् ससादियुक्तान् । जनपदान् मालवादीन् । पुंराणि नगरात्स्व-
ल्पानि । ग्रामाः सुष्मावासाः । व्रजा गवां स्थानानि । आकरा लवणादीनाम् । खेटाः कृषीवलग्रामाः ।
खर्वटा अग्निहोत्राणाम् । एकतो नदी अपरतः पर्वतास्तादृशाः । वाटीः पुष्पादिवात्यः । वनानि
मन्थस्थानानि सहजानि । उपवनानि आरोग्यवृक्षाणाम् । पकारात्सलदीनि ॥ ११ ॥

१ स्वदेशग्रह इति क. ग. घ. २ भगवानपीति ख. ग. ३ दूरीकृतवानिति क. ग. ४ पुत्रान् नगरान्
स्वस्थानिति क. घ. पुत्राणि नगरानि स्वस्थानीति क. ५ पर्वत इति क. ग. ६ सकारानामपीति क.

चित्रधातुवित्रिचारात्रीनिभमद्रमुजहुमान् ।
जलाशयान् शिवजलाव्रलिनीः सुरसेविताः ।
चित्रस्वनेः पत्ररथैर्विभ्रमद्रमश्रियः ॥ १२ ॥

वृषसहितपर्वतानामतिक्रममाह । विष्वेषधातुविभित्रिचरान्द्रीन् । तेषामेव विशेषणम्—द्वैर्गैश्चा
मुखा येषां तास्या हुमा येषामिति । रागभयनिमित्तं उक्ते । विश्रामनिमित्तानि जलान्याह । जलाशयान्
मद. पुष्करिणीः । तेषामेव विशेषणम्—शिवजलात् । शीतलं योग्यवस्तुलादकं जलं शिवम् । नलिनीः
कमलादियुक्तदेशयानाः । सुरसेविता देवालयादिमहिताः । आश्चर्यस्ययाऽऽह । चित्रः स्वतो येषां
तारकैः पक्षिभिः सह विशेषप्रमथयुक्तानां प्रमराणां श्रियो यासु ताः ॥ १२ ॥

एवमप्य तेषामतिक्रमणमाह—

नलवेषुश्वरस्तम्बकुशाकीचकगह्वरम् ।
एक एवाऽतियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।
घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलुकशिवाजिरम् ॥ १३ ॥

नलवेषुश्वरस्तम्बेति । नलवेषुश्वराणां स्तम्बाः कुशाः कीचकाः सरन्धाः स्थूला वेणवस्त्रैर्गह्वरं
महदन्तेक एवाऽतियातोऽहम् । क्रियदेशानतिक्रमोऽत्र विवक्षितः । यथा । पूर्वोक्तानामेवाऽतिक्र-
मः । पूर्वोक्तानतियातोऽहम् । पूर्व पथिका अपत्ये सितास्त्र तत्र । घोरं महद्विपिनं तु एक
एव अद्राक्षम् । तस्य भयजनकत्वेऽपि न मम भयं जातमित्याशयेनाऽऽह । घोरं व्याघ्रविदा-
रितमांवादिभिः । भयस्याऽपि प्रतिभयजनक आकारो यस्य । व्याघ्रादयोऽपि ततो मीता भवन्ती-
त्यर्थः । मये अवृषदेशेऽपि भयानक इत्याह । व्यालोलुकशिवाजिरम् । व्यालाः सर्पा
उद्वस्य दिवाभीताः शिवाः श्रृगालास्तेषामद्रमणत्वेन तद्रक्षितमांवादिभ्युक्तम् ॥ १३ ॥

परिश्रान्तेन्द्रियात्साहं तृदपरीतो बुभुक्षितः ।
ज्ञात्वा पीत्वा हृदे नया उपसृष्टो मतदव्यथः ॥ १४ ॥
तस्मिन्निरनुजेऽरण्ये गिष्पलोऽस्य आश्रितः ।
आत्मनाऽऽरमानमात्मस्यं यथाऽधुतमचित्तयम् ॥ १५ ॥
ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा ।
ओत्कण्ठयाश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीमे शनैर्हरिः ॥ १६ ॥

पूर्वं भगवन्वित्तेन गतस्याऽप्यतिथयानकदर्शनाददिमुत्सले जाते परिश्रान्तेन्द्रियात्साया परितः
शान्तानि इन्द्रियाणि आत्मा देहस्य यस्य । तथा तृदपरीतो बुभुक्षितश्च जातः । कस्याभिव्रजाः पीत्वा
कुण्डभूतो हृदः । स श्रृगालान् शीतलो भवति । तत्र ज्ञात्वा पीत्वा च पुनरात्मनिन्नान्यभ्युपसृष्ट

१ चित्रधातुविरिचारात्रीनिभमद्रमुजहुमान् क. घ. २ ताम्. भेति क. ग. घ.

आचम्य । चिन्तनमात्रेणैवाऽन्तःकरणह्येतिवृत्तिः । देहेन्द्रियाणां च खानपानादिना । एवं साधनानां
मूल्या मनुष्यसम्बन्धाभावमात्रेण कोदाहृतपादिस्वम्बन्धाभावाद्दुतमदेःशरत्वे तयाऽपि विप्लो-
पस्ये आश्रितः पश्चाद्भ्रान्तं वृक्षसर्षपं आत्मनमचिन्तयन्—कोऽहमिति । तथाच तस्मिन्नात्मत्वेन
ज्ञाते केनाऽहमेतादृशो भास इत्याकाङ्क्षायां खेनेव स्वप्रकाशेनेव आत्मना । एवं स्वप्रकाशात्मज्ञाना-
नन्तरे पुनर्गोपदेःशरत्वेन यस्याऽहमात्मा पीठनृतः स कोयमिति विज्ञासायामात्मत्वेव
प्रकाशमानं भगवन्तं दृष्टवान् । सा तु चिन्तनया मानसी मूर्तिः । यथाश्रुतमिति वचनात् ।
तस्मिन्चिन्तनयामारम्भायां भक्तिरुपज्ञा । तस्याऽनुत्पन्नायां चरणाभ्योऽप्यनुत्पन्नारम्भम् । ततश्चरणाभ्योऽप्येव
भक्त्या निर्जितचेतसा ध्यायंतो मन्त्रयानन्दः पूर्णो जातः । तेन प्रमोक्तव्यादानन्दोऽश्रुप्रभृतो जातः ।
तत औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृदये सर्वथा बहिर्देहेनाभाते चिन्तानुवृत्त्यर्थं भगवान् शनैराविरा-
सीत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

मानसकल्पितमूर्त्तावभ्यन्तराद्भगवदाविर्भावो मानसाविर्भूतायोरैक्ये यजातं तदाह—

प्रेमातिभरनिर्मिन्नपुलकाहोऽतिनिर्बृतः ।

आनन्दसम्प्लवे लीनो नाऽपश्यमुभयं मुने ॥ १७ ॥

रूपं भगवतो यत्तन्मनःकान्तं श्रुत्वापहम् ।

अपश्यन्सहस्रोत्तरस्य वैहृदय्याहर्मुना इव ॥ १८ ॥

प्रेमानिभरेति । अयं हि भगवत्साक्षात्कारः । एवमेव ब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि । यथा गह्वारे देवता-
रूपाया गह्वारा ध्याने क्रियमाने साक्षाद्भगवत्पदी यथाविभवंतत्पदं स्थिरीभूते प्रवेशः सासुज्यम् । यथा जलस्य
देवतायां प्रवेशे नदी शुष्यति तथा जीवो ब्रह्म सम्पद्यते । एवमाविर्भूते भगवति साक्षिध्यात्मप्रवेशे
जातम् । तस्य प्रेम्णोऽतिभरो महापूरः । साक्षिध्यात्मप्रवेशानामुच्चोत्तरमत्युत्कृष्टान्तेन पूर्णेन विभिन्नाः
पुलका रोमाश्चा यस्य । रोमकृष्टाया पहिर्निर्गत इत्यर्थः । एवं सर्वाङ्ग आनन्दे पूर्णं परमा निर्द्वि-
जिता । शान्तानन्दमयो जात इत्यर्थः । स च पुनरानन्दसम्प्लवे (?) गह्वार एवोद्भूतं कलत्रजलं पुनर्गह्वारां
प्रक्षिपे सत् गह्वि च भवति तथा आनन्दसम्प्लवे । कदाचिन्मनुनात्मने भवतीति । आनन्दं चैतन्ययागः
प्रविष्टो न चित्त्वेन स्फुरति इत्यर्थः । ततो भगवदिच्छया भगवति तिरोभूते स्वस्याऽप्यानन्दोऽपि
तिरोभूते मानसापि मूर्त्तिस्तिरोभूता । कथयता दामिभवात् । तदा भगवतो रूपं मनसोमर्त्तुत्वेन
प्रकाशमानं सर्वदुःखनाशकमपश्यन् वृत्तिदितो गत इति बुद्ध्या मद्भोक्तव्ये उचितवतानसि । नन्वन्तः
पदार्थस्य कुतो बहिर्गमनसम्भावना ? तथाऽऽह वैहृदय्यात् । विह्वलतया न स्फुरतिमित्यर्थः ।
विकलता हि सर्वविस्फारिका । किञ्च । दुर्भना इव जातः । दुर्गतं मनो यस्य । यथा सर्वेखलादे
सर्वसाविष्टं चित्तं नष्टमिव भवति, तथा भगवन्मूर्त्तां तस्य चित्तं जातमिति दुष्टत्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

१ अचिन्तनमिति क. स. ग. २ एवेति मासि क. स. ३ तदावपानाभ्योमनसकरोति स. ४ भावते इति क.
५ इति मासि स.

पुनः कियत्कालसमाधाने ज्ञातवान् भगवानाविर्भूत इति तेन चैतस्यैव जातमिति । ततः साधनानां
मूल्या पुनर्भयं चर्त्तनार्थं ध्यानमारम्भानिलाह—

दिदृष्टस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि ।

धीह्य(?) नाऽपश्यमवित्तुस इवाऽऽतुरः ॥ १९ ॥

दिदृष्टस्तदहं भूय इति । तद्भवत्स्वरूपमाविर्भूतं दिदृष्टुः । तत्र भगवद्भानमेव साधनमिति
ज्ञात्वा पुनर्मनो हृदि भगवन्मूर्त्तित्याते स्थितोऽकृतवान् । ततो मानसी मूर्त्तिं पश्यन्नपि न भगवन्तं
दृष्टवान् । तदाह—धीह्य(?) प्राणोऽपि नाऽपश्यमिति । तदा सन्ताप उत्पन्न इत्याह—
अवित्तुस इवाऽऽतुर इति । यथा आतुरो ज्वरादिरोगवान् कदाचिद्ब्रह्मादिके दृष्टे अवित्तुसः सन्
पुनः प्रायेणानां न प्राप्नोति, ततश्च रमाभिनिविष्टो महदुःखं प्राप्नोति । न हि ज्वरितस्य बन्दी द्राक्षा
तु पथ्याप । किन्तु रोचिका । मार्गस्य संवादेन सत्यत्वज्ञानाद्भगवदाविर्भावश्च कश्चिच्चुम्बितैव ।
दुःखान्तवत् । तथापि न विशेषेण तुः ॥ १९ ॥

तथापि यत् न ल्लक्तवानित्याह—

एवं यतन्तं विजने मामाहाऽगोचरो गिराम् ।

गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥ २० ॥

एवं यतन्मिति । विजने इति मत्पुन्यन्तवाक्यसम्भावनाभावः । कोऽयं स इत्याकाङ्क्षा-
यामाह—अगोचरो गिरामिति । “यनो वाचो निर्वर्तन्” इति श्रुतेस्त्वाकारं ब्रह्म भगव-
न्वाक्यमर्त्तमिति । तस्य वाक्यमाह । गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा । गम्भीरत्वेन प्रवृत्तिः । श्ल-
क्ष्णत्वाद्वाक्यशुक्लस्य वाणी । तस्य शोकेऽप्यम् — किं मया प्रमादिकिदुर्भूतमाहोस्वित्सस्य इति ।
तथा सति न शब्दं प्रमाणमिति महदुःखम् । दिदृष्टवत्त्वम् । एवं नानाविधाः शुचः । ताः प्रशम-
यन्निव । अस्तित्वेन शमनम् । अत्र च सम्प्रतिपत्तिः । इदानीं नास्तीति च । तस्मादाह—
प्रामयन्नविति ॥ २० ॥

भगवदाक्यमाह—

हन्ताऽस्मिन्नमनि भवान् मा मां द्रष्टुमिहाऽर्हति ।

अविषककपायाणां दुर्दशोऽहं कुयोगिनाम् ॥ २१ ॥

हन्ताऽस्मिन्निति । हन्तेति स्वेहेन दुःखितस्य सम्प्लोचनम् । अस्मिन्नमनि मां द्रष्टुं भवान्नाऽ-
र्हति । न वा इहेति । अन्यथा मरणपर्यन्तमत्रैव तिष्ठेत् । अतो वैकुण्ठेऽन्यत्र वा जन्मान्तरे दर्शनं
भविष्यति । इहादर्शने हेतुः । अविषककपायाणाम् । न विशेषेण पक्का रगादयो येषाम् ।
इदानीं भक्तिज्ञानादेरुद्गमादिमूर्त्तान्तितोऽहितान्तिष्ठति । पुनः कालान्तरे निमित्तान्तरमासाद्य प्रबुद्धा
भविष्यति । अतस्त्वेषां पाको मृत्यु इति । “कपायापचितः कर्मणोऽपि” इति श्रुतेः पावककर्मणि
कर्त्तव्यानीत्यर्थः । अपकेऽपि कपाये साधनव्यतिनिर्गन्धश्वेतकदाचिदुःखेन द्रष्टुं शक्येताऽऽपि । तदाह—
दुर्दशो इति । कुयोगिनामिति । अनरायैर्विहतानाम् । तस्माच्च कथापपाकः पूर्वमिदः ॥ २१ ॥

१ दिदृष्टमिति क. २ एवेति स. ३ तद्भवद्भगवन्मिति स. ४ कथापपादिति क. ग. व. ५ पूर्वमिदिति क. ग.

सकृदर्शनं तु प्रमेयबलादित्याह—

सकृद्यहर्दिशं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ ।

मत्कामः शनकैः साधुः सर्वाण्मुञ्चति हृच्छयान् ॥ २२ ॥

सकृद्यहर्दिशं रूपमिति । यदिदं रूपं सकृदर्शितं तत्र कामोत्पत्त्यर्थमुद्बन्धविशेषोपायम् । येन कामेन प्रवृत्तः स्वातुं न शक्यताम् । कामनायां किं म्यात्तदाह—मत्काम इति । मयि कामः । शनकैरिति । कामदाया यथा यथाऽहं हृदि प्रविष्टस्तथा तथा कामान्मुञ्चतीति । किञ्च । प्रथमतः साधुर्भवति । साधुभिरेव प्राप्यन्वात् । रागादिभिश्च मातुःव्यापयमात् । ततः सर्वानेव हृच्छयान् रागादीन्मुञ्चति ॥ २२ ॥

तर्हि किं साधनं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

सत्संवयाऽदीर्घयाऽपि जाना मयि दृढा मतिः ।

ह्रित्वाऽव्ययमिमां लोकं गन्ता मज्जनतामसि ॥ २३ ॥

सत्संवेपयेति । साधनं तु तव निष्पन्नम् । यतः अदीर्घयाऽपि मत्संवेपया मयि दृढा मतिर्जाता । तर्हि काऽनुपपत्तिः ? तत्राऽऽह—ह्रित्वाऽव्ययमिति । देहस्तु दुष्टः । तस्मिन्नपनेन भविष्यति । नन्वेतत्सरोहस्तादधिमोऽपि देहस्तादयो भविष्यतीति तत्राऽऽह । मज्जनताम् । मम जनः मेवकः । तत्रा मज्जता । अंयकोऽपि मेवकशीरं प्राप्स्येति ॥ २३ ॥

तदां श्रीरान्तरं ज्ञानादिप्राप्त्याभावात्कथं तव दर्शनम् ? तत्राऽऽह—

मतिर्मयि निवर्द्धयेत् न विपद्येत कर्हिचित् ।

प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २४ ॥

मतिर्मयि निवर्द्धयेमिति । इदमेव ज्ञानं तत्राऽऽप्यनुवृत्तिष्यते । नाशरक्षा नास्त्वैव । मयि निरतां सम्बद्धत्वात् । यथा मत्सायुज्ये जीवानामविषया न निरोधमास्तथा ज्ञानादीनामपि । मज्जानामिव तदपि भविष्यतीत्यनुग्रहः । तदाह—कर्हिचित् । पापकाले । इयमन्य निषेधनि—प्रजासर्गनिरोधेऽपीति । अपरं च ब्रह्माह—स्मृतिश्चेति । सर्वपापार्थानां पूर्वोत्पत्तानां स्मरणं च न विपद्येतस्यैः । अनेन सर्वदा सावधानो भवेत्सोपायदत्त सिद्धम् । कृपायपाकः कर्तव्यः । अन्याये-रनुग्रहस्त भवेत् । अन्यतु मयैव कृतम् । मयि कामो विपयेष्यकामः । एतद्देहावसान एव मत्पाप-वेदशरीरप्राप्तिः । ज्ञानानाशः सर्वपादार्थस्मरणं च । तत्र निर्विघ्नेन कृपायपाकौपायस्त्वया शीघ्रमेव कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

प्रायश्चित्तोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।

अहं च तस्य महतां महीयसे शीष्णाऽजनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ २५ ॥

एतावत् अथे उपायमनुकृतेव अनुकम्पयेव स्वतः स्फुरिष्यतीति पूर्वोक्तानुग्रहात् विरराम ।

१ तद्वत्संवेपिते क. प. २ कामेनाऽप्यहं इति ग. ३ प्रायश्चित्तीति ग. ४ ननु तदर्थे क. ५ अर्वातीति क. ग. घ. क.

प्रामाण्यार्थं वक्तारं विचिन्वति । विशेषतोऽज्ञानाद्यनुपपत्त्युपयोगः । तदित्यनुवादः । महद्भूतमिति । “अस्य महानो भूतस्य विश्वसितमिति” वेदोद्भूतमूलभूतं प्रामाण्यार्थमेव महद्भूतमिति । आकाशयुक्तं व्यावर्तयति—नभोलिङ्गमिति । आकाशं तु भगवतोऽनुपपत्त्युपयोगः । प्रथमकार्यत्वात् । तथा कथने वा हेतुः । यत्सत्कार्यमपि तथा कथयतीति । अलिङ्गम् । न हि भगवाननुपपत्त्यान्यम् । आसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वात् । अनितिकरूपेऽपि न व्याप्यादीनां भगवद्विषयामकत्वम् । तदाह—ईश्वर-मिति । अन्यथाकरणसाधन्यात्र हेतुना बहुपादिरिव भगवान् सिद्ध्यतीत्यर्थः । एवं सर्वप्रमाणार्थः सर्वत्र प्रमाणमियुक्तम् । मयाऽपि तदुक्तं ब्रूमित्याह—अहं चेति । तत्र निर्विघ्नार्थं तमेव भगवन् नमस्करोति । तस्मै । पूर्वपरिचयात् । ईश्वरकलदाजपक्षेऽपि यथा फलं प्रयच्छेत्तदर्थमुक्तम् । ननु नम-स्कारमपि तत्कथं कुर्यात्तत्राऽऽह—महतां महीयसे इति । अतिमहति तावदेव कर्तव्यमिति । बहिःशब्दश्रवणादितिःस्थितो भगवानिति बहिः शीष्णाऽजनामं साष्टाङ्गनमस्कारं कृतवान् । युक्तं चैतत् । यतो भगवान्महतीं कृतां कृतवान् । तदाह—अनुकम्पित इति ॥ २५ ॥

कृपायपाकसाधनं करोमीत्याह—

नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् युद्धानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ।

गां पर्यटन्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः ॥ २६ ॥

नामाननीति । कृपायाश्चिन्विषाः । याक्षाद्यागदयस्त्वामयाः । तेषामपि वासनारूपा राजसाः । तेषामपि मूलभूता अविचाररूपाः । ते च क्रमात्कर्मणा भ्रमसा ज्ञानेन च नाशन्ते । तत्र चाऽधिकाराः इषक एषक । अतो येकेन नेकेदा कर्तुं शक्याः । तस्मादेतेषां त्रयाणामेकोऽनुकल्पः कर्तव्यः । तद्व्य-वहृत्पशाऽस्य यत्कृत्वात् तद्व्यवहारः । “चक्राङ्गिनस्य नामानि सदा सर्वत्र कर्तव्येति”ति वाक्यज्ञानमसु न देशकालयोरोपेक्षा । एकं च नाम नाऽऽवर्तनीयम् । ब्रह्मविदः सर्वत्र रूपैर्भगवत्स-वनस्य श्रुतिप्रतिष्ठात् । एकनाश आरुपी रूपविशेषमिति न सर्वैः सर्वत्र रक्षा स्यात् । श्रोतुर्वैद्यस्य परिच्छेदबुद्धिः पाण्डिताश्रयऽपि स्यात् । तत्र हेतुमाह—अनन्तस्येति । अनन्तरूपस्य । तथा सत्यना एव भगवद्भक्तो नामसु स्मृता भवन्ति । अलौकिकं हि लोकमप्ये कुर्वन् युगं करोति । लोकै-रपहासयिषा देहकुल्यान्तःकरणभ्रमं दृष्ट्वा भवति । विदितत्वेऽपि लोकैरपहासात् । तथा सति लोकै-रशुभोक्त्या न भगवति शुद्धो भावो भवेत् । अनन्तारूपावयति—हृत्त्रय इति । हृत्त्रयात्तु पूर्व-वनम् । क्रियाकर्ममर्थे अधिकारिपदात्प्रामांवारण एव हृत्त्रयपरम् । स्वार्थीनामर्थात्तुस्त्वान्यपूर्वक-मुर्वेश्वरार्थं पठन्म । शत्रुप्रत्ययेन निरन्तरता योक्त । चित्तस्य चञ्चलत्वात्स मिश्रमवलम्बनमाह—युद्धानि । यानि चरित्राणि युद्धानि लोकं स्पष्टतया बहुमयुक्तानि युद्धानि कृपया कृतानि शीर्ष-पठेनारिषयनस्थानारिषु शयनस्थानादीनि । भद्राणि मनोहरादीनि(?)स्वसाऽर्थापकानि । कृतानि चेति । साधनया कृतानि । अथवा । कृतानि कर्तव्यमाणाणि च । भगवत्कृपया तत्कृत्युत्पत्त्य-शरीरकृपयाह—गां पर्यटन्ति । ध्यानमयोगे द्वितीया । गोशब्दाद्भोसेवात्तद्वर्जनकत्वम् । परितः अटन्म् । अनेन कृद्गतया एकमात्रेण देशातिव्रजो निवारितः । एकमहं सार्धनसाधनत्वैनेकेत्वा

१ बुद्ध इति क. २ वसन्ति क. ३ शोचन्ति प. द. ४ स्वार्थीनामिति ग. ५ अर्थापकानि प. ६ शीर्ष-पठन् इति क. ग. शीर्षपठन्तिपु सवन्तस्वार्थीनामिति प. द. ७ स्वसाऽर्थापकानि प. द. ८ साधनत्वैनेकेत्वेति क.

पमाऽङ्गानि फलसाधनत्वेनाऽऽह—**नुष्टमना** इत्यादि । भूमिपर्यटनं यद्यन्यार्थं स्यात्तदा मनसो न तावन्भावेण परितोषः स्यात् । अतस्तुष्टमना भवत् पर्यटनमेव फलत्वेन जानीयात् । यद्यपि तथा पर्यटनेन लौकिकालौकिकानि फलाणि भवन्ति तथापि तेषु स्थानं न कर्तव्या । तदाह—**गतस्वहृ** इति । नन्वपरिच्छिन्नानि कर्माणि कर्तुमशक्यानि । अत एव द्वितीयाध्याये कर्मभेदो निरूपितः । तत्र परिच्छेदको देशः कालो वा भवति । तत्रश्च परिच्छेदकदेशकालसम्बन्धे किं कुर्वानित्यत्र बाह—**कालं प्रतीक्षामिति** । शत्रुस्येवम आदित आरभ्य कालप्रतीक्षा कर्तव्या । ततः शरीररक्षा-विषाधनाभावे वापके वा नाऽन्तःकरणे क्रोधो भवति । इत्येतस्या सम्मानने प्रोक्तऽपि गमं न कर्तव्यः । न हि एतेनैव तस्य महत्त्वं प्रत्युत तदाधिक्यम् । “जनेनाऽभिमतो योगी योगिणोऽपि न विन्दन्ती”ति वाक्यात् । विषयाप्राप्तौ न वा मत्सरः कर्तव्यः । प्रत्युत कालसाधकत्वेन तेषामुपकारो भवत्यर्थः । न वा विपरीतो मत्सरः कर्तव्यः । अत्रापकविषयप्रापकेषु भगवदाज्ञानिर्वाहकत्वात् । निषिद्धप्रापकेषु तु वापकत्वसहनम् ॥ २६ ॥

एवं षडङ्गसहितं नामोच्चारणपूर्वकं भूपर्यटनं कर्मापपाके हेतुः । तस्य किं छद्द्वारा अछद्द्वारा वा कर्मापपाकहेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—

एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मसत्त्वस्याऽमलात्मनः ।

कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामनी यथा ॥ २७ ॥

एवं कृष्णमतेरिति । एवं पर्यटने कृष्णं मतिर्भवति । तदैव विषयेष्वसहः । यदा कृष्णो रोचते तदैव विषयो न रोचन्ते । ब्रह्मन्निति सम्बोधनमपि संवाच्यम् । कृष्णमत्या विषयाम्बं ज्ञाने तदैवाऽन्तःकरणं शुद्धं जातम् । तदैव कर्मायाः पक्वा इत्यर्थः । पाकार्यमेव शरीरस्य रक्षितत्वात् । पके च कर्मायै शरीरस्य प्रयोजनान्तरमावाप्तहेतुत्वात् कालः प्रादुरभूत् । काले शरीरप्रारम्भकाष्ट-सप्तमौ शापसमाप्तौ वा । उत्तरत्र वा सम्भवः । काले यथाकाले । नष्टिदिनि । शीघ्रमिति कंचित् । सौदामनी वा सुदामपर्यन्तत्वात् । तडित्सौदामनीत्वेकं वा पदम् । तडित्त्वं पीत इत्यादिकदेशप्र-योगः । यथा प्रथमत एव स्नानवित्युद्देशेर्विबुत्तथा शरीरनाशकरोमापपक्षया कालो जीवप्रथमा प्रथमत एव प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ततः किं वृत्तन्तदाह—

प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।

आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपत्तरथाञ्च भौतिकः ॥ २८ ॥

प्रयुज्यमान इति । देहवियोगेऽङ्गो न ज्ञान एव । प्रथमत एव भगवत्सम्बन्धी शुद्धसत्त्ववि-
षामरूपो देहो उपस्थितः । कालेन चाऽहं तत्र शोभनेन नीतः । तस्मिन्मयि नीयमानं कियद् शरी-
रमपुद्गतं विनागमं मुखव्यापं, परं भौतिकत्वाद्दुरन्तेन पञ्चमूतानि (?) क्रमेण वैकुण्ठगमनाद्वा न्यपत्तु ।
ननु योगि ब्रह्मसम्पत्तवापि शरीरं तिष्ठति । कथमिदं पतितम् ? तत्राऽऽह—**आरब्धकर्मनिर्वाण**
इति । यत्र कर्मणा इदं शरीरमारब्धं तस्य निर्वाणः समाप्तिर्व्ये(?) । निर्वाणशब्देन कर्माणि युक्तम् ।

परम्पराजनकत्वाभावात् । वरादिकं त्वारम्भककर्मरूपं भवति । तस्य च समाप्तिर्देहहणमात्रेणैव ।
देहेषु ब्रह्मांडेष्वन्येषामपी । तस्मात्तुल्येषु—**भौतिक इति ॥ २८ ॥**

तर्हि ब्रह्मणः सकाशात्कथमुत्पत्तिः ? तदाह—**कल्पान्त** इति द्वाभ्याम्—

कल्पान्त इदमात्राप श्रयायैऽम्भस्सुदन्वतः ।

शिशयिपोरनुप्राणं चिदिरोऽन्ततर्हं विभोः ॥ २९ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमुत्थायेदं सिन्धुक्षतः ।

मरीचिमिश्रा रूपयः प्राणेभ्योऽहं च जङ्गिरे ॥ ३० ॥

यदा कल्पान्तो भवति तदा सर्वं स्वकुनमुदरीकृत्य नारायणः शेषे । ब्रह्माऽपि नामिद्वारा उदरं
प्रतिशति । ततो नारायणेन सहस्रं प्राप्य शेषे महत्स्युगपर्यन्तम् । तदा निलत्वाद्दम्भस्फीरस्य शय-
नार्थमहमपि ब्रह्मणो नामापुटवासुना सह अन्तः प्रविष्टः । वायोरेव गमनाऽऽगमने । अहं तु तत्रैव
स्थितः । प्रविष्टधारणमाप्यन्यथा—**चिन्मोरिति** । अन्तः स्थितस्य कालः सहस्रयुगपर्यन्तम् । तदा
राजसकल्पे भगवान्निरोहिनः । ब्रह्मा तु निर्दमः । निर्गल्य शयनादुत्थायेदं जगत्सर्वंनल्लसुमित्येव ।
तदा सिद्धतन्मत्स्य अवयवेभ्यो मरीचियुक्त्या रूपयः अहं च जङ्गिरे । तत्र “उन्सद्वाश्वारदो
जङ्ग” इति वचनाद्भगवतो भक्तत्वाद्दयमुत्सर्गं स्थापितः । ततः प्रजापतावन्तःप्रविष्टत्वाद्ब्रह्मणः प्राणरू-
पेभ्यो भगवदेश्म्यस्तत्कल्पाने स्थितेभ्यो जाता इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

सा कृपा जातेऽपि त्वेषवाऽनुत्तरेण इत्याह—

अन्तर्बर्हिश्च लोकांस्त्रीन्यप्येभ्यस्कन्दितत्रतः ।

अनुग्रहान्महाविष्णोरविधातगतमितिः क्वचित् ॥ ३१ ॥

अन्तर्बर्हिश्च । यथा बालकः पुत्रो गृहमध्ये बर्हिषि परित्रमति, तथा ब्रह्माण्डान्तर्बर्हिश्च ।
त्रिलोक्यां चाऽन्तर्बर्हिश्च । साधारणन्यायेन बर्हिः परित्रमणे वा सम्भवत्यन्तरित्युक्तम् । द्वितीया त्व-
लन्तस्तयोगे । ननु किमेतावता । अचेतनानां वायवादीनामपि तथात्वात् । तत्राऽऽह—**अस्क-**
न्दित्रमत्र इति । न स्कन्दित्रे भगवदर्शनलक्षणं त्रतं यसेति । भगवतः सर्वत्र विषयमानत्वादेश-
निर्देशाविवक्षायां मत्तैः सर्वत्र दर्शनं कर्तव्यम् । ततश्च यथैव भगवन्तं न पश्येत्त एव प्रतद्दानिर्ग-
वेत् । अतो मम सर्वत्र परित्रमणेन भगवदर्शनात्र प्रतद्दानिरित्यर्थः । ननु भक्तादिहृदयेऽपि भगवतो
विषयमानत्वात्कथं तादृशेषु तत्र गतिरिति तत्राऽऽह—**अनुग्रहान्महाविष्णोरिति** । व्यपकस्तु
देशकालपरिच्छिन्नः । महाविष्णुस्तु वस्तुपरिच्छिन्नोऽपि । तस्याऽनुग्रहोऽपि तादृश एव । अतो न विषये
विधातो यस्याऽप्यशी गतिर्वसेति । कश्चिदपीत्यर्थं—**क्वचित् ॥ ३१ ॥**

एवं सत्सङ्गेन श्रवणभारम्य तेषत्र भगवदर्शानपर्यन्तमेका श्रवणभक्तिरुक्ता । द्वितीया तुं भगवत्कृपया
समारभ्येत्याह—

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूयिताम् ।

मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ ३२ ॥

देवदत्ताभिति । भक्तिमार्गे देवैकृतो विभ्रः कदाचित्स्वभावात्तेति शब्दानिदृश्यं कीर्तनाद्भवतां
वीणां दसवन्त इति देवदत्ता । श्रुतिपुरिका हि सा । तथाऽऽहुत्वादिचातनप्रयासोऽपि निवारितः—
स्वरब्रह्मेति । स्वराः षड्जोदयः । नादब्रह्मात्मकत्वात्तदेव ब्रह्म । तेन विशेषेण भूयिता । तार-
शीर्षी । सूक्ष्मपिण्या । स्वराणां सूक्ष्मता सतीनाशक्तिश्चा तं प्रापयित्वा । तथा सति रसाऽऽतिरि-
वाद्दशान्तं सद्गीतं न भवतीति तथा कृत्वा हरिकथां गायमानश्चरामि । परिभ्रमणं तु कर्तव्ये-
ऽप्यहम् ॥ ३२ ॥

ननु पूर्वास्त्राको^१ विशेषो जातस्तत्राऽऽह—

प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवात् ।

आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥ ३३ ॥

प्रगायत इति । पूर्वं यदर्शनार्थं भयान् यवः कृतः स इदानीं स्वत एव भवति । तत्र
हेतुः—प्रगायत इति । यस्तु स्ववीर्याणि प्रकल्पेण गायति तस्याऽयं वीर्यारुण्यं मा भवत्विति
स्वयमेव तत्स्फुरणार्थं विषयान्तरसञ्चाराभावाच्च शीघ्रं चित्तं समायति । ननु श्रोतुर्भावादनङ्गं कीर्तनं
कथं फलयेति तत्राऽऽह—तीर्थपाद इति । वीर्याणि यन्तः पादे यस्य । सर्वं हि यन्तः सायुज्यं
प्राप्ता भगवत्पादे वर्तन्ते । अन्येऽपि भक्तिगशात् । तद्योो हि भक्तिगुणः । पादं च हृदि स्थापयित्वा
गायतीति सतां श्रोत्राणां निवमानत्वात्कीर्तनं ताऽङ्गविकल्पात् । ननु कथमेवं भगवान् सर्वं गायत्री
सम्पादयतीति तत्राऽऽह—प्रियश्रवा इति । प्रियं श्रवः कीर्तियन्त्ये । तस्यगानार्थं सर्वं
सम्पादयतीति भावः । अथ वीर्यारुण्ये भगवतः स्मरणमाहात्म्येन सञ्जातम् । प्रियत्वादाहाने च
समागमनम् ॥ ३३ ॥

एवं कीर्तनं सपरिकरं निरूप्य सर्वत्र लोके नमिद्व्यर्थं तद्विषयवर्णनं तस्या कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण
कीर्तनमुत्पादेन स्थिरीकरोति—

एतद्भ्रातुरचिन्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।

भवसिन्धुध्रुवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥ ३४ ॥

एतद्धीति । मात्रास्पर्शेच्छया आतुरचिन्तानां हरिचर्याऽनुवर्णनेनैव भवसिन्धुध्रुवो दृष्टः । एत-
द्विति । स्वल्पियमाणसामान्यम् । हीति पूर्वोक्ता हेतव उक्ताः । मां मायां प्राप्यन् इति मात्रा विषयाः ।
तेषामपि स्पर्शमात्रम् । शब्देष्वेव च महापातकत्वं सूचितम् । हरिचर्यानुवर्णने न तेषां श्रवणं
भविष्यति । अन्यथा महारोगस्य सञ्जातत्वात्क्राप्ति परलोकवापने न प्रवृत्तिः । प्रवृत्तापि तस्य गै-
जनकत्वम् । ज्वरमध्ये भक्षितव्यादेरिव । श्रवणस्य तु न मात्समाप्तकत्वम् । प्रामेऽपि रिपयं दृच्छया
निवृत्तित्वात्(?) मुहुर्दृष्टुम् । अयं तु सुसर्गेव संयाताको सर्वेषु दृष्टः । सायनतामन्य रूप-
माह—हरिचर्यानुवर्णनमिति ॥ ३४ ॥

१ देवकृतोऽपीति क. २ विभ्रुपिदंति क. ख. ग. द. ३ सम्भवतीति ग. ४ कोऽपेति घ. ५ शब्दादहोनेति क. घ. द.
६ हरिचर्यानुवर्णने वेद्यमिति क. घ. च. इ. ७ भेदित ग. घ.

तस्य दृष्टोपायत्वं बदनं साधनान्तराणामतथात्वमाह—

यमादिभिर्वैयगपथैः कामलोभहृतो मुहुः ।

मुकुन्दसेवया यदत्तथाऽऽस्ताऽऽन न शाश्वति ॥ ३५ ॥

यमादिभिर्वैयगपथैः । विषयान्तरार्थमेव योगः प्रवृत्तः । “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति ।
तथापि स्वल्पे चित्ते तस्यम्भवः । प्राणिनां स्वल्पःकरणं सूतमस्ति । कामेन व्याकृतो लोभेन ज्ञापितः ।
तस्य हि सुतस्यश्रीविक्रया विषया जीयते भवति । यमादयश्च योगमार्गाः । तत्र यथास्ति शुक्त-
सोऽपिद्विः । मुहुश्चाऽयं हत इति कामलोभपश्यशब्दम् । उभयोर्धीज्वलन्तः क्रोधादेर्षदिरिति तयोर्ध-
इयम् । संसारमप्रानां मोक्षदात्वात्स्वल्पसूत्रोक्तत्वं मुकुन्दत्वम् । सेवा तु योगनिवर्तिका । श्रवणेन
चाऽन्तः प्रविशति भगवान् । तत्र चित्तं मेवां भावयति । अतः श्रवण्यकरणेऽपि सेवोपा । यस्मि
भगवदाश्रितो योगोऽपि कामेण तथा करोति । मेवा लब्धा माश्नात् । योगसेवापेक्षयाऽपि योगसेवया
उत्तमत्वात् । आत्म्येति । सजानीयम् श्रीभृगुभार्यकत्वमित्यन्तःकरणसाऽऽत्म्यपदयोगः ॥ ३५ ॥
श्लोऽपि किञ्चिद्दृष्टं भविष्यतीत्याशङ्कोपमंहरति—

सर्वं तदिदमाख्यातं यद्यद्युऽहं त्वयाऽनघ ।

जन्मकर्मरहस्यं मे भवन्तश्चाऽऽत्मतोषणम् ॥ ३६ ॥

सर्वं तदिति । स्वत एव नादो महानिति लोके प्रसिद्धिः । मया स्वेतावान् क्लेशोऽनुभूत इति
रहस्यम् । तथाऽपि चित्तोद्वेगे हेतुरुक्तः सर्वत्र भगवान् हेतुरिति । कथने हेतुः—आत्मतोषण-
मिति । भगवत्कीर्तित्वात्तुलनाः सुखजनकं वा ॥ ३६ ॥

नादसाऽऽप्यपि साधनपरत्वमिति स्व्यापयितुमाह—

सूत उवाच—

एवं सम्भाष्य भगवान्नादो वासवीसुतम् ।

आमङ्ग्य वीणां रणयन्ययो यादृच्छिको मुनिः ॥ ३७ ॥

एवमिति । भगवानिति प्रत्युपकारार्थेनैव । वासवीसुतमिति अनुगमनाभावमात् । पूर्वोक्तं
सम्भाषणशेषत्वेनाऽन्यत्, आमङ्ग्य गच्छामीत्युक्त्वा, भक्तिमार्गे एव मार्ग इति स्व्यापयितुं वीणां रण-
यन्ययो । यादृच्छिक इति पुनरागमनसम्भावनाऽभावः । मुनित्वात्कार्यं सर्वं कृत्वा गतः ॥ ३७ ॥

गते तु तस्मिन्नसाऽपि हृदये भक्तिमार्गेः समागत इत्यभिप्रायेण नादवर्णनमाह—

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यस्कीर्तितं शाङ्गधन्वनः ।

गायन्मायान् गिरा तद्भया रमयत्वातुरं जगत् ॥ ३८ ॥

अहो इति । देवर्षिरिति दृष्टकलद्विः । गायन्मायायिति स्वतत्रभक्तिः । अयमेव परो-
पकार इति ज्ञातव्यम् । तदाह—रमयतीति ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवतसुतोषिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीबलभदीक्षित-

विरचितायां प्रथमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

एवं त्रिभिर्मध्यमस्य स्वानन्वयेण निरूपणात् । , ,
नारद्व्याससंवादे निरूप्याऽप्योक्तमाऽभिधा ॥ १ ॥
प्रयोद्देशभिरध्यायैः साधकोऽयं प्रजापतिः ।
स्वतन्त्र उत्तमस्यैवं सांशिकोऽयं निरूप्यते ॥ २ ॥
श्राद्धशास्त्रैश्च सहितो ह्यधिकारो निरूप्यते ।
हेतुः षड्भिरिदरक्तिश्च तथा स्वानन्वयमन्तिमे ॥ ३ ॥
हेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः सामान्यः स त्रिधा मतः ।
विशेषः पञ्चधा प्रोक्तः सप्तमे श्रितयं जगौ ॥ ४ ॥

अत्र श्लेत्तमोऽधिकारो निरूपणीयः स्वतन्त्रतया कथाश्रवणकीर्तनरूपः । स च हेतुवैराग्याभ्यां सहित उत्तमो भवति । हेतुभोगवान्महता ह्येतेन भागवतश्रानारं पालितवान् । यस्तु सर्वोत्तमः, सर्वश्रेष्ठः, सर्वेषां मुक्तिदाता, सर्वेषां ज्ञानदः, सर्वेषां सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकभक्तिप्रदो, भक्तमनोरथपरकृष, स स्वयमुद्यम्य महता प्रयत्नेन यं पालयति स मूलतो भागवतश्रवणे मुख्यधिकारी । एवं षड्दुःश्रयैर्निरूप्यते । यस्याऽधिकारी निरूपणीयः प्रथमं च निरूपणीयः । तद्वत्त्वा च । अतः सप्तमोऽध्यायै भागवतोत्पत्तिप्रवृत्ती भक्तानां मनोरथपूर्णं च निरूप्यते । तत्र प्रथमं शौनके भागवतोत्पत्तिप्रश्नाह—

शौनक उवाच—

निर्गते नारदे सूत भगवान्वाद्रायणः ।
श्रुत्वा तु तदभिगेतं ततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥

निर्गत इति । भगवानिति सहजशक्तिः । वाद्रायण इत्यागन्तुकतपस्व्यक्तिः । वदरफलेन वर्तमानो वाद्रायणः । तदभिप्रायं भगवद्गुणानां याधाम्यप्रतिपादकं ग्रन्थकरणम् ॥ १ ॥

नारदवचनानन्तरं भगवदिच्छानिर्द्धारार्थं समाधिं कृतवान् । तत्र श्रुदे देवे भगवदाविर्भावः शुद्धिश्च देवयजन इति व्यासनिवासास्यस्य देवयजनत्वमाह—

सूत उवाच—

ब्रह्मनयां सरस्वत्यांमाश्रमः पश्चिमे तटे ।
शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः ॥ २ ॥

ब्रह्मन्यामिति । सामीप्ये सप्तमी । ऋषदेवत्यां सरस्वत्यामिति तत्रैव वेदादिविद्यास्तुतिः

१ उत्तमश्रेष्ठेति स. २ साधकोऽप्येति क. घ. ३ भागवतं इति घ. ४ यस्याऽधिकार इति घ. ५ प्रतिपादकमिति क. घ.

सहस्रां । पश्चिमे तटे इति । पुरतो नदी देवयजनं भवति । पुरो इतिश्च । तदेवयजनम् । किञ्च । शम्याप्रास इति प्रोक्तः । शम्या प्रास्यते अस्मिन्निति शम्याप्रासः । तदत्रेः त्रिषं धाम भवति । तदेवाऽपिः स्वस्यानादाशम्याप्रासादपक्षी(?) इति । यदि परस्त्रामपक्षायेदिति(?) वा । शम्या प्रास्यते अस्मादिति वा । तस्य स्वानस्य बलमाह । ऋषीणां सत्रं वर्द्धयतीति ॥ २ ॥

एवं देवयजनत्वं निरूप्य तत्र व्यासस्य समाधिमाह—

तस्मिन् स्व आश्रमे व्यासो बदरीपण्डमण्डिते ।

आसीनोऽप उपस्पृश्य मनः प्रणिदप्रो खयम् ॥ ३ ॥

तस्मिन्निति । स्व आश्रम इति । अपराधीनत्वेन निर्ममवित्तप्रसादहेतौ । व्यास इत्यधिकारी । बद्रीकण्डमिति(?) वा पाठः । बदरी अष्टनदी परमानन्ददायिनी । तस्याः षण्डः समूहः । खण्डो वा । तेन च सङ्घट्टे । अनेन तपःस्थानं मोक्षस्थानं च तदिति सूचितं भवति । तस्मिन्नासीनः । सर्वदेवताप्रसादाय चाऽऽचमनम् । “मन्त्रं चिराचामानि तेन ऋषः प्रीणार्त्सी” इति श्रुतेः । योगेन साधितं मनः । तदुक्तमार्गव्यतिरेकेण स्वतन्त्रतया यदत्र भगवतोऽपीदं तत्स्फुरित्यतीति बुद्ध्या स्वयं मनः स्थिरीकृतवान् ॥ ३ ॥

तदा समाधिप्रापविषयाः पदार्थाः स्फुरिता इति तावन्वेपितुं प्रथमं तदाधारं वर्णयति—

भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।

अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगेनेति । वायुवशास्तिरीभूतश्रेयोयोगमार्गो, भक्तिमार्गेण स्थिरीभूतश्रेयस्रदवद्भवत्स्फुरितिरिति तदाह—भक्तियोगेनेति । निःकामत्वादमले । तत्र यदुष्टवांस्तदाह—अपश्यदिति इयेन । साकारं ब्रह्म श्रुदं हि माया तच्छक्तिकल्पमा । तथा सर्वत्र सम्मोहः साक्षाद्भक्तश्च मोषिकेति । पूर्णं पुरुषं पुरुषोत्तमम् । जीवाशुभिराकीर्णं मन्नाण्डकोटिभिर्वा । मायां चाऽपश्यद्भवदेकराणां ॥ ४ ॥

तस्याः कार्यं चाऽपश्यत्—

यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।

परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाऽभिपद्यते ॥ ५ ॥

यया सम्मोहित इति । यद्यपि त्रयोऽपि तस्याः कार्यं तथापि तत्र करणत्वेन तस्या अन्वयः । सम्मोहिते तु कर्तृत्वेन । स्वातन्त्र्यात् । अतस्त्वेवाऽऽह—यद्येति । वस्तुतो जीवोऽपि त्रयैवेति परोऽपि प्रकृतेर्निधामकोऽपि त्रिगुणात्मकं गुणत्रयभावापन्नं जडरूपं मन्यते । तत्कृतं चाऽनर्थं जन्ममरणान्दि श्रोतेति ॥ ५ ॥

१ महासा इति घ. घ. २ शम्याप्रास इति घ. ३ श्रयते इति क. घ. ४ शम्याप्रास इति घ. ५ श्रेष्ठेति घ. ६ श्रेष्ठेति क. ७ पक्षायेति इति क. घ. ८ प्रास्यते इति क. घ. ९ श्रेष्ठेति क. १० श्रेष्ठेति क. ११ स्थिरीभूत इति क. घ. १२ स्थिरीभूत इति क. घ. १३

तत्र निखारोपायं चाऽपश्यदित्वाह—

अनर्धोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षेत्रे ।

लोकस्याऽज्ञानतो विद्वद्भक्षके सात्त्वतसंहिताम् ॥ ६ ॥

अनर्धोपशममिति । ज्ञानकाशया मायया मोह इति न ज्ञाने विश्वासः कर्तुं शक्यः । ननु साधनैरुत्पन्नं ज्ञानमकस्मादुत्पन्नं मायेति सन्देहो न भविष्यतीति चेन्न । साधनानामपि हिरूपत्वत् । अस्त्येनाऽनभिष्यक्त्यादिभिरन्येऽपि न साक्षात्कदाऽनर्धनिवर्तकत्वम् । यथा दर्पणे मुखं मास्तीति प्रतीतिदात्वेऽपि दर्पणरूपदोषस्य विद्यमानत्वात्कदाऽपि न मुल्लभाचप्रतीतिः । दर्पणाभावश्च न ज्ञानसाध्यः । तथा मूलभूताया मायाया विद्यमानत्वात् कदाऽप्यनर्धनिवृत्तिः । शाश्वत्प्राप्त्यर्थेन ससाधने ज्ञानेऽपि ज्ञाने पुनर्भावया मोहः—“ज्ञानिनामपि चेनांसी”ति वाक्यात् । शाश्वं तु भक्तिद्वारा साधकं वदति । साक्षाद्भक्त्या वा अनर्धनिवृत्तौ ज्ञानमिति । “सामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” । एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि । अतः साक्षात्कदाऽनर्धनिवृत्तिहेतुमिच्छेत् । एष सा लौकिकी कर्म वेति तत्रावृत्त्यर्थम्—अधोक्षज इति । इन्द्रियातीते भक्तिः शास्त्रीयैव । अनेन वस्तुत एवमेव पदार्था नाऽन्यथेति बोधितम् । अन्यथापदार्थनिरूपणं तु ऋषीणां बुद्धिदोषात् । योगोऽपि राजसादिभित्तद्भावपन्न इति न वस्तुयात्स्यं बोधयति । अन्यथा विवादो न स्यात् । तस्मान्नगवद्वाक्येन वेदेन वा संवादी योगजन्मः पदार्थयाथास्यं बोधयति नाऽन्यः । तस्मान्नारदाक्येन फलसंवादिना भगवद्वाक्येन संवादियोग्यात्साधमिति ज्ञात्वा अज्ञानतो लोकस्याऽर्थं मयं युक्तिरहितं ज्ञात्वा सात्त्वतसंहितां भगवद्व्योक्तपदार्थवैतपिदिक्तां वेदत्याय संहितां चके ॥ ६ ॥

ननु किमनया संहिताया । पदार्थज्ञानैवो किम् । साधनकथनेऽपि प्राणिनां तथाऽपिकारभावात्प्रार्थना संहिता । इत्याशङ्क्य तस्याः फलमाह—

अस्यां चै श्रयमाणायामि कृणुते परमपूरुषे ।

भक्तिरूपयते पुंसः शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥

अस्यां चै श्रयमाणायामिति । भक्त्युत्पत्तिर्यन्तमित्ये श्रोतव्या । इयं च दृष्टव्या भक्तिजनिका । एषे सम्भवत्यदृक्तमनया अन्यात्मत्वात् । यथा चाऽस्या दृश्ययोग्यरूपदुपपादितं प्रथमश्लोके कृणुते । आविर्भूते भगवति । परमपूरुषे । सर्वप्रमाणसमन्वये कालादियन्तरी वा । भक्तिरूपयते स्वतन्त्रम् । शोकमोहमयानि तज्जलमसत्सत्कार्पाणि । ताव्यवहन्तीति तथा । अनयैनिवृत्तिरे । गुणकार्षमात्रेव निवर्तते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं भागवतसौत्वलियुक्त्वा प्रथात्याह—

स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चाऽऽत्मजम् ।

शुकमध्यापयामास निवृत्तिनरतं मुनिः ॥ ८ ॥

स संहितामिति । संहितां भागवतीमिलनुवादो षडसंहिताकरणादन्यथावृत्त्यर्थः । अनुक्रमेण

शोषयित्वा आनुपल्येण वा । इदमन्येन न प्रसृतं भविष्यतीति स्वसदृशं पुनमध्यापयामास । इदं दोषवता न प्रसृतं भविष्यतीति मननादवगल्य मुक्तं शुक्रमध्यापयामास । मुक्तोऽपि लीढया लोकावृत्तौ ईश्वरत्वं । तेनाऽपि नाऽस्य प्रथारो भविष्यतीति तदर्थमाह—निवृत्तिनिरतमिति । कदाचित्प्रसिद्धं प्रवृत्तिसंभाव्ये तदोपेण सम्प्रन्नात्र भक्तिजनिका स्यात् । विषयवैशेष्यत्वात्वेऽप्योर्विरोधात् । एवैव मननादवगतमतिविचारोऽपि नाऽऽगततः प्रतिपन्नम् । तदाह—मुनिरिति ॥ ८ ॥

ननु भागवतस्य विषयपरत्वे सति नाऽधिकार इति निवृत्तिनिरतो योजितः । स च न भागवतार्थं तथापि किन्तु ज्ञानार्थमिति तथा सति ज्ञाने प्रवृत्तिमास्त्रेव चापकल्पया लौकिकी प्रवृत्तिस्याज्या तथा भक्तिमार्गोऽनुसारिणी भागवतप्रवृत्तिरिति । तथाच व्यासः स्वकार्योऽनुपेन यथापि मुक्तं योजयति तथापि स कथं स्वकार्यविरोधे प्रवर्ततेति दृच्छति—

शौनक उवाच—

स चै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ।

कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥ ९ ॥

स चै निवृत्तिनिरत इति । भागवतस्य पाठः प्रवृत्तिरूपः । येनोपनयनेऽप्यर्थयन्तं नित्यमपि परित्यक्तम् । निवृत्तत्वेन निवृत्तत्वात् । न च विदुर्भगवतो वाऽनुरोधोपायऽतीति वाच्यम् । फलतो वा स्वरूपतो वा तदुपकारानुश्रवणात् । यथापि ईश्वरगुरुपकाररूपं ज्ञानमपेक्षयते तथापि ज्ञानापाकपुत्रंतिरूपोपाकरं नाऽपेक्षन् । तदाह—सर्वत्रोपेक्षक इति । न च प्रमाज्ज्ञानसाधनत्वेन भागवत पाठ इति ? तथाऽऽह—मुनिरिति । मननमेव हि साक्षात्कारे एकवाक्यतयोक्तम् । अतः सम्भावित्वहेतुतामभावात्कस्य वा हेतोः बृहती स्वरूपतोऽर्थतश्च भावसंहिताधीनोपचोषकत्वाधीनोऽप्यर्थयन्तं कथमभ्यसत् । न च कीतुकाविश्रुतिः । आत्मारामत्वात् ॥ ९ ॥

अत्रोक्तत्वाह—

सूत उवाच—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्तमैः ।

कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमिरथम्भूतगुणो हरिः ॥ १० ॥

आत्मारामाश्चेति । कीतुकर्माध्यापयित्वा निवर्तकत्वेन अन्यामिदित्तीतीति विशेषणवचम् । चकारादर्थ्येन क्रियत इति न । किन्तु तेऽपि कुर्वन्तीत्यलौकिकत्वम् । अपिष्यद्वाद्भक्तिमार्गसिन्धुः । मार्गान्तरस्थस्तु वैकल्याभावात्प्रथारण्येऽर्थं इति स योजितः । न तु मार्गसाधनाविश्रुतित्वात्प्रायः । उत्तम इत्यलौकिकमार्गार्थम् । अलौकिकीं भक्तिं कुर्वन्तीत्यनुवादः । ततोऽपत्तिः—इत्थम्भूतगुणो हरिरिति । भागवद्गुणः प्रवृत्तिरूपा निवृत्तिसंभावाः । परमानन्दरूपाश्च ज्ञानरूपाश्च । तस्मात् कथिवन् कुञ्चिदामतो भगवद्गुणो रमत एव । सर्वप्रतिकृतिरूपत्वाद्गुणानां ज्ञानवशीकरणशक्तमात्राव ॥ १० ॥

नन्वस्तु भगवद्गुणानां तात्पत्रत्वम् । प्रन्वे किमागतमित्यत आह—

हरेर्युष्णाक्षिसमततिर्भगवान् वादरायणिः ।

अध्यगान्महदाख्यायानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥

हरेर्युष्णाक्षिसमततिरिति । गुणानामनुपनिषद्दानां स्वधुक्त्वा स्मर्ये कल्पनया क्लेशः । उपनिषन्धे तु सिद्धत्वात्कुरुभं स्मरणमिति भगवद्गुणैर्वशीकृतमितिः सन् । आक्षेपाद्वाऽन्यत्र प्रवृत्तिः । मततिरिति कलं धृतीत्यम् । तेनाऽन्यत्र विषयेन्द्रियसंयोगमपि न मत्सुख्यतिरिति भावः । एतशीविचारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु युक्तो महादेवः । तदाह—भगवानिति । कृतिप्रवृत्त्यर्थं विष्णुर्महादेव-भाऽवतीर्णमिति । तदाह—वादरायणिरिति ! अतो महदप्याख्यायानमधीतवान् । नन्वनाहृतः स्वयं गत्वा कथं प्रचारितवान् ? तत्राऽऽह—नित्यं विष्णुजनप्रिय इति । नित्यं विष्णुजनाः प्रिया यस्य । कामः कामिनीमिव भगवद्गुणाः स्वप्रतिष्ठार्थं मत्तं प्रापयन्ति । अतः सर्वदा ये भगवद्गुणा अकृत्रिमनित्यवैष्णवास्ते प्रिया यसेति । न हि श्रेयः सङ्गे हेलन्तरमेष्यते ॥ ११ ॥

एवं भागवतसोत्पत्तिप्रवृत्ती निरूप्य श्रोतुः सर्वथा भगवदीयत्वाभावे न प्रतिष्ठितं भवेदिति गर्भ-संस्कारभारम् भगवदेव स्वतेजसा परिपालित इति वक्तुं पूर्वरूपस्य त्रसाक्षेण दादां निरूपयितुं तादर्थ्यमपि वैष्णव एवेति तेषां पाण्डवानां सन्त्यन्तरस्य दादं निरूपयन् प्रकृतस्य दादहेतुमाह—परीक्षितोऽप्येत्यारम्य यावदप्यायसेमासि । अश्वत्थामो महदभागतनं हेतुः । पुत्रान्तरदाहस्तुभ्यव । संरक्षायामपमानने च । अष्टधं नोच्यत इति षष्ठमनूष प्रतिजानीते—

परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्म कर्म विलायनम् ।

संस्याञ्च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥

परीक्षित इति । अथ भागवतनिरूपणानन्तरं तच्छ्रोतुः परीक्षितो धीमन्संस्कारार्थं जन्म । कर्म धर्माश्चार्थम् । भगवत्कार्यकथात् । विलायनं भागवतध्रुवगार्थं पुरुषत्रयशुद्धार्थमप्रतिबन्धार्थं । संस्याञ्च पाण्डुपुत्राणां प्रथमत एव । चकारादुत्तराष्ट्रस्याऽपि । अनुकृत्वाञ्च सद्दोक्तः । प्रतिबन्धकत्वं “प्राणुष्णामेकजालानामि”समिप्रायेण । सुकृत्वयित्तिदेशकारणं प्रद्वेषम् । अत एव पाण्डु-पुत्राणामित्युक्तं न पाण्डवानाम् । कृष्णकथाप्रतिपादकत्ववैदित्यां वचनम् । अन्वयात् त्वसद्भक्तिः । तदाह—कृष्णकथेति । कृष्णकथाया उदयो यत्रेति । न हीयं भगवतः स्वतश्चरित्रकथा किन्तु नैमित्तिकी । अतो हेतुनिमित्तं स्वरूपोपकारहेतुरिति तन्निरूप्यत इति भावः ॥ १२ ॥

तत्र पुत्रान्तराणां भारणं वक्तुं हेतुमाह—

यदा मृधे कौरवसुज्जयानां वीरेष्वयो वीरगतिं गतेषु ।

वृकोदराविज्रगदाभिमर्षभद्रोरुदण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥

यदा मृध इति । सुजयवंशोल्लसो धृष्टपुत्रः पाण्डवानां चमूतिरिति स्वतः पाण्डवानां कौर-वलेऽपि विरोधनिमित्तं द्रौपदीति पाण्डवानां धृष्टपुत्रवेत्तादयुक्तपरिहास्य च सुजयानामित्युक्तम् । तेषां सम्बन्धनां च शुक्तिरिति निरूपयति—वीरगतिमिति । “द्वौ सम्प्रताविहृद्यन्तु” इति वाक्यात् । अनेन पुत्राणामेवाऽन्यायमरणमिति शोकहेतुः सूचितः । अपथे इति मध्ये विभ्रप्रकम-वचनात् “पाथोऽन्यत्रातः पदमातुरस्व”ति च निरूपितम् । इयौषनसाऽन्यतरमणयाह—वृकोदरेति । “वृकोदं दशविधः प्राण उदरे यस्य तिष्ठति । स वृकोदर इत्युक्तो भगवन्कार्यसाधकः” इति वाक्याद्दीमेन प्रक्षिप्तगदाया अभिमर्षणेन यथे उरू एव दण्डे यस्य । दण्ड इति ताडनहेतुः । द्रौपयाः प्रेदशर्ननं दुःखजनकत्वात् । धृतराष्ट्रपुत्र इत्यन्वयव-त्वादेविवेकित्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

अत एव तत्सेवकोऽप्यविवेकी जात इत्याह—

भर्तुः प्रियं द्रौगिरिति स्म पश्यन्कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि ।

उपाहारद्विप्रियमेव तस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति ॥ १४ ॥

भर्तुरिति । द्रौगिरिति वैरादुपपन्ने सूदहेतुः । मातृपुत्रत्वात्सापः । अनेकपुत्रत्वान्तराप्रद्वेषम् । अत एव भगवता वंशार्थं ते न रक्षिताः । कृष्णा द्रौपदी । प्रसवमारं तसा नोदार इति—सुतान-नामिति । कुप्येति पदं—“यो यच्छुद्धः स एव स्व” इति वाक्यात्तत्रावापत्ति सूचयति । प्रदर्शनार्थं शिरसापुपाहरणम् । तेनाऽर्द्धदाहादतिदुःखम् । इयौषनसाऽपि न तन्मरणमपीष्टम् । लोकत्राप्त्या न इयौषने लिता । इदं तु लोक विगर्हयन्तीति तदाह—विप्रियमिति ॥ १४ ॥

माता सुतानां निधनं शिशूनां निशम्य घोरं परितप्यमाना ।

तदाऽरुदहाप्यकलाऽऽकुलाक्षी तां सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ ॥

माता द्रौपदी । रोदने मातृत्ववन् हेतुः । शिशूनामिति श्लेषाधिक्यम् । श्रवणादधिक्येऽपि । शोभमिति रात्री सौपुष्पिकवकया सूचिता । यदा अरुददा तां सान्त्वयन्निति सम्बन्धः । किरीटमाली अर्जुनः । एकस्मिन्नपि किरीटे किरीट्यादुल्लसतीतिः । बहुपुरुषव्युदकथापदेगादा । श्विष्या अथ मत्ता भगवता परिपाल्यन् इत्यर्जुनस्य प्रतिज्ञामाह । अथवा । तां सान्त्वयन्निति वचनाञ्च यथार्थं प्रतिज्ञायाम् ॥ १५ ॥

शोकान्परोक्षं शिवा यमं करणीयम् । तत्र तृष्णीमशुभोऽन्यमशक्तविषयम् । अप्रतीकार्यं च । तत्र सुतानां जीवनमशक्यं मात्कवपस्तु शक्य इति तत्कृत्वा तत्राऽशुभोऽन्यं कर्तव्यमित्याह—

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मवन्धोः शिरं आततायिनः ।

गाण्डीवमुक्तेर्विशिखेत्साहारे त्वाक्रम्य यत्तात्स्यसि दग्धपुत्रा ॥ १६ ॥

तदेति । भूरे हि मूरमशुभोऽन्यते । शुच इति । शोकाश्रुति । पुनरुद्वेगमाय हेतुगण्डवा-यत्ता । ननु विपरीते किञ्चित्तरम् ? तत्राऽऽह—भद्रे इति । तव वैषम्यलक्षणायात्वात् तया भविष्यतीति भावः । ब्रह्मचर्येरेरिति । मख माक्षयजातिः । यन्शुर्वे कदाचिदागच्छति कदाचिचेति

न सदा तस्य ब्राह्मण्यं तिष्ठति । देवविरोधित्वादसुरावेशात् । “द्वैष्यो वै वर्णो ब्राह्मणः । असुर्यः शूद्रः” इति श्रुतेः । किञ्च । आतन्तायिनः । “अग्निदो गरुदक्षे” ति वाक्यात्—“आतन्तायि-
नमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्मं जिघांसीयात् न मेन ब्रह्महा भवेदि” ति
स्युतेषु न तदपे दोषः । बाणैरेव चित्वा समानयनं न स्वश्रेः । दुष्टत्वात् । तथा कर्णे सामर्थ्याद्—
गाण्डीबसुचैरिति । शिरेः आक्रम्य ज्ञानं क्षयिष्यमन्वेन वैरनिर्गतं उक्तम् । दम्भपुत्रेण ।
सौप्तिक एव दाहः संस्कारदाहो वा । प्रथमः शोकाभियन्तेहेतुः । द्वितीयः ज्ञानहेतुः । यथा क्षाम्य-
सि तदा युञ्जः प्रयुज्यामीति सम्बन्धः । क्षयित्वाज्ञाऽप्यवस्त्रभावात् शोकः । क्षाम्यपराणामेव तत्र
कोषपराणाम् ॥ १६ ॥

इति प्रियां वल्युत्रिचित्रजल्पैः स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।

अन्वाद्ब्रह्मंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७ ॥

एवं कथने हेतुः—प्रियामिति । वल्यु मनोहरम्—आक्रम्य क्षाम्यमीनि । विचित्रम्—विश्लि-
रुपाह इति । जल्पैरिति श्लेषवाचकम् । तत्सखा अपि क्षयित्वात्मन्वकमान्बन्धनम् । एतादृशकार्य-
विदो हेतुः—अच्युतमित्रसूत इति । अच्युतस्य मित्रमन्यच्युतमेव । तेन स्वरक्षा । सूतत्वा-
त्कार्यसिद्धिः । अतु पश्चादाद्यवर्णं पलायनशङ्कया । पश्चादेव कवचपरिधानं धनुषश्च यत्नम् ।
धनुष उग्रत्वं वधपूर्ववसायित्वात् । कपिध्वज इत्यनिमामर्थो सूचितम् । अथवा । दंष्ट्रान् इति
स्वरक्षा । उग्रत्वाद्गुरुपः । कपिध्वजत्वाद्ब्रह्मसः । गुरुपुत्रमित्यन्वर्थोपवसायित्वम् । रथेनेति न
सा शक्तिः ॥ १७ ॥

तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरात्कुमारहोद्विद्रमना रथेन ।

पराद्ब्रह्मप्राणपरीप्सुरुह्यां यावद्दमं रुद्रभयाद्यथाऽर्कः ॥ १८ ॥

छेदेषु न शक्तिमेन्दा जाता । ततो वधपूर्ववसायित्वं ज्ञातम् । नदाह—आपन्नन्मिति । मासरा-
ध्वलाद्यादेव दर्शनम् । क्षयिष्यमर्षितस्य युद्धोपस्थितौ श्रेयसाहो भवति । बालकत्वमाप्त्य पापेन
मनस उदेवः । शुद्धसाधने रथः पलायनसाधनं जात इति रथेनेत्युक्तम् । पलायने हेतुः—प्राण-
परीप्सुरिति । येषां रक्षयापे तीचसेवा, पितृवधः, अन्याकारणं चाऽऽहृष्टं नेपां रक्षार्थं पलायनं
किमावर्षमिति । उर्ष्यां यावद्भन्तुं शक्यते । यावन्नयादिकं न व्यक्तवापि । योगमवादिना लोकात्म-
रागमेनेषु निस्वारी न भविष्यतीति ध्यान्तमाह—रुद्रभयाद्यथाऽर्कः इति । यथाऽर्कः—विद्युत्मा-
लिनिराकरणे कृते स्वभक्तत्वाद्गुरुस्य कोपो जातः । ततः शत्रुमुग्रम्य अनेनैवार्थं प्रवृत्तः । ततोऽर्कः
पलायनान्तो युद्धो पतितः कार्त्तयां लोकार्कसंज्ञो जातः । तथाऽप्येवैव लोकार्कमेव परिभ्रमन् पतन् ।
अतो ग्राहवैव यावद्भन्तुं शक्यते तावत्सलापितवामित्यर्थः ॥ १८ ॥

यदाऽशरणमात्मानमैक्षत श्रातथायानिनम् ।

अञ्चं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥ १९ ॥

अधोपस्थुय सलिलं सन्दधे तत्समाहितः ।

अजानद्युपसंहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥

तदा भवाच्छरणान्तेषु भगवद्गुण्येन गच्छतीति कोऽपि महादेवादिर्न शरणमगत् । पलायनं
च कथुमशक्तः । अश्वानां श्रान्तत्वात् । तदा ब्रह्मशिरः ब्रह्माक्षं आत्मनः शरणं भविष्यतीति ज्ञातवात् ।
न विधेते शरणं यस्य सः अश्रुणः । श्रान्ता बान्जिनो यस्य । आर्घ्यात्मिकं चाऽपिदैवं ब्रह्माक्षं
जिबिधेभं मनम् । निवर्च्यमनिवर्च्यं च मन्त्रयोः सुप्रतिष्ठितम् । श्रेणाचार्येणाऽसौ ब्रह्माक्षद्वं
दत्तम् । उपसंहारास्तु न शिक्षितः । शरीरे विद्यमान एव मृत्योः पालयिष्यतीति । इदानीमस्य उपसंहार-
ज्ञानमावेषिष्य प्रयोगेच्छा द्विजात्मवर्ज्येनाऽऽदीर्घदर्शनाज्जाता । ततः पलायनं त्यक्त्वा भिक्षुप्रक्रमेण
आचमनं विधाय, समाहितः सन् देवतामाञ्जिष्यार्थम् । उपसंहाराज्ञाने सन्धाने लोकक्षयात्सख
महलसं भविष्यतीति ज्ञात्वाऽपि प्राणकृच्छ्र उपस्थिते अयुक्तमन्यापदि कर्तव्यमिति बुद्ध्या त-
त्सन्दधे ॥ १९ ॥ २० ॥

ततो यज्ञातं तदाह—

ततः प्रादुरभूतेजः प्रचण्डं सर्वतोदिशम् ।

प्राणापहमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥ २१ ॥

मनः प्रादुरभूतेज इति । प्रचण्डमप्रतिक्रियम् । प्रचण्डमित्यादि मित्रं वाक्यम् । सर्वतो
दिशमर्हन्सत् । अत एव प्राणापहम् । द्रौणिरिदमस्मिलज्वालला किमिदम्यदेव दैवयोगान्नाशकमुप-
स्थितमिति तदपनोदनाथं तत्स्वरूपज्ञानार्थं च भगवन्तं श्रुत् प्रथमं लौति । रक्षको हि विष्णुः ।
ज्ञाते प्रतीकारणसर्षो जिष्णुःशुनेनः । हेलात्थर्थम् । तस्मिन्देह मूर्च्छया मान्यम् । तत्राऽऽत्मान्तो
भगवन्तं लौतीति ॥ २१ ॥

चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयं चतुर्भिः श्लोकैः लौति कृष्णकृष्णेलादिभिः—

अर्जुन उवाच—

कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामभयङ्कर ।

त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संस्तुते ॥ २२ ॥

आदरे वीसा । भयादा द्विरुक्तिः । मदान्तो बाहवो यस्य । इन्द्रादयो वा बाहवो यस्य । अनेन
किंयाशक्तोऽपिभयमुक्तम् । पालकत्वं वा । सामान्यतः सर्वेषां पालकत्वमुक्तम् । यत्तान् प्रति वि-
शेषेण पालकत्वमाह—अन्वक्तानामभयङ्करेति । अन्येषामुपस्थिते भये परिपाठनं करोति । भ-
क्तानां तु अभयमेवोपस्थापयति न भयम् । किञ्च । त्वयो देवे सिता दह्यमाना भवन्ति । दाहेष्वपि
मदान् संसारदाहो जन्ममरणरूपः । तस्य स्वमपवर्गः । संस्तुतेहेतोर्दह्यमानानामेकत्वमेवाऽपवर्गः ।
“आ ब्रह्मसुखनवाहोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मासुपेत्साऽथ कोन्नेय पुनजेन्व न
चिद्यत” इति ॥ २२ ॥

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।

मायां व्युद्दस्य विच्छेत्तया केवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥

अनोपपत्तिं श्लोकद्वयेनाऽऽह । स वै पतिः स्यादिति न्यायेन प्रथमतः स्वस्य सर्व-
दोषाभावस्यैव परस्य दोषद्रीकरणात्मिति । तत्र दोषाः पञ्चविधाः । कर्मजाः कालजाः सधा-
नजा मायोद्भवा देशोद्भवाभेति । ते क्रमेण निवार्यन्ते । कर्मोपेक्षयाऽप्याघत्वात्सतत्त्वत्वेन तदधी-
नत्वात्प्राज्ञात् तस्मिन्कर्मजाः । क्रिञ्च । सर्वमाययं नियामकः । कालञ्च । तत्र कालस्तु श्लोत्रश-
रीरादिद्वारा तदध्यासे जाते नियामकः । भगवांस्तु साक्षात्परमात्मनि । अतः कालस्यापि नियामक
इत्युक्तं भवति । तेन न कालजाः । प्रकृतिनियामकत्वात् न प्राकृतताः । भगवतस्तु बहवः शक्तयः
सन्त्यन्योन्याविरुद्धास्तत्कार्षीर्षि निर्मिताः । तत्र यस्यामेवाऽऽसक्तया श्रीडायां क्रियमाणायां ततो-
प्रादुर्भावाः सम्भाव्यते तदैव तद्विरुद्धशक्तिप्रादुर्भावेन पूर्वोत्पत्तिरिति । तथा विच्छेत्तया मायां
व्युद्दस्य तिष्ठतीति न मायिकदोषसम्बन्धः । देशदोषस्तु न सम्भाव्य एव । सर्वपर्याप्तश्चेत् केवल एवाऽऽ-
त्मनि विद्यमानत्वात् । अतः स्वतः पञ्चविधदोषहरिणः ॥ २३ ॥

अन्येषां दोषद्रीकरणं कैयतिकन्यायेनाऽऽह—

स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ।

विधरस्ते खेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २४ ॥

स एवेति । पूर्वोक्तगुणयुक्त एव । मायामोहितचेतोसो जीवस्य प्रान्तस्य । प्रान्त्या यदेव
प्रायेयते तदेव प्रयच्छसि किमुत प्रान्तदोषं द्रीकरोपीति । अनेन यस्तुत उत्तममनुत्तमं वा यदेव यः
प्रायेयते तदेव तस्मै प्रयच्छतीति सर्वोभीदात्त्वमुक्तम् । अन्यथा सर्वेषामभजनीयः स्यात् ॥ २४ ॥
किञ्च । सामान्यत एतत्तत्र स्वरूपमुक्तम् । विद्यपतत्त्वव स्वरूपविचारे अस्मदादीनां न किञ्चित्कर्त-
व्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

तथाऽप्यञ्जाऽवतारस्ते भुवो भारजिहीर्यया ।

स्वानाञ्जानन्यभावानामनुभ्यानाय चाऽऽसकृत् ॥ २५ ॥

तथाऽप्यमिति । तथाऽप्यञ्जाऽवतारस्ते । यथा भवन्तं सर्वदोषहरिताः सर्वोभीदस्तथाऽ-
वतारोऽप्ययम् । येषां मते भगवानेव साकार आनन्दभावकरप्रादुर्बोधोदरारिः मायाजननिर्वादीकर-
णेन प्रादुर्बोध इति तेषां न किञ्चिदकथ्यम् । येषामपि मते श्लेषधामये शरीरविशेषे भगवतोऽनन्तसूर्य-
प्रकाशस्य अयोगोलके बन्धेरिवाऽऽगमनमवतार इति तन्मतेनैव कथयन् । तस्याऽवतारस्य प्रयोजनद्वयं
सर्वजननीयम् । भुवो भारद्रीकरणं, वैष्णवशास्त्रे तु स्वानामनन्यभावाणां निन्त्यारतुऽप्यानायम् । उभय-
मङ्गलन्याऽभिप्रेतमित्युच्यथाऽप्यस्माकं हितकरणम् । भूभारहरणसहायाद्भक्तत्वात् ॥ २५ ॥

किमिदं ख्लिक्तो वेति देव देव न वेदयहम् ।

सर्वतोऽमुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६ ॥

एवं स्थिते किमिदमकस्मादाविभ्रतमिति तत्कथयेत्वाह । सर्वदिशस्तात्—कृतो वेति । न ज्ञापते

कुत्र वा मूलमिति । अवतारेऽपि नव न किञ्चिदज्ञातम् । देवकार्यसाधकत्वात् । तदाह—
देवदेवेति । तथा स्वमपीत्याशङ्क्य अशङ्कान्नाऽहं वेद । लौकिकी तुपतिरत्र न सम्भवति ।
यतः सर्वतोऽमुखमायाति । सर्वादिनेतोऽप्याहुच्ययम्—परमदारुणमिति ॥ २६ ॥

तत्रैतद्विषयकमज्ञानं द्विविधम् । स्वरूपतो यमतमेति । तत्र स्वरूपतस्तु त्वं वेदेति भगवानाह—

श्रीभगवानुवाच—

वेद्य त्वं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममन्त्रं प्रदर्शितम् ।

नेवाऽसौ वेद संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २७ ॥

वेद्यं त्वमिति । गुरुपुत्रत्वाद्गुरुणा ब्राह्ममन्त्रं दत्तं त्वत्समक्षम् । अतस्त्वं वेद । तदेवेदमिति
तु जानीहि । ननु ब्रह्मास्त्राख्यपि बहूनि दृष्टानि प्रयुक्तानि च । कदाचिदपि नैवं दृष्टमिति चेत् ?
तत्राऽऽह—नेवाऽसौ वेद संहारमिति । अतोऽनभिज्ञेन प्रयुक्तत्वात्सर्वतोऽमुखमायाति । तर्हि कथं
प्रयुक्तवान् ? तत्राऽऽह—प्राणकृच्छ्र उपस्थिते इति । पारिद्वयमपि मित्रं मित्रं वाक्यम् ॥ २७ ॥
तर्हि किं कर्तव्यम् ? तत्राऽऽह—

न ह्यस्याऽन्यतमं किञ्चिदृच्छं प्रत्यवकर्षणम् ।

जहस्रतेज उन्नद्धमन्त्रज्ञो ह्यस्रतेजसा ॥ २८ ॥

न ह्यस्रत्येति । ब्रह्मक्षेत्रे ब्रह्मक्षेत्रे प्रयोक्तव्यम् । नाऽन्यत्तत्पतीकारमर्हति । अतोऽस्रज्ञो भवा-
नुन्नद्ध ब्रह्मास्त्रतो ब्रह्मक्षेत्रेऽस्रतेजं जहि । न्यायाऽपि प्रयुक्तमेतदप्यमेव तेजो भवित्येति । तेनाऽस्र
पतीकार इति ॥ २८ ॥

एवं भगवतोके यदासीत्तदाह—

मृत उवाच—

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ।

सृष्ट्वाऽपस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्मयाय सन्दधे ॥ २९ ॥

श्रुत्वेति । परवीरहेति सामर्थ्यम् । नं परिक्रम्येति कार्यसिद्धिः । अस्र ब्रह्मस्रस्यै-
ब्रह्मस्रनिर्वर्तकत्वमेव । न तु प्रयोक्तृभावात्कत्वम् । तदुक्तम्—ब्राह्मं ब्राह्मयापेति ॥ २९ ॥

ततो यत्रात् तदाह—

संहत्याऽन्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंघृते ।

आहत्य रोदसी खं च वृष्ट्वातेऽर्कवाहिवत् ॥ ३० ॥

संहत्येति । उभयोस्तेजसी अयोर्न्ये महत्त्व मूलदाह्याय अयोः मोक्षिते मूला वावाशुषिभ्यो
अन्तरिक्षं चाऽऽवेष्टव्य संवत्कसूर्यसङ्घेयमुखामनन्तत्वं सर्वनसाध्यं वृष्ट्वाते ॥ ३० ॥

पतयोर्निवृत्तौ हेतुमाह—

दृष्ट्वाऽत्रतेजस्तु तयोस्त्रील्लोकान् प्रदहन्महत् ।

दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांघिकममंसत् ॥ ३१ ॥

प्रजोपहृतमालक्ष्य लोकाव्यतिकरं च तम् ।

मत्तं च वासुदेवस्य सञ्जहारार्जुनो ह्ययम् ॥ ३२ ॥

दृष्ट्वाऽत्रतेज इति । मिलितत्वादेकवचनम् । प्रजा दक्षादयः । अन्येऽपि । भगवत्साञ्चि-
ध्यात् । अतः 'परमपुपसंहारे प्रलयो भविष्यतीति भगवदभिप्रायं ज्ञेयत्वा । लोकानां नाशं
मृगदीनां च । सर्वोपकारार्थमेकपुरुत्वाद्भव्यमात्मन्येवोपमंहतमित्याह—सञ्जहारेति । तस्मिन् एते-
कदाहलक्षणम् । चकारात्संस्थाऽपि । तेजोलाभाद्भवतः सम्बन्धादप्येतन्मतमित्याह—वांसुदे-
वस्येति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।

बचन्धाऽमर्षताप्राक्षः पशुं रश्नया यथा ॥ ३३ ॥

ततः स्वस्मितेजोद्वयसङ्गमणानन्तरम् । आसाय निकटे गत्वा । द्राक्षादामृगपाशादिभिर्विन्ध्यने महान्केशो
भवतीति । तरसा शीघ्रम् । प्रतिक्रियानवसराय । दारुणमिति वचने हेतुः । मरणं शापं मारणं वा
ईश्वरभोजनादि वा कुर्वीदिति । ननु गुरुत्वं कथं वचन्ध ? तत्राऽऽह—गौतमीसुतमिति ।
नाऽयं गुरोः सम्मतः पुत्रः । गौतमी तस्य माता । गौतमसंश्लेषत्वात् । अनेन पुत्रस्यैवम्बद्ध-
भार्याप्रार्थनया राजसम्बन्धो मरणं च सूचितम् । अमर्षताप्राक्ष इति । अनेन द्राक्षणादयो
न स्फुरिताः । अवर्यं वचनीय इति दृष्टान्तमाह—पशुमिति । न हि पराविनः शत्रुवचन्या
लुक्त्वं शक्यते । अंशुक्षणया वचनं ध्वजसूत्रमेवेति । नीत्या च पशोः मारणं तदभिप्रेतम् ॥ ३३ ॥

तस्य शिबिरे नयनमनुचितमिति भगवाञ्चिपेधनि—

शिबिराय निनीयन्तं रज्ज्वा बद्धं रिपुं वलात् ।

प्राहाऽर्जुनं प्रकुपितो भगवानम्बुजेक्षणः ॥ ३४ ॥

शिबिरायेति । सर्प इवाऽयं न स्पृश्यः । स्पृश्येन्धारणीय एव । अपकृतस्तु सर्वया मारणीयः ।
तत्र गते च न मारणं भविष्यति । अतोऽत्रैव मारणीय इत्यभिप्रायेणाऽऽह । नीतिकापेर्विचारे
मारणीयः । धर्मविचारे वचनीयोऽपि न । रिपुश्च गृहं न नेयः । वलाच्च न नेयः । तत्र अमानवोने
किञ्चिदपकुर्वीदिति । शिबिरे कटकौत्तरणस्थानम् । भगवानिति सर्वमात्कत्वं सूचितम् । अम्बु-
जेक्षण इति भक्तप्रकृतं सूचितम् । तस्मादत्रैव सर्वं सुसमिति नो चेदहं कर्तव्यमित्य-
भिप्रायः ॥ ३४ ॥

१ न शापेति क. म. घ. २ न शर्मन्वेति इति म. घ. ३ ईश्वरभोजनादिना इति क. म. घ. ४ गौतमीसुत इति
क. म. घ. ५ अमर्षता इति म. अमर्षता इति म. रश्नयेति घ. क्लृप्तया इति घ. ६ मारणमेति म. घ. ७ मरणमेति
क. म. घ. ८ विचारेनेति घ. म.

तदेवाऽऽह—

श्रीभगवानुवाच—

नेनं पार्थाऽहंसि त्रातुं ब्रह्मवन्दुमिमं जहि ।

योऽसावनागसः सुसानवधीन्निशि वालकान् ॥ ३५ ॥

नैनमिति । एषा सम्बन्धिनी भक्ता चेति तथा वचनम् । मारणेऽपि दोषाम्ने हेतुद्वयमाह—
ब्रह्मवन्दुमिति । अबधीदिति । पिशादिभिरपकृतं अनपराधिनः एवस्य वधा नयमनुवि-
त् । न मारणम् । सुप्तस्य कस्याऽपि मारणमनुचितम् । निशि चोर एव मारयति न साधुः ।
वालकास्तु सर्वेषामेव अवध्याः ॥ ३५ ॥

विचारेणाऽस्य वध्यात् वक्तुं वधावच्यनिर्णयमाह—

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं जडं स्त्रियम् ।

प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥ ३६ ॥

मत्तमिति । शत्रोऽपि दशनिधा अवध्याः । मत्तो मदिरादिना । प्रमत्तः असावधानः । उन्मत्तः
पिशाचादिभिः । जडः स्वभावतः । अयं तु दशानां नाऽन्यतरः (?) । तस्माद्व्ययः । क्रिञ्च ।
सुप्तबालयोर्विधादधर्मयोदा ॥ ३६ ॥

नवस्य भवत्वधर्मः । अयं तु कथं वध्यः । ब्राह्मणशरीरस्य पुरुषार्थसाधकत्वात् । तस्मादस्य सर्व-
पुरुषार्थवधे स्वसाधुर्धर्म इति तत्राऽऽह—

स्वप्राणान्यः परप्राणेः प्रपुण्यात्ववृणः खलः ।

तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यशोयाद्यात्स्यः पुमान् ॥ ३७ ॥

स्वप्राणानिति । यदयं न वध्यते तत्र को हेतुः ? प्रमाणनिर्णयस्तु नास्ति । “ जिघांसन्तं
जिघांसीयादि ” इति । माक्षणे धर्मः प्रतिष्ठित इति वचनव्ययः ? तत्राऽऽदिमन्धर्मो नास्ति । दयया
चेदवध्यः ? तदैतद्वधे बहूनां प्राणिनां जीवनं भवति । अवधे त्वस्यैव । कथं देहादिनोपकारो
भविष्यतीति तरपि नास्ति । तत्राह—तद्वधस्तस्य हि श्रेय इति । प्राणाप्राणेः (?) जीवनं
वस्य । तत्र प्राणेः प्राणजीवनमनुकर्म । धर्मं तु सुप्तम् । उभयतारकत्वात् । अवस्थमेकस्य प्राणस्य
संक्षये स्वस्यैव मुक्तः (?) धर्म्यात् । तत्रापि प्रकवेण पोषणमनुकर्म । मालानिपो यो हन्ति सः अशुभः ।
एषा कृपा तद्रहितः । खलः सूचकः । पिशुन इति यावत् । तस्माद्दृष्टव्यः खल्य धर्मः । तस्माऽपि
दुष्टशरीरे गते शरीरान्तरं धर्मो भवतीति । पूर्वजीवनस्याऽधर्मकसापनत्वात् ॥ ३७ ॥

क्रिञ्च । महतां प्रतिज्ञापालनं महान् धर्मः । त्वया च प्रतिज्ञातमित्याह—

प्रतिभृतं च भवता पात्राद्यैः श्रुत्वतो मम ।

आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्तं मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥

प्रतिभृतमिति । अधेतोऽयमनुवादः—आहरिष्ये इति ॥ ३८ ॥

तस्मात्सर्वथा अयं वष्य इत्युपसंहरति—

तदसौ वष्यतां पाप आतताच्यात्मवन्धुहा ।

भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥ ३९ ॥

तदसाधिति । आत्मनः पुत्रान् बन्धुषु इन्तीति । स्वामिहिताचरणमपि न ज्ञातमित्याह—
भर्तुश्चेति । संशे विषयानि तस्याऽप्युपकारो भवेत् । कुलद्वयकलङ्कजननाह । तस्याऽस्य वषे
कस्याऽपि नाऽपकारः ॥ ३९ ॥

तत्रैतानि वचनानि धर्मपरीक्षकाणीति सूतज्ञानात्सुत आह—

सूत उवाच—

एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ।

नेच्छद्गुरुसुतं हन्तुं यद्यप्यात्महन् महात्न ॥ ४० ॥

एवमिति । वस्तुतस्तु बन्धनमेवाऽयुक्तम् । धर्मं परित ईक्षितो वा । ईश्वरचनोलहनाभावया
वा । अर्जुनेन तथा ज्ञातेमिति तदुक्तम् । “ कामनो ब्राह्मणवषे निष्कृतिर्न विधीयते” इति
तु धर्मः । त्रयो ह्यत्र सन्ति । भगवानर्जुनोऽश्वत्थामा चेति । विष्यत्येकैकोऽव्यहंतुरस्ति । परीक्षा
भगवति, महत्त्वमर्जुने, शिष्ये गुरुसुत्रमिति ॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेण शनैर्गृहे समागमनमाह—

अधोपेत्य स्वशिविरं गोविन्दप्रियसारथिः ।

न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥

अथेति । कार्यसिद्धौ हेतुपदं गोविन्देत्युपसंहराऽयुक्तम् । अयं तु शङ्कहमे पतितो सून एव ।
देहस्तु बाणस्नानीयः । प्रतिज्ञातं तु शिरः समानीतमिति न्यवेदयत् । शोकमध्य एव तस्या धर्मज्ञानमिति
शोचन्त्या इत्युक्तम् । भार्याहितार्थं तु माणवम् । तस्याऽप्युक्तत्वात्सन्देशादेव समानीतः । आज्ञायां
मारणीय इति निवेदनाभिप्रायः ॥ ४१ ॥

तस्यास्तु तस्याऽऽहरणमेवाऽनभिप्रेतम् । श्रे माणमित्याह—

तथाऽऽहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाञ्छुखं कर्मसुगुप्सितेन ।

निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया नतमा ह ॥ ४२ ॥

तथाऽऽहृतमिति । कर्मणि सुगुप्सितं युद्धे शालकमारणम् । तेन गुणाऽदशेनदवाञ्छुखत्वम् ।
कृष्णा द्रौपदी । वामो मनोहरः स्वभावो यस्याः । सर्वहितभावनात् । महत्त्वयुद्धा नमनाभावऽपि
अहो कथं ब्राह्मणमेतावतो स्थाने पतितमिति कृपया नतमा । तस्याऽपि तदुःखद्रीकरणेऽपि कृपा । आश्वा-
सेनहतुत्वात्प्रमनस्य तथात्वम् ॥ ४२ ॥

१ तदन्वयेति य. २ ईशता नेति व. ३ शानमिति व.

उवाच चाऽसहन्त्यस्य बन्धनानयनं सती ।

मुच्यतां मुच्यतामेव ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

बहिर्दुःखद्रीकरणार्थमुवाच च । असहन्ती पशुःखं दृष्ट्वा स्वयमपि दुःखिता । देहधर्मादर्थो महा-
निति तस्याः कृपाधिक्यमुक्तम् । सतीनि धर्मस्वभावत्वम् । नितरमपि धर्मप्रमादे मोक्षयेदिति । व-
क्तव्यं धर्मभावयमाह—मुच्यतामिति । हिरतिः सन्देशाभावात् अविलम्ब्याय च । तत्र हेतुः—
एव ब्राह्मण इति । एकस्मिन्प्रतिनिधिं बहुनां धर्माणां स्थितावपि यो महान् धर्मः स आदरणीयः ।
धर्मांश्च च देशो गीणः । धर्मस्य मुल्यः । देहविरागेण च शत्रुत्वम् । धर्मयुक्तं च ब्राह्मणः । तस्मात्सद-
इमिति । किञ्च । धर्मं हि गुरुमूलम् । स च भगवान् । तन्मुखत्वाद्ब्राह्मणो गुरुः । लौकिकोपदेशक-
वेषेभ्यः मगवन्मुखत्वाऽप्यनुगृह्यत्वात्प्रितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

न्यायविरोधी धर्मो दुष्येत् इति तदविरोधं वर्दन्ती लौकिकन्यायेनाऽपि गुरुत्वमाह—

सरहस्यो धनुर्वेदः सवितसर्गोपसंयमः ।

अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४ ॥

सरहस्य इति । रहसि भगो रहस्यो मयः । विसर्गः अस्त्राणां मोचनप्रकारः । उपसंयम उप-
संहराः । पुत्रादिविषयि तथा अवचनात् । अस्त्रग्रामश्च ब्रह्मास्त्रादयः । न श्रेयस्तामनायेन स्फुरति किन्तु
कृपयेति तदाह—यदनुग्रहादिति ॥ ४४ ॥

स द्रोणो नाऽयमित्यत आह—

स एव भगवान् द्रोणः प्रजाऋषेण वर्तते ।

तस्याऽऽत्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते नाऽन्वगाद्गीरसूः कृपी ॥ ४५ ॥

स एव इति । तस्यैतद्रूपत्वे हेल्नन्तरमाह—भगवानिति । ब्रह्मविदो हि स्वेच्छया देहत्यागः ।
तत्र भवतामुपकाराय देहत्यागदशायां इतं पुत्रं धृत्वा तन्माभूदिति तद्रूपेणाऽर्द्धं जीविष्यामीति नि-
श्रितं त्यक्तवान् । अतः स एवाऽर्द्धं द्रोणः । “आत्मा वै पुत्रनामासी” इति श्रुतेः । प्रजाऋषेण
च । निवृत्तिधर्मविरोधी च धर्मो न युक्त इति कृष्णमाह—तस्याऽऽत्मनोऽर्द्धमिति । मूलरूपे-
पत्यात्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते । पुत्ररूपेण भर्ता जीवतीति पुत्रवतीनां न सहामनम् । तैतः सपुत्रवपे
तस्या वैषम्याद्देशाभावात् महदुःखत्वात्प्रदीनं करुणा । तदाह—नाऽन्वगादिति । कृपा-
याश्चाऽपिज्ञानी देवता सा । अतस्तस्याः कृपीति नाम ॥ ४५ ॥

त्यौलीकं कापत्यम् । तदपि धर्मं बाधकम् । तस्मात्सर्वस्य मोचनं निर्व्यतीकमिति तदाह—

तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् ।

शृजिनं नाऽर्हति प्राप्तुं पुज्यं बन्धमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥

तद्धर्मज्ञेति । यदि केनाऽपि प्रकारेण गुरुत्वे दुःखप्राप्तं तदा कृतो गुरुत्वेवात्स्यो धर्मः सक-

१ उवाचैति व. ग. च. २ न्यायविरोधे इति व. इ. ३ धर्ममिति व. ग. च. ४ उपकारदेहत्यागेति व.
५ तदव उपप्रव हति व. ६ देवत्वत्वादिति व. इ.

पटो भवति । तस्मादर्थे कापयं जानन्नपि यस्याया करोति स न धर्मज्ञः । खं तु तद्विपरीतत्वादर्थज्ञः । अतो—हे धर्मज्ञ ! किञ्च । महामायेन गुरुणा सेवाकारणमात्मर्थं भवति । तत्रातिरिचि सामर्थ्ये यदि मेमां न कुर्वन्तदा महदभाग्यम् । खं तु तद्विपरीतः । हे महाभाग ! किञ्च । अन्यैर्गुरुकुले वृजिने प्राप्ते भव-
द्विस्तद्वृत्तिकेत्यम् । तत्र तद्विपरीते दृश्यते । भवद्विरेव गौरवे कुले वृजिने प्राप्नोति । तत्र युक्तम् । तस्याया नाऽर्हति । तत्र हेतुः—पृथक् चन्ममिति । सर्वथा महद्विर्गौरवं कुले पूजामेवाऽर्हति । तस्य-
सादादेव महत्त्वस्य चातत्वात् । किञ्च । अनम्रतया पूजामपि नाऽर्हति । किन्तु सर्वथा नमनमप्य-
र्हतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

किञ्च । धर्मं ज्ञानभावाऽपि बाधकः । “यदेव विद्याया करोमी”ति श्रुतेः । ततः स्मरिभवि-
चाऽन्वयमिन्नपि यः सुखदुःखे समे पश्यति तच्छतो धर्मः । अन्यस्तु “विषममिधिया रचिनो य”-
इति वाक्यादधर्मप्रायः । तत एकपुत्रमरणेन रुदन्तं प्राणिनां यथाऽन्यो विनश्येत्तद्विदिमिलाह—

मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।

यथाऽहं मृतवत्साऽऽतां रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥

मा रोदीदिति । तदुःखेनाऽहमितिदुःखिता । अत एव मा रोदीदिति प्रार्थना । गान्धीनि
ऋषिर्वसोऽन्नत्वात्तरोद्रेन महानमर्थं इति सूचितम् । सुरुपतोऽपि सा महती । तदाह—पतिदेवते-
ति । पतिव्रताया नयनजले मूर्ध्नि पतेच्छता निर्व्यायं भूमिर्भवतीति प्रथा । ननु पतिव्रता सर्वतच्छ्रिता ।
अतो न रोदन् करिष्यतीति तत्राऽऽह—यथाऽहमिति । विषय एव तास्यो न तच्छ्रानेन
निर्वचत इत्यर्थः । यथा बह्मदोहकत्वे ज्ञानेपि दाहे वैदना भवत्येतेति भावः ॥ ४७ ॥

येः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्येरजितामभिः ।

तत्कुलं प्रदहत्याशु साऽनुव्रन्धं श्रुचाऽर्पितम् ॥ ४८ ॥

धर्मस्वीकाराऽविरोधी भवति । तत्र धर्मप्रवर्तकत्वाद्वाग्वा ३ अंग एव । तत्रेदन्त्यैः श्रियादिभिः को-
पयुक्तं मियेत तदाऽन्येषां कुलं साऽनुव्रन्धं विनाशयतीति महतामुपदेऽसादिदं वाच्यं महत् । महदाभ्या-
विरोधेन च धर्मः कर्तव्य इति । तस्माच्छीर्षं पुत्र्यतामिति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

स्तसु श्रौषदीवाक्यमनुव सर्वसम्मला तत्रेपेति स्थापयति धर्ममिति दाभ्याम्—

सूत उवाच—

धर्म्यं न्याय्यं सकरणं निर्व्यतीकं समं महत् ।

राजा धर्मसुतो राक्षयाः प्रलानन्दद्वयो द्विजाः ॥ ४९ ॥

नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनञ्जयः ।

भगवान् देवकीपुत्रा ये चाऽप्ये याश्च योपितः ॥ ५० ॥

धर्मादन्वेषते धर्म्यम् । एवं न्याय्यम् । निर्व्यतीकं निष्कपयिम् । समं समपुद्बोक्तम् । महद्राज-
१ तथा धर्मं इति म. २ तद्विपरीतविषयिणः पाठः क. ग. ३ विनश्येति म. च. ४ धर्मसुतोति म. ५ वि-
नश्यतीति क. ग. ६.

दुक्तम् । एवं वाक्ये पशुणास्तत्र तत्रैव निरूपिताः । प्रथमतो राज्ञोऽभिनन्दने हेतुः—धर्मसुत्र इति ।
इयमपि तद्वर्षेति तथाऽऽह । अत्र सम्मल्यर्थम्—द्विजा इति मन्मोषनम् । नकुलः सहदेवश्चेति
चकारात्तथा । युयुधानः माल्यकिरवृत्तशिष्यः । अर्जुनश्च । गुरुशिष्ययोः कत्र सम्मतिक्रमनं तथैव धर्मनिर्णय
इति स्व्यापार्थम् । भगवतोऽत्राऽभिनन्दने भक्तकथाया । तदाह—देवकीनन्दन इति । सर्वत्र देव-
कीनन्दनपदं भक्तवदयताज्ञापार्थम् । सर्वजननीत्यर्थं धर्म इति स्थापयितुं सर्वश्रीपुरुषार्थां सम्मत-
मिलाह—ये चाऽप्ये इति । योपितदमेनिमृदत्वत्प्राप्तार्थम् । अतो न पुनरुक्तिः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

धर्मो द्विषितः । तत्त्वसाहितः प्रमाणसाहित्येति । तत्र प्रामाणिकता स्वयदोषे तत्त्वमहेतं धर्मं न
मन्यते । तत्र प्रमाणं मूलमात्रम् । सूत्रमोक्तत्वात् । अतः सूत्रमूलवाक्यवतां भीमो द्रौपद्युक्तं तत्त्व-
महितं धर्ममवद्वीष्टव्यं स्वयं स्वतन्त्रधर्मनिरूपणेन तद्व्याप्यं व्रतं इत्याह—

तत्राऽऽहामर्पितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।

न भर्तुर्नाऽऽत्मनश्चाऽर्थं योऽहन् सुतान् दिश्यून् वृथा ॥ ५१ ॥

तत्रेति । अधर्मनिषेधत्वात्प्रोक्तम् । दशमेनेव देवभयं जनयतीति भीमः । तस्य ऋषणशिश्या
वध एव श्रेयान् । येतोऽयं निशि वृथैव सुतान् शिशुहन् । एवमन्यदव्यवचारितं करिष्यतीति वधः
श्रेयानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

भगवोस्तुभवरूपं धर्ममुक्तवामिति द्रौपदीभीमयोः परस्परविरोधे उभयसमाधानार्थं त्रिधाशक्ति-
द्वयाभिर्वाच्यं पुत्रचतुष्टयाधर्मिर्वा कृतान्तिलाह—

निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ।

आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥

प्रह्लादयन्धुनं हन्तव्यो ह्याततायी यथाहणः ।

मयत्रोभयमाघ्नानं परिप्राह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥

निशम्येति । चतुर्भुजो जात इति भिन्नं वाक्यम् । “परस्परविरोधे हि न प्रथारान्नर-
म्यितिः । नैकताऽपि विरुद्धानामुच्छिन्नाप्रविरोधेन” इति परस्परैक्यजननाय स्वयं तावैव
समिमतान् । अर्जुनस्तु सख्यस्यनमोमेत इति तं श्रापयितुं तन्मुखं विलोम्य स्वामिप्रायमाह । अर्जुनोऽपि
मोहित इव जात इति हसन्निव (?) क्तम् । अन्यथा द्रौपदीवाक्यस्याऽभिनन्दनानुपमन्यनं कृत्वा
नं विद्वेत् । तथाचाऽस्मिन्नाशौ न भवेत् । भीमवार्यं वा श्रुत्वा मावैत् । तथापि नाऽन्यो भवेत् ।
अत उभयाक्तवाद्भगवन्गोहृदयत्रिवाऽऽह । मेरे चैत्र कर्णपि तर्हि उभयव्यक्तं कुतः । ननु विरुद्धं
कथमुभयं कर्तुं शक्यमिति चेत् ? तत्राऽऽह—मयत्रोभयमाघ्नानमिति । भगवता बुधभाव्यक्तं
वस्तु दृष्टोभयमाघ्नानम् । अन्यथा अनौतत्त्वसङ्गात् । तज्ज्ञात्वा मया समाघ्नानम् । तज्ज्ञात्वा मन्त-

१ वाक्ये इति म. वाक्ये इति सन्निव. २ योपितदमेनीति म. च. ३ ज्ञानमर्थमिति क. म. ४ द्रौपदीद्विषिति म.
५ अतान्तिति म. ६ भाव इति म. ७ परस्परविरोध इति क. म. च. ८ निषिध्य इति म. ९ परमाऽऽलोचयिति. क.
१० अतान्त इति म. ११ नमिति नमिति म. १२ एवमित्येति म. १३ एवमित्येति म. १४ अवाक्योऽन्वय इति म.

खित्वात्त्वयाऽपि कर्तव्यम् । अन्यथा सखित्वं न स्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह—परिपाद्यतुदासना-
मिति । परिपाद्यं भद्राज्ञाम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

एतावता सर्वेषां सम्पत् भविष्यतीत्याह—

कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सान्त्वयता प्रियाम् ।

प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या महामेव च ॥ ५४ ॥

कुरु प्रतिश्रुतमिति । स्वप्रतिज्ञा शिरसः समाहरणे । तच्छिष्टेभ्योमणिहरणेन पालितं भविष्यति ।
भीमसेनस्य प्रियं कथं । तद्वपनादिना पालितं भवति । द्रौपद्याश्च प्रियं मोक्षनेन । तदपि तेनैव पालितं
भविष्यति । महं च प्रिययुग्मयात्मककरणेन ॥ ५४ ॥

भगवत्कृपया अर्जुनः सर्वरूपमेकं ज्ञात्वा तथा कृपयानित्याह द्वाभ्याम्—

सूत उवाच—

अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हार्दमथाऽसिना ।

मणिं जहार मूर्च्छन्त्यं द्विजस्य सह मूर्च्छितैः ॥ ५५ ॥

विमुच्य रशनावलं बालहत्याहतप्रभम् ।

तेजसा मणिना हीनं शिविराश्रिरयापयत् ॥ ५६ ॥

अर्जुन इति । कृपाहेतुत्वात्—सहसंति । अथ तदनन्तरमेव । विमोचनात्सुखमसिना खड्गं च
शिरसश्चामणिं शिरसामहितं द्विजस्य हतवान् । इत्थं सुभयामकम् । तदपे वक्ष्यते । त्र्यंजलादुभया-
त्मकस्य तृतीयमाह—विमुच्येति । पूर्वं त्र्येनाथदत्त । तस्य तृष्णीभावे हेतुः—बालहत्याहन-
प्रभमिति । तेजसा मणिना हीनमिति । तृतीयस्योपे द्वयोरनुवादः । शिविरात् स्वकटकत् ।
निरायापयदिति सनां खानात्रियापणेन भवत्येव सन्त्यु तस्य प्रवेशेन न भविष्यतीति ज्ञा-
पितम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

कृतस्य सर्वरूपस्य तथावं विवृणोति—

वपनं द्रविणाऽऽदानं स्थानाश्रियापणं तथा ।

एष हि ब्रह्मचरभूनां वधो नाऽन्योऽस्ति देहिकः ॥ ५७ ॥

वपनमिति । हीति पूर्वोक्तप्रमाणपाददण्डसम्भवाः । ब्रह्मचरभूतां दैत्याश्रयाणाम् । देहिको
देहच्छेदनात्मकः ॥ ५७ ॥

प्रासङ्गिके गते प्रत्युत्पुनसंहति—

पुत्रशोकार्हिताः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया ।

खानां मृतानां यत्कृत्यं चकुर्निर्हरणादिकम् ॥ ५८ ॥

पुत्रेति ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीश्रीभगवद्गीतामन्त्रश्रीबलभद्रीशित-

विरचितार्यां प्रथमस्कन्धेन मसमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

एवं हि सर्वभक्तानां भगवद्वाक्यनिष्ठता ।

सर्वहेतुकर्मां वैच ससमे विनिरूपिता ॥ १ ॥

अष्टमे यस्य वाक्यस्य कर्णाच्छदि जायते ।

दोषश्चेत्परसमाधानं गुणोच्छेदाद्दोषोपशमम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते अत्रत्यागोऽपमानं निरूपितमनिलयं ब्रह्मज्ञानप्रशेषहेतुत्वेन । अष्टमे तु पदार्थ-
चतुष्टयं निरूप्यते समागतोऽद्भुतकर्मनिरूपणाय । ब्रह्मज्ञादाहः । तस्य रक्षा । ततोऽद्भुतकर्मनिर्णयस्तो-
त्रम् । ततोऽद्भुतकर्म । तत्र प्रथमं ब्रह्मज्ञानप्रसङ्गमाह—

सूत उवाच—

अथ ते सम्परेतानां खानामुदकमिच्छताम् ।

दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः खियः ॥ १ ॥

ते निनीयोदकं सर्वं विलप्य च भृशं पुनः ।

आमुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥ २ ॥

अपेति । शुद्धचनन्तरे हि संस्कारः कर्तव्यः । मा च शुद्धिदोषाभ्यान्तर्भेदेन द्विषेति प्रथमं बाधं
शेषमाह इवेन । सूतानां प्रेतत्वनिर्गमे हि जीवतां शेषम् । तत्तत्सेषां प्रथमं तद्विभोकेहेतुकिपायाह ।
दाहं कुक्षेत्र एव कृत्वा हस्तिनापुरं जलदानार्थं सर्वे गताः । ब्रह्मदण्डहता अपि यत्कृतस्यमिषेण
विमुच्यन्ते तत्र धर्मयुद्धे हया उपत्यन्त इति किं वक्तव्यम् । “प्रसं जलं च्यञ्जलमात्मजेन प्रेत-
स्य तारं प्रशोमं करोती”ति तापानोदार्थं जलमेष्यते । तथाच मूलभूततापत्रयनिराकरणार्थ-
मपि एकहेतुया जलं देयमिति निश्चित्य गङ्गायां गता इति निरूप्यते । अपेक्षेवैरभावेन । सम्परे-
तानामिति सामान्यतः सर्वेषाम् । तथाऽपि खानां बहुपुरुषसम्भेदानामपि । तत्राऽप्युदकदा-
यिनां सप्तमपुरुषसम्भेदानाम् । तेषां मुक्तिदानार्थं भगवता सदेति सकृष्णा इत्युक्तम् । खियः पुरस्कृ-
त्येति लोकाचारः । उदकं निनीय प्रेतन्यो जलं दत्वा । “रोदनमियाः पितर” इति विलप्य ।
येषां न खेदकोऽपि विदितत्वात्सर्वेऽपि विलापनं (?) कृतवन्तः । भृशमिति पुनर्विलापाभावात् ।
चकरादव्यदपि कर्तव्यं कृतम् । एवं जलदानार्थं कृतत्राना अपि पुनः सर्वयुद्धार्थं भक्तयर्थं ज्ञान-
पिकारार्थं च गङ्गायां खातवन्त इत्याह—आमुता इति । यद्यपि एवेनेन—“तत्रारण्यपङ्कजाऽचने
जनाऽरुमाफिःत्रलकोपरंजिते”ति वचनात्—“धातुः कस्यबहुजलमि”ति वचनाच्च सर्वेभ्य
गङ्गाजले ताच्छं भवति तथापि नदीत्वेन जलन्तरस्यसम्भावनाया पूर्वखातजले ताच्छं भवति न वेति

१ यग्यतत्पयनिकृतामिति क. ग. घ. ङ. २ यथापे वेति क. घ. ३ इतिरूपितमिति क. ग. घ. ङ. ४ गुणत्वे शो-
दासि क. घ. ५ पूर्वोक्तान इति क. ग. ६ प्रथममिति क. घ. ७ सम्भवाभ्यामिति क. ८ समुत्प्रेतेति क. ग. घ. ९ शुक्ति शोपनामिति क. १० वेत्स्यपि वेत्स्यमिति क. ग.

प्रस्तुतमाह—

अभिद्रवति मामीश शरस्तमायसो विभो ।

कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपाल्यताम् ॥ ९ ॥

अभिद्रवतीति । ईशोति प्रतिक्रियायां, मूलज्ञाने च विभो इति सम्बोधनद्वयम् । क्युलो-
पतीकार्यपक्षे स स्युर्मा दहतु । मे गर्भो मा निपाल्यताम् । योगफलार्थं पालय । अनेन भक्त-
क्षा (?)गर्भरक्षैव मुल्या न मद्रक्षिते ज्ञातितम् ॥ ९ ॥

सुत उवाच—

उपधार्थं वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः ।

अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमवुध्यत ॥ १० ॥

तसायसः शरः सत्यमागत इति तस्या वच उपधार्थं निश्चितम् । उपधारेण हेतुः—भगवानिति ।
प्रतिक्रियायां हेतुः—भक्तवत्सल इति । अपमानितोऽभरथाया तथा कृतवानित्याह—अपाण्ड-
वमिति । इदं जगदपाण्डवं कर्तुं द्रौणाज्जितस्य अस्त्रमुद्घोषितस्यैः । अथवा । एतस्य ब्रह्मशिरसो यद-
स्त्रं क्षेपणधर्मत्वमपाण्डवं कर्तुमिच्छुभययाऽपि पाण्डवनाशार्थमस्त्रं प्रयुक्तमिति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १० ॥

तस्मिन्नेव समये व्यसनान्तरमप्यागतमित्याह—

तद्धैव च मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् ।

आत्मनोऽभिमुखान् दीप्तानालक्ष्याऽस्त्राण्युपाददुः ॥ ११ ॥

तद्धैवेति । तद्धैव चेत्यप्ययसमुदायः परमाश्रयबोधकः । मुनिश्रेष्ठेति सम्बोधनं विश्वासा-
त्सदादहेतुः । पञ्चेत्युभयय सम्बद्धम् । तथा शयैकैकः सायक एकैकस्य स्थाने समागत इत्युक्तं
भवति । आलक्ष्य रक्षा । द्रौणेरिति बुद्ध्या वा । अस्त्राण्युपाददुरिति परलोकशुद्धयै प्रतिक्रि-
यायै वा । अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि ॥ ११ ॥

अथ भगवतोऽपि प्रतिक्रियाऽसामर्थ्याद्दूरापास्तं पाण्डवानामिति वक्तुं भगवान्भक्तानां रक्षायैव
कृतवानाऽञ्जस्य प्रतिक्रियामित्याह—

व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयारमनाम् ।

सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्रिभुः ॥ १२ ॥

व्यसनमिति । ने अन्यो विषय आत्मनि येषाम् । स्वभावेन सर्वं विषया भवन्तु नाम । चित्ते
तु भगवत्क्षेपण एव विषयस्रोतामस्ति । अतः “तद्देवतान्भूत्वाऽवनी” ति विषयार्थमेव ते
रक्षिताः । तत्र सुदर्शनचक्रनललचक्रवत् शरपाण्डवानां मध्ये परिभ्रमति । अतस्तेन तेषां रक्षां कृत-
वान् । स्वानामिति तेषां रक्षायाम् हेतुः । विभुरिति सामर्थ्यं । स्वास्त्रपदनं बुद्धिपूर्वकरक्षा-
करणत्वं सुदर्शनस्य सूचितम् ॥ १२ ॥

प्रधान उत्तरार्धे प्रकारान्तरेण रक्षामाह—

अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।

स्वमाययाऽऽवृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे ॥ १३ ॥

अन्तःस्थ इति । गर्भं प्रविष्टाऽऽशंस्य गर्भस्य रक्षार्थं “ओषधे त्रापस्तेनमि”तिवन्मा-
यया गर्भेश्वरीत्वावृणोत्वात् । तत्र बहिः स्थितस्याऽऽवरणं न सम्भवतीति तदर्थं चत्वारि विशेषाणि
चतुर्विधमाययाऽपिप्रतिपादकानि । तत्र मध्य एव भगवान् स्थितः सुवर्णनेत्रोत्तवं पालयतीत्याह—
अन्तःस्थ इति । सर्वभूतानां मध्ये स्थितः । किञ्च । जन्यस्याऽऽवृणोत्त्वं सर्वया न सम्भवतीति
गर्भरूपो भूत्वा पालितवानित्याह—सर्वभूतानामात्मनेति । किञ्च । बहिरपि तच्छरीररक्षार्थमाह—
योगेश्वर इति । योगचलेन स्वयं तत्र प्रविश्य शरीराश्रयोर्भये स्थित्वा पालयतीत्यर्थः । अन्यथा
ब्रह्माश्वरीरसम्बन्धे दोषो वा सङ्गर्भेदिति । ननु किमित्येवंप्रकारैः पालयतीति चेत् ? तत्राऽह—
हरिति । सर्वेषां दुःशरणात्मभावत्वात्समुदायरक्षा त्वेतत्साध्या । स्वमायया स्वाधीनमायया ।
ब्रह्माण्डकोटिप्रतिनिवर्तकज्ञानाधारवत्कल्पान्तामायायाऽऽवरणं युक्तम् । वैराट्या इति सन्म-
न्यात्साया उदरदाहोऽपि यथा न भवति तथा कृतवानिति लक्ष्यते । उपवर्णशयोर्भेकत्वादेया रक्षिते-
त्याह—वैराट्याः कुरुतन्तव इति । तन्तुः परमया पालको वा ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मास्त्रं गर्भं प्रयुक्तं दाहकैकस्त्रभावत्वात्त्राऽऽसमर्थमन्यत्कृतो न दहति ? तत्राऽह—

यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरः अमोघं चाऽप्रतिक्रियम् ।

वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगुद्वह ॥ १४ ॥

यद्यप्यस्त्रमिति । सत्ययुक्तं सर्वदाहकमेतत् । महदेवस्याऽपि पिशाचस्य यतो जातम् । तत्
ब्रह्मशिरः पञ्चमं शिरः । तत्र गुणद्वयं सहजम् । अमोघम् । सर्वदा कार्यं करोतीत्यर्थः ।
अप्रतिक्रियं च । न विषये प्रतिक्रिया प्रतिक्रिया व्यावर्तकक्रिया वा येषेति । तथापि किञ्चि-
दहत् ज्ञातमित्याह—वैष्णवं तेज आसाद्येति । यथा व्याप्तो मध्वलेन गौर्वेति तथा परम-
सात्त्विकं वैष्णवं तेज आसाद्य प्रायः सन्मगशाम्यत शान्तमभूत् । प्रोक्तदेहं प्रज्वाल्य भगवद्वापयत्
वैष्णवं देहं ज्वालयितुं प्रवृत्तं सन्मध्ये वैष्णवं तेज आसाद्य तदूर्ध्वं सत् तदैक्यं प्राप्तवदित्यर्थः । तत्र
विश्वासायमाह—हे भृगुद्वह इति । भृगुणा हि पूर्वं वैष्णवनिर्णयः कृतः । अन्यथा राजसत्तासाम्ब-
भक्तया भगवत्सम्बन्धं प्राप्य सात्त्विका भूत्वा कर्म भगवत्सायन्यं प्राप्नुवुः ॥ १४ ॥

नन्वसु जीवानां सुकियोग्यानां शाश्वसिद्धत्वात्सात्त्विकम् । ब्रह्मेतजस्यचेतनं देवतापिहितं मन्त्राधि-
कारिरूपं कथमन्यथा भवेत् । तथा सति भगवता युद्धे प्रयुज्यमानानां ब्रह्मास्त्रादीनां तयात्वं न
सात् । अत्र च परीक्षितः पाण्डवानां च रक्षणान्महदाहर्षयैर्दं वृत्तमित्याहवाऽह—

मा मंस्या ह्येतदाश्चर्यं सर्वार्थमयेऽच्युते ।

य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ १५ ॥

मा मंस्या इति । एतदाश्रयं मा मंस्याः । कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थत्वात् । न हि दृष्टान्त्यन्त्यादिना भगवति पदार्थनिर्णयः कर्तुं शक्यते । "अलौकिकास्तु ये भावा न तन्तस्तर्केण योजयेदि" ति वाक्यात् । किञ्च । सर्वोच्चमर्थमेव । विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रये भगवति अलौकिकसर्वधर्माश्रयेण किमाश्रयम् ? न हेतुदन्त्यस्योच्यते । किञ्च । च्युतिरहितः । स्वयाम्लेन एवाऽऽत्मानं सर्वं स्तुतं करोति । तत्र प्रकृतेश्चैवार्थमित्यर्थः । किञ्च । माया नाम काश्चिच्छक्तिः पूर्वं निरूपिता । सा च देवनामयी स्वरूपस्त्विति । तथा किल विंशं श्रुति अस्ति हानि च । एकं बन्धसंहायमेकलयाऽऽत्मनोऽप्यसंसादात्प्राप्त्यर्थम् । किञ्च । अज एव स्वयं जायते । विरुद्धधर्मसम्बन्धेऽपि न पूर्वधर्मनिवृत्तिः ॥ १५ ॥

एवं भगवता सर्वे रक्षिताः । तत्र कुत्सार्थीनामर्थं भ्रम उत्पन्नो बर्ध सर्वे विषयार्थं रक्षिता इति । तथा सति स्वर्ध रक्षणमिति मत्वा भक्त्युपयोगार्थमेतद्वक्तव्यमिति प्रार्थयितुं भगवन्तं स्तोतुमुपक्रमत इत्याह—

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरालजैः सह कृष्णया ।

प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १६ ॥

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरिति । स्वभगिनी तु स्वयमेव कृतार्थीकरिष्यति । उत्तरां च । अतो द्रौपया सह पुत्रैश्च सह प्रयाणाभिमुखमर्द्धं कार्यं कृत्वा गच्छन्तं बन्धमाणासाह । तत्र हेतुः—सतीति । सतामर्थं धर्मो यद्वक्तव्यमेव सर्वं जीवन्तः ॥ १६ ॥

स्वरूपगुणलीलादिदुष्टदुर्ज्ञानत्वलक्षणैः । जन्मकारणनिर्द्धाररूपदैन्यमिजाधर्मेः । हृषीकेशं पृथाऽस्तीपीन्नमस्कारपुरस्सरम् । सम्बन्धात्कृतहेलाऽज्ञा स्वरूपास्यै भयच्छिदम् । तत्र स्वरूपमाह त्रिभिः—

कुन्त्युवाच—

नमस्ये पुरुषं त्वाऽऽद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।

अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितम् ॥ १७ ॥

मायाजननिकाच्छन्नमज्ञाधोऽक्षयमव्ययम् ।

न लक्ष्यसे मूढदशा नटो नाट्यपरो यथा ॥ १८ ॥

तथा परमहंसानां मुनीनाममलारामनाम् ।

भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि त्रियः ॥ १९ ॥

नमस्य इति । त्वा त्वाम् । शोचयेनमस्कारेणाऽऽस्तुचितत्वमाशङ्क्य स्वरूपमाह—पुरुषमिति नवमिर्निघण्टुः । एतादृशस्य ममाऽऽत्मलाद्रेदेषोऽपेक्षनमस्कारानां विषयमाशङ्क्याऽऽह—अज्ञेति । एवमाज्ञौ स्वामयम्लेन श्लाघ्येन नमामीत्यर्थः । दृश्यमानांशुष्याऽस्तुचितत्वे शङ्किते परमार्थकथना-

१ आशङ्कामित्येति च. २ आत्मानं एवेति च. ३ सर्वं स्तुतमिति च. ४ देवतामयमत्कोत्यादि च. ५ सर्वमिति च. ६ ५ सदां च कृतैकस्येति च. ७ अमत्यम् इति पुनश्च. ८ पाठः प. ९ एवेति च. १० तुनीति च. ११ कृतापीत्यामिति च. १२ आशङ्कामिति च. १३

पुरुषविशाशङ्क्य दृश्यमानं परमानन्दरूपं वैदन्ती नमसतीति भावः । आर्यं मूलभूतम् । विषयमिति यावत् । जडव्युत्पत्तार्थम्—पुरुषमिति । जीवव्युत्पत्तार्थम्—आशङ्कामिति । एतादृशस्य सर्वकारणत्वावित्पुरुषत्वयुक्तम् । स्वामीष्टमिच्छार्थं रूपद्वयमाह—ईश्वरं प्रकृतेः परमिति । ईश्वरमिति बहिःफलदातृत्वम् । प्रकृतं परमित्यन्तःफलदातृत्वम् । एतादृशस्य सर्वजनीनत्वे सर्वगुणिक्रान्तौ वेदानां पदार्थं च स्वादिनि तदर्थमाह—अलक्ष्यं सर्वभूतानामिति । प्रत्यक्षत्वे न दृश्यत एव । कार्यदाराऽपि लक्षितुं न शक्यते । कार्यकारणयोरेकत्र काऽप्यनुपलभ्यात् । अत एव सर्वभूतानां प्रवादीनामपि । अं कृष्णलेन वा लक्ष्यत इति स्वप्रकाशम् । गुण्या वा लक्ष्यत इति । "आचार्यवान् पुरुषो वेदे"ति श्रुतेः । ततश्च न वेदैवैष्ये न वा सर्वगुणिकरित्यर्थः । वस्तुत एवाऽयं दुर्ज्ञेयो न साधनान्तःप्रभाव्यादिति । "यस्याऽऽत्मनं तस्य नतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञानं विज्ञानानां विज्ञानमविज्ञानम्"मिति श्रुतेः । "यस्य प्रथमं प्रथमं च क्षरं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्गम्योपलेश्चनं क इत्या वा वेद यत्र स" इति च । तत्रादुर्ज्ञेय एव भगवान् । किं तज्ज्ञानप्राप्तयेति । तत्राऽऽह—सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितमिति । भगवान् सर्वत्र वर्तते । ज्ञानं च तस्य सुलभम् । श्रापक एत दुर्लभः । सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वात् । अत्रैवलकथनं तु विरुद्धधर्मोपोषय । तस्मात्सर्वत्र विद्यमानत्वाद्बन्धव्यञ्जनं सुलभमिति । ननु तथा सति कथं न सर्वैः प्रत्यक्षीक्रियते, पद्यादिवत् ? तत्राऽऽह—मायाजन्मनिकाच्छन्नमिति । मायैव अवनिक्त तिरस्करिणी । अन्तःपट इत्यर्थः । तथा आच्छेदम् । सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वेऽपि माययाऽऽन्धधार्मोत्पन्नत्वाच्च प्रत्यक्षीक्रियत इत्यर्थः । अत एव ममाऽपि बहिःसुलत्राज्ञानमित्यज्ञा । ननु न सर्वैः सर्वत्र ज्ञानतः किन्तु कश्चिदेव कथित् । दोषसहकृतेन्द्रियजन्यत्वाद्बन्धस्य । अतः करादिभिर्दुर्दृष्टैरिन्द्रियैरेवद्वेषेतेति चेत् ? तत्राऽऽह—अधोक्षजमिति । अधः अक्षरं ज्ञानं यस्मात् । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं भगवन्तं न विषयीकरोति । "पराधि स्वानि व्यनृणास्त्वयम्भूस्तस्मात्पराह पश्यति नाऽऽन्नरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यात्मानमैक्षदावृत्सचक्षुरमृतत्वमिच्छसि"ति श्रुतेः । अतो वस्तुस्वरूपत्वेऽपि नेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं भगवतः । ननु सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपत्वमनुपपन्नम् । सर्ववस्तुनां नाशप्रतियोगित्वात् । कारणत्वेऽपि कारणत्वं गच्छेत् । आधारेत्वेऽप्याधारत्वम् । आधारेत्वेऽप्याधारेत्वमिति । अतो धर्मरूपेण धर्मिरूपेण वा ध्येयसम्भवात्कथं ब्रह्मत्वम् ? अत आह—अव्ययमिति । सर्वरूपत्वेऽपि न विनाशित्वम् । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् । तस्मादिदुर्दृष्टैर्गुणविग्रहं त्वं नमस्य इति । ननु तासा एव स एवाऽहं वेदैर्वेदीणांसादा सर्वयत्स्यं मां कथं न जानीसुः ? धर्माणामपि स्वप्रकाशत्वात् । तत्राऽऽह—न लक्ष्यस्य इति । मूढदशा न लक्ष्यसे । ननु प्रत्यक्षः कथं न लक्ष्येत् ? तत्राऽऽह—नटो नाट्यधरो यथेति । यथा नटः लक्ष्यसे प्रकटयन्निर्दुर्ज्ञेयं ज्ञापते पुरुष इति तथा भैरवायै

१ परमानन्दरूपमिति च. २. ३ बहविति पुनश्च. ४ ग. म. च. ५ अक्षर इति ग. च. ६ अविज्ञानमिति च. ७ यो नाश क. म. च. ८ सर्वभूतमिति च. ९ आशङ्कामिति च. १० आशङ्कामिति च. ११ धर्मरूपेण च. १२ अन्तःपट इत्यर्थमाह इति च. १३ न ज्ञानं विनाशित्वमिति च. १४ अविज्ञानमिति च. १५ अविज्ञानमिति च. १६ निर्दुष्टगुणविग्रहमिति च. १७ वेदमन्तं इति च. १८ लक्ष्यसे इति च. १९ नटमिति च.

प्रकटयन्नाभिर्युतो भगवान्भगवत्त्वेन न ज्ञायत इत्यर्थः । नन्वाभिर्भावान्यथातुपपत्त्या सर्वेषां ज्ञापनार्थ-
मेवाऽऽभिर्युत इति कथमुच्यते न ज्ञायस इति । न हि भगवान् वज्रनाथंभाविर्युतो रसजननाय वेत्सा-
त्क्रोऽहं—तथा परमहंसानामिति । भगवान् भक्तियोगार्थमाविर्भूतो वेदानुष्ठीश्रावतःतयै तेः स-
साधने ज्ञाने उत्तरे यदग्रिमं कार्यं तदर्थमवतीर्थः । तत्रै ज्ञाने संन्यासोऽङ्गम् । अन्तःकरणशेषकत्वात् ।
“संन्यासयोगोऽथान्यः श्रुद्धसञ्चया” इति श्रुतेः । अज्ञाददोर्धाजननाथ । तदनु भवनमङ्गम् ।
अवगणसं पूर्णमेव निष्पन्नत्वात् । तदनु निरिध्यामननुक्तानां च । निरिध्यासनं हि चित्तैकाग्र्यम् ।
तत्र भगवत्प्रियायो वा । तत्राऽन्तरङ्गमङ्गं श्रुद्धान्तःकरणम् । तेषां ज्ञानाधिकारिणां ज्ञातज्ञानानां वा
भक्तियोगान्तरिकेण भगवज्ज्ञानं सायुज्यं वा न भवतीति तथा अवतीर्थेणित्यर्थः । हंसास्तु विविक्त-
ज्ञानवन्तः । केवलमात्मानमेव ये पश्यन्ति ते परमहंसाः । यद्यपि सर्वं नृत्यं पश्यन्ति तथापि रवि-
कानामेव रसोल्लसिः । त हि ननुसकानां स्त्रीणां वा श्रीरूपेण नृत्ये क्रियमाणे शृङ्गाररस उत्पद्यते ।
प्रस्तुत खेसमानधर्माभिष्कारं कृत्वा विदम्ब्यतीति खेद उत्पद्यते । तथा साधारणकृतोऽप्याणां
देव्यंशानां चै त रसो त ज्ञानं त वा भक्तिरिति । तद्वचनार्थं नट्यहीलं खेदीतीति
खियो वयं कथं जानीमः । प्रस्तुत तज्जाक्रामाथममदोपहेतुरूपप्रकटयारोपयुक्तः परं भवित्याम
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं स्वरूपमुक्त्वा गुणान् वेदन्ती सर्वसम्बन्धेन नमसति—

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।

नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमोनमः ॥ २० ॥

कृष्णायैति । नाम्ना भ्रातृपुत्रत्वम् । थाय्येवाऽनमस्करीयायानि रूपाणि तान्येव भगवान् सो-
द्वारार्थं स्वस्य सर्वसम्बन्धान् पुरस्कृत्याऽवर्तणी इति ज्ञाने नमस्करीयायानि भवन्ति । यथा महतः
प्रक्षीर्षदेक्ष्यां सेवकत्वेन तज्जया नमस्कारं करोति लोकः । न तु मेवकं मन्यते । कृष्णायैति
वा मूलरूपस्याऽनुवादः । मूलमन्यु हि सम्बन्धनिरूपणे नमस्करीया भवति । वासुदेवायैति
भ्रातृपुत्रत्वम् । भ्रातृनिरूपणेन भ्रातरं मोचयन् तद्वर्गनीमपि मोचयेदिति । तथा देवकीनन्दना-
यैति देवकीं मोचयन् तद्वर्गनादमपि मोचयेदिति । चक्राणालिभूमिकं मोचयन् तल-
वीमपि मोचयेदिति । पाण्डवप्रियायैति नमस्करीयां रूपम् । तेषां दूरसम्बन्धेऽपि मोचयेदिति
वसुदेवप्रियसम्बन्धमाह—नन्दगोपकुमारायैति । कुमाराः पालकपुत्रः । स्त्रीदेवै तथोपलब्धः ।
गोपैरसम्बन्धेनाऽपि मोचयेदिति गोपपदम् । सर्वाभयतिनां सर्वधामेय सर्वाभीष्टप्रद इति गवामिन्द्राय ।
“इन्द्रं नस्तथाऽभिषेक्ष्याम” इति वचनात् । गोविन्द्रायैति । निगमादस्य पदस्य निदिः ।

१ वेत्सात्क्रोऽहं इति ग. २ अनन्तरविलेपि क. म. ग. ३ तत्राऽज्ञाने इति खं यन्माऽऽभिर्युति क. ४ गोपकत्वामिति
क. ५ गोपकत्वामिति क. ६ ज्ञातज्ञानानामिति क. ७ निरिध्यामिति क. ८ ससमाधानमिति म. ९ चै नाति क.
११ इति क. म. १२ प्रलीस्यद्वाराश्यामिति क. म. १३ अतिनमस्कारमिति क. १४ नान्दनायैति क. म.
क. १५ वासुक्रमिति म. १६ तदेति म. १७ हन्ते इति ख. म. १८ गोसम्बन्धेनाऽपुत्री क.

निगमनिश्चकत्याकारणैश्चेना पदसिद्धिः । “गोविन्द इति चाऽभ्यधादि” इति निगमस्यतीरम् ।
वसतीवरीवत् । नमनद्विस्कारादरात् । अनेन सम्बन्धमोचकत्वं गुणोऽप्युक्तः ॥ २० ॥

गुणान्तरमाह—

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।

नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २१ ॥

नमः पङ्कजनाभायैति । जगत्कारणत्वभूपितत्वकृपाअवलसुखसेव्यत्वगुणैर्नमसति । नमनं
हि स्वरूपे गुणे वा । त लीलादी । रसावेशात् । पङ्कजं नामो यस्येति ब्रह्मवित्तुत्वम् । पङ्कजमालिन
इति लक्ष्मीपतित्वम् । सा हि विवाहे नवपङ्कजमालां प्रक्षिपवती । पङ्कजनेत्रायैति सर्वपतित्वम् ।
पश्यतासम्पादकत्वेनाऽभूतवर्षणात् । पङ्कजाङ्घ्रय इति भक्तिप्रवर्तकम् । सर्वजनकत्वेन सर्व-
दुलापायपि प्रयच्छेत् । ऐहिकसुखमिदं प्रयच्छति भक्तिं चेति गुणाः ॥ २१ ॥

लीलमाह त्रिभिः—

यथा हृषीकेश खलेन देवकी कसेन रुद्राऽतिचिरं श्रुच्चाऽर्पिता ।

विमोचिताऽहं च सहाऽऽरमजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥२२॥

यथेति । मुख्य लील—हृषीकेशोनि । सर्वधामिन्द्रियाणां नियामकत्वेन भर्तृवद्रमणात्वत्तः
सर्वैन्द्रियप्रीतिगन्तुयुक्त तद्रसाभिनिविष्टाः के वा त नमेयुरित्यर्थः । किञ्च । तवैषा महती लील गतारं
सितं च खलेन बन्धनं कारयित्वा बहुकालं दुःखातुमव च कारयित्वा पश्यान्मोचयसीति । अतस्सद-
पेक्षया वयमेव कृतार्थो इति तवैषा लील वक्तुमप्यशक्या । भक्तमोचकत्वस्य गुणत्वेऽपि लीलं सुखं
कृत्वा गुण एव तयात्वेन वक्तव्यः । यथा—खलेन कसेन देवकी रुद्रा सती त्वया विमोचिता । अति-
चिरं श्रुच्चाऽर्पिताऽपि विमोचिता । शोकमपि दूरीकृतवान् । तथाऽहम् । चक्रादधरोदादयोऽपि ।
मयि पुनर्विशेषोऽप्यस्तीत्याह । सहाऽऽरमजा । अनेन ममाऽऽरमजा जपि मोचिता । तस्यास्तु
अर्थीनेवाऽऽलज इति नाऽऽलजान्तरापेक्षा । अथवा । तस्या बहवः पुत्रा मारिता मय
त्वेक एवेति तद्विपरीतत्वं मयि । कथमेवं करणम् ? तत्राऽहं—विभो इति । हे सर्वकरणसमर्था ।
किञ्च । त्वयैव नाथेन । त्वमेव नाथो भूत्वा मोचयसि । अथवा । नाथेन सह मा मोचिता ।
अनु तु तदभावात्त्वमेव नाथ इत्यर्थः । तत्र नाथमेवनाथमोचनयोरप्य एव श्रयानित्यहमुक्त्वा ।
लीलायां विपरीतकथनमप्युक्तम् । किञ्च । मुहुः । तदा न मोचिता । किन्तु बारदयमेव । नहं तु
वात्स्यादारम्य वारं वारं मोचितेति । किञ्च । विपद्गणात् । विपदां समूहात् । एकस्यापदि अथ-
शो धैव्या अपदः समापान्ति । ता मारते प्रसिद्धाः ॥ २२ ॥

१ गुणान्तरमाहेति क. ख. ग. क. गुणान्तरमाहेति म. अत्रिवातस्तु पादो निवेदितो भूत् । २ नपङ्कजना-
भयेति क. ३ त्वयैव खलेन कसेनेति म. ४ त्वयैव चेति क. ग. ५ विमोचिता इति अ. ६ मयावयेति अ.
७ मयावयेति क. ८ उच्यता इति क. ९ सहा इति क. म.

एवं प्रसङ्गात्स्वरूपं कथयन्ती नमस्कारात्पुनः पुनः प्रकृतं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं प्रकारान्तरेणाऽऽह—

मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् ।

समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिधः कलिः ॥ २७ ॥

मन्य इति । दुष्ट द्विविधाः । विषयपराः पूर्वोक्ताश्च । तत्र पूर्वोक्तानामगम्यता निरूपिता । विषयपराणां चाऽगम्यतामाह सम्भावयोः । एवं हि नमास्यते—यदि विषयपरा भगवन्तं जानी-
युसदा कालमसा न भवेत्पुरिति । भगवत् एव कालत्वात् । ज्ञाते पुनः “ज्ञानी मियन्मनो मत” इति वाक्यात्सन्निधेयं न मध्येयत्वात् । अतः कालम्यासेन भगवन्तं जानन्तीति मन्ये । ननु कालस्य कर्म भगवत्सर्वं ? तत्राऽऽह—ईशानमिति । सर्वत्र तस्मैश्वर्यत् । न श्वेतदभगवत्त्वं सम्भावयति । किञ्च । “सदेव सौम्येदमत्र आसीदि”त्यत्र—“नाऽसदासीन्नो सदासीत्तदानीमि”-
त्यत्र च अत्रेतादानीम्पदवाच्यः कालः । तस्याऽभगवत्त्वं वाक्यार्थो मायते । अत एव अनादिनिधनत्वात्कालो भगवान् । किञ्च । कालवशात्सर्वं भवति । अन्यथा शीतादिषु किं निमित्तं स्यात् । अतः सर्वभवनसमर्थत्वाकालो भगवान् । किञ्च । “निर्दोषं हि समं ब्रह्मे” ति बचनात्समत्वं भगव-
दर्थः । स च काले वर्तत इति कालो भगवानित्याह—समं चरन्तं सर्वत्रेति । सर्वत्र कालः समानेनैव ब्रह्मरूपेण प्रविशति । तत्रोपपत्तिः—यन् यस्मात् कालात् । मिधः परस्परं प्रादानीनामपि कलः । पूर्वमेकप्रणमृता अपि कालमेव निमित्तमासाय कलहेन त्रियन्त इत्यर्थः । एवं त्वमेव काल इति कालप्रासादवगम्यते । न कोऽपि त्वां जानातीति ॥ २७ ॥

इदानीमवतीर्णं तु सुतरां मत्ता अपि न जानन्तीत्याह—

न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं

तवेहमानस्य नृणां विदम्बनम् ।

न यस्य कश्चिद्विद्योतिऽस्ति कर्हिचिद्-

द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २८ ॥

न वेद कश्चिदिति । किं कर्तुं भगवान् विचारयतीति न कोऽपि वेद । ननु कार्यदर्शनेन ज्योति-
श्लासेषु वा, यदेव जायते तदेव भगवश्चिकीर्षितमिति कुतो न वेद ? तत्राऽऽह—तवेहमानस्येति ।
नृणां विदम्बनमनुकरणमीहमानस्य चिकीर्षितं न वेदत्यर्थः । सामान्यव्यापारेणैव कार्यस्य सिद्धत्वादि-
शेषरूपमुत्पन्नं किं कार्ययति भवति सन्देहः । नन्वस्याऽनुकरणस्य कैर्य स्पष्टमेव पाण्डवरक्षा
कौरवेषु भवति । भृगारहरणमञ्जेनादीनां यशोदानं च ? तदपि नेत्याह—न यस्य कश्चिदिति ।
पाण्डवरक्षादिकं तदा विशेषकार्यं स्यादिति भगवतो मित्रोदासीनीविद्विषो भवेयुः । तथा सति भगव-
त्त्वमेव न स्यात् । कश्चिदपि दयितो न कश्चिदपि दयितो न । एवं द्वेष्यश्च कश्चिदपि
कश्चिदपि । चकारादुदासीनः । तर्हि कर्म कार्य इत्येते पाण्डवरक्षादि ? न च कालादिति वक्तव्यम् ।
कदाचिदपि कौरवरक्षाऽश्रवणात् । तत्राऽऽह—यस्मिन् विषमा मतिर्नृणामिति । वसि-

१ कश्चिदिति क. ग. क. २ तन्मात्रमप्येति नास्ति अ. ३ तत्रोत्तरिदिति क. क. ४ ज्ञात इति क. ५ कर्णं इति क.
६ पाण्डवरक्षास्यैकमेति क. च.

स्त्वपि नृणां पाण्डवादीनां विषया मतिर्भवति—अयमस्माकं मित्रमर्थं शत्रुति । न हि कलशादिषु
वस्तुषु एवै नीयमानेषु दर्शनाच्छत्रुनादिसम्पत्तौ न(?)तेषां स्वरूपं भिद्यते । द्युक्तिकायां वा रजतादि-
प्रदीतो तस्य स्वाभाविकधर्मव्यतिरेकेण कश्चिदस्ति प्रमद्वेतुः । स्वाभाविकत्वेन प्रमद्वेतुत्वं सर्वेषामेव
प्रमः स्यात् । तस्मात्सवगतदोषेषु रगादिना त्वपि मित्रादिप्रतीतिः । न तु त्वपि ताद्यो धर्मः
कश्चिदस्तीत्यर्थः । ननु तदनुसरणं धर्मो भगवत्सत्तिः । यतः सर्वमावित इव भवति । तदपि नाश्वी-
त्याह चकारेण । मित्रत्ववदनुसारित्वमपि प्रान्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

एवं दुष्टदुर्ज्ञेयत्वं निरूप्य लक्षणं निरूपयति द्वाभ्याम्—

जन्म कर्म च विश्वात्मत्रजस्याऽकुरुतरात्मनः ।

तिर्यङ्गुपिपु यादस्तु तदत्यन्तविदम्बनम् ॥ २९ ॥

जन्म कर्म चेति । भगवत्ः सर्वानुकरणरूपो धर्मो लक्षणमसाधारणो धर्मः । नडादिरपि किञ्चि-
त्प्राप्तान्तरसाधारणं तथा स्वाऽऽत्मानं प्रकाशयति । भगवान्पुनः क्वेद एवाऽविक्रियमाण एव परमान-
न्दरूप एव नरदेहेन्द्रियरूपेण इत्यरूपेण स्वाऽऽत्मानं स्थापयति । एतद्भगवतोऽसाधारणं लक्षणम् ।
एतद्भगवतोऽपि भगवन्तं न पूजयेत् । न चाऽस्य मोहकत्वम् । लक्षणत्वात् । अन्यथा सर्वेषामपि
मोहो भवेत् । तस्मादनुकरणं भगवत्लक्षणमिति ज्ञेयम् । तत्र चेद्भगः ? पूर्ववत्त्वदोषेषु इत्युक्तिः, न
यथावतः कश्चिदोष इत्यर्थः । ननु सुकिंवाचितं न वेदोऽपि बोधयतीति कर्म भगवतोऽनुकरणं सम्भवति ?
तत्राऽऽह—विश्वात्मत्रिति । यथा भगवानविक्रियमाण एव विश्वरूपो जातः । तस्याऽनुकरणे क-
र्त्यास्य इति भावः । अजस्य जन्म । अकर्तुः कर्म । पुरुषोत्तमसाऽऽत्मनो व्यापकस्य तिर्यङ्गु वराहद्वी-
केषु रामादौ ऋषिषु वामनादौ यादस्तु मत्स्यादौ तदनुप्रेण स्फुरणमत्यन्तमुत्करणम् । पुरुषोत्तम-
त्वमपि ज्ञापयन्मुप्यत्वादिकमपि ज्ञापयति । विश्वस्मिन् ब्रह्मे ज्ञाते न अगत्वेन ज्ञायते । तस्मात्-
दुर्कृतलक्षणोऽसाधारणो भगवदर्थः । अतो नाऽनेनाऽपि भगवति सन्देहो युक्त इति सिद्धम् ॥२९॥

ननु विशेषदर्शनात्सन्देहो गमिष्यति । किं तदर्थमवत्वेन ज्ञापनेन ? तत्राऽऽह—

गोप्याददे त्वपि कृतागसि दाम ताव-

याते दशाऽश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।

वक्तं निनीय भयभावनाया स्थितस्य

सामां विमोहयति भीरपि यद्विमेति ॥ ३० ॥

गोप्याद् इति । एतादृशमुत्करणं भगवतो यदिशेषदर्शनेऽपि ज्ञाते प्रमद्युत्पादयति । तत्राऽऽह-
मेव एतान् । कदाचिदहं गता गोकुले त्वां द्रष्टुम् । तस्मिन्समये गोपी यशोदा शिलापुत्रेण माण्डवे-
नैव कुते कृतागसि त्वपि दाम आददे । तदा तावत्तदानीमेव या ते दशा जाता । ननु सा स्वमार्गेत
एव तव दशा गमिष्यति ? तत्राऽऽह—अश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षमिति । अश्रुभिः क-
लिलं बरह्मन् तेन सत्यम् अयुक्तो अश्रुणी यसेति । ताद्यं मुञ्जं नीचतया स्थापयित्वा स्थितस्य

१ शत्रुत्वमिति म. २ स्तुति अ. ३ वेदत्वमविक्रियमाण इति म. ४ अमानन्दत्वमिति क. क. क. ५ न
पाण्डवेति म. ६ भगवानविक्रियमाण इति म. ७ सत एवेति म.

तथेति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं सर्वज्ञांतमयं सर्वया भीत इति । नन्वेवमस्तु को दोष इति चेत् ? तत्राऽऽह—भीरपि यद्विभेतीति । यदयं मृत्युरूपं तस्याऽपि मयं यतो भवतो भवति । भीतत्वं मयदेशतोर्पाको धर्मः । न हि तस्मिन् विद्यमानं कस्यचिदयं सम्भवति ॥ ३० ॥

एवं भगवति विरुद्धधर्मत्वं तत्सम्बन्धादन्यथाऽपि विरुद्धधर्मत्वमिति लक्षणमुक्तम् । जन्मकारण-निर्दारणमाह केचिदाहुर्गिति चतुर्भिः । नमनाभिं जन्मनिर्दारः कर्तव्यः । देहान्तःकरणाऽऽत्मना-मुत्तरमुत्तरं श्रेयः । ततो देहत्वेनाऽनमनीयत्वेऽपि भगवदवतारत्वे ज्ञाते नमनीयत्वं सिद्ध्यति । तत्र तादृशस्य कथनमनीयदेह इति शङ्का । तत्र ऋषिभेदेन स्वयमेवजधर्मदेहात्तरमार्थतो भगवद्विच्छाऽज्ञानात् चतुर्विधा ऋषयः स्वस्वमुद्रावसारेण देहसम्बन्धप्रयोजनं कथयन्ति । वंशकस्तां पिना चैव मुख्यौ देहनिरूपकौ । दुःखाभावश्च मोक्षश्च तावथाविह सम्मन्तौ । अर्थद्वयविरोधे अर्थो बलीयानिति तैर्दर्शं मतभेदाः । अर्थस्य गुणभावे देहमुच्यतया मतद्वयम् । अर्थप्राधान्ये च मतद्वय-मस्ति । तत्र वंशकर्तृमुख्यत्वान्महत्त्वाच्च तदीयत्वव्यपनेन तस्य कीर्तिभ्रवतीति धर्मप्राधान्ये यदु-वंशेऽवतीर्षे इत्याह—

केचिदाहुर्जनं जातं पुण्यश्लोकस्य कर्त्तव्ये ।

यदोः प्रियस्याऽन्ववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥ ३१ ॥

केचिदाहुर्गिति । अजं जातमिति पूर्ववदिरुद्धधर्माश्रयत्वम् । पुण्यश्लोकस्य यदोः ! अत एव तथैव शास्त्राणि निर्दारित इति—“तत्राऽऽशोनाऽनवीर्णस्य” त्युक्तम् । प्रियस्येति । पुष्टिर्मा-मकत्वात् । मलयस्येव चन्दनमिति । यथा—“वन्दामहं मलयमेव” त्यादि मलयस्य यश्च यदोरपि । तदंश्यानां भगवत्सन्निधानेन भगवत्सारूप्यात् ॥ ३१ ॥

अपरे पुनर्दूसम्बन्धमसहमानाः प्रसङ्गादपि कीर्तिसम्भावकृतप्रयत्नत्वाच्च वसुदेवस्य निर्दुष्टत्वाच्च अर्थसुरैस्त्वं प्रवर्तमाना ऋषयो वसुदेवस्य सम्बन्धिन्त्यां देवक्यां पुत्रत्वेन याचितोः सन्न एव जात इत्याहुः । तदाह—

अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् ।

अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ३२ ॥

अपर इति । सोऽन्वत्स्वभेदे प्रयोजना । “पित्रोः सम्पदप्रप्तोः सय” इति प्राकृत-रूपप्रदर्शनाद्विन्नशङ्का सात् । साऽप्यनेन निवारिता । तत्र हेतुः—अस्य क्षेमागतिः । जगतो बुधिष्ठिरस्य वा । अत एव—“जातः कंसस्यधार्थीय” इत्यादि वाक्यानि । अनेन इयं प्रयोजनं निन्नमिति ज्ञापितम् । देवानां भिन्नतया हितकरणात् । चकाराचमपि कृताधत्वात् । सुरद्विषित्वेन स्वतो मुच्यतयात् । अनेन भगवतो दोषाभावो निरूपितः । अत एवोभयोः कार्यता । अन्यथा वैषम्यं सात् ॥ ३२ ॥

१ अथ स्वामित्वेति इति अ. २ तदवमिति च. ३ पुण्यमावदेहे इति च. ४ मतद्वयमितीति अ. ५ मद्देहेति अ. ६ अर्थसुरस्यमिति ग. २

अन्ये पुनः कालान्तरीयत्वाद्बसुदेवसाऽपि “अर्थो बलीयानि”ति न्यायं पुरस्कृत्य काम-प्रधाना भूमिभारहरणाधि भगवानागत इत्याहुः । तदाह—

भारावतारणायाऽन्ये भुवो नाव इवोदधौ ।

सीदन्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवाऽर्षितः ॥ ३३ ॥

भारेति । ननु भगवति सपरिकरे समागते परमधिको भारो भवति । न तु भारवतारणम् । भारकृत्यु भूमौ वा बलत्वेन प्रविष्टं मानात्ता एव न तु भारोत्तारणम् । भारकर्तृणामर्थः आनेतु वैषम्यम् । मुक्तिदने पूर्णोत्पन्नाऽऽविशेषः । स्वतन्त्रकठना च सादिति चेत् ? न । अयं भारो न दैहिकः किन्तु-दृष्टचेष्टाद्येतुको मानसः । सोऽप्यनिर्माणनया दैहिक इव भवति । तत्र भूमौ भवमति समागते तत्र चित्ते जाते उद्वेजकविस्तरणाद्भारोत्तारणम् । बुद्ध्या हि भार आरोपितः । शीघ्रं प्रतीक्षारकण्यायाऽऽह—
भाच इवोदधाचिनि । अनेन वैषम्यात्कालस्याऽपि मज्जनेतुत्वं सूचितम् । यथा तरङ्गादिधारारदो-पुस्तया धर्मेष्वधारितेति कालदोषः । नस्मात्कालाधारण्यः शुचिन्या आधारार्थेयोभयदोषसम्भाव्यधीर्भू-प्रतीक्षाः कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा पुनर्भूरेकद्वारः कर्तव्यः पतति शृष्टिश्च । अत एव ऋषयः प्रायने-त्याह—आत्मभुवाऽर्षित इति । आत्मभुवेति । साऽपि प्रकृजनेन पततीति भावः । शी-घ्रप्रार्थनया कृतमिति कामत्वाद्भवतोऽनभिप्रेतत्वं सूचितम् । अवसादनेन विशीर्णतायां पुनर्निर्माणेषु कर्तव्यं सात् । तथा चैकदेशनिर्माणाम्भवात्पुनर्नवशाण्डनिर्माणमप्यापेत् । अतो भगवत्तैर् कृत-मिति । एकाह—इतरप्रयोजनं प्रसन्निकमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा अर्थभेदादवतारभेदो भवेत् ॥ ३३ ॥

एतेषां पक्षाणां पूर्वपक्षत्वाच्च पर्यवसानकथनम् । केचन पुनर्भगवद्विचारेण वैश्वर्गिकार्थस्य हीनत्वं विचार्य भगवत्कियमाणेनेव हेतुना सर्वसुख्यर्थं भगवदवतार इत्याहुः । तदाह—

भवेऽस्मिन् क्रिद्गममानानामविद्याकामकर्मभिः ।

श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥ ३४ ॥

‘भवेऽस्मिन्निति । सागिप्रेतत्वं तु स्वकारिणिरूप एवोक्तम् । मुक्तिप्रकरणे श्रवणादीनां धर्मत्वं न मत्किलमिति विशेषः । ‘अच इति निरन्तरोत्तारमार्गादनेन । अस्मिन्निति । आनेतुःखप्रदर्श-नात्किलस्यै च क्लेशसाऽसद्यता निरूपिता । अविद्या स्वरूपाऽज्ञानम् । ततः कैमो विषयेच्छा । न हि परमाणवे स्फुरति विषयेच्छा भवति । तत्सदर्थं विविधानि कर्माणि । श्रवणादेः कर्मयोगविद्याकाय-कर्मनिर्वाहकत्वं पञ्चमाध्याये निरूपितम् । श्रवणस्मरणयोगैर्बद्धमर्पत्वे प्राकृतवाद्याभ्यन्तरसन्नाभावान्न-अन्वेष्यः । अर्थविवक्षया च स्थितौ सर्वस्य भगवत्त्वेन ज्ञानाच्च दुःखदर्शनेऽपि । अन्यथा परम-कारुणिको भगवान् कृपेऽन्वेषपतनन्यायेन लोकानां वैश्वर्गिकसिद्धये नाऽवतरेत् । इदमेतत्त्वज्ञाननाय विनिश्चयापदं परित्यज्याऽविद्यादिप्रयोगः कृतः । अहेतुकक्लेशप्रदर्शने तु निर्मूलकत्वात्सत एव दुःखान्धो भवेदिति श्रवणादीनां वैश्वर्ग्यं स्यात् । अतो भगवान्मुक्त्यर्थमेवाऽवतीर्षे इति सिद्धम् । अवतीर्षे एव भगवत्सहता भवति श्रवणादिविषयस्य ॥ ३४ ॥

१ भारवतारणमिति ग. २ भारोत्तारणमिति च. ३ अथ भारोत्तारणे च. ४ उद्वेजकेति च. ५ अवतीर्षेति ग. ६ को-पुनर्निर्माणमिति अ. ७ अतो मात्ति च. ८ भगवत्कर्मणि च. ९ एकदोषो मात्ति ग. १० तिस्रसाऽपीति क. च. ११ अस्मिन्निति च. १२ धर्मवत्त्वे इति क. च.

एवं जन्मकारणनिर्द्धारमुक्त्वा फलनिर्द्धारमाह—

शृण्वन्ति गायन्ति गृह्यन्त्यभीक्ष्णयाः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यखिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥ ३५ ॥

शृण्वन्तीति । दास्ये हि फलनिर्णयः कर्तव्यः । धर्मोदिवङ्गभारिचारिफलत्वे परम्याफलत्वे अन्य-फलत्वे वा सतः सेवां कः कुर्यात् ? यद्यपि स्वरूपनिरूपणेनैवेतिसिद्धति परब्रह्मत्वे भगवतः सत्यं च जीवत्वे दासत्वासासिद्धिरिति । तथापि योग्यतामात्रं सिद्धेभ्यः फलमुत्पत्तया । अतः श्रवणादिभिर्बिद्येदं पश्येदर्थेन दास्यं कुर्यादिति युक्तं फलनिरूपणम् । ईदृशं चेत्तत् । भगवत्प्रवक्तृमात्रनिष्पन्नमित्यर्थः । तवेवतीर्णस्य । यथा सर्वे पदायां जगति तत्र तत्र सिद्धान्त्या सन्तो भगवत्कथा च गङ्गावरोशशिष्ये नियताः । तथा च गङ्गायां स्नायादित्यत्र न गङ्गायामागतयां स्नायादिति किन्तु स्वयमुपम्य तीर्थमुद्रत्य महता प्रयत्नेनाऽन्तः प्रविश्य स्नायादिति । एवमत्राऽपि वक्त्रि सति शृण्वन्तीति न किन्तु सतां स्थाने गत्वा यथा वदन्ति तयोपर्यं विषया समनस्केन्द्रियैः सम्यक्शक्तितार्यनिर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः । क्लृते च निर्णये तदानन्दे ह्यविविधै रसेन गायन्ति । ततो रसरवशाः सन्तोऽप्यान्तर्भावित्पूरस्त्वय्युपनिष् उपदिशन्ति । एतेषां हेतुहेतुमद्गोप्ये वक्तव्यः । ततः सर्वेषां पदायानां भगवत्सम्बन्धित्वेन श्रुतत्वाच्च कश्चन पदार्थं दृष्ट्वा ईदृशितमेव स्मरन्ति । ततः स्वतश्चफलत्वादानन्देहेतुत्वाच्च स्वत एव नन्दन्ति । अन्तरानन्दयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । एवं श्रवणकीर्तनानि सावान्तरफलाणि निरूपितानि । अतो महाफल-निरूपणाय अवान्तरफलवतामेव महाफलमिति निरूपयन्ति—**त एव पश्यन्तीति । अखिरेणिति** पदादिचाऽयोगो व्यवच्छिन्नः । कालस्याऽहेतुत्वादेव न कालविलम्बो वापकः । यथा कश्चित्समुद्रे मञ्जे तीरं पश्येत्तथा भवप्रवाहस्योपरमो यत्र तार्दशं तीरन्तं पदाम्बुजं पश्येत् ॥ ३५ ॥

एवं फलं निरूप्य दैन्यं निरूपयति अप्यर्थयति चतुर्थिः—

अप्यथ नस्त्वं सङ्कृतेहेतु प्रमो जिहाससि खित्सुहृदोऽनुजीविनः ।

येषां न चाऽन्यद्भवतः पदाम्बुजात्परायणं राजसु योजिताहंसाम् ॥ ३६ ॥

सत्ये हि दैन्यनिवृत्तिः । दैन्यं ह्यन्तःकरणधर्मः । स यदा स्फुरति स दीनः । स च त्वयि सति विनयाभावे न स्फुरति । इदानीं पुनः प्राप्ते विषये त्वद्वननं भगवत्प्रवचनं स्फुरति । तस्मात्साम्प्रदीनान्ता-त्यजेति प्रार्थयते । अन्यदा हि भगवान् कार्यं संशयं कृत्वा गच्छति । इदानीं कार्यस्य निःशेषत्वा-त्पुनोऽऽजगमिष्यतीति प्रोत्प्रेणाऽस्मात्स्यकत्वा गच्छति । हे सङ्कृतेहि न ! स्वानामेव कृतं कार्यं तस्मिन्नेव ईदृशं यस्य । भर्तृकार्यकर्तव्यैः । लक्ष्मणस्यैव एवाऽऽत्मस्वार्थं तत्रैव तदेदं भवति वि-
श्रान्तः । अर्पयति सम्भावनायाम् । अचेयति । किमस्मत्यागदिनमित्यर्थः । नः अस्मान् । अयथा । नस्त्वमिति । परित्यागः सर्वथा भाव्य इति न वक्तव्यम् । अन्यथाऽपि त्वया कर्तुं शक्यत इति । प्रमो ! जिहाससि खित् ! खिदिति किमिदं । एतत्पत्ता कालेन वयं बुद्धददया जताः । परिग्रहदशायां च कर्म त्यागः । किञ्च । इत्याश्च जताः । अतु पश्चात्तीव्रोऽस्याऽस्तीत्यनुजीवी । द्वे

१ खखमिच्छन्नेव तदिति क. खखमिच्छन्नेव तदिति क. ख. ड. २ सर्वपादां इति क. ग. ग. ३ नेति नास्ति च. ४ हेतुमद्भाव इति क. ग. ५ अस्मिदिति क. ६ ततोऽमिति च. ७ मात्वातीत्युपमिति क. ग. ग. ८ अचेयमिति क. ९ अविनयेनेति च. १० अस्मात्कार्यं कर्म तस्मिन् इति च. ११ किमत्यं इति ग. किमयं इति च.

गते जीवनमेव न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च । येषामस्माकं तव पदाम्बुजव्यतिकरेण नाऽन्यत्पराय-णमस्ति । तत्र हेतुः—राजसु सर्वेषु योजिताहंसां योजितापरायणाम् । इदानीं वयं सर्वविरतोभिर्नो ज्ञाताः । अतस्त्वद्राज्यव्यतिकरेण न जीवाम इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः ।

भवतोऽदर्शानं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ॥ ३७ ॥

नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ।

स्वत्पदेरङ्किता भाति खलक्षणाविलक्षितेः ॥ ३८ ॥

न च वयं स्वभावात् एव महान्त इति शङ्कनीयम् । स्वर्शनेनेव हि महत्त्वम् । सैन्यया के वयं नाम्ना रूपेण च विख्याता यदुभिः सहिताः पाण्डवाः । यर्हि—भवतः अदर्शनम् । नाम च रूपं च गमिष्यतीत्यर्थः । यदुत्वं पाण्डवत्वं च । तत्र हेतुत्वं दृष्टान्तवत् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशितुः प्रणत्याऽदर्शने । एकैकेन्द्रियव्यतिरेकेणाऽप्या पौरुषा इव जीवन्ति । प्राणे तु गते सर्वमेव गच्छेदित्यर्थः । किञ्च । अयं देशोऽपि न सुखदो भविष्यति । यथेदानीं स्वत्पदेरङ्किताऽजितशोभायुक्ता भाति । इयंमनाऽप्रे न शोभिष्यते । स्वानि असाधारणानि लक्षणानि ध्ववादीनि तैर्विशेषेण लक्षितैः । शोभा हि सर्वा स्वस्वमन्धाधीना । गदाधरेण । भूमेः पादस्पर्शं सालिकभाषखेदोद्गमं कर्दमत्वं भवति । कर्दमे च श्वेते सर्वोऽपि साधारो गच्छतीति गदाधरत्वमुक्तम् । इदमलौकिकं मया दृश्यत इति तथा सम्बोधनम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

किञ्च । सर्वेऽपि शत्रुजयेन प्राप्ता देशा नाऽस्माकं सुखकरा भविष्यन्ति । अये ससायभावात् । इदानीं तु ससादिसम्पत्तिर्भवदर्शनापेनेत्याह—

इमे जनपदाः सृष्ट्वाः सुपकौपथिवीरुधः ।

वनादिनयुदन्वन्तो बोधन्ते तव वीक्षितेः ॥ ३९ ॥

इमे जनपदा इति । इमे जनपदा देशाः सुपु कदाः । सुपु एका अपभ्रणो मीढ्यादयो वीरुधो द्राष्टादयश्च येषाम् । वनानि अद्रयो नय उदन्वन्तश्च तत्रैव वीक्षितैरेवन्ते । तस्मात्सत्यरित्याग न किञ्चिद्विष्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवं परिदुःखतया दैन्यं प्रतिपाद्य अन्तमुत्तया भिन्नप्रक्रमेण इयं प्रार्थयते अपेति ध्यान्त्या—

अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्तें सकेषु मे ।

ज्ञेहपाशमिमं छिन्धि ददं पाण्डुपु वृष्णिपु ॥ ४० ॥

इयमेव हि साध्यम् । असह आरम्यव्यतिरिक्तं, भगवति रतिश्च । तथाऽऽलम्ब्यव्यतिकेऽसङ्गो विचा-येत । किमात्म्यव्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति न वेति ? अस्तित्वे भगवतः सर्वोत्सवं भज्येत । नास्ति चेत् ? केन सहाऽऽसहः । ननु प्रतीतेनेति चेत् ? तत्रतीतं भगवानन्यो वा ? उभयथाऽपि पूर्वाक एव दोषः ।

१ ओषिध्याम इति क. २ चकारो मान्ति ग. ३ मान्यतेति च. ४ यथा हृषीकाणामिति ग. ५ अन्वयविराट् इति च. ६ विश्वं चर्षीना इति क. ग. ७ सर्वो इति क. ग. ग. ८.

अन्यथात्वेन प्रतीतेति चेत् ? यद्यपि तथापि पूर्ववद्विकल्पः सम्भवति तथापि ज्ञानिनोऽप्यज्ञो न कर्तव्यः स्यात् । तस्मादेवमेकं रूपं वक्तव्यं, यथा शास्त्रार्थपरित्यागो सङ्गो भवतः । तदाह—विश्वेश विश्वान्मस्मिन्नि । विश्वं कार्यम् । स्वयं सर्वकारणम् । अत इशः । अनेन स्वार्थं सर्वं यजतीति मुख्यसिद्धान्तो ज्ञापितो भवति । ततो भगवदर्थं कृते जगति स्वस्याऽहन्तामतायां भगवद्विरोधेन बन्धः स्यात् । “क्रीडाधिष्ठान्मन्त्र” इति वाक्यात् । अतो यथा अक्षोरोन्द्रिन्द्राण्योर्लक्ष्मीनारायणयो रमणार्थं निद्रा सृष्टा तथैव परित्यागः सृष्ट इत्यर्थः । इदानीं सर्वोत्पत्तं साधयति—विश्वान्मस्मिन्नि । विश्वस्याऽऽत्मा स्वरूपम् । यदैव आत्मत्वेन यदैव न स्फुरति तस्यैव परित्यागः । ननु वस्तुत आत्मत्वे किं स्फुरणेनेति चेत् ? न, यतोऽप्यमात्मा । उदेत्यविधेयंभावयोक्त्यादुदेत्यस्फुरणे त्यागः । बोधेनारतस्य एव सर्वसाधनानामुपयोगात् । न च विश्वान्मस्मिन्निपचारिकम् । भद्रमेतो मयाऽऽत्येति-वत् । तत्राऽऽह—विश्वस्मूने इति । विश्वं मूर्तो यस्य । विश्वरिन्ना मूर्तिर्वस्य । विश्वं मूर्तिर्वस्य । प्रेषाऽपि नोपचरति सर्वोत्पत्तम् । अत उदेत्यत्वेन पुत्रादेः स्फुरणत् । त्वच्छसया च खेद उत्पादितः । विधेयदर्शनाय शास्त्रेण खेदः क्रियते । तद्विरुद्धशास्त्रैर्नैवते । मायाकृतस्य खेदो न भगवन्न्यतिकेण अन्यस्मादपगच्छति । “मामेव ये प्रपद्यन्त” इति वाक्यात् । उदेते पुनर्योजनाभावः । दृढमिति । ग्रथित्वादिमोक्तः ॥ ४० ॥

एवमुदेत्ये वैराग्यमुक्त्वा विधेये भगवति साक्षादवतोगे खेदं प्रार्थयते—
स्वयि मेऽनन्यविषयया मतिर्मनुष्यतेऽसकृत् ।
रतिमुद्रहतादृक्षा गङ्गैवोषमुदन्वति ॥ ४१ ॥

स्वयि मेऽनन्यविषयेति । यद्यपि भ्रातृपुत्रत्वेन रक्षकत्वेन च खेदोऽस्येव । तथापि स देह-सम्बन्धेनाऽन्यविषयकः । आत्मसम्बन्धी हि त्वनन्यविषयः । परमात्माऽप्यमात्माधिष्ठात्री देवतेति नतिः परमां प्रीतिमुद्रहतीत् । ज्ञानेन भक्तिर्भवतिस्वयः । प्रतिबन्धकागणनायां रतेभगवदभेदे च दृष्टान्तः परम्परासम्प्रदायां च । ओषं प्रवाहम् । उदन्वति समुद्रे ॥ ४१ ॥

एवं नवथा भगवन्तं स्तुत्वा शास्त्रात्वेत्वेन त्वविधेयमत्तयनन्तरं खेदे संघाते माहात्म्ये च ज्ञाने पुनः पुनर्भगवदविमर्शे किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां माहात्म्यस्मरणपूर्वकं नमनं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । तदत्र सर्वं स्तुत्या उपसंहारे माहात्म्यस्मरणाय बहुधा सर्वोपेक्षेयन्ती नमस्वति—

श्रीकृष्ण कृष्णसखे वृष्णपुत्रभाऽजनिधुमाजन्मवंशदहनाऽनपवर्गवीर्यं ।
गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वरारखिलोदुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्णेति नव विशेषणानि । अर्भवंश्रिति विशेषणम् । तत्र श्रीकृष्णेति स्वरूपम् । “कृषिर्देवाश्चक्रः शक्रदो णञ्च निर्दृतिवाश्चक्रः । ननोरोरकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” । “साकारत्वाच्च सोन्दर्यं श्रीशान्देनाभिधीयते” । कृष्णसखेत्येति गुणाः । कृ-

१ प्रथमकल्पमिति क. ग. २ अत इति मांजि क. ३ विपत्तयेति ग. ४ विधेयेति ग. ५ भाषेति क. ग. ६ योयेति क. ७ लक्ष्मणयेति क. ८ न उद्यम इति क. ८ तैति मांजि ग. ९ दृढमतिवाच्यमिति ग. ग. १० उद्वहति क. ११ ओषे इति क. १२ नवविभक्तयनन्तरं इति ग. क. १३ वाते इति ग. क. १४ उन्मोचयामिति ग. १५ नमनामिति क.

भ्योऽर्जुनः । तस्य सखा । समानशील्यस्यनकधनाद्रामर्थाद्यो गुणाः सुचिताः । संलामाह—कृष्ण्यु-चमेति । कपटमातृपुलीला सुचिता । इष्टदुःखैर्यत्नमाह—अथ निधुमाजन्मयं चादहनेति । न हि भगवन्न्याने इयमवस्था भवेत् । असाधारणं धर्ममाह—अनपवर्गवीर्यमिति । न विपते अपवर्गो यस्य तापं वीर्यं यस्य । इदं हि पुरुषोत्तमस्याऽसाधारणं चिह्नम् । जन्मकारणनिर्द्धारमाह—गोविन्देति । तत्रज्ञा अवतारप्रयोजनम् । फलमाह—गोद्विजसुरार्तिहरावतारेति । गावो द्विजाः सुराश्च नेणामार्तिहरोऽवतारो यस्य । अनेन धर्मजगतिनिवृत्तिरुक्ता भवति । देवतोर्देशेन मत्प्रकल्पको हविस्तया इति प्रयाणां निरूपणम् । धर्ममूलकत्वादन्येषां न पृथक्स्वरूपम् । दैत्यनिवृत्त्यर्थमाह—योगेश्वरेति । एतदतिदैत्यं यद्योनेन सर्वं क्रियते न सत इति । निप्रार्थनमाह—अखिलोदुरो इति । प्रमाणसिद्धं मर्षं देयमिति । पुरोक्तपदमंत्रां सगुणः किन्तु भगवंश्रिति । “नमो नम एतावत्सुपुत्रपश्चिन्नमिति” ति नयस्कारः ॥ ४२ ॥

सूत उवाच—

एष्येत्थं कल्पदेः परिप्लूताखिलोदयः ।

मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयस्त्रिव मायया ॥ ४३ ॥

एवं सूते भगवत्कृत्यमाह । विषयमोगार्थमेव बोधवाक्कृतम् । न तु वैराग्यभक्त्यर्थम् । अन्यथा-उत्पत्तयेव तथा कुर्वात् । तस्मात्तः कश्चिदक्तिविश्वार्थयतां नाम । भगवांस्तु प्रकान्तं स्वविचारितमेव प्रवचन्ति । अतोऽङ्कतकर्मनिरूपणे मोहं दत्तवानित्युच्यते । कल्पदैर्घ्यद्वन्द्वकण्ठेनोच्चारितित्यक्तमधुरैः पदैः परिप्लूताः परितः स्फुरिताः सर्वे उदया यस्य । गुणानामन्योन्यमिश्रणाश्च यथा । तदावादि-कथेति । “एकथा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रबद्धि” ति श्रुतिरप्येवमभिप्राया । तथा लीलाश्च । गुः सुस्ताविति पातुरूकारान्तः कविकल्पदुर्मे निरूपिताः । अतो न दोषेऽहान्दसः । मन्दं जहास । मोहनस्याऽप्यज्ञानार्थम् । वैकुण्ठ इति । साम्प्रतं रक्षार्थां स्थितः । जयविजयपतनहा—मोहयस्त्रिवेति । अद्वैतकर्मत्वात्—इथेति । स्वरूपेण कृतार्थत्वं मायया च विमो-हनम् ॥ ४३ ॥

वन्तःकृतिमुक्त्वा बहिःकृतिमाह—

तां वाहमित्युपामश्रय प्रविश्य गजसाह्वयम् ।

श्रियश्च स्वपुरं यास्यन्प्रेरणा राज्ञा निवारितः ॥ ४४ ॥

तां वाहमिति । तां कुन्तीं प्रार्थनां वा । वाहमित्यहोकारे वचनम् । यत्तया कर्तव्यं वक्तव्यं वा तन्माऽपि सम्मतम् । न तु माया अपूर्वं क्वचित्कर्मव्यमित्यर्थः । इत्येवं प्रकारोपामश्रय, एव-गमने शुकुनाभावमिव लक्ष्मिना पुनर्दंतिनापुरं प्रविश्य, तत्रत्याः श्रिय आत्मन्य, चक्रादारद्वान्या, द्वारकां यासन्, भगवदिच्छया प्राकृतप्रेमोद्गमादिस्मृत्य महात्म्यं, सम्बन्धसंज्ञासुधिप्रिणे गम-नान्विचारितः ॥ ४४ ॥

१ परिप्लूतेति इति क. ग. ग. द. २ अविश्वार्थयतेति क. ३ कृष्णकर्मव्यमित्यर्थः क. ४ अयवामितीति ग. ५ प्राप्ति-कामेति क. ६ वक्तव्यमिति मांजि ग. ७ इति क्वचित्कर्मव्यमित्यर्थः क. ग. ८ दक्षिणपुरे इति ग.

इयं बहूतलीला भगवतो, मुक्तस्य बन्धो बर्द्धस्य मोक्ष इति । अतो सुधिष्ठिरस्य मोहो प्रथमपति सप्तमिः । व्यसनानां तथात्वात् । स्वस्मिन्पदैव करणमुत्तमस्याऽधमस्य वा । तदैव मोहः कृष्णे तु ज्ञानमित्येव निश्चयः ।

व्यासाद्यैरीश्वरैर्हाऽज्ञैः कृष्णेनाऽद्भुतकर्मणा ।

प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाऽबुध्यत शुचाऽर्पितः ॥ ४५ ॥

व्यासाद्यैरिति । ननु मोहोऽधिकारिणः प्रमाणान्निवर्तते । तत्र सुधिष्ठिरोऽधिकारी । अन्यथा वैशेषिणः ज्ञानानुदयः स्यात् । प्रमाणं वैदाः । वक्तारो व्यासनारादयः । तेषां व्यमानस्याऽपि ज्ञानं नोदेति । श्रीमद्युखादेयाऽयं बोधनीय इति भगवदिच्छा । अतो योगजपमेण ज्ञानशक्त्या वा न भगवदिच्छा ज्ञायते । इच्छाविज्ञासायां तु चित्तस्य भगवत्परत्वे विषयविस्मरणात्रिमित्ताभावे विज्ञासा नश्येदतः सर्वज्ञा अपि सत्त्वज्यवधानभगवद्वन्ताराद्य भगवदिच्छयां न ज्ञाननीत्याह—इश्वरैर्हाऽज्ञैरिति । भगवतोऽपि बोधितो नाऽद्भुत्यतः । तत्र हेतुः—अद्भुतकर्मणेति । यथा सन्त्यर्थं गतः सर्वसमर्थो विग्रहो कृत्वा आगत एवं बोधनार्थं वाक्यानि वदन्नबोधं सम्पादितवानित्यर्थः । इतिहासैः पुरातुक्तकथनैः । न च तेषां वाक्यानामभोधकत्वम् । तत्रोऽह—प्रबोधितोऽपीति । प्रबोधो द्वे प्रत्युत शोकेनाऽर्पितः समर्पितः । अभित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अत एव शोकव्याप्तस्य वाक्यमाह—

आह राजा धर्मसुतश्चिन्तयन्सुहृदां वधम् ।

प्राकृतेनाऽऽत्मना विप्राः स्नेहमोहवशां गतः ॥ ४६ ॥

आहेति । राजा रजोगुणव्याप्तः । धर्मसुतः प्रार्थनया धर्माज्ञातः । बहिर्मुखं धर्मसुरीकृतवान् । अत एव सुहृदां वधं चिन्तयन् पूर्वकृतं शोषति । अन्तःकरणमपि समीचीनं भगवता अपत्यमित्यभिप्रायेणाऽह—प्राकृतेनेति । देहात्मबुद्ध्या । विप्रा इति सम्बोधनं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वभावापर्ययः । श्लोहो मृत्युः । मोहो जीवस्तु ॥ ४६ ॥

विपरीतबुद्धिं विस्तारयति—

अहो मे पश्यताऽज्ञानं हृत्प्ररूढं दुरात्मनः ।

पारश्रयस्यैव देहस्य बह्वयो मेऽशौहिणीहिताः ॥ ४७ ॥

अहो इति । देहोपभोगार्थं मर्द्वतोऽन्यायस्य कारणमज्ञानजन्यम् । इदि प्ररूढम् । नाऽस्य प्रतिपातः शक्यो जातः । तत्र हेतुरन्तःकरणबुद्धिः । तदेवाऽज्ञानमाह—पारश्रयस्येति । श्रयसो लभ्यस्य । अशौहिणीः । अशौहिण्यः । मे मदीया हता इत्यज्ञानम् । वस्तुतस्तु भगवता भूसाहचर्यायै लीलाया वा हताः ॥ ४७ ॥

१ नभस्तेति इ. २ निगम इति घ. ३ अमे विज्ञानानुदय इति क. घ. ४ तत्कर्म इति घ. ५ तदेवेति घ. ६ महतां व्यापस्य करणं ज्ञानजन्यमिति घ. ७ भिद्वमिति क. ८ प्रतीपात इति क. ९ अन्तःकरणबुद्धिरिति घ. १० अन्तःकरणव्यवहारी क. घ. घ.

अनेन इहलोको गत इत्युक्तम् । परलोकोऽपि नास्तीत्याह—

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृपुरुकुहुहः ।

न मे स्यान्निरपान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतैः ॥ ४८ ॥

बालेति । बाला अभिमन्युभूतनयः । त्रिजा शोभादयः । सुहृदः शत्यादयः । मित्रं कर्णादयः । पितरौ श्रीभाद्रयः । भ्रातरौ दुर्वाोधनादयः । नै एव वा गुरुवः । अन्ये च । एकस्याऽपि महापातकस्य बुद्धिपूर्वकं कृतस्य न प्रायश्चित्तम् । तस्मात्त्रके वासो यावदाभूतसम्भवमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नैनो राज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो हिवाप्यम् ।

इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः ॥ ४९ ॥

ननु बुध्यमानानां वधः को वा दोषाय ? सत्यम् । “श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञाम्नि” ति प्रजापक्षाय शत्रुवधश्चेत्ता न दोषः । प्रकृते तु दुर्वाोधनेन प्रजापालने क्रियमाण एव मया खलोभार्थमेव वधो हतः । अतो राज्ञो धर्मयुद्धे दिपां वधः प्रजाभर्तुर्नैः न दोष इति नीतिवचनं मां बोधयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु प्रायश्चित्तं कियतां किं शोकेनं ? तत्राऽह—

स्त्रीणां मज्जतवन्धूनां द्रोहो योऽस्त्विहोऽस्थितः ।

कर्मनिर्ग्रहमेधैर्यैनाऽहं कल्पो व्यपोहितुम् ॥ ५० ॥

स्त्रीणामिति । पापस्य हि रोगवन्मतीकारः । स च प्रत्यशोच्यस्य प्रथमं कार्यव्यः । पश्चात्सुरात-
नानाम् । प्रत्यहं च सहस्रं स्त्रियो मज्जताम् भर्तुं यदौत्वा शोचन्त्यो म्रियन्ते । स द्रोह इहैव महाव्यथितः । नन्वस्यैव तर्हि प्रायश्चित्तं क्रियताम् ? तत्राऽह—कर्मनिर्ग्रहिति । अस्त्वत्र प्रायश्चित्तं सर्वपरित्यागः शरीरपरित्यागो वा । न तु गृहमेधैर्यैः कर्मनिर्ग्रहयैर्मृतहिंसारामकैः ॥ ५० ॥
यद्यपि प्रायश्चित्तलेन वेदेन बोध्यते तथापि मम नाऽधिकारः । तथाविधस्यपनाऽभावात् । वधव्यविषयस्यैवस्त्वकीयं भोजनवत्सर्वनाशक इति न तादृश्यञ्चैव निस्तार इति सद्यन्तमाह—

यथा पद्मेन पद्माब्जः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवेकां न यज्ञैर्माहृमर्हति ॥ ५१ ॥

यथेति । कर्मजलशालानार्थं यथा पद्मलेपो भित्त्वादिलेपनवदधिकमृत्सम्पादको भवति । अस्य पद्मनस्य न परलोकनाशकत्वमित्याशङ्क्य पद्मान्तरमाह—सुरया वेति । यथा सुरापित्तुस्यैव महत्या सुरया प्रक्षालनं परलोकनाशकं भवति । एवमेवैकामपि स्त्रीहत्यां वधुभिरपि यज्ञैः पशुमारकै-
र्दीर्घकृ कोऽपि नाऽहृतीत्यर्थः । बन्धुः पूर्वकण्डविवारकैर्निर्ममितं ज्ञानं मोहज्ञानमिति निरूपितम् ।
एवं भगवतोऽद्भुतकर्मस्य सिद्धम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीऽश्मभट्टात्मजश्रीबह्मभदीशत-

विरचितान्यां प्रथमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

लोकप्रतीत्या कृष्णस्य यदा कार्यसमापनम् ।
तदा भगवन्तश्रोतुर्देहरक्षा निरूप्यते ॥ १ ॥
ऐहिकाऽऽनुष्मिकफले भक्तानां स्थानभार्ययोः ।
सर्वेषांपुरणं चैव भगवत्कार्यसङ्ग्रहः ॥ २ ॥
श्रीमद्भावनश्रोतु रक्षापूर्वक्रियाऽखिला ।
निरूपिता ततो मध्ये भगवत्कार्यवर्णनम् ॥ ३ ॥

एवं परीक्षितः शरीररक्षाप्रस्तावे रक्षापूर्वकार्यं मीमायेष्टनुत्त्वा इतरूपान्निरूपणे ऐक्येण रक्षा-
ऽसम्भवात्मध्ये भगवत्कार्यं निरूपणीयम् । तत्र कार्यं चतुर्विधम् । सर्वभक्तानामिहिकसर्वफलदानपूर्वकं
भक्तिदानमैहिकाऽऽनुष्मिकयोगेकसम्भवाय निवेदय प्रथमम् । ज्ञानसन्देहापूर्वकंपरमभक्तिप्राप्तुंभवेन
मुक्तिर्हितीयम् । सर्वभक्तचित्तसमाधानपूर्वकस्वस्थानाप्रतिवृत्तौयम् । तत्रत्यानां सर्वसुखदानोपसंहार-
श्चतुर्थम् । तत्र मुक्तिदानमेवोत्तमत्वेकार्यमैहिकफलदानादि तत्प्राप्तमिति निमित्तै रक्षापूर्वाज्ञेन सदै-
कस्मिन्नध्यायेऽष्टमं निरूपितम् । नवमे द्वितीयं कार्यं निरूप्यते ।

नवमे स्वस्य भिन्नत्वं प्राप्तस्याऽभावसंशये ।
स्वच्छन्दस्युत्पोस्तच्छान्त्यै मुक्तिर्भीष्मस्य बर्णयते ॥
पुरस्कृतोऽद्यसुखसुख्य जगत्साहस्रमितीरितः ।
राज्ञो मोहप्रसङ्गाय निवृत्तिश्चोपदेशतः ॥
भक्तोऽपि भगवद्ब्रह्मचार्यरत्नं ब्रजेत् ।
इति दर्शयितुं भीष्मशरपञ्जरसंस्थितः ॥
तस्याऽप्युद्धारकः कृष्णो निजदक्षयिषा स्तुतः ।
इति स्तुतिस्तथाऽप्यस्य तादृश्रूपेण बर्णयते ॥

सङ्गतिमाह—

सूत उवाच—

इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्तया ।
ततो विनशान् प्रागायत्र देवव्रतोऽपतत् ॥ १ ॥

इति भीत इति । जातेऽपि प्रजाद्रोहे किमप्यनुक्तं न वा, अथर्मजनकत्वमस्ति न वेति सन्दे-
हात्प्रजाद्रोहस्य भयहेतुत्वम् । अत एव सर्वज्ञस्य मर्मसन्देहेनिरुत्तिरिति सर्वतत्त्वज्ञानार्थं सर्वेषां
भूमोर्णां वेदितुमिच्छया । ततो हस्तिनापुरात् । विनशानं कुरुक्षेत्रं प्रागात् । तत्रापि यत्र देवव्रतो-

१ कवे इति श्र. २ श्रीमद्भागवतः श्रोतुरिति क. ग. ३ भागवतेनमिति क. ४ इतरूपान्निरूपणे इति क.
५ ऐहिकमिति क. एकाग्रमिति ग. ६ ज्ञानसन्देहापूर्वकं परमैति श्र. ७ सर्वभक्तचित्तैति क. ८ प्राप्तिरिति क.
९ उत्पन्नकार्यमिति क. अ. ८. १० दानादिभिः तत्पुत्रैः क. ११ कविः इति क. १२ परराक्षापूर्वनेति क.

ऽपतत् । देवव्रतं यस्य । भगवतो यथा प्रतिज्ञा ब्रह्मचर्यादि । सोऽपि भगवतोऽद्भुतचरित्रत्वाद्-
पतत् ॥ १ ॥

तदा भीष्मपुररत्नार्थं सर्वे गता इत्याह—

तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूपितैः ।
अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २ ॥

तदा न इति । ये भ्रातरः प्रजाद्रोहादि कुलवन्तस्य इति । सर्वे अन्येऽपि । विप्रा अपि गताः ।
ते वेदव्यासपाण्डवकृतपुरोहितभौम्यादयः ॥ २ ॥

भगवानपि मुक्तिदानार्थमवश्यमगमेऽपि युधिष्ठिरप्रियायं सदैव गत इत्याह—

भगवानपि विप्रपे रथेन सधनञ्जयः ।
स तैर्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः ॥ ३ ॥

भगवानपीति । विप्रपे इति सम्बोधनं भगवतोऽनुवृत्तिर्लौलाब्ज दोषायेति ज्ञापनार्थम् ।
रथेन सधनञ्जय इति । गरुडध्वजमारुहाऽर्जुनेन सारथिनाऽन्वगच्छदिति लक्ष्यते । तेषां ब्राह्म-
दीनां गमनेऽपि राज्ञो षड्विधं सुखं नाऽन्तेरित्याह—स तैरिति । नृपत्वात्परं तै रोचनम् । वस्तु-
तस्त्वन्तरोचनं सद्यन्तमाह । यथा गुह्यकैः सह कुबेरः । कुत्सितं वैरमस्ति यस्य । अनेन षड्वि-
प्रकौषो गदात् । अन्तस्त्वन्तुल्यः । तथाऽयमपि शोकग्रस्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं सर्वैः सह गमनमुपपाद्य सम्पापण्यवतिरेकेणैव दर्शनेमात्रेण नमस्कारं कृतवन्त इत्याह—

दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवाऽमरम् ।
प्रणमुः पाण्डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वेति । पतितत्वाऽपि महती कान्तिरिति सद्यन्तमाह । भूमौ तस्य स्वर्ष एवाऽऽद्युक्तं किं पुनः
पाते । तथा भीष्मस्य पराजय एवाऽऽद्युक्तः किं पुनरेवम्भाकः । तादृशोऽपि देवो मनुष्याणां नम-
स्करणीयः । तथा भीष्मोऽपि भगवद्ब्रह्मचर्योऽपि नमस्करणीयः । यथा देवः स्वपदच्युतोऽपि
अन्येषां भक्तनीयः । पुण्ड्रादीनां विपमानत्वात् । तथा भीष्मोऽपगतदेहोऽपि ज्ञानपूर्णत्वात्नमस्करणीय
इत्यर्थः । पाण्डवा इति भ्रात्रेणपुत्रत्वात्नमस्कारयोग्यता सूचिता । भीष्मोपदिश्यमानधर्मस्य
सर्वेषां प्रदणसिद्धौ समागतानां सर्वेषां नमनमिति—सानुगा इति । आगत्य नमनं यत्तु लो-
काद्भक्तस्तथा न वेत् । विपरीतत्वमापन्नः कथमेवं भवेदिति । सर्वैः सह नमस्कार-
स्ततो भगवता कृतः । चक्रिणेति पदं धातकरूपज्ञापनार्थमद्भुतकर्मत्वात् ॥ ४ ॥

सर्वज्ञां कृपयो भीष्मो गुदं तत्त्वं वक्ष्यतीति समागतता इत्याह—

तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तमाः ।
राजर्षयश्च तत्राऽऽसन्द्भुं भरतपुङ्गवम् ॥ ५ ॥

१ नास्त्वमित्याहोति क. व. २ इत्येवमात्रेणैति क. व. ३. ४ शारकोपीति . ग. व. ५ तिष्ठती इति क.
६ ब्रह्मर्षय इति क. व.

तन्नेति । मन्त्रार्थयो भृगवादयः । देवर्षेणो नारादादयः । राजर्षेणो मन्नादयः । ते हि विविग्धधर्म-
मन्त्रद्रष्टारः । सर्वंग देहेन्द्रियादिस्वास्थ्ये शुद्धौ धर्मोदिः स्फुरति नाऽन्यथेति धर्मतत्त्वं ज्ञान्वा भीष्मो
धर्मः परिनिष्ठितो न वेति द्रष्टुमागताः । “दौष्पन्निरत्न्यगान्मायामिति” भरतस्य मायापगयना-
देहदृष्ट्या धर्मं न वक्ष्यति । तदंशोद्भवश्रेष्ठत्वात् । स्वार्थदर्शनाच्च भवति सन्देहः । अत एव ऋषीणां
मतेषु भाषकविषयत्वम् ॥ ५ ॥

राजसादिभिर्वेदेन एते भेदाः । तान् गणयति त्रिभिः । सात्त्विक्याः प्रथमं श्रोक्ता राजसा-
स्तदन्तरम् । नामसा दोषानिहाराच्छुपास्ते राजभिर्भेताः ॥

पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान् वादरायणः ।

शुद्धदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥ ६ ॥

वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो यत्समदोऽसितः ।

कक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥ ७ ॥

अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादायोऽमलाः ।

शिष्यैरुपेता आजगमुः कश्यपाङ्गिरसादयः ॥ ८ ॥

पर्वत इति । न देवर्षित्वमात्रं भगवानित्युक्तम् । रेणुकासुतः परशुरामः । सोऽपि सशिष्यः । एते
सप्त सात्त्विका देवर्षयः । वसिष्ठदश्वो दश राजसा मन्त्रार्थयः । वस्तुस्तु नवैव । अथेति भिन्नक्रमेण ।
सुदर्शनस्याऽपि कथनात् । सुदर्शनः । अन्ये च राजर्षिभेदाः ब्राह्मणा अपि तत्त्वेन निर्दिष्टाः । मन्त्र-
रातः शुक्रः । तेषां तामसत्वादिदोषाभावमाह—अमला इति । बहिरिव ते तामसा अन्तस्तु
निर्गुणा इति । तन्मध्ये ब्रह्मरातादयः श्रेष्ठाः । कश्यपादयो मध्यमाः । आङ्गिरसो शुद्ध-
स्वप्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अत्रोत्तमाधिकारे धर्मनिर्णये तदुक्तेषु तत्तमभावज्ञानार्थं गणना । एवं त्रयः समागताः । पाण्डवा
भगवान्पचश्वेति । तत्र ऋषिषु कृतमाह—

तान्समेतात्महाभाग उपलभ्य वसूत्तमः ।

पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९ ॥

तान्समेतानिति । महान् भागो यस्मेति । धर्मज्ञानादिसमूहो भागः । वस्तुतो भीष्मः ।
भूमी हि वसुतो मोच्यन्ते । तथाऽन्येऽप्यत्र तद्देहे । पुष्टिमकत्वयद्बुद्ध्यर्थमाह । देशकालयोर्विभागः ।
देशकालविभागा वा । प्राकृतत्वात्पौषामनुसंभसाऽपि पृथक्स्य प्रथमं पूजनमित्यादि । विधानवित्तिदि
पाठेऽपि स एवाऽर्थः ॥ ९ ॥

एवं सुनीन् मनसा बचसा धर्मोपयोगित्वेन पूजयित्वा भगवन्तमपि तथैव पूजितवानित्याह—

कृष्णं च तत्प्रभावंश्च आर्सानं जगदीश्वरम् ।

हृदिस्यं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ १० ॥

१ विविग्धधर्मद्रष्टार इति न २ धर्मोदि इति श्रीव. क. अ. ग. ३ निष्प्रक्रमेणेति क. व. ४ सुदर्शनो इति क.
५ भूमी इति ख. ६ प्रकृतत्वात्पौषा इति अ. ७ अनुसंभसाऽप्युच्येति क. व.

कृष्णं वेति । ननु भगवन्तं कथं पूजितवानित्याकाङ्क्षायामाह—तत्प्रभावंश्च इति । पूर्वो-
क्तापुजितानेव इर्शनमात्रेण पूजितवान् । भगवन्तं तु आसीनम् । पूजयां भावनाया सर्वोत्तमप्रकारं
ज्ञापितुं जगदीश्वरमित्युक्तम् । हृदिस्यमित्यन्तर्गामिणम् । तस्य बहिर्गोने हेतुः—माययो-
पात्तविग्रहमिति । मायया शक्त्या स्वीकृतो विग्रहो येन । प्राकृतगणनेन्द्रियादिना अहहारेण च
जीवार्त्तं देहग्रहणम् । भगवत्स्तु स्वशक्त्यैव देहनिर्माणमिति । मायात्वादन्यथा भासयति । दीर्घस-
म्बन्धत्वेन पुत्रत्वादिना केषिद्धीनेमेव मायया गृहीतमित्याहुः । एवं शोकानुसारं भीष्मपुत्रानुसारं
स मन्वाङ्गिरसितः । वस्तुस्तु यथा भगवान् तदुक्तं निरूपयित्वा ॥ १० ॥

एवमुच्योः पूजनमुक्त्वा प्रथमोक्तान् पाण्डवान्पूजयित्वा शोकात्प्रथमग्रहणसिद्धये, शोकापनोदन-
पूर्वकस्तदोपावकथनेन सह भगवन्तं निरूप्य कर्त्तुं प्रार्थयते पाण्डुपुत्रानित्यादिचतुर्दशभिः—

पाण्डुपुत्रानुपासीनान् प्रश्रयप्रेमसङ्गतान् ।

अभ्याख्यष्टानुरागास्तेरन्धीभूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥

प्राण^(१)पुत्रत्वेन श्लेहशिक्षायोग्यता । उपासीनानिति । धर्मयुक्तान् । प्रश्रयप्रेमसङ्गतानिति
ज्ञानोपदेशे हेतुः । विनीतोश्च सिग्धेषु हि ज्ञानमुपदिश्यते । भगवत्दर्शनात्कुरामवेऽपगते सिग्धभावेन
बदतीत्याह—अनुरागास्तेरिति । अन्धीभूतेन चक्षुषा सहितो, लक्षितो वा सिग्ध इति । सिग्धेभ्यो
सहितं परदुःखं रोदने हेतुः । सर्वे हि भगवता ध्यामोहिताः । एतेऽपि क्लेशं प्राप्तवन्तो वयम्भीरु
मावः ॥ ११ ॥

तेषां क्लेशमुपवदति इत्येन—

भीष्म उवाच—

अहो कष्टमहोऽन्याय्यं वय्य्यं धर्मनन्दनाः ।

जीवितुं नाऽह्यं क्लिष्टं विप्रधर्मोच्युताश्रयाः ॥ १२ ॥

अहो कष्टमिति । अहो इत्याश्चर्यं । तेषां वनवासक्लेशं स्मृत्वा निरन्वयमेतत्प्राप्तमित्यहो कष्टम् ।
हेलनकेचग्रहणादिकं स्मृत्वा अहो अन्यायमिति पूर्ववत् । भीष्मस्य भावश्चेत्प्राणां धर्मो धर्मैस्तथा
पुमान् । सुखं दुःखं च लभ्यते कर्ममार्गेण नाऽन्यथा । तत्र यन्भवतिः प्राप्तं दुःखं हेष्टान्धा-
रीमन्प्राणान्मार्गं, तत्कर्मवन्त्यं न भवति । यस्मात् पूर्वं धर्मनन्दनाः । यथापि सुविष्टिर एव
धर्मोपवृत्तासति तत्प्राधान्येन सिक्ता इति सर्वे तत्त्वेन व्यपदिश्यन्ते । अतो भीष्मदोषाभावात्दुःखं न
सुज्यते । किञ्च । विप्रधर्मोच्युताश्रयाः । मषस्तु सामासिको दोषो नास्ति । स्वभावदुष्टा हि
तत्र धर्मं नाऽऽश्रयन्ते । नोऽस्यिकुदः, स्वभावदुष्टः, ईश्वरसन्धी च । तत्र
विगतानिर्णयं सर्वनीतिज्ञानाधीतिविरोधाभावः । धर्मश्च स्थापितं शुद्धे स्थापयति । अच्युताश्रयत्वात्-
भरतसम्बन्धी धर्मः स्फुरति । एकैकाश्रितोऽपि न क्लेशं प्राप्नोति । किमुत जितयाश्रितः । त्रयापामेक-
नाश्रात् । धर्ममार्गे चैव व्यवस्था । कालमार्गेण विज्रतया बह्वति, भगवन्मार्गेण च ॥ १२ ॥

१ भीष्मस्यविशेषेति क. व. क. व. २ केषिद्धीनेमेवेति क. व. क. व. ३ सातोकेति क. व. ४ पुरुषमिति
क. ५ हेतुं कथं कथं चतुर्दशमिति क. व. ६ उपासीनेति क. ७ अतो दुःखमिति क. ८ निरूपयित्वा इति ग.
९

एवं स्वभावबीजदोषो परिहृत्य श्वेतदोषाभावात्तदुःखं—

संस्थितेऽधिरथे पाण्डो ब्रूथा बालप्रजा वधूः ।

युष्मत्कृते बहून्केशान् प्राप्ता तोकवती सुदुः ॥ १३ ॥

संस्थित इति । संस्थितिः शरीरत्यागः । अधिरथ इति शौर्यं शत्रुविषयम् । पाण्डुरिति स्वत्वम् । बालाः प्रजा यस्याः । अननं रक्षकान्तर्भावः सूचितः । बधुरिति स्वधर्मपरिपालनं सूचितम् । अत एव युष्मत्कृते धर्ममार्गेण भवद्रक्षार्थं बहून् केशान् प्राप्तवती । माद्रीपुत्री तौको यमलज्जावतिपालकी पदचलनेऽप्यशक्ती । अत एव सुदुः । तस्मात्सर्वथा स्वधर्मपरिपालनाच्च श्वेतदोषः । दृष्टं स्वदृष्टसापेक्षमित्यष्टमापेक्ष्य दृष्टमप्यस्मदारुपं न हेतुरिति ज्ञापितम् ॥ १३ ॥

अकारणकार्योत्पत्त्यभावात्किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह—

सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां यद्यदप्रियम् ।

सपालो यददो लोको वायोरेव घनावलिः ॥ १४ ॥

सर्वं कालकृतमिति । सर्वमाध्यात्मिकादि । अस्मत्कृतमन्यकृतं वा सर्वं कालकृतं कालकृतं न तु निमित्तमात्रत्वं कालस्य । ज्योतिःशास्त्रे तथैव प्रतिपादनात् । ननु बहूनां हेतुत्वेन प्रतिपादानालोककालकर्मसंभवात्साराणां मध्ये कथं कालस्यैव हेतुत्वम् ? तत्राऽऽह—मन्य इति । मयैवं प्रतिभाति । “प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्त्यय” इति वाक्यात्स्वमनसि निश्चितं यदेतेषां काल एव दुःखहेतुः । ज्योतिषशास्त्रसंबादाहोकेकर्मणोमिराकरणत्वात् । ज्ञानिनोऽपि केश्यात्स्वभावात्तत्प्राप्तं न मायादि हेतुः । ईश्वरस्य च सहस्रवृत्त्या भक्तत्वाच्च नेश्वरकृते दुःखम् । अतः पारिषिष्यात्कालकृतमेव मन्ये । यद्यदिति प्रसिद्धा नैतादृशं कर्म भवतां जन्मान्तेरेऽपीति सूचितम् । प्रकृतोपयोगाय कालस्य सामर्थ्यमाह—सपाल इति । स्वाधारव्यत्यालोकानां वयसा च व्याप्तत्वात्कालोपनिवन्त् । कालमित्या भोगाच्च । ब्रह्माण्डस्यतिरपि कालमिता । सपालो लोकोः इन्द्रादिसहितो लोकः । न केवलमुत्पत्तौ कालव्यवस्थम् । किन्तु स्थितिकर्मकरणनाशेऽपीति दृष्टान्तमाह—वायोरेविति । यथा वायोवैशेष्ये घनपङ्क्तिः । सर्वमासेषु समागच्छन्तेऽपि मेधा वायुवैव भवन्ति न भवन्ति च ॥ १४ ॥

कालकृते पूर्वोक्तकर्मादिनिराकरणे च तर्कमाह—

यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्गुणकोटरः ।

कृष्णोऽस्त्री गाण्डिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् ॥ १५ ॥

यत्रेति । सर्वा दृष्ट्याग्रमी वर्तते दुःखाभावेऽहेतुः । धर्मः पुत्रं पालयति । स च राजा । स्वयं पालितोऽन्यत्र पालयेत् । बुद्धो दशविधः प्राण उदरं यस्य । स च बलाधिष्ठात्री देवता । गदापाणिः । ससाधनः । कृष्णोऽर्जुनः । नाश्रु संमानधर्मत्वं प्राप्तः । अस्त्री । गाण्डीवधनुषा ब्रह्मास्त्रादि-

१ भवद्वयमिति क. भगवदशाधर्ममिति घ. च. २ अकारणकार्यमिति घ. ३ लोचकर्मणो निराकरणमिति घ. घ. ४ अस्त्रास्त्रादिपरिपत्तमिति घ. ५ कालोपनिवन्तमिति नाश्रि घ. ६ इन्द्रादिसहितो लोको इति घ. ग. घ. ७ किंलिति नाश्रि घ. ८ शरमेति घ. ९ अविपत्तिति घ. १० धर्मसुतमिति घ. पुत्रमित्येवमन्वयार्थं च. ११ यद्यो न भवतिदिति घ.

श्रवणसमर्थम् । चापस्याऽऽश्रयत्वं नाम्ना सूचयति । अन्यसु नाशयोप्यस्य । मगबांश्च सुहृत्सु हितान्वेषी । एत एव विचार्यमाणे दुःखहेतवो जाताः । तेषां हि पाण्डुना पूर्वमेव पुत्रं प्राप्तं स्वापयित्वा रोञ्जलतामः कृतमेतदा न दुःखशुभा । भीमस्य वा महाबलत्वाभावे न दुःखं भवेत् । अर्जुनस्य वा शत्रुवेषेणाप्यकल्पे मात्सर्ग्यभावाच्च दुःखं भवेत् । बभ्रिना वा साधनानि न दत्तानि चेदिन्द्रेण सह कृताभावात्पद्मीदो न भवेत् । भगवता साहाय्यं न कृतं साधना दीनदयया दुःखदातुमिदं दुःखं न हेतुः सात् । तस्मात्सुखसाधनत्वेन एव पृथीतासीधेदुःखं तदा कालकृतमित्येव निश्चयः ॥ १५ ॥

नन्वेवं सति कालस्य बलिष्ठता सूचिता । तथाच कथं भगवन्तं काशोऽतिक्रमेत् ? तत्राऽऽह—

नदास्य कर्हिचिद्ब्राज्यमुमान्नेद विधिस्तितम् ।

यद्विज्ञिज्ञासत्पा युक्ता सुयान्ति कवयोऽपि हि ॥ १६ ॥

नदास्येति । अस्य भगवतो विधित्स्वितं कोऽपि न वेद । यद्यपि कालो भगवदज्ञाकारित्वाद्भगवद्विच्छन्नां सत्तां न प्रवर्तते । परं भगवद्विच्छेव ज्ञातुमशक्या । भगवान् सुखदुःखहेतुः । तथा सति सर्वत्र सर्वस्य सात् । किन्तु भगवद्विच्छा सा कार्यकोत्रेया न कार्योत्पूर्वमवगन्तुं शक्या । नन्वेवं सति भगवान् कथं विश्वसनीयः ? तत्राऽऽह—यद्विज्ञिज्ञासत्प्येति । भगवान् पाण्डवेभ्यः किं दुःखं दत्तवान्, निर्वेदार्थं वा सुखं दत्तवान्, भगवत्परिपाक्षित्तत्त्वज्ञानेन यकिं वा दत्तवान्, कौरवाणां वा हितं कृतवानिति विचारे क्रियमाणे सर्वत्र युक्तिसम्भवात् । अत एव कवयोऽपि युज्यन्ति । अवात्सर्ग्योचारे युक्तिते प्रवर्तते इति हिद्यच्छार्थः ॥ १६ ॥

तर्कतः परं कः प्रतीकार इत्यत आह—

तस्मादिदं देवतत्रं व्यवस्य भरतर्षभ ।

तस्याऽनुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥ १७ ॥

तस्मादिति । यस्मात्सर्वं कालोपनिवन्त् । स च कालो भगवान् । तदेव च दैवशब्दान्वाच्यम् । कालातिक्रमश्च प्रकामन्तरेण न सम्भावनीयः । तस्मादेतदनुविहितः एतद्ब्रह्मणोऽपि अनाथाः प्रजाः पाहि । ब्राह्मणकरणेन स्वधर्मेण च भगवान्पतिवृत्त्यतीति मयादा । यद्यपि विशेषतः प्रमेयबलविचारेण भगवान् केन पतिवृत्तिते न ज्ञायते तथापि प्रमाणबलविचारेणैतदुक्तम् । पूर्वं दुःसाधनादयो नाथाः स्थिताः । इदानीमनाथाः प्रजाः । अथवा । त्वयि नाथेऽपि नाथत्वाभिमानाभावात्तथा केवर्तं ताः प्रजाः पालनीयाः । समर्थत्वात् ॥ १७ ॥

ननु “तस्याऽनुविहित” इति पूर्वपराशरोत्पूर्वं कालस्य निरूपितत्वात् “दैवमश्रमि” लनेन ततोऽपि पूर्वं कृष्णस्य निरूपितत्वात्कस्याऽनुविहितो भवेदिति सन्देहः, कालस्य सर्वाधीनत्वकथनात्पदधीनत्वमनुप प्रजापालनं विधीयत इत्यायाति । “न चरस्येति” वाक्ये च पूर्वं कृष्णस्य निरूपणात्कालोपनिवन्त् निरूपिते तत्रिवारणार्थं तद्विधित्तत्त्वसन्देहो निरूपितः । तत्र किं कृष्णः काशोऽपी च. ग. घ.

१ स्यादपीति नाश्रि क. बहि इति क. घ. २ पुत्रसुतमिति क. घ. ग. ३ राम्ये साग इति क. घ. ग. ४ अतिक्रममिति क. घ. ग. ५ पूर्वमेव कृष्णमिति घ. ६ वर्तते इति घ. ७ प्रमाणबलविचारेणैव उक्तमिति घ. ८ दैवशब्दान्वा इति घ. ९ तत्परोममिति क. १० कृष्णमित्युक्तमिति क. घ. च.

भवतीति निरूप्यते ? कालकारणत्वं वा निवार्यते ? कान्तकृष्णयोर्वा संहभावेन दुःखकारणत्वं निरूप्यते ? त्रिष्वपि पक्षेषु कालात्कृष्णस्य भेदः समायाति । ततश्च कालपक्षः पूर्वपरिवृद्ध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थं काल एव कृष्णः स च भगवानिति कृष्णस्य भगवत्त्वं विस्तरेण निरूपयति—

एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् ।
मोहयन् मायया लोकं गूढशरति वृष्णिषु ॥ १८ ॥

एष वै भगवानिति । एषः कालरूपः कृष्णः, वै निवार्यते, उपचाराभावेन ज्ञानेन्द्राभावेन च साक्षाद्भगवान् । ननु किमस्य कृष्णस्य कालरूपस्य भगवत्त्वं ? तत्राऽऽह—आद्यो नारायणः पुमानिति । य आद्यः पुरुषोत्तमः स एव नारायणो ब्रह्माण्डविग्रहः । स पुमान् स्वराट् । अनेन कालस्य कृष्णत्वं कृष्णस्य भगवत्त्वं भगवतः पुरुषोत्तमत्वं पुरुषोत्तमस्य नारायणत्वं नारायणस्य स्वराट्पुरुषत्वमिति । स च स्वशरीरे भास्वप्रतिभेन तन्निवारणार्थं समागतो यदुषु प्रविष्टो वर्तते । यथाऽऽत्मानं कोऽपि न जानाति तथा मायया नरचेष्टाभिर्लोकं व्यामोहयन् सर्वथा भगवत्त्वं सङ्गोप्य सर्वान् भक्षयितुं चरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु कथमयमेवम् ? कथं वा कोऽपि न जानाति ? इत्यत आह अस्याऽनुभावमिति श्राम्याम्—

अस्याऽनुभावं भगवान् वेदं गूढतमं शिवः ।
देवर्षिनोरदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप ॥ १९ ॥

अयमेवमेव । एतस्यैवविषयैवतुभावाः सर्वोत्तरपक्षयः सर्वोर्ध्वः । तं शिव एव जानाति । यस्तं स्मरन्सर्वोन्मथयन्नपि शिवः कल्याणरूपो भवति । तथा देवर्षिनोरदः सर्वत्र प्रविश्य सर्वान्गारयन्संहित्वेन प्रतिभातः । तथा साक्षाद्भगवान् कपिलो नृपः प्रकृतेरेव कारणत्वं निरूप्य पुरुषकारणत्वं निवार्य सर्वहेतुः सन् सर्वहेतुत्वं निवारयति । अतः सात्त्विकेषु राजसेषु सामसेषु गुणातीतत्वेनोत्तमस्य एव जानन्ति ॥ १९ ॥

अन्ये तु बहुधा श्रुत्वाऽपि न जानन्ति, यथा भवन्ते इत्याह—

यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् ।
अकरोः सच्चिदं दूतं सोहृदाद्रथसारथिम् ॥ २० ॥

यं मन्यसे इति । वसुदेवपदेऽवतारान्मातुलेयुत्वं मन्यसे । किञ्च । प्रियं प्रतिविषयं मन्यसे समन्येनाऽऽत्मीयत्वेन । मित्रमुपकारित्वेन ; गूढमिन्त्रोपकारित्वेन द्रौपद्यादिदानान्मुह्यन्तं च । सुहृत्त्वं सद्भावयुक्तः कदाऽप्यकथं परीक्षे प्रत्यक्षे च साक्षात्परम्परा च तद्विदमेव विचारयति । य केवलं श्रान्तमार्गं, किं लघुकानि बहुष्वेव कृतवान् । तदाह । अकरोः सच्चिदम् । सच्चिदो

१ श्रुतार्थभेदेति श. २ पाल्नाद्वेदेति पाठान्तरस्य. ३ आश्विनोत्तरार्धेति क. ४ अयमेव इति क. ५ नृपं नारायण इति ग. ६ सार्थोत्तम इति क. ७ तथापि इति क. ग. ८ यः इति नास्ति क. ९ भगवति इति क. १० सुहृत्तमिति क. ११ सुहृत्तमयुक्त इति ग. १२ अकरोः सच्चिदमिति क. ग. १३

मथी । दूतो हीनतया कार्यसाधकः । व्यवहारे समस्याऽपि हीनत्वकरणं सौहार्दात् । अत एव रथस्य सारथिं कृतवान् । रथस्य रथकः सारथिर्नियतः केवलसाराथ्यव्याप्त्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वप्ये भगवन्तं मा जानन्तु । भगवान्स्वात्मानं जानन् कथं हीने कर्मणि प्रवर्तते ? तत्राऽऽह—
सर्वोत्तमः समदृशो ह्यद्वयस्याऽनहङ्कृतेः ।
तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न कश्चित् ॥ २१ ॥

सर्वोत्तम इति । सर्वस्मिन्नात्मा यस्य । अनेन सारथ्यमेव करोति । कथं वैषम्यं स्यात् । वेदादिप्रभेत्वाच्च शत्रुमित्रोदासीनेषु समयुधिः । अतोऽपि न वैषम्यम् । किञ्च । भेददर्शने सर्वेषु भवति । तस्य तु सर्वेवाऽऽर्जवे भासते । अतो न विद्यते द्वैतं यस्य । तादृशस्य कथं वैषम्यम् । स्वस्वपेण प्रमाणेन प्रत्येयेण निराकृतम् । येषाम्यमचकारे तु निरहङ्कृत्यथा तनौ । न विद्यते अहङ्कृत्येवस्य । तत्कृतमुपनीचकर्मकृतम् । सर्वमेव किञ्चित्कृत्यमिति करोति । न तु कृतमिति । ननु हीनकर्मणा कृतं न दोषः स्यात् ? अत आह—निरवद्यस्येति । अपहृतापमन इत्यर्थः । अपहृतापमनत्वं न देश-कालावच्छिन्नमित्याह—न कश्चिदिनि ॥ २१ ॥

तस्मादयमेव सर्वभक्षकोऽज्ञानादुपचरित एवं कृतवानित्युक्ते भयमसेयता च प्रतिभाता । तन्नि-
राकरणार्थमाह—

तथाप्येकान्तभक्तेषु पदय भूषाऽनुकम्पितम् ।
यन्मेऽनुस्वयजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः ॥ २२ ॥

तथापीति । यद्यप्येवमेव तथाप्येकान्तस्मिन्नसाधारणो गुणोऽस्ति यत्कृत्वा भवनीयत्वे हेतुर-
भ्ये कारणं च । स चाऽप्यभिचारी नित्यफलश्च । भूयति सम्बोधनं राज्ञामप्येवं कदाचिद्भवतीति
मन्वार्थम् । कृपाया अर्थभिचारित्वं स्वप्राप्तौनाऽऽह—यन्मे इति । न हि मत्सख्योऽपराधी
कदाचिद्भवत्येव हेतुन कर्त्तव्यं भक्तद्रोही द्विष्यक्षणी च । तथापि कदाचिन्नामप्रद्वान्नाच्यवाभारं
कुल प्राणलागसमये भक्तो न मुक्तो भवेदुष्ट इति शङ्कया स्वयमगत्याऽऽत्मसाक्षात्कारं कारयित्वा
भूषां कृतवानित्यर्थः । तस्मादयमेव भक्ताः कृतार्थो भविष्यन्तीति किं वक्तव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

ननु इरे भगवत्साक्षात्कारानुक्तिरिति । भगवदाविर्भावव्यतिरेकेणाऽपि भगवदर्थज्ञानसंरक्षणम-
विर्गुक्तिर्भवतीत्याह—

भक्त्याऽऽवेदयेद्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्तयन् ।
त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ॥ २३ ॥

अस्याऽऽवेदयेति । अस्मयेति विहितभक्त्यधिकारिणः प्रत्युक्तम् । वस्तुतस्तु यथा ५ नवि-
न्यनोनिवेशनमेव मुक्तिहेतुः । इन्द्रियव्यापारमपि भगवत्प्राप्ता कुर्वन्त्येवं योग्यास्यासतोऽपि इदानीं
भक्तिमार्गेण शरीरं त्यजन्नास्वाभ्यासोभिलासमहरणससात्त्विकमपि कर्म कुर्वन्त्येवं कामकर्मभिः
कृत्येच्यते । एभिः कर्मभिस्त्वानि क्षमाणि स्वभावं प्राप्तिना मुक्तिहेतवे भवन्तीति वाऽर्थः ॥ २३ ॥

१ केवलमिति क. ग. २ भगवत्साक्षात्कारमिति क. ग. ३ हेतुमात्रेणैव क. ४ प्रमाणविति क. ५ कर्मभि-
रिति क. कामकर्म इति क. ग. ६ मुक्तिहेतुतीति क. ग. ७ भक्त्याऽऽवेदयेति क. ग.

एवं मजनीयमगवद्वृणानुक्त्वा सस्य मानसीयूतिकल्पनाद्यफेरन्तिमोक्षसासपर्यन्तं मगवत्स्थिति-
मेव प्रार्थयते—

स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम् ।

प्रसन्नहासारणलोचनोह्रसन्मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥

स देवदेव इति । असकृपायामम्बोजि हेतुरस्ति । न केवलमिदानीन्तना भक्तिः । यतो दे-
वानां ब्रह्मादीनां देवः सर्वदा पूज्यः । किञ्च । सनश्च एषः । मगवानिति । स यावदिदं शरीरं
मया स्थाप्यं तावत्सिद्धु । न तु मध्ये शरीरं पृच्छतु मात्पनु वा । इदमिति जीर्णम् । अहमिति
सामर्थ्यम् । “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति वाक्यानुसारेण मा तिष्ठतु किन्तु प्रसन्नहासः अरुणे
च लोचने ताम्बासुसन्मुखाम्बुजं यस्मात् । हासस्य प्रसन्नतात्र सायामोहः । लोचनयोररुणत्वान्मत्पाप-
दूरीकरणम् । तयोरेपि प्रसादे विशेषेण मयि सर्वगुणनिधानम् । मुखाम्बुजस्य ताच्छलेन स्वपदशक्तिः ।
ध्यानपथत्वेनाजिणमादयः । चतुर्भुजत्वेन पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः । एवं सर्वपुरुषार्थदानाय सर्वाभिप्रायैकं
कुर्वन् विषयान्तरसञ्चारभावाय प्रकटस्तिष्ठतिविति प्रार्थना ॥ २४ ॥

यथे सावकांशं ज्ञात्वा युधिष्ठिरः स्वन्देदं वारयितुं पृष्ठवानित्वाह—

सूत उवाच—

युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपञ्जरे ।

अष्टच्छद्विधाम्धर्मान्पीपाणामनुश्रुण्वताम् ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर इति । ननु युधिष्ठिरः पूर्वोक्तं ज्ञात्वा सर्वं भगवता कृतमित्यवगत्य सस्य कारणत्वा-
भावाद्वापिदोषामात्रं विनिश्चित्वाऽपि कथं पृच्छति ? इत्यत्र आह—नदाकर्ण्येति । शरपञ्जरे
शयानमिति । यथा भगवानेव करोति किमिति भीष्मः शरपञ्जरे पवितस्तिष्ठति । न पृच्छतं भोव-
यति भगवान् । तथा सत्यतिप्रसन्नः स्थातुः दुःखस्य च सार्वजनीनत्वाद्भगवतः सर्वकृत्यस्य च
श्रीतत्वात्सर्वेषामेव कृपीणां सन्देहः । अतस्तेषामपि सन्देहनिवृत्त्यर्थं पीपाणामनुश्रुण्वतां पृष्ठवानि-
त्यर्थः । धर्मोपागमेव नानाविधैस्त्वत्पलदुर्बलेभ्योऽस्ति राजसंभवश्च वेति सन्देहादपि प्रश्नः ।
तदाह—विधिधानिति ॥ २५ ॥

धर्मोक्तिधाः । श्रौताः पौराणिकाः पुरुषार्थपानत्वेनाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धौ लौकिकाश्च । तान्सर्वान्
भीष्मः कमेणाऽऽहेत्याह पुरुषस्वभावेति त्रिभिः—

पुरुषस्वभावविहितान्यधार्वाणं यथाऽश्रमम् ।

वैराग्यरागोपाधिभ्यामाश्रातो भयलक्षणम् ॥ २६ ॥

दानधर्मान् राजधर्मान्मोक्षधर्मांश्चिन्वाभागदाः ।

श्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥

१ दृष्टव्येति क. २ अक्षय्यामेति क. ३ नामाभिधानादिति क. ४ अष्टभुजकाराणोऽस्तीति क. ग. घ.

धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान् यथा मुने ।

नानाह्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥ २८ ॥

तत्र वैदिकत्रिभिधाः । शरीराधिकारेण प्रवृत्ता वर्णाश्रमरूपेण साधुधर्मेण च प्रवृत्ता नैराया-
दान्तरधर्मेण च । तत्र पुरुषस्वभावविहिताः स्वतया रखादयः । वर्णधर्मो ज्ञानादयः । आ-
श्रमधर्मो अध्ययनादयः । रागोपायदयः पूर्वकाण्डोक्ताः । वैराग्योपायश्च उपरकाण्डोक्तः ।
दानधर्मोः पौराणिका गोदानादयस्तुलायुष्मादयो वा । राजधर्मोऽभ्यारतिनिर्होलादिदर्वनादयः ।
भोक्षधर्मो मीनानाहादयः । तेषामन्तर्भेदाश्च । श्रौधर्मोः पातित्वलादयः । भगवद्धर्माः
कार्षिकप्रदादयः । समासव्यासकथनाद्द्विभवेति वै स्थिरा । अतः सङ्क्षेपवित्साता-
न्यामाह—समासेति । पुरुषार्थचतुष्टयसाधनीभूतधर्मोनाह—धर्मेति । पुरुषार्थानां स्वरूपं सा-
धनानि प्रकाराश्च यथा यथावत् । मुने इति सम्बोधनाच्च विलारेणोच्यते । मननवित्त्वादिदि ।
आकथानं शब्दप्रधानम्—तैरेवमुक्तमित्यादि । इतिहासः पुराणेषु—तैरेव कृतमेवं जातमिति ।
पुराणावेषादिसिद्धं लौकिकं न केवलग्रान्तप्रतिपन्नमित्यर्थः । सर्वेषां तत्त्वं जानातीति तथा निःशङ्क-
कथने हेतुः । एतावता सर्वे सन्देहा निवारिता इत्युक्तं भवति । सयुक्तमर्था न्यथः । निर्युक्तमर्था
भोक्षः । लोके कर्मणै एव फलसाधकत्वं ज्ञातं भवत्विति यमथः उपरि वा निनीयति तमसाद्य साद्य वा
कर्म कारयतीति ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वं जीवस्य दुःसापटुपथभोक्तो भवति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

धर्मभ्रंशनादिकं कालविलम्बादेव न लघेन पुरुषार्थसिद्धिरिति समागते काले सर्वयुपसंहतवानि-
त्याह धर्मे प्रवृत्त इति ज्ञान्याम्—

धर्मं प्रवृत्तस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः ।

यो योगिनश्छन्दमृत्युत्वोर्वाञ्छितस्तत्सूत्रारण्यः ॥ २९ ॥

उत्तरारण्यकालोत्तमत्वेषु पूर्वकालस्य निकटत्वात्संरोषसम्भवे निर्दुष्टानां भवेदिति तन्मातृत्वस्यै
धर्मं प्रवृत्त इत्युक्तम् । योगिनामुत्तरगतोत्तमत्वान्मर्ममूलकत्वस्यसामर्थ्यात्सातुत्तरारण्य एव सर्वं गन्तुं
क्षम्यते । छन्दमृत्योरिति । योगजधर्मेण कालंक्षाऽपि वशीकृतत्वात्सच्छन्दमृत्युत्वम् ॥ २९ ॥
तस्मिन् काले यत्कृत्यं तदाह—

तदोपसंहस्य गिरः सहस्रलपीर्विसुकसङ्गं (?) मन आदिपूरुषे ।

कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थितेऽमीलितहृदयधारयत् ॥ ३० ॥

तदोपसंहस्येति । सर्वपत्रित्वागेन भगवत्सिन्धुर्न कर्त्तव्यम् । तन्मौनेन मनसश्चाक्षयपरीहारेण
अक्रियया च भवति । तत्र शरीरक्रियाऽप्यत्रः पूर्वमेव सिद्धः । वाङ्मयमनमाह—गिर उपसंहस्येति ।
सहस्रलपीः । सहस्रं योर्धांनु युद्धेन नचनेन वा नयति स्थापीनात् करोतीति स्वधर्मोत्कर्ष उक्तः ।

१ वर्णधर्मरूपेण वा इति क. २ दानधर्मसंज्ञक इति क. ग. घ. क. ३ वेति याति क. ४ हेतव्यमतीति क. हेतव्य
वेत्तव्यमतीति क. ५ इत्यप इति क. ६ सर्वव्यदेहा इति क. ७ कर्मणः फलसाधकमतीति क. कर्मणा फलसा-
धकमतीति क. ८ ज्ञानमिति क. ग. घ. ९ यत्त्वं भवतीति क. क. ग. १० धर्मोक्तिधर्मान् इति क. ग.
११ उपरकाण्डस्य उक्तानां भवेदिति क. १२ कालस्य यथाऽह्वयव्यतिरेक इति क. १३ भोक्षधर्म इति क. ग.

मनसो विनियोगमाह—विभुःकृत्स्न इति । विशेषेण युक्ता अन्तर्भिर्दिग्महा येन । आदित्येण व्याप्यदित्युक्ते मानसां प्रतिभायां व्यवधारणमुक्तं भवति । तत्रिराकाशपायाः लौकिकप्रकारमाह—कृष्णे पुरः स्थित इति । “कश्चिद्भीरः मन्त्रगाम्भानमैश्वरि” इति चतुर्भुजान्तीला तेन इष्टयं परयति । इह तु विपरीतम् । मनश्चतुर्धा बहिरानीय तेन भगवन्तं पश्यतीति । कृष्ण आचरन्ती भगवान् । बहिरागत्यज्ञानायै यथादिपारिकमाकारं चाऽऽह—लक्ष्मीनिपते चतुर्भुज इति । लक्ष्मीतीला दाहोतीर्थसुवर्णरूपता । देवकीभाषनया यज्ञरूपे रूपं कृते तत्परित्यागेन गहनमेव रूपं प्रदर्शितवानित्यर्थः । पुरः स्थित इति कल्पनाऽज्ञाभायः । अमीलिततटमिति निमेषादिता व्यवधानं निराकृतम् ॥ ३० ॥

त्रिभुज्या धारणया हृताभस्तद्रीक्षयेवाऽऽयुः गताऽऽयुध्वयधः ।
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्मं विस्मृजन् जनार्दनम् ॥ ३१ ॥

मो मनसो धारणा मर्त्यावनाभिमता । अत एव त्रिभुजा । अपहृतपापमित्युक्तम् । सर्वैव मर्त्यापन्नयः । भगवदपराधजनकमपि पापमर्षागेन जनिं प्रतीक्षाकारकापेक्षानन्तिं च । तत्परं हृदयैवकभनेन निवारितम् । भगवति च युद्धभावे भगवानपि कृपया वेदानां दूरीकृतवानित्याह—तद्रीक्षयेति । तस्य भगवतो दोषनिवर्तकपृथिव गता आयुष्यथा यस्य । निवृत्ताः सर्वेन्द्रियवृत्तियु विभ्रमा यन्म । अनेनाऽनन्तवेदिदोषाभाय उक्तः । जन्मं प्राकृतसहस्रम् । जनानं प्रकृतिमर्दयतीति जनार्दनः । यावत्प्रकृतिर्न वीरिता स्वाभावत्वकर्म न निवर्तयेदिति ॥ ३१ ॥

मर्षादानुसारं अनो भवति भक्तवत्यं तदत्र विनिरूपते । तत्र प्रथमं सर्वसमर्पणम् । ततो माहात्म्यज्ञानपूर्विका भगवति रतिः । तत आत्मपर्यायप्रमिति । भाषन्तवोरैकेकम् । मर्षे माहात्म्य-मक्तो नव । तत्र प्रथमं सर्वसमर्पणं निरूपयति—

भीम उवाच—

इति मतिरुपकल्पिता त्रितुष्णा भगवति सात्त्वतपुरुषे विभूषि ।
स्वसुखमुपगते कचिद्विहृष्टं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥

इतीति । इतिशब्दः समाप्तिवाचकः । परमेश्वरद्विसकसाऽनन्तकोटिजन्मभिर्भूक्तं यदिति वा तद्विचार्यमाणे मर्तिपाऽऽमदीया तावद्विषयिणी । मया कृते मदीयमिति । पराधामो भगवद्रीया-सर्वे । अतोऽमदीया बुद्धिर्वै भगवति समर्पणीया । तदाह—इति मतिरिति । अनिगोच्छ्राय-वेनं चाऽस्मान्निः स्यादिति बुद्धिः सा भगवति उपकल्पिता । फलाभेत्वं नितारयति—त्रितु-ष्णेति । यद्यप्येवं भैतिसमर्पणे न किञ्चिदफलं शाश्वतितं तथायद्भेदलक्षमर्षायामि मर्मतत्कलं भवि-ष्यतीति स्वयमेव तुष्णीं भवति । अतस्तामेव निषेधति । भगवति ब्रह्मणि । सात्त्वतपुरुषे वाद-

१ त्रितुष्णेत्यदि भाषित अ. २ त्रयोभा इति म. ३ मनश्चतुर्भिः म. ४ दाहोतीर्थसुवर्णरूपे म. ५ कृत्स्नं च मनस इति म. ६ भगवति च युद्धभावे इत्ययमेवो भाषित अ. ७ भ्रमा इति च. ८ वा चैति म. ९ भवतीति च. १० अमर्षणीय इति म. ११ त्रितुष्णेति च.

रक्षेत्लेनाऽऽमिमेति । विगतो भूता यस्मात् । ब्रह्मणस्त्वस्मिन् पुरुषोत्तमे । नतु पुरुषोत्तमस्य भावतः रूपं मात्तपुरुषत्वम् । तत्राऽह । स्वसुखमुपगते । स्वपरमानन्दं प्राप्त एव कचित्तदावि-म्यानविशेषे “लोकवस्तु लीलाकैवल्यमिति” इति न्यायेन विहृष्टं सासैव स्वभावरूपां प्रकृतिं वाकारित्यायेन विश्वजननीं स्वयं पिता उपगच्छति । ताद्ये । नतु तदपि कुतः ? तत्राऽह—पदत्रयप्रवाह इति । वस्त्राद्व्ययतः प्रकृतिस्मिन्वन्पात् प्रथमं विश्वास प्रवादः बीजाहृतसाम्प्रदायः “न परत उद्ध्व” इत्यस्य विवरणम् । नवाग्रहधर्मं यथा करोति तथा असमनुपायधर्मधर्मं हृतमन्तिमर्षेः ॥ ३२ ॥

इरानी रतिं प्रार्थयते—

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्भरं दधाने ।
ब्रपुरलककुलाहृताननादजं विजयसमे रतिरस्तु मेऽनवया ॥ ३३ ॥

त्रिभुवनकमनमिति । कदाचिदभेदादन्तर्गामिणिं सारुषे या रीतिं प्रार्थयेदित्याहताऽह—बुधुर्धान इति । यत्र प्राकृतानामपि प्रतीतिः शरीरीति ताद्य एव रीतिरस्तु । प्रमाणवत्सम-नेष्य केवलं प्रयेयत्वेनेव मम यत्कार्यं भवति तदेव भवति किंचत् प्रतीत्या यन्मत्तं तदेवाऽनु-वर्दति—बुधुर्धान इति । विषयमौन्द्यैर्गैव चित्तं प्रविशति रूपगोणम् । त्रिभुवने प्रलोक्ष्ये तदेव कमत्तं लोकपृथिव युद्धं न तु शास्त्रसंस्कारेण प्रतीत्या तथाविधम् । तथा सति बुद्ध्या फलं तदन्वयम् । लौकिके तु वस्तुनाः शक्या फलम् । तमालवर्णमिति । तमालवर्णो यस्य । औद-निभे नितीशयः सुदैकविषयतामौल्येषु नीलवर्णः । अनेन वर्णैर्नोऽज्ञापितम्—मर्षया वदितव-रकमिति । रविकरगौरवराम्भरमिति । रविकरत्वं गौरं वराम्भरं यस्य । भगवतः सर्वमुत्तमं प्रादुर्भाव्य पीताम्बरान्छादकमिति दुष्टत्वमाशङ्क्य तत्रिभुवर्षमाह—रविकरैति । सुदूरसमो परादो पिताः प्रकाशयन्त्येव न लेखान्छादका भवन्ति तथा पीताम्बरं परमानन्दं प्रकाशयन्त्येव न लेखान्छादयति । तथा “वेदोऽर्षं ब्रह्मप्रयत्नैव । गौरीपीडकपीडनम् । भैतो वर्णो वर्णा-न्त्येव प्रकाशयत इति । वेदानां प्रीथेता या अस्मदापेक्षितो भंगवान् तिष्ठति । अस्मि-त्युक्ते पीताम्बरत्वमात्रात् समन्तमाच्छाद्य तिष्ठन्तीति वेदैरूपमन्वयम् । अनेन व्यापक-ताऽयुक्ता । अप्राकृतत्वं च । रविकरौ गौरैर्गैवमन्वयमाकाशः । घषुरिति । आकाशशरीरं ब्रह्मेत्युक्तं भवति । पूर्वविशेषणव्यवसाकाशपक्षेऽपि साक्ष्यम् । अलककुलाहृताननादजमिति । अलका-क्षुण्डकलाः । तेषां कुलेराहृतमानानां सुखकमलं यस्य । अलमलर्षे ककुलैरानन्दंगमैः आ-हृतं आ समन्तोद्दिष्टं कर्त्तरणादिरूपेण स्थितमानन्दं आसमान्नात् ननं तद्वत् अजं सर्व-चन्द्रनृपश्रवणीविष्णुयोर्धारिण्यम् । आनन्ददायवे आकाशशरीरं ब्रह्मणि दन्तनेत्रंभावात्प्राणिं सुशो-

१ अरण्यशरीरि म. २ अन्तर्गामिण्यस्ये वेति म. ३ मदीयति म. ४ अनेपेति म. ५ प्रोक्षेति क. म. च. ६ तमालवर्णो बभूविति च. ७ तमालो ह्येति म. ८ बहोऽपि क. म. च. ९ तदाऽच्छादका इति म. १० आनन्दमिति म. ११ वेदोऽर्षं म. १२ नीलवर्णं इति क. १३ प्राकृतमिति क. म. च. क. प्राकृतया इति पञ्चमोक्षोपाधिसमाप्त्यै-व वाक्यं च युक्तं । १४ वेदोऽर्षं ब्रह्मप्रयत्नैव इति नूते तथा विवेच्य । १५ भवामिति क. म. च. १६ अलककुलं क. म. १७ गौरवर्णमिति क. १८ समन्तोद्दिष्टं अलककुलैः क. म. १९ अलककुलैः क. म. २० अलककुलैः क. म. २१ अलककुलैः क. म. २२ अलककुलैः क. म. २३ अलककुलैः क. म. २४ अलककुलैः क. म. २५ अलककुलैः क. म. २६ अलककुलैः क. म. २७ अलककुलैः क. म. २८ अलककुलैः क. म. २९ अलककुलैः क. म. ३० अलककुलैः क. म. ३१ अलककुलैः क. म. ३२ अलककुलैः क. म. ३३ अलककुलैः क. म. ३४ अलककुलैः क. म. ३५ अलककुलैः क. म. ३६ अलककुलैः क. म. ३७ अलककुलैः क. म. ३८ अलककुलैः क. म. ३९ अलककुलैः क. म. ४० अलककुलैः क. म. ४१ अलककुलैः क. म. ४२ अलककुलैः क. म. ४३ अलककुलैः क. म. ४४ अलककुलैः क. म. ४५ अलककुलैः क. म. ४६ अलककुलैः क. म. ४७ अलककुलैः क. म. ४८ अलककुलैः क. म. ४९ अलककुलैः क. म. ५० अलककुलैः क. म. ५१ अलककुलैः क. म. ५२ अलककुलैः क. म. ५३ अलककुलैः क. म. ५४ अलककुलैः क. म. ५५ अलककुलैः क. म. ५६ अलककुलैः क. म. ५७ अलककुलैः क. म. ५८ अलककुलैः क. म. ५९ अलककुलैः क. म. ६० अलककुलैः क. म. ६१ अलककुलैः क. म. ६२ अलककुलैः क. म. ६३ अलककुलैः क. म. ६४ अलककुलैः क. म. ६५ अलककुलैः क. म. ६६ अलककुलैः क. म. ६७ अलककुलैः क. म. ६८ अलककुलैः क. म. ६९ अलककुलैः क. म. ७० अलककुलैः क. म. ७१ अलककुलैः क. म. ७२ अलककुलैः क. म. ७३ अलककुलैः क. म. ७४ अलककुलैः क. म. ७५ अलककुलैः क. म. ७६ अलककुलैः क. म. ७७ अलककुलैः क. म. ७८ अलककुलैः क. म. ७९ अलककुलैः क. म. ८० अलककुलैः क. म. ८१ अलककुलैः क. म. ८२ अलककुलैः क. म. ८३ अलककुलैः क. म. ८४ अलककुलैः क. म. ८५ अलककुलैः क. म. ८६ अलककुलैः क. म. ८७ अलककुलैः क. म. ८८ अलककुलैः क. म. ८९ अलककुलैः क. म. ९० अलककुलैः क. म. ९१ अलककुलैः क. म. ९२ अलककुलैः क. म. ९३ अलककुलैः क. म. ९४ अलककुलैः क. म. ९५ अलककुलैः क. म. ९६ अलककुलैः क. म. ९७ अलककुलैः क. म. ९८ अलककुलैः क. म. ९९ अलककुलैः क. म. १०० अलककुलैः क. म. १०१ अलककुलैः क. म. १०२ अलककुलैः क. म. १०३ अलककुलैः क. म. १०४ अलककुलैः क. म. १०५ अलककुलैः क. म. १०६ अलककुलैः क. म. १०७ अलककुलैः क. म. १०८ अलककुलैः क. म. १०९ अलककुलैः क. म. ११० अलककुलैः क. म. १११ अलककुलैः क. म. ११२ अलककुलैः क. म. ११३ अलककुलैः क. म. ११४ अलककुलैः क. म. ११५ अलककुलैः क. म. ११६ अलककुलैः क. म. ११७ अलककुलैः क. म. ११८ अलककुलैः क. म. ११९ अलककुलैः क. म. १२० अलककुलैः क. म. १२१ अलककुलैः क. म. १२२ अलककुलैः क. म. १२३ अलककुलैः क. म. १२४ अलककुलैः क. म. १२५ अलककुलैः क. म. १२६ अलककुलैः क. म. १२७ अलककुलैः क. म. १२८ अलककुलैः क. म. १२९ अलककुलैः क. म. १३० अलककुलैः क. म. १३१ अलककुलैः क. म. १३२ अलककुलैः क. म. १३३ अलककुलैः क. म. १३४ अलककुलैः क. म. १३५ अलककुलैः क. म. १३६ अलककुलैः क. म. १३७ अलककुलैः क. म. १३८ अलककुलैः क. म. १३९ अलककुलैः क. म. १४० अलककुलैः क. म. १४१ अलककुलैः क. म. १४२ अलककुलैः क. म. १४३ अलककुलैः क. म. १४४ अलककुलैः क. म. १४५ अलककुलैः क. म. १४६ अलककुलैः क. म. १४७ अलककुलैः क. म. १४८ अलककुलैः क. म. १४९ अलककुलैः क. म. १५० अलककुलैः क. म. १५१ अलककुलैः क. म. १५२ अलककुलैः क. म. १५३ अलककुलैः क. म. १५४ अलककुलैः क. म. १५५ अलककुलैः क. म. १५६ अलककुलैः क. म. १५७ अलककुलैः क. म. १५८ अलककुलैः क. म. १५९ अलककुलैः क. म. १६० अलककुलैः क. म. १६१ अलककुलैः क. म. १६२ अलककुलैः क. म. १६३ अलककुलैः क. म. १६४ अलककुलैः क. म. १६५ अलककुलैः क. म. १६६ अलककुलैः क. म. १६७ अलककुलैः क. म. १६८ अलककुलैः क. म. १६९ अलककुलैः क. म. १७० अलककुलैः क. म. १७१ अलककुलैः क. म. १७२ अलककुलैः क. म. १७३ अलककुलैः क. म. १७४ अलककुलैः क. म. १७५ अलककुलैः क. म. १७६ अलककुलैः क. म. १७७ अलककुलैः क. म. १७८ अलककुलैः क. म. १७९ अलककुलैः क. म. १८० अलककुलैः क. म. १८१ अलककुलैः क. म. १८२ अलककुलैः क. म. १८३ अलककुलैः क. म. १८४ अलककुलैः क. म. १८५ अलककुलैः क. म. १८६ अलककुलैः क. म. १८७ अलककुलैः क. म. १८८ अलककुलैः क. म. १८९ अलककुलैः क. म. १९० अलककुलैः क. म. १९१ अलककुलैः क. म. १९२ अलककुलैः क. म. १९३ अलककुलैः क. म. १९४ अलककुलैः क. म. १९५ अलककुलैः क. म. १९६ अलककुलैः क. म. १९७ अलककुलैः क. म. १९८ अलककुलैः क. म. १९९ अलककुलैः क. म. २०० अलककुलैः क. म. २०१ अलककुलैः क. म. २०२ अलककुलैः क. म. २०३ अलककुलैः क. म. २०४ अलककुलैः क. म. २०५ अलककुलैः क. म. २०६ अलककुलैः क. म. २०७ अलककुलैः क. म. २०८ अलककुलैः क. म. २०९ अलककुलैः क. म. २१० अलककुलैः क. म. २११ अलककुलैः क. म. २१२ अलककुलैः क. म. २१३ अलककुलैः क. म. २१४ अलककुलैः क. म. २१५ अलककुलैः क. म. २१६ अलककुलैः क. म. २१७ अलककुलैः क. म. २१८ अलककुलैः क. म. २१९ अलककुलैः क. म. २२० अलककुलैः क. म. २२१ अलककुलैः क. म. २२२ अलककुलैः क. म. २२३ अलककुलैः क. म. २२४ अलककुलैः क. म. २२५ अलककुलैः क. म. २२६ अलककुलैः क. म. २२७ अलककुलैः क. म. २२८ अलककुलैः क. म. २२९ अलककुलैः क. म. २३० अलककुलैः क. म. २३१ अलककुलैः क. म. २३२ अलककुलैः क. म. २३३ अलककुलैः क. म. २३४ अलककुलैः क. म. २३५ अलककुलैः क. म. २३६ अलककुलैः क. म. २३७ अलककुलैः क. म. २३८ अलककुलैः क. म. २३९ अलककुलैः क. म. २४० अलककुलैः क. म. २४१ अलककुलैः क. म. २४२ अलककुलैः क. म. २४३ अलककुलैः क. म. २४४ अलककुलैः क. म. २४५ अलककुलैः क. म. २४६ अलककुलैः क. म. २४७ अलककुलैः क. म. २४८ अलककुलैः क. म. २४९ अलककुलैः क. म. २५० अलककुलैः क. म. २५१ अलककुलैः क. म. २५२ अलककुलैः क. म. २५३ अलककुलैः क. म. २५४ अलककुलैः क. म. २५५ अलककुलैः क. म. २५६ अलककुलैः क. म. २५७ अलककुलैः क. म. २५८ अलककुलैः क. म. २५९ अलककुलैः क. म. २६० अलककुलैः क. म. २६१ अलककुलैः क. म. २६२ अलककुलैः क. म. २६३ अलककुलैः क. म. २६४ अलककुलैः क. म. २६५ अलककुलैः क. म. २६६ अलककुलैः क. म. २६७ अलककुलैः क. म. २६८ अलककुलैः क. म. २६९ अलककुलैः क. म. २७० अलककुलैः क. म. २७१ अलककुलैः क. म. २७२ अलककुलैः क. म. २७३ अलककुलैः क. म. २७४ अलककुलैः क. म. २७५ अलककुलैः क. म. २७६ अलककुलैः क. म. २७७ अलककुलैः क. म. २७८ अलककुलैः क. म. २७९ अलककुलैः क. म. २८० अलककुलैः क. म. २८१ अलककुलैः क. म. २८२ अलककुलैः क. म. २८३ अलककुलैः क. म. २८४ अलककुलैः क. म. २८५ अलककुलैः क. म. २८६ अलककुलैः क. म. २८७ अलककुलैः क. म. २८८ अलककुलैः क. म. २८९ अलककुलैः क. म. २९० अलककुलैः क. म. २९१ अलककुलैः क. म. २९२ अलककुलैः क. म. २९३ अलककुलैः क. म. २९४ अलककुलैः क. म. २९५ अलककुलैः क. म. २९६ अलककुलैः क. म. २९७ अलककुलैः क. म. २९८ अलककुलैः क. म. २९९ अलककुलैः क. म. ३०० अलककुलैः क. म. ३०१ अलककुलैः क. म. ३०२ अलककुलैः क. म. ३०३ अलककुलैः क. म. ३०४ अलककुलैः क. म. ३०५ अलककुलैः क. म. ३०६ अलककुलैः क. म. ३०७ अलककुलैः क. म. ३०८ अलककुलैः क. म. ३०९ अलककुलैः क. म. ३१० अलककुलैः क. म. ३११ अलककुलैः क. म. ३१२ अलककुलैः क. म. ३१३ अलककुलैः क. म. ३१४ अलककुलैः क. म. ३१५ अलककुलैः क. म. ३१६ अलककुलैः क. म. ३१७ अलककुलैः क. म. ३१८ अलककुलैः क. म. ३१९ अलककुलैः क. म. ३२० अलककुलैः क. म. ३२१ अलककुलैः क. म. ३२२ अलककुलैः क. म. ३२३ अलककुलैः क. म. ३२४ अलककुलैः क. म. ३२५ अलककुलैः क. म. ३२६ अलककुलैः क. म. ३२७ अलककुलैः क. म. ३२८ अलककुलैः क. म. ३२९ अलककुलैः क. म. ३३० अलककुलैः क. म. ३३१ अलककुलैः क. म. ३३२ अलककुलैः क. म. ३३३ अलककुलैः क. म. ३३४ अलककुलैः क. म. ३३५ अलककुलैः क. म. ३३६ अलककुलैः क. म. ३३७ अलककुलैः क. म. ३३८ अलककुलैः क. म. ३३९ अलककुलैः क. म. ३४० अलककुलैः क. म. ३४१ अलककुलैः क. म. ३४२ अलककुलैः क. म. ३४३ अलककुलैः क. म. ३४४ अलककुलैः क. म. ३४५ अलककुलैः क. म. ३४६ अलककुलैः क. म. ३४७ अलककुलैः क. म. ३४८ अलककुलैः क. म. ३४९ अलककुलैः क. म. ३५० अलककुलैः क. म. ३५१ अलककुलैः क. म. ३५२ अलककुलैः क. म. ३५३ अलककुलैः क. म. ३५४ अलककुलैः क. म. ३५५ अलककुलैः क. म. ३५६ अलककुलैः क. म. ३५७ अलककुलैः क. म. ३५८ अलककुलैः क. म. ३५९ अलककुलैः क. म. ३६० अलककुलैः क. म. ३६१ अलककुलैः क. म. ३६२ अलककुलैः क. म. ३६३ अलककुलैः क. म. ३६४ अलककुलैः क. म. ३६५ अलककुलैः क. म. ३६६ अलककुलैः क. म. ३६७ अलककुलैः क. म. ३६८ अलककुलैः क. म. ३६९ अलककुलैः क. म. ३७० अलककुलैः क. म. ३७१ अलककुलैः क. म. ३७२ अलककुलैः क. म. ३७३ अलककुलैः क. म. ३७४ अलककुलैः क. म. ३७५ अलककुलैः क. म. ३७६ अलककुलैः क. म. ३७७ अलककुलैः क. म. ३७८ अलककुलैः क. म. ३७९ अलककुलैः क. म. ३८० अलककुलैः क. म. ३८१ अलककुलैः क. म. ३८२ अलककुलैः क. म. ३८३ अलककुलैः क. म. ३८४ अलककुलैः क. म. ३८५ अलककुलैः क. म. ३८६ अलककुलैः क. म. ३८७ अलककुलैः क. म. ३८८ अलककुलैः क. म. ३८९ अलककुलैः क. म. ३९० अलककुलैः क. म. ३९१ अलककुलैः क. म. ३९२ अलककुलैः क. म. ३९३ अलककुलैः क. म. ३९४ अलककुलैः क. म. ३९५ अलककुलैः क. म. ३९६ अलककुलैः क. म. ३९७ अलककुलैः क. म. ३९८ अलककुलैः क. म. ३९९ अलककुलैः क. म. ४०० अलककुलैः क. म. ४०१ अलककुलैः क. म. ४०२ अलककुलैः क. म. ४०३ अलककुलैः क. म. ४०४ अलककुलैः क. म. ४०५ अलककुलैः क. म. ४०६ अलककुलैः क. म. ४०७ अलककुलैः क. म. ४०८ अलककुलैः क. म. ४०९ अलककुलैः क. म. ४१० अलककुलैः क. म. ४११ अलककुलैः क. म. ४१२ अलककुलैः क. म. ४१३ अलककुलैः क. म. ४१४ अलककुलैः क. म. ४१५ अलककुलैः क. म. ४१६ अलककुलैः क. म. ४१७ अलककुलैः क. म. ४१८ अलककुलैः क. म. ४१९ अलककुलैः क. म. ४२० अलककुलैः क. म. ४२१ अलककुलैः क. म. ४२२ अलककुलैः क. म. ४२३ अलककुलैः क. म. ४२४ अलककुलैः क. म. ४२५ अलककुलैः क. म. ४२६ अलककुलैः क. म. ४२७ अलककुलैः क. म. ४२८ अलककुलैः क. म. ४२९ अलककुलैः क. म. ४३० अलककुलैः क. म. ४३१ अलककुलैः क. म. ४३२ अलककुलैः क. म. ४३३ अलककुलैः क. म. ४३४ अलककुलैः क. म. ४३५ अलककुलैः क. म. ४३६ अलककुलैः क. म. ४३७ अलककुलैः क. म. ४३८ अलककुलैः क. म. ४३९ अलककुलैः क. म. ४४० अलककुलैः क. म. ४४१ अलककुलैः क. म. ४४२ अलककुलैः क. म. ४४३ अलककुलैः क. म. ४४४ अलककुलैः क. म. ४४५ अलककुलैः क. म. ४४६ अलककुलैः क. म. ४४७ अलककुलैः क. म. ४४८ अलककुलैः क. म. ४४९ अलककुलैः क. म. ४५० अलककुलैः क. म. ४५१ अलककुलैः क. म. ४५२ अलककुलैः क. म. ४५३ अलककुलैः क. म. ४५४ अलककुलैः क. म. ४५५ अलककुलैः क. म. ४५६ अलककुलैः क. म. ४५७ अलककुलैः क. म. ४५८ अलककुलैः क. म. ४५९ अलककुलैः क. म. ४६० अलककुलैः क. म. ४६१ अलककुलैः क. म. ४६२ अलककुलैः क. म. ४६३ अलककुलैः क. म. ४६४ अलककुलैः क. म. ४६५ अलककुलैः क. म. ४६६ अलककुलैः क. म. ४६७ अलककुलैः क. म. ४६८ अलककुलैः क. म. ४६९ अलककुलैः क. म. ४७० अलककुलैः क. म. ४७१ अलककुलैः क. म. ४७२ अलककुलैः क. म. ४७३ अलककुलैः क. म. ४७४ अलककुलैः क. म. ४७५ अलककुलैः क. म. ४७६ अलककुलैः क. म. ४७७ अलककुलैः क. म. ४७८ अलककुलैः क. म. ४७९ अलककुलैः क. म. ४८० अलककुलैः क. म. ४८१ अलककुलैः क. म. ४

दीन्यसे(?)स्तुक्तं भवति । चं अयत्तं पुण्याति सर्वम्यः प्रयच्छन्तीति चतुः परमानन्दस्वरूपम् । अलमस्यर्थं कं येषां ते ब्रह्मविदसोषां कुलेषां । त एव वा ते । तैराचूतमशिक्षाशरणरूपमानमन्वया-
सनकमलं यस्य । सनकादिभिराङ्घ्रिणैर्वैश्यानादिभिरा पत्रेषु सितैराचूतं कर्णिकारूपमासनमित्युक्तं
भवति । अन्वयस्य च सूर्योदितसिद्धसहितत्वं लक्ष्यते । एतारुशं चतुर्दशाने । तारुशोऽपि भक्तवत्सल
इति—विजयपत्तले । सत्यपर्यन्तं दत्तवानिति । विजयोऽर्जुनः । विशिष्टो जयो येषाम् । अन्तःकर-
पादिभेदाः । ते सखायो यस्य । तेषां वा सखा । तत्र रतिः प्रीतिः । अनवया अलीकिकी । परमा
मीतिरलीकिकी सर्वदुर्लभा भगवद्देकनिष्ठा तच्च एव भवतीति नोत्तरत्र विरोधः ॥ ३३ ॥

एवं सत्वमिश्रसत्त्वावस्था उक्ता । रमोमिश्ररजोऽवस्थासाह—

युधि तुरगरंजोविभून्नविष्वक्चल्ललितश्रमवार्य्यलंकृतार्ये ।

मम निशितशरैर्विभिद्यमानस्रवचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥३४॥

युधीति । सर्वावस्थासु रतिः प्रार्थ्यते । युधि युद्धे । तुरगाणामश्रानां सुराग्रविक्षतरजोभिः विरो-
धेण भूमाः भूसरवर्णाः विष्वक् परितो ये कचालैर्ललितं यन्मूत्रकारि तेनाऽलङ्कृतमास्यं यस्य । नीले गु-
खान्ने मुक्ताफलसदृशा चिन्दवः शोभातिशयं कुर्वन्ति । मम भीष्मस्य । त्वक् चर्मादि । युद्धविशेषणं
वा । राजसराजसायकायाः शोभैव सा । अयवा । युद्धार्थमिन्द्रियादिभिः सह तुरगाणां वेदानां
सूर्यादीनां वा यत् रजः कामो रजोगुणो वा तेन विभूना विशेषेण धूसरा ये सकामाः । काल-
वशाद्देवदशदा सकामाः । कालपरिच्छेदका इन्द्रादयः । “अमिर्वा अर्बे” त्यादिशुक्तिभि-
स्तेषां तुरगत्वम् । वेदानां च त्रिपुरदाहादौ । ते च ते विष्वक्काश्च ब्रह्मविदः सूर्यादिभार्यागमिनो
भिन्ना वा । तदा तेषां च समुच्चयः । इतरेतरयोगो वा । तेन लुलिता मिश्रिता ऐक्यभावं वा प्राप्ताः ते
च ते अमवाच्यैरलङ्कृताश्च गङ्गाजलपटा ब्रह्मविदादयः । तेऽपि आनेने यस्येति । आ समन्तात्सदृशे (?)
वा । अनन महासामर्थ्यं सूचितम् । कालरूपत्वं च । किञ्च । मम अहङ्कारविशेषः । तेन वा निश्च-
निष्ठा तामिताः । अहङ्कारेणाऽज्ञानं प्राप्ता इति यावत् । ते च ते शाराश्च परभेदकः । तैर्विशेषेण मि-
थानामस्त्वन्धः लुन्दासि यस्सेति । यस्माद् । पाण्डवद्वन्द्वौ कळी वा सञ्जाते गैर्व्यन्ताभावात् ।
सपत्न्यव तेषोपायानि हेतुः । विशेषेण लसत्कवचं धर्मार्थरूपं यस्य । एतारुशे कृष्णे आत्मा अन्तःकर-
णमस्तु । भक्तिर्हि अन्तःकरणसाध्या । आत्मसाध्या वा । तदुभयं भगवति चतदा भक्तिलत्र भवति ।
अः पूर्वश्लोकार्थं अर्थ हेतुः ॥ ३४ ॥

तृतीयावस्थासाह—

सपदि सखिवचो निशाम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रयं निवेद्य ।

स्थितवति परसेनिकायुरक्षणा हृतवति पार्थसखे मत्तिर्ममाऽस्तु ॥३५॥

सपदीति । सपदि तत्क्षणमेव । सखिवचोऽर्जुनस्य वचः । “सैनयोर्कर्मयोर्मध्ये रयं

स्थापय मेऽच्युते”ति । निजपरयोः तेनयोर्मध्ये । पक्षपातोऽन्यार्थेऽन्यथातनम् तृतीयो गुणः ।
पार्थैकिकानामासुश्च अक्षणा कालदृष्ट्या । श्रुत्याः पुरस्य च सखा । पूर्ववन्मतिस्तु ॥ ३५ ॥

सत्वमिश्ररजोऽवस्थासाह—

व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य खजनवपादिमुखस्य दोषबुद्ध्या ।

कुमतिमहूरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६ ॥

व्यवहितमिति । व्यवहिते दूरे स्थिते ये दृष्टने । विशेषेण अवहिता येनेति वा । ज्वेति वा
निषेधात् । अहिता इति यावत् । विहिता अवहिताभेति वा । मुखमग्रिमभागः । तत्र बान्धवा एव
निष्ठानि । तदव्यतिरेकेण न साधारणवचोऽपि सम्भवति । अतः खजनवपमकृत्वा निवृत्तः । पर-
दिशादोष इति । नापितेन क्षौरवदत्र समाधानम् । मारायमाणाः क्षयियाः स्मश्रादिरूपाः । अर्जुनश्च
नापितरूपः । आत्मविद्या स्वस्य विद्या । मयैवं क्रियते । मम च हितम् । तेषामपि जडाश्च एव दूरी-
क्रियन्ते युक्तिदार्ढ्याभेति । तस्मादेवंविधे न दोषः । अत एव गुरुत्वाचरणरतिं प्रार्थयते । परो
भीयतेऽनेनेति परमः । तस्वरति । स एव परः । तदवस्थां प्राप्तयेति वा ॥ ३६ ॥

तमोमिश्ररजोऽवस्थासाह—

खनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।

भूतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्दुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥ ३७ ॥

खनिगममपहायेति । स्वस्य निगमः प्रतिज्ञा शक्यसंन्यासः । दन्तवके सप्रतरि हते मगवर्ता
शक्यसंन्यासः कृतः । तत्पुनस्तृतीयदिनयुद्धे नवमे च भीष्मवपार्थं चकं शूद्रोत्तम् । युद्धागमनसमये
च प्रतिज्ञा कृता अच्युत्मानोऽहमेकत इति । मया च प्रतिज्ञातम्—सर्वथा शक्यं ग्राहयिष्यामीति ।
तत्र मयतिज्ञामृतं कर्तुं रथस्य एव सन्नवप्लुतः । अपिका च प्रतिज्ञा कृता । शक्यमेव शूद्रोत्तं न तु मा-
रित्वात्मिष्ये । रथस्थे चक्रे सुदुर्योनेस्याऽऽवेशः । भगवतः प्रतिज्ञात्यागे मूढेः कम्पो जातः ।
तदाह—चलद्दुरिनि । चलन्ती गार्भूमियस्य । पृथान्तेन दोषाभावात् । यथा हरिः सिंह इम-
न्निव । “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदेने” इति श्रुतेः । सायुज्यदानार्थं भीष्म-
मन्त-प्रवेशयितुं भगवान् प्रवृत्तः । तापता उत्तरीयं पतितसुपर्याम्भादनाथम् । अर्जुनो रक्षितः ।
स भूतागम्य पतितः । ततो वधो न जात इति । उत्तरीयाभावे च भोजनं निषिद्धम् । तदा
हि भीष्मोऽहङ्कारयुक्तः । अतस्त्वस्य ज्ञानस्त्वयंभावात्तदा न मारित इति भावः । अत्र रतिमार्थ-
नाऽभावो भगवत एव रतिकार्यकर्तृत्वात् ॥ ३७ ॥

१ येनेति नास्ति स. २ वैश्वानरं नास्ति म. ३ च. समुच्चये इति क. ४ मल्लन्तदामादेति स. ५ दोषाभावे इति
च. ६ धर्मादिवचनमिति स.

१ गुणा इति ख. २ अनेति वेति प. ३. ३ अवहिता इति क. ४ येति नास्ति म. ५ मयैव क्रियेति इति क. च.
६ भगवतः इति ख. ७ युद्धागमनसमयनेति स. ८ प्रतिज्ञामिति मं. ९ कृपयति म. १० सुदुर्योधने इति च.
११ ओत्तमिष्येति क. म. प. १२ अत इति क. म. प.

रजोमिश्रतमोऽवस्थामाह—

शितविशिखहृतो विशीर्णदंशक्षतजपरिच्छुत आततायिनो मे ।

प्रसन्नमभिससार मद्रुधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिमुकुन्दः ॥ ३८ ॥

शिशेनि । नयमदित्येवं रूपम् । पूर्वश्लोके तु कृतीयदित्येति न पुनरुक्तिः । शितास्तीक्ष्णाः वि-
गतशिखाः पापण्डिनो हतां येन । विशीर्णदंशाक्षतजपरिच्छुतः । विशीर्णो दंशा यस्मिन् काले र्थाव्य-
तिरिक्तकाले, मासाद्युक्तम् । सद्य हता जाता र्थागतं तं क्षतजः । परिमात्रिनः क्षत्रियोत्तमा वा । के-
परितो व्यासः । अधर्मनिवारको धर्मरक्षक इत्युक्तं भवति । अत एव आततायिनं पाणिष्ठं मां हन्तुं
प्रमथमभिससार । अयुक्तमागमुद्धान् पाणिमपि यो मां चयितुं प्रवृत्तः स भवतु मे भगवान् गतिः
प्राप्यः । न हि स मां मारयितुं प्रवृत्तः । किन्तु मुक्तिदानार्थमिवामाह—मुकुन्द इति ॥ ३८ ॥

सत्त्वमिश्रतमोऽवस्थामाह—

विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये ।

भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम् ॥३९॥

विजयरथकुटुम्ब इति । अर्जुनस्य रथः सर्वथा परिपाल्यः । अत एव तस्य रथः कुटुम्बं
यस्य । विविधो जयो विगतो वा जयो यस्मै विजयः अर्जुनः । जयद्रथवधे हि युद्धे अशक्त्य इव
जातः । तदा स्वयं तोत्रं गृहीत्वा अर्शानां रथमीथं गृहीत्वोत्थितः सन् कर्णदीनमास्त्राणि रथचा-
लनेनैव द्रीकुर्वन् तदानीन्तनश्रिया ईर्षणीयः अतिसुन्दरः । तादृशः । मुमूर्षोरिव रतिरस्तु । न तु पूर्व-
वन्मरणान्तरम् । रतेः कैमुतिकन्यायेन फलमाह—गमिह निरीक्ष्यति । इह अस्मिन्नवसरे
अन्तकाले यं रक्ष्य मुक्ताः । तत्राऽन्तकाले खेहे सति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तमोमिश्रसत्त्ववस्थामाह—

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयानिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ।

कृतमनुकृतवस्य उन्मदान्धाः प्रकृतिसगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० ॥

ललितेति । ललिता वा गतिस्त्रज यो विलासः हंयजगतिवलादुत्थैरुत्म । मनोहास्य हासः ।
खेदहर्षकं च निरीक्षणम् । तमोरजस्सत्त्वभाक्त्रायामि । तैः कल्पित उरुः अधिको भगवन्महात्म्य-
मन्यविचारं प्रवृत्तो मानो यासात् । किञ्च । न केवलमन्तःक्षित एव दोषः किन्तु विदोषकार्यमपि
र्षिः कुर्वन्तीत्याह—कृतमनुकृतवस्य इति । कृतं भगवत्परिभ्रं पतनापयःपादादि तदनुकुर्व-
न्तीति । एवमपि सति लौकिकमपि ज्ञानं निवृत्तमिवामाह—उन्मदान्धा इति । उन्मतेन मदेव
भगवद्गोपदोषार्थमपि यतन्त इत्यन्धाः । सर्वथाअचिकित्स्यत्रिदोषाः । तत्राऽपि—गोपवध्वः ज्ञात्वा
स्वभावेन च दुष्टाः । ता अपि यस्य सम्बन्धावकृति स्वरूपमगमन् । नाऽत्र सन्देहः कर्तव्यः ।
किलेति प्रसिद्धे ॥ ४० ॥

१ हाता इति मासि क. ग. घ. ङ. २ विशीर्णदंशाः क्षतजपरिच्छुत इति क. ख. ग. ३ क्षताज्जाता इति क. घ अथा-
माशेति क. ख. ५ मतिरस्त्यसि क. ग. घ. ङ. ६ ननु इति क. ग. ७ पञ्चकलमिति क. ८ वद इति क. ग.
९ मन्महात्म्यमिति क. १० रश्मिर्हिरिति. ग. ११ अचिकित्स्यति क. घ. १२ अमपिति क.

रजोमिश्रसत्त्ववस्थामाह—

मुनिगणनृपवर्ष्यसङ्कुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एवाम् ।

अर्हणमुपपेद ईर्षणीयो मम दशिगोचर एव आविरात्मा ॥ ४१ ॥

मुनिगणनि । मुनीनां गणा नृपेश्याश्च । सात्त्विका राजसाश्च । न तु तामसाः । अन्तःसदसि
रजोमये सर्वतो मयस्थाने । आभिषेचनिके अहनि सदस्यपूजायां वा सर्वोत्तमः स पूजनीय इत्य-
स्मदादिभिरुक्ते कृत्यं पुरुषोत्तमं मत्सा एषां सर्वनामेवाऽऽर्हणम् । सर्वयोमेव सम्पादितत्वात् । अतः
सर्वेषां पूजां स्वयमेव गृहीत्ववापि । तदा च सर्वयामेव ईर्षणीयो जातः । स इदानीं मम दशिगोचरः
तस्मिन्न्दरं साग्न्यं परयापि । तस्य प्रकटात्मत्वमाह—आविरात्मेति । सोऽप्ययमेव, न त्वेत-
सिन् ॥ ४१ ॥

एवं संवृष्ट्या सर्वावस्था अनुवर्ष्यं गुणातीतायामवस्थायां विद्यमाने भगवति स्वात्मसमर्प-
णमाह—

तमिममहमजं शरीरभाजं हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।

प्रतिदशामिव नैकधाऽक्रेमकं समधिगतोऽसि विप्रूतभेदमोहः ॥ ४२ ॥

तमिममिति । पूर्व यः सर्वोत्कृष्टपर्यवर्तेनोक्तः स एवाऽयं हृदयमारभ्य बहिःपर्यन्तमुत्सूतया क्षितः
स च न देहादिरुपः । तदाह—अजमिति । यथा ममाऽयमन्तर्बहिःक्षिप्रत तथैव सर्वप्राणिभिव्याह—
शरीरभाजं हृदि हृदि धिष्ठितमिति । शरीरं भजन इति शरीरभाजो जीवाः स्वस्य समानाऽऽकृतिं
शरीरं वृष्यरुप सन्धाद्य स्वसेवां त्याजयित्वा तत्सेवायां नियुक्ताः । तत्र चाऽन्यभजनं मा भवत्विति स्वयमेव
हृदि हृदि प्रत्येकपर्यवसायित्वेन धिष्ठितमधिप्राय क्षितम् । अधिष्ठानुदेवतात्वेन न तु जीवन्तु । ननु
के तु जीवाः ? तत्राऽह—आत्मकल्पितानामिति । आत्मनैव कल्पिताः । “अवस्थितेरिति
काशाकुल्लम्” इति भगवतोऽवस्थाविशेषो जीवः । प्राकृतयोगार्थं तामवस्थां सम्पादितवानित्यर्थः ।
नृनेक एव कथमनेकशान्तेष्वनुस्यूतया दृश्यते ? तत्राऽह—प्रतिदशामिव नैकधाऽक्रे-
मेकमिति । चक्षुषोऽधिष्ठाय देवता सूर्यं एकं एव प्रतिदृष्टं तिष्ठति । अथवा । बहिः क्षित एवाऽयं
सूर्यः सर्वेषां दृष्टो अस्पर्श एवाऽयमुदित इति प्रतिभाति । “तस्मात्सर्व एव मन्यते मां
भरतुपुत्रादि” ति श्रुतेः । तस्मान्महतामचित्स्यसामर्थ्यात्राऽत्र सन्देहः कर्तव्यः । तस्मादेवंविधं
पूजालानं सम्पन्नधिगतोऽसि प्राप्सोऽसि । योगेनाऽऽत्मानं तव योजितवानित्यर्थः । सर्वोऽपि भगव-
निकटे तिष्ठति । तत्रापि मायायाः स्तः कार्याव यौ धर्मोद्भवतो मोहभेदी तयोः प्रतिबन्धकत्वात्
दृग्गता सह मेलनमिति मया तौ निघातितवित्याह—विप्रूतभेदमोह इति । इदानीं वा समधि-
ष्यमानान्तरं भेदमोहवपगतो ॥ ४२ ॥

१ वैभामिति क. २ द.ऽह इति क. ३ अर्हणमेति व. घ. ४ सवकमिति क. ५ इदं मासि क. ६ आत्मा-
वैभिति क. ७ अहमुत्सूतयैति क. ग. ८ एक इति मासि क. ९ सम्पन्नधिततोऽस्येति क. घ. ङ.

एवं स्वमनसि स्फुरितं प्रमेयमनस्य अन्ते स्वकृतमात्मसमर्पणं चाऽनस्य शरीरं लक्ष्मिनिवाह—
सूत उवाच—

कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्देहदृष्टिभिः ।

आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमन्तु ॥ ४३ ॥

कृष्ण इति । कृष्णे भगवति मूलाधिभौरूपे एवं कल्पवाक्यनोवृत्तयो योजिताः । तैः सह आत्माऽपि योजितः । तेषां तु भेदेन योजनम् । आत्मनस्त्वात्मन्येव योजनम् । "इहैव समब-
नीयन्ते प्राणाः" इत्यर्थे उक्तो भवति । अन्तःश्वासः । अन्तरेव श्वातो यस्य सः । उपारमन्तु ।
देहं लक्ष्मिन्व ॥ ४३ ॥

तदा च सर्वेषामपि तथा प्रीतिर्बोधिताह—

सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ।

सर्वे बभूवुस्ते तूर्णानि वयांसीव दिनान्त्ये ॥ ४४ ॥

सम्पद्यमानमिति । अन्तःशितो भगवान् प्रकटीयतः । तत्राऽल सायुज्यं वृत्तम् । तदा महती
काचित्प्रभा निर्गता । तथा सर्वज्ञातं भीष्मो ब्रह्मणि सङ्गत इति । तदा परमपुरुषार्थे विभो माभूदिति
सर्वे तूर्णानि भूताः । श्रोत्रेन्द्रियखाऽनाश्रुतत्वाद्दिग्बिन्दुरिन्द्रियद्वारा मनस्य अकर्षणसम्भवात् । तद्वारा च
जीवस्य । यथा सुषुप्तौ । वयांसीवेति । यथा सन्ध्यासमये (?) तत्कस्थानि स्थिताः पश्चिमः अर्धजान-
त्वाद्दिवाद्युत्थाः पूर्वानुसन्धानरहिताश्च निद्रामावर्तयन्ति तूर्णानि भवन्ति तथा सर्वसन्देहाभ्यां श्रुत्वा
दृष्टान्तं च दृष्ट्वा वेक्तव्याभावाद्ब्रह्मभूता एव तूर्णानि जाता इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तत्र दुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रचोदिताः ।

शशंसुः साधवो राज्ञां खात्येतुः पुण्यशृण्वयः ॥ ४५ ॥

देवानां सर्वज्ञत्वात्समदियो वसुधैक इति वाक्यगदनं चकुरित्वाह । वादनप्रसंगमापुण्यशृण्वन्नाम-
सात्विकराजस्रूपा उच्यताः । राज्ञां मध्ये ये साधवः । अनेन तत्राऽपि दुष्टाः सन्तीति ज्ञापि-
तम् ॥ ४५ ॥

"अस्मान्तं शरीरमिति" श्रुतेः शरीरप्रतिर्षति च कुरित्वाह—

तस्य निर्हृरण्णादीनि सम्परेतस्य भारतः ।

युधिष्ठिरः कारयित्वा सुदुर्त्तं दुःस्वितोऽभवत् ॥ ४६ ॥

तस्येति । निर्हृरणं ज्वालनम् । सम्परेतस्य शरीरस्य । भीष्मात्मानं शरीरत्वात् भगवति निरोदिते ।

१ आत्मनः स्वात्मभेदेति ख. २ तथाप्येति क. घ. ३ प्रीतिरिति ख. ग. ४ तमेति ख. ग. ५ अन्-
सोऽन्यमिति घ. ६ अविनाशिक घ. ७ दृष्टान्तमिति गान्धि ख. ८ दृष्टिं गान्धि ग. ९ तं वक्ष्यामिभाषादिति घ.
१० एवमिति घ. ११ देवमन्वन्वोदिता इति क. देवमन्वन्वोदिता इति ग. देवराजस्रूपा इति घ. १२ वे इति
गान्धि. ग. १३. प्रपत्तिमिति घ.

भारतो युधिष्ठिरः । मोहामावाय । कारयित्वेति । पद्मभिषिक्तस्य सतःकरणमनुचितम् । सुदुर्त्तखेदो
वैषः ॥ ४६ ॥

भीष्मोक्तं कृतं चै सर्वेषां हृदये समागतमित्यभिप्रायेणाऽह—

तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्ब्रह्मानामभिः ।

ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान् प्रययुः पुनः ॥ ४७ ॥

तुष्टुवुरिति । तद्ब्रह्मानामभिः अद्वैतकर्मत्वादिभिः । कृष्णं हृदये निवेश्य सर्वे यथा इत्याह—
ततस्ते इति । पुनरिति । केचन भगवदर्शनायै स्वाऽऽश्रमे गत्वाऽपि समागत्य कृष्णं पद्मा पुन-
र्गता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिरस्य तु ज्ञानं वृत्तमित्याह—

ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।

पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥ ४८ ॥

तत इति । स्वयं विशोकः शोकमन्येषां दूरीकरोति । पितरं पृतराष्ट्रम् । तपस्विनीं सन्तसाम् ।
चकारादन्याम् ॥ ४८ ॥

ततो भगवत्कृपया तस्य राज्यप्राप्तिरित्याह—

पित्रा चाऽनुमतो राजा चासुदेवानुमोदितः ।

चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥ ४९ ॥

पित्रा चेति । अधिष्ठातेभिः पित्रा च अनुमतः । स्वभावत एव राजा । मुख्यतया चासुदेवा-
नुमोदितः । पितृपैतामहमावश्यकम् । विभुः समर्थः । अनेन सर्वे युष्माः सर्वदोषामावश्लोकः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्पञ्चश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितायां प्रथमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

नेत्रिन्धनसिद्धये विष्णोर्भीष्मसृष्टिर्निरूपिता ।

ऐहिके सर्वसौकर्यं तु दत्तर्वास्तत्रिरूप्यते ॥ १ ॥

पाण्डवानां यदूर्नां च तदध्यायद्वयेन हि ।

निरूप्यं प्रथमं तत्र पाण्डवानां तदुच्यते ॥ २ ॥

कृष्णाधीनं सुखं यस्य स सुखीति निगद्यते ।

अतः कृष्णपरं चित्सं सर्वेषामात्र वर्णयते ॥ ३ ॥

प्राश्यायान्ते युधिष्ठिरस्य राज्यप्राप्तिरुक्ता । तत्र राज्यकरणं ज्ञानाज्ञानान्यां न पठत इति राज्य-
स्वार्थे वृत्तति श्लोकः—

१ स्वतःकारणमिति घ. २ स चेति अ. ३ अन्वावेति ख. अन्ववेति ग. घ. ४ विष्णोमिति घ.

शौनक उवाच—

हत्वा स्वरिक्थस्पृष्ट आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।

सहाऽनुजेः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकारपीत्ततः ॥ १ ॥

हृत्वेति । स्वरिक्थे स्पेर्दन्त इति तथा । रिक्थं यन्म । जन एव आततायिनः धनोपहान् । अवर्यवर्षे हेतुप्राप्ततायित्वम् । अस्वरिक्थे वा सवाटं येषाम् । अनेन वनायिनो हत्वा धनं एहीत्वा तेन राज्यकल्पमनुचितमिति ज्ञापितम् । नन्वेवमेव प्राकृताः कुर्वन्ति । तत आह—धर्मभृतां वरिष्ठ इति । न धर्मज्ञानसाधं कृतिसाधं वा । किन्तु ये धर्ममेव एहीत्वा तिष्ठन्ति तेषां सभ्ये श्रेष्ठः । अनुजैः सहृदि । सर्वत्र श्रुतवर्षे धर्मज्ञाने राज्यप्राप्ते च किञ्चिद्वाट्प्राप्तैकमत्यमिति न वेति सम्बन्धः । प्रत्यवरुद्धं भोजनं यद्य । योजनं पालनसम्बन्धहृत्वं वा । पूर्वमातातायिभिः प्रत्यवरुद्धं भोजनम् । इदानीं वा अवरोपस्य प्रतिफलत्वे श्रावभोजनत्वं सिद्धति । अतस्तुच्छे राज्ये सर्वज्ञस्य कथं प्रवृत्तिः । सन्तोषेण च राज्ञो राज्यं स्यात्तुमेशुकलावतो राज्यं प्राप्य पुनः कलदाप-
न्यदा कृतमिति प्रश्नः ॥ १ ॥

तत्र स्वेच्छया युधिष्ठिरेण न किञ्चिन्तुं किन्तु भगवद्विच्छयेति तस्य न राज्ये दोषो गुणो वा । किन्तु भक्तत्वाद्भगवद्विच्छया राज्यं कृतवानिति वक्तुं भगवांस्तस्यै राज्यं दत्त्वा तुष्टो जात इत्याह—

सूत उवाच—

वंशाङ्कुरं वंशदावामिनिहृत्तं संरोहयित्वाऽभवत्भावनो हरिः ।

निवेदायित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना वभूव ह ॥ २ ॥

वंशाङ्कुरमिति । इयं कृत्वा भगवान् प्रीतो जातः । वंशाङ्कुरतीक्ष्णद्रव्यं युधिष्ठिराय राज्यदानं च । ततश्च भगवत्साराद्येन कारणेण किमित्याशङ्क्य(?) स्वतन्तानां वंशरक्षा सर्वथा कर्तव्या । तदभावे श्रुतिमार्गनिष्ठत्वा अयुक्ता । ऋणित्वात् । वैपयिक्तुखामावाच । देवांशीर्हि भगवदीयानां इयं दीयतिवते । तत्र भगवतैव प्रतिविधातव्यम् । सूतः प्रतीकारभावायाऽऽह—वंशदावामि-
निहृत्तमिति । वंशे दवाभिः । वंशदा उल्लोऽन्वोन्त्यसहस्रेणैव । संरोहयित्वयेति । नूतनमङ्कुरुमुत्पाप । तथा करणे हेतुः । अमनो मोक्षस्य भावयतीति । “ऋणप्रत्यमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयन्” “नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ति सर्वं ते पश्यावो विदुः” हिलादि-
श्रुतिमूर्तिवाक्यैर्वंशभावे पित्र्यामात्रेशानुक्तिर्न स्यात् । किञ्च । हरिः । सर्वदुःखहर्ता । अपुत्रकृताङ्गेशयपि द्दीकरोतीत्यर्थः । अय-भावन इति वा । उद्वभवैव भावयति । अभिवृद्धिभावन-
कर्तव्यः । राज्यं तु पूर्वमेव सिद्धम् । अन्यथा सर्वेभ्यो भक्तेभ्यो राज्यदानं प्रसज्येत । अतो निवे-
शनमेव कृतवान् । तत्र हेतुः—ईश्वर इति । स्वामीशरोऽन्यातपीश्वरान् कृत्वा सुखी भवति ।

१ शरदेन्दीप्ति इति क. म. म. २ वनावामिति क. म. ३ अकथ्यवर्षेद्वेदुति क. म. क. ४ वरिष्ठेति क. म. ५ अनुकथयति क. म. ६ तत्र इति क. म. ७ संरोहयतीति क. म. म. ८ वंशाङ्कुरमिति म. ९ रिद्ध इति क. १०-३३ इति क. म.

भयता । ईश्वरः समर्थः । अयमर्थो हि प्रनाणमुलनिरीक्षक सर्वं दावयित्वा मुक्तिं प्रयच्छति । अयं तु न तथैत्यर्थः । हेति निश्चये ॥ २ ॥

ईश्वरपार्श्वीर्भावाभावे तुच्छत्वे स्तमित्युक्तिरिति राज्याद्भयम् । तस्युधिष्ठिरेण ज्ञानादपगतमित्याह—

निशम्य भीष्मोक्तमथाऽच्युतोक्तं प्रयुद्धविज्ञानपिभूतविभ्रमः ।

शशास यामिन्द्र इवाऽऽजिताश्रयः परियुपान्तामनुजानुवर्षिनः ॥ ३ ॥

निशम्येति । आश्रयकं तु कर्तव्यमेव न नेन किञ्चित्स्वयन्ति भीष्मवाक्यश्रवणायैव राज्यभयं निवृत्तम् । अथ भ्रमप्रकमेन । ईश्वरविचारोण “नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विष्णुगीर्ति”ति न्यायेन नारायणपारस्य भगवद्भक्त्यमेव कर्तव्यम् । न तु विपयजन्यं भयमिति सम्भा-
वनीयमित्युक्तव्यम् । एवं मथोदाशुष्टिम्यां सर्वोऽपि शशासोऽप्यमतः । ततः प्रयुद्धविज्ञानेन विभूता रक्षिता विशिष्टा अमा यदा । गां शृष्वीमाज्जापुर्कं पालितवान् । अन्यो हि राजा ईशादृष्टो सशतायां सभ्ये सम्पत्ते चोदायति । सर्वं पालयति । अयं तु वृष्टिमिति निपाद्य श्रवणं पुष्टान् कृत्वा पालयतीत्याह—इन्द्र ह्येति । मनुष्यक्षेत्रपालनयामर्थं हेतुः—आत्माश्रय इति । न केना-
ऽपि जितो भगवानाश्रयो यदा । परिधिः समुद्र उपानेय यदाः । यद्यप्यने राजानः मर्ति तथाप्ये-
तदाज्ञानाकारिण इति तयोक्तम् । अनुजैः अनुवर्षिनः । प्रथमतो आगत एव पुर्वेति । यथात्मन्यर्षं करोति ।
भ्रातृभिः सेवितो वा ॥ ३ ॥

तत्र धर्मोण पोषितस्य राज्यम् गुणानाद विभिः—

कामं त्रयर्पं पर्जन्यः सर्वकामदुष्टा मही ।

सिपियुः मम व्रजान् गावः पयसोभस्वतीर्मुदा ॥ ४ ॥

नयः समुद्रा गिरयः सचनस्पतिवीरुषः ।

फलन्त्वोपःपयः सर्वाः काममन्वृनु तस्य वै ॥ ५ ॥

नाऽऽश्रयो व्याश्रयः त्रेधा देवभूताऽऽत्महेतवः ।

अजातशत्रावभयन् जन्तूनां राक्षि बर्हिचिन् ॥ ६ ॥

कामं त्रयर्पेति । आग्निदेविकस्वरूपं हि तत्रा सैवाऽऽश्रयःशौतिकम् । आश्रयतिमकं च तद्राज्ये कृष्णेच्छातः कामादितः(?) । काममिच्छादुकारेण । क्षेत्रनिशेषेण यन्मायिभ्यम् । श्रुतिवै श्रुतिवै सर्वतः कामदुष्टा जाता । गावः ज्यघन्मनीः स्मृतश्रीराशयाः । यमोला अयं राजा शरसत्परिपालको जात इति मुदा पयसा व्रजानिव सिपियुः । वायरोऽप्या भाण्डं च समायाति तावत्क्षीराधिक्याद्भूमिभेव सिपियुः । पर्जन्यः पृथ्वी मातेः, देवताः । नयः समुद्रा, जलनिधुनः । पृक्षा लताभाऽर्षं स्मृतनिधुनः । एतद्भयमज्ञातिरिक्तवर्षहेतुः । अशोभयो श्रीपादयः । सर्वेषां सर्वज्ञत्वाद्-

१ इति गतिः स. २ युधिष्ठिराऽऽज्ञानादिति स. म. ३ तत्र इति म. स. ४ अन्योऽपि म. ५ क्षेत्रनिशेषेण इति क. क्षेत्रं निशेषमिति म.

तत्वम् । काममिच्छानुसारेण । इच्छायामपि सत्यामकालकलेने दोषनिमित्तत्वेन कदाचिद्व्ययं भये-
चक्षित्वुत्पन्नाह । अन्वन्तु क्लृप्तानुचितकाम्य । अप्यात्मनि (?) गुणानां स्वतःसिद्धत्वात् । दोषा-
भावाय योगावभावात् । अधिमानवी व्यथा । व्याधिः क्षीरस्त्र । हेया अधिवादयः । इन्द्रियसा-
वर्गमपातत्वभिषारादयोऽपि दैन्यताऽऽत्महेतवः हेया न भवन्ति । राजभर्गेणैव सर्वमपाधानात् ।
आदिमप्यावसानेषु राज्यभेदकतिपमित्याह— कर्हिचिद्विदि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं सामान्यतः सर्वतोऽप्यनुकला प्रेमशौच्यनिरूपणाधि भगवतो निर्वाणोऽसवमाह उपिह्येत्यादि
बादवप्यावसर्गांति—

उपित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः ।

सुहृदां च विशोकाय स्वस्यसुः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥

आमश्रय चाऽभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याप्रभावाय च ।

आरुरोह रथं कैश्चित् परिष्वक्ताऽभिवादादितः ॥ ८ ॥

पृथैव जीवनं लोके भक्तिज्ञानोत्सवैर्विना । कृष्णैकतानचिन्तनं मुक्तेरप्यधिकं
मत्तम् । हस्तिनपुरमित्यनुकृतीवासवासः । हस्तिना निर्मितं पुरमिति । मध्यपरदलोषान् । हस्ती
राजा । हस्तिनः सन्त्यधीति हस्तिनम् । अण प्रत्ययः । हस्तिनिर्मितं पुरं यासस्तददृष्टवानां
विमुक्तये । निरन्तरस्मिन्निर्वाणं तु भूमिर्मुक्तिप्रदेति च । कादस्याऽकारणात्साय
तर्जनाः पत्निकीर्तिनाः । वैद्व्याहृणनाऽभावात्सार्वां चाऽहेतुता मत्ता । स्मृत्या
दोषाणोर्नादे तु गमने मरणादाह्वयम् । स्मृहस्ततः कृतार्थत्वमिनिभार्या हरिमिनः ।
सुहृदां च विशोकाय । चकाराज्ञातः । विशयो मन्वसुः सुभद्रायाः । पुत्रशोकाणोदः शोकोत्पत्त्येति
भगवत्स्थितिः प्रीतिवर्द्धिका । आमश्रयेति लौकिकम् । चकारादरदानादि । आलिङ्गनं सर्वदोष-
निवृत्त्ये । अधिवादनं बहिर्मुखत्वेऽपि दोषाभावाय । चकारादुचितं दानादि । कैश्चिदिति ।
सव्यपर्यन्तमावृत्तिः । श्रेया विरथैवा वैश्विन् । इति तादृशा दुर्लभा इति योचितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुभद्रा द्रौपदी कृन्ती विराटतनया तथा ।

गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमो ॥ ९ ॥

बृकोदरश्च धौम्यश्च खियो मत्स्यसुतादयः ।

न सेहिरं विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥

सुभद्रादयो न सेहिरं विरहमिति मन्वसुः । देहमन्वसुः सातः श्रेष्ठः सीमाभधिक इत्यापन्वो-
र्ग्रेष्ठम् । विराटतनया उच्यते । यथा भर्ता तया पुत्रो मारणेन रक्षणेऽपि च । गान्धारी
उत्तरापाश्च तथेति समता मत्ता । राजाज्ञोत्सवसात्तया न विरहः सती । धृतराष्ट्र-
श्चेति चकारेण वा अहृणम् । अन्वया चकारो धृतराष्ट्रश्च भक्तिषोभकः । तस्य भक्तिदुर्भवेति ।
युयुत्सुर्धृतराष्ट्रस्य मोगशीपुत्रः । गौतमः कृपः । गौतमवशोल्लसत्तया । यमो नकुलसद्वेदी ।

१ यदुभयोरप्येति वा. २ अप्यात्मनिगुणानामिति वा. ३ स्मिन्निर्वातेऽपि मन्वसुः च. ४ यमोऽपि वा. ५ यमोऽपि
च. ६ युक्तिवर्द्धयेति वा. ७ धृतराष्ट्रमत्तासाधिति च. ८ य. च.

बृकोदरश्चेति चकारादनुकूलव्यवहारग्रहणम् । श्रीमन्श्रेणि पुरोहितप्रदायानुक्तसाम्राज्यग्रहणम् ।
शिवनेत्राय् । मन्वस्यस्तुना मन्वसोः । पूर्वोक्तता वा उच्यते वाः काव्योपनन्दनादः । त्रिमुह्यन्
इत्येकयोगसुविदेशः । शार्ङ्गधन्वन इति । कालरूपं भवद्देहे स्वापयतीति तद्विरहं कालरामः
मुक्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥

विग्रहामहत्तं लौकिकं मयेया न भवतीत्यर्थेऽपि क्लृप्ताने मति मगवतोऽन्वयोमित्येन विग्रहामावा-
दनुक्तं विग्रहवर्षनमित्यशङ्क शानमत्वेऽपि प्रकारविशेषण पत्नसुसुतावादिदो सुक्त इत्याह मन्व-
शानमिति सादृतं—

सत्सहजान् मुक्तदुःखज्ञो हातुं नोत्सहते युधः ।

कीर्यमानं यशो यस्य सकृदाकार्यं रोचनम् ।

तस्मिन्मन्त्रियः पाथोः तसेहनं विरहं कथम् ॥ ११ ॥

मगवद्विरहकथा दूरे । मगवत्संभक्तानामपि विग्रहो दुःखजनः । उपरिष्टेऽपि ज्ञाने भवत्येवमित्या
मगवत्सुतोऽपि यो रसः मन्वहादुपयथैव विहिर्भगवत्सन्धेयं वा म न ज्ञानादिनिर्भवति । मानवदेहिक-
धन्वन्ययोर्वैलक्षण्यत्वात् । खियाभ मन्वः मुषं म्नात् । मन्वसुनिष्ठमस्य स्वनिष्ठप्रदोषकृत्तैव अभिव्य-
क्तिरमेतान् । सायुज्यज्ञानादावपि यदन्वसुत्तमभिः क्व भवति तथाऽपि मित्रतया चित्तं ज्ञानं प्रवेष्टेच्छा
व शोभः । अन्यथा कलानरं तदपममो न स्यात् । ननु तयोर्गुणत्वमिति चेत् ? मन्वम् । लोके पुत्र-
दातीनामपि गुणव्यक्तवान् । अथवा तदर्थमुपयो न स्यात् । तस्मात्तत्रत्या बहिर्गमित एव विषयो
मन्वजनः । अत एव योगिनोऽपि कृष्णाण्ये यस्मिन् प्रकृष्टीये मन्वाधि पत्न्यन्व तदेव पश्यति ।
अन्वया तु मन्वाधिः । क्रिय । देहादीनां दोषान्धवणात्तदर्थं तदभावाद्युक्तिव्याघ्रांतान् मग-
वत् देहमन्वज्ञानं कुर्वान् । क्रिय । मरुताडुल्लास्यमिदं न कुर्वान् । अतो दोषोऽपि क्विच् गुण-
रुचिदोषः । गुणोऽपि तथेति बहिर्गन्तव्यमनुभवमेव सर्वं वेदाः सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि । शार्ङ्गध-
राम्ब मुत्सव्याज्ञानोऽपि मति मगवद्विरहामहत्तं युक्तमुपस्थापः । मनां मैत्रेया । एकस्मिन्मन्त्रे
विरथमानेऽपि मन्वज्ञानमपि स्वर्गं न शक्यत इति प्रवृत्तपत्तम् । मनामपि वदुत्वम् । एकस्मिन्मन्त्रे
बहुधा स्मृतवानात् । तेषामेव कृपया मुक्तो दुष्टैः मह संज्ञो येन । तदन्तरं तत्कृपयेव युयुः ज्ञान-
मन्वज्ञानेति जलः । तेषांऽपि पूर्वमिद्वान् मन्वज्ञानं चिन्तामगिनत्वं त्यक्तुमित्येवमिति न कर्तव्यत्वर्थः ।
यदभिष्टे निरूपितं तदाह— कीर्यमानमिति । अन्वया वा मन्वस्य गुणभाह— कीर्यमानमिति ।
उभयार्थमित्येके । यस्य मगवतः कीर्ति मन्त्रिः कीर्तमानां सकृदाकार्यं मन्वज्ञानं मन्वः नोत्सहते
इति मन्वसुः । कीर्तिं क्वचित्तनकत्वात्सहस्यं च तदेतुत्सवम् । ययुःश्वपादा तस्मिन्मन्त्रियः ।
यथा ममीचीनां पेटिकां दृष्ट्वा मन्वोऽप्येव वन्तु सर्वं मन्वसुर्भवति तथा मगवतः कीर्तिं श्रुत्वा युयुत्सुः
मगवति विरथयन्तीत्यर्थः । सामोन्वयग्रहणं वैदिकलौकिकमन्वोऽप्युद्विग्रहणाभ्यम् । कित्त । पाथोः ॥

१ मगवद्विरहकथा दूरे इति वा. २ अन्वयोऽपि सर्ववसानं न स्यादिति वा. ३ शार्ङ्गधन्वद्वयोऽपि वा. ४ यथा मन्वसुः
५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

श्रुत्याः पूर्वमुक्त्वत्तद्वचनेनाऽपि भवति न्यस्तपियः कर्म विरहं सहेत् ॥ असहनीतत्र गच्छेत् ॥
प्रतिबन्धकं शरीरं वा त्यजेत्सुरिति मग्नत्वेचनममुक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

तर्हि प्रचेलिते भगवति किं जातम् ? तत्राऽऽह—

दर्शनस्पर्शान्साऽऽप्यपशयनासनभोजनैः ।

सर्वं तेऽनिमित्तैर्नैस्तैस्त्रैस्तमनुवृत्तचेतसः ॥

वीक्षन्तः खेहस्तम्बच्छा विचैरुस्तत्र तत्र ह ॥ १२ ॥

दर्शनस्पर्शेति । दर्शनादयः पद क्रिया भगवतोऽप्याः । ते च भगवत्सहभावेन पाण्डव-
निष्ठाः आत्म्यादयस्तु र्हेतवः । दर्शनस्पर्शयोस्तु विषयत्वमपि । सहभावाभावे विषयत्वसम्भ-
वात् । एवं सहभावेनाऽन्यस्त्रैर्तैरतीकृताः सर्वे स्वचितं भगवति दत्तवन्तः । शयनादिभिर्को
तस्मिन्नेतिमित्तपक्षयो जाताः । दृष्टया तु भगवन्तमनुवृत्तं चित्तम् । एवं कायवाक्यनोवृत्तयो भगव-
त्पुक्ताः । विचैकैर्षीदिकं नोत्वन्नमित्यर्थः । ततः किं जानं तदाह—वीक्षन्त इति । विरहो गमन-
स्पर्शान्द्रोऽपि भगवत्संनानदिना विस्मृतः । यदा विरहसदा तथा भविष्यति स्युर्धर्मिणादीनां
परमानन्दानुभवं परित्यज्योदेय इति विचारयन्त इव देहेन्द्रियानःकरणशुक्तीर्भगवति योजितवन्तः ।
तत्रैक्षण्यमिन्द्रियवृत्तुपलक्षणम् । खेहेन सम्बद्धा इत्यन्तःकरणत्वम् । र्हेतो हि भगवन्तमुपस्थाप-
यति हृदये । चहिरिधेत वा भगवति जीवमानयति । उभयथाऽऽप्यत्र न विरोधः । विचैरुस्ति
शरीरक्रिया । मग्नद्रव्यनोपयोगिकयोर्थे तत्र तत्र शरीरं चालितवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतः परं या शरीरमिषतिः साऽऽद्भुतकर्मजीन्या भगवतः । अत एव महति गेदने कर्तव्ये
भगवदिच्छया अन्तर्मापि रोदनं न कृतवय इत्याह—

न्यरुधश्चुद्रलद्रापमोत्कण्ठ्याहिवकीसुते ।

निर्यात्सगारात्साऽभ्रमिति स्याद् वान्धवत्रियः ॥ १३ ॥

न्यरुधश्चित्ति । पूर्वसिद्ध्या उद्धरदपि वाप्यं देवकीसुते श्वादिभिर्गच्छति सति अश्रमगमनस्य-
चकं मा गृह्णि नैत्रण्येव सागिनयतः । एवं हि भगवदिच्छा प्रयत्ना । स्वयं कृतः शरीरादिकं
त्यक्त्यति । यतः प्रेमोक्तव्याद्भुतं वाप्यमपि निराशयति । देवकीसुते इति युक्तमेव भगवद्भक्तम् ।
यतो महत्तपस्या देवस्या पुत्रत्वेन प्रायितः पुत्रो जानः । कर्म तां द्रष्टुं न गच्छेत् । अत
एवाऽऽसागिरपशुकुनं न विषेयमिति भावः । अगारादिति । असहदे भगवान् समागतः ।
कृतभोपकारः । ताच्छस्य स्वगृहगमने अपशुकुनकरणशुकं स्यादिति हेतोर्षान्धवत्रियो न्यरुध-
श्चित्ति सम्बन्धः । च्चुद्रमपि स्फुरतीति भावः ॥ १३ ॥

भगवतो निर्यापोत्सवे दशविधवागिना वादितवन्त इत्याह—

मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः ।

धुन्धुर्नानकधपटाया नेदुर्दुन्दुभयः समम् ॥ १४ ॥

१ अश्रमगमनस्येति क. ग. घ. २ अश्रमगमनस्येति क. ग. घ. ३ चरिते इति घ. ४ सहेतेति अ. ५ तापि-
नमित्या दृश्य इति क. ग. घ. ६ अविर्वात्स्ये घ. ७ दृष्टनीति घ. ८ परमरुदिति घ. ९ कर्मजीन्या इति घ.

मृदङ्गेति । तत्र मृदङ्गभेरीगणवानकदन्तुमयः पद्याऽऽनन्दभेदाः । शङ्खगोमुखा सुप्रभेदी ।
वीणा ततरुक्षा । पण्याऽऽरुर्धो पन्थेदी । एवं चतुर्भिर्मपि वायपुद्गतम् । एतेषां लक्षणानि
वाप्याप्ये प्रसिद्धानि ॥ १४ ॥

उत्सवे स्त्रीणां दर्शनं वर्णनीयमिति पुण्यवृष्टिसदितं तदाह—

प्रासादशिव्वाराहदाः कुरुनाथो दिग्दक्षया ।

वय्युः कुसुमेः कृष्णे प्रेमत्रीडास्मितोक्षणाः ॥ १५ ॥

प्रासादेति । शिव्वाराम्भितमयम् । कुरुनाथ इति कुलधीनां बहिरंगनाभावः । पुण्यवृष्टी
एतेषां भगवतात्मानं पश्येदिति मयुर्धेय्युः । प्रेमत्रीडास्मितानि गुणकार्यानि ईक्षणसहका-
रिणि । प्रेमार्तिपूर्वकमीक्षणं यासात् । भक्तिप्रमदानप्रकीर्णदुर्विषयंभवान् एव इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पुरुषाणां कृतमाह त्रिभिः—

सितातपत्रं जप्राह मुक्ताद्रामविभूषितम् ।

रत्नदण्डं गुडाकेदाः प्रियः प्रियतमस्य ह ॥ १६ ॥

उद्धवः सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते ।

विकीर्यमाणः कुसुमे रेजे मधुपतिः पथि ॥ १७ ॥

सितातपत्रमिति । आरतो दण्डः । श्वेतं छत्रम् । मुक्ताद्रामानि परितो लभन्ते । गुडाका
मित्रा । तथा ईशुः । गतश्रमोऽर्धुनः । उपचारार्थु सर्थुषु महाराजत्वमुत्पन्नम् । तस्य चिह्नं
विभक्तच्छत्रमशुनस्तेन युक्तिमान् । प्रियः प्रीतिविषयः । अनेन भगवता वहु कृतमिति सूचितम् ।
प्रियतमस्य भगवतः । ससुषुषिद्विरापोपेक्षयाऽपि भगवान् प्रियतमः । अतो महाराजयोग्यम् । सत्य हीन-
त्वमपि बोधवित्ता धृतावनित्यर्थः । हेलाभयं । जीककृत्सागात् । व्यजने भामत्यजने । परमाद्भुते
सुत एव शीलतमुष्णधुवायुनतेकं । पथि सुषुषुषीर्धर्मोपो गृह्णादिसिद्धिं रेजे परमेशोनां प्राप्तवान् ।
महाण्येव पुष्पाणि पुण्यवृष्टी समागतानीति वसन्त एवाऽयं भगवानाविर्भूत इति मधुपतिरित्युक्तम् ।
विष्णुपुत्रा वा तैः सर्वैः कृता । नाऽऽनर्थे पुष्पाणि विनिष्कृतानीति मधुपतिरित्युक्तम् । “चिन्तोः
पदे परमं मध्व उत्स” इति श्रुतेः । मिदामनोपेक्षणांभुवाऽपि पथि परमा शोभा
यता ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवमन्यवर्षाणां कृत्यगुक्त्वा श्रावणानामाह—

अश्रूयन्ताऽऽशिषः सत्यास्तत्र तत्र दिजेरिताः ।

नानुरूपांनुरूपाश्च निर्युणस्य युणात्मनः ॥ १८ ॥

अश्रूयन्ताऽऽशिष इति । श्रावणानामर्थं जातिप्रभो यदीशो आशीर्दानमत्रिपमताप-
साऽऽश्रयनरूपम् । तदैव तेषां वाक्यं प्रमाणं स्यात् । अनपिनातार्थगन्तुवात् । प्रकृते तु तद-

१ ईशु लभन्ते इति क. ग. घ. २ इदामिषिते इति घ.

भावः । आशियां सिद्धत्वेनाऽनुवादान् । तथापि यथाऽप्यर्थत्वैर्पैवसानात्मत्वा एवाऽऽशियाः । अत एव श्रुता एव न गृहीताः । अनुवादादि अनुकूपाः । आश्यासायामनुकूपाः । उपयोः समासः । चकारात्मलोककूपाश्च । प्रत्येककूपत्वं हेतुः—निर्गुणस्य गुणात्मन इति । निर्गुणस्य अननुकूपा गुणाल्लोऽनुकूपाः । अन्ये च तद्विपरिताः । सर्वैकवनसमर्थत्वाद्भवतः सर्वो एवाऽऽशियाः सत्याः । अतः श्रुता इत्यर्थः । ऋजिजति शारदशकमना व्यग्राः सन्तो निर्धार्ये वचने अश्रंता इति सूचितम् ॥ १८ ॥

एवं सर्वेषां कृत्यमुक्त्वा, विरहादिस्वप्नेनद्वेषा च भगवत्साक्षिभ्येऽपि शक्तिदुर्लभं च भगव-
दिच्छयेव नाऽऽनादिति वक्तुं तासां ज्ञानमाविष्करोति—

अन्योन्यमासीत्सञ्जल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् ।

कोरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ १९ ॥

अन्योन्यमासीदिति । एव स्त्रीणामेवं ज्ञानं तत्र किं वक्तव्यमित्येवमिति भावः । सम्यक्
जल्पः । स्वयंश्लाघनसंस्कारपक्षदपुण्यवचनमन्दं जल्पः । यद्यपि कथारूपजल्पस्य मध्यस्थापेक्षा
तथापि विचाररूपजल्पस्य ताऽन्यसापेक्षत्वमिति सुदुर्लभम् । “अपि चक्रुः प्रयचनमेकस्मिन्”ति
न्याये नाऽत्र । किन्तु अन्योन्यं सर्वे श्रोतारः सर्वे वक्तारश्चेति । एतादृशकथने हेतुः—उत्तमश्लोक-
चेतसामिति । यथा लौकिके स्त्रीणां निपुणता भवति त्विजानां तथा भगवत्स्य इदमित्थयथा
ज्ञानं युक्तमेव । किञ्च । कुरोमेहापुत्रस्य धर्मत्वेन परिणतस्य वंश्या अपि धर्मत्वेन ज्ञानयन्ताः ।
तथाऽप्यत्र युधिष्ठिरः पर्येषथे प्राप्तः एषेज्ज्ञानादिमान् । तस्य पूरुक्षीणां भगवत्सत्त्वं युक्तमेव । ननु
“अन्ये स्वेयमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासन्” इति न्यायेन तामां ज्ञानयन्तु । न न
गुणवन्तः । तथाऽऽह—सर्वश्रुतिमनोहर इति । सर्वेषां श्रुतीनां वेदानां मनस्त्रागर्थे हर्षनीति ।
सर्वेषां वा श्रुतिमनसि स्वस्य करोतीति तथा । न द्रोतादृशः सञ्जलो यवाक्यमिन्द्रमिति । किन्तु
भगवन्भवासामेव भवति ॥ १९ ॥

तं सञ्जल्पमाह दशमिः—

स्त्रिय उक्तुः—

स वै किल्लाज्यं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ।

अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलित्वात्ममद्विशि स्रुताशक्तिषु ॥ २० ॥

स वै किल्लाज्यमिति । “मस्मिन् चिदिने सर्वैर्मिदं चिदिदं भवती”ति श्रुत्या मुक्तं
भगवान् ज्ञातव्यः । तत्र को भगवानित्येतेषां यत्साक्षिभ्यमापिज्ञेयोपासनापेदेगमिचामत्यन्तैरेण
अस्माकं सर्वज्ञात स भगवान् । अतोऽप्येव भगवान् । किञ्च । न केवलमस्मत्सुपर्णतिः । अति

१ यथाऽप्यर्थत्वैर्पैवसानात्मत्वा इति ख. २ श्रुता इति ग. ३ अविमानं ख. ४. ४ श्लाघासिद्धि ख. ५ युधिष्ठिर इति म. ६. ६ धर्मत्वमिति ख. ७ वेदानामिति ख. ८ युष्मत्सु हेतु किमपि नास्ति । ८ अस्मदुपनिदिष्टि ख. ८.

तु सर्वतोवेदेप्रसिद्धिः । वै मिथयेन । तत्र स्मृतभवेन सुकिरुता । ननु तथापि वेदादिप्रमाणेन
“आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः । पूर्वमेवाऽहमिहऽऽसमिति तत्पुरुषस्य रुद्रप-
त्वम् । पुरुषो ह वै नारायणोऽस्माकमयनं ” त्वादिश्रुतिषु पुरुषात्पुरुषात् । “जन्मा-
पस्य यत ” इति न्याये च यो यजन्तस्मात् स आत्मा स भगवान् तद्वद्वेति । न चाऽत्र पुरुषश्च
भाङ्गनिवासी । येनेदानीन्तनैरतिव्याधिर्यवेति । किन्तु पुरातनत्वेन यत्किञ्चिन्मत्ता वचसा निरूप्यं
तस्मान्मार्गमादिति पुरातनत्वेन । तथा च व्योममवासी—“अपद्रयपुरुषं पूर्णमि”ति ।
तथाप्यः सनातनः पुरुषः स भगवान् नाऽन्यो भविष्युमीदानीं तादाऽऽह—अयं पुरुषः पुरातन
इति । यो भवतिरुक्ता सोऽयमेव । “परमात्मरामतीतोऽहमश्वरारूपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोकं वेदे च प्रथिनः पुरुषोत्तम ” इत्यमेवाऽऽह । ननुस्य वैकुण्ठवासिने
माथायनेकसाक्षिभ्यस्व कैसाचिदुपपत्त्या पुरुषत्वं भवतु नाम । न तु भगवत्त्वमिदमात्रमाऽह—य
एक आसीदिति । य इति प्रसिद्धिः । “मद्देव मौन्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वि-
तीयमि”ति यः श्रुत्या सजातीयविद्यमानोयममभेदराहित्वेन निरूपितः सोऽन्यमेव । यतोऽयमेव
एक आसीत् । ननु कामेनदत्ते । अकिरुण्यकालस्त्रिक्रियादिनिर्वाहकत्वान् । अत आह—अ-
विशेष आत्मनीति । न तस्य क्वचिदन्वयश्चिन्तः । किन्तुसमन्वयेव । ननु तथाप्याधारात्त्वा-
दिभेदगुणैरेव आत्मनि स्थितो वक्तव्यः । तत्रैव पूर्वेकदेशे इति । तथाऽऽह । अविशेषे ।
सर्वाथापिधर्मविशेषरहितः । अनेन कादाहीनामपि सर्वे तदानीं त्वावगिनः । ननु “अग्रं
“नदानीमी”त्वादिश्रुत्याः कालयथाच ए १ मस्यम् । तदानीं प्रमाणधाराऽप्ययमात्रव केरुं
स्य निरूपयितुं न शक्यते । एथात् तत्कालदिनिरूपणपुष्परं तत्रामिति ईश्वरीान्तं व्यवहारात्मा-
त्रिन तदानींमिदयुक्तम् । ननु कालवत्त्वं प्रतिपादने । उभयविधादिने वात्स्यभेदप्रसङ्गात् । तत्र
पूर्वं प्रमाणानुसंगोऽभिद्वाराऽऽज्ञानादः । “एकमेवाद्वितीयमि”ति मिथेषम् । कथं वा
स्येयं स्रुतादिभेदे निरापूर्वत्वं कालमुच्यते । तथादिदानीं योपनिषदयानुसंगेण वाच्यत्वाद्वास्तो-
कवर्धनार्थं सर्वथापत्ता प्रतीयमानतोऽप्येवमन्यथा निरूपणम्—नदानीमिति । आद्यनकिवाऽपि
सङ्गतमेव । तस्मात्सुश्रुतनिर्वाण आत्मनि एक एवाऽऽसीदिति । एवं श्रोतप्रकारेण निरूप्य
गुणादिप्रकारेण निरूपयति—अग्रे गुणेभ्य इति । गुणेभ्यः मत्त्वरजस्तोरूपेभ्यः । अग्रे
श्रमम् । ननु गुणरूपेण स्यं नाऽऽपिभवे इत्यर्थः । अथवा । “पूर्ववत्ता” इति मिदन्तागुसारेण
भगवत्सर्वभेदः प्राप्तं भवति । यथाऽऽपिः कालः कालरूपः । तदा—अग्रे गुणेभ्य इति ।
स्वधर्मनिर्मात्वात्सर्वैर्मित्यर्थः । ननुसतः सत्ताया अनहीकाराज्जनः पूर्वं सत्त्वमहीकृत्येयम् ।
अन आह—जगदात्मनीति । कालनिराकरणार्थमाह—ईश्वर इति । जीवनिराकरणार्थ-
माह—निमीलित्वात्ममद्विशि । नितरां मीलित्वा जीवरूपेण न प्रकटा बालानो यस्मिन् ।
उपमत्सत्त्वं परम् । स्रुतादित्याहृत्यर्थमाह—सुस्रुताशक्तिषु । युष्मत्सु शक्तिषु स्तीतिव्यापिः ।

१ वेदिति नास्ति ख. २ व्यासः समावृत्तिः ख. ३ पूर्वमिति ख. ४ पुरातनत्वेनेति इति म. ५ इतिपुत्रपर्वेति
ख. ६ एकमेवाद्वितीयमिति ख. ७ आशित इति ख. ८ पूर्वमेव इति ख. ९ तदानीन्तनव्यावृत्तमिति ख. १० पूर्वमेव इति ख. ११ वेदे इति ख. १२ तदानीन्तनव्यावृत्तमिति ख. १३ तदानीन्तनव्यावृत्तमिति ख. १४ पूर्वमिति ख.
१५ प्रमाणानुसंगेण सिद्धत्वादिभिः ख. १६ एकमेवाद्वितीयमिति ख. १७ बोधेति ख. १८ श्रुतप्रकारेण कालः कालरूपः ख. १९ पूर्वमिति ख.
२० सत्त्वमहीकृत्येयम् इति ख. य.

अनादिर्यं संसारप्रवाहः । न च महाप्रलय एक एव । ब्रह्माण्डभेदानां सृष्टिभेदानां च श्रुत्यादिमिद-
त्वात् । अतो यसां कस्याश्चित्स्थौ क्वचन्यायां पूर्वावस्था वक्तव्या । ततोऽपि पूर्वं सृष्टिसीदिति
ज्ञापयति सुप्रसू शक्तिविति । पूर्वसृष्टिः शक्तिभिरपवंहता । ततो ब्रह्मणोऽन्तर्मदिवसस्य समाप्तौ
रात्रिकाले चौरंगते ब्रह्माण्डभङ्गत्वात्त्वानामपि लयारिचोद्रोद्गमाभावेन राज्यगमाभावात्स काले
रात्रित्वेन व्यपदिष्टः । शक्यंश्च सुप्रसूतिद्वयन्येन भगवत्सृष्ट्यञ्चिन् । गुणानां च भववत्त्वमेव ।
अतः शक्तिज्ञाननाराभ्य गुणोल्लेखेः प्राक् भगवानेक एवाऽऽसीदित्युक्तं भवति ॥ २० ॥

एवं पूर्ववस्थां निरूप्य भक्तिमद्विज्ञानिन्तन्मध्यवस्थां वक्तुमादितः प्रकृत्याह—

स एव भूयो निजजीवीयैचोदितानां सजीवमायां प्रकृतिं सिद्ध्यश्नतीम् ।

अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधिससमानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥ २१ ॥

स एव भूय इति । स एव पूर्वोक्त एव । भूय इति पूर्वमथेवं सृष्टि कृतवान् । तत्र प्रथमं
स्वीर्यं कालं यष्टवान् । तेन कालेन चोदितान् । गुणां गुल्यां मायाशक्ति कालः प्रेरितवान् । सा
च माया द्विविधा । स्वप्रतिबन्धा सम्बन्धं भगवन्तं अग्रद्वेष्यं करोति । स्वैच्छया प्रोद्वेताधीर्षांश्च
व्यामोहयति । तदेवं सृष्टिर्वाधां भवति । अतो मायाया इन्द्रान्तनाया जीवमादेति नाम । तथा
सृष्टिप्रकारमाह—प्रकृतिं सिद्ध्यश्नतीमिति । यद्यपि प्रकृतिरूपतो यष्टी तथापि पुरुषो भगवद्गणे पतित
इति प्रकृतिं सिद्ध्यश्नतीमित्युक्तम् । तादृशी मायां भगवाननुससार । तद्व्यापारानन्तरं स्वयं तदनुकूल-
तां गित्वेन मिलित्तानित्यर्थः । असां शब्दो विद्येऽप्येवमनाह—अनामरूपात्मनि रूपनामनी
विधिस्समान इति । पूर्वसृष्टौ न भगवतोऽवतारः । न नामानि रूपाणि च । इदानीं सृष्टेर्भक्तिप्रधान-
त्वाद्भगवतोऽवताररूपनामान्यपेक्ष्यते । अतः पूर्वनामरूपात्मनि स्वमिद्विदानीं रूपनामनी विधि-
समान इति । अतो जीवार्थमेव सस्याऽपि रूपनामाणि करोतीत्यर्थः । किम् । उपात्तकृत् ।
वेत्कर्ता । केवलतेनामरूपरूपणे सुगद्वेदे सर्वभूतिक्रियप्रद्वारादृष्टिकालात्सः प्रमुच्येत । अत्रादिते तु
वेदे स्यावगुणभेदेन भिन्नं तेन व्यामोहितेषु कश्चिदेव मुच्यत इति क्रमेण सर्वमुक्तौ सृष्टिकालस्य नै
होतो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं पूर्ववस्थां सृष्टि चोपपद्य यदर्थमियं सृष्टिस्तत्संयोजनं साधनंपरमराक्रमेण निरूपयति—

स वा अयं यत्पदमत्र रूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्चनः ।

पद्यन्ति भक्त्युत्कलितामलत्माना नन्वेव स त्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥२२॥

स वा अयमिति । ननु केवांचिन्मते सत्पुणानपि सृष्टिः सम्भवति । ब्रह्मविदास्तुत्यासः 'सं न
भवति । तस्याद्ब्रह्मविदुषासांस्त्वेव ब्रह्मत्वनिश्चयः । स च समाधिना उपास्य अन्तरे आत्मा न तु
पाप द्वाशाशङ्क्य स एवाऽऽपगिलाह । हे एव नै निश्चये अयम् । चाद्याभ्यन्तरोद्गोभावाः
पूर्वमेव निरूपितः । पशुकालं समाधीं शिल्पा, तत्र भगवानन्युत्कलम्, हुवाऽऽपगतासा भगवत्
प्रकट इति विचार्य, योगजपभेदाऽऽजगत्, भवर्षीन् साम्प्रतं कृण्यरूपेभ्यः प्रकटो नाऽऽप्येति निमित्त, स

१ कर्माणीति घ. २ चाऽऽपगत इति क. चापगत इति घ. च. ३ तत्रानोन्ताया इति घ. ४ न कर्माणि क्वेति
क. न कर्माणीति घ. ५ केवलमिति घ. ६ भिन्ने इति घ. घ. ७ भेति मासि घ. ८ द्वातामिति क. ९ तत्रानो.
नभरवर्णमिति घ. १० साधनंपरमराक्रमेणैति. क. घ. ११ त्वम् स इति घ. १२ अन्तर इति घ. घ. १३ स चोति
घ. १४ भगवन्ति मासि घ.

कर्मार्थकं भगवत्स्वप्नारविन्दमवैसाऽऽजगत् परयति । अतस्तद्वाक्यादवगम्यते : तमेव भगवानिति ।
ननु तेषां पूर्वावस्थाभावात्समाधीं नाऽऽजगत्साक्षात्कार इति चेत् ? तत्राऽऽह—रूरयो जितेन्द्रिया
निर्जितमातरिश्चन इति । ते ह्युपनिषदर्थं विचारपूर्वकं गुरुदृष्टास्तस्यगवयल स्यां स्यात्,
पश्चाद्ब्रह्मचर्यादिना जितेन्द्रिया भूत्वा अपहृतवामानो, यमादिक्रमेण निर्वृतो मातरिश्चनः ईसा-
नाः । तत्रात्र तेषां साधनाभावः । ननु पशुप्रायः कर्म भगवान् ? तत्राऽऽह—भक्त्युत्कलि-
तामःशान्तमेतन्नि । न हि ते पशुषु भगवन्तं परयन्ति । कित्त्वन्तःकरणेन । यथा आत्मसा-
क्षात्कारे—“ पराधि स्यानि च्यनृगन्त्यवगच्छन्त्यमातराह पद्यन्ति नाऽऽनुरागन्त् ।
कश्चिद्वैद्यः प्रत्ययमानमर्षद्वारायुच्यपशुमृत्तन्वमिच्छति” नि श्रुती प्रत्याशाऽऽजगत्सर्वा-
नेन पशुषु हृदयं प्रविष्टेन स्वाऽऽजगत्समानं परयति । तथा यद्विः क्लिंता भक्त्या उत्तमिद्वेना-
जन्तःकरणेन ऊर्ध्वं कलितेन सृष्टिरागनेन चक्षुःप्रविष्टेन भगवन्तं पर्यन्तीत्यर्थः । ननु तथापि तत्त्व-
साधारिणावैत्सुपदिवरयानः कथमासा भवेत् ? तत्राऽऽह—नन्वेव स त्वमिति । नन्विति
कोऽलम्ब्योभावे । एष एव स आत्मत्वेनोपगच्छ इत्यर्थः । कुत एतन् ? तत्राऽऽह—स त्वमिति ।
स एव त्वमित्यर्थः । नन्वेवं जीवात्सत्त्वेन भगवत्सुपदिष्टे किं प्रयोजनम् ? तत्राऽऽह—परिमार्ष्टु-
मर्हतीति । आत्मनि प्रकृतिमन्वयेन योग्यमनात्मनो योऽयंमनात्मनो उद्विष्टितस्तं परितः सवेतः सवासनं माष्टु
दृशिकर्तुमर्हति । आत्मत्वेनोपदिष्टो भगवान् सवासनं प्रकृतिवार्थं नाशयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं सर्वप्रकरणे साक्षात्प्रधानवैसाऽऽपगित्युक्ते प्रपञ्चकर्तृत्वेन भोक्तृत्वादिभावस्यो जीवतुल्या
शास्त्रिशास्त्राऽऽह—

स वा अयं सत्यनुगीतसत्कथो वेदेषु श्लेषु च गुह्यवादिभिः ।

य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवस्यति न तत्र सज्जते ॥ २३ ॥

स वा अयमिति । कर्तृत्वसमानाधिकार्यं भोक्तृत्वं कथिदेव । यत्र स्वार्थं क्रियते । भगवान्तु
जीवाश्च करोतीति न भोक्तृत्वम् । जीवत्सुपेव भोक्तृत्वम् । तेन रूपेण दोषग्रमन्थे न दोषः । न हि
दन्त्येकाशीनां शुद्धत्वादिग्रमन्थे अंगिनो देहस्य काश्चित्स्थितिर्भवति । अत्रेते तु स गुण एव न दोषः ।
तदर्थमेव तथा निश्चयः । अंशानि तु न स्वतो जगतिर्माणस्यार्थं पाठकानामिव । ननु “प्रयोजन-
मनुदिष्ट्यं नै मन्दोऽपि प्रयत्नेन” इति स्वप्रयोजनागमे केवलं परार्थं कर्म कुर्यात् ? तत्राऽऽह—
सत्यनुगीतसत्कथ इति । हे सखि । अतु पश्चात् केरुणानन्तरं गीता रामाद्युत्तरंभि-
स्यक्तमनुदिष्ट्यं कथा यत् । भगवतः प्रयोजनं तथा कृते सन्तः कीर्तयन्तीति । सखित्विनो सख्य-
पूर्वमेव योऽनुगीता भगवत्सुप्रमाणानन्तरं रामाद्युत्तरं सद्गता भगवद्गता कथा यत् । जीवानां
पुक्तिदानार्थं तथा करोतीत्यर्थः । असिन्मन्थे कृपसा पशुःसर्वरीकरणाश्च प्रयुतित्युक्तम् । नन्वय किं
प्रमाणम् । न हि भगवान् स्वप्रमाणस्य कथयति । किन्तु कतिनियद्ब्रह्मकुलमेवसाऽऽह—वेदेषु
पद्मेषु च गुह्यवादिभिरिति । श्लेषु वेदेषु परमोपनिषत्—“ विष्णोः कर्माणि पद्मयन्

१ कर्माणि नासि स. २ विचारपूर्वकमिति मासि घ. ३ पर्यायार्थं इति घ. ४ सत्यमिति घ. ५ न दोऽपमिति घ.
६ सवासन इति घ. घ. ७ न सखिति घ. ८ एव नसातो “मन्दोऽपि न प्रयत्नेन” इत्यन्यथोपपत्त्याः घ. ९ रामाद्युत्तर-
मिति घ. घ. १० पुस्तकभेदप्रमाणस्य इति घ. घ. ११ वेदेषु मासि घ. १२ अन्वयेति घ. घ. १३ मुक्तिप्रयोजनेति घ. घ.

दारकायां तु देवाधिदेवः । स्वर्गे लम्पसतः । अत्र तु लक्ष्मीः । तवलाः पतन्ति । अत्रला मुष्यन्ते । समारणितानादयस्तु तव एवाऽऽनीताः । अपकृष्टादुकृष्टे हि समानीयन्ते । इत्याधिनन्तोक्तैः । किञ्च । सुतोऽपि पुण्यंयगस्करि । यया देहे चक्षुरेकेतोऽपि सर्वैस्तेहिकामुभिर्कं फले प्रयच्छति तथो दारकंता मन्थदा सतोऽपि भूः । धन्या धृषिणी यस्यां दारका वीरज इति । निष्ठतु देऽप्यमुक्तैः । समाधिद्वयापेक्षयोऽपीयमुक्तः । तदाह—पदयन्तीनि । समाधौ कथिदेव कदाविदास्मानं परयति । अत्रत्यः संवेदा संतोऽपि । समाधौ स्थिरतिरिक्तिना । वायुमनमोक्षभयत्वात् । प्रयासाधिपत्याश्च । दारकायां तु भगवदनुग्रहेण स्थितिः । अनुग्रहश्च सुखाला स्थिरः । तदयान्तायेन भगवांस्तव स्थितः । स्थितवत्येक इति भक्तिज्ञानप्रदत्वं सर्वेन्द्रियाहादकत्वं च । स्वपतिवेन निःसृष्टता दोषामावृष । प्रजापदेन च पाल्यता । पतिपदेन च तदेकगतित्वम् ॥ २६ ॥

एवमेवतेनानागुक्तापुस्त्या चेतनानां मध्ये भगवत्सत्रीमानव्येत्युक्तपरमाह त्रिभिः—

नूनं व्रतस्नानहुताग्निनेश्वरः समर्चिनो ह्यस्य रूहीतपाणिभिः ।

पिबन्ति याः सख्यधराभृतं मुहुर्भ्रजस्त्रियः सम्मुमुहुर्ग्र्यादासायाः ॥ २७ ॥

नूनमिति । श्रियो हि द्विविधा मर्यादाया पुष्ट्या च तद्वीया जाताः । तामामुभयायां (?) यन्मवंपुरुषार्थनाशकमसाधनं च तदेव सर्वपुरुषार्थसाधकं जातम् । एवं स्वरूपे भेदद्वयं साधने चैकमिति । अस्य रूहीतपाणिभिः नूनं हरिर्चरितः । गार्हस्थ्यफले धर्मसाधकं, भगवत्कले भरिहाराण्यम् । तदुभयमन्वरीगुणम् । तत्र प्राधान्यं गार्हस्थ्यम् । गोपिकाराञ्छितायेभोगात् । अतो धर्मेदत्तु प्राधान्येन हीरिति । व्रतं ताममम् । स्नानं यजसम् । होमः सात्त्विकः । आदिशब्देन प्रयाणो भेदाः । पविः कृत्वा पूर्वजन्मनि अयमेव भगवान्नीश्वरः सम्यगर्चिनः । हीरिति सुतोऽप्ययर्थः । फलेन कारपादमानं युक्तम् । कार्पण्येन कार्यानुमानं व्यभिचरत्यसि । यद्यप्येतेभगवान् श्रीपाति तथसि महासुखप्रदायाः सिद्धिः काऽप्यानुपलब्धिं कृष्वैवेत्ता । अथवा । तत्रादौ एता विहिता । तत्र प्रथमकृत्वा कृत्वा पृष्टाभेव मुख्यत्वेन कृतवन्तः । तत्र पृष्टाभययोर्भेदभक्तिव्याजप्रयतः पतित्वेन सम्पन्नः । ननु कथमेवमवगम्यते अयमेवेश्वरः पूजित इति । तत्राऽऽह । याः हे सख्यः (?) अथग्राहं पितन्ति । अग्रतपानं हि ईश्वराराधनापूर्वैकधर्मकार्यम् । अथराभृतं तु ततोऽपि । तत्रेव वर्षणियायाः । देसम्भीति रूष्टहोतु त्वत्पुत्रःखलवमसाधनपतिनि शोतितम् । अथराभृतमेव वर्षणियायाः । ननु धर्मभक्तिफलमेवतदस्तु । किमेतदाराधनेलाञ्छन्न प्रकारान्तरे व्यभिचारमाह—ब्रजस्त्रिय इति । गोत्रयोऽपि कालादानीन्तने भक्त्या गानपूर्वकं व्रतस्नानपूजादिकं कृतवन्तः । परमार्थेन कालायन्त्याः कृतम् । तेन तामामिच्छा न एषां । याः यदियजत्रभारतेन आश्रयो यायां ताः केवलं गोदमेव प्राप्तवन्तः ॥ २७ ॥

अस्तत्सां भाग्यम् । इतोऽपि रुग्मिण्यादीनां महद्भाग्यम् । या हि कालवशात्तत्रादे पतिता अन्यत्र नीचमाना अपि बलाद्भाग्यवैतु स्वयमुद्यम्य आत्मसात्कृत्वा अमृतं पाययति । स्वमददानं पुरांश्च

१ इत्याद्यनेकेष्वर्थे इति क. २ पुण्यवशितरस्कोरिति क. ग. घ. ३ तथेति नास्ति क. ग. घ. ४ दारकाया सम्बन्धेति क. ग. ५ अर्चिनोति घ. ६ सर्वोऽप्येति क. ७ अयुक्तधर्ममिति क. ग. घ. ८ अर्चिनोति ख. ९ कार्यानुपलब्धिं कौटि ख. १० रूष्टायां तुल्यःखलमिति ख. ११ धर्मः भक्तीति ख. १२ भगवता स्वमिति ख.

प्रयच्छति । तामामीश्वरपूजनं महद्विलासुः—

या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखाह्नि शुग्मिणः ।

प्रयुक्तसाम्बाऽम्बसुतादयोऽपरा याश्चाऽऽहता भोगवधे सहृद्मशः ॥ २८ ॥

एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपशालं निरन्तशोचं वत साधु कुर्वते ।

यासां रूहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जावपेत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ २९ ॥

या वीर्यशुल्केनेति । वीर्यमेव शुल्के कर्मणिवाहंके द्रव्यम् । नेन हताः । नेन गतनो विवाह उक्तः । स्वयंवर इति गान्धर्वः । “गान्धर्व्यां राक्षसश्चैव धर्म्यां क्षत्रत्रय नो मृत्नावि—” ति मुख्यविवाहेन परिग्रहताः । नन्यन्त्यस्मि दीपमानाः कथं हताः ? तत्राऽऽह—प्रमथंरिति । भेद्यः शिशुमालः । तत्रयुष्मत्तु जगन्मथारीन । शुग्मिणः कामुकान् । अयमर्थः । क्षत्रियाणां पुत्रवर्धनाऽपि मत्स्यमुल्लसो । तेन धर्मोऽन्यमपि स्थित्यति । श्रियो हि धर्मभक्तियोयाः । अथ च शिशुमालदयो दुरात्मानः यस्मात्ता श्रावणवत्प्रतिनिष्ठेण शालुमिच्छन्ति । अतो युक्तं भगवता हना रिति । प्रयुक्तः, मत्स्यः, अमथ, सुता यासां स्त्रीमणीतावधवर्षाभिचरिन्दानाम् । महान एव अयः । महान्तो यस्यति शौभिक एव स्पृशन्वत् पृहीतः । याश्च पौष्ट्यमत्स्य भोगवरे तां आहृत्तमानां गणता कृषिभिश्च ज्ञेयते नाऽऽन्येति महत्प्रय उक्तम् । तासां भगवदागतने मायनं शौचमेव । तदपि ने मनवतो भोगयोग्यम् । भगवत्शौन्दर्योपेक्षया तामामोपलब्ध्यात् । श्रापेन, वन्द्या, अन्यपदिष्टेण च निरन्तशोचं शुद्धिर्गहनम् । येनेति श्लेष्टे । अन्मदादीनामेन्दुभावेऽपि त भगवत्यामिः । अतो यथा भगवतः सामर्थ्यमिति कृत्यमप्यसुखकृष्टे कोति मन्थ्या तथेता अण्यन्तनिकृष्टे शौचं परं साधु कुर्वते । साधुत्वं मत्स्य मनकादितु वनेत । तदपेक्षयाऽपि परसुखकृष्टे कुर्वते । तत्र हेतुः—यासां रूहादिति । मत्स्यो हि भगवद्देहं समागत कलापित्तं परयति । अत्रां तु विपरीतम् । भगवान्तासां रूहात्काचिदपि नाऽप्यच्छति । प्रयुक्तु पाणिनायादादपीमानान्नीशनन्ति कोति । ननु तर्हि दीर्घमेव समाधयति न युज्यते । ततः किं तासां भाग्यमित्यत्राऽह—हृदि स्पृशन्ति । तासां हृदि भगवान् स्थित्वा ताः स्पृशन् । तासां हृदि भगवाननन्तीति न तासां दोषः ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं भगवद्वरं प्राप्तदिकं च फले भगवान् शुक्ला मन्थला मत्स्यवादिहं स्थितीकृत्य मन्ददामेव च ता वयोकृत्य भक्तिं च दत्त्वा तासां वचनं सर्वं कुर्वन्दात्कमगमद्विलाह—

मन्त्रविधा गदन्तीनां म गिरः पुग्मोपिताम् ।

निरीक्षणेनाऽभिनन्दन् सन्मतेन ययौ हरिः ॥ ३० ॥

मन्त्रविधा इति । अयमेकः प्रकारः । एवमन्येऽपि प्रकारः सन्ति । शौचमहानां वृत्त्यान् । वनो एव गिरो भगवता श्रुताः । उचैः कथने हेतुः—पुरयोपितामिति । अभिनन्दने मत्स्यमुक्तमिति ॥ ३० ॥

१ अयमेकः क. ख. ग. २ जावत इति ख. ३ मेनेति नास्ति घ. ४ भोगयोग्यमिति ग. ५ एतदभावेऽप्येति ग. ६ कोटोति नास्ति घ. ७ फलमिति नास्ति ख.

राज्ञो हि ज्ञानाङ्कितरधिकेति ज्ञापयितुमाह—

अजातशत्रुः पृतनां गोपीधाय मधुद्विपः ।

परेभ्यः शङ्कितः सेहात्प्रायुक्तं चतुरङ्गिणीम् ॥ ३१ ॥

अजातशत्रुरिति । नामविपरीतं कार्यं भगवदिच्छया । ज्ञानवत्त्वभावोऽपि तथा । गोपी-
धाय रक्षणार्थम् । मधुद्विप इति शङ्कोभावय । परेभ्यः हतवन्तुभ्यः । चतुरङ्गिणीं हस्त-
शरयपदातिरूपम् ॥ ३१ ॥

एतवत्काले कौरवपादका मिलिताः स्थिताः । अथोभवे पश्चाद्भ्रतया गता इत्याह—

अथ दुरागतान् शौरिः कौरवान् विरहातुरान् ।

सन्निवर्त्य ददं स्त्रिभान् प्रायात्स्वनगरीं प्रियैः ॥ ३२ ॥

अथेति । उपमन्त्राऽपि भगवानेव हेतुः । दुर्यधेन्तमागतान् । शौरिरिति लोकैष्यवदारदाजं
सूचितम् । शरः पाण्डवानां मातामहो भगवतः पितामहः । अत उभये एक एव । न दुरागमेन
आतुराः किन्तु विरहेण । तथापि न क्षातुरिः सह गमनमुचितम् । अत आतुरास्त्रिवर्त्य द्वियैः सहाऽग-
मत् । कौरवाः स्वमनस्यैव वयं सह न गमिष्याम इति विरहातुराः । अतो भगवता निवर्तिताः ।
ननलनमातुरा गृहेऽपि न गच्छेयुरिति नाऽऽशङ्कनीयम् । यतस्तै ददं स्त्रिभः । न हि ददं स्त्रिभः
शीघ्रं नश्यति ॥ ३२ ॥

भार्गव्यदेशान् श्लोकद्वयेन निर्दिशति—

कुरुजाङ्गलपाञ्चालाञ्चूरसेनान् सयामुनान् ।

ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥ ३३ ॥

मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीगभीरयोः परान् ।

आनर्त्तान् भार्गवोपागाञ्छ्रान्तवाहो मनाग्विशुः ॥ ३४ ॥

कुरुजाङ्गलेति । कुरुजाङ्गलदेशो हस्तिनापुरदेशः । पाञ्चालादिदेशैकदेशः । तदा नैवं विभा-
गेन मार्गे स्थितं इति तादृशिति । पाञ्चालदेशः कम्पिलदेशः । चूरसेनान् बटेभरदेशान् ।
अन्यांश्च यमुनातीरदेशान् पश्चारस्यान् । ततः कुरुक्षेत्रदेशः । मत्स्यतीरदेशोऽप्येकदेशो ब्रह्मावर्त्तम् ।
मरुधन्वदेशो विराट्देशः । ततः सरस्वतीतीरदेशोऽप्येकदेशः । मत्स्योदकदेशः । धन्वोऽनुदक-
देशः । भूमिमिकताभेदनिरूपणाय अयश्चन्दः । सौवीरदेशः सुप्रादेशः । आभीरदेशः कुन्तीपुरदेशः ।
ततोऽपि परमानन्तान् दारकादेशान् । मध्ये देवनागभिरुद्धिर्न सम्बोधयति—हे भार्गवेति । सुक-
मेव भूयुवंशस्य तथात्वम् । किन्तु भगवानेव तान् देसानुपागान् । एकेनैव दिवसेन तावद्दूरगमनेऽपि
मनामेव श्रान्तवाहो जातो न तु सर्वथा । किमिल्येकमेव दिवसेन गत इत्यत्र हेतुः—विशु-
रिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१ रत्नार्थं इति क. घ. २ उद्गमय इति घ. ३ लोचिद्वयवहारोत्सवः अ. सोऽन्वयवहारोत्सवोऽपि इति घ. ४
५ पश्चात्पश्चात् इति क. घ. ६ मार्गे इति गण्ड. ७ स्थिति इति घ. ८ चन्दोऽनुदकदेश इति घ. ९ चन्दोऽनुदकदेश इति घ.

मध्ये तत्रै तत्र भगवत्पूजाभाह—

तत्र तत्र ह तत्रत्येहैरिः प्रत्युच्यताईणः ।

सायं भजे दिशं पश्चाद्द्विष्टो गां गतस्तदा ॥ ३५ ॥

तत्र तत्रेति । हेति निशये । कोऽपि देशो भगवत्पूजादिदो न जात इत्यर्थः । प्रत्युच्य-
तार्थं यस्य । पूर्वमेव भगवानायात्नतीति मार्गे एव पूजायापनानि स्थापितवन्त इत्यर्थः । एवं
पूर्वमेव भगवान् सायंराते पश्चारादिं पश्चिमसमुद्रतीरं भजे । तत्र विश्रानं कृतवान् । गोपुलि-
क्यां नगरप्रवेशः कर्तव्य इति । भगवान् यदा सन्ध्यापत्तीक्षया स्थितस्तदा सूर्येण न विदम्बः
भूत इत्याह—गचिष्टो गां गतस्तदिति । गति किरणेषुर्दक्षिते निम्बमार्गं दृश्यत इत्यर्थः ।
ताराः सूर्यां गां गतः जले प्रैषिष्टः । “अद्रव्यं प्रातरुदेवैरयः सायं प्रविदाती”ति श्रुतेः ।
सुदुर्हं जातमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीचतुर्भरीश्लि-
विरचितार्थं प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

एवं कौरवभक्तानां सर्वसौख्यं निरूपितम् ।
दारकास्थितभक्तानामेकादश उदीयते ॥ १ ॥
प्रवेशो च प्रविष्टस्य स्थितस्याऽप्युत्सवेष्वेच्छिया ।
प्राकृतानामिव लेहः शान्नाभं जाननाभपि ।
कृष्णेच्छान्तस्तदित्युक्तत्वा प्रत्यापसिर्निरूप्यते ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवतो दारकाप्रवेशार्थं सुदुर्हं निरूपितम् । अत्र प्रथमं प्रवेशं महत्प्रभाह ।

शङ्खनादस्तथा तिन्यदृशंनं स्तोत्रमेव च ।
दूरान्मङ्गलमेतद्वि फलशादिस्तथाऽस्मिन्के ॥
दुःखिते नगरे कृष्णे न प्रवेशमिहाऽर्हति ।
अतः शङ्खनिनादेन सुमिन्नस्तान् करोति हि ॥
दारका जलदुग्मं हि तद्वन्दे नगरं महत् ।
आनर्त्तार्थं तत्रप्रवेशः पूर्वं पश्चात्पुरसा हि ॥

१ उव पूजाभाहेति घ. २ अथ स्थिते इति घ. ३ अतं प्रविष्ट इति घ. ४ अथ इति घ. ५ अतं प्रविष्ट इति घ.
६ इति घ. ७ अथ इति घ.

अतो मगवानान्तर्पुरनिकटे गत्वा पाञ्चजन्यध्वनिं कृतवानित्याह—

सृत उवाच—

आनर्त्तान् स उपब्रज्य स्त्वृद्धान् जनपदान्स्वकान् ।

दध्मो दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥ १ ॥

आनर्त्तानिति । शत्रुवचनमवान्तरप्रागभिप्रायम् । स्त्वृद्धान् । युधु कृद्धान् सस्यधनादिभिः । स्वकान् । स्वकीयान् शारकानिवेशानन्तरं वासितान् । “सस्य ध्वनिदीनवदपहन्ते”त्यमल्लक्ष्ण-
दस्यानां निराकरणार्थं दरवरं शङ्खश्रेष्ठं वादितवान् ॥ १ ॥

मगवता वाचमानः शङ्खः केनचिद्विधितः—

स उच्चकासे धवलदोदरो दरोऽप्युरुकमस्याऽधरशोणशोणिसा ।

दाध्मायमानः करकजसम्पुटे यथाऽऽज्जपण्डे कलहंस उत्सन्नः ॥ २ ॥

स उच्चकास इति । ऊर्ध्वगतं चकासे । धवलमुदरं यस्मिन् । एताद्यो दरः । उरुकमस्या-
ऽधरशोण रूपेण शोणिसा शोणयुक्तः । करकमलदस्य मध्ये सम्पुटे । यथा कमलसमूहे ऊर्ध्व-
शब्दायमानो हंसो भवति ॥ २ ॥

पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा सर्वे देशनगरवासिनो निश्चयेन भगवन्तमागतं ज्ञात्वा परमानन्दनिर्वृता अपि
दर्शनार्थमेव गता इत्याह—

तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहम् ।

प्रत्युद्युयुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥ ३ ॥

तत्रोपनीतवलयो रवेदीपमिवाऽऽहताः ।

आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥ ४ ॥

प्रीत्युरुद्धमुखः प्रोचूर्ध्वगद्गदया गिरा ।

पितरं सर्वबुद्धदम्बितारमिवाऽर्भकाः ॥ ५ ॥

तमुपश्रुत्येति । यस्मिन् श्रुते श्रुत्युभयमपि गच्छति किमन्यद्भयमित्याह—जगद्भयभ-
यावहमिति । पाञ्चजन्यं श्राव्यं शत्रुवचनं निषादितं घातकस्वभावम् । तदत्र महत्त्वे कथ-
मुपश्रुत्य इत्याशय आशयि घातकरूपेणैव महत्त्वमिति जगतो यद्भयं तस्य भयमावहती-
त्युक्तम् । प्रत्युद्युयुः । अन्योन्यं प्रतिकूलतायाम् उत्त ऊर्ध्वमग्रे युयुः । यो प्राण्ये । अन्योन्योप-
मदं बहुवचनमिति अत्रे गता इत्यर्थः । सचो इति । नाऽत्राऽवान्तरजातिर्नियामिका । भर्तृत्वस्य
तुल्यत्वात् । शास्त्रार्थपरिपालनस्य सर्वे उपायनपाण्यः समागताः । तत्रोच्चवचनसिद्धये दरिद्रा अपि
सम्भवन्ति । तेषामुपायनं भगवतः कौपयोग्येत्याशयाऽऽह—रवेदीपमिति । बलिः पूजामाधन-
द्रव्यम् कथापितृकृत्यादि मित्रो भगवति समन्वयेत । तदेव हि परमानन्दः । तत्र दृष्टयेन्द्रियसम्ब-
न्धेऽपि देहसम्बन्धसिद्धयुपायनोपयानम् । सुयोदेवेन दीपदानं विहितम् । न हि दीपेन सर्वस्य
१ सस्येति अ. २ शारकानिवेशानन्तरं वासितान् क. अ. ३ केनचिद्विधितिरिति ख. ४ अनुवृत्तिरिति घ. ५ भगवतामिति घ.
६ उपायनमिति घ. ७ उपायनमिति घ.

किमिच्छामि सिद्ध्यति । तथापि लवणश्रेष्ठे वयमनेन जीवाम इति दैन्यस्यापनेन दयोत्सो हेतुर्भवति ।
तथा भगवत्पुत्रि स्वविषयमानद्रव्येणोपवीकनम् । तदा भगवता ताः सर्वा आहता आदरेण सुखिताः
कृताः । तेषां पूर्णमनोरथानां यत्कार्यं तदाह—आत्माराममिति । अथवा । पूर्णमेवाऽऽहता
वात्सल्यमां प्रत्युपयुजति सम्बन्धः । श्लोकोपक्रमस्तु—प्रीत्युरुद्धेति । उरुद्धेऽप्युपनीत उपायने
भगवतोऽपेक्षा वाञ्छीति वक्तुं तं विशिनष्टि—आत्मारामं पूर्णकाममिति । उभये हि विषया-
न्नाऽऽभ्यन्ते । येषां विषयापेक्षं नान्ति । ये वा पूर्णविषयाः । तत्र विषयापेक्षाभावः—“परं दृष्ट्वा
निवर्तते” इति वाक्याद्भवति प्राप्ते भवति । भगवांस्तु श्रावणभावात्सामान्यः । अत एव पूर्ण-
कामः । “आत्मेराम आत्सकाम” इति श्रुतेः । अथवा । कामस्तु पूर्वं दृष्टव्यं भगवत्सुखः ।
स सर्वेश्वरपदानं ध्यायत्य शिश्रः एते इत्युच्यन्ते । स जीवेषु कदाचित्तु पूर्णो भवति । सर्वजीवा-
यत्वादिष्यमाणम् । भगवतस्तु सर्वं प्राप्तमिति पूर्णत्वम् । उपब्रज्याऽपि हेतुः—निजलाभेति ।
निजं स्वरूपम् । निजा वा सर्वे प्रापञ्चिकाः परीक्षाः । नित्यदेति । तित्तोभावात्तुल्यसिद्धशायामपि ।
अव्यक्तदिनिधनत्वात् । अन्यत्संस्व च भगवत्त्वादिष्यपक्षे संदेत्युक्तम् । अवतीर्णदशायामपि स्वरूप
एव स्मितत्वात्—नित्यदेति । श्रोत्रपक्षे समागतस्य क्लृप्तत्वमाशङ्क्य तथात्वे श्लोकासम्भवात्तत्सिद्ध-
यैयुक्तमात्मारामिदि । संहतुद्गिराः श्रोत्रं कुर्वन्तीति तासां स्वरूपमनुवदति भगवत्प्रीत्यर्थम्—
प्रीत्युरुद्धमुख इति । प्रोत्था ह्युत्कृष्टमुखत्वं लोकसिद्धम् । येषां यद्विरहेण मुकुलता मुखस्य
तेषां तरशनेनोत्कृलता । तदा हि मुने स्थितं मापुर्षं प्रकटीभवति । तत्तत्सहितानि वाक्यानि
निष्पन्नि भवन्ति । किञ्च । हर्षगद्गदया गिरंरिति । श्लोत्रं हि गानात्मकं वेदे प्रसिद्धं स्थिरमनसां
कर्मापयोगि न तु भक्तानां प्रेम्णा मसम्भ्रमचित्तानाम् । अतो गिरंरत्युक्तम् । तत्राऽपि यो हर्षं आन-
न्दोद्गमसेन गद्गदया । गद्गदशब्दोऽनुकण्ठशब्दः शब्दे तथा ध्वनितुक्तत्वं वदति । गद् व्यक्तायां
वाणीति गद्गदात्तरिक आदरं बोधयति । एवं हृषोदरात्म्यां परिप्रेक्षिता वाणी यथाकथञ्चित्सिद्धरति ।
सा श्रोत्रैर्षि हृषोदरं च जनयति । तदुक्तम्—गद्गदयेति । धार्ष्णेदोषं वारयति—गिरंरिति ।
यथा श्रोत्रेति पितरं समागतं महाराजापरिंजति तत्पुत्रा उरुद्ध्वन्ति । अत्र तथा विकलत्वं नास्तीति
दृष्टान्तात्मारामह—सर्वबुद्धेदिति । सर्वबुद्धेति । “गौर्ध्वं च सर्वस्य मिश्रमि” इति श्रुतेः ।
तथा तथा तदस्यः सन्ध्यापर्यन्तं क्षुधितिः स्वजातिशब्दं कुर्वन्नुपधावति । अत्राऽपि दीनतत्त्वाभावात्
दृष्टान्तात्मारामह—अधिनारमिति । यथा अरण्योदी भयस्थाने चौरादिभिर्मार्गमाणा अर्भकाः पूर्व-
परिचितं रक्षणसमर्थं दृष्ट्वाऽऽश्चन्ति, वदन्ति च स्वखेदम् । तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सर्वाः प्रजाश्नुविधाः । श्लोत्रंभेदं प्रथमं द्विविधाः । पुरुषास्त्रिविधाः । ज्ञानिविषयिकभक्तेर्देन ।
तत्राऽऽद्यानां ज्ञानानां वचनमाह—

नताः स्म ते नाथ सदाऽऽदिः कृतं विरिञ्चिवैरभ्यसुन्द्रेन्द्रवन्दितम् ।

परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत्परप्रभुः ॥ ६ ॥

नताः स्मेति । तेऽपिऽहं नताः स्म । “नमो नम इत्येतावत्सदृशसिद्धितमि”ति

१ प्राप्तमिति घ. २ आत्मकाम इति क. घ. च. अनुकले नु संवीचयितः वाह आत्माराम इति । कृतेर्भवतीति स एवेह-
ऽऽहताः । ३. श्लोत्रमिति नास्ति घ. ४ सर्वं भयस्थः प्राप्तमिति क. घ. च. ५ सर्वं इति नास्ति घ. ६ सर्वं पदार्थो
इति क. सर्वपरमा इति ख. ७ सर्वं निश्चयेति घ. च. ८. तित्तोभावात्तुल्यसिद्धशायामपि घ. ९ अन्यत्संस्व भेति क.
अव्यक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं घ. १० महाराजापरिंजतेऽपीति क. घ. च.

सिद्धान्ताद्भवति एते नमनमेव कर्तव्यम् । सर्वज्ञत्वेऽपि भिन्नतया स्थापितत्वात् । "किम्यासं
ते गुरुः सनाथे"ति वाक्यात् । ननु किं फलाय नमनम् । तत्राऽऽह । हे नाथ ! हे फलक
भवः । खत एव सर्वकामनाधुरकत्वात्तत्र एवाऽयं नमस्कारः । न कस्यै इति ज्ञापयति—सद्वृत्तिः ।
प्रेवञ्जोऽपि नाऽपेक्ष्यत इत्यभिप्रायः । ननु कथं ब्रह्मलोकादिगमनफलपरित्यागेन सदा नमनेनैवं
स्थितिः प्राप्यते । तत्राऽऽह—विरिञ्चिश्चैरभ्येति । विरिञ्चिर्ब्रह्मा । चैरश्रयो महादेवः ।
सुरा देवा अन्ये । इन्द्रश्च । एभिश्चतुर्विधैकल्लोकेषु विन्दतम् । तत्र गतात्मानपदेतदेव कार्यम् । ततो
दूरापेक्षया निष्ठ एव स्थित्वा नमनं बरम् । ननु यद्यपि ज्ञानिनामैहिकामुष्मिकफलविरागो भवति ।
मग्नत्वात्तदुच्यं च भक्तिस्वासाऽपेक्ष्यते । तथापि भगवता सह गमनासामर्थ्यं स्थापयित्वाऽपि भि-
न्नाभावः स्थितज्ञानादिसंरक्षणं चाऽपेक्ष्यत एव । ततस्तदर्थं कथं न नमनमित्याहुः ॥ ७ ॥
ऽह—परायणमिति । इह संसारप्रवाहे परे क्षेममिच्छतां यत्परायणमाश्रयभूतम् । रक्षकमिति
यावत् । चरणाविन्दमेव सर्वसाधकं क्षेममिहेच्छतामिति पदव्यंशोक्तम् । तत्र सर्वसंनतं ज्ञा-
नादिरक्षा । इहेति स्वानादप्रच्युतिः । इच्छतामिति सह गमनेच्छायां तत्सामर्थ्यदानं च । यद्यपि
वाक्यागौ न भवति तथापि पर्यायः । ननु देहस्य कालप्रवाहनात्प्रामाण्यमसिद्ध्यर्थमपि देहस्थितिः
काम्येति चेत् ? तत्राऽऽह—न यत्र काल इति । यत्र न भवेत् स्थिती भगवति नम्रत्वाद्भवत्से-
वकस्य कालस्य न प्रभवः । परो बाधुदेवः प्रभुयेस ॥ ६ ॥

विषयपरा आहुः—

भवाय नस्तवं भव विश्वभावन त्वमेव माताऽथ सुहृत् पतिः पिता ।

त्वं सद्गुरुनः परमञ्च देवतं यस्याऽनुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ॥ ७ ॥

भवाय नस्तवं भव । हे विश्वभावन ! भवानेव विषयमग्नयेन भावयस्वधिकां करोषि ।
अतोऽस्माकमुद्भवाय भव । नस्तवमिति वा हेतुः । यतोऽस्माकं त्वं स्वामी । सर्वसंनतमित्याया-
नुचितत्वाभावाय भगवति पदमैवं प्रतिपादयति—मानेव्यादि । त्वमेव नो माता । त्वद्भान्देव
निर्यतत्वात् । उदारस्थानां जीवानामेव बहिः श्रेष्ठैः ब्राह्मणश्रेष्ठैः चोदरे मायप्रतमभिः । लोक-
प्रतीत्या तु या माता सा जरायुवयोपेक्ष्यदा । अतस्त्वमेव माता । अतो रोदनेन बलाद्वा त्वमेव प्रार्थ-
नीयः । किञ्च । अथ सुहृत् । अविषेकदशायां यथा त्वं प्रार्थनीयः । अथ तदनन्तरं विषेकदशा-
यामपि त्वमेव प्रार्थ्यः । यतस्त्वं सुहृत् मित्रम् । "आ सुपणां समुजा मन्वाय"ति धुनेः ।
सुधुं हृदयं यस्य स सुहृत् । एकस्मिन्नेव हृदये उभयोः स्थितत्वात् । सुधुं हारीति वा । सर्वफल-
मोक्षत्वात् । अत एव सुकथाऽपि भवानेव प्रार्थनीय इत्याह—पतिरिति । न ह्यन्या गतिरस्माकमिति ।
यथा स्वयमनलङ्घतोऽपि भार्यामलङ्घरोति पशुभिरभयैः । अलङ्घते तु सुन्देह एव नास्ति ।
अतस्त्वं प्रधानस्मानलङ्घयित्वयः । किञ्च । त्वमस्माकं पिता । अतो नममाश्रयेव वयं ते दार्येभा-

१ सर्वकामनाधुरकत्वात्तत्र एवाऽयं नमस्कारः । २ नमनेनैवंमिति क. ३ ननु यद्यपि ज्ञानिनामैहिकामुष्मिकफला-
विरागो भवति । तथापि भगवता सह गमनासामर्थ्यं स्थापयित्वाऽपि भिन्नाभावः स्थितज्ञानादिसंरक्षणं चाऽपेक्ष्यत एव । ४ ततो दूरापेक्षया निष्ठ एव स्थित्वा नमनं बरम् । ५ ननु यद्यपि ज्ञानिनामैहिकामुष्मिकफलाविरागो भवति । तथापि भगवता सह गमनासामर्थ्यं स्थापयित्वाऽपि भिन्नाभावः स्थितज्ञानादिसंरक्षणं चाऽपेक्ष्यत एव । ६ ततस्तदर्थं कथं न नमनमित्याहुः ॥ ७ ॥

भिनः । जगत्कलुषैर्नैव भवेत् श्रयणात् । एवमैहिकसर्वफलदानार्थं चोदयन्त्वमुक्त्वा परमैहिक-
सर्वदानार्थमाह—त्वं सद्गुरुनः परमञ्च देवतमिति । प्रकियान्तरत्वाऽनुसृष्टमिति ब्रह्-
मम् । परलोकस्तु तदर्थविहितकर्मज्ञानभक्तिभिर्भवेत् । तत्राऽज्ञानादन्यथा ज्ञानान्भान्देवतायै वा
पाशुण्डादिपदयोर्मागो जाताः । तत्र सन्त्यागंका दुर्लभः । सन्देहेन विश्वासाभावाच्च । "त्वं स्व-
व्ययं ज्ञानमिति" वचनात्त्वमेव गुरुः । जीवास्त्वसद्गुरुवः । त्वमेव सद्गुरुरिति । अतो "गुरु-
गुरुभूयेत्"ति वाक्यात्स्वसेवामेव शिक्षयेत्तथः । एवं कर्मणां फलमिति पक्षे गुरुसेवैव कृतत्वात् ।
देवताफलदानपक्षे "फलमत उपयचोरे"ति । ब्रह्मफलदानपक्षेऽपि त्वमेव फलदातात्याह—पर-
मञ्च देवतमिति । देवतादानपक्षेऽपि नाऽह्मदेवताः क्लेशं प्रयच्छन्ति किन्तु सद्गुरुकारिणो भवन्ति ।
अतः परममिच्छुक्तम् । मय्ये चकाराद्ब्रह्मपक्षेऽपि परमा देवता भवन्ति । देवानां त्वदेवत्वात् ।
ब्रह्मरूपत्वाच्च । अतस्त्वाऽऽपराधमेवाऽस्माकं कर्तव्यम् । अन्यतु खत एव भविष्यतीत्यह—यस्या-
ऽऽनुवृत्त्येति । कृतमस्याऽऽतीति कृती । भगवद्गुरुत्वविपरिक्तेण कृतेनाऽन्येन धर्मादिना न कृतित्वं
भवति । "धर्मः क्षरति कीर्त्तनम्" "कृतज्ञे नाऽस्ति निष्कृतिरिति"ति । अतस्त्वाऽऽनुवृत्त्ये
तथा सन्त्याग्यं यथा कृतिनो भवमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा आहुः—

अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।

प्रेमसितसिद्धिगनिरीक्षणानं पश्येम रूपं तव सर्वतोभगम् ॥ ८ ॥

अहो इति । अहो इत्याशयः । वयं त्वद्भक्त्येव पूर्णमनोरथाः । इदानीं त्वमपि मिलित इत्या-
शयः । अथवा । अलीयपती भक्तिः कृताऽस्माभिः । फलं तु महद्भक्तमित्याशयैः । भवता वयं
सनाथाः । "नारायणपराः सर्वे न कुनश्चन विष्णवन्ती"ति न्यायेन भक्तानामपेक्षाऽभावा-
च्चिन्तना नाऽपेक्ष्यते । भगवत्सु भक्तिविषयत्वेनैव ग्रहणम् । एवमपि भगवनेव स्वयमुपम्य पाठ-
नादिकं करोति चेत्सदा ते सनाथा भवन्ति । तत्त्वाशयैकरं भवति । इह तु भवता वयं सनाथाः ।
सुधुमागल्य सर्वकार्यं निर्वोहयसीत्यर्थः । किञ्च । इदं पुनः सर्वजनीनं गुप्ततया भक्तानां भगवान्
खवं किञ्चिकरोतीति श्रूयते । अत तु माक्षात्सर्वजनीनं सर्वं करोतीति स्मेत्युक्तम् । किञ्च । यद्वयं
सर्वदा पश्येम । न हि सर्वदा भगवान् सर्वैः साक्षात्किपते । सात्त्विकैः कियत इति यदि,
तदाऽऽह—त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनमिति । त्रिविष्टपे खगं भवासिद्धन्तीति वा । तत्र
सुधुमागल्यं दर्शनशब्देव नास्ति । किञ्च । कदाचिदेवानामापदायां कृपया भगवत्साक्षात्कारो भवति ।
यद्यपि नैवं रूपं परमन्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह—प्रेमसितसिद्धिगनिरीक्षणानंमिति । प्रेम्णा
सिम्बेन च शिष्यं यस्मिन्निक्षेपं तस्मिन्निक्षेपानं यस्मिन् । "ये यथा मां प्रपश्यन्ति"इति प्रेम-
केतुं भगवत्तोऽपि प्रेम । ज्ञानेनैः सुताः काळान्तरे स्वसेवार्थं भक्तान् कियन्ते । तेन मोहिता इवैते इति
स्मितम् । अथवा । भगवद्भक्तैः पु मोहानमस्यम् । भगवद्भक्तैः पु योरेव मोहो नाऽन्यत्रेति भावार्हता-
सख्य मन्दत्वम् । अनेन दया निरूपिता भवति । प्रेमदार्यामां हि सर्वं वस्तु सिद्धं भवति । भूतानां

१ भगवत् इति क. २ भगवद्भक्तिरिति क. ३ सुधुमागल्यं यस्मिन्निक्षेपं तस्मिन्निक्षेपानं यस्मिन् । ४ ये यथा मां प्रपश्यन्ति इति प्रेम-
केतुं भगवत्तोऽपि प्रेम । ५ ज्ञानेनैः सुताः काळान्तरे स्वसेवार्थं भक्तान् कियन्ते । तेन मोहिता इवैते इति स्मितम् । ६ अथवा । भगवद्भक्तैः पु मोहानमस्यम् । ७ भगवद्भक्तैः पु योरेव मोहो नाऽन्यत्रेति भावार्हता-
सख्य मन्दत्वम् । ८ अनेन दया निरूपिता भवति । प्रेमदार्यामां हि सर्वं वस्तु सिद्धं भवति । भूतानां

तैर्यादि खेदहेतुः । अयुतानां खेदहेतवे आत्मसम्पदानाम् । तेन भगवद्विद्वान्नाम्यामित्तिरिग्या । प्रथमतो भगवददर्शनमेव दुर्लभम् । तत्राऽपि सन्मुखतया । तत्राऽपि भगवद्वृष्टिः स्वस्मिन् पतति । तदा हि भगवद्वृष्ट्या वृद्धीतो भगवति प्रविष्ट एव । तत्राऽपि विग्रथया दृष्ट्या वृद्धीतः कदापि न विधेधमेति । तत्राऽपि हेतुपूर्वकं क्षिप्रया । हेतुभ्यसि दया । साऽपि खेदेन सम्पन्ना । नाऽस्मादन्यः कश्चिदुत्कर्षोऽस्ति भगवदीयानां भवति । किञ्च । एतादृशमपि रूपं सर्वसौभाग्ययुक्तं भवति स्वार्थक्षितसर्वविषयम् । एतावता नाऽत्र विषयलागोऽप्यपेक्षितः । विषयरूपोऽपि स्वयमेव जात इति । तस्मादेतन्महदार्थमिति ॥ ८ ॥

श्लोकः श्रीधुमनाथाऽऽहुः । एता हि न भगवन्तं न वा गुणाज्ञानत्वमित्तु स्वातुभवम् । तत्र वस्तुसामर्थ्यावजापते तदनुवदन्ति—

यैर्ह्यम्बुजाक्षाऽपसत्सार नो भवान् कुरुन् मन्वाऽप्य सुहृद्विदक्षया ।

तत्राऽऽदकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रवेर्विनाऽक्षणाभिव नस्तवाऽऽद्युत ॥ ९ ॥

यद्यन्वजाक्षेति । हे कमलनयन । दृष्टयैवाऽऽप्तं पाययतीति तथा सम्बोधनम् । नः अस्मान्नाह्य किमता मत्स्वरूपाविदोऽस्तत्र गमिष्यामि यत्र मां जानन्तीत्यपसत्सार । भवानिति । गमनसमयेऽपि वयं सम्मुखतया न दृष्टाः । कुरुन् दृष्टिनापुरदेशम् । मधुन् मधुरादेशम् । अप्थ तत एव प्रक्रियान्तरेण भीष्मादिदंशनाथं कुरुक्षेत्रम् । तत्र तस्मिन्समये एकः क्षणोऽदकोटिप्रतिमो भवेत् । यातनास्त्वं श्रयते क्षणमध्ये वर्षसहस्रं कृत्वा भोजयन्तीति । तथैवाऽस्माकमनुभवः । ननु सुखेऽपि श्रयते क्षणमात्रेण कल्पमोगान् शुरु इति । तत्राऽऽह । रवेर्विनाऽक्षणाभिव । विषयसंस्कारकलेन अपिर्द्युत्त्वेन च यदा रविः प्रविशति तदा विषयग्रहणसमर्थं बहुभवेति । तत्राऽस्माकमन्वयदिभेदेऽस्तिष्ठति तदा सर्वकार्यक्षमत्वम् । अयमर्थः । यथा योगिनः समाधी प्रत्याहारिणे चक्षुर्भिर्मीलनं कृत्वा देवतां स्वयमेव स्थापयित्वा तिष्ठन्ति । ततश्च बहुकोटिवर्षानन्तरयुग्मेऽपि योगिणोपपत्कान्तौ सूर्यं उन्मेषणं करोति । एवं कोटिवर्षं एको निमेषो भवति । तथा स्वदीयानामस्माकं त्वनिमित्तत्वाद्देवतासुखत्वकार्याभावे एकोऽपि क्षणो नाऽप्यनुच्छति । क्षणे क्षणे मुक्तिता भवान् इति । जीवनं तु अच्युतेति सम्बोधनात् । यथा स्वयन्मुत्तस्ता यथाभ्यासिन्मन्त्रो जाता इति योतिताम् ॥ ९ ॥

एवं चतुर्विधानां वाक्यं भगवान् सत्यत्वेन समर्थयित्वा सर्ववाक्यश्रवणं महत्तममुभयं पुरं प्राप्तिशिलाह—

इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ।

शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशारुरीम् ॥ १० ॥

इतीति । चकारादन्वयसि बहुविधानि । प्रजानामिति नाऽत्र वचने दोषग्रहणम् । तदा भग-

१ हीति मांति क. २ एतदर्थे—“कर्म वयं नाम चित्तमिते सति प्रथमवृत्तासिद्धावबोधनम् । जीवमे ते कुन्दराशो-
नितमप्यवमाना वदन् मां :” इति श्लोको दृश्यत आदर्शसुखकेतुः । स च न केनाऽपि व्याकृत इति मूले उपेक्षितः ।
३ कान्तनीलस्यसत्कारेति क. ४ सम्मुखतयेति क. ५ विषयसंस्कारयेति क. एतदत्र एव न—“अधिगतयत्र बहुको-
टिष्वर्षान्तरसुमेषणं” लिंगानुसंधाराम्यसम्बन्धान्ते क. ६ अपिष्ठान्तेयेति क. ७ भगवानिति क. ग. घ. ८ ल-
भिमिलितादय इति क. घ. ९ सत्त्ववाक्येति क.

वतो महती क्रुपोद्वेति योषयति—अक्तवत्सल इति । यथा गौरवत्सं दृष्ट्वा व्याकुला भवति तथा भगवाञ्छात इत्यर्थः । दृष्ट्याऽऽनुग्रहं विनयन् । तथा तांशु दृष्टिः पतिता । भगवाञ्छानादि-
सम्बन्धो यथावतासां हृदये प्रविष्टः । येन सुखिता न किञ्चिदुत्फलः । ततः पुरीं द्वारकं प्रकरणं महता सम्प्रेमण अविशत् प्रविष्टवान् ॥ १० ॥

तां पुरीं वर्णयति पद्मभिर्युग्मेजेति विधा यथा तथा पुरीति विज्ञापयित्वा । अपिष्ठाने
बहिष्करोष्वेवमन्तश्चाऽङ्घ्रिभेदतः । सुन्दरं भगवद्योग्यं स्थानं नाऽप्यत्यक्त्वथन ।
तत्राऽपिष्ठान्त्वर्णयति—

मधुभोजदशार्हाहंकुरान्धकवृष्णिभिः ।

आरमतुल्यवलेर्युतां नागेभोगवतीमिव ॥ ११ ॥

मधुभोजेति । पदिधा यादयाः । मध्वेते, भोजान्, दशहंस्वर्हाः, कुकुरा, अन्धका, वृष्ण-
यश्च । तैर्युग्मात् । सत्त्वस्वमन्तःकरणं यदा पडिन्द्रियैः संरक्ष्यते तदा भगवत्स्वययोग्यं भवति ।
“इन्द्रियैर्विषयमाकृष्टैरिति वाक्यावैरेव नाश्रयणत्वात् । पुरी च पृथग्भेदे नश्यति । आरम्भ-
त्यल्पवलेः । यथा आत्मा देहस्तत्तुल्यं बलं येषाम् । आत्मा वायुवृत् । “अहं सन्तुभवं स्वयं-
क्षे”ति सूक्ते अहं देवताया वायुभेदत्वात् । मण्डलमध्यत्वात्स सूक्तस्य । बलं सेना वा । भग-
वत्तुल्यसेना । सर्वेऽप्यनेभ्यो द्यन्तः—नागैरिति । शरीरमिव वा । नागैः प्राणैः । भोगवती
तदुः । प्राणायामैः संश्रितां योमितुं यथा भगवान्प्रविशति । भोगवती गङ्गाप्रवाहो वा । रक्षाऽप्यने
देवैरपि सा हियेत ॥ ११ ॥

एवमपिष्ठान्तुभिः सुश्रितित्वमुक्त्वा बहिः शोभातिशयमाह—

सर्वैर्नुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रयैः ।

उद्यानोपवनारामैर्हृतां पद्माकरश्रियम् ॥ १२ ॥

सर्वैर्विचिन्ति । सर्वेषु ऋषीषु सर्वे विभवाः पुण्यादिभ्यस्तयो येषाम् । एतादृशाश्च ते धर्मजनकाश्च ।
ते च ते वृक्षाः । लताश्च । तेषानाश्रयो येषु त उद्यानादयः । उद्यानं पुण्यप्रधानावटिका । उप-
वनं फलप्रधानम् । आरामाः श्रीदास्यानामि । उद्यानानुपवनान्यारामाश्च । तैः सर्वत आहृताम् ।
पद्माकराणां श्रियो यस्यां सा पद्माकरश्रीः ॥ १२ ॥

उपरि शोभातिशयमाह—

गोपुरद्वारसागेषु कृतकौतुकतोरणाम् ।

चित्रध्वजपताकाशैरन्तःप्रतिहतातपाम् ॥ १३ ॥

गोपुरेति । सुराहिरं गोरपुरम् । अन्वयानि द्वाराणि । सागरी इहमथोपरिभागाः । तेषु कृतानि

१ अणुकोटि क. अन्तवन्तैरिति ग. २ मायवा इति क. घ. ग. ३ सुखस्येति ग. घ. ङ. ४ सर्वा इति तस्मिन्तः
सातः क. घ. ५ प्रवेष्टेयेति क. घ.

कौतुकनोरणानि यस्याम् । विचित्रा ध्वजाः पताकाश्च । गरुडादिचिह्निता ध्वज्याः । जयध्वजा-
ह्विताः पताकाः । तेषामग्रैर्लेम्बायमानविचित्रपटैरन्त-प्रतिहृत आतपो यस्याम् । मध्याह्ने ध्वजादे-
रुज्याजनकत्वादग्रैरित्युक्तम् । यद्यप्यन्तस्तापो निधायते । तथापि शोभा बहिरिव । फलशेन
नूतराज्ञम् ॥ १३ ॥

अन्तः शोभामाह—

सम्मार्षितमहामार्गैरभ्यापणकचत्वराम् ।

सिक्तां गन्धजलैरुक्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥ १४ ॥

सम्मार्षितेति । महामार्गो राजमार्गः । रथया अन्त्याः । आपणकः षण्णवीथी । च-
त्वरमङ्गणम् । एतानि सम्मार्षितानि यस्याम् । गन्धजलैः सिक्ताम् । सत्रिधानात्पूर्वोक्तस्थानेषु ।
अविशेषेण सर्वत्र वा । मङ्गलार्थं फलानि पुष्पाण्यक्षता यवाङ्कुराश्च तैरुक्ताम् । अत्रफलसहितशाखा
मूत्रौ निखताः । तथा पुष्पपञ्चमि । तथा अक्षता ऊर्ध्वं निखताः । तथैवाङ्कुराश्च । तत उन्नाभि-
त्युक्तम् ॥ १४ ॥

मङ्गलङ्कारमाह—

द्वारि द्वारि ग्रहाणां च दृष्यक्षतफलेश्रुभिः ।

अलङ्कृतां पूर्णकुम्भैर्वलिभिर्भूपदीपकैः ॥ १५ ॥

द्वारि द्वारिनि । चकारात्समाहृदनगरद्वारेणपि । ग्रहग्रहणं मार्गस्थादृष्टया अलङ्कारमात्रं हा-
नित्यस्यर्थम् । दधि पात्रस्यम् । अक्षता राशीमूलाः । फलानि च । अतो न पुनरुक्तिः । दृष्यभोग्यवतः
स्थापिताः । तैः पूर्णकुम्भादिभिश्चालङ्कृताम् । द्वारि द्वार्यलङ्कृतमित्यवयवालङ्कारेणाऽप्यलङ्कृतमिति
बोधितम् । उत्सवार्थमेवं करणम् । सूर्यवत्सर्वत्र भगवत्सेजसो व्याप्ततादा ॥ १५ ॥

अन्तस्यैरपि भगवानन्तर्गते इति येषां दर्शनार्थं स्वयं गच्छेत्ते पित्रादयः स्वयमामता इति सम्पन्न-
ज्ञानोपेक्षया भगवज्ज्ञानमेव तेषां बलिष्ठमिति प्रदर्शयन्नाह निश्चापेभिः सादृश्रिभिः—

निशम्य प्रेष्टमायान्तं वसुदेवो महामनाः ।

अङ्कुरश्रोमसेनश्च रामथाऽद्भुतविक्रमः ॥ १६ ॥

प्रयुञ्जश्चारुदेणश्च साम्यो जाम्बवतीसुतः ।

प्रहर्षवेगोच्छ्रुसितशशासनानसननोजनाः ॥ १७ ॥

वारणन्द्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणेः ससुमङ्गलैः ।

शङ्कूर्त्यनिनादेन ब्रह्मधोपेण चाऽऽहताः ।

प्रत्युज्जग्मू रथैर्ब्रह्मन् प्रणयागतसाध्वसाः ॥ १८ ॥

अत एव सम्पत्तिशन्दमनुक्त्वा प्रेष्टमित्युक्तम् । मनसो महत्तं देहादिविस्मरणपूर्वकभगव-

इहपात् । उभयोरो राजा । नमंमुकुटपञ्चात्र लौकिकमहत्त्वं क्रमनियामकम् । सर्वत्र चकारात्सर्व-
ग्राहकः । ननु रामस्य कथमुद्रमनम् । नामायादिवधं कृत्वा भगवतः समागतत्वादित्याशेष—
नाड्यं रामः प्राकृतः । भगवत इवाऽस्वाऽप्यद्भुत एव पराक्रमः । कौरवेषु श्रेष्ठं स्वापयन्, गदायुद्धा-
दिकमपि शिक्षयन्, तदिष्टमिव बधन्, दुष्योधनादीन्स्वयमेव मारितवानिति युद्धबोधनादतीकारादवग-
म्य । लोकप्रतीतिन्वन्मया । तदुक्तमेवेत्याह—अद्भुतविक्रम इति । जाम्बवतीसुत इति ।
श्रीभानिशाऽऽहृत्कणमस्य श्रियमिति यत्र तादृशाऽलङ्कारेण गच्छति तत्र व्यासस्तं तथा विश्रियति ।
पिता सम्बन्धिजनश्रेष्ठ पुत्राश्च परिकीर्तयिताः । भगवद्भयानं श्रुत्वा वो इहो जातस्तस्य
वेगेन जातेन महाप्रयत्नोच्छ्रुसिताः आसन्नव्यक्ता गमनप्यतिरिक्ता अन्यो अवस्थाः शनानसननो-
जनदपलसम्बन्धरोरुक्ता येः । महलायं वारणन्द्रं इतिश्रेष्ठं पुरस्कृत्य । युर्महद्व्यथसहिते-
ब्राह्मणैरिति यथेतेषां तदेकमनमन्वं तथा ब्राह्मणानामपीति विश्रयापितम् । भगवता सह सर्वव्यापानं
समागमनेऽपि त्रीशङ्कपोर्महलायं सम्मुखतया नयन्म् । न तु स्वमहत्त्वव्यापकम् । महलघोषो
वदेयाः । चकाराम्मङ्गलाद्यकादिः । अहताः पूर्वमेव सम्मुखतया गताः । रवयनिर्ममेने हेतुः ।
अभयेनाऽऽगतसाध्वसाः । प्रणयेन आगतं साध्वसं मयादि येषाम् । लौकिकपदार्थसहितभगवत्सम्-
रणे इहो । पश्चात्कवत्सरस्यै साध्वसमिति विवेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

केवलवैषयिकमुखजनका अन्तर्हिर्भेदेन ये जीवास्तु तु भगवन्तं प्रत्युज्जगुरित्याह—

वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ।

लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ १९ ॥

नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधबन्दिनः ।

गायन्ति चोत्तमश्रोत्रकचरितान्यद्भुतानि च ॥ २० ॥

वारमुख्याश्चेति । वराणां समूहो वारम् । तदेव मुख्यं यावामिति । चेत्याः । चकारादन्या अपि
प्रगल्भाः । तास्वान्तरभेदोऽस्मिन्नि स्थानापय शतश इत्युक्तम् । तासामपि यानानि । यानानां
श्रवो जनमाह—तद्दर्शनोत्सुका इति । चाहुत्येन नरयानानि । स्वस्थानस्थितावपि दर्शने सम्भवति ।
तथाऽप्युत्सुकतया गमनं पुरस्कृत्यार्थम् । महलत्वख्यापनाय तासामलङ्कारवर्णनम्—लसत्कुण्ड-
लेति । लसत्कुण्डलैः नितर्तु भाताः कपोलमुकवदनानां श्रियो यासाम् । नटाः शास्त्राणुसारवर्तकाः ।
नर्तका लौकिकाः । गन्धर्वा गायकाः । सूताः वीरान्तिकाः । न्यागधा बंधुसंस्काराः परिशाराः ।
बन्दिनो वैतालिकाः प्रलावसस्योक्तयः । सर्वेऽपि गायन्तः । चकारात्सन्तस्य । अद्भुतानां
कवचं संहतया लोके बभूवमुक्तम् । तदपि गायन्त इति चकारार्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

लौकिकप्रयुक्तमे गतानां न पाक्षिकफलत्वम् । अपि तु सर्वं सफल इत्याह—

भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुवर्तिनाम्

यथाविध्युपसङ्गम्य सर्वेषां मानमादेधे ॥ २१ ॥

भगवानिति । सर्वे हि समुदायेन त्रिधाः । बाणधवाः पुरवासिनः सेवकाश्चेति । पुरवासित्व-
मभिधिष्टमिति मध्ये वचनम् ॥ २१ ॥

तेषां सम्मुखतया यथा गमनमुचितं तथा कृतवान् । तदाह—

प्रह्लाभाविदानाश्चेत्परस्परद्विस्मितेक्षणेः ।

आश्वास्य चाऽऽश्वपाकेभ्यो नरैश्चाऽभिमतैर्विभुः ॥ २२ ॥

प्रह्लेहि । प्रह्लो नश्रीमानः पिवादिषु । अभिवादानं श्रावणेषु । आरुषो मित्रेषु । करस्त्रौ
मुख्यसंबन्धेषु । स्मितेक्षणानि सर्वत्र । आश्वासनं स्वविरहखेदनिराकरणेन । चकाराजितेदितदुःखति-
राकरणेन । श्वपाकाश्रावणालाः । चराः साधनेनाऽप्राप्या विषयाः । चकारादन्वैर्ऽपि विषयाः ।
सर्वदाने हेतुः—विचुरिति ॥ २२ ॥

गन्तु जीवेभ्यः कथं भगवान् विषयान्प्रयच्छति ? तत्राऽह—

स्वयञ्च गुरुभिर्विभ्रेः सदरैः स्वविरैरपि ।

आदीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्यन्धुभिश्चाऽविदात्पुरीम् ॥ २३ ॥

स्वयञ्चेति । स्वयञ्च तैर्मानिनः । स्वयंमाननाथैर्भव तेष्यः प्रयच्छतीति भावः । गुरवो विप्रा
अन्ये च । विप्राश्च गुरवः अन्ये च । सदरैरिति सर्वत्र विशेषणम् । स्वविरैरन्यैरपि वृद्धैः । आदी-
र्भिर्युज्यमानः । कर्तृकरणयोस्तुतीयैः । सन्तोषादभिनन्दनरूपा आशीरन्यैरपि बन्धुभिः कृतेत्याह ।
अथवा । नूतनतया सम्बद्धैः पुत्रश्वशुरादिभिर्युज्यमानः पुरमिषत् । अत्र क्रियैव सर्वोत्कृष्टेति न
स्वायत्तकत्वेन निरूप्यते । केवलं भक्तिप्रधानत्वाच्च स्रोत्रैतत्त्वादिनिरूपणम् ॥ २३ ॥

मयांदासितस्त्रीणां कृत्यादाह—

राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ।

हर्म्यांण्यारुरुहुर्विप्रास्तदीक्षमाणमहोत्सवाः ॥ २४ ॥

राजमार्गमिति । स्त्रियोऽपि मार्गसा भगवानपि मार्गस्य इति दर्शनमुचितमिति भावः । विप्रा
इति सम्प्राप्तं भगवता द्वारकामपि सर्वे मार्गा रक्षिता इति ज्ञापयितुम् । तदीक्षणमेव महातुल्लसे
यासां । अनेन सर्वाभरणभित्तलवम्यदर्शनकृतद्रोणभावश्च निरूपितः ॥ २४ ॥

गन्तु दर्शनस्य कथमुत्सवत्वम् । नित्यत्वादित्याश्रयाऽह—

नित्यं निरीक्षमाणानां यद्यपि द्वारकौकसाम् ।

न वितृप्यन्ति हि दृशाः श्रियो धामाङ्गमच्युतम् ॥ २५ ॥

नित्यमिति । नित्योत्सवत्वाद्भवतो न भगवदर्शनस्य धारावाहिकत्वनत्वम् । प्रतिक्षणमलौकि-

कार्योपात् । पूर्वपूर्वदर्शनस्य हन्युत्पादकत्वमेव । न विषयत्वम् । भगवतो विषयत्वाभावात् ।
रुचिस्तु विषयसाम्यात् । औषधत्वं । अत एव न कदापि तृप्तिर्भगवदर्शने । दोषात्परमप्रहणम् ।
यथा महादोषे औषधमपि गृहीतुं नै शक्यते । तत्र दृष्टमेतज्जलाद्विषयदोषेणैव दुष्टता । परमार्थनिर्णये
धर्मार्गे तु कर्तुधर्मसम्बन्धेऽपि । स च विषयदोषो द्वारकावासिनां नाऽस्तीत्याह—द्वारकौकसां-
मिति । अनेनैव वा सर्वे दोषा निवारिताः । “पराञ्चि स्वानि च्युत्पणदि” लौल्लिकदोषो भग-
वर्शनेन निवार्यते । अनन्यत्वात् । अन्ये तु द्वारकाविरिति निर्णयः । ननु भगवतो रक्षा-
कत्वाद्दूतोऽप्यवत्कथं नोभयसाधकत्वम् ? तत्राऽह—न वितृप्यन्तिरिति । विशेषेण न तृप्यन्ति ।
हि सुकोऽन्यथैः । यदा हि दृश्यते भगवांस्तदा तृप्ता भवन्ति । द्वितीयकणे पूर्वैक्षणस्यदर्शनेन द-
ष्टत्वादितत्वात् । यद्यपि विषय एव रुचिमुत्पादयति तथापि ज्ञानद्वारेति ज्ञानप्राप्त्यन्यम् । ज्ञानन्तु
विषयद्वारा तृप्तिं जनयतीति तृप्तौ विषयप्राप्त्यन्यम् । अतो विषयाज्ज्ञानं प्रथममिति न विशेषेण तृप्यन्ती-
त्यर्थः । दृशा इति कीदृशत्वनिर्देशादप्येकस्माद्भगवद्रूपादवितृप्तिः सूचिता । किञ्च । यदप्येकं रूप-
मुत्सवयोग्यं तदपि श्रियो धामाङ्गं लक्ष्याः स्थानरूपमङ्गम् । अतस्तथा सहितो नाऽप्यकीर्णा-
नविको भवति । किञ्च । स्वस्मिन् प्रविष्टे हि पुरुषे तृप्यन्ति स्त्रियः । तदत्र प्रकृते नाऽस्तीत्याह—
अच्युतमिति । न विद्यते च्युतं यस्य । अतो विषयविचारेणापि दृष्टीनां न तृप्तिस्त्वभावात् ॥ २५ ॥

नन्वज्ञानरदर्शनेन तृप्यन्ताम् । उरःस्थानमात्रं हि लक्ष्याः ? तत्राऽह—

श्रियो निवातो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ।

बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥ २६ ॥

श्रियो निवास इति । कोऽपि मागलादृशो भगवति नास्ति यो लक्ष्यादिभिर्न परिगृहीतः
तत्रोपरिमागो लक्ष्यैव गृहीतः स्थानदर्शनाभ्याम् । तदाह । श्रियो निवातो यस्योरः वक्ष्यस्यम् ।
तथा एव दृष्टां भगवन्मुखं पानपात्रम् । लक्ष्याः स्वरूपे निविष्टत्वाद्भिन्नतया सित्यभावाद्दो-
कुत्वाभावाद्दृश्यनीयनान्यां निर्गता दृश्य एव भोक्तव्यो जाताः । तासां करणोपायां यैवैव
लाभणाश्रितं तिष्ठति तदेव करणम् । तत्र मुखस्य पानपात्रत्वं श्रुतिसिद्धम् । “अर्वाग्भिलभ्यमस
ऊर्ध्वानुप्रमि”ति श्रुतेः । पानपात्रयोर्गाद्विहितत्वम् । बहुनामिकपात्रत्वात्तासामेव तृप्तिर्ऽहंभा
कृतोऽन्यासादिति भावः । तर्हज्ज्ञान्तरे दृष्टिनिवृत्ततामित्याश्रयाऽह—सन्ति बाहव आलिङ्गनयो-
ग्याः । परमन्यैः पुरुषैराकान्ताः । न च ते दरीकृतं शक्याः बहुत्वात् । पुरुषत्वात् । एका स्त्री
यत्र निवारयितुमशक्या स्थानद्वयमाक्रम्य तिष्ठति तत्र लोकपालाः कथं शक्याः । औपदेशकाश्च ते ।
लोक्षपालत्वात् । तर्हि ततोऽप्यर्वाभावयवेषु दृष्टिः पातनीयेत्याश्रयाऽह—सारङ्गाणामिति ।
मध्ये येऽत्रयवासे वज्रादिभिरेव वेष्टिता दर्शनेयोग्या न भवन्ति । अतः परमशिष्येते चरण-
वत् । तत्राऽप्येकभरण उपरिगतो महादिभिरेव गृहीतो लोकस्थित्यर्थे तत्रैव स्थितो गङ्गाया च गृहीतो
महाद्विष्टेति तिष्ठति । अन्यथा जलेन मद्भाग्यपूरणेन सर्वेनायः स्यात् । अथाऽवशिष्यते एकभरणः ।

बु च बहुभिराकान्तः । सारं गच्छन्तीति सारज्ञाः सदाचाराः कर्मनिष्ठाः । पुनश्च—सारतीति सारः ।
द्वस सद्यः सारम् । रससमूहमिति यावत् । अक्षरव्यत्यासेन वा । ते कर्मफलाधिनी विषयिणो
योगिनी वा । पुनः—सारं गच्छन्ति जानन्तीति सारज्ञा ज्ञानिनः । पुनः—सारं गायन्तीति सारज्ञा
भक्ताः । पुनः—अरसहितं सुदस्यंरसहितं सारं भगवन्तं सुदस्यं वा कालेन भीताः सन्तो गच्छन्ति
गायन्ति वा ते सारज्ञाः सात्वताः । सर्वेषामिकथेषु । समारुप्यन्त्यात् । एवं बहवो बहुविधाः । तेषां
पदानुबन्धकमाश्रयः । पदत्वादेव ते ततो न गच्छन्ति । समुदायशक्या च त एव रसं जानन्ति ।
आनुबन्धत्वात् एव रसार्थिनः । तस्मान्मूढीनां स्वतश्चक्षानाभावादनुस्यूक्तित्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं सामान्यतः पुरी तत्स्थान् भक्तान्श्च निरूप्य भगवान् कथं विशेषतया न वर्णित इत्याका-
ङ्क्षायास्पृष्टमानाभावादित्युक्ते भक्तानां बुद्ध्याऽभूतोपेमाया वर्णनीय इति सिद्धान्तं वक्तुमाह—

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि ।

पिशङ्गवासा वनमालया वभौ धनो यथाऽर्कोऽपचापवैश्रुतेः ॥ २७ ॥

सितान्तपत्रेति । सितातपत्रं च व्यजनं च सितातपत्रव्यजनानि । प्रसूनवर्षैः सर्वतः प्रवृत्तैः ।
प्रसूनभेदाद्युत्थभेदाद्वा बहुवचनम् । पीताम्बरं निलमपि रूपवद् वर्णनीयां हेतुत्वेन निरूप्यते । वन-
मालया उपलक्षितः सहितो वा । एवं सर्वसामग्र्यां सत्यां वनमालयेव वभाषिति वा । यथा मध्ये
नीले मेघो भवति । उपरि सूर्यः । परितो द्वा चन्द्रौ लोली । स्थिरा विद्युत् कटितटे । इन्द्रधनुर्दृश्य-
मुपयतो मिलितम् । तदा भगवानिव भवेदित्यभूतोपेमा ॥ २७ ॥

एवं वर्णनां समाप्य सम्बन्धिनां श्लेषातिशयमाह—

प्रविष्टस्यु ह्यं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ।

ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखास्तदा ॥ २८ ॥

प्रविष्ट इति । तुष्यन्तः पूर्ववर्णनां व्यावर्तयति । पित्रोरिति । मातृत्वेन सर्वो मातर एकाः ।
अश्वत्थमर्षीकृत्वात् । सर्वोसं पितृभ्यैकं गृहम् । भेदे कारणाभावाच्च । प्रवेशमात्रेणैव भगवत्क्रियायाः
पूर्वं ता एव परिष्वङ्गादिकं कृतवत्य इत्याह— परिष्वक्तः इति । “ये यथा मां प्रपच्छन्त” इति
वाक्यान्मातृः प्रति बाळक एव प्रतिभाति । भगवदयोगोक्षया लौकिकधर्मस्य बहिरुत्थानभ्रमस्फा-
रयोग्या वा परिष्वङ्गः प्रथमः । स्वमातृभिरिति । पितृरपि मातरः सन्ति । अतः स्वमातृभिरित्यु-
क्तम् । सप्त देवकीभगिन्यः । एकादशाऽपराः । एकादाशु कन्यासु एकस्मै वराव हृत्वां दानस-
पृथग्भर्षीकृत्यैव वरसः । कन्याणां च तदेव पत्नीत्वम् । अन्यथा नाऽर्हत्वम् । “यास्ते श्रील-
ङ्गब्रह्मणा” इति वाक्यात् । अयमेव हेतुः पतिवद्भवेऽपि । अत एव देवकीप्रमुखाः सप्त एक-
संभावाभ्यान्मातर इत्युच्यन्ते । एकदा सर्वो वन्दन् । शिरसेति भगवदर्मप्राकट्याप । गृह्यन्ते सर्वोसं
सकृद्गृह्यन्ते सम्भवति न तु काथिकम् । अतः शिरसा । तदेति भगवदर्मप्राकट्याप । २८ ॥

१ तपत्रव्यजनं भावादिति व. २ अभूतोपेमाया वर्णनीयेति व. ३ वर्णनीयानामिति व. ग. ४ इत्यभूतोपेमेति व.
५ नाऽर्भवमिति व. घ.

नमस्कारानन्तरं भगवति पाठत्वेन प्रकटमिति पाठकस्यैव वक्तव्यं तद्वक्तुरित्याह—

ताः पुत्रमङ्कमारोप्य ज्ञेहस्तुतपयोधराः ।

हर्षविह्वलित्तात्मानः सिपिचुनंत्रजेर्जलेः ॥ २९ ॥

ता इति । सर्वा एव पुत्रमङ्कमारोप्य पाठकत्वेहस्तुतपयोधरा जाताः । न तु तस्य एक-
कथन विनियोगो जातः । भगवतो महत्त्वं प्रोढत्वं जानन्त्येऽपि हर्षेण विह्वलितात्मानः । ए-
वं संस्कारस्य रज्जत्वात् । नेत्रजैर्जलेः शिष्याः सिपिचुः ॥ २९ ॥

याथोपात्मवत्त्वामाह—

अथाऽविशरत्नभवनं सर्वकाममनुत्तमम् ।

प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ॥ ३० ॥

पदयः पतिं प्रोप्य गृहानुपागतं

विलास्य सञ्जातभनोमहोत्सवाः ।

उत्तस्थुरारत्सहसाऽऽसनाशया-

त्साकं व्रतैर्द्विडितलोचनाननाः ॥ ३१ ॥

अपेति । एकस्मिन्नेव भवने विश्वकर्मणा षोडशसहस्रं प्रासादाः कृताः स्वचातुरीस्थोपात्मार्थम् ।
अत एवाऽनुत्तमम् । न विद्यते उत्तमं यस्मात् । सर्वं कथा यस्मिन् । सर्वकामनापूर्कपदार्थसदाशो
यस्मिन्वा । यथा मातृसु पुत्रत्वेन स्वयं प्रविष्टस्तथा पत्नीस्थितिः प्रविष्टः पतित्वेन । न प्रसूत्वेन ।
अतस्मात्सां साधारणपतित्वेन कृत्यं युक्तम् । दूरदागच्छन्तं पतिं विलोक्य सम्यक् जातो मनसि
मदागच्छतो यासाम् । आरात् दूरादेवोत्सृष्टुः । सहसेति न सावधानभूताः । यथैव सितास्त्र-
योत्सृष्टुः । देह आत्मा च आसने चिन्तायां निमग्नौ स्थितौ । तदिदानीं हिरुपा आसनादाऽप्यपद-
त्सृष्टुः । परं व्रतानि श्रितान्यम् । विशेषांशवारहितत्वादिति भावः । अत एव श्रीधया मुकुटितानि
लोचनानानि यासाम् ॥ २० ॥ ३१ ॥

ताभिः कृतां भगवत्पूजामाह—

तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना दुरन्तभावाः परिरेभिरे पतिम् ।

निरुद्धमप्यास्त्रवदम्यु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृशुष्यर्थं विह्वलात् ॥ ३२ ॥

तमात्मजैरिति । तमागच्छन्तोमेव । ताः सर्वा युगपदेव कायेन मनसा चाऽऽकिङ्कनं कृत-
वत्यः । तत्र प्रकारभेदमाह— आत्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मनेनेति । पुत्रान् हले प्रयच्छन्त्य इव
निकटप्रवन्दाः कायेन परिरेभिरे । तथा— दृष्टिभिः । दृष्टिं दृष्टया योजयन्त्याः परिरेभिरेभावो-

१ पूर्वसंस्काररज्जत्वादिति क. ग. घ. ङ. २ पूर्वकैले ल. ३ दूरादेवोत्सृष्टुति क. ग. घ. ४ विशेषांशवारहितत्वादि
इति क. घ. ५ परिरेभ्यस्त्वामोदित्येनेति क. परिरेभ्यस्त्वामोदित्येनेति ल.

द्विरेणैव अलसवलितादिभिः परिरेभिरे । अन्तरात्मना । भगवति प्रविष्टेन मनसा च परिरेभिरे । तासां परिरेम्भण एव मनोरथः समाप्तः । न वासां कृत्यं कृतवत्यः । तत्र हेतुः—दुरन्तभावा इति । दुष्टः अन्तो यस्य । भावस्त्वान्तः । तस्मिन् हि समाप्तः बहिः क्रिया भवति । स च मलापनोदना-
वधिः । अतो वैकल्याण्मानापनोदनात्पर्यवेवाऽथ समागतम् । तन्मानवतीभिर्निरुद्धमप्यासवदौषत्सु-
क्षाव । ननु मानवतीनामेतद्वृत्तितम् । तवाऽऽह । हे श्रुयुवर्ष्य । भगवन्माहात्म्यादित्युक्तं भवति । प्रत्युत तासामेव वैकृत्यं जातम् ॥ ३२ ॥

एवं तासामतिभावं भगवति निरूप्याऽऽभर्यमिति उहाति इतुमाह—

यद्यप्यसौ पार्श्वगतौ रहोगतस्तथापि तस्याऽङ्घ्रियुगं नवं नवम् ।

पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्छलाऽपि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥ ३३ ॥

यथाप्यसाविति । यथापि रोदनमनुचितम् । वस्तुनोऽजामे उद्ववति । स च पार्श्वगतः । तवाऽप्येकान्ते । भावनानुसारेणैव भगवता कृतत्वात् । तथापि तस्याऽङ्घ्रियुगं नूतनम् । तासां हि मनोरथश्रमद्वयं हृदये स्थाप्यमिति । स चाऽत्यन्तं रसाविर्भावे घनपार्श्वदिभिर्जाते कर्तुं शक्यः । प्रथमं च भक्त्या धर्मेण वा लोकतो वा चरणक्षालने कृते संवाहने च कृते पूर्वोक्तो भवति । ततश्च भगवत्श्रमणारविन्दस्य निलनूतनत्वात्प्रथमक्रियैव जन्मसमाप्तिः । अतो रोदंशुचितमित्याह । पदे पदे क्षणे क्षणे प्रतिपदं वा नूतनादपि नूतनमेव । अतः का वा स्त्री मनोरथपूर्वभावास-
कृदपि विरता भवेत् । अथवा । तत्पदाङ्कतिविषयान्प्रथममेवातो विरता भवेत् । तदा दृष्टिमनो-
ह्यारम्भः । अतो रोदंशुचितमिति भावः । अत्राऽर्थे निदर्शनमाह—चलाऽपीति । वस्तु-
श्रीक्षला । तथाप्येकस्मिन् कार्ये समाप्तेऽप्यत्र गच्छेत् । तत्राऽव्ययकमपि कार्यं न समाप्नोति । निला-
नूतनत्वात् । अतो भगवन्ते कदाचिदपि न जहाति ॥ ३३ ॥

यैवप्रक्राणो लक्ष्मीमन्याश्च भार्या अपरिसमाकार्या एव स्थापयति । ताश्च न जानन्ति । एवमेव
ध्यातरहणार्थी प्रवृत्तो भगवानेककथितैव मध्येऽसमाप्तया कार्यं समापितवानित्याह—

एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसात् ।

विधाय वैरं श्वसनो यथाऽनलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ॥ ३४ ॥

एवं नृपाणामिति । यथा श्विः स्वयमेव तिष्ठन्ति क्षणात्तरकार्यार्थं न प्रार्थन्ते । एवं मृदा-
रहणे प्रथमकार्ये समारम्भेऽन्तिमपर्यन्तं तदेवाऽनुवर्तते । यथा प्रथममपिसम्भवे सर्वदाहपर्यन्तं
स्वयमेवाऽनुवर्तते । एवमव्ययकमपि न लोकप्रसङ्गः । भूमार्यां जन्म येषाम् । स्वतः कैर्यं

१ भगवन्माहात्म्यादित्युक्तमिति घ. २ भावनानुसारेण भगवन्ते कृतवदिति घ. न. घ. ३ सम्भन्धादिभिरिति घ. न. घ. ४ रोदनमनुचितमिति घ. ५ रोदनमनुचितमिति घ. ६ स्वत इत्यादिषोडशो येषामित्यन्तो मन्मो नास्ति न. घ. न. ७ कार्यं यैवैवेति घ.

भूभारजननम् । तवाऽप्यक्षौहिणीभिः अक्षौहिणीसङ्घसैन्याभिः परिवृत्तं द्विगुणीभूतं तेजो येषाम् । तत्र
भगवत्कार्यमाह । विधाय वैरम् । मिथो वैरं विधाय । तस्य वैरस्य सामर्थ्यमाह—श्वसनो
यथाऽनलमिति । वायुर्निमित्तम् । अग्निरेव दाहकः । स तु वंशवर्षणेन जातः सर्वं दहति ।
तवाऽव्ययमपि मिथो वधेन सम्पन्नेनोपरतः । मिथो वधं कृत्वापरत इत्यर्थः । जीवत्यु तेषु नोपमेदिति
भावः । निरायुध इति । निर्गतान्यायुधानि यस्य । तस्य धन्योन्यमेवाऽऽयुधम् । अग्नेरि-
न्धनमिव ॥ ३४ ॥

एवं सर्वसंघर्षो भगवान्महानयमद्भुतकर्मा । तस्य सर्वं कार्यं समाप्तम् । अतः परं भक्तोद्धारक-
भाववताधिकारिरेद्विनिष्पादनमवशिष्यते । तदुत्तरं वक्ष्यते । मध्ये तस्य विरुद्धधर्माश्रयं वृत्तं मू-
ह्यारम्भमाह—

स एव नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ।

रेमे स्त्रीरलकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथा ॥ ३५ ॥

स एवेति । स एव संहारक एव कालात्मा । भस्तेषु नेषु स्वयमपि तद्रूपेणाऽवतीर्णः । यथा
कोऽपि न जानाति तथा स्वमायया मारणनिमित्ते स्त्रीरलकूटे सुन्दरक्षीसमूहे स्वयमेव विषयानो
ममर्षासंहरणमात्रः प्राकृतवद्वर्ति कृतवान् । यावद्रसे न प्रविष्टस्तवत्सत्सं रसं न जानातीति क्लम-
शाशम् । स्वयमेव स्विप्तसं न रस इति ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्कृत्वाऽस्त्रीकृता ग्लानिर्न दोषयिति न्यपिन भगवद्रमणम् । न तु विषयधर्मेण तथावमिति
प्रतिपादयितुमाह—

उदामभावपिशुनामलवल्गुहासस्त्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासात् ।

सम्मुद्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यत्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न रोडुः ॥ ३६ ॥

उदामेति । यथापि श्वियोऽतिसम्योस्तथापि भगवन्मनो जेतुं न शक्ताः । तासां सोमर्ष्यमाह ।
उदामस्त्यक्तशुक्लो यो भावः । लज्जामयदयो दामानि । तदभावे उदामत्वम् । तस्य पिशुनः सुचक्रः ।
अमलो वल्गुर्गो हासः । अज्ञानयो ज्ञापयतीति पिशुनत्वम् । असमये अक्षाने च । एवमपि सङ्घमलः
स्त्रामाविकत्वादिदृष्टेः सञ्चो वा । सूचितस्य दितकपात् । तत्र सामर्थ्यम् । वल्गुः मनोरथः ।
वृषस्य मनो हरतीति । एतादृशो हासः प्रथमं प्रवृत्तः । ततः कार्यानन्तरं श्रीडा । स्वतः प्रवृत्तत्वात् ।
ततः स्वचित्तवल्गुचक्रदर्शनम् । तेनाऽपि निहतो मदनः कन्दर्पः सर्वव्यामोहनार्थं प्रवृत्तो दृष्टिमर्द-
डात्वा स्वयं चापमजहात् । मत्कार्यमेता एव करिष्यन्तीति किं चापेनेति । यत्र मामपि मोहयन्ति
तत्र कथमन्यो न मुषो भवेदिति । एवं कामार्थपरिष्का कामघृतना ता एवैता भगवत्सिन्धुः ।
अथापि यस्य भगवत् इन्द्रियं मनो विमथितुं वशीकर्तुं कुहकैरेकचित्तपकपटैः न श्रेष्ठः न समर्था
जाताः । दृष्टिमात्रयैव मदनो जितः । कुहकैरपि तस्य मनो जेतुं न शक्ता इत्यर्थः । पितामहत्वाद्युक्त-
मिति भावः ॥ ३६ ॥

१ मारणनिमित्तोत्तरात् इति घ. २ सुन्दरति नास्ति न. ३ तद्वशात्प्रमद इति घ. ४ तद्वत् इति घ. ५ नो हास इति घ. ६ अथवा इति समसः पाठः अ. ३.

एवंमपि स्वयं परामिता अशक्ता अयज्ञानात्स्वभवं भगवत्प्रापयन्तीत्याह—

तमयं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम् ।

आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृषवानं यतोऽबुधः ॥ ३७ ॥

तमपमिति । लोको भ्रान्तोऽसङ्गमपि भगवन्तं सङ्गिनं मन्यते स्रष्टृणात्वेन । भगवान् सङ्गी । विषयसहृद्यरितात्मत्वात् । देवदत्तवत् । इत्युदानेन उपाध्यप्रहणसहितेन भगवन्तमपि सङ्गिनं मन्यते । तत्र विचारकाणामप्युपास्यमहं हेतुः—मनुजं व्यापृषवानमिति । आत्मानं मनुजं यथा लोको मन्यते तथा विशेषचेष्टाकर्तारम् । अतस्त्वालयापरिज्ञानादज्ञत्वादिबोधने विद्यमाने उपास्यौ जीवत्वरूपे तदज्ञानात् तथा मन्ता अनुभू इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु बोधनक्रियाया यथा ज्ञानजनकत्वं तथा स्वाश्रयस्य निष्ठृष्टत्वसम्पादकत्वमपि । लोके तथैव व्याप्तिः । अज्ञानादिकं जीवत्वसमानाधिकरणम् । दोषजन्यत्वात् । मूर्च्छादिवत् । इति निष्ठृष्टत्वादानुमानेन जीवत्वमपि ज्ञाययति । अमजनकत्वेन प्रतारकत्वात् जीवत्वम् । न च जीवत्वे प्रतारणे व्यर्थमिति चान्यम् । युक्तजीवानामपि तथा करणदर्शनात् । स्वबन्धभयदेव तत्र तथा करणं दृश्यते नाऽन्यथेत्येवमाशङ्क्य जीववैलक्षण्यं बद्धन् विषयसम्बन्धस्य न जीवत्वबोधकत्वमित्याह—

एतदीशमनीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः ।

न युज्यते सदाऽऽत्मस्यैर्यथाऽऽबुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३८ ॥

एतदीशमनीशस्येति । विपरिमेतदुच्यते विषयसम्बन्धेन जीवत्वमिति । अत्रादेव विषयसम्बन्धे तथात्वम् । अयं स्वीचरत्वबोधकः । नियतकार्यजनकस्य तत्र कार्यजननात् । जीवधर्माणामप्रतिबन्धकत्वात् । मणिमयादेरप्यलौकिकत्वाद्भगवन्कृतिमत्त्वम् । अतः प्रकृतिस्थोऽपि विषयेषु रममाणोऽपि तद्गुणैः कर्तृवर्धत्वात्पादकत्वस्वरूपप्रत्युत्प्रेदोपपन्नकत्वादिभिर्न युज्यते । नन्वापाततोऽपिस्वयं दाहो न जात इति नियतसम्बन्धेऽपि न जायते । तथा भगवत्सपि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—सदाऽऽत्मस्यैरिति । सर्वश्रयत्वाद्भगवतः संयुक्तमपयत्वेन वा सदाऽऽत्मन्येव तं धर्मो वैर्चते । ते यदि स्वाश्रये स्वकार्यं सम्पादयेयुर्भगवदाश्रिता न भवतुः । भगवतो वा सर्वश्रयत्वं धर्मो न भवेत् । तथाच यमनाश्रितैश्च भ्रमाचदीपत्वेन ज्ञाता भवन्ति त एव सङ्गित्वं वा जीवत्वं वा बोधयन्ति । न नियताश्रिताः । अन्याधर्मेरेवाऽन्यत्र दोषजनकत्वं चोदादिषु भोगेषु च लोके सिद्धम् । अत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽबुद्धिस्तदाश्रयेति । महाराजसमीपे श्रवणागादिकं न स्वाश्रये किञ्चित्करोति । अन्यार्थत्वेनैव तस्य सङ्गहात् । “अत्रिया पुष्ट्या गिरा कान्वा कीर्त्वा तुष्ट्येलयोजेया । विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निपचिन्मि” इति “विद्याविद्ये मम तन्” इति च वाक्ये भगवदाश्रयत्वेनाऽमतिरविद्या निरूपिता । मतिरविद्या । तद्व्यतिरिक्तीनी सपञ्जीर(१)मतिरविद्या । यथा अविद्या भगवति स्वकार्यं न करोति तथै-

तेऽपि विषया इत्यर्थः । “एकस्यैव ममानंदास्य जीवस्यैव महामाने । बन्धोऽस्याऽविद्याऽनादिनिधया च तथन्त” इति वाक्यात्त्र विषयाणां स्वाश्रयदृष्टत्वसम्पादकत्वम् । इदानीं रमणस्य लीभारत्वबोधकत्वम् । अविद्यावदज्ञानादीनामपि दैव्यामोहकत्वम् । दोषविराकरणं तु सद्धर्म एव । अतो दुष्टाणां प्रतारणं सद्धर्म एव । तस्मान्निर्दोषपूर्णगुणो हरिः ॥ ३८ ॥

क्रिञ्च । लोका भ्रान्ता भवन्त्येव । नियतसम्बन्धा अपि भ्रन्तन् इत्याह—

तं मेनिरेष्वला मूढाः श्रेणं चाऽबुध्वतं रहः ।

अप्रमाणविदो भर्तृरीश्वरं मतयो यथा ॥ ३९ ॥

तं मेनिरिति । अचला ज्ञानजनकक्रियाकारणेऽसमर्थाः । अत एव मूढा भ्रान्तरिताः । अन्यार्थं भगवत्कृतं भगवदर्थं मन्यन्ते । तदाह—श्रेणमिति । शीलम्यत् । चकाराच्छब्दमपि । तत्र हेतुः—रहः अनुब्रजनमिति । एकान्ते अनु ब्रतं यस्य । यदैवैकान्तस्थानं तत्रैव भगवान् सतिहितः । अतो निरन्तरमेकान्तशीलत्वाच्छ्रेणं मेनिरं । नन्वेवमेव सादित्यत आह—अप्रमाणाः अचर्तुरिति । भर्तृभगवतः प्रमाणं न जानन्तीति । यथाऽन्या हस्तिनं मन्यन्ते शर्णेन । त हि चक्षुषैव ज्ञेयः । तथा भगवन्ध्याभगवैव भगवान् विज्ञेयः । न त्ववसाविशेषेण क्रियायोगेण । तथा करणमपि भर्तृत्वात् । “अप्रमत्ता रक्षन्त तन्तुमेनमि” इति श्रुतेः । भगवानेव श्रुत्यर्थमतिपादकः । अतो भर्तृत्वादकान्तशीलत्वम् । श्रीरक्षार्थं तु भगवांस्तथा करोति शीर्षां तु तदज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तमाह—ईश्वरं मतयो यथेति । यथा मतयो दर्शेनज्ञानानि भगवत्तैव प्रथितानि सैषुचया तदेवाऽन्यथा मन्यन्ते । ईश्वर एव नास्तीति केचित् । अन्ये यद्वादय एवेश्वर इत्यपरे । कर्त्ता केवलमित्यने । जीवविशेष एवेति केचित् । सर्वपापेतेषु मूढप्रमाणाज्ञानात्खोलेष्वप्या तथात्वम् । ईशेतासमपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणमहात्म्यश्रीचलभमीशित-
विरचितायां प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

एवमेकाग्रसिद्धर्थं सर्वं कार्यं निरूपितम् ।

अनुमा ओतुदेहस्य रक्षणं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

यथा वेदान्तविज्ञाने पञ्चासी देहस्तम्बः ।

तथा भागवतज्ञाने ब्रह्माप्त्री बोधसंयुते ॥ २ ॥

१ स्रष्टारणे इति अ. ३ उपाधि १२पल्लवेनेति न. २ आत्मानमिति ख. ग. ४ युक्तजीवानमितीति ख. ५ इत्या-
चकाराऽऽहेति ग. ६ कर्तृवर्धयति य. ७ मेति नास्ति य. ८ प्रसक्तं इति य. ९ ते इति नास्ति य. १० नदिति य.
११ योगेषु व्यर्थं क. लोकेषु भेदं ग.

१ स्रष्टारणे इति अ. ३ उपाधि १२पल्लवेनेति ग. २ पुनोक्ति क. य. च. ३ दोषविराकरणं इति म. ४ च-
कुरिति क. य. ५ युक्तमिति क. ६ अन्वेषीति क. ग. य. ७ मुक्तकारकात्त्वमिति क. ग. च. ८ तथैवाऽऽत्मनपीति क.
म. य. ९ अन्वेषीति य. १० किञ्चित्करोति य. ११ यथेत्यं कोचो नास्ति य.

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविचरितः ।

बीजसंस्कारसहितः श्रोता भागवते ऋषः ॥ ३ ॥

व्यवहितलाञ्छनकः पूर्वकर्मा स्मारयति—

शौनक उवाच—

अश्वत्थाम्नोपष्टुष्टेन ब्रह्मशीर्षणांरुतेजसा ।

उत्तरायाम् हतो गर्भ ईशेनाऽऽजीवितः पुनः ॥ १ ॥

अश्वत्थाम्नोपष्टुष्टेनेति । लक्ष्म्यानां समविष्यवहारादस्मान्निरेवमवगतम् । अश्वत्थाम्नो माहाभौषमत्वात्तेन निरूपितस्य प्रधासस्य चाऽमोषलाडुत्तरायामो हतः । पश्चादीशेनाऽऽजीवितः । स्वसामर्थ्यात्पूर्वमपि दुर्विभाष्यामिः स्वराक्षिभिर्वाजे तं प्रवेरयाऽऽजीवितवान् । इदानीमपि दम्ये बीजे पुनस्तं प्रवेरयाऽऽजीवयतीति पुनःशब्दादर्थः ॥ १ ॥

अनुवादांगुक्त्वा श्रोतव्यांशमाह—

तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः ।

निधनञ्च यथैवाऽऽसीत् स प्रेत्य गतवान् यथा ॥ २ ॥

तस्य जन्मेति । महाबुद्धेरिति पूर्वमेव तस्य ज्ञानं सिद्धम् । महात्मन इति शुभानि कर्माणि । जन्मकर्मोपदातस्य मृत्युसम्भावनाऽभावात्तर्भ एव च स्वोन्निवसितत्वात्प्रशाक्तेन प्रकाशेण निधनमिति प्रश्नः । किञ्च । यथा पूर्वजन्मनि ज्ञानादिषु सिद्धेष्वन्येतेरेहसम्बन्धो जात एवमुत्तराऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य एच्छति—स प्रेत्य गतवान् यथेति । प्रेत्य शरीरं लक्त्वा । यथेति प्रवृत्त्यर्थः ॥ २ ॥

तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ।

श्रुहि नः श्रद्धानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुक्रः ॥ ३ ॥

तत् पूर्वोक्तं त्रयमुत्पत्तिस्थितप्रत्याख्यमिदं च परलोकगमनं शास्त्रार्थसन्देहाच्छ्रोतुमिच्छामि । बहुकालनिर्वन्धाच्छेदोपि यदि सर्वथैतद्वक्तव्यमिति मन्यसे तदा श्रद्दायुक्ता वयं श्रोतुमिच्छामः । इच्छया कथने भगवद्विजयनाऽऽसीत्परगम्यते । अत एवमाह—गदितुं यदि मन्यसे इति । अन्यकपालेऽपि भगवदीयत्वाच्छ्रद्दा । अन्यथा शुक्रस्य ज्ञानदानं न सम्भवेत् । अतस्तस्य चरित्रं कथयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ मत इति क. ग. घ. २ तदाकल्पनामभिव्यवहारादिति ग. ३ एत नाऽऽत्मनमिति घ. ४ अश्वत्थाम्नो मगमतो माहाभ-
षामिति क. ५ निरूपितस्य भेदो ग. ६ पूर्वमपीति क.

जन्मनिरूपणार्थं वंशकालदेशानामुत्तमत्वमाह त्रिभिः—

सूत उवाच—

अपीपलन्महाराजः पितृवद्रज्यन् प्रजाः ।

निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ॥ ४ ॥

अपीपलदिति । अपालयदित्यर्थः । स्वधर्मविष्णुभक्तिभ्यां महान् सर्वान् वाऽऽभ्य-
धा । विषयेषु च वैतृष्यं सेवार्थं भक्तिस्तृचकम् । तत्र राज्ञः प्रशासकत्वेन धर्मः । पितृवद्रज्य-
ज्यन् प्रजा इति ज्ञानसहितत्वमुक्तम् । अन्यथा भगवद्ब्रह्मभावे रक्षनं न स्यात् । निस्पृह इति
नैरपेक्ष्यम् । कृष्णपादानुसेवा शास्त्रानुसारिण्य फलजननात्मस्वच्छतेति ज्ञापते । अनेन राज्ञ उच्य-
त्वात्तद्वैश्वं स कालो वंशशोभत इति राजधर्मेव प्रजाः कुर्वन्तीति तद्व्याज्ये सर्वत्र कृष्णसेवैव
प्रथता । अतो देश उच्यतः । ज्ञानभक्तिकर्मेणां धर्मोणां तस्मिन् काले विद्यमानत्वात्कालोत्कर्षः ॥ ४ ॥

ननु वैराग्यं कुत्रोपयुज्यते । तस्य च राज्यस्य च विरुद्धत्वादित्याशङ्क्य न सापत्नत्वेनाऽत्र
वैराग्यं किन्तु भक्तेराऽपक्षिकमिति तत्रिरूपयति—

सम्पदः क्रतवो विप्रा महिषी भ्रातरौ मही ।

जम्बूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतम् ॥ ५ ॥

किं तेऽक्रामाः सुरस्याऽर्हा मुकुन्दमनसो द्विजाः ।

अभिजहुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेते ॥ ६ ॥

सम्पद इति । राज्यधनाभ्यादीनां समस्तस्य आधिक्यम् । क्रतवो राजस्यादयः । विप्रा
इति सम्प्रोधर्मसिद्धयर्थं सेवाधर्मम् । महिषी द्वीपद्वी । भ्रातरौ भीमादयः । मही सर्वोऽपि ।
राजत्वाच्छासतो मही । वीर्येणाऽऽधिपत्यमिति भेदः । अर्जुनेन्द्रोऽयुष्मकृत इति त्रिदिवं गतं यशः ।
एते भगवत्कृपया स्वतः सिद्धाः । अत एवाऽऽक्रामाः । हृदये नाऽऽगता इति न इत्युक्तम् । वस्तुत एते
विषया देवयोग्या मनुष्यस्य कात्याय भवन्ति । न तु विष्णुभक्तस्य । यस्तु बहु कायते षड् वा प्राणो
भवति तस्य न क्षुद्रेषु कर्मना प्राणेष्वपि । मुकुन्दे मनो यस्य । मोक्ष एव यस्य मनस्यस्याऽप्येतद्व-
वति । क्रियत तदातरि । द्विजा इति पूर्वसम्प्रोधनम् । किं मुदमभिजन्तुः । अपि तु न कृत-
वन्त एतेत्यर्थः । विषयाणां स्वधर्मजनने पद्यान्तमाह—क्षुधितस्येति । इतरे क्वादयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं राज्ञो माहात्म्यमुक्त्वा तदर्थं स्वभावात् एवाऽऽपमेतादृश इति विशेषमाहात्म्यमेवाऽऽह—

मातुर्गर्भगतो धीरः स तदा भृशुनन्दन ।

दददर्शं पुरुषं कश्चिद्दहमानोऽखतेजसा ॥ ७ ॥

मातुर्गर्भगत इति । मातृरित्यवमासाद्दृश इव भिन्नतया स्थितिरुच्यते । अतो गर्भगतश्चो
निर्धारितः । पूर्वमेव ज्ञानादिसहितः केवलं गर्भं प्रातः । धीर इति ज्ञाना न बद्धः पराक्रमसहित एव

१ अन्वेष्टेति घ. २ तदाऽप्ये इति घ. ३ दैव्यरतेवेनेति घ. इ. ४ इन्द्रोऽपि जित इति घ. ५ विषयमाहात्म्य-
मिति घ. ६ क्षुधितस्य क. घ. घ.

कदाचिदुपकुर्वन्ति । अस्य तस्यै उपकरिष्यन्तीत्यर्थः । साधुः कूलप्रहोदधे । अनुकूलतमसहितानां प्रहाणाद्युदयो यद् । अनेन अहकलादपि भावि तस्य सर्वकले ज्ञातुं शक्यमित्युक्तम् । वंशधरः । एतस्मात्प्रे पुत्रा भविष्यन्तीति ज्ञातिम् । पाण्डुरोर्वशो गत एव स्थितः । अनेन घृत इति नित्यत्वापेक्षत्वादसमर्थसमापः । यथा पाण्डु राजकामनायामेवाऽवतरीषः । अभ्यस्य ज्येष्ठस्य राज्यपानदेत्वात् । तथा पाण्डवानां भगवता सह वैकुण्ठमननानामयकत्वाद्वाजल्वायाऽयमवतीर्ण इत्यर्थः । ओजसाऽप्यर्थं पाण्डुत्वः ॥ १२ ॥

तस्य श्रामज्ञिकं कृत्यमाह—

तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्यकृपादिभिः ।

जातकं कारयामास वाचयित्वा च महद्गल्म ॥ १३ ॥

तस्येति । यद्यपि गार्भिकविक्रैको नामि तथाप्युत्प्रेषमाश्रित्वाऽप्यत्वारिंशत्संक्रामान् वदन् जातकमाऽऽह । मुद्गोभित्कस्य स्वतः कणायोगाद्विप्रैरिन्द्रियुक्तम् । धौम्यः पाण्डुरवरोहितः । कृपः परमरागतः । जातकं कर्मनामधेयम् । महद्गलं गुणवत्वाचनम् ॥ १३ ॥

जन्मोत्सवमाह—

हिरण्यं गां मर्ही प्रामान् हरस्यश्वाभ्युपनिर्वरान् ।

प्रादात्स्वन्नश्च विप्रेभ्यः प्रजातीयं सतीर्थं चित् ॥ १४ ॥

हिरण्यमिति । मर्ही श्रुतिकर्ता भूमिम् । यरान् अभिमताभान् । स्वन्नमाभं गोभूसादि । प्रजातीयं । “देवाश्च यिनरश्च” इति वाक्याद्युत्पन्नमसमये सर्वदेवतासाक्षिभ्याम्यजुष्येणैव इत्युक्तम् । वैदिके कर्मणि ज्ञानादेव फलमित्यस्य तीर्थलेनाऽप्रसिद्धत्वात्कले न भवेदित्याशङ्क्याऽऽह—सतीर्थं-विदिनि । तीर्थविद्विः महितः । अतस्त्वंपदेशञ्चान्वा कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अधिक्रमन्तोषार्थं जातकमाह—

तमृचुब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रथयानतम् ।

एष ह्यसिन्प्रजातन्तो कुरूणां पौरवर्षभ ॥ १५ ॥

देवेनाऽप्रतिधातेन शुक्रेः संस्थासुपेयुषि ।

रातो वोऽनुग्रहाधार्थ्यं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १६ ॥

तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोकेः बृहच्छूवाः ।

भविष्यति न सन्देहो महाभागवतो महान् ॥ १७ ॥

तमृचुरिति । अग्निन्यालके देवाऽस्युक्तोऽस्ति । भगवत्कृतः कालकृतश्च । तत्र भगवत्कृतं पेशिष्ठादयो शाश्वताः सर्वज्ञा अतिदानेन सन्त्युक्ता विनयेन सर्वं शुभमुचुः । एष इति प्रथमं निर्दिष्टं । यस्य गुणा अथै वक्तव्याः स एष इति निर्दिश्यते । यथा—“सोमः प्रयोगेये” इति । इममर्थं

१ शुक्रेः कर्मोदये इति च. २ उच्यन्मन्त्रोक्ति च. ३ तस्मिन्निति क. ग. घ. ङ. च निर्दिष्टमन्त्रोक्ति ग. ५. ओष-
कविधेयेतीति क. घ. सोमविक्रम एव इति च.

श्रवणं—हीति । अस्मिन्निति राजानं बालकं वंश्यांश्च निर्दिश्य प्रजातन्तो पुत्रपौत्रादि-
कले वंशे । कुरूणामिति । कुरोर्भगवदीयत्वेन तदंशसंस्थाया अनुचितत्वात् । प्रेषान्तःश्रावणैव
महाव्यपदेशात् । पौरवर्षभेनेति । सित्प्रकत्वात् च कुरोन्महाऽपि वंशसंस्थाऽनुचितेति । उपाघातनु-
पाह—देवेनेति । वंशजनकानामर्थे समागमिति । विष्णोर्वाक्येण च । प्रवृत्तनकारणस्य विष्णो-
रदितिपक्षस्य चाऽभवात्संस्थाऽवश्यं भाव्या । अर्थे च नामि । भगवांश्च वतेते । किमपि भविष्यतीत्या-
शङ्कायां यथाकथंविद्वेकोमर्थं समाहितं भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्रिणमर्थं शुक्रे इत्युक्त्वा (?) “देव-
वर्षभं वलमि” इति वाक्यात् संस्थासुपेयुषि गेति । अत्रैव कालदानानामनुकूलत्वात् । कृतं भगवान् पुष्टि-
नागंमभिल (?) भवतामनुग्रहाधार्थ्यं एवैवै भवन्त्युग्रदः कृतमहाऽपि प्रयोजनमिति ।
“नाऽनुग्रस्य लोकोऽस्ती” इति श्रुतेः । अमृतममपादकत्वात् भगवतः । मायान्यामृतत्वाद्गण्य ।
“प्रजामनु प्रजायन्ते तद्वृत्त मन्वाग्भृत्भि” इति श्रुतेः । भगवताऽयं रक्षितः । किम् । मायैव
‘य रक्षितो भगवतादिरूपेण प्रकथंभोऽविष्णुना सर्वेषु भगवत्कृत्यु भोगत्तद्भागऽऽविर्भोऽकार्येण ।
श्रोत्रोर्भयनिषादकं नाम भवतीति भगवांश्चोपश्रया श्रीमिन्द्रमन्त्रस्याऽऽजलस्यार्थेन मुख्यत्वात्वासा वि-
ष्णुरात इति लोके भविष्यति श्रमिदो भविष्यतीत्यर्थः । कारणोक्तस्युक्त्वा कारणकर्मनाह—
बृहच्छूवा इति । भवदापेक्षयाऽप्यधिककौर्तमान् । न हि भवन्त एव रक्षिताः । न कावे निप-
श्रिताः । न वा भगवतं प्राप्तमिति । मंथाप्राणकालादेः श्रौतव्यकत्वात्कथमेवं भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याभाह—न सन्देह इति । तत्र हेतुः—महाभागवत् इति । भगवत्कृतं महत्वं भगवति-
त्वेन । तस्मिन्ननुग्रहादिना अवगम्यते । अत एव कालदीनां नाऽप्युपकारवत्कृतम् । तदुत्तर-
भगवन्मन्यो निरूपयिष्यते । किम् । यथा कालादिभ्यो भगवता कृतं दत्तं ततोऽप्यमर्थं बहु दत्त-
मिति नाऽसिद्ध्यह । विषयेत्याह—महानिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवं महद्भिरेव निरूपिते कालाद्भवं मन्यमानः “सर्वे कालकृतं मन्य” इत्युक्त्वात्काल-
श्राव्यन्ति—

राजोवाच—

अप्येय वंश्यान् राजर्षीन् पुण्यश्लोकान् महात्मनः ।

अनुवर्तिता स्थियदासा साधुवादेन सत्तमाः ॥ १८ ॥

अप्येय इति । भगवत्कृपाव्यतिरेकेणाऽपि यथा कालेनाऽस्मदंरीया रक्षिता यशस्विनश्च
कुलाशाऽयं किं भविष्यतीति प्रश्नः । वंशेयेति ये पुण्यश्लोकाः पुरुत्वरप्रभृतयः । यत्राऽपि ये महा-
त्मानः पुरुषमहाः । यशः सर्ववर्णीयम् । साधुवादः महिरेव कियमापः । चरित्वन्मनाऽकार्यो वा
यशःसाधुवादयन्दाप्यलुक्ती । वेदाधर्मवैज्ञाः सत्तमाः ॥ १८ ॥

१ श्राव्यन्तीति च. २ प्रदामेति ख. ३ सत्यवकावेति च. ४ सामान्यभूतत्वादि च. ५ तदुत्तं इति क. ख. ग.
६ सत्तमातीति च. ७ भागवत्प्रकथयति. च. ८ भागवत्प्रकथयति. च. ९ भागवतीति च. १० भविष्यतीति भावि च.
११ साधुवदारेत्यादि च. १२ महाऽपिर्भिति च. घ. १३ वंश इति क. ग. १४ वंशेयेतीति च.

तत्र सर्वमेव कालोत्कर्षमाहुः—

ब्राह्मणा ऊचुः—

पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वकुरिष्व मानवः ।
 ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥ १९ ॥
 एष दाता शरण्यश्च यथा ह्योशीनरः शिविः ।
 यशो वितनिता खानां दौष्यतिरिष्व यञ्चनाम् ॥ २० ॥
 धन्विनामप्रणीरेष तुल्यश्चाऽर्जुनयोर्द्वयोः ।
 हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २१ ॥
 मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ।
 तितिक्षुर्वसुधेवाऽसौ सहिष्णुः पितराविव ॥ २२ ॥
 पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ।
 आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥ २३ ॥
 सर्वसद्गुणामाहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः ।
 रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥ २४ ॥
 धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रन्हाद इव सद्ग्रहः ।
 आहर्त्सेषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पशुपासकः ॥ २५ ॥
 राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम् ।
 निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ २६ ॥

पार्थेति । यद्यपि भगवतैर्न रक्षिते सन्देशोऽनुचितस्तथापि दे पार्थ अयं साक्षात् प्रजाविता न यच्चिद्वारा । स्वयमेवेष्टादिकरणात् । यद्यपि मनोर्बहवः पुत्रा जातास्तथाप्यान्वेषंशुदितिक्ष्वाङ्गेव ज्ञातः । तस्य यथा प्रजापादनमवितिक्ष्वमेवमस्याऽपि । शत्रुभियदियु समो वा । शशदन्निष्कानना-
 स्सर्वज्ञत्वाद्वा तथा वदन्ति । मानवो वैवस्वतमनोः पुत्रः । ब्रह्मण्योऽपि श्रावणभक्तः । सर्वसद्दानात् ।
 सत्यसन्धः षष्ठ्यप्रतिज्ञः । वनवासगमनात् । दाशरथी रघुनाथः । कालसाऽन्यकारजनकत्वं
 खेचन्या भगवत्प्रीति भगवद्दृष्टान्तः । शारण्यः शरणायतल्लोकः । चकारात्म्येकसमुद्रायाभ्यां
 कीर्षिणात् । उशीनरर्वशोलत्रः शिविः । तस्य सयुदायकीरिव प्रसिद्धा इन्द्राऽपिसंवादे । दौष्यन्ति-
 र्वरतः सर्वस्याऽपि सोमवंशस्य यशःप्रदः । यञ्चनो व । शर्तोपिकाशमेपकरणात् । सर्वत्र चकारो
 प्लोकसम्बन्धो दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चाऽन्यगत्यः । धन्विनां भद्रुपेराणात् । अर्जुनः पितामहः ।
 आपर्षीणोऽर्जुनम् । चकारादधिकम् । कालनिग्रहात् । हुताशोऽग्निः । चर्षणमतिक्रमः । बाहो-

तदनमिति भावत् । दुस्तरः । युद्धे मेनायाः स्वस्य वा जेयाभावोऽतएवम् । तद्वानित्यर्थः । विक्रान्तः
 पराक्रमवान् । देहापेक्षयाऽधिकक्रोशकप्रवृत्तवान् । मृगेन्द्रः सिंहः । निषेव्यो देवादीनामप्याश्रयः ।
 यथा हिमवान् महादेवादेः । निरोपस्थानाद्वा । अत एव ऋषिवाससत्तत्रैव । गुणेष्वेव दृष्टान्तः
 सर्वत्र । तितिक्षुः अतिक्रमसहनवान् । यत्रुया सर्वसहा । सहिष्णुः तपोसहनशीलः । स्वसि-
 न्नापराधमहदं शृचीवत् । नर्षताऽनुचितमहदं पितृवत् । पितामहो ब्रह्मा । साम्यं देव-
 दैत्यनेषु तुल्यता । प्रसादे अधिधातिताने । गिरिशो महादेवः । आश्रय आश्रयः ।
 अवलम्बनमिति भावत् । सर्वेषु यथा लक्ष्म्या भगवत्सया सर्वेषां भगवान् । निदुर्बलं
 सद्यम् । तथाऽयमित्यर्थः । धर्मादीनामपि रक्षकत्वात् । सर्वे यान्तः सद्गुणाः सत्यश्री-
 चादयस्तेषां माहात्म्यं परमोत्कर्षः । तदर्थं कृष्णं भगवन्तमनु व्रतं यस्य । उपासनया कृ-
 पया तनुष्य इत्यर्थः । रन्तिदेवो नयमत्कन्धे वक्षते । यस्तु पुष्कलाव जलं दत्त्वा सन्मुष्टः ।
 च दारोऽज्यन्तदागुष्मभावः । यथा ययानिदेवयान्यां शुक्रदुहितर्युक्तायानपि मनस्तु तदतं बुध्या
 धर्मोऽयमित्यङ्गीकृतवान् । धर्मं चरितममः । स चाऽद्यमे वक्षते । सद्ग्रहो भक्तिः । समीचीनो ग्रहो
 वा । स्वन्नामित्यत्र यागान्तरैरपि तथात्वमममवादभ्येमाहारणे इत्युक्तम् । स्वस्य सर्वोपेक्षयाऽन्य-
 धिकगुणेष्वपि न गर्व इत्याह— इन्द्रानामिति । पुत्रद्वाराऽऽसुक्तम् । राजर्षीणां जनमेवया-
 दीनां जनयिता । पुत्रमपि दृश्येदिति तदनन्तरं शासनमुक्तम् । असकृन्मयादोतन्नने दृष्टः । शासनं
 शिक्षार्थंकरदृष्टः । निग्रहीता निग्रहं करिष्यति । भुवो धर्मस्य च कारणात् । चरिते स्पष्टं
 मविष्यति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वैराग्यमन्ते निकटे फलपरवसाय भविष्यतीत्याह—

तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् ।
 प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुत्तसङ्गः पदं हरेः ॥ २७ ॥
 जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्व्यासमुत्तादत्तो ।
 हिवेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्वाऽकुतोभयम् ॥ २८ ॥
 इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।
 लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् पृथान् ॥ २९ ॥

नक्षकादिति । आत्मनो देहस्य । मृत्युर्न नाशम् । द्विजपुत्रः शङ्गी । उपसर्जितात्
 प्रेषितात् । उपश्रुत्य मुत्तसङ्गः कृतसंन्यासः । हरेः पदं गङ्गातीरसत्समाप्तम् । अत्र हि भगवत्सदमवि-
 त्यक्तम् । व्यासस्तुमान्मुनेः शुक्रात् । जिज्ञासितः सत्यविक्रारपूर्वकं ज्ञातः आत्मनो भगवतः
 स्वस्य च याथात्म्यमिदमित्यतया निर्णयः । असावित्यन्ते प्रतिनिर्देशः प्रेत्यापत्यर्थः । एतावत्कार्त

मन्थे कार्यार्षे भगवता रक्षितः । पुनरन्ते मद्भाषेणैव प्राब्रण्यप्रेषिततश्चक्ररूपेणोपसंहृत इति । इदं शरीरम् । ह्येति सम्बोधनं राज्ञां युद्धनिष्ठानाममोदत्वज्ञानाय । अद्धा निश्चयेन । अकुन्तोअयं भगवत्परिचरित्वम् । उपादेशानमेकान्ते राजभक्तज्ञानम् । तेषां ज्ञाने हेतुः—जातककोविदा इति । जातकं ज्योतिषशास्त्रैकदेशः । प्रकृतोपयोगित्वदेतदुक्तम् । वस्तुतः सर्वशिविदः । लम्बा उपपत्तिः प्रत्युपकारो धनादिर्विसे । सर्वे पूर्वाक्षा एते च । पणमोक्षपलास्त्वद्गृहाने गता नाऽन्वयः । भगवत्परिरुष्टे पुरुषे कालादिना भगवत्सेवकैर्नैतावत्क्रियत इत्युक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

भ्रमात्कुलसंवादाद्—

स एष लोके विख्यातः परीक्षितिति यत्प्रभुः ।

पूर्वदृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह ॥ ३० ॥

स एष इति । यो भगवता रक्षितः स इदानीमस्मिन्कथार्थमनूयते एष इति । परीक्षितिति विख्यातः । ननु विष्णुराज इति विख्यातो भविष्यतीति सर्वज्ञानां बचनम् । तत्कथं परीक्षितिति लोके विख्यात इति । तत्राऽऽह—यत्प्रभुरिति । यस्मात्कारणादयं प्रभुः । भगवता स्वसामर्थ्य-दानाद्भगवत्प्रेषो जात इति पूर्वं भगवत्कारणप्रेषयाऽपीदानीन्तनभगवत्कुलं सञ्चितित्वादादरणीयम् । पूर्वस्य च फलमिति विष्णुराजान्ना प्रसिद्धोऽपि परीक्षित्वेनैव प्रसिद्धः । तत्र निमित्तमाह—पूर्व-दृष्टमिति । इदं हि नाम तस्य कियोद्बोधकम् । परीक्षितमात्मानं ध्रुवा परितो भगवन्तमीक्षते । परित ईक्षितः परीक्षितः । अथवा । इदिति इत्यर्थेऽप्ययं “स्तर इन्मुन्यं त” इत्यत्र प्रसिद्धम् । परित ईर्ष्यै दर्शनम् । अविभक्तिकथातुनिर्देशः । परितो दर्शनमिवाऽयमिति तकारान्तः । तेनैतत्सङ्घेऽन्यस्यापि परितो दर्शनं भवतीति ज्ञापितम् । नरेष्विति । “आविस्तरां प्रपद्यन्ती”ति शक्यत्वाद्भगवद्दर्शनाधिकारः सूचितः । अथवा । परीक्षितिति विख्यातः । तत्र हेतुः । यस्मात्प्रभुर्भगवानेवं ज्ञातवानयं बालकोऽपि नरेषु पूर्वदृष्टे रूपमनुध्यायन् परीक्षेत परीक्षां कुर्वतीति । “अकुण्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो यत्नादिति”जीवोऽप्यहृष्टमात्रो भवति । परमि-तरसामग्रीरहितः । अनेन वैलक्षण्येन जीवस्वरूपाद्भिन्नं भगवत्स्वरूपं जानात्वित्येतदर्थं नामेयर्थः । इह संसारे । अत्राऽऽगतस्य बुद्धिभ्रंशः प्रायेण भवतीति ॥ ३० ॥

राष्यशरीरत्वात्कीणतामाशङ्काऽऽह—

स राजपुत्रो बभूव आशु शुक्र इवोडुप ।

आपूर्वमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ॥ ३१ ॥

स राजपुत्रो बभूव इति । शुक्रं शुक्रं पथे । उडुप इति क्षीयद्विषत्वयुक्तम् । ता एव हि पोष्णामिज्ञाः । सित्भिरापूर्वमाणः । सर्वमीक्ष्यदायंदात्मात् । काष्ठाभिः कलाभिः । प्रलहं वैल-क्षण्यदर्शनां घटान्तः ॥ ३१ ॥

१ कियोदोपपत्तिमि म. २ ईक्षित इति व. ३ ईक्ष इति सखत्वात्: ख म. च. ४ उडुपथे वेति क. च. च. च.

एवं तस्य चरितं सर्वमुक्त्वा पूर्वं भगवन्मानसकृतमन्वेषं पुनः काले केवलं भगवतेन सम्यग्दित-मिति वष्टं प्रकारमाह—

यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया ।

राजाऽलक्ष्यधनो दध्यावन्वयत्र करदण्डयोः ॥ ३२ ॥

तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरः कृष्णवोदिताः ।

धनं प्रहीणमाजहुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ॥ ३३ ॥

तेन सम्भृतसम्भारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

वाजिमेषेभिर्भिर्भातो यज्ञैः समयजङ्गरिम् ॥ ३४ ॥

यक्ष्यमाण इति । करदण्डादिकं त्वकर्तव्यम् । द्रोहपरिहाराथैत्वादश्वमेधस्य । उचितकरादेस्तु राज्यनिर्वाहकत्वम् । अतो राजा अलक्ष्यधनः कथं धनं प्राप्सामीति दृष्टौ । करदण्डयोक्तो विनि-योगः । राजान्देव न प्रतिग्रहः । देवताधिष्ठानान्न वेदोदोः समानयनम् । पूर्वं राज्यवर्णने व उक्तं उक्तः स राजानामर्थे । राजस्य तुतोऽपि याचनमयुक्तम् । अतर्भित्ताः भगवानपि न याचितः । अ-न्यथा नूतनमेव दद्यात् । किन्तु तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातर एव समानीतवन्तः । तेऽपि चिन्ताकुलिता भगवतेव प्रेरिताः । अनेन भक्तानामभविन्तामपि भगवान् सद्गत इति सूचितम् । प्रहीणं बहु । अति-निन्दितं वा । ब्राह्मणानां तदिति । आनयनं भगवत्येवमात् । द्रोहस्तेषां पीडा । ब्राह्मणादीनां दुःखद्री-कारणार्थं प्रवृत्तोऽश्वमेधो ब्राह्मणानामेव द्रव्यैरुपिनः । उदीच्यां दिशि । मंरुचपज्ञे दक्षिणालेन प्राप्तं द्रव्यं भारजैतुमशक्यमुत्तरदेशे बहु परित्यक्तमिति । तदानीतमित्यर्थः । तेन सम्भृतसम्भारः । धनेन सम्भृता आनयः पशवः पुरोडाशीयादयः सम्भारा येन । तस्याऽयुक्तं निराकरोति—धर्मपुत्र इति । त्वकं भूषो राजकीयमिति । युधिष्ठिरत्वात्तदश्वमेधमिति । अश्वमेधेन यज्ञैः । “यज्ञेन यज्ञमयजन्ते”ति श्रुत्यैख्यातनार्थेयमुक्तम् । हरिमिति । ब्राह्मणानामपि दुःखद्रीकार्थम् । अतो न पूर्वाकविरोधः । अहृत इति क्षोक्तंयं प्रक्षिप्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणमहटात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-

विरचितायां प्रथमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

एवं भागवतत्रयोदशोऽध्यायसिर्भूषिता ।

पुरुषत्रयमुक्तिर्हि तन्मुक्त्यर्थं निरूप्यते ॥ १ ॥

१ मन्वतेति सर्वत्र वादः. २ राजमेति क. म. याजमेति व. ३ युधिष्ठिरत्वादि क. च. क. ४ तथेयम्—भाष्यो मन्वते. क्वा नावचित्वा द्विचैरेण । उपाय कतिचिन्नामपुत्रदा विपकत्वन्वा । ततो एकाऽऽनुष्ठानः कृष्णा इह क्युमिः । नतो ह्यप्यतो मन्वते. काञ्चो मन्वतेति इति ।

पिता पितामहश्चैको पुनराप्रस्ततः परः ।
 प्रपितामहस्युक्तिर्हि एवं तत्र उदीर्यते ॥ २ ॥
 तनोऽध्यायद्वयेवैव द्विरूपन्वाप्तितामहे ।
 सनिमित्तां मुक्तिमाह हेतुकार्यविवेदतः ॥ ३ ॥
 अभ्युक्तिपदका मुक्तिं नाऽऽमुवन्तीति वार्यते ।
 अतो निश्चिन्ततासिद्धयै चिसद्गुद्विरिहोच्यते ॥ ४ ॥
 तनो द्वयेनेन्द्रियाणां राज्यशांयादिबर्णनैः ।
 तनो वैराग्यसत्सङ्गावधिकारः फलोन्मुखः ।
 तनो भवति पुष्टोऽपि नाऽन्यपेक्षयिमा कथा ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं धृतराष्ट्रमुक्तिरुच्यते । सा ज्ञानभाष्येति ज्ञानसिद्धयै विदुःप्रसङ्ग उच्यते । विदुःतेऽना-
 न्तव्यापारः । धर्मराजत्वेन गुरुवी । भगवता स्मृत इति तस्य दोषनिवृत्तिः । विदुःसंशयकथां स्कन्ध-
 द्वये वैश्वयति । तदमित्यकथाऽन्य प्रयोजनार्थं निरूप्यते—

सूत उवाच—

विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम् ।

ज्ञात्वाऽग्राह्यास्तिनपुरं तथा चाऽऽत्मविविस्सितः ॥ १ ॥

विदुर इति । तीर्थयात्रायां समाप्त्यां चित्तमुद्राबुद्धवोपदेशान्मैत्रेयं प्राप्य आत्मनो भगवतो
 गतिं चक्षम् । लीलामिति यावत् । तां ज्ञात्वा ज्ञानमग्नयोः हस्तिनापुरमगमत् । भगवत्किंवचैव तस्या-
 ऽऽत्मयाथात्म्यं स्फुरितम् । तदाह—तथा चाऽऽत्मविविस्सित इति । तथा गत्वा । विविस्सितो
 विशेषेण ज्ञातः । अयमर्थः । मैत्रेयवसीपे गत्वा स्वस्य सर्वज्ञतामिच्छ्यं बहु पृथ्वान् । तत्र “यस्मिन्
 विदिने सर्वमिदं विदितां भवती” ति न्ययन भगवत्वर्ये ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति तच्चित्रं
 स्कन्धद्वयेनाऽवगतम् । तत्रैवमर्थः समग्रः । सर्वं भगवदधीनम् । स यथा कश्चित्ति तथा भविष्यतीति
 केवलं तदाश्रयतया स्वातन्त्र्यम् । यथा प्रेरयति तथा स करोतीति कर्तव्यम् । तत्र मध्ये भगवदिच्छया
 धृतराष्ट्रस्यैव त्रैरितोऽग्रिमचरित्रमज्ञात्वाऽपि फलज्ञानाच्छ्रीमं पुनर्गरे समागत इति ॥ १ ॥

अत एव पूर्वै ये बहवः पदाधीः पृष्टास्तानभ्युत्सव समागत इत्याह—

यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षता कौपारवाप्ततः ।

जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २ ॥

यावत् इति । क्षत्ता अन्तःपुराध्यक्षः । अनेनाऽतिनिपुणत्वं बोधितम् । कौपारवः कुपारोः
 पुत्रो मैत्रेयः । उत्तमाधिकारित्वाचरित्रैकदेशश्रवणेऽपि भक्तिर्जाता । अतः फलस्य जातत्वात्वेभ्यः प्रथेभ्य
 उत्तरमश्रुत्वाऽप्युपरराम ॥ २ ॥

१ तस्मैति भाषि क. २ कथ्यत इति क. घ. ३ तनाऽनासमिधितस्य इति प्रायः पाठः । अस्ति लेखमपि । टीकायुक्तो
 चाऽयम् । ४ तनाऽनासमिधितस्य इति म. घ. ५ तनाऽप्युक्ते क. घ.

एवं तस्य ज्ञानबलाय पूर्वकथामनूय समागतस्याऽग्रिमकुलं वदन् सम्यप्रतीक्षार्थं स्थितिस्त्रिदये
 तस्य सत्कारणाह तं बन्धुमित्येकादशमिः—

तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ।

धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥

गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्तरा कृपी ।

अन्याश्च जामयः पाण्डोर्जातयः ससुताऽऽश्रियः ॥ ४ ॥

प्रत्युजग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवाऽगतम् ।

अभिसङ्गम्य विधिवत्परिष्वङ्गाभिवादनैः ॥ ५ ॥

सुसुप्तुः प्रेमवाणोऽपि विरहोरकण्ठक्यकारताः ।

राजा तमर्हयाञ्जकेः कृतारसनपरिग्रहम् ॥ ६ ॥

सर्वेन्द्रियश्रीलिनितं वच्यतेऽनेनेति बन्धुः । सुखदुःखज्ञानमोक्षैर्षयाधिकारं निर्णयः । आगतं
 दृष्ट्वा । अन्याःसमागतत्वात् द्वाऽग्राह्यं येनोद्गच्छेत् । सूतः सजयः । शारद्वतः कृपः । शरसम्भे
 जातत्वात् । ब्रह्मन्निनि सम्बोधनं श्रीणां गणनायां विकाराभावात् । कृपी द्रौणपत्नी । जामयः
 कुलश्रियः । देवो लजाऽभावात्—पाण्डोरिति । ज्ञातयः पुरुषाः । सुतेः आ सर्वतः श्रीमिश्र
 सहितः । सकुटुम्बा ज्ञातय इत्यर्थः । प्रत्युजग्मुः । सम्मुखतया गताः । तन्व इव । करकण्ठादय
 इव । अभिसङ्गम्य । मिलित्वा । विधिवत् । शास्त्रानुसारेण यथायोग्यम् । कैश्रिदभिवादनम् ।
 रेष्णा वाप्यसहृदम् । विरहे यदीदृक्कथं प्रेमातिभरत्वं तेन कतया दीनाः । एवं तस्मिन् पते यत्नेम
 वार्त्त, भगवतः प्रेमैवं आनन्दरूपं भवतीति, तेन प्रेष्णा दीनाः । विषयात्तात् । एवं सर्वेषु स्थितेषु
 सुखस्य पूजाधिकाराद्वाजा तं पूजयामास । दत्ते आसने स्त्रीकृतयासनं येन । अनेन पूजायां निषेधा-
 नावः सूचितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

“गतश्रमं पृच्छेदि” ति धर्मशास्त्राभ्यासपनोदनमाह—

तं भुक्त्वनतं विश्रान्तमासीनं सुखमासने ।

प्रश्रयावन्ततो राजा प्राह तेयाञ्च श्रृण्वताम् ॥ ७ ॥

तं शुकबन्तमिति । प्रत्येकश्रयावृत्त्यर्थं तेयाञ्च श्रृण्वतामित्युक्तम् । चक्ररान्धव
 आगतः पूजानन्तरमागतताश्च परिगृह्यन्ते ॥ ७ ॥

प्रथमतो दयागुत्यादयति—

युधिष्ठिर उवाच—

अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ।

विपद्गणाद्विषाद्यादेर्माञ्चिता यत्समातृकाः ॥ ८ ॥

कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम् ।
तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥ ९ ॥

अपि स्मरन्ते । युष्मत्पक्षच्छायासमेपितान् नः अस्याम् । अर्पीति सम्भावनायाम् । स्मरथ । पूर्वं बवं भवद्विषय परिपालिताः । पक्षः पक्षपातः । तस्य छाया हित्वाचरणम् । पक्षिणांमया व्यवसाय । शतरं शितरं पुत्रं वा कालान्तरे ते न परिचिन्वन्ति । तदर्थं पश्चादियदप्रयोगः । स्मरन्तार्थं पालनविशेषं ज्ञापयति—विपद्गणान्मोक्षिता इति । आपदां समुद्धान् । तमेव गणयति—विपदांघ्रादेरिति । विपद्योदकदानं लाक्षाग्रहदाहस्य प्रेलेकसमुदायनाशकम् । समाप्तुक्ता इति स्त्रीणामपि वेषं शश्यां न विभिक्षिता । सरक्षका मोक्षिता इति वा । एवं दयायुष्याय क्लेशजनितं दुःखमनुचान्दनं गच्छामीति वृत्तिप्रशः । वृत्तिर्बोविका । वर्णाश्रमविभागाविहितया योरन्विक्रया वेति । नः युष्माभिः । नीचनस्याऽनभिप्रेतत्वात्तद्वेति स्वातन्त्र्यामात्राच्च कर्तारं तृतीया । अपि तु सम्यग्यथावे पश्या । भूर्यदं न तु विवक्षितत्वात्कनूत्वम् । अतश्चरद्भिःरुक्तम् । क्षितिमण्डलमित्यलन्तसंयोगे द्वितीया । तेन सर्वत्रैकविधांजाभावात्परित्यागभावानं कृत्वाऽपरित्यागभावानं वा कृत्वा जीवितमिति प्रथमः । द्वितीयपक्षे अतः परमत्र स्वास्मन्तीति मनोरथः । क्षेत्रानि मुख्यानि यव । जलप्रधानं तीर्थम् । सरु-प्रधानं क्षेत्रम् । कचिदुभयमेकमवत् । प्रयागपेणीवदिति । तानीह भूतले सेवितानि । मुख्यानां सेवितत्वात्तः परं न गन्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ननु फलस्याऽसिद्धत्वात्सम्यक् चित्तशुद्धिपर्यन्तं तीर्थान्तं कर्तव्यमिति चेत् ? तदाऽऽह—

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो ।
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥ १० ॥

भवद्विधा इति । न हि भवतां तीर्थान्तेन कश्चिद्गुणो भवति । तत्राऽपिकारिणश्चलन्त्ये । नन्व-स्मद्विधा अपि तीर्थेषु पर्यटनीत्याशङ्क्याऽऽह—भवद्विधा इति । सत्त्वं पर्यटन्ति । न तु स्वार्थं किन्तु तीर्थैक्येया । “हरन्त्यवन्तेऽङ्गसङ्गात्सन्वास्ते श्वापिन्द्रिरिति”ति वाक्यात् । स्वय-मेव तं तीर्थभूताः पापिनां स्पशेदोपाद्गुणानि तीर्थानि तेषां दोषं स्वयं गृहीत्वा स्मरहणत्वंमतीर्थानि तीर्थीकुर्वन्ति । तर्हि तेषां का गतिरित्यत आह—स्वान्तःस्थेन गदाभृतेति । तेषां हृदये भगवान् गदां गृहीत्वा प्रकटक्षिपति । अतो गदाया आसन्नरूपत्वाद्भगवान् सापनं चाऽपहनवा-परूपम् । “ने ह आसन्नं प्राणमूर्चुरिति”त्यत्र यथा सर्वपापनाशस्तथा प्रकृतेऽपीति । तीर्थो-नामपि पापं भगवत्समीपं प्राप्य गच्छतीत्यर्थः । अनेन भगवदाज्ञायामेव तीर्थान्तं कर्तव्यमन्याया भवतः प्रयासजननावै कर्तव्यमिति भावः । अतोऽपैव स्वातन्त्र्यमिति फलति ॥ १० ॥

१ विद्याभ्यासेतीर्त्ता नाम्नि घ. २ प्रकृतेः समुदायेत्यादि घ. ३ यादविक्रयेति घ. ४ येतीति घ. ५ तं प्रतीति घ. ६ घ. ६ विधाया भवामिति घ. विधायाभावाभावादि घ. विद्यायाभावाभावादि घ. ७ तीर्थं कृत्वेति घ. ८ सर्व-पापमेति क. न. घ. ९ तमेति क.

एवमागतं कुशलं शृष्ट्वा भगवद्भक्तत्वादयं भगवद्दत्तान्तं ज्ञासतीति शृण्वति—

अपि नः सुहृदस्तात वाण्डधवाः कृष्णदेवताः ।
दृष्टाः श्रुता वा यद्वनः स्वपुर्यां सुखमासते ॥ ११ ॥
इत्युक्तो धर्मराजेन तत्सर्वं समवर्णयत् ।
यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥

अपि न इति । विदुरेण मेह तथा मन्मथानागोऽप्यस्माभिः सह सम्बन्ध इति न ईत्युक्तम् । विदुरमन्यात्वानेन स्वीकृत्य वा । सुहृदो मित्राणि । तानिनि खेदने सम्पूषणं तेष्वपि खेदोच-नाय । कृष्णदेवता इति सुखभावे हेतुः । अत एव त्वाया दृष्टाः । बन्धुत्वेन लज्जया चैव दृष्टा-स्ताई भगवदीयत्वाच्छ्रुताः । स्वपुर्यां द्वाकानायाम् । स्वस्थानेऽत्येनाऽपि विप्रेण सुखं भवतीति । यद्व इति भक्तवैश्यादपि सुखं सम्भावितम् । अनेन विधिपापं दुःखं निवारितम् । कृष्णदेवैत-त्वात्ताऽपिद्वैविकम् । यदु (?)त्यात्ताऽऽप्यायिकम् । स्वपुर्यामिति नाऽऽपिभौतिकम् । एवं सम्भावित-कुशलं भवन्मुक्ताभिर्नाथैतदाऽस्माकं सुखमिति प्रभाषिप्रपायः । एवं स्मरणादिकुशलान्तेः प्रश्नेः शृष्टः सर्वेषु यथानुभूतं समवर्णयत् । परं नासन्न्यतिरेकेण ॥ ११ ॥ १२ ॥

“अनुभूतं विदुष्वन वऽपि नरो भवति किल्बिषी”ति स्मरारूपे समाने धर्मराजेन शृष्टः कथं नोक्तवानित्याशङ्क्याऽऽह—

नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।
नाऽऽवेदयेत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥

नन्वमियमिति । सर्वं शृष्टेव वक्तव्यं न स्वप्रियम् । “सत्त्वं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात् स्वस्व-ममियम् । प्रियं च नाऽऽहृतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनम्” इति वाक्यात् । शृष्टेऽपि सत्त्व-मप्यप्रियं न वक्तव्यम् । तत्राऽपि दुर्विषहम् । परिमन्त्रयते श्रोताऽपि प्रियेत । अतो धर्मिणासकं श्रवणं न कारणीयमिति । तर्हि कथममियकार्यसम्पत्तित आह—नृणां स्वयमुपस्थितमिति । स्वत एव जगदुखादेव ज्ञासन्ति किं स्ववचनेनेति । किञ्च । करुणायुक्तं सर्वथा न वदेत् । दुःखितं दृष्ट्वा स्वसा-ऽपि दुःखसम्भवात् । न हि कश्चित्दुःखार्थं यतते । अतो धर्मशास्त्राक्रीतिशास्त्रावुक्तेश्च परस्मै दुःखं न वदेदिति भावः । यतो—दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥

स्वकार्ये ते मा जानन्विति गुणभावः स्वावसरतीक्ष्णया तत्रैव स्थित इत्याह—

कञ्चित्कालमाधाऽत्वासीत्सकृतो देववत्सुखम् ।
ध्रातुर्ज्यैष्ठ्यस्य श्रेयस्कृत्वन्तैर्वा प्रीतिमावहन् ॥ १४ ॥

१ यदुर्वेति न. २ तथा संवेति क. ३ द्रष्टुं कं भवतीति क. घ. ४ कृष्णदेवतात्वादि क. घ. घ. ५ विधिना प्रति क. ६ अनुभूतं भवति क. घ. अनुभूतं भवति घ. ७ अस्मत्कृत्वाऽपि इति घ. अस्मत्कृत्वाऽपि भवति क. प्रतीकार्यन्तेऽनेन मय्य एव नाथि क.

कश्चित्कालमिति । अथ प्रथमसाम्यनन्तरम् । देववान् । यवैष चरन्ति कुर्वन्ति तदेव मन्त्यते । विश्वासार्थं स्वमुखं ज्ञापयन् पूजितस्तिष्ठतीत्यर्थः । सितां हेतुमाह । भ्रातृज्यैरुग्रस्य धृतराष्ट्रस्य । श्रेयस्कृत् वैराग्यादिसम्पादनेन मोक्षसाधकः । सर्वेषां प्रीतिमावहतििति विश्वासार्थं सम्प्राप्तितदुःखद्वीरकल्पणपर्ययं वा । १४ ॥

नन्वस्य कनिष्ठस्याऽयथाजातस्य कर्म मोक्षसाधकत्वम् । अनधिकारात् । तत्राऽऽह—

अभिभ्रदर्यमा दण्डं यथावदपकारिषु ।

यावदधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः ॥ १५ ॥

अभिभ्रदिति । उत्तरोत्तराज्ञानात्पूर्वचलिष्ठतेति देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणालम्बनं व्यवस्था । तत्र यथात्मा ज्ञायते अयमहमिति तदाऽन्ये पर्यायं दुर्बलतः । अत एव कुटुम्बारे (?) अपुण्ड्रदण्डत्वम् । पूर्ण-
ज्ञानवानसि सर्वत्राऽविचारितात्रमक्षणात्काकत्राः प्राप्तः । देहत्यागसमयेऽपि काकचर्यया वा । तस्मात्-
ज्ञाप्यं कनिष्ठप्राता न वा शूद्रः । किन्तु यमः । "माण्डूय्यशापाद्भवान् प्रजा संयमनो
यमः । भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जानः सत्यवनोऽमुनादि" ति वक्ष्यति । तर्हि क इदानीं
यमलोकेशधिकारितायाश्चाऽऽह—अभिभ्रदिति । "यिचस्वानर्यमा पूर्वं"त्यारिद्रादशाऽऽदि-
त्या । तत्र द्वितीयोऽयंमा । स यावच्छूद्रत्वं दधार माण्डूय्यशापात्, वर्षशतं तावदर्यमाऽधिकारं कृत-
वान्ययावत्सापकारिषु । शतवर्षानन्तरं तु न शूद्रत्वम् । अत उपदेशोऽपि न दोषः ॥ १५ ॥

शुषिष्ठिरस्य विदुरविस्मरणां कश्चिद्राज्यभोगमाह—

शुषिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम् ।

भ्रातृभिलोकंपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया ॥ १६ ॥

शुषिष्ठिर इति । राज्यं लब्ध्वा पौत्रं च राज्ययोग्यं दृष्ट्वा भ्रातृभिरिन्द्रादितुल्यैः सहितः श्रिया
परिवेन्दुर्भयया मद्भतुल्यया वा मुमुदे । राज्यं वंशो भ्रातरश्च धनं चाऽज्ञानहेतवः ॥ १६ ॥

ततः किमत आह—

एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया ।

अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७ ॥

एवं गृहेष्विति । ते हि भगवति विषयान एव पतिं प्रीदे जाते भगवन्तं दृष्ट्वा पौत्रं राज्ये
प्रतिष्ठाप्य निरन्तरं भगवन्तिन्ता क भगवत्संप्रदीक्षिता भवितुं युक्ताः । तनु तेषां न राज्यरोपादानमि-
त्याह—एवं गृहेषु सक्तानामिति । परिश्रितपर्ययन्तं राज्यं कृतम् । पौडशवर्षानन्तरमेव राज्य-
योग्यः पौत्रः । तथाप्येवं पूर्वोक्तप्रकरणे गृहेष्वसक्तानां गृहेनिकर्तव्यतया च प्रमत्तानां स्वकार्येऽन्वय-
धानानामज्ञात एव कालो गतः । तैर्ज्ञातमप्येव राज्य उपविष्टमिति ॥ १७ ॥

१ शूद्रादृशकार्यमिति च. इ. २ देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणामिति च. न. च. इ. ३ मुकुन्दयेति च. क. म. लक्ष्मे
स्यराज्येव च धर्मपरमेष्ठेऽनुवाचिदम् । ४ माण्डूय्यमिति च. ५ परद्विजसतीति च. न. च.

एतत्स्वरूपं कियत्कालमेव विदुरो ज्ञातवान् । एते स्वार्थं प्रमत्ताः कालप्रस्ता भविष्यन्तीति ।
अन्याथा चेदेते भक्ता भवेयुस्तदाऽप्योष्याःसर्वमेव नगरं वैकुण्ठं गच्छेत् । तदा धृतराष्ट्रस्य कर्तव्यं
नाऽवधिष्येते । तनु नास्तीति निश्चय कतिपयेषु बुद्धिभ्रंशेऽन्योन्यमारणेन धृतराष्ट्रस्य च भीमेन
भद्रद्वयं भविष्यतीत्याशङ्क्य धृतराष्ट्रोपार्थं प्रवृत्त इत्याह—

विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ।

राजस्निग्धम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥ १८ ॥

विदुर इति । कालस्य परमदुस्तरत्वकथनात्तदाज्ञानमपि कालोऽज्ञानं बहूनामतिक्रमात्पूर्वनाश-
ककालमध्ये पतितो धृतराष्ट्र इत्यभिप्रेत्य ते प्रैत्यभाषत—राजस्निग्धम्यतामिति । राजानो हि
कालस्य शीघ्रं भक्ष्याः । राज्येनाऽपरिवेदादुत्थात् । शीघ्रनिर्गमनं हेतुः—पश्येदं भयमागतमिति ।
यथा भगवतोऽधिकारो कालमथा कालस्य भयनाया कश्चिदनुषङ्गेषु वक्तव्यः । स इदानीं भगवति
निर्गते तदीयानां स्वतोऽनिर्गमनेऽयमधिकारो सर्वानं भक्षयति पतीरिव । अथवा । ये पूर्वं भक्ष्यत्वे-
नैवापसिता भगवदृष्टया च न भक्षितान्नानिदानीं भक्षयितुमागतः । अत्रे' वेपथीक्षान्यायेन ज्ञानस-
हारासामर्थ्यं बोधयितुं स्वसामर्थ्येनैकेन तं प्रदंशयसाह—आगतमिति ॥ १८ ॥

तर्हि पूर्वविदानीमपि प्रतीकाः कर्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—

प्रतिक्रिया न यस्येह कृतश्चिक्वर्हिचित् प्रभो ।

स एव भगवान् कालः सर्वेषां नः समागतः ॥ १९ ॥

प्रतिक्रियेति । भगवति गोऽन्यस्मात्कृतभिरपि यस्य प्रतिक्रिया नास्ति । पूर्वमन्येवं व्यवस्था ।
तदाह—कर्हिचित्प्रदिनि । प्रभो इति सम्बोधनेनाऽन्यत्र प्रयुक्तं चरति नाऽनेत्युपहासः ।
तर्हि किमन्येनेव भक्षयितुमागत उत सर्वान् । अन्ये यथा सर्वे न प्रतीकारं कुर्वन्ति तथाऽस्मात्प्रति-
न कश्चिः । द्वितीये स्वन्याश्रयणं कर्तव्यम् । कथं न प्रतीकार इत्याशङ्क्याऽऽह—स एवेति ।
यः पूर्वं कृष्णास्वस्त्वज्जुगारीतुल्यहेतवान् स एवेदानीं त्यागुपसंहर्षुमागतः । न च स गत इति
मन्त्यम् । भगवत्वात् । पूर्वमन्येन रूपेण स्थितः । साध्रतमन्येन । नार्थस्वरूपे ते एव । आह-
तिगमं भियते । इत्याह—काल इति । कलयति सर्वानाकलयतीति । ननु पूर्वं यथा पाण्डवा
उर्वरितास्त्वयिदानीमप्युर्वरिता भविष्यन्ति । ततश्च तदाश्रयेण वयमपि जीविष्याम इत्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वेषां नः समागत इति पूर्वस्माद्विलक्षणम् । इदानीं मामपि प्रदीप्यतीति न इत्याह ॥ १९ ॥

तर्हि किं विषयमित्याशङ्क्य येन दोषेणं स प्रसति स दोषः परिहर्त्य इति वक्तुमर्हतां मयतां
त्यजेदित्यभिप्रायेणाऽऽह—

येन चैत्राऽभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमेरपि ।

जनः सद्यो विद्युज्येत किमुताऽन्यैर्यनादिभिः ॥ २० ॥

१ नामविभ्यत इति च. २ अत्राहेति क. न. च. ३ स चतुर्वैकल्प्येति क. च. च. ४ सर्वमिति नास्ति क.
५ अत्रे वेपथीक्षेणादि च. ६ अत्रे वेपथीक्षेणादि च. ७ अत्रे वेपथीक्षेणादि क. च. ८ आये इति क. च. च.
९ नामस्वरूप एवेति च. १० इतीति नास्ति क. च. प. इ. १० दोष इति क. च. च.

येन वैवाडाभिवभ्रोऽयमिति । कालस्वात्मानं वस्तुतो न प्रवति । बावत्वात् । परं स्वनि-
ष्पादिते यदि प्रविशति तदा पेश्वक्रीडवचमपि भक्षयति । ततश्च देहेन्द्रियादावहनादित्साज्यः ।
नन्तेरे रक्षकाः कथं त्यज्या इत्याशङ्क्याऽऽह—प्राणैरिति । यावत्स नाऽऽगतस्वावदेवं व्यवस्था ।
तस्मिन्नागते तु सर्वदा रक्षकाः प्रियाः प्राणा अपि त्यज्यन्ते । चैवेति रोगादिसामग्री अत्रवयमनं
चोकम् । अत्यन्तं प्रियाः प्राणा अपि त्यज्यन्ते यन्मूलकाः सर्वे । तेषां त्यागे को विचार इत्याह—
किमुनेति । तस्मिन्नागते पूर्वं महता प्रयामेन पोषिता अर्प्येते त्यक्त्वा गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु तदैव त्यक्तव्यं किमनरा गमेनेव । "विमुञ्चेत्पुत्र्यप्रामेणेष्वि" ति न्यायात् । तत्राऽऽह—
पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः ।

आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपासते ॥ २१ ॥

पितृभ्रात्रिति । एवं स वदेद्यस्य समीचीना विषया भवेयुः । तत्र तु जीवनान्मरणमुत्तमम् ।
"सोमं विश्वप्रयासी पराश्रभोजी पराश्रयसप्रशायी । यस्त्रीवनि नन्भरंणं यन्मरणं
सोऽस्य विभ्रामम्" इति वाक्यात्वेदान्तीमेव त्याग उचितः । कथम् । तदुपादायति । पित्रा
भीष्मः । भ्रातरौ भृशिश्रवआदयः । शत्यादयः सुहृदः । पुत्रा दुर्योधनादयः । एकोऽपि यत्र
हन्यते तत्र सलज्जो न तिष्ठति किमुत सर्वैः । वयः आयुः । आत्मा देहः । जरा कालकन्या ।
एवमपि परेषां शत्रूणां गेहं गृहपालव्युपासतं इति ग्लानिप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥

सामान्यकरणेन विशेषमाह—

अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् ।

भीमेनाऽऽवर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् ॥ २२ ॥

अहो इति । येन पुत्रस्य रुधिरं पीतमर्थास्त्रस्यैव तेनाऽवज्जया दत्तं बहिर्बलिदानपिण्डवत् ।
तत्राऽऽप्यन्वः समयायास्तीति मयातद्गृहपातः आ शीघ्रं भक्षयति । तद्दारादत्ते ॥ २२ ॥

ननु निरभिमानसैतदुचितम् ? तत्राऽऽह—

अग्निनिस्सृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषितः ।

हृतं क्षेत्रं धनं येषां तदत्तेरसुभिः कियत् ॥ २३ ॥

अग्निनिस्सृष्टो दत्तश्चेति । स्वादेवं यदि भवद्विरपकारः कृतो न स्यात् । अतो भवद्विरव शत्रु-
त्वस्य सिरीकृतत्वाद्युक्तं भीमकृतम् । न संकृतम् । 'न द्विषन्तोऽन्नमभ्रीयाद्विषन्तं नैव
भोजयेत् । विषया हि हृषियुक्तं नैह नाऽमुत्र तद्भवेदि'ति स्मृतेः । अग्निनिस्सृष्टो लाक्षा-
शुद्धे । विपरीतकथनं सामान्यविशेषाभावात् । दाराः द्रौपदी । चकारात्तेऽपि । वरकजादिपरिधा-
नात् । क्षेत्रभूमिति । स्थितस्थानमपि । अत एवमपकृतैर्जीवरक्षणं लोकशाश्वतिरुद्धम् । कियदिति ।
न तस्वीनेन किञ्चिदप्रयोजनं सेत्स्यतीति मावः ॥ २३ ॥

१ आश्वय्यादीति क. अश्वय्यादीति म. घ. ह. २ सर्वं इति नास्ति ख. ३ सर्वमिति ख. ४ सर्वमिति ख. ५ प्रियवराती
लोकाभिः सर्वैः सुलकेषु पाठः । वरवि लोकेषु. ६ उपपद्य इति ख. ७ अश्वयत् इति क. घ. च. ८ अश्वयत् नास्ति
ख. घ. च. ह.

एवमपि सर्वविरोधेन पोषितो देहः स्वयमेव न तिष्ठतीत्याह—

तस्याऽपि तत्र देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ।

परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥ २४ ॥

तस्याऽपीति । एवं ग्लानिमुत्प्रभवतोऽपि । कृपणस्य दीनस्य । "कृपणः स तु विज्ञेयो
योऽनालोचिनयाचक" इति भीमयाचकस्य वा । जिजीविषोः जीवितुमिच्छोः । परैति
अपेक्ष्यति । तत्र हेतुः—जरया जीर्णो इति । अत्यर्हद्वियमानो अपि परिधानोपरीये वाससी
सर्शमात्रेष्वैव जीर्णं गच्छन् । प्रक्षान्तानाऽपि मयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तर्हि किं कृतव्यमित्त्राऽऽह—

गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ।

अविज्ञातगतिर्जहास्त वै धीर उदाहृतः ॥ २५ ॥

गतस्वार्थमिममिति । विषयदोषदर्शनेन वैराग्यविकोत्पत्तावगमिमाभावाभावाय वृक्षधर्मला-
दयं देहस्य त्यक्तव्यो यत्र त्यक्तं कोऽपि न जानाति । अपरित्यागदशायावेवाऽऽपकारजनकत्वात् ।
परित्यागे हि सन्नैवद्वीजत्याऽऽगरोत्पत्ती प्रतिबन्धकः । तावदयं देहो रक्ष्यो यावत्स्वस्य कार्यं सिद्धति ।
सिद्धे कार्ये त्यक्तव्य इति गतस्वार्थमित्युक्तम् । जातस्वार्थमित्यर्थः । अथवा । पूर्वोक्तत्वात्नेन गतः
स्वार्थो ज्ञानधर्मोदयो येन । अतोऽपकारिणमिमम् । अस्मिन् रागं परित्यज्य तस्य शृङ्खलारूपपुत्रा-
दिभिर्मुक्तं सन् दुष्टत्वात्स देहस्य जहात् त इमं देहं परित्यजेत् । न विज्ञाता गतिर्वस्य । शृङ्ख-
लायां पुनः सम्बन्धाभावात् । किं ततः स्यात् ? तत्राऽऽह—स वै धीर उदाहृत इति । धीरस्य
यत्कतं तत्कतं भवेत् । "धी सन्मनाविह सत्यं दुरापावि" ति वैश्वकलम् । ननु तादृशेव
धैर्यं तत्कले प्रयुज्यत इत्यत आह । वै निश्चयेन । यत्र फलायै वैश्वगणना कृता तत्रैतादृशमपि वैश्वं
गणितं निमित्तफलत्वेन । तस्याभावा तयोर्धैर्ययोः फलं तत्राऽऽस्वार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमेकेन प्रकारेण देहपरित्याग उक्तः । प्रकारान्तरमप्याह—

यः स्वकात्परतो वाऽपि जातनिर्वेद आत्मवान् ।

हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रब्रजेत्स नरोत्तमः ॥ २६ ॥

यः स्वकादिति । स्वकीयादधोर्हितकण्डुः । परतः शत्रोः । वक्रुतात्पुण्यदोषादिलेन योऽस्मि-
न्नमं कार्यरहितः सन् जातवैराग्यः । देहेन्द्रियादिकमज्ञानादन्धार्थं विनिर्मुञ्च्य तैः सर्वस्वनाशे तत्प्राण-
प्रथमः पशुः । प्रथमत एव भोगार्थमकृत्वा धार्ष्टीरपि तादृशैर्वान्यैस्तुष्णामावाय जातवैराग्यत्वेन
देहादिना भगवन्तं सपरिकरं ज्ञात्वा तं हृदि संस्थाप्य देहत्यागेच्छां परित्यज्य तेन दुर्लभं भगवत्समर्थं
कुर्वाणो गृहस्य बाधकत्वात्पुनः सम्बन्धाभावाय प्रब्रजेत् संन्यस्य गच्छेत् स नरोत्तमः सर्वैः
प्राणिव्य उत्तम इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१ गतस्वार्थं इति क. अ. म. मनाः कार्यां इति घ. तत्र पूर्वोक्त विनिर्मुक्तत्वात्प्राणनाशः प्रथमः पादो विरहितो भूते ।
२ अनेकेषु म. ३ वैश्वं कतं तत्कले इति क. फलं तत्कले इति म. घ. ४ पुण्यत् इति र. ५ न अस्मिन्नमं इति क. घ.
६ निमित्तकले इति घ.

तर्हि मया किं कर्तव्यम् ? तदाह—

अथोदीचीं दिशं यातु खैरज्ञातगतिर्भवान् ।

इतोऽर्वाक् प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥ २७ ॥

अथेति । भवतस्त्वन्य एव मार्गः । न देहपरित्यागो न वाऽन्यत्र विनियोगाभावः । नस्मादेतस्मान्-परित्याग एवोत्तमः । नन्वनुभवयुक्तत्वात्किमेव परित्यागेन ? तत्राऽऽह—उदीचीं दिशं यातिवन्ति । महाप्रस्थानमप्येको मार्ग उक्तः । “अपदोपनैव विगुणस्य गुणः” इति न्यायात् । अत्र भ्रितो दोषसम्भवात् । “मृषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिशि”त्युक्तदिश उक्तद्वेषान्न श्रितो न देवा बुदिनाश्च कुर्वन्ति । न सतः । परमस्मिन्नर्थे सकीयाः प्रतिबन्धका इति नैवैव न श्रान्ते तथा गन्तव्यम् । ततो यथाऽपिकारमग्रे वक्ष्याम इति भावः । ननु दोषाभावायमेव चेद्रमं तदाऽ-नैव खित्वा दोषो दूरीकर्तव्यः । किं गमनं न । विवर्कपर्येतस्त्वङ्गमगद्गुणानामयैव द्रम्भवात् । तत्राऽऽ-ह—इतोऽर्वागिति । सर्वत्रैव प्रथमपुरुषवचनं हीनत्वबोधनाय । अयमेव कालः सर्वेषां उद्विना-शकः । लघुदन्नात् । इतोऽप्यर्वाग यः कालो दानुत्पन्न स्वतन्त्राणां विवेकादितामपि विविकनाशकः । तत्र कथं विवेकोत्थितिरिति भावः । देशोसापेक्षयैव कालस्य दोषजननात् । अत एवोत्तरेदशस्यर्थाणां न कलिकालादिना बुद्धिभ्रंशः । परित्यागवैयर्थ्यापत्तेश्च । “नस्यैव हेनोरि”त्यत्र सर्वोक्तफले कालस्याहेतुत्वप्रतिपादनं देशस्याऽपि प्रयोजकत्वात् । “मयं प्रमत्तस्य वनेऽप्यपि म्यादि”-त्यत्र स्त्रीशब्दच्छाया नियामकत्वान्न केवलेन विरोधः । तस्मादिदानीमेतत्स्थानं परित्यज्योत्तरदेशं गन्-त्यमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

तस्यैव कृतवानिलाह—

एवं राजा विदुरेणाऽनुजेन प्रज्ञाचक्षुर्वोपितो ह्याजमीढः ।

छित्वा खेषु ब्रह्मपाशान् द्रविन्नो निश्चक्राम भ्रातृसन्दर्शिताप्या ॥२८॥

एवमिति । राजेति तथा करुणे सामर्थ्यम् । अनुजेनेत्यप्रतारकत्वम् । प्रज्ञाचक्षुरित्युत्तमा-धिकारित्वम् । आजमीढः । अजमीढबभोत्यत्रः । नस्य हस्तिनापुरपरित्यागे पितृकृतनमपरित्यागेन सर्ववैश्वस्यपरित्यागो बोधितः । तदुक्तप्रकारेणैव गत इति ज्ञापयितुमाह—छित्त्वा खेषु चरित्विति । द्रविन्नो दहनारत् । ब्राह्म विदुरेण सम्यग्दर्शिनो बहिस्तन्मार्गो यस्य । केचित्पदं प्रथमपक्षसं गम्यन्ते ॥ २८ ॥

भार्यायामपि तेन मोहस्त्यक्त एव । तथापि स्वधर्मत्वेन तथा गतमित्याह—

पतिं प्रयान्तं सुव्रतस्य पुत्री पतिव्रता चाऽनुजगाम साध्वी ।

हिमालयं न्यस्तदपडप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्सम्प्रहारम् ॥ २९ ॥

१ नमस्त इति म. २ अदोभवेति म. ३ स गुणां विगुण इति क. ग. ४ परस्मिन्मिति क. ग. म. ५ देसामेषु एवेति क. ग. म. ६ देसस्थाऽप्रयोजकमिति म. ७ हस्तिनापुरपरित्यागमिति म. ८ पक्षमिति क. व.

पतिमिति । सुव्रतस्य पुत्रीति क्षत्रियानिमानः । ततो जातिभेदाऽपि गमनयुक्तम् । अ-नुजगामेति वचनादप्येवमनुगमनं सूचितम् । चकाराद्विदुरेऽपि । साध्वीत्वभाषिका । तस्य मह-देयं वृचनार्थं हिमालयमित्युक्तम् । ननुतिदुःखे देशे चित्तस्योभावात्सरोकार्थिनां कथं गमनम् ? तत्राऽऽह—न्यस्तदपडप्रहर्षमिति । न्यस्तस्यको भूतेषु दण्डो वै । मृताभयदातारः । तेषां प्रकर्षणं हर्षो यत्र । अन्या सर्वा भूर्जीवय्यानाः । तत्र सितोऽनिच्छयाऽपि बहून् मारयति । ततो व्रतं मज्येत । दिष्टे तु सर्वजीवपरिहाराच्छरीरेऽपि कृमिसम्बन्धाभावात्सर्महसां हिमस्थानमतिप्रियम् । किञ्च । सर्वपरित्यागो देहपरित्यागार्थमपि प्रवृत्तः । तत्र तु देहपरित्यागसाधनानि सुगमानि । यथा युदे । मनस्विनां तत्र देहपरित्यागेच्छनाम् । सत्कर्मकः सम्यक्प्रहारो यत्र युदे । “लघुं श-स्त्रभृतां वा स्यादिति”ति स्थितेः । अथवा । वीररसाविष्टस्य यथा युद्धभूमिस्था वैराग्यरसाविष्टस्य सर्वविपर्यदितं हिमस्थानम् ॥ २९ ॥

एवमुत्तमदेशगमनपर्यन्तयुक्तम् । अग्रिमकृत्यं तनुवादात्सुष्टीनविष्यति । साक्षाद्विदुरेदेशकयने भयोदायां विरोध आपेक्ष । पावकस्योऽपि हृदयं यस्मिन् सर्वात्मना भवेत् । इहा दन्धनसम्प्राप्ताय स मुच्यते कर्हिचित् । अत एवेष्टवमेच्छा यथा गच्छेत्स्था च-रेत् । घृत्तराष्ट्रे तथा चर्यो मा भूदिति हरेः प्रियः । युषिष्ठिरादिमोहस्य नाशमाह स मारदः । मोहाभावः स्वतो नाऽस्ति नत्येति प्राक्छाया तता । एवमर्षेरात्रसमये घृतराष्ट्रे विर्येते उदयानन्तरं प्रहर्षयन्तं जिज्ञासा नाऽभूत् । तदाह—

अजातशत्रुः कृतमेत्रो हुताग्नि-

विप्रादन्नत्वा तिलगोभूमिकर्मैः ।

गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय

न चाऽपश्यत् पितरौ सौबलीञ्च ॥ ३० ॥

तत्र सञ्जयमासीनं पप्रच्छोद्भिप्रमानसः ।

गावस्माणे क नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ॥

अम्बा च हतपुत्रार्त्ता पितृव्यः क गतः सुहृत् ॥ ३१ ॥

अजातशत्रुरिति । नाज्ञेव वैराभावो निरूपितः । कृतमेत्र इति । देवपितृकर्मभूतभोगेन सर्वत्र मैत्री कृता । अथवा । प्रातःसन्ध्या मित्रदेवता । “मित्रस्य चर्षणी घृतम्” इत्युपस्थानात् । अतुद्गरणाशुभे च मैत्रचरुविधानाच्च । अतः कृतसन्ध्यावन्दन इत्यर्थः । कृतावश्यको वा । युद्धस्य मित्रदेवत्वात् । क्रमेण त्रयं ज्ञातव्यम् । हुताग्निः । हुताग्निदोहः । राज्ञो हि दानं निलम् । तथाऽपि तिलपात्रम् । गोदानं भूमिदानं स्वर्णदानमिति च । आज्यावैश्वस्यं स्वर्णदान एवोक्तम् । “तिलैर्विष्णु-मैत्रा कत्रो भूम्या वैच प्रजापालिः । सर्वे प्रीताः सुवर्णेन सन्ध्यात्रेषु समपार्णदि”ति तानि दानानि कृत्वा, माण्डेभ्यो नमस्कृत्य, परम्परागतं गृहं प्रविष्टः । राजगृहं राजशब्दात्पत्त्यं च

१ अद्विदुःखेति इति क. ग. २ सार्धं कर्मव्यवसायमिति क. ग. व. ३ चर्यो मा भूदिति क. ग. व. ४ तानीति नाति क. व.

धृतप्राप्ते धृतमिति नदहं प्रविष्टः । सुर्वादिचन्द्रनमपि नित्यम् । नशाश्वदधरपयन्यायेन धृताश्वस्य पितृत्वं
सुषिष्ठिरस्य च धृतमिति । गुरुसु मातृसुख्यत्वान्—न चाऽपश्यत्—कुन्ती नत्वा, धृताश्वविदुर-
नमस्कारार्थं प्रविष्टस्तौ सौमरीश च दृष्टवानपि न । नमस्कारो दूरे । महादुरेगो जानः । जेतोऽपिचार्यै
सक्षयं पृष्टवान् । गयत्वान्म्य पुत्रो गाचलमग्निः । पित्रादिदमेण त्वमेतेषामेव सेवकः । केषमप
प्रमत्त इति । नस्तान् इति परमपुत्रत्वम् । वृद्ध इति धर्मः । नेत्रयोर्हीन इति दया । मय-
न्यमावविचक्षया पृष्टी । भार्यामहित्वेन सुखित्वमाशङ्क्याऽह—अम्या चेति । गान्धारी च पुत्र-
शोकैर्न भर्तृव्रतचर्याया च आत्मी पीडिता । गमनसम्भ्रमनामावात्—केत्युक्तम् । पितृव्यो विदुरः ।
सोऽपि सुहृत्—शुदान्तःकरणः । अतो वचनं न करित्यतीति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गमनाभावाददवेनाश्च गक्षोपर्येव पृष्टस्य विषयानन्वाद्गङ्गापत्तनं सम्भावयति—

अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतचन्पुः स्वभार्यया ।

आशंसमानः शमलं गह्नायां दुःखितोऽपतत् ॥ ३२ ॥

अपीति । अकृतप्रज्ञे । न कुना प्रज्ञा पुत्रपुष्टिर्येन । पूर्वै पुत्राय चान्धरा हता यय् । अत
उभयाभावाच्छमनः पुत्रत्वेऽपि यदि पुत्रत्वं न मन्यते नदाऽस्मात्सु शत्रुत्वमेव स्मितमिति कराचि-
दस्मानपि मार्येदिति शमलं पापमाशंसमानोऽपश्यत्पुत्रो गङ्गास्रणे श्रेष्ठमित्यपस्तुमुमग्याऽदुःखितो
मारणपिक्षया मरणमुत्तममिति गह्नायामपतत् । विदुरस्तु लज्जयाऽनुत्सर्वेव गत इति भावः ॥ ३२ ॥

तदप्यसम्भाषितमिति मत्वाऽह—

पितृपुं परते पाण्डो सर्वान्नः सुहृदः शिशून् ।

अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यो क गतावितः ॥ ३३ ॥

पितृपुं परते इति । यस्तुतत्सुभार्याभ्यं गह्नायां लाक्षाष्टदासयाश्च । एवमनन्दपि ज्ञानय्यम् ।
तदाह—अरक्षतां व्यसनत इति ॥ ३३ ॥

सक्षयस्तु पूर्वमेव तदभावं ज्ञात्वा भयादपि मूर्च्छित एव सितः । अतो नोत्तरं दत्तवानित्याह—

सूत उवाच—

कृपया श्लेहयेऽकृत्यास्तुतो विरहकथितः ।

आत्मेश्वरसचक्षाणो न प्रत्याहाऽतिपीडितः ॥ ३४ ॥

विमृज्य पाणिनाऽश्रूणि विष्टभ्याऽऽत्मानमात्मना ।

अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥ ३५ ॥

१ अतो विचार्यैवेत्यमप्यहः पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । प्रतिमानलननमहो मूले निषेधितः । २ कथमप्रवृत्त इति क.
कथमप्रमत्त इति घ. ३ पूर्वपुत्रार्थेति ख. घ. ४ सितमिति ख.

कृपयेति । दीनत्वात्कृपा । श्लेहः मज्जः । कृपया च श्लेहाधिक्यादकृपयन् । आत्मेश्वरमिति
नीतिरपिशायां हेतुः । यद्यपि सुषिष्ठिर ईश्वरस्यैव स्वस्य धृतगण एव । अत्रचन्द्रमितिर्नैव हेतुः ।
नै स्वव्यादिः । तथापीश्वरसत्त्वित्यानुष्ण्यिमावोऽनुचित इति “विकृतश्च न वदेदि”ति स्वतेर्निर्गता-
न्त्यश्रूणि पाणिना विमृज्य अन्त्येषामन्तिर्गमार्थं चाऽऽत्मानं विष्टय्य सुख्यत्वंमावेऽपि स्वयमेव गुरुन्तुवा
स्मात्कथनेऽपि दण्डं न करित्यतीत्यजतशत्रुं प्रति धृतीदासीत्यहंतादायभावात् प्रभोर्भूताश्रय
सादातुभारम् भक्त्या भगवतो वा दण्डाभावात् प्रत्यूचे प्रतिकूलमुत्तरं दत्तवान् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सन्नय उवाच—

नाऽहं वेदऽऽत्मचरितं पित्रोर्वैः कुलनन्दन ।

गान्धार्थाश्च महायाहो मुपितोऽग्नि महात्मनिः ॥ ३६ ॥

नै हि जानामीत्युक्तं राज्ञः शिवं भवति । अज्ञानं हेतुः—आत्मचरितमिति । न केनचित्पृह
कथनं कृतम् । किन्त्यायन्येव यस्मिन् अवसितम् । “यष्टि भागुरिदंद्वापनि”ति । विप्रोर्वै
इति कदापिद्वयञ्जितेति । आत्मत्वात्कुलनन्दनत्वत्वात् विकीर्णितमपि यदाचित्कमूच्यन् । प्रथमा ।
कुलनन्दनंति । तत्र तु दोषो नाम्नीत्यर्थः । महायाहो इति । नय विद्यागमनेऽतिक्षिप्य यदि
नव न जानामि कुतो मम ज्ञापयितुं भावः । महान्त्वमिति । महानात्मा आत्मानं वा यस्य ।
मया एव यवनसामर्थ्यं भगवदीपत्येन वा । उभयथाऽप्यहं वसित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं पूर्वकानि निरूप्य विवक्षितकथाधारयते । नय मातृगणित्वात् धृत्या महाभद्रप्रदो राजा
प्रमाद वा कुर्वीदित्याशङ्कितार्यकार्यं नित्युक्तो नारदमारद । समागत इत्याह—

अथाऽऽत्मानाम भगवान्मारदः सहतुम्युरुः ।

प्रत्युरथायाऽभिवाद्याऽहं सानुजोऽभ्यर्चयन्निव ॥ ३७ ॥

अपेति । अथ मोहानन्तरं तदपगमार्थमागत इत्यर्थः । तुम्युरुन्त्य कृपिः । शोकैरानन्दे हि गमन-
सिगन्तये । अधिकारिण उदेगधीनत्वात् । तदा प्रमादं कर्तुं विचारसम्पन्नं दृष्ट्वा अनन निर्णयो भवि-
ष्यीत्युत्थाय पूर्वोक्तस्यं संख्याया कृपिमभिवाय स्वागतादिकमप्यहं धृतप्राप्ते पृच्छति ॥ ३७ ॥

सुषिष्ठिर उवाच—

नाऽहं वेदं गतिं पित्रोर्भगवन् क गतावितः ।

अम्या च हतपुत्रार्त्ता क गता सा तपस्विनी ॥ ३८ ॥

नाऽहं वेदेति । अमहत्सम्भावनां नोक्तवान् । अयुक्तवान् ॥ ३८ ॥

शीघ्रकथनार्थमाह—

कर्णधार इवाऽपारे भगवान् पारदर्शनः ।

अथाऽऽवभाषे भगवान्मारदो मुनिसत्तम ॥ ३९ ॥

१ हेतो इति क. ख. ग. २ दत्तवान्मिति घ. ३ मगता पादाविति ख. ग. ४ मज्जयेति मज्जि म. ५ नाऽहंमिदंदि
दृष्टमिदंमिदं क. ६ न हि न जानामीति क. ख. ७ शोकापनोदने इति क.

कर्णधार इति । शोकसमुद्रे मग्ना वयम् । तत्र सार्वत्र्यं मौका । तस्या निर्वाहको भवानिव । केवल-
नाविकवन्न किन्तु पारदर्शनः गन्तव्यदेशं पर्यसति । पर्यवसानं जानासीत्यर्थः । एवमर्द्धवचने स्थितः ।
उपसंहाराकथनात् । तदा नारदस्वस्योऽकथनं हेतुं ज्ञात्वा स्वयमेव वभाषि । ज्ञानं हेतुः— भगवा-
निति । अनुबोधे वा । मुनिस्तत्तमेति सम्बोधनम् । पाठान्तरेऽपि प्रकारानुसृतत्वादाभासात्पदेन
स्वयमर्द्धनीयम् । मुनयो हि कृपालवो भवन्ति । अतः कृपाया नारदोऽप्युद्धव्याहृत्यैव ॥ ३९ ॥

भगवान् संसारिजीवेषु यदज्ञानं करोति तस्मात्सा कृतिव्याप्त्यर्थम् । अतस्त्वयाऽपि सहसा न
किञ्चित्कथयस्व । प्रथमतो मोहं दूरीकुरु । पश्चात्पुष्टं वक्ष्यामीलभिरायेणाऽऽह—

नारद उवाच—

मा कश्चन श्रुचो राजन् यदीश्वरवशं जगत् ।

स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥ ४० ॥

मा कश्चन श्रुच इति । शोको ह्यनिष्टज्ञानसाध्यस्वप्नतापादकानिष्टपदार्थनिदिध्यासनविशेषः ।
कोऽप्यनिष्टमावनया न चिन्तनीय इत्यर्थः । राज्ञिनि स्मर्भोधनन्महाकुडुर्मिलत्वसुकम् । तेन महति
राज्ये सर्वदेशानिष्टोल्लेः शोके कदाचिदपि राज्ययुक्तं न स्यात् । अतो राजा न शोचति । किञ्च । शोको
निष्फलो विरुद्धश्च । तत्र हेतुः—यदीश्वरवशं जगदिति । यस्मात्कारणत्वं जगदीश्वरवशम् ।
भगवता हि सर्वोऽपि पदार्थः क्रियते नियम्यते च । स न कस्यचिद्विद्ंष्ट्रे इष्टो वा । स स्वार्थं परार्थं वा
करोति । तत्र परार्थकरणे हितमेव करोतीति नियमः । स्वार्थकरणेऽपि स्वलीलासिद्धये करोति । तत्र
परार्थपक्षे भगवता तस्य हिते क्रियमाणे स्वयं चञ्चोत्सदा निगदिम् । भगवतश्च कोषो भवेत् ।
भगवत्लीलायां तु सुतरामेव क्रोधोऽनौचित्यं च । त्वस्याऽपि ममतास्पदद्रीकरणे पूर्वोक्त एव न्यायः ।
अतो भगवद्बोधनत्वादात्मानं परं वा कश्चन मा श्रुचः । नन्वप्रेरित संयोगविद्योगाभ्यां दुःखजनना-
त्सदुःखेन शोक इति चेत् ? तत्राऽऽह—स संयुनक्तीति । भूतानि स एव योजयति विधोययति
च । तस्मात्कृताविव संयोगेऽपि सैव युक्तितुसन्धया । उभयथाऽपि सर्वथा भगवान् हितं करोतीति
ज्ञातव्यम् ॥ ४० ॥

ननु स्वार्थपक्षे कथं शोकपरिहारः । भगवांस्तु स्वलीलार्थं करोति । जीवास्त्वयुक्ते योजितला-
दुःखेन शोचन्ति । भगवत्लीलाया बहुकालविततत्वात्स्वस्य दुःखपरम्परायां शोकस्याऽऽवश्यकत्वात् ।
तत्राऽऽह—

यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्यां बद्धाः स्वदामभिः ।

वाक्नन्त्यां नामभिर्वेद्धा बहन्ति बलिमीशिलुः ॥ ४१ ॥

यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।

इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथेवेशेच्छया नृणाम् ॥ ४२ ॥

१ तस्याः वपन्नेहेतुमिति व. २ क्षन्त्युत्तरात्कृद्विभक्तिव्यापि व. ३ सर्वं पदार्थाः क्रियन्ते इति क. ४ विदित इति ग.
व. ५. ६ चेच्छया चेति ग.

यथा गाव इति । “न दुःखं पञ्चमिः महे”ति च तदर्थमेव गृह्य वयमिति च तदर्थमेव
महत्प्रतिषेधयोग्यत्व इति वाजसनेरे स्वामिदोहस्याऽयुक्तत्वाज्ज्ञात्वा दुःखमपि मोहाद् अत्रे कृतायां
वक्तव्यमा इति बुद्ध्वा भगवत्लीलाभवे मयादयेत् । अन्यथा दुःखं बहु प्रयच्छेदिति गावो गृह्यन्तः ।
नमि नासिक्तायां प्रोताः । तदा हि बलीवदां वशे भवन्ति । अहन्ताममतराज्या विषयलक्षणनासि-
क्तायां प्रोता इन्द्रिययुक्ता भगवद्देशे वन्तनीत्यर्थः । गृह्यन्तेव सामान्यभगवन्तुक्त्वा विशेषवन्धन-
माह—वाक्नन्त्यां नामभिर्वेद्धा इति । वेदलक्षणा दीर्घरतुः । ब्राह्मणभक्तिरूप भोदः ।
न च भगवता मोक्षक्यः । तैमिरवति मायुष्यं प्राप्तव्यम् । तेषां ब्राह्मणप्रतिपत्तुः । क्रीडोपनिमज्ज-
न्त्वल्पमन्मज्जः । इन्द्रियाणि बलीवदां । वेदा मर्यादातुः । भगवदिच्छा सत्त्वः । एवं मनि
स्वस्येन्द्रियाभ्यासे बलीवदत्वम् । अन्यथा स्वस्याऽऽधारत्वे त्रिविधपापविमोक्षेश फलम् । इन्द्रियाणि
तु देवताभिद्धितानि वैदिककर्मणि प्रवर्तन्ते । नेन स्वस्य मठापकरणं भवति । पुनर्निरन्तरमाभिधा
प्राकृततुषेऽपगतं ज्ञानाभिना पेका भोदंनन्वं मंग्यधने । नामभिर्वेद्धाः । ब्राह्मणोऽयं भ्रष्ट्रियोऽयं
महाचारी गृह्य इति । य एव योतितान्ते तत्रैव परित्रमन्ति । कार्यं तु प्रभोः कुर्वन्ति । न तु प्रकस्य
तस्मादिन्द्रियाणां भगवदर्थे गृह्यत्वात्तैमिरवत्कार्यं क्रियमाणे स्वयं वृथाऽप्यायं कृत्वा शोको न कर्तव्य
इत्यर्थः । किञ्च । भगवता हि क्रीडार्थं गृह्यः । यथा बालः प्रतिमाणिः क्रीडति । न तु प्रकस्य
स्वापयति । कुत्रचिद्विद्योऽयं कुत्रचिद्योजयति । तथा सर्वं वृथया भगवतः क्रीडाप्रतिमाः । ने केनचित्संयु-
ज्यन्ते विद्युज्यन्ते च । अत एवं ज्ञात्वा सम्यग्भिषु ममताया शोकहर्षी न विषयाविति समुदायन
विवेकः । एषं तु तत्वानां प्रलेकं विवेक उक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एवमीश्वरार्थं गृह्येणोऽङ्गुचित इत्युक्तम् । निरीश्वरादिमतेऽपि बाह्यमतेषु च कुत्रापि शोकः
शास्त्रार्थो न भवतीत्याह—

यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमधुवं वा न चोभयम् ।

सर्वथा न हि शोच्यास्ते श्रेहादन्यत्र मोहजात् ॥ ४३ ॥

यन्मन्यसे इति । सर्वं हि वारिदन्धतुर्विधाः । साह्यथाः सर्वं ध्रुवं मन्यन्ते । आविर्भावितिते-
याभावोत्पत्तिरलप्यी । बाह्यास्तु सर्वमनिलं कृतकत्वादिद्वयध्रुवं मन्यन्ते । बाह्यमंदा एव केचन माय-
मिकादयो नाऽऽसीदसि भविष्यतीति न ध्रुवं नाऽध्रुवं भिद्येति मन्यन्ते । नैयायिकास्तुमयं मन्यन्ते ।
जाकाश्रयदः परमाणवश्च ध्रुवाः । अन्येऽध्रुवा इति । चतुर्ध्रुपि पक्षेषु सर्वथा ते न शोच्याः । न हि
नित्यः शोकमर्दति । न वा बुद्धरूपमनिलं शोकमर्दति । शशुद्धरूपत्वशक्त्यु सर्वथा शोकाभावात् ।
नैयायिकपक्षे शोकः सम्भवति । तत्राऽऽयुत्तरयुज्यते । श्रुद्धरूपे कथं न शोचति । मित्रमते च शो-
चति । तत्कृत इति प्रष्टव्यः । श्रेहादिति चेत् । श्रेह एव शोकहेतुत्पकारि । सत्यकथाः । ननु कदा-
चित्सुखं प्रयच्छतीति कथं त्वक्तुं शक्यत इति चेत् ? तत्राऽऽह—मोहजादिति । बहानाबातः

१ लुप्तमिति व. व. २ बीजयोनिः यन्मन्य इति क. बीजयोनिः स्वस्यमन्य इति व. ३ विद्योपकथेति क. व. ४ दे-
वताभिद्धितानि व. ५ पक्षवेति व. ६ बाह्यमनिलमिति व. ७ बाह्यमनिलं इति क. व. ८ ईश्वरार्थंयुक्त्वादि क. व.

कणेनेति । स्वयं स्वतन्त्रतया संहर्षोऽपि विशेषाधिकारित्वात्कालस्य पालयतीति ज्ञापनार्थं भक्ति-
द्वये कालस्य रूपमिव रूपं कृत्वा सुरद्विषामभावायाऽवतीर्णः । वामनव्यावृत्त्यर्थमाह—अस्या-
मिति ॥ ४८ ॥

एवं कृष्णपरिव्रजगुणत्वोपसंहरन् राजानमुपदिशति—

निष्पादितं देवकार्यमवशेषं प्रतीक्षते ।

तावद्युयमवेषक्षध्वं भवेद्यावद्विहेश्वरः ॥ ४९ ॥

निष्पादितमिति । “मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमवशेषतः” इति वास्यात् । अव-
शेषं भारद्वाजकारणार्थीकरणम् । मोहान्तरात्तुल्यतये तयोक्तम् । वस्तुतस्तु तदपि जातमेव । तावत्
तन्मूषणपर्यन्तमवश्यंमावित्वादेवेषध्वं यावद्गमवानिह निवारकत्वेनाऽऽगच्छेत् । नन्वस्मान् स्वापि-
त्वा गतः कथं निवारयेत्? तत्राऽह—ईश्वर इति । सर्वकरणसमर्थः ॥ ४९ ॥

एवं भगवच्छापनेन मोहाभावं भयं चोत्थाप्य पृष्टे उत्तरमाह—

धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गान्धार्या च स्वभार्यया ।

दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र इति । हिमवतो दक्षिणेन हिमालयस्य दक्षिणे भागे । एवंमेव सिद्धसूचीनामाश्रमं
गतः । गङ्गादक्षिणभागाद्राजपृष्ठाद्विषदक्षिणभागे ऋषिपृष्ठे गत इत्याधिक्यम् । “गङ्गां करिक-
राञ्छतं बायुना पृच्छवीकृतम् । गुण्यदेशेषु पतितं हिमं सं विद्धि राघवे” इति वाक्या-
द्विमसम्बुखतया तैषा शीतेनाऽतिपीडितश्च तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तवर्षीणामनुभावं गङ्गायाऽऽह—

स्रोतोभिः सप्तभिर्न्यत्र स्वर्धुनी सप्तथा व्यधात् ।

सप्तानां प्रीत्ये नान्ना सप्तस्रोतः प्रचक्षते ॥ ५१ ॥

स्रोतोभिरिति । तस्याऽऽश्रमस्य सप्तस्रोत इति नाम । तस्यार्थकमित्याह । यत्राऽऽश्रमे ऋषी-
णामुत्कर्षस्वापनाय प्रत्येकसूचीनां समीपे प्रवाहरूपेणयाऽऽगता । वक्रतया गमने त्वन्नीचता स्यात् ।
ऋषीणां वैमनसं च । अतः स्रोतोभिः सप्तभिरित्युक्तम् । व्यधात् । जाता । आख्यातं वा ।
स्रोतोभिरिति—“तृतीया च द्रोहोच्छ्वस्ती”ति कर्मायं तृतीया । तेन स्रोतांसि व्यधादित्यर्थः ।
स्वर्धुनीति स्वतन्त्रतयाऽऽकाशगङ्गा समानेति ज्ञायते । तेन जलान्तराग्निश्रेणोनाऽतिपेवित्रत्वमुक्तम् ।
नान्ना सप्तस्रोत इति । भनिति षष्ठे सप्तानां प्रीत्ये नाना । अनेन यथासङ्गं ज्ञापितम् ॥ ५१ ॥

तत्र तस्य कृत्यमाह तृष्णीम्भाव्यावृत्त्यर्थम्—

धारवाऽनुसवनं तस्मिन् हुत्वा चाऽग्नीन् यथाविधि ।

अऽभक्ष उपशान्तारामा स आस्ते विगतैषणः ॥ ५२ ॥

१ नमस्कृतमित्यस्य इति प. २ निवारकत्वेनाऽपि च्छेदिति क. ग. ३ दक्षिणभागे इति घ. ४ हिमेषि नास्ति घ.
घ. क. ५ तृष्णीति क. ग. घ. ६ तमेति नास्ति घ. ७ अतिपेवित्रमिति क. ग. घ. ८ त्रयैति घ.

स्वात्वेति । खानादयो नियमाः । उपशान्त्यादयो यमाः । अनुसवनं निष्कालम् । सवना-
नुकल्पतया वा । अग्नीन् गार्हपत्यादीन् । अन्वसाऽपि यथा गार्हस्थ्यं तथा होम इति चाऽदोषः ।
होमेनाऽश्रय एव संरिक्तयन् इति संस्कार्यत्वेन कर्मता । आधानं कृतेत्यर्थः । चकारादभिहोत्रमपि
दुत्वा । यथाविधि पश्चात्प्रिधानमनतिक्रम्य । अप एव भक्षयतीत्यमन्त्रः । वानप्रस्थाश्रमेऽङ्कप-
थादिसाधुमक्षान्तमाहारा विहितः । तत्रोपान्त्यमन्त्रः । उप भगवत्समीपे प्रतीचि वा शान्तः आत्मा
अन्तःकरणं यस्य । ज्ञानार्थं भगवदाविर्भावार्थं वा । एषोपापरित्यागेन मुक्तिर्गोच्यता सृषिता । आस्त
इति सत्ताविरिक्तपर्यहारित्ये सृषितम् । लोकेषोपाश्रये मुत्स्या ॥ ५२ ॥

एवं यमनियमानुक्त्वा अष्टाङ्गयोगं वक्ष्यमानादिकमाह—

जितासनो जितश्र्वासः प्रत्याहृतपडिन्द्रियः ।

हरिभावनयः ध्व्रस्तरजःसन्वतमोमलः ॥ ५३ ॥

जितासन इति । आसनजयः श्रोत्रानां जयः प्रत्याहारश्च क्रमेणोक्ताः । पडिन्द्रिय इति
कर्मिन्द्रियाणि नियम एव प्रत्याहृतानि । ध्यानमाह—हरिभावनयेति । ध्यानधारणे एकीकृत्योके ।
एकदेशसमुदायभेदेन तयोभेदात् । ध्वस्तानि गुणत्रयमलानि रागादीनि यस्य ॥ ५३ ॥

निर्विकल्पसमाप्यर्थमाह—

विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ।

ब्रह्मण्यारमानमाधारे घटाम्बरमिवाऽम्बरे ॥ ५४ ॥

विज्ञानात्मनीति । अने स एव कर्तव्यः । अत्र ह्युत्तरोत्तरं पश्चाऽऽत्मानः । उत्क्रान्तिमत्या
गतिकर्ता जीवः प्रथमो दैव्यमानसभेदेन भिन्न एक एव । स व्यर्थयोत्था । ततो महान् ब्रह्माण्डा-
भिमानो विज्ञानात्मा समष्टिः । तस्मात्परः प्रकृत्यभिप्राता पुरुषः । ततोऽपि महानम्बराला । ततः पुरु-
षोत्तम इति । तत्र स्वात्मानं प्रथमम् । क्रमविलापनेन ब्रह्मपर्यन्तं गत इत्याह । स्वात्मानं विज्ञानात्मानं
संयोज्य । तं च क्षेत्रज्ञे । अथवा । विज्ञानात्मान्मा महत्तत्त्वं चित्वाचित्तैतन्मयम् । तं क्षेत्रज्ञे पुन्ये ।
तं ब्रह्मणि अक्षरे । तस्याऽनात्मत्वे प्रविलापनं व्यर्थमित्यत आह—आत्मानमिति । ननु पुरुषा-
धरयोः स्वरूपे वैलक्षण्यभावात्कालं प्रविलापनेत्यत आह—घटाम्बरमिति । घटे मित्रे यथा-
ऽऽकाशमाकाशं स्यात् । अतः प्रकृत्यभिप्रातात्त्वं दरोक्तमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

तस्याऽक्षरभर्माविर्भावेन दोषनिवृत्तिसुसंहरति—

ध्वस्तमायागुणोदकों निरुद्धकरणाशयः ।

निवर्त्तितारखिलाहार आस्ते स्थागुरिवाऽचलः ॥ ५५ ॥

ध्वस्तोति । मायागुणानुदुर्दकोः प्रकृतौ ध्यामोहेन सम्बन्धः । नितरां रुद्धाः पुनरुपनसामर्थ्य-
रहिताः इन्द्रियान्तःकरणानि करणाशया इति । निवर्त्तितारखिलाहार इति प्राणवृत्तिनिवा-

१ होमेनाऽश्रय इति क. २ ईश्वरेति क. ३ लोकेषोऽपि क. ४ त्रिदशैकैति क. अ. ग. ५ प्रमाणावयव इति घ.
६ व्यहृत्येति घ. ७ पुरुष इति घ. ग. घ. ८ चित्ताविर्भूतेति घ. ९ स्थायानामर्थ इति घ.

रणम् । एवं चतुर्णां देहेन्द्रियप्राणांतःकरणानां बीचभूतमायागुणसहितानां व्यापारे निवृत्ते अक्षररूपं प्राप्तस्याऽऽत्मनः स्वतो व्यापाराभावात्सगुणरिवाऽऽसीदित्याह—आस्त इति । बहिःस्थितवान्वा-
द्यचालने घटान्तः । “वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि”ति
श्रुतेः । तदुक्त्यो या जात इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तथैवं बहुकालं स्थास्यतीति विचार्य समाधिचिरतां समानेव इत्याशङ्कामाह—

तस्याऽन्तरायो भैवाऽभूः संयमस्ताखिलकर्मणः ।

स वा अद्यतनाद्राजन् परतः पथमेऽहनि
कलेवरं हास्यति स्वं तत्र भस्मीभविष्यति ॥ ५६ ॥

दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पर्युः पत्नी सहोदजे ।

बहिः स्थिता पति साध्वी तमभिमनु वेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

तस्याऽन्तराय इति । परमपुरुषार्थं सन्निरहितस्य विषयस्वप्नं मा भूः । त्वर्हनादिना मोह उल्लेखे
सर्वनाशो भविष्यति । किञ्च । त्वया गतेन विषयमम्प्रादन्तमेव कर्षेयम् । तत्र संन्यासिनो निषिद्धमि-
त्याह । संन्यस्तान्यखिलानि कर्माणि येन । अनेन कर्मांधमपि विषयबहर्षं निवारितम् । तर्हि रक्षायं
प्रयत्नः कर्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—स वा इति । प्रथम बहुकालं स्थितिरिव नास्ति । विनियोगश्च
स्वतः सिद्धः । अद्यतनाद्यबन्धेऽहनि । राजसिद्धिं नम्योधनाद्रामनसम्भूतावपि तावान् कालो गमिष्य-
तीति सूचितम् । परन्तु इत्यदिनें परित्यज्य पथं दित्वाति । तत्र पथमेऽहनि कलेवरं हास्यति । अह-
नीति शुक्रव्याधिकर्मणि सूचितम् । कलेवरपरित्यागं हेतुः—स्वमिति । दत्तपटन्यायेनाऽभिमानशेषस्य
विषयमानत्वात् । “भस्मान्ममिदं शरीरमि”ति श्रुतेस्तस्य प्रतिपत्तिमाह—तत्रेति । त्रयसि
स्थितोऽपि प्रयत्नशेषेण प्राणदेहादिकं धृत्वा तिष्ठति । तस्य त्यागमयमे । आसिरीं धारणां कृत्वा त्यक्त-
वान् (?) । अतस्मद्रस्य जातम् (?) इत्यर्थः । “आध्यानप्रभृति यजमानो(?)ऽप्रतो यो
भवन्ती”ति श्रुतेः । अन्तःस्थिताग्निप्राकृत्ये बहिःस्थितेरेषि संसर्गाम्महयस्यै संज्ञाते पणशाखायामपि
दम्पायां पतिव्रत्यपेक्षेण “प्रविशोद्वा ह्युनाशनमि”ति बहिः स्थिताऽपि पत्नी अष्टपुष्पाताभावाय
साध्वी तमेवाऽभिमनु प्रवेशं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवं दम्पत्योर्विनिर्योगमुक्त्वा तदेवभूतविदुरविनियोगमाह—

विदुरस्तु तदार्यं निशाम्य कुरुनन्दन ।

हर्षशोकयुतस्तस्माद्गन्ता तीर्थनिपेवकः ॥ ५८ ॥

विदुरस्त्विति । तुशब्देन तयोरर्थां तस्य निवारयति । ननु महाऽऽत्मतायां मध्ये कथं दयो-
रेषा सा गतिर्न तृतीयस्यैव आह—तदाश्रयमिति । एवं तु तदिकायाभैवाऽऽसक्तं चित्तमासीदिकं
भविष्यतीति । निम्पन्ने तु कायं तदाश्रयत्वेन स्फुरितं न कर्तव्यमेव । न द्यादुतं सर्वस्य सम्भव-
तीति । तर्हि किं कृतवानित्येत आह—गन्तेति । कुरुनन्दनमिति सम्बोधने तदैतन्न कर्तव्यमिति

सूचयति । सर्वोद्धारकरत्वान् । पारलौकिकैकैकविचारेण हर्षशोकयुतस्तस्मादेशदेहापातनस्यैतन् परि-
भेदिति विषयसारेण प्रवृत्तत्वान्मये प्राप्तज्ञिकं समाप्य प्रकान्तमेव कृतवानित्याह—तीर्थनिपेवक
इति ॥ ५८ ॥

एतावता राज्ञः शोको निवृत्त इति नारदगमने पूर्वोक्तस्य समाप्तिमाह—

इत्युक्त्वाऽथाऽऽरुहस्वर्गं नारदः सहस्रसुम्बुरः ।

युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि ह्रस्वाऽजहाऽश्रुचुचः ॥ ५९ ॥

इतीति । अपेनि भिन्नप्रक्रमेण प्लितः सन्नुद्वेगदयः । अतः परं भूयो तस्य कार्यं नासीति ज्ञा-
पयति—आरुहस्वर्गमिति । सुम्बुरा कथान्तरसूचनमाशङ्क्य—सहस्रसुम्बुरिति । उपाख्या-
नफलमाह—युधिष्ठिर इति । शुचः शोकार्णः । वाक्पत्य शोकबाधकत्वादात्म्ये स्थिते शोका निर्ग-
ता इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवृक्षभट्टीक्षित-
विरचितायां प्रथमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

एवं हि धृतराष्ट्रस्य मुक्तिसुक्त्वा त्रयोदशे ।
पाण्डवानामनो ब्राम्यां हेतुपूर्वसुदीर्यते ॥ १ ॥
तेषां नेष्टो ब्रह्मभावः सायुज्यं परमीक्षितम् ।
तत्रं स्याद्भूतले कृष्णे सत्त्वित्वाचेन वाधेर्नात् ॥ २ ॥
अतश्चतुर्दशे हेतुं भगवद्गमनं महत् ।
यो वदस्तस्य सन्दर्शः प्रभञ्च विनिरूप्यते ॥ ३ ॥
सम्नोबनानाया हेतुन्वं निश्चये किमुतेति च ।
भगवद्गमनं तस्माद्भयप्रच्यते द्विषा ॥ ४ ॥

एवं पूर्वोक्त्या “तानवभूयमन्वेक्षस्वमि”ति नारदाकाश्याद्भवत्रिगोणस्याऽऽवयवकलं श्रुत्वा
धृतराष्ट्रगमनकृतज्ञेयं परिहृत्य स्वगमनेहेतुमत्तं भगवद्गमनं प्रति चिन्ताकुलितः पर्योक्तोचनं करोतीति च
तस्य पीठिकायाह—

सूत उवाच—

सम्प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णो वन्धुद्विदृक्षया ।

ज्ञातुं च पुष्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विवेष्टितम् ॥ १ ॥

व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा पाण्डुसुतो नृपः ।
 ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्रहः ॥ २ ॥
 कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तनुधर्मिणः ।
 पापीयसीं नृणां वार्तां क्रोधलोभावृतात्मनाम् ॥ ३ ॥
 जिह्मप्रायं व्यवसितं शाब्दमिश्रं च सौहृदम् ।
 पितृमातृसुहृद्भ्रातृदम्पतीनां च कलकनम् ॥ ४ ॥
 निमित्तान्यखरिष्टानि काले स्वनुगते नृणाम् ।
 लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वावाचऽनुजं नृपः ॥ ५ ॥

सम्प्रस्थित इति । शपात्पूर्वं भगवान् किं करोतीति ज्ञानार्थमनुजः प्रेषितः । तस्मिन्नेषि गते
 बहून् मासा जाता इति विलम्बे कारणमावाचिन्ता । निमित्तदर्शनाच्च । तत्राऽऽयं द्रव्यमाहा ।
 गमनोगमनरूपणाद्वारकायां गतस्य न काऽपि चिन्ता । तत्राऽपि सम्पत्तये । अश्रुत्प्रेहं समा-
 ह्वनात् । तत्राऽपि स्वयं जिष्णुः जयशीलः । तत्राऽपि वधुर्न दर्शनार्थं न कलहायर्षे । तत्रा-
 ऽपि सर्वांनिष्ठनिवारकस्य कृष्णस्य विशेषचरित्रं चेष्टितं ज्ञातुम् । कतिचित् स्व मेसाः । यदा
 नाऽऽयात्तदा । पाण्डुसुतो दीर्घदर्शी । विचारावश्यकत्वाच्च नृपः । आगमने अपशकुनानि दृष्ट-
 वान् । घोरानि रूपाणि येषाम् । फलतो भयजनकत्वं दूरे । तेषामेव दर्शने भयं भवतीत्यर्थः । न च
 तावन्मात्रत्वम् । तानि पुनर्निमित्तान्यनिष्टसूचकानि । शकुनशाब्दे तथा प्रतिपादनात् । स्वतोऽपि ज्ञानं
 सम्भवति । महापुरुषपरोक्षोपपत्त्यात् । इत्याह—कुरूद्रह इति । ज्योतिःशास्त्रात्कालगतित्वं कुरा
 जाता । कलेदुष्टस्य प्रवेशात् । किञ्च विपर्यस्ता ऋतुधर्मा यव । अनेनाऽपि कालमितिदुष्टेति ज्ञातुम् ।
 अनापचापि प्राणिनां वार्तां जीविका पापीयसी साऽनुभूयते । कर्तृधर्मेषु क्रोधलोभावेव प्रकटी ।
 यत्किञ्चित्कियते तत्राऽपिचकारि विशेषमेतद्भवत् । तान्यामावृत् आत्मा येषाम् । कालस्य कालस्थानां
 च दोषा उक्ताः । व्यवहारे बुद्धिदोषमाह । बुद्धिर्दिधा हि मयीनीना । ध्यवमायामिका सर्वप्राणिषु
 सौहार्दजनिका च । तत्रोभयत्राऽपि कौटिल्यं यजन्तया च प्रविष्टा । बुद्धिर्हि बहिःशेषानिनुमीपते ।
 सा कुटिलस्य न शक्या । वृषकस्य च सौहार्दम् । तस्मादेतद्द्वयं लोकं भागेमित्यर्थः । लौकिकधर्मदोष-
 माह । विरादिभिः कलहः । वेपु सहजः श्रेयो धर्म्यैः सह कलहः । विरादीनां सम्बन्धिभिः सह
 कलहः । दम्पतीनां परस्परम् । एवमेतानि निमित्तान्यन्यानि चाऽखरिष्टसूचकानि । समुदायि चेत्वाह—
 काले स्वनुगत इति । दोषेषु कालः सानुकूलः । किञ्च । नृणां प्राणिनां सर्वेषां पूर्वयुगे माषणा-
 दीनां ज्ञानाद्यय इव लोभाद्यधर्मोः स्वाभाविका जाताः । प्रकृतित्वेन विगानयपि नास्तीति भावः ।
 अनुजो भीमः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ इतः प्राक् "कन्यामिकविणं तातं श्रुतं पित्रोपोषकम् । तत्राद्यान्वेदिसुधाऽप्यत्रार्थं वेदवाचिनं" इति कविप्रका-
 शानः श्लोकः प्रसिद्धः । २ अगमते इति च. ३ गमनागमस्य नित्यप्रादिति क. गमनागमस्य प्रादिति य. ४ अगमना-
 गमतेति च. ५ सप्त मासापिति क. ६ द्विविधेति क. ख. ७ अचलतेति च. ८ तस्मात्पुत्रद्वयमिति य. ट. ९ नी-
 मिति च. १० अक्षमिद्रेति य. ११ प्रकृतित्वेनेति य.

आत्मन्यस्त्वपहतयाप्या । अतः कालादिदोषसम्प्रभाभावातेन सह विचारो युक्त इति भीमेन सह
 विचारयति—

युधिष्ठिर उवाच—

सम्प्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्वैशुद्विहक्षया ।
 ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विवेष्टितम् ॥ ६ ॥
 गताः सप्ताऽधुना मासा भीमसेन तदाऽनुजः ।
 नाऽऽयाति कस्य वा हेतोर्नोऽहं वेदेदमजसा ॥ ७ ॥

सम्प्रेषित इति । चकारादभिप्रायम् । द्वितीयचकारादन्येषामपि कालादीनाम् । तस्य स्वतो-
 ऽन्तरे नास्तीत्याह—भीमसेनेति । भीमां सेना यस्य । अतु पश्चात्तात्वात्सोऽपि तावत् । जिष्णु-
 वितसन्देहेऽप्यागमनाभावे हेतुभावात्कुतो नाऽऽयातीत्याह ॥ ६ ॥ ७ ॥

शुद्धान्तःकरणत्वात्सर्वेषु निमित्तं स्फुरितं सम्भावनयाऽऽह—

अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः ।
 यदात्मनोऽङ्गमाफीदं भगवानुत्सिखक्षति ॥ ८ ॥

अपीति । आ समन्तात् क्रीडासाधनम् । मंत्रीडासाधनं वा । अन्यैर्न न भवेदिति
 भावः ॥ ८ ॥

तत्र हेतुमाह—

यस्मान्नः सम्पदो राष्ट्रं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ।
 आसन् सपत्न्यविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥
 पश्यतोऽपान्नरव्याघ्र दिव्यान् भीमांश्च देहिकान् ।
 दारुणाऽऽहंसतोऽदूरान्नयं नो बुद्धिमोहनम् ॥ १० ॥

यस्मादिति । लोकाः स्वगोदयः । राजसूपादिकरणादवर्गमभ्यन्ते । हे नरव्याघ्रेति दर्शनमा-
 त्रेण न भयमिति सूचितम् । उत्पाताः अनिष्टसूचकानि निमित्तानि । विविधान्यपि स्वतः कुर्याणि ।
 अतोऽदूरादेव भयं संसन्ति । दुष्ठा हि भयं निवर्तयितुं शक्यते । इदं तु भयं बुद्धिमेव
 मोहयति ॥ ९ ॥ १० ॥

तत्राऽऽध्यात्मिकं निधिमाह—

उर्वक्षिवाहवो वामाः स्फुरन्त्यङ्ग पुनः पुनः ।
 वेपथुश्चाऽपि हृदय आराहास्यन्ति विप्रियम् ॥ ११ ॥

उर्वक्षीति । प्रायश्चित्तोऽपि नैकवज्रातो मित्रलभात्सत्वेन दोषस्यापानार्थः । वेपथुः क्रमः ।
 चकाराभिनयदयः । आरात् समीपे ॥ ११ ॥

१ आभीदासाधनमिति क. २ भीमाःन्देहिकमिति कविप्रकाशः । ३ अगमन्वत इति य. ४ स्वतोऽङ्गमिति क. ख. य.

भौतिकमनिएष्टम्—

शिविषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना ।
मामङ्ग सारमेयोऽयमभिरौदित्यभीतयत् ॥ १२ ॥
शस्ताः कुर्वन्ति मां सद्यं दक्षिणं पशवोऽपरे ।
बाह्यांश्च पुरुषव्याघ्र लक्ष्ये रुदतो मम ॥ १३ ॥
मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन्मनः ।
प्रत्युलूकश्च कुहानेरनिद्रो शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥

शिचेति । एषा इदानीमपि दृष्टिगोचरः । अनलानना स्वभावत एवाऽभिसुखा । अजितो रोति परीत्य रीतीत्यर्थः । सारमेयः श्वः । अभि परितः रोदिति दुष्टशब्दं करोति । मनो मयं न मन्यते । शस्ता अथादयः । अपरे गर्दभादयः । बाह्या अथाः । चकारादवादयः । पुरुषव्याघ्रमपि सम्बोधनं तस्य शशानावत्प्रकम्पम् । ममाऽन्याथाः सर्वैरुत्थेन विषयाना अपि रोदनं कुर्वन्त इव लक्ष्यन्ते । अयं कपोतो मृत्युदूतः सत्युत्समीष आकारणार्थमाणाः । दक्षिणदेशादप्यय शब्दकरणादवचीयते । कपोतोऽनभिल्यन्तं मित्रं वाचयति । उलूकादि मित्रग । प्रत्युलूकः कर्कः । जानिषिणो वा । चकारादनेऽपि येषां श्वाभक्तिको विगोचः । कुहैः (?) कुस्तिवशब्दः । न विषते निद्रा याम्नां तौ । शून्यं जगदिच्छतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

आधिदैविकमार्ग—

धूम्रा दिशः परिधयः कम्पते भूः सहाऽद्रिभिः ।
निर्घातश्च महांस्तात साकं च स्तनयित्शुभिः ॥ १५ ॥
वायुर्वाति स्वरस्पृशां रजसा विमृजंस्तमः ।
असृग्भ्रवन्ति जलदा भीभत्समिव सर्वतः ॥ १६ ॥
सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्द्धं मिथो दिधि ।
सुसङ्कुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी ॥ १७ ॥
नयो नदाश्च धुमिताः सरांसि च मनांसि च ।
न ज्वलत्यग्निराऽप्येन कालोऽयं किं विधास्यति ॥ १८ ॥

धूम्रा दिश इति । भूमयुक्ता दिश एव परिधयः । मध्ये वैशोक्यं ज्वलदग्निवित्यर्थः । निर्घातो निरवृत्तितुलातः । मेघाभावेऽपि गर्जिताति च । स्वरस्तीक्ष्णः स्पृशो यत्स । रजसा पांशुवृष्टिः । तमः अन्धकारम् । असृक् कथितम् । भीभन्ममिव विष्टारकथितम् । पश्येति नाऽव तिरोहितमित् । ग्रहाणां सुकदातीनां गर्दं सुदृश्यम् । पश्येत्युत्समिव सम्पन्नः । दिधि आकाशे न तु श्रायमात्रे । समदृ

शुद्धेऽप्येतापि साक्षरीनां गणैर्हेतुभिर्घातादृषिणी ज्वलिते इव । ते हि मध्ये मित्वा धातुका षडगणा उपदेशश्च ज्वलयन्तीत्यर्थः । वाय्वादित्तेत्युत्पत्तिकेणाऽपि धुमिताः पट्टिलान्तमानवताः । मनांसि चाऽग्निदारीनाम् । अग्निराऽप्येन न ज्वलति जलेनेव । एवं सर्वेषाऽऽन्यथा कृत्वा कालः किं विधास्यतीति न ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

नेतां निमित्तानामवान्तरकठमपि जातमित्याह—

न पिबन्ति स्तनं वत्सा न दुहन्ति च मातरः ।
रुदन्त्यश्रुमुखा गावो न हृष्यन्त्युपभा व्रजे ॥ १९ ॥
देवतानि रुदन्तीव स्वियन्ति द्युच्चलन्ति च ।
इमे जनपदा ग्रामाः पुरोऽद्यानाकराश्रमाः ।
अष्टश्रियो निरानन्दाः किमयं दृशयन्ति नः ॥ २० ॥

न पिबन्तीति । धुमिता अपि वत्साः मन्त्रे' न पिबन्तीत्यर्थः । मातरो गावः । मर्षामेव नदुषोपजीवनात् । न दुहन्ति दौहन् न चरयन्तीत्यर्थः । अश्रुणि मुखे यामाम् । क्रूरनाः पुष्टा वदीराः । देवतानि प्रतिमाः । स्वियन्ति भेददुक्तानि भवन्ति । उच्चयन्ति देशान्तरे गन्धर्वाः । अष्ट श्रीयोगाः । निर्गन्त आनन्दो येन्यः । अयं दुःखजनकं पापम् । नः अयमर्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥

एषां देवो सम्भावयति—

मन्य एतेर्महोत्पातेर्नूनं भगवतः पदैः ।
अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूहृतसोभगा ॥ २१ ॥

मन्य इति । महोत्पातेर्हेतुभिः कृत्वा नः पदैर्हेतुभिः मन्ये । न विषते अन्यपुरुषेषु श्रीः ध्वज-
वत्कारिका येषाम् । एतान्यन्येष्वपि तेषां गामोपीत्यं सर्वं भगवदप्यन्येषामेवाऽपि तस्या-
क्रियाभावतादिति निरूपितम् ॥ २१ ॥

सूचकानां शीघ्रफलत्वमाह—

गृत् उयाच—

इति चिन्तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ।
राज्ञः प्रत्यागमदृष्टान् यदुपुर्याः कपिध्वजः ॥ २२ ॥
तं पादयोनिं पतितमयथापूर्वमातुरम् ।
अभोचदनमच्चिन्त्युन्मुञ्चन्तं नयनाच्चयोः ॥ २३ ॥

१ आश्लिते इति म. २ एतेषु क. ल. ग. घ. ३ नदन्तीति कथितः ४ स्तनमित्ति मन्त्रे क. ल. ग. ५ दृश्यो
पचीमगाति क. ग. घ. ६ सेदुपजातीति म.

विलोक्योद्विग्रहद्वयो विच्छायामनुजं नृपः ।

पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरितम् ॥ २४ ॥

इत न चिन्तयत इति । दृष्टमालोचनेनाऽऽदिष्टे येन । तादृशचेतसो । राज्ञः सतः । यदुपयोः
द्वारकायाः । कपिध्वज इति शीघ्रोगमनं सूचयत् । प्रतिकूलतयाऽऽगमनम् । आगत्य वचनारि-
मनुकलैव पादयोः पतितम् । सर्वदा यथाऽऽयाति न तथैव यथापूर्वम् । आतुरं विच्छायं (?) कृषाम् ।
दुःखाविष्काराभावेऽपि बहुकालाभ्यासात्सत एवाऽऽपिन्द्रयो नेत्रकमलाभ्यां पतित । कमलपदं (?)
जलावरणसूचकम् । विगता च्छाया कान्तियस्य । एतारशेन सह सम्भाषणस्याऽऽनुचितत्वेऽप्यनुजन्वा-
सथा । यूपस्वाहाद्विभक्तज्ञानम् । तेन नै दर्शनमात्रेण भाव्यर्थमिदं भवज्ञानमिति पृच्छति । सुहृदां
मध्ये एकान्ततुल्ये । दृष्टश्रुताभ्यामनिर्दोषम् । अनेनाऽऽर्जुनतुल्येऽयमपीत्युक्तं भवति । स्मेरि प्रसिद्धे ।
अनेन सर्वजनीनं तस्य भगवत्परत्वमित्युक्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

कश्चिदानर्त्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते ।

मधुभोजदशार्हाहंसात्स्वतन्धकशुष्कणयः ॥ २५ ॥

आनन्सपुरी द्वारका । ये पूर्वं रक्षकत्वेन पद्भिः उक्तास्ते सुखिनः कश्चित् । ते चेत्युखिनस्तदा
मूलस्वास्थ्यं स्वयमेव ज्ञातं भविष्यतीति प्रश्नः ॥ २५ ॥

तान् सामान्यतः पृष्ट्वा विशेषेण पृच्छति—

शूरो मातामहः कश्चित्स्वस्त्यास्ते वाऽथ मारिष ।

मातुलः सानुजः कश्चित्कुशलान्यनकदुन्दुभिः ॥ २६ ॥

सत स्वसारस्तरपन्थो मातुलान्यः सहात्मजाः ।

आसते सन्नुपाः क्षेमं देवकीप्रमुखान्श्च ताः ॥ २७ ॥

कश्चिद्राजाऽऽहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽप्य चाऽनुजः ।

हृदीकः ससुतोऽकूरो जयन्तगदमारणाः ॥ २८ ॥

आसते कुशलं कश्चिये च शशुजिदादयः ।

कश्चिदास्ते सुखं रामो भगवान् सात्स्वतां प्रभुः ॥ २९ ॥

प्रयुञ्जः सर्वदृष्णीनां सुखमास्ते महारथः ।

गम्भीररयोऽनिरुद्धो वर्ज्जते भगवानुत् ॥ ३० ॥

१ तादृशचेतस इति यशो क. २ धीप्रथममिति घ. ३ मेरि नास्ति क. ग. घ. ट. ४ अनुमानशोडशे ग. घ. ट.

सुपेणश्चारुदेणश्च साम्भो जाम्बवतीसुतः ।

अन्ये च कार्णिणप्रवराः सपुत्रा ऋपभादयः ॥ ३१ ॥

तथेवाऽनुचराः शौरोः श्रुतदेवोऽज्ञवादयः ।

सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये चाऽन्ये सात्स्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥

अपि स्वस्त्यास्ते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः ।

अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं बहसोऽहदाः ॥ ३३ ॥

शूर इति । मारिषः शूरः । सम्भोधनं वा । वाशान्देन वृद्धत्वात्सदकौशल्येऽपि न चिन्तेति सूचि-
तम् । अत एव पूर्ववैलक्षण्येण अयं अग्रिमाणां कुशलमपेक्ष्यत एव । आनकदुन्दुनिरिति भाग्य-
वत्त्वं सूचितम् । सहात्मजा इति ममत्वं पदम् । परं न सादेशः । आहुकः पितृनाम्ना निरू-
पित उग्रसेनः । असन् पुत्रो यस्य । अविद्यमानपुत्रो वा । अत एव दुःखापनोदार्थं राज्येऽधिकृतः ।
हृदीकः समुक्तः । अकूरोऽपि । स्वनादादयोः प्रारतः । सर्वे नवमे स्थेष्ठा भविष्यन्ति । रामो बलभद्रः ।
सर्वेषां शीर्ष्ये तन्मूलकमिति ते त्रयो भिन्नतया स्वातन्त्र्येण निरूप्यन्ते । बलभद्रः प्रयुञ्जोऽनिरुद्धश्च
भगवानिति महारथ इति भगवानिति च । सुपेणादयः पुत्राः । कार्णिणप्रवराः कृष्णपुत्राः प्रवरा
येषाम् । प्रयुञ्जोऽभिप्रायि । ऋपभादयः कार्णिणु वा प्रवराः । शौरोः भगवतः । सुनन्दनन्दौ
शीर्ष्यौ श्रेष्ठौ येषाम् । भगवदीवत्त्वेन तेषां प्रश्न इत्यभिप्रायेणाऽऽह—तेऽपि स्वस्त्यास्त इति ।
रामपदमात्रेणाभिप्रायेण प्रतीत्यभिप्रायेण वा । यथा तेषां कुशलमस्मानिः स्मर्यते तथा तेऽप्यस्मत्कु-
शलं स्मरन्तीति सम्भावना । अनेन कुशलं सकार्यं पृष्टम् । स्वयमतिकुशलः परकुशलं स्मरन्तीति
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भगवतः कुशलप्रश्नश्च कर्ममुकल्येऽपि यद्वृत्तां रक्षणीयत्वेनोपस्थितत्वादादाप्यानां ब्राह्मणानां काल-
वशेनोत्सथानां रक्षणवैयर्थ्यसम्भवाद्ब्राह्मणानामपि तथात्वाच्च शत्रुवधार्थमन्यत्र गमनसम्भवात्तद्विमुखाणां
यादवानां परस्परं कलहसम्भावना च भगवत्त्वेऽपि प्रकारविशेषं पृच्छति—

भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ।

कश्चित् पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्भूतः ॥ ३४ ॥

भगवानपीति । गोविन्दः अस्मदादीनामिन्द्रः । ब्रह्मण्यः ब्राह्मणहितः । भक्त्यु वत्सलः ।
पुरे द्वारकायाम् । सुधर्मायां समायाम् । सुहृद्भूतः सुखमास्त इति । सुहृदां सुखं कुर्वन्नास्त
इत्यर्थः । स्वयन्तकप्रसन्नवदसुखसम्भावनात् ॥ ३४ ॥

किमनेन प्रश्नेनेत्यत आह—

मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।

आस्ते यदुकुलाभ्भोधावायोऽनन्तसखः पुमान् ॥ ३५ ॥

१ शीर्ष्ये तु तन्मूलकमिति ल. २ चकारो नास्ति ल. ३ येषान्ते इति घ. च सम्भावनायित्ति घ. ४ यथायामपि
तथात्वाच्च भगवत्त्वेऽपीत्यादि घ.

मङ्गलाय चेति । भगवतो द्वारकायां निवसन् तत्सर्वप्राणिनां विशेषतो द्वारकावासिनां मङ्गलाय । निविष्टपरिक्षणाय च अधिक्याय च । ननु यदि तेषां भाग्यं मङ्गलजनकं न भवेत्तदा किं भगवत्स्वित्वात् । तत्रोऽऽह—आद्य इति । मूलकारणभूत इत्यर्थः । “कालं कर्म स्वभावं च” इति वाक्यात्सृष्टिसमये भगवता कार्यार्थं परिपृष्टताः कालादयः । ततो जीवान् वृष्टौ तेष्वोऽऽहस्ये कर्म विभक्तम् । अतन्ते ताश्चा एव । अथवा । यथापूर्वं विभक्ता इदानीमपि स्वेच्छया विभज्यन्ते । तस्यैव विभाजकत्वात् । ननु कालेन यथास्थानोभिताः सर्वेऽप्यकृष्यन्ते । तद्भगवता कथं धेयः । तत्रोऽऽह—अनन्तसम्बन्ध इति । अनन्तः कालस्तस्य सत्त्वात् । अनेन भगवदभिप्रेत्यैव स्थानं नाऽप्यकर्षतीत्युक्तम् । ननु प्राकृतसोऽहः पूर्वमेव सिद्धो यथाप्रकृतिपरिणामम् । कथमिदानीमुत्क्रयो भवेत् । तत्रोऽऽह—युष्माभिति । पुरुषाधिष्ठानैव नित्या प्रकृतित्तया परिणमति । तस्यैदानीमपि विचयमानत्वादुत्क्रयेन परिणता भविष्यतीत्यर्थः । अतो भगवत्स्थितेरेतदर्थत्वात्कार्यं कुर्वन्तिष्ठति नवेति प्रथमः । “न चास्य कर्हिचिदि” इति वाक्यादिद्वितीयः पक्षः स्थिताः केशाभावश्च ध्वनिना सूचितः । अम्भोधान्तसल इति शेषशायी समुद्रे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यद्वाहुदपट्टासुतायां स्वपुत्रो यद्वज्रोऽर्चितः ।

क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ३६ ॥

एतस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह पुरुषाणां स्त्रीणां च श्लोकद्वयेन क्रमेण । द्वारकायां सर्वे यदवाः स्वर्चिता एव तिष्ठन्ति । चारुष्टिशत्रुभयाभावात् । देशभयाभावात्—स्वेति । कार्यान्तराभावात् क्रीडन्ति । भोजनशयनादिकमपि शोभास्त्वेन कुर्वन्ति । परमानन्दं यथा भवति तथा । यथा परस्परं क्रीडाकर्तृणां स्वप्ने क्रीडायां विनियुज्यन्ते तथा परमानन्दं परस्परं विनियुज्यन्त इत्यर्थः । भगवत्प्राचीनत्वस्य दृढत्वाद्भगवत्कृतमामकृतमेव मन्यमाना महापौरुषयुक्ता इव निःशङ्काः क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीणामपि तथात्वमाह—

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा

सत्यादयो दृष्टसहस्रयोपितः ।

निर्जित्य सङ्ख्ये त्रिदशास्तदाशिषो

हरन्ति वज्रायुधबलभोचिताः ॥ ३७ ॥

यत्पादेति । पादशुश्रूषणमेव मुख्यं कर्म । अन्येषु लौकिकम् । लौकिकपेक्षया विहितस्यैव मुख्यतया करणत्वेन भोक्तव्ये धर्मपरित्यागेन भोगो मा भवत्विति विषयबलादेव स्वर्गमानयन्ति । सत्या सत्वभामा । तस्याः प्रियत्वप्रसिद्धेन द्वावमेवाऽऽज्या अपि शिक्षन्तीति सत्यादय इत्युक्तम् । अष्टानां सद्वहाणां समाहारः । शौचविवेकभावत्वात् जीव । त्रिदशान् स्वयं निर्जित्येति स्वेच्छया गृह-प्रेषणयाऽऽजयन्त्ये । त्रीणां शौकर्तृकभोगोः स्वर्ग एव वाञ्छित इति—वज्रायुधबलभोचिता इत्याह । वज्रायुधस्य इन्द्रस्य बलमा इन्द्राणी । तस्या उपिते परिजातादि ॥ ३७ ॥

१ मङ्गलमेति नास्ति क. म. २ तत्राहमेति नास्ति ख. ३ इति प. ड. ४ यथास्थानोत्क्रयेति क. ५ कर्मभेदात्क्रीडन्तेति क. ६ श्रीविश्वामाभावेति क. म. म. क.

एवमैहिकसुखिके एकव सुखत इत्युक्तम् । पुरुषाणां त्वाऽऽभिमिकसाऽऽतु कत्वात्सत्वादिदेवक्रीकृत्य भोगसम्भवादाऽऽभिमिके उपगह—

यद्वाहुदपट्टाभ्युदयानुजीविनो

यदुपवीरा ह्यकुतोभया मुहुः ।

अधिकमन्यद्विभिराहतां बला-

त्सभां सुधर्मां सुरसत्सभोचिताम् ॥ ३८ ॥

यद्वाहुदपट्टाभ्युदयानुजीविन इति । अन्यः स्वर्गतुल्यो विषयः स्वतः सिद्धः । सभा परं पुरुषतत्त्वज्ञानमाह । पाहुदपट्टाभ्युदयः सर्वोदयसमयानु जीवनं यत्वं यथायत् । न यदुपश्रेष्ठेन नि-
र्भयत्वम् । किन्तु सेवकत्वेन । स्वर्गे हि देवाः सकृत् (?) खानास्तस्मात्सभायां सकृदुपविशन्ति पादव-
स्योभित्वा । तादृशीं सभां मुहुर्द्विभिराकमन्ति । तत्रोऽपि बलात् । न हि लौकिककियदा सा लभ्या ।
शुताभमेवकर्मलुक्त्वात् । तदाह—सुरसत्सभोचितामिति । सुरसत्सभा इन्द्रादयः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वान् वृष्ट्वाऽर्जुनयत्वेकस्थ्येहेतुमुद्रावयति—

कश्चित्सेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे ।

अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात विरोपितः ॥ ३९ ॥

कश्चित्सेऽनामयमिति । अनामयमारोग्यं कश्चित् । रोगेणाऽप्येवं भवति । किञ्च । तेजोऽपि तव यतमिति लक्ष्यते । तव मम दृष्टेरेव प्रमाणमित्याह—विभासीति । तेजोगमनन्तःशोकात्पापाव-
भवति । तव प्रथममन्तःशोकहेतुत्वं गणयति—अलब्धमान इति । अशुश्रूहे मानाभावेऽन्तःस्वो-
पहेतुः । अवज्ञा च सुतराम् । अवज्ञायां हेतुः—विरोपित इति । अशुश्रूहे बहुकालवार्तेऽवज्ञा
भवति । अवज्ञातः किं वेति सम्बन्धः । अथवा । चिरवास एव शोकहेतुः ॥ ३९ ॥

एवमन्तःकरणशरीरकृतदोषेण ताप उपपादितः । इन्द्रियकृतदोषमाह—

कश्चिन्नाऽभिहतोऽभावेः शब्दादिभिरमङ्गलेः ।

न दत्तं युक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

कश्चिन्नाऽभिहत इति । अभावेः श्लेश्मैः रुक्षैः पुरुषैः । अमङ्गलैर्वा गालिदातैः । आदिश-
येन पश्चात्पि गृहीताः । इदानीमेधर्म्याणि सम्भावयति—न दत्तमिति । आशया यत्प्रति-
श्रुतम् । चतुर्थ्ये “बहुलं छन्दसी” शाश्वर्यं दास्यामीति प्रतिज्ञातम् । तदाशामन्नहेतुत्वादात्तं
“सर्वमिदं दत्तं वृद्धः” इति श्रुतेलेजोहर्तुं भवति ॥ ४० ॥

दानं शरणागतरक्षा च क्षत्रियस्य सुख्यम् । शरणागतानामपि मध्ये त्वमेतानि किं न परिपालित-
वानतीत्याह—

कश्चिन्नं ब्राह्मणं वालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् ।

शरणोपस्तत्तं सर्वं नाऽऽयाक्षीः शरणप्रदः ॥ ४१ ॥

१ मन्वेति परं बाहुदपट्टाभ्युदयः प्रातःपुञ्जमानमपि लेखकप्रमादादि परितं प्रतिभसति । २ हेतुमेति क. ३ अन्त्येति क. म. ४ उपवेति नास्ति क. म. म. ५ अनामीति क. म. म.

कश्चिदिति । माश्रयः सर्वोपस्थासु परिपाल्यः । त्रियश्व । अन्ये वृद्धवालरोमिणः । अन्यदपि शरणोपयुक्तं शतृवं हरिणादि । नाऽव्याक्षीः न स्वाजितवानसि । अन्यैः भीडयां समुपस्थितायां तत्-
स्त्वावनं न कृतमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

कश्चित्त्वं नाऽगमोऽगम्यां गम्यां वाऽसत्कृतां त्रियम् ।
पराजितो वाऽथ भवान् नोत्तमनोत्तमैः पथि ॥ ४२ ॥

धर्मदशमायामाह । त्वं ना वृद्धो भूत्वा अगम्यामगमः । कामवशेनाऽगम्यामगनं कृतम् ।
गम्यां वा असत्कृतां अगमानं कृत्वाऽगम्यामगम इति । श्रुतपराजयोऽप्येतदेतुमिति तमाह—परा-
जित इति । अथ पूर्वोक्तानुभवरूपत्वात्—अपेति । नोत्तमैः । नमगासः । नामसमैः ।
अपेते । समैर्नाऽप्येतेषां पराजित इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मिष्टान्नादिकं याचक्रेभ्यो बालादिग्योऽदत्त्वा भोजनेऽप्येवं भवतीति लीकिकमाशङ्कते—

अपिम्बिरपर्यभुङ्क्षुधास्वयं सम्भोज्यान् वृद्धवालकान् ।
जुगुप्सितं कर्म किञ्चित्कृतवांश्च यदश्रमम् ॥ ४३ ॥

अपिम्बिदिति । परिवर्तनाथैः । सम्भोज्यान् वृद्धवालकान् परिश्रय्य किमश्रुदक्ष्यास्वम् । सम्भ-
भोज्या हिते ते । भोज्या (?) वृद्धवालकानि पाठे भोज्याः त्रियः । सम्भोज्य वा । “अथाऽऽ-
दावुत्तरे विभाग” इति न्यायेन ह्यसः । अवृद्धवालकान् वा । अन्यदपि जुगुप्सितं पश्चाजुगुप्सा-
जनकम् । अक्षमं च पश्चात्सोहृमशस्यं च ॥ ४३ ॥

मुख्यं कारणमुत्प्रेक्षा—

कश्चित्प्रेष्यतेनेनाऽथ हृदयेनाऽऽत्मचञ्चुना ।
शून्योऽसि रहितोऽनित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रूक् ॥ ४४ ॥

कश्चिदिति । हृदयेन । हत् अये प्रविशन्तीति हृदयोऽन्तर्गामी । अयति पूर्वप्रायुत्थयः ।
आत्मत्वेन चञ्चुः । रहितः तादृशो विरहितः शून्योऽसि । अनित्यं मन्यसे । आत्मनि गते देशं वि-
तेर्मिलत्वात् । अतिसोकैर्ऽप्येव हेतुः । अन्यथा ते न रूक् । अन्यथाऽन्विवेकिनो यादते(?)ऽपि विन्ता
भवति । तत्र स्वयमेव हेतुरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतयुवोपनिष्यां श्रीलक्ष्मणभट्टारसजध्रीवलभदीक्षित-
विरचिषायां प्रथमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

एवं चतुर्दश हेतुं सम्भवाभ्याऽर्थं निमित्तश्रयात् ।
कृतकार्यः शास्त्ररीत्या मुक्तोऽभूदिति चर्पयन्ते ॥ १ ॥

१ सम्भोज्या वा इति च. ह. सम्भोज्या इति च. २ अथा तानुत्तरे विभाग इति च. ३ चञ्चु इत्यवयवः पाठः क. घ. ४ २ इतिपरिधेनोत्तमस्येति क. घ. प. द. ५ अतिसोकैऽप्येवमेवेति च. ६ अयंविशयव्यतिथिः क.

भार्याप्रातुभिरत्रैव सहितो मुक्तिमेयिवान् ।
पञ्चदशो महाराजः कृष्णभक्तपतिरूप्यते ॥ २ ॥
प्रेमोपकारज्ञानानि जिष्णो राजाभर्माह हि ।
एतं दृष्ट्वैव राजाऽपि नैथैवाऽनुभूयतः परः ॥ ३ ॥

प्रथममर्जुनस्य प्रेमीकण्ठगमाह एवमिति त्रिभिः—

सृत उवाच—

एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राजा विकल्पितः ।
नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकारितः ॥ १ ॥
शोकैर्न श्रुप्यद्दहनहृत्सरोजो हतप्रभः ।
विभुं तमेवाऽनुप्रायुयत्ताशक्तोऽप्रतिभापितुम् ॥ २ ॥

एवं कृष्णोऽङ्गुनो नानाशङ्कास्पदं रूपं विकल्पितोऽपि नाऽङ्करोदिति सम्बन्धः । कृष्णस्य भगवतः
मया । तद्विस्तरणैरेव व्याकुल इति । एतद्वाता वा भवानेनानुत्तमं हतुमागत इति कृष्णपदप्रयोगः ।
एत एव कृष्णसखः । अन्यथा तत्र एव गमनमुचितं स्यात् । “अनुत्तमोऽनित्यः सर्व” इति
भारद्वाज्येऽपि तत्र एव गमनमुचितं स्यात् । “तावत्सूयमेवैश्वर्यमिति नारदाचार्यं च सर्वं
स्यत् । “कृष्णो यद्गुरुकुरुदायि”नि च । अवश्याप्रकटं तु विस्मयार्थं भगवतीव (?) लीला ।
अन्याथा भगवतः सावश्याप्रकटं कर्तव्यं स्यात् । अङ्गुनस्य तेजः शोकभाऽशुक्तः स्यात् । अत एव
कृष्ण एवाऽङ्गुने समाविष्टः समागत इति श्रुतिप्रसङ्गविकल्पिता । नानाशङ्कानां पूर्वोक्तानामासदं रूपं
प्रति विकल्पितं । रूपमेवाऽङ्गुने इति वा । प्रतिभापितुं नाऽङ्करोदिति वा सम्बन्धः । कृष्णस्य यो
निक्षेपः । विषेण श्लेषो वा । तेन कर्तव्यः क्षीणः । अतुत्तरे दष्ट उपाय उक्तः । शोकं श्रुप्यच्छेषं
प्राहवत् हृत्सरोजं वदनसरोजं च यस्य । अत एव हतप्रभः । अन्तर्हारेणैः पदिः कान्तेर्मिश्रदशैतात् ।
उत्तरापानयोर्दुग्धपदुपस्थितावपि तथैव प्यायजुत्तरं वक्तुं नाऽशक्तोत् । तत्र हेतुः—विभुमिति ।
उत्तरापोऽन्या प्यानविषयस्य गम्यर्थत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

शोकसहकृतं प्यानं जायत इति शोकं दृष्टीकरोतीत्याह—

कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्य नेत्रयोः ।
परोक्षेण समुद्रद्वगणयौक्कण्ठकातरः ॥ ३ ॥

कृच्छ्रेणेति । शोकस्तु स्मरणहेतुक इति स्मरणे विद्यमाने शोकनिर्मुक्तिवचन्या । तथापि तादृश-
पर्यतिगिष्ठे भगवन्ते तयोर्धर्मस्यः प्रथकृत्य पूर्वपर्यः सद्यः संयोग्य शोकदृष्टीकरणानुच्छेदेऽनुत्तम् ।
शुचः । शोकाऽशृणि । अन्धन्तरासमागच्छन्ति तत्रैव लम्बितानि । नेत्रयोः अगमगतानि तु
पाणिना आमृज्य आ समन्तात् सृष्ट्वा । एवं कृते पूर्वोक्तपर्ययोऽनान्द्रतकल्पमदितः परोक्षमृज्यवा-
च्योऽङ्गुनेनसाऽङ्कः प्रविष्ट इत्याह—परोक्षेणेति । अक्ष्णः परोक्षः । सन्धेयैव पूर्वनिद्रययोश्च-

१ महाराजकण्ठगमाह शोकस्य इति च. महाराजकण्ठगमाहं कृष्णस्य इति च. २ एवमित्येति च. घ. तया वाऽप्येति
क. घ. ग. घ. ४ कल्पित इति च. ५ योऽङ्गुनिःस्यवयेति च. शोकनिद्रयः शयनैवेति च.

येऽपि साम्प्रतमिच्छया भगवात्सरोक्ष एव । तेन ससुभद्र आविष्टः सम्पद्बुद्धः । अयोमोलकं बद्धि-
नेव । अनेनाऽन्तः कथने षट्सुकम् । भक्तिरपि पूर्वं प्रविष्टा स्वकार्यं करोतीत्याह—प्रणयौत्कण्ठ्य-
कातर इति । प्रणयेन खेदेन यदीत्याद्यैर्न उदरकण्ठता कण्ठमात्रः । कण्ठमुद्रपणिति यावत् । तेन
कलाः कदा वा बक्षामीत्याहुः ॥ ३ ॥

भगवान् वर्दति वक्तव्यम् । भक्तिर्बदति न वक्तव्यमिति । एवं सति भगवत्स्मरणस्य श्रावण्यारम्भ-
द्वेकमग्नत्स्मरणेन भगवति सुष्ठे तत्तेजसा कण्ठमुद्रयेऽपगतौ उदरतेन धाम्णेण कण्ठे गददतो जातः ।
सा पूर्वं व्याख्याता । ततो भक्तिं द्रीकृत्य भगवन्तमेवोपरीकृत्य पूर्वैर्भययोगावाति स्मरशोहेत्याह—

सख्यं मेऽर्थं सौहृददश्च सारध्यादिषु संस्मरन् ।

नृपमग्रजमित्याह वाग्पगददया गिरा ॥ ४ ॥

सख्यमिति । समानशील्यस्मन्त्वं सख्यम् । सुहृदोऽपि गुणप्रकटीकरणपदतात्वात् (गदिपर्मवत्वं
मेऽर्थं) । सारध्यादिषु भगवता इयं कृतम् । सौहृददश्च । सुहृदो नामः सत्तामिषं कृतम् । वन्धुकृत्यं
वा । इदमपि श्रुतीकृतम् । पकारात्सख्यित्युक्ते । आदिशब्देन पार्श्वेतेवदीलवीरान् (?)
अनुगमनादि । असमासनिर्देशः पृथक्स्मरणार्थः । इति बक्ष्यमाणकार्यम् । गिरा । न लपिनयेन ।
शोके तस्याऽपि सम्पदान् ॥ ४ ॥

राक्ष इयं पृष्टम् । यादवानां कुशलमर्जुनशोके हेतुषु । तत्र सन्निहितत्वाद्भक्त्यायेन भोक्तृश्रीरो-
हितत्वाच्च शोकेहेतुष्वेवाऽऽह यञ्चित इत्यादि 'भस्मन् हुनं कुङ्करात्प्रभियोसम्पूग्यामि-
त्यन्तेन—

अर्जुन उवाच—

यञ्चितोऽहं महाराज हरिणा वन्धुरुष्णिणा ।

येन मेऽपहृतं तेजो देवदिसापानं महत् ॥ ५ ॥

भगवता यञ्चितस्य मनस्यं गतिरित्यर्थः । वन्दनप्रकारमाह—येनेति । ननु भगवान् परमकृपाणुः
कथं वन्धयति ? तत्राऽऽह—हरिणेति । सर्वदुःखहृत्सी । यदीदानीमर्जुनस्य तेजो नाऽपहरेत्सदा
यादवानामिव कालशरदास्याऽप्यौदले सर्वनाशः स्यात् । अस्य मुक्तिं स्यात् । अतः सर्वश्रेष्ठं
तेजोऽपहृतमित्यर्थः । ननु तेजोऽपहरणमितिसाशिव्यं किमर्थं कृतमित्याशङ्क्याऽऽह—वन्धुरुष्णि-
णेति । तत्रापि भगवता वन्दनं कृतम् । वन्धुरुष्णमस्याऽहर्नि वन्धुरुष्णी मालुष्युत्र इव । सतो
लौकिकव्यवहारेण निकटे गते तेजोऽपहृतमित्यर्थः । ननु श्वितेऽपि तेजसि देवानां रक्षकत्वात्किमने-
नाऽपि भवेदित्यत आह—देवचित्सापानमिति । देवानां विसापयतीति । ननु धामनस्य विच-
सानत्वाच्च श्वेतत्वं आह—महदिति ॥ ५ ॥

ननु तेजसि गतेऽपि मघादीनां विद्यमानत्वात्ता तत्र पित्तैवत् आह—

यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ।

उक्थेन रहितो ह्येव मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥

यश्चेति । यस्य तेजसः क्षणवियोगेन सर्वोऽपि लोकोऽपिप्रयुक्तो जातः । अप्रियं दर्शनं यस्य ।
तेजसि गते जगद्भ्रमपि न रोचते । किं मघादिना । बुद्धभावेऽत्रमित्यर्थः । कामाऽभावे कामिनीव ।
किञ्च । तेजसा हीन एव मलक्षणः पुरुष उक्थेन प्राणेन रहितः । प्राणकार्यं हि धरम् । तद्वत्मेव ।
तरिमान् गते बुद्ध्यादाविव प्राणोऽपिभित्तर इत्यर्थः । किञ्च । लोकप्रतीत्याऽप्यहं तमेव जातः ।
तदाह—मृतकः प्रोच्यते यथेति । यथा मृतको लोकैः प्रोच्यते नाऽजन्म स्वामीयो
ज्वालगीवो द्रीकृत्य इति । तथा मलक्षणोऽपि जनो लोकैरुक्त इत्यर्थः । एवं तेजोऽपहृतेण
श्वतश्राय एवाऽहं जात इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

नन्वस्य वचकत्वं ज्ञानं पेतुर्न सख्यं कथं वा शाश्वतो भवनीयतेत्याशङ्क्य वन्दनमथैव कृतं न
पूर्वमित्याह—यत्संश्रयादित्यादि तेनाऽहमथ मुग्रितः पुरुषेण भूमेत्यन्तेन ।

गुणसन्नायभेदेन कृष्णेनोपकृता वपुः ।

गुणस्तु नवधा योगात्त्वभावेन त्रिधा पुनः ॥

एवं दाददाधा कृष्णः कृतार्थीकृत्य साम्प्रतम् ।

अथञ्चयदिति शोक्तं तेनाऽऽप्यस्य च संक्षयः ॥

एवं चतुर्दशश्लोकेः पाण्डयेषु हरेऽपुष्पाः ।

ताचञ्चिरेव स्वज्ञानैश्चतुर्दशगतिं ययुः ॥

तत्र प्रथमं सत्त्वगुणभेदान् पक्तुं राजोभिश्चस्त्वेन भगवता य उपाकारः कृतो, राजोभिश्चाहूरस्तेनो-
पकारफलं च स्त्रीप्राप्तिरिति, तदाह—

यत्संश्रयाद्गुणपदगोहमुपागतानां

राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ।

तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः

सजीकृतेन भनुपाऽभिगत च कृष्णा ॥ ७ ॥

यत्संश्रयादिनि । सम्पाश्रयात्—ययं कृष्णसेति । न यदादिश्रयाश्रयव्यतिरेकेनाऽती-
न्द्रियाभेदानं भवति । तत्र होक्चक्रनगरात्सत्त्ववित्ता ब्रह्मचारिरूपेण स्थिताः । तत्र श्रौतरी-
स्ययंप्रस्तावेऽस्त्वरापाशयेषु प्रतिज्ञावामसत्त्वव्याश्रयभेदेन भगवता कृतानां सर्वे समाहूता असत्त्वे-
जस्यः प्राक्कार्यं भगवत्तैव । तदात्कृत्येवा इयं प्रादत् । तेषां तेजो लक्ष्यज्ञानं श्रौतरी च । तस्याः
कृष्णेति नागतः सत्त्वान्यं गन्धमानः सत्त्वित्त्वमासु तां योजित्वात् । अतीन्द्रियं च तेषां च तेजः

१ अन्तःकाम इति क. २ पूर्वं इति घ. ३ बक्ष्यकत्वं चतुर्दशश्लोकात्वात् इति ख. ४ वचनं इति घ. ५ उदरद्वेति घ.

६ भगवत्समेतोरौहृत्वेति भाषिण म. ७ वीरपण्डितमामादीनि सख्यस्य पाठस्तु प्रभितिमिति । उपसंख्येऽपि पुस्तकेऽपि तथा
पाठस्तदर्थमात्रं यथोपसंख्यं भूके निवेद्यः । पार्श्वेतेवदीलवीरता देवान् अनुगमनाशीलं तु पाठः घ. ८ शोकेऽपि इति क. घ.
घ. ९ वन्धुरुष्णिनेति घ.

१ अतिमोक्षि क. घ. घ. २ योगवित्ति घ. ३ दैवैकाग्र्ये वेति घ. ४ चतुर्दश इति घ. ५ पतिर्भूति क.
६ राजोभिश्चापि क. घ. घ.

स्वर्गीयमिति तदपि च । अतस्तेनैव तेजो दत्तं प्रथमम् । अन्ते तेनैवाऽप्यहृतम् । इति तेनैवाग्निष्ये सर्वम् । अपहरणेन सर्वनाशश्च । स्वयंवरस्य मुखे आरम्भे । तदा हि सर्वं मिलन्ति । ननु परमहंस-पेश भगवतः समाश्रयणे कथं प्राप्ति-गामनिष्करणम् । तत्राऽऽह—स्मरुर्मुददानामिति । स्मरणं दुष्टे भवेद्येषाम् । अतस्तेषां तेजोहरणे दोषरूपमदहरणादुपकार एव तेषां कृतः । खल्विति राज्ञः समतिः । अगिहृतश्चेति । झुतोऽपिहितश्च । धनुषीऽपि सजीकरणं ज्ञातम् । तत उक्तम्—सज्जीकृतेनेति । चकारादिन्द्रप्रोक्षणात् ॥ ७ ॥

सत्त्वमिश्रसत्त्वोपकारायाह—

यत्सन्निपावहसु खाण्डवमघ्नयेऽदा-

मिन्द्रश्च सामरगणं तरसा विजिज्वल ।

लृढथा सभा मयकृतामृततश्चिष्यमाया

दिग्भ्योऽहरवृत्तयो बलिमध्वरे ते ॥ ८ ॥

यत्सन्निपाविति । सत्त्वमिश्रणाद्भगवत्सन्निपावम् । उ इति विवेकं । कुत्राऽहं कुत्र तर्कमेति । खाण्डवं वनं रं त्रिषदितम् । अग्नेयं वाचकीयम् । इन्द्रस्य पवनमिति तं विजिज्वल । सत्त्वा राजयुद्ध-सभा । यत्र दुर्योधनगोदः । खाण्डववने शिवस्य मयस्य प्राणरक्षणात्प्रणारणीयैर्वसुं सर्वभावाभयम-दुवशिल्वरचनारूपं च कार्यं दत्ताम् । विश्वकर्मा शिल्पमेव जानाति । मयसु मायामपि । अथाऽपि त्रयं प्राहम् । दानसामर्थ्यं गाण्डीवादि इन्द्रादीनां तेषुः सभा च । तत्सत्त्वाऽनुपकारो जात इत्याह—दिग्भ्योऽहरवृत्ति । ते अध्वरे राजस्ये । वलिं पञ्चानुसौक्येनरुं द्रैवम् ॥ ८ ॥

यत्तेजसेति विगीतश्लोको मध्येऽपिकः । सोऽपि व्याख्यायते—

यत्तेजसा नृपशिरोऽग्निमहन्मखार्थ-

मायोंऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः ।

तेनाऽऽहृताः प्रनपनाथमस्त्राय भूपा

यन्मोचितास्तदनयन् बलिमध्वरे ते ॥ ९ ॥

यस्य भगवतस्तेजसा । नृपशिरोऽग्निम् । नृपशिरसु अग्निंयस्य जरासन्धस्य । तत्र सखार्थम्-हृत् । आर्यों मम जेधप्राता भीमः । तत्राऽनुजः । गजायुतसत्त्ववीर्यम् ; अश्रुतनागर्षयदः । तेन च जरासन्धेनाऽऽहृता भव्या हृताः प्रनपनाथमस्त्राय महामैत्र्यवलिनिमित्तं ये राजानश्ले च मोचिताः । यस्मात्त मोचितास्तस्मैऽध्वरे बलिमनयन् आनीतवन्तः । अहमिदं भीमोऽपि भग-वत्साविध्याच्छेदनेकं फलं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

१ तेजसा मध्ये सर्वमिति. २. ३ सख्यस्येति प. ४. ३ तदादि प. म. प. क. ४ अरये इति ख. य. ५ इन्द्रस्यपवनमिति प. ६ पावकायेति प. ७. ८ यत्सत्त्वमिति. ९ पृथिवीमहत्त्वमिति क. म. प. १० पावकायेति प. ११ उच्यते कर्मद्वयमिति प. १२ पवनमिति ख.

तमोमिश्रसत्त्वोपकारायाह—

पदयास्तवाऽधिमेखकृतमहाभिषेक-

श्राविष्टिचारुकचरं कितवैः सभायाम् ।

सृष्टं विकीर्यं पदयोः पतिताश्रुमुख्या

यस्तस्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥ १० ॥

पदयास्तवेति । राजसा जेतस्य तमसा नाश उपचितः । तथापि सत्त्वेन तस्याऽनुपकारः कर्तुंशुं दत्तः । तथा करणे हेतुः—अधिमखेति । राजस्यमन्थे महाभिषेकप्रसंगे यजमनपन्थयोः कृतो योऽयं महाभिषेकतोन श्राविष्टिं सर्वसभसु स्तुवं चारु मनोहरं च वेदश्लोकश्लोकं यत् कवरं तत् कितवैर्विकीर्यं अर्कितं अर्कितमपि पणस्यमरोप्य भीष्मादिस्तित्तमायां पापश्राकल्याय वैः सृष्टं तस्त्रियो हतेशवि-मुक्तकेशाः कृताः । इत श्लो यो भवो तेन श्लेषार्थं विमुक्ताः केशा यासाम् । ननु भगवत एवं करणे को हेतुः ? तत्राऽऽह—विकीर्यं पदयोः पतिताश्रुमुख्या इति । दुष्टसर्शेन दोषहम्पन्वा-विश्रान्करार्थं गाढपत्तिहृदयेन “हृा नाथ हारकावास्तिसि” ति रूपेण स्मरणे तदानीमेवोप-शिवस्य भगवतः अन्वेनां महापातकित्वाद्गौरीपात्रप्रलक्षस्य पदयोर्दोष्टसृष्टं कवरं विकीर्यं पतिता या श्रुमुखी तस्याः । तदानी-भगवन् हारकावः समागत्य तस्या अग्रे शिवः । सोऽपि तं दृष्ट्वा तस्यै पार्श्वेऽपि पतिता अश्रुपूर्ववत् । अत एव “या त्वरा द्रौपदीत्राण” इति वाच्यं सङ्गच्छते । एवं शुतताऽपि सर्वदा सर्वं कोर्यं करोतीत्यवन्तमप्यम् ॥ १० ॥

श्लोमिश्रतमसा य उपकारः कृतसमाहाह—

यो नो जुगोप वनमसे दुरन्तकृच्छ्रा-

हुवांससोऽरिबहितादयुतामभुग्यः ।

शाकान्नमुष्टिमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं

एवमामन्सं सलिले विनिमश्रसद्वः ॥ ११ ॥

यो नो जुगोपेति । तदा बाल्याधिक्या । कदाचिदुवासाः यममासोभवानी भारमादिकेषु सर्वद्वैत-प्रायेणया दुर्योधनसद्वैतः याः । तेन चाऽऽजिष्येन सन्तोपितोऽनुतश्चिष्यसद्वैतो वरं वृणीष्येत्याह । तदा भगवता व्यामोहितो दुर्योधनः सहसा पाण्डूनां नाशः प्रायश्चित्तनक्षत्र इति मन्यमानो व्यामो-धिष्यामीति सन्निव्य यथाऽऽमदहे समभवत् शिष्यैः सह तथैवाऽमम्येऽप्रातुर्गुप्तिरस्य चहे गन्तव्यम् । परं द्रौपदीभोजनान्तरम् । अख्या सा खेदं प्राप्यतीति वरमयाचत । ततस्त्रियोऽकृता तथैव गतो दुर्योसाः । पाण्डवानां (?) चाऽऽप्ये भोजनान्तरं भगवदुपदेशाल्युर्ध्वप्रायेणार्थं सर्वोत्कर्षार्थं स्थादी ददत् सर्वे आह द्रौपदीभोजनापन्थस्यम्यत्रं भविष्यतीति । ततः प्रमृति सा श्रेयसागमनकालमति-

१ राजसा तमेति प. राजसास्तवेति प. २. यजमानपन्था इति म. प. ३ तेन कृतमन्थस्यमशो मन्थित त. ४ विकीर्यं ख. योऽपि प. ५ तस्या इति प. ६ पदयोरेति ख. ७ पतिवेति प. ८ अन्थुत्सवसोऽपि प. ९. १० कार्यमिति शस्त्रि प. ११ पाण्डवस्यमिति ख. १२ साऽऽपिपागमनकालमिति प.

कृम्य भुङ्के । एवं जाते सति प्रहरताभ्यनन्तरं द्रौपदीभोजनं योगेन श्रुत्वा तथैवाऽऽगतः । तदा पाण्डवा (?) द्रौपदी च सर्वनाशं मेनिरे । तदा ध्यातः कृष्णः समागतो बहिरिव द्रौपदीमेच्छ्रैव कर्षिं प्रत्युक्त्वानु जातः पाकः स्नानं कियतामिति । तथेत्यावदवयकं कर्तुं दुर्वासिं यतेऽन्तः प्रविष्टो भगवान् द्रौपदीवैल्लयं रष्ट्वा कथमनाजालशिष्टे भोजने स्थात्यामपि तत्राच्छिष्टं शक्यात्रं प्राप्त्य त्रिलोकीमेव वृषामकुरु । तदाह—यो नो जगोपेति । यो भगवान् वनमेत्येव नः अस्मत् जगोप । दुर्वाससतो मयहेतुत्वात्प्रथमी । दुर्नतं कृच्छ्रं यस्मात् । अस्तिविदितात् दुर्वासोपेन प्रेरितात् । यः दुर्वासः । अमृतं शालयाः अमे सुभ्रते यस्य । शकिले सहितयश्चमुष्टिम् । प्रथमत एव वा भगवदर्थं स्थापितम् । निरतकृम्यं हि तत् । तदुपगुण्य स्त्रीकूल जगोपेति समदन्धः । कथनेतावता गोपनम् । तत्राऽऽह । यतः सज्जिते निमेष कृपिसहः । यः पूर्वमावदवयकं कर्तुं यतः स सज्जिते निमेष उर्यथानसमये त्रिलोकीमेव दृष्टममंस्त । किमुताऽऽत्मानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सत्त्वमिश्रतमसा कृतमाह—

यत्नेजसाऽथ भगवान् युधि शूलपाणि-
विंस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदाञ्जिनं मे ।

अन्येऽपि चाऽहममुनैव कलेवरेण
प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनाद्धम् ॥ १२ ॥

यत्नेजसेति । अथेति मिश्रप्रकमे । शोकद्वयेन द्रौपदीनिमित्तप्रक्षणसोक्तत्वात्स्वर्पोरुपाभावात् तदपहाय केवलं स्वर्पोरुपायं चरितमिति । भगवानिति सन्तोषे वरदानहेतुः । शूलपाणिनि विपरीते गारुहेतुः । एवं दुर्भंगोऽपि यहादेवो यत्नेजा विंस्मापितः । न हि जीवसामर्थ्येन ब्रह्मणो विस्मयो भवेत् । तत्रापि सगिरिजः पार्वतीसहितः । पर्वतपुत्रो हि पर्वतदायधिकेन पदाथेन विस्मिता भवतीति सूचितम् । अत्राऽपि किरातातुंक्तथाऽनुसन्धेया । परीक्षार्थं समागतो महादेवः सर्वयतोपापनरूपचिह्नसहितस्वाऽर्जुनस्य चिह्नप्रदर्शनात् पार्वतीमप्यानीतवान् । तत्र सर्वोक्तयुधियाहु-रुदेष्टु समापेषु महयुदेन स्वयं भूमौ पतित्वा स्तोपस्थितातुंक्तप्रश्नस्यचिह्नं पार्वत्या ष्ठे दम्यलोहीस-मुत्तमवरोक्त्य भीतोऽर्जुनः स्तोत्रं कृतवान् । ततः शीतो महादेवः पाशुपताक्षं दत्तवान् । मे मक्षम् । अन्येऽप्योन्द्रादप्रसन्नानां समागत्य साक्षात्पि दत्तपन्नः । चक्राकरच्छुजयश्च । किञ्च । तस्याऽऽज्ञस्य त्रयोमसि द्वयं महेन्द्रप्रस्थितमातलिप्रार्थनया तेषु नतीतो महेन्द्रभवने वर्षपश्चात्सिन्ध्रासनात्थाऽर्द्धं महत्त-द्रोपवेगनभगवात्पिकं शरीरान्तरोपभोग्यममुनैव कलेवरेण तेजोमयेन प्राप्तवानस्तीत्यर्थः । अत्राऽपि त्रयं प्राप्तम् । महादेवसन्तोषः । अक्षप्राप्तिः । इन्द्रासनाप्राप्तिश्चेति ॥ १२ ॥

तमोमिश्रतमसा कृत्यमाह—

तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुगम्
गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ।

सेन्द्राः श्रिता यदनुभाविताजमीढ
तेनाऽहमय मुपितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १३ ॥

तत्रैवेति । तत्रैव स्वर्ग एव विहरतो मे भुजदण्डयुगम् । स्वयं चतुर्भुजा अपि केचनाऽपि-भुजाः केचन ततोऽप्यधिकभुजाः । आश्रयणे हेतुः—गाण्डीवलक्षणमिति । गाण्डीवं लक्षणं विद्धं यस्य । अनेनोभयोश्चिह्नता । युद्धभयदृष्टारसजीकरणादौ हस्तद्वयं सर्वदा व्यावृत्तमिति ज्ञापितम् । न चैतावता कार्यं सिद्धमिति । मनेन्द्रपुत्रत्वादहस्य वासुजन्मत्वाद्गाण्डीवलं चाऽऽप्रेयत्वादिन्द्रादीनां मूलभूतानामेव तत्र सत्त्वाद्देहनन्तरं वक्तव्यम् । इत्याकाङ्क्षामाहा—यदनुभावितामिति । आजमीढेति । वैकुण्ठ्याभावात् । स हि त्रिभिः पुरुषैः सह युक्तः । तमसा मिलिततमसा वशेनस्वाऽभिप्रेतत्वात्पुष्करासमासेव कारणमुपनिरूपणादाह—तेनाऽहमिति । मोषे हेतुः—पुरुषेणेति । ब्रह्माण्डविविह्रत्वात् । रोगनाशे औपश्लवागवत् । तेजोऽपहृष्टेऽपि भगवतो व्यक्तत्वाज्ज्ञानद्वारा मोक्षं दासतीति नाऽनाहलमित्वाह—भूञ्जेति । वस्तुतस्तु “पचो जसा वृपशिरोऽङ्गि” श्लोकवत् “पठ्यास्तव” “यो नो जगोपे”लैतौमपि विगीतो । अर्जुनविषयत्वान्मावात् । कुण्डिष्टत्वात् । अतः सत्त्वरजस्तमोमिरेव श्लोकत्रयप्रतिपाद्यैर्भगवत्-त्रियमुक्त्वा मोषवस्तुयै प्रतिपाद्यते । लोकत्रययत्सैनाऽपीष्टत्वात् । दैत्यजयः साधनप्राप्त्या निरू-पणीतोऽपि योगस्य प्राधान्यात्स एव निरूपितः । अर्थाञ्जिरूपितोऽप्युपसंहारोऽनुवदनैवचनशेषतया निरूपितः । दैत्यानां तत्राधान्यात् । “मायेत्यसुरा” इति श्रुतेः । यस्तुनये भगवत्त्रियकथनं तदवतारकारणमिति नाऽलनतमशुनानुग्रहः सिद्धमिति । भूर्भारहृदयस्य स्वापेक्षितत्वात् । “मयै-वैते उपहृताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सत्यसाधिभिः”ति भगवदात्म्यात् । अतोऽर्जुने मयवत् निष्कारत्रयमेव शुभरूपम् । दोषाभावरूपं चाऽप्रे वक्षते “सौख्ये वृत्तं” इत्यादिनिश्चिभिः । कारणं करणश्चैव प्रतिबन्धश्च कथ्यते । स्वकृतस्वज्ञापनाय माहात्म्यज्ञापनाय तत् । दोषाभावाच्च सङ्गितं दैन्येनाऽपि विमिश्रितम् । कृष्णमाहात्म्यविज्ञानं सर्वथा मुक्तिदायकम् । इति निश्चयः । अतो माहात्म्यज्ञापनं विभिः । त्रिभिश्च दोषाभावात् । द्वयेव दैन्यमिति । अन्तर्बहिःसाधनहरादिति युक्तमुत्पत्त्यगः ॥ १३ ॥

तमोमिश्रतमसा चरितमाह—

यद्धान्धवः कुरुवलाधिभमनन्तपारमेको रथेन ततरेऽहमनार्थसत्त्वम् ।
प्रत्याहृतं पुरु धनश्च मया परेषां तेजस्पदं मणिमयञ्च हृतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥

यद्धान्धव इति । हेतुत्वेन कारणं वा । यस्य भगवतो बान्धवः । भगवद्रजुत्वेनेव भजनसाधि-ध्यायभाषेऽपि कुरुवलाधिभारणम् । सेनाया दिल्नतूनत्वाय अधिपत्वम् । अनन्तपारमिति ।

न्तिकं दृष्ट्वा हे धर्मैति सम्बोधयति । स्वयं दृष्ट्वाऽनुभवति । दृष्ट्वाचक्रत्वात् । यथनापकरणादि दृष्ट्वा हे सखे इति । अंचातुर्थं दृष्ट्वा कुहन्दगेति । क्षेत्रकर्तृकत्वात्क्रोः । अत एव भगवद्भक्त्यानां सन्नतिवत्त्वमुक्तम् । नरदेवेति युद्धोपन्यायं सम्बोधयन् । वचनानां समर्थत्वान्ममैसाक्षित्वात्दित्यु-
धानीयुक्तम् । मम हृदयं हृदये (?) मम भावयत्याऽऽमरत्वाभिः सन्नतिवतानीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

एवमपराधापनोदनार्थं प्रतीकारे कुत्रे तदेतदुक्ता अन्येऽप्यनरायाः क्रुताः । तानपि दूरीकृतवा-
नित्याह—

शय्यासनाटनविकरथनभोजनानि-

ष्वैव्याद्यस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ।

सख्युः सखेव पितृवचनयस्य सर्वं

सेहे महान्महितया कुमतेरथं मे ॥ १९ ॥

शय्येति । शय्यायां शय्याविषये । आसनानिपियेषु च । तामसादिस्थानानि शय्यासनाट-
नानि । विकरथनं तत्रिपातकर्तृ स्रष्टारूपम् । भोजनादीन्यावरयकलौकिकानि । ऐक्यात्
एकभावात् । न हि स्वस्मात्कश्चिदपिच्छेत्ते । ऐक्यकारणं भगवदुपकारः । दुष्टस्य ततो मदा-
द्विप्रलम्भः वक्रोक्त्या वचनम् । तत्र यथनशब्दमाह—हे वपस्येति । वयसा तुल्योभये कुलखावा-
ऽऽधिक्यम् । कथं वा । भित्तमिति वा । किञ्च । ऋतवानिति । सत्यानित्यर्थः । असत्यकरणं मत्वा
तथा वचनम् । वदन् च न मनसि देमस्मान्नेन । सद्यदोषे सखिद्वान्तः । असद्यदोषे तु पितृ-
द्वान्तः । तस्याऽप्यसद्यदोषस्रष्टार्यम्—सर्वमिति । सहने प्रयोजकं रूपमाह—स्रष्टामिति ।
नै हि विपीडिकादीनामपराधं गतो भवन्ते । उपयोक्तव्यभावात्त्याऽऽह—महितयेति । स्वमहित्वेन ।
हेलन्तरमाह—कुमतेरिति ॥ १९ ॥

एवं सर्वं चरित्रमुक्त्वा सर्वोपसंहारायं तच्छ्रुतां लीलामुरमरति—

सोऽहं नृपेन्द्र रहितः पुरुषोत्तमेन, सख्यां प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः ।
अप्वन्युरक्रमपरिग्रहमङ्ग रक्षन् गणैरसन्निरवलेव विनिर्मितोऽसि ॥ २० ॥

सोऽहमिति । स्वपेन्द्रेति सम्बोधनमस्य विचारस्त्वयाऽवश्यं कथंय इत्येतदर्थम् । पुरुषोत्त-
मपि रहितः प्राणी ख्यादिरूपः सर्वकथंयैवहिष्कृतो भवति । विस्तृत पुरुषोत्तमेन । अनेनोत्तमकथंयों-
पसंहारो ज्ञापितः । सख्येति मध्यमकार्योपसंहारः । प्रियेणेति तैतः परः । प्रियजनः प्रियस्य निकृ-
ष्टमपि करोति । एवं स्निग्धकार्योभावेतदुक्तया स्वयंमिष्टाभावात्त्याऽह—सुहृदेति । तत्राहित्यस्य
फलमाह—हृदयेन शून्य इति । उक्तप्रथमार्थां तस्यभावात्तदप्यमे सर्वपपतमिति श्रूयता ।

हृदयं शून्यं जातमित्यर्थः । तेनाऽन्यदपि कार्यं जातमिति वदन् “पराजितो वाऽप्य भवा-
नि” ति संभावना सत्या जातित्याह—अप्वन्येति । परिग्रहः स्वीयः । अद्वेति कोपसम्बो-
धनं प्रतीकारकत्वाभावात् । अमला स्त्री ॥ २० ॥

तेन सर्वनाशमाह—

तद्रे धनुस्त इवचः स रथो हवाते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तदभृदसदीशरिक्तं भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोत्तमूष्याम् ॥ २१ ॥

तद्रे धनुरिति । गाण्डीववृक्षमणित्युक्तम् । ते इवचः । “अर्जुनस्य इमे बाणाः” इति । स
रथः, अप्रतिवृत्तः । ते हवातः, सर्वेन गन्तारः । सोऽहं रथी, भीष्मादिहन्ता । यतः सामर्थ्यतः । आ-
नमन्ति सर्वतो नमति । आनमन्तीति वा पाठः । कीर्तयन्तीति वा(?) । तत्राऽङ्कुरेभ्योऽन्यप्यमे
इहास्त्वयं (?) सम्पत्तेः । तदा रूपं देवत्वं दाहकार्यं सर्वेनाऽगन्धन्ति । तथा पूर्वोक्तवीक्ष्यः प्रवि-
ष्टस्वादा तत्सर्वं कार्यं निष्पन्नम् । तदप्यमे सर्वं नष्टमित्यन्यन्यतिरिक्तार्थानां प्राप्ताप्रतिनिवेकेन सर्वं भाव-
कृतमिति सिद्धं भवति । केवलान्येव विशेषणं तदेककथायत्नानिश्चयाभावात् । इदानीं तु तेदनापराधेना-
ऽन्यथासिद्धमित्यभिप्रायेणाऽऽह—असदिति । ईशरिक्तं सर्वमसदभूदित्यर्थः । कार्यार्कवृत्तेनाऽऽ-
त्तम् । तेषां फलसाधकत्वम् रूपमिति तदर्थो वा । तत एव तस्यसिद्धेः । अनाऽसाधकत्वे दद्यान्त-
माह लोकदेवदेनेन दयम् । लोकेशपि स्रष्टुरित्येवार्थानां दयम् । वेदे तु तत्समुदितमेकैव दयम् । अतो
द्वान्तपयनाह । तत्र वैदिको द्वान्तः—अस्मिन् हुतमिति । “यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां
यजमानो म्रियेत, दक्षिणतः दाीने भस्मन्मुचाराहोर्हि निनयेद्भस्मोक्तं वा गमये-
दि”ति मस्मिन् होम उक्तः । स यथासित ह्यसति विनियुज्यते । तथा गोपेभ्यस्माभिर्विनिष्टुक इत्यर्थः ।
न वो ईश्वरापनम् । न वा धर्मः । लोके ईश्वरापनमसि । तेन कार्यं सिद्धमिति । तस्मात्सर्वीश्वर-
राद्धमित्युच्यते । स चेदीश्वरः कुहको भवेत्तत्फलमस्रष्टेत् । कुल्यादानवत् । अनेनाऽपिच्छाचुदे-
वार्तां विपरीतफलदानेनाऽऽस्तमुक्तम् । एवं फलवैक्यं साध्यवैक्यं चोक्त्वा साधवैक्यत्वमाह—
इयोत्तमूष्यामिति । ऊर्षी उपररूपा श्विबी । गौरादित्वान्नीच । सा हि बीजशक्तिरादिका । तत्र
गतं कीचं स्वरूपतोऽपि नश्यति । तथाऽऽऽपि लौकिकरविलयमपि गतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं द्वितीये उत्तरमुक्त्वा प्रथमसोत्तरमाह—

राजस्त्वयाऽनुपृष्टानां सुहृदां नः सुहृदुरे ।

विप्रशापविभूदानां निजतां मुष्टिभिर्मिथः ॥ २२ ॥

वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसाम् !

अजानतामिवाऽन्योन्यं चतुःपञ्चावशेषिताः ॥ २३ ॥

राजमिति । सुहृदां यत्कृतं श्रेष्ठं सुहृदुरे तत्रोच्यते । आपो जातः । ततो विप्रशापविभूदानां

देशान्तरे गत्वा मुष्टिभिर्विनिवृत्ताम् । मिथो युद्धे हेतुः—घारुणीं मदिरां पीतचेति । अमृतमधना-
द्रुमता मदिरा वाकरी । सा ताव्यपिष्टिता तालप्रभृता वाकरीयुच्यते । तेन मदेचोन्मथितचेतसा
गतविभेकानां मध्ये चतुःपञ्चदशयोगिता इति सम्बन्धः । चतुर्भिर्मुक्ताः पञ्च चतुःपञ्च । नवद्रव्येषु
यादवशरीरसहातं प्रविष्टेषु चतुर्विधैः परमात्मिभिः सहाऽऽकाशादयः पञ्चोपैरिताः । ननु श्लेहश्च
घातकत्वात्कथमेवम् । अत्र आह—अज्ञानतामिति । शुद्धार्थं ज्ञानमन्यार्थमज्ञानमिति इवार्थः
॥ २२ ॥ २३ ॥

अत्र कर्तारं सम्भावयति—

प्रायेणैतन्नगवत ईश्वरस्य विचेष्टितम् ।

मिथो निद्रान्ति भूतानि भावयन्ति च यन्मिथः ॥ २४ ॥

प्रायेणेति । सर्वकर्मण्येव रक्षकत्वेन च भगवत्कर्मण्येव निर्दिशते । कालेनाऽपि सम्भवतीति प्रायगद्-
धम् । तत्रापि भगवतो विषयानन्वाहुःकद्रोष्टिः । दृष्टार्थमन्यथात्वेन व्याहृदास्त्रसर्वत्रैव लोककर्मण्ये
कार्यं भगवत्कार्यमित्याह—मिथो निद्रान्ति । तुल्यानां मारणक्षणे प्रयोजककार्ये । क्षत उल्क-
पात्रिकर्षाभावात् । चक्राद्रुत्पादयन्ति । पुनश्च श्लेषयुक्तकः पित्तं पुनस्तवमारयते ॥ २४ ॥

ननु प्रकृते कर्म भगवत्कार्यत्वम् । श्रुत्यप्रतिपादितत्वादिस्वाह्वयाऽऽह—

जलौकसां जले यद्रन्महान्तोऽदन्त्यणीयसः ।

दुर्बलान् बलिनो राजन्महान्तो बलिनो मिथः ॥ २५ ॥

एवं बलिष्टैर्यदुर्भिर्महद्भिरितरान् विभुः ।

यद्गुं यदुभिरन्योन्यं भूभारान् सज्जहार ह ॥ २६ ॥

जलौकसामिति । तथा मल्लानामग्निसापिश्रुत्तानामन्योन्यपातकृतं माल्लो न्यायो महा-
न्तोऽदन्त्यणीयस इति । यथा प्रकृते दुर्बलान् बलिनः । राजभित्तिं समाश्रयम् । महान्त-
स्त्वन्योन्यं पत्सारापातेन युताः । उपसंहृति—एवं बलिष्टैरिति । बलिष्टैर्महद्भिरितरान् बलिनोऽ-
नन्तः । ननु सर्वे भगवता मारणार्थः । के चकथन्योन्यं युताः । तत्राऽऽह—विभुरिति । रक्षकत्व-
सम्पत्तिः । तैरेव तान् मारितवान् । महान् सार्वभौमः करोति । महत्तरस्वाज्ञया । विभुरिच्छया । अ-
न्योन्यमिति । यथा विशाह उल्कपात्रिकर्षणयोग्येति तथा मारणं जातमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवं सामान्याकारणे सङ्घेपतः कथामुक्त्वा निखरणे कवनीयमित्याकाङ्क्षायां पुनस्तत्कथमर्षविक्षि-
भगवत्सरणेन वैकृत्ये जाते वक्तुं न शक्यत इत्याह—

देशकालार्थमुक्तानि हृत्पापोपशमानि च ।

हरन्ति स्मरतश्चिन्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥ २७ ॥

देशकालेति । देशकालार्थां विधेयिणा येषुभोजयुक्तानि नीतिवत्तयानि । हृत्पापोपशमानि ।

धकाराङ्गव्यवसाहृत्यव्यवधानि । एवं त्रिविधान्यनि वाक्यानि पूर्वमेव भगवता पोषितानि । देश-
कालाद्युपाये सर्वं कर्तव्यमिति नीतिः । भाव्यनिष्ठतया बाह्यपरमात्म्यकल्याः । भगवद्विषयकगतो भव-
न्माहात्म्यज्ञानात्प्राप्तम् । तानि वाक्यानि भगवदुक्तानि सामर्थ्यं स्मृतानि सन्ति विचित्रं हरन्ति ।
अर्थाद्गुणमत्तानि हि श्लोकानोदरस्वरूपेण श्लोकजनकत्वम् । भगवदीयत्वात् । तस्मान्चन्द्रमास्यव्या-
च्येतेन तूष्णीमभावः ॥ २७ ॥

एवं धर्मगुरुरस्तरं स्थलेन भगवता भक्तिजननाद्रत्तया च भगवत्प्रणारविन्दस्त्रण्ये हृदयेमोक्षतो
श्रीवभगवतोः साधिष्ये सति सत्त्वगुणाविशारपरमानन्दविर्भावश्च त्वस्रमोदोद्येव्यवहृतेषु शान्ता वि-
मला च बुद्धिरासीत् । शान्ता सत्त्वेन । विमलाऽन्ययोपपत्त्येन । भक्तिवत्प्रभावत एव ज्ञानरूपत्वम् ।
एतत्सर्वं जातमित्याह—

सुत उवाच—

एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।

सोहाहं नातिग्राटेन शान्ताऽऽसीद्विमला मतिः ॥ २८ ॥

एवमिति ॥ २८ ॥

नन्वापाततः श्लोकपरमेष्ठी इष्टुपाविन सर्वया नाऽपगत इति ज्ञानप्रकाशमाह—

वासुदेवाह्वयगुणध्यानपरिवृंहणरंहसा ।

भक्त्या निर्मथिताशेषकपायधिषणोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

वासुदेवेति । आत्मस्वरूपज्ञानं भगवत्स्वरूपज्ञानं च नोपदेशसापेक्षम् । प्रमाणवस्तुपातज्ज्ञातम् ।
परं प्रमाणवस्तुनोरावरणं दूरीकृत्यम् । तत्र प्रमाणत्वरूपं दूरीकृतमितिव । त्वस्रमलोपपत्त्येन सत्त्वं-
प्राकृत्यात् । जीवात्प्रावरणं भावा । भगवदावरणं भगवद्विच्छा । तत्र जीवावरणं मत्किमहित-
ज्ञानेनाऽप्यच्छति । भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकमगतद्विषयकपरमेष्ठीया भगवत्संवादायां भगवदावरण-
मरणच्छति । तदा निर्मलदष्टैः सवितृप्रकाशभावात्कार इव भगवत्स्वरूपयोर्मनसा साक्षात्कारो
भवति । तत्राऽर्जुनस्य इयं जातमित्याह श्लोकद्वयेन । वासुदेवेति शान्ताऽऽसीद्विमला मतिः
पुनरुक्तनिराकरणार्थम् । वासुदेवाह्वयगुणध्यानस्य यस्मिन्सोहाहं नातिग्राटेन तदेव रंशो वेगो यस्याः ।
तादृशमत्तया निर्मथिता उल्कपात्रकः स्वरूपेण नाशिता वा अशेषकपाया यस्याः । तादृशी विषया यस्या
सोऽर्जुनो जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनेन सवासनं बुद्धेरावरणं गतिमित्युक्तम् । जीवावरणदूरीकरणार्थमुपायमाह—

गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्सङ्ग्राममूर्च्छनि ।

कालकर्ममत्तोरुक्तं पुनरभ्यगमद्विभुः ॥ ३० ॥

गीतमिति । श्रुद्धे शान्ताकरणे प्रमाणोत्पादितं ज्ञानमत्प्रावरणं दूरीकरोति । तत्पूर्वमेव

सीतास्येन प्रयागेन भगवतोऽपिद्वेन ज्ञानं जातमेवाऽस्ति । परं काठकर्मतमोविशिष्टगुणालकैः सङ्गाना
मुक्तिराश्रुता । तदिदानीमात्ररक्षापयमे स्वयमेव ज्ञानं जातमित्याह—गीतामिति । गीतायां भगव-
तौकं ज्ञानं यत्तत्पुनरुच्यमदिति सम्बन्धः । ननु इतिरूपं ज्ञानं विश्वभावस्वापीति सकारणस्य तस्य
स्वतस्त्रिरोहितत्वाद्गतं कथं प्राप्तवान् । अत आह—विभुरिति । समयेत्याज्ज्ञाननिर्वाणं द्वीकृ-
त्वानित्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो यथाऽऽत्मावर्णं द्वीधृतं तदाह क्रमेण—

विज्ञाको ब्रह्मसम्पत्त्या सञ्छिन्नद्वैतसंशयः ।

लीनप्रकृतिनेर्युष्पादलिङ्गत्वात्सम्भवः ॥ ३१ ॥

विज्ञाको इति । ज्ञाने ब्रह्मसम्पत्तिर्जाता । “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती” इति । शोको हि वि-
षयाप्राप्तौ ब्रह्मत्वेन सर्वविषयप्राप्तिं सत्यां शोकाभाव इति सर्वविषयप्राप्तिमाह—सञ्छिन्नद्वैतसं-
शय इति । सम्यक् छिन्ना द्वैतप्रपञ्चे देहादौ संशया यस्य । स्वस्यैव सर्वरूपत्वे न कोऽपि सन्देहो
भवतीति । अथवा । द्वैते सर्वत्राऽऽत्मनः प्रवेशात्सर्वत्राऽऽसाऽऽत्मनः स्वरूपान्धसंशयाः क्षिताः ।
सखण्डमात्रात् । तदात्मनो ब्रह्मभावाद्भक्तः प्रवेशेन बहिःसम्बन्धसन्देहा निवारिता इत्यर्थः । ननु बाधे
विषये स्थिते पुनः सम्बन्धेन संशया भविष्यन्तीत्याहसाऽऽह—लीनप्रकृतीति । लीना या
प्रकृतिस्तथा कृत्वा जातं यत्रैर्युष्पं निर्गुणत्वसा तथा कृत्वा लिङ्गापयमे जाते मूलदोषाणां निवृत्तत्वाद्-
सम्भवः । न पुनस्त्वय इत्यर्थः । अत उद्भवाभावादेव न सम्बन्धः । लिङ्गस्य च निवृत्तत्वात् । एवं
सर्वदोषाणामप्येककक्षभावे जाते सर्वे शोका निवृत्ता इति भावः ॥ ३१ ॥

एवमर्जुनस्य कृतार्थत्वमुक्त्वा राज्ञः कृतार्थत्वं वक्तुं तस्याऽप्यवसायमाह—

निशाम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च ।

स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृत्तारत्मा युधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥

निशाम्येति । भगवन्मार्गं ज्ञात्वा वैकुण्ठं गत इति । यदुकुलस्य च संस्थां युयुत्सुः । स्वःप-
थाय देवमार्गाय । निभृत्तारत्मा दहान्तःकल्पाः । गन्तुं मतिं चक्रे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पृथाऽप्युपश्रुत्य धनञ्जयोदितं नारां यदूनां भगवद्भतिञ्च ताम् ।

एकान्तभक्त्या भगवत्संधोक्षजे निवेशितारत्नोपरराम संवृतेः ॥ ३३ ॥

क्रमेण मुक्तिं वक्तुं पृथाया मुक्तिमाह । कुन्ती तदेव पूर्वोक्तं श्रुत्वा भगवद्विज्ञा परमप्रेम्णाऽऽविभृते
भगवत्सिं सत्युच्यं प्राप्ता । शरीरं जहादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१ सङ्गानाम् इति क. २ पुरीकर्मिति क. ३ अद्वैते इति क. ४ निवृत्ता जाता इति क. ५ भगवद्विषयेति क.

ननु भगवता किमर्थमेव कृतम् ? तथाऽह—

यथाऽहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः ।

कण्टकं कण्टकेनेव द्रयञ्चाऽपीशितुः समम् ॥ ३४ ॥

यथाऽहरदिति । भगवतो यादृचोपसंहारे आत्मत्वात् दोषभावा इति वक्तुम् । यथा याद-
वत्त्वात् सहाचार्यमानीतया युवो मारमहरतां तनुं विजहौ । हेसाभाचार्यमाह—अजम् इति । न
हि तेन आतोऽस्ति । तत्र प्छातमाह—कण्टकमिति । सर्वथाऽऽस्वीयाभावः सुचितः । तथाप्य-
भिमानिनां जीवानां हेसाकथमेवम् । अत आह—द्रयं चाऽपीशितुः सममिति । निवृत्त्यर्थं
समम् ॥ ३४ ॥

भगवति विशेषमाह—

यथा मस्त्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः ।

भूमारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम् ॥ ३५ ॥

यथेति । यथा नटः स्वरूपमेव नानाविधकीर्तयं क्वादिरूपेण प्रदर्शयति । निवृत्ते च कार्यं
तानि रूपाण्युपसंहरति । एवमिदमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतत्कथनस्य प्रकृतोपयोगं वक्तुमाह—

यदा मुकुन्दो भगवानिनामं महौ जहौ स्वतन्वा भ्रवणीयसत्कथः ।

तदाऽहरेवाऽप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुः कलिरन्ववर्चत ॥ ३६ ॥

यदा मुकुन्द इति । सर्वेषां मोक्षदानार्थमवतीर्णो भगवत्स दत्त्वा मोक्षं यदा निवृत्तत्वा मो-
क्षप्राप्त्येव कलिधर्माणं निरूपणात्पञ्चांगतेषु स्थितस्य मोक्षो नास्तीति निर्गमनेव शरणमिति का-
ठ्यासिंहद्विदेवं प्रति तदतिरिक्तदोषोभगवतादेवभाराद्भगवतेव सह गन्त्वमिति मतिं कृतवानि-
त्याह—यदा मुकुन्द इति । “कलिः कालमलं सर्वं कालस्वामी तु माघवः । यमो
निवर्तते तत्र ब्रह्माविच निवृत्तना । दारी (?) तु न तथा तेन देशान्तरगति-
र्भेता । अग्निभावेऽपि काष्ठेन स साध्य इति निश्चयः । मुकुन्दो भगवानिति
वचनानुत्पत्त्यर्थमेव भगवद्वतार इत्युपसंहारः । यथेति भगवतो नित्यसम्बन्धात्कापि स्वगो नास्ति ।
तथापि प्रकटितरामानन्दरूपस्य पेशिचिन्नतया प्रदर्शनात्तन्वा जहौ । तदुद्धारा जहादित्यर्थः । स्मि-
त्यास्य पूर्वमनुकृत्वाऽत्रवच तनुत्यास्योक्तत्वात्कस्य वस्तुत्वाभावाद्पूर्वविधौ वतुवादे वा सहाय्य-
गुतीया न सम्भवति । नन्वप्रे उदत्स्यमानानां भक्तानां कथयुद्धार इत्याहसाऽह—अभ्रवणीय-
सत्कथ इति । तदा । तस्मिन्नित्यर्थं अव्ययम् । अह्रिति लुप्तसम्बन्धम् । अव्ययं वा । प्रातःकाले
भगवद्भक्तमिति सम्प्रदायविदः । तदेव प्रातःकाले कलिः प्रवृत्तः । ननु भगवत्कृपाव्योक्तानां
भगवन्मार्गावुवाचिनां विषयानत्वात्कथं कलिप्रवृत्तिरित्यत आह—अप्रतिबुद्धचेतसामभद्र-
हेतुरिति । न सर्वोऽर्थं तदागमनम् । प्रकथेण विकसितकमलानां मुकुलसम्भावनारहितामाश्रयमे-

१ योशामाव इति क. २ नाहेति नास्ति क. ३ अपद्वैककथयति क.

ऽपि न काचिच्छ्रुतिः । अन्येषामसामयेऽन्धकारादिना कीदृशविधासः सादेव । ज्ञानेन विकाराः । मत्स्या मुकुलसम्भावनाभावः ॥ ३६ ॥

तर्हि स्वास न काचिच्छ्रित्तेत्याशङ्क्याऽऽह—

युधिष्ठिरस्तपरिसर्पणं बुधः पुरे च रात्रौ च एहे तथाऽऽत्मनि ।
विभाव्य लोभानृतजिह्वाहिंसनायधर्मचक्रं गमनाय पर्यथात् ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर इति । विकलत्यागभावेन रक्षित्वाऽपि कसं मन्यते काळः । स तु युधिष्ठिरा-
दीनिप तथा मन्यते । अस्तददेशेषुपि महदल्पमदमिन्द्रियु राष्ट्रनगरपृथ्वरीरेषु प्रविष्टः । अत्य-
धिकसाध तन्त्रातवानित्याह—बुध इति । तथापि विचारः—किं स्वात्मानगतो इष्टं वेति ।
तथापि युधिष्ठिरस्य निश्चयो जात इत्याह—विभाव्येति । ससामग्रीकस्य समगतत्वाज्ज्ञेतो
गमनं कठेः । तस्य सामग्री प्रथमतो लोभः सर्वदोषाणामाश्रयोऽन्तःकरणधर्मः । अतुतं बान्दोषः
प्रायेण स्वरूपनाशकः । प्रामाण्यकोटेः स्वरूपनिर्वाहकस्य नाशात् । कुष्टिठता बुद्धिदोषः । हिंसा
शरीरस्य । अत्र क्रमे शिष्टं स्वयमुच्यते । आदिशब्देन रोगादोऽपि । हिंसाधर्मचक्रं विषाद्य
गमनाय पूर्वाक्रामेव मेति पर्यथादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अशकस्य परित्यागोऽनुचितः । त्यक्तानां वासानानकत्वात् । अतः कठिमयाद्युधिष्ठिरयमनमु-
चितमित्याशङ्क्याऽऽह—

स स्वपौत्रं विनयिनमारमनोऽनवमं गुणेः ।
तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यपि ब्रह्मजाह्वये ॥ ३८ ॥
मधुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमघ्नानपिबन्दीश्वरः ॥ ३९ ॥

स स्वपौत्रमिति । न हि कठिनिराकरणसमयां युधिष्ठिरो गतः । तत्रिराकरणां पौत्रस्य
स्वातित्वात् । किन्तु शास्त्रस्य प्रामाण्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह—स्वपौत्रमिति । “भ्रातृणा-
मेकजातानामिति” न्यायद्राज्यवदानाच—स्वेति । पौत्रग्रहणं पुत्रनामसापनार्थम् । गुणैर्ग-
र्दीप्यत्प्रादितिः । आत्मनोऽनवममन्युत् । अनेन दोषाभावसम्प्राप्तिक इत्युक्तं भवति । हीनस्यापने
प्रकाश्याः प्रशस्येत । तोयनीव्याः सद्रावरणायाः । अन्ये तु राजानः स्त्रियो बन्धेरदिता अपि
स्त्रियैकदेशचरणसंवाहनादिना पतिवत् मन्यन्त इति सूचितं नीचीपदेन । पतिमित्युवाच ।
अन्यतैव सर्वं कृतत्वात् । पतित्वाभिंमिति लक्षणा च स्यात् । अतः स्वयमभियेककारं कृतयार ।
स्वपेव वज्रमपि कृतयार । अनिरुद्धपुत्रो वज्रः । शूरसेनदेशस्याऽपि पतित्वज्ञापनावाऽऽह—
शूरसेनपतिमिति । अनेन मयीदायां भावान् देशस्त्वान् दत्त इत्युक्त् । ततलोपां राय-

१ अधिकायमिति क. म. घ. २ अल्पमिच्छावाच्ये. क. म. घ. ३ मसिधिति क. घ म हीनत्वमित्येवशाऽऽहोपपत्ते
शब्दो नास्ति क. घ. बन्धेरदिताया अपि विवेककोटे चरणसंवाहनादित्येवमितिः शोचितो भगवतः । स च सत्र यथायुतं सर्वं
संप्रेष्य निवेष्टितः । ततश्च पुत्रोऽन्यं पुत्राश्चन्द्रेऽप्युत्पन्नान् भवेति विवेकितः ।

श्रीकारणानन्तरं प्राणापत्यामिष्टि निरूप्य प्रवाजे (?) कृतवानित्याह । वैश्वानरी प्राजापत्या वा
विकल्पेन विहिता । ईश्वर इति । तत्रः करणसमर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यथाशास्त्रकरणाद्दह एव सर्वपरित्यागस्योक्तत्वादेशपरित्यागसाऽऽशङ्कार्थत्वाच्च सर्वपरित्यागनिरू-
पणार्थमाह—

विद्विष्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलयादिकम् ।
निर्ममो निरहङ्कारः सञ्छिन्नज्ञानोपवन्धनः ॥ ४० ॥

विद्विष्येति । देहातिरिक्तपरित्यागः सुगमः । तदाह । आदिशब्देन दुकूलवलयायोर्विषयमानत्वेन
ग्रहणम् । न तु शेषान्मयुञ्जामकल्पेन । “वीरवासा” इति यदपे बन्धते तत् परित्यागमुत्पत्त्येव
तन्त्राणार्थम् । त्यक्तानामात्मवीर्यत्वं निराकरोति—निर्मम इति । परित्यागमिमानामाभावयैतदुक्तम् ।
अन्तस्त्वोगाथ वा । उभयोः कर्तव्यत्वादन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावाच्च । देहस्य सपरिकरस्य त्यागमाह—
निरहङ्कार इति । देहेऽहंता लक्ष्णं । गमनायः स्वरूपतो नाशानमध्ये तिष्ठति देहादिः ।
तस्य त्यागप्रकारमाह—सञ्छिन्नज्ञानोपवन्धन इति । बाह्यावरणं सम्यक् छिन्नमित्याह—
सञ्छिन्नेति । युवादीनामुपकारित्वमुद्दिष्टत्वा निवृत्ता । अत एव न प्रतिबन्धकता ॥ ४० ॥

इदानीसुर्वैतस्य शरीरमात्रस्य ज्ञानकर्मणां लयं वक्तुं प्रथमतो ज्ञानेन लयमाह अथाऽससा-
ऽज्ञानसाध्यत्वात्त्रिचयर्थम् । तेषादिप्रकारेण ज्ञानसाध्यत्वात्प्रकारेणैव निर्दलिते । मयवकृतत्वस्यैव
वदाज्ञाय परित्यागः । तथापि येन क्रमेण भगवतः सम्पादितं तत्कर्मकथनं चित्तप्रबोधार्थमुच्यते ॥
तदाह—

वाचं जुह्वान मनसि तत्प्राण इतरे च तम् ।
मृत्वायवानं सौत्सर्गं तत्पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥ ४१ ॥
त्रित्वे हुत्वा च पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ।
सर्वमात्मम्यजुह्वीद्ब्रह्मण्यत्मानमव्यये ॥ ४२ ॥

वाचमिति । वाचसमन्वयेन हि शरीरसमन्वयः । पुरन्धनोपासनेन तथा निरूपणम् । मनसो हि
भार्या वाक् । प्राकृतो सा । आत्मनो हि वाचस्तथा वाचा सम्बन्धना वा चन्द्रिकूपणम् । अस्मां
निबृत्त्यायां सा स्वनिष्ठा स्वत एव भवित्येति । तस्या निर्वयः पश्चाद्दकृत्यो बद्धवागित्यनेन । ईश्वर-
कण्ठे षोषीने लयो मुख्यः । तत्र “दूमीरेव हवं मनसोऽस्ती”ति श्रुतेर्नोऽपीनत्वं वाचः । बाह्यम
काचित्त्वेषवागपिष्ठादी देवता । सा ह्यभिमानिनी । य एव तस्या निकृष्टत्वं मन्यते तत एव निवर्तते ।
प्रजापतेरिव । तर्थाऽस्मादपि निवर्तित्यत इति भावः । तथा मनसोऽपि प्राणापीनत्वं । तद्वातागतित्वां
निरूपणात् । यद्यपि प्राणनिरोधे मनसः कर्णत्वं तथाप्यपे निरोधकत्वात्तदपीनत्वम् । तन्निरोधेन नि-

१ न तत्र परित्यागमुत्पत्त्येति क. २ अन्तस्त्वोगाभावात् वेति क. ३ हेतुमद्भावावेति क. ४ अहंतालक्षणेति क.
५ तत्रादिप्रकारेणाऽज्ञानसाध्यत्वमिति क. ६ निवर्तित इति क. म. घ. ७ अत एवेति क. ८ वेनेति क. ९ अनेनेति क. १०
८ न ह्यजोहवीति क. ९ निवर्तित्येति इति क. म. घ. १० प्राणनिरोधेनेति क. म. घ. ११ काचित्त्वमिति क. म.

रुद्धत्वाद्वा । तथाच देहवचनकापगमः । अत एव योगशब्दे तन्मूलकत्वकथनं देहस्य । इतरेषु च
 ल्पेन । इतरस्मिन्निति चकथ्ये इतर इति कथनमसर्वनामत्वज्ञापकम् । तत्राऽपि म-
 ल्वेन परित्यागकथनाद्भगवत्त्वमुक्तमिति प्राणनियामकत्वेऽपि न भगवद्बुद्धिः कथ्येत्येति सचितम् ।
 होमकथनं तु पश्चादभिव्ययित्वादिताशरीरस्य भ्रष्टयिधाधिकारोपयोग्यात्कृतस्याऽन्यथात्वेऽपि भाव-
 नया तत्प्राप्तसम्पन्नानार्थम् । पञ्चार्थां शरीरनिर्माणवत् । प्रत्ययेनोक्तानीतरस्य वायुना सहोर्ध्वमाप्त-
 तस्य पुनराप्त्याऽऽपकर्षणस्याऽऽपानाधीनत्वम् । सांमयिकत्वं वायुः श्वासेन बहिर्गम्येच्छति ।
 भन्वया सोऽपि निर्गच्छेत् । अगानस्तु नै प्रवक्ष्यामीनगतिकः । तस्य सूर्युत्पत्तये नियामक इति मूल्यौ तस्य
 लयमाह—सृष्ट्याचपानमिति । सूर्युत्पत्तये हि स ऊर्ध्वं गीयते । केचन पुनर्योगेन प्राणं बलिष्ठं
 विषयाऽपानेन प्राणप्रकर्षणे कृते पुनः प्राणोत्कर्षणे सापानमुत्कर्षयति । बहिर्गमनाभावात् चाऽऽयो-
 न्य-बलिष्ठत्वाद्दतिव्यतिरोधं च कुर्वन्ति । तस्य प्रकारस्य फलार्थत्वात् तत्प्रकृते निरूप्यते । अतः सहजा-
 सुरेऽपाने प्राणमद्ब्रह्मोदपानं तु मृत्यामिति । ननु तेन प्रकारेण सूर्युना सृष्टीतेऽपाने दुर्गतिश्रवणा-
 स्तिकमित्यद्ब्रह्मोत्तं तत्राऽऽह—सोऽसृग्ममिति । तत्र हि सूर्युत्पत्तये श्रोत्रसं गच्छतः अत्र तूर्ण-
 संहितस्याऽपानस्य मूल्ये होमात्सूर्योत्सेन मांसेन गमनाभावात् । अतो नाऽपिद्वानुत्सृज्य । सूर्यु-
 त्पत्तयेव लीयते । “सूर्युत्पत्तयेऽपानं च नमि” ति श्रुतेः । ओदनं देहो सूर्युत्पत्तमित्यतो सूर्युत्पत्तये-
 च निरुद्धः । “अशानया सूर्युत्पत्तये” ति श्रुतेः । स सर्वप्राणिषु वर्तते । तस्य प्राणपानी पोषक-
 बाह्यारदानमलापकरणान्याम् । तौ चेत्तत्र निरुद्धौ देहाभावपरिनिष्ठौ देहाधीनो भवति । पश्चाद्रे-
 भक्षयितुमारभते । तदा तस्य नियामकानि पचमहात्मनानि तं निवृत्तयन्ति । अतो योगिनो देहो न
 बद्धते न क्षीयते । एवं पचमहात्माधीनं सूर्युं प्राणप्राणसंविद्येकेन मृतप्रविष्टभगवत्कार्यत्वाद्भ्रतंशं धर्मिणं
 परिश्रज्य प्रविष्टस्यैकस्य भगवतः पञ्चत्वात्पञ्च-ऽऽब्रह्मोत्तं । पञ्चांशु बुक्तिश्चन्द्रेण शोचते । एवं तत्रापि
 स्वत एवाऽऽहृत्य भगवतः पञ्चत्वाभावाद्दिपदानिभ्रमन्त्येव श्रमत्वात्स्वस्मिन् काले च गच्छन् स्वेच्छ-
 या गरुडमतिक्रम्य लक्ष्म्यां समागतश्चित्तं प्राप्तः । कालमतिक्रम्य प्रकृष्टौ वा । तदेवमस्मादतिशुश्रु-
 ष्यकं पञ्चत्वरूपं भूतात्मानं भगवन्तं गुणत्रयरूपं भगवत्सुब्रह्मोत्तं । तदधीनत्वाद्भ्रतानाम् । तत्रापि
 गुणत्रयनिष्ठिष्ठो भगवान् प्रकृतिसंरूपे द्रुतः । सा हि परमप्रया सर्वकार्यरूपा । तत्र हि सर्वं प्राणा-
 प्रविशन्त्यतः सर्वशब्दायान्या । तामेकत्वरूपं भगवन्तं पुरुषरूपे आत्मन्यद्ब्रह्मोत्तं । तं च पुरुषं कलादि-
 नियामकेऽक्षरे ब्रह्मण्यद्ब्रह्मोत्तं । तदधीनत्वात्तस्य । “तन्मायाकाररूपेण” इति वाक्यात् । अत्रयस्य
 इति वेदब्रह्मण्यत्त्वज्ञानिचतुर्मुखनिराकरणार्थम् । अथवा । तस्याऽपि प्रकृतिपुरुषभावेन व्यस्त-
 म्भावात्तद्व्यतिष्ठे भगवति तदश्रमद्ब्रह्मोदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एवं भवैवमार्गं नवाऽऽहृतयो नवाऽऽपयः । तत्र स्वकीयं क्रमेण हुत्वा सर्वं भगवति समर्प्य लक्ष-
 मंतीर्षं देहमरण्ये लक्षं बहिः सितिमाह—

चीरवासा निराहारो यच्चवाङ् मुक्तमूर्द्धजः ।

दशैयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ४३ ॥

१ ऊर्ध्वानीतस्य प्राणसंज्ञे क. ख. २ नकारो भास्वि क. ३ भवमिति ग. ४ किवद इति क. घ. ५ कान्तीति ख.
 ६ वरहित इति घ. ७ अनयमार्गमेवेति घ. ८ श्वासायमिति ग.

अन्येक्षमापो निरगादसृष्ट्वन् वधिरौ यथा ।

उदीचीं प्रविशेशाऽऽज्ञां गतपूर्वा महात्मभिः ।

हृदि ब्रह्म परं प्यायन्नाऽऽवर्त्तत यतो गतः ॥ ४४ ॥

चीरवासा इति । अतः परं यत्स्य देह उल्लेखे पार्यदेशदुत्तरत्वे । पश्चात्तु ब्रह्मविद्योपयोगिदेह-
 वत् । एवमसमर्थस्य तूष्णीं परित्यागः सर्वनाशकः । इदं प्रतिपादि ब्रह्मणि चीरत्वासाति । एतादृशेऽपि
 रक्षा विधेयेति विदग्धमाह । निराहार इति प्राणदग्धः । अनेन चीरत्वागिति वादग्धः । मुक्तमूर्द्धज
 इति देहदग्धः । चित्तदग्धो वा । प्रान्तत्वज्ञापनात् । पञ्चन चीरत्वाऽनान्तरेऽनङ्गोत्सादकत्वं सचि-
 तम् । एतादृशस्य सर्वसाधनसाध्ययहितस्य प्रकारेणैतदपरित्यागे पुनः सर्वदोषसङ्घम इति कूलहृ-
 त्प्रवाहपतिः । त्रिकोत्तरणवेदोत्तरणं कथंयमिति तत्रकारमाह—दशैयमिति । आत्मनो नो पिशा-
 चो जडोऽन्तःकरणविकल्पः । जडभरतवत् । उन्मत्त इन्द्रियविकलः । मदिरामत्तवत् । पिशाचो
 मृतप्रसो देहविकलः । एवं देहेन्द्रियान्तःकरणानि यथा न परैराक्रमन्ते तथा विषेयानि । अन्यथाऽ-
 न्यत्र प्रविष्टानि चीरवासावधारितः । अनर्थेऽन्तःकरणम् । इतस्ततोऽदिलोकन्यन्मस्मिन्नेव दपचित्तः ।
 स्वभावत एवाऽऽन्यवचनमशृण्वत् । सर्वथाऽऽत्मनि दत्तचित्तत्वज्ञापनाय—वधिरौ यथा । इत्य-
 प्यवचनमनसंस्कारः । इयमेवाऽऽवस्था ब्रह्मविदां बहिरिन्द्रियाणां विषयमाहणे भवति । शुक्लवचतुक्म् ।
 मन्तव्यदेशमाह—उदीचीमिति । यद्यपि सर्वदेशेषु नाऽस्य नाशस्तथापि मर्यादया तत्रैव गतः ।
 महात्मन्भिरिति । एतदपेक्षयाऽपि ते महान्त इति तेषामनुगमनं युक्तमिति भावः । शून्यवद्भयनं
 वायुति—हृदि ब्रह्म परं प्यायमिति । यद्यपि ब्रह्माऽभिव्यक्तिदशायां ध्याने नाऽपेक्षते । स्वत
 एव स्रष्टरिति तथाप्यनभिव्यक्तदशायां ध्याने कथ्यम् । न तूष्णींमत्वाो युक्त इति । कियदूरे
 गतमित्याकाङ्क्षायामाह । गतः प्राणी यतो नाऽऽवर्त्तत । कण्ठपर्यन्तं हिमे जले वा । तावदूरे गत
 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अन्येषां निर्गमनमाह—

सर्वं तमनु निर्जमुञ्चार्ततः कृतनिश्चयाः ।

कलिनाऽधर्ममिन्नेण हृष्टा सृष्टाः प्रजा सुवि ॥ ४५ ॥

ते साधु कृतसर्वाथां ज्ञात्वाऽऽव्यन्तिकमारमनः ।

मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥ ४६ ॥

सर्वं इति । अनेनैव प्रकारेण सर्वेषां गमनमाह—तमन्विति । लौकिकशास्त्रीयसम्प्रतिमाह—
 अन्नरः कृतनिश्चया इति । ब्राह्मणां यदन्त्यतः करोति तत् सर्वं कुर्वन्तीति लोकः । शास्त्रे तु
 निमित्तं कुर्वन्तीति । “सुरूपे श्रामन्त्रार्थसम्भव” इति न्यायेन सर्वेषु यदि शास्त्रार्थसम्भवः सात्
 सर्वं गुण्याः स्युः । अतो लोकबन्धेदेऽपि ते गौणा एव । तत्कथं तद्वदतिदश इत्याशङ्क तथा शा-

१ उत्पद्येते इति क. उत्पद्यते इति घ. २ पार्यदेशवद्वेदे क. ३ नीरत्वाऽऽदरेऽऽपानवत्त्वमिति घ. ४ इतः प्राणवे-
 क्षणम् इति प्रतीकमिति घ. ५ सर्वदेशेऽपि चित्तम् । ६ नाऽऽपेक्षते इति क. घ. ७ कण्ठपर्यन्तमेवेति घ. ख.

सार्थनिर्द्धारभावेऽपि स्थूलप्रकरणे तेषां निर्द्धारोऽस्तीति तदाह—कल्पिनेति । भगवद्भूतेषु विषयाणां पापकल्पाभिव्यक्तिं द्रु सङ्गसहितानां तेषां तथावात्कलौ च दोषसम्भवात्कल्पिनाऽभिमिषेण सर्वोः प्रजा भुवि स्पृष्टा दृष्टा गन्तुं कृतधियो जाता इति । वैराग्यसाधनमाह—ते साधु कृतस्वार्थो इति । परमार्थकाममोक्षाश्रयत्वात् पुरुषार्थोः साधु यथा भवति तथा कृताः । चतुर्णां पुरुषार्थानां स्वसाधनसाध्यतेव भगवत्सेवासाध्यताऽप्यस्ति । तथापि भगवत्सेवया साधिता निःश्रेयहर्षुतया भवति । अतस्तीः सर्वैः पुरुषार्थोः सधिताः । अथवा । साधुषु कृताः सर्वे पुरुषार्थो वैः । साधुसङ्गदेव सर्वे पुरुषार्थोः सिद्धाः । अतस्तद्विरोधित्वेनाऽससङ्गो हेय इति पर्येण सम्बन्धः । अथवा । भक्तिः पथमः पुरुषार्थः । चत्वारस्तैस्तुभूताः । भक्तियश्च पथमः । तत्र तारतम्ये विचार्थिमाणेऽत्यन्तं सुखं सुखहेतुश्च भक्तिरेव । अत आत्यन्तिकं ज्ञान्वा श्रीकृष्णचरणारविन्देव मनसा धारयामासुः । न त्वन्यं कुच्छिप्रकारम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ततः किं वृत्तमित्याह—

तद्भ्यानोद्विक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे ।
तस्मिन्मारायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥ ४७ ॥
अवापुर्दुरवापां ते असन्निर्विषयात्मभिः ।
विधूतकल्मषाः स्थानं विरजेनाऽऽरमनेव हि ॥ ४८ ॥

तद्भ्यानोद्विक्तयेति । तद्भ्यानोद्विक्ता उच्छलिता या भक्तिः । सर्वाङ्गे पूर्णा बहिरिति विवेता । तेनाऽन्तःस्थान् दोषान् दूरे वह्निः करोति । अतो विशुद्धधिषणाः । ततः परे पुरुषोत्तमेऽनन्यशब्द-वाच्ये तस्मिन् प्रसिद्धे नारायणपदे नारायणो ब्रह्माण्डरूपः पदं यस्य । अनेन शाश्वतीरूपे एकान्तमतयो भूत्वा । दोषादेव व्यभिचारशुद्धैर्गुणैः । गतिं गमनसामर्थ्यं गमनेव वा अवापुः । पूर्वस्य शाश्वतः साधनान्युक्तानि । न फलम् । एतेषां तु फलमप्युक्तम् । अथवा । ज्ञानमार्गेण राज्ञो गतिरन्येषां भक्तिमार्गेणैति । अथवा । लोकेत्यस्तिरोभावपर्यन्तमसाधारण्येन गमनमुक्त्वा पश्चात्सर्वेषां साधारण्येन गमनं साधनं फलं च । अतः सर्वे एव शाश्वतमार्गं परित्यज्य केवलविषयात्मविधूतवापां गतिमापुरिति सर्वेषामेव भागवत्प्राप्तिः फलम् । असन्निर्विद्याचारारहित्यम् । सिद्धेऽपि ज्ञानेऽभिमानशेषस्य विघ्नान्नात्वात्कृतो दोषः स्यादेव । विषयारमभिरित्यन्तःकरणदोषः प्रत्येकमगमने हेतुः पापविधिव्य-यव्यावृत्तपर्यम् । ततो गतिं प्रतिपद्य समीपे गच्छन्तः । क्रमेण तत्संज्ञातिक्रमे यदा सर्वज्ञातिक्रमस्तदा विधूतकल्मषत्वम् । आत्मपिक्षयाऽन्यस्य सर्वस्यैव कल्पयन्तात् । स्थानस्य स्वस्य चैकरूपत्वम् । तदाह— विरजेनेति । हि युक्तोऽयमर्थः । न बाधुदाः शुद्धे गन्तुमर्हति । शुद्धानां वा अशुद्धे स्थानं भवति । तस्माद्यथायोग्यं स्थानं प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अधिकारिणां तु भक्तानामपि “यावदधिकारं त्वाधिकारिकमि” ति न्यायेन न भगवत्प्राप्तिः । किन्तु स्वस्थानप्राप्तिरेवेति विदुरे तदाह—

विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ।

कृष्णादेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥ ४९ ॥

विदुरोऽपीति । प्रभासे षष्ठिकारस्थानमार्गः । आत्मवान् । इन्द्रियादिसहितः पूर्वदेह-सहितो वा । मोक्षार्थमाग्रहाकरणे हेतुः—कृष्णादेशेनेति । तच्चित्त एव भगवदाज्ञया अधिकारं करोमीति । पितृभिरिति । समानयनार्थमार्गैः । स्वक्षयं वैवस्वतपुरम् । क्षयपदप्रयोगस्तु सप्त-मत्तानां तवात्वात् ॥ ४९ ॥

श्रीपया भिन्नां गतिमाह—

द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् ।

वासुदेवे भगवति श्लोकान्तमतिरापतत् ॥ ५० ॥

श्रीपदीति । सा पूर्वमेव भगवदीया भगवत्चरणप्रसेशार्थमुचताऽपि भगवता पतिभ्यो दत्तत्वाच्च-दितार्थं क्षिता । तेषां चाऽनपेक्षतां ज्ञात्वा स्वहृदय एव प्रकटे भगवत्येकान्तगतित्वाद्दशा देहेन्द्रिया-दिसहातादुक्तम्य भगवत्सापतदित्यर्थः ॥ ५० ॥

एवमन्यायत्रयस्य प्राप्तिक्रमं ज्ञापयितुं चरित्रश्रेयणफलमाह—

यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानामभिसम्प्रयाणम् ।

शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरो भक्तिमुपैति सिद्धिम् ॥ ५१ ॥

यः श्रद्धयेति । भगवतः सर्वज्ञसहितस्य सर्वश्रेष्ठस्य सर्वं फलमित्येते सुण्डस्यः फलमनुसते । कश्चि-त्सर्वसहितम् । अतो नाऽन्यानर्थक्यम् । वैष्णवत्वात्तेषु श्रद्धा । तेषां स्वातन्त्र्यादिरिगुणत्वत्वं स्वतोऽपी-ति योयितुं पाण्डोरित्युक्तम् । ऐहिकफलं स्वस्त्ययनं पवित्रमिति इष्टप्राप्त्यनिश्चिनित्युक्तिरूपम् । आधुमिकं तु भक्तिः साधनं भगवत्प्राप्तिः फलम् । सिद्धिमित्यलम्यलमप्राप्त्यर्थमुक्तम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीभागवतसुनोधिनीयां श्रीलक्ष्मणमद्भ्यात्मजश्रीबलभद्रीशित-
विरचितायां प्रथमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

सुक्तिर्निरूपिता पूर्वमधिकारनिरूपणे ।
 पारलौकिकव्यपस्य निवृत्त्यै पितृहेतुना ॥ १ ॥
 देहिकस्याऽपि बन्धस्य निवृत्तिर्युक्तोच्यते ।
 अधिकारस्य सम्प्राप्त्या लोकतो बन्धसम्भवः ॥ २ ॥
 कलिदोषाच्च तेनाऽत्र क्रमेणैव निवार्यते ।
 प्रथमं षोडशोऽध्याये स्वाधिकारेण पञ्चतेत् ॥ ३ ॥
 भूपर्मेरक्षा सर्वोऽपि सामान्येन विशेषतः ।
 निरूप्यतेऽन्वया स्वस्य दोषः स्याद् द्विभिधोऽपि हि ॥ ४ ॥
 अतः पुत्रान् समुत्पाद्य धर्मेरक्षा निरूप्यते ।
 आपिदेविकरक्षां कलिनिग्रहं ईर्यते ॥ ५ ॥
 स्वभावतः स्वापितोऽपि मूलदोषाच्च वर्द्धते ।
 मूलनिर्हरणं तस्मात्कस्येऽपि निश्चयः ॥ ६ ॥
 आपिदेविकरूपाणां साक्षात्कारो यदा नहि ।
 भगवच्चरितस्याऽपि देविकत्वान्स नैव हि ॥ ७ ॥
 अतोऽधिकारसिद्ध्यर्थं देविकानां निरूपणम् ।
 अनुग्रहो निग्रहश्च वरदानं तथैव च ॥ ८ ॥

एवं परीक्षितः पाण्डवकृतप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तेषां सुक्तिमुक्त्वा “आश्चर्यवत्पदयति कश्चिदेन-
 मि”ति न्यायेन “श्रुत्वाऽप्येनं वेदं न चैव कश्चिदि”ति निर्धारञ्च तथा श्रवणं मा भूदिति पूर्व
 तस्याऽऽपिदेविकसाक्षात्कारादिकं निरूपयितुं जातके सूचितं स्वरूपं तस्याऽनुवदति—

सूत उवाच—

ततः परीक्षिद्विजयर्षिशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह ।
 यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन् विप्रमहद्गुणस्तथा ॥ १ ॥

ततः परीक्षिदिति । “यस्मिन्पञ्चरूप्या कृते भर्मे” इति वाक्यद्राज्यवश्याऽपि
 श्लेष्या न कृतेत्याह—द्विजयर्षिशिक्षणेन । भगवद्रक्षा आश्रया द्विजवर्षीः । तेपामेव धर्मसूक्ष्म-
 परिज्ञानम् । “नारायणपरा विश्वा धर्मे गुणं परं विदुरि”ति वाक्यात् । बोधितस्य हृदये समाग-
 मनार्थमाह—महाभागवत इति । भगवद्रक्तवपि महाह । अनेन श्रयं सूचितम् । सर्वत्र भगव-
 द्भजनप्रवृत्तिर्भूमिर्भगवद्गार्ग्या अपि हेतुवशादन्यपालकत्वे तत्रिकारणेन भगवद्दर्शप्रवृत्तिपरत्वं
 धर्मस्य च भगवदीयत्वेन परिपालनमिति । हेत्याश्रयं । भगवद्रक्तानां कार्ष्णिवेश्याऽनुकृतात् ।

१ काण्डोपाधेति ल. २ बोधोऽन्वये इति म. घ. ३ स्वादिभिधोऽपि होति क. घ. घ. ४ हृदये होति घ.

भगवद्भयस्येऽपि स्वरूपाविष्टत्वात् । तथात्वे वा परमभागवतत्वं न भवेदित्युभयमेवैत्याश्रयं ।
 आश्चर्यं समर्थयितुं कालकृतेमेतन्न भगवत्लेरणमेति ज्ञापयितुमाह—यथा हीति । सूत्यां जन्मकाले ।
 अभिजातं जातकम् । तत्र कोविदा निगुणाः । विप्रेऽपि महान् गुणो यस्य । नखण्यतेति यावत् ।
 अतः कालकृतशुभफलसिद्धिः ॥ १ ॥

इदानीं तस्य कृतस्य भूराक्षणस्योत्तराऽऽनुवृत्तिसिद्धये पुत्राऽनुत्पादितवानित्याह—

स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् ।

जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयस्तुतान् ॥ २ ॥

स उत्तरस्येति । मातुलकन्यापरिणयनं लोके विदितम् । स्थतौ निषिद्धम् । लौकिकप्रमाणां पृष्ठा-
 न्तीकणप्रस्तावे “मातुलस्येव योषा भाग” इत्यत्र निरूपणात् । “मातुलस्य सुताभूद्वा
 मातुगोत्रां तथैव च । समाप्तप्रवरं चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदि”ति स्मृतौ ।
 अतः केवलधर्मार्थं तारोऽपि विवाहो न कर्तव्यः । लौकिकवलयोऽप्योषेक्षायां तु कर्तव्य एव । अत्र
 उत्तरस्य मातुलस्य स्वसमानवयसिद्धये इरावतीमुपयेमे । नाम्ना च वैण्यवत् सूचितम् । सर्वसुखिनी-
 रसवत्त्वात्सामुत्पन्नस्य चर्त्तं, तदुपभोगात्तस्य च, अलौकिकं सौख्यं च सूचितम् । श्रुतौ तेदसी-
 त्वकथनाद्भगवत्परिपालत्येत्वं च । तस्याश्चत्वारः पुत्रा जाताः । सुतानिति स्वतः । चतुर्दिशु रक्षा
 चतुर्विधरूपार्थसिद्धिश्च तावत्तैव भविष्यतीति नाऽपिकोत्यादनम् ॥ २ ॥

आपिदेविकप्रकारेणाऽऽश्वमेधकरणं पूर्ववादाह—

आजहारऽश्वमेधांस्त्रीन् गङ्गायां भूरिदक्षिणात् ।

शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राऽक्षिमोचराः ॥ ३ ॥

आजहारेति । त्रिभिधोऽपि दोषस्तावतैव निवृत्त इति नाऽपिकरणम् । गङ्गायामिति ।
 गङ्गामेवतीम् । भूरिदक्षिणामिति समार्थो यज्ञः । पुष्टा इति ज्ञानार्थम् । भीमस्य पाण्डवैकलि-
 धत्वात्कुलाश्रयः कृप एवाऽनेन गुरुत्वेन स्वीकृत इत्याह—शारद्वतमिति । शरत्तन्त्रे जातः
 कृपः । एवं भूरिदक्षिणाभाद्रणसम्पत्तौ याग आपिदेविको जात इत्याह—देवा यत्राऽक्षिमोचरा
 इति । हविर्भोगमुचो देवा भगवदंशुता आपिदेविकाः । त एव वैदिकमन्त्रे प्रतिपाद्याः । मन्त्रप्रा-
 धान्यपक्षेणाऽऽध्यात्मिकाः । त एव ज्ञानरहितैः क्रियमाणाः कर्मशेषमुता आपिभौतिका भूतचं-
 स्काराः । उच्यतास्तु भगवदंशुता भगवानिव प्रत्यक्षाः ॥ ३ ॥

एवं सामान्यधर्म विशेषधर्म चोत्त्वाऽऽपिदेविकत्वस्यापनार्थं धर्मप्रतिपक्षिनिग्रहमाह—

निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ।

नृपलिङ्गधरं शूद्रं द्रन्तं गोमिथुनं पदा ॥ ४ ॥

निजग्राहेति । अन्यथा पाण्डवानामिवाऽऽऽपि निर्गमनमुचितं स्यात् । पाण्डवैः कलिभौते-

१ नाऽपिकरणमिति ल. नाऽपिकरणमिति घ. २ दक्षिणा इति घ. क. ३ निग्रहोऽपि उच्यतेति घ. मासि क. घ.

र्यत् । अयं तु तमपि निजग्राहेति पूर्वोक्तर्षेः कश्चिदिति । कुरुक्षेत्रे । कलेरवस्थाऋतुवाद—नृप-
लिङ्गधरमिति । कले रूपत्रयम् । पापं शूद्र उभयविशिष्टो राजा च । तत्रोभयविशिष्टो राजा
वापिदेविकं रूपम् । तदाह—नृपलिङ्गधरमिति । पशुपु पुत्रेणाऽपि सहिता गौर्मियुनलेन व्यप-
दिश्यते । “मातरमभिगच्छन्ती” ति श्रुतेः । अत एव कलिसस्योयैर्यं रूपं प्रदर्शितम् । शकट-
मारुत गां बलीवर्दं च योजयित्वा लम्बानिपदेन सन्तम् । अथवा । विश्विख गोमियुं त्वविषये
नयन्तं राजानम् । पापाधिष्ठातृत्वादयं गुराक्यानामश्रवणम् । अस्य तु श्रवणं दर्शनं चेति निग्रहसा-
मर्थम् । इदानीन्तव्यद्राषाऽपरिश्रांऽपि २ जेनियमनादिकं सम्भवति ॥ ४ ॥

अरिमन्वाक्ये श्रीनकस्य सन्देहो जातः । कलिरन्यः शूद्रस्त्वन्य इति । तस्मिन्नाऽऽविष्टः कलिरित्यन्वा-
यिनं वा सारयति । अविद्यमानेऽपि चकरो पदार्थद्वयकथने एकक्रियायां समुच्चयप्रतीतिः । अतः पृच्छति—

शौनक उवाच—

कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः ।

नृदेवचिह्नधृक् शूद्रः कोऽसौ गां यः पदाऽहन्त् ॥ ५ ॥

कस्य हेनोरिति । दिग्विजये हि राज्ञां जयः कर्तव्यः । न तु कालस्य । खाधारत्वात् । व्यर्थम्
कलिनिरिति । कालस्य साधारणनिमित्तत्वात् । तथैव कालनिर्णयात्कलिनिरिति च राज्यस्य प्राप्त-
त्वात् । अतो हेत्वभावादशक्यत्वाच्च विग्रहनिग्रहे कालनियहामावात्क्षरं । तत्रोपि नृपः कालव-
च्छिन्नराजा । तद्विशेषणत्वेन शूद्रमजानन्नाह—नृदेवचिह्नधृगिति ॥ ५ ॥

शूद्रस्य कथं स वेपः कुनो वा प्राप्तः । तथाभूतस्य वा कथं पदा गोताडनम् । अतः सन्देहनि-
वारणार्थं तत्कथयेत्वाह—

तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ।

अथवाऽस्य पदारभोजमकरन्दलिहां सताम् ।

किमन्यैरसदाऽपौरायुषो यदपठयस्य ॥ ६ ॥

छुद्रायुषो भृगामङ्ग मर्यानामृशतमिच्छताम् ।

इहोपहृतो नृपान् मृत्युः श्मतिन्नकर्मणि ॥ ७ ॥

तत्कथ्यतामिति । अन्यनिर्णयार्थं सम्बोधयति—महाभागोति । महत्तव भाग्यं यद्भगवत्कथायां
नियुक्तस्यभिज्ञम् । अतः स्याद्विरोधित्वे कथनीयमन्यथा । नेत्याह—पदि कृष्णकथाश्रयमिति ।
कृष्णकथाया आश्रयः । तत्कथायां भगवत्कथा वर्तते इति यदि, तदा कथ्यताम् । भगवत्कथाधारत्वा-
भावेऽपि वस्तुतो भगवदीया ये तत्सम्बन्धिभ्यन्याऽपि या कथा तदाश्रयत्वेऽपि कथ्यतामित्याह—
अथवेति । अतिक्रियासाद्बतामित्यनेन कैरिक्तस्यशोभावकथाराहित्यं तेषां सूचितम् । सतामित्यनेन

१ पूर्वोक्तं इति ख. २ योग्यरूपमिति ३ कृष्णमनापदेनेति च. ४ निवयामिकमिति ग. घ. ङ. ५ तमपिचि क. ग.
६ अन्यनिर्णयार्थमिति ख. ग. घ. ७ अतिक्रियासाद्भावे इति घ.

व्यामोहनार्थमप्यन्या कथा निवारिता । उरुपसुतं ब्रह्मसुखमर्षसुखं च ददातीति मकरन्दः ।
“गमश्चे” ति संज्ञायां खर । स भगवत्परारविन्दैरुनिष्टः प्रेमसेवायामाविर्भवस्वरूपो
भेदकभोग्यो विशेपतो निर्वेगनाशरजः । यदर्थं सर्वोऽपि भक्तिमार्गः शास्त्रं च । तदास्यान्दशु-
क्तानां कथया शास्त्रार्थपरिज्ञानं भवति । अतः प्रमाणकथा प्रमेयकथा वा तदाभिता चैतदा कथनीया ।
अन्यथाऽस्याऽपि सन्देहापदद्वन्द्वदासत्त्वम् । अतःशास्त्राः । अस्तां वा आलापः । उभयसोमर्ष
प्रतियोगि । तारुणीः किं प्रयोजनम् । नन्विष्टालायाः वृष्टिकता इति कालमनमेव प्रयोजनम् । तत्राऽऽ-
ह—आयुषो यदपठयस्य इति । कोटियुवैर्यपि पदायुः क्षणनाममूल्यं तारुण्येऽऽयुषोऽप्यन्यः
अन्याप्यन्यः । अतं आयुःशुभकरत्वात्तत्र वक्तव्यम् । सप्राम्भस्सायुषुद्वयंमेवेत्याह—छुद्रायुषा-
मिति । अत्यायुषां प्राणिनां मरणावश्यकत्वात्तत्र मरणक्षेत्रनिवृत्त्येवमृतमिच्छतामर्थं मृत्युरिहो-
पहृत इति सत्यन्यः । पूर्वेण वा । छुद्रायुषां किमन्यैरसदाऽपिपेरिति । सहस्रसंवेत्सरसत्रेऽयुतमावि-
र्भवतीति निश्चयः । विद्यमानानां च मृत्युसंधकः । आधिदैविकश्च सः । अतो यज्ञभागभोग्यायेमिहाऽऽ-
हृतः । अवस्थाभेदेन पशुनां तद्भागत्वात् । “सृष्ट्येव वा एष नीयते यत्पशुरिति” ति श्रुतेः ।
“सौंद्रं गवीं” ति न्यायेनाऽऽस्थाभेदेनाऽपि हविर्भोक्तव्यम् । शामिन्नं पशुहितंनम् । तत्र कर्मणि
देवताया अपेक्षा सूचिता । अथर्षकोटित्वाभावात्—भगवानिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

किमतो यथेवम् ? तदाह—

न कश्चिन्नियते तावचावदास्त इहाऽन्तकः ।

एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः ।

अहो नृलोके पीयते हरिलीलामृतं वचः ॥ ८ ॥

न कश्चिदिति । ततोऽपि किम् ? एतदर्थमिति । लोके कोऽपि न म्रियताम् । असत्सन्नेषा-
ऽऽविर्भेदेनाऽमृतेन पीतेनाऽमृत एव भवन्तु सर्वे ; मन्येऽपि न म्रियन्ताम् । इत्यर्थं निश्चितं तत्रिवर्हाद्यै
परमर्षिभिराह्वानसमर्थैर्भगवानिहाऽऽहृतः । स चाऽदृश्यः कथारूपेण समागतः । अत एव अहो इत्या-
श्रयम् । यतो लोके हरिलीलामृतं वचः पीयते । अयमर्थः । अस्माभिः सर्वं समारम्भं स्वापकीर्तिनिवा-
रणार्थम् । सत्रे हि समागच्छे सर्वे म्रियन्ते । “यः सत्रायागश्रुतम्” इति श्रुतेः । किमेते सत्रिणि इति च ।
तत्रस्तदोषपरिहाराद्यर्थमिभिरैव निवारितम् । अत्र भगवानाह्वानतन्व्यः । यागश्च तत्र समर्पणीयः । मृत्युश्च
शामिन्नकर्मणि । तत्राऽऽप्यन्यथाऽपि किमिच्छतीति । तत्र भगवता तथैव सम्पादितम् । स्वयमागतः । कथा-
रूपेण च समागतत्वाद्द्वारा । इदं स्वाश्रयम् । अतो एतद्वद्वैरिणं प्राणिनाममृतं भविष्यति । अन्याया वरदि-
ष्टांणाऽऽहृद्द्वारा तस्मिन्प्येत् । अत आश्रयस्य सिद्धत्वाद्भगवत्परिभवे वक्तव्यं त्वया नाऽन्यदिति ॥ ८ ॥

ननु ते स्वत एव ससृष्टुं निवारयिष्यति । किं भवप्रयायेतत्वेत आह—

मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।

निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ ९ ॥

१ अथैकमेव इति घ. २ अतस्त्वामयुःशुभेति क. अत्राऽऽयुःशुभेति ग. ३ हरिलीलामृतं वच इति क. घ. यः तत्रागम्युत
इतीति क. ख. यो भागवतायुत इतीति घ. ४ सत्रिया इति चेति ख. ५ अकतादिहरे इति क. घ. यः ७ अहो इति घ.

मन्दस्येति । मन्दस्य अलसस्य । अनेन कर्माभावः सूचितः । मन्दा प्रज्ञा यस्येति ज्ञानाभावः । मन्दपाशुपत्येति भक्त्यभावः । तस्य नक्तं वयः राधिसम्पत्त्यायुषिद्वया द्वियते । दिवा चाऽऽयुष्यैर्-
कर्मभिरिति । अतः सर्वसाऽप्यायुषोऽन्यत्र विनियोगात् तेषां सामर्थ्यम् ॥ ९ ॥

भगवत्कथाभयत्वं कलिनिग्रहस्य मत्वा तस्य प्रज्ञात्वनामाह—

मृत उवाच—

यदा परीक्षित्कुरुजाङ्गलेऽयसकलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते ।
निश्चयं वार्त्तामनत्रिप्रियां ततः शरासनं संयुगसौण्डर्यादे ॥१०॥
खलङ्कृतं श्यामतुरङ्गयोजितं रथं मृगेन्द्रध्वजमास्थितः पुमान् ।
वृत्तो रथाश्चद्विपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्गिजयाय निर्गतः ॥ ११ ॥
भद्राश्रं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून् ।
किम्पुरुषादीनि सर्वाणि विजित्व जयहे वलिम् ॥ १२ ॥

यदा परीक्षितिति । कुरुजाङ्गले देशे हस्तिनापुरेऽयमत्रदा निजचक्रवर्तिते कलिं प्रविष्टं भुला
शरासनमाद इति सम्बन्धः । वसञ्चिति पाठे भवतीत्यर्थोऽयोजनम् । अन्दिति वा । पाण्डवेरेव
राज्यस्य साधित्वाशिकण्टके राज्ये स्वयमुपनिषे नाममात्रेण राजेति हृदये दुःखमासीत् । तन् कलि-
प्रवेशे श्रुते विशेषतः शिक्षणं समागतमिति प्रोत्साहो ज्ञानः । तथापि राज्येऽधर्मः प्रविष्ट इत्यनेनप्रिया
वार्त्ता । राजाज्ञाऽकरणे कलिंस्तत्रयोजकः । नदकरणे त एव मारणीयाः । दैत्यपक्षपतनाभावे हृदय-
वैकल्याङ्गलानामासाध्यात् । तस्मादैत्यवधे न दोष इति संयुगसौण्डर्यादेः बुद्ध्याः शरासनमाददे
दुरादे तान् मारयिष्यामीति । देवाश्वानां दैत्याभियुक्तानां न सम्भविष्यतीति श्यामतुरङ्गयोजितं रथ-
मासहे । राजत्वज्ञापनाय—स्वल्ङ्कृतमिति । रथादिप्रदितम् । मृगेन्द्रध्वजमिति खलाऽशा-
धारणं चिह्नम् । कलिश्च भगवत् इति । गर्दभरूपो वा । सिंहरूपेण भगवता दैलेन्द्रवधया । पुमा-
नित्यसहायशरत्वम् । दुरादिति पाठे नगरादुद्धार्यमेव निर्गमो न तु विचारं कृतवानिति । दिग्बिजये
कृतेऽन्यदन्तरालिकं स्वयमेव भविष्यतीति दिग्बिजयापेक्षुक्तम् । अस्य जम्बूद्वीपाधिपत्यम् । तस्य
नव खण्डाः । तत्र प्रथमं परितः परिभ्रमणं कृतवान् । तत्र पश्चिमभागे यद्राश्रं नाम वर्षम् । केतुमालं
पूर्वभागे । भारतं दक्षिणतः । उत्तराः कुरुव उत्तरभागे । अन्ये मध्यस्थाः किम्पुरुषादयः । नवखण्डजयं
कृत्वा स्वाज्ञां प्रचारितवान् । तत्र प्रमाणं चलिं हृदीतयानिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

कलिस्त्वान्तरालिक इति ज्ञापनार्थं प्रथमं तत्र भगवद्भक्तिः स्थितेति निरूपयति—

तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वयुर्वेषां महात्मनाम् ।

प्रगीयमानश्च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकम् ॥ १३ ॥

१ शिक्षणमपगतमिति क. ग. २ अन्विषियां वार्त्तामिति ख. ३ राजा करणे इति क. ४ कलिस्त्वप्रयोजक इति ख.
कलिस्त्वप्रयोजक इति ग. ५ श्यामतुरङ्गयोजितमिति क. ६ मृगेन्द्रध्वज इतीति क. ख. घ.

आत्मानञ्च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽखतैजसः ।

श्लेहञ्च वृष्णिपाथानां तेषां भक्तिञ्च केशवे ॥ १४ ॥

तेभ्यः परमसन्तुष्टः प्रीत्युज्जृम्भितलोचनः ।

महाधनानि वासांसि ददौ हारान् महामननः ॥ १५ ॥

तत्र तत्रेति । यथैव गच्छति तथैवाऽर्जुनरथस्य गतिं शृणोति । तत्रत्याः कृष्णं दृष्टवन्तो माहात्म्ये
च गायन्ति । पाण्डवभगवत्सम्पर्धं च जानन्ति । तस्सर्वं गायन्ति । अत एव परीक्षितं च ते जानन्ति
प्रज्ञात्वो भगवता परिपालितम् । श्लेहं भक्तिं च यावज्जानन्ति तस्सर्वं गायन्ति । अतः प्रगीयमानो
श्वानः संदृष्टस्तैर्यो ददाविति सम्बन्धः । अनेन प्राप्तस्य धनस्य तथैव विनियोग उक्तः । भास्वयो-
नायक । यथापूर्वं धर्मस्वापनं चोक्तम् । प्रीत्युज्जृम्भितलोचन इति तेषामपराधसहनमपि सूचि-
त्वं । महामनन इति स्वकृतार्थता च ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

सारथ्यपारपदसेवनसख्यदोत्य-

वीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम् ।

स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णो-

भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १६ ॥

एवं वर्त्तमाने तस्यिन् किष्किदाश्रयं वृत्तं तदक्षयति । मध्ये सारथ्येति श्लोकः प्रायेण विगीतः । तं
केचन श्रुत्वेति पदमप्याह्वल करोतीति कृतवानित्यर्थं व्याख्याय योजयति । जगत्कृतुकां प्रणतिं च
श्रुतेति । जगत्प्रणतिं चोक्तम् ॥ १६ ॥

एवं कलिकार्यं द्रीङ्गल जगति धर्मं स्थापयित्वा विष्णुभक्तिं च, कलिनिग्रहार्थमाधिदैविकधर्मं
उपकारमाह—

तस्यैवं वर्त्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तमन्वहम् ।

नाऽतिदूरे किलाऽऽश्रयं यदासीत्तन्निबोध मे ॥ १७ ॥

तस्यैवमिति । एवं वर्त्तमानस्य तस्य सतो निकट एव किष्किज्जातं तत्रिषोषेति सम्बन्धः ।
वर्त्तमानस्य नाऽतिदूरे वा । किष्किपक्षया देशनैक्यम् । कालनैक्यं तृप्तमेव ॥ १७ ॥

धर्मः पृथिवी च राजानं बोधयितुमेव तादृशरूपेण समागतौ स्वस्वव्यवस्थामन्योन्ययुक्तौ निरूप-
यतः । कलिश्चाऽऽध्यात्मिकं रूपे निराकृते स्थानं प्रापयितुं तद्वेषेण प्रकृतः । राजान्वेषणार्थमेव प्रवृत्तौ
मये मिलितौ । तदाह—

धर्मः पदेकेन चरन् विच्छेद्यायुपलभ्य गाम् ।

पृच्छति स्माऽश्रुवदनां विवर्त्तामिव मातरम् ॥ १८ ॥

धर्मं इति । एकेन पदा चलन् सत्यात्मकेन । अंशतो व्यास्यमानं न श्रौतम् । देवता-

१ देशनैक्यमिति ख. २ आध्यात्मिकरूपे इति ख. ३ व्यास्यमानेनाऽऽध्यात्मिके क.

रुक्ताक्ष नं लौकिकानुपपत्तिः । पादानां नामतः स्वरूपतश्च भेदो सुगभेदेन कल्पभेदेन च व्यवस्था-
पनीयः । विच्छायायां विवर्णाय । चरणैः पुरुषाः सञ्चलयसिद्धिः । तदभावे विच्छाय एव । मां
पृथिवीं गोरूपाम् । केचन कृष्णायभावाच्छायाभावात्तदाहः । कालेन म्लानां वा । अशुभवदनाम् ।
अशुभि बधने यस्याः । अनेनाऽन्तस्तायाः । भूमौ यापत्रलमेव जलं न वृष्टिजलम् । वसतिरहितं
शौरिव केवलं पिबन्नामुपयोगिनी । तथा पृथिव्यपि मरणार्थमेवोपयुज्यते न जीवनार्थमिति मातृपदं
स्थात्पातम् ॥ १८ ॥

आमयं ज्ञात्वाऽपि व्यवहारानुसारेण शृच्छति—

कञ्चिद्भेदेऽनामयमात्मनस्ते विच्छायाऽसि म्लायतेपन्मुखेन ।
आलक्ष्ये भवतीमन्तरार्थि दूरे वन्धुं शोचसि कञ्चनऽम्ब ॥ १९ ॥
पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुताऽऽत्मानं वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ।
अहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उतस्त्रिमघवस्यवर्षति ॥ २० ॥
अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि वालान् शोचस्यथो पुरुषादेरिवाऽऽत्मान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाभ्यान् ॥ २१ ॥
किं क्षत्रवन्धून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरुपितानि ।
इतस्ततो वाऽज्ञानपानवासस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २२ ॥

कञ्चिदिति । भेदे इति सम्बोधनं परीक्षदिति पालक इति ज्ञानार्थम् । यद्यपि वैकुण्ठे
भगवद्भ्यां त्वं सुयेनं तिष्ठसि तथापि तवाऽऽत्मनः पृथिवीरूपत्वाऽनामयं कञ्चित् । योगस्तु तव
नासि । आधिः सम्भाव्यते । तदाह । ईपन्म्लायतां सुयेन यतो विच्छायाऽसि । अतो भवतीमन्तरार्थि
लक्ष्ये । अनन्तरा आधिर्गत्याः सा ताम् । तवाऽऽधिदेतुन्प्रेक्षते । दशेन्द्रियाणि । अन्तःकरणचतुष्टयम् ।
तत्तत्सर्वस्य शोकहेतुन्प्रेक्षते— दूरे वन्धुमित्यादिना । हे अम्ब ! दूरे स्थितं वन्धुं भवति वराहम् ।
हे अम्ब ! मां वा पुत्रं शोचसि । शोकं हेतुः—पादैर्न्यूनमिति । आत्मानं शौरिव पृथिवी-
रूपम् । रसोऽत्र शोकहेतुः । वृषलैः शूद्रैः । हृतयज्ञभागा देवाः पादवः । मघवत्ववर्षत्ववराहताः प्रजाः
पादाः । अरक्ष्यमाणाः स्त्रियो पालाक्ष । हे उर्वि ! सन्तोषामावेन मनोवैकल्यम् । भूलोकौ वा । कुकर्मणि
प्राणकुले । ब्राह्मणादिति राजकुले । कुलाभ्यान् भाषणान् श्रेयस्त्वान् । क्षत्रवन्धून् श्रिययाप-
मान् । कलिनोपसृष्टानि सर्वदोषसहितान् प्राणरूपान् । तैरवरुपितानि उद्वासितानि राष्ट्राणि ।
देशा वधूणाः । इतस्ततो विधिविधेयपरिवालनव्यतिरेकेण । भोजनपानस्थितस्नानसम्बोगोन्मुक्तं
जीवलोकं बुद्धिरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ मेति नासि प. २ चरने पुरुषस्याऽऽत्रवा तिष्ठसीति प. २ गुणायभावादिति स. इत्यायमाभावादिति प. ४ वृषलैः
तिष्ठसीति अ. ५ शोकं इति क. ६ हेतुमिसम्बोगामावेनेति स. ग. ७ प्राणमिति स.

एतेषां पूर्वपक्षताऽपि सम्भवतीत्याह—

यद्वाऽम्ब ते भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ।
अन्तर्हितस्य स्मरती विच्छृष्टा कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥ २३ ॥
इदं ममाऽऽचक्ष्व तत्राऽऽधिमुलं वसुन्धरे येन विकर्षिताऽसि ।
कालेन वा ते वलिनां वलीयसा सुरार्चितं किं हृतमय सौभाग्यम् ॥ २४ ॥

यदेति । यत् भूरिभरावतारगार्थं कृतावतारस्य भगवतो वासुदेवस्य सर्वदुःखहर्तुः हे धरित्रि ।
साम्प्रतमन्तर्हितस्य,—तेनैव विच्छृष्टा— कर्माण्युदारचरित्राभ्यनधिकारिषु वर्तमानानि निर्वाणार्थं विच्छ-
म्बितानि निर्वाणमदत्त्वा वृष्णीं स्थितानि चित्तरूपाणि,—स्मरन्ती—तानि शोचसि । इदं वक्ष्यमाणं
वचनेन तवाऽऽधिपुलम् । तत्र सम्भतिर्निवाऽऽचक्ष्व । हे वसुन्धरे ! सर्वेन्द्रादिसहिते शुक्राप्रिये ।
येन रहितेन त्वं विकर्षिताऽसि । तैस्त्वयमेवाऽऽह । यत्कलिना कालेन वलिना सुरार्चितं तव सीमामयं
भगवत्स्थितिरूपं तदप हृतमिति । कालेन चिह्नहीनमपि हरणात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्र धर्माकं सर्वमेव हेतुमद्गीत्यस्य सर्वेषां मूलं भगवद्भजनमिति यैव तद्राहितं तमेव
शोचामीत्याह—

धरण्युवाच—

भवान् हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्माऽनुपृच्छसि ।
चतुर्भिर्वर्षसे येन पादैर्लोकपुत्रावहैः ॥ २५ ॥

भवान् हि वेदेति । युक्तिरुक्तैः । धर्मस्य ज्ञानमपि प्रमाणम् । उल्लेखितमपि प्रमितमेव ।
स्वात्मनि प्रमितत्वात् । अतस्त्रादाह—चतुर्भिर्वर्षसे येनेति । द्वापरान्ते स्वभावत एव पादवर्ष
गच्छति । तदोऽपि त्वं येन भगवता कृत्वा चतुर्भिः पादैर्वर्षसे । ते पादाः सर्वसुखहेतवः । तदभावे
सर्वं शोच्याः । भवानिव । ॥ २५ ॥

शोके हर्षं च गुणा एव हेतवः । ते च भगवन्निराशास्तम्भन्वादेवाऽप्यत्र भवन्ति । तेन गुणपा-
त्रेण रहितं सर्वमेव शोचामीति वक्तुं गुणान् गणयति भगवदीयान् सत्यमिलादिना—

सत्यं शोचं दया क्षान्तिस्वयागः सन्तोष आर्जवम् ।
शमो दमस्तपस्साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ २६ ॥
ज्ञानं विरक्तिरेवर्वयं शौच्यं तेजो बलं सृष्टिः ।
स्वातन्त्र्यं क्रोशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥ २७ ॥
प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः ॥ २८ ॥

१ तवः स्वयमेवाऽऽदेति व. प. २ तदपीति क.

परंरिति । चरणमाहात्म्ययुक्त्वाऽपि पुनर्भोगवद्दहर्णं भगवताऽपि समलङ्कारार्थम् । स्वरूपतत्त्वार्थो-
त्सर्षमाह—अञ्जयुःस्तिशाङ्गुशकेतुकेनैरिति । भगवचरणे कमललङ्कारितरेखा एकदेशस्य क-
लत्त्वसम्पादिकाः सन्ति । तेन मकरन्दरूपमूर्धत्वं तत्र फलं नियतमस्तीति सूचितम् । तदाऽपिक्ता-
रिणो दुर्लभाः सर्वथा दोषरहिताः । तत्सङ्घाते विषयमानानामसम्भानितम् । तदर्थं भगवचरणारविन्द एव
ब्रजाकारा रेखा वसति प्राप्तपर्वतानां ऊदिका । अतस्तत्सर्वानां प्रथमतः सर्वपापक्षयः । क्रिय । मनो-
नीशस्ये सर्वभैतत्सम्भवति । योगादिना च तस्यापने वहिर्मुखता स्यात् । अतो भगवचरणारविन्द
एव सेवकानां मनोवशीकरार्थमद्भुताकारा रेखा वसति । अतो भगवचरणारविन्दमाहात्म्यस्यैव
तत्सेवकानां तातो मनो न गच्छति । नाऽपि मार्गविधीयेन । नन्वेतत्सर्वं भजनानन्तरं यस्मिन् ।
भजने प्रवृत्तिरेव दुर्लभा । कालकर्मसंग्रहेभ्यो भयतममन्नात् । सर्वदा जीवानां भीतत्वात् प्रापि
सात्त्विकमिलाशुभ्य भगवचरणारविन्द एवाऽऽभयपानकालक्षणा रेखा वसतिऽनाऽऽममनमानेभ्येव न
पुनर्भयप्रमिति सूचिना । एतान्येव केतानि विद्वानि वेद्याम् । लक्ष्मीधाऽपि तत्र । तस्यैव
कथाया प्रकाश्यम् । तदाह—श्रीमत्पदैरिति । अनाऽऽममनसाऽप्यभावात्प्राप्त्यर्थमाह—
भगवत इति । सम्पदद्रुतम्यप्रदानि यस्याः । वैष्णवनां चक्रादिचिह्नैरेव सम्पत्त्वम् ।
मगवचरणारविन्दस्यै सात्त्विकभावेन तदर्थे स्वैदद्रेव्यासदितचक्राभिव्यक्तिः स्फुटा । एवमलङ्कारस-
ङ्घिता लोकप्रसन्न साऽप्येव च नित्ययुक्तानामवलङ्कृतत्वाद्गारोचमतिक्रम्य कानित्युक्तं जाता ।
क्रिय । भगवतोऽपि विद्युत्सुप्रलयम् । भगवानपि गवि श्वेन उपविशति भुङ्क्ते श्रीहृदयैर्धर्यं च करोति ।
एवं पूर्वसर्वतीभावयुक्तं तां मागिदानीं च्यमज्जु । त्यागे हेतुः—उत्सम्यन्तीमिति । भूमिधत्तां
पादसदादीनां मृगसुखप्राप्तभोजनेन गर्वदस्त्रान्तरारण्यवर्णानुमानम् । अनेनैव सर्वभाषानागुह्येतात् ।
अतस्तदन्ते उरयकनासाध्यं मां च्यमज्जित्स्वयं ॥ ३३ ॥

एवं ग्लभ्यागुपति श्लोकदयेनोक्त्वा लीङ्गिणीगुपति श्लोकदयेनाऽऽह—

यो वै ममाऽतिभरमासुरवंशराज्ञा-

मश्रीहिणीशतमपानुद्द्वारामतन्त्रः ।

स्वां दुःस्वमूनपदमात्मनि पौरुषेण

सम्पादयन् यदुपु रम्यमविभ्रदङ्गम् ॥ ३४ ॥

यो वै ममेति । मगाऽतिभाररूपमश्रीहिणीशतमपानुद्द्वारम् । मृगसुखप्राप्तं तस्मात्स्वै हेतुः—आसु-
रेति । वंशपदेन तेषां योगाभ्यन्तरे सन्तीति ज्ञातम् । स्वस्य साधनोपेक्षाभावात्पाऽऽह—आत्मतन्त्र
इति । अनेन याद्वरूपभारहरणमपि सूचितम् । चणोपकामव्याह—स्वां दुःस्वमिति । वेगादि-
व्याप्तित्वदप्यर्थव्याया दुःस्वेता । ऊनपदत्वं कालात् । आत्मनि पौरुषेणेति । स्वयमानः प्रपित्त
स्वपौरुषेण गतानंशम् सम्पत्सम्पादितवानित्युक्तम् । स्वां सम्पादयमिति सम्पन्नः । त्वं हि द्रव्यगतः पूर्ण
इति त्वदर्थं पदमेव यदुच्यङ्गमपिब्रत् । आनयोरेव रमणयोग्यम् । भगवदीया धनीमानस्य रमन्ते ॥ ३४ ॥

१ स्वस्तीति च. भारवेदे प. मन्वेतीत्यादिभरणोत्सर्षमाहरेणोऽहो एव नास्ति ख. २ पुनर्वेदप्रमण्डलमिति च.
३ रेति च. म. ४ उरयकनोमितीति ख. म. प. ५ उरयकनमिति च. ६ तदाहरेण हृदि क. म. ७ भूमिधत्ति च.
८ अथमभावेति क. म. प. ९ दुःस्वमिति च. ख.

प्रकृतमाह—

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य

प्रेमात्रलोकरचिरात्सतवस्तुजलैः ।

स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां

रोमोत्सवो मम यद्विद्विद्विद्वितायाः ॥ ३५ ॥

का चेति । वेत्नयादरे । या भगवद्विरहं गृहेते मा न काऽपीत्यर्थः । पुरुषमाविद्धोऽपी सोऽप-
क्षयः । किं पुनः पुरुषोत्तमस्य इति । उक्तप्रत्ययो द्वे निष्ठतु । कैमेनाऽपि न विरह्यद्गमिस्वाह—
मेमेति । विभिः मसाधनेः मर्षा एव वशीकृतः सात्त्विकः (१) तामसा (१) राजसाः (१) च । तत्र
सात्त्विकः प्रेमावलेकेन वशीकृतः । तामसास्तु मन्चिरमित्येन मनोहारिणोऽनेन । राजसास्तु
यन्मुज्जन्तः मनोहरणार्थः । सात्त्विकेभ्यो भक्तिज्ञाने दत्त्वा वशीकृत्यात् । तामसेभ्यो मोहाभावं वैरा-
म्यं च दत्त्वा । राजसेभ्यो युक्तिप्रमाणे दत्त्वा । अत एव मधुमानिनीनां समाने स्तैर्यमहरत् ।
मधुसक्तानां मगनिनीनाम् । येन गानेन स्थिरीभूताः कोमे मर्षा वा । बदेन ज्ञानेन वा ।
आत्मसित्तिम् । गृह्यति मित्रं वा पदम् । मानिनीनां त्वं स्तैर्यार्थि च । क्रिय । मगाऽपि यद्विद्वि-
द्वितायाः सर्वदा रोमोत्सवः ॥ ३५ ॥

एवं भगवद्विरहेण द्विष्टोः सेवारे जल्पमाने अदरे श्रुत्वा देवताभर्मासिधं बुद्धा विंशानि-
प्राप्यां कुक्ष्येवत्यगस्त्यागुत्तिलादावधकं कर्तुं गत इत्याह—

तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा ।

परीक्षितान् राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ॥ ३६ ॥

तयोरिति । तदा संवत्स्रमगन्तर्येव प्रसिद्धता तयोरतिभोगो युक्त इति सूचितम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतसुभोषिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टतमजश्रीवल्कलभदीक्षित-

विरचितायां प्रथमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

तत्रः सप्तदशो धर्मपृथिवीसानन्वचनं विदुः ।

भीतस्य स्वानदानश्च कलेः शिक्षा च रूप्येन ॥ १ ॥

प्रथमं सारणे भीतिस्तयोः स्वाहृदयस्य च क्षयः ।

अतः सान्त्वनमध्ये च स्वानदानं विचारतः ॥ २ ॥

१ अदरे इति ख. प. २ आभिनानपि विरहासङ्गतमिति च. ३ कर्मवर्षे देति ख. ४ अथगते इति म. प. ५ विपत्ति-
प्रभापी कुक्ष्येवत्यामिति च. ६ गृह्यति इति क. ख.

वित्रेऽस्थापनायैव धर्मवाक्यं ततोऽस्य हि ।
सर्वसामर्थ्यसंभोधो वैराग्यं चक्रुमद्भुतम् ॥ ३ ॥
मूर्त्तीभूतास्त्रयो राज्ञे स्वल्पेदक्ष्यापनाय तौ ।
बैधान्तरेऽपि तन्प्रीडाख्यापनाय स मारकः ॥ ४ ॥
सन्धानं वस्तुभूतस्य कृतं तेनाऽस्य च स्वयम् ।
कृतं भ्रमेस्तु हेतूनां चोक्तस्य विनिवारणात् ॥ ५ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते पूर्ववादिन्यां सरस्वत्यां स्यात् इत्युक्तम् । ततस्त्रय गतोऽपर्मं दृष्टवानित्याह—

सूत उवाच—

तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाभवत् ।
दण्डहस्तश्च शृपलं दृष्ट्वा नृपलाञ्छनम् ॥ १ ॥

तत्रेति । गोमिथुनं मिथुनैवद्वासमानम् । वृषमं गां च । अनाश्वत् । द्वितीयायै वनिः । नाश-
भावयुक्तं वा । भगवतोऽपमदत्वात् । शृपलं शूद्रम् । महतां व्यक्तित्दर्शनैव जातिपरिज्ञानात् ।
चिह्नानि तु राज्ञः । नृपस्य लाञ्छनमिव लाञ्छनं यस्य । एवं पाण्डवमं च दृष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥

मिथुनस्य दीनत्वज्ञापनाय वर्षणैविति वृषमिति द्वाभ्याम् । अन्यथा पक्ष्यातोऽपि दोगः स्यात् ।

शृपं मृणालधवलं मेहन्तमिव विभ्यतम् ।
वेपमानं पदेकेन वेपन्तं शूद्रताडितम् ॥ २ ॥
गाश्च धर्मदुषां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् ।
विवस्तां साऽश्रुवदनां क्रुशां यवसमिच्छतीम् ॥ ३ ॥

प्रथमं शृपं वर्षणैति—मृणालधवलमिति । अजादिवस्त्रानित्युक्तं श्वेतम् । अनेन संभावतः
शूद्र इत्युक्तम् । अन्यानि यथाऽङ्गानि विकलाणीत्याह । तत्र प्रत्यहं चार्वाक्षयः । मेहन्तं पृथगम् ।
कर्मक्षय उक्तः । विभ्यन्तमिवेति भयेन ज्ञानाभावात् उक्तः । द्वेषेद्यनुकुर्यात् । अथवा । मृदुस्था-
नाभिरिक्तलोभेभ्यो धर्मिण्य निरासृजति । तेन योगः युगिनः । मूकं पदा वेपयामम् । कर्मणं द्विप्र-
कारम् । पादाभावेन जाञ्जेन च । तत्रैकेन पदा हेतुना वेपयामम् । चतुर्पदस्य पादवयवमने एक-
पादस्थितौ कर्मो भवत्येव । ज्ञानमहितवपःप्रभृतीनामभावात्केवलतत्त्वे धर्ममिच्छिद्यथाञ्जा भवति ।
जाञ्जेन वेपयाम् । पदायोपरिज्ञानेन धर्मदुर्तिर्न निःशक्या । शूद्रताडितमिति । कालवशेन शूद्र-
कर्तृकर्मस्य पापफलत्वेन धर्मव्यभोजनताडनम् । दण्डेन ताडनं वृषस्य । पदा ताडनं पृथिव्याः ।
कृत्स्नमिवधाव तिष्ठति । पाण्डवमार्थं धर्मं व्यययति । दृष्ट्वा हेतुं च सम्पन्नः । गां च वर्षणैति ।
चकाराद्भवन्मदाद्योऽस्या अपि । स्वभावात् उच्येत्याह—धर्मदुषामिति । धर्ममिश्रोणादिकं

१ धर्मदुषामिति च. २ दोगीति च. ३ दुर्गमं च. ४ कर्मक्षयइति च. ५ धर्मव्यभोजनताडितं च. ६ दण्डेन ताडनमिति
स. म. च. ७. ८. प्रतीकलाभमन्वयनेन पदाऽपि प्रतिगम्येति च न्येह निवेदिताः । ९ पदपरिच्छेदोति स. म. च. ७. ८. इति
नाथे ६. स. म. ८. ताडनमन्वयनेति च. ९. प्रविष्टवपैति च.

दोगीति । धर्मदुषां (?) मिति पाठे प्रवर्षणदुषां दोगीति । अस्याः पदद्विकल्पनाह । देया-
दिभिः सम्पदा सं पुष्टो भवति । तदभावं विकला । देवानामुत्तमानां दुष्टश्रित्या नावारीना । काल-
नाऽपि पीडिता । पाण्डवरूपमुज्यमानत्वात् । कलेः प्रथमपादत्वात्तद्वैलक्यवचनम् । एवं देशकालोपौ
निरूपितौ । विवत्सामिति कर्मयोगः । यस्याः स्वल्पमं गुण्याः पृथुरादे निरूपिताः । तेषां
भाष्यतमभावः । अत एव साऽश्रुवदनाम् । अधुनिः सहितं वदने यमाः । अनेन मन्त्राभावात्
उक्तः । दुर्गमत्वात् । अपशब्दा अधुनि । क्रुशां द्रव्याभावात् । यत्र वज्रवन्न न यजिष्यामि द्रव्याणि ।
यवमंसिच्छतीम् यज्ञादिषु भागमिच्छन्तीम् । अनेन कर्मयोगः । एवमस्याः पदद्विकल्पनं युक्तिम् ।
अथाऽपि पूर्ववत् कियन्मन्त्रयः ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं दृष्ट्वा मारकस्याऽपूर्वत्वात् वृच्छति मापितुम् । अन्यथाऽपि चारितकर्मत्वं स्यात् । अत एव
मयागम्यैकः पृच्छतीत्याह—

प्रच्छन्नं रथमारुढः कार्त्तस्वरपरिच्छदम् ।
मेघगम्भीरया याचा समारोपितकामुकः ॥ ४ ॥

प्रच्छेति । कार्त्तस्वरं चिन्तयन्वपकम् । कार्त्तस्वं सुवर्णम् । तस्य परिच्छेदा यस्य ।
अनेन महत्त्वज्ञानमहमाऽनैतिकम् युक्तिः । मेघगम्भीरयेति तस्मानं कृपावर्षणम् । गम्भीरं
शूद्रश्वर्णनेत्र शश्यां मज्जन्म् । एवं वाच्यं दुष्टनिग्रहशिक्षारिपारणं युक्तिः । समारोपितकामुकं
इति । अतुकवचनमात्रेण परिज्ञानो मारणाय इति ॥ ४ ॥

प्रथगाह कस्यचमिति दायात् । अजाननिभयनेदात् । अभिप्रेक्षायां वा द्वितीयः ।

कस्त्वं मच्छरणे लोके यत्तार्त्तस्वयलान् घली ।
नरदेवोऽसि चेपेण नटवत् कर्मणाऽद्रिजः ॥ ५ ॥
कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना ।
शोच्योऽग्न्याशोक्यान् रहसि प्रहरन् वधमर्हसि ॥ ६ ॥

अहमेव शश्यां स्त्राज्ञे यस्य तार्त्तं लोके । यत्तार्त्तम् । निमित्तार्त्तंकेण । अथलान् ।
अप्राप्तवान् दीनान् । घलीत्यनेन आपदभावः युक्तिः । चिद्विषय परिज्ञानमिलाज्ज्ञाऽऽह ।
वेपणं कवले नरदेवोऽसि । नं गता स्वयं । तामयवभावात्प्रेक्षिष्यमानान् । नटवदिति
प्राप्तुप्राप्तार्थं तार्त्तं स्वं कृष्णं । धर्मोऽस्त्वायां कर्मणायां विपरीतकल्पम् । तत्रादिति न प्रागीत्याह ।
कर्मणा अद्रिजः शूद्रः । न हि दिता मां पदा नाटयन्ति । अद्रिज इत्येकं द्वितीयं नामि ज्ञाने
कर्मणाकर्मपरिचये भवेत् । नटवतात्पदादपि ताडयतीत्यर्थः । तथापि ताडनपरं निरुत्सविति ।
रहस्यमित्यभिप्रेते । अहमेवाहदा एवेति चेत् ? कर्म कृष्णे अहमेव च विषयमाने न प्रकृतः । अतो धर्म-

१ धर्मदुषामिति च. २ दोगीति च. ३ दुर्गमं च. ४ कर्मक्षयइति च. ५ धर्मव्यभोजनताडितं च. ६ दण्डेन ताडनमिति
स. म. च. ७. ८. प्रतीकलाभमन्वयनेन पदाऽपि प्रतिगम्येति च न्येह निवेदिताः । ९ पदपरिच्छेदोति स. म. च. ७. ८. इति
नाथे ६. स. म. ८. ताडनमन्वयनेति च. ९. प्रविष्टवपैति च.

कृत्वि कर्मवितरि च प्रचलिते त्वं कः । कुर्मित एव । तद्वयनानन्तरययमहमित्यामनशोरो भवति । ताभ्यां राज्येऽनिरूपणात् । बलाघोत्राया भवितुमिच्छति तदा श्लोच्येऽपि सापरभोऽपि । क्विच । अज्ञोच्यमान् । अनपराधान् । एकान्तो प्रदहन् सुवर्गं सापरभोऽपि । अतो यथमहति । नाऽयं दण्डमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं मारयितुं विचात्यनुत्तराकथनासन्दिग्धस्तयोः सापरयत्नमाशङ्का सन्त्वनाथं वृच्छति—

त्वं चा मृणालधवलतः पाण्डेर्दूतः पदा चरन् ।

वृपरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिहृद्यथन् ॥ ७ ॥

रथं चा मृणालधवलत इति । प्राङ्गणवृषभस्य चानितवुकेशुव्रता दुर्गेभ्यो । एकपदा च गगनम् । अत इदं प्राङ्गणशोभस्यभावितमिति कश्चिन् देव एव किं भवान् ? न हि पशुकृपा देवा एसाद्या भवति । तर्हि वृपरूपेण नः अस्मान् खेदयन् किं देवः ? एतन्मति श्रुत्वे शिपिप्रभृतिपण्डितयो रूपात्नंरण गता इति । कथयन् राजाऽस्मान् ज्ञापयति ॥ ७ ॥

पदा मृपरशासाऽयं देव इति निमित्त्वाऽऽह—

न जानु कौरवेन्द्राणां दौर्दण्डपरिभ्रमिभते ।

भूतलेऽनुपतन्त्यग्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः ॥ ८ ॥

मा सौरभेयाऽनुशुचो ध्येतु ते वृपलाह्वयम् ।

मा रोदीरम्य भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥ ९ ॥

न जान्विति । अस्माकिंकेनाऽऽप्येऽमभ्रमथं श्रुतो दृष्टो वा न कस्यचित्कोक्तवृषि भूमि पतति । तत्राप्यग्मिन् कौरवेन्द्राणां कुरुक्षेत्राशां दौर्दण्डपरिभ्रमिभने आदिक्षिति भूते । न हि महाराजोपजन्मना भूः ह्रिद्य भवति । तत्र तु स्वकूपं न ज्ञायत इति भावः । खेदो वाऽनेन विवृतः । ननु राजामेव कथनमनुचितमित्याशङ्काऽऽह । हे सौरभेय सुगन्धाः पुन । अनेनाऽस्य मेव-
मभावो निरूपितो नाऽयं देवो न प्राङ्गण इति । किन्तु कथमनुपशो वृपभोगम इति । अस्त्वं मा शुचः । ते वृपलाह्वयमप्यच्छतु । शुक्लं मारयिष्यामीति भावः । एवं वृपमसाङ्गनमुक्त्वा सुरमिसात्त्वनामाह—
मा रोदीरिति । हे अम्ब ! सर्वदा त्वदुपनामानामनुभवम् । खेदय वा । ते भद्रम् । मदात्मनं तव कृपाणामित्यर्थः । अत एव मा रोदीः । तर्ह्येतावत्कालं कथं न ज्ञातम् ? तत्राऽऽह—मयीनि । शास्तरि मति । यदाऽहमात्र शासनं करिष्यामि तदा तव भद्रम् । निमित्ताभावात्पूर्वं न ज्ञातमिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वस्मक्तिमिच्छं त्वशा किमर्थं मारयीषः ? तत्राऽऽह—

यस्य राष्ट्रं प्रजाः सर्वान्त्वयन्ते साध्यसाधुभिः ।

तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्भगो गतिः ॥ १० ॥

१ प्राङ्गणमभ्रमन्तोर्योः समस्तं क. २ दुष्कर्मपुत्रवैति क. म. घ. ३ दुर्लभवैति क. ४ महाराजोपजन्मनामिति घ. ५ मथभावा इति खं, मथामाभावा इति घ. ६ शास्त्रमिति घ.

यस्येति । साधुभेवाऽयं मारणीयोऽमदकमिच्छतिदिति तस्मात्प्रकारमाह । हे सात्त्विक ! यस्य राष्ट्रंसाधुभिः प्रजाभ्रमन्ते तस्य चत्वारि नश्यन्ति । नाशाननुसन्धाने हेतुमाह—मत्तस्येति । चत्वारि नश्यन्ति—कीर्तिरिति । भगो भावयन् । गतिः परलोकं ज्ञानं वा ॥ १० ॥

किञ्च । न केवलमेतदंरक्षणे दोष इत्येवद्रक्षणम् । तथा मति कल्पता स्थात् । किन्वेतद्रक्षणं निहितमपीति नित्यता । तस्मात्त्रियतविचित्रोचितत्वादेव करिष्यामीत्याह—

एष राज्ञः परो धर्मो वार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः ।

अत एनं यधिष्यामि भूतदुःखमसत्तमम् ॥ ११ ॥

एष राज इति । एष इत्यद्वयत्वा निदिशति । एतदज्ञानां रक्षणं राज्ञः परो धर्मः । प्रजाभ्रमे-
धवाऽर्थेव परो धर्मो यदात्तानामार्त्तिनिग्रहः । आर्त्तयो दानाद्येध्रवाऽप्यार्त्तिनिग्रहः परो धर्मः । तदा किम् ? अत आह—अन पुनैमिति । स्वधर्मपरिपालनाधर्मधेवेनं करिष्यामि । ननु साक्षादप्ये
धर्मः । रक्षार्थं परमत्वा धर्मः । तदर्थं हेमिष्यमीत्यत आह—भूतदुःखमिति । सर्वेषु
भूतेषु दुःखातीत्येतदप्ये भूतानां जीवनं भवति । एतदर्थं यद्भूतानं मरणम् । अतो लाघवाद्कलेश-
माणं वाग्म् । ननु साक्षात्त्रियेवविधिविषयोऽयम् । अन्ये तु न स्वकृतैर्कर्मिणापिषयाः । अतो बहुत्व-
मप्योत्रकर्मिसाशङ्काऽऽह—अमत्तममिति । न ह्यस्य वर्षेऽयमोऽपि । दुष्टनिग्रहादेरहित-
त्वात् । अन एतदर्थे ग्रथं सिद्धयति । दुष्टनिग्रहविषयिपरिपालनं भूतोहेनिषयविषयिपरिपालनमती-
नामार्त्तिनिग्रहविषयिपरिपालनं चेति ॥ ११ ॥

सुरमिसात्त्वनामिति विप्रनामेन तदप्युक्तत्वा सौरभेयाधमंमिति तदप्यो भवत्विति तं पुनः वृच्छति—

कोऽश्वत्थव पादांस्त्रीन् सौरभेय वतुष्यद ।

मा भूवंस्त्वाहृदा राष्ट्रं राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

कोऽश्वदिति । तत्र श्रीन पाशान् कोऽश्वददित्यनुत् । यथापरायं दण्डः कर्तव्यः । सुरमात्ताऽ-
नमायमेनेन कृतम् । तत्रिवाणधुर्कलाऽनेनाऽपि प्रतीकमो भवति । पादत्रयच्छेदं त्वस्मादपि पादद्वयं
हृत्स्य च्छेत्तव्यः । ततः कथयत्यर्थः । चतुष्पाददिति नमोपनादत्रस्यै एव पादचतुष्टयं धितनिति
श्रुतिर्न । ननु तस्मादपि पादच्छेदं नम कः पुनरायः स्यात् ? तत्राऽऽह—मा भूविति । यथा
प्रजाशास्त्रात्तत्राऽप्येऽयमिन् जीवनं मा भूवित्येवमितिः कर्तव्यः । ननु विविधा (?) गत्ये नवन्ति ।
कोऽयमाहः सर्वेषां मारणीय इति ? तत्राऽऽह—राज्ञां कृष्णानुवर्तिनामिति । अन्येषां
राज्ये भवन्तु नाम । मगवन्नेवकानां राज्ये न युक्ताः । यतोऽयमवश्यः सर्वेषु भगवान् सत्यः ।
इन्द्रियविकलात्तु सेवितुं नाऽर्हन्ति । अतन्माहृदा न युक्ताः ॥ १२ ॥

१ एतदंरक्षणमेव इति क. म. एतदंरक्षणमादिति घ. इ. २ अत एवेतीति ख. ग. ३ हेमिष्यतीति म. घ. एव तदप्ये
इति क. म. घ. ४ आर्त्तिनिग्रहविषयिपरिपालनमपि नशरी परिमरणवाप्ये इति दूरविमरणमेव त्वत्तत्त्वनामिति निदिशंतीत्यर्थस्य
सर्वेषु भूतेषु वाकः । भाति तेषुम् ।

अतः सर्वेषां त्वया वक्तव्यमित्याह—

आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् ।

आत्मवैरूप्यकर्त्तारं पार्थानां कीर्त्तितूपणम् ॥ १३ ॥

आख्याहीनि । वृषस्वावत् नाऽनौचित्यम् । ननु मामसदीयान् वा कथिते मारयिष्यतीति शङ्का न विधेयेत्याह—भद्रं च इति । सुष्माकं भद्रमेव । तेनस्मिन् जीवति कथं भद्रम् ? तत्रोऽऽह—साधूनामिति । एतस्य शिक्षार्थं दण्डकरणपक्षेऽपि धर्मयोगवर्तिनामपरापरहितानां देहवैरूप्यकरणमनुचितम् । तर्थापि मारणे को हेतुः । तत्रोऽऽह—पार्थानामिति । पाण्डवानामेवाऽप्यधिकारी सर्वान् दण्डयतीति लोकपापवादजननासर्व्वेभिरिन्द्रां निष्कलङ्ककीर्त्तिं दृषयति । अतो भवतामप्येतदाख्यानं कीर्त्तिस्थापनधर्मो भवति ॥ १३ ॥

मत्प्रतिज्ञा व सिद्धा भवतीत्याह—

जनेऽनागस्त्वयं युञ्जन् सर्वतोऽस्य च मद्भयम् ।

अनागस्त्विवह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः ।

आहर्त्ताऽस्मि भुञ्जं साक्षादमर्यस्यापि साह्वदम् ॥ १४ ॥

जन् इति । अनागसि जनेऽपराधं युञ्जन् सर्वतो ममो भयं प्राप्नोति । देहभेदिकाद्युपि कर्मकरिर्मैकुल्यं भयं प्राप्नोति । अस्य च सम्बन्धी पुत्रादिभयं प्राप्नोति । प्राप्नोतीत्यप्याहारकरणे योऽनागसि जने अयं युञ्जन् भवति तस्य मत्तः सर्वतो भयं भवतीति भवतिद्वयमप्याहर्त्तव्यम् । वस्तुतस्त्वद्धमात्रं पूर्व्ववदमित्येकोनोच्छ्रायत्वात् । आख्याते किं करिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—अनागस्त्विति । ननु सोऽप्यधिकारी कथं त्वया मारणीयः ? तत्रोऽऽह—निरङ्कुश इति । निरामकः रक्षितः । अत एवोत्पयामी । कथं शक्यं इत्यपेक्षायामाह—आहर्त्ताऽस्मीति । अंभर्यस्येन्द्रस्वाऽपि बाहुसुत्याऽयामीत्यर्थः । साक्षादिति । स्वयमेव मत्वा न स्वभिचारद्वारा । साह्वदमिति । अह्नदाद्याभरणैः सहितं सर्वैः पूजितमपि ॥ १४ ॥

ननु भवानत्र न नियुक्तः । अतो नियोगानुसारं पाठनं कर्त्तव्यम् । वयं तु यतः कुतश्चित्प्राप्तं समागताः । न त्वदीया इत्याशङ्क्याऽऽह—

राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्याऽनुपालनम् ।

शासतोऽन्यान् यथाशास्त्रमनापशुस्यथानिह ॥ १५ ॥

राज्ञो हीनि । राज्ञो हि धर्मोऽद्वयम् । सहजो धर्मः । अविश्रुतश्च । सहजधर्मस्याऽनुपालनमित्यर्थः । स मुख्यः । अन्यस्तु गौणः । तत्र स्वराष्ट्रादिनियमो नास्ति । भार्यामपि मारयन्नियोगीयः । परमश्रयता तूष्णीमात्रः । राज्ञस्त्वश्रयचभावानसं मुख्यो धर्मः स्वधर्मोऽनुपालनमेव । अन्यान् स्वधर्मरहि-

१ न विधेयेत्याहोऽऽहोऽऽहोति क. ख. ग. घ. ङ. न त्वमित्येति ख. ङ. ३ तदहेति ख. ४ तत्रापीति क. ५ मत् इति मासि ख. ६ विषयमिति ख. क्षम इति घ. ७ अमर्यस्याऽनो-दस्याऽपीति ख. ८ पूजितमिति ख. ९ समुक्तो धर्म इति ख.

तानानुपलुप्यथान्नासतः । न तु विरक्तस्य त्यक्तशासनस्य । अतो ममाऽऽर्त्तिहर्षं स्वधर्मः । अतो वक्तव्यमिति ॥ १५ ॥

कलिनियग्रहो बहिर्दुल्लेनं कर्तुमशक्यः । अभगवदीयेन वा । यद्यप्ययमनुभवस्तथाप्यभिमानात्सा भाति । अतोऽन्तर्दुःखः कर्त्तव्य इत्यभिप्रयिषोत्तरं वक्तुं प्रथमं प्रोत्साहयति भगवदीयत्वज्ञानाय—

धर्म उवाच—

एतद्गः पाण्डवेयानां युक्तमार्त्ताभयं वचः ।

येषां गुणगणोः कृष्णो दौत्यादौ भगवान् कृतः ॥ १६ ॥

एतद्ग इति । एतन् परदुःखदीकरणं परमकृपादत्तं भवतामुचितमेव । जातानामभयं यस्मात्कारणं वचः । यथपीदं वचनमभिमानवृत्तकं भवति तथापि परदुःखनिवारणार्थमुक्तम् । न तु स्वोक्तयन्त्यापनायार्थम् । कृतिस्त्वयुक्तैवेति भावः । न हान्यपीडया कृतः पदार्थो धर्मो भवति । आर्त्तिनिवारणार्थं भगवदीयं धर्मं पुरस्कृत्य भगवान् वक्षो जातः । एतादृशा गुणा भवसु सहस्रशः सन्ति यैः कृत्वा परमानन्दः साक्षात्पुरुषार्थः सर्वप्रमाणार्थः । अनेन प्रान्तत्वमप्याक्षिप्तम् । अतोऽत्यन्तं बहिर्दुःखधर्मनिष्ठा त्यक्तयेति भावः ॥ १६ ॥

इति भगवत्परमपुत्रदिव्य धर्मसंक्षेपत्वमुपदिशति—

न वयं क्लेशवीजानि यतः स्युः पुरुषर्षभ ।

पुरुषं तं त्रिजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः ॥ १७ ॥

केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मना ।

देवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरं प्रभुम् ॥ १८ ॥

न वयमिति । अयमर्थः । एते प्रयोऽपि पादा आहलैकैनेव न नाशिताः । किन्तु सत्यादिभिः स्वल्पनिष्ठाः । ते हि धर्मपादोपनिषक्तः स्वयं निवर्त्तनाया धर्मसैकिकं पादमादाय निवर्त्तते । इतरे च परे धर्मो दिष्टो जातः । प्रमाणानां द्वैराशयः । अतो निर्णायकप्रमाणमावाहस्तुतः केनाऽप्येककालेन मगवता वा कृतत्वात्परस्वभावधर्मकरणानुत्तरं न पठते । न हि काठे वा भगवति वाऽयं किञ्चिदुक्तं शक्यः । तस्मात्प्रमाणयोर्धने स्वाधिकारादुत्तरेण पदार्थान् बुद्ध्या तथा करिष्यति । न स्वकथनं स्पष्टकथनं वा युक्तमिति । हे पुरुषर्षभ । “पुरुषस्ये च मर् धीरा” इति न्यायेन पुरुषमात्रस्यैव भगवद्गुण्युक्ता । त्वं तु पुरुषर्षभः । किम् । क्लेशवीजानि पापानि भगवदपराधा वा । तानि कुतो भवन्तीति विचारः कर्त्तव्यः । पुरुष एव तत्र समवायिकारणमन्तःकरणं वा मूलसंस्कारपक्षे शरीरं वा । निमित्तान्वयानि । निरामको विचारणीयः । केन नियमिता सामर्थी क्लेशवीर्यं जन-

१ बहिर्दुल्लेनेति घ. २ धर्मोऽनुपममिति क. घ. धर्मोऽनुपममिति ग. ३ पर इति नास्ति ख. घ. ४ द्विपर इत्यपि पाठान्तरमा इत्येव घ. ५ निर्णायकेति क. ६ किञ्चित्ति ख. ७ कर्त्तव्य इति नास्ति ख.

पति । तत्राऽनिश्चये हेतुः । ग हि पुरुषो भवति । अन्यस्य नियामकत्वाभावात् । ते च पुरुषः पञ्च
व्यष्टिसमष्टिपुरुषकालपुरुषोत्तमाः । तत्राऽनिश्चयः । विचारकस्याऽन्तःकरणस्य वाक्यभेदेर्भौहितत्वात् ।
अथमिति सर्वेषामेवाऽयं विचारोऽज्ञक्यता । एकमेव वाक्यं स्वस्वबुद्धयुत्सारेण अनेकथा योजयति ।
ते वाक्यभेदाः । सर्वत्र च युक्तेः सहायता । वाक्यभेदेर्निर्णीतातुं पदार्थानाह । तत्र केचिन्मायावादि-
प्रभृतयो व्यष्टिभेदं हेतुं मन्यन्ते । तदर्थं सर्वमेव विकल्पं भावित्वाऽन्वदयन्ति । ते विकल्पवचनाः ।
विकल्पे वसनं येषामिति । विविधकल्पनारूपमज्ञानं वा वसनं येषामिति । ते आत्मनमेव नियामकं
मन्यन्ते । "आत्ममेव छात्मानो बन्धुति"ति वाक्यात् । आत्मनोऽपि हेतुत्वेन नाऽऽत्मातिरिक्तं
कारणं मन्यन्ते । किन्तु आत्मनैव । अन्ये पुनः समष्टिकारणवादिनः पीराणिकज्ज्योतिश्शास्त्रसद्वृत्ताः
पुरुषशरीरं ब्रह्माण्डं मत्वा तत्र चैष्टारूपस्य कालेचकं स्वीकृत्य तदवयवैर्बुधौदिमित्त्वात्सितसर्वपर-
रिज्ञानाद्ब्रह्मसहितं समष्टिमेव कारणं मन्यन्ते । ततोऽपि पुरुषकारणवादिनः प्रकृत्यपिछातारं पुरुषं
मन्यन्ते । सहायमूलकं कर्म नियामकत्वेन स्वीकुर्वन्ति । अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोर्मिलनात्कालस्य च नि-
लत्वात्पदेष्वान्तराभावे सृष्टिः स्यात् स्याद्वा । अतो नियामकस्य कर्मणोऽपेक्षा । "प्रबुद्धकर्मा देवेषु"ति
वाक्यात् । यद्यपि कालस्वभावी भवति । तथापि न तयोर्नियामकत्वं सम्भवति । अन्यत्वात्साधारण-
त्वात् । तस्मात्कर्मसहितः पुरुषः कलेश्चीजहेतुः । अन्ये पुनः कालमेव हेतुत्वेन मन्यन्ते । इदमन्ते
स्वभावम् । स हि प्रकृत्यादीन् प्रेरयति । स्वभावात्ते परिणमन्ते । स्वभावादेव प्रेरयति । "सुखं दुःख-
म्"ति कालरूपस्य भगवतो वाक्यात् । यद्यपि पुरुषोत्तम एव सः । तथापि सर्वरूपत्वात्सिम्ब-
करणे कालरूपं व्यापितवानिति तद्वाक्यानां तच्छेषत्वम् । "स कालो यत्रो लोको वायो-
रिच घनावच्छिन्नि"ति वाक्यात् । अन्ये तु पुरुषोत्तमं मन्यन्ते । स हि सर्वत्र प्रविष्टः सर्वं करोति ।
कालादिष्वपि स एव प्रविष्टः । यद्यपि कालस्य सर्वप्रभुत्वं तथापि न तस्य स्वतन्त्रत्वं । किन्तु भगव-
त्प्रेरणया । अन्यथा तस्य सर्वोत्पत्त्याभावाद्देष्यन्तैर्भूष्ये प्रसज्यन्तेयाताम् । कालात्मनोश्च विवेचनमग्रे
वक्ष्यामः । नियामकत्वमेव तस्य न सर्वत्वमिति च ॥ १७ ॥ १८ ॥

तर्हि सर्वत्र प्रविष्टो भगवान् सर्वं कुर्वन् कथं न त्कथ्यते ? तत्राऽऽह—

अप्रतकर्षादनिर्वाच्यादिति केचपि निश्चयः ।

अत्राऽनुरूपं राजर्षे विमृष्टा स्वमनीषया ॥ १९ ॥

अप्रतकर्षादिति । यद्यपि शास्त्रप्रामाण्यदापाततत्कार्यते सर्वैकस्तुपु वस्तुत्वरूप इति । तत्त्व-
विद्वत्सु पश्यन्ति । तथापि शूद्राङ्ग्राहिकया स्पष्टतया न प्रतर्क्यः । तर्हि ज्ञावैतत्कथं नोत्थते इतरिभ-
मिति । तत्राऽऽह—अनिर्वाच्यादिति । शक्रेऽदिमायुर्वचकेनलानुभवेकर्येयं न स्पष्टतया वक्तुं
शक्यम् । विशेषशब्दाभावात्सद्देताभावात्साऽप्येवदार्ढर्यत्वात् । तस्माद्यद्यपि विशेषकारणे वक्तुमश-
क्यपुत्रोक्षितुं च तथापि शास्त्रानुभवान्यां तन्नियमः । तादृशा विरला इत्याह—केदम्बपीति । अत्र
प्रभयश्रेयु यथाधिकारं व्यवस्थान्ता (१) तत्राऽपि यथाऽधिकारसदनुकूपेण ध्यवस्थापयेत्याह—
अत्राऽनुरूपमिति । राजर्षे इति सम्बोधनाद्वाज्वद्विचारकत्वसृष्टिविधान्यन्वद्रूपत्वम् । तेन

१ निर्णतात्पर्यमिति ख. २ विकल्पेति च. ३ ३ मेति नास्ति क. ग. ४ कालचक्रेति क. ५ बुद्ध्यापिभिरिति क. ६ स्वभावात्तेति ग. ७ तस्मिन्ति नास्ति क. ८ सर्वमिति ख. ९ दुर्गाति च. १० शूद्राङ्ग्राहिकतयेति क. ख. ग. ११ शक्रेऽदि
कर्ममिति क. ख. ग. १२ राक्षसं इतीति स्वप्न पाठो दृश्यते । अन्येतिवैशान्त्यु प्रतिभाति ।

वेदद्वयविचारेण निर्णयं कुर्वति ज्ञापितम् । अत्र सम्मतिर्न प्रथ्या । एकरूपत्वाभावेन साधिका-
रातुसारेण कथनप्रसङ्गात् । अतः स्वमनीषयैव विचारय ॥ १९ ॥

एवं धर्मवाक्यं श्रुत्वा वाच्यवचनवन्तृनिर्धारं कृतवानित्याह—

एवं धर्मं प्रवदति स सभ्राह् द्विजसत्तम ।

समाहितेन मनसा धिखेदः पर्यचष्ट तम् ॥ २० ॥

एवमिति । न हि धर्मव्यतिरिक्तेषाऽप्ये एव वक्तुं शक्यः । स च सभ्राह् द्विचारकः । द्वे द्विज-
सत्तमेनि सम्बोधनं सूक्ष्मेक्षिकार्यां संवादार्थम् । तस्यैवं विचार उल्लङ्घः । व्यवहारातुसारेण श्रे-
यदयमन्योत्तरेयति तत्र को हेतुः ? असम्यग्धीर्धर्मं परोक्षेण कथनं स्वस्य वाऽप्यवदाहृतं प्रतारकत्व-
मज्ञानं वेति । एवं वदतुःपञ्चविचारय चित्तं प्रवृत्तम् । तत्र कुत्राप्रबुद्धित्वाद्वाच्यवक्तव्यज्ञानाभावेऽप्य-
भिप्रायस्य वक्तुश्च निर्दोषं शीघ्रमेव कृतवान् । बुद्धिश्च न क्षिप्ता । अस्तु यथाकथमित्यत्र पश्चात्सञ्चि-
दर्थो वा । तथापि पातकोऽयमनर्ननाऽप्यं ताडितः । तथापि यत्र कथयति व्याजेन चाऽप्यन्त्ययत्नतो
धर्मं एवाऽयम् । एवंप्रवक्ष्याथाः श्रुतत्वाद्युक्तिरूपप्रसवे । अतः स्वयोजनमेवसर्वं च विचार्य
निर्णीरितित्वात्तमर्धं पर्यचष्टेति ॥ २० ॥

तमेवाऽऽह—

राजोवाच—

धर्मं ब्रवीषीति धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपघृक् ।

यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्याऽपि तन्नवेत् ॥ २१ ॥

धर्मं ब्रवीषीति । त्वं तु धर्मः । धर्मज्ञत्वात् । न ह्यन्योऽन्यस्य स्वरूपं जानाति । हेतोः स्वरू-
पादिभिराशङ्क—अयं धर्मज्ञो धर्मवक्तृत्वादिति । किञ्च । वृषरूपघृक् । अलीकितेषु धर्मस्यैव
वृषरूपत्वम् । धर्मकथकेलं समर्थयते—यदधर्मकृतः स्थानमिति । यत्त्वपर्यंकृतं तस्य यत् स्थानं
नरकादि सूचकस्याऽपि तत् भवेत् । अर्थादधर्मस्य । तस्मान्नरकमयादधर्मस्यदृष्ट्या धर्मं वदतीति
धर्मः ॥ २१ ॥

नन्वुच्छेऽयं विचारोः । वाक्यानां स्थाप्यरतिस्मात् । इदानीन्तनमीमांसकैव । तस्माद्वाक्यार्षी
पुरस्कृत्य विचारणीयमित्याकाङ्क्षायात्माह—

अथवा ऐवमायाया नूनं गतिरगोचरा ।

चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः ॥ २२ ॥

१ शक्य इति च. २ प्रो ज्ञापयति ख. ३ वेतीति क. ग. च. ४ वैश्वानरव्यायम् इति ख. ५ वचनव्यतिरिति क. ६ विचार-
रतिस्मात्तिति ख. च. ७ धर्मकथनमिति क. ८ अर्थादधर्मः स्वादिति च. ९ निर्दोष इति च. १० भोगात्तत्कथापिति क. ग.

अथवेति । यदुक्तमनेन ने जानीम इति तत्रैव च । “मायां मदीयाद्ब्रह्म बद्धतां किं तु दुर्धैतमि” इति वाक्यायुक्तीनामप्रयोजकत्वेन निर्धारस्याऽशक्यत्वात् । ननु मायां तत्रशुक्तिं वा प्रथमतो विचारयंतु । ततोऽन्यत्वात्सतीत्याशङ्क्याऽऽह । देवमायाया भगवत्सहिताया भगवत्ले-
रिताया मयापञ्चकिलेन तुल्याया वा गतिः प्रवृत्तिर्नैतानुभवमभ्या न वेदवाक्यमभ्या साधारणा-
नाम् । तदाह—भूतानामिति ॥ २२ ॥

एवं धर्मोऽयं पृथिवीयं कलियुगमिति त्रितयं निमित्तं तदनुसूतं कार्यं करिष्यन् धर्मोऽनु-
वदति—

तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः ।

अधर्माशिक्षयो भद्राः स्मयसङ्गमदेस्तव ॥ २३ ॥

तपः शौचमिति । तच्छुभाशुभासारेण धर्मस्य नानारूपत्वात्तदानीन्तनपादाद् गणयति । द्वाद-
शस्वरूपेऽन्यथा निरूपणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यते । तपः कृच्छ्रादि । शौचं सर्वथा शुद्धता ।
तदेतुत्तराचाः । दया परदुःखप्रहाणेच्छा । सत्यभाषणं च । एभिश्चतुर्भिर्धर्मो ज्ञायते । प्रत्येकं कृतादिषु
प्रधानाः । तस्य धर्मस्य प्रतिपक्ष्यधर्मः । तस्याऽपि चलाः पादाः । स च गर्दभरूपः । ५ वैकृत्तफः ।
धर्मो द्विशतः । प्रमाणप्रवृत्ती धर्मैः । अयमेतं तु न प्रमाणम् । निवृत्त्यर्थं परं ज्ञापनमनुवादेन । अन्यथा
वाक्यभेदः स्यात् । भूमिः सर्वैकस्य स्थितियोग्या । उभयोर्भूमिसमानपशुत्वात् । काठस्तुभयसमानः
प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेनोभयस्यापकः । युगप्रवृत्तौ धर्मं निवृत्ताधर्ममिति । ततः कौलवशाधीनं धर्मपादाद्
द्वीकृत्य अधर्मैः स्वस्य पादांश्चीनं स्वापयामित्याह—अधर्मोऽसीरिति । अधर्मस्य पादात्स्वतो गव-
सङ्गमदावृत्तरूपाः । एतेषां दशाविशेषे धर्मप्रवेशादंशुपद्रवयोगः ॥ २३ ॥

कलेदोर्धं वजुमाह—

इदानीं धर्मं पादस्ते सत्यं निर्वर्त्तयेद्यतः ।

तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनुतेनैवितः कलिः ॥ २४ ॥

इदानीमिति । हे धर्म ! इदानीं ते सत्यमेवैकः पादो यतो निर्वर्त्तयेत् स्वामानं नितरां वर्त्तयेत्
प्रचारयेत् । त्वां वा । सन्त्यमिलेनोपरित्यक्तवान् । विभक्तिव्यत्यासे नाऽप्यहारादोपः । तं पादमधर्मो
जिघृक्षति । सत्यदेवतुम्भःकरणं वा । सन्त्यमः पौं जिघृक्षति । कलिः कोऽपराधः ? तत्राऽऽह—अध-
र्मोऽयं कलिः इति । अपरिच्छिन्नः कालः । तस्य कृतादिपद्रवयोगोऽवच्छेदेन वक्तव्यः । तत्र मूल
स्वावच्छेदकत्वाभावादन्यस्याऽऽभावार्द्धार्धमार्धवच्छेदकत्वेन कृतादिपद्रवयोगः । तत्र केवलमवावच्छे-
दकं कृतम् । केवलमवावच्छेदकः कलिः । मागस्य उभयावच्छेदकं त्रेधा । समस्य उभयावच्छेदकं
द्वापरम् । इति । कालस्य द्वितीयाश्विपश्चिच्छेदात्मायमने धर्मोऽयमप्यतिक्रम्याऽऽगमनादधर्माशुप्र-

१. ३ इति भाषि. क. ग. २ विचारमिदुर्धैतमि. ख. घ. ३ वदन्तीति. ख. ४ परिवापनमिति. ख. घ. ५ काठस्तुभयसमानः. क. घ. ६ निर्वर्त्तयेद्यतः. ७ तं पादं धर्मं इति. ख. ८ कृतादिपद्रवयोग इति. ख. घ. ९ केवलं धर्मोऽवच्छेदक इति. घ. १० इत्य-
पकारलोपे. क. ११ अधर्माशिक्षयि. ग. घ.

वेषः । “ते वै चत्वारः स्तोमाः कूर्तं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः” इति श्रुतौ खोपचतु-
ष्ट्यात्मकस्य ज्योतिष्टोमादेः कृतत्वनिरूपणार्द्धार्धमवच्छेदकत्वं कृतस्य । अथ तदतिरिक्तो यः कालः पञ्चा-
त्मकः स कलिः । एतदभावचतुष्टयरूपत्वमतिरिक्तम् । अतः पञ्चत्वं “समानस्याऽहः पञ्च गुणयानि
नक्षत्राणी” त्यत्र प्रसङ्गाभिधीरितिम् । अतो यथाऽऽकाशस्य परिच्छेदको यदादिः । तस्य यथाकाशस्य
प्रदर्शने घट एव प्रदर्शने मय्यभोगेन तथाऽयं कलिः इत्यर्थः । पूर्वं कृतेन सह समता हीनता च सिता ।
अधुनोक्तकृताः । पादत्रयमवेवाह । तथापि सुनरामयुतेनैवितः दुष्टः स्वशुद्धं धर्मपदं जिघृक्षति । शत्रु-
शेषस्याऽऽरक्षणीयत्वात् । अत एव वेदे उभयोरैव नाम । त्रेता कृतयोगः । द्वापरं कलियोगः ॥ २४ ॥

एवं धर्मस्य स्वरूपयुक्तत्वाः भूमिस्वरूपज्ञानमात्रिकरोति—

इयञ्च भूर्भोगवता न्यासितोऽभर सती ।

श्रीमद्भिस्तरपदन्यासेः सर्वतः कृतकौलुकां ॥ २५ ॥

इयञ्चेति । चक्रागदतिरिक्तः कलिः । तस्य विशेषेणानिरूपणं चक्रागेन ज्ञापितम् । अतो गुण-
वत्तं दोषप्रपञ्च । इयं हि पंडथा । पूर्वं भगवता न्यासित उच्चारित उक्तः अधिको भावो यसाः ।
भगवत्कृतोपकारत्वं गुणः । ततः सती भगवदेकनिष्ठा । भगवतैव स्वाशैरलङ्कृता च । तदाह—
श्रीमद्भिरिति । न्यासः स्थापनम् । सर्वतः कृतं कौलुकं यस्मात् । अनेन यत्नारसरत्वं
सूचितम् ॥ २५ ॥

दोषानाह—

शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोऽग्नित्वाऽधुना ।

अत्रह्यणया नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥ २६ ॥

शोचतीति । भगवत्परित्यागेन शोको दुर्भगत्यसन्नदण्यभोगेन पूर्वावस्थात्यागश्च । अश्रुति
कलयतीत्यश्रुकला । स्वकृतदोषाभावार्थमाह—साध्वीति । भाग्याभाव एव त्यागं हेतुः । तदाह—
दुर्भगेति । अधुनेति त्यागनेकत्वं सूचितम् । ननु राज्ञां भगवद्रत्वात्तदभोगो को दोष इति तत्राऽऽह—
अत्रह्यणया इति । भगवद्दर्भगरीत्यसन्नदण्यभोगेन सूचितम् । शूद्रत्व भाक्तम् । योगाभावात् ।
शूद्रा इति भगवद्विदोषित्वम् । “असुर्यैः शूद्र” इति श्रुतेः । ते भोक्ष्यन्तीति शोको रोदनम् । अनेन
स्वस्य रसाभिर्भावाभावात् तेषां भोगः संत्यक्तीति भावः सूचितः ॥ २६ ॥

उपसंहरति—

इति धर्मं महीश्वेव सान्त्वयित्वा महारथः ।

निशातमाददे स्वहं कलयेऽधर्महेतवे ॥ २७ ॥

इतीति । चकार उक्तसुबुधार्थः । एवकाः कलिनिषेधाथैः । महारथ इति निग्रहहा-

१ अथ ये इति. घ. धवरे इति. घ. २ तं पञ्चमम इति. ख. ३ धर्मं पादमित्य. ख. ४ धर्मस्य कलमित्य. क. घ. धर्मं
स्वरूपमित्य. घ. ५ स्वावच्छेदकमित्य. क. घ. ६ यसा इति. क. घ. ७ चक्रागो मालि. क. ८ दुर्भगावामिति. ख.

मर्षम् । कलेर्देवतात्वादीक्ष्यखड्गेन शिरःखेदःसमुक्तमित्यायाः शाऽऽह—अधर्महेतव इति ।
वधर्मकारणाय । निवृत्त्यर्थं चतुर्षु । मशकन्मो धूम इति वत् ॥ २० ॥

अदभ्यतया गमने न प्रयोजनं न वा निस्तारः । धर्मवार्त्तायां श्रवणात्तदर्थवर्षालोचनया
राज्यमिमाणादिः सङ्कुटुम्भमस्तीति ज्ञात्वा स्वनाशमयं परित्यज्य तच्छरणं गत इत्याह—

तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलाञ्छनम् ।

तत्पादमूलं शिरसा समगान्द्रयधिहलः ॥ २८ ॥

तं जिघांसुमिति । राजविहं छादि । लोके आशापानं त्यक्त्येवार्थः । पादमूलमिति
स्वस्य राजशेषत्वं ज्ञापितम् । शरणगतस्तत्र शैवक इति । अत्रचिह्नल इति । धर्मअभेदयेवदा मा-
यिष्यतीति भयम् । कापठ्यं वा ज्ञाप्यति । चरणपातव्याजेन राजानमपि स्पृशति । येन तस्माऽऽप्रे
दुर्दुद्विरूपत्यते । धर्मसाञ्जिष्यादिममर्थं ज्ञास्यतीति भयम् ॥ २८ ॥

चरणपातानन्तरं यज्ञतं तदाह—

पतितं पादयोर्धरः कृपया दीनवत्सलः ।

शरणयो नाऽवधीच्छ्लोक्य आह चेदं हसन्निव ॥ २९ ॥

पतितमिति । पादयोरिति गतिनाशः सूचितः । सोऽपि धर्मदुर्देहकृपाय भविष्यति । ईदृश
भगवत्साऽनुज्यात् । वीर इति स्वधर्मोत्सन्धानं न प्रकूर्त्तविचारः । धर्मसाञ्जिष्याद्यादिप्रयोजोऽधर्म-
साञ्जिष्यात्तत्र जातः । तदाह—कृपयेति । इयं दया लोकिनीत्याह—दीनवत्सलः इति । वयं
क्यातीति पशुः । दीनविषये न विचारः कृत इत्यर्थः । पूर्वजकीर्तिस्वार्थं नाऽस्य बुद्धिजाता स्वधर्म
एव जातेति शरणम् इत्युक्तम् । लोकाणवादनयादपि । तदाह—श्लोषय इति । इदं वक्ष्यमाणमाह
च । अनिष्टं निवर्त्तितमिष्टञ्च प्रयच्छतीत्यर्थः । हसन्नियेति युक्तप्रसादो गर्वलोशसम्बन्धो वा ॥ २९ ॥

कलेः कम्पं दृष्ट्वा कालान्तरे मारयिष्यतीति शशाऽप्य वचनं इत्यनुमाय तत्रिवृत्त्यर्थमाह—

न ते गुडाकेशयशोभराणां वज्राञ्जलेषु भयमस्ति किञ्चित् ।

न वर्त्तितव्यं भवता कथञ्चन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मवन्धुः ॥ ३० ॥

न ते गुडाकेशोति । गुडाका निद्रा तस्या ईशोऽशुभः । अनेन मायामोहाभावात् स्वकृतमस्माकं
भयमिति सूचितम् । यशोभराणांमिति । यशोलज्जयाऽप्यधर्मं न करिष्याम इति भावः । सत्य-
तिज्ञार्थं वा । अहं तु पीत्र एव । अन्येऽपि ये केषनाऽशुभं स्व यशोभारकास्तेषामप्यये वज्राञ्जलेष्व
किमपि भयं नास्ति । इन्द्रादिरपि भयजननासमर्थं इत्यर्थः । परमस्वदीया आज्ञा परियालनीयेत्याह—
न वर्त्तितव्यमिति । कथञ्चन । केनाऽप्यनेन । स्वस जम्बूद्वीपराज्यस्यमिव निरूपयति ।
क्षेत्रमिति (?) । उल्लिखितानं वा । अतो यदेव वीजं पतिष्यति तदेवोपस्यत इति त्वया न स्थान-

व्यम् । तन हेतुः—अधर्मवन्धुरिति । अधर्मं निवार्ये दंक्ष्ये वाऽपकारं करिष्यतीति सूचितम् ।
अत एवेदानीं पापण्डितानं निराकरणे निराकृत्यंभयम् ॥ ३० ॥

ननु राज एतेदेव कार्यं यत् प्रजाभिक्षणं दृग्दृश्यं । अतो लाभहेतुं मां कुतो निवारयसीत्यत आह—

त्वं वर्त्तमानं नरदेवदेहेऽनुप्रवृत्तोऽयमधर्मप्रगः ।

लोभोऽनृतं चौर्यमनाप्येमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भः ॥ ३१ ॥

नवं चौर्यमानमिति । यदि राजानस्यवा त्यक्तः स्युस्तदा तेषां लाभो भवेत् । तेषामप्य-
धर्मिले स्वरूपनासात्किं लाभेन । स्वसाऽपि तथात्वेनाऽनुमादनादलाभश्च । अत एव नरदेवदेहेऽनु
वर्त्तमानं त्वामनु अधर्मसमूहोऽपि प्रतिष्ठः । स च प्रत्यक्षोऽस्मात्सपि वर्त्तत इतीत्यादि निर्दिशति । तमध-
र्मसमूहेव गणयति । नव तस्य प्राणाः । श्लोभः पररूप्याभिलाषः । ततस्तस्मिन्स्वार्थमन्वृत्तं मिष्येव
त्येवं कृतमिति वाच्यतापादनादि । प्रतियोगिनो वलवले चौर्यं गुप्ततया विचहरणम् । दौर्भ्ये
तु अनार्यं प्रत्यक्षत एव श्रीत्यादिहरणम् । आर्यविक्रमशीलत्वात्साऽनार्यत्वम् । तसाऽशक्तौ अहः
अपराकरणमभिदाहादि । ततो रूपेष्ठा दारिद्र्यसम्पादनम् । चकारात्स्वसाऽपि दारिद्र्यम् । ततो
वचनंचातुरी भाषा । ततः कलहः । पुनर्विश्वासार्थं दम्भश्च । चकारात्कलहानन्तरं मारणं
वा ॥ ३१ ॥

उपसंहरति—

न वर्त्तितव्यं तदधर्मवन्धो धर्मेण सत्येन च वर्त्तितव्ये ।

ब्रह्मावर्त्ते यत्र यजन्ति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥ ३२ ॥

न वर्त्तितव्यमिति । हे अधर्मवन्धो तस्माद्देवतो न वर्त्तितव्यम् । अधिकरणस्य तद्विरोधित्वं
प्रकटयति—धर्मेणिति । धर्मेण कायिकेन । सत्येन वार्त्तिकेन । चकारान्मानसिकेन । कायव्याम्नो-
भिर्यं धर्मकारोत्सेषामिव स्थानयोग्ये । तत्रापि देशविशेषं निर्दिशति—ब्रह्मावर्त्ते इति । तदि धर्मक्षे-
त्रम् । तत्र यदि निर्दोषे धर्मं उत्सन्नत्वाऽन्यत्राऽधर्ममपि नाशयेत् । अतो धर्मक्षेत्रे त्वया न स्थात-
व्यम् । न च कदाचिदपि तत्र धर्मशून्यता । देवानामपि देवचणवनेन निरन्तरं यज्ञसंभवात् । तदाह—
यत्र यजन्ति यज्ञैरिति । तत्रापि मुख्यधर्मप्रकरणे यजन्तीत्याह—यज्ञेश्वरमिति । “यज्ञेन
यज्ञसमयजन्त देवा” इति श्रुतिरनुसंधेया । नन्दहमप्येकदेशे स्यासामीति चेत् । तत्राऽह—
यज्ञवितानविज्ञा इति । यज्ञवितानो यज्ञविस्तार उच्यतेऽयम् । तत्र विशेषज्ञाः । अनेन त्वपि
प्रतिष्ठे ते तदानीमेव ज्ञापयन्ति ततो न करिष्यन्तीति सूचितम् ॥ ३२ ॥

ननु किं यज्ञैः । ऐहिकदृष्टिद्वैतवैयर्थ्ये कर्तव्या । परलोकस्तु विचारणीया । तत्राऽह—

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्यात्ममूर्त्तिर्भजतां शं तनोति ।

कामानमोधान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिर्वायुरिवैव आरामा ॥ ३३ ॥

यस्मिन् देवयजने हरिस्त्रिगुमान उदेस्यो यज्ञोपसृपो विष्णुर्वच साक्षाद्गणवान् । ननु देवा एवेन्द्रयाव्यादगस्तत्रेज्यन्ते । तत्राऽऽह—इत्यान्ममूर्त्तिरिति । इत्यानामाम्ना मूर्त्तिर्भाऽयम् । ततः किमत आह—अजन्तां शं तनोतीति । भक्तिमार्गांनुत्ताराधिदैविकयज्ञा एते । तत्र नाऽऽह—द्वारा फलं किन्तु प्रीता देवता फलं प्रयच्छतीति । स्वतोदेवयजामाभावात् । भगवन्तथा तथायत् । अतः प्रीतिरेव द्वारम् । आध्यात्मिकेषु चाऽऽहद्वारा फलम् । भौतिकेषु भूतसंस्कारद्वारा । मंत्रैश्च वा भगवान् फलदाता । “फलमत उपपत्तेरिति । तदाह—अजन्तां शं तनोतीति । धर्मपथे विन्यासाभावः । अमोषाद्यं न कामाः । शिरजङ्गमानां च न फलमप्ययः । अतो यथावेदं यज्ञकरणमथैव फलं च । किञ्च । यज्ञैः सन्तुष्टो भगवान् ज्ञानमपि प्रयच्छति । अन्तर्बहिश्च प्रकृतौ भवतीत्याह—अन्तर्बहिरिति । एकसोभयत्वं सद्यन्तमाह—चायुरिति । प्राणवायुसूक्ष्मभेदेऽपि यथा पदार्थ-सैकत्वं तथा भगवानन्तर्बहिःपदार्थत्वेन व्यवहियमाणोऽप्येक एवत्वर्थः । ननु दृष्टान्तैरेव भगवांस्तथाऽस्तु । सर्वत्वात् । अत आह—एष आत्ममिति । न प्राणमात्रत्वमस्य । किन्त्वयमात्मा । एष इति भक्त्या स्फुरन्तं भगवन्तं निर्दिशति ॥ ३३ ॥

एवं प्राप्तजीवाभावो विशेषं प्रार्थयितुं पुनर्नम्रभावानं कृत्वा वधयितुमारभत इत्याह—

सूत उवाच—

परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ।
तमुच्यतासिमाहिदं दण्डपाणिमिवोच्यतम् ॥ ३४ ॥

परीक्षितैवमिति । आदिष्ट आज्ञप्तः जानवेपथुः । प्रतिज्ञां सत्यां करिष्यतीति इदानीं गन्तव्यं पततीति च । विलम्बस्तुष्णीमभावो वाऽऽशङ्क्य इत्याह—उच्यन्तास्त्रिमिति । कृतपूर्वापरिपक्वाऽवस्येदण्डकर्तृत्वं ज्ञापयति—दण्डपाणिमिविति । सद्यस्परराधः सोढं । अतः परं मातृपियतीत्याह—उच्यतमिति ॥ ३४ ॥

विज्ञानमाहा—

कलिरुवाच—

यत्र कचाऽथ वत्स्यामि सार्वभौम तवाऽऽज्ञया ।
लक्ष्ये तत्र तत्राऽपि त्वामाचेषुशरासनम् ॥ ३५ ॥
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि ।
यत्रैव नियतौ वरस्य आतिष्ठंस्तनुशासनम् ॥ ३६ ॥

यत्रेति । हे सार्वभौम । सर्वौ मूमिवाचैव । अहमपि त्वदीयः । अतो मदपिष्ठितंभूषेरेव त्वमी-
श्वर इति ज्ञापितम् । पूर्वमस्माकं स्वातन्त्र्यं क्षितममुना तवैवाऽऽज्ञा कर्तव्येत्याह । अपेति भिन्नप्रक्रमे ।

१ फलन्तीति ख. २ यन्तामिति क. ३ प्रपञ्च इति घ. ४ नानामाभावमिति ख. ५ करिष्यतीति ख. ६ इदानीमेति ख. ७ अवस्यमिति क. ८ दण्डकर्तृत्वमिति ख. ९ सोद्यम् इति क. ग. घ. १० भूमेरेवमिति ख. ११ निमकम् इति क. ग. घ.

त्वाज्ञया यत्र क च वत्स्यामि । मम क्षितौ नास्ति सन्देहः । परं त्वया तोषो न विधातव्यः । जीवता च कचित्स्वातन्त्र्यम् । जीवनं च स्वयैव दत्तम् । अतः सद्यथा त्वदाज्ञायन्तिकेऽपि जीवनरक्षणार-
त्वेवाऽऽज्ञा । मत्कार्यदर्शनार्थं मोक्षैः करिष्यमीत्याह—लक्ष्य इति । यत्रैव स्थासामि तत्रैव
स्वामासशरासनं द्रक्ष्यामि । अतो यत्र स्थित्वा स्वामासशरासनं न द्रक्ष्यामि तस्यासनं देहीत्याह—तन्म
इति । चातुर्येण प्रार्थितम् । त्वं द्रक्ष्यामि शरासनरहितम् । अतो मर्शनमात्रेणैव शरासनं लक्ष्य-
मिति भावः । धर्मभृतां श्रेष्ठेति याचितदानं दत्तपरिपालनं च दृष्टितम् । यद्यप्यहं तत्र स्था-
सामि परं त्वया निर्देष्टव्यम् । त्वदाज्ञया चेत् क्षितिर्नियमेन क्षितिः स्यात् । त्वदाज्ञा च परिपालिता
स्यात् । अत्राऽपि वचनम् । “आश्चर्यकलं प्रयोक्तरी”ति न्यायेन तत्पार्थं तत्रैव भविष्यतीति भावः ।
नियत इति वचनादर्थोपपत्तिं दृष्टोदियु मम वास्त इति ज्ञापितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तत्रयैव कृतवानित्याह—

सूत उवाच—

तत्तथाऽभ्यर्थितस्तस्मै स्थानानि कलये ददौ ।
द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राऽधर्मश्चतुर्विधः ॥ ३७ ॥

तत्तथेति । अस्याऽवश्यं स्थानं देयम् । अयं चाऽधर्मवन्द्युः । द्यूतादिश्चाऽधर्मः । अतः स्थाना-
न्तरे दत्ते तदप्यधर्मस्थानं भविष्यतीति विचार्य द्यूतादिकमेव स्थानं दत्तवानिति—सूतमिति । द्यूत-
मश्वक्रीडा । अनार्थानविवर्षणं पानं मदिरायाः । स्त्रियः साधारण्यः । बहुवचनत्वात् । सूना हिमा । एतेषु
यत्राऽधर्मो भवति तदस्य स्थानम् । न तु स्वभावतः शाश्वतो वा यथेतिनि भवन्ति तानि कलिस्था-
नानि भवन्ति । किञ्च । चतुर्विधोऽधर्मः । “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं युवैङ्गनागमः”
स्तेयं द्यूतं प्रविष्टम् । अतो महापातकस्थानमूतम् । एतच्चतुर्विधं कलेः स्थानमित्यर्थः । कलिना से एव
पृथीतो य एतानि करोति । यत्रेति पदादधर्मसोद्देश्यत्वमेव ॥ ३७ ॥

ननु मम पञ्च स्थानानि धृतिबोधिदान्यत एकमधिकं देयमित्याकाङ्क्षायामाह—

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदादिषुः ।
ततोऽनृतं मदः कामो रजो वैरश्च पञ्चमम् ॥ ३८ ॥
अमुनि पञ्च स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः ।
औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृतम् ॥ ३९ ॥

पुनश्चेति । एकवारं स्थानचतुष्टयं दत्तम् । पुनर्वाचमानाय ग्रातरूपं सुवर्णमदात् । स्तेये सामा-
न्यत्वेन सुवर्णमागतम् । अथुना सुवर्णस्तेयत्वेन स्वरूपेण स्वर्णं कलिस्थानम् । नन्दयं महानन्दयः । कथं
सुवर्णं तस्मै दत्तवानिति । तत्राऽऽह—विञ्चुरिति । चकारास्वतन्त्रतयाऽपिदत्तानि स्थानानि यांचि-

१ त्वदाज्ञया व्यतिरेकेऽपीति क. घ. २ जीव(रक्षण)मिति ख. ३ मोक्षैरेति क. घ. ४ यज्ञविरचिते क. ५ अन्त्यर्थितस्तथा
तस्मै” इति पाठोपक्रमेऽपि प्रतीकमन्त्रव्य भेदाद्यधोक्तमेव पाठोऽनुपपन्नः प्रतीतिरिति । अन्ये तुःकम्मान्तोपाधत्वात्तत्रैवैव
परिचयवर्णितः । तत्र युक्तम् । ६ अभाषीतेति ख. ७ न तानीति ख. ८ स्तेयं द्यूतं प्रविष्टमिति घ. क. ९ एवं एवेति क. ग. घ.

तानि । एवं स्थानानां पुनः प्राधान्यां न स्वरूपेण स्थानत्वं किन्तु कार्येण इति तानि कार्यानि क्रमेण गणयति—नत इति । परमादुपर्यं इत्युपवर्तितोऽनुत्तररूपं पूर्तं मद्रूपं पानं कामरूपाः त्रिपो रजः क्रोधात्मद्रूपा सता सुवर्णं वैररूपम् । चकारादुभयविषं गृहीतम् । तत् पञ्चमम् । सुवर्णोऽपि वै हिंसायां च वैरमिति । एतेषां पञ्च स्थानानि । अथ मर्मप्रभवः । अपमोत्पादकः । अर्चाचरयेण । उत्तरायाः पुत्रेण । अविवेकः सृष्टितः । तेषु न्यवसदित्यर्थः । तत्रिदेशाकृत् । परीक्षिताज्ञाकर्ता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

एवं कलेः स्थानानि निर्दिश्य प्रसङ्गाद्धर्मवर्तिन उपदिशति—

अथेतानि न सेवेन युभूयुः पुरुषः कश्चित् ।

विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकयुक्तः पतिः ॥ ४० ॥

अथेति । अर्थादिरूपाण्येतानि न सेवेत । युभूयुः उन्नविष्णुः । कश्चित् । प्रमादादपि । “पा-
त्तिकोऽपि दोषः परिहरणीयः” इति पदाभाष्येण सेवमाने कदाचित्कलिस्थानमपि सेवेत । ततो महानमर्थं भवेत् । तस्मादेतानि पञ्चासि दत्त एव परिहरणीयानि कलिस्थानसङ्ख्या । यत्र पुनर्व्यक्ति-
रेकेण निश्चयस्तत्र न विषयि प्रविषेयः । सम्भाषितमेतद्वाङ्मय इति विशेषाऽऽकारेण निषेधति—यिंशो-
पत इति । धर्मशीलो राजा । तस्याऽप्यर्थप्रतिपक्षत्वात् । लोकयुक्तस्यैव उपदेशकर्ता । विद्यायां
तदाचारशिक्षणात् । पतिरिति । परिपालकः । राजधर्मोः प्रजा इति ॥ ४० ॥

एवं कलि प्रस्थाप्य राजा यच्छतमांशकृतमाह—

श्वस्य नष्टांस्त्रीन् पदान् न तपः शौचं दयामिति ।

प्रतिसन्दध आश्वान्य गहीश्च समवर्द्धयत् ॥ ४१ ॥

श्वस्येति । कालेन धर्मस्य ये तपः पादाः पूर्वोक्ता गतास्तान्नुव पुनः प्रतिसन्दधे । सन्त्यक्त्वा-
न्यानां कृतवान् । चतुर्विधमपि धर्मं प्रवर्तितवानित्यर्थः । श्वस्यः सास्त्रसमाह—आश्वान्येति ।
समवर्द्धयत् । सर्वत्र भक्तिमार्गप्रचारेण कृष्यादिना च । पाण्डुरीकलेन च । चकाराद्धर्मस्य-
वर्द्धयत् ॥ ४१ ॥

तस्य शान्तसाऽपि कीर्त्युपायवोर्विद्यमानत्वात् “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानयदे”-
ति न्यायेन श्रद्धातिशयजननार्थं दूरकथाव्यावृत्तये विद्यमानत्वेन निरूपयति—

स एष एतर्ह्यथास्ते ह्यासनं पार्थिवोचितम् ।

पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञाऽरण्यं विविक्षता ॥ ४२ ॥

स एष इति । भगवत्सासुन्यं प्राप्तव्यं सर्वत्र भगवत इव श्रुतवादेप इति निर्देष्टः । अत एव-
तर्ह्यदीनीमपि पार्थिवोचितमासनमभ्याले । जननमप्यस्तस्येति तदध्यायने नोपविशति । स एष भग-
वत्सो मूला वनाऽऽले । हीति सर्वेषां प्रतीतिः । अत एव पार्थिवोचितं राज्ञाऽविचरिदानीनामन्यथास्त

१ कथात्वनमं चतुर्विधं इति ख. २ अर्द्धमिति ख. ३ अर्द्धमिति क्याथीति ख. ४ तदावाङ्मयस्येति ख. ५ राजधर्म-
प्रस्थाप्यवोर्विद्यमानेति ख.

इत्यर्थः । अन्यथा पार्थिवोचितमिति व्यर्थं स्यात् । सिद्धासनात्तस्मिन् नाऽऽप्याले । किन्तु पिता-
महेन राजा सुप्रिष्ठितेन परिव्यापं कृत्वा वनं विचिन्वितोऽप्यस्तात् ॥ ४२ ॥

नतु शिष्येणदुपचागदुष्यते ? नेत्याह—

आस्तेऽभुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रश्रियोल्लसत् ।

गजाह्वये महाराजशक्रवर्त्ती गृहन्तूवाः ॥ ४३ ॥

आस्तेऽभुनेति । अनुनाऽपि तथैवाऽऽमे । नतु देहात्तरं प्राप्य ? नेत्याह । स राजर्षिः ।
सं एव राजर्षिर्न । सादस्यप्रभं वासयति—कौरवेन्द्रश्रियोल्लसदिति । कौरवेन्द्राणां श्रिया राज-
क्षयोऽस्यथा भवति तथा । आसने वा । तत्रापि गजाह्वये । महाराज इति । राजश्रिया लुष्टे एव ।
चक्रं च वत्पलाशापयति च । तथैव गृहीती कीर्तिर्विषय । यन्दिभिः सूचमानः ॥ ४३ ॥

एवं भगवत्कृपाया भागवतं चोऽस्यमयो प्रब्रूयत् एव भगवानिव रमत इत्युक्त्वा तद्विद्वानि-
वृत्तये तस्याऽऽतीक्रीकृतं रूपमुक्तं न तु लौकिकमित्यभिप्रायेणोपसंहरति—

इत्थम्भूतातुभावोऽयमभिमन्युमुत्तो नृपः ।

यस्य पालयतः क्षोणीं सूर्यं सत्राय कीदृशिताः ॥ ४४ ॥

इत्थम्भूतातुभावोऽयमिति । कुतोऽपि जीवित्तिष्ठति । इत्थम्भूतातुभावः । कलिनियदादिर्तो ।
अभिमन्युमुत्त इति महाशूलमुक्तम् । तद्वाज एव भवतिः सप्तमात्स्यमिवाह—
पस्य पालयत इति । अन्यथा भवन्तोऽपि भागवतश्रवणार्थं गच्छेयुः । संवत्सरीक्षायाः कृतत्वात्
“न कश्चिन्मित्रयेत् ताचदि”ति वाक्येन न विरोधः । अग्नीषोमीयप्रवृत्तये हिंसाया विधानात् ।
क्षोणीं पालयतः सतः । सत्राय सहस्रसंवत्सरायैव । अन्यथाऽल्पेराजनि महत्कर्मोत्सर्गो न फले । अनेन
कलो महाभागनियेपोऽपि समर्थितो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवततुवोपनिष्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-

विरचितायां प्रथमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ महाभागवतपरिमिति ख. २ स राजर्षिर्निति नाति ख. ३ स राजर्षिर्निति ख. ४ पुत्र इति ख. ग. ५ पश्यते नाति
ख. ६ प. १ तद्विद्वानिति ख. ७ निति नाति ख. ८ अनुत्तरात्मनि ख. ९ महाभागवतविषयकालेति ख.

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथाऽध्यायद्वयेनाऽस्य धृत्तधृत्तमीर्यते ।
 शापात्प्रायस्तनो राज्ये शापो वैराग्यबोधकः ॥ १ ॥
 सङ्क्षेपकथनं पूर्वं श्रोतृप्रीत्यनुसारतः ।
 विस्तारोक्तये तयोः अद्वा श्लाघा चाऽन्योन्यमीर्यते ॥ २ ॥
 तदृशं फलवन्नाऽन्यदिति स्थापयितुं द्विजात् ।
 शापस्तु हरिणा प्रोक्तस्तक्षेकाप्रैरलौकिकात् ॥ ३ ॥
 ज्ञानिनो देहनाशाय नाऽन्यथाऽमृतवर्षणात् ।
 यादवेभ्यस्तथोत्कर्षः शापसुत्रेभ्य इर्यते ॥ ४ ॥

एवं तस्य राज्यसित्तियुक्तोत्तरसिति सङ्क्षेपेणाऽऽह—

सूत उवाच—

यो वै द्रौण्यखविष्णुष्टो न मातुरुदरे मृतः ।
 अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याऽद्भुतकर्मणः ॥ १ ॥

यो वै द्रौण्यखेति । येन भगवता पूर्वं संरक्षितस्तेनैवेदानीमुपसंहृत इति बोधयति—अद्भुतकर्मण इति । विष्णुष्टो न मृतः । अमृतं वीलासूत इति । भगवतः कृष्णस्येति प्रकटाप्रकट-प्रशंसांमनी । मातुरुदरे न मृतो गङ्गायां तु मृत इति ॥ १ ॥

ईदानी मरणे विशेषमाह—

ब्रह्मकोपोत्थितायस्तु तक्षकात्प्राणविष्णवात् ।
 न सम्मुमोहोर्भयाद्भगवत्स्वर्षिताशयः ॥ ३ ॥

ब्रह्मकोपोत्थितादिति । तक्षकोऽप्यदग्धा श्यातुमशकः । ब्रह्मात्ममयाऽऽगल्य सकलं जातमिति ब्रह्मशब्दप्रयोगः । प्राणानां विज्ञानो यस्मादिति । निरुद्धानामसौ प्रवेशमानुद्वातुप्रदः । सर्वत्र प्राणा नाऽयि स्थान्ति । अत्र स्पृशोद्वा विद्मः । अत एवोर्भयात् । सम्मोहाभावे हेतुः—भगवत्स्वर्षिताशय इति । आशयस्य तक्षकादृहणार्थं भगवति समर्पणम् ॥ २ ॥

तस्य देहत्यागप्रकारमाह—

उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताजितसंस्थितिः ।
 बैगासकेर्जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वं कलेवरम् ॥ ३ ॥

१ तारसे इति क. २ संस्थापयितुमिति ग. ३ द्विजानिति ख. ग. ४ ताक्षिकामोरेति ग. ५ इत इति ख. ग. ६ नासीति ग. ७. ८ नासीमिति नासि ग. ८ निष्कम्भ इति ख.

उत्सृज्येति । प्रथमतः परित्यागस्ततो गुरुरूपा तस्य सर्वसम्पदापान्द्रगवत्स्वरूपविज्ञानं ततो गङ्गायां देहत्याग इति विशेषेण ज्ञाता अजितस्य संस्थितिर्येन । सम्यक् स्थितिर्येवसा ॥ ३ ॥

कथं महामये न सम्प्रभ इत्याकाङ्क्षायामाह—

नोत्तमश्लोकवार्त्तानां जुपतां तत्कथामृतम् ।
 स्यात्सम्प्रभोऽस्तकालेऽपि भजतां तत्पदास्तुजम् ॥ ४ ॥

नोत्तमश्लोकेति । उत्तमश्लोकस्यैव वार्त्तां येषाम् । लौकिक्यपि वार्त्तां येषां भगवत्सम्बन्धिनी । सर्वदा तत्कथामृतं जुपताम् । उपनिषदां सद्भिः कथ्यमानाम् (?) । किञ्च । भगवत्पदास्तुवं सेवमानानाम् । अस्तसु सन्निपातकार्यम् । दोषा गुणाथैकीयता यदेकत्वं सम्येन्ते (?) । “सन्निपातस्त्वह्मिनि ममेत्युद्ब्रूव या मतिः” । व्यवहारश्च सन्निपातः । तेन यावज्जीवं सन्निपातव्यवहारः । अन्येऽपि तत्कार्यं प्राप्नुवन्ति । देहेन्द्रियान्तःकरणैर्भगवदीयैर्कार्यकरणे पूर्वसन्निपातो निवेसिते । तत्र लौकिकी वार्त्ता तामसी । आवश्यकी राजसी । भजनं सात्विकम् । विपरीतं वा । आपं मानसम् । “यद्धि मनसा च्यायान्ती”ति श्रुतेः । अतो निरन्तरं कायिन्द्रियान्तःकरणैः सजीवं दोषे निराकृते व्रणाय सन्भावपरावृत्तौ स्वश्रेमणिस्यर्धेन लोहादेरिव सर्वस्याऽसंछिद्यभगवत्स्वरूपामिनिवेशात् अभजनकत्वमित्यर्थः । यद्यप्यन्तकाले देहेन्द्रियान्तःकरणानां वैकृत्यं सम्भवति तथापि तेषां कालस्य नाऽन्यकत्वमन्तकसम्बन्धित्वं वा । अमृतपानेन नित्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु कथं कालनियामकत्वं तेषाम् ? तत्राऽऽह—

तावत्कलितं प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ।
 यावद्वीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥ ५ ॥

तावत्कलितिरिति । तस्य राज्येऽपि कालसम्बन्धो नास्ति । तत्र कथं तदायुषि सम्बन्धः । अपिदेविकत्वात्स कलेः । ननु गुणानां गुण्यपेक्षया हीनत्वाद्भगवत्कृतं कालं कथमयं निराकृतवानित्यत आह—प्रविष्टोऽपीति । मणिना यथाऽसिन्धुसम्पत्तया राजनि विषयानो कलेः प्रतिष्थम् । भगवदीयत्वाविशेषेऽपि कार्यापेक्षया गुणानामुत्कृष्टत्वात्प्रतिष्थम् एव राज्ञा कृतः । न तु स्वदेशाङ्गीकरणम् । तदाह—इह सर्वतः प्रविष्टोऽपीति । अनेन कालस्य देशपरिच्छेदो निवारितः । ननु प्रतिष्थम्नेऽपि भगवत्कृते कथं शक्यः ? तत्राऽऽह—ईंदा इति । भगवत्त्ववेशादिभ्यर्षदानाद् ईश्वरत्वम् । स हि कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः । किञ्च । भगवता कालोऽप्यधिकृतो राजा च । तयोः पुना राजा महान् कृतः । अतः प्रतिष्थम्नो युक्त एव । किञ्च । अयं माणिनैयुष्टो व्यवहारो मान्यः । स तु बाहनरूपः । अतोऽप्यस्य महत्त्वम् । किञ्च । कलिः खड्गशः प्रवर्त्तते देशविषये । अन्येष्वपेक्षेषु त्रेतायुगसमकाले चर्त्तते वचनान् । अयं चैकराट् । अतः खण्डमण्डलापिपरिर्वाक्षेण्डमण्डलेभराजतिवदो भगवलेव ॥ ५ ॥

१ तत्सम्पदापानसिद्धि च. २ तत्पदास्तुजमिति ग. ३ सम्प्रभत इति ग. ४ भगवदीयकार्यकार्यैरिति क. भगवदीयकार्यैरिति ख. ५ सर्वत इति ग. ६ कायिन्द्रियान्तःकरणैरिति क. ग. च. ७ नाऽन्यकत्वम् इति ख. ८ कालमिच्छित्व इति ख. ९ कालेति ख. कात् इति ख. १० इत्यादि ख. ग. ११ ननु प्रविष्टोऽपि सजीवत्वं कथं शक्यं इति च. १२ इत्यर्थमिति ग. १३ महात्मकेभ्यपरिति क. च. च.

ननु काल एव कलिर्न प्रवृत्त इति कुतो नाऽङ्गीक्रियते । "तस्यस्यै यः क्षणो नीत" इति वाक्यादयोभात् । सूर्यगत्या गणनायां कालपरिच्छेदे कृतादिव्यवहारः । अतः प्राप्तिकोत्कर्षन्यायेन तदायुषा भगवता च काल एवोत्कृष्टः कस्मान्नोप्यत इत्याद्यङ्गचाऽऽह—

यस्मिन्नहनि यद्वैव भगवानुत्ससर्जनं गाम् ।
तदैवेहाऽनुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहनीति । सत्यमेतान्मातुल्यैः कर्तुं शक्यते । परं न सम्भवः । तत्र द्वापरान्ते भगवान-
कतीयः । कलिश्च न प्रविष्टः । तथाच भगवता सूर्यगतिरुत्कृष्टेव । अथ प्रचलिते भगवत्युत्कर्षकभावा-
त्परीक्षितश्चाऽनधिकराकलिः प्रविष्टः । अतः परं प्रविष्टस्य च्छेदने मर्यादैव भज्येत । देशाच्च निराक-
रणे पश्चादागत्य पुनस्तावन्तं कालमनुभवेत् । ततश्च कल्पवतारकाले वाप्येत । अतो भगवता
सहाऽस्य समानबलत्वाभावात्कोत्कर्ष इत्यभिप्रायेणाऽऽह । यस्मिन् दिवसे यस्मिन् क्षणे भगवान् त्यक्त-
वांस्तदैवायं कलिर्ननुवृत्तः । तदपेक्षया स्थित एव भगवति प्रचलिते स्वयमुपविष्टः । तस्मिन्नुपविष्ट
एव सर्वे अधर्माः प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥

ननु तथापि दुष्टत्वान्मारणमेवोचितं निराकरणं वा । भगवांश्च प्रार्थनीयः । सर्वेषां चोपकारः
सिद्धस्तीत्याद्यङ्गचाऽऽह—

नाऽनुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक ।
कुशलान्घाशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ ७ ॥

नाऽनुद्वेष्टीति । यद्यपि राजा सर्वं कर्तुं समर्थस्तथापि कलिं नाऽनुद्वेष्टि । यद्यपि धर्मो द्वेष्टि ।
स्वैवं तु तमनु न द्वेष्टि । तत्र हेतुः—सम्राडिनि । लण्डमण्डलाधिपतीनामन्योन्यद्वेषेणित तदनुरोधेन
सम्राणं द्वेष्टि । नन्वधर्मप्रभवत्वाद्युक्तो द्वेषः ? तत्राऽऽह—सारभुगिति । भीष्णु तुषाः सन्तीति ते
न निराक्रियन्ते । अपि तु तुषविमोकेन ते भुज्यन्ते । तथाऽयमपि राजा सारमेव भुङ्क्ते । सारत्वं च
तदेव यदाऽसारत्वेन (?) धेष्टितो भवति । अतः केनाऽप्यन्येनन्देष्टि । ननु विषमभुसस्यूकाजन्त्यावग-
द्वृण्णोपयोस्तुल्यत्वाद्योषस्य चाऽधिकत्वात्कृतानां न न्यायः ? तत्राऽऽह—सारङ्ग इवेति । सारं
गायतीति सारङ्गो भ्रमरः । स हि मधुना मत्तो गायति । तत्र केतव्यादिवृ बहिरुत्कृष्टधेष्टितेषु मरु-
न्दन्द्रानुप्यपित्त रमते । तदेकजीवनत्वात् । तथा च राजाऽपि "कली खलु भविष्यन्ति
नारायणपरायणा" इति भगवद्गुणानां भक्तानां चाऽत्र सुलभत्वात्स्वस्य तदेकजीवनत्वाच्च भक्तिसि-
ध्यायै न द्वेष्टीत्यर्थः । अधर्माणिनिराकरणं तु प्रतिपन्थेनाऽपि संस्यतीति भावः । किञ्च । कृतस्याऽस्य च
तुल्यता । तस्मादपि न द्वेष्टीत्याह—कुशलानीति । "कृते तात्क्षेपिकाः (?) पाप (?)
कोनायां दादृशेऽहनि । द्वापरे मासमात्रेण कालौ संवत्सरेण तत्" । तदैपरिलेख च
धर्मसिद्धिः । तदाह । कुशलानि पुण्यानि । इतराणि पापानि । कृतानीति प्रत्येक
संस्वर्गजानि न भवन्तीति ज्ञापितव्यं । यद्यस्मात्कृतान्येवैतराणि भवन्ति । अतो लोकोपकारार्थमपि न
द्वेषः ॥ ७ ॥

१ केनेद्वेष्टि अ. २ न कर्तुं न तमनु द्वेष्टीति प. ३ न तुल्यतेति स्यात्. ४ तत्क्षेपिका इति क. अ.

किञ्च । नाऽयं कलिर्दशे प्रवर्तते । किन्तु पुरुषेषु । तथापि बालेषु । तथापि प्रयत्नेषु । अतः विश्व-
कलेन तस्य खितत्वाद्युपेक्षेव तत्र न द्वेष इत्याह—

किं तु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृपु वर्तते ॥ ८ ॥

किं त्विति । तुशब्देन पूर्वपक्षो द्वेषस्थितिरूपो निवारितः । बालेषु धर्मार्थं प्रवृत्तेषु धीरमेव
फलसिद्धौ प्रथमविलयः स्यात् । धर्मंगाऽन्तःकरणशुद्धौ ज्ञानोदयेन सर्वत्यागसम्भवात् । अत एव
तदप्रतिफलवन्धायं शूरेण । ये तु मोक्षापिकारिणो धीरास्त्वैवमस्तु विभेति । किञ्च । वैराग्यहेतुर्भाऽ-
यम् । यतः प्रमत्तेषु अप्रमत्तः । आशुःक्षयकरत्वात् । अत एव कलावत्यायुषो भवति । ननु क-
वभेवमस्य स्वभावः ? तत्राऽऽह—यो वृक इति । अयं तु वृकरूपः । स रात्रौ शयानानरक्षितान् ब-
ालानेव एह्कति । न व्याघ्रवत्सर्वभक्षकः । अत एव न तदधार्थं महतां प्रवृत्तिः । एकवचनेनाऽऽह्वापता
स्थिता । तथापि विधेयः । नृपु वर्तते न रात्रौचमेष्वन्येषु वा ऋषिषु । अत उपेक्षणीय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं प्रसङ्गात्कलिस्वरूपं निरूप्य तत्कथायुगसंहरति—

उपवर्णितमेतद्दः पुण्यं पारीक्षितं मया ।

वासुदेवकथोपेतमाख्यानां यदपृच्छत ॥ ९ ॥

उपवर्णितमिति । एवं खण्डशो निरूपितस्य प्रकृतोपयोगित्वात्पुण्यमित्याह । यथा महा-
त्सनादिकं धर्मसत्यैतदुपाख्यानामपि परीक्षितः सम्बन्धि । कथने हेतुः—वासुदेवकथोपेतमिति ।
किञ्च । यदाख्येनात्मपृच्छत । "तत्प्रकथयन्तामि"ति वाक्येन पृष्टत्वाद्भूतं दत्तम् । अन्याया केनैव
भगवत्कथा कथिता स्यात् । "सोऽहं वः आश्रयिष्यामी"ति प्रतिज्ञानात् । कथासङ्ग्रहश्च ॥ ९ ॥

ननु यद्युक्तः प्रश्नः साक्षाद्भगवत्कथाया अनिरूपकत्वात् । तदा वयं तदैव कथं न निवारिताः ।
किं प्राप्तदिकेनेति । तत्राऽऽह—

या याः कथा भगवतः कथनीयोरुत्कर्षणः ।

युगकर्माश्रयाः पुम्भिः संसेव्यास्ता बुभुषुभिः ॥ १० ॥

या याः कथा इति । नाऽत्यन्तं कथाऽनुपयोगिनी । भगवत्कथायां श्रियात्सत्वात् । उत्तमाश्र-
वन्धेवाऽधिकारित्वम् । अतो वाः कथन कथा भगवतो युगकर्माश्रयाः गुणान् कर्माणि चाऽऽश्रित्य
प्रवृत्तान्ताः श्रोतव्याः । तत्र हेतुः—कथनीयोरुत्कर्षण इति । कथनीयानि उरु अधिकानि कर्माणि
यस्य । भगवत्कथाया आश्रयं निरूपककथायाः सद्भावे भवति । तदैव भक्तिजनकत्वम् । अन्यथा
सद्वृत्तानामपाठ्यदमोषयोगित्वं स्यात् । कथनीयानि, उरु यथा भवन्ति तथा, कर्माणि यस्य । केनच-
निरुद्धेन भगवत्कर्माणि न कथनीयानि । किन्तु साध्यानि सर्वेतिहासि कथनीयानीत्यर्थः । पुम्भि-
रिति । स्वतन्त्रैः । तथापि बुभुषुभिर्भवेत्तुमिच्छुमिच्छुमिच्छुभिः । वृत्तसहितसाऽश्रयैव योर्भक्ते-
त्वात् ॥ १० ॥

१ वसंत इति क. प. २ नृपुष्टे इति क. म. ३ १ पूर्वपक्षोऽधिकारित्व इति क. प. ४ भगवत्कथायुगसंहरति इति क. म. ५ मेति भावः क. ६ निरूप्य तथेति क. ७ यदाख्येनामिति क. म. प. ८ आश्रयत्वादिति क. ९ निरूपककथायां
सद्भावे इति क. १० भवन्तीति क. प. ११ यथापिहासि क. १२ योर्भक्तेत्वात् इति क. प.

गुणरूपो भवतीति कारणस्य मित्यत्वात्प्रतिक्षणं जायमाना गुणा अनन्ता एव भवन्ति । गुणस्यानो
गणनाऽपर्यवसानाद्याऽनन्तत्वम् । तदा—योगेश्वरा इति । अलौकिका भगवद्गुणा न लौकिक-
प्रमाणमस्या इति तत्रापि न साधारणयोगमग्न्याः किन्तु भगवयोगमग्न्या इति योगेश्वरा इत्युक्तम् ।
अथो महादेश्वरः । पाद्मो ब्रह्मा नाभिर्मन्त्रे जातः । तौ गुल्फौ वेषाम् । भक्तियोगयोर्महादेश्वरस्य प्राधान्या-
द्यमतो ब्रह्मणम् । प्रमाणमुल्लस्यतया भवद्ब्रह्मणम् । प्रमेयमुल्लस्यतया प्राज्ञब्रह्मणम् । भवतीति व्युत्पादाऽ-
भित्यक्तमहत्त्वरूपं वेदरूपमेव भवत्य रूपमिति । “वेदः दिव्यः शिष्यो वेद” इति वार्यात् ।
भगवत्नाभिकमलोत्पन्ननाभार्त्रेणैतत् तत्त्वम् ॥ १४ ॥

प्रमाणप्रमेयप्रमातृव्यापानान्त्येन योग्यत्वाद्गुणान् कथयेत्वाहुः—

तद्वो भवान्वे भगवत्प्रधानतो महत्तमैकान्तपरायणस्य ।

हरेरुदाचारचरितं विशुद्धं श्रुश्रुपतां नो वितनोतु चिद्रम् ॥ १५ ॥

तद्वो भवानिति । तत्र चैतदेव हृदयम् । यतो भवान् वे निश्चयेन भगवदीयानां मध्ये प्रथानो
मुख्यः । प्रधानशब्दः प्रकृतिवाचक एव निवृत्तयुक्तः । भगवत्स्य प्रधानं यमेति या । क्रिया । महत्-
तमनां भगवत्प्रधानतामेकान्ततः परमार्थं परमार्थस्य फलम् । अतस्तथाऽपि महत्त्वमित्येव भगवद्गु-
णधनमावश्यकमित्युक्तम् । कथनहेतुऽपि नास्तीत्याह—हरेरिति । भगवद्भक्तिरिक्तेणाऽपि गुणैर्न
सर्वं पुरुषार्थं दीप्यत इति उदाचारचरितमित्युक्तम् । विशुद्धमिति । शुद्धर्थमेव सर्वं प्रथामाः सर्वं
च संस्काराः । चरितं च विशेषकरणेण शुद्धिर्यस्मादिति । स्वप्न श्रेतुत्वमाह—श्रुश्रुपतामिति ।
विशेषेण तनोतु विस्तारयतु । प्रायेणां लोट् । वस्तुत्वयोग्यतामाह—चिद्रमिति ॥ १५ ॥
एवं सामान्यतः कथयार्थं प्राथमिक्या श्रोतव्यं विशेषाकांशेण वृच्छति—

स वै महाभागवतः परीक्षित्येनाऽपवर्गाश्चमदप्रयुक्तिः ।

ज्ञानेन वैयासकिदाब्दित्देन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥ १६ ॥

स वै महाभागवत इति । साधनफलयेर्षयं न व्यभिचारस्तच्छ्रेतय्यम् । तत्र श्रोतुरपि कवि-
विशेषणम्—महाभागवत इति । भगवद्भक्तो भागवतः । यस्तु भगवता भागवतत्वेन पृथानः स
फलस्यो महाभागवतः । अत्यन्तं भगवद्गुणवलोकितः श्रोता गुण्य इत्युक्तं भवति । तत्र तत्रानं
हेतुमाह—परीक्षितिति । “पूर्वदष्टमनुष्णापयति” इति निरुक्त्या परीक्षितत्वम् । अयोर्दशैत्र
खगेन्द्रध्वजपादमूलं भेजे तत्कथयेत्पुण्यं सम्पन्नम् । शास्त्रान्तरे ब्रमेति गौड इति वस्त्ररूपं व्यप-
दित्वतो तदेवाऽस्मच्छात्रे चरणौष्ठं वैकुण्ठस्थम् । “तच्छिष्याः परमं पदमि”ति श्रुतेः ।
परममावसायाऽपि भगवत्परणाविन्दगमने यत् साधनं तदवश्यं श्रोतव्यम् । महत्तामसि यं
विना कार्यं न सिद्ध्यति तस्मान्नं मुख्यमित्यपरिशीयने । ननु तज्ज्ञानं भविष्यति । तत्र प्रसिद्धे-
वेति किं कथनेनेत्याशङ्क्याऽह—अदुप्रयुक्तिरिति । अन्वया श्रुतिर्गुण्य । पूर्वमेव तस्य युक्तिः
स्थिता । अतो न युक्तिरूपं ज्ञानं साधनम् । किन्तु वैयासकिदाब्दित्देन ज्ञानेन । तनु ज्ञानं नियमित-
मेव । वैयासकिना युक्तेन केवलं श्रुदितस्युवाचितं भागवत्वाच्यं ज्ञानं चैतन्परुषम् । खगेन्द्रो गण्डः ।
स खजे यस्येति कालभिरुवां प्राणः । “कालात्मव्यः सोऽथ सुषुणं आसीदि”ति वाक्यात् ।

१ उदाचारचरितेति क. ए. २ उदाचारचरितमिति ग. ३ शुद्धमिति क. शुद्धिमिति ग.

“तच्छिष्योः परमं पदमि”ति श्रुत्यनुसारेणैतदुक्तम् । मूलपदं पुनरागमनाभावात् । “यत्पादाभूत्
हृत्केतनः पुमानिति”ति वाक्यात् । सुवनाक्षिपयत्पदार्थं वा ॥ १६ ॥

तत्कथयेत्वाहुः—

तदाः परं पुण्यमसंयुतार्थमारुचानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ।

आख्यायानन्ताचरितोपपन्नं पारीक्षितं भागवताभिरामम् ॥ १७ ॥

तदा इति । इदमारुचानं सर्वैः श्रोतव्यं धर्माधिकारमोक्षभक्तिनिष्ठं । तत्र पुण्यत्वात्सर्वमिष्टं श्रोत-
व्यम् । न संयुतोऽर्थो यस्मान् यस्मिन् वा । अस्मिन्सूत्रे अर्थोऽपि सिद्ध्यति । अदुत्पत्तात्मकः ।
अद्भुता योगनिष्ठा यः । अनन्त मोक्षाधिकमिः श्रोतव्यमित्युक्तम् । आख्यायनम् । तदुत्पत्तान्तर्निवारक-
त्वमदभ्यः । किम् । अनन्ताचरितोपपन्नम् । अनन्तस्य यान्येनान्त्याचरितानि वैशेष्यम् ।
तस्मात्पुण्यमित्येतानि विशेषविशेषणानि । उदाचरितोपपन्नत्वेऽत्यन्तेन कथाशेषोऽयुक्तः स्यात् । एवं
व्या कथितं पारीक्षितमिति प्रसिद्धं भविष्यति । भागवतानां चाऽभिरामम् । अथवा । पारीक्षितमा-
ख्यायनमित्युदेर्षयाः । अन्यद्विषयम् । भागवता अभिनो रमन्तेऽमिदमिति वा ॥ १७ ॥

एवं श्रोताहितः श्रोतृश्लोत्साहयति—

सूत उवाच—

अहो वयं जन्मभृतोऽय हा न्न वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाताः ।

दौष्कल्यामार्थिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधातियोगः ॥ १८ ॥

अहो इति । अत्र स्वक्षाया परमुत्सर्था । धन्योऽहमितिवत् । अहो इत्याभर्थे । वयमिति
क्षायाम् । जन्मभूतः सफलजन्यातः । अन्येऽप्यलभ्यतामः । हेत्युक्तत्वम् । स्मेति प्रसिद्धे ।
प्रकामादस्माकं सफलजन्मत्वं वृत्तम् । नद्यजन्मानः सफलं भवति । अतः सैक्यमनाऽपि जातमि-
न्यात्तमम् । न ह्यत उल्लसः यत्रमा भवति । न श्लोकं यदयः प्राथम्येन मनः । अतो बहूना-
मुत्पाकारणाद्दुर्मिर्कृतिं वृद्धत्वा वा वृद्धमनसत्वं वा एकस्य जातमिति क्षया । प्रसङ्गादतो
जन्मनि देवशाक्तफलसम्पन्नः प्रायणः । “वचिस्तारति” कश्चने”ति वाक्यात् । अनाभिस्तु फल-
धर्मैव जन्म धृतम् । सूतत्वाभावे इदं नोपपद्यते । अयत्करो इष्टं व्यवस्था अदेव जाता न पूर्वं कदा-
चन । अयमर्थो वृत्त्या वा वाच्यते । अतः समुचित्ययजन्मकः । निद्रितस्तोतमत्वेन सर्ववर्तनत्वम्-
त्याभर्थकरम् । यतो भगवत इव सर्वैरुत्सया मयि पशुणा जाताः । विलोमजाता अपि । “त्राहाण्यर्प-
तं भक्तिर्यास्मृतम्” । वृद्धानुवृत्त्या एवं जाताः । अतो वृद्धानामनुवर्तने सर्वेषु रूपाभेदापि । किम् ।
दोषोऽपि निवृत्ताः । सर्वं वृद्धत्वे जाताः कथं भगवत्कृपया मत्कुले भविष्याम इति या मनोवीरा
शाऽपि निवृत्ता । महत्सर्तमानाज्ञा अभिधा । नियोगः भगवद्गुणाभिधानार्थं नियोगः । स शीमेनेवा-
ऽऽपि विधुनोति । अतो भवतामनुवृत्तियोगो मम सर्वेषु रूपाभेदाऽपि जातौ ॥ १८ ॥

१ यत्पादाभूत्परीक्षितेति ग. २ उदाचरितं श्रुतव्येण वृत्तवत्पदम् । अतिभास्यु विवेचिताः । ३ व्याख्येयमिति क.
४ तस्मात्पुण्यमित्युक्ति क. ख. ५ निरुचितमिति ख. निरुचितेति ग. ६ वेदिक क. ख. ७ कथनं नैतीति क. ८ अत इति ख.
९ यत् कथयेत्पदमेति क. ख. १० नदना वा भावेऽपि क. ख. ग.

अतः परमुत्तरे किं भविष्यतीति न जाने । प्रशस्तेनैतद्विदित्वाह—

कृतः पुनर्युगतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य ।

योऽनन्तशक्तिभंगवाननन्तो महद्युगत्वायमनन्तमाहः ॥ १९ ॥

कृतः पुनरिति । तस्य नाम युगतो दीर्घकृत्वापि कुत्र तिष्ठतीति सम्बन्धः । इदं तु न स्वाभिप्रायः । अन्यथा स्वध्यापार्थं गर्वः स्यात् । अतः केवलं नामोच्चारणकर्तुः फलमुच्यते कुलद्विदानो दुस्वाराय कुलीनानां गर्वान्वापय च । एकवचननिर्देशश्च न स्वाभिप्रायम् । नाम्नो माहात्म्यमाह—
महत्तमैकान्तपरायणस्येति । महत्तमनामपि तन्नामोच्चारणे स्वस्याऽभीष्टफलत्वात्तानामोच्चारणविरु-
पेक्षा भवति । प्रत्येकाऽयमस्मदभीष्टं जानातीति । तत्तस्तेऽप्यनुबुद्ध्या भविष्यन्तीति भावः । एवं सर्वोपास्यत्वेन नामोच्चारणमाहात्म्यमुक्त्वा भगवन्माहात्म्यमाह कैमुतिकन्यायप्रदर्शनायम् । ततो महान्तो नाम भगवानासित्युत्तरोत्तरमुक्त्वाः । अतस्तत्रिध्यायां तथैव फलमिति ज्ञापनायम् । अन्यथा नामोच्चारण एव शान्तं समाप्तं स्यात् । ततश्च भागवतानारम्भः प्रसज्येत । अतो भगवन्माहात्म्यं वदति—**योऽनन्तशक्तिरिति ।** यत्स नानोत्तमं सोऽनन्तशक्तिरिति वक्तव्ये नामपुरस्सरं भगव-
न्माहात्म्यमुक्तं भविष्यतीति विपरितीतया कथयन्नुत्तरवाचक्यायमेव यच्छब्दं प्रयुक्तं । महतो भावो माहात्म्यम् । महत्त्वं च देशकालपरिच्छेदेन वस्तुपरिच्छेदेन च । तद्वगवत्त्वयं जानं तदंशम् । शक्यः स्वरूपं गुणश्च । स्वरूपतः कालश्च । अतो नवधाऽनन्तत्वं भगवति पर्यवस्यति । तदाह—
योऽनन्तशक्तिरिति । सर्वतोऽनन्ताः शक्तयो यस्य । अनन्ता शक्तियंसेति वा । अनेनेषु शक्तिरं-
सेति वा । एवमुत्तरत्राऽपि । भगवांश्चाऽनन्तः । अनेन स्वरूपस्याऽनन्तत्वमुच्यते । न विवनेऽन्तो यस्य यस्मात्स्मिन्निति वा । तत्रिध्यानामप्यन्ताभावः सूचितः । किञ्च । गुणानां द्विरूपमनन्तत्वम् । मह-
त्त्वेन गुणत्वेन च । गुणाः स्वरूपतोऽनन्ता महत्त्वं चाऽनन्तम् । एकस्मिन्नपि गुणे महत्त्वस्य परिच्छेदो नास्ति । च (?) काराद्भगवत् इव गुणानामप्यवान्तरभेदाः । एवमेकेन प्रकारेणाऽपरिच्छेदरूपेण माहात्म्यमुक्तम् । एवं माहात्म्यान्वयनान्तातीत्यपि सूचितम् ॥ १९ ॥

माहात्म्यान्तरं विशेषाकारेण वक्तव्यमित्येकाह्यायामाह—

एतावताऽलं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यान्तनिशाद्यनस्य ।

हिस्वेतरान्प्राथम्यतो विभूतिर्यस्याऽङ्घ्रिरेणुं जुपतेऽनभीप्सोः ॥ २० ॥

एतावताऽलमिति । स्वभावतो माहात्म्यानि वक्तुमशक्यान्वेव । सूचने परं कर्तव्यम् । अ-
न्यथा महाराजाधिराजस्य स्वरूपं स्पष्टयथा क्षिप्तमपराधाय भवति । सूचनमपि बहु न कर्तव्यम् । तदाह । एतावता सूचितेनाऽलम् । एतावदपि सूचनं न कर्तव्यमित्यर्थः । नन्विदं नि सम्बोधनं सम्बल्यध-
मन्तःकरणस्यैव । माहात्म्यरसाभिनिविष्टश्च वदति । माहात्म्यं हि तत्तमभावेन निरूपणीयम् । तस्य-
जातीयताऽद्युपसम्भवावर्था भवति । तद्वगवति न सम्भवतीत्याह—**गुणैरसाम्यान्तनिशाद्यन-
स्येति ।** गुणैर्हेतुभिः कृत्वा न-साम्यान्तनिशयश्च यस्य । एवं स्वरूपशक्तिभिः । तथापि किञ्चित्-
स्थत् इत्याह—**हिस्वेतरान्प्राथम्यतो ।** “तथा विना कं देवन्वसि”त्यादिवाक्यन्यायेन लक्ष्मी-
सूक्तं सर्वम् । विचारिन्न च सा । एवं स्वरूपतो बुद्धितश्च महती यदि सर्वानु विहाय भगवन्तं वते

१ शोःकृत्वापि इति क. २ काभिप्रायमेति क. ग. ३ कैमुतिकन्यायेन प्रदर्शनायमिति क. कैमुतिकन्यायप्रदर्शनायमिति
ग. ग. ४ एतावताऽलम् इति क. ५ सूचित इति नास्ति क. ग. य. ६ अनन्ताऽनन्त इति क.

इहा सर्वोत्तमत्वं न विविच्य वक्तव्यम् । सा हि सर्वोत्तमा यदि स्वतः स्वातुं शक्यात् किमर्थं भजेत् ?
योगार्थं वा यदि, तदा प्राथम्यतोऽन्यायेन विद्यायाऽनभीप्तुं कथं भजेत् ? तत्राप्यनभोग्योरङ्घ्रिरेणुं
कथं भजेत् ? अतोऽङ्घ्रिणोरपि सा हीना । तदपेक्षया चाऽन्ये । तस्मान्माहात्म्यनिरूपणं न
कर्तव्यम् । न हि सर्वपाप्मेरुमहाहानिति कश्चिद्वदति ॥ २० ॥

अनु वा प्रकृतिरूपत्वदस्ताः श्रोत्याह । उच्यते भावः । तथाच महतो विचारपूर्वकं भजनं स्वभावार्थं
वक्तव्यमिति चेत् ? तत्राऽह—

अथाऽपि यत्पादनस्वावष्टयं जगद्विरिञ्चोपहृताहृणाम्भः ।

सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः ॥ २१ ॥

अथाऽपीति । यद्यपि विभूतित्वात्कृष्ण्य न श्रोत्यादिकृतदोषः सम्भवति । युक्तिशोक्ता ।
अथाऽपि “तुष्यतु दुर्जेन” इति न्यायेन प्रकारान्तरेण माहात्म्यसूचनं निरूप्यते । यथा हि महा-
न्तः । प्रसा विष्णुं रुद्रश्च । तत्र प्रसा चरणशालनकर्ता । शिवश्चण्णोदकधारकः । अतः परं को
महात् भवेत् । तदाह । यत्पादनस्वावष्टयमहृणाम्भो विरिञ्चनं ब्रह्मणोपहृतं समर्पितम् । अहृणाम्भ-
भ्यः पूजास्तोत्रोदकम् । गङ्गेति यावत् । सेशं महादेवसहितं जगत् पुनाति । नखावष्टयमिति
भिन्नं वा । तेन ब्रह्माण्डभेदेन यदा चरणजलमागतमलकनन्दारिरूपं तदपि सङ्गृहीतं भवति । अथवा ।
भगवदपेक्षया जलस्यातिहीनत्वं ज्ञापयति—**नस्वावष्टयमिति ।** नखोदकं क्षतिहीनम् । ईशस्य
पाविष्यमेव वक्ष्यते । सेणं पुनातीति पाटे भगवद्भारिणिकं सर्वमेवाऽऽब्रह्म तृणसाम्यपर्यन्तं पुनाति ।
नखोदककृष्णकपावनेपेक्षा यदाऽन्येषां तदा भगवत्पदार्थः को वा भवेत् । ननु कोऽपि माऽस्तु ।
अक्षराण्यस्यैव भगवत्वात् । तत्राऽह—**लोके इति ।** वेदे तु स भगवान् भवत्येव । लोक-
सिद्धोऽपि वक्तव्यः । लोकेस्तु ब्रह्माण्डमात्रदर्शः । अतो ब्रह्माण्डे यो नायकः स भगवानित्युक्तं
भवति । भगवच्छब्दो निरतिशयबलवाचकः ॥ २१ ॥

एवं युक्त्या प्रमाणेन च भगवत्वं स्थापयित्वाऽनुभावेनाऽपि भगवत्त्वमाह—

यत्राऽनुरक्ताः सहस्रैरेव धीरा व्यपोहा देहादिषु सङ्गमूढम् ।

त्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहितोपरमः स्वधर्मः ॥ २२ ॥

यत्राऽनुरक्ता इति । यथा नखोदकमन्द्यदीयं सर्वोर्धनाशकं तदेव भगवदीयं सर्वपुण्यार्थसाधकं
तथाऽन्यत्राऽनुराग आत्मनाशको भगवति लब्धोऽपि लाभः सर्वपुण्यार्थसाधकः । तदाह । यत्र भग-
वति अनुरक्ता ये केचन । न ब्राह्मणत्वादिनियमो न वा साधनान्तरापेक्षा । तदाह—**सहस्रैरेति ।**
एकमेव चापकं यत् कामना शलादागतपिपयभोगो वा । तत्परिहारार्थमाह—**धीरा इति ।**
आपाततः सुखकरत्वं तेषाम् । अतो विवेकेन यैश्च कर्तव्यम् । अथवा । धीरा अपि भवन्ति । अनुलाभ
एवाऽसहायः साधनमपेक्षितं साध्यं फलं च साधयतीत्यर्थः । रामो ह्यन्तःकरणधर्मः । स स्वर्गं
पुण्याति । न तु स्वर्गं नाशयति । भगवत्सम्बन्धं तु प्राप्य भगवता संस्कृतः स्वर्गं सर्वमेव नाशयति ।
यो यदेव चापकं संसारदेहभूतं तदेव स्वर्गं सर्वं नाशयति भगवत्सदं प्रापयतीत्युपलक्षणवादा-

१ भजते इति क. २ अविभोक्ति क. ख. ग. ३ विजुषेति क. ग. ४ ब्रह्मणोऽपि इति क. ५ सर्वस्वमेवेति क.

किन्तु फलमपि जातमिव्याह—**ब्रह्मभूतमिति** । “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती” इति श्रुतेः । ब्रह्म-
भूतज्ञातसमाहित्वज्ञापनायाऽऽह—**अविक्लिगमिति** । सर्वविकाररहितम् । अनेन देहाद्युद्भि-
क्ष्यादिकमपि निवृत्तितम् । मनोव्यापारोऽपि निराकृतः । केवलं स्वरूपैव भवन्तं सेवत
इत्युक्तं भवति । वद्विशोषयान्तकराकरणप्रकार एवमेव कृतवानिव्याह—**विप्रकीर्णमिति** । विप्रकीर्णो
निर्व्याधिराच्छन्नम् । कुरुषुदुःखमृगः । गौरवण चर्मणा कृष्णाजिनन चोपवाच्छन्नम् । एतावता
वदिरन्त्येववस्थया स सर्वथा न श्रायनीय इति सूचितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

ताद्यमपि याचितवानिव्याह—

विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत ।

अलञ्चतृणभूम्यादिरसम्प्रासाधर्षसूनुतः ।

अवज्ञातमिवाऽऽत्मानं मन्यमानश्चुकोप ह ॥ २७ ॥

विशुष्यत्तालुरुिति । विशेषेण शुष्यंतालु यस्य । शोकेनैव तालुशोषणम् । **तथाभूतमिति** ।
पूर्वाकथमनुक्तम् । याचनमपि दोष एव । तेन दोषेण दोषान्तरमभ्युत्पन्नमिव्याह—**अलञ्चति** ।
“तृणानि भूमिरुदकं वाक चतुर्षु च वृत्ताना । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते
कदाचन” इति सद्धर्मः । तर्षं तस्मिन्नदृष्टा मन्य शिक्षकत्वं च स्मृत्वा शिक्षार्थं विव कोपं
कृतवान् । न लम्बा (?) । तृणं, भूमिः । आदिशब्देनोदकम् । तृणमूमी आदिर्यस्येति । जलस्याऽ-
पेक्षितत्वादेवतुक्तम् । राज्ञिमिति विशेषधर्मोऽर्थादिः । न सम्प्रासा अध्यादिसूनुतान्ता येन । राजसु
ब्राह्मणेः पायस्याऽकृत्यत्वादर्षप्रहणम् । तदप्राप्तौ दोषेण हेत्यन्तरं कल्पयति—**अवज्ञातमिति** ।
निषेधमावाचेवप्रयोगः । यदि स्वयमेव जलदिकं शुक्रीयात्तदाऽपि न दोषः स्यात् । आपदये-
त्वात् । परमभिमानिन तदपि न कृतवान् । तदाह—**आत्मानं मन्यमान इति** । दोषेण छिः
प्रतिकुलत्वात्स्वरूपमविचार्यैव केवलं चुकोप । हेत्याश्वयं ॥ २७ ॥

श्लेषः शिक्षार्थमपि भवति । मनुसुतु द्विह एव । तदा तस्याऽन्यरोपद्वयमुत्पन्नमिव्याह—

अभूतपूर्वः सहसा क्षुनुहृभ्यामर्हितारमनः ।

ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन् मत्सरो मनुयुरेव च ॥ २८ ॥

अभूतपूर्व इति । कदाऽप्येतादृशो दोषो नोत्पन्नो यस्तु ब्राह्मणे मत्सरः । सद्द्वेति
विचारोत्पत्तिनिवारिता । देहधर्मा एव प्रथमा जाता इत्याह—**क्षुनुहृभ्यामिति** । आत्मा अन्तःक-
रणं यस्य । एवं ब्राह्मणातिकर्मं श्रुत्वा शानकस्य क्षोभो मा भवत्विति ब्रह्मञ्जिति सम्बोधनम् ।

१ उपपातनिराकमेति ६ २ शुष्यत्वा तासुरिति क. ग. शुष्यत्वा तासुरिति क. ३ स वेति क. ब. ग. घ.
४ पिच्छकमेति क. ग. ५ नशरो नास्ति स. ६ एवंपरीरिद्वयमिति स. ७ निरुपेति क. पूर्वज्ञानं निवारितमिति घ. क.

ब्राह्मण एव मत्सरो मनुसुव जातः । परोत्कर्षादनेन मत्सरः । एवं एव दोगा उल्लासकारेण
समुचिताः ॥ २८ ॥

उपसंहाराय दोषार्णां फलमाह—

स तु ब्रह्मरूपेरेते गतासुरमृगं रुषा ।

विनिर्गच्छन्धनुःकोठ्या निधाय पुरमागतः ॥ २९ ॥

स तु ब्रह्मरूपेरेति । तुशब्देन पूर्वगतानिनिवारिता । कार्यस्य जातत्वात् । कठेः श्या-
नप्रदानादि ब्राह्मणानिक्लमे मनिः । ब्रह्मभूतस्य रूपेरेति प्रयेयप्रमाणोपयचलत्वं सूचितम् ।
तत्रियम् । अंस इति । नीयमानः सपेः शिरसः साक्षाद्ब्रह्मत्वाद्स एव पतितः । तस्य वा इलोऽपे
न चलितः । सपे हत्वा मणानन्तरं महासुं तमुखाय विनिर्गच्छन् धनुःकोठोत्थाप्य अंसे निधाय
सपुरमागतः । यथायां गतो धनुषः सस्य च कार्यं कृत्वा समागतः । तत्रैव निक्टे तिष्ठे-
त्साल्त्वयेदपि बाळकम् ॥ २९ ॥

नतु तथा कतणे राज्ञः कोऽभिप्रायः ? तत्राऽऽह—

एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः ।

मृत्पासमाधिराहोस्विरिकं नु स्यात्क्षत्रवन्धुभिः ॥ ३० ॥

एष किमिति । निभृताशेषोपाणि करणानि यस्य । तादृशो मूला किं मोलितेक्षणः । आहोस्वि-
दस्यक्षत्रार्थं मृत्पासमाधिराहोस्विरिको मीलितेक्षण इति । नतु तथा ज्ञापने किं प्रयोजनम् ? तत्राऽऽह—
किं नु स्यादिति । तु इति वितर्कः । निश्चये वा । क्षत्रवन्धुभिः किं स्यादागतेयैतैर्वा । क्षत्रव-
न्धुत्वज्ञानं योगात् । यद्यपि मृत्पासमाधिराहोऽपि न किञ्चिदनेन कर्तुं शक्यते तथापि चित्तसमाधानार्थ-
मेवं विचार उल्लेख इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवमविचारितकृतेनर्षेयवसायित्वमाह—

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विचरन् बालकोऽर्भकेः ।

राज्ञाऽयं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

तस्येति । पुत्राप्तो नरकाप्रायत इति पुत्रः । स चेदस्माकं प्रायते पुत्रत्वाद्दपगतः स्यात् ।
अतितेजस्वी च । अनेन सामर्थ्यं योतितम् । अश्विनैकहेतुमन्याह । अर्भकेः सह बाळक एवाऽऽश्रम-
प्रान्ते विचरन् । राज्ञा अपराधं पापं वा प्रापितं श्रुत्वा । स्वसप्तसर्वोऽपि पापं भवति । पापान्तर-
मिति मरणं वा । आश्रमस्थवर्षेन वा । अपराधपक्षे राजकर्षुकोऽपराधो मुनिपर्यवसायी जात इति ।
तातिति सौहृदम् । तत्रेति । यत्रैव श्रुतसप्तैवेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

१ च समागत इति क.

अग्रे दण्डनिरूपणार्थं दण्डयोग्यतामाह त्रिभिः । अघर्मस्वामिद्रोहो दण्डनिरमितं राजनिष्ठम् ।
दण्डनसामर्थ्यञ्च स्तनिष्ठम् । तत्र प्रथमं दोषमाह—

अहो अघर्मः पालानां पीत्रां बलिभुजामिव ।

स्वामिन्यघं यद्वास्तानां द्वारपाले भुजामिव ॥ ३२ ॥

अहो श्लाघ्यं । पालानामघर्मः । घर्मपालका अघर्मं निराकुर्वन्ति । न तु कुर्वन्तीत्यामघर्मम् ।
आश्वर्षाभिनविष्टो ध्यायन्न्रेदमाश्वर्षमिति ज्ञातवाद् । अतोऽघर्महेतुं वदन् स्वान्तविशेषं प्राप्य तस्य
हेतुत्वं ज्ञापयन् दण्डन्त्यामाह—**पीत्राभिमिति ।** स्थूलत्वेनवाऽघर्मकरणे हेतुः । नीचा राज्येन पुत्रा अघर्मं
कृतवन्त इत्यर्थः । यथा श्वानो बलिना पुत्रा धरिदरात्तमेव भक्षयन्ति एहं वा प्रविशन्ति । ब्राह्मणानां
राज्यदण्डम् । साराज्यं बहीराज्यं च । बहीराज्यं स्वभोग्यं न भवतीति स्वाराज्यसाधकत्वेन विनि-
युक्तम् । अत एव क्षत्रियाः स्थापिताः । ब्राह्मणा निमित्ता मूः करयन्ते च दत्ता । तथा परशुरामेण
पुत्रानधेन च । तथापि यद्ब्राह्मणैर्बहीराज्यं न कृतं तदन्तस्तत्कारणाघर्मम् । तदेवाऽऽह—**स्वाभिन्यघ-
मिति ।** दासानां वत्स्वामिन्यघमपराधकरणं पापं तच्छुनामिव जातिदोषेणाऽविक्रमं च जितम् ।
द्वारपाले द्वारपालने ये विनियुक्ताः श्वानः । द्वारपालनार्थं वा । ते यथा अज्ञानास्वामिनमेव
भक्षयन्ति एहं मा प्रविशन्ति तथा समाप्यर्षमेव राजा विनियुक्तः समाधिं भा करोत्यस्मत्पूजां
करोति । एतावता शुनस्तुल्यता राज्ञो निरूपिता ॥ ३२ ॥

विषमदण्डान्शङ्कायामाह—

ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।

स कथं तदृहे द्राःस्यः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणैरिति । अनेन स्वामिद्रोहः समर्थते । हीनि चतुर्षां निरूपणं बोधितम् । अतीरादि-
बाह्यपदाभ्यं द्वारम् । वस्तुतोऽत्र निरूपका भूयः । अतो वैरिर्निरूपिते तेषामेव एहं द्राःस्यः
सर्वदा द्वारपालकः **सभाण्डं** भोजनपाकाद्यव्ययमं भोक्तुमर्हति (?) ब्राह्मणमाज्ञापयितुं नाऽर्हति ।
तेषामेव कुर्यात् राज्यकरणम् । ब्राह्मणो हि एहं ब्राह्मण्डम् । तत्र सर्वपुरुषोपार्थमोग्यस्थानानि ब्राह्मणोः ।
तदुपपातकनिराकरणम् द्वारपालको राजा । राज्यं बलिस्थानम् । ब्राह्मणमपि (?) कृषीवलयत् (?)
बलिमध्यपातनात्सभाण्डभोजनम् । समाधिस्वारापादाद्दण्डप्रवेशेन सभाण्डभोजनम् ॥ ३३ ॥

एवमपराधं समर्थयित्वा स्वस्य दण्डनसामर्थ्यं वदन् प्रकरान्तरं व्यावर्तयति—

कृष्णे गते भगवति शास्त्रयुग्पथगामिनाम् ।

तन्निद्रसेतूनद्याऽहं शास्त्रि पश्यते मे बलम् ॥ ३४ ॥

कृष्णे गते भगवतीति । सदानन्दरूपे स्वातुभवायमेव ब्राह्मणात्रियुज्य स्वस्थानं गते ।
मग्नत्वास्तानन्दानुभवस्य सम्पादनार्थं पूर्वं ब्राह्मणप्रतिपक्षकशास्त्रि । पालकानां तयात्वे ब्राह्मणैरेव
दण्डः कर्तव्यः । कोटिदण्डस्यैव स्थापितवात् । अतो इयमस्माभिरेव कर्तव्यमित्याह—**निद्रसेतू-**

१ श्वाराज्यं माधकन्येनेति क. ख. ग. इत्याज्यमभ्याश्वर्षं विनियुक्ता इति च. २ सहायमाहेति क. घ. ३ तदुपपातक-
कषीभोग्यस्थानानि ब्राह्मण इति च. ४ ब्राह्मणैरेव स.

निभिः मित्राः मेततो मर्यादा यैः । अनेन स्वार्थपरित्याग उक्तः । ननु कदापि सेतुप्रेदं न
श्रुतम् ? तथाऽऽह—अयेति । अयेव जानमयेव दण्डनं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वामार्थ्यं तथाविध-
मस्तीति बालकात् बोधयति—पश्यतेति । आधिभूतं मन्त्रतेवः तस्मिन् स्वयं पश्यन् स्वमित्रत्वा-
त्तानपि प्रदर्शयति ॥ ३४ ॥

एवमप्यवसायं कृत्वा वस्तुनवास्तदाह—

इत्युक्त्वा रोपताश्चाक्षो वयस्यानृपिवालकः ।

कौशिकयाप उपस्पृश्य वाग्ब्रजं विससर्ज ह ॥ ३५ ॥

इत्युक्त्वेति । राजभावनया पालकत्वाप्यामाद्योः । तेन ताम्रे अधिणी यस्य । अनेन पुनर्वि-
चारान्तरं न कृतवानिति ज्ञापितम् । कौशिकी नदी । तस्या आरपंः अप उपस्पृश्य आचम्य
सम्यं मन्त्रभाषणानिर्वाच्य वाग्पं वज्रं विससर्ज “पद् फट् जहौ” त्यादिमन्त्रानुक्त्वा । द्वापिष्वास्त्रि-
निभिः स वज्रः । अर्थं तु ब्राह्मणानां मूलभूतो वाग्ब्रजः ॥ ३५ ॥

तस्य वाग्ब्रजाऽयधेमाह—

इति लङ्घितमर्यादं तक्षकः ससमेऽहनि ।

धक्ष्यति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे पितृदुहम् ॥ ३६ ॥

इतीति । एवमपकारेण लक्षमर्यादं तक्षकः ससमेऽहनि धक्ष्यति भस्मपाकस्थिति ।
स्मिति प्रसिद्धे । सर्वप्रसिद्धा तं मक्षयिष्यतीत्यर्थः । अनेन तस्य प्रतीकारो न भविष्यतीति
सूचितम् । “सस वै जपिष्यताः प्राणा” इति श्रुतेः शिरसो रक्षितत्वात्पाणतकलेऽपि
तावत्कालं जीवन्मुक्तम् । यदि शिरसि स्वायत्तद्वेदं विषेत । ननु पाण्डवकुलोत्सवं कथं धक्ष्यति
तक्षकः ? तथाऽऽह—**कुलाङ्गारमिति ।** यदीदानीं न दण्ड एतादृशापराधान्तरकरणे कुलेमेव
नाशयिष्यति । यादवत् । अतः पाण्डवानामुपकारार्थमेव तं धक्ष्यतीत्यर्थः । ननु प्राणितो न धक्ष्यती-
त्याशङ्क्याऽऽह—**चोदितो मे इति ।** मन्त्रेति तो नाऽप्यथा करिष्यतीत्यर्थः । अन्याया तमपि
धक्ष्यामीति भावः । एवमाज्ञापने हेतुः—**पितृदुहमिति ।** अस्मित्वेन दुह्यतीति ॥ ३६ ॥

एवं शब्दा तस्मिन् तेजसि शान्ते मातृपभावेन एहमापाल रोदनं कृतवानित्याह—

ततोऽभ्येत्याऽऽश्रमं वालो गलेसर्पकलेवरम् ।

पितरं वीक्ष्य दुःखोऽर्षो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ३७ ॥

तत इति । गलेसर्पकलेवरमित्यनुभवसमाप्तः । पातत्वान्श्रुतो जीवति वेति न ज्ञातवाद् ।
तादर्थ्यं पितरं वीक्ष्य दुःखोऽर्षोऽऽह—**मुक्तकण्ठः ।** ज्ञावितेन स्वरेण । पिता तु सर्पकण्ठः स्वयं
मुक्तकण्ठः । हेति नियमे ॥ ३७ ॥

ततः किं वृत्तम्? तदाह—

स वा आङ्गिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा पुत्रविलापनम् ।
उन्मील्य शनकैर्नेत्रं दृष्ट्वा चांसेऽस्य मृतोरगम् ॥ ३८ ॥
विस्त्रय्य पुत्रं पप्रच्छ वरस कस्माच्चि रोदिपि ।
केन वाऽपकृतं सर्वमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥ ३९ ॥

स वा इति । आङ्गिरसः अङ्गिरसो गोत्रे उत्पन्नः । सहिष्णुत्वं कृत्वीनत्वं च सूचितम् ।
ब्रह्मभ्रिनि यज्ञान्तरं वारितम् । न हि ब्रह्मभूता अन्यथा कुर्वन्ति । अतिस्वराचातेन समाधिर्नश्यति ।
संभवत् । तदा शनकैर्नेत्रं उन्मील्य उदाह्य अंसे च सर्पं दृष्ट्वा स्वभावात् प्रथमतो विस्त्रय्य । पुत्र-
त्वात्त्राऽन्यथा वचनं सम्भवति । प्रथमेवाऽऽह—वत्सेनि कृतमित्यन्तेन । वाक्पहयम्—
कस्माद्रोदिपि, केन वा तेऽपकृतमिति । विरोपकथने प्रयोचनामापात्सङ्क्षेपाऽऽह—सर्वमिति
॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तदा शमीकः श्रुतिवचनं श्रुत्वा निचार्य न साधु कृतवानित्याह—

निशम्य शप्तमतदहं नरेन्द्रं स ब्राह्मणो नाऽऽस्मजमभ्यनन्दत् ।
अहो वतांऽहो महदज्ञं ते कृतमस्वीयसि द्रोह उरुदमो धृतः ॥ ४० ॥

निशम्येति । अयुक्तत्वे हेतुः—नरेन्द्रमिति । नन्वप्राधिषु दण्डं एव कृतैः । कुतो नाऽभ्यन-
न्दत्? तत्राऽऽह—स ब्राह्मण इति । “ब्राह्मणाः भ्रममाऽङ्गणानां गताः” । क्षमाभावे
ब्राह्मण्यमेव गच्छतीति भावः । ननु यथा राजा उपेक्षणीयस्वशाऽयमपि कुतो नोपेक्षितः? तत्राऽऽह—
आत्मजन्दि, ति । अयमनुपेक्षणीयः । आत्मजन्तात् । “अग्निपिद्वमनुमते भवन्ती”ति
न्यायेन तूष्णींभावेऽङ्गीकारे वा “न ब्रह्मदण्डदण्डपथस्ये”ति न्यायेन राज्ञः परलोकोऽपि गच्छेत् ।
अतः पितृदण्डमत्या न कृतमिति शब्दार्थमात्रे सत्यता । न पर्यवसानतन्मथा फलमपि । पुत्रस्याऽपि
मन्युं स्वाजयति युक्तिभिः । अन्यथा तस्य दुर्मरणमेव स्यात् । अतो यथाऽस्याऽनुतापो भवति तथा
वचनाभ्याह—अहो इति । राज्ञः शापः पुरुषार्थपथकेनाऽपि विरुद्धते । अतः स्वस्य पुरुषार्थपथक-
दाभिर्निविष्यतीति भयप्रदर्शनेनाऽनुतापजननम् । प्रथमतोऽधर्मः कृत इत्याह । अहो इत्याशयं । येनेति
श्लोके । ते कृतं महदद्वेषः । त्वया कृतं महत्त्वापरुषम् । परमजानात् । अन्यथा प्रायश्चित्तमपि न
स्यात् । तदेवाऽऽह । अस्वीयसि द्रोहोऽपरार्थं महान् दण्डः कृतः । पर्यवसाने विचार्यमाणऽस्माभ-
स्योऽपराधः । आश्रमस्य एकः सर्वो हतः । सर्वस्पर्शवन्तं खानहेतुः कारितः । भयं च जनितं तव ।
तस्य तु प्राणा एव हताः । न हि सर्वेण राज्ञस्तुल्यता भवति । न हि सर्वेण निष्प्रासितुल्यता । न दापातवो
मयेन निकटोपस्थितप्राणहारिमहाभयस्य । तस्माद्यथापराधदण्डाभावादधर्मः ॥ ४० ॥

नन्वस्माभित्तुल्यमेव कृतम् । मारणे मार्गं सर्पस्यैः सर्पसङ्घे भवे मयमिति? तत्राऽऽह—

न वै नृभिर्नरेदं परास्यं सम्भ्रातुमर्हस्यपिपकबुद्धे ।
यत्तेजसा दुर्विपहेण गुप्ता विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥ ४१ ॥

न वै नृभिरिति । हे अविपकबुद्धे ! न हि पदार्थानां तुल्यता वतीते । मनुष्यैरेव राजा तुल्यो
न भवति किं पुनः क्षुद्रजीवीः । ननु ब्रह्मविदां नैवं वचनं युक्तम्? “शुनि चैव श्वाके च
पण्डिताः समदर्शिनः” इति वाचयात् । तत्राऽऽह—परास्वपमिनि । इदं स्वधरन्विचारण
योगेण ब्रह्म तुल्यमित्युक्तम् । न तु भगवतो ब्रह्म जीवानां तुल्यता । भगवतो गुणापतरत्वाद्ब्रह्मः ।
“स्थानेऽथ प्रथमस्वप्नम्ब्रह्मराजनीदाह” इति वाचयात् । “ना विष्णुः पृथिवीपतिरि”-
ति च । नन्वेतद्ब्रह्मं सम्माननायुक्तमिति चेत्? तत्राऽऽह—यत्तेजसेनि । यस्य राज्ञेवसा
दुर्विपहेण चौरादिभिरसखेन संरक्षिताः प्रजा अकुतोभयाः सत्यः कल्याणनि विन्दन्ति । जीवानां
सर्वत्र समत्वाद्ब्रह्मनि यत्तेजो या वा अज्ञाशक्तिः स्वरूपमायिनेव सर्वेषां मयनिवर्तनमेते न
जीवधर्मः । अतो नोपचार इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवमधर्मकरणेन धर्मविरोध उक्तः । अधर्मविरोधमाह—

अलक्ष्यमाणे नरदेवनासि रथाङ्गपाणावयमङ्ग लोकः ।
तदा हि चौरप्रभुरो विनङ्क्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविचरुथवत्क्षणात् ॥ ४२ ॥

अलक्ष्यमाण इति । एकस्मिन्नपि दिवसे राजन्यलक्ष्यमाणे अपश्यति (?) सति । नरदेव
इति नाममात्रम् । वस्तुस्तु स चक्रपाणिः । तदाह । अङ्ग । पदार्थज्ञानमस्य भवत्वित्यामह-
परित्यागेन श्रवणार्थं कोमलसम्पीनम् । तस्य स्वरूपमात्रादर्शने अयं लोकशौरप्रभुरो भवति ।
प्रायेण सर्वे चौरा एव भवन्ति । विनश्यन्ति च । बुद्धिद्वन्द्वस्य भवतीत्याह । क्षणादेव भेषसम्पूहवत्
पालकभावे सर्वतो गत्वां नश्यन्तीत्यर्थः । अतः सर्वेषामर्थानाश्चार्थविरोधः ॥ ४२ ॥

ननु वेपामर्थविरोधे का नो हानिः? तत्राऽऽह—

तदथ नः पापमुपेत्यनन्वयं यत्रष्टनाथस्य वसोर्विलुम्पकात् ।
परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृद्धते पशून् स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४३ ॥

तदर्थेति । तस्मादेतोरथ पापमन्वयमुपैति । अस्मान् प्रति निष्कारणमेवाऽस्माभिरकृतमेव
पापमुपैति । ननु कथमकारणमुपैति । अन्यथा सर्वदेव स्यात्? तत्राऽऽह—यत्रष्टनाथस्येति ।
यस्मादस्मन्नित्तं नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य यदंशु तस्य विलुम्पकाचौरास्मिन्तात् । यद्यपि
साक्षादस्माभिर्न कृतं तथार्थस्यक्तनेन कार्येण तथा जातमिति प्रापसम्भवः । न केवलमर्थनाश एव
किन्तु कामान्शोऽपीत्याह—परस्परमिति । अन्योन्यमेव घ्नन्ति मारयन्ति शपन्ति नातिः
मयच्छन्ति क्यादिपदार्थान् वृद्धते अपहरन्ति ॥ ४३ ॥

प्राणिनः सर्वस्वं प्रयम् । पञ्चनः शिवोऽर्थाथ । भूम्यादीनामेतत्सापकत्वम् । एतदप्याथ सर्वेण कर्मिणोपभोग्यं नश्यतीत्याह—

तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ।

ततोऽर्थकामाभिनिवेशितारमनां शून्यां कपीनामिव वर्णसङ्करः ॥ ४४ ॥

तदार्यधर्मश्चेति । आर्याणां सतां धर्मः सदाचारलक्षणः सामान्यरूपः । स एव वर्णाश्रम-
सहितो विशेषरूपः । स एव पुनर्वैदव्ये प्रतिपाद्यो यज्ञरूपः । एतावता धर्मो नष्ट इत्युक्तम् । किमनो
यमेवम् ? तत आह—तत इति । ऐहिकं प्रयमेव धर्मार्थकामाख्यम् । तत्र धर्मं गते अर्थकामा-
भिनिवेशि एव भवन्ति । ततश्चाऽधर्महेतुर्वर्णसङ्कोरो भवति । निर्लज्जोपभोगो दुःखदिनाऽभिव्यु-
त्तेति शून्यां दृष्टान्तः । तेषामासुष्यां अप्रसिद्धत्वात्सुष्यदेश्येऽप्येकोऽप्यनो न स्यात् । ततश्च सङ्करधर्मो
अपि गच्छेद्युः । किञ्च । वानरा वृक्षजीविकाया जीवन्तो मानुषगिनीविवेकरहिता दुःखिमन्तोऽप्येकसां
शतं प्रवर्तन्ते । तत एकस्मिन्नपि पुच्छे वर्णत्वं नास्ति । श्यामारण्यपशुलक्षकं दृष्टान्तद्वयम् । तस्या-
समूलः कामो गच्छतीत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

एवं परम्परया दोषयुक्त्वा साक्षादोपायाह—

धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राट् बृहच्छ्रवाः ।

साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् ।

क्षुत्तुदश्रमयुतो दीनो नैवाऽस्मच्छापमर्हति ॥ ४५ ॥

धर्मपाल इति । एकैकोऽपि गुणोऽस्माभिः सर्वात्मना पृथ्वः । अस्य तु सर्वे गुणाः । धर्मगानै-
णाऽयं पृथ्वः । तदाह—धर्मपाल इति । नीतिगानैःणाऽप्ययं पृथ्वः—नरपतिरिति । कामा-
धर्मपृथ्वः पृथ्वः—सम्राडिति । साम्राज्यश्रिया दृष्टः सर्वं दातुं समर्थ इति । प्रसिद्धिरपि पूर्वोक्तः ।
तदाह—बृहच्छ्रवा इति । बृहत् श्रवः कीर्तिर्व्यस्य । मक्तिगानैःणाऽप्ययं पृथ्वः—साक्षान्महाभा-
गवत् इति । अन्ये तु मुख्याय भगवान्ऽर्शोऽङ्गता महाभागवता भवन्ति । अस्य तु भगवानेव गुरुः ।
अतः साक्षान्महाभागवतत्वम् । वैदिकविचारेणाऽप्ययं पृथ्वः । वेदाधीपालकत्वान्मधद्रष्टृत्वात् ।
तदाह—राजर्षिरिति । कर्मणाऽप्ययं पृथ्वः—हयमेधयाडिति । हयमेधेनेहवान् । किञ्च ।
धर्मोदिविचारव्यतिरेकेणाऽपि केवललौकिकविचारेणाऽपि पृथ्वः । तदाह—क्षुत्तुदश्रमयुत इति ।
ते पूर्वमुक्ता भोगाञ्छताः । विशुध्यन्त्यालुलारीनः । एवं सर्वत्रकारेण पृथ्वः शापं नाऽर्हति । तस्मात्पृथ-
व्यात्पत्तिक्रमादधर्मः । दोषैकदर्शनात्कीचत्वं च जातमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

किञ्च । भक्तद्रोहे भगवान् कुञ्चति । तेन सर्वनाशो भविष्यतीति भीतः सन् भगवन्तं प्रार्थयते—

आपायेषु स्वभृत्येषु बालेनाऽपकबुद्धिना ।

पापं कृतं तन्नगवन् सर्वोत्तमा क्षन्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥

१ कामनोपभोगव्यतिरिक्तं क. ग. घ. २ साक्षात्पृथ्व इति क. ग. घ. ३ अर्थकामा अभिनिवेशिता एवेति क. सर्वकामा
एव अभिनिवेशिता एवेति घ. च. ४ प्रवर्तत इति क. वर्णत इति घ. ५ तदाहैदमेति क. ६ पृथ्व्याः कीर्तिरिति क.
७ चर्चन प्रकारेणेति घ.

आपायेष्विति । हे भगवन् ! स्वभृत्येषु तव भृत्येषु । पाल्यभृत्येषु वा । विचार्यमाणे अया-
पेषु । अपकबुद्धिना अर्द्धदक्षिणा । “न वै विशिशुनां गुणदोषयोः पद्मि”ति शौपनार्य-
माह—बालेनेति । पापं शापरूपम् । धर्मायां हेतुः—सर्वोत्तमेति । सर्वपापेन त्वनाम्ना ।
अतः स्वकीयपरकीयकृतवैषम्याभावः । ननु ब्राह्मणाणां किं भयम् ? तत्राऽऽह—भगवानिति ।
अनेन मोक्षविरोध उक्तः ॥ ४६ ॥

भक्तिविरोधं बद्धं तेनाऽपि शापे दत्ते समः समाधिर्निश्चितीत्यज्ञानं परिहरति—

तिरस्कृता विप्रलब्धाः शान्ताः श्रिता हता अपि ।

नाऽस्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥ ४७ ॥

तिरस्कृता इति । अपि गाढिनादिति तिरस्कृताः । बकोत्पया विप्रलब्धा वञ्चिताः ।
शान्ता इदानीमेव । श्रिता अपिश्रिताः । हतास्ताडिताः । गुणक्रियास्वरूपाद्द्वारदेहनायेऽपि
न प्रतीकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रतिकुलतया करणं तु दूरापास्तम् । तत्र हेतुः—तद्भक्ता इति । अत
एव समर्थो अपि । हि युक्तोऽयमर्थः । शक्तौ धर्माया उचितत्वात् ॥ ४७ ॥

एवं गिरुत्तुतापिनरूपेण राज्ञो निर्दुष्टत्वं निरूप्य सदुष्टस्य सद्युधुनोदरं युक्तमेवेतीत्यामाशङ्गां
परिहर्तुंयपि स्वीति—

सूत उवाच—

इति पुत्रकृताधेन सोऽनुततो महामुनिः ।

स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाऽर्घं तदचिन्तयत् ॥ ४८ ॥

इतीति । अन्यकृतेनाऽपि पापेन सोऽनुततो जातः । तत्र हेतुः—महाशुनिरिति । भगवताऽ-
प्यनुचितं ज्ञातमिति भगवद्दुर्ग्रहप्रज्ञानमहाशुनित्वम् । किञ्च । सर्वसापनेन स्वयं राज्ञा विप्रकृत-
दपरार्थं मनसाऽपि न स्मृतवान् । अतः परम्परयाऽपि पापभीरुत्वाद्भगवद्दृष्टान्तानुसारेण दोषोदखित्वान्
महान् मुनिः ॥ ४८ ॥

उभयोस्तुत्यतयोपसंहति—

प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ।

न व्यथन्ति न हृद्यन्ति यत आत्माऽयुणाश्रयः ॥ ४९ ॥

प्रायश इति । साधवो, राजा मुनिश्च प्रकृते । सामान्यतस्तु सर्वे । लोके सर्वत्रैव । परै-
रसाधिभिः । तदानीं तेन राज्ञा कृपिपालकेन च । साधारण्ये स्तन्यैः । द्वन्द्वेषु युक्तदुःखादिषु योग्यं
श्रावितः । दुःखेषु योजिता न व्यथन्ति । दुःखे च योजिता न हृद्यन्ति । तस्माद्वदतयोः पश्चात्को-

१ साधवोति क. २ अपि साधवोति क. ३ परैर्द्वन्द्वेषुति क. ४ विरहता अपोति क. ५ अपि साधवोति क. ग. घ.
६ परैर्द्वन्द्वेषुति क. ७ दोषदोषोत्तमोति क. ८ महामुनितिति क. ९ तदानीं तेन राज्ञेति क. ग. घ. १० दुःखेन योजिता
इति क. ग. ११ व्यथन्तीति क. १२ सुखेनेति क. ग.

भावावस्तुक्तमेव । तत्रोपपत्तिमाह—यत् आत्माऽगुणाश्रय इति । गुणा हर्षादयः । तेषामाश्रयोऽन्तःकरणमेव । न स्वात्मा । अतस्तेषामन्तःकरणस्यासाम्भवात्क्षोभाभाव उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभाष्यवतसुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित
विरचितायां प्रथमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

उत्तमशोऽध्यायः ।

सर्वदोषनिवृत्तिस्तु पर्याप्त्यापि निरूपिता ।
प्रमादेऽपीश्वरैरेच्छानो ज्ञानोहाभाववर्णनात् ॥ १ ॥
अधुना पूर्णगुणता वैराग्यज्ञानमक्तिकु ।
यशःकर्मसमाजश्रीभाष्येषु च निरूप्यन्ते ॥ २ ॥
एकोनविंशो वैराग्यताप्रापे मुनिगणामगमः ।
तत्र श्रुतार्थसन्देहे शुकागम इतीर्यते ॥ ३ ॥
मुनयो भगवद्भक्त्यायानं श्रुणुं हरेः कथाम् ।
श्रोतुञ्च भाषितवृत्तानाङ्घ्रिवादस्तु शुकोन्नता ॥ ४ ॥
वैराग्यस्य प्रकर्षणं प्रकर्षोऽत्र विवक्षितः ।
ज्ञाने तुल्येऽपि देवेषुत्थानामाभावात् वक्तव्यं ॥ ५ ॥
भार्यवस्थाऽपि रामस्य व्यासस्याऽपि हरेस्त्वनेः ।
शुरूयव स्वरूपासिज्ञानदानात् वक्तव्यं ॥ ६ ॥
ब्राह्मिशास्त्रक्षणेनैतः शुक एव ततो शुकः ।
एतदर्थं हि भगवाननवनीणो वृषभध्वजः ।
बीजाधानोत्तरं रक्षा विष्णोरग्ने शिवात्मना ॥ ७ ॥

एवं पूर्वाप्यापे राज्ञः शापो निरूपितः । इदानीमद्भुतकर्मणो भगवतः शापकलं निरूप्यते यद्वा-
ससङ्गज्ञानोऽपि । तत्र प्रथमं वैराग्यापरनाम नैरोक्ष्यमनुतापैलक्षणतासा सह निरूप्यते चतुर्थः ।
“कृते चापेऽनुनापो वै यस्य गुंसः प्रजायन्ते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्य हरिसंस्मरणं
परमि”ति हरिसंस्मरणाद्भूतमनुतापं निरूपयन् भक्तस्य तद्वैकृतीरूपमिति तदङ्गन नैरोक्ष्येण
सह निरूपयति—

१ ईश्वरैरुत्थया इति च. २ भीमोपेतिमि च. ३ यतो महामिति क. ग. ४ धामतेति च. ५ लक्ष्मणविरचितामिति
क. ग. लक्ष्मणविरचितामिति च. ६ बीजधानानामिति च. ७ अनुतापलक्षणमिति च. क. ८ तद्विचरामिति च.
तत्पत्तिरिति च.

सूत उवाच—

महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं विचिन्तयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ।
अहो मयाऽमीवमनार्थवदकृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि ॥ १ ॥

महीपतिरिति । ततः समागत्य श्रमापनोदानानन्तरं यदा राज्यविचारार्थं सिद्धासन्स्यो गहीप-
तिर्नातः । अथ तदैव एतं कृतं कर्म स्मृतवान् प्राणयस्य गते संप्रदानलक्षणम् । तुशब्देन पूर्वमात्रो
निर्धारितः । गर्ह्यं निषिद्धत्वेऽप्यवकीर्तिवन्नकर्म । लोकद्वयनाशकमित्यर्थः । विन्नात्परिष्कारेण
विषयाकारण तदैव चिन्तयन् दुर्मना जातः । यद्यपि दण्डादिप्रकारेण चौरवधं करोति तदाऽप्यन्याद्वारा
कायति न तु साक्षान् । इदं तु स्वयमेव कृतमिति दुर्मना जातः । मनसः शोकजनकत्वाद्गुह्यत्वम् ।
शोके भगवत्स्मरणान्मुमुक्षुम् । अन्यथा मूर्खेन स्यात् । तस्माद्गुतापाभिलाषमाह । अहो
इत्याथर्थ्यं । मया भगवद्भक्तेन धर्मपालकेन अमीवं पापपराधरूपं निःशङ्कमनार्थवत् स्वभाव-
दुष्टवत् कृतम् । स्वभावदुष्टोऽपि नैतादृशोऽपराधं करोतीति निषयं वर्णयति—निरागसि ब्रह्मणि
गूढतेजसिस्मिन् । प्रमाणाविचारेण लोकविचारेण वा निरपराधे न दण्डः क्रियते । किञ्च । त्रयेपि विचा-
रेणाऽपि जीव एव दण्डो न ब्रह्मणि । नीतिविचारेणाऽपि यत्र सर्वनाशो न सम्भावितस्तत्र दण्डः ।
न तु गुप्ततेजसि सर्वनाशके । गूढस्यात्र तदैव दाहः । अन्यथा तावन्मात्रदाहः स्यात् ॥—

तर्हि कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां निषय एव करिष्यति न मया किञ्चित्कर्त्तव्यमित्याह ॥

ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनादुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ।

तद्वस्तु कामं ह्यधनिष्कृत्या मे यथा न कुर्यां पुनरेवमद्वा ॥ २ ॥

ध्रुवमिति । ननु वैष्णवस्य तत्र न किञ्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—देवहेलनादिति ।
अन्वःस्थितो भगवानेव तेन ध्यायमानः । य तु देवालयरूपः । अतो देवालयपकारे देव एवाऽऽऽ-
कृतो भवतीति “मन्कोऽपि भगवद्गृहमाचरन्नरकं ब्रजेदि”ति न्यायाद्भवं व्यसनं भवि-
ष्यति । व्यसनं नाम चिकीर्षितसर्ववस्तुवर्षाप्रतिषण्यपूर्वकस्वव्यापारसहितचित्तव्याकुलता । तत्र
हितमर्थम् । स्वाश्रयेदेहादिनाशकमप्रायश्चित्तं वा । तत्र दुरत्ययं स्वाश्रयनाशकं व्यसनम् । दुःखे-
नाऽत्ययो यस्मैति दुःखरूपं कलं दुःखा शार्थतीत्यर्थः । अत्युक्तत्वाच्चीमेव भविष्यतीत्याह—
नानिदीर्घादिति । तदैव न जात इत्येतिपरम् । प्रतीकारादनन्तरमेव सर्वसाध्यप्रती-
कार्यतापरिज्ञानाश्रयकारः क्षियतामिवाशङ्क्याऽह—तदस्तिवचि । यस्य देहादिः प्रियो भवति
यस्य भगवद्वारापेऽपि देहादे रक्षणीयता भवति तस्य प्रतीकारव्ययः । “अस्मान्निर्घ-
दनुष्ठेयमि”ति न्यायेनाऽस्माकं तदभीष्टमेव । अतः प्रार्थयते—नद्वस्तु काममिति । व्यसनस्य
सङ्घोषो माऽस्तु । देहादिनाशनाऽस्माभिरव चिकीर्षितत्वात् । तथा प्रार्थनायां हेतुः—अधमिष्कृ-
तायेति । धामापनोदाय । इति शिवात्मनैवमाऽस्तु । नन्वपराधो धर्मः । तदर्थं धर्मिनाशोऽनुचितः ।
असमानत्वात् । तत्राऽह—यथा न कुर्यामिति । शरीरे विद्यमाने साक्षात्करणं सम्भवति ।
शरीरायमर्थे तु राज्यप्रादिद्वारा । अतः अज्ञा साक्षादेवाऽस्तित्वार्थः ॥ २ ॥

१ पूर्वप्राणवर्षदेवाय इति क. ग. पूर्वनाम इति च. २ दण्डादिप्रकारेणैति च. ३ शोकेनेति क. च.
४ प्रमाणाविचारेण इति क. ५ आश्रयेदेहादिनाशक इति क. च. ६ नास्तीत्यर्थं इति क. ग. ७ नास्तीत्यर्थं इति च. ८
९ इत्यपिपदमिति च. क. ६ प्रतीकारमन्तरमिति च. ग.

नन्तरि रागिणोऽप्येवमुक्तिः सम्भवतीति तत्राद्युत्तर्यै पाक्षिकदोषपरिहारायै चाऽऽह—

अथैव राज्यं बलमुद्भूक्तोऽंशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ।

दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥

अथैवेति । शेषस्थां चाऽऽत्मनि प्रार्थनां किन्तु साक्षात्सम्बन्धाभावात्पर्यम् । अतो ब्राह्मण-
प्रापयैवितिकदेहनाशः । साक्षात्कथंकिंतो ब्रह्मकुलानलो राज्यं सेनां धनं च नाशयतु । सात्त्विक-
राजसत्त्वमयसुकृतोदितपर्यं भवति । ततस्तत्कारणाद्यस्य समाप्तत्वात्किञ्चिद्वृद्धं दहतु । तत्र मायक-
माह—अभद्रस्येति । न विद्यते भद्रं यस्मैति । न हि कल्याणाद्ये प्रबुद्धे विद्यमाने पापीयसी
धीर्भवति । अतः “अपद्रोषनैव विगुणस्य शुण” इति न्यायेन पुण्याभावे राज्यादीनां दोषजन-
कलातदभावप्रार्थना युक्तेत्याह—पुनर्न मेऽभूत् । सङ्घज्जातं तंत्रिमित्वाद्दहायै उपयुज्यते ।
अतः समीचीनं जातमिति विचारेण नैश्चिन्त्यं श्लोकत्रयार्थः ॥ ३ ॥

महतां हि फलप्राप्तेः स्पृहाभोग एव विरलंमहेतुः । अतः स्पृहाया जातत्वात्तत्कदा भविष्यतीति
चिन्तयन्नयं तदनन्तरमेव शापमशुभोदित्याह—

स चिन्तयन्नित्यथमाशुश्रुणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निरर्कतस्तक्षकाख्यः ।

स साधु मेने न चिरेण तक्षकानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

स चिन्तयन्निति । इत्थमिति पूर्वोक्तप्रकारेण । शमीकप्रेषितबाष्पमुत्खाद्यत्क्षकाख्यो
निरर्कतिरलशुभोक्तः । यद्यपि इति पदं नास्ति तत्रातया पदं तथापि यथापदस्य सम्बन्धिने विद्यमान-
नत्वाया निरर्कतिसत्त्वाऽशुभोदित्यर्थः । स्वरूपतः पदार्थस्य जातत्वात्कारणस्यैवाऽज्ञानादनपि यथाप-
यन्तत्वेन प्रकारस्यैव श्रोतव्यत्वम् । “सर्वं ह्यस्य मृत्योर्नो वेष्टा (?)” इति श्रुतेः । मृत्यन्त-
मात्रात्र तक्षकस्य मृत्युहेतुत्वमपि तु मृत्युत्वमेवेत्याह—नक्षकाख्य इति । एवं श्रुत्वा वक्तु-
वांस्तदाह—स साधु मेने इति । स इति पूर्वोक्तो राजा । अन्येयदानीं विचारस्य कर्तव्यत्वे
शीर्षं साधु मनने न सम्भवेत् । ततश्च कर्तव्यमिन्द्राभावात्परिमितकाले विलम्बो भवेत् । तदाह—
न चिरेणेति । स न चिरेण साधु मेने, किन्तु शीघ्रमेवेत्यर्थः । तक्षकानलस्य साधुत्वे हेतुः—
प्रसक्तस्य विरक्तिकारणमिति । विषययु प्रसक्तस्य । विषयभोगस्याऽहेतुत्वं ज्ञापयन्नयमासमाह ।
नित्यसाक्षात्पदादसमर्थमासः ॥ ४ ॥

एवं निरपेक्षतां निरूप्य कर्तव्यत्वेन सन्यासलक्षणं वैराग्यमाह—

अथो विहायैवममञ्च लोकं विमर्शितो हेयतया पुरस्तात् ।

कृष्णाङ्गिसेवामधिगम्यमान उपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ॥ ५ ॥

अथो इति । इहाद्युत्तरार्थफलभोगविरागो न ज्ञातार्थः किन्तु भगवत्सेवार्थ इति निरूपयितु-

१ अतो ब्राह्मणप्रापयैवितिकदेहनाश इति क. च. २ नाशयैविति घ. द. ३ अवाति प. द. ४ उत्क-
मितिलयाह्वयं इति क. ख. घ. ५ स्पृहाभावे इति ख. ६ विलम्बे हेतुविति क. ७ इति तथा अशुभोदितिके क. घ.
८ सर्वस्यत्वेत्यादि ग. सर्वस्य मृत्योर्नो मेष्टा इति घ. ९ विषयभोगस्येति क. ग.

माह—कृष्णाङ्गिसेवामधिगम्यमान इति । अत एव लोकप्रदप्रयोगः । न तु लोकं भोग-
परित्यागः । भक्तिमार्गेण भगवत्सेवायाः शरीरमात्रसाध्यत्वात् । ननु सापेनाऽप्येवं करोति परि-
त्यागम् । अतः कथमस्य भक्तमित्याहङ्गाऽऽह—विमर्शितो हेयतया पुरस्तादिति ।
पूर्वमेव लक्ष्ण्यविति भगवत्सेवार्थं विचारितौ । केवलशरीरेण भगवत्सेवां करिष्येत्यस्य शरीरस्य
किंवातरे विनियोगाभावात्परमेशं कृतवानित्याह—उपाविशत्प्रायमिति । प्रायम् । अनन्तरम् ।
प्रायस्य सर्वथाऽन्नपरित्यागरूपस्य भंगवद्भेदेनाऽभीष्टत्वात्प्रायस्य कर्मत्वम् । अन्यथा तदर्थं चतुर्थां
स्यात् । अन्नमयत्वाच्छरीरस्य तदभावे वैकल्प्येन सेवाऽभावमाशङ्क्य अमलोनां नदीत्याहङ्गासमीप उप-
नि- १ न विषये मर्यां येषां देवानां तेषां नदी । प्रत्यदन्नमङ्गणने देहे वृद्धिद्ययवोर्वायमानत्वो-
त्सर्वं साधनत्वेन गृहीतस्य देहस्य नाशोद्देहान्तस्य च साधकत्वस्येद्देशाङ्गात्प्रायस्य यथाश्लिष्यत्वस्या-
पकत्वाद्देशाङ्गातीरे प्रायः । अमलत्वं नदीकृतमेव । ततीरे जाता अमल्यी भवन्तीति । अत इदमपि
शरीरसुतोत्तरं केवलत्वेन स । नियमानामं गङ्गासम्पन्नादमलत्वंत्वमात्रं सत् भगवत्सेवार्थं फल-
मुपाधिकारि भविष्यतीति तथा यतः । इदानीन्तनानामापिभौतिकत्वादापिभौतिकरूपेण साऽभि-
व्यक्तं न तत्कलं साधयति ॥ ५ ॥

एवं योग्यदेहसाधकत्वेन गङ्गायाः परम्परोपयोगमुक्त्वा भक्तौ साक्षात्कल्पद्रुपयोगमाह—

या वै लसच्छरीरुलसीविमिश्रकृष्णाङ्गिरेणवभ्यधिकाम्बुनेत्री ।

पुनाति लोकानुभयत्र सेशान्कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥

या वै लसदिति । अधिकारिशरीरं प्राप्य भगवत्सेवार्थं प्रथमतःभरणप्रश्चालनम् । भावनायां
तस्यां क्रियमाणार्थं प्रश्चालनं जातमित्यभिप्रायिका गङ्गा । तस्या अभिज्ञापकं रूपमाह । या ब्रह्मसदने
मङ्गकर्मकृत्प्रश्चालनात्पूर्वं नित्यपूजायां लक्ष्मीसमर्पिततुलसीपरिभारविन्दे क्षिता । भक्तकार्यायै व्याघ्र-
तस्य भगवत्भरणस्य वा मृतसंस्कारकर्मभारश्रित्य “नन्दनरप्रतिपत्तौ रंहितिसम्परिचयत्क”
इति न्यायेन कृतप्राणिपुण्यपुत्रस्य समर्पिणानं भक्तत्वे सति भगवदीयशरीरनिष्पादनार्थं भगवत्भरणे
सम्बन्धं प्राप्य भक्तानां तत्संबन्धे तादायं शरीरं निष्पादयितुं क्षितस्य चरणप्राप्तेः पूर्वमेव तत्प्राप्तिसाधकत्वं
गङ्गाया वदति—कृष्णाङ्गिरेणविति । श्रीतुलसा विमिश्रो योजङ्गिरेण । अनेन तस्मिन्करीरे क्रि-
त्वमभ्युतेः सहजसम्बन्धे हेतुत्वं । बहूनां मूर्ध्नि क्षितानां भक्तानां तादायशरीरनिष्पादनार्थं कृष्णाङ्गिरेण
एव अमितः अधिका यस्य तादायमभ्यु नयतीत्यनुमेयी । परिमितं च गङ्गाजलं परिमितं च कर्मफलज-
लपरिमिताभ्य चरणैरेण इति न सम्पन्नप्रश्चालनपर्याप्तिसम्भवं भवति । अतो रेणव एवाऽधिकाः । इदानी-
न्तनजलेऽपि भक्तं प्रत्येव तदभिव्यक्तिकारणं नाऽन्यं प्रतीति नेतुंयेन दृष्टितम् । तस्य प्रावृत्तिकं फल-
द्रवमाह—पुनातीति । नीतपि लोकाद्रुपयथाऽन्तर्बेदिः सेर्कतः पुनाति । सेशान्कं । पाठकमहादेव-
सदितान् । अनेन भक्तानां भूशाशुत्वज्ञानामपिक्रदोपसंभन्नाभावः दृष्टितः । अत एव यो मरिष्यमाणः
पूर्वदेहान्येच्छुत्वाच्छरीरोत्पादिकां गङ्गां को वा न सेवेत ॥ ६ ॥

१ नयतीत्यनेति क. २ शापमानत्वादि ग. द. ३ केवलं केनवेति क. ग. ४ नित्यपूजायावेति क.
५ नयचरणसम्पन्नमिति ग. घ. ६ तादायमिति क. ग. ७ नेनवेनेति ग. घ. ८ सेशान्कं क. सेशान्कं ग. घ.

भविष्याम इति । अत एव नृपाणां मध्ये श्रेष्ठः । ननु राज्ञां माहात्म्यां च तुल्यत्वादेवंरूपता युक्तिः । विभावार्थम् । “अतो घान्मोन्मयाःगानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षत” इति वाक्यात् । तत्राऽऽह— राज्ञां कुलमिति । तद्वाक्यं महापुरुषाणां स्वर्गदशसपरम् । वस्तुतस्तु राज्ञां कुलमात्रम् । यत्र प्रजापत्याध्यायधारणं कृत्वाऽन्तः प्रविशन्ति तच्छुद्धाद्युद्धमथे वैदिककारणं स्थानं भवति । तस्मात्सौच- मित्युच्यते । नतोऽपि दूराद्राज्ञां कुलम् । तथापि गन्तुमयोभ्यम् । अन्तर्मनं तु दूराथात्- मित्यर्थः । चनेति एषे । इदानीं तद्विपरीतं जातमिति । तेषां निवृत्त्यर्थं हेतुः—गर्हकर्मनि । गर्ह्यं परिहासक्षणं कर्म यस्य ॥ १३ ॥

एवं तेषां कृत्वात्कस्या भवत्कृत्वासाह—

तस्यैव मेऽप्यस्य परावरोशो व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्षणम् ।

निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयनाशु धत्ते ॥ १४ ॥

तस्यैवेति । राज्ञां कुले कस्याधिकं कर्म न भवेदपि । अर्हं तु स एव । अतस्तस्य गर्हकर्मणो न । तथापि अचप्यस्य केवलं वापरुत्वास्य । पूर्वं क्षत्रियत्वमपि स्थितम् । अतुया कुत्वात्कस्यादक्षयम् । एवात्कस्याऽपि निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो भवमानेव जातः । मन्यवस्तथा भवने हेतुः—पराचरोऽ- इति । अन्यथा परेण एव स्यात् । अरोपैतामगदादीनामुत्कारकः स्यात् । ननु शापस्य कर्म भयवद्गुणम् ? तत्राऽऽह—निर्वेदमूल इति । वैराग्यमूलः । एतद्गुणां मध्ये पर्यवसानरूपस्य वैराग्यस्य न दान्यो मूलं भवितुमर्हति । अत एवाऽनन्तरत्वात्परावगततो द्विजशाभोऽप्येकं रूपम् । ननु शापद्वारा कर्म न भवत्येवमित्येदोर्वातः । अपरं तु कृत्वायामप्रयोजकम् । अत आह— गृह्येण व्यासक्तचित्तस्येति । बहुवचनं तु पुनरिच्छेत्स्यपि विशयात्मिकः । स्वस्याऽपि साधनत्वेन तदोक्तम् । अनीक्षणमिति श्रवणेऽपि समवायात् । “न तस्य तत्रचन्द्रगत्या माहा- दि”ति न्यायात् । अतः शास्त्रानामसामर्थ्यम् । ननु गृह एव कर्म न मोचयति । सर्वसमर्थ- स्वाद्रमवतः । तत्राऽऽह—यत्र प्रसक्त इति । येषु गृहेषु प्रसक्तः शीघ्रं हृदये भयमेवं धत्ते । न तु भयापहारिणम् । अतो भवतिदुःखस्य तथा जागर्तित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं तयोश्चाकारणुत्वात् इदानीं स्वर्गार्थिन्याह—

तं गोपयान्तं प्रतिगन्तुं विप्रा गङ्गा च देवी भूतचित्तमीशे ।

द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशरथलं गायत विष्णुमाथाः ॥ १५ ॥

तं गोपयान्तमिति । एवमुत्कारविषयं मातृपुत्रान्तं मन्वच्छेरणनागाऽन्तं प्रतिगन्तुं जानन्तु । हे विप्राः । विशेषेण पूरकाः । मामपि पृथिव्यतीति भावः । देवतास्तां गङ्गा च मां शशांगतं जानतु । गङ्गाया चन्द्रकृत्स्नं लोकप्रसिद्धमित्येतेनशशांगतंरुक्त्वोदेवीशुक्लम् । भक्तचरणोदकस्तरणामितिनं गवन्मार्गविशेषिणी । ननु किं शापविमोक्षणं प्रार्थयेते ? नेत्याह । ईदो भयवति धृतिचिदं माम् । द्विजेन शालकनोपसृष्टः प्रेषितः । कृषिमरुणेण तक्षकरुणेण वा कुहक-

१ तच्छुद्धाद्युद्धकर्मणोऽपि म. २ अथवा अचरेमिति क. ग. घ. २ भयवच्छरणमिति क. ग. घ. ४ देवतास्तां मिति घ.

द्विजयोषेण वषकः । तक्षको वा । चेल्यनादरे । अन्तं अत्यर्थं दशतु । न कश्चिन्मम प्रतिस्वियः । नन्वसार्कं तर्हि कोपयोः ? तत्राऽऽह—मागम विष्णुमाथा इति । एतावता वद्विचित्तता निरातिता । “पाश्चिन्तोऽपि दोषः परिचाङ्गनीय” इति चित्तस्य चयलत्वादेवं प्रवेत्तम् ॥ १५ ॥

एवमैहिकं प्रार्थयित्वाऽऽमुष्मिकं प्रार्थयेते—

पुनश्च भूयाद्गमवत्यनन्ते रतिः प्रमङ्गश्च तदाश्रयेयु ।

महत्सु यां यामुपयामि स्मृष्टिं मेऽयमस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ १६ ॥

पुनश्चेति । युक्तिस्तु न सम्भाविता नाऽपेक्षिता । गन्धर्वभक्तिमयोऽस्त्येत्सर्वत्रक्षणादि- कृद्- धर्माश्रयत्वाच्च भवति रतिरेवाऽस्तु । न सोऽप्यतिः । जन्म स्वयन्त्वमाधि । देहवृत्तिमुष्मिकं गतुं नोऽपि सक्तः । अतो यां यामेव स्मृष्टिमुपयामि तत्र तत्र भवति रतिरस्तु । ननु सर्वेऽपि अपरत्वा- तुवादिषु रतिः सिद्धैव । तदन्तं प्रार्थयेत्येत आह—अनन्त इति । देशकालवत्परिच्छिन्नं । अत्युच्यते न पुनारितुः । तथा रतिः काव्यमपि प्रार्थयेते—प्रमङ्गश्चेति । अन्यथा सङ्कटनिवृत्त्याय कर्पायेमाधिषं साधनमुपार्थीयं स्यात् । न च सर्वदेव रतिः प्रार्था । रतेर्मनोपमत्वेन सर्वदा तस्सु- लो देहादिनिर्वाहोऽपि न स्यात् । तावद्यतो प्रमाणसाधनत्वाभावाच्च । सर्वदेव साधनत्वं उन्नेष्या- वाच्च प्रमाणत्वे प्रकारान्तरे च युक्तिवाधाद्भवत्त्वं पर्येवत्यति । तच्च भक्तानामनवेक्षितम् । रति- भाऽपि न्या । येहत्वात् । तस्य चाऽन्तःकरणपर्येत्वात् । न वा इच्छाविशेषो रतिः । विशेष्य निर्व- तुमश्रयत्वम् । युक्तिविषयोऽपि न रतिः । स्वर्गकामनायावात्प्रमङ्गत्वं । पुनरितुं तदसाव- प्रमङ्गाय । अतः श्रेष्ठः पदार्थान्तरम् । य भवत्त्रिष्ट एव भवतिद्विषयोको ज्ञानार्थेऽर्थवन्दा मन्वस्य- वत्वात्तत्रैकत्वादन्यथाऽपि भासते । उष्णस्यैवम् । यथा यथा भवत्त्रैकत्वं तथा तथा श्रेहादिशब्दः । शरीरेऽप्यस्मिन् तेन महाऽतिरिक्तत्वात्समेष्टेहत्वम् । एवमथामेनाऽन्यत्र । “वाक्यान्मयादि”- ल्पेनदस्मानिः सम्मन्विष्युम् । अतो भवत्त्रैकत्वमाप्यव्याप्त्यन्तत्वात्प्राप्त्यन्तत्वात्प्रवर्तितं तन्मा- भित्तुं श्रवत इति तेः प्रमङ्गः सर्वथा भवतिरित्याह—प्रमङ्गश्चेति । अप्रथोऽतिरिक्तत्वात्प्रा- नाऽऽतिशयतापेणाऽन्यस्य नैकत्वं सम्पादयितुं श्रवमिति महतिरित्यनुक्तम् । चक्षुरासेष्यति रतिः । एवं स्यात्ताना भवमिति रतिः प्राथिता । अथा यत्तत्तायां प्राथयेते—भिरुम्भु सर्वधरेति । “अहमुत्थाचचैत्रैर्यमि”ति वाक्याद्देवतामायमानं भवन्तोऽप्ययथा ॥ “नचरीयं मुष्टि- मन्वयेनी” ति वाक्यात्कलप्रतिष्मकं भूताव्याप्तं स्वरूपप्रतिवच्यकं च । भवत्प्रदोषे भवत्यनुपपत्तेः । ईशार्थेव नाऽन्यमातनं भवति । सांस्पृष्टि तद्देव मानेनेऽवमानकत्वं प्रमङ्गेन । ननु शास्त्रातिक्रमस्य घृतत्वत्कथं चतो देवः ? तत्राऽऽह—नमो द्विजेभ्य इति । महतां प्रथि- पत एवाऽपराभयमो हेतुः । तस्माद्विष्णुत्वात्साधना भवति रतिः प्राथिता ॥ १६ ॥

१ अस्त्यमिति क. अन्वरेति घ. २ तावदीति घ. ३ एतावताविति क. घ. ४ अनात्मनिति क. घ. ५ भव- त्विषयकत्वाविति घ. ६ भूताव्याप्त्यन्तत्वाविति घ.

तेषां सम्मतिमुखचेष्टामुपलभ्यैव भविष्यतीत्यध्यवसायेन निश्चितः स्थित इत्याह—

सूत उवाच—

इति स्म राजाऽध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।

उदञ्जुल्यो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥१७॥

इतीति । श्लेनि प्रसिद्धे । सर्वैरेव ज्ञानमर्थे निश्चित स्थित इति । अध्यवसायो निश्चयः । भूमौ सर्वत्र राक्षसानां व्याप्तत्वाद्भेदे तदावेशो मा भवति इति कुशेषुपविष्टः । उत्तममकेर्देवा अपिकारिण इति पितृत्वव्यावृत्त्यर्थं देवत्वमित्यर्थं पूर्वत्रिषु दर्शेषुपविष्टः । तदाह—प्राचीन-
मूलेषुत्विति । प्राचीनानि पश्चिमभागे स्थितानि भूतानि येषाम् । तक्षकादिकृतभयाभा-
वायाऽह—धीर इति । उदञ्जुल्यो गङ्गासमुद्युतः । दक्षिणकूले अन्तर्वेद्यामास्ते । पूर्ववत्प्र-
योगः । समुद्रपत्न्या इति । इदानीं मगधदेकनिष्ठत्वात्प्राज्यत्र एधिरिति भगवत्भरणारविन्दोदकानं
परित्यज्य भगवत्प्राप्त्यर्थं लक्ष्मीपतेर्भगवतः समुद्रे शयनात्पत्न्या दक्षिणकूलस्थितौ भगवन्तं वा
समानयेदिमं वा तत्र नयेन्नामानुवादिज्ञापनां वा कुर्यादिति भगवत्सलसत्त्वज्ञापनाभोक्तम् । प्राप्तराज्य-
चिन्तापरिखागवायाऽह—स्वसुतन्यस्तभार इति । स्वसुते न्यस्यो राज्यमते येन ॥ १७ ॥

तदा देवैरनुमोदित इत्याह—

एवं तु तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्गाः ।

प्रशास्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनेर्मुदा मुहुर्दृन्मुभयश्च नेदुः ॥ १८ ॥

एवं तिष्ठति । तुशब्देन तस्य सन्देहो निवारितः । नरदेवदेवत्वादिन्द्रतुल्यता । अनेन मायैव
वैकुण्ठे गमिष्यतीति महाभागमनोनिमित्तं वाचं चक्रुः । तदाह । दिव्येव देवसङ्गाः प्रशास्य साधु
कृतमित्युक्त्वा । देवालुमोदने कार्यसिद्धिर्निश्चिता । भूमौ पुण्यवृष्टिं चक्रुः । इदं शकुनम् । मुदा
दृष्टेण । इन्द्रभयो देववावाति नेदुः वादयामासुः । चकारादन्यान्पति । तत्रोत्सवो जात इत्यर्थः ।
अनेन तस्य शापादिनाऽपि विश्रयेन गत्यन्तं निवारितम् ॥ १८ ॥

महर्षिणां कृत्यमाह—

महर्षयस्तं समुपागता ये प्रशास्य साधिव्यत्यनुमोदमानाः ।

उञ्जुः प्रजातुग्रहशीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम् ॥ १९ ॥

महर्षय इति । सम्यग्मुपागता राजनिर्वाणपर्यन्तं तद्विद्वत्पूरकत्वेन समागताः । तेषु प्रशंसं
कृत्वा । विप्रप्रशंसं निरुक्तमपि साङ्गं भवतीति सूचितम् । अनुमोदमानाः साधु कृतमिति । अनेनेच्छ-
या कृतत्वदोषो निवारितः । तेषां तेषां कथने हेतुमाह—प्रजातुग्रहशीलसारा इति । तेषामुष्ण-
णामते राजानः प्रजाः । तास्यनुग्रहरूपमेव यच्छीलमनुग्रहहेतुभूतं वा तदेव येषाम् । अनेन
ते यद्यनुग्रहं न कुर्मुनिःसारा एव भवेदुचितं सूचितम् । किञ्च । परमभक्ते राजनि तत्कर्तव्यमेवेत्-

मिशायेणाऽह—यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपमिति । उत्तमश्लोकस्य गुणेषु श्रवणार्थमभिरूपो
योगः । अथवा । उत्तमश्लोकगुणैस्तुल्यः । यथा गुणश्रवणार्थं स्थातव्यं तथैतदृशेनार्थमपि । प्रथम-
वक्षेऽयं सुखोऽपिकारिणि श्रोतुत्वात्स प्रशंसनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रशंसनेनवाऽऽहुः—

न वा इदं राजर्षिवर्यं चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ।

येऽप्यासनं राजकिरीटमुष्टं सत्यो जद्भुर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥ २० ॥

न वा इति । हे राजर्षिवर्य ! इदं सर्वपरिखागेन भगवत्सत्त्वं भवत्सु चित्रं न । तत्र हेतुः—
कृष्णं समनुव्रतेरिति । सत्योभवेन मर्यादायाः परमसीमा सूचिता । कृष्णमत्र यत् येष्वातिः ।
यथा भगवान्सर्वं कार्यं कृत्वा प्रचलितसद्वीर्यैरपि तथा कर्तव्यमिति । तत्र निदर्शनं भवतां वितामहाः ।
ये पाण्डवा अध्यासनं सिंहासनं राजकिरीटमुष्टं सार्वभौमासनमप्रतिद्वन्द्वं भगवत्पार्श्वगमनेच्छया
सद्य एव जद्भुः । तथा स्वयाऽपि भगवत्पार्श्वं गन्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

एवं तं स्तुत्या तस्मात्परोधमिदं ज्ञापयन्तो गूढाभिसन्धानेनाऽऽहुः—

सर्वे वयं तावदिद्वाऽऽस्महेऽथ कलेवरं यावदसौ विहाय ।

लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवत्प्रधानः ॥ २१ ॥

सर्वे वयमिति । अस्माभिः श्लोकं निर्वाह्य गन्तव्यम् । तावत्सातत्यमिति । तदेवाऽऽहुः । सर्वे
एव एवं यावदयं भागवत्प्राप्तं गच्छति तावदिद्वाऽऽस्महे स्वास्यामः । किं कृत्वा कुत्र गमिष्यतीत्या-
काङ्क्षायामाह (?)—अधेनि । सप्तदिनानन्तरं कलेवरं विहाय, अथो सहातपरिखागेनैकः, परं
लोकं व्यापि वैकुण्ठं, सर्वत्र सत्यं एव नाऽस्ति । शुद्धसत्त्वात्मकं प्रकृतेः परं वा । विशोकमत-
मस्कं निरवयं वा । सर्वथा वास्यति । तत्र हेतुः । भागवतेषु प्रधानः । भागवताः प्रधानं वस्येति
वा । तावत्सातत्यमिति सम्प्रत्यः ॥ २१ ॥

एवं तेषामनुग्रहं श्रुत्वा बहुकालं सासन्तीति ज्ञात्वा तावन्वया सर्वे सन्देहा निवारणीया इति
तदर्थं प्रष्टुं यत्कृतवान्साह—

आश्रुत्य तेषां वचनं परीक्षितस्मं मयुच्युद्गुरु चाऽप्यलीकम् ।

अभाषतेतानभिवन्ध्य युक्तं शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः ॥ २२ ॥

आश्रुत्येति । परीक्षितत्वात्दीयवचनस्य सत्यता निर्धारिता । तेषां वचसि ज्वलतो गुणाः सन्ति
पुरुषार्थचतुष्टयहेतवः । तत्र स्मं स्वस्य राज्ञश्च तुल्यतया हितचिन्तनम् । अनेन ज्ञानरूपतोका ।
मयुच्युत् । सर्वथा भगवत्समीपं यास्यतीति मधु श्रुतमिति । अनेन कामरूपता । शुद्धम् ।
अर्थमीदं तावत्सास्याम इति । सर्वद्वैतं तावत्परिखागेन इत्यर्थस्तुल्यता । चकारात्संज्ञा च ।
अव्यलीकं निष्कण्टम् । “सद्यो जद्भुर्” इति । अनेन पर्यरूपता । एवं सर्वगुणार्थरूपं तेषां
वचनं श्रुत्वा, एतानभिवन्ध्य, विष्णोश्चरितानि शुश्रूषमाणो बह्यमाणयुक्तवान् ॥ २२ ॥

तत्रैवाऽऽह—

राजोवाच—

समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्त्तिधराखिष्टे ।

नेहाऽथ वाऽमुत्र च कश्चनाऽर्थः ऋते परानुग्रहमात्मशीलम् ॥ २३ ॥

समागता इति । अत्र सन्देहे नाऽन्यत्र गत्यप्यम् । यतः सर्वत एव सर्वे सर्वे समागताः । प्रमाण्यं च भवत्येव निर्णीतमित्याह—वेदा ग्रथेति । खिष्टे सल्लोके । मूर्त्तिधरा अविष्टानुदेवतारूपविग्रहवन्तः । हेतुश्च भवद्वाप्ये नास्तीत्याह—नेहेति । इह वाऽमुत्र वा भवतां परानुग्रहव्यतिरेकेणाऽन्यत्रयोजनं नाऽस्ति । परानुग्रहोऽपि भवतामुदेवस्ये न भवति । किन्तु स्वभा एव । अतः प्रमाणविचारेण प्रमेयविचारेण च भवद्वाप्ये शक्यं नास्ति ॥ २३ ॥

अतः किञ्चित्पञ्चमीत्याह—

‘सैतश्च वः पृच्छमिमं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा इतिकृत्यतायाम् ।

सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धञ्च तत्राऽऽमृशताऽभियुक्ताः ॥ २४ ॥

तत इति । वः शुभान् इच्छं प्रथममेव “नाऽपृच्छः कस्यचिद्वादि”ति श्रुतेरिदं बुद्धिसं विरोधेण पृच्छे । विश्रभ्य भवत्यु विभासं कृत्वा युक्तिगव्यविचार्य । विप्रा इति पूर्ववत् । इतिकृत्यतायाम् । इत्येवंप्रकारेण कस्येवं तदितिकस्येवम् । तस्य भाव इतिकस्येवम् । तस्मात् । तन्निमित्तं कर्तव्यनिर्द्धारः साधनप्रकारनिर्द्धारश्च वक्तव्य इति भावः । तत्र काष्ठविरोधेण कस्येवं पृच्छति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण निजलया जीवनदशायां म्रियमाणैश्चाऽन्तकाले कृत्यं किं कर्तव्यमिति । शुद्धम् । दानादीनां कर्तुंशुद्धभासात्कर्तव्यतासन्देहः । अनेन कालादिहेतुना यत्र शुद्धवर्षे नाऽप्येता तदकृत्यमिति फलितम् । तादृशं नाऽस्तीति न वक्तव्यम् । यतो भवन्तोऽभियुक्ताः । अतस्तदर्थोऽर्थे आशुशत सर्वतः प्रमाणानि विचारयंत्येवम् ॥ २४ ॥

एवं श्रेष्ठे सर्वप्रत्यागकर्तृपरित्यागी गुरुनं भवतीति भगवत्सेवयया शुक्रः समागत इत्याह—

तत्राऽभवद्भगवान्प्यासपुत्रो यदृच्छया गाममत्मानोऽनपेक्षः ।

अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृत्तश्च बालैरवभूतवेषः ॥ २५ ॥

तत्राऽभवदिति । तत्रैवाऽभवत् प्रादुर्भूतः । तथा सामर्थ्यं हेतुः—भगवानिति । भगवत्से हेतुः—भ्यासपुत्र इति । तेषां दंष्ट्री तथा भासं नाऽस्तित्यन्यथा प्रदर्शनमाह—गाममत्मान इति । श्रुतिवैधीर्येणैतं परमहंसानां धर्मः । अनपेक्ष इति । पर्ययभर्मेण नहि किञ्चिदपेक्षते । अतो राजवृत्तिलया पर्ययनमित्यर्थः । अलक्ष्याणि लिङ्गानि महाशुभ्रचिह्नानि यस्य । द्वाविंशत्क्षणाण्यपि तस्मिन् भवन्ति । तेषु ज्ञातेषु लोका राजत्वं समादयेयुः । षोडश लक्षणाणि राज्ञः । द्वाविंशत्क्षणाणि महाराजापरिवाजस्य । स मगवान् ब्रह्मविदा भवति । तेषां फलमाह—निजलाभतुष्ट इति ।

निजलाभसोपशेति फलद्रव्यम् । निजलाभेन तुष्टः । उपभोर्हेतुहेतुमद्भावात् । अतं “आत्मलानात्र परं विद्यत” इति न श्रुतिविरोधः । क्रीडारूपं पर्ययनमिति ज्ञापयत्क्षणापरिज्ञाने हेतुमाह—वृत्तञ्च बालैरिति । चकारात्कामित्युपेक्ष । लक्षणानां परीक्षाभावायाऽऽह—अवभूतवेष इति । अवभूतस्यैव वेषो यस्य । इहसंस्काररहितो जडोऽभवत्तः । तत्र जडबालो नाऽस्तीति ज्ञापयितुं वेषदम् ॥ २५ ॥

तस्य द्वाविंशत्क्षणाण्यपि वक्तुमाह—

तं द्वयष्टवर्षं सुकुमारापादकरोलयाहंसकपोलगात्रम् ।

चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णं सुध्वाननं कम्बुसुजातकण्ठम् ॥ २६ ॥

निगूढजञ्जुं पृथुतुल्लवक्षसमावर्त्तनार्भिं वलिवर्यदुदरञ्च ।

दिगम्बरं चक्रविकीर्णकेशं प्रलम्बवाहुं स्वःशरीरतुत्तमाभम् ॥ २७ ॥

श्यामं सदाऽपीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोजं रुचिरस्मितेन ।

प्रचुस्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसम् ॥ २८ ॥

स विष्णुरातोऽतिथय आगताय तस्मै सपर्यां शिरसा जहार ।

ततो निवृत्ता ह्युधाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोपविवेश पूजितः ॥ २९ ॥

तं द्वयष्टवर्षमिति । तत्र कानिचिदन्तःस्थानि कानिचिद्भिः स्थितानि । तत्र सर्वत्र स्थितस्य सेच्छया प्रादुर्भावसामर्थ्यं, पटुणैर्धर्मसम्पत्तिः, भगवदीयत्वं, सेच्छया लीलाकरणं, निर्यज्ञता, त्रिरोभावसामर्थ्यं, आच्छलामः, सन्तोषश्च । एवमष्टौ गुणाः पूर्वाक्षाः । अन्यानां—द्वयष्टवर्षम् । द्विगुणा अष्टौ वर्षा यस्य । षोडशवर्षाकमित्यर्थः । वर्षा हि शरीरस्य वृद्धिक्षयहेतवः । तत्र षोडश वर्षाः केवलं वृद्धिहेतवः अमृत्युत्पणाऽवशीर्यन्ते । “मृता वा एषा स्वगमेत्ये—”ति श्रुतेः केशानामपि तथात्वेऽप्युत्पत्तिविशेषात्तत्र हेतुत्वज्ञापकम् । अतः कालगुण एव तस्य न तद्वक्तो षय इति । अत उभयज्ञापनाय द्वयष्टवर्षम् । अर्धिमन्व्यायस्याभावाय सम्पन्न-स्थापनाय च । भगवदिस्मरणात्ततो वा ते । अतो बहुकालीनस्य शिष्टकालस्यैवमाधेयसिद्धिभेति गुणद्रव्यम् । सुकुमाराः सुषु कुलितं मारयन्तीति निर्दुष्टाः सगुणाश्च पादादयः कपोलान्ता यस्य । तादृशं गार्भं यस्य । अनेन पटुणाः । चारु यथा भवति तथा आयते अर्धिणी यस्य । ऊर्ध्वा नासिका यस्य । तुल्यौ कर्णा यस्य । शोभने भ्रुवौ भानने यस्य । कम्बुवत् शङ्खवत् त्रिवलीयुक्तं सुषु जातः कण्ठो यस्य । अनेन पद्म । निगूढं जडु यस्य । कण्ठमालाश्चि जडु । पृष्ठं तुंभं वशो यस्य । आवर्त्तं नाभिर्यस्य । वलिवर्चसु अश्वत्थपत्रवृद्धरं यस्य । एते चत्वारः । चकाराद्दंष्ट्रिण्ड-म् । एवं यदिशतक्षणाण्युक्तानि । मध्ये तस्य लोकोपकारकं कार्यद्रव्यमाह—दिगम्बरं चक्रविकीर्ण-केशमिति । तस्य “हि शरीरं ब्रह्मभावाद्भगवत् इव व्यापकम् । तस्य वक्षं दिश एव भवति । लौकिकपरिधाने अन्तरा परिच्छेदो लोकवीडा च स्यात् । अतो दिगम्बरत्वम् । वक्त्रा विकीर्णः केशा

१ हेतुमत्त्ववदिति म. २ अर्थेति क. म. प. ३ परिमन्व्यायस्याभावायेति क. ४ चकारो नांश्च ख. म. प. ५ ५ अर्थेपरिमन्व्यायैवेति ख. ६ अर्थे अर्धिणीं पर्ययं क. ख. ७ अत आननं यथेति म. प. ८. ८ एवं तुल्यं यथो वत्येति ख. ९ गूढवर्चमिति प. १० दंष्ट्री नासिका. ख.

यस्य । ब्रह्मशिवत्वमकारस्त्वय केशाः । तत्राऽनुयादादर्नाय वकता । अप्राप्तार्थं च विकीर्णता । अन्यथा ब्रह्मभावमपि असेदीशः । वक्तव्यं युगध्वं । प्रकर्षणं लभ्यो वाहू यस्य । आवातुवाहुम् । स्वमरीचस्यो भगवान् देवरूपो विष्णुः । तस्यैवाऽऽसा कानियस्य । स्वामं स्वामवर्णम् । सर्वदा अपरीच्यं क्षीणां दितकरं यत् ययः तारुण्यं तेनाऽऽहस्य वा लक्ष्मीत्वया क्षीणां मनोज्ञं सुखकरम् । अनेन सौन्दर्योत्थितय उक्तः । तत्र सौन्दर्येनिकपत्वातयोक्तम् । रुचिरं च स्मितम् । तेन च क्षीणां मनोज्ञम् । स्त्रियो हि द्विविधाः । चतुरा अचरत्तथा । उभयोः परितहायै द्वयम् । एवं वक्त्रकेशादयः पदः । एवं लक्षणसम्बन्धं पद्मं सर्वैः सुनय उरथिता इत्याह—प्रत्युत्थिता इति । स्वाखनेभ्यस्त प्रत्युत्थिताः । न स्वन्याया । तत्र ज्ञानमाह—तच्छरणज्ञा इति । उभयोः ज्ञानस्य हेतुत्वम् । ज्ञाने गुणित्वम् । न तु तलक्षणं लौकिकप्रमाणगम्यमित्याह । गूढं बर्चस्तेजो यस्य । एवं प्रथमसमये स समागतं एवेति राजा उरथित एव स्थितस्त्वलेदेन परामुष्यते । विष्णुररात इति । एतदर्थमेव भगवताऽहं रक्षित इति तस्य ज्ञानं सूचितम् । स च अतिपिरागमने नियतकालरहितः । तस्मिं किं देयमित्याकाङ्क्षायां स आत्मानमेवाऽहंतीति तस्मै शिरसा सपर्यामाजहार । शिरस्त्वस्य समर्पितमित्यर्थः । ततोऽन्यथा भासनां परिग्रहीतानां पदार्थानां त्याग कृतवानित्याह—नत इति । गुणक्यायंस्वयोपि निवृत्ताः । ततः स पवित्रो महासने राजोपवेशनयोग्ये उपविशे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततः सर्वैः रूपयो दूरस्थितो अपि तस्य परितः समीप उपविष्टा इत्याह—

स संवृतस्तत्र महान् महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिर्गुरुर्पिसहैः ।

उपरोचताऽलं भगवान् यथेन्दुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ॥ ३० ॥

स संवृत रति । ननु सर्वैः संवृतत्वे को हेतुः ? तत्राऽह—महान् महीयसामिति । ज्ञानिनामपि ज्ञानघट इत्यर्थः । तेषां तेजसा तस्याऽधिकतेजस्यमेव जातं न तु तेजसोऽभिभव इत्याह—व्यरोचन्तेति । तस्य प्राकृतगुरुत्वं वाचयति—अलं भगवानिति । अलमत्यर्थं पूर्वेषु वा भगवानेव तद्गुणेण समागतः । तदा तस्य महत्त्वं सर्वजनीनं जातमिति दृष्टान्तमाह । यथा आकाशे चन्द्रमाः प्रद्वेषुपादिभिः कक्षैरभिन्यादिभिः प्रकीर्णकैस्तारानिकरैश्च व्याप्तः । दृष्टान्तादर्शान्तिकयोः सुस्पत्त्यार्थं विविधा उक्ताः ॥ ३० ॥

इदानीं प्रथमस्य एव संभात इत्यमेव प्रष्टव्यो नाऽन्य इति भगवदिच्छा ज्ञात्वा तं पृष्टवानित्याह—

प्रशान्तमासीनमकुण्ठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य ।

प्रणम्य मूर्धोऽब्रुवहितः कृताञ्जलिनेत्रवा गिरा सूनृतयाऽन्वष्टच्छत् ॥ ३१ ॥

प्रशान्तमिति । गुरुशिर्योर्धर्मा उच्यन्ते प्रशान्तादिपरिः । तत्र चत्वारो गुरुभवाः । ज्ञानं ज्ञानकार्यं अन्वष्टच्छत् साधनमिति । प्रकृष्टशान्तिर्ज्ञानकार्या । आसीनमित्यन्वष्टच्छत् । अकुण्ठं नेपो ज्ञानं यस्य । बुद्धेः प्राकृतत्वसम्भावनाया तन्निराकरणाय मेधश्चन्द्रः प्रयुक्तः । मननं साधनम् ।

१ चक्रतो नास्ति ग. २ स इति नास्ति क. ग. ३ समागत इतीति ग. ४ इत्याह अपरीति ख. ५ समागत इति ख. ६ समाप्तयेति क. ख. प.

शिव्यगुणान् वक्तुं महतः शिष्यत्वे गृह्यार्थकथनमपि भवतीति नृपत्वं भागवतत्वं चाऽह—ब्रह्मो भागवत इति । ततः शिष्यत्वं पद धर्माः । तागाह—अभ्युपेत्येव्यादितिः । प्रथमतो गुरोराभिमुख्येन गमनम् । ततः कायिकः साहाय्यमस्कारः । ततः सावधानता । ततो विज्ञापनार्थं ब्रह्मालित्वम् । ततो शार्चिकनमस्कारः । ततो मधुरया वाचा प्रथ इति । सत्यवाचा च ॥ ३१ ॥

प्रश्नार्थं प्रथमतस्तं स्तौति—

राजोवाच—

अहो अथ वयं ब्रह्मन् सस्सेव्याः क्षत्रबन्धवः ।

कृपयाऽतिथिरूपेण भवन्नस्तितीर्थकाः कृताः ॥ ३२ ॥

अहो इति । अहो अथ वयमिति पूर्ववत् । ब्रह्मस्ति इति हेतुः । ब्रह्मसाक्षात्कारो बहिर्भात इत्याशयम् । वयम् महान्तो जाता इति । किञ्च । सन्निरपि सेव्या वयं जाताः । अतः परमुपदेष्टृत्वमपि भविष्यतीत्यर्थः । स्वभावतस्तु वयं क्षत्रबन्धवः । धृतिवा बान्धवा येषाम् । क्षत्रियधर्मो परमुत्तमा न तु तदमेवता । ते च आश्रमपादशौचादागद्विमुष्टाः । सेव्यताऽतिदूरे । नन्वामगमनमात्रेण कथं सत्येवता ? तत्राऽह—कृपयति । यथा तीर्थानां गृह्णादीनां भवत्सम्बन्धेन तीर्थत्वं स्नातृरूपेण तथा वयं गृह्णाता अतिथिरूपेण कृपया च करुणाभ्यां भवतिः कर्तृकैसीर्थकाः कृताः । स्वार्थं कः स्वार्थोऽपि विवक्षित इति ज्ञापनायः । तेनाऽस्मात्सु नोपचायिकं तीर्थत्वम् ॥ ३२ ॥

ननु खाने जलस्य दईसंयोगादत्रतं पापं तदाग तेषु गच्छतीति जलस्य तीर्थत्वं भवति । गृहस्य तु कथमागमनमात्रेण तीर्थत्वम् ? तत्राऽह—

येषां संस्मरणात्पुसां सयः शुद्धयन्ति वै गृहाः ।

किं पुनर्दशेनस्पर्शपादशौचासनादितिः ॥ ३३ ॥

येषामिति । येषु गृहेषु स्त्रिया भवतां स्मरणं कियते तेन स्मरणेन सुषेणैव सर्वेषां गृहानाम्-कुटिलक्षणं तमो दूरीकियते । तत्र किं पुनरेक्यं भवतां दर्शने कोटिसर्वार्थिकप्रकाश ज्ञानेन्द्रियाणां सर्वशोषकम् । स्पृशन्तु जलस्पृशवत्साक्षात्पादाहारकः । चरणोदकं पुनर्भवते इवाऽलीकिक-जन्महेतुः । आसनादयश्च पूजावयवाः सर्वगुरुषांसाचकः । अतस्तीर्थत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वनुकृपायाभित्तानि पापानि गच्छन्तु नाम । येषां तु प्रायश्चित्तं विहितं तानि न गच्छन्तीत्यन्वय-नीयते । प्रायश्चित्तैवेत्यर्थः । इत्याशाऽह—

सान्निध्येन महायोगिन् पातकानि महान्मयि प ।

सद्यो नश्यन्ति वै पुसां विष्णोरिव सुरेतराः ॥ ३४ ॥

१ शार्चिकसाक्षात्कारः क. ग. प. २ शार्चिकेति ग. ३ नेति नास्ति ख. ४ साक्षात्कारो इति क. ५ समाप्तयेति ख. ६ कृपयाऽतिथिरूपेण इति क. ग. प. ७ दईस्य संयोगादिति क. ग. प. ८ नश्यतेवाऽलीकिकेन इति क. ग. प. ९ इत्याशाऽह इति ख. नश्यतेवाऽलीकिकेन इति ख.

अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पाण्डुमुतप्रियः ।
वैतृष्वस्त्रेयः प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्याऽऽनवान्धवः ॥ ३५ ॥

साक्षिण्यादिति । प्रमाणत्वेन हि प्रायेषितान्मुक्तामि । अत्र प्रमेयवन्नमित्याह—महाधो-
गिमिति । योगोऽप्याऽस्मीति योगी । योगेन स्वयं पुरुषार्थमापकः । महायोगी न स्वयंप्रवर्तनाऽ-
न्येषामपि सर्वसाधकः । तत्र पापनिवृत्तिलवाऽऽनुप्रायिकं कार्यमित्याह । महान्यासि पापकामि तत्र
सञ्चिपिमापैव सद्यो नयन्ति । सात्रियस्याऽऽहुतिमपि नोऽपेक्षन्ते । स्थिति वा । तत्र प्रमेयपक्षेन
छान्तयति—विष्णोर्दिवेति । यथा विष्णोः मंत्रिभिर्मापैवैव सुप्रतिष्ठापितोऽपि महान्नो देव्या
नयन्ति । तददित्यर्थः । किञ्च । भगवतैवाऽऽनुप्रायः कृतः । अन्यथा शब्दऽऽडडयस्य निम्नागो न
नविष्यतीति । तस्मात् प्रीतेः सञ्चैव कृतवान् । अन्येनैव पापनिवृत्तेः । अन्यथा स्वरूपं च्यवत्साधयेत् ।
तनु सुस्थं केन कर्मणा प्रीत इत्याशङ्काऽऽह—पाण्डुमुतप्रिय इति । पाण्डुमुतः प्रीतिविषया
यस्य । ननु तावता तव किमागतम् ? तत्राऽऽह—वैतृष्वस्त्रेयः । पितृव्यसुः पुत्राः पाण्डवास्तोषं
श्रीलक्ष्मणम् । अनेन पितृस्तत्त्वसुम् श्रीश्रीराक्षसा भवति । तद्गोत्रस्य पाण्डवंगोत्रस्य । यदा । बाणध्वं
बन्धुत्वम् । तदासं स्वीकृतं येन । तद्व्यत्यर्थं तदंशीययु हितं कृतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अस्मिन्नर्थे साधकं तर्कमाह—

अन्यथा तेऽप्येकगतदेशानं नः कथं नृणाम् ।
नितरां त्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ॥ ३६ ॥

अन्यथेति । लोकं अथक्ता गुणिवस्य । स्वस्थानामपि मनुष्याणां स्वदेशेन दुर्लभम् । कुतः पुन-
रंशुलुप्रस्थानाम् । वेनाऽऽह्येन तुच्छनरत्वं श्युसंवन्यं च प्रासाददुर्भवनिर्वर्णकस्य तस्यै तव दर्शनें
नाऽऽहस्यार्थं किन्तु भगवत्साध्यैव । उभयनिवृत्तं रूपमाह—संसिद्धस्य वनीयस्य इति ।
सम्पृक्तं सिद्धस्य अन्यस्याऽपि श्युनिवारकस्य । यथा सम्पृक्तं सिद्धो गतः सर्वश्युनिवारको भवति
तथाऽप्यभिव्यर्थः । किञ्च । वनीयता याचयित्वा । वनविद्युतमो वनीयान् । स्वयं तत्तद्देवता
भवद्वयः सर्वपुरुषार्थानां दास्यामि प्रायेयतेति वदन् यो गच्छति स तथा । तादृशस्य तव श्रुतनरत्वादि-
निवारकस्य दर्शने भगवत्साध्यमेतत्त्वर्थः ॥ ३६ ॥

वतस्तदर्थेन दृष्टारंभे पुरुषार्थसाधकं भवन्ति किञ्चित्शुष्काम्नीत्याह—

अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं शुक्रम्
पुरुषत्वेह यत्कान्यं त्रियमाणस्य सर्वथा ॥ ३७ ॥
यच्छ्रोतव्यमथो जायं परकृतेषु नृभिः प्रभो ।
स्मर्त्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यदा विषयंयम् ॥ ३८ ॥

अत इति । ननु योगीश्वरानां विद्यमानत्वात्तन् विहाय कथं मांभेव पृच्छमीत्याशङ्काऽऽह ।
१ अस्मिन्निवृत्तौ पुत्रास्तीति च. इ. २ योगिनां इति च. इ. ३ प्रमेयवन्नमित्येति च. य. च. ४ अस्मिन्निवृत्तौ च. य. च. ५ प्रीतः सर्ववर्णिते च. प्रातः सर्ववर्णिते च. ६ पाण्डवास्तोषेति नास्ति च. ७ कृतवन्नित्येति च. य. च. इ.
८ तस्येति नास्ति च.

योगिनां संसिद्धिं सम्यक्साक्षिकम् । यथा बहुकालयोगेन काचिदलौकिको सिद्धिभवति तथैव
यवान् योगिनां ज्ञानः । वेदा सर्वपुरुषार्थदत्तान्वातः । किञ्च । वेदा स्वमेव गुरुः ज्ञानदाता । तद्गता
मोक्षदत्त इत्यर्थः । किञ्च । तथा भगवत्प्रभुः सर्वं वामुदेवो मोक्षते भवेति । भक्तिदानाच्छ्रेष्ठा
वा । एवं नमस्कं हेतुमुज्ज्वलं प्रथमम्—पृच्छामि । अत्र द्वादश प्रश्नाः । अर्थिकारिणो देव्या-
कर्मणां पञ्चविधायां च ईश्वर्याः । येषां योगिनिभेदा भवन्ति तस्मात् कर्तव्यस्य विषयमाह्वयिणी-
पत्रकं सत्यपञ्चाभावाद्दिव्यकलितनया प्रथ इति द्वादशविषयत्वम् । तत्र प्रथममाह । इदं बहुश्रुत्या
स्थितस्य तंत्रिनः पुरुषस्य वक्तव्यं कुलमात्रेण वक्तव्येति । द्वितीयमाह—त्रियमाणस्येति । त्रिय-
माणस्य सर्वथा अन्वयकः पञ्चनस्य तददिति ( ) । इदानीं साधारण्येनाऽऽह—त्रियमाण-
वेदना वा पृच्छानेत्यम् । श्रेयस्त्रियेण कृते स्यात्साधारण्यम् । अनेन ज्ञानेन्द्रियानां बाधाः सम्यग्ज्ञाने
बन्धुवृत्ताः । इदानीं त्रियमाणस्येति शब्दानस्य विभुत्वस्य कृतव्यो यं जपः स वक्तव्यः । तत्र
ज्ञानेन्द्रियद्वयस्य कृत्यं पृष्ट्वा कृतवक्तव्येन्द्रियानां कृतव्यं पृच्छति—पञ्चकृत्तव्यमिति । तन्मिति
साधारण्येन । तथा कथने साधयेत् सूचयति—प्रभो इति । एव यत्र वृत्तिक्रमांगेण पृष्ट्वा भक्तिमांगेण
द्वयं पृच्छति । स्मर्त्तव्यमानस्यः । भजनीयं वाक्यम् । वनीयमेवेति । ज्ञानस्यमपि भजनीयम् । अथवा
निषेधमुच्यते वक्तव्यम् । इतरनिषेधस्य विषयाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् । अन्यथाभयकृता प्रत्ययेन । निष-
यविधावावयवकरीदृष्टिकानां वाधः प्रत्ययेन । अतस्तदर्थमांगेन वा वक्तव्यमित्याह—पृच्छति । विषय-
यम् । इदं न कृतव्यमित्यादिकम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नन्वेकदैव किमिति पृच्छन्ते ? तत्राऽऽह—

नूनं भगवतो ब्रह्मन् पृष्टुषु पृष्टमेभिनाम् ।
न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनेन क्वचित् ॥ ३९ ॥

नूनमिति । हे ब्रह्मन् । श्रीमद्भावावचरणमर्थानम् । पृष्टमिति । पृष्टुषु भगवत्स्वरवाऽऽवस्थाने न
लक्ष्यते । कदाचिदवस्थाने भवेत्तदवस्थाने पृष्टमि गोदोहनमात्रम् । गोदोहने वाधना क्वचित् स काले
गोदोहनेषु । क्वचिदिति । भिन्नान्नदानपदे । यथापि परमहयानां विश्वादिनिषेधो नास्ति ।
योगिनां नुं मुतामेव । तत्रापि साक्षाद्भगवद्भव प्राप्तम् । तत्रापि पृष्टं नेषा बुद्धियोगम् । केवल-
प्रवृत्तिसमाधानम् । तत्रापि पृष्टादिपृष्टेभ्यो मोहाधिक्ययुक्तम् । निरस्कारमभवात् । "वान-
प्रवृत्ताभ्रमपदेच्छमीधुणं वैश्वस्यमाचरेदिति वाक्यात् । विश्वाद्यमागतस्य विश्वाऽदाने सर्वमेव
मुकुटं गच्छेदिति तच्चाह्या कायेत्यापुत्रत्वं सम्भाष्य धर्मकार्येत्त्वगोत्रया गोदोहनमात्रं सिद्धम् ।
ननुनाऽभिदोह्यां पृष्टस्यानां पृष्टे कदाचित्छेदित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

एवं पृष्टे उत्तरं दातु यत् कृतवानित्याह ततः—

सून उवाच—

एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान् वादरायणम् ॥ ४० ॥

१ सत्यम् सिद्धिं सिद्धिकामिति च. य. च. २ जपकृतवन्नित्येति च. ल. ३ वाक्यानां प्रभुत्वमित्येति च. महाभाषयत्
श्रुतवन्नित्येति च. य. तुनास्ति च. य. च. इ.

एवमाभाषित इति । आभाषितः स्तुतः । श्रद्धणया स्नेहप्रकाशिकया । अवक्रया वा । प्रत्यभाषत प्रतियंशुनरं दत्तवान् । ब्रह्मविदस्यै कथने हेतुः—धर्मज्ञ इति । “अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपी”ति निषेधज्ञः । उत्तरदानेऽपि स्वस्य काऽपि क्षतिर्नाऽस्तीति ज्ञापयितुमाद—भगवानिति । अवश्यकत्वायाऽऽह—पादरायणिरिति । अन्यथा व्यासस्य भागवतकरणं व्यर्थं सात् । जतः शरीरं तत उत्पन्नमिति तन्निष्कृत्यर्थमप्युक्तवानित्यर्थः । एवमुक्तत्वावि कृत्यं प्रथमस्कन्धे निरूपितमिति ॥ ४० ॥

आशस्कन्धस्य विवृतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ।
निवेदिनाऽतियजेन वाक्युष्पाञ्जलिरुज्ज्वलां ॥ १ ॥

सुज्ञेषु हस्तयुगलं पुम्नो निश्या
विज्ञापयामि सुरदेरिपदान्जनितैः ।
उच्युङ्क्ताऽपि विवृतिर्निर्मम चिन्तनीया
श्रीकृष्णपादयुगले विनिवेदितेति ॥ १ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टामत्रश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितानां प्रथमस्कन्ध ऊनपिंडोऽध्यायः ॥ १९ ॥

सम्पूर्णोऽयमप्रथमस्कन्धः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

अ.	पद्यम्.	श्लोकम्.	श्लोकम्.	श्लोकम्.	
मार्गिनिपद्यो ...	... ११२	अग्रे वसुदेवस्य ...	... ११८	अदो वत ...	... १५५
बहुभारं ...	... १०८	अपि देवर्षिना ...	... १२२	अदो मदीयसी ...	... १५२
बभ्रावतः कृतमैत्रः ...	... १०९	अपि मत् ...	... १०९	अदो मे ...	... १५३
भक्तस्तपुः पुत्रान् ...	... ११०	अपि श्वरकृतवशे ...	... ११६	अदो वयं ...	... १५४
भक्तः वरं वदन्मक ...	... १११	अपि मे ...	... १२८	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६०
भक्तः पुत्रिणी ...	... ११२	अपि क्षराय ...	... १८०	अदो सन्नाभा ...	... १६१
भक्तः कृष्णानि ...	... ११३	अपि क्षरायासते ...	... ११३	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६२
भक्तो वै ...	... ११४	अपि क्षित्यर्थे ...	... ११४	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६३
भक्तिर्लक्षः ...	... ११५	अपीत्यम् ...	... ११५	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६४
भय तं युष्मतासीनं ...	... ११६	अप्येष नश्यं ...	... ११६	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६५
भय ते ...	... ११७	अप्येष नश्यन् ...	... ११७	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६६
भय ब्रह्मताम् ...	... ११८	अप्येष नश्यन् ...	... ११८	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६७
भयवा देवतायाणां ...	... ११९	अप्येष नश्यन् ...	... ११९	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६८
भय विभेत् ...	... १२०	अप्येष नश्यन् ...	... १२०	अदो वयं चम्बलमा ...	... १६९
अथाऽऽस्तापि ...	... १२१	अप्येष नश्यन् ...	... १२१	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७०
अथाऽऽस्तापि ...	... १२२	अप्येष नश्यन् ...	... १२२	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७१
अथाऽऽस्तापि ...	... १२३	अप्येष नश्यन् ...	... १२३	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७२
अथाऽऽस्तापि ...	... १२४	अप्येष नश्यन् ...	... १२४	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७३
अथाऽऽस्तापि ...	... १२५	अप्येष नश्यन् ...	... १२५	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७४
अथाऽऽस्तापि ...	... १२६	अप्येष नश्यन् ...	... १२६	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७५
अथाऽऽस्तापि ...	... १२७	अप्येष नश्यन् ...	... १२७	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७६
अथाऽऽस्तापि ...	... १२८	अप्येष नश्यन् ...	... १२८	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७७
अथाऽऽस्तापि ...	... १२९	अप्येष नश्यन् ...	... १२९	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७८
अथाऽऽस्तापि ...	... १३०	अप्येष नश्यन् ...	... १३०	अदो वयं चम्बलमा ...	... १७९
अथाऽऽस्तापि ...	... १३१	अप्येष नश्यन् ...	... १३१	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८०
अथाऽऽस्तापि ...	... १३२	अप्येष नश्यन् ...	... १३२	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८१
अथाऽऽस्तापि ...	... १३३	अप्येष नश्यन् ...	... १३३	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८२
अथाऽऽस्तापि ...	... १३४	अप्येष नश्यन् ...	... १३४	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८३
अथाऽऽस्तापि ...	... १३५	अप्येष नश्यन् ...	... १३५	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८४
अथाऽऽस्तापि ...	... १३६	अप्येष नश्यन् ...	... १३६	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८५
अथाऽऽस्तापि ...	... १३७	अप्येष नश्यन् ...	... १३७	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८६
अथाऽऽस्तापि ...	... १३८	अप्येष नश्यन् ...	... १३८	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८७
अथाऽऽस्तापि ...	... १३९	अप्येष नश्यन् ...	... १३९	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८८
अथाऽऽस्तापि ...	... १४०	अप्येष नश्यन् ...	... १४०	अदो वयं चम्बलमा ...	... १८९
अथाऽऽस्तापि ...	... १४१	अप्येष नश्यन् ...	... १४१	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९०
अथाऽऽस्तापि ...	... १४२	अप्येष नश्यन् ...	... १४२	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९१
अथाऽऽस्तापि ...	... १४३	अप्येष नश्यन् ...	... १४३	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९२
अथाऽऽस्तापि ...	... १४४	अप्येष नश्यन् ...	... १४४	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९३
अथाऽऽस्तापि ...	... १४५	अप्येष नश्यन् ...	... १४५	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९४
अथाऽऽस्तापि ...	... १४६	अप्येष नश्यन् ...	... १४६	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९५
अथाऽऽस्तापि ...	... १४७	अप्येष नश्यन् ...	... १४७	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९६
अथाऽऽस्तापि ...	... १४८	अप्येष नश्यन् ...	... १४८	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९७
अथाऽऽस्तापि ...	... १४९	अप्येष नश्यन् ...	... १४९	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९८
अथाऽऽस्तापि ...	... १५०	अप्येष नश्यन् ...	... १५०	अदो वयं चम्बलमा ...	... १९९
अथाऽऽस्तापि ...	... १५१	अप्येष नश्यन् ...	... १५१	अदो वयं चम्बलमा ...	... २००

श्रीगोवर्द्धनोद्धारणधीराय नमः ।

श्रीबालकृष्णाय नमः ।

श्रीनामवतपूडार्थप्रकाशनपरायणाय नमः ।

श्रीविष्णुवर्षितपथप्रचारस्तुविचारकाय नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमाणिरभावांशुभूपितमूर्त्तिश्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणविरचिता

श्रीसुबोधिनी ।

(द्वितीयस्कन्धः)

स्कन्धे तु प्रथमे प्रोक्ताखिविषया ऋषिकारिणः ।
तेषां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्द्धारिते पञ्चात्क्रियाविषयसङ्ख्या ।
अग्रे च तां प्रवक्ष्यामस्तृतीयादिनिरूप्यते ॥ २ ॥
निर्द्धारणेऽङ्गुथिनयं वस्तुनिर्द्धारणं पुरा ।
अद्वा पौत्र विमर्शश्च वस्तुनिर्द्धारणं पुनः ॥ ३ ॥
प्रमाणेन प्रमेयेण साधनेन फलेन च ।
एकत्र मानमेये हि फलं भाषनमेकतः ॥ ४ ॥
अतोऽत्र वस्तुनिर्द्धारो ह्यप्यापदितयं मतम् ।
अद्वाऽपि द्विविधा लोके श्रोतृवक्त्रुविभेदतः ॥ ५ ॥
फलोपकार्यङ्गमेतज्जाऽधिकारे ततो विज्ञेत् ।
विमर्शाऽपि द्विधा पूर्वसुत्पत्तया चोपपत्तितः ॥ ६ ॥
त्रिविधे हे मानवनत्र वद्व्यायास्ततो दृश ।
तत्र तु प्रथमेऽप्याये कर्त्तव्यं विनिरूप्यते ।
वस्तुनस्तत्रनिर्द्धारो मानमेयविभेदतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्कन्धेऽधिकारनिरूपणे परीक्षितो मुख्यारिकारं निरूप्य तेन किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां
भवत्कृपया सासह्ये सति सर्वतत्त्वविज्ञानार्थं प्रश्नः कर्त्तव्य इति प्रथमं प्रश्नद्वयं कृतम् । सर्वोत्पन्ना
किं कर्त्तव्यं त्रियमायैव किं कर्त्तव्यमिति । सर्वोत्पन्ना कर्त्तव्यं नाम तस्मिन्नकृते कोऽपि पुरुषासौ न
सिद्ध्यति तत्सर्वोत्पन्ना कर्त्तव्यम् । तत्राऽधिकारिणो न निर्द्धारिताः । ते वैसात्त्वजनसमये निर्द्धारणीयाः ।

त्रियमाणानां कर्तव्यमिदं चो द्वितीयः । ये पुनः श्रोतव्यादिष्व पदाधीः पृष्टाले यथायमेतन्निरूपणेनैव निरूपिताः भविष्यन्ति । कांश्चिदपे निरूपयिष्यामः । अतो इवं निरूपणीयम्—सर्वोत्पत्ता कर्तव्यं त्रियमाणेषु कर्तव्यमिति । अदर्थं सर्वेषां वस्तूनां याथावयवै निरूप्यं फलसुखमहं भेदा निरूप्या विचारश्च निरूप्यः । एतेषामवयवकर्तव्यं तत्रप्रकरणे निरूपयिष्यामः । ननु सर्वोत्पत्ता कर्तव्यमिदं चतुर्दशश्लोकादह—चरीयानिर्व्याप्तिः । कर्तव्यनिरूपणार्थं भिन्नानन्दे कर्तव्यं प्रथमं हेतुस्वार्थम् । यथा क्षुधिनस्ताडनाने तथा माकाह्वय कर्तव्यकथनम् । अपिक्वग्निरिदं च कर्तव्यः । विशेषतः पूर्वं प्रथमविषया अभिरूपणात् । प्रज्ञापूर्वकारिणं प्रवनेयफलमनिरूप्य विधिः प्रवृत्तितुं न शक्योति । अतः फलमिदं गमयन्निर्वाहो निरूपणीयः । ननु दोषप्रवृत्तिराध्यायम् । तदर्थं प्रथमः श्लोकः । तत्र प्रथमं प्रथमभिनन्दनि—

श्रीशुक उवाच—

चरीयानेप ते प्रथमः कृतो लोकहितो यतः ।

आत्मवित्तसम्मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥

चरीयानिति । श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रथमतः पृष्टः सर्वोत्पत्ता किं कर्तव्यमिति एष प्रथो चरीयान् श्रेष्ठः । उत्तमैव हेतुमाह । यतः स तु ते तपोवकासाय । अन्ये स्वल्पेभ्यः । अस्मिन्नुर्वं महतां सम्पत्तिमाह—आत्मवित्तसम्मत इति । आत्मवित्तात्मार्थं प्रथमः सम्मतः । अनेनापि प्रश्नोचते बुद्धेर्मतेषु इति सूचितम् । क्रिय । पुंसां सर्वेषामेव विचारार्थानां स्वतथाभावयै प्रथमः सम्मत इति सम्पत्तः । तत्रादयोर्लं कथयिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

इदानीं फलेशुभविचारिणं निर्दोषरितुं सर्वेषामेकं कर्तव्यं नास्तीत्याह—

श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।

अपश्यतामात्मतत्त्वं पृष्टुषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥

श्रोतव्यादीनीनि । अस्मिन्प्रश्नोत्पत्तिमभिनन्दनादीनां सूचिषैव । तथापि यदि गृहसंज्ञा-ऽऽकृता इहा भवेत्तदा प्रथमोत्तरसुप्रमाणं न सम्भवयमभ्येत । अतोऽपिक्वानिरूपणप्रस्तावे श्रोतव्यादीन्पि निराकरोति । राजेन्द्रेण सम्बोधनात्—पृष्टुषुषुः पुरुषास्त्वर्थेषु पृष्टा गृह्णिषु च शास्त्राणि, तत्र तत्र तेषां वा न कोऽपि पुरुषाभिः सिद्ध इति तदनुभवस्य सम्मतिः प्रदर्शिता । प्रश्ने नृभिरिति बचनात्तन्नापानयोर्लं उच्यते । नहिं तानि कुतो न बहुरूपानि । तत्राऽऽह—सन्ति सहस्रश इति । मत्त्वपनात्पूर्वेषु मन्त्रकथनस्योपेक्ष सहस्रैः सन्ति । सामान्येषु साधिश्रेष्ठानामपि वर्गार्थमाह—अपश्यतामात्मतत्त्वं चरुमिति । आत्मतत्त्वचमनसोपेतं रूपम् । तच्छास्त्राभावात्पश्यताम् । लोकव्यवहारोऽऽस्ता आरोगित एव चरते देहादिरूपः संवर्तितो वा । ननु कथमुपेक्षिमाणे ते आत्मतत्त्वं न जानन्ति । तत्राऽऽह—गृहेषु गृहमेधिनामिति । वैभित्क्यात्मतत्त्वं ज्ञात्वा किं कर्तव्यम् । ते हि पृष्टवैधिनाः गृह एव पर्वणसिद्धमततः । तेषां पृष्टोपेक्षीय बुद्धेर्लं चैव

ज्ञातव्यम् । विविक्रान्ता तु गृहस्य बाणकः । अतो न ज्ञातव्यः । गृहेऽपि च निमित्तसमनी तेषां पृष्टेषु बुद्धिरिति पृष्टेकमिष्टा भविष्याम इति । अतो पृष्टाः प्रातव्याः । तस्माद्यपैव बुद्ध्या पृष्टसिद्धि-सामेव बुद्धिः सम्पादयन्ति । सा च लोकसिद्धयर्थमेव पृष्टा नाऽस्मद्वाक्यमपेक्षते । अतस्तद्विषयकस्तत्र प्रथो न साधुः । अनेन त्रियमाणविषयको यः प्रथमः स त स्तुतो न वा निन्दित इति तदनुत्तमे बह्वतीति सम्भाष्यते ॥ २ ॥

ननु केनचै पृष्टार्थं कथं तेषां पुष्टिः ? सद्बुद्धिसाधनानां विषयमानत्वात् । तत्राऽऽह—

निद्रया हियने नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।

दिवा चाऽर्थहेया राजन् कुटुम्भभरणेन वा ॥ ३ ॥

निद्रया हियने नक्तमिति । मत्त्वहसाधनीयतः समय एव तेषां नाभिः । तस्मयसत्वा-ऽन्वेषेणाऽऽहारात् । नदाह । निद्रा चेष्टा चाऽऽह्य भावुर्हेतव्यौ । तत्र निद्रया नक्तं कथो हियते । रात्रिसम्पत्तयुक्तान्ज्ञानेन गच्छति । दिवा च दिनसम्पत्तयुक्तैर्हेया गच्छति । बह्नादादव्याज्ञानात् सर्वेषामुपेक्षनीयुक्तं भवति । ननु न सर्वा रात्रिर्निद्रया गच्छति । तत्राऽऽह—व्यवायेन च चेति । चकारात्सामयेन । चेति प्रकाशयै पतित्यन्ते नाऽन्यः पक्षेणैव सम्पातितः । व्यवायेन पुरुषार्थसाधनीयतायुक्तस्यैव । तत्रेदं तैः जटः किं तु साधयेत् । बाधो वा । अर्थहेया । पृष्टस्य मूलं भवन् । चकारान्निद्रया । अर्थार्थं प्रयत्नेन सिद्धेषु कुटुम्भभरणेन वा ॥ ३ ॥

ननु वैराग्यसाधनानां बायमानत्वात्कथं तेषां पृष्टे विचिक्रिता न जायते ? तत्राऽऽह—

देहापत्यकलत्रादिष्व्वात्मसेन्येष्वस्तत्सपि ।

तेषां प्रमनो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥

देहापत्येति । पयो पृष्टे मृत्प्याः । देहः पुत्रो भागो च । तन्मूलका अन्ये । ते च समावृतो गुणतमः पृष्टाः । यत आत्मनाशकाः । ये हि यस्य परिकरा भवन्ति ते तं पोषयन्ति । एत आत्म-संन्यासात्मनानमेव शुश्रूषिणात्पत्ति । अतोऽस्तनः । ननु किमनो पश्यन्नपि ? ऐक्यमेतत्तस्याह । ते शोच्यतातदोषेषु धनेन पोषिता निधनं प्राप्नुवन्ति । तदा पुष्टानां माञ्जारात्मनिष्ठो भवेत् । तदन्तःस-दोषाश्च जायत इत्याह—प्रमन्न इति । यथा अल्पतं मदिरामयो गतमपि वक्तं पृष्टत्रपि देहं ब्रह्मगमने नाऽऽनुसन्धते नयाऽऽपमपि श्रानति तन्नु पश्यन् जीवत इव तदर्थं प्रयत्ने । तस्मान्ना-शान्तदोषेष्व्वात्मनाऽपुत्रो भूया क्षयाद्गृह एव पर्वणसिद्धित्वात्तपो श्रोतव्यादि न प्रह्वयित्तव्यैः । बुद्धिः आऽऽनुभुव्यं दोषाणात्मभावः कारणं यतः । पश्य नैते भविष्यन्ति तस्य नाऽस्त्य-धिकारिना ॥ ४ ॥

एवं प्रथममनित्यं साधारण्यं परिहृत्वाऽन्यमविच्छेदाद्युपायमाह—

तस्माद्भ्रातर सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चैच्छताभियम् ॥ ५ ॥

तस्मादिनि । तस्मादाद्य एव षडः समीचीनः तस्मान्दन्त्यविषयकथाऽसमीचीनतास्मात्सोपां
संसात्कारदमलि तद्वत्तन्निवृत्त्यर्थं च यत्नते तेषामन्यमविच्छेदां भगवान्श्रोतव्यः । यद्यप्यत्र सुक्ति-
र्यक्त्या तथापि परिशुद्धस्य सुविद्विर्निमित्तमेव न दृष्टव्यमिति स्थावरोत्पत्तिकारी वक्तव्यः । तद्वद् ।
भारतेति विशिष्टाधिकारोत्पत्तकवृत्तिभासाय । “दौष्यन्तिरत्यगामायाभि”ति भूतस्य
मायाभोदाभावात्तद्वैभूरस्ते तदशेषप्रज्ञानामपि मायाभोदाभावाद्युक्तिश्रामः । ननु वैदिकविधिपि-
तानामपिदोषादीनामात्मलिङ्गाभासाय वा कथं न परित्यज्य कथं भगवत्पूजार्थं विधीयते ? अवैदिकत्वात् ।
तत्राऽह—सर्वात्मनि । प्रमाणावलायमेवकं महदहिलये वक्ष्यते । प्रथमे च सुक्तिरिष्टा । तत्रैव
शुक्तिः । अथमेवसर्वैर्विंशति एव मन्यन्तीति नाऽस्ति नियमः । अन्येषामपि कृत्युत्पन्नानाम-
न्येच्छासम्भवत्वात् । अतस्तेषामुपायो वेदे नोक्त इति तदर्थं वक्तव्ये साधने तत्रैव साधनेन प्रथम-
कानामपि पुण्यार्थसिद्धावावश्यकत्वात्तत्रैव सर्वोपायोगेक एवोपायो वक्तव्यः । स च
सर्वोत्सवाद्भगवत्सहायि एव कथिदक्तव्यः । न हि तस्मात्तस्मात् कस्यचित् श्रोतव्यः । “आत्मा
वा अरे श्रोतव्यः” “आत्मलाभात्तरं परं विद्यते” “नरति शोकमात्रमचिदि”ति श्रुतेः ।
तत्र स्वस्वात्मप्रथमे बोधयान्ते बोधकस्य । बाधयान्तेवसानमेव स्यात् । आत्मात् प्रकृतिविकृति-
भावामावाह । तस्मात्सर्वेषामेवो एव आत्मा भवति स एव श्रोतव्यः । अतः श्रुताव्यात्मपरं सर्वो-
त्पत्तारम् । न च आतिशयकत्वात्तदभेदस्य । तथा सति व्यक्तीरूपस्य स्वस्य गौणत्वेनाऽश्रीतव्यातिक-
वाच्यत्वेऽनुपपत्त्यभावात् नाऽऽत्मनः कार्यं सिद्धेत् । सहातेऽप्यात्मज्ञानस्य विषयान्त्वत्वाद्भूते
प्रकारविशेषत्वाऽनुकत्वात्तज्ज्ञानार्थं प्रयासो व्यर्थः स्यात् । श्रुतिबोधपरिता भवेत् । अतः सर्वोत्पत्ति
श्रोतव्यः । तस्यं शारीरस्य च भेदाभावात् स्वस्य गणना । किम् । “कलमत्त उपचरन्तीति”
न्यायेन न केवलं ज्ञानमात्रेण फलम् । किन्तु श्रवणादिभिर्ज्ञाने तन्मणि तत्कलं प्रयच्छति । तै-
व्निर्द्वैकं शारीरस्य वा स्यात् फलदाते भसमर्थमेव स्यात् । अतः फलदानमर्थरूप एवाऽऽत्मा
श्रोतव्य इत्याह—भगवानिति । वक्तुर्बोधयन्मज्ञो न तु आन्तराशैः प्रतिपन्नः । वेदाधोऽप्यन्ये-
स्यवादिष्य । किम् । फलं दुःखाभावः सुखम् । तत्र प्रथमं दुःखाभावो घृण्यः । सुदुःखत्रयं प्रथमं
तदुत्थे । तत्र श्रवणस्य तत्प्राप्तयान्तस्य वैकल्यत्वे सर्वकलत्वे वा आहाराद्युपकलेन सर्वकलत्वेनिर्दो-
षत्वेनैव जाते साक्षात्कारो दुःखनिवृत्तौ परमानन्दो न स्यात् । परमानन्दे वा सन्तोदितुल्यवदुःखनि-
वृत्तिर्न स्यात् । सन्निवृत्तिश्लेषेऽपि फलदानत्वाद्भगवतो इयं न प्रयच्छेत् । अन्यथा आहारव्यवह-
रन्यायो मज्येत । अतः श्रवण एव सावगणित्यो वक्तव्यः । यस्तुभयरूपो भवति । तदा—हरिरी-
श्वर इति । हरित्वेन सर्वदुःखदन्तुल्येनभारतेन सर्वकलदानुत्वेन च श्रोतव्यः । “मं यथा यथोपा-
सत” इति श्रुतेः । अतो धर्मन्तुपयुक्तत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन तादृशः श्रोतव्य इति तत्रैवं
व्यावर्तकत्वम् । परिच्छिन्न एव कथयन्माह श्रोतव्यद्वयम् । नन्वस्य शास्त्रस्य भक्तिफलकत्वात्
वर्णादिकं न धर्मरूपम् । उच्चपरकृत्यभावात् । अतो नविधाया मक्तिः कर्तव्यत्वेन वक्तव्या । तत्रैवं

१ अत इति भाति अ. य. १ तस्य भेदः क. न. २ तथेति क. य. ३ सगोपित्वात्प्रवर्तिते क.

श्रयमेवोच्यत इति चेत् ? सत्यम् । नवविधमर्केर्यक्तव्यत्वेऽपि प्रमानन्तरमाविलादन्त्येवं श्रयमेवोक्तम् ।
विधिः श्लेहे जाते अन्येषां कर्तव्यता अनुकूलिदिव । ननु भगवान्श्रोतव्य इति कोऽयः । तदात्रकथा
शब्दाः श्रोत्रेण प्राज्ञात्वेत्यामर्थो वा ज्ञातव्यः । अग्निप्राप्तो वा । सर्वेषां वा केवाभिदिव वा । भाषे
विधिर्वयम् । प्रमाणानुपपत्तयत्वेन ज्ञानस्य शोभेन्द्रियचरतो यतः कुत्रभिच्छन्द उच्यते ज्ञानं भवि-
ष्यत्वेव । यद्वैतसंज्ञकतम तु पुनरर्थज्ञानमपि भविष्यति । न च तत्समादानेन यतः कर्तव्य
इति । देवगत्या यत्वं विनाऽपि सर्वेषां तत्सम्भवत्वात् । अथ भवदो ? अद्यत्तथाऽऽत्मन्वात् । जीव-
नात्पुनरपि वा । किम् । भगवत्पदवाचकां सर्वेषां पदवाक्यानामेकैवोपस्थापरितुमभ्युपस्थापयित्वात्तद्विच्छेद-
वाच्यमात्रस्य सर्वजनीनत्वाद्भवक्तव्यत्वात् । अथ शक्तितात्पर्यनिर्दाहः पदवाक्ययोः श्रवणम् । तथैव
कीर्तनं स्मरणं पठि चेत । सर्वेषां पदवाक्यानामानुपस्थितौ तत्रिद्धास्त्वाऽऽत्मन्पत्तत्वात् । एतन्निच्छेद-
वाच्यमात्रस्य तु शक्तितात्पर्यनिर्दाहः सर्वजनीन इति नोपदेशो युक्त इति ? वैश्वम् । श्रोतव्यविषय-
व्यवनेन स्वीत्या द्वाविधा युजाः । उक्तं च यास्तुदेवस्य तदुपभरता कृतिः । शक्तितात्पर्य-
निर्दाहः सामान्येन पदादिनाः । किन्त्ये तद्वन् एषाऽत्र तेन नाऽऽत्राकर्तव्यम् ।
भगवान् दशविधैल्लयुक्तः श्रोतव्यः । अथवा विषयवाचकपदचतुष्टयेनैव श्रवणनिर्दोषविषयैव
स्यात् । तृतीयादिदशस्मृतिवैषयै च । तावतां शक्तितात्पर्यनिर्दाहः सामान्यन्यायेन व्याकल्प-
वर्णनीमात्तथाऽऽत्रैव कियते । तस्मात् कोऽपि दोषः । एते हि चत्वारो गुणा अक्षिप्ताःफलनिस्त-
कल्लोकाः । न तु श्रोतव्यत्वेन । अथच्छेदकत्वेनैव तदुपयोगात् । गुणानामान्त्येऽपि यथा दशदी-
रुत्तु सर्वप्रवेशमथोत्तय वक्ष्यते । अनुपवेशेऽपि यथाऽऽत्मन्त्वं तथाऽपि वक्ष्यते । अथाऽत्र त्रयं न
विधातव्यम् । एकमेव प्रेम्दादा अभवत्सिद्धिः । न च मिलितानां प्रयाणां सापकत्वम् । परीक्षिति
तदभावेनाऽभयाभावप्रसङ्गात् । श्रवणत्वाऽऽवश्यकत्वात् न विकल्पेनाऽनेकविधानमिति बाध्यम् ।
अश्रोत्येते । त्रयाणामन्योःपनिर्वाहकत्वेन विधानम् । तथापि । कीर्तनाविधाने श्रवणमेव न निर्दोषं ।
न चाऽऽध्ययनविधिवदेकविधानेनाऽऽत्म्यापिमिति बाध्यम् । अथ्यापनस्य संसारिकत्वेत्येन विधिं
विनाऽपि श्रुतित्वेन प्राप्तवत्वात् । न चाऽऽत्र तथा । अथमेन कृत्यामस्य कीर्तने प्रवृत्त्युत्पत्तेः । तर्हि
कीर्तनेनैव विधीयताम् । अथं तस्यार्थदेव भविष्यतीति । न । परीक्षिति तदभावात् । अथं वैलक्षण्य-
भावात् । तस्माच्छुद्धादीनामितिरेषाणामपि कीर्तने प्रवृत्तिविद्यमानं कीर्तनविधानम् । तदेव श्रवण-
निर्दोः । फलं तु प्रत्येकमेव । अथं तु भगवत्प्रत्येकत्वम् । तदेव सर्वपरनिवृत्तेः । तर्हि स्मरणं न
विधातव्यम् । न च श्रवणानन्तरस्मरणे विस्मरणकोतंसात्पुनरिति विबाध्यम् । अन्यत्सम्यत्वेन
विच्छिन्नपुनरिति चेत । सकृत्कृतव्येनस्मरणे विस्मरणसम्भवात् कीर्तनशोभत्वेन स्मरणमायाति ।
विदिते तु स्मरणे श्रवणकोतनेन भवतः । दोषान्तराप्रवेशम् । किम् । यथायां देवतपर्यन्तमाह-
तानामेवाऽभयभाषकत्वम् । उदाहरणविर्देहाय एव । पूर्वविधिः संसारमयज्ञानम् । “आहृत्वि-
रसकृन्नुपदेवादि”ति न्यायेन स्मरणानन्तरात्पुनर्यथेव । यद्यपि श्लेहे जाते भावृत्तिं विधातव्यम् ।
सत्य एव तत्सम्भवत्वात् । अथाऽपि अतएवकदाचिदपराशक्तिकेनैव । न च तथा सत्यसकारामानन्देव
वृत्तिः कर्तव्या । ननु मनननिर्दिष्टमने कुतो न विदिति । ज्ञानं च साध्यत्वेन कुतो नोक्तम् ।
“ज्ञानार्थेव तु कैवल्यमिति”ति श्रुतिनिरोधश्च । न च ज्ञातत्वाऽर्थोत्सिद्धिः । तथा सति ज्ञानस्य

१ गुणोक्तः क. २ शक्तितात्पर्येति त्रयं न सति क. ३ तावतामिति क.

व्यापारत्वं सात् । अत्र बेहस्य तथात्वेन विवक्षितत्वात्तेति चेन्न । मनननिदिध्यासनयोरुक्त्वेन अत्रण-
मन्यथात्वात् । तदर्थेयोत्सव बन्धने । ज्ञानं तु शब्दं सिद्धमेव । प्रेम्णा क्रियमानैभिर्मिमेगवत्साक्षा-
त्कारोऽपि सम्भवति । तथापि अत्रणादीनामेव कारणत्वम् । अन्तिमसाक्षात्कारस्य तु फलानन्तरी-
यकत्वात्कर्मभ्यथात् । न चाऽऽप्याधिक्यवशमप्यत्रयादाहितमेतदन्तरमधीयानेन मनसा आनी-
तामसाक्षात्कारवद्भवत्साक्षात्कारो बन्तु उच्यते । "नाशब्दं वेदेरिति वाक्यात् । न च शारीरसा-
क्षात्कार एव फलम् । महातादुद्रतस्य केवलं प्रासस्य भगवत्पूजयेत् गुह्याधिकारात् । "एतावदे-
स्त्वस्त्वन्मन्त्रमिति नि बहुप्रकारस्यत्वाद्ब्रह्मात्मनिषिक्तमेव वा सर्वविद्यानिवृत्तिः स्वप्रतिहा-
ऽऽतिर्भावः सम्भवति । न च वाक्यात्स्वब्रह्मब्रह्मात्मभस्वरूपविक्राने वा सर्वविद्यानिवृत्तिः स्वप्रतिहा-
ऽऽतिर्भावो बोध्यते । तज्ज्ञानदुर्बलानां मनोप्राप्तमेव । शुक्लसकरीनामवाऽपि परिग्रहमाणान् । तस्मान्ना-
नुच्य एव सर्वमवनिवृत्तिः । "ब्रह्मेव सन्नप्रसाऽऽप्येते"ति श्रुतिश्च तमेवाऽर्पं वक्ति । न योनिप्रदा-
र्षेण्यम् । अस्वेवाऽऽप्येवाऽऽधिकारिभेदेन प्रसाग्भेदेन विधातात् । फलं संकमेव । "ने प्राप्नुवन्ति
मांमेवे"ति वाक्यात् । "वेदेऽथ सर्वैरहमेव वेद्य" इति च । "सर्वं वेदा एवमदमामनितं"
"तद्विष्णोः परमं पदमिति" च । "तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति" च । तस्माद्बिदिक-
प्रकरणे भगवत्प्रकरणे वा भगवति प्रवेशसंज्ञिकानाम् । अन्त्येपं तु भगवत्प्रकरणेव । न च
व्यवसितविकल्पः । "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या" इति वाक्यात् । "ऋषोऽधिकतरस्ते-
षामिति" च । अत एव श्रुतिप्रतिषेधोऽपि नास्ति । शास्त्रिण्यस्य तथा चत्तं एवं चित्तमुद्रित-
या न जातेति नोपनिषद्भिः फलोदयः । चित्रशेषकानां वैदिककामे ब्रह्मसाध्यत्वात् । अतः स्वपक्षेभा-
वनाभावरत्वादिप्रवृत्तिनिन्दनानामां न तावता श्रुतिविरोधः सम्भवति । तस्मात्प्रवृत्तिचामुत्सवमि-
वैदिकमार्गेण भगवत्सामर्थ्ये वा यथाधिकरं सर्वान् परमपुरुषाभ्यासः सर्वमनवम् । विविधसंश-
नित्वास्तु न कर्तव्यः । तत्रप्रत्यक्षस्य विधावविधानात् । तिरुल्लेख्यमलकात्प्राप्तमेव विधिं विधा-
नात् । लोकेवदप्रसिद्धत्वात् भगवतो नाऽत्र विधिः सम्भवति । मत्सिद्धत्वात् । फलसाधनता तु
तादर्थ्येन विधानात्समर्थित्वाद्वादादेव उच्यते । वाक्यार्थाऽऽपूर्वत्वाद्वावनापक्षश्च पूर्वमीमांसात्मन्य-
एव निराहृतः । अयं च तत्रप्रत्यक्ष आचरणके विहितः— "कृत्याभ्ये"ति सूत्रेण । प्रभादुगुणाभाऽयम् ।
तस्माद्भवत्प्रवेशार्थं यावद्बीजं यथासमर्थं प्रयाणामावृत्तिः कर्तव्येति सिद्धम् । श्रोतव्यः कीर्ति-
व्यव । कीर्तितव्यः श्रोतव्यश्च । स्मरणेन पूर्वांशः । एवं प्रतिपादनार्थं चकारादयम् । इच्छतेति
पदाच्छ्रवणापकरणे अभयमेव न मविष्यति न तु तदकरणात्कृतः प्रत्ययोऽप्यपि सूचितम् ॥ ५ ॥

अव्यवसायज्ञत्वे श्रुतेः संशयितास्मरणकीर्तनयोः फलेहेतुत्वं साधनीयं वादितिप्रतिपादितो-
क्तया । तत्र प्रथममित्यादिष्वेकस्वस्मरणस्य फलसाधकत्वं साधयति—

एतावान्साहस्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।

जन्मलाभः परः पुंसात्मने नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥

एतावानिति । एव सिद्धान्ताः स्वतन्त्रतया विहिताः । तत्र श्रुतिवैष्णवी समप्रधानत्वेतोक्तौ ।
पुत्रपुत्रितस्य कर्त्तव्येन तामसपरत्वेनोक्तं वननद्राता परम्परया यथायमपुत्रयोगः । क्रममुक्तिहेतुत्वेन

या । अतः परं साहस्ययोगी परमेशार्थं च सर्वोक्तत्वेन प्रतिपादितम् । स्वतन्त्रतया प्रथमीमांसायां निदि-
तत्वात्तत्र प्रवेशमलमनानाः स्मरणशेषा भवन्तीत्याह । एतावानुदरार्थे इत्यर्थः । बुद्धिसमेतच्छब्दार्थे
विद्युगोति—अन्ते नारायणस्मृतिरिति । अयमेव परो जन्मलाभः । स्वधर्मस्य पश्चाद्विधाप्रस-
रोत्तमतेदहवजानं फलम् । तथा योगसाधपि । "शुचीनां श्रीमानां गेहे योगप्रशोऽभिजायत"
इत्याख्य "अनेकजन्मसंसारिभ्यस्त्वेतां पृथिवीं परं गतिमि"त्युपनिषदायोगेनाऽप्यन्तिमो
देहः साधयेत् । साहस्येति— "यहनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपश्यत" इति शाक्यात्
"ज्ञानिन्धोऽप्यधिको मन" इति योगश्रेयसाचार्याचार्याऽन्तिमजन्मसाधकत्वमेव । भगवद्गीतोप-
निषत्प्रयोगासारीनां भगवदीयदेहमात्रकत्वम् । अतोऽन्तिमदेहे सर्वे उच्छेद्यन्ते । न च योगी-
देहः स्वरूपदेहः सन्कल्पसाधकः । किन्तु "अन्ते या मनिः सा मनिरिति"ति न्यायात्
"ये यं वाऽपि स्मरन्भ्यावति"ति भगवद्वाक्यात्तदन्ते भगवत्स्मरणहेतुत्वेन तदुपयोगः । स
पदेमदुक्तप्रकरणे यस्मिन्कस्मिन्निधिदिदे हेने भन्ते भगवत्स्मरणं भवेत् तदा "पुत्रान्परचर्त्वी-
पर्यन्मि"ति न्यायेन स एव देहोऽन्तिमोऽन्तिमजन्मसाधयानो लाभमेव सम्पद्यते । योगादवश-
स्त्वसाधयेन दुःखलाः सतोऽपि प्रविशन्ति । अतो देहसाधकानां योगादीनां देहस्य चाऽप्येव
लाभो यदन्ते नारायणस्मृतिरिति । अतोऽस्य साक्षाद्भवत्प्रवेशहेतुत्वात्साहस्य विधिषेधतया श्रुतिस्त-
तोऽप्येति । यद्यपि भगवदीयत्वमपि जन्मलाभन्यायि ततोऽप्यर्थः परः । ननु "अपवर्गमात्य-
न्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयन्मात्रदिनं नो एवाऽऽद्विष्यन्ते" भगवद्गीतेयमेव परिस-
मासमर्थम्" इति वाक्यविरोध इति चेत् ? तथाऽऽह—पुंसात्मिति । भगवदीयत्वं हि साक्षा-
द्भवत्प्रवेशहेतुतात्तं पुष्टिभोगीयाणां जन्मलाभरूपत्वमुच्यते । इदं वृत्तसाहस्यार्थमात्रं प्रावा-
हिकमार्थांशमरूपत्वात्त्रिहानामपि तथात्वात्तं वा मतिरिति न्यायेनाऽन्ते भगवत्स्मृते तस्या-
सिध्वं वतीति तस्योक्त्यात्वमुच्यते इति नोक्तविरोधः । पुंसात्मिति । साधारणतामतीत्यर्थः । अतो
महाफलत्वात्स्मरणस्य सर्वदा भगवान्साधयेत्य इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

इदानीं कीर्तनस्य तथात्वं साधयति—

प्रायेण मुनयो राजनिवृत्ता विधिषेधतः ।

नेरुण्यस्था रमन्ते स्म शृणातुकथने हरेः ॥ ७ ॥

प्रायेणेति । कीर्तनं तु ततोऽप्यधिकम् । येषामन्तमे जन्म जतं वे च जीवमुक्ताः केचन
शृणातीति एव व्यभिक्तः पुनरापूर्विसम्भावनाद्विस्तोऽपि हेतुशृणातुकथने भवथानन्तमाविति
कीर्तने परामन्दरसुपुलकमानाः साधनदशाभेदेवैव सुखमेतत्साधकत्वदशायां कीर्तनं सुखं भवि-
ष्यतीति मन्यमाना रमन्ते । स्तेन प्रसिद्धः । केचन पुनर्मनन एव पर्यवसिततयः अत्यन्तान्त-
साधयो वा तस्मिन्नेव सुखे स्मिताः । तेषुपि उत्थानाभावाद्भव रमन्ते । तस्यात्सर्वे प्राध्वनयन् । राज-
जिनि सम्प्रभोऽन्ते तथाप्युत्सवीकस्मरणत्वात् । अत्र विषयसाधये तथा रमणम् । न तु कृतेर्भेदेतुत्वेन ।
ते हि कृतिपुत्रोदयपत्तनराहित्याः । तदाह—निवृत्ता विधिषेधत इति । विधिषेधिताविषेधा-
जिह्वताः । "द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नच्छेती"ति न्यायेन प्रबन्धात्तं वापि । "दावपुत्रोऽन्यथा-

नीत" इति वाक्यात् । विधिबद्धितनिषेधकयनेन चैतज्ज्ञापयति "बुधो बालकश्चकीरेदि"त्यादि-
वाक्यानि यद्यपि विधिरूपाणि तथाप्यस्याऽऽने निषेधाभावाद्देतेषां ग्रहणमिति । नैर्गुण्ये गुणप्रयत्नाते
स्वस्मिन्नेव स्थिताः । विदोषाभासबोधार्थं गुणग्रहणम् । तस्मात्त्वतश्चतुर्गुणार्थैवास्तीत्येव शङ्का
न कर्तव्या ॥ ७ ॥

एवं बुक्या ह्येवं समर्थविरता त्रयस्याऽपि पुरुषार्थसाधकत्वे साधिते सुकित्कर्मदिदमप्राप्ता-
पिकमिति शङ्का स्यात् । तच्चित्तुल्यार्थमाह—

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मिमतम् ।
अधीतवान्द्रापरदो पितुर्द्वैपायनाद्ग्रहम् ॥ ८ ॥

इदमिति । पुराणमिति प्रमाणम् । भागवतं नामेति तद्वचनान्तर्भेदः । यौगिकशास्त्रम् ।
तेन भगवता प्रोक्तं भगवत्प्रतिपादकं भगवत्फलकं चेति । अस्य दुर्लभं वापयति । अर्थात् वेदेन
सम्मिमतम् । परब्रह्म वा सम्प्रक्रियते ज्ञाने यत् । गुरुश्रम्यारमाह—पितुर्द्वैपायनादिति । तदानी-
न्तुनकालस्य प्राप्तिवृत्तिनाशकत्वात्साऽऽह—आपरदोपयति । द्वापरसाऽऽदी । तदानीमपि द्विारा
बुद्धिर्न जाता । अधीतवानिति । वेदत्रयविषयेनाऽर्थात्बोधपूर्वकमध्ययनमुक्तम् । पितुर्द्वैपायनात् ।
"पितृबोधनयेत्पुत्रमिति" न्यायेन उपनयनाभ्यासंनयोरेककर्तृकत्वाद्ध्ययनप्रकारः सर्वोऽपि सुव-
म्ब्र इति सूचितम् ॥ ८ ॥

ननुस्याऽप्येनस्य वेदत्रयत्वमप्रीश्रवणादिदमपि विचार्येव । अतो नाऽनेन केचनेन निर्दोषातिर्थाः
प्रतिपत्तौ शक्य इत्याशङ्क्याऽऽह—

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया ।
रुहीतचेता राजवं आस्थानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥

परिनिष्ठितोऽपीति । मयाऽप्ययनं न बालवत् । किन्तु विचारपूर्वकम् । प्रथमतोऽपिकार एव
मया विचारितः । मयेदं कर्तव्यं नेवेति । तत्र सर्वस्याऽप्ययनस्य—“आत्मलाभापरं त्रियम्”—
इत्यादिश्रुतिभिरत्यल्पवर्षसाक्षाद्भाषातीतसमाधिके नित्यं स्थितः एतु । भागवतस्य च समनुभूत
तस्मात्प्राकृतत्वं ज्ञत्वा यथा ब्रह्मणि लीने न समाप्यवस्थां यजेते तथा ब्रह्मसादृश्यधिकारत्वात्
हृषीर्देहीतचेताः आस्थानमधीतवान् । आकारस्यो यो रसः स स्वस्थाने स्थितः स्वस्तिनागतताग्रति
न स्वास्थानं तथा प्रकाशयति । किन्तु केवलसर्वरूपेण प्रकटः । वृत्ते धारस्वपेयकते च दर्शनात् ।
यदा भगवात्सीतारूपेण प्रकटो जातस्तदा तस्मां लीलार्थां यो रसः स एव रसो ब्रह्मणि परं नाऽ-
भिप्रेक्ष इति निमित्तम् । किमर्थं तदाश्रया स्वीयते तदपेक्षयाऽपीदानीमेव रसः कथं न पीयत इति
विचारसहितलीलया रुहीतचित्तत्वम् । इममर्थमाह—उत्तमश्लोकेति । उत्तमैः श्लेषवत इति
भगवानुत्तमश्लोकाः । गुणकरणादेव भगवतः स्तोत्रमपि जनेः सह सम्पन्नोऽपि । तस्मात् कथन
मगवत्स्वरूपालोकरो रसो निरतिशयलेऽपि साक्षिण्यः स्वाऽभिप्रेक्षया मोक्तव्य इति येषामिच्छया
तैर्लीला श्रोतव्येति निर्दोषं मया श्रोतव्यसाभिज्ञेन आस्थानमधीतमित्यर्थः । राजवं इति सम्प्रोषणं

यथा श्रुतिदृष्ट्यां राजत्वरसमृद्धिरधिकं ज्ञानमिथान्मान्वायतापिचयाव तथेदमपीति सुक्ते सम्म-
त्तिकात् । अनेन मयादीत्येऽपि पुष्टिरूपमिदमित्युक्तम् ॥ ९ ॥

अतस्मात्श्रीरेव श्रोतव्यमिति श्रीवैतनासास्माद्वापै परिग्रमता मया तादृशो मयादुपलब्धः । अत-
स्तदहं तेऽभिधास्यामीत्याह—

तदहं तेऽभिधास्यामि महापोरुषिको भवान् ।
यस्य श्रद्धप्रतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥ १० ॥

तदहमिति । तत्पूर्वोक्तदुर्दुर्गमश्रुतसमृद्धमहं श्रीवैतनसम्प्रेप्तुमे तादृशाय तुभ्यमभिधास्यामि
कथयिष्यामि । अथवा । ते स्वसम्पत्तिभूयते तत्तपि स्वाभावित्वाद्भवेनाऽभिः सहेतो आस्तापि
पास्यामीत्यर्थः । पीतस्य पुना रसानानन्दे निष्कारवाऽन्वयं शाणयित्वा पुनः पाने मयति । इदं तु गुणे-
पुलकम् । अभितथ पानं सेचनोदीरुक्त्वं । दीशयनपदसाध्येतत्त्वकलम् । दिग्गता आपो यजेति
तद्वत्त्वाद्दन्धेऽपिः वाता उक्तः । अतः स्वपदिः स्वयोश्च गुणयोः । अतः स्वरूपभगवत्तदं बहिः स्थितं
भगवता ब्रह्मणा च प्रकटितमन्तः प्रवेधय पुनः प्रकटितवान् । अत एवोत्पत्त्या पोषणत्वा च भगवद्-
पानां स्वरूपविचारे तदुभयदुहादहम् । अन्यथा ब्रह्मणाऽनुभूयमानो भगवान् किमिति स्वगुणप्रकाशकं
मागवतं वेदन् । सोऽपि नारादाय कथं वेदन् । अत उपपत्त्या भगवदपेक्षया गुणा अधिकं निरूपिताः ।
उत्पत्ती च अन्तः प्रविष्टा अपि ते गुणाः पुनर्पदिः कृताः । अतस्तेऽभिधास्यामीति सिद्धम् । ननु कथ-
महमवाऽपिक्वातीत्याकहाप्यामाह—महापोरुषिको भवानिति । महापुण्यस्य सम्पत्नी महापोरु-
षिकः । महापुण्यो हि श्रीस्त्वो । श्रीत्वैश्च गुणात् । तदीयत्वं च गुणासादनयोग्यत्वेव । अन्यथा
तादृशमर्थवतः सम्पत्नी न स्यात् । अथानिति । नाऽत्र तिरोहितमिव । एवं भगवद्भक्तानामभिधि-
पुण्यत्वात् तेषां फलमाह—यस्मैति । यस्याऽऽस्थानस्य सम्पत्तिनी या अथा तदुपलब्धो मोक्षदातादि
स्थानन्ददायकं सती वतिप्रतामरूपा तदकरसास्मादीनी मतिर्भवेति ॥ १० ॥

एवं स्वरूपं फलं चोत्पत्ता तत्र स्वमानवचिचारतां दृष्टीकृत् संवेगानेव विचारकरतां सम्मतिमाह—

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतमकृतोभयम् ।
योगिनां नृप निर्णीते हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥ ११ ॥

एतदिति । अत्र सर्वैरेतन्निर्विद्यम् । एतत् भगवद्भाषातुक्तवन्तरूपम् । निर्विद्यमानानां विरक्तोच्छ्रान्तं
विरक्ति वाऽन्यस्यताम् । अकुतोभयं ब्रह्मानन्दमिच्छताम् । तदर्थं योगादिकं च कुर्वताम् । एतन्निर्विद्यं
यद्वैतानामनुकीर्तनम् । तेषां तेषामर्थं वा । प्रथमतो विरक्ता ब्रह्मानन्देऽसम्बन्धसह योगेनाऽनुभव-
न्तस्वाद्ये रसं तत्राऽनुभूय तत्रप्रकटस्थानं भगवत्साम । इतिताप्येऽहं दृष्टीकृत्वेव तदर्थं
यावत्पीयति । तत्रात्मां चोक्तप्रकारेण तदस्माभिप्रेक्षयितुकानां प्रथमं पानं कृत्वा यथाऽनुकीर्तनं कर्त-
व्यमिति शास्त्रार्थनिर्दारः । अतो भवानहं च महादेव पतितावित्युभयोरुपलब्धमाधिकारितोः परतोस्तादृ
सूचितः ॥ ११ ॥

एवं गुणकथनश्रवणरत्नं श्रुत्वा स्वस्य ज्ञानेन श्रीमन्नरयमुत्सृज्य तादृशरत्नांदाभावाद्दिशदन्तं
राजानं प्रत्याह—

किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्ह्यनैरिह ।

वरं मुहूर्त्तं विदितं घटते श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥

किं प्रमत्तस्येति । साधनीभूतमाखुनोऽस्तीति विचारो न कर्तव्यः । यथा साकाह्वस्याऽधिकारिणो
रसामिष्यकिलया जीवनेयसापरिज्ञानपरहितस्वाऽधिकारिणो नाऽपिभ्यक्तिः । अतो जीवनेयसा-
ज्ञापकः शाप उक्तम एव । अत्यन्ता चोत्तमा । उतावधेर्नैकतयात् । आन्त्याय परमरसे तस्मिन् रये
प्रवेशान्न पश्चात्तापः । अतः प्रमत्तस्य स्वामिजनवदितस्य बहुभिरपि हायनीर्षर्षितातीनं किमि-
फलम् । ज्ञातं तु मुहूर्त्तमपि वरं पुरुषार्थसाधकम् । यतो ज्ञानतेनाऽपि क्षणेन पुरुषार्थसा-
धनाय घटते ॥ १२ ॥

अतः श्रुत्वासागुरोराऽज्ञातं स्वाखुनं प्रयोजकं किन्तु ज्ञानमेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञातैवत्तामिहाऽऽद्युषः ।

मुहूर्त्तसर्वमुत्सृज्य गतजानभयं हरिम् ॥ १३ ॥

खट्वाङ्गो नामेति । खट्वाङ्गनामा दिलीपो देवप्रश्रपाती भूत्वा देवान् हरत्वा देवैर्वरं ब्रह्मिण्युक्त
आद्युषः परिमाणं ज्ञात्वा तदनुसरति वरं श्रायैषिष्यामीति चिन्तित्वाऽऽद्युषःपरिमाणं दृष्टवान् । तत-
स्तद्वचनमुहूर्त्तमात्रं ज्ञात्वा भूमीं समागत्याऽग्रे पातैवेन हरेरुक्तत्वात्तदतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य
भयभरुषं हरिं स्मरणेन गतः सन् तं प्राप्तवानित्यर्थः । तस्मात्कालभूयस्त्वं नाऽपेक्ष्यत इति
मावः ॥ १३ ॥

तत्र तु मुहूर्त्तानां श्रवणमपिक्तं चाऽस्ति । एकेनाऽपि मुहूर्त्तेन कार्यं सम्पद्यति । तथापि पूर्वमस्मा-
भिरुक्तं श्रवणं यावत्सद्यविधीताऽनुसन्धयन्निष्पन्नमुपकल्पयेत्त्याह—

तवाऽप्येतर्हि कौरुध्य ससाहं जीवित्तावधिः ।

उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्साम्प्रयायिकम् ॥ १४ ॥

तवाऽपीति । यथा तस्य ज्ञानमाद्युषेर्न तथाऽपीति । एतां हिं इदानीमपि । जीवित्तावधिः सहाहम् ।
सप्तदिनमात्रं जीवित्तावधिः । अतस्त्वापर्यन्तं सर्वमेव परलोकसाधनमुपकल्पय सम्पदाय । सर्वं
परित्यज्य भगवत्कार्यं शृण्विष्यसि । केचनऽग्रे वक्ष्यमाणमाहुः । तत्प्रमत्तनिरोधादुपेक्ष्यम् ॥ १४ ॥

एवं सपरिकरं प्रथमप्रशोचमुक्तं सर्वोत्तमा किं कर्तव्यमित्यस्य (?) । “अन्ते नारायणसम्-
तिरिति च “मातृचानभयं हरिस्मि”ति च साधनायां “सर्वमुपकल्पये”त्यनेन चाऽन्त-
कालकर्तव्यमुपदिष्टमेव । सर्वोत्तमा सर्वसमये तदेव कर्तव्यं यतः । तथापि राज्ञश्चन्द्रये तस्योत्तरं

देयमित्याकाङ्क्षा सात्त्विकऽस्मान्भिरुप्यमानं श्रवणं न सम्पद्यद्देवे माधेनेति विदेषेनाऽन्तकालकर्तव्यं
वदन् पूर्वोक्तस्य श्रवणस्य फलोत्पत्त्युत्पत्तौ मनननिदिच्छासने निरूपयति—

अन्तकाले तु पुरुष आगतो गतसाध्वसतः ।

टिन्ध्यादसहस्राखणं सृष्ट्वां देहेऽनु ये च तम् ॥ १५ ॥

यद्वाहप्रमजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाद्भुतः ।

शुभो विचित्र आसीनो विधिवत्कल्पितस्तने ॥ १६ ॥

अभ्यसेनमनता शुब्दं त्रिवृद्धमाक्षरं परम् ।

मनो यच्छेजितश्रातो प्रह्वरीजमनुसरन् ॥ १७ ॥

अन्तकाल इति । मननं नाम सुकमिभिरुचिन्तनम् । तत्र भगवाभ्युत्थेय इत्युक्तम् । तत्र को
भगवन्मित्याकाङ्क्षायां सर्वमित्यादिपरिदेः सर्वपुरुषार्थरूपः सर्वकलापकः सर्वमेव भगवानित्युक्तं
भवति । तत्र कथं सर्वं भगवानित्याकाङ्क्षायां “आत्ममेवेदं सर्वम्” “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” “अहं
हरिः सर्वमिदं जनादेन” इति वाक्यानां प्रमाणानां विषयमन्तेऽपि लौकिकपुण्यपेक्षायां
सर्वसाऽपि जगतो भगवच्छरीरे सन्निवेश उच्यते । पुरुषश्च भगवानित्येवादि । “पुरुषो
ह वै नारायणोऽङ्कामयने”ति श्रुतेः । “पुरुष एवेदं सर्वमिति”ति च । तत्र सर्वसाऽपि
यावत् पुरुषशरीरे निवेशनं न कियते तावत् सर्वत्वं पुरुषस्य न मन्येत । अतः पुरुषशरीरे निवेशनं
कथयति । किञ्च । पुरुषस्य शरीरे सर्वं वचनेन निवेशितमपि यद्यत्तन्मेव किञ्चिदपि स्वापदाति
न मन्येत । अतस्तद्भानरूपेण वदति । प्यायमानस्य कदाचित्साक्षात्कारो भवेत्तदा तस्य
शरीरे सर्वं पश्यतिःसन्दिग्धो भवेदिति मननं निदिध्यासनवापि साक्षात्कारकालकं तत्तत्किं-
रूपमभ्युदयिष्यन् “पात्रिकोऽपि दोषः परिहरणीय” इति न्यायेन को वेदाऽन्तकाले
सर्वे क्रियमाणे प्यायमानतरमपि भवेत्तदा तदेव भवेदिति तदोपपत्तिर्दादापि विषयवृत्ति-
पोरुषं योगं वदन् तदद्भुतपदानविषयत्वेन भगवत्स्वरूपमपि वदन्तकालककर्तव्यवशोच्यते-
प्याह । तुल्यन्दलवैतर्क्यान्वयिति वक्ष्ये प्यायतेयति । पूर्वपक्षसङ्गतमेव किञ्चिदुच्यत इति वा पक्षं प्या-
यतेयति । अन्तकालो मरणकालः । कालस्याऽन्तो वा यथोरूपस्य । सात्त्विकतादिवल्लभितायतः । अन्त-
कस्य वा काः । समागत इति ज्ञाते प्रथमसाधनं गतसाध्वसत इति तदपि पूर्वोक्तं कर्तव्यम् । तदनु
असहस्राखणं वैद्ययशस्येण देदे तमनु ये देहात्पुत्रातीनो यदादयस्तेषु च सृष्टमभिलाषां मयेते भवन्तु
तैस्तुतोपकारो वेति छिन्ध्यात् अन्तःकारणे तेषामपेक्षां लजेत् । इदं दितीयम् । ततो देहाद्यभ्यन्तः ।
संन्यासं यद्विना मच्छेत् । तृतीयम् । ततः श्रीतादिवाचार्थायां पैवे श्रुतयेत् । एते यमा उक्ताः ।
निष्पन्नाह—पुण्यतीर्थजलाद्भुत इति । पुण्यं जलमुद्युतमपि भवतीति तीर्थपरम् । पुण्यपदेन
काम्यतीर्थपरित्यागः । पुण्यरूपं तीर्थं गच्छा वा । तीर्थपदेन घटो वा । “तीर्थं हि ते तां प्रावेया-

वसिष्ठं त्रिभुवः । आहुतः सम्यक् स्वातः । आसनमाह । शुचौ पतिने । विविके एकाने । विविकन् वैराजिनकुशोरत्नकरेण कल्पिते आसने आसीनः । अन्यसेदिति सम्बन्धः । प्राणाशाममाह—
अन्यसेदिति । सपीत्रप्राणाशामे शीघ्रे वायुः सितो भवति । पापेन च वायोक्षयनम् । अत-
स्त्रिभुवःशब्दे अकारोकारमकोट्टेते सङ्घटिते वषणयात्मकमेकं ऋतवाचकं निर्विश्रायं मद्गतरूपम् ।
परम् । परापरवन्तीनप्यमवैखरीमकरेषु प्रथमम् । अर्वाणमिकं वा । तदभ्येसेत् । तेन वातुजयो
भवति । ततः प्रत्याहारमाह—मनो यच्छेदिति । जितश्चासनीय मनोनिपयनम् । श्वास्तवजय
महाशरणा । अतो ऋषीजमनुसंरक्षितश्चासतो मनो यच्छेदिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रत्याहारे मनसर्वादिप्राणाणामन्योत्सङ्गेतुमुदमद्रावेण भेदं निरूपयति—

नियच्छेदित्पयेभ्योऽक्षानमनसा बुद्धिस्तारयिः ।

मनः कर्मभिराक्षितं शुभाभैर् धारयेद्धिया ॥ १८ ॥

नियच्छेदिति । मनसा इन्द्रियाणि विपयेभ्यो नियच्छेत् । विपयाणां दुष्टत्वबुद्धिमेवैन्द्रिय-
नियमने सारयिः सदायः । एवं मनसः क्रिया निवारिता प्राणाशामेन । अयुना कर्मभिराक्षितं प्रत्या-
हाररूपैः कर्मभिराक्षितं वा समन्तादिपयेभ्यो रूढीभूतम् । विषयज्ञानाननुद्वृत्तमिति यावत् । तासुं मनः-
शुभरूपे षडैः पिथा सर्वोपयव्यापिकया उद्धता मानसी मूर्ति परिकल्प्य तत्र सर्वोपयव्यक्षितं मनो
धारयात्सुं कुर्यात् । सर्वावयवे मनसः स्थापनं धारणा । एकावयवे मनोधारणं ध्यानमिति
भेदः ॥ १८ ॥

ध्यानमाह—

तत्रैकवाचययं ध्यायेद्दुच्छिन्नेन चेतसा ।

मनो निर्विषयं युक्तया ततः किञ्चिन्न संस्मेरेत् ॥ १९ ॥

तत्रैकवाचययमिति । तत्र मनोयद्दीप्तमूर्तौषिकमवययं ध्यायेत् । अस्पृच्छिन्नेन पूर्वध्यातव्य-
वच्छिन्नेन । अनेन सङ्घशो ध्याने निवारितम् । एकमवयवययमितरावयवययं ध्यायेत् संश्लेषेन
ध्यायेत् । एवं ध्याने क्रियमाणे यदा मनो विषयवासनां त्यजति तदा इममपि विषयं त्याजयित्वा
सर्वथा निर्विषयं युक्तया योगमदितं कृत्वा । सर्ववृत्तिनिरोधं कृत्वैतलर्थः । ततः किमपि न संस्मेरेत् ।
योगसाधितप्रयत्नेन चित्तं निरुद्धं तिष्ठेत् ॥ १९ ॥

ततो यद्भवति तदाह—

यद् तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ।

रत्नस्ततोभ्यामातक्षितं विमृदं मन आरमनः ।

यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलयम् ॥ २० ॥

यद्मिति । एवं चित्तनिरोधे किमपाने तथितं स्वयमेव प्रसीदति ध्यानाकारेण परिणमति । तस्य

१ अविस्मरति च. २ प्रत्याहारे मनशेलादि च. ३ रूढीहामिति च.

परिणामस्य य आधारास्तद्विष्णोः परमं पदम् । अन्यथा सलान्तरे निरुद्धं तदभिव्यक्तिं कुर्वादिदीदेहा ।
अतो यत्र निरुद्धं प्रसीदति तदाधारात्सामप्यादेव प्रसीदतीति प्रयोद्वाशयो भगवत्सद्वचः । चित्तयवार्दे
यदयकायते तत्रैवात्मन्यरूपं पुरोचोत्तमस्य स्थानम् । "नश्रुताः शिवाभ्याग्य मध्ये परमात्मा व्यव-
स्थितः" इति श्रुतं तद्विष्णोःशालेनाऽप्युप्यमाना जीवकलैव । अथवा । अक्षरम् भगवत्सद्वचसद्वचो जीवो-
ऽपि भगवत्सद्वचः । एवं यावत्कालं प्रयत्नं मनसिष्ठति तावत्तथैव स्वातन्त्र्यम् । "रजः सत्त्वं तम-
ईव" इति न्यायेन कारणीयुतं रजसमो वा सत्त्वप्रैतितं मृतं मनो विक्षिपति विन्दुं वा करोति । तदा
योगयोजनाऽन्यथापि मत्तस्मि भगवत्सद्वचं मासन्ते । सर्वेषां जीवानां तत्रैकीभावात् । तदाऽन्यथाविशेषे
न किञ्चिदुच्यते । यदा स्वात्मनो मनः कमेणि क्षिप्रतो मूढं वा कुर्वात्तमन्तदा तदोपपरिहारायै
पुनर्धारणा भवो यच्छेत् । तत्र निधमनसमये वासनया रवो विपयातुपस्थापयति । तस्य मित्रा-
दिक्त् । तत्रोपयव्याऽपि धीरो भवेत् । तादृशी च धारणा कर्तव्या यथा रजोदोषानुदोषेषु रूढी-
कियते । चिद्विष्णोःशालेनाऽप्युत्तमम्—हन्ति या तत्कृतं मलयमिति ॥ २० ॥

किय । तादृशी धारणा कर्तव्या यथा धारणया योगः सिद्धेत् । सन्नि च यद्दोषो योगाभिव-
नितोपकाः कर्मादयः । तथापि मत्किलक्षणो योगो यथा सम्पद्यते तां धारणां कुर्वादिस्वाह—

यत्र सन्धार्यमाणायां योगिनां भक्तिलक्षणाः ।

आशु सम्पद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥ २१ ॥

यद्येति । यत्र विषये सर्वोपयव्यसंश्लितयां चित्तवृथां सत्याम् । योगिनश्चित्तनिरोधकस्य । मत्किलेव
लक्षणे यस्य गोदाःशालेदिकदाऽपि भक्तिं व्यभिचरति, भक्त्यैव च तत्रसिद्धिन्तारयो योगः सम्पद्यते ।
तत्र योगस्य कल्याणकिलक्षणत्वम् ? तथाऽऽह—आश्रयं भद्रमीक्षत इति । भद्रं मनोहार्म् ।
आश्रयं धारणायाः । भगवद्भूयमिति यावत् । तदोक्षतसद्भाषणः । भगवद्भावेन मत्किलक्षणो योगः
सम्पद्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र राता विशेषं शृण्वति—

राजोवाच—

यथा सन्धार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र सम्मता ।

यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलयम् ॥ २२ ॥

यद्येति । इयं धारणा कथं सन्धार्या । किं मानसी मूर्ति कृत्वा तत्र मनः स्थापनीयम् । आदो-
स्त्रिभुवःशब्दे भगवन्मूर्तिं स्मरन् । किञ्च । यत्र सम्मता यस्यां मूर्तौ सम्मता । अनन्तमूर्तिस्वात्प्रणवो
यस्यामेव मूर्तौ सर्वोपयव्ये योगिनां सम्मतिरस्ति । किञ्च । यादृशी वा । यादृश्यकारा । रूपप्र-
धानेन धर्मप्राधान्येन वा । स्थूला सूक्ष्मा वा । निराकारा साकारा वा । शान्ता वा साद्रवा वा ।
तत्र यादृशी पुरुषस्य मनोमले दन्ति तत्कथंयत्कथंशुद्धं भवति । श्रुतेः श्रुतियुते नियोगोऽपि
इतिभगवत्पुरुषकथयशेमुत्तला निरोगेशं नोक्तव्याम् ॥ २२ ॥

१ तस्येति न्यायेनेति च.

तपोपरमाह—

श्रीशुक्र उवाच—

जितासन्नो जितश्रासो जितसद्गो जितेन्द्रियः ।

स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्विया ॥ २३ ॥

जितासन्न इति । याद्यौलक्ष्योत्तम् । आसन्नोदियमसहितासा मनोमत्तं इति । जितसद्गोः । जितो विपयसद्गो यत्न । अनेन मनोनिपयमनुसृजम् । यत्र सम्मतेत्यस्योत्तमाह—स्थूल इति । पिया निश्चयात्मिका युद्धा ॥ २३ ॥

ननु भगवतः कथं स्थूलं रूपम् । व्यापकत्वं फलरूपं न धारणार्हम् । अन्यानि मत्स्यदिरूपा-
भ्यन्निर्दारितपरिधानानि । अतः स्थूलं किमिहाकाङ्क्षावामाह—

विशेषस्तस्य देहोऽयं स्वविष्टश्च स्वधीयतराम् ।

यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भद्र्यं भवञ्च सत् ॥ २४ ॥

विशेषस्तस्य देहोऽयमिति । विशेषः पृथिवी । सर्वे विशेषास्तद्रूपा इति । “अतो विशेष” इति वाचयाम् । विशिष्टः सिद्धो यत्रेति वा । येः कालस्य शेषे वा । अत्रत्यानां क्षेत्रज्ञा कालावाम् । अत एव भगवतो देहो विशेषः । कालस्य भगवन्प्रकृत्यापदायो देहो भवत्येव । देहात्मनोः संयोगः सम्बन्ध इति साक्षात् । तदेकदेशिनो योगिनभाऽप्यास इति । अविश्व इत्येते । आद्ययोगोत्कृष्टम् । महेश्वरोपाऽदिति स्वीकार इत्येते । ते पलायोऽपि यथा भगवतो देहस्य च मध्यस्थतिगारुडान् न भवन्ति । किन्तु स्वस्वामिसम्बन्ध इति पृथगा संयोगपथि—नस्येति । “त्रिष्ट उच्यते” इति धातोश्चरत्येव कृते देह इति मवति । भगवतोऽप्युपचय इत्यर्थः । स्वस्वामित्वेनैव यपि सर्वे कर्तुं शक्यते तथापि सर्वेषां योगार्थं स्वस्वाम्यधिकृत्युदानार्थमुपचयः सन् पुष्टः सन् सर्वं करोतीति तदेव रूपं भगवतो धारणाविषयो भवतीति सर्वेषां समातिः । अयमित्यपरोक्षविषयः । यद्यप्येकदेश एव तथा तथापि देहेनारात्मनोर्मानं सुकामिति इतराभ्यप्यज्ञानसदृशता प्रत्यक्षसामर्थ्ये विशिष्टज्ञानं जननी-
त्यपिलुक्त् । स्वविष्टश्च स्वधीयतरामिति । प्रयत्नात्पृथिवी स्वविष्टा स्थूला वा । अत्र शब्दे निरत्ययत्वाः सूक्ष्माः । संघटावयवाः स्थूलाः । अत एवाऽऽकारादयः सूक्ष्मास्तथा व्यवहारगोचराः । पृथिवी तु सर्वव्यवहारगोचरा स्थूला । संघटेरुपचित्वयैरुक्तोऽवयवी प्रकटीक्रियते । तथा देहेनोपि भगवत्प्रकटीक्रियते इति प्यानविपयतार्थां भगवानपि प्रकटो भवतीति तस्य स्थूलत्वनिरूपणम् । बुद्धी प्रविष्टो वा बुद्धिमपि विशदयतीति यथाभूत्वा बुद्धिः सूक्ष्मान्विषयाश्च ग्रहीष्यति । तेन मनो लो-
कात्मकृतो दोषो निवर्तितो भवति । यथातानुदन्त्यश्च । सर्वविशेषमभवात् । तेन तत्र बुद्धिः स्विय भवति । स्वधीयतमाकाश्यादीनां मध्ये । उचित्यवयवत्वादिति । अत एव “आकाशादानीरं
ब्रह्मे”ति “वायुरात्मे”ति “ज्योतिषां ज्योतिरि”ति “तोयात्मेने नम” इति वाक्यैः
सर्वाण्येव भूतानि भगवच्छरीरेत्येतेनोक्तानि । तथाप्यस्मादेव विशेषादस्य धारणाविषयत्वम् । किञ्च ।
सर्वानि रूपाभ्यत्र सम्भवन्ति । इदं तु नाऽप्यत्र सम्भवतीत्यस्य ध्यानात्सदस्यत्वं । तदाह—यत्रेति ।

सर्वमेव विश्वमेव व्यज्यते समुद्राः स्रष्टो वायुलकाद्यश्च । अनेनोपमिपि सूक्ष्माभावेतदन्तरमुदाना-
ह्वारादीनाञ्च स्वमेवनाऽज निवेशं वक्ष्यति—“पातादभि”सादिना । किञ्च । कालोऽप्यत्र निर्विष्टो
कार्येश्वरोति तदाह—भूतं भद्र्यं भवञ्चेति । अनुदयास्तमयरूपस्य कालस्य नूतत्वादिसापकत्वम् ।
केनचित्प्रविष्टिनाऽतीतत्वादिपमसम्बन्धात् । तत्रोपचित्प्रविष्टिनिनाशदक्षयगुणव्यवधेरेणावसात्त्वम् ।
अतः स्वकार्यसहितः कालो भगवच्छेषारूपोऽज स्पष्टतया प्रकाशते इति सर्वमेव भगवत्कार्यमेव स्पष्ट-
तया ज्ञातं भवति । भूतं ज्ञातम् । मध्यं भाष्यम् । भवत्वं, वर्धमानरूपम् । यथास्तकालस्यसम्ब-
न्धहितमपि प्राणजीवादिस्वरूपमत्र एवमेव इत्यर्थः । यदिति प्रसिद्धम् । नाऽज तिरोहितमिव
किञ्चित् । अतो विशेषतः प्रमाणे न वक्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

ननु जडस्य कथं ध्येयत्वम् । ध्यातव्यं फलदानावस्वभावात् । क्रियान्तरव्यवधानस्य माऽच्छता
फलमकलम् । ध्येयप्राप्ताकार्थ्येव दृष्टव्यम् । भगवत्सम्बन्धात्केपत्येऽपि “योगसूत्रमुपयोगे
कार्यसम्प्रत्यय” इति न्यायेन भगवानेव कथं न ध्यानविषयीकियते । तथाऽऽह—

आण्डकोरो शरीरे प्रमिन्नसात्वरणसंयुते ।

वेराजः पुरुषो योजतो भगवान्धारणाश्रयः ॥ २५ ॥

आण्डकोरा इति । नरेऽप्यनविषयत्वेन निरूपितं किन्तु तदाश्रयत्वेन । अनेन “या
सन्धार्यम्” इत्यपि निरूपितं भवति । भगवान् साक्षाद्विषयत्वेन आण्डकोरासु तदाधारत्वेन । यपि
साधन एव जीवन्त्याऽप्यार्यं बुद्धेः तदप्यविषयार्थं मत्तान्तरत्वेन वक्ष्यते । तथापि चित् । स्थितो
मगवानन्तः प्रवेशनीय इति क्षेत्राधिक्यविश्लेष्यमार्गमेव महत्त्वविश्लेष्यं च प्रथमकारुणाया च स्वात्मनि
सिद्धभगवद्व्यपेक्षया सिद्धसत्यनस्वरोभावात्सात्वरणमात्रविषयत्वात् ध्यानमित्यर्थं ब्रह्माण्डाधार एव
भगवानविषयत्वेन निरूप्यते । अण्डाभ्यन्तरी अण्डः । स एव कोरो मुकुतिनकमलरूपः । स एव
शरीरम् । “भूतेयंदा पञ्चविंशतिरमण्डलैरिति वाचयामासां भगवान्भूतैरितिः कृतवान् । प्र-
कोऽज कृतं तस्य भोगाय भवति । भोगायतनत्वाच्छरीरस्य । अत आर्यापेक्षयाऽप्ययमेवाऽऽधारत्वेन
ध्येय इति भावः । कोशरूपत्वस्यैतदेतद्व्यवच्छिन्नात् निवारिता । तत्रैव मत्तान्द्वान्तम् । अस्य
शरीरस्य सुश्लिष्टत्वं केषामन्यथाज्ञानिरुक्त्येव सर्वस्य तद्व्यवच्छिन्नाऽप्यनियेतामाह—ससात्वरण-
संयुते इति । सप्त ध्यानधारणानि तैः संयुक्ते । संयुक्तमध्यस्थे शून्यं स्थानं निवारितम् । जलादि-
प्रकृत्यन्तानि सप्ताऽऽवरणरूपाणि । तत्र यो वैराजः पुरुषो द्वितीयपुरुषरूपो यः सर्वं शश्वे प्रसिद्धः
भवातिरुपभवादिद्वयं स एव वैराजो विराटशरीरं प्रविष्टः । न तु जीवविशेषः कश्चित् । तदाह—
“भगवानिति । यो वैराजः पुरुष उक्तः स एव भगवान् योगिप्रत्यक्षमिन्द्रः । अत एव प्रयुक्तसम्ब-
न्धादासतिप्रत्यक्षतया निर्देशः । म तु धारणाया आश्रयः । तस्याऽऽश्रयः श्रेयः । यथा भययोगो-
क्तो वदितः । यथा वा कमलस्थितो भ्रमः । यथा वा प्रसादस्थितो राजा । आश्रयपदेन धारणाया
कृतं स्वशरणमागतयाः सर्वथा दास्यतीति सूचितम् ॥ २५ ॥

इदानीं सर्वेषामेव सूक्ष्माणां साधारण्यां तत्र निवेशनं वक्तुं मारुताद्यामावाऽऽधाराणामयपवतं
निरूपयति पातालमिल्यादिभिः—

पातालमेतस्य हि पादमूलं पटन्ति पार्ष्णिगप्रपदे रसातलम् ।

महातलं विश्वखजोऽथ गृह्णते तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६ ॥

द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूलं ऊरुद्वयं वितलञ्चाऽतलञ्च ।

महीतलं तज्जघनं महीपतेनं भरतलं नाभिसरो यृणन्ति ॥ २७ ॥

उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य मीया महर्षेर्द्वन्द्वं वै जनोऽस्य ।

तोपो रराटीं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ॥ २८ ॥

चतुर्दश लोकाश्चतुर्दशभेदेनाऽव्यवहिन्यासत्त्वमापन्नो ध्यानविषयत्वमापन्ने । न तु भगवदवयवा
लोकत्वमापन्नाः । तथा सत्युत्तमस्य हीमनावाद्येष्वयत्नमेव स्यात् । तथाह । पाताले सर्वाभोलोकः ।
पादमूलं पादारक्तसानम् । तथा सति वायुकिन्नरभूतीनां रेखाव्युत्पत्तयः । अत्र प्रमाणमाह—पट-
न्ति । वेदवदनादिभिर्देवैः प्रथितिः । एतस्य शरीरानि । भगवत्पक्षे साकारप्रब्रह्मणस्तत्र ध्यातव्यत्वात्-
द्भावमापन्नमिति । पार्ष्णिग्वरुषश्चाङ्गमः । प्रापदं पादाग्रम् । प्रत्याहारणं तन्मध्यमाग्रम् । रसातलं
तदुपरितनो लोकः । शुक्लो पादग्रन्थिरूपो । महातलं रसातलादुपरितनो लोकः । एवमग्रेऽपि पूर्वनि-
रूपितस्वोपरितनो लोकः पश्चान्तिरूप्य इति । महातलस्य महत्त्वदशमोमे हेतुमाह—विश्वमूलम् इति ।
तत्र आरभ्य घट्टपश्चिन्ध्यात् । तस्य भिन्नलक्षणत्वनिरूपणमात्राऽवश्यम् । एतावता पश्चात्तलकः पुरु-
ष इति निरूपितो भवति । तत्र लोकद्वयमेकः खण्डः । अथ भिन्नप्रकारेण । शुक्लो । त्रयणामपि गुणानां
पञ्च भेदा अप्युक्ता भवन्ति । केवलं तमः, ज्वलतमः, रजः, रजःसत्त्वम्, सत्यमिति । तय केवलं
तमो निरूपितम् । महातलादिसुतलपर्यन्तं द्वितीयः खण्डः । तत्र जङ्घे तलातलम् । पुरुषस्थिति
लोकाश्चतलम् । जङ्घे जङ्घादयम् । उभयवयवत्वात्प्राप्तिं पदद्वयप्रयोगः । आपात्वेन वा । सुतलं द्वे
जानुनी । जानुनीपदेनैव जानुद्वये प्राप्ते पुनरिदं तस्य लोकस्य द्विरुपात्ताङ्गणानार्थम् । अत एवाऽपि
सुतलं शुद्धमिति वक्ष्यति । साधारणस्थानं स्वस्थितियानम् । यत्र पश्चिन्धितं तच्छुद्धम् । अत एव
तस्य प्रदर्शितं विश्वरूपमनुस्मारयति—विश्वमूलं सँतिरिति । वितलमतलञ्च ऊरुद्वयम् । एकमतलम् ।
एकं वितलम् । केषुचानाऽप्यश्वात्तभेदेन द्वयमपि द्वयमाहुः । तद्वैकिकपुरुषप्रणयानेन तथा सम्भवेऽपि
पश्चमे ततोऽप्यस्त्रादिलयाभावान्वित्यम् । अत्र चकारद्वयस्य विद्यमानत्वात्तथात्वं वा । तत्राऽप्यन्यासाभेदे
वा । महादेवक्रीडास्थानं मयपुत्रस्थानञ्च स्वर्गापररूपम् । महीतलं पृथिवी । तस्य भगवतो जपनम् ।
उपरिपुत्ररूपस्यैव व्यवस्था । ऊर्ध्वगोलस्य च । ज्येष्ठस्तु स एव । महीपतेरिति राजरूपेणाऽत्र भ-
गवत्स्थितिरुक्ता । नभस्तलमन्तिरिक्षम् । नाभिसर इत्यन्तरिक्षे जलस्थितिरुक्ता । प्रत्यक्षविरोधेऽपि वेद-
प्रमाणसिद्धमिल्याह—यृणन्तीति । “मल्लिं वा इदमन्तरासीद्यदतरन्तसारकाणां तार-
कात्मनि”ति श्रुतेः । अत्र भगवन्मूलं भावाद्वाद्वात्तल्यत्वात् नाभिकमलोद्भवसम्भवात् सारत्वेनैव निरू-
पणम् । उरः वक्षस्यलम् । ज्योतिरनीकमदिल्यादिव्याप्तं ज्योतिश्चक्रम् । तदस्य । तत्र नाऽप्यन्त-
र्यातल्युक्तं भवति । शिशुमारस्य भगवत्त्वात् । इदमेव च जीवस्थानं भवति । अतो ज्योतिरनीके शिशुमारो

भगवत् ज्येष्ठः । मीया महर्षेः । वदन् जनलोकश्चिदुक्तादिप्रपर्यन्तम् । अयमपि केतलं भगवतः ।
निलसुखस्थानत्वात् । तदपे बक्ष्यामः । तपोलोको रराटी ललाटं शून्यस्थानम् । शीपदवयोः
गृह्णारपात्तवस्थानार्थः । आदिपुंस इति । तपसा तथाप्यत इति । सत्यं तु शीर्षाणि । शिर्षां
पटुत्वे हेतुः—सहस्रशीर्ष्णो इति । “सहस्रशीर्षं”ति तस्य शीतलज्ञानाया । तत्र म्हादीनां
पटुनां लोकभेदात्सर्वेषां मूर्धन्यतासिद्धौ मूर्धानं यन्तीति शीर्षाणां बहुत्वचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं लोकानां सन्निवेशयन्त्वा तत्रलानां जीवानां सन्निवेशमाह इन्द्रादय इत्यादिना—

इन्द्रादयो वाहव आहुरुक्ताः कर्णां दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।

नासत्यदसौ परमस्य नाते प्राणश्च गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥ २९ ॥

योरिक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्षमाणि विष्णोरहनी उभे च ।

तद्भ्रविजृम्भः परमेष्ठिपिण्यमापोऽस्य तावृ रस एव जिह्वा ॥ ३० ॥

छन्दांस्यनन्तस्य यशो यृणन्ति दंष्ट्रा यमः खेहकला द्विजानि ।

हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गा यदपाङ्गमोक्षः ॥ ३१ ॥

मीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपयश्च पृष्ठः ।

कस्तस्य मेण्डू बृषणो च मित्रो क्रुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्तिसङ्घाः ॥ ३२ ॥

नद्योऽस्य नाडयोऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ।

अनन्तवीर्यश्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्म गुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥

ईरास्य केशान्चिदुरम्बुवाहान्नास्तस्यु सन्ध्वे क्रुक्षर्व भूक्षः ॥

अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्वविचारकोपः ॥ ३४ ॥

विज्ञानशक्ति महिमामनन्ति सर्वोत्तमोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ।

अश्वाश्वतथुष्ट्रगजा नखानि सर्वे भृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥

वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।

गन्धर्वविद्यापरचारणाप्सरः स्वरः सृष्टीरसुरानीकवयः ॥ ३६ ॥

ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महाराजा विह्वरुत्रिः श्रितकृष्णवर्णाः ।

नानाभिधामीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्म वितानयोगः ॥ ३७ ॥

यद्यपि येषां यत्स्थानं ते तत्र निविष्टा इत्यवदुक्तं भवति तथाप्यनियतस्थानजीवानां
स्थानं निरूप्यते । यतो देवाः सर्वेऽपि लोकेषु परिभ्रमन्ति । भगवदिन्द्रियाणामाधारत्वं न
भविष्यतीति तन्निरूपणार्थं शृङ्गिरूपणम् । आधिदेविकास्ते देवाः । अन्येऽपि तत्पुरुषे निरूपिता-
स्तदा एव । इन्द्रादयो देवा उक्ताः कर्मफलदातारः । भावहनसमया उक्ता उच्यन्ते । उन् ऊर्ध्व

सत्तीति । "इसाचेनं चूरुषांहावि" त्यत्र तथा निरूपणात् । भगवद्वाहव्य फलदाताः । भगवतः कर्णौ ब्रह्माण्डे दिशः । यस्तु शब्दः स भगवतः श्रोत्रनिद्रियम् । नासलदहो अभिनोः । नासे परमस्य । नासिकादयं परमस्य ब्रह्म । यज्ञ एव तत्कृतोपकारात् । असदिन्द्रियप्रथिताद्यो भगवदिन्द्रियगोलकानि । विषयस्तिन्द्रियम् । गन्धोऽस प्राणम् । इद्धो ज्वलन्नभिः । अतो भगवन्मुले यदेवं तज्ज्वलदस्रो देयम् । घीः स्वर्गलोकः शिशुमास्थानमृतः । अक्षिणी गोलके । चक्षुरिन्द्रियं पतङ्गः सूर्यः । पतङ्गच्छीति । चक्षुरपि भगवदीयं सस्मिन्पतञ्जलित्येतदर्थम् । पद्मानि चत्वारि नेत्रोन्मीलननिगोलनकर्तृणि । अस्मिंरिति । कालरूपस्य यज्ञस्वरूपस्य च । अद्वी रात्र्यद्वी । उभे चेति देवमनुष्येभ्यो देव । चकारावित्पुत्रमगोरपि । परमेष्ठिषिष्यं ब्रह्मस्थानं सल्लोकस्थितं तस्य भगवतो भूविजृम्भः । यं प्रति युगोविजृम्भं सन्तोषेण प्रसारणं कर्तति तं ब्रह्मस्थाने उपवेशयति । आपो जलानि वरुणपत्नीरूपाणि । अस्य तानुगोलकरूपा जिह्वा । जिह्वा इन्द्रियम् । एवकारेण रसवद्भ्यं निजातिम् । उन्दासि गायत्र्यादिभिः । परःसहस्रं उन्दासि । तत्र सद्युक्तानि । यशः कीर्तिः । शृण्वन्तीति पूर्ववत्प्रमाणकथनम् । भगवदंष्ट्रा यमः । स्नेहकलमोहादयो द्विजानि दन्ताः । हास्यः हास्यं प्राणिनामुन्मादकधीं सायिव । चकाराद्युन्मादकती भक्तिरूपा च । माया पूर्वमुक्ता । हुततपसिः नित्यवहाररूपा एष्टिः । अपाङ्गमोक्षः कटाक्षमोक्षः । मीढा लज्जा । प्राणानामानुषपरि भवति । अरारः अशरीरम् । अथस्तानामेव लोभो भवति । एवकारोपोपतितानां लोभामावः एचितः । पद्मो मधुसुतो नरनारायणपिता । चतुष्पादभो वा । एकलनो दक्षिणः । वामस्त्वधर्मः । अथर्मागर्भः भगवतः शृष्टभागः । कः प्रजापतिः । मेण्डे (?) अर्थः (?) इन्द्रियभ्रति । मिश्रो भिप्रावरुणी । मिश्रद्वयं वा । कुशिरदरम् । सवेण्डपि समुद्रा भगवत्कुश्रिः । गिरयः पर्वताः । अस्तिपगृहा बह्वयः । नपो गृहापाः । अस्य भगवतो नाभ्यः । तनुर्हृदिणि लोमानि । अथेत्त्वचनप्रायश्चष्टिभ्रजिवेद्यार्थम् । राजसानां वा लोकास्त्वामसाः । देवाद्यद एतदन्ताः सात्त्विकाः । मदीरुदा वृक्षाः । पङ्क्तिः अपि भगवतो लोमानि । शिष्यननोरिति । शिष्यं तनी यस्य । अनेन तेषां विश्वरूपत्वं निरूपितम् । अत्राच्छादनरूपत्वात् । द्युपेन्द्रेति सम्बोधनं महाताजस्य राज्यं एकस्मिन्निति वृष्टे च्छिद्ये लोमच्छेदनवल्हेयो भवतीत्यनुभवस्य संवादाभर्म । अनन्तरीषस्य भगवतः श्रित्यं नासाद्युत्सवायुः । मातरिशा अयं वायुः । भगवतो सतिर्वयः काठः । कर्म भगवतो गुणप्रदाहः सत्त्वरजस्तमसां देवतियंस्त्वयुपुयारिच्छिरुषः । ईशस्य ईश्वररूपस्य । अभ्युवादा मेधाः । विन्दुरिति पूर्ववत्प्रमाणम् । वासः पीताम्बरम् । सन्ध्ये सन्त्यादयम् । तुशुन्देन मायागन्धायुधुतिः । भृश इति । काठस्य । कुकुरचर्येति सम्बोधनं भगवतो महत्त्वज्ञानार्थम् । अत्यन्तं प्रकृतिभगवतो इदम् । आहुरिरेति पूर्ववत् । स चन्द्रमा आर्द्रविक्रमः सर्वविधाकारणां कोपरूपं भगवन्मनः । तद्विक्रमे सर्वे विकारा उत्पन्न इति । विज्ञानशक्तिं ज्ञानविक्रमः । माई महत्त्वम् । अनःकणपद्मद्वारा । गिरिर्धं महादेवम् । सर्वस्मिन् इत्यद्वयस्य सर्वत्र स्थितिरुक्तम् । अथादभ्रभालारोऽनवचतुष्यनुपस्थानानि । तज्ज्वाऽयो हस्तयोः । सामानसतत्त्वानां श्रीपुण्ययो इत्यश्वती । सर्वे घृणाः पश्यन्व भगवतोऽनवचत्वाभावेऽपि श्रोत्रिदेशे श्रोत्रिस्थाने भवन्ति । अधश्वाः । मृगाः पश्यन्व श्रोत्रिस्थानद्वयम् । यथासि पक्षिणस्तस्य भगवतो व्याकरणम् । "मयूराश्चित्रिता येने" ति वायवात् । मयुः सायन्मुवादिः । मनीषा इच्छा । मनुवो मनुष्यः । निवासो शृद्धम् । गन्धर्वादिऽपसरानां एकनज्जानं

१ पूर्ववैति क. २ तद्विषय इति ग.

प्रासाः । खरो भगवत्कर्तृको रागविशेषः । असुरानीकवर्णः प्रह्लादः सृष्टिः सृष्टीः स्मृतयः । पाठान्तो असुरानाः प्रह्लादश्च स्वरसृष्टीः । भावाः खरः । द्वितीयः सृष्टिः । श्रीर्प इति षाठे पूर्वोक्ता एव स्वरसृष्टयः । असुरानीके कीर्त्ये यस्य । सत्त्व एव उरेश्वरविषेयभावः । ब्रह्मभावाः कृषिदरीः । यस्मिन् विषयाने प्राणशब्दवाच्यो भवति पुरुषः । प्राणशब्दात्प्रानामः । प्राण्यं न त्रितिः । अक्लि-सद्भावेऽपि तस्याऽप्यगमात् । "प्राणशब्दादेव हीयन्त" इति वाक्याद्युतोपात् । इत्यन्तत्कल्पनाय प्रमाणाभावात् । नियतशब्दकाभावात् । प्राण्यं प्राणशब्दात्तत्त्वं चतुमुते तदुपेते मनामेव च अन्त्याप्यम् । कल्पमपुत्रेणैकाशीनिर्माणणा धन्वृत्तानां प्राणवत् । तस्मात्प्राणं बहुतायत्त्व-विशेषाद्ब्राह्मण्यं कश्चित्देवता । सा यस्मिन्नेव देहेऽभिप्लवता भवति ते प्राणया इत्युच्यते । अत एव शशादिना शृद्धत्वं चण्डालत्वमनुग्रहेण शब्दत्वमिति । सा चोपनयनेन देहे समायते । तदा शृद्धिं वाक्यानि चन्द्रत्वम् । एवं क्षयम् । अत एव परशुपतेः उभयनिवेशः । ब्रह्म आननं यस्य । क्षयं मुनो यस्य । पूर्वमिदोऽपिमुत्सलेनोक्तो वाचप्रकाशार्थम् । अतः वाग्मिदोऽदेवताऽग्निः । इन्द्रादयश्च भोक्तारो पाहन्ः पूर्वमुक्ताः । अत्र तु रसाधिष्ठात्री देवता वरुणः । रसभोक्तु प्राणशब्दम् । तथा रसाकर्तृ क्षयमिति । विद् ऊरु यस्य । वितातलरूपस्याऽयुक्तो (?) वैश्वरूपम् । स्थितिमापकल्पनं पूर्ववद्विद्यः । श्रुतेर्भयुर्विषयवाद्बहुवचनम् । विश ऊरु यस्मिन् । एवन्निः श्रितकृष्ण-वर्णः । श्रितः कृष्णवर्णो यम् । कृष्णवर्णः शृद्धत्वम् । वेदरहिता विषा च । कर्म द्विधियम् । सामा-विकं वैशेषिकम् । स्वार्थं परार्थमिति यावत् । तत्र परार्थं पूर्वमुक्तं कर्म गुणप्रदाह इति । अत्र तु स्वार्थं कर्म । विताययोगो यज्ञविस्तारः । वितायाः सप्ततन्वुवितानाः । तेषां योगो यत्र सत्रा (?) हीनेषु स भगवत्कर्म । तस्य ब्रह्मतामाह । नानाभिधाः नानानामान इत्यगणा देवगणाः एवंगणालयाऽप्य-भिः प्रधानगुणभावेन तेनोपपन्नः । द्रव्यत्वकर्म श्रीद्विषादिमाधुपुष्टोद्भागादिः । देवतोऽनेन द्रव्यत्वयोगो यागः । तत्र देवता द्रव्यत्वाद्ब्रह्मम् । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥

एवं सर्वेषां दार्थानां भगवत्तत्त्वस्वरूपयोर्देश्यकारेण भगवच्छरीरे समावेशनमुक्तोपसंहारित्—

इयानसावीश्वरविप्रहस्य यः सन्निवेशाः कथितो मया ते ।

सन्धार्थतेऽस्मिन्पुपि स्थयिष्ठे मनेः सत्युद्धसा न यतोऽस्ति किञ्चित् । ३८ ॥

इयानसाविति । ईश्वरविप्रहस्य विराद्देहस्य सन्निवेशः अथवाविन्यामप्रकारः इयानेता-यानेव । नाऽपिको विन्यासोऽस्तीत्यर्थः । अशो अयमेव विन्यासो न त्वेनोऽपि विन्यासोऽस्ति । अथवा । अशो प्रकृत्यो विन्यास इयानेतायाम् । आनन्दमयस्य सत्यः । स उच्चर वक्ष्यते । अथ यदावर्णां त्रिनिवेशयोर्देश्यकरणत्वाद्ऽस्माभिर्विर्णयनुक्तम् । अथे विमर्शं वक्ष्यन्त्वात् । एवं निवेशकथनस्य प्रयोजनमाह—सन्धार्थत इति । अस्मिन्नेव वपुषि सर्वेषां गिर्भिर्यः सन्धार्थते । योगाङ्गधारणाविषयोऽयमेव क्रियते । सविष्ट इति पूर्ववत् । वं मुलं पुण्यातीति वपुरेद्वापरपयांयः ।

१ एकाकीति ब्रह्मणेति क. २ च चोपनयनेति ग. ३ वितातलरूपस्याऽपि ऊरुभोऽप्यस्मिन्नेति कः । ४ इत्यन्तत्कल्पनाय प्रमाणाभावात् इति क. ५ पूर्ववद्विद्य इति क. ६ ऊरु इति क. ७ विताः कृष्णवर्ण इति क. ८ भगवत्कर्म इति क. ९ पुष्टोद्भागादय इति क. १० अर्पितकृ. क. ११ महाकृत इति क. १२ निवेशकथन-वर्णनेति क. क.

तुत्यार्त्तदासाऽप्यर्थसन्नैरोक्तः । स्वदुःखा आत्मदुःखा आत्मरूपत्वेन । अन्यथा सर्वप्रवेशो न स्यात् । परमभक्तिकाह्यमानवश्च न भवेत् । फलम् । भोगोऽतिक्रमश्च न भवेत् । एतस्मिन् धारणा-
विषये जाते कुत्र धारणा कर्तव्या कुत्र नेत्यादिसन्देहा गच्छेयुः । यतो—न यनोऽस्ति किञ्चित् ।
यस्माद्धान्दमिद्विज्ञं किमपि नास्ति ॥ ३८ ॥

साधारणानां पञ्चप्रश्नेषु कर्तव्यमप्य एव श्रोतव्यस्यत्वयोरनुप्रवेशानामानुकीर्त्तनैर्नैव ज्ञासोक्त-
स्वाकर्तव्यमप्य एव कर्तव्यस्य प्रवेशादिकल्पकक्षत्वाच्चाऽन्येषां भजनविप्रभोऽवशिष्यन्ते । तमाद्—

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेन्द्रितैकः ।

तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जयेत आत्मपानः ॥ ३९ ॥

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति । योऽत्र धारणाविषयत्वेनोक्तः सर्वानुपदेशेन च श्रोतव्य-
विषयतावच्छेदकतायुक्तेन निरूपितो यस्य विवरणार्थमयं सन्नियेशो निरूपितः स एव श्रवणादिना
भजनीयः । श्रवणादिना भगवत्सन्नियते गत्वा तस्मानुभूयं वा प्राप्य साक्षात्पश्ये भजेत । अन्यत्र
फले साधनान्तरेणाऽनेन वा साधनेनाऽऽसक्तः स्वस्थानादपि पतेत् । यस्मात्पत्न्यासां तिष्ठति ततोऽपि
पतेत् । अनेन प्रथमं फलार्थं भवतु पश्चात्तदर्थमपीत्यपि पक्षो निवारितः । नन्वस्य फलत्वं भज-
नीयत्वं वा कथम् ? तत्राऽऽह—आनन्दनिधिमिति । भजनीयं फलमेव । मायनस्य पुरुषश्रेय-
त्वात् । यद्यपि फलमपि पुरुषश्रेयः । पुरुषानुभवविषयत्वाद्दत्तमवरूपत्वाद्वा । तथापि तत्त्वेन रम-
प्रदानत्वेनैव भोगे रसिकता भवतीति फलं सत्त्वम् । तत्र परमानन्दः । सोऽपि न गणनया प्राप्नो
ब्रह्मणि स्थितः परिमितत्वात् । किन्त्वानन्दनिधिः । आनन्दो नितरां धीयतेऽस्मिन्निति पूर्णानन्दो
भगवानेव सत्त्वः । आनन्दपोषकोक्तातस्य तिरोभावमाशङ्क्याऽह—सत्यमिति । ननु फलान्तर-
विषये चित्तसन्नये किं विषेयम् । “उगनस्य हि कामस्य प्रतिवाद्यो न शाक्यम्” इति
न्यायात् । तत्राऽह—सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति । सर्वधीवृत्तिभिः सर्वेषां सर्वज्ञानजनकैरिन्द्रिय-
वृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन । यत्किञ्चित्कले येन केनचित्पुण्ययोग्यं तत् तद्विन्द्रियद्वारा अनेनैवोक्तयोग्यम् ।
अतः स्वरूपतोऽस्मात्तथा अन्यत्राऽवशिष्यन्ते तथा फलमपि । एतदनुभोगोऽयं फलम् नाऽवशिष्यते । ननु
कथमस्य कोऽन्यत् । तत्तदधिष्ठात्वात् विषयमानत्वात् । तत्राऽह—आत्मा यद्येति । तत्तद्विन्द्रिय-
धिष्ठात्वात् । दिग्दादीनां विषयमानत्वेऽपि यथा आत्मा सर्वेन्द्रियाणुभूतसर्व एव भगवानपि तमपेक-
देशाभिमानिनमविषयव्युत्पन्नाऽपि तेनाऽधिष्ठितैरेन्द्रियैः सर्वमनुभवतीत्यर्थः । नन्वात्मन इन्द्रियाधिष्ठात्वात्प्रा-
प्रतीतत्वादात्मीयत्वेनैवेन्द्रियाणां ब्रह्मात्मस्य स्वरूपहीतमात्रानुभवो भवतु नाम । भगवत्सु समष्टि-
रूपस्य व्यष्टिषु देहसित्तकोटिविच प्रतीत्यभावादात्मीयत्वाभावाच्च तद्विन्द्रियाणां कथं सर्वधीवृत्तिभि-
रगवाननुभवति ? तत्राऽह—स्वप्नजनेन्द्रितैक इति । स्वप्नजनानामीक्षिता द्रष्टा यथैकः । स्वप्नस्य
मायिकत्वेऽपि ज्ञानं न मायिकम् । तत्राऽह—आत्मपानः । तत्र स्वप्नद्रष्टाः पुरुषाः सर्वं पर्यन्तीति प्रती-
तिरस्ति । तत्र पुरुषदेहानां मायिकत्वं न्यायसिद्धम् । तथापि तन्निर्यादा या प्रतीतिः सा न मायिकी ।
तत्र वैतन्यान्तरात्माद्भगवानेव वा कीदृशऽपि भवति । स्वस्याऽपि द्रष्टृत्वाभावाद्विन्द्रियाणां
गोलाकारावेन प्रदर्शनासामर्थ्याद्रौलकस्य च स्वात्मस्य च निध्यात्वाद्भगवानेव पर्यन्तीति युक्त्याऽप्यव-

धीयते । निद्रावशाच्च तेन सह भेदो न स्फुरति । तथाऽन्यत्राऽपि स एव पर्यन्तीत्यवसीयते
स्वप्नदृष्टान्तेन । ततस्तेषु देहेषु जीवसन्नये असन्नये वा भगवानेव द्रष्टेति निर्धीयते । तस्य चाऽस्म-
दिन्द्रियगोलकापेक्षा नास्ति । देवत्वामेव गोलकत्वात् । विषयस्य चेन्द्रियत्वात् । विषये चाऽस्म-
दादीन्द्रियत्वात् । कारणरूपश्लेषेण वासनया तत्र विषयमद्भवात् । कारणस्याऽप्ये टीनानामपि
प्रकाशसम्भवात्प्राचीकारे गौरवाच्च विषय एव लक्ष्योऽङ्गीकर्तव्यः । अन्यथा निद्राया अन्यवधाव-
कलात्सुतक्रोधेः कथं क्रियते । अहहारास्तादात्म्यास्वरूप इन्द्रियवहीयते । न त्विन्द्रियकारणमृतः ।
तथा सति पुनः मृष्टभावात्सोत्पत्तेरन् । अतो विषयटीनानादीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियटीनानि भवन्ति ।
अतः स्वप्नद्रष्टृविचारे क्रियमाणे यथा सर्वं व्याप्य सर्वेषामात्मान् भूत्वा सर्वं पर्यन्तीति निश्चयः । एवं
जागरणानुसृत्यामपि तद्विषये प्रविष्टानादीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियप्रवेशाद्भवन्ज्ञानसाधकानि भवन्ति ।
अन्यथा भगवत् इन्द्रियानिरिकल्प्य विषयस्याऽभावात्किं गृह्णीयात् । तत्रेन्द्रिये सत्त्वद्रव्यमात्रानं गृह-
त्रपि वेद्यत्वाकाह्यात्मात्मनोऽनेवदत्वात्परिन्द्रिययोर्दत्त्वेनेन्द्रियस्यैव वेद्यत्वं सम्भवति । अतोऽप्यस्म-
दिन्द्रियमेषां । स च सर्ववैकः । भेदकप्रमाणभावात्स्वप्नदृष्टान्तेन श्वापत्तेकानामाचार्यसंकेतात् ।
अनेनैव सर्वभोग्यिद्वी पुनर्वेत्तानुभव भोगो न साधनीयः । आत्मनः पातसम्भवात् । देहसित्त-
कोटेषु तु स्वस्य सर्वाऽभावात्तीरोभावाद्गीवत्त्वाद्वा न स्फुरणमिति सर्वमविवादम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभरीक्षित-

विचरितायां द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

मानमेयविनिर्द्धारस्तत्सर्वार्थं विनिरूपितः ।
फलसाधननिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
द्विविधस्तत्सर्वनिर्द्देशो ब्रह्माभ्यन्तरभेदतः ।
बाह्यो निरूपितस्तत्र मानमेयपुरस्तरम् ॥ २ ॥
आन्तरं भिन्नमार्गेण फलसाधनयोगेण ।
अतः साधननिर्द्धारः प्रथमं क्रियते स्फुटः ।
पश्चात्फलस्य निर्द्धारस्तत्सर्वार्थं फलिष्यति ॥ ३ ॥

एवं पूर्वोप्याये सर्वेषां वस्तूनां प्रमाणतः प्रमेयतश्च तत्त्वं निर्द्धारितम् । भिन्नतया प्रतीतानामपि
भगवति श्रेयसाद्भगवतो द्रष्टृत्वाच्च प्रसङ्गाद्भगवतः साधनत्वं फलत्वं चोक्तम् । तथापि बाह्यत्वाच्च
विनिरूपितनिर्द्धारः । इदानीं सर्वेषां केन रूपेण साधनता केन रूपेण च फलेति विचार्यते । तत्र
लागविषयत्वेन साधनता अचान्तफलत्वेन च फलेति सर्वपरिहासेन जीवस्वरूपस्य साधनत्वं

१ ब्राह्मणान्तेति अ. १ सम्प्रकाशिते अ. ३ कियते इति अ. ४ स्मरपेक्षे क. स्मरपेक्षेचरे इति च.
२ अथ च साधनमिति च.

ब्रह्मस्वरूपस्य च फलत्वं निर्दिष्टं भविष्यति । तत्र पूर्वोक्तफलस्य साधनस्य वा प्रकृतोपयोगं वक्तुं वैराग्यशेषत्वेन तदुपयोगमाह—

श्रीशुक उवाच—

एवं पुरा धारणयाऽऽत्मयोनितंत्रां स्मृतिं प्रत्यवच्छेद तुष्टात् ।
तथा ससज्जं दममोघदृष्टिर्गयाऽप्ययात्प्राग्गन्धवसाययुक्तिः ॥ १ ॥

एवं पुरेति । तथा सामर्थ्यं फलमिति केचित् । तद्ब्रह्मणः स्वतःसिद्धत्वात्प्रसूतेः प्रत्यवरोध-
बचनाच्च विचारणीयम् । नष्टपदेन च सर्वथा नानु सन्त्येतेन भगवता तत्सम्पादने तोषेहेतुत्वमेव
भवेत् । न तु सामर्थ्यहेतुत्वमपि । अन्यथा सिद्धत्वात् । अत्र तु पूर्वविस्तृतोद्बोधहेतुत्वे दृष्टेराप-
हेतुत्वं भगवतोषे वा सर्वद्वैतत्वमिति प्रथमं तदेषोच्यते । पुरा दैनन्दिनप्रलयानन्तरम् । एवं धारणया
पूर्वकत्वे या स्मृतिः पदार्थनिर्माणज्ञानं तत्प्रत्यवच्छेद पुनः ससज्जंति सम्पन्धः । तुष्टादिति हेतौ
पञ्चमी । तुष्टाद्भवतः सकाशाद्भवतो हेतुमाहोक्ता । यथा एवं तथा ससज्जं । तोषे पूर्वज्ञानमेव
हेतुः । यथा कश्चित्कमन पदार्थं सहोषणं बालके प्यामेहिते स भेदुपायेन तजानीयात्तदा सन्तुष्टो
भवेत् पितृत्वात् । तथा स्वस्वाऽपि सृष्टेः पूर्वं भगवन्निकटे स्थितत्वाद्भौमयोगार्थमागतस्य तदि-
स्तरणादुपायेन तस्मैत्प्रेण सन्तुष्टः सत्ता स्वरूपं प्रापयेदिति मुख्यं साधनं पूर्वोक्तधारणैव । तोष-
साधनपक्षेऽपि “तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमिति” ति न्ययेनाऽन्यत्सर्वं सुगमं भविष्यतीति तदवश्यं
साधनं कर्तव्यम् । सृष्टितामस्य स्वप्रयोजकम् । परमप्रकारित्वेन प्रतिबन्धकम् । आत्मवैयर्थ्यात् ।
नर्था विस्तृताम् । स्मृतिं पदार्थज्ञानम् । सृष्टेनादित्वात्पूर्वमपि स्मरणैवैव कृतम् । अतः संस्कार-
नाशो नोक्तः । तुष्टाद्भवतः सकाशात् । इदं सर्वं भगवत्त्वेन लीनं स्थितम् । पुनस्तर्षेव यथाऽ-
प्यत्वात् प्रलयात् ॥ १ ॥ पूर्वं यथेवं सृष्टिर्गया वा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्वैस्य तथाभूतः सन् तथा
ससज्जत्वर्थः ॥ १ ॥

इदानीमिहासुधार्षफलभोगवैराग्यं सर्वविषयत्वगार्थं साधनान्तरमाह—

शाब्दस्य हि ब्रह्मण एव पन्था यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थेः ।
परिभ्रमन्स्त्रत्र न विन्दतेऽर्थात्मनायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥
अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसाययुक्तिः ।
सिद्धेऽन्यथाऽर्षे न यतेत तत्परिभ्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥

शाब्दस्य हीनि । सर्वे विषयास्तत्कल्प्याः । तत्र महतां लौकिकप्राधान्येऽपि परित्यगे
वेदिकं भाषकं भवेत् । “यावज्जीवमग्निहोत्रं सुहृद्यान्त्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामः”
इति । तत्र यावज्जीवाधिकारस्य नित्याहारेण प्रजाकामनादीनां वा नित्यत्वे वैराग्यमकर्तव्यमेव
स्यात् । कर्तव्यत्वे वा आन्तरमेव कर्तव्यं स्यात् । आन्तरमभिसमारोपणं वा कृत्वा अग्निहोत्रं कुर्वन्
एव प्रव्रजेत् । अंतर्माग्निहोत्रं वा कुर्यात् । सर्वेषां पदार्थानां श्रुतिमूलकत्वेन तद्विरोधेन पदार्थ-

१ तत्कारणेन सन्नुत्र इति क. घ. २ अंतर्माग्निहोत्रमिति घ.

फलनाया अशक्यत्वत्वात् । तस्माद्यथोक्ता एव पदार्थाः फले सापेने चाज्जगन्तव्याः । तस्माद्देवार्थं
पूर्वोक्तप्रकरणे शाब्दार्थनिर्दिष्टे वा न सम्भवतीत्याह ब्रह्म सर्वस्वाऽपि वेदसाधर्म्याद् । यथा
परमेश्वर भगवानर्थरूपः । एवं वेदोऽपि शब्दराशिमूतं ब्रह्म । अशुद्धाशिवत् । यथा ब्रह्मणि सर्वत्रोऽऽ-
नन्दः पूर्णं एवं शब्दब्रह्मण्यपि सर्वत्र फलमुच्यते स्वस्य ब्रह्मत्वस्यापानाय । शब्दप्रत्ययान्ताच्च शब्द-
मात्रम् । अर्थस्तु परब्रह्मरूपमिति फले तदत्रम् । अन्यथा एकस्मिन् कर्मणि प्रतिघातनं धर्मभेदिनेन
निष्पाभेदेन चोच्यमानानि फलान्यत्रायाव्यमन्यनार्थेषु वा सम्पादयेयुः । यथा “स्वर्गाय वा
एतानि लोकान्य ह्युपान्त” इत्युक्तस्य दाक्षिण्यदोषे आहुतिचतुष्टये वैमिक्तिके दक्षिणासंस्कार-
नेन कियमाणे गार्ग्यत्वे आहुतिद्वयम् । आग्नीं उतायेवां चैकैकाहुतिः । तत्र प्रतिकर्मं ब्रह्मधादी-
नामपि माहात्म्यं वेदेन बोधयत् । “दाह्यां गाह्येत्वे त्रहो विद्विषायजमानः प्रतिव्रित्वा”
इति । यथेतदाहुतिद्वय एव यजमानः प्रतिष्ठितस्तदा अन्यानर्थक्यमेव स्यात् । विरोधेनाऽज्ञानार्थं वा
स्यात् । विकल्पस्तु न भवति । एककर्मत्वात् । किञ्च । “आग्नीं प्रो सुहोऽप्यन्तरिक्ष एयाऽऽ-
क्रमन्” इति । यथाग्नीं प्रोहोममाग्नेवैव अन्तरिक्षकर्मणसामर्थ्यं स्वात्तदा श्रुतिः प्रमाणं स्यात् ।
तत्त्वज्ञविरोधात्प्रसम्भावितात् । “आह्वयनीये सुहोऽपि स्वर्गमेवैवं लोके गमयन्ती”ति
तदानीमेव यजमानस्य स्वर्गप्रापणमनिष्टमिति प्रवृत्तिप्रतिबन्धकता च स्यात् । किञ्च । आहुतिद्वयस-
हचया यजमानस्यऽत्र प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा “सोऽग्नीभ्यामुह्यन्तं गाह्येत्वे सुहोऽप्यनुमेवैवं लोके
सम्पारोहयन्ती”ति होमसाधनरूपोः स्वयंप्रकाशकत्वेन धर्मण स्वर्गकर्मणश्च सर्वं फलमुत्कृत् । तत्र
सहचयाफलं विरुद्धत्वे । एवं सर्वत्र बहुफलत्वमन्योन्वयिरुद्धफलत्वे भाषितफलत्वं च कर्मणां
वैदव्यामात्रिकमेव स्यात् ; अतः प्राणागार्थं किमिहास्यं वर्णनीयम् । यथा च शब्दाद्यो भाषितो
न भवेत्तथा च वर्णनीयम् । तत्र योऽर्थव्यतिश्रुतस्य यजमानात्कल्पस्य यज्ञस्य सर्वलोकान्तापानितो
भयदंशस्य लीला सर्वत्र वर्णयते । यैतः स भगवत्कैवले सर्वरसानां विषयान्तासर्वत्र सर्वपूर्णोऽपि
यथा यत्र येन भोगेनै लीलां कृतवान् तथा वेदो वदतीति निर्भावेत् । तत्रश्च कश्चिद्व्यवस्थमेव
भववान् विराड्गुणं यज्ञापरत्नामा प्रतिपाद्यत इति यदस्माभिः स्थूलपारयोक्ता वेदनाऽपि तदेषोकेति
शाब्दस्य ब्रह्मणोऽस्युक्त एव पन्थाः । किन्तु लोको ग्राम्यति । वाक्यार्थापरिज्ञानात् । यतो यत्र
स्थितोर्नामभिर्वाक्यार्थसम्बन्धपरिद्विरेव पदार्थं विनिश्चितं स्रष्टुः साधनतां ज्ञाता तदतिच्छन्
करोति । तत्सम्बन्धार्थं प्यायति । न हि पदानां वाक्यार्थबोधने पदार्थेष्वपि बोधकत्वात् । युगपद्-
द्विदविरोधात् । अतः स्वार्थं अर्थपरिणाममिलोको ग्राम्यति । ततः स्वतुष्ट्या वेदार्थं भवति तत्र तत्र
दुष्ट्या परिभ्रमन्तदर्थं कर्म या कुर्वन्मार्थं फलहेतुत्वात् विन्दते । किन्तु वासनया कामनादार्शेन
तमेवार्थं विचारयन् शयानो भवति । महाभोदे निमग्नो भवतीत्यर्थः । तस्मादस्यदुके यदोके च
भेदाभावात् प्राणायामयन्देहः कर्तव्य इति भावः । ननु यदि वेदो भिन्नप्रकरणे कर्मार्थं भवति तत्र तत्र
चदा फोऽपि पुराणो न सिद्धोत् । सर्वैकरणासामर्थ्यात् । तस्मादेवं निर्णयो शुक्त इत्याह ब्रह्म
एव सिद्धार्थात्तदादकत्वेन महावाचोपयोगार्थं यजमानान्तरफलत्वमुत्पन्नदति तानि लोकांसिद्धत्वात्पुक्ति-

१ आनन्दमिति ख. २ वैकान्तिकेति घ. ३ इदं प्राणमात्रमिति ख. ग. घ. ४ योऽर्थव्यतिश्रुतस्य यजमान-
नापानितो घ. घ. ५ यथेति ख. ग. घ. ६ आगेनेति ख. ७ अकारवेदोके क. ८ कल्पयति करोति क.
९ सर्वैकरणाऽप्यनुमेवैति क. घ.

कानि साधनानि तादृशकृत्यां कर्तव्यानि । यथा—“घन्यसिच प्रया असि” । अत्रैः स्तुतौ लोकसिद्धा प्रया र्ध्वान्तीक्रियते । तथा—“कारीयां वृष्टिकामो पजेत” “इमेनेनाऽन्मिचरन् पजेते”ति फलानि प्रत्यक्षसंवादीनि भगवद्दीर्घार्थमेव प्रतिपादितानि महावाक्यापेययोगीनि । श्रुतेस्तात्पर्यं लोकदृष्टान्तरूपमवगन्तुं निष्णो भूत्वा येननुवादाकण्डुपु संसाधनेषु स्वस्य कार्यं सिद्धति तावन्मात्रप्रः स्यात् । “शान्तो दान्त उपरतस्तित्तिश्रुरि”ति शमादिकमुपकम्य “आत्मन्येषाऽऽत्मानं पदयेत्” “स वै सर्वमिदं जगत्” “स म भूत * स भव्यमि” लुक्त्वा “ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूषो न मृत्युमुपयानि विद्वानि”ति । “अन्मत्स्यारप” इत्युपकम्य “य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती” ल्युपसंहाररूपम् । यथा यस्य यथाऽधिकारस्तान्मान्मो भवेत् । तत्राऽप्यप्रमत्तः । न श्वेज्ञानमात्रेणाऽभिप्रयुक्तनिरोपेणैव कार्यं सिद्धति । नन्वेवं गोपुत्राशिपिततयवोद्गारणद्वितिनभ्रारालोकादिकदलाभावादाशक्यमेव सादित्यायत्नाऽऽह—न्यवसायपुन्दिरिति । प्यवसायामिका बुद्धिर्दयस । अतिविचारेण सर्वमात्मैव साधैमुद्बल निश्चल तसाधनकरणायै द्यो भवेदित्यर्थः । तत्र किं कर्तव्यमिच्छाकाङ्क्षायां प्रथमतो लोकराशं देहादिनिर्वाहार्थं कार्यं न कर्तव्यमित्याह—सिद्धेऽन्मथाऽऽह इति । अन्येषु कालेन भगवता वा स्वाधनेन कर्मणा लोकेर्वा देहनिर्वाहे सिद्धे स्वयं तत्र प्रयत्नं न कुर्यात् । खास हि परिमितः प्रयत्नः । स भगवत्सेवार्थं स्थापितो नाऽप्यत्र विनियोगमर्हति । किञ्च । तत्तत्परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः । न केवलमन्यथासिद्धत्वान्नं दूषणम् । तत्र देहनिर्वाहे तत्परिश्रमं तेषां तेषां परिश्रममेकैकस्मिन् शक्यादिपदायै देहेन्द्रियशुद्धादीनां परिश्रमं समीक्षमाणो न पर्येतति सम्पन्नः ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्यथासिद्धिं श्रेयं च पोषयति—

सत्यां क्षितौ किं कदिपोः प्रयासेर्वाहो स्वसिद्धे लुपयर्हणेः किम् ।

सत्यज्जलो किं पुरुषाऽप्रपात्र्या दिग्बलकलादौ सति किं दुक्लैः ॥ ४ ॥

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिश्चं

नेवाऽऽग्निपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।

रुद्धा युद्धाः किमजितोऽवति नोपपन्नान्

कस्मान्नजन्ति कथयो धनदुर्मदान्धान् ॥ ५ ॥

सत्यां क्षितायिति । क्षितौ निस्तीर्णतया प्रसारितशय्यारूपायां बालुकादौ कोमलरूपायां गोपार्जनंश्रेयस्तीरकेणैव सत्यां सिद्धायां कश्चिपुम्भिकाया वक्षकार्यासमीपनभूतनास्तत्प्रपरायैः किं फलम् । साधनसुखस्य तुल्यत्वेऽप्यत्र दुःखाधिक्यात् । किञ्च । स्वतंसिद्धे चादौ । महादुरुपेक्षित्वैकल्पशङ्काभावादेवमुक्तम् । उपपत्तौः शिरस्तुषुभतासाधनमूर्तेर्गणयोः पादयोश्च सत्त्वबभूदुः किं प्रयोजनम् । निश्चं वाक्यम् । अतस्तात्पर्येणैकवाक्यता । करपात्रेणाऽपि निष्पादित्वे भवेकविधात्रयाया ताम्रादिभ्यः किम् । सर्वत्र अपाऽऽनुसन्धानं कर्तव्यम् । उष्णकाले दिशः ।

१ भवे स्तुतावित्त्वान्मोः पादः क. ख. ग. २ सत्त्वान्तेभिः साधनेभिः च.

शीतकाले बलकलादीनि । आदिशब्देन चीपवादीनि । दुक्लैः पदव्यैः किम् । किञ्च । महाविरक्तस्य जनैरपि किम् । लोका अपि सर्वे त्वक्तव्या इत्यर्थः । ननु सर्वत्र सर्वे पदार्था अन्यदीयाः साधनैरेव सिद्धान्ति । क्षितिरपि कस्याश्चिद्व्रति । अतस्तदाश्रया स्वातन्त्र्यं तदतुरेपिन च । देहश्च परार्थिनः । बलकलादिकमपि साधनसाध्यम् । अतः सर्वदा सर्वनैरेषेक्षसाऽशक्यत्वनास्तिस्वापेक्षतायां कर्तव्यायां “मन्त्रश्रेयस्मानालं विदोरे”ति न्यवने सर्वथा साधनेनाऽऽनु । अतिसिद्धा—चीराणि किं पथि न सन्तीति । चीराणि वस्त्रखण्डाः । पथीनि तस्मान्पदानार्थमन्यत्र न गन्तव्यमिति सूचितम् । अग्निपाः युद्धाः । परभृतः परानेव विभक्तिं न तु तत्कालेऽप्युपकारकथनः । ते हि फलं फलं स्वत एव लवन्ति । इत्यलं तु चावन्ति । ते तु देवतारूपा वैष्णवाश्च । भगवत्सेवार्थं जगतः युद्धनादेकरित्यामेऽन्वरीं तद्व्रति । अतश्चीराण्यपि भगवद्वायिनि । अतिसिद्धा—मायुष्मावदीयाः । गतिसाधनत्वात् । अतस्तेऽपि किं वस्त्राणि न प्रवच्छन्तीति योजनीयम् । पादसम्भन्धातरानं लक्ष्यते । गतमात्रे च क्षणविलम्बथाया फलदानाद्विच्छादानुत्पत्तम् । तेषां ह्यस्वाऽऽशुद्धत्वं च निवारितम्—अग्निपा इति । जलाग्निरिक्तं च न भवत्यन्ति वलं चाग्निभिरव विभक्ति । आत्मादिभिश्च श्लायाः युद्धाः । वनत्याः सद्येऽप्यत्र परार्थिकनवीनिवन् । अतमेवैव मायुष्मावदी कर्तव्या । जलाभमपि न लीकिकपेक्षेत्याह—सरितोऽप्यशुष्यन्ति । तदा हि कृष्यापेक्षया भवति । सरितां बहुलं महत्त्वं च सर्वसिद्धम् । शीततावतपवर्षानिवाणार्थमपि नाऽन्यथापेक्षा कर्तव्येत्याह—रुद्धा युद्धा इति । तासां निरोपसाऽश्रवणात् । ननु कदापिसर्वाभावे युद्धासु च यथादिपुत्रे किं कर्तव्यम् ? तयाऽऽह—किमजितोऽवतीति । केनाऽपि न जितः । अतिसिद्धाः । उपपन्नान् शरणायताम् । किं नाऽवति । आग्रहेण सर्वत्र कथयं तथाऽधिकारिणोऽपि तथा न कुञ्चन्तीति । एवं सर्वकार्येषुपि सिद्धेषु ये अपिकारिणोऽपि भूत्वा पनदुर्मदान्धान् व्रन्ति धनेन यो दुष्टो मद्यो गर्वलेन अन्यान् आगतस्वरूपानभिन्नान् कस्मादेतोभेजन्तीति न जानीमः ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवं प्रसन्नदन्त्यातुवादिस्य ताद्येन निरोपेण यत्कर्तव्यं तदाह—

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्धे आत्मा प्रियोऽर्षो भगवाननन्तः ।

तं निर्दुते नियतार्थो भजेत संसारेहेतुपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥

एवं स्वचित्ता इति । भवेनीयोपार्जनंश्रेयाभावायाऽऽह—एवं स्वचित्त्वा इति । एवं सर्वप्रकारेण सर्वनैरेष्यं योऽन्तःकरणेपेणया साधयति सोऽन्तःकरणे तिष्ठतीत्यनिवादात् । अत एव यस्मादेतोरेवप्रकारेण वा स्वचित्ते स्वाधीने चित्ते स्वत एव यत्कृत्यतिरेकेणैव सिद्धे सति सिद्धौ वा तं भजेतेति सम्प्रत्ययः । तादृशस्य भगवतो भजनीयं स्वं वक्तुं सर्वसुखायर्हेतुदुःखायधर्मवत्त्वमाह—आत्मन्मत्थादिर्देः । आत्मत्वाद्यियत्त्वम्, मियत्त्वादिर्देवत्वम्, अर्थत्वाद्भवत्त्वम्, भगवत्सादृतत्वमिति हेतुहेतुमद्भावोऽपि विशेषणानाम् । प्राणिनां सेवार्थविकरूपाणि यत्र । सात्मा देदो धनगीश्वरो नित्यकर्म च । तत्र भगवान् १ भक्त्योऽपीत्याह । प्रथमतस्तोपायत्वा । वस्तुतोऽधिकारिणं

१ सेवामिति ख. घ. २ भजनीयमेति ख. ३ एवंप्रकारेणैव च. ४ यत्र स्वचित्तेरेकेणैव क. ५ यत्र स्वचित्तेरेकेणैव च. ६ सेवार्थविकरूपाणि च. सर्वार्थविकरूपाणि च.

इति तत्त्वेन प्रकाशमालोऽपि । तस्मादवयवं सेव्यः । उपपत्त्या सेवनयुक्तम् । रुच्या सेवनमाह—प्रिय इति । यथा प्राणो यथा वा देहः प्राणिनां प्रीतिविषयो भवति । आत्मत्वेन प्रीतिविषयत्वे प्राणेऽपि पुनर्वर्षीतिविषयकधनं प्रीतेः परिच्छिन्नत्वज्ञानार्थम् । अतः सा प्रीतिकर विनियुक्ता नाऽप्यं तथात्वेन गृह्णाति । अतः सर्वरूपे एकस्मिन्नेव प्रीतिः कर्तव्या । अन्यथा खण्ड्य एकरिभक्त्येकैवा किमप्याना न सर्वपुरुषार्थं साधयेत् । प्रीतिस्तु भगवद्भक्तिः । भगवान् सर्वभ्यो जीवेश्वर्यत्वं लब्ध्वाऽऽ दत्तवान् । अतो यत्रैव प्रीयते तत्र एव सुखं भवति । ततः स्वयुक्तमेव स्वस्य भवतीत्युक्तं भवति । तद्यत्र विषयोऽपि सुखरूपो भवति तत्र तत्राने महसुखं भवेत् । अतो देहादिव्यः प्रीति-मान्छिद्य भगवति स्थापयन्त्विति भावः । अथो धनरूपः । यावत्कार्यं तेन भवित्यति तत्सर्वं भगवता भवित्यतीति । अर्थशब्दस्य धर्माध्यायकत्वात्प्रत्यक्षरूपोऽपि भगवान् । सर्वदेवाधिः सर्वधनरूपः सर्ववस्तुस्वरूपः सर्वनिर्गुणरूपेण सर्वनिर्वच्यम् । भजने चैते धर्मा भजनीयविषयतावच्छेदकत्वेन युगोपसंहारमप्यायेन आद्याः । तथा सति सर्वात्मकतया भजनं भवति । किञ्च । भगवान् पशुमिषयस-म्पन्नः । ऐश्वर्याद्यर्थमपि स्वस्य सेवनं भवति । श्रीशब्देनाऽप्यत्र शोभा प्राणा । किञ्च । अनतो देशकालपरिच्छिन्नो नित्यः । एतावता वसुविशति तत्रानि पदविशकथं महाविष्णुः । पर-विशतिप्रकारेण सेवितव्यः । तत्राऽऽप्या द्विविधो बीजब्रह्मभेदेन । प्रिय एकादशविधः । एकादशविध-यमोप्येत्वात् । अर्थः पशुविष उक्तः । भगवान् पशुविः । अनतो द्विविधः । एवं सर्वप्रकारेण सेवितव्य इत्यर्थः । सेवकस्याऽपि कारिविशेषणभूतपदमद्वयमाह—नं निर्गुणो नियतार्थ इति । एतान्-न्यनिर्गुण्यर्थम् । एकं च भगवति दार्यार्थम् । इमौ च धर्मावावचयकौ । अन्याया सर्वप्रकारेण सेवितोऽपि न पुरुषार्थो भवति । सर्वतो निर्गुणः । अन्याया महाकल्पयोः भवेत् । नियतो भगवत्से-वाऽर्थः पुरुषार्थो यस्य । भगवान् वा । अन्याया “संसारमात्मा विनन्दयति” । यपि भगवानेव फलं न चाऽन्यदपेक्षयेते तथाप्यानुपलक्षिकं फलं संसारहेतोर्ज्ञानस्य भगवद्वैगुण्यस्य वा निर्गुण्य-वति । चकारास्ताडयुवादि ॥ ६ ॥

एवं भजनस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपाद्य तादृशस्याऽकर्मणुं शोचन्नाह—

कस्तां त्वनाहस्य परानुचिन्तामृते पश्यन्सतीं नाम युज्यात् ।

पश्यन् जन् पतितं वैतरिण्यां स्वकर्मज्ञानपरितापान् जुपाणम् ॥ ७ ॥

कस्तामिति । ता भगवतः परामनुचिन्तां ध्यानेन रूपचिन्तनाम् । ऋते पश्यन् विना पश्यन् । अनाहस्य अहन्ता । अमती चिन्तकनाशिकां देहादिरचिन्तनाम् । नामेति प्रसिद्धे । युज्यात् अभि-मिव योजयेत् । अज्ञानाद्भवतु नाम योजनम् । तत्कृतमपकारं ज्ञात्वा कस्तां युज्यात् । अपकारं गणयति—पश्यन् जनमिति । यथा भगवद्भजने भगवद्दोषाः पश्यन् गुणाः स्वस्मिन् सङ्गमने तथा देहादिभजने तद्वताः पश्यन् दोषाः सङ्गमने । उल्लवित्नीशो दुःखं क्रमोपि परितापो हीनत्वं, च । तदाह । जन्मुल्लवयमानम् । पतितं स्वस्यानाहृतम् । पतमिति यावत् । वैतरिण्यां यमहा-स्वित्पतनाम् । अनेनाऽसतीपरिभेदे मृते वैतरिण्यां पततीति सूचितम् । स्वकृतविषयकर्मफलं च

१ सङ्घट्टे इति अ. २ अविनाशिक च. ३ निवृत्त इति अ. ग. च. ४ अपेक्षते इति अ. ५ ध्यानरूपचिन्तनामिति च.

सेवयानम् । परितापाः शोकादयः । अतः को वा अमृतं विहाय विषं भक्षयतीति प्रतीचनार्थं न वदु वक्तव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

केचित्त्वदेहान्तर्हृदयात्रकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुजं कञ्जरायाङ्गद्वाराधाराधरणया स्मरन्ति ॥ ८ ॥

प्रसन्नवत्कं नलिनायतेक्षणं कदम्बकिञ्जल्कपिडाहवासरसम् ।

लसन्महारत्नहरिणमयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥

उन्निरहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितापादपद्मत्रयम् ।

श्रीलक्ष्मणं कोस्तुभरत्नकम्भरमङ्गलानलक्ष्म्या वनमालयाऽव्रितम् ॥ १० ॥

विभूषितं मेखलयाऽङ्गुलीयकैर्महाभनेर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।

खिङ्गामालैः कुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासस्पेशलम् ॥ ११ ॥

अदीनलीलाहसितेशपोद्गसङ्घमङ्गलसंयुचितभूर्धनुप्रहम् ।

ईक्षेत चिन्तामयमेमनीश्वरं यावन्नमनो धारणयाऽवतिष्ठते ॥ १२ ॥

एकैकदोऽङ्गानि धियाऽनुभाषयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ।

जितं जितं स्थानमपोद्ग धारयेत्परं परं श्रुञ्चति धीर्यथा यथा ॥ १३ ॥

एवं सर्वान्निश्चयपूर्वकं भक्तियानुसारं भगवद्विषयकं ध्वणार्थिकं साधनं कर्तव्यमिति सिद्धम् । अत्र केचान्मित्येते सर्वेतिदोषिः । गुण्यभगवद्रूपं चतुर्भुजादि आनन्दमाश्रयात्पदस्योदरदादि-रूपं ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमिति धारणायां स्थूलस्थाने भजनीये भगवत आनन्दरूपं योजयति । केचिदिदं विचनान्नाऽप्य सर्वसम्मतिः । अनेन ब्रह्मन्दिग्धिर्मात्र एव कियते न तु दोषनिवृत्तिः । यपि नान्तीयकपादिनिवृत्तिः कियते तथापि सर्वभावत्वसम्पादकत्वाभावात् रागादिनिवृत्तिः । भावतो रूपाणि पत्नारि ष्येयानि । अङ्गुष्ठमात्रं, प्रादेशमात्रं, पुरुषमात्रं, पूर्वोक्तम् । तत्र सर्वैक्यं शोदशमवस्थेति । वैश्वानरविषयां च सिद्धत्वात् शुद्धे च सङ्घट्टे मातुं शक्यत्वात् । अथवा । “अत्यन्तिष्ठदशाङ्गुलमिति” त्रिपुरादतिरिक्तं रूपमनिरुद्धं भजने । अतिरिक्तमपि पुरुषाकारम् । वसन्तं तृतीयं पुरुषम् । तस्य स्थूलरूपं वर्णयति—चतुर्भुजमिति । कञ्जं कमठम् । रथाङ्गं चक्रम् । हस्तचतुष्टयेऽप्याङ्गुलीयकारिणम् । अनेन सर्वतो रक्षा सूचिता । मवेशेऽपि तत्त्वानि तत्र स्थापित्वा स्वयं प्रविशेदिति । धारणया पूर्वोक्त्या । स्मरन्तीति विद्यमानत्वाद्वाऽन्तर्गता कल्पनस्यैरुच्यते । किञ्च । प्रसन्नवत्कम् । प्रसन्नं भक्तेभ्यः फलदानार्थं वर्कं यस्य । नञिनवत् भायते दीपं ईक्षणे यस्य । कदम्बकिञ्जल्कवर्णपीताकरमन्तभागे चाऽनेन युक्ताफलसहितं रत्नाकारम् । कदम्ब-किञ्जल्कवस्तुवर्णदृशकारस्वनद्वयुक्ताप्याङ्गं कृतावर्षिताशेषनीविकुण्डलैरुच्यते । एताद्यं भगवतः पीताम्बरम् । लसति महारत्नानि यस्मिन् हिरण्येव अङ्गदे । अङ्गदं बाह्यभरणम् । स्फुरन्ति महारत्नानि

१ महाविषयतीति अ. च. २ गुरुत्वमिति अ. ग. च. ३ अपेक्षते इति ग. च. ४ पीताम्बरमुच्यते अ. च. ५ पाऽप्ये इति ग. च.

किरीटे कुण्डल्योश्च यस्य । उन्निते विकसिते हृदयरूपे पद्मत्रये या कर्णिका तस्मिन् यदालयं यद्
सूर्येन्दुवायव्यायमं तस्मिन्नालये योगेश्वरा समन्तात्स्थापितं पादपत्तनं यस्य । श्रीः लक्ष्म चिह्नं यस्य ।
कोस्तुभारं कन्धारायां यस्य । अम्बाना लक्ष्मीयसाः । सर्वदा प्रलयविकसिततुण्युक्ता । तारस्या
वनमाला अचिन्तं पञ्जितम् । भेजलस्या कदिदोरकरुण्या । अहृतीयकेश महापतेः अमृत्यवतादि-
युक्तः । उलयत्र विशेषणम् । नूपुरमेकं महाराजचिह्नरूपम् । आदिशब्देन वलयार्दि । त्रिंभाष
तेऽमलाश । कुशिता नीलाः कुन्तलाः । त्रिविधोचमानं यदानं तेन यो हामस्तेन सुन्दरम् । अदीनं
येहीलहासितम् । सर्वेभ्यो वाचकेभ्यः सर्वफलदायेऽप्यसङ्कोचयुक्तमदीनम् । लीलाहासितेन युक्तं
पदीक्ष्यं तेन उल्लङ्घनी ये भ्रुवौ तयोर्भङ्गस्तेन संयुचितः भ्रुः अधिकाः अनुग्रहो येन । एतादृ-
चिन्तया प्रकटीभूतं राजाधिपतरुमीश्वरीश्वेत । यावत् मनः धारणया सर्वोद्दक्षितया अवतिष्ठते
चाभ्यत्यं न प्राप्नोति । सर्वोद्दक्षितयुगे पुनरेकेशोऽज्ञानि धारयेत् । एकं धृत्या तस्य स्वाधीनतायां
जातायां हितौघं धारयेदिति धियेऽत्युक्तम् । अत्र धारणयां क्रमो निर्वोक्षितः । तदाह—यादादि
याभ्यद्दत्तमितमिनि । तृतीयस्वरूपे स्पष्टं भवित्येति । गदाभूत इति प्राणनिश्चला युक्तिः । निरं
नितं स्थानं स्वाधीनं स्वामीनं स्थानं पादायपोद्गं श्रोत्रहृदयङ्गमगात्वाजयित्वा तेनाऽज्ञेयाऽ-
न्वहाङ्गम् । अन्यग्रहणे तथा भगवदवयवस्य अधिका गुणाः समन्त्या यथा बुद्धिदोषा अपगच्छेयुः ।
तदपगमे बुद्धिर्विशदा भवति । तदा अवयवान्तरमपि माति । एवमुत्तरत्राजपि । यथा यथा बुद्धिः
शुद्धति तथा तथा परं धारयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

इयं च धारणा सञ्जातपदकेभवेति । यावत्पुनर्मैकितं जायेत तावत्पूर्वं धारणा कर्तव्येत्याह—
यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् त्रिंश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ।

तावत्स्यवीर्यं उरुपुष्यरूपं क्रियावसाने प्रयतः सोतः ॥ १४ ॥

यावदिति । परेऽवरे यस्यात् । परावत्स्वरुणमपि सर्वोत्तमरूपं प्रेममत्तरं गदात्पद्मज्वा-
नारत्पर्यायम् । अस्मिन्निति स्वयं मत्स्या तं पर्यवगाह । द्रष्टरि सर्वसाक्षिणि पूर्वोक्तन्यायेन सर्व-
वस्तुपु चैतन्यरूपेण वा प्रत्यक्षेण वा प्रकाशमाने । योगादेन स्वासाधने साधनमूर्ते भक्तेः स्थि-
ररूपमुक्तम् । तावत् सर्वायः स्वरुण । उरुपुष्य पूर्वोक्तस्य । क्रियावसाने अग्निदोषादिकं कृत्वा
अन्यप्रशुद्धावस्थायाम् । संन्यासं गृहीत्वेति केचित् । तदा निरन्तरं स्मरणं भवति । परं क्रियाया
हेतुत्वं न स्यात् । प्रतिपन्नकल्पकल्पनापेक्षया सापक्षकल्पनया उल्लङ्घन्यात् । “पुण्यतीर्ज-
कामुत” इति नियमानुसुकत्वात् । प्रयतः साधनानो मूला । नियमेऽपि धर्मः । अन्यभावनप-
रित्यागार्थं वा ॥ १४ ॥

एवमन्तकाले पाश्चिमादिपश्चिदाद्यौ योर्गं साधयित्वा तस्य दशोपायत्वज्ञापनाय बुद्धिपूर्वकं मरण-
प्रकारमाह स्थिरमित्यादिना—

स्थिरं मुखञ्चाऽऽसनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममङ्ग लोकम् ।

देशे च काले च मनो न सज्जयेत् प्राणान्निवच्छन्मनसा जितासुः ॥ १५ ॥

१ स्थिरमित्येति ख. २ सज्जयति क. म. ३ प्राणान्निवच्छन्मनसा जितासुः अ. ग. ४ प्राणान्निवच्छन्मनसा जितासुः अ. ग. ५ स्थिरमित्येति ख. म. ६ देशोपायतो निष्काने इति ख. म.

मनः स्वतुङ्गाऽमलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एनां निनयेत्तमात्मनि ।

आत्मानमात्मन्यवरुष्य धीरो लब्धोपदान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥

फलमुखमेतदङ्गं सत्रिदितम् । उच्यतेऽस्मिन्ति केचित् । अवागतरत्यापार इत्यपरे । स्थिरचञ्च-
लम् । मुखं कोमलम् । पदासनादिरूपं ब्यूयोदिरूपं वा । आ समन्तात् स्थितः । मनसाऽप्यन्यत्र
यमनं निवारितम् । अतः परं संन्यासो नियतः । तदा वा संन्यासः कर्तव्य इत्याह—यतिरिति ।
प्राणायामं कृत्वा पयाश्वरं संन्यासमग्रं सिद्धयित्वा “अनयममभं भूतेभ्य” इति मृतमयदान-
युक्त्वा ब्रह्मपत्रिनिर्दिष्टशुक्त्वा “वातुरण्यो विभूरसी” इति यदोपनिषदर्थं भावयित्वा ब्रह्मपि
प्रणवेन जीवधोवनं यतिवत् । एवं मूला तदा अन्यदा वा यदा जिहासुर्भवति । इमं लोकं देहम् ।
तदा देशकालोपज्ञानं कर्तव्येत्याह—देशे च काले चेतनि । देशे षट्त्रिंशद्विधमपिदुष्पुण्याने ।
काले उच्यते । चकारादुपमहाङ्गभेदु मनो नाऽऽसक्तं कुर्यात् । विशेषणमूल एव देशादी चित्तं
व्यापृतं मा भवेदिति तदा कर्तव्यं भावयित्वा मनः कृत्वा परदेशदिग्भिर्भविष्यति तद्भवत्वेन मतिव्य-
तीति मनःस्थे विधाय प्राणान्निवच्छेत् । मूलाधारादपानं सङ्कोच्य तत्र प्राणं निषाय कुण्डलिनी-
प्रबोधनेन प्रबुद्धां तां प्राणापानसहितान् सुगुण्यारम्भे निवेश्य वायुसुर्ध्वं नयेदित्यर्थः । मनसा बुद्धि-
सहितेन देहचालनादिकमकृत्वा । एतस्मात्समर्थं जितासोरेव सर्वतीति तदवसरे स्मरति—जिता-
सुरिति । एवकृते वा जितासुर्भवति । यदा कथित्स्वयामात्रिभ्यामन्यते तदा जयः सिद्धो भवति ।
तदन्तर्गतं मनः स्वतुङ्गा आत्मतुङ्गा सञ्जातत्परितिकरुपया । अमलया मत्स्यादिभिः शुद्धया ।
नियम्य स्थिरं कृत्वा प्रयत्नं साधयित्वा । दण्डवत्सकलेति यावत् । स्वस्मिन् वा स्थापयित्वा उद्धवा
वा संयोज्य । तां बुद्धिः मनःसमाहितानां वा । क्षेत्रज्ञं शरीरं आत्मनि । यः क्षेत्रं देहादि बहमिति
ममेदमिति वा अभिमन्यते तस्मिन् प्रवेशयेत् । तत्र क्षेत्रज्ञं भगवत्तं रूपविशेषे सर्वजीवसमूहकृते
आत्मनि “अहमात्मना गुहाकेश सर्वभूतानां प्रथमम्” इति वाक्यनिश्चये भगवदिच्छेत् ।
तमात्मानं भावयति तस्मिन्नेव भावयद्दूरे । अवरुष्य एकीकृत्य पुनरेहातुसन्नापार्थमिच्छामकृत्वा धीरो
मूला तत्राऽऽत्मनि लब्धोपधानिः कृत्यात् कोटिजन्मभिः कृतात् कर्तव्यात् सार्थस्य एव प्रयत्नेभ्य
उपरतो भवेत् । समस्तानि च सिन्धवा पुनर्नाऽऽप्यच्छेदित्यर्थः । अत्रैव मुक्तिरित्येकः पक्षः । एवं स्थिते
देहः स्वयमेव स्वकारणलयाद्भवति । परं तत्राऽऽसुसन्धये । एतदुत्तरीये वक्ष्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

तस्य मुक्तित्वं वदति—

न यत्र कालोऽनिमित्तायां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईश्वरि ।

न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान्प्रधानम् ॥ १७ ॥

न यत्रेति । यत्राऽऽत्मनि कालो न प्रभुः । अनिमित्तां देवानां परः उल्लेखः मुख्याधिकारी ।
प्रभुः तेषामपि नियन्ता । अनेनाऽधिकारः सामर्थ्यं चोक्तम् । तथापि भगवति स्थितत्वात् प्रभुः ।
कुतो नु देवा इन्द्रियाधिकारः । ते हि सर्वदा समोपस्थितं निष्काशयन्ति । तेषामितो निष्काशने
सामर्थ्यं कैमुतिकन्यायेन निवारितम् । तेषां सामर्थ्यादा—जगतां य ईश्वर इति । सर्वजगति

१ इश्वरित्येति ख. २ सत्त्वं सति क. म. ३ तदपरमित्येति ख. ४ तस्मिन्नेव वा भगवत्कृते इति ख. ५ तेषामपि स्थिते इति ख. म.

ये प्रभवः । अतः कालस्य कालनियम्यानां वा न तत्र सामर्थ्यमित्युक्तम् । यद्यपि कालोत्प्रेरणव्यति-
रेकेण गुणान् न ह्युभयन्ति । अस्तु तथा च स्वकृपात्तत्र प्रत्यावयन्ति । तथापि शोभने कालो गुणाधीन
इति तेषां शृङ्गारकरणमाह—न यन्नेति । चकारात्प्रकृतियुगा अहङ्कारयुगात् । वै निश्चयेन ।
अहङ्कारोऽपि । स तु सर्वदा स्वरूपव्यावृत्तः । अतो वैशब्दः । महान् महत्त्वम् । प्रथमं प्रकृतिः ।
तत्र स्थितं कोऽपि न चात्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

. नन्वेवं तस्य स्थानस्य कथं माहात्म्यम् । तदाह—

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत्र यन्नेति नेतीत्यतदुत्तिसृष्टश्चः ।

विश्वस्य दोरात्म्यमनन्त्यसोहृदा हृदोपमूखाहर्षदं पदे पदे ॥ १८ ॥

परं पदन्ति । तस्यैवमर्थः पदेभ्यः स्थानेभ्य उच्छेद्य पदमक्षररूपं पुरुषोत्तमपदरूपम् । अत
एव वैष्णवम् । यत् वैष्णवं परं पदमामनन्तीति योजना । यदित्युदेष्वयम् । आमनन्तीति तत्र प्रमा-
णम् । केवलश्रुतेः प्रमाणत्वे उपरिनिर्दिष्टत्वं वा कल्पयेत् । अत आह—नेति नेतीत्यतदुत्तिसृष्टश्च
इति । अत आत्मव्यतिरिक्तमस्मिन् सहाते ये उल्लिख्यशब्दो भवन्ति ते तदुत्पन्नं पदमिति वदन्ति । तदेकं
तदेकं श्राव्यमन्त्यस्यामिति निवेकः । न च तेषामुपमाधिकारोऽव रक्षुणं मधिष्यतीत्याशङ्क
तेषामधिकारमाह—विश्वस्येति । तेषामपेक्षितं गुणत्रयं वक्षते । सर्वेषा देहाश्चात्मस्फूर्तित्यागः
सर्वदोषाभावरूपः । न विद्यते अन्यस्मिन् संहर्दं येषाम् । अनेन पूर्वोक्त्यापेक्षेन भगवति परमा
धीतिरुक्ता । साधनशाऽऽह । अर्हदं भगवत्प्रचारवित्स्वम् । तत्रैव क्षणे क्षणे मनसः स्थानस्थाने
षा । उपमूख आलिङ्ग । आमनन्तीति सम्बन्धः । एतादृशैरकं नाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थं मुनिस्तूपरमेह्यवस्थितो विज्ञानदृग्धीर्यसुररन्धितादायाः ।

स्वर्पाणिनाऽऽपीड्य शुद्धं ततोऽनिलं स्थानेषु पद्मसूत्रमयेजितकृमः ॥१९॥

नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्माद्दुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।

ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी स्वतादुमूलं शनकैर्नयेत् ॥ २० ॥

तस्माद्भ्रुवोन्तरमुद्रयेत् निरुद्धसतास्ययनोऽन्यपेक्षः ।

स्थित्वा मुहूर्त्तार्द्धमकुण्ठदृष्टिर्निर्भय मूर्च्छन् विश्वजेत्परं गतः ॥ २१ ॥

हृद्यमित्युपसंहारः । एवं स्थिते देहादिः स्वयमेव मधिष्यतीति भावः । पश्चान्तरमाह—मुनि-
स्त्विति । यदि तत्र स्थितो न भवेत् मनसवसाधनान्तरपरो भवेत् । मित्रतया तत्सर्वं भासयते
चेत्तदा तस्माद्गुपमेत् । प्रकान्तरेण पुरुषार्थः साधनीय इति । तमेव प्रकान्तरेमाह—अन्य-
स्थित इति । विशेषकारेण तैस्मिन्नेव परे मनः स्थिरकृते आत्मानं योजयित्वा भगवत्साक्षात्कारं
प्रदायमानं वा बहुकालमनुभूय तस्य विज्ञानस्य षट् प्राप्य विज्ञानमेव या ह्य् अनुभवरूपं यज्ज्ञानं
तस्य वीर्येण सामर्थ्येन सर्वज्ञाननिवर्तकत्वेण सुदु रन्धितः श्लोषितः रगादिनिराकरणेन शुद्धः कृतः
आश्रयो यस्य तादृशो भवेत् । सम्यक् चित्तशोभनं कुर्वादित्यर्थः । तदा शुद्धे चित्ते देहात्म्यायं वरं
कुर्वादिति तत्त्वामोषायमाह—स्वर्पाणिनाऽऽपीडयेति । मूलाधारस्य पीडनं पाणिना कर्तव्यम् ।

१ अन्वर्पाणिनां कल्पयेति क. २ एतादृशैरिति अ. ३ शोषित इति अ. *

एकचनेन पाणिं हृद्यपक्षो निवारितः । गुदं मूलाधारस्थानम् । ततः कुण्डलिनीप्रसोधात्ततो मूलाधा-
रादिनिलस्यत्प पद्मकभेदेनेनोर्ध्वं नयेत् । तत्र बायोः स्थानमूतानि पद्मकचानि मूलाधारस्वाधिष्ठान-
मधिपूरकानाहतिमुद्रि(?)आशङ्कस्यापि गुदे गुदस्थाने नामो हृदये तादुमूले भूमये च स्थितानि ।
तानि स्थानानि पचत्येनोक्तानि चतुर्दलं. षट्दलं. अष्टदलं, द्वादशदलं, षोडशदलं, द्विदलमिति ।
तेषु बायोर्भूयनयनमार्गनयेन न भवतीत्यन्यत्र गमनशक्या साधनमाह—जितकृम इति । हृद्यारु-
ण्ये जितः कृमो येन । नाभिपूर्यन्तमार्गनयेन वक्रता । अतो नाभ्यां स्थितं महता प्रयत्नेन हृद्यधितो-
र्णायम् । तत्र हृद्युच्छेदीकर्मनानालमधोपुत्रम् । तदायुक्ताशुद्धेयुवं कर्तव्यम् । ततः प्रवत्राधिक्या-
न्नाभ्यां स्थितमित्युक्तं हृद्यधिरोपणमुक्तम् । तस्मादप्येव नयनं दुर्घटं तादुमूलस्थाने । उरस्युदान-
राशिवं निद्राणि । अन्योऽपि यो गच्छेत्तत्र स तद्वायुमात्रं एव गच्छेत् । अत आह—उदानमाल्यो-
रभ्युर्नं नयेदिति । पूर्वोपिकारे हृद्यपूर्यन्तमेव बायोराजयन्म् । अस्य त्वये नयनमिति पूर्व-
दाह—मुनिरिति । तत्र सहायस्थितिभावं प्राशस्त्याऽप्रे गमनार्थं तद्वायं त्यक्त्वा पूर्वभास्यनुभूयन्वाय
ततो महत्वा युक्त्वा प्रदण्णस्वापन्नमधेया मनस्वी महाबुद्धिमात्रं स्वतादुमूलं तस्मिन्नाऽऽमिस्थानं शीघ्रं
नोत्थय मुखादिद्वारेण निर्गमनशक्या शनकैर्नयेत् । तत्र युद्धः स्वमता विधेया स्थानार्थं नयनार्थं
चेत्याह—सुधीरिति । एवं तादुमूलं स्थिरकृतं सुखादिद्वारा निर्गमनशक्या निरुद्धसतास्य-
यनः निरुद्धानि सप्त भयोः प्राणस्य भयनानि द्वाराणि येन तादृशो मूला तस्मात्पूर्वस्थानाद्भ्रुवोन्तर-
मूर्धं नयेत् । तत्राऽऽज्ञाचक्रे तं वायुं स्थिरकृत्य अन्तःकरणशुद्धेः पूर्वं निरूपितत्वात्सर्वोपेक्षादहितो
मूला तत्र भगवद्भ्यानेन भगवदाभिर्भोषं जाते तत्राऽऽकुण्ठदृष्टिमुहूर्त्तार्द्धे स्थित्वा परं भगवन्तं गतः
सायुक्तं प्रासः । पूर्वमेव बायोर्पदिर्निर्गमनार्थं प्रयत्नस्य कृतत्वात् । मूर्च्छानं ब्रह्मचर्यं निषिद्धं विश्वजेत् ।
इन्द्रियाणि विश्वजेत् । प्राणानामपि निस्सारणं कैचिदिच्छन्ति । अत्रे तेषामप्युपयोगात् । कैचिद्
“इहैव समवनीयन्” इति बाष्पातुतोषात्प्राणानामपैवाऽऽत्मनि समूलमूलास्यरूपेण स्थिति-
दिच्छन्ति । प्राणस्य भोगासाधकत्वं । “तत्पुत्रकामन्तं प्राणोऽनुत्पत्कामती”त्युक्तिविषयम् ।
उत्कान्तिचरणविचारेणाऽपि “बाह्यं मनसि सम्पश्यत” इत्यादिभिः प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते ।
गमने वा आसुषो भावात् “मरुये कार्यसम्प्रत्यय” इति न्यायेन ह्युक्त्वातुर्गोपिप्राणानामिह लयः ।
तस्मादिन्द्रियाणि तत्सम्बद्धः प्राणश्च बहिर्निस्सारित इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं मयो मुक्तिर्दिधा निरूपिता । उत्तममध्यमभेदात् । आपस्य वासनया अशीलनाद्भोगेनैव
तक्षयं मत्वा तं प्रति कमपुक्तिं बद्धिन्द्रियादीनां स्वसहं नयनमाह—

यदि प्रयास्यन् नृप पारमेष्ठ्यं वैद्यायसानामुत यद्विहारम् ।

अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२ ॥

यदीदृशे । यदि प्रयास्यन् भवति तदा मनसा इन्द्रियैश्च सहैवोपगच्छेदिति सम्बन्धः । नृपेति
सम्बोधेन सर्वपुरुषार्थविद्वानपि यया पारंप्यादिगमनमशीलवासनत्वाद्वाज्ञां तथेदमतीति सम्बल्य-
र्थम् । येदेव स्थानं प्रयासन्भवति तद्रणयति । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मस्थानम् । वैद्यायसानां विद्यानमधिपत्यं

१ मूलान्तं स्वाधिष्ठानमिति अ. २ प्रकृतं इति अ. ३ बाष्पाच्छेदिति स. च. ४ दुर्घटं ततः प्रवत्राधिक्याविरचितं
अ. ५ पादोपेक्षितमिति य.

१२

श्रीसुबोधिनी ।

[२ स्कं. २ अ. २६ श्लो.

श्रीभिः सह सर्वत्राजन्तरिक्षे परिभ्रमतां यद्दिहात्मस्थानं तत्र वा । उताऽन्येष्टाधिपत्यमष्टयुगैश्वर्यम् । किम्भटुना । गुणसञ्चिवाये ब्रह्मण्डे अथः उपरि मध्ये वा प्रयासम्भवति तत्रैव सह गच्छन्तु । पकाराद्वासनाभिः प्राणैर्यां ॥ २२ ॥

नन्वेवं सामर्थ्यं कथं जीवसेवाशक्ताऽऽह—

योगेश्वराणां गतिमाहुस्तन्तर्वहिल्लिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।

न, कर्मभिस्तां गतिमाशुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३ ॥

योगेश्वराणामिति । येषां स्थापीनो योगः । यद्यपि स्वतो गमनसामर्थ्यं न भवति तथापि योगेन तद्भवतीति सर्वो गतय उच्यन्ते । श्लिलोक्याः अन्तर्बहिःश्लेति । यद्दिः स्थिता अपि अन्तरायन्ति । अन्तःस्थिता अपि बहिर्गच्छन्ति । तत्र हेतुः—पवनान्तरात्मनामिति । पवनस्याजन्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषाम् । अथ श्लिलोक्याति न ब्रह्माण्डविश्रायम् । किन्तु लोकत्रयमेव । यद्यपि कर्मभिरपि सर्वत्र ब्रह्मण्डे गमनमस्ति तथापि यं तेषां स्वेच्छया गमनमित्याह—तास्मिन् । या स्वेच्छया योगिनां सा न कर्मिणामित्यर्थः । ननुप्रायस तुल्यत्वेऽपि योगस्य कथं गौणता कथं कर्मणां मुख्यत्वमिति । तत्राऽह—विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति । कर्म तु स्वतन्त्रमसहायं जीवं स्थापीनं करोति । योगे तु विद्याद्योऽन्येऽपि चलाराः सन्ति । तत्संवेष्टित जीवं योगः स्थापीनं कर्तुं न शक्नोति । एवमन्येऽपि । ततश्च जीव एव स्वतन्त्रः । अन्ये तु गुणभूताः स्वेच्छया गमने सहायभूता भवन्ति । विद्या उपासना मन्त्रप्रकारेण । तपः कृच्छ्रादि । ज्ञानं वा । योगोऽष्टाङ्गः । स्यापि समाधिस्तभगवद्दर्शनेन तत्रानन्तमकिञ्चिदहितपरममर्थं उच्यते । एतेषु कश्चिदज्ञायामपि दुष्कस्य स्थातश्चम् । कर्ममार्गेण तु विषयपीनतेति ॥ २३ ॥

एवं पुरुषस्य स्वाधीनतां निरूप्य गमनप्रकारमाह वैश्वानरं यानीत्यादिना—

वैश्वानरं यानि विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।

विभूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥ २४ ॥

तद् विश्वनाभिं स्वतिवत्यर्षं विष्णोरणीयसा विरजेनाऽऽत्मनैकः ।

नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपेति कल्पायुषो विबुधा यद्रमन्ते ॥ २५ ॥

अथो अनन्तस्य मुखानलेन दन्दद्दहमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ।

निर्याति सिद्धेश्वरञ्चुष्टिषिण्यं यद्दे पराद्धं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥ २६ ॥

यावद्भवसाने अनन्दमयस्तावदातीति सम्बन्धः । वैश्वानरमप्रपिष्टानुदेवतालोक्म् । "अग्नि-उपधीनरः शुक्रः" इति वाक्प्रकारेण गमनम् । ननु तस्य लोकास्य दरे विद्यमानत्वाद्दुःकल-व्यवधानेन अन्तरा भोगभावाद्भोगभिमिनिवेशस्य नियमान्तात्प्राप्तुनगरामनं स्यात् । तदर्थमाह—वि-हायसा गत इति । आकाशमार्गेण गतः । पूर्वमेव "पवनान्तरात्मनाभिं" सुकृतायथा वायो-

मैनं तथा तेषामपीत्यर्थः । ननु वायोरितस्ततो गमनसम्भवात्तद्वत्त्वाऽपि न क्रतुमार्गेण वैश्वानरे गमनं सम्भवति? तत्राऽह—सुषुम्णयेति । सुषुम्णामार्गेण गच्छतीति नाऽन्यत्र गमनम् । ननु सुषुम्णाऽपि कथं नाऽन्यत्र गच्छति? तत्राऽह—ब्रह्मपथेनेति । ब्रह्मणः पथाः । ब्रह्ममार्गत्वाद्भ्रा-पित्वेकुण्ड एव गच्छति । ननु सुषुम्णया नाडीरूपपथात्कथं देहाद्बहिर्निर्गमनम्? तत्राऽह—शोचि-पेति । तेजोऽरुचया । एवं तेन मार्गेण वैश्वानरलोकं गतस्य पूर्वमिदंः सम्प्रिष्वक्तस्य गमनात्कामना-बाहुल्येन वा सकलकालात् तत्र भोगे अधिमध्यभोगात्सकलशोचः । अन्तर्गतनगरं ज्योतिस्स्थानामने आदित्यादि भुवर्षयन्तं गमने विभूतकल्को भूत्वा, अथ भिन्नप्रक्रमेण तेजोमयशरीरेण हरेर्भगवतः सत्कर्मत्वं शिशुमाररूपं चकमुपगतम् । यद्यपि शिशुमाररूपकस्य भूमेः परितो विद्यमानत्वात्सर्वत्र गमनमायाति, तथाप्युदस्तात्पथमेव गच्छति । नृपेति सम्बोधनं भुदस्तत्वात्पुरुषोऽप्येवमनस्य संवाद-बोधकम् । यथा नरपालकस्य वृषिकृत्वं नयनमिति । शिशुमाररूपकप्रममे वक्ष्यते । तत्र भुवस्थानं शिशुमारस्याऽन्ते भवति । तद्ब्रह्माण्डस्य नामिस्थानीयम् । ततोऽग्रे लोकचतुष्टयम् । तत्र तुशब्देन पूर्वस्थापान्तकरणमुक्तम् । ततो द्वितीयं भुवे । त्रिणोरित्युक्तयत्र सम्बन्धते । तत्र गमनयोग्यं शरीरं वर्णयेति—अणीयसा विरजेनाऽऽत्मनैकः । पूर्वोपेक्षया तदणीयः । वायुप्रधानत्वात् । प्रतिविधायक इत्यर्थः । तत्रापि विरजः । वायोरपि लोकत्रय एव रजःसम्बन्धः । अथवा । पूर्वशरीरं तामभं स्थितं तद्वैश्वानरलोकं त्यक्तम् । ततो द्वितीयं भुवे त्यक्तम् । तृतीयमिदमिति तमोरजसो-रभावाद्दिरजेनेत्युक्तम् । केवलसत्त्वमयेन मयविभ्रगेण वा । केवलसत्त्वेन ब्रह्माण्डमेव वक्ष्यमाण-त्वात् । आत्मना पूर्ववदत्त्वमेवेन पृथगेन देहेन । एक इति । तत्र वैमानिकानां गमनाभावाद्दस-हायत्वेनैकाकित्यम् । ब्रह्मविदां स्थानं अर्थनैमस्कृतं केवलं ज्ञानिनामेव स्थितिपथं महल्लोकम् । यत्र महल्लोकं । कल्पायुषः ब्रह्मकल्पपर्वतनायुषेयम् । विशेषेण बुधा ज्ञानिनो भूत्वादयो रमन्ते भगव-दुपानुस्मरणैः ज्ञानेन वा समाप्तिरूपेण । अथमपि तत्र गतो ब्रह्मकल्पपर्यन्तं तिष्ठति । ततो भगव-च्छयने जाते अनन्तस्य सष्टपैणस्य मुखाग्निना प्रैलोक्यमत्यन्तं दहमानं निरीक्ष्य ततो निर्याति भूत्वा-दिभिः सह । गमनस्य बहुकालव्यवधानत्वात् अथो इत्युक्तम् । सिद्धेश्वरैर्लुष्टमि विष्णयानि यत्र जन्-तपोलोकं । पारमेष्ठ्यं सत्यलोकस्थानम् । तदपि पूर्ववत्सिद्धेश्वरसेवितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत्र शुक्तिवसुखमाह—

न यत्र शोको न जरा न मृत्युनाऽऽधिर्न चोद्रेण क्ते कुतश्चित् ।

यच्चित्ततोऽदः कृपयाऽनिर्द्विदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥ २७ ॥

न यत्रेति । यत्र माणलोकं शोकः अज्ञानकार्यं मास्ति । न वा जरा देहधर्मः । न वा मृत्युः मृत्युश्रासः नाऽऽपिः मृत्युपीडा अस्ति न । अन्तःकरणप्रमोभावः । सत्योः प्राणप्राहकत्वात्सर्वदं इति कश्चित् । उद्रेणः दुःखेः । यद्यत्सहिष्णुता उद्रेगश्च तत्राप्यस्ति, तथाप्यन्ततो न किन्तु स्वत एव । तदाह—क्ते कुतश्चिदिनि । अन्यस्मात्, किन्तु स्वत एव । स्वतस्त्वं विशदयति—यच्चित्ततोऽद इति । अदः प्रसिद्धं चित्ततः चित्ताद्भेदतो यत् तत्त्वादाभवपथमनो विशेषतो न बक्तुं शक्यमिति तयोक्तम् । तत्र विषयमाह—अनिर्द्विदां दुरन्तदुःखप्रभवानु-

१ श्लोकेन न ब्रह्माण्डविश्रायमिति क. म. २ मेति नास्ति. ३ स्वच्छन्दोपीनमिति क. म. ४ अन्ये गुणभूता इति क. म. ५ विषयपीनतेति क. म. ५.

१ पुत्रेऽप्यमिति क. म. २ नाम संश्लेषमिति क. ३ वैश्वानरलोकैक्यमित्येति म.

दर्शनादिति । इदं स्थानमेतत्साधनं ज्ञानं मार्गप्रकारं वा न विदन्तीति तथा । उरुत्तं एतुःसं तस्य प्रभयो यत्र संसारे तस्य जनु पश्चाद्दर्शनम् । एकवारमुत्तत्रा अपि विवेकिनोऽपि पुनस्तत्रैव गच्छन्तीति तथा ॥ २७ ॥

ततः खेच्छया ब्रह्माण्डभेदेऽनयाह—

ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनाऽऽत्मनाऽपोऽनलमूर्धिरस्त्वरन् ।

ज्योतिर्मयो वासुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८ ॥

ततो विशेषमिति । अभ्येधयाजिनोऽपि तत्र गच्छन्ति । तथा हिरण्यगर्भोपासकाः पूर्वोक्ताश्च । तत्र “आ ब्रह्मभुवनाद्भोका” इति वाक्यार्थकमिदं पुनर्गद्युतिः । हिरण्यगर्भोपासकानां ब्रह्मणा मह या ब्रह्मणो गतिः सा गतिः । पूर्वोक्तम्बलण्डं भित्त्वा गच्छन्तीत्याह । ततः सत्यलोकादिशेषं पृथिव्यावरणरूपं प्रतिपद्य पृथिवीरूपो भूत्वा तत्र प्रविष्टः पृथिव्यावरणातिक्रम्य आवरणरूप-पृथिवीसायुज्यं प्राप्य तामतिक्रम्य पुनर्जलरूपेण जलसायुज्यं प्राप्य तदतिक्रम्यत्येवमेवैतदिति । आकाशातिक्रमपर्यन्तं गच्छति । सर्वत्र तेनाऽऽत्मनेति ज्ञातव्यम् । अन्ध्ररञ्जिनि तत्र तत्र गन्धादि-मोगान्मुञ्चान एव लिङ्गम् । काले भोगेच्छात्माने उत्तरत्र गमनमिति सर्वत्र । समाकाशम् । तत् बृहत् अनन्तमेव । शब्दब्रह्मरूपं वा । नादात्मकं वा । तस्य बृहत्त्वं हेतुः । आत्मनः भगवतो लिङ्गं शरीरम् । “आकाशशरीरं ब्रह्म” इति श्रुतेः । भगवतो व्यापकत्वं अन्तर्षेदित्येवद्वारहेतुत्वं परिच्छेदापरिच्छेदं । शब्दब्रह्मश्रयस्त्वमित्यादिभगवोपासकम् ॥ २८ ॥

एवमाकाशास्तपरित्यागे महाभूतांशाः परित्यक्ताः । विपयतिक्रमे इन्द्रियातिक्रममाह—

प्राणेन गन्धं रसनेन चै रसं रूपञ्च दृष्टया श्रमसन् त्वन्नेत्र ।

श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाऽऽकृतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥

प्राणेनेति । प्राणेनेति षोडशेऽपि म एवाऽर्थः । सर्वत्र तत्तदुपेत्य तद्भोगानन्तरं तदतिक्रमयेति ज्ञातव्यम् । नभोगुणत्वं शब्दवत्त्वं । प्राणेन कर्मिन्द्रियमर्हिवन । तदत्रेण वा । आकृतिं क्रियापथक-मपि । उपैति त्यजतीति पूर्ववत् । योगीति योगसामर्थ्याविस्मरणम् ॥ २९ ॥

अहङ्कारावधिक्रममाह—

स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं त्रिकार्यम् ।

सम्प्राप्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधम् ॥ ३० ॥

तेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोऽवसाने ।

एतां गतिं भागवती गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽहम् ॥ ३१ ॥

स एव योगी । भूतानां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च सन्निकर्षमुल्लिखित्वा तामर्षं राजसं चाहङ्कारं

१ आत्मप्रकारं वा इति च. २ भेदप्रकारमिति ख. ३ विशेषाकारव्यति क. ४ आकाशादतिक्रमपर्यन्तमिति ख. आकाशादिह कल्पपर्यन्तमिति च.

मनोमयं देवमयमिति सात्त्विकं विकार्यं मूलाहङ्कारम् । तेन रूपेण गत्या सह याति । क्रियामहङ्कारं च त्यजतीत्यर्थः । विज्ञानतत्त्वं महत्तन्त्रम् । गुणसन्निरोधं प्रकृतिम् । सर्वत्र तेनाऽऽत्मनेति । अत्रे उपधापरणम् । तत्रापि तेनाऽऽत्मना आत्मानमुपैति । ततः शान्तं अक्षरम् । तत आनन्दं पुरुषोत्तमम् । स्वयमप्यानन्दमयो भूत्वोपैति । अवसाने । अतः परं गमनं नास्ति । “मासुपेत्य तु कौन्तेये” इति वाक्यभेदात्परमवसाह—एतां गतिमिति । ब्रह्माण्डमप्ये इदमप्ये ब्रह्माण्डात्परतो वा यत्रै-वाऽऽनन्दमयो भूत्वा आनन्दरूपं भगवन्तं प्रविशति स वैवेह पुनः संसारं प्रविशति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एवमपुनरावृत्तिमार्गद्वयमुक्त्वा सर्वोमुक्तिरूपमुक्तिरूपमुग्रसंहरति—

एते स्मृतीं ते नृपदेव गीते स्वयाऽभिष्टे च सनातने च ।

ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥ ३२ ॥

एते स्मृती इति । एतेषां सर्वेषां पदाधीनामध्यायद्वयोक्तानां भगवत्स्वरूपत्वेनैव ज्ञानार्थमुक्तानां यथानिवेशं यथोपयोगं सुक्तिमिर्विमर्शं स्वरूपं स्पष्टं भविष्यति । अत्र तुदेवमात्रं कृतम् । तत्र स्पष्टमेव विवर्ध्यामः । ते तुप्यम् । हे नृपदेव । गीते राजत्वात्स्वख्यायै स्वरूपेण कीर्तिते । तत्रापि त्याग अपिष्टे । साधनस्य फलपरिवसनात्साधनप्रभेदेनैव तदपश्च उक्तो भवति । सनातने च । न हीदम्य-थमतया कश्चिदस्मिन्मार्गे गच्छति किन्त्वनादिसिद्धे । अत्र गन्ता अग्रे स्पष्टो भविष्यति । अनादित्ये प्रथमायाह—ये वै पुरेति । मेक्षणैर्षं पृष्टे ब्रह्मणे आह भगवानपि पृष्टः सन् । कथमे हेतुः—आरा-धित इति । एवं कथमे हेतुमाह—वासुदेव इति । मोक्षदात्त्वेनैवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं फलं निरूप्योपसंहृत्येतन्मार्गप्रवेगे कियन्त उपायाः सन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशातां संस्तृताविह ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३३ ॥

न ह्यतोऽन्य इति । अस्मात्पूर्वोक्तान्यः शिवः कल्याणरूपः साधनदशायापामपि सुखकरः पन्था आदी तत्र निविष्टस्य पुनर्भोगाभावाथी मार्गरूपः कोऽपि नास्ति । बहूनां च गतिरीयाः । एतद्दर्शनेन इह संसारे विशातां, न तु निविष्टानां संसारात्कलमावानाम् । तं मार्गं पुनः स्मारयति— वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेदिति । मोक्षदानार्थमागते भगवति साक्षात्स्वरूप-रूपे सत्त्वात्पण्य परिणतानाःकरणे सत्त्वात्सने षड्गुणैश्वर्यरूपेणाऽऽविष्टे येनेवोपायेन परमा प्रीति-र्भवति स एवोपाय इत्यर्थः । श्रवणादिभिः खेहः । ततो मनननिदिध्यासनरूपेण ध्यायेन सर्वसाध-क्षेदे द्वितीयः । ततोऽपि सूक्ष्मध्यानेन हृदि भगवति समागते तत्र सः परमखेहः साक्षाद्भवजलवेष्ट-हेतुः स फलरूपोऽपि साधनरूपोऽपि अवान्तरव्यापाररूपोऽपीति तैदित्तुर्भागः एवाधिर्यवित्सेष्टेष्टदशभे-शपर्यन्तं निततः । तत्र पूर्वभागः साधनरूपो मध्यभागोऽवान्तरव्यापाररूपोऽपिभो भगवत्स्वरूप-फलरूपः । तत्र श्रवणादि ध्यानद्वयं च कमाद्विज्ञानादिति । प्रीतिः पादौ । सा चेत्प्री-तिसन्मार्गेण तावत्पर्यन्तं गच्छति तदा भगवन्तं प्रापयति नाऽन्यथेति ॥ ३३ ॥

१ रूपं प्रकृतिमिति ख. २ नृपदेवैति इति ख. ३ राजत्वात्स्वख्यायै मिति ख. ४ ब्रह्मणे पृष्टे इति ख. ५. ६ पण्यसत्त्वरूपे इति ख. ७ ध्यानेनेति नास्ति ख. ८ तदेवमार्ग इति ख. ९ नमर्थेति क.

फलसाधननिर्धारः पूर्वमेव ज्ञात इत्याह—

भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ ३४ ॥

भगवानिति । प्रमेयबलेन स्वयमुक्तत्वाऽपि प्रमाणबलेनाऽपि तद्वक्तव्यमिति पूर्वोक्तमनादिसिद्धं राशीभूतवेदं मनीषया विचारकतुद्ध्या आलोच्य फलत्वेनाऽऽत्मानं विनिश्चित साधनविचारे क्रियमाणे “यमेवैव वृणुत” इत्यादिवाक्यैः प्रीतिवेदाऽवाप्तान्तरव्यापारं ज्ञात्वा “अरूप्यैव तुष्टिप्रभ्येमी”ति विचार्य मुख्यं साधनं भक्तिं ज्ञात्वा तत्साधकत्वेनाऽन्यदित्यध्यवसत् । तथापि कूटस्थो निश्चलः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमाणेन युक्त्या च भक्तिमार्गं स्थिरीकृत्य अन्येषां मार्गाणां परम्परोपयोगं वक्तुमाह—

भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वाम्ना हरिः ।

इदयेर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५ ॥

भगवानिति । प्रतिपुरुषं प्रतिविषयं शास्त्राणि प्रवृत्तानि । तानि न सर्वथा बाधितविषयानि । परम्परोपयोगात् । भगवांस्तैः सर्वैरेव सर्वभूतेषु लक्षितः लक्षणया ज्ञापितः । नैयायिकैः कर्तृत्वेन, मीमांसकैः क्रियात्वेन, वेदान्तरात्मत्वेन, साङ्ख्यैः कर्णत्वेन । अन्यैश्च तद्देहैर्जातित्वेन ज्ञातृत्वेन चाऽन्यैः । ज्ञानाधिष्ठातृत्वेन च । सर्वैरेव भगवानेकदेशे लक्षितः । अन्यदहस्तिवत् । अनुभवैः न युक्त्या च । स्वाम्ना अनुभवैः । इत्यैः । द्रष्टा । बुद्ध्यादिभिश्च लक्षणैरसाधारणचिद्भिः जीवेषु प्रवेशमलमनैः क्रियादिभिः । अत एवाऽनुमापकैः तर्कसहकृतेः परोक्षज्ञानजनकैर्लक्षित इति सम्बन्धः । लक्षणया ज्ञापित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मात्सर्वेषामेव दर्शनानामप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तप्रकारेणैव कर्तव्यमित्युपसंहरति—

तस्मात्स्वार्त्तमना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।

श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मरन्व्यो भगवान्नाणाम् ॥ ३६ ॥

तस्मादिति । सर्वोत्तमनेति उक्ताङ्गसाहित्येन । राजश्चित्तवधारणसाधर्म्यमुक्तम् । हरिरिति साधनदर्शनाय ज्ञातः खट्वीकरणार्थम् । सर्वत्र सर्वदेति । देशकालविचारे न कर्तव्यः । पूर्वबन्धोत्थादिफलापेक्ष—भगवानिति । नृणामिति मनुष्यमात्राधिकारित्वम् ॥ ३६ ॥

एवं मार्गं वस्तुतत्त्वं चोक्त्या प्रकरणस्य समाप्तत्वात्साधारणश्रवणसाऽपि बुद्धिद्वारा भगवत्प्रापकत्वात्—

पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु सन्भृतम् ।

पुनन्ति ते विषयविद्वृत्ताज्ञायं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७ ॥

पिबन्ति ये भगवत इति । बहिः स्थितसाऽन्तः प्रवेशनं पानम् । भगवत आत्मनः सताः—

मिति । सर्वेषामेव भगवत्त्वेन भगवान् स्फुरति । सतां स्वात्मत्वेनाऽपि । सर्वे सकामाः सन्तः प्रेमैऽह इति निमाणः । कथैवाऽभृतम् । श्रवणपुटेषु उच्यते उच्यते उच्यते उच्यते । विषयेर्विद्वृत्तमाद्यं पुनन्ति । यथाऽन्तःसाध्योऽन्यथाऽपि वैद्वैरमृतारसेन सिद्धः क्रियते, तथाऽन्तःकरणमपि विषयसद्वृत्तिर्विशेषेण दूषितं सर्वथा सन्मार्गानर्हं तादृशमपि पुनन्ति । क्रमात्तच्चरणसरोरुहान्तिकं वैकुण्ठं मर्कं वा प्राशुवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीब्रह्ममदीक्षित-
विरचितायां द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रोतव्यविषयत्वेन तत्त्वमेवं निरूपितम् ।

अद्वैतशान्तिः सत्यं निपुणं साधनं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

अदृष्टं साधनं वाक्यं दृष्टं चाऽप्यत्र सम्मतम् ।

अन्यथा क्रियमाणान्तु विमर्शां व्यथेतां व्रजेत् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणामनुदृष्टत्वे ह्यनुकूले तथेश्वरे ।

साध्यं सम्पद्यते पूर्णमतोऽत्र द्वयधीयते ॥ ३ ॥

अद्वाऽपि तदभिप्रायाच्छ्रोतुर्बहुञ्च गम्यते ।

तस्मात्साधनसंयुक्तः शृणुयान्नतो दृष्टा ॥ ४ ॥

एवमध्यायद्वयेन श्रवणं सविषयं निरूप्य, महाफले श्रवणे सर्वेषामप्रवृत्तिं दृष्ट्वा, किञ्चिदस्ति निमित्तं यतः सर्वे न प्रवर्त्तन् इत्याकाङ्क्षायां विषयस्य निर्दुष्टत्वात्करणदोषो वा तदधिष्ठातृदोषो वा भवेदित्याशङ्क्य, तयोरेव्यधिष्ठातृर्षलिष्ठत्वात्सद्योतिबन्धादेव श्रवणादिश्रवणवृत्तिरिति विनिश्चित, देवताना भजने तत्प्रतिबन्धो गमिष्यतीति पूर्वं देवतान्तरव्रजनं साधनीयं तत इन्द्रियाणां च शोषन-मित्याशङ्क्य, देवतान्तरभजने पुनर्नहिर्मुखत्वात्साधनं नियतफलजनकत्वात् प्रतिबन्धाभावार्थं क्रियमाणे भजने दोषान्तरमापद्येति तेषां फलानां नियतत्वं प्रतिपादयितुं प्रथमं पूर्वेण संक्षेपं निवारयितुं पूर्वोक्तमुपसंहरति—

श्रीशुक उवाच—

एवमेतन्निर्गदितं पृष्टवान् यज्ञवाम्भम ।

नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ १ ॥

एवमेतदिति । मम मां प्रति । नृणां मध्ये ये श्रियमाणस्तेषामनुक्तं, मनुष्याणामपि मध्ये ये मनीषिणस्तेषामनुक्तं श्रवणादिकमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम् ।
 इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥ २ ॥
 देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।
 वसुकामो वसूद्बुद्धान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥
 अन्नायकामस्त्वदिति स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् ।
 विश्वान्देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम् ॥ ४ ॥
 आयुःकामोऽश्विनौ देवीं पुष्टिकाम इलां यजेत् ।
 प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरो ॥ ५ ॥
 रूपाभिकामो गन्धर्वान् स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् ।
 आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥
 यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् ।
 विद्याकामस्तु गिरिदां दाम्पत्यार्थमुमां सतीम् ॥ ७ ॥
 धर्मार्थमुत्तमश्रेष्ठं तन्तुं तन्वन्पितृन्यजेत् ।
 रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥ ८ ॥
 राज्यकामो मनुन् देवान्निकृतिं त्वर्षिचरन् यजेत् ।
 कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषमरन् ॥ ९ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहृत्य देवतान्तरभजननिवारणार्थं स्वमते अष्टाविंशतिदेवास्तत्स्वरूपाः, वेदे च ये त्रयशिशुदेवा वसवो रुद्रा आदित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति तेष्वप्यशोकाल्परूपेण । किं बहुना । सर्वे तत्त्वेष्वन्तर्गताः । ते' त्वष्टाविंशतिः । "एते देवाः कला विष्णोरे"ति वाक्यात् । ते च प्रजापतिप्रवृत्तिसोमान्ताः । तत्र प्रथमं राजेगुणाभिमानी देवता ब्रह्मणस्पतिः । वेदादिक्रान्तो जगन्निर्माता चेत्यर्थः । तद्वज्जने ब्रह्मतेजो भवतीति ब्रह्मधर्मकाम एव तं मज्जेदित्यर्थः । ततः सत्त्वाभिमानिनी इन्द्रो देवता पञ्जादिरूपः । तद्वज्जने इन्द्रियमिन्द्रिमवतीति इन्द्रियकामस्ते भजेत । एव-
 उत्तरप्राज्ञपि । प्रजाकामः पुत्रकामः । प्रजापतीन् मरीच्यदातीन् । तमोऽपिष्ठात्री देवता । देवीं मायाम् । प्रकृत्यापिष्ठात्री देवता । श्रीकामः धनकामः । सम्पत्तिरूपं धनम् । तेजस्कामः । स्वस्तिब्रह्मचर्यं तेजः । दुर्दैर्घ्यमिति यावत् । विभावसुराग्निः । वसुकामः धनमात्रकामः । वसून् द्रोणादीन् । वेदान् धामादीन् । वीर्यकामः पराक्रमकामः । अत्र फले विशेषमाह—अथ वीर्यवानिति । तदनन्तरमेव वीर्यवान् भवति । वागभिमानीनी देवता अग्निः । गन्धाभिमानीनी देवता वसवः । रुद्रा आकाशस्थः । अदितिर्भूमेः । अन्नायकामः अन्नभोजनकामः । अन्नमक्षणसामर्थ्यमन्नसुन्दरिवा । स्वर्गकामः

स्वर्गलोककामः । अदितेः सुतान् रुद्राशऽऽदित्यान् । तेजोऽभिमानीनी । विभेदेवाः विभावाः पुत्राः । राज्यकामः राजत्वकामः । साध्यान् साध्यायाः पुत्रान् । विशां देवस्यप्रजानां संसाधक-
 साधीनकरत्वेच्छुः । विभेदेवा जलस्य । साध्या वायोः । आयुःकामः आयुष्याभिवृद्धिकामः ।
 अश्विनी अश्विनीकुमारी । प्राणदेवता । पुष्टिकामः स्थूलत्वकामः । सर्वान् पोषान् वा कामयते । इला
 भूमिः । शब्दापिष्ठात्री देवता । प्रतिष्ठाकामः लोके सन्माननाकामः । पुरुष इति । योग्यस्यैवा
 कामना । एवमन्यवाऽपि ज्ञातव्यम् । रोदसी धावापृथिवी । लोकानां मातरो । लोकमातुल्यं गुणः ।
 मनुकापुत्रायां विहिते वा । हस्ताभिमानीनी । रूपाभिकामः सौन्दर्यकामः । गन्धर्वान् विश्वान्-
 वसून् । एता राष्ट्रभ्यो देवताः । "एते वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभूवन्" इति श्रुतेः ।
 श्रीकामः सुन्दरस्त्रीप्राप्तिकामः । अप्सरोरूपासुपुत्रीम् । अपराणिदेवताम् । देवपत्नीमप्ये वा । गन्धर्वा
 रूपस्य । अप्सरो रमस्य । आधिपत्यकामः सर्वेषामहमधिपतिमैविव्यामीति । परमेष्ठिनं शुभापिष्ठाता-
 रम् । यज्ञं यज्ञपुरुषम् । चरणापिष्ठात्री । यशस्कामः कीर्तिकामः । कोशकामः भाण्डारकामः । कोशो
 धनमध्यः । प्रचेतसं वरुणम् । रश्मेन्द्रियपिष्ठातारम् । विद्याकामः । ब्रह्मविद्यादिविद्याः । गिरिदां
 महोदेवम् । अहङ्कारपिष्ठातारम् । दाम्पत्यार्थं दम्पत्योः प्रीत्यर्थम् । उमां सतीम् । जन्मदेष्यत्पिनी
 महादेवभाग्याम् । धर्मार्थं धर्मसिद्धयर्थम् । उत्तमश्रेष्ठं वेदवेद्यम् । तन्तुं तन्वन् सन्ततिं विद्यायान् ।
 पितृन् अग्निष्वात्तादीन् । रक्षाधर्मः भूतादिभ्यः शत्रुभ्यो रक्षाभिच्छन् पुण्यजनान् यक्षादीन् ।
 ओजस्कामः इन्द्रियबलकामः । मरुद्गणान् दितिपुत्रान् । राज्यकामः राज्याधिपत्यकामः । मनुन्
 देवान् स्वायम्भुवादीन् तन्मन्वन्तदेवताश्च । निकृतिं शत्रुषु । अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् ।
 कामकामः कर्णवृद्धिमिच्छन् । सोमम् । अकामः सर्वकामरहितस्तु परं पुरुषं पुरुषोत्तमम् ।
 अयमेकोनविंशत् सर्वतत्त्वपतिः । सोमो मनसः । निकृतिः पापयोः । मनवो देवाभ्युपः ।
 मरुद्गणास्तत्त्वचः । पुण्यजना जेतस्य । पितरो महत्तत्त्वस्य । उत्तमश्रेष्ठः पुरुषस्य । उमा
 श्रौत्रस्य । एवं कामनाभेदेन प्रकृतोपयोगिसर्वतत्त्वसिद्धयर्थं तत्तदेवतामजनं कर्तव्यमित्युक्तम् ।
 वैराग्यार्थं च भगवान् । तत्र कामना ब्रह्मवर्चसादिविषयाः । इयं कामनाभेदेन अग्निः
 साक्षात्परब्रह्मणो वासुदेवसाक्षात्साधारणो धर्मः श्रेयात्मा । स ईदं प्रकाशते यदा तत्र
 वपंसेजः प्रकाशकं भवति । वेदेन ब्रह्मसामर्थ्यं प्रकाशयितुं शक्यं न तु ब्रह्मवर्चः साक्षात् । नाऽपि
 प्रत्यक्षताम् । प्रत्यक्षसमेवेता अविभक्त्यजकामेव न प्रकाशयति । अतो ब्रह्मणि सगवति यद्वर्चसवे-
 त्स्वस्तिस्त्रागन्तरोपहस्त इह सर्वं पश्येत् । अतः प्रथमं ब्रह्मवर्चसकामना कर्तव्या । वेदैस्स
 वा प्रकाशनसामर्थ्यम् । न हि चक्षुर्भ्यतिरेकेण स्फीतालोकमध्यवर्त्यपि पटः प्रकाशते । तद्वद्वर्णव
 वेदमत्तं वा को वा दातुं शक इति विचारो यो ब्रह्मणः पतिः वेदस्य वेदायस्य वा नियामक-
 येन वा तस्मात्सर्वं तत्र निहितं भवति तेनैव दातुं शक्यत इति ब्रह्मधर्मो सर्वान् एष्टीत्या जगति
 प्रकटनार्थं या राजेगुणदेवता सेनोपाया । प्रकटनायमेव तत्त्ववृत्तेः । नाऽपि कृतस्यम् । तदर्थमर्थवृत्त-
 त्वात् । एवमुत्तरप्राज्ञपि । इन्द्रियव्यतिरेकेण स्वतो जीवात्सा प्रकाशकंऽपि ब्रह्मवर्चसे करणमायाश्च
 ज्ञातुं शक इतीन्द्रियमपेक्ष्यम् । इन्द्रियवायेव भगवच्छास्त्रेऽधिकारी । "को तु राजाग्निन्द्रियवा-

१ त्वेष्टाविंशतिरेति अ. २ पुत्रकाम इति नास्ति कश्चिद्. ३ देवतामिति अ. ४ देवतामिति अ. ५ यदातीति क

१ तेजोऽभिमानी इति अ. २ साक्षात्मा इति क. अ. च. ३ चरणापिष्ठात्रीमिति क. ४ स्वर्गलोककाम इति अ. ५ इति क. अ. ६ तत्त्वपतिः क. अ. ७ वेदस्य पतिः क. ८ मनुमनुत्तरप्राज्ञपि अ.

नि"ति वाक्यात् । तैवेन्द्रियं सतो विद्यमानमपि ज्ञानविकारं कथं जनयदपि परमादेवसुषोषक-
स्वरूपत्वाभावादपेक्षितमिन्द्रियमिन्द्रियम् । "इन्द्ररश्मि वृष्टं जमुष इन्द्रं श्रीमि"त्यादिश्रुती तदि-
न्द्रियं प्रतिबद्धम् । अन्यथा वृष्टदहनं प्रजापत्युपधावनं च न स्यात् । अतोऽलौकिकप्रदायज्ञानकारणेन्द्रिय-
प्रायर्षमिन्द्र उपास्यः । तेन हि तदुपायेन प्राप्तम् । यद्यपि प्रजापतिः प्रयोजकस्तथापि तदुपायेरसम्भ-
विज्ञत्वाद्द्वयमपि तथात्यादिन्द्र एव सेव्यः । अन्यथेन्द्रश्च पुनःपुनरुपावनं न भवेत् । अतो पिनीने-
त्यन्तं तस्य स्वमिन्द्र एव जानातीति स एव सेव्यः । कृणव्रयायात्करणस्य सहायार्थं या प्रजा पुत्रादि-
रूपा अपेक्ष्यते । अन्यथा भगवद्भजनं नैधियन्ते न स्यात् । तत्र स्वतो जायमानाः प्रेजाः स्वापश्रितं
न कुर्वन्तीति स्वापश्रितप्रजाजालाभाय मरीच्यद्वा एव सेव्याः । ते हि प्रजाणोऽभिपन्नं कृतवन्त इति ।
इदानीं भगवद्भजनं लक्ष्मीरूपा सम्प्रतिपेक्ष्यते । सैव भगवन्विद्या तत्र विनियोगमर्हति । अन्यां भग-
वानपि न सृष्टीयात् । अतो भवनीपथिकां सम्प्रतिपेक्ष्यन्त्यायमेव भजेत । तथैका माया
व्यामोहिक्का । एका जंगलकरणमृता । ते उभे न सेव्ये । अन्यथाऽप्यक्रुतत्वात् । देवतारूपा सात्विकी
मोक्षदातृमुदेवस्य मोक्षदानार्थमेव तावती रूपं पृथीतवतः तदुपयोगिसाधनसम्पदानार्थं लक्ष्मीपथे
"विष्णोर्देहात्तु रूपं वै करोत्येवाऽऽत्मनस्तनुमि"ति वाक्यात्तद्व्याप्यरूपेण माया रूपं पृथीतवती ।
मया सहाऽऽत्मन्यस्मिन् विनियोगकरणान्मयाविभाषणम् । "इन्द्रं विचिन्त्य परमः न तु बाहु-
देवनामा भवन् निजकारणमुक्त्वादाता । तस्याऽऽत्मनः मिथेनाऽथ रमाऽपि रूपं यत्र
द्वितीयमियं परमप्रदन्ति मायामि"ति वाक्यात् । अत एव तुगधेनाऽप्ये निवारिते । किञ्च ।
इन्द्रियेण सम्पत्त्या सहायेन प्रकाशेन च भगवदभ्येव समानीतेषु स्वस्य धारणासामर्थ्यमिन्द्रस्य सम्पत्-
तेनः अपेक्ष्यते । अन्यथा ते समागतत्वात् न विधिषेयुः । निविद्या वा तदार्थं ददेयुः । अतः स्वयो-
ग्यतांमिन्द्रस्य तेजः अपेक्षितम् । यदीति स्वर्गमिभाषकं सर्वमेव रूपं स्रष्टमानं करोति । तद्वगजिन्द्र-
मेव बह्विना प्राप्तम् । विशेषण मा रक्षिः वष्टु धर्मं यमेति विद्यापयुग्मद्विर्वचनम् । अतस्तोऽस्मान्मा-
विद्यासमुत्पन्नं सेवते । एवं धनस्यापि भगवद्भक्त्यान्वयं (?) श्रवणादिमिन्द्रभण्डोर्दशमार्थं वा
देव्यं(?)मपेक्ष्यते । साधनरूपश्रवणादिकं तादृशैव भवतीति । शुक्रकतुंक्तं तु फलरूपम् । एष्टरूप-
त्वाच्च तदपेक्ष्यत एव । तत्तद्व्याप्त्युत्पत्तिप्रतिष्ठितम् । "त इमं लोकात्मजजि"ति श्रुतेः । एवं शीघ्रं
बलस्यापि भाष्यसेवीयैकत्वदिद्वेषिणानन्देवताया भावोः स्थानभूतत्वाऽन्तरिक्षस्य रुद्राः प्रभव इति
देवताऽपि तदधीनेति शीघ्रकामो ऋद्धमेव भजेत । "तेऽन्तरिक्षेऽमजयजि"ति श्रुतेः । एवमग्निरपि
अन्नमक्षणस्य वा । "यद्यदिष्टमं लोके यथाऽनित्यमसामर्थ्यः" इति वाक्यात्तद्व्याप्ये
काम्यम् । तथाऽदितिरियमेव भूयविद्याशी देवता । "साऽदितिरश्रीरीक्षं रूणा अथ मयाऽभि-
सृष्ट्वाऽपि"त्युपाख्याने तस्याऽसादृश्यत्वप्रसिद्धेः । भूमी भगवद्भजनं कृत्वा दिव्यानां पदाथानाम-
भावात्सर्वं कर्तव्यमिति स्वर्गकामना भवति । तथाऽदित्याः प्रभवः । "तेऽन्तु लोकात्मजयजि"ति
श्रुतेः । सर्वदेशैरनु राज्येऽधिकारिणः । सर्वदेवताविद्यानुदेवतारूपत्वात् । राजा च सर्वदेवतायाम् ।
अतोऽत्र सर्वसमस्या भजनमिन्द्रस्य राजत्वमपेक्षितम् । भक्तिमार्गस्यलौकिक इत्याध्यासात्भक्त्यदार्थ-

मिन्द्रस्य तदधिकारिणः साध्यम् भजेत । सर्वभक्त्यजाः स्वापीना भवेयुस्तदा सर्वत्र भक्तिक्रपावो
भवेदिति मन्त्रिसारणाथं तत्प्राप्त्युत्पत्त्येवञ्चते । आयुषोऽपि भक्तमहापदेषुयोगः स्पष्ट एव । तदा-
ऽभिनी आयुषः प्रमू इति तदुपाधावनम् । एवं पुष्टिरपि लोकातीता भगवत्कार्यसाधितेति सर्वोप-
कर्षा भूमिं भजेत् । यतो भूमिः एव सर्वं वर्द्धते अद्भुतदयः । प्रतिष्ठाया अपि देवताऽनुत्पत्त्या प्र-
साधैर्मोक्षा भवति । प्रतिष्ठा च महात्पत्यादिचिन्त्या । तत् वाताश्रित्योर्बोधेनं पस्विदमिति ।
भगवदधिष्ठानेषु रूपाभिव्यक्तिसामर्थ्याथं "रूपमिति गन्धर्वो" इति श्रुतेने सेव्याः । दुस्वदित्वा
भगवद्भजनं तादृशशीलानमनायावेककृत्यकरणसमर्थोर्वीची सेव्या । नारायणोत्पन्नत्वात् एषामनुत्वात्
वैराग्यबोधनेन मुक्तिदातृत्वाच्च । पूर्वाचिन्त्यादयस्तु नैवैरूपाः । आज्ञापनसामर्थ्यमिन्द्राः तथाभूतः
परमेष्ठी वस्तुतः सेव्यः । स हि सर्वानाज्ञापयतीति । आज्ञापनस्य च भक्तिकारणता स्पष्टा । तथा
यज्ञतोऽपि । कीर्त्या हि सर्वं समापान्ति, पश्चात्तद्वचनमुत्पत्ति । यज्ञो हि यज्ञः प्राप्तम् ।
"देवो वै शत्रुमारासनेन्द्रिपरिमिन् यथास्वकामा" इत्यत्र यज्ञैवे यशसः प्राप्तत्वात् सेव्यः ।
प्रचेता निषिधितः । अलौकिकार्थदाने हि भगवदुत्पत्त्यादिभवति । विद्यायास्तु साक्षाद्भययोगात् ।
"शूराऽराजज्ञानमन्विच्छेदित्"ति वाक्यात् । "यमिन्कृते गृहं त्यजेदिति"ति दाम्भवं भगवद्भ-
जायैपेक्षितम् । तत्र परमभक्त्यायाः परमभक्तस्वर्गनिष्ठताया बहुजनमिन्द्रत्वात्मा सेव्या । धर्मो
च भक्तियोग्यतायै सर्वं साधितम् । उत्तमैश्च लोके वेदे धर्मप्रतिपादक एव सेव्यते । भक्तिमार्गस्य
परम्परासिद्धयर्थं सन्तत्यपेक्षायां पितरो हि तदारथं सका इति तेषां भजनम् । रक्षायो भूतानामपेक्षितत्वा-
पक्षमजनम् । भोजेन स इन्द्रियस्यैश्च नेत्रभोजनपदवस्तत्वात् । मरुदगाथा पदवो भवन्ति । बहुधा
मिच्छा अपि न स्या इति । महाशुक्लपत्न्या मिदा इति । परित्यक्तदोषा इति ते मेराः । अवि-
कारिणः सर्वविनियोगसामर्थ्यात्सर्वं मन्वन्तार्थितयः इत्याः । प्रतिगन्धकविद्वेषेपेक्षितत्वात्कि-
र्षतिः सेव्यः । कामनया सर्वं भवतीति भगवत्प्राप्त्युत्पत्त्येव तद्व्यकरणे निरुक्तिरस्य सोमस्य
भजनं कर्तव्यम् । तेन हि भगवतोऽपि कामः पूर्ण इति । तादृशैर्मन्त्रितामहत्त्वाच्च ॥ २-९ ॥

एवं भगवद्भजानां तत्तत्साधकत्वमुत्पत्त्या सहायानभक्तिमिन्द्रस्यैपि भगवानेव सेव्य इत्याह—

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन भजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥

अकाम इति । वैराग्यकामः । पूर्वाप्योक्तन्यायेन स्वतन्त्रतया निष्कामो वा । सर्वकामः एत-
दध्यायोककामः । मोक्षकामो वा । उदारः धीर्येणैति स्वतरो वा । तीव्रेण शीघ्रं भगवत्प्रायकेन ।
पुरुषोक्तमेव परं पुरुषं भजेत । भगवतैव सदाशने ताव्यं सेव्यतीति ॥ १० ॥

ननु भजनमेव कथं सिध्येत् कामनाभावे भक्त्यन्वययासवदित्याद्यश्च कामनया तत्प्राप्तयेऽप्य-
नरुहसाधनसाधकमेव सेव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोद्दयः ।

भगवत्सत्यलो भावो यद्गागवतसङ्गमः ॥ ११ ॥

१ तद्व्यपत्तय इति वा. २ देवा वै सर्वं समापत्त कृद्विपरिमितमिति क. वा. ३ कृद्विपरिमितमिति वा. सिद्धं
परिमितमिति वा. ४ परमभक्तैः लक्ष्मीशक्त्या इति वा. परमभक्तैः स्वयमेवमिति सिद्धेति वा. ५ भोज इति क. वा.
६ वाच्यता महाभाष्येति वा.

१ तद्व्यपत्तयमिति क. २ इन्द्ररश्मिमिति क. वा. ३ प्रजासामर्थ्यं भवेदिति वा. ४ यज्ञकारणमृता इति ग. वा.
५ लक्ष्मीमेव इति वा. ६ एह परमभक्तियोगे च. ७ निवृत्ता रमाऽपि इत्यमिति वा. ८ वक्ते इति वा. ९ ददमेति वा.
१० बलाविशानन्देवता भावोऽपि क. वा. ११ अयन्मिति क. वा. १२ सर्वे वृण इति क. वा. १३ इति क. वा.
१४ वृणुते इति वा.

एतावानेवेति । सवाग्नेयं साधनानि साधनद्वये प्रविशति । भगवद्भक्तसहस्राक्षकलेन भगवति रतिसाधकलेन च । एतावानर्थेभेतिद्वस्तदा नाऽन्यकामना कर्त्तव्या । अतएव यज्ञात् मध्ये इह अस्मिन्किमार्गे श्रेयसः परम उदय एतावानेव । इयमेव तदुक्तम् ॥ ११ ॥

तयोत्पत्के साधनं, येन तौ भवत एव । तदाह—

ज्ञानं यदाऽऽप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसङ्गः ।

कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥

ज्ञानमिति । हरिकथासु रतिलयोः साधिका । कथारतिषु सत्सक्त कथका अपि मिलति, प्रेमाऽपि भवतीति । आनुपदिकं चाऽन्यद्वद्वैव भवतीत्याह । यासु कथासु आसमन्तलानिनिवृत्तं गुणोर्मिगणसुत्पत्त्यादीनां चक्रे रागादिष्वसंयुतायो येन । सर्वोऽपिवाग्विचरंकेमिति यावत् । तदर्थं ज्ञानं भवति । तत्साधनमन्तःकरणप्रसादोऽपि भवति । तस्यापि साधनमिदिकासुमिचक्रगुणेषु वैराग्यम् । एवं ससाधनं ज्ञानमपि सिद्धयति । सोपेयो मार्गोऽयम् । कैवल्ये सम्मतस्तु मार्गो भक्तियोगः । अथेति भिन्नप्रक्रमे । स्वतन्त्रो न ज्ञानसाधनम् । न वा तत्सहायः । किन्तु पूर्वाङ्ककामनया सिद्धसाधनसाध्यः । यथाऽऽनुपदिकं ज्ञानं भक्तिश्च भवति । भगवति प्रेम भक्तप्रज्ञश्च सुखयथा भवति । तादीनिषु कथासु सन्मानवर्ता को वा रतिं न कुर्यादित्यर्थः । तत्राऽपि निवृत्तः अत्रशुचिमार्गपरः ॥ १२ ॥

एवं ससाधनं भक्तिमार्गेषुपदिश्य तस्य विशेषाकाङ्क्षायामन्यद्भक्त्यमिति तूष्णींभूतः । तेषां सुतोऽपि । अयमर्थो गुणतया निरूपित इति शौनकादीनां हृदये समागतो नेवेति सन्दिग्धं तूष्णींस्थिते स्वाभिप्रायं शीनकः प्रकृत्यन्तं गुणतयोक्तमर्थं प्रकटयितुमाह—इत्यन्विष्याहृत इति यावद्दुष्यायसमासि । इदमेव हि तस्य परिज्ञानं यत्कथसाधकानां श्रियमानानां वैभवंज्ञानम् । तदा हि तत्साधनेषु प्रवृत्तिर्भवति । यस्तु सिद्धसाधनः स भगवत्सङ्केऽपि सिद्धे कथायामपि रतीं सत्त्वां भगवति श्रेहाधमेव र्योऽवशिष्यत इत्यस्मदपेक्षया राजा महान् । अतस्तत्सुष्ठुयुगारणैव भक्त्युपाये शान्ते तत्कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण प्रथमं प्रश्नं पृच्छति—इत्यन्विष्याहृत इति चतुर्भिः ।

शौनक उवाच—

इत्यन्विष्याहृतो राजा निशम्य भरतर्षभः ।

किमन्यत्सृष्टज्ञानं भूयो वैयासकिमुपि कविम् ॥ १३ ॥

अपिनो व्याहृतः । उपदिष्ट इत्यर्थः । निगम्य तदभिप्रायं ज्ञात्वा । ईतर्षभस्तदा व्यामोहः । अतः पूर्वोक्तमेव न श्लमिर्लभः । अन्यदपि पृष्टवान् । यद्यपि सर्वंश्रुतं तथापि प्रकारान्तरेण तदुपादाकृत्येण वा किं भूयः पृष्टवानित्यर्थः । शुक्लस्य विरक्तत्वाद्बहुकालस्थित्यमनेन न किमन्यत्प्रे भवित्पत्तीत्याहव्याहयाऽऽह—वैयासकिमिति । सर्वमिदंकारकतुः पुत्रोऽपि तादृश इति । तत्राऽपि भगवत्सङ्गं मथाभिप्रायानुभवयदभिप्रायं जानातीति सर्वथा कथयित्पत्तीति कीर्त्यभिप्रायेण ऋषिपदम् । विशेषकथनसामर्थ्याय कतिपयम् ॥ १३ ॥

१ साधन इति म. २ निगम्य इति म. ३ उपदिष्टेति क. घ. ४ सुतोपि तथा इति घ. ५ वा नेवेति क. ६ इत्यन्विष्याहृतमिति क. घ. ७ वाचस्पत्यारमासिः इति क. ग. घ. ८ यतोऽपि श्रुतं इति क. ९ प्रसादुसाधनेति घ. १० भरतःशुभसाधकमिति क. ख. घ. ११ सिद्धयेति म. घ.

तेन किं भवतिमित्यपेक्षायामाह—

एतच्छ्रुत्वात्तं विद्वन् सूत नोर्हसि भाषितुम् ।

कथा हरिकथोदकाः सतां स्युः सदासि ध्रुवम् ॥ १४ ॥

एतदिति । एतच्छ्रुत्वात्सत्तां महतीच्छा । त्वं च जानामि । सर्वत्र कथनं च तथाऽपिकार एवेति सम्बन्धनइयम्—विद्वन्, सूतेति । अतो नोऽस्मत्सर्वं माहितुमर्हसि । श्रोतुवक्तुपत्तव्याश्रुयथंमाह—कथा हरिकथोदका इति । अन्या अपि कथाः सतां सदासि हरिकथोदको एव भवन्ति । हरिकथेव उदकं उत्तरकले यासु । ध्रुवमिति नाऽत्र सन्देहः ॥ १४ ॥

मत्सभायामेवं भवति । सुतासामुपसंगमने । तत्रोभयोः मत्समुत्पत्त्या तस्यैह कथाऽऽन्यस्यकलं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं समागतस्य पृच्छकापीतलान् पृच्छसक्त भगवद्भक्तत्वमाह—

स वै भगवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।

वालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे ॥ १५ ॥

स वै भगवन् इति । निश्चयेन राजाऽपि स भगवन् एव । अथवा । राजा हि षट् पृच्छति । भगवत्तथ भगवदीयम् । तस्योभयकृत्वात्भगवदीयं षट् पृच्छतीत्यर्थः । तस्य भगवदीयेव साधनभूतं हेतुद्वयमाह—पाण्डवेयो महारथ इति । भगवदीयवन्धे अवतीर्णत्वात्सधनमिच्छत्वाच्च । फलमुखमन्तराह साधनं तस्य चित्तस्त्रभाभो भगवत्सह इत्याह । यस्तु बाल्ये वालक्रीडनकैः क्रीडनेकं भगवन्तं शापयित्वा तस्मैवकथनेन राजनीत्यात्मिव क्रीडति । वृन्दावनसत्तां भगवत्क्रीडां वा अभिनयनाऽनुकरोति ॥ १५ ॥

शुकोऽपि भगवत्कथ इत्याह—

वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवप्रपरायणः ।

उरगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥ १६ ॥

वैयासकिश्चेति । श्रोता तु भगवदीयानां वंशजो भगवदीयः । शुक्रस्तु भगवतः पुत्रो भगवान् । तथातुः सन् वासुदेवप्रपरायणः । चकारादप्येऽपि तादृशाः । अतः श्रुतेऽपि सतनः । तेषां च नूननः समागमः । तादृशे कथाः सर्वभक्तानां मन्मताः । सर्वदुःखायानां स्वतन्त्रतया साधनमावेऽपि दातारो ये भगवद्गणास्तो यासु । अतस्माः कथयति पूर्वैव सत्कथः ॥ १६ ॥

इदानीं विद्यमानानो भक्त्यभाषकत्वे वैकल्यं वक्तुं भक्तितापकले सकलत्वं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यमस्तं च यत्नस्तो ।

तस्यतं यः क्षणो नीत उत्समश्लोकावार्त्तया ॥ १७ ॥

आयुर्हरतीति । "योऽसौ तपश्चूदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति, मा मे प्रजाया मा पशुनां मा मम प्राणानादायोदगाः । असौ योऽस्तेमिति स सर्वेषां

१ इयमेवेति क. ख. घ. २ उदकंउत्तरकलेमिति क. ग. ३ प्रपेयोत्पत्तये इति क. ४ यत्समुत्पत्तयेति क. घ. ५ भगवत्सभाषकत्वेति क.

भूतानां प्राणानादायाऽस्तमेति । मा मे प्रजाया मा पशानामि”त्यादि श्रुतिवाक्ये, अतो सूर्यः सर्वेषां प्राणिनामुपजन्तं च यन् सर्वेषामाधुरतीत्युक्तम् । तत्र मा मे प्रजाया इति कयनाकल-
विद्यासुनं हर्ततीति ज्ञायते । तत्र को वेत्येवंप्रायामाधुरणाय स्थापितस्य सूर्यस्याऽधिकारिणः (१)
लोकन्यायेनाऽधिकारदानुरन्तरस्य न हर्ततीति ज्ञायते । हां चाऽऽयुर्मगवद्वीयेभ्य एव प्रयच्छति ।
विनियोगस्याऽप्यस्यकत्वात् । यद्यपि वाक्ये प्रायःकस्येवाऽऽयुषो न हर्षेण, तथापि हरणस्याऽनित्य-
त्वज्ञापनेन तथाऽप्यस्यीयेते । तस्य आशुः अंतः । “शान्तायैव पुरुषः” इति पुरुषस्य अंतमार्क्यं भवन्ति ।
एकेन वस्त्रेण सर्वेभ्योऽप्युपनिषेकमाधुरतीति । तत्र तस्याऽऽयुक्त इति यस्मिन्नायुषि स धृषो
भवेत् । यं उत्तमश्लोकवातेया भगवत्समीपं नीतस्तदायुषे पृच्छातीत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यवस्थान्वा-
न्देन क्षण एवोच्यते । सम्बन्धित्वं च स्वरूपत एवेति स यस्मिन्नायुषि भवतीति सिद्धति । वर्षमध्ये
एकोऽपि क्षण उत्तमश्लोकवातेया स्वार्थं भगवदर्थं वा नीतधेत्, स्वकार्यं वास्यैव कृतमिति शिष्टमपि
सैव हरिष्यतीति स्वयं न हर्ततीति भावः ॥ १७ ॥

एवं क्षणमात्रेऽपि भगवत्कथासम्बन्धे आशुषः कृतायैतुल्यपक्षध्वनिषया सर्वेषां कृतायैवं निरूप्य
तदभावे बह्व्यायुः प्रार्थनयाऽऽहृतमपि व्यर्थमिति सट्टान्तमाह—

तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ।

न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ १८ ॥

तरव इति । शूद्राः किं बहुकालं न जीवन्ति । न तेषां स्वार्थं कश्चनोपयोगः । सुकृत्श्च न भवन्ति ।
अतो बहुकालजीवनं प्रार्थनयाऽपि प्राप्तं व्यर्थमित्यर्थः । ननु वेपामासुः प्राणं धृत्वा न तिष्ठतीति
प्राणभाक्त्वेन तदुपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—भस्त्राः किं न श्वसन्त्युतेति । एवंमपि
नासा चर्मपुटरूपेण, तन्मार्गेण वायुसामोच्छति गच्छति च । मस्त्रायामप्येवमिति न प्राणधारणेन
कोऽप्युपयोगः सिद्धति । नन्वत्र स्वपरोपकाराणां सिद्धत्वात् एतान्तुत्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—उमेति ।
पुनस्तथा कृत्वाऽपि व्यर्थ इत्यर्थः । यथा इन्द्रात्वा मेन्नाश्वसेन तसा भवन्त्यन्येऽपि तत्सम्बन्धात्सो-
द्हादयः । ततानामापातश्च भवति । अतः परोपनापायुपद्रवकनुत्सवः । तथा जीवन्त्याऽप्येति न कोऽपि
विशेष इति भावः । पुरुषार्थसिद्धिमावश्यकं तुल्यः । ननु भोगोऽस्तीति चेत् ? तथाऽऽह—
लोकानां भोगप्रमोऽत्रदिभक्षणे । वस्तुतस्त्येकत्र प्रविष्टोऽन्यत्र निर्गच्छति । यथा स्वयरीरात्रिर्गते
शुकमुले प्रविश्य पुनर्निर्गच्छति, तथा भूमिपृश्वादेभिर्गते स्वस्वानपि युते प्रविश्य विनियेच्छतीति
न शूक्रादिभ्यः कश्चन विशेषः । तुल्यत्वं यस्मै न स्फुरति तं प्रलेतदपादनमितिष्ट, न त्रबविदं
अतः सिं हि प्राकृतः स्वस्मान्नं बहुमन्यते । अपरे इत्येतेनाऽप्यमेकः पशुः । “तासाम्रयः
पशूनां हस्तादाना” इति श्रुतेः । परं ग्रामपशुत्वेन निन्यात्सम् ॥ १८ ॥

एवं नीचैः सह तुल्यतामाप्यु ततोऽपि नीचतामाह—

श्वविडूराहोष्ट्वैरेः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।

न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाप्रजः ॥ १९ ॥

१ अस्त्रमपि मिति क. २ अस्त्रं प्रयच्छतीति स. ३ अत इति क. ४ य इति नास्ति क. ५ मासुषि स श्रुते
भवतीति स. ६ अहृतमपि स. ७ अस्त्रा इति संभव. ८ अस्ति स्वस्मानमिति क.

श्वविडूराहोष्ट्वैरेति । एते चत्वारः पशवः सर्वलोकेषु निन्दिताः । तेषां स्तुतिं कोऽपि
न करोति । मगवद्विषुले पुरेण च एते लोकास्वानेव स्तुवन्तीति तैर्ये स्तुतः । मगवद्विषुले एते
एतस्माच्छुद्धयः समीचीना इति लोकाः स्तुवन्तीत्येते ज्ञानन्त्यस्मान्यं स्तावयति समीचीन इत्येवं
तैर्यं स्तुतो भवतीति भावः । यद्यपि आ पुच्छचालनादिना ग्राममात्रेऽपि स्वलाठसतां ज्ञापयति
तथाऽयमपि गृहस्यः । परं सै स्वामिहितो भवति । अत्यस्तनीषी च । प्राकृतस्तु तद्विपरीतः । एवं
विडूराहोऽपि कुत्सितविषयासक्तो निष्प्रमत्स्थाने रमते । तथाऽयमपि । तथापि सर्वानुपयुक्तमुपजीवति,
न तत्र केऽपि भागिनः । अयं तु सर्वेषां भागं स्वयमश्नति । पशुपुष्ट्याः कण्टकाक्षितिरस्यविषयो-
क्तारस्यपि स्वामिभारवाहकः । अयं तु तद्विपरीतो न भगवतः कार्यं किञ्चित्करोति । यद्यपि
खरः खरीपादाडितोऽप्यगच्छति पुरुषतुल्यस्तथापि न वको न स्वामिकार्यं हतं करोति । अस्य तु
तदीया दोषा एव न गृह्णाः संततिः ततोऽपि निन्दित इत्यर्थः । नैतुल्यस्वभावसाधारणम् । येषां
पुनरन्तमक्षय उपयोगोऽस्ति तस्यावृत्त्येवाह । “भोगमन्नं विन्दते अग्रचेनाः । अन्नं प्राणाः
अन्नारामाणा भवन्ती”ति च वैयर्थ्यं ज्ञानमत्तमुपयोगी चाऽज्ञस्य निरूपीति । तत्र वैयर्थ्यपक्षे तु-
स्तथा । पशुद्वये तु पुरुषार्थपर्यवेसानात्रेति तद्विपरीत्यमाह—न यत्कर्णपथोपेत इति । यस्य कर्णमा-
नं कदापि यदाग्रजः कृष्णः केवलं भक्तिप्रकाशनाथं प्रकरो यस्य कर्णमार्गं न गतः । “स्वामिभि”ति
वाक्यात् । अयं च तदीयो न भवतीति निश्चितम् । अतो भक्तिसाम्राज्यादे निवारिते । गदस्तु माता-
पित्रोः खद्वीकरणानन्तमुत्सृज्य इति यत्र भगवत्कृतुवदः खद्वीकरणमभिप्रेतं तत्र गदाग्रज इत्युच्यते ॥ १९ ॥

एवमासुषो देहस्य च भोगायतनस्य वैकल्पकत्वा इन्द्रियाणां वैकल्पमाह—

विले वतोरुक्रमविक्रमान् ये न श्रुषवतः कर्णुपेत नरस्य ।

जिह्वास्तीति दादुरिकेज सूत न चोपनायुत्सुखायगाथाः ॥ २० ॥

भारः परं पदकिरीटजुष्टमप्युत्तमाहं न नमेमुकुन्दम् ।

शावो करो नो कुतः सपर्यां हरेल्लेस्तकाञ्चनकङ्कणो वा ॥ २१ ॥

चर्हापिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

पादो नृणां तो हुमजन्मभाजो क्षेत्राणि नाऽनुब्रजतो हरेर्यो ॥ २२ ॥

जीवच्छवो भागवताऽद्विरेणैत्र जातु मल्लोऽभिलभेत यस्तु ।

श्रीविष्णुपथा मनुजस्तुलस्याः श्वसच्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥ २३ ॥

विले इति । भतेति खेदे । उरुक्रमत्तं भतिविचित्रचित्तस्य विक्रमात्र श्रुतः पुरुषस्य ये
कर्णुपेत नरस्य इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रोद्विद्याभावादपकारिसरूपप्राकृतोन्द्रियस्य विषयानन्वा-
च्छरीररूपयुद्धे अकारिच्छिद्रेः । यथा एते तादृशे विले प्रविष्टः सपो यदहति खादति, तथा प्राकृतः
कथा एतत्कर्णं प्रविष्टा एवं सर्वतो नाशयन्तीत्यर्थः । “तांस्त्राश्चिपन्त्यशरणेषु तमस्तु हन्ते”

१ संस्तुत इति क. २ “अग्रमद्विषुले एते इत्यादि स्तुतो भवतीति भावः” इत्याना पत्रिकेति क. क. क.
३ स्वस्मानमिति क. क. क. ४ पुण्यगा इति स. प. इ. ५ मासुष्यां कर्णमाणां निवारिता इति स. ६ एतु
न जातु इति स. ७.

ति वाक्यात् । जिह्वा चाऽऽती । भगवता हि सर्वेन्द्रियेषु विरलेषु कृता त्क्षिता च । सर्वदा च
दन्तेभ्यो रक्षां करोति । एवमपि सा न भगवत्सरा, किन्तु व्यक्तिचारीवाऽन्यस्त्रोत्रकरणाभ्य-
गामिनी । तंवाऽपि विशेषमाह । रार्दरिकेन मेहेऽभिदेव । तस्याः जिह्वा न भगवता शृङ्गकृता । न
रक्षकत्वेन दन्ता दन्ताः । सा स्वत एव परका क्रीडार्दीन् भक्षयति । तथाऽऽऽपि जिह्वा नियामक-
रहिता स्वत एव मूत्रा परपातार्थं प्रवृत्तेत्यर्थः । एवमपि दृष्टा विपर्ययमस्युक्रापयोगाभावेनापि
तदपि न कापिचिन्ता । तदपि नास्तीत्याह— न चोपगमायतीति । पट्टाभित्कस्य शिरः
कुत्राऽपि च नमते । तादृशमपि पट्टकिरीटवृद्धं पट्टकिरीटान्यां श्रीला संवितं, मोक्षदातारं चेत्र नभे-
त्ता उतमाहमपि भार एव । सामान्योपयोगस्याऽप्यसिद्धत्वात् । भोगजीवने तु पूर्वमेव निषिद्धं ।
भ्रंतिभारवाहकोऽपि हि न नमति । शोभां श्वसम्बन्धिनी अन्तःप्राणरहिती । तथाऽन्तर्भवत्सोसा-
रहिती । उपरिशोभाऽपि तथापि श्वालाङ्गरौः कियते । अत्राऽपि काचनकङ्कणी । वेत्पनादरे ।
नयेन पुनः मुखशोभां कुर्वती प्रयोजनान्तराभावान्मस्युचित्त्वेनत्रयद्रगवतो वैचिष्यं ज्ञापयतः । ननु
तत्र चेतनस्य । भगवतो हि द्विविधा सृष्टिः । चेतना, अचेतना च भगवत्कार्यरहिता । चैतन्यस्य
भगवद्रत्नत्वात् । सर्वदेवाचरतीति शर्दीपितम् । लिङ्गानीति । भक्ता अधिष्ठानानि च । ये न निरीक्ष्यतः
न परयतः । पादावपि जह्मसा अपि दुमनमैव भजतः । दुर्मे जन्म दुमजन्म । यद्यपि
पानसाधनं न भवत्समापि मूर्ध्निथितिभावे तदुपयोगात्तुष्यता । स्वावपचिनमुष्यतायां सांपयतः ।
जीवन् शवः । शवो हि द्विविधः । अर्द्धजले पतितो द्विविधरित्येति सुम्पुंश्वेत्थ । तत्र मागवत्ताङ्कि-
रेण्यो न लभेत आतिथ्येन तत्पूजां न कुर्वन्, यस्य वा गृहे ते कदापि नावान्ति, स तु केवलं
समायर्थमेव जीवतीत्यर्थः । यस्तु भगवत्प्रसादं न प्राप्नोति केनाऽपि प्रकारेण तस्य तु जीवनमपि
नास्ति । जीवनरूपास्य भगवदीवरसस्याऽभावात् । परं श्रसिति । यथाऽर्द्धजले चेतनारहितः केवलं
मसिति । अन्येषामपि कार्यं रुद्धि । तथा श्रीविष्णुपदैकनिष्ठत्वेनैव या प्रसिद्धा तुलसी तस्या
गन्धं कदापि नाऽऽप्नातवान् भगवत्वरणाविन्दप्रसादत्वेन न गृह्णीतवान् । प्राणस्य गन्धप्राहक-
त्वात् । तुलस्यां गन्धस्य च विद्यमानत्वात् । संपुष्कच्छेदेन चलनवदिन्द्रियतदपिष्टावृत्ततापमाना-
त्केवलं क्रियाभावमस्तीत्याह— श्रीविष्णुपद्या इति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्तःकरणवैफल्यमाह—

तद्वद्वमसारं हृदयं वतेदं यद्ब्रह्ममाणैर्हरिनामधेयैः ।

न विक्रियेताऽथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥ २४ ॥

तद्वद्वमसारमिति । वतेति खेदे । यद्यपि धैर्यं गुणः । भगवत्वरिणमपि श्रुत्वा धीर एव
वतेति । तथापि लोहवत्तस्य धैर्यम् । अथमनां सारभूतमिदमिति अतयविशास्यकीयमेव निन्दन् ।
अनेन तत्र भगवत्वरणाविन्दुत्वापनसम्भावनं निवारिता । अतस्तत्प्राधान्यं व्यर्थमिति भावः ।
यद्दृश्यं शृङ्गाम्निः सयमन्येन वा दुःखाभिनिन्दन्यावृत्त्यर्थं हेतुनामधेयैर्वाचकैः पदैरेव विकारं न

१ तथापि इति क. ख. २ मेहेऽभिदेवेति मासि क. ख. घ. ३ तत्र इति घ. ४ अशिरभारवाहकोऽपि हि इति
घ. क. ५ शोभां—शब्देत्यादि क. ख. घ. ६ हावमपि इति क. ख. घ. ७ इतिवा सृष्टिः इति क. ८ मयमिति इति
घ. ग. ९ सयममिति इति क. ख. श्वावपचिन इति ख. ग.

प्राप्नोति । यस्य हि गृहे भगवदागमनं सम्भावितं, तत्र हि सार्जननिषेचनापलङ्घाया भवति ।
यत्र तु सम्भावनेव नास्ति षण्डालवृद्धवत्तत्र विक्रिया नोत्पद्यते । अथ विकारा निरूप्यन्ते परिज्ञाना-
र्थम् । यदा विकारोऽन्तःकरणे भवेत्तदा इयं श्रापकं भवेत् । नेत्रे जलं रोमास्य । विकारो हि
भगवदीयत्वेन परिणामः । तदा तदीयानां वैष्णवत्वं । तत्र रोम्यां वृक्षत्वान्नतिवैष्णवत्वाद्युक्ता ।
रसस्याऽन्तःशुभादा । नेत्रं च कमलं भवति खलत्म् । अन्यथा स्वस्थानन्युतं केवलं शुक्लमिति
भावः ॥ २४ ॥

तस्मात्सर्वेन्द्रियाणां देहादेश साकल्यार्थं भगवत्कथामभिषेहीत्याह—

अध्याग्भिषेह्यह्म मनोऽनुकूलं प्रभापसे भागवतप्रधानः ।

यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः ॥ २५ ॥

अध्याग्भिषेहीति । अनेति कोमलसम्बोधनम् । अर्थाभिप्रायविकारव्यतिरेकेणाऽपि श्रवण-
मात्रेणैव त्वादक्ये मनोहरताऽनुभूयते । अतस्त्वं भागवतप्रधानः । त्वादक्ये भगवत्सम्बन्धात् । परं
वैयासकिर्यदाह । स हि पशुंशुवां वानां न करिष्यति । आत्मविद्यायां निपुणत्वात्प्राप्तयुक्त्या च
राजानं प्रति तेनैव प्रश्ने कृतं कथकत्वाच्च । अनेन लोकेवदेवमथपरिवृद्धं तदपनमित्युक्तं भवति ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिनां श्रीलट्टमणभट्टाद्यमश्रीवल्लभदीश्वर-
विरचितानां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

साधनं द्विविधं प्रोक्तं क्रियाकर्तृविभेदतः ।
पूर्वाध्याये क्रियाज्ञानं वर्णितानि द्विरूपतः ॥ १ ॥
प्रश्नेऽप्युत्तरारोपत्वात् क्रियायाश्च निरूपणात् ।
रूपगतो ज्ञानतश्च कार्यसिद्धिर्यतो द्विधा ॥ २ ॥
साधनं श्रोतृवक्रोश्च विमर्षाधिक्रिया यतः ।
तदुच्यते मुख्ययोर्हि प्रशस्तत्वाद्ये ससाधनतः ॥ ३ ॥
ज्ञात्वाऽथ नमनं देवे सुरावपि विशेषतः ।
सामान्यमुत्तरं यद्धि तद्गुरुपरिकारकृत् ॥ ४ ॥
अतोऽप्यापे चतुर्थं तु परीक्षितश्चक्रुषोः क्रमात् ।
विमर्षणाधिकारो हि विचारार्हं निरूप्यते ॥ ५ ॥

१ यथाऽप्युत्तरारोप इति क. ख. ग. २ विमर्षमिति क. ख. ३ श्रोतृवक्रोऽपि इति क.

व्यवसायात्मिका बुद्धिमत्तात्याग एव च ।
कथायाः श्रवणे श्रद्धा संन्यासो ज्ञानमेव च ।
प्रश्नाच्छुष्ट्यं पूर्वं श्रोतुरङ्गमिहोच्यते ॥ ३ ॥

एवं पृथग्यायानो राज्ञः शुक्ल्यं च सम्पत्तिनी कथा वक्तव्येति प्रश्न उक्तः । तत्रोत्तरमाह—
वैयासकेरिति चतुर्भिः ।

सूत उवाच—

वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ।

उपधार्य मर्तिं कृष्णे औत्तरेयः सर्तीं व्यधात् ॥ १ ॥

प्रथमतो भगवति सती मतिरुत्पन्नेत्याह । यद्यपि पूर्वं भगवति मतिः सितैव तथापि श्रद्धामा-
त्रेण सा ज्ञानेज्ज्ञानसहिता सा असतीत्येव भवति । इदानीं सामान्यतो भगवन्तं ज्ञात्वा अस्ति
कश्चिद्गवात्फलरूपो भक्तिसाध्यः श्रवणादिना सत्ये इति सर्वरूपोऽन्तरात् । तस्मिन्पथतो तस्मा-
द्युज्यं च फलमिति । तद्भजनार्थमेव सर्वा कामना कर्तव्या । साधनानि च तत्रैव योजयितव्यानीति
वैयासकेवैचः श्रुत्वा । अनेनाऽऽत्मतत्त्वं आत्मनो भगवतः स्वस्य च तत्त्वं यायात्स्यं विनिश्चित्य,
मनसि पुनर्विचार्य, तद्भद्रये स्थापयित्वा, आराध्यो भगवान् सर्वदेति सद्बुद्धिं कृतवानित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वं सामान्यतो गृहं त्यक्तमपि ममताया विद्यमानत्वादत्यक्तमिव भवति । तदिदानीं वैद्यासके-
र्वाक्यात्यक्तवानित्याह—

आत्मजायासुतागारशुद्धविषयवन्धुषु ।

राज्ये चाऽविकले नित्यं निरूढां ममतां जहौ ॥ २ ॥

आत्मेति । ममता हि व्योमृत्य भगवति प्रविष्टा । अतो ममताया उत्तमं विषयं प्राप्य, पूर्व-
स्वाप्तसमीचीनां त्यजति । आत्मा देहः । जायासुतागाराः सार्यापुत्रपुत्राः । गावो द्रविणं वध-
वश्च । तेषु । राज्ये च ससाधने सिंहासनोपवेशनप्रभृति असावपि नित्यनिरूढां ममतां जहौ ॥ २ ॥

पूर्वं यथा ममताविषये देहादाविति कृत्यचिन्तां करोति, तथेदानीं ममताविषये भगवति इतिकृत्य-
चिन्तारपरपर्यायं सन्देहं तदुन्नतिसिद्धयं शृष्टवानित्याह—

पप्रच्छ चेमेमेवास्यं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।

कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्धाधानो महामनाः ॥ ३ ॥

पप्रच्छ चेति । चकारम्भममुच्यार्थाः । जहौ पप्रच्छ च । उक्तार्थस्य च साधनतासिद्धयर्थं
तेन पूर्वशुचस्तुकमितीदानींभीं पृच्छथते । स्वपृष्टे तस्य च शृष्टे सरस्वतीसंवादो जात इत्याह । हे
सत्तमाः, यन्मां पृच्छथ, इमेमेवार्थं स शृष्टवान् । शुक्लाकल्पस्य साधनत्वात्स्य च भवतां च श्रोतु-
त्वेन तुल्यत्वात्तथा भवतां तथा तस्माऽपि शृष्टे बुद्धिरुत्पन्ना शुक्लेत्यर्थः । परमवान्तरभेदः कश्चिदस्ति ।

भवतां तु तद्भावप्रकारेण पदार्थज्ञानेच्छा । तस्य तु भगवन्माहात्म्यज्ञानमेवेष्टमिति । तदाह—
कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्धाधान इति । भगवन्माहात्म्यश्रवणे तस्य इयं जातं । श्रद्धा, मनसो
विपुलता च । श्रद्धया तद्भद्रम् । विपुलतया अपूर्तिः ॥ ३ ॥

शिष्टमनस्यं कृत्यं कृतवानित्याह—

संस्थां विज्ञाय संयस्य कर्म प्रेवर्गिकं च यत् ।

वासुदेवे भगवति आत्मभावं हृदं गतः ॥ ४ ॥

संस्थां विज्ञाप्येति । सप्तमेऽहनि श्रुत्यं विज्ञाय धर्मयोग्यतामोपयोगि कर्म त्यक्त्वा, तस्मात्प-
नान्यपि त्यक्त्वा, मोक्षदातरि भगवति वासुदेवे आत्मनः अन्तःकरणस्य मावं रतिं श्लेहं हृदं प्राप्य
पप्रच्छेति सम्बन्धः । आत्मनः स्वरूपस्य वा सत्तामत्रे स्थितिरूपम् । आत्मत्वं वा ॥ ४ ॥

एवं प्रश्नसाधनान्युक्तत्वात् प्रश्नं वक्तुमभिवन्दनमाह—

राजोवाच—

समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवाज्ञघ ।

तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ॥ ५ ॥

समीचीनमिति । यद्यपि त्वद्भजनस्याऽर्थो न ज्ञाप्यते सर्वज्ञत्वात्तथापि त्वद्भजनं समीचीनम् ।
ब्रह्मज्ञिति सम्बोधनं वक्तुंदाभावात् । अनपेक्षंभिमानावभावात् । तथापि मम स्वरूपाज्ञान-
रूपं तमस्त्वदाक्याद्विशीर्यते । तनु मदर्थमेवोक्तम् । त्रयं तु मया विनिश्चितं । त्वदाक्येन मयाऽ-
ज्ञानं नष्टम् । मदर्थमेव च त्वयोक्तम् । भगवतश्च कथा कथितेति ॥ ५ ॥

अर्थापरिज्ञानालन्देहादिदानीं विशेषाः पृच्छन्त इत्याह—

भूय एव त्रिवित्तसामि भगवानात्ममायया ।

यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभांश्यमनीश्वरेः ।

यथा गोपायति विभुर्धया संयच्छते पुनः ॥ ६ ॥

भूय एवेति । त्रिवित्तसामि ज्ञातुमिच्छामि । तत्र सन्देहप्रबन्धम् । उत्पत्तिस्थितिलयेष्व-
धारे साधनेषु च । तत्रोत्पत्ती सन्देहमाह—यथेदमिति । इदं जगत् यथा सृजते । किं कुम्भ-
कारवत् ? आहोस्विसिद्धवद्वाग्वाग्नेण ? आहोस्विसिद्धवद्वाग्नेण ? आहोस्विसिद्धवद्वाग्नेण ?
आहोस्विसिद्धवद्वाग्नेण ? इत्युत्पत्ती एव सन्देहाः । एत एव रक्षाप्रलययोरुत्पत्तौ । किञ्च ।
दुर्विभांश्यमनीश्वरेरिति । ये मया प्रश्नाः कृतास्ते केऽपि भगवति न सम्भवन्ति । यत् उल्पा-
यमानस्य मनसाऽप्यकालवित्तुमशक्यत्वात् । एवमुत्तराऽपि । तर्हि न करोत्येवेति किमिति न निश्ची-
यते । न शक्यते चेति । तत्राऽऽह—त्रिसुररिति । पुनरिति । पुनःपुनोऽपि तस्य नाशमुत्पा-
दितस्य चोत्पादनमिति ॥ ६ ॥

चतुर्थं प्रथमाह—

यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिरयं पुमान् ।
आत्मानं श्रीडयन् श्रीडन् करोति विकरोति च ॥ ७ ॥

यां यां शक्तिमिति । अत्र सृज्यः कः पदार्थः । किं केन च आत्मा, शक्तिसहितो वा । साहित्येऽपि किमात्मैवोत्पत्ते, शक्तिर वा । इति सन्देहः, तेष्वपि पक्षेषु कालभेदेन कृतिभेदेन वा व्यवस्थितेषु पक्षेषां कृती यां शक्तिमुपाश्रित्य पुनर्द्वितीयकृते यां शक्तिमिति । एवं पथस्त्वपि । तथाऽप्यवान्तरभेदाः सन्ति । यतः पुरुशक्तिः । कालभेदात् बहवः सन्ति । यतः कालादिनियन्ता वयं पुमान् । आत्मानमेव करोति, विद्वद्भयं करोति, न करोति, विविधं वा करोति । अथवा । आत्मानमेव श्रीडयन्नयदेव किञ्चित्करोतीत्यादि सम्बन्धः । अथवा । श्रीद्वन्त्वात्मानमेव करोतीति । चकारान्वयेऽपि पक्षाः स्वयमग्राः ॥ ७ ॥

तद्येवमेवैकधा सन्देहः गुरुः प्रथं नाऽहति । अतिवादात् । अतोऽन्य एव प्रष्टव्य इत्या-
शङ्काऽऽह—

नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्भुतकर्मणः ।
दुर्विभान्यमिवाऽऽभाति कविभिश्चाऽपि चेष्टितम् ॥ ८ ॥
तथा गुणांस्तु प्रकृतेर्गुणपत्कमशोऽपि वा ।
विभर्ति भूरिदास्त्वेकः कुर्वन्कर्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥

नूनमिति । ब्रह्मसित्यतिप्रशेऽप्यश्लोभाय । भगवतो हरेरिति दुःखाभावमुल्लोचोः शिखर्य-
मुक्तम् । किञ्च । सामान्यत एव भगवतश्चरितं दुर्बोधं केन गुणेन करोतीति । तत्रापि हरेः । अन्य-
दुःखनिवारणार्थं करोति । तत्राऽन्येषामानत्यादुःखानां चाऽऽनन्यात् केन प्रकारेण कृते सर्वेषां दुर्ब-
गच्छतीति न ज्ञापते । तथाऽप्यद्भुतकर्मणः । अन्यत्करोत्येवमस्मयत इति । अत एव कविभिरपि
निपुणैरन्येकधा कल्पकैरपि दुर्विभाष्यम् । अतो नाऽन्यः प्रथमहतीत्यर्थः । किञ्च । केन साधनेन
भगवान्करोति । गुणैरिति श्रेत् । तात्पर्यान्कि कर्मशो एष्टाति । सुगपदा । न हि सर्वे सुगपु-
त्सन्ते हीयन्ते वा । किञ्च मूरिषो वा एष्टाति । प्रकृतेर्गुणान्यदुविधानुकूला मूरिषो पशि-
प्रकारेण एष्टाति । अथवा । तु पुनः स्वयमेकौऽन्येकौ मूला सुगपदादिभेदेन (?) एष्टातीति ।
किञ्च । कर्माणि जन्मभिः कुर्वन् । नात्रान्यानि कृत्वा कर्माणि कुर्वन्करोति । कर्माधीनतया करो-
तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं पञ्चप्रश्नान्निरूप्य सामिल्यतया प्रश्नातुपसंहरति—

विचिकित्सितमेतन्मे व्रीती भगवान् यथा ।
शान्दे ब्रह्मणि निष्णातः परसिंश्व भवान् खलु ॥ १० ॥

१ परः पुमानिति क. घ. घ. २ ब्रह्ममिति क. घ. घ. ३ इदं मानि मगुलके. ४ वसेत्यपि घ. घ. ५ सत्त्वमे
मुपैति क. घ. घ. ६ एव प्रश्नानिति क. घ. घ. घ.

विचिकित्सितमेतन्म इति । मद्यमेतन्ञ्जातुमिदं यथा यथावद्भगवान्ब्रवीतु कथयतु । कथने
सामर्थ्यमाह । शान्दे परसिंश्वपि ब्रह्मणि तत्त्वत्वाचनेर्भवाश्रित्यातः । स्वत्विचि प्रसिद्धे ॥ १० ॥

शुकोऽपि सैसापन उत्तरमादेलाह—

सूत उवाच—

इत्युपामश्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः ।

हृषीकेशामनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥

इत्युपामश्रित इति । उपामश्रणं प्रार्थना । तदाऽसिन्धुर्वै सर्वसन्देहवारको भगवानेवेति
हृषीकेशं बुद्धिरेकमनुस्मृत्य प्रत्युत्तरं दातुं प्रचक्रमे । उपक्रमं कृतवानित्यर्थः । उपक्रमो नाम देवता-
गुरुमस्कारः । हेतुं गानुकथने उपामश्रित इति स्तुपादावतुषक्रमे हेतुः ॥ ११ ॥

सर्वशाम्भारधनिर्द्धारः ससन्निभेनमनोक्तिमिः । पञ्चभिः प्रार्थनायाश्चर्यैर्माहात्म्यं
तस्य वचयते । एकैन व्यासनमनमेतावच्छुक्रभाषितम् । अन्यत्कथामपमङ्गेन
परोक्षया वा निरूपितम् । नमनादेव भगवान्सर्वसंसाधवारकः । प्रार्थितः कामनां
दग्धान्नाऽन्यपेथेन व्येरेणम् ॥ यद्यपि तेन पञ्च प्रश्नाः कृतान्तथापि सर्वसन्देहनिवारणार्थं भगवा-
न्मृत इति तत्त्वसन्देहनिवृत्तिपूर्वकं भगवन्तन्मन्य नमस्कारोति । तथाऽऽदी गृष्टिकपरे सन्दिहानं
प्रति प्रकारं बद्धमनस्यति—

श्रीशुक उवाच—

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सद्गुह्यस्थाननिरोधलीलया ।

एहीतशक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भवायाऽनुपलभ्यवर्धने ॥ १२ ॥

नम इति । आदी १२ः असहोदामो न एक एवेत्यर्थः । तदनु स एव पुरुषः । अनेनाऽऽसीत्य
विष्णोः पुरुषशीरस्वीकारभादौ कथितः । तदनु "यहृत्स्यामि"ति बाम्बथा एक एव भूयान् । तदनु
श्रीऽर्थं जगदुल्लसितित्येदंहीरः संवायागुणभूतशक्तिवयस्वीकारमाह—एहीत शक्तिप्रितया-
येति । सद्विनिवचनादसतः सत्ता निवारिता । किञ्च । तस्योद्भवाः स्थानं निरोधं लीलायम् ।
सद्वरेण भगवानुत्पत्ते निष्ठति हीयते चेति । अनेन क्रमोऽपि दक्षितः । सर्वसंशयं व्यपकलात्सृज्य-
मानस्य परिच्छेदाभावाद्युगपदेदं देवभेदेन एकत्र क्रमेणैव यथा लीला सम्पत्ते तया करोतीत्यर्थः ।
तदनु तथाऽन्यपामितया प्रविशतीत्याह—देहिनामन्तर्भवायेति । न हि देहिःस्वतोऽन्तःप्रवि-
शति । किन्त्वन्तरेवासऽऽविर्भवतीत्यर्थः । गृहेर्नोमरूपभेदेन देहस्यात्रामसृष्ट्यर्थं सर्वं सद्वा । सर्व-
सद्गुभित्तय । सर्वैरप्यनुपलभ्यं वर्तयं यस्य ताद्यो जात इत्यर्थः । तेन गुर्वेद्विद्विभित तन्ज्ञान-
नित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं भगवतो मूलरूपसमष्टिव्यष्टवर्तनीयफिलकरूपानि पञ्च निरूपितानि दृष्टिसिद्धिप्रलययोगो-
द्धार्यम् । इदानीमवतारप्रयोजनसन्देहं वारयन्नमसति—

भूयो नमः सद्गुजिनच्छाद्रे सतामसम्भवायाऽखिलसत्त्वमूर्त्यै ।

पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यपस्थितानामनुमृश्यादाशुभे ॥ १३ ॥

भूय इति । अन्तर्गमितया करोत्येव पापनिनाशम् । बहिरिपि कर्तोतीति भूयःपरम् । अनुपश-
रित्वा नमस्कारविशेषणम् । भगवतोऽवतारस्य सतां दुःखदूरीकरणमेव प्रयोजनम् । यद्यपि
प्रकाशान्तरायासि दुःखदूरीकरणं भवति, तथापि न सर्वोत्पन्ना तत्रिवृत्तं भवति । सा दुःखसन्तति-
मंगवतिनिर्गमनमारभ्य पुनः प्रवेशयन्तद्व्रतादुन्नतरूपेण तिष्ठति । तां दूरीकृतुं भगवत्सम्बन्ध एव
शक इति मध्ये प्रादुर्भूतत्वां विनिति । किञ्च । सतामसम्भवाय पुनरुत्पत्त्यभावाय । परब्रह्मणे देह-
ग्रहणे, आविर्भावे वा नाऽन्यत्किमसम्भिति । सन्तो हि भगवद्भयसम्भवात्सत्त्वं प्राप्ता नैतु चिदानन्द-
त्वम् । पुनः सम्भवे सत्त्वसन्देहोऽपि । साधनानि तु सत्त्वप्रवोषणीयानि । अतो भगवान्स्वयमभि-
भूतैस्तेषामाभिर्भवाभावाय । अतो दुःखच्छेदनमन्वयम् । तदीयो यावोऽपि स्वयमज्ञीकृत्य इति ।
किञ्च । अखिलानि सत्वानि सत्त्वगुणभेदा मूर्त्तौ यस्य । सत्त्वगुणः सर्वोद्येन । तेन साधनोपायैरामपि
स्वयमेव सर्वसाधनानि करोति । देवाना आविर्भावयति । एतदर्थमेव सत्त्वगुणाविर्भाव इति लोकर-
सिद्धिः । अखिलानि सत्वानि जीवगणा मूर्त्तौ यस्येति वा । अनेनाऽनन्तजन्यसम्भवेऽपि तद्व्यतिरि-
पितया सर्वविधसंजीवावात्वादित्वात् । अतस्तेषां भगवद्बतारोणैव स्वप्रतिनिधितया सर्ववतार-
सैर्विभिन्नान्यो भक्तवत्सल इति मञ्जरीयं रूपमुक्तम् । किञ्च । न केवलं भक्तानामेवोद्धारणं
भवानवतीर्णः किन्तु ज्ञानिन्यामपीत्याह—पुंसांमिति । पारमहंस्ये आश्रमे व्यपस्थितानां प्रति-
कृतौ संन्यासिरूपेणैव ज्ञातानां सनकादीनां ज्ञानेन परार्थनैकत्वं भासमानानां दृष्टिसत्त्वोऽपि
तयामानरहितानां तदर्थमतिक्रमं प्राप्नुवन्ति । मृत्यं मृत्यमनु क्रममुक्तिसाक्षान्मुक्त्यभावाभेदानपि
सामीप्यादीनापि दाशुषे दाधे । अथुश्रम्यानां दाधे । वैदिकपदप्रयोगात्फलात् न केवलं वैदिकत्वम् ।
अथुश्रम्यं विचार्य वा । इदानीमपि जन्मकोटिभिर्विचारवार्धेति । अतस्तेषां क्लेशनिराकरणाय
स्वात्मज्ञ इत्यर्थः । न हि प्रकाशन्तेन भगवानात्मा लभ्यते । ज्ञानेनाऽप्यात्मत्वेन यासति एव ।
षालानां हस्ताग्रस्यचन्द्रवत् । पुनरिति पुनः पुनः । पारमहंस्याश्रम इति प्रत्यङ्घ्रिकारूपे
आश्रमे । तत्र प्रविष्टा अर्षहिष्ठंसा एव भवन्तीति । हंसास्तु मानसेऽपि रमन्ते । परमहंसास्तु ततो-
ऽन्यतरतमे आत्मन्वये । आत्मानामसद्भावे वा आत्मविभयनादानुमृत्यत्वम् ॥ १३ ॥

एवमवतारसन्देहं वारयन् सर्वपापानामावयत्कमञ्जरीयलं निरूपितवान् । इदानीं प्रयोजनसन्देहं
वारयन्मर्च्यैकलम्यलं सोपपत्तिकमुपायवन्नमसति—

नमो नमस्तेऽस्तुषभाय सात्वतां विदुरकाष्टाय मुहुः कुयोगिनाम् ।

निरस्तसाभ्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रस्यते नमः ॥ १४ ॥

नमो नमस्तेऽस्तुष्विति । अत एव मत्पुत्रेकेण बहुवारं नमस्सन्देयं वार्यते । शब्दे एषीनां

१ अन्तर्गमितयेति क. २ मृत्यु इति क. ३ तेषेति नास्ति क. क. ४ अर्षकाव्यति इति क. ५ तेषेति
अथयत्सक इति क. ग. क. ६ निरूपितसिद्धि क. ग. क.

भववद्वैने जाते नमस्कार एव कर्तव्य इति सदुपशिक्षाविचारेणाऽन्यस्य स्वतोऽकर्मव्यत्वात् ।
“किमासन्नं ते गमःडासनायम्” सादिवाक्यात् । अतस्त्वयाभूतानामस्माकं भगवत्साक्षात्कारे
तथा नमनमेवाऽस्तित्ति प्रार्थनया एतावदेव प्रयोजनमित्युक्तं सर्वैरेव साधनैः । किञ्च । तु इत्यमिति
प्रत्यक्षतया न तु मन्त्रमिति तस्मा इति वा । इतः परमधिकं प्रयोजनमुद्देश्यं नास्तीति शास्त्रसङ्घट्टः ।
किञ्च । सात्त्वतामृषभभावेति साभयस्ययुक्तानाम् । “तदधीनवचने सातिरिति” ति घाति-
प्रत्ययो ध्याकरणे विहित आत्मसादिति । तत्र सायुक्ताः सात्त्वताः कदाचिदपि न स्वतन्त्राः किन्तु
भगवद्भावेना एवेति तेषामर्थः । एवमभावेन भगवत्साहित्यमपि प्रयोजनम् । नमनमात्रेणैव स्वतः
पर्यवसाने तदधीनत्वलक्षणे अधिके धर्मं सम्पन्ने स्वसेवामपि कारयतीति स्वन्दानन्तरं दास्यं प्रयोजन-
मिति निरूपितम् । ये पुनर्योगादिनां तं प्राप्स्याम इति विचारयन्ति ते कुयोगिनः श्रुतिव्यामेव यो-
गिन इति । न हि मृगामेव सिंहा ब्रह्माण्डात्परतः सिन्तं वस्तु प्राप्नुवन्ति । अयं च कुत्सितो योगः
कुत्सितं फलं भूमिष्ठं वा प्रयच्छेत् । अत एवाऽविद्यादेव एव तत्फलत्वेन निरूपिताः । योगस्तु स्वा-
धीनः । मंगवांश्च न स्वाधीनो योगेश्वरश्च । अतो योगे व्यवसितमतीनां यस्यां दिशि भगवानस्ति सा
दिगमि दूरे । साधनान्यपि ततोऽपि दूरे नयन्तीति विशेषेण दूरे काष्ठा यसेति । अनेन नाऽन्यसाधन-
साध्यं प्रयोजनमित्युक्तम् । सकृत्कुयोगित्वाऽप्युत्तरत्र दिव्यादिवोगभेदत्वात् प्राणुयादपि । मुहुः कुयोगित्वा
आशाऽपि नास्तीत्यर्थः । प्रात्याशाभाव एव दूरेकाष्ठानाम् । मुहुःपदमेतौ साधनाभावः सूचितः ।
अतो मत्त्यैकलम्यलं साधितमन्वयव्यतिरेकोक्त्या । किञ्च । निरस्तसाभ्येति । काचिद्व्ययवतः
सिद्धिरस्ति राधस्यसन्दवाच्या । न तारश्री सिद्धिः कचिदन्यत्र । न वा ततोऽप्यधिकं । तथा
सिद्ध्या भगवान्स्वग्रह एव रमते । तत्राऽक्षरात्मकं ब्रह्म । रसंस्ति स्विन्धेपेव रसं तत्सम्भवाद्-
भिव्यक्तं करोतीति । एतावता स्वरूपसिद्धिव्यतिरेकेण नाऽन्यत्र संसतीति भगवदीयो रसलक्ष्यैव
प्राप्तव्यः । ग्रहं च तस्यैव । तत्साधनं च निरस्तसाभ्यातिशया सिद्धिः । अतोऽन्येषां सर्वेषां तद्व-
प्राप्तिर्दुर्लभा । ग्रहदेवकस्य तु सुत्तमेति । स हि स्वग्रहे तौ नीला रसतीत्यनयोपपत्त्या मत्त्यैकलम्य-
त्वम् । स्वधामनित्येन नद्यन्त्यस्य गन्तुं स्वातुं वा शक्नोतीति सूचितम् । अद्यत्वादेवत्यत्वम् । निर-
न्तरसत्त्वाद्वाहा हाणुज्यापेक्षम् । अतस्साद्यमत्त्ययमेव केवलं नमनं कर्तव्यमिति तादृशाय नम
इत्याह—रस्यते नम इति । एवं ज्ञात्वा नमनमपि प्रयोजनमिति शुकादीनां तावन्मात्रार्थव-
सानं सूचितम् ॥ १४ ॥

एवं प्रेमभक्तिमतो वै किञ्चित्कर्तव्यमित्युक्तत्वात् वाद्यभक्तोः फलं नियमयन्नमसति—

यत्कीर्त्तनं यस्मिन् यदीक्षण यद्गन्दनं यच्चूर्णणं यद्दहणम् ।

लोकस्य सद्यो विधुनोति क्लम्यं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥१५॥

यत्कीर्त्तनमिति । संसारिणां वाद्यभविष्यमत्तया तद्वर्णं पाषण्डय इत्यर्थः । ईक्षणं पादसेवन-
साध्यम् । अत्र पाषण्डयस्य तारतम्यं निरूपयितुं मित्रः क्रमो निरूपितः । तत्र कीर्त्तयस्य स्वसा-
ऽन्येषां च सर्वपापनिराकरत्वात्पुत्रव्यापेक्षयाऽपि यद्वत्त्वं निरूपयितुं प्रथमं निरूपणम् । तदनु

१ अन्तर्गमितयेति क. क. अन्तर्गमितयेति क. क. २ नमिचित्यव्यति क. क. ३ नमिचित्यव्यति क. क. ४ नमिचित्यव्यति क. क.

तस्याऽपि मूलभूतस्य तद्विर्बाहकस्य स्वात्मभावनिष्ठत्वेऽप्यात्मिकपापनिर्कारपादन्तःकरणशोष-
कत्वेन स्मरणं निरूपितम् । एवं कीर्तनस्मरणार्थ्यां प्रेयोद्गमे जाते यद्भवत इक्षणं भगवदागमनेन
सममनेन वा । सातुभावाधिष्ठानस्य भगवत्प्रतिनिधित्वाधीतेऽभाऽप्यत्वाद्भवबालनाशकौ बहिष्का-
दीक्षणम् । अन्तर्वा भावनया । तदर्थेनेनाऽऽभिदेविकपापनिवृत्तिः । “यद्देवानां बहुकृप्या-
गोऽस्मी”ति श्रुती तत्पापं निरूपितम् । तद्भवपृष्ठिषिव्ये तेषां क्रूरा दृष्टिनिवर्तते इति तदोप-
निवृत्तिः । तदनन्तरं यद्दन्तं तद्भववदीपराधलक्षणेऽपनिवर्तकम् । वस्तुतो हि जीनो
भगवत्सेवको भूत्वा बहुकृतं तत्सेवामकृत्वा खिन इति स्वधर्मपरित्यागेनाऽपभो भवति । तदर्थेना-
न्तरं बन्धनेनैव निवर्तते । तत्सद्वन्दननां भगवदीपानां सुखाद्यद्भवन्माहात्म्यश्रवणं तत्सर्ववस्तु
यायात्म्यज्ञापकमिति तदज्ञानकृतं पापं मूलभूतमिति निवर्तते । ततो ज्ञाते माहात्म्ये यदनुसृणु-
मभवतः अर्थेन पूजनम् । सत्कार इति यावत् । तद्भवन्मायारूपं तद्द्वेषोद्भवन् रूपं वा कल्पं विव-
र्षयति । तदर्थं हि प्रेषितिरूपम् । अनन्यत्वाभावात्तत्त्वेन न व्यपदिष्टम् । अतो भक्तिमार्गानिधि-
ष्ठानामन्येषामन्येवंप्रकारेण करणात्तत्पापनिवर्तकत्वेन सवेपापनिवृत्तिः कर्तुं भवति । अतो भगव-
त्कीर्तिमूलत्वात्सर्वेषां भगवत्कीर्तिः सुप्रसन्न भवति । मद्रामद्रयोस्तुन्यत्वाद्मद्रमद्राक्षिण सुप्रसन्न
भवति । प्रथमश्रवणं तु तदान्मन्तःप्रतिव्याऽऽलोकेन भूतेभ्यो देहादिभ्यः पापनिवर्तनासमर्थमिति
प्रथमं तत्र निर्दिष्टम्, कीर्तनं तु तथात्वाच्चिदिष्टमिति विवेकः ॥ १५ ॥

एवं षड्विधभक्तेः षड्विधपापक्षयकतुल्यमुक्त्वा कीर्तौत्वात्मात्रपर्यवसायित्वे शोषधर्मवसानामावा-
च्छास्त्रविरोधः प्रसज्येतेति तस्या मुक्तिपर्यवसायित्वं प्रकारान्तरेण वदति—

विचक्षणया यच्चरणावसादान्तास्सं द्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।

विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतकृमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥ १६ ॥

विचक्षणया इति । अचतुराणामेषा षड्विधा भक्तिरुक्ता । एवं षड्विधया चातुर्यं सम्पन्ने षष्ठादि-
चक्षणाः सन्तो भगवत्चरणारविन्द एवाऽप्यसन्ना भवन्ति । न तयः पदाभ्यान्ते उपयुक्ता भवन्ति ।
तदा तैवाऽऽप्यसन्ना उपभवतः सञ्जाड्विभुता भवन्ति । अवसादे हि सङ्गानां शैथिल्यं युक्तमेव । तथा-
ऽप्यन्तःकरणेन भगवत्त्वसादान्दन्तःकरणस्यैवोभयतः सङ्गस्युदासः । तदा पश्चात्सर्वैक्यापामभावा-
द्भवता सह गमनसामर्थ्यं भवति । चरणे लुपसञ्चारभरणे सह गन्तुं समर्थो भवति । अतो ब्रह्मगतिं
प्राप्नुवन्ति । ब्रह्मणा सह गतिः । ब्रह्मणि वा गतिः । अक्षरस्य चरणत्वे गृहत्वे वा तदुपयुक्तपथे ।
अतो मार्गान्तेणाऽप्येवं साधनेन पूवैतुल्यता भवतीति द्योराभ्येक एवाऽर्थे इति वक्ष्यमाणमुपपन्नं
भवति । तस्य हि गतिर्ज्ञानरूपा । अत एव ज्ञानस्य क्रियात्वं धार्यत्वं चोपपद्यते । ज्ञानस्य च
क्रियात्वं भगवत्क्रियात्वेन । भगवत् इन्द्रियाभावाद्भ्रमया क्रिया न सम्भवति । नित्या तु क्रिया न
प्रसिद्धा । यागानां तु क्रियारूपेण भगवद्वाविर्भावत्वात्प्रायान्तरवदिक्रियाऽपि भवति भगवद्रूपम् ।
“तदेजानि तन्नैजनी”त्यादि तु विरुद्धसर्वभोगश्रयत्वेन धर्मरूपेणाऽऽतिवर्तकं प्रतिपाद-
यति । तस्मात्संविदानन्दवन्न क्रिया स्वरूपमूता भवति । अतो ज्ञानमेव तैवः स्यात्वं गच्छन्वद्वि-
प्रतिभातीति स्मरणेन मनो गच्छन्तीतिवद्भवतो ज्ञानमेव क्रियारूपम् । तस्माद्भवतो गतिं

चैतन्यरूपं विन्दन्ति । अठम्यात्मवत्प्राप्नुवन्ति । “चिन्ति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादि”ति
प्रकरणेन । अत एव मुख्यसिद्धान्ताकालेऽपि भेदः । हि युक्तभाऽयमर्थः । यतः कीर्तिमुक्तिपर्य-
वसायिनी । गतकृमा इति । मार्गान्तेणाऽपि ज्ञानादिना बक्षरोपासनया वा तदेव स्वरूपं
प्राप्नुवन्ति । तथापि “हेऽशोऽधिकतरस्तेषामि”ति शक्याते हेऽशुक्ता भवन्ति । कीर्तनपाप-
निरूपणा तु ये गच्छन्तीति गतकृमा एव गच्छन्तीति साधनान्तरादित्थंभवत् । अत एव कीर्ति-
पुरस्सरं तत्रमसति । सुभद्रश्रवसे इति पूर्ववत् । षाद्यमत्तयाऽप्येवमनुग्रहं करोतीत्यादरेण
नमनोकीर्तयत्त ॥ १६ ॥

एवं ज्ञानभक्तिमार्गौ सम्प्रगुपपाद्य कर्ममार्गेऽपि भवनावश्यकतां वदन् तेषां स्वरूपसन्देहं
वारयति—

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।

क्षेमं न विन्दन्ति विना यदरुणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥ १७ ॥

तपस्विन इति । यशस्विनः कृपापारादिकर्तारः । मन्त्रविदो मनोपासकाः । याज्ञिक
वा । सुमङ्गलाः सदाचाराः । एते हि कर्ममार्गे षड्विधा उक्ताः । तपो हि सन्तापात्मकम् । तपु
पाकनस्थापनपर्यवसायि न सुल्लं प्रयच्छति । न हि देहेन्द्रियाणि छिद्यन्ति सुल्लं प्रयच्छन्ति ।
विहितत्वात्कलनेऽपि दातुः सम्बन्धाभावात् । आज्ञामात्रेण तथा करणेऽपि स्वात्मसमर्पकत्वे-
नैव तद्दोषाभिप्रायात् । गच्छन्ना फलजनने भावाभावात् । “कर्षयन्तः शरीरस्थं शू-
न्नामसि”ति नापश्रवणात् । “मस एव पृथग्निश्चवा” इति हेतुव्यपदेशात्प्रायस्करणायां
माताभावाद्भवत्केहीपयिकतां सम्पादयेदं भगवद्योग्यं करोति । यद्य भगवान्स्वीयकः क्लेशं दृष्ट्वा
फलं प्रयच्छति । अन्येऽप्येतिवृत्त्यर्थं वा । तत्र क्षेमालोकम् । न हि भगवता दत्तं स्वर्गोऽयादि-
सहितं भवितुमर्हति । एवं बहूनां भागिनां स्वयमेवैव्यः प्रयच्छन्तोऽप्येन वस्तुशोषणवदवशि-
ष्टानि शोचयन्ति । दसद्वयस्य तु धैर्यानापिनियोगसम्भवाच्च फलसापकत्वं निश्चितम् । अतो नै-
वगच्छन्त्ये तलोषणक्रियायाः पर्यवसानात्तदसमर्पणे स्वात्मेव चोर्वापत्तेः सुतरां न क्षेमप्राप्तिः ।
कृपापारादिभ्यश्चि विश्रामकलनेन भगवत्कीर्तिविकरणात्प्राप्तवद् तस्य निषेधः । मनस्विन्स्यु
योगिन एव । ते कुनोमिगिचरोरैव विचारिताः । सर्वेषामेव निरोधेने तसदपिद्योद्वेददोदो भवत्सेव ।
भगवत्समर्पणे तु तदचनेन तदुक्तमेव कृतमिति न कोऽपि दोषः सम्भवति । धर्ममार्गेऽपि “धर्मः
क्षरति कीर्तनादि”त्यादिना नाशसम्भवात्समर्पणं युक्तम् । लोकेऽपि महाराजसमर्पणादौ भोगो वा
कलनाद्यो वा सम्भवति । तत्र भगवदीयानां कालनाशनाशनाश्रयदोये पुनस्वीयत्वं वा प्रसादो
वा भविष्यतीति पूर्ववदेव ज्ञानमार्गं भक्तिमार्गं वा प्रवेशो भविष्यतीति सुभद्रश्रवसे इत्युक्तम् ।
मार्गवत्तस्या अपि भगवदीया इति भगवत्कीर्तिः । अन्येषां तु तत्र प्रवेशाभावादादरेण वीर्यसा
नमनः ॥ १७ ॥

एवं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धिनां भगवत्त्वेशप्रकारयुक्त्वा साक्षात्सम्बन्धरहितानामपि तत्त्वेशने प्रकारमाह तृतीयगतिव्यावृत्त्यर्थम् । तद्वक्ष्यति भगवान्—“उदासीनोऽरिबद्धवर्ष” इति” । तद्भगवदाश्रिता भगवदीयाश्रिता वा एकम् । अभ्ये क्रियायुक्तोदायिते निर्धारो भवति । तत आह—

किरातदृष्टान्धपुलिन्दुपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः ।

येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयाः शुष्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥१८॥

किरातेति । किरातादयस्सत्त्वेशगिरियासिनोऽन्यजा आतितः कार्यतश्च दुष्टाः भक्तसाश्रयव-
मात्रेण शुद्धा भवन्ति । भक्ता इव भगवत्त्वेषोयुग्या भवन्ति । अनेऽपि पापाः प्रायश्चित्तानिभक्त्या
भवि । एते नवविधा गणिताः । अष्टदिक्शब्दविषय्या भक्तद्वाराऽपि माहात्म्यात्प्रभविष्णुत्वम् ।
“अपपरी बर्जन” इति ज्ञानपादोपसर्गोऽन्तिशयार्थेऽपि व्रते । न्यास्यर्षे वा । परित इत्येवं वा ।
तेन विश्वाधारस्त्वेन दुष्टानामपि दैत्यादीनां तदाश्रयं निवारितम् ॥ १८ ॥

एवं स्वरूपतः प्रमाणात्तश्च सर्वसन्देहवर्णनं कृत्वा फलतः साधनतश्च तस्य माहात्म्यमाह—

स एष आत्माऽऽत्मवतामयी श्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।

गतव्यलीकैरजशङ्करादिभिर्विचर्क्यलिङ्गो भगवान्प्रसीदताम् ॥१९॥

स एष इति । तत्र प्रथमं साधननिर्धारमाह—प्रसीदतामिति । साधनं भगवत्साद एव ।
फलं स एव । उभयोरपि विनिश्चयः । तदाह—“भगवान्प्रसीदतामिति । अन्यतु साधनं प्रमादो-
पयोगम् । लोकद्वारा सातुभवद्वारा च संयोगि साक्षाणि प्रवृत्तानि । वेदस्साऽपि तत्सत्त्वेनाऽप्यो
निरूप्यते । तत्र—अधिकारी प्रमाणं च सन्तश्च प्रीतिहेतवः । एतेऽप्यापाततः प्रो-
क्तास्तस्मात्सम्प्रार्थनं वरम् । सम्प्रार्थने हि सुमहात्साधनं फलमेव वा । कायादिभिः
करोत्येव तस्मात्साधननिश्चयः । तत्राऽपि कारिणो द्विविधाः । ये हि भगवत्सादयोयास्ते
आत्मवन्तः । आत्मेशान्ते हि अन्तःकरणमात्रा च । तत्र ये आत्मवन्तस्तेषामात्मत्वेनाऽयं प्रका-
शते । ये पुरुस्तःकरणवन्तः यथासुखमन्तःकरणं कर्तुं सम्भवन्ति तेषामभीशरः स्वामी । अन्तःकरण-
श्रेको वा । स्वर्वां कारयति तद्योग्यं वा करोतीति । प्रमाणं च त्रिविधं श्रुतिस्मृतिपुराणावयम् ।
तत्र प्राधान्येन वेद इति तेनाऽपि अर्थः प्रतिपादित इति यद्भ्रप्रतिपादकत्वेन त्रयी प्रमाणम् । स्मृतीनां
तु धर्मप्रतिपादकत्वेन तत्रार्थस्यैव प्राधान्याद्धर्मप्रयोगः । पुराणं तु त्वःप्रतिपादकम् । यावन्ति हि
फलाणि निरूपयति तस्यैव तानि निरूपयति । त्रिविधतयुक्तपि भगवत्त्वे च । अर्थतः स्वरूपम् ।
ततः किमधिकारणं किंवा प्रमाणेन । उभयोरपि फलदोषैव प्रवेशात् । सतामाश्रयेऽपि तथा ।
यतः अजशङ्करादिभिरपि वित्तवर्षमेव लिङ्गं यस्य । सतां हि पराकाष्ठा त्रया वा महादेशे वा ।
तन्विद्यासाधुत्वाधाऽन्ये । तैरपि विशेषेण तर्कमेव लिङ्गं यस्य न विदमिस्थतया ज्ञेयम् । तैर्किं हि
भवति न भवति च । तेऽपि स्वस्य माहात्म्यमेव दृष्ट्वा भगवत्कृपाया तत्रनिमित्तमिति भगवत्साक्षात्का-
रणे च तत्स्वरूपप्रसादयोग्यं कल्पयन्ति । तदाद्यो हि भगवानेवं प्रसन्नो भवतीति । तत्र प्रमाणे
नानाप्रकारेण निरूपणालोकतश्च तथा प्रतीतेर्न तावन्मात्रेति निश्चयते । ते तु “शब्दात्प्रत्यक्षं

१ इति बचनमिति व. २ एतेन विभक्ति इति व. ३ कार्यविभक्ति व. कामादिमिति व. च निर्वर्तयति व. व.

बलीय” इति विशेषेण तर्कयन्ति । तस्मादेवमवगम्यते भगवानेन प्रसादं प्रार्थनीयो नाऽन्यद्वा-
ज्योऽपि ॥ १९ ॥

तस्मात्प्रार्थनायां संभवत्त्वां नाऽन्यत्कर्मयमिति सिद्धम् । यदि प्रार्थनायां भगवाञ्च कृष्येत ।
लोके षणधिकारी प्रार्थयन्कोषमुत्पादयति । यद्यपि प्रसादस्य साधारण्यादन्यसाऽऽश्रितत्वात्कोषो
न सम्भवति तथापि सामान्याऽऽपनयिकारिणं प्रति तद्वत्त्वमेव । अतस्तन्निर्णयार्थं प्रार्थनायोग्यं रूपमाह—

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिरधिपां पतिलोकपतिरधरापतिः ।

पतिर्गतिश्चाऽन्धकवृष्णिशास्त्रतां प्रसीदतां मे भगवान्सतां पतिः ॥२०॥

श्रियः पतिरिति । पतिः प्रार्थनीय इत्यत्रिवादम् । कृष्यतु मा वा । तद्येषं पतिलैः प्रार्थनीयः ।
तत्र प्रथमं पश्चिमानां पतिलं निरूपयति । प्रथमं भगवोल्लक्ष्मीपतिः । ततो ऽर्क्ष्यतेः कीभिः प्रार्थितो
न कृष्यति । अनेन खेदमागतुवृत्तिभिर्यैरपि प्रार्थितो न कृष्यति । एवं यज्ञपतिः । यज्ञपुरुषैः
प्रार्थितो न कृष्यति । अत एव “वृत्रे यः कामयेते” इति ब्रह्मायचनं भगवत्तत्त्वज्ञापकम् । किञ्च ।
प्रजापतिः । ये केवढं लौकिकाः प्रजाभावकृपाः प्रकथेण जाता वा तेषां पतिः । साधारणैरपि प्रार्थ्यः ।
अन्यविशेषैरपि । किञ्च । धियां पतिः । ये केचित्कामपि बुद्धिं जानन्ति कियथां ज्ञाने वा बन्धतोऽ-
भेदो वा तैरपि प्रार्थनीयः । किञ्च । श्लोकपतिः स्वर्गदिलोकानां पतिः । अतस्तद्वैरपि प्रार्थनीयः ।
ततो धरायाश्च पतिः । अतो रूमिष्ठैरपि प्रार्थनीयः । स्त्रीभिश्च याज्ञिकैर्लोकैर्ब्रह्मिष्ठैः
स्थितैः कश्चित् । असाधनैरपि शोतेः प्रार्थनीयो हरिः पतिः । किञ्च । अन्धकवृष्णिशास्त्रतां
पतिर्गतिश्च । पूर्वं भगवत्प्रार्थनायोग्यता निरूपिता । इदानीं फलशुद्धता निरूप्यते । पतिः फलम् ।
पतिः स्निहं साधनम् । तत्रैकं स्निह्यते सति साधनतां भवेत् तदा फलोपभोगो भवति ।
न हि सुखेषु दूस्वः असाधनं वा स्वतन्त्रो वा तस्यां कियथां हेतुर्भवति । तद्भगवात्यादवैः प्रार्थितः
पतिः सन् तेषां कियारूपोऽपि जातः । अतोऽनेन यावत्कर्तुं शक्यते तावत्तेषां भवति । अतः फलशु-
भ्रित्वमपि सिद्धमिति क्रोधात्प्रमाणेनाऽपि दूरं । चकाराकियासाध्यरूपश्च । विधिवा हि यादवा
गणितास्मात्सजाजससात्त्विकपुरुषभगवनीयत्वं निरूपयितुम् । किञ्च । यत्र गुणव्यतिरिक्तं भगवा-
न्याप्यते प्रार्थते च तत्राऽस्मादीनां का चिन्तेति प्रसीदतां मे इत्याह—ममं प्रसीदतामिति ।
किञ्च । सतामर्षं पतिः । ये भगवत्त्वेन सन्ति गुणेषु प्रविष्टाः गुणद्वारा भगवदाश्रयास्तेषां तु पतिरेव ।
अत्राऽऽप्येवार्थपरिकं पतित्वम् । युक्त्या शाश्वेण च सतामेव पतिः । अतोऽपि मयं प्रसीदतामिति
मायः ॥ २० ॥

ननु भगवद्भूषेणु श्रेष्ठे तत्कथनं परिलख्य भगवत्प्रार्थनां कुनोपयुज्यते ? तत्राऽह—

यद्ब्रह्मधुप्युज्यान्समाधिभ्योतया धिया नु प्रयन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।

वदन्ति चैतत्कवयो यथासुं स मे मुकुन्दो भगवान्प्रसीदताम् ॥२१॥

यद्ब्रह्मधुप्युज्यानेति । केवढं भगवत्प्रार्थनाप्यतिरेकिनाऽप्यद्ब्रह्मधुप्युज्यान्मात्रेणाऽऽपतापच-

१ सत्त्वमात्मिति व. क. व. २ भगवान्कृत्येति व. क. ३ ननु महे मत्त्वमवयवे इतीति व. ग. व.
क. ४ अस्मादीनां वा इति व. ५ भवेत्तेति व. अनेनेति व.

स्नानेऽपि समाप्तौ प्रज्ञालनमात्रेणैव यत्स्वैवप्रमाणैरपि स्पृष्टं न भवति तादृशमात्मतत्त्वं भगवत्स्वरूप-
यायात्म्यं पश्यन्ति । बुद्धिः स्वभावतो वस्तुप्रकाशिका । सा स्वावरणादिषयावरणानुत्पन्नाऽपि न
विषयं प्रकाशयति । इन्द्रियाणामावरणे नोत्पद्यत एव । विषयमात्रं बुद्ध्युत्पत्तौ कारणत्वेन मृष्यते । ननु
यत्प्रकारिका बुद्धिस्तद्विशिष्टम् । रजतादिप्रमातुपत्तयः । अतो विषयमात्रं पुरस्कृत्य सामम्बन्ध-
नश्चाद्बस्तुनो याथात्म्यमयायात्म्यं वा बोधयति । तत्र शुद्धा वस्तुनो यायात्म्यं पृच्छति । अत्र
भगवच्छब्दे सर्वेषां पदार्थानां नित्यत्वात्कारणत्वेनारम्भितैरभिष्यक्तीक्रियते । एक्यं पदार्थं न
जातिव्यक्तिभिर्भेदकल्पना । एक एव पदोऽनेकधा भवति आविर्भवति तिरोभवति च । पदा-
र्थानां सर्वेषां भगवत्त्वात् । तथा शब्दानां नित्यतां तु सर्वैरेवाऽभिप्रेतैः काल्याणानादिभिर्नैवैवापिचिते
नाऽस्माभिरत्यन्तं निरूप्यते । “ नित्ये शब्दान्दार्थसम्बन्धम् ” इति । नित्ये शब्दे अर्थसम्बन्ध
इति च विवरणम् । आश्रयाभावे च जातिसम्बन्धयोः सिंति कल्पनाऽलन्तनाऽप्रामाणिका दृष्टस्य
पदार्थस्य याथात्म्याज्ञाने शास्त्रतद्वदभव्यम् । अत एक एव पदो भगवत्त्वादनेकधा भवतीति
“ स एकश्च भवती ” स्यादित्युक्तिरुत्पत्तयः नित्यतायां सत्तुद्धिदोषादन्याया कल्पनं न
प्रामाणिकम् । षड्कल्पनापत्तिः । अत एकैव बुद्धिर्बहुधा परिष्कृत्यानां शोधकद्रव्यसंयोगसम्बन्धेन
निर्मिता भवति दर्पणवत् । तथा भगवत्करणारविन्दद्वयं बुद्धौ संयोग्य सद्बन्धेने क्रियमाणे बुद्धि-
विशेषे प्राप्नोति । शोधकद्रव्याणां तातम्येन मलनिराकरणं शास्त्रसिद्धम् । अज्ञानादिषु तथा प्रसिद्धेः ।
यथाऽज्ञानविशेषे गोलकसंयुक्ते ततो निर्गता दृष्टिर्दानपि पश्यति, तथाऽज्ञाऽपीति न काऽप्यनुपपत्तिः ।
अन्या तु वस्तुनो याथात्म्यं न बोधयति । दोषानुत्पत्तत्वात् । यथा यथा दोषनिवृत्तिस्रया तथा वस्तु-
भायात्म्यसंस्कृतिः । अत एवाऽन्यासयुष्मेश्चिकानादीनामुपयोगः । विषये तु दोषो नास्त्येव । सुतरां
भगवद्विषये आत्मविषये च । “ अर्षद्वतपामत्वादि ” श्रुतेः । नु इति निश्चयेन । अतुष्यान् नाम
तत्परतया चिन्तनम् । तथा चिन्तनेनाऽपि तदात्मत्वात् भवतीति समाधिः । न तु योगसम्बन्धी ।
किञ्च । एतदात्मतत्त्वं कविर्भिर्योऽप्युद्धि निरूप्यते । कविपदेन चोत्प्रेक्षासामर्थ्यं बोधितम् । कथिक-
र्षेणितुत्प्रेक्षेतै वदति च तथा । अतो न वाक्यातीकिकाद्रव्युपायात्म्यसंस्कृतिः । किञ्च । भगवान्-
कुन्दो मोक्षदाता । वस्तुयायात्म्यसंस्कृतिर्गोक्षात्म्यम् । तत्र तदैव सम्बन्धे यदा भगवान्बोधयति दत्तु-
मिच्छति । इच्छा पुनरुक्तदुपानेनैव अर्भवतीति । तस्मात्पः कौशिक्यादिभिश्चातुमिच्छति तत्र
भगवान्प्रार्थनीयः सकलतत्सिद्धयर्थम् । गुणा अपि ज्ञाता एव वक्तव्याः । ज्ञानसाधनं चाऽङ्गवन्-
व्यात्म्यम् । न केवलं तावन्भावमेव । किन्तु प्रार्थनासहितम् । भगवतः स्वतन्त्रत्वात्त्राऽनुष्ठानमात्रेणैव
तत्र कुर्मिच्छति । अत आह—प्रसीदतामिति । यद्यपि भगवतनिर्माणे विषयप्रचारार्थं प्रसादो
जात एव तत्सिद्धयर्थं पुनर्भवतु स्वसाऽपि रससिद्धयर्थम् ॥ २१ ॥

इदानीं सामान्यतः प्रसादं प्रार्थयित्वा प्रकृतोपयोगिप्रसादं प्रार्थयितुमस्य प्रसादावश्यकत्वत्वात्—
प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सर्ती सृष्टिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलाऽऽस्यतः स मे ऋषीणाद्युच्यते प्रसीदताम् ॥२२॥

१ शब्दसिद्धि क. घ. २ ननु वदति क. ३ किञ्चित्कल्पनास्तन्वा प्रामाणिका दृष्टयैति क. घ. ४ ऋषीणाद्युच्यते-
सिद्धि क. घ. ५ प्रसादावश्यकत्वत्वात्-
६ भविष्यतीति क. घ. ७ चः कल्पितेति क.

प्रचोदिता येनेति । अवयविन्द्रियव्यापारे कर्तव्ये भगवान्प्रार्थनीयः । तथापि वाचिषये ।
तथापि भगवदीयपदार्थायके । यतो ब्रह्मणाऽपि पूर्वं भगवद्ज्ञानात्प्राथितो भगवान्स्वस्य ब्रह्मणो
हृदये प्रथिव्य स्वप्रकाशिकां वेदक्यां वाणीमासतो निष्काशितवान् । अतो भगवद्ब्रह्मणो वक्तव्येषु
नित्यवार्थैव तद्व्रतीति प्रकृते भगवत्प्राथना आवश्यकी । ननु योगेन पदार्थान्स्वत्या तद्वाचकपदाना-
मुपविषयधने सम्भवति किं भगवद्ब्रह्मणेन ? इत्यत आह—अंजस्य ब्रह्मणः हृदि सर्ती सृष्टिं वित-
न्वतीति । वाक्यार्थैवाक्ययोर्मित्येतेऽपि पूर्वमनुभूतेऽपि स्मरणमावश्यकम् । स्मरणमात्रं च न प्रमा-
मिति स्मरणपदार्थांशुभवसहितं साऽपेक्षिता । योगवद्भगवद्ज्ञानस्वाऽपि प्रत्यासत्तित्वात् । अतोऽन्त-
करणे प्रथमं सर्ती, भगवदनुभवसहितां सृष्टिं पूर्वानुभूतानां भगवदीयानां पदार्थानां निर्माणाय पश्चा-
त्तैव हृदा भगवत्प्रेरितेन अन्तर्वेदप्रादुर्भावाद्युनभगवत्प्रेरिता वाणी आस्यतो निर्गता । नहि भगव-
त्प्रायां सृष्टौ बहिर्निर्गन्तुं शक्नोति । इयमपि वाचां वक्तुमयुक्तेत्याशङ्क कथितेत्याह । स्वस्य लक्षणमिव
लक्षणं यस्याः । नित्यत्वमंशुशब्दवाच्यत्वानन्तत्वादिरूपम् । अथवा । स्वयमेव लक्षणं यस्याः ।
वेदानामिदमेवासाधारणविहङ्गं यद्भवयानेव वाच्य इति । अतः पूर्वानुभूतस्मरणे तद्द्वारा निर्गमेऽपि
सर्वैन्द्रियप्रेरको भगवान्प्रसीदताम् ॥ २२ ॥

एवं श्रद्धानां भगवदधीनत्वेन तत्प्रादुर्भावाय भगवत्प्राथेनामुक्त्वा, अर्थोऽपि भगवदधीन इति
अस्मन्मुखनिर्गतायां वाचि भगवान्प्रतिरङ्गणरूपेण प्रविशतामिति प्रार्थयते—

भूतैर्महद्भिर्इमाः पुरो विभुनिर्माय शेते यदमुषु पुरुषः ।

मुद्के गुणान्बोडश पुरोडशात्मकः सोऽल्लक्ष्मीषु भगवान्वर्चासि मे ॥ २३ ॥

भूतैर्महद्भिरेति । स्थितिर्भोगाश्च सर्वेषु भगवत्कर्तृकौ यतः । अतो वाचि स्थितः
कृष्णस्तां शुद्धामिति कामना । यद्यपि विराट्पुरुष एव, तथा प्रक्रिया सर्वत्र प्रसिद्धा, तथापि
पुरुषत्वाविशेषात्स्वस्य भगवत्त्वं भगवत्तैव साधितमिति ज्ञापनार्थं मयवत एवेदं शरीरमित्यभिमाना-
मावार्थं वा व्यतिष्ठन्पि समधिव्यक्रियायाम् । भूतैर्महद्भिः पञ्चमहाभूतैः स्वनिर्मितैव । इमाः
देवतियं स्वतोऽप्यसिद्धिरूपाः । अमुषु पुरुषे स्वयमेव शेते । अन्यथा स्वस्य पुरुषत्वमेव न स्यात् । पुरो
शेते इति न्युत्पत्त्या हि सः । इदं हि श्रुयनं न निद्रारूपं किन्तु संभोगार्थमेव । अत एव दक्षिणे-
ऽङ्किण इन्द्र इत्येन्द्राणीत्युपास्यान्नेतयत्समेव भवति । अत्र च सुप्ता न केवलं स्वर्गोपायुषीमुद्के
किन्तु पुरोडशाऽपि गुणान् । भोगेऽपि पुरोडशात्मको भूत्वा मुद्के । जडे मुद्के रसाभावात् । भगवान्
हिं श्याक आनन्दमयश्च । तत्र स्वरूपेणैव स्वरादाभवे तथा रसेन भवति । क्षीणस्वाधव-
वेषु तथोपलभ्यन्तः । अतः स्वस्थितसामिर्भवेन स्पष्टभोगार्थं भेदरूपमात्मानं विधाय तस्मिन्स्वस्थि-
न्यतिष्ठे षड्भुजा मित्रः सन्नन्योन्यस्य समनुभवति । देहधारणापत्रमेव भोगे व्यासङ्को भविष्यतीति
सुप्ता तथा मुद्के । यद्यपि विषयाः पञ्च, तथापि त्वच एव स्वानविशेषे सुखविशेषजननादिन्द्रियपु-
स्मरणे यो विषयः स मिश्रतया निर्दिष्ट इति पुरोडशात्म्यम् । यत्रेन्द्रियाणां गौणत्वं तत्र विषयप्राधा-

१ अश्वेति क. घ. प. क. २ पूर्वमनुभूतेऽपेति क. ल. ३ निर्माणेति क. घ. क. ४ प्रसादावश्यकत्वान्त-
स्मरणरूपमिति क. घ. प. क. ५ एतेषु इति क. ल. ६ सम्भोगार्थमेवेति क. घ. क. ७ हीति नास्ति क. क.
८ मित्रया इति क. क.

न्यम् । भोगे कचिदिन्द्रियाणामप्राप्त्यन्तं, कचिदिन्द्रियाणामेव प्राप्त्यन्तम् । महाराजविररत्तम् । अत उभयविवक्षया बोध्यते वचनम् । एवं भगवन्माहात्म्यं सर्वत्र पूर्णमेव ज्ञातं भवति । अलङ्कृष्टमेव वचसि बलङ्करोतु । छान्दसो दीर्घः । नन्वेवं नामात्वमापन्नः कथमलङ्कारार्थं प्रार्थ्यते ? तथाऽऽह—भगवन्नामिति । बहुवचनं सप्तार्थाभिप्रायम् । मे इत्यन्त्यं सप्तार्थाभावो बोधितः । भागवत एव सप्तार्था मतः ॥ २३ ॥

एवं प्रार्थनासुखत्वात् सुखं व्याप्तं भगवन्तं नमस्तस्मिन्—

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।

पयुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥ २४ ॥

नमस्तस्मै भगवन् इति । वासुदेव इति सर्वमोक्षदानार्थमेव भगवतो व्यासस्वावतारः । अम्बुरुहां युष्टिं करोतीति वेधस इति शोभोपायकथनम् । व्यासनमस्कारत्वं बोधयति पयुरिति । ज्ञानमयं सर्ववस्तुयात्यात्म्यज्ञानप्रकाशकं भारतादि । सौम्या इति शान्त्या ज्ञाननिष्ठयोग्यता सूचिता । यस्य मुखमेव अम्बुरुहं कमलं तत्रत्यो मकरन्द एव प्रपन्नविस्मारकलादासवशन्देनोच्यते । मोक्षस्य फलत्वात्कृष्ण भगवत्त्वान्मुखासवपदाभ्यां पानेच्छप्रतिषेधेऽपि पानं सूचितम् । कामिनी-सुखामोदे तथोपलम्भात् । तस्मात्सर्वेषां सुखत्वाद्भगवत्त्वाच्च समायासार्थं व्यासनमनं युक्तम् ॥ २४ ॥

एष देवतासुखनमस्कारं कृत्वा महता प्रबन्धेन तत्किरूपयितुं पूर्वप्रश्ने उत्तरमाह—

एतदेवाऽऽत्मभू राजन् नारदाय विपुच्छते ।

वेदगर्भोऽभ्यधास्ताक्षाद्यदाह हरिरात्मने ॥ २५ ॥

एतदेवेति । येद्वान्प्रवृत्तानेतेदेव नारदेन पृष्ट आत्मभूशब्दा प्रमेयबलपुष्टः । वेदा गर्भे यस्तेति प्रमाणबलपुष्टोऽपि । प्रमेयस्य प्रमाणत्वेन विशिष्टबलपुष्टोऽपि । यदाह हरिरात्मने इति वाक्यतात्पर्यमुक्ते-
नैव तत्रोक्तं सन्देहनिवृत्तिर्भविष्यतीति एवंवत्युनः सन्देहप्रभाभावाय स्वतोऽनिरूपणम् । पूर्वमेव कर्णानां दोषतात्तस्यस्य निरूपितत्वाच्चाऽत्र पुनरुक्तिः । साक्षादित्युभयत्र विशेषणम् । आत्मने मद्यार्थे । परम्पराकथने तु दुष्ये वक्तुदोषः प्रसज्येत । अत एव स्वतः कथनमपि निवारितम् । दोषाभावोऽपि प्रार्थनया ज्ञानेन च सूचितः । अनेन उत्तरयोपपत्त्या च विचारद्वयं वक्तव्यत्वेन प्रति-
ज्ञातमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीश्रीश्वभणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

विमर्शः बहिरुत्थायैः क्रियते स द्विधा मतः ।
उत्पत्त्या चोपपत्त्या च तत्राऽप्योऽपि द्विधा मतः ॥ १ ॥
स्थूलान्तर्गमिभेदेन मूर्त्तामूर्त्तविभेदतः ।
स्थूलोऽपि द्विविधस्तत्र स्थूलमूर्त्तविमर्शने ॥ २ ॥
उत्पत्त्या पञ्चमाध्यायः सोपपत्त्या निरूपकः ।
युक्तः क्रमतः शक्तिप्रयं गृह्यन्महाविकृतम् ॥ ३ ॥
इत्युच्यते नारदाजाभ्यां जन्ममिर्नेति गण्यते ।
एकीमूर्ते प्रवेशेन निर्गमादपि बिह्वलः ॥ ४ ॥
अथवा दाहनांसिद्धौ नारदः पृच्छति स्फुटम् ।
प्रश्नप्रयं नारदेन क्रियते तत्स्वनिर्णये ॥ ५ ॥
आत्मनो जगतश्चापि निर्द्वारो भजनस्य च ।
द्रव्योनिर्द्वारोऽप्यस्य तेन प्रत्युत्तरं तनम् ॥ ६ ॥
द्वितीयस्य द्विरूपत्वं बहिरन्तर्न्यंबन्धव्या ।
विराजोऽन्तर्मुखत्वादि विपरीतेन वर्णयते ॥ ७ ॥
स्थूललिङ्गविभेदो वा तेनाऽध्यायद्वयं मतम् ।
प्रथमस्योत्तरं पञ्चासदन्तर्गमिसम्भवे ॥ ८ ॥

एवं पूर्वोऽध्याये परीक्षित्युक्तयोः फलमुत्वं साधनं निरूप्य पूर्वोक्तस्य च साधनस्य च विचारार्थ-
मध्यायपट्टारम्भः । तत्र पञ्चमाध्याये साधनस्य स्थूलरूपस्य चोत्पत्त्या निर्णय उच्यते । तत्र प्रथमं
तत्त्वस्य दुर्बलं बदनवक्तारं विशिनष्टि—

श्रीनारद उवाच—

देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावनं पूर्वज ।

तद्विजानीहि यज्ज्ञानमालमतत्त्वविमर्शनम् ॥ १ ॥

देवदेवेति । अयं नमस्कारः प्रार्थार्थः । नारदो विज्ञासार्थं प्रवृत्तः कथं देवनमस्कारं न कृतवा-
नित्याशङ्क्याऽऽह । हे देवानां देव । अनेन देवतासुखरूपो भवानेव ममेति न पृथक्नमस्कारः कर्तव्य
इति सूचितम् । अस्त्विति प्रार्थना प्रमेयसमातिपर्यन्तं मङ्गलादुत्सर्गार्थम् । आत्मानसुखपदेत्यति निब-
धेनेति । स्वप्रवृत्तौ हेतुज्ञापकं विशेषणमाह—भूतभाचनेति । भूतानि भावयत्युत्पादयति । शोषयति
वा । स्वयं वेदादुरदे दिव्याभिरूपाश्रित्वेभ्यः तत्र सर्वांशीवायुं युद्धाङ्गुला पञ्चाभिरूपाश्रयतीति शोषक-

त्वम् । पूर्वजिति । दे पितः । सन्देशे पूर्वज एव पृच्छयते । अथवा । सर्वप्रथमा भवनेव पूर्व-
मुत्पन्नः । अतस्त्वत्कोऽप्यन्यो महात्मास्तीति स्वमेव प्रथम इत्यर्थः । एवं तं स्तुत्वा प्रथममाह—
तद्विज्ञानीहीनि । तद्विज्ञेयाकारेण त्वं जानीहि ज्ञापय वा ज्ञानं किमिति । सर्वे हि वदन्ति ज्ञानं
ज्ञानमिति । तस्मिन् ज्ञाने आत्मा वा, आत्मसाक्षात्कारो वा, भगवत्साक्षात्कारो वा, युक्तिवहितो वा,
प्रवेशोद्देशो वा, भक्तिजनको वा, परोक्षं वा, स्थितिरूपं वेति । तत्र निर्दोषं त्वया वक्तव्यमित्यर्थः ।
किञ्च । यत्राऽऽत्मतत्त्वस्य विमर्शने विचारो भवति । अनेन ज्ञाने अहद्वयमपि पृष्टं क आत्मा किं
तत्त्वमिति । तत्राऽपि लोकैः प्रसिद्धं तत्र भवति । किन्तु विचारसाध्यमिति विचारोऽपि वक्तव्य इति
सूचितम् । एवं चत्वारः प्रश्नाः सम्प्रज्ञाः ॥ १ ॥

किञ्च । तत्त्वे भेदान्ध्यामीत्याह—

यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।

यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २ ॥

यद्रूपमिति । तत्त्वमनारोपितं रूपम् । तत्त्ववेत्साऽपि जगतो जन्यत्वादात्मनोऽपि प्रादुर्भूतत्वा-
त्सर्वसैवाऽऽरोपविषयत्वात् । अतस्त्वस्य रूपं वक्तव्यं । यद्रूपं स्वरूपं यस्य । आरोपितत्वानारो-
पितत्वे हि साधिष्ठाने भवतः । अतस्सदधिष्ठानमपि वदेत्याह—यदधिष्ठानमिति । लोकेऽपि
जगतस्तत्त्वव्यवहारार्थत्वात् न च तत्त्वव्यवहारान्मूलतत्त्वभावे तत्र पठत इति जगतः कारणमपि
तत्त्वं वदेत्याह—यतः सृष्टमिदमिति । वादिविप्रतिपक्षेण कुतो जगज्जातमिति । किञ्च ।
यत्संस्थम् । यस्मिन् संस्था स्थितिर्यस्य । संस्था मृत्युर्वा । विमर्शशेषत्वेन जगतो वा प्रश्नः ।
तदा तत्त्वं प्रश्नद्वयम् । सृष्टौ प्रश्नचतुष्टयम् । उत्पत्तिस्थितिप्रलयः स्वरूपं चेति तद्विषयाः । तस्य
भावसात्त्वमिति भगवतो भावो जगदेव । आत्मा तु तत् । अथवा सामान्यतत्त्वत्वं विचार्यते ।
तेनैकमेकं वा फलिष्यति । यत्परमिति । यः परो नियन्ता यस्य । अनेन स्थितिरूपा । एक-
पक्षे तत्त्वं कस्य परमूतमिति । को वा तस्य तत्त्वस्य साद्रक इत्यर्थः । रूपं हि द्विविधं, प्रमाणतः
स्वरूपतश्च । तत्र यद्रूपमिति प्रमाणतः । वच्चेति स्वरूपतः । तत्त्वस्य जगद्रूपत्वे मित्रत्वे वा पदज्ञानि
पृष्ठानि । एतेषां भेदानां ज्ञानं यथा तत्त्वतो ज्ञातं भवति तथा वदत्यर्थः ॥ २ ॥

यथा त्वं जानासि तथा ज्ञानमस्माकं कुर्विष्यमिशायेण तस्य सर्वज्ञतामाह—

सर्वं ह्येतद्भवान्वेद भूतभव्यभवद्व्यभुः ।

करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तच्च ॥ ३ ॥

सर्वं ह्येतद्भवान्वेदेति । अतीतानागतयोर्ज्ञानं न भविष्यतीति तस्य कालसाध्यत्वात्कालरूप-
साक्षियत्वा वा भवान्वेदेत्याह । यथा रहस्यपट्टिकायां केचनोद्गता मन्त्रनुद्विष्टमिति च, तथा काले
जगन्निरञ्जति तत् उद्विष्टमिति । ततो यः काले बहिरपि तिष्ठति स हि सर्वं जानाति । यथा जले
बहिरपि स्थितिः । किञ्च । योगवधमेणाऽपि तत्र सर्वं प्रत्यक्षमित्याह—करामलकवदिति । विज्ञा-

१ ज्ञानेनेति ग. २ लोके प्रसिद्धमिति ग. ३ एते इति ग. ४ मन्त्रं सर्वपरोक्षेणापि ग. ५ स्थान्तरा-
भावेनेति ग. ६ कस्यापरममिति क. ७ परममिति ग.

नावसितं विज्ञाने स्थितं निश्चितमिति वा । आनेशितमिति पाठे उत्तरकार्यार्थं सर्वमेव ज्ञाने
निवेशितम् । क्वस्थितयामलकफलं प्रति न कोऽपि सन्देहः ॥ ३ ॥

किञ्च । त्वया स्वस्वरूपमपि वक्तव्यमित्याह—

यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।

एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवाऽऽत्ममायया ॥ ४ ॥

आत्मन् भावयसे तोन्येव पराभावयन्स्वयम् ।

आत्मशक्तिमत्रष्टभ्य ऊर्णानाभिरिवाऽऽहम् ॥ ५ ॥

यद्विज्ञान इति । यत् यतो वा विज्ञानं यस्य । तच्च विज्ञानदाता क इत्यर्थः । किञ्च । तच्च
आधारः क । तच्च च नियन्ता । त्वं च किमात्मक इति । एवं चत्वारः प्रश्नाः । साधारणत्वं वारयति
यथा सर्वं तथाऽहमिति । एकः सृजसि । त्वमेक एव भूतानि देवतियंभानुत्पत्त्युत्पाति भूतैरेव
महापुत्रैर्वा सृजसि । अतस्त्वयि चत्वारः प्रश्ना इत्यर्थः । आत्ममायवेलाद्यप्रिमल्लोकः स्वातन्त्र्ये
देतुप्रतिपादकः । माहात्म्यबोधको वा पूर्वशेषः । आत्ममायया । स्वस्य सर्वभवनसामर्थ्येनैव सर्वं
सृजसि । आत्मन्येव भावयसि पादयसि । तान्येव स्वयमेव पराभावयन् नाशयन् । न पराभाव-
यन्निति पाठे पराभवमप्रापयन् । यस्मात्त्वमेव स्वशक्त्यैव जगदुत्पत्तिस्तिनाशं करोपीत्यर्थः ।
आत्मानं वा पराभवमप्रापयन् संश्लिष्यती करोपीत्यर्थः । इत्योरेव कथनं तथा दर्शयन् । असहाय-
कारणे दृष्टान्तमाह—आत्मशक्तिमिति । स्वस्यैव सामर्थ्यमवलम्ब्य आकाशगगने पक्षिण इव ।
ऊर्णानामिः कीटविशेषः । स हि ऊर्णां सूत्ररूपां स्वमुखतो निष्कास्य तेन विहारस्थानं कृत्वा निवृत्त
पुनर्ग्रेसति । तथाऽपि ङ्करहितश्च भवति । एवं भवानित्यर्थः ॥ ४ ५ ॥

एतादृशं तव सामर्थ्यं स्वत एव न परत इति मम मतिरित्याह—

नाऽहं वेद परं त्वस्मिन्नपरं न समं विभो ।

नामरूपगुणैर्भाज्यं सदसत्किञ्चिदन्यतः ॥ ६ ॥

नाऽहं वेदेति । अस्मिन्संसारे सर्वं स्वत एव भवतीत्यहं जाने । परसुकृष्टे । अपरं हीनं । समं वा
अन्योऽन्यम् । एवं करणे सामर्थ्यमाह—हे विभो इति । किञ्च । नाम वेदाः । रूपं जगत् । गुणा
द्रष्टाणादयः । तैर्भाव्यमुत्पाद्यम् । सदसुकृष्टम् । असदपकृष्टम् । कार्यकारणरूपं वा । किंचिदप्यन्य-
स्यात्सद्व्यतिरिक्ताद्राव्यमित्यहं न जाने ॥ ६ ॥

किमतो यथेवम् ? तत्राऽहं—

स भवानचरद्दोरे यतपः सुसमाहितः ।

तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥

१ तापि न परति च. ग. २ यद्वि विरिचरोमीति ग. ३ निरुकीति ग. ४ यत्कृष्टेति ग. ५ महापुत्र इति ग.

स भवानचरदिति । नहि स्वतभो धोरं तपः करोति । पौरशब्देन भगवत्तपोयुदासः । नर-
नारायणादिभिः क्रियमाणं शान्तं तपः । यद्यस्मात् । सुयमाहितं द्यत्यतिसावधानः । स्वाभाविकतपोयु-
दासः । “तपो मे हृदयमिति” शक्या “शस्य ज्ञानमयं तपः” इति चैव स्वभावत एव
भवति । न हि स सावधानान्तःकरणः करोति । तेन ज्ञायत एतस्मादन्योऽस्ति महात्मनारोपयितुं तपः
करोतीति । किंच । तेन तपःकरणेन कर्मणा नः अस्मान्देदयसि । अस्माकमयमभिमानः स्थितोऽस-
त्सिता सर्वोत्तम इति । तपसि क्रियमाणे तद्रच्छति । परोऽन्योऽप्यस्तीत्याशङ्काऽप्युत्पद्यते । अतः
सन्देहः । किं स्वतोऽन्यः कश्चिदस्ति न वेति ॥ ७ ॥

एतत्सर्वं कथयेत्याह—

एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ।

विजानीहि यथा चेदमहं बुक्तेऽनुशासितः ॥ ८ ॥

एतन्म इति । अत्र त्रयोदश प्रश्ना भवन्ति । ज्ञानप्रश्नः । आत्मप्रश्नः । तत्त्वप्रश्नः । पद । ऋषिप-
यकाश्वत्वारः । अयमन्तिमधेति । सर्वं विजानीहि विशेषेण विचार्यैव नद, बोधय वा । यथा अनुशासितः
सन् शिक्षितः सन्नहं बुक्ते । सर्वज्ञत्वात्कथनसामर्थ्यम् । सर्वेश्वरत्वान्द्रोषजननसामर्थ्यम् । प्रश्नमात्रेण
न वेदेदिति तस्य भगवद्भावबोधनम् । अज्ञानादयं प्रश्नो न भवति किन्तु यथा पिता कथयेत्तदर्थ-
मेव प्रकियया प्रश्न इत्युत्पत्तौ वक्ष्यते । अनेन प्रश्नोचरे अप्येव विचारमर्हति इति ज्ञापितम् । यैहं यथा
बुक्ते इति वचनान्त्सर्वेषां पदार्थानामुत्पत्तिः स्वरूपं वक्तव्यमित्युक्तं भवति । अन्यथा भगवतो-
त्पत्तेरनुत्पत्त्याऽपि न वदेत् । अतो यथाधिकारं पदार्थां वक्तव्या इति निर्दोशितम् ॥ ८ ॥

इदानीं प्रथमन्तिमप्रश्नोत्तरं वक्तुं सर्वेषां प्रश्नानां एकपरत्वमाह—

ब्रह्मोवाच—

सम्यक् कारुणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् ।

यदहं चोदितः सौम्य भगवद्दीर्यदर्शने ॥ ९ ॥

सम्यग्मिति । सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरं भगवनेव । स एव ज्ञानादिः । तत्रैवाऽन्वत्तभेदा द्वादश
भवन्ति । त एव स्कन्धास्येवनेन पर्येषान्तं प्राप्सन्ति । तत्कथमित्येषांश्यायामाह । यदहं प्रेरितः भगवद्दी-
र्यस्य दर्शने ज्ञानार्थमिति । यदि सर्वैरेव प्रश्नैर्भगवानोत्तरत्वेन वक्तव्यो भवति तदैव सन्नच्छते । परं
केनचित्केनचिद्विशेषेण तत्त्वश्रोतरूपो भगवात् । तानि रूपाण्येव वक्तव्यानि । अत एव तस्य प्रश्न-
संज्ञितान्दन्दम् । अन्यथा कौपः कर्तव्यः सात् । भगवद्दीर्घाणां वक्तव्यत्वेनोपस्थितत्वात् तदवादः ।
यस्योऽयं प्रश्नः स कारुणिकस्य तव । अनेन म्यानेन सर्वं संसारान्मोचनीया इत्यर्थं च कृतार्थः कर्तव्य
इति च । अन्यथा परमभागवतस्य तवाज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायः । वत्सस्तेति बोधेन सम्बोधनम् ।
मातुरीषसं पय इव ब्रह्मणो हृदयान्नगवत्परिवृतमुद्रतमसीति ज्ञापयति । विचिकित्सितं विचारितं
ज्ञातुमिष्टं वा ॥ ९ ॥

१ च दीर्घः क. पाठः. २ इत्युपस्थासिति क. ग. घ. ३ वदरमिति क.

एवं प्रश्नाभिनन्दनमुक्त्वा सन्तोषेण वक्तृत्वाधिकारं च निरूप्याऽन्तिमप्रश्नोत्तरमाह—
नाऽहं वेदेत्यस—

नाऽमृतं तव तच्चाऽपि यथा मां प्रब्रवीषि भोः ।

अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १० ॥

नाऽमृतमिति । यद्यत्र वचनं त्वतोऽन्यो महात्मास्तीति । तद्वृत्तं न भवति । अमृतं नामाऽन्यथा
ज्ञातव्योऽन्यथावचनम् । न स्वज्ञानान् । तदज्ञानमिदं लोकप्रसिद्धिः । अप्रामाण्यस्य तुष्यत्वेऽन्येन-
वचने अमृतत्वादपो नाऽस्तीत्यर्थः । यथा मां प्रब्रवीषि स्वमेव महानिति । सर्वं तु न भवतीत्याह—
अविज्ञाय परं मत्त इति । मत्तः परमुक्तं मन्त्रियन्तारमविज्ञायैतद्वचनमित्यर्थः । कोऽसावित्य-
पेक्षायामाह—एतावत्त्वं यतो हि मे इति । यावत्त उक्तुं मयि योग्यत्वोपदितास्ते हि सर्वे
यस्यम्बान्मयि जाताः स भगवानित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमन्तिमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—

येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।

यथाऽर्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥ ११ ॥

येनेति । भैगवान् ज्ञानं भवति येन रूपेण तद्रूपमुच्यते । ज्ञानं हि स्वप्रकारं सर्वमेव प्रकाश-
यति, दीपमपि प्रकाशयति यतः, तस्मात्सर्वैःप्रकाशकं स्वंप्रकाशं यथैतन्नं भगवद्भवं तच्चाजानमित्यर्थः ।
येन भगवता । स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन स्वयमेव रोचते, स्वात्मानं वा रोचयतीति स्वरोचिः । विश्वं
तेनैव रोचितं प्रकाशितम् । अन्यत्के लीने विश्वं तद्रोचिषा प्रकाशितं वातम् । तदा स्थूलतया
ब्रह्माऽभिव्यनक्ति । तदाह—रोचयाम्यहमिति । यथा महाकाशस्तीतो वह्निर्मयेनाऽभिव्यक्त
एव तृणादिभिरभिव्यज्यते न तु सहसा तृणादिभिरभिव्यक्तमर्हति । तत्र श्रुतिसिद्धं पृथक्तमाह—
यथाऽर्कोऽग्निरिति । अन्ये तु जडा न स्वप्रकाशाः । तेवस्तु स्वप्रकाशमेव । तदपि चैत्रयवता
प्रकाश्यं तदा कः सन्देहोऽन्यस्य तत्प्रकाशयत्वे । तत्र श्रुतिः—“न तत्र सूर्यो भान्ति न चन्द्र-
तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽप्यमग्निः । तमेव भान्तमनु भान्ति सर्वे तस्य
भासा सर्वमिदं विभाती” इति । तत्र विद्युतां कादाचित्कालत्र तद्ग्रहणम् । यथाऽर्को ज्ञानेन
प्रकाशितमेव सर्वं प्रकाशयति । स्वयं च प्रकाशितः । “यदादित्यमर्गतं तेजः” इति वाय्वात्तमापि
भगवत्तेज एव प्रकाशकम् । तथा मय्यपीत्यर्थः । एवमस्मादयः । ऋक्षाण्यभिव्यन्तीति । ब्रह्म
उपादयः । अन्यास्तारकाः ॥ ११ ॥

एवं ज्ञानस्वरूपं भगवन्तं प्रतिपद्या तत्कर्मव्यान्तराभावात्क्रिया नमस्यति—

तस्मे नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।

यन्मायया बुर्जयया मां भुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥

तस्मे नमो भगवते इति । लोकवेदप्रसिद्धसंस्कृत्येनोच्यते । भगवत इति तस्य ज्ञानस्य

१ ज्ञानाऽन्यथेति क. घ. २ नमयहान्ति ग. ३ त्वेप्रकाशास्वप्रकाशेति ग. ४ स्वप्रकाशकमिति घ.

न धर्मत्वं नांशुत्वम् । प्रयोजनं तु मोक्षः । तदाह—वासुदेवाद्येति । यत्किंनयनम् । निदिध्यात-
नमन्तरत्वं साधनम् । तदाह—धीमहीनि । तन्ननो वा । एवं ज्ञानं निरूप्य सर्वेषां तदज्ञानं
युक्तमेवेति विरोधाभावायाऽऽह—यन्माद्यप्येति । यस्य भगवतो ज्ञानरूपस्य वशवर्तिनी काचिच्छ-
क्तिर्भवेति । सा जगत्कैश्वरीयातो मित्रा । एतस्या व्यामोह एव फलम् । तस्यास्तु जगतः करणतः कर्तुं
वा भगवदाज्ञया । तत्र मायायाः सामर्थ्यमाह—दुर्जययेति । तसा जयः प्राणिमात्रस्याऽऽशक्त्यः ।
इत्येव माया वेदस्तुतो मारणीयत्वेन वेदेः प्राथिता । ते हि ज्ञानं बोधयन्ति । एषा तु मोहयति ।
तसाः फले महत्स्वपि द्रव्यत इत्याह—मां वृषन्ति जगद्गुरुमिति । क्रियाशक्तेश्चर्यापीनत्वाजग-
द्गमिषुक्तम् ॥ १२ ॥

तर्हीयं शक्तिर्गोहकस्वरूपत्वात्साध्रयमपि व्यामोहदेहिद्वैत्याशङ्काऽह—

विलज्जमानया यस्य स्थानुमीक्षापथेऽमुया ।

विमोहिता विकल्पन्ते ममाऽहमिति दुर्धियः ॥ १३ ॥

विलज्जमानयेति । सा हि भगवतो मार्या स्वस्य भगवता सह निरन्तररक्षणार्थमन्येषां बुद्धिं
मोहयति । तस्यास्त्वधात्वं भगवन्तु जानाति । अतो विलज्जमाना ईक्षापथेऽपि स्थातुं विलज्जते । अत
एव ये तस्मन्मुखास्तासां व्यामोहयति । शुद्धतः प्रवृत्तानेव व्यामोहयति । तदेवाऽऽह । अमुया
विमोहिताः ममाहमिति विकल्पन्ते । मोहेन द्वारवाद—दुर्धिय इति । यतो धियमेव व्यामोह-
यति ॥ १३ ॥

एवं ज्ञानं सपरिकरं निरूप्य आत्मनिरूपणार्थं प्रथमतस्तत्त्वं निरूपयति—

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चाऽन्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १४ ॥

द्रव्यमिति । इदं हि तत्त्वं न गाना । किन्तु सर्वेषामेकमेव तत्त्वम् । तत्र सर्वं पञ्चाहम् ।
तेषां पञ्चानां यदि भगवानेव तत्त्वं तदा तत्कायोर्णां सुरतारमेव तदेव तत्त्वं भवति । तानि पञ्च गण-
यति । द्रव्यं अधिमूर्तं समवायिकारणं महाभूतं इति । कर्म जगतो जन्मनिमित्तं साधारणम् ।
चकाराद्भूतसंस्काररूपं च । कालो गुणश्लोभकः । चकारादितिमित्ततत्त्वम् । यस्तत्पारस्विकेन सर्वत्र प्रतीय-
मानः । स्वभावः परिणामहेतुः । जीवो भोक्तृ भगवदंशः । चकारात्सत्त्वदभिमानीनो देवता च । तत्र
कालकर्मस्वभावा निषण्णे सम्यक् निरूपिताः । जीवोऽपि युवश्चरुचितः । द्रव्यं स्वैव । सर्वं प्रकृ-
तिकायमर्थं निरूपयिष्यते । एते सर्वे वासुदेवादन्ये न भवन्ति । एतेषां देववरुत्वात्सत्त्वस्यर्थाभिमान-
जिदिदृशस्त्वन्निरूपणे । तत्त्वत इति प्रतीयमानतया अन्यत्वेऽपि परमार्थतो नाऽन्यत्त्वम् । यतोऽस्ति
तस्यैव । ब्रह्मज्ञानि सम्बोधनं निरूपितेऽर्थे अममभावनायाश्चर्यर्थम् । यतस्त्वेव प्रकृतं ।
अतोऽन्यत्त्व ब्रह्मत्वे कः सन्देह इति भावः । चकाराद्भवेदोऽपि नास्तीत्यर्थः । अन्यत्वेन स्वरूप-
भेदो विराक्रियते । परत्वेनाऽपिदृष्टाभेदः । अर्थ इति युक्तिरुक्ता । नित्यो हि शब्दार्थसम्बन्धः ।

तत्र शब्दा अर्थाश्च नित्याः । ते यदि भगवद्रा एव भवन्ति तदेव सदैकरूपं नित्यत्वं
सिद्धतीति ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषां तत्त्वं भगवानित्युक्तयुक्तत्वा विमेशंनं यत्तद्धे तत्रोक्तमाह—

नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।

नारायणपरा लोका नारायणपरा मत्वाः ॥ १५ ॥

नारायणपरा योगा नारायणपरं तपः ।

नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ १६ ॥

नारायणपरा वेदा इति । यदि मित्रार्थत्वं सम्भवति तदा ग्यान्विचारः कर्तव्यो भवेत् ।
तत्र स्वरूपतोऽर्थतः फलतः साधनतः परम्परातः । द्वितीयकाण्डेऽपि साधनतः कार्यतः फलतश्च भग-
वतोऽनेति कस्मिन्नर्थे विवादाभावाद्गवानेव तत्त्वमिति विमेशंनं । तत्र वेदानां भगवन्निःसा-
न्नितेनां पुनस्तत्रैव प्रवेश्यभाषाणां तात्पर्यं नारायण इति निर्बिवादम् । मध्येऽपि ते स्वार्थं प्रत्याप्य-
यन्तस्तदर्थस्य भगवद्रूपत्वाद्गवानेव एव भवन्ति । किञ्च । वैदिकानि चतुर्विधान्यपि पदानि भग-
वद्भूतवस्थितमर्थं व्याप्यन्ति सन्ति लोके पुरुषप्रयत्नोत्पास्तमर्थमभिप्राय कृतार्थानि सन्ति निश्चरन्ते ।
भगवद्भूतवस्थितानर्थान् जानन्स्ति हि तेषां प्रयासः । ततो भगवदभिप्रायैसाधकत्वादिपि भगव-
त्त्वा एव । एवं शब्दतोऽर्थतोऽपिधानतश्च भगवत्पराः । ननु संसर्गरूपो वाक्यार्थस्तोषामभिप्रेतोऽर्थो
भवति । स च चतुर्विधो विध्यैवादिमर्थमभेदात्मकः । तत्र विध्यैवस्य पुरुषप्रयत्नेरात्म-
णस्य पुरुषप्रयत्ने तात्पर्यम् । पुरुषप्रयत्नाभिध्यैवैव भावे वा । विधेयार्थस्त्वने त्वयैवादाः । भग्न
अपि याव्याव्यतिरिक्ता देवताप्रीतिपादनस्तुत्यादाऽप्युक्ताः । याव्यास्तु देवतोदेशप्रत्ययान्ते ।
नामधेयान्यपि धाल्यार्थवच्छेदने तात्पर्ययुक्तानि । तस्मात्तदर्थं उपक्षीणानि कर्म भगवति
तात्पर्यमावहित्यन्ति । तत्राऽह—देवा नारायणाङ्गजाः । नारायणपरा लोका नारा-
यणपरा मत्वा इति । यानां हि वेदः प्रवर्तमानस्तुर्विधोऽपि योगे उपयुक्तः । महाभा-
ग्यार्थोत्पाद्यणस्य । तत्र हि वागः करणम् । स्वर्गादिः साध्यम् । तत्र साम्प्रतं पुरुषप्रयत्नेनाऽ-
भिव्यक्तं यागाः स्वध्यापारं देवताप्रीति मध्ये जनयति । अन्यथा व्यापारान्ने कर्णमात्रादेव
प्रत्यन्ते । अष्टादिकं तु न व्यापारः । योगेनाऽजन्यत्वात् । कल्पनायां मानाभावात् । छस्य
व्यापारस्य विद्यमानत्वात् । ते हि देवतोदेशेन द्रव्यत्वागं कुर्वन्तः स्वर्गं साधयन्ति । देवता
चाऽन्यदीयं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुंयुक्ता भवति । लोके तथोपलभ्ये । अन्यथा
तदुद्देश्यद्रव्यत्वात्मात्वं यागस्य न स्थात् । द्रव्यसंस्कारकत्वेनाऽपि देवतोऽर्थोऽपि बलं शक्यत्वात् ।
निर्वाणदारम्यं तस्मिन्भवचनस्य सैं प्रोक्षणादिर्वैत्स्कारपरत्वं भवेत् । यद्यपि देवतापदेऽपि विद्यमाना
चतुर्थी तादर्थ्ये न भवति । उपपदविभक्तिर्यात् । प्रीतिरप्यनिला । कालान्तरस्मारकत्वाऽऽयमाभावात् ।

तत्कल्पनायां गौरवम् । तथापि चतुर्थ्यं निरर्थकत्वादेरपि तुल्यार्थमवयवमर्थं वक्तव्यम् । स चाऽन्यत्र सिद्धत्वात्प्रदान एव भवति । देवतोरेणसिद्धिश्च । “यस्यै देवतायै हविर्विद्युद्दीप्तं स्या”दित्यत्र “अग्नये जुष्टं निर्वैषामी”त्यादी च चतुर्थ्योर्लादेरर्थव्यतिरिक्तम् । नहि तत्र नमःस्वस्त्वादिविधानं सति । यागे तु पुनः स्वर्गः फलत्वेनाभिमत इति केवलं देवताया उदेर्यत्वात्प्रदानान्तरव्यापारविशेषार्थं “नमःस्वस्तिस्त्राहे”त्युपपदविभक्त्यनुशासनम् । न च प्रीतिव्यापारः । तथा अन्यधर्मत्वेन स्वर्गजनकत्वाभावात् । देवता तु स्वर्गादावधिकृता फलं दातुं शक्नोति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । सा च नित्या चेतना च । यथातुरूपं च फलं नियमयितुं शक्ता । परं तथा अमुपर्यायत्वाद्युपर्युक्त्याऽभिधेयानं भवतीति न तावन्मात्रेण यागस्याऽन्यथासिद्धिः । अतो मया व्यापाररूपदेवतापरत्वेऽपि भगवत्स्वरत्नम् । यतो देवा नारायणस्याऽङ्गेषु बाह्यादिव्यो जाताः । न बह्वैश्वर्यं प्रवृत्ता अत्रे तास्ययुक्ता भवति । किन्त्वह्निनि । यण्येन्द्राभ्येव वक्तव्यानि तथापि तेषां विग्रहस्यैवाहत्वात्तत्र जाता अहता भवन्ति । प्रीतिवशेऽपि दृष्टत्वात्प्रानाधिकृत्या च पुनः स्मरणादिकल्पनं न गौरवाय । किञ्च । यत्र देवता व्यापारत्वेन पृथ्वीता स स्वर्गोदितरेषो भवति । तस्य लोकेले सुखले वा भगवदपीत्यं न व्यभिचरति । स्वर्गादिलोकानां “हृदा स्वर्गादिलोक” इत्यादिना तदवयवत्वेन प्रतिपादानात् । “बलैनाऽऽनन्दस्याऽन्यानि भूतानि मात्रासुपजीवनीन्”- इति श्रुत्या भगवदानन्दांशत्वात्स्वर्गादीनां यागकर्तुः स्वस्मादेव भगवदानन्दोपजीवकत्वात्फलदातृ-भगवत्क्रियाविभादादकृताङ्गवत्परत्वं सुखत्वाऽपि । एवमवान्तरमादाफलयोर्भगवदपीत्ये तदर्थं प्रवृत्ता मया अपि भगवत्तरा इत्यन्वितादम् । अतो वाक्यार्थविशेषायामपि भगवत्स्वरत्वमविधादिति वेदानां भगवत्स्वरत्वमिदमर्थः सिद्धः । अतएवं पुराणानां भगवत्स्वरत्वमिदमर्थः कर्तव्यः । पश्चिन्नोऽपि योः परिदृशीय इति । तत्र पुराणेषु चतुष्टयं साहचर्यं योः पशुपतितमं वैश्वं च प्रतिपादयत् । तत्राऽनित्यमिदंश्रवणं विरोधश्चाह । योगो हि चित्तवृत्तिनिरोधालोकः सतोऽनुसृष्टार्थभूतः उरुधार्थ-साधनं भवितुमर्हति । न च वेदविद्वद्भार्यं कल्पयितुं शक्नोति । अग्रमापिकल्पप्रसङ्गात् । न चाऽ-पिमादादस्वस्य सुखं फलम् । भोगपर्यवसायित्वाभावे अशास्त्रलापयेः । सिद्धयस्त्वनन्तररूपः कारुण्यमपदेतव इत्येव वक्ष्यते । अतो मोक्षं साधयन्नपि योगो भवति चित्तैकाग्र्यं साधयन्नेव साधयति । एषोऽनिर्निश्चयानयोर्भगवत्स्वरत्वेन । अन्यथा द्वेषात्प्रकृतस्य उरुधार्थपर्यवसानं न स्यात् । पशुपतितमं तु तपस्वोपश्रीयम् । ज्ञानं द्विविधं—औनिषदं साहचर्यसिद्धं च । तत्र यद्यपि परस्परं विरुद्धम् । औनिषदं हि सर्वस्याऽऽत्म्यत्प्रतिपादनेनाऽऽत्मत्वेन सर्वविषयकं भवति । इदं तु सर्व-व्यावृत्तत्वेनाऽऽत्मविषयकम् । तथापि प्रथमप्रवृत्तत्वाऽऽत्मानात्संस्कारादुपभूत्वाऽऽत्मावगमनं सुखम् । अन्यथा सर्वस्यात्मत्वं प्रतिपादानमात्मानात्प्रानादादशक्यमेव स्यात् । ज्ञानस्य च द्वेव एव

१ तादर्थ्यत्वमिति क. ल. ग. व. तदर्थत्वमिति व. २ भिन्नत्वमिति व. भिन्नत्वमिति क. व. ३ अहा एव यथा इति व. ४ स्वर्गमोक्ष एति क. स्वर्गादिलोक इति क. ५ भूतानीति नास्ति क. व. ६ भगवत्स्वरत्वाविति क. ७ भगवत्-प्रतिपादयति क. ८ काव्येणव्येदय इति क. ९ प्रतिपादयमानमिति क. व.

तास्यंम् । द्वेषस्तु नारायण एव । आत्मत्वात्सर्वत्वाद्ब्रह्मत्वञ्च । गतिरपि पूर्वोक्ता भगवत्स्वरेव । सा हि महाज्ञानफलं भवति । तदुक्तं “चिन्तयति हि ब्रह्ममतिमि”त्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं विमर्शं निरूप्य यद्रूपमित्यादि पदप्रधानमे निस्तेषु निरूपयिष्यन् परमिज्ञानमित्यादि प्रथकतुष्टयस्य चतुर्भिः श्लोकैरेतत्प्रोह—

तस्याऽपि द्रष्टुर्गोरास्य कूटस्थस्याऽखिलात्मनः ।

सृज्यं सृजामि सृष्टोऽग्नीक्षयेवाभिचोदितः ॥ १७ ॥

तस्याऽपीति । तत्र प्रथमं यद्विज्ञान इत्यस्योत्तरम् । इदं हि ज्ञानं जैगत्कार्योपपिकमिति न पूर्वैर्न गतायता । यतो विज्ञानं एवेति प्रश्नात्प्रथमं तस्य विज्ञानं वक्तव्यम् । तथा च उपादानगोच-रपरोक्षज्ञानं तत्साधकप्रकरणेण साधनज्ञानं च प्रथमं भगवतोऽस्मीत्याह । तस्यैव कर्तृत्वात् । तस्याऽपि विसर्गं तत्तैर्वाऽभिचोदितः धृजामिति सम्भवः । तस्यैव स्वयत्वे हेतुः—द्रष्टुमिति । विश्वं कार्यं भगवतः सृज्यम् । तस्यैव द्रष्टुमात् । द्रष्टुं हि कार्यं कर्तुं शक्यम् । न हि ज्ञानमविषय कर्तुं शक्यमित्यत आह—ईशस्येति । ईशः समर्थः सर्वं कर्तुमिति । ननु क्रियाज्ञानचिकित्सेऽपि व्यापारावेशे लीकितकङ्केशसम्भवादात्मनो विवृत्तत्वापर्यमेवतः कर्तृत्वं न सम्भवतीत्याह-ज्ञाऽऽह—कूटस्थस्येति । स हि सर्वं करोति कूटस्थ एव न तु विक्रियते । यथा कामधेनुः कल्पवृक्ष-श्विन्तामिदिवं । योगी वा यथा मनसा सृजति । अतः कूटस्थस्यैव कर्तृत्वसम्भवात् क्वाऽप्युत्पत्तिः । ननु भगवान् सृष्टिं नाऽऽहति कर्तुम् । प्रयोजनविरोधात् । स हि स्यात् वा जीवार्थं वा करोति । स्यात् कर्णे जीवानामनुपादानं स्यात् । ततो मत्किमागो विरुध्येत । सर्वेऽपि मार्गो विरुध्येत् । बन्धमोक्षधर्मावैचिध्यमज्ञानं च न स्यात् । अत उभयायं जीवार्थं वा कर्तव्यमिति मन्तव्यम् । तत्र श्लोके स्वस्याऽऽनन्दपूर्वत्वं मन्व्यत । परार्थत्वं वैश्वमन्दैर्गुणैः प्रसञ्जेयाताम् । अत्र आह—अखि-लात्मन इति । अखिलानामात्मा । आत्मसृष्टेर्न वैश्वम्यादि । आनन्द्यादिविरोधस्तु नास्ति । अखिलत्वात् । यथा खिला आत्मानो न भवति केनाऽन्यथेन । तेषां चाऽयं सृष्टिश्च कियते । उपभोगश्च सम्पादते । एवं स्वस्य यः पूर्वं आनन्दस्वत्वाऽप्यात्मा । भोगादिना तस्याऽऽनुपपन्नं करोति । तथापि न तस्याऽनिलत्वं न स्यात् वा । तस्मादुभयविधाऽपि सृष्टिर्भगवतः कर्तुं युक्ता । तदानी-वत्सत्त्वात्किमार्गव्यवसायापन मां मृदा ईश्वर्येवाऽऽज्याय मद्रूपेण सर्वं मृदा सर्वं कूटस्थ एव सिति । तदा अहं तस्यंयं सृजामि तत एव ज्ञानशक्तिं क्रियाशक्तिं च लभ्या । तदाह—ईश्वर्यै-वेति । एष्टथा प्रेरणादभयप्रसात् ॥ १७ ॥

अनेन सामान्यतः स यत्वाऽऽपरा स एव नियन्ता । तदात्मकत्वाऽहमित्युक्तमेव । परमेतस्य हेतुर्निर्वायते—कथमयं भगवांस्तान्मन्यान्वा सृजति ? कथं वा एकात्मनि नियमनियामकभावात् ? तत्राऽह—सत्त्वं रजस्तम इति द्वाभ्याम्—

सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।

स्थितिसर्गनिरोधेषु पृथ्वीता मायया विभोः ॥ १८ ॥

१ अकार्योपपिकमिति क. क. व. व. २ सत्त्वं ज्ञानं चेतो व. इ. ३ द्रष्टु इति ग. व. व. ४ स्यात् इति क. ५ आनन्दपूर्वत्वमिति ग. व. व. ६ नकारो नास्ति ग. व. व.

कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।

वन्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥

“अवस्थितेरिति काराकृत्स्ल” इति मतम् सिद्धं भविष्यति । ययोरैनामिः सृष्टयर्थ-
मेकार्मुणोमुद्रमते तथा भगवानपि विविधसृष्टयर्थं श्रीगुणानुद्रमते । गुणरूपत्वाद् गुणशब्दव्यवहारः ।
सद्रूपेण निर्गतं सत्त्वमित्युच्यते । केवलचिद्रूपेण निर्गतं क्रियाशक्तिप्रधानत्वात्दानद्वयाभावात् इव
द्रव्युच्यते । आनन्दोऽथाश्च तमः । ते भगवद्रूपा एव भगवता सृष्टाः । न च भगवति ते पूर्वं क्षिताः ।
तथा सति भगवदात्मकास्ते न भवेयुः । यथा कार्यासि नहि सूत्रम् । तदेव हि पश्चात्स्वावयवैः शेषवर्ष-
मायधमानं सृजतामापद्यते । अत एव भगवाश्चिद्रूपः । ते गुणाः पुनः स्थितिसर्गनिरोधेषु उल्लसि-
स्थितिलयावै ते (?) गृहीताः । तेषामपि ग्रहणं मायया । एषा हि माया जगत्कर्त्री न तु व्योमीहिका ।
तदाह—विभोरिति । समर्थस जगत्कर्तुरित्यर्थः । सा हि तच्छक्तिः सर्वरूपभगवत्सम्बन्धात्सर्व-
प्रतिकृतिरूपा । सा जगत्करणे करणरूपा । अतः करणांशस्य तदीयत्वात्करणरूपेणैव निर्गता गुणा
इति मायैव गृहीताः । ते मायावशे तिष्ठन्ति तत्पुत्रा इव । अतो य एव भगवदंशो जीवसत्त्वां
रन्तुमिच्छति । तत्कार्यं वा । तं ते गुणा वन्नन्तीत्याह—कार्यकारणकर्तृत्वम् इति । कार्यमधि-
यतं देहः । कारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि । कर्ता आधिदैविकः अन्तःकरणम् । एतेषां मात्रः कार्यकारण-
कर्तृत्वम् । सहातमिति यावत् । जीवस्य सहातत्वनिमित्तम् । यथा केवलो जीवः सहातरूपो भवति ।
ते हि मायया गृहीताः स्वकार्यं स्थापिताः । तदाह—द्रव्यज्ञानक्रियाश्रया इति । द्रव्यमधि-
यतम् । ज्ञानमधिदैवम् । क्रिया आध्यात्मिकी । तत्रयं तेषामाश्रयः प्रत्येकमेकस्य । अतः स्वस्वाश्रये
ते ब्रह्मन्ति । आध्यात्मिकादिभावं परित्यज्य केवलं भवितुं न प्रयच्छन्ति । सर्वदा भ्रमन्ति । स्वप्ने
मायासम्बन्ध एव देहः । न च सम्बन्धमाश्रमेव देहः । अन्यथा भगवतोऽपि बन्धनं स्यात् । किन्तु
तत्र स्वातन्त्र्यं योऽभिमान्यते तस्याः पतिरहमिति । तदाह—पुरुषमिति । न तु तां करणत्वेन
कार्यार्थं यो गृह्णाति । अतो गुणवदो नियोज्यो गुणकर्ता नियोजक इत्येकस्मिन्नेव रूपद्रव्यमुप-
पद्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं जीवब्रह्मभावभेदं निरूप्य सामान्यत उत्तरितमपि यदापारापुत्रं विशेषाकारेणाऽऽह—

स एष भगवोल्लिङ्गिन्निभित्तैरपोक्षजः ।

स्वलक्षितगततिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥

स एष इति । मायातत्कार्याणां द्रव्यादीनां विशेषाधारत्वं भगवत्तत्र सामान्याधारत्वमिति
तत्रोक्तस्यैवैवा मायित्वेन विशेषात्मत्वं च बोधितमिति यत्पर इत्येतदेव शिष्यते । नियामकस्य
दंशेन पूर्वमात्मत्वात्तज्ज्ञानेऽपि नियमनं न सम्भवित्यतीति त्रिभिरेव एतैर्लिङ्गैः सत्त्वादितिः सुषु
अलक्षिता गतिर्यस्य । यद्यपि स एवैषः । यः ब्रह्म स एव ब्रह्मः । तथापि स्रष्टा भगवान् । एते च
गुणा भगवतो लिङ्गमात्रा ज्ञापका बहिर्निर्गता धूमवद्द्रादेव पुरुषं ज्ञापयन्ति । न तु तं वेदयन्ति ।
अन्यैर्बन्धशङ्कां वारयति—एतैरिति । एतान्वन्त एव ते । तर्हि ब्रह्मैः कथं न बन्ध्यते ? तत्राऽऽह—

१ उत्पत्तिस्थितिसम्प्राप्येन गृहीता इति म. २ न कान्तीति म. ३ तत्पुत्रवृत्तेरिति क. ख. ४ मायैवे इति क.

अधोक्षज इति । ते चेत्तं पश्यन्ति क्रियाया वा प्राप्नुवन्ति । तदा वन्नन्ति । तसु तेषामसम्भावित-
मिति । अत एव सुषु अलक्षिता गतिर्यस्य । सर्वेषां ब्रह्मातिरिक्तैर्गुणैर्बो लक्षिता गतिर्यस्य । वस्तु-
तस्तु मत्तः भगवता सह पश्चाद् समापान्तीति सर्वत्र निश्चयः । अत एव हे ब्रह्मन् त्वं तावत्कः ।
तथापि सर्वेषां मम चकारात्तव च भगवानीश्वरो नियता ॥ २० ॥

एवं प्रथकतुष्टयं परिहल्य यद्रूपमित्यादि पद प्रभातुचरयितुमाश्रयते—

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया ।

आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥ २१ ॥

कालं कर्म स्वभावमिति । त्रयाणामत्राऽध्याये उक्तम् । त्रयाणामत्रिमाध्याये । तत्र प्रथमं
रूपमित्यस्योत्तरमाह । स्वभावतो यत्पदमे ब्रह्मते । परित्यज्यमानरूपतो यत्पदिदं कालकर्मस्वभाव-
रूपमिति । अविद्यानं तु तत्त्वानि । तत्सहिताद्भगवतः सृष्टिरात्मिति । तत्र सर्वस्याऽपि जगतः
कालकर्मस्वभावत्वे पूर्वं भगवता कालकर्मस्वभावानां ग्रहणं देहः । एते हि कालकर्मस्वभावा भगवतो
रूपविशेषा अक्षरेभेदाः सर्वत्र परिभ्रमन्ति । ते यदृच्छया भगवत्क्रियेऽपि समागतास्तदा भगवता ते
गृहीताः । तेऽपि पुनः करणकोटावेव निविष्टा इति मायैव गृहीताः । परमत्र माया करणं न तु
कर्त्री । साऽपि न व्योमीहिका । किन्तु स्वकीया । मायायाश्चाऽयं नियामको न तु मायाभावः
प्राप्तः । अस्यां गृहीतानां बन्धने उत्पत्तिस्थितिप्रत्ययेषु च गुणानुपयोगो न तु स्वस्य नानात्वे ।
अत एव विशेषेण बुभूषुः नानारूपो भविष्यामीति तान् गृहीतवान् । मायया पुनर्गृहीतास्तेऽपि
नियोज्या जाताः ॥ २१ ॥

अतस्तेषां नियोगमाह—

कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।

कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठिताद्भूत् ॥ २२ ॥

कालाद्गुणव्यतिकर इति । पूर्वं मायया गुणा गृहीताः । पश्चात्कालादयः । अतस्ते गुणेषु
प्रविष्टाः । तत्र कालाद्गुणानां व्यतिकरो जातः सम्पूर्णो जातः । तदनु स्वभावसम्बन्धात्सम्पूर्णका गुणाः
परिणता जाताः । तत्रापि कर्म जन्मनिमित्तं तत्र पतितमिति परिणतं तदस्तु गुणव्यकार्यं कर्मसम्ब-
न्धात्त्रन्मरूपं जातम् । अनेन त्रैविध्यं सृष्टेश्चकम् । यत्र कालाद्गुणव्यतिकर एव स भूतपविष्यद्ब्रह्म-
मानामकः संवत्सररूपः काल एव जातः । तत्रापि स्वभावे अधिकं प्रविष्टे परिणतं सत् जडादिरूपं
पदरूपं भवति । ततोऽपि कर्म भेदधिकं प्रविष्टाति तदा जीवाधिष्ठितदेहादिसंघातस्य जन्म भवति ।
तदिदमाह—जन्म ब्रह्मन्तः पुरुषाधिष्ठिताद्भूदिति । पुरुषाधिष्ठानं सर्वत्र । तथापि परिणतं
वस्तु पुरुषाधिष्ठितादेतोर्महदतो जन्म जातम् । तस्य हि नामान्तरमावात्प्रथमं स्थूलतोऽर्थकं मह-
दित्युच्यते ॥ २२ ॥

१ त्वमिति नास्ति ख. २ चकारो नास्ति क. ख. म. ३ अतीति नास्ति क. ख. ४ उत्पन्नमिति क. ख. म.

एवमेकस्य जीवस्य कालकर्मस्वभावैर्देहसम्बन्धो निरूपितः । इदानीं भगवत्प्रेरणया ते गुणा महत्तस्य एव लया इत्याह—

महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपवृंहितात् ।

तमःप्रधानात्स्वभवद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥

महत्तस्त्विति । कालकर्मस्वभावेः स्वस्मिन्गुणव्यतिकरादिकार्यं कृते सोऽपि विकुर्वाणो जातः । तत्र गुणद्वयं सैदायत्वेन प्रविशति । तमस्तु प्राधान्येन । तदाह—रजःस्वत्त्वोपवृंहितात्स्वभःप्रधानादिति । कश्चिन्नियुगात्मकः पदार्थो जातः । त्रयाणामनुभवेणात् । तदाह—द्रव्यज्ञानक्रियात्मक इति ॥ २३ ॥

तस्य नामाऽऽह—

सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत्रिधा ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भेदा ।

द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥ २४ ॥

सोऽहङ्कार इति प्रोक्त इति । पूर्वं तु स्थूलमेकं कार्यमुत्पन्नमिति भगवता महानिति संज्ञा धृता । अस्य तु पिता महान् । स तु विशेषतो नामान्तरमज्ञानज्ञानान्नं प्रकृतिं च पद्मचुम्बयं नामत्वेन निर्दिशति—अहङ्कार इति । पित्रैव प्रोक्तः । सोऽपि पूर्ववत् कालादिसम्बन्धं प्राप्य विकुर्वन् । गुणानां प्रधानगुणभवे नियामकामावास्वतयाः सन्तः स्वाधिकरणमहद्द्वारं त्रेधा कृतवन्तं इत्याह—समभूत्रिधेति । तेषां भेदानाह—वैकारिक इति । वैकारिकः सार्विकः । तैजसो राजसः । चकारादवान्तरभेदा अपि तयोः सन्तीत्युक्तं भवति । एवं तामसभेदाऽपि । यद्भेदा पसाऽहङ्कारस्त्वेवं निरूपो भेद इत्यर्थः । एतेषां स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यमाह—द्रव्यशक्तिरिति । तन्मये तामसोऽहङ्कारो द्रव्यजननसामर्थ्ययुक्तः स द्रव्यमेव जनयति । अतस्त्वस्य गीषं नाम द्रव्यशक्तिरिति द्रव्ये शक्तिर्भवेति । एवं राजसोऽहङ्कारः क्रियाशक्तिः । सार्विकस्तु ज्ञानशक्तिरिति । तत्र प्रभो इति सम्बोधनं तवाऽहङ्कारो ज्ञानशक्तिरूप इति बोधनार्थम् ॥ २४ ॥

इदानीं त्रयाणामपि कालादिसम्बन्धत्वात्सादृशिकर्तृत्वात्प्रथमं तामसस्य तथात्वमाह—

तामसादापि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः ।

तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यद्द्रव्यशक्तयोः ॥ २५ ॥

तामसादापि भूतादेरिति । तामसस्य भूतादिरित्यत्र नाम यौगिकम् । पृथिव्याकाशाग्नानां साधारण्यं नाम भूतमिति । जातमित्युक्तं । भूतानि च तामसानि । अतस्त्वामसं यजन्तं तद्व्रतमित्युच्यते । तस्य आदिः कार्यं भूतादिरहङ्कारः । सोऽपि यदा विकुर्वाणः कार्यजननार्थमुत्पत्तस्तदा ।

१ सामान्यत्वेनेति य. २ अन्वयेति क. इ. ३ प्राधान्यं इतिचित्तं क. ग. ४ गुणभावेणेति ग. ५ सम्बन्धनादिति क. ६ कालादिसम्बन्धादिति क. ७ स्वस्वमिति क. य.

पूर्ववत्कालादिसम्बन्धात्प्रभो नाम किञ्चित्कार्यं जातम् । अत्यन्तातमसत्वात्कालाशप्रवृत्तिरहितत्वाच्च विद्यते भाः यथेति । भा दीर्घावित्यस्य अरप्रत्यये कृते आकारलोपे च कृते नच इति भवति । ननु तस्य सर्वात्मना भानराहित्ये कथं तत्प्रतीतिः ? तयाऽऽह—तस्य मात्रा गुण इति । तस्य शब्दः मात्रा गुणश्च । भा निष्पत्तिका मात्रा । तां प्राप्य इति मात्रा । भगवदाविरणरूपां मायां हि प्रापयति । अत एव मात्रास्वाप्तको न भगवन्तं प्राप्नोति । अनेन वर्णात्मकः शब्दो व्युत्सङ्गः । किञ्च । गुणः सः । आत्यन्तपथक इत्यर्थः । एवं गुणानां वन्धकत्वोक्तः । मात्रो नाम परिणामविशेषः । आकाशः सर्वोऽपि व्यवहारो शब्दमात्रो भवतीति शब्दमात्रेणाऽऽकाशव्यवहारः । किञ्च । लिङ्गं यद्द्रव्यशक्तयोरिति । मोक्षार्थं गुणत्वं च शब्दतत्परममात्रम् । तन्वसाधारणो धर्मः । तस्याच्छब्दस्य न तत्त्वगुणम् । किन्तु द्रष्टव्यलिङ्गत्वं शब्दत्वमिति । गंजोगज इत्युक्ते स्वरंग एहस्थितः पुरुषो षडिःस्वित्तमनुमितिं द्रष्टारं दस्यं च देवदत्तो गजं पश्यतीति ॥ २५ ॥

एवं तामसाहङ्कारादाकाशोल्लसितुमुक्त्वा आकाशादाप्यादीनागुत्सर्गि कमेणाऽऽह—

नभसोऽथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः ।

परान्वयाच्छब्दद्वंश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥ २६ ॥

नभसोऽथ विकुर्वाणादिति । स्पर्शो गुणो यस्य । अनिलो वायुः । वायोर्गुणद्वयम्—सामाधिकः स्पर्शः । कारणान्वयाच्छब्दश्च । कार्यर्हये च तस्याऽधिकमियाह । प्राणो दशविधः । ओज इन्द्रियशक्तिः । सद्यो मनःशक्तिः । बलं शरीरशक्तिः । यद्यपि प्राणो एतस्यहङ्कारकार्यमिति वक्ष्यते तथापि प्राणैरिन्द्रियसहकारी गन्धप्राहकः प्राणोऽत्र गृहीतः । “बुद्धिः प्राणश्च तैजसादि”ति भवान्तरं वा । प्राणादिरूपो वायुरित्यर्थः । यथाऽपि कौलकर्मस्वभावत इति नोच्यते तत्रायुतुपक्षः कर्तव्यः । अथवा । अहङ्काराकाशयोः कालकर्मकार्यत्वाभावात्कौलकप्रतीत्या तत्रोक्तम् ॥ २६ ॥

वायोस्तु साधनविजातीयं कार्यमुत्पद्यत इति निमित्तमात्रं भा भवत्विति विशेषेण निरूपयति—

वायोरपि विकुर्वाणाकालकर्मस्वभावतः ।

उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् ॥ २७ ॥

तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदम्भो रसात्मकम् ।

रूपवत्स्पर्शश्चाऽम्भो घोषवच्च परान्वयात् ॥ २८ ॥

विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो रसवानभूत् ।

परान्वयाद्द्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥ २९ ॥

वापोरपीति । उदपद्यत उत्पन्नम् । विशभ्रं न नाऽत्र सन्देहः कर्तव्यः । गुणाधिक्यादेव तैलक्ष्ण्यप्रतीतिः । न तु वायोः कार्यं न भवतीति । “वापोरभ्रि”ति श्रुतेः । तेजसो गुणत्रयमाह । रूपवत्, स्पर्शवत्, शब्दवत् । त्रयोऽपि गुणास्तत्र प्रतीयन्ते । येषां कार्यकारणभावो नास्ति तेषां

१ मात्राभावात्परिणामविशेष इति य. २ मात्रात्वमिति क. व. ३ नभसस्तु विकुर्वाणादिति क. ४ कार्यत्रयमिति क. ५ अधिकारमिति क. ६ कालकर्मस्वभाव इति क.

परं विवादः । स च श्रुतिविरोधात्सिद्धान्ते उपेक्षणीयः । यत्तु विजातीयं न विजातीयस्याऽऽत्मक-
मिति । तत्तु तन्पुत्रयोरेव ध्यमिचारि । न हि तन्पुत्रयोरेका जातिः । तन्तुलं पटलं वा एकम् ।
नाऽपि श्रुतिबीलादयोऽत्र जातयो विवक्ष्यन्ते । नियामकाभावात् । स्थूलाग्रौ कारणत्वेन बायोरेवो-
पलम्भात् । न च तदवयवत्वोपलम्भान्ते पटे तन्नव इव । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षभाष्यां धारितं शास्त्र-
उपेक्षणीयम् । रसात्मकं रसतन्मात्राद्युक्तम् । परान्वयादत्रत्यशब्देन शोषवच । शोषो ध्वन्नात्मकः
शब्दः । अभासो विकुर्वाणदिशेषस्त्वम् । विशेषः श्रुतिर्वा । तुगभ्येन सर्ववैशेष्यव्यवसायाः ।
गन्धवानामिति । गन्धो मुख्यो गुणः । परान्वयादत्रत्यऽपि चत्साराः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं तामसाहङ्काराद्यष्टिगुणत्वा सात्त्विकाहङ्काराद्यष्टिमाह—

वैकारिकात्मनो जज्ञे देवा वैकारिका ददा ।

दिग्वाताकंप्रचेतोऽश्रिवह्वीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ ३० ॥

वैकारिकादिति । सत्त्वलक्षणो गुणः सद्रसस्य प्रथमविकारभूत इति तस्य वैकारिकसंज्ञा ।
वैकारिकात्सात्त्विकाहङ्कारात्मनः दशो इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाश्च जाताः । अस्मिन् सिद्धान्ते मनसो
देवता नोपेक्ष्यते । आत्मनैकत्वादारमैव देवता । ते देवा दिगादयः । अग्रे श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि
बक्ष्यति । तेषामेते क्रमेण देवाः । अश्रिशब्देनाऽश्विनीकुमारी । मित्रश्च क्रम ॥ ३० ॥

राजसाहङ्कारार्थमाह—

तैजसास्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाऽभवन् ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसो ।

श्रोत्रं स्वघ्राणदृष्टिज्ज्ञा वाग्दोर्मेण्ड्राऽज्ञियायवः ॥ ३१ ॥

तैजसादिति । इन्द्रियाणि इन्द्र आत्मा इत्येते अनेनेनीन्द्रियम् । आत्मा हि न चाक्षुषः ।
नाऽप्यनेन्द्रियशब्दाः । ध्यबहियते च देवदत्तस्यै यज्ञदत्तस्यमिति । स च परयति शृणोतीत्येव
प्रतीत्यते । तानीन्द्रियाणि दश । ननु ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानशक्त्याऽसात्त्विकानि भवितुमर्हन्ति । कर्मैन्द्रि-
याणि च जडपर्यवसानात्तानामिति भवितुमर्हन्ति । तत्कमुभयं परित्यज्य दशाऽपीन्द्रियाणि राजसानी-
त्युच्यन्त इत्यत आह—ज्ञानशक्तिरिति । अत्रेन्द्रियाणां राजसत्त्वे निमित्तमयमदिति । बुद्धिः
प्राणश्च राजसाहङ्कारकार्यौ । नचेतदप्यसङ्गतम् । बुद्धिज्ञानरूपाः “स्वचात्सञ्ज्ञाने ज्ञानमि”ति
सात्त्विकी भवितुमर्हति । प्राणश्च वायुश्च । आसौक्ष्ण्यसाभ्यां वायुत्वप्रतीतिः । तत्राऽऽह—ज्ञान-
शक्तिः क्रियाशक्तिरिति । न आस्मिन्ते बुद्धिज्ञानं किन्तु ज्ञानशक्तिः । ज्ञानवैजिका शक्तिर-
स्येति । यो बुद्धिमांसस्य पदार्थज्ञानं भवतीति, युयुद्धिर्यं पदार्थं जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन
बुद्धिर्यंपदिस्यते । कार्यकारणयोरेतेदोषचाराश्च बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वव्यवहारः । अन्यथा बुद्धिमांसे
बाहस्य न पदार्थज्ञानं भवति सम्यक् । तत्र स्यात् । प्राणोऽपि बायोर्भिन्न एव । “अथ हेम-
मासस्यं प्राणमुचुरिति प्राणरूपां देवतां विलक्षणमाह श्रुतिः । “यो वायुः स प्राण”

इति तु भगवत्प्राणस्य वायुत्वात्तत्परम् । तस्माज्ज्ञानजननसामर्थ्यवत्त्वाज्ज्ञानाद्बुद्धिमित्रा । नच सा
सात्त्विकी । इन्द्रियमात्रासाध्यत्वात् । सा हि बुद्धिज्ञानेन्द्रियोपलम्भकत्वेन मृष्यते । यत्सात्त्विकमद्रव्यं
तदिन्द्रियसाध्यमिति व्यासः । अतो ज्ञानजनने शक्तिर्यस्य क्रियाजनने शक्तिर्यस्येति च तयोर्भिन्न-
धर्मत्वात्तुभौ राजसाहङ्कारकार्यौ । अतस्ताभ्यां परिग्रहीतानि द्विधिधान्यपीन्द्रियाणि राजसाहङ्कार-
कार्यभ्ये । तुगशब्दः पूर्वशब्दं व्याचरयति । तानीन्द्रियाणि गणयति—श्रोत्रमिति । मेण्ड्राश्चो-
कोभेदी देवते । मित्रश्च शोभोः । अन्ये तु क्रमेणैव । तत्र दिवातातो श्रोत्रत्वचोः । प्राणस्योवैपरीत्यम् ।
इन्द्रो वाहोः । बह्विर्वाचः । अश्विनो नासिकयोः । प्रचेता जिह्वायाः । अर्को द्योः । एवं
क्रमः ॥ ३१ ॥

एवं सर्वेषां सृष्टियुक्त्वा तदधिष्ठानत्वं वदन् तत्त्वानां कार्यसृष्टिमाह—

यदैतेऽसंहता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।

यदायतननिर्माणे न शोक्रुर्ब्रह्मचित्तम् ॥ ३२ ॥

तदा संहृत्य चाऽन्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।

सदसत्त्वमुपादाय चोभयं सत्सृजुर्बुद्धदः ॥ ३३ ॥

यदैत इति । यदा एते असंहताः । गुणत्रयकार्यत्वात् । न हि तामसादयो मित्रस्यभावा एकत्र
मिलन्ति । अत एव यदा आयतननिर्माणे न शोक्रुः न समर्थो जातास्तदा भगवत्सेरिता अण्डं सत्-
सृष्टिर्ति सम्पन्नः । भूतानि, इन्द्रियाणि, मनो, गुणाश्च । गुणा देवाः शब्दादयो वा । तामसाना-
मायन्तनिवेशनं मयस्ताय । आयतनं भगवच्छरीरं ब्रह्माण्डम् । ब्रह्मविस्मयेत्यस्मिन्नर्थे सर्वज्ञत्वा-
त्सत्त्वाद्यै सम्बोधनम् । तमप्रत्ययस्तु भगवदुत्कर्षज्ञानार्थम् । अन्योन्यं संहृत्य मिलिताः ।
चकाराद्वृणभावमप्याश्रित्य । भगवच्छक्तिराज्ञाशक्तिः । तथा चोदिताः प्रेरिताः । सदसत्त्वं उचनी-
चलं कार्यकारणभावं वा । सद्रसश्च । असजगत् । प्रकाशाऽप्रकाशभावं वा । चकारादप्यान्वयं जीव-
गुणांश्च । तददृष्टानि वा तत्संस्कृतभूतानि वा । उभयं समधिष्ठयत्सात्मकम् । स्थूललिङ्गशरीरं वा ।
अदः तदः प्रसिद्धम् । हि युक्तोऽयमर्थः । अस्मिन्नर्थे तृतीयस्कन्धे उपपत्तिर्वक्ष्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तैरुण्डं सृष्टम् । तस्य भगवदायतनत्वाय भगवानागत इति वक्तव्यम् । तत्कस्य हेतोरीत्वा-
काङ्क्षायात्माह—

वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेदायम् ।

कालकर्मस्वभावास्थोऽजीवोऽजीवमजीवयत् ॥ ३४ ॥

स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निम्बिय निर्गेतः ।

सहस्रोर्वृत्रिचाहृक्षः सहस्राननदीर्षवान् ॥ ३५ ॥

वर्षपूगसहस्रान्ते इति । वर्षपूगानां सहस्रम् । पञ्चविधा अपि वर्षाः सहस्रं जाताः । तेषामन्ते

१ इन्द्रियमात्रासाध्यत्वादि व. २ इन्द्रियमात्रासाध्यत्वादि व. ३ प्रचरस्येति व. प्राणरस्येति व.
४ वदन्धिष्ठानत्वमिति क. व. व. ५ अश्विनोति व.

सहस्रपर्यन्तमुदक एव स्तितमण्डनीयं च । जीवस्वन्न भोक्ता न कोऽपि प्रविष्टः । एतदर्थमेव भगवता विलम्बः कृतः । अतःपरमुदके स्तितं विलीनं भविष्यतीत्यजीवो जीव्यतिरिक्तो भगवान् । अजीवं जीवदितं अजीवयजीवयुक्तं कृतवान् । स्वयं प्रविश्य प्राणानि तत्र योजितवानित्यर्थः । तदा भगवता शोभेन चाऽपिष्ठितो विराट् पुरुषश्च्यवाच्यो जातः । तदा स एव पुरुषः । तस्मादेव हेतोः । पलाहा । अण्डे निर्मितः । कटाहं भिषेति केचित् । केचित्तयैव कटाहादोलकं पृथक्कृत्य विन्यतः । अण्डकटाहमात्मनं च पृथक्कृतवानित्यर्थ इति । वस्तुनोऽण्डभावं परित्यज्य पुरुषो मूत्वा यथासुखं परिवर्तत इति युक्तम् । तस्य तद्वत् वर्णयति—सहस्रोर्वह्निबाह्वश्च इति । सहस्रं ऊरवः अङ्गुः पादवः अर्धशक्ति च यस्य । सहस्रमानानानि येषु तादृशशीर्षयुक्तः । “सहस्रवतीर्षो पुरुष” इत्यर्थ-
र्षत्साऽर्धरूपः स सम्भवः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तस्य सर्वाचारत्वमाह—

यस्येहाऽवयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः ।

कठ्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥ ३६ ॥

यस्येहाऽवयवैरिति । एतावता यतः सप्तं यद्व्यति इत्यसोत्तरमुक्तम् । यस्माऽवयवैः पादादिभिः । लोकान् पातालादीन् । मनीषिण इति प्यानाथमेया कल्पना । कठ्यादिभिः पश्चाद्भागव्यवस्थया । अधः अधोभागे । सप्त अतलादयः । जघनादिभिः अग्निभूमापादारम्भः । अधोभागस्य परिभागाद्विद्युत्सुः । अतः कठ्यादेर्वैजनादेश्च न विरोधः ॥ ३६ ॥

एवं सामान्यत उदेषमुक्त्वा भगवतो बाहुमुखादीनामवयवमप्यथातेऽपि मुख्यत्वात्तान्ने निरू-
पयति—

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ।

ऊर्ध्वोर्वैश्वो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽप्यजायत ॥ ३७ ॥

पुरुषस्य मुखं ब्रह्मेति । ऊर्ध्वोरिति भेदेन निर्देशो भगवद्भागवतिनिषेधार्थः । वैश्वशूद्रयो-
र्मुक्त्यभावात् । पद्भ्यां शूद्रः । पद्भ्यामिति पश्चमी । एते ब्राह्मणादयोऽधिकारियुष्मात्सत्ताव्यतिष्ठान्त-
देवतारूपाः ॥ ३७ ॥

इदानीं लोककल्पनामाह—

मूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महारमनः ॥ ३८ ॥

श्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् ।

मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥ ३९ ॥

मूर्लोक इति । पद्भ्यां सप्तलोकपञ्च उच्यते । पादादिकटिपर्यन्तं मूर्लोकः । भुवर्लोकस्तस्य

नाभितः । हृदयं गर्वस्थानम् । उरसादुपरि उच्चस्थानम् । महारमन इति । ततः परं ज्ञानिनामेव वासात् । महानः आत्मनो यत्रेति । स्तनद्वयात् नासिकाद्वयात् । “स्तन शस्त्रम्” इति श्रुत्यल्पा । मूर्धभिः सत्यलोकः । तुष्यन्नेन मतान्तरे तत्राऽन्ये लोका उक्तास्ते निवारिताः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इदानीं चतुर्दशलोकपञ्चं वक्तुं पूर्वोक्ता एवैते उपरितना लोकाः । अंशसामान्यसाऽह—

तत्कठ्यां चाऽतलं कृतमूर्ध्यां वितलं विभोः ।

जानुभ्यां सुतलं शूद्रं जह्नाभ्यां तु तलातलम् ॥ ४० ॥

महातलं तु युष्काभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ।

पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥ ४१ ॥

तत्कठ्यामिति । उपरितनोलोकानामुत्तमत्वाद्भगवदवयवानां कर्मभत्वमुक्तम् । अतस्तस्य तु भव-
पुत्रनिषात्सामोर्देकपङ्क्त्याश्च भगवदवयवसाऽऽधारत्वमात्रम् । ह्यस्येति पूर्वमेव । तामसत्वादिषे-
ष्यन्ते तस्माऽऽनुषणोमात् । वितले महादेवस्य विद्यमानत्वाद्भगवतो महत्त्वमाह—विभोरिति । यस्तु
महादेवसाऽपि सुखप्रद इत्यर्थः । सुतलं शूद्रं भगवतो विद्यमानत्वात् । लोकमय इति । भवयैः
हृद्यानां लोकानां तत्रैव विद्यमानत्वाल्लोकमयत्वम् । पुमानिति नेदमुपासनार्थमुक्तं किन्तु पुमानेव
ताराक्षः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

त्रिलोकपञ्चमाह—

मूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

स्वर्लोकः कल्पितो मूर्धा इति वा लोककल्पना ॥ ४२ ॥

मूर्लोक इति । पद्भ्यां कटिपर्यन्ताभ्याम् । नाभितः कठ्यादिश्रीवापर्यन्तात् । मूर्धो श्रीवादि-
महत्त्वभपर्यन्तेन । इति वा लोककल्पनेति । कल्पना ह्यत्र विविधा । गुणतः, तिघातः, यज्ञ-
तमेति । यथाधिकारं व्यवस्था । सार्विकानां चतुर्दशलोकपञ्चः । राजसानां सप्त । तामसानां त्रिलोकपञ्च
इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवतसुभोषिण्यां श्रीलक्ष्मणमहात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पद्योऽध्यायः ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।

नित्यापरिच्छिन्नतनो प्राकृत्यं चेति सा जिवा ॥ १ ॥

ब्रह्मादयः । तेषां जातयः अवनन्तरा भक्त्वादिस्त्वादयः । सर्वे वृक्षा इति यावत् । अथवा । ये पापवृक्षा विभीतकाद्यस्तेषां न तानि स्थानानीत्याह—येवेति । येः पलाशादिभिर्ब्रह्मः सम्भूतो निष्पादितः । सम्भ्राद्वेत्तो वा अश्वत्यादयः । भगवतः केशमधुनखानि शिलालोहाप्रविद्युतां स्थानानि । तत्र शिलाया नखानि लोहस्य च । अत्राणां कैशाः । विद्युतां रमभृणि । हिरण्यमधुवात् । बाहवो भगवत इन्द्रियरूपाः पालनकर्त्तारो देवा इन्द्रादयः तेषां स्थानानि । अन्येषामपि धर्मकर्त्तृणां भगवद्बाहवः स्थानम् । अत्राश्वकत्वात् । “सप्तभिर्धार्पिते मही”ति वाच्यत् । प्रायश्चा इति सकामधर्मवस्तु-
स्युदासार्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ।

सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्यदम् ॥ ६ ॥

भगवतो विक्रमः पादविशेषो भूरादीनां स्थानम् । भूरादिशब्दा अव्ययानि । तेन पृथक्पने-
येतदेव रूपम् । लोके क्षेमपदार्थस्य लम्पपरिगलनात्मकस्य । शरणपदार्थस्य चाऽऽश्रितरक्षणरूपस्य ।
चकारात्पविमत्कयोश्च भगवद्विक्रमः स्थानम् । यद्यपि पादायेव स्थानं तथापि क्रियासहिताविति
विक्रम उक्तः । सर्वकामवरस्य सर्वेषां कामानामाशिषां वरस्य च देवप्रसादनिरूपकस्य । अपिपश्या-
दपिमादीनां मोक्षस्य च हरेश्चरण आस्यदं स्थानम् ॥ ६ ॥

अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।

पुंसः शिक्ष उपस्यस्तु प्रजास्यानन्दनिर्वृतेः ॥ ७ ॥

अपां जलानाम् । वीर्यस्य रेतसः । सर्गस्य सृष्टेः । पर्जन्यस्य मेघस्य । प्रजापतेर्ब्रह्मणस्तस्य
वक्तुः । इदानीं सृष्टयनिवेशाभावात्तन्मेति नोक्तम् । विश्वेर्गोलकम् । उपस्य इन्द्रियम् । तुशब्दः
पूर्वव्याप्त्यर्थो लोकप्रसिद्धव्याप्यर्थो वा । प्रजातिनिमित्तो य आनन्दः स्वभार्यायां क्रतुकाले सम्भो-
जनितो य आनन्दः । निर्वृतिः कामस्य उभयोः । अथवा । प्रजातिः सेकः । आनन्दः सुखं
सर्गनिमित्तम् । निर्वृतिः कामशान्तिः । त्रयाणां भगवदिन्द्रियं स्थानम् ॥ ७ ॥

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।

हिंसाया निरुद्धेभृत्वोर्निरयस्य युदः स्मृतः ॥ ८ ॥

भगवतः पायुः स्थानं यमादीनाम् । यमः पितृराजः । मित्रः पौत्रपिष्टार्थदेवता । परिमोक्षस्य
मल्लभागलक्षणस्य सम्प्रापारस्यन्द्रियस्य । नारदेति सम्भोयनं ये ये कलहकर्त्तारलेषामपि तत्स्थान-
मिति सूचनार्थम् । अथवा । नारदो हीतकीरूपः । अनुव्रतकलहानां कलहमुद्घातस्य सद्गारा
तेषां निवारकत्वात् । हिंसायाः प्राणिवधस्य । निरुद्धेभृत्वोरुत्पायाः । स्वयोर्मातृकस्य । निरयस्य
नरकस्य । भगवतो युदः स्थानम् । असमीचीनानां तत्स्थानं वदन् भीतः सन्नाह—स्मृत इति ।
एवं हि सम्यक्ते । पायुयुदयोर्गोलकेन्द्रियरूपत्वम् ॥ ८ ॥

१ कण्ठस्थेति क. ख. २ कामनामिति क. ख. ग. द. ३ स्वस्थेति व. ४ निर्वृतेरिति क. ख. ५ पायो-
निति व. द. ६ अधिपानी इति ग. द.

पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ।

नाड्यो नदनदीनां च गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ ९ ॥

पराभूतेः पराजयस्य । अधर्मस्य पापस्य । तमसः अज्ञानस्य । अन्धकारस्य वा । पश्चिमः
पृष्ठभाग आश्रयः । चकारात्संसारस्याऽपि । भगवतो नाड्यो नदनदीनामाश्रयाः । नदाः शोष-
भद्रादयः । नद्यो यमुनायाः । गोत्राणां पर्वतानाम् । अस्तिर्द्विद्विस्सिद्धात् आश्रयः ॥ ९ ॥

अव्यक्तरसस्तिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ।

उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥ १० ॥

अव्यक्तं प्रकृतिः । रसस्तिन्धूनां क्षारादिसमुद्राणाम् । भूतानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । अस्मादा-
दीनां च । निधनस्य प्रलये प्रवेशस्य । चकारात्प्रलयानाम् । उदरं भगवतः स्थानम् । तथात्वे प्रमा-
णम्—विदितमिति । पुंस उदरमिति सम्बन्धः । अत्रेऽपि भगवतो हृदयमस्मादादीनां मनसः
पदं स्थानम् ॥ १० ॥

धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमारानां भवस्य च ।

विज्ञानस्य च तत्त्वस्य परमात्मा परायणम् ॥ ११ ॥

धर्मस्य ब्रह्मणः सनाज्ञातस्य । मम वक्तुः अतुष्ट्यस्य । तुभ्यं तव । अथवा । तव यद्यप्योजनं रूपं
भक्तिजनकं तस्य । चकारादन्वेषो भक्तानाम् । कुमारानां सनकादीनाम् । भवस्य महादेवस्य ।
चकारात्पञ्चानिनां शुक्रादीनाम् । विज्ञानस्य । तत्त्वस्य महत्त्वस्य । चकारात्पञ्चस्य । परमात्मा परमस्य
जात्या अन्तःकरणं । परायणं स्थानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सर्वेषां परिच्छिन्नाज्ञानत्यतिमुक्त्वा यदर्थमेतदुक्तं तदाह—अहमिति सार्द्धेतिभिः—

अहं भवान् भवश्चैव य इमे मुनयोऽप्यजाः ।

सुरासुरनगा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥ १२ ॥

गन्धर्वाप्सरस्तो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ।

पशवः पितरः सिद्धा विद्याधाराश्चरणा हुमाः ॥ १३ ॥

ब्रह्मादयः सर्वे भगवत्स्वरूपाः । समुदायो भगवान् । प्रत्येकं त एवेत्यपरे । अतःपरं फलनिरूपणार्थ-
मधिकारिणं साधनं च निरूपयन् पुरुषमुक्ते तत्रिरूपितत्वात्प्रकारेणैव निरूपयति । “युरुष एवेदं
सर्वे”मिति वाक्ये इदं गुणत्रयकार्यं श्लोकत्रयेणोच्यते । तत्र अहं ब्रह्मा । भवात्प्रारदः । मयो महा-
देवः । चकारात् ये सप्तमिधनः । पूर्वकारेण तेषु सन्देहाभाव उक्तः । विश्वरूपेणाऽपि ते भगवन्त
इत्यर्थः । ये इमे मरीच्यादयः । अन्येऽपि मुनयः । ते अत्रजास्तव ज्येष्ठप्रातरः सनकादयः । एते
शुद्धसत्त्वकायोः । सुरा मिश्रसत्त्वकायोः । असुरा रजोमिश्रकायोः । नगादयस्तमोमिश्रकायोः । नगाः

१ शूद्रमात्र इति व. २ ब्रह्मणस्त्यादिपरिच्छिन्नः पादः सर्वेषु उल्लेखः. ३ चकारो नास्ति व. ४ सर्वेऽपि इति
व. ग. द. ५ चकारात्प्रत्ययनिधन इति क. ६ एवं कार्येति ग. ग.

पर्वताः । नगा गजाः । खगाः पक्षिणः । युगा हरिणादयः । सरीसृपाः सर्पाः । एते शुद्रतामसाः ।
गन्धर्वाप्सरसो रजोमिश्राः । यक्षरक्षआदयस्तमोमिश्राः । उरगा जातिसर्पाः । पशुप्रभृतयः सत्त्व-
मिश्राः । पशवो गवादयः । सिद्धादयश्चरयः अन्नरिक्षे सत्त्वादिगुणप्रधानाः । दुग्माः केवल-
तामसाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तामसानाम्—

अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ।

महर्क्षकेतवस्तारस्तडित्तः स्तनयिज्ञवः ॥ १४ ॥

अन्ये चेति । विविधा मत्स्यादयः । अलौकतः स्वलोकतो नभौकसश्च । मृदा बुधादयः । कृद्वा
अभिन्यादयः । केतवो धूमकेतुप्रभृतयः । तारा अन्यानि नक्षत्राणि । तडित्तो विद्युत् । स्तनयिज्ञवो
गर्भितानि ॥ १४ ॥

सर्वाङ्गुरतो निरूप्य तेषां पुरुषत्वमाह—

सर्वे पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।

तेनेदमावृत्तं विश्वं वितस्तिमपथितिष्ठति ॥ १५ ॥

सर्वे पुरुष एवेति । पूर्वोक्तं निरूपितं सर्वं पुरुष एव । इदमपि परिदश्यमानं जडालकं सर्वं
पुरुष एव । कालत्रयाधीनस्य पुरुषत्वामावशाङ्काऽऽह—भूतं अन्यं भवदिति । चकारात्-
त्रोत्पन्नानामपि प्रदहणम् । यदिति प्रसिद्धम् । तेन श्रुतिसिद्धत्वाद्वाऽऽह सुक्तिर्वक्यत्वर्थः । अनेन
“पुरुष एवेदं सर्वैर्मि”त्यद्वैतार्थः कथितः । भगवतो विश्वमात्रत्वे तेन परिच्छेदसम्भावदपरि-
च्छिन्नताव्याहृतिरित्याशङ्काऽऽह—तेनेदमिति । विद्येन न भगवानावृत्तः परिच्छिन्नः किन्तु
विश्वेन तेन आवृत्तं परिच्छिन्नम् । जातिवत्परिच्छेदं वादयति—वितस्तिमपथितिष्ठतीति । जाति-
हि तावन्मये स्थिता तं ज्ञातीति । अयं तु वितस्तिमपथितिष्ठति । “अत्पथिष्ठद्दशाङ्गुलमि”
ति श्लोके दशाङ्गुलमुक्तम् । वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलम् । तथापि क्षुद्राङ्गुलिमानेन तदुपपद्यते । दशाङ्गुला वा
वितस्तिः । अङ्गुष्ठद्विगीममर्थं तावदेव । अनेनोभयप्याने सम्पूर्णं भगवान् ज्ञातो भवति । अतो विश्वा-
त्मकः सृष्टुः । वितस्त्व्यात्मकोऽतिरिक्तः । तुल्यश्च प्रमाणतोऽपि भवति । अष्टवितस्त्वात्मकः पुरुषः ।
ततः सर्वतो वितस्त्वात्मकोऽष्टवितस्त्वात्मकोऽपि भवत्यधिकोऽपि भवति । तस्माद्वाचान् भगवान् सर्वं
तावानधिकस्ततोऽप्यधिक इति न परिच्छेदः सम्भवति । किञ्च । नाऽयं वितस्तिमात्रे तिष्ठति किन्तु
ततोऽप्यधिकं तिष्ठति । अतः सुतारं नं परिच्छेदः ॥ १५ ॥

तत्र स्थितस्य ततोऽप्यधिक्यालो दृष्टान्तमाह—

स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बहिश्च प्रतपत्यतो ।

एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहिः पुमान् ॥ १६ ॥

१ बहिराहार इति अ. अ. २ सर्वमन्तर्बहि इति अ. अ. ३ अथितिष्ठेति अ. ४ अरिच्छेद इति अ. अ. ५

स्वधिष्ण्यमिति । यथा प्राणः सूर्यः स्वधिष्ण्यं मण्डलं प्रतपन् बहिरपि सम्पूर्णं ब्रह्माण्डं
प्रतपति । प्राणो वा आसन्नः स्वधिष्ण्यं शरीरं प्रतपन् सजीवं कुर्वन् बहिश्च फुल्कारानिःशारीः प्रत-
पति काष्ठदीपवियुक्तान्करोति । एवं पुरुषोऽपि विराजं प्रतपंस्तदहिरपि तपति । प्राणादीनां मन्य-
प्रकाशकत्वाभावात्सङ्घटिततया तत्र विराभावात्पण्डलमर्थं न प्रकाशयति । अयं तु ब्रह्माण्डमध्यमपि
प्रकाशयति । तदाह—अन्नरिति । पुरुषो हि क्षियं सर्वतः प्रकाशयति ॥ १६ ॥

एवमपरिच्छेदं स्वैप्रकाशत्वं चोक्त्वा तेन ब्रह्मत्वं साधयित्वा तस्य प्रपञ्चनिःप्रपञ्चकटादुत्वं साध-
यितुमुभयसौमिल्यमाह—

सोऽमृतस्याऽभयस्येद्यो मर्त्यममन्नं यदत्यगात् ।

महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥ १७ ॥

सोऽमृतस्येति । स हि पुरुषः अमृतस्य नित्यसुखस्य अमयस्य मोक्षसुखस्य च ईशः स्वामी ।
उभयं दातुं शक्त इत्यर्थः । उभयदाने सामर्थ्यमाह—मर्त्यममन्नमिति । मर्त्यं मरणालम्कं विराट्शरीरं
यद्यत्सादृश्यात् अतिक्रम्य स्थितः । अतोऽमृतं दातुं शक्तः । अन्नं अघते अन्ति च मृतानीति सुखं
कर्मफलं वा । यस्मादतिक्रम्य स्थितस्तस्मादभयस्येशः । अनेन “उताऽमृतत्वस्येशान्” इत्यद्वैतार्थः
कथितः । तत्र “अनेनाऽतिरोहती”ति अनेन हेतुना तिरोभावः नं प्राप्नोति । सर्वं हि शक्त्या कर्मणा
वा तिरोभावः प्राप्नुवन्ति । अयं तु न तथेत्यर्थः । ननु यः सर्वो न स सर्वातिरिक्तः । यो वाऽसर्वः यो
वाऽतिरिक्तः स न सर्वः । प्रेषयसाऽर्द्धपरिच्छेदकत्वं नाऽस्ति । तथा सति निजानन्दस्यो न भवेत् ।
तस्मादविरोधप्रकारेण समर्थनादुपपत्तेः परस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वेनाऽभेदो न स्थादित्याशङ्काऽऽह—
महिमैष ततो ब्रह्ममिति । ततो विरुद्धोभयधर्माश्रयत्वाद्भगवतो महिमा । न हि विरुद्ध-
धर्माभ्यां स्वाश्रयभेदः कर्तुं शक्यते । एकमिद्वैवाश्रये उभयोर्जातत्वात् । किन्तु धर्माणां परस्परं
विरोधो लोकव्यकार्यं कर्तुमसमर्थः स्वाश्रयस्य महिमानं बोधयति । सर्वत्र समर्थस्वत्र चेदसमर्थस्तदा तस्मिन्
कश्चिन्महिमा वन्दते येन प्रतिपद्यः स्वकार्यं कर्तुं न शक्नोतीति सिद्धम् । तस्मादेव एव महिमा यद्वि-
रुद्धधर्माश्रयत्वमिति । तस्य धर्मस्वाऽन्यासिद्धस्य कार्यसाधकत्वं न कश्चित्सिद्धमिति महिमाः प्रति-
मन्थकता न युक्ता । असमोर्द्धत्वाच्च धर्मस्य । न वा अविरोधः । उक्तिमात्रविरुद्धत्वात् । अतो
विरुद्धधर्माश्रयत्वमेव महिमा । अलौकिकत्वात् । स च महिमा दुरत्ययः केनाऽप्यतिक्रान्तुप्रपञ्चयो
दुष्ट्या कृत्या वा । अविरोधं वा एकधर्मनिराकरणं वा देशकटादिभेदेन व्यवस्थां वा नै कश्चिदपि
कर्तुं शक्तः । लोके उभयकार्यद्वन्द्वेनात् । ब्रह्ममिति सम्भोचनं भगवन्माहात्म्यबोधार्थम् । श्लोके तु
महिम् एतावत्वं प्रतिपाद्य तेन पुरुषमाहात्म्यमाह—मैहत्वेन हि माहात्म्यमतिशयितं भवति । स
एव हि दुस्त्वार्थः ॥ १७ ॥

१ ब्रह्माण्डस्य मध्यमिति अ. अ. २ स्वयकारकत्वमिति अ. अ. अ. ३ स्वान्यमिति अ. अ. ४ मातोऽसि
इति अ. अ. ५ प्रपञ्चकोऽमृतपरिच्छेदकत्वमिति अ. अ. ६ विरुद्धधर्माभ्यामिति अ. अ. ७ नकारो नास्ति अ. अ.
अ. अ. ८ योवाचमिति अ. ९ महित्वेनेति व.

एवं भगवतोऽपरिच्छेदनिरूपणेन माहात्म्यं निरूप्योभयकलेशालं निरूपितम् । लोके तस्याऽप्रकृतं कृते व्यर्थं भवेदिति तत्रकठनार्थं पुरुषभेदं फलभेदं च निरूपयति—

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्त्तौऽधायि मूर्द्धसु ॥ १८ ॥

पादेषु सर्वभूतानीनि । पादेषु भूतादिलोकेषु सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । अनेन स्थानभेदात्कल-
भेदो भविष्यतीति सूचितम् । ननु सर्वादेवेषु लोकास्त्वनिरूपणात्कर्म पादेष्वेव सर्वं लोका इत्यत
आह—पुंसः स्थितिपद इति । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्याः भूतादिलोकाः स्थितिशब्दात्प्राप्या भवन्ति ।
स्थितयः पादाः यस्तेति स्थितिपादाः । सर्वं हि लोका अवयवा अप्येवयविनं भगवन्तं प्रति पादा एव ।
तत्तत्स्थानमधिष्ठाय यतो भगवांसिच्छतीति । अत्र प्रमाणमाह—विदुरिति । “पादोऽस्य सर्वार्थ
भूतानी”ति भगवन्माहात्म्यार्थं सर्वोष्पयि भूतान्येकः पाद इत्युक्तम् । अथवा । पादाः पादस्थिताः
पुरुषाश्च । “तास्त्व्यात्तद्व्यपदेश” इति न्यायेन पादा एव सर्वाणि भूतानि । एकचचनं तु जालमि-
श्रायम् । एवं भगवदवयवेषु सर्वेषां जीवानां स्थितिगुणत्वा तद्गोचर्यस्य फलस्य स्थितिमाह—अमृत-
न्मिति । भगवति सुखचतुष्टयमस्ति । अनित्यमेकं, नित्यं त्रिविधमिति । तस्य त्रिविधस्याऽप्यमृतं
क्षेममयमिति नामत्रयम् । तेषां स्थानमाह—त्रिमूर्त्तौऽधायि मूर्द्धस्त्विति । त्रयाणां लोकानां
मूर्द्धा महर्लोकः । तस्य मूर्द्धसु जनस्यःसत्यलोकेषु त्रिविधमपि सुखं स्थापितमित्यर्थः । अत्रैवं व्यवस्था ।
त्रिलोक्यामनिलमेव सुखम् । महर्लोकेऽपि स्थानत्यागलक्षणस्य दुःखस्य विद्यमानत्वात् । “यान्य-
ध्वम्ना महर्लोकमि”ति वाक्यात्तत्राऽप्यनित्यमयं सुखम् । अतो जनलोके अमृतं सुखम् । तस्य
स्वरूपतः स्थानतश्च नाशानावात् । तपोलोके तु क्षेमम् । अक्षेमदर्शनाभावात् । जनलोके तु मह-
र्लोकात्सत्यस्य आगतानां दुःखितानां दर्शनरूपमक्षेमदर्शनमस्ति । जनलोकस्थितास्तु नैव तपोलोके
गच्छन्तीति तत्रत्वं सुखं क्षेममेव । सत्यलोके लययं सुखम् । मोक्षप्रसादात्तत्त्वात् । अतो नित्यं सुखं
त्रिव्येव लोकेषु । इदमेवाऽभयं सुखं ज्ञानिनः प्राप्नुवन्ति न्यासिनः । तदर्थे वक्ष्यते । “त्रिपादस्या-
ऽमृतं द्विर्वी”सखाऽप्ययमेवाऽर्थः । अस्य विपादद्वयं द्विवि । उपरितनलोकैष्वित्यर्थः । त्रिलोकशुभा-
भिप्रायेण दिव्यीत्युक्तम् ॥ १८ ॥

एतेषां सुखानां भोक्तृनाह—

पादास्त्रयो बहिष्वाऽस्तत्रप्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो हृदमेधोऽवृहद्गतः ॥ १९ ॥

पादास्त्रयो बहिष्वाऽस्तत्रिति । चत्वारो वर्णा भगवत्भस्वरः पादाः । यतो भगवांस्तान-
पितिष्ठति । तत्र त्रयः पादाः—ब्रह्मचारी, वानप्रस्थः, संन्यासी च । ते त्रयोऽपि त्रिलोक्या बहि-
ष्वाऽस्तन् । चकारात्सेच्छया अर्न्तरपि । तेषां सुखान्तानां त्रयाणामेकं साधर्म्यमाह—अप्रजानां
य आश्रमा इति । न प्रजायन्ते पुत्रादिरूपेणेत्यत्रा हृदस्येत्यतिरिक्ताः । तेषां य आश्रमा इति ।

आश्रयमन्वेन ते न प्रजायन्ते न तु वन्ध्याः । अर्थात् सुखत्रयस्य भोक्ताः । अनित्यसुखभोक्तापराह—
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो इति । त्रिलोक्या अन्तः अपरो हीनः स हृदस्यः । हृद एव
मेधा बुद्धिर्वैशेति पाद्यो दोषः । अहृद्ब्रह्म इत्यन्तरः । हृदस्यहृद्ब्रह्मैतोरुक्तं त्रयं यस्य नास्ति
स तयोक्तः ॥ १९ ॥

एवं वर्षेषु तृष्टयस्य स्वरूपं फलं चोक्त्या तेषां वैलक्षण्ये हेतुमाह—

स्यती विचक्रमे विष्वङ्क साशनानशने उभे ।

यद्विद्या च विद्या च पुरुषस्तुभयाश्रयः ॥ २० ॥

स्यती विचक्रमे विष्वङ्किति । न हि स्वभावत एव ते तथा जाताः । किन्तु भगवानेव मार्ग-
द्वयेन गच्छति । तद्वुरोपेन तेऽपि लोकास्तमुपगच्छन्ति । तदाह । स्यती मार्गौ । विचक्रमे विष्वे-
णाऽऽकान्तवान् । विष्वङ् परितः । एकस्मिन्नपि मार्गे एकोऽर्थोऽर्थोऽनकान्तो नास्तीत्यर्थः । तत्र
भेदकमाह—साशनानशने उभे इति । एकः साशनमार्गः । अशनेन सहितं साशनं कर्मफल-
भोगसहितम् । एकस्त्वशनमार्गः कर्मफलभोगरहितः । ते उभे । नत्वयोरत्र निरूपणम् । ननु
यैवयाक्नमिति मार्गद्वयेन गच्छति ? तत्राऽह—यद्विद्या च विद्या चेति । भगवतो गमने
शक्तिद्वयमविद्या विद्या च । तत्राऽविद्या साशनमार्गं एव चळति । विद्या लनशनमार्गं । भगवास्तुभया-
श्रितस्तद्वुरोपेनोभयत्र चळति । अन्यथा भगवच्छक्तित्वं तयोर्न स्यात् । चकारात्तत्कार्यं सामग्री च
न मार्गान्तरे गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं मार्गभेदेन भोक्तृभेदात्कलभेदं निरूप्य, तस्मात्पुरुषादयं विराट्पुरुषो भिन्न इति वक्तुं तत्
उत्पन्नत्वमाह—

तैस्मादण्डं विराट् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः ।

तद्द्रव्यमत्यग्रादिश्वं गोभिः सूर्यं इवाऽतपन्न ॥ २१ ॥

तस्मादिति । तस्मात्परमपुरुषान्नारायणादण्डं प्रकृष्टाणं जातम् । तस्मादधिदेवादिदमीष्यात्मिक-
मण्डं जातमित्यर्थः । तस्मादण्डादिराट् जज्ञे । स च भूतेन्द्रियगुणात्मकः । भूतान्यपिभूतं द्रव्यम् ।
इन्द्रियाण्यप्यात्मम् । गुणा अधिदेवमिति । अथवा । महाभूतानि, इन्द्रियाणि, धन्दादयश्च विषयाः ।
शरीरेन्द्रियैर्विषयभोगकर्तृत्वैः । सोऽपि पितृवृदाकर्मणं कृतवानित्याह—तद्द्रव्यमत्यग्रादिति ।
तद्विधात्मकं द्रव्यं प्रकृष्टाण्डरूपं स्वशरीरमत्यग्रात् । अतिक्रम्य दशाङ्गुलं स्यात् इत्यर्थः । न
केवलमपरिच्छेदसाम्यं किन्तु स्वप्रकाशकर्मपीत्याह—गोभिः सूर्यं इवाऽतपन्निति । गोभिः
स्वकिर्यैर्यथा सूर्यः स्वधिष्यमपि तपति बहिरपि, तद्वत् अयमपि स्वशरीरं बहिरपि प्रकाशितवा-
नित्यर्थः ॥ २१ ॥

१ अचयमिति इति क. अ. ग. २ विद्याभूतानीति ग. ३ त्रिमूर्त्तौऽधायि म. ४ जनलोके अमृतमिति क.
५ संन्यासी इति ग. व. ६ अन्तरेऽपि ग. व.

१ वैलक्षण्यहेतुमिति क. २ विष्वङ् इति ग. व. ३ विद्याश्रितं-उभयं पुरुषेषु पाठः. ४ भगवति च.
५ तस्मात्पुरुषादिति कल्पितः पाठः. ६ अत्यात्मिकमिति क.

एवं द्विविं विश्वं प्रतिपाद्य, नियमनियामकमावायं पुरुषद्वयं च प्रतिपाद्य, अमूर्तानां समागम-
मुक्त्वा, यज्ञरूपस्थाऽपि भगवतः सर्वपदार्थसम्बन्धश्रवणात्सत्साधनमूतानां पदार्थानां भगवद्विज्ञत्वे
पूर्वोक्तसर्वत्र विरुष्येतैसाद्यज्ञः, तदीयपदार्थानामपि भगवानिवे तन्वमिच्छामि—

यदाऽस्य नाभ्यान्नाल्लिनाद्दहमासं मह्तात्मनः ।

नाऽविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवाहते ॥ २२ ॥

यदाऽस्य नाभ्यान्नाल्लिनादिति । यदैतन्न निरूप्यते तदा वैमिनिसिद्धान्त्याप्येव पदार्थद्वयो
पूर्वोक्तमग्निरूपवाचकानां वाक्यानामर्थवादत्वं स्यात् । अतो महता कष्टेन निरूपितमप्यनिरूपितं
भवेत् । तस्माद्यज्ञोपयोगिपदार्थानां भगवदवयवत्वं निरूपयति । तत्र ब्रह्मा स्वयमाह—यंदा अहं (?)
अस्य नाम्नाः यज्ञलिने कमले तस्माद्दहमासम्, तदा मया निचारितमयमाराधनीय इति । यतोऽयं
महान् । महानात्सा स्वरूपमन्तःकरणं वा यस्य । अयं धारापिठो महत्कलं दासतीति । तदा केना-
ऽऽराधनीय इति जिज्ञासायां योगजभेगे यज्ञमपश्यम् । स कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां वेदपथोलोचनेन
सम्भारैः पशुपुरोडाशादिभिः कर्तव्य इति ज्ञातम् । तत्र कं ते पशुपुरोडाशादय इति जिज्ञासायां यगो-
गजभेगे ज्ञातवासंदाह—नाऽविदं यज्ञसम्भारानिति । पुरुषावयवव्यतिरेकेण अहं यज्ञस्य
सम्भारान्नाऽविदं न ज्ञातवानस्मि । तदा स एव पुरुषो यज्ञरूपेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अनेन साधन-
रूपः स इत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

तत्र के के सम्भारान्नेवयवेषु दृष्टः इत्याकाङ्क्षायामाह—

तेषु यज्ञस्य पदावः सवनस्पतयः कुशाः ।

इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥ २३ ॥

वस्तुन्योपधयः खेहा रस्तोलोहसूदो जलम् ।

ऋचो यजुषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥ २४ ॥

नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च ।

देवतानुक्रमः कल्पः सङ्कल्पः सूत्रमेव च ॥ २५ ॥

गतयो मत्तयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम् ।

पुरुषावयवैरेते सम्भाराः सम्भृता मया ॥ २६ ॥

तेष्विति । तेष्वयवेषु यज्ञस्य सम्भारिनः पशवः अजादयः । सवनस्पतयो वनस्पतिसि-
हिता रूपसहिताः । सवनस्पतयः कुशा इति वा सम्बन्धः । तदा वनस्पतयोऽश्रव्यादयः ।
कुशा बर्हीरूपाः । इदं च देवयजनम् । देवा इत्यनेन अस्मिन्निति यज्ञमर्थदेवयजनम् । इदमित्य-
ह्युक्त्वा प्रदर्शितम् । अनेन यज्ञमूर्धो स्थित्वा आगवतः कथयतीति ज्ञापितम् । चकारादेवयजमानारपि ।
कालो वसनादिः । चकारारावोविशेषो वैमिषिकः । उरुगुणान्वित इति । यद्वि तस्मिन्काले
सुगो नाऽऽपिः स्यात्—पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदयिनात्—सस्यसम्पत्तिर्भवेत् । अन्वेऽपि

१ साम्यान्तस्मिन्नादि क. २ गदादेति ख. द.

गुणाः कालस्य बहवो वेदे उक्ताः । स उरुगुणान्वितः कालः । वस्तुनि पात्रादीनि । भोषणयो
श्रीहियवाद्यः । खेहा घृतादयः । रसा दधिम्प्यादयः । लोहाः स्त्रिभित्यादयः । सूदो महालीराषयोः ।
जलं वषतीवरीभूतयः । ऋचो यजुषि सामानि वेदत्रयमन्त्राः । चातुर्होत्रं होत्रादिचतुर्गुणसाम्यं कर्म ।
चातुर्होत्रनिदानकं वा । अत्र सस्यमेति सम्भोषनमुक्तार्थविशेषासाय । नामधेयानि न्योतिष्ठोमादीनि ।
मन्त्राः स्नाहाकारादयः । चकारात्रिमदाः । दक्षिणा गावः । चकारादराः । व्रतानि दीक्षादयः ।
चकारान्नासमष्ट्यादिनिषेधादयः । देवतानुक्रम इत्यनां देवतानामात्रुपूर्वी भागेषु कृष्णमीष
इत्यादिरूपाः । कल्पः कल्पसूत्रम् । सङ्कल्पः कामनाविषयः । सूत्रं न्यायसूत्रम् । पदतिर्वा ।
गतयो विष्णुक्रमायाः । मत्तयो देवतापूजानां । चकारादाचतुर्गोत्रंभोऽभिसमीक्ष्यादि । प्राय-
श्चित्तं अजाऽनातिभित्यादि । समर्पणं संसा । निवेदनं वा । एतावन्तो हि यज्ञे सम्माराः । ते
पुरुषावयवैरेव कृता इत्याह—पुरुषावयवैरेति । अत्राऽवयवादिष्यवस्था तृतीयस्कन्धे बह्व्यते ।
एते सम्भाराः पुरुषावयवैरेव सम्भृताः । मयेति साधारणाधिकारिणा नैवं कर्तुं शक्यत इति
सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ततः किमत आह—

इति सम्भृतसम्भारः पुरुषावयवैरहम् ।

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनेवाऽयजमीश्वरम् ॥ २७ ॥

इति सम्भृतसम्भार इति । इत्यगुना प्रकारेण पुरुषावयवैरेव सम्भृतसम्भारो यत्ना तेन
यज्ञेन तमेव पुरुषमयजम् । फलार्थं न यागः किन्त्वैश्वर्यायैमिति । तदाह—ईश्वरमिति । यथा
मया यागः कृत एवमेव कल्पमुचितम् । यज्ञीयान्पदार्थान् मत्स्या भगवदवयवविभक्तं कृत्वा तत्
उत्पाय भगवत्प्रीत्यर्थमेव तैर्मगवत्कर्मकरणम् । भगवतो ह्यस्ति किञ्चित्कार्यं स्यात् । यथा पुरुषस्य
स्त्रप्रयोजनायं सर्वाणि कर्माणि तथा भगवतः प्रयोजनायं सर्वे यागाः । ततश्च ते यदि भगवदवयवै-
रेशोऽप्यदितिः पश्चादभिर्भेगकार्यं कुर्वन्मदा भगवदर्थं तत्कलं भवति । नाऽन्यथा । यद्यपि
लौकिका अपि पदार्थसंस्थेनोत्पन्नास्तथापि ते सर्वाऽपि इति नैकान्ततो यागफलसाधकत्वम् । मयमाधि-
कारिणस्तु यज्ञार्थमेव तथा ज्ञात्वा तात्पर्यान् सम्पाद्य यज्ञकरणे फलं भवति । परं तत्कलं समर्प-
णीयम् । यदा पुनस्तथा अजानातैः पदार्थयोगं करोति तदा तत्कलं भगवान् पृच्छति । नष्टान्य-
दपिः कृतं भगवान् पृच्छति । यत्पुनर्गार्थार्थमेव न पदार्थाः सम्पादिताः किन्तु साधारणत्वे । तैस्तु
फलमेव नोत्पद्यते । उत्सपमानं वा काकनालीयन्प्रायेणोत्सद्यते चेत्ते पदार्थास्तदर्थं भवेयुः । एवं याग-
श्चतुर्दो निष्पद्यते—उत्तम-मध्यम-निकृष्ट-निष्फलभेदेन । तत्र पशवो भगवत ऊरुदेहाऽनुत्पन्नाः ।
लोमभ्यो वृक्षाः । खेदसहितयः कुशाः । देवयजनं पशूनाम् । काः पश्वस्यः । वस्तुन्योऽष्टा-
दिभिः । खेहा दृष्टया । रसा विज्ञातः । सूदो प्राणतः । जलानि मादीभ्यः । ऋचो यजुषि
सामानि कर्माभ्यां मत्सकाव । चातुर्होत्रं कर्म बाहुभ्यः । नामधेयानि मुखात् । मन्त्राश्च शिरोऽ-
वयवेभ्यः । दक्षिणा गावो वामोऽरुदेहात् । व्रतानि मनसः । देवतानुक्रमः पर्वेभ्यः । कल्पो

१ चकारादिभित्तिगता इति क. २ इत्यादिरूपा इति ग. क. ३ उरुदेहादि इति क. ख. क. ४ वस्तुन्योऽष्टा-
५ निष्पद्यते इति ग.

बलात् । सङ्कल्लो बुद्धेः । सूत्रं प्राणात् । विहारयोगरूपं वा । गतयो विक्रमात् । मतयो ज्ञानेन्द्रियेभ्यः । प्रायश्चित्तं कर्मैन्द्रियेभ्यः । समर्पणमात्मनः । अन्येऽपि यज्ञियाः पदार्थो यथायमग्राहः । अत एव बद्धे सर्वे यज्ञियाः पदार्थो भक्तिमहिः साक्षात्क्रियते । पश्चात्ततोऽन्यवात्तेषां पदार्थानामाहात्वं क्रियते । तदनन्तरं यागः । अन्यथा—अपश्यत्, आहरत्, अयजतेति वैयर्थ्यापत्तिः ॥ २७ ॥

ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव ।

अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥ २८ ॥

एवं यथा मया कृतं तथैव तत्करणानन्तरं ते इमे भ्रातरो मरीच्यादयः । प्रजानां पतयः । नव-विधप्रजानां नवविधाः स्वयम् । अयजन् । ततः सात्त्विकसात्त्विकेभ्यो व्यक्तो भगवान् । तामसतामसेभ्य-व्यक्तः । मध्यमेभ्य इयम् । तदाह—व्यक्तमव्यक्तमिति । सुसमाहिताः सावधानाः । अन्याथ-पदार्थैरेतेनार्थं ज्ञानार्थमुत्पादानार्थं वा ॥ २८ ॥

ततश्च मनवः काल ईजिरे ऋषयोऽपरे ।

पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुम् ॥ २९ ॥

तदनन्तरं षडुकालव्यवधानेन मनवः केवलमीजिरे । ऋषयश्चाऽपरे च । एते सत्त्वादिभेदा द्वितीय-कक्षायाम् । ततस्तृतीयकक्षायाम् पितरो विबुधा दैत्याः राजसाः सात्त्विकास्तामसाश्च । मनुष्यास्तु चतुर्थकक्षायाम् । अतस्ते सत्रिपदारूपा एकविधा एव । तथापि प्रमादपि कुर्वाणाः कामिकं किञ्चि-त्कलं प्रभुवन्ति समर्थत्वाद्भवतः । तदाह—विभुमिति । क्रतुभिरिति दादशाहादिभिः ॥ २९ ॥

एवं सर्वपदार्थानामुत्पत्ति भगवतः सकाशाद्गुत्वा स्थितिमाह—

नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ।

दृहीतमापोरुगुणः सर्गादाव्युगुणः स्वतः ॥ ३० ॥

नारायण इति । विश्वाधारत्वेन भगवदाधारत्वव्युदासार्थं नारायण इत्युक्तम् । “आपो नारा इति प्रोक्ता” इति प्रकारेण पुरुष एव नारायणः । तदिदमिति लौकिकं वैदिकं च । आहितं स्थापितम् ॥ ३० ॥

ननु भगवतैव चेदुत्पत्तिस्थिती क्रियेते, अर्थात्प्रलयश्च, तदा भवतां कोपयोगः ? तथाऽह—

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्गशः ।

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिधाकिष्टम् ॥ ३१ ॥

सृजामि तन्नियुक्तोऽहमिति । भगवान् हि प्रकारप्रदर्शनार्थं सर्वोन्नेव पदार्थान् कृतवान् । ततः परम्परानिष्पत्त्यर्थं मामाज्ञापयति । संहारार्थं च महादेवम् । अतो ये भगवतोलाहितास्तद्देवता वा ते भगवतैव मारणीया न महादेवादिर्देवताः । अतो भगवदवतारः । पालनं तु भगवतोव करोती-

त्याह—विश्वमिति । स हि पुरुषरूपेण विश्वं परिपालयति । अत एव तदुत्तरोन्नेव हरः संहर्ततीति तद्वशमुक्तम् । संप्रयेतात्प्रातिप्रलयो क्रुस्तत्तेषां पति तत्करणसामर्थ्यं भगवदधीनमेवेत्याह—विश्व-किष्टमिति ॥ ३१ ॥

एवमंशत्रयं निरूप्य माहात्म्यं वक्तुं पूर्वाक्तमुपसंहरति—

इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ।

नाऽन्यद्भगवतः किञ्चिद्भ्रातव्यं सदसदात्मकम् ॥ ३२ ॥

इतीति । शृष्टे तु त्वयैतावदेव । माहात्म्यकथनं स्वर्षादायाति । तदग्रे कथयिष्यामीति यावः । किमुक्तमित्येषामाहाह—नाऽन्यद्भगवत इति । यावन्तः प्रश्नाः स्वरूपाः प्रकरोतो वा । तत्र सर्वत्र उपरं भगवानेव । यतो भगवद्भक्तिरिदं किमपि नास्ति । ननु सर्वोपाधारत्वेन वैश्वतत्त्व-रूपेण च प्रतान्तरक्षेपि सर्वं भगवानित्यहोक्रियते । ततोऽस्मिन्मार्गं को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह—नाऽन्यद्भगवतः । यत्किञ्चापि निष्पाद्यते । यत्र हि किञ्चाप्याहता भवति तद्भगवानित्यर्थः । ननु भगवदादेऽपि सर्वं ब्रह्म । ततोऽस्मिन्मार्गं को विशेषस्तत्राऽह—सदसदात्मकमिति । सदसद्ब्र-वहारयोग्यं षटादिकं शश्ट्यङ्गादिकमपि । प्रमंविषयश्च । तस्मात्त्राऽपि सिध्याप्रत्ययस्तद्विषयोऽपि भगवान् । अन्यथा तस्य भानं ज्ञानं च नोत्पद्येत । अनुप्यवसायश्च न भवेत् ॥ ३२ ॥

एवं पूर्वाक्तमुपसंहृत्य तस्य माहात्म्यं वदन् तद्दर्शनां माहात्म्यं प्रथममाह—

न भारती मेऽहं मृष्टोपलक्ष्यते न वै कचिन्मे मनसो मृष्टा गतिः ।

न मे हृदीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदोत्कण्ठव्यवता धृतो हरिः ॥ ३३ ॥

न भारती मेऽहं इति । हृदये तिरोहितो भगवानसद्ब्रह्मिण्यादायति । अतो मयीत्कण्ठव्यवता श्रेयोद्वेषवता हृदा भगवान् धृतः । तत्र च भारती वर्तते । सा हि भगवन्तमालिङ्ग्य मन्मुखत्वेन सह निःसर्ततीति कदाचिदपि मृष्टा नोपलक्ष्यते । मोंभिनाऽपि न पार्थिवविषया भवतीत्यर्थः । तथा मनो-व्यापारोऽपि । न यः पदार्थो भावी तदियमको न भवतीत्याह—न वै कचिन्मे मनस इति । परम्युदात्मन्पेऽपि माहात्म्यम् । भगवता सहाऽहं सम्बद्धः । मम चाऽभिमानमात्रेण मनःप्रभृतयः सम्बद्धा इति ज्ञानार्थं सर्वत्र न इत्युक्तम् । हृदीकाणि इन्द्रियाणि । असत्पथे निन्दितमार्गं । नाकसं-बन्धे तु भगवान् हृदये स्थापित इति न तेन व्यभिचारः । ननु धृतो भगवान् कथमिदं कृतवान् ? तथाऽह—हरिरिति । औत्कण्ठव्यवता हृदयेनेनाऽयमर्थो निरूपितः—विषय भगवत्प्रेम सम्पादनी-यम् । ततः प्रेमसंबन्धितं चित्तं सर्वत्र विद्यमानं भगवन्तं विषयीकरिष्यति । यथा रसनेन्द्रियसहिता जिह्वा द्रव्येषु विद्यमानान् रसान् स्वयमेव पृच्छति । न तु तद्भ्रजसं पूर्वमेषुधेते । तथा अथवासिदं चित्तं स्वयमेव भगवन्तं पृच्छति । प्रतिनियतेन्द्रियवद्भ्रजसङ्कितः ॥ ३३ ॥

१ यद्यपीति क. अ. घ. २ अत्रवन्ति क. अ. घ. ३ यद्यपिपुत्रपरमस्य आकाशानुप-रम्माः श्रीमद्ब्रह्मण्यार्थचरणविरचिता संनिष्पत्त्यम्. ४ शश्ट्या इति घ.

१ यद्यपीति क. अ. घ. २ यद्यपिपुत्र पर. ३ ननुत्कण्ठव्यवता क. अ. घ. ४ अत्रवन्ति क. अ. घ. ५ यद्यपिपुत्र पर. ६ अत्रवन्ति क. अ. घ. ७ अत्रवन्ति क. अ. घ. ८ अत्रवन्ति क. अ. घ. ९ अत्रवन्ति क. अ. घ.

भगवान् केवलमन्तयेकलयः । न च तत्र प्रमाणान्तरमस्तीति बोधयितुमाह—

सोऽहं समाह्वायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः ।

आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाऽप्यगच्छं यत आत्मसम्भवः ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । भगवज्ज्ञाने प्रथमं वेदाः प्रमाणम् । साधनं तपः । प्रमाणाभिज्ञानं मनननिदि-
ध्यासनरूपम् । अन्तरहं साधनं योगः । तत्कलं चित्तकाण्डम् । तस्मिन् ज्ञाते उत्पत्ताधिकारिणो
भगवत्साक्षात्कारो भवतीति न मन्तव्यमित्याह—सोऽहमिति । समाहायः पुनः पुनरावर्षमाणो
वेदः । समाह्वयसर्गाभ्यां सहितो ब्राह्मणतुरग्यासाधोऽर्थविधानसहितं वेदाभ्यासं बोधयति । तन्मयः
तद्विकारलक्षणो वा । तपोमय इति साधनपरता । सहवं तप इति ज्ञानानर्थयुक्तम् । प्रजापती-
नामभिवन्दित इति सर्वोपदेष्टृत्वेनाऽर्थविचार उक्तः । प्रजापतिशब्देन च तस्य ज्ञानस्य परम्पराऽपि
युचिता । तेषु न प्रतारिता इत्याह—पतिरिति । न हि प्रजापतीनां पतिस्तान्त्वबधति । एवं
साहं प्रमाणं निरूपतम् । प्रमाणं हि भगवत्साक्षात्कारो मनसः सहकारि । अतो मनसोऽपि भगवद्-
हृणयोपयतामाह—आस्थाय योगमिति । निपुणोऽपि । न सिद्धादिभिर्ग्रामकमित्यर्थः ।
एवं साधनसहितोऽपि तं नाऽप्यगच्छम् । यत आत्मसम्भव इति स्वसाऽधिकार उत्कृष्टो निरू-
पितः । तस्माद्भक्त्यैव वशो भवति ज्ञातश्च नाऽन्यथेति निश्चयः ॥ ३४ ॥

तर्हि तत्र किं विधेयं मत्तयर्थं सर्वैरित्याकाङ्क्षायामाह—

नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।

यो ह्यात्ममायाविभवं स्व पर्यगाद्यथा नभः स्वान्तमथाऽपरे कुतः ॥ ३५ ॥

नतोऽस्म्यहमिति । तच्चरणमहं नतोऽस्मि । नमनतिरिक्तं मयाऽपि साधनं न ज्ञायते ।
ज्ञतोऽप्ये ज्ञास्वन्तीति भावः । ननु नमनं किं स्यात् ? तत्राऽऽह—समीयुषां भवच्छिद-
मिति । तच्चरणं ये सं सम्यक् ईयुस्तस्मात्पर्यं कामपि तत्रत्यं कियां कुतार्णास्तौ संसारं दूरी-
करोति । पुनः संसारप्राप्त्यभावाय नभं छिनत्तीत्युक्तम् । मूलतद्विच्छेदे प्रवाहे अग्ने निवृत्तिः स्वयं एवेति
तथोक्तम् । न केवलं दुःखमेव दूरीकरोति किन्तु कल्याणमपि प्रयच्छतीत्याह—स्वस्त्ययनं सुमङ्ग-
लमिति । स्वस्ति कल्याणस्यैहिकस्य अयनं स्थानम् । आर्गुमिकसाऽपि सूचकं सुमङ्गलम् । अतश्चर-
णमनमेव कर्तव्यम् । तेनैवाऽर्थसिद्धिः । येन भगवान् भगवद्गुणा वा इदमित्यतया ज्ञातुं शक्याः ।
तत्र गुणानां ज्ञाने अशक्यतामाह—यो हीति । यो भगवान् आत्मनो मायायाः साधनमूद्राया विभ-
वमैश्वर्यं स्वयमेव पर्यगात् । परीति निषेधार्थं । न ज्ञातवाननिर्ययः । स्मेति प्रसिद्धे । अनेन तुनै चनेने
स्वस्य दोषो निरौकृतः । ननु मायाया विभवं भगवदीयमवेति कथं भगवान् स्वसम्बन्धिनं पदार्थं न
जानाति ? तत्र दृष्टान्तामाह—यथा नभः स्वान्तमिति । विद्यमाने अन्ते यस्त्वन्तं न जानाति
त न सर्वज्ञः । न स्वविद्यमानोऽपि । न हि शशशृङ्गाजानं सर्वाश्वप्रतिबन्धकम् । यथा नभः स्वान्तं
न जानाति । व्यापकत्वान्ताभावात् । तथा भगवानपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

१ समातुपरमार्थमिति. क. क. इ. सभोपसर्गमाऽपि. २ भगवद्भवेऽन्तोऽप्यतमिति. क. क. ३ किने इ. ४ पतिरिति. क. ५ मशिति. ग. ६ ५ बन्नेनेति. ग. ६ निरातर. ३. इ.

एवं गुणानामज्ञानं निरूप्य स्वरूपसाऽप्यज्ञानं निरूपयति—

नाऽहं न धूयं यदतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुताऽपरे सुराः ।

यन्मायाया मोहितबुद्धयस्त्विदं त्रिनिर्मितं चाऽऽत्मसमं विचक्ष्महे ॥ ३६ ॥

नाऽहमिति । भगवन्तं कश्चिज्ज्ञास्तीति न मन्तव्यम् । यथा ययमेव महान्तोऽधिकारिणः
सर्वप्रकोषण क्षेत्रं जानीमः कथमन्यो ज्ञास्तीति । तत्र अहं ब्रह्मा । सृष्टं नमकापनामः सर्वं
मत्सुधाः । यस्य कंतां सत्यरूपां गतिं न विद्यः । भगवज्ज्ञानं दूरे । किन्तु येन मार्गेण भगवान् गच्छति
तं गतिमपि न जानीमः । यथा देवानां मत्सुधा न जानति तथा वयमपि भगवन्त इत्यर्थः ।
महादेवस्तु गुणावतारः सर्वयुक्तः । “ईश्वराऽज्ञानमन्विच्छेदि”ति पाक्यात् स ज्ञास्तीत्या-
शङ्काऽऽह—न वामदेव इति । वामदेवो महादेवः । अपरे ततो हीनाः । अज्ञाने उपपत्तिमाह—
यन्मायायेति । पूर्वज्ज्ञानसम्बन्धिन्या मायाया मोहिता बुद्धियेषाम् । बुद्ध्या एहीतानि ज्ञानेन्द्रि-
याणि हि ज्ञानं जनयति । तत्र बुद्धिभ्रम्युक्ता ज्ञानवर्ता । महादेवो तर्हीन्द्रियाणां वैफल्यं स्वात्प्राऽऽह—
हृदं विनिर्मितं आत्मसमं विचक्ष्महे इति । भगवन्तं विनिर्मितमिदं कार्यं अग्रद्वं स्वस्व-
नुसारेण विचक्ष्महे । अनेन कार्यस्य प्रदक्षितत्वाद्भगवासास्तीति पक्षो निराकृतः । आत्मसममिति
वचनात्तदपि न सम्यक् इति । अन्यथा विशेषानुमानैर्भवतः सर्वं विशेषे ज्ञाता भवेयुः । सर्वगुण-
प्रसिद्धिरूपत्वाद्भवतः ॥ ३६ ॥

एवं ज्ञानमार्गस्य दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा भक्तिमार्गसाऽप्यशक्यतामाह—

यस्याऽवतारकर्माणि गायन्ति ह्यसदादयः ।

न यं विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥ ३७ ॥

यस्याऽवतारकर्माणीति । साक्षाद्भक्तिरस्त्वैव । परम्पराभक्तिः कथमपि केनचित्कर्तव्या ।
तत्र परम्पराभक्तिमध्ये गुणकीर्तनयुक्तमिदंस्वदादयोऽवतारकर्माणि गायन्ति । अवतारपदेन तस्य
कर्मोपपत्तिं न जानन्तीति सूचितम् । कर्मपदेन गुणान्तु न ज्ञानन्त एव । गुणा ह्युक्तोपायकाः ।
के वा भगवतो धर्मा भगवतः सर्वोत्तमत्वमन्यं वोक्तव्यं साधयन्तीति ज्ञानं दुर्ज्ञेयम् । अवतारपदेन च
शरीरसाऽऽकृत्वा वा शूद्रे भगवानिति कार्यज्ञानवद्भक्तिरपि सौपाधिका निरूपिता । तर्हि किमर्थं
कथयन्तीत्याशङ्काऽऽह—गायन्तीति । गानेन सुखं जायत इतीतयापानेषुष्या भगवद्भगवते सुखा-
नित्यैर्कैरहत्याद्येव कुर्वन्तीत्यर्थः । हिद्यन्स्त्वित्यनेनवाऽर्थमाह । तत्त्वमिदं विरयमेवंरूपम् । तथापि
ज्ञानाऽज्ञानाभ्यामुत्पन्नशक्तौ भगवान् कश्चिदस्तीति विनिश्चित्य मार्गद्वयेऽपि तत्र कर्तव्यान्ताराभावात्-
मनमेव कर्तव्यमित्याह—तस्मा इति । यद्यपि सर्वप्रमाणातीतस्वयापि सर्वत्र प्रसिद्धः । तत्र च
नमनमेव कर्तव्यं नाऽन्यदिति । नमनम्—“यादशोऽस्ति हरे कृष्ण तादृशाप नमो नम”
इति ॥ ३७ ॥

एवं भगवतो महात्म्यं निरूप्य पूर्वोक्तं सृष्टियुसंहारं तत्पुण्यसंहति—

स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यथजः ।

आत्साऽत्मन्यात्सनाऽऽत्मनं संयच्छति च पाति च ॥ ३८ ॥

तदेव गुणस्वरूपमसत्तैः कुमुक्तिमिर्विभुतं सत्तिरोभूयते तिरोभानं प्राश्रुयात् । सर्वदा एतादृश आत्मा-
नुसन्धाने कदाचिदपि संसारस्फूर्तिर्न स्यात् । तथात्वे वा संसारस्फूर्तानिर्मोक्षप्रसङ्गः शाश्वतैकत्वश्च ।
तस्माद्गुणानुपपत्त्या एतदभ्युपगन्तव्यम् । ये मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाश्रयाश्लेषामात्मा तथाविधः
स्फुरति तदा न संसारः । अन्यान्प्रति न स्फुरति तदा तेषां संसार इति । एवमपरोक्षकथा-
परोक्षकथायामपि प्रमाणेन वेदादिना सत्कैसहितेन तत्स्फुरत्यसत्कैर्विभुतं सत्तिरो भवतीति । अतः
परमेष्ठियानुपपत्तौ किञ्चिदङ्गीकर्तव्यम् । यस्मिन् क्रियमाणे असत्कारादिक्रमयन्पिभूय ज्ञानयुदे-
तीति । प्रथमायप्यस्तु प्रथमतो न सम्भवन्ति । तेषां साधनाभावात् । साधनाऽभावेऽपि यदि
जायेरस्तदा सर्वदेव स्युः । तस्मात्साध्यमेकं साधनं नक्तव्यं यदव्यभिचारि भवति । भक्तिभक्तृत्वमा-
सन्निरूपणेन । भक्तेः स्वातन्त्र्येणैव मोक्षदानात् । भगवत्साक्षात्प्राप्त्याऽऽत्मत्वाच्च । अतो भक्तिरहितः
स मार्गो न सिद्ध्यति । भक्तौ च जातायां किं तेन मार्गेण । अत उमचशाऽप्यप्रयोजकं तत् ।
तस्माद्भगवत्सत्त्वेकं रूपमालम्ब्यतमिति भगवन्माहात्म्यमेतत् । विमूर्तिर्वा । तस्माद्भ्रान्तानां हस्त्राभि-
चन्द्रद्रुष्टिवदालम्बुद्धिरिति न तच्छ्रवणमात्रेण कायेन्द्रियैरिति भावः ॥ ४० ॥

एवं मतान्तरं परिहृत्याऽज्वतारकर्माणि गायन्तीत्युक्तत्वात् के ते भवतारा इत्यपेक्षायामाह—

आद्योऽज्वतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसम्पन्नश्च ।

द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराट् स्यास्तु चरिष्यु भूम्नः ॥४१॥

आद्योऽज्वतार इति । परस्य ऋग्णः पुरुषोत्तमस्याऽऽज्वतारः पुरुषः प्रकृतिर्वा । द्वितीयः
कालः तृतीयः स्वभावः । सदसत् कर्म प्रकृतिर्वा । मनश्च । इदं मन आधिदैविकं यस्तद्दृष्ट्या
कामजनकं । यतः सृष्टिः । तदनन्तरमन्येऽप्यवतारा इत्याह । द्रव्यं पञ्चमहाभूतानि । विकारः अह-
ङ्कारः । गुणाः ऋग्णः । पञ्च वा तन्मात्राः । इन्द्रियाणि दश । विराट् ऋग्णः देहः । स्वराट् तदभि-
मानो । स्यास्तु स्यात् । चरिष्यु अङ्गम् । एतत्सर्वं भूम्नः अतिसमर्थैस्त्वेतैः सर्वैऽज्वताराः । अज-
वतारो नाम अज्वतरणं ब्रह्मस्थानादिद्वाऽऽयमनम् । तत्परमार्थतो भगवतः एव तत्र स्थितः सर्वरूपेण
इहाऽऽज्वत इति सर्वमेवाऽज्वताररूपम् ॥ ४१ ॥

अथ पुरुषोत्तमत्वाद्भगवतः सजातीयेभ्य उत्कर्षलक्षणगुणवत्त्वं चेत्तदा इमे भ्रमे बह्यमाणा इति
तात् गुणयति—

अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च ।

भूलोकपाला भुवर्लोकपालाः स्वर्लोकपालास्तल्लोकपालाः ॥ ४२ ॥

गन्धर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनायाः ।

ये वा ऋषीणामृपभाः पितृणां दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ।

अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोऽष्टगपैक्षधीशाः ॥ ४३ ॥

यत् किञ्च लोके भगवन्महस्वदेतोःसहस्वद्वलवत्समावत् ।
श्रीह्रीर्विभृत्यात्मवदद्भुताणं तत्त्वं परं रूपवदस्वरूपम् ॥ ४४ ॥

अहमिति । सद्दीनेभ्यः स्वसेवकेभ्य उत्कर्षो भवति वरत इति ते सर्वे भगवद्वताराः । तत्र
प्रथमम्—अहं ब्रह्मा । भवो महादेवः । यज्ञो यज्ञनारायणः । इमे प्रजेशा मरीच्यदायः । तत्र दक्षो मुख्यः
कल्पान्तरे । अतो दक्षादयः । भवानादियेषां ते भवदादयो भक्ताः । चकारात्सन्कादयः । एवं स्वभा-
वत उच्छ्रयमुख्या अधिकारोत्कृष्टानां—भूलोकपाला इति । पाठान्तरे भूलोकपालाः । तदा
मूर्त्तियाः पयस्यम् । भूलोकपालाः पृथिवीलोकपालाः । भुवर्लोकपाला अन्तरीक्षलोकपालाः । स्वर्लोक-
पाला उपरिजन्मलोकपालाः । तल्लोकपाला अधस्तल्लोकपालाः । गन्धर्वदीनां ये ईशाः । यक्षदीनां
ये नाथाः । रक्षोरगेति सन्धिर्नाम । गन्धर्वदयो राजसाः । यक्षदायस्तामसाः । कृषीणामृपभाः सात्त्विकाः ।
पितृणां सत्पिताः । एवं पूर्वत्राऽपि । दैत्येन्द्रादयो राजससात्त्विकतामसाः । इदानीं तमोभिश्चताम-
सानाह—प्रेतपिशाचैरिति । एतेषां स्वरूपं तृतीयस्कन्धे बह्व्यते । प्रेतादीनां ये अधीशाः । किञ्च ।
यः कश्चनोत्कृष्टधर्मो भेगादिः । भाग्यमैश्वर्यादि वा । तस्युक्तं यत्किञ्चिद्वस्तुमानं प्राणियामं वा ।
महत्तेजः । ओज इन्द्रियशक्तिः । संदो मनःशक्तिः । ओजसा सहितं सद्दः । मनसश्चेन्द्रियाणां चाऽ-
न्योन्योपकाराच्छक्तिद्वयमेकत्वेनोक्तम् ओजःसहस्रदिति । बलं देहशक्तिः । क्षमा सहिष्णुता ।
एते भगवदयः वेदाभ्यो उत्कृष्टा एवाऽत्र विवक्षिताः । श्रीः शोभा । शीलञ्जा । विमूर्तिलक्षणी । आत्मा
द्रुष्टिः । श्रिया(?) यात्यपर्यन्तं चतुष्टयं यस्याऽस्ति स तयोक्तम् । किञ्च । अद्भुताधर्मम् अद्भुत-
वर्णरूपम् । विचित्ररूपम् । गैवादिर्कं वा । किं बहुना । यत्किञ्चिदप्रवृत्तं भूतम् । प्रकाशमानमिति
भावत् । तत्सर्वं परमेव तत्सम् । यदयस्वरूपं अमूर्त्तमाकाशादि । तदपि तत्त्वमित्यर्थः । अस्-
रूपत्वेन रूपवत्त्वेन च तस्याऽपि प्रसिद्धेः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

एवमुत्कृष्टधर्मत्वेन यदेव किञ्चित्को प्रसिद्धं तदेव भगवद्वताररूपमित्युक्त्वा यत्ताक्षात्सत्वि-
दानन्तरूपमैश्वर्योदिसर्वगुणसहितं तमुत्कृतं भगवद्वताररूपं ते कथयिष्यामीत्याह—

प्राधान्यतो यानृप आमनन्ति लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः ।

आपीयतां कणोपायशोषानानुक्रमिष्ये त इमान् सुपेदान् ॥ ४५ ॥

प्राधान्यत इति । कृपे इति सम्बोधनं तादृशश्रवणे अधिकारिद्योतकम् । यद्यपि भगवत्सद्वै-
सर्वमेवाऽज्वताररूपमिति मुख्यः पञ्चस्तथापि तादृशसाऽज्वतारत्वेन लोकप्रसिद्धिमावालोके यावद्वतारा-
न्यापान्येन मुख्यतया ब्रह्मति तेषां लीलावतारोति नाम । ते च पुनस्तवताराः कलेश्वरपेक्षार्यां यस्तु भूमा
पुरुषो ब्रह्माण्डाधिकोऽन्तर्धीरूपो द्वितीयपथान् उक्तसाऽज्वताराः । सत्विदानन्तरूपा हि देहद्वी-
वान्तर्धीरिति । तत्र क्रमेण देहजीवरूपा उक्ताः । इदानीमन्तर्धीररूपा उच्यन्ते इति । आपीयताम् ।
ते हि न बहिःस्नापनोभयाः । नाऽपि मध्ये । किन्तु सर्वान्तराः कर्तव्या इत्यासम्भतात्पीयतामित्यर्थः ।

१ भुवर्लोकपाला इति क. ख. २ सर्वत्राऽपि ग. ३ भगवत्सत्त्विकताः पाठः क. ख. ४ सह इत्यायोनां नास्ति
क. ख. ५ याराभो इति. ६ गणारिचमिति क. ख. ग. व. ७ अमूर्त्तव्यवनेनेति ग. रूपवत्त्वेति क. ख.
८ ब्रह्मति नास्ति क. ख.

तेषां अगणस्य विशेषफलमाह—कर्णकरायाश्चोचानिति । यद्यपि सर्वं चरित्रं भगवत्स्वयापि लौकिकदोषेण कर्णयोर्दृष्टत्वाद्भगवच्चरित्रे न रुचिरत्वतः । तत्रैतद्विशेषचरित्रं कर्णमलनिवारकमित्यस्मिन्-
न्युते सर्वत्र रुचिरत्वत्सत इत्यर्थः । अत एवाऽनुक्रमित्ये आतुपूर्व्येण कर्णयिष्यामि । ते तुभ्यम् । विशेषेण त्वमेवाऽपिकारिती । इमात् बुद्धिसितान् । मदा आडम्बरेण कर्णेने हेतुः सुपेया-
निति । अतिसुन्दरान् मनोहरान् । कथनप्रतिष्ठा मित्रप्रक्रमेण कर्णेने हेतुः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुषोभिनीयां श्रीऋषभणभट्टात्मजश्रीऋषभमदीक्षितविरचितार्थां
द्वितीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

एवमात्मातिरिक्तानामुत्पत्त्या निर्णयः कृतः ।
आत्मनोऽपि हरेरेव निर्णयो विनिरूप्यते ॥ १ ॥
सूक्ष्मध्यानं पूर्वसूक्तं तस्याऽत्र विद्युत् इच्छुटा ।
ससमे क्रियते येन तद्दम्यं वस्तुनो मताः ॥ २ ॥
उपासनायां सर्वस्य हरेर्धर्मस्य निर्णयः ।
स्वरूपगुणभेदेन बोधनाभर्मिहाऽन्ये ॥ ३ ॥
सुख्यस्य च कलं त्वष्ट निर्णीतं विनिरूप्यते ।
माहात्म्यादि तदङ्गं च विशिष्टं तेन सिद्धयति ॥ ४ ॥

एवं जडजीवयोक्तव्या निर्णययुक्ता अन्तर्योगिनोऽपि सर्वधर्मसहितस्य खण्डश उत्पत्तिरूप्यते ।
तथा सत्यैकैकस्य धर्मस्य तादृशमाहात्म्यावगतौ विशिष्टस्य परममाहात्म्यं सेत्सतीति । अन्तर्योगिस्वरूपे
“आदेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि”त्यादिपदैर्यत्रिरूपितं भगवत्स्वरूपम् तस्याऽत्र पदशोऽवतारा
उच्यन्ते । तत्र प्रथमं प्रादेशमात्रत्वधर्मशोऽवतारा यद्द्रष्टव्यं तत्रप्रथममाह—

ब्रह्मोवाच ।

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय विभ्रत् क्रौडी तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंप्रयाऽद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥

यत्रोद्यत इति । ब्रह्मणे हि भूयुद्धारे चिन्ता काचिदुत्पन्ना कथमेनां समुत्प्रेष इति । तदा
भगवत्प्रसादान्तर्यामी भगवान् यः प्रादेशमात्रः स आचिर्युतः । स प्रादेशमात्रोऽपि नासाऽनुनिर्गमनार्थ-
मङ्गुष्ठशोभातो भूत्वा पश्चात्स्थूलो जात इति प्रादेशमात्रत्वं सांनसापेक्षं न तु स्वाभाविकमिति
व्याख्यातम् । यत्रैव स्थितो भगवाननन्तो देशकालापरिच्छिन्नः क्षितितलोद्धरणायोद्यतः । यदैव भग-

१ हरेरुत्प्रेषि च. २ ध्यानसापेक्षमिति च. इ.

वानिति विचारितवान् भूमिसमुत्प्रेयामीति तदैव रूपमविभ्रत् । नहि तस्य रूपग्रहणे देशकालवत्स्वाय-
पेक्षा । यतोऽन्तःकरण एव ब्रह्मणः स्थित्वा भूयुद्धारेच्छयैव तदैव रूपं पृष्टातवान् । अतोऽन्तर्या-
मिणां रूपग्रहणे न काऽप्यपेक्षति सूचनार्थं प्रथममेव वराहावतार उक्तः । यैवैतौयतस्तत्रैव विभ्रत्
धृतवानिति योजना । क्षितितलोद्धरणम् । तत्पदेन कुमिया भूमिरुक्ता समा च । पूर्वं हि त्रया
पुष्करपर्णं स्थितो वराहरूपं कृत्वा काश्मिन्स्युक्तिकां तत उद्भूय पुष्करपर्णं श्रेष्ठं कृतवान् । सा पृथिवी
पुनर्गमन्ना । तदा तदुद्गारार्थमुपतस्तद्वेव रूपं धृतवान् । “सोऽपश्यत्पुष्करपर्णे निष्ठत् ।
सोऽमन्यत । अस्ति चैतन् पृथिविदमप्यनिष्ठमीति । स वराहो रूपं कृत्वोपपत्यम्-
जत् । स पृथिवीमेष आच्छत् । तस्या उपहत्योद्धमजत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्यधयत् ।
यद्ग्रहण्यस्तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वमिति” इति श्रुतेः । अतो भगवताऽपि कोऽसम्बन्धिनी वराहसम्-
न्धिनी तनुः कृता । जलात्पदायोद्धरणे तस्यैव सामर्थ्यात् । किञ्च । सकलयज्ञमयीमिति । यज्ञो
हि श्वः । स वनयोधरः । सुगादिपदायानां तनुष्वरूपतुल्यत्वान्मृगत्वेऽपि वराहत्वम् । मन्सुसुन्द-
वायत्वाच्च । यतः शतमन्सुरिन्द्रः । अत्राऽपि “पञ्चानां वा एष मन्सुर्पुद्गाराह” इति श्रुतेर्वराहस्य
मन्सुत्वात्सकलयज्ञमयी तनुः सा भवति । यमेयं तनुः सकलयज्ञमयी तयोत्तरत्र वक्ष्यते । यत्र रूप-
ग्रहणेनैव तत्कार्यस्योक्तात्वात्कार्यान्तरमस्तीति तस्य निरूपकमाह । यत्रे हि त्रयीद्रियो इत्यन्त्याः ।
भूमिश्च तैरेव तत्र नीता । “असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्वोपिक्वीर्षेभिः” इति श्रुतेः । अत-
स्तद्वेषे कर्तव्ये “सुकृते कार्यसम्पत्त्यय” इति न्यायेनाऽऽदी दैत्यत्वं प्राप्तमादिदैत्यं तं प्रसिद्धं
ददार विद्वीर्षं कृतवान् । तस्य विदारणे हेतुरूपो घटान्तः अद्रिमिव वज्रधर इति । यथा पर्वताः
पक्षैरुद्यताः सर्वमेव पृथिवीं नाशयन्ति । तद्व्रतिपक्षतप्रेन्द्रेण च ते चिद्धिपक्षाः कृतास्तथा भगवता
हिरण्यक्षोऽपि भूम्यनिष्ठकत्वात् इत इत्यर्थः । तस्य च हननं समुद्र एव । तदाह—अन्तर्महार्णव
इति । आगतमात्रत्वं वा । दंप्रुपेति तस्य न मुक्तिः । यत्पत्तांद्दृश्याः । यद्ग्रहं कोण इतवानि-
त्यादि तत्र विदारणरूपम् ॥ १ ॥

एवं प्रादेशमात्रसाऽवतारपुष्कला पुरुषरूपसाऽवतारमाह—

जातो रुचेरजनयत् सुयमान् सुयज्ञ आकृतिस्तुरमरानय दक्षिणायाम् ।
लोकत्रयस्य महतीमहरयदार्तिं स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्यनूकः ॥ २ ॥

जातो रुचेरिति । भगवतो हि यज्ञस्य ध्यानरूपकर्माधिष्ठान् रूपमेकत्र नाम चैकत्र । तत्र रूपं
वराहे नाम ब्रह्मवाराणेण । स हि पुरुषरूपः । भगवान् पुरुषरूपाणि सत्कृत्वा कृतवानिति क्वि-
न्नाहो ब्रह्मपुत्राज्जातः । तस्य भगवद्बतारत्वे नियामकं रूपमाह—अजनयत् सुयमानिति ।
अन्यो हि जातः क्विन्ताः कालेन भार्यया सम्बन्धः पुत्रान् जनयति । स हि दक्षिणया भार्यया सहित
एव जातः । सुयमान्देवांसम्बन्धन्तराधिकारिणोऽजनयत् । सुयज्ञ इति नाम यस्य । शोभना यज्ञा
यस्मात् । वराहो हि यज्ञरूपः । अयं देवतारूपः । आकृतिरिति मनोज्ञ्येऽकृत्वा । आकृतिर्भावोः

१ तदैव रूपं विभ्रति च. इ. २ तत्रैवमिति च. ३ उच्यत इति क. अ. ग. ४ हरेव एवेति क. अ. ग.
५ प्रथममिति क. ग. इ. ६ अत्राच्छेदिति क. अत्राच्छेदिति ग. अत्र आच्छेदिति च. ७ पृथिवीमिति क. अ.
इ. ८ कार्यान्तरं तस्येति क. ९ अन्तर्महो इति क. ग. इ. १० ध्यानरूपकर्माधिष्ठानमयमिति क. ग. इ.

प्रथमः । यज्ञो हि तैनेवाऽभिव्यज्यते । अमरानथ दक्षिणायामिति । पूर्वं यज्ञयुक्तो देवान् यज्ञा पुनरधिकारिणोऽपि देवान्मुष्टवानित्ययशब्दादवगम्यते । अथ अमरान् देवान् यज्ञान् स्वत एव । अथ दक्षिणायां बाह्यान् देवानित्यर्थः । अवतारस्य प्रयोजनमाह—लोकत्रयस्थेति । महती आर्षि-
ष्टिद्युक्कर्मभावेन । तथैवयस्यमादानेन अहरत् । इत्यौत्प्रवेण वा । तदनुनेन । तस्मिन्मन्त्र-
इन्द्राधिकारिणोऽप्यस्याऽभावात्प्रयमेनेत्रो जात इत्याह—स्वायम्भुवेनेति । स हि स्वायम्भुवनेनोः
पुनिकामुत्रः । एको हि शाश्वतरूपः सृष्टिरूपोऽपि जातः । न हि भगवदवतारव्यतिकरेण इयं भवति
कथित् । अत एव स्वायम्भुवेन नब्रह्मपुत्रेण तन्मातामहेन पशुना पूर्वं यज्ञ इत्युक्तोऽप्यनु पश्चादति-
रितीन्द्र इत्युक्तः । न श्लोकोऽधिकारदयं कर्तुं शक्तः । तस्माद्यज्ञश्चप्रयोगादतिशब्दप्रयोगाच्च पुरुष-
द्वयरूपो भगवात्त्रिरूपितः । अलौकिको हि यज्ञः सर्वलोककालको हरिरिति ॥ २ ॥

“वसन्तमि”ति भगवद्भ्याने भगवद्दिशेषगुणकम् । तस्य स्वरूपं निर्दायते केवलवासलक्षणम् ।
न हि कश्चिदपि किञ्चिदप्यकृत्वा कचिदपि स्थानं शक्योति । “न हि कश्चित्क्षणमपि”ति
वाक्यात् । अतः केवलस्थित्यर्थं स्वयं तया स्थितः अन्यान् शिक्षयितुमेकं साङ्ख्यलक्षणं शक्यं
कृतवान् । तदाह—

जज्ञे च कर्दमग्रहे द्विज देवहृत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरारमगतिं स्वमात्रे ।
उच्ये ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्घपङ्कमस्मिन्विष्य कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३ ॥

जज्ञे च कर्दमग्रह इति । केवलस्थितिरूपगणार्थमाविर्भूतो जातोऽपि यथा सर्वं कुर्वन्नेति न
करोतीति बोधयिष्यति, तथा सर्वत्र जातोऽपि न जात इति श्रयणार्थं वज्रं चेत्युक्तम् । कर्दमग्रहे ।
“छायायाः कर्दमो जज्ञ” इति ब्रह्मणश्छायायात् उत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नप्राय इति तद्वदे जातस्तथा
प्रदर्शनायम् । किञ्च । कर्दमस्य ग्रहं जलं भवतीत्यनिमुद्धे उत्पत्तिरुक्ता । पुष्करतलायवज्रितेयल-
ज्ञानार्थं वा । कृपातोः कर्त्रेण विंश प्रत्यये कृते गुणे लोपे च कृते करिति भवति । कृतिकत्वात् भूत्वा
यो दमरूपः । न दमस्तिन्द्रियसंयमः । तेन करोति न करोति चेति तस्य स्वरूपमेव । तादृशे
जातः साङ्ख्यप्रवर्तको भवति । द्विजेति सम्भोषणं तन्वात्माभावाद्भारदत्त्वाऽपिक्षिपयोधकम् । देवहृत्यां
मनोहितीयकरुणायाम् । देवानां हृदियंस्वामिति सर्वदेवतमयो या निरूपिता । अनेनाऽतिशोभ्यं
तस्या निरूपितम् । स्त्रीभिः समं नवभिरिति । प्रकृतेगुणयथाभिमानिन्यो देवताः कर्तृत्वनि-
मित्तं सर्वेशाऽऽनीताः स्वयमकर्ता ताः कर्त्रे इति । तासां भंगिनीस्वरूपयानता यत्र सम्भ्यन्ते स
एव कर्ता, न तु सर्वथा असम्बद्ध इति साङ्ख्यसिद्धान्ते नियमो धोतितः । अवतारस्य प्रयोजन-
माह—आत्ममन्त्रिमियादिना । यैस्य हृदयारसाङ्घशाश्वमूलयते स एव हि तत्र मुक्त्योऽधि-
कारी । शैवासादकत्वमुद्दिनिवृत्त्यर्थं चाऽऽत्मतत्त्वरूपं साङ्ख्यं मात्रे उक्तवान् । अयुरिति साङ्ख्यं
पठितवान् । तथापि तस्य प्रचारकत्वेनोपयोगाच्च मुक्त्याधिकारित्वम् । इयं तु मुक्त्याधिकारिणी ।
यतस्तद्वैव आत्मशमलं गुणसङ्घपङ्कलक्षणं तस्मिन्नेव ध्येने विषुय यथा कपिलस्यैव जाता । अतः
श्रीजातित्वेऽपि मातृत्वेऽप्यात्मीपदेशः । आत्मनो गतिज्ञानम् । स्वमात्र इत्युपदेशाश्रयकता ।

१ अनेति भाषि च. २ किं पश्य इति क. म. ड. ३ अक्षिपे इति क. ड. ४ गुणामिमान्मि इति क.
५ यत्रा गीति क. ड. म. ६ स उत्पदादकेति क. ७ लक्षण इति च. ड.

भगवदवतारत्वाच्च न गुरुस्य उपदेशो दोषाय । इदं हि ज्ञानं नित्यसिद्धम् । किन्त्वन्तःकरणदोषाच्च
भासते । अतोऽन्तःकरणस्य शमनं मोहजनकं पापम् । अस्मिन्नेवोपदेशे वा । कपिलस्य गतिं साङ्ख्य-
सिद्धान्तसिद्धान्तुभवम् । प्रपेदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥

एवं भगवतो निश्चलस्थितिरूपं कपिलं निरूप्य चतुर्भुजं भगवतो निरूपयति—

अत्रेपरपथमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान् स दत्तः ।
यत्पादपङ्कजपरागपत्रिविद्देहा योगिर्द्विमापुरुभयौ यदुहैहयायाः ॥ ४ ॥

अत्रेति । न विद्यन्ते त्रयो यस्य । पुत्रत्रयमवश्यमाभ्यम् । तदभावाद्भगवत्पार्थना । अथवा ।
मायां स्वयं च । पुत्राभावादभित्वम् । तस्य हि पुत्रत्रयमहितं स्वस्मिन्सम्भवे चतुर्भुजं भवति । चतस्रः
क्रियाशक्तयो भवन्त्युत्पत्तिविश्लेषयाम्प्रथेति । योगस्तपश्च वंशश्च भगवद्भक्तिरेव च ।
पताः क्रियाश्चन्त्रो हि भगवद्दाहृषु स्थितः । अथवा दातृदेयत्वमात्मनो बोधय-
त्यसौ । अन् आत्मप्रदः कृपणश्चतुर्भुज इनीरिनः । तदाह—अपत्यमभिकाङ्क्षतः ।
अपगतं स्वाञ्जयीत्यपत्यं दुर्गतिनिवारकम् । तत्र पुत्रान्तरेण तेन वा पितृलोकप्रापणे परमाप्तौनो
दुर्गतिरेव भवति । अतः भगवानेवं विचारितवान् । अयमपत्यं वाञ्छति तस्याऽपत्याधेऽस्मिन्मह-
वात्सानमेव दास्यामि । नाऽन्यथाऽपत्यत्वमिदं । अभितः काङ्क्षणेकेनैवाऽप्युदयनिःश्रेयसोभय-
जननाय । अत एव स्वयंभावाऽह अत्रेस्तुष्टः सन् । भगवतो दत्तनामनिरुक्तिः न दत्तः पुत्रत्वेन
किन्वात्मप्रदत्त्वेनेति । तदाह—दत्तो मयाऽहमिति । मया अहमेव दत्तः । एकस्य कर्मकर्तृ-
भावो न भगवद्भक्तिरित्यस्य भवति । धर्मशास्त्रे अदेवत्वेनाऽऽत्मादयो गणिताः । “धर्मदासो
च्येष्टपुत्रो भायो स्वात्मा तथैव च । सर्वस्वं गुरुर्भगश्चैव देयमिति स्थितिरिति
वाक्यात् । अतः कथं भगवान्त्वात्मानं दत्तवानित्याङ्गाऽह—यद्भगवानिति । यस्मादयं भगवान् ।
जीवमर्षो एवैते । भगवांस्त्यात्मप्रदः । अन्यथा भवनीय एव न स्यात् । अत एव स दत्तः दत्तनामा
जातः । दत्तात्रेय इति पितृनाम्ना यद नाम । अवतारप्रयोजनमाह—यत्पादपङ्कजेति । पूर्ववत्पाद-
पङ्कजेरारगर्भकृतानि भगवदोपदेशजनकानि भूतानि । तैः शुद्धो देहो वेष्टाय् । अत एवोभवी योग-
दिश्यायुः सद्योऽति-क्रममुत्पन्नम् । अणिमादयस्तु क्रममुक्तावेव । ज्ञानमतिक्रुपां वा । यद-
गुरुवधोऽप्युक्तम् । ईहयः सहसाद्युः । स हि यादवः । तेन वैदिकी विद्विः सहस्राङ्गुरुता प्राप्ता
नोक्षम् । एतेषां पुष्टिमार्गनित्यत्वाच्च नर्वादाविरोधो दोषाय । आदिशब्देन प्रह्लादादयः । अतो
भगवद्दाहृतानं सङ्ख्यायामेवंरूपतन्वित्युक्तम् ॥ ४ ॥

“कञ्जयाङ्घ्रिगदाधर”मित्यस्य विशेषणस्य स्वरूपमाह—

तत्तं तपो विविधलोकासिद्धक्षया मे आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसन्नोऽभूत् ।
प्राक्कल्पसम्भवविनष्टमिहाऽऽत्मतत्त्वं सम्यग्जगदात्तं मुनयो यदचक्षताऽऽत्मन् ॥ ५ ॥

१ तदापानिति क. म. २ मातृदेवत्वमिति क. ३ पुत्रागते इति क. म. ड. ४ दत्तापत्यमेनेति च. ड.
५ परानोः संकल्पानीति क. ड. ड.

तसमिति । एते हि सनकाद्यश्वत्वारो भगवदायुषरूपाः । ते^१ हि यथापि तत्त्वरूपाः । मुख्यतत्त्वं यदा, अथां तत्त्वं शब्दः, तेजस्वत्त्वं सुदयं, कार्यतत्त्वं पथमिति । तेजोऽवशानि प्राणाभेद्युक्तं भवति । तेषां स्वरूपेणैव तत्त्वता । कार्यवैच्येन यद्रूपं तदिहोच्यते । न केनचिदं तत्त्वभावेण काव्योऽप्येश्वरद्वितीयाऽऽयुषभावः सम्पद्यते । ते हि येन तथा भवन्ति तदुच्यते । “तपो मे हृदयं साक्षाद्दि” इति वाचयान्द्रागवतः साधनं तप एव । तद्धि क्रियया व्याधृतमिति दृष्टेः पथादियाणम् । तपोऽपि वैलक्षण्यमाह—मया पूर्वं षतुर्विंशत्यनिकायवृद्धयं ततः तपः । आदौ षष्ठेः पूर्वम् । ततोऽपि न किञ्चिज्जातं यदा तदा तत्त्वो भगवते दत्तं समर्पितम् । तस्य तपसः समाप्तं दानान्तं । षष्ठ्युं दाने । अतो दानादेतोः स भावभावैश्च चतुःस्रतो जातः सनक-सनन्दन-सनातन-समस्तकारुण्येण । अविशेषश्चेत्तदुपपद्यते । श्रुतिचतुष्टये एक एव भगवानाविष्ट इति । अवतारोपयोजनमाह—प्राकल्पसम्प्लवचिनष्टमिति । यज्ञः साक्षात् च योगश्च ज्ञानं त्वष्ट्रं निरूपयते । पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्य सर्वेषु तेषां जातः । तत्पुनरिह अस्मिन्कल्पे सम्पन्नयाद । अनुभवपर्यन्तं यथा भवति । येनैव सनकायुक्तेन मुनयो मन-नशीलाः श्रौतप्रकारेण मननमपि कुर्वन्ना न तेन मार्गणाऽऽप्त्यानं दृष्टवन्तः, किन्तु सनकोकामार्गेण । यस्मादात्मानमेवाऽवचक्षत दृष्टवन्तः । आत्मसंश्रितिं द्वितीयाया लोपः । सप्तम्या वा । तदा स्वात्मनि भगवन्तं दृष्टवन्त इत्यर्थः । साधारणा भक्तिमार्गपरिकारिणो “ये हे हताश्वक्रुधरेण राजश्रि”ति न्यमिनाऽनेन मार्गेण मुक्ता भवन्तीत्युक्तं भवति । ते हि पूर्वमपि भगवद्देवकुण्डस्थितियोपयाज्ञस्माद्य-न्युता इति पुनश्च नयनम् । अनेन स्मरणार्थोऽपि कथितः ॥ ५ ॥

“मयसंभवकर्म” इति भगवद्दर्ममुदात्त्या निरूपयति—धर्मस्येति द्वाभ्याम् । प्रसाद-वक्रधर्मभे-दात् । कीद्यो हि भगवत्प्रसादः कीद्यै ब्रह्ममिति तदुपपन्नं ज्ञातं भविष्यति—

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मृचयां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।

दृष्ट्वाऽऽत्मनो भगवतो नियमभावलोपं देव्यस्त्वनङ्गपतना घटितुं न शक्नुः ॥६॥

भगवतः प्रसादो मुखं च धर्म एव प्रकटीभवति । तत्रापि विदुर्यशः प्रसादो यज्ञांशो मुखम् । तदाह । धर्मस्य दक्षदुहितरि धूर्तिनाभ्यामवतीर्णो इति । दक्षो हि यज्ञे । तत्र हि या क्रियाशक्तिः दृष्टादित्योऽ-तिरिक्ता साक्षात्पार्ष्णिपत्ता सा श्रुतिः । तत्र तस्य रूपद्वयमाह—नारायणो नर इति । “आपो नारा” इति स्थूलत्वा भगवन्मुखं जले प्रतिष्ठितम् । नर इति सूत्रत्वा जीवो जलपिता । एकस्यैव नामद्वयं जलपितृत्वं जलजनकत्वेन च । यज्ञं च तद्विष्टम् । अतो जलाधारत्वेन सर्वसंस्कारहर्तुं सूत्रत्वेन च धाम्यवहारः । एवमुपयात्मकं वक्रं नरनारायणरूपेण प्रकटं जातम् । ब्रह्मसर्वं प्रकटने यो गुणसमाह—स्वतपःप्रभाव इति । तपो हि ब्रह्मत्वेन तप इति । “तपो माऽनश्नाना-स्पर्शमि”ति श्रुतेः । अतोऽवयवान्तरेण कृतं तपो नोत्कृष्टं भवति । बाहूतमनश्नकृतं च तपः । तस्य वक्रसाधुभावो यत्र । एको गुणस्त्वयः । द्वितीयस्त्वसंस्पर्शां अनुभावः । स च सहजदोषाभाव-रूपः । तपसो हि सहधावी औत्सधिको दोषः क्रोधः । तस्याऽऽजन्तानाभावसाहित्यं तपसोऽनुभावः ।

१ तर्हि यथापि च. २ यद्रूपः इति च. ३ कार्यवैच्येनेति च. कार्यत इति च. ४ तपसो वैलक्षण्यमिति च. तपकोपि च. ५ नर नाम इति क. वयं नाम इति अ. म. ६ सप्रभे इति क. व. ७ तद्विष्टं भवेति च. ८ धर्मस्येवमुच्यते इति च.

सकामत्वं बाह्यो दोषः । तदाभवस्तु गुण एव नल्यनुभावः । तत्र हि प्रसादो दोषरूपं बरहानम् । तदेकादशस्कन्धे विस्तरेण वक्ष्यते । इह दोषाभावमात्रमाह । तत्र प्रथमं बाह्यदोषाभावं वदति— दृष्ट्वाऽऽत्मन इति । अयं हि भगवानात्म । न हि स्वस्य स्वदृष्टेने कामो भवति । अत आत्म एव भवतः सकाशादियमस्य स्वसहजधर्मस्य अवलोपं दृष्ट्वा । विपरिततया नाशोऽजलेपः । आत्मनः सकाशादेव सहजवचनकान्यपि कर्मणि मोक्षप्रदानि भवन्ति । तथाप्येता अप्रसक्तो भगव-त्साध्विप्रायस्त्वामन्वेय चरितदोषा मोहिकाः कुडाश्च जाताः । अत एतासां संकल्पो नष्टः । नलेता अप्रयोजकाः किन्तु देव्यः देवतारूपा एव एता प्रतत्यागिन्यो जाताः । इते एतासांसाधुतन्त्रया भव-सिद्धिः । एतासां क्रियाशक्तिसमाह—अनङ्गपतना इति । तुष्यन्तेन श्वियोऽपत्ता अप्रयोजका इति पक्षो निराकृतः । अङ्गद्वितस्य पतनाः सेनाः । न तस्य शरीरनाशाद्विद्यति । अप्रयत्नकारेण च घातयन्ति । ताशो अपि संबन्धयाममपि प्राप्तुं न शक्नुः । क्रीकृतो भगवति न कोऽपि क्षोभो जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं बाह्यदोषं परिहृत्य आन्तरिकं दोषं कैमुतिकन्यायेन निराकरोति—

कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोपदृष्टया रोपं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसह्यम् ।

सोऽयं यदन्तरमलं प्रविर्द्धान्यभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ॥ ७ ॥

कामं दहन्तीति । एताः श्वियो देहं वा पातयामः कार्यं वा साधयाम इति समागताः । आधे अनङ्गपतनात्वं संस्यति । द्वितीये पतनात्वमिति । तदुपमयमि न जातम् । तत्राऽऽभव्यं ज्ञाते ब्रह्म स्वयं समापते । मया एवं ज्ञायते । कामादीनां जेतारो नाऽन्ये । किन्तु कामादय एव । तत्र यथा यथा तेषु कनिशास्ता तथा पूर्वजैतारः । अत एव ये कामं दहन्ति ते रोपदृष्टया दहन्ति । रोपेणैव तु कामो दह्यते नतु तैः । कृतिन इति सामिश्रयं वचनम् । कामस्य खानमदत्वा क्रोधस्य हि स्थानं दत्तवन्तः । नन्विति सम्बोधनं समर्थयन्तः । रोपसहितया दृष्टया । कामस्तु हृदयं व्याप्नोति । क्रोधस्तु ज्ञायम् । अतो ज्ञानानयो महती क्षतिरिति तेषां न कृतिवत्म् । उभयोः परलोकाशक्त्ये तुल्येऽपि क्रोधस्त्वात्मानं दहति । अतो दाहकं न दहन्त्यदाहकं दहन्तीत्यतिव्रान्तास्ते । दाहोऽपि न स्वल्पः । स कामविजयी क्रोधो यस्य अन्तरं निविशन् विभेति । अहमपि कामवदशरीरो भविष्या-मीति । तत्र कामः कथं तस्य हृदयं श्रयेत । क्रोधस्तु मठयुक्ते प्रविशति । भगवत्सत्त्वन्तरमठम् । अत एव निविशन् विभेति । स हि मलक्षणमपि मठं नाशयिष्यतीति । अनेन कामक्रोधशक्ताः पदार्थां न भगवन्मुखं प्रविशन्ति । न प्रसाददेवतो भवन्तीति निरूपितम् । किं षडुना । यावानर्थो नरनारा-यणोऽस्मान्मुसप्रसादादोरिति ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

एवं प्रसन्नवैके निरूप्य नष्टेनापेतोक्षेण निरूपयति—

विद्धं सपङ्क्युदितपञ्चिभरन्ति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतसप्तसे वनानि ।

तस्मा अदाङ्कवर्गतिं दृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यभस्तात् ॥८॥

१ न स्वल्पेति च. न लशरीरं च. २ तादृशेति च. ३ आन्तरिकवैक्येति च. ४ प्रमिषन् च. ५ रोपेति च. ६ महाशक्तिरिति च. ७ स्वल्पमठमठयुक्ते च. ८ कृतिवत् च. ९ वचनमिति च. १० योऽपि च. ११ योऽपि च.

चिद्व इति । नलिनवदायते ईक्ष्वयस्येति सदृशान्तं दीर्घत्वं ज्ञेये च निरूपणीये । तत्र वैकुण्ठ-
स्थितो भगवाञ्छेत्रम् ।। तस् दीर्घता ज्योतिश्चक्रम् ।। स हि तत्र स्थितः सर्वान् परयति । तस्य हि
नलिनवदायत्वं विचारणीयम् । तदिदं विकसितमेवाऽऽप्यते भवति । तत्र विकाससप्तर्षे इव । यथा
जलस्थितेभ्य क्रमलं सूर्येण विकासयेति । तपोत्तमाधिकारिणि वन एव स्थितं भगवन्नेत्रं विकासयति ।
तदा हि स परयतोत्सर्गः । तत्राऽपि भगवद्विच्छया तथाभूतं सकाममेव बधिः पश्यति । कामोऽपि
हेयशुक्रभैरवोऽपि - जगत्प्रकाशकं चैतदेवंरूपमेति ध्रुवकपा निरूप्यते—सपश्यदुदितपञ्चिभि-
रिति तत्राऽऽसहबेदेना निरूपिता । मातुः सपत्नी । तथा राज्ञः समीपे वारुणकायाः प्रायुकाः
“न बहस्य नृपतेर्षिण्यपि”त्यादयः । तैश्चाऽयं विदः । मर्मभेदिनो हि शाया विष्णवति । पत्रि-
पदाब्ज अपतीकारा उड्डीय विष्यन्तीति बोधितम् । अनेन विवेकादिना तस्य प्रतीकारमाव उक्तः ।
बाह्योपायामावमाह—राज्ञः अन्वन्नीति । अतः परं राजाऽपि न वक्तव्यः । वैषस्य तेनैव दृष्टव्यम् ।
अनेन दीर्घत्वमुक्तम् । इदं हि भगवदर्थने बीजम् । द्वितीयं बीजमाह—वाल इति । तस्ये
तपःकरणार्थं वनान्पुगत इत्यधिकारः । वनानीति वहुवचनं फलसिद्धयर्थं सर्वेष्वेव वनेषु तपः
कर्माधीनिति दृढप्रतिज्ञाज्ञापनार्थम् । तस्मा अदादिति दृष्टिविकासः । ध्रुवगतिमिति फलस्य
निश्चलता । गृणते प्रसन्न इति किरणानामन्तःप्रवेशनम् । स हि तपसा न सन्तुष्टः किन्तु बालः
स्तोत्र करोतीति । अन्यथा “निवृत्तैरिष्ये प्रतिघात स्वधामे” इति वचनमनुपपन्नं स्यात् । न हि
भगवाननन्याया निवृत्तियुक्तं न शम्भोतीति किन्तु शक एव । स्तोत्रेण सन्तुष्टो बालाय ध्रुवमिति दत्तवान् ।
ननु स्तोत्रस्य ध्रुवगतेश्च कः संबन्धः । तपस्तु भोगफलत्वात्तथा भवितुमन्यहेतीत्याशङ्काऽऽह—दिश्याः
स्तुवन्तीति । स हि निन्दितवचनेन शिवशक्त्या कृतवानिति सर्वदा स्तोत्रस्यानं दत्तवान् । यत्स्यानं
दिश्याः सप्तर्षयोऽपि उपरिस्थितं अशःस्थिताः सन्तः स्तुवन्ति । यदिदं स्थानं प्रसादेन न प्राप्तं स्यात् ।
तपसा निर्वन्धेन वा प्राप्तं स्यात्तदा भगवदीयैः स्तोत्रं न क्रियेत । तत्रापि मुनयः स्तुवन्ति । तत्राऽऽप्यु-
परिस्थितं स्वयं चापःस्थिताः ईश्यामेव कर्तुं योग्याः । प्रसादंकरण एव ध्रुवस्य पश्चात्तयोऽपि ॥ ८ ॥

एवं नलिनपतेक्ष्णं निरूप्य कदम्बकिञ्चलप्रियङ्गवाससं निरूपयति—

यद्देनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविभ्रुष्टोरुपभगं निरये पतन्तम् ।

त्रात्रार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ॥९॥

अत्र हि पीताम्बरं कदम्बमुत्पत्ता च निरूपणीया । कदम्बस्य वर्षाकाले हि किञ्चलका भवति ।
वर्षा च भूमिसन्तापे । यथा सतसे वृष्टिर्भवति । यथा वृष्टिः सर्ववन्तापहारिका । एवं शुकुतो दोहः
सर्वसन्तापहारकः । शुकु छन्दोमयः सर्ववैदार्थप्रतिपादकः पीताम्बररूपः । राजा हि स्वभावतो
भूमेराज्यदको भवति । तदाज्ञया भूमिगुप्ता तिष्ठति । किन्त्वयं यथास्थितभूमिगोप्त न भवतीति भूमे-
विज्यायकरणात्पीतत्वम् । भयं शुकुः पुत्रपदं लेभे । “पुत्राञ्जो नरकात्रायने पितरं शुकु” इति
पुत्रशब्दो व्युत्पाद्यते । तत्रान्यं नरकात्रायन्ते न वैति सन्देहो भवत्यदृष्टव्यम् । अयं तु नरकात्रायत एव ।
नरकात्पां पातुस्थानत्वात्तदाऽऽदकत्वेनैवास्य पीताम्बरत्वम् । रक्षयं हि प्राप्ते दुःखे । तदर्थमस्य तितुः-

१ रूपस्य एवेति अ. ग. २ मेलनमेवेति अ. ग. ३ विवेकिनेति अ. ग. ४ निदानमेवेति अ. ग. ५ कारण एवेति अ. ग.
६ कारणमेवेति अ. ग. ७ प्राणमेवेति अ. ग. ८ अथमिलारोपे पीताम्बरत्वमित्यतः नास्ति क. घ. ९ पुत्रो हि पुत्राज
इति क. ग. १० अर्थमु प्रायत एवेति क.

स्वप्राप्तिमाह—यद्देनमुत्पथगतं वन्यायिनां मार्गे प्रवृत्तम् । अत एव प्राणानामपकारित्वात्प्राणव्यवज्ञेय
नितरां दुष्टे पीरुषं भाग्यं च यस्य । अतो भाग्येन पीरुषेण वाऽनिस्तारः । नवा प्रजापोलनक्षत्र-
धर्मेण । उत्पद्यतगतात् । तस्माद्दृणामावापोस्य च विद्यमानत्वात्त्रके पतति । तस्मिन्त्यस्य तस्य
कराम्भयनेन विगतत्वं पातितवम् । तैरेव प्राणैरिन्त्यर्थितः । अत एव पुत्रो जातः । अन्वतारपरि-
माह । दुग्धा वसूनि । सर्ववसूनि दुग्धा । वसूनि वसूनि । वसुधा वृषिवी । अनेन वसूनि वसुधा
दुग्धा । यद्यप्यन्यानि वसून्त्यन्यैरेव दुग्धानि तथाप्येतन्मूलकत्वात्, ह्यकलानि येनैत्युक्तम् । अनेन
वेदरूपस्य पीताम्बरत्वैवं सर्वकामात्प्रकृतं नरकालाकृतत्वं च निरूपितम् । पीतत्वेन च सर्वदुःखनि-
वृत्तिः प्रायङ्गिका । प्रजननगोपनं तु स्वभावादेव । तस्यै रेखाकारत्वं सर्वयुगसद्भावात् ॥ ९ ॥

एवं पीताम्बरत्वं निरूप्य लसन्महारजद्विहण्यमाहृदत्वं निरूपयति—

नाभेरसावृषभ आस सुदेविस्सुनुर्यो वै चचार समहृष्टजडयोगचर्याम् ।

यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति स्वस्यः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥१०॥

नाभेरसाविति । नाभिर्भोग्यान्प्रापयित्वा यज्ञे आविर्भूतं भगवन्तं प्रापयित्वा भगवन्तं पुत्रत्वेन
प्राप्तितवान् । नाभेर्भोग्यां सुदेविस्त्रा तस्याः सुतः । असाविति बुद्धिस्यः । ऋषभ इति नाम ।
अवतारस्य प्रयोगजनम् यो वै चचरति जडानां संघनिवृत्ती योगचर्यां लोके प्रदर्शिता । समहृष्टमिति
ब्रह्मदिति । यथा जडयोगचर्यायाः सदाबं रूपमाह । यत्पारमहंस्यं पदमामनन्ति । तस्य मार्गस्य निर्वीह-
कवयश्चकृत्तान्पुत्रिदशम् स्वयं तादृशो जात इत्याह । प्रथमं परिमुक्तसङ्गः सर्वसङ्गपरित्यागं
कृतवान् । तेन प्रशान्तकरणः प्रशान्तानि करणानि इन्द्रियाणि यस्य । तेन स्वस्यः स्वरूपस्थित
इति दोषनिवृत्तिः कथिता । गुणस्तु समरगिति सर्वत्र गुणदोषप्रद्विष्टः । सर्वगुणेषु वासुदेवदर्शिव्यो ।
देवताक्रियामध्ये हृदयदेवियेयम् । तत्रापि देवताभामो । अयं च ब्रह्मवृत्तिं कर्माणि त्यक्तवान् ।
द्विण्यमयत्वं नामिपुत्रत्वात् । महाराजानि तु तल्पनाः । स हि ज्ञानकर्ममध्ये स्थितः । अतोऽह-
दत्वम् । स्वस्वत्यादयो वा रत्नानि । समहृष्ट सुवर्गम् । जडयोगचर्या अकृतिः । इदं हि परमहं-
सानां पदम् । रत्नानि तु ते । अत ऋषभस्य यत्किञ्चित्कार्यं तदेवाऽहृदत्सेति ज्ञातव्यम् । अध्यायत्र-
येण च तत्ररितं वक्ष्यते । तत्र शोभा प्रथमाध्यायार्थः । महाराजानि तद्वाक्यानि द्वितीयाध्यायार्थः ।
द्विण्यमयत्वं ब्रह्मभास्वृत्तीयाध्यायार्थः ॥ १० ॥

एवमहदं निरूप्य ह्युरग्यमहारजकिरीटकुण्डलं निरूपयति—

सन्ने समास भगवान् ह्यशीर्षनामा साक्षात्स यज्ञरुपुष्यस्तपनीयवर्णः ।

छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतारसा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽप्य नस्तः ॥११॥

सन्ने समासेति । ह्यशीर्षो हि किरीटकुण्डलात्मकः । स ह्युपनायको भवति । ब्रह्मविधा-
प्रवर्कत्वात् । किरीटं ह्यशिरः । कुण्डले देहः प्रवृत्तिवृत्तिरूपः । साऽहृदययोग्योपारामृतो
सुदेहः । स हि कर्मणि प्रादुर्भूतोऽभिसाध्ये । कुण्डलादिकर्मणि तथा । तदेवाऽहृद रूपत्रयम् ।

१ चक्षुरो नास्ति अ. २ पीरुषेण वा न निस्तारः अ. ग. ३ यत्नेनैवेति अ. ग. ४ तस्मा देवेति अ. ग.

ऊन्दोमयो मलयय इति कुण्डले । अखिलदेवतात्मा सुकृतः । अखिला न न्यूना ये देवा ब्रह्मा-
दयस्य भगवन्मस्तके पारमिष्ठये स्थिताः । यदयग्रीवेण किर्यते तत्सर्वं कुण्डलमुकुटकार्यम् । तस्य
स्वरूपं ब्रह्मा निरूपयति । मम सत्रे यागे । आस आभिर्भूतः । स प्रसिद्धो ह्यग्रीवो भगवानेव ।
दैवहयग्रीवनिराकरणाथं भगवानिति । किंपुरुषोदिकरूपस्युत्सार्थं च । नहन्त्यः सत्रे आभिर्भवंभवेति ।
यतोऽयग्रीवं एव साक्षाद्यज्ञपुरुषः सर्वयज्ञाधिष्ठात्री देवता । यत्स्वपनीयवर्णः तपनीयवद्रथो
यस्य । तपनीयं सुवर्णम् । यज्ञोऽप्यग्निसाध्य इति तपनीयो वर्णो यस्य । ऊन्दोमयो वेदात्मकः ।
मलयमयो यज्ञात्मकः । अखिलदेवतात्मः । प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूप इत्यर्थः । अखिलदेवताः साध-
नम् । आत्मा फलमिति । अवताराप्रयोजनमाह—वाचो बभूवुरिति । उद्योतीर्वांधो वेद-
लक्षणाः । अस्य नक्षो नासिकातः । ब्रह्मतः श्वासं विमुञ्चतः । अस्य भगवतो जाताः । स्फुरन्महा-
रजान्वेव उद्योतीर्वांधः ॥ ११ ॥

एवं सुकृतकुण्डले निरूप्य उन्निरद्वयत्नकणिकालये योगेश्वरास्यापितपादपल्लवं रूपं निरूपयति—
मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विश्वसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गम् ॥१२॥

मत्स्य इति । मत्स्यो हि पल्वरूपः । सद्यत्रतादीनां शिष्यत्वाद्दुरोसस्य भगवतः पादपल्लवं
ज्ञानात्मकं हृदये स्थापितमेव । युगान्तसमये प्रलये । मनुना सत्यव्रतेन द्रविष्टश्रेण । मनुनेति भाविनी
संज्ञा । तत्कृपयैव मनुस्य भावित्वात् । तेन लब्धः । प्रथमं तदञ्जलिजले प्रादुर्भूतः । तस्य मत्स्यस्य
उत्पत्तेरनिरूपितत्वाद्गृह्य इत्युक्तम् । तस्य पादस्वार्थमाह—क्षोणीमय इति । स हि श्रृषिबीमयः ।
अत एव आध्यात्मिकी श्रृषिबी बहति । नौकास्वा हि श्रृषिबी तारिका । अत एव चरमः पोतः ।
किञ्च । भगवन्नगो हि सर्वेषां भक्तानामाश्रयः । तदाह—निखिलजीवनिकायकेत इति ।
निखिला ये जीवाः संपूर्णो जीवा न विषयेः खण्डिताः तेषां निकायः समूहस्य केतः खानम् ।
सर्वाणि बीजाणि ऋषयश्च तदा नौकायां स्थिता इति । एतदेव हि रूपं चरणस्य । अत एव संसार-
समुद्रतरेणे पोतः । तसाऽवतारचरित्रमाह—उरुभये विश्वसितानु ब्रह्मणो भयात् मुखादियलितान्
वेदान् ह्यग्रीवो नाम दानवेन्द्रः अनित्येऽहर्तरः । तं हत्वा तत आदाय तत्र जले विजहार ह ।
वेदमार्गानिति । अन्येऽपि ज्ञानभक्तिप्रतिपादका वेदात्मत एवोद्भवाः । हेति प्रसिद्धे । आश्वयं
वा । अत एव शिष्याणां हृदयार्थे वेदमार्गः कृत्वा विश्वसितानि भवन्ति । यज्ञोपयोगिविदा ह्यग्री-
वणोद्भवाः, सर्वापयोगिनस्तु मत्स्येनेति विशेषः ॥ १२ ॥

श्रीलक्ष्मणं निरूपयति—

क्षीरोदधावमरदानवपूथपानामुन्मश्रताममृतलब्धय आदिदेवः ।
पृष्टेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्तकपाणकण्डूः ॥ १३ ॥

क्षीरोदधाधिपति । कुर्मं हि सुधया सह लक्ष्मीनिष्पादितः । यावत्कर्म कुर्मस्य तावन्कीव-
त्स्य । यथा ब्राह्मणपादस्य स्वयंस्तथा मन्दरात् । यथा सर्वैर्ब्राह्मणैर्विचार्यं स निरूपितस्यथा सर्वै-

देवदानवैर्मन्दैः कुर्मं निरूपितः । यथा वर्षणं तथा शास्त्रार्थनिर्णयः । क्षीरोदधी ये नगरानवानां
वृषथा मयनं कुर्मन्ति तेषामुन्मश्रताममृतप्राप्त्यर्थं आदिदेवः आधिदेविको देवो देवपक्षपाती कच्छे-
युषः कुर्मोवतारो भगवान् पृष्टेन गोत्रं मन्दरं दधार । ननु किमिति मन्दरं स्थलं भाररूपं धृतमाह
तत्राऽऽह । निद्राक्षणः निद्रायां क्षणो यस्य । निद्रायं धृतवानित्यर्थः । ननु विपरीतमिष्टमुच्यते ।
निद्राद्राह्मि सर्वेषु भारं दृक्तीरोति ? तत्राऽह—अद्रिपरिवर्त्तकपाणकण्डूरिति । अद्रेः परि-
वर्त्तनेन कृपाणां वर्त्तिता कण्डूर्यस्य । अतो वर्त्तमानमर्द्धं धृतवानित्यर्थः । पृषेणेन हि सुखे जाते निद्रा
भवति । यथा पर्वतपारणं सर्वेषां देवानाममृतपानसिद्ध्यर्थम् । एवं सर्वेषां भ्रान्तानां प्राणिनां सर्वैरु-
धार्थसिद्ध्यर्थं परीक्षकमाश्वचरणपारणम् ॥ १३ ॥

कौस्तुभरत्नचरं निरूपयति—

त्रैविष्टपोरुभयहासन्नुसिंहरूपं कृत्वा भ्रमञ्जुकुटिदंभ्रकरालवक्रम् ।
दैत्येन्द्रमाशु गदयाऽभिपतन्तमारारुहो निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम् ॥१४॥

त्रैविष्टपोरुभयहेनि । नृसिंहः कौस्तुभरत्नचरं भवति । यथा कौस्तुभस्य कण्ठे स्थापितस्य
रसमयः स्तम्भे निगंताः केसरप्राया भवन्ति । एवमेव हि नृसिंहो भगवत्कौस्तुभरूपः । कौस्तुभं यद्र-
ग्नाचकण्ठे विभर्ति तदैतानां कर्षार्थं भरजुनोद्धारार्थं । सर्वं हि भगवदीया जीवाः कौस्तुभरूपम् ।
“चैत्यस्य तत्स्वममलं मणिमस्य कण्ठः” इति वाक्यात् । अतो भगवान्तांशेद्दशनेन न स्थापये-
त्तदा मृत्युसाधनेः कर्ममिष्ट्युगस्ता एव भवेयुः । अतो मृत्युजनिवारको नृसिंहः प्रह्लादरक्षक-
त्वतिपशुहिरण्यकशिपुपाती । त्रैविष्टया देवासोपां यदुक्रम्यं तदन्तीति तथा । स भगवाञ्जुसिंहरूपं
कृतवान् । ग्रामारण्यवासिनो हि द्विविधा भक्ताः । उपयेयासुद्गरणार्थंयुमयरूपम् । कौस्तुभोऽपि तथा ।
त्रमयुक्ते ये भृशुटी तसहिता दंष्ट्राः तांसिः कराळं वक्रं यस्य । भृशुटिरिभ्रमं प्रासायैमागतस्य
कालस्य वक्त्रिकरणम् । तसहिता यदि दंष्ट्रा । यतोऽपि पराभूतः । अत एव कराळं वक्रम् । अनेन
ये केचिद्वैकृत्यपिश्वासे तादर्थं सुखं दद्या सर्वेषां न स्वकार्यं करिष्यन्तीति सूचितम् । अत एव वक्र-
प्रतिपक्षं दैलेन्द्रम् । आशु शूभं अन्यस्य सावपानतामावाय आभियुस्येन पतन्तम् । गदया प्रह्लास-
मर्षया । अत एव रोदंभः उरी निपात्य । स्फुरन्तं नखैर्विददार । नखैर्विदार्यं मुस्यमावाया । उरी
निपातनं कामोद्भवया । एवमेव हि कौस्तुभो भक्तप्रतिपक्षं संसारे कामे वा योजयति । स्फुरन्तमित-
सतः सर्पन्तम् ॥ १४ ॥

अम्बालनक्ष्मया वनमालयाभितं निरूपयति—अन्नःसरस्युरुबलेनेति द्वाभ्याम् ।

अन्तःसरस्युरुबलेन पदे दृहीतो प्राहेण पूथपतिरम्बुजहस्त आर्षः ।
आहेदमादिपुलवाऽखिललोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ॥ १५ ॥
श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुषः पतगराजमुजाधिर्बुधः ।
चक्रेण नक्रवदनं परियाच्य तस्माद्धस्ते प्रथम्य भगवान्कृपयाञ्जहार ॥ १६ ॥

१ हेन इति मणि क. २ अम्बपत्त इति क. ३ दृक्तीरोतीति इति क. प. ४ तीः करालमिति क. प.
५ केचिद्वैकृत्यपिश्वासे क. ६ अचिपत्तीति क.

स्वायं सर्वथा करित्यलेवेति बन्धनम् । अनेनाऽपि ऋतः समर्थितो भवति । एकसांज्ञस्य याचनम् । अथावस्य त्याजनम् । त्रयाणां तु याचनं ऋतः । सत्रियोगशिक्षात्रयाणां याचनम् । अन्यथा शेषान्मनुज्ञा स्नात् । क्रियाद्वयं वा आपयेत् । तस्मान्मेखलया मृषिग्रहणमुचितमेव ॥ १७ ॥

नतु भगवान् भक्तिमार्गविरुद्धं कर्म कृतवान् । गुणा हि भक्तिजनकाः भक्तेरैव द्वाद्या आदर्शीयाः । न च भगवान् भक्तिविरुद्धमपि करोतीति शास्त्रायां भवति । तस्मादस्य चरित्रस्य गुणत्वेऽपि न प्रकृतोपयोगिगुणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

नाऽर्थो बलेरयमुक्कमपादशौचमम्भः शिवाधृतवतो विबुधाधिपत्यम् ।
यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्वयादात्मानमहं शिरसा हरयेऽभिमेने ॥ १८ ॥

नार्थो बलेरयमिति । भक्तिविरोधस्तदाऽप्यनिति यदि भक्त्यर्नभिरेतः स्यात् । नहि मेखलया कटिबन्धनं कटिस्थानस्याऽनभिरेतं भवति । नहि भक्तस्य धनं भगवतोपशुभ्यमानं तस्य दुःखाय भवति । तदीयस्य सर्वस्याऽपि तदर्थं स्यात् । लोकप्रतीत्या तु यो विरोधः स गुण एव । भक्तेर्भेदविरोधो भवः स्यात्तदापि परिहरणीयः । अस्मिन्मानसामभिपत्तौ भक्तानामनभिरेतत्वाज्जनं सुखकरमेव । तदाह । अस्य भक्तस्य बलेर्भगवत्पूजारूपस्य विबुधाधिपत्यम् अर्थः फलं पुरुषार्थो वा न भवति । पूजा ह्यसम्भवा न भगवत्प्रीति जनयतीति दैत्यानां सम्बन्धनिराकारणार्थं मध्येस्तत्परिच्छेदकरणं युक्तमेव । अयं च लोकत्रयात्मको विषयो बलेर्नोऽर्थः । तर्हि कथं पूर्वं तेन उद्गीतमित्याशङ्क्याऽऽह—उरुकमपादशौचमिति । स हि भगवच्चरणारविन्दे समर्पणार्थं पूर्वं उद्गीतवान् । अधुना चरणप्रक्षालनं कृत्वा तत्तच्छिबिन्नेव तच्चरणारविन्दोदकं शिक्षायां धृतवतो भगवदीयत्वं प्राप्तस्तादृशशरीरप्राप्तिव्योम्यां वा प्राप्तः । कक्षात्रयमुपरिगतस्तादृशस्य प्रथमकक्षा न पुरुषार्थाय । न हि भगवता बलादयं कक्षात्रये नीतः । नद्ययं प्रत्याकमणेच्छुः । भगवन्तु बलिस्थानं स्थितः श्रुत्यर्थपरिपालनाय । “क्षेत्र वै विष्णुः कर्मान्कर्मतमेव इमान् लोकान् आरुण्यस्य संविज्ञस्य पुनरिदं लोकं प्रत्यबरोहेद्दि” इति श्रुतेः । “ये यथा मां प्रपन्नन्” इति वाक्यात् । दानस्य साफल्यञ्च । अनन्तगुणं हि पाने दत्तं भवति । अतोऽनन्तब्रह्मणोऽप्यारो भगवांसस्य सिद्धः । अतः पूर्वास्तीकृतवैलोक्यं नार्थः । किञ्च । पूर्वं महादेवाय वैलोक्यं दत्तं भगवतैव । पश्चाच्चरणोदकं मनसो स्थापयित्वा ऐश्वर्योदो विरक्तः सन् पुनश्चरणैव प्रथयति । अयं च तथा । उरुकमस्यैव पादयोश्च चरणारविन्दोदकं महोदितवसास्याऽपि तुल्यम् । विबुधाधिपत्वं चाऽस्य नाऽर्थो यथा महादेवस्य । दासार्थं ह्येवं कृतवानिति ज्ञापनार्थं चरणारविन्दोऽप्यारणमेव हेतुत्वेनोक्तम् । नतु दानादि । अन्यशेषत्वात् । किञ्च । यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्वयादिति । यस्तु स्वसहज्वपिवाहार्थं बहुविचारितवान् पश्चात्तदीयापारार्थं च शिरो दत्तवान् । न ह्येतादृशः पूर्वदत्तं कामयेत् । भागवतस्यैव कर्णं दैत्यत्वत्याजनायर्थम् । देवेषु सर्वं दैत्येषु चाऽनृतं प्रतिष्ठितम् । तदशक्यमपि प्रतिश्रुतमनेन सर्वं चैकतं तदा सर्वं प्रतिष्ठितो भगवदर्थमेव प्राप्तवान् । अन्यदिति रूपभेदोऽपि निवारितः । आत्मानं देहम् । अङ्गैर्नि श्रेहसम्बोधनं तस्मिन्सम्बन्धः श्रेहयुचनार्थम् । शिरसेऽपि प्रधानेनेन सहाऽऽत्मसमर्पणं ब्रह्मज्ञानेन सदितिं कृतमिति

१ कर्म समर्थितमिति क. ग. २ उल्लेखिते क. ग. ३ भक्तानामिति क. अरवर्जनिरेतं इति च. ४ अर्थित्वान् इति क. ५ मानवतां भक्तानं ग. ६ श्रुत्यर्थं वाक्योक्तं इति ग. ७ सर्वं विष्णुप्रति क. क. च. ८ संविद्य क. संविद्युय क. ९ पात्रे दत्ते इति ग. १० महादेवस्यापीति क.

स्चितं भवति । अयमात्मानं शिरसा सह हरये अभितो मेने । अनेन शरीरेण भगवत् एव कार्यं न वा मम नान्येषामित्यभिज्ञादर्थः । यथा हि तस्य मनोरथस्तथैव च चिद्धिः । यथा भगवते दत्तं वस्तु तदर्थं यथा स्वाप्ये तथा बलिः स्थापित इति न भक्तिविरोधः । अत एव तेषां गुणत्वास्य महती भक्तिर्जाता । अन्यथा मात्स्यार्थदिकमुत्प्रेतं यजमित्यपवक्तुं । तस्मादेतेषां गुणत्वात्प्रधानो मेखला । तेन च विष्णुचित्तं सर्वत्र भक्तापुत्रयोगात् । माहात्म्यज्ञानं श्रेदे च फले चेति ॥ १८ ॥

अहृदीयकैर्विभूतित्वनाह—

तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् प्रवृद्धभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगम् ।
ज्ञानं च भागवतमात्मसत्त्वदीपं यद्भासुदेवशरणा विदुरञ्जसेव ॥ १९ ॥

तुभ्यं च नारदेति । अहृदीयकानि दृष्ट विंशतिषो भवन्ति । तावन्ति हि भगवद्भाषि यावन्ति नारदेन दृष्टानि । अन्येऽपि । नारदं प्रति भगवदवतारा “दर्शनं यान्ति शैवस्तीति वाच्यमानता एव । अहृदीयकान्तुर्न विंशतिर्भवन्ति । अनन्तं योगोऽनन्तः । नारदेन तस्यैवदृश्यैश्च परित्यक्तमाना हि मृत्योर् भगवतोऽनन्तः । अत एव तुभ्यं चेति चकारः । तेषामहृदीयकत्वमवयव-वान्तोपयोगात् । ते हि भक्ताः संसारान्ते भवन्ति । अनेन सर्वोत्पत्त्यस्य भगवतो भक्ता अहृदीय इति निरूपितम् । ते हि सर्वेशरीरपञ्चाणिः सर्वक्रियाहेतवः । महापौरैरिति विशेषणानुष्ठानं बहुचनमस्तीति ज्ञापितम् । तानि धनान्यत्रे वक्ष्यामः । तुभ्यं नारदाय । लघुपयोगार्थं चकारादन्वोपयोगार्थं च योगमुवाचेति सम्बन्धः । तत्र साधुपरितुष्ट इति हेतुः । तस्य योगस्य मूल्यरूपत्वात् । नहि केनाऽप्यन्तेऽपरितुष्टः स्वमूल्यं वदति । वतसो अहृदीय एकभाऽऽहृदः स च सैमावदीर्घो(?) भवति ताभिः । सा हि भक्तिहृद्यमूल्यं भवति । तेन परितुष्टो वा भगवान् । योगो ज्ञानं परिचर्या शरीरज्ञानं चाऽ-हृदीयान्तीयाः । चतुर्भिर्पि भक्तिहेतो भगवान् प्राप्यते मत्स्या च । तदाह । शृष्टमलयेभ्यं । प्रवृद्ध-भावेन निरन्तरप्रवणादिना तत्तन्मार्गं उत्सृजा प्रीतिः । सर्वे हृदयं पूर्णं विद्याय पदोच्छ्रिता भवति । यथा चैतः स्पष्टतया भासुऽनुपपत्ते स प्रवृद्धो भावः । तेनैव भगवान् तृप्तियति । गुणानां भगवत्-भाऽवगाहनयोग्यत्वत् । अत एव साधुपरितुष्टः । परितोऽनन्तरमपि भक्तिपूरस्य विषयानन्तारित्य-तोऽप्यसाधुत्वम् अपरितोऽप्यहाभावः खनित्यता च । परितस्तत्त्वं तु तदीयानामप्युदात्तकलेन । अतः हि योगमाह । ततोऽप्यमुक्तवान् येनोपायेन भगवान् दृश्यत एव । बहिर्दृश्येने भक्तिरेव हेतुः । नन्ददेशेने योगः । विषयमानस्य दर्शने ह्यं भगवतो ज्ञानं जीवानामात्मतत्त्वदर्शनेन च । चकारादन्व-भाऽज्ञानं च । ब्रह्मसंज्ञाज्ञानं ब्रह्ममीमांसायां निरूपितम् । निर्गमकः सर्वधर्मादिरूपेण स्वयमेवाऽऽविर्ग-वतीति । भागवतं पुत्रोत्पत्तज्ञानम् । आत्मनो जीवस्य तत्त्वं शुद्धचित्तन्यरूपम् । तत्पत्तकानं शुचिपठ-नेन सती वा भाषिभोनेन । तदज्ञानं दीपसोने सदिति आत्मसत्त्वदीयम् । महात्मत्वज्ञानं वा । चकार-रात्किवायोगः । तस्य फलं भक्तिरित्यत्रे वक्ष्यते । नतु योग्येयज्ञानानदीनां पूर्वमेव सिद्धत्वाद्बहुभिः प्रकाशितत्वात्तदर्थं किं भगवदवतरोत्पत्ते आह—यद्भासुदेवशरणा इति । यस्मात्तदार्थं श्रोत-कपत्रादानीः । चाधुदेवशरणाः मोक्षदातुः संत्पाधिऽनदीवत्त्वरूपस्य शरणमनमनायेनैव तपभादी-

१ यो नाति क. २ विदुर्द्वेति पाठः क. ग. ३ श्रुते लक्षणः क. ग. ४ शरणावपति क. ग. ५ बहिर्देशे क. ६ अहृदीयकमिति क. ७ तथा बहिर्द्वेति क. ग. ८ कर्तुं ज्ञानं क. च. ९ योगान्तापीनां क. १० सर्वधर्मि-पु-त्रोत्पत्ते इति क.

नामभावेऽपि । अक्षसा सामस्त्रैवैव सुगमभागैवैव विदुर्ज्ञानवन्तः । आश्रमभावेऽप्यैव सुगमतया परिज्ञानं पुनःकथने हेतुः । अथवा भगवद्भक्ता भगवत्पराः कर्म वा योगं वा ज्ञानानि वा न पन्वन्त एवेति तदर्थं भगवत्तैवान्मुक्तानि । अतः परं भगवदुक्तानि परिप्रथयन्त तेषु प्रवर्तन्ते भोग्यताश्च भवन्ति कृतायांश्च । अन्यथा उत्पत्त्या उन्मादाश्च भवेयुः । यत्कर्मोदकत्वात् । एतदर्थं भगवान् मक्षिषामकान्मुक्तानित्यर्थः ॥ १९ ॥

गुपुरुकृष्णादिभिर्विभूयितं निरूपयति—चक्रं चेति । अत्राऽऽदिशब्देन द्वादशाक्षोपयोग्याभरणान्मुच्यते । तत्र पादयोर्दक्षानां च सुपुरुकृष्णादिभिर्विभूयितम् । एवं कश्चिदभरणानि मुकुटादीनि च । सर्वोप्येतानि द्वादशाक्षविभागोऽत्र द्वादशविधानि । तानि मन्वन्तरावतरोऽग्न्यन्ते । यद्यपि मेखलाया वनमालायाभैरन्त्य एव वचनमुच्यते । तथा सति चतुर्दशैव मन्वन्तरावतारसङ्ख्या चोपपद्यते । तथापि तयोर्विशेषप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात्सङ्ख्यारूपणमुक्तम् । एतेषामपि विशेषणं महाभणनानिति सर्वमन्वन्तरेषु भगवान् योगादिकमुपदिशतीति सूच्यते । तदाह—

चक्रं च दिक्ष्ववहितं दशसु स्वतेजो मन्वन्तरेषु मनुवंशायरो विभर्षति ।
दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्स्वकीर्षि सत्ये त्रिष्टुष्ट उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः ॥ २० ॥

चक्रमिति । मन्वन्तरेषु भगवान् स्वतेजो विभर्षति पालनसामर्थ्यं विभर्षति । सर्वैः मन्वन्तरं साहं परिपालयतीत्यर्थः । ननु मनुवंशानां विद्यमानत्वात्स्वतेजो भगवत्परिपालनं किमर्थमित्याशङ्क्याह—
मनुवंशायर इति । मनुवंशमयमेव विभर्षति । मन्वन्तरकर्मसतिगुणात्सकम् । तत्र कठी सर्वेषां नाशः शुद्रादिभावात् । अतो भगवतैव परिपाल्यन्ते यथा देवापिमन् । ननु ऋष्यादीनां विद्यमानत्वात्तेषां नाशसङ्काभावात्किं भगवता तदंशकार्यं कर्तव्यम् ? तत्राऽह—
चक्रमिति । ते हि चतुर्विधाः मनुष्यदेवतेन्द्ररूपाः । ते स्वरूपतो विद्यमाना अप्याज्ञारूपेण न वर्तन्ते । तदर्थमाह—
चक्रं विभर्षतीति । तानेव ऋषीनाञ्जनास्त्वल्पा विभर्षतीत्यर्थः । “सर्वैः पुरुषशारणाः” इति वाक्यात् । चकारात्स्वतन्त्रतया । आज्ञां सेनां च विभर्षति नियमनार्थं सदायार्थं च । तेषामाज्ञाकारणे हेतुः दिक्ष्ववहितमिति । दशसु दिक्षु अवहितं स्वापितं सावधानं वा । यथा यो यत्र स्वापनीयं दत्तं तथा स्वापनीत्यर्थः । विशेषकार्यमाह—
दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात् । पालकानां दुष्टेषु तरुण्यकरणं विशेषकार्यम् । अनेन लोकरक्षा निरूपिता । एवं लोकेदेवरक्षां निरूपय भक्तिरक्षां निरूपयति—
स्वकीर्षि सत्ये त्रिष्टुष्टे प्रथयन्ति । यथा पातालाद्दुष्टस्य रूयिः पुष्कलपत्रं प्रथिता, एवं त्रैलोक्ये सितां कीर्तिं त्रयाणां लोकानां प्रथयन्ते सत्यलोके स्वापितवान् । इत उदरभेन तत्र स्वापने हेतुः उशतीमिति । कननीयम् । अत्र हि प्राकृतधर्मैः प्राकृतशुद्धिभिश्च संघदा जलमयैव कीर्षिः । सा हि वस्तुतः शुद्धा भवति । तां सत्यलोके प्रथितवान् । सत्यलोकस्थानामुपकारजननाम्ब्रह्मणमसर्थयं भगवत्परित्राणि तत्र गीयन्ते । तत्सत्र सिताः सर्वे एव भगवन्तं जानन्तीति सर्वलोकनिष्पत्तो भाग्यसाधवदवधारणमभूत् इत्यर्थः । आदिशब्दस्याऽऽपरिच्छिन्नत्वामन्वन्तरेषु बहून्वन्तारवतारणानि सूचयति ॥ २० ॥

१ चक्रं सत्येति म. २ सावधान्येतामुक्तयामिति क. ख. ग. ३ सर्वनीयति ख. ग. ४ सर्वनेति क. ५ सर्वमन्वन्तरं क. सर्वनेनेति क. ग. ६ किमर्थमित्याह क. ग. ७ देवलोकाकार्यमिति क. ग. ८ प्रथयति इति म. ९ उदरवतारणानि क. सत्यपति म.

श्रिगणमतेः कुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानानहासपेभुतं मगवन्तं निरूपयति—
धन्वन्तरिरित्यादिष्वञ्जितिः । कुन्तलानां धर्मः कुन्तलैश्च विरोचमानमानम् । तादृश आनने हासेन पेभुतो भवति भगवान् । तत्र हासपेशलो रजुनायो हासरूपो भवति सर्वमोहनरूपः परममुन्दर । तस्य कार्यं गृहमित्येव वक्ष्यते । कुञ्चितनीलकुन्तलरूपः पशुश्रामः । श्वदुषा चरित्रकरणदनेकरूपत्वं तस्य । द्रष्टव्यमर्थः श्रिगणमलरूपो धन्वन्तरिः । तेन हृद्युतेन शास्त्रेण च सर्वं श्रिगणा भमलाश्च कृताः । देवा हि रूक्षा अमृतेन भगवति श्रिगणाः कृताः । वैषकशास्त्रेण चाऽमला भवन्तीत्यविवादम् । उभयोः कार्यं भूयो विद्यमान एव रजुनायोऽजतीयं इति तादृगे मुखारविन्दे हासरूपत्वं भगवन्तः । वैष्णव्यहासेन कार्यं तद्रजुनायेन कार्यमिति । तत्र आननं भगवतो धर्मोपारमाश्रयाः । तत्र आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्वाराश्रया च चतुर्यो भवेत् । अतो धर्मसिद्धयै धन्वन्तरिरजतीयं इति तद्वरित्रमाह—
धन्वन्तरिश्रि गगवान् स्वयमेव कीर्त्तनान्ना नृणां पुरुकृजां रुजमाशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवाप रुद्रमाशुश्च वेदमनुशास्त्रवतीर्य लोके ॥ २१ ॥

धन्वन्तरिश्रितिः । द्योर्षेकारत्वात्स स्वयमेव कीर्त्तयतः । चकारात्कीरूपं च । उभयमपि भगवान् । तस्य धर्मः कीर्त्तयित्वात् । तथापि कीर्त्तयित्वाऽऽमुच्यते । तत्र हेतुर्नृणैव पुरुकृजां महारोगग्रस्तानां रूजमाशु हन्ति । धन्वन्तरिनामस्मरणेनैव सर्वे रोगा गच्छन्तीत्यर्थः । नृणामिति रोगधम्मालावयोक्तम् । नामोच्चारयित्वादा । वस्तुतस्तु शास्त्रद्वारा सर्वेषामेव रोगान्दहन्ति । नाम च तस्य शास्त्रम् । सर्वेषामुपकारिणां यज्ञे भागा निरूपिता वाग्धादीनाम् । तथा अनेनाऽपि आरोग्यलक्षणं धर्मं विधाय यज्ञे भागं च प्राप्तवान् । “बहिरुत्पुत्रहर्तृतीति वाचि स्वाहे” इति मधेण समिधयुद्धि बहिरुत्पुत्रहर्तृणं कियते । तत्र वाचो देवतात्वं शान्त्या इति फलाञ्ज संभवतीति सर्वसोत्तकृती वा वाक् धन्वन्तरिभोक्ता सा भागमर्हतीति यज्ञे धन्वन्तरिभागः । रुद्रमिति एवं बहिरुत्पुत्रहर्तृणाभावः प्राणेषु सूचितः । “त्र बहिरुत्पुत्रहर्तृदि” इत्यदिज्ञे तस्य निषेधात्संस्थापनेव बहिरुत्पुत्रहर्तृणम् । सम्यक् स्थितिभाऽऽरोग्यकार्यमिति बहिरुत् तस्य भागः । अन्यथा चित्तम् । शास्त्रान्तरीये वा स्पष्टम् । किञ्च । आद्युर्देवं च कृतवान् । एवं मयने प्रादुर्भूतस्यैव तिरहितः । पुनश्च काशिराजपुष्टेऽजतीयं “धन्वन्तरिर्देव्यतेम” इति वाक्यादाद्युर्देवं प्रवर्त्तितवान् । चकारादन्यदपि । असाऽऽवतारस्य धर्मरूपत्वमेव न धर्मरूपत्वम् । तेनोपेधादिद्वारा परम्परोपयोगः ॥ २१ ॥

कुन्तलानां स्वरूपमाह—

क्षत्रं क्षयाय विधिनेपभृत्तं महात्सा ब्रह्मधुगुञ्जितपथं नरकार्तिलिपुत् ।

उद्धस्यसावबनिकण्टकमुपवीर्यं त्रिःसप्तकृत उरुधारपरश्वथेन ॥ २२ ॥

क्षत्रमिति । कुञ्चितनीलं धर्मः । कुञ्चितत्वं कुटिलता । नीलत्वं च श्यामता । क्षत्रियहन्तुत्वात्कुटिलता । मुनिकण्टककारकत्वाच्छ्यामतेति । अथवा । चतुर्विधेश्वरैः संहतानि कुन्तलानि धन्वन्तरिः । अष्टोद्भवात् कौशल्यात् यज्ञमाशुस्यत्वात् अजतीयत्वात् । तत्र श्यामत्वं मन्वन्तरीयं-

१ हासरूपत्वं क. २ बहिरुत्तु. ३ उद्योग्याकार्येण म. ४ चक्रं भाविति म. ५ सानिकण्टके म. ६ तेनोदरवतार इति क. ग. ७ उर्देवं तस्य इति क. ग. ८ तेन तु नीलनेनेति क. ९ बहिरुत्ताः कुन्तला इति क.

तस्य । कुटिलत्वं श्रीरूपस्य । अमठलं यद्भुजः । बायुर्देकरणालसर्वस्वित्प्रणयत्म् । संस्थाऽन-
ताप्रधाहृत्वाद्दुष्प्रणयम् । मुखलं परब्रह्मणः । स हि वैभानरसाऽन्यतारः । अत एव सर्वैस्त्वित्येव-
मिच्छेण रोचमानत्वं धर्मरक्षाकरणात् । ध्वनं क्षत्रियाः । ध्रुवादेव विधिना उपभूतं
दृष्टम् । उप समीपे धृतं वा । यथा प्रभुप्रियते । “अन्वाय नाश्राभये”ति वाक्यात् । वषे हेतुः
ब्रह्मभुक्तिमिति । ननु श्रवस कर्म ब्रह्मदोषजनकत्वम् । तथाऽऽह—उच्चिन्तयपथमिति । उच्चिन्तः
पन्थाः येन । सम्गार्थपरित्यागादब्रह्मदोहे मतिः । तर्हि नन्मार्गोपधेनेन कैयं न ध्यावैरस्येते ? तत्रा-
ऽऽह—नरक्षाचित्तिस्त्विति । नरकलक्षणमेवाऽऽर्त्तिं ब्रह्मति । परलोकदुःखमन्त्रीकृत्यात्पत्नेनेन
प्रवृत्तयतो न बोधनेन निवर्तते । अत एवोच्चिन्तित ऊर्ध्वमुत्तिष्ठय तान् दृष्टीकरोति । अनेन यदेवाऽ-
स्याऽमेव्यं तदपहन्तीति सूचितम् । महात्म्येति अत्यदोहः प्रयोजनार्थं कियमाणो न तद्वदं भाषते ।
मूढा हि हिष्टप्रत्ययाः । महात्मानस्तु पर्यवसानबुद्धयः । असाविति धैर्यकृताः । उद्धतं हि
तेनैव कियते । किञ्च । एतच्छत्रं मारणीयमेव । अवनिकण्टकत्वात् । मुग्धिर्हि भगवतः शार्दी । सर्वो हि
स्वपादकण्टकोद्धारं करोति । यद्यपि सर्वोत्साहस्य व्यया भवति तथाऽप्युग्रवीर्यैः न हि श्रीवैश्व-
कम्पनयन्त्रिकेण कण्टकोद्धारो भवति । अनेन नैवैश्वर्यात्पत्तिं निवारितम् । त्रिःससकृदह इति ।
सप्तधा अन्वैरिक्तकारं भूमेनिष्कण्टकता जाता । पुनर्मोक्षानुपलब्धाः सप्तधा हताः । पुनरेवमिति त्रिः ।
उरुधारपरश्वधेनेति । श्लेषेण हननं परलोकार्थम् । परश्वधः परशुः । उरुधारत्वाद्बहुधा हनेने-
ऽपि न कुण्ठता । अनेन वषे क्लेशाभावो निरूपितः ॥ २२ ॥

हासपेक्षत्वं निरूपयति—

अस्मत्प्रसादसुमुखः कलयया कलेश्वा इक्ष्वाकुवंशं अन्वतीर्यं गुरोर्निदेशे ।

तित्छन् नरं सदापितानुज आविवेश्वा यस्मिन्निरुध्य दशकन्धर आत्तिमाच्छेत् २३

अस्मत्प्रसादसुमुख इति । हासो हि निविध्यः । इतर्गानेनित्वाक इतत्त्वामोहकः प्रसादे-
तुषः । तत्र प्रथमं प्रसादेहेतुमाह । यद्यपि रघुनाथचरित्रस्याऽनन्तत्वं तथापि हासत्वमात्रोपयोगाद्ब्र-
ह्मण्यकर्म चरित्रप्रथमोपलक्षणत्वेन निरूपयते । तत्र प्रथमं सात्विकं चरित्रमाह—अस्मत्प्रसाद-
सुमुखः । ब्रह्मादीनां प्रसादार्थं सुमुखः प्रसन्नवदनः । अनेन ब्रह्मप्रार्थनया भगवतवतीर्यं इत्युक्तम् ।
कलयया परमकामया सीतया वा । कलयया वा कलेश्वा । यस्तु सर्वकलानिर्वैकुण्ठवासी विष्णुः स यस्य
कलयया । हासो हि कार्यसाऽपत्ये भवति । तस्माद्रक्षाऽर्त्तं कार्यम् । तदर्थं भगवतः काचित्कला या
वैकुण्ठे सिता गलयति । अनेन भगवत्पर्युषेण एव रघुनाथोऽवतीर्यं इति सूचितम् । कला वा कल्पना-
दयः । अतस्त्रोर्ध्वं स्रष्टे तस्यतिलादनेनैव निस्तारः कर्त्तव्य इति सूचितम् । कलानां वा सङ्घर्षेणोदी-
नार्थोवा वाद्युदेवः । सर्वकलानियुगो वा लक्ष्म्या सहावतीर्यं । तदैव पेशलो भवति । स भगवानि-
क्ष्वाकुवंशेऽन्वतीर्यं । इक्ष्वाकुर्भक्त इति मुसिद्वैरुणो प्रसिद्धिः । यदयं श्रीरजो ब्रह्मसदनात्समानोः ।
तस्योद्धारार्थं तद्वैश्वतीर्यं । देवहितकार्यकेशुलं धर्मज्ञानादिसाहित्यं सार्वतरणेन भक्तोद्धारो गुण-
ज्ञाकर्यं वनवास एतावत्सात्विककार्यम् । अनुमायुषं विरोधेन दशकन्धरायिः । सत्त्वविरोधे तमसो
ल्यो युक्त एव । गुरोर्देशरथसाऽऽज्ञा तसां क्षितः । व्रतमिव तेषात्कनं कृतवानित्यर्थः । वनमावि-

वेश । ननु वने तस्य किमित्कार्यम् । अपि तु वास एव कार्यमिति वनस्य कर्मता । इतिता सीता
अनुयो लक्ष्मणस्यात्मा सहितः । अनेन कलयया कलेश्वा इति यावानागतज्ञावान्वनं गत इति सूचि-
तम् । इतरसहाय्याभावात् । आसमन्तात्पेशो बहुकालस्थित्यर्थः । अत एव यस्मिन्नुत्तमेषां विरो-
धनिमित्तत्वमेव भगवतो ननु विरोधहेतुत्वम् । विरुध्य विरोधं कृत्वा । दशकन्धरो रावणः । अनेन
महत्वं वा बहुत्वं वा न निस्तारोद्धारैरिति सूचितम् । आर्त्तिं पीडां चिन्ताशोकदिकम् । त्रयाणां वन-
वास आरम्भः । देवानां कामनाया तथा सहाय्यः कृतः । तत्र आर्यया सह क्षितस्य न सुमुखो वनवासो
भवति । न भयुष्मदित्यायाः क्षियः । अत उभयोर्द्विधाऽपि विनाशितः प्रसिद्धिः । वियोगजननादिरूप-
मेव विरोधः । प्रथमाऽऽसिस्तु खरादिभारणेन ॥ २३ ॥

एवं सात्विकचरित्रं भगवत उक्त्वा राजसमाह—

यस्मा अदादुद्विष्टरूपभयाङ्गवेगो मार्गं सपथ्यरिपुरं हरवह्निषक्षोः ।

दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणहृष्टया तातप्यमानमकरोरगनकचक्रः ॥ २४ ॥

यस्मा अदादिति । उद्वेगः समुद्रः यस्यै मार्गं मदात् । ऊहभयाङ्गवेगः । ऊर्ध्वं सर्वं येन ।
समुद्रशरीरस्य अयं भायैव हृदयैः निविध्यते । तादृशाङ्गस्य बह्वै वा वेगः कम्पो यस्य । अथवा । ऊर्ध्वं
यद्वयं श्रेयुरूपं तस्माऽङ्गानि शोषणादीनि तेषां वेगो यस्य । श्वत्प्रायो जात इत्यर्थः । सपदि तत्त्व-
मेव । अरिपुरं लक्षात् । हरवत् हरक्षेव । महादेवसंहितं वा पुरम् । दिवेषोः दग्धुमिच्छोः । दूरे
सुहृन्नाथं यस्य ज्ञाता वा भरतेऽप्ये वा सुहृदः । मथितो यो रोषलेन सुशोणा या दक्षिण्या तातप्य-
मानाः अतिशयेन तप्यमाना भकारादवस्तेषां चक्रं यस्मिन् । एवं क्षास्यापिका । रावणेन सीतायां
हृतायां दशकन्धरवधार्थं प्रवृत्तस्य रघुनाथस्य मथ्येऽन्तरायवृत्तः समुद्रः क्षितः । स स्वकीयैः पुङ्खैः
कृत इति तत्र पदाक्रमणमकृत्वा प्रायोपवेशनं कृतवान् । स ह्यस्यदीपयक्षेऽवतीर्योऽस्मद्वतारमेवोष्णुषार्थं
न जानाति स कर्म रक्षासि हृन्मादिति । परमवैभाऽयं तिस्रिहितं भारं न दत्तवान् । तदा भगवान्
स्वभायै सन्धितवान् । तदा तस्य नेत्रयोरारक्तिया जाता तेन समुद्रस्य क्षोभो जात इति । मार्गदानं
न शीघ्रिते भागवन्माहात्म्यज्ञापनार्थं भयादयस्त्वामिन्द्रविद्याखदा मार्गं दत्तमिति । यदि महादेवः
सहायमपि कुर्वीत्येवमकस्य स्वयं वा पुरे तिष्ठेत्तदा तेन सह पुरं ज्योत्स्नीयमिति । रावणचक्रस्यस्य
पुरमेव ज्योत्स्नीयमिति । यस्मिन्पुरे दुःखिता सीता तिष्ठतीति । भगवतो रोषे दूरे क्षितानां
सुहृदो दुःखं हेतुः । अमथिते हि दैर्घ्यनि कश्चिद्दृता कश्चिजलं कश्चिन्मथ्यावो भवति । मथिते स्वेक-
रुताः । तथा परीक्षायां हितार्थं परमार्थतो वा विभे कृते पूर्वं बहुधा विचारितलात्कीतोदारस्य
भवदर्थं कर्त्तव्यत्वात् रोषप्रतिषन्धको विवेकादिर्जात इति सूचनायं मथितपदम् । दक्षिणार्थमेव समुद्र-
ताप इति माहात्म्यम् । राजसचरित्रलाद्रोषकया ॥ २४ ॥

एवं राजसचरित्रमुक्त्वा तामसमाह—

वक्षस्यलरूपशरीरगामहेन्दुव्राह्मदन्तैर्विदम्बितककुब्जयरूढहासम् ।

सद्योऽसुमिः सह विनेष्यति दारहर्षुर्विस्फुजितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसेत्ये ॥२५॥

१ तस्येति अ. २ इहलं य. ३ सर्वभेदे क. ४ कर्मभेदेति अ. ५ आनवर्त्तये क. ६ नरहात्तं स.
७ वैकुण्ठनिवेशेति अ. य. < सावतारणेन क. य. ८ तस्यविषाकनं अ. य.

१ नरमास इति न. य. २ वैकुण्ठमेव न. ३ इत्यन्येति अ. य. ४ अर्त्तितं अ. य. ५ तिष्ठतीति इ. य.
६ अस्मद्वतारं अ. य. ७ विदम्बितेति अ. य.

उदकस्य मर्त्या उदकिका । उदकद्वेहिता वा । उदकरूपैव वा । सा हि दिवाभीतकृपा भवति । सम्यागंविगुहा प्रतिपक्षा च । अनेन प्रमाणबलं तस्यो मुक्तौ निवारितम् । तस्याः जीवानां हरणं स्वस्मिन्नेवप्रमाणम् । इतं हि स्वस्मिन्नाऽऽनीयते । “बृहदेव समवनीयन्ते प्राणाः” इति । मुक्तिर्भैया । तस्माद्रमेयबलेन सा मुक्तेति मन्यन्त्यम् । प्रमेयं च शुद्धं परब्रह्म । न केनाऽऽर्षणेन न्यूनम् । तथासति तादृशस्य शुक्तिदानसमर्थत्वं न सम्भवति । अतः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यकरणा-
नुक्तिदानाद्य साक्षात्सुप्तोचमः कृत्वाः । किञ्च । कैम्यासिरुश्रेयति मासत्रयपरिमितः । कालाव-
यथास्य एव भगवतः परिच्छेदका जाताः । हि हि स्वभावतोऽसमर्थो मूर्तिभेदे संपादयन्ति । तेन शक्यं निर्माय शक्यते विह्वल शक्यं नाशितवानिति त्रिमुक्तिरुक्तो भवति । ब्रवाणामपि नाशने हेतु-
लक्ष्यदुःसाय परदेखुक्तम् । संकल्पेन योग्यत्वात् । अपवर्षां विरुद्धता पतनम् । अनेन महा-
बलनिरूपणेन पूर्णो क्रियाशक्तिरुक्ता । “प्रबालशूद्रं ह्यिदं तमि”ति बाक्यात्साधनाभावः सूचितः । पूर्वैस्त्वज्रबलं पूर्णक्रियाशक्तिं च सूचयति । एवं ज्ञानक्रियाशक्तिं प्रतिपद्य मक्तिभागं समर्थमनायाऽऽ-
चिन्त्यसामर्थ्यं प्रतिपादयति—यद्रिकृताऽन्तरगमनेनेति । यदेतन्नयमितरथा न सम्भाव्यमित्यर्थः ।
रिज्ञता हसपदिश्वलता । तयोरन्तरगतेन तयोरोन्मूलनं परब्रह्मबोधोपक्रमः । पतनार्थां मुखसम्बन्धो-
ऽपि स्थितः । शक्यते पादाग्रमात्रम् । अर्जुनयोस्त्वदिपत् । किन्तु परम्परया दूरसम्बन्धः । उद-
खलेन वृक्षयोः सम्बन्धः । रज्ज्वा चोदखलस्य । भगवता च रज्ज्वाः । यदि बलेन कृदं साद्रज्ज्ज्जो-
र्त्नं प्रथमं भवेत् । अल्पबलत्वात् । उदखलस्य वा । भगवत्सम्बन्धे विचारिते सर्वेषां वा । तत्रा-
ऽऽसुन्मूलनं न सम्भावितम् । तिर्यग्बन्धस्य दृढमूर्तेः मध्यमब्रह्मेतत्वात् । इदमपि पूर्ववत्त्वज्रबलत्वा-
धकमिच्छाशक्तिसापकं च । एषा हि भगवतो लीला ज्ञानक्रिये इच्छा च । इतरथा न मान्यमिति
सर्वत्राऽप्रिमश्लोकेषु केषुचिद्योजयन्ति । वस्तुतस्त्वत्रैव । अत्रे सम्बन्धबोधोपक्रमाभावात् ॥ २७ ॥

एवं लीलां विनिरूप्य हसितं निरूपयति—

यद्वै ब्रजे ब्रजपशून् विषतोयपीथान् बालानजीवयदनुग्रहदृष्टिबुध्या ।
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् हृदिन्याम् ॥२८॥

यद्वै ब्रजे ब्रजपशूनिनि । यद्यस्मात्कारणाद्वै गोष्ठे ब्रजपशून् ब्रजरूपान्बालकान् पशून् च
सक्रीयान्ना । विषतोयपीथान् विषतोयस्य पीथं पानं येषाम् । यथा सोमपीथेन सुख्युद्रासा अयदा
भवन्ति । तथा विषतोयपीथान्पान्यजीवयत् । पशून्नालांश्राऽजीवयदिलोकः पशुः । अनुग्रहदृष्टि-
बुधयेति साधनम् । तस्या यमुनायाः बुधये । अतिविषवीयेण विजोला जिह्वा यस्य । तं कालिं
विहरन्नेषोऽतिविष्विन् । अत्रेकारलोपस्फन्दसः । उच्चाटयिष्यतीत्यर्थः । नुममानो वा । विहरन्नेषोऽ-
तिविष्विन्जीवयदिति सम्बन्धः । अत्र बुध्याऽजीवनमनुग्रहदृष्टिबुध्या साधनेन कार्यं निरूपितम् । इदं
लक्ष्यातीकिरुम् । विहरणं च गरुडादिभिरपि सिद्धं भवति । योगिनोऽपि हि दृष्ट्या जीवयन्ति ।
उपसर्गनापाससहितादृष्टाभतोर्वा आटयिष्यदिति लङ्कियातिपत्तिः । यदा तं दृष्टीकरिष्यति तदा अजी-
वयत् । अन्यथा जीवितमप्यजीवितमेव । हास्याभिर्दं चरितं भवति । वयं कृष्णं पाटयिष्याम

१ कृष्णं वेदि ल. २ तस्य मुक्तामिति अ. ३ पूर्वैश्चद्वयपरत्वं अ. ४ इत्याकारान्नां अ. ५ हरद्वन्द्वेति अ.
६ कालीयं च. ७ बुधाटययिति अ. ग. ८ पि दृष्टयति अ. ग.

इत्येषां बुद्धिः । तदद्य सद्यमेव तान् पाटयित्वा स्वयं तत्र प्रविष्टः कथमेते पाटयिष्यन्तीति । पश्चा-
त्तानकिमिच्छन्तम् दृष्ट्वा हसतीति । अथवा । पशून्पालानिति ये पशुरूपाः पाला आधिदैविकास्तान-
जीवयन्तु । ते क्षपरोपिनः कालेन हताः । भगवद्ब्रह्मणां विष्णुपानहेतुत्वात् विषतोयस्य पीथं पानं
येभ्य इति । कालस्तानेव असति नतु भगवदीयाभिरपरविशिनः । मण्डूकादयो मृतप्राया बृष्टोद्दृष्ट-
न्तीति दृष्टेभ्युहितम् । तेवमुग्रहो ब्रह्मलक्ष्योपकः । न ह्यन्य आधिदैविकेष्वनुग्रहकरणसमर्थः । यदेतन्न
भान्यमिति च संयोजना सङ्गच्छते । लौकिकसाधनेषु मग्नादिना विषं दृष्टीक्य पश्चात्जीवनं प्रसिद्धम् ।
अत्र सविद्यायोगेव जीवने भाववत्कार्यमिति कश्चित् । हास्यमात्रत्वे न काचिद्विन्ता ॥ २८ ॥

हसितं निरूप्य ईक्षणं निरूपयति—

तत्कर्म दिव्यमिभ यन्नशि निःशयानं दावाभिना शुचिबने परिदह्यमाने ।
उन्नेष्यति ब्रजमितोऽवसितान्तकालं नेत्रे पिथाय्य सखलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥२९॥

तत्कर्म दिव्यमिभेति । तस्य भगवतः कर्म दिव्यमिभ । दिवि भवं दिव्यं अतीकिरुम् । इते-
तीन्द्रादीनामप्यशक्यम् । यथावाभिना ग्रीष्मसम्बन्धिनि वने परिदह्यमाने सति तन्मध्ये निधि निःश-
यानं ब्रजउन्नेष्यति ततोऽन्यत्र स्थापयिष्यति । इतः अस्मात्स्थानात् । इतो हेतोर्वा । अवसितः बन्त-
कालो येन । अस्माकमयन्तकाल इति व्रजल्लेखिचारितम् । इदं हि चरितं दावाभिविषोपकं वारद-
निष्पन्नम् । कालीयहृदसमीपे, गुञ्जाट्यं च । तत्रैकत्र नेत्रे पिथाय्य गुञ्जाटवी त्याजित्वा समा-
नीताः । अन्यत्र तु निधि निःशयानमिति । अन्यानि साधारणपदान्बुधयत्र । ईक्षणमपि द्विरूपं
नेत्रद्वयेन जन्यते । तस्मात्सद्गुणदुन्नेष्यतीत्युभयत्र साधारणम् । उन्नयनं हि देवायं दृष्यकारणम् ।
तथैते सार्वं स्थिताः । अभिपानं ब्रह्मधर्मः अन्यत्र नयनं च । यदन्नाऽभिपानं न निर्दिष्टं तल्युः
प्रशम्भाहृत्त्वैर्भ्यः । मन्यथा कथमग्निं पीतवानिति प्रश्नः स्यात् । अत एव दिव्यमिभेयुक्तवान् । ननु
सख्यम् । देवशुभं चेत् ॥ २९ ॥

एवमीषमं विनिरूप्य उल्लसत्ं निरूपयति—

एहीत यष्टदुपबन्धममुष्य माता शुल्बं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ।
यजुम्भतोऽस्य बन्दने भुवनानि गोपी संवीक्ष्य शङ्किमननाः प्रतिबोधिताऽऽसीत्

शुटीनेति । इदं हि चरितं भगवतो ब्रह्मलक्ष्योपकम् । अन्यतु योगमन्त्रमायादिभिर्पि सिद्धं-
तीति नैकान्तिकं भगवत्साधकम् । यथैतन्निरद्वयं भगवत्सं साधयति तथा माथ्ये निरूपितमधिक-
रणद्वयेन । न हि यः सर्वलोक्यो न मयति येन रूपेण स हि तेन बन्धनं नाऽऽतीति युक्तम् ।
यदेवं बन्धनार्थं उपबन्धं रजुं एहीत एहीति तत्तदेव अमुष्य बन्धने न माति । भगवत एवाऽऽ-
धेनतोर्बिधमानत्वाद्दोषोऽपि योजिता एकैमिव भवन्ति । तस्य च परिदृश्यमानमुदरं सर्वैश्चक्षु-
बन्तुसख्युपमेव । आधन्तोऽपि विद्यमानं । तस्मादपानं युक्तम् । किञ्च । यस्य भगवतो ब्रह्ममायस

१ अयदापि कालेन. २ मण्डूकादयो हीति अ. ग. ३ क्षपरोऽने अ. ग. ४ तान्यत्र. ५ तत्रैव येने
क. घ. ६ क्षपराभ्यामपि पयानि अ. साधारणान्युभयत्र अ. ७ निर्दिष्टं पुनः अ. ग. ८ विषयति नैकान्तिकं अ. ग.
९ बन्धनार्थं विधेति क. ग. घ. १० एकमेवेति अ. ग.

बुद्धे भुवनि संवीक्ष्य शक्तिमनाः प्रतिबोधिताऽप्यासीत् । इदं हि चरित्रद्वयं विश्वाचारत्वमनुभव-
बोद्धकत्वं च । यः सर्वेषु मूर्तेषु तिष्ठन् सर्वाणि भूतान्यन्तरयतीत्यन्तरः । स हि गोकुले तिष्ठन् गोकु-
लमन्तः स्नापयति । न चैतन्मायिकम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । यशोदायाश्च तत्राऽप्यनुपयात् । विचारे-
णाऽपि “अयो अमुष्येव भ्रमाऽऽर्भकस्ये”ति वाक्याद्ब्रह्मधर्मं पदाऽप्यम् । अस्तु वा तत् । तदा-
नीमेव शक्तिता प्रतिबोधिताऽप्यासीत् । पुत्र एवाऽयं ममेति ज्ञातवती । न ह्यनुभवस्य स्मृतिसंस्कारा-
व्यक्तत्वं भावनाभाष्यव्यतिकरेण सम्भवति । अयमेव हि भगवत उद्भासः । जन्मा च भगवतैव
यनिता मुखविकासदेहस्यैवम् । अतो निमित्तान्तेऽपि मुखविकासे जगददर्शने तदैव हि प्रतिबोधनम् ।
परमार्थदर्शने तु मुखव्यस्तित्वेऽवाऽप्यवकसाप्तिः । “वेष्णाबीं व्यतनोन्मायापामि”ति तत्रैवोक्त-
त्वात् । एवं चतुर्मिः कोकैः चतुर्पूर्तैर्भगवतः सङ्गर्षणा-निरुद्ध-प्रद्युम्न-बाहुदेवनिर्गम उक्तः । सर्वं
वा सर्वत्र ॥ ३० ॥

एषमुद्भासं निरूप्य भुवं निरूपयति । ब्रह्मन्देन हि भगवत्कृतं फलमुच्यते । “तत्रब्रह्मिजुष्मः
परमेष्ठिपिष्णपमि”ति वाक्यात् । तत्कृतं दुःखाभासस्तुक्कल्पम् । दुःखस्य परमा सीमा नरकादिः ।
सुखस्य परमा सीमा वैकुण्ठाख्यम् । तदुभयं भगवन्तः साधनरहितेभ्यः करोतीति विचारेण भगवत्स्वरः ।
तत्र दुःखाभासद्वयमाह—

नन्दं च मोक्षयति भयाद्द्रुणस्य पाशाद्रोपान् बिलेषु पिहितान् मयस्त्रुना च ।
अह्वयाष्टं निशि शयानमतिश्रमेण लोके विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्वम् ॥३१॥

नन्दं च मोक्षयतीनि । भयात्सर्परूपात् वरुणस्य पाशाच्च । उभयत्राऽपि नन्दो रक्षितो म्रैते
यात्रायौ प्रवृत्तः । अनेनाऽन्ये धर्मा अस्वधर्माः । भगवद्धर्मा एव स्वधर्माः । अतो भगवान्मात्सा ।
तस्मात्सर्पश्चेत्तद्विवादात् । नन्दं चेति चकारो यशोदाया उद्धारं कृत्वा नन्दस्याऽपि सत्युद्धारं
कृतवानित्युक्तमुभयार्थः । नन्द एव वां वारद्वयं मोचित इति । वरुणस्य पाशाव्यस्तं तस्मात् ।
अन्येषामपि दुःखदर्शिकरणमाह—गोपान् बिलेषु पिहितान् मयस्त्रुना चेति । मयस्त्रुयो-
मासुरः । स हि गोपरूपः समागतो बालकान्येषामित्याश्रीत्या युष्ठायां स्थापितवान् । तत्र च तैरेव
मागेषु पातालमन्ते विलासि सन्ति । तत उक्तं—बिलेषु पिहितानिति । सर्पादयो वा तत्र
निहितास्त्रयुरिति बिलपदम् । चकारादन्त्येऽप्युपद्रवा अनुक्ताः स्वयम्भवाः । एवं दुःखाभावमुक्त्वा
परमसुखमाह—अह्वयाष्टमिति । अह्नि दिवसे आष्टं लौकिकक्रियया व्याप्तम् । निशि
शयानमतिश्रमेणेति निर्भरनिद्रया रात्रौ व्यासक्तं एवमहोरात्रं परलोकासाधनरहितं स्वमेव
वैकुण्ठं व्यापित्कुण्ठं उप समीप एव नेष्यति । सतिक्ठ एव मायाजनिकां दूरीकृत्य तत्रैव वैकुण्ठे
नीतवान् । इदं चरित्रं न योगस्य, न मायायाः, न कालस्य, न मयादीनाम् । अतो ब्रह्मचरित्रमेवै-
तत् । नयने हेतुः स्वमिति । आत्मत्वेन भगवांस्त्वरिण्यहीतवान् ॥ ३१ ॥

एवं भुवं निरूप्य भङ्गं निरूपयति—

गोपैर्मन्त्रे प्रतिहते ब्रजविद्युज्वाय देवेऽभिभवर्षति पशून् कृपया रिरिधुः ।
धर्त्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि सप्तवर्षा महीधमनचैककरो सलीलम् ॥३२॥

१ प्रथमवर्षेण अ. २ परलोभेति क. प. ३ त्रयवर्षेति क. व. ४ वा मासि अ. ५ किनाभ्यां अ. व.

गोपैर्मन्त्रे प्रतिहृत इति । पूर्वसिद्धफलस्य भङ्गोऽत्र निरूप्यते । मखेन रक्षा । मखमन्त्रेन
हेयः । देवताप्रीतिश्च मखफलम् । नियतफलत्वं च तस्य निरूप्य तत्र्यतिवात उच्यते । गोपाः सर्वदा
मखं कुर्वन्ति । तैरेव कृत्वा भगवांस्तं मखं दूरीकृतवान् । तस्मिन्मन्त्रे प्रतिहते रक्षकत्वात्सद्यने देवे
अभिभवर्षति ब्रजनाथ आरभ्यः । अनेन देवताप्रीतियोगफलमिति निश्चितम् । समर्पणवत्कृष्ण एव
मयादा लयकथ्येति सूचितम् । तदा कृपया रिरिधुर्भगवान् जातः । तदा सप्तवर्षः सप्तदिनानि महीधो
गोवर्द्धनमेककरो सलीलं धृतवान् । अन्धेऽपि सम्बोधनमुपविभासाय । पत्तो धरिष्यति । उच्छि-
लीन्ध्रमिवेति माराभावात् । वयोकांले हि उच्छिलीन्ध्रोदयः । अलौकिकवर्षात्वादलौकिकोच्छिली-
न्ध्रोदय इतीन्द्रो बोधितः । सप्तदिनातीति सप्ततन्तुयज्ञो बोधितः सप्तदिनानि दुःखं प्रयच्छतीति ।
यैव धर्मेषापो इत्येव तत्रैव सप्तदिनानुच्यते । निर्वर्ष्य चेतुःखं तदा सप्त दिनानि निरन्तरं
दुःखं भवति । अत्रे निवर्षति । अनिवर्ष्य चेत्यसम एव दिवसे भवति । स्वयमपि सप्तवर्षः ।
सप्तथा परिच्छिन्नं काठमतिक्रान्तवान् । अत एव सप्ततन्तुमखमङ्गः अन्यथा फलं च । मयादा
हि साधने वेदेन जन्यते । अहानि पदं । आत्मा चैकः । अयं च संवत्सरः प्रजापतिः स साह-
वेदप्रवृत्तक इति तमतिक्रम्य पश्चात्सप्ततन्तुमतिक्रान्तवान् । काठस्य भगवदवच्छेदकत्वाभावात्सप्तवर्ष-
मेकमेव सप्तवर्षत्वम् । अयं च धर्मः सप्तमो महात्मकः । एककर इति एकां क्रियाशक्तिं स्थापित-
वान् । “नैरयं साध्यानां मख” इति वचनात् । अन्यथा तथैव गोवर्द्धनं स्नापयेत् । सली-
लमिति । केवत्तस्य यागस्य तथात्वाभावाद्ब्रजवर्षेण तथा संपादनाद्भगवदिच्छयैव गोवर्द्धनः सितः ।
हस्तसु सुवृत्तं शास्त्रार्थेण्य प्रदर्शितः । तथापि निरोधोपासितेदुःखावश्यकत्वं मत्वा तत्रिराकरमाय
लीलां कृतवान् । स हि वेद्युवादनरूपा भवति । सप्तवर्षेऽष्टवर्षकः । तथा सति श्राण्यमुदय-
निःश्रेयसफलसिद्धिः । अतो निरोधःखणुपवासादुःखं वा न जातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं भङ्गं विनिरूप्य संसृचं निरूपयति—

श्रीडन् वने निशि निशाकररश्मिगोर्वा रासोत्सुकः कल्पपादायतमूर्च्छितेन ।
उद्गीततिस्मररुजां ब्रजशृङ्गधृतां हर्षुर्हरिष्यति शिरो धनदानुजस्य ॥ ३३ ॥

श्रीडन् वने निशीति । भगवतो हीदं संसृचं स्वरूपफलयैः । सम्यक्त्वं चाऽनिष्टनिवृत्तिमपि
करोतीति । गोयो हि तत्र निदर्शनम् । ता एव भगवन्तं प्राप्तवन्तः । तस्मान्पि चरित्रमेव
भगवन्त्यां कल्पसूचकम् । वने वृन्दावने । निशि रात्र्याम् । लौकिकवैदिकक्रियायां निष्कृतायां
लोकेऽपि विनिवृत्ते तदा शीडति । तदाह—श्रीडन् वने निशीति । तत्रिविधिका मतिरिव ।
अत एव निशाकरः । तस्य रमयो भक्तिप्रकाराः मनोरूपस्वार्थस्य चन्द्रस्य तदिच्छाविशेषाः । ते
रश्मिभिर्गौरौ रक्षिता सर्वेनिवृत्ताः । तारथेव निवृत्तिर्भगवत्प्रीत्याहेतुः । अतएव भगवान् रासो-
त्सुकः । रासो नाम रसेन पूर्णः पदाद्योऽन्यसम्बन्धरहितः । स हि विचार्यमाणे प्रियावहूर्बोक्तो
मूलविशेषो भवति । तत्र भोगो वा । केवलं शृङ्गारसामिनिविष्टः । यथा भक्त्युपसौन्दर्योर्भक्तिविष्टः ।
तदा अन्तः रसेन पूर्णोत्सुकाभिर्भार्यां कल्पपादायतमूर्च्छनां कृतवान् । स हि मूर्च्छनाऽन्येषां इदये

१ मग्नो निरूप्येव च. २ हि मासि अ. ३ प्रवर्षते वेदमिति क. व. ४ प्रवर्षति इतीति क. व. ५ सप्तवर्ष-
नमेवेति क. ६ स्नापयेत् च. ७ स्नापयेत् च. ८ अत तैरेव साध्यानामिति विशेषः अ. व. ७ स हि वेद्युवादनस्य तदिच्छेति क.

रसायं विवरं करोति । तस्मिन् विवरे भगवत्सम्बन्धाभावेन रसपूर्णाभावात्तदर्थं भगवत्स्तरणालकः स्फुरः प्रविष्टः । स हि विषयाभावाद्गोत्वेन पर्यवसितः । सर्वो हि रसपूर्कः स्वविषयमश्राप्य बुधुशब्द-द्विवेगतामापद्यते । अन्यथा देहनाशं मृत्युं वा न कुर्वति । अनेन तासां मुख्योऽधिकारो निवृत्तः । भगवद्विषयकस्य कामस्य भगवद्धर्मश्रेयशाभावात् । अत एव तादृशीनां भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धकः कामाभिष्टावदेवतारूपः । अर्थाभिष्टावदेवताया धनदरूपाया प्राता । अनुवृत्तासोऽपि तादृशः । स तासां प्रतिबन्धको जातः । एवमपि सति भगवन् सुखेच्छया प्रवृत्त इति मज्जभूद्रुपानां श्लेषः शङ्खमुच्य शिरो हरिष्यति । गुणत्रयाभिष्टानामेव तादृशोऽप्यन्यरूपकामसद्भावे तदप्रतिबन्धो भवति नतु गुणत्रयातीति भगवत्यासक्तानामतस्त्वस्य शिरो हतयान् । कला अन्वयकमधुरा अनपिष्यकपरमानन्दप्रतिपादकाः शब्दब्रह्मरूपाः स्वराः । तेषां पदे स्थानं गीतादि । तथाभूताभि वा पदानि । वाक्यार्थस्य तत्राऽप्रयोजकत्वात्पदानामेव तत्र स्वातन्त्र्यम् । आगतमूर्च्छनं दीर्घमूर्च्छनम् । मूर्च्छना हि सङ्गीते प्रसिद्धा स्वराणाम् । तस्य आगतत्वं सर्वेचित्तप्रवेशयोग्यरूपता । मूर्च्छितशब्दात् रसान्तरम-विषेकादिकं वा नोपलभ्यत इति सूचितम् । उदीपितो यथाऽग्निर्दहति तथा स्मरेण तास्तथाभूता इव जाताः । अतएव स्मरस्य रोगत्वम् । प्रथमेव विप्रतीति न तद्दर्शनां रक्षकत्वम् । मधुरासासमेवाऽतिस्त्रीभावनेन प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभावः सूचितः । अतएव स हतो जातः । एवं भगवान् सुस्थानि-कारामावेऽपि स्वलक्षणं फलं प्रयच्छतीति गोपिकासम्बन्धिवचिरयं संसृक्तं भवति ॥ ३३ ॥

एवं संसृच्येन निरूप्य भूरिभावं निरूपयति भूर्पुत्रग्रहं वा द्वाभ्याम्—

ये च प्रलम्बस्वरदद्दुरकेश्यरिष्टमल्लेकसयवनाः कुजपौण्ड्रकाथाः ।

अन्ये च शाल्वकपिचल्वलदन्तवक्रसतोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४ ॥

ये च प्रलम्बेति । एते सर्वे दैत्या दैत्यांशराजानस्य भगवता हतास्वदीर्घं निलयं वैकुण्ठं गताः । ये च पुनः प्रलम्बादयो बलभद्रादिभिर्हतास्तत्रापि ये भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्तः प्राणान् बहुः पायांभूताता धर्मयुदेन हतासोऽपि वैकुण्ठमेव गताः । अन्ये ये प्रलम्बादयस्तो अदर्शनं गताः । अन्येकं प्रकृतौ लीना इत्यर्थः । अथवा । अथमल्लोकोक्ता मूर्धिरूपं प्रकृतिमेव गताः । तस्या व्यापकत्वाद्भ्रि-त्वम् । द्वितीयोक्ता भगवन्तं गता इति । अथवा । उभये एते जावेशिनः प्रकृतिं गताः । अथिमा-निनस्तु तदीयं निलयं गता इत्यर्थः । स्रोरो धेनुकः । ददुरः कश्चिदन्यो यथा बकस्तथा सोऽपि । बक एव वा अलयासात् । बकददुरेति पाठे अयासुरो वा ददुर इति केचित् । अष्टिष्ठे शुभ-मासुरः । महाश्वारादयः । इभः कुवलयापीडः । यवनः कालयवनः । यवना वा सुशुभान्तरास्त-मागस्य ये मधुरायां हताः । कुजो परकासुरः । पौण्ड्रको मिथ्यावासुदेवः । आदिशब्देन काशिराज-प्रभृतयः । एते स्वभावत एव हताः । न तु देवान्तरवपुष्टाः । अतो वरपुष्टविविधेषुमेन अन्यत्वम् । ते च शाल्वादयः । कपिर्द्विदिवः । स रघुनायकसोऽपि तद्वक्रसङ्गति दुःसङ्घातः । शम्बरस्तु मायाशतवित्तु । अश्वैव वा बल्लरुः । सोऽपि यज्ञविष्करोत्पलाहवीणाप्यशक्यत्वत्तद्विद्व इति ज्ञान-व्यम् । ससोष्ठाः श्लीवर्देषु प्रविष्टा दैत्याः । ते हि भगवत्स्यश्रीभोगेण हताः । अत एव तदर्थं सस-

रुपाणि कृतवान् । ते हि त्रिपुल्वदेकक्षणे कथाः अन्यथा अवधया इति । श्लीवर्दा एव पञ्चाहा हता इति । अन्ये वा सप्त वलीवदोः । विद्रुषो दन्तवक्रप्राता । रुक्मी शालकः स मुख्यो येषां निन्दा-नुविन्दादीनाम् । एते ङकेकक्षणे भगवता सह युद्धे तद्ग्राह्युत्प्रेर्वा हताः ॥ ३४ ॥

अतः परं निमित्तान्तरेण भगवत्सारथ्ये युद्धे हतानाह—

ये वा मृषे समितिशालिन आत्तचापाः काम्ब्योजमरत्यकुल्लेकैकयस्त्रयारणाः ।
यात्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५ ॥

ये चेति । एतेषां भगवतैव सह युष्यमानत्वात् द्वेषभावाच्च मुक्तिर्मुक्तापि । अन्ये तु, निमित्तान्तरेण हता इति ये वेत्यादरः । समितिशालिनो युद्धे पराक्रमवन्तः । सप्तम्या अलङ्कः । अत एव मृषे सङ्गाम् आलचापाः । परमनिष्ठता सूचिता । काम्ब्योऽजयोऽणोन्तास्तत्तदश्वविषयाः । दशार्णा वा अर्थाः । सूत्रयाः पाशालः । सूत्रयारथा इति पाठे धृष्टयुगप्रभृतयः । एकैकस्य उपयमश्लेऽपि हत्याः । अन्यथा पाण्डवानामर्थं युतानां मुक्तिर्न स्यात् । प्रथमतः अदर्शनं भेदाः । यावन्नृगवानत्र स्थितस्तावददृष्टा भूत्वा अश्वैव स्थित्वा भगवता सह गता इत्यर्थः । अत्र प्रलम्बो बलभेदेण हतः खरश्च । महयवना यथायथम् । शम्बरः प्रयुगेन । रुक्मी च बलभेदेण । काम्ब्योऽजयो भीमादिभिः । अत्र सर्वत्र बलपार्थभीया इति तेषांविशेष भगवत एव नाम । परं व्याजेन । बलपार्थभीमेति व्याजह्येति यस्य । एतदनेन भगवत्वरिचम् । आरम्भत्वात् । अतएव हननादिकमनुकल्पैव तद्देहं यमनं निरूपितम् । “जातः कंसश्चापार्थम्”त्यादि तु उदयमानाभिप्रायं कल्पान्तराभिप्रायं वा ॥ ३५ ॥

एवं भूर्पुत्रग्रहं निरूप्य चिन्तामयं निरूपयति—

कालेन मीलितदहशांमवमृश्य नृणां स्तोकायुषां खनिगमो बत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्तां वेदद्वुमं विटपशो विभञ्जिष्यति स्म ॥ ३६ ॥

कालेनेति । भगवतो हि चिन्ता व्यासरूपा । व्यासो हि चिन्तया सर्ववेदार्थं विनिमित्तं मन-वत्स्वरूपं लोकेभ्य उपदिशति । कालेन द्वापरादिना मीलिता आच्छादिता दृष्टियेषां एतादृशानां नृणाम् । खनिगमो दूरपारः आकलमितुमशक्य इति स्वयमाविर्भूतः । अनुयुगमिति वेदद्वुमं विषय्यो विभञ्जिष्यतीत्यनेन सम्बन्धते । प्रतिद्वापारतं वेदविभागः । अतोः पुराणान्येकस्य चतुर्गुणस्य स्वस्थं कथयन्तीति सूचितम् । विटपशा इति वेदानां विभागे कृमिभ्रमलशब्दनिवृत्त्यर्थः । शास्त्राक्षरत्वं तु निषेधे निरूपितम् । एकस्या भगवन्मूर्तेः स्वरूपप्रतिपादको वेदराशिः शाश्वेति । वेदस्य द्वयत्वमपि पूर्वं निरूपितम् । स्मेति प्रसिद्धे । तस्मात्तत्र बहु न वक्ष्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

इदानीमेतं निरूपयति—

देवद्विषां निगमवर्त्मनि धिटितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यमूर्भिः ।
लोकाङ्गं प्रतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेपं विधाप्य बहु भाण्यत औपधर्म्यम् ३७

१ पिशाचो देवतेति च. २ देवतास्वभावा इति च. ग. ३ पिताऽग्निर्भेदेति च. ४ संसृचनामिति च. ५ माधे-भेदेति च.

देवद्विधामिति । एषो(?) युद्धः सम्प्रतं विद्यमानत्वात् । तस्य स्वरूपमिदमेव यदिदानीं वक्षते । अनेन त्रैशणोऽपि निरूपणसमयः कश्चित्केति । वेदमार्गविरोधेन येषां करणमणवपि । ते हि पाषण्डिनो ज्ञेया वेदार्थस्य विभिन्दकाः । देवद्विधां दैत्यानाम् । ते हि देवान् द्विषन्ति । अनेन देवप्रार्थनायां दैत्यमोहनार्थं बुद्धाद्वतारं इति सूचितम् । निगमवर्त्मनि पिहितानां वेदप्रतिपादितमार्गं व्यवस्थितानाम् । यद्यपि वेद एव दैत्यव्यामोहनार्थं बहव उपाया निरूपिताः । तथापि सामान्यत एव वेदविशुद्ध्यायैवयवतारः । पिष्टिता अषिष्टायाः सिताः । यवमेव वेदप्रवर्तका इति लोकानां व्यामोहाय अत्यात्मं वैदिकत्वेन ज्ञापयित्वा समागतान् व्यामोहवन्तीत्यर्थः । पूर्षिः त्रिपुररूपानिः । अदरयमूर्तिः । मूर्त्याया । अतएव 'सिर्वां किङ्कि'ति मूर्तिरिति भवति । मायाकार्यं किमिदालयः । अदरया मूर्त्यासु ता अदरयमूर्तिः तामिः पूर्षिःसिर्पुरैः । ता एव हि मयेन विदिताः कृताः प्रेरिता वा । अनेन मार्गद्वयमपि ते नाशयन्तीति सूचितं वैदिकं लौकिकं च । अनेन सर्वथा तत्राद्यः कर्तव्य इति भगवद्वतारहेतुनिरूपितः । किञ्च । न केवलं लोकहननेव देवद्रोहाचरणम् । यज्ञाय-करणबोधनेन आत्मन एव वैदिकत्वेन देवत्वसम्पादकत्वं च । तथा चाऽप्यायं पृथिनिरूपिता भवति । तयोः स्वरूपतो नाशे पुनस्तथैव भवन्तीति बुद्धिब्यामोह एव कर्तव्यः । अतो मतिविमोहं कृतवान् । अत्यन्तं प्रलोभो यत्र । अत्येनेव साधनेन बहुफलनिरूपकं शास्त्रं कृतवान् । तेषु उद्वेगप्रयत्नः । अहं सर्वज्ञ इत्यात्म्यां स्थापयित्वा तेषां हृदयवार्तायुक्त्वा विद्याभयमुत्थाय विपरीतोपदेशं मतिविमोहनम् । मतिविमोहेनेन सहितो मतिप्रलोभो वा । तथा सति विद्यमानाया मतेर्विभोहोऽन्यथाकार्यैर्न-विद्यमानायाश्चाऽमार्गमूर्त्याया उत्पन्नमिति । औपधर्म्यं पाण्डुधर्मोन् । ३७ ॥

एवमेतं निरूप्य ईश्वरं निरूपयति—

यद्यालयेष्वपि स्तानं न हरैः कथाः स्युः पापण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।
स्वाहा स्वधा वषडिति सि मगरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्तेऽऽ

यद्यालयेष्वप्यपी । वहिः सर्वत्र भगवत्कथा युगान्तरेण स्थिताः । ततो द्व्यपरदिषु सतामाठ-
रेषु । कलिप्रभुयै सतामप्यालयेषु हरैः कथा न भविष्यन्ति, तदा शास्ता कल्किरूपेण भविष्यति ।
कलिमुत्थासाऽऽम्भ एव परीक्षित भगवानाविष्टः कलिमिग्रहं कृतवान् । तथापि तथा न निरुद्धीतः
कतिः । भगवद्दर्शनाय प्रवर्तमानत्वात् । ते हि कलिमत्सहैहतिकल्पाः । न केवलं भगवद्दर्शनंभय एव
किन्तु वैदिकक्रोडि धर्मो गत इति निरूपयति । धर्मो हि जन्त्ये त्रासणीः । पाप्यते राजभिः । ते
उभये नदाः । पापण्डिनो द्विजजना जाताः । पाण्डुधर्मनिव कुर्वन्ति शोषयन्ति च । नृदेवा
राजानश्च शूद्रा एव जाताः । तथापि दृष्टमेव लान्ति आदरत इति वृषलाः । म्लेच्छा इति यावत् ।
पर्यवेव स्वयं पृथङ्गिति नाशनाथम् । कुर्वन्ति वा प्रमाणनाशनाय । ते हि नृणां देवाः पृथ्याः ।
अनेन पाप्याः पालकाश्च उभये दृष्टा इति ज्ञापितम् । किञ्च । धर्माभावोऽपि गतः । सर्वत्र विधि-
च्छलरूपेणाऽऽकुर्येन धर्माभासानेव कुर्वन्ति । तत्र देवादीनां साक्षिण्याभावात् यागभावेऽपि
स्वाहादिशब्दाः श्रूयन्ते । तेऽपि यदा न श्रूयन्ते तदा भगवानवतीर्णः इत्याह—स्वाहा स्वधेति ।

स्वाहेति होमाः, स्वधेति श्राद्धानि, वषडिति यागाः । राजसतामससंज्ञात्वाका एते । स्मेति प्रदिग्दाः । निग
इत्यर्थोभावाः । यत्र पृष्टेषु देवो वा । एवं कल्पयन्तारो हेतुत्रयम् । भक्त्यभावाः, धर्मोभावाः, आभाम-
धर्माभावो वेदाभावो वा । अनेन सत्ययुगे त्रयं प्रवर्तयिष्यतीति ज्ञापितम् । युगान्ते चतुर्गुणसामांशं
भगवानिति तस्मिन्नवतारो सर्वभगवद्दर्शनार्थिभावः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वैवान्त्यामिणं सर्वधर्मसहितमुत्पत्त्या विचार्यं "याचन्मनो धारणयाऽवतिष्ठन्"

इत्येवं विचारयिष्यन् भगवतो माहात्म्यमाह—समं तपोऽहमिति त्रिभिः ।

समं तपोऽहमुच्यते नव ये प्रजेशाः स्यान्तिऽथ धर्ममखलमन्वभरावनीशाः ।

अन्ते स्वधर्महरमनुच्यन्वशासुरायाः स्थापयिष्यन्त इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥ ३९ ॥

एतादृशमभवन्मुत्थिष्योनेन मनसोऽवस्थाने हेतुभगवन्माहात्म्यम् । न हि महान् बहुकालं तिष्ठति ।
अल्पकालमनसा वा महान् चिन्तनीयो भवति । सम्पत्कुर्याणांभावेनाऽनाराधनसंज्ञान् । महत्तथ
धारात्वात् वैकृत्यं भवतीति प्रकारत्रयेण निरूपयत् । तत्र प्रथमं महान् सर्वदा न तिष्ठतीत्येव को
हेतुरित्याकाङ्क्षायां स हि न सर्वदैकरूपः स्वगुणैः कालभेदेन नावाविधो भवतीति सर्वदा तस्य नेकरू-
पेणाऽऽस्मानम् । तदाह । समं सृष्टिमिति भगवन्नेतावन्ति रूपाणि करोतीत्याह । तपः । अहं ब्रह्म ।
ऋषयो नव मरीच्यादयः । ये प्रजेशाः प्रजोत्पादने समयाः । गुणत्रयेण सृष्टिरिति वयो निरूपिताः ।
ऋषय इति वेदा वा । तथा सति चैतुर्मूर्तिः सृष्टिं करोतीति । तत्र तपो वासुदेवः । "यस्य ज्ञान-
मयं तपः" इति । प्रजेशाः सङ्घर्षरूपाः । ऐश्वर्यं हि तत्र प्रतिष्ठितमिति । मृष्टयपेक्षया स्वाने बहु-
कार्यमिति तत्र यत्र रूपाणि निरूपयति । स्वाने मर्यादापालनार्थम् । अपथेति मिश्रक्रमे । धर्मः
प्रथमोऽनिरुद्धः । मखो यज्ञः । धर्मो ह्यत्राऽऽचाररूपः प्रमाथशब्दश्रवणानन्तरमाविति प्रवृत्तिः ।
मखसु प्रयत्नयज्ञयो भगवद्रोऽऽनन्तमूर्तिः । उत्पत्तौ यो वेदो दृष्टीतसदर्थोऽज्ञ साज्ञो पृष्टीतः ।
मूर्धर्मप्रवर्तकः । तदन्तरस्य सदर्भत्वात् । अमरा देवाश्च स्वर्गपरिपालकाः । अवनतीशा राजानो
मूर्तिपालकाः । सहारे ततोऽप्यधिकोपक्षायामप्यनादरेण निरूपयति—अन्त इति । संहाराधर्म-
धर्मः । हतो यज्ञप्रतिपक्षः । मेनुवराजः संप्रदायो मनुप्रतिपक्षः । असद्राजः असुरा देवप्रतिपक्षः ।
आदिशब्देन मूर्तो नाशकाशोर्विद्याप्रादयः । तेषामसुरपक्षपातित्वात्सादृशत्वात् । ननु कथमेवमेवनेकरूपत्वं
भगवत्तत्त्वाऽऽह—मायाविष्यन्तय इति । मायाये विष्यन्तयः मर्यादां भाग्यायाः मायाया वा ।
माया हि पूर्वं निरूपिता । इयं जगत्कारणभूता । स हि यदा जगद्रूपेण भवति । भगवतो वा निमित्त-
त्वमापद्यते तथाऽऽकृतिसम्पन्नमाय । भगवतो वा सेवार्थमुत्कृष्टानि साधनानि सम्पादयति । भगवत्-
कर्मणो वा जगति करणत्वमापद्यते । तदा तस्मिन्निमित्तमापत्तित्वात्सादृशत्वात् । अवनतीशा राजानो
तस्याः करणत्वादेवो नोपपद्यते । नन्वेतेषु समागतेषु तस्याः कार्यं नोपपद्यते । तत्राऽऽह—पुरु-
दाशक्तिभाज इति । सर्वभजनसमर्थाया मायाया एकस्मिन्नपि कार्ये सर्वसामग्र्या विद्यमानत्वासर्वं
कार्यमेतान् रचान् । विलम्बे कारणभावात् । भगवद्विच्छया निमित्तत्वेऽपि तस्या अहङ्करूपाया निरा-
यकान्येतावन्ति रूपाणि, शोषयन्ति वा । एतेषां नियतसामर्थ्याच्च पूर्वोक्तदोषः ॥ ३९ ॥

१ ध्याने भगवत् इति अ. २ अं न हि सर्वदेवति अ. २ चतुर्दशे चोऽं अ. ३ मनुवराज इति अ. ५ धोदिति अ. ५
५ भावायां नाशित म. ७ तस्येति म.

१ महागणोक्ति अ. २ मूर्तिरिति अ. ३ अदरयमूर्ति इति अ. ४ व्यामोहमिति अ. ५ म. ५ मितोद्देशेति अ. ५
६ न्यथाकार्येण अविधेति अ. ७ यत्र मार्ग इति अ. ८ ते नृणामिति म. ९ च नाशित अ. अ.

एवं भगवतः प्रतिक्षणं नानारूपत्वादेकविधा धारणा न तिष्ठतीति यावदित्युक्तम् । एवं महान् बहुकालं न तिष्ठतीति निरूपितम् । इदानीं अन्यवस्थितमनसा वा महाज्ञ चिन्तनीयो भवतीतीमं पक्षं विशदयति—

**विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विमसे रजांसि ।
चस्कम्भ यः स्वरहसाऽस्वलताऽऽत्रिपृष्ठं यस्मात्रिसाम्यसदानुहकम्पयानम् ७०**

विष्णोर्नु वीर्यगणनामिति । सर्वेषामेवाऽध्यवस्थितमनस्त्वात् को वाऽर्हतीत्युक्तम् । मनस एव तत्राऽस्माभ्योयोग्यताऽपि नाऽस्तीत्युक्तम् । जीवस्य तयोर्गोदादिभिः साम्यंयुद्धावपि मनसो वा सहायवाहुत्वै स्वभाविककर्मसाऽनित्यत्वत्वाद्दन्तं ब्रह्माऽपि न समर्थ इति तन्पक्षस्य । जगदाद्येषु सामर्थ्यं वसैमानंऽप्यत्र भगवतः सर्वाशधारणे न सामर्थ्यमित्याह—इहेति । नन्वेवंरूपेण मनसा ज्ञानजननात्रिभित्तपदाधिर्बोधकत्वे तत्रापि सामर्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्काऽऽह—नु इति । एतदपि वितर्कणेभ्यो नतु निश्चितम् । सामर्थ्यं हेतुमाह—यः पार्थिवानीति । कार्यसृष्टौ समर्थ-जीवानां गणनायां यः सृष्टयमितानीं ब्रह्मा । यत्र सहायताभाषत्रानि तत्तानि ब्रह्माहं जनयति स रजोगुणाधिष्ठाना कतमः । तेन हि पूर्वमस्मिन्ब्रह्माण्डे ये जीवा उत्पाद्यन्ते तेषां भोगार्थेन संस्क्रान्त्परमाणुत्वं महाराशेरुक्त्य ब्रह्माण्डोपादानापरिश्रज्ज्ञानेन भगवद्विच्छ्रयैव तादृशसामर्थ्येन ब्रह्माण्डयुत्पाद्यते इति परमागुणेणनमामर्षार्हत्वंश्रुत्यज्ञानां च तत्पालेनाऽऽऽशङ्का निराकरोति । विवेचनार्थं कवि-पदम् । रजांसिनि दुर्लभ्य सङ्गत्वात् । तादृशस्याऽऽयसामर्थ्यं हेतुः—चस्कम्भेति । इयत्तापरिमाणवन्तो हि गुणा गणयितुं शक्यन्ते विवेचयितुं वा । भगवत्सर्वत्रोऽपि गुण इयत्सारहितः । मनसोऽपि स्थूलत्वात्, निरवयवनाशाऽसङ्गिवाच । तदाह । अत्रिपृष्ठ श्रवणकर्मविषयाय । अस्वलता स्वर-हसा असाधारण्येन सर्वोपमन्तं वा । उरुक्रमो यानेषु यस्मिन्नाऽऽत्तां विपृष्ठं सर्वं च । ततः त्रिसा-म्यसदानाहणत्रयसाम्यावस्थसललोकासर्वमित्यर्थात् । उरुक्रमयानां वा । चस्कम्भ उपर्येव स्तम्भित-वात् । तस्मात्तत्केन गुणेन रक्षणमशक्यमिति मनसाऽप्याकलनाभावादिप्रस्ताभावः । संख्यापरिच्छे-दामावस्त्वत्रे वक्ष्यते ॥ ७० ॥

एवं महद्गुणा अर्थवस्थितमनसा आकलपितुमशक्या इति धारणयेत्युक्तम् । धारणा हि यथा-कथञ्चिन्मनसा परिकल्प्य कियत इति । महत्तथ धारणादिकल्प्यं तत्तत्त्ववतिष्ठत इति यदुक्तं तदर्थं महत्त्वं निरूपयति—

**नाऽन्तं विदाम्यहममी मुनयोऽप्रजास्ते मायावलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ।
गायन् गुणान् दशहातानन आदिदेवः शेषोऽधुनाऽपि समवस्यति नास्य पारम् ४१**

नाऽन्तं विदामीनि । अहं ब्रह्मा सर्वदा भगवद्गुणानोभवाऽभिव्यक्तकजगत्कर्ता । यावज्जन्म कार्यणि कुर्वन्नपि पुत्रादां कार्यत्रपि स्वतितोभावं स्वसं वाऽन्यस्य वा विनियोगान्दन्तं न विदामी-त्यर्थः । मुनयोऽपि तथा । योगोऽपि मदर्न्तगतमेव स्वसं साधयतीति सुतरां त्वदप्रजा मनुष्याः सन-कादयो मरीच्यदावो वा । ते हि मर्दश्रुता मर्दपशुया अल्पमेव विपरीकुर्वन्तीति । तेषां पणनेच्छा-

१ रजोगुणाधिष्ठतेति ख. २ गणयति घ. ३ सुत्रवादिषि घ. ४ कर्मयानं क. ५ अन्वयच्छेदिति ख. ६ मर्दन्तमेवेति ख.

निवृत्तौ हेतुमाह—मायाबलस्येति । क्षणमात्रेण ब्रह्माण्डकोटिजननसमर्थाया मायाया जपि बलं यस्मात् । किञ्च । पुरुषस्य भोगाभ्युः । भगवदाहितमेव हि तेजः सा जनयतीति । कुतः अपरे कालादयः । तेषामपि भगवत्बोधाभ्युत्पत्तात् । अस्मदादयो वा । पुरुषापरिप्रेषया जपल्ले कालादयः । सापेक्षया तस्मदादयः । अस्मदादीनां प्रयत्न एव अनन्तलज्ञानात्रिष्टुत्वावपि शेषो वेदाभिमानीनि देवता । सहस्रबदनः सत्स्रप्रकोणैकं पदायं बहुलुः शक्तः । जप एव आदिदेवः । तत्रयतिषा एव हि सर्वे देवाः । यावान् भगवान् तद्व्यतिरिक्तस्वरूपः शेषः । छेदेनादित्वात्तत्र आरभ्य गणनायामप्य-धाऽपि नाऽन्तं समवस्यति एतत्सन्तोऽमे गणनीया इति । अनन्तत्वात्सृष्टेरेऽपि । जत बाह— नाऽस्य पारमिति । अस्य गुणस्य । भगवतो वा । बहून् गुणान् गणयितुं प्रवृत्त एकसाऽपि पारं न गतवानिति वा । एवं सर्वेषां भगवतो महत्त्वं निरूप्य धारणाया अशक्यत्वात् यावदिति निरूपितम् ॥ ४१ ॥

नन्वेतादृशत्वे भगवतः क्षेपेमपि धारणा न स्वादित्याशङ्काऽऽह—

**येषां स एव भगवान् दृश्येदन्तः सर्वात्मानाऽऽश्रितपदो यदि निर्वर्त्यलीकम् ।
ते तुस्तरामतितरन्त्यथ देवमायां नैषां ममाऽहमिति धीः श्वश्रुगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥**

येषामिति । सर्वमार्गप्रवर्तकत्वाद्भगवतो मोक्षदातुः अवश्यं धारणा प्रवर्तनीयेति यान् पुरुष-विशेषानाम्नीवल्लेन गृह्णाति तेषां धारणायोग्यत्वेत्याह—दृश्येदिति । तेषामपि न साधनत्वेन तथात्वसम्पादनं किन्तु दृश्यैव । स एव भगवानिति । यः सर्वमार्गप्रवर्तकः । न तु गुर्वोदी-नामपि क्रियां । भगवत्प्राप्तेच्छया तथा करणम् । अनियमेन करणप्राप्तयितुःशिल्लेन दीनत्वे दृश्यया तानेव योजयतीति दृश्याः करणत्वम् । सर्वेषु च दद्याभावः अनन्तत्वात् । तथा सत्य-न्येषां गुणानामुपभदोसर्वमुत्पया सृष्टेरन्तत्वे भगवतोऽनन्तत्वं भव्यते । ननु तथाविधानां किं धार-णामंत्रेण स्वयमेव तथा फलं प्रयच्छन्तित्याशङ्का साधनेनैव सर्वं भगवान् करोतीति साधनमुपदिशति— सर्वात्मानाऽऽश्रितपदो इति । भगवदयाया ज्ञापकं धारणम् । तस्मिन् सति भगवदिच्छालुगुण्या-दन्त्यानि साधनानि सिद्धि प्राप्सन्तीति सर्वमात्रेण भगवत्प्रतिपत्तिः कर्तव्या । तदाह । सर्वात्माना आश्रितः पादो येः । व्यतीकं कापयं फलसम्पन्नो वा । सर्वात्मानेन फलायसाऽपि भगवत्स प्राप्सन्तिर्फल्यतीदिति तन्निषेधः । तेषां फलसिद्धिमाह—ते तुस्तरामिति । अथाऽऽभ्ययान-न्तरम् । पूर्वमेव दुस्तरत्वादयश्चन्दो मध्ये निरूपितः । अथवा । ते दुस्तरा मोदिकां मायां तरन्ति । तदा भगवद्भक्तिसिद्धिर्भवति । अथ तदनन्तरम् । देवमायां देवैरूपस्य भगवतो बोधनात्कारणाद्वा क्रोडापर्यं वा या माया तामाभिदेविकीं पश्चात्तरन्ति । भगवति सायुज्यं प्राप्नुवन्ती-त्यर्थः । तेषां तरणोऽभिज्ञानमिदानीमाह—नैषामिति । एषां श्वश्रुगालभक्ष्ये न भवेति । इदमभि-ज्ञानं तरणे । स एव तरिष्यतीति ज्ञातव्यम् । अहं भवेति दौर्जन्यं न यस्य देहादौ । सर्वत्रैव हि महत्काऽपिभिज्ञानेनैव प्रवृत्तिः । “अहं विधान्यामि”त्युक्तम् । श्वश्रुगालभक्ष्य इति पर्यवसाने-नाऽन्यदीपत्वनिश्चयायमुक्तं तत्तस्य पर्यवसितं फलम् । अन्यानि त्ववान्तरफलाणि । तथा

१ वेदा इति ख. २ हणमात्रमप्येति ख. ३ धारणाया ख. ४ इष्या इति ख. ५ प्राप्तापनेति ख. ६ सृष्टेरन्तत्वे इति ख. ७ धारणायाभोगेति घ. ८ प्रयच्छन्तीति घ. ९ प्रतिपत्तिः ख. १० फलं जेति ख. ११ फलप्राप्तेऽपि ख. १२ देवकायां देवैरन्तेति घ.

देहस्य स्त्रोपयोगोऽन्तारफलमेव । तस्मात्स्त्रोपयोगोऽपि देहादेर्न मुख्यं फलम् । अतः फलायै यज्ञो न कर्तव्य इति हेतुरपि सूचितः । अथगालेति ग्रामारण्ययोर्मक्षका उपलक्षिताः । तेन यत्राऽयं देहसिद्धति तदाश्रयाः सर्व एव गृह्यन्ते । तेन मन्सादीनामपि परिग्रहः । अथवा । तादृशस्य नाऽपशुसुगन्धमाशनेति ग्रामारण्यभेदेन तावैव मक्षकाः । ताभ्यामुपरोषात्र काकादीनां प्रवेशः । बहुधा विनियोगसम्भावदुपलक्षणमेवेति निश्चयः ॥ ४२ ॥

एवं “यावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठत” इति सुनिरूपितम् । “एकैकवारोऽङ्गानि धियाऽ-
शुधारयेदिति निरूपयति—वेदाऽहमङ्गिति चतुर्विधः ।

वेदाऽहमङ्ग परमस्य हि योगमायां शून्यं भवश्च भगवानयं दैत्यवर्धः ।

पक्षी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनवर्हि ऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥४३॥

इक्ष्वाकुःरेलुमुकुन्दविदेहगाधिपध्वम्बरीपसगरा गयनाहुषाधाः ।

मान्धात्रलकृशतभन्वनुरन्तिदेवदेवव्रतो बलिरमूर्त्तरयो दिलीपः ॥ ४४ ॥

सौभर्युतङ्गाशिविदेवलपिप्पलादाः सारस्वतोऽञ्जवपराशरभूरिषेणाः ।

येऽप्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्तपार्थार्थिष्टिषेणिविदुरश्रुतदेववर्ध्याः ॥ ४५ ॥

तत्र त्रिविधा भक्ताः श्लोकत्रयेण सूहृदीताः । भक्तभक्तास्त्वेकेन । एते हि भगवदश्रयकाराः । एतद्वशत् एकांशधारणासिद्धिः । पूर्वाधिकारे सम्पन्ने उत्तराधिकारार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इति । प्रथमं ब्रह्मा । अन्तिमः शुक्रः पक्षी । तत्र प्रथमं शुक्राधिकारे सम्पन्ने तदनन्तरं क्रमेण ब्रह्मपर्यन्तमधिकारा भवन्ति । इदमेव पादादित्येनोच्यते । अथवा । चरणसेवा ब्रह्मण एव सिद्धा । स एव हि तत्परण-
शालानदिना पूर्वां विधाय गङ्गासुखादितवान् । हसितं शुक्रदयो भगवतश्चिररूपाः । तत्र प्रथमं परमसात्त्विका निरूपिताः । तदुत्त राजशास्त्रामायाश्च । भगवज्ज्ञानं भक्तिमागस्य मुख्यत्वात् भक्ता एव गण्यन्ते । तत्राऽऽपाततः किञ्चित्स्वरूपमहं वेदः । परमस्य पुरुषोत्तमस्य । योगमायां जगन्ननार्थ-
माज्ञापितां मायाम् । सा हि प्रथमतो ह्याज्ञाकारिणी । तस्याः स्वरूपे ज्ञाते भगवान् ज्ञातो भवति । तद्वारिव हि लोके भगवदविर्भावात् । ब्रह्मा जनातीत्यत्र गुणानां सृष्टिहेतुत्वात्सर्वयुगसिद्धये ब्रह्मा सर्वं करोतीति हेतुर्हिदृश्येन सूचितः । मायाया आसिद्धिविकल्पज्ञानार्थं योगपदम् । आचार्यिकत्वमिति केचित् । शून्यं नादेन सहिता मरीच्यारण्यः । भवत्य महादेवः । एते त्रयः सात्त्विकादायः । भवस्य भगवत्सर्वं भक्तिरुद्धाचारस्याऽभक्तवशेषोपनय्यादृश्यर्थम् । ज्ञाननिष्ठान् सनकादीन् गणयत्येकरूपेण—
अथ दैत्यवर्धय इति । अनेन दैत्यवर्धैः सनकादिरेषेति विचारितम् । अन्यथा राजसेतु मन्थनीः
स्यात् । दैत्यवर्धैः प्रह्लादः । अथेति भिन्नप्रक्रमं प्रासः । भक्तदुष्टयत्वात् । मनोः पवी शतरूपा निरू-
पिता । कौयभिलय शीलिङ्गस्य प्रथमविद्विष्टात् । सर्वत्र चकारास्यदीपानां संग्राहकाः । तदारभ्याः
प्रियव्रतोचानपादावाङ्मूर्तिर्बहुतिप्रदतयः । ऋशुर्भिष्णुपुराणे प्रसिद्धः । अज्ञो वेनपिता । उतेति ध्रुवसिद्धिः
स्येति । इक्ष्वाकुप्रभृतयो राजसाः । नाहुषो यथातिः । यदुप्रभृतय आदिश्वन्देनोच्यन्ते । मान्धात्रा-
दिरन्तिदेवान्तिः सहितो देवव्रतो भीष्मः । एकवद्भार्यो वाऽनयुंसकश्च । सौभयोदयस्त्वदन्तरभा-

विनः । मत्स्यसङ्गादिना तथात्वात् । उतहो भारते प्रसिद्धः । पिप्पलादः कश्चित् । सारस्वतो
दधीषिः । उपेन्द्रव्रतः परीक्षित् । पार्थोऽर्जुनः । अन्ये च यथायथं प्रसिद्धाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तेषां फलमाह—

ते वै विद्वन्त्यतितरन्ति च देवमायां श्रीशुद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः ।

यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिखास्तीर्यङ्गना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥

ते वै विद्वन्त्यतितरन्ति चेति । तां मायां ज्ञत्वा तामेव तरन्तीति । अस्यदादीनामपि
तरणोपायमाह—श्रीशुद्रहूणशबरा अपीति । तामसेतु शिखः सात्त्विक्यः । शुद्रो राजसः ।
हूणस्तामसः । शुभरादयस्ततोऽन्यधर्माः । पापनेत्र जीवन्तीति पापजीवाः । एते विद्वन्ति तरन्ति
च । यदि अद्भुतक्रमस्य भगवतः परायणाः सेवकाः तेषां यदि शीलेन शिक्षिता भवेयुः । अद्भुतः
क्रमः पादविशेषः क्रियाशक्तियंसेति भगवतः सामान्यतः परायणत्वं यस्य कस्यचिच्छुद्धयम् । तस्य
परायणत्वात् क्षमात्रयमन्युच्येति न भवन्ति । अन्यथाऽद्भुतक्रमत्वाद्भगवानन्यत्र गच्छेत् । तेषामपि
न वचनमात्रेण शिक्षितं प्रयोजकं किन्तु शीलेन सह । यथा ते भगवत्परास्त्रया चेतदाज्ञया तेषु
भवन्ति । किञ्च । श्रियादिषु नामभावना कर्तव्या । यत्किर्यंश्वना अपि गुक्ता भवन्ति । यथा
नामादिपाठनेन श्रुकादायः । श्रुतधारणाः श्रुतापार्थोत्तमसमर्थाः । तस्मादशतो ज्ञाने सर्वं एवाऽ-
कारिणः । सर्वथा ज्ञाने न कोऽपि । भगवत्कृतसहायमेव तु न किञ्चिज्ज्ञानन्ति ॥ ४६ ॥

एवमेकैकशो चारणस्य स्वरूपयुत्वात् विनिरूप्य “जितं जितं स्थानमपोष्य चारयेदिति”-
स्वाऽर्धमुत्सवा विचारयति—शब्ददिति द्वाभ्याम् ।

शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।

शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च त्रिलज्जमाना ॥४७॥

तद्वै भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजससुखं विशोकम् ।

सद्यश्च नियम्य यतयो यमकर्त्तहेति जद्युः खराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥४८॥

स एव भगवदशः स्थापीनो भवति यः सात्त्वत्येन सत्यमेव स्फुरति । अन्यथा दुःखा व्यवसा-
पितक्षयभयमेऽगच्छेत् । पादादीनां च स्वरूपमेतद्वै । तत्र प्रथमं पादस्वरूपे विचारितेऽन्यत्स-
यमेव ज्ञासतीति लक्षणेन प्रथमं पादस्वरूपं निरूपयति—तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंस-
इति । दश धर्मो भगवत्पराधारविन्दे निरूपिता दशलीलाः । तथा सति प्रत्येकावयवे दश-
लीला उक्ता भवन्ति । तत्र भगवत्पराधारविन्दे कीदृशभिलयेष्वार्या यत्सर्वदा तवपराविन्दे । यत्तु
कदाचित् । अनेन कालेन भगवत्स्वरूपं निर्धारितं ज्ञातपरिच्छिन्नं तदिति । यत्कालेन परिच्छिन्नं
तत्र तत् । प्रशान्तं गुणत्रयक्षोभरहितम् । सत्यस्याऽपि दयादिना क्षोभोत्तदभावान्न प्रचन्दः । एवं
प्रेयंभेरकयोपरिच्छेदो निरूपितः । इदानीं सर्वपरिच्छेदकस्य कालस्याऽऽज्ञापरिच्छेदकत्वमाह—
अजयमिति । भयरहितम् । एवं संसारपर्यन्तमविच्छेदने दोषाभावमुक्त्वा स्वरूपमाह—

प्रतिबोधमात्रं शुद्धं सममिति । त्रितयोभावनमुत्पन्नरूपम् । मात्रग्रन्थेन प्रमातृप्रभावाप्रमेय-
सम्बन्धो निवारितः । त्रितयसम्बन्धरहिता या प्रमा तद्भवत्वदमित्यलम् । मात्रपदेनैव शुद्धताया
उक्तत्वात् शुद्धमानन्दरूपम् । सत्त्वं सद्रूपम् । एवं सच्चिदानन्दरूपमित्युक्तं भवति । अस्य पदस्य
सर्वव्यवहारतीतत्वं वदति चतुर्भिर्विशेषैः । व्यवहारोऽपि हि चतुर्दा भवति । प्रपञ्चत्वेन आत्मी-
यत्वेन श्रुत्वेनैव शुद्धार्थत्वेन च । तत्र व्यवहारतीतत्वमाह—सर्वसत्तमः परमिति । कार्यकायप्र-
भावात्परम् । प्रकृतेर्वा । आत्मीयो न भवतीति आत्मव्यवहारोऽपि नास्तीत्याह । आत्मनस्तत्त्वं
परमार्थस्वरूपम् । व्यवहारसंस्कृतसदस्यसिन्धुत्वम् । आत्मनः सिद्धत्वात् तत्र व्यवहारः ।
शान्दिकं व्यवहारं निराकरोति—शब्दो न यत्रेति । भगवन्पदं कर्मन्त्यायभावात् कारकत्वम् ।
अक्रियारूपत्वात् तदव्यक्तात्वात् न धार्यर्थत्वम् । अप्रयत्नरूपत्वात् प्रत्ययार्थत्वम् । अनेन केन्द्रे
प्रधानरूपत्वाभावे नामाख्यातार्थत्वाभावाद्गुणसंगनिपातात्वं दूरादेव निवारितम् । कारकत्वात्
क्रियार्थ इति । नामाख्यातयोः सम्बन्धकयनाद्वाक्यार्थोऽपि न भवतीत्युक्तम् । भगवदाज्ञया माया-
व्यवहारेणैव जीवनाभिव्याजानादिनिश्चिदात्मा व्यवहार्यत्वं स्यात् । तदपि नास्तीत्याह—माया
परेति दूरादेवापगच्छति । तस्यो गमने हेतुः—विलज्जमानेति । इयं चरणदासी । ज्ञानरूप-
त्वात् भगवतः । इयं मोहिनी । अत्र एव तस्या जनन्यामोहकत्वं भगवान् जानातीति । ये वा अभि-
मुख्याश्चकाराणुचराश्च ज्ञानिनो भक्ताश्च तत्र सर्वत्रैव विलज्जमाना । विशेषतो लज्जा अंशतोऽपि
कार्यकरणं द्योतयति । एवं दशभिर्विशेषैर्भगवत्पदं लक्षयित्वा तस्य प्रतिदिमाह—ब्रह्मेति यद्वि-
दुदिति । यद्भवत्वपदं सर्ववेदान्तविचारका ब्रह्मेति विदुः । तस्मिन्नेव ब्रह्मणि ईश्वरत्वेन कश्चिद्ब्र-
ह्मेत्त्वात् स भगवान् । पूर्वोक्तं तु पदम् । स एव चैत्रिणामो भवेत्तदा परमः । तत्त्वदम् । स
एव चैत्रोक्ता तदा पुमान् । एवं विशेषेण ब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मेति तद्वदन्ति । एवं तस्य प्रसिद्धिरुक्त्वा
तस्य सहजं फलमाह—अजस्रमुत्सवं विशोकमिति । परमानन्दो दुःखाभावश्च फलं तदुत्पन्नरूपं
तीत्यर्थः । तत्र साधनान्याह—सत्यं हृन्मियम्येति । सत्यं गन्तव्यं तस्य सत्यम् । यदुत्पन्नं
संसाधनं तदाशं मनो नियम्य । तद्भवत्वं तद्रीकृत्यर्थः । इदमात्मत्वं साधनम् । यद्विःसाधनं
संन्यासः । तदाह—यत्तय इति । एवं दोषाभावप्रभृति फलपूर्वत्वं पदं निरूप्य विजितार्थो विचा-
रितः । जितं जितं स्वानुपयोगेति विचारयति । तत्र जितार्थानां स्थायीनीकृतानां पदानां न परित्यागः ।
तथा सति पूर्वप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु जितं स्वानं भगवत्वरणारिन्द्वान्ध्रयभूतं साधनसमुदाय-
मगोष्ठं दूरीकृत्येत्याह । ससाधनस्य पदस्य अित्यन्तत्वं स्यादिति । साधनं साध्यव्यभिचारिणम् ।
नन्वस्य साधनं किं प्रयोजनं तत्राऽऽह—धारयेत्परम्परमिति । अग्निभावयत्स्वाधीनीकरणाद्य-
मुत्पत्तिसाधननिर्णानां धारणमिति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—स्वराट्च निपातन्त्वनिप्रमिति । यथा
स्वराद स्वर्गाधिपतिर्मेधादीनां स्वामी । निपातन्त्वनित्रं कृत्वाननसाधनं कृतालादि लज्जति । एवं
भगवत्पदमात्म्यं कृतानि शुद्राण्यपि साधनानि पदमाहात्म्यत्वं महाफलत्वं नैव सम्पन्ने पूर्वज्ञाना-
नुत्प्रपदार्थासत्पथमिति सद्गुतीतानि लज्जतीत्यर्थः । स्वराद साधनानि तु एष्टालेव । एवंपुत्रात्त सवसि
फले निष्पन्ने इन्द्रो मूला परमैश्वर्यं प्राप्य सर्वमेव लज्जतीति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पुरुषोऽज्ञान्याये निरूपितस्य भगवत्स्वरूपलोचनया विचारयुक्त्वा साधनाप्याये “अकामः सर्व-
कामो वे”ति वाक्ये तदेव स्वरूपं पुनः फलसाधकत्वेनोक्तम् । तमंशमनोलयया विचारयति—

त श्रेयसामपि विमुर्भगवान् यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणो द्योमेव तत्र पुरुषो न विदारीयतेऽजः ॥४९॥

स श्रेयसामपि विभुरिति । स वस्तुतः स्वतः परमपुरुषारूपः । एताद्योऽपि विदु-
कश्चित्कामयते स्वगोदिकमपि तदपि प्रपच्छति । यतः सर्वपापति श्रेयसां फलानामयमेव किमु
समर्थे उपलब्धयितुं दातुं च । यतोऽयं भगवान् परमानन्दरूपोऽपि षड्गुणान् विभवीति ।
तत्र हेतुमाह । यतः अस्य जगतः भावस्वभावविहितस्य सतो भगवतः सद्रूपदेव प्रकर्मण
सिद्धिरुपतिः । सर्वमेव हि जगद्विभुरम् । एकं भावविहितमन्यस्वभावविहितम् । भावो धात्वर्थः
क्रिया तदभिष्यञ्जो वा । तेन नियमते किञ्चिद्व्यगत् । सामान्यक्रियाभावः । तदिकाराः भाव-
विकारा उच्यन्त्यादयः । तेन ये केचनोत्पन्नते प्राप्यन्ते अभिव्यज्यन्ते वा ज्ञायन्ते वा ते सर्वं भाव-
विहिताः । ये तु नित्यनिरतिवादिरूपा अक्षरकलादयस्ते स्वभावविहिताः । तेषां स्वरूपमेव भावः
क्रियादिरूपत्वेन विहिताः । स्वतःसिद्धा इत्यर्थः । एवं क्रियातः स्वतश्च सिद्धाः सर्वे ब्रह्मणः सद्रूप-
देव प्रसिद्धाः लभ्यसत्ताकाः । अन्यस्य सत्संपादकरत्वाभावात् । तस्माद्भगवानेव सर्वफलानामुत्पादको
दाता चेति युक्तम् । एवं स्वरूपादिकलान्तं भगवत्स्वरूपं विचार्य फलदानप्रस्तावे फलं कस्यत्या-
काङ्क्षायां तवेकत्वं भगवत् एव भवेत्तदा विचारप्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तिरिति जीवस्य फलमिति वक्तव्यम् ।
तत्र जीवो नाम कः पदार्थ इति जिज्ञासायां यो देहवान् स जीव इति लोकदेवप्रसिद्ध्या देहसम्बन्धी
जीव इति निश्चीयते । तत्र सन्नियोगाद्विशेषे देहेन सह उत्पत्तेः । देहे लीयमाने विलीयत इति मन्य-
व्यम् । अन्यथा पृथगपि तस्य प्रतीतिः स्यात् । “अशरीरं चाव सन्नं प्रियाग्रिये न सृष्टवान्”
इति देहमाह । न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्धतीति देहान्यव्यतिरेकानुविधानादस्मिन्नेव देहे यदात्मनः
फलं तत्फलं नाऽऽयदिति मतं निराकरोति—देहे स्वधातुविगम इति । अयं हि देहो नाऽऽत्मा ।
किंवात्मन आरण्यरूपः । तस्मिन्पथेनैव तस्य सुखदुःखजननात् । “नित्यः सर्ववैगमः स्थायु-
रिति वाक्येन तस्य सर्वगततादिविश्रवाणश्च । तस्मापि षट् आकाशपरिच्छेदकस्तथा देहोऽप्या-
त्मपरिच्छेदकः । एवं यथा नोत्यसिक्तथा देहनाशोऽपि न तस्य नाशः । तथा च यदाकदाचित्तस्य
फलं फलमेव । देहस्तु स्वधातुविगमेन विशोयते । तस्योत्पादका ये भावतः संस्कृतमूत्तावयवाः ।
अन्नादस्तु तदुत्पद्यमानः । ते हि भावतः स्वसमयेषु फलं जनयित्वा कृतार्थाः सन्तो निवर्तन्ते
तदा तैः सह जातो निवर्तते । तथाऽप्यमात्मा देहेन सह जातः । यथा देहो धातुमिः । तस्मात्फले
न काऽप्यनुपपत्तिरिति ॥ ४९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—

सोऽयं तेऽभिहितस्तत्तात् भगवान् विश्वभावनः ।

समासेन हरेर्नाऽन्यदन्यस्मात्सदसश्च यत् ॥ ५० ॥

१ मनुष्यस्वरूपमिति अ. २ व्यवहारो हीति अ. ३ शब्देनेति ग. ४ तथा स्वपथमेव इति अ. ५ तदुत्प-
द्यतेति अ. ६ तथा च परम इति अ. ७ तद्विदित्यर्थः व. ८ सदावतीति अ.

१ ग नामि अ. २ सर्वपाशुत्पत्त्यद इति ग. ३ स्वभावापत्ति अ. ४ ये पाशु इति अ. ५ न देहेति ग.
१०

सोऽयं तेऽभिहित इति । यथावता कालेन भगवानेव निरूपितो दशविधलीलायुक्तः । भगवत्त्वेन बहुधाः । विश्वभावनत्वेन चत्वार उल्लस्यदयो मोक्षश्च । वर्णादयो वा । तैरेव हि विश्वं भाव्यते । एवं विश्वभावनो भगवानेतावता प्रबन्धेन निरूपितः । अर्घवं तव सम्पादितमिति भावः । विस्तरेण निरूप्य सङ्क्षेपेण निरूपयति बुद्धिदीकर्यार्थम्—समाप्तेनेति । यावानर्थो मया विस्तरेण निरूपितस्तस्याऽयं समाप्तः सङ्क्षेपो भगवन्मैव सर्वं भगवत् एव सर्वमिति । उपचारव्यावृत्त्यर्थं निबन्धं दुःखेनाऽऽह—हरेर्नान्यत् । हरिरेव सर्वं हरेरन्यत् । हरेरेव सर्वं नवन्यस्मात् । सदसत् उच्छ्रयपकृष्टं च । चकारात्कालादिकमपि । यदिति प्रसिद्धम् ॥ ५० ॥

एवं सङ्क्षेपविलाराम्यां निरूप्य शश्वमुपसंहारि—

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।

सङ्ग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ ५१ ॥

इदमिति । यदित् मया निरूपितं तद्भागवतम् । भगवता प्रोक्तं भगवत्कलकं भागवतं नाम । तत्र तृतीयार्धमाह—यन्मे भगवतोदितमिति । यन्मे महं भगवता उदितं स्वयमिति । अस्माद्धतोः इदं भागवतं नाम । ननु भगवता हि स्वरूपं सर्वमेवोपवर्णितम् । तत्कथमेतावदेतेत्याह—सङ्ग्रहोऽयमिति । अयं विभूतीनां सङ्ग्रहः सङ्कोचः । सङ्क्षेपविलारं दधिकारानुसारेण निरूप्यते । तत्र त्वमुपमोऽधिकारी । अतस्तुभ्यं सङ्क्षेपेण निरूपितम् । एवं त्वन्यथायथ एतद्विपुलीकुरु विस्तरेण वर्णय ॥ ५१ ॥

विस्तारकथने हेतुः—

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।

सर्वोत्सव्यखिलाधार इति सङ्कल्प्य वर्णय ॥ ५२ ॥

यथा हरौ भगवतीति । माहात्म्यज्ञानपूर्वकमुदरदशयतोपिकश्रेहस्य भक्तित्वान्माहात्म्यज्ञानव्यतिरेकेण तस्या अनुदयान्माहात्म्यज्ञाने विस्तारकथनस्य हेतुत्वान्माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिजननार्थं विस्तारो वक्तव्यः । किं बहुना । यथैव भक्तिर्भविष्यति तथैव वक्तव्यः । अनेनाऽधिकारानुसारेण पदार्थो वक्तव्य इत्युक्तम् । ननु निरूपितोऽपि माहात्म्ये सम्बन्धाभावात्कथं भक्तिर्भविष्यति । “आत्मनस्तु कामाय सर्वं मियं भवती”ति श्रुतारंभे परमप्रेमाश्रयः । अन्यत्र तु तदुपाधिकं प्रेम । तद्भवति कथं निरुपाधिकं प्रेमत्याश्याऽऽह—सर्वोत्सव्यखिलाधार इति । अयं भगवान् सर्वोत्सव्यः । यथा सर्वोत्सवं तदुपादितम् । एवमात्मत्वेन श्रेहविषयत्वं प्रतिपाद्य गुणादिसर्वविषयश्रेहप्रतिपादनार्थं भगवत्कृतमुपकारं दर्शयति—अम्बिलाधार इति । सर्वेषामाधाररूपो भगवान् सर्वप्रकारेण । अतस्त्वस्मिन्नुचितः श्रेह इति । यदा लोकेभ्यो भगवद्गुणा विस्तरेण वक्तव्यास्तदा फलान्तरं गोरेर्यं किन्तु भगवद्भक्तिरेव सर्वेषां भवतिविति मनसि निश्चित्य गुणा वक्तव्या इत्याह—इति सङ्कल्प्येति । वर्णय । एकैकं पदार्थं कृमिः प्रकारैः कथयत्येव ॥ ५२ ॥

ननु विस्तारकथने तेषां भवति भक्तिः । मम किं सात्तत्राऽऽह—

मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्याऽनुमोदतः ।

श्रुण्वतः श्रद्धया नित्यं माययाऽऽत्मा न मुह्यति ॥ ५३ ॥

मायां वर्णयत इति । एषा हि भगवतो माया । सर्वसामर्थ्यानामेव वर्णनीयत्वात् । दश-विधलीलानां भगवच्छक्तित्वात् । मायां वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति सम्बन्धः । ननु मायावर्णने-ऽन्तःकरणस्य भेदो भेदत्र स्वमोह इति । तत्राऽऽह—अमुष्य ईश्वरस्य मायामिति । मन्येन वर्णयमानां वा अनुमोदतः । सत्यङ्किरूप्यत इति वस्तुतः श्रुण्वतोऽपि । यद्यपि सुखं फलं भक्ति-सदभावे अन्तःकरणस्य मायया मोहस्तु सर्वथा न भवति तस्मात्सोपकारार्थं स्वार्थं च श्रवणादिकं फलैवमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुभोधिनां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीबह्मभदीक्षितविरचितायां

द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

एवं निश्चिन्तयन्मनुष्यस्या च विमर्शनम् ।

इयं सिद्धं विराड्ब्रह्मरूपयोस्तत्त्वनिश्चये ॥ १ ॥

उपपत्त्या विमर्शस्तु त्रिभिरथ निरूप्यते ।

आक्षेपसिद्धान्तफलेः सोपपत्तिस्त्रिधा यतः ॥ २ ॥

अष्टमे सन्दिहानस्य प्रथम आक्षेपगमिताः ।

राज्ञो निरूप्यते प्रभास्तन्मूला जपररेऽपि च ॥ ३ ॥

उत्पत्तकारकत्वसम्बन्धरूपक्षेपे सर्वात्तुपपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कं वक्तुं कैमायां प्रोत्साहयति ऋषिः—
ब्रह्मणा चोदित इति ।

राजोवाच ।

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणार्यानेऽगुणस्य च ।

यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शिनः ॥ १ ॥

पूर्वोपाधान्ते त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तम् । तत्सङ्क्षेपश्रवणैवेव यदा महती भक्तिरुत्पद्यते तदा सिद्धीरे किं भविष्यतीति परमादरेण पृच्छति—ब्रह्मभक्तिं सर्वज्ञत्वाय सुभ्योवनम् । ब्रह्मणा प्रेरितो नारदो भगवद्गुणकथनार्थं यस्मै यस्मै यथा प्राह तत्कथयत्येतेण सम्बन्धः । अनुपपत्त्यं च

गुणास्थाने । सूक्ष्मरूपं त्वगुणम् । चकारात्सूक्ष्मरूपं च । तस्य गुणानामुत्कर्षबोधकपर्यायमास्थाने कथने कथनार्थं ब्रह्मणा नोदिति । नानाधिकारेण वर्णनीयत्वाद्यस्यै यस्मै यथा प्राहोत्सुकम् । अन्यथा कस्मै प्राहोत्येव ब्रूयात् । तस्य तथा कथने सामर्थ्याभाह—देवदशो न इति ॥ १ ॥

नन्वेतन् भवतः कोपयोगस्तत्राऽऽह—

एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदांवर ।

हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ॥ २ ॥

कथयस्व महाभाग यथाऽहमखिलाम्बिनि ।

कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्स्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ ३ ॥

एतद्वेदितुमिच्छामीति । इदं हि तत्त्वं कीदृशे अधिकारे कीदृशं वक्तव्यमिति । ज्ञातव्यं चैतस्त्वाधिकारार्थं परबोधनार्थं च । नन्वेतन्मया कथं ज्ञातव्यं, मया तु स्वाधिकारेण ज्ञातव्यमित्याशङ्काऽऽह—वेदविदांवरिति । वेदे हि स्वाधिकाराणांस्वाधिकारेण च पर्यायं निरूपयन्ते । ते च सर्वे ब्राह्मणैर्ज्ञायन्ते । वसन्तदायः कालः । यथार्थागतमन्त्राः । अन्वेषादप्यः क्रतवः । पुनःस्त्रोमादप्यथ नैमित्तिकाः । तथैतदपि शास्त्रं सर्वाधिकारेण प्रवृत्तं तत्तदधिकारमेवेन परार्थास्तिरूपयति । वेदानुसारेण च तत्तदधिकारानुसारेण व्यवस्था । तत्सर्वं वेदविक्रिज्ञायित इति सम्बोधनम् । एवं पूर्वोक्तार्थसम्बन्धिप्रश्रयुकत्वात् स्वाभिप्रेतं प्रश्नान्तरमाह—हरेरद्भुतवीर्यस्येति सादैनं । हरेः कथाः कथयस्व । आत्मनेपदेन स्वार्थमपि तद्व्यव्यतितीति ज्ञापितम् । ननु सर्वदुःखदुर्लभैर्भवतः कथाः सर्वपुराणप्रसिद्धास्तस्मिन् विशेषकथनेनेत्याशङ्काऽऽह—अद्भुतवीर्यस्येति । न हि मय-वचरितं सुगमम् । अन्यथा कैरोत्पन्थाया च सम्पद्यते । तस्मात्स्वरूपतः पर्यवसानतश्च नानारूपत्वा-द्रयगद्व्या विविच्य ज्ञातव्याः । किञ्च । भगवत्कथा लोकसुमङ्गलाः । किञ्चिदस्तु पुरुषमात्रं सुमङ्गलं भवति यथा रक्षावन्धनं अलङ्कारा वा । किञ्चिद्दहमङ्गलं यथा युद्दालङ्काराः । किञ्चिदशस्य यथा पुत्रजनम् । किञ्चिद्दामदेशानां यथा रक्षा वृष्ट्यादिवर्षा । कयास्तु सर्वलोकसुमङ्गलाः । प्राणिनां धुवन-नां च परमकल्याणं कुर्वन्ति । महद्वाग्भोगेति सम्बोधनं । तथैवेतादृशार्थकथनेऽधिकारो नल्पस्यस्य । अन्ये तु भगवता तुच्छफलेऽपि कृतास्तत्त्वं तु महाफल इति सम्बोधनम् । एवं यथाधिकारेण वक्तव्यमित्युक्तत्वात्नभैताद्योऽधिकारोऽस्ति तत्र यदुचितं तदकथयमित्याभिप्रायेण स्वाधिकारमवशाभिप्रेतयुक्तं निरूपयति—यथाऽहमखिलाम्बिनिमीति । मम मनोरथ एतावान् । यदैहिकामुषिकसर्वविषयेभ्यो मम आकृष्य एकत्र भगवत्येव निवेश्य यथास्त्राणांस्संज्ञामीति । एतस्मिन्नन्वेषात्स्वरूपत्वम् । एवं कृते यद्व्यव्यति तदपि निरूपयिष्यति । नन्वेतत्सुखं नाऽत्र शास्त्रमपेक्ष्यते । एष एव कृष्णो मनश्च महतां स्थापितमदः कृष्णे निवेशयतां किं विलम्बेनेत्याशङ्काऽऽह—अखिलाम्बिनीति । कृष्णोऽस्माभिर्ज्ञातोऽप्यज्ञातोऽस्ति । परिच्छिन्नो वा ज्ञातः । स हि सर्वोत्सना सर्वात्मनेव ज्ञातव्यः । तदु न पूर्वं वृत्तम् । “तं यथायथोपासते” इति श्रुतानुसानानुसारेण फलसौकरत्वात्सर्वं फलं तदैव भवति यदि सर्वात्मनेनेवोपास्यते । अन्यथा त्वकृत्यो भवेत् । तद्वैतान्मूर्खाऽऽबन्ती”ति च सर्वतो

१ शोचति इति अ. २ ज्ञातव्यमित्याशङ्कतेति म. ३ अधिकारमेति म. ४ प्रसन्नव्यव्यति म. ५ अपि मति-
भ्यतीति म. ६ तत्करोतीति म. ७ च कल्याणमिति म. ८ सर्वोऽपेक्ष्यते म. ९ तद्वैतान्मिति अ.

रक्षा च सिद्धति । न केवलं साधारणं मनो भगवति निवेशनीयम् । तथा सत्यशुद्धमनसः बन्धु-
मेव फलं भवेत् । तस्माद्यथा मनो निःसङ्गं भवति । यथा वाऽसम्प्रायवन्ना-विपरीतभावान्बन्धुरासेव
सर्वात्मकत्वं इत्ये स्मरति तत्रोपायो वक्तव्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

मनसो निवेशने अभिर्षं कार्यं स्वयमेव सेत्सतीत्याह—

शृण्वतः श्रद्धया नित्यं शृणतश्च स्वचेष्टितम् ।

कालेन नातिदीप्येण भगवान् विशते हृदि ॥ ४ ॥

शृण्वतः अह्वयेति । यदा यस्मिन् यस्य मनो भवति कामावेरभया वा वेदां तं गृभेति
कीर्षयति च । अद्या च तत्रोत्पद्यते । अतः श्रवणादिनिर्वाहकं मनोनिवेशनम् । अद्या हि श्रवण-
कीर्षनवोरहम् । दीर्घकालादरनेन्त्येण कियमागस्यैव श्रवणादेः फलसाधकत्वात् । तदा दीर्घकाले
नेन्त्ये च नित्यपदोन्त्येते । शृणतश्चेति चकारात्स्वरपादिकमपि सङ्गृहीतम् । धर्मव्यतिरेक
पर्यायं प्रवेशमावात्स्युणैः सह भगवान् शीघ्रमेव प्रविशति हृदयमिति । स्वानां यत्नेऽत्र भगवान् ३
भगवतैव शास्त्रस्याऽस्य कृतत्वात् ॥ ४ ॥

ततः किमत आह—

प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।

पुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥ ५ ॥

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ।

मुक्तसर्वपरिक्षेशः पान्थः स्वशरणं यथा ॥ ६ ॥

प्रविष्ट इति । कीर्षनेऽपि श्रवणस्य विद्यमानत्वात् मुखस्य गुणनिर्गमनेहेतुत्वात्कर्णरन्ध्रेणेत्युक्तम् ।
रन्ध्रशब्दः प्रवेशहेत्यर्थः । एकत्रचनमतिसाधानश्रवणार्थम् । यतो लोके सावधानश्रवणे एकैव कर्ण-
शुक्लौ व्याप्यते तदेन्द्रियमेकमुखमेव भवति । स्वानामिति कृताल्मनिवेशेदिनाम् । न केवलं
हृदयमात्रे प्रविशति । किन्तु भावसरोरुहे । भावो रतिरिति केचित् । धातुसामान्यार्थः सत्कारूपो भग-
वानित्यपरे । कारणरूपस्त्वविनाशीभावः । स निरन्तरश्रवणेन हृदयरूपो जात इति । स चेत्यनुर्भवस्य
विकाशं प्रायः शोचन्रूपो भवति । साधनरूपशक्तः श्रवणसमुपदिष्टा यदि तस्मिन् भोजतामापयते ।
प्रेम्णा च हृदयं परितमेव तिष्ठति तदा भोजवृद्धो श्रवणादिना कृतं भवति । तदेव हि भगवदासनं
एहं च भगवतः । तदा तत्र प्रतिष्ठो भगवान् शमलं सर्वमेव धुनोति । यद्यपि पार्ष्वयः संकोऽपि
पूर्वमेव जातस्यपि शमलं तिष्ठति । अतं अतं यस्मादिति श्रमत्सु । ऐहिकामुषिककालानि संशब्धे-
नोन्त्ये शब्दाद्यथ । केवलसुप्येन च भोगाभावात्तत्र नान्तरतीयकपापसहितमेव पुण्यं भोगसाधनमिति
तस्मिन् मूलभूते पापे विद्यमाने वैराग्यं कदापि न भवतीति तदा तद्वगवान् दृक्करोति । ननु श्या-

१ यथासा बन्धुत्वमिति क. अ. २ तनेति म. ३ तन्व्यतिरेकेनेति क. अ. ४ निर्गमेने हेतुत्वात्तिति क. अ.
५ यतीति अ. ६ कानिरेवेनेति क. अ. ७ पापशब्दः पूर्वमेवेति म.

दिवायकस्याऽपि गतत्वात् ज्ञानामाये कथमग्निमकार्यसिद्धिरिति । तत्राऽऽह—कृष्ण इति । सदानन्दरूपो भगवान् स्वयमेव पुरुषार्थरूपो न ज्ञानादिप्राप्तमपेक्षत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—सलिलस्य यथा शरदिति । सराश्चन्द्रेन यत्सलिलं तदत्रोच्यते । यथा शरदित्येव दृष्टान्तः । यथा लौकिकं जलं शरदा निर्मलं कियते न तु वर्षासु कथमपि निर्मलं भवति । तथा भेमरूपं यज्ञं तदपि भगवता निर्मलं भवतीत्यर्थः । यदाऽन्तःकरणं सर्वदोषरहितं भवति तदा नीयोगः पुरुषः कृष्णपादमूलं न उच्यति । न हि कश्चिनीयोगः सदानन्दं स्वजति । तत्र प्राहक आश्विन नीयोगः । यथा बुधश्चाऽन्नस्य । अत एव भगवानन्तःकरणस्य आत्मेत्येव नाम धृतवान् । अतः स सदेकप्राहकः दोषवशादन्यात् यद्वाति । यथा चक्षुः । तदा भक्तिमार्गातुसारौषध मनः पदार्थान् यद्वातीति कृष्णपादमूलिति पदम् । मूलपदेन चाऽयं सर्वोऽपि विलाससन्मूलक इति ज्ञाययति । ततो व्यापित्वैकुण्ठे श्रीकृष्णचरणारविन्दे तद्रसाद्युत्पन्नः सुखेन तिष्ठतीति फलितम् । परावृत्तिश्चाह तु नास्ति मुक्तपरिक्षेपत्वात् । अविद्यादिवशादेवाऽहद्वन्द्वबलोकं गता अपि निवर्तन्ते । परिशुच्येन तत्रापि क्लेशशक्ता निवारिता । सर्वपदेन स्वाधीनसिद्ध्या नान्तरायकोऽपि क्लेशो निवारितः । पन्थाः केवलमार्थदर्शी । शरणं गृह्यम् । स्वशुच्येन पराधीनक्लेशो निवारितः । भगवदधीनत्वेन क्लेश इति शक्ता दृष्टान्तेन निवार्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं स्वार्थं मनोनिवेशनोपायं गृह्णा सन्दिग्धान्साधारणान्यान्पृच्छत्यसम्भावनादिव्युदासार्थम्—यदधातुमत इत्यादिभिः । अत्र पूर्व पदार्थत्रयं निरूपितम् । भगवतो रूपद्वयं फलायं जीवश्च । तत्र जीवे एकः प्रश्नः । सूक्ष्मे भगवति निःसन्देह्यं पदार्थानां निरूपितत्वात् विशेषतो बुद्ध्यगोचरत्वात् शब्देव नोदेति । स्थूले रूपे तु सर्वे प्रभ्रास्यथायाम्यज्ञापकाः । तस्मात्प्रश्नद्वयम् । अत एवोत्तरे अभ्यायद्वयमेव । तत्र जीवे सन्देहात्पृच्छति—

यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोऽस्य धातुभिः ।

यदच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥ ७ ॥

यदधातुमत इति । अयं जीवो वस्तुतोऽधातुमान् धातुसम्बन्धरहितः । धातवः एवंदेहसम्पादनं निरूपिताः । तैः सदाऽस्य नाऽदृष्टारकः सम्बन्धः । प्रथमसृष्टौ तदभावात् । अनादित्ये भगवच्छास्त्रविरोधात् । किञ्च । असङ्गश्रुत्या नाऽयं वस्तुतः सम्बन्धते । भगवदिच्छास्ये हिताकार्पादिदोषाः । तस्मात्तेनाऽप्युपायेन धातुसम्बन्धनिरूपणस्याऽशक्यत्वात्प्रश्नः । ब्रह्मभक्तिरसम्बोधनं तदुपादानोच्छेदकरिज्ञानार्थम् । अस्य जीवस्य देहारम्भः । यदच्छया भगवदिच्छया । अकस्मीत्यश्रेण वा । हेतुना वा अनाध्यापिधादिना वा । अत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः । परमार्थं बहुधादिविप्रतिपत्तिवाङ्मन्यो यथा जानते तथा वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति प्रश्नार्थः । ईश्वरस्याऽपि देहसम्बन्धः किमर्थं इति । ईश्वर्या देहग्रहणं तु सम्भवति । परं किमर्थमितीमं प्रयोजनप्रश्नं वक्तुं देहसम्बन्धस्विकीकरणे कार्यहेतुकमनुमानं प्रमाणत्वेन निरूपयति—

आसीद्यदुदारात्पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम् ।

यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् ॥ ८ ॥

तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ।

अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहः ॥ ९ ॥

आसीद्यदुदारात्पद्ममिति । प्रतिप्राप्तमात्वं तस्य नाऽस्तीत्याह । लोकानां संस्थानमेव लक्षणं चिह्नं यस्य । लोकस्थित्यर्थमेव पदोपपत्तिः । अनेन लोकस्थितिलक्षणस्य कार्यस्य विषयमानत्वात्तदापारम्पर्यकारणत्वेन शरीरसिद्धिः । नच तस्मात्कारमेव ब्रह्म केवलमविभूतमिति मन्वप्यमिति शङ्कां वारयति—यावानयं वै पुरुष इति । अयं प्राकृतः पुरुषो यावान् करचरणवयवैः यावत्संस्थानवान् तावानसाविति । यदि तस्याऽऽविर्भावसदा अस्याऽपि सहातस्य तथात्वे सति तस्य तिरोभावे फलात्पुनर्पत्तिस्तदवस्था । इयत्ता एतावत्त्वं हस्तद्वयं पादद्वयमित्यादि । इयक् देहात् अन्योन्यं ब्रह्मणो वा । तथा भगवतोऽपि देहः तावान् तावत्प्रमाणकस्त्वया निरूपितः । ननु सहस्रोर्विधाहोऽयं निरूपितः कथं प्राकृतवद्भवति । तत्राऽह—इवेति । यद्यपि बाह्यादीनां सहस्रं निरूपितं तथापि बाहुत्वान्नातिरिच्यत इति प्राकृततुल्यता । किञ्च । नाऽयं देहरूपः किन्तु देहाद्व्यतिरिक्तः । नक्षयः प्रसादहेतुत्वात् । तदाह—अजो ब्रह्मा । यदनुग्रहः । यावत्पुनर्ग्रहयुक्तः । अनुग्रहादेव मृतात्पत्यत् । व्यष्टीनामात्मा । मृतानि व्यष्टिरूपाणि सृजति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अस्य सामर्थ्यस्य स्वतत्त्वशङ्कां वारयति—

दददो येन तद्रूपं नाभिपन्नसमुद्भवः ।

स चाऽपि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भववाप्ययः ॥ १० ॥

मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शोते सर्वगुहाशयः ।

पुरुषाययवैलौकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः ॥ ११ ॥

लौकैरमुष्याऽजयवाः सपालैरिति श्रुश्रुम् ।

यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ॥ १२ ॥

भूतभयभवच्छब्द आयुर्मानं च यत्सतः ।

कालस्याऽनुगतित्थो तु लक्ष्यतेऽप्यी बृहस्पतिः ।

यावत्पत्यः कर्मगतयो यादशीर्द्विजसत्सतः ॥ १३ ॥

दृष्टो येनेति । तस्य स्वकारणमूलस्य नारायणस्य रूपं येन प्रसादेन दृश्ये । प्रसादादेव नाभि-

प्रे ससुद्रयो यस्य । एवं ब्रह्मण उत्पत्तिस्थितिं भगवदनुग्रहेणैवेति निरूप्य तस्य श्रयनमपि तस्मिन्नेव रूपे इति प्रतिदिनसुद्रमनतिरोभावाभ्यां तदनुग्रहस्यास्मिन्स्थिर इति ब्रह्मणः श्रयनं निरूपयति । स चाऽपि ब्रह्माऽपि यत्र श्रेते तेन ब्रह्मणो माहात्म्यमाह । विभस्य स्थित्युत्पत्त्यप्यया यस्मात् । पूर्वं मृतानां सृष्टिरनोक्ता । इदानीं प्रलयान्ताः सर्वे भावविकारास्तत एवेति विशेषः । आत्मनो भावां सर्वकर्मणामभ्यर्थं निशार्थां तत् त्यक्त्वा श्रेते । निश्चा पुनस्तस्यागारेव भवति । तथा कल्पे हेतुः— मायेव इति । मायाया नियन्ता । तस्या नियमानर्थमेव तां त्यजतीत्यर्थः । पतिरूपत्वं वा ईशत्वम् । तथा सति कार्यावस्थां तां त्यक्त्वा तथा सह कीडाथं श्रेते इत्यर्थः । मायात्ययो वा सामर्थ्यं पोष्यते—मायेव इति । नियामकत्वन्तर्धान्येवेति कथमस्य मायेवत्वम्? तत्राऽऽह—सर्व-शुद्धाश्रय इति । सर्वेषां शुद्धाश्रय इदमेतु आश्रयः स्थानं यस्य । अन्तःकरणश्रेणं वा । तस्मात्सर्वो-न्तर्गामित्वान्मायेवत्वम् । तस्मात्स्य देहसम्बन्धः किमर्थे इति प्रश्नः । सचाऽपीति वा नारायण एवोच्यते । यत्र प्रलयजले श्रेते प्राकृतवत्सत्याऽऽव्यवस्थानां विद्यमानत्वात्स्य देहेवत्वम् । एवं जीव-ब्रह्मणोर्देहनिमित्तं पृष्ट्वा शुक्लवक्त्रवाक्ययोरिवान्तर्गवैलक्षण्यं दूरीकर्तुं शक्यते—उरुपावचरैरिति । “भूर्लोकः कल्पितः पञ्चामि”ति वाक्यात्पुरुषावयवैर्लोककल्पना निरूपिता । त्वया पुनः “पातालमेतस्य हि पादमूलमि”ति वाक्याल्लोकैरनुष्वाऽऽवयवा निरूपिताः । तत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः । यद्यपि भवतां ब्रह्मणश्च एकवाक्यतैव तथाऽऽस्माभिः श्रुतमिति स सन्देहो निवारणीय इत्युक्तं श्रुश्रुम् इति । अतःपरं तदनुगुणा एव पदार्थाः शक्यन्ते—पावान् कल्प इति । कल्पः प्राकृतः । विकल्पो वैकृतः । यस्मिन् कल्पे ब्रह्म उत्पद्यते यत्र च प्रतिवृत्त्येते तेषां प्रमाणं स्वरूपं चै वक्तव्यमित्यर्थः । कालानुमानज्ञानं घटिकापरिज्ञानम् । यथा वक्ष्यति “ब्रह्मशास्त्रेपलो-न्मानमि”ति । यावान्यथेति यथायोग्यं सर्वत्रैवाऽऽनुभव्यते । तेन मृतभयमवच्छन्दो यावान् यथेति वाक्यं भवति कालस्य विशेषणम् । मृतभयमवच्छन्द इति । मृतं भयं भवत् एते शब्दा यस्मात्स कालः कथमनुमीयत इति पूर्वैर्नैव सम्यन्तः । मृतादिपदानां प्रयोगनिमित्तं स्वरूपं शक्यत इति वा । आश्रयः परिमाणं यत्तदकल्पमित्यर्थेण सम्यन्तः । सतो देवतियंश्चानुष्वादीनाम् । सत इति पदं विद्यमानत्वमर्थं सूचयति । अनेनाऽऽविर्भूतः कः कियत्कालं तिष्ठतीति प्रश्नः सङ्गच्छते । अन्यथा वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात्सर्वं एव कालः सर्वस्याऽऽनुभवन्तु । प्रश्नात्तमाह—काल-स्याऽऽनुगतिरिति । कालस्य अनु अर्णवी गतिः वृद्धी च । अणुः कालो महान् कालस्य कथं ज्ञायत इत्यर्थः । स्वभावतः कालो न ज्ञायते किन्तु कार्यद्वारा । इदमिदानीमिति कार्यद्वारा । सैव कालस्याऽनुगतिः कार्यं गच्छति तदनुवचनम् । तत्र स्थूलसूक्ष्माणां कार्याणां नित्यत्वात् । अवाप्तता-णामर्नियतकालत्वात् । कालस्याऽनुगतिर्थां तां कल्पेत्यर्थः । सूर्यगत्या तां वक्ष्यति । ननु कालस्य भेदा एव न सन्तीत्याह—आऽऽह—या तु लक्षयत इति । सर्वत्र इदानीमिति प्रतीतेः पदार्था-नुवृत्तिः कालस्य लक्षयते । अन्यथा आकाशादिवत्सत्याऽऽव्यवस्थानुमित्यादिनां न स्यात् । तस्यां अण्वी वृद्धयति । क्षणमात्रेण गतो महता कालेन गत इति । तथा च कालानुगतिरस्ति परं तत्र नियामकं वक्तव्यमिति प्रश्नः । कर्मणां नानाविधानां गतयः प्रवृत्तिप्रकाराः नानाविधयोनिस्मादानेन सुखदुःखप्रदानेन च

यावतो वाष्पीरिति परिमाणप्रकारो प्रश्रवणयो । द्विजसत्त्वमेति सम्बोधनं महदा कर्मणलेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तच्चानावरयकत्वं सूचयति—

यस्मिन्कर्मसमावायो यथा येनोपपृच्छते ।

गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सताम् ॥ १४ ॥

भूपातालककुड्योमग्रहनक्षत्रमभृताम् ।

सरिस्तमुद्रद्वीपानां सम्भवश्चेत्तदोक्तताम् ॥ १५ ॥

प्रमाणमण्डकोदास्य वाद्याभ्यन्तरमेदतः ।

महतां चाऽनुचरितं वर्णाश्रमविविन्श्रयः ॥ १६ ॥

अवतारानुचरितं यदाश्रयतमं हरेः ।

युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगे युगे ॥ १७ ॥

नृणां साधारणो धर्मः सविदोषश्च यादृशः ।

श्रेणीनां राजप्रांणां च धर्मकृच्छ्रेषु जीविनाम् ॥ १८ ॥

तत्त्वानां परिसङ्ख्यानां लक्षणं हेतुलक्षणम् ।

पुरुषाराधनविधियोगस्याऽऽध्यात्मिकस्य च ॥ १९ ॥

योगेश्वरेश्वर्यगतिर्लङ्घनभङ्गस्तु योगिनाम् ।

वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः ॥ २० ॥

सम्भवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसङ्कमः ।

इष्टापूर्त्तस्य कामानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥ २१ ॥

यो वाऽनुशायिनां सर्गः पापण्डस्य च सम्भवः ।

आत्मनो वन्धमोक्षो च व्यत्रस्थानं स्वरूपतः ॥ २२ ॥

यथाऽऽऽरमतपत्रो भगवान् विक्रीडत्यात्ममायाया ।

विश्रुज्य च यथा मायामुदात्ते साक्षितद्विजुः ॥ २३ ॥

यस्मिन्मिति । यस्मिन्कर्मसमावाय इति प्रश्नात्तरम् । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवति-यंश्चानुष्वादीरूपे अभीप्सताम् । गुणिनां कार्याणां गुणसमुद्रायरूपाणां मध्ये । यस्मिन्कर्मसमावायः । कर्मणां शुक्लोद्दिहत्कृष्णानां समवायो मेलनमित्येकः प्रश्नः । शुक्लं कर्म देवैवेव । कृष्णं पातालवा-सिनाम् । अन्तरिक्षस्थानां वा । समावायो मनुष्यैर्विविधे वक्ष्यते । किञ्च । यथा कर्मसमवायः किं

१ परिमाणम् । २ यस्मिन्कर्मसमावाय इति प्रश्नात्तरम् । ३ कर्ममिति च । ४ समवाय इति अ. व. ५ देवैवेव इति अ. ६ समवाय इति च. ७

गुणानां समशो मेलनं न्यूनाधिकमावेन वा । क्रिञ्च । येन कर्मसमवायः । केन वा कर्मणि योजन्ते उपरहन्ते खीक्रियन्ते । जीवेन भगवता कात्यादिना वा । गुणानामपि परिणाममभीसतामितिक्रमानां गुणानामोः सह निरूपणम् । यथा देवावतार इन्द्रावतार इति । भूतात्वादीनां तदोक्तानां च सम्भवः यथा यावानिति प्रश्नः । अण्डकोशस्य प्रमाणं ब्रह्माण्डं क्रियव्यमाणकमिति । कांशशब्देन पत्राणां विभागाभावात् पत्रस्थानीयलोकपरिमाणमपि लोकानामुपपथोभावेऽपि निरूपणीय इति सूचितम् । पादात् कियत् । आन्तरतः कियत् । यथाऽन्तरप्रमाणं वक्ष्यति सूर्याण्डगोलोपमेधये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिरिति । "तर्थां दशोत्तररिति"ति । महतां सताम् । तेषामनुचरितं भक्तिः । चकाराण्डानिनाम् । विपरीतं वा । वर्णानामाश्रमाणां च विनिश्चयः आचारतः स्वरूपतश्च । अवताराणामनुचरितम् । तत्रापि यदाश्वयंतं कालियदमनमोवर्द्धनोद्धार्यादि । गुणानि कानि क्रियन्तीति । युगमानं संवत्सरभेदेन । नृणां साधारणो धर्मः सत्यवचनादिः । सविशेषः यागादिसहितः । श्रेणीनामेकशिल्पोपजीविनाम् । राजर्षीणां राजानो मृत्या ये ऋषयः । यथा मन्त्रद्वयः । तेषां साधारणो धर्मो विशेषधर्मश्च कथनीयः । धर्मकृच्छ्रुत धर्मसङ्कटेषु । आपरिस्त्रयर्थः । जीविनां केवलजीववतां धर्मकरणसमर्थानां को धर्म इति प्रश्नः । तत्रानां प्रकृत्वादीनाम् । परिसङ्ख्यानां गणना । सांख्यनिति श्वात्तः । तेषामेव लक्षणं व्यावर्तको धर्मः । तेषामेव हेतुपूर्वकं च लक्षणं तथात्वं तस्य कुत इति । पुरुषाद्यनविधिः भगवत्परिचर्याप्रकारः । तथा योगस्य विधिः । योगविशेषस्याऽऽध्यात्मिकस्य च विधिः । योगस्त्वहङ्कः साधारणः । आध्यात्मिकस्तु अव्ययमनननिर्दिष्टाव्यनिरधिकः । चकाराद्राजयोगादीनां लक्षणं कथयति प्रश्नः । योगशरणामर्थवर्गति यथा कर्मस्य । लिङ्गमद्भस्तु योगिनम् । लिङ्गशरीरस्य भङ्गः । यथा "न देहं तु बुधे गन्तम्" । "देहं तु मत्संचरमः स्थिरममुत्थितं चे"ति । वेदाश्चत्वारः । उपवेदाश्चत्वार आनुवेदादयः । यर्थापि धर्मशास्त्राणि । इतिहासा भारत्यादिः । पुराणं महादि । एतेषां लक्षणं परिमाणं च वक्तव्यमिति प्रश्नः । सम्यग्बो नाशः । यावान् वषेति प्रश्नः । सर्वेषानां महतां भौतिकानां च विष्कम्भः पराक्रमः । कार्यकरणं भूतानामेव । प्रतिसङ्घमः कारणेऽनुप्रवेशः पूर्ववत् । इष्टं यागादि कर्मरूपेण क्रियमाणम् । इष्टं खातादि । तयोरेकलक्षणासहस्रप्रमाणः । कामानां अनेषां काम्यकर्मणाम् । अथवा । कामानां विषयानां यो भोगप्रकारः सः विधिः क विषया भोक्तव्याः कं जेति । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामास्वस्य । स्वतन्त्रपुरुषार्थधर्मक्षेण त्रिवर्गमिच्छाज्ञानच पौनरुक्त्यम् । एतेषां स्वरूपमुत्तरव वक्ष्यति । विधिः प्रकारः । नित्यनैमित्तिकादिविषयो वा । यथाऽनुशासिनां संगः । अनुशासिनी जीवविशेषाः । ये भगवच्छ्रवणमनु शेरते त्रैलोक्यकामानुवर्तिनः । दैत्याः ज्ञानिनश्च तदनुसृतिनश्च । नाऽनुशासिनः । अन्ये जीवास्त्वानुशासिनः । अनुशासिनाः यः सर्वः स यावान् यावत् इति प्रश्नः । गणपडस्य वेदमार्गविरोधिनः । चकाराद्विषमोदेः सम्भव उत्पत्तिर्विद्य इति प्रश्नः । आरमनो जीवस्य अनुशासि-
व्यतिरिक्तस्य बन्धमोक्षो ज्ञानिनां मोक्षो दैत्यानां बन्ध उभयपक्षयामिति वा प्रश्नः । क्वयवस्थानं स्वरूपतः । बन्धमोक्षव्यतिरिक्तं आत्मा कर्म तिष्ठति कीदृशम् इति प्रश्नः । अस्योत्तरं— "अशरीरं चाव सन्नामि"ति मन्विष्यतीति । भगवान् वा अत्र ब्रह्माण्डे अवतीर्णः स्वतन्त्रोऽपि यथा आत्ममायया विक्रीडति । अवतीरे भगवान् कथं क्रीडनीत्यर्थः । अथवा । वैकुण्ठेऽप्यत्र वा कथं

क्रीडतीति । मायासम्बन्धे क्रीडते भगवत्परिचर्यामित्यर्थः । मायां विजृम्भ्य वा यथा भगवानुदात्ते । साक्षिरूपं हि सर्वं पश्यत्युदासीनं साहचर्यसिद्धान्तमर्थ्यं तदेकं भगवतो रूपम् । तदन्मूर्तरूपमप्या-
होसिञ्चेति प्रश्नः । उभयकरणसमर्थत्वात्सन्देह इति विद्युरित्यनेनोक्तम् ॥ १४-२३ ॥

एवमत्यन्तोपयोगिनः प्रशान्तिरूप्य सामान्यतोऽप्यान्वृच्छन्नूपसंहति—

सर्वमेतच्च भगवन् पृच्छतो मेऽनुपूर्वज्ञाः ।

तच्चत्वतोऽहंस्तुदाहंस्तु प्रपन्नाय महामुने ॥ २४ ॥

सर्वमेतच्चेति । एतत्त्वोक्तम् । चकारादृष्टमपि । भगवन् भवान् पृच्छतो मे ममं कार्याभ्यम् । अनुपूर्वज्ञः प्रश्नानुपूर्व्येण । यथाजिज्ञासमव प्रश्नाः कृताः । कर्मणोस्ते तथा तथा चित्तं समाहितं भवतीत्यनुपूर्व्येणैव वक्तव्यमित्युक्तम् । अस्मदधिकारात्सारेण वा न वक्तव्यं किन्तु तत्त्वतः । अनेन मतान्तराण्यपि स्युदस्तानि । यद्यपि ममाऽधिकारो नास्ति अत्रण तथापि त्वशुद्राहस्तुमहंसि । श्रोतुर-
प्यधिकारोऽप्युपेक्ष्यत इति चेत्तत्राह—प्रपन्नापेति । प्रपन्नाय हि सर्वं वक्तव्यम् । नचैतदुपचारवचनम् । तद्व्रतनियं ज्ञानातीत्याह—महाशुन इति । मुनिरस्तःकरणस्थितं जानाति । महाशुनित्वा-
माव्यमपीति । मम यत्तत्त्वज्ञानं भाव्यं मम या वा प्रपत्तिल्लुभयं भवान् जानातीति सम्बोधनम् ॥ २४ ॥

नतु सर्वे मुनयः । सर्वे च सर्वज्ञाः । ते च नानाविधचकारः । यथा तेषां पाक्षिकं प्रामाण्यं तथा यथाऽपि भविष्यतीति न शङ्कनीयम् । तदाह—

अत्र प्रमाणं भगवान्ति परमेष्ठी यथाऽऽत्मभूः ।

परं चेहाऽनुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वज्ञैः कृतम् ॥ २५ ॥

अत्र प्रमाणं भगवानिति । प्रमाणशब्दः अवाधितज्ञाने वक्षते । पापयोग्यव्यतिरिक्ते वा । तत्सम्बन्धी यः प्रमाता प्रमाकरणं वा प्रमाविषयो वा तत्सर्वं प्रमाणमित्युच्यते । केचित्तु प्रमाणशब्दं नानार्थमाहः । तथैषां प्रमाणानां न व्यभिचरति उत्पत्तिप्रभृत्यामर्थं ते प्रमाणशब्दोच्यन्ते । यथाऽस्मिन्नेषं वेदव्यतिरिक्ते प्रमेये यथा आत्मभूः प्रमाणम् । यथा ऋषीणामन्योन्यं विरोधाः, न तथा कस्यचिदपि ब्रह्मावयवे । तस्य परमप्रामाण्यं हेतुः—आत्मभूः पृच्छति । परमेष्ठीति । परमे तिष्ठ-
तीति । उत्पत्त्या शिख्या च भगवत्पर इति तत्रप्रामाण्यम् । एवं भगवानपि प्रमाणमित्यर्थः । नतु केवलं भगवद्वचनेन कथं ज्ञानमर्थं भविष्यति, जायमानं वा कथं सर्वजनीनं भविष्यतीत्याह—
परं चेहाऽनुतिष्ठन्ति । परं च मतोऽपि ये महान्तः अधिगतपरमार्थोऽपि त्वदुक्तैऽर्थे विश्वासं कुर्वन्त्यनुतिष्ठन्ति च तं पदार्थम् । इह अस्मिन् भक्तिमार्गे । तेषामपि पूर्वेषां पूर्वज्ञैः कृतम् । त्वदुक्तैऽर्थैः सर्वैरानुष्ठिताः सर्वैरेव क्रियन्ते । अतस्त्वदात्म्यं सर्वत्र प्रमाणम् । अथवा अस्माकं साक्षाद्भगवतोऽव प्रमाणम् । परे अन्ये तु स्वभूतेषामपि ये पूर्वज्ञास्त्वैवैक्यं तदेवाऽनुतिष्ठन्ति । चत्स्यर्थे । न तु प्रमाणं किञ्चिद्विचारयन्ति । अस्माकं तु त्वदुक्ते न सन्देह इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च । लहृचनान्देज् जीवामि । अन्याया मरणमेव स्यात् । तक्षकाल्यमहामयस्य श्रुतत्वात् । तदाह—

न मेऽस्यः परायान्ति ब्रह्मन्ननशानादमी ।

पिवतोऽच्युतपीयूषमन्यत्र कुपिताद्भिजात् ॥ २६ ॥

न मेऽस्यः परायान्तीति । न अस्यः प्राणाः अनशनादपि न परायान्ति नाऽप्यचन्ति । ब्रह्मश्रिति सम्बोधनं तज्ज्ञानाय । अनश्नन् हि प्राणनिवारकम् । अमीनि शपितप्रमाणानां प्रदर्शनम् । राजत्वादेकैनेवोपवासनं क्रिष्टः । अगमने हेतुमाह—पिवतोऽच्युतपीयूषमिति । अच्युतस्य सम्बन्धि कदाचर्यं पीयूषम् । अच्युत एव वा पीयूषम् । अनेन स्वसोत्तमाधिकारो योतितः । ननु यथेदममृतं क्षुष्टं निवारयति तथा श्यामपि निवारयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यत्र कुपिताद्भिजादिति । अनेन कदाचर्यं सर्वं एव प्राणोपपातकं निवर्तने । परं यः कुपिताद्भिजात् तक्षकाल्यो यः प्राणोपपातकः स न निवर्तते । अन्याया स कोपस्तमेव द्विजं नाशयेत् । च्युतना श्याकान्तेः कोप एकं सर्वथा नाशयति । तत्र ब्राह्मणमरणोपपन्नया स्वरूपमेव वरमिहस्वस्वत्कामनया सर्वनिवारकमपीदममृतं तत्र निवारयिष्यतीत्यर्थः ।

एवमापाततः प्रश्नाथो निरूपितः । अस्याऽऽप्यायस्य विमर्शमप्यपातात् विमर्शोपयोगी कश्चन पदार्थो वक्तव्यः । तत्रोपपत्तिविमर्शोपपत्कान्तत्वात्तदुपपत्तेक्ष्णरूपत्वादाक्षेपसिद्धान्तफलेषु प्रथममाक्षेपो वक्तव्यः । स सर्वाक्षेपकश्चेत् श्रोत्रोपधिकारं प्रत्याघेयेदिति सप्ताध्यायायां यत्कथं निरूपितं तत्र सम्मतस्य पर्यवसानपर्यन्तं स्वबोधे निरूप्य यत्रैव पर्यवसानज्ञानं तद्यथाश्रुतमाक्षिपतीति पूर्वपक्षध्यायोऽयमिति मन्तव्यम् । अन्याया पूर्वाध्यायानां स्वर्त्वं ना वैश्यायमाययेत् । प्रश्नेतावत्त्वं चाऽऽहङ्गत्वं स्यात् । अनन्ता एव प्रश्नाः कर्तव्याः स्युः । ते आक्षिपन्ते । अन्ये च पर्यवसितार्थकथनेन स्वबोधविषया जाता इति शोच्यन्ते । अन्याया श्रुतत्वाद्द्वयार्थिकैर्निरूपितं प्रथमं शुकनाऽनिरूपितमित्यप्राणिकं स्यात् । गुरोर्वा शङ्कानुत्पादयेत् । तस्मात्सत्ताप्यायैवार्थान् पूर्वपक्षविषयैः । तत्र प्रथमं श्रोत्रव्यादीनीति श्लोकत्रयेण साधारणाधिकारं निवार्य अभयमिच्छतां य उपायः कथितः सोऽनुपपन्नः । ब्रह्मणा नानाधिकारेण प्रमेयवक्तव्यत्वोपदेशात् । तदाह—ब्रह्मणा नोदित इति । इदमेव हि तत्त्वमधिकारभेदेन सर्वं निरूपणीयमिति । अतः केवाधिकारः केवाभिजाऽऽधिकार इति पक्षो न सम्भवति । “सर्वोपधिकारिणो ह्यत्र विच्युतपुत्रको यथा द्ये”ति शक्यविरोधश्च । अतः—एतद्देहितु-मिच्छामीति वचनम् । यदच्युक्तं केवलं भगवात् श्रोतव्य इति । तदच्युतपुत्रम् । अद्भुतवीर्यस्यैव श्रोतव्यत्वात् । अन्यथेदं वक्ष्यमाणं फलमनुपपन्नं स्यात् । चरित्रमात्रत्वे भगवान् स्वभावत एव प्रविष्ट इति कलाऽपि संसारो न स्यात् । शाकवैफल्यं च । तदाह—हरेरभूतवीर्यस्येति । अद्भुतवीर्यस्य कथा अद्भुतवीर्यरूपाः । तथा सति अश्वगदीनां दृष्टमेव द्वारं स्यात् । अन्याया लघ्वकल्पना प्रसज्येत । दोषाणां प्रतिबन्धकत्वाच्च न फलम् । “गुणानुषक्तं व्यसनया जन्मोदिति”ति वाक्यविरोधश्च । तदाह—यथाऽहमखिलात्ममनीति । अश्वगदीना भगवति मनोनिवेशेने अस्मिन् जन्मन्येतावदेव फलम् । जन्मान्तरे त्वन्यत् । यदुक्तं अलेनेषु कालेन कथयं सिद्धतीति । तदच्युतपुत्र-

तम् । दृष्टोपयोगे भगवतो बहुकर्तव्यत्वात् । तदाह—श्रुतवत् इति । सार्वं तु मनोनिवेशनमेव । अत एव निर्णयं वदति—व्यघये कलेवरमिति । ततो भगवान् मनसा यदीत इति जन्मान्तरे भगवत्सर्वोपधिकं शरीरं निष्पाद्यति तदानीं खानामिति भविष्यति भावसरोरुहत्वं च । यदिःस्थित-सेवाऽन्तःप्रवेशने कार्यसिद्धिर्नै त्वन्तःस्थितेन कार्यम् । यथा दाव्यमिना । तदाह—विद्यात इति । अन्याया प्रक्रियान्तरे रागामयो जन्मशोभेऽनापि न स्यात् । शरीरेन्द्रियाणां गुणकार्यत्वात् । असां प्रक्रियाणां तु प्रकल्पेण भावद्वेषे प्रविष्टः शमलं धुनोति । तदा च स्थितित्ववपत्वे मूलकपालध्यायेव गुणैराऽऽमिकार्यं स्यात् । अतो धुनोतीत्येवोच्यते । तदा द्वितीयममयं भवति । न ययं वस्मादिति अभयरूपो भगवान् मनसा प्राशः । अतो श्रुत्युद्गीतशरीराण्यभावात् न विद्यते अयं यसेति द्वितीयं फलति । सिद्धान्तफलेरप्रिमददेशमस्कन्धार्थेऽपगतं न भयमस्मादिति भयनाशक एव स्वयं भविष्यति । तदहृष्टम्—“सूत्यवो नैव धृष्टयन्ति श्रुत्यानां श्रुत्युमीश्वरमि”ति । अन्याया प्रथमपक्ष एव पश्यंसाने गुरोरप्रयोजकता स्यात् । तस्मादेतस्यैव त्रयं भवति । यदच्युक्तं जीवानां स्वभावकियवा-ऽनयो भवतीति । तदप्यसङ्गतम् । जीवानां किं स्वभावत एव देहादिस्मन्मन्ध ईश्वरच्छया वेति । आप सर्वेषामेवाऽऽनिमोक्षप्रसङ्गः । द्वितीये न ते पर्यवस्यमर्हन्ति । भगवतेव तथा सम्पाद्यमानत्वात् । एतदभिप्रेत्याह—यद्वाचानुमत इति । यदच्युक्तं श्रोतव्यं भगवद्विशेषणचतुष्टयं सर्वोत्तममवान् हरितीश्वर इति । तदप्यसङ्गतम् । तदाह—आसीद्यद्गुरुरात्पद्यमिति । सर्वोत्तमा भगवान् श्रोतव्यत्वेन निरूपितः । तस्योदराच्च पद्मजननं निरूपितम् । पद्माधारत्वेन तस्य पद्माद्रिजत्वात् जगतश्च पद्माधारत्वात् सर्वोत्तमत्वं नोपपद्यते । औपचारिकप्रयोगमत्त न फलजनक इति सिद्धम् । किञ्च । भगवत्त्वं च नोपपद्यते । तदाह—पावानयं नै मुगुह इति । प्राकृततुल्यत्वादित्यर्थः । हरित्वं च नोपपद्यते । तदाह—अजः सृजतीति । अगुरुत्वं मुगुहमपि प्राप्य यतोऽप्यमजः सर्वभूतजातं सृजति । महति कर्मणि व्याघ्रतोऽनिश्चिञ्च । मृतात्मा च जायते तत्तत्स्वभावं प्राप्नोति । एतदेवाऽहं वक्ष्ये—“शयानो बहुचिन्तये”ति । ईश्वरत्वं च नोपपद्यते । तदाह—स चाऽपि यत्र पुरुष इति । अस्याऽपि प्राकृततुल्यत्वं जगत्कार्यव्यभिचलत्वं मायाप्रदृष्टणपरित्यागैश्च शृणवं गृहस्थानस्थितिरिति । यदच्युक्तं पातालेर्भस्वेत्यादि । तदप्यसङ्गतम् । तदाह—पुरुषाच्चपयैरिति । ज्योन्यविरोधा-दुपपत्त्यसङ्गतमिति भावः । यदच्युक्तं इन्द्रादयो बाहव बाहुदिति । तदप्यसङ्गतम् । कल्पनेदानीं विषयमानत्वात् प्रतिकल्पमिन्द्रादीनां नानात्वात् बाहूनामनियतत्वापत्तिः । अधिकारशब्दत्वेऽप्यभि-कृतानां भेदात् स दोषस्तद्विनाशः । इन्द्रत्वमभिसाऽऽप्याहत्वात् । यदप्यादुरित्युक्तं प्रमाणां । तदप्य-सङ्गतम् । विकल्पानां विषयमानत्वात् । विकल्पा युगमेदाः । ब्रह्मकल्पान्तरकल्पा वा । उभयैषाम-पि प्रतिकल्पं भिन्नत्वाच्च बाहुप्रमाणयोर्व्यवस्था । किञ्च । यदच्युक्तं कर्णो दिश इति । दिशामव्य-स्थितत्वाकर्णत्वं नोपपद्यते । दिशस्तु स्येण क्लियते । “स्येण हि विभक्त्यन्ते दिशा” इति वाक्याद्यश्रोदेति सा प्रचीत्यादि । अतः काष्ठानुभापकं सर्वं विषयैमाणे दिशो न सन्नेव कुत-साक्षां कर्णत्वम् । व्यवहारस्तौरोपचारिकैरपि भवति । पदार्थनिर्णयस्तु नैवविषयः । यदच्युक्तं श्रोत्र-मनुष्य शब्द इति । तदपि नोपपद्यते । कालमेदेनैव शब्दानां प्रवृत्तत्वात् । तदाह—भूतमन्य-त्वचश्च शब्द इति । एते शब्दाने न प्रवर्तन्त इति श्रोत्रं नियतं न स्यात् । शब्दविशेषश्च श्रोत्रत्वे तु

१ न भाव्योति अ. २ सुभामिति अ. ३ स्वस्य वैद्यमेति अ. ४ वक्ष्योपदेशादिति अ. ५ निवेशो-
ऽस्तिमिति अ.

१ तथा खानामिति अ. २ यदच्युतविति अ. ३ तस्य मालि अ. ४ प्रयोजकत्व अ. ५ व्यापत्वं अ.
६ आयाः हेतु इति अ. ७ नेतस्य हि पादित्यारि अ. ८ हि मालि अ.

सर्वरूपस्वप्नसुप्रसन्नियमाणमवद्वन्द्वं स्यात् । यदयुक्तं नासत्वसौ परमस्य नास इति । अश्विनीकुमार-
योरायुर्देवप्रवक्तृत्वं वक्तव्यम् । तदाऽऽयुषः स्वरूपं विचारणीयम् । किं भगवदहत्तमायुः प्राणिनां
नियतमनियतं वेत्ति । उभयथाऽपि नासत्ययोत्पद्योक्तव्यम् । अतः सत आयुर्मते विचार्यमाण
अभिनयोरेवासिन्निरूप्यत्वात् नासिकालं दूरे । अथ प्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिदं इति । गन्धश्चा-
ग्निश्च विश्वपावकस्यायां । अतः कालस्याऽऽगतिः स्थूला वा सूक्ष्मा वा यदि विचार्यते तदा यथास्वी
पौष्य न सङ्गच्छन्त इत्यर्थः । किञ्च । चक्षुरमृततदङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे वेत्ति पूर्ववत् ।
यतः कर्मगतिषु विचार्यमाणसु केनचित्कर्मणा सुंसेस परावृत्तौ सुर्गानन्तत्ये च दिनरात्रियुक्तव्यायाः
सुर्गगतिःकृतत्वात् तस्याश्च कर्मरूपत्वात् । भगवच्चक्षुरो योषयते न वा पक्ष्माणि । याश्चोक्तिरित्यसौ-
वाऽवान्तरभेदः । किञ्च । यदुक्तं तद्विजुग्मः परमेष्ठेयपिच्छयमिति । तदपि कर्मसाध्यमेव ।
तदाह—यस्मिन् कर्मसमाधाय इति । अथ ब्रह्मा गुणानां गुणिनां च कर्मसमाधाय उक्तः ।
तत्र का भगवद्विजुग्मा । एतेनैव आणोऽस्य तादृ रस एव जिह्वेयांक्षिसमेव । अनेन यानि कानि
मोक्षकलेन निरूपितानीन्द्रियत्वेन च तानि सर्वोष्णक्षिसानि वेदितव्यानि । किञ्च । आणोऽस्य तादृ
इत्यास्याऽऽरुनीकवयं इत्यन्तेनोक्ताः पदार्थां विशेषसामान्यविचारेण मतार्थां भविष्यन्तीति विशेष-
पदार्थानां प्रायेणमात्रावज्ञानं दशपदार्थां निरूपयति—भूपात्नालेति । एतेषां दशपदार्थानां स्वकार्यस-
हितानां विचारे क्रियमाणं सामान्यतो ब्रह्मण्डे च विचार्यमाणं ब्रह्मण्डमेवाऽऽयाति । न भगवान् भग-
वदवयवा वा केनाऽपि प्रकारेण सङ्गच्छन्ते । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मण्डं दरीक्ष्य पुरुषत्वकल्पना व्यर्थेति
मावः । अरुनीकवयं इत्याक्षिपति—सङ्गत्वां चाऽनुत्तरमिति । ब्रह्माननमिलादि वर्णाश्रम-
सिन्धयेन । यदुक्तं नानाभिधाभीक्ष्यगुणपञ्च इति । अथ यो यज्ञो निरूपितो भवत्कर्मत्वेन
तस्याऽऽमाकृतत्वात्तिलत्वाच्च पूर्वोक्तदोषसम्बन्धभावात्तदेकमुपपद्यत इत्याशङ्क्य नवपदार्थविचारेण तदपि
प्रत्युक्तं भविष्यतीति नवपदार्थान्च्छेति—अवन्ताराऽनुत्तरमिति द्वाभ्याम् । यागो हि देवतो-
रोशनं द्रव्यत्वात्मात्मकः । तत्र देवता द्रव्यं क्रिया चेतिक देवताः पङ्कानि एव न । तत्र देवता
भगवदवतारेण विचारिता भवति । स चाऽवतारो लोक इति लौकिकः । युगानि तु विचारणीयानि ।
तेषु विचारितेषु द्रव्यमपि निराकृतं भविष्यति । यथा “यज्ञव्यारम्भभ्यवाप्यन्ते नै पद्यन् पुरोडाःशां
कृमेभूतं सर्पन्तमि”ति । एतत्कर्म कदा । युगेषु वा युगेषु विचार्यकाळे वा । युगविशेषोक्तः
पूर्वं द्रव्याभावाभागे न स्यात् । एवमन्वयाऽपि । युगमानं च विचार्यमाणं धामागाम्यथात्वेनिक-
रैव न सङ्गच्छन्ते । यथा त्रेतायुषे यज्ञोत्पत्तिः । किञ्च । युगधर्मः कालः । नृणां साधारणो धर्म इति
देवः । सविशेषो यादृश इति द्रव्याणि गुण्यभेदमिद्वानि द्विधा निरूपितानि । श्रेणीनामिति कर्त्तारः ।
राजर्षीनामिति मन्त्राः । धर्मकृच्छ्रेष्विति कर्माणि । अत एव पदसु भवेत्प्रयोगोऽङ्गत्व्यापनाय ।
यदयुक्तं इहानसवीश्वरविग्रहस्येति । तदपि तत्त्वविचारेण यत्वात्स्थानं भविष्यति । तन्वामिकद्वेजेन
ब्रह्मण्डमिमाणम् । तत्र “न यतोऽस्ति किञ्चिद्दि”ति दचनमनुपपन्नं स्यात् । अतःपरं द्वितीया-
ध्यायवत्परमः । तत्रादित्येव यदुक्तम् पूर्वं पुरा धारण्येति । तदसङ्गतम् । तत्त्वानां लक्षणविचारेण ।
लक्षणं तेषां सृष्टिकरणसामर्थ्यम् । तस्यैवाऽसाधारणधर्मत्वात् । तस्मिन् शक्ते तदशैरेव ब्रह्मणि प्रविष्टैः
कार्यसिद्धेस्य ज्ञानादीनां वैषम्योपपत्तिः । यदपि अत्राह्यस्य हि ब्रह्मण एव पन्था इत्यादि विचार्य-

पुरःसरं स्वचित्ते स्थितं भगवन्तं चिन्तयेदिति । तदपि तत्त्वानां हेतुपूर्वकलक्षणे विचार्यमाणे पूर्ववत्-
निवृत्तिः । तत्र चित्तस्य महत्त्वत्वरूपत्वान्महति विद्यमान एव भगवान्स्वप्न भवतीति स्वचित्ते कः
सिद्धः । आत्मनश्च सिद्धिस्तत्र दूरापास्ता । “चित्तं तन्महद्द्वारमकमि”ति हेतुलक्षणम् ।
यदयुक्तं केचित्स्वदेहान्तर्देहावकाशः इति । तदपि पुरुषपूजायां विचार्यमाणायामां “भनोमयी
मणिमयी”ति वाक्यानामानसौ कृषिः सा । स कथं भगवान् भवेदिति । स्थूलसूक्ष्मधारणा-
सिद्धयर्थं योगद्वयं निरूपितम् । तदपि योगस्वरूपं विचार्यमाणे चित्तवृत्तितोषत्वादसङ्गतमेव
भविष्यति । यदयुक्तं शिरं सुखं चाऽऽसनमास्थितो यतिरिति । तदप्यसङ्गतम् । जीवत एव
योगिनः सर्वलक्षणमनसम्भवात् किं मरणेन । यथा कर्मस्य । ऐश्वर्यपदेन चाऽऽनुदाहरण्यनेनैव
देहेन स्वर्गं गताः परिहृताः । यदयुक्तं आनन्दमानन्दमयोऽवसान इति । तदपि योगिनो लिङ्ग-
बद्धं विचार्यमाणे असङ्गतं भवति । यदयुक्तं भगवान् ब्रह्म कारक्येनेति । तदपि वेदविचारे क्रिय-
माणे असङ्गतं भवति । यदि भगवानात्मा । सिद्धमेव तस्मिन् प्रेम । उपदेशश्च अर्थः । नाऽस्ति
चेत्येव तदा न स आत्मा । अनामादात्मायात्मात्वेन न ज्ञात इति चेत्तत्त्वत्वेन । तदाप्यात्म-
भेदोपदेश्यम् । न च प्रेमार्थं यज्ञः कर्तव्यः । यदपि कामनाभेदेन देवतान्तरभजनमुक्तं तदपि वेदा-
दिविचारे असङ्गतमिति तृतीयादिः । वेदे हि तदर्थमन्यदेव साधनं निरूपितमिति । भवत्यर्थनिरूपणं
तु भक्तिनिराकरणमेव निराकृतम् । यदप्युत्पत्त्या विमर्शनमुक्तं तदपि सङ्ख्यादिविचारेण निराकृतं
भविष्यति । यदिदं जगत् प्रलयं यास्याति प्रवृद्धं वा भविष्यति कारणे वा लीनं भविष्यति । तदा किं
भगवतः सकाशादुत्पत्त्या । सत एवाऽवधत्तां अन्यथा वा । विशेषाभावात् । यदपि यज्ञादीनां
स्वरूपनिर्णयार्थं भगवदवयवकल्पना निरूपिता । सापि इष्टपूर्वादिविचारेण निवारिता भवति ।
लौकिकैरलौकिकैर्वा पदार्थयोगे निष्पन्नं भूतसंस्कारे आत्मसंस्कारे वा भगवत्संस्कारे वा फलतो
वा न कश्चिद्विशेषः । भगवदीयत्वस्वदिव्यत्वेन सिद्धेः । यदयुक्तमात्मानं सुवर्तीति, तदप्युक्त-
धियां सर्वे विचार्यमाणे निराकृतं भविष्यति । यत्सत्त्वे भगवद्विद्वलक्षणा वक्तव्याः । तदप्युक्तं तत्त्वं
पूर्वं रूपंद्रवरूपमिति । तदपि पाण्डुधर्मं विचार्यमाणे निरूपितं भविष्यति । दैत्यानां व्यूहा-
नाथं पाण्डुलोत्तः । दैत्याश्च के भगवानन्यो वा । भगवांश्चेत् सापि भगवतीति पाण्डुत्वमेव
न स्यात् । भक्तिरपि निराकृता भवति । पाण्डुतेऽपि स्थिरीभूते न दैत्यानां भगवत्त्वम् । यदयुक्तं
कर्णकथापशोषाणिति । तदप्यसङ्गतम् । चिदात्मनो बन्धुभोक्षो विचार्यते । बन्धो भगवद्विच्छया
मोक्षश्च । तत्र किं कर्णकथापशोषणेन । मित्रत्वात् चाऽवस्थाने निरूपिते सर्वमेव साधनं त्वर्थं स्यात् ।
भगवद्राजत्वस्य । अन्वारावर्णनं च व्यर्थम् । भगवतो मायायां क्रीडनमेव तादृशमिति सर्वमेव
जगदवतारो भवति किं विशेषेण । मायापरिहारेण अन्वारालीलायमपि पारिलेखेत् । यदयुक्तं रघवते-
द्विपुलीकुर्वतीति । तदपि न वक्तव्यम् । यथा भवान् भक्तिरसेन वदति तर्हि कस्यचित्लेखनात् ।
श्रावणं च तस्यैव सिद्धम् । तदाह—अत्र प्रत्यागमिति । यदयुक्तं मार्गां वर्णनं तावत्वा न
मुद्रतीति । तदप्यसङ्गतं च । यतो मम श्रवणाऽपि प्राणा न गच्छन्ति श्रूयमाणमपि तद्वक्तो
भवतिष्यति ॥ २६ ॥

१ परमेष्ठिपिच्छयं इति ख. २ समवाय इति ख. ३ वादिशिष्यनेवेति ख. ४ विशेषस्वेनेति ख. ५ मितोप-
पन्नमिति ख. ६ अमन्तीति ख. ७ नायं देवत्व उदोद्यमिति ख. ८ कारमेति ख.

१ सर्वोक्तिं वासिष्ठ. २ आत्मनश्चेति ख. ३ वेदोक्तिं ख. ४ वा नास्ति ख. ५ रूपमिति ख. ६ वास्तव्यो
ख. ७ आत्मेति ख.

एवं पूर्वपक्षे कृते भगवन्माहात्म्ये स्थिरीकृते युक्तस्य सन्तोष एव जातो न-कोप इत्याह—
सूत उवाच ।

स उपामञ्जितो राज्ञा कथायामिति सत्पतेः ।

ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥ २७ ॥

स उपामञ्जित इति । स युक्तः । उपामञ्जितः प्रार्थितः । “उपामञ्जयन्त राज्ञ्येन पितरो यमि”त्यत्र तदर्थनिर्दोरात् । इति एवञ्चकारकथायाम् । युक्तिपूर्वं भगवद्गुणा निरूपणीया इति । तथा सति भगवतो महत्सुखं भवति । सत्यतिसत्वात् । तथा सति निःसन्दिग्धो भगवत्बलि-प्रत्ययो भवतीति भगवतोपहेतुत्वं प्रश्न इति भावः । तत्राप्ययं ब्रह्मणः ब्रह्मणा वेदेन रक्षितः । अस्मदर्थे युक्तिमयं कथयिष्यातीति । अत एव भृशं प्रीतः । मम अन्मसाफल्यं जातमिति । राजा च विष्णुरातः । विष्णुना एतदर्थमेवाऽयं संरक्षितः । यदयं क्षोदपूर्वं निःसन्दिग्धं मां ज्ञास्यतीति । अत एव स्वजन्मसाफल्यार्थं समायामेव भृशवान् ॥ २७ ॥

एवं युक्तिपूर्वकं भगवत्कथायां वक्तव्यायां लौकिकी युक्तिप्रयोजिकेत्युपपत्तिरूपं भगवत्समेवोक्त-
वाग्विद्याह—

प्राह भगवतं नाम पुराणं ब्रह्मसस्मितम् ।

ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २८ ॥

प्राह भगवतं नामेति । पुराणमिति प्रमाणम् । ब्रह्मसस्मितमित्युक्तिसिद्धिर्तम् । ननु कति भगवत्वाति सन्ति । बहुषु स्वल्पेषु भिन्नप्रकारेण भगवत्तत्कथनाच्छङ्कः । तत्राऽऽह—ब्रह्मणो भगवता प्रोक्तमिति । विषयात्मकं तु भगवत्तत्कथनात् । विषयस्यैकं तु देहा । तत्रोत्पत्ति-
कारेण निरूपितं ब्रह्मणा नारदायोक्तम् । उपपत्तिप्रकारेण तु ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तम् । अत्र स्थूले भगवते सर्वे प्रकारा उपनिबध्यन्ते । भागवत्प्रसूतेनेकथात्वंज्ञापनाय । तत्राऽन्यस्य पदार्थस्य ब्रह्मणा स्वयमेव ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणः परं वक्तव्या नान्यदिति वक्तुं ब्रह्मकल्प उपागत इत्युक्तम् । ब्रह्मकल्पे समागते । तत्र हि शब्दब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिः । या उपपत्तिर्भोग्यवृत्ते वर्धते ॥ २८ ॥

ततोऽन्यविषयोऽपि प्रश्न इति भगवत्वात्प्रत्ययेवं तं परिहृत्य पाद्भागवतवतोपपत्तिं वक्ष्यतीत्याह—

यद्यत्परीक्षित्पद्मः पाण्डूनामनुपृच्छति ।

आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ २९ ॥

यद्यत्परीक्षित्पद्मः पाण्डूनामनुपृच्छति । पाण्डूनामनुपृच्छति । भगवद्ब्रह्मकल्पानां मध्ये प्रश्नः । यदनुपृच्छति पूर्वोक्तहेतु-
प्रश्नादिरूपम् । आनुपूर्व्येणैव तत्सर्वं वक्तुमुपचक्रमे कृतवान् । यथाकाङ्क्षमुत्तराणि दत्तवानित्यर्थः । चकारादधिकामपि युक्तिमुक्तयामिति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवतपुराणोद्दिष्टानां श्रीलक्ष्मणभट्टारमजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितानां

द्वितीयस्कन्धे अष्टमाऽध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

नवमे तूत्तरं प्राह जीवब्रह्मस्वरूपयोः ।

सन्देहचारकं पूर्वकथनस्याऽपि वस्तुताम् ॥ १ ॥

पारम्पर्यकथा चाऽऽह शुद्धाधिक्यवगम्यते ।

माऽन्यथेत्यस्य सन्देहनाशानाय निरूपिता ॥ २ ॥

अन्येषां सन्देहानां जीवब्रह्मसन्देहोत्पत्त्याप्रथमं जीवसन्देहं धारयति—आत्ममायाभूत इति विधिः । यथेतेषां यदभातुमते ब्रह्मज्ञिति । अस्य जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति । जीवत्वं कथ-
मिति अन्यशब्देन प्रासम् । तत्र जीवत्वं जाते पदयो हेतवो भविष्यन्ति देहसम्बन्धे इति प्रथमं जीवत्वमुपपादयति—

श्रीशुक उवाच ।

आत्ममायाभूते राजन् परस्याऽनुभवात्मनः ।

न घटेताऽर्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाऽऽसत् ॥ १ ॥

आत्ममायाभूत इति । तत्र सदानन्दरूपो भगवानेककोटिनविष्टः । चिद्रूपमाऽपरः । तस्य माया द्विविधेति पूर्वं निरूपितम् । तत्र चिद्रूपस्य माया व्यामोहिका । सा खरूपं व्यामोहयित्वा जीवतामापादयतीति । जीवतीति जीवः केवलं प्राणधारणप्रभववान् । स हि मायया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतस्यैव यः स्वात्मक आसन्नो दशविधप्राणरूपस्वमवलम्ब्य तिष्ठति तदा जीव इत्युच्यते । “जीव प्राणधारण” इति धातोः कर्तैरि अणुप्रत्ययः । बोधरूपोऽन्यमानन्दरूपस्य धृगभूतत्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितस्वम्बन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तथा सम्बध्यते । जयं च विभागो “बहु स्यां प्रजापेये”तीच्छया । इच्छाऽपि सर्वभवनसमर्थं स्वरूपमेवां धर्मरूपेण भवत् इच्छारूपेणाऽपि भवति । तत्र सर्वशस्य क्रियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता । एतन्नित्यरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भोवत्तत्कालिकाया । तथा भगवतो यावन्तु स्वरूपादेव निर्मितान् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । बापादकहेतुत्वं तस्य कालस्याऽभावात् । जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वाच्च सर्वदा भविष्यति । पूर्वमेव जातत्वात् तत्सङ्गे इच्छादीनामपि जातत्वादिच्छादयसार्दशभूतास्तान् सदैकरूपात् स्वापयन्ति । तथा च तथा अंशं परिपृच्छति भगवानिच्छारूपम् । स एव कामः “सोऽकाममये”ति श्रुत्युक्तः । तथा कृत्वा । येदरूपथा सच्चिदानन्दा धर्मोः स्वयं विद्यमानाः स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वत-
पाणिपादान्तो भवति साकारतां चाऽऽपश्यते । विभोऽपि तथा मिलितः अभिन्न इवाऽलम्बो भवति । तद्विषया कार्यरूपस्याऽन्यत्वात् । तानि शीघ्रपि रूपाणि एणेशब्देनोच्यन्ते । अत एव सद्रूपस्य कार्यं प्रत्येकस्यैवसापित्वम् । “प्रजापेये”तीच्छया उत्कर्षार्थकर्मरूपेण जाताः । तत्र आनन्द-

१ व्याहारमतेति अ. २ इतीति एवमिति अ. ३ युक्तिपूर्वकमिति अ. ४ सतामिति अ. ५ पूर्वकमिति अ. ६ अश्रयोक्तमिति अ. ७ प्रकारेण रूपयामिति अ. ८ विषयस्यैकमिति अ. ९ एतौत्पत्तिरिति अ.

१ इच्छाधिक्ये अ. २ मायादीति अ. ३ मा माया रिति अ. ४ अणुप्रत्यय इति अ. ५ मायः स्वतत्कालि-
कायः अ. ६ मिलितत्वादिति अ.

उत्कृष्टः । तदेतरी तं सेवयानो जाते । ततश्च तयोपमो ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । तदा चिदंशस्य शक्तिरानन्दे गतत्वात् ज्ञानपर्यस्य तं व्यमोहयति तदा तस्य जीवत्वम् । सदशस्तु क्रियाशक्त्येगत्त्वादव्यक्ततामापद्यते । पश्चान्मूलतत्क्रियाशक्तिः क्रियाभिर्यथावयमभिव्यज्यते । पश्चात्तस्यां तत्कृतमर्थं वा तिरोभूते स्वयमपि तिरोभवति । तदा तस्यां मूलेच्छया जातः शुब्दोऽभिव्यक्त एव तिष्ठति जीवप्रमहादिकुपु । जीवे भगवति वा । एवं चिद्रूपेऽपि ज्ञानसंशयसर्वतैर्ज्ञानैरभिव्यज्यते तिरोभवति च । प्रयत्नस्तु तस्याऽपराधीन इति स जीवग्रहणार्थं सर्वदा तिष्ठति । स चेन्द्रजालस्यै तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्रपञ्चेत् तदा तां मोहिकां मायां लज्जति । प्रयत्नं च लज्जति । स्वरूपे चिद्रूपे चाऽतिष्ठते । अपराधीनश्च भवति । अगत्कृतं तु न भवति । तस्य सा माया शक्तिर्न भवति । उत्कर्षोऽपि न भवति । आनन्दस्यैवोत्कृष्टत्वात् । हीनता त्वापाततो वृत्ते । आनन्देन सह मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चैस्त्वधर्मेण संहृद्धीयात् । इयं प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाक्यादुरोधेन श्रुताश्रयतिष्ठिद्धा सर्ववैवीचोपयुज्यते । अन्यथा प्रक्रिया तु वाक्यानि बाधते । जीवभेदं त्वये निरूपयिष्यामः । एतदेवाऽऽह—आत्ममायां आत्मनः स्वस्य चिद्रूपस्य मायां व्यामोहिकाद्यते । अस्य चिद्रूपस्य । राजन्निति सम्बोधनं राजस्त्वात्तव स्वरूपाज्ञानमिति दयां बोधयति । व्यामोहानन्तरमेव देहसम्बन्ध इति तादृशं विशेषणम्—अस्तुभ्यात्मन इति । वस्तुतस्तदुभवात्सा परं सामर्थ्यं भगवति गतमस्ति यतो व्यामोहो भविष्यति । अन्यथाऽस्यसम्बन्ध इव व्यामोहोऽपि न भवेत् । व्यामोहव्यतिरेकेण केवलशक्त्यभावेनार्थसम्बन्धो निरूपयितुमशक्यः । सदशशक्तिश्च सा । तस्या दोषत्वेन पर्यवसानं हीनभावात् । जीवस्य सामर्थ्यलाभेऽपि तस्या हीनभावापर्ययः शक्यभावात् न भविष्यति । तथा व्यामोहे तु अर्थेन देहादिना सम्बन्धः सुखेन घटते । मोहितस्याऽस्यसम्बन्धं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—स्वमद्रष्टुरिषेति । निद्रया व्यामोहितो भगवत्कृतं नायिकीं सृष्टिं परत्यलमिग्नयते च । निद्रयाः सर्वत उद्रमाभावात् मूलभगवन्मायाया कृत्वा सा शीर्षं तिरोभूता भवति तदा स जगामि । एवं स्वमद्रष्टान्तेन तस्य व्यामोहं निरूप्य दृष्टान्तिके विशेषणमाह—अज्ञसेति । सामस्येन । स्वमक्रोटयोऽत्र मध्ये भवन्ति । इदं लक्षणेव जन्मक्रोटिष्यनुवर्तते ॥ १ ॥

एवं तस्याः सम्बन्धमात्रं निरूप्य कार्यं निरूपयति—

बहुरूप इवाऽऽभाति मायाया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥

बहुरूप इवेति । सा क्षामासमूर्त्तमाया बहुरूपा भवति । तथा सम्बद्धोऽयं स्वयमपि बहुरूपो भवति । इवेति वचनं तस्याः सम्बन्धरूपसमर्पकभावात् । तदा आनन्दार्थं तस्या गुणेषु रममाणः । तस्याः गुणान् पृथीतिविच्छुः । रमामलमिति । ममति गुणेषु । अहमिति मायायाम् । सम्बन्धप्रतिपादकान्वेतौ शब्दौ तस्य स्वरूपेऽर्थं समर्पयतः ॥ २ ॥

१ तस्या इति च. २ तं पृथीयति च. ३ भावोपगत इति च. ४ अयमेवेति च. ५ सर्वतोऽपेक्षि च. ख. ६ मायास्या बहिति च.

एवं तस्याः कार्यमुक्त्वा तत्परित्यागोपायमाह—

यहिं वाव महिञ्चि स्वे परस्मिन् कालमाययोः ।

रमेत गतसम्माहस्यक्त्वादास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥

यहिं बाधेति । यहिं कदापिन्मूलतस्य इच्छानशात् । बाधेति निश्चयेन । स्वे महिञ्चि स्वस्य महिम्नरूपे भगवति आनन्दे । गुणशोभककालस्य मोहिकाया अगत्कृतकया मायाया निवन्ति । तयोः कार्यं स्वेच्छया द्वाकृत्य प्रसन्नतया स्थिते यदि रमेत । तत्रापि भगवाननेन प्रति सर्वेषां स्वमाहात्म्यं न बोधयतीति तस्य स्वात्मिले यदि सन्देहं न कुर्वीत, तदा गतसन्देहो उच्यते लज्जति । व्यामोहिकां मायां, गुणान्, तत्कार्यं देहादिकं वा, ममाहमिति भावं वा लज्जता उदास्ये तस्या मासक्तिं न करोति तदा निस्तार इति भावः ॥ ३ ॥

एवं जीवसन्देहं परित्यज्य ब्रह्मसन्देहं निवारयति—आत्मतत्त्वविशुद्धयर्थमित्यारभ्य न विशुध्यति कर्हिषिदित्यन्तेन—

आत्मतत्त्वविशुद्धयर्थं यदाह भगवानुत्तरम् ।

ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमच्यलीकत्रताहतः ॥ ४ ॥

अशाऽपि सुकितस्माभिः प्रक्रियया निरूपितैव । स्वरूपेऽवज्ञाये निरूप्यते । तत्र प्रथमं ब्रह्मणोऽपि देहसम्बन्धाधीनतुयं इति यद्वचनं सर्वात्मकत्वात्प्रपञ्चितो वदन् निराक्रियते । आत्मनस्त्वं यथायं रूपं तस्य विशुद्धयम् । औक्तिकानां ज्ञानेन औक्तिकभावेनाज्यया प्रतिभानलक्षणां शुद्धिं द्वाकृत्य विशेषशुद्धिं सम्यगर्थोपलक्षणां जनयितुम् । यदाह । न केवलं वचनं किन्तु कृतं सर्वं स्वसाऽऽनन्दरूपं ब्रह्मणे प्रदर्शयन् यदाहेति सम्बन्धः । प्रदर्शने कथने च हेतुः—अच्यलीकत्रताहत इति । निष्कपटत्वेन आहतः सेवितः सन्तुष्टो वा ॥ ४ ॥

एवं भगवद्बचनं वक्तव्यत्वेनोपक्षिप्य सन्तोषार्थमच्यलीककृतं ब्रह्मणो निरूपयति—

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सिद्धक्षयैक्षत ।

तां नाऽच्यगच्छद् दृशामत्र संमतां प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥ ५ ॥

स इति । नियमविशेषे प्रतशब्दः प्रवर्तते । अत्रच सर्वेन्द्रियाणां प्राप्तस्य च सर्वविषयपरित्यागनेन निरोधात्मकः । स चैस्वरूपतः फलतश्चैकविषयो भवति तदा निर्व्यतीकः । अयं च ब्रह्मा स्ववदर्थं सृष्टिं करिष्यामीति सद्रूप्य पश्चात्साधनान्यालोचयितुं प्रवृत्तान्ति साधनानि समवदोन्मि भगवदिच्छानुसारेण कार्यं कुर्वन्तीति यादृशयं चिकीर्षति तादृशं भगवतो नाऽभिप्रेतमिति ते पदार्थां न स्फुरिताः । तदा सन्निकर्षभावात्तद्विषयकः साक्षात्कारो न जात इत्याह—स ब्रह्मा । यतोऽयं स्वयमेव प्रसिद्धः । तस्मात्प्रसिद्धस्याऽज्यस्याऽऽभावात् तत्र सन्देहनिवृत्तिः । आदिदेव इति देवतान्तरोपासनापि निवारिता । गुरुपर्यन्यो नास्ति यतस्तदुपदेशेन वा कार्यं सिद्धति । यतोऽयमेव

१ सन्देहः भवमिति च. २ दुस्वप्न इति च. ३ भावनेति च. ४ बोधनब्रह्मसामिति च. ५ हात्कनोहि च. व. ६ वचनं प्रसिद्ध इति च. व.

सर्वसाधुऽपि गुरुः । तीर्थोपाश्रयणमपि नाऽस्तीत्याह—स्वधिष्ण्यमास्थायेति । अथवा । सर्व-
रैतैर्विशेषैरहमेव महान् किं ममाऽन्येन साधनेनेति महत्त्वविरुद्धमप्युक्त्वा केवलं सिद्धसाधु सद्गु-
मिच्छया साधनान्प्रेषत । तदा पूर्वोक्त्यानेन साधनोपस्थितभावात् तादृशं नाऽप्यवच्छेत् । आलो-
चनार्थकं त्वनुमानतर्कादिरूपं प्रकृतोपयोगि न भवति । उपादानगोचरपरोक्षज्ञानस्यैव साधनत्वात् ।
तदाह—प्रबन्निर्माणविधिर्यथा भवेदिति । यथा द्रव्य प्रबन्त्स निर्माणमुत्पादनं तत्र विधिः
प्रकारो यथा भवति तां न प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकारः सर्वोऽपि ज्ञानेनैव सम्पाद्यते तदा तमेवाऽर्थं चिन्तयामास । यथा भगवच्चिन्तया भग-
वान् प्रत्यक्षो भवति तथा साधनचिन्तया साधनान्प्यपि प्रत्यक्षाणि भविष्यन्तीति । जनेन यः साधन-
मेव चिन्तयति न तु साधनसाधनं स ज्ञान्तो भवतीति ज्ञापितम् । तदा भगवान् मद्दर्शनं प्रयासं
करोतीति तस्मै साधनमुपरिदृष्टवान् । तद्वगवत्प्रत्युत्पन्नितं वाक्यं मन्त्ररूपमिति मन्त्रोद्धारकारेण
तन्निरूपयति—

स चिन्तयन् ह्यक्षरमेकदाऽम्भस्युपाशृणोद्भिर्गदितं ब्रचो विभुः ।

स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यद्धनं विदुः ॥ ६ ॥

निशाम्य तद्वक्त्रदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्राऽन्यदपश्यमानः ।

स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिद्व इवाऽऽदधे मनः ॥ ७ ॥

स चिन्तयन्निति । पूर्वोक्तप्रकारेण स ब्रह्मा चिन्तयन् । अम्मसि जलमध्ये लीनो यथा
वदति तद्वाक्यमिव ब्रह्मक्षरमुपाशृणोत् । हे अक्षरं यस्मिन् परं तादृशमेकं पदमशृणोत् । तदपि दिग्-
दितं वारद्वयमुच्चारितम् । अनेन पदभेदो निवारितः । पदमित्यत्र च निरूपिता । तदा द्विरुक्तं पदं
वाक्यरूपं ज्ञातमिति वच इत्युक्तम् । ननु व्याकुलचित्तनाकुलित्तव कथं जल उत्थनं तं शब्दमथोदि-
पुरस्तरं निवारितवांस्तत्राऽऽह—विभुरिति । अक्षरद्वयस्योद्गाराह—स्पर्शेषु यत् षोडशमे-
कविंशमिति । स्वराणां द्विरूपता । स्वतन्त्रता इत्यनुमानाद्वा च । तत्राऽक्षरद्वयस्य स्वतन्त्रतया
निरूपणत्वाद्ब्रह्मेव स्पर्शदर्शनं भवति । तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादकारसहितं भवति । तत्र
कादयो भावसत्ताः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः पञ्चमार्गमार्गाः । तत्र चतुर्धर्मप्रभयोरतिवर्णो षोडशैकविंश-
को भवतः । तस्मात्कारणित्युक्तं भवति । तत्र साक्यत्वेनाऽऽसमर्थकत्वात् निर्णयार्थं तदर्थमाह—
निष्किञ्चनानामिति । अदृष्टजनकतापस कृद्वादस्तपभावात्स्वतन्त्रज्ञापकाऽस्तपस्यभावादेऽपि
धातुमार्गं लक्षणयाऽर्थपरमित्यभिप्रेत्याऽऽह । न विद्यते किञ्चन येषाम् । किञ्चित् तापस्य निवारकम् ।
अतः स्वरहितस्य पदार्थस्य प्रतिबन्धकनिवृत्तारवश्यकत्वात् तपःकर्तारो निष्किञ्चना एव भवति ।
तदाह—निष्किञ्चनानां धनमिति । धूपेति सम्भाषणं तस्य धनस्य माहात्म्यदक्षिणात् ।
यदिति प्रसिद्धम् । सर्वप्रकारेण तद्वक्षणीयमिति धनम् । धनकार्यकतुल्लाह । तत्र प्रमाणमाह—
विभुरिति । यतो लोकं तपोपना इति प्रसिद्धाः । तद्धि पदमवयवं स्पष्टवर्णोऽत्मकमिति न वायुजल-
सम्बन्धादुत्सव्यं किन्तु वक्त्रा केनाचिदुक्तमिति निश्चित्य तद्वक्त्रदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्राऽन्यम-

पश्यमानः स्वयं तु नोक्तवानिति ज्ञात्वा अन्यं चाऽपश्यन् तदन्वेषणार्थं स्वतन्त्रोऽपि गत्वा
परितो वा प्रमग्नं विधाय । पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय वक्त्रचित्तां परित्यज्य पदं विचारितवान् ।
तत्र पदचतुष्टयमध्ये आस्थानमेव तद्वचनीति निश्चिन्त्याऽन्यस्य तादृशरूपाभावाद्दोष परस्मैपदमप्यव-
युक्त्येवचनं द्विरुक्तमिति निश्चित्य लोडशविचारो विध्यादिश्रेष्ठो प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् विष्णु-
एवाऽप्यमिति निश्चित्य आर्षेय विष्णुर्यं इति परोक्षपरोक्षभेदेन क्रियया चिद्धलोडोर्विधानात् । श्रेष्-
ठोक्षपरोक्षभेदेन च प्रथमुरुपमप्यमुरुषोर्विधानात् भवच्छन्देऽप्यज्ञापरोक्षत्वोपपन्नात् । प्रत्यक्ष-
तया प्रत्यक्षं मां पश्यन् मद्भये तपः कुर्वति तपस्युपादिद्व इव तपसि मन आदधे ॥ ६ ॥ ७ ॥

तदा तपः कृतवानिति—

दिच्यं सहस्रान्द्रममोघदर्शनो जितानिलारमा विजितोभयेन्द्रियः ।

अतप्यत स्माऽखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥ ८ ॥

दिच्यं सहस्रान्द्रममिति । सन्तापजनका योगज्ञानप्राणाः । तस्य त्रयमपि सम्बन्धमिति वक्तुं
त्रयं विशेषणतया निरूपयति । अमोघदर्शनं इति ज्ञानम् । अथवा । तस्मै पदाभिर्निराः कृतः
स तस्य इति वा निरूप्यते । जितानिलारामेति योगजनितस्पर्शशुद्धिर्वा । विजितोभयेन्द्रिय
इत्यपि । जितोऽनिल आत्मा अन्तःकरणं येन । विशेषेण जितानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि येन । अतप्यत
आहारपरित्यागेन प्राणनिरोधेनाऽऽत्मानं संततं कृतवान् । तदा तस्मिन् विद्यमाना लोकाः संतप्ता
जाताः । यथा धर्मेण वक्ष्योषेण जाड्यं गच्छति तथा लोकानाम् । तदाह—अखिललोकतापन-
मिति । अखिललोकस्य तापनं यस्मात् । तपसि सद्वा ये दोषाः क्रोधम्लान्यदुःखाद्यस्ये तस्य न
जाता इति तदर्थं विशेषणं तपतां मध्ये अतितपीयामिति । समाहित इति सावधानः फले । यथा
पाचको रसनिष्पत्तिं ज्ञात्वा एवात्राजित्वा—

एवं क्रियमाणे फले ज्ञानमिहाह—

तस्यै स्वलोकं भगवान् समाहितः संदर्शयामास परं न यत्परम् ।

त्यपेतसंस्कारविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवन्नित्तुषेरेनिष्ठुतम् ॥ ९ ॥

तस्यै स्वलोकमिति । स हि भगवदर्थं एष्टि कर्तुं निचारयति । भगवांस्त्वेतादृशे लोके तिष्ठति
न क्षोतादृशो ब्रह्मजन्यः । अतस्तस्य सर्वपरिहारार्थं स्वलोकं प्रदर्शितवान् । अन्यथा आत्मानमेव
प्रदर्शयेत् । कृत्रिमवैकुण्ठस्य लक्ष्या अचिह्नत्वात् स्वलोकपदेन व्यापिवैकुण्ठमेवोच्यते । यद्यपि
तमेव प्रदर्शयति तथापि तत्प्रदर्शनं न भगवतः किञ्चिकार्यं जनयति किन्तु तस्यैव भक्तिजनकम् ।
अत आह—तस्या इति । भगवाञ्जिति प्रदर्शनसामर्थ्योक्तम् । अन्यथा तदर्थस्य कथं इत्यं
भवेत् । समाहित इति । स्वदृष्टे तदृष्टौ योजयित्वा लोकं प्रदर्शयन्नप्ये स्वदृष्टे इत्यकारार्थं
यथो तदृष्टैकं न प्राप्तोति तथा सावधान इत्यर्थः । लोकस्य वा तितोभावसमावाचदृष्टिस्येऽपि यथा
न तितोहितं भवेत् तदर्थं वा सावधानः । परं कृत्रिमवैकुण्ठम् । ब्रह्मस्वरूपं वा । प्रस्तुत्येन हरेः

रूपस्य लोकेत्यनेन सर्वत्रैव इत्यक्षररूपं वा । न यत्परमिति । न विद्यते यतः परमुक्तमन्यत् । अक्षरस्याऽप्यनेकधा प्रदर्शनसंभवनयाऽप्येतदुक्तम् । तस्य गुणातीतत्वकथनं च गुणासाधारणपञ्चविंशतिवारयति । विशेषणोपेक्षाः संज्ञेश्चदयो यस्मात् । सम्प्रकृ श्रेया भविद्यादयस्तसमः । विशेषेण मोहो रजसः । साध्यसं सत्वस्य । साधु रस्यते शिष्यतेऽनेनेति साध्यसम् । सर्वस्यादिवाऽकार्यात् साधुस्त्वेन भवेन दृष्टम् कियत् इति । व्यवहारेणाऽपि तस्य सगुणत्वं निवारयति—सदृष्टपद्मिरेति । सत्त्वेन सत्सिन्त्वा वा एवं दर्शनमात्मज्ञानं तद्वदि । ऋषितिरिचैव तत्रापि श्लोत्रेण व्यवहियत् इति न ब्रह्मत्वशक्तिः । तद्वाराऽप्यन्यत्रयद्दोशोऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य विशेषेण बुधैरित्युक्तम् । अमितः स्तुतिः सर्वोऽपि परिकरत्वाच्च इति ॥ ९ ॥

एवं गुणकार्यं निवार्यं गुणानपि निवारयति—

प्रवर्चते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।

न यत्र माया किमुताऽपरे हरेरनुभवा यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ १० ॥

प्रवर्चते यत्रेति । यत्र लोके रजस्तमश्च न प्रवर्तते । सत्त्वं च ताभ्यां मिश्रम् । अनेन श्रुद्धं सत्त्वं तत्र प्रवर्तत इति ज्ञापितम् । तदपि ब्रह्मत्ववाचकमिति चेत् । न । बासुदेववदक्षरत्वाऽप्युद्धवे श्रुद्धसत्त्वत्वाऽऽधारत्वेनाऽपेक्षितत्वात् । अन्यथा निराकारे साकारता न सम्पद्येत । तावत्ताऽपि न तस्मिन् गुणसम्बन्धः । अकारसमर्पणार्थमेव तत्सम्बन्धात् । यथा प्रतिकृतिः सम्बन्धः सिद्धतादीनाम् । तथापि प्रतिमादौ तदाकृतित्वविरिकेण न तत्राऽप्यो धर्मोऽस्ति । न च तत्राऽन्तर्बहिः सिद्धत्वं व्यतिकेणाऽप्यः पदार्थो विद्यते । तस्माद्ब्रह्मत्वविरुद्धम् । सम्बन्धश्च मगवद्विच्छेपेति न तद्रतो दोषः । अक्षररूपं च नियन्त्रं निरूपितम् । किञ्च । गुणास्तत्रैव भवन्ति यत्र तद्व्योमकः कालो भवति । अन्यथा तेषां सितित्यर्थो स्यात् । कार्यायेव हि तेऽङ्गीक्रियन्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह—न च कालविक्रम इति । कालस्याऽपि तत्र विक्रमो नास्ति । कालस्तु वसति सत्त्ववत् । अन्यथा कदाचिदेव कथमभिव्यञ्ज्येत । आनन्दशान्तिरोभाश्चः सत्त्वमात्रेण तत्र ह्रीति निरूपणादिद्रष्टं तदित्युक्तं भवति । गणितश्चाऽऽनन्दस्तत्रोपपद्यते । अतो मोहिक्रमा तथा तत्र सम्बन्धित्वत्वात् आह—न यत्र भायेति । माया ध्यानन्दार्थं परिगृह्यते । अक्षरस्य च सामर्थ्यं न भगवता गृहीतम् । “एतस्याऽक्षरस्य प्रशान्तस्ये गार्गी”त्यादिश्रुतेः । “ते दे शान्तं प्रजापतेरानन्दान्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्द” इति च । तस्मादस्य सालोक्य एव ब्रह्मभावः । अतस्तस्य तत्रत्यानां च मायाकार्याभावात् तत्र धर्मोऽहिका माया । यत्र भायैव नास्ति तत्र क्रियुतापरे बद्धा जीवाः । ननु भगवत्सेवकाणां पराधीनत्वविरिधेयं सम्भवात्कथं ते निविप्यन्त इत्यत आह—हरेरनुभवा यत्रेति । हरेऽनुभवः पश्चाद्वर्तते येषाम् । यथा हृदित्स्थता यः । अशुभानुभवो शरणागततात्कालात्मकं भवति येषाम् । यथा भगवानुद्रुच्छति सर्वोद्धारार्थम्, तथा तेऽपि लोकेभ्यो अनुसुपदेशार्थं स्वावेशेन भक्तिभवनार्थं चाऽऽपिभवेत्तत् । किञ्च । यत्र वैकुण्ठे ते विद्यमाना सुरासुरार्चिता भवन्ति । सत्त्वराजःपरिणामा शोते । तमसस्तत्र सम्भावनेव नाऽस्ति । यदि ते राजप्रास्ताम्ना वा भवेयुस्तदा तादृशैरर्चिता न भवेयुः । न सुरकर्षाभावे समानैरर्चनं सम्भवति । अनुसुरा

१ तद्रूप इति अ. २ स्वरूपं वेति अ. ३ आकारलेति अ. ४ अज्ञते इति क. व. ५ हृदं पचादिति अ.

अप्याभिवृतेन भगवता सह सुद्धार्थमागताः कियत्कालं भगवत्सम्बन्धे परमं सुखमनुभूय पश्चात्पराजिता अपि कदापि तादृशसुखस्याऽऽननुभवत्तत्र निलसन्नधन्वांस्तुवन्ति भव्या एत इति । साक्षादपि एतन्नं प्रहादितिः । सुरैस्त्वापरत्वेन उपपन्न एव ॥ १० ॥

तेषां भगवत्तुल्यरूपं निरूपयितुमनुवर्णयति—

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशाङ्गवन्त्राः सुरुषः सुपेशसः ।

सर्वं चतुर्बाहव उन्मिषमग्निप्रवेकनिष्कारभरणाः सुवर्चसः ।

प्रवालवैहृष्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥ ११ ॥

श्यामावदाता इति । भगवतः षोडशगुणाः प्रसिद्धाः । सविदानन्दानां प्रत्येकं पञ्च गुणाः सद्युदायस्यैक इति । तत्र भगवत्सेवकानां दश गुणाः । अक्षरस्य सचिद्रूपत्वात् । तान् दश गुणास्त्रिरूपयति—श्यामावदाता इति । लोकेन तदुद्गमनाऽत्र श्यामादीनामुपपत्तिरुक्त्या । श्यामाश्च तेजवदाताश्च । इन्द्रनीलमणित्वात् । मध्यन्दिनसविद्युत्कुण्डलमध्यवत् । यथा वीताश्विषोऽनेनिलोपकाशो(?)र्षिलद्वद्धा । एवं शुद्धरूपता निरूपिता । सौन्दर्यं निरूपयति—शतपत्रलोचना इति । कमलनयनाः । एवं स्वरूपतस्तुल्यवृत्तकृत्वा सामभ्यापि तुल्यतामाह—पिशाङ्गवन्त्रा इति । सर्वे पीताम्बराः । सूर्यमण्डलस्याऽपि श्यामावदातत्वात्स्य यथाऽङ्गीतला रूढ तदत्र भवति । न वा चन्द्रसेवाऽप्यत्र । किञ्च । किन्तु सुरुषः । गोमना रंजो येषाम् । न च तरुशेने षटादिविद्विषयसंस्कारं तेजोऽप्येते । किञ्च । सुपेशसः अतिकोमलाः । रूपं गन्धश्च शब्दश्च रसश्च स्पर्शो एव च । सत्त्वस्यैने पञ्च गुणाः सर्वोत्कृष्टा निरूपिताः । चिदंशस्याऽपरे पञ्च सर्वोत्कृष्टा सुजादयः । सर्वं चतुर्बाहवः । धर्माधिक्यमाशोषोर्षो हस्तप्राप्ता इति निरूपणार्थं चतुर्बाहवत् । उन्मिषन्तो मणिप्रवेका मण्डुतयाः निष्कारदिपदकाधारभण्डेयु येषाम् । यद्यपि गृह्यादिव्युहारा भवन्ति तथापि पदकादप्येतेनानासिन् । सुवर्चसः । वचंसेनानासिन् । यथा महासुखाणां दिव्यश्रीणां वा तदेव वचंशब्दोन्मेष्यते । सुप्तु वचो येषाम् । सर्वोत्तमदेहकान्तयः । सर्वेषामेकरूपत्वं प्राप्तं विशेषेण निवारयति—प्रवालवैहृष्यमृणालवर्चस इति । यथा प्रवालेशोऽन्तःसिन्ध्या गौकान्तिनिर्मयं च्छति तथा तेभ्योऽपि श्यामावदातभ्यो गौकान्त्या कान्तिनिर्मयं च्छति । ते बहुभिर्विषयैर्भगवत्कृत्वा रस्तात्वं बोधयितुं तत्र तादृशकान्तिमन्तो भवन्ति । एवं वैदूर्यस्य सिन्ध्यापीतप्रयामन्चविकान्तिः । प्रतीधार्दिभिः शिवया च ये पूर्वं भक्ताः ये ज्ञानिन मकाले मृणालवर्चसः । एवमेकरूपत्वेऽपि पूर्वकृतभक्तिप्रकारेभ्यादनेकरूपता इति निरूपयति । परमोत्साहसुखास्त इति तेषामन्तःकरणधर्मनिरूपणार्थं विशेषणान्तरमाह । परितः स्फुरताः कुण्डलानां मौलिनां च या माताश्च विद्यन्ते येषु । कुण्डलपरिभ्रामणेन सुकुण्डलपरिभ्रामणेन च सोऽसाहभगवत्परिषयोक्तोर इति भजनानन्दस्योऽपि निरूपयति ॥ ११ ॥

एवं तत्रत्यानां भगवत्सेवकानां निर्दोषत्वमुक्त्या लोकेत्याय वैकुण्ठस्य गुणानाह—आजिष्णुभिरिति द्वाय्याम् ।

श्रीजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्दिमान्वालिभिर्महामनाम् ।

त्रियोत्तमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युद्भावलिभिर्नया नभः ॥ १२ ॥

१ संवत् इति अ. संवत्सिति ग. २ क्व येनासिति अ. ३ संस्कारत्वेन इति अ. ४ परिस्फुरत्कालेति अ.

सेवकानां भगवत्स्य क्रमेण विषयानन्दो निरूप्यते । तत्रापि भगवान् प्रथमं सेवकानेव सानन्दान् करोतीति तेषामेव विषयानन्दनिरूपणम् । विषयेषु तावदवस्था इति तदापारेषु विषयानमिति स्वस्य च परिज्ञानमितीश्वरकृतप्रयागव इति चतुर्भिर्गुणैर्विषयोक्तयः । अन्नादीनां तु दोषाभावे प्रवेष्टव्यः । सदादीनां स्वैतद्व्यक्त्यम् । तदाह । आश्लिष्युभिः कान्तिमङ्गिर्विमानावलिभिर्विमानपङ्क्तिभिर्यो लोकः परितो विराजते । वैकुण्ठशोभापायकानि विमानानि भगवतेव निरूपितानीति न तत्र कापि श्रद्धा । लसन्तीति सर्वोत्कृष्टानि । महात्मनामिति सर्वज्ञानाम् । परिच्छेदं परित्यज्य पूर्णत्वं वा प्राप्तिनामम् । किञ्च । प्रमदोत्साहायुभिः । प्रमदोत्साहायैषां भोगदत्तयः । अन्धधा भोगरागो न भवेत् । किन्तु विषयकृतरागैश्च रागवत्स्वमिति भगवद्विच्छेद्यं तथारवमिति निरूपितम् । तासां कान्तिभिर्यं लोकं विरोधेमानः । लोकप्रेक्षयाऽपि तासामतिकान्तिस्तं निरूपितं भोगार्थमेव । तासामपि कान्तिक पुरुष-सहितानामेव न केवलानामिति दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा विद्युत्सहितामिन्द्रावलिभिर्मेषपङ्क्तिभिर्मन आकाशं सर्वतो व्याप्तं तददित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सेवकानां महाभोगमुपयाय तत्र भगवतो महाभोगोपादानार्थं लक्ष्मीमनुवर्षयति—

श्रीर्यत्र रूपिण्युत्साहायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ।

प्रेक्षं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना त्रियकर्म गायती ॥ १३ ॥

श्रीर्यत्रेति । यदा भगवान् स्वस्वकारूपेणाऽऽविर्मृतस्तदा शक्तीनां मध्ये श्रीः प्रथमा । सा शरीर एव बलवत्सर्वं स्थिता । यदा भगवान् प्रसुलेनाऽऽविर्मृतस्तदा साऽपि भोग्यलेनाऽऽविर्मृता भायेव । तदाह—रूपिणीति । साऽपि सच्चिद्रूपा स्यादर्थः । तस्याः शरीरं तु ब्रह्मानन्दरूपम् । अत एवोत्साहायपादयोर्विभूतिभिर्मानं करोतीति । सा ह्यक्षरत्याऽऽनन्दरूपा । अक्षररूपो च पादो । अतः सा स्वात्मचरणानेवाऽऽनन्दयुक्तौ करोति । इत्येव हि सन्माननम् । उरुगायेति । उरुभिर्मङ्गलैर्यत इति । “तद्विष्णोः परमं पदम्” । “विष्णोः कं वीर्याणी”त्यादि “त्रयोधरा-गाय” इत्यादिभिः सर्वश्रुत्यर्थ उरुगायः पुरुषोत्तमः । तस्य तु चरणावक्षरमिति निरूपितम् । बहु-शेषेति पञ्चसिरेव शुभंभत्या च । एवं तस्या भगवदर्थमानन्दरूपायाः प्रयोजनयुक्त्या स्यात् चिद्र-पायाः प्रयोजनमाह—प्रेक्षं श्रितेति । या लक्ष्मीः प्रेक्षं हिन्दोलं श्रिता तत्रोपविश्य सर्वथा चित्त-निवृत्त्यर्थं कुसुमाकरानुगैर्वसन्तसेवकैर्भरतः स्वयं गीयमानाऽपि । सर्वोपवयवस्थितत्वाद्याद्योमादार्थं समा-गता म्रमरा बहुकालं निकटस्थित्यर्थं तां वस्तुतो गायन्ति । स्वयं तु भगवत्कर्मणि गायति । अन्य-पाऽधरे अन्ता स्यात् । अत एव साक्षात्सम्पन्ध्याभावात् प्रेक्षं श्रिता । तस्याऽप्युक्त्या सर्वं गुणान् गायति । तत्रत्यः कुसुमाकरः फलपूर्वावसारूपः परमनिवृत्त्यात्मः । तस्यापिष्टाभ्यो देवता एनामान-न्दरूपां स्तुयन्ति । स्वस्याऽपि फलरूपत्वात् । अनेनाऽक्षरकृतं अयं व्यावृत्तम् यत्सदादीपा मन्थन्त इति । यदा मानावसरो नास्ति तदा स्वरक्षार्थं त्रियकर्मणि गायति । एकवचनं तु खोद्वाराभि-प्रायम् ॥ १३ ॥

एवं भोग्यरूपां तां निरूप्य तस्या भोक्तारं भगवन्तं निरूपयति—

ददर्श तत्राऽखिलसात्त्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ।

सुनन्दप्रसदाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासाराणचारुलीचनम् । १४ ॥

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासाराणचारुलीचनम् ।

किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्बरं वक्षति लक्षितं श्रिया ॥ १५ ॥

ददर्श तत्रेति । पूर्वाकल्पि सर्वं ब्रह्मा दृष्टवान् । लोकस्य प्रदक्षितत्वात् । तत्र स्थितं भगवन्तं सर्वसामग्रीसहितमनुवर्षयति । तत्र सच्चिदानन्दरूपो भगवान् यदाविर्भूतसङ्ग्रहणे तत्सर्वयोजनपरि-ज्ञानार्थमेव । तत्र प्रथमं सर्वं ये सात्त्वता भगवत्स्वेवकाः देवा धर्मपराः सात्त्विकाश्च त्रयाणामपि पतिः । अनेन यदा कदाचिद्भगवानवतरति तदैतेषामेव कार्यार्थोऽवतरतीति ज्ञापितम् । किञ्च । श्रियः पतिं लक्ष्म्याः पतिम् । यदा भगवान् स्वभोगार्थं जगत्करोति तदा सर्वं लक्ष्मीरूपमेव करो-तीति बोधितम् । अनेनाऽवतारो भोग्या लक्ष्मीरूपा एवेति । स्वरूपत आवेशतो वा । किञ्च । यज्ञाणां पतिर्भगवान् । यदा भगवान् वेदान् करोति तदा स्वस्य भोगार्थं करोति । अनेन सर्वं यज्ञा भगवदर्थं एवेति । किञ्च । जगतः पतिर्भगवान् जगत्करोतीति तस्य क्रीडावर्षमेव करोति । तस्यैव पतित्वात् । वैकुण्ठे पुनस्तं मूर्तिरूपाः सच्चिद्रूपा इति ज्ञानोर्थाः । अखिलसात्त्वता लक्ष्मी-वैज्ञो जगद्भेति चत्वार एते भगवद्भोग्याः । एतदनुवेषेण एव भगवति सम्पन्न इति सर्वत्र ज्ञेयम् । अत एव निरोधे जगत्सात्त्वतयज्ञलक्ष्मीरूपाः पूर्वालीलसमसङ्ग्रहयाऽऽविर्मृतिर्विचरिष्याद्योर्थाः सन्तो भगवद्भोग्योपयुक्ता निरूपिताः । ते चत्वारो मूर्तिरूपाः भगवता परिदृष्टीता ब्रह्मणे प्रदक्षिताः । किञ्च । सुनन्दप्रसदायो भगवद्भक्तिरूपाः । ते स्वल्पेन सहिताऽष्टविधाः अथवाषड्विष्टावारः । पापैदाः सर्वे तदधिष्ठिताः अथवादयः । तत्र चत्वारो नामतो गणितः । लोके त एव प्रवर्षित्य-न्तीति । तत्र सुनन्दप्रसन्नचलाः कीर्तनैर्भवणस्यारण्यलकाः । अथवादयो वा विपरीत्येव । चतुर्भुजस्तु अर्द्धरूपः । नामसामान्यास्त एव गृह्यते । आदिसन्धेन चाऽन्ये । एतेषु सिद्धेषु पुनर्वैकुण्ठे यतानामितरसिद्धिज्ञापिता । तेषु मय्युत्तरम् । एवं सर्ववैशिष्टोऽपि मूल्येव एव प्रसादं दातुमिच्छतः सर्वोपेक्षया मूल्या एव श्रिया इति । अनेन सहजप्रसादो मूलेषु । अन्येषु तु पार्थवैकाममोक्षरूपेषु चतुर्षु क्रमेण प्रसादः । तत्र पर्वो यज्ञः ; अर्था जगत्, कामो लक्ष्मीः, सत्त्व इति, भृत्या भक्तिरिति, पञ्च पदार्थां निरूपिताः । शेषानां भोगो नियामकत्वं च । विशेषतस्तु मूल-प्रसादादनुसुल्लवम् । किञ्च । अन्येषु चतुर्षु सर्वेषु वा दृगासवं दृगेव आसवो मादको यस्य । भग-वता दृष्टा आत्मानं न स्मरन्ति । अनेन ज्ञानस्य यत्पञ्चविस्मरत्कत्वं तद्भववद्विरूपस्यैव नाऽन्य-स्येति सूचितम् । एते पदार्था ब्रह्मणो बोधार्थं निरूप्यन्ते मूलोपचरिततादृशीति । अथवा । अक्तेषु प्रसादः कामिषु माद इति । किञ्च । प्रसन्नहासाराणचारुलीचनम् । प्रसन्नो यो हासस्युक्तं अरुणवर्णं हास मनोहरं लोचनं यस्य । भगवति ताकाः प्रसन्नः । हासो हि जनान्यादकरी मया निरूपिता । यदाभगवन्नुक्तचिन्त्येव । सा हि प्रसन्ना स्वकार्यकरणेऽतिसर्गाथी । तेन भगवत्प्रणयया

१ श्रियाः पतिर्भेति च. २ श्रियः पतिः लक्ष्म्याः पतिरिति च. म. म. ३ ब्रह्मणोर्भवेति च. म. ४ पतिर्भेति च. म. ५ आत्मानं च. आप्तार्थं च. ६ भगवत् सर्वं भवेति च. ७ श्रियाः भवेति च. ८ पञ्च भोग इति च. ९

१ क्लेशेन नास्ति च. २ श्रितामिति च. ३ यथा इति च. ४ कामिभेदेः श्रितामिति च. म. ५ सा येति च. म. ६ लक्ष्मिभेति च. ७ निरूप्यन्तीति च. ८ कीर्तनीति च.

सुतप्राप्तुमन्नाः सन्तो ब्रह्मणः कार्यतामापस्यन्त इति सूचितम् । अरुण इत्यारक्तिसा अल्पप्रकाशः । तदेव चारु मनोहरम् । जगद्धि आपाततो ज्ञातं सुखकरं भवति । न तु सर्वथा ज्ञातमज्ञातं वा । ज्ञातोऽपमत्वे पुनर्भगवन्नैवनिष्ठे । कालवशादेव ज्ञातः समीचीनम् भवतीति ज्ञापितं न तु सर्वथा उज्ज्वलः कर्मिसमीचीनो वा भवतीति सूचितम् । किञ्च । भगवानाधार आयेयम् । तत्र पञ्चानामाधारोऽप्येवमायेय इति । तत्राऽऽधाररूपिण पत्र गणयति—किरीटिनं कुण्डलिनिं चतुर्भुजं पीताम्बरं बक्षसि लक्षितं भ्रियेति । किरीटं शिरसि धारयम् । कुण्डले कर्णधारयं । ततोऽप्यस्त्रास्त्रासुरो मुजाः । ततोऽप्यभस्तास्वीताम्परम् । एवं ये भगवदवयवभूता लोकास्ते चतुर्भुजैर्भोगश्च आश्रिता इति । तावता सर्वमेव कार्यं भगवदाश्रितमिति ज्ञापितम् । एतावता विरोहगणानिति ब्रह्मा बोधितः ॥ १४ ॥ १५ ॥

आयेयं निरूपयति—

अच्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृत्तं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिः ।

युक्तं भगोः खेरितरत्र चाऽधुवेः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम् ॥ १६ ॥

अच्यर्हणीयासनमास्थितमिति । अपि अधिकं अर्हणीयं सर्वैरेव धर्मोदिभिः पूज्यम् । तत्सम्पन्नेन वा पूज्यम् । तादृशमासनमौत्साय स्थितम् । तदधिष्ठातृदेवतास्युदासायाऽऽह—परमिति । तेभ्य उच्यते । नियन्तारं वा । मुख्यं तदक्षरात्मकम् । अक्षरं हि लोककर्मकास-पालकं चरणालकं चेति । आधिभौतिकमाध्यात्मिकमाधिदैविकमिति । तस्माऽऽशाः पञ्चविधा-तत्त्वानि । तान्येव निरूपयिष्यन्ते । पीडाशल्लेन च । तदाह—वृत्तं चतुःषोडशपञ्चशक्ति-भिरिति । तत्र चत्वारः प्रकृतिपुरुषमहदहद्वहाराः प्रथमावरणरूपाः चतुर्दलकमलवत् । ततः षोडश एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राभेति द्वितीयारण्यम् षोडशदलकमलवत् । ततः पञ्चभिर्महायुतैरुत्तम् । एवमावरणययं निरूपितम् । तान्यतिक्रम्य यो भगवत्समीपे गच्छति स गच्छति । एवं सर्ववत्सहितमक्षरमासनमिति निरूपितम् । किञ्च । युक्तं भगोः स्वैः । ऐश्वर्योदयोः पद्भ्या मूर्ध्निन्तो भगवन्तमीषेष्ट च तिष्ठति । ते वैश्वर्योदयो भगवदेकनिष्ठा नाऽन्यत्राऽऽविष्टा भवन्ति । इतरत्र च पापंदादिषु अधुवैः । चकाराद्राजदिष्वपि । एतावता भगवच्छत्रप्रयोगः सर्वत्र । तथापि श्रेया ऐश्वर्योदयो भगवत्स्येव । अधुवास्तत्त्वम् । अनेन “यत्रा वेद ब्रह्मैव भवति” । “यो यच्छुद्धः स एव सः” । “स आम्मानं यच्छती”ति सर्वे पदायो व्याख्याताः । अतः असाधारणानि भगवत्स्येव । युक्तोपश्रयाऽपि भगवन् महामिति ज्ञापितम् । न हि तदानीं कृपाया जाता ऐश्वर्योदयो नित्या भवति । एवं सर्वसामर्थ्यं विद्यमानायापि स्वसिद्धेव रमेते । आनुन्दयन्त्यात् । ननु सुखादुभवः फलम् । स्वस्त्वानन्देऽप्यर्हणीयाभावात्कारुण्यं भोग-स्वासाऽऽह—आत्मभक्ति । तेजोऽस्ते प्रकाशके स्वसिद्धः । अत्रकाये हि ज्ञानं प्रकाशकमपेक्ष्यते । न तु स्वयकारो । अनेन जीवानां भगवान् भोग्य इति पक्षो द्युदस्तः । एवमपीश्वरं नियन्तरम् । यद्यपि स्वस्य कृपि रमणप्रेक्षा नास्ति तथापि सर्वनियन्ता ॥ १६ ॥

१ भगवन्शिरसि कृति च. २ मास्थितं अपीति च. ३ मावेदरेति च. ४ भगवन्तमास्थिति च. ५ अधुवास्ति कृति च. ६ भगवत्स्येव इति च.

तदर्शनाह्लादपरिदुष्टान्तरो हृद्यस्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।

ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वशृङ्गं यत्पारमहृत्स्येन पथाऽधिगम्यते ॥ १७ ॥

एवं सर्वसन्देहनिवर्तकं भगवत्सूरुपं दृष्ट्वा तदर्शनेन य आह्लादः जानन्दादुभवेन यः सन्तोषः तेन परिदुष्टमनसं यस्य तादृशो भूत्वा नानामित्येण सम्बन्धः । तयो हि किञ्चित्कामनायं करोति । तथा च कामनाया इदं सर्वं साक्षात्परिदुष्टं तिष्ठति । तदानन्दादुभवेन फलरूपेण कामितापेक्षयाऽप्यधिकफलत्वादान्तःकरणं परिदुष्टम् । यथा महापुरुं सर्वमेव गर्जनात् पूर्णं सत् उच्छ्वसितं भवति । तथा ब्रह्मणोऽपि विश्वं जातमित्यर्थः । अत एव तस्माऽपि वचनासाध्यम् । किञ्च । अन्तःपूर्णे जानन्दो वहिर्युद्धत इत्याह—हृद्यस्तनुरिति । तदा ज्ञानाधिकृत्यान्न्दे निमग्ना य फलान्तर् बोधयतीति ज्ञापयितुं प्रेमभराश्रुलोचन इत्युक्तम् । प्रेमभोगे जातानि यान्यभूणि तानि लोचनयोरेव प्राप्य । पूर्वं भगवति प्रेम स्थितं तदापारं परिदुष्टे ततो निर्गतं सन्नमयोऽज्ञानजनकत्वात्पत्र परिचयमिव प्राप्य तद्द्वारा अलक्षणेण निर्गतमिति । भरो भारः । साराकान्ते खेदो भवत्येव । तदाह । प्रेमभोगेणाश्रुणीति । स्वभावतो न स्वतन्त्रोऽप्युत्पन्नः । तदा कर्तव्यान्तराभावात् ननाम पादाम्बुजमिति भक्तिप्रकरणेन । अस्त्येति पूर्वाकरूपस्य ब्रह्मणोऽपेक्षितरूपस्य । अपेक्षामेव बोधयति—विश्वशृङ्गिति । विश्वं सृजतीति । नन्वेवं दर्शने नमनमेव कुतः कृतवाचं सायुज्यं कुतो न प्राप्तवन्तित्ययमपि शङ्का निवारिता । यतोऽयं विश्वकृत् । अधिकारित्वात् प्राप्तवन्तिति भावः । ननु चरणारविन्दस्य तुल्यत्वात् समर्थत्वात्साऽधिकारो कुतो न सायुज्यमत आह—यत्पारमहृत्स्येन पथाऽधिगम्यते इति । परमहंसमार्गेणैव दृष्टं चेत् तदैव पादाम्बुजं प्राप्यते । ननु प्रकारान्तरेण दृष्टं सायुज्यहेतुर्भवति ॥ १७ ॥

एवं नमनं कृत्वा ब्रह्मणि तूष्णींभूते किञ्चिदपि वक्तुमसमर्थं स्वयमेव भगवांसादमीष्यितप्रयुक्त-नित्याह—

तं प्रीयमाणं समवस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनाहंणम् ।

वभाष ईपत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्थानम् ॥१८॥

तं प्रीयमाणमिति । यत्र साधनमभीषितं फलं च तत्र प्रकाशान्तरान्यादुत्सवं प्रारम्भक-सिद्धयेमेव तस्य प्रीत्यहंणम् । अन्यथात्वे तु भगवत्तत्तूष्णींभावः । प्रसन्नत्वात्प्रायमितिप्रतिपादनम् । अत्र तु साधनमपि श्लोपदिति तस्या वर्यापचयोरर्थम् । अन्यथा स्वाभिलिषिताप्रत्ये निर्वन्नेन करणे पदायैज्ञानेऽप्यन्यथाकरणमापयेत । अतः स्वयं श्लेषासमानविषयां तदिच्छासुत्याप तद्दर्शयेव स्वाभिलिषितं करिष्यामीति भगवच्छिष्या ब्रह्मणस्तूष्णींभावः । भगवत्प्राप्तये तस्युदाहालात्सम्बन्धात् अभिलिषितायैदिदहेतुत्वात् भगवदर्शनेन प्रीयमाणः परमप्रीतियुक्तो भवति । सम्यक् चाऽऽ-स्थितो ननु तपसा क्रिष्टः । अन्यथा आज्ञापि न देया स्यात् । दोषरहितो वा । तदेतन्मय सम्बन्धः । पूर्वं क्रिष्टोऽपि तदा न क्रिष्टः । अत एव तदैव प्रजानिर्माणार्थं निजाज्ञाकरूपमर्थः । एतादृशं ब्रह्मणं ज्ञात्वा स्वरूपयोग्यतानवगत तस्य सहकारियोग्येतासम्पदानाय वनापे उच्छ्वसन् । यान्यपेव प्रयोजनं न भवतीति भावः करणताया—गिरिति । भगवत्प्रे दृष्टे उपमे विश्वकारे

सम्पन्नं भगवद्वाक्यात्स्वज्ञानमेव भविष्यतीत्याद्यज्ञाऽऽह—ईषत्स्मितशोचिषेति । सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपं यत् तदज्ञानार्थं मोह इति ईषत्पदेनोक्तम् । यद्यपि तदेव महत् तथापि ब्रह्मण इच्छा-मात्रेणैतद्विष्यतीति तत्कार्यस्याऽऽप्यस्त्वम् । स्मितमपि मन्दहासस्तस्याऽपि ज्ञानम् । परं न फल-पर्यवसायि । भवत्सत्य वस्तुस्वरूपज्ञानं तथापि यत्सत्य फलं तदिदानीं मा भवत्विति स्मितम् । फले-ऽपि मोक्षलक्षणमेव फलं मा भवतु सर्वज्ञत्वमलौकिकतत्त्वज्ञं भवत्विति शोचिषेत्युक्तम् । स्मिते एव शोचिष्येति । स्मितेतिव वा । यदसाधारणं स्वकर्मण्यं तदन्वयेन न कर्तव्यमित्याद्यज्ञं त्रिषणं तदपि कर्तव्यमिति त्रिषणमित्युक्तम् । तस्य त्रिषणं भगवतः सम्पन्नात् स्वभावतो वा यदि स्यात् तदा शक्तिं विकल्पेतेति ब्रह्मगतं खेदं खेदेहे हेतुत्वान्ति—प्रिय इति । “ये यथा मां प्रपद्यन्त” इत्ययमर्थः सूचितः । भगवद्वाक्ये भगवन्मून उवाचकमिति तस्याऽऽज्ञादे वाग्यप्रसन्ना स्यात् । तथा च “उत त्वः पद्मयज्ञ द्वादशं वाञ्छामि”तिवब्रह्मणो वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् । अत आह—प्रीतमना इति । प्रीतं मनो यस्य । स्वकार्यं ब्रह्मणा जन्यत इति । कर्तं स्पृहा-स्मिनि क्रियाशक्त्याधानम् । ज्ञानशक्तिस्तु वाक्यात् एवमुपसम्पन्नं स्वामीदं करिष्यतीति ॥ १८ ॥

मनसो बहिरस्तातभ्यात् वाचमाह—

श्रीभगवानुवाच—

त्वयाऽहं तोषितः सम्पन्वेदगर्भं सिस्त्रक्षया ।

चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कृत्ययोगिनाम् ॥ १९ ॥

त्वयाऽहं तोषित इति । सृष्टयर्थं तपःकरणे भगवतो वरदानं कुशोपसृज्यत इत्याद्यज्ञं तेन तपसा अहमेव प्रीत इत्याह । अयमेवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यः सिद्धान्तः । यो भगवत्सर्वं करोति महता प्रयत्नेन स मुख्यः । यस्तु भगवत्सेवां करोति स मध्यमः । यस्तु स्वार्थं भगवन्तं सेवते सोऽधम इति । ब्रह्मणा त्वायः पक्षः कृत इति भगवानन्तिदुष्टः । तदाह—सम्पगिति । कर्म ब्रह्मणाऽयमर्थो ज्ञात इति तत्राऽऽह—वेदगर्भंति । वेदा गर्भं यस्य । वेदानामिदमेव तत्तत्पर्यं यद्ग-गवत्कार्यं कर्तव्यमिति । अत एव सर्वत्र—“प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति” । “अततो वै प्रजाःकामाः प्रजां नाऽचिन्दन्त तेऽकामयन्त प्रजाः सृजेमहि प्रजामवकन्धीमवोहि प्रजां विन्देमहि प्रजाचन्तः स्वामे”ति । “अग्निहोत्रं जुहोति” । “यदेव किञ्च यज-मानस्य स्वं तस्यैव तद्व्रतः सिञ्चति प्रजमन” इति । अतया लौकिकार्थपरत्वे वेदानामनु-वादकत्वेनाऽऽप्राप्त्यं स्यात् । अत एवाऽऽप्राप्ततो ये वेदज्ञास्ते नेममर्थं जानन्तीति तद्व्यापृत्यर्थं गर्भ-पदप्रयोगः । तत्र हि वेदाः सिराः उड्यौ तु विज्ञानावसायिन इति । सिद्धयैवैवाऽहं तोषितः । तत्रापि तदर्थं महान् क्रोधः कृत इति सुतोमेवाऽहं तुष्ट इति हेत्यन्तरमाह—चिरं भृतेन तपसेति । यद्यपि सिद्धश्लासम्पन्म्यतिरेकेण केवलतपसा तोषो न भवति । तथा सति सिद्ध्या तत्रैवाऽहं भवति । तथापि मुख्या सेति पृथग्हेतुत्वम् । तपस्तु सन्तोषात्मकं सकृदेवोत्पद्यते । तदेव यदि प्रयत्नेन त्रितोभावमप्रापयत् भ्रियते तदोत्कर्षो भवति । विरम्य विरम्य प्रारम्भस्तु प्रथममुत्पद्य एव ।

१ सिस्त्रनेति क. २ सिस्त्रनेति क. ३ शब्दो सिस्त्रनेति क. ४ वेदहेतुत्वेनेति ग. ५ सत्पुष्ट इति क. ६ प्राग्मः अन्वयेति क.

अन्यात्तेन संस्कारः परं वदते न तु फलम् । अतस्तद्वाच्यत्पर्यभाह—चिरं भृतेनेति । एकमेव तपो मध्ये प्रयत्नान्तररहितं सङ्गतस्य शोषकत्वेनाऽपिफारं सम्पादयत् तोषहेतुर्भवति । सामर्थ्यवि-शेषे वा । अतो दीर्घकालपर्यन्तकर्मणामिति तपसि युक्तानि भवन्ति । केवलतपसेव भगवत्तोषयाद्यज्ञ-प्रोचनार्थमेव भगवान्वाचयति ब्रह्मणो बुद्धिं परिहर्तुमाह—दुस्तोष इति । तपोधारकत्वेन योगो-ऽपेक्ष्यते । तपःस्वरूपं चाऽपेक्ष्यते । अतो ये भगवत्कार्यं न कुर्वन्ति ते तपसिनो न भवन्ति । तेषां योग्ये तपसोऽभावात् शून्य एव स योगस्तपःसहित इति ब्रह्माज्ञासेत । अतस्ते कृत्ययोगिन इत्यु-क्तम् । तेषां दुस्तोषः दुःखेन तोषो यस्य । योगस्य निर्वन्धात्मकत्वात् ते स्वात्मानं पीडयन्तीति तत्-यथा निर्वन्धेन सन्तोषः । यथा प्रायोपवेशिनः ॥ १९ ॥

एवं स्वसन्तोषमुपाय वरार्थं प्रेरयति—

वरं वरय भद्रं ते वरेशमभिवान्छितम् ।

ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रामः पुंसां महर्शानावधिः ॥ २० ॥

वरं वरयेति । अन्यकामनयैव कार्यं कर्तव्यमिति भगवदिच्छा । वरस्तु स्वकामितपदावधिः । कामनया च नाह इति न शङ्कनीयमित्याह—भद्रं त इति । इतेऽपि वरे मदर्शनेवोपयोवाचव न कापि चिन्ता । अतस्तत्र भद्रमेव । वरंशामिति । वरस्तु भगवत्स्वरूपावधिः । तत्राऽऽन्यसाऽऽसामर्थ्य-मतोऽहमेव वरत्थः । अन्ये तु वरामोक्षाः कृत्ययोगिवत् । तत उत्तमभितो वाञ्छितमिति । सर्वमा वरत्वेन प्रतिषमम् । ननु पूर्वकृततपसा भवान्प्रसन्नः । एवं पुनस्तपसाऽऽनीप्सितार्थसिद्धिरपि भवि-ष्यति । किं वरेण ? तत्राऽऽह—ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्राम इति । ब्रह्मज्ञिति सम्नोषनमुक्तार्थ-सम्नोषणाय । श्रेयोनिमित्तं यः परिश्रामः स तु महर्शानमेवाऽऽवधिर्वस्य तथोक्तः । पुंसामित्यन्येषामपि । मच्छन्देन च पुरुषोत्तमोऽभिप्रेतो न त्ववतारः । तेन तृतीयस्वरूपे—“भूयस्त्वं तप आगतिः”ति-वचनं न विकृतम् । तस्य पुरुषावतारत्वात् । एवमन्वयाऽपि ॥ २० ॥

नवन्वयाधार्थं सिद्धे ईश्वरप्रार्थना न क्रियते । लोके हि कष्टेनाऽपि पदावधिः साध्यन्त इत्याद्यज्ञं न प्रकारान्तरेणाऽयमर्थः सेव्यतेति वक्तुं पूर्वं जाता अपि पदावधि न केवलं तपसा जाताः किन्तु मन्दिच्छेत्याह—

मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् ।

यदुपश्रुत्य रहसि चर्करं परमं तपः ॥ २१ ॥

मनीषितानुभावोऽयमिति । मनीषितस्य अनुभावः । मन्मैवेवेच्छा यदयं वैकुण्ठं परयत्सिति । अन्यथा अक्षरात्मकस्य चक्षुषा दर्शनमुपायसहस्रेणाऽपि न भवति । “पराञ्चि स्वानि व्यपृच्छ-स्त्ययन्मूर्ति”ति श्रुतेषु । बहिः स्मित्यापि पदावधिं तोष्य एव पृच्छते नाऽयोग्यः । हि हि योगिनो-ऽपि चक्षुषा आकाशं परयन्ति । सामर्थ्याधानमप्यव्यवहार्येषु न त्वक्षरेऽपि वा । ननु मनीषि-तेऽपि कथमेवम् ? तपस इच्छायाश्च भगवच्छक्तित्वेन तुल्यत्वात् । तत्राऽऽह—अनुभावोऽय-मिति । न केवलं मनीषया शक्तितुल्यत्वादिदं कार्यं किन्तु तस्या अनुभावः । सर्वार्थो वृत्तीनां

१ वरतोषे इति क. २ परनेति क. ग. ३ परिश्रमः क. क. ग.

मध्ये इच्छाशक्तिरुच्छा । सर्वमूलत्वात् । अन्त्यास्तु तत्साध्याः । अतस्त्वया एवाऽयमनुभोगो मम लोकस्य वैकुण्ठस्याऽजलोकं दर्शनम् । नन्वेवं सति तपो व्यर्थं स्यात् । तथा सति पूर्वमेव कथं न दर्शनं लोकस्य । अत इच्छोत्सादकत्वेन साक्षादर्शनंहेतुत्वेन वा तपोऽवश्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यदुपश्रुतमिति । तपो हि मयैवोपदिष्टं । यत्स्वतपेति भद्राकर्णं श्रुत्वा । रहसि एकान्ते । उभयवैतद्विशेषणम् । परमं तपश्चकथं । पूर्वत्र विशेषणत्वे एकान्तवचनत्वात्कथनं विश्वासात् । उत्सन्न तु गुप्ततपैव तपःकरणं कीर्त्तनेन धारणशक्त्वाभावात् । परममिति स्वरूपतः फलतश्चोच्छ्रष्टम् । इदमपि मनीषितातुभावरूपम् ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति मनीषा अपयोगिका तपसः कृत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते ।

तपो मे हृदयं साक्षादात्मज्ञं तपसोऽजघ ॥ २२ ॥

प्रत्यादिष्टमिति । कर्मणा विमोहितः कर्मविमोहितः । सृष्टीच्छया व्याप्तो भद्रा प्रयोजन-सन्देहेन विमोहितः किं स्वायं परार्थं वा कर्तव्यमिति । तदा कर्मजनितमोहव्यावृत्त्यर्थं तप उपदिष्टं न तु कार्यायैम् । कार्यविलम्बस्तु मोहाभावायैः । एवं तपःप्रयोजनयुक्तत्वा तपःस्वरूपमाह—तपो मे हृदयमिति । यथा भगवान् पशुपत्स्यथा तपोऽपि पशुपत् । तथा सति तस्य पशुपत् ज्ञाते तपसैव कार्यं भविष्यति किं भगवतेत्याशङ्क्या निवृत्ता भविष्यति । तपसः पशुपत्नाह । तपो मे हृदयमन्तर्यामिनि । हृदयमेव वा । साक्षादिति उपचारनिवृत्तिः । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः । ज्ञानात्मकत्वं हृदयस्यैव । मदहृदयत्वं तस्यैवमर्थम् । किञ्च । अहमेव तस्यामा । मदार्थकत्वं तस्य वीर्यम् । यद्यपि भगवान् सर्वस्याऽऽत्म्या तथापि न स्वरूपात्मत्वमत्र विवक्षितं किन्तु कार्यात्मत्वम् । ततश्च यत्किञ्चिदहं कर्तुं शक्नोमि तस्यै तपसाऽपि भवति । अतोऽतवारव्याप्तदं तप इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु तथापि न भगवत्पुत्रता तपसो जगदकर्तृत्वादित्याशङ्क्य उल्लिखितप्रथमकर्तृत्वं तस्याऽऽह—सृजामीति । विभर्त्सि तपसा विश्वं भिल्लनेन ।

सृजामि तपसेवेदं प्रसामि तपसा पुनः ।

विभर्त्सि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुःसहं तपः ॥ २३ ॥

यद्यपि करणत्वं सृष्ट्यादौ, तथापि "स्वरूपापारे हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवाऽस्ति कारकम्" इति न्यायेन कर्तृत्वमपि । एवं स्वरूपगुणकार्याणि तस्य निरूपयामि । तथा सति भगवत्तस्य वा वैश्वर्य-माशङ्क्याऽऽह—वीर्यमिति । तपस्तु मम पराक्रमो धर्मरूपः । न हि कार्यसाधकधर्मग धर्मा धर्मो बाऽन्यथासिद्धो भवति । आश्रयस्य प्रयोजकस्य चाऽनश्यमपेक्षणात् । अतस्त्वपसो भद्रत्वात्तुर्ममपि मया स्वरूपमेवोपदिष्टम् । परमेतावान्विशेषः । किमिन्मम स्वरूपं क्रिययाऽभिप्रेयते किमि-च्छानेनेति । तपस्तु क्रियया । तस्याचरपसा जायते मनुपदिष्टेन तमयैव जायत इति वैलक्षण्यार्थं बाऽतीताऽऽहः कर्तव्यः ॥ २३ ॥

एवं सोपपत्तिकवत्प्रार्थनायाभाज्ञसो भद्रा आज्ञापने प्रतीतं दोषं परिहृत्य वरं प्रार्थयते—भगवन् सर्वभूतानामित्यादि पदमिति ।

ब्रह्मोवाच ।

भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो युहाम् ।

वेदं ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥ २४ ॥

तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ।

परावरे यथा रूपे जानीयां तं त्वरूपिणः ॥ २५ ॥

यथाऽऽत्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् ।

विलम्बन् विस्तृजन् एहन् विश्रद्वात्मानमात्मन् ॥ २६ ॥

क्रीडस्यमोघसङ्कल्प उर्णानाभिर्यथोयुते ।

तथा तद्विषयां भूते मनीषां मयि माषव ॥ २७ ॥

भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः ।

नेहमानः प्रजासर्गं वध्येयं यदनुब्रह्मात् ॥ २८ ॥

चत्वारोऽर्थाः प्रार्थनीयाः । दोषपरिहारार्थं चाऽऽयः । तमाह—हे भगवन् । एवं सहसा भगवदर्थ-नेनाऽऽगतसाध्वसोऽसमर्था जातः । इदानीं भगवदाक्येन स्वर्गेन च सावधानः सोपपत्तिकं वदति—भगवन्निति सम्बोधनं स्वरूपपरिज्ञापकम् । त्वं हि सर्वान्तरात्मा सर्वेषां हृदयं जानासि । अतो यन्ममाऽभिप्रेतं तव ज्ञातमेव । तथा च ज्ञानोऽज्ञापनं विषयेषु । तथापि याचितमेव देयमिति यदि । नथवा । न ज्ञापतेऽस्य तत्वं किमित्येवमाह भगवामिति । तस्मिन्मपि पक्षे भगवदाज्ञा कर्तव्येति प्रार्थनमावश्यकम् । तद्वदति—तथापीति । सर्वभूतानामध्यक्षः । सर्वकार्येषु प्रेक्षो निया-मको वा । यथा लोक कर्मोध्यक्षस्तथा भगवान् सर्वोध्यक्षः । अनेन भगवदाज्ञाप्यतिरेकेण न कस्याऽपि कोऽपि धर्मोऽन्तर्वेदिर्होत्वयेति । अतः कामनाऽस्तुत्वन्ना त्वयैवोलादिदेति तत्पुण्यमपि त्वयैव कर्तव्यमिति न मम भातः । स्वपुत्रान् हि सर्व एव पुण्यन्ति । किञ्च । युहामवस्थितः हृदया-काशमपिष्ठाय स्थितः । अतः सर्वं तव विदितम् । किञ्च । चिकीर्षितमपि भवान् वेद । यतो-ऽप्रति रुद्धेन कालादिभिः प्रतिरोधो यस्य ज्ञानस्य नास्ति । कार्यबोधने उल्लेखो वा प्रत्यासन्नस्यै वा केना-ऽन्येन प्रतिरोधो नास्ति । अतो ज्ञातत्वात् ज्ञानोत्पत्तिस्त्वान एव विद्यमानत्वादिच्छायाभोलाद-कल्पाद्भगवता न प्रथ्ये न वा वक्तव्यं तथापि तथाऽऽज्ञापपरिचालनार्थं कथयिष्यामीत्याह—तथा-पीति । परमेकमेव प्रार्थयते । याचितं देयं न तु युक्तमयुक्तं चेति विचारणीयम् । तदाह—नाथिनं नाथयेति । "नाथु" याच्नायात् । अतो नाथिनं याचितम् । नाथय प्रयच्छ । भवस्व-दाने हेतुः—हे नाथेति । स्वामी हि सेवकैः प्रयच्छयेव । अनन्ययतिकलात्तेषाम् । एवं प्रार्थ-यित्वा प्रथमं ह्यं प्रार्थयते—परावरे यथा रूपे इति । ममाऽयं महान् सन्देहः कस्तं परः कोऽपर

इति । किंवा तव पुरुषोत्तमरूपं किंवेदं परिदयमानमिति । एते पराचरे रूपे । पुरुषोत्तमाक्षररूपे आर्विभूतानाविर्मूर्तरूपे अवतारावतारिरूपे वा यथा जानीयां तथा वरो देयः । नन्वेतानि रूपाणि वेद एव प्रसिद्धानि वेदानुभवान्भवादेव ज्ञातव्यानि किमिति वरत्वेन प्रार्थयते ? तत्राऽऽह—
ते त्वरूपिण इति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न तद्रूपमस्तीश्वरे यत्र वेदं श्रुतमस्तीत्येकस्येश्वरस्य सर्वाणि रूपाणि वेदे प्रतिपाद्यन्ते । अन्ये बीजादिदयः पञ्च । भगवांश्चाऽनुक्त एव सिद्धति । तस्मादेतानि षडपि न पृच्छन्त्यन्ते साग्रतम् । किञ्च । मूलरूपस्य धर्माकारोणाऽप्यजातस्य यत्परं रूपं, यदा सर्वरूपेण जातस्य पश्चाज्जायमानमपरं रूपं तं ज्ञातुं प्रार्थनीयत्वम् । अनेनाऽऽप्यन्तररूपपरिज्ञानं भवति । तथा च सत्येतावत्कर्तव्यमिति ज्ञातं स्यात् । तत्र ज्ञानं कर्माङ्गमिति प्रसिद्धम् । एवमायनरूपज्ञानं प्रार्थयित्वा मध्यस्थानि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञानुं प्रार्थयते । तथा सति तत्सदुपयोगार्थं सृष्टिकार्यं सुगमं स्यात् । सृष्टिज्ञानं तु पूर्वमेव वचैत इति न तत्रार्थयते । सिद्धक्षायां वा प्रार्थयित्वात्वे अंशभेदेन । यथा आत्मनः स्वस्य पुरुषोत्तमस्य माया कार्यकारणरूपिष्यन्मन्ता । तस्याः सर्वतो योगेन तथास्मिगुणत्वात्सम्बन्धेन नानामायामुख्यत्वादिरूपं शक्त्यादिरूपं च ततोपसृष्टितमात्मानं विशृज्य विशेपेण कुर्वन् । एहन्न विभ्रत् । आत्मानमेव गृह्णन्नुत्तमत्वात्सत्त्वात्कुर्वन् । विभ्रत् आत्मानमेवोत्तमं मारुपं स्वयमेव धारयन् । यदा पुनर्मर्त्तं वोढुं नेच्छति तदा विशेपेण लुप्तम् स्वयमेव कर्तुं कर्मकरणरूपः क्रीडसि । तथा क्रीडाज्ञानं ममाऽस्त्विति प्रार्थना । तथा सति कृतिः सुगमा भवति । नतु भगवानेव यदि सर्वं करोति तदा ब्रह्मणा किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अमोघसङ्कल्प इति । अमोघः सङ्कल्पो यस्य । सङ्कल्पमात्रेणैव भगवान् करोति । क्रुत्या तु यथा कारणतीत्यर्थः । नन्वेक एव कथमेकानि रूपाणि करोत्यतो ब्रह्मादिरूपाणि स करोतीति मन्यन्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह दृष्टान्तेन—
ऊर्णानाम्भिरिति । यथोर्णानामिः साधनान्तरनिर्भयः स्वरूपमूर्तयोर्बोण्या क्रीडति ऊर्णामेवोत्सादयति स्थापयति भक्षयति च । तथा भगवान्नामप्यात्मानं करोति । कृतिमात्रे दृष्टान्तः । सखरं त्वज्जातमेव । दृष्टान्ते तु ऊर्णारूपमेव सृज्यादिभावं प्राप्नोति न तूर्णानामिः । आश्रयं चापेक्षते । दुग्धं चोत्सादितस्य भवति । अतस्त्वयं स्वरूपं ज्ञातव्यम् । अन्तर्नामपेक्षतामात्रे दृष्टान्तः । नाऽपि तस्य सर्वाणपेक्षा । देशादीनामपेक्षितत्वात् । अतो दृष्टान्तमात्रेण ज्ञानं न भवतीति भवन्ते तस्माम्पादयन्ति प्रार्थयत—तथा नद्विपर्यासं भेद्वीति । भगवान्करोतीत्यविवादात् । श्रुतिरपि कृतिमेवाऽऽह नतु स्वरूपम् । अतस्त्वमेव तां मनीषां बुद्धिं भेदि मयि स्थापय । न त्पूरेद्येन तत्सिद्धिरिति भावः । मद्गुक्तं पित्रा भवता कर्तव्यमेवेति सम्बोधयति—
साधयेति । यथा लक्ष्मीपतिर्भार्याकं करोति तथा पुत्रोकं कर्तव्यमिति । एवं ज्ञाने वरदयं प्रार्थितं निरूप्य क्रियायामपि वरदयं प्रार्थयते शिक्षां गर्वाभावं च । तत्र प्रथमं शिक्षामाह—भगवच्छिक्षितमिति । भगवता अहं शिक्षणीयः एवंप्रकारेण सृष्टिं कुर्वेति । शिक्षा नाम बोधिका क्रिया विषयान्तरम्युदात्तेनाऽर्भीष्टविषयपर । तस्याः कर्ता शिक्षकः । शिक्षितस्त्राक्षरः । तत्र क्रियाया गुणमुत्पादा अपि कर्मत्वेन निवक्षितार्याः कर्मभावं परिशुल्य आश्रयभावंमेवाऽऽवलम्बते सैव क्रिया । तस्मात्स्वाश्रयः कर्मभावंलम्बन्ते । पठने शिक्षितो देवदत्तो लिखने शिक्षित इति । प्रकृते तु क्रियायाः कर्मत्वेनैव निवक्षितत्वात्तद्विषय एवाऽऽश्रयतां प्राप्नोति । न तु तदाश्रयो ब्रह्मा । स च

१ शिक्षित इति ख. २ कोषप्रक्षिप्तमिति ख. ३ शिक्षया वेति ख. ४ चापवचन इति ख. ५ मात्रेपेति ख. ६ भावभाक्त्व इति ख.

विषयो भगवत्पुः । तथा सति तस्मिन् जगति यथा शिक्षोचिता तथा कुर्वित्यर्थः । एवमापचा शिक्षां प्राप्य यथोचितं मया कर्तव्यम् । यथा फलकादावतिपालकाशिक्षायां गुर्वादिरेव प्रथमतोऽप्यपि लिखति तदुपर्येव बालकस्याऽङ्गुलिचालनं करोति । इत्थे एवाऽङ्गुलिचालनं यतोः प्रयासापि-
क्वजनकं भवति । फलके तु सुगमम् । संस्कारेण हृदये तदुल्लेखप्रियथा जगत्त्वेन तदुल्लेखनं सुगमं ममाऽपि हितकरम् । अवाऽपि मानेन पदार्थकर्त्तारो न भवन्ते । तथा अहमपि भगवतो मेव प्रकारेण निष्पादितं जगत्त्वेनैव प्रकारेण स्वक्रियामपि तत्र सत्पादयित्वाभ्यास्ये शिक्षार्थम् । नन्वेवं करणे जालसं भवति, ज्ञात्वा करणे त्वनालस्यत आह—अतन्निव्रत इति । तन्प्राग्मप्रातं एवाऽहं करिष्यामि । सुकोतोऽप्यर्थः । भगवता शिक्षिते न कसापिचन्द्रा भवति । नतु किमित्थेनं प्रार्थयते ? तत्राऽऽह—नेहमान इति । प्रजासर्गमीहमानो निष्पादनार्थं व्याश्रुतः यस्य शिक्षणस्य भगवतो वा अतुप्रहासं भवेत्यर्थः । अन्यथाकारणादेव भवन्ः । वैषम्येनैवैष्ये प्रजासर्गं भगवत्सतो भव्यः । शिक्षायां तु नाऽस्य वैषम्यं न नैर्घृण्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं क्रियायां शिक्षां प्रार्थयित्वा तयाकरणे यो दोषस्तदायां च प्रार्थयते—

यावत्सत्या सस्युरिवेश ते कृतः प्रजा विसर्गं विभजामि भोजनम् ।

आविष्कृतस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुद्ररुदमदोऽज्जमानि ॥ २९ ॥

यावत्सत्त्वेति । सत्ता सस्युर्वात्करोति तथा भगवान् कृतवान् । मय पुत्रकर्त्तं वा । किमतो यथेवं तत्राऽऽह—प्रजाविसर्गं विभजामि भोजनमिति । यदा सस्युः सत्ताम्य-
मापादयति सत्तायं स्वसमानं करोति । वस्तुतश्चिदानन्दयोः समानता । तत्र भगवानानन्दो ब्रह्मा चिद्रूपः । एवं वस्तुतः सत्येऽपि क्रियाज्ञानशक्ती भगवत्त्वे सिद्धे इति । इदानीं भगवान् क्रिया-
ज्ञानादिभिः स्वसमानं कृतवान् । तदा सर्वशक्तिसम्पन्नो विविधसर्गं प्रजाः विभजामि । सत्त्व-
रुदमोगुणभेदेन, ऐश्वर्यादिभेदेषु उदात्तचभेदेन, धर्माद्विपुण्याधोयोगिभेदेन च प्रजा विभजामि ।
ततो भोजनं भोग्यवस्तुनि च विभजामि । प्रजासृष्टिसमय एव वा तेषां भोजनं विभजामि । यद्यप्यत्र तथा ते त्वया कृत इति नास्ति तथापि अर्थात् यावत्सत्या सस्युरित्युक्ते करोतीति प्राप्यते । तथा
इथेति पदेनाऽपि तावत्प्राप्यते । अतो न न्यूनता । केचित्तु यावद्विभजामीति योजयन्ति तावन्मदो
मा समुद्र इति सम्मन्थं च वदन्ति । तथापि तावदित्याहारस्तुल्यः । काठावच्छेदेन च भदा-
भावप्रार्थनाऽनुष्ठा । ततोऽपि किमत आह । ते परिकर्मणि अविष्कृतस्य स्थितः त्वत्सत्त्वात्वे वाङ्मा-
रुके वा कर्मणि स्थितः । एवंमेते प्रयः पदार्थाः । सत्येन तच्छक्तिलाभः । प्रजादिविभागतया-
व्यम् । तत्र सेवयां चाऽनिरुद्धः अवैकल्प्य एतन्नयं यत्पि गुणमूर्त्तं तथापि माऽस्य लुप्तत्वा-
दोषरूपं भवति । अतस्त्रिभिर्दोषैज्जमानिनः अहं न कस्माज्जातोऽजोऽज एवाऽहमिति । भगवत्स-
काशात्प्रज्ञा एते गुणा दूरे । भगवताः सकाशात्स्वस्य जन्माऽपि न मन्यते । ताऽस्य सम्यग्बुद्धौ
यदो भवति । स मे मा भवत्विति प्रार्थना ॥ २९ ॥

१ मात इति ख. २ नवेति ख. ३ वस्तुत्वेति ख. ४ परिकर्मणि इति ख. ५ एवंवेति ख. ६ तत्र
अर्थात् इति ख.

एवं परावरज्ञानं, श्रीज्ञानं, शिक्षा, गर्वाभावश्चेति चत्वारः प्राथिताः । तत्र ऋष्याञ्जानद्वये श्लोकद्वयम् । शिक्षायां चतुःश्लोकी । अनेनेव गर्वाभाव इत्यन्तिमः श्लोकः । एवं सप्तभिः श्लोकैश्चतुर्गामुत्तरं भवति । तत्र प्रथमं ज्ञानद्वयं उत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् ।

सरहस्यं तदह्यं च गृह्याण गदितं मया ॥ ३० ॥

ज्ञानमिति । मे पुरुषोत्तमस्य यज्ञज्ञानं, तत्परमगुह्यं वक्तव्यं न भवति । यादृशं मां पश्यसि तादृश एवाऽहं पुरुषोत्तमः । इदमेव ममाऽऽदिरूपं अन्तिमं रूपं च । इदं मदन्यः कोऽपि न जानाति । अतो भवेव गदितं सामान्यतो निरूपितं त्वं गृह्याण । भगवद्ब्रह्मो सिद्धं भगवद्ब्रह्मज्ञानावताररूपं भगवज्ज्ञानं गृह्याणेत्यर्थः । भगवतो हि ज्ञानं गदितमपि कृपाव्यतिरेकेण न प्राप्यत इति सिद्धवत्कारेण दददाह—गृह्याणिति । उपदेशपूर्वकं ब्रह्मणं ज्ञानं दत्तावतिवत्यर्थः । तस्य ज्ञानस्य परिक्रमाह—यद्विज्ञानसमन्वितमिति । विविधं ज्ञानं विज्ञानम् । अस्माऽऽनुभवस्य ज्ञातत्वाद्सर्वैश्च ज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं नाऽऽनुभवः किन्तु अखिलसाक्षात्तां पतिमित्यादि पतिचतुष्टयज्ञानं विज्ञानं तेन समन्वितं ज्ञानम् । तस्य रहस्यं सुनन्दनन्दारिषित्वत्त्वम् । भंकिरिति यावत् । तस्माज्ज्ञं “भूत्वप्रसादाभिसुखमि”त्यादिभिर्निरूपितानि प्रसादादीनि । चकारस्त्वनुकसर्वसमुच्चयार्थः । किं बहुना । यत्किञ्चित्स्वया वैकुण्ठे दृष्टं तस्य सर्वस्य ज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

द्वितीयं ज्ञानमाह—

यावानहं यथाभावो यद्वृत्पगुणकर्मकः ।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ३१ ॥

यावानहमिति । प्रमाणतो यावानहं परिमाणतोऽपि । यथाभावः यादृशो मम कारणभूतो भावः सर्वकार्यकरणाय सर्वशक्तिरूपः । यावन्ति रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य । यानि वा गुणादीनि । अस्मिन् पूर्ववत् । तदाह—तथैव ते मदनुग्रहात्त्वविज्ञानमस्तु । तत्त्वतो विज्ञेयणं ज्ञानं सर्वेषां याथार्थ्यं तव स्फुरत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं ज्ञानद्वयं निरूपयितुमशक्यत्वात्त्रिरूपेण वा त्रयोषो इद्वये स्फुरणसम्भवात् स्वयमेव दत्त्वा शिक्षायै चतुःश्लोकीमाह—

अहमेवाऽऽसमेवाऽस्ये नाऽन्यद्यत्सदस्त्परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽविशियेत तोऽऽन्यहम् ॥ ३२ ॥

अहमेवाऽऽसमेवाऽस्य इति । याद्युषं भगवान् जगत्करोति तैश्चिन्ध्यायां प्राथितम् । तनाऽऽह । अहमेव तद्वदो ज्ञातः नाऽन्यदिति । अन्यथाभानं च मन्यार्थमेति । जडे देहादी मध्ये जीव-

प्रतीतिश्च पटादावाकाशप्रतीतिवत् । आचारापेयभावो बाह्याभ्यन्तरभेदे हेतुभाऽहमेवेति । स्वरूपतो मूलतः जगत् । प्रतीतितो मायारूपं अनुप्रवेशको जीवं इति सर्वं जगत्सर्वप्रकरणाहमेवेति ज्ञात्वा स्वरूपरूपमपि तथा ज्ञातव्यम् । इत्येव शिक्षा । एवं मद्रो मूत्वा मद्रपं च जगत्करोति तदा गर्वं न भवतीति तदेतुयतो मोहोऽपि न भवतीति पश्चकोकानामर्थः । तत्र सर्वं जगत्सर्वं भगवानित्याका-
ह्यायां तत्रोतिमिति हेतुं विज्ञेयं वदति । सृष्टेः पूर्वं अहमेव । “एको नावराण्य आसीन्न ब्रह्मा न च वाङ्मरः ।” “वासुदेवो वा इदमम आसीन्न ब्रह्मा न च वाङ्मरः” इति श्रुतेः सृष्टेः पूर्वमहमेव । किञ्च ततोऽपि पूर्वमिति नाऽऽशङ्कनीयम् । यथा जगतः पूर्वमहं मतोऽपि पूर्वमन्यदिति हेतुं मनेत् यदि कदाचिदप्यहं नाऽऽसम् । तदु मम न सम्भवति । सृष्टौपैव निरूपणात् । “स्वदेव सौम्येदमप्र आसीदेकमेवाऽऽङ्गिनीयमि”ति श्रुतेरासेवेव । अत्रे सृष्टेः पूर्वम् । “असद्वा इदमम आसीत्तो वै सद्जायते”त्यादीनां पश्चात् प्रतीयमानजगतः पूर्वमैतादृशरूपेणाऽऽनुभवस्यित्त्वप्रतिपादकत्वात् । अन्यथा असतः सत्तापोषकत्वे विरोधः । “नाऽऽस्तो विद्यते भावः” इति वाक्यात् । “नाऽस्तदासीन्नो सदासीन्नदानीमि”त्यादेस्तु स्वल्पस्य-
कार्यत्वत्तम् । “आपो वा इदमपे सत्तिलमासीदे”ति त्वनात्तत्कल्पामिप्रथिये । आपो नाना-
विधानि जलानि इदं तत्कार्यं च जगत्सर्वं तलिलं प्रलयोदकरूपमेवाऽऽसीदित्यर्थः । “अन्यक्ता-
दीनि भूतानी”ति तु अन्यत्वरूपं ब्रह्म । लीनत्वकल्पकस्य पश्चादेव सिद्धेः पश्चादेव पूर्वलीनत्वं सिध्यति । न पूर्वम् । अनेन “प्रकृतिं पुरुषं च”त्यपि निरस्तम् । मतान्तरत्वात् । “आसी-
ज्जानमप्यो ष्ये” इति वाक्यविरोधाच्च । “तम आसीदि”ति ततोऽपि ब्रह्मैव । सर्वतः सुलेपेन सायत्यात् । न प्रकृतिः । “किमासीतः कुहकश्य दामैकि”ति कार्याश्रययोजनाभावात् तस्याः-
कार्यकोत्रेयस्वरूपाया अभावात् । एवमन्यन्यपि वाक्यानि तत्प्रत्यक्षप्रकारेण बोधयन्ति पूर्वमेकरूपे-
भगवति न बाधकानि भवन्ति । अत एव श्रुतिसिद्धत्वादन्यानि तत्काले निषेधति—नाऽन्यदिति । सदसतोः श्रुतो पूर्वसिद्धत्वेऽपि न तयोऽन्यत्वम् । तदाह—सदसदिति । सच्छब्दोनाऽऽच्छब्देन च ब्रह्मैकत्वं इत्यर्थः । “योऽस्मात्परस्मात्परः” इति परशब्देनापि न कालादिरुच्यते । किन्त्व-
हमेव । तस्मात्पूर्वमहमेवेति सिद्धम् । अभावात्स्वभूते तिरोगावातिरिक्तं न भवतीति तस्य च भग-
वच्छक्तित्वात् “पूर्वश्चे”ति न्यायेन शक्तिर्भोग्यामपि तदोद्देशत्वाभावेन कालसाऽपि निरूपण-
समय एव तथाच नान्यत्कृतितुल्यत्वेन भगवानेक एव सिद्ध इत्यविवादम् । किञ्च । पश्चादहं । सर्व-
भगवन्मर्थत्वात्पश्चादेव चैष्टावत्प्रादुर्भावं कालस्य पश्चाद्गुणरूपेण शक्तिरूपेण च पश्चात्कार्यरूपेण । “स आत्मानं स्वयमकुरुते”ति श्रुतेः । असतः सत्तानङ्गीकारात् । यदेतदिति परिदृश्यमानं सर्वम् । चकारादपरिदृश्यमानमप्रसिद्धं च । अनेन जीवा अपि सङ्गृहीताः । स्वमेतत्वेति पाठे जीवजडात्मकं सर्वमहमेवेत्यर्थः । त्रयं मुख्यो ब्रह्मवादः । ननु पदार्थविविधे शब्दो न प्रामाण्यम् । भगवन्ब्रह्म सर्वदोषरहितः । विकारादयश्च दोषाः । सर्वशब्दे सहोच्चारणात्पदेष्वभावात् शक्तो-
च्छब्दश्च । प्रयोजनाभावात् हिताकरणादियथासक्तिः । पुरुषोत्तमत्वाभावात् । तस्मादनेकोऽप्यदु-
त्वाद्ब्रह्मवादोऽप्यत्र इति चेन्नैवम् । प्रत्यक्षादष्टविधये पदार्थाः श्रुतिर्भोग्याः । परस्परं-
विरुद्धास्ते नैकशेषं भजन्ति हि । उभयोर्बैदिकत्वेन कः स्यादत्र नियामकः । विचार-

१ यथावदपि क. च. २ भेदे इत्यपि क. च. ३ जीवरूपमिति क. च. ४ वानोतीति क. च. ५ प्रत्य-
येति क. ६ पाचाः मायामिति क. ७ तदोहमनेति क. च. ८ मुख्ये इति क.

काणां बुद्धिस्तु सोषणीय्या श्रुतेः सदा । क्रियाविषयापरस्वेतु विकल्पेनेकवाक्यता ।
दुष्टोऽप्याश्रीयते पक्षो विकल्पाक्यः श्रुतेर्येलात् । तथैव भगवद्भ्यं यथा हस्ताद्वयः
पृथक् । यथा सर्वाविरोधः स्यात्तथैवाऽत्र विचारणम् । सर्वरूपसमर्थेभ्यमतो ब्रह्मणि
गीयते । अन्यथा प्रतिभानं यदुच्यते चादिभेदतः । तद्वानं तस्य कर्ता च हरिरेव
तथाविधः । यत्किञ्चिद्वचनं स्वत्र दूष्यं चाऽपि हरिः स्वयम् । विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि
सर्वमथैव शोभन्ते । योऽवशिष्यते चोऽप्यवहमिति । उक्तस्य सर्वस्य त्रिरोभावप्राप्ये
यतिरोमूतं न भवति, त्रिरोभावसादाश्रयो वा, संशभेदेन वा तदप्यहमस्मीत्यनेन सर्वं एव क्रियास्त-
द्विषयभाऽवहमिति ज्ञायति ॥ ३२ ॥

एवं तज्जलानिति हेतुं निविच्य सर्वमात्मैवेति प्रमेयं विनिश्चित्य प्रमाणवैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रवृत्तिसङ्को-
चपरत्वात् गुणदोषविषयत्वात् सोऽप्येका भगवद्बोद्धेति मायां निरूपयति—

कृतेऽर्थं यत्प्रतीयत न प्रतीयते चाऽऽत्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥ ३३ ॥

कृतेऽर्थमिति । यदस्तु स्वरूपे अन्यथा प्रतिभासते तत् आत्मनं जीवानां व्यामोहिका या माया
पूर्वं निरूपिता तथाः कार्यम् । सा हि जीवं व्यामोहयित्वा तस्मिन्निवमन्तःकरणबुद्ध्यादिकमपि
व्यामोहयति । तथा व्यामोहिता बुद्धिः पदार्थान्मया मन्यते । न तु पदार्थां अन्यथा भवन्ति ।
बुद्धयर्थैव हि प्रमाणानि साधनानि च । कानिचिद्बुद्धिजनितदोषनिवर्तकानि । कानिचिद्गुणा-
याचकानि । माया च द्विधा भ्रमं जनयति । विद्येमानं न प्रकाशयति । अविद्यमानं च प्रकाश-
यति देशकालव्यत्यासेन । तदाह—अर्थेभ्यस्ते यत्प्रतीयते न प्रतीयते च । अर्थोदर्थः । अर्था
न प्रतीयते । अर्थेभ्यस्ते प्रतीयते इति । तस्मात्पदार्थानां यापालस्यज्ञानार्थं प्रमाणमित्युक्तं भवति ।
ननु स्वल्पेन कुतो न तथास्तु । कैश्चिद्बुद्धिभिर्जगतो मायिकत्वस्वीकारादिति चेत् । भवेदेतदेवं यदि
विचारे पर्ववस्तुति । प्रमाणमृतो वेदः—“सर्वं स्वल्पिदं ब्रह्मैवे”त्याह । ब्रह्मविदां प्रतीतिरिति
तथा । भ्रान्तप्रतीतेस्तु नाऽर्थनिर्णयकत्वम् । अन्यथा भ्रमवदथा गृहीतं जगद्भ्रमरूपमेव स्यात् । अतो
विषये विषयता कश्चित्स्वीकर्तव्या यथा दृष्टिः सविषया भवति । अन्यथा पदार्थानां स्थिरत्वा-
द्वमदृष्टिर्निर्विषया स्यात् । अतोऽन्यथैव सिद्धमभिमतं यथा पुरःस्थिते विषये समानीयते । पृथक्पदोषि-
त्वात्सायाः । अतो यथाऽधिकारं जीवैरेधि पुरस्कृत्य व्यामोहिकया मायया व्यत्यासेन पदार्थाः सम्या-
चन्ते । एवं सर्वत्र जगति सा बुद्धिभ्रमं जनयति अन्यथाऽन्यविषयतां सम्पादयति । विषयता
मायाजन्या । विषयो भगवान् । मायायामेव विषयत्वात् भगवतः स्वरूपं प्रकटितमिति । तदपि न
निःस्वभावम् । आत्मशक्तिरान्मान्याऽपि न निःस्वभावा । चिद्विलासत्वाद्भेदे परं तामेव व्यभोह-
यति यावत्र ब्रह्मभावः । सा हि भगवदीयैः सर्वत्र पदार्थविकल्पते । ते हि भगवद्विषयकं
ज्ञानं जनयन्ति । अतो विषयताजनितं ज्ञानं भ्रान्तं विषयजनितं प्रमेयं । एवं यथा जगति, आत्म-
न्यपि तथैसाह—चाऽऽत्मन्मीनि । आत्मनि च विषयमानं न प्रकाशयति । अविषयमानं प्रकाश-
यति । ननु सर्वजनीनप्रतीत्यनुपेनेन जगद्व्योऽर्थं विषयो ब्रह्मणो भिन्न एव कुतो नाऽऽस्वीकृत्यते तवा-

ऽऽह—तद्विद्यादात्मनो मायामिति । यस्मात्कारणादविषयमानमेव शोचयति विषयमानं न
शोचयति तस्मात्कारणात् मायामेव विद्योत् । न हि विषयबन्धुर्जवं नियतस्वभावमन्यथाश्रीयते-
हेतुर्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽऽभासो तथा तम इति । यथा-द्विचन्द्राभासो
मायमेव जन्यते । न तु प्रतीत्यनुपेनेन चन्द्रार्थं कल्प्यते । एवं विषयताऽपि मायाया जन्वते ।
बुद्धिस्तु चिद्विलास इति न मायाजनिता । अन्यथा ब्रह्मविदोऽपि बुद्धिस्तया स्यात् । ततश्च सर्व-
विद्यम् । सा च विषयता द्विधा । आन्तरिकिका । आन्तरिकिका । अन्वयाप्रतीतिहेतुभाऽपि । सा उच्यतेविद्या-
ऽपि मायमेव जन्वते यथाऽऽभासः । ननु मायायाः कथमेवं पदार्थजनकत्वम् । व्यामोहजनक-
त्वमेव तस्याः । न च विषयतातिरिका विषयता कश्चिदुपलब्धेत्वात्सायाऽऽह—यथा तम इति ।
यथाऽऽभासः पदार्थस्तेजोऽभादे जन्वते । यथैव तेजोऽभासस्तथैवाऽऽम्बकारं जनयति माया । इत्यथैव
व्यामोहिका । अत एव दिवाभीताम्रति नाऽऽम्बकारं जनयति । ते तु तेजोऽभावमेव गृह्णन्ति ।
तेषां दृष्टेः कोमलत्वाद्दलत्वतेजो दृष्टिप्रतिबन्धकं भवति । तदभावे सुखेन विषयान् गृह्णन्ति । अस्मा-
दादीनामपि तेजो न विषयसंस्कारकं । न वा चक्षुषः । किन्तु तेजोऽभावे मायया समोजनान्ता
सैव पृथगा विषयीकृत्यते न तु विषयः । अतस्तमोनिवृत्त्यर्थमेव तेजः । तथैव लोकप्रतीतिः । सा च
विषयता चक्षुषा गृह्यते । विषयद्विजतया स्वात्मसात्कृत्यते । परिश्रम्ये तथा सिद्धेः । “यथा हि
भानोरुदयो वृषच्छुषामि” इति वाक्ये चक्षुःसम्बन्धिन एव तमसो नाशकत्वम् । न तु स्वभावत
एव किञ्चित्तमः । अन्यथा स्थानेऽनाऽपि ज्ञाने तत्प्रतिबन्धकं स्यात् । स्थानेन वा दृष्टयेत । तत्र इति
चोपलक्षणम् । आदर्शे च मुक्तं जनयति । न च परावृत्तं चक्षुःसुखमेव गृह्णातीति मन्तव्यम् । तथा
सति दर्शनान्तरे सामास्ये प्रतीतिर्न स्यात् । न चेदमेव शुद्धसुमयत्र प्रतिबिम्बत इति वाच्यम् ।
असमुत्सृष्टिद्विधानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात् । अयमेव वा आभासः । तस्मात्परमे शुद्धजननवत्तेजो-
ऽभावेऽन्यकारजननवन्माया मोहितपुरुषपुद्गलापि विषयताहवं जनयतीत्यर्थः । तत्रैका ब्रह्मरूपतां न
प्रकाशयति । एका तु जगत्सा विषयता । तदुभयव्यावृत्त्यर्थं सर्वाणि प्रमाणातीति भावः ॥ ३३ ॥

एवं प्रमेयं प्रमाणं च निरूप्य विषयं निरूपयति—

यथा महान्ति भूतानि भूतेषु स्वावचेष्णु ।

प्रविष्टान्यन्वप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ ३४ ॥

यथा महान्ति भूतानिभूतानि । येदेन हि प्रकारद्वयेन पदार्थां निरूप्यन्ते—साकारो निरकारः,
सावयवो निरवयवः, पूर्णः परिच्छिन्न इत्यादिकारेण । तदुभयमपि यथा विषयो भवति तदर्थंविद-
मारन्ते । अन्यथैकपक्षो विषयता स्यात् । तथा सति वेदानामंशतोऽप्राप्त्यर्थं भवेत् । अतः सर्वथै-
द्वयमावयवसिद्धेः उभयविधो विषयो निरूप्यते । यथा महान्ति भूतानि आकाशदीनि भूतेषु पद्या-
दिषु उच्चावचेष्णनेकरूपेषु स्फुल्लसुसमीरुषु स्फुल्लसुसमीरुषु स्फुल्लसुसमीरुषु कारणत्वेन प्रविष्टानि, पुरनरप्रविष्टानि
भवन्ति, ततोऽप्यप्रविष्टानि भवन्ति । तथा अहं सर्वत्र कारणभूतः सर्वत्रानुप्रविष्टोऽपि न कारणभूतो
नाऽऽनुप्रविष्ट इत्यर्थः । निष्चिन्ति पुनर्वचनं नावयद्वयवर्धोर्धार्थम् । अन्यथा नकारः पूर्ववाक्य एव
सम्बन्धेत् । कारणं हि कार्येऽनुप्रविष्टात् । कार्यं च कारणे समवेततुल्यत्वेन । अन्यथा पटस्य निता-

आतभोलविः स्यात् । तथा सति नोत्पद्येत । उत्पद्यमानं वा सर्वत्रोत्पद्येत । यथा घटो भगवान् यथा शुभ्रः । कुम्भकारकृत्या प्राकृत एव घट उत्पद्येत । विषयतावत् । ननु भगवद्व्यः सिद्धत्वात् । शुभ्रोऽपि तात्त्वोद्घटप्राप्त्यापारंभोत्पद्यमानः सर्वत्रैव श्रोत्रेषुत्पद्येत । एवं निराधारः घटोऽपि भवेत् । तथा सति तन्वाधारतयोत्पद्येते यदि तन्वो न प्रविशेत्तुस्यदा घटे तनुप्रतीतिर्न स्यात् । जायमाना वा प्राप्ता स्यात् । अजापितत्वाच्च न ज्ञानात् । शुष्का तु युक्तिः कापि पदमलभमाना स्वयमेव ज्ञानता भवति । अत एकस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं च कारणकाले कार्यकाले च व्यवस्थितं भवति । एवं महाप्रतेजु प्रथम्य आधारात्वं, आधेयत्वं, विशेषत आधेयत्वमिति । तदाह—**प्रविष्टान्प्रथम्यविद्यामीति ।** अथवा । महाप्रतेजु प्रथमा कारणत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वेन महाप्रतेजोत्पत्तेर्यथाशक्त्या । कारणप्रथम्यत्वप्रथमत्वेन प्रथमत्वशलेन च प्रथमो देहा । तथा तेष्विति प्रथमाऽपि । नै तेष्विति पुनः प्रथमा । एवं भगवति दशधा भवति । तथा सति सर्वत्र जगति भगवान् दशविधलीलायुक्तो दशधा ज्ञातव्यः ॥ ३४ ॥

एवं प्रथमं प्रमाणं विषयं च निरूप्य निरूप्यान्तरशक्तं वाच्यं त्रिष्वयुगपत्तिं वदति—

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५ ॥

एतावदेव जिज्ञास्यमिति । निरूपणं तु जिज्ञासायुत्पेन । जिज्ञासा तु त्रिव्येव न तु शास्त्रान्तरत्वं षोडशधा । तस्यात्मोपयोगमाभावात् । आत्मायमेव हि जिज्ञासाम् । तदाह—**तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मन इति ।** प्रथमं ज्ञानम्, प्रमाणं वैराग्यम्, विषयो दशविधलीलाभक्तिः । आत्मनस्त्वेतावदेवोपयुज्यते । अन्यतु देहाधेयम् । एवं निरूप्याऽऽन्तरं निराकृत्य त्रिष्वयुगपत्तिमाह—**अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्यात्सर्वत्र सर्वत्रेति ।** अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्युगपत्तिः । यदित्यादि त्रयस्यदेवम् । तत्र सर्वं भगवान् कथमित्याकाङ्क्षायांन्यव्यतिरेकाभ्यामित्येव । सर्वत्र भगवतोऽन्वयोऽस्ति । घटः सन् घटः सन् भासत इति त्रियमिति च सर्वत्रैवकस्याऽऽन्वयः । अन्यथा एकशब्दात्तुष्टुतिः प्रतीत्यनुवृत्तिर्वा न स्यात् । विशेषेणाऽतिरिच्यत इति व्यतिरेकः । घटादिभ्यः किमतिरिच्यते । घटस्य घटाज्ञाऽतिरिच्यते तथा घटः घटात् । किन्तु सद्घटादप्यतिरिच्यते एतादपि । एवं सर्वत्र यत्सर्वं सत्सर्वस्मादतिरिच्यते तद्ब्रह्मैव । नन्वेकमेव ब्रह्मत्वसाधकमस्य किं द्वाभ्यामित्येव । अन्यथेन ब्रह्मत्वं न सिद्धति । जगति जगतोऽप्यन्वयात् । यद्यपि घटादेर्व्यतिरिच्यते जगत्तापि जगतो न व्यतिरिच्यते । खण्ड्यादिकं तु जगतो व्यतिरिच्यते परं नाऽन्वेति । सत् जगतो व्यतिरिच्यते । भगवतोऽपि सत्त्वात्कारणत्वाऽपि सत्त्वात् । अतो यस्याऽऽन्वयव्यतिरेको तदेव सर्वम् । किञ्च । यत्सर्वत्र स्यात् । यद्वा सर्वदा देशकालो यस्य परिच्छेदको न भवतः । तत्राप्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । माया शब्दनेन परिच्छिद्यते । न हि मायाविषये आभासे सदन्वयोऽस्ति । न चाऽऽभासः सतो न व्यतिरिच्यते स्वस्यैवाऽऽसत्त्वात् । भगवांसु मायायामथस्ति । अतिरिक्तोऽपि । एवं कालोऽपि । विषये घटे सत्कारणम्, सत्कार्यम्, सदाधारः, सदाधेयम् । सर्वेऽप्यतिरिक्तता । न हि घटोऽयं घटः । तदा सद्ब्रह्मसायामपि घटप्रतीतिः स्यात् । घटशब्दप्रयोगम् । एवं कार्यं सर्वदा प्रथमा

भगवानन्वेति । प्रथमा च व्यतिरिच्यते । घटो हि घटादिभ्यो व्यतिरिच्यते । कारणादपि व्यतिरिच्यते । घटान्तरादपि व्यतिरिच्यते । आधिर्भासितोभावाच्च व्यतिरिच्यते । घटस्य घृणितभाष-पिठोभावाच्च । अत एकस्मिन्ने आधिर्भाषितोभावाच्च व्यतिरिच्यते । एवं सर्वत्र दश-लीलायुक्तो भगवान् । अनेन स्वरूपं भगवान् । देशप्रतीतिस्तु मायिकी । कालप्रतीतिस्तु लीलाया । एवं देशकालवत्स्वरूपिच्छं देशकालवत्स्वरूपं चाऽहमेवेति । एतावदेव जिज्ञासाम् । इदमेवोपपत्त्या विचारितम् । उत्पत्त्या च । “पुरुष एवेदं सर्वम्” “वितस्तिमचितिच्छती”ति । उरेशे च “न यतोऽस्ति किञ्चित्” “आदेवशास्त्रं पुरुषं वसन्तमि”ति च । एवं भगवतो मद्यः सिद्धा निरूपिता । मद्यरूपं जगत्ज्ञातव्यं जगतो व्यतिरिच्यत इति न तत्राऽऽसक्तिः कर्तव्या । एकस्मिन्नपि पदायै सर्वलीलासहितो भगवानस्तीति च देशकालवत्स्वरूपः सन् देशकालवत्स्वयो व्यतिरिच्यत इति ॥ ३५ ॥

एवं शिद्धां निरूप्य गवोवासे एतदनुसन्धानमेव कारणमित्याह—

एतन्मत्तं मैमातिष्ठ परमेण समाधिना ।

भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६ ॥

एतन्मत्तमिति । सर्वं भगवान् । अन्यथाप्रतीतिर्मायया । सर्वत्र भगवान् सर्वलीलासहितः सर्व-दोषविषयित इति एतन्मत्तं मम भगवतः । इदं हि भगवच्छब्दं मम आतिष्ठ । यथा तत्तन्मातु-सारिणस्त्रय तत्र प्रतिष्ठितास्तथा भवानप्यस्मिन्मते प्रतिष्ठितो भवतु । अतः कुतर्को बहव उत्पत्सन्ते ते सर्वेऽनुभवैवैव दृशिकर्तव्याः । तदाह—**परमेण समाधिनेति ।** समाधिर्भक्तिकाम्यम् । सूक्ष्म-दृष्टवैतन्ज्ञातव्यम् । आपाततो दृष्ट्या विचारेण वा नैतन्मत्तं ज्ञातं भविष्यति । ज्ञाते त्वस्मिन्ब्रह्म-त्वेऽन्वयान्तरत्वेषु च दृष्टिप्रलयोर्न सुषुप्तिः । किञ्च । कर्हिचित्दपि न सुषुप्तिः । कदाचिदपि माया तं न व्यामोहयति । अस्य मतस्य मायायाश्च विरोधात् । तत्रैव माया वैश्वैवैतन्मत्तं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमुपदिश्य यद्वक्तवांसदाह—

श्रीशुक उवाच—

संप्रदिश्यैवमज्जो जनानां परमेष्ठिनम् ।
परयतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥ ३७ ॥

संप्रदिश्यैवमिति । एवं सम्पन्नकारेणाऽनुसन्धानरूपत्वं स्वमतमुपदिश्य स्वयं तितोदधे भा-
षातः । ननु सर्वरूपो भगवान् सर्वप्रतिष्ठितवत् तत्कथं न क्षापितवान् । तथा सति दृष्टिः सुगधा भवति । तत्राऽह—**अज्ज इति ।** न जनः अजनः । जनाद्धतिरिक्तः । इदं हि रूपं न विभ-
रूपं किन्तु तस्माद्धतिरिक्तं तस्याऽऽधिदेविकम् । अत एतद्भानानदेव कार्यं नलेतुद्ग्रा कर्तव्यम् । अप्रतिष्ठितरूपत्वात् । अतस्तु अन्य प्रतिष्ठितं त्वजनः । तर्हि कर्मण्यं जनदृष्टिं ज्ञापयति । तत्रा-
ऽह—**जनानां परमेष्ठिनमिति ।** जायन्त इति जनास्तेषां परमो नियामको भावः । यत्सो

१ भगवान्त्वम् इति घ. २ च नाति घ. ३ पुनरिति घ. ४ सर्वत्रेति घ. ५ अतुपपत्तिर्नो घ. घ. ६ महासाधकमिति घ. ७ तत इति घ. ८ सदाधेयमिति नाति घ.

१ च नाति घ. २ शिष्टेति घ. घ. ३ समाधिनेति घाः घ. घ. ४ भगवान्त्वोति घ. ५ नैतदिति घ. ६ कर्हिचित्दपि घ. ७ तत्तन्मातुः घ. ८ जगत्प्रतिष्ठितं घ.

वायन्ते तिष्ठन्ति तदधीनाम् भवन्ति तस्मिन्दे तिष्ठतीति परमेष्ठी अनोत्पादनाद्यधिकारी । तस्यैदं रूपं ध्यानेनोपयोगी न तु साक्षात् । तारश्रमिणे त्वस्य न सामर्थ्यम् । यतः परयत एव तस्य तदुपं न्यस्तत् आश्रयवान् । ननु परमकृपादुः किमिति तदुपमागतवान् ? तत्राऽऽह—हरिरिति । ब्रह्मणो यदानीं च सर्वदुःखदृशो अतो निर्भयनिवृत्त्यर्थमुपसंहृतवाचित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो यशस्तं तदाह—

अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताऽङ्गिति ।

सर्वभूतमयो विश्वं सखजेंदं स पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

अन्तर्हितेन्द्रियार्थायेति । इन्द्रियाणामर्थे इन्द्रियार्थः । अन्तर्हितश्चाऽसर्विन्द्रियार्थश्च । भगवान् सर्वेन्द्रियातीतोऽपि स्वेच्छया भक्तेन्द्रियाणामर्थरूपो जातः । सर्वेषामपि भगवानर्थ इति सुतरां भक्ताश्रयाणामिन्द्रियाणां चेतनयुक्तिषु तेषामेव मुख्यार्थं, जडेषु तदधिष्ठादृशो कृतार्थत्वाय भगवानर्थो भवति । एवं सति ब्रह्मणः समधिष्ठात्वं तस्य तदशानीं व्यधीनां च निरिन्द्रियत्वं स्यात् । अतस्तेषां दुःखनिवृत्तये पूर्वमिन्द्रियायोऽपि सन्नानामिन्तर्हितः इन्द्रियाविषयो जातः । एवंमवनं ब्रह्मण उपकारयेति ज्ञापयति—हरय इति । अत एव विहितोऽङ्गलियेन । विशेषेण हितीऽङ्ग-लियेनो यस्य । भगवन्भेऽधीन्ये उपकरोति तदा जीवैः स उपकारोऽङ्गलिया ग्राह्यः । भयमेव जीवानां विहितः । न तस्यः कश्चनोपकारः सेवा वा भगवतः कर्तुं शक्या । भगवत्स्वरूपस्य रहत्वात् । इदमेव तेषां बहु यद्भवता कियमाणं न निषेधेति । शास्त्रतो विहितोऽपि ब्रह्मणा स्वयमप्युद्धित इति विहितः कृत इत्यर्थः । ततो भगवदुक्तार्थानुसन्धानेन स्वयं सर्वभूतमयो जातः । आत्मनोऽपि तेषामावस्थ विहितत्वात् । भूतशब्देन प्रादुर्भूतमाश्रयत्येत । भगवदाज्ञया वा यावत्प्रादुर्भूतं तस्यै ब्रह्मणि प्रविष्टमिति वा । तदनन्तरं विश्वं सृष्टवान् । तदा आत्मसृष्टैवम्यं न भविष्यति । अत एव ब्रह्मा सः पूर्ववदेव जातः । जगत् पूर्ववदेव कृतवान् । यथा भगवता सृष्टे, यथा वा स्वैनेव सृष्ट-मिति ॥ ३८ ॥

एवमुपदेष्टं कार्यपर्यवसायिनं निरुक्त्य तस्योपदेशस्य प्रचोरगह—

प्रजापतिर्वर्मपतिरेकदा नियमान्यमान् ।

भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नाऽऽतिष्ठस्वार्थकाम्यया ॥ ३९ ॥

प्रजापतिरिति । यथा स्वयं भगवदुपदेशेन कृतार्थः एवं सर्वे कृतार्थो भवन्त्यति प्रजानां भद्रमन्विच्छन् तेषामधिकारामावशाश्च, अधिकारसम्पादने भयङ्किमप्याशङ्क, पित्रा कृतं पुत्रार्थ-मर्थं भवतीति "यस्मिन् जाल एतामिच्छिं निषेधपत्नी"ति श्रुतौ तथा सिद्धत्वात् स्वयं तदर्थं नियमान् यमाऽऽऽतिष्ठत् कृतवान् । तत्र विहितं भूय धर्मः पुत्राणामर्थं भवतीति प्रकाशयति—
प्रजापतिरिति । यथा पतिवृत्तं मायायै भवति तथा प्रजानामपि भवतीतीति । नन्वेतदपि स्त्रीपर-मेव न स्वल्पपरमित्याशङ्क्य धर्मनियामकत्वेन यथा धर्मं प्रयेयेतथा तत्र गच्छेदिति स्वयं कृत्वा प्रजायो-दवधानिति ज्ञापयितुमाह—धर्मदेविति । एकदेविति । निमित्तादश्यायां मायायैति प्रचर-

काले वा । नियमा अन्विष्टादयः । यमा बहिःसादयः । इन्द्रियान्तःकरणनियमनेव यमनियमा-त्यक्तम् । यथेन्द्रियाणि लौकिकक्रियायां प्रवृत्तानि ततो नियम्य वेदिकक्रियापरिणाम कियन्ते । एक-मन्तःकरणमपि लौकिकज्ञानाभियम्य वैदिके ज्ञाने योज्यते । तदुपयमपि ब्रह्मा प्रजानामर्थं कृतम-निलयर्थः । ननेवं ब्रह्मणो निर्णये को हेतुस्तत्राऽऽह—स्वार्थकाम्ययेति । तस्य भयः प्रयोजन-मिति यावत् । "एतन्मन्तं ममोऽऽतिष्ठे"ति भगवदाज्ञया मतेऽङ्गलियेन कर्तव्या । सा न प्रचरमादेव भवति । अतः प्रचरमायै तथा कृतवान् । किञ्च । "न पतिञ्च स्व स्वार्थि"ति वाच्यत्वात् प्रजानां कृतार्थमेव स्वस्य तत्पतित्वमर्थोपेति स्थायैवेव तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्य तथा कर्णं फलपथेवसापि जातमित्याह—

तं नारदः प्रियतमो रिकथादानामनुव्रतः ।

शुश्रूषमाणः शीलैः प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४० ॥

तं नारद इति । तं पूर्वोक्तमर्थवन्तम् । नारं पति सण्डयतीति नारदः । ददातीति वा । नराणां जीवानां समूहो नारम् । नारदो हि सर्वेषां जीवानां जीवमायं दृष्टीकरोति । नारायणसा-ऽऽधारमृतं इदं वा सम्पादयति । अतो नारदोऽऽऽपिकारी । किञ्च । प्रियाय पुत्राय तदियमिति नारदो रिकथादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमो भवति । रिकथं धनमाददत इति रिकथादाः । रिकथं हि बहुविधम् । तत्रेदं मत्तार्यं परमं रिकथम् । अतः प्रियतम एवाऽर्हति । यथाऽयं प्रियतमस्तथैव रिकथ-मिति । किञ्च । न केवलं प्रीतिविषयः किन्त्वनुव्रतः अनु पश्चाद्गतं यस्मेति । सेवक इत्यर्थः । सेवको हि स्वामी यत्करोति तदनुव्रतं सर्वं करोति । अतो ब्रह्मणा यत्कर्तव्यं तत्र सापकोऽयम् । किञ्च । शुश्रूषमाणः शेषां कुर्वीणः । शुश्रूषामिताय देयम् । तस्यै च फलति । शुश्रूषाऽपि न स्वेच्छया कर्तव्या किन्तु शीलैः । यथा स्वामिनः शीलं भवति स्वाम्यो भवति । तद्रोचकेन वा स्वस्यै सुख-मायेन विदितमपि तदेव भवति । तदपि न साहद्वारेण कर्तव्यं किन्तु प्रश्रयेण विनयेन । विनी-त्येव हि सेवा फलपथेवसायिनी भवति । किञ्च । दमेन इन्द्रियदमनेन । इन्द्रियलोलेपेन कृतं शब्दोत्पादनाच्च प्रसादहेतुर्भवति । चकारादन्त्येऽपि सुत्यादयः प्रजापतितोषहतवः परिश्रयन्ते । सा सेवा न स्वतो धर्मरूपा नारदेन कियते । किन्त्वितरक्षेया ॥ ४० ॥

तदाह—

मायां विविदिपुर्विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः ।

महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ॥ ४१ ॥

मायां विविदिपुर्विति । मायेशस्येति सम्बन्धिनिर्देशान्माया जगत्कारणमूला सृष्टते । ननु व्यामोहिका । स हि पूर्वं मायैवेव तथा भगवान् भवतीति ज्ञातवान् । पूर्वकल्पे तथैव जातत्वात् । एतावदानेवाऽत्र विशेषः क्वचित्काराचित्कारणत्वेन तां स्वीकरोति कदाचिन्नरति । उपयथाऽपि पदार्थे न कोऽपि विशेषः । बुद्धिगम्या च सा यतः प्रेष्टुं च शक्यते । व्यवहारानु केवलं ईश्वरे अनुकः

अशक्यम् । अतो विष्णोर्व्योपकस्य त्रितयपरिच्छेदरहितस्य मायां त्रितयरूपां सर्वत्र केरवमृतां स्वांश-
मायया मोहिकां दशप्रकारहेतुभूतां च । तदाह—भायैव्यास्येति । मायां नियमयतीति मायायाः
करणता । महासुनिरिति अत्यन्तं मननशीलः । स हि द्वितीयां मायां जानाति । अतस्तामपि
निवर्त्तयितुं योग्यो भवतीति तथोक्तम् । सुनिरेव स्मरितं जानाति । महासुनिस्तु परमदितम् । किञ्च ।
महाभागवत इति दशविधलीलाश्रवणाधिकारी । अत्र राज्ञिमिति सम्बोधनं भवति तदाह
इति ज्ञानार्थम् । पितरमिति विश्वासय । परितस्तोषणं कष्टपर्वसायि ॥ ४१ ॥

ततः किमत आह—

तुष्टं निशम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।

देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्माऽनुपृच्छति ॥ ४२ ॥

तुष्टं निशम्येति । निशम्य ज्ञात्वा । शमस्य ज्ञानपरत्वमुक्तम् । तस्योत्कृष्टत्वं सम्भवज्ञाने
भवति । प्रश्नयोग्यतामह—पितरमिति । न केवलं स्वयम्, किन्तु सर्वार्थमित्याह—
लोकानां प्रपितामहमिति । “अनुष्ठितिरे हि भाव्यं पितुः पुत्रेण ।” अतः पिता मां
चेच्छिष्येन्मया पुत्रप्राया लोकाः शिक्षणीया इति वच्यतीत्यपि ज्ञातवान् । देवर्षित्वेति तस्मान्मां-
पुत्रस्य मन्त्रं यः पश्यति स ब्रह्मणो हृदयं जानातीत्यविवादम् । परितः प्रश्नः ससाधनः । यथा त्वया
पूर्वपक्षेण पृष्टं तथा तेनापि पृष्टमित्याह—भवान्यन्माऽनुपृच्छतीति ॥ ४२ ॥

तदा तस्मादर्थत्रयं पूर्वमेव ज्ञातमिति सर्वसन्देहनिवारकं तृतीयमेवोक्तवान् । तदाह—

तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।

प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥ ४३ ॥

दशलक्षणमिति । दश लक्षणान्यन्यानि पुराणान्तरे भवन्ति । तानि लोकप्रसिद्धानि । तस्मा-
द्वृत्त्यर्थमाह—भागवतमिति । भगवता प्रोक्तं भगवत्स्वरूपं प्रतिपाद्यमिति । अनेन प्रथमसिद्धान्तो-
ऽपि कथितः । पुराणमिति लोकप्रतीतिसिद्धान्तान् द्वितीयोऽपि । इदमिति स्वप्रतीतिसिद्ध-
हृत्या निर्दिष्टमिति । अनेन चतुर्थोऽपि कथितः । अनेन चतुःश्लोकं सिद्धान्तचतुष्टयमपि कथित-
वान् । प्राग्व्यापार्थं परम्परामाह—प्रोक्तं भगवतेनेति । नन्वेतद्द्वंद्वं परमसाधारण्यं कथमुक्तवान् ।
तदाह—प्रीत इति । पुत्रत्वादायप्रयत्नमपि । ननु मायाज्ञानार्थं स प्रवृत्तो मायिकीं भगवत्कीं
तस्मा अनुकला किमिति सिद्धान्तं कथयति । तत्राऽह—पुत्रायेति । अगार्थेणापि गच्छन्पुत्रो
निवार्यते । मार्ग एवोपदिश्यत इति । किञ्च । सर्वान्येव भूतान्यर्थं करोति । अतः सर्वार्थमेतद्वारा
प्रकथितवानिति आह—भूतकृदिति ॥ ४३ ॥

ब्रह्मणोऽभिप्रेतमपि कृतवानित्याह—

नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।

ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायाऽमिततज्जले ॥ ४४ ॥

१ नारदभूतामिति अ. २ निशाम्येति अ. ३ लक्षणादिपरामिति अ. ४ मेवेति अ. न.

नारदः प्राहेति । व्यासस्य तांशश्रवणयोग्यतायै चत्वारि विशेषणानि । तत्र प्रथमं चतुर्थयो-
भ्यता । मुनिर्हि स्वस्वरूपं भगवत्त्वेन ध्यायति । दशलीलापरिज्ञानार्थं परमज्ञं ध्यायत इति । वस्तु
पुरुषोत्तमं ध्यायति स हि तस्य दशविधां लीलां ज्ञातुं शक्नोति । व्यासायैति । वेदविस्तारकृत्वेन
सर्वपुद्गलतुरोपित्वात् व्यामोहिकां मायां ज्ञातुं शक्तः । अस्मितजेजस इति भगवत्स्वरूपं ज्ञातुं
शक्तः । अलीकिकं हि तेजो ब्रह्मज्ञाने प्रयोजकं भवति । ब्रह्मज्ञानसार्थं हि तत् । तस्मात्तत्र भग-
वत्ज्ञाने उपपन्न्यते ॥ ४४ ॥

एवं परम्परायुक्त्वा सामान्यतः सर्वदृष्ट्यानि परिद्वय प्रभत्वेन पृष्ठान्वांशिरूपयितुमाह—

यदुत्ताऽहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ।

यथाऽऽसीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥ ४५ ॥

यदुत्ताऽहमिति । उतेति दृष्टव्यव्यतिरेकेण केवलं प्रश्नरूपेणापि पृष्टम् । तदपि पृष्टे मया
वक्तव्यमिति तदुपाख्यास्ये । तत्र प्रश्ने सामान्यविशेषभेदेन रूपद्वयम् । तत्र सामान्यं रूपं वैराजा-
त्पुरुषात्कथमेतज्जातमिति । विशेषतु तत्तद्भेदेन । तदाह—प्रश्नानन्यांश्चेति । अन्यानित्येन
तदुपयोगिनोऽपि ये अन्येऽपृष्टाः । मयमेतन्वैति चकारेण देऽप्युच्यन्ते । चकारेण ततोऽप्यन्ये
अन्यैरपि कृताः । कृत्स्नश इति एकैकः प्रश्नो बहुधा निरूप्यत इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीं श्रीलक्ष्मणभट्टान्तमजश्रीब्रह्मभट्टीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

इत्याक्षेपसमाधाने निरूप्य हरिजीवयोः ।

उपपत्त्या तयोरेव रूपदेहाविहोदितौ ॥ १ ॥

दशधा ज्ञापने रूपं हरेरन्यश्रिया मतम् ।

आप्यादिभिरादिभेदेन शुणतः कर्मतोऽपि हि ॥ २ ॥

एवं पूर्वोच्यते उपदेशे पदावंचतुष्टयं निरूप्य तृतीयव्यतिरेकानां पक्षानां श्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वा-
विहित्वात्मानुक्तैकस्मिन्पदार्थं दश लीला अलीकिका इति ताः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपयति ।
यद्यपि ते लीकिका दश पदार्थां बहिर्गुलतया पुराणान्तरेऽपि सिद्धास्वयाप्यत्र भागवते ते न भवन्ति ।
किन्त्वेत इत्याह—

श्रीशुक उवाच—

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमृतयः ।

मन्वन्तरेऽशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥

१ शारदाकोशप्रयोगेति अ. २ अन्व्यतिक्रमेति अ. य. व. ३ शारदाविस्तारमिति य.

धर्महेतुत्वं तयोः । आश्रयादानवृत्तिप्रबन्तनाख्यातागविषेणधृतीकरणैः शब्दादिदानेन च सदर्थः शरीरे दशधा । एवं चतुर्विंशतिभेदो भवति । ऊर्तीलक्षयति—कर्मवासना इति । कर्मवनिता वासनाः कर्मवासनाः । तत्र शरीरस्य कर्मनिद्राणां च सम्बन्धिन्ः सदर्थो वासनान्वनकाः । नतु ज्ञानेन्द्रियान्तःकरणानाम् । अतः पञ्चदशधा भवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ईशानुकर्यां लक्षयति—

अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ।

पुंसाम्नाशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥

अवतारानुचरितमिति । ईशानुकर्या द्विविधा । ईशस्य तदनुवर्तिनां च कथा । तदुभयं लक्षयति । तत्र ईशकथामाह—अवतारानुचरितमिति । सर्वभूतदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतस्य भगवत्शरीरमीशानुकर्या । अस्याऽनुवर्तिनामिति द्वितीयस्य लक्षणम् । यथा भगवान् सर्वदुःखनिवारकस्तथा ये दुःखनिवारकाः ते तदनुवर्त्येनोच्यन्ते । तत्रेशस्य हरेरिति विशेषणत्वं दुःखदूरीकरणं सुखप्राप्तये चेति । अतो दुःखनिवारणे गुणभेदेन तदनुवर्तिनो नवधा भवन्ति । ईशस्याऽपि चरितं कर्मज्ञानभक्तिभेदैश्चिधा भवति । तथाऽनुवर्तिनोऽप्यविद्यालक्षणदुःखदूरीकर्तारो ज्ञानिन एकविधा भवन्ति । एवं दुःखदूरीकरणे त्रयोदश भेदाः । सुखप्राप्तये दशधा सर्वेन्द्रियसुखप्राप्तकासदनुवर्तिन एकश्च भगवानित्येवमेकादश उभये चतुर्विंशतिः । तेषां प्रत्येकनिरूपणार्थं नानाख्यानोपबृंहिता इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

निरोधं लक्षयति—

निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।

मुक्तिर्हित्वाऽन्यधारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥

अस्याऽनुशयनमिति । अस्य भगवतः अनु पश्चाच्चयनं शक्तीः शायवित्वा तद्गोमार्थं स्वस्य शयनम् । अस्तेति पुरोवर्त्ता आत्मत्वेन प्रकाशमानोऽङ्गुत्या निर्दिश्यते । आत्मनो देहस्य । सहेतुस्य च । देहशक्तयो दास्यमतिभेदा नाडीरूपाः । स्वस्य श्रियोदयो दादश । शयनं च त्रिविधं जाग्रत्स्वसुषुप्तिभेदेन । अतः सप्ताशीति भेदा भवन्ति । मुक्तिं लक्षयति—हित्वाऽन्यधारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति । अन्यधारूपं तत्त्वरूपं तस्य परिव्यागः स्वरूपभक्तम् । अवस्था द्विविधा सामान्यविशेषभेदेन । उभयत्र लक्षणं मिलितम् । तत्रापि पूर्वं तत्परिवार्यागः । तत्त्वान्गष्टाविंशतिः । एषेभकविशद्वेदा भवन्ति ॥ ६ ॥

आश्रयं लक्षयति—

आभासश्च निरोधश्च यतश्चाऽप्यवसीयते ।

स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शक्यते ॥ ७ ॥

१ आसिष्वात्तया इति च. २ दाने चेति च. ३ कति लक्षयतीति क. कति लक्षयतीति च. ४ विचारका इति च. ५ व्यादय इति च. विचारय इति च.

आभासश्चेति । आश्रयो द्विविधः । शास्त्रमार्गेषाऽऽश्रयत इति प्रपत्त्या, साधुत्वेन वा, उल्लिखितप्रत्यये वा । क्रियया आश्रयणं पञ्चधा । ज्ञानेनाऽऽश्रयणमष्टधा । मनसो द्विःस्वाभावत्वात्सोभयत्र सम्बन्धः । अन्तःकरणानां मध्ये बह्वङ्कारस्य नाऽऽश्रयणहेतुत्वम् । एवं त्रयोदशधा भवति । एवञ्चपि राशिद्वयात्मको भवति क्रियाज्ञानभेदेन । तत्र प्रथमतः क्रियया आश्रयं प्रतिपादयति—आभासश्चेति । आभास उल्लिखितः । चकारात्तमश्च । आभासश्चान्येन च उल्लिख्यतः सर्वैः वस्तुतो मायिकानामेव न स्वस्येति विषयताया आश्रयत्वं बोधयति । निरोधस्तयोरेव । इदमाश्रयत्वं कर्तृत्वेन । तदेव क्रियया आश्रयत्वं भवति । आभासनिरोधावुल्लिखितप्रत्यये । अन्ये विकारा एतदन्तर्भावितः । पूर्णरूपपरित्यागो द्वितीयस्याऽऽसिद्धिमस्तथा । उन्भावकीकृतौ लोके वृष्टादिभिर्द्विरिताविति । अच्यवर्त्तयति इति । यतो भगवतः सकाशात् केवलभेदे विकारा जायन्ते किन्तु प्रकाश्यन्ते च भगवतैव । चकारातेषु स्वभावोऽपि सम्पाद्यते । अतोऽपि माति प्रियमिति त्रयं भगवत्कार्यं तत्कारणत्वेनाऽऽश्रयः । एतदेव तस्याऽपिष्ठानत्वम् । तदाह—स आश्रय इति । स भगवानाश्रय इत्यर्थः । यतः सच्चिदानन्दरूपत्वात्सर्वोक्तं धर्मो भवन्ति । अयमेव भगवान् शास्त्रान्तरे नामान्तरेण व्यपदिश्यत इति सर्वसमन्वयार्थं नामान्तरमाह । परं ब्रह्मेति वेदे । परमात्मेति स्मृतौ । शून्यत एव । शब्दमात्रं भिद्यते । अर्थस्त्वेक एव । वेदचतुर्मुखवर्ण्युदासार्थं परशब्दः । जीवव्युदासार्थं द्वितीयः ॥ ७ ॥

एवं क्रियाश्रयं निरूप्य ज्ञानाश्रयं निरूपयति—योऽप्यात्मिकोऽयमिति द्वाभ्याम् ।

योऽप्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽस्तावेवाऽऽभिदैविकः ।

यस्तत्रोभयविविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः ॥ ८ ॥

ज्ञानमत्रे निरूपयितुं ज्ञेयमत्र निरूप्यते । ज्ञेयं त्रिविधमाध्यात्मिकमिदभेदेन । आत्मानमध्यात्म्यात्मम् । आत्मा देहस्तमधिष्ठाय ये तिष्ठन्तीन्द्रियान्तःकरणानि प्राणाश्च तेऽप्यात्मानः । तानधिष्ठाय यस्तिष्ठति शरीर आत्मा स आध्यात्मिकः । सोऽयमेव पुरुषो यः श्रोत्रवृक्त्वेन व्यवहित्वेन । यत्त्वेतदन्तर्योमी स आधिदैविकः । अधिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां नियामकत्वेन तानधिष्ठाय यः स्मितः स आधिभौतिकः । सोऽप्ययमेव । एक एवेन्द्रियाणीन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां चाऽपि तिष्ठन् शब्दद्वयेनोच्यते । अतएव देवाधिष्ठानसामर्थ्यमन्तर्योमिण इति स एतस्याऽपि पृथक्त्वेन निरूप्यते । एकस्यैव उभयविषयविच्छेदकोत्वं शब्दद्वयप्रश्रुतिनिमित्तमूत आधिभौतिकः । मृतान्यधिष्ठाय ये तिष्ठन्ति रूपादयस्तेऽधिभूतास्तत्सुदुर्गोऽन्ययोऽधिभौतिको देहः । देहे विषयान् एवेन्द्रियाभिमानीत्यिन्द्रियभ्रेरकत्वं च । नोप्येदेक एवाऽऽत्मा । असोभयविच्छेदकत्वे महतां सृष्टिः स्रगणं प्रमाणम् । तदाह—स्मृत इति ॥ ८ ॥

एवं ज्ञेयं निरूप्य तद्विषयकज्ञानाधारत्वेनाऽऽश्रयं निरूपयति—

एकमेकतराभावाद्यदा नोपलभामहे ।

त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ९ ॥

१ ज्ञय स्थित इति च. २ स्मृतिः प्रमाणमिति च.

एकमेकतरानामावदिति । त्रितयं तत्र यो वेद स आश्रय इति । ननु जीवोऽपि त्रितयं वेद । अन्तर्गम्यपि । अत आश्रयलक्ष्यमतिव्यापकमित्याशङ्क्याऽऽह । एकं त्रयाणां भये एक-तरस्य स्थातिरिक्तस्य अभावाद्देतोः एकं नोपलभामहे किन्तु भावनेवोपलभामहे । एकमप्यन्ययोर्भावेन उपलभ्यते नत्वभावेन । तदा “सापेक्षमसमभयं भवती”ति न तेषामन्यतरश्रितयं ज्ञातुं शक्यः । अन्तर्गम्यपि स्वत्यापारे व्यापृतश्रितयमभये प्रविष्टो न त्रितयं जानाति । यथा देहजीवोऽपि त्रयाणां सर्व-जनीयं तत्राऽन्तर्गम्यपिणोऽपि ज्ञेयम् । एवं सति यन्नितयं वेद स आश्रयः । तस्य नामान्तरत्याह— आश्रमेति । अतति व्याप्तोतीत्यात्मा । अत एवाऽस्य ठीलात्वादात्मा विन्यतित्वेन गणितः । “अह-मात्मा शुद्धाकेनो”ति । इदमेकं भगवतो रूपम् । भगवानेव वा ज्ञानाश्रयत्वे य आत्मत्वेन निरू-पितः । ननु तस्याऽपि स्वज्ञानामावात् साधिष्ठान्तज्ञानामावा च तस्याऽप्यन्य आश्रयः स्वादत बाह— स्वाश्रय इति । स तु स्वात्मानमेवाऽऽश्रित्य तिष्ठति न तस्याऽऽश्रयान्तरापेक्षा । अनेन स्वप्रकाशः स इच्छुकं भवति ॥ ९ ॥

एवं दश लक्षणानि निरूप्य त्रितयनिरूपणार्थं पूर्वोक्तं विराजतुपपत्त्या सह निरूपयति—

पुरुषोऽण्डं विनिर्भिय यदादो स विनिर्गतः ।

आत्मनोऽप्यनमन्विच्छन्नपोऽसाक्षीच्छुचिः शुचीः ॥ १० ॥

तास्ववात्सीत्स्वष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् ।

तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ॥ ११ ॥

पुरुषोऽण्डमिति । “यथानयं वै पुरुष” इत्यत्र नामरूपे तस्याऽऽक्षिप्ते जीवतुल्यतया । तत्र जीववैलक्षण्यं निरूपयितुं स्वेच्छयैव तस्य नाम इन्द्रियाणि चेति जीवसाम्यं निराशरोति । तत्र प्रथमं नामनिर्दिष्टमाह— पुरुषोऽण्डमिति द्वाभ्याम् । पुरुषो विराट् । ब्रह्माण्डं विनिर्भिय कदाहा-न्युपकृत्य नारिकेलगोलकवत् यदा विनिर्गतः स्वैसंकीर्णं समयो जातः । अथवा । अण्डवदं वा पित्ता निर्गतः । तदा अण्डे न जलाधारणमव्यवस्था । पुराणान्तरादुरोधेन परमण्डे स्थित इति व्याख्यायते । वस्तुतस्तु कदाहं विनिर्भियैव निर्गतः । अत एवाऽऽप्यन्य आश्रयपेक्षा । पूर्वमण्डमेवाऽऽश्रयत्वेन स्थितम् । तस्मिन् मये आश्रयान्तरमन्विच्छन्नं अपोऽसाक्षीन् । स्वयं शुद्धो ज्ञानपूर्णो भगवदवतारः स्वाश्रयं शुद्धमेव सृष्टवान् । सर्वसाऽपि शुद्धिर्जन्मेति जतं सृष्टवान् । अणामपि शुद्धिः केनतज्जा-दिरहित्वेन । ततसास्ववाऽपु स्वष्टासुस्ववात्सीत् । न अन्य एवमयः स्रष्टुं तत्र स्यात् वा शक्योति । स्वष्टासुस्ववत्सनाऽणां महत्त्वेन स्वमहत्त्वं शोषयन् जीवापन्तराभावेन च तत्कृतं भयमशुद्धिं च निवार-यति । अत्र वासस्तुष्णीभावेन । सहस्रं परिवत्सरामिति । स नारायणावतारो ब्रह्ममानेन सहस्रपरिवत्सरमात्रं तिष्ठतीति ज्ञायते । श्रवणार्थं वा । सहस्रपरिवत्सरं श्रयनं कृत्वा पश्चात् सृष्टिं करोति । एतावान् कालः स्रष्टेहं निष्पाद्यमानानां सर्वेषां जीवानां सर्वनिर्वाहार्थं । एवं सति तस्य नारायणेति नाम जातमित्याह— तेन नारायणो नाममेति । नारमयनं यत्सेति नारायणः । नन्दस्य लक्ष्मणस्य तत्कृतं नारायण इति । तत्राऽऽह— यदापः पुरुषोद्भवा इति । यद्यस्मादापः पुरुष-शुद्धवात्यान्तरादेवोत्पन्नाः । पूर्वं हि पुरुषः । स एव नारायणपूर्वभावित्वान्नर इत्युच्यते । यद्यदा-

वेशात् । तस्माज्जाता आपः तेन नाराः । ता अयनं यत्सेति भवत्येव नारायणः । एवं स्थातिरितेनैव कार्येण स्वस्य नामानि भवन्तीति न प्राकृततुल्यता ॥ १० ॥ ११ ॥

किम् । अस्मादपि हेतोर्न प्राकृततुल्यतेत्याह—

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ १२ ॥

द्रव्यं कर्म च कालश्चेति । द्रव्यमपिभूतं महाभूतादि । कर्मोऽप्यात्ममहदादि । काल आधि-दैविको नियन्ता सर्वनिमित्तभूतः । स्वभावः परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता । उपादानं निर्मित्तं च क्षोभको हेतुरेव च । भोक्ता चेति समस्तासु समभयोः कृपया हरेः । तदाह— यदनु-ग्रहत इति । एवकारेण जीवानां विशेषाकारेण भगवत्कृपाधीनत्वं बोधितम् । चकारादप्यन्यपि साधनानि दण्डादीनि भगवत्कृपायानि । सन्ति आधिभूतानि तिष्ठन्ति । कार्येणैवापि च भवन्ति । अन्यथाऽप्यकमेतानपकर्षति । यथा व्याघ्रः पशुम् । तदाह— न सन्तीति । नाऽत्र भगवतः क्रोधोऽप्यपेक्ष्यते । किन्तुपेक्षामत्रेणाऽप्यकमेतानुपसंहरति । अनेन “यथान् कल्प” इत्यादिषु ये कालादप्य आक्षिप्तास्ते सर्वे समाहिता ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

किम् । भगवाननन्तः कथं सृष्ट्यादि करोतीति न शक्यनीयम् । यतस्वस्य सृष्टिकर्तार एवमित्याह— एको नानात्वमन्विच्छन्नित्यादिभिः ।

एको नानात्वमन्विच्छन्नं योगतत्प्राप्समुत्थितः ।

वीर्यं हिरण्यमं देवो मायया व्यसृजजज्ञिषा ॥ १३ ॥

भगवतेक एव जडे शयानोऽनेकरूपो भविष्यामीतीच्छं कृतवान् । ततः शयानसत्प्रादुर्भितो यथा पुरुषः शय्यात उतिष्ठति । ततस्वस्य सात्मनो बहुवेच्छायां तस्य वासुदेवस्य मायाकृता या मायां तथा हेतुभूता तस्याः सत्रिभिर्मात्रेणैव स्वमित्त्रेव विषयानां बीजात्मकं वीर्यं सच्चिदानन्दरूपं त्रिधा सप्रतिप्रदानरूपभेदेन त्रिधा अद्यत् ॥ १३ ॥

भेदत्रयमपि गणयति—

अधिदेवमथाऽप्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।

यथेकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिभूयत तच्छृणु ॥ १४ ॥

प्रथमतः अधिदेवं आनन्दंश्रुयत् । अथ तदनन्तरं अप्यात्मं चिद्रूपम् । ततः अधिभूतं सद्रूपम् । कथं कृतवानित्युपेक्षायामाह— प्रभुरिति । सर्वसमर्थः । इतिशब्दः प्रकारे । यथैतन्नयं निर्मितं तथाऽप्येऽपि प्रकारा निर्मिता इति । अनेन सर्वे त्रिधापि उचरिताः । प्रकारनिष्ठेष्वप्याऽपि त्रैविध्यं जातं निरूपयति— यथेकमिति । प्रकाराभ्यतिरिक्तैरेकैरेव त्रैविध्यं भवति तथापि प्रकारेष्वप्याऽपि निरूप्यते । यथा एकमभिभूत । अणुण्डस्य यथा भेदस्यथा शुण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

तदेवाऽह—

अन्तःशरीर आकाशात्पुरुषस्य विचेष्टतः ।

ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः ॥ १५ ॥

अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये इदृशसामेय य आकाशस्तस्मादाकाशाद्देतोः पुरुषबेदां कृतवान् । निरवकाशबेधितुं न समर्थ इत्यधिकरणेऽप्याकाशस्य हेतुत्वम् । पुरुषस्य नाराण्यस्य । विचेष्टतः शरीरमध्ये एव चेष्टां कुर्वतः । इदं तु तस्यैव शक्यम् । तदा तस्य चेष्टात् इन्द्रियान्तःकरणबेदानां सामर्थ्यानि जातानीत्याह—ओजः सहो बलं जज्ञे इति । ततः तदनन्तरं प्राणो जातः । तस्य प्राणस्य वायुत्वं निराकरोति—अह्वानिनि । महसत्त्वांशभूतः सूत्रात्मा । न तु भौतिको वायुः । नन्येऽपि प्राणाः सन्तीति विशेषणमाह—अस्तुरिति । सुरित्युत्करणशब्दः श्वाशवायुः । स न भवतीत्यसुः । भौतिकान्तरिक इति यावत् ॥ १५ ॥

भवषचेष्टामात्रेणैवेन्द्रियादिशक्तयः प्राणाश्च जाताः । तस्य प्राणस्य माहात्म्यमाह—

अनु प्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु ।

अपानन्तमपानान्ति नरदेवमिवाऽनुगाः ॥ १६ ॥

अनु प्राणन्तीति । पूर्वं राजसाद्द्वाराप्राणादीनामुत्पत्तिरुक्ता । ते अपिदैविकैरूपाः । एते स्वाध्यात्मिकरूपाः । यं प्राणन्तमनु प्राणन्ति कार्यं कुर्वन्ति । प्राणाः इन्द्रियाणि । तत्रापि न स्वरूपस्वमतु किन्तु प्राणन्तमनु । क्रियाया अपि क्रियापेक्षा सूचिता । तदा तस्य सर्वथैव तथात्वं ज्ञातमित्याह—सर्वजन्तुष्विति । आत्मज्ञानुत्सम्भेयु । अपानन्तमपानच्छन्तमनु इन्द्रियाण्यव्यप्यगच्छन्ति । तस्मिन्पल्लकत्वं वारयति दृष्टान्तेन—नरदेवमिवाऽनुगा इति । राजानमनु सेवका इव ॥ १६ ॥

एवं तस्य माहात्म्यमुक्त्वा ततोऽग्रे सृष्टिमाह—

प्राणेन क्षिपता ध्रुवृन्दन्तरा जायते प्रभोः ।

पिपासतो जक्षतश्च प्राण्युखं निरभियत ॥ १७ ॥

मुखतस्ताडु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायत ।

ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥ १८ ॥

प्राणेन क्षिपता ध्रुवृच्छिति । प्राणः करणम् । क्षिपता क्षेपयुक्तेन । अन्तःस्थितानि वस्तूनि भ्रमरादीनि क्षिपता इत्यन्ततो विक्षिपता । ध्रुवृद अग्निविशेषाविलेके । सूर्युरित्यर्थः । ऊष्माविशेष इत्येके । भगवानेव वैश्वानररूपः ध्रुवृद्वृष्टिद्वयारामकः । अन्तरा उदरमध्ये । ततस्तद्द्राशु पिपासा विघृष्टा च जाता । ततो षडिन्द्रियतद्वाचीयं जलान्नरूपात् । पिपासतो जक्षतश्च पातुमिच्छोर्भोक्तुमिच्छोश्च । प्राणु पूर्वभागे । पुद्गलेषु हि विभज्यन्ते दिशः । मुखं निवरात्मकम् । निरभियत भिन्नं जातम् । तथापि न स्फुरितमिव किन्तु द्वारमिव । तत्रैव गुले विचराम्यते । तस्मादेव जिह्वादेवमुत्पादयति ।

१ निर्भिन्नकथेष्टिगुणपरमं इति अ. २ दैविकरूपाः घ. ३ प्राणमनु इति अ. ४ अरण्यमिति घ.

तात् । ताडु लोके विद्येति प्रसिद्धं तन्मध्ये निर्गतम् । उपर्यधो देवा अंशत एकीभूताः पदार्थादानार्थं ताडुरूपेण निर्गता इत्यर्थः । तत्र जिह्वेन्द्रियं उपजायत आधिभूतमित्यर्थः । तत् इन्द्रियाधिभूतमित्यस्य सदनन्तरं वा । नानारसो जज्ञे भयुदादिः । सर्वेऽपि विषयस्तत्र जायन्ते कारणत्वात् । षडिन्द्रियतो वा तस्येच्छावशातो जायते रसः । अनेनाऽऽद्यादीनामध्येष्वेव भवन्त्या ज्ञापिता । अन्तःस्थितेषुऽपि ताडुव्यापारेणैव ताडुद्वारा ध्रुवृदशोभकं भवतीति ज्ञातदिनिर्माणम् । उपरीकम् (?) गवादिवत् । षडिन्द्रियपथेषु तु न सन्देहः । रसाः श्वहारादयोऽपि भवन्तीति तत्राहृत्यस्यमाह— जिह्वया योऽधिगम्यते इति । अधिगम्यते ज्ञायते, विषयतया स्वीकृत्यत इति वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्कस्मिन्नैव स्थान इन्द्रियान्तरं जातमित्याह—

विषक्षोर्मुखतो भूम्नो बद्धिर्नाग्न्याहृतं तयोः ।

जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ ॥

नासिके निरभियेतां दोषूपयति नभस्वति ।

तत्र वायुर्गन्धवहो प्राणो नसि जिघृक्षत ॥ २० ॥

विषक्षोरिति । वेदरूपां वाणीं वक्तुमिच्छेः । मुखतः निवरात्मकादेतुमुत्तात् । भूम्नो व्यापकस्य वाक्काशरूपस्य । मुखत इत्येतस्य विशेषणम् । आकाश एव यतः शब्दो भवति । यथा ताडुरूपे विह्वान् तिष्ठति तथा मुखमध्ये य आकाशस्तस्मिन्नाग्निन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र प्रथमं बद्धिर्देवता वाक् शीरूपा च मतां विना निर्गच्छतीति तैतोऽत्र देवता प्रथमं निरूपिता । ततो वाक् इन्द्रियम् । ततोऽन्यत्राऽपि प्रथमं देवता पश्चाद्दिन्द्रियमिति ज्ञापितम् । व्याहृतं तयोरेति । तयोः सम्बन्धि व्याहृतं वाग्व्यापारो देवताविधितेन्द्रियसाधने न केवलसाध्यः । एवमन्यत्राऽपि । ततश्चात्नेनाऽनन्तर्वाच्यकृतः । स चाऽनन्तःपूर्वः क्षोभं जनयतीति तत्रिहृत्यर्थं नासिके नासागुटे निरभियेताम् । तस्य षडिन्द्रियादेवप्रमाणवश्यकत्वाभावेऽप्यन्तःस्थितवायोरेव निमित्तत्वमाह—दोषूपयति नभस्वतीति । नभस्वान्नायुस्तस्मिन्नलन्तं कर्मभावे तति । अथवा नासिकार्था बलनात्मको वायुरेव गोलकरूपः । तत्र वायुर्देवता । गर्भं वहतीति गन्धवहो वायुर्भो वा । उभयोर्मध्ये विशेषणं गन्धस्य विषयत्वबोधकम् । प्राण इन्द्रियम् । नसि जिघृक्षत इति । नासिका गोलकस्थानीया । गोलकाकाररूपम् । गर्भं जिघृक्षतः आग्रातुमिच्छतो भगवतः । निरभियत उदरं तत्रादिभ्योऽपि यथायोर्भ्यं क्रियां अनुसन्धेयाः ॥ १९ ॥ २० ॥

एवं मुखनासिके उपपाय अक्षिणी निरूपयितुमाह—

यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः ।

निर्मिन्ने अक्षिणीं तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणमहः ॥ २१ ॥

बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ।

कर्णो च निरभियेतां दिशः श्रोत्रं गुणमहः ॥ २२ ॥

१ पदार्थोच्चारणमिति अ. २ श्वात्ममिति अ. ३ तत्रतो वेदवैद्ये अ. ४ विनाऽनुसन्धेयेति अ.

यदात्मनि निरालोकमिति । आसीदित्यर्थः । आत्मा देवः । तत्र कीदृशोऽहमिति यदा न ज्ञातवान् । कीदृशे च स्थाने तिष्ठामि । अन्वयः स्वसम्बन्धिर्न दिवक्षतः । अक्षिणी निर्भिन्ने । चक्षुरादीनामालोकरोक्षे नाऽस्तीति पूर्वमेवोक्तम् । तस्य तु भावो मोक्षो नाऽस्तीति न मायाऽङ्गप्रतिबन्धः । निरालोकस्त्वदर्शनकृतः । तत्र देवता ज्योतिः । सूर्य इति यावत् । सूर्यस्य ज्योतीर्यथा आपिदेविकम् । आप्यात्मिकं तु मण्डलं सूर्यशब्दवाच्यम् । किरणस्त्वाभिधौतिकः । अतोऽत्र आपिदेविकमेवेति ज्योतिःशब्दप्रयोगः । चक्षुरिन्द्रियम् । गुणो रूपम् । पञ्चानां मध्ये रूपस्यैव प्रसिद्धत्वादेवैन्द्रियाभ्यां गुणज्ञानं भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं भगवन्तं महापुरुषं ऋषयो मुग्धाः क्षोतुभ्यान्वयन्तस्त्रादाः । ऋषिभिः स्तुयमानस्य साक्षात्त्वं परब्रह्मेति बोधमानस्य । आत्मनः पूर्वाकम् । देवभ्यान्वस्यैव वा । तत्रिष्टकतः तैरुच्यमानं स्रक्षत्वं श्शीतुमिच्छतः । कर्णौ निरभिधेतां गोलकरूपेः । दिशो देवताः । श्रोत्रमिन्द्रियम् । गुणग्रहः शब्दग्रहणम् । शब्दस्य पूर्वसिद्धत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवं श्रीषीन्द्रियाणि द्विगोलकानि निरूपितानि । व्यापकमिन्द्रियमाह—

वस्तुनो मृदुकाठिन्यं लघुयुष्टुष्णशीतताम् ।

जिघृक्षतस्त्वद् निभिन्ना तस्यां लोम महीरूहाः ॥ २३ ॥

वस्तुन इति । वस्तुनो घटपयदेर्लघ्वादीन् जिघृक्षतः त्वक् निर्भिन्ना । तस्यां लोम इन्द्रियम् । महीरूहा देवाः । लघु सूक्ष्मम् । लघुशब्दो धर्मेवाची धर्मिणमपि प्रयुक्तयोगाद्बोधयति । तदभिप्रायेण लाघवादिशब्दाः । अत एव चातुर्वीदी लाघवशब्दः । अत्र लघुशब्दः स्वर्गविशेषवाची । यथा सूक्ष्मवायुस्त्वर्गः । मृदुत्वं तु मादृशेषो नाऽवगम्यते । सर्वत्र स्वर्गविधाने लघुस्वर्ग एव विधीयते कर्णोदियु । काठिन्यं कठिनत्वार्थः पाषाणादियु । मृदुत्वं कोमलः । पिच्छिलताऽपि तस्यैव भेदः पद्मबद्धादियु । युक्त्यमपि स्वर्गः । यद्यपि शास्त्रान्तरे भिन्नो धर्म उतोलनादिनाऽवगम्यते । तथापि सोऽस्मिन् शब्दे स्वर्ग एव । स्वर्गमहितेनैव तोलनादिनाऽवगम्यात् । स्वर्गमहितं तोलनमनुमानम् । अन्यथा कारणे गुरुत्वस्याऽभावात् कार्यं कथं भवेत् । बहुत्वं तु महत्त्वबोधकमेव । न गुरुत्वबोधकम् । केचित्तु शिथिलत्वबोधयोगेन लघुत्वं किञ्चान्यवयवयोगेन गुरुत्वमाहुः । तदप्यसङ्गतम् । स्वर्गातिरिक्तस्य संयोगस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । शृष्टमेव संयुक्तमुच्यते लोके । अन्यथा स्वर्गातिरिक्तेण चाप्यलादिसंयोगे प्रापञ्चितमन्यत्स्यात् । तस्मात्प्रशिथिलत्वबोधसंयोगादिनिरूपणेऽपि लघुत्वं गुरुत्वं प्रकृत्यैव स्वर्गोच्यत्वात् । स्वयो दाहसमभावात् । शीतता शीतस्वर्गः । अथवा । लघुकाठिन्यं लघुकठिनयोर्भावः । लाघवं काठिन्यं च । मृदाघन्ते तत्प्रत्ययः सर्वत्रैव समन्वयते । इन्द्रान्तं श्रूयमाणत्वात् । ततो मृदुत्वं युक्त्युष्णत्वं शीतत्वमिति । यः शब्दो यद्वर्षपुरःसरेण धर्मिणि प्रवर्षते तस्य भावः स एव धर्मः । अतः शब्दमृष्टमितिमनमेव भाव इति केचित् । सर्वनाऽनुस्मृतः सत्तापरपर्यायः । तदंशा एव सर्वैः शब्दरूपास्त इति सर्वशब्दवाच्यो भाव इति शास्त्रार्थः । अभावशब्देऽपि निषेधपूर्वको भावः प्रतीयते । अन्यथा अप्रायो निःसम्भावः स्यात् । अत्र त्वमिन्द्रिये

भेदद्वयमसि । कण्डूः स्वर्गस्य तमोर्विषयः । बहिःस्वर्ग एव कण्डूः । अन्तस्तु स्वर्गोऽपि । सच लोमशब्दवाच्यः कण्डूग्राहकः । तत्र महीरूहा देवाः । अभिधानं तुययोरैकम् ॥ २३ ॥

द्वितीयमाह—

तत्र चाऽन्तर्बहिर्वायुस्त्वचाऽऽलक्ष्यगुणो वृत्तः ।

हस्तौ रुरुहणुस्तस्य नानाकर्मन्विकीर्यया ।

तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुपमाश्रयम् ॥ २४ ॥

गतिं जिगीयतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् ।

पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हृद्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥ २५ ॥

तत्र चाऽन्तर्बहिर्वायुरिति । चकारेण त्वयो लोमव्यतिरिक्तत्वानमप्यस्त्वन्नरिति सूचितम् । तत्र वायुदेवता । अन्तर्बहिर्इति पूर्वदेवताया अभिक्विवचनं सूचितम् । 'त्वचाऽऽलक्ष्यगुण इति त्वमिन्द्रियेण स्वर्गग्रहणम् । अत्र देवतायाः प्राधान्यम् । अन्वयभावो वातुग्रहणेन श्रुती न स्यात् । वृत्त इति । अन्तर्बहिर्वायुतो वायुरित्यर्थः । अनेन चर्हिर्वायुर्न देवतेत्युक्तम् । एवं त्वत्वं निरूप्य ज्ञानेन्द्रियाणि समाप्य कर्मन्द्रियाणि निरूपयति—हस्तौ रुरुहणुस्त्विति । नानाकर्मणि कर्तव्यानीतीच्छया । अत्र प्ररोधात्मकानेताविति शास्त्रारूपत्वं सूचितम् । एतयोर्भुगोर्गोलकद्वयम् । तयोस्तु बलवानिन्द्रः । तयोर्हस्तयोर्बलमिन्द्रियम् । इन्द्रो देवता । आदानं कर्म । उपमाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम् । पूर्ववत् देवताप्राधान्यम् । अभिकामिकां गतिं जिगीयतः पादौ रुरुहाते । पद्भ्यामितीन्द्रियम् । यज्ञो देवता स्वयमिति विष्णुः । अभिकामिका अर्भोष्ठा नानादेश्यमनेच्छाविषया । तदशास्य पादौ हस्ताविव शास्त्रारूपेण कुरुहते । अपदानामपि गतिरिति । चतुष्पदामपि । तथापि द्विपदा यथा सर्वत्र गमनं न तथाऽन्येयामिति पादद्वयकामना । ननु विराट्पुरुषस्य शिरत्वात् किं प्रकृत्यै कांमि । अशिरत्वे वा लोकेषु व्याकोपः स्यात् । रूपान्तरकल्पनायां च प्रक्रमविरोध इत्याशङ्काऽऽह—स्वयं हृद्यं कर्मभिः क्रियते नृभिरिति । इत्यस्य पुरोडाशादेश्येवत्त्वं निरूप्यते—स्वयं हृद्यमिति । तथा सति तस्याऽऽवश्यं फलसाधकत्वं वक्तव्यम् । यतः कारणभाभिः कर्मभिःसिद्धयं क्रियते । तदेव पुरोडाशादिकं देवतोऽर्थेनाऽऽश्री प्रशिक्षं सत् यागरूपतामापन्नं च जीवं श्रुतीत्वा लोकागन्तरे गच्छति । तत्रावश्यं गलस्यै पादानपेक्षेयते । अन्यथा जीवगतौ कर्मरूपतया वा गमनसाधकत्वे यत्र कविद्वयमं स्यात् । न च तदप्रान्तरम् । अथैव तथाऽऽभिष्टत्वात् । न वा एव-दविष्टानुदेवता । तसा अभावात् । भावे वा तसा एतदेकनिष्ठत्वात् । यज्ञस्यैव हि स्वर्गबोधकत्वात् । 'सूनी विचप्रभमे किं चर्हि' इति वाक्यात् । किञ्च । मृगायेव यामो इविव क्रियते । पादौ चेन्न भवेतां तदत्रा भूमिरेव न भवेत् । स्वर्गादिगतिक्ष । अतः स्वयमेव यज्ञः स्वयमेव हृद्यं चेत्यर्भोष्ठासिद्धयै पशुपुत्रत्वगादिभावापरत्ययं पादानपेक्षेयते । किञ्च । यज्ञो हि पादयोर्-पिष्ठाश्री देवता । तदभावे सोऽपि न भवेत् । स च लोके प्रसिद्धः । तसालोकिरुत्वेऽपि तदर्थं क्रियमाणपुरोडाशादेशः प्रलक्षसिद्धत्वाऽपलापायत्तः । अतो लोके नृभिर्न्यात्मकयागकरणत्वात् तदन्वयानुपपत्त्या भवत्यतः पादौ वचते इति सिद्धम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

अग्नी वाक्क्षयपदकं क्रमेन्द्रियं निरूपितम् । इक्ष्वादाविदानीं निरूपितौ । अवशिष्टे निरूप-
यति—निरभिष्यतेति द्वाभ्याम् ।

निरभिष्यत शिशो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः ।

उपस्य आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥ २६ ॥

शिशो गोलकं तस्य रूपान्तराभावात्तदभावमाशङ्क्य वै इति निश्चयमाह । कारणे वैतत्र स्यात्
सदीये कार्ये वृष्पादिवु तत्कथं भवेत् । अतस्त्रय सन्देहो न कस्यैश्च इत्यर्थः । प्रजा रूपो योऽयमा-
नन्दः सम्भोगमुखं प्रजाजनको वा । प्रजा च आनन्दश्चेति अमृतं च वा । “प्रजामनु प्रजापरान्ते
तदु ते मय्योऽमृतमिति”ति श्रुतेः । अमृतं मोक्षो वा । कणत्रयापाकरणसाध्यः । “नाऽपुत्रस्य
लोकोऽस्ती”ति च । “अष्टाशीतिसहस्राणि”त्यादिवाक्यान्पूर्वैरेतसां प्रशंसत्प्राणि । त्रैवि-
बुद्धानां तु देव एव प्रमाणम् । अतो मोक्षो वा अमृतम् । त्रितयप्रेषोरिन्द्रियं निर्गतमित्यर्थः । उपस्य
इन्द्रियम् । कामानां प्रियं स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि यत्सुखं तदुभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम् । अथवा ।
कामानां स्थानं पूर्वोक्तमासीदित्यर्थः । कामो देवता । तदभिमानो इत्येकं । काम एव देवतेति मुख्यः
सिद्धान्तः । तदभावे केवलन्द्रियेण सुखाजाननं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ २६ ॥

अवशिष्टमाह—

उत्तिसमृद्धोर्धातुमलं निरभिष्यत वै गुदम् ।

ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥ २७ ॥

उत्तिसमृद्धोरिति । धातूनां मलम् । धातवो हि त्वगादयो भ्रजान्ताः । ते कालादिना निरन्तरं
पचन्त्ये । अन्नादीनां तु पोषकत्वम् । अतस्त्वोपेणउज्जादिभिः क्रियमाणे रसस्य तत्र प्रवेशे योऽसातो
सामोऽपचिष्यते तन्मलं न स्वप्नस्य । तस्य स्वकार्यकणात् । अतो धातोरेव मलम् । गुदमिति पायु-
स्थाने मांसमिश्रेणः । स रोगादिना निर्गतः प्रत्यक्षो भवति । तदनन्तरं पायुस्तवेन्द्रियम् । मित्रो
देवता । न हि सर्वमित्रव्यतिरेकेण तादृशे कश्चिदेवो भवेत् । उत्सर्गः कर्म । उभयाश्रयः
पूर्ववत् ॥ २७ ॥

एवं नवद्वाराणि निरूपितानि । दशेन्द्रियाणां मध्ये त्रयाणां न द्वाराणि । उभयं स्वेकत्र । त्रयाणां
द्वयं द्वयम् । एवमिन्द्रियाणां द्वाराणां च न समसहस्राणि । अतो द्वारात्परमाह प्राणादीनां नित्याप-
कत्वाय—

आसिसृक्षोः पुरः पुयां नाभिद्वारमपानतः ।

तत्राऽपानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥ २८ ॥

आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्ननाडयः ।

नयः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः उपृष्टित्तादश्रये ॥ २९ ॥

निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिष्यत ।

ततो मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः काम एव च ॥ ३० ॥

आसिसृक्षोरिति । मलं हि दिविषम् । प्रत्यहं जायमानं प्रतिजन्मनि जायमानं च । तत्र प्रत्यहं
जायमानस्य मलस्य परिव्यागार्थं पायुः । सम्पूर्णजन्मनि जायमानस्य देहरूपस्य मलस्य परिव्यागार्थं
नाभिद्वारम् । पुरः शरीराणि । पुयांः शरीरात् उरिसृक्षोः नाभिद्वारं जातमिति सम्बन्धः । यथा
आमयं धातवोऽनुवर्चन्ते । तस्य पोषकमन्त्रं । मलं तु प्रसिद्धम् । एवं “मृद् स्वर्गाम्”ति मयवदि-
च्छामारस्य मगस्यवेधशर्षपं भगवत्सिद्धंशस्य जीवस्य एकमेव शरीरमुत्पद्यते । तस्य पोषकाव्यवस्थानि
शरीरव्यवस्थात् अन्नमयाणि । तानि भोजनवदुत्पत्तौ पृथक् । मलयपरिवायवन्तरपे ल्यजन्त्ये । प्राणो
सुखादकः । अयानो मारकः । अतस्त्रद्वारमपानादुत्सन्नम् । तथाऽपान इन्द्रियं स्युद्धेदेवता । पृथक्त्वं
प्राणापानयोर्विशेषो मरणात्मकः । तदुभयाश्रयमिति पूर्ववत् । नाभिद्वारेण तच्छरीरं निर्गच्छति । तस्य
नाभिद्वारेण वा प्रयत्नेन मलयदिदं शरीरं त्यजति । यथेदं शरीरं पृथुकालं तिष्ठति तस्य पोषादिकं
जनयति । तथाऽन्नपानादिकमपि कियत्कालं स्थितेव धातुपोषं जनयतीति अन्नपानानामादित्युः
स्थापनेच्छुर्भयवान् जातः । ततस्त्रस्य कुक्ष्यन्ननाडय आश्रयः । तत्र कुक्षिगोलकमुदराभ्यन्तराकाशः ।
अश्राण्यन्नस्थापनार्थमिन्द्रियाणि । नाड्यः पानार्थम् । नयः समुद्रश्च तयोर्देवते । नयो नाडीनाम् ।
अध्याणुदरस्य च समुद्राः । अत एव चकार उभयाभ्याः । “नाडीनेभ्यो लोहितेने”ति वाक्यात् ।
“ध्रुवकृत्त्यासुदरं सिन्धुरि”ति च । तुष्टिराप्यायनम् । पुष्टिर्देहवृद्धिरन्नस्य । तुष्टिपृथी तदाश्रये
इन्द्रियदेवताश्रये । आप्तनो भायां जगत्कर्त्रिम् । कीदृशेषा कथमहमेतत्पतिकृत्तौ मविष्यामी-
त्यात्ममायाया निदिध्यासनम् । तदा हृदयं गोलकं निरभिष्यत । ततो मनश्चन्द्र इति । चन्द्रो देवता ।
सङ्कल्पो ज्ञानरूपः । कामः किरारूपः । मनस्तुभयात्मकमित्युभयं कार्यं निर्दिष्टम् । सङ्कल्पस्य कार्यं
काम इति तु ज्ञानस्य कियं प्रति कारणत्वेन । अत एवैत्यवधारणे । चकारेतिन्द्रियाउत्तरोः ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥

एवं सर्वस्य त्रैविष्यं निरूप्य गोलकानामाधिभौतिकत्वमिन्द्रियाणामाध्यात्मिकत्वं देवतानामाधि-
दैविकत्वमिति समुदितस्य निरूपत्वम् । त्वगादीनां केवलान्नमरत्वेनाऽत्रैविष्यमाशङ्क्य त्रैविष्यमाह—

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ।

भ्रूयत्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

त्वक्चर्ममांसैति । लघुपरितना । चर्मं स्फूर्जम् । रुधिरस्य पूर्वमावेऽपि धातव्यात्त्वयती
मांसनिरूपणम् । मेदो वृद्धादिवु प्रसिद्धम् । मज्जाऽल्पयन्तर्गता । अस्थि प्रसिद्धम् । स्नायवश्चिदौ
तस्य मेदोमध्येऽन्तर्भावः । तदस्नायवार्णरूपम् । एते सप्ताऽपि तेजोचक्रमयाः । तदाह—भ्रूयत्ते-
जोमया इति । भ्रूमिरस्त्रासीत्वा । पायुर्गौतिकलेऽपि निरूपत्वं कणात् । निरूपा एव वा ।
प्राणस्य त्रैविष्यमाह—द्योमाम्बुवायुभिरिति । सर्वदेहव्यापकत्वेनाऽऽप्यायकत्वेन वायुस्वरूप-
त्वेन च प्राणोऽपि त्रिविधो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

इन्द्रियाणामपि त्रैविध्यमाह—

गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः ।

मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥

गुणात्मकानीन्द्रियाणीति । त्रिगुणमयानीन्द्रियाणि सर्वाण्येव । अत एव लौकिकीं प्रवृत्तिं धर्मं भक्तिज्ञाने च जनयति । अहङ्कारस्याऽपि त्रैविध्यमाह—भूतादिप्रभवा गुणा इति । भूतादिरेवकारः । भूतादीनां प्रभवे यत्र । भूतादेशो प्रभवे येषाम् । अहङ्कारस्य त्रैविध्यं स्पष्टमेव भूताद्यादिभेदात् । भूतादिशब्देनाऽहङ्कार एव वा । तस्माद्गुणत्रयोपनिः स्पष्टेव । तेन गुणजनकत्वेन त्रिगुणत्वं स्पष्टम् । मनसोऽपि त्रैविध्यमाह—मनः सर्वविकारात्मनेति । सर्वे हि विकारास्त्रिविधाः । तन्मयत्वान्मनोऽपि त्रिविधम् । बुद्धिरपि त्रिविधेत्याह—बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति । त्रिविधं ज्ञानं विज्ञानम् । तत्रित्रिधमिति तद्रूपिणी बुद्धिरपि त्रिविधा ॥ ३२ ॥

एवं सर्वस्य त्रैविध्यमुपपाद्य उपसंहरति—

एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया ।

महादिभिश्चाऽऽवरणैरष्टभिर्वहिरावृतम् ॥ ३३ ॥

एतद्भगवतो रूपमिति । एतत्पूर्वमिदं सर्वमेव त्रिविधं भगवतो रूपं स्थूलो देहः । केतुम्यं त्वर्धं मया व्याहृतमित्यर्थः । त्रिगुणत्वेन यत्रिरूपेण तत्तवाऽधिकारेण निरूपितम् । भगवतो हि रूपं सर्वेषामधिकारादुत्तरेण सर्वरूपत्वेन भासते । “तं यथायथोपासतम्” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

एवं रात्रे त्रैविध्यं निरूप्य सूक्ष्मं रूपं ततोऽयुक्तमाधिकार्यर्थे अव्यक्तं रूपं निरूपयति—

अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् ।

अनादिमध्यनिधनं नित्यं बाह्यनसः परम् ॥ ३४ ॥

अतः परमिति । महादिस्त्रावरणसंहितास्थूलरूपत्वात्परं व्यतिक्रमुच्छ्रयेतन्नियामकम् । सूक्ष्मतमं आकाशात्मेषध्याऽप्यतिसूक्ष्मम् । तस्य रूपविशेषनिरूपणं न कर्तव्यम् । यत्सदव्यक्तं केनाऽपि धर्मेण न प्रकटम् । तत्तस्य विशेषः प्रकटः । त्रैविध्यन्तीत्याहङ्काराऽऽह—निर्विशेषणमिति । सर्वविशेषणरहितम् । सर्वव्यापकं कर्मरहितमित्यर्थः । तस्योत्पत्त्यादिकं नाऽस्तीत्याह—अनादिमध्यनिधनमिति । आदिमध्यावरणरहितम् । नित्यं सदैकरूपम् । बाह्यनसः परं सर्वव्यवहारातीतम् ॥ ३४ ॥

एवं स्थूलसदृशं सर्वप्रकारेण सूक्ष्ममिति निरूपितम् । उभयमन्युपसंहरति—

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते ।

उभे अपि न शृङ्खन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ३५ ॥

अमुनी भगवद्रूपे इति । मया ते त्वदयमेवाऽनुवर्णिते एवंवत् । अस्माकं तु नाऽनेनोपयोगः । तदाह—उभे अपि न शृङ्खन्तीति । तत्र हेतुः—मायासृष्टे इति । मायायाः कार्यकारणरूपायाः सम्बन्धैर्वैरूपो जात इति । यत्तस्य विपश्चितः साक्षात्स्वरूपात्पारः ॥ ३५ ॥

ननु तर्हि भगवान् कर्मबन्धं करोतीत्याहङ्काराऽह—

स वाक्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक् ।

नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माऽकर्मकः परः ॥ ३६ ॥

स वाक्यवाचकतयेति । स भगवान् । वाक्यवाचकत्वं अनामरूपात्त्वानि नामरूपे विषाद्य ताद्यो मूला अगतः पालनादिकं करोतीति वाक्यवाचकतया स्वरूपाप्रस्युत एव मद्भरूपं सच्चिदानन्दं विभ्रन् सर्वेषामपि जीवानां नामरूपक्रिया धत्ते । नामानि रूपाणि क्रियाश्च स्वसदशान्करोतीत्यर्थः । स्वयं च सकर्मा । न च पुनरेतादृश एव । यतो वस्तुतोऽकर्मकः सर्वकर्मरहितः । सर्वेषां नियामकम् । एताद्योऽपि सर्वाऽनुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकं अव्यक्तं च रूपं करोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु के ते येषामर्थे स्वयं त्रिविधो जात इति । तत्राऽह—प्रजापतीन्त्रियादिभिरिति—

प्रजापतीन् मनुन् देवान् ऋषीन् पितृगणान् पृथक् ।

सिद्धचारणगन्धर्वविद्याभुसुरगुह्यकान् ॥ ३७ ॥

किन्नराप्सरस्तो नागान् सर्पान् किम्पुष्पानपि ।

मातृरक्षःपिशशांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥

कृष्माण्डोन्मादवेतालान् यातुधानान् प्रधानपि ।

खगान् शृगान् पशून् वृक्षान् गिरीश्रृप सरीसृपान् ।

द्विविधश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभोकसः ॥ ३९ ॥

एके प्रत्येकगुणप्रधानाः । एके मिश्राः । तत्र प्रत्येकान् श्लोकत्रयेण गणयति । तत्राप्युत्तरीक्षदी-
नता । प्रथमं प्रजापतयो मरीच्यादयो गुह्यकान्ताः सन्नापकर्मरूपाः । किन्नरादयो विनायकान्ता
राक्षसाः । कृष्माण्डादयः सरीसृपान्तास्त्रामसाः । अन्ये तत्रदेहेषु मिश्रा इति तानेकेन गणयति—
द्विविधा इति स्वाधरजहमभेदेन । चतुर्विधा जरापुत्राण्डजस्त्रेदेजोद्रिजाः । ये पूर्वोक्तादन्ये ते
सर्वे सङ्क्रान्ता इति ज्ञेयाः । तथापि स्वानतस्रैगुण्यं तदाह—जलस्थलनभोकस इति । जल-
दयः स्वानानि येषाम् । तत्र जलस्था राजसाः । स्थलस्थाः सात्त्विकाः । नभस्यास्त्रामसाः ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अथ तु ब्रह्मणः कल्प इति । कदाचित्सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दन इति । ब्रह्म-
कल्पे । विकल्पे तु ब्रह्मकल्पान्तरकल्पे मायया सर्वरूपो भवतीत्युभयमप्यत्र निरूपितमिति ब्रह्मणः
कल्पः संविकल्प उदाहृत इत्युक्तम् । तुशब्देनाऽन्ये कल्पाः प्राकृता व्यावर्तिताः । अत एवाऽत्र
दशविधा लीलास्तुल्याः कल्पान्तरे तु विषयास्तदाह—विधिः साधारणो यश्चेति । यत्र ब्रह्म-
कल्पे प्राकृतानां वैकृतानां च कल्पानां विधिकल्पसिद्धकारः साधारणः । प्राकृते वा कल्पे वैकृते वा ये
उत्सृष्टन्ते ते तुल्याः । ननु कल्पान्तरवशाकृतास्तत्र एव । वैकृता अन्ये । उभयात्मकस्तु कौमार एता-
द्विधेयः । तेऽत्र न सन्ति । विधिः साधारणो यथेतेकं वाक्यम् । यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृता इत्यप-
त् । प्राकृता एव वैकृता न त्वतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एतावता सर्वेषां प्रशान्तायुत्सुकम् । उभयोर्नोक्तं कालकल्पयोः । तदपे वक्ष्यामीत्याह—

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।

यथा पुरस्ताद्वाख्यास्ये पाद्यं कल्पमथो शृणु ॥ ४७ ॥

परिमाणं च कालस्येति । परमाण्वादिदिपराद्भविमानस्य कालस्य परिमाणं परिमाणहेतुः
सूर्येणैवादिः । सोऽग्रे वक्तव्यः । चकारात्स्वरूपं कार्यं च । कल्पलक्षणविग्रहमिति ।
कल्पानां लक्षणं धर्मव्यवस्था । कृते एतादृशो धर्मः एतादृशी प्रवृत्तिरिति लक्षणम् । विग्रहः शरीरं
एतावद्युगमिति । सहस्रचतुष्टयात्मकं कृतमिति यथा । एतद्वयम् । यथा पुरस्ताद्वाख्यास्ये ।
यथा यथावत् । यथा पुरस्ताद्वा पूर्वकल्पे यथेतयो रूपं तथा व्याख्यास्ये । एवं विस्तरेण सर्वं वक्तुं
कल्पान्तस्युत्सृष्टिमिति—पाद्यं कल्पमथो शृण्विति । सर्गादीनां विशेषाः पाद्यकल्पे भवन्ति । अतो
भगवद्ब्रह्मलीलाविस्तरार्थं अयो भिन्नक्रमेण शृणु । सावधानतया श्रवणार्थमुपदेशः । अनेदकस्य
दिवसस्य विरतिज्ञायते । यतो भिन्नक्रमेण श्रवणं बोधयति ॥ ४७ ॥

एवं शुक्रपरीक्षित्स्वादे विरते शौनको भगवत्कथाश्रवणे व्यग्रस्तारक्षीं कथां पूर्वनिरूपितां पृच्छति ।
यस्यां कथायां कनिष्यप्रथमैर्ज्ञानेऽपि परमा रतिर्भवति तादृशमेव हि श्रोतव्यम् । तदाह सूतः—
“विदुरस्तीर्थयात्रायामि”त्यत्र “यावतः कूनवान् प्रभान् श्वत्सा कौपरयाग्रतः । जातै-
कभक्तिर्गोविन्दे नैम्यञ्चोपरराम हे”ति । भागवतं श्रावयिष्यामीति यद्यपि सूतेन प्रतिज्ञातं
तथापि विदुर्मैत्रेयसंवादलक्षणस्य भागवतस्य शीघ्रकल्पान्तरं तदेव त्वया कथनीयमिति प्रोत्साहयति
शौनकः—यदाह भगवानिति विधिः ।

शौनक उवाच—

यदाह भगवान् सूत क्षत्वा भागवतोत्तमः ।

चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून् सुदुस्त्यजान् ॥ ४८ ॥

कुत्र कौपारयेस्तस्य संवादोऽप्यात्मसंज्ञितः ।

यदाह सभगवांस्तस्ये पृष्टस्तत्त्वमुवाच ॥ ४९ ॥

बृहिनस्तादृशं सोम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ।

बन्धुत्यागनिमित्तं च तथैवाऽऽगतवान् पुनः ॥ ५० ॥

भगवानिति मैत्रेयस्य संज्ञिता सृचिता । यदाह भगवानिति मित्रं वाक्यम् । भगवान्—
इत्यर्थः । भगवा । षडुभयैयसंवादे भगवान् वदाह । यत् भगवतो वाक्यं ताभ्यां निरूपितमित्यर्थः ।
यदाह नो भवानिति पाठः स्पष्टः । सूतेति सम्बोधनम् । कुत्राऽऽह किमाहेशाद्वाऽप्यामाह ।
क्षत्वा भागवतोभयो बन्धुस्त्यक्त्वा भुवस्तीर्थानि चचार । तादृशस्य कौपारयेस्य संवादः कुत्र विषये ।
यत्र भगवद्वाक्ये तदर्थं वा निचारात्मकः संवादस्तत्कथयेति वक्तव्ये भगवद्वाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तत्रैव
भगवद्वाक्यविषये संवादो भवित्यतीति ज्ञात्वाऽपि विशेषज्ञानार्थं कुचेति पृच्छति । देशप्रभे तु कुत्र
देशे स संवादो जात इति । त्वया कैचित्पि सत्यं वा तत्र गत्वा श्रोतव्यमित्यभिप्रायः । पाठान्तरे
इतिशब्दोऽप्याहर्ष्यायः । सुदुस्त्यजानिति तदादेशोपदेशचरितानि विदुरस्य पृच्छति । भागवतस्य
उत्तमः । वस्त्यापरक्षयामपि न विभ्रान्तः । शुनस्तीर्थानीति गन्तुं ज्ञातुं च शक्यानि । ताभ्यां वक्त-
व्यानीलभिप्रायः । यैः सम्बद्धं शुद्धो मक्तिं प्राप्तवानिति । ततोऽपि पूर्वमेव तस्य चित्रशुद्धिरुक्तं
वातेति ज्ञापयति—त्यक्त्वा बन्धून्िति । सुदुस्त्यजानिति अन्तःकरणेनाऽपि लक्त्वा इति
ज्ञापयेत् । एतावता परीक्षितदोषश्चाऽपि स मुख्यश्रोता निरूपितः । कुमारोः पुत्रः कौपारविः । कौपो-
रवस्य वा । प्रथमपक्षे षाद्वादितादिन् । तस्य पूर्वोक्तस्य विदुरस्य । उभयोस्तुल्यात्वाय षड्भौ । बन्धो-
त्संवादोऽपि पृष्टः । अन्यथा केवलस्थानं श्रुतमप्ययोजकं स्यात् । अध्यात्मसंज्ञित इति । स
संवादः श्रोतुः कार्यसाधक इत्यध्यात्मशब्देनोक्तः । अन्यथा तदज्ञानादिशेषमयुक्तं स्यात् । बन्धुत्याग-
संज्ञापितः । अनेन संवादेनैवाऽन्योन्यकारुण्येवैव तस्य मक्तिर्जातेति संवादस्यैव माहात्म्यमुक्तम् ।
यदेति पश्चान्तरम् । वाक्यः पूर्वपक्षं व्याचरयति । न स्थानविषये संवादत्वात्स्य मक्तिः किन्तुपुत्रे-
द्विपति पक्षे तुमुपदेशं वदेत्याह—यदेति । सभगवानिति । भगवत्सहितः । केवलतोपदिष्टं कथं
दृष्टवार्क्यं भवेत् । तस्मा इति केवलं तदर्थमेव । पृष्ट इति नहि तादृशः स्वार्थं पाद्यं तास्यं पृच्छति ।
बन्धुत्यागि यत्तत्त्वमुक्त्वात् । तद्गृहीति सम्बन्धः । हेलाभयं । विदुरस्य विचेष्टितं वक्तव्यम् । तत्सोप-
देशो विदुरस्याऽऽशुचित इत्याभयं । तथाऽप्युपदेशो जात इति तस्य विधिष्टं किञ्चिद्विचिन्तयति येन
तादृशोऽप्युपदेशमर्हति । किञ्च । बन्धुत्यागिनिमित्तं वक्तव्यम् । अन्यथा शूद्रयोनाजुलवस्य प्रजा-
जोऽऽशुचितः स्यात् । चकारात्ज्ञानहेतावपि निमित्तं वक्तव्यम् । किञ्च । तज्ज्ञानं तास्यं पृच्छति ।
बन्धुत्यागती पूर्वज्ञातवैमनसादिकं परिलम्ब्य दैहिकी जीर्णां परिलम्ब्य तथैवाऽसंस्कृतरूपेणैव पुनरा-
गतवान् । अतः साक्षात्सर्वभोगनिषेधकस्युपभोगिकारनिरूपकं यज्ज्ञानं तत्संवादे सम्पन्नं तदपि भगवदु-
क्तेषु भविष्यतीति तत्कथयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

एवं ऋषिभिः पृष्टत्वाद्दुतरं वदन् शुक्रोक्तमेव तदिति सरस्वतीसंवादात् एषा विदुरादीनां यत्कि-
ञ्चापि भवतामपि भविष्यतीति बोधयन् भवतां वाक्यं संवादिवातमित्याह—

राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनिः ।

तद्वोऽभिभास्ये शृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः ॥ ५१ ॥

राज्ञा परीक्षिता पृष्ट इति । अयमेवाऽयं परीक्षिताऽपि पृष्टः शुकेन यदा कथाशेषः कृतः
एवमेतत्पुरा पृष्ट इति । तदा महाशुनिः । तस्वरूपतः पर्यवसानतश्च ज्ञानज्ञबोचत् । तदेव वो शुष्म-
न्मभिसास्ये कथयिष्यामि । एवं सति पूर्वं यद्भवतिः पृष्टं यदाह भगवान् शुक्र इति, यथेदानीं यदपि
मयोक्तं सोऽहं वः श्रावयिष्यामीति तदप्यपि कथं भवति । अतः शुक्रोक्तिमेव कथयिष्यामि परं साव-
धानतया शृणुत । शुक्रस्तु तत्र समायास्यभिविर्बुधा पृष्टं बद्धैवोक्तवांस्तन्मुख्यश्रोतुं बुद्ध्यादुपारि न
भवतीति प्रकृतत्वाभावात् तस्मान्नृत्स्यथेमाह—राज्ञः प्रश्नानुसारत इति । राज्ञः प्रश्नमनुचल्य
तदुत्तरत्वेनैव यदुक्तं तत्कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्वितीयस्कन्धविवृतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ।

निवेदिताऽन्तिपन्नेन युक्तिपुण्याञ्जलिः स्फुटा ॥ १ ॥

अक्तेषु शास्त्रदृश्येषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः ।

तत्पश्यताऽऽन्न विवृतिं भगवद्गुणानां सन्देहवारणविचारणतः प्रसन्नाम् ॥ २ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सम्पूर्णोऽयं द्वितीयस्कन्धः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.
घ.	सकाहारल सर्वानाम् ...	नम्बं च मोक्षमिति यथायु ...
आग्नेय मन्थं रसमेव ...	३४	४
च.	सकाशुभोपयोगसुख ...	मन्मोक्षम विकृतोभावा ...
नमो नो भगवतो ...	३५	१५
नमो च द्विपञ्चविंशत् ...	३६	१६
चौराणि किं पवि च ...	३७	१७
छ.	सकाशुभे विहृतास्य ...	५१
छन्दोस्वप्नसहस्र योः ...	३९	१९
ज.	सायनास्यमिति भूतानि ...	५२
जाते च कर्तव्यम् ...	४०	२०
जातो ह्येवमसम् ...	४१	२१
जितसप्तो जितशार्वा ...	४२	२२
जीवन्मृतो भगवता ...	४३	२३
ज्यायान् युजितवर्जो ...	४४	२४
ज्ञानं परममुक्तं मे ...	४५	२५
ज्ञानं यदा मतिमिच्छत ...	४६	२६
ट.	सकाशुभे विहृतास्य ...	५३
सतः काकाशुभे विहृतास्य ...	४७	२७
सतस्य मन्थः काय ...	४८	२८
सतस्यो भ्रातृ इमे ...	४९	२९
सतो विदेषं प्रतिपद्य ...	५०	३०
सक्त्यां चातलं कृतं ...	५१	३१
सक्त्यं द्विजमि च यत् ...	५२	३२
सप्त चाग्नेयसंविद्युः ...	५३	३३
सप्तम्येकेकतो राजन् ...	५४	३४
सप्तैकचक्रं प्यायेत् ...	५५	३५
सप्तानां परिस्रष्टुपायान् ...	५६	३६
सप्तानां पुत्रान्मुक्तं ...	५७	३७
सप्तानि साधनान्यस्य ...	५८	३८
सप्तसंसातं हृदयं ...	५९	३९
सप्तदं त्रिपञ्चविंशतिम् ...	६०	४०
सप्तदं महत्स्य चाग्नेयम् ...	६१	४१
सप्तदं वस्तुसाराणाम् ...	६२	४२
सप्तदं नैवमिच्छामि ...	६३	४३
सप्तदं विभक्त्यां स्थिति ...	६४	४४
सप्तदं भगवतः ...	६५	४५
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	६६	४६
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	६७	४७
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	६८	४८
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	६९	४९
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७०	५०
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७१	५१
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७२	५२
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७३	५३
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७४	५४
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७५	५५
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७६	५६
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७७	५७
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७८	५८
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	७९	५९
सप्तदसि चोत्पत्तौ ...	८०	६०

पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.
विश्वे देव मन्वस्य ...	३६	म.
विश्वे देव मन्वस्य ...	३७	मासो युगान्तसमये ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	३८	मनः सुखात्साम्यस्य ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	३९	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४०	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४१	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४२	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४३	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४४	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४५	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४६	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४७	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४८	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	४९	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५०	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५१	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५२	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५३	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५४	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५५	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५६	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५७	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५८	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	५९	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६०	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६१	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६२	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६३	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६४	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६५	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६६	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६७	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६८	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	६९	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७०	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७१	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७२	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७३	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७४	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७५	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७६	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७७	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७८	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	७९	मन्मोक्षेना येन सुख ...
विश्वे देव मन्वस्य ...	८०	मन्मोक्षेना येन सुख ...

	४४५.	४४६.	४४७.
विद्यासंकेतिका भगवान् ...	४३	स एव पुत्रकलाकाव् ...	७५
विद्यासंकेतिका विद्या ...	४४	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	४५	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	४६	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	४७	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	४८	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	४९	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५०	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५१	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५२	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५३	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५४	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५५	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५६	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५७	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५८	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	५९	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६०	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६१	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६२	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६३	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६४	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६५	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६६	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६७	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६८	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	६९	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७०	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७१	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७२	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७३	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७४	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७५	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७६	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७७	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७८	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	७९	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८०	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८१	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८२	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८३	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८४	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८५	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८६	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८७	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८८	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	८९	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९०	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९१	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९२	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९३	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९४	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९५	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९६	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९७	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९८	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	९९	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६
विद्यासंकेतिका विद्या ...	१००	स वै भगवतो राज्ञा ...	७६

श्रीमद्भगवद्गीता ।

प्रास्ताविकम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीमद्ब्रह्मसंहिताप्रणीतपुण्ये श्रीसुबोधिनी सूर्येणैति बहूनां विदु-
 षामभिप्रायः । श्रीसुबोधिनी श्रीमदाचार्यवर्यः प्रणीता प्रथम-द्वितीय-तृतीय-दशम-
 स्कन्धेषु उपलभ्यते । एकादशस्कन्धरथाध्यायचतुष्टयोपधेयि दृश्यते । एतन्मूलश्रीसुबो-
 धिण्या द्युर्धर्म नित्यस्वरूपप्रचारिणा कृतेनैव पूर्वम् । यदनन्तरं श्रीमद्भोक्ताभिरुचिता-
 कृतीश्रीगोपबर्णलालजीमहाराजचरणानामाश्रयेण पण्डितपद्मकाण्ठेन कविकाव्यरत्नाकरेण
 मद्बलमद्ब्रह्मण्या प्रथमसुबोधिनीद्युर्धर्मं कृतम्, तथापि तत्र श्रीमद्भोक्ताभिवर्यश्रीसृष्टिसंहा-
 लजीमहाराजचरणभित्तशशिपद्मगुणालस्य पूर्वं द्युर्धर्मस्य पुस्तकस्योपयोगो न कृत इति
 प्रतिपातिः । यतः प्रकाशादिदोकासु स्वीकृताः बुद्ध्याः पाठाः टिप्पणेषु प्रायो निषेधिताः,
 अनावश्यकानि क्वचित् भ्रमोत्पादकानि च प्रश्नचिह्नानि पद्येमध्ये निसिद्धानि । अतः
 श्रीसुबोधिण्या अध्ययनं कथं साम्प्रदायिकैः कर्तव्यमिति प्रश्न उपस्थितः । साहित्यं
 चिन्ता तदध्ययनं तन्म्युर्धनं च नैव संतोषप्रदमिति निसिद्धं तत्साहित्यसम्पादन-
 वास्ताभिः प्रयत्नः कृतः । श्रीमदाचार्यकृपया प्रथमस्कन्धसुबोधिण्या विवरणमनु-
 द्यम्युपलब्धम् । एकं वाचाश्रीगोपेज्ञानाम्, द्वितीयं श्रीपुरुषोत्तमानाम्, तृतीयं
 श्रीब्रह्मणाम्, चतुर्थं श्रीगोकुलोत्सवानां च । केचित् स्वतन्त्रलेखा अपि प्राप्तानि ।
 श्रीसुबोधिण्याः सम्मगध्ययने एतत्साहित्यमाकृत्यमत्यन्तसुपरिस्थित्यर्थेनैव स्वस्थोपि
 संदीप्तत्वात् । श्रीमत्ब्रह्मचरणकृपया कदाचित् तदपि सेत्स्यतीति विश्वासः ।
 एतेषु विवरणेषु श्रीपुरुषोत्तमानां प्रकाशो विस्तृतत्वात् शास्त्रदृष्टया योजितत्वात् पद्यस्व-
 वाचाश्रीगोपेज्ञानायाः टीकायाः प्रायः समग्राया अपि समावेकितत्वात् तन्म्युर्धनस्या-
 त्यावश्यकत्वाच्च प्रथमं द्युर्धर्मं स्वीकृतः । श्रीसुबोधिण्या अजगाहनेऽप्यन्यत्र-तन्म्युर्धनादीति
 तु निसिद्धात् तदध्ययनात् । एतन्म्युर्धनार्थः द्रव्यभवनः सुरचित्स्वश्रीश्रीस्वाभिधीमत्र-
 लालकृपया जातः । तेषामेव भेरण्या सुरचित्स्वश्रीश्रीस्वभेदिस्रजदाससूनुर्महाराजेण
 ब्रह्मीपेत्वाक्येन प्रथमसुबोधिनीयकाव्यद्वयमन्वयो इत्यः ।

प्रथमसुबोधिनीयकाव्यद्वयमं संस्कृतं १९७८ वर्षे मार्चम् । तथापि प्रकाशयित्वा
 वास्तवज्ञानं संदिग्धत्वाद्ब्रह्मत्वात् मुदित्स्वत्वाच्च द्युर्धमकार्यं त्यक्तव्यासीत् । संस्कृत-
 १९८१ वर्षे अस्तन्मन्वयेऽस्तस्य श्रीनाथद्वारे भवनं जातम् । तत्रत्यसंमहात् श्रीमकवि-
 मन्विकोरेरकं प्राचीनं प्रथमकाव्यद्वयमं श्रीसुबोधिनीयकाव्यमहाराजानामनुपम-

दृश्यम् । तद्युस्तकोपरि श्रीपुरुषोत्तमानां श्रीहस्तासरेषु कृतः शोभोपि एकस्मिन् पदे दृष्टः । तद्युस्तकं मामाणिक्यमिवि स्वीकृत्यास्यापिः पाठादियोजनं प्रायः तदापारेणा-
सिम्पन् इदमेव कृतम्, तथापि यत्र तद्युस्तकं संदिग्धं प्राप्तम्, तत्र निम्नलिखितानामप्य-
नुस्तकानामुपयोगः कृतः । तानि येषानि ।

- (१) एतद्युस्तकं संवत् १८३७ वर्षे कार्तिकमासे कृष्णपञ्चम्यां लिखितम् ।
'ब्रवादी गृहप्राप्त्यन्वयेन' 'गुप्तार्जुनीश्रीश्रीभोगोविन्दरायाणां तस्यात्य-
न्ती लालजीश्रीविद्विज्जैश्यापत्नीलालजीश्रीगोकुलोत्तररायणीबाचनार्थम्' ।
एतत्सम्बन्धितगद्गुलालजीसंज्ञहस्तम् । मन्थनराष्ट्रो भूयान् शोभोऽस्मिन् प्रातः ।
(२) नद्युरस्य-पुष्टिप्राणीय-युस्तकाद्य-संज्ञहस्तम्, भगवदीयनिम्नचनदासपीतां-
बरदासद्वारा प्राप्तम् । संवत् १७९७ वर्षे पौषमासे कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां
गुप्तवासरे लिखितम् । उपरंत्तमापनिवासि-जौदिष्यदोलकीयाज्ञातोय-
व्यास-दृढयरापालनमीवरामेण लिखितमिदम् । इदं प्रायः शुद्धम्, तथापि
नेव केनचिदपि शार्चितं दृश्यते ।
- (३) कंकरपट्टीस्वश्रीश्रीस्वामिश्रीव्रजभूषणानाम् । संवत् १८२४ वर्षे पौष-
कृष्णसप्तम्यां जनिवारे लिखितम् । इदं युस्तकं कंकरपट्टीस्वश्रीश्रीस्वा-
मिनोश्रीसौन्दर्यनवीवदुजीयभारानकृपया तद्वात्पट्टीकरडीछुलालाजीद्वारा
प्राप्तम् । प्रायः शुद्धम् ।
- (४) 'शास्त्रिक्रम्याणनी कानजी' इत्येतैः स्वयं लिखितं शोचितं च । एतत्
युस्तकं भुम्नास्वश्रीगोकुलापीश्रीभोगोविन्दरस्यसंज्ञाद् श्रीश्रीस्वामिपद-
लालकृपया प्राप्तम् ।
- (५) श्रीश्रीस्वामिपदलालकृपया । नूतनमिदं श्रीश्रीस्वामिश्रीजीवनेतैः
स्ववाचनार्थं संपादितम् ।
- (६) श्रीश्रीस्वामिपदलालकृपया । नूतनमिदम् ।
- (७) पं. गद्गुलालजीसंज्ञहस्तम् ।

श्रीनाथद्वारीययुस्तकोपरि श्रीपुरुषोत्तमानां श्रीहस्तासरेषु 'ग्रन्थसंख्या ३०००'
इति लिखितं दृश्यते । 'श्रीब्रह्मोत्सवनामिदं'मित्यपि तत्रैव दृश्यते । सप्तमालश्रीधन-
दवापानां श्रीगोपेशनामानः धूतव आसन् । तद्युजाय श्रीब्रह्मोत्सवः । संभवति च श्रीपु-
रुषोत्तमैरतद्युस्तकं निजमित्रत्वात् श्रीब्रह्मोत्सवेभ्यः संपादितम् । एतेन श्रीपुरुषोत्तमानां
श्रीगोपेशानां बहुमान-युद्धसंरं 'बाबा'त्वेनोपन्यासो स्पष्टो भवति । यदेतन्नुपानं न युक्तम्,
तदा तु तृतीयलालश्रीबाळकृष्णानां श्रेयश्रीब्रह्मोत्सवनामिदं युस्तकं स्यादिति ।

श्रीकङ्करपट्टीस्वश्रीमन्नाटुचरणश्रीयद्वोस्वामिनीश्रीसौन्दर्यनतीनां परमोदारानुब्र-
हेण श्रीश्रीद्वारकानाथमन्दिरस्वसंज्ञाद् श्रीपुरुषोत्तमानां प्राचीनं चित्रं सद्युपलभ्यम् ।
तत् तादृशमेव सिद्धमत्र निवेशितमिति ।

अत्रापि 'धैर्यालाल व्रजदास सांकलीया' 'लपनादास कानजी' 'पुरुषो-
त्तमदास कानजी' 'हीरालाल मूलजीभार्द' 'गोपभंनदास मागजी' 'बलभंदास
भोरारजी' इत्यादीनां मित्राणां प्रकाशस्तु स्तैरेभ्य एव । तथैवोपरिनिर्दिष्टानां श्रीश्री-
स्वामिबाळकानां तदाश्रितपण्डितानां शोषकारः प्राचीनशुद्धहस्तलिखितयुस्तकप्रदानेन
प्राचीनचित्रवितरणेन च जालोऽविवस्तेभ्य एव ।

एवमष्टयुस्तकापारेणार्थं ग्रन्थः शोचितः । शोधनस्य जीवकार्यत्वात् तस्य च
स्वभावतो दुष्टत्वात् दोषा अप्रापि न स्थिरिति बहुमत्साकं नैव शक्यम्, तथापि युस्तक-
स्यास्य मामाणिक्यत्वसम्पादने यत्नान् प्रयासो मानुषः सुलभः, स सर्वोपि कृत इति ।

स च कस्यचिदपि भगवदीयस्य प्रथमस्कन्धश्रीसुशोचिन्याः शास्त्रदृष्टया अध्ययने
किञ्चिदपि सौकर्यं कस्मिन्पतीति विचारेण, तं परमपरिश्रमेण शोचितं श्रीमत्शुद्धचरण-
कमलेषु समर्पयाम इति ।

गोपकृष्णमित्रम्
संवत् १९८३
मुम्बै.

मूलचन्द्र तेलीवाला.

शोधपत्रम् ।

तदुपपादयन्ति अधिकारीत्यादि । तथा च सेवाधिकारे सम्पन्ने भगवान् स्व-
 दायासि, उदा चरणसालानमेव प्रथमत इति उत्करणत्वं च गंगाया इति साक्षात् चरण-
 सम्पन्नत्वात्कः फलरूप उपयोग इत्यर्थः । ननु भवत्येवम्, तथापि योग्यदेहासत्पते
 कथमस्य हेतुत्वमित्यत आहुः भावनायामित्यादि । तस्यापिति । सेनायाम् । अग्नि-
 ज्ञापिकेति । स्मारिका । तथा च तत्कारणेन कर्मयथवनः संस्कारकतया तदित्यर्थः ।
 ननु ब्रह्मणा चरणसालानमात्रस्य कृतत्वात् कर्म सेनाभिज्ञापकतेत्यत आहुः तस्या
 इत्यादि । ननु भगवतो षोडशकल्पपरत्वात् तत्संबन्धिभ्यां षोडशकल्पमेवोचितम्, न तु
 योग्यवतीरसाचकल्पमित्यत आहुः अरुक्कायैत्यादि । भक्ता बलिद्वैशाच । तत्कार्यद्वारा-
 त् स्वर्गप्राप्तिश्च, तदर्थं व्यापृतस्य उल्लोपादिक्रियां तन्वानस्य, हेतुवर्धे चित्तोपणं, भगवत-
 धारणस्य वा । भूतसंस्कारपक्षम् । भावयथानः । भूतसंस्कारकल्पसमाश्रित्य उक्त्वा-
 व्यापारवत्त्वात् तदनुसंधाय प्रकृते कर्म तत्संस्कारकल्पमित्यपेक्षायाम् तदन्तरेति साधना-
 ध्यायार्थमसूत्रोक्तन्यायेन । तत्र हि पूर्वजन्यानि निष्कामयज्ञकर्मज्ञानरहितस्य वरणे यज्ञा-
 ल्पकभगवदभिव्यक्त्यभावात् भूतसंस्कारक एव यत्रो जात इति निष्कामत्वाच्च यज्ञसंचिदा
 देवास्तुष्टा इति तदर्थानान्येव च भूतानीति ते देवास्तस्याग्रे ज्ञानयोग्यदेहसिद्धयर्थं तत्र
 तत्र हुत्वा पञ्चाग्निवियात्रकारणेन रेतो निष्पाय तस्य शरीरं संपादयन्तीति प्रतिपादितम् ।
 तेन न्यायेन कृतवाग्निपुण्यपुञ्जस्य पूर्वजन्यानि कृतो यः पुण्यपुञ्जः अत्रणादीनां सावन-
 भक्तानां सासात् मोक्षसाधनत्वं ज्ञात्वा तान्त्रिकीदीसापूर्वकं विरहितत्वेन कृतं यद्गुणसना-
 यार्थीयं श्रवणादिनवकम् । तत्पूर्वोक्तपक्षवत् भूतसंस्कारकमेव जातमिति यया तस्य
 यज्ञस्य स्वभावात्भूतदेवाधीनानि वैहेजनकानि भूतानीति विद्यायोग्यदेहनिष्पादनार्थं
 देवसम्पन्नं भाव्य पञ्चाग्निवियोक्तोपकरणेन स यज्ञसिद्धयै, तथा पूर्वोक्तनवकमपि
 सम्पन्नानां निषेक्तोपकरणानां शिवादीनां भक्तत्वे सति तद्वारा भगवदीयशरीरनिष्पा-
 दनार्थं ह्यलसीचरणामुत्तरचरणेषु कृत्वाणि भूतानि संस्कृष्टैर् गंगासंबन्धिनि यत्नवचरणे
 वाचस्पतीरे निष्पादयितुं चरणामुत्तरचरणेषुसंबन्धिने साक्षात् सेनायोग्यं देहं निष्पा-
 दयितुं स्थितस्य नवकस्य गंगातोषकत्वात् चरणप्रप्तौः पूर्वमेव कलासिद्धासकं चरणामु-
 त्तरचरणसिद्धासकत्वं गंगायाः व्यासः स्वतः स्वतोत्पत्त्याश्चरणसंबन्धेन तस्याः
 साक्षं सामर्थ्यमित्यर्थः । भक्त्योरोरिति । विश्वित्वाहितवचनयोः । सेनामिति ।
 अस्मिन् पक्षे अयमेतत्पत्य स्थितित्वायां संस्कारद्वयानां वेत्तव्यं षोडशः ।

१ इदं शोधपत्रं १०० श्लोके १-१०-६ इत्यत्र चर्चनीयमिति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमोपनिषत्संग्रहभाय नमः ।

श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धसुवोधिनीप्रकाशः ।

श्रीमद्भोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमचरणविरचितः ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणानन्दे ।
 यत्प्रकाशितहृद्देशे भक्त्यन्धोपितरङ्गिताः ॥ १ ॥
 प्रमञ्जनसिलाश्रान्तिव्यथितसर्वेदिक्काण्डले
 सुरेश्वरनिदेशतः प्रलयवारिदे वर्षति ।
 सितिप्रविपदीकृतसितिपरद्रुहः स्वीकृत-
 त्रजेसितसुभास्युधेर्भगवतः कृपायै नमः ॥ २ ॥

अथ श्रीमद्भागवतं व्याचिरूपासवः श्रीमदाचार्यचरणाल्पविषयं भगवन्मिष्ट-
 सिद्धयर्थं नमस्यन्ति वन्दे श्रीकृष्णदेवमिति । ' कृषिर्भूतावकः श्रन्दो
 १-१-०
 गन्ध निर्देतिवाचकः । तयोरेकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत ' इति
 भुतेः कृष्णश्रन्देन परं वस्तुच्यते । श्रिया सहितः कृष्णः स चासौ देवश्च तं वन्देऽभिवा-
 ये स्तोमि चेत्यर्थः । श्रीपदेन ब्रह्मानन्दरूपायाश्चिह्नकैर्देवीरूपाया मायायाश्च सङ्ग्रहः ।
 कृष्णपदेनावताररूपस्यापि सङ्ग्रहः । देवपदेन लीलावैशिष्ट्यम् । तेन यः परपुरुषो
 द्विनिधया श्रिया चतुर्भिर्व्यूहेनांवातारैः क्रोडित, स भजनीय इति सर्वस्य श्रीभागवत-
 सार्वभौमः । 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णं'मित्यादिसन्दर्भेण तथा निष्पाद्यते । यद्यपि तेषु तेषु
 तन्त्रेषु तत्तद्गुरोर्भगवान् वसिष्ठाद्यते, तथापि श्रीभागवते साक्षात्प्रायणोदितपञ्चरात्र-
 तिकचतुष्टयै एव प्रतिपादित इति तान् वदन्तः पथमनिष्टनिवारणार्थं तत् इष्टमास्यर्थं
 च सङ्कीर्णवागुदेवव्यूहरूपत्वं विशेषणाभ्यां बोधयन्ति सुरेनरकभिर्दं वेद्वेदान्तेवेषा-
 मिति । श्रीभागवते हि मातृभूत एव भगवानुच्यते । तत्रोक्तव्यूहाभ्यां कार्यसिद्धौ पूर्णाधि-
 मावः किमर्थमिति शङ्कानिर्णययेमाहुः लोक इत्यादि । अपारो यः मादुरासौदित्यन्वयः ।
 ' तथा परमहंसाना'मिति वाचयमत्रानुसन्नेयम् । अधिकरणनिर्देशेन मत्पुत्रव्यूहरूपताप्य-
 द्रोक्ता, तस्यैव ब्रह्मसम्बन्धात् । अनिरुद्धव्यूहत्वमाहुः यस्यासौभ्रूपमेव त्रिसुवनतरण

१ दैत्यसंहारकत्वात् सकर्मकस्य गुरुरनरकभिर्दमिति विशेषेण तद्रोचनम्, वेदवेदान्तवेद्यस्यैव मोक्ष-
 दातृत्वात् द्वितीयविशेषेण मातृभूतव्यूहोचनमिति भावः ।
 १

इति । त्रिध्वनमहिते तरणे त्रिध्वनतरणम् । निमित्ते सप्तमी । तन्निमित्तम् । प्रवृत्ति-
निवृत्तौभेदेन द्विविधस्य धर्मस्य फले त्रिलोकी मोक्षत्र तदुभयनिमित्तभूतं यस्य रूपमेवा-
सीत् । अद्वैतरूपस्यैः । ' इति तो रोहितादासी'दित्वादिप्रयोगात् । कुण्डिते त्रिलोक्या-
द्विदोषे तद्वैतार्थं प्रकटमित्यर्थः । 'यदा यदा हीत्यादिवाच्यपदानुसन्धेयम् । एवं
रूपवत्तरणयोजनमुक्त्वा नामानुवृत्तयोजनवाहुः भक्तित्यादि । प्रथमश्रोत्रधारणे,
द्वितीयोत्पत्तेः । तथा च, यथा बुद्धा स्वार्थं स्वतन्त्रार्थं प्रकटितवान्, तथा शास्त्रार्थकं
रूपमपि वृद्धेव प्रकटितवानित्यर्थः । एतेन श्रीभागवतप्रकटने भगवदानन्द एव सङ्गतिरि-
त्युक्तम् । एतत्कथनप्रयोगनवाहुः स नो भूतिहेतुरिति । व्याख्यानरूपसम्प्रेतुः
सोऽस्माकप्रस्तिस्वर्यथः ॥ १ ॥

आनुकूल्यमात्रेण व्याख्यानसम्पत्तंभवेपि तत्र प्रगवदनिघण्टेने तस्य लौकिकतु-
ल्यतासंभवात् तन्निवारणाय च प्र पतित्वेन भगवदस्थितिं प्राथम्यतः पूर्वेपि वाचि स्थिति
बोधयितुं श्रुतिमूत्रादिप्रतिपाद्यं तत्स्वरूपाहुः कर्ता ज्ञ इत्यादि । य ईदृशो विनयते, य
एवं चित्तयते, स मम वाचि पतिरित्यादि सम्बन्धः । 'कर्ता ज्ञः सकलस्यैर्यनेन 'यतो
वा इमानि'ति 'जन्माद्यस्य यत' इति श्रुतिमूर्तोक्तस्वरूपमुक्तम् । 'निगमभूरित्यनेन
शास्त्रयोस्तिस्मूर्तोक्तस्वरूपमुक्तम् । सर्वस्वरूपोपि सन् सर्वस्यापि विधारण इत्यने-
नोपादान्त्वभावत्वेन सेतुत्वं चोक्तम् । तेन वाच्यपि स्थितिः साधिता । अन्वयमिन्द्राहणे
'यो वाचि तिष्ठ'न्निति श्रावणात् । प्रार्थितपुरकत्वायाहुः निर्दोषत्ववैष्ट इति । निर्दो-
षाणां सर्वेष्टदातेत्यर्थः । तेन प्रार्थिताप्राप्तौ जीवधर्म एव हेतुः, न तु भगवद्धर्म इत्यपि
बोधितम् । इष्टदाने प्रकारमाहुः यो लीलाभिरित्यादि । तापनीयानुसारेण मूलरूप-
तुल्यत्वं बोधयित्वाहुः पूर्णशुणमूरिति । एवं मूलरूपमत्ताररूपं च श्रीभागवतप्रति-
पाद्यं निरूपितम् ॥ २ ॥

अतः परं शिष्टाचारप्राप्तं पितृनमस्कारं कुर्वन्ति श्रीमदित्यादि । अत्र श्रीगोपी-
पतिबन्दिन इत्यनेन परंपरया विष्णुत्वाभिप्रायावृत्तिगोपालोपासकत्वं सूचितम् । सुम-
नसीत्यादिना ज्ञानोपदेशकथनादईश्वरोपासकत्वम् । नाममाहात्म्यकथनेनाईश्वरोपासना-
जनितसाधनार्थेवचम् । पूर्णोपासकत्वबोधनाय हरय इति ॥ ३ ॥

एवं कृतं यद्गलं शिष्यशिक्षार्थंशुणनिवन्ध्य मूलव्यमध्यमजन्मवाचिकारिणां यथाईकल-
दातृत्वस्यारम्भे स्फुटपनुक्तत्वात् सर्वेषां श्रवणे प्रवृत्तिः कुण्डिता भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं तत्-
त्कलातुकूलं श्रीभागवतस्वरूपमिति निरूपयन्ति श्रीमद्भागवततेति । लोके इति । देव-
सृष्टौ । नन्वेकस्यैवागमत्वे सुरतत्त्वं फलत्वं चेति त्रिरूपत्वं कथयित्वाशुद्ध्यां समादधते

'भावेत्यादि । 'भावास्तु त्रिविधाः तेका' इति वाक्यात् भाषाणां लौकिकीमतन्तरसमा-
धिभाषाणां यो भेदो नानात्वं नो यो विभेदस्तारतम्यं तस्माद्देतोर्लभ्यं पूर्वोक्तस्वरूप-
विरुद्धं नो स्यात्, यत इदं पुराणं महत् । मह पुत्राणाम् । पूजितपतो हेतोःरित्यर्थः ।
नन्वेवं सत्यंशेन तयोत्वम्, न तु सर्वस्य, ततश्च त्रिरूपत्वं भज्येतैव, यथा हि नलके-
श्वनेत्रादिव्युत्पन्नान्तरसत्त्वेपि पुरुषो गौर एव व्यपदिश्यते, न तु नानारूप इति तद्वदिति
सङ्कयां प्रतियोगिभेदेन पुरुषस्य पितृपुत्रादिरूपत्ववत् तत्प्रदधिकारिभेदे फलभेदाद्य-
यात्वं समर्पयन्ति 'भक्त्यंश इत्यादि । 'यस्यां वै श्रूयमाणायामिति वाक्ये भक्त्युत्पादक-
त्वकथनात् तस्यां जातार्थां स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन श्रवणादिना आस्वाद्यमाने भक्त्यंशे तं
प्रति सम्पूर्णस्यैव फलता फलरूपत्वम् । 'इदं भगवता पूर्वंमित्तिवाक्ये भगवत्प्रकाशित-
त्वकथनात् 'सर्वेदेतिहासानाम'मित्तिवाक्ये सारवत्कथनात् तदनुसंधानान् प्रति प्रमाणा-
स्तुजले, प्रमाणस्य शब्दस्य सुष्ठु यद्गलमनपेक्षत्वरूपं तस्मिन्नेवं सम्पूर्णस्यैव वेदत्वं वेद-
रूपत्वम् । 'विभोधीत्यानुयायभवा' अतस्त्रिरूपत्वं सम्पूर्णस्यैवोपपन्नमित्यर्थः । एवञ्च 'कैवल्यैक-
प्रयोजन'मित्यत्रैकशब्दो मूलरूपवाचीति बोध्यम् । तथा 'कैवल्यपदमपि लीलापोसोभयपरम्,
'लोकवस्तु लीलाकैवल्य'मित्युक्ते लीलाया अपि त्वात्वेनोक्तेः । अतो न कोपि शङ्कालेशः ।
प्रसिद्धाध्यायनिवृत्त्यर्थं शास्त्रासङ्ख्यामाहुः शास्त्राद्विवह्विद्वयम् । ३३२ ।
अङ्गानां वामतो गतिः । इयमेव सङ्ख्या श्रोत्ररीयेपि, 'द्विभविशिशतं च यस्य विलस-
च्छाला' इति कथनात् । यद्यपि काव्यवदलङ्कारा आचार्यैर्नाहताः, तथापि केचन श्रुतौ
सुश्रेयास्ताः, यथा 'असनादित्यो देवमयु' इत्यत्र, 'सुरीरूपकचिन्त्यस्तदुद्दिगे'रित्यत्र ।
अतस्तद्वोधनायात्र रूपकमाह तमिति श्रेयम् । इदं च मूलेप्यभिधेयम्, अन्यथा भागेषु
स्वरूपदं व्यासचरणा न प्रयुज्युः ॥ ४ ॥

एवं तत्कलातुकूलं श्रीभागवतस्वरूपं निरूप्य पूर्वं बहुभिन्नार्थ्यातलेपि स्वस्य
तत्र प्रवृत्तौ सङ्गति वदन्तो व्याख्यानं प्रतिजानते अर्थमित्यादि । विवे विगतं वै सुखं
यस्मादिति विवस्तादृशे लोके सति तस्य श्रीभागवतार्थाय अचिदुम्, 'अर्चं पूजने' 'अर्च
इत्येके' इति पाणिनिना पठित्वात् पूजितं वक्ष्यमाणरीत्या सताप्राविरोधेन प्रकटीकरण-
मेव पूजनं तत्कलुषम्, हि यतो हेतोः वैश्वानरारदस्यो विद्युत्ने । विद्युत्वे हेतुः वाक्य-
तेरिति । 'उत त्वः पश्यन्न दर्शय वाच'मित्यत्र यथा ज्ञया स्वतन्तु पर्ये प्रकटयति, एवं

१ त्रिरूपत्वम् । २ अर्थमित्यादि । वस्तुतस्तु यद्गलमत्तादिवैः पर्याप्तबन्धनेधर्ममर्थमित्यति सुश्रेण
तदुम् । न च एतेषु यद्गलकोरित्वात्सर्वे गुणे सति वैशेषिकमिति रूपं संशयः । संज्ञापूर्वकविशेषरहितत्वात् ।
नयेकाच उपदेशेनुदात्तादितोर्निष्पन्नः शब्दः । 'शिक्षा शयानुत्पन्नेन निर्दिष्टं वदनेन न । वैशेषिकमर्थं
वैच पञ्चानि न यद्गलकोरित्वात्सर्वेण तन्निषेधादिति ।

बाणपि कस्मैचिदेव स्वार्थं प्रकटयतीति श्रावणात् । तत्र दृष्टान्तानुरोधेन दाहान्तिकेपि स्वपतायेव प्रकटयतीति ज्ञायते । पतित्वं ब्रह्मत्वं । 'नस्याधिरास्यं निर्धिषं लोकपालोवि-
कृत्यत्म् । बाघा र्वांगेने'ति वाक्ये बाघोऽप्यंश्रत्यस्य स्मरणात् । तत्र तादृशोऽर्थोऽर्चनहेतो
विश्रुते सति श्रीपतिर्भगवान् व्यासवत्, स्वार्थं वां मानुषतन्त्रं विद्याय, आज्ञां च अर्थात्
तत्कृत् दत्तम्, यस्मात्कृपावलोकेनपुद्गजांतः, अत उक्तहेतोर्व्यासस्य विष्णोः मिथं गृहायं
मुदा बहुधा प्रकटीकरोमि । अत्र गृहायंप्रकटीकरणे आज्ञाननिता मुद्रेतुः । बहुधा प्रक-
टने उभयमित्यत्वं हेतुः । अतस्तथैतदर्थः ॥ ५ ॥

प्रकटने प्रकारमाहुः लक्षणानि नैवेति । सप्तानामिति । शास्त्ररूप्यकरणध्याय-
बाण्यपदाक्षरीयाणाम् । इहेति । अस्मिन् व्याख्याने । सङ्कोचत इति । व्यवहारययो-
जनकाञ्चक्रिर्मेहोचात् । अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि । सोपपत्तिकवच वक्ष्यामि । निब-
न्धेस्ति चतुष्टयमिति । शास्त्ररूप्यकरणध्यायानां येषांस्तच्चतुष्टयं निबन्धे सोपपत्ति-
कमस्तीत्यतोत्र त्रयं वक्ष्यामीत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

प्रथमे श्लोके । भगवदाज्ञयेति । 'दूतानामिव वर्णिता'मिति न्यायकेन नारदोपदे-
शेनेत्यर्थः । ननु बीजभावेनैवोपनिबन्धेत्यत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायाम्
१-१-१ प्रसङ्गतः श्लोकत्रयसङ्गतिं व्युत्पादयन्ति अत्र हीत्पादि । तत्रश्च
श्लोकत्रयायांपत्तिरेव प्रमाणत्वेन कल्पिष्यति । गायत्र्यर्थस्य बीजत्वमुपपादयितुं प्रथमं
लक्षणवाक्ये द्वानुरवधकथनप्रयोजनमाहुः यथा हीत्पादि । यथास्मत्कृतं तु 'द्विच्छष्टाह-
बनीयुष्मप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रसमुर्वैश्वे'ति श्रुतेराहुत्युत्पन्नत्वाद्बोधयम् । भक्त्यात्मकत्वं च
'अहं इहे तवे'त्यादिषु तद्वाक्येष्वेव प्रकटम् । न चायं श्रोतानुवादः । 'जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्रो'
इत्युत्पत्तिस्थानभेदकथनादिविरोधात् । तथा च प्रतिबन्धकनिबन्धेषु वेदवदत्र तेष्विष्ण-
मित्यर्थः । गायत्र्यारंभकथनप्रयोजनमाहुः गायत्रीहीत्पादि । तत्रश्च यदि बीजत्वाय गाय-
त्र्यर्थनिरूपणं न स्यात्, तदा लक्षणवाक्ये 'गायत्रीमधिकृत्य धर्मविस्तारो रभ्यते' इत्या-
दिकं नोक्तं स्यात् । अतस्तथैति भावः । एवं चात्र लक्षणवाक्ये उभयोक्त्या भक्तिजन-

१ वेनासी वक्तव्यं प्रतिपद्यत इति । २ अर्थो भागवतार्थः तस्याचरं वृणुमः, तत्र हेतुः,
सप्तार्थप्रकटनम्, तत्र विश्रुते सतीत्यर्थः । ३ स्ववहारः प्रयोजनम्, स्वयंतादृशाभ्युक्तिर्मेहोचात् । यथा
शास्त्रार्थप्रकटनः समया भागवतार्थोऽस्ति, एवं रक्षणार्थप्रकटनं, किन्तु रक्षणार्थं एव । एतमुत्तराधि-
वाचित्कं चोच्यते । ४ स यज्ञवेगं कृत्वा प्रासदा लोममपिबत्, तस्य यदयतिशयत्, तत् स्वहृदय-
वपुःप्रभातेषत् । एवाहेन्द्रसमुर्वैश्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्तव इत्यन्वयः । यदवर्तयत् स्वाहेन्द्रसमुर्वैश्वेति
उत्साहस्य इन्द्रः सानुभवदिति श्रुतेः । आहवनीयार्थं कृत्वा उच समीपे पश्चाद् दक्षिणामौ प्रावर्तयत्,
परम्वं दक्षिणामौ होमं कृतवान् । आध्वारिकास्तत्रैव द्वाः । ५ भक्तिवन् ।

वर्षनिरूपकत्वं भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकानिरूपकत्वं च लक्षणत्वेनोक्तं ज्ञेयम् । एवं मय-
श्लोकसङ्गतिर्हेतुत्वारूपोक्तः ।

द्वितीयस्याहुः किञ्चेत्यादि, संहितेत्यन्तम् । एषेति । व्यासात्तुभूतरूपा । किं
तेनेत्याहुः तत्र हीत्पादि । तथा च धर्मपदेन भव्यर्थः मयत्र उच्यते । वेद्यमित्यादिना
ज्ञानस्य कथनेन ज्ञानस्य व्यापारता निरूप्यते । अथयत् च वेदायः । द्वितीयरूपे
'भगवान् ब्रह्म कात्स्न्ये'तिवक्ष्यमाणत्वात् । तावता वेदस्य हस्तकृपतामित्यधीयते ।
सुदृढ इत्यादि । एतेन दशरूपानाथयोः सङ्गृहीतो ज्ञेयः । द्वादसे आश्रयनिरूपणेना-
त्यन्तस्य, ज्ञेयैश्च नभिमिः मत्येकं त्रिविधानामृत्यविरहितप्रलयानां निरूपणेन पाहात्य-
ज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वाधिकक्षेत्र एव पर्यवसानात् ।

तृतीयस्याहुः यथा हि यज्ञा इत्यादि । अन्योन्यहेतुभूत इति । परस्परोरुपा-
रकः । भक्तिहेतुरिति । समाश्रयपरंपरया च तथा । निरूप्यन्त इति । तृतीये पानोपदेशा-
निरूप्यते । अत इत्यादि । तथा चोपोद्गतसङ्ख्या श्लोकत्रयनिरूपणमित्यर्थः । ननु द्वादशे
रूपेणोऽङ्कारं प्रकृत्य 'स सर्वमक्षोपनिषद्देवीनं सनातन'मिति कथनात् बीजता प्रणवस्य
स्फुटा । 'अमित्येतदसुरमिदं सर्वं तस्योपगव्याख्याना'मित्यादिसुत्रेण । एवं व्याहृतिष्वपि
स्मर्यते इति तत्सर्वमतिहाय कुतो गायत्रया एतार्थो निरूप्यत इत्यत आहुः यथापीत्यादि ।
नन्वेवं सति गायत्रयेन कुतो नोपनिषदेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । तथा च विनियोगद्वय-
यदर्थेनार्थो सन्देहात् तत्रिरासायार्थमेवोक्तवान् । तत्रोपस्थानस्थले 'एकं सद्दिशा' इति
श्रुतिस्त्वारस्येन तत्राप्युपगतार्थमिति तददने तद्रूपे भगवत्येव तात्पर्यम्, नत्वमौ । भगव-
त्सामर्थ्येनैव च सन्देहादिनिवारणम् । 'नेय्या गार्हपत्यमुपपठित्त'इतिवद्वाक्यभेदेणपि
विनियोगसंभवेनार्थसन्देहानपायात् । निवारणे चेत्यत्र चोक्तसमूहाधिकः । तेनोपनयने
विनियोगोपि सङ्गृह्यते । अत एवमर्थकथने विनियोगत्रयस्यापि परस्परानुरूपमिति बोध-
यितुमर्थकथनमिति भावः ।

एवमर्थकथने उपपत्तिमुक्त्वा श्लोकं व्याख्यातुं प्रथमं गायत्र्यर्थमाहुः तत्रेत्यादि ।
अत्र एष्टुणत्पदस्यार्थोक्त्या सूत्रो निवारितः । भर्गःऽन्द्रस्यायुक्तत्वबोधनेन सिन्नो निवारितः ।
धीपदव्याख्याने निरुद्धसर्वेन्द्रियभेदकत्वबोधनादितरवारणे ब्रह्मपरत्वे चोपपत्ति-
रुक्ता ज्ञेया । इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे प्रपञ्चितं मयेति मानोपपाद्यते । जन्मं आद्य-
स्येति पक्षस्येतरैरनुक्तत्वात् तत्र प्रमाणमाहुः तस्माद्देत्यादि । ननु जन्मादित्रयणनाहत्वं
जन्येवात्र किमिति सुब्रते इत्यत आहुः गायत्र्यर्थे इत्यादि । तथा च गायत्र्यनुरोधाच-

१ भूर्धेवः सुविरिति लोकर्थं व्याहृतिरन्धेनोन्धे । भूर्धेवःसुविरिति वा तिस्रो व्याहृतव इति वैशि-
टीयम् । २ सन्देहादियोगसंभवे द्वोपसिद्धिः । अत उक्तं 'सन्देहात्वेन द्वौप' इति सूत्रे ।

वेत्यर्थः । ननु यथेवं तर्हि जन्मादीवित्तसः किमित्युक्त इत्याकाङ्क्षायां तत्रोपपत्तिवदन्त आहुः अथवेत्यादि । तथा च श्रुतिसिद्धत्वात् सोपि सद्रूपवत्त्वे इत्यर्थः । द्विपत्तिभङ्गस्येत्यादि । स्थितिसहितो भङ्गः स्थितिभङ्गः उत्तरपदलोपो समासः । जन्मादीति सामान्ये नपुंसकम् । अत्र जन्मनः कुटादिशब्दे कुट्प्रथेव समुदायप्रत्ययनान्वयत्वात्तदुपलक्षित-समुदायनर्तिषात्तुभ्यो विवक्षितप्रत्ययानां क्रिद्वावे यथा न संविज्ञानम्, तथात्र जन्मन इत्यतदुपलक्षितविज्ञान इत्यर्थः । अधिकोक्त्यादिरिहाप्येवं व्याख्यातम् । अस्मिन् पक्षे कल्पनाबाहुल्यमित्यरुह्या पदान्तरपाहुः उत्पत्तीत्यादि । जन्मनः समुदायविशेषणत्व-विवक्षयां स इत्यर्थः । तदधिकोक्त्यादिरुपलक्षणस्य इत्यत आहुः वेदार्थेत्यादि । तथा च 'यतो वे'त्यादिभ्रुत्वर्थसङ्गदपूर्वकमत्र तयोच्यते इत्यदोष इत्यर्थः । अनेनेति । कामधेन्यादिवद्विकृतत्ववोधकान्वयनिर्देशेन । विपरीतमित्यत्र परमाणुकारणवादस्यापि सङ्गः । अन्वेनीत्यन्यत्र इति । अनुलक्षणै, तच्छ्रुतीकृत्य यत्रतत्र तत्र व्याप्य वर्तते सोन्वय इत्यर्थः । एवञ्च, अनारोपितानामनुत्तरूपेणानुष्ठितिः समवाय इति तत्त्वरूपमपि बोधितं ज्ञेयम् । यत्रेत्यादि । एतेनास्वच्छब्रह्मवाद उक्तः । ननु व्यासचरणैस्तैक्यादे समवायो दूषित इति कथं समवायिकारणं ब्रह्मेत्युच्यते इत्यत आहुः स्थितीत्यादि । आदिपदेन भावविकारान्तरम् । यथापेक्षमिति । तत्तदनुकूलाधारत्वेन । तथा च व्यास-यादैर्बैशेषिकादिप्रतिपक्षो दूष्यते, न तु तादात्म्यरूपोपीतयतो न दोषः । कारणस्य नित्यत्वेनातिरिक्तपक्षेपि 'यत्र येनेति श्लोके यथापदोक्तप्रकारमध्ये प्रवेशादपि न दोष इत्यर्थः । नन्वतिरिक्तपक्षे समवायस्य प्रलये अपेक्षाकथनमनुपपन्नम्, तस्य सम्बन्धत्वेन द्विनिष्ठत्वात्कार्यरूपप्रतियोगिनाश्च आधारानशेन तत्स्थितेर्वैकुण्ठमशक्नवत्यादित्यत आहुः अथवेत्यादि । ननु लोकसिद्धादभ्यन्वयव्यतिरेको विहाय किमित्येवं व्याख्यायते इत्यत आहुः प्रत्यक्षेत्यादि । ननु तयोः शब्दादुपलक्षत्वाद्वाङ्मोकारेपि को दोष इत्यत आहुः नवेत्यादि । एतेन श्रीधरोक्तिसिद्धत्वात् ज्ञेयम् । सिद्धत्वात् तस्मादित्यादि । सर्वप्रका-रेणेति । समवायत्वेन निमित्तत्वेनाधिष्ठानत्वेन प्रयोजनत्वेन चेत्यर्थः । अनन्तिप्रयो-जनाय सप्तसमीति । वैराग्यस्य पूर्णत्वेन कस्यापि सिततमत्वाभावेन कर्मपष्टीमनुकृता विषयसप्तसङ्केतार्थः । एतदेव विशदयन्ति ज्ञानशक्तित्यादिना । अपेक्षान्देन कथं फल-लाभ इत्यत आहुः प्रयोजनवाचीति । 'अप्योभिषेयर्वस्तुप्रयोजननिष्ठचित्त्वि'ति कोशादित्यर्थः । एवमीदासीन्वे उपेक्षा आयातीति परार्थेच्छदो पुत्रवार्थेसिद्धिर्न स्यादिति तदर्थं पदान्तरपाहुः अथवेत्यादि । तथा च 'निमित्तात् कर्मयोग'-इत्यनेन फले सप्तमी । सा च कर्मभूतानां जीवानां योगस्य स्वस्वाभिभावाद्यात्म-कस्य यथापेक्षं सन्नात् बोध्या । तथा च जीवानामर्थेयभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतरमे-दादित्यादि । जीवानां स्वरूपत्वेषीभरत्वस्य तत्राप्रकारतात् तदर्थं दृष्टिकारणं च

स्वोदात्मव्यायातकमित्यर्थः । रमणश्रुत्यनुसारेण सृष्टेः स्वार्थत्वज्ञीकृत्य पदान्तरपाहुः अथवेत्यादि । तेनेति । रूपादादेः । अपुष्टार्थत्वात्तद्वञ्च पदान्तरपाहुः अङ्गेशार्थ वेत्यादि । तथा च प्रलययोजनयनोच्यते इत्यर्थः । एतावतेति । प्रथमपादेनेत्यर्थः । नास्तीति । तिरोभावाभावेन वेदस्वरूपस्य नित्यत्वात्तालोत्यर्थः । दृग्भूतयेति । भस्मावसङ्कुच्येत्यर्थः । तेन इत्यस्यायमाहुः य इत्यादि । यदिति लुप्तसप्तमीकमिति गुणयन्ति यस्मिन्निति । वैदिक्यामिति । एवं बदनो मीमांसका गुणयन्ति शेषः । आत्ममात्रमिति बदनो वेदान्तैकदेशिनो गुणयन्ति शेषः । नैयायिकाद्यास्तु शिष्टाप-रिग्रहेण मूर्तित्वाभावादेव व्यावर्तिता ज्ञेयाः । ननु मूर्तित्वे कथं मोह इत्यत आहुः मोह इत्यादि । 'ज्ञानिनामपि चैतांसीति 'मासेव ये प्रथन्त' इति वाक्यद्वयविचारेण तथाव-सीयन इत्यर्थः । नन्वन्वस्य वेदार्थेविस्वाभावे मीमांसकादिरीत्या यद्वादिकरणेन फलाभाव आगोचर, तथा सति पुत्रेष्टयादावपि विंशंवादः स्यादित्यत आहुः वेदस्येत्यादि । अत्र गमकद्वयमहुः तथैवेत्यादिना । मन्दप्रत्यर्थं वेदविभाजनात् । पुरुषवसः कामनायामेव त्रेतायां त्रयीमाकथ्यात्तथेत्यर्थः । कश्चिदिति । पुरुषवसः पूर्वकृतयुगे वेत्यर्थः । 'वेदः प्रणव एवे'ति 'यो ब्रह्मण'मिति वाक्यद्वयविचारेण सिद्धं व्याससन्नयमाहुः सर्वैवेत्यादि । जलादावित्यादिपदेन यथा दुर्योधनस्य 'स्थलं मत्वा जलेऽप्यत'दिति मययात्रमस्ताहशः सङ्गुह्यते । मण्यादित्त्विति । वारिषेवेषु । मेघेष्विति । वारिषयानेषु । एवं बहमिष्टान्-तैरेकैकस्मिन् द्वौ द्वौ विनिययावुक्तौ । तत्र प्रथमच्छो तेजोविषयो, द्वितीयश्चमौ वारिषविषयो, तृतीयच्छयौ मृदिविषयो बोध्यो । सजातीयश्चमत्वा इत्यादिना 'तमिमं मन्थते लोको ब्रह्म-द्वयपि सङ्गिनम् । अतमौपरमेण मनुजं व्यापृष्वानं यतोऽबुध'इत्यादिश्रमाः सङ्ग-हीताः । अबतारादित्त्वित्यादिपदेन प्राप्तफला भक्ता ब्राह्माः । 'वेदेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना'मितिवक्तव्यात् । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति निमित्तान्नाधिकरणयोरित्यनेन । तथा च यदर्थः यच्छिष्ट त्रिसर्गो मूषेत्यर्थः । तत्कारणमिति । प्रकृतिः । तदधि-करणानीति । गुणाः । तदर्था इति । रूपादयः । ननु भाष्यावादिबदेहेन्द्रियादीनां केवलमिध्यात्वमपतिपादने को दोष इत्यत आहुः केवलेत्यादि । स्वगुण्यथात्त्वस्य कुत्रा-प्यन्वयबहारात् त्रिसर्गस्य तद्वत्केवलमिध्यात्वमपतिपादने तथेत्यर्थः । दूषणस्य लौकिकत्वात् नैवेत्यमात्रञ्च तदुपलक्ष्यभय दूषणान्तरगमं हेत्वन्तरमाहुः सर्वोधारत्वादिति । 'सदायतनाः सप्तमिष्टा' इत्यत्र ब्रह्मणः सर्वोधारत्वं श्रान्यते । सर्वस्य मिध्यात्वे तदपि विक्रयेतेत्यर्थः । गमकान्तरमाहुः एतदर्थमित्यादि । एतदर्थमिति । अन्यत्र त्रिसर्गस्य सत्यत्वापेक्षम् । तथा च दृष्टान्तोऽप्यु तथैव सिद्धत्वादपि दार्ष्टान्तिकं त्रिसर्गस्य सत्यत्व-पदेव ब्रह्मण मिध्यात्वं वक्तुमुचितमित्यर्थः । सिद्धत्वात् लोकेदृष्ट्या प्रतीयत इति । तत्र हेतुः अन्यस्मिन्नित्यादि । तथा चोक्तैरतोऽस्मिन्गोऽवतारादिषु लोकदृष्ट्या प्रतीय

इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तार्थं स्पष्टयन्ति प्रब्रुवीत्यादि । तेनान्यत्र सतां संसर्गिणां ब्रह्मणि संसर्ग एव मिथ्येति साधयित्वा संसर्गबोधकानि षण्णतान्माहुः । केचिदित्यादिना । चले कृष्ण इति । आविष्टे कृष्ण इत्यर्थः । ननु यथेवं तर्हि कथं भगवति देहादिव्य-
बहार इत्यत आहुः यथेत्यादि । उत्तरत्रेति । एवमित्यादि । तथा बाध्यासरादि-
त्येनाविष्टाचाविद्यत्वात् तन्निवारकत्वकरो भर्गःशुद्धार्थ उक्त इत्यर्थः । शिष्टमिति । यथाचिकारभयम् । उभयत्रेति । नाथस्यापार वेत्यर्थः ॥ २ ॥

धर्मः प्रोज्झितेत्यत्र । मध्यमभावमिति । बीजफलयोस्तत्रा वर्तमानं दृश-
भावमित्यर्थः । कण्ठतः कल्पद्रुमत्वानुक्तेः कथं तत्प्रत्ययः इत्यतस्तदुप-

१-१-२

पादयन्ति धर्म इत्यादिना । धर्म इति । श्रवणादिरूपः । ज्ञानमिति ।
भगवज्ज्ञानम् । विशिष्टकल्पद्रुमत्वमिति । कामिताधिकदानात् तथा । वेदश्चेति ।
सो वेदाविरुद्धसमुदायकः । पूर्वोक्तन्यायेनेति । सूरिभोहकत्वेन । उक्तरूपेणेति ।
विधिवोचितत्वरूपेण । भागवत एवेत्येवकारेण भारतेपि कैतवं बोधितम् । 'भारते
भगवद्दर्शनामप्यतिफलवचनात् कैतवम्, अत्र तु न कापि प्ररोचने'ति सूक्ष्मटीकायां
कथनात् । कृपालुन्वेत्यादि । एकादशे भगवता साधुलक्षणत्वेन तेषामेवोक्तत्वाच्चे-
त्यर्थः । अविद्यावद्विषयत्वमिति । वेद्यस्येत्यनुपज्यते । शिवपदं विद्वन्भवति यद्वा-
दिष्वित्यादि । नन्वत्र व्याससंस्कृतमित्येव कुतः नोक्तम्, अत आहुः समाधावि-
त्यादि । तथा च भगवत्प्रेरणाया कृतत्वेन स्वस्यात्तातद्व्यापनाय तथाकिरितिभावः ।
उपासनाकाण्डोक्तमिति । अत्र पञ्चमीतपुस्तकः । स्थानाधिष्ठानेष्विति । पशुरा-
दिष्वपि तत्राविष्टादिरूपेणैव स्थाधीनतेत्यर्थः । प्रतिपादकानामिति । ब्रह्मनाराद-
दीनाम् । वस्तुनिर्देश इति । मङ्गलरूप इत्यर्थः ।

निगमकल्पतरोरित्यत्र । रूपकादरणे निगमकल्पतत्पदे उपमितसमासादान्यत्र
च साहस्रयाज्ञोर्णसंज्ञया कैतवे जातेऽन्यत्रापि तथा शब्दा स्यादिति

१-१-३

तन्निष्ठव्येऽत्रोक्तस्यार्थस्य वाच्यत्वमुपादादयितुं रूपकानादरं हेतुमाहुः
कान्यचदित्यादिना । बुद्धिपरिकल्पितमिति । व्याकरणे व्युत्पत्तिवस्तुशुभारणादिषु
लोकसिद्धानुवादेपि शब्दार्थयोः सहजसम्बन्धाभावेन तथेयर्थः । प्रमेयस्वरूपाहुः तत्र
व्योषीत्यादि । ननु शब्दस्य मूर्तिभूतत्वं रसात्मकत्वं चापयोऽनकमित्याशङ्क्यां वेदा-
त्मकस्य शब्दस्य तथात्वं स्पष्टयन्ति तत्रेत्यादि । तथा च यथा 'सैषा त्रयैव विद्या
तर्भती'ति श्रुत्या वेदात्मकत्वेन निश्चितस्याप्यादित्यस्य मधुविद्यायां मूर्तिभूतत्वं रसात्म-
कत्वं च सिद्धम्, तथेहापीत्यर्थः । न च 'कस्यनोपदेशाच्च मध्वादिष्वदविरोध'इतिवदे

१ उच्चादिरूपेणेति पाठः ।

व्यासपादैर्मधुविद्यायां गौणी प्रतिपादितेति तद्विरोधात् कथमत्र वाच्यार्थमतिपचिरिति
वाच्यम् । 'वैषम्यनैश्रेण्य'सूत्रस्य व्यंकुशुद्धयनुसारित्ववदस्य वादिशुद्धयनुसारित्वात् । पञ्चवि-
खणणीतासाङ्ग्यसमासद्वयोर् मूर्धस्य चसुराधिदेवत्वेन सिद्धस्य श्रुत्युक्तपशुत्वात्संभवे तेनापि
तत्र गौण्येवाद्गौणीयेति तद्वदनाशङ्क्येपि गौण्येवाद्गौणीयेति बोधनार्थत्वात् । अथवा ईशत्या-
दिष्वपि गौणीप्रसक्त्या सिद्धान्तभङ्गपरत्वात् । 'अतेस्तु शब्दमूलत्वा'दित्यादिसूत्रवैयर्थ्या-
पात्तात् । अतो 'वैषम्य'सूत्रस्य तथात्वं 'आत्मकृति'सूत्रवदतस्य' तथात्वं ईशत्यादिसूत्राणा-
मेव गमकत्वाच्च तद्विरोधः । नापि भाष्यविरोधः । 'कस्यनोपदेशाच्च'ति चकारस्य परोक्षवा-
दबोधकत्वेन व्याख्याततयास्यैवार्थस्यादरणादिति । अतःपरं प्रत्यक्षविरोधोऽविध्यते,
तं परिहृतीमाहुः तथेत्यादि । तथाच विरोधाह्लसणाङ्गीकारे स्वात्मस्यसत्तये तथाप्यथा
सस्युच्छेदे शास्त्रमेव विद्वेष्येतेत्यन्यथातुवपवात्र शक्तिरेवाद्गौणीयेत्यर्थः । ननु श्रीभाग-
वतस्य वेदकत्वत्वमुक्तम्, तत्र फलं द्विविधम्, जदर्थं शिरस्यं च, श्रायं पनसादि, द्विती-
यमात्रादि, वेदे च काण्डद्वयम्, तत्र पूर्वकाण्डफलत्वे 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्यस्यापि
जयन्त्यत्वं स्यादिति तन्निवारणाय निगमपदस्यापेमाहुः वेदस्येत्यादि । परमोपनिषदि-
त्यनेन ब्रह्मज्ञानात्मादिरूपा निवार्यते । तत्र प्रत्यक्षगणविषयादिनिरूपणेन नितरां ब्रह्म-
गमकत्वाभावादिति । शिरस्यस्यापि फलस्यापकत्वे तथारसाभावादास्यापि तथात्वं एत-
त्पतिपादितार्थस्याप्युक्तद्वयं न स्यादिति तदभावाय गलितपदतात्पर्यमाहुः अतीत्यादि ।
अनधिकारिणी ह्येक इव, देवकार्याथं बलाविव, भगवत्पराशरच्छलादोपि संभवतीति
तदभावात्माहुः शुक इत्यादि । विना हीत्यादि । च । अमृत इत्येत्यादेस्तात्पर्यमाहुः
तथेत्यादि । तथेति । श्रीभागवतम् । चोप्यर्थः प्रेयसमुच्चार्यकः । तदेकीभूतमित्यत्र
तत्पदेन प्रेम बोध्यम् । अयमर्थः । सज्जातभक्तानामेव ह्यपारोहीतीति तदितरेषामर्थे
'भगवान् ब्रह्म कास्त्येने'ति वक्ष्यमाणमनुसन्धाय पञ्जातरमाहुः अथवेत्यादि । तादृश-
शुद्धराशिमतिपाद्यार्थरूपं फलमाहुः शुकः इत्यादि । तथा चैवमर्थं बुद्धे मन्तानामपि
प्रत्येपिभवेत्तत्पर्यः । तादृशशब्दप्रकाशे हेतुमाहुः अयमित्यादि । फलमातो निर्दशनमाहुः
अन्य इत्यादि । संयुतत्वेपि निर्दशनमाहुः सम्प्रगिरत्यादि । इतिवदिति । आवश्यक-
त्वायेत्यर्थः । फलस्य रसात्मकत्वे प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय दृष्टान्तमाहुः निर्वाजेत्यादि ।
कानिश्चिदिति । द्राक्षादिशेषधीपानुद्गादीनि । ननु तथापि पेशवं तु दुर्घटमित्यत आहुः
यथेत्यादि, भावुका भविष्णव इति । 'स्यपतपदस्याभूयो'त्यनेन ताच्छ्रीत्याचार्ये
श्रव चकञ् । श्रवश्चेत्यत्र चकारेण भावायाः समुच्चये इण्युञ् । 'पृथुर्भविष्णुर्भक्ति'त्य-
नरः । तथा च भवनसाधुकारिण इत्यर्थः । गिज्जनादेतन्मोक्षस्य पञ्जातरमाहुः भाव-
नेत्यादि । भाग्यवाचिभाषुकरत्वाद्देशे आयाचि कृतेत्येवं प्रयागो भवतीति तत्पर्यं
सद्बुद्धन्ति भाग्यवतामिति ॥ ३ ॥

वैमिष इत्यत्र । न कार्यत्वं इति । अत एवोपनिषदादिभ्यो न भक्तिः, तेषु सृष्ट्यादीनां कार्यत्वेनैव श्रावणादिति भावः । अनायासत्वेनेति । न विद्यते १-१-४
आयासो यस्येत्यनायासत्वेनेत्यर्थः । स्वरूपसङ्गतिभेदेनेति । प्रश-
कृत्यस्वरूपकुपद्भयोः कथनेनेत्यर्थः । श्रायंन इति । अत्रेति शेषः । प्रजापतीत्यादि ।
तदुक्तं वायवीये 'अप्रतोऽपर्वचकस्य यत्र नेमिप्रशयित । कर्मणा तेन विरुपाते वैमिषं
द्विमिषुजि'मिति । निमिषम्राजेणेत्यादि । तदुक्तं बाराहे भगवता गौरमुखद्विमिषं प्रति
'उवाच निमिषेणेदं निहितं दानवं बलम् । अग्नेहिन्दु ततस्त्वेतन्निषायास्यसंज्ञितम् ।
भविष्यती'त्यादिना । सहस्रसंकेतसप्तत्यमिति । एतेनारिपत्न सत्रे सहस्रदिनसाध्यत्वं
वदन्तो भाद्रा निरस्ता वेदित्कथाः । श्रीबलदेवतीर्थयात्रायां 'यावत्सत्रं समाप्यत' इति वाक्ये
सत्र एव सूतवधात् । तस्यैवेदानीमप्यनुवर्तमानत्वात् । न च 'कलिमागतभागाये'ति वाक्ये
आरम्भस्येव बोधनादिदं सत्रमन्यदेवेति वाच्यम् । तथापि परीक्षित्वाजस्य त्रिवर्षत्वाभा-
वाद्युष्पदधिमतिसिद्धेः । 'त्रिभूतः संवत्सरा' इत्यादौ लक्षणां विनैव निर्वाहयेति ।
तत्र भगवदविर्भावस्तु तृतीयस्वरूपयोः सत्रे 'पुरा विश्वसृजां वसुना'मिति श्लोके सुबो-
धिन्नां प्रदक्षितः । भगवन्दानन्दंदाशान्भूत इति । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्राण्युपजीवन्ती'ति श्रुतेः । श्रीचरमते दूषयन्ति न तु स्वर्गांयनेत्यादि । लोकात्य-
कस्य स्वरूपमाहुः स चेत्यादि । तेन सृष्टविमानारम्भे विद्यमानेति यदभावे तत्र न
सुखं तादृशो देवविशेषो लोकाधिदैविक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त एकदेत्यत्र । ननु 'नादिकाः षट्षाब्दाश्च प्रातः'रिति वाक्ये यदा षट्षाब्दा-
शब्द नादिका व्ययित्यन्ति, ततः प्रातः । तत्र होमो वेदोदितसृष्ट्यादियान-
१-१-५
नन्वरहोमं विरुणद्धीति तत्राहुः न चेत्यादि । पक्षान्तरस्वीकारा-
दिति । 'प्रातः परवलीयस्व'म्यायेन वैष्णवपक्षसोकारादित्यर्थः । 'उमिति प्रतिपद्यते'
इतिश्रुतौ स्फुटमिदमिति 'आदरादलोग'धिकरणात्प्रथमम् । तदुपादयन्ति तथे-
त्यादिना । अन्येषामिति । सत्रधर्मोपजीवित्वैवैतस्वरूपमध्यमन्यवृत्तिसृष्टानाम् ।
सूतोत्पत्तिवृत्तौ तु वायवीये उक्ते । 'वैमिष्य हि पृथोपेक्षे त्वेवाने महात्मनः । सूर्याया-
मभवत्ततः प्रथमं वर्णवैकृतम् । एन्द्रेण हविषा तत्र हविः पुक्तं बृहस्पतेः । जुहावेन्द्राय
देवाय ततः सूतो व्यजायत ।' तस्य सुकृत्यां वृत्तिं पौराणिकीशुकसा 'अध्यमो शेष सूतानां
सत्रधर्मोपजीवनम् । रयनागाश्व वरितं जघन्यं च चिकित्सित'मिति । म्यूनभ्राज्या-
दिति । आदरादित्यर्थः । भगवदादिरादिति । 'व्यमलोपे पञ्चमी' । भगवदादरं
वीक्ष्येत्यर्थः । आदरौकितार्यमोहाहुः सर्वत्रेत्यादि ॥ ५ ॥

त्यद्येत्यत्र । आकरस्थानीति । श्रुतकोटिप्रविस्तरस्यानि । मूलसंहिता-
१-१-६
चतुष्टयमिति । सांख्ययोगशास्त्रवैष्णवस्वरूपमिति प्रतिभाति ॥ ६ ॥
अन्ये चेत्यत्र । वित्पदासङ्गत्या पसान्तरमाहुः भूतभविष्यत्काला
१-१-७
इति । भूना भविष्यन्तश्चायाः कालश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥
प्रायेणेत्थं । अनेनेति । अत्यायुद्वयनेन । आद्य इति । सहस्रसमाधि-
रूपः । धर्मबोधनायेति । अस्मिन् वाक्ये सभापतिवृत्त्य जान-
१-१-१०
तस्यैवर्णाभावेति दोषकथनान्तद्रोषनायेत्यर्थः । साधनत्व इति । उच-
रकथनस्येति शेषः । पूज्यत्वायेति । 'कलो खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा' इति
वाक्यापयेत्यर्थः ॥ १० ॥
अत इत्यत्र । यदिति प्रसिद्धं वा सारमिति । 'प्रकान्तप्रसिद्धानुसूतार्थविष-
यस्तच्छब्दो यच्छब्दं नापेक्षत' इति न्यायस्य यच्छब्देपि तुल्यत्वात्
१-१-११
पसान्तरमाहुः यदित्यादि । पारम्यैकल्यविश्वारेति । व्यभि-
चारशब्दो द्रन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादुभयत्र सम्भवत्ये । ईषेति । 'ईष गतिर्हितादनेषु'
महत्सुखावासिरिति । अत्र षष्ठीतत्पुरुषात् परममहत्परिमाणमितिवदत्वात्भावाः ॥ ११ ॥
सूत जानासीत्यत्र । जीवधर्मो इति । जविद्याकायकर्माणि ।
१-१-१२
मुक्ता वेति । सनकादय इत्यर्थः ॥ १२ ॥
यस्यावतार इत्यत्र । भवशब्दस्य संसारावाचित्वेन प्रसिद्धस्यान्यैः संपर्यर्थक-
त्वेन व्याख्यातस्याप्यत्र प्रकरणानुसूतानां मोक्षवाचित्वे उपपत्तिमाहुः
१-१-१३
स सत्तायामित्यादि । मोक्षे सत्यविद्यानिष्ठेष्वेवैव सिद्धेयकार्त्तवैष-
धर्मित्येवत्या पसान्तरमाहुः शितोत्यादि । वैतन्मैऽनुभवेशः परममोक्षः ॥ १३ ॥
आपन्न इत्यत्र । तन्माहात्म्यमाहेति । अवतारस्य मोक्षार्थत्वं सप-
१-१-१४
र्धमितुमाहेत्यर्थः ॥ १४ ॥
यत्पादेत्यत्र । तयोिरिति । ज्ञानरूपेणोः । तत्र हेतुः कालेत्यादि । अग्रेण वा
सम्बन्ध इति । उपसृष्टा इति । अत्येति शेषः । तत्र हेतुः तेषा-
१-१-१५
मित्यादि । 'सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्महत्यापराधरिणी'त्यस्य यद्गुनासङ्ग-
मोचरकालविषयत्वात् । 'अनुसैवये'न्युपयज्ञणे वृतीया, 'जटाभिस्तापस' इतिवदित्या-
द्येमाहुः भगवदित्यादि । पुनन्तीति । आप इत्यर्थात् । एवं व्यतिरेकऽस्त्रीक्रियमाणे
योजना क्लिष्टा भवतीति पसान्तरमाहुः अभवेत्यादि । नन्वेवं बद्धु वाक्येण लक्षणादि-
क्लिष्टः प्रसज्यत इत्यासङ्ग्य तदोपनिवृत्तय आहुः आपानत इत्यादि । तथा च न कापि
वाक्ये क्लृप्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

- को वेत्यत्र । स्वतन्त्रव्यावृत्त्यर्थमिति । स्वाभाविकाश्रोतव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ।
 १-१-१६ पुण्यश्लोका ईक्ष्यकर्माणो येनेति समासप्रथित्यार्षान्तरमाहुः तानि-
 त्यादि । इक्ष्यकर्मण इत्यर्थः । अस्यापुष्टार्थत्वप्राप्त्यर्थं प्रथमपक्षस्यैव
 तात्पर्यान्तरमाहुः तेषामित्यादि । कीर्तिरिति । ईक्ष्यप्रदर्शिता सेत्यर्थः । यशो लस-
 यन्ति आधारेत्यादि । प्रतापवारणाय सर्वलोककाङ्क्षादकेति । चन्द्रकिरणदिशारणाय
 शुण्य इति विसर्पति तु स्वभावकथनम् ॥ १६ ॥
- तस्य कर्मोणीत्यत्र । अचान्तरकलेति । अचान्तरकलं शुद्धिरूपम् । तथाचा-
 १-१-१७ विचारेण सर्वेषां शुद्धिदानार्थमुद्गारस्तोक्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥
 कथं त्वित्यत्र । पदशब्दस्यासत्रवाचकत्वाय योगमाहुः पद्यत
 १-१-१९ इत्यादि ॥ १८ ॥
- १-१-२० कृतवानित्यत्र । येभ्य इति हेतौ पञ्चमी बोध्या ॥ २० ॥
 कल्पितित्यत्र । सर्वदोषनिवर्तक इति । विहितकर्मादिरूपमतिव्यक्तनिवर्तक
 १-१-२१ इत्यर्थः ॥ २१ ॥
- इति सुबोधिनीयकाशे प्रथमस्कन्धे प्रथमाध्यायविवृतिः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायः ।

- अथ द्वितीयाध्यायं विवरिवचः सद्गतिमाहुः कथेतिद्राभ्याम् । तथा च प्रभो-
 १-२-० चरभावः प्रथमाग्निषाणां द्वितीयतृतीयोपरस्वरः शेषशेषिभावो वा सद्ग-
 तिरित्यर्थः । फलसाधनरूपाणामिति । फलं च साधनरूपाणि चेति
 द्वन्द्वः । रूपाणि प्रकाराः । शोचिणामिति । मंसं मे मन्वर्थायः । शिष्टानामवतारार्थमर्षिणाम् ।
 यं प्रव्रजन्तमित्यत्र । दूरादाने दूराद्गते चेत्यनेन । प्लुते जाते 'प्लुतमप्लुत्वा'
 १-२-२ इत्यनेन प्रकृतिभावसन्ध्युत्पत्तिभावसङ्गधानुः प्रेम्णेत्यादि । तथा चात्र
 सम्भेरापत्वं वदतः श्रीधरस्य विरहकातरपत्रातरपर्याङ्गानमित्यर्थः । अग्नि-
 नेदुरित्यनेनोक्तस्य प्रतिध्यानरूपस्थाभिन्दनस्य हस्युक्तं देवो अभावा इति तत्र तमुपपाद-
 यितुमाहुः स सर्वेत्यादि । तथा चातो ह्यशेष्युत्तरदानरूपाः प्रतिध्वनिर्युक्त इत्यर्थः ।
 नन्वत्र शम्पयतया प्रतिध्वनिरुक्तः, सः कः, ज्ञानयोगयोः शुके व्यासे च सत्त्वादित्याका-
 ङ्क्षायामाहुः कर्तुरित्यादि । एतदुपलम्भायैतन्निषामकं शुक्रनिष्ठमाहुः विष्णोरित्यादि ।
 एवं व्याख्यानं श्रीधरीयेषु । परमेवं व्याख्याने शुक्रस्तरूपेणोत्तरं दत्तवानिति भवति ।

- तथा सति मुक्तोक्तं तद्व्यापयित्वात्कर्तृत्वं च विरुध्यत इत्यर्थत्वात् पदान्तरमाहुः अथ-
 वेत्यादि । अस्मिन् पक्षे तन्मध्यतयेत्यस्यानुहावेत्यनेन सम्बन्धः । अर्थस्तु शुक्रमप-
 त्सेव । तथा सति मूलोत्सामिनादकथनप्रयोजनमात्र इति उक्त्वायामाहुः तेषामित्यादि ।
 तथा च सर्वभूतहृद्यपदेन तदर्थसिद्धिः । अन्यथेत्यनेनतिप्रयोजनत्वम् । अत इदमेव
 व्याख्यानं युक्तमिति भावः ॥ २ ॥
- य इत्यत्र । विज्ञोषमाहेति । इतरेभ्यश्च ज्ञानदातृत्वेन युक्तत्वरूपं विशेषमाहेत्यर्थः ।
 एतदयेति । सूतस्येत्यर्थः । तादृशानामिति । पुराणानाम् । 'सूत त्वं
 १-२-३ पूजितोत्सामिभिः सारात्सारं वदस्व न' इत्येवंजातीयवाचयानां तत्रापि
 सत्त्वादिति । तथा च तद्व्यावृत्त्यर्थमेकपदमित्यर्थः ॥ ३ ॥
- मुनय इत्यत्र । द्वितीयप्रश्न इत्यादि । 'वेनातथा सुमदीती'त्युक्ते प्रश्ने द्विती-
 यमन्तःकरणमसादरूपं फलमेभ्य एव ह्यन्यथमेव भवतीत्यर्थः । सामा-
 १-२-५ न्योत्तरमिति । इदं चतुर्थपादेन गम्यते । तस्य प्रश्नानुदाहरणत्वादिति ।
 स वा इत्यत्र । निरूपयतीति । प्रथमपक्षे सामान्यत उक्तं विशेषाकारेण वक्ती-
 त्यर्थः । स चेति । भगवत्सदा इत्यर्थः । तत्परम्परायामित्यादि ।
 १-२-६ साचनपरम्परायाम् धर्मवैराग्ययोर्ध्यायोर्गो निवेशनशुच्यत इत्यर्थः ।
 आहेति । द्वाभ्यामाहेत्यर्थः । स चेति । स्वर्गादिसाधक इत्यर्थः । तेन तत्र धर्मत्वसन्देश-
 दिचारे ज्ञातो भवित्यतीति भावः । व्यावर्तकमित्यादि । श्रीधरमतपिदम् । अथगादि-
 लक्षणभक्तिजनकस्य परस्वपन्थ स एवैकान्तिकं श्रेय इति तत्र व्याख्यानात् । साचन-
 त्वेनेति । फलदानसाचनत्वेन ॥ ६ ॥
- १-२-७ वास्तुदेवेत्यत्र । अन्य इति । मूर्तिरूपोज्ज्वाररूपो वेत्यर्थः ॥ ७ ॥
 धर्म इत्यत्र । बन्तुमिति । 'धर्मस्य ज्ञापकस्ये'त्यादिभिश्चतुर्भिर्वक्तुमित्यर्थः ।
 अन्यरूपव्यावृत्त्यर्थमिति । धर्मत्वव्यावृत्त्यर्थम् । एतेन पूर्वं स्वर्गादिसाधके
 १-२-८ धर्मत्वं सन्दिग्धमिति यदुक्तं तस्मात्तथम् । साधारणधर्मस्येति । सर्व-
 धामावस्यकस्य नित्यस्य ॥ ८ ॥
- धर्मस्येत्यत्र । ननु भवतु सामान्यधर्मस्य तथात्वम्, तस्य 'दतो धावती'त्या-
 दिवत्फलसंस्कारत्वेन स्वतःफलवत्त्वाभावात्, ह्युक्तकर्माभावे केवलस्य
 १-२-९ तस्याप्रयोजकत्वाच्च, परन्तु फलसाधकत्वेन विहितस्य कामस्य
 कथं न धर्मत्वमित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वमुपपादयामिति पुत्रादीत्यादि । फलस्ये-
 त्यादि । तस्मिन् पुत्रादिरूपेण फलत्वाभिमानस्याविद्याकार्यत्वेन तस्य तथात्वादि-
 त्यर्थः । तथाचानर्थसाधकत्वेनाभेदाभावाच्च धर्म इति भावः । तत्रैव कथं कित्पत्याका-

ज्ञानां तत्परिच्छिन्नदन्ति किञ्चित्त्वादि । भिन्त्यादिकृत्ववदिति । यथा कान्या-
विशेषरूपे निमित्ते भिन्त्यादिकरणेन स्वसम्बन्धो नियम्यते, तथा तादृशधर्मगोपि
कान्याविशेषरूपे निमित्ते स्वस्य सम्बन्धो नियम्यत इति तथेत्यर्थः । 'काम्ये नैभि-
षिकत्वम्, नैमित्तिके विकारः स्यादिति सूत्रात् सिद्धम् । ननु यथा 'यस्याहिताग्ने-
रिष्टिहान् दहेत्, सोमये क्षापयते पुरोडाशमहाकापालं त्रिवेपे'दित्यादौ नैमित्तिकस्यापि
निर्वाणस्य धर्मस्य, एवं 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'धेविकया निर्धेपे' प्रजाकामः' इत्या-
दावपि बोधनारूपस्य धर्मलक्षणस्य सत्त्वात् कथं न धर्मैवमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । ननु
तत्र 'देवांस्य धार्मिकत' इतिव्युत्पन्नस्याधर्मात् कथमनुवादत्रनिश्चय इत्यत आहुः
चित्तेत्यादि । 'श्रुत आचामे'दित्यादिना श्रुतिविधायकत्वात्, 'श्रुद्धः कर्माचरे'दित्या-
दिना च श्रुद्धेरङ्गत्वावगमात् तस्या बाह्याया इवान्तर्याया अन्वयव्यक्तत्वात् तदभावेना-
धिकारभावात् 'यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्य बीधेयवत्तरं भवति' 'विदुषः कर्मसिद्धिः
स्याचया नाविदुषो भवे'दित्यादिभिश्च ज्ञानस्याप्यङ्गतया वाक्यतात्पर्यज्ञानस्याप्यावश्य-
कत्वात् तदभावेनाभ्यध्याकरणे देवताधिष्ठानाभावात् क्रियाया लौकिकत्वम् । तथा च
शुष्केष्टिवन्दुकरणरूपत्वात् यजतिवैषधर्ममित्यर्थः । हेतुवन्नरमाहुः फलमित्यादि । तथा
च यथा 'देवाधि'त्यत्र वाक्यान्तरसिद्धानुवादकत्वम्, तथा तेषु लौकिसिद्धानुवादकत्वमित्ति
यजतिवैषधर्ममित्यर्थः । ननु काममित्यादि । 'बोद्धेनालक्षणोर्धर्म' इति सूत्रस्य
'भेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोर्धर्म' इत्यर्थक्यनात् कामितमित्यक्यनात् कामित्वेव
प्रयोजनत्वात् तत्साधकस्य कथं न धर्मैवमित्यर्थः । ननु वाक्येषु तत्तत्कलोद्देशेनैव तस्य
तस्य यागादेर्विधानदर्शनात् कथं विधिस्यशांवाचोवागन्तुं शक्य इत्यत आहुः अभ्यधे-
त्यादि । लौकिकेपि विधिस्यशां वाक्यभूयेते, तदा तथा स्यात्, अतस्त्र त्तुयोवायोधित-
करणत्वेन फलसिद्धिः, न तु धर्मत्वमपि तत्र प्रयोजकम्, अतस्त्रदुरोपेन लक्षणार्थतया
न शक्यमवचन इत्यर्थः । ननु तथा क्रियाया अपूर्वजननात् कथं न तस्या धर्मत्वमित्यत
आहुः अपूर्वैत्यादि । आर्ग्यपत्रादिरूपदृष्टकलाभेनादृष्टयापूर्यैस्य कर्तनमपयोजकम्,
आहुः नेत्यर्थः । ननु यागोचरं कालविलम्बेन फलजननात् मध्येषु च क्रियैवोत्पत्त्यत इत्यव-
श्यमङ्गीकर्तव्यम्, अन्याया तदेव फलं स्यात्, नैव स्याद् । तथापि प्रत्यक्षविरोधः, अन्ये
श्रुतौ दोषवसक्तः, तदुत्पद्यत एवेति कथं न धर्मत्वमितिशङ्कायां तदुत्पत्तिशुभ्रमप्यत्र
शान्तरमाहुः किञ्चित्ते हीत्यादि । एवं रूपाध्यायस्य धर्मकार्यत्वं खण्डितम् । शेषे खण्ड-
यन्ति तथा नेत्यादि । अयस्त्वान्न परमार्थक्याः । 'प्रकणं यज्यते' इति 'युज्यते-
नेने'ति वा प्रयोजनं तदुभयरूपत्वाभावात् प्रयोजनरूपा इत्यर्थः । नन्वेवं सति
काम्येष्टिशुक्लाण्डस्य धर्मरत्नत्वान्निः, तथा च 'देवैतिलो धर्मयुक्त'मित्यादिलिखितो
इत्याह्वयानां गौणधर्मत्वं तत्रोपगम्याहुः किञ्च धर्म इत्यादि । तथा चैष्यत्र वयस्त्वा,

यदा लौकिककलासत्तया वेदस्य तत्परत्वं निश्चित्य काम्यं कर्म करोति, तदा तस्य
श्वेनादिबन्धनत्वात् न धर्मत्वम् । यदा च भगवत्कृपादिना तस्योपचरोचनवत् प्ररोचन-
पातिवर्हिष्टुलसांशुख्यार्थतां ज्ञात्वा लोकसङ्काप्य करोति, तदा गौणधर्मत्वमित्युभययापि
पुत्रादीनां लौकिकानां न धर्मकलावर्धिति सिद्धम् । एवं धर्मैवसाधकत्वं दृषितम् ।

अतः परमर्थस्य कामसाधकत्वं दृषयितुं धर्मसाधकत्वं च साधयितुं त्रिप्रपन्वतार-
यन्ति नमित्यस्यादि । पूर्वपूर्वैसाधकत्वा इति । पूर्वपूर्वं यथा स्वाध्याया साधनरूपा
इत्यर्थः । 'धर्मादर्थश्च कायश्च स किमर्थं न सेव्यते' इत्यादि 'कामाः फलभूताश्च धर्माधीयो'-
रित्यादि चात्र साधकं ज्ञेयम् । अत्र कामस्य मोक्षसाधकत्वं 'प्रजापतिरसूतमानन्द
इत्युत्सव' इति दृष्टान्तद्वारा प्रतिभाति । एतं कार्यकारणभावं प्रत्यक्षविरोधादुपपन्नमित्यर्थः ।
अष्टदृष्टादित्यादि । दृश्यते इति । होमदानादिरूपो दृश्यते । तथा च यथा 'एष ए
एव साधु कर्म कारयती'त्यादिभ्युत्पन्नमपि ईश्वरपरवैकल्यमत्तं मीमांसकैर्नान्वियते,
तथा अपूर्वद्वारा धर्मोऽर्थसाधक इति मतं दृष्टविरोधान्मुद्रशुभ्रगामप्यनादृगोपमित्यर्थः ।
तर्हीति । अर्थत्वेन धर्मत्वेन कार्यकारणभावव्यभिचारेपि कामत्वेनार्थत्वेन कार्यकारण-
भावस्यादशेषे दर्शनात् धर्मत्वेनार्थत्वेन कार्यकारणभावस्य साधितत्वाद्द्वयविचारान्ते-
त्यर्थः । इदं दृषयन्ति काम इत्यादि । विषयसुखमिति । 'इन्द्रियाणां स्वे स्वे विषये
आहुः कृत्येन प्रवृत्तिः काम' इति कामस्यैव आनुकूल्यपदेन सुखस्य बोधनात् तदेव
कामः । तथा चायमपि कार्यकारणभावः प्रत्यक्षविरुद्ध इत्यर्थः । ननु विषयकोटावर्षस्य
निवेष्टात् विषयकारणतायाश्चाङ्गीकारात् कथं प्रत्यक्षविरोध इत्यत आहुः तत्रे-
त्यादि । विषयाद्भोऽर्थस्य सूक्ष्मन्दनवन्निताभनादिरूपस्य उपयोगोपि न, इति कुतस्त्वं
कारणत्वेत्यर्थः । ननु मास्त्वस्य कामं प्रति साक्षात्कारणता, तथापि सूक्ष्मन्दनवत्स-
नादिमी रूपादीनामुत्कर्षः सम्पाद्यत इत्युक्तमपयोजकतया कारणत्वं केन कार्यता-
मित्यत आहुः न चेत्यादि । अर्थ इतिशेषः । कुतो नेत्यत आहुः सिद्धान्तरित्यादि ।
अर्थस्य किं स्वनिष्ठरूपादिसम्पादनेन कामजनकत्वम्, उतार्थान्तरनिष्ठतत्सम्पादनेनेति
विचारणीयम् । तत्रापि प्रत्यक्षविरुद्धम्, स्यादेतः स्वगुणैर्धर्मैसाधकत्वाद्दयोऽनात् । द्वितीयं
चेत्, तत्रापि विचारणीयम्, किं भोक्तुनिष्ठतत्सम्पादनेन, उत भोग्यनिष्ठतत्संशान्दानेन ।
तत्राप्ये स्वर्थं प्राप्ते रूपादिकं गच्छति । पुद्गलमिष्टमहादिनार्थमाप्नोति तथा दर्शनात् । अर्थस्य
विषयान्नाशकत्वेन कामनाशकत्वम् । द्वितीये तु स्त्रीयोर्धर्मो भोग्याधीनो भवतीति स्वतो
गतेर्यं रूपादिविषयमाप्तिरित्यर्थान्नाशान्दारा त्रिप्रपन्वैव कामजनकत्वम्, न त्वर्थस्य विषयो-
त्कर्षजननद्वारेत्युभयया वैपरीत्यमायातमित्यर्थः । ननु द्वितीये स्त्रीयायस्य भोग्याधीनतया
गमनेपि तेन भोग्यरूपस्यादेरर्थस्य स्वाधीनतासंपादानाच्चेन इत्यादिना चोक्तद्विवि-
चयुलसिद्धेरर्थस्य कामजनकत्वं सिद्धमित्येवेत्, तत्राहुः परादृष्टाभित्यादि । साध्य-

साधनमेति । कामसाधनता । तथा चार्थस्यापान्तरसाधकतया कामजनकत्वं यद्युपेतं, तदापि द्विधा पुत्ररूपार्थेभासौ स्त्रीरूपनाशदर्शनात् विषयनाशनद्वारा कामनाशकररूपं पूर्वोक्तमेव वैपरीत्यमापतितमित्यर्थः । तद्व्याजः तथा चेत्त्यादि । अर्थरूपा इति । अध्वैतं अर्थापत्ये इत्यर्थे इति योगेनाधिक्य इत्यर्थः । लोक्रेत्यादि । 'रुहियोगमपवृत्तौ'तिन्यायाचक्षेप्यर्थः । अध्वेत्त्यादि । एवं प्रयोजकत्वेनार्थस्य कामजनकत्वाद्वाङ्गीकारेऽप्येव धर्मजनकत्वदर्शनात्साधकस्य करदृढबोधैरिदं धर्मजनकत्वाचेरित्यर्थः । तर्हि लोके कथं साधनत्वप्रत्यय इत्यत आहुः लोक इत्यादि । तर्हि पविद्धेः सार्वजनीनत्वाचाहश्रमतीतेः भ्रान्तत्वं कथं वक्तुं शक्यमित्यत आहुः कर्द्वर्यमेत्यादि । ननु कर्द्वर्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् नान्यव्यभिचार इत्यत आहुः पश्चादीनामित्यादि । ननु गुणारणिमणिन्यायेन पशुत्वस्यापि व्यक्तित्वेन प्रति कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारोपि नेत्यत आहुः तथेत्यादि । तथा चान्यव्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् प्रसिद्धिर्देहत्वमसिद्धिर्द्वान्तेत्यर्थः । तथाचेत्यादि । पटादिरूपा पृथिवी, लोहलेखया, पार्थिवत्वात्, वृक्षादिवदित्यत्र लोहलेख्यत्वापार्थिवत्वयोरिव साहचर्यमात्रप्रयोजकमित्यर्थः । एवं कामो लभ्यायेति व्याख्यातम् । ननु मास्तु कामार्थयोरस्वच्छेदकास्वच्छेदेन कार्यकारणभावः, परं तच्चद्वयं किंस्वावच्छिन्नं सः प्रत्यक्षेण वसनालङ्कारनितादिषु प्रमितः केन वार्षतेमित्याकाङ्क्षायां कामस्य नेत्यर्थं व्याकुर्वन्ति किञ्चेत्यादि । जीवनमात्रपर्यवसित इति । 'शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्मांषो हि कामा' इति वात्स्यायनसूत्रसिद्धः । अनशनादिना रोगादिदर्शनात् तत्रिष्टस्या जीवनमात्रसाधक इत्यर्थः । स्वयः सिद्ध इति । ईश्वरनिमित्तः । मतान्तरे अहृष्टनियतः । सुखात्मकस्य कायस्यात्र ग्रहणे साध्यसाधनभावरूप्यायात्तात्कायपदमत्र लासणिकत्वेन व्याकुर्वन्ति विषयभोग इति । उभयत्रेति । पूर्वाधोक्तार्थयोः । क्वम इति । उच्यमानोद्गीकार्ये इति शेषः । अर्थो वेति । स जीवनस्यार्थो न इति शेषः ॥९॥१०॥

१-२-११ वदन्तीत्यत्र । समुदायपक्ष इति । तेषां भावस्तस्मिन्नि पक्षे । सर्वोपजीवकत्वादिति । सर्वं उपजीवका यस्य तस्य तथात्वात्, सर्वोपजीव्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

१-२-१२ तच्छ्रद्धाना इत्यत्र । तच्छब्दस्य पूर्वपरापत्तिर्वात् पूर्वश्लोकोक्तं धर्मवादाय श्लोकोक्तसाधनानां कर्म वदन्ति तदर्थमित्यादि ॥ १२ ॥

अतः पुम्भिरित्यत्र । जीजेत्यादि । पञ्चाश्रितियाप्रकारेण सिद्धशरीरास्ताहं धर्मं कुर्वन्तीत्यर्थः । ताहशरीराभावेपि केचन ताहश्रमैकार्तारो हवन्ते, तत्र कारणाकाङ्क्षायामाहुः धर्मेत्यादि । ममैव काम इति । इदं पद्यस्कन्धे प्रापेतसं द्रष्टं प्रति भगवद्वाक्यम् । 'मीतोहं ते प्रजानाम यत्सेवोद्बुद्धेण तपः ।

१-२-१३

ममैव कामो भूतानां यद् भूयानुर्विभूतय' इति । अत्र दसकृतवतःपोषकरत्वेन प्रकृतार्थसिद्धिः । कर्मणि प्रयोग इत्यादि । कर्मणि प्रयोगे हि 'देवदत्तेन तण्डुलः पच्यत' इत्यादौ क्रियाजन्यं विकृतिरूपं फलं कर्मरूपे तण्डुल एव, न तु कर्तारि देवदत्ते । तथात्राणुष्ठाने सुष्ठुत्वेन धर्म एव यद्योषाणो भवति विकृत्या तण्डुल इव सुष्ठुत्वेन व्याप्तो भवति, न तु कर्तापि तज्जन्यपतिष्ठादिना, पतिष्ठादिकलेषुर्न भवतीत्यर्थे इति । फलमिति । कर्तृकामित्वात्, न भगवत्त्वसाद इत्यर्थः । श्रमाद्य इति । 'शमो हवः ततः शोच'मिति गीतायुक्ताः । कालत्रय्यपञ्चादिभेदा इति । काल्यक्रमेदा अमिहोत्राद्यः । द्रव्यपञ्चादिभेदाः 'द्रव्यपञ्चास्तपोयज्ञा' इतिवाक्योक्ताः । शान्प्रत्ययेनेति । मङ्गलवचन एव शस्यत्ययस्य प्राबुध्यं प्रयोगात् तेन तथेत्यर्थः । स एव वा धर्म इति । यः स्वनुष्ठितः स एव धर्म इत्युच्यतेविषेयभावादित्यर्थः । सुबोधिन्यां संसिद्धिर्ह्यात्मतोषणमित्यादौ भाति ॥ १३ ॥

यदनुष्ठान्यासिनैत्यत्र । तद्वेतुनेति । सधहेतुना भोगेनेत्यर्थः । विद्यमानस्येति । चिदचिद्भन्नेर्पोहग्रन्थेत्यर्थः । गुणाक्षरन्यायमिति । पुणः कीट, तत्करणेन यदच्छया कदाचिद्भयो अक्षराणि भवन्ति, तस्यायमित्यर्थः । बहुलवचनमिति । यथेक एव यदनुष्ठानेन कर्मग्रन्थिनित्वन्धनं छिनत्ति, तदायं न्यायः प्रसरेत्, किन्तु बहव इति कोविदा इत्यर्थः । स्वन इति । ध्यानत्वेन रूपेण । तदर्थमेवेति । ध्यानरूपेणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमित्यादि । कामादिभगवचोपान्तया श्रवणादिधर्मपरम्परया । शुश्रूषोरित्यत्र । निरूपयतीति । गृहत्यागादिशुश्रूषान्तकथनेन निरूपयतीत्यर्थः । १-२-१६ सूचितमिति । वाक्येन सूचितम् । अस्याङ्गीकारायेति । 'किरातहृणान्ने'तिवाक्यात् भगवदाश्रिताश्रयो शुद्धिरिति पक्षेदेन भगवदाश्रिता एव शुद्धन्ते, तथा च तस्मैनेन अस्याप्यङ्गीकारो भवतीति ज्ञापनाय तथा प्रयोग इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रुष्वनामित्यत्र । स्वशब्दस्यापत्तीयेपि रुद्धत्वात्पदिहाय कुत एवं व्याख्यायते इत्यत आहुः स्वोपेत्यादि । स्तीया इति व्याख्याने स्वस्येया इत्यर्थात्

१-२-१७ कथासम्बन्धिना भगवतः स्वातन्त्र्यमायातीति स्वातन्त्र्याद्बुद्धि आयाति, नायाति वा, ततश्चाभद्रपुननमपि समिद्धं स्यात्, अतएतद्विहायेवं व्याख्यायते इत्यर्थः । पुण्यशब्दार्थमाहुः अपहृतेत्यादि । कामादीनीति । आदिष्वेनाविया कर्म च । क्रमेणेति । शुश्रूषोः, मृग्यान्व, नष्टप्रायेष्विति श्लोकक्रमेणेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१-२-१८ नष्टप्रायेष्वित्यत्र । भगवद्भक्तानां चेति । चकारेण तत्कथा सङ्घ-
धीयते ॥ १८ ॥

तदेत्यत्र । कामलोभादीनां मिश्रसवभावस्यानुपाविकत्वादाहुः काममोषाद्य-

१-२-१९

इति । तदस्थत्वेति । तद्वाचकत्रयं द्वाक्यनामत्वेत्यर्थः । यत्पदस्य काया-
द्विविशेषणत्वे तत्पदाध्याहारोपपत्तिः, अतस्तन्निष्ठत्वे यत्पदार्थमाहुः ये
चेति । कामक्रोधादि कामलोभादि मोहादयः, एतेरनाविद्धमिति योजना । मत्पुत्र-
निवेति । युष्मिन् रजस्तपसी, तद्विहितानि वेत्यर्थः । कथमित्यत आहुः अत एवेत्यादि ।
रजस्तपोरुपगृहभावादेव तद्वर्णानां सत्ताभावाद्भ्रमनीति न क्रियासम्बन्ध इत्यर्थः । मूल-
गुणसूचिस्वरितरेकेणेति । अन्यस्यो भगवामभद्राणि युञ्जस्तानपि कुण्ठितान् करो-
तीति तेषां सूचित्वाभावो ज्ञेयः । तदा लयावस्थामित्यादि । रजस्तमोरूपमूलगुणकोष्ठये
भगवता कुत्रै सत्त्वस्ये भगवति लीयमानमित्यर्थः । सत्त्वनिमित्तमिति । सत्त्वार्थम् ।
सत्त्व इति । मूलस्य प्रसङ्गयोग्यारूपानमिदम् । तेनेति । चित्तेन ॥ १९ ॥

भियत् इत्यत्र । विद्यया अविद्यानात् इव पुनरविद्यया विद्यानाञ्चोपि भवती-
त्याहुः अतमनो हीत्यादि । पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य
१-२-२१
बन्धविपर्यया'विति जाताः पदार्था इत्यर्थः । न निवर्तन्त इति ।
नारदेन तयात्वस्याग्रे बन्धपानागत्वात् । जानेपीति । न निवर्तन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अतो वै इत्यत्र । क्रुरेनित्येवत्वात् नित्यं कृपसंभवेन यावज्जीवाग्निहोत्रे सार्यमा-
तःकालमद्वय कालविशेषो विवर्तितस्तस्य वाक्येऽर्थेनात् सदापदव्या-
१-२-२२
ख्यातमपि कालं पुनर्व्याकुञ्चितं क्षणे क्षण इति । एवमप्युद्युष्टार्थमित्य-
तो ह्युत्पन्नेन तयोजन्यनि प्रतिक्षणमित्यादि । सूत्रादीनामधिकारस्य स्वरूपमाहुः विषय
इत्यादि । विषय इति । भक्तिविषयः ॥ २२ ॥

सत्त्वमित्यत्र । ब्रह्मणोपीत्यत्रापिः ब्रह्मणोर्भावाम् । ज्ञेयत्वाभावेपीति । गुण-
ज्ञेयत्वाभावेपि । उपायीत्यादि । तथा चोपायीनां सत्तादीनां प्रयो-
१-२-२३
जकत्वात्त्वेत्यतो नियम इत्यर्थः । केषाञ्चिदिति । माध्यानाम् । इवेति ।

वैतन्यं दृष्टान्तः । न ब्रह्मण्यपि । 'निर्गुणस्य गुणाण्यपि' इत्यत्र द्वितीयरूपे बन्धपाना
नेत्यर्थः । अत्र वैतन्यस्वरूपभेदाद्री ब्रह्मरे नन्वित्यादि । उरुष इति । शरीरः ।
गुणप्रेरणयेति । गुणकृतप्रेरणया । साङ्ख्यास्तिबन्धादि । तेषां कार्येश्वरादात् मङ्गला
नित्यसम्बद्धं वैतन्यमेवेश्वर इति तेषां मतम् । अन्ये इति । पातञ्जल पापावादिनश्च ।
अस्मादिति । उपधानप्रयुक्तात् भ्रवात् । किञ्चिदुपमिति । कृष्टस्य वैतन्यस्यासत्तानं
प्रकथेयः । ननु मङ्गलियुक्तो विना कार्याः र्थेनात्कारुण्ये तो विना तयोर्निर्माणसंभवात्
तो नित्पावेव स्वीकार्यो, ततश्च साङ्ख्यवचनैश्च विश्रान्तरापर्येतेति को विशेषः साङ्ख्यात्,
अथ अस्मात्सम्बन्धो वाच्यः, तर्हि को विशेषो मायावादिभ्य इत्याकाङ्क्षायां तो विनापि
तयोर्जनने दृष्टान्तेन समर्थयन्ति यथेत्येति । प्रकृत्यपेक्षेति । न मङ्गलियुक्तनिर्माण इति

ज्ञेयः । नैतावन्तेति । न तज्जननोत्तरं सत्येनापि तत्सम्बन्धेन । लुग्नेति । इयान्दिशब्दा-
ज्जादस्य सोर्लुह् । न प्रत्ययोत्पत्तिरिति । इदुद्वाद् दाने । अत सातत्यगमन इत्यादाविव
इन्द्रान्तादि सा नेत्यर्थः । सम्पादयतीति । तत्कृतुगवायेन संपादयति । तानीति ।
सत्त्वादीनि । नाश्राशङ्कान्मावा'दिति । सत्त्वोपायेः स्वापकत्वात्त्वेत्यर्थः । ह्यरूपस्यमाहुः
यदीदृयादि । तेन सहोपाधिरिति । यादृशं यं भ्रजन्ति तेन सह स एवोपाधिस्तेषामपि
भवति । तथा च तत्त्वोपाधिरिच्छतो तत्सामुच्चं प्राप्तानां तेषामप्युपाधिरिच्छताः, न तु
ततः पूर्वमित्यर्थः ॥ २३ ॥

पार्थिव्यादित्यत्र । अयमर्थो गृह इत्यादि । स्वरूपैक्येपि उपाधिवैशिष्ट्येन फलवै-
शिष्ट्यरूपोऽप्युपापेरमयोऽनुरूपस्फूर्त्यां सन्नेहेन ज्ञातुमशक्य इति दृष्टोपा-
१-२-२४

धित्वेन तत्तत्कार्यजननत्वे दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । तत्राप्येति । तेजोमार्गणेपि ।
तेवामिति । तेजोदृष्टोपाधिभूतानां दाहूनाम् । इतीति । उपाधिभूतानां तेषां एवं स्वनिष्ठो-
पाधिव्ययेन तत्तत्कार्यजननत्वेन । तत्राप्येति । तदुपहितेषामपि । एवं तेजोदृष्टोपाधिभूतानां
दाहूनां स्वावान्तरोपाधिव्ययेन त्रयामप्यत्वयर्थन्ते हीनमध्यमोत्तमकार्यजनकत्वं व्याख्या-
तम् । एवं व्याख्याने उपाधेरैव कार्यजनकत्वमायाति, न त्पहितस्य, इत्यतः प्रकारा-
न्तरेणाहुः तत्र लोक इत्यादि । तदिति । सायान्ये नपुंसकम् । अधूमः शुष्क इति ।
सङ्ग्रह इति शेषः । पूर्वै रूपमिति । अग्रेः प्राथमिकं काम् । अस्मिन्नपि पदे प्राथमिक-
रूपस्य तयोपकारकत्वं नायातीत्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवा जल इत्यादि । भूयसो
जलस्य स्वस्वामिनाशकत्वादाद्ग्राभयठे विद्यमानेपि जले तस्य घटस्थापनाचारत्वं दाह
संपादयतीत्यर्थः । पूर्वोऽस्वरूपेतेति । दृष्टोपाधिरुता । कार्यमिति । सेवकार्यम् । जीव-
पुरःसरेणेति । नृणामित्युक्त्या तथेत्यर्थः ।

भेजिरे इत्यत्र । सत्त्वसुक्तमिति । कार्योंक्तयानुपाधिविपर्ययः । सामानाधिकर-
१-२-२५
ण्येन प्रतिपादन्मिति । विरुद्धार्थयोरभेदान्वये समानविभक्तिकरूपस्य
तन्त्रत्वात्त्वेत्यर्थः । स्वरूपानन्वयेपि । जीशान्दाय ।

सुमुक्ष्व इत्यत्र । तथा सतीति । धर्मं सति । नेति । शान्तत्वसन्देशेभ-
१-२-२६
र्यर्थः । भ्रजनीयानीति । भक्ताभयङ्करत्वाद्भ्रजनीयानीर्यर्थः ।
रज इत्यत्र । निष्क्यार्थे इति । वैश्व इत्यर्थः । ईश्वर भजन इति ।

१-२-२७
भूतेश्वरजने ।
वासुदेवैत्यत्र । सर्वगुणमयमिति । सत्त्वमित्ययात् । गुणशब्देन दोषविरुद्धपरः ।
युक्तः प्राधान्यादिति । प्रथमाधिकारे युक्तः प्राधान्यादित्यन्वयः ।

१-२-२८
सर्वांगि पञ्चेति । 'साङ्ख्यं योगः पञ्चात्रं वेदाः पाण्डुतं तथेति' शेष-

वर्षावशापचयेत्यर्थः । परमन्तोपन्यासेनेति । ' एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चारात्रं च कथयन् ' इति परस्पराङ्गकथने तत्रैव पाशुपतायुक्ते-
स्तथेत्यर्थः । अपेक्षितरूपेणेति । ' सर्वेषु च दृशभ्रेष्ट ज्ञानेनैतेषु हृद्यते । यस्मात् तत्र ज्ञानं निष्ठा नारायणः परः ' इति तत्रैव वाक्यात् पाशुपतस्यापि वासुदेवपरत्वे सिद्धे पुरु-
ष्पूर्विकस्य पशुपतिभजनस्य प्रथमापि कारस्त्रोचोर्बकन रूपेणेत्यर्थः । वासुदेवपरमिति ।
पूर्वोक्तरीत्या प्रमाणमपेयसाधनानां सत्त्वं फलस्य सुखांशद्वयेन च वासुदेवतात्पर्यकम् ।

एवमिति । फलसाधनयोर्बोधकत्वेन परस्परात्रयेण विषयादिबोधनेन नेत्यर्थः ।

निर्णानमिति । फलं वासुदेवतासाक्षात्कारः सर्वेषां श्रेयस्तत्साधनं च
१-२-३० यथादि कथारस्यन्तपारम्यसादानमिति निर्णयनमित्यर्थः । अवतारतु-
ल्यत्येनेति । अवतारान्तरतुल्यत्वज्ञानेन । कथयिष्यन्तीति । अवसरसङ्ख्यात्र वक्तु-
मुचितमिति तत्र कथयिष्यतीत्यर्थः । स एवेदमित्यत्र । पञ्चमिरिति । एतेन पञ्चमः
श्लोकः कृष्णावतारमयो जनमशोचरकः इति श्रोत्रमत्तं निवारितम् । तत्र सामान्य-
त्वेन कथनेन विशेषाकाङ्क्षाया अपूर्णता । सृष्टिस्त्रवगुणादेवेति । मूलसृष्टिः प्राय-
मिकी सा तथा, अगुणादेव गुणसृष्टेर्वैकल्पिकत्वादित्यर्थः । गुणत्रयेणापीत्यादि । ब्रह्मणः
शिवस्य विष्णोश्च शुद्धरजस्तवःसत्त्वकृष्णात्तादृशेभ्यः मत्त्येकं रजस्तवःसत्त्वमित्रणे
सृष्टिसंहारपालनानि भवन्तीत्यर्थः । एतच्च वायुसंदिवादी ब्रह्मा पुरुषकालविराद्विः,
विष्णुरनिरुद्धमयुन्नसङ्कर्षणैः, शिवो भवपृथग्दृष्टः सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीत्येवं प्रकारेण
बोधितम् । कर्मिणि । ' एका भगवतो मूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवात्मिभ्याना सा
गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया रुद्रसंज्ञा स्वात्मनोऽपि शेषसंज्ञिता । विहन्ति सकलं चान्या
कैमवी परमा तनुः । सर्वोद्विक्ता तृतीयास्या प्रयुत्रेति च संज्ञिता । जगत्यालयते सर्वे
सा विष्णुप्रकृतिभूया । चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्तिर्ब्रह्ममिति संज्ञिता । राजसी चानिरुद्धाख्या
पुरुषः सृष्टिकारिकेति । एतेनैव समुगनिर्गुणधारभेदोपि सिद्धो ज्ञेयः । गुणस्यासत्त्वस्कृ-
त्वावगुणात्वात्प्रदक्षिमाभिरस्वस्कृतीं तस्यैव समुगत्वादििति । पञ्चमं ब्रह्मशिवविष्णोपि निर्गु-
णसमुगभावो ज्ञेयः । ननु शिवोपि कार्यश्रेय शुद्धा गुणाः कथं बोद्धव्या इत्यत आहुः
शुद्धा इत्यादि । इयमिति । मायाकरणिका । वैदिकप्रथमसृष्टेः सकाशादस्याः को भेद
इत्यत आहुः वैदिके त्वित्यादि । तथा च वंदे शक्तेर्जननम्, अस्यां तु सा करणम्,
तेन सा सृष्टिरितः प्रायमिकीत्यर्थः । प्रतिकृतिरूपेति । सजापकरूपा । संयोज्येति ।
पूरयित्वा । चकारसूचितमर्थं वक्तुं प्रसङ्गादाहुः निद्रापीत्यादि । वैदिकपीराणिकजग-
तोर्भेगद्भ्रमत्वाविशेषोपि यो भेदस्तं प्रकारं बोधयितुमाहुः वेदे त्वित्यादि । स्वस्यानन्ते-
त्यादि । वैदिक्यां सृष्टन्तुत्या सा भगवत्सर्वेभ्यं सद्ब्रह्मन्तमभवद्गुणा सती गुणयथै-

यवतीत्यर्थः । गुणाकृतिरिति । पुरितारात्रन्यायेन तथारम् । प्राकृतैरगुणरहित
इति । गुणानां प्राकृतत्वस्य भगवत्सम्बन्धान्तरमाश्रित्वात्तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥

तथेत्यत्र । अन्तर्प्रापिगोत्रःप्रविष्टस्य कविरीषकश्चिद्वयः स्फुरणे दृष्टान्तद्वयमाहुः

१-२-३१

खद्विरत्यादि । तथा च मेरकत्स्य तदर्थेनाशत्र स्वर्गं तथयास्पदादिषु

तत्रैवज्ञानम्, यत्र भूयस्तत्तासम्भ्राज्ञानम्, यथा दृशदिव्यमिति भावः ।
प्रथमे आकीर्णार्थः । स्फुरणमिति । तत्तज्ज्ञानस्य प्रकाशः । अस्मिन् पदे जीववद्गुणवि-
शेषोऽन्येकस्यैवान्तर्प्रापिगोपि नानात्वं ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

असाविष्यत् । स्वांशक्यनेति । गुणानां भगवद्ब्रह्मात्तथेत्यर्थः । नितरा-

१-२-३२

मिति । एतेन निर्विष्टदेव वर्णागं बोधितः । कर्तृकरणयोर्भेदेन सृष्टि-

भेदं समर्थयन्ति साक्षादित्यादिना । हेतु इत्यत्र ' इह तु ' इति पाठो
भाति । सप्तमीसमासे चतुर्थीतयासे च करणत्वम्, तृतीयासमासे कर्तृत्वमिति त्रिवापि
सृष्टयोर्भेद एवेत्यर्थः । मुख्यतया स्थितामिति । हदाध्यासे ॥ ३२ ॥

१-२-३४

भावयन्तीत्यत्र । उभयत्र हेतुमहिम्नि । एतेन लीलाभिरवतारैरिति

तृतीययोर्लुक् पदभेदो बोधितः ॥ ३४ ॥

इति प्रथमस्कन्धसुबोधिनोपक्राशे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायविवरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायं विवरितवः सङ्कति बद्धः कृष्णावतारमयोजनस्यानुकृतं

१-२-०

ज्ञापयितुं पूर्वोक्तपदवदनि निरूपिता इत्यादि । निर्गम्य उच्यत इति

शेषः । अवतारैति । अवतारा रावादयः अर्थाः, सर्ववाच्यो भगवान्

धर्मी पुरुषस्तेषामित्यर्थः । नैनानवरः सङ्कतिरित्यर्थः । अनुकृते भ्रात्रिभ्रातापूर्तिः

कथयित्वाकाङ्क्षायावाहुः कृष्णस्यादिनार्थम् । साधारणमिति । सामान्यद्वार'पसा'विति-

श्लोके । निर्गम्य इति । देवतिवैज्ञानादिषु अवतारनिर्णयोऽधिकः विशेष इति पूर्वश्लोके

इत्यर्थः । तेनेति । निर्गमेन । पृष्टस्योत्तरमत्राप्यादे कथ्यत इत्यत आहुः यस्मिन् इति ।

१-२-१

अजहृ इत्यत्र । अवतारकथोत्तरस्य पुरुषधारण्यैव कथने वाजनाहुः यथपीति ।

' अण्यकोऽत्र इत्युक्त ' इति गीतावाच्ये प्रथमाध्यायकथनादत्रं व्यापिषेक-

ण्यत्वकं तस्याविभोतिकपाःप्राप्तिकं च भङ्गतिपुरुषजनकं तदंशः काल-

कर्मस्वभावाः कार्याणि स्वर्गानि तेषु ' अम योनिर्भेदइहस्य तस्मिन् गमे द्वाभ्याम् ' । ' काल-

रूपोवतीर्ण' इत्यादिवाक्यैरवतरणमस्ति, तथापि द्विरुपता योनिताधिकारित्वाद्द्विरुपता
वर्तत इति तथेत्यर्थः । द्वैतरुपतेत्यपि चाट्टेऽप्यनेनार्थः । ननु मनुष्यत्वादिना द्विरुपतापे वक्ष्य-
माणेषु कुमाराद्यवतारेषु वर्तते इति द्विरुपतना नासरादित्यागवीनत्वेन शक्यवचनेत्यरुच्य-
पसन्तरुपताः सीत्या इत्यादि । केचिदत्र विराट्जीवान्तामपिभो भगवतो विराडरूपेणोपा-
सनायं ब्रह्माण्डस्य भगवच्छरीरत्वं कल्पनयांच्यत इत्याहुः, तथा सति 'जगद्' इति भूत-
प्रयोगो विरुध्यते इति, तदभावाद्य विराजो वस्तुतो भावच्छरीरं बक्तुं पीठिकाया ह्यु-
च्यतेत्यादि । अत्र साक्षाद्गीता 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिश्रुत्युक्ता । द्वितीया या तु
'तस्माद्वा एतस्पादात्पवन आकाशः संभूत' इत्याद्युक्ता । ब्रह्माण्डं विराड्रूपम् । निर्मा-
णपक्षः पुरुषभूते । अनिर्माणस्तुक्तुपि तु हेयः । ननु पुंशुके ब्रह्माण्डस्य जीवच्छरीरता-
प्युच्यते, तस्य का गतिरित्यत आहुः निर्माणपक्ष इत्यादि । कश्चिन्नयेति । भारते सभा-
वर्षाणि यमसमायां दाशरथे रामस्य कथनात्कस्मिंश्चित्कल्पे रामोवतारो नेत्यर्थः ।
मुक्तिः सुलभेति । भगवत्त्वेन ज्ञानादि दत्त्वापि मोचयतीति सुलभा । जीवत्वे तु 'युक्तं
भगैः स्वैरितरत्र चायुर्वे'रिति ध्रुवत्वाभावादेकांशस्थितविश्वो ददातीत्येतदपेक्षया सा
मुक्तिर्न सुलभा । किञ्च । तत्पदस्थानां श्रीकृष्णावतारान्तिरिक्तोपासकानां जीवोपासक-
तया न मुक्तिः सुलभा । 'एतज्ज्ञानावतारानां निधानं बीजमव्यय'मिति श्रीकृष्णावतारा-
तिरिक्तावतारानां पुरुषावतारनिधानत्वात् । ब्रह्मत्वे तु ब्रह्मनिधानत्वादवतारानामपि
तदुपासकानां मुक्तिः सुलभेत्यर्थः । अस्त्येवं द्वैविध्यम्, तथाप्यत्र ब्रह्मशरीरत्वं कुत इत्य-
पेक्षायामाहुः अत्रेत्यादि । प्रमाणमत्राहुः विष्णोर्नित्यादि । इदं वाच्यं श्रीधरीये,
'विष्णोस्तु श्रीणि रूपाणि पुरुषारूपान्ययो विदुः । प्रथमं महतः सृष्टु द्वितीयं लब्धसंस्थितम् ।
तृतीयं सर्वभूतस्यं तानि ज्ञात्वा विशुच्यत' इति । रूपत्रयत्वे बीजमाहुः पुरुषशब्दान्द इत्यादि ।
एतास्तिस्रोपि व्युत्पत्तयः श्रौत्यः । 'पुरा आसे'ति 'पुरसृष्टता'ति इयं बृहदारण्यके पुरुष-
विषयब्रह्मणे 'स यत्पूर्वोस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् वामान् औपत्यं तस्मादुच्यते पुरुष इति' ।
तृतीयापि तत्रैव मधुब्राह्मणे 'पुरुः पुरुष आविशद' इति । अस्मिन् पक्षे इति ।
तृतीयपक्षे देहाध्यासो नेत्यर्थः । पुरा विद्यमानत्वेन शरीरोत्पत्तेः पूर्वमेव तत्सत्त्वाज्ञानपदम् ।
मधुब्राह्मणश्रुतेः, अध्यासस्तु परमाणुनां रेतःरूपाश्रयजीवेन मिलने रजस्त्वात्...वकरणे
भवति, प्रकृते तु तदभावः । 'उश दाह इती'ति पक्षे स्वमिविशेषः । जीवोपोति । पुरि-
वसनसम्भवाज्जीवोपि भवतीत्यर्थः । भगवान्नेवेति । पुरादाहपुरासनयोर्नैपि अभावा-
दिति भावः । द्वितीय एवात्रोच्यत इत्यत्र गमकमाहुः अपञ्चजत्वादित्यादि । प्रकरणा-
नुदोषेन ह्यव्ययमेवावतारक्याप्रश्रयापि सिद्धेस्तदर्थेकर्यैर्नोचरस्य वाच्यत्वाद्दन्तनिर्मा-
णस्य स्वगादिध्वननेरेव दृष्टत्वात् । अनोद्य द्वितीय एनोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति
तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्यत आहुः अस्त्येत्यादि । मूले 'पौरुषं रूप'मित्यनेन पुरुषस-

मग्निवल्बुच्यते । तेन पुरुषविषयभित्तम् । तदेवैकादशेपि 'तन्मायाफलरूपेण'त्या-
दिना भगवता निरूपितमस्तथेत्यर्थः । यदि तृतीयपक्षः स्यात्, अन्तर्णामीव प्रविशेत्,
प्रकृते तु सर्वनिर्माणं भोगश्चेति द्वितीयपक्ष एवेति भावः । अधिकारीति ।
अधिकारी जीवो नास्तीति बोधनाथम् । व्याख्यानं तु वाक्यार्थ उक्त इत्यपीनरुच्यम् ।
अष्ट्विति । नृगीयस्कन्धे पठे 'हिरण्यः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् । आण्डको-
शब्दनासासु संसेसकोपबुद्धितः । स वै विश्वज्जगं गर्भो देवकर्मण्यशक्तिमान् । विवभा-
जात्यनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा । एष ह्यशेषसत्त्वानामांशः परमात्मनः । आयोऽवतारो
यत्रामो भूतप्राप्ते विभाष्यत' इत्युक्तोक्तासु बीजमब्रह्मणम् । एवं त्रयोविशे सिद्धे
सत्त्वादिगुणानां पुरुषस्य च ब्रह्माण्डे न्यूनतं परिहरन्ति अस्यां सृष्टाविति । स्वय-
मिति । 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ' इत्यादिवाक्येभ्यः । न किञ्चिदिति । प्रकृतेःशत्रयं पुरुषः
स्वयं चेत्यष्टाविंशतितत्त्वेन न किञ्चिदशष्टमित्यर्थः । अवशिष्टानामत्रैवान्तर्भावे वा ।
अधिकारीति । ब्रह्मादीनामित्यर्थः ॥ १ ॥

यस्याम्भसीत्यत्र । ननु केति । देहपरिग्रहं विना कल्प्यर्थः । दैनन्दिनेति ।
ब्रह्मकरान्ते नैमित्तिकफलयेत्यर्थः । सायुज्यसृष्टिवदिति । सायु-

१-३-२

ज्योत्तरं पुनस्तेषां सृष्टिवदित्यर्थः । योगभूतत्वं तस्याः स्फुटीकुर्वन्ति
गुणं चेत्यादि । यथा योगो गुप्तं जीवं प्रकटीकरोति, तथेवं सुषुप्तो प्राज्ञसम्भवायानन्दं
प्रकटीकरोतीति तथेत्यर्थः । तदर्थमिति । आनन्दार्थं योगार्थं चेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्याव्यवेत्यत्र ॥ स चेति । विराट्देहः । मध्यमाव इति । हस्तभावे जरा-
युभावे वेति प्रतिभाति । बीजं पूर्वभावः, हसो मध्यभावः, फलभूचर-

१-३-३

भावः । बीजं पूर्वभावः, जरायुर्मध्यभावः, देह उत्तरभाव इति जरायुभावे
जरायोरन्तरव्यापत्वात्तत्रापि तथावसिद्ध्या 'अवयवसंस्थानेः कलित' इति विकर्षे स्थात्,
अत आहुः वस्तुनस्त्विति । उक्तोपपत्तिरिति । बीजत्वरूपेत्यर्थः । तथा च भगवतो
रूपं तत्, भगवतो बीजत्वादिति भावः । रजोतुल्यभावेपि काप्योन्मूलत्वे हेतुं व्याकुर्वन्ति
हर्षेणेत्यादि ॥ ३ ॥

पद्मन्तीत्यत्र । करणत्वेनेति । लोकरचनायां करणत्वेन, यतो लोकरचना
ब्रह्माण्डेन जायत इति । अतो न पुरुषो नावतार इत्यर्थः । रूपमिति ।

१-३-४

करादिविशिष्टं रूपं व्यवहारयोग्यम् । साक्षाता चानन्दयोगात् । तथा
च सदानन्दमित्यर्थः । सृष्टिजननमिति । गुणादित्स्थानानां गुरुपदेनैव ब्रह्मणा तत्र
सृष्टिजननमुक्तम् । न नानात्वरमिति । श्रोत्रातिरिक्तेन्द्रियाण्यपेक्षयापि न नानात्वम्,
किन्तुनेकत्वमेव, सर्वत्र स्पृशोपलम्भेःमित्यर्थः । पादपदेन भ्रजपदेन वीपलसितं न

नानात्वमिति । तथा चातद्भ्रमरूपमिदं त्वमिन्द्रियमपि सिद्धमित्यर्थः । एवमेव शिष्टं कर्मन्द्रियं बोधम् ॥ ४ ॥

१-३-५ एतन्नान्तरत्र । जघननाद्य इति । ब्रह्मगोत्रं जघननाद्यम्, तेषोपि सृष्टिमत्स्यात् ॥ ५ ॥

१-३-६ म एव प्रथममित्यत्र । स्पृष्ट इति । अत्रासत्त्वेन पश्चात्सम्युत्पत्तः । अशुद्ध-शुद्धभावनेनेति । शुद्धस्वरावकाशप्रवृत्त्यात्मरूपावेन । द्वैविध्यमिति शेषः । द्विषेति । अवतारो द्विरा । परमिति अवतरणम् । नन्ववावि-शेषेण कथनादवतारोपशब्देः कुनो निषेध इत्यत्र आहुः नत्र निगेय इत्यादि । नारा-यण इति । धर्मपुत्रः । कृष्णस्नायस् इति । कृष्णपुराणदौ सामन्जननार्थं तयः कुब्रांणः । मनुजिति । स्वायंभुवः । कायकामपुत्रौ चूडरूपो । नरो धर्मपुत्रः । विश्वोवाचेक्षिभ इत्यत्र विशेषणं सूनादिष्याद्व्यप्यर्थम्, कथावदनादिकाले तेभ्यस्त्येसादिति । अविश्रो-येणेति । सङ्घर्षणतोर्वेदेन, न तु काचविचारेणैत्यर्थः । तत्र गनकमाहुः स्फुटमिति । 'अन्ये चांशकला' इत्यत्र पदद्वयान्तरात् निर्णयान्तरैत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्विर्नाममित्यत्र । एतस्मात्तारिकरा स्वर्गादादिकथादि । न भवेदिति । स्वर्गादेः कर्मभूमिस्वाभावान्तर-भेदित्यर्थः । द्विर्नामस्कन्ध इति । सप्तमध्याये । आदिवराह इत्यादि । एतच्च तृतीयस्कन्धे त्रयोदशध्याये व्रते । आदिस्तु सर्वेषां च कथनानामभिर्दिष्टं रूपम् । 'सृष्टमनोर्जनिर्नाभिः स्याद्व्ययाना स्मां गते'ति वाच्यम् । अत्र इति । तृतीयस्कन्धत्रयोदशध्याये । वराहकल्पे वराहन्तमदिने निर्मितं । विरोधेति । अत्र विराजो भारोहोत्सविः तत्र ब्रह्म इति विशेषणपरि-हासम् । अत्र गयमद्विर्नामिदंशब्दो निर्दिष्टव्याजपेक्षया श्रौचरीय उक्तः, तत्र, किन्तु हेल्मन्तरेणेति न बोधयित्तुवराहः अन्ये मन्पुरुष इत्यादि । 'पशुनां वा एष मन्पुरुषोराह' इति श्रुतेस्तद्दः अन्धनेयादिरूपेण क्षत्रिये मतिष्ठित इति ब्राह्मणोत्तरभावित्यात् द्वितीय-त्वमित्यर्थः । नारदस्य पूर्वभाषित्यात् सङ्घाया विकल्पत इत्यत्र एवमुक्तम् । एवमप्येपि बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

१-३-८ तृतीयमित्यत्र । इति तृतीयमन्त्रमिति । अधिकरणकर्षणोपेक्षतया तथैत्यर्थः । अधिकरणत्वस्य नारदेपि सम्भवात् पञ्जान्तवराहः द्वन्द्वेऽप्यदि । तेनेति । परिचरणेन ॥ ८ ॥

१-३-९ तुषे धर्मकलेति श्लोकं ध्यायन्नते । नरनारायणेत्यादि । अत्र तुरीयतरोषवा-दनाय ब्रह्मवर्षेत्यादि फकिहापेक्षितानां तत्रे अर्थयेत्यादि । धर्मोकरा इत्यत्र धर्मकलेत्येव क्रयः पाठश्च मतिवाति । पञ्जान्तवराहपारम्यन्ति

अद्वैत्यादिना, त्रिविध इत्यन्तेः । अद्वादयः स्वायंभुवदशमुताः धर्मफलदस्ताश्च धर्मकलाः, 'अद्वौ वा एष आत्मनो यत्सर्वो'ति श्रुतेः । त्रिविध इति । भक्तियुक्त एकः, वैराग्ययु-क्तोपर इति तथा । तथा च धर्मचातुर्विध्याचरोपस्मृत्यर्थः । अन्येऽप्येति । नात्र तद्वि-स्तृतमित्यर्थः । ज्ञानसाध्येति । मुख्यतया ।

१-३-११ तादृशमिति । कर्पण विषयम्य हानं लान्तेति । श्रीश्रुत्यैः भावयोनि-स्तेन विषयात्त इत्यात् तयोर्दिर्नमित्तं ज्ञाननाय कथित इति नामैत्यर्थः ११ ततः सप्तम इत्यत्र । ब्राह्मणानां पशुधन्वमिति । यद्यपि नारदस्य क्षत्रिये मतिष्ठितत्वम्, तथापि प्राकृत्यं ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मपारेनेति सङ्घापाणिः ॥ १२ ॥

अष्टम इत्यत्र । म्रिपपक्षमाङ्कमिति । मुद्रान्तारवेद्वरविकृद्ब्रह्मम् । अन्त्या-श्रमिन्त्वाद्येति । शेषाश्वत्थोपरिपदि अन्त्याश्वः प्रसिद्धस्तद्वत्त्वात् । चकारेण धैर्यात् । सर्वश्रमनस्कृतत्वं वीरमाहुः एषा हीःयादिनाः १३ । ऋषिभिरित्यत्र । कर्मद्वयस्येत्यादि । 'अक्षयिं च' इति सूत्रेऽवादानादिविषयैर-चिचित्तस्य कर्मसंज्ञाविधानेऽप्युदात्तस्य कर्मत्वादर्शनादक्षिणेऽपिचित्त-सर्वमित्यत्वे एव, अन्यथा योगस्यापि कर्मत्वेन ब्रह्मणात्वेरतत्तत्त्वैत्यर्थः ॥

१-३-१४ रूपं स इत्यत्र । एकमिति । रूपम् । अपरमिति । वचनम् । विपरीतमिति । वैश्याद्विपरीतम् । वैशे हि ह्यम्यञ्जकं वचनं वक्ष्यम् । मकृतेषु तु रूपं

१-३-१५ वक्ष्यम्, वचनं पात्स्यकौपीयुर्देहकामवञ्जकमतस्त्येत्यर्थः । वाचित इति कल्पसमाप्तौ द्वैन्दुमलमत्तात् फलस्य च चतुर्दशमन्त्रतरामकस्मन् तस्मात्प्रवृत्तेश-मन्त्रतराचरं भवति । चाशुपस्तु षष्ठ इत्यनो वाचित इत्यर्थः । केचिदिति । श्रीभारद्वाः । कर्मनियमेनेति । वैश्वतोचरं सार्वर्गिणोर्यभ्याम्येकसावर्भिकतुक्रतुयामविष्यकृसेना पात्स्ये । तत्रैव 'सावर्णाः पञ्च रौचयश्च भौत्यस्यसामाभिनस्त्रमी'ति भाष्येऽप्ये चान्येषां कथान्तरं दर्शनात् । अधिकारिणामिति । भक्तत्वादिति शेषः । तथा चोक्तं पात्स्ये 'स्वर्गादेः सर्वमिदंश्रुत्याय सचराचरम् । कल्पस्ये विनिश्चैकं सुख्यन्ते व्रजणा संज्ञे'ति । तथापि चाशुपस्य चतुर्दशत्वे का वा युक्तिरित्यत आहुः कल्पेऽप्येत्यादि । तथा च सात्विके सात्त्विकमन्त्रारस्य राजस्ये राजतस्येत्येरे प्राथम्ये कदाचिद्वाजसत्यापि पाव-म्यात् चाशुपस्यापि चतुर्दशमविकृष्टमित्यर्थः । मन्वन्तरान्तरे उत्पन्न इति । उच्यन्ता-ससर्वदित्यर्थः । भाविनी संज्ञेति । वाग्दानोचरं विवाहाभावोपि स्तुपेति वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ सुरासुराणामित्यत्र । ननु मत्स्यस्य वञ्जकहितकारित्ये मूले स्पष्टेन कृष्येति कथमस्य वैश्वकोटो निषेध इत्यत्र आहुः कापट्येनेत्यादि । कापट्ये- १-३-१६ नेति । शिवभाजो भविष्यन्ति दैव्या यूयं फलमहा' इति बोधितेन । ननु

मत्स्यावतारं चाधुपे प्रलय उक्त्वा कूर्पं एकादश उक्तः, ततश्च दशमत्वं मत्स्य आयाति, नवमसङ्ख्यासंदंशाच्च । ततश्च क्रमविचारं चाधुपमन्वन्तरीयस्य कूर्पस्य पाश्चात्परत्वात् पूर्वप्रलयो मायिक एव सेत्स्यति न वास्तवः, क्रमेण वाधादित्यत आहुः पूर्वैत्यादि । तथा च कल्पावतरे कूर्पावतार इति न प्रलयो मायिक इति भावः । ब्रह्मनाथिकयादिति । पूर्वमहिदुखग्रहणादिना तथात्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

धान्वन्तरमित्यत्र । धन्वन्तरीयवतारस्य किं प्रयोजनमवृत्तवानाद्यैर्गोहिन्यवतार-
कार्यत्वेनाष्टमे कथितत्वादित्याशंकायाभाहः धन्वन्तरीत्यादि । तथा

१-२-१७ चायुर्वेदप्रवर्तनादिकमेव प्रयोजनमित्यर्थः । स्फुटं तर्हि पकृते कुणो नोक्तमित्यत आहुः प्रकृत इत्यादि । आयुर्वेदस्य जीवार्थत्वेन तदवतारेऽनुपयोगस्य तत्त्वेन स्फुटमुक्तमित्यर्थः । ननु पानकर्मत्वेनामृते वक्तव्ये देवा एव किमित्युक्ता इत्ये-
१-२-१८ स्नायामाहुः देवेत्यादि । न भगवत्कर्ममिति । तत्पानमिति शेषः । प्रयोजककर्म-
रीति । प्राययितरि मोहिनीरूपे । कर्मत्वेनेति । कर्तुराप्सिततमत्वेनेति भावः । सर्वेन
दृश्यत इत्यत्र पानमाहुः सुरैरित्यादि । मूले 'मोहिन्याऽन्यानमोहय'दित्युक्त्वा
देवानां मोहाभावात् तथेत्यर्थः । ननु पीडस्य भावजनकत्वेनोक्तत्वात्तदभाव एव सुराणामाप्तु,
स्त्रीरूपादर्शने किं पानमत आहुः राहून्मृचनानिति । यदि चन्द्राकाश्यां स्त्रीरूपं दृष्टं
स्यात्, तदा तस्यां राहूदण्डसामर्थ्याभावात्तत्त्वे मृचनमपङ्कनं स्यात्, अतस्तदन्वयात्पु-
पचिरेव तथेत्यर्थः । नन्वेवं सत्येकमेव रूपमिति संख्याविरोध इत्यत आहुः अमृते-
त्यादि । विच्छेदेनेति । विभागेन । तथा च धन्वन्तरीयविकल्पनेन दैव्यैर्दर्शनात्संख्याया
अविरोध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

चतुर्दशमित्यत्र । नारायणवदिति । यथा नारायणः साक्षाद्भगवदवतारः, तथा
वृसिंह इत्यर्थः । स्वांयमिति । द्वारगल्भम् । तदीयमिति पुत्रम् ।

१-२-१८ ऊर्जितमिति । अवधन्वन्तरीयं भिन्नपर्यादम् । ननु पुनर्मूलरूपनिरूप-
णेऽप्य किं प्रयोजनमित्याकाश्यां तदाहुः भक्तिरित्यादि । मूलरूपे जातभक्तिमूल-
रूपानवच्छिन्ना अंशप्रत्यपर्यवसानेन निवृत्त इति ज्ञापनाय पुनस्तदुक्तिरित्यर्थः । कर्क-
मूलरूपतं कथमित्यत उपपत्तिमाहुः सायुज्य इत्यादि । भगवत्स्वरूपैक्ये सेव्यसे-
वकभावनितृष्ठावपि भगवत्सामर्थ्येन पुनर्भेदाद्यथा सेवारम्भः, तथात्र सकलसाधननि-
तृष्ठावपि भगवद्भूरागसुगन्धसंसर्गप्राप्तेण पुनः कृतारम्भ इति तादृशसामर्थ्यमेव मूलत्वे
हेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

पञ्चदशमित्यत्र । धर्मस्येति । ऐश्वर्यस्येत्यर्थः । पूर्वैस्मादिति । वृसिंहस्वरू-
पायुर्वोक्तम्यथतुर्दशेभ्यो वा । इह परात्मान इति । इहलोकपर-
लोकदेहाः ॥ १९ ॥

ततः सप्तदश इत्यत्र । (प्रकृत इति । ब्रह्मभावेन निरूपणे तृतीय इत्यर्थः) ।

१-२-२१ प्रमेयबलमालम्ब्येति । प्रमेयस्य यद्बलमालम्ब्य बलं शक्तिशुक्तिदा-
तृत्वरूपमालम्ब्य विचार्येत्यर्थः । भक्त्यर्थमित्यनेन प्रयोजनान्तर-
हृत्कम् । (अपरश्चेति । स्वप्नालानिरिक्तो वेदभागः) ॥ २१ ॥

१-२-२२ एकोनविंश इत्यत्र । अत्र तत्कारलोप इति । विंशतिपञ्चदं तपप्-
त्ययतत्कारलोपः ॥ २२ ॥

(अथास्त्रमित्यत्र । आदिहूमस्येति । 'विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेषो दुरन्त-
वीर्यो वितथाभिसन्धिः । कृत्वा वयुः काच्छपमद्भुतं महत्त्वविद्य तथै

१-२-२५ गिरिमृज्जहार'त्यष्टमे पुरुषोत्तमस्योक्तः, तथापि भक्तिदानायभावादादि-
हूमस्येति, स तु पञ्चमेऽष्टादशे 'हिरण्येऽपि भगवान्निवसति कूर्पतदं विभ्राण' इत्यादिना
स्तुतोस्ति । विष्णोरिति । आयुर्वेदप्रणेत्वेन पालकत्वादिष्णोरित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ २५ ॥

एतद्वपमित्यत्र । विचारमाहेति । जहापोहेन विवसितसाधनं विचारः । तथा
चोहापोहेन तस्य भगवत्त्वशासनपकारमाहेत्यर्थः । रूपमिति । शरीरमित्यर्थः । तेनाधिदेवा-
दिकवादेो विशिष्टाद्वैतापरपर्यायोत्र ज्ञाप्यते, तदाहुः अरूपवदिति ।

१-२-३० अयं न्याय उचरतन्त्रे साधनाध्याये द्वितीयापाद उभयलिङ्गाधिकरणेऽस्ति,
तदर्थस्तु-तद्ब्रह्म अरूपवदेव हि । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति रूपं सर्वव्यवहार-
विषयत्वं तद्युक्तं रूपवद्विभ्रत, ब्रह्म तु तद्विलक्षणमेव, कार्यादंशत्र कारणास्याग्निनो वैलक्ष-
ण्यस्य युक्तत्वात् । ननु कारणत्वादवैलक्षण्यमपि युक्तमत आह । तस्यभानत्वात् । तस्य
प्रकरणिनः प्रभानत्वात् । मुख्यत्वात् । यत्र हि यत् प्रतिपाद्यते, तत्र तदेव हि मुख्यम्, अत्र
ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति ब्रह्मपर्यायः प्रशासनादय एव, ननु नजनीयधर्मा इति । अत्र शरीर-
प्रकरणात्पुनरेव शरीरशुच्यते । इदं चैकदेशिमतं सूताधिकारानुसारेणोच्यते, सिद्धान्ते
त्वद्विद्वन्मन्याः । स तु मुख्यसिद्धान्ते वक्ष्यते । तस्या एवेति । जाता इत्यर्थः । ननु
सात्र गुणमयी । निष्पादितमिति । मन्दिरेवभिष्पादितम् । सन्निहित इत्यस्यैव
न्यायानमाविर्भूत इत्यादि ॥ ३० ॥

यथा नभसीत्यत्र । तथा सतीति । ब्रह्मणो बहिर्बदाविर्भूतत्वे सति । ततश्चेति ।
प्रतीतिविरोधात् । अयमिति । एतच्छरीरविशिष्टो भगवान् । तद्व्य-
१-२-३१ तिरिक्तस्येति । द्रष्टव्यतिरिक्तस्य । कथमिति । अदृश्येऽप्यारोपास-

म्भात्कथमित्यर्थः । वस्तुत इत्यादि । तथा चादृश्य आकाशे यथा मेधा आरोपिताः,
तथा ब्रह्मशरीरे ब्रह्माण्डे दृश्यस्वरूप्यारोपितम् । ततश्च यथा मेघद्रष्टृणांमाकाशधर्मोऽवकाशो
न प्रतीयते, तथा प्राकृतत्वेन द्रष्टृणां चेतनत्वमपि न प्रतीयत इति तदप्रत्ययप्राप्तेण भग-

चरुनाविष्टत्वस्य न सिद्धिरित्यर्थः । ननु 'परास्मिन् खात्रीति श्रुतेर्भेगवान् परवानहस्यः, आकाशस्तु केवास्त्रिनते पराचरमपि दस इति विक्रुदो दृष्टान्त इत्यत्र आहुः भेनाभिर्यादि । तथा चाकाशेऽसम्भवदुःखाराणां वायुस्थितानामाकाशस्थत्वमतीतिरस्त्वविषयस्थितदृश्यत्वस्य ब्रह्मक्षरीरे प्रतीतिरित्यर्थेऽप्येते दृष्टान्त इत्यर्थः । तर्हि द्वितीयदृष्टान्तस्य किं प्रयोजनमत्र आहुः अत्रेत्यादि । अत्रेति । उक्तदृष्टान्ते । तथा नास्तीति । दार्ष्टान्तिकसमाप्ता नास्ति । दृष्टान्ते ब्रह्मदृश्यमो हस्ये आरोप्यते, दार्ष्टान्तिके तु दृश्यधर्मस्याहस्ये आरोपो विवक्षित इत्यसमानता, तेनास्त्वस्तेन दृष्टान्तान्तरमुच्यते इत्यर्थः । यथा चास्तेत्यादि । वायुः सर्वमतेऽप्यहस्यः, तत्र यथा पृथिव्या हस्यया रेणुसरोपिनस्तेत्यर्थः । तथा च यदि वायो पेठुत्वरत् भगवतो ब्रह्माण्डस्येतेवासनार्थं ब्रह्माण्डं भगवत्सरोपिणमित्यभि-
प्रेयत्, तदा द्रष्टरि दृश्यसरोपिनमिति ब्रूयात् । ननु दृश्यमिति । तेन दृश्यत्वाच्चिदर्थमैकं शरीरसरोपिनमिति व्याख्याने न युक्तम्, दृश्यपदे लक्षणाप्रसंभवात् । जगद् इति भूताथैवाहस्य योजनधर्मवद्दर्शनमस्य वाच्यमसंगतित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अतः परमित्यत्र । इति निरूपयतीति । इति वक्तुं सम्यग्दुःखान्तरं जीवं निरूप-

१-३-२२

यतीत्यर्थः । वस्तुत्वादिति । चेष्टाद्यनुपेयत्वात् । केचन्येत्यादि ।
श्रीधरायाः । 'जीवो जीवेन निरुक्त' इत्यादौ जीवेषामो लिङ्गक्षरीरेषु जीवप्रत्यययोगदर्शनाज्जीवदेवेन लिङ्गक्षरीरं मयन्त इत्यर्थः । तद् दूषयन्ति तथेत्यादि । तथा सति प्राणापानविवेकेन भगवानुपक्रान्तत्वात्प्राणः, जीवस्वरानुक्रान्तत्वाद्वाज्ञ इति तद्विचारणे तथेति नात्र लिङ्गक्षरीररूपत्व इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणोऽनो लिङ्गक्षरीरसम्बन्धोऽनुचितो जीवतुल्यभावमिच्छेति भावः । पुनर्भव इति । आस्तीति शेषः । तथा च 'अमुक्रान्तं प्राणोऽनुक्रामति' इत्यादिना शून्यो लिङ्गभूतानामनुक्रामः श्राप्यते, न तुक्रामः, अत उक्रान्तमलिङ्गनापि न जीवोऽपि चोच्यते इति तथेत्यर्थः । भगवदुपाधि-
रिति । भगवतान्तर्यामित्यर्थेणोप सर्मापि धीयते पोष्यते इति तथा ॥ ३२ ॥

यथेपेत्यत्र । न निरस्तमनास्त्वमिति । नास्त्वम् । तस्याः पूर्वोऽस्यामाहुः

१-३-२३

यदेति । मतिरिति, विद्या । स्वराज्यं करोतीति । इति विदुस्त्व-
स्वज्ञा इति शेषः । तथा च मायया विद्यारूपेण परिणामे जीवोऽयं
जदोऽप्यमिति भेदवृद्धिर्गच्छति, तावता स्वल्पस्यामोऽस्य भवतीत्यवतारकथायां शुभं फल-
लुक्तम् । सर्वं हरिरित्येतदर्थमिति । द्वितीयपाठ्याये 'सर्वं पद्मद्वारं शनैर्मित्यनेन सर्व-
स्याद्दत्त्वेन ब्रह्माणुभवत्स्वर्ं यदुक्तमार्त्तं, तस्यानुभवस्याहाराः 'सर्वं हरि'रिति, तद-
दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं जन्मानीत्यत्र । अन्यत्रापि । भवसारान्तरेऽपि । उवदेशातिदेशयोरी-

१-३-२४

त्यादि । उपदेष्टः प्राथमिकं कथनम्, अनिदेशस्तु अन्यत्र प्रसिद्धस्य
धर्मस्यान्यत्र कार्यवशात्प्राप्तिः । प्रकृते तु पुरुषावतारान्प्रादिकथनमनु-
देष्टः, 'एवं जन्मानीत्यनेनान्यत्र तद्विदेशस्तयोः । को विद्योष इति । अवतारकथयत्तत्रेण
भगवत्सारादृष्टवत्सत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । नास्तीति । 'न हि चिदोष उच्य'-
मिति वाक्यान्वयस्येत्यर्थः । अनेकविधो भवतीति । तेन भाग्यैक्यवशात्प्रादादृष्टव्ये-
कदेशत्वेन संवदः, अथवा भेगनाः विषयरूपधर्मभेदादनेकविधो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

स वा इत्यत्र । वर्णयन्तीति यदुक्तं तस्यैवाधिभक्षीकथनं प्रथम इति बोधयन्ति
कथं वर्णयन्तीत्यादि । तथा च जगत्कर्मवृत्त्यादिना बोधयन्ति ।

१-३-२६

सृजतीति । सर्गादिलीलाः । अस्माद्यलील इति । स्वल्पं सृष्टिद्वारा
च ज्ञायत इति बोध्यम् । ननु द्वितीयपाठ्याये 'स एवेदं'मित्यादिना लीलयानुसृष्टत्वात्पुन-
स्तदर्थेन प्रयोजनं तथा न दृश्यते इति पदप्रक्षरूपेण च न ज्ञायते इति चारुच्यार्निहृत्तये
पक्षान्तरमाहुः अभ्येत्यादि । अत्र नृच्छब्दः प्रसिद्धार्थविषयः, ननु प्रकान्तविषय
इत्याशयेनाहुः पुरुषोत्तम इति । 'अतोऽस्मि लोके वेदे चेति वाक्येन । अत्रापि पूर्वं
'कृणुस्तु भगवान् स्वयं'मिति कथनान्, अवतरस्वपि सत्त्वात् । इदमिति । परिदृश्यमाने
विश्वत्सरे । निवारित इति । समभिव्याहारेण भगवत्कृतपरिदृश्यमानत्वोर्विषयत्वव्योप-
नाद्विवारितः । अथर्वेऽप्यादि । फलासिद्धया तथा, नात्रानित्यत्वं जगतो भवि-
ष्यति, तद्वृत्ता फलासिद्धिरपि तु भवतीत्यवतारद्विषयं दामोपलोकत्वं न भवतीति निष्क-
र्षालया फलासिद्धिरिति भावः । हेतुमाहुः कार्येति । काशानुपुरुषाणां स्यात् । लीला
सैति । तेन सम्यक्स्फुरणमित्यर्थः । अन्येषामिति । अक्षरकालपुरुषाणां कार्यव्यापुन-
त्वेनेत्यर्थः । तथात्वेनेति । भोक्तृदेनेत्यर्थः । मज्जानो, भगवोऽस्यभिषाकर्ताति, अतो न
सज्जत इति जीवेष्वो वैलक्षण्यम् । प्रमाणमिति । मृतः भ्यानुभवं कथयतित्यर्थः उक्तेति ।
तथा च देहेषु जीवानामव्यासः सम्यक्त्वः । न दृष्टान्तभव इति । न दृष्टे निरुक्तका-
रणत्वसम्भव इत्यर्थः । तदा 'भोगे दोष इति । अर्थात्पनेन भोगम्याप्युक्तत्वात्सप्ये
भोगे जीवतुल्यत्वम् । अस्मात्स्वयंपत्तिरित्यार्त्तकथाहेति । इयादस्यत्वात्परिचरियाद्वैक्य
तदुत्तराभावकारमाहेत्यर्थः । भोग इति । जीवकर्मभोगः । तत्रेत्यादि । जीवकर्मके
भोगे । केवलानां धर्मरहितानां धर्मिणां ब्रह्मणं जीवैकत्वम्, तथा च धर्मरहितानां धर्मिणो
धर्मिरहितानां धर्मो भगवत्प्राप्यः, इतरैरसंगच्छा मन्थकपुण्यकथा धर्मधर्मिणस्तु जीवभोग्या
इति भोग्यमेव इत्यर्थः । प्रकारभेदाद्माहुः इन्द्रियाणामित्यादि । भोग इति । सर्वाद्येन
भोगः । जिघर्षतीत्यादि । तथा च गन्धसुग्राह्यादीनां केवलधर्मिणां वृत्तान्तीत्यर्थः ।
लक्षणां चारयितुमाहुः लोक इत्यादि । इत्युक्तमिति । इतिहेतौ निवर्त्तयितुमाहुः । तथा
च केवलधर्मिण्यस्यानुभवसंबादिताया धर्मग्रहणोपेयः शब्दोऽयं प्रयुक्तोऽनो न लास-

धिक इत्यर्थः । एवकारेण रसनादयो व्यधिकच्छन्ते, तत्र धर्मिणोपि ब्रह्मात् । पठिन्द्रियाणां धर्मत्वं सार्धयित्वा तद्विषयाणां तावत्वं बोधयन्ति अष्टाद्विंशतीत्यादि । अष्टाद्विंशतीन्वेदानोति पाठे तत्त्वानीति शेषः । तेषु भगवद्रोग्यमाहुः तेषां रसानिति । सारभूतानेज्ञान् । तथा च प्रकारभेदाच्च जीवतुल्यत्वम्, भोग्यभेदाच्च क्षय इत्यर्थः । जीवानामेकदेशसम्बन्धे हेतुमाहुः ज्ञानसङ्घितानामित्यादि । मुख्यतया मनोप्राये ज्ञानमेवेत्यतो रूपानीनां तस्याह्यत्वप्रोक्तम् । तद्धीनत्वमिति । ईश एव रसानेन इत्यर्थः । एवं चास्मिन्च्छूलोके प्रथमावतरणिकोक्तं वर्णनं लीला च प्रतिपादिता । द्वितीयपक्षे तु रसभोगात्प्रकभवतावप्रयोजनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

न चास्येत्यत्र । वस्तुतस्त्वरिति । 'अविज्ञातं विज्ञानता'मितिश्रुतेरित्यर्थः । स्वतः आम्नादयः कर्कटविशेषप्रभृतयः अधिकरणतः श्वदौ भृतं दुग्धादि,

१-२-२७

अधिकारिभेदेन क्रीडादिद्रुपिताम्नादि । द्वितीयापि कोटिरिति ।

नातुभूयन्त इति कोटिः । तथा च साकारव्यापकत्वाद्वाग्भरणानुभूयन्ते, नतु स्पेनेत्यर्थः । प्रमाणान्तरस्येति । 'यस्य ब्रह्म च सद्यं चेति शब्दादतिरिक्तस्य । तथा च कालरूपेण ब्रह्मज्ञानादि भुनक्ति, नतु स्वयमिति भावः । कर्मैः प्रयोजनायेत्यादि । 'अवोभेदा अस्य विषयनेनाय को वेद यत आबभूवे'ति श्रुतेरित्यर्थः । क्रीडात्वेति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्प्रथम् । क्रीडात्वेनेति वा पाठः । ऊनीरिति । ऊतयः कर्मधासनाः कर्माधिगमया दृष्टव्या इत्यर्थः । निपातेत्यादि । ऊतिप्रतीत्यादिना ऊतिशब्दो निशतितः, तत्र यथा उशब्द इति धातोर्कूपस्य क्तिन् ऊतिरिति भवति ज्वरंरूपं अन्ते रूपं तथापि निरतं विचारात्वात्तदाज्ञानं तद्वेदानां भेदप्रवृत्ततां वा योतयत्यर्थं ग्रन्थः । अथवा लीलापदे स्वरूपपदे वा परित्याग्योतिपदे प्रयुक्तं कर्मधासनाच्चात्तवेदानं ज्ञायन्ते यथा, तथा भगवतोऽपीति बोधयति । अथवा । सूत्रकृता स्वस्वक्रियायामृतिरुद्राच्च इत्यनुक्तान् पठिता सूत्रकृदादिपते प्रकृतिप्रत्ययभेदाज्ञानं योतयति तद्वदित्यर्थः । विस्मयारण्यत इति । तथा च वेदान्तीनामप्याचार्योचनतया न तैरपि ज्ञायते इत्यज्ञाने हेतुरित्यर्थः । चतुर्भिरिति । धातृपदमृचितार्थान्चीनवन्नतुत्वकुमनीपित्वाज्ञानैः । अत्रापि यथायथं स्वरूपाज्ञानं कथं करोति, किमर्थं वा करोति, कथं किमर्थं वा जिनतीति भोगादिप्रकाराज्ञानं चोक्तं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

स भेदेत्यत्र । ननु धातृत्वाद्ज्ञानेऽपि कार्यलिङ्गकानुमानेन ज्ञातो भविष्यतीत्यत आहुः कार्यं तु लौकिकमिति । 'कर्मगुणमवाह' इति वाचयात्कार्यं लोकान्तःपाति, अतो यथाकथञ्चिद्ज्ञापकम्, नतु वस्तुत इदमित्यं ज्ञानजनकमित्यर्थः । तर्हि कथं ज्ञानवित्याकांशायां तदुपायमाहुः तदित्यादि । उक्ताय

१-२-३८

मागैपरिज्ञाने सति ज्ञापकं भवतीति श्रेयः । तन्मार्गेति । अनेन पदवीपदयोः गतात्पर्यमुक्तं भवति । मार्गो भक्तिः । कथमेवमित्यपेक्षायां तत्रकारणाहुः समेत्यादि । सन्तान्वादिति । गतिप्रदमावाह । तथा च गत्याचारभूतो मागः कार्यभूत इति गतिज्ञाने तदाचारभूतकार्यत्वब्रह्मणे भवति, तेन ज्ञानेन पुण्यमित्या वा वेदित् प्रभवतो ज्ञानं भवतीति तदर्थं गतिः मागैपदवीपदोक्तं ज्ञानुपायव्यवहृतिमित्यर्थः । मन आदौ भगवत आविष्ये तस्याप्तिरित्यर्थः । ननु विद्वेदं मन आदौ आविष्येनमपि तयेति विमनेनेत्यत आहुः युञ्जन्ति । युञ्ज्या सहभानं माप्य कार्याणां तत्त्वं परमायत्तत्वं ज्ञायनेत्यर्थः । तस्येत्यादि । 'धातुः पदवीं वेदे'त्यस्य तापर्यम् । प्रमाणाज्ञानभाव इति । प्रमाणज्ञानसत्तायामित्यर्थः । ननु वैकल्यादिस्थैशानं भगवतुपदेऽप्य इति वक्तुमाहुः कदाचिदिति । न समाप्यन्त इति । तथा चानिवेगवशात्प्रमोक्तसाकारोऽपि न ज्ञापयेत्प्रधिकाराभावाच्च नोपदिश्यत इत्यर्थः । प्रलय एवेति । जगदनुकूलक्रियाभावात्प्रलय इत्यर्थः । ननु गतिज्ञानाय किमिति साधनोपदेशः, 'गतिर्धर्म' इति साधनत्वादित्यस्य गतिर्धर्म तस्यैव गत्यन्तरस्याप्यनुमानेन शक्यज्ञानत्वादित्यत आहुः किञ्चेत्यादि । तथा च कालोऽपि दुर्ज्ञेयश्चेत्तद्वृष्टान्तेन गत्यन्तरज्ञानं दुर्घटमिति साधनोपदेश आत्ययक एवेत्यर्थः । कालस्य दुर्ज्ञेयत्वं तु ब्रह्मपुराणोपान्धे पायानुकीर्नताभ्याये द्रष्टव्यम् । अथवा । कालवृष्टज्ञानमावादेव न तद्वृष्टानमित्यर्थः । कालवृष्टाभिज्ञत्वंस्य सत्त्वावधानत्वेनाहुः अन्धवेति । हस्तेत्यादि । लोके तथा प्रसिद्धिः । अथयत्किंचन हस्ताधारो विरुद्धधर्मवत्ज्ञापनायेदम् । शक्यत्वेति । शक्यं जगत् । गर्नीति । माप्यज्ञानवशाद्ज्ञान इत्यर्थः । बोधिताविति । सन्तानानुपुष्टिपदार्थानां बोधितो । चरणेति । यस्तदाहमरो जगत्तं भजेन, स नन्दर्वी वेदेति तथा । लोकेऽज्येयम् । स चेति । 'स वेदे'त्यादेर्यः । भक्तिप्रदक्षे त्स्वित्यादि । अस्त्वित्येकपरोक्षवाद इति लक्षणा न दोषयति ज्ञेयम् । भक्तिमार्ग इति । 'भक्त्यद्वाभ्यो हृदनात्'मित्यत्र व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अथेत्यत्र । हीनमर्गाति । मृतम् । 'यानि वेदविदां श्रेष्ठ' इत्यत्र, 'कृपायां

१-२-३९

सक्षणा हरे'रित्यत्र च सिध्दयति । एवं प्रकार इति । धन्यत्वस्येत्यर्थः । मूलस्थस्वतोऽत्मकादे एकान्तिकमित्यर्थः श्रीधरीये व्याख्यातः, अत्र तु सर्वोत्तमक इति सप्तम्यन्तं वेदान्तवेद्यतां चेत्यनेन व्याख्यातम् । सर्वोत्तमक एव वेदान्तवेद्यता, आकाशादिपदानां श्रवणात् । तथा च सर्वोत्तमक आत्मभावमिति पाठः । सुदृढेति । वेदान्तवेद्य एव सुदृढत्वेन इति बोधायम् । प्रयुज्येति । तथा चात्मनि भाव आत्मभाव इति समासे एकदेशान्वयः सप्तम्यन्तानाम् । पुनः शब्दाद्यर्थे । अर्थ-व्याप्तुनःशब्दः ॥ ३९ ॥

- १-३-४० इदमित्यत्र । जातिशब्द इति । पुराणत्वं जातिस्तिर्यर्थः ॥ ४० ॥
 निःश्रेयसायेत्यत्र । लक्ष्म्या इति । लक्ष्म्याः श्रवणात् । भागवते भगवतः श्रवण-
 माशंकायाहुः सर्वगतताया इति । तथा च भगवच्छ्रवणेऽपि लक्ष्मीश्रवण-
 मिति भावः । कथं कल्याणहेतुत्वं लक्ष्म्याः श्रवणस्येत्यत आहुः
 भक्तताया इति । तथा च भक्तायाः श्रवणश्रवणमितिः । स्वत इति । 'सार्-
 सारं समुद्धृतमिति श्लोकात् । गुणत इति । वास्तवकस्तुवैयक्ततः । अर्धत इति । अर्थो
 हि भगवान्तातः ॥ ४१ ॥
 १-३-४३ कृष्ण इत्यत्र । स्थित इति । धर्मं स्थिते धर्मस्य शरणचिन्ता ॥ ४३ ॥
 तश्चेत्यत्र । पुरितवानिति । पश्यदसेन शुक्रं पुरितवान् ।
 १-३-४४ अहं चेत्स्य । यस्येति । श्रीभागवतस्येत्यर्थः ॥
 इति श्रीप्रथमस्कन्धे सुबोधिन्यामकाशे नृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्यायविवरणम् ।

- अथ चतुर्थाध्यायं विचरिष्येः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वाद् अथप्यप्रारम्भपर-
 ग्वात्साधोः पूर्वापरीभावे हेतुं स्फुटीकर्तुं द्वयोरर्थमाहुः एवमित्यादि । स्वाधिकारत
 इति । ल्यङ्लोपे पञ्चर्था, स्वाधिकारमाश्रित्येत्यर्थः । त्रिभिरिति । अर्थायैः । त्याज्य-
 समस्त्यन इति । अदृष्टद्वारेणोपकारी धर्मः । फलव्यभिचारत्वात्प्राज्यः, तस्यात्रापि
 तेन रूपेण तुल्यत्वात् । शास्त्रमिति । उपदेशः । त्याज्यसम्पादाद् प्रथमत्वं वा अवता-
 रादुत्तमत्वं वा वक्तव्यम्, न तु मध्यमपरमित्याशङ्क्य मध्यमत्वं उपपत्तिमाहुः नारदेत्यादि ।
 नारं नरसम्बन्धिज्ञानं ददातीति नारदः इति निरुक्त्या ज्ञानदाने नारदस्याधिकारो ज्ञेयः ।
 स चाध्यायप्रमातो स्फुटिष्यति । तथा चोचमत्वस्योचित्येषुक्तहेतुत्वां मध्यमपरमित्यर्थः ।
 एतेन पूर्वोपरीभावे हेतुरप्युक्त एव । तेन व्यासोक्तिविचारं प्रसङ्गः सङ्गतिः स्फुटति । अतः-
 परं सूतोक्तौ सङ्गतिं वदित्यन्तोध्यायार्थमाहुः तत्रेत्यादि । हेतुर्विषयायम् । 'तस्य पुत्री'
 'दृष्टानुयायन'मित्यादिभिः शुक्रस्योपि विरक्ततावोचनान् स्वापेक्षयायौसस्योत्कृष्टत्वाच्च
 तत्कथाया मध्यमत्वं तत्रापि स्फुटतीति तद्विचारेपि स एवार्थ इत्यर्थः ।
 हृतीत्यत्र । पृच्छन्तीत्याहुः । व्यास इति । एतेन प्रसङ्गः प्रश्नः सङ्गतिरित्युक्तम् ।
 १-४-१ पृष्ठ इति भावेकः ॥ १ ॥
 सूत सूतेत्यत्र । निर्धारणादित्यादि । 'न निर्धारणे'ति सूत्रेण समासनिषे-
 १-४-२ घाच्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

- करिमन् युग इत्यत्र । हेतुनेति । निमित्तेन प्रयोजकत्वेन च । उदाहरणेन तं
 स्फुटीकुर्येति यथेत्यादि । श्रीभागवतसप्तमोचोचित्येत्यर्थे निमित्तं तद-
 भावः प्रयोजक इति । भवत्विति । प्रेरणं भवतु, तथापि प्रेरकः कुतः
 प्रेरितवानित्यर्थः । एक इति । प्रेरकपक्षः ॥ ३ ॥
 तस्य पुत्र इत्यत्र । स्वप्नदृष्टेत्यादि । इदं ब्रह्मविष्वोचकम् । ब्रह्मणिः स्वप्ना-
 भावस्य तृतीयादन्धनिषेध उपपादितव्यात् । पुत्र्युक्तात् । हितव्यात्पु
 १-४-४ नाडीषु जीवस्येन्द्रियैः सह प्रवेशे 'तत्त्वं प्रतीकं जिनन्तीये'त्यादि-
 श्रुत्युक्तानि यानि स्वप्नदृष्टान्यदिष्टानि तान्यपि 'मन एव मनुष्याणां पूर्वस्वप्नाणि प्रोषति ।
 भविष्याणि च भद्रं ते' इति वाचयद्ब्रह्मवार्तास्येव, तथा तेषां ज्ञाने तन्निश्चयपक्षा स्यात्-
 नाते ज्ञाने तु मूल्यावियानाकात् तदाधिभोक्तिवया निद्राया अपि निवृत्तेर्मनसा तेषामश-
 रते तच्चिद्विज्ञानान् तदपेक्षारहित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कथमित्यस्याभासे । कथयतीति ने मन्मथयमिति । कथयतीति सम्भवति,

- तथापि न मन्मथयित्यर्थः । विद्वतो । वदित्यर्थैर्थादिनेति । वायायां
 १-४-६ स्थिरच्छेद्यायाम् ॥ ६ ॥
 १-४-७ कथं वेत्यस्याभावः । अस्तु वा नगर इत्यादि ॥ ७ ॥
 स गोदोहनेत्यत्र । अस्तु वेति । संवाद इति शेषः । तीर्थीकरणप्रयोजनवाहुः
 तथेत्यादिना । तथेति । यथेदानीमतिप्रवृत्तिनिष्ठा, तथेत्यर्थः । सङ्ग-
 दोषादिति । 'दृष्टेति'त्यनेन सूचितात् । वसेद्वाहार्थमिति । अग्निदो-
 शोपयोगिदोहार्थम् ॥ ८ ॥

जिवाय लोकस्येत्यत्र । पराश्रयपिति । परेषां शरणभूतम् । निर्वेदद्रेतुवित्यादि ।

- राज्ञां वृत्ति करानानदृष्टशुक्रादिद्राकाङ्क्षायाम् । मन्वसाना दीपित्यत्र-
 १-४-१२ व्याजेन विमतस्य हे'तिवत् स त्यकव्य इत्यर्थः । ननु राज्ञोभ्यापि दिव-
 द्रयजनकत्वात्तस्मिन् निर्वेदहेतुत्वमिति चेत्, तत्राहुः कस्येत्यादि । हेतुत्वमिति । निर्वेद-
 हेतुत्वम् । तथा च तद्विचारेपि शङ्कसंन्यास उचितः, न तु देहस्याप्य इत्यर्थः । देहस्या-
 त्याज्यत्वे हेतुमाहुः कस्य इत्यादि ॥ १२ ॥

द्वारपर इत्यत्र । कर्तृपक्षे सपरिकरः कर्ता वक्तव्यः, न तु तज्जन्तार्थनिमज्जायां

- कल्पकयनप्रयोजनमाहुः 'भागवतेत्यादि । ब्रह्मकल्पयेत्यादि ।
 १-४-१४ अत्रायभाशयः । मूले 'तृतीये युगपर्यय' इति कथनदृष्टमिति भावयो
 यद्वापरस्य निवृत्तौ तत्रोत्पन्नायाः मत्स्यकथा पतन्मन्त्रेऽतीतवृत्तीवपयांवाङ्मन्त्रेऽतीतवृत्तौ
 १-४

तस्यापि निवृत्तौ तस्याः सोमबन्धोपत्त्वेन तद्विदितमन्त्रराणांमपि निवृत्तौचेत्तत्कल्पस्यैव निवृत्तैर्भूतस्य कल्पान्तरस्यावश्यं ब्रह्मन्वात् तस्मिन् विचार्यमाणे रजोगुणस्यैव प्रथमं शांभोः प्रथमः कल्पो राजसः । कृतीषु इत्यधिक्ये राजसस्ये 'चाक्षुषो दक्षिसम्प्र' इत्यथो-क्त्यायाने तत्र राजसमन्वन्तरमाप्त्यर्थे प्राप्ते, तत्र मूर्धांशुपञ्जासन्वात् 'मृतेण्ड एष एतस्मिन् यद्भूतौ पार्तण्ड' इति निरुक्त्या जगतां प्रजापत्यकत्वेन च सोमस्यापि वदा सत्त्वेन तद्वेदो जाने हनीयषयांयद्वापर एव सत्यवक्त्या इत्यसौ बह्व्यमाणयुक्त्या पराशरस्यापि तदानीं सत्त्वात् हनीयषयांशुषोः व्यासजन्मेत्यर्थः । वृतीषु इत्यादि कथनस्य प्रयोजनमाहुः प्रथममित्यादि । तथा च भक्तिप्रचारायन्वात्तृतीयो पयाये जन्मेति भावः । माध्वास्तु 'अथोतवान् द्वापराद्वा' वित्परस्य व्याख्याते 'व्यासः पदशतवर्षीयो धृतराष्ट्रपत्नी जन'दिति वाच्यपदस्मिन् कल्पे व्यासजन्माहुः । द्वापरस्य तात्पर्यमाहुः नयापीत्यादि । घर्माणां ब्राधकत्वा-दिति । कृतवैतयोर्धैमेसन्देशेऽभावेनासन्नित्यतया क्रियमाणानां तेषां भक्तिसौभक्त्यात् । छिपरनाय' सन्देशे इति । 'द्वापरो युगमंशय'वितिकांशात् द्वापरशब्द उभयार्थः, प्रकृते शाक्तनियन्त्रणाभावादिकर्षात्तया पुण्यवत्त्वंद्रुदुभयं बक्ति । द्विपरता तुका मात्स्ये 'द्वि-भुव्ययते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृता'वित्यादिना । एवञ्च द्वापरान्ते व्यासावनार आयाति, वदाहुः सर्वेषामिति । कृतीषु । एवं जन्मकालस्वरूपं निर्णीयाधिकरान्तर-रूपमाहुः पराशरस्येत्यादि । पुराणान्तरेष्वपि च । विष्णुपुराणादिषु । मार्गभक्त-त्वायाहुः उपरिःत्यादि । उपरिचरस्य वैष्णवत्वे मात्स्य एव प्रसिद्धम् । श्रीजन्मयुक्तेति । वैष्णवस्वरूपकता । तथा चैतयोरेतादशस्तात्र व्यासावनार इत्यर्थः । ज्ञानस्य त्विति । प्रवृत्तिरिति शेषः । प्रयोजनमिति । अवतारप्रयोजनम् ॥ १४ ॥

स कदाचिदित्यत्र । प्रासङ्गिकमिति । अवतारकार्यम् । अनेनेति । पापापरा-

जितसरस्वतीजलोपशमनेन । पुण्यमश्वरस्येत्यादि । 'यत्पुण्यं नसत्र'-मित्यत्र श्रुतौ आदिमजन्मपुण्यमश्वराङ्गितयामौ याकर्म्यमिति, ताव-त्कालस्य पुण्यादरूपस्य ज्ञापकं कालगुणा प्रातेवास्तेषां च ज्ञापकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

पराशरस्यत्र । अवतार इति । व्यासावनारः । व्यतिकरशब्दस्य नामे प्रसि-

द्धपभावात् पञ्चान्तरमाहुः अन्धीत्यादि । तथा चानधिकारसम्भ्र-श्रणमित्यर्थेङ्गीकृत्यादेव नाशप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अश्रद्धधानानित्यत्र । इत्याङ्गेति । 'इसितायुष' इति विशेषणमाहेत्यर्थः । चातुर्होत्रमित्यत्र । ननु कालकृते दोषे वदथानस्य यज्ञस्य कथं सर्वहितकर-मित्यत्र आहुः आर्षेत्यादि । तथापि मन्दबोधनाय तामाहुः युक्तिरिति ।

तद्ब्रह्मयान्मकत्वात् । ' स विष्णुर्ब्रह्मोधिपञ्चोसी कालः कलयतां

पूर' इतिवाक्यादित्यर्थः । स चेति । यज्ञश्च । ' यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः । तथा च प्रमाणतः प्रथमयज्ञ यज्ञस्य बलिष्ठत्वं युक्तिरित्यर्थः । सर्ववेदेकवाक्यतामित्यादि । यज्ञस्य सर्ववेदार्थतां बन्तु यज्ञस्य स्वरूपमाहेत्यर्थः । त इति, अन्धधृद्वातुहोत्रमहाभागः । एवं व्याख्याने सोममात्रवतिपादकत्वं स्यात्, नत्वंमिहोत्रादिप्रतिपादकत्वमपीत्यरुक्त्या पञ्चान्तरमाहुः अन्धवेत्यादि । 'चितिः सु'गित्यादिः 'सामाञ्चर्य'रित्यन्तो दृश्यहो-त्रन्त्रः । 'पृथिवी होते'त्यादि 'रूपवक्ते'त्यन्तश्चतुर्धाताख्यः । 'अग्निहोते'त्या'पुण्यवक्ते'त्यन्तः पञ्चोत्राख्यः । 'सूर्ये ते चक्षु'रित्यादिः 'शरीरे'रित्यन्तः 'वायव्ये'त्यादि 'क्षिहीमी'त्यन्तश्चेति द्वौ पटोत्रमन्त्रौ । 'पहाहवि'रित्यादिकृतातान्तो मन्त्रः सप्तहोत्राख्यः । एतेषां मन्त्राणां यज्ञहेतुत्वं चातुर्होत्रमन्दवाच्यत्वं च ब्राह्मणे दशितम् । 'चतुर्होत्रोधिपञ्चो निर्मित' इत्यादिना । 'स्वं वै मे हृतः प्रत्यश्रौयो'रित्यादि च तत्र हि । 'तदेतद्भिसन्वा-योक्तं ते अग्निहोत्रादीनां मूलमिति । ननु कर्मणस्त्रिंशत्तान्त्रावस्यापित्वनियमदर्शनात् प्रत्यसविरोध इत्यत्र आहुः कर्मति । नामधेयमित्यादि । तथा च स्वरूपस्य वेदाश्च तस्य तथात्वम् । लौकिकक्रियायां तु तदभिव्यञ्जकत्वेन यागादिप्रयोगो भाक्त इत्यदोषः । अकृशासनयेति । तच्चयागप्रकरणमभेदनेनाभिप्रेतयत् । एवं सति पञ्चविधत्वं स्यात्, ततश्च चतुर्विधपदं विरुध्येतेति पञ्चान्तरमाहुः अन्भिन्नेत्यादि ॥ १९ ॥

कर्मयजुरित्यत्र । वेदशब्देत्यादि । वेदानां लक्षणमेवं ज्ञेयम् । सच्छन्दस्कं वाक्यं

१-४-२० कर्तुः, तद्विष्टो वेदः कर्मदेः । एवमत्रेपि । तद्विहितं यजुः । गानमपु-क्तमभयं साम । वेदविनयभक्तौ वेदोऽर्चवं इति । तस्यैभ्य एव निर्मित-त्वात् पृथक्लक्षणं प्रसिद्धं नास्ति ॥ २० ॥

तत्रेत्यत्र । ननु धर्मस्य चोदनालक्षणत्वाच्चस्याश्च यजुर्वेदसिद्धत्वात् पूर्वं यजुर्वेदः

१-४-२१ कृतो नोक्तः । किञ्च, विभागोक्तौ कर्मयजुःसामेति क्रमः, अत्र तु 'कृतसामयजुषामिति विरोध इत्यत्र आहुः अत्र त्वित्यादि । तथा च 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डल' मित्यत्र ऋकसामयजुषामेव क्रम उक्त इति तं मन्त्र-क्रममादायाश्च तथोक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

१-४-२२ न एत इत्यत्र । सण्डशो व्यास इति । सण्डशो विसृतेरे ।

त एव वेदा इत्यत्र । लक्षणैः समानादिभिरिति । लक्षणैः मातिसाख्य-

१-४-२३ ग्रन्थैस्तत्रोक्तैः समानादिभिरित्यर्थः । व्यासत्वादिति । तदर्थपथिका-रित्वात् ॥ २४ ॥

श्रीगृहेत्यत्र । अवीरवर्तनानामिति । पतिपुत्रहीनानाम् । अस्मिन्नर्थे इति ।

१-४-२५ मनसि विचारित एवार्थ इत्यर्थः । ननु त्रयीसाध्यस्य फलस्य भारतेन कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामेवंपदेत्कं विचारितमकारमाहुः यथायात्यादि । अर्थेल्लौकिकन्यायेन भवेत्पित्विति । भद्रमते यथा लौकिकक्रियास्य यागस्यापूर्वकारालौकिकन्यायापारवचनार्थलौकिकत्वम्, तथा पुराणेषु भारते च सर्वाधिकारिकत्वाद्देव्यावस्थानरूपत्वाच्च तथेति तेन न्यायेनेत्यर्थः । अन्यायार्थमिति । प्रकथनार्थम् । तथा-त्वावगतिरिति । अलौकिकन्यायमिति ॥ २५ ॥

१-४-२६ एवं प्रवृत्तस्येदमत्र । वेदव्यास इति । भारतरूपे वेदव्यासस्थाने । श्रीचरोक्तं व्यासस्थानं सङ्गृह्यते अथयेत्यादि । तथा च सर्वप्रकारेण (दया) यथा कृता, तथा अवागुक्ता अपि धर्मस्य प्रकारास्त्वदीयं कृता इति धर्मस्यैव सर्वात्मकत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

१-४-२७ नानिप्रसोदित्यत्र । अधिकारित्वादिवादि । यो हि यत्राधिकृतः, तस्य पूर्णं स्वकार्यं निष्पन्ने तोष इति तदभावात्कल्याणत्वात् इत्यर्थः । मह्नाधिकारित्वादि । एकान्तस्थित्यभावे धर्मादिप्रशक्तृणां बहूनामागमनादिना वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ २७ ॥

१-४-२८ भारतस्यपदेशेनेत्यत्र । कस्यपुत्रवस्तुत्वरूपेदार्थप्रतिपादकत्वे शूद्रादीनां द्रष्टव्यं न स्यात्, अन्यप्रतिपादकत्वे आत्रायार्थदेशकत्वं भारते न स्यादित्युभयसामाजस्यार्थं यादयो धर्मां भारते प्रतिपादितस्तथाहुः; आत्राय इत्यादिना । तथा चातएवार्थलौकिकत्वं तदुक्तधर्मस्येति भावः ॥ २८ ॥

१-४-२९ अथापीत्यत्र । फलव्यभिचारस्युपादयति आत्मनाभिरवादि । अपमर्थः । सत्त्वशुद्धौ कैवल्यसङ्गोत्सदभावे भेदस्फुरणोद्देशुपाधिभेदमादायात्मनां भेदं मन्यते । तथा च देश इत्यादिप्रयोगेण सर्वात्मभावतिरोभावो ज्ञाप्यते । तेन फलव्यभिचार उपपन्न इति भावः । देशत्व उपपत्तिमाहुः ब्राह्मणेत्यादि । नन्वात्मनो देशत्वं देशद्वयसङ्गती, व्यासस्य तु योगित्वात् तदभाव इति कथमिदमिच्छित्वेव आहुः मानसश्च योगीति । मनसि साधुमानसः । तथा च योगिनो मानसत्वेन योगिभूतेषु पुरुषभेदाङ्गीकारात् ततोपि न सर्वात्मभाव इति भावः । तन्मतेषु पुरुषाणां व्यापकत्वाद्द्वित्रितयो भेदो नोपपन्न इत्यरूपया पदान्तरमाहुः अत्रेत्यादि । श्रौतविचारे अन्वाद्य-भेदाधैयाधिकविचारे द्रव्यान्तरान्मानसो भेद इति तद्युगाधीकृत्य वा आत्मभेद इत्यर्थः । परमार्थेकस्यात्मन एकस्यैव मनस उपाधित्वात्मे देश' इति स्वस्य देशाद्भेदो न सङ्गच्छत इत्यतः पलद्भयमन्यदाहुः अध्याप्तेनेत्यादि । अक्षिरसञ्ज्ञकमणं नाम चिदात्मनस्तद्व्यवस्थापरोहः । तथा सति तद्वृत्तिभेदात्सङ्क्रान्तस्यापि भेद इति प्रयोगोपचि-

रित्यर्थः । तत्रेति, देशे । तथास्फुरणादिति । असम्पन्नस्फुरणात् । स्वस्मिन्निति । ये इत्येतेनोक्तं सङ्क्रान्तरूपमिति । ब्राह्मण्यं चैत्येनेति । 'ब्राह्मण्यं चैसादुपसङ्क्रान्तमिति वार्तिकेन निमित्तार्थं यत् । निमित्तं चाव संयोगः । तथा च वेदाध्ययनाध्यापनानुत्कर्ष-अन्या चेतनकान्तिर्ब्रह्मवचसं तत्संयोगेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१-४-३१ किं वेत्यत्र । त एवेत्यत्र त इत्यनेन धर्मा एतेष्वग्ने, न तु सन्निहिता अपि परमहंसा इत्याहुः पदोत्पादि । परमर्षादिभिरनिष्ठवाङ्गीयता, न तु मुख्यत्वम् । तथा च तेष्वभ्युत्पन्नमित्यत्रात्मसम्भवात्समूहविरोधः स्यादिति तच्छब्दस्य व्यवहितपरामर्शित्वमेव युक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

१-४-३२ आश्रमपदप्रयोग इति । परमहंसपदव्ययोगः । ननुभागवतधर्माणां सर्वाधिकारत्वात् कथं परमहंसपदप्रयोग इत्यत आहुः मुख्येत्यादि । एतादृश इति । योगज्ञानान्दानरूपे । तस्येत्यत्र । कथमिति । किमर्थमित्यर्थः । न विरोध इति । पश्चाच्छानेन कथनात् विरोधः ॥ ३२ ॥

१-४-३३ तमित्यत्र । साकाङ्क्षस्येति । सेदनिष्ठसत्ताकाङ्क्षस्य । अधिष्ठायाश्चरित्रं सङ्क्रममाहुः नारदेत्यादि । स्व इति । आत्मोपः । अर्धेति । उक्तविधे सेदे । अलौकिकमिति । अहर्षार्थम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनोपनिषत्कामो चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायविवरणम् ।

१-५-१ अथ पञ्चमाध्यायं विवरणम्: सङ्गतिं नक्तुं पूर्वाध्यायाणांनुवादादपूर्वकं तामाहुः चतुर्थे इत्यादि । सन्दिग्ध इति । फलात्प्रनानादूर्ध्वस्यापत्तं यथाचरोरित्या करणालसत्त्वं चावगाहमानः सत्त्वव्यपेकः संशय इत्यर्थः । निर्णय इति । अपरस्वरूपः सः । तेन सूतोक्तो शेषशेषिभावः, व्यासोक्तो तु सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः । अवागन्तव्यस्यसङ्गतिमाहुः उदङ्गणमित्यादि । पञ्चमस्यधिकारित्वं तस्माद्दृष्टव्यं न सेदद्रीकरणाय तर्ककरणं 'पात्रार्थ' इत्यादिभित्तिभिरादौ दृष्टान्तस्य स्वदृष्टान्तस्य 'अहंपुरे' इत्यादिभिरन्ते यन्निरूपणं तद्वि यतो हेतोः उचरस्य हेतुत्वात्निर्णयेहेतुत्वादस्ति तेन हेतुता उपोद्धान्त्र सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥

१-५-२ पाराशर्येत्यत्र । सन्दिग्ध इति । तद्वत्तद्विदम् । सम्भोषनमात्रेण कथमुद्घोष इत्यत आहुः समर्थयेत्यादि । अधिकार इति । योग्यतायाम् । कृता-र्थस्त्वमिति । कृतकार्यत्वम् । समुदाय इति । व्यासचिन्तायां 'मे देश'

इत्यत्र 'य' इत्यनेन यथा सङ्गतः परामुच्यते, तथाच 'यवत' इत्यनेन सङ्गतः परामुच्यते इत्यर्थः । स्वैर्नैवेत्यादि । सङ्गानाभिमाननिर्वापरितोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तु सङ्गकथनेनाग्रिमे पक्षे विषयप्राप्तावपरितोषो बोध्यते । अनेनेति । अर्थद्वयसङ्ग्राहकेणात्मनेति पदेन । एवं मानस इति । उपभया परितुष्यतीति शेषः । पूर्वरूप इति । शरीररूपे ॥ २ ॥

१-५-३ जिज्ञासितं सुसम्पन्नमित्यत्र । पाठान्तरमाहुः इति ते स्मृदिति ॥ ३ ॥

जिज्ञासितमधीतं चेत्यत्र । धर्माध्यायने गमकमाहुः जैमिनिरित्यादि । औत्पत्तिकभूवादौ व्यामोक्तानुसारादित्यर्थः । द्वितीया वेदरूपेति । एतेन

१-५-४

पूर्वमीमांसामुत्पापि षण्णानानि बोध्यन्ते । सनातनपदवैयर्थ्यपरिहारायाहुः बृहत्त्वमेवोक्तमिति । अर्नाहपेति । धर्माभिष्यञ्जकवैष्टारहित्वेन । इति चेति । इति श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्नीत्यत्र । तन्मूलपदं व्याकुर्वन्ति स्मार्धनेत्यादि । प्रमेयबलादिति । भगव-

१-५-५

न्मूलत्वेन भगवन्नैकस्यातस्तत्स्वरूपबलादित्यर्थः । असाधनफलसम्बन्ध इति । साधनाभावेपि भगवदेक्यमाप्तिरित्यर्थः । श्रुतिविरोधपिवाशङ्क्य पसान्तरमाहुः भगवत्सेवकमिति ॥ ५ ॥

१-५-६

स वै भवानित्यत्र । कालादिनिरपेक्ष इति । इदं वेदगुणत्वज्ञापकमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वमित्यत्र । स्वतोषीति । भगवद्वतारत्वादित्यर्थः । अपेक्षितरूपमिति ।

१-५-७

व्यासस्य नारदे यादृशं ज्ञानं स्वस्वेदनिवृत्त्यर्थमपेक्षितम्, तादृशं ज्ञानं नारदे वर्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भवनेत्यत्र । सिद्धवक्तारोणाहिति । हेतुपूर्वः तज्ज्ञानन्यूनत्वस्य कारणमाह-

१-५-८

त्यर्थः । न्यूनत्वहेतुं व्याकृतमुपपादयन्ति अग्निहोत्रेत्यादि । तथा च यथाभिहोत्रादिवाचविषयकज्ञानस्य सर्वत्रेपि दीपादिव्यतिरेकेण तद्व्याप्तौ सतोपि ज्ञानस्य खिलता, तथान्तःप्रकाशकव्यतिरेकेणान्तर्यामिणाभावाच्च ज्ञानस्यापि सेति यशःकथनाभावे न्यूनत्वहेतुरित्यर्थः । ननु तदकथनाभावेपि ज्ञानादिविज्ञानान्तर्यामिणाप्यदीनां प्रकाशाच्च तस्य न्यूनत्वहेतुर्नैव आहुः भगवदीयेत्यादि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ते चेत्यादि । तथा च यथा स्वल्पेन शीपेन न महाग्रहादिवकाशः, तथा स्वल्पेन ज्ञानेन तेषामिति तथेत्यर्थः । ननु यशस्तु गीतम्, अतः कथमपकाशः, कथं वा दर्शनस्य खिलत्वमत आहुः यद्यपीत्यादि । व्यामोहकलीलात्वेपीति । सारध्या-

देरित्यर्थः । अत एव 'यन्नावहासार्थ' मित्याचर्जुनवाक्यम् । तथैवेति । व्यामोहकत्वेनेत्यर्थः । दृष्टान्तमाहुः पूर्वतयादि । आहिति । अनुदितप्रायपदेनाह । खिलत्वस्वरूपमाहुः अमलमित्यादिना । अमलमिति । मलमावरकं तद्रहितम् । तथा च भारते इतर-शेषस्थावावरकसन्वायशसोऽखलताभावः खिलरहेतुरिति तेन तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न यदित्यत्र । प्रतिपादकानामिति । इतरशेषत्वेन यशःप्रतिपादकानाम् । प्रमाणेत्यादि । भारतस्याभ्यासार्थत्वात्त्रैकमिति सक्रियापामिति शेषः ।

१-५-१०

विषयत्रैर्भोजनवदिति । तैर्भोजने वृत्तिपात्रम्, परमेष्टेऽनित्यम्, तथाच

अन्यशेषत्वेन श्रवणे श्रवणाभिमानपात्रम्, परममे न कृतार्थत्वादिकम्, किन्तु धर्मादय एवेत्यर्थः । कथमर्थविशेषाभावा इत्यत आहुः तत्रत्यमित्यादि । हरेर्धेया इति ।

हरेर्धेयो न, किन्तु तत्त्वेन प्रतिपादितम्, वाचो धेतुवदित्यर्थः । प्रकरान्तरेणापि

कथमाहं न्युत्पादयन्ति वच्च इत्यादि । तथा च साक्षात् भगवदित्यत्वाद्वाग्दानीनां च

योस्यार्थत्वात्तदभावेनापि तथेत्यर्थः । मुखेरेत्यादि । भारतानां प्रतिपादकमिदमिति

भारतवदिति च भारततदव्युत्पत्त्या भगवत्प्रतिपादकत्वाभावेन भगवतः शास्त्रार्थत्वाभावाच्च

सुख्यतया प्रतिपादकत्वम्, तत्रमेवस्य भगवत्कार्यकर्तृत्वाभावाद्भगवज्जातीयत्वाभावाच्च

साक्षात्त्वाभावादेकत्र सुख्यतया प्रतिपादितस्य प्रशंसार्थत्वाभावाच्चञ्चित्रिणो यान्ति

कुन्ताः पविशन्ती'तिवच्छिन्नभूषण्यपि तदभावाच्च न गोप्यापि, श्रेयसाभावतदादिपती-

त्यर्थं गङ्गापदेन तीरवच्च तत्पदैः कृतार्थतायर्थं भगवान् लक्ष्यत इति न लक्षणयापि । प्रकरणभेदाभावाच्च तेनापि । आदिपदेन व्यञ्जनात्तत्पर्यं । न च 'मृनिर्विवक्षु'रितिवाक्वा-

त्तत्पर्यं भगवतीति वाच्यम् । तत्रापि धर्मत्वेन विवक्षुरित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । यथा

कथञ्चिदापदनेपि मोक्षार्थं इत्यादिसमाख्यया फलमर्थविचारेण च तयानिषेयात् । त्वेतदभिधन्त्यायाहुः न दोष इति । अकृतार्थत्वादौषो नेत्यर्थः । वयस इमे वायसा

इति योगं रुद्धिं च पुरस्कृत्याहुः वृद्धा काका इति ॥ १० ॥

तद्वामित्यत्र । अभ्युपगमेन वेति । अवदत्त्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । प्रथमपक्षेऽव-

१-५-११

द्वत्वं कर्तृदोषात् । द्वितीये बुद्धिपूर्वकम् । तृतीये आरोपितमिति ज्ञेयम् । तत्रेति । अपविश्यावने । अस्मिन् श्लोके सिद्धपथं माहुः भगव-

वत्सम्बन्धिनामित्यारभ्य इतिनिरूपितमित्यन्तम् । भगवच्छब्दा इति । सुख्यतया भगवत्प्रतिपादकाः शब्दाः ॥ ११ ॥

१-५-१२

नैषकर्म्यमित्यत्र । इदानीमिति । शब्दोचमत्वादेरर्थोचमत्वापर्यायान्ताचमिकर्ष-

निरूपणानन्तरमित्यर्थः । अत्र साङ्ख्यं वैदिकमिति द्वैतित्थं नैषकर्म्य- निरञ्जनपदबोधितम् । भयनलङ्कृतस्य केवलस्य तस्योपयविषयसाक्षो- भायां गमकमाहुः ज्ञानस्येत्यादि । तथा च पृष्टशोभया दीपत्वेन ज्ञानवतो भवतो मनः-

वसादाभावेनाशोभया ज्ञानस्याशोभा गम्यत इत्यर्थः । अशोभा चात्रादवयवकाशकत्वरूपा विवक्षितवसाननकत्वरूपा च ज्ञेया । ननु भक्त्यभावेपि भगवद्भक्तारसत्त्वात् व्यामस्य कथ-
मशोभेत्यत आहुः सुवर्णत्वादि । ननु साङ्ख्ये षड्विंशतिव्यतिरञ्जानेन वेदे 'तमेव विदित्वे'-
त्योदियु ब्रह्मज्ञानेनैव फलस्योक्तत्वात् अत एव तदिसिद्धेः कथमशोभेत्स्यात्साङ्ख्यया तां
व्युत्पादयन्ति च्यवपीति । निरूप्येथे इति । कार्येश्वरे । तथा च तदभावादेव 'शैवान्
पाशुपतान् दृष्ट्वा लोकायतिक्रमापिज्ञान् । विकर्मस्थान् दिवान् शुभ्रान् सवासो जलघातिसो-
दिति पुराणेषु तस्याशोभेत्पर्यः । तर्हि सेश्वरे कथमशोभेत्तत आहुः स्वेश्वर्यादि ।
तयैवपथाहायम् । तथा संश्वरेपि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः समुद्यत् एवेति । तन्मते
ईश्वरस्य सर्वदा सान्त्विकविविधाविनाभावान्नाहोकाराचन्मतीयेश्वरस्य नात्पुतत्वमिति प्राणि-
यानरूपतद्भक्तेरपि नाच्युतमक्तित्वम् । अत एव तदशोभेत्यर्थः । तर्हि वैदिके कथमशोभे-
त्यत आहुः वैदिक इत्यादि । समन्वयाप्याये 'शब्द इति चे'दिति सूत्रे वैदिक्याः सृष्टे-
नित्यायाः सिद्धत्वात् पुरुषसूक्ते च तयासिद्धत्वात्ज्ञानपूर्वके यज्ञादिकरणे यजमानादि-
रूपदेवतानां यजमानादिव्यावेगेन यज्ञस्याधिदैविकत्वम्, तदभावे यज्ञस्य लौकिकत्वात् ।
'सर्वापेक्षा च यज्ञादिशुभैरश्व'दिति तार्थीयैकैविकरणे ज्ञानस्वरूपकारार्थे सर्वापेक्षाया-
श्लोक्तत्वात्सर्वपदे आदिपदे च भक्तेः सङ्ग्राह्यत्वेन सा तथेति तदभावे ज्ञानाभावादेवा-
शोभेत्यर्थः । ननु 'तमेव धीरो विश्वाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इत्यादावुपास्तिसरूपाया भक्तेः
प्रावृत्तत्वात् तत्सत्त्वे कथं भक्त्यभाव इत्यात्साङ्ख्यायां भागवदन्ताराधयेथाहुः सा चेत्स्यात् ।
तथा च ज्ञेहस्वरूपाभावात् सा भक्तिरित्यर्थः । अपेक्षार्थकत्वेनानुक्तसमुद्यत्वायकत्वमभि-
मेत्स्याहुः किं बहूनेत्यादि । इत्याहोति । इति कैमुतिकन्यायेनाहोत्यर्थः । कुतः पुनरिति ।
अत्रापि शोभन् इत्यनुपज्जते । विशेषणव्यवसायस्येथाहुः तत्रेत्यादि । नेति । अग्रे
संसारजननाद्येत्यर्थः । नास्तीति । 'परकरोपी'त्यादिगीतावयवेषुऽपि एव कथमेवचन-
मोक्षरूपनाद्येत्यर्थः । तदाहोति । तस्मात्तदभावेऽशोभाभाहोत्यर्थः । भवतीति । फल-
सायकं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतो महाभागेत्यत्र । इत्याहोति । इतीदमेनेन सन्दर्भेणाहोत्यर्थः । तादृशा
इति । सर्वमोचकाः । अप्रसिद्धत्वादिति । चरित्रयायात्म्यज्ञानहेतो-

१-५-१३

स्वत्वात्वात् । ननु समाधौ भगवत्स्फुरणे व्यामोहकमपि स्फुरित्यतीति
चेत्, तत्राहुः तस्यापीत्यादि । तथा च तस्य तथात्वे ज्ञाते तदपि भक्तिमेव जनयिष्य-
तीतिभावात् । एवं पूर्वोक्तलेदनिष्ठत्यर्थः भगवद्भगवत्परमं साधनमुदादिष्टम् ॥ १३ ॥

तन्तान्येत्यत्र । विपरिते ये याश्चकमाहेति । अधिकारसार्थवयवनिष्पादकं भग-
वच्छेष्टिनोपदेशरूपं साधनान्तरमुपदेशुं चरित्रातिरिक्तकथने बाधकमाहो-
त्यर्थः । बाधकमुत्पादयन्ति अभिधेयेत्यादिना । नियतत्वाभावा-

१-५-१४

दिति । बुद्धिकल्पितत्वेन स्थिरत्वाभावात् । तथा चैकैकस्य भगवद्बुद्धिकल्पितत्वेना-
नन्व्यादेकस्यापि स्वरूपं न सम्यङ्निरूपयितुं शक्यम्, 'कर्षणकर्म यः पश्येदितिबन्ध
तथेयमिधेयापयैवसानान्तिकिकथने बाधकमित्यर्थः । ननु भगवद्भगवत्परमस्य
भवद्भिरुक्तत्वाद्यं दोषस्तत्रापि तुल्य इति चेत्, तत्राहुः भगवत् इत्यादि । तथा
च बुद्धिकल्पितत्वाभावेन स्थिरत्वात्तथापि सम्यक्कथनं सम्भवति इति न तत्रार्थं दोष
इत्यर्थः । अत इति । निरूपणीयविषयेषुचाभावात् । दोषान्तरमाहुः किञ्चन्यादि ।
दुःस्वात्मकत्वादिति । अतो 'ज्यदाते'मिति ध्रुनेत्यनेन्युक्तिः । एवं वैयासज्ञानस्य
स्वरूपस्वित्त्वबोधकं दोषप्रत्युक्तसा मूलव्याख्यानेन कृष्टीकुर्वन्ति तदाहोत्यादि ।
अन्यथेति । आनन्दरूपाचरित्रादन्यमकारकम् । ननु वास्तवविचारे तु न दोष इति
यद्वायां तद्विचार एव दोष इत्याहुः च्यवपीत्यादि । नन्वसत्यं दोषाः, परं तस्य कथं
निष्ठचित्तिरित्यात्साङ्ख्यायां किञ्चनेत्यस्य फलितार्थं बदनन्तद्विज्ञातिसकारमाहुः अनादृग्गो-
पयिति । अथ ततोऽन्येवबुद्धिस्य किञ्चनेत्यनादृग्णीयत्वं त्रितीयत इत्यनादृग्णीयत्व-
कथनादेव वाक्यसमाप्तिरिति तदोपनिष्ठचित्तिर्यर्थः । तदुच्येति । अन्यथाकथितमनादृ-
ग्णीयत्वेनानुत् । तत्पर्यवन्मत्साम्भावात्इति । भगवत्सत्यं वैसाभावात् । दुःस्येति ।
दुःखिता । दुःखितपदस्यायमर्थ उक्तः । अनास्यदत्त्वे हेतुमाहुः किञ्चेत्यादि । दुःखदर्शन-
कृतामीत्यादि । प्रवाहे ब्रह्मज्ञयादरणात्तद्विषयसंभ्रमपुनते पदायानामन्तित्यत्वाचये-
त्यर्थः । स्वयंपदेनात्र बुद्धिर्ज्ञेया सर्वत्र । अन्यदित्यादि । तथा चान्यस्य कश्चित्तत्वेना-
भिन्नत्वाद्बुद्धेरास्यदालाभ इत्यर्थः । एवं दृष्टिदृष्टिदा इवाप्यत इत्यर्थान्तरमाहुः दुःखि-
त्वेत्यादि ॥ १४ ॥

जुगप्सितमित्यत्र । भ्रष्टा इति । 'तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽप्यहंसादयो नराः । बुद्-
धस्यं न शक्यन्ति कर्तुं नेषामर्थं त्रिभिः । वैश्विकस्यचर्चं वा परि-
ब्राजकजातयथा । तत्रैवमं ग्रहीतव्या तेनादायेतदुच्यते' इति मतान्तरो-
पन्यासे आहुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

विचक्षण इत्यत्र । इत्याहोति । इतिशब्दायां तृतीयस्य प्रयोगनमाहोत्यर्थः ।
निवृत्तिनामार्गं इति । निष्कामं कथं कार्यमितियायां । प्रत्यगुक्तं चेति ।

१-५-१६

ज्ञानमार्ग इत्यर्थः । निष्ठचित्तमार्ग इत्यनेनैव विधानतरस्यापि सङ्ग्राहणो
तस्य पृथगुक्तिः । प्रयत्न इति । कर्तव्य इति श्रेयः । अस्तित्वेति । 'न निर्दिणो
नातिसक्त' इति पृथगुक्तत्वात्स्वित्यर्थः । निवृत्तित्वं सुखमित्यस्यार्थः 'सर्वदोषपरि-
स्तुतः सुख'मिति । 'सुखमित्यन्तमनो रूपं सर्वदोषपरिस्तुत'मिति तमपरकत्वे वाक्यात्
सर्वदोषपरिस्तुतःस्वाधिका मध्येत्यर्थः । निवृत्त इति सर्वविभक्तिकर्मातिः प्रथमार्थे ।
तथा च सर्वदोषपरिनिष्कल्पत्वं तत्राकारो यस्य तादर्थं सुखमित्यर्थः । वाक्यसिद्धत्वादेवं

शब्द उक्तः । तावन्नापीति । तादृशसुखज्ञानेपीत्यर्थः । विभोरिति । विष्णुः प्रभुः स्वतन्त्रः, तथा च ज्ञातेषु सुखे वददित्सायां तस्यादयमावात्र कार्यसिद्धिरित्यर्थः । उच्यते ष्याचसते अनात्मन इत्यादि । पूर्वोणेति । पूर्वाधि उक्तेन सुखवदेन । अध्याहारदोषायावाप्य योनानन्तरमाहुः अर्थवेत्यादि । अनात्मनो गुणेः प्रवर्तमानस्य निवृत्तितस्तस्य प्राप्त्वावेनानन्तरास्य विभोः सुखं वेदितुं को विचक्षणोर्द्धनीति, न तु तेषामानन्तरमुपायानां तथा कल्पे समयः, तत्सदर्थं भवान् दृष्टिमान् स्वं विभोश्चेष्टिर्दं दर्शयेति योना । अस्मिन् पक्षे द्रान्त्वयोदोपात् पसान्तरमाहुः यश्चेति । तथा चात्मनो निवृत्तिः सुखं पूर्वोक्तो वेदितुं योग्यः, न त्वेतादृशः । ततो हेतोः प्रवर्तमानस्यायं दर्शयेत्यर्थः । एवमपि तादृश्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठीति हेत्वात् पसान्तरमाहुः तत्सम्बन्धी वेति । विधिर्निरूपित इति । एतेनास्मिन्नपि सिद्धान्ते धर्मव्यविति प्रतिभाति ॥ १६ ॥

स्पष्टत्वेत्यत्र । तथा स्मरीति । सर्वाधिकारवन्नेन जन्मपत्ये सति । जन्मानन्तरे-

१-५-१७

त्यादि । अस्मिन् वाक्ये भक्तबुद्धवस्यो करीतरां पापस्ये उक्तत्वात् लौकिक-
कार्यमिणोश्च पापज्ञयाभावादर्थवलेन कर्मकर्तुरधिकारलाम इति विरो-
धाचत्येत्यर्थः । एवं लब्धेऽप्यधिकारे तुल्यबल(श्र) वणाशक्तिरिति तत्परिहारायाहुः यथेत्या-
दि । अत्रापीति । विहितमक्तिर्मागेति । नन्वेवं सत्यात्मद्रशायामुच्छृङ्खलतेवापततीत्यत
आहुः बाधकानामित्यादि । बाधकानि काम्यानि, चिरकालसाध्यानि तीर्थसत्रादीनि
ज्ञेयानि । तथा चेति । 'तावत्कर्मांगी' ति वाक्ये कर्मकरणस्योचारावधेरुक्तत्वात् तद्विचार-
णेत्यर्थः । ननु दासत्वाद्युक्तिः श्रुतावैश्वस्यसम्यगनार्यां, न तु सेवकत्वायां, ब्रह्मसूत्रे तथा
निर्णयदित्यत आहुः अंशत्वेपीत्यादि । एतदिति । अंशत्वम् । अन्तरङ्गमिति ।
भजनं संप्रयोगोपासनास्वरूपत्वाद्दर्शाप्येसयोत्कृष्टमित्यर्थः । भजस्तु इति दृश्यन्ति जीवत्ये-
त्यादि । सायुज्यसाधनत्वादिति । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति' इत्यादि-
वाक्यैस्तथेत्यर्थः । पाताभावेऽप्यकृता तु वतं इति शङ्क । निराकृतेति अपयमेवेति ।
भजनस्यैव सायुज्यसाधनत्वस्योपां वा । परमापाधिवादिनि । परं समुप-
ब्रम धीयतेऽनेनेति परमसाहस्रोपाधिविवादित्यर्थः । स्वशब्देनेति । अभजतां ततः
फलाभावं प्रापयितुं लौकिकवैदिककर्मस्य स्वधर्मैव स्वशब्देनोच्यत इत्यर्थः । तस्मान्-
स्यायं स्वानर्थत्वं बोधयन्ति अभजतामित्यादिना । देहायधिकारेण श्रोक्तत्वापि धर्मस्य
प्रमाणसिद्धत्वाच्चत्वायै दोषोपि सम्भाव्यते इत्याशङ्क्यां तयोराधिकारिभेदेन दोषाभावा-
याहुः विधर्म इत्यादि । तथा चान्तरमुखत्वेनाधिकारभेदासैव्याज्य एवेत्यर्थः । इदं सप्त-
मस्कन्धे नारदनामकम् । एतेषां स्वरूपमपि तत्रैवोक्तं 'धर्मवागो विधर्मः स्यात् परधर्मो-
न्यबोधितः । उपधर्मस्तु पापघ्नो दम्भो वा शब्दभिक्षुः । यस्त्विच्छया कृतः पुंभि-
राभासो ब्राह्मणात् पृथगिति । श्रीचरीये विहृतश्च । 'धर्मबुद्धया यस्मिन् क्रियमाणे

स्वधर्मवागः स विधर्मः । अन्यस्य बोधितोऽन्यस्य परधर्मः । उपाय उपधर्मः । शब्दभिक्षु-
च्छब्दभेदीन्यवाच्याख्यानम् । यथा 'दशव्रतान् भोजनैर्दित्यत्र दशभ्योऽवराणिति ।
शब्दभूदिति पाठे शब्दमात्रं विभर्ति, यथा 'गां दद्यात्'दित्युक्तेरिष्यन्त्या गोर्दानमिति ।
ननु भजने यदि पाताभावं, तदाशङ्कानुत्पानाद्भुवाद् एव वाचित इति वैतण्डिकशङ्कायां
तथात्वपर्ययाहुः अर्थेत्यादि । तथा चांक्तम्यानेन तत्कथनमिति न शङ्कालेख इत्यर्थः ।
सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अथिकाशुभेदाश्च केनापि प्रमाणेन विरोध इत्यर्थः ॥१७॥

तस्यैवेति श्लोकप्रवतारयन्ति किञ्चेत्यादि । साधनमुत्तम इति । साधनस्वरूप-
द्रारा । तत्रेति । प्रमेयबलविचारे । तत्र विचारयत्त्विति । फेन-

१-५-१८

बुद्धदरूपत्वे विचारयतु । अक्षरपर्यन्तमिति । अक्षरमाप्तिपर्यन्तम् ।
अक्षरावधीति वा । विधिरिति । प्रयतेतेत्युक्तो यत्नविधिः । तद्वि वैधमिति । तथा
च फलस्यापूर्वत्वेन तस्साधनत्वस्याभावात्साधनत्वत्वं वैधमित्यर्थः । पूर्वश्रान्तानुरोपेन
चात्थं सङ्कोच्य वैधस्वरूपमाहुः यस्त इत्यादि । 'तं भवे'दित्यादिश्रुत्यनुवाकत्व-
निरासायाहुः धर्मेत्यादि । भक्तिसेवेति । भक्त्यर्थे सेवा । निरुपधिमेष्णा सेवा वा ।
ननु भगवत्सीतिहेतुना कर्मणा भक्तिजनकाष्टाङ्गीकारे किं बाधकमित्यत आहुः
फलत्वादि । अकामिनस्याप्यदृष्टस्य जन्मान्तरे फलसमर्पणार्थेपङ्गीकारः । प्रकृते तु
भगवत्प्रापितं कर्म भगवत्सीतिहेतुः । 'तत्कृत्स्व मदर्पणम्' 'शुभाशुभफलैरेवं मोक्षस्ये
कर्मभूतैः' 'एतान्यपि तु कर्माणी'त्यादिषु तादृशस्य भगवत्सोक्तत्वात्तथाकृतेन भगवानेव
'मीयते, आश्रकरणात्, सा च तेनाभिर्भूता नित्या, न तु जन्या, भगवद्भक्तत्वात् ।
अत एव चानश्र । एवं सति जन्मान्तरे तथैव फलसिद्धादृष्टोपगमोऽभावात्किञ्चादौ-
रवमास्य फलविपर्ययोऽसम्भत् इत्यर्थः । अफलत्वेनेत्यादि । भक्तेस्तत्फल-
त्वाभावेन भक्त्यर्थेपदष्टजननं न सम्भवतीत्यर्थः । नान्तिमत्त्वसाधकमिति । अदृष्टमिति
शेषः । ननु भक्तेः कालाद्यन्यत्वं चेत्स्यात्, तदा ज्योतिर्विद्ये जातके देवपुत्रा-
तिर्वैकुण्ठादागतः पुनर्वैकुण्ठागतिश्च शुभमयफलतया न ज्ञायेतेत्यत आहुः जातकेपी-
त्यादि । तस्मादिति । कालादृष्टान्यत्वात् । उच्यते ष्याचसते न चेत्स्यात् । ननु
सुखार्थं पित्राद्योनुकूलवित्तया इति कथं भक्त्यर्थमेव यत्नः सिध्यतीत्यत आहुः
तेषामित्यादि । तथा च कालमातिकृत्ये क्रियायां न सिद्धिरित्यर्थः । तर्हि काल
एवानुकूलवित्तव्य इति चेत्, तत्राहुः स चेत्स्यात् । ननु सुखार्थं देशोपाससत्वाय
केवलं कालेन सुखसिद्धिरिति तस्मात्पादनाय तु यतनीयमेवेति कथमेकान्ततो भजनय-
त्नसिद्धिरित्यत आहुः न चेत्स्यात् । तथा चाकालानुक्त्ये तदर्थोपि यत्नो व्यर्थ

इत्यर्थः । ननु कालोपि न स्वतन्त्रः, देशे विना फलानुत्पादकत्वादिवाङ्मयापाहुः
तुल्यत्वे इत्यादि । तथा चैवमपि कालापेसानपायादयर्थे एव यत्न इत्यर्थः । ननु मास्तु
सुखायौ यत्नः, दुःखाभावाय तु प्रतिविधातव्यमित्यत आहुः प्रतीत्यादि ॥ १८ ॥

न वै इत्यत्र । नर्कमिति । बाधकनिर्लकं तर्कम् । तं व्याख्यातुं बाधकं विशद-
यन्ति नन्वित्यादि । परार्थानन्वेनेति । कालाधीत्येनन । अङ्गी-

१-५-१५

कृत्यापीति । 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनेत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि तुष्यतु
दुर्जनवायकस्यापि परिहारस्य किं प्रयोजनमत आहुः साधारणेत्यादि । यथा
भरतादिरिति । साधारणभक्तः । स यथा जन्म प्राप्नुवान्, तद्दृष्टान्तेन पातः संशयेनेति
तादृशस्यलेपि तदमावाय परिहार इत्यर्थः । सत्यवादी ब्राह्मण इति । उद्योगपूर्वणि
कौशिकः कश्चित्सत्यवादी चौरः पृष्टः सार्थं कृत्विश्लीनं तेष्य आचरुषो, ततस्ते सर्वे
चौरैरुच्छिता मारिताश्च, ततस्तेन सत्यवादेन स नरके पपातेति भगवतार्जुनं प्रत्युक्तम्, स
यथा सत्येन तथाभूत्, एवं भगवत्सेवकोपि भगवदपराधाद्भगवता तथा भविष्यति,
भरतवत् । तथा च यदि भक्तिरेकान्तः फलसाधिका स्यात्, भरतो न पतेत्, यतो
नैवपतो नैवमिति बाधकतर्कमङ्गीकृत्यापीत्यर्थो भवति । परिहारतर्कस्तु, सुकुन्दसेवी यदि
संसृतिमात्रजेत्, अन्यसेवकत्रयजेत्, यदि तथा स्यात्, तदा संसृति विहातुं नेच्छेत्,
इतसेवकवत् । यतः संसृति विहातुमिच्छति, तस्मादितरत्रय संसृतिं व्रजति, यत्सत्या
न व्रजति, ततो भक्तिरेकान्तः फलसाधिकेति । माशादीच्छाम् ॥ १९ ॥

इदं हीत्यत्र । दुर्लभत्व इति । भ्रमतां कालादिभिरलभ्यत्वे । भूयस्त्वकथनं
चेति । चोपपत्तेः । इति शास्त्राभेदनायेति । इति श्रुतेर्भगवतः शास्त्रा-
रूपत्वत्वायेत्यर्थः । निरूपणीयमिति । सुलभत्वाय भूयस्त्वकथनोपपत्तये

१-५-२०

च निरूपणीयम् । कार्यमिति । भगवत्समवेनं कार्यम् । उत्तम इति । उवमाधिकारि-
विषये । प्रकारत्रयेण निरूपणीयमिति । निरूपणीयोऽर्थः प्रकारत्रयेण निरूप्यत
इत्यर्थः । तर्हीति । स्वस्य सर्वस्य च भगवत्सेव ॥ २० ॥

त्वस्मात्प्रनात्मानमित्यत्र । साफल्यं चेति । कुर्विति शेषः । साधनमिति ।
ज्ञानसाधनम् । तथेति । कलात्मम् । तत्रेति । कलात्मज्ञाने । तथा च

१-५-२१

यथा धर्मादयोऽर्थाः स्वतः स्फुरिताः, तथेदमपि स्फुरिष्यतीत्यर्थः ।
अवतीर्ण इति । अत्र व्यापिकेषुष्पादत्रागमनरूपोऽन्तरादपार्थो ज्ञान्यः । तत्पदार्थाः
अत इति । शिवपदार्थाः शान्तस्तुम्बायेति । तन्महानुभावैविमप्रस्तमभिभेत्याहुः
अस्त्येत्यादि । अवाहः मनोगोचरत्वादित्यत्र वाक्सहितं यन् इत्येवं समासो बोध्यः ॥ २१ ॥

इदं हि पुंस इत्यत्र । तानीति । स्वरूपसाधनफलानि । उक्तविशेषां विह्वन्ति

१-५-२२

एवं सर्वैरित्यादिना । अर्थशब्दस्य वस्तुनि प्रयोजने च रुदताशुती-
पार्थे बहुव्रीहौ गृह्येतेतिवदार्णविकृतावचिप्युत्तरे इति पदं साधनमपि
बोधयतीति त्रितयलाभ इत्यर्थः । अविच्युतार्थ इति वा मूलपाठोभिधेत इति न कोपि
शङ्कालेशः । निश्चिद्धमिति । 'कः शेषो निजपरयोः' 'कथंयतः शरीरस्य भूतग्राम'मि-
त्यादिषु यन्निन्दितं तदित्यर्थः ॥ २२ ॥

१-५-२३

अहं पुरेत्यत्र । उक्तविश्वत्सास्य सम्बादात् । मननेन ज्ञातस्य पञ्जगमनो
बाधयेन सम्बादादुक्तविश्वत्सास्येत्यर्थः । तद्दानीमिति । तस्मिन् जन्मनि
वा । परमईससेवातः प्राग्वा । म सम्भवतीति । शूद्रस्योच्छिद्धदाननिषे-
धात् । आश्रमिणामित्यादि । 'वपांशु ध्रुवशीलोष्ठाभास्त्वकाकी यतिश्वरे'दित्याशुभोभुतेः ।
'चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे नगरेपि वा वसे'दितिक्रश्रुतेभ्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

१-५-२४

ते मयौत्त्यत्र । साधनकथनमिति । गुणगानरूपसाधनकथनम् । तदाहेति । तस्य
स्वत एव निवृत्तिमाहेत्यर्थः । बाधकज्ञानस्येति । तुल्यदर्शनरूपस्य ।

१-५-२५

सेच्यवद्भ्यत्वमिति । फलमिति शेषः । अनपेक्षया इति । न विद्यते
अपेक्षा यस्याः सानपेक्षा, तुल्यदर्शनत्वेनापेक्षितायाः सेवाया इत्यर्थः । द्वितीयमिति ।
निर्दुष्टाशुभुत्तिः प्रथमं साधनम्, तदपेक्षयेद् द्वितीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥

१-५-२६

उच्छिष्टलेपेत्यत्र । अयं धर्म इति । शूद्रावापत्येदानादिरूपः । तत्रापि
साधारणेष्वाति । शूद्रेपि सेवकम्पतिरेकेषु । 'न शूद्रायेति वाक्यस्य

१-५-२७

ह्लातकप्रकरणस्यत्वेन शूद्रस्य चाविशिष्टत्वेन तथेत्यर्थः । मार्गभेदेनाप्य-
दोषपाहुः सेवा चेत्यादि । अस्य न्यायेत्यादि । 'यस्य येन गुणः, तस्य तत्र क्व'रिति
लोकन्यायसिद्धत्वकथनाय स्मृत्यनुपपन्नप्रजायत इति लक्ष्ययोगः कृतः । अन्याया
न्याजायतेव प्रयुङ्ग्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

१-५-२८

तन्वाञ्चहमित्यत्र । ह्यापयन्तिमिति । अन्वहमित्यस्य प्रगाथात्मित्येन सम्बन्ध
इति शेषः । तद्वाचनेनेति । भगवति भेग्न्येत्यर्थः । तस्या इत्यादि ।

१-५-२९

तथा श्रवणभक्त्या नारदत्वं सम्पादितमिति शान्तस्याप्येतावत्सम्पादि-
कृत्यर्थः । श्रवणफलमिति । श्रवणस्य प्राथमिकं फलम् । अत इति । उत्तरारम्भाभावे
पूर्वविच्छेदस्याप्योक्तत्वात् । अनुपपत्तमिति । पदं क्लीकृत्येत्यर्थः । हिहेती ॥ २६ ॥

१-५-२७

तस्मिन्मित्यत्र । नियमार्थमिति । कार्यकारणभावाव्यभिचारार्थम् । तत्त्वमा-

१-५-२८

वद्भ्यकमिति । वद्वृत्तावश्यभाविनीत्यर्थः । पूर्वोक्तयेति । 'स एवेदं
ससर्ज'त्यत्रोक्त्या । अस्त्येत्याश्रय यावदित्यन्तेन 'इदं हि विश्वमिति

श्लोकोक्तत्रेधा निरूपणमध्ये 'इतरो भगवानिति प्रथमाधिकारकज्ञानस्यात्र स्वस्वियं प्रथमं भवनं विवृतम् ॥ २७ ॥

इत्थमित्यत्र । मासचतुष्टयमित्यनुत्तना 'शरत्प्रादधिकारद्वय' इत्युक्त्या सूचितमर्था-
न्तरमाहः पञ्चकं वेति । वैषके 'प्रादुर्भूयुनककैटौ' 'सिद्धकन्ये स्मृता

१-५-२८

वर्षास्तुलादधिककौ शर' दितिकथनात् शरदो वृश्चिकान्तत्वेन पञ्चदशसे
प्रादुर्भूयुनमासात्पकत्वेन षष्ठासप्तमासवपि आषाढीमारभ्यैव संव्यासिनः स्थितेरुक्तत्वात् गये
मिथुने मासपञ्चकमेव कद्रुद्वयं भवतीति तथैत्यर्थः । ज्ञानस्माधनमिति । वेपामित्यर्थान्त् २८

१-५-२९

तस्यैवमित्यत्र । पृथगुक्तिरिति । बालपदेन पृथक्कथनम् ॥ २९ ॥
ज्ञानं गुह्यतममिति श्लोकं व्याकुर्वन्ति अस्ति किञ्चिदित्यादिना । वन्त्सं
लानीत्यादि । अत्र स्नेहपक्षे दीनेषु वत्सलो वेपायिति व्यधिकरण-
पदो बहुव्रीहिः ॥ ३० ॥

१-५-३०

येनैवेत्यत्र । अहो इति पाठान्तरं ज्ञेयम् । ननु प्रकाशमानस्य कथयस्फूर्तिरित्यत्र

१-५-३१

आहुः लेखनदशानुस्मरणेति । यथा हृदि विद्यमानानां प्रकाशमाना-
नामपि बाह्यानां लेखनवैयर्थ्येण न स्फूर्तिः, तथावेति बोध्यमित्यर्थः
भगवदुक्तज्ञानस्य फलं वदन्तो येनेतिपदस्यार्थमाहः क्रमेत्यादि । तथा च मायानुभाक्-
ज्ञानकमप्राप्तेन, न तु तद्व्यापारीकृत्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एतदित्यत्र । एतैरुपद्रुन इति । 'नरिभ्यन् पहन्मुखरिता पभुभिरचिरपीयूषोप-

१-५-३२

सरितः परितः स्रवन्ति । ता ये पितृभ्यविभूषो वृष गार्दकृष्णस्तात्र स्पृश-
न्त्यशनवृद्धभयशोकमोहाः' 'एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावज्ञः ।
न करोति हरेर्नरं कथामृतनिधौ रनिम्' इति वचनादित्यर्थः । 'यन्करोषि
यद्भ्रासी'त्युक्त्या रीत्या भगवत्यर्पिणम् । तत्र 'शुभाशुभफलैरेवं मोक्षस्यै कर्मवन्धनेः ।
सख्यासयोगयुक्तासा विमुक्तो धामुर्ध्वसर्ग'तिरुक्तवान् । भावनया प्राप्तमिति ।
यमोक्तं राजधर्मं व्यासेन । 'यथा हि पुरुषो दृष्टं छिन्वात्परशुना वने । कर्तुरेव भक्त्येवं
परशोर्न कथञ्चन । न धैरिदृष्टं क्रीडनेयं यदग्नयेन कृतं फलम् । प्राणुयाद्यदि तस्माद्राषांश्वरं
तन्निवेशये'ति । प्राणुयादिति । अग्नयः प्राणुयात् । तथा च ईश्वरः कारणतीति भावनया
ईश्वरं प्रापितमित्यर्थः । अत एव प्रकारद्वयेन भगवत्सम्बद्धं कर्मैव तावत्रयधिकरिसत्क-
रूपमिति तावर्थ्यम् ॥ ३२ ॥

आमय इत्यत्र । तत्रैवेति । भगवति भावनीये कर्मण्येव । योगा इति । क्रिया-

१-५-३३

योगाः । दृष्यादिवदिति । यथा 'दृष्टा जुहोति' 'द्रेष्टेन्द्रियकामस्य
जुह्यात्' 'स्वादिरे वज्राति' 'स्त्रादिर्' वीर्यकामस्य यूपं कुषात्' इत्यादि-

निहितदृष्यादिनदित्यर्थः । सर्वापेक्षता वेति । अयं न्याय उचरतरे वृतीयस्य तुरीयपा-
देऽस्ति । तत्रहि पूर्व 'पुरुषार्थांतः शब्दा'दित्यादिभिर्ज्ञानस्य फलसाधने-कर्मपिप्सा नास्तीति
साधयित्वा, अथेदानीं चिन्त्यने, ज्ञानस्वरूपोपकारित्वं कर्मणोस्ति, न वेति । तत्र
'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेर्गुरुसत्तिनदृषेद्वादिभिरैव तत्सम्भवात् तदपेक्षेति पूर्वः
पत्तः । सिद्धान्तस्तु, सर्वापि साधनां कर्मज्ञानभक्त्यानामस्ति पुरुषोत्तमज्ञानोत्सवो अपेक्षा,
कुवत्, यद्वादिभ्युने, वेदः सर्वोपि पुरुषार्थपर्यवसायी, पुरुषार्थश्च भगवत्प्राप्तिरेव, मान्यत्वं
च यज्ञश्राद्धैः, तदा यज्ञादीनां निरूपणमनर्थकं स्यात्, अवस्तपरिहाराय मन्यव्ये
कर्मणां पुरुषार्थसाधकत्वे ज्ञानस्वरूपोपकारकत्वेन तयात्वं मन्यव्यम् । तदपि निष्काय-
कर्मैकैव । बागसनेयिशाखायां 'व्याकारौ यथाचारी तथा भवती'त्यादिना सकामस्य
कर्तुः पुनराट्टित्त्वत्वा, 'अथाकावयमानो योऽकाम' इत्यादिना 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोती'-
त्यन्तेन पूर्वोक्तकर्मैकतुरेवाकावयत्वं तत्फलकथनात् । 'कषाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते'
इति स्मृत्यैश्च । तत्र दृष्टान्तः । अश्वरदिति । स्वैष्टफलसाधकदेश्वप्यवधानात्पकदेशातिक्रम
पवाशस्य यथा साधनत्वम्, न तु तत्फलसिद्धावपि, तथाधिकारिभिरिवमतिवन्धनि-
दृष्टावैव कर्मणां साधनत्वप्रकारकत्वम्, न तु भगवत्प्राप्तिरूपे ज्ञानकलेपोति । स्मृति-
इति । व्यासस्य स्वोक्तिस्मारणाय सूचितः । तथा च पूर्वतन्त्रापेक्षयाचरतन्त्रस्य प्रबल-
त्वात्सर्वयोगपृथक्त्वव्याप्यावपेन ततो न पुनः संसार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

१-५-३७ नमो भगवन् इत्यत्र । तस्य फलमिति । ध्यानस्य फलम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायविवरणम् ।

अथ षष्ठाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं द्वयोरर्थमाहः मध्यमेनेत्यादि । तस्यै-
वेति । श्रवणस्यैव । वण्येत इति । फलमित्यनुषङ्गयते । बाह्याभाव इति । कीर्तनाभावे ।
इति निरूप्यत इति । इतो हेतोर्भासवादैरुपनिबन्धयते । तथा च फलोपोद्धातः सङ्गति-
रित्यर्थः । श्रोतव्यविषयनिरूपकस्येति । श्रोतव्यो यो विषय ऐश्वर्यदानरूपसत्त्वनि-
रूपयितुर्नादस्येत्यर्थः । भवतीति । श्रोतुर्भवतीत्यर्थः ॥

एवं निशाम्येत्यत्र । तृणीम्भावे हेतुमाहः आदरेत्यादि । तथा च मदुक्तौ व्या-
१-६-१ सस्यादरोस्ति न वेति ज्ञातुं नादस्य तृणींभावं इत्यर्थः ॥ १ ॥

१-६-२ मिथुभिरित्यत्र । तदेति । कालेन संस्कारनाशे ॥ २ ॥

चरमन्ये मिथुभिरित्यत्र । प्रथममन्न इति । कुतियन्ने । एतेषां त्रयोविंशति-

श्लोकानां तात्पर्यमाहुः ब्रह्मविद् इत्यादि । 'एकात्मने' इत्यादि श्लोकचतुष्टयोक्तित्वात्पर्यमाहुः भगवानित्यादि । अग्रिमावस्था भगवत्साक्षात्कारार्थकयत्नकरणावस्था । आनुगुण्यसन्देशे यत्कार्यं तदाहुः अन्यासक्तिरित्यादि । तादृशमिति । आनुगुण्यनकम् ॥५॥

एकान्तमेत्यत्र । आत्मन इति । ममेत्यर्थः । तत्रेति । पादृकतैव्यपदार्थमध्ये ।

१-६-६ योग इति । अलक्ष्यस्य समाहनम् ॥ ६ ॥

एकदेशेति । भगवानिति । दृक्कृतानित्येन सम्बन्धते । स्थापित इति ।

१-६-९ य इति शेषः ॥ ९ ॥

तदा तदहमित्यत्र । ईशस्य भक्तानामिति समभिध्याहारसूचितमर्थमाहुः १-६-१० भक्तानामित्यादि । मक्तानामेव कल्याणमार्गोपसिद्ध इत्यर्थः ॥१०॥

१-६-१२ चित्रघातित्वयत्र । देवत्वान्ता इति । दुष्करिणीरितिशेषः ॥ १२ ॥

परिभ्रान्तेत्यत्र । परिभ्रमे हेतुमाहुः बहिष्कुलत्वे जात इति । भगवदनुसन्धान-

१-६-१४ विच्युतौ ज्ञानयामित्यर्थः ॥ १४ ॥

१-६-१५ तस्मिन्निति श्लोकं व्याकुर्वन्ति । एवं सावधान इत्यादि ॥ १५ ॥

ध्यायन् इति श्लोकं व्यावसने तस्मिन्नित्यादि । रूपमिति श्लोकं व्याचक्षते ।

१-६-१६ ततो भगवदित्यादि । भर्तृन्वेनेति । कान्तपदार्थः ॥ १६ ॥

१-६-२१ हन्तेत्यत्र । अन्यथेति । देशानुक्तौ ॥ २१ ॥

मनिर्मयीत्यत्र । अनेनेति । भगवदनुग्रहजन्येन पूर्वजन्मादिस्मरणेन । तत्रेति ।

१-६-२४ भगवद्वाक्ये ॥ २४ ॥

एतावदित्यत्र । जानमिति । भूतपदस्यार्थः । तथाकथन इति । अहस्येन रूपेण कथने । आत्मारितिरिकरूपस्याप्यनुनामगम्यत्वे नास्तौत्याहुः अतिरिक्तत्वादि । सर्वत्रेति । अस्मादादिदृष्टे तु साधनेषु । उक्तमिति । नव-

नसूक्तम् ॥ २५ ॥

नामानोत्यत्र । अविचाररूपा इति । योगदर्शने 'विपर्ययो विध्याज्ञानमयतद्वृत्ति-
ष्ठ'मिति विपर्यये लक्षयित्वा 'अविचारिस्मतागद्वेषाभिनिवेशाः क्रेशा'

१-६-२६

इति विपर्ययस्य भेदा उक्ताः । तेषामेव भाष्ये व्यासपादेः 'तपो मोहो

पहाभोहस्तामिस्रोन्धतामिस्र' इति पर्वत्वेन व्याख्यातत्वात्तत्पर्येण इत्यर्थः । तत्र चेति । कर्मादिषु च । पृथगिति । 'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णां नातिसक्तो भक्तियोगोऽप्यसिद्धिः' इत्येकादशे वाक्यादित्यर्थः । यदिति । अनुकल्प्यरूपम् । श्रुतिसिद्धत्वादिति । मण्डलब्राह्मणे 'तमेतवमिरित्युपासतेऽन्वयेन' इत्युपक्रम्य, यदुःसामादिरूपाण्युक्त्वा, 'तस्मादेवंविधसर्वैरेवैतदुपासीते'ति आरणादि-

त्यर्थः । न सर्वैरित्यादि । 'तद्वैतान् भूत्वानती'तिश्रुताशुभास्यरूपेणैव सत्सोक्तः सर्वरूपाणुपासने वदुपेणाभननात् सर्वत्र त्रिविधरामानिष्टविः प्रतिबन्धात्परनिष्ठचित्तत्र न स्यादित्यर्थः । दृशणान्तरमाहुः श्रोतुरित्यादि । सर्वत्रायं ब्रह्म न जानातीति श्रोतुर्बुद्धिः स्यात्, सर्वत्राज्ञानेऽप्ये श्रुतिविरुद्धत्वात्पाण्डताज्ञा स्वस्यापि स्व्यादित्यर्थः । तत्रेति । नाम्नामानस्ये । तानिति । लोकान् । नामोच्चारण एवेति । ननु ब्रह्मादित्यगोपीत्यर्थः । स्वस्यान्नाथकानाति । चित्ताविक्षेपकानि । कृतपदं करिष्यमाणानामप्युपलक्षकमित्याशयेनाहुः अथवेत्यादि । एकमित्यादि । चरित्रस्मरणरूपमङ्गं नामोच्चारणसाधनत्वेनोक्तव्येति । लौकिकालौकिकानाति । सम्माननानामध्यायलोकनादीनि पुण्यदेशानुभवानादीनि चेत्यर्थः । तदाहेति । गतस्त्वृष्येनाहेत्यर्थः । अपरिच्छिन्नानाति । देशकालकृतनियमरहितानि । अत एव यावज्जीवधिकारकस्यानिर्वाहादेव । द्विनीयाध्याये त्रैमिनिस्त्रयी कर्मभेदः नित्यकाम्यामिश्रोत्रादेः प्रयोगभेदः । परिच्छेदकदेशकालसम्बन्धे' प्रयागे वपने कुर्वाते' तुलाभकरणेषु प्रातः स्नायी भवेत्' इत्यादिवाक्योक्तदेशकालसम्बन्धे, किं कुर्वान्, परिच्छिन्नपरिच्छिन्नयोषेपनादिपद्येदनयोर्मध्ये कतरस्तुपादित्यर्थः । तन् इत्यादि । तथा कृतिसाध्यत्वासाध्यत्वविचारो हि शरीररक्षणविचारमूलकस्तस्याविचार्यत्वेन तदप्यविचार्ये पर्येदेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं कृष्णमनेरित्यत्र । भागसमाप्ताविति । चरमक्षणे । शापसमाप्ताविति ।

१-६-२७ ब्रह्मैवेतं ब्रह्मणा नारदं प्रति 'गृहस्थाश्रमे कुरु त्व' मिरयाज्ञते नारदो न

कृतवानित्यतः शापो दत्तः, 'त्वं लोकापो दासीसुतश्च भविते'ति कथितम्, तेनाहं पूर्वसुपर्वर्णनपञ्चमं भूत्वा, ततो दास्यादुत्पन्नः, तस्य शापस्य समाप्तावित्यर्थः । केचिदिति । विजयध्वजराज्यः । अस्मिन् पक्षे तदित्यदं क्रियाविशेषणम् । पक्षस्याः शेषे प्रसिद्धयभावाद्दक्षिणोक्तपक्षान्तरमाहुः सौदाभिनी वेति । सर्वत्रेति स्फटिकमये इति तस्मान्तसम्भवात्तद्विदित्युक्ता भवतीति कालस्य तद्वदित्युक्तत्वाय दृष्टान्तः । श्रीशरीयेऽप्येवमपि पक्षद्वयसूक्तम् । सुदाभमाला तत्र भवेति मालाकारेत्यर्थे इति । 'तदित्यन्तकत्रय'रिति नैहकिकस्मरणात् तद्विदित्ये इत्यर्थे इति च । एतेषु सर्वेषु पक्षेषु पुण्यत्वेन सौदाभिनीपदे इकारादीन्नेभ्यं चेतिदृशणसच्चात्पक्षान्तरमाहुः एकं वा पदमिति । तथा प्रसिद्धयभावाद्दिकल्पवाचकपदोक्तिः । अत्रापि दोषमाशङ्क्य परिहरन्ति तद्विदित्येत्यादि । आदिपदेन 'तद्विदोऽपि वरुणः सम्बन्ध' इत्यादिप्रयोगः सङ्गृह्यते ॥ २७ ॥

प्रयुज्यमान इत्यत्र । नन्वाराभ्यकर्मनिष्ठतौ 'गन्ता मज्जनतामसं'ति वरादेरपि

निष्ठचेरमे शरीरं कथमभूदित्यत आहुः वरादिकमिति । तथा चार-

१-६-२८ भ्यत्वाभावात् पूर्व निष्ठचित्, किन्तु देहमहणोत्तरं तस्याप्यारम्भत्वे जाते

१ मज्जनेन नक्तुः श्रुतीत्यादि पाठः ।

निश्चितिरित्यर्थः । ब्रह्माण्डवर्षवसायांति । ब्रह्माण्डात्प्रा । तर्हीति । ब्रह्माण्डा-
न्वक्तव्यं ॥ २८ ॥

कल्पान्त इत्यत्र । ब्रह्मापि नाभिज्ञारेत्यादि । एतदुक्तं कौर्मै ' नन्वा वनाय
विश्वान्ना देवमाविश्य चक्रिणः । अत्राप वैष्णवीं निद्रामेकोभूयाय
विष्णुनेति ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे षष्ठाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ सप्तमाध्यायविवरणम् ।

अथ सप्तमाध्यायं विवरिष्यः । पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वाद्दुत्तरस्य चारण्यमाणस्ता-
त्त्वयोः सङ्गतिं वक्तुमाहुः एवमित्यादि । एवं शौनकेप्रश्नश्रुत्वेन त्रिभिर्नारदव्याससम्वादं
निरूप्य, पथमस्याधिकारस्य स्वातन्त्र्येण निरूपणान् निरूपणं विधाय, अर्थवदनन्तरमुन्-
माभिन्ना उत्तप्राधिकाराभिधानं त्रयोदशभिरध्यायैर्व्यासचरणैः क्रियत इति शेषः । तथा च
व्यासवादीकावसरः प्रसङ्गो वा सूतोक्तो तु प्रश्नोत्तरभाव एव सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वस्य
कथमुत्तमत्वेभ्योकाङ्क्षायामाहुः साधक इत्यादि । अयं वर्णयमानो भगवानय प्रजानां
दीनतया साधारणरूपाणां पतिः समन्ततो रक्षकः सन् साधकः । अधिकारश्च स्वतन्त्रः,
अत उत्तमत्वम् । मध्यमे भगवतः साधकत्वेपि नारदस्य प्रजावरुणाभावाच्च प्रजापतित्वेन
साधकत्वम् । प्रथमे चाधिकारस्य न स्वातन्त्र्यम् । प्रकृतो तूभयसत्त्वाद्दुत्तरमित्यर्थः ।
कुन एतद्वगम्यत इत्यत आहुः साधकोयमित्यादि । निरूप्यत इति । सप्तमं सप्तमा-
दिषडध्यायानां वा निरूप्यत इत्यर्थः । अस्तुत्तमत्वम् । परमध्यायाः किमित्यधिका इत्यत
आहुः द्वादशोत्यादि । निरूप्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । ज्योत्षारणे । अत्रान्तरप्रकर-
णानि विभजन्ति निरूप्यते षड्भिरित्यादि । तथेति । षड्भिरित्यर्थः । हेतुषडध्यायानां
विभजन्तः प्रस्तुताध्यायस्यार्थमाहुः हेतुरित्यादि । द्विविध इति । सापान्यविशेषभेदेन
द्विविधः । नन्वेवमपुत्रित्वेऽग्राध्याया अपेक्षिता इत्यत आहुः सप्तम इत्यादि । एतदेव
प्रपञ्चयन्ति अत्र हीत्यादिना । निरूप्यत इति । उक्तक्रमान्तिष्ठोम्येन निरूप्यते ।
सापान्यहेतुवयं स्फुटोक्तवन्ति यस्येत्यादि । श्रीभागवतव्याससंवासेपि भगवद्वृत्त्याञ्जोक्त-
विरोधः । भक्तमनोरथपूरणमिति । तेन प्रकारेणाभ्यन्तरोपचान्द्रोपद्रोषादियनो-
रथपूरणम् । एवञ्चात्र सापान्यहेतुत्वं भगवतो भक्तमनोरथपूरकत्वेन विशेषरूपत्वेपि देह-
रक्षकत्वेन हेतव्यम् ।

ब्रह्मनयामित्यत्र । पुरो ह्विञ्चेति । 'पुरोह्विति देवयजने वाजये'दिति विधाय

१-६-२

'एतौ पुरोहिविदेवयजनं यस्य होता प्रातरनुब्रुवन्नग्रियम अप आदित्यमभि-
विष्यथती'ति । तद्वृत्तं तैत्तरीये षष्ठाष्टके श्रावितं तादृशमित्यर्थः । शम्भ्या
प्राप्त्यतेऽस्मिभिति । शम्भ्या गदाकारकाष्ठविशेषो यज्ञशुभम् । प्राप्त्यते प्रविष्यते बलेन
प्रक्षिप्यत इति यावत् । यस्मिन् देशे स इत्यर्थः । नाम निरूप्य तत्तत्स्यार्थमाहुः तदग्रेरि-
त्यादि । हेतुषुषादयन्ति तदेवेत्यादि । यदा तसियं धाप भवति, तदैवाभिः गार्हपत्यादिः
स्वस्थानादुत्सृज्यतामासात् शम्भ्या प्रवेपदेशमभिमन्त्र्याप्यापसायति अङ्गाररूपेण बहिः
पततीत्यर्थः । इमेव कल्पकारोक्तम् । 'यस्याहितग्रेरप्रिप्रपसायेदाशम्भ्यामासा'दिति ।
अत्रैव प्रकारान्तरेणाहुः यदोत्यादि । यदि परस्तरां शम्भ्यापतनदेशादन्यदेशे अपसायेत्,
अङ्गारोऽगम्य पतदित्यर्थः । इयं श्रुतिब्राह्मणेऽच्छिद्रेस्ति कल्पयुजे च ॥ २ ॥

भक्तिंयोगेनेत्यत्र । तदाधारमिति । स्फुरितपदायांभारं मन इत्यर्थः । अप-
दपदित्यत्र । पुरा आसेतिन्युत्सया पुरुषपदेनैव पुरुषोत्तमपदोः

१-७-४

पूर्णपदमन्तिपयोजनमित्यरुच्या पूर्णपदस्य प्रयोजनान्तरमाहोः जीवे-
त्यादि ॥ ४ ॥

अनर्थोपश्रममित्यत्र । ननु मोहस्याज्ञानकार्यत्वज्ञानेनैव तन्निवृत्तिसम्भवेन
मोहनिवर्तकतया ज्ञानस्यैव दर्शनेन युक्तमिति कृतो भक्तेस्तयात्वेन दर्शन-

१-७-६

मित्याकाङ्क्षायां ज्ञानस्यातथात्वं भक्तेस्तयात्वं च व्युत्पादयन्ति ज्ञान-
काशयेत्यादि । इतीति । अतो ज्ञानस्वरूपस्य सन्निवृत्त्यादित्यर्थः । द्विरूपत्वादिति ।
'आयमोषेः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च । ध्यानं मन्त्रोप संस्कारो द्यूते गुण-
हेतवः । तत्तत्सात्त्विकमैत्रेयां ययद्बुद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति तामसं तच्छ्राजसं तदुपे-
क्षित'मिति वाक्ये हृदयवाक्यैः सात्त्विकत्वज्ञानोक्त्या हृदयानामपि बहुविधत्वेन तथात्वा-
दित्यर्थः । ननु मायाज्ञानोपायः सन्ध्याधिकरणे व्यासवादीरुक्त इति तदनुसारेण ज्ञातायां
तद्विलक्षणतया ज्ञानस्वरूपमपि ज्ञास्यत इत्यत आहुः कास्त्वेनेत्यादि । आदिपदेन
वाभाभावः शास्त्रसम्बादः फलसम्बादश्च सहृषते । अनर्थनिवर्तकत्वमिति । ज्ञानादि-
निवर्तकत्वमिति । ज्ञानादिनिवर्तकत्वं कृतो नेत्याकाङ्क्षायामाहुः यथेत्यादि । नन्वनर्थ-
प्राप्तिजनको मोहश्चेज्ज्ञानेन निवृत्तः, तदा मायाया विद्यमानत्वेऽप्यकिञ्चिद्वरत्वम्, अन्यथा
ज्ञानेनानर्थनिवृत्तचिन्तोकानां शास्त्राणामप्याप्यसङ्गेन पशुपदस्य स्यादित्यत आहुः
शास्त्रेत्यादि । तथा चातो मायानिवृत्तिराशङ्क्यैवेत्यर्थः । तर्हि शास्त्रस्य का गतिरित्यत
आहुः शास्त्रं त्वित्येत्यादि । साधकमिति । ज्ञानसाधकम् । ज्ञानमिति । ज्ञानयत इति
शेषः । अत्र प्रमाणमाहुः मामेतेत्यादि । शास्त्रीय इवेति । शास्त्रीये धर्मं यथा श्रद्धा,
वयेत्यर्थः । ननु यथैवमेव यदायां, तदान्येषामपि कृषीणां योगिनां तथा भातेरन्,

यदि भासेरन्, तदा तयोच्येरन्, यतो नैवम्, अतो नैवमिति शङ्कायामाहुः अन्यथे-
त्यादि । राजसादिभिरिति । कर्तृभिः साधनेषु क्रियमाण इति शेषः ॥ ६ ॥

अस्यामित्यत्र । तदुपपादितं प्रथमश्लोके इति । 'जन्माद्यस्ये'ति श्लोके
'यथा हि वेदे यज्ञोया' इत्यादिप्रथम 'भागवतसंहिते'त्यनेनोपापादित-
१-७-७ मित्यर्थः । इतः प्रथमश्लोके वा । कृष्ण इत्यादिपदद्वयव्याख्यान-
नोक्षयप्रथमप्रथमाधिकारिणां भक्तिविषय उक्तं ज्ञेयः । स्वतन्त्रस्येति । इदं 'पुंस'
इत्यस्य व्याख्यानम् । स्वातन्त्र्यं चात्र देवतान्तरे सायनान्तरे च निष्ठाराहिर्ये वाच्यम् ७

स संहितामित्यत्र । अन्यन्यावुक्त्यर्थे इति । संहितान्तरपाठनादिव्यावृत्त्यर्थः ।
अनुक्रमेण शोधयित्वेति । यथाक्रममुक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तां कृत्वा
१-७-८ अयं पक्षः श्रीधरोक्तः । अस्मिन् पक्षे समायेः सदोषस्त्वभायातीत्यरुचया
पक्षान्तरमाहुः आनुपूर्व्येण वेति । समाशौ क्रियमाणे सर्वा लीला युगपदेव भाता इति
पूर्वं भानानुसारेणोक्तवापि पश्चाद्यथास्थानं तत्रिवन्धनं आनुपूर्व्यं तत्कृत्वत्यर्थः । पाठनं
तु द्वादशानामपि स्कन्धानां भाति । आरभ्ये एव 'शुकमुखादमृतद्वये'ति कथनात् ।
समाप्तौ सूतेनापि 'कस्मै येने'ति श्लोके 'योगीन्द्राय तदप्रमत्तं च भगवद्गताये'ति कथ-
नाच्च । लोकानुवर्त्तन्ति । वेदिति शेषः ॥ ८ ॥

१-७-९ स वा इत्यत्र । उक्तमिति । मन्त्रव्य इति श्रुतौ हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥
आत्मरामा इत्यत्र । नन्वेषा भक्तिजनिका संहितेति भक्तिमार्गीयाणां तत्राद-
रात् ते किं न स्थिता यत्तान् विद्वाय व्यासचरणा मुक्तं शुकं तत्प्रचा-
राय योजितवन्त इत्येत आहुः मार्गान्तरेत्यादि ॥ १० ॥
हरेर्युगेत्यत्र । फलं गृहीतमिति । विषयेन्द्रियसंयोगफलं ज्ञानं तद्गुणैर्गृहीत-
मित्यर्थः । शुको महादेव इति । 'द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेन
१-७-११ शङ्करः । अंशानोनावर्त्तयौवर्षं स्वं प्राप परमं पद'मित्युक्तेपुराणाचये-
त्यर्थः । स्वप्रतिष्ठार्थमिति । स्वस्य प्रकर्षेण स्थिरत्यर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥
परीक्षित इत्यत्र । परिपालितमिति । भाषे क्तः परिपालनमित्यर्थः । परिपा-
लित इति वा पाठः । तावदर्थमिति । तावदर्थस्य भावस्तावद-
१-७-१२ र्थस्य, एवं प्रकारं परिपालनमित्यर्थः । पृष्ठमित्यादि । पृष्ठं परी-
क्षितमन्यथा तदाहत्तज्जन्पादिहेतुकथने प्रतिजानीत इत्यर्थः । एतेनाधिकारोक्तिं प्रति
हेतुतामर्थः प्रसङ्गः सङ्गतिरुक्ता ज्ञेया । ननु पाण्डवसंस्थादेरपृष्ठत्वाच्चदुक्तेः किं प्रयोजन-
मत आहुः पुरुषेत्यादि । संस्थाभिति । सम्पत्स्थितिः प्रकारम्, देहत्यागप्रकारं चेत्यर्थः ।
अप्रतिबन्धार्थमित्युक्ते कथं प्रतिबन्धसंभावनेति शङ्कोवेति, तन्निवृत्त्यर्थं प्रतिबन्धकत्वं

सुखीकृतेति प्रतिबन्धकत्वेत्यादि । यद्यप्यत्र नैकजातत्वम्, तथाप्येकस्वामिकत्वेनमाव-
त्पाचयेतिभावः । ग्रहणमिति । शुकैर्महणम् । अतएवेति । पाण्डुमोचनान्देव । अन्य-
वेति । सर्वेषापृष्टत्वे । यथाध्याये 'को वा भगवतस्तस्ते'त्यनेन भावययःश्रवणादरस्य
सृष्टितत्वाभासङ्गतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

१-७-१३ इति प्रियामित्यत्र । स्वरक्षेति । रसापदं प्रनुचि च रथे च सम्बन्धयेत् । १७
स्वभाष्य इत्यत्र । न प्राकृता इति । न स्वभावजाः । अत्र प्रकृतिभावयोर्भिन्नतया
निर्देशात् प्रकृतिपदस्य स्वभावपरत्वं बोध्यम् । पूर्वोक्तिः । दोषतया

१-७-२३ सम्भाषितान् धर्मान् ॥ २३ ॥

१-७-२५ श्रुत्वा भगवन्नेत्यत्र । प्रयोक्तृवृत्तातकत्वमिति । प्रथमब्रह्माक्षय-
योक्तृद्वैपायनातकत्वम् ॥ २५ ॥

१-७-२६ प्रजोपलब्धमिति श्लोके व्याकुर्वन्ति अतःपरमित्यादि । उपसंहृतमिति ।
अर्जुनेनेति शेषः । स्वस्यापीति । दाहलक्षणमिति शेषः ॥ ३२ ॥

१-७-३३ तत आस्तायेति श्लोके व्याकुर्वन्ते तत इत्यादि ॥ ३३ ॥

१-७-३४ शिखिरयेत्यत्र । सृष्टितमिति । कालरूपत्वात्सृष्टितम् ॥ ३४ ॥

स्वप्राणानित्यत्र । प्राणाप्राणैर्जोवनमित्यत्र प्राणापानैरिति पाठो भाति ।
यस्य तन्नेत्यादि । यस्य पुंसस्य तयोः प्राणापानयोः जीवनेहेत्वो-

१-७-३७ र्मध्ये प्राणेः प्राणजीवनं तदयुक्तमित्यर्थः । ननु नेदमपुक्तं यामे व्यभि-
चारादिस्थं आहुः धर्मं स्वित्यादि । उन्मयतारकत्वादिति । 'सद्युहः सपञ्चः
सुवर्गं लोकमेतीति तैत्तिरीये श्रवणेन तस्याः हिंसायाः कृतेपञ्चतारकत्वादित्यर्थः । युक्त
इति । प्राणसङ्कल्प इति शेषः । धर्म्यादिति । धर्मेनकायुद्धात्, तथा च युद्धेन मारणीय
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदस्ताचित्यत्र । आत्मन इत्यस्यार्थः पुत्रानिति । भर्तुष्वेति चकारश्चित्तमर्थ-
माहुः कुलेत्यादि । शोणकुले दुर्गोचनकुले चेत्यर्थः । अवध्यत्वहेतु-

१-७-४० रिति । शोणरत्नपत्यवयोजको हेतुः । तथा चैतन्नयं ज्ञात्वा कामो
वधोऽर्जुनेन न कृत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अथोपेत्येत्यत्र । हेतुपदमिति । हेतुभूतं पदम् । नन्वेतदानयने 'विशिष्येः शिर
उपाहरे' इति प्रतिज्ञाया कथं पूर्वविरत्याकाङ्क्षायामाहुः अयं स्विकति ।

१-७-४१ देहस्त्विति । प्रतिज्ञानं त्विति च ॥ ४१ ॥

उवाचेत्यत्र । षडङ्गसहितमिति । 'धर्म्यं न्याय्य'मित्येतद्विरिष्यमाणपदङ्गसहि-

- १-७-४३ तम् । बलिष्ठमिति । ब्राह्मण्यमितिशेषः । नितरां शुकरिति । एतेन भगवन्मुखस्वरूपो धर्मो महत्त्वादादरणीय इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥
- १-७-४५ स एष इत्यत्र । नावग्यादिति । द्रोणानुगमने न कृतवतीत्यर्थः ॥४५॥ तद्वर्मेत्यत्र । वृजिने प्राप्ते इति । अन्तर्भावित्पर्यः । अधर्मेऽप्य इति । 'विषमधिया रचितो य' इतिवाक्यं चित्रकेतुस्तुतो गृह्यस्कन्धे । अत्र पूर्वश्लोके भगवत्परमेश्वरानवयतामुजवा 'विषमधिते यत्र वृणां स्वधर्मिति मम त्वेति च यदन्वय । विषमधिया रचितो यः स हविशुद्धः सविष्णुरधर्मवद्गुलः ' इति वाक्यकथनादत्रापि धर्मे एव परादध्यत इति त्वेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
- १-७-४८ यैः कोपितमिति श्लोके व्याकुर्वन्ति धर्मेस्त्वित्यादि । तच्चेदिति । ब्रह्मकुलं चेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥
- तत्राहेत्यत्र । तत्त्वसहित इति । तत्त्वमनारोपितं रूपं तेन युक्तः । प्रामाणिका इति । प्रमाणपर्यवसितमत्यः । सूत्राल्पकत्वे क्रोधो न युक्त इत्यत आहुः अधर्मेत्यादि । भीमवचनस्यार्थपाठुः तस्येत्यादि ॥५१॥
- निशाम्येत्यत्र । उक्तवानिति । पूर्ववाक्यप्रतिनन्दनमूचितवाक्याभ्यां कथितवान् । भिन्नं वाक्यमिति । भगवत्कृतप्रतिनन्दनकथनोत्तरं चतुर्थमपदप्रयोगादेवात्रगन्धर्वमिति शेषः । वैकृतापि विरुद्धानामिति । विरुद्धानां वाक्यानां एकतापि एकवाक्यतापि नेत्यर्थः । परस्परेत्यादि । ताभ्यां वाक्याभ्यां सम्भूयैककार्यजननाय तावेव तदुभयवाक्याभ्यांवेव स्तंभितवान् । स्थापितवानित्यर्थः । आहृति । भगवानाहेत्यर्थः ॥ ५२ ॥
- १-७-५२ मयैवोभयमित्यत्र । ज्ञान्वा मया समाज्ञानमिति । द्रौपदीभीमहर्दिज्ञाना समाज्ञानम्, न तु शास्त्रत्वेनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥
- इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तमाध्यायविवरणम् ॥ ७ ॥

अथ अष्टमाध्यायविवरणम् ।

अष्टमाध्यायं विवरणम् सङ्कति वक्तुं द्वयोरर्थमाहः एवमित्यादिद्विधाभ्याम् । एवमुक्तप्रकारेण या निरूपिता, सा सर्वहेतुकार्ये सर्वेषां मनोरथपूरणे यो हेतुः भक्तिरूपस्तत्कथनार्थं निरूपिता । चकारेण मृतोक्तावपि हेतुनिरूपणेन तत्रापि श्रीभागवतवचनित्याहेतुभूतं यत्परिहितो भगवदीयत्वं तत्रापि हेतुस्तत्पूर्वनानां वैष्णवत्वं तत्कथनार्थं

निरूपिता । अष्टमे वाक्यकरणकलं मृतोक्तौ वैष्णवत्वादर्याय निरूप्यत इति शेषः । अत्रेदं बोध्यम् । चतुर्थाध्याये शौनकादिभिः भीभागवतविषयकः तत्करीविषयको वक्तुविषयकः श्रोतुविषयकश्चेति चत्वारः प्रश्नाः कृताः । तन्मध्ये प्रथमस्योत्तरमग्रिमस्कन्धवैकृत्यम् । द्वितीयस्योत्तरं 'द्वयं परं समनुभास' इत्यारभ्य 'शुकपथ्यायामास निवृत्तिनिरतं दुनि'रित्यन्तेः साधिकास्त्रिभिरध्यायैरुक्तम् । तद्वचनन्तरप्रश्नोत्तरं चोक्तम् । ततस्तृतीयस्य तु कथनाध्ययनभेदेन कथयं प्रश्नेपि सप्तमाध्याये आश्रयनविषयकस्याप्यत्र एव 'नित्यं विष्णुजनविषय' इत्यनेन कथनविषयकस्याप्युत्तरं सूचितम् । अतः परं चतुर्थाध्यायित्ये, स तु जन्मकर्मप्रयोगेनहेतुमाणात्स्वभावविषयत्वेन चतुर्था । तत्र जन्मनो महाशब्दत्वस्य तैर्ज्ञातत्वात् तत्र हेतुवैकृत्यः । अन्यथा विशेषणस्यापार्थक्यसंकेतः । एवञ्च तदुत्तरमहाशब्दत्वहेतुवैकृत्यवदीयत्वम्, तत्रापि हेतुः पूर्वजानां वैष्णवत्वम्, तत्रापि प्राथमिकस्तद्वेतुः सर्वेषां भगवद्वाक्यनिष्ठत्वरूप एव सम्यक् सिद्ध इति सांशानुदितः । तेनात्र मृतोक्तो हेतुहेतुमद्वात्र एवं प्रकारक इति बोधितम् । पूर्वं तु व्यासोक्तसङ्कतिपददर्शनाय भक्तमनोरथपूरकत्वमर्थ उक्त इति न पूर्वोत्तरविरोधः । अत एवात्र 'कथाये चे'ति चकारो भक्तमनोरथपूरकत्वेपि भगवद्वाक्यनिष्ठत्वस्य हेतुतामूचनयोक्त इति । एवमष्टमाध्यायार्थेपि द्रष्टव्यम् । आहृति । वचदोर्नित्यसम्बन्धाचदाहेत्यर्थः । अत्रैकं षोडशश्लोकैः सेत्स्यति, तदनन्तरं तु द्वितीयं पृथास्तोत्रान्तेः सेत्स्यति, शेषानुतापकथा त्वेतदुपोद्घातत्वेनेति मृतोक्तौ प्रामाणिकी भगवत्कथा । व्यासोक्तौ तु सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकभक्तिपदत्वमिति बोद्धव्यम् । एवमष्टमाध्यायार्थेपि । घालयित्वेत्यत्र । कथयत्येवापि कथयामुषः स्य इत्याकाङ्क्षायापाठुः निरपराधेत्यादि । प्राणानामुत्तममादिति । आयतनादिति शेषः । 'अर्वाग्बिल' श्रमस ऊर्ध्वेभूत्प्रस्तासिन् यशो निहितं विश्वरूप'मिति श्रुतिव्याख्यायाने 'शिरो वै अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वेभूत्प्रः माणा वै यश्च' इति श्रावणात् प्राणानामुत्तममायतनं शिरस्तत्वाय आधुपः प्राणाधीनस्य. तत्र तथात्वाचयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१-८-५

याजयित्वेति श्लोके व्याचक्षते तरनीत्यादिना । रात्रिसत्राधिकरणेनार्थवादिकलस्यानोपादेयत्वे सिद्धे आहारपृथक्त्वपक्षेण आहार आहारणे प्रयोगस्तपृथक्त्वपक्षस्य 'तत्र सर्वेऽविशेषा'दित्यधिकरणे सिद्धत्वात्पत्तेर्यर्थः ।

१-८-६

इदं पूर्वतन्त्रे चतुर्थस्य तुतोवपादे चिन्तितम् । तथाहि । 'सर्वैकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणा'-दित्यस्मिन्नधिकरणे दर्शयुषांसासज्योतिष्टोमादेः सर्वैकाम्यत्वं सिद्धम् । तत्र कामा वैमिचित्काः, ज्योतिष्टोमादिरूपस्य निमित्तम् । तत्र सर्वेषु कामेष्वविशिष्टमिति सकृज्योतिष्टोमाद्युत्तमेषुकेमिना(न्योः)अन्यपि कर्त्तानि बाधकामावाङ्मन्तीति युगपत्सर्वैकत्वसिद्धिदिति भासे ब्रूमः । नात्र ज्योतिष्टोमं निमित्ताङ्क्य कामा विधीयन्ते, कामानामनुष्ठेयत्वात्, किन्तु वृषस्य स्वत एव मासान् कामानुद्दिश्य ज्योतिष्टोमादिविधीयते । अत-

सोपां स्वर्गपश्चादीनां परस्परनिरपेक्षामागेव फलत्वात् तत्तत्साधनत्वेन बोधयानो ज्यो-
तिष्टोमादिरपि तत्तद्धं पृथक् प्रयोगमईतीति वाचयविचारार्दवस्तीव इति ॥ ६ ॥

१-८-७ उपलेभेत्यत्र । प्रारम्भाद्यभावादिति । अत्र पाठः प्रारम्भाद्यभा-
वादिति भाति ॥ ७ ॥

पाहि पाहीत्यत्र । आगच्छन्नेवेति । अत्र आगच्छन्त्या एवेति, प्रदर्शयन्नित्यत्र
प्रदर्शयन्त्या इति, बोधयन्नित्यत्र बोधयन्तीवेति पाठो भाति । इत्युक्तं

१-८-८ भवतीति । यथा विप्रेहीत्यादौ द्वारादिप्रदर्शयन्त्याभिनयेन प्रतीतिः,
तथात्रापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१-८-९ अभिन्नवर्तीत्यत्र । अप्रतिकार्यपक्ष इति । अपतिकार्यत्वपक्षे ॥ ९ ॥

१-८-१० तर्ह्येत्यत्र । उभयत्रेति । पाठवेषु सायकेषु च ॥ १० ॥

१-८-११ व्यसनमित्यत्र । दूरापास्तमिति । प्रतिकारकरणवित्तियेषः । तद्वै-
नानित्यादि । तथाच विषयरूपेण विषयार्थं रक्षिता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अन्तःस्थ इत्यत्र । ओषधे त्रागस्यैवमिति वदिति । दीप्तणीयायां दीप्ताङ्गत्वे

१-८-१२ विहिते केशमश्रुवेवने धुरस्य नतिर्यङ्गिधानमनया धृत्या रूपे विहितं
'ओषधे त्रागस्यैवमिति स्वर्धने निर्ध्वं निदधाती'ति । तथाचोषधे

दाहनिधान एव यजमानं त्रायस्व त्वच्छेदनाकरणार्द्रक्षेत्र्यान् यथा स्वधितिनान रक्षा,
तथा भायासंबन्धिदोपाजननात्तथा आवरणमित्यर्थः । बहिः स्थितस्येति । बहिःस्वित-
कर्तृकमित्यर्थः । सुवर्णतेजोवदिति । तस्य तेजसन्तान्तेजो यथाकारणत्वेनान्तःस्थितं
तथेत्यर्थः । दोष इति । ब्रह्मास्त्रस्य ब्रह्माशिरोरुत्पात्तसम्बन्धे शिवस्यैव विशाक्तवदोष
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१-८-१३ पश्यन्त्येत्यत्र । प्रतिङ्गलकियेति । नाशिका क्रिया । व्यावर्तकक्रियेति ।
स्तम्भिका क्रिया । अन्यथेति । वैष्णवविर्णयाभावे ॥ १३ ॥

मा संस्पेत्यत्र । तथास्त्वमिति । साविद्वदत्तम् । तथात्वं न स्यादिति । स्वकार्य-
करणसमर्पणं न स्यात् । एवं भगवद्वाक्यकरणजनितदोषस्य भगवत्कृतं

१-८-१४ समाधानमुक्तम् । अतः परं गुणोपापणुच्यते, तत्र रक्षणं गुणस्तस्य पोषणे

भक्त्यर्थत्वम्, तदत्र पृथास्तुत्या उच्यत इत्याशयोनाहुः एवं 'भगवत्तेत्यादि । स्तुत्यर्थ-
बोधकारिकायां कृतहेलाञ्जेति एकं पदम् । कृतेहेलाङ्गानवतीत्यर्थः । अविमत्वा-
रस्यात्वद्वयं वा ॥ १५ ॥

नमस्य इत्यत्र । एवमज्ञेति । एतादृशं भवन्तं शब्दादिना जानन्त्यप्यात्वत्वेनाजा-

१-८-१५ नन्तीत्यर्थः । इदृयमानापोक्षयेति । इदृयमानं मनुष्यत्वस्यत्रियत्वादि
तदपेक्षया । जह्युयादासार्थमिति । आपत्वं प्रकृत्याकाशादीनामपि
प्रत्यन्ते वर्तते इति तद्वदुदासार्थमित्यर्थः । तस्मात्पदमनतिषोपजनमित्याशङ्कायाभाहः
जीवेत्यादि । पितृरूपत्वमिति । 'पितामस्य जगतः' इति वाचयोक्तं तद्गुत्त्वम् । न
इदृयत इति । 'पराञ्चि यानी'तिभूदेस्तथेत्यर्थः । कार्येत्यादि । सर्वानुमानापेक्षया कार्य-
लिङ्गकानुमानस्य सर्वथानुभावकारणेषु भगवतोऽदृश्यत्वेन कार्यस्य तत्सद्वारादर्शनेन
व्याप्तिसिद्ध्या(भावा)यथेत्यर्थः । अन्य एवेति । उक्तस्वभावत्वादेव । अपीति । अलक्ष्य-
मिति शेषः । तेनालक्ष्यपदस्यावृत्तिसिद्ध्या । शुक्ला वेति । अपदस्य शुक्लाचक्रत्वात्तथेत्यर्थः ।
अशुक्लकथनमिति । 'न वेद स' इति भुनावन्नत्वकथनमित्यर्थः । कारणत्वं गच्छेदि-
त्यादि । कारणत्वादीनां स्वरूपसंबन्धविशेषत्वेन स्वरूपद्वयत्वात्त्वादेकतरनाशेपि तथात्वा-
दित्यर्थः ॥ १७, ॥ १८ ॥

तथा परमेत्यत्र । आचिर्भावान्यथानुपपत्त्येति । अज्ञानार्थत्वे तदनुपपत्त्ये-
त्यर्थः । रसजननायेति । नवरसोत्पादनायेत्यर्थः । दोषहेतुरुत्तेति ।

१-८-१९ दोषमाकृत्यहेतुरुत्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥

कृष्णायेःपत्र । स्वोच्चारार्थमिति । स्वकीयोद्धारार्थम् । अज्ञानदशायापनम-
स्कार्यत्वे दृष्टान्तः यथेत्यादि । अस्मिन् पक्षे वासुदेवपदं मूलरूपपरम् ।

१-८-२० इदं च सूतेनानुयते इति सत्त्वोपहितमेव मूलरूपं स्यादित्यकृत्वा पसान्त-
रपाहुः कृष्णायेति वेति । पालकपुत्र इति । पालकस्य पुत्र इत्यर्थः । ननु कुमारपदेन
कथ्येतदुपलभ्यत इत्यत आहुः स्कन्द इत्यादि । चरतीनीचरीचदिति । यथार्थं शब्दो
वृत्तिजलविशेषवाचको निगमसिद्धस्तथेत्यर्थः । सत्यन्वयमयोक्तत्त्वमिति । सम्बन्धेन
मोचकत्वम् ॥ २० ॥

नम इत्यत्र । पङ्कजनेत्रायेति सर्वपलित्वमिति । 'को ह्यन्यः पुण्डरीकासा-
न्महाभारतकृद्भवेदित्यादिषु पुराणवाक्येषु पुण्डरीकासपदस्य त्रिष्णौ

१-८-२१ स्तत्वादिष्णोश्च लौगाक्षिशुभे 'त्रिष्णवे सर्वाधिपतये स्वाहे'तिवाक्येन
सर्वाधिपतित्वस्योक्तत्वात्पङ्कजनेत्रत्वात्पञ्चमं कदम्बकेशिनेनापातीति तद्विहाय पकारान्तरं
सर्वपलित्वमाहुः बद्ध्यन्तेत्यादि । प्रयच्छेदिति । भक्ति प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

यथेत्यादि । महतीति । कौतुकजनकत्वेन दुर्ज्ञेयत्वर्थः । तथैतद्दीलानुसम्भवेन
किं वक्तव्यमित्यपेक्षायाभाहः भक्तेत्यादि । गुणत्वेपीत्यत्र गुणत्वेनेति

१-८-२२ पाठो भाति ॥ २२ ॥

१-८-२३ विधादित्यत्र । आस्मेति श्रीवरीये पाठः, अत्र तु स्मेत्येव पाठः ॥ २३ ॥

जन्मेश्वर्यैस्त्वय । नवप्रकारा इति । स्वरूपगुणेति कारिकया पूर्वमुक्ताः । तदाहुः ।

१-८-२५ स्वरूपेत्वादि । तदुपपादयन्ति नञ्सेत्वादि । ज्ञान इति । उक्तश्लोक-
त्रयोक्तवकारेण ज्ञाते । एवमप्रेषि । समीपगमन इत्यादि । समीपगमन-
पदेन पादरोचनम् । तस्मिन् सति तानि भवन्तीति सर्वापगमनादिर्द्वितीयः खण्ड इत्यर्थः ।
सख्यात्मनिवेदन इति । एतयोर्द्वैत्यनिराकरकत्वात्पूर्वोक्तयोर्बोधयम् । अप्यप्येति श्लोके
तदुपपादयित्वादेव । नञ्चेति । तेषु पश्यतु । तत्र नञ्चेति । तत्सञ्चोक्त्यात्प्रधाने । दुष्ट-
दुर्ज्ञेयस्वरूप पादसेवेन प्रति कारणतामुपपादयन्ति तत्र प्रथममिदमादिना । दुष्टानामि-
त्यादि । दुष्टतन्मन्विनो ये तादृशकृपावारास्तेषाम् । पेयमिति । सुरारूपमन्नमलमित्येषां ।
तत्कुलस्येति । तस्य कुलस्येत्यर्थः । जात्यन्तरमापन्न इति । ह्येच्छादिभावं प्राप्तेः ।
मादकस्येति । मादकसम्बन्धिन इत्यर्थः । पूर्वोक्तरहिना इति । उक्तवत्तृतीयमद-
रहिताः । इतीति । इदं बोधयतानेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

न वेदेत्यत्र । चिकीर्षितावेदेन हेतुमाहुः सानान्यत्र इत्यादि । क्वचिदिति ।

कस्मिन्नपि काले । स्वाभाविकप्रथमस्य भ्रमहेतुत्वे भगवद्दर्शनामेव मित्रा-

दिभावं प्रति हेतुतायातीत्याशङ्क्यं वार्ययितुमाहुः स्वाभाविकस्येत्वादि ।

सर्वभाविन इति । इतन्तम् । सञ्जातसर्वभाव इत्यर्थः ॥ २८ ॥

जन्म कर्म चेत्यत्र । न पूजयेति । मनुष्यादिरूपतयैव ज्ञानात्चेति लक्षणज्ञान-

स्यैव तदुपपन्नहेतुत्वमित्यर्थः । अस्यानुकरणस्यात्यन्ततां स्फुटीकृते-

१-८-२९ माहुः विश्वस्मिन्निति । तथा चास्मिन्ननुकरणे उपपत्त्या य स

इति हेतोस्त्याप्त्यन्तत्वमित्यर्थः । अत्यन्तत्वमत्राश्रयेजनकत्वरूपं ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

गोपीत्यत्र । सा कुतो न स्वाभाविकीत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्राहंति । तदुपपाद-

१-८-३० यनीत्यर्थः ॥ ३० ॥

केचिदाहु रित्यत्र । भगवद्विच्छाज्ज्ञानादिति । इच्छाया अज्ञानादित्यर्थः । पशः

स्वरूपं तद्वीजकथनमुत्वेनाहुः नञ्ददयेत्वादि । यथा चन्दनसन्निधि-

१-८-३१ तद्विज्ञानतराणां तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अपर इत्यत्र । देहशुद्धयर्थेपि तुल्ये कथं द्वितीयमवतिर्यपेक्षायां मतान्तरे बीज-

माहुः अपर इत्यादि । कृतवपयन्तत्वादिरेवपि बहुदैवविशेषणम् । कृत-

१-८-३२ तपस्त्वादित्यर्थः । अनेनेति । अन्नस्यैव जातस्वरूपनादिरुद्धप्रायश्चित्त-

बोधनेनेत्यर्थः । नञ्चेति । जनने । अनेनेति । द्वैत्यमुक्तिदातृत्वम् जनने । अत एवेत्यादि ।

द्वैत्यमुक्तिदातृत्वादेव उभयोः एतदुत्पत्त्यासुरवयोः भगवत्कार्यत्वमित्यर्थः । अन्यथेति ।

मुक्तिदानं विना । असुरवधस्य कार्यत्वाङ्गीकारे ॥ ३२ ॥

भारावतारणेत्यत्र । कालान्तरौद्यत्वादिति । पूर्वजन्मद्वयसम्बन्धेन तयात्वात् ।

१-८-३३ तथा च तदर्थमाविर्भावे पूर्ववद्देशेन प्रादुर्भवेत्, न तु पूर्णस्तयाभवेत्,

अतो नेदं प्रयोजनमिति तेषामाद्ययः । कामप्रधाना इति । त्रिवर्ग-

प्रधानाः । स्वतन्त्रफलतेति । भारतवर्णस्येति शेषः । तथा च सुखसाधनस्य स्वतन्त्रफ-

लतेति विरुद्धमाप्येतेतिभावः । दैहिक इव भवन्तीति । दैहिक इव भासते । ननु विस्म-

र्ये कथमुपागमिव्येत्य आहुः मुञ्चया हीत्यादि । तथा वारोपकाभावादवपात इत्युपा-

रणमित्यर्थः । अनेनेति । उदयिनोद्दृष्टान्तेन । अनभिप्रेतत्वमिति । भारतवाराणस्य स्वाव-

तारस्य तथात्वमित्यर्थः । एवं कृतमिति । अनेन प्रकारेण भारवतरणं कृतम् । ननु

देशहितकरणादीनामपि प्रयोजनानां दृश्यमानत्वात् कथमेकैव प्रयोजनत्वेनोच्यते इत्यव-

आहुः एकपक्ष इत्यादि । सर्वेषां सुखप्रयोजनत्वाङ्गीकारे को दोष इत्याकांक्षायामाहुः

अन्यथेत्यादि । एकस्मिन् वेदे प्रयोजनभेदेन नानाकार्यत्वितेः श्रुतिसिद्धत्वेन निबन्ध-

दक्षितत्वाद्वापि तत्रेवे तथा स्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भवेस्मिन्नित्यत्र । स्वरूपनिरूपण इति । 'तथापरमहंसाना'मिति श्लोके इत्यर्थः ।

१-८-३४ ननु तत्रापि भक्तियोगपदेन श्रवणादिरेव विवक्षित इति तस्मादस्य को

विशेषो येनास्य पूर्वपक्षकोटिपात इत्यत आहुः श्रुत्वीत्यादि । निर-

न्तरौत्पत्तिमार्गाद्भ्रमनेनेति । 'जायस्य च्रियस्ये'ति श्रवितो निरन्तरौत्पत्तिमार्गः ।

व्यञ्जोपे पञ्चमी । तं प्राप्य कालिकप्रलयादिविचारेण यद्वयं पूर्ववत्स्थानिष्ठचित्तेन भवे

उत्पत्तिरित्यर्थः । स्थित्येति । वर्तमानार्थकज्ञानज्योषितया स्थित्या । निरूपितमिति । 'एवं

वृणां क्रियायोगा' इत्यादिना निरूपितम् । 'भगवद्भ्रमपरत्व इति । तद्विषयत्वे ॥ ३४ ॥

श्रृण्वन्तीत्यत्र । स्वतः सेवामिति । स्वतः पुरुषार्थरूपां सेवाम् । एतदिति ।

१-८-३५ स्वतः सेवनरूपं दास्यम् । तर्हि किमिति फलनिरूपणमित्यत आहुः

तथापीत्यादि । एवमत्रापि । स्वयमुद्यम्येत्यर्थः । एतेषामिति ।

श्रवणगानोपदेशानाम् । स्मरणन्दनसहितानां वा । श्रवणकीर्तनानीति बहुवचनेन गान-

स्याप्युपलक्षकम् । भवान्तरफले स्मरणानन्दो । अत इति । श्रवणादिभ्यः ॥ ३५ ॥

अन्यथेत्यत्र । दैव्यं निरूपयतीति । दैव्यमनोमत्सर्वं तदुद्घा रि भगवान् भवेत्तु

१-८-३६ सख्यं प्रकटयति, यथा पुरञ्जनोपरुषान्तेऽन्तर्यामिणा प्रकटितम्, अतः

सख्यं प्रति तस्य कारणत्वबोधनाय तन्निरूपयतीत्यर्थः । विषयान्नाय

इति । दुःस्वभावा । त्यागासम्भावनायां बीजमाहुः अन्यथेत्यादि ॥ ३६ ॥

१-८-३७ के वयमिति श्लोके व्याकुर्वते नञ् वयमित्यादि ॥ ३७ ॥

१-८-३८ नेयं शोभिष्यते इति श्लोके व्याकुर्वते किञ्चायं देवा इत्यादि ॥ ३८ ॥

अथेत्यत्र । इयमेव हि साध्यमिति । आत्मनिवेदने बन्धव्यागयोर्द्वयोरेव यतो हेतुत्वयोर्द्वयमेव साध्यमित्यर्थः । नास्मीत्येवादि । तथा चात्पद्यव्यति-
 १-८-४० रिकाभावात्से प्रार्थनार्थेऽर्थमित्यर्थः । प्रतीतेनेति । आत्मानात्मोदा-
 सीनतया प्रतीतेन । न कर्तव्यः स्यादिति । तथा च शास्त्रेषु ज्ञानिनां विरागत्वोक्ति-
 विरुद्धत्वेऽर्थः । उक्तत्वादिति । 'इदं सर्वं यदयमात्मै'त्यादायुक्तत्वात् । स्फुरणा-
 दिति । तत्परित्याग आनन्दक इति शेषः । नन्वेवं ज्ञायते चेत्स्वरित्यागः कर्तव्य इत्यत-
 सत्स्य दुष्करत्वमाहुः । त्वदित्यादि । तथा च न सत्रास्यसाध्यमित्यभिप्रायः । विधेय-
 दक्षायामित्यादि । विधेयत्वस्कृतौ सत्यां शास्त्रेण हेतुना स्नेहः पुत्रादिषु मया क्रियते,
 तस्नेहकरणं विरुद्धशस्त्रैः पुत्रत्यादिर्बोधोपकैर्नामयते, तथा च तौ स्नेहदक्षयानवदृष्टत्वा-
 दमयोक्तवित्यर्थः । अविमोक्त इति । तथा चातः प्रार्थेत इति भावः ॥ ४० ॥

त्वर्ग्येत्यत्र । स्नेहं प्रार्थयत इति । आत्मनिवेदनहेतुत्वेन स्नेहं प्रार्थयत इत्यर्थः ।
 ज्ञानेनेति । भगवति ह्यात्माधिष्ठानत्वज्ञानेन । प्रतिबन्धकागणनाया-
 १-८-४१ मिति । तत्तिसंस्कृत्या प्रतिबन्धयेत् ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्णोत्थत्र । सम्बोधयदिति । क्रियाविशेषणमिदम् । स्वरूपमिति ।
 'नमस्य' इत्यादिश्लोकत्रये गीतोकस्य पुरुषोत्तमस्वरूपस्य सिद्धत्वात्स्य
 १-८-४२ श्रौतत्वं बोधयितुं मूलनाम्ना स्वरूपमेवं बोधयेत इत्यर्थः । गाम्भीर्ध्या-
 दय इति । तेन वैष्णवतन्त्रोक्तरूपापि सूचितेति भावः । हृविस्त्याग इति । यागत्वा
 यम इति शेषः । अन्येषामिति । फलानामित्यर्थः । यद्योगोनेत्यादि । योगो हि विच-
 द्दित्तिनिरोधात्मकः, तेन करणे मनसो रुद्धत्वात् प्रसाद इत्यनोतिदेव्यम्, तथा च
 तदीश्वरत्वेन तन्निर्णयकत्वाद्दृश्यनिरोधे चित्तप्रसादादौन्यनिष्ठित्तिरिति भावः ॥ ४२ ॥

पृथयेतिश्लोकं व्याचक्षते एवं मनुनेत्यादि । आहेति । पृथयेतिश्लोकं आह ।
 नन्वत्र भगवन् किमिच्छत्यत इत्याकाङ्क्षायां तच्चात्यर्थमाहुः विचये-
 १-८-४३ त्यादि । भगवन्पृथयेत्विषयसाभावादखिलोदयस्तुतेरशक्यत्वेनारखिलपद-
 वैधर्म्यमाशङ्क्य खिलं न्यूनमखिला अन्युना इति योगिकार्यं पुरस्कृत्य भगवन्पृथगेषु स्वतो
 न्यूनत्वाभावात् स्फुरणामावस्फुरणप्रयुक्तौ खिलत्वदधीचान्तिषाशयेनाहुः परितः
 स्फुरिताः सर्वे इति । यावन्तः स्फुरितास्ते सर्वे इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि कुन्ती-
 बुद्ध्या तेषां कथमखिलत्वमित्याकाङ्क्षानामाहुः गुणानामित्यादि । तथा चैवं कुन्तीबुद्ध्या
 अखिलत्वमित्यर्थः । पवमखिलत्वसाधने उपपत्तिमाहुः एकचेत्यादि । एकस्य नानात्व-
 मेव ध्रुतावर्धितम्, निबन्धे तथोपपादनादित्यत उपपन्नतरमाहुः तथा लीलाश्रयेति ।

श्रीपरमं दूषयन्ति तु स्तुताक्रियादि । जयविजयपातनाद्रेषि । यथा तत्र स्वविचा-
 रितमेव कृतवान्, तथात्रापीतिबोधनायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तामित्यत्र । प्रार्थितामिति । रतिमित्यर्थः । एवं स्तोत्रप्रार्थनाङ्गीकारमुखेन
 १-८-४४ गुणपोषणमुक्तम् । अतः परं पुष्पिष्ठारुतापानन्त्यः किमर्थं इत्याकाङ्क्षा-
 यामाहुः इयं हीत्यादि । तथा च दोषसमाधाने गुणपोषणे च
 भगवतोऽस्तुतकर्मत्वं व्युत्पाद्यितुमेव ग्रन्थ उपोद्घातरूप इत्यर्थः । अत इति । ह्युक्तत्वात् ।
 तत्पात्वादि । 'युते च मांसं च मुरा च वेपथ पापदि शीर्षं परदारस्ते'त्येवं सप्तसत्त्वात् ।
 तथा च धृतादिष्यसनाम्बुक्तस्यापि शोकात्मा बन्ध इत्युक्तमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि
 युष्मत्सन्निविमोक्तस्य बहुकालमारभ्य जातत्वादिदानोमेव किमिति बन्ध इत्यत आहुः
 स्वस्मिभित्यादि । 'कृण्वे त्वि'त्यनेनापि 'यदैवे'त्यादिः प्रमुच्यते । तथा च 'यक्षयमा-
 गो'भ्येनेन ज्ञातिद्रोहिहासये'त्यादिवाच्यत्वात्स्थायं यदा वाजिमेवाः कृताः, उदा मोहो-
 मवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

१-८-४५ नैनो राज्ञ इतिश्लोकं व्याचक्षते नन्वित्यादि ॥ ४५ ॥

यथा पङ्केनेत्यत्र । अयथाविचसाधनेरिति । सम्पादितो यद्
 १-८-४६ इति शेषः ॥ ५१ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनोपनिषत्प्रकाशोऽष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

अथ नवमाध्यायविवरणम् ।

अथ नवमाध्यायं विवरणमः सङ्गतिं बकुमहमादिचतुर्षु परीक्षित्वाया अन्-
 रूपणे हेतुं सपरिकरं विभिर्देवतोऽत्रे तन्निरूपणे हेतुमाहुः लोक इत्यादि । कार्यं स्फुटी-
 कुर्वन्ति ऐहिकेत्यादि । कथमेवत आहुः श्रीत्यादि । निरूप्येति । अष्टमे निरूपिता ।
 मध्ये इति । नवमादित्रये । तथा च व्यासोक्तौ सूक्तोक्तौ चाङ्गाङ्गीभावो निर्वाहकत्वं वेति
 सप्तानेव सङ्गतिरित्यर्थः । ऐहिकेत्यादि । कारिकोक्तमर्थं आङ्कुर्वन्ति 'एवमित्यादि ।
 तेनैककार्यत्वं सङ्गतिः कलिष्यति । रक्षापृथोङ्गनेति । मायावरणेन । नन्वेदिकाशुम्भिक-
 योरेकसम्बन्धाव पाण्डवमुक्तिरेव निरूप्या, भीष्ममुक्तिरुपनस्य कः मसङ्ग इत्यत आहुः
 भगव इत्यादि । स्वस्येति । स्वकीयस्य भिन्नत्वं 'यस्तान् देष्टि स मां देष्टी'त्युद्योगे
 भगवदाश्रयात्पाण्डवद्वेषेण अर्भगवर्दीयत्वं प्राप्तस्य मुच्यभावसंशये तच्छान्त्ये संशय-
 शान्त्ये वर्ण्यत इत्यर्थः । ननु तथापि तत्र भगवद्रपनारिरूपस्य भीष्मपुरस्कारस्य कथनं
 इव इत्याकाङ्क्षायामाहुः पुरस्कृत इत्यादि । पुरस्कृतो भीष्मः । अयं द्रोहकृत् भगवद-

पराधुस्तस्य देहं जडादिति हेतोः पुरस्कार ईरितः । तथा च भक्तेन कृतेषु द्रोहे भगवान् तस्मिन्नेतन्मार्थं स्वमेव प्रतिबन्धं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति भावः । मातङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाहुः राज्ञ इत्यादि । राज्ञो युधिष्ठिरस्य यो मोहस्तस्याप्यनु-
पेक्षणीयत्वाद्योपदेशतो निवृत्तिरिति वक्तव्या, अन्यथा क्लेशे विद्यमाने 'अन्ते या पतिः सा गति'रिति न्यायाद्राज्ञोपि मुक्तिप्रतिबन्धः स्यात्, अतस्तदर्थेपि पुरस्कारोक्तिरित्यर्थः । तेषां स्फुटम् । तथापीति । उद्धास्येति । तादृश्रूपेणेति । आत्मताम्युद्धारकरूपेण ॥१॥

१-२-३ भगवानित्यत्र । भगवतोऽनुवृत्तिरिति । भगवत्कर्तृकानुवृत्तिः ॥३॥

उद्धृत्त्यत्र । यादृश इति । यादृशस्तदाश इत्यर्थः । आगत्येत्येत्यादि । आगत्य यन्ममं तनु लोकात् लोकमाश्रित्य लोकसङ्घाश्रयमित्यर्थः । लोक-

१-२-४ सङ्घस्यरूपमाहुः । भक्तस्तथा नमः, न चेत्, यदि भक्तो न स्यात् ।

विपरीतत्वं द्रोष्टुभावात्प्रायः प्राप्तः कथमेवं नम्यो भवेदिति अयं यादृशतादृशमक्तस्य नम्यत्वबोधनरूपो लोकसङ्घ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१-२-५ तत्रेत्यत्र । स्वार्थदर्शनादिति । काले मःसङ्घः स्वार्थस्तदर्शनादि-
त्यर्थः । याश्चकृविपयत्वमिति । बाधकस्य तदर्थं मुख्यत्वसाधकमुक्त्यादेर्विषयत्वमित्यर्थः ।

१-२-६ पश्चेत् इत्यत्र । न देवर्षित्वमात्रमिति । अत इति शेषः ॥ ६ ॥

कृष्णं चेत्यत्र । कथं पूजितवानिति । सम्बन्धित्वेन वा ज्ञातित्वेन येष्वारत्वा-
दिना वैपर्यः । मायाया देहग्रहणोक्तौ मायात्वादित्कालव्यतिक्रो देह इति

१-२-१० शक्या स्वावश्रित्यर्थमाहुः प्राकृत्येत्यादि । निरुत्पित इति । यत्नेन निरूपितः । उत्तरयेति । दयमाध्याये कौरवेन्द्रपुरोहीवाक्येषु, तस्य वास्तवत्वं तु 'यस्या-
मत् तस्य पति' 'अविज्ञातं विज्ञातनां विज्ञातमविज्ञातना'मित्यादिश्रुत्या ज्ञेयम् ॥ १० ॥

१-२-१२ अहो कष्टमित्यत्र । निरन्वयमिति । प्रसिद्धैरेतुरिति ॥ १२ ॥
सर्वे कालकृतमित्यत्र । बहूनामित्यादि । ईश्वरो वा भवेत् कर्ता पुरुषो वापि

भारत । इयो वा विद्यते लोके कर्मजं वा फले स्मृतमिति राजर्षयः-

१-२-१४ न्यत्र लोकादीनां कर्तृत्वपतिपादनादित्यर्थः । निराकरणादिति ।

धर्मनन्दनपदेन कर्षणः धर्माश्रयपदेन लोकरूप्य च निराकरणादित्यर्थः । सहवृत्त्येति ।
बहूनामाणा सहवृत्त्या । बहव्यते हेतुः स्यत्येत्यादि । कालमित्येति । कालमाने-
नेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१-२-१७ तस्मादित्यत्र । वैतन्त्रमित्यनेन कालस्य निरूपितत्वादिति सम्बन्धः ।
सर्वाधीनकथमादिति । अत्र बहुव्रीहिसौधः ॥ १७ ॥

इति मतिरित्यत्र । अनेदेपि शक्तिकल्पनेन मिश्राभिन्नतया प्रकृतिसंस्कारे विद्यते

१-२-३२

तस्याः उद्धारो नायाति कर्तव्ययोगान्म्यस्यैव त्वापार्यात्वाःश्रयणाहुः न
घटत इत्यादि ॥ ३२ ॥

त्रिसुवने इत्यत्र । स्वरूप इति । जीवात्मरूपे । तथा सन्ति । प्राणवेदका-
र्य सोमदर्थं सति । अर्थापत्तिक इत्यादि । एतेन 'मयाऽप्युद्धृतं

१-२-३३

प्रयत्न' इति श्रुत्युक्तरूपत्वा निवृत्तौपत्तीत्यास्मात् । अनेनेति ।
दृशसम्बन्धित्वा । पीताम्बरस्य पायाकरूपत्वे प्रकाशवर्तमानसम्बन्धित्वात्प्राणव्यतिवृत्तित्वं

स्वरूपमाहुः तथा चेद इत्यादि । सूर्यो हि प्रयागः स्वावतना यदाशान् मकाजयति

तवैत्यर्थः । पीताम्बरस्य वेद्यत्वं तु 'प्रासङ्गिकदोषं पीत'मिति शब्दसम्बन्धसाध्यात्प्रो-

ध्यम् । स्वकाञ्छादकत्वेन । उक्त इति । वेदे उक्ते । अनेनेति । भगवत्प्राणकरूपत्व-
नेन । स्पष्टमिति । अथकाशदानेन ततोत्या च स्पष्टमित्यर्थः । मत्तमिति । न विद्यते नः

निषेधो यद्येति नमम् । त एव या त इति । ते ब्रह्मविद एव वा ते । कुः श्रुः कुं संभ्रुः
नपुंसकत्वमकं शरीरं लक्षितं मुक्तनीरुधेः । अश्रित्वात्मनारूपमिति । अश्रित्वं प्राणा-
रूपं चेत्यर्थः । अत्रेरातसत्वं च । 'रविमध्ये स्थितः मोमः सोममध्ये दुःखायानः । चरित्तये

स्थिते सस्ये सस्यस्थानः स्थितोऽच्युत' इति मैत्रायणोपबृहत् 'रक्षित्तये स्पन्देदृषं पयै-
न-
दधानमङ्गल'मित्येकादशसंस्कृते सिद्धम् । नवतन्त्रयतिवार्थेनमन्थोत्तमाधिकारे तन्त्रसूक्त-
थात्वे 'मम निक्षिते'त्याद्युत्तरमन्थविरोध इत्यत आहुः भगवदित्यादि । तच्च इति ।

अन्तःकरणदिलेवत्ये । तथा च तदानीं तदभावात् विरोध इत्यर्थः । ननु तदानीं तद-
भावे तदानीं कथमिदं भाव इत्यत आहुः प्रत्यमित्यादि । तथा च भगवद्वत्त्वाभेददे-
वैर्भवे इत्यर्थः । एतस्याः साक्षिण्यसत्तात्किञ्चित्त्वं तु सर्वकर्मनीयतया मुख्यजनकत्वेन

प्रकाशकत्वेन च सर्वकार्यकरणमाश्लेषम् ॥ ३३ ॥

सुधीत्यत्र । भक्तश्रवणकुतुहलाद्दृशान्धेन प्रकाशान्तरमाहुः मुक्त्यादि । ननु

रजोभूतसत्त्वादिभिः शोभाजनकत्वाभावात् रतिजनकमिति कृत्वाद्येव-

१-२-३४

मयेत्याकाङ्क्षायाभावात् राजसेत्यादि । एतेषां चानेन काञ्चनात्प्रोपनाय

च पदान्तरमाहुः उपभोग्यादि । सूर्योदीनां सुरासे मानमाहुः अश्रित्त्यादि । यदित्यु

'अश्रितां अथां वायुः गतिः आदिभ्यां वार्ता एवाभिरुचौषे तन्मार्गवैरुचौ पुनर्निर्' इति
ब्राह्मणव्ययकाण्डोपदेशोऽप्युक्तः वास्तव्यकरणजनन । ते च । इत्यादि ।

'यदि प्रयास्यं श्रित्त्यादिनां काः क्रममुत्पत्तिः श्रित्त्यादि इत्यर्थः । मित्ता येति । तस्मात्
ब्रह्मविद्वैत्येत्यर्थः । च समुच्चय इति । सोऽत्र न रितासक्यः । समुच्चयेऽप्यवत्वस्य वैक-
ल्पिकत्वात् । 'चधन्द्रदस्युभोपसु पुति पते समुच्चये । अथार्थं वाक्यविस्तारं प्रसङ्गं पाद-

पूरणे । अन्योन्वार्थं सवार्थं मयादावामनुक्रमे । पुनर्थेऽप्ययं पदादुत्तरेषु व्यपस्थित'

इत्येकाकारकोशे तथोक्तत्वात् । इतरयोगार्थत्वपत्ते यद्यप्यव्ययत्वं कोश उक्तम्, तथापि तुना अपिनेत्यादिवदत्र नामत्वमेव चरप विवक्षणीयम् । आनने यस्येति तु भक्षयभूता यस्येत्यर्थः । सद्रूप इति । अस्मिन् पक्षे बाहुल्यकारणकारस्य यकार अकारात् पूर्वभावश्च बोध्यः । महासामर्थ्यमिति । 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःश्रुतम् । महद्भयं बह्वृष्यत्तं य एतद्दिशुमुत्तास्ते भवन्ती'ति कम्पनाधिकरणविषयवाक्यश्रावितं तदित्यर्थः । पूर्वश्लोकार्थ इति । अनन्यभक्तिप्राप्तिरूपे ॥ ३४ ॥

१-९-३५

सपदीतयत्र । तृतीयां गुण इति । तयो गुणः । पूर्वैवदिति । तादृशत्वेपि भक्तवत्सल इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यवहितेत्यत्र । विहिता इति । विशेषेण हिताः । आत्मविद्यास्वरूपमाहुः ममेव क्रियेत्यादि । 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' 'यदा यदा हि धर्मस्य' 'वासांसि जीर्णानि' इत्यादिवाक्यान्वयोदोहाहरणत्वेन बोध्यानि । अस्य परपत्वे

१-९-३६

परः को वेत्यत आहुः स एव पर इत्यादि । तथा च परत्वेपि परमत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः । अत्रापि 'मत्तः परतरं नान्यत्' 'मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं चे'त्यादि द्रष्टव्यम् । एवं रूपभेद इवायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तद्वदर्थान् प्राप्तस्येति । आत्मविद्योपदेशेन युद्धकारणेन चास्याः अवस्थायाः सात्त्विकराजसत्वं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

स्वनिगमेत्यत्र । अधिका चेत्यादि । 'अहं भक्तपराधीन' इत्येवमधिका कुत्रेत्यर्थः । रथस्यैव चक्रे इति । तेन भारते क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रत्वकथनमपि सुदृशं नावेशादिति बोधितम् । दोषाभावमिति । प्रतिज्ञात्प्राप्तेपि दोषा-

१-९-३७

भावम् । भक्षणाय प्रवृत्तत्वेन फलावधारणन्मार्गार्थशाभवादिति । उपघोच्छादनार्थमिति । भारते 'व्यालम्बी पीतान्तपट' इति विशेषेणोत्तराश्वस्य पीताम्बुत्वकथनाद्विकार-गौरवस्वीभावनेन न वेदरूपतेति मायारूपत्वात्तदर्थमित्यर्थः । आच्छादनस्वरूपमाहुः अर्जुनो रक्षित इति । शुक्यर्थतामाच्छाद्याजुं नरभार्थता प्रकटीकृत्येत्यर्थः । द्वितीयमाहुः स इत्यादि । स इति । उत्तरांशपटः । रतिकार्यकर्मत्वात् । युक्तिदानकृतत्वात् । अत्र स्वपति-ज्ञात्यागस्तामसोऽभिधानं राजसमिति तामसराजसत्वमवस्थाया ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

शितेत्यत्र । अत्राज्ञातयिनो म इति सम्बन्धवर्षा, तेन तत्सम्बन्धी सन् पट्वाथ-

१-९-३८

मभिससारात्त्यर्थो भवति, राजसतामसत्वम् ॥ ३८ ॥

विजयेत्यत्र । ईशर्णायतया सुखजननं सात्त्विकं हतानां स्वरूपरापकत्वं तामसमित्यवस्थाया राजसतामसत्वमित्यवस्थायास्तथात्त्वम् ॥ ३९ ॥

१-९-३९

१-९-४० ललितेत्यत्र । उन्मदान्धपदोक्तमोहनकृतं तामसं निरीक्षणं च सात्त्विकं तदेवोक्तकार्यं ननकतद्गन्धुलूपमित्यवस्थायाः सात्त्विकतामसत्वम् ॥ ४० ॥

सुमीत्यादि । न त्वेतस्मिन्निति । न त्वेतच्छरीरान्तवर्तीत्यर्थः । अत्र राजस्यस्य रानकृते क्लेशे राजसत्त्वाचरसम्बन्धितयाधैनीयत्वस्य राजसत्वम् । ज्ञानो-

१-९-४१

श्चरं निश्चयात्सात्त्विकत्वम् । साकस्या क्लेशो ज्ञेया ॥ ४१ ॥

१-९-४२

तस्मिन्नभिरयत्र । न तु जीववदिति । नत्वेवपिपतितवेत्यर्थः । क इति । निष्ठा अभिज्ञा वा ॥ ४२ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनोचिनीमकाशे नवमाध्यायविवरणम् ॥ ९ ॥

अथ दशमाध्यायविवरणम् ।

अथ दशमाध्यायं विवरिष्यः पूर्वाध्यायार्थमनुबदन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः नैश्चि-
न्येत्यादि । निरूप्यन्त इति । नैश्चित्यसिद्धये निरूप्यते । एतेन

१-१०-०

सर्वभक्तसमाधानपूर्वकत्वस्थानप्राप्तिरूपं तृतीयकार्यं यथायुक्तं तेन-
स्यायं सङ्गतिर्बोधिता । कर्मकारमाहुः पाण्डवेत्यादि । ननु पाण्डवसुखदानं त्वादायैव
पङ्क्तिरूपते, श्लेषेऽवधायै सर्वेषां भगवत्परत्वमिति तस्य कथमध्यायार्थेन संगतिरित्यत
आहुः कृष्णेत्यादि । तथा च श्लेषे हेतुतयोच्यते इति सैव सङ्गतिरित्यर्थः । एतेन पूर्व-
मध्यायार्थत्वेनोक्तं सर्वगुक्तिदात्त्वमपि समर्थितम् ।

एवं सर्वमर्थं सङ्गृह्य व्याख्यातुं कथासङ्गतिं वदन्तः श्लोकमवतारयन्ति पूर्वा-
ध्यायेत्यादि । राज्यस्थितिमिति । राज्ये युधिष्ठिरस्य स्थितिमकारम् ।

१-१०-१

कोरवभस्तु पटत इति बोधयित्वाहुः अथचेत्यादि । प्रकान्तरे-
णापि तेषामभित्तिबोधनायाहुः अस्वेत्यादि । नन्वेवं वधे दोषाभावे राज्यकरणस्य कथं
दुष्टेत्यत आहुः अनेनेति । रिक्यस्युत्पन्नेन । इति सम्बन्ध इति । एवं सन्देशबोधनाय
सर्वत्र कृत्वादादौ सम्बन्ध इत्यर्थः । सन्देश इति तु पाठः प्रतिभाति । तदासव ११ । इदानीं
वेति । बाण्ड एवकारायां बाण्डालहारे । प्रतिहृतत्वे इति । पूर्ववैरोपपत्तिहृतत्वे ॥ ११ ॥

वंशमित्यत्र । अन्योन्नेर्यादि । तथा च स्वयंकृतस्तासर्वयं प्रतीकाराभाव इत्यर्थः ।

१-१०-२

अभिष्टुकीत्यादि । तथा च वंशद्वयस्य संरोहितवानिति भावः । ननु
मोक्षदानार्थगृह्यतस्तद्विक्रमे राज्ये कथं निवेशितवानित्याकाङ्क्षायामाहुः
अथत्वेत्यादि ॥ २ ॥

१-१०-३

काममित्यत्र । क्रमादिना इति । त्रिविधभूतोरुपकृता गुणा इति श्लेषः ४

उपित्वेत्यादीनां तात्पर्यं आहुः कारिकायाः । मृधैवेत्यादि । भक्तिश्च ज्ञानं च तद्वृत्ता
उत्सवाश्चेति समासः । नन्वप्ये मुक्तिं विनापि वैपर्ययेनैति तन्निष्ठस्ये
१-१०-३ आहुः कृष्णेत्यादि । 'विष्णोरनुचरत्वं हि बोधमाहर्षनीषिण' इत्यादि-
वाचयात् तथेत्यर्थः । इतिनाशुर्भगवतो या स्थितिः सा यथुरादिस्थितेर्विलक्षणमेति
बोधनाय तत्रात्पर्यमाहुः हस्तीत्यादि । वास इति । भगवतः स्थितिः । निरन्तरस्थि-
तिर्भयुदादिसम्बन्धिनी । कालवशादेव स्थितवान्, न स्वैच्छयेति वारयितुमाहुः
कालस्येत्यादि । स्थितेः कथं मुक्तिहेतुत्वमित्याहुः क्वाप्यां तत्रकारमाहुः स्थित्वेत्यादि ।
भाब आश्रयः । गान्धार्यां विराटवनयातिदेशस्य तात्पर्यमाहुः यथेत्यादि । उवराया
भर्ता मारिताः, पुत्रो रक्षितः, गान्धार्याः पुत्रो मारितः, भर्ता रक्षित इत्येककारणरक्षण-
साम्यात्तथेत्वंतिदेशोक्तिरित्यर्थः । विराटसहस्रोत्पन्नसरे राजार्जुनौ कुतो नोकावित्यत
आहुः राजेत्यादि । एकदोषादिति । 'युगान् स्थिये'ति सूत्रोक्तादेकदोषात् ॥७-१०॥

सत्सङ्गादित्यत्र । लौकिकमित्यादि । भगवत्प्रभावादिना भगवत्सल्लोकिकत्वस्य

१-१०-२३ भवितुं विरहानुभवं व्युत्पादयन्ति उरदिष्टेत्यादि । उपदिष्टेष्वीत्या-
द्युक्तदशादये सत्सङ्गादित्यादिकं यथायथं रसोत्पत्तौ हेतुद्वयम् । सत्सङ्गादिजन्यस्य रसस्य
ज्ञानादिनाऽभयने हेतुमाहुः मानसेत्यादि । तथा च तद्वैलक्षण्येन तयोः सकाशाज्ज्यप-
मानस्य सुखस्यापि वैलक्षण्ये हेतुभेदाशयया तत्र रसवैजात्यम्, तथात्रापि रसवैजात्यमिति
ज्ञानादिना सत्सङ्गादिजन्यरसाभयने सिद्धेऽन्तर्पामित्वेन सत्ता ज्ञानदशायापि बहिस्तद-
भावाद्विरोहो युक्त एवेत्यर्थः । ननु सुखाद्युत्पादानमात्रा वा मनो वा, अस्तरवोर्येयमात्वेन
तत्र सत्ताज्ञाने विद्यमाने निमित्ताद्यवैजात्येन कार्यवैजात्यं न युक्तमिति ज्ञानादिनापि
तादशरसः सम्भवदुक्तिक इति विरोहोनुपपन्न इति शङ्कायामाहुः स्त्रिया इत्यादि ।
चातुसः । दोषस्कृत्तमिति । दोषपूर्विकया स्फूर्त्या । तथा च सकृच्चन्दनवन्तित्वादिषु
पर्यायेण द्वेषच्छादिदर्शनात्तच्चक्षिप्ररसस्य स्वनिष्ठकापादिदोषकृतया विपर्ययस्फूर्त्या
अभिष्यक्तिर्यथेति इति तस्याः उत्कृष्टकामतया तस्यां कामस्य सार्वदिकत्वात् तस्याः
स्वतः सुखं सदा स्यात्, तथा सति विरहदुःखं न तस्याः स्यात्, तत्र इत्यर्थे, अतो
निमित्तवैजात्ये कार्यवैजात्यपरवश्यमज्ञीकार्यम् । तथा सति बहिः सम्बन्धजन्यस्य रसस्य
कामादिदोषेणैवाभिष्यक्तज्ञानादिनाऽभयनाद्विरोहो युक्त एवेत्यर्थः । ननु रसस्य सुख-
विशेषरूपत्वात् तदभिष्यक्तिं प्रति स्वनिष्ठदोषस्फूर्तेः कारणता न युक्ता, सायुज्यादा-
बन्धिव्यक्तस्याऽस्यसुखस्य दोषं विनैवाभिष्यक्त्येवैतिरेकरूपविचारान् । अतो यथा तत्र,
तथा भगवत्साभिष्यक्तावपीति ज्ञानादिना रसाभिष्यक्तैर्विरोहो न युक्त इत्यत आहुः

सायुज्येत्यादि । भिन्नतया स्थितज्ञानमिति । भिन्नतया स्थित इत्याकारकं ज्ञानम् ।
तथा च कामाद्यभावेपि दोषान्तरस्य तत्र सत्त्वात् न व्यभिचार इतीहापि तैवैवाभिष्य-
क्तिरिति ज्ञानेन रसाभावाद्विरोहो युक्त एवेत्यर्थः । भिन्नज्ञानादेदोषत्वे युक्तिमाहुः अन्यथे-
त्यादि । भिन्नत्वज्ञानादेदोषत्वे शङ्कते नन्वित्यादि । कार्यदुष्टत्वस्य कारणे दोषत्वा-
प्रयोजकत्वात् मरुते च कार्यस्य मरुतात्पुंदिबोधकतयाऽदुष्टत्वाद्विरोहकारणस्य भिन्नत्व-
ज्ञानादेर्गुणत्वमाज्ञीकार्यम्, न तु दोषत्वमित्यर्थः । तदुक्तमुपगम्य परिहरन्ति स्वल्प-
मित्यादि । तथा च यद्यपि त्वदुक्तयुक्तया गुणत्वम्वचितम्, तथापि यथा 'क्षुत्सुत्वं वै मनु-
ष्यस्य भ्रातृव्यः अश्वनया मृत्युरेवे'त्यादिभ्युःया बुधुसादीनां दोषत्वकथनादभयोजकम्,
तथा 'यदा श्वेनेष एतस्मिन्मरुत्पन्तरं कुर्वत' इत्यादिभ्युःया भिन्नत्वज्ञानादेर्दोषत्वकथनादे-
तयोरपि गुणत्वमपयोजकमित्यर्थः । ननु बुधुसादीनां लोकेपि दोषत्वात्तददृष्टान्तेनात्र
गुणत्वत्वानो नोचित इति शङ्कानां लोके तेषां दोषत्वं परिहरन्ति अन्यथेत्यादि । तथा
च यथा लोके तेषां गुणत्वं शाल्वे दोषत्वम्, एवमेतयोरपि भक्तौ गुणत्वं शाल्वे दोषत्व-
मित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । रसस्य दोषाभिष्यङ्गत्वत्वनियमात् तथेत्यर्थः ।
एतादृशस्य रसनजनकत्वे शाल्वेयदशापेभ्येतादृशदशाया उच्यते च मानमाहुः अत
एवेत्यादि । तथा चास्य दर्शनेनस्य दोषजन्यत्वेपीदमेवाधिकं 'गोविन्दमृगयुगतायां द्वार-
कायां क्रुद्धः । अवात्सीश्वारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलावस्य' इत्यादिनाश्रयादतोनेन
ज्ञानोपपदाद्विरोहो युक्त इत्यर्थः । आधिक्ये पानान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि । तथा चास्मादेव
विरोधान्मुक्तेषु देहसम्बन्धं मृत्कानां सृष्टिं च करोतीत्यतो ज्ञानाद्विदशापिसयेयमेवापि के-
त्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतो भगवन् 'कच्चिद्गोपि दोषः स्वाःदोषोपि
विनिगाना मुणः' इतिचत्तच्छायाधिं तत्तत्तया तथा व्यवस्थापयतीति तथेत्यर्थः ।

श्लोकव्याख्याने सत्सङ्गपदं पञ्चम्यत्रपि सम्भवतीत्याशयेनाहुः तदन्तन्तरमिति ।
ननु भगवद्विरोहासहनप्रस्तावे सत्सङ्गत्यागाशक्तिरूपेण कुत्रोपयुज्यत इत्याकाङ्काया-
माहुः यदर्थमित्यादि । तथा च भगवत्सङ्ग-भादेव तस्यागानिच्छेति विद्विरोहासहनप्रस्तावे
तदुक्तिकचित्तैवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्युपयोगमाहुः अपत्याग इत्यादि । सिद्धमाहुः
कीर्तिरित्यादि । पूर्वमुक्तत्वादिनि । ननु तिस्रस्तावे पूर्वध्याये उक्तत्वात् ॥ ११ ॥

१-१०-२२ श्रीक्षन्त इत्यत्र । न विरोध इति । सम्बन्धस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ १२ ॥
१-१०-२४ स्वदुःखेति । भेदां आनन्दभेदे गणना, 'तादृशयानसु भेरीश्वि'ति
भारते प्रयोगाज्ज्ञेया ॥ १४ ॥

१-१०-२५ प्रासादेत्यत्र । 'भक्तिर्भगवन्नेत्यत्र धर्मपदेन स्त्रीत्वभावरूपो यथां
सुबते ॥ १५ ॥

उच्च इत्यत्र । विष्णोः पद इत्यादि । अस्यां श्रुतौ यद्युत आनन्दार्थे-

१-१०-१७

गवत्पदाधिकरणकृत्यक्यनात् तेषां तादृशज्ञानवत्प्रणयनाय यद्युद-
युक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

१-१०-१८

अभूयन्नेत्यत्र । तथापीति । अनुवादत्वेनापामाण्यत्वेपीत्यर्थः ।
यद्गीता इति । प्रमाणत्वेन गृहीताः ॥ १८ ॥

स वै किलेत्यत्र । प्रमाणे नेति । अत्र प्रमाण इति सप्रम्यन्तम् । नेति भिन्नं
पदं बोध्यम् । प्रतिपाद्य इतिशेषः । तत्र गणकमाहुः आत्मेत्यादि ।

१-१०-२०

‘पूर्वमेवे’त्यादिश्रुतित्तु आरणकेतुकब्रह्मणस्पथा । तथा च स पुरुषः

पुराणो भविष्यति, नायमित्यर्थः । अत्रेति । उक्तश्रुतिषु । इदानीन्तनैरिति । ब्रह्मविष्णु-
ब्रह्मादिभिः । नन्वस्मदाद्येष्वपि पुरातनत्वं तेषामस्तीत्यतिव्याप्तित्वात्परित्यक्त आहुः यत्कि-
ञ्चिदित्यादि । कथाचिदिति । ‘पूर्वमेवे’तिश्रुतेः कर्मवाक्यत्वेन कृपेस्त्वात्तत्परत्वात्
मायामर्तृत्वरूपया वेत्यर्थः । एतदिति । एतस्य सत्त्वम् । अत्रे तदानीमिति । ‘सदेव
सौम्येदमग्र’ ‘नासदासींशो सदासीचदानी’मित्यादिश्रोतशब्दोक्तिः । प्रमाणाभाव-
दित्यादि । विशेष्यान्वैतैकारेण सदसन्नियेनेन च तदभावात् । पञ्चादिति । ‘रतोषा
आस’न्नित्यादिश्रुत्युक्तं ब्रह्माद्युत्पत्त्यनन्तरम् । तदानीन्तनेत्यादि । पाश्चात्यव्यवहा-
रमाश्रित्य ततः पूर्वस्थितिबोधनार्थं तथोक्तमित्यर्थः । अत्र गणकमाहुः उच्येतेत्यादि ।
तथा च ‘सदासीदम आसी’दित्येवमुपपत्तमातिपादनं तथेत्यर्थः । ननु तत्र कालेस-
चानुगत एव, न तु प्रतिपाद्यत इति न वाक्यभेद इत्यत आहुः ततः पूर्वैरित्यादि ।
‘सदेवे’त्यादिश्रुतिः सर्वतः पूर्वैश्चानां वदन्ती एवकारेण चेतरं व्यवच्छिन्नदन्ती
प्रमाणान्तरस्थाप्यसत्तां पूर्वं बोधयतीति तदभावात्प्रानुवादः शक्यवचन इति काल-
प्रतिपादकत्वमेवादर्शनीयम्, तथा सति दोषस्तदस्य इत्यर्थः । कालप्रतिपादकत्वे
दूषणान्तरमाहुः एकमित्यादि । पूर्वं कालसत्तायां तदभ्रमनिरासायात्र वाक्यशेषे
एकपदभ्रमयोगव्यवच्छेदपूर्वकमुक्त्वा एकपदस्य वाचकत्वात्तद्व्यवच्छेद एव
वाक्यार्थ इतिभ्रमनिरासायाद्वितीयपदस्यात्र आक्तावतिरोध इत्यर्थः । एतयाकुर्वन्
कथमित्यादि । निराकुर्वन्निति । अद्वितीयपदेन निराकुर्वन् । बोधनसमयानुसारेण
नेति । बोधनमार्दानुसारेण । ननु मातु कालः, तथापि आसनक्रियाया विष्ण-
मानत्वात् कथमेकसचासिद्धिरित्यत आहुः आसनेत्यादि । पूर्वैश्चनेति सिद्धान्तानु-
सारेणेति । ‘पूर्वैश्च’त्यधिकरणे यः सिद्धान्तस्तदनुसारेण । जगदात्मनोति । अनारोपि-
तानानुत्पन्नं रूपमात्मपदेनोच्यते, तथा च जगतोऽनारोपितानामनुत्पन्नं रूपं इत्यर्थः । काले-
त्यादि । कालस्यापि क्वचिदुपादानत्वकथनाचादृशः कालो भविष्यतीति कथमेतदेकसचा-

सिद्धिरिःबाह्यज्ञायां वक्षिराकरणार्थमित्यर्थः । ईश्वर इति । ‘यकृतिर्ब्रह्मोपादानमाधारः
पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्मतत्त्वितयं त्वहम्’इति वाक्यान्तर्वर्णामपि मूलरूपः
त्वयमेवेत्यर्थः । जीवेत्यादि । ननु तथापि ‘नित्यो नित्याना’मित्यादिश्रुतौ जीवानां
नित्यत्वनिष्पन्नासत्तायां कथमेतदेकसचेति ब्रह्मायां जीवनिराकरणार्थमित्यर्थः ।
नितरामित्यादि । ‘सर्वे एवात्मानो य्बुधरन्तो’ति श्रुत्या बुधरणोत्तरमेवाज्ञानां जीवरू-
पेण प्राकृत्यात् ततः पूर्वैश्चकारण्येन तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २० ॥

स एवेत्यत्र । तत्रेति । सृष्टिकरणे । कालं सृष्टवानिति । तृतीयस्वरूपे काल-
निरूपणे ‘पुरुषस्तदुपादानमात्मनं लीलयाऽऽज’दितिवाक्यादित्यर्थः ।

१-१०-२१

द्विविधेति । वरूपमाणकार्यद्वयकरणत्वादिभिः । प्रतिकृत्येति । पुरि-
तपान्नसञ्चायकतुल्यरूपया । स्वेच्छयेति । अविद्याकापकर्मभिर्भ्रमणात् स्वकामेन ।

तदेति । एवं कार्यद्वयकरणे । जीवावर्तेति । जीवपुरुषार्थसिद्धयर्थं । केवलया तथा
सृष्टिकरणे मोक्षप्रतिबन्धादिति । इदानीन्तननाया इति । जीवसृष्टिकालसम्बन्धिन्याः ।
जगदुत्प्रेण भवनाथं भगवत्परसम्बन्धप्रकारमाहुः तद्व्यापारैत्यादि । ‘सर्वयोगिषु कौन्तेय
मूर्त्ययः प्रभवन्ति याः । तासां ब्रह्म मह्योनिर्हं बीजमदः पिते’तिवाक्यादित्यर्थः । वेद-
करणमयोगनमाहुः केबलेत्यादि । तेन व्यामोहोद्विहित्विति । ‘यन्नामभिर्ध्यायति धीर-
पायै’रितिवाक्याचयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

स वा अयं यत्पदमित्यत्र । ननु ब्रह्मविद्भिः समाधिनान्तरात्मोपास्यते इति
बहिर्विद्यमानस्यास्य कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः बाह्येत्यादि ।

१-१०-२२

पूर्वैमिति । ‘स वै किलाय’मिति श्लोके ‘य एक आसी’दित्यनेनेत्यर्थः ।
तद्वाक्यादिति । ‘आहुस्तामूययः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । अस्तितो देवलो व्यास’
इति तेषां वाक्यात् । त्वमिति । त्वम्येदवाच्यत्वैर्नोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ २२ ॥

स वा अयं सर्वोत्तरः । जीवोत्पत्त्यता स्यादिति । अहन्ताममत्वाभ्यां संसारा-
सक्तिः स्यादित्यर्थः । दोषसम्बन्ध इति सप्तमी । नेति भिन्नं पदम् ।

१-१०-२३

क्षान्तिरिति । सौन्दर्यहानिः । एतेन ‘अस्यावयवभूतेतु व्याप्तं सर्वमिदं
जग’दित्यादिश्रुत्युक्तोत्तरवाक्यविभावो जीवब्रह्मणोर्बोधितः । स इति । नैत्यस्यामत्वादि-
सम्बन्धश्लोकोत्पत्त्यसम्बन्धः । गुणस्य हेतुमाहुः तदर्थैरित्यादि । जीवार्थमेव प्रपञ्चस्य
भोग्यत्वनिष्पन्नताया भोग्यत्वरूपतत्त्वस्वभावाभिव्यञ्जकत्वादित्यर्थः । ननु कर्तृत्वभोक्तृ-
त्वयोः साहचर्यस्य लोके दृष्टत्वाच्चैर्कर्तृत्वमप्यस्त्विति चेत्, तत्राहुः अंशानामित्यादि ।
तथा च व्यास्यभावे साहचर्यमात्रमप्योजकमिति न तत्सिद्धिरित्यर्थः । त्रिपदबहुव्रीहेः
काचित्कत्वादुपाख्यानान्तरमाहुः सत्त्विविभक्त्यादि । अत्रेति । अनुगीतत्वे । यत्कृत्व-

मिति । कविनिबद्धायाः कथायाः सखीनां वक्तृत्वम् । विशाकलिततयेति । भिन्नतया । प्रकियाप्या इति । प्रकरणस्य । सवेवेदान्तप्रत्ययाधिकरणं साधनाध्यायवृत्तीयपादारम्भे । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं प्रथमस्य द्वितीयपादारम्भे । तत्रेति । सर्गादिषु ॥ २३ ॥

यदा हीत्यत्र । सामान्यविशेषभेदेनेति । लोकरूपितौऋकस्यितभेदेन ।

१-१०-२४ तत्रेति । स्थितिसर्गसंहारेषु । इत्यादीति । वाक्यादिविशेषः । तत्र यदेति । उपसर्गेन प्रादुर्भावे विशेषस्थितिकाले । स्थिताविति । लौकिकस्यतौ । निवेद्येति । स्वदीर्घस्य निवेद्ये । नैमित्तिककष्टरूपम् । यदापदेन काव्यविशेषबोधनाद्भगवदागमनं नैमित्तिककष्टकर्मिःपर्यः । वर्तुलमिति । लोष्ट्रबन्धिवडम् । निमित्तमिति । अवतरणे निमित्तम् । यदा यदेत्यादि । तथा चास्मिन् वाक्येऽइमिति यदा-दस्यैव तत्कार्यम्, न सगुणस्य विष्णोरित्यर्थः ॥ २४ ॥

१-१०-२५ अहो अलमित्यत्र । सतामिति । भगवदीयानां यादवानाम् । तस्य पूजन इति । तत्कृते पूजने । सर्वैरिति । देवै कृषिभिश्च ॥ २५ ॥

१-१०-२६ अहो बनेत्यत्र । स्थितिरिति । भगवत्स्थितिः । तत्रस्थानां वा ॥ २६ ॥ नूनमित्यत्र । एवमिति । मर्यादापुष्टिभेदेन स्त्रीणां स्वरूपे भेदद्वयम् । एकमिति ।

१-१०-२७ यहीतपाणित्त्वम् । भगवत्कलमिति । भगवत्सम्बन्धिकत्वम् । 'सुगुं सुलु'मिति लुप्तविभक्तिकं सवितपदमित्याशयेनाहुः हे स्वरूप इति ॥ २७ ॥ एवंविधा इत्यत्र । पुरमोचिन्तामित्यनेन तासां चाष्टुषेबोधनस्यैः कयने हेतुबोधः । अभिनन्दने हेतुः सत्यकयने बोधयम् ॥ ३० ॥

१-१०-३२ अथेत्यत्र । उभयत्रेति । भिन्ने भिन्नतया गमने चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनोपनिषद्भाष्ये दशमाध्यायविवरणम् ॥ १० ॥

अथैकादशाध्यायविवरणम् ।

अथैकादशाध्यायं विवरणोऽवसररूपां सङ्गतिं बोधयितुं पूर्वधायावार्थमनु-
दन्तः प्रस्तुतार्थमाहुः एवं कौरत्रेत्यादि । कथमुदीर्यत इत्याकाङ्क्षायां तदेवप्रसन्नतराया-
नाहुः प्रवेद्ये चेत्यादि । एवं त्रिषोत्सवकथनेन कथं सर्वप्रकलौक्यमपत आहुः प्राकृ-
न्तेत्यादि । तथा च तेषां सार्विक्रादिभेदेन त्रैविद्यापेक्षेन तथेत्पर्यः । शारत्थार्थं जानतां
कथमेवमत आहुः कृष्णेच्छातस्तदिति । यथापानिः पूर्वसजातीयसुखस्य पुनः प्राप्तिः ।
तथा चैवं सर्वमौख्यं निरूप्यत इत्यर्थः । प्रवेद्ये उत्सवो मङ्गलमिति तानि गणपति

शाङ्खाद इत्यादि । स्निग्धदर्शानं स्निग्धविवर्षकं भगवत्कृतं दर्शनम् । तदन्त
इति । तत्सुरोभागे ।

तत्रोपनीतेत्यत्र । तत्रेति मूलस्यपदस्य भगवत्सिद्ध इत्यर्थः । सूर्यादिहेनेत्या-

दिना उपसर्गकर्ममित्यन्तेन व्याख्यानेन इदानीन्तनैरप्येवंभावेनोप-

१-११-४ दौकनं कार्यमिति शिक्षा बोधिता । कार्यमिति । भगवता कार्यम् । तथा
च निजलानेन भगवत्कामेन आदत्तार्यं पूर्णकार्यं यथा स्वात्तया आदता इति योजना
बोध्यैः । एवं श्लोकद्वयस्य प्रत्येकत्राक्यरूपसं द्वितीयश्लोके तिरुन्तक्रियाविरहेण क्लिष्ट-
विषय मन्वाना युगमवाक्यत्वमङ्गाङ्गाः पक्षान्तरमाहुः । अथवेत्यादि । नन्वाहता इत्यन्त्येकं
वाक्यम्, आत्मेत्याद्यर्थका इत्यन्तमपरमित्येवमादरणीयं द्वाभ्यवदोषाभावादित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः स्तोत्रेत्यादि । तथा चैवमन्वयाङ्गीकारे कर्माकाङ्क्षायाः पूर्वार्थेन पूर्यात्पितर-
मित्याद्यर्थेत्यासङ्गतिः पुनरादाने समाप्तपुनरात्तत्त्वं द्वाभ्यवधेत्तयो नापे पक्षो युक्तः, किन्तु
पूर्वोक्त एव युक्त इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे प्रतिकल्पने कर्ममत्वचनीयस्तद्योग इयं द्वितीयेत्या-
शयेन द्वितीयाप्तानापर्येमाहुः उक्तुष्टिरित्यादि । अन्वन्तरप्रकरणविचारो उक्तयुतेर्नैव-
प्रकरणस्यत्वेनानुल्लंभकत्वमित्येव्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तिरोभावाद्युपप-
त्तिदशायामिति । इद्वद्भान्ते श्रूयमाणस्य दशाश्वदस्य प्रत्येकप्रमित्यन्त्यः । अन्वन्त्या-
दिनिधनस्त्वादिति । अन्वन्त्यादिनिधनयोर्वेषां पदार्थानां तादृशत्वादिति व्यधिकरण-
पदो बहुव्रीहिः । उक्तमिति । उक्तमिति । अन्वैरादत्तत्वाद्दुस्वार्थं दृष्टान्तवाक्यवशाङ्गीकारेण दोषाभा-
वाच्च द्वितीयाप्यपि यो जनामङ्गीकृत्य तस्मिन् पक्षेऽर्थमाहुः स्तोत्रेत्यादि ॥ ५ ॥

नताः स्मरेत्यत्र । नत्राशानामिति । पुष्टेव्याधानाम् । वाक्यार्थो न भव-
तीति । सप्रतिष्ठाहारलभ्यो न भवतीत्यर्थः । अत्र नमनमात्रवाक्यं

१-११-६ स्त्रीणाम् । तत्पूर्वकं सर्वं ज्ञानिनामिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

भवायेत्यत्र । उद्गवायेति । तथा च 'भवाय भवे'ति प्रार्थनमेव वक्तृणां वि-
धित्वगमकं ज्ञेयमित्यर्थः । जरामुच्यदित्यादि । तथा च त्वजिष्ठमाप्तुता-

१-११-७ निर्वाहकृत्वात् गोष्या वा तस्या मातृत्वमिति न तथा तव मातृत्वहानि-
रित्यर्थः । तदर्थबिहितेति । भगवदर्थविहितेःपर्यः । तत्रेति । कर्मज्ञानभक्तिषु । मोह-
नार्थं वेति । बाह्यद एवकारार्थः । 'छागो वा प्रायदर्थेना'दित्यादिबन्धु । तत्रेति । तेषु
पापण्डादिमार्गेषु जातेषु । तर्हि भगवति कथं सङ्कृत्यमित्यत आहुः त्वमित्यादि । इदमह-
मस्कन्धसमाप्तौ मत्स्यावतारस्तुतो सत्यव्रतवाक्यम् । 'जानो जनस्यादिश्रुतेऽस्मत्' पति
यथा प्रपद्यत दुरत्ययं तमः । त्वं त्वय्यं ज्ञानमभोजयन्नस्ता प्रपद्यते येन जनो निर्जं पदः

मिति । तस्माच्चयेत्यर्थः । शुक्रशुभ्रपेतिवाक्यमिति । 'नाहमिदं वापनातिभ्यां तप-
सोपश्चमेव वा । तृपेयं सर्वंभूतानां शुक्रशुभ्रवा यथे'ति वाक्ये साधनान्तरपेक्षया तस्या
एव स्वतोपसाधनत्वकथनाच्चयेत्यर्थः । अङ्गदेवता इति । अङ्गरूपदेवता आत्वरणेदेवताश्च ।
कृतीति । अनष्टसत्त्वम् । 'धर्मः क्षरती'त्यादि । यथातिवृत्त कथञ्चित् कथनेपि नाश-
संभवात् । तत्र प्रायश्चित्ताभावज्ञेयनेन पुनःकर्मान्तरेण पुनस्त्वरूपेणादनाशकचेत्यर्थः ।
द्वितीयवाक्यपरस्य कृतशब्दयोपकारत्वाच्च सर्वश्रेणि 'न तै मावद्ग जानती'ति वाक्येन
भगवत्कृतोपकारज्ञाने तदननाचयेति बोध्यम् । कश्चूचिमेति । प्रार्थनार्थं लिट्प्रज्जन्तः ७

अहो सनाथा इत्यत्र । अपेक्षाभवात्प्रियन्ना नापेक्ष्यते इति । समेक्षो
व्यधिकं शुकतीति तादृशवारणार्थं नियन्त्रपेक्षा, भगवत्पराणां त्वपेक्षाया
१-२१-८ एवाभावात् ग्रहणं दूरापेतमतो नापेक्ष्यते । तथा च तद्भावादेव तेषां
सर्वतो भयाभावा इति भावः । न इति । भगवत्पराः । वयमिति । अत्यप्रकियुक्ताः ।
इदं पुनरिति । आश्वर्षान्तरमित्यर्थः । पुनस्ततोन्पदाश्वर्षान्तरपादुः किञ्चेत्यादि । अने-
नेति । रमित्यपदेन । उज्ज्वलमिति । उत्कण्ठिताभ्यां श्लेष्दयाभ्याम् ८ ॥

मधुभोजेत्पयत्र । पञ्चमु श्लोकेषु वर्णनीयान्यान् सक्कृत्कृति अधिष्ठातेत्यादि ।
एतेषां सुन्दरमित्यादिनाम्नयः । अङ्गमितेदेव इति । अङ्गानां द्वारा-

१-२१-११ दीनां विभेदतः अलङ्कारकृतवैशेष्यादित्यर्थः । अधिष्ठानान् वर्णय-
तीति । विद्यातुल्यस्यं वृत्त्यादयित्तु सा यथाधिष्ठातृशुद्धौ स्थिरा भवति, तथेयमिति बोधनाय
तान् वर्णयतीत्यर्थः । चक्षुर्भ्रैतुत्कथने कथं स्थेयं तोत्वरमित्यतो वृत्त्यादयित्तु सत्त्वे-
त्यादि । पुरी चेत्यादि । तथा चेन्द्रियेभ्यांने यथा सत्त्वरूपात्मकरणस्यानाशः, तथा
तैर्गोप्ने पुण्या इति नभेत्यर्थः । ननु देदं विनेन्द्रिये सत्त्वश्लेष्यनस्तःकार्येकार्ये विज्ञे-
षणेन बोधयन्ति यथात्मा देह इत्यादि । नन्वत्र गुणतो रक्षा विवक्षिता, सा तु नैव
सिद्धयतीति पञ्चान्तरपादुः वायुवेति । आत्मपदेन कथं वायुलाभ इत्येत उपपादयन्ति
अहं मनुस्तित्यादि । तथा च यद्यपि वृद्धदाण्येकेऽस्याः भ्रुतेवायुपरत्वे न सिद्धयति,
तथापि बहुचर्सेदितायां सिद्धयतीत्यर्थः । ननु बायुत्र कोष्ठयो विवक्षितः, स स्वैवमपि
नायातीत्यत आहुः मण्डलेत्यादि । तथा च पण्डलात् दक्षत्वेन 'दक्ष वै पशुवृ प्राणा'
इति भ्रुत्युक्तपाणसमानसङ्घपाकत्वाच्च तादृभादयोर्योपचिरित्यर्थः । अत्र व्याख्यान-
केशदासवदस्य भगवत्परतरमङ्गीकृत्य पञ्चान्तरपादुः बलं सेना येत्यादि । तथा च यया-
न्त्याभिणा सन्मार्गभरणेनान्ताःकरणसत्त्वं रक्षते, तथेत्युत्तरसणेन पुरीति तथेत्यर्थः ।
सर्वैरप्येतेषां इति । सर्वेषां यादवानां पुण्यां मविद्य स्थितो । तथा च यथा बासुकि-
प्रशुतिभिः मविद्य स्वपुरी भोगमन्त्याख्या रक्षते, तथेत्यर्थः । अस्मिन् दृष्टान्ते प्राणा

नायान्तीति पञ्चान्तरपादुः क्षारीरमित्यादि । तेषां पुण्या भोगवतीति नाम तथा न
मसिद्धमिति पञ्चान्तरपादुः गङ्गाप्रवाहो वेति ।

१-२१-१३ गोपुरेत्यत्र । उत्साराङ्गमिति । उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणा यान्ताशोभा
तदङ्गमिदं विशेषणमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१-२१-१५ क्षारि क्षारीत्यत्र । अन्तर्नीति इति । स्वहृदये हृदे नीत इत्यर्थः ॥१५॥

१-२१-१८ प्रणयागतस्ताभ्यसा इत्यत्र । लौकिकप्रदार्थिपदेन सम्बन्ध उच्यते ॥१८॥

१-२१-२१ भगवानित्यत्र । न पाक्षिकफलत्वमिति । न कादाचित्कसत्कार-
विषयत्वम् ॥ २१ ॥

१-२१-२२ प्रह्वेत्यत्र । कृतवानिति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति प्रतिज्ञानादुचित्तं
कृतवानित्यर्थः । करस्पर्शः शिरसि हस्तस्पर्षानम् ॥ २२ ॥

स्वयं चेत्यत्र । प्रपच्छतीति । विषयान् प्रपच्छति । तथा च विषयाणां बन्ध-
कत्वाभावेन तानेन दोषाभावा इति भावः । अन्पञ्चदस्यार्थान्तरपादुः

१-२१-२३ नूतनेत्यादि । ननु पुरियवेशस्य पूर्वकृत्वत्वात्पुनः तत्पवेशो न्यावर्त-
कत्वेन वक्तव्यः, पुरमाविश्वशाशीर्षिर्भिक्षुमिश्र युजयानो जात इति, तत्कृतः पुनस्तत्त्व-
वेशकथनमित्यत आहुः अत्रेत्यादि । तथाचात्रानन्तपुण्यां द्वारकायाश्च सन्नेन पूर्वमानते-

पदेशस्योक्तत्वेत्यत्र द्वारकाप्रवेशक्रियाया एव सर्वोत्कृष्टत्वाच्चोच्यत इत्यर्थः । ननु तावता
सर्वोत्कृष्टत्वे स्तोत्रादिरूपणवैयर्थ्यं स्यादित्यत आहुः केवलमित्यादि । आदि-
पदेन स्वभाषेनम् ॥ २३ ॥

१-२१-२४ राजमार्गमित्यत्र । मर्यादास्थितस्त्रीणांमिति । आवरणे तिष्ठन्ती-
नामित्यर्थः ॥ २४ ॥

नित्यमित्यत्र । कथमुत्सवत्वमिति । अतिशयितानन्दजनकत्वं ह्युत्सवत्वम् ।
तत्र दर्शनस्य नित्यत्वादतिशयान्जनकत्वेन कथं केन प्रकारेणेत्या-

१-२१-२५ शङ्कयाह तदुपपादानाय नेत्रवृत्त्यभावं तद्वेतुत्वेनादित्यर्थः । अत्र मूले
उत्सवहेतुत्वेन दृगवित्तिरुच्यते, तस्या अपि हेतुत्वेन भगवद्दर्शनां स्तापीनस्वाभाव
उच्यते । यद्यपि निरीक्षमाणानां द्वारकौकसां नित्यमर्थाद्वेदेनम्, तथापि तेषां हृदो
न चित्त्यन्ति, हि यतो हेतोः अङ्गं श्रियो पामेत्यादिर्ने स्तापीने स्वस्मादिति वच-
न्यक्तः । तादृशपादयन्ति नित्योत्सवत्वादित्यादि । प्रतिक्षणमन्यान्यविषयरूप-
वद्वेदेनामन्यापानन्दजनकत्वाच्चयेत्यर्थः । तृतीयस्कन्धे 'तथा विञ्चिताज्ञाना' इत्यत्र
१०

ज्ञानस्य चिरकालस्यापिनाया व्यवस्थाप्यत्वेनात्र धारावाहिकत्वकथनं मतान्तरौघसिद्धयभिर्भाषणम् । तथा चोच्यते चिरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानविरोधाभावाद्धारवाहिकत्वस्यैकज्ञानत्वं नेत्यर्थो बोध्यः । ननु मातु ज्ञानस्य धारावाहिकत्वम्, तथापि तच्चद्रव्यशैलनितानन्देन दृश्यां त्प्रेः सम्भवाद्दिव्यमिः कुन इत्याकाङ्क्षायामाहुः अलौकिकेत्यादि । नन्वेतु रुचिः, तथापि भगवतो विषयव्यवहारो तु वृत्तिः स्यादेवेति कथं विशेषेण तत्तदभाव इत्यत आहुः न विषयव्यवहारमिः । तथा च 'पराञ्चिं सान्नीतिं श्रुतेः भगवद्दर्शने प्रमाणानामसामर्थ्यात्तत्र भगवत्सामर्थ्येन दर्शने 'अहं परमासी'त्यभिप्रायनात्रम् । तथा सत्युचितैवावृत्तिरित्यर्थः । ननु तथापि तदस्वस्य रूच्युत्पादकत्वादर्शनाद्गुच्यतुरोपेन भगवत्सामर्थ्याद्भगवतो ज्ञानविषयत्वप्रबोधेयम्, तथा सति नावृत्तिरित्यत आहुः रुचिरित्यादि । सकृत्पूर्वं दृष्टविषयस्यासामर्थ्यादित्यर्थः । अत एवेति । सकृदर्शनादेव । नन्वेवं रूच्युत्पादकत्वे सर्वैर्भक्त्या भगवान् कृतो न गृह्यते, भक्त्या दर्शनेनप्रकारेण पूर्वाध्याये स्यादित्यादित्यत आहुः दोषादित्यादि । भगवत्पराङ्मुखत्वेन भक्त्यभावरूपदोषात्तथेत्यर्थः । तद्वदप्ये तन्मिमं मन्यन्ते लोक इत्यत्र । स दोषः किञ्चिद्विद्येनाग्रहणमित्याकाङ्क्षायां तदधिकरणमाहुः नन्वेत्यादि । अग्रहणप्रयोजके दोषे विचारणीये दृष्टेस्तजस्त्वात् 'सूयेश्शुस्तथारूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेदित्यादिवाक्यैस्तेजोरूपत्वात्तस्य च 'तत्रेजो विदममकमिति वाक्येन भगवदीयत्वात्तत्र तदभावे विषयदोषेण तद्भाष्यविषयस्य मातृत्वत्वान्मन्वन्नेनैव चण्डालाश्रितव्युष्ट्या । तथा च तद्गृहणस्याभावात्तद्गृहणासामर्थ्यम् । मार्गणं मार्गः, धर्ममार्गं धर्मविचारे तु कर्तृधर्मसम्बन्धेपि कर्ता जीवोन्तःकरणं वा तद्वदः साधारण्येन यो भगवदध्यासस्तस्मिन्नेपि दृश्येति तेनाग्रहणमित्यर्थः । एवं दोषं निश्चित्य द्रष्टुं तदभावं स्फुटीकुर्वन्ति स श्रेत्यादि । द्वारकौचःसर्गमिति । द्वारं कायति वर्दनीति द्वारका । तथा च तथैव वास्तेन भक्तिरूपदर्शनेसाधनोपदेशात्वाकृतत्वरूपविषयदोषस्य अध्यासरूपकर्तृदोषस्य च सम्बन्धाभावात् स नास्तीत्यर्थः । सर्वे इति । मोक्षादिकलमविवन्धकाः । ननु द्वारकावासात्प्रायेण सर्वदोषविरीक्षणस्याचित्तसिद्धेत्वा नोच्येतेत्यत आहुः पराञ्चीत्यादि । उभयसाधकत्वमिति । दोषनिवृत्तिः वृत्तिश्रेष्ठप्रभयोः साधकत्वम् । दृश्यत इति । द्वितीयधर्मे दृश्यते । तथा च द्वितीयधर्मे पूर्वस्रगस्यदर्शनेन रुचिः, द्वितीयधर्मेण स्वलोकादिकक्रोधः, पुनरभिमे तत्र रुचिरित्येवं रुचिमावृत्तिरित्यर्थः । ननुक्तं तदस्वस्य रूच्युत्पादकत्वम्, अतस्तदापि विषयसम्बन्ध उभेयः, तथासति त्विरवर्जनीयेत्यत आहुः यथापीत्यादि । एवमवृत्तौ हेतुं समर्थित्वान्नावृत्तौ हेत्वन्तरापि स्फुटीकुर्वन्ति दृश्यादित्यादिना ॥ २५ ॥

सारज्ञानामित्यत्र । सारज्ञानेऽतितरोस्तद्व्याया वर्णागयो बोध्यः, ईस इतिवत् । पुनश्चेति । निर्वचनान्तरविचारे । सर इति । द्रवद्रव्यमित्यर्थः । त इति । रससमूहात्सारः । एतेषां पदान्मुजसम्बन्धे 'तपस्विनो दानपरा' इति वाक्यं प्रमाणत्वेन बोध्यम् । एवमन्यत्रापि । सत्युदायशाक्तयेति । कोशान्तरे सारज्ञानन्दस्य भ्रमेरं शक्या ॥ २६ ॥

१-११-२६ प्रविष्टरित्यव्यत । भेदे कारणभावादिति । स्त्रीणां पृथक्धर्मशीलत्वं हि गृहान्तरित्यतो कारणं तदभावात् ॥ २७ ॥

१-११-२८ तन्मात्स्यैरित्यत्र । अगृणा भगवन्माहात्म्यस्यायुतत्वाच्छब्दे प्रथानस्य तवाप्ये- १-११-२२ तन्माहात्म्यज्ञानं भविष्यतीत्याशयेनाहुः भगवन्माहात्म्येत्यादि । यथापीत्यादि । कृतत्वादिति । पादवर्गेः कृतत्वात् । स चात्यन्तमिति । स मनोऽयोःत्यन्तमित्यर्थः । पूर्वोक्त इति । मनोरयः । श्रीरिति । इयं देवीरूपा श्रेया, चिच्छक्तेर्वैलङ्ग्यप्रवृत्तत्वात् ॥ ३३ ॥

१-११-२३ एवं गृहणामित्यत्र । न लोकसदृश इति । अतः स्वयमेवानुवर्तत इति शेषः । तन्नापीत्यादि । तथा चेदं तेषामगन्तुकं कार्यमित्यर्थः । तत्रेति । तेषां सादृशे कार्येद्वे तैजति । निमित्तमिति । सहकारि ॥ ३४ ॥

१-११-२४ तदमपिःपत्र । आत्मानमिति । स्वस्वरूपं भगवत्स्वरूपमिति यावत् । तात्पर्यापरिज्ञानादित्यादि । भगवता स्वस्मिन्नज्ञत्वादित्येवोच्येतां कृते तच्चात्यर्थापरिज्ञानादित्यर्थः । तथासन्नेति । सङ्गित्यन्ता ॥ ३७ ॥

१-११-२७ एतदीज्ञानमित्यत्र । बोधनक्रियाया इत्यादि । स्वस्मिन्नज्ञत्वादित्येवोच्येतां भगवत्क्रियायां यथा जीवाज्ञानजनकत्वमित्यर्थः । ज्ञापयतीति । अज्ञानादिकं भगवति जीवत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । विषयं अज्ञानादिकं न दोषजन्यम्, अयोग्यपतारणार्थत्वात्, भरीयजडत्वादिबदित्यनुपानेन पूर्वोक्तहेतोः साध्यसम्बन्धकार्यां हेत्वन्तरमाहुः अस्मेत्यादि । तथा च विमतो जीवः, अग्रजनकत्वेन पतारकत्वात्, जडभरतादिबदित्यनुपानेन जीवत्वमित्यर्थः । एवमाशाक्येति । ईदृशानुपानेन ज्ञानि- १-११-३० जीवत्वात्तद्व्यपत्तम् । अस्मादिति । विषयेष्वानन्देन मनकत्वात्कृत्वात्तदभावात् । तथा च विमतो विषयसम्बन्धः न जीवधर्मः, दोषाजन्मत्वात्, दृशादिकृतगुणानादिवदिति प्रत्यनुपानेन बाधितत्वादित्यर्थः । ईश्वरत्वबोधक इति । विमतः सम्बन्धः ईश्वरधर्मः, नियतकार्यजनकत्वात्तदितिबन्धकत्वात्, दृश्यामसुराणांनादिवदिति प्रयोगात्तथेत्यर्थः । अत्र च नियतविषय- १-११-३० स्वैराचरणस्यापीश्वरधर्मत्वेनैव योगजन्यदत्तो न हेतो दोषः । ननु विमतो नेश्वरधर्मः नियत-

कार्यजनकार्यवतिबन्धकत्वान्मिष्यादिनिष्ठादाप्रतिबन्धकधर्मवदिति दृष्टान्तान्तरं
हेतोः साधारणत्वमिति चेत्, तत्राहुः मणीत्यादि । तथा चैवं हेतोः साधारणत्वेपि तत्र-
जीवधर्मं स्वभिचाराभावेनोक्तहेतो चेतनधर्मत्वे सतीत्येवं विशेषिते साधारण्यपरिहाराव-
स्येश्वरधर्मत्वे सिद्धे ईश्वरत्वबोधकता निःपरहेत्यर्थः । तदेतद्धृदिकृत्वाहुः अत इत्यादि ।
सर्वोश्रयत्वादिति । तत्र ब्रह्मवादे स्वस्वरेण नादात्म्येन वा । मतान्तरे तु संयोगादि-
नापीति बोध्यम् । तस्मादेतौत्वे सदा भगवति वसन्त इत्यर्थः । संयुक्तत्वादि । जीवात्म-
संयुक्तं मनस्तत्र समवायः सङ्गादीनाम्, तेन संबन्धेन ते सदा परमात्मन्येव वसन्त
इत्यर्थः । ते इति । प्रकृतिगुणः । न भयेयुरिति । कार्यसम्पादने भगवत्स्वभावात्तन्मि-
श्रिता एव भवेयुः, तथा च सर्वस्य भगवदाश्रितत्वानुशोभात्स्वकार्यासम्पादकानिवा-
श्रितत्वपूर्वकार्यमित्यर्थः । मनु कार्यासम्पादने तत्संचार्य प्रमाणभावात्सम्पादकानिवा-
श्रितत्वमित्यत आहुः भगवत इत्यादि । सिद्धपाहुः तथात्वेत्यादि । अनाश्रित्येति । नियम-
तोनाश्रित्य । अन्याश्रितानां व्यधिकरणत्वात्स्वयमयं दोषजनकत्वमित्यत आहुः अन्या-
श्रयैरित्यादि । चौरादिषु रोगेषु चेति । यद्यान्याश्रितधनस्य रुपादेश्चायं च निष्ठसा-
दिकार्यजनने तच्चौर्यलाभ्यदोषजनकत्वम्, यथा चान्यत्र विद्यमानस्य कुष्टादिरोग-
स्य 'कुष्टी यावत्पश्यती'तिशेषात् दर्शनविषयदोषजनकत्वं तथेत्यर्थः । अत्रेति ।
नियताश्रितस्य दोषाजनकत्वे । एवमुपराय सर्वधर्मं संयुद्धमिति एकतयैवेत्यादि । अवि-
द्यावदिति । अविद्या यथा जीवत्वावोदिका तथेत्यर्थः । दोषनिराकरणार्थमिति । अज्ञा-
निनः सुरवरेणमधिसिपन्त ' इतिनाथेन भगवदस्मरणरूपदोषनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥

तं मेनिर इत्यत्र । दर्शनज्ञानानांति । न्यायादिदर्शनसिद्धानि ज्ञानानि ।

केचिदिति । निरीश्वरकायिणः । अप्त्य इति । बाह्याः । अपर इति ।

जैमिनीयाः । अन्य इति । वैशेषिकायाः । केचिदिति । साहूवैकदे-

शिनः । मूलप्रमाणाज्ञानादिति । ब्रह्मणि मूलप्रमाणं वेदस्तदर्थज्ञानादित्यर्थः । मूल-

कारणेति पाठे ब्रह्मज्ञाने मूलकारणं वेद इति स एवार्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे एकादशाध्यायविवरणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायविवरणम् ।

अथ द्वादशाध्यायं विवरणः पूर्वसङ्गतिरूपपूर्वकं तस्यार्थमाहुः एवमि-
त्यादि । एवमिति । पञ्चाध्यायकर्मकरणे । अधुनेति । द्वादशाध्याये । नन्वेवं
दाहाद्यनन्तरं किमिति रक्षा कृता, पूर्वमपि करणे भगवतः सामर्थ्यादित्यत आहुः यथे-

१ कामजनने च इति श्यावः । अथ वाः अदित्यः ।

त्वादित्यम् । तथा चैतदर्थमेवं रक्षेत्यर्थः । अतः परं व्याख्यातुकामाः शौनरका-
दात्यर्थमाहुः न्यवदित्वादि ।

१-१२-४ अपीपलदित्यत्र । शास्त्रानुसारेण फलजननं कृणुमेवाभाः मय्यकृ-
तत्वज्ञाने हेतुः ॥ ४ ॥

१-१२-६ किं तेषाम्नाम इत्यत्र । अकामा इति । अकामिना इत्यर्थः । पूर्वव-
दिति । सम्भादायमित्यर्थः ॥ ६ ॥

मातुरित्यत्र । मनु देवैर्द्वेष्यनस्य कृत्स्नसिद्धावन्न तदकरणं युज्येन, तत्रमसिद्ध-
मिति शङ्कायामाहुः अत्रेत्यादि । देवा वै रात्रत्याज्ञायमानादविभयु-

१-१२-७ रिति तैत्तिरीयसंहितानुतो भयस्योक्तत्वात् तेन बन्धनमपि युज्येनेति
नामसिद्धिरित्यर्थः । तपः स्वधर्मसंहति इति । अल्लदश्रमानत्वमेव तपः कृत्वादिवत् ।
सन्नापात्मकत्वात् । स्वधर्मो वीर्यं ताभ्यां सहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकृष्टमात्र इति । अर्थस्येवावतारिमाणकोपकृष्टं पादावयवं चकारादाद्योप-
नखाग्रं च सम्प्रमदाप्यश्रितः, आसमन्तात्तत्र तत्र कार्यं कुर्वन् स्थित

१-१२-८ इति । शेषं स्फुटम् । युज्येति तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि ॥ ८ ॥

गदापाणिमित्यत्र । तेजोदास्य इत्यादि । तेजसो वायुकार्यत्वेन तस्य वायावेव
१-१२-९ लयाचथेत्यर्थः । अमकटयदिति । प्रकटं करोतीत्यस्मिन्नर्थे तरकरोति
तदावष्ट इत्येनेन निष् ॥ ९ ॥

१-१२-१३ तस्य प्रीतेत्यत्र । अपूर्वपद्ममिति । नैमित्तिकतात्मसंस्कारपसम् ॥ १३ ॥
अप्येष इत्यत्र । चरित्रस्वभावोत्कर्षाविति । चरित्रोत्कर्षः स्वभा-

१-१२-१८ वोत्कर्षश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

दोष्पन्निरिच यज्वनाभिर्यत्र । नन्वत्र चकाराभावायज्वनां भिन्नो सम्बन्धो
१-१२-२० न युक्त इत्यत आहुः सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्रालुक्कारकं वाचयेपि चकारः
पूर्वोक्तसम्बन्धः पत्न्येकममुदायाभ्यां कीर्तिसम्बन्धो दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके

च प्रमाणसिद्धो दृष्टान्तोपगुणवदोनाप्यदिब बोध्य इत्यर्थः ॥ २० ॥
जयाभाव इति । परेण जेतुमयोग्यत्वम् । मूले सर्वं सहगुणाहात्म्यपदे सप्तम्य-

१-१२-२४ न्तमित्याख्येनाहुः तदर्थमिति । ' यमपि द्वीपिनं हन्ती'तिवदन्न ताद-
र्थ्ये सप्तमीत्यर्थः ॥ २४ ॥

१-१२-२८ जिज्ञासितान्तात्मयाथात्म्य इत्यत्र । मृत्यापस्यर्थे इति । ब्रह्मात्मस्य
धुनः माधव्यः । तदेव विदुष्यन्ति एतावदित्यादि ॥ २८ ॥

- १-१२-२९ इति राज्ञ इत्यत्र । इत्युक्तमिति । अनेन सन्दर्भेणायमर्थ उक्त इत्यर्थः २८
स एषेत्यत्र । पूर्वस्य च फलमिति । रक्षणस्य फलमित्यर्थः । परित ईक्ष्ण-
मित इति । अत्र एषोदरादित्येनाकाशनाशः । इत्युक्तस्याधिक्यने
१-१२-३० वेति हेयम् । इतरस्यामश्रीरहित इति । 'शब्ददेव प्रमित' इत्येव-
त्यत्रविषयवाचयोकधर्मरहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥
- १-१२-३१ यद्यस्मान् इत्यत्र । देवताधिष्ठानादिति । भावधनानो निर्देशः ।
हेतुनिर्देशो वा । पूर्वमिति दशमाध्यायारम्भे ॥ ३१ ॥
तदभिप्रेतेत्यत्र । तद्द्रोहोद्वेष्टेणां पीडयेति । पूर्वश्लोके व्याख्यात-
त्वात् तदर्थक्यमम् ॥ ३१ ॥
- १-१२-३३ इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वादशाध्यायविवरणम् ॥

अथ त्रयोदशाध्यायविवरणम् ।

अथ त्रयोदशाध्यायं विवरिष्वः पूर्वप्रकरणसमाप्तिं बोधयन्ति एवमित्यादि ।
सपरिकरहेतुनिरूपणपूर्वकं निरूपितेत्यर्थः । अग्रिमायां वैराग्यपदव्याख्यां तावतां प्रयोजनं
संश्लिष्टमिदंन्तः पूर्वं त्रयाणामाहुः पुरुषत्रयम्यादि द्विरूपत्वादिति । मुक्तेहेतुकार्यवि-
भेदतो द्विरूपत्वात् । हेतुर्भववश्याणां कार्यं नियामकत्वभावनादिकं तद्वेदतो द्विरूपत्वात् ।
सन्निमित्तम् । यथाणमृष्यकोत्यातद्वेदानादिरूपनिमित्तं चिदात्मम् । तापध्यायव्येनाहेत्यर्थः ।
ननु पुरुषत्रयमुक्तेः कथमेतद्ब्रह्मवर्धनेत्यत आहुः असुक्तमित्युक्त्यादि । कार्येण इति ।
अमुक्तित्वात् कार्यते, अतस्तन्मुक्तेः सकाशाद्राशो निश्चिन्तनासिद्धये इहासिद्धध्यायत्रये
राज्ञश्चित्तशुद्धिरूप्यते, सा मुक्तात्पुत्राणितीति तस्ययोजकतया पुरुषत्रयमुक्तेस्तन्मुक्त्यर्थ-
तेत्यर्थः । शेषाणां चतुर्णांषेषमाहुः नन इत्यादि । नान्यथेति । सतसङ्गं विना । तथा
च सतसङ्गस्यावश्यकत्वबोधनायपश्चिमा सपरिकरवैराग्यान्तरभाविनी ऊनविशाध्यायस्य
रूपेत्यर्थः । अथान्तरव्यापार इति । पूर्वं समस्तुजातादिकृतोपदेशस्य निर्देशोत्पादना-
दिना स्मारणाद्येत्यर्थः । बहुकालव्यवहितस्य समस्तुजातीयस्य पुनः कथनाभावे स्मर-
णायोगात्कथने च गुरुत्वस्यैव सिद्धिरित्यवस्था पदान्तरमाहुः धर्मेराजत्वेन गुरुत्वेति ।
अथ पक्ष 'एवं राजेति' श्लोकस्यात् बोधितपदास्तिद्वयमिति । प्रथमस्तु ततः पूर्वध्यायत् ।
ननु धर्मेराजत्वस्य प्रागपि सत्त्वाचदानांशुपदेशकत्वेनप्रागपि स्वस्थानधिकारकथन-
पूर्वकं तदकरणमिति तस्योदानीमपि सत्त्वात् कथं गुरुत्वं युज्यते इत्यत आहुः भगवन्ते-

त्यादि । स्मरणं 'यस्य ज्ञानोपदेशाय'तिवाक्ये स्फुटिष्यति । अतो द्वितीयः पक्षोपि
युक्त एषेत्यर्थः । तर्हि तदर्थं तत्कथैव पूर्वं कृतो नोक्तेत्यत आहुः विदुरेत्यादि । तथा
च तस्याः पुराणलक्षणग्रन्थे प्रविष्टत्वाद्द्रोहत्वाच्च नेदानीं सोक्ता, किन्तु गुरुत्वरूपयोगान-
नेसिद्धयर्थं तदुच्यते कथोक्तेति नोक्तार्थे सन्देह इत्यर्थः । एवं ब्रह्मपुत्रोद्घातत्वेन प्रसङ्गस्य-
प्रायश्च्योक्तुर्वेति विदुर इत्यादि । मूले आत्मविविक्तित्वात् इत्यत्र च द्वितीया आहि-
क्षाध्यायिष्यति आस्पदस्य पूर्वनिधानः । विविरिततपदं च विशेषज्ञाने स्फुटित्वस्य-
न्वयम् । विशेषेण ज्ञानस्याकारं फलोक्तिद्वयेन विदुष्यन्ति अयमर्थ इत्यादि । तथा च
वया कीलया साङ्गपसिद्ध इव साक्षाति न ज्ञातः, किन्तु भगवदास्तादिवैशिष्ट्येनो-
पनिषत्सिद्धरूपेण ज्ञात इत्यर्थः । अग्रिमचरित्रमिति । पञ्चमादित्यस्फुटान्तरोक्तम् ।
फलज्ञानादिति । फलपुत्रपदात्कारित्वात्स्वरूपावस्थानरूपं तस्य ज्ञानात् । इदमेव
विशेषतो ज्ञानम् ॥

एतन्निगमनायाग्रिमश्लोकं विदुष्यन्ति अत एवेत्यादि । यथाधिकारं निर्णय
इति । वन्युत्विर्णयः । ज्ञानमोक्षाभ्यां वन्यने सत्त्वगुणवक्ष्येयम् ।
१-१३-२ ताभ्यामपि गुरुत्वेनासक्तिजननादिति ॥ २ ॥

सुसुप्तुतित्यत्र । भगवतः प्रेम एवेत्यत्र प्रेम इवेति पाठः प्रतिभाति । निचे-
१-१३-२ षाभाव इति । पूजा न यथा श्रेष्ठिति निषेधस्याभावः । कुलस्यम-

१-१३-६ योजकत्वादिषेधः सम्भाव्यते । अग्रिमबोधकथनानुसारात्, तदधा-
वायेतुक्तम् । तदर्थमिति । लोके हि नानादेशयात्रां कुर्वाणाः स्वस्य पक्षिन्वं वदन्ति वयं
पक्षिण इति, तदा स्मरणं न सम्भवतीति तन्निवृत्तय इत्यर्थः । अर्थेपदमत्र निवृत्तौ मशकार्थो
ध्रुप इतिवत् । विश्विकित्सेति । अयं शब्दो ग्लानौ रुदो जगुप्सावत्ययोगवशाच्चेयः ।
कृशजानितमिति । पूर्वानुभूतकेशजनितम् । पृथग्गतपदं तृतीयया कथं व्याख्यायते इति
शङ्कानिवृत्तय आहुः जीवन्वेत्यादि । परिट्यागाभावात्तानामिति । जीवन्वेति शेषः ॥६॥

अथद्विधा इत्यत्र । प्रयासजननादिति । तीर्थोपायनाशयासजननात् । इदमेव
१-१३-१० मूचितं विवेकधैर्याश्रयग्रन्थे 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्या'दिति पद्येन १०

अपि न इत्यत्र । ज्ञास्यतीति । सम्भावनायां लृट् । लज्जयेति ।
१-१३-११ अकथुतवैशङ्कनलज्जया ॥ ११ ॥

१-१३-१३ नन्वग्रिममित्यत्र । स्वकार्यमिति । विदुरामिभेत् कार्यम् ॥ १३ ॥

एवं गृहेष्वित्यत्र । भगवन्तं दृष्ट्वेति । द्वारकायां गत्वा तत्र दृष्ट्वा ।
१-१३-१७ अन्यथा चेदिति । यदि स्वार्थं प्रवृत्ता न भवेयुस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

१-१३-१८ विदुर इत्यत्र । कालस्येति । कलिपुगरूपस्य । तत्र लिङ्गं परमदुस्तरत्वं बोध्यम् ॥ १८ ॥

राजन्वित्यत्र । पत्नीरियेति । अष्टावक्रशशा भोमाहताः कुञ्जपत्नीरिव । तासां यथात्वं पाशोचरत्वेनेति । पूर्वमिति । विश्वरूपवदज्ञानावसरे

१-१३-१८ 'अभी च त्वां घृसद्गुण विशन्वि केचिद्धिताः भाङ्गलपो सुगन्ती'ति-
शयलिङ्गात् । वैभदीशान्गवायेनेति । यथा वैभदीक्षायां गुणगा स्वनिष्ठं ज्ञानं शिष्ये सम्प्राप्यते, यथोपकोशलविद्यायां 'ब्रह्मविद् इव सौम्य ते सुखं भाति, को तु स्वानुब्रह्मा-
सौ'त्यादि । यथा च तान्त्रि कृतीसायां गुणगा देवता स्वस्मिन् सञ्चिवात्प शिष्ये सम्प्रा-
प्यते, तेन म्वायेनेत्यर्थः । अन्यत्रेति । पाण्डववञ्जनादौ । द्वितीय इति । आये ॥१८॥

१-१३-२० येन चैवेत्यत्र । स्वनिष्पादित इति । कालनिष्पादितः ॥ २० ॥

अभिरित्यत्र । सामान्यविशेषभावादिनि । लाक्षागृहे सपाठकाणां पञ्चानामभकाराचत्सथानम्, विषमोदके तु भीमस्यैवाभकारादिशेषे इति

१-१३-२३ पञ्चाचद्गहनमित्यर्थः । नेपीति । दृषिता इति शेषः ॥ २३ ॥

तस्यापीत्यत्र । अनालोचितयाचक इति । अनालोचितं यथा स्यात्तथा याचकः, वस्तुयाच्यस्वदातृणां चतुर्णामन्वयमस्य वा स्वस्वादिक्पवि-
चायं यो याचते, तादृश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

१-१३-२४ इतोर्वाणित्यत्र । हीनत्वबोधनायेति । धृतादृशेत्यर्थः । स्वतन्त्राणामिति ।

१-१३-२६ पुंसामित्यस्य विवरणम् । देशसापेक्ष इति । पुरुष इति शेषः । तथा च देशापेक्षां परित्यज्य यास्वित्यर्थः । अन एवेति । स्वदेशपेक्षत्यागा-
देव । परित्यागवैयर्थ्यापत्तेरिति । देशत्यागोत्तरपथि बुद्धिभ्रंशे तथात्वापत्तेरित्यर्थः । ननु तस्यैव हेतोरित्यत्र देशस्य परमकलासावकत्वरुक्त्वम्, तथा 'भयं द्वितीयैर्यत्र
बनस्यापि तथात्वरुक्त्वम्, तथा सति कोविदत्वस्य यथादाभावस्य च तदसाधकत्वं फलोति
ताभ्यामत्रैव फलायं परतनीयम्, स्यागे को विशेष अत आहुः तस्यैवेत्यादि । तथा च
तत्र तयोरेसाधकत्वमात्रमुक्तम्, ननु बाधकत्वं, अतस्तर केवलेन कालेन देशेन च न
परमकठविरोध इत्यर्थः । तथा च तत्र तथास्तु, प्रकृते तु कालस्य बाधकताया मर्थेसा-
नुमानाभ्यां सिद्धराचन्निपथ्यैः स्वैर्धर्मास्यपि तयत्तद्विरोध एवेति देशस्वराज्य
एवेत्यर्थः । पतदेवाहुः तद्विद्यादि । केचिद्विद्यादि । श्रीवरो बोधदेवायाः गत्सरात्येति
श्लोकव्याख्यातवत्सर्वं धीरं मन्यन् इत्यर्थः ॥ २५ ॥

१-१३-२६

१-१३-२६

१-१३-२६

१-१३-२६

१-१३-२६

१-१३-२६

१-१३-२६

१-१३-२६

पतिमित्यत्र । वीनरुक्कयपरिहारायाहुः अन्वाधिकेति । 'विमस्य वै सकृपसतो'
इत्यत्रोक्तौर्ध्वैर्देवैरनाधिष्ठित्यर्थः । अनुचादादिति । नारदकृतानुवा-
दात् । ननु नारदेन विदुरोपदेशाद्गत इति कुतो नोकम्, तत्राहुः साक्षा-
द्विद्यादि । विरोध इति । विदुरोस्मात् पूर्वं किञ्चन; इदानीमसमबोधदर्शी जात इत्याका-
रौ विरोधो बुधिष्ठिरस्य मनस्याप्येत, तदनुचितम्, विदुरस्याप्यत्र तात्पर्यात्, अत-
स्तदभावाय नोकानित्यर्थः । नन्वस्मिन्नप्याये धृतराष्ट्रस्य युक्तिमात्रं बक्तव्यम्, एतु
'धृतराष्ट्रः सह आत्रे' स्यादिना वक्ष्यति, ततः पूर्वं बुधिष्ठिरमभादिकं व्यासस-
त्वाभ्यां किमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायां बुधिष्ठिरादिबुक्तिर्वाप्रियाप्याप्यायोर्वक्ष्यते, तदुक्तोक्तस्ये-
नाग्निदुक्तम् । तथा धृतराष्ट्रमुक्तेः प्रकृतत्वात्तदुपयुक्तत्वेनाप्युक्तम्, तथाभ्योपदेशायाप्युक्त-
मित्याशयं कारिकाभिराहुः यावद्विस्त्यादि । प्राक्थेति । बुधिष्ठिरमभादिकथा ॥२९॥

अजातशत्रुस्यत्र । अनुद्धरणाभ्युदयेति । गार्हपत्यादिकं कृष्णादग्नीनाम्बुद्धर-
णात्पूर्वं सूर्योदये तस्यायञ्चित्तत्वेन तद्विज्ञानमित्यर्थः । क्रमेणेति ।
आवश्यकं पूर्वं ततः सध्या ततस्तरुणमिति क्रमेण ॥ ३० ॥

अथाजगामेत्यत्र । प्रमादयिति । आत्मयातादिरूपमनर्थम् । उद्वेगा-
द्धीनत्वादिनि । उद्वेगेन हीनत्वात् । अधिकारजायणादित्यर्थः ॥ ३० ॥

शोकश्चेत्यत्र । श्लोको हीरत्यादि । शोको हि यथा मानभङ्गादौ स्वमन्यतायां
तस्य मननेन विशिष्टज्ञानम् । तत्र च शत्रुनाशान्निधिध्यासनेति
१-१३-३० व्याप्तिवारणाप्य विशेषणदुलम्, स्वमन्यतायादिकमनिष्टज्ञानं शोक इत्युक्ते
पुत्रादिनाशश्रवणजन्यशास्त्रमात्रेति व्याप्तिरिति तद्वारणायां विशेषणदुलम् । तादृश-
शाब्दस्यापि लक्ष्यत्वाङ्गीकारे तु प्रयोगैर्मासिद्धयोर्विरोध एव दोष इति समुद्धितोपादा-
नम् । निदिध्यासनं प्रयत्नपूर्वकं विशिष्टज्ञानम्, तदेतदभिसम्भायाहुः कोपीत्यादि ।
शोकाकरणे हेत्वन्तरमाहुः किञ्चेत्यादि । ननु स्वपुत्रनाशदो कर्षितकरणानुसन्धानं
स्वार्थपक्षे इत्यत आहुः ममनात्सन्देस्यादि । सैवेति । स्वरहितकरणरूपा । लीलालेन
विचारपि तैवानुसन्धेयेस्तादृशेनाहुः उच्यथेत्यादि ॥ ३० ॥

यथा गाव इत्यत्र । तदर्थमिति । लीलार्थम् । अन्यथेति । लीलार्थां दोष-
राशयभिसम्भाने । दीर्घैरज्जुरिति । यस्यां रज्जौ बलीवर्दान्नसि मोतान्
कृत्वा रज्ज्वन्तरेण बध्मन्ते, सा तन्वी तदुपेत्यर्थः । आचारत्वमिति ।
प्राकृतक्रियाकृतपुत्राचारत्वम् । असंस्कृतासकृपत्वमित्यर्थः । अनध्यासे कृपमिन्द्रियया-

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१-१३-३०

१ अन्यथातुमानामिति वाचः ।

१ बुद्धयभ्यामिति वाचः । २ मनने अविज्ञानमिति वाचः । ३ भयविक्रमयोः ।

पार इत्यत आहुः इन्द्रियाणीत्यादि । प्रेरकस्त्विति । इन्द्रियाधिष्ठातुः । अर्घ्यासं कृत्येति । देहादिषु तत्सम्यग्विषु च यथायथमहर्नाम मत्तां नेत्यर्थः । किञ्च भगवन्तेत्यादि । इत आरभ्य यथा कीडोपरस्कराणामित्यस्य व्याख्यानम् । कुतश्चिद्योजयतीत्यत्र । सार्धविभक्तिकस्तसिः । केनचिदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

१-१३-४३

यन्मन्यस इत्यत्र । न चेति मूलस्यार्थमाहुः नास्तीदस्ति भविष्यतीति । अत्र विष्णुपि नबोन्वयः ॥ ४३ ॥

१-१३-४५

कालकर्मेत्यत्र । राजशब्दस्य देहाच्चकत्वादिति । इदं देहोयमित्यस्येदमो व्याख्यानं निमित्तमिति, न रक्षाकर्तेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अहस्तानीत्यत्र । दूषयतीति । द्वाभ्यां दूषयतीत्यर्थः । तत्र सामान्यप्रकार इति । अत्रानुभावे सामान्यप्रकारः । भावे वेति । जीवानधिष्ठितस्य सत्त्वेपि ॥ ४६ ॥

१-१३-४६

तद्विदमित्यत्र । तत्राहिति । तादृश्यां शङ्कायां स्वाद्यानां स्वादकानां चाभेदमाहेत्यर्थः । मृष्टानामपीति । परस्परभेदादित्यर्थः । वदिरिति ।

१-१३-४७

प्रकटयतीति शेषः । लौकिक इति । तथा च वस्तुविचारे कर्माङ्गवदन्तः प्रवेशान्न दोष इत्यर्थः । आदित्यादि । आसमन्ताद्दन्तमात्र आतः भक्षणान्मा निष्प्राप्तकः केवलो भवत्यवतिष्ठते इत्यर्थः । 'परोनानासिको वेति सम्पूर्वैकस्त्रिकत्वात्प्रत्ययभावः ।

पृषोदरादित्यत्र । दत्तनस्त्वयोरभवात्प्रवेशनात्मेत्यतिपरोक्षस्य सा सिद्धयतीति ज्ञेयम् । आत् अभजनादिति पाथो न भाति । नहीत्यायत्रियमन्धातुरोधादित्यपि ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

सोमयद्येत्यत्र । सर्वरूपेण रश्नकत्वमिति । व्यापकत्वेन भक्षकभक्षकत्वेन सर्ववस्तुस्वरूपत्वेन नेत्यर्थः । संहरलीलायां कथं पालकत्वमित्यत आहुः

१-१३-४८

दोषदूरीकरणेनेति । तथा च तदापि पालकत्वमव्याहृतमिति भावः । विशेषाधिकारित्वादि । संहरणे विशेषाधिकारित्वत् । मोक्षलस्य जातत्वात्कथमेवमुक्तिरित्यत आहुः मोक्षान्तरेत्यादि । निवारकत्वेनेति । स्थापनीयानां मृशुनिवारकत्वेन मोर्निवारकत्वेन वा ॥ ४८ ॥

१-१३-५०

धृतराष्ट्र इत्यत्र । पल्लवीकृतमिति । पल्लववदीपदनीकृतम् ॥ ५० ॥ स्वात्वेत्यत्र । अग्रय एव संस्क्रियन्ते इति । न फलार्थं होम इत्यर्थः । त्रिमुक्त्येति । तथा च सप्तपि त्यक्तैत्यर्थः ॥ ५२ ॥

१-१३-५२

विज्ञानात्मनीत्यत्र । स एवेति । निर्विकारसमाधिरेत । अत्रेति । आत्मविचारे । देहात्मनसमेवेनेति । देशविमानित्यनोभिमानित्यभेदेन ।

१-१३-५४

त्रयाण्डविमानेति । यत्राण्डे अदमित्यधिमानो यत्र ताः । प्रकृत्यधिष्ठातृत्वमित्यादि । तथा च चतुर्थे आत्मनि प्रविक्रीन इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

१-१३-५६

स वा इत्यत्र । अग्नेय्याः धारणाया यत्रमानस्यस्ययकत्वायाहुः आधानेत्यादि । तथा च तस्य तदभिधत्वात्चेन साधारणा कार्यैत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमथमस्कन्धमुद्योधिनीमकाण्डे त्रयोदशाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशाध्यायविवरणम् ।

अथ चतुर्दशाध्यायं विवरणोपतररुसङ्गतविषयनाय पूर्वोऽध्यायार्थमनुवदन्तः प्रस्तान्निपयोरर्थमाहुः एवं हीत्यादि । अत इति । एतदन्तरम् । ननु द्वाभ्यां हेतुपूर्वकथनस्य किं प्रयोजनमत्र आहुः तेषामित्यादिद्वयम् । महदिति । भूमिस्थानारूपम् । तथा च तद्देतुत्वेनात्र तत्प्रथममित्यर्थः । ननु तथापि तनु द्वितीये वाच्यम्, तथात्सव कथं हेतुबोधकत्वमित्यत आहुः सम्भावनायामित्यादि । इति चेति । एवं प्रकारेण तत्र हेतवन्तरापि समुचेतुं विनिरूप्यत इति पूर्वेण संबन्धः । एतदेव निगमयन्ति भगवन्मनं तस्मादित्यादि ॥

१-१४-१

सम्प्रस्थित इत्यत्र । यदा नायादिति । व्यतीता इत्यस्यार्थः ॥ १ ॥ जिज्ञासायमित्यत्र । न ज्ञाक्येति । नानुभातुं शक्या । सोहार्दमिति । नानुभातुं शक्यमिति शेषः । तस्मा इति । युधिष्ठिरार्थम् । तत्कृतार्थत्वार्थे

१-१४-४

तर्येनहृयं भातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ भगवानपीत्यत्र । अयुक्तत्वेपीति । भगवत्त्वादेवाहुः क्तत्वेपि । बहूनामिति ।

१-१४-३४

अस्पादशामन्यदेववासिनाम् । आरध्यानामित्यादिनोक्तहेतुद्वयेनाग्रयणमनसम्भवात् पुर आसे इति ब्रह्मिहेत्येत्यादिहेतोः सुवर्णायामास्ते इति भक्तानामपि कालत्रयेन तयात्वाच्च सुहृद् इति प्रकारविशेषं पृच्छतीत्यर्थः । सुखपदमयोजनमाहुः स्वमन्तकेत्यादि ॥ ३४ ॥

मङ्गलायेत्यत्र, क्षेममाय भवायेत्यत्र साधारणानामपि काराभावं हृदिकृत्वाहुः निविष्टपदरक्षणमेति । ये द्वारकादौ निविष्टाः, तेषां स्थानरक्षार्थमधिकपदमाहर्ष्यं नेत्यर्थः । तादृशा इति । मङ्गलजनकपटवत् एव मृष्टाः सन्तीत्यर्थः । अथवेत्यादि तथा चाहृष्टाभावेपि तस्मान्मन्तनामध्यान्न दोष

१-१४-३५

इत्यर्थः । यथा प्रकृतिपरिणामविरलेकं पदं सिद्ध इति क्रियाया विशेषणम् । ध्वनि-
नेति । कान्ध्याङ्गमथानवाक्येन वा ॥ ३५ ॥

१-१४-३० यन्पादशुश्रूषणेत्थ । अन्यस्त्विति । भोगात्पकं तु । विषयबला-
दिति । शुश्रूषणविषयस्य भगवतो बलात् ॥ ३७ ॥

१-१४-४० न दक्षमित्यत्र । अधम्यर्गोणीति । 'स्यादर्थमस्त्रिधा'मित्यवरः ।
तद्विरुद्धपर्यम् ॥ ४० ॥

१-१४-४२ पराजितेत्थ । नसमास इति । वैकृषेयादिवत्प्रशब्देन सह सु-
पुंषेति समास इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अपिस्त्वित् पर्यङ्गुष्वा इत्यत्र । सम्भोज्येति इस्त्वान्तापडे प्रयोगसम्भवनकार-

१-१४-४३ षाहुः अथादावुत्तरे विभाग इति । इदं लक्षणग्रन्थस्य प्राविशाख्यस्य
सूत्रम् । तथा च 'अथादावुत्तरे विभागे इत्वं व्यञ्जनं पर' इति सूत्रेण

यथा देवपते शीकयते इत्येवमादेः पदस्य देवाय ते यज्ञपानाय शर्षे, शीकाय ते स्वाहे-
त्येवं संहिताध्ययनदशायां दीर्घो बोध्यते. तेन न्यायेनात्रापि पदविभागे इत्वं, संहिवा-
यामेव दीर्घे इत्यर्थः । मूर्धार्थस्तु, अर्थेत्थधिकारे । आदावुत्तरे पदादौ पदान्ते च संहि-
तायां वर्तमानो दीर्घो यदि व्यञ्जनपरः स्यात्, तदा विभागे पदपाठे इत्स्वमापयन इति
विभाष्यरत्ने व्याख्यातः । तत्र स्वारसिकमेकपदम्, अत्र तु समासकृतमित्यत्रोत्र न्याय-
पदशुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे चतुर्दशाध्यायविवरणम् ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायविवरणम् ।

अथ पञ्चदशाध्यायं विवरिष्यः सङ्गतेः प्रागेवोक्तवाचां स्वारयन्तः पस्तुतस्या-
र्थषाहुः एवमित्यादि । विनिश्चयादिति । व्यवलोपे पञ्चमी । शास्त्ररीतावपि विशेष-
षाहुः भावित्यादि । तथा च यथा 'ये देवा यज्ञान्' इत्यादीन्. मन्त्रानुक्त्वा 'इत्याहेमानेव
लोकांस्तीर्त्वा सपृष्टः सपृष्टः सुवर्गं लोकमेतांति तदातेन सपरिकरस्य यजमानस्य
सुवर्गो लोकः ध्रुव्यते, तथात्र भक्त्येति निरूप्यत इत्यर्थः । अथान्तरवाक्यतात्वर्थषाहुः
प्रेमेत्यादि । आहेति । सूत आह । पर इति । उरुहृष्ट भक्तः ।

एवं कृष्णसख इत्यत्र । भगवतो जनार्दनत्वेन कारुण्यत्वेन च मुक्यवसरे देहत्यागे

च तस्यावश्यकतया 'स्वल्ङ्कृताः कान्तसत्त्वावरुष्टः' इत्यादिषु बहु-

१-१५-१

धीहो सखिश्चन्द्रस्य साहित्येपि प्रयोगात्प्राश्रित्य पत्तान्ताषाहुः एतत्-

द्वारा वेत्यादि । कृष्णसखः कृष्णसाहित इत्यर्थः । एतस्यार्थस्याभिधेयत्वाय विप्लवे
वाचकसत्कर्त्तानाहुः अन्यथेत्यादि । यद्यजुने भगवत्साहित्यं न स्यात्, तदा पूर्वोपदे-
स्मरणत्वेदानीमिव तदानीमपि सम्भवत्त एव वैराग्यादेरपि सिद्धेस्तस्यादेव स्वाना-
न्त्यागवत्स्वामगपनमुचितं स्यात् । न'भवनेनान्त्रिता' इति भगवद्वाक्यपादज्ञापानयनायागपन-
मिति नानेन साहित्यसिद्धिरित्यत आहुः अर्जुनेत्यादि । उक्तवाक्य इन्द्रप्रस्यत्योक्तत्वा-
दिन्द्रप्रस्यत्वादेव तथा स्यात्, न तु गजादृष्यात्तथेत्यर्थः । वाचकत्वमुक्त्वा साचकत्वेषाहुः
तावदित्यादि । नारदेन 'शुश्रूषते प्रतीक्षत' इति भगवत्कृष्णं प्रतीक्षामुक्त्वाप्रतीक्षा-
सङ्गमुक्त्वा । मौसलस्यैवाशुश्रूषाकारे तस्य हतत्वेन तदात्रयमप्यथमागं स्यादिति
तदर्थं तथेत्यर्थः । युक्तयन्तरषाहुः कृष्णाविति । अश्विनोरिव नरनारायणोरपि
साहित्यस्य नियतत्वात्तदपि सत्यं स्यादित्यर्थः । ननु यदि सादृष्टिकं साहित्यम्, तदाप-
रान्नाथायवत्या न स्युरिति नेदं युक्तमिति शङ्कायामाहुः अवस्येत्यादि । सर्वत्र भगवत्स-
सैव कार्यसिद्धिः, नान्यथेत्यजुनेत्यस्य विश्वासार्थं भगवतेव लीला सा कृता, अन्यथा
असुरमोहायर्थे अज्ञत्वादिकं स्वस्मिन् पूर्वं प्रकटीकृतं तथेत्यर्थः । अवस्थापकटनस्य
लीलात्वे विश्वासार्थत्वे च युक्तिषाहुः अन्यथेत्यादि । यथेवमर्जुनावस्थानं प्रकृत्येत्,
तदा तस्याहङ्कारे मुक्त्यभावेन तथा स्यादित्यर्थः । ननु मुक्तेर्देवकार्यत्वाच्चददानेपि न साव-
शेषकृत्वमिति शङ्कायामाहुः अर्जुनस्येत्यादि । तदभावे मास्तु सावशेषकृत्वम्, तथापि
वस्थाहङ्कारसत्तायां तेनः शोकस्तेजोविषयको यः शोकः स न युक्तः स्यात्, अतो विश्वा-
सार्थं सा लीलेत्यर्थः । फलमपि गणकत्वेनान्नाहुः अत एवेति । 'एवं श्रेष्ठे सकाना'-
मित्याद्युक्तं संसारविश्वं प्राप्तापीत्यर्थः । रूपमेवाजुने इति । 'इन्द्रो देवते'तिवच्छि-
येदपि विशेषणविशेष्यभावः ॥ १ ॥

कृच्छ्रेणेत्यत्र । ननु भगवतो नित्यत्वव्यापकत्वेनभवनत्वमर्जुनं प्रति भगवतः

१-१५-२

परोक्षत्वाभावात् कथं तदुक्तिरित्यत आहुः स्वेच्छयेत्यादि । तथा च
वदानां तादृशेच्छया तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

यत्संश्रयादित्यत्र । गुणसम्भवात्संभेदेनेति । गुणा इतरेतरसङ्कीर्णाः सत्त्वाद्यः

१-१५-३

स्वभावोर्जुनस्य पकृतिः ताभ्यां कृतो यो भेदो वैपम्यं तेनेत्यर्थः । चतुर्द-
शस्यार्थषाहुः तेनान्यस्य च सङ्ख्य इति । अन्यस्येति । तेजसः ।

चतुर्दशगतिमिति । चतुर्दशमकारम् । तेजसा मध्ये सर्वमिति । हियमाणेन तेजसा-
मग्नस्यस्यं सर्वमेव हृतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१-१५-४

यत्तेजसित्यत्र । चरित्रमितीति । इति हेतोर्मिन्नः प्रकम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१-१५-५

तत्रैवेत्यत्र । ननु पूर्वश्लोकदुष्टारश्लोकानामपि यत्पदोपबन्धवतां सत्त्वा-

स्मिन्नेव मध्यस्थे किमिति मोष उच्यत इत्याकाङ्क्षायाभाहः तमसे-
 १-२५-१२
 त्वादि । गुणनिरूपणादिति । आनमीदृग्देन मोक्षदाननिरूपणात् ।
 तथा चैव हेतुद्वयात् परोक्षत्वं मोक्षदात्वं च वक्तुं मोषभाहेत्यर्थः । ब्रह्माण्डविग्रहत्वा-
 दिति । तथा च तेन रूपेणाशिवरोसतया मोषहेतुत्वमित्यर्थः । तेजोपहरणेपीति ।
 कार्यकारणोत्तरं तेजोपहरणमित्यर्थः । एवं सर्वसम्मतवाड्यादहस्य मध्ये बोधोक्तिः समर्थिताः ।
 अपतरं सिद्धान्तपक्षेण समर्थयन्ति वस्तुन इत्यादि । ननु गुणैः कार्यन्तरमपि जायत
 एतेति प्रयोगैव निरूपणं कृत इत्याकाङ्क्षायाभाहः लोकात्म्येत्यादि । वृद्धेदेव्यात्वंका
 ये लोकास्तत्रजयस्यैवाजुनेत्येवाणस्तदित्यर्थः । प्रजेजसेतिश्लोके दैत्यजयस्यास्यस्ता-
 षट्शुद्धीकर्तृमाहुः दैत्येत्यादि । अत्र दैत्यजय इत्यादौ सप्तम्यन्तः पाठः प्रतिपाति ।
 तथा च तस्मिन्नेवं निरूपणीयेपि अभीष्टेषु भोगस्य प्राप्त्याप्यत एव तत्र निरूपित इत्यर्थः ।
 तर्हि तन्निरूपणे किं मानयत आहः अर्थादित्यादि । आसनाद्धमासिन्नरूपस्यैव देवारा-
 तिबधादेव ज्ञातव्यात्तन्निरूपणेनाथार्थादेव निरूपितोपि देवलोकादन्तोपसंहारे तदनुवदनभ-
 गवक्तृत्ववञ्चनयोः शेषतयाङ्गतयाग्रिमश्लोके निरूपितः । तथा चात्रेनुवाद एव मानमित्यर्थः ।
 ननु तथापि मध्ये वञ्चननिरूपणस्य तात्पर्यमाहुः दैत्यनामित्यादि । तत्प्राधान्या-
 दिति । वञ्चनमाधान्यात् । तथा चेदानीं संहारकालवत्तत्र च 'अन्ते स्वधर्महरमनुवृणुव-
 क्षुराया' इति वाक्येनासुराणामुपकरणरूपत्वादित्दानां तदनुगुणत्वबोधनाय तदुक्तिरि-
 त्यर्थः । नन्वेवं सत्येषु भगवन्निरूपणस्य किं प्रयोजनम्, प्रश्नोत्तरस्य तावदेव ज्ञात-
 त्वादित्याकाङ्क्षायाभाहः यदित्यादि । नाभ्यन्तमिति । आपाततः प्रतीयमानोपि तेषु
 श्लोकेषु सोऽत्यन्तं न सिध्यतीत्यर्थः । अनुग्रह उच्यते । अत्यन्तासिद्धौ गमकप्रयाहः
 भ्रूमाहेत्यादि । सिद्धमाहुः अत इति । यद्वाअभ्यन्तेत्यादिपद्यवस्थावतारकार्यबोधन-
 मात्रार्थत्वात् । नन्वेवं सति मध्ये एतेषां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं कारिका-
 भ्यामाहुः कारणाभित्यादि । इतरसंहारस्याजुन्दारा कार्यां स्वयं तत्कारणं अजुनसंहारस्य-
 तिवन्धेतित्रयं भगवतस्तृष्णीकरोपि भगवत्कृतत्वमेपां ज्ञापयितुं कथ्यत इत्यर्थः । तदिति ।
 स्वकृतत्वज्ञापनम् । एवं कथनस्य प्रयोजनमाहुः दोषेत्यादि । सिद्धमाहुः अत इत्यादि ।
 अन्तःसाधनं बलम्, बहिःसाधनं धर्मादिसामर्थ्यम्, तथा चैवगुणवत्तो तेषां श्लोकानां
 विगीतत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । सर्वसम्मतपक्षमाश्रित्याहुः तमोभिन्नेत्यादि । विगीतत्वा-
 धिमात्रेणाहुः हेतुत्वेनेत्यादि । एवमेषुपि । ॥ १३ ॥

१-२५-१४

यद्वाअन्धव इत्यत्र । कथं निवारितेत्यत आहुः तेनेत्यादि । निष्ठीय
 गवननिरासे एकस्य तत्राज्ञकत्वात्त्रिवाचितैत्यर्थः ॥ १४ ॥

सांत्य इत्यत्र । फलस्येति । आनन्दरूपस्य भगवतः । ततः स इति ।

१-२५-१७

जीवः । प्रासत्वादिति । यथेष्टमिनिभोगे हेतुः । अल्पमिति । अल्पं
 कलम् ॥ १७ ॥

१-२५-१८

नर्माणीत्यत्र । अयथात्वादिति । अगुणार्थत्वादित्यर्थः । तत्रानैकान्तिक-
 मिति । स्थिते वशीकरणव्यभिचारम् । सम्बोधयतीति । वशीकरणार्थं
 सम्बन्धित्वेन सम्बोधयति । सञ्जल्पितत्वमिति । प्रतियादित्रयपत्रक-
 लककथाया जल्पत्वेन तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१-२५-१९

शान्धेत्यत्र । प्रतिकारे कृत इति । भगवता कृते । अन्ये इति । अर्जु-
 नकृताः । तस्यापीति । पितृरपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१-२५-२०

सोहमित्यत्र । अस्य विचार इति । वक्ष्यमाणे कार्यं प्रतीकारस्य विचार
 इत्यर्थः । ततः पराणां कार्याणां का सम्भारनेत्यत आहुः प्रियस्ये-
 त्यादि । यथा साध्यमित्यर्थः । स्वनिष्ठाः कार्याभावहेतवस्त्रिविधभग-
 वद्राहित्यानि भगवन्निरूपणकार्याभावहेतुः सुहृत्वाभावाः ॥ २० ॥

१-२५-२१

तत्रै धनुरित्यत्र । प्रासाप्राप्तविवेकेनेति । कार्यनिष्पत्तिकारणत्वेन किं प्राप्तं
 किं वाम्राप्तमिति विचारेण । इदानीं विवरपादिव्यतिरेकशङ्कायां तु तद-
 नुरादिकमाधारत्वेन ईशाधारत्वेन हेतुना अन्वयथासिद्धं तत्स्वरूपस्य
 स्यात्तद्व्येणान्यव्यतिरेकाभावादीशवक्तृत्वं तद्वद्गुणस्वरूपतो जयाकारणत्वेन सिद्धमि-
 त्यर्थः । तदुभावां वेति । स्वभावात् एव वा असम्बन्धित्यर्थः । फलसाधकस्य तद्रूपत्वेमा-
 नमाहुः नत एवेत्यादि । स्थित इतीति । अवशिष्ट इति हेतोरित्यर्थः । विनियुक्त इति ।
 धनुरादिर्विनियुक्तः । कुहक इति । सकृदः । फलवैकल्पमित्यादि । परिग्रहज्ञाभा-
 वेनाराधनवैधर्म्यं साध्यवैकल्पं रक्षावैधर्म्यं साधनवैकल्पं धर्मादिवैधर्म्यम् ॥ २१ ॥

१-२५-२२

राजमित्यत्र । द्वितीय इति । स्वरावास्थे । प्रथमस्येति । सर्वध-
 न्रस्य । निश्चीयत इति । अत्रापि निश्चीयते ॥ २२ ॥

१-२५-२७

देशकालेत्यत्र । भगवद्वीयत्वादिति । वाक्यानां भगवद्वीयत्वात् । भगवान्
 हि अन्यत्करोत्यन्यसम्पद्यते तथा वाक्यान्वयीत्यर्थः । अत्र तृष्णी-
 म्भावः कथतोतुक्तोपि अत्रे चिन्तनोत्पत्तिर्बलादेव पूर्ववाक्यज्ञेय-
 त्वेनावगतव्यः ॥ २७ ॥

१-२५-२८

एवमित्यत्र । स्वभावत एव ज्ञानरूपत्वमिति । 'बुद्धिर्ज्ञानरूपि-
 नी'ति वाक्यादिशिष्टज्ञानसमानाकारत्वम् ॥ २८ ॥
 वास्तुवेवाहमीत्यत्र । भगवत्स्वरूपयोरिति । जीवपरगमनोरित्यर्थः । जीव-

भगवत्स्वरूपीरिति वा पाठः प्रतिभाति । सोऽर्जुनो जात इति ।
 १-१५-२९-३० 'बलसो धवलोऽर्जुनः' शुद्धो जात इत्यर्थः । त्रिंशद्भागवत्स्थापीति ।
 मतान्तरानुसारेण पूर्वपक्षतयोक्तम् । मूले ज्ञानस्य रुद्रत्वकथनेन चिरकालस्थाधित्वस्यैवाभि-
 प्रेतत्वात् । ज्ञानतिरोभावं दूरीकृतवानिति । पुनः प्रातिस्वरूपव्याख्यानाधेति हेतुम् ॥ २९ ॥
 विशोक इत्यत्र । तत इति । ज्ञानानुसन्धानान्तरम् । अन्तःप्रवेष्टेनेति ।
 सर्वान्ताःप्रवेष्टेन । अस्मन्भव इति । न विद्यते संग्रहानां सम्भवेऽप्य-
 १-१५-३१ स्मिच्चिति सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः । न पुनरुद्धम इति । तात्पर्यार्थाः ॥ ३१ ॥
 यथाहरदित्यत्र । आभासे । आत्मत्वादिति । नियन्त्व्यादित्यर्थः । न दोष-
 भाव इति । अत्र न दोष इत्येव पाठः प्रतिभाति । विजहादिति ।
 १-१५-३४ तथा च कार्ये निर्द्वेते प्रयोजनभावादेवं कृतवित्यर्थः । ऋषिमिति ।
 भूभारभूतगुस्तद्वर्तितव्युत्थेति द्वयम् । अत्र तयोस्तन्योः सत्त्वत्वम्, कण्ठकटशान्तादृष्योः
 साम्यकथनाच्च । अनित्यत्वं परम् ॥ ३४ ॥
 यथेत्थव । एवमिदमपीति । तथा च भूभारक्षयणार्थं यो मर्त्येणैश्वर्यतपोपर्ययः
 अत्र क्लेशस्वाभावस्तुल्यम्, त्यक्तंरि नष्टदण्डान्तात् । 'कृणो जल्यकदे-
 १-१५-३५ द्योपि त्यक्तदेहस्य देहवद । आत्मानं दर्शयामास स्वरूपसदशाकृतिमिति
 ब्रह्माण्डवाक्यव्यवहारेण हेतुम् ॥ ३५ ॥
 यदा मुकुन्द इत्यत्र । निर्गमनस्य शरणस्य हेतुः तदनिरिक्तत्वादि ।
 १-१५-३६ मृत्यन्तस्य गन्तव्यव्येदान्तरम् । सर्वेषु युगेषु कालस्वार्थेषूपि कलि-
 धर्माणामेव मोक्षवाचकत्वम्, तथा सर्वेषु देशेषु देशत्वाविशेषेपि देशवि-
 शेषस्य कृतस्तद्व्यापिराहित्यं येन युधिष्ठिरस्य तत्र गमने बुद्धिरित्याकाङ्क्षायां व्याख्येय-
 श्लोऽधस्तस्य तात्पर्यमाहुः कलिरित्यादि । 'सं कालमत्र' इत्युक्तं 'मले शुद्धिर्न
 चित्यते' इति ब्रह्मवेदीयकाशीमाहात्म्ये कलि प्रति ब्रह्मणो वाचयात् । कलिः कालत्वम्,
 अतो यत्स्वरूपादिदेशोपाचक्षमाणां मोक्षवाचकत्वमिति भावः । कालस्य सर्वोपादानत्वात् सर्वे
 कालस्तेन मूलस्य सर्वत्र व्याप्तिरसम्भवेपि स्वामी 'कालस्वामी तु माषवः कालोपादेयाद्यतो
 यस्मादेवाश्रित्यर्तते तिरोहिणो भवति, तत्र तस्मिन् देशे निःकृष्टता । तत्र दृष्टान्तः वह्नि-
 विन्वेति । यमा निवृत्ते बहो पार्थिवस्य भस्मतया निःकृष्टता, भस्मनोःमिदुरीपत्वात् ।
 'अग्नेर्भस्मास्योः पुरीपयसीति' श्रुतेः । तर्हि देशान्तरस्य कथं शुद्धत्वम्, तत्राहुः दारा-
 नित्यादि । तदन्तर्द्वेः सत्त्वेन न तथा निःकृष्टता, एवं देशान्तरत्वेभ्योऽपि सत्त्वेन न
 निःकृष्टत्वम् । अतो देशान्तगतित्वं युधिष्ठिरस्य मना बुद्ध्याकारणैःपर्यः । दाराविति पुलि-

१ गलेति पाठः ।

हनिद्वैशस्तु लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेनाशिक्ष्यत्वात् । 'नित्यं शलाका खिगा'मिति ज्ञापकात् ।
 ननु भगवत्सत्त्वस्यैव चेन्निकर्तव्यताः, तर्हि भक्तत्वेन युधिष्ठिरेपि तत्सत्त्वावर्तनमनर्थक-
 मित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्रिभावेपित्यादि । यथारणो बहिसत्त्वेपि काष्ठेन मयनद्वारा
 प्रकाशनात् स(अग्निः) साध्यः, तथात्र भगवत्सत्त्वस्यैव देशान्तरस्यास्य प्रकाशस्य इति हेतुर्बु-
 धिष्ठिरस्य गमननिश्चय इत्यर्थः । ननु भगवतो व्यापकत्वात्पूर्वोक्तं सर्वभस्मभवीत्यत्र आहुः
 यथापीत्यादि । केचिदत्र 'स्वतन्वा सद मही जहा'विति व्याकृत्येन, तदुपयन्ति भूमि-
 त्यादि । तथा चैवं व्याख्यानं जहाविति स्वगवाचकपदे विध्यनुवादवैरूप्यापत्तिः ।
 सा अस्यानुपपद्यमानत्वात् तृतीयाया अपत्यसम्भव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥
 युधिष्ठिर इत्यत्र । स त्रित्यादि । युधिष्ठिरे ज्ञानाधिकारमन्ता कलियुधिष्ठिर-
 १-१५-३७ दोन पाण्डवात्पि भगवत्कृपानवक्रोक्तितान् मन्वत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥
 सः स्वर्गान्तिर्यत्र । नदीपदमन्वितमर्थेवाहुः अन्ये सिक्तवादि । सिक्वा कृतेन
 चरणसंबाहनादिना एकदेशे हृद्यमाने वस्त्ररहिताया अपि स्त्रीयः पतित्वं
 स्वसिक्त मन्वत इति योजना । वस्त्ररहिता इत्यत्र वस्त्ररहिताया
 इति पद्यन्तः पाठः प्रतिभाति । पित्रो द्विकर्मकत्वाभावेन स्वर्गोत्रं पतिभ्यपिअदिति
 प्रयोगानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुपपत्त्यर्थमाहुः पतिमित्यादि । अनुपादानहीकारं दोषमाहुः
 पतित्वेत्यादि । अनुपादानभावेन द्वितीयायाश्चतुर्थ्यर्थं लक्षणाद्गतोद्विकर्मकत्वव्यवहाराच्च
 १-१५-३८ स्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 विच्छेद्येत्यत्र । अशान्त्रत्वादिनि । न विद्यते शास्त्रमस्मिन्नित्यत्रशास्त्रं तथात्वा-
 दशाशोषत्वादित्यर्थः । ननु शेषाभ्यनुज्ञानहीकारं चौरावातस्त्रोक्ति-
 १-१५-४० विरोसपत इत्यत्रः आहु चौरित्यादि । तत्परित्यागतुदधमेन वधपरि-
 त्यागाकुलस्येन वधपरित्यागाज्ञानार्थमिति न विरोध इत्यर्थः । ननु प्राज्ञापत्त्येच्छिकथना-
 दित्येव सत्त्वासारम्ये सिद्धे द्रुक्काष्ठित्वात्प्राप्तीयतापि निराकृत्येनेन पुनर्निर्गमनोक्तैः किं
 प्रयोजनमत आहुः परिभ्यागम्यादि । नन्वदन्ताप्याकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः
 मध्य इति । अष्टनामध्ये । ननु ब्रह्मवेदे 'पतः म्पुनितानमपौर्नने चेति भास्वार्थ्यास-
 रेश्वरकटुकत्वात् किमिति कृतो वा त्याग इत्यत्र आहुः भगवत्कृतोत्यादि । तदाज्ञपेति ।
 'वाचं यच्छ मनो यच्छ मागात् यच्छेन्तित्यादि । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः
 कश्चसेऽवने' इत्यादिरूपया ॥ ४० ॥
 वाचमित्यत्र । नन्वस्त्वाज्ञवाप्यासपरित्यागाः, तथापि तन्निश्चय्ये देशदिल्ये भाव-
 नीये देहवाचनमयत्वाद्देशे प्रतीयते-मर्त्यमित्येकादशोत्तराकरणं लपो
 १-१५-४१ भावनीयः । अय साधिकत्वाद्यज्ञावश्यकत्वम्, तदा 'श्रोत्रादीनीन्द्रि-

अभिल्लं प्राप्त इत्यर्थः । अग्निं व्युत्थाय होमग्राहः तदेवमित्यादि । तत्रैकत्वे जुहोदिति विल्लहोमं व्याकुर्वन्ति तत्रापोत्यादि । प्रकृतिरस्ये इति । तदात्मना एकत्वरूपे भगवतीत्यर्थः । 'सर्वेवात्मन्यजुस्वी'तित्यनेनोक्तमेकत्वद्वयं व्याकुर्वन्ति सा हीत्यादि । शेषं स्फुटम् । अधवेत्यादि । अस्मिन् पक्षे एकत्वस्यात्मपदवाच्येऽक्षरे होमः । प्रकृति-पुरुषयोस्तुल्यत्वत्वेनैकस्मिन् विद्यामकत्वाया अन्नकथननत्वात् । एवं पक्षद्वये विद्या-हृतयः, नवैवाग्रयः । तदिदमभिरेत्याहुः एवं भगवत्यादि ॥ ४२ ॥

चीरवासा इत्यत्र । अतः परमित्यादि । अतः परं परं प्रकारेण देहप्रतिष्ठाया-

१-१५-४३

दिना ज्ञातायाः परममुक्तैरनन्तरं यदि 'अक्षरविद्या'मिति सूत्रोक्त-
न्यायेन भगवद्विच्छया अस्य युधिष्ठिरस्य देह उत्पद्यते, तदा पार्थद्वय-
प्राप्तो वा चिदात्मको वा भगवत्सौवर्धसुत्वरूप इत्यर्थः । बीजस्थेति । संसारणीभ्यः प्राणादेः । एतादृशस्थेति । बीजादिरहितत्वात् । एतदपरित्याग इति । देहापरित्यागे । नौकोत्तारणवदिति । नौकात्यागवत् ।

१-१५-४४

१-१५-४५

१-१५-४७

१-१५-४८

अनवेक्षमाण इत्यत्र । नन्वेव देहाद्यध्यासाभावे 'निराग'दित्यनेनोक्तस्य गमनस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः दम्भेत्यादि । दम्भे मते पदवजातिवदनभि-
मानेपि संस्काररूपो गुणस्तिष्ठति, तेन सिद्धिरित्यर्थः ।

ते सायुक्त्येत्यत्र । अस्तीति । 'यत्कर्षमिषेधपरोरेयादिवायव्यदस्ति ।

भक्तिश्च पञ्चम इति । तैत्तुभूत इति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तद्व्यानेत्यत्र तेनेति । बहिर्निर्गमनेन ॥ ४७ ॥

अवापुस्त्रित्यत्र । प्रत्येकमामने हेतुरिति । आचारराहित्यपन्नतः कर-
णदोषधेति द्वयं प्रत्येकं तथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुतोधिनीप्रकाशो षड्दशोऽध्यायविवरणम् ॥ १५ ॥

अथ षोडशाध्यायविवरणम् ।

षोडशाध्यायं विवरिष्यः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायत्रयार्थमनुवदन्ति मुक्तिरि-
त्यादि । पूर्वमिति । पूर्वाङ्गत्वात्पूर्वमित्यर्थः । पितृहेतुत इति । पितृभ्यो हेतुभ्यः । इदं
पारलौकिकव्यस्येत्यनेनःन्येति । मस्तुतध्यायत्रयार्थेपाहुः गृह्णित्वेत्यादि । अयुने-
नस्मिन् प्रदरणे । तेनोभयोः प्रकणरोरेककार्यत्वं सङ्गतिरित्यर्थः । अवाध्यायद्वयमयोजन-
माहुः अधिकांशेत्यादि । निवार्यत इति । बन्धो निवार्यते । अतो द्वैविध्यादध्याय-
द्वयभेदः । अवान्तराधानस्याध्यायस्याहुः प्रथममित्यादि । यद्भवेदिति । यद्भूतसा-
दिकं राजत्वाद्भवेत्, सामान्येन तद्विद्यते । अन्धेपादिकं तु विशेषत इत्यर्थः ।

विशेषतो निरूपणप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि । द्विविध इति । लौकिको वैदिकश्च ।
पूर्वपक्षे न्यूनत्वं लौकिको दोषः । अयाङ्गिकत्वं च वैदिक इति । आधिदैविकरक्षायाः किं
प्रयोजनमत आहुः स्थापित इत्यादि । धर्म इति शेषः । मूलदोषादिति । कात्वे
धर्मः कियत इति तस्य मूलं कालतदोषात् । शेषं स्फुटम् ॥ १ ॥

स उत्तरस्थेत्यत्र । 'वातुत्स्येव योपेति वाचपथ विद्यापकत्वे, समानयोग-

१-१६-२

सेमराद्भन्निरेत्यादीनामपि विद्यापकत्वापत्तिः, तथा च सति प्रत्यक्ष-
धृत्यैव सर्वनिर्वाहाद्विद्यायानुमेयधृत्यङ्गकारो व्यासादीनां मुपैव स्यादिति

त्यत आहुः अन्त इत्यादि । तथा च यत्र स्वात्वेः प्रतिषेधः, तत्र लौकिकरत्नेन
धृत्यापयो व्यवस्थाप्यः । कुमारशिक्षाप्रमाणवत्त्रापि विषेकत्वेतुं शक्यत्वात् । अन्यथो-

भयोनिर्वकाशत्वेनान्वयस्वाभावपत्तिः । यत्तु भाद्राः । वातुत्स्येवपरिणयस्य केवलवि-
ष्टाचारमूलकत्वेन स्मृतिपादपञ्चमाधिकरणद्वितीयवर्णकं व्यवस्थापयन्ति । तदेतेन प्रत्युक्तं

तेषाम् । दूरोपि श्रुत्याश्रयाभावे केवलस्य दूषोभनायानासद्भन्नात्वात्त्वेनाभावाम्भ्या-
च्छिष्टानादरणीयत्वापत्तेः । अतः अनेनादिकान्तरणमिति युक्तमुदहरणायः । नाम्ने-

त्यादि । इराया मुत्सयात् द्वादशमपवच्छक्तिपु 'श्रिया पुष्टयेति वाचये गणनात्तद्व्येन
तथेत्यर्थः । श्रुताविति । 'इरायतो धेनुपती हि भूतव्यवतिनी मनये यत्स्ये व्यवस्कन्ना-

द्रोदसी विष्णुरेत' इति श्रुती ॥ २ ॥

आजहारेत्यत्र । पूर्ववदिति । जातकोक्तकालगुणवशात् । अनेनेति । परी-

क्षिता । ननु पूर्वतन्त्रे देवताया मन्त्रमपत्यवतिपादनात् कथमसिमो-

चरत्प्रमित्यत्र आहुः ह्यितिरित्यादि । क्रियमाणा इति । मन्त्रमपत्येन

क्रियमाणाः । तथाचोत्तरतन्त्रे देवताविग्रहाधिकरणे तस्या विग्रहरमापनात्पूर्वतन्त्रं मन्त्रमा-
धिकारिपरम् । अतो न विशेष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१-१६-४ निजप्राहेर्यत्र । पापाधिष्ठातृत्ववदिति । कनेरतथात्वात् ॥ ४ ॥

कस्य हेतोर्निर्यत्र । समुद्यमपत्तीरिति । पथा प्राग्गणाः शूद्राः प्रवेशनीया
इत्यादौ तथेत्यर्थः । अन्नमयत्वं विष्णुपत्तिं विग्रहेत्यादि । तद्विद्मो-

१-१६-५ पणन्वेनेति । कनिविशेषणत्वेन ॥ ५ ॥

किमन्यैरित्यत्र । उभायस्योभयं प्रतीयोर्भाति । उक्तायादयं भगवत्तद-

१-१६-६ कथयोः पत्तिवृत्तताया योर्गणिकवृत्तत्वेन सम्बन्धित्यर्थः ॥ ६ ॥

अमूनमिच्छतामिति । एतेन मूले मर्त्यानाममूनमिच्छतामिष्यत मर्त्यादमून-

मिति पाठः सुवोचिन्यां प्रतिपाति । उक्तयोनयापार्थक्याद्याहा-

रसम्भवात्पत्तान्तरमाहुः पूर्वैर्ण येन । उक्तयोनयोर्भवेत् पूर्वैव साधो-

यसी उत्तरश्लोकानां स्वारस्यादिति ज्ञापयितुमग्रिमं व्याकुर्वन्ति सहस्रोत्पादि । निश्चय इति । 'विश्वसूत्रः प्रथमा' इत्यत्र हिरण्यमशक्तुनिरूपद्रव्यमाहुर्भाविश्रावणात् स्ये-
त्यर्थः । स इति । मृत्युः । ननु यत्र मृत्युभागः को वा सर्वद्विषां तत्तदेव तत्त्वेन तत्र
मृत्योरप्रवेष्टात् कश्चित्तद्वेष्येयतावैत्रिकत्वादित्याशङ्क्यायामाहुः अयस्याभेदेनेति । तथा
च नीचपानाप्रस्थानां पशूनां तद्भाष्यत्वात् पशुनां तत्प्रवेष्टात्तत्त्वर्थः । यागान्तरं वि-
प्रवेशायाहुः रीन्द्रमित्यादि । तथा च धृतरस्य सर्वेषामेव सन्ध्याभूत्यो ह्यदारप्रथया घृतस्य
नोनिष्ठत्वावस्थया च यागयात्रे तस्य तथावैभित्यर्थः । शामित्र इतिवक्तव्ये परमर्षिपद-
मधिक्रमुक्तं तच्चात्पर्यभाहुः तत्रेतेत्यादि । इह भगवानाहुतः । ज्ञापित्कर्मणि मृत्युराहुतः ।
इत्युभयादानप्रथमश्लोकायाहुः अर्थमित्यादि । अर्थं निश्चित्येति । भाविनपर्यं निश्चित्य ।
न कश्चिदित्यत्र । स्वापकीर्तिनिवारणार्थमिति । अत्र भयमश्रुतायागुणमुक्तम् ।

१-१६-८

तद्योग्यमन् ॥ सर्वे सर्वांश्च एव देवज्ञान्य सर्वेभ्यः प्रुष्टेभ्य आत्मा-
नशामुरतेयाः सत्रायामुत इति सर्वाभ्य इत्यादीं चतुर्थां । तथा
चोक्तसर्वाधिमात्मानमुद्ययपवीतयोपकीर्तिः । द्वितीयस्यां तु 'स्वांसां वा एते पजानां
प्राणैरास्तते ये सत्रमास्तते तस्मात्पृच्छति किमेते सत्रिण इति स्फुटैवापकीर्तिरिति तदर्थं
तथेत्यर्थः । एवं विचारितमित्यग्रिमेण अस्वात्पन्थयः ॥ ८ ॥

१-१६-९

मन्दस्पेत्यत्र । सामर्थ्यमिति । मृत्युनिशानसामर्थ्यम् ॥ ९ ॥

१-१६-१०

यदेत्यत्र । कलिनिरग्रहस्येति । कथ्यमानस्य तस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

१-१६-१०

यदापरीक्षित्तदित्यत्र । कलिपवेशकयनादुक्तमेव ।

१-१६-१७

तस्यैवमित्यत्र । उक्तमेवेति ।

धर्म इत्यत्र । प्रवृत्ताविति । पृथिवीधर्मयोगविशेषणम् । छायापदस्यातथाभावाधि-
कत्वमभिधेय प्रकाशान्तरेण वैश्वर्यायाहुः चरण इत्यादि । कतरदिताया
१-१६-१८

नोः पितृपयोगित्वं 'पितृभ्योऽन्नप्रासातेभ्योभिवान्यापौ दुग्धे मन्थ'मिति
तद्विधिविषयकश्रुत्या ज्ञेयम् । अशिवान्या मृत्कस्त । मन्थः सक्तुः । व्याख्यातमिति ।
विषययोगिकरणेनाभिवान्यात्वबोधनादेशोकार्थम् ॥

१-१६-२६

सन्धमित्यत्र । शोके हृदयं चेत । इदानींतनशोके प्रायपिपहर्षं चेत्यर्थः ॥

१-१६-३२

ब्रह्मादय इत्यत्र । सर्वेताचारण्येन सर्वेषोकहेतुभूतयोगविषयवदहित्य-
कलीसितयोः कल्पेन प्रश्नोत्तरपूर्वां ब्रह्मादय इत्यादिकथनस्य प्रयो-
जनमाहुः अलमित्यादि । तयोक्तगुणब्रह्मप्रवृत्तहित्यस्य शोक्रमयोजनकत्वात्ते गुणाः
सहजा इति मूलकस्यानुशोधादिकथयमिति तदाश्रयाय मतान्तरं दूषयितुमुपसिपति अत्र
केचिदिति । मायावादिनः । तदीयत्वे गुणत्वमेव भज्यतेति । तस्यः प्रलायकत्वेन
स्वाकम्प्यस्य तमोगुणत्वात् कौशलादीनां रजोगुणत्वान्नस्तस्यसोश्च देवत्वेन तेषां गुणत्व-

मेव न स्यात्, विग्रहस्य सात्त्विकत्वाङ्गीकारेपि तत्र तेषां प्रवेशाद्यभावादि तद्गुणत्वं न
स्यादित्यर्थः । ब्रह्मत्वं वा भवेदिति । सत्त्वादीनामपरकत्वेनेत्यामपि नथात्त्वमस्या
तत्राभावेन निर्विशेषब्रह्मत्वमेव भगवतः स्यात्, नन्वाचार्यमित्यर्थः । तेषां मत्सत्ति-
कत्वमप्येते तु 'न सत्त्वमप्यदृश्यत्' इति गीतावाक्येन ब्रह्मणस्तथान्वाच्येतामपि ब्रह्मत्वं
स्यात्, न तु गुणत्वमिति वाच्यः । नन्वेते गुणा भगवन्ति नागोपिनाः, किन्त्वान्मत्तुकाः,
अतो निर्विशेषत्वाभावात् ब्रह्मत्वम्, किन्त्वांश्वरत्वमिति चेत्, तत्राहुः संयोगात्त्वत्वं
इत्यादि । तथा च तथा चेत्तदासनाकल्पवद्वगवन्ति प्रतीयमाना भवि ते गुणान्नांभवं
स्युर्न भगवत इत्यर्थः । ननु चूटद्वयवत्त्वं भगवत्कृत्यमन्ते. न तु परब्रह्मन्ति, अतो
भगवदप्या इति चेत्, तत्राहुः उक्तान्त्यापादि । न च नित्यमदस्य यावत्तत्कारमावि-
त्यमर्था युक्तः, 'न प्ययन्ति स कश्चिदिति चतुर्थ्यादर्थव्यव्यापयेः । अन्त्यद्वितीयो
दुर्द्धर पचेत्यर्थः । ननु गुणवचनः सात्त्विक एवाङ्गीकृत्यत्वं इति न पूर्वोक्तो दोष
इत्यत आहुः मगुण इत्यादि । मात्त्वमित्युपसर्गव्यव्यापारं दृग्गान्तरमाहुः केच्येत्यादि ।
अस्तु सगुणस्त्वथापि कालुष्यव्यतिरेकं भगवति सत्त्वादयः कल्पन्ते, निर्विशेषस्य जग-
त्कन्तस्यायोग्यात्कालुष्यत्वात् न तेषामप्यमन्व इति चेदाह, तर्हि तेषां सत्त्वादीनां सामर्थ्ये
विचारयोग्याम्, किमेते तां परिदृष्टं शक्ता न वेति । तत्राहस्तु न सङ्गच्छते । तथाहि ।
ते जटाः किं प्रवर्णा एव एव मन्त्रज्ञाः, हेतुना वा आद्यं अजागामन्योन्यमित्युत्तृत्ति-
त्वेन तन्मन्त्रस्यापिशिष्टत्वाद्युगुणकः प्रवर्णावपया मृष्टिमयत्वादिष्ववस्थाभङ्गसङ्गः । अथ
चक्षत्वाद्गुणः प्राक्कर्मसूत्रते, नतोन्यस्तत इतर इति गुणत्वभावं एव व्यवस्थापक इति
चेद्वि सर्वव्यापकत्वात्तदर्थं तदः कृतान्पूर्णाकं, सत्त्वभावादिदिति चेत्, तर्हि उच्यमानाना-
नेन द्वितीयक्षणे प्रमत्तु । अथ सत्त्वेन पतिवन्त्यान् तथेति चेत्, तर्हि सत्त्वस्यापि सर्वदा
सत्त्वात् तानु प्रत्येयस्तु । अथाग्न्यान्वापवर्तकत्वमपि तेषां स्वभावं इति मन्त्रोपपदान्मु-
खेन मत्त्व इति चेत्, तर्हि येनाशिकसकृपाया अनङ्गैश्चारात् प्रत्यमानाना दिनंयस्य
अवतिरन्ते । स्वभासंयानपेक्षानां तद्व्यतिरेकस्यामुपेक्षाना । अतोऽप्यभिधेयमत्तदा-
काचित्यवशादात्तर्थात्तः अन्तस्वभावसम्बन्धः । अतोऽन्तस्वभावकत्वात् 'किमे'ना उक्तानो-
न्यादित्युक्तानोऽप्येतत् । अथ इत्यात् सत्त्वज्ञानं न सत्त्वान्वापेक्षानात्तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वात् कार्थि-
त्वापत्तिः, तादृश्यवतानाविति । हेतुव क इत्यपि विचारयोग्याम् । कात् इति चेत्, अङ्ग-
शान्तिः । इच्छा चेत्, तदापि तथा । तत्रापि तस्याः प्रमानपेक्षायापेक्षावस्थापसङ्गः ।
अपेक्षायां तत्र हेतोरवश्यव्यवस्थेतेन गुणानां तथात्वाङ्गीकारे स्वभावादात्तस्य तदोपपत्ता-
वस्थयम् । तेषामवस्थित्वाङ्गीकारात्ततः कार्याभावे अत्यवस्थापसक्तिः । अन्तर्वातां सामर्थ्ये-
विचारे भगवति तत्सम्बन्धकत्वममसङ्गवदित्यर्थः । ननु भेदत्वात्सङ्गीकृत्य सत्त्वादीनां
चेतनत्वे चाङ्गीकृत्य तदसम्बन्धं च नित्यमङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यादीनां गुणवशांतां भगवति

नित्यत्वंपट्टीक्रियते इति चेत्, तत्राहुः अथेत्यादि । मासङ्गिकं परिहृत्य परतुतमाहुः बहु-
तिप्रमित्यादि । विशेषणत्वश्लोके को वा हेतुस्त्विकाङ्क्षायामाहुः भगवत्स्यागस्पृतेति ।
भगवत्कृतत्वागस्पृतेति । विचार्यते इति । स्वतस्त्वामे भगवतः स्वनन्दत्वाद्भवः, स्वात्म-
दोषेण त्वागे त्वधिकः इति निश्चेत् त्वागहेतुर्विचार्यते इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वानभ्यायेत्यत्र । कर्मधारयः तदित्यादि । एकेन त्वकं शब्दोपेक्षत इति तेन

१-२६-२२

ग्रहणे सर्वेऽन्याः इत्यर्थः । हेत्यन्तरमाहुः संघातप्रवेद्येनेति । व्युत्-
रणोत्तरमपि यावन्न सङ्घातमपेक्षः, तावत् न तत्त्वामः, अतस्तेन सापे-
क्षत्वेऽपेक्षया अनर्थमूलत्वाच्चेत्यर्थः । प्रकृते को वानर्थ इत्यत आहुः हीनेत्यादि ।
हीनेन हीनस्य वापेक्षया भगवदीयत्वव्यपेक्षारूपेण नश्यतीति स एवानर्थ इत्यर्थः ।
अत इति । एतत्सर्वमवगत्य । समर्थेति । अन्यस्य हीनतानिधारणसमर्था । निवोद्धार्य-
वेति । चकारात् स्वस्य भगवदीयताया अपि निर्वाहार्थम् । कर्म कारणं चातुपदपदैव
व्याख्यास्यते । अन्य इति । ब्रह्मादयः । तत्सेवकाः । भगवतः सेवकाः । सपत्नीति ।
समानभाषया । अत एवमस्माकं सर्वेषां भगवदीयत्वादिप्रसिद्धं वक्तुं सर्वस्यागमूचकं
भजनरूपं तरयाः कृतवनाहेत्यर्थः । तस्या इत्यादि । तस्याः स्वकार्यं औदासीन्यं
वक्तुं प्रथमतः स उच्यते इत्यर्थः । कटाक्षपदेनेति । तदाकटाक्षपदेन । उच्यते इति ।
भावोद्धारिणास्तानां चतुर्णामभावे तादृशद्वेषरसभवाद्दुर्ध्वलेन समर्थेते । अत इति ।
एषां दुर्लभानां लक्ष्मीदृष्ट्या सिद्धिपणयः । तादृशा इति । लक्ष्मीकटाक्षमोक्षकायाः ।
उच्यन्तेति । तत्रौदासीन्यवोधनायोक्त्या । जन्मस्थानमिति । 'पुनश्च पयादुक्तं ।
आदित्यो भूयदा हरिः' इति विष्णुपुराणानुवाकजन्मस्थानम् । एतेन सिद्धमाहुः एता-
वन्तेत्यादि । तत्त्वाम्य वेति । भजत इति शेषः ॥

तस्मैत्यत्र । भगवद्ग्रहणमिति । 'ततो विश्रुति'मित्युच्यते तच्छब्देन
भगवद्ग्रहणम् । तदर्थमिति । सङ्घाते विद्यमानानामप्यप्रतीक्षिका-
रार्थम् ॥ ३३ ॥

१-२६-३३

त्रीनित्यत्र । विशेष्यभूतलोकोक्तापि पदसमभिव्याहारमूचितमर्थमाहुः अन्ये-
षां च त्रित्वयुक्तानामिति । ते च ब्रह्मादयः सात्त्विकादिभेदभिन्नाः
भक्ताश्च ज्ञेयाः ॥ ३३ ॥

१-२६-३३

यो वा इत्यत्र । मूलभूतामिति । भगवत्कृते त्वागे मुख्यहेतुभूताम् ॥

इति श्रीमद्भक्त्यनुवाचिनीप्रकाशे पांडशाध्यायविवरणम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तदशाध्यायविवरणम् ।

अथ सप्तदशाध्यायं विवरिष्येऽध्यायार्थस्य पूर्वमुक्तत्वेपि विशेषेणावगतरा-
र्यान् बोधयितुं पुनराहुः नतः सप्तदशे इत्यादि । विद् इति । तत्स्वरूपज्ञात् राज्ञः
सत्कायान् । प्रथमं सान्त्वयनमित्युक्तं तत्रार्थमाहुः प्रथममित्यादि । विचारत इति ।
अयमर्थोपेक्षानुसाराद्यन्वेष्ट रथानान्यस्य देवानि, अन्यथायस्याप्यवर्षावन्तावस्या
पहनेवार्थं इति विचार्ये धर्मवाक्यनात्पर्यमाहुः शिवेऽस्यापनायेति । नानाव्यव-
हृतो यो विमोहस्तन्निवारको योधिकारिणियिदस्तस्यापनाय । तस्यापि प्रयोजनं हि
यतो हेतोः ततः शिवेऽस्यापनायः सर्वसामर्थ्यसम्बन्धः । आधिदेविकं ज्ञात् सामर्थ्य-
सत्त्वा बोध्यत इत्यर्थः । तरयापि प्रयोजनम्, अधिनाश्यायेऽङ्गुने वैरणं वक्तुं तदुपो-
द्धातता । एतेनाग्निमङ्गलिकाः । मूर्त्तीभूता इत्यादि । अलौकिकसामर्थ्यमवगन्तुं
प्रत्यक्षा जाता इति शेषः । ज्ञानानन्तरं धर्मव्यवहारसामर्थ्यं बोधयितुं प्रतिगन्धानकथेऽप्या-
हृतेनाहुः सम्बन्धानमित्यादि । तेन हेतुनास्य धर्मस्य स्वयं स्वत एवाशासनं कृतम्,
भूमेरुत् शोक्तस्य हेतुनां निवारणात् परम्परयेत्यर्थः ॥

वृषमित्यत्र । तत्र प्रत्यर्थं धात्वक्षय इति । पञ्चाङ्गवैकल्ये वाग्रय धर्मस्य क्षयः

१-२७-२

मूत्रणस्य विसर्गरूपत्वात् कर्मन्द्रियसाध्यत्वाच्च धात्वस्याचारादिरूप-
कर्मणः क्षय उक्त इत्यर्थः । इत्येत्पुनरुक्त्यादिति । इवयद्वोचितादनुकरणात् । दम्भेन
करणमिथपदेन बोध्यते इति वाग्रयस्य क्रियास्वरूपस्य क्षय उक्त इत्यर्थः । रोगं सूचित
इति । तथा च दुष्कर्मभोगमूचनान् । तेनापि वाद्यर्थसंग्रह उक्त इत्यर्थः । चञ्चला भव-
तीति । तेन फलानुपयोगात् क्षयतत्त्वोक्त इत्यर्थः । सीदन्तमित्यवधार्यमाहुः जाड्येन
वेपन्तमिति । इत्येव सम्बन्ध इति । पूर्वश्लोकोक्तक्रियार्थस्य सम्बन्धः, नतु 'पमस्ते'
त्युचरश्लोकोक्तया तत्र भारणोद्योगस्य दर्शनादग्रे कलिं प्रत्येव पूर्व प्रशाचेत्यर्थः ॥

१-२७-३

कस्त्वमित्यत्र । निश्चयभेदादिति । अद्विन्तन्निश्चयस्य पूर्ववाक्ये जातत्वेपि तदि-
शेषनिश्चयस्य द्वितीयोक्तकर्मणा जातत्वाच्चेन द्वितीय इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये-

१-२७-४

क्तकर्मणापि तस्य सम्भवादित्यख्या पक्षान्तरमाहुः अधीत्यादि ॥

१-२७-५

द्वितीयस्यान्नासे । तथापीति । एवं प्रश्नोत्तरमपि ॥

१-२७-६

मा सौरभेयेत्यत्र । एवं कथनमिति । अवस्थानुवादेनास्मासु दुष्टत्वमिवारोपय-
१-२७-११ एष इत्यत्र । स्वकर्तृकहिसाविषया इति । परीक्षितकर्तृकहिसाविषयाः ॥

आख्याहीत्यत्र । एतस्य शिक्षार्थं दण्डकरणपक्षेपीति । अयं शूद्रो वृषस्य
शिक्षार्थे दण्डं कृतवानिति पक्षेपि । तथापीति । वैरूप्यकरणे । वैरूप्य-
१-१७-२३ करणमेवास्योचितम्, न तु मारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । प्रायेण
विगीतम् ॥

१-१७-२५ राज इत्यत्र । त्यक्तशशासनस्येति । दृष्टभूताभयस्य ॥

एतद्र इत्यत्र । अयमिति । राजा । तथा भानीति । बहिर्मुखो भाति । सर्व-

१-१७-२६ प्रमाणार्थे इति । इदं भगवत्पदवाक्याणाम् ॥

न वयमित्यत्र । उपदिशतीति । परोक्षेणोपदिशति । नन्वेवं परोक्षेण किमि-
त्युपदेश इत्यत आहुः अयमर्थे इत्यादि । द्वैरादप्यदिति । श्रुति-

१-१७-२७ स्मृतिभेदेन द्वैराद्यात् । तादृक्प्रवभाषेति । इतस्त्वनभावेत्यर्थः ।

पुरुष इति । न्यायवैशेषिकीयमीमांसकमते । अन्तःकरणं साहचर्यपातञ्जलमते । शरीरं धर्म-
शास्त्रमते । अन्तर्गतीति । देशकालद्रव्यमन्त्रकर्मणि । व्यष्टिभेदं हेतुं सम्बन्धे इति ।

अस्मादिदंशरीरमेव स्वकेशीदं मयन्त इत्यर्थः । आत्मनमेवेति । मसान्तरंत्विषं
दृतीया सदाथे । तेन देवकर्मस्वभावेषु सर्वत्रात्स्वपदान्त्वयो बोध्यः । प्रयमपदे तु करणार्थे ।

तथा च तेन केशा भवतीति शेषः । मयष्टिमिति । ब्रह्माण्डशरीराभिमानिनम् ।

कारणमिति । व्यष्टिशेककारणम् । पुरुषकारणनादिनः पातञ्जलाद्याः । पौराणिकविशेषा
वा । पुरुषं मयन्त इति । तत्रात्मकं तथा मयन्ते । कर्मति । भिन्नं पदम् । अन्ये

पुनरिति । पौराणिकविशेषाः । विवेचनस्वरूपमाहुः नियासकत्वमित्यादि ॥

धर्मं ब्रवीतीत्यत्र । स्वरूपास्तित्त्वमिति । पक्षे हेत्वभावात् । धर्मवक्तृत्वादिति ।
द्वितीयमनुमानमुक्तमित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिराणायाणामनुमानान्तरं ब्रवीती-

१-१७-२१ त्याहुः किञ्चेत्यादि । तथा च वृषशेषे पयोजकान्तरमन्तरेण मनुष्य-
वापीनकुत्वाद्दुमिते अलौकिकत्वे, वेपु तस्यैव तथात्वं ततोपि त्वं धर्मं पक्षेत्यर्थः ।

अर्थादपक्षमेवेति । सूचकस्येवमयः । तथा चाधर्मस्य यः सूचकः अनेनाधर्मः कृत
इति शृङ्गमाह्निकाय पक्ता तस्येत्यर्थः ॥

तत्र इत्यत्र । अन्यथाभिरूपणस्येति । 'सस्यं दया तपो दानं भित्त्वे कथनस्य
परदुःखप्रहाणेच्छेति । इदं न दयालक्षणम् । पूर्वं परदुःखात्सर्वद-

१-१७-२३ दयेति लक्षितत्वात् एकादशस्कन्धसुबोधिन्यां तथा प्रतिपादयिष्यमाण-
त्वाच्च । ननु 'न हिस्वा'दित्यादिश्रुतिविनिर्णयत्वेन प्रक्षियोगिनोऽधर्मस्याप्यवभावात्

कथमधर्मं प्रमाणाभावे इत्यत आहुः निवृत्त्यधर्मित्यादि । अनुवादो यमकमाहुः अन्यथे-
त्यादि । अधर्मस्यापि प्रमाणाभावात्पक्षे अर्थकथनाभावेनाप्यपभेदः स्यात्, अतो न

'हिस्वा'दित्यादित्यपि निषेधविधानार्थं हिंसादेरधर्मस्यानुवाद एव स्वीकार्य इत्यर्थः ।
धूमिरिति । कर्मधूमिः । अयमिति । व्यवस्थापयतीति शेषः । दृष्टाचिदेष इति ।

भगवदात्मत्वाभिमानसमाधिभगवदानादिकृतदण्डित्कर्षे । गोश्रावणायथेकाकृतदशाणाम् ।
ननु सम्बुध्यन्ते धर्मपदे विभक्तियुक्त्यात्तात्पर्यां निवर्तयेदिति व्याख्यानपुस्तकमि-

त्यत आहुः विभक्तित्यादि । व्यवस्थापयतीति व्याख्यायाः स्यादित्यर्थः ।
नन्वधर्मस्य पदार्थान्तरत्वेन कार्यविधानात्कथमुदश्रयविषयेभाव इत्याकाङ्क्षायां तस्य

पर्थवसानं विचारयन्ति अपरिच्छिन्न इत्यारम्भ कलिस्तिर्कण इत्यन्तेन । एवं युगवि-
भागे उपपत्तिमाहुः कालस्येत्यादि । छिनीचरशोचति । अधर्माशास्यर्थः । अधर्मा-

शमत्रेण इति । अयच्छेदके काले तत्प्रेषणः । तथा च यथा सम्भरसररूपेण परिचरन्तं
सर्वेभ्यः स्यात्पति, तथात्प्राज्ञोपति तथा विभाग इत्यर्थः । ननु कृतकत्वोर्धर्मावभा-

वच्छेदकत्वे किं मानसत आहुः ये वा इत्यादि । प्रसङ्गान्तरान्तरितमिति । 'देवस्य
सचितुः प्रातः'स्तिरनुवाके प्रातःसङ्गणमाह्वारकृतप्राधान्यां सचितुमियदुपस्थातिभृशु-

वर्णनस्यत्यन्तेन पुण्यत्वं ब्रह्मणा श्रुत्या तदज्ञानानायां सम्बन्धिनं चतुर्णांविद्युत्प्रोक्तव्य-
प्रोद्यतिरावकरणेनाधर्मवैतवं च ब्रह्मणा चत्वार्यश्रुतानतीति ब्रह्मणा चतुर्णां

कालाययानां गतदशावचतुष्टयस्यैव निद्वारितमित्यर्थः । मध्यभागेनेति । घटस्या-
न्वर्धेराकाशो मध्ये घटस्तयोपवनः कान्ता मध्येऽधर्मः । एवं सत्युदश्रयविषयेभावस्यावच्छे-

दकत्वे पर्थवसानमित्यर्थः । पूर्वमिति । द्वापरेणयोस्तिर्कणः । ननु द्वापरेणयोः कलि-
सङ्घाते किं मानसित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तां श्रुतिमेव स्मारयन्ति अत एवेत्यादि ॥

१-१७-२७ इतीत्यत्र । उक्तसमुच्चयार्थे इति । स्वरूपवददुःखज्ञानसमुच्चयार्थः ।

१-१७-२८ तमित्यत्र । स्वकृदुद्भवमिति । कलिकृदुद्भवम् ।

१-१७-२९ पतितमित्यत्र । सोपीति । गतिनाशोपि । तत्र जात इति ।
अधर्मभारणावसरे जात इत्यर्थः । पशुरिति । राजा पशुः ।

१-१७-३१ त्वमित्यत्र । ऊनेष्टा दारिद्र्यसम्पादनमिति । पुराणे अदृश्या
लक्ष्यां वृष्टेपुमिनीत्वाव्यष्टेतिनाम्ना मसिद्वेष्टेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यस्मिन्नित्यत्र । धर्मपक्षे विस्ताराभाव इति । धर्मादेव कालमष्टद्वारितपक्षे
सं तनोऽयनेनोक्तो यः सुखविस्तारस्तदभावात् । कालस्य तददृष्टनिषय-

१-१७-३३ त्वादित्यर्थः । तथास्त्यति । एकोस्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१-१७-३८ पुनश्चेत्यत्र । पुनः प्रास्तामिति । स्वात्प्रेषणं प्रास्तानाम् ॥ ३८ ॥
अथेत्यत्र । पदार्थोपश्लेषेण । पदार्थस्वरूपस्याविचारणागततः पदार्थापत्तीवे-

१-१७-४० त्यर्थः । यत्रेति । स्वहीतिवनादौ । न विधिर्न प्रतिषेध इति । लोके
'व्यवायानियमपक्षे विवाक्यापत्ताकाङ्क्षानिहत्येव नियमं इत्यर्थः ॥ ४० ॥

स एष इत्यत्र । शान्तस्येति । अविद्यमानस्य । भगवत् इव स्फुरणा-
दिति । यथा भगवतो व्यापकत्वं तथा सायुज्यं भाषेति व्याप-
१-१७-४२ क्त्वाविधावात् ॥ ४२ ॥
इत्थम्भूतेत्यत्र । संवत्सरेत्यादि । तथा च दीक्षायां शमित्यस्याभावेन
१-१७-४४ मृत्योराहानाभावादविरोध इत्यर्थः ॥ ४४ ॥
इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तदशाध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥

अथ अष्टादशाध्यायविवरणम् ।

अथाष्टादशाध्यायं विवरिवः पूर्वोत्तराध्यायसङ्गतिं बोधयितुमन्याप्यध्याय-
माहुः अथेत्यादि । अथाहुतवैराग्योद्योगात्सैन्यौलौकिकसाधनैर्बोधनान्तरमध्यायद्वयेन
वैराग्यदार्ढ्यबोधकं राज्ञश्चरित्परिषेते । तत्र प्रकारमाहुः शापादित्यादि । शापान्नायः,
ततः प्रायं द्वारीकृत्य शापो राज्ये वैराग्यबोधकः । तर्हि द्वयोः क्रिमिति तत्करणं तत्राहुः
सङ्क्षेपकत्वेन प्रथमिति । तथा चेतयोः मृतवाक्ये सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः ।
किमिति सङ्क्षेप इत्यन आहुः श्रोत्रित्यादि । मृतशौनकाचार्यानां तात्पर्यमाहुः तयो-
रित्यादि । स्थापयितुमित्यन्तम् । तयोस्मिति । वृक्षप्रोत्रोः । तादृशमिति । श्रद्धया
प्रोत्साहेन चोक्तं श्रुतं च । ननु शापो यथा प्रायश्चारा वैराग्यरुहोक्तबोधकः, तथा
स्वरूपेणास्यर्थापि बोधक इति कथं तेनोत्कर्षनिन्दिरित्यत आहुः द्विजादित्यादि ।
हरिणा प्रोक्त इति । ब्राह्मणस्य मुखरूपश्चायथा । नान्यथाभूतवर्षणत्वादिति । शापा-
भाषे श्रीभागवतात्मककथायात्पर्ययाशास्त्रानिदेहनाशो नैत्यर्थः । तथा च तत्परिवचन्यं स
इति नोत्कर्षहानिरित्यर्थः । ज्ञेयं स्फुटम् । तथा सोधर्मापि 'शापो भेनुग्रहायैवे'ति न्यायेन
फलत उत्कर्षस्यैव साधक इति न कोपि दोष इत्यर्थः ॥

१-१८-१

यो वेत्यत्र । प्रकटाप्रकटनानमनी इति । प्रकटस्य कालरूपस्यापकटस्य
सदानन्दरूपस्य नामनी इत्यर्थः ॥ १ ॥

१-१८-२

ब्रह्मकोपेत्यत्र । कोपपदतात्पर्यमाहुः तदक्षर इत्यादि ॥ २ ॥

नोत्तमेत्यत्र । अग्रान्तकाले भ्रमाभाषबोधनात् कारणसद्भावे च भ्रमाधीश्वर्य-
दर्शनादत्र कथं तद्भाव इत्याशङ्क्यायां भगवच्छास्त्रानुसारेण तत्कारण-

१-१८-४

मन्थर तदस्यैव तद्भाषं च साधयन्ति भ्रमस्त्वित्येति । सन्नि-
पातः कः कीदृशश्चेत्यत आहुः दोषा इत्यादि । दोषा रजस्तपसो हृत्पथः गुणाः सत्त्वप-

१ व्यवहारबोधकः ।

हृत्पथः । 'श्रमो दमस्तितिक्षेता तपः सत्यं दया स्मृतिः । दुष्टिस्त्यागोऽप्युदा श्रद्धा
दीर्घयादिः स्वनिर्द्वेषः । काम ईहा मदस्तृष्णा स्वप्न आशीर्षिदासुखम् । मर्दान्तारो
यथाः श्रीतिहास्यं वीर्यं बलोरधमः । क्रोधो लोभोऽमृतं हिंसा या आदम्भः क्रूरः
कलिः । शोकमोहो विषादादीनि त्रिदाशाधीरनुषुय' इत्यशोक्तान्ते एकाभूता यथासम्भ-
वमुद्भूतासुहृतरूपेण संभवाः एकत्रैव पिण्डोभावेनैकत्ववद्भूतायोगं यदा प्राप्तवन्ति, स
तेषां पिण्डोभावः सन्निपातः, यथा वैद्यक पूर्वं जिहोपायः, ततः सन्निपातस्येतेत्यर्थः ।
स च 'सन्निपातस्त्वह'मित्यभिप्रायवद्वाक्यात् 'व्यवहारः सन्निपातो मनोभावेन्द्रियानुभित्तिरिति
भगवद्वाक्यशाब्दाहंमयाभिप्रायैरुक्तो मनोभावेन्द्रियमाणस्यभाविकत्वापारम्पर्यव्यवहाररूप-
श्चेति द्विपकारक इत्यर्थः । एवं भ्रपकारकगुणत्वात् तस्य सार्वदिकत्वं भ्रमाधीश्वर्याय
बोधयन्ति तेनेत्यादि । तेनाहंमयाभिप्रायेण यावज्जीवं मनोभावेन्द्रियशाशापातात्मसन्निपा-
नपर्यन्तं सन्निपातात्मकः व्यवहारः । अतोऽनेपि देशदीनानाम्पसन्निपातानिस्वकार्यं
सन्निपातकार्यं भ्रमं प्राप्तवन्ति, अनस्तेषां भ्रमस्याधीश्वर्यम् । तर्हि तस्य पूर्ववत् नोत्साह-
गर्धयेषु कृतो न भ्रमोत्पत्तिस्तदाहुः 'भगवद्दीर्घमेत्यादि । तथा च पूर्वसन्निपातनि-
वृत्त्या तदनुत्पत्तिरित्यर्थः । निवृत्तिरेव कथमित्यतस्त्वरूपेणमाहुः तत्रेत्यादि । ताम-
सीति । स्वभावेनः क्रियमाणत्वान् तथा । विररीनयिति । तेषां सात्त्विकस्वभावेन भग-
वत्सम्बन्धितयैव क्रियमाणत्वाद्धौकिको वाता सात्त्विको । आश्रयदार्ढ्येन क्रियमाणत्वा-
द्भजनं संघारूपं तामसम् । कथाजोषणं तु राजममेव । आश्रयमिति । वातांकरणम् ।
तत्रोपयतिः यत्कीत्यादि । 'यद्धि मनसा ध्यायन्ति तद्वाचा वदन्ती'ति श्रुती वाचां मनःपूर्व-
कत्वप्रतिपादनादिति । अनः सन्धाद्रिगुणक्याथैष्यति देशादित्येवं भगवत्सम्बन्धात्स्व-
न्तरेत्याद्युक्तमकारेणाज्ञानमहिने सन्निपाते निगूढते रथेत्यर्थः । नन्वेवमन्धास्तु, अन्त-
समये तु कालेन स्वभावव्यन्यामाद्भ्रमः इत्येवंति चेत्, तत्राहुः एवमन्धादि ।
नित्येत्यादिति । देशदीनां कालान्नान्नस्त्वान् । तथा ज्ञानां महाभवेति न भ्रम इत्यर्थः ।
तावदित्यत्र । ननु यदि राजा कलिर्निगूढः, नदा तदन्विष्टितस्य कालस्य

१-१८-५

कथावपेक्षाद्भ्रमनामापानियतः स्यादिति तन्निरामायाहुः आधिदैविके-

स्यादि । निराकृतस्याधिदैविकः, तेन तस्य प्रभुत्वाभावात् । आध्यात्मि-
कस्तु वरीत एवेति न गणनाशिवमित्यर्थः । गुणानां गुणपदेष्वेवेति । गुणानां राज-
निधानां गुणपदेषुवा भगवदपेक्षया । गुणानामिति । 'कलिं समाजयन्त्याशां' इत्यादि-
वाक्योक्तानां कलिगुणानां राजगुणानां च ॥ ५ ॥

यस्मिन्निश्चरति इति वाक्यानुरोध्यादिति । अस्मिन् वाक्ये उत्तमश्लोकवातां-
वच्छिन्नस्य कालस्य हराणाभावाकथनेन सूर्यपरिस्पन्दानवच्छिन्नत्व-
बोधनानुरोधादत्राप्युत्तमश्लोकवातावच्छिन्नस्य कालस्य सूर्यपरिस्प-

१-१८-६

न्दानवच्छिन्नतायाः शक्यवचनत्वादित्यर्थः । सूर्यपरिस्पन्दानवच्छिन्नत्वे कथं कलिप-
 वृषभवासिद्विरित्यत आहुः सूर्येत्यादि । तथा च तदभावे तदभावात् प्रत्ययभावासि-
 द्विरतस्तथेत्यर्थः । उत्कर्ष उद्धरणम् । तदारुणेति । भगवद्वातावच्छिन्नेन राजापुपा ।
 ननु वियमाने सामर्थ्ये कुतो न सम्पन्न इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं सामर्थ्यमङ्गमाहुः तत्रे-
 त्यादि । उत्कृष्टेति । गर्भपरिस्पन्दावच्छेदे तत्कृत्तुणुणदोषोपेयायथभावायकवेपि
 'भूकालभजितभागापि यद्दृष्टिप्रभस्यशोभक्षिरिभविष्यति नोल्लिखार्थं' इति वाक्ये
 वदसम्पत्तावृषभचिमाहुः अथेत्यादि । अथ स्वतमानवच्छेदाभावादिति पूर्वोक्तायुधि-
 शिष्टस्य रात्रौ मर्यादाभङ्गाभावावर्षककलकयत्तराकरालभावाभावावृषभकालस्युत्कर्षणासामर्थ्येन
 तवात्वादित्यर्थः । तदपेक्षयेति । भगवत्प्रचलनप्रतीक्षया ॥ ६ ॥

या या इत्यत्र । केवलनिर्देशोनेति । निर्देशो लौकिकबुद्धिविषयीकरणम् ।
 साधारणानीति । लौकिकतौल्येन प्रतीयमानानि । सप्रतिष्ठानीति ।
 १-१८-१० तादृशान्यपि तदप्रतिष्ठानपूर्वकं कथनीयानीत्यर्थः ॥ १० ॥

सूत जीवैत्यत्र । प्रउगादिशंसनवदिति । प्रउगं शश्विद्येयः । 'प्रउगं
 शंसतीति श्रुतेः । शश्वं चात्र (य)गीतवन्मसाध्या स्तुतिक्षिया । विप-
 शन्तीति पचायच् । भावप्रधानो निर्देशः । तथासति प्रवेशकर्तृत्वं
 धर्तीत्यर्थः सिद्धयति, तदाहुः संसारैत्यादि । यत एतन्तः प्रवेशकर्तृत्वं धर्तीत्यर्थः ॥

कर्मणीत्यत्र । यथा तत्रैत्यादि । मनुष्यलोकस्य प्रत्यक्षफलत्वेनोत्कृष्टत्वं वक्तुं
 यथा देवलोकफले सन्देहवचनम्, तथात्र भगवद्शीलाकारसस्योत्कृष्ट-
 १-१८-११ त्वाव कर्मणोऽनाशास्यसमुच्यते, न तु तस्य कर्मणो निन्दार्थमित्यर्थः ॥

तुल्यानेत्यत्र । ननु स्वर्गापवर्णयोः कथं न तत्समानत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोः
 स्वरूपं क्रमेणाहुः स्वर्गो हीत्यादि । न्यूनत्वमेतस्य जन्मत्वात्सारण्य-
 १-१८-१२ त्वाच्च बोध्यम् । तस्यैव जीवावरणनिवृत्तिरूप इति । 'जीवो जीवं
 विद्याय मा'मित्यादिराज्यस्य ऋङ्गस्यापि जीवत्वकथनात् । जीवरूपं यदावरणं तत्रि-
 वृत्तिरूप इत्यर्थो बोध्यः । स एवेति । ब्रह्मानन्द एव । सङ्ख्ययेति । ब्रह्मन्दीपांसा-
 स्यसङ्ख्यया । ब्रह्मानन्दस्य जीवानन्दोद्दिष्टशक्त्यै भगवदानन्दस्य तदुभयविलक्षणत्वे च
 मानमाहुः अन्यथेत्यादि । नन्वानन्दगीपांसायामिव 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति मन्त्रेपि
 ब्रह्मपदेनोभयत्रैकस्यैव ब्रह्मानन्दस्य प्रतीतेः । ब्रह्मानन्दस्य कथं भगवदानन्दतो भेदाव-
 १-१८-१३ गतिः, कथं तत्र च न्यूनत्वावगतिरित्यत आहुः ब्रह्मानन्द इत्यादि । तथा च भगवद्-
 पत्नया ब्रह्मानन्दे न्यूनता । ब्रह्मणो न्यूनतेत्युभयपक्षेकैव कार्यणत्वमन्ते इति श्रुतो

द्वन्द्वसाधारण्येयर्थोऽन्यथ इत्यर्थः । अन्यथा वदद्यामानात्पेरिति । सिद्धमाहुः
 अत इत्यादि । ननु मास्तु भगवत्तुल्यत्वम्, तथापि भगवत्सङ्घिसङ्घतुल्यत्वे का वास्तु-
 पचिरित्यत आहुः साधनेत्यादि । भक्तिसाधने भगवत्सङ्घिसङ्घः । ततोऽन्यावगमेपि सा
 न वक्तुं शक्येत्यर्थः । तदुपवाद्यन्ति सुक्तो हीत्यादिना । इदमिति । मुक्तत्वम् । मोक्ष
 इति । स्वरूपोपकारीति शेषः । स्वतन्त्रनियतप्राप्तिकर्तारिति । स्वतन्त्रनियतं च
 प्राप्तिकं चेति द्वन्द्वः ॥ १३ ॥

को नाम्नेत्यत्र । पूर्वमिति । प्रथमाध्यायस्ये 'वयं तु न चित्प्रणाम' इति श्लोके ।
 १-१८-१४ तस्येति । कथास्वरूपस्य । तद्वृत्तत्वमिति । रसनकरत्वम् । तस्येति ।
 तद्वृत्तस्य उत्कृष्टफलत्वमित्यर्थः । स्थायनत्वमेति । 'यस्य सृष्टेः' इति

'ज्ञानं यतः प्रतिनिवृत्तेत्यादिवाच्यैः कर्मपूर्वज्ञानयोः साधनत्वेन ज्ञानात्साधनत्वत्वे यो
 रसस्तद्विषयम्, न तु फलत्वेन रूपेणेति तत्राद्यतिरिक्त्यर्थः । विरोधाभासत्वेनासङ्घा-
 तत्वमुपपाद्यन्ति यां हीत्यादि । पर्वनाग्रनर्देजलव्यदिति । यथा ब्रह्मगिरेः पतन्ती
 योदा न कटापि विच्छिद्यत्यपरिमिता भवति तथैवमर्थः । उपनिबृत्तया दमाणमाहुः
 गणकानामित्यादि । भवस्य प्रमाणमुत्पन्नस्वरूपत्वाद्यन्ति 'भवतीत्यादि । 'वेदः
 शिवः शिवो वेदः' 'वेदाभ्यास्तां सदाशिवः' 'पापण्यः शिवर्ता याति वेदाभ्यासाद्विद्वः'
 किञ्चिदिति वाक्यं शिवपुराणीयम्, नरमाद्वयस्य मुख्यप्रमाणरूपत्वमित्यर्थः । तत्त्वमिति ।
 प्रमेयमुत्पन्नम् । यद्यपि निःशेषस्युदितेः 'पर्वोदिना येनेति वाक्यं च भगवत् एव
 वेदोत्पत्तेस्तद्वृत्तस्य शिवस्यापि प्रमेयमुत्पत्तं सम्भवति, तथापि दमाणस्वरूपतया
 तत्कोटिभावत्वात् मूले पात्रस्य पृथगुल्लान्नाय प्रमाणस्वरूपमेवाहते ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

तत्रो भवामित्यत्र । नित्यनर्पुसक इति । सुहृदावकथितवशब्दवत् । तथा च
 मुख्यभावकस्य बुद्धिज्ञानेन्यदप्यत्र इत्यर्थः । कोशातुराणेन सम्बन्धं

१-१८-१५ पट्यायं सम्बन्धवध्यादास्तेन च पञ्चाशत्तमाहुः भगवानित्येति ॥

१-१८-१६ स वा इत्यत्र । तद्विष्णोः इति । 'साञ्जनः पारसामोति विष्णोः परं
 पद' इति काठकादिवाक्येषु तथानिर्णयादित्यर्थः ॥

१-१८-१७ तन्नः परं पुण्यमित्यत्र । उद्देश्यविशेषणत्वे दूषणमुत्तमा विधेयविशेष-
 णत्वे गुणमाहुः एवं त्वमेत्यादि । एवं प्रकारकोपकाराय त्वया
 कथितमित्यर्थः ॥

अहो इत्यत्र । ब्रह्मकल्पे इयं कथयस्तेति । तत्र हि पूर्वमेते ब्रह्मस्तेर्हितिपि
 ऐन्द्रं हविः प्रदादतः पतितम्, तत नृव उपलतः, तस्य सुख्या वृत्तिः
 १-१८-१८ पुराणकथनम् । जन्वा अश्वचिकित्साया जयन्त्या इत्युक्ता । पक्षुणा
 इति । अहो वयमित्यादिश्लोकपट्टकोक्ताः ॥

- कुतः पुनरित्यत्र । इत्यादेति । इति हेतोश्चरन्धिक्रमाप्तिं कैश्चुतिकेनादेत्यर्थः । अपेक्षेति । तत्रोपादेययुक्तिः । अपेक्षायां हेतुषाहुः प्रायेणेत्यादि ।
- १-१८-१९ तत इति । तेन न्यायेनैव ज्ञापनार्थं स न्यायोत्रोच्यत इत्यर्थः । वक्तव्य इति । उक्त इत्यर्थः । विपरीततया कथयन्निति । भगवत्कथनपूर्वकनामाहात्म्यं कथयन् । उत्तरवाक्यप्रगतमिति । उत्तरार्द्धं इत्यर्थः । किं भगवति माहात्म्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः महतो भावो माहात्म्यमिति । महत्त्वमेव माहात्म्यमित्यर्थः । तद्विषयमिति महत्त्वमित्यादि । तादृशमिति । देशाद्यपरिच्छिन्नम् । अतो नच्येति । स्वरूपस्य विधाऽपरिच्छिन्नस्य, शक्तिगुणयोस्तु कार्यस्य फलस्य च यथापथं सर्वत्र सर्वदा सर्वेषु दर्शनाच्छक्तीनां कार्यवृत्तिषाऽपरिच्छिन्नत्वम्, गुणानां तु फलवस्तथात्मनो नववेत्यर्थः । पश्यतीति पाठे सुतः पश्यति इत्यर्थं बोध्यः । पर्यवस्यतीति प्राञ्जलः पाठः । उत्तरत्रेति । महद्गुणत्वादित्यनेनेकेषु गुणेष्वपीत्यर्थः ॥
- १-१८-२० एतावन्तस्य । स्वरूपशक्तिभिरिति । स्वरूपेण शक्तिभिश्चेत्यर्थः । 'तया चिना क देवस्य'मिति वाक्यं तु विष्णुपुराणे इन्द्रकलश्यास्तुतो वर्तते । अयापीत्यत्र । युक्तिरिति । दोषसत्त्वेऽङ्घ्रिरेणुं न भजेदिति युक्तिः । भिन्नं वेति । पादश्च नस्येति द्वन्द्वान्ते श्रवणस्यैवदृशदृश्य मत्वे-कमभिसम्बन्धात्चेत्यर्थः । अत्रे इति । तृतीयस्कन्धे 'षष्ठोचनिःशत' इति कपिलोक्तो नवमस्कन्धे शुक्रोक्तो चैत्यर्थः ।
- यन्नेत्यत्र । तेषामिति । कामनादीनाम् । भवन्तीति । अनुसारेणैव भवन्तीत्यर्थः । ननु यत्र यत्र देहादिसङ्गमकल्पम्, तत्रत्र भगवद्विपरागतमिति व्याप्तिप्रयोजिका, ज्ञानेदोषादौ व्यवहारादित्यत आहुः उपेत्यादि । तथा च भगवद्विपरागत्यभावेन व्याप्तिरिति भावः । अवोचाम इति । कुण्डितेति । यद्वापापारत्नामेव तस्यतिवादित्येवं प्रथमेस्तथेत्यर्थः ।
- अहं ह्येत्यत्र । अयमेष इत्यत्र दोग्धाभावः छादसः । ह्येति । मूले द्विहतावित्यर्थः । सम्यन्धत इति । पूर्ववचने कर्तृत्वेन, द्वितीये प्रयोजकत्वेनेत्येवं सम्यन्धते । वेदपाठवदिति । आपुनिकवेदपाठवत् । एकदेशस्य । विचरन्निति । कुवन्नित्यर्थः । हता इति । हि यतो हेतोः हताः प्राणाः गृहीता इत्यर्थः । जलाद्रागमित्यत्र । अननुज्ञात इति । तस्यातः प्रयोगः अननुज्ञेत्यर्थः ।
- १-१८-२४

- १-१८-२६ स्थानप्रवादित्यत्र । कार्यद्वयमिति । वाक्यानन्तरं चेत्यर्थः । तस्य पुत्र इत्यत्र । पापमारणं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः मृतसर्पेत्यादि । आश्रमस्थवनेनेति । यथा सर्वो ह्यहं, तथा अन्ये इत्यात्, तथा सति वरणवेषावनेदित्यर्थः । मुनिपर्यवस्यामो जात इति । यथा ब्रह्मज्ञो ह्यहं कृपाकारणम्, तथा सर्वत्रैव सर्वधारणमिति तथेत्यर्थः ।
- १-१८-३२ अज्ञो ह्येष्वत्र । एतावन्तेति । पूजाया अकरणेन समाधिभिन्नं च ॥ ब्राह्मणैरित्यत्र । चिपनद्वैतान्त्वञ्जुषेति । पुत्रवनिद्राह्मणे 'शत्रुत्तरं नास्ति तस्मिन्नात्मनेः शत्रियमथ उपास्त' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । चतुर्द्धा निरूपणमिति । स्वामिद्भोऽस्य चतुर्द्धा निरूपणम् । प्रत्यक्षतो दारपात्रव्याय-प्रत्यपात्रकथयमित्याकाङ्क्षायां तद्वृणाद्यमित्यत्र शरीररहस्यत्वादिना । छारमिति । समा-पेक्षारम् । तथा च तद्वत्कल्पेन दारपात्रकथयित्यतो न प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । तर्हि कथं दृष्टान्तवैषम्यपरिहार इत्यत आहुः चतुर्द्धा इत्यादि । तथा च यथादेवभावात् तद्वैषम्यमित्यर्थः । अहंतीति । मूलस्थकथनस्यैव योज्यः । एवमेककथनेन स्वामिद्भोऽहो निरूपितः । द्वितीयपाहुः ब्राह्मणमित्यादि । तथा च कथयतिभिर्द्वेषेण राज्ये तैः शत्रियेष्वनो दानात् तथेत्थोपि द्रोह इत्यर्थः । तृतीयपाहुः ब्रह्मण इत्यादि । सर्वरूपे-त्यादि । द्वाराणित्यर्थः । वल्लिस्थानमिति । वल्लिहानस्य स्थानम् । स्थाने इति वा पाठः । ब्राह्मणमपीति । अथ ब्राह्मण इति सङ्गमन्तः पाठः प्रतिभाति, अन्यथा अज्ञापयतीत्यादेरुपाहादावचे । चतुर्थपाहुः सम्भोषीत्यादि ॥ ३३ ॥
- कृष्ण इत्यत्र । मूले भगवन्तीति विशेषणं हेतुर्धर्ममिति ज्ञापयन्त 'भगवत्वा-दिति । तथास्वे इति । स्वान्द्राऽनुभवप्रतिपक्षे । कोटिद्वयस्तेति । पाल्यपालककाञ्चोदित्यर्थः । श्रयमिति । सेतुपालने तनवतिपक्षसासनं च । स्वार्थपरित्याग इति । स्वयोजनत्वयोगः । स्वकार्यत्याग इति यावत् ॥
- १-१८-४० निजान्मेत्यत्र । नस्येति । पुत्रस्य ॥ तदापिभयभ्रंशेऽप्यत्र । निजान्प्रयोजन इति द्वयं कामविशेषण-त्वेन बोध्यम् ॥ ४४ ॥ क्षुत्क्षुडित्यत्र । ते पूर्वमुक्ता इति । ते क्षुत्क्षुदादयः पूर्वं यूनोक्ता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
- १-१८-४५ हतीत्यत्र । युक्तमेवेति । 'जिपान्तं जिपांसीया'दिति लोक-न्यायेन ॥ ४८ ॥
- १-१८-४८ इति श्रीमथमस्कन्धसुबोधिनोपनिषद्भाष्येऽष्टादशाध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥

अथोनविंशोऽध्यायविवरणम् ।

अथोनविंशोऽध्यायं विवरिषवः मृतोक्तिसङ्घतेः पूर्वमुक्त्वाचारानुसूया व्यासो-
क्तिसङ्घतेः स्फुटवयातुक्तत्वात्तानाम्नां स्फुटीकृवन्ति सर्वदोषेत्यादि । निरूपितेति ।
'प्रायशः' इति समाप्तिश्लोके निरूपिता । तथाचैकाकार्यत्वमधिकारे सङ्घतिरित्यर्थः ।
अवान्तरवाचयतात्पर्यमाहुः प कोनविंशो इत्यादि । तन्मतिः तेषु मुनिषु । विद्याद इति ।
शुकस्य परम्परया भगवद्वतास्तास्वाप्तारदरापठ्याप्तानां साक्षाद्वतारत्वादित्याद इत्यर्थः ।
प्रकर्ष इति । उग्रतिप्रकर्षः । ननु मास्तु स प्रकर्षः, तथापि प्रश्नोचरवक्तृत्वं कृतो नेत्यत
आहुः शुकगोत्यादि । ' ईश्वराज्ञानमन्विच्छे'दिति ज्ञानदाने गुरुत्वेन ईश्वरनिषत्वात्चेन
गुरुणा ज्ञानदानात् स्वरूपासिधेयति, 'भोक्षामिच्छेज्जानेदना'दिति भोक्षो भवतीति साक्षाद्व-
ताराणामत्र न वक्तृतेत्यर्थः । अन्ते शिष्यात्मनेति । संहारे शिष्यैवाधिकृतत्वात्तत्त्वैत्यर्थः ॥

श्रुवमित्यत्र । विषय इति । अपराधविषयः । स च द्विविध इत्यादि । अत्र
नपुंसकपाठः प्रतिभाति । क्रियतामिति । अप्रतीकार्यत्वपरिहायै क्रिय-

१-१९-२
ताम् । चर्ष इति । वृत्तिपत्येन यर्मिणः सकाशाद्दीन इत्यर्थः । अत्र
इति । साक्षादपराधकरणम् । तथा च पूर्ववत्सानुचिचारे धर्मिनाशापेक्षया धर्मेनाश एव
व्याप्यस्त्रादुच्यते इत्यर्थः ॥

अचेत्यत्र । पाश्चिच्छेदोपरिहरार्थमिति । देहादौ विद्यमाने तदध्यासात्

कदाचिदुत्पन्नेरपराधकरणं पाक्षिको दोषस्तत्परिहरार्थमित्यर्थः ।

१-१९-३
आहेति । विद्यमान्वाच्यं प्रार्थयत इत्यर्थः । नन्वर्थेन ग्यानौ स्वयत्स-
नसङ्कोचाभावात् प्राक् प्रार्थित एवेति किमेनेति सङ्कायां श्रेये पदो बोधितवर्षमाहुः शोप-
रक्षाभित्यादि । पूर्वं वा स्वयनसङ्कोचाभावात्परवति प्रार्थेना, सा शोपरक्षां न,
किन्तु कुरुजाज्ज्वातिरिक्ते स्वस्य साक्षात्सम्बन्धाभावव्योपनाभिसु । तथाचप्रोक्तारि-
क्तानां श्रेयोर्धर्मिण्यं प्रार्थेनेति नानर्थक्यमित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत्र इत्यादि । यतः साक्षा-
त्सम्बन्धा एवान्तरापराधजनकाभिमानव्योपनाका, अतो ब्राह्मणापराधार्थं ब्राह्मणापराध-
निवृत्त्यर्थे नैमित्तिक अपराधहेतुभूतमनुपसर्जनकाभिमाननिषेक्तवत्या तस्यान्वयी देश-
नाद्यः प्रार्थित इत्यर्थः । तस्य प्रार्थेनरयाकारमाहुः साक्षाद्विशेषादि । यत एतत्पर्यं नाशये-
त्ततो निःप्रस्यूहं भवति । अयमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः तत्रेत्यादि । तथा चेदं
स्वविशेषणमेवाशयस्य गमकमित्यर्थः । तस्मिन्निमित्तदाहायै इत्यत्र तत् निमित्त-
दाहायै इति पाठः प्रतिपाति ॥

स चिन्तयन्नित्यत्र । सर्वे ह्यस्य मृत्यवो वैष्ठा इत्यादि । अत्र हिंदीनौ ।

१-१९-४
वा एवकारार्थे । तथाच ह्यमेभावभूधे मृत्युनामित्येनेतरेषामभावात्तथे-
त्यर्थः । अहेतुत्वमिति । विरक्तपहेतुत्वम् । ननु भावितस्मन्मन्वान-
नस्यैव विरक्तिकारणत्वेनोदासीनस्य तन्नकानुस्य तथात्वाभावे परस्परपेक्षाभावेनासाप-
ध्यान्कथययं समाप्त इत्यत आहुः नित्येत्यादि । कारणशब्दस्य नित्यं कार्यसापेक्षत्वात्
वक्तव्ये तस्मिन् विपक्षितया विरक्तेरेवात्र परम्परया तथात्वेनोपरिपत्तत्वाद्यमसपर्य एव
समाप्त इत्यर्थः ॥

अधो इत्यत्र । अनशानमिति । 'प्रायश्चाननने मृत्यो तुल्यवाहुल्यस्योरपी'ति कोशा-
दित्यर्थः । अत्र एवेति । त्यागस्य भगवत्सेवार्थत्वादेव । भगवद्भूतत्वे-

१-१९-५
नेति । 'अनश्रन्नप्य'इति श्रुत्या तथात्वेन । एवं चानोपविचतेः
क्रियार्थत्वं बोधयम् । यथा 'सयमासेत'इत्यप्राप्तेः क्रियार्थत्वम्, तद्वत् । तस्तीर
इति । मन्दाकिनीतीरे । ननु गङ्गाया अमर्त्यत्वतापकत्व इदानीं कथं तदपविचार इत्यत
आहुः इदानीं त्वित्यादि ॥ ५ ॥

या धैर्यसदित्यत्र । भक्तावित्यादि । गङ्गायां कुत एवं सामर्थ्यमित्याकाङ्क्षायां
भक्तावित्यायाहेत्यर्थः । चरणक्षालनमिति । तथा च तत्करणत्वेन

१-१९-६
फलरूपोपयोग इत्यर्थः । ननु तथापि प्रकृतेः कथं स इत्यत आहुः
भावनायामित्यादि । तस्यामिति । सेवायाम् । अभिजापिकेति । स्मरिका । तथा
च प्रकृते स्मारकत्वेन स इत्यर्थः । केन रूपेणाभिज्ञानकृत्वमित्याकाङ्क्षायापाहुः तस्या
इत्यादि । तथा च विशेषणोक्तत्वेण तथेत्यर्थः । अत्र विभिन्नत्वकथनानुपपत्त्या तुलसी-
स्मितिरुत्सिमेति चरणारविन्दे सिद्धा, तद्विमिश्रेणुसम्बन्धेन ह्यालनकरणतापि सिद्धा ।
तथा चैतद्विशेषणोक्तत्वेणाभिज्ञानकृत्वमित्यर्थः । एवं फलरूपमुपयोगं प्रकृतोपयोगं च
बोधयित्वा सेवोपयोगेदेहेनजननसामर्थ्यसाधनायाहुः भक्तत्वायैत्यादि । अत्र प्रका
पलिदंवाश, तत्कार्यमुद्धारस्त्रिपटपापणं च, तदर्थं व्याघृतस्फोत्सेयादिकां क्रियां तन्वा-
नस्य भगवत्तश्चरणस्य वा, भूतसंस्कारकपक्षनाश्रित्य, कायेन्यापाराभावे ततः साधु-
व्यादेरेव सम्भवात्, तदुपायारे तु स्वसेवायोग्येदेहसम्पादनरूपस्य भक्तान्तरकार्यस्यापि
संभवात् देहिन्पादकभूतसंस्काररूपसमाहृत्य । तदन्तरेति साधनाध्यायारंभित्यतमू-
क्त्यायेन । तत्र हि 'पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकृतज्ञानरहितस्य मरणे सर्ववेदायैस्व-
भगवत्स्वरूपज्ञानाभावेन यथाभिव्यक्त्यभावाद्भूतसंस्कारक एव यतो जात इति, निष्का-
मत्वाच्च यज्ञसचिवा देवास्तुष्टा इति, तत्रश्च तदधीनाग्वेव भूतानीति, ते देवास्तस्यापे ज्ञान-
योग्येदेहसिद्धयर्थं तत्र तत्र हुत्वा पञ्चाग्निव्यापकरणे तस्य दरीरे सम्पाद्यन्तीति
प्रतिगादित्यम्, तेन न्यायेन कृतप्राणितुण्यपुत्रस्य पूर्वजन्मनि कृतो यः पुण्यपुत्रः श्रवणा-

दीनां साधनभक्तीनां सासान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञात्वा तान्त्रिकीदीक्षापूर्वकं विहितत्वेन कृतं यदुपासनामार्गीयं श्रवणादिनवकं तत्पूर्वोक्तयज्ञवन्तं भूतसंस्कारकमेव जातमिति तस्य पश्यस्य स्वव्यापारभूतदेवाधीनानि देवजनकानि भूतानीति विद्यायोग्यदेहनिष्पादनार्थं देवसम्बन्धं प्राप्य पञ्चासिविद्योक्तहोमरूपेण स यश्चित्तद्रुति, तथा पूर्वोक्तनवकमपि सम्बन्धिनां निषे-
क्तुषोपकरणानां पित्रादीनां भक्त्येव सति तद्वारा भगवदीयशरीरनिष्पादनार्थं चरणा-
मृतचरणेशुरूपेण भूतानि संसृजन्तु भगवच्चरणेषु सम्बन्धं प्राप्य तिष्ठतीति भक्तानां तादृशप्रयत्नप्रयासि कृतां तन्सम्बन्धि नादशाशरीरं निष्पादयितुं चरणाभूतचरणेशु-
सम्बन्धिनां साक्षात्सेवायोग्यं निष्पादयितुं स्थितस्य नवकस्य चरणप्राप्तेः पूर्वमेव तस्या
सिंसाधकत्वं चरणाभूतचरणेशुसम्बन्धमाप्तिसाधकत्वं गङ्गाया व्यासः मृतश्वं वदति,
तेन तस्याः वादशसापथ्यैपित्यर्थः । भक्त्यर्थो रिति । विहिताविहितभक्तयोः । सेजानिति ।
अस्मिन् पक्षे उभयञ्चेत्यस्य स्थितिदशायां संहारदशायां त्वेत्यर्थो बोध्यः ॥ ६ ॥

इत्थं व्यवच्छिद्येत्यत्र । अन्यथा स्यादिति । आधिदैविकरूपानाविर्भावेन

१-१९-७

स्वविचारितकार्यानुयोगि स्यात् । आध्यात्मिकस्तेस्यादि । अन्तः-
करणनिष्ठाप्रादेशैरिच्छित्वेन पूर्वोक्तं प्रायोग्येक्षणमित्यर्थः । ग्रहवदि-
त्यादि । यथा 'ग्रहं सम्पार्श्वींति सम्प्रागेवावने श्रुयमाणायैकत्वसङ्ख्यायां, प्रहन्तराणा-
मुत्तरं होमादिकर्मणि विनियोगार्थं उद्वेग्यतत्त्वादिबिभक्षितेत्यादिप्रति, तथात्रापि चरण-
ान्तरस्य ध्वानोपयोग्यमनिबिभक्षितेत्यर्थः । अविबक्षितत्वस्य फलमाहुः तेनेत्यादि ।
पूर्वशेषत्वमिति । सेवायोग्यशरीरमाप्तिशेषत्वम् । अनन्यभावत्वकथनप्रयोजनमाहुः
प्रायेत्यादि । अपेक्षितत्वादिति । पूर्वश्लोकद्वये कर्मत्वेन शुद्धिजनकत्वादिना च
तथात्वात् । अज्ञप्येति । श्रद्धेयेषु पुत्रादीनामाश्रदानेन ॥ ७ ॥

१-१९-८

तत्रेत्यत्र । कालसामोष्यमिति । यस्मिन् काले प्रायोग्येवं कृतवान्, तदैवे-
त्यर्थः । पुनर्वचनन्यापृच्छत्यर्थमिति । एवं कयाकरणार्थं यत्पुनर्वचनं
तद्वाह्यत्वम् । विष्ठाचारदर्शनदेव तत्सिद्धेरिति ॥ ८ ॥

१-१९-९

अत्रितित्यत्र । अन्योपेति । कृष्ण्य श्राद्धतत्वेन प्रसिद्धेर्गीतमस्याये उक्तत्वाच्च
तथेत्यर्थः । भगवद्भक्तान्ता इति । नारदन्ताः । तेष्वान्तरविभाग-
माहुः अथेत्यादि ॥ ९ ॥

१-१९-१३

अहो इत्यत्र । हेतुत्वादिति । भगवत्कृपाहेतुत्वात् । अतो हीत्यादि । अतो
हेतोः श्रद्धां स्रजं चेति द्वे अन्योन्यमात्मानं रजत इत्यन्वयः । तद्वि-
परीतमिति । उच्योच्यम् ॥ १३ ॥

तस्यैवेत्यत्र । अन्यथेति । श्राप्यत्वेन अभयने । एतस्यैव विवरणं । अन्यथा

अवधेरापित्यादि । समयाभाव इति । शास्त्रप्रत्येयकाशाभावात् । न
तस्येति । इदं पञ्चमस्कन्धे जटवाच्यम् । 'न तस्य तत्समहेत्याप
साक्षादरीपतीरिषि वाचः समासत् । स्वमे निरुक्त्या गृहमेधिसीरूपं न यस्य हेतापुमिं
स्ये स्वा'दिति । अर्थस्तु । यस्य गृहमेधिसीरूपं स्वग्रहहान्तेन हेतवता अनुमितं स्वतो
न स्यात् । तस्य वरीयसः शास्त्रीया वचोपि तस्य तन्निश्चयाय न बभूवुरिति ।
तद्व्यापारित्यर्थः । तथा जानामिति । गृहे भोचनं न जातमित्यर्थः ॥ १४ ॥

१-१९-१५

तं मोष्यायनमित्यत्र । तयोदिति । भगवद्दीपभगवतोः ॥ १५ ॥
पुनश्चेत्यत्र । ननु पट्टविराणां स्वर्गस्यैव निहातविराणां सर्वेषां युक्तेराभीष्टत्वा-
त्सैवाश्रयं कृतां न प्रार्थ्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः मुक्तिरिति । अप-

१-१९-१६

राधित्वात् सम्भावित्वात्, भगवद्दीपत्वात्प्राप्येति, अतो न प्रार्थ्यते
इत्यर्थः । तर्हि भक्तिः कुतः प्रार्थ्यते इत्यत आहुः राज्येत्यादि । विन्दुचर्मोभ्रयत्वा-
दिति । भक्तौ बन्धरूपत्वेत्यन्धरूपत्वस्य तुर्थाप्येकत्वं व्युत्पादनाद्बोधोपयोग्येति सत्त्वेन
तथात्वात् । तर्हि जनकादेरिव दोषाननकं 'राज्यमेव कृतो न प्रार्थ्यते इत्याकाङ्क्षायाम्
कैमुक्तिकेनाहुः जन्मेत्यादि । ननु सकृदुत्पन्नायामपि रतौ कार्यसिद्धेत्वात्सत्त्वप्रति-
कारणप्रार्थनेनस्य किं प्रयोजनमत आहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति । न यनयार्थनाभावे ।
साधनमिति । रतिदानवररूपं महत्त्वमङ्गस्य वा । उपश्रितसमित्यत्र उपश्रौणमिति
पाठः प्रतिभाति । तथा वासितस्य साधनस्यैवोपश्रौणत्वे पुनर्जन्मान्तः । तस्यभावात्प्र-
देवान्निष्ठापयेतेत्यतः कारणप्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं स्तेरावश्यं हत्वे मेव सर्वदा-
रित्वेति प्रार्थनीयम्, तथा सति सकृज्जातैर्न साधनेन सर्वदा तस्याः सिद्धिरित्यत
आहुः न चेत्यादि । अपिना सेवानिवाहः सङ्गायः । ननु 'जनस्याश्रित्यपन्नां मां ये जनाः
पशुपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं'मिति भगवद्वाच्यत्वात्सर्वत्र देहादि-
निवाहसम्भवाच्च तदनुपपत्त्या असावेदिकप्रार्थनं युक्तमिति चेत्, नवाहुः तादृशो-
त्वादि । सार्वेदिकरतः प्रयेषेकसाध्यत्वेन प्रमाणस्य साधनत्वाभावात् । यदा । राजा
हि प्रमाणदुःखावुभयात्साक्षात्कारार्थं मयनेन । स हि वाशेषमव्यतिरिक्तज्ञानत्वेन
प्रमाणम्, यथा 'आकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पृथ्व'मिति शुक्रस्य ज्ञानम्, तच्च
कदाचित्कथैव सत्सङ्गजन्यया रस्या, न तु व्रजस्तनानामिव सार्वेदिकया, तस्या विरह-
सहायत्वेन तदजनकतया तत्साधनत्वाभावात् । अतो न त्वपार्थनमित्यर्थः । ननु मास्तु
सार्वेदिकरतिप्रार्थनम्, तथापि प्रतिजन्मीनवत्साधनप्रार्थनमप्युक्तम्, त्रिगुह्कृपाख्याने
त्रिगुह्कः स्वर्गसाधनीभूतपुण्याभावेपि सकृदचादिभक्तिवरादेव फलमिद्रेकत्वत्वाद्वापि
इत्येव, त्रिगुह्कविरतिसाधनत्वस्य शक्यतयनत्वेन तत एव नानाजन्मेषु रक्षिसम्भवादिति

शङ्कायाभाहूः वरस्येत्यादि । एतज्जन्मीनवरस्यैव तादृशतत्साधनत्वैर्हीकृते विशङ्कनादि-
 वदत्रापि फले भविष्यतीति सम्भावनायाः प्रमाणत्वेहीकृते सति त्वधिकरणस्य स्वस्य
 श्रयणेन लौकिकतुल्यतया प्रकारान्तरे त्रिशङ्कुभ्यायेनोभयाभावे च मत्स्यो युक्तिवाधात्
 उत्वेसायां प्रमाणत्वकल्पनस्यानपेक्षितत्वाप्रमाणस्याप्राप्तेन त्रिशङ्कवादिवरम्यायाथावात्
 भगवत्स्वरेण सायुज्यं पर्ववस्यति । तत्र भक्तानां भगवदीयत्वेनैव परितममाप्तसर्वार्थाना-
 मनपेक्षितम्, अतः प्रतिजन्मीनवरस्यैव प्रतिजन्मीनरतिकारणार्थं न युक्तमेवेत्यर्थः । एवं
 वरस्वरूपविचारेण प्रतिजन्मीनसाधनार्थनस्य युक्तत्वप्रपञ्च रतिस्वरूपविचारेणो-
 पपादयन्ति रतिश्चेत्यादि । स्नेहत्वादिति । 'भेमाना मियता हाद्रे प्रेमस्रेह' इतिको-
 शेन मियतारूपत्वम् । तथा चान्तःकरणपर्वत्वेन सिद्धेऽनिरत्यस्य प्रतिजन्मनि तत्का-
 रणार्थं न युक्तमित्यर्थः । ननु रतेः सविपत्यत्वेनेच्छारूपत्वाकस्याथासुखलुब्धद्विवेद्यादिय-
 यादेव सिद्धेस्तत्साधनमार्थनपन्थैकमित्याकाङ्क्षायां रतेः स्वरूपं विवेकेण विकल्पयन्ति
 न वेदयादि । पुत्रादिषु तदभावात्प्रसङ्गादिति । पुत्रादिविषयिण्या रतेः इच्छारूपत्वाभा-
 वेन रतित्वाभावात्साक्षादित्यर्थः । एतेनैव ज्ञानरूपतापि वारिता । यत्नरूपता च । अनुकूल-
 बुद्धिव्यत्येन द्वेषादिरूपतापि तथा । श्रीगान्धर्वपुराणीयतुल्यवसायगम्यत्वाद्दृष्टरूपतापि
 निवारिता । सविपत्यत्वाच्च न सुखरूपता । तदेकद्विसन्ध्याभाहूः अत इत्यादि । अत अनु-
 कूलबुद्धिदेवत्येपि सविपत्यत्वरूपाद्विषयात्मीनाम्यतुरन्ध्यामि स्त्रियामीत्यादियुद्धिगम्यत्वाच्च
 रत्याद्यपरनामा स्नेहः पदापान्तरवेत्येत्यादि । नन्वस्तु पदार्थानन्तरत्वम्, तथापि मियत्वापर-
 पत्वापस्य तस्य निरूपधरेव मुख्यत्वात्तादृशस्य च तस्य मैत्रेयीब्राह्मणे 'न वा अरे परदुः-
 कामाय पतिः प्रियो भवत्यन्वत्सु कामाय पतिः प्रियो भवती'त्यादिना आत्मपर्यवेत्येव
 व्यवस्थापनाद्भवद्विषयकस्य सोपापरेरान्तःकरणवर्षत्वमित्यात्मविषयकतदपेक्षया जयन्त्य-
 त्वात् किं त्वमार्थनेन किं वा तत्साधनमार्थनेनेत्याशङ्कानायाहूः स इत्यादि । तथा च यथा
 चतुःश्लोकीस्यं ज्ञानमैश्वर्यं च भगवद्वत्तं तत्सम्पन्नाचतुःश्लोके तन्नैककृत्यात्सार्थदादिषु च भासते,
 तावतापि न तस्य भगवद्वद्वत्त्वहानिः, तथा स्नेहस्यार्थं तस्य मनोवर्षमतीतावत्पागन्तुकत्वेन
 मग्नकत्सम्पन्नार्थं तत्साधनमार्थं युक्तम्, भगवद्वद्वत्त्वेनाजयन्त्यत्वाच्च तत्प्राप्तमपि युक्तमे-
 वेत्यर्थः । नन्वेवागन्तुकत्वे सर्वत्र तुल्य एव स्यात्, न तु ग्नुनाधिक इत्यत आहूः उष्णस्य-
 द्नीषदित्यादि । तथा च बहिनैककृत्ये उष्णशरीरस्यैव तस्यापि भगवन्नैककृत्याचतयेत्यर्थः । परमस्ने-
 हविषयत्वमित्यर्थः । ननु परमस्नेहः श्रुतौ शारीरविषयक एव प्रैयेयीब्राह्मणे सिद्ध इति कथं
 तस्य भगवन्नैककृत्यात्परमस्नेहविषयत्वमित्यत आहूः वाक्येत्यादि । इदमधिकरणं समन्त-
 पाध्यावचतुर्थादेसि । तत्र मैत्रेयीब्राह्मणं जीवबोधकं ब्रह्मबोधकं वेति संशयः । तत्रो-

पक्रमे अमृतत्वायात्मदर्शनतत्साधनयोस्तदेवार्थं स्वमतीत्या पत्यादिसवपिषया मियत्वलि-
 ङ्गकः स्वात्मेवाभावस्यते, उपसंहारे च 'एतावद्रे स्ववृत्तः' इत्यनेन तस्यैव ज्ञानस्यामृतत्वं
 वदतीत्युपबोधोपसंहाराभ्यासैरिदं जीवस्यैव बोधकम् । यत्सुवर्णभ्ये आत्मज्ञानादीनां सर्ववेदन-
 रूपकसिद्धयर्थमात्मनः सर्वव्ययुक्तम्, तत्रस्य सोपाधि कल्प जगत्कर्तृस्वरूपोत्पत्तिव्यवसाय-
 मित्यदिद्व्यन्तान्निदृष्टान्तादवसीयेव, एवमेव समुद्राद्विदृष्टान्तराशस्त्रं यदुक्तम्, तदपि तदर्थ-
 मेव । एवं श्रुत्यन्तरे या तस्य ब्रह्मज्ञा श्रवणेन, सायुज्यव्याप्येमेवेत्यत इदं जीवबोधकमेवेति पूर्वः
 पक्षः । सिद्धान्तस्तु इदं ब्रह्मबोधकमेव, तत्र हेतुः 'याश्चात्मन्या' इति । वाचयानामन्यो
 वाक्यत्वपरत्वात् । अत्रोपक्रमेऽमृतत्वायात्मदर्शनं तत्साधनानि चोपदिश्यन्ते, अमृतत्वं
 भोसः, तत्र ब्रह्मज्ञानादेवेति । 'तमेव चिदित्यादिभूमिमेति नाम्नः पन्था विदोऽप्यनाये'ति
 सावधारणश्रुतौ मार्गान्तरनिषेधात् सिद्धमितीहापि तमेवात्मत्वेन पराङ्मुख्यं दर्शनादिकाव्यया-
 नामन्यो वाक्यः, अन्यथा तत्राहोपापत्तेः । एवञ्चोपसंहारावस्थयपि युज्यन्ते, उपकमश्चा-
 सङ्गातविराधिपित्वावबलः, एवं च ज्ञानकल्पदिकाव्ययान्यप्यन्वेयन्ति । तस्यैव सर्वेवात्स-
 वीपत्त्यर्थः । अन्यथा तु निःप्रयोजनसिद्धकर्षव्यवधानान्वियुः । न च भिष्यत्वावय-
 नन्वयः शङ्कयः । 'आनन्दाद्भवेन स्वस्तिमानि भूतानि ज्ञायन्' इत्यादिश्रुतिभि-
 र्ज्ञेयान् आनन्दरूपत्वे भूतानां सशरीरजीवानां च तत्प्राप्त्यर्थे 'सर्वे एवात्मनो ब्रह्मच-
 रन्ती'ति श्रुत्या केवयानामंशये च सिद्धे 'एव ज्ञेयानन्दप्राप्ती'ति सावधारणश्रुत्या ब्रह्मण
 एवानन्दजनकत्वे च सिद्धेऽन्यत्र मियत्वाध्यासो जीवै मियन्वाधिस्ये तत्सम्पन्नवन्नै-
 ककृत्याभ्यामेवेति तेषामपि तत्रैवान्वयः । एवं चाभ्यासापि तस्यैवानुपगुणः । अतः साक्षा-
 त्परम्परया च सर्वेषां वाक्यानां तत्रैवान्वयादिदं ब्रह्मवैषयमेवेति । तथा चैतस्मिन्नधि-
 करणे प्रियवस्य भगवद्वद्वत्त्वेनैव सिद्धश्राद्धोपे निरुवाधिमेषापि तन्नैककृत्यादेवेति न
 श्रुतिसिद्धय इत्यर्थः । नन्वं सति तस्य स्वकः सिद्धत्वात् किं तत्साधनमार्थनेत्यत आहूः
 अत इत्यादि । अत इति । जैवविषयसाधनप्राप्त्यतिविराहितत्वेन । तदिति । नैककृत्यम् ।
 ननु जीवबोधयोः स्वरूपविचारेऽर्तनैककृत्यस्यापि सिद्धत्वात् साधनमार्थना न युक्त्यत
 आहूः आश्रय इत्यदि । अन्यथा स्वाप्येव जीवस्यापि तदाश्रितत्वेन स्वत एव रतिः
 स्यात्, अतो नैककृत्यार्थं सर्वदाश्रयोऽपेक्षित इति तत्रेत्यर्थः । ननु तेषि वद्वः सर्वापेपि
 सन्तीति किं प्रार्थनेत्यत आहूः मेऽपि । आश्रितमांश्रेणेति । साधारणश्रावितः ॥१६॥

१-१९-१८

एवं विवृत्यत्र । निश्चयेनेति । 'यस्य स्याद्द्वान् न विचिकित्सा-
 स्ती'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तमित्यत्र । समश्रुत्परव्यावसीयन्ते इति । अये तदुत्पत्त्या तथा निश्चीन्ते,
 तत्र गमकं स्मृतेति । स्मृतत्वज्ञापका इति । स्वश्रुत्परव्यावसायः । तेन

१-१९-२१

सिद्धमाहूः अत इत्यादि । अमेव्यस्वर्षाभावात् कालकृते बलवत्त्वादि-

रूपो गुण एव, न तु कायवच्चादिरूपः कालजो दोषस्तत्रेत्यर्थः । उभयज्ञापनायेति । गुणदोषाभावरूपगुणद्वयज्ञापनाय । अन्यथा षोडशान्द्रमित्येव वदेदित्यर्थः । तयोः पयोजन-
माहुः अग्निमेत्यादि । कायजरादिदोषव्याप्त्यवशात् गुणसूचनं सप्रवक्ष्ये ज्ञानमभय-
दिरूपगुणस्य स्थापनाय दोषाभावमूचनमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तमितिवदस्य विनोषार्था-
भावात् पश्चान्तरमाहुः भगवदित्येवादि । त इति । अग्निमा वपाः । ताभ्यां तिसृषामाहुः अन्
हृत् । इति । तथा वामेष्वत्यक्षरशांभावाच्छिष्टकाले भगवत्स्मरणं द्रष्टव्यमिदं सूचयेत्
द्वितीयस्तमितियेन । पश्चान्तविषयत्वमस्ति तद्वायं त्रिपत्येति विषयकाभावादिति । तथा च
तद्गुणद्वयमूचनायेदं पदद्वयमेत्यर्थः । गृहचिह्नमिति । पुंयञ्जनम् ॥ २६ ॥

स विष्णुरात् इत्यत्र । आगमने नियतकालरहित इति । अनित्यं हि
स्थितो यस्मात्समादतिविद्यच्छते' इति तथेत्यर्थः । परिग्रहीताना-
१-२९-२९ मिति । शुक्रेण परिग्रहीतानाम् ।

अहो इत्यत्र । पूर्ववदिति । 'अहो य'मित्यत्र यथा परश्रुतायेष्वश्रुताय तथेत्यर्थः ।
उपदेष्टृत्वमिति । जनकादेरिवेत्यर्थः । तद्गतं पापमित्यादि । देशगतं
१-२९-३० पापं जलसंयोगाद्गारा जले गच्छतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

गुरुपरम्येत्यत्र । अधिकारिद्वैतस्य स्मृतप्रसन्नियमागभेदेन कर्मणां श्रान्तन्या-
दीनां तत्तद्भावभेदेनेति मूलावयव एव स्फुटमिति । चिपरीतेत्यादि ।
१-२९-३१ स्वतन्त्रकर्तृसम्भन्धि कर्मप्रवृत्ते स्त्रियवागसम्भन्धाभावो अन्यस्यागमस-
म्भन्धितदाय इत्यर्थः । विशाकलिनमिति । कर्तृभेदेन द्विवाकर्मभेदेन दशनेत्यर्थः ।
यद्वा । विषयेयमित्यस्यार्थमाहुः अर्थनेत्यादि । उभयकरणमिति । नित्यद्वयकरणं नित्य-
नैमित्तिककरणं च । ननु नियमित्युक्तीकारे नोभयकरणमस्तिरिति किमर्थं विपरीत-
कथनमत्र इत्यत आहुः आवदयकेत्यादि ॥ ३७ ॥

एवं श्रीमद्भागवतार्थनखचन्द्ररीचिमिः । निरस्ते हृदयप्रज्ञाने विद्वतायसुनोधिनी ॥ १ ॥
समर्पिता तत्पदयोरेषा पुण्याजलिर्गिराः । तेनतुप्यनु द्रव्या दासेस्मिन् सहस्रनवः ॥ २ ॥
यद्ब्र सद्सद्वापि जीवबुद्ध्या मयोदितम् । आश्रयाज्ञानतस्तन्मे सन्तव्यं दीनवत्सला ॥ ३ ॥

बद्धाजलिं भूमिं बुधेषु नत्वा मुहुरस्तदीयेषु निवेदयामि ।
असयदस्मिन् भवति क्वचित्कृत्वापर्यैश्वर्यं निवारणीयम् ॥ ४ ॥

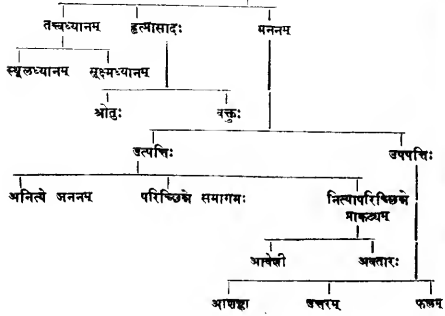
इति श्रीमद्भागवतार्थचरणकमलैकान्तान्नीपीताम्रमरुजजुरुषोत्तमप्रकाशित-
प्रथमस्कन्धसुनोधिनीप्रकाशे ऊनविशाख्यापविचरणम् । .

प्रास्ताविकम् ।

अथ खलु भगवान् बादरायणः वेदगीतामृतोद्भूतसकलसन्देहरक्षणसर्वं चतुर्थं
प्रस्थानं श्रीमद्भागवतं महापुराणमाविश्वकार । लीलाक्षीराग्निशापिनो भगवतः
स्वरूपेभूतानं भागवतानामर्थं भागवतादौ नाम्मन्त्राणां साधनम् । सर्वविश्वोदि-
दशविषलीलानां भगवत्सं सुविस्तरेणास्मिन्नेव द्वितीयस्कन्धे तद्विचरणे तद्दीक्षायाञ्च
भक्तिपादनात् निरोधमुत्थाप्रकल्पयनेनैव कल्पतरुणा सम्भवति इति सर्वमतसम्बन्धम् ।
परं अनेकेषां तद्वादैलिच्छानां टीकाकृतानां मध्ये कस्मै वाचा मसादो वितरितः ?
इति तन्मूर्च्छेविदितचरणम् । यत् 'उत्तवः पश्यन्न ददर्श वाचम्' इत्यत्र यथा जाया
स्वतन्तु पत्ये एव प्रकटयति एवं वागपि कस्यैचिदेव स्वार्थं प्रकटयतीति श्रावणात् क्वाथेव
पतित्वं वाच इति वागधीशाचार्यवैयर्थ्ये वाचः पक्षपातः सिद्धो वैश्वानरावतारादित्युक्तं
सूत्रेभ्यर्शनमौक्त्या । तदपि गृहार्थप्रकटनकार्येलिहानुमेयं वागधीशस्यै त्वय्यससिद्धमेवै-
त् । यत् तल्लीलावलोकनपटुभिः श्रीवल्लभमश्रुभिलस्तच्छशविषलीलानां अवान्तर-
लीलाणाञ्च स्वारस्यं भगवत्स्वतन्त्रस्वरूपेषु त्रिन्यासपूर्वकं यथा समुपदिष्टम्,
तद्वद्वगन्तुं विवरितुं च नान्ये प्राभवन् इति । सर्वमपि कार्यज्ञानं श्रीमद्गोपीजन-
बुद्ध्यासाथैव श्रीवल्लभा आचरन्ति स्म इति वारं वारं महानुभावैस्तुभूतव । एवमेव
सुनोधिनीविवरणमसौ हृत्पम् । व्यासस्य विष्णोः मियं भागवताथं विवेचितुं भगवदाश्रयैव
मानुषतन्तुं विधाय मद्वासाः, पश्चाद्वीलासासिक्त्वरूपस्य विप्रयोगमसहिष्णुर्भगवान्
अतिगुहासौद्धान्तरुपाया हृदयेस्यागमभितामाज्ञां कृतवान् । अत एव ब्राह्मस्कन्धेषु
प्रथमख्रितीयवृत्तीयदशमस्कन्धानाम् एकादशस्य चतुर्णामन्यायानां पञ्चमाध्यायस्य
कविप्रश्नोक्त्या च । निवर्णणे भागवतं समलङ्कृत्य अन्वद्वजहुः । एतावदेव युक्तम्
उत्सवाभः, श्रोतव्य इति विधिगमितावश्यकतायाः सार्थकचार्यं सत्तथा भागवतस्पाथी
हातव्य इत्यतः "अर्थत्रयं तु कस्यामि निवन्देऽस्ति चतुष्टयम्" इति प्रतिज्ञाय शास्त्रस्कन्ध-
प्रकण्ठाध्यायानां चतुष्टयं निवन्दे, भागवते च वाक्यपदाक्षरीयाणांमर्थानां त्रयं
सोपपत्तिकमुपदिष्टम्, तावता कृपाभाजनमक्तानां कृतार्थना भवत्येव । ख्रितीयस्कन्धविवरणस्य
चतस्रदीक्षाश्चरारो गोस्वामिचरणान् रचयामाहुः, श्रीपुराणोत्तमाः श्रीवाचागोपीशः
श्रीवल्लभाः श्रीगोकुलोत्सवाश्रेयश्चतुष्टयम् । तासु श्रीगुरुषोत्तमचरणानां विवरणावरणरूपाऽ-
ज्ञानतिविरतिरोधायिका मकाशाभिधाना टीका प्रथमं मकाशन्ते । तत्रैव स्कन्धपरम्परा

सिद्धयति। अधिकारिकाणां साधनानि, (प्रथमस्कन्धे)। साधनयुक्तानां श्रवणम्, (द्वितीयस्कन्धे)। तत्रादीं सगैलीला (तृतीयस्कन्धे)। छद्धानां धर्मादिरूपार्थसाधनम् (चतुर्थस्कन्धे)। सिद्धयुरुधार्यानां तत्तन्मर्यादाया संस्थापनम् (पञ्चमस्कन्धे)। ततस्तन्मध्ये केषाञ्चिदनुग्रहः, (षष्ठस्कन्धे)। पुष्टौ प्राप्तस्य वैषम्यदोषस्य निवृत्त्यर्थं वासनाः (सप्तमस्कन्धे)। ततो वासनानिवृत्त्यर्थं सद्वर्माः (अष्टमस्कन्धे)। ततो निवृत्तदोषाणां भक्तिः (नवमस्कन्धे)। ततो भक्तानामासक्तिः (दशमस्कन्धे)। आसक्तानां स्वरूपेण व्यवस्थितिः (एकादशस्कन्धे)। तथा व्यवस्थितानां भगवदाश्रयः (द्वादशस्कन्धे) इति कार्यकारणरूपां सद्गतिं बोधयितुं पुराविदां वर्तन्ते वचनानि। अत एव द्वितीयस्कन्धे “श्रोतुर्वैकुण्ठं लक्ष्मणे द्वितीये त्वहनिर्णयः” इति वाक्यात् श्रोतुर्वैकुण्ठाज्ञानि निर्गतव्यानीति सिद्धम्। “अधिकारी साधनानि”-इत्यनेन प्रतिपाद्यमानानि द्वितीयोक्तसाधनानि दशधा विभज्यन्ते। तस्याप्तकालं मत्वा इवैव तन्यते।

(द्वितीयस्कन्धे) साधनम्।

प्रथमस्कन्धमकारं गोस्तामिभ्रीविक्षद्वलनव्रजललालीमहाराजचरणैर्भौहमय्यां भगवदीयश्रीयुक्तेलीवालाकृतसंज्ञोधनेन मुद्रयित्वा प्रथमविचरणार्थवगतौ सौकर्यं वितरितम्। एवं द्वितीयमकाशस्तेलीवालाकोविदारम्भोपि भगवदिच्छाभावात् “एककोषै”-मात्रं संज्ञोध्य ते नित्यलीलामविभ्रन्। तत एतेषां मुद्रादिदेवं श्रोतुमप्रलालञ्चास्त्रिभ्रंमिमकार्याथं सूचितोहं श्रीमद्भजनललालीमहाराजचरणार्थं निर्देशेन प्रथमप्रबलेन तदपित्तसौकर्येण च मोहमय्यामिव मणिलालस्य “गुजरती”-मुद्रणालये संभारकवान्। परं अष्टमाध्यायपर्यन्तं सम्पन्नं मुद्रणे ऋणानपाकरणार्थं मुद्रणयन्त्रादिकं राजपुष्पैरवस्वद्वम्। तेन सहाष्टमाध्यायपर्यन्तौ मुद्रितप्रकाशोपि निरुद्धोऽधिकारिभिः, कार्यारम्भे षडशतमुद्रा याः प्रदत्ताः,तास्ववशिष्टास्तास्तासामपि निर्णयो नाद्यावधि उद्धोषितः। तथापि मुद्रितविभागपत्राणि तु प्रथमभगवदीयश्रीयुक्तादिलाल “वकीलमहाह्वयै”-वैहायासेन राजद्वारात् मुञ्चयित्वात्र प्रापितानि इतिमहापुष्पकारस्तेषाम्। ततो मया राजनगरे ‘उत्कृष्ट’मुद्रणालये नवमाध्यायस्य प्रारम्भो विहितः। तत्रापि सौराष्ट्रादिदेशान्तरप्रयाणवशात् विलम्बाक्तिमेव। विषादयित्वा चिरकालतया शान्तिर्वेदोप्यहं कथङ्कारं मनः समाधाव कार्यं कर्तव्यमेवेति निश्चित्य अत्रैव अनाविलम्बन्वास्त्ये नूतनसोसाक्षराणि आनीयाद्विती उपान्त्यान्त्याध्यायौ। एवं अनेकमत्सूहाहतोपि श्रीबालकृष्णप्रभुचरणकृपया विभ्रान्तं वृत्तीयं प्रकटीकृतौसी मकाशः निगमरसभरितभागवतसिक्तानां सुबोधिन्यर्थेषुमुत्सवानतां करकमलेषु समर्थते। अस्मिन् श्रीसुबोधिनीमकाशे प्रहस्तावदप्रस्थानरत्नाकरभाष्यमकाशादीनां वृत्तिचोचरतापनीयव्याख्यानमतिविम्बवाद्रपञ्चवेदादमर्माचमविवरणटिप्पण्यभकारवादादीनाञ्च नाम्नाञ्जलेत्वात् सर्वेभ्योनन्तरमस्य निर्माणं श्रीयुक्तोत्तमचरणैः कृतं स्यादित्यनुमीयते। श्रीयुक्तोत्तमचरणेण अपि हैतिकात्वरूपमाज्ञापयन्तिस्म। “एतेन सुबोधिनीतः पूर्वं निम्बमूलं कृतमिति ज्ञायते, निम्बवृद्धीका तु सुबोधिन्यादि-सर्वेभ्यश्चरणोत्तरं “त्रयं वक्षि यथामति” इत्यस्य व्याख्याने मीमांसाद्वयमार्थं भागवतदोका च परिगृहीतेति वकाराज्ज्ञायत’इति नन्वाध्यायविवरणमकाशे आदिहन्। अस्य मुद्रणव्ययार्थं श्रीमद्गोस्तामिभ्रीविक्षास्त्रिभिः श्रीभजनललालीमहाराजचरणैश्च। द्वितीययुक्तानां श्रीमद्भुवन्दमहोदयानामुपनयनमस्तावत्सङ्गे वागधीशवाहमयतेवा-नुरुपे द्वितीयमकाशस्य मकाशं कारयितव्यमिति सङ्कल्पितामासीत्। अतः षडशतमुद्राणां वितरणं श्रीमद्भिः कृतम्। घाटणस्थेन उजमसीभाइनाम्ना भेषिचना सार्धशतञ्च सम्-पित्तम्। अपरञ्च श्रीयुक्तानां “ईशरालाल मन्लाल शार”-गुर्जरमुद्राध्यायक्रममुद्रासमाह-

भगवद्गीयरेतिलालेतिमुहुरा संवादनकर्मणि साहाय्यमविस्मृतमेव । तेषां आयासः स्मरणपथो नापगच्छति । अपरञ्च संशोधनकर्मणि शुद्धपुस्तकानामलाभे महत्त्रिभ्य-
 यनसुपजायते इति तद्वाचका जानन्त्येव । तथापि यावदुद्दिबलोदयं सुक्ष्मेसिकया
 चतुर्भिर्ग्रन्थैः संवाचैव (प्रसक्तौपी) पत्राणि संशुध्य युद्धे योजितानि । नवमाध्या-
 फतस्तु कतिपयश्लोकानन्तरमेव यावदन्तं अतीवशुद्धे कङ्करचर्द्धितः श्रीद्वारकाधीशपुस्त-
 कालयादधिगतं तेन साकं संवाच्य ततस्तत्पर्यपितम् । अपरं पण्डितमकार्षेर्बालशास्त्रिभिः
 वृत्तं पुस्तकं मद्रक्षं प्रायोऽशुद्धं तदासीत् । तृतीयं काशीतः परम्भगवद्गीयगृह्यं कं शुद्धं
 पूर्वमहमानोतवान् । एतेनैव शङ्कायस्तं परं समाहितम् । परं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याः
 एकं केनापि वाचितं प्राचीनतमं शुद्धतरं मन्त्रिकटे विराजते, तस्मिन् कतिपयस्थलेषु
 मकाशटीकायाः पद्यानि उद्धृतानि, तैः पर्यैः साकमाहृतमकाशवाक्यानां संवादाने
 श्यान् पाठभेद आयात्येव अत एव न तानि पद्यानि निवेशितानि ।

एवं श्रीमद्वाचायैचरणकृपया द्वितीयस्कन्धप्रकाशस्य प्रकाशनं विधाय तेषामेव
 चरणकर्मलेषु समर्प्यते, तत् सुबोधिन्यासुबोधाय उपयोष्यन्ते लीलास्वादनपटुभिः
 सुधीभिः इति अलं पट्टवितेन ।

सुरत वडामंदिर

निगमरसभरितभागवतरसिकवशब्दः

चौमनशास्त्री

साहित्यप्रपण-शुद्धाद्वैतरत्नेति

कार्तिकशुक्ला १५ सं. १९०८

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगंगोपोजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्वाचायैचरणकर्मलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

श्रीमद्वाचायैचरणकर्मलेभ्यो नमः ।

श्रीकृष्णः शरणं मम । अथ द्वितीयस्कन्धं व्याचिकीर्षवः एवोत्तरस्कन्धयोः कार्य-
 कारणभावरूपां सङ्गतिं प्रदर्शयितुं पूर्वस्कन्धार्थमनुवदन्तः प्रकृतस्कन्धार्थमाहुः स्कन्धे
 त्वित्यादि । तथाच कर्तव्याधिकारिणोः कार्यकारणभावात्तत्परिष्पकयोगि सैव सङ्गतिरित्यर्थः ।
 ननु कर्तव्यनिर्धारस्तु एकविंशतिभिरेव पर्यैः कियते इति कथं तस्य स्कन्धार्थत्वमित्याश-
 ङ्कायां नत्यरिचायकमाहुः तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् स्कन्धार्थे एकविंशतिपर्ययिर्धारिते
 पञ्चादानन्तरं क्रियाविषयसंकथाः क्रियाविषयानुज्ञासाक्षात्पका राजप्रभन्तदुत्तरदानं चेति ।
 तथा च यदि क्रियानिर्धारो न जातः स्यात्, तर्हि सैव जिज्ञास्येत, यदि मा क्रिया प्रमि-
 द्दविषया स्यात्, विषयो नोच्येत, यन्मादुभयमुच्यते, अतो विषयनिर्धारमहितः कर्तव्य-
 निर्धारः स्कन्धार्थे इत्यर्थः । ननु विषयसंकथा चेदत्रैव कियते, तदान्ये स्कन्धा निग्धाः
 स्युरित्यत आहुः अग्रे चेति । प्रब्रह्मण्यमः प्रकल्पेण विशेषभावेन ब्रह्मण्यमः । उत्सर्गः
 मुख्यलीलानिरूपकः । तथा च सामान्यविशेषभावस्य विद्यमानत्वात् नैरर्थ्यमित्यर्थः । एतेन
 द्वितीयस्य तृतीयदिभिर्विषयविषयभावः सङ्गतिरुक्तप्रयायाः । ननु विषयनिर्धारोऽप्या-
 यदयेनैव सम्ययते इति शिक्षानां किं प्रयोजनमत आहुः निर्धारणे इतिचरणत्रयम् ।
 निर्धारणे विषयनिर्धारणे । एवं चाङ्गनिरूपणमन्तरेणाङ्गी निरूपयितुं न शक्यत इत्यङ्ग-
 निरूपणमध्यायान्तरप्रयोजनमित्यर्थः । एतेन स्कन्धार्थस्य प्रकरणार्थसङ्गतिभावः सङ्गति-
 रिति स्फुटीचके । नन्वेवं सत्यध्यायत्रयमैवात्तु, किं दशकनेत्यत आहुः वरिष्मत्यादिप्रादा-
 नकारिकाचतुष्टयम् । एतेन प्रकरणध्यायार्थानां परस्परसङ्गतिरपि प्रदर्शिता ज्ञेया । तथाहि ।
 वस्तुनिर्धारणे नाम वस्तुन इदमित्यतया निश्चयः, स च प्रथमप्रकरणस्यार्थः, तत्र प्रमाणादि-
 चतुष्टयाधीनम्, तेनाथप्रकरणध्यायार्थयोः कार्यकारणभावः सङ्गतिः । नन्वेवं सत्यध्यायचतु-
 ष्टयं स्यादित्यत आहुः एकत्रेत्यादि । एकस्मिन्नध्याये शुल्यविरुद्धा शुक्तियोगश्चेति प्रमाणभूत
 शुल्यरूपाख्यं प्रमेयं चाप्यते । मानार्थानां मेयसिद्धिरिति । एकत्रः एकस्मिन्नध्याये फलं सुहृ-
 रूपाख्यं साधनं द्विविधा मक्तिश्चोच्यते । साधनाधीना फलानुभूतिरिति । अतो हेतोः । अत्र
 स्कन्धे वस्तुनिर्धारप्रकरणे हि निश्चयन अध्यायद्वितयं मत्तं व्यासचरणानां सम्मतमित्यर्थः ।

एवमाद्यप्रकरणस्याध्यायार्थं सङ्गतिं च प्रदर्श्य द्वितीयस्याहुः अद्वैत्यादि । ह्यध्यायेति चरणो देहलीदरिपवदिहायन्वेति । एवं द्वितीयप्रकरणेऽप्यध्यायद्वयोपादानद्वारा प्रकरणध्यायार्थयोः सामान्यविशेषभावरूपा सङ्गतिः प्रदर्शिता । ननु अद्वा नामास्तिक्ययुद्धिरादरात्मिका, तस्या अधिकारिविशेषणत्वमेव, नञ्अद्वात्तुर्विहिते प्रवर्तते, सा च प्रथमस्कन्ध उक्तैवेति किमर्थं न तदुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः फलेत्यादि । एतत् निष्कामानुभवमगवद्भजनकर्तव्यता-प्यवसायात्मकअद्वात्प्रथममुपनिषद् फलोपकारि परमानन्दानुभवोपकारि । ततो हेतोः । अधिकारे न विशेषतः श्रवणस्वरूपोपकारित्वेपि उक्तरूपादिशेषोपकार्यायां श्रवणाद्यादररूपायां अद्वायां न विशेषतः, तस्मादत्रोक्तमित्यर्थः । द्वितीयस्थोपपाद्य तृतीयस्याहुः विमर्शापीत्यादि । द्विविधे द्वे इति । जननसमागमप्राकट्यभेदेनोत्पत्तिरैविविध्यम् । आशेषसिद्धान्तफलभेदेनोपपत्तिरैविविध्यं बोध्यम् । तथा च विमर्शप्रकरणस्य स्वावान्तप्रकरणार्थ्यां सह सामान्यविशेषभावः, तयोश्च परस्परमेककार्यत्वम्, तयोस्तत्तदध्यायेः सह सामान्यविशेषभाव इति सङ्गतिनिष्कर्षः । एवं स्कन्धाद्यर्थं सङ्गतिं च निरूप्य प्रथमाध्यायार्थमाहुः तत्र त्वित्यादि । कर्तव्यं श्रवणादि तस्य सविषयत्वादिप्रयतिनिर्धारः । विषयस्य द्वैविध्यात्तन्निर्धारश्च । तथा च विषयसहितकर्तव्यनिर्धारः प्रथमाध्यायार्थं इत्यर्थः ।

एवं सर्वमर्थसङ्ग्रह व्याख्यानपीठिकांमाहुः पूर्वैत्यादि । न निर्धारिता इति । 'मनुष्येषु मनीषिणा'मिति प्रश्नवाक्ये मनीषिपदेनात्ता अपि मनीषाया बहुविधत्वादेव मनीषिण इति निश्चित्य नोक्ताः । स चेति । चाप्यर्थः । मनीष्यर्थः । तथा चैतानर्थः सङ्गृहीतत्वादि क इत्यर्थः । ननु पूर्वस्कन्धे राज्ञा प्रश्नपदमन्यदपि कृतं 'यञ्जान्तव्यमथो जाप्य' (१११९।३८) मित्यादिना, तत्कथं द्वयं कृतमित्युच्यते, तथाहुः ये पुनरित्यादि । एतन्निरूपणेनैति । प्रश्नद्वयोत्तरनिरूपणेन प्रथमप्रश्नोत्तरनिरूपणेन वा । तर्हि 'यद्वा विषयं'-(१११९।३८) मित्येतेनोक्तस्य षष्ठस्य कुत्रोत्तरमित्यत आहुः कौञ्चिदित्यादि । अग्र इति । दशमाध्यायसमाप्तौ 'अमुनी भगवद्रूप' २।१०।३५ इत्यादिना । निरूपयिष्याम इति । उत्तरभेदेपि विषयाभेदेनैकैकृतया निरूपयिष्यामः । तेन सिद्धमाहः अत इत्यादि । एवं प्रथमकारिकार्थ उक्तः । अग्रिमाणांमाहुः तदर्थमित्यादि । ननु त्रयाणामेतेषां कुतोऽहत्त्वमिताकाङ्क्षायामाहुः एतेषामित्यादि । ननुत्तरं वक्तव्यं प्रश्नान्निन्दनस्य किं प्रयोजनमेत आहुः कर्मत्वेत्यादि । किं हेतुतापाननेत्यत आहुः स्पष्टेत्यादि । तथा च तदाकाङ्क्षापूर्तिस्तत इति तथा च व्यननानिवृत्त्या सुखेन कर्तव्यसिद्धिरिति तत्रयोजनमित्यर्थः । एवमाद्योक्तप्रयोजनमुक्तम् । तदधिमत्रयाणांमाहुः रधिकारैरित्यादि । किं तावन्त्यत आहुः प्रेक्षेत्यादि । तर्ह्येकः श्लोकोऽन्तः । किं विभिरित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति । अधिकार एतौत्तरदानात् । पूर्वेषां चतुर्षां तावन्त्यमुक्त्वा व्याचक्षते तत्रेत्यादि । अन्य इति । 'अथा जाप्य'मित्यादिनोक्ताः । तेषुविषयभेद-व्याप्योपकारका इति भावः ।

तच्छास्त्राभावादिति । सत्यपि ग्रन्थेषु तद्विज्ञानपूर्वलाभेन तेषां शास्त्रत्वामावा-
दित्यर्थः । एतेन आन्दोग्यस्यसन्तुष्टान्तरात्तदसंवादन्यायो बोधितः ।

२-१-२

निमित्तससमोति । 'निमित्तात्कर्मयोग' इत्यनेनोक्तः । तथा च यद्दार्थ्यं श्रोतव्यादीनि सहस्रशः सन्तीत्यर्थः । तत्र प्रश्नो न सञ्चुरिति । प्रश्नस्तन सञ्चुरि-
त्यन्वयः । अनेनेति । आद्याभिनन्दनेनेतरविषयकनिन्दनं च ।

२-१-४

विचिकित्सेति । युगुत्पोलादको यद् दुःखदं न वेति संशयः । प्रीनपि
व्याख्याय तेषामधिकारधेयत्वाय तदर्थं सङ्ग्राह्यः बुद्धिरिति ।

तस्मादित्यत्र । अत्रेति । सर्वभयनिवृत्त्यर्थं भगवान् श्रोतव्य इत्यस्मिन्नर्थे । बहिर्भु-
खस्येति । भगवति विश्वासरहितस्य । स्वभावतोऽधिकारीति । औत्प-

२-१-५

तिकविश्वासवत् । तदाहेति । तस्मादाहेत्यर्थः । विशिष्टाधिकारं स्फुटि-

कुर्वन्ति दीर्घान्तरित्यादि । लज्जमेतुरःसरस्मितेन दुष्योपनिन्दयो व्यावर्तितः । एवं राज्ञो द्दवीकणेन युक्तैकव्यत्यमुपपाद्य वक्ष्यमाणं तां द्दवीकणमालम्बित्यादि । कथमिति । केन प्रकारेण । आत्मत्वेन चेत्, वैदिकपरित्यागायोगः, प्रकारान्तरं चेत्, तत्र विश्वासाभाव इति । तत्राहेति । तादृश्यामाशङ्क्यायामुभयदोषनिवारकं प्रकारमाहेत्यर्थः । ननु जात प्रमाणाकाङ्क्षा तत्पूर्वार्थं प्रमाण वक्तव्यं प्रमेयविशेषणं किमित्युच्यते, तत्राहुः प्रमा-
णेत्यादि । बध्यन्त इति । बलिष्ठेति । पूर्वतन्त्रे तथैव निर्णयमानत्वाद्बलिष्ठः । लोकेपि प्रमाणमेकदेशं प्रमापयति, प्रमेयं तु ततोऽधिकमिति दृश्यते, अतः प्रमाणकाङ्क्षापूर्वार्थं तादृशतत्कथनं युक्तमित्यर्थः । सा केल्याकाङ्क्षायां तत्राहुः तत्रेत्यादि । वक्तव्य इत्यन्तरम् । तत्रेति । भगवन्वचने । नास्ति नियम इति । नारदपूर्वजन्मनि दासीपुत्रेपि तदुत्पत्त्या निय-
मभङ्गदर्शनादिदानीन्तनानामपि तथा दर्शनाच्च नास्तीत्यर्थः । अत इति । तादृश्यामुदाय-
त्वात् तेषामर्थं उपाय उद्धारोपायः येदे वैवर्णिकमात्रोपकारके नोक्तः उक्तो नास्तीति हेतोस्तद्वक्तव्यं साधने आवश्यकत्वात्तैवैत्यादिनोक्तरीत्या लाघवादित्यन्वयः । तथा चैतान्यां युक्तिभ्यां सर्वोत्पत्तेन रूपेण भगवन्वचनं विधीयत इत्यर्थः । ननु कथमेतेन प्रमाणकाङ्क्षापूर्तिरित्यत आहुः नहीत्यादि । तथा च श्रुतिसामानाधिकरण्यात् प्रमाणाका-
ङ्क्षापूर्तिरित्यर्थः । कथं युक्तैवलिष्ठत्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तत्र श्रुति श्रवणविधौ 'आत्मनः कामाय पतिः प्रियो भवती'त्याहुपक्रममापाततोऽनुष्याव्याहृतत्वात् स्वस्वात्म-
श्रवणे स्वपदेन देहो वाच्यः, तथा च तत्तद्वलिष्ठस्य तत्तद्विभक्तुञ्चौ श्रवणे बोध्य-
मानं बोधकस्य वाक्यापर्यवसानमेव स्यात्, देहान्तर्व्येनात्मीयत्वानन्त्यात्तथा स्यात्, तथा चाशक्योपदेशत्वेनाननुष्ठापकत्वात् प्रामाण्यमेव तस्य मज्येत्येत्यर्थः । जयात्मीया-
पेक्षया देहात्मन्यव्याहृतत्वत्स्यापिक्यात्वत्वमात्मत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः आत्मस्वि-

त्यादि । तथा च तद्विशिष्टस्य सर्वेषु तुल्यत्वात् आत्मसु तदवशच्छेदकस्य प्रकृति-
विकृतिभावस्याभावात्सर्वात्मश्रवणमात्रे तदानन्त्याद्यपि स एव दोष इत्यर्थः । अथ
स्वत्वमिन्नत्वमेवेति चेत्, किमिदमिन्नत्वम्, नानात्वादिह्ये वाग्योन्याभावादिह्ये वा,
नोभौ, अनेकालम्बादाभ्युपगमे नानात्वभेदयोस्तत्रोपपत्तये तदभाववत्त्वस्य तत्राय-
क्यवचनत्वात् । मिन्नत्ववदमिन्नत्वस्यापि प्रतियोगिसाम्यत्वेन तदाकाङ्क्षायां स्वत्यैव
तत्र निवेश्ये स्वयं क इति जिज्ञासायां स्वाभिन्न इति ज्ञेयतायान्नाश्रयान्योन्याश्रयतायेन
ज्ञानदीप्त्येवाह । इदं चकारेण सङ्गृहीतम् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । उपक्रमस्या-
नुरोधत्वात्पस्य च परिहारात् सर्वेषामेका एव आत्मा भवति, स स्वात्मापि भवत्ये-
वेति स एव श्रोतव्य इत्यर्थः । युक्तेर्बलिष्ठत्वात्प्राहुः अत इत्यादि । अत इति । उक्तहेतोः ।
तथा चैवं श्रुत्यर्थनिश्चायकतया बलिष्ठत्वेन, अतः प्रमाणाकाङ्क्षाया अपि पूर्तिरित्यर्थः । नन्वात्मनां
नित्यत्वेन प्रवाहशक्तिपक्षस्यात्रासंभवादात्मशब्दस्य व्यक्ता जातिविशिष्टव्यक्तौ वा शक्य-
ज्ञाकारे पूर्वोक्तदोषसंभवात् तदा पक्षान् परित्यज्य सर्वात्मत्वस्यापिचित्त्वेन गुरुत्वात् तत्त्वं
रत्वमपि त्यक्त्वा जातिवाचकत्वमादर्णायम् । ततश्च जात्या व्यक्त्याक्षेपदशायामहंविचित्वे-
नैवाक्षेप्या, न त्वन्या, उपक्रमानुरोधत्वात्, अतो न श्रुतावात्मपदस्य सर्वात्मपरत्वमित्यत आहुः
नचेत्यादि । तत्र हेतुः तथा सतीत्यादि । उक्तदोषपरिहारायात्मपदस्य जातिवाचकत्वेर्ज्ञा-
कृते सति व्यक्तिरूपस्य स्वस्यात्मनो गौणत्वेनात्रायत्त्वेनाश्रौतत्वात् क्रियावद्ब्रह्मिष्ठ-
होतीत्यादिक्रियायां यथा ग्रोहिल्यादेर्होमादिशक्यत्वात्प्रत्ययान्नाश्रयान्याश्रयतायेन
तस्याश्चानन्यरूपत्वान्छब्दात्थत्वं चाङ्गाकियन्तं, तथा ज्ञानेऽनुपपत्त्यभावाच्छब्दश्रवणमात्रेण
चातिज्ञाने जायमाने व्यक्त्याक्षेपकात्प्रत्ययभावात्क्षेप्यत्वाभावेनाप्यश्रौतत्वात्तस्मान्नः
कार्यं सिद्ध्येदात्मवेदनात्प्रमाणं शोकरतरणरूपमात्मलाभरूपं च कार्यं न सिध्यदित्यर्थः ।
नन्वात्मत्वजातिशब्दादिवात्मकार्यसिद्धिरस्तु, को दोष इति चेत्, न, तस्या जातिवाचकप-
दश्रवणमात्रेणापि भवनात् प्रियत्वलिङ्गश्रावणविरोधापत्तः । ननु तर्हि यथाकथञ्चिदात्मश्रवणं
विधिरज्ञीकार्यं इति चेत्, तत्राहुः सङ्गतेऽर्थात्त्यादि । श्रवणविधिमन्तरणापि सहातेऽहंवि-
तिरूपस्यात्मज्ञानस्य प्रमाणवत्त्वम् जायमानस्य विद्यमानत्वात् 'न वा अर' इत्यादिश्रुती
पत्त्यादिष्विव शरीर औपाधिकरीत्यश्रवणेन प्रकारविशेषत्यानुकत्वात्तज्ज्ञानाय श्रवणा-
दिरूपः प्रयासो व्यर्थः स्यात्, तथा च श्रवणविधिर्वैयर्थ्यापात्रं तथाज्ञीकर्तुं शक्यामित्यर्थः ।
ननु मणिपरीक्षायामित्वात्मपरीक्षायामपि वाक्यसहकृतस्य प्रत्यक्षस्यैव हेतुत्वात् श्रवणविधि-
वैयर्थ्यमिति चेत्, तत्राहुः भ्रूतिश्चेत्यादि । तथा सति वाक्यस्य चञ्चुःसङ्कारित्वेन मनःसङ्का-
रित्वेन वा वाक्यम्, तत्राव दहात्मभावदबीकरणेनोपचरिता, द्वितीयं प्राणान्नसत्त्वात्स्ववि-
कस्याजातत्वाच्छ्रुत्यन्तर 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः
शरीरमनुसम्बन्धे दित्यात्मज्ञाने शरीरतापजतापनिवृत्त्यादेर्वाकत्वात्तस्याश्च योगेन समाधिद-

१. शोषकत्वात्प्रायसंभवात् दोषः ।

शायां प्राणे सप्राणे स मनसि वा जायमानतया तद्विशिष्टात्मभावदबीकरणेनोपचरिता भवेत्,
तथा च लक्षणादोषापातात्तथा नोपगन्तुं शक्यमित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इति । असांदि-
ग्यत्वेन प्रतिपातित्वात्तत्रकृत्तरणगतवाक्यान्तरान्वयस्वारस्याच्च सर्वात्मैव श्रोतव्यत्वेन श्रुत्या
विधीयत इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं श्रोतव्यविधिनिर्वाहः, तथाप्यात्मलाभश्रुती शोकरतरणश्रुती च
जीवात्मेवात्मपदेन ग्राह्यः, लाभपदस्य सिद्धासिद्धान्यतरवस्तुत्वात्पीनतायामेव प्रयोगात्,
ईश्वरस्य स्वतन्त्रत्वेन जीवाधीनताया अशक्यवचनत्वात्, गौणे तु विस्तृतकण्ठमणिर्लाभ-
न्यायेन ज्ञानमात्रेणापि लाभस्य शक्यवचनत्वात्तेन च शरीरादिजन्तुसाम्ये शोकस्यापि निवृत्ते-
स्तस्यैव लाभस्य परत्वेन सिद्धेश्च, सर्वोत्तमश्रवणविधानान्नाकारे नु स्वस्याश्रुतत्वेनाज्ञात-
याऽऽन्धत्वात्त्वस्य पराधीनत्वरूपया गौणतया शोकस्याप्यनिवृत्तेः, अत एतस्मान्नस्यास्य
तत्रापि शरीर एव आत्मा श्रोतव्यत्वेन स्वीकार्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः तस्येत्यादि ।
भेदाभावादिति । सुवर्णत्वत्त्वञ्चोपरिवाश्रयंशभावेन तादात्म्यात् । तथा च तज्ज्ञानेऽप्यात्म-
ज्ञानसिद्धत्वात्त्वामशोकरतरणयोः सिद्धेः श्रुतिसामञ्जस्यत्वात् तत्राप्यात्मपदेन सर्वात्मैव ग्राह्य
इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्मभेदत्वादेव निराकृतः । विज्ञाद्वाष्टानेवाद्ब्रह्म, तत्रापि विशेष-
त्वेन गौणत्वानपायात् । नन्वेवं सति तादात्म्येपि किञ्चिद्गौणतासत्त्वात्तत्रापि वादं विहाय
शुद्धभेदवाद एव स्वीकार्यः, तथा सति षट्कृत्यां प्रभातमिति शङ्कायां युच्यन्तरमाहुः
किञ्चेत्यादि । फलमिति । शोकरतरणादिरूपम् । अत इति । दानस्य दानुसामञ्जस्यसिध-
त्वात् । षड्गुणेत्यादि । तथा च शुद्धभेदवादोपि दृष्ट इति न्यायसामञ्जस्यार्थं तादात्म्य-
भेदाङ्गीकृत्य श्रुत्यर्थो निर्णय इत्यर्थः । ननु तथापि यौक्तिक एवायमर्थः, न तु श्रौत इत्या-
काङ्क्षायामाहुः वेदेत्यादि । भगवतः प्रवक्तव्यं वेदाद्यं इति तस्यैव श्रवणादिकं विधेयमिति वेदाद्यं
इति सर्वनिर्णये प्रथमस्कन्धे वाक्यान्वयाधिकरणे च 'सर्वे वेदा यत्तदमानन्ति वेदेश्च सर्वे-
रहमेव वेद्यं' इत्यादिश्रुत्युपन्यासपूर्वकं 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेश' इत्यादिव्यायोपन्यासपूर्वकं
चोक्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति श्रुत्यर्थनिश्चायनाय सर्वोत्तमा भगवन् श्रोतव्य इत्येव वक्तव्यम्,
कृतमन्याप्यमित्याकाङ्क्षायां तल्लयोजनमाहुः किञ्च फलमित्यादि । इत्स्वाभाव इत्यादि ।
अवान्तरभेदबाहुल्येप्येतद्द्वये एव पर्यवसन्नत्वादित्यर्थः । तत्रेत्यादि । तत्र तस्मात्प्रनविचारे
क्रियमाणे भैरवीब्राह्मणे दर्शनसाधनत्वेनोपस्थितस्य श्रवणस्यैकफलत्वे, 'द्रष्टव्य' इत्यनेनोप-
स्थितस्य तस्मात्पञ्चज्ञानस्य वैकफलत्वेऽयुत्तपदोक्तुःस्वामावफलत्वे, सर्वफलत्वे चा 'ब्रह्म-
वितमिति परं' न परयोऽश्रुत्युत्तरयोः ब्रह्मवदुपपत्त्यं 'सर्वेषु लोकेषु कामचारा भवती'त्या-
दिश्रुत्यन्तरेकसर्वफलत्वे वा आहारपृथक्त्वेन सर्वफलत्वनिर्धारत्वात् । ('भैरवस्वरूपां द्विरूपामा-
लभेतात्रकामः', एवंवृष्टिकामः प्रजाकाम' इति नानाकर्म्यं विहितानां यामानां) 'एन्द्राभ्यमेका-
दशकपालं निवेप्यज्जाकामः संपर्मानः सङ्गामपुत्रप्रयास्यन्, सङ्गामं जित्वे'तिनानावाक्यविहिते
यागे, किं सकृत्करणेन सर्वफलसाधैः, उत तत्तदर्थमावृत्तिः कर्तव्येति सन्देहे, कालभेदादिना

आहारस्याहरणस्य यत्प्रयत्नमावृत्तिस्तेन सर्वफलत्वम्, न तु सकृत्करणेति निधारात् । प्रथमं जाते सङ्घात्कारे तेन विहितज्ञानेन तथा स्यात् । नन्वेकसाधनकत्वेन निर्दिष्टानां सन्नियोगादिश्रुत्वात् सन्नियोगादिशानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायेन सहभवनस्य शक्यवचनत्वात्कृतो न फलद्वयमिति चेत्, तत्राहुः सन्नियोगोत्यादि । तत्र हेतुः अन्यत्रेत्यादि । तथा च सन्नियोगादिश्रुत्यापस्य व्याकरणसिद्धत्वेन शब्दविषयत्वाद्दुकृत्यापस्य च क्रियाविधेयत्वात्कलेन तद्विषयत्वात् श्रवणस्थले तद्वद्भू क्रियामार्गदैव भज्यते । न च भगवतोऽनियमित्यक्तो रोप इति शङ्क्यम् । 'स्वकृतसेवुपरीभ्ये'त्यादिवाच्यैस्तदभङ्गकत्वनिश्चयात्, अतस्तदभङ्गायैवात्सङ्ग एव तथेत्यर्थः । हरित्तेनेत्यादि । तथा च यथा जातेष्टयधिकरणे 'यदष्टकपाले भवति गार्थिव्यैवेनं ब्रह्मचरसेन पुनाति, यत्रवकपालस्त्रिवृत्तैवास्मिन् तेजो दधाति, यदष्टकपालो विराजैवास्मिन्नत्रायं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिवृत्तैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्वादशकपालो जगलैवास्मिन् पशुन्दधाति, यस्मिन्नति एतामिहो निर्वापन्ति एतत्तेजस्य-त्राद इन्द्रियावी पशुमान् भवती'ति श्रुत्या द्वादशकपालपुरोडाशस्य सकृत्करणेति तद्वत्ता-ष्टकपालत्वादिपमेण नानाफलसिद्धिः, तथात्र श्रोतव्यगतपमेणेति न न्यायविरोध इत्यर्थः । ननु श्रवणस्य क्रियाकल्पत्वेन तस्यानिकफलत्वं तथानिर्णयोऽस्तु, प्रकृते तु तत्साध्यज्ञानस्य तथात्वं विवक्ष्यत इति तस्य कथं पूर्वतन्नेण निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाहुः नमित्यादि । 'तं यथायो-पासते तदेव भवति तदेतान् मूलावतीति तस्मादेनेमवचित् सर्वैरनेरुपासीत सर्वं हि तद्व्रजति सर्वं हेतं तद्रूलावती'ति श्रुतेः । उपासनं चिन्तनम् । तथा चांतरकाण्डेपि ज्ञेयधर्ममेदेन ज्ञान-फलभेदस्योक्तत्वाद्ब्रापि तथैव निर्णय इत्यर्थः । सिद्धं वदन्तस्य न्यायसिद्धतां बोधयन्ति अत इत्यादि । एवं श्रुतिसामानाधिकरण्याव्यादनेनास्य प्रकारस्य बहिष्ठलं हृदीकृतम् । अतः परं सर्वोपयोगित्वं हृदीकृतमाहुः नवित्यादि । उक्तमवकृत्कथनादिति । परम-विरक्तज्ञानमिक्तेन वक्त्रा कथनात् । अत इति । भक्तित्वात् । तथा च सङ्घात्भेदेन भक्ति-त्वसंशयं सर्वोपयोगित्वस्यापि संशय इत्यर्थः । अत्र तदुक्तमुपगम्य सङ्घात्कोत्सायधनेन समा-दधते सत्यमित्यादि । एवं सङ्घात्विचारणे भगवच्छ्रवणविधेः साधक्यमुपपाद्य विषयश्रवण-विषयविचारणोपपादयन्ति ननु भगवानित्यादि । इति कोर्थे इति । अस्मिन् वाच्ये किमभिधेयम् । अत्र परं विकल्पाः । तेषां च दूषयन्ति आद्य इत्यादि । द्वितीयं विकल्प्य दूषयन्ति गृहीतेत्यादि । द्वितीयं द्वितीयं दूषयन्ति किञ्चेत्यादि । तृतीयं दूषयन्ति अथेत्यादि । पदवाक्ययोरीति । श्रोत्रेन्द्रियगृहीतयोः पदवाक्ययोः । तद्वेधेति । तत्रिधारेपूर्वकं शब्दोच्चारणम्, तत्रिधारेजन्त्यसंस्कारजनितज्ञानमित्यर्थः । तत्र सङ्घातं नियमयन्तः समादधते मैत्रानित्यादि । पुनरिति । विधानानन्तरम् । उक्तदूषणमिति । उपदेशायोगरूपम् । कारिकां व्याकुर्वन्ति भगवानित्यादि । अत्र भगवच्छ्रवणं विधायामे दशविधलीलां कथनान्नायं वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र भगवच्छब्दो योगरूढः । श्रोतव्य इति शब्दविषयः कर्तव्यः । श्रवण-

पदस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञान इव शब्देपि रूढत्वात् । 'गजराजः श्रुतः' इहितं श्रुतं मित्यादिप्रयोग-तोत्याददर्शनादीदृशस्य श्रोतव्यत्वस्योपति प्रमाणयन्ति अन्यत्रेत्यादि । नन्वेवमपि द्वितीयस्कन्धैर्यथं तु तदस्यमित्यत आहुः तावतामित्यादि । दशविधलीलावाचकानां तदुक्तावाचकानां तत्तात्पर्यकारणानां च पदवाक्यानां शक्तितालस्यनिर्धारः असङ्कोचसङ्कोचभेदेन द्विविधायाः शक्ते-स्तत्तात्पर्यकारणेषु वक्तुरिच्छायाश्च निर्णयः सामान्यन्यायेन व्याकरणवचनानामासाववाचैव क्रियते । यथा व्याकरणे संबन्धिभेदात् सतैव भिद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते, तस्यां सर्वे शब्दा व्यव-स्थिता इत्यादी संवशब्दानामेकस्यां सत्तायां तदस्यात्स्वरिभक्ति मनुष्य, तदस्य सञ्जातं तारका-दिभ्य इतजित्यादी चैकस्य मनुष्यस्तारकितशब्दस्य चायं बोधिते तदन्तानां तदानीं च तत्र तत्तायं शक्तिनिर्धारः क्रियते, यथा च मीमांसानां 'आकाशस्तद्विज्ञाद्' 'वाक्यान्वया'दित्यादी तालस्यबो-धनप्रकार उक्ते तद्विज्ञादिभिर्हेतुभिरन्येषामपि पदानां वाक्यानां च शक्तितालस्यनिर्धारः क्रियते, तद्वदत्रैव 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव चानुसुदेवात्परं ब्रह्मत्र चान्योऽस्ति तत्त्वतः' २।१।१४ इत्यादिषु 'शब्दस्य हि ब्रह्मण एव पन्थाः' २।२।२ इत्यादिषु संवशब्दानां भगवति 'नातात्मैतस्य हि पादमूलः' २।१।१६ इत्यादिषु भगवदववविशेषरूपेऽप्यं शक्तितालस्यनिर्धारः, 'नारायणपरा वेदाः' २।१।१५ 'भगवान् ब्रह्म कास्त्वेन' २।२।३ इत्यादी वाक्यानां तालस्य-निर्धारश्च क्रियते, तस्माच्छब्दप्रमिति प्रति शक्तितालस्यग्रहणयोः कारणत्वात्तद्वदस्य च व्याकर-णान्यतमाधोपनत्वादिस्मिन् स्कन्धे तद्वाहकयोर्विद्वृत्त्यासत्वाक्ययोर्निरूपणान्न केपि दोषः, न पुनर-क्तवैर्यथं वेत्यर्थः । एतेन यथा गायकगीयमानालापगतननादिशब्दश्रवणमहिम्नायज्ञानविशुदा-णामपि श्रोतृणां चित्तदृतिर्जायते, तथा भगवद्वाचकशब्दश्रवणमहिम्नाऽभयसिद्धिरपि भविष्यती-त्यपि चोद्यं निरस्तम् । ननु शक्यादिनिर्धारस्य सम्पूर्णस्कन्धसोपेक्षत्वं विषयस्य च स्कन्धात्तदु-निरूपणे भगवान् श्रोतव्य इत्येव वक्तव्यम्, तावदेव विधानसिद्धेः, सर्वोत्तमहरीश्वरपदानां शेषाणां किं प्रयोजनत आहुः एते हीत्यादि । अवच्छेदकत्वमेनेति । तदितरस्य विवक्षितफलनिरूप-कत्वावर्तकत्वेन । तथा च श्रुतिसामानाधिकरण्यास्य सर्वोत्तमपदम्, मुनिर्मकस्यैकजीववाधामि-तशारोरस्य च व्यावृत्त्यर्थं भगवत्सदम्, तस्य केवलौगिकत्वगोणत्वयोर्वारणाय हरिपदम्, भगवत्सौ बंधं भगवानिति योगस्यायनेशिरसि शिवे दर्शितत्वात्, 'भगवानिन्द्रः प्रतिघातमची-करत् हृदं प्रलम्बो भगवाननां पतिरित्यादी गौण्या प्रयोगस्यान्त्रापि दर्शनात् ।' उत्यति च निवृत्तिं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवा'निति ध्युत्-सेत्स्यात्पि दर्शनात्त्रिधारेणायश्चरपदमित्येवमित्यवतनेन भगवत् एवाधिकारिणः फदम्, तेनरस्मादिति बोधनायोक्ता इत्यर्थः । ननु गुणानामनन्तत्वेपि किमिति दर्शानामेव श्रोतव्य-विषयनियमनमित्याकाङ्क्षायामाहुः गुणानामित्यादि । नन्वेवं सति 'विष्णोः कं वीर्यापि प्रयोचध' 'गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोऽुनापि समवस्थति नास्य पर'मि-त्यादिश्रुतिसृतिविरोध इत्यत आहुः अनुप्रबेशोपीत्यादि । एवं विषेयश्रवणादि-

पदार्थं विधिवाक्यायं च, निर्णयं विधेयगतमहबाया विवक्षितत्वात् विचारयन्ति अथे-
 त्यादि । अत्रायमर्थः । अमयार्थमत्र त्रयाणां विधानम्, तत्र विधेयानां श्रवणादीनामभयं प्रति
 नृणारणिमण्यन्यायेन यदि कारणत्वम्, तदा मङ्गलाविरोधोऽष्टोपदुष्टो विकल्पश्च, यदि दण्ड-
 चक्रादित्यायेन कारणता स्यात्, तदा मनुष्येऽधिकारविशेषस्य फलभावप्रसङ्गः स्यात्, यदि
 व्यवस्थितविकल्पः 'उदिते खोद्यन्मुदिते खोद्योतं' तिवत्, तदा तु श्रवणस्याधिकारविशेषेऽनाव-
 रण्यकतायां कीर्तनाद्यधिकारिणा तदकरणे तयोः 'यतिर्नोर्धोः', अत आवरण्यकत्वाच्छ्रवणमैव विधात-
 व्यम्, कीर्तनस्मरणे त्वर्थेऽप्येवैवाप्यस्यतः, न हि कीर्तनाभावे श्रवणं संभवति, न वाऽस्मरन्
 कीर्तयतीति, अतः श्रुत्यर्थनिर्णयाय श्रवणमात्रं विधातव्यम्, न तु त्रयमिति, अत्र समादधते अत्रे-
 त्यादि । अर्थात् प्राप्तिं निराचक्षते न चेत्यादि । तत्र हेतुः अध्यापनस्येत्यादि । अयमर्थः ।
 श्रुतौ 'स्वाध्यायोऽप्येत्य' इति विधिना प्राप्तऽप्यनेने कस्मादध्यये इत्यध्ययनहेत्वाकाङ्क्षायां
 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति तमध्यापयतीति' श्रुत्यन्तरगतनिष्प्रविहितात्मनेपदेनाचार्यत्वकामिने
 नियोज्यत्वावगाततोऽध्ययनमायाति । आचार्यश्च 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्दिग्भुजः
 सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' इति स्मृत्युक्तलक्षणकः । आचार्यत्वकामना च प्रतिष्ठायां
 वा श्रुत्यर्थं वा पुत्रसंशयदिना वा । अतो विधिविचारे सांसारिककर्तव्यत्वात्सांसारिकविचारस्य
 वृत्तिलेन वृत्तिः खेहस्याप्युपलक्षिका, अतस्तेराचार्यत्वकामनाहेतुभिः प्रतिष्ठावृत्तिलेहेतुभ्यापनस्य
 प्राप्तत्वादध्ययनस्यापि सांसारिककर्तव्यत्वात्तद्विधिवेकविधानेनान्यप्राप्तिः, सात्र न, कीर्तने
 मुक्तकर्तव्यत्वाया विवक्षितत्वेन सांसारिककर्तव्यत्वाभावात् । किं तावतेत्यत आहुः श्रव-
 णेनेत्यादि । तथा चान्यत्र कीर्तनस्य श्रवणविध्याक्षेपल्येवत्यत्र विवक्षितकीर्तनस्य न तेन
 खम इत्यर्थः । नच शुक्रादीनां विहितान्तरित्वे 'दीपबुद्ध्यन्वयमतीतं' इत्यादिवाक्यविधौ इति
 शङ्कम् । 'निवृत्ता विधिषेधत' इत्यत्र तत्परिहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवं कीर्तनविधिः
 समर्थितः । श्रवणविधिं समर्थयन्ति तर्हीत्यादि । नर्हि कीर्तनस्याक्षेपल्यत्वाभावे ।
 अर्थादेव भविष्यतीति । भगवान् कीर्तनार्थं नाम कीर्तनवाच्यीकर्तव्यः । कीर्तनं नाम
 तात्त्वेषुमुदितद्विध्यापणं शब्दाभिव्यञ्जनम्, तदभिव्यञ्जितः शब्दो वा । धातोः फल्य्यापारयो
 रूढत्वात् । तयोर्मध्येऽत्र तादृशशब्द एवात्र श्राद्धः । भगवतो व्यापाराविषयत्वेन शब्दविषयत्वात् ।
 तत्र तादृशं शब्दाचारणं च श्रोतारं विनाऽसंभवाच्छ्रवणमाक्षेप्यतीति तथेत्यर्थः । तत्परिहरन्ति
 नेत्यादि । तथा च श्रवणस्यार्थोत्थासावविहितत्वे ततः फलभावे प्रत्येकं परीक्षितं कीर्तनस्या-
 भावात्सत्याभयं न स्यात्, तथा सत्युपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । तस्मात्कीर्त्यायं ततोपि फलान्कारो दृ-
 ष्यान्तरमाह अत्रये इत्यादि । अर्थोत्थासि विद्मते च फलान्तरमस्य गुरुश्रेष्ठ्यादौ दृष्टत्वाद्वापि
 तथा चक्ष्यम्, तत्रमये वैलक्षण्यभावाद्बहुतमशक्यम्, तथा योपदेशसार्थक्यायं श्रवणोपदे-
 शोऽप्यावरण्यक इत्यर्थः । एवं श्रवणस्यावरण्यकत्वे तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मान्
 कृतार्थाकृतस्य कीर्तनस्य विधिं विनातुपपन्नत्वात् । अतः श्रवणस्य च कीर्तनं विनातु-

पपन्नत्वात् । अतिनिरपेक्षणागमिति । 'प्रियावतारे नः सती'ति तत्र वाक्यात् । अत्र तु
 'महापीरुषिको भवा'निति वाक्याद्याज्ञवल्क्यपेक्षयाप्यतिनिरपेक्षणागम् । तथा च श्रोतश्रवण-
 विधौ कीर्तनाक्षेपसंभवेत्यत्र तदसंभवात्तुत्तमवक्तुप्रवृत्तिसिद्धयर्थं कीर्तनविधानमावरण्यकमित्यर्थः ।
 हेत्वन्तरमप्याहुः तदैव श्रवणमसिद्धेरिति । वक्तुपेक्षादोषे श्रोतानुसंरिते गुणमतिःन्यून-
 तायां 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' तस्यैतं कथिता द्यथाः प्रकाशन्ते महात्मनः'
 इति श्रुतेस्तादृशस्यायं प्रकाशभावान्न वाक्यान्तरयनिर्धारः । अतिनिरपेक्षकत्वम् तु गुण-
 क्षिपकत्वसंभवात् तन्निर्धारः संभवत्यतो तद्विधानमावरण्यकमित्यर्थः । नन्वेवं सति श्रवणस्या-
 मयसाधनकत्वं युज्यते, कीर्तनस्य तु श्रवणं जनयित्वापेक्षयादभयरूपफलसंबन्धबोधनं न
 सङ्गच्छत इत्यत आहुः फलं तु प्रत्येकमेवेति । प्रतिय्यक्ति भिन्नमेव । तथा च कीर्तनस्य स्वव्य-
 क्तिरणश्रवणजनकत्वपि स्वसमानाधिकरणभाजनकत्वमक्षतमतो नासङ्गतमित्यर्थः । नन्वेवं
 प्रतिय्यक्ति फलभेदे तद्वैलक्षण्यमपि संभवत्येवेति श्रवणविधिमन्तरेणापि तद्व्यापकच्छ्रवणविधिवै-
 यर्थ्यं दुर्बलमित्यत आहुः अभयं त्वित्यादि । तदैवेति । प्रवेशेनाभेदे । तथा च न वैलक्षण्य-
 संभावनावसर इत्यर्थः । अत्र 'तदा तर्ही'ति शब्दाः सप्तम्यन्तच्छब्दस्यायं रूढा ज्ञातव्याः ।
 एवं श्रवणकीर्तनविधौ उपायं स्मरणविधिमुपादायन्ति तर्हीत्यादि । नर्हीति । विधिद्वयेनैव
 निर्वहे । अन्यलभ्यत्वेनेति । कीर्तनानुपपादित्यल्वेन । समादधते न, सङ्गदित्यादि ।
 अयमर्थः । अत्र श्रोतव्यः कीर्तितव्यः स्मृतव्य इत्यानुपूर्वीविशेषेण कीर्तनानन्तरमपि स्मरणं लभ्यते,
 तत्र कीर्तनानन्तरमावित्वात्र तद्विधिनाक्षेपं तु शक्यम्, प्राथमिकतदाक्षेपणैव स्मरणक्षेपेण स्वरूप-
 व्यमस्य कीर्तनस्वरूपत्वमस्य जातत्वात्, अतः स्मरणविधिरावरण्यक इति । न च तर्हि स्मरणं
 वा स्मरणकीर्तने वा विधान्त्ये, शिष्टमथादाव्यास्यतीति वाच्यम्, दशविधलील्युक्तमवगत्स्मरण-
 स्यात्र विवक्षितत्वेन भगवत्स्मरणकत्वात्स्वरूपाज्ञात्वात्तत्वेन वाक्यन्यूनानुत्तरत्वापातात् । द्वय-
 विधानेपि दोषतादवस्थ्याच्च । गुणविशेषादाव्यावरण्यकत्वाद्दोषान्तराप्रवेशशङ्केति । अन्या-
 सक्तेः फलप्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्यावश्यकतया स्मरणोत्तरकाळीनस्य तस्यासंभवश्चेति फल-
 प्रकारश्रेष्ठ्यादपि स्मरणमावरण्यकमतापि तद्विधानम् । तथा च श्रीसुकृत्याध्ययनापदेशेन श्रवणं
 भगवति खेदो भगवत्स्मरणकत्वात्स्वरूपाज्ञात्वात्, ततस्तेन स्मरणेन पूर्वखेदोपापकं खेदान्तरं
 कीर्तनं चोत्पादितम्, अत एव 'तं व्यामसुमुपयामि गुरुं मुनीना'मिति मुनिगुरुत्वमुक्तम् ।
 ततस्तेन कीर्तनेन पूर्वोपापकं खेदान्तरं पुनः स्मरणान्तरमुत्पादितमिति स्वातुमुत्स्य दोषान्तराप्रवे-
 शस्यान्योन्यानिर्वाहस्य च स्फुटीकराय शक्यं त्रितयमुपदिष्टमित्यर्थः । हेत्वन्तरमप्याहुः किञ्चे-
 त्यादि । अचपी तु 'तस्मात्सर्वात्मना राज'मित्येकैः (२-२-२६) स्फुटी भवित्याति । ननु
 न्यायेप्याशुचितिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः स्मरणान्तररुपाद्युत्स्यर्थमिति । तथा च 'अन्ते
 या गतिः सा गति'रिति फलप्रतिबन्धकीर्तनमत्यन्तनिवृत्त्यमंशुचितिविधानाय त्रितयविधानमि-
 त्यर्थः । ननु खेदोत्पत्त्यन्तरं तैनाशुचितिसंभवाद्द्वयमवृत्तित्वविधानमिति शङ्कामाहुः अथपी-

त्यादि । तथा च प्रारम्भवशादन्यासक्तिरूपयते इति प्रारम्भनिवृत्त्यर्थमाश्रुतिविधानमित्यर्थः । एतेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इति वाक्यायः स्मारितः । कायवाङ्मनसंसां तदीयस्त्वस्यैव प्रपत्तिपदाधेन्यादिति । सिद्धमाहुः तस्मादिति । स्मरणान्तराद्यावृत्तेरावश्यकत्वात् । एवं सर्ववाक्यव्याख्याने तत्र विषयश्रवणविषयविचारोऽजावयुत्यानुवादोद्भवत्वान्शे विधिः, शेषेऽनुवाद इति श्रवणविषयवयुत्यानुवादत्वं सिद्धम् । तत्रानुवादोऽपि श्रुतिविरोधाभावाद्भङ्गो नञ्चिह्नत्वात् । तथा च मननायकभनेन प्रवेशरूपामयस्य भेदसाहित्युत्पादा केवल्यश्रुतिविरोधेन मध्ये ज्ञानापूर्विकाराज्ज्ञाने हेतुतामोषकश्रुतिविरोधेन चात्रत्यश्रवणविषये श्रुतिसामानाधिकरण्यामित्यर्थः । तत्र समादधत्तं नेत्यादि । साक्षात् श्रवणस्याश्रवणवयुत्यानुवाद इत्यत्र गमकमाहुः तदित्यादि । सिद्धमेवेति । भगवतः श्रोतव्यत्वविधानोद्वेगं सिद्धम्, तेनानुक्तसिद्धत्वात्तत्रात्रापि नोक्तमते न दोष इत्यर्थः । ननु तथापि दशोक्ताश्रुप मानमे च शक्तेरत्र तदभावे द्रष्टव्यश्रुतिविरोधस्तु तदवश्य इत्यत आहुः प्रेम्णेत्यादि । 'भक्त्या मामभिजानाती'ति वाक्यप्रसिद्ध्याया उक्तत्वात्तस्याश्च तपेदन्तावगाहिज्ञानत्वेन साक्षात्कारविशेषात्मकत्वात्प्रमाणा तस्मैभवे सोपि नेत्यर्थः । प्रवेशस्य लिङ्गभङ्गान्तरभावित्वात्तत्रैवस्य तदानीं भेदसाहित्युत्पादयामपि न केवल्यश्रुतिविरोधापीति श्रवणविषयेऽपि श्रौतसामानाधिकरण्यहानिरिति भावः । नन्वेवं सति ज्ञानादेवात्र मोक्षसिद्धेर्यास्यैववाच्यविरोधः, वाक्ये श्रवणादीनामेवाभयकारणत्वबोधनादित्यत आहुः तथापीत्यादि । तथा च साक्षात्कारोत्तरमपि तस्यानन्तित्वे श्रवणादेः प्रमाण्युत्तरवचयभावित्वात्साक्षात्कारणत्वप्राप्तेन न व्याख्येयवाक्यविरोध इत्यर्थः । ननु तथाप्यन्तिमसाक्षात्कारोपान्यासासिद्धेस्तद्विरोधो दुर्भार इत्यत आहुः अन्तिमेत्यादि । नान्तरीयकत्वमपि नानुगतत्वं । तथा च यथासंभवे तैः प्रमोत्याद्यम्, संप्रमामिस्तेः साक्षात्कारः, ततस्तदनन्तरमाविभिः भ्रमेभान्तिमसाक्षात्कारप्रवेशाविति न कोपि दोषोऽत्र इत्यर्थः । ननु किमित्येवं कल्प्यते, वैदिकेव प्रक्रिया कुतो नार्हाक्रियत इत्यत आहुः न चाध्यात्मिकेत्यादि । श्रवणवदिति । सप्तम्यर्थे वतिः । अनङ्गोऽपि हेतुः नाहमित्यादि । अत्र वेदशब्दो वेदोदितज्ञानमात्रवाची । 'सर्वेषां वेदानां हृदयमेकाग्रम'मित्यादौ तथा दर्शनात् । विद्वेज्ज्ञानचनन्तत्वात् सङ्कोच एव, न तु लक्षणम्, न तु वेदोदितयावत्साधनवाची, तपआदीनां पृथगुपादानालक्षणापत्तेश्च । दशितुः साक्षात्दर्शनोभयसाधारणः, अग्रिमवाक्यस्वारस्यात् । एतेन 'नायमाम्से'ति श्रुतिरपि संगृहीता । तथा चातो नार्हाक्रियत इत्यर्थः । ननुक्तैरपि श्रवणश्रितौ शारीरस्य विषयत्वेन प्रहीतुमशक्यत्वेपि दर्शनविषयो स एव ग्राह्यः अर्थहेतुत्वात् । न च वाक्यभेदापत्तिः । सर्वात्मदर्शन एवम्बदर्शनस्यापि सिद्धेः । ततश्च 'आत्मानं चेद्विजानीया'दिति श्रुत्यनुसारेण शोकास्यापि निवृत्तित्वात्साक्षात्कारं भविष्यतीति फलत्वं तत्साक्षात्कारस्यैवोचितमिति शङ्क्यामाहुः न चेत्यादि । तत्र हेतुः सङ्गननेत्यादि । अयमर्थः । अस्यामेव श्रुतौ 'यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रातुः श्रुतविपरितोषो विषतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति ततोऽप्यदिभक्तं

वच्छ्रुणुयादिति, एवमेव 'यद्वै तन्न पश्यती'त्यादि । अत्र 'यद्वै तन्न शृणोती'त्याद्युत्तरात्श्रवणादिप्रकारं वदति 'शृण्वन्वा' इत्यादिना, तत्र च श्रुत्यादीनामविनाशित्वकथनेनानामधर्मत्वं बोध्यते । तथा सङ्कति विद्यमानोपि ब्रह्मभावेन ब्रह्मभवेत्प्राकट्याद्वाद्यथाचः सङ्कतादुद्गतः केवल्यं प्राप्तः सर्वेन्द्रियकार्यं ब्रह्मैक्येन श्रवणदर्शनादिकं स्वयमेव करोति । यथा ब्रह्म 'प्राणमेव प्राणो भवती'त्यादिश्रुत्या स्वयं करोति, तद्वत् । तादृशस्य च भगवच्छ्रवणे प्रवृत्तिः शुक्रेनैव वक्ष्यते 'परिनिष्ठितोपि नैगुण्यं' इत्यनेन । एवं सति तद्विषयकश्रवणं तद्दर्शनस्यैव फलत्वम्, फलं च न शरीरदर्शनस्येत्यर्थः । नन्वेवं पुराणोक्तश्रवणेऽस्तु, न तु श्रौतेपि, मानाभावादित्यत आहुः एतावदिति । तथा च तत्रापि श्रुतेः सन्निदर्शनेन प्रकणनबलदर्शनस्यापि ब्रह्मात्मविषयत्वमेव निर्णीयतेऽतो न प्रमाणभाव इत्यर्थः । ननु श्रुतौ द्वारत्वेन प्रेम्णानुक्तेस्तद्वदो विरोध इति शङ्क्यामाहुः भगवन् इत्यादि । तथा च 'यमेव'त्यादिश्रुत्यन्तरेण तत्रापि तदभिप्रेतमिति न विरोध इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे वादिविप्रतिपत्तिं निराकर्तुं तन्मतमनुवदन्ति यच्चिह्नत्वात् । दूषयन्तिनदित्यादि । तथा च यदि तथा स्यात्, शुकः किमिति ध्यायां दयात्, सनत्कुमारो वा किमिति स्फुरत्प्रेषणावर्तेत्, अतो न तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तथा चाभयपदेन भगवत्प्रवेश एव, न जीवस्वरूपत्वम् इत्यात्मत्वमश्रुतादपि भगवत्सायुज्यमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः ब्रह्मैवेत्यादि । तथा च यदि स्वरूपत्वमात्रं मोक्षपदवाच्यं फलं स्यात्, तदा ब्रह्मभायानन्तरमय्यं न वदेत्, अतः सायुज्य एव सर्वभयानिवृत्तिरिति तदेवात्मत्वमपवादश्च इत्यर्थः । ननु प्रकारान्तरेण भगवदाविर्भावाभावे फलस्याप्यभावादुपनिषत्सु भक्तेरस्फुटत्वात्तद्विषयकत्वात् तद्वैश्रय्यापात इत्यत आहुः न चेत्यादि । अस्य भजनरूपस्यायंस्याभिषयस्य फलस्य चाधिकारिभेदेन भयदापुष्टिभेदेन प्रकारभेदेन अव्यक्तादिरूपान्तरादिभेदेन विधानमते न वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु प्रकारभेदे फलभेदोऽप्यापघेत लोकवदिति चेत्, तत्राहुः फलं चित्तत्वात् । ननु भगवद्रूपमेव प्रमेयं तत्सायुज्यरूपमेव च फलं श्रुतायुच्यत इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः वेदश्चेत्यादि । तथा च वेदे सर्ववैद्यत्वं यस्योक्तं तस्यैवोकारवाच्यस्य निष्कर्षो गीतायां 'अहं'मिति वक्तुरभिधायकमेव न कियते । 'ततोऽमृतं विवृदोहारायोऽयंयुक्तप्रभवः स्वराट् । स्वधाश्रान् ब्रह्मणः साक्षाद्ब्रह्मकः परमात्मनः । स सर्वमन्त्रोपनिषदेषु ज्ञानात्'मिति परमात्मत्वाच्चकं सकलनिष्कर्षभेदेन द्विविधमोमिति यत्पदमेतदेव सर्वं वेदा आमानन्ति तद्वीजकत्वात्तस्यैवार्थं नानाप्राकारैरभिदधति, सोऽहं भगवानिति, अतः प्रमेयक्यम्, काठके 'सोऽज्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पद'मिति यत्कल्युक्तम्, यदेव च 'अभस्यपार' इत्यादिना समुद्रशायित्वलिङ्गपुरःसरं बृहन्नारायणोपनिषदुक्तम्, तदेवात्र 'मा'मित्यनेन निष्कृतम् । न हि हृदस्य पुरुषाद्भेद इति चिन्तय्यम्, अतः साधनप्रकारभेदात्प्रमत्, न तु प्रमेयफलभेद इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । नन्त्राप्राधिकारिभेदो वर्णपरत्वेनैव वक्तव्यः, अन्यथा विकल्प्यावस्थयाष्टदोषापत्तिरित्यत आहुः न चेत्यादि ।

तथा च 'अव्यक्तासकचेतसा'मिति वाक्यशेषाचिन्तासक्तिभेदादेवाधिकारभेदः, न वर्षभेदेन-
त्यर्थः । तर्हि विकल्पस्य कथं व्यवस्थेत्यत आहुः अत एवेत्यादि । काव्यस्थले तथैव व्यवस्थादर्श-
नादित्यर्थः । अत्र ऋष्यन्तरमाहुः शापिङ्गल्पस्थेत्यादि । तत्र 'सा मुख्येतारोपेक्षितत्वा'दित्यारभ्य
'प्रश्ननिरूपणान्यामाधिक्यसिद्धे'रित्यन्तं पञ्चदशसुत्रात्मकं ज्ञेयम् । तस्यार्थमाहुः पूर्वाभित्यादि ।
नन्वेव मति 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्न्योऽहमिति न स वेद यथा पशुर्बुधे हि
स देवानां पशु'रित्यादिवाक्यानां का गतिरित्यत आहुः अत इत्यादि । अत इति । अधिकारिभे-
दात् । तथा च 'नहि निन्दा निन्यं निन्दितुं प्रवृत्ता, अपि तु विषेयं स्तोतु'मिति न्यायात्तदस्यानि
वचनान्यर्ह्यंशुपानास्तावकानीति न विरोध इत्यर्थः । फलितमाहुः तस्मादित्यादि ।
नन्वत्र विधिनिर्णयः परिसङ्ख्या वा, आयेऽश्रौतत्वाजैवेत्यम्, द्वितीयादौ तु विकल्पापत्तिरित्यत
आहुः विधौत्यादि । ननु 'प्रेषानुवादे'ति सूत्रे प्रैकपदेन विधिरेव सर्वव्याख्यायत इति कथ-
मविधानमित्याकाङ्क्षायां तदुक्त्युपगम्य हेत्वन्तरमाहुः लोकेत्यादि । वस्तुतस्तु सूत्रकृता
प्रेषमिति वदता विधिमिश्रितं तस्य ज्ञाप्यतश्चापि व्याख्यातुप्रसिद्ध्या तथाङ्गीकारेण्यत्र न
सम्भवतीत्यर्थः । ननु विष्यमावे कथं फलसाधनत्वावगमः इत्यत आहुः फलेत्यादि । ननु
विष्यमावेत्र मन्त्रादिरूपताया अप्यभावेनार्थान्दत्वमेव वक्तव्यम्, तथा सति सिद्धार्थेषां कल-
नानुवादत्वादनधिगतार्थगन्तुत्वाभावात्प्रामाण्यहागतिरित्यत आहुः वाक्यार्थस्यापूर्वत्वावदिति ।
तथा च भगवतः प्रसिद्धत्वैपि भजनसंसर्गस्य लोकानधिगतत्वानुपूर्वस्य बोधनाज प्रामाण्य-
हागतिरित्यर्थः । ननु भावसाङ्गीकारे का दोष इत्यत आहुः भावनेत्यादि । तत्रिकरूपप्रका-
स्तु 'भाष्यस्यान्तःसन्नवादिदानीं सर्वनिर्णयस्थेन 'साधनं च स्वरूपं च सर्वस्याह शुक्तिः
फल'मित्यादिसन्दर्भेण विवक्ष्यादवगन्तव्यः । तर्हि तस्यस्यात्र कोर्ष इत्यत आहुः अर्थ
चेत्यादि । आवश्यककार्यताङ्गीकारे गुणमाहुः प्रम्नेत्यादि । फलितमाहुः तस्मादिति । एवं
वाक्यार्थस्य सिद्धत्वात् । शेषमतिरोहिताथम् ।

एतावानित्यत्र । तत्र प्रथममितरासापेक्षत्वादिति । तयोः क्रीतनस्मरणयोर्मध्ये

प्रथमादिहृत्लेनानवसप्रासात्क्रीतनविचारानुपूर्वपुष्यन्तरानोपक्षत्वात् । उपा-

द्वानेनाहुः पञ्चेत्यादि । भारतं मोक्षार्थं 'साङ्ख्यं योगः पञ्चार्थं वेदार-

ण्यक्रमेव च । ज्ञानान्येतानि विप्रैर्षं लोके च प्रचरन्ति हि । किमेतान्येकनिष्ठानि पृथ-

ङ्गिष्ठानि वा मुने । प्रवृद्धि वै यथा शृष्टः प्रवृत्तिं च यथाकम'मिति जन्मेजयेन शृष्टे, वैश-

म्प्यायनेन 'साङ्ख्यं योगः पञ्चार्थं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि

नानामानानि वै' इत्यादिना स्वतंत्रफलसाधकत्वेनोक्ताः । ततः 'साङ्ख्यस्य वेदा

कपिलः परमार्थः स उच्यते । हिण्ण्यार्थो योगस्य वेदा नान्यः पुरातनः । अपान्तरतम-

शैव वेदानाचार्यः स उच्यते । प्राचीनमर्भ तस्यै प्रवदन्तीह केशवम् । उमापतिर्भूतपतिः

श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उचिचान्तरतमभ्यग्रा ज्ञानं पाशुपतं शिवः । पञ्चार्णस्य कृत्स्नस्य

वेदा नारायणः स्वय'मिति प्रवर्तककथनेन प्रवृत्तिमुत्तवा, 'सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वे-
तेषु दृश्यते । यथागतं तथाज्ञानं निष्ठा नारायणः पर' इति कथनात् । तेषां मध्ये
'पञ्चार्णविदो वै तु यथाक्रमपरा नृप । एकात्ममानोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै'
इति पाञ्चार्णिकाणां भगवत्त्ववेशकथनेन श्रुतिवैषम्यसिद्धान्तौ समप्रधानत्वेनोक्तौ तुल्यफ-
लत्वात्कौ । ततोप्रे 'साङ्ख्यं च योगश्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्वे निश्चिदेन राजन् । सर्वैः
समतेः ऋषिभिर्निरुक्ते नारायणा विश्वमिदं पुराण'मित्यत्र पाशुपतसाकथनात् पूर्वं चाल्य-
प्रमाणेषु गणशित्वा युक्तिभिरहन्त्वल्पस्वल्पि कथनात् पशुपतिमत्स्य कल्पभेदोक्तर्षज-
नन्दाश्रुताशुभयोगोक्तस्तामसपरत्वेन परम्परया वैष्णवसिद्धान्त उपयोगः । मत्स्यपुराणे
कल्पविभागो 'तस्यैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गति'मित्यनेन सात्त्विककल्पेष्वेव युक्तेरु-
क्तत्वात् । मोक्षार्थमेव दक्षस्तवप्रपञ्चेन शिवेन 'अपूर्वं सर्वतो रुद्रं सर्वतः सुखमव्ययम् ।
अर्षैर्दशार्षैः संयुक्तं गृहमप्राज्ञनन्दिनम् । वर्षाश्रमकृतैर्षेर्भिरपरीतं कचित्स्यम् ।
शतान्तरव्यवसितं मत्यांश्रयमिन् स्तूतम् । यथा पाशुपतं दक्ष योगमुत्पादितं मये'ति
तस्य योगस्य श्रुतान्तरे व्यवसितकथनात् । ब्रह्मपुराणे च समासिदशार्षां मायानुकीर्तना-
ध्यायार्थे 'तस्माद्दक्ष्याणि यो विप्राः कृण्वे भक्तिर्यथा भवे'दिति प्रकृत्य प्रथममन्यदेव
भक्तिं ततस्तत्रसादेन यज्ञकरणं भक्तिं ततोभिमप्रसादेन भास्करे ततस्तत्रसादेन शंभौ
भक्तिं चोच्यथा, 'तुष्टे शिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवा-
ख्यमव्ययम् । ततो भक्तिं च युक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा' इति व्यासवाक्य एकैकभाव-
विमोक्तोत्तरे शिवभक्तैस्ततो भगवद्भक्तेः संसारयुक्तेश कथनात्, क्रममुक्तिहेतुत्वेन वा
तदुपयोग इत्यर्थः । अतः परमिति । एतेन्यः परं शिष्टं साङ्खादित्रयम्, ते एते स्वतन्त्रतया
फलसाधकत्वाजै तत्र निन्दितत्वात्पूर्वोक्तेषु प्रवेशमलममाना स्मरणशेषा भवन्तीत्यर्थः ।
यथाशास्त्रादीनां स्मरणशेषत्वमुपादायन्ति स्वधर्मस्थेत्यादि । अत इति । उक्तवाक्यैरेवमर्थ-
निर्धारत् । स्वरूपभूत इति । अन्तिमभूतः । तदुपयोग इति । तस्य देहस्थोपयोगः । स
इत्यादि । स उपयोगः चेदित्यादिनोक्तप्रकारेण स्मरणं भवेत्, तदा भवेदित्यर्थः । कथमित्या-
काङ्क्षायामाहुः पूर्वाभित्यादि । सिद्धमाहुः अत इति । यतः स्मरणस्यान्तिमदेहसम्पादकत्वं
योगादीनामपि चैतस्मिन्नेव पर्यवसितत्वमत इत्यर्थः । एवं लोके व्याख्याय तत्तात्पर्यमाहुः
अत इत्यादि । एतेन युक्तिः प्रदर्शिता । तत्रायं प्रयोगः । अन्तकाले भगवत्स्मरणं साङ्खा-
द्भगवत्त्ववेशदत्तुः, योगादिशेषित्वात्, यज्ञैवं तज्ञैवम्, यथा कल्प्यादय इति । तथात्वादिति ।
'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहृत्य मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गति'
मिति भगवद्वाक्येन वेतामपि लाभरूपत्वात् । तस्यास्तथात्वमिति । अन्तकालीनभग-
त्स्मृतः परमजन्मलाभत्वम् ।

प्रायेणेत्यत्र । इदानीमिति । स्मरणस्य फलसाधकत्वसाधनान्तरम् । साधयतीति ।

२-१-३

पञ्चमिः साधयतीत्यर्थः । गुणानुक्रमेण इति । गुणपदं लीलायामनुप-
लक्षकम् । असम्प्रज्ञातसमाधय इति । 'विरामप्रत्ययान्धासपूर्वः संस्कार-
शेषोऽयं' इति पातञ्जलयोगसूत्रे ध्वेयसंवायवधारणोत्तरं तद्वशीकरणे संवायवत्यगोत्तर-
मेकैकावयवध्वानं विरामप्रत्ययः तस्य योऽभ्यासः साधनाग्रहस्तत्पूर्वः संस्कारशेषः पूर्व-
प्रत्ययसंस्कारस्थशेषः शिष्टपदार्थो यत्र तादृशोऽभ्यासः असम्प्रज्ञातसमाधिरिति लक्षणात् ।
'तत्सर्वव्यापकं चित्तमाक्रुष्य व्योम्नि धारयेत्' । तत्र स्वकल्पा मदराहो न किञ्चिदपि संस्मरे-
दिति भगवद्वाक्योक्तः । यत्र वेधं किमपि न ज्ञाप्ये तादृशभावनाविशेषयुक्ताः । आकृत्यादिति ।
त्यञ्जोपे पञ्चमी, एतद्वाक्यमनुसन्धानेत्यर्थः । विरोधाभासबोधनार्थमिति । एतदोषणं
भगवद्गुणानां गुणातीतत्वबोधनायेति ज्ञेयम् । सिद्धमाहुः तस्मादिति । तथा चात्रायं प्रयोगः,
भगवद्गुणकार्त्तनं साक्षाद्भगवत्त्ववशहेतुः, गुणातीतरमणविषयत्वात्, 'रमन्ते योगिनो यस्मि-
न्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते' इति श्रुत्युक्तब्रह्मवदिति ।
इदमित्यत्र । इदमप्रामाणिकमिति । एवं स्मरणकार्त्तनोत्कर्षसाधनम् । आह्वेति ।
प्रमाणमाहेत्यर्थः । दुर्बलत्वमिति । श्रुत्यपेक्षया नैर्बल्यम् । गुरुपरम्परा-
माहेति । युष्मामिः कथं ज्ञातमित्यपेक्षयां तामाहेत्यर्थः । पितृपदस्यान-
तिप्रयोजनकत्वमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः पितृवैत्यादि । 'यं प्रव्रजन्त'मित्यत्रोपनयनस्यानु-
क्तत्वात्कदा पठनमित्याशङ्कानिरासायद्वयुक्तं ज्ञेयम् ।

२-१-९

परिनिष्ठित इत्यत्र । अत इति । निगूढाशयत्वात् । आह्वेति । निर्धारितार्थप्रतिपत्ति-
जनकत्वाय स्वानुभवमपि तत्र प्रमाणयितुं स्वस्यैतज्ज्ञानप्रकारमाहेत्यर्थः ।
गुणैरिति । लीलाभिः । अत्र गृहीतचेता इतिविशेषणेन श्रवणद्वारा
श्रीभागवतरसातुभावां ध्वन्यते, तेन चोपादानबुद्धिगोचरत्वात्मान्म वचनेस्तत्र निर्धारितार्थ-
प्रतिपत्तिः सुकरंति बोध्यते । तदुपपाद्याहुः आकरस्थ इत्यादिना । स्तोत्रमिति । स्तुत्यता ।
स्वाभिध्यस्त्येति । स्वस्मिन् भगवत्प्राकृत्येन । फलितमाहुः अनेनेत्यादि । उक्ताधिकार-
वत्त्वेपि लीलागृहीतचित्तत्वकथनेन, ईदृशं स्वाधिकारस्वरूपमुक्तमित्यर्थः ।

तद्दृष्टमित्यत्र । अत इति । यत ईदृशी मनुपरि कृपा, तद्वन्त्येनुभवभैतादशेषेव

२-१-१०

प्रमितिजनक अत इत्यर्थः । अत इति । ममानशीलत्वात् । ननु निरपे-
क्षस्य भवतः कथने किं प्रयोजनमत आहुः अथेति । अथ चेत्यादिनात्क-
मर्थमुपपादयन्ति पीतसपेत्यादि । निःकमित्यन्तम् । बान्त्वलदोषपरिहरायादोहाहणमाहुः
इदमित्यादि । अत्र मेचनादेः पानत्वकथनमन्तःप्रवेशकत्वसाधर्म्येण गौण्या ज्ञेयम् ।
'नैवाश्रद्धितिः पशु'रिति वत् । नन्वयं पानार्थक एव प्रयोग इति कथं निश्चयेमित्यत आहुः
द्वैपायनेत्यादि । अन्यथा पितृपदेनैव चारिताभ्यांदिदं न वदेत्, पदान्तरं वा वदेदतस्तय-

त्यर्थः । कथमेतस्य तत्सूचकत्वमित्यत आहुः द्विर्गता इत्यादि । द्वैपायनपदमर्थस्य बहु-
श्रीहिणा द्विविधौ गुणौ सन्ध्येते, तद्विद्वेतेन च द्विविधं पातुत्वं तदुदाहृत्य दर्शयन्ति अत
इत्यादि । अत इति । द्विधा द्वयोः पातुत्वात् । अत्र भगवत्कथितदमन्तःस्य गुणप्रकाशकम्,
ब्रह्म प्रकटितं बहिर्गुणप्रकाशकम् । पुनः प्रकटनं च बहिःपानरूपमिति ज्ञेयम् । तेन द्वैपा-
यनपदस्यैतत्सूचकत्वमित्यर्थः । अत एवेति । गुणद्वैपायनप्रकाशनायत्वादेव । अत एवेति ।
गुणानां द्वैव्याधेदेव । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अतः कथनं विना दर्शनभावेण ज्ञातु-
मशक्यत्वबोधनात् गुणा भगवदपेक्षयात्यन्तमुपकारका उक्ताः उल्लौची च बहिः प्रकटिताः ।
अतो गुणद्वैव्याधेयस्य पानद्वैव्याधेयस्य च परम्पराप्राप्तत्वात् 'चेमिधास्यामी'त्यनेन बोधितं गुण-
द्वैव्याधेयं पानद्वैव्याधेयं च निर्बिवादिमित्यर्थः । इत्याकाङ्क्षप्रामाह्वेति । योग्यतामाहेत्यर्थः ।
एवमत्र प्रथमे स्वस्वरूपकथनेनोक्तार्थं स्वातुभवः प्रमाणत्वोक्तः, द्वितीये च फलकथनेन
राज्ञः प्रतिपत्तिस्वीकर्तव्यं उपाय उक्तः ।

२-१-११

एतदित्यत्र । तैर्बेति । 'कर्तृकर्माणोः कृतीति कर्तृपृष्ठया तयेत्यर्थः । कथं
तेषां निर्णेतृत्वमित्युक्ताङ्गायां व्याख्यानमुत्सेनाहुः प्रथमत इत्यादि ।

किं प्रमत्तस्येत्यत्र । आह्वेति । श्रोतृविषादस्य वङ्कङ्कजनकत्वेन रसानुभव-
प्रतिबन्धकत्वात्तत्रिवाणायाभासनामाहेत्यर्थः । अत इति । आकाङ्क्षा-
जनकत्वात् ।

२-१-१२

तत्रापीत्यत्र । प्रमेयविरोधादिति । अत्र हि 'तस्माद्भारते'लारम्य 'तस्मात्सर्वात्मने'-
त्युसंहारात्सर्वात्मनाकर्तव्यश्रोतरमेव मुख्यतया प्रतीयते, तदेव चात्र

२-१-१४

कार्यते, तेन श्रवणकरणमेव प्रमेयं तद्विरोधादित्यर्थः ।

अन्तःकाले स्थित्यत्र । श्रवणकरणस्य प्रमेयस्य विरोधभेदात्तमासेनापि स्फुटीकुर्वन्ति
एवमित्यादि । अत्र मननादिनिरूपणं कथं सिध्यतीत्यपेक्षयां तदुत्प्ला-

२-१-१५

दयन्ति मननमित्यादि । तदर्थं पूर्वोक्तं कर्तव्यमिति । साधसनि-
वृत्त्यर्थं श्रवणं कर्तव्यम् । वेतीति । इति हेतोर्मैते भवन्तिव्यपेक्षामित्यर्थः ।

२-१-१६

तत्रैकाग्र्यव्यमित्यत्र । विषयभासनामिति । ध्यानगृहीतव्यविषयक-
ज्ञानसुस्मात्रावरूपां स्ववृत्तिमित्यर्थः ।

पदं तदित्यत्र । ध्यानाकारेण परिणमतीति । कार्यं करणकर्तृमां विहायाविक-
ल्परूपं भवति । पुरुषोत्तमस्य स्थानमिति, अन्तर्बोधिमाह्वेण, 'य आत्मानि

२-१-२०

तिष्ठ'न्नित्यनेन जीवान्तर्भवव्यतिरेकत्वात्तस्य स्थितित्वात्मित्यर्थः । ननु

बहानारायणोपनिषदि जाटारमिशिक्षामध्ये नारायणस्य परमात्मनः स्थितिकेति तस्याः

पदत्वम्, न जीवात्मन इति शङ्कायामाहुः तस्या इत्यादि । तथा च श्रुत्यन्तरस्वारस्यात्पत्त्यर्थः । ननुपक्रमविरोधात्तस्याः श्रुतः जीवकल्पप्रत्येकं न वक्तुं शक्यमित्यरुह्या पक्षान्तरमाहुः अपथवेत्यादि । जीवानामिति, लिङ्गविग्रहजीवानाम् ।

२-१-२६ पथा मन्व्यर्थात् इत्यत्र । सर्वेषामेवेति । एतेन सर्वसम्मतस्य सर्वाधि-

कारकत्वात् युगपत्त्वं भवतीति तदेव वक्तव्यमित्याशय इत्यर्थः ।

जितासन इत्यत्र । आसनादीनि । एतेन साग्रहस्युक्तितम् । उत्तरार्धे स्थूल

२-१-२७ इत्यादिकथनेन स्थूला साकारा रूपप्राधान्येनत्युत्तरितम् । धिमेत्यनेन निदिध्यासने चोक्तं ज्ञेयम् ।

विशेष इत्यत्र । कथमिति । केन परिमाणेन अतिमहता वा मध्यमेन वा । अत्रो

२-१-२८ विशेष इति । 'परस्य दृश्यते धर्मो धारणस्मिन् समन्वयात् । अतो विशेषो

भावानां भूमावेवोपलक्ष्यत' इति तृतीयस्कन्धीयवाक्याल्लुप्तमत्त्वधीयं विशेष-

पदमित्यर्थः । अन्वेषारुह्या पक्षद्वयमाहुः चिन्ता इत्यादि । अत्र विः शेषः शिष्टो

यञ्चेति पाठः प्रतिभाति । द्वितीयाह्निकां हेतुमाहुः अत्रन्यानामित्यादि । तथा चान्नत्यानां

ग्रामोत्तरमवान्तरप्रत्येयस्यैव शिष्यतऽतस्मयर्थः । अत्र एवेति । ग्राहानधीनत्वादेव ।

प्रथमाह्निकां हेतुमाहुः कालस्थेत्यादि । न भवन्तीति । तस्यस्युक्ततदध्यस्तदाविष्टेषु संयु-

क्तादिपदं विना कवलपट्या तत्तन्मतविवक्षितप्रतीत्यनुपपत्तस्तस्यापिमिति प्रयोगाभावाच्च न

भवन्तीत्यर्थः । पाषाणमितिपदस्यार्थमाहुः स्वरूपेत्यादि । सम्मनिरिति । तथा च 'यत्र

सम्मन्ति १।१।२२ प्रशस्येदमुत्तरमित्यर्थः । इतरानुमानमिति । अयं ब्रह्माडिकदेशः इतराव-

यवमेवम् । अविच्छिन्नकदेशत्वात् । अस्मादिशर्यादेकदेशवत्-इत्यादिरूपम् । अयमित्यु-

क्तमिति । युक्तस्य योगजप्रमाणं सर्वव्यवक्षमिद्वावर्षादानां ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानं गज्ञापि

सुकरमित्येतद्वोधनाप्यमित्युक्तम् । अन्यथा अभावित्येव वदेदित्यर्थः । स्वविह्वल्युक्तयोर्मद-

बोधनार्थं स्थूलपदार्थं विशुण्वन्ति अत्रेत्यादि । तथेति श्रुतिर्जीवन् । ध्यानविषयतायामिति ।

उपचिततावयवप्रकारकध्यानाविषयत्वं । इति नश्येति । इति हेतौ । तथा च यथेवमर्थो बोध-

नीयो न स्यात् । तदार्यामर्थनेन विशिष्टविषयतायां बोधित्वात्तेन स्थूल(रूप)ताज्ञानम्यापि

जननादिर्म चरणं न वदेदित्यर्थः । स्वविष्टादस्य विस्तारायकत्वपक्षं तत्कथनप्रयोजनमाहुः

बुद्धाधिकृत्यादि । स्थूलेति । बहुविषयग्राहकतया विस्तीर्णा । तेनेति । सौम्येण । अत्र एवेति । उप-

ननुपचिततावयवत्वादेव । भगवच्छरीरैरन्वेनोति । न तु देहत्वेनेत्यर्थः । अस्मादिति । उप-

चिततावयवत्वरूपात् । एतस्य धारणाविषयतायाः सर्वसम्मतत्वाय देहत्वविशदीकणार्थमेव

स्वविष्टादिपदानांत्वाशयमाहुः किञ्चेत्यादि । तुर्याचरणप्रयोजनमाहुः कालापीत्यादि । ननु

साहचर्यानाप्यभिभारक्षिप्रादिव्यवहारवद्व्यवहारोप्युपाधिभिरिव साध्यत इति

नानेन व्यवहाररूपेण कथयेण कालसिद्धिरित्यत आहुः अनुदयेत्यादि । उदात्तास्तमभ्यासां

रूपत इत्युदात्तास्तमभ्यासां पूर्वादिगतिस्तद्वदस्य नित्यस्य कालस्य भूतत्वादि साधकत्वं

मृत्त्वादिद्व्यवहारोपादकत्वं केनचित्प्रिमितेन भगवदिच्छया चलनैकस्वभावत्वेन धर्मण,

अतीतत्वादिधर्मसम्बन्धान्, यथा प्रगतः कुल्यदिचक्रस्य तत्तद्व्यवहारोपाधिकसंयोगे-

नातीतत्वादिसम्बन्धः, तथा ब्रह्मण्डावयवमृतं तं तं देशमतिक्रमन्तोषितप्रगतः प्रयास्यतश्च

कालस्य तत्प्रतियोगिकत्वव्यवसम्बन्धेनातीतत्वादिसम्बन्धानुपपद्यत इति तत्सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु ब्रह्मण्डस्य नश्वरत्वात्तदभावे तत्सम्बन्धाभावात् कथं तत्सिद्धिरित्यत आहुः अत्रेत्यादि ।

तथा च सर्गादी तन्मतेषु चन्द्रस्यार्थभावेन तद्वतिरूपोपाध्याभावेत्युल्लासित्यतिनाशानां

कमिकत्वस्य (नित्येन) गुणस्वभावं कालस्य भूतत्वादि साधकत्वं मृत्त्वादिद्व्यवहारो-

पादकत्वं गुणस्वभावमात्रेणोपपत्त्यभावाद्गुणव्यप्रेरणाय कालेवश्यमभ्युपेय इति तेषां

नित्यानां गुणानां प्रेरणादतीतत्वादिव्यवहारोपादकत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत्र इत्यादि ।

अक्षण्डस्यापि कालस्यैवं भूतादिव्यवहारोपादकत्वः तथेत्यर्थः । एवं भूतादिव्यवहारं साध-

यित्वा व्याकुर्वन्ति भूतमित्यादि । दृश्यत इत्यत्र । दृष्टिज्ञानसामान्यार्थकः । ननु काल-

सम्बन्धरहितस्य दृश्यत्वे किं मानमत आहुः यदित्यादि ।

आपहकोश इत्यत्र । तदाश्रयत्वेनेति । ध्यानविषयाश्रयत्वेन । ननु यदि भगवा-

२-१-२९ नेव ध्येयो न देहस्तदायं किमित्युच्यते, यदि तदाधारत्वेन तदा जीव एव

तथात्वेन ग्राहः । 'य आत्मनि तिष्ठन्न्यामानन्तरो यस्यात्मा शरीर'मिति

शरीरत्वाधारत्वयोस्तत्र श्रावितत्वेनान्तत्वेन सद्व्यवहारविषयत्वेन चोक्तत्वादित्याशङ्का-

यामाहुः यत्तपीत्यादि । युक्तमिति । उक्तहेतुभ्यो युक्तम्, तथापि बहिष्ठ एवान्तिष्ठतीति

माहात्म्यज्ञाने तत्र खेदोपशिको भवतीति तत्सिद्धयर्थं देवदेवशावलिभ्रः शरीरोऽणुरेव

भवति, तत्र चेदियान् माति, तदा सोऽपि महान् भवेदिति तन्महत्त्वसिद्धयर्थं स्वात्मनी-

त्यादिनां प्राग्भेदोः प्रथमस्य ध्यानीयस्य साफल्यस्य सर्वस्य समवत्त्वे तस्यैव स्मरणत्वा-

वच्छिन्नव्यवहारविषयत्वादन्यध्याने बाहिर्मुख्यनिवृत्तौ ध्यानं सुकरमिति तत्सिद्धयर्थं

बहिःस्थितोऽननः प्रवेशनीय इति गुणाधिक्यात्तथा निरूप्यत इत्यर्थः । भूतैरिति ।

इदमेकादेशे योगेश्वरान्वयम् । द्वितीययुक्त्यर्थ इति । अध्वररूपः । 'यो वैराव'

इत्यादिनां यः पुत्रः स एव वैराज इत्युददेश्यविरणेनाश्वरपुत्रोत्तमयोरभेदो बोध्यते ।

यथेत्यादिनोक्तं दृष्टान्तत्रयं च वैराजपुत्रस्यभगवत्पदेः सूचितं ज्ञेयम् । तेन यथाधिकारं

निधा ध्यानं कर्तव्यत्वेन बोधितं ज्ञेयम् ।

पातालमित्यत्र । इदानीमिति । विशेषस्य कथं देहत्वं कथं च स्वविह्वल्य-

२-१-३० त्वाकाङ्क्षायां । तस्येति पदं भारतरत्नाभावायत्वेनेन सम्बन्धते ।

पताचनेति । लोकद्वेषोत्पन्नन्तरं मिश्रप्रक्रमकथनेन । पञ्चालकत्वं

स्युष्टीकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । द्वितीयः खण्ड इति । एतेन यथा लौकिके पुरुषशरीरे खण्ड-
विभागस्तथाविति बोधितम् । तेन वितलातले तृतीयो मन्नादिज्योतिर्नीकान्तास्तृतीयो
महारादिसत्यलोकान्तः पञ्चम इति सिध्यति । उभयावयवस्तत्वादित्यादि । गुल्फजानुस-
म्बन्धेन जहायास्तद्दृष्टयावयवत्वेन जान्वेषक्षया नीचत्वाद्दृष्टाफक्षयोश्चत्वात् लोकाणां
पदद्वयस्य प्रयोग इत्यर्थः । आसृष्टेये आसमन्तात्तलमित्यर्थान्तरं सम्भवतीति चकत्व-
बोधेनाय तमपि पक्षं संगृह्णन्ति आधारत्वेन वेति । अत्र एवेति । षडित्यनेनस्य शुद्ध-
त्वादेव । चित्तलं च तलं चेत्यत्र । अग्रपश्चाद्भावेभेदेनेति । वितलमग्रभागः अतलं
पश्चाद्भाग इति भेदेन । ननु पश्चाद्भागस्यापस्तत्त्वाभावात् पञ्चमस्कन्धविरोध इत्यतस्तमपि
पक्षं स्वीकृत्याहुः अत्रेत्यादि । तथात्वमिति । अग्रपश्चाद्भागभेदः । तथा च पञ्चमभावा-
दसङ्गतमेवेत्यर्थः । ननु फलतो न कथिदिशेष इत्यत्र आहुः अवान्तरभेदो वेति ।
चकारोरोवमप्युपपत्तौ । तस्मिन्नर्थे विनिगमनाविरहाहोके तदग्रभागादेरुपर्यादिभागत्वेन
व्यवहारात् न पक्षं विहायैवमादरणीयमित्यर्थः । तद्विमजन्ति महादेवेत्यादि । वितलं
महादेवकीडास्थानम्, अतलं मय्युपस्य स्थानं स्वर्गापरुषमित्यर्थः ।

महीतलमित्यत्र । तस्येति । एतेन तदिति परं भिन्नं सुलक्ष्णशुद्धपथीकमिति
बोधितम् । एवं ऋषयेति । पञ्चमस्कन्धेस्वारस्यावगतौ सेत्यर्थः । अत्र
यद्यपि श्रौणिलोकनिवेशो नोक्तस्तथाप्यत्र 'सर्वे मृगाः पशवः श्रौणितेरे' इति
मृगावाधिकरणतया श्रौणितेशस्य वक्ष्यमाणत्वान्मृगादीनां च भूमिद्वत्वात्सिन्नपि भूले-
कैव चोत्या, तथापि 'निरयस्य शुद्धः स्यूतः' इत्यनेन वक्ष्यमाणस्य वरकस्य च पञ्चमस्कन्धे
'अपश्चाद्भूमरुपरिष्ठात् जलाशय' इति मृत्युपश्चान्तत्वात्कथनात् । सररस्त्वेनैव निरूप-
णमिति । एतेन ज्योतिरनीकस्य निराधारतापि वारिता । तथा 'पराम्तेरुपर्यस्य तमसश्चापि
पश्चिम' इति वक्ष्यमाणस्य शुद्धेशस्यापि पश्चादिद्वारा भूरादिमहलोकपर्यन्तं संलग्नतापि
बोध्या । पञ्चमस्कन्धे लोकांलोकसंस्थानकथने 'आदित्यानां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणां
गमस्तयोर्वीचीना एव न पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावद्ब्रह्मनायाम' इति कथनात् ।
तत्रापि पराम्तिस्थानस्यान्तर्निक्षसमानदेशत्वम्, अर्धमत्स्याप्तनस्यादित्यादिसादेरस्यम्, तम-
स्थानस्य ध्रुवसादेश्यमिति । एतेन प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात् 'न ध्रुवोपरि तद्वर्ति' रितिनि-
बन्धनोक्तः कर्मिणां सत्यलोकगमनमार्गोपि सङ्गमिष्यते । ध्रुवात् महर्ति । सादेरस्याद्दलत्वमपि
तस्यैवोद्येयम् । घन्तीति । कर्मणा प्राप्नुवन्ति । एवं बहुशुभोपपदान्त् 'ब्रह्मलोककर्मक-
मित्यादीनां विरोधः परिहृतः ।

इन्द्रादय इत्यत्र । स्थानाभावे परिग्रहणमात्रेणावयवत्वं न वक्तुं शक्यमित्यस्या
पश्चान्तरमाहुः अभवेत्यादि । उच्चत्वेनमित्यादि । एतेन मन्त्रमयी देव-
तेति वैमिनीयं मतमसङ्गतमिति बोधितम् । मासत्यवद्व्याधित्यत्र । यज्ञ-

स्येति । एतेन यज्ञपुरुषयोरभेदो बोधितः । स च 'तमेव यज्ञपुरुषं तैत्तरीयजमाम्बर' २।६।२७
मित्यत्र स्फुटो भविष्यति । शिशुमारस्थानभूत इति । एतेन विरुद्धधर्मवत्त्वं बोध्यते ।
परस्मादि विष्णोर्लित्यत्र । कालरूपस्येति । अत्रापि पुरुषाभेदो गीतायां 'कालोस्मी' ति
भगवद्वाक्याज्ज्ञेयः । पूर्ववृत्तेति । प्रथमस्कन्धे 'अपरस्यस्युषं पूर्ण'मित्यत्र भगवदुपाश्रि-
तवैलोका । मेद्ं अये इन्द्रियमिति । अथ इन्द्रियमिति पाठो भाति । वक्तुं ।
यार्थास्तीति । महत्त्वज्ञापनार्थमिति । राजादिवत्सामर्प्यादिभिर्महत्त्वज्ञापनार्थम् ।
गन्धर्व इत्यत्र । स्मृतिं स्मृतीं स्मृतयः इति मूलपदं बाहुलकादुभयथापि संभाव्यत
इत एवमुक्तम् ।

ब्रह्मानन इत्यत्र । ब्रह्माभाव इत्यादि । ननु ब्राह्मण्यं हि लोके जातित्वेन प्रसिद्धम्

२-१-२७

तत्कामिति धर्मान्तरेत्वेन स्वीक्रियते इत्यत्र आहुः न जातिरिति । तत्र
हेतुः व्यक्तीत्यादि । नन्वपगमे किं मानमित्यत्र आहुः ब्राह्मण्ययादेवे-
त्यादि । 'शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो पात्यधोगतिम्' । तस्यां तनयमुत्साह ब्राह्मण्ययादेव
हीयत' इति वाक्ये एवकारेणापगमस्यैव शोभं प्रतीतेरित्यर्थः । ननु 'अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते
सर्वधर्मपाहिःकृता' इत्यादौ ब्राह्मणकर्मानधिकारस्य प्रत्ययान् । येन विष्णवितं ब्रह्म वृषण्यां
जायतामना' इत्यादावपि ब्रह्म विष्णवितं नाम ब्राह्मणकर्मानधिकारित्वं सम्पादितमिति
लक्षणशिक्यान्वयबोध इव उक्तवाक्येपि ब्राह्मणकर्माधिकारादीनो भवति स्वमित्येवैव शान्द्वो-
धसम्भावोक्तदृष्टपावकाश इत्यत्र आहुः वृत्त्यन्तरेत्यादि । 'गुणवचनब्राह्मणादिस्यः कर्मणि
वै'त्यनुशासने कर्मणिश्रुतिविधानेन भावपक्षेपि तस्य जातिभिन्नधर्मपरत्वेनाविरोधात्लक्षणकल्पने
मानाभावादित्यर्थः । किञ्च । उक्तवाक्यादौ गौण्यनवकाशाद्ब्राह्म्यां घोष इत्यादौ शैत्यपावन-
त्वादिबदत्र फलविशेषस्याप्यप्रत्ययात्तद्ब्रह्मलक्षणस्येते च 'कृती कुशल' इत्यादिकोशेन हित्या-
दिष्विष्य शक्तेरेव माहणेन तस्याः विप्रतिपन्नत्वात्का वा लक्षणा वाच्येत्वेमपि प्रमाणभावा-
बोध्यः । ननु विश्वामित्रादौ जातिगमागमदर्शनाद्वाप्याप्यपाकभेदेन जातिचतुष्टयस्य जाति-
त्रयस्य वा स्वीकारवदत्राप्यापिब्राह्मण्यप्याप्यापाधिब्राह्मण्यस्वीकारे 'ब्राह्मो जाता' इति
सुत्रप्रत्युदाहरणलिङ्गादप्याप्यवृत्तिजातिस्वीकारे वा को दोषः इत्यत्र आहुः नियन्त्यादि ।
यदि अव्याप्यवृत्तिजातिविश्वामित्रादौ स्यात्, तदा तद्वह्यञ्चकं तु नियतं स्यात्, तदभावात्
नान्याप्यवृत्तिजातिरित्यर्थः । न च क्रोधतेजःप्रभृतीनां व्यञ्जकत्वं वक्तुं शक्यम् । दुर्वासः-
प्रभृतिषु व्यभिचारात् । प्रत्युदाहरणं तु 'मातुर्यदग्ने जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीपन्थना' इति
स्मार्तजननमादाय जननं जातिरिति वृत्तुत्स्या सङ्गमनीयमिति सर्वमनवधम् । उपाधिवेत्-
माशङ्क्य दृश्यन्ति ब्राह्मणादित्यादि । तथा च ब्राह्मण्यां जातत्वं चाण्डालेऽतिव्यापकम्,
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाच्च जातत्वमुक्तस्येऽप्यव्यापकम्, अतो न सख्येपोपार्थिवकृतं शक्य इत्यर्थः ।
ननु विशुद्धतात्पितृकत्वं ब्राह्मणत्वमित्युक्ते न कश्चिद्विरोध इत्यत्र आहुः कथमेत्यादि । तत्र

उचितं नवसु भागवतत्वं दक्षसु धृत्रियत्त्वकाशीतिषु यवीयःसु ब्राह्मणत्वमिति तारतम्यं न स्यादित्यर्थः । एवं विशुद्धान्ताकुत्वं विशुद्धान्पितृकुत्वं च यायातेषु पुंशुसुभादिषु यथा-यथमतिव्यापकं ज्ञेयम् । फलितमाहुः तस्मादित्यादि । उच्यन्त इत्यन्तरम् । तस्मात्जातेः सखण्डोपाधेश्वानिरूप्यत्वादखण्डोपाध्यज्ञीकोपेपि तस्याः जातिकल्पनेन उक्ततीत्या शब्दे बहुवाक्यविरोधाद् ब्राह्मण्यं देवता इत्यर्थः । अत एवेति । देवताभिष्यत्पनभित्यक्तिसम्भावित्यर्थः । इतीति । प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु देवता कथमभिष्यक्ता भवतीत्यत आहुः सा चेत्यादि । उपनयनेत्युपलक्षणम्, तदनुकूलेश्चेच्छा च सर्वत्र सद्कारिणी सर्वैरेव मन्व्येति न कश्चिदेषः । एतेन देवताभिष्यक्तः समागमनरूपा ज्ञापितेति ज्ञेयम् । बहूनि वाक्यानीति । 'जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते । वेदाभ्यासाद्भवेद्द्विजः ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यात्म्यं वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्र' इत्यन्तग्रन्थे स्पष्टः । एवञ्च ब्राह्मणीत्वमपि 'विवाहस्तु समग्रक' इत्यादिवाक्यात् विवाहानन्तरमेव । एवं तु ब्राह्मणकन्यात्वमेव । तत्र व्यभिचारादावपि पापतारतम्यं प्रायश्चित्तारतम्यं च ज्ञेयम्, अत एव तादृक्कारणे जाशौचतारतम्यमपि सङ्गच्छत इति बहूनि सङ्गच्छन्त इति सुष्टुक्तम् । एवञ्च ब्राह्मणे ब्राह्मणपालमेत क्षत्राय राजन्यं मरुद्धयो वैश्यं मरुतो वै देवानां विश' इत्यादिश्रुतयोपि सङ्गच्छन्ते । अन्यत्राप्यतिदिसन्ति एवं श्रत्रमिति । इदमुपलक्षणं ज्ञेयम् । ननु शूद्रत्वस्याजातित्वे शूद्रापदे ट्यभभावपत्तिरजातित्वादिति चेत् । न । वेदाश्चरविचारेण ब्राह्मणीगमनेन च । कपिलाक्षीरपानेन शूद्रश्चाण्डालतां ब्रजेदित्यादिलिङ्गात्तत्रापि जननमादायैव निर्वाहान् । तथा च यत्रैव ब्राह्मणभावः तत्रैव जातित्वमवश्यम्, नान्यत्रेति दिक् । अत एवेति । देवताह्यसमागमादेव । उभयमित्येषा इति । ब्राह्मणरूपदेवतादप्यनिवेश इत्यर्थः । एतेन ग्रन्थेन भारते जनपदेष्वयज्ञारे 'ब्राह्मणः को भवेद्वाज' इति प्रश्ने, 'सत्यं दानं क्षमा शीलमानुसंयं तपो वृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः' इति लक्षिते, 'चातुर्वर्ण्ये प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि । शूद्रेष्वपि च सत्यं च' इत्यादिनातिव्याप्तौ दक्षितायाम्, 'शूद्रे तु यद्रूपेण हिजे तत्र न विद्यते । न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः । यत्रैतलक्ष्यते सर्पं स ब्राह्मण इति स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशे'दित्यनेन लक्ष्यकुक्षितिक्षेपे लक्ष्यसिद्धकारो च कृते, 'यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः । वृषा जातिस्तदासुभ्यन् कृतिर्वीर्यन्न विद्यत' इत्यनेनानियतव्यङ्ग्यभावां जातौ स्वीकृतायाम् 'जातिरेव महासर्पं मनुष्यत्वे महामते । संस्कारात्सर्ववर्णानां दुःपरीक्ष्येति मे मतिः । सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा' इत्यनेन साक्षर्यं द्रुपं आतासुचरा, 'दुःपरीक्ष्ये'त्यनेन अनियतव्यङ्ग्यं न जातिः, किन्तु नियतव्यङ्ग्यैव जातिरिति स्पष्टित्वा, 'इदमायं प्रमाणं चेत्वारम्य' यत्रेदानीं महासर्पं संस्कृतं वृत्तमित्येति । तं ब्राह्मणमहं

पूर्वसुकवान् सुवयोत्तमे'त्यनेन संस्कारवृत्ताभ्यां ब्राह्मण्यमुक्तम् । तदप्येतदविरोधीति ज्ञापितं ज्ञेयम् । वारद्वयं सुखासुकेस्तास्यर्थाहुः पूर्वमित्यादि कर्मैत्यन्तरम् । तथा च कार्यमेदान्मुखान्तराद्युक्तिः । विश्वरूपाभ्याये 'अनेकबाहूदरकवनेन'मिति कथनाद्वापि 'सहस्र-शीर्षा' इत्यनेन तत्पुत्रनाम् कोपि सम्येह इत्यर्थः । ऊरुषा इति । ननुसकप्रयोगो लिङ्गस्य लोकांश्रयत्वेनाश्लिष्यत्वाच्चञ्चयः । 'सक्तिश्च कृते पुमानुह'रिति कोशे 'सक्यी'ति रूपभेदेन ननुसकत्वे सक्तिशब्दस्यावगतं 'पुमानुः कृते' इत्यन्वयादपि सुमुद् ।

ह्यानसाचित्यत्र । प्रथमपक्षे सन्निवेशशुद्धिरयं इत्यस्वपदस्त्वं चेति विषेयद्वयं

२-१-२८

पोध्यम् । द्वितीयपक्षस्य फलमाहुः आनन्देत्यादि । आत्मरूपत्वेनेति । ब्राह्मणं स्वत्वत्वेन ध्यात्वा तत्र मतः सन्धार्यत इत्यर्थः । नन्वात्मत्वेन ब्राह्मणहृदयानस्य किं प्रयोजनमत आहुः अन्वयेत्यादि । आत्मत्वेन ब्राह्मणहृदयानाभावे इत्यर्थः । अतिक्रम इति । चण्डिकादिधारणातिक्रमः । तथा चैतानां प्रयोजनानामप्यात्मत्वेन ध्यानमुच्यत इत्यर्थः । तदेव विवृण्वते एतस्मिन्नित्यादि गच्छेत्पुनरित्यन्तेन ।

स सर्वधीष्टुच्यतुष्ट्वत्सर्व इत्यत्र । ननु राजकुत्रप्रशंसके आद्यप्रश्रद्धयोत्तरं सोप-

२-१-२९

पत्तिकमुक्तम्, शेषाश्च निन्दिता एव इति भजनविधायकमिदं पद्यं न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य सङ्गतिं विशुद्धानि साधारणानामित्यादि । अयमर्थः । शुकैर्हि 'वरीया'नित्यनेनैकं प्रश्नं स्तुत्वा, 'तस्मात्कारते'त्यारम्य 'नामानुकीर्तन'मित्यन्तेन चत्वारोऽपीः उक्तः, तेनैवं ज्ञायते, यच्चोत्तरत्यादिगतं साधारण्यमेव परिहरति, स्तुत्युगतमेकत्वं चैकविषयत्वेन समर्थयतीति । एवंसति 'वृणां यन्मिथ्यमाणां मनुष्येषु मनीषिणा'मित्यत्र 'वृणा'मिति साधारण्येन कथनात्तादृशानां पञ्चप्रभेषु सर्वोत्पन्ना कर्तव्यमध्य एवोक्तरीत्या चतुर्णां प्रवेशात् 'भजनीयं वा ब्रूहि' इति राजश्रुतेन वैकल्पिकसङ्ख्या च भजनीयप्रश्नः साधारणोऽनुत्तरितोव-शित्यत, तस्माह तमसाधारणत्वेनाहस्मिन् पद्ये इति । एवञ्चावसरः प्रसङ्गो वात्र सङ्गतिरिति भावः । इत्युच्यतेः स इति तमिति पदयोः पूर्वपरामर्शित्वात्पूर्वं च वपुषः सन्निवेशस्य चोक्तत्वात्तदन्यतरस्य भजनीयत्वव्युदासाय तदर्थं विवृण्वते य इति भजनीय इत्यन्तरम् । तथा च पुष्टि-ज्ञेन वपुषः प्रतिषन्धात् सर्वैत्यादिविशेषणेन च सन्निवेशप्रतिषन्धा'न्यस्ये कार्यसंप्रत्यय' इति न्यायाच्च 'वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाश्रय' इत्यत्र चच्छन्देन यः पराशुष्टः, स एव तच्छब्दार्थ इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मण्डे । श्रवणादिनेति । अथकर्मोत्तरस्मरणानां भक्तिलक्षण-कयोगस्य च प्रस्तुतत्वात्तैरित्यर्थः । अन्यथा भजनीयत्वे तदुत्तरं पूर्वमेव वदेत् । भजनीय इति । पद्यफलितार्थकथनम् । तथा च 'भजनीयं ब्रूही'त्यनेन यः पृष्टः सोयमित्यर्थः । एतेन च पूर्वोत्तरार्थयोः सर्वधीष्टुच्यतुष्ट्वत्सर्वत्वात् स एव भजनीय इति 'तं भजेत' इत्येवंरूपो हेतुहेतुमद्भाषो ज्ञापितः । तमेवेत्येवकारश्च तुरीयचरणसङ्ग्रहादको ज्ञेयः । अत इति । सर्वरूपत्वात् फलमपोत्यस्यैव विवरणम् । एतदित्यादि । विराटन्तर्वैतिनो भगवतः सर्वैषां

चौद्विभिर्जनैः सर्वानुभवं साधयितुं दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति तत्रोत्प्रेयादि । तथा च स्वरा-
दस्मदाद्यात्पिष्ठितेन्द्रियाणुभूतसर्वैः । अस्मदाद्यपिष्ठितसर्वेन्द्रियस्वामित्वात् । तत्तदेवाधि-
ष्ठितेन्द्रियस्यास्मदाद्यात्त्ववदित्यनुमानेन तथात्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रतीत्यप्यन्वादादिति । अस्म-
दादिदेहप्रतीत्यभावात् । तथा च स्वराद् नास्मदाद्यपिष्ठितेन्द्रियाणुभूतसर्वैः । समरदृष्टत्वेनास्म-
दादिदेहप्रतीतियुक्त्यात् । देहस्थितकीट्यतीतिशुभ्यास्मदाद्यात्त्ववदिति । तथा च, स्वराद् न
तथा । अस्मदादिदेहानुभविमानित्वात् । परदेहानुभविमानिपरात्मवदिति सप्रतिपक्षात् तेन
स्वराजस्तथात्वमित्यर्थः । तत्राह्वेति । एवं दीपे प्राप्ते दृष्टान्तसाहचर्यैः । पथेति मूलस्थं
देहलीदीपव्युज्यते । स्वप्रजनानामोक्षिता इति । स्वप्रदृष्टजनानां शरीरेषु द्रष्टृत्वेन प्रतीय-
मानः स्वयम् । ननु स्वप्रस्य मायिकत्वेन तत्रत्यप्रतीतेरपि मायिकत्वेन दृष्टान्तादृष्टान्तिकयो-
र्वैषम्यमित्यतस्तदाभावमुपादयन्ति स्वप्रस्येत्यादि । स्वप्रस्य स्वरूपश्रेष्ठः मायिकत्वेपि ज्ञानं
तद्विषयकं न मायिकम् । तत्र हेतुः । तस्य स्वामज्ञानस्य । आत्मरूपत्वात् । ज्योतिर्भाषणे
'आत्मज्योतिरेवाय'मिति प्रतिज्ञाय, 'अत्रायं स्वयम्ब्योतिर्भवती'त्युपसंहारेण तस्यात्मरूपत्व-
बोधनं क्रियते तस्मात् । एतेन स्वप्रस्य स्मरणरूपत्वं वदन्तोपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः ।
अस्मिन्ब्योतिर्भाषणे स्वप्रस्य 'तस्मिन् सन्ध्ये स्थानं तिष्ठन्मुभे स्थाने पश्यती'ति स्थानत्वेन
प्रयोगादिति । नन्वस्तु ज्ञानस्य सत्यत्वम्, तथापि स्वप्रस्य मायिकत्वेन तत्र प्रतीतस्येक्षि-
तुंमायिकत्वात्तद्दृष्टान्तेन कथं प्रकृतसिद्धिरित्यतस्तदुपादयन्ति तत्रेत्यादि । तत्र स्वामे ज्ञाने
स्वप्रदृष्टाः पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति, पुरुषादिप्रतीतिवत्, तत्रिष्टज्ज्ञानविषयिण्यपि
प्रतीतिरनुभववसाय इव जायते, तत्र स्वप्रदृष्टपुरुषविज्ञानविषयिण्यां प्रतीतौ, पुरुषदेहानां
मायिकत्वं न्यायसिद्धं 'मायाप्राप्तं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वा'दिति सूत्रसिद्धम् ।
तथापि न्यायरीत्यापि नञ्छिदा या प्रतीतिः पश्यन्तीत्यकारिका, सा न मायिकी, सुवे
हि 'कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वा'दिति हेतुरुक्तौ मायिकत्वे । तथाऽनभिष्यक्तश्च देहोदेरेव,
प्रतीतिस्तु ज्ञानत्वेन रूपेण कात्स्न्येनाभिष्यज्यत एवेति न मायिकी, आत्मरूपत्वाच्च
न मायिकी । ननु सा प्रतीतिर्देहान्तर्निषेधेन प्रतीयते, तेषां च मायामात्रत्वेन तेषु चैतन्याभा-
वादात्मरूपत्वस्य दुर्घटत्वेन कथं न मायिकीत्यत आहः तत्रेत्यादि । तत्र पुरुषाः पश्यन्तीति
प्रतीतौ, चैतन्यात्मराभावात् स्वप्रदृष्टपुरुषदेहानां मायिकत्वेन ऐन्द्रजातिकदेहोष्विव
जीवान्तरस्याभावाद्भवतो वा जीवस्य वा चैतन्यं भवतीति, भगवदात्मरूपा स्वप्रदृष्टजी-
वालरूपा वा सा भवतीति न मायिकीत्यर्थः । ननु संभवत्येवम्, परं द्रष्टुः सन्दिग्धत्वेन
निर्वक्तुमशक्यतया तस्या अपि कात्स्न्येनाभिष्यक्त्यभावात्तन्मायिकत्वं निश्चेतुं शक्यमित्यत
आहः स्वस्यापीत्यादि । स्वस्य स्वप्रदृष्टपि तथाभिमानाभावे स्वात्मिकदेहेषु द्रष्टृत्वेन प्रतीतः
मदाल्पां न भवति, तदेवाभिमानित्वात्, यस्य येहानभिमानित्वम्, तस्य न तदात्मत्वम्, मेरे-
हानभिमान्यात्मानन्तरवदित्यनुमानेन द्रष्टृत्वाभावात् । नापीन्द्रियाण्येव पश्यन्तीति शङ्कयम् ।

इन्द्रियाणां गोलकाभावेन प्रदर्शनात्माध्यायं । 'पराञ्चि खान्ती'तिशुभेः पग्यामिन्द्रियाणामन्त-
गोलकाभावेनापाराणां प्रदर्शनमाध्यायंभाषणम् । न च स्वामेन गोलकेन मामध्यासिद्धिरिति
शङ्कयम् । स्वामस्य च गोलकस्य मिथ्यात्वादेवं निवृत्तेन जीवसेन्द्रियाणां च द्रष्टृत्वे भगवानेव
पश्यतीति युक्त्याध्ववसीयते । नेषु तथा प्रतीतः अन्यो जीवात्मा न भवति, तदनुभविमानित्वान्म-
दालवदित्यनुमानेन जीवमात्रनिवृत्तौ । तत्र तथा प्रतीतः स्वगण्डव मध्यान्मन्वात्, यत्तत्र तत्रैवं
मदालवदित्यनुमानरूपया परिशेषरूपया च युक्त्या निश्चियते । तथा चैवं निरुक्ते द्रष्टार तस्याः
कात्स्न्येपिभ्यक्तिसिद्ध्या मायिकत्वाभावात् दृष्टान्तविषयमाध्यायैः । ननु भगवत्संभवत्यतः,
तदा स्वामपुरुषवत् मोषि कथं न प्रतीयते, अतो नवमित्यत आहः निद्रेत्यादि । निद्रा हि रजः-
सहितस्य तमस उद्रेकात् प्रवनेमानो बुद्धिचक्रविशेषः, तद्दशात्तेन भगवता सह तेषां भेदे न
स्फुरति, यथा स्वाप्येव, उभयत्रापि तमोभिभवस्य तात्पर्यात् । तथा च तदप्रतीतिमात्रेण तस्या
द्रष्टृत्वं न वक्तुं शक्यमस्तत्तत्र य एव प्रतीतिनिश्चयो निवोध इत्यर्थः । अत्र पूर्वदृष्टान्तस्यापि
सङ्गहाजीवस्य द्रष्टृत्वं न निषिध्यते, किन्तु भगवतोपि साध्यते इति बोध्यम् । एवमेकत्र
स्वमे द्रष्टृत्वं भगवतः समर्थविन्वायत्राप्यतिदिशन्ति नभ्येत्यादि । अध्यवसायप्रकारस्तु
आख्यात एव । तदेतन्नियमयन्ति तत्र इत्यादि । तत्र इति । परिशेषात् । नन्वस्तु द्रष्टा, तथापि
साक्षित्वेन वा इन्द्रियैर्वेति विचारणीयम्, तत्र नाद्यः, प्रतिज्ञाविरोधात्तद्द्वानुभवयोगाच्च ।
द्वितीयः, करणसामर्थ्यभावादतो नानेन प्रकृतसिद्धिरिति शङ्कायामाहुः नस्य चेत्यादि । तथा
च 'नासत्यदसौ परमस्य नामे प्राणं च गन्धं' इत्यादिभिस्तस्य करणसामर्थ्या उक्तत्वेन तत्कर-
णेभ्यस्मदिन्द्रियाणां छेद्यै स्वैरेव करणसामर्थ्या पश्यन्नस्मदिन्द्रियैः पश्यतीति न प्रतिज्ञा-
विरोधः, नापि प्रकृतानुभवांग इत्यर्थः । ननु लयवादिनां मेने इन्द्रियाणां कारण एव लयाहो-
कियते, 'इन्द्रियाणि स्वयानिधेति पुराणवाक्येपि लयभावनयां तथाहोकाद्येव, अतस्त-
दिन्द्रियेष्वस्मदिन्द्रियलयाभावाद्दस्मदिन्द्रियैः पश्यतीत्यसङ्गतमित्याशङ्कायामाहुः कारण-
लयेत्यादि । किमेन्द्रियप्रकाशत्वेन विवक्षितम्, भूतानि वा मात्रा वा, भूतादिर्यां तैर्नमो
वा । तत्र पुराणवाक्योक्तपदद्वयवचनानुगुणादाद्यविकल्पद्वयोक्तात्प्राप्त्यतर्होकारो तु विषये लये
निर्विवादः । शृङ्खलचनमनरास्य तृतीयोहोकारोपि तत्र सूक्ष्मरूपेण मायासद्भावात्तथा । अथ
तृतीयोवक्षिण्यते, तत्र लयपथेति वैकारिककार्ये मनसोविन्द्रियकार्ये तत्रैवपि विशेष-
रजोजन्यत्वेन वामनोत्सृष्टसंज्ञिते वामनया तत्र विषयप्रकाशत्वात् तेष्वेव लय इत्यर्थः । ननु
कारणे लयवर्क्षिण्ये तेष्वेव लय इत्यत्र किं मानमिति शङ्कायामाहुः कारणन्येत्यादि । तस्य
विशेषकरणात्तदलये तत्र लीनानामिन्द्रियाणां विशेषेण विषयप्रकाशसंभवात्स्यापि लयाहोकारो
उभयलयाहोकारापतेन गौरवाच्च तथाहोकार्यैः । तथा च लयवानुपहोते प्रकाशाभावा-
प्रत्यक्षमेव विषयविन्द्रियलये मानमित्यर्थः । ननु शास्त्रानुग्रहार्कलमुलमिदं गौरवं न

दोषायेति चेतत्राहुः अन्यथेत्यादि । तैजसस्य लयाङ्गीकारे तत्र निद्रान्धवशाद्यकत्वाभावेन तस्याः निवृत्त्यसंभवात्पुनर्जागरणं कथं क्रियेत तामसवैकारिकयोरचञ्चलत्वेनाविषेपकत्वात्केन प्रकारेण क्रियेत, तथा च जागरणान्यथानुपपत्त्या तैजसस्य न लीनता, तदल्पे च विषयप्रकाशापत्तिरिति तदभावात्प्रधानुपपत्त्या विषय एव लयोङ्गीकार्य इत्यर्थः । ननु सुषुप्त्यावद्द्विवेकभावादहङ्कारलयः प्रत्यक्षानुभवसिद्ध इति तद्व्युत्पन्नं गौरवं न दोषायेत्यत आहुः अहङ्कार इत्यादि । सत्यं तद्व्युत्पन्नं भवसिद्धिः, परं सोहङ्कारो भिन्नः आत्माप्यासक्त्यः, न त्विन्द्रियजनक इति तेनानुभवेनैतस्य गौरवस्य प्रामाणिकञ्च नापादयितुं शक्यमित्यर्थः । ननु विवेकस्याभावादहंविचैतौ सर्वे एव मासन्ते इति सोनुभवः सर्वोहङ्कारलयबोधक इति न तस्य गौरवस्याप्रामाणिकचमित्यत आहुः तथा स्मृतीत्यादि । विषेपस्य तस्यापि लये सति प्रलयदशायामिव सुषुप्तावपि पुनः घृष्टषभावादिन्द्रियाणि पुनर्नोत्पद्येरिति जागरे एव स्यात्, जागरे वा ऐन्द्रियकज्ञानमेव न स्यात्, अतो जागरी-ताज्ञानानुसंधादिवेक आवश्यक इति तद्व्युत्पन्नं गौरवप्रामाणिकमेवेत्यर्थः । न च कालस्य क्षोभकत्वात्तैजसोऽपि पुनः सुषुप्त्युत्पत्तेस्तद्व्युत्पन्नं नाप्रामाणिक इति वान्यम् । तथा सत्यैकस्य जागरेऽन्येषामपि जागरणप्रसङ्गात्, कालस्य साधारणत्वात्, अतस्त्रियामकलेनास्य स्थितिरावश्यकी । इदमेव हृदिक्त्वाहुः अतो विषयेत्यादि । अन इति । कारणपक्षस्यो-क्तरीत्या दुष्टत्वादिष्य एव लयो युक्त इत्यर्थः । न चैन्द्रियाणि स्वयोनित्वेति भगव-द्राज्यविरोधः । तस्य प्रलयसामयिकदशाभावनविषयत्वेन स्वापविषयत्वाभावात् । एतेन, षडिन्द्रियजन्यज्ञानं प्रति तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगत्वेन जागरे कारणता, हितवन्निद्रात्म-मनःसंयोगत्वेन च स्वप्ने कारणतेत्येवं कार्यकारणभावद्वयमङ्गीकृत्य स्वप्ने साधयन्निन्द्रियलय-मनङ्गीकुर्वन्तो नैयायिका अपि प्रत्युक्ताः । रसवालाकिमाहणे 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'त्यादिना आवितस्यार्थस्य विरोधात् । तत्रादानकथनेन प्राणशब्दवाच्ये-न्द्रियाणां स्वस्वस्थानत्यागबोधनात्तत्तद्विषयलोहितभूतासु नाडीषु लयबोधनादिति । सिद्धमाहुः अनः स्वप्नेत्यादि । प्रविष्टानीति । इन्द्रियभावेन संबद्धानि । तथा च स्वराद् अस्मदा-दिसर्वेन्द्रियवृत्तिभिः सर्वं भवति, अस्मदादिसर्वेन्द्रियाधिष्ठानत्वात्, स्वाप्नसर्वदेहाधि-ष्ठानत्वावदित्यनुमानेन तथात्वात्सिद्धिरित्यर्थः । ननु स्वप्ने स्वाप्नघृष्टविषयत्वाद्भवतु द्रष्टृम्, जाग्रति तु विषये प्रविष्टानामिन्द्रियाणां भगवदिन्द्रिये प्रविष्टत्वे स्वप्नवत्स्यायामिवेन्द्रियको-टिनिवेशेन विषयभावाभावात् द्रव्याभावेन पूर्वोक्तद्रष्टृत्वं न सुषुप्तम् । यदि च लयाभावा-दिन्द्रियकोट्यानिवेशः, तदापि विषयतयैव संयुक्तानीति भगवतोस्मदिन्द्रियापेक्षायि नास्ति इति तदिन्द्रियकरणकं तस्य ज्ञानं भविष्यति, नत्वस्मदिन्द्रियकरणकम्, अतोपि तथात्वं

दुर्षट्मित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेति । स्वाप इवेन्द्रियाभावत्वागेन प्रवेष्टे विषयाभावाच्च किमपि घृष्टीयादिति सत्यम्, परन्तु जाग्रदशायां तैर्विषयग्रहणस्यानुभूयमानत्वेन तेषामि-न्द्रियभावात्स्यायामिषयभावेनामिन्द्रियत्वमेव प्रवेष्ट इति तान्यपीन्द्रियत्वेनैवापि तिष्ठति । एषा-वान् परं विषेपः, स्वप्ने तानि स्वेन्द्रियत्वेन घृष्टीति, जाग्रति तु परेन्द्रियत्वेनेति । एवं सति स्वप्ने स्वेन्द्रियैः स्वाप्नघृष्टिमस्मदात्मानं च पश्यति, जाग्रति तु अस्मदिन्द्रियाप्यस्मदात्मानं च । अस्मदिन्द्रियैस्तु स्वेन्द्रियरूपान् विषयानिव, न स्वस्मदात्मानमपि, परात्मनः परेन्द्रि-यापेक्षयादिति । तदेतदुक्तं तत्रेन्द्रियेत्यादिना । आत्मानमिति । अस्मदात्मानम् । इन्द्रियस्येति । स्वेन्द्रियरूपस्य विषयस्य । एकपदं विवृण्वन्ति स वेत्यादि । स्वप्ने-त्यादि । स्वप्ने यथा स्वस्य स्वाप्नघृष्टदेहात्मनोभिमामित्वम्, तथा तत्तदेहात्मनोभिमामित्वेपि सर्वानभिमामित्वेन व्यावर्तकत्वादित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । तेनैवेति । स्वात्मतया ब्रह्माण्डपुरुषामेदृश्यानेनैव । ननु व्यावर्तकानां चैदृश्यावर्तकत्वम्, तदा देह-स्थितकोटिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानमस्माकमपि स्यादित्यत आहुः देहेत्यादि । तथा च सर्वो-त्मभावे जाते ब्रह्मभावेनाग्नेदस्य मानाजीवत्वे वा निवृत्ते वामदेवशुकादिवत्स्यादित्येति न कोपि विवादोऽय इत्यर्थः ।

इति श्रीमद्गीतासुबोधिन्यायः

प्रथमाध्यायविबरणं

सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
अथ द्वितीयाध्यायविवरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायविवरणं चिकीर्षवस्तयोः वीरार्थं बीजस्यानुकत्वात् वक्तुं पुनस्त-
दर्थमनुवदन्ति मान्येत्यादि । नत्त्वार्थमिति । वस्तुनोऽनारोपितरूपस्य निर्धारार्थम्, इदमु-
क्तार्थं च युज्यते । तैनेकार्थत्वरूपा सङ्गतिरपि स्मारिता । बीजमाहुः द्वित्रिच इत्यादि ।
तत्त्वस्य श्रातयस्य ध्येयस्य च वस्तुनो निर्देशो लौकिकयुद्धिविषयीकरणम् । द्वित्रिचः बाह्य-
भ्यान्तरभेदतः द्विप्रकारकम्, तत्र तयोः प्रकारयोर्मध्ये मानमयपुरःसरं श्रुतिमूलकतदविरुद्ध-
युक्तियोगसाधितं मनश्चेति मानम्, क्षरावयवविन्यासो मेयम्, तदुभयकथनपूर्वकं वाक्यो
निर्देशः पूर्वाध्याये निरूपितः । आन्तरज्ञानस्य बाह्यज्ञानार्थनत्वाद्दुक्तः । तथा चोपाहात-
गर्भा हेतुता पूर्वोपरभावे बीजमित्यर्थः । ननु पूर्वाध्याये योग उक्तः, स सर्वगमकः, तथा
विषयः सर्वात्मक उक्तः. एवं सति किं वा भ्रान्तं किं वा आन्तरमित्याकाङ्क्षायामाहुः आन्तर-
मित्यादि । यद्यपि योगमागेंगं सर्वं ज्ञातम्, तथापि 'यत्र योगेनेत्यादिवाक्यत्तदयोचरं
तदप्राप्यं च भिन्नमागेंगं भक्तिमागेंगं फलसाधनयोर्वाधेनः बोधनात्तद्वर्तेते, अतः प्रथमं
साधनस्य ततः फलस्य च निश्चयः क्रियते, ततस्ताभ्यां कृत्वा पूर्वोक्तयोरेपि साधनफलयो-
स्तत्त्वं वक्ष्यमाणसाधनफलशेषतात्मकं वास्तवं रूपं फलित्प्यति, लौकिकया अपि बुद्धे-
र्विषयीभविष्यति, तथा च यथैतज्ज्ञानार्थं तत्कथनम्. तथा तत्त्वनिर्धारयैतत्कथनमिति
परस्परसाक्षात्काङ्क्षात्प्रकरणेक्यमध्यायवीचीपर्यं च युक्तमित्यर्थः । एतदेव विशदीकुर्वन्ति एव-
मित्यादि । तयोरेपि । साधनत्वफलत्वयोः । नत्रेति । विचारं क्रियमाणं । एवमध्यायार्थं
विशदीकृत्य व्याख्यातुमारभन्ते नत्रेत्यादि । नत्रेति । एवमध्यायार्थं निर्धारिते ।

एवं पुरेस्पत्र । अत्र केचन व्याख्यातारो नष्टां स्मृति धारणया प्रत्यवरूप्य तथा
ससर्जति योजयन्ति, तत्तात्पर्यमाहुः नथेत्यादि । सृष्टिसामर्थ्यं धारणाफलं
नष्टस्मृतिप्रत्यवरूपेण व्यापार इति तदभिप्राय इत्यर्थः । तद्व्यपन्ति नदि-
त्यादि । ब्रह्मणः सृष्टिसामर्थ्यस्य ब्रह्मत्वादेव सिद्धत्वाद्ब्रह्म स्मृतिप्रत्यवर्गधस्य फलत्वेन कथनाच्च
नत्तथां मते चिन्त्यमित्यर्थः । ननु विद्यमाने सामर्थ्ये धारणप्रयोजनाभावात्तद्व्यस्तस्मृतिप्रत्य-
वरोधस्य व्यापारत्वेन फलत्वस्याङ्गीकागच्च मूलमङ्गो किमिति विचार्यन्मुच्यते इति तत्राहुः
नष्टेत्यादि । सचेथा नाडा इति । संस्काररूपस्यापि नाशे । नापेहेतुत्वमिति । धारणाया-
त्सत्त्वात् । तथा च तोषस्य व्यापारनाश्याः स्मृतिप्रत्यवरोधस्य च फलताया आपत्त्या । धारणा-
यास्तत्रैवोपक्षेपेण सामर्थ्यपर्यन्तधावनाशमन्नाद्विचार्यन्वमित्यर्थः । नहि किमत्र विवक्षित-
मित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्र चित्त्यादि । नदिति । स्मृतिप्रत्यवरोधनम् । तथा च समाभित्याहार-

वशादेवं विवक्षितं निश्चीयत इत्यर्थः । ननु स्मृतिनाशवत्सामर्थ्यकौष्ठ्यास्यापि शक्यवचन-
त्वाद्धारणायास्तोषहेतुत्वाङ्गीकारे को दोषः, श्लोके छन्दोऽरोधस्यावश्यकत्वेन समाभित्याह-
रत्साप्रयोजकतया पार्थिकान्धवयस्यैव बलवत्त्वादिति शङ्कयामाहुः तोष इत्यादि । त उप-
पादयान्ति यथेत्यादि । अत्र भगवत्त्रिकटे स्थितिः सुषुप्ती सत्सम्पत्त्या बोध्या । तद्विस्मरणा-
दिति । पूर्वकल्पीयपदार्थादिविस्मरणात् । सत्त्वेति । 'यानत्सखा सरूप्युरिवे'ति वक्ष्यमाणानीत्या
समानशीलः सन् । मुख्यं साधनमिति । स्मृतिप्रत्यवरोधस्य मुख्यं साधनम् । ननु समाभि-
त्याहारप्रदेण प्राञ्जलान्ध्याङ्गीकारोपि तोषस्य सृष्टिहेतुना प्राप्या सामर्थ्यकौष्ठ्यस्यार्थो-
त्साद्धिरिति तत्सामर्थ्यस्य फलत्वमवर्जनीयमतो व्यर्थः प्रयास इत्यत आहुः तोषेत्यादि ।
धारणायास्तोषसाधनत्वपक्षेयुक्तन्यायेन तोषादेव सर्वमवने स्मृतिप्रत्यवरोधस्य फलत्वमवर्ज-
नीयमित्यावश्यकत्वात्तस्यैव फलत्वमस्तु, न तु सृष्टिसामर्थ्यस्य । ततु ब्रह्मत्वे रूपप्रतिभूल-
हितत्वात्साधनेन सृष्टिकरणव्यवधानात्फलप्रतिबन्धकत्वात्साधनप्रयोजकम्, न अत्र शुक्लतया
सामर्थ्यार्थं धारणारूपसाधनमुपदिशति, येन तथा प्रशंसेतुं, किन्तु पूर्वं 'नान्यत्र सज्जेदिति
२।१।३९ कथनादप्रेषि 'अतः कविनामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तः' २।२।३ इति कथनाच्च
वैराग्यार्थम् । तथा सति यथा धारणया नष्टस्मृत्यवरोधेन भगवत्तोषात् सर्गोपिकृतस्य ब्रह्मणो
यथापूर्वसृष्टिकरणम्, तथात्र धारणया नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधेन भगवत्तोषादस्य स्थूलहृद्रशो-
पासकस्य योगिनो वा 'तुष्टे त्वि'तिन्यायेनामोचदृष्टित्वे सर्वभोगेन वैराग्यदात्ममिति तथा
सामर्थ्यस्य फलत्वकथनं विचार्यमित्यर्थः । न चास्य पूर्वं सर्वाननुभवान्नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधोऽ-
सङ्गत इति शङ्क्यम् । इदानीं प्रत्यहं प्राज्ञे सृष्टेः पूर्वं च भगवदुदर एव सत्त्वेन, धर्मसातु-
भवस्य विभागाभ्यामभ्येयस्यर्णतं च तत्तज्जन्तसु नानाप्रकारकस्थूलानुभवानां च बहुधा
जातत्वादिति । तस्मादेवमेवार्थ इति निश्चयः । यद्यदानींनित्यसम्भन्नादकेनैव तस्य साधपि
पूर्ववशात्तद्व्यस्तस्मृत्यमाहुः यथा वेत्यादि । तथा च सृष्टौ तुद्धौ च पूर्वकल्पीयप्रकारतौत्य-
बोधनाय पदद्वयोक्तित्वस्यर्थः । एवमनेन धारणारूपस्य साधनस्य प्रकृतोपयोगाय वैराग्य-
शेषत्वं साधितम्. अतः पूर्वाध्यायोक्तस्य फलस्यापि प्रकृतोपयोगाय तदर्थमेव द्वाभ्यां
वैराग्यशेषत्वमुपपादयन्ति इदानीमित्यादि । साधनान्तरमिति । वेदतात्पर्यविवचारकम-
रूपं तदित्यर्थः ।

शान्तस्य हीत्यत्र । ननु वेदेन सर्वविषयत्याजनाय स्थूलधारणैव कर्तव्यत्वेन
बोध्यत इति कथमवगन्तुं शक्यत इत्याशङ्क्यायां तदुपपादयन्ति सर्वे
इत्यादि । प्रजाकामनादीनां वा नित्यस्त्व इति । यद्यपि नित्यविचारकं
वाक्यं भिन्नम्, कामनार्थं च भिन्नम्, तथापि यथा 'पुरोधाश्चं चतुर्षो करोति इत्यस्याथेयं चतुर्षां

करोतीत्यनेनोपसंहारः, तथा कामवाक्यस्य नित्ये वक्तुं शक्यत्वात्तत्त्वैर्ष्यः । कर्मव्यपत्वेऽ-
 बन्धनरमेवेति । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवर्जे'दिति जाबालश्रुतौ वैराग्यस्य प्रवर्जविभक्त-
 विशेषणतया कथनात्तस्य कर्तव्यत्वे वा आन्तरमेव कामनात्यागेनैव अवाप्तमेव वा
 होयतिरिक्तसमय एव कर्तव्यं स्यात् । पञ्चान्तराण्याहुः आत्मनीत्यादिना । एतेषु प्रथमः
 प्राणाग्निहोत्रोपनिषदुक्तः अग्निहोत्रेत्यादिनोक्तः, द्वितीयस्तु नवमस्कन्धे 'विरक्तो न्यासमा-
 स्त्वितः । सदैवाग्निरात्मानं युजोव परमात्मना' इति सौभग्युक्ताख्यानोक्तः जरामर्षेति । सुती-
 यो'ऽन्मस्यपार' इति तैत्तिरीयबृहन्नारायणोपनिषत्समाप्ते 'तस्यैकविदुषुः' इत्युपशास्त्रोक्तः ।
 एवं सर्वेषां प्रमाणसिद्धत्वेपि ये प्रव्राजस्यान्वयपङ्कवायविभक्तकत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तान्प्रत्याहुः
 सर्वेषामित्यादि । यदि तथा स्यात्तदा श्रुतिः प्राजापत्यामाग्नेयो वैष्टि जाबालदिश्रुतौ प्रव्राज-
 पूर्वोक्तत्वेन न विदध्यात्, 'प्राजापत्यां निरूप्ये'तिमग्निनापिबन्दीश्वरः' इति, सुषिष्टिरोपि धर्मा-
 वतारो न प्राजापत्यां कुत्वा प्रवर्जेत्, सौभरिश्च याज्ञवल्क्यस्यपि प्रव्राजं वाग्निशाखायां
 मैत्रेयीब्राह्मणेन न श्रावयेत्, व्यासचरणा अपि साधनाध्यायतुतीयपादे प्रव्राजनिर्णयं न कुर्वुः,
 अतो मीमांसकानां तथा कल्पनमुक्तमिति तद्विद्वद्य सर्वेषामुक्तानां पञ्चानां श्रुतिमूलत्वा-
 बयाश्रुता एव साधनरूपाः पदार्थाः, फले फलरूपाश्च, ते साधनेऽधिकारिभेदेन वचनानि
 व्यवस्थाप्यावगन्तव्याः । अन्यथा नित्याग्निहोत्रप्रव्राजविधापकयोः श्रुत्योर्विरोधो दुष्परिहृत
 एव स्यादित्यर्थः । एवं विचारोण सिद्धं पूर्वपक्षस्यार्थमाहुः नस्माद्वैराग्यमित्यादि । लौकिक-
 विषयवैतुष्यस्यैव श्रुत्यभिप्रेतत्वात् दृष्टान्तविकविषयवैतुष्यं धारणाकरणरूपश्च शास्त्रार्थनि-
 र्धारो न संभवतीति शङ्क्यां सर्वस्यापि वेदस्य तात्पर्यमनेन पद्यनाहत्यर्थः । सैद्धान्तिकमर्थं
 श्रुत्यादयन्ति यथा परब्रह्मेत्यादि । प्रस्थानन्त्वादिति । प्रकृष्टस्थानत्वात् । ननु 'यजेत' ब्रह्म-
 यादित्यादौ नियोगदर्शनात् पुरुषस्य कर्मशेषत्वेन कर्मणः फलशेषत्वेन फलस्य च पुरुषार्थ-
 तया पुरुषशेषत्वेन तद्वाक्यानां साध्यार्थत्वनिश्चये कर्मफले पुरुषगतमेवाप्यतीति सिद्धत्वं
 रूपब्रह्मगतं फलमिति न वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्यां श्रुतार्थोपतिं प्रमाणत्वेनाहुः अन्यथे-
 त्यादि । अन्यथेति । वाक्यानां साध्यार्थत्वमङ्गीकृत्य फलस्य पुरुषशेषत्वाङ्गीकारे अप्रामा-
 ण्यमन्यार्थैकपं वेति, वाक्यस्याप्रामाण्यं कर्मान्तरस्वार्थैकपं वा, तदुदाहृत्य दर्शयन्ति
 यथा स्वर्गापेत्यादि । ननु वप्येत एव तात्पर्यम्, अत्र फलश्रुतेर्यथादत्त्वात्कर्मप्रशंसाप्रा-
 मत्र कियते इति तत्राहुः यथा चेत्यादि । किमत्र बाहोपलालनरूपवस्तोभारूपा प्रशंसा, उत
 यथार्था, आद्ये त्वेकत्र प्रतारकतायां सिद्धायां मुख्यफलव्यत्याश्राप्तसम्पन्नं सर्वस्य वेदस्या-
 प्रामाण्यप्रसङ्गः । द्वितीयं तु परस्परविरोधात्प्रत्यक्षादिविरोधाच्च शब्दार्थस्यैव बाध इति नैवं
 तात्पर्यनिश्चय इति तदुभयदोषामावो यथा तथा वर्णनीयमित्यर्थः । तर्हि कयं वर्णनीयमि-
 त्याकाङ्क्षायां वेदस्य सिद्धार्थत्वमुपसंवाय फलस्य ब्रह्मगतत्वं चातुसन्धाय वर्णनीयमित्या-

श्रयेण तत्रकारमाहुः तत्रेत्यादि । 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुत्या क्रियायां प्रविष्टतयान्यमृत-
 ऋत्विग्यजमानरूपेण स्वयमेव वर्तते, यज्ञियाणां पदार्थानां जागतानामिव तदङ्ग एव
 निविष्टत्वात्पूर्वकाण्डे तस्यैव स्थित्यर्थः । तत्र गमको हेतुः यथेत्यादि । यथा 'भगवा'नित्यत्र
 वत इति पाठः प्रतिभाति । अत्रे तदिति पदस्य दर्शनात् । भवायमेव चेत्याः, तदा यथा-
 पदस्योदाहरित इत्यर्थो बोध्यः । यत्र घेन भोगेनेति । यस्मिन् गार्हपत्यादिरूपे मूले घेन
 हविरदनेनेत्यर्थः । निष्क्रियोत्पन्न इति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामन्ति' 'वेदेभ्य सर्वैरहमेव वेद्यः' । 'मां
 विषचेऽभिषेचते मा'मित्यादिवाक्यैः सर्वस्य वेदस्य भगवत्तात्पर्यकत्वे तद्बोधकत्वे तद्विधायकत्वे
 तद्वाचकत्वे च बोधिते वेदस्य सर्वस्य सिद्धार्थ एव तात्पर्यं निर्धार्यं विधायकत्वादिवाक्या-
 बाधार्थमेवं प्रकरेणानुवादोयम्, न तु गुणवाद इति तात्पर्यं निश्चयते । अतः ऋषद्वेषेपि
 नामभेदेन प्रकारभेदेन च कथनात् सर्वस्य शान्दत्रब्रह्मणो वेदस्यास्मदुक्त एव मार्ग इत्यर्थः ।
 नन्वेवमर्थोऽन्यैः कुतो नाङ्गीक्रियते इत्यत आहुः किन्चित्त्वैत्यादि । नस्माभिर्वाक्यार्थसम्ब-
 न्धरहितैरिति । फलबोधकैः पदैः वाक्यार्थत्वेनाङ्गीक्रियमाणो यः पुरुषस्तेन सह सम्बन्ध-
 शून्यः । लक्षणदा इति । अवान्तरवाक्यसम्बन्धमात्रेण । ध्यायतीति । धीर्योयति । अत
 इति । वृत्तिद्वयविरोधशब्दार्थबाधायाम् । तथा च यदि वेदस्य कर्मणि तस्य पुरःस्कृतिके
 फले पुष्पे च तथा तात्पर्यं स्यात्, तदा यथाश्रुताः पदार्थाः फले साधने च प्राक्षाः स्मृः, न
 त्वेवम्, किन्तु महावाक्यार्थविचारे उपकीर्या भगवत्परत्वे च सिध्यतीति यथाश्रुतग्रहणं न
 युक्तमित्यर्थः । फलत्वेनोक्तानिति । अत्रवाक्येषु फलत्वेनोक्तान् । सिद्धमाहुः तस्मादि-
 त्यादि । तस्मादिति । वेदस्यैवरात्मकत्वेन सामान्यैः ऋषिभिरपि तदर्थनिर्वाचतत्तद्वे
 श्रद्धां विहायेत्यर्थः ।

अत इत्यस्याभासे । भिन्नप्रकारेणेति लोकानुरोधेन भगवत्परतया । सर्वकार-

गासामर्थ्यादिति भगवद्वत्सर्वकर्मणसामर्थ्याभावात् । तस्मादिति ।

२-२-३ सर्वेषां फलदर्शनात्प्रवृत्त्यतिरेकादग्निहोत्रादिवाक्येषु श्रयमाणस्य कामप-
 दस्य भगवत्परत्वात्तत्त्वात्कथानां भगवत्परत्वनिर्णयो न युक्त इति तत्रैत्यर्थः । एकमा-
 शङ्कयातः कश्चिरिति । श्लोकस्यार्थमाहुः यत्रेत्यादि, येषु वाक्येषु सिद्धार्थानुवादकत्वेन
 भगवत्प्रोक्तानुवादकत्वेन रूपेण महावाक्यार्थोपयोगार्थं महावाक्यार्थस्य श्रुतपरत्वात्प्राप्त-
 र्थमेवान्तरफलनि वृष्टादादिस्वर्गान्तात्पर्यनुबदन्ति तानि कर्माणि लोकसिद्धत्वात् प्रवृत्त्य-
 त्तिरेकसिद्धत्वात्पुत्रिकुतानि तत्फलत्वेनाप्यमृतानि साधनानि, न तु प्रतारकरूपाधि,
 तादृशफलार्थं साक्षात्परपरत्या च श्रुतपरार्था कर्तव्याप्यश्रुत्यानि । कयं युक्तिरुक्तं ?
 कयं वा उपयोगः ? इत्यपेक्षायां यथा "घन्वन्नि"त्यभिस्तुतिवाक्येषुमेतदितिस्त्वैत्यादि-
 पोचार्थं लोकासिद्धा यथा दृष्टान्तीक्रियते, इति तस्य वाक्यस्य ताक्यात्रे तात्पर्यं,

न तु तद्विधाने, तथात्यन्तं सन्मार्गविद्युत्सर्वीयुस्त्वजनमात्रे कारीर्यादिवाक्यतात्पर्यम् । एवं सन्मुखस्य संसारासक्तस्य तदावेशादिबासापगमशङ्कया तदाह्वयजनमात्रे “विश्रोत्रि-
दा”दिवाक्यतात्पर्यम् । एवं दृष्टाद्विदुष्णस्यानुश्रविके सक्तस्य दृष्टवैतुष्ण्यदाह्वयजनमात्रे
च्योतिष्टोमादिवाक्यतात्पर्यं, न तु तदवश्यमेव तत्कारणे । न च फलभावः शङ्कयः, तथा
सति विश्वासाद्यप्यप्रसङ्गात् । फलन्तु तात्पर्यभ्रमेणापि कण्ठे लोकयात्रानिवर्तार्हाद्यर्थत्कलमत्
उपपत्तेरिति न्यायन भगवता दामाह्वयिष्यति । नैतैतानि वृथयाऽप्यादीनि फलानि भ्रगवद्दो-
कार्थमेव प्रतिपादितानि । एवमितराप्यपि तानि सर्वान्युक्तरीत्या महावाक्यार्थं
मुक्तिरूपे विप्रकृष्टसञ्जिक्छपरम्पर्योपयुक्तानीति । एतेन ग्रन्थेन मूलस्थोतः श्रद्धार्थो
विद्युतः । अत उक्तवाक्यघटितस्य पूर्वकाण्डस्थोपासनाकाण्डस्य च महावाक्यार्थोपयुक्तत्वात्,
कविः श्रुतेस्तार्थ्यं लोकदृष्टान्तरूपमवगन्तुं निर्युगो भूत्वा नामसु यावदर्थः स्यात् ।
येनित्यत्यादिनां कर्तार्या तथा स्यात् । तथा च, जैमिनीयमते यथा “वायुर्वै श्रेयिष्ठे-”
त्यादीनामनुवादत्वं, तथा सिद्धान्ते कारीर्यादिच्योतिष्टोमान्तानां पूर्वकाण्डस्थानां युक्त-
तिरिक्तदृष्टादृष्टफलभाषकानामुक्तकाण्डस्थानाच्च वाक्यानामधिकारिभेदेनावयुत्यानुवादत्वमव-
गत्य स्वापेक्षितपरो भवेदित्यर्थः । कानि कार्यसाधनानित्यपेक्षायामाहुः शान्त इत्यादि, तथा
जीवात्मनः क्षयरूपस्य वा दर्शनेचिह्नितः स शान्त्यादियरो भवेत् । यस्याक्षरदर्शनेविकारः
‘स सर्वं भवेति ज्ञानपरो भवेत् । यस्य पुरुषोत्तमदर्शने स बृहन्नारायणोपनिषदुक्तज्ञानपरो
भवेदित्यर्थः । एवं यथाधिकारं सर्वासु परविद्यासु वाग्यम् । विद्यानां परापरविभागस्य
परपरमोऽकृष्टविभागस्य चाक्षरहर्षविभागस्य च श्रुतिसिद्धत्वादिति न कोपि वादलेशः ।
अप्रमत्तपरतात्पर्यमाहुः न हीत्यादि । व्रति न इति । सर्वदैवं विचारनियमस्य ।
नञ्चेति । चक्षुराढोकादिचक्षुसिद्धिविषये । न कुप्यादिति । तथा च प्रकागन्तरेणैव
तद्वलसिद्धिरित्यर्थः ।

सत्यामित्यत्र—ननु सर्वेषामिन्द्रियसाकल्याभावेन बाहोः स्वतः सिद्धत्वस्य प्रायि-
कत्वादुपबर्हणकैमर्ष्यं कम्युच्यते इत्यत आहुः महापुरुषत्वादि । यां

२-२-४

हि राजवत् समत्समुद्भाद् एहादेवं विचारपूर्वकं विरचयते, स भगवत्कृप-

धैर्येति, तादृशस्य तथात्वादेवमुक्तमित्यर्थः । उपबर्हणपदगतदृष्टसङ्ख्यायास्तात्पर्यमाहुः
गच्छुर्योः पादयोश्चेति । अत्रोपबर्हणकैमर्ष्यकर्मणेन तदर्थकप्रयासकारणवैयर्थ्यमजहत्कार्य-
या लक्ष्यते । तथा च, पादयोर्बाहुकृतोपयोगाभावात् “सत्यां क्षिता”विल्यनेनाद्युपबर्हणप-
दान्वयो भवति तस्यां तैः किमिति । एवं सति विकलाङ्गस्यापि तिसिद्धिरिति तादृशास्तु
सर्वैवैव प्रयासो न कार्य इत्युपपदेशः फलति । ननु भिन्नवाक्यत्वे कम्युपदेशैकमित्यत
आहुः अत इति, फलैक्यात् । एवमप्येपि बोध्यम् । तुरीयापादस्यचित्तवर्गमाहुः किञ्चेत्यादि ।

चीराणीत्यत्र । देहश्च पराधीन इति । ‘देहः किमत्रदातुर्वे’ति न्यायान् परा-
धीन इत्यर्थः । अत इति सर्वस्य साधनसोपलब्धत्वं । विद्युतो ।

२-२-५

ननु मार्गे चीरसत्त्वेपि स्वतस्तद्गुणे वाचकमपि संभाव्यत इति कवं
निस्तार इत्यत आहुः अतस्तेपीति । भगवतीयत्वात् भगवदीया अपि । तथा च,
‘दिशन्ति वे’ति वाक्यस्यात्रापि योजनेऽस्माद्रोषाकिंस्तार इत्यर्थः । ननु दानस्य चेतनधर्म-
त्वाद्चेतने मार्गे कर्म तस्यमैव इत्यत आहुः पारेश्यादि । “सर्वेषामध्वनां पादाधिक्यन-
मि”ति शुशुक्ताद्चेतनत्वेपि पादसम्बन्धात्स्वदानं लक्ष्यते । कल्पतया चीरदानं
लक्ष्यते । तथा च, यथा परम्परितचेतनसम्बन्धेन दर्थ्याहुदितदानं, तथा श्रीतज्ञापकोप-
लक्ष्या पश्चिमिर्ब्रह्मदानमपि युज्यत इति तेषि किं वक्ष्णाणि न प्रयच्छन्तीति वाक्ये गौष्या
दानसम्बन्ध इत्यर्थः । ‘न च लक्षणां नैव वक्षामी’ति प्रतिज्ञामङ्ग इतिवाच्यम्, तस्याः
परोक्षवादमित्तविषयत्वाद्न च परोक्षवादत् । कमपत्र परोक्षवादस्यभिज्ञेति चेत्, तुरी-
यचरणादिति वदामः । धनमदान्धतद्रक्तौ प्रतिपद्यमर्थः प्रत्यक्षः स्यात्तपि प्रतिबुध्यते,
अप्रतिबोधाच्च परोक्षः इति निर्भोयते । अत एव नच्योऽगुष्ण्यन् रुद्रपदेसु विपरीतलक्षणापि
सङ्गच्छते । यत्तु काकात्र निर्वाहान्नात्र लक्षणेत्याह कश्चित्त्नन्दम् । किमदवैपथ्यापत्तेः ।
न च तत्काकुबोधकमिति वाच्यं, विनिगमकामावात्, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्, शब्द-
विकारस्यैव काकुत्वेन तस्यावृत्त्यन्तरापाताच्च । न च सा चेष्टाविशेष इति वाच्यं, ‘काकुः
क्षिपां विकारो यः शोकाभीत्यादिभिर्धनैरिति कोशेन तस्यां ध्वनिमर्मलोपोनाबंष्टाविश-
वाभिम्यक्षितशब्दधर्मत्ववैवादर्णयत्वात् । न चास्तां ध्वनिमर्मलं, तथापि पदधर्मत्वाच्च
वृत्त्यन्तरत्वापत्तिरित्वाच्च, ध्वनिमर्मलेपि पदनिध्वनिधर्मत्वेन पदधर्मत्वानुपायात् । अन्यथा
घट्यादिध्वनावपि काकापत्तेः । तस्मात्किमादिपदेस्तात्यसंयान्तुत्पत्तिबोधने काकुः महक-
रिणी भवतु नाम, अभिनयादिवत्, न तु शक्यविपरितोर्तायबोधने, अत्र शक्तति लक्षणावस्य-
न्वेवेति दिह् । अत एव पूर्वश्लोकेपि लक्षणा न दोषाय । ननु वृक्षेषु भिक्षादारुत्वं कव-
मवधेयमित्यत आहुः गतेत्यादि । तथा च, तत् साधर्म्यदिवधेयमित्यर्थः ।

एवमित्यत्र । अस्मादेतोरिति । उपार्जनैराराहिल्यादित्यर्थः । अत इति
परिच्छिन्नत्वात् । अत इति एकमार्गित्वात् । ननु दक्षिणेनेऽकमहिख-

२-२-६

समरागित्वदर्शनादेदं साम्प्रतमित्यत आहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथा
दक्षिणदृष्टान्तेन मीतौ सर्वविषयत्वाङ्गीकारे । लण्डहाः क्रियमाणेत्यादि स्पष्टम् । ननु
‘तस्य तदेव हि मधुर’मिति न्यायात्तयाकरणेपि को दोषः इत्यत आहुः मीतिरित्येत्यादि ।
तत इत्यादेरेव विवरणं तत इत्यादि । अतः भगवतः सहचरियत्वात् । चेति आनन्द-
निधिललक्षणप्रयोजनरूप इत्यर्थः । अत्रेति श्लेषेर्थादौ प्रत्यावर्तते पञ्चालकृतेन ।

२-२-७ कलनाभिव्यत्र । एवमिति सप्तपद्योक्तप्रकरणेऽर्थः ।
केचिदित्यत्र । अत्रेति साधननिर्धार इत्यर्थः । किञ्चुतौ, तत्रेति आयुषेभु ।
स्वर्गं जीवः । मृत्युर्न्मुक्त्याप्यन्वयगममिति । 'रविमये स्थितः सोम'

२-२-८ इति मन्त्रे तथा सिद्धमित्यर्थः ।

२-२-१३ कर्म धारयेदित्याकाङ्क्षायामाहुः जितं जितमित्यादि ।
यावत्सेव्यत्र पूर्वोक्तन्यायेनेति । स्वप्नजन्तुश्रुत्यायेनेत्यर्थः । अत्र 'परावरे-
रिमन्त्रि'ति(मूल)पदान्यां माहात्म्यज्ञानपूर्विकं' मक्ति भगवदविर्भावं
रविमन्त्रं सूत्रयतीति भक्तियोगपदेन भक्तिभक्षणं योगमपि स्वस्मिन्
सूत्रयतीत्याशयेनाहुः योगपदेनेत्यादि । स्वसाधनं स्वकृतं वित्तनिर्धोषरूपं साधनम्, साध-
नमूर्तं भक्तेः स्थिरं रूपमुक्तमसाधारणं भक्तिनिरूपकमुक्तम्, स्वस्मिन् भक्तिभक्षणो योग उक्त
इत्यर्थः । पूर्वोक्तस्य श्रवणेत्यर्थः । क्रियाया हेतुवाङ्गीकार इष्टाद्योतं दूषणमाहुः प्रनि-
बन्धकेत्यादि । उक्तद्वयश्च 'एतान्यपि तु कर्माणि' 'रश्मिः सत्त्वगुणोदय' इत्यादिवा-
क्यैरवगन्तव्यम् । प्रकृतानुशयोयमेवेत्यत्र विनिगमकमाहुः पुण्येत्यादि । प्रपन्न इत्यादि
च । फलानभिसन्धाने धर्मस्य किं प्रयोजनमित्यतः पश्चान्तस्माहुः अन्येत्यादि ।

२-२-१५ स्थिरमित्यत्र एतदङ्गमिति, बुद्धिपूर्वकं मरणं स्मरणस्याङ्गं सन्निहितं
सहकारित्यर्थः । उत्तराङ्गमिति फलजननदशायां सहकारि ।

मनः स्वेत्यत्र अत्रैव मुक्तिरतीति । अत्रैव हृदयाकाश एवेत्यर्थः । एतेन (कटे)

२-२-१६ 'यदा सर्वे प्रतीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्योऽप्युक्तो भव-
त्यत्र ब्रह्म समस्तुत' इत्युक्त्या श्रुतित्वात्स्थिता ज्ञेया । एवं स्थिते इति
स्वजीवमक्षरे संयोज्य स्थिते सतीत्यर्थः । स्वकारणलयादिति, देहकारणञ्च प्राणधारण-
प्रयत्नो वा अविद्याकामकर्माणि वा तल्लयश्चोपशमाञ्जेषः । अत्रैवमुक्तो प्रमाणमाहुः नृतीय
इति, देवहृतिसंसिद्धौ स्पृष्टं, ततोवधेयम् ।

न पत्रेत्यात्राभासे । क्षोभने काटो गुणाधीन इति, गुणाधीनत्वे युगपदेव क्षोभये-
दितिक्रमदर्शनास्येत्यर्थः । विकारश्चन्द्रस्याहङ्कारबोधकत्वे विनिगमकमाहुः

२-२-१७ अतो वै इत्यादि । विकारश्चन्द्रेन हि पौड्गलमुच्यते । तदत्र देवानाम्-
नीशत्वोक्त्येन्द्रियाणां जडताया च भूतानां प्रख्यावनसमर्थत्वात् कैश्रुतिकेनैव परास्त्वामिति
विकरोतीतियोगान्बह्वस्यभिध्याहाराबाह्वार एवोच्यत इति ज्ञापनार्थमतः सर्वथा
प्रख्यावकत्वाद् वैदान्द उक्त इत्यर्थः ।

परम्बद्धमित्यत्र उपचरितार्थत्वं वेति । बाह्यद्वयार्थं । न वेत्यादि । अथवा

२-२-१८ शब्दाय च सर्वत्र भगवत्प्रावृत्तस्त्वमुत्पादिकारित्वमिति ज्ञाप्यते । अथा च,
तदुक्तं तादृशानभवेवोपयोगि, न तु सामान्यानामिति सामान्यप्रत्यक्षार्थं
सामान्याधिकारमाहोत्यर्थः । पूर्वोक्तन्यायेनेति 'स सर्ववीचुती'ति श्लोकोक्तन्यायेन ।

२-२-१९ इत्यं श्रुतिरित्यत्र मननव्यवस्थावनेति । अत्र मनुष्येयो न तु वतिः ।
विज्ञानमिति निदिध्यासनरूपं समूहात्मनानामकं ज्ञानमित्यर्थः ।

नाभ्यामित्यत्र । अत्रेदं तादृशमूलस्थानविशेषणं ज्ञेयम् । ततोनुसन्त्यायेत्यत्र
समावस्थितिभाष्यमिति उदानसाम्यामित्यर्थः । केचिद्विच्छन्तीति

२-२-२० कममुत्तयधिकारिणा योगिविशेषा इच्छन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः अत्र
इत्यादिना । उपयोगश्च पवनान्तराल्यत्वम् । अथात्र प्रसङ्गादधिकारिविशेषकृतं प्रकारा-
न्तरमाहुः केचिदित्यादि, ते च जीवन्मुक्तीच्छवो ज्ञेयाः । इहैवेति, बुद्धदाण्यकीयज्ञा-
रीरक्रमाश्रयेऽयाकामयमानः इत्यधिकृत्य 'ने तस्मात्प्राणा उक्तामन्त्यत्रैव समवीच्यन्ते ब्रह्मैव
सन्ब्रह्माप्येती'तिवाक्यानुपरोभात् प्राणानां प्राणसहितानां इन्द्रियाणामत्रैवात्मनि 'बह-
मात्मा गुडाकेशे'तिवाक्यनिरूपितहृदयाकाशवर्तिनि भगवद्विभूतिकरूपे इन्द्रियमूलभूताः
सन्त्यरूपेण स्थितिमिच्छन्तीत्यर्थः । ननु जीः स्वयं तत्रैव सासुज्यं प्राप्तः, तत्रैव प्राणा अपि
सन्ति, तर्हि प्राणैर्मोः कुतो न कायेत इत्यत आहुः भोगेत्यादि, सुसुप्ताविव पाप्मनाऽ-
विद्वलाद्रेत्यर्थः । एवं प्रसङ्गाजीवन्मुक्तित्वात्प्राणा ज्ञेया । ननु जीवन्मुक्तिरुच्यते, परं जीवत्या-
त्रैव सासुज्यप्राप्तौ इन्द्रियविसर्जने तु दुर्घटम्, 'तमुक्तामन्तमि'ति(बृ०४-४-२)श्रुतिविरोधा-
दित्यत आहुः तमित्यादि । अमुक्तिविषयमिति । तृथैवोपक्रमदित्यर्थः । नन्व'स्य सौम्य
पुरुषस्य प्रायोतो वाह् मनसि सस्यघटे मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाः स य
एषोणिमे'ति(छा०६-८-६)श्रुतौ मुत्तयमुक्तिसाधारण्येन बागादिचतुष्कस्यैव लय उक्तो, न
त्विन्द्रियस्याग इतीन्द्रियविसर्जने श्रुतिविद्वदभावातीत्यत आहुः उक्तामन्तीत्यादि । 'प्राण-
मुक्तामन्तं सर्वे प्राणा उक्तामन्ती'तिशारीरक्रमाङ्गणोक्ताया प्राणानामुक्तामितिः 'हन्तास्त्वैव
गुणोक्तं यत्राणमत्तरणं तयोर्विचारेणापि 'बागि'त्यादिश्रुतावपि प्राणश्चन्द्रेन्द्रियाण्युच्यन्ते
इति तत्रापि सर्वेन्द्रियत्वमुच्यते एवेति स्वस्वभागेन्द्रियत्वस्यागः श्रुतिविद्वद इत्यर्थः ।
गत्तद्वदस्य गमनाभेदमभिप्रेत्य पश्चान्तरमाहुः गमने वेति । गमनेऽप्युपन्यायित्तः पुराणो
मास्त्वद्वेभुषितो मयैव । तेन धीरा अपिपत्ति ब्रह्मविद उक्तस्य स्वर्गोपेक्षामितो विमुक्तं',
इतिशारीरक्रमाङ्गणे ब्रह्मविद उक्तमोक्तेर्जीवत्व गमने आयुषोऽभावात् । आयुर्जी-

वित्कालः जीवितञ्च स्मरणाधीनं, स्मरणं वाल्माधीनमिति तद्गमने तत्तद्भावेन तदभावात्
मुख्येत्यादिन्यायेन आसन्न्यानुपेक्षितामिह लयः, 'न तस्मात्प्राणा उत्कमन्ती'त्युक्तानुपदेव
'महाविद उक्तस्य स्वर्गलोकमपि यन्ती'त्युक्तिरिहा मन्त्रे प्राणलभो न श्रुतिविक्रमः इत्यर्थः ।
तस्मात् मुक्तस्य लिङ्गमङ्गमन्त्रसमर्थत्वादित्यर्थः ।

यदीत्यास्थाभासे आचक्ष्येति । प्रथमाधिकारिण इत्यर्थः । पारध्यादिगमन-
मिति युगयादिगमनम् । विद्युन्तौ प्राणैर्बन्धिपश्चान्तरं "पवनान्तरा-
त्मनामि"ति वक्ष्यमाणविशेषणमिप्रायेण ज्ञेयम् ।

२-२-२२

योगेश्वराणामित्यत्र स्वन्वारः सन्तीति । एतेन विद्यादिहिताः कुयोगिनो
योगाधीना इति ज्ञापितम् । ते च 'विदुरकाष्टाये'त्यत्र वक्ष्यन्ते । परम्पर्यर्थे
इति 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्युक्त इत्यर्थः ।

२-२-२३

शैश्वानरं यान्तीत्यत्र तेजोरूपयेति । तेजस ऊर्ध्वगामित्वं लोकप्रसिद्धमेवेति न
कश्चित्संशय इत्यर्थः । सकल्कत्वादिति । वैद्यके गलेनैकीकृतं कल्कमि-
त्युच्यते । तथा च सकल्कलेऽङ्गिः सम्परिष्वक्तस्य शिष्टं गोलकद्वयं कल्क-

२-२-२४

मिति पूर्वमङ्गिः सम्परिष्वक्तस्य गमनादित्येको हेतुः । 'तपो न कल्केऽप्ययं न कल्क'
इत्यादौ कल्कशब्देनानिष्टकरं कर्माच्यते । 'कल्कस्तु शमलैःसोः दम्भेपी'तिकोशात्तदर्थ-
मादाय कामनाषादुत्प्रेनेति द्वितीयो हेतुर्ज्ञेयः ।

तद्विश्वनाभिमित्यत्र । विरजशब्दलिङ्गकं गोलकद्वयं पश्चान्तरेणाहुः अथ
वेत्यादि । विरजशब्दस्वार्थान्तरेणाहुः सस्वमिभ्रंशेण मेति । विगतं
कवलं रजो यस्मादित्युत्तपदलोपी ज्ञेयः । तत्र हेतुः केबलेत्यादि ।

२-२-२५

स्थानसम्यग्निमस्कृतमिति अत्र स्थानान्यपदयोर्ध्याहारः । कल्पापुत्र इति । 'अयो
बन्तस्ये'ति लिङ्गकृतो ज्ञेयः ।

२-२-२६

अधोऽनन्तैत्यत्र-अधोऽनन्तैर्कार्यकयनेन वायवीयदेहापरित्यागः सृष्टिः ।
न यत्रैत्यत्र अन्यस्मादृते इति । अन्यस्मात्कृतमित् पदार्थमृतादृश्य-
माणलङ्घगादुदेगाद् ऋते विनेत्यर्थः । तं विशदयन्ति किन्तु स्वतः
एवेति ।

२-२-२७

प्राणेनेत्यत्र कर्मेन्द्रियसहितेनेति । इदं साहित्यं प्राणेन वेति च का-
२-२-२८ रणं योतितं ज्ञेयम् ।

२-२-२९

एते सृष्टीत्यत्र । गङ्गा मार्गद्वयप्रभस्याकृतत्वात् स्वयामिष्ट इत्युक्तिर्न सङ्गच्छते
इत्याशङ्क्याहुः साचनेत्यादि । त्रियमाणसाचनप्रधानं तत्रैव उक्तो-
२-२-३० भवतीत्यर्थः ।

२-२-३१

न ध्यातोऽप्य इत्यत्र स इति । वेहत्वावच्छिन्नं वेह इत्यर्थः । नन्देत्सुवर्गं इति
श्रवणादिरूप इत्यर्थः । तत्रेति मार्गं पूर्वैःनागः श्रवणादिः । मध्यभागः
२-२-३२ मनननिदिध्यासने । अधिमः सूप्रस्थानरूपः । तत्रेति गमनसामग्री-

विचार इत्यर्थः ।

भगवानित्यत्र पूर्वोक्तमिति । पूर्वं स्वयमुक्तमित्यर्थः । तस्मात्कल्पेनेति
भक्तिसाधकत्वेनेत्यर्थः । अन्यदितिपदान्यां मूलस्यतत्पदं तुरीयचरणञ्च
२-२-३४ विद्युतौ ज्ञेयौ ।

भगवान् सर्वभूतेष्वित्यत्र आहृति सकलदर्शनानां लक्षकत्वमाहेत्यर्थः ।
विद्युतौ तैः सर्वैरिति शास्त्रकारित्यर्थः । कर्म ज्ञात इत्याकाङ्क्षायामाहुः
२-२-३५ ज्ञेयाधिकैरित्यादि । अन्वहस्तिवदिति । अन्धानुमितहस्तिव-

दित्यर्थः । तादृशदयान्ति अनुभवेत्यादिना । दृश्यैरिति शास्त्रकारित्यर्थः । एतदेव
मोक्षधर्म उक्तं 'तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः' इत्यादिना । मूलस्य दृश्यैरितिपदं
कर्तृवाचकमिदं ज्ञेयम् । जीवेष्वित्यादि । तादृशाश्च क्रियादयः सर्वकर्मका ज्ञेयाः । तथा
च सर्वविषयकक्रियावत्त्वं, सर्वविषयककर्मत्वं, सर्वसत्त्वं, सर्वकारत्वं, सर्वविषयक-
ज्ञानत्वं, सर्वज्ञातृत्वं, सर्वज्ञानाधिष्ठातृत्वं च तत्तन्मते भगवदलक्षणं ज्ञेयम् ।

तस्मादिति एकदेशज्ञापकत्वादित्यर्थः । तस्मादित्यत्र उत्तराङ्गसाहित्येनेति,
२-२-३६ चित्तानामत्यसाहित्येनेत्यर्थः ।

पिबन्तीत्यत्र विषयसहितैरिति इन्द्रियैरित्यर्थः । एतेन मूलस्य विषयपदं
२-२-३७ पापिवाचकपापपदवद्विषयिवाचकमिति ज्ञापितम् ।

इति श्रीश्रीगीतासुब्रह्मसूत्रश्रीसुबोधिनोपनिषत्सुः
द्वितीयाध्यायविचरणम् ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य श्रीसुतोषिनीप्रकाशः ।

अथ तृतीयाध्यायं विवरिषुः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वात्तदर्थमनुवदन्तः प्रस्तुयमान-
प्रकरणार्थनिरूपणमुखेन तयोर्हेतुद्वयमन्वयं सङ्गत्यन्तरमपि स्फुटीकुर्वन्ति, अन्यथा
एतावन्ने महाफले कुतो न सर्वेषां प्रवृत्तिरिति शङ्का स्यादिति तामपि निवारयन्ति (कारि-
कायां) श्रोतव्येत्यादि । श्रोतव्यविषयेत्यत्र कर्मधारयः । तेन रूपणैवं प्रमाणादिपूर्वकं
द्व्यायां वस्तुतत्त्वं शुक्रेण उद्देशेन निरूपितम् । अथ श्रवणस्य निपुणं फलेपकारि
साधनं विनिरूप्यते, इदानीं शुक्रेण व्यासपादैशोच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पूर्वप्रकरणार्थनिरूपणमुखेन सामान्यतस्तं प्रत्यस्य हेतुतां प्रदर्शयित्वां प्रत्यपि
तां दर्शयितुं विशेषाकारेणास्यार्थमाहुः अष्टदंष्ट्र साधनमत्रापि
सम्मतमवश्यं वाच्यं, वचसा स्फुटीकर्णयाम् । ननु शब्दज्ञानस्य सङ्केतग्रहमात्रसापे-
क्षस्य पूर्वाध्यायाभ्यां जातत्वात् किमन्येन स्वरूपकारिणा, श्रवणस्य फलजननेऽसहाय-
शूरत्वात्किमन्येन फलेपकारिणेत्याशङ्क्यां दृष्टादृष्टसाधनस्य सम्मतत्वेऽवश्यंवाच्यत्वे च
गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । साधनान्तरस्यासम्मतत्वेऽन्तावश्यकत्वे च क्रियमाणः ब्रह्म-
वैकल्यानेत्यादिना शुक्रेण 'सुरि'त्यादि २।३।१।औनकवाक्योपन्यासाद् व्यासचरत्वे 'न्यः'
२।४।६।इत्यादिप्रश्ने राज्ञा, पुनः २।४।१२। नमनादिवाक्यैः शुक्रेण क्रियमाणः अग्रिमप्रकरणे
क्रियमाणो विमर्षो न्यथेतां ब्रजेत्, जाते शब्दज्ञाने सुचैव स्यादतो ज्ञायते निर्धार-
उद्देशमात्रेण न भवतीति तेन दृष्टादृष्टसाधनकथनमावश्यकमित्यर्थः ॥ २ ॥

किन्तदित्याकाङ्क्षायामाहुः इन्द्रियेत्यादिसाद्वैत, साध्यं श्रवणं कीर्तनञ्च पूर्णं
तात्पर्यनिर्द्धारनां तत्पूर्वकञ्च सम्भवते । अतो हेतोः अत्र प्रकरणे द्वयं पूर्वार्दोक्तमदृष्टं
दृष्टञ्च साधनद्वयमीर्यते । तमेवाभिप्रायमनुसन्धाय द्वयोः श्रद्धापि ज्ञायते, गम्यत इति
विजन्तात्कर्मणि प्रयोगः । एवञ्चात्र साधनद्वयस्य प्रतिपाद्यत्वेऽप्यदृष्टस्य दृष्टद्वारावगमा-
दृष्टया भगवदनन्यत्वरूपायाः श्रद्धायाः स्फुटत्वात्तस्या एव मुख्यतया प्रकरणायेतति न
पूर्वोक्तविरोध इत्यर्थः ॥ ३-३ः ॥

तेन फलितमभिप्रायान्तरमाहुः तस्मादित्यादि । एवं प्रकरणार्थनिर्द्धारदयं व्यासा-
शयो ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ (कारिकाः समाप्तः)

एवं सङ्गतिं दर्शयित्वाऽन्यमंत्रेणमोषकवाक्यानामुपोद्धारतरूपां सङ्गतिं प्रकृतार्थे दर्श-
यिष्यन्तः पीठिकायाहुः एवमित्यादि, तयोर्रिति, तयोर्मध्ये । बहिर्मुखत्वादिति इन्द्रि-
याणां तथात्वात् । इतिर्दोषः ।

ब्रह्मचर्यसेवादीनां तात्पर्योक्तौ निराकरणार्थमिति । तद्ब्रह्मचर्यवृत्तौ
शेषः । वेदेत्यादि । तथा च, बृहदारण्यके 'कल्पेव देवा' इति शाकल्य-
२-३-२

प्रश्ने याज्ञवल्क्येन तथा निर्द्धारतावन्तीषु यथा सर्वान्तर्भावस्तथाप्रीति ।
तावतैव सर्वैतत्प्रजनानिराकरणसिद्धिरित्यर्थः । सर्वे इति । तत्र पञ्चान्तरेणोक्ताः अन्य-
श्रोताश्च । ते चेत्यादि । तथा च, त एवात्र नामान्तरेणोच्यन्ते इत्यर्थः । अन्तर्भावश्च
द्वादशादित्येव श्रोतानां मामानां 'अद्दानात्मनी'तिव्युत्पत्तेरुपयत्र साधारण्यत्वात् ।
सादृशरिष्विन्द्रियेषु, प्राणरूपाणां रुद्राणां, भोमि नक्षत्राणां, 'नक्षत्राणामहं शशी'तिवाक्यात्,
शेषाः स्फुटा इवेति ज्ञेयम् । सत्त्वामिमानिनीत्यादि । इन्द्रस्य सत्त्वामिमानि
देवमुत्सृज्यात्, देवानां सत्त्वात्त्वधादिति । प्रजापतीनिमिति । एतेषां तमोधिष्ठान्तुलं
प्रजायाः संसाराविच्छेदापादकत्वेन तामसत्वात् तत्पतित्वेन तत्रापि कृतत्वात् ।

देषीमित्यनेन ब्रह्मानन्दरूपा व्यावर्त्यते । बागभिमानिनीति 'तेजोमयी
वाग्'िति श्रुतेर्वाचस्तेजाविकारत्वेन तेवस्त्वामस्य तद्ब्रजनक्यनादिदम-
२-३-३

वगम्यते । वयुनां गन्धामिमानित्वं गन्धगुणकर्मलोकजयश्रावणेनाग्रे
व्युत्पाद्यम् । तथैव रुद्राणामाकाशामिमानित्वमाकाशजयेनाग्रेतन्मन्त्राद्योपायम् । रुद्रमजने
तात्कालिकफलकथनं विश्वासजननेन तद्ब्रजनस्य दुर्बारात्प्रेति बोध्यम् ।

अन्नम् अघम्, आद्यं वा यजेत्यन्नाद्यमिति व्युत्पत्तौ समृद्धिरन्नाद्यपदेनाया-
तीत्यतः पञ्चान्तरमाहुः अन्नसमृद्धिर्बेति । जलस्येति विशेषां जल-
२-३-४

मिमानित्वं, 'सर्वा देवता आप' इति श्रुतेर्जलस्य तथात्वेन विशेषां च
सर्वदेवाधिष्ठातृत्वाज्ज्ञेयम् । साध्यानां वायमिमानित्वं फललाभाद्युवदन्तर्हर्षित्वं
एव विचरपद्यत्तनादिसिद्धिरिति । लोकमातृत्वं गुण इति । एतं गुणमनुसन्धायैव
तद्ब्रजनार्थमयमुक्त इत्यर्थः । श्रुती 'इदं धावाधृषिबी सत्यमसु पितृमोर्तरी'स्युक्तत्वादेवं
मातृत्वं न युक्तमित्यरुन्त्या पञ्चान्तरमाहुः मातृकेत्यादि । 'गीरी १ पया २ शशी ३
भेषां ४ सावित्री ५ विजया ६ जया ७ । देवसेना ८ स्वधा ९ स्वाहा १० मातरो
लोकमातरी' इति स्मृती ताम्बु तथात्वस्य प्रसिद्धतेन तद्रूपत्वमनुसन्धायित्यर्थः । पुण्यजनमा
अलस्येति । अत्र स्पृशेत्येतिपाठः प्रतिमाति । पूर्वमग्रे च स्पृशेदेवताया वतुकत्वात् ।
'प्रतिसिद्धान् विचिन्तिडे यक्षीभिर्यश्चाराडिवे'त्यादी तेषु स्पृशेयुक्तवत्प्रसिद्धे विभेदु
देवेषु स्पृशेयुक्तवत्कानुपलम्बाच । अत्र यद्यपि मूले ब्रह्मणस्पतिप्रभृतीनां रज-
वाषधिष्ठान्तुलं न श्रोक्तं, तथापि श्रुतिपुराणान्तराद्युक्तं ज्ञेयम् । वाराह बादि-
त्रेतादृशान्ते, गणपतेराकाशामिमानित्वस्य - स्कन्दस्याहङ्काराधिष्ठातृतांमोषकत्वे-
नान्यत्रैव क्रमस्यापि सम्भावितत्वादिति । नन्वेतत्प्रजननिरूपणार्थं तेषु वाच्ये

तत्कामनाया उल्लेखो न युक्तः, लोकप्रवाहसिद्धत्वात् । तथा देवतानामप्युल्लेखो न कर्तव्यः । अकाम इति श्लोकात्सत्यं यजतेति प्रत्ययस्य परिसङ्ख्यात्वे सुखेन तन्निवृत्ति सम्भवादित्याकङ्क्षायां तत्कथनप्रयोजनं वक्तुं तेषु यजिप्रयुक्तया देवपूजायाः स्वरूपमाहुः इयमित्यादि । 'वाक्यान्वय' चिकुरेण 'पुनश्च भूमाद्भगवत्यन्ते रतिरित्यत्र प्रथमस्कन्धे चोपपादितत्वाद्येत्यर्थः । ननु तत्कथनमा तर्हि न स्यात् सर्वासु कामानसु स एव श्लेषविषयत्वेन तदर्थकक्रियोरप्यत्वेन च प्रकाशेतेत्याकङ्क्षायां तथा तदप्रकाशे हेतुमाहुः स तथेत्यादि । ननु वेदे ब्रह्मण औपनिषदत्वस्य उत्पत्त्यात्वेन तदप्रकाशस्य सम्भवाच्च तत्र तेनोपेक्षेत्यत आहुः वेदेनेत्यादि । निषेधतयैव निरुपणात्तथेत्यर्थः । साक्षादिति केवल इत्यर्थः । ननु तर्हि धर्मोक्तः का गतिरित्यत आहुः नापीत्यादि । तदुक्त्या यथाकथमनं शान्दं भवतु न तु तत्रत्यक्षमपि वेदोक्तसाधनैः प्रत्यक्षेपि ब्रह्मण समवेता अपि धर्मा अभिव्यञ्जकस्य सहकारिणोऽमावाप्त्यक्षतया न प्रकाशन्ते इत्यर्थः । सामर्थ्यमिति कामयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः न हीत्यादि । तथा चात्र कामितस्य लोकप्रवाहसिद्धत्वाभावात्तदुल्लेख इत्यर्थः । देवतोल्लेखप्रयोजनमाहुः तद्भक्त्यादिति । तथा चात्रोक्तानां देवतानामप्यतिरिक्तशक्तिरसङ्ख्यापि वक्तुमशक्येत्यतस्तदुपयकथनमित्यर्थः । इममेव प्रकारमर्थव्यतिदिशन्ति 'गवमित्यादि । 'इन्द्रस्येत्यादिश्रुतितु तैत्तरीयसंहिताद्वितीयाष्टकेस्ति । 'इन्द्रस्य वृत्रं जन्तुषु इन्द्रियं वीर्यं पृथिवी-मनुष्यान्वृत्रदापथयोविरुधोभवन्निति स प्रजापति पशुतन्मवीदतस्मै सन्नयतेति तेष्यात्मन् समनयत्, तत्रत्यदुहर्षित्वाद्युक्त्या तत इन्द्रोक्तं 'न तु मयि श्रयते' इत्युक्ते, 'एतदस्मै श्रितं कुस्ते'त्याज्ञये, ततः श्रयणोत्तरामिन्द्रेण 'न तु मा धिनोती'त्युक्ते, 'एतदस्मैदधिकुस्ते'ति दधिकरणं तत्रोक्तम् । तेनेन्द्रस्य तथात्वात्स एव सत्य इत्यर्थः । अत्रान्नाद्यधयोः कथं सेवासाधनत्वमित्याकङ्क्षायामाहुः यथादिष्टेत्यादि । तदभावे लोक इष्टतमस्य स्वप्रियस्य चाभावाद्भक्त्यर्थवाधापत्तिरिति तेन तयोस्तयास्त्वमित्यर्थः । अदित्युपास्यानं "त इमं लोकमजयन्ति"त्यादिश्रुतिस्य सप्तमाष्टके पठ्यते । तद्भक्तानुवृत्त्येति रोदस्योः वृत्तस्य लोकमातृत्वरूपस्य पोषकत्वनुसरणेन । 'रूपमि'तिश्रुतिसु वाजसनेपिनां मण्डलाद्यधस्या । एवमेतन् सन्दर्भेण कामनाया भगवत्सेवोपयोगित्वेन देवतानाञ्च वायोः श्लेषिष्ठत्ववत्तत्सामर्थ्यवद्भगवदंशत्वेन लोकप्रवाहसिद्धेत्यो भेदः साधितः ।

अकाम इत्यत्र तद्भजननिराकरणधीजमाहुः भगवन्निवेत्यादि । तथा च, पूर्व 'श्रातप्यादीनि राजन्त्रे'ति (२-१-२) "नान्यत्र सजेदिति" (२-१-३९)

२-३-१०

"तन्निवृत्तो नियतार्थो मजेते"त्यादिभिः (२-२-६) पशुदस्तस्य पुनः पशुदासापोगाद्यप्यमेव ह्युक्त्याद्य इत्यर्थः ।

ज्ञानमित्यत्र सिद्धसाधनसाध्य इति । तथा सिद्धं यद्भगवद्भक्तसङ्गरूपं

२-३-१२ साधनं, तत्साध्यः ।

तरु इत्यत्र हस्तागमना इति । एतदग्रे 'पुंसो हस्तिमर्कट' इति वाक्यं

२-३-१८ श्रेयात्तथेत्यर्थः ।

श्रुतिश्चित्यत्र नैतदित्यादि । एतन्नियमपुत्रत्वं न पुरुषमात्रवाधारणमिति ज्ञापयितुं येषां तत्रोपयोगोस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह श्रुतिविशेषमाहृत्यर्थः । न

२-३-१९

बोधयितुं श्रुतित्रयं दर्शयन्ति "मोघमि"त्यादि । आद्या तैत्तरीयब्राह्मणद्वितीयाष्टकेस्ति ।

'मोघमं विन्दतेऽप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वच इत्सतस्य, नार्यमणं पुण्याति नोसखायं केवलापो भवति केवलादी'ति भायांपुत्रादिमात्रपोषकस्य कुञ्जिभ्रंशेन निन्दोक्ता । अग्रिमद्वयं तु बृहन्नारायणोपनिषदि (७९) अनेन प्राणाः, प्राणैर्बलं, बलेन तपस्तपसा श्रद्धा, श्रद्धया मेधा, मेधया मनीषा, मनीषया मनो, मनसा शान्तिः, शान्त्या चित्तं, चित्तेन स्मृतिश्चतुःस्मृत्या स्मारः स्मारेण विज्ञानं, विज्ञानेनात्मानं वेदयति, तस्मादन्नं ददन् संवोष्येतानि ददात्यन्नात्माना भवन्ति, भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानानानन्दो ब्रह्मयोगिरित्येकस्मिन् प्रकरणे द्विवारमात्मानादुभयोपयोगौ निरूपितानित्यर्थः । तत्रेत्यादिपञ्चद्वयमध्ये आद्ये अत्रचेतस्त्वपक्षे तादृशानां पूर्वोक्तश्रुत्युत्पत्त्येत्यर्थः । स्वानामिति वाक्यं तु 'प्रविष्टः कर्णरभ्रेण स्वानां भावसरोरुदमि'ति वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । श्रेयमतिगोहितार्यम् ।

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयास्कन्धश्रीधुबोधिनीप्रकाशे

तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

अधिकृताय नमः ।

अथ चतुर्थीध्यायस्यश्रीसुवो निरीक्षणः ।

अथ चतुर्थीध्यायविवरणं विकीर्षवः सङ्गतिं बोधयितुं द्वाभ्यां पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्ति साधनमित्यादि । क्रिये श्रवणकीर्तनरूपे, तयोः कर्तारौ एकोऽपकृतं द्वित्वं तयोर्विभेदतः अतिवैराग्यरूपादौलक्षणयादत्र द्विविधं दृष्टाच्छरणं साधनं प्रकर्मणास्मिन् प्रकरणे उक्तम् । तत्र पूर्वाध्याये क्रियाज्ञानि श्रवणायज्ञानि भगवद्भक्तिभगवदीयसङ्गी तदुभयसाधिका कथारतिश्लेषेतानि साक्षात्परम्पराभेदेन द्विरूपान्तो वर्णितानि । न च तानि शुक्रात्मवेष सिद्धानि, न शौनकोक्ताविति शङ्कनीयं, प्रश्नेषि शौनककृते उत्तरशेषस्यात् । उत्तरं प्रति कारणतया तदङ्गत्वात् क्रियायाः तदङ्गतायाः सत्सङ्गमक्रियाया निरूपणाच्च तानि वर्णितानि यतः कार्यसिद्धिः श्रवणसिद्धिर्भेदः स्वरूपतो ज्ञानतश्च द्विप्रकारिभः । तथा चैवं श्रवणस्य शब्दग्रहणेऽर्थज्ञाने चैतदुक्तसाधनेऽपराधदेतस्य पूर्वप्रकणाङ्गत्वहेतुतासङ्गतिरित्यर्थः ।

एवं पूर्वाध्यायार्थमनुवदोत्तरकरणं प्रत्यपि येन रूपेण हेतुता तद्बोधयितुं चतुर्थीध्यायार्थं सादृश्यात्पिण्डः साधनमित्यादि । यतो येन साधनेन मुख्ययोः श्रोतृवक्रोर्विभक्त्याधिक्रिया विचाराधिकारस्तसाधनमुच्यते । तत् किं शौभे वसानावादीध्यायतामितिविदुमयकर्मकमेकम्, उत तत्कर्तृकं प्रथमित्याकाङ्क्षायामाद्य श्रोतरि ससाधनः सद्गुह्यादिरूपसाधनसङ्गतिः प्रश्नेऽधिकारकृत् । अथैतादृशप्रश्नान्तरं ज्ञात्वा देवपुत्रोः स्वरूपभगवत्परदेवे शुरावपि विद्योपतः यत्नमनं तद्वि यतो हेतोः प्रशस्य सामान्यमुत्तरम् । अतो वचुरधिकारकृत् । तथा च, विशेषप्रश्रुत्पलेन सङ्गीतोत्तररूपलेन चैतस्मिन्दुकस्य तत्कृतसाधनस्योत्तरप्रकरणं प्रति हेतुतेत्यर्थः । अत्र ज्ञात्वेति पदमुपचक्रम इत्यस्यार्थसूचकम्, 'ज्ञात्वाम्भ उपक्रमाः' इतिकोशात् । फलितमाहुः अत इत्यादि । सुतोक्तिः सङ्गतिमाहुः अथचसापेत्यादि । तथा चाङ्गनिरूपकत्वात्सङ्गतिरित्यर्थः । एवं व्यासोक्तिः सङ्गतिमुत्तवा व्याचिख्यासवः सुतोक्तेऽनसरूपां सङ्गतिमाहुः एवमित्यादि । इति कारिकाप्रकाशः ।

वैद्यासकेरित्यत्र अनेनेति । शुक्लचसा मूले त्वचनित्थयमित्यत्र तत्त्वस्य

२-४-१ निश्चयः इति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।

परच्छेत्त्यत्र उन्नतिसिद्धयर्थमिति, उन्नतिसिद्धयर्थः । ननु राजप्रशानमुत्तरं

२-४-२ सर्वं शुक्रेनोक्तमेवेति तदवगतौ पुनः किमिति पृच्छ्यत इति शङ्कायामाहुः

उक्तार्थस्य च साधनतासिद्धयर्थमिति । पूर्वं शुक्रेनोक्तस्यार्थस्यापि

प्रशसाधनतासिद्धयर्थम् । तथा च, पूर्वोक्तार्थस्यापातत्वगमाद्भवदानयस्यैव सन्देहजनकतेति शुक्रबोधनार्थं पुनः पृच्छ्यत इत्यर्थः । साधनत्वमिति दुर्ज्ञेयत्वेन प्रश्नप्रयोजकत्वात् ।

संस्थामित्यत्र पुनश्च भूयादिति । प्रार्थनावाक्येनैव रतिदाक्षास्योक्तते नात्र पुनः कथनप्रयोजनाभावाद्वालापदवैष्यर्थ्याच्च नेदं युक्तमित्यरूपा पञ्चा-

२-४-४ न्तरमाहुः आत्मन इत्यादि । अत्रे स्थिनिस्त्वामिति भावविकाराङ्गि-
ज्ञाय । अस्मिन् पक्षे अत इत्यत्रादिकर्मणि 'क्तः' । अथ छिद्यत्वात् पश्चात्तरमाहुः आत्मत्वे वेति, अहंग्रहेण तदभेदमित्यर्थः ।

समीचीनमित्यत्र अभिनन्दनमिति । राजकृतं तद. अर्थाज्ञाने कथं वाक्यसमीचीनत्वमित्याकाङ्क्षायामुत्तराद्वैसायंमाहुः तथापि भवेत्सादि । तथा च, कार्यचलात्तत्र ज्ञायत इत्यर्थः ।

भूय एवेत्यत्र अपभोपरिज्ञानादिति, भूतभव्यव्यवहारविषयज्ञाननत्वमोक्ष-

२-४-६ कयोर्वाक्ययोः परस्परविरोधेन तत्तात्पर्यपरिज्ञानात् । आचार इति उपादाने । नाशिनस्य नाशानमित्यादि, नमः पुनरुपपन्नः पुनर्नष्ट इतिवद्वा । काष्ठदेवेद्वित्वं ततो भस्मत्वं ततो वायुजलादिना तस्याप्यभाव इतिवद्वा तथेत्यर्थः ।

यां यामित्यत्र अत्रेति, मृष्टिप्रक्रियायां विश्वस्मिन्वा । पञ्चत्वपरेति सन्देहेषु न करोतीति चकारलभ्योयं पक्षः । अन्यद्वेनेति इन्द्रजालमिवेत्यर्थः ।

२-४-७ अन्येपि पञ्चा इति, एकां शक्तिं क्रोडयन् आत्मानं विकरोति, शक्त्यन्तरं वा विकरोति, कालदीनं वा आत्मरूपां करोतीत्येवमादयः ।

नूनमित्यस्याभासे अत इति, 'आतिवादास्तिविक्षेते'तिवाक्येन ममातिवादोपेक्षकत्वात् । चित्तुनौ, केन गुणेनेति, ऐश्वर्यादिरपदक्रमेण केन । अत एवेति, अद्वुतकर्मत्वादेव । अत इति, अवयवरूपत्वात् ।

२-४-८ २-४-९ यथा गुणानिति ह्येकं व्यक्तुर्वन्ति किञ्च केनेत्यादि । इत्युपात्मन्त्रित इत्यत्र स्वरूपादावित्यादि । एतेन प्रार्थनां विना भगवद्गुणा न

२-४-११ वक्तव्या इति भक्तिमार्गीयः सिद्धान्तः सृज्यत इत्यर्थः । नमः परस्मा इत्यत्र कारिकासु एनाच्चदिति, उपक्रमशब्दाव्याप्तेतावित्यर्थः ।

अन्यदिति, एतदेवेति ह्येकोऽग्रिमवत् । कीर्ताद्यर्थमिति क्रोडेच्छया । एतेन सद्गुरुत्वस्थाननिरोधत्वात्पदे मन्त्र्यंशकादिसमासे बोधितः ।

सद्गुरुत्वस्थाननिरोधार्था लीलितसमासद्वये 'स वै नैव नमः' इत्यादिपुरुषविष-

प्राज्ञणविरोधादिति । अत्र श्लोके भूपस इत्यादि विशेषणद्वयेन व्यष्टिरूपनिरूपणं बोध्यम् । इदञ्च पदं 'कुर्वन् कर्माणि जन्मभित्ति'त्येतद्वचनितिरिक्तप्रवृत्तोरुत्तररूपं ज्ञेयम् ।

भूप इत्यत्र—इदानीमवतारत्वेत्यादि । एतेन 'कुर्वन् कर्माणी'त्यस्योत्तरनिर्दिष्टमिति ज्ञायते । इति भूपः पदमिति, अस्मिन् पक्षे भूयः सद्भूतिरच्छिद इति

२-४-१३

मूलान्वयः । दुःखदुर्दृशकरणमिति, वृत्तिजन्यदस्य पापकारित्वेति दुःखस्य पापजन्यत्वाद्दुःखमूलस्य पापस्य छेदेति दुःखच्छेदनमेव प्रयोजनत्वेनापायातीति तथोक्तम् । दुःखोच्छिन्नमेव पुण्यार्थत्वादिति । वेदेतत्सकृदुक्तेरिति गद्यपीत्यादि । **भगवद्विनिर्गमन-मारभ्येति**, भगवतः सकाशाद्विभागमारभ्येत्यर्थः । ननु भूपपदस्य नमस्कारविशेषणत्वपक्षेऽवतारस्य किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तत्र कार्यस्यैव गमकत्वमाहुः किञ्चेत्यादि । पुनरुप-
पत्त्यभावाद्येति । सम्भवनः पुनरुत्पत्तिः तदवभावावो यस्मादित्यर्थः । देहग्रहण इति, इदमावे-
शस्यलमादायोक्तम् । सत्त्वसन्देह इति । उत्पत्त्युत्सृजकालीनस्य तस्य साधविकारत्वेना-
गन्तुकत्वात्तथेत्यर्थः । अत इति, साधनाभावमाकाङ्क्षय । अत इति, तदीय इत्यादिना
वक्ष्यमाणोद्देशोः । ननु साधनानां सत्त्व एवोपक्षेपेऽवतारस्यापि तादर्थ्यं कथं चिदानन्दयो
प्राप्तिरित्यत आहुः किञ्चास्मित्येत्यादि । तथा च, सत्त्वगुणादेव प्राप्तिरित्यर्थः । भूपपदस्या-
वतारविशेषणत्वपक्षे कथं दुःखं दूरीकरोतीति प्रकाराकाङ्क्षायां सतामसम्भवत्येति तादर्थ्य-
चतुर्थ्यन्तमखिलेत्यादिगन्तव्यतासाधनेन पश्चान्तरमाहुः अस्मितानीत्यादि । तद्गुणवादन्यति
अनेनेत्यादि । अनेनेत्यस्य वैभक्तिविशेषादिनात्वयः । उद्धायाणां सतां प्राप्यवशेनानन्तजन्म-
सम्भवेति मुक्त्यविरुद्धार्थं तस्य पुत्राद्यमुपयन्ति सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्यामिति
श्रुत्युक्तान्येनोद्धार्यप्रतिनिधितया सर्वविधोत्सादानुत्पादितानां गणवदवतारस्यैव सम्मानद-
ननान्यां स्वप्रतिनिधितया जाते भोगे उद्धायाणां सर्वप्रारब्धादिभारवतारत्वेनां पुनस्तुल्यविभ-
प्रकारभोधानादेवं प्रकाशं तादर्थ्यं रूपमुक्तमित्यर्थः । ननु तादृशां सनकदिगुणत्वात् किं
मुक्तमित्याकाङ्क्षायामेव 'पुंसांमिति साधारणपदात्वेनां स्वरूपं तन्मुक्त्यश्च स्फुटिकुर्वन्ति
सनकादीत्यादि । ते हि द्विविधाः, पूर्णज्ञाना अतादृशश्च । तत्र द्वितीयानां दयापान्न-
त्वानेनां क्रममुत्तयादिदात्र इत्यर्थः । अनुसृष्ट्यामित्यत्रलक्षणं क्रमप्रवचनीयः, तेन
दि' । अनुसृष्ट्यामां दाप्य इति स्वर्थकथनं "दाशुप" इतिपदेन सूचितमर्थमाहुः-
वैदिकेत्यादि । नन्वेवं सति साधारणानामेवायं भगवदवतारो न तु ज्ञानिनां तस्योपयोग
इत्यस्यैव पञ्जान्तरमाहुः विचार्य वेति । इदानीमिति पूर्णज्ञानोक्तम् । स्यात्सद
इति हेतुस्वरूपं स्वामप्रकाशक इत्यर्थः । तदुपायाहुः न हीत्यादि, प्रकारान्तरेणेति,
अवतीत्यं दानन्यतीरिक्तं । इत्येवं सति ज्ञानस्य वैयर्थ्येभ्यः स्यादित्यत आहुः ज्ञानेना-
पीत्यादि । तथा च, भानाञ्च वैयर्थ्यमित्यर्थः । व्यर्थस्वित्पदसूचितमर्थमाहुः पुनः

पुनरिति, अन्यथा व्याख्यानं व्यवेधितव्यं स्यादित्यर्थः । मानस इति, 'मानसं वै
प्राजापत्यं पवित्रमिति श्रुत्युक्तं १'..... एवञ्च मूलेऽनु-
सृष्ट्यादे एकशेषमहिषायांन्तरलाभाच्च वृत्तिद्वयविरोध इतिबोधितम् । ननु ज्ञाने जाते
विचार्यत्वेन न युज्यते इत्याकाङ्क्षायां प्रकारान्तरेणाहुः आत्मेत्यादि ।

नमो नम इत्यत्र इदानीमित्यादि । सन्देहपक्षनिकारणोत्तरं नमनधीनःपुन्य-

२-४-१४

फलस्य वास्तविकफलस्य च सन्देहं निवारयन्त्येवम् । अत एवेति 'पुरुषः
स परः पार्थ मत्तया लभ्यस्त्वन्त्यये'तिवाक्येऽनन्त्येनचित्तव्यक्तकृत्यानादेव ।
तदेवेति भक्तिमेव, सामान्यं ननुयुक्तम् । सर्वदेव साधनैरिति, सर्वसाधनप्रयोजनं मग-
वत्साक्षात्कारस्तस्मिंश्च जाते इदमेव कर्तव्यमिति सर्वेषां तेषामेतावदेव प्रयोजनमित्यर्थः ।
ननु सामान्यतो नमनापेक्षयात्र नमने को विशेष इत्यपेक्षायामाहुः किञ्चेत्यादि ।
इदं नमनं न वन्दनमात्रमिति ज्ञापनायाहुः किञ्च सात्त्विकेत्यादि । अस्वाधीन
इति जीवनधीनः । ननु भगवतो व्यापकत्वात् कथं द्रुकाष्टास्त्वमित्याकाङ्क्षायां
तत्स्वरूपमाहुः प्राप्तीत्यादि । अत इति । विशेषणद्वयात्स्या एतावतेतिपदं इतिस्मृतिमि-
त्यनेनान्वेति । एतावचेति, उत्तरार्द्धेन । अत इति, गृहस्यैवकत्वात्मावात् । अनवेति,
नहि कश्चित्किञ्चिद्व्यतिरेकं गृह आनयतीति गृहानन्यरूपपेत्त्यर्थः । अत इति
तादृशमेवा केशवं भगवद्वेदकतन्त्रत्वात् ।

यत्कालीनमित्यत्र । ननु भक्तिमध्ये ईक्षणस्य मक्तिमध्ये गणनाभावेन तत्रापेक्षाल्पं

२-४-१५

तस्याः बहुविकल्पमित्यत आहुः ईक्षणमित्यादि । तथा च, पादसेवनसाध्य-
ताघटितस्यैव तदथात्र विवक्षितत्वान्तेन धर्मेण बहुविकल्पापपत्तिरित्यर्थः ।
नन्वत्र बाह्यमक्तिरेव चेद्विवक्षिता स्यात्तदा श्रवणादिक्रमे न जडादतो नापमाशय इत्यत
अत्रेत्यादि । अत्रेति संसारीकृतौ । तथा च, प्रयोजनभेदात्क्रमभेदः इति न दोष
इत्यर्थः । तर्हि कौतुकीतिक्रमे को हेतुरित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति पदार्थभेदे विव-
क्षिते । स्वस्मेति कौटुम्भितुः । नन्वसति क्रमे विवक्षिते क्षणमेवात्रोच्यत इत्यत्र किञ्चम-
क्रमित्यपेक्षायामाक्षेणान्तरे 'वापकमनुवदन्तः प्रकृते साधयन्ति एवमित्यादि । निरुन्मि-
त्यन्तम् । अन्तर्भावमेति साधुभावाधिष्ठानत्वात्तर्भावनाया । किन्तदित्याकाङ्क्षायामाहुः
पदित्यादि । श्रुतिस्तु तैत्तिरीयकारण्येस्ति, 'यदन्नमदस्यनृतेनेवादास्य ब्रदास्पन्तुत वा
करिष्यन् । यदेवानां चक्षुष्यातोऽसि यदेव कश्चित् प्रतिजग्राहमभिर्मोत्सादन्पदं कृणोतु,
यदन्नसि धनुषा विल्लो वासां हिरण्यमुत गामजामघिं यंशानामि'त्यादि । 'यन्मया मनसा
वाचा कृतमनः कदाचन, सर्वस्यात्सामोहितयोग्यतः ६.दिवेष्य, यथातथामिति । प्रतिप-

त्तिरूपमिति अवान्तरविनियोगरूपम् । तत्त्वेनेति सत्कारुणादीण्यनेन । अथाग्रहैवेवं
मकीर्णं भेदनिरूपणे सूक्ष्मं लोकाद्रे फलकयनश्च बीजत्वेन बोध्यम् । एवमेतत्फलकधनेन
यत् सिद्धं तदाहुः अत इत्यादि । मूले यच्छ्रुतायुष्मा भगवत्सम्बन्धेनैव तेषां फलजन-
कत्वबोधनात् सर्वत्र भगवत्कीर्तिरेव तथात्वं पर्यवस्यतीति सा तथेति सिद्धमित्यर्थः ।
ननु तर्हि प्रायश्चित्तवद्भद्रत्वमस्तु कथं सुभाद्रत्वमित्यत आहुः भद्रेत्यादि । 'कर्मणा कर्म-
निर्हीतो न ह्यास्तविक इत्येत' (६-१-१?) इतिवाक्याप्यायचित्तानां बुद्धिरव्यवसायानलक-
पापनाशकत्वाभावेन । अस्यास्तु भद्रे धामनात्मकतन्नाशकत्वाभावे चोभयविधतद्भाशकत्वेन
समीचीनासमीचीनोयस्तुत्यत्वादिदयमभद्रस्यात्यन्तनाशिकात्तत्त्वोत्पत्त्यर्थः ।

विचक्षणता इत्यत्र पशुविधपापेति । स्वसमानाधिकरणस्वव्यधिकरणाधिगीति-
काध्यात्मिकाधिदेविकमगवदपराधजनकमगवत्समाहृत्यज्ञानप्रतिबन्धकमा-
यातत्कार्यान्वयतभेदेन पशुविधे पाप इत्यर्थः । उपसादनस्य निकट-

२-४-१६

गतौ ज्ञाने च छन्दोगशादियु प्रसिद्धत्वात्, 'पदल'घातोः विशरणमगवत्समादने
रुह्यदादने मूले चरणोपादानस्य को वायो विवक्षितः ? इत्यपेक्षयां प्रकारविशेषेण
सर्वेयोंपेक्षिता इति धोषयन्तो व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । अत्रसत्रा भवन्तीति ।
वैचक्षण्येन चरणनिकटगताः प्रथमं पूर्वावस्थातुसन्धानेन छिद्रा गवन्ति, तस्यैव फले
न तत इत्यादि । तदेति, अनुपयोगदशायाम् । शीघ्रिलयमिति, विशरणरूपम् । उभ-
यतः सङ्ख्युदास इति, बहिष्कृततत्त्व सह विशरणम् । उपसत्रा इति, निकटे प्राणाः ।
अत इति उक्तप्रकारेण गतिमामर्थ्यत्वाभात् । समासद्वयस्य तास्यर्थमाहुः अश्रमस्मे-
त्यादि । एतेन 'मन्त्रैव गतिर्ब्रह्मगतिरिति समासे गतिपदस्यैवार्थं बोधितम् । सिद्धमाहुः
अत इत्यादि । नन्वज्ञस्य व्यापकत्वेन गत्यसम्भावनेन सह गतिरनुपपन्ना इत्याशङ्क्यां
तद्वेत्तेः स्वरूपं वदन्तस्तत्र गतिरनुपाद्यन्ति तस्य हीत्यारभ्य क्रियास्वरूपव्य-
नित्यनेन । गतेज्ञानिरूपत्वे गमकमाहुः अत एवेति । अक्षरगतंज्ञानिरूपत्वादेव ज्ञानस्य
क्रियात्वं गतिकर्मकभावत्वेत्वं चोपपद्यते । अन्यथा ज्ञानस्य क्रियारूपत्वाभावात्पर्यकानां
जानात्प्रादीनां धातुत्वमेव न स्यात्, क्रियात्वापि एव तत्सन्ज्ञाविधानात् । 'ये गत्यर्थ-
कास्ते ज्ञानार्था' इति च । तथा च, व्याकरणस्यस्तिव तत्र गमिकेत्यर्थः । ननु क्रियाया
यतोत्तरभावितात्तत्पूर्वाभावितो ज्ञानस्य कथं क्रियात्वं व्याकरणस्यस्तिव पाठिभाषिकत्वाद्गी-
कारेण्युपसत्तेरित्यत आहुः ज्ञानस्य चेत्यादि । तथा च, पारिभाषिकत्वस्यागतिकपतिताद्भा-
वति ज्ञानप्रथलादीनां नित्यत्वेन तत्पूर्वोत्तरभावस्य लौकिकत्वेन च तत्रादुपण्यत्वात् ज्ञानस्य
क्रियात्वाद्गीकारे कोऽपि दोष इत्यर्थः । अत्र 'यस्य ज्ञानमयं तप' इतिश्रुतिरपि अनुग्रहिका
ज्ञेया । नन्वेवमाग्रद्रे किञ्चिन्नमत आहुः भगवत इत्यादि । तथा चासम्भोवोऽप्रसिद्धिश्च

बीजमित्यर्थः । ननु 'यज्ञो वै विष्णुः'तिश्रुतेरस्येव प्रसिद्धिरिति चेतन्नाहुः यागानां
स्तिवत्यादि । तथा च, सापि प्रसिद्धिराविर्भावोत्पत्काल एव, नवनविर्भाव इति बोधाधिकरणे
सा न वक्तुं शक्येत्यर्थः । ननु 'तदेजती'त्यादिपु तादृश्यास्ति प्रसिद्धिरित्यत आहुः तदि-
त्यादि । तथा चेदमपि रूपान्तरप्रतिपादकत्वात्तत्त्वमेवेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि
तस्मादिति । उक्तश्रुत्यादीनामेव चारितार्यात् । ननु तथापि विभागपूर्वयोगानांशान्तर-
संयोगानां क्रियागमकनामानाभावात्तत्त्वं तथात्वावगतिरित्यत आहुः अत इत्यादि, अत
इति । अथ्यत्वे सधिदानन्दतिरिकाभावात्तथा क्रियाद्विषयान्तं गृह्णन्मनः मनो गच्छतीति
प्रतीतितुल्यादयति, न तु हृदयं विहाय गच्छति, हृदय एव तथाभावात् । गमनेऽन्य-
स्कृत्यात्तेश्च । तथा ज्ञानमिव प्रकाशस्वभावमन्यत्वे नक्षणि तद्वेण वर्तमानात् विषयान्
प्रकाशकत्वेन क्रमाद्ब्रह्मजयत् गच्छतीव प्रतिभाति. तनालोचनान्तकं ज्ञानमेव भगवतः
क्रियारूपमित्यर्थः । तथा च, यथाविर्भावदशायां 'प्राणश्रेव प्राणो भवती'त्यादिश्रुत्या
तत्कार्यकतृत्वात्प्राणादिरूपत्वं ब्रह्मणस्तथाविशेषपूर्वदशायां ज्ञानानमकस्य तस्यैव क्रिया-
कार्यकतृत्वात्क्रियारूपत्वमितिभावः । ननु भवन्नेवं ज्ञानरूपस्यैव क्रियात्वं, तथापि
प्राप्तिः कथं, नहि तदालोचनं जीवः प्राप्नोति, अभिप्रायतु-वस्य भगवदसाधारणत्वादित्या-
काह्यायामाहुः तस्मादित्यादि । भगवतो ज्ञानस्यैव गतिरूपत्वाद् भगवतो ज्ञानं यथा
भगवद्रूपेण भगवति वर्तमानं सर्वस्वतुप्रकाशकत्वेन धर्मण गतिरूपम्, तथा सूक्ष्मब्रह्मजगो
मुख्यबोधिपि सूक्ष्मानसर्वस्वतुप्रकाशकत्वाद्गतिरूपः । गतिं नैतन्न्यरूपं सूक्ष्मब्रह्मजगो
मुख्यजीवं विन्दन्ति, सूक्ष्मोक्तया तदात्मका भवन्ति । तथा च, तदानकत्वमेव प्राप्ति-
रित्यर्थः । एतस्य श्लोकस्यायमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च,
मध्यमकक्षात्वादेव 'नमो नमतेऽस्मिन्' तिश्लोके उभयकक्षारूप गतिः दास्येन भाववदम मुखं
प्रापयति । 'यत्कीर्तनमि' तिश्लोके हीनकक्षारूपा पापनाश करोति । अत्र श्लोके मध्यमक-
क्षारूपा ब्रह्मरूपतां संप्रापयति इतिफलभेदविवेकः । फलभेद इति स एव गमकः
इत्यर्थः । नन्वेवं सति ज्ञानममार्गात् को विशेषः इत्याकाह्यायामाहुः गन्तव्यत्वा इत्यादि,
वैतक्षयणमित्यन्तम् । अत एवेति, अन्नादेव विशेषात् । उभयत्रेति, पूर्वश्लोकेऽत्र च ।

तपस्विन इत्यत्र तेषां स्वरूपसन्देहमिति । केवलकर्मकनिष्ठाः शुद्धकर्मिणः उत
भगवति कर्मार्थकाः शुद्धकर्मिण इत्येवं प्रकारकं सन्देहमित्यर्थः । विवृतां
२-४-१७
'कूपारामादी'त्यादिपदेन यशोचनकानां काव्यकरणादिरूपाणां कर्मो-
त्तराणामपि सङ्घः । ननु 'कर्मणो हि संसिद्धिसाहित्या जनकादय' इत्यादिवाक्यैः
केवलस्य कर्मण एव संसिद्धिसाधनात्तदपतेः समर्पणं को वा विशेष इत्याशङ्क्यां मय्ये-

णादेव संसिद्धिर्न तु केवलेन कर्मण्युपपादयिष्यन्तः प्रथमं तदवाप्तमेतदरूपस्य तपसस्त-
थात्समाहुः तप इत्यादि । तपःशब्दस्य सन्तापार्थकथातुनिष्पन्नत्वादर्थस्य च कृच्छ्रादिरूप-
त्वासाध्यं तसन्तापात्मकम् । तपस्तु पाकवत्साधनपर्यवसायि, पाकः भ्रान्नादिविक्रितिः,
सा यथा सुखसाधनीभूते भोजने पर्यवस्यति, तथेदमपि देहेन्द्रियाणि पाचयत्युखसाधनीभूते
भोगे पर्यवस्यतीति न सुखं प्रयच्छन्ति, न सुखदमित्यर्थः । ननु पाककल्पस्य तापस्यान्य-
निष्ठत्वेन तपसश्च स्वनिष्ठत्वेन वैलक्षण्यम् । अग्रे सुखलाभदर्शनात् सुखदत्वसङ्गीकार्यमित्यत
आहुः नहरीत्यादि । सुखात्तु भवदशायां क्लेशराहित्यदरशनेन सन्तापात्मकस्य तपसस्तदानी-
मभावान्न तस्य सुखदत्वमङ्गीकृतं शक्यमित्यर्थः । ननु 'तथा देवा देवतामत्र आयन्' ।
तपसपर्ययः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान् प्रयुदामारतीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्पः
परमं वदन्तीत्यादिश्रुत्युप्रीतविधिभिस्तपसः फलदानुत्पत्त्य विहितत्वादेवसादिद्वारास्तु तपः
सुखदमित्यत आहुः विहितत्वादित्यादि । उच्यतेऽपि विहितत्वात् साक्षात्सुखददेवत्वादि-
लक्षणफलदानोपि दातुमत्पसः सम्पन्नतामावादेवत्वादिकं जायितेऽपि सम्पन्नं सुखकरणत्वस्या-
शक्यवचनतया सुखेन सह सम्बन्धाभावात् साधनपर्यवसायित्वेनैव, न तु सुखदत्वमित्यर्थः ।
ननु -केवलतपसः सुखसम्बन्धाभावकत्वेन भगवदाज्ञप्ततपःफलबोधकस्य 'ब्राह्मेण दर्शयन्
रूपमित्यादिवाक्यस्य विरोधः स्यादित्यत आहुः आज्ञामात्रेत्यादि, भगवदाज्ञामात्रेण ।
तथाकरणेपि भगवद्विचारानुरूपतपःकरणेपि स्वान्तरसमर्पकत्वेनैव तद्बोधनाभिधा-
यात् । 'तपोधन' इत्यादिप्रयोगेण तपोरूपं यत् स्वं धनं तेन सहितं आत्मा स्वात्मा,
तत्समर्पकत्वेनैव तस्या आज्ञाया बोधने तथा ज्ञापनेनेभिप्रायात् । मदीयः सन् तपः कृत्वा
मामर्पयेत्येवं प्रकृतसम्पन्नतात्पर्यात् । न केवलतपसा तादृक्फलम्, अपि तु सर्पति तपसि भग-
वतैव तादृशं फलम्, अतो नोक्त्वाकयवियोग इत्यर्थः । स चाभिप्रायः सप्तमाध्याये 'तं
तप' इत्यत्र नवमे च 'दुस्तोयः कृतयोगिना'मित्यत्र दृक्यो भावी । ननु दृष्टद्वारा मास्तु
तपसः सुखलाभनत्वमिच्छन्ना तत्कल्पने को दोष इत्यत आहुः अदृष्टेत्यादि । तथापि
फलजनने मानाभावात्, दृष्टेन समर्पणेनैव फलसिद्धौ सम्भवत्यामदृष्टकल्पनस्यान्याथ-
त्वात्, तत्कल्पने प्रमाणानुपलम्भात् । प्रहित्तयाऽदृष्टाङ्गीकारेपि 'कर्मयन्त' इतिवाक्ये नू-
त्रामकर्मणरूपत्वात्प्रश्रणत्वात् नादृष्टद्वारापि तत्कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति
'फलमत उपपत्तेरि'न्त्यान्येन साक्षात् परम्परया वा भगवत एव फलदातृत्वाद् भगवदा-
ज्ञेपि तपसि सन्तापात्मकत्वदीत्येन साधनपर्यवसायित्वस्यापि तत्प्राप्त्येव लतपरस्यपि यथा
कथमिदमवर्तते यदा कदाचिदुत्पन्नसम्भव इति को विशेषः सौम्यः इत्यत आहुः मात्
इत्यादि करीनीत्यन्तर । 'सुखं दुःखमित्यारभ्य' 'मत् एव दृग्निवधा' इत्यादि वाक्ये
स्वस्यैव सुखहेतुत्वव्यपदेशात् परम्परारूपत्वेन मानाभावात् भगवदाज्ञसमपि तः
देहेन्द्रियादिपाचनेन तेषां भगवत्कीर्तौपयिक्ततां सम्पादयद् देहं भगवद्योगं

करोति, भगवद्विचारितकार्यकल्पनम् करोति । तथा सति तदा प्रसन्नः स्वयं साक्षादेव
सुखं प्रयच्छतीति अयमेव विशेष इत्यर्थः । ननु फलस्य तोल्ये परम्यत्वेन तदस्तु अत्र दोष
इत्यत आहुः यच्चित्त्यारभ्याहीनीत्यन्तम् । तथा च, परम्परार्थेऽयं दोष इत्यर्थः । नन्वेवं दानेन
भगवान् किं साधयतीत्यत आहुः एवमित्यादि । एवं तन्निवन्नेन अवशिष्टानि भोग आच्छिन्ने
तत्करणार्थं पुर्वीरानि अकृतभोगानिति यावत् । तादृशान्याच्छिन्नभोगानि देहेन्द्रियाणि
शेषयति, स्वकार्यकरणक्षमानि करोतीत्यर्थः । एवं सति भगवद्विचारितानुपूर्वीकतपःकरणे
भावदीयत्वम् । विहितेन कृत्वा समर्पणे शुद्धकर्मत्वम्, असमर्पणेऽशुद्धत्वम्, अविहित-
करणे चातुल्यमिति तत्स्वरूपाविवेकः । इदमं 'यत्तपस्यति कौन्तेय तद्दुःखस्य मर्दपणम्'
'अपत्यकाङ्क्षिभ्युक्तेः सात्त्विकं परिचक्षते' 'अभिसन्ध्याय तु फलं' मृदप्रार्थनासन्तो यिदि'
त्यादिवाक्यैर्महेश्वरान्तोष्यते इति ज्ञेयम्, तेन सर्वमनवयम् । एवं तपसः साधयित्वा
दानस्यापि साधयन्ति दत्तेरप्यादि प्राप्तिरित्यन्तेन । ननु 'दानपञ्चानां वरुषं दक्षिणा लोके
दानस्य सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेनारातीपातुदन्त दानेन द्विपन्तो मित्रा भवन्ति दाने
सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्मादानं परमं वदन्ती'त्यादिश्रुत्या दानस्य परमत्वबोधनान्तु केवलज्ञेय-
माधकत्वमिति पूर्वपक्षनिगमे तु; । तथा च, दानस्य तथात्वेपि दत्तद्रव्यस्यैवाशुफलित्या
शक्यत्वं तथात्वात् केवलदानस्य न फलसाधकत्वं निश्चितम्, अपि तु द्रव्यविनिर्गमसङ्क-
रत्वे तन्निश्चितम्, अन्यथा 'सर्हानन्द'परिज्ञानादानवर्गोपि दुःकरः । 'अवाप्तान्यथ दीप्ये
तत्तामसमुदाहृतं' 'सर्वं ब्रवीमि यद् इत्यन्तः' 'दीयमानं रुद्रत्वमिति'त्यादीनि वाक्यानि
विरुद्धेस्तु । अतः द्रव्यविनियोगसहितस्यैव दानस्य फलसाधकत्वात्तद्विनियोगस्य च
ज्ञानुत्पत्त्येव फलम् भगवत्कृत्यन्तु तस्य सम्प्रदानस्य पोषणे दानक्रियायाः पर्यवसानम् ।
एवमभगवद्विरुद्धस्य सम्प्रदानस्य पोषणं भवत्यात् कर्तव्यमिति तत्रैव दानक्रियायाः फलमाध-
कत्वं पर्यवस्यति । पात्रावाप्तविक्रमोपकृष्टान्ने तदसमर्पणं 'त्रोद्यार्थमात्यन् इदं विजगत्कृतं
ते स्थायं तु तत्र क्षुधियाऽपर ईश कुमुदि'तिवाक्येन सर्वस्य भगवदीयत्वाद् दत्तस्य
भावत्वसमर्पणे स्थातन्त्ये दानार्थमपि ततः स्वयं ब्रह्मणे स्थातन्त्ये सुत्तरां न श्ले-
मसि; । चौरेण प्रत्युत्तानिधिमिति तपोवदस्यापि व्यवस्थेत्यर्थः । एतेन 'ददाति यत्'
'दातव्यमिति यद्दानमि'त्यादीन्यपि पूर्वदेव ज्ञेयानि । एवं दानस्य साधयित्वा
श्रीशंकेषु कृपारामादिर्षिदिशान्ति कृत्वादि । दानवदेव तस्य निर्णय इति ।
हृषीकेशो पशुमुजपातादिना धात्कृष्टभावादिना वाऽप्येवमेव, आत्मादी शुष्कमिवां,
पौराण्यमथपदिभिरुपद्रुतत्वे तत्कृतुः पापमेव निमित्तमन्यथा सर्वत्र तथा स्यात् । एवं सति
वक्तव्येणोपि कृपादिनियोगसहितस्यैव फलसाधकत्वादिनियोगस्य च ज्ञानुत्पत्त्येव फलसाध-
कत्वसमर्पणे स्थातन्त्ये पूर्वोक्ततपसापुत्तवत्त्वम् । सतिनियोगेपि स्थातव्यं फलसाधकत्वेन कुपीत्वम् ।
समर्पणे तु विश्रामजननेकतपसापुत्तवत्त्वम् तस्य कृपादिर्कर्मणो निर्णय इत्यर्थः । कान्येपि 'न

तदक्षत्रिणपदं' 'तद्वाग्विसर्गो जनता' इत्यादिवाक्यैस्तयात्वं स्पष्टम् । अत्रापि 'यत्करोषि' 'कार्यमित्येव'त्यादीनि पूर्ववदेव ज्ञेयानि । अयं योगस्य तथात्वं साधयन्ति मनस्विन इत्यादि । अत्र 'मनस्वि'शब्दो दामशौण्डे सुद्विदो अन्येषु च तादृशेषु प्रयुज्यन्ते, तत्र योगिपरामर्शे किं चीजमित्याशङ्कानिरासे तुः । मनस्विशब्दवाच्या योगिन एव । तत्र हेतुः, त इत्यादि । विचारिता इति । तथा चाग्ने निराकार्य-त्वाभावे पूर्व न ते विचारिताः स्युः । अतो न पुनर्निराकार्यैस्तयाप्यत्र तदुक्तित्तु 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनाभ्यर्शनमिति धर्मप्रकरणे पाठेन प्राकटणिकत्वाञ्ज्येय । ननु 'योगेनैव देहेदेहं धारणाभिश्च क्लित्विषा'नित्यादिवाक्यैर्योगस्य पापनिवारकत्वस्मरणाकुनो न क्षमप्राप्तिरित्यत आहुः सर्वेषामित्यादि, सम्भवतीत्यन्तम् । तथा चेत्तान्यपि वाचयानि समर्पणपराप्येव । एवं पूर्वत्रापि यथासम्भवं ज्ञेयानि । एवं योगस्य साधयित्वा श्रौतस्मार्तधर्मस्यापि तयात्वं साधयन्ति धर्ममार्ग इत्यादि । आदिपदेन 'वासिष्ठोह मासहृद्य' इतिश्रुत्युक्तौपाख्यानं भगवदसमीपेहेतुकसूत्रयुत्तराभक्तैः । सपि स्यात्तैः । श्रुतिस्तु वासिष्ठो ह सासहृद्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सुखायान्दुःखाविनोऽपि यजोयज्ञे यज्ञं प्रथयतिष्ठिा यज्ञवताविति ह्यज्ञेवाच यज्ञपतराविति, सत्यादिसूत्रयाः पराबभूवुरिति होवाच, यज्ञं वा यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावाप्येती'ति । सप्तम्यन्तेन यज्ञपदेन 'यज्ञो वै विष्णुर्'ति श्रुत्युक्तौ भगवानुच्यते । प्रतिष्ठाप्येत्थेनेन च समर्थं इति । अन्यथा स्वरूपेण यज्ञस्य स्वस्मिन् सत्त्वात् को वा प्रतिष्ठापदार्थः स्यादिति । तथा चोक्तवाक्यादिषु क्रीतनादसमर्पणादिभिर्नोऽसम्भवेऽकेन्द्रमावाय समर्पणं युक्तिमित्यर्थः । सुब्रह्मरूपदेक्ताः सदाचरासु सर्वाणुगाः पूर्वोक्तविचारोपेय विचारितयाया इति पुरात्रे विचारिताः । नन्वत्र कोस्तुपुरासं नमने किं बीजमित्याशङ्कान्नाथां फलोत्कर्ष एव बीजमिति सद्यन्तमाहुः लोकेर्पात्त्यादि । कालनाशाः, काळेत वदायैनात्र इत्यर्थः । भगवदीयानां भगवति समर्पितानां तपश्रादीनामित्यर्थः । ननु यत्पुरासं नम्यते सा कीर्तिः का वंक्षत आहुः मार्गत्रयेत्यादि । अन्येषां पद्यत्रयोक्तयिभ्यां भिन्नानाम् । तत्र यत्किमार्गं ज्ञानमार्गं वेद्यर्थः ।

किरातेत्यस्याभासे तदिति । तस्माद् उक्तमगवद्वाक्यादित्यर्थः । अत्र कोटिद्वयकथनेन 'वरं हुतवद्भ्यालपञ्चरान्त्यव्यवस्थितिः । न शौरिचिन्तावि-
२-४-१८ मुलजनसंवादवर्षसामि'तिल्लिरितं ज्ञेयम्, अन्यथा किरातेतिषोक्तिसङ्गता स्यादित्यर्थः । निवृत्तौ प्रभविष्णुत्वंमिति प्रकृत्यै सत्तासम्पादकत्वमित्यर्थः । ननु भगवदाश्रितत्वमात्रेण चेच्छुद्धिस्तदा भगवतो विश्वाधारत्वेन शुद्धैत्यानामपि तदाश्रितत्वात्तैषि शुद्धयन्तामित्यत आहुः अपेत्यादि । निवारितमित्यन्तम् । तथा च, "अयं

नामाश्रितयोषिकः स्यातो वा षरितो वा आश्रयः जगत्त्रयो, यो भगवान्पाश्र्यो येषां ते यदाश्रयताः, तानाश्रयन्त इति यदपाश्रयाश्रयतास्ते शुद्धयन्तीति कथनाधेयां यथा-कथञ्चिदाश्रयस्ते न शुद्धयन्तीत्युपसर्गेणार्थमिति । तेन हेतुना तेषां शुद्धयाश्रयत्वं निवारितमित्यर्थः ।

स एष इत्यत्र । ननु प्रसादस्यैव साधनत्वे स एष भगवान् प्रसादतामित्येव वक्तव्यं विशेषणान्तराणां किं प्रयोजनमित्यत आहुः अन्यत्त्वेत्यादि ।
२-४-१९

तथा च, साधनान्तरोपपन्नयज्ञपदमेव प्रयोजनमित्यर्थः । ननु प्रसादे कार्यं सर्वसाधनोपपन्न इत्युपेक्षायामाहुः लोकैत्यादि । तथा च, लोकादिप्रान्तिनाश्रयमाणाकुलीभावे तदुक्तसाधनानामपि तयात्वात्तद्यमित्याद्यर्थं प्रमेयप्रसाद एवावश्यक इति तथैवत्यर्थः । ननु कश्चिदेदं विनिगन्तव्यमित्याकाङ्क्षायां कारिकाभ्यां श्लोकार्थं सङ्ख्यस्य विनिगन्तनोपायमाहुः तत्रेत्यादि । एते आत्मादिपदेना अधिकार्याद्योप्यापाततः प्रसादेहेतुवः प्राक्कास्त-सन्निपातप्रतिपञ्चाशिशेभैः प्राथमेनैव श्रेष्ठम् । तत्र हेतुः सम्भ्राप्येन हीत्यादि । तस्मादत्र श्लोके साधननिश्चय एव कियते, अन्यथा प्रसादातिरिक्तं साधनान्तरमेव प्राथमेयत्वंसम्भवेत्यर्थः । अत्रात्मवतामितिपदे आत्मा चात्मा चात्मानौ, तदुभयवतामित्यर्थो विवक्षित इत्यभिप्रेत्याहुः आत्मशब्देनेत्यादि करोतीत्यन्तम् । भगवद्वा प्रातुर्थे इत्यभिप्राये स्फुट्युल्लंघन्ति तन्निगन्तव्य-त्यादि । तेन सिद्धमाहुः तत्र इत्यादि । तथा च 'यमेवै' इति श्रुत्या 'अनुसम्यदासुष' इति पूर्वं निर्दोषेणेन च दानं विनाधिकरप्रमाणाम्यां तत्कलं न लभ्यत इति दानं प्रसादाधीनमिति तस्यैव सर्वसाधनोपपन्नयात् स एव साधनमित्यर्थः । ननु तर्हि उक्तकथाश्लोकस्य गुरुपमत्या लभ्याऽ-सर्वस्यै चेतन्नाहुः सत्तामित्यादि । तत्र हेतुः यत् इत्यादि । 'तन्निगन्तव्यं' इत्यत्र इति हेतौ । ननु तेषु प्रसन्नयेत्यर्थोऽप्युत्तदि तत्कलं कलजनकमिति निश्चिनम् । तथा सति तदुपसादनं तदुक्तं कतेत्यर्थं, किं प्रायनयेत्यत आहुः तत्रेत्यादि । तथा च, यथा नत्र प्रत्यक्षं भगवं तदतिरिक्तस्वरूपत्वसादप्रकाशणां शब्दो भगव इति प्रमाण्याः परम्परविरोधं प्राप्तं विदित्करणेनैव तेषां तथासामर्थ्यात्परस्परस्य शब्दोपजीवकतया न शब्दाधनशामर्थ्यम् । तस्य कार्यलिङ्गकानुगान्शुटीतत्त्वाच्छब्दो न तं बाधितुं शक्नोतीति समानवत्त्वानामुपपन्नयज्ञपन्त्यां स्वरूपसाधनयोस्तावन्मात्रमात्राभावात् निश्चयित इत्यर्थः । ननु यद्यं स्थाने तादृग्मात्रताभाव-मगच्छेद्युस्ततश्च न कल्पयेयुस्तो नैवमत आहुः ते नित्येत्यादि । (तथा च, यद्यपि) तथापि, तेषामेकसाधनकत्वाभावात्तद्विहृते प्राप्ते व्यवस्थापकत्वामात्रान्म क्त्वा साधनं प्रसाद इत्यभिप्रेत्ये प्रसादप्रदानमेव युक्तिमित्यर्थः । तदेतद्दिक्कथाहुः नस्मादित्यादि, नस्मादित्यादि, प्रसादसाधनेषु स्तोपकारकत्वेनेकत्वस्यानिश्चयतः फलितमाहुः तस्मात्प्राथम्याद्यामित्यादि । तस्मादिति । एवं शाश्वतकर्त्तव्योऽनेने प्राथम्याया एवोपकारकत्वनिश्चयतः ।

श्रियः पतिरित्यत्र । प्रसादप्रार्थनायामधिकारिणं निश्चेतुं श्लोकमवतारयन्ति यदि प्रार्थनायामित्यादि, साधारण्यादिति । एतस्यैव विवरणमन्यस्याप्या-

२-४-२०

र्थितत्वादिदिति सामान्येपीति प्रसाद इत्यर्थः । रूपमिति प्रार्थनीयस्य धर्मं तथेयामित्यादि । तथा च, ये पतिलेन भगवन्तं नासुसन्दधते त एवानधिकारिण इति तादृशैरेव प्रसादप्रार्थने क्रोधः नेतरन्पतीतिबोधनाय मन्दादींस्त्रिविधामधिकारिणः क्रमेण वदन् तत्र प्रथमं मन्दादीनां पतिरिति निरूपयतीत्यर्थः । भगवत्पतित्वज्ञापकमिति, भगवतः सर्ववज्ञपतित्वज्ञापकम् । तथा चैवमुत्सृज्याय प्रार्थने भगवतो न क्रोध इत्यर्थः । यत्कामयेतेति पाठे, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तदित्यस्याप्याहारः । अल्पविशेषैरिति, उत्तमकुलोत्पन्नैरित्यत्र प्रकर्षयुक्तैः । फलमुख्येतेति प्रार्थनायाः फलमुख्यता । स्वनिष्ठत्वे सति स्थापनतामिति, उपभोग्यनिष्ठत्वे सत्युपभोगसाधनताम् । तत्र गमकं न हीत्यादि, स्वतन्त्र इति उदासीनः । क्रियारूपोपि जात इति, तस्याभवनं च वृद्धानां युक्त्यादिना भगवदवतारोत्तरं केवलनामपि सात्यक्रियभूतीनां 'सौशीराराजनाहर्षिां भोजां नाम हृद-
त्यादि'त्यादिषु भारतीयवक्तृषु पदाक्रमवर्णनाञ्जयेत् । अत इति एवं कृपाकरणात् । क्रिया-
साध्यरूप इति, जन्यफलरूपः । गुणेष्विति भगवदीयेषु गुणेषु लीलासु च । औपचा-
रिकमिति दूरस्थताया श्रयित्वदानादक्रोधाच्च तथेत्यर्थः ।

पदद्वयानुष्ठानेनैव प्रक्षालनमात्रेणेति । बुद्धिप्रक्षालनमात्रेण । स्पष्टं न

भवतीति, अधोक्षलेन लौकिकप्रमाणान्तर्यामिन्वादेरे च निरुक्तत्वश्रवणा-

२-४-२१

चतैत्यर्थः । बुद्धिरज्ञानघनकं पदार्थान्तरमित्येव स्फुटीभविविष्यति । तत्र केन प्रकारेण परमन्तीत्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति बुद्धिरित्यादि । ननु बुद्धेर्वस्तुप्रकाशकत्व-
भावत्वे तनैव विषययाथात्म्यस्फूर्तिसम्भवाद्बुद्धिक्षालनस्य को वाऽप्यपयोग इत्याहुः सेत्यादि, सा उल्लङ्घनीत्येवं योजना । स्वावरणाद्विषयावरणादिति, स्वावरणकृताद्विषयावरणात् । बुद्ध्यावरणस्य मायाकृत्यामोहद्विवेकतादिकृतं ज्ञेयम्, तत्र नवमाध्याये स्फुटीभविविष्यति । तथा च बुद्ध्यावरणतिरस्कारार्थं क्षालनमावश्यकमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां बुद्धिनकला-
त्तान्येव क्षालनीयानि किं तस्याः क्षालनेनेत्यत आहुः इन्द्रियाणामित्यादि । तथा च, क्षालितेषु तेषु बुद्धिमात्रगुणत्वस्येव न तु यथायैबुद्धिरिति तद्व्याजलं नात्रोपयुज्यत इत्यर्थः । ननु शुद्धेष्विन्द्रियेषु जाते च विषयसन्निकर्षं तद्विषयकबुद्ध्यानुत्पन्नानां कुतो न याथात्म्य-
स्फूर्तिरित्यत आहुः विषयमात्रमित्यादि । तथा च, तादृशप्रदर्शनेन बुद्धिक्षालनाभावत्वा-
देव न याथात्म्यस्फूर्तिरिति तदावश्यकमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि, अतः बुद्धिलेन विषयत्वेन कार्यकारणभावात् । सामग्र्यमन्तवैशात् स्वगतेन्द्रियगतगुणदोषव-

शात् । तत्र शुद्धसामग्रीसम्भवादे । ननु बुद्धेर्द्विक्षालनावस्थायित्वनिर्णयेन क्षणान्तरे
नाशात् कृतमपि क्षालनमप्रयोजकमित्यत आहुः अत्रेत्यादि । तथा च, तस्याः स्थिरत्वा-
ङ्गीकारात्तदावश्यकमेवेत्यर्थः । ननु जातिव्यक्तयोर्दोषाभावे षट्पद्ययनुगतकारप्रतीतिषाच-
प्रसङ्ग इत्यत आहुः एक एवेत्यादि, यथा घटानयनापसारणपौनःपुन्ये एकैनेव प्रतीति-
सिद्धिरुक्त्याऽनेकधा भवनेपीति प्रतीत्येषाव इत्यर्थः । न च विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञान-
मन्तव्यमित्येन जात्यभावे षट्पदज्ञानाभावाद् ग्रयेयमिति ज्ञानानुत्पद्यप्रसङ्ग इति-
वाच्यम्, इन्द्रियेण पदार्थज्ञानोत्तरं शब्दसंस्कारादिसहकृत्या बुद्ध्या पृथुबुद्धोदरवायाभ्ये
निश्चिते तमादाय सुलेनोदयसम्भवात् । न च प्रतीती विद्वत्प्रमाणान्नैवमिति वाच्यम्,
अन्यत्सादेव सिद्धेः । अत एव प्राथमिकप्रतीती विद्वत्प्रोपि युज्यते । केवलविशिष्टज्ञानस्येते-
तीन्द्रियस्य विशेषणज्ञानस्य स्वीकारे मानाभावाच्च तेनचित्तव्यसिद्धिः । ननु जात्यभावे
सामान्यत्वस्यासत्त्वेरप्यभावाद् षट्त्वेन रूपेण सकलव्यञ्जानानुत्पत्तिप्रसङ्गः, न चेष्टापत्तिः
कर्तुं शक्या, धूमत्वेन वह्नित्वेन (सामान्य)व्याप्तिरत्र तदुपयोगाद् इति चेत् न, एकस्यां
व्यक्तेः धूमवह्नित्वात्तिरत्रै जाते तस्य ज्ञानस्य स्थिरत्वेन भूयोदर्शनादाद्यै सति पुनर्भूतान्तरेण
तद्वोधनाशिवोद्दे सामान्यव्याप्तिग्रहस्थानावश्यकत्वात्तदावश्यकत्वेऽपि समानाकारत्वमादा-
येव सामान्यव्याप्तिग्रहसम्भवादपि न जात्यपेक्षेति । एतच्च, शक्यतैवच्छेदकत्वमप्या-
कास्त्यैव ज्ञेयम् । स चाकारो ज्ञाने प्रकाशलाया, इच्छायाभावेसात्मा, मुखेणै विदधणरू-
पात्मा, घटे पृथुबुद्धोदरदात्मा, इत्येवमादिरूप उच्यते । तेनैव च शक्तिग्रहस्मरणमिति न
कश्चिदनुपपत्तिः । एवञ्च, त्वत्प्रत्ययोप्याभयमेव वक्ति । सत्तापि सदाकार एव, पदार्थोपि
व्यक्त्याकृती एवेत्याद्यपि ज्ञेयम् । अत एव चित्रकेतुप्राख्यानेऽगिरोवचने 'देहेदद्विभिमागो-
यमविकेककृतः प्रभोः । जातिव्यक्तिविभागोयं यथा वस्तुनि कल्पित' इत्युक्तम् । ननु शब्दो-
त्पत्तिनाशयोः सावैजनीनत्वात्पदार्थमात्रमित्येवं त्वसम्भवे । तथा चादेहेजतीयास्यस्या
किमन्तर्गडुनानित्यत्वेनेत्यत आहुः तथा शब्देत्यादि । यथान्येयामेकत्वेपि अभिव्यञ्जकता-
त्तयेन ह्रस्वीर्धेस्त्वम्भुगुरुत्वादिरूपेणामिव्यक्त्यान्वितोभाववतितोभवेन (ने) च
प्रतीत्युपपत्तेः । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः । शब्दानां पदार्थो-
न्नातुत्पत्तानां निन्यता तु सर्वैरेवाभिव्युक्तैः तथेति तत एव प्रमातव्येत्यर्थः । तदुक्तं
सम्प्रतिमाहुः नित्येत्यादि । दृग्गणान्तरमाहुः आश्रयेत्यादि । नद्यानां व्यक्ती जातिः सम-
वायञ्च व्यक्तयन्तरे तिष्ठतः, सर्वव्यक्तितान्ये तु कालादिषु काले वा तिष्ठत इत्येत्तदप्रकृत्य
प्रमाणस्याभावाद् अनुगतप्रतीतेयकारणैरे निर्वाहात् महाप्रत्यये च ज्ञानसामग्रीत्वेन तस-

सामाहकाभावात्तथैत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वाच्छब्दमात्रेण प्रत्यक्षविरुद्धं नास्तीति शक्यमित्यत आहुः दृष्टत्वादि । तथा च, यथा दृष्टस्य मण्योः पदार्थस्य केवलप्रत्यक्षेण याथात्म्याज्ञानेन शास्त्रतस्तदवगतैः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यम्, तथापिपि शब्द-पेक्षया प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यमित्यर्थः । फलितमाहुः अत इत्यादि, अतः प्रमाणांतरानपेक्ष्य शब्दास्य बलवत्त्वाद् इति, अस्मिन्नर्थे 'स एकधा भवति त्रिधा च नवधेः'त्यादि शब्दो-म्यश्रुतिवलाशयेत्यर्थः । अनेककार्यकल्पने गौतवरूपं दृष्टान्तरमप्याहुः बह्वित्यादि । बहुकल्पनाश्च अनेकव्यक्तितत्त्वध्वंसप्रागभावादीनां ज्ञेयाः । सिद्धान्तमाहुः अत इत्यादि, अतः कल्पनालापवत् प्रामाणिकत्वाच्च । नन्वेवं सति शास्त्रेण बुद्धिः शुद्धतां किमरण-रविन्दानुष्ठानेनेत्यत आहुः शोषकेत्यादि, तथाप्रापीति, बुद्धावपि, बुद्धिर्भववर्ण-रविन्दानुष्ठानसिद्धा सती भगवत्स्वरूपयाथार्थं पश्यतीत्यर्थः । दोषाद्भ्रान्तत्वादिति, दोषाश्च कामक्रोषलोभमोहमदात्मसायंदाय आन्ता ज्ञेयाः । अत एव इति, बुद्धिशोष-कत्वादेवेत्यर्थः । नन्वभ्यासादिना बुद्धिदुष्टावपि विषयदोषेण प्रयादिदर्शनाद्विषयशोषं विना केवलधीशोषनं नातीवोपयुज्यत इत्यत आहुः विषयेत्यादि । विषये शुच्ययादौ दोषो भ्रमजनको नास्त्येव । यदि स स्याद्विशेषदर्शनेनोपरमपि भ्रममुत्पादयेत् । विशेष-दर्शनेनोत्तरं भ्रमानुत्पादनात् तत्र स दोषः, किन्तु तत्रापि बुद्धिदोष एव भ्रमोत्पादकः इति बुद्धिशोषनमुपयोग्येवेत्यर्थः । एतेनेन्द्रजाल(कौलिच)चमारादयोपि व्याख्याता ज्ञेयाः । ननु 'यदेवाप्रतिरूपं पश्यति' इत्यादि श्रुत्या विषये अप्रतिरूपत्वबोधनात् कथमेकान्ततो विषयस्य निर्दृष्टत्वमित्यत आहुः स्तुतरामित्यादि । तथा च, ज्ञानिदशायाभिन्द्रियाणां पाप्मविद-तयाप्रतिरूपत्वं भासतां नाम, तथापि प्रस्तुताविषये तदापि तदसंभवाददुष्टत्वमेवेत्यर्थः । ननु कपिल्यादिवाक्यादपि वस्तुयाथात्म्याज्ञानपरिदेः किमञ्चनतु ध्यानेनेत्यत आहुः किञ्च-त्यादि । अतः परस्परविरुद्धत्वात् तस्माद्ब्रह्मवस्तुध्यानप्रतिबन्धनिवृत्तेरपि भगवत्कार्यत्वात् ।

प्रबोदिनेत्यत्र तद्भवतीति, गुणानुकथनं भवति । आबन्धयकमिति, तेन विना कार्यजननादर्शनाशयेत्यर्थः । सर्वपदार्थानां तिरोहितत्वे तद्विषयकानुभवा-
२-४-२२
भावात्तत्स्थितिर्भवतु, परन्तु, तदानीं भगवतोऽप्यगोचरत्वात्तदनुभवः कथं भवतीत्यपेक्षायामाहुः योगवदित्यादि । इदञ्च 'वितन्वने'त्यस्य तात्पर्यम् । वितानस्य संज्ञातीयसंबल एव दर्शनादिति । तेनेति सायुभवेन स्मरणेन । हृदेति मनसा । तथा चांनुष्ठानात्प्राथितेन भगवता स्मृतिविताने शास्त्रेणैव च कृते नित्यवाणीप्राप्तुर्भावो ब्रह्म-
२-४-२२
भक्त्यो केवलयोगेनेति भगवद्भ्यानमावश्यकमिति भावः । ननु कथमेवं भगवतः प्रेरणावश्य-
कतेत्यत आहुः न ह्रीत्यादि, अवयवैः सरस्वतीपदेन सूच्यते । किलेत्याशयै । अत एव प्रेरणशब्दस्यमपेक्षितत्वादित्यर्थः ।

श्रुतैरित्यत्र कारिकायां सर्वत्रैति, सर्वदेहोऽन्वित्यर्थः । विद्वती, सर्वत्रैति श्रुति-
पुराणेषु । स्वस्थेति शुक्ल्य । अत एवेति सम्भोगार्थत्वादेव । दक्षिणेश्चिन्

२-४-२३

इन्द्र इत्युपाख्यानं च वाजसनयिनां मण्डलब्राह्मणे प्रथिद्धम् । तत्र च, 'स एव एवेन्द्रो योयं दक्षिणेऽक्षं पुरुषोऽप्येवमिन्द्राणीं ताम्यां देवा एतां विभृतिमुक्त्वाशुकिं तस्माद्वाप्याया अन्तेनाश्रीयादि'त्यादिना नामेदक्षिण इन्द्राणींस्थितिं बोधयित्वाऽप्ये 'तां हृद-
२-४-२३
यस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनींमय भवतस्ती यदा मिथुनस्यान्तं गच्छतां यह तत्पुंसः स्वपिति तदाया ईवंदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वाऽसंविद इव भवत्येवं हि ईवंसंविद इव भवति देवःश्वेतन् मिथुनं परमो शेष आनन्द' इत्याद्युक्तम् । तच्च, एतत्पुत्रमेव सम्भोगार्थ-
शेषनपरत्येवेति यथा तत्र तद्रूपेण स्थितिलक्षदोषं, तथा भगवतो हृदि स्थितिरपि भोगार्थे-
त्यर्थः । ननु श्वनमात्रेण भोगे सम्भवति षोडशालम्बकः किमिति भवतीत्यत आहुः जड
इत्यादि । जडे नीरसे शब्दादिरूपे विषयपञ्चके । तथा च, तदात्मकतया तेषां सारस्य-
सम्पादनाय तथाभवतीत्यर्थः । सारस्यसम्पादकं रूपमाहुः भगवानित्यादि । तथा चान-
न्दमयत्वेन सम्पादयतीत्यर्थः । नन्वानन्दमयत्वे कुतो रसेप्येत्यत आहुः तत्रेत्यादि ।
तत्र हेतुः स्त्रीत्यादि, अत इति । 'स वै नैव रमे, तस्मादेकाकी न रमेत, इत्यादिश्रुतिभिर्भेदं
विना रसानाविर्भावेन भोगासम्भवात्तत्र तथा भोगार्थं 'स आत्मानमेव देवाऽप्रातयततः पतिः
पत्नीश्चाभवतामिति भेदरूपमात्मानं विधात तस्मिन् भेदरूपे आत्मनि मूलरूपे स्वस्मिन्
प्रविष्टे बहुधाभिन्न इत्यर्थः । अत एव तत्र 'तिरोसानी'त्यादि कथनं सङ्गच्छते इति ज्ञेयम् ।
तर्हि तत्रैवात्र देहधारणं कुतो नेत्यत आहुः देहेत्यादि । ननु गुणानां कथं षोडशत्वमित्यत-
आहुः यद्यपीत्यादि । स्थानविशेषे नैत्रादिगोलरूपे । एवं मनसाऽपीन्द्रियत्वेन तत्र-
नितमपि विषयध्यानादिसम्भवं सुखं हृदयरूपे गोलक एवेति त्वचो व्यापकत्वात्तस्या एव
सुखजनकत्वमित्येकादशत्वमिन्द्रियप्राधान्येन पञ्चत्वं विषयप्राधान्येनेत्येवं षोडशत्वम् ।
ननु प्राधान्याप्राधान्ययोः कथं निर्णय इत्यत आहुः भोगेत्यादि । तथा च, ययोग्यकाळे
बहुमन्त्राकारादिपरिधाने इन्द्रियगामरुचावपि ऽप्यनुसुखानुभवाय महाराजेन तदापि
तत्कियते सभायां रहसि च, तथेन्द्रियरुच्युपभोगाः क्रियन्ते, तदादित्यर्थः । अत इति
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तयोर्निर्णयात् । एतेन सिद्धमाहुः एवमित्यादि । षोडशत्वकल्पेनानन्द-
जनकत्वे विषयेन्द्रिययोः सुखोत्पत्तौ 'एव श्वानन्दर्यातीति श्रुत्युक्तं भगवन्माहात्म्यं
तथेत्यर्थः । अत्रालङ्कारुषीष्टेयलङ्कारूपेण भगवत्सर्वत्रप्राप्येनया पुरुषरूपात्वादिकथनेन च
भगवतः पुरुषमृषणत्वमुक्तं भवति, तेनापि 'निगमकत्वरोरिति'त्यायासोक्तानुपपत्तिरुच्यते ।
बीजनिष्ठरसत्वेव फले सत्त्वेषि बीजे तदनभिव्यक्तेरिति दिक् ।

अमस्तस्मा इत्यत्र ज्ञाननिष्ठयोग्यतेति । ज्ञाननिष्ठानां पात्रयोग्यतेत्यर्थः । ननु
 २-४-२४ भारतोदेः कथं प्रपञ्चविस्मरकत्वमत आहुः भोज्यत्वादि । ननु भोज्यकृत-
 कत्वमन्यत्रापि कथ्यत इति कथमत्रैव तदाश्वास इत्यत आहुः वक्तुरि-
 त्यादि । पानेच्छाप्रतिबन्धेपीति, अन्तरिन्द्रियनिग्रहस्य शान्तिपदार्थत्वेन सोम्यानां च
 तदत्वेन तथा पानेच्छाप्रतिबन्धेपीत्यर्थः । तथा च, दृष्टान्तस्य यथा इच्छोद्दोषकत्वम्, तथा
 दार्ष्टान्तिकस्यापीति हेतुता बोध्यते ।
 तद्वेद्येत्यत्र तादृशमुखेनेति भगवन्मुखेनेत्यर्थः । नात्र पुनरुक्तिरिति पुनः कारण-
 २-४-२५ दोषोक्तिर्नेत्यर्थः । उभयत्रेति, अन्यथादाहेति क्रियाद्वयेपीत्यर्थः । साक्षा-
 त्पदप्रयोजनमाहुः परम्परारक्षण इति परम्परया कथन इत्यर्थः । अत
 एवेति दोषप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । ननु काचित् परम्परा सम्प्रति कथं दोषाभाव इत्यत आहुः
 प्रार्थनेत्येत्यादि । तथा च, यदि दोषः स्यान्न भगवन्तं प्रार्थयेत् । यथाकथञ्चित्प्राथ-
 सम्भवेपि ज्ञानं तु न स्यादित्यर्थः । अनेनेति श्रद्धाक्तिभगवदुत्तपोरुपश्लेषेणेत्यर्थः ।

इति श्रीद्वितीपस्कन्धश्रीसुबोधिनीप्रकाशे
 चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ तृतीयप्रकरणं विवरिवचः सङ्गतियुक्तेन प्रकरणप्रयोजनस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् तत्क-
 वनमात्रमत्र प्रतिज्ञानन्तस्तद्वान्तरप्रकरणार्थमध्यायार्थञ्च विवेक्तुं प्रकरणार्थं तद्विध्यमध्याय-
 संज्ञायाञ्च निरूपयन्ति विमर्श इत्यादिचरणत्रयेण । तत्र प्रथमप्रकरणार्थद्वैविध्यमाहुः तत्राथ
 इति, विमर्शात्वे तृतीयप्रकरणे, आथः उल्लिखितविमर्शप्रकरणार्थः द्विषा, स्थूलन्तर्गमि-
 भेदेन, द्विप्रकारको मत इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यध्यायद्वयमेवास्त्वित्यत आहुः मूर्त्तत्वादि ।
 तथा च, तद्वान्तरप्रकरणार्थस्यापि द्विविधत्वात्प्राध्यायद्वयेन प्रकरणपूर्त्तरित्यध्यायप्रथमत्र
 युक्तमेवेत्यर्थः । अतः परं प्रस्तुताध्यायार्थमाहुः तत्रेत्यादि । तत्र प्रकरणद्वयमध्ये । स्थूल-
 मूर्त्तविमर्शयोः स्थूलं यन्मूर्त्तं पञ्चाशत्कोटिपरिमाणकं ब्रह्माण्डम्, तस्य विमर्शयोः यायात्प-
 विचारे सोपपत्त्या उल्लस्य साधकप्रमाणसहितेन विराट्जनेन पञ्चमाध्यायो निरूपकः,
 स्थूलमूर्त्तस्य कार्यस्य कारणात्मकताज्ञापक इत्यर्थः । नन्वत्र नारदब्रह्मणोः संवाद-
 पेध्याये मूर्त्तस्य ब्रह्मत्वसाधिका का वा उपपत्तिरित्यत आहुः पुरुष इत्यादि । नारदाज्यायां
 श्रोतृवक्तृभ्यां पुंसः क्रमेण सत्यादीन् गृह्यन् उल्लस्यदिक्कृदित्युक्त्वा निमित्तमात्रत्वसङ्घा-
 दासाय जन्मभिर्निमित्तत्वमात्रपरिचायकैर्न तावन्मात्रत्वेन, किन्त्वभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन,
 क्रियाश्रयत्वरूपमपि कर्तृत्वमित्येवं निगद्यते । नारदेन ब्रह्मपूर्णनाभिधृष्टान्त उक्तः । ब्रह्मणा
 चाग्रे वाक्यद्वयमुक्तम् । तेनोभाभ्यामेव अनिन्ननिमित्तोपादनत्वं भगवतो निरूपितम् । तेनैव
 कार्यस्य भगवत्त्वम् इत्यर्थः । उर्गनाभिधृष्टान्तेन 'स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्विघ्नं निर्मातः' ।
 'इति लोकमयः पुमा'नित्यादिना च व्यक्तमुच्यते, इत्येवोपतत्तिरित्यर्थः । ननु 'मूर्त्तं भव्यं
 भवच्च यत्' न यतोस्ति किञ्चित्' 'स सर्वधीवृत्त्यनुमृतसर्वः' 'तं भजे'दित्यादिविद्वद्वाक्य-
 श्रवणे राज्ञः सन्देहात्प्र उचितः, परं नारदस्य तु सन्देहाभावात् कथं प्रश्न इत्यत आहुः
 एकीभूत इत्यादि । प्रत्ये भगवदुदरान्तःप्रवेशेनैकीभूते पदार्थजाते निर्गमात् सृष्टौ
 पुनर्यथासंख्यं निःसरणाद् विह्वलः, किमभेदस्तात्त्विक उत भेद इति संशयव्याकुलः
 पृच्छति । अथवा स्थूणासनवहात्पर्यतासिद्धये कर्मणिष्यन् दृश्य कर्म दास्यम्, तस्य
 भावो दास्यता, तस्मिद्धै । एवं प्रकारकजगदुत्पत्त्यादिकल्पं न सामान्यस्य कर्म, किन्त्व-
 तिषक्तस्येति तादृशत्वज्ञापनायेत्युच्यमयापि प्रश्न उचित इत्यर्थः । ननु प्रत्युत्तरे किमिति विस्तार
 इत्यत आहुः भक्तेत्यादि, तत्त्वनिर्णये कर्तव्ये सति नारदेतात्त्वजगद्भवानां निश्चरविषयक

प्रथमयं क्रियते । तत्र द्वयोरात्मजगन्निर्णययोः बन्धनिर्दोषत्वम् । तेन हेतुना प्रत्युपरं तत्तं विसृतमित्यर्थः । यद्यपि त्रयोदशप्रश्नास्तथापि 'तद्विजानीही'त्यादिज्ञापकानुसृत्य प्रथमेवेति तथाक्तम् । ननु जगन्निर्णये किमित्यप्यायदयमित्यत आहुः द्वितीयस्येत्यादि । हीति निश्चयेन, विजाणेन्तस्येवत्यादा विपरितीनेन वैपरीत्येन बहिरन्तर्व्यवस्थया द्वितीयस्य जगतः द्विरूपत्वं स्थूललिङ्गविभेदो वा तेन हेतुनाप्यायदयं मतमित्यर्थः । ननु प्रश्नोत्तरयोः किमिति श्युक्तम् इत्यत आहुः प्रथमस्येत्यादि । तदन्तर्गामिसिद्धमन्त्रे, बाल्यज्ञानस्यात्मानात्मविवेकसापेक्षत्वादान्मानानौ विविच्य तदतिरिक्तत्वेन तद्विषयमकत्वेन चालम्बयेनै सौकर्येणात्मज्ञानसम्भवात्तद् बाल्यज्ञानमन्तर्गामिशक्ये सति भवति, अस्तस्योच्यते । अध्यायवदकारम्भहेतुत्वात् पूर्वोक्तस्य साधनस्य विचारार्थमिति । भगवत्प्रवचनरूपस्य साधनस्य किं लक्षणको विषयः ? कथञ्च तस्य परीक्षेलेतदर्थमित्यर्थः । तत्रेत्यादि; तत्र श्रवणविषये निश्चेत्ये, पठव्यायीमध्ये वा साधनस्य विषयत्वेन श्रवणजनकस्य स्थूलरूपस्य उत्पत्त्या भगवतः सकाशाज्जननेन निर्णयः भगवदुपादानकत्वनिर्णय उच्यते इत्यर्थः ।

देवदेवेत्यत्र कथं शोधयतीत्याकाङ्क्षायामाहुः स्वयमित्यादि । विजानीहीति ज्ञाधातुर्वेदानार्थकौन्तेर्भाषित्वायौ वेत्याभिधेत्याहुः ज्ञापयतेति । श्रुतिसहित इति, श्रुतिसहकृत आत्मादिसाक्षात्कारः । परोक्षमिति आत्मभगवदनुमितिरूपं तद्विषयकस्यान्दरूपं वा, अवेको निर्विषयं पञ्चविधं सतिषयं साक्षात्काररूपं, शेषं स्फुटम् । अत्र प्रश्नवाक्ये उक्तविकल्पानां निवेशे ज्ञापकमाहुः किञ्चेत्यादि, अनेनेति । विशेषणमाह्वयमिति स्वरूपं विषयश्च । एवमिति । तथा च, ज्ञानिपदप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञानं किमिति सामान्यप्रश्न एकः । ततस्तत्स्वरूपं निर्विषयाम्भारूपमेव आत्मेति द्वितीयः । सविषयं चेत्किं तस्य विषयरूपं तत्स्वमिति तृतीयः । विमर्शपदेन च लक्षणपरीक्षे इत्येवमित्यर्थः ।

यद्गुणमित्यत्र, किञ्च तत्स्वमित्यादि । सविषयपक्षे तत्स्वेदान्, तद्गुणत्वाद्यन्ति तत्स्वमित्यादि । अत इति दुर्ज्ञेयत्वात् । यद्विच्छानमिति पदं मायावादिबल्यपूर्वपक्षस्य ज्ञापकमित्याशयेनाहुः आरोपितेत्यादि । अग्रिमे प्रश्ने बीजमाहुः स्रोत इत्यादि । तत्र घटन इति तत्त्वव्यवहारविषयत्वं न शुच्ये । कारणे प्रश्ने हेत्वन्तरमप्याहुः वादीरेत्यादि । कुत इति क्रमात् किंरूपाश्च । अत्र काः स्वभावो नियतियद्वच्छामूगानि योनिः पुरुष इतिचिन्त्यम् । संयोग एषां न स्वात्मभावादात्स्वानीशः सुखदुःखोत्तेरिति श्रुतिरनुसन्धेया । 'एवञ्च यतः सृष्टं यत्संख्यमित्युभार्यां जगदुत्पत्तिस्थितिप्रकृत्यः प्रश्न इति सिद्धमिति । पूर्वं विवर्त्तोपादानप्रश्नस्य सिद्धत्वादिति । अतोऽ

पञ्च प्रश्नाः । पश्चान्तरमाहुः बिम्बोत्यादि । तत्रकारणमाहुः तदेत्यादि । तद्विषया इति तेषां प्रश्नानां विषयाः । तथा च, यद्रूपमित्यादितत्त्वे प्रश्नार्थं, यतः सृष्टमित्यादिना जगतः, तथापि यत इत्यनेनोपादानबोधनात् स्वरूपस्य अत्र इत्येवं पठित्यर्थः । प्रश्नवादेन विशिष्टहेतुवादेन वाऽयं प्रश्न इत्याशयेनाहुः तस्य प्रश्न इत्यादि । अस्मिन् पक्षे यद्रूपमित्यनेन तत्त्वार्थरूपस्यात्मनः स्वरूपप्रश्नः शेषैर्भावपदार्थमृतस्य जगतः प्रश्नः । अस्मिन्पक्षे पक्षे चत्वारः पञ्च वा प्रश्ना भवन्ति । अत्रावान्तरशाद्वगमकस्याभावाच्चैवं व्याख्यानां युक्तमित्यस्या पश्चान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तथा च, यदिति सर्वत्र भिन्नं पदञ्च, तथासति रूप्यत इति रूपं जगत्, तद्वा, तद्विच्छानं वा, तज्जनकं वा, यद्वा सत्यक् तिष्ठति तत् । एवमेतदन्वयतमेकं वा सर्वं वेति प्रश्नः फलिष्पतीत्यर्थः । नियन्तेतित्यापकः । पञ्चभिरेव प्रश्नैर्व्यवेति षडस्य किं प्रयोजनमत आहुः रूपमित्यादि । एतेषामित्यादि । एतेन तत्त्वमित्यत्र तेषां तत्त्वं तत्त्वमिति वा, तत्, तत्, त्वमिति भिन्नं पदत्रयं वेतितोषितम् ।

सर्वमित्यत्र न भविष्यतीति । इत्याशङ्कधेत्येषः । आहेति 'मृतमव्ययवद-
श्रुति'तिविशेषणोदाहेत्यर्थः । अत्र कालरूपत्वपक्षे भूतादिभिर्व्यवहारैः प्रक-
२-५-२
र्येण मातीति मृतमव्ययवदश्रुतिव्यवहार्यो ज्ञेयः । नियन्तुपक्षे सर्वज्ञत्वां
नुत्वाद्यन्ति यथा रहहेत्यादि । तत्र दृष्टान्तः, यथा जलेत्यादि । शयने जागरेण च
यथा तदुपविषयकं, तत्र ज्ञानं तथेत्यर्थः ।

यद्विज्ञान इत्यत्र किमात्मक इति । जीवेश्वरयोर्मध्ये कस्यां कोटी ।
आत्ममित्यत्र स्वयमित्यस्य द्वितीयात्तत्त्वमित्येव पश्चान्तरमाहुः आत्मानं वेत्यादि ।
इयोरिति सृष्टिस्थितयोः केवत् स्वसामर्थ्यं कुञ्च दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्त-
माहुः आकाशा इत्यादि । 'नाहं वेदे'ति श्लोक उत्तरश्लोकशेषत्वेन ज्ञेयः ।
स भवानित्यत्र स्वामाविकं तपः किमित्याकाङ्क्षायामाहुः तपो म इत्यादि ।

एतन्म इत्यत्र अयोदशप्रश्ना इति, यद्यपि पूर्वग्रन्थविचारे पञ्चदश भवन्ति ।
तथापि किञ्च तत्त्वमिति सामान्यप्रश्नस्य तद्विशेषप्रश्नेऽन्तर्भावाद् विमर्शन-
२-५-८
स्योपकारकत्वेन प्रवेशानुसृत्याः त्रयोदशेत्यर्थः । सम्बुद्धिद्वयतात्पर्यमाहुः
प्रश्नमात्रेत्यादि । इत्युपपत्तौ वक्ष्यत इति । इतीदं ऋषवाचनगतं ऋषणिकपदे वक्ष्यत
इत्यर्थः । अनेनेति सर्वज्ञकर्तृकत्वेन । ननु 'विजानीही'त्यनेन प्रश्नेनैव ज्ञानोपेक्षा स्वस्य
ज्ञापिता भवत्येवेति यथैवेदमित्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः अहमित्यादि । अन्यथेति
प्रकाराकाङ्क्षालुक्तौ । ननु तथाज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुः अत इति । एवमधिकार-
भेदस्यन्तत् ।

२-५-२ सम्पत्तिव्ययं अन्ययेति, जतिवादाञ्ज्वात्वा प्रशकरणाय ।

येनेत्यत्र एवमिति । भगवतः परलोक्तयेव तपःकरणस्याप्युत्पत्त्या । तस्मात्सर्वेत्यादि । एतेन ज्ञानिपदप्रशुक्तिमिचित्तमूर्तं ज्ञानं चिद्रूपो भगवानेव, स येनैव स्वेच्छयाविवर्धितं केनचित्कारणेन, तान् माया न व्यापोहयति,

२-५-११

तत्रा तु छन्पालानो ज्ञानिन इत्युच्यन्त इतिज्ञापितम् ।

तस्मै नम इत्यत्र भक्त्येति, माहात्म्यज्ञानपूर्वकलेहेनेत्यर्थः । विद्युतो भक्तिरिति शाश्वतकिरित्यर्थः । निदिध्यासन्मिति विशिष्टालम्बनरूपं ज्ञानमित्यर्थः । तन्नमो वेति । 'नमो धीमहि' तन्नमनेव ध्यायेत्यर्थः । इति

२-५-१२

विरोधाभावायेति, अस्मिन्नर्थे विरोधाभावायेत्यर्थः । विद्युतौ, वेदानुसरणे सा पराजिता भविष्यतीत्याशङ्कयामाहुः इयमित्यादि । अत्र यन्माययेति सादेन 'दीनी शेषे'ति व्याहृतं शेषम् । महत्त्वपीति ताद्योष्वपीत्यर्थः । जगद्भूकमिति ज्ञानदातारम्, न तु यत्कीयान्-समाक्रियादातारमित्यर्थः । एतेन भयि तादृक्क्रियादानसामर्थ्याभावं जानतोपि ते या भयि परत्वशुद्धिः सा तत्कार्यमिति ज्ञापितम् ।

२-५-१३

अत एव संमुखे स्वातन्त्र्यकत्वादेवेत्यर्थः ।

द्रव्यमित्यस्याभासे स्वपरिकरमिति, तादृशज्ञानस्यासार्थत्रिकत्वसमर्थको यो मोहा-

२-५-१४

दिरूपः परिकरस्तत्प्रतिमित्यर्थः । विद्युतौ न्यूनसंस्काररूपमिति

अदृश्यरूपमित्यर्थः । एतेषामित्यादि, अत्रोष्मणानां काळादीनां देवतारूपत्वात् साविक्रमरीरवत्त्वात्सस्वमूर्तिः, सतो भावो धर्मः सत्त्वं, न तु प्रकृतिगुणमूर्तं, तन्मूर्तिः शरीरं यस्य, तादृशो भावादिशिष्टः, कारणतया बोधितोऽनाम-नुकानारोपितरूपनिरूपण इत्यर्थः । तस्यैवेति श्रुतमूलत एव । स्वमेव ज्ञप्तेति 'ब्रह्मदाशा' इत्यादि-श्रुतेरित्यर्थः । धर्मभेदोपि नेति । उपादानत्वनिमित्तत्वश्लोभवत्त्वैवात्यजनकत्वभोक्तृत्वाद्यो धर्मा अपि भाववदीया एवेति धर्मतोपि भेदो नेत्यर्थः । नन्वत्र परान्यशब्दयो-रैकाग्र्यादन्यतरत्वेयर्थ्यमायातीत्यत आहुः अन्यत्वेनेत्यादि । अपिच्छादृभेद इति भिन्न-धिष्टानुक्तवत् । तथा च वासुदेवात्परो न किन्त्वपरस्तत्रियम्य इत्यर्थः । एवं सति जीवा-दीनां भगवदात्मकत्वेपि न भगवत्त्वं, किन्तु, ततो न्यूनत्वमित्युक्तं भवति । अयमर्थो दश-भाष्याये 'यदनुग्रहः सन्ति' न सन्ति यदुपेक्षये'त्यत्र स्फुटो भावीत्यनवयवः । नन्वपृष्ठ-त्वेन भिन्नधर्मकत्वे बोधिते, सत्तामात्रं न स्वरूपानन्यत्वसाधकं, द्रव्यादिकं वासुदेवात्मकं, उग्रप्रत्यादित्यत्र न तदात्मकं भिन्नधर्मकत्वादिति सप्रतिपक्षसर्वादित्याशङ्क्यापकृष्टत्वेपि स्वरूपानन्यत्वसाधकं युक्तकन्तमाहेत्याहुः अर्थ इति । युक्तिरक्ता जर्षं नविषेव

इत्यर्थः । ननु सर्वपदस्य कर्षं युक्तित्वमित्यत आहुः नित्यो हीत्यादि । शब्दार्थसम्बन्धः, इत्यादिशब्दैः सहायस्य द्रव्यादेः सम्बन्धो वाच्यवाचकत्वरूपो, हि यतो हेतोः, नित्यम्, तथा लौकिकैः साहेतिकैः नरसिंहादिशब्दैः पुरुषा अभिधीयन्ते, तथा न, किन्तु, तत्र नित्यसम्बन्धवादे शब्दा वाचका अर्थं अभिधेयाश्च नित्याः । अतो विज्ञपयोगो द्रव्याद्यो बगवदात्मकता, नित्यत्वात्, नित्या अर्थत्वात्, यत्रैव सर्वैवमिति । तथा च, 'शुद्धे चोभ्ये-दमि'तिश्रुत्या सर्वस्य सदात्मकत्वैव नित्यत्वादिकृत्यानां वाचारम्भणमात्रत्वाद्भगवद्रूपत्वे-नैवात्तत्त्वमित्यर्थपदस्य युक्तित्वमित्यर्थः ।

नारायणेत्यत्र विमर्शनमिति । येन विचारेण सर्वैषामिदमेवानारोपितरूप-मितिज्ञापते ताद्यो विचार उद्घोषोदरूपः । ननु वेदादीनां नारायण-

२-५-१५

परत्वे कर्षं पूर्वोक्तत्वज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्यायां तदुपपादयितुं तर्कमाहुः पदीत्यादि । न्यायानिति । न्यूनत्वस्य नानालेन तद्विषयकतया न्यायः । तथा च, श्रुतो यतो नैवमतो भिन्नार्थत्वं नेत्यर्थः । सिद्धवत्कारोणाहुः तत्र स्वरूपन इत्यादि । तत्रेति पूर्वोक्तांशे । भगवानेवेति, प्रतिपाद्य इति शेषः । स्वरूपतो भगवत्परत्वं दर्शयन्ति तत्र वेदानामित्यादि । 'एतस्यैव महतो मूलस्य निःशसितं यद्यन्वेदो यद्भवेदः सामवेद' इत्यादिश्रुतेः तादृशानां वेदानां तात्पर्यम्, सः परो नियन्त यस्यासौ तत्परः, तस्य भावस्तात्पर्यम्, नियम्यत्वमिति यावत् । तथा च, तदोषितं नियामकत्वं नारायण इति स्वरूपतस्तत्रातिपादकत्वमुक्तम् । अयतो दर्शयन्ति अध्येपीत्यादि । मध्य इति । बहिः-स्थितदिश्यायां साधनतो दर्शयन्ति किञ्चेत्यादि । अतुर्विधानीति नामक्रियानिपातो-पर्यङ्गाभाषि । व्याप्नुचन्तीति वदन्ति । पुरुषप्रयत्नोपघातात्ममिति । पुरुषप्रयत्नेन उपघाताविर्भावः कर्षं विरोधो यस्य द्रव्यगुणक्रियादेस्तादृशम् । एवमिति, वेदत्वे-नार्थाभिधायकत्वे नेत्यर्थः । परम्पराऽस्तत्सत्तात्वं दर्शयन्ति नन्वित्यादि । अतुर्विच इति निषेधानां निवृत्तिविधायकत्वेन विषो पूर्वोदासानां चार्थव्युदासद्वारा नामधेये पूर्ववसानात्-वेत्यर्थः । भावे इति चालर्थरूपायां क्रियायाम् । तत्र हीति वाक्ये हि । तत्रेति स्वर्गधापने । अदृष्टादिकमिति, आदिपदेनापूर्वम् । ननु देवताप्रतिः व्यापारत्वे किं मानमित्याशङ्क्यायां 'सहयज्ञः प्रजा सृष्टे'त्यादिगीतास्वसन्-द्वयस्य प्रभाषलेपि भीमसक-दीनाभपरितोषालुत्कर्षसम्भव इत्यतस्तदुपपादयन्ति ते हीत्यादि । त इति यागकर्तोः । तपोचलच्छेरिति प्रीत्या प्रत्युपकारस्य दर्शनात् । अन्यथेति प्रीतेर्व्यापारत्वाभावे । कुतो न स्यादित्यत आहुः द्रव्येत्यादि । तथा च, संस्कारकस्य उदरेयत्वाभावात्तप्येत्यर्थः । ननु संस्कारकत्वेनस्युपेस्यत्वे भाषकाभावात् वागलक्षणस्य प्रीतिसाधकत्वमित्येषायां देवतात्वेऽनु-भूयमानायास्तुर्व्यास्तत्साधकत्वं व्युत्पादयन्ति यद्यपीत्यादि । तत्कल्पनायामिति सार-

कल्पनायाम् । स चेत्यादि सौम्यैः । अन्यत्र 'विप्राय गां ददातीत्यादौ, केवल-
चतुर्ध्यां सिद्धत्वात् सम्प्रदाननिष्ठ एव भवतीत्यर्थः । तादर्थ्यत्वमिति तादर्थ्यवाचकत्वम् ।
नन्वेवं निर्वादि उपपदचतुर्ध्यांनुशासनवैषम्यप्रसक्तैर्देवैः शुक्तिमित्यतस्तदभिश्रायकमनेन सार्ध-
कत्वं साधयन्ति यागे त्वित्यादि । तथा चैवं स्वाहायोगेऽनुशिष्टायाश्चतुर्ध्यां व्यापार-
विवक्षया सार्धकत्वे सिद्धे व्यापारविवक्षया देवताया उद्वेगत्वसिद्धिः, तथा च प्रीतेर्यो-
पारम्भसिद्धिरित्यर्थः । ननु लोकन्यायेन देवताप्रतिव्यापारत्वमयुक्तमन्यमैकत्वात्सकलजन-
कस्य करणमस्यैव लोके छिद्रादौ व्यापारतादाष्टत्वादिति शङ्कायां तदुक्तमुपगच्छन्ति न
चेत्यादि, मास्त्वित्यर्थः । तर्ह्यन्यत्रानुपपत्त्या सिद्धमष्टादिकल्पनमित्यत आहुः देवता
त्वित्यादि । अतः शक्तत्वेऽपि सर्वैर्म्यस्तददात्तादीतिव सा तथा न तृदासीना । तथा च,
प्रीतयोर्यागजन्यत्वात्तद्वाया प्रीतत्वेन रूपेण देवताया अपि तत्रात्वात् फलजननशक्तत्वाच्च
व्यापारलक्षणसमन्वयेऽनुपपत्त्यभावाच्चाष्टादिकल्पनं साधीयः । लोकेऽपि प्रत्युपकारादित्यले
तयोपलब्धेः, अन्ते मध्ये चेतनस्य यत्र प्रवेशः तत्रान्यधर्मस्य व्यापारत्वम्, यत्र च न चेतन-
प्रवेशः, तत्र तु तथैवेति सर्वे समक्षसमित्यर्थः । नन्वेवं सति यागस्य करणत्वं हीयते, तथैव
फलस्य सम्भवे यागस्य प्रीतिं जनयित्वाधीनतायाः शक्यत्वचनत्वादित्याशङ्क्यायामाहुः
परमित्यादि । तेन प्रकृतसिद्धिमाहुः अत इत्यादि । अत इति, एवं यागस्यानुपश्रयात् ।
भगवत्परत्वमिति । यागस्याङ्गं देवता, तस्या अङ्गं प्रीतिरिति परम्पराज्ञतो भगवत्परत्वम् ।
तत्र हेतुमाहुः यत इत्यादि । तत्र जाता इतिविग्रहे समागता प्रविष्टा इति यावत् ।
नन्वेवं सति प्रीतिपक्षः पूर्वं किमित्याद्यतः इत्यत आहुः प्रीतीत्यादि । तथा च, देवेषु
योगसत्त्वेन योगजधर्मस्य स्मारकत्वकल्पनेऽपि दोषाभावात् सोऽप्याद्यत इत्यर्थः । फलतस्तथात्वं
साधयन्ति किञ्चेत्यादि, क्रियानिष्पादादकत्वादिति । अत्र क्रियानिष्पादितत्वादिति
पाठः प्रतिभाति । क्रियाया इति पदभेदपाठो वा । सिद्धमाहुः एवमित्यादि । अत्र द्विती-
यकाण्डस्यसाधनकार्यफलानां तपोज्ञानब्रह्मवतीनां पुराणविमर्शनेन भगवत्परत्वसिद्धिः न तस्य
शुभानुरूपणमितिज्ञेयम् । पाश्चिक्तोऽपि दोष इति, 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद'
इतिश्रुतेस्तस्यापि वेदत्वात्तस्य भगवत्परत्वाभावे पाश्चिको दोष इत्यर्थः । अत इति
ध्यानस्य मन्त्ररत्वात् । अत्र इति तृतीयस्कन्धे । तत्परस्येभ्योऽप्यधीणमिति । तत्र चतुर्थो-
ध्याये भस्मना त्रिषवणादेरुक्तत्वात्त्रैवपुराणेऽपि तथैवोक्तत्वात्तस्य च तपोरूपत्वात्तद्येत्यर्थः ।

तस्यापीत्यत्र पूर्वैणेति भोक्षीपथिकेनात्मरूपेण । तस्येति विज्ञानदातुः । तत्र
इत्यादि । जीवानुत्पादनात्मपराद्यधिकार्यभावेन ज्ञेहस्याप्याधाराभावा-
दभावेन शक्तिमार्गो विरुध्येत, तत एव सर्वेऽपि विपदभेदत्रित्यर्थः । अत

२-५-१७

"आक्षिप्त" इति पाठः ।

इति, स्वभावानां तेषामनुपपादनीयत्वात् । नन्वखिलपदस्य वस्तुपरत्वं जीवपरत्वं वा उभय-
थापि भवत्यतोऽखिलत्वाभावात्कर्म नानन्द्यादिविरोध इत्याशङ्क्यायां तस्यार्थमाहुः यथाशिले-
त्वादि । तथा च, सर्वादिपदान्यनुत्त्वा यदाखिलपदमुक्तम्, तेनामर्थः, खिल इदं
न्युने रुद्रम् । न्युता च द्वेषाऽऽनेन्द्याभावात् सर्वत्वाभावाच्च । नत्वा तदुभयं पशुदस्ये ।
तथा सति 'न खिलं न्यूनं येषां तेऽखिलः' इति । तथा सत्यखिलपदस्य वस्तुपरत्वेऽप्यवयव-
शक्या तेषु तथालक्षणोपेक्षाभावात्स्वत्वे स्वस्याखिलत्वमर्थादेव सिद्धमतो नानन्दादिविरोध
इत्यर्थः । तदेतदभिसन्धायाहुः एवमित्यादि । अष्टोत्थेत्यादि, 'तदैश्वर्ये'त्यादादीश्वर्या
आलोचनार्थकत्वाद्देवेषामपदीकाया छेदोऽनजनकत्वात्त्रैवक्षणस्य च क्रियारूपत्वात्तद्येत्यर्थः ।
सत्त्वमित्यस्याभासे अनेनेति । ईदृशाङ्गवतः स्वज्ञानप्राप्त्यादेः कर्मनेन ।

२-५-१८- एतस्येति आधाराधेयभावस्य नियमनियामकभावस्य तदात्मकत्वस्य

१९ चेत्यर्थः । विद्वतो, इति मन्त्रमिति । तत्सदवस्यथावस्थितं ब्रह्मैव तत्त-
च्छब्दाच्चापमिति काशकृत्वाचार्यमतम् । एतेन 'येदेव सृजत' इत्यस्य व्याख्याने, किं
कुम्भकारवत् ? उत कामधेन्वादिवत् ? अथ योगिवन्मनसा ? इत्यादिनोद्भासितेषु पक्षेषु कोऽपि
नाद्यत इति बोधितम्, दुर्विभाष्यत्वं च समर्थितम् । कार्पासे न हीत्यत्र कार्पास इति
सत्यन्यत्म् । तदिति कार्पासम्, हिहीतौ, अत एवेति, पीवीपीवीवत्यायाः पाभास्यत्वा-
देव । विद्युपदेनेन कर्तुंले प्राप्ते षष्ठ्याः सम्बन्धमात्र एवायं इत्याशयेन मूले विभोर्मा-
यया गृहीता इति सममित्याहारमुचितमर्थं वदन्तस्तस्याः स्वरूपं कार्यमाहुः सा
हीत्यादि, गृहीता इत्यन्तेन । तथा च, भगवतः कृत्स्नत्वेन सर्वैस्वरूपत्वेन च तपोऽक-
त्वाद्भगवदपेक्षया तस्याः कर्णत्वेऽपि स्वत्वकरणस्वरूपं धर्मं तेषु न्यस्य तद्वहणेन सर्वे कर्मा
ज्ञातेत्यर्थः । एवञ्च, 'सा वा एतस्य सन्धुः शक्तिः सदसदात्मिके'तिवक्ष्यमाणत्वात्तस्याः
स्वरूपं मूलसदंशभूतविकृतसदात्मकं सिद्धवतीतिज्ञेयम् । गुणानां कार्यान्तरमाहुः न
इत्यादि, स्वकार्ये इति, इत्यज्ञातक्रियारूपे मायायाः कार्ये । इदंत्वाश्रये ते ब्रह्मन्तोति,
इत्यामिमाने तमो ब्रह्मति, ज्ञानामिमाने सत्त्वं, क्रियामिमाने रजः, इत्येवं ब्रह्मन्तीत्यर्थः ।
कुतो ब्रह्मन्तीत्येष्वायां कर्मनान्हेतुं स्पृष्टीकुर्वन्ति ब्रह्मचन इत्यादि । अत इति माया-
तत्त्वधीमिमानानभिमानान्मायात्मा ।

स एव इत्यत्र एवमिति, नियमनियामकभावे हेतुकर्मनेन । उत्तरितमिति,
अखिलात्मन इत्यनेनोक्तम् । मायेत्यादि, एतेन गृहणीत्याय उक्तो
भवति । गृहे पीठं तदुपार्थस्तरणञ्च, तनोपविष्टस्य यथा गृहं शाना-

२-५-२०

१ 'भान्नाद्यभावात्' 'कर्त्तव्यत्वात्' इतिपाठो । २ 'कल्पकल्प' पाठः ।

आचारोन्मो विशेषाधारः, तथा मयवति माया, तस्यां द्रव्यादिकं तत्कार्यम्, तत्र चन्द्रो-
जो जीव इति भगवत्सामान्याचारो मायादिविशेषाचारो मुक्तानां तु साक्षादाधार इति
बोधितत्वात्प्रसक्तमनुत्तवा मायित्वेन विशेषात्मत्वम्, माया हि कथंभूता शक्ति-
इत्वेन दृष्ट्यापारविशेषमुक्तामत्यं बोधितम् । तेन स्वस्य तदात्मकतापि सिद्धेतिहेतोः
'धत्वर' इत्येतदनुचितमवशिष्यते, तत्रोच्यमानहेत्यर्थः । तदुत्पादयन्ति नियामकस्ये-
त्वादि, दृष्ट्या प्रेरणस्य दर्शनोत्तरमाविलेने नियामकविषयस्य दर्शनदशायां पूर्वं तदभिन्न-
त्वात्प्रयत्न आत्मत्वेन ज्ञानमप्येवज्ञानत्वाद्दृश्यप्रतिबन्धकमिति तज्ज्ञानेपि नियमनं
कथं यौग्यस्तिरोहिततादृशज्ञानः स नियम्य इत्यहमपि तादृशसाक्षात्कारतिरोधानाञ्चि-
यम्, पूर्णज्ञानत्वाद्भगवाञ्चिायामकः इति 'यत्वर' इत्यस्योचरमित्यर्थः । तदेतदाहुः
यद्यपीत्यादि । ननु सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् भगवन्तं कुतो न बभूवतीत्याकाङ्क्षायां छिद्र-
पदस्याप्येमाहुः एतै चेत्यादि । अचः नीचैरक्षज इन्द्रियजन्ये ज्ञानक्रिये यस्मादित्यथोक्ष-
जपदनिरुक्त्या तेनैव तद्विषयकज्ञानप्राप्तेः स्वल्भित्तगतिरित्यस्य वैयर्थ्यमायातीत्यरुच्या
पक्षान्तरमाहुः स्वैर्वेत्यादि । केवलजीवात्मज्ञानवतां जीवन्मुक्तानामपि भगवज्ज्ञानाभावात्
परममुक्तानाञ्च विषयविषयिभावनिवृत्त्या गतिज्ञानाभावात्तेष्वत्र न युज्यन्त इत्यतः सिद्धान्त-
माहुः बस्तुत इत्यादि । तथा च, अतस्त एव गतिज्ञानारः इत्यर्थः । एतेन मोचनेहेतुरपि
स्वपदेन ज्ञापित इत्यपि बोधितम् । अत एवेति ऐक्यत्वादेव । तथापीति अपोक्षजत्वेन ।

२-५-२१

कालं कर्मत्वत्र अचिष्टानमिति, जगतोधिष्ठानम् । तत्र हेतुः तत्सहितादित्यादि,
कालादित्रयसहिताद्भगवतः । तत्त्वानां सृष्टिरिति । जगत्पूर्ववर्तित्वा-
त्त्वानि तयैत्यर्थः । तर्हि कालादीनां कुतो न तथात्वमित्यत आहुः तत्रे-
त्यादि । तथा च, कथंकोटिनिविष्टत्वात्तयैत्यर्थः ! अत्रेति, कालकर्मस्वभावानां ग्रहणे ।
अत्र मायायाः कथंत्वेनोत्तया कालादिग्रहणे तस्या न स्वातन्त्र्यमिति ज्ञाप्यते । अत
एवेति, अत्र नानाले गुणाद्युपयोगादेव । तथा चास्यां दृष्टौ यथेच्छं कालेन कर्मणा स्वभा-
वेन भगवान् नाना भवतीतिज्ञापितम् ।

२-५-२२

कालादित्यत्र अत इति, पश्चाद् दृष्टीतत्वादेव । सर्वत्रेति गुणव्यतिकरादावपि
हेतुरित्यर्थः । एषामित्यादि, अत्रैतद्वैयर्थ्यम्, कालेन गुणानां सम्पकोत्तयो
जायते । ततः सम्पत्तंशस्य स्वभावेन परिणामे विकृतिरिति विपरिणामा-
द्विकृतित्वं कार्यत्वञ्च । तस्य च स्वकथयपिषया प्रकृतित्वमिति साक्षात्त्वानां महदादिषु समसु

१ "विषयक" पाठः ।

प्रकृतियुक्तित्वस्यैवहारः । ततस्तस्य कार्यस्य कर्मणा जन्मनि जायमानोपि इन्द्रियाणां
मात्रादीनां चानुत्पत्तत्वादिषु मृतत्वेन जन्म भवतीति तस्य स्पृष्टत्वोपपत्तिः । अनेन प्रका-
रणेन तादृशदेहसम्बन्ध उक्त इत्यर्थः ।

महत् इत्यत्र ते गुणा इति सम्यक्शिक्षाः । त्रयाणामनुप्रवेशादिति, पश्चा-
त्पुनः संकल्पनात् । अत एव महत्त्वापेक्षयैर्तदेहे गुणसम्बन्धाधिक्यदास्य
स्वकर्षापेक्षया प्रकृतित्वं प्रितयात्मकत्वञ्चेत्यर्थः ।

२-५-२३

सोहृद्धार इत्यत्र नियामकामावादित्यादि, पुस्वाधिष्ठानाभावात् कर्तृत्वामि-
मानिनस्त्वं तथा कृतवन्त इत्यस्मादेतोस्तस्य त्रिव्यूहत्वमाहेत्यर्थः । तेषा-
मिति देहानाम् । द्रव्यशक्तिरित्यत्र एतेषामितिभेदानाम् । गौण-
मिति गुणकृतम्, पाचकः पाठकः इत्यादिवत् ।

२-५-२४

तामस्तादित्यत्र अनेनेत्यादि । तस्य मात्रा शब्द इति । शब्दस्य मात्रात्ववि-
धानेन वर्णालकशब्द आकाशगुणव्यतिरिक्तत्वेन बोधित इत्यर्थः । युक्तं
चैतत्, सर्वतः पिहितमहाबिजोदरेतुपलम्बस्य मूर्धन्यग्रहादेश्च कास्तीति

२-५-२५

सन्देहे भूरेस्परि तत्र तत्र पादाधाधातकरणेन यत्रैव विडम्बणप्वन्मुत्पात्तित्तत्रैव तादृश-
ध्वनिना शून्यमिदमवकाशोत्रेत्याकाशाशुभितिरुपघते, तेन स ध्वनिराकाशगुणरूपः शब्दः ।
अत एव प्रतिध्वनिरप्याकाशगुण एव, न तु शब्दप्रतिध्विन्मैः । वर्णस्तु स्वस्वस्वनायत्वमो
नित्यः । तेन "तात्त्वोद्युत्पादापारामिष्यञ्जितशब्दत्वम्", न तस्य लक्षणम्, कुशलतादकवादित-
वीभावदृष्टादिसन्देहो वर्णप्रतीत्यपलापत्तेः । फूलभारादौ तदापेक्षे । वर्णानाञ्च नित्यत्वं सर्व-
निर्णयनिबन्धनानुसारेण प्रस्थानरत्नकारे व्युत्पादितमस्माभिः । मात्राशब्दः शब्दादिषु
योगरूढ इति ज्ञापयितुं योगमुत्तना मात्रास्वरूपं बोधयन्ति मात्रानामेत्यादि, मृतपूर्वाव-
स्थासुः परिणाम इत्यर्थः । परिणामो नाम उपादानसमसत्ताकरायोपपत्तिः । शब्दादि
पश्चेत् मात्रात्वस्य, तौल्येणैवैव तदुक्तेस्तत्त्वचितमर्माहुः आकाश इत्यादि । तथा
चाकाशे स्पृष्टत्वस्याः प्राधान्यज्ञापनाय मात्रापदमत्र प्रयुक्तमित्यर्थः । एवं शब्दमात्रगुण-
भाकाशमित्वाकाशलक्षणं सूचयित्वा शब्दस्य बोधाय तल्लक्षणं व्याकुर्वन्ति किञ्चेत्यादि । तथा
च, स्वरस्य ध्वन्यात्मकत्वाद् ध्वनिरूपः शब्द आकाशगुण इत्येवं लक्षणकस्य शब्दस्य
प्रत्यक्षत्वात्तल्लक्षणक आकाशोपि तदवयववानन्तीति स विरलवयवो न तु निरवयव इत्यर्थः ।

२-५-२६

मन्मस इत्यत्र अत्र शृहीत इति वायुत्वेनोक्तः । शब्दस्य तुल्यत्वात् स एव
दृश्यते इति निर्णेतुं न शक्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः बुक्तिरित्यादि ।
तथा चाकारतौत्येपि प्राणानामसमानोदानम्वाननामर्गकृत्कालेवत्त-

१ "प्रतिध्वन्यः" पाठः ।

धनस्ययास्येदभिनज्याव्यात्यपवनस्य कार्यमेदात् सोतिरिक्त इति कार्यमेदमादाय तन्मत-
स्वरूपतौल्यमादायेदं मतभिरर्थः । कर्त्तव्य इति, यद्रूपमित्येतदुक्तत्वेनास्य ग्रन्थस्य प्रवृ-
त्तत्वात्तदुपज्ञाभावे एतयोस्तत्र प्रवेशाभाव आपद्येत्येतः कर्त्तव्य इत्यर्थः । नन्वेवं
सत्यग्रिमस्योके तद्वृत्तित्वैपर्य्यं स्यादित्याशङ्क्य पश्चान्तरमाहुः अथवेत्यादि, अङ्कुरोत्तौ
कालकार्ये गुणव्यतिकरे सत्यङ्कुरास्य त्रिव्यूहत्वं न स्यादतस्तत्र कालस्य न कारणता,
नमगोत्यं प्रकृत्यमानतया तामसत्वेन व्यतिकारस्यानुपलम्भात्तत्रापि तथा ओकेदङ्कुरास्य
सिद्धकवेदाहम्बुद्धया प्रतीतेर्ज्ञानप्रतीत्या आकाशस्यापि जन्माप्रतीत्येभ्यश्च कर्मणोपि न
कारणता (न प्रतीयते) इति लोकप्रतीत्या तयोस्तथाभावान्मुक्ततस्तत्रोक्तम् । वस्तुत-
स्तदङ्कुरोत्तौ गुणानां श्रौतान्योपसर्जनभावकथनादेशान्यव्यतिकरत्वाद्दृष्टे सिद्धत्वात्
सात्त्विकादङ्कुरकार्ये भवति ' गुणेश्चासम्भवे'रिति गुणश्रवणजनककथनात्प्रयान्तिन्द्रि-
याणामपि त्रिविधकार्यदर्शनाप्रमसोपि वायुरूपचक्रकार्यजननदर्शनाद्रोभव्यतिकरामोवे
तदसम्भवादल्पव्यतिकरस्य तत्रापि सिद्धत्वात् समम्भूदित्यादिनोत्पत्तेः कष्टत उक्तत्वात्
कालकर्मकार्यत्वं तथापि निर्वाचनम्, परिणामस्तु प्रतिपादित एवेति सर्वत्र त्रिविधकार्य-
त्वमित्यर्थः ।

वायोरपीत्यत्र । नन्वनुपज्ञेन त्रितयात्मकत्वसिद्धौ पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत

आहुः वायोऽरित्यादि । निमित्तमात्रमिति, कालः कर्म चेति शेषः ।

२-५-२७

तथा च, विपरिणामे न स्वभावस्योपशानतया प्रवेशो भवतु, न तु काल-
कर्मणोरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं पुनश्चित्यप्रशंसित्यर्थः । येषामिति नैयायिकादीनाम् । ननु
वायोर्निमित्तत्वाङ्गीकारेपि श्रुतेरुपसर्गधनत्वेनानिरोधोत्पाक्यमुक्षेपणीयमित्यतस्तन्मतमनुवदन्ति
यन्त्वित्यादि, इतीति । एवं नियमज्ञानं मतम् । तदुपपन्नं तस्त्वित्यादि । ननु कथं
व्यभिचारीत्यत आहुः न हीत्यादि । अतो व्यभिचार इत्यर्थः । नन्वान्तरजातिविचारेषु
व्यभिचारशङ्कायामपि पृथ्वीत्वादीनां व्यापकजातीनां नियमकत्वात् व्यभिचार इत्यत आहुः
नापीत्यादि, अत्रेति, व्यभिचारशङ्के । विवक्ष्यन्त इति नियामकत्वेन विवक्ष्यन्ते । निय-
मकत्वाभावादिति, पृथिवीत्वस्य घटादावपि सत्त्वेन तादृशविषयज्ञाननियामकस्यानुपलम्भात् ।
तथा च, सूक्ष्माग्नेः स्थूलान्गुत्सुत्वौ वायोरपे कारणत्वेनोपलम्भात् । वायोः सूक्ष्मवह्वचयनाङ्गी-
कारस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेनासङ्गतत्वात् न व्यभिचारशङ्के इत्यर्थः । न च पाथिवात् पार्थि-
वस्य तैश्चसर्वैश्चस्य क्वापसात्कापीसस्येति सजातीयोपे च सजातीयोत्पत्तिदर्शनात् विजाती-
याद्विजातीयोत्पत्त्यदर्शनात् स्थूलाग्रिष्येतेपि नियामकः कश्चित्जातिविशेषः कल्प्य इति-

वायुम्, प्रत्यक्षविरोधेन निर्वचनमशक्यत्वात् । गोमयाहृथिकस्य, देवान् अनुप्यस्य, वासरा-
ध्वस्य चोत्सत्तेलोकशाश्वसिद्धत्वेन नियमस्याप्रयोजकत्वात् । न चैवमविरचयः, षट्त्वेन
तन्तुत्वेन षट्त्वेन कपालत्वेनेत्येवं विशेषणव्यकारणभावेनैव तदङ्गादिति फलितमाहुः
तस्मादित्यादि, तस्मादिति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।

नैजमादित्यत्र ईयत इति अनुमीयते । कथं अनुमीयत इत्याकाङ्क्षायां तदनु-

यादयनि आत्मा हीत्यादि । तथा च, देवदन्दं आयतान्,

इन्द्रियवत्त्वाद् इन्द्रियवान्, तत्तद्विन्द्रियकार्यकारित्वात्, यदेवं तदेवं

मदेववत्, यदेवं तदेवं भूतकण्ठ, इत्यनुमानात्तथैत्यर्थः । जडवपेक्षमानादिति तावदादौ

जडेपि क्रियादर्शनात् कर्मेन्द्रियजन्यक्रियाया अपि जडं तामसं पश्यमानात् । अन्वयदिति

बुद्धिप्राणाधीनत्वम् । तद्वृत्त्यादित्युमाहुः बुद्धिरित्यादि । अत्राशङ्कते नन्वित्यादि ।

तथा च, बुद्धिः सात्त्विकी ज्ञानरूपत्वात्, यदेवं तदेवं क्रियादिवत्, प्राणानामगो वायु-

त्वात्, बहिर्वायुवत्, इत्यनुमानान्यां तयोस्तथात्वसिद्धे राजनन्वमज्ञतमित्यर्थः ।

अत्र समादधते न हीत्यादि । ज्ञानवचिक शक्तिरस्येति ज्ञाने शक्तिरस्येति व्यधिकरणपदे

बहुव्रीहौ ज्ञानपदगतयाः सप्तया अर्थो वैयथिकापातात् । सा च जनने पश्यत्यतीति तथे-

त्यर्थः । बुद्धेः कथं ज्ञानजनकत्वमित्येवञ्चायां तद्वृत्त्यादयनि य इत्यादि । अभेदे वाच-

कमाहुः अन्वयेत्यादि । बुद्धेशान्कारणत्वाभावे कारणान्तरसम्बन्धानस्य विद्यमानत्वात्सु-

बुद्धेरिव तस्यापि ज्ञानं स्यात्, तत्र न जायत इत्यन्वयव्यतिकराकान्यां कार्यकारणभावं

निश्चिते ज्ञानबुद्धोभेदो निर्वाप इत्यर्थः । ननु वायुप्राणयोः स्वरूपतौल्ये कार्योभेदो न

स्वरूपमेदापादकः इत्याशङ्कायां तस्य भिन्नत्वे प्रमाणमाहुः अर्थेत्यादि । विलक्षणामिति,

आहुःकालम्भत्वेन वायुदेवतात् । ज्ञानवचिके पतिहृत्तानि । श्रुत्यन्तर्गते पतिहृत्तानि य इत्यादि ।

तथा चात्रान्युपयो वायुः न भूतरूप इति न तस्या अपि विरोध इति सिद्धे आत्मनस्य

वायुभेदे कार्यमेदेन प्राणान्तरस्यापि वायुभेदो निर्वाप इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादि-

त्यादि । बुद्धिर्न सात्त्विकी ज्ञानविभ्रवात्, क्रियादिवत् । प्राणा न तामसः वायुभिन्नत्वेन

श्रुतिसिद्धत्वात् । वायुभिन्नो मित्रकार्यकत्वात्, यदेवं तदेवं वायुवदिति प्रतिपत्तान्यां

बुद्धिप्राणयोस्तथात्वस्य निरासे समानाकारत्वस्याप्रयोजकत्वात्तथैत्यर्थः । नन्वस्तु ज्ञानतुः

ज्ञानेभेदस्तथापि ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वात्तस्याः सात्त्विकत्वे किं चापक्रमित्याकाङ्क्षायामाहुः,

न चेत्यादि । तथा च, सात्त्विकी ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वाज्ज्ञानवदिति । अत्रापि न सात्त्विकी-

ज्ञानेन्द्रियमात्रासाध्यत्वात्, यदेवं तदेवं ज्ञानवदेति, ज्ञान्युत्तमानमेव शपकमित्यर्थः

तदुपादायन्ति सा हीत्यादि । तथा च, यदि ज्ञानेन्द्रियमात्रसाध्या स्यात् ज्ञानेन्द्रियोपह-

भक्तत्वेन स्रष्टा न स्याद् इति तर्कं तथा निश्चित इत्यर्थः । तर्के मुख्यमित्यं पतिहृत्तु

अथ षष्ठाध्यायस्य श्रीसुबोधिनीप्रकारः

व्याप्तिं प्रदर्शयन्ति पदवित्यादि । अतो ज्ञानक्रिययोरेवेन्द्रियमात्रसाध्यत्वे, नेतरस्य, न शुब्दान्तीनामद्रव्याणाम्-इन्द्रियसाध्यत्वाभावाद् व्यभिचारः शङ्क्यः । तेषां द्रव्यसम्भावस्वारूपत्वेन तद्विशेषाणामपि द्रव्यान्तःपातिलेनादोषात् । अतः सा कश्चिदौत्पत्तिकी कश्चिद्भाष्याससृक्ष्मोक्षिकादिजन्या, न तु ज्ञानेन्द्रियमात्रसाध्येत्यर्थः । अत इति उक्तानुमानिन्यः । ननु कैश्चिदाकाशादिपञ्चसालिङ्गोभ्यो वृद्धयुल्लिखित्येते, तथा सति कर्म न सात्विकत्वमत आहुः सुरित्यादि । तथा च, तद्यदि प्रामाणिकं तदा कल्पान्तराभिप्रायभिरत्यर्थः ।

स एव पुरुष इत्यत्र तस्मादिति पुरिशयनात् । अत्र ताल्प्यशकारापत्तिरित्यस्या

२-५-३५

पञ्चान्तरमाहुः जलादेति । प्रथमपक्षे पुरुष इति परोक्षेण कथनं निकृष्टव इत्यादिवद् द्वितीये रूढमितिविशेषः । अत्रा'ण्डभि'त्यादिनोक्तयोः पञ्च-योराषेण्डस्य जले विलयादिकल्पनाय द्वितीये पुरुषस्य नारायणले क्लेशः 'आत्मनोऽयनम-न्विच्छन्'त्यशिमवाक्यविरोध इत्यरुच्या तृतीयं पक्षमाहुः वस्तुत इत्यादि ।

यस्येत्यत्र एतावदित्यादि । यदेत इत्यारम्भान्तेन सन्दर्भेणायतनार्थं सष्टं पुरुष-

२-५-३६

रूपमित्युत्तरमुक्तमित्यर्थः ।

मूर्त्तिक इत्यत्र पञ्चधामित्यादि । तथा चायं चरण एव ससलोकपञ्चज्ञापक इत्यर्थः ।

२-५-३८

पञ्चत्रयस्यापि काल्पनिकत्वे वस्तुयाथात्म्यज्ञानं केनापि न स्यादिति वञ्चिवारणमाहुः पुमानित्यादि ।

इति वा लोकेत्यत्र गुणत इत्यादि । गुणास्रयो, विद्याश्रतुदंश, यज्ञाः सप्त-

२-५-४२

संस्थाकाः इति तत्तदर्थं तथेत्यर्थः ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धश्रीसुबोधिनीप्रकाशे
पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायं विवर्षिवः पूर्वापरभावनिर्णायिकाभाष्यावसङ्गतिं वक्तुं प्रकरार्थ-रूपानुल्लातिं विभजन्तस्तां बद्धन्ति अनित्य इत्यादिशाब्देन । तथा च, समागमस्य स्थान-सापेक्षत्वाद्यजननं समागमस्योपजीव्यमिति तत्पूर्वं निरूप्य समागमेन स्थानसम्बन्ध आधेय-नामत्र निरूप्यत इत्युपजीव्योपजीवकभावः पौर्वापर्यनिर्णायक इत्यर्थः । ननु पूर्वत्र स्थानजननं सप्तदशश्लोकोत्तरमुक्तम्, अत्र च तत्सम्बन्धो नवभिरनोच्यते, न तु सर्वत्रेति कर्म जनन-समागमयोरध्यायार्थत्वमित्यत आहुः इत्युल्लेख्यादिसाद्देयम् । तथा च, तेषु फलार्थं विचार-रूपशेषेषिषोषनेनाध्यायार्थस्य शेषता स्फुटीक्रियत इति सर्वत्र तादर्थ्यात्तयोरध्यायार्थत्वं निषोध्यमित्यर्थः ॥१॥२॥३॥ कथं निरूप्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्रकारं स्फुटीकुर्वन्ति पौढ-शेषेणेत्यादि । अकाराच्छान्दोग्यसौवालादिभिर्मुण्डाकादिभिश्च । परत इति परत्वात्, भाव-प्रधानो निर्देशः । तथा च, सर्वदेवानां विचारपूर्वकं तन्निर्धारितप्रकारेण निरूप्यत इत्यर्थः ॥४॥ ननु वस्त्वभेदाप्रत्यक्षरूपमात्रावश्यकप्रस्तुतत्वात् श्रुतिनिर्द्धारितोर्षो माहात्म्यभाष्यत्वा-न्नात्यावश्यकमिति तत्किमित्युच्यते इत्याकाङ्क्षायांमाहुः अमूर्त्तित्यादि । सर्वत्रात्र निरू-प्यमाणेषु हरेः सम्बन्धिषु सर्वेषु पदार्थेष्वमूर्त्तत्वरूपं ब्रह्मत्साधर्म्यं तेन वस्त्वभेदेः सिद्धो भवति । तथा च, तदुपपादकत्वेन ब्रह्मणा निरूप्यते, ब्रह्मेन च स्थूलान्मोपपादनार्थं निरूप्यत इतीदमध्यावश्यकमित्यर्थः ।

एवं सङ्गत्यादिकं निरूप्य मूर्त्तामूर्त्तपदार्थं विवेकानुमेदेव व्याकुर्वन्ति पूर्वैत्यादि विशिष्टा इति, देहादिविशिष्टाः । प्रथकृत्येति देशाल्युपकृत्य । सम्बन्ध इति आवे-यत्वरूपः । तेन मूर्त्तत्वं नामानित्यत्वे सति परिच्छिन्नपरिमाणत्वम्, न तु परिच्छिन्नपरिमाण-त्वमात्रम् । अमूर्त्तत्वम् नित्यत्वे सति परिच्छिन्नत्वम् । इदमेव मूर्त्तामूर्त्तमाद्येभे सिद्धवति, इदं साधर्म्यं यत्र तान्माहुः जीवेत्यादि, अस्य जीवप्रकरणत्वादिति योजना । साधनमित्यधिकारित्वरूपम् । फलमिति चतुर्विधसुखालोकम् । माहात्म्यमिति विरुद्धधर्मा-श्रयत्वादिरूपम् । अन्वार इति सम्बन्धः साधनं फलं माहात्म्यं चेत्यर्थः ।

बाष्पामित्यत्र पूर्वमिति 'पुरुषस्य मुखं ब्रह्मेत्यत्र पूर्वाध्याये । विधीयत इति

२-६-१

'अहं भवानि'त्यादि २-६-१२ सार्धपञ्चत्रयेण विधीयत । विहितमिति

इति 'लोकमयः पुमान्' २-६-४१ इत्यनेन विहितम् । इतीति एवं

प्रकारेण विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । देवतारूपा इति वस्त्वभेदे तद्यतो देवतारूपाः । मुखसुप-

कृप्यात्र सप्तधातुनायुक्तत्वात् । तस्यचित्तमर्थमाहुः एवमित्यादि । आरोग्यत्व इति भावाच्च स्यात्पते, न तु प्रसन्नते । प्राणादिशरीरेत्यादि । 'तस्मादहं ददस्वशाण्ड्यानि ददातीत्यादिश्रुत्युक्तम् । यद्यपि ह्यन्यकल्पपरितिरिक्तसु मन्त्रेण नारोषः, तथाप्यभिसन्धिना तेषु बोध्यः । अन्य इति, ह्यन्यदतिरिक्तसस्यापि स्थानत्वात्प्राणीकारे नुत्पन्त्यायेन लौकिकात्मस्यापि तत्स्थानत्वस्य सम्भवत्प्राणिकत्वत्वात्सिद्ध्याचार्यव्यापारितिरिति सर्वपदेऽर्थसंज्ञाभावात् न तु युक्त इत्यस्वस्वस्वीर्षं बोध्यम् ।

आधिदैविकत्वं न स्फुटमित्यतः स्फुटीकुर्वन्ति परमुत्त्वमित्यादि । ओषधीना-
२-६-२ मिति । अत्रापि श्लोक्षणसंस्कृता एव ते बोध्याः ।

पूर्ववदिति, आध्यात्मिकमन्तर्निवेश्य द्विवचनयुक्तमित्यर्थः । क्षिप्रत्वात्पञ्चानर्गाहुः
२-६-३ गोलकेत्यादि, तत्सम्बन्धिनामिति सुन्दरपाम् ।

लोमान्युद्भिन्नजातीनामित्यत्र जातिपदं व्यवहारमालम्ब्योक्तम् । प्रकरणादिति
२-६-५ ज्ञापनायाहुः जातय इति ।

इदानीमिति सृष्टिकर्माभिनवेशे यद्यपि तदेव स्थानम्, तथाप्यभिनवेशामावाशो-
२-६-७ क्तमित्यर्थः । लोकप्रसिद्ध्यावृत्त्यर्थं वेति । उपसन्दोषयैव पूर्वव्यावृत्तेः

सम्भवादयं पञ्च उक्तः । नारदस्याग्रे स्थानान्तरकथनात्स्थानान्तरमाहुः ।
मथथा नारदेत्यादि ।

सम्बन्धसामान्ये चतुर्थी न सङ्गतेत्यतः पञ्चान्तरमाहुः अभ्यवेत्यादि । तत्र यत्प्रयो-
२-६-११ जनं रूपमिति, एतस्यैव विवरणं भक्तिजनकमिति ।

अहं भवानित्यस्याभासे एवमित्यादि । 'यत्संस्थं' २-५-२ इत्यस्योत्तरमुत्तेन
२-६-१२ 'वाचां' २-६-१ इत्यादिश्लोकनवकोटप्रकारेण सर्वेषां नित्यपरिच्छिन्नाना-
मुत्सृष्टिं समागमरूपमुत्तना यदर्थमेतत्सर्वेषां स्थानविभजनमुक्तं तत्

'यच्च' २-५-२ इति प्रश्नस्योत्तरमाहेत्यर्थः । विद्युत्तौ, सार्द्धपद्यासिद्धमर्थमाहुः अगव-
स्त्वरूपा इति । मत्तान्तरमाहुः समुदाय इत्यादि । अत्रात्वरसचीर्षं तु 'अहमेवशासमे' इति
२-९-३२ पद्याविरोधो ज्ञेयः । अतः परमित्यादि । यत्संस्थं २-५-२ इत्यस्योत्तरमित्य-
प्यनन्तरत्रिविधसुखात्मकफलाभिरूपणार्थमपि कायारिक्तं वदन् पुरुषसूक्ते तयोर्निरूपितत्वा-
त्स्येत्यर्थः । ननु पुरुषसूक्ते 'उहं भवान्' २-६-१२ इति प्रकारेणातिरूपितत्वात् कथं
तस्यैव तद्माहुः पुरुष इत्यादि । इदमिति उक्तं श्रुताविदेदं पदेनोक्तम् । तथा च, तस्यैवेदं
विवक्षामिति न प्रकरभेदः इत्यर्थः ।

अन्नरिक्ष इत्यादि । एतेनतः पुत्रोक्तं दिव्यास्तारुषा इतिबोधितम् ।
२-६-१३ अन्नेनेति सार्द्धपद्यनेन ।

तेनेदमित्यत्र आहृतिः । एतत्वं बोधयितुमपरिच्छेदमाहेत्यर्थः । जानिर्होत्यादि,
इदमत्र पर्यासिद्ध्या तद्बोधनायोक्तम्, सिद्धान्ते ज्ञातेः पदाद्यन्तरभावात् ।

२-६-१५ अधिनिष्ठनीति । अधिकं यथा स्यात्तथा तिष्ठतीत्यर्थः । एतेनाधिकरिप्यती
विषय्य कर्तुनाप्रगो वारितः । एते 'म भूमि' विश्वतो ब्रुवैत्यत्र तच्छब्दपरामृष्टस्य
सद्भास्येत्सोद्विगुणस्य पुरुषस्यैव कर्तृत्वबोधनात् तेनेदं मित्रं वाक्यमिति बोधितम् ।

परिमाणोश्च वृत्तविशेषं परिहृत्स्विनं अनीत्यादि । हेतुप्रत्ययकथनप्रयोजनमाहुः अनेनेत्यादि ।
अनेनेति, विश्वात्मकतदतिरिक्तस्ययोः कथनेन । अत इति उभयत्रपलाद्विरुद्धमर्थअव-
लाभः । अतिरेकेपि यथा तुल्यत्वं तथा व्यक्तीकुर्वन्ति अष्टेत्यादि । श्रुतावन च वितस्त्व-
धिकत्वकथनात् सद्यवितस्त्व्यात्मकविषयपुरुषापेक्षया वितस्वितामनाधिक इत्यष्टवितस्त्व्यात्मकः ।

तादृशस्य सर्वतस्तद्भासासिकथनाच्च तावन्मात्र एव सर्वतो वितस्त्वधिकः । अन्यथा न्यूना-
धिकपरिमाणपत्त्या दशाङ्गुलशब्दसर्वतोऽप्यात्म्यो रन्वतरदुपकथ्येति तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः
तस्मादित्यादि, तस्मादिति शब्दबलात् । तत् इति अधिकत्वं । नन्वेवमपि वितस्त्व-
मात्रतया परिच्छेद एवापत्ततीतिशङ्कायां तदपि निवारयन्ति किञ्चेत्यादि । तथा च,
श्रुती दशाङ्गुलाधिक्यबोधनं स्थितिप्रकारबोधनार्थं, न तु ततोधिक्यासिनिवारणार्थमित्यर्थः ।

स्वचित्त्वमित्यत्र प्राणः सूर्य इति । सूर्यस्य प्राणपदवाच्यत्वं न प्रकाशयतीति
अथोत्तरं प्राणः । प्रकशे प्रकाशं वदन्तः पुमानिति पदस्य तात्पर्यमाहुः

२-६-१६ पुरुष इत्यादि, 'स एव वासुदेवोयं साक्षात्पुरुष उच्यते' । श्रीप्राणमित-
स्त्वं जगद्गुरुपुरःसरमिति नृसिंहपुराणाद् भगवानेन पुरुषः । अतः प्राकृतत्वादितादपि
श्रीप्राण इति तथेत्यर्थः ।

सोऽमृतस्येत्यत्र उभयस्वामित्वमाहेति, व-परमित्यस्योत्तरत्वेनाहेत्यर्थः ।
इतीति अनया श्रुत्या बोधितम् । कथं कथित इत्याकाङ्क्षायामाहुः

२-६-१७ तत्रेत्यादि तत्रेत्यर्द्धेन । तथा च, श्रीतस्योत्तमशब्दस्याप्यर्थकत्वेन
तद्गोपितत्वात्सर्वस्य कष्टोक्तस्य च हेतुपूर्वकं बोधनात् कथित इति भावः । एतां देवै यदुक्तं
तत्राशङ्कते नन्वित्यादि । तथासतीति प्रपञ्चरूपत्वेनोद्गपरिच्छेदकत्वे सति । तस्मा-
दिति प्रपञ्चापेक्षयोर्द्वैतस्य स्थानन्दत्येवत्वकथनात् । न स्यादिति न युज्यत इत्यर्थः ।

लोकवत्कार्यमिति लोक इवाश्रयभेदम् । इति सिद्धमिति, इति हेतोर्महिमत्सर्वं सिद्ध-
मेवनेतेनात्तो ज्यायाञ्च पुरुषः इति व्याख्यातम् । अतः परमेनावानस्य महिमे' इति
यथां वाकुर्वन्ति तस्मादेव, इत्यादि । एतस्य महिमत्त्वं श्रुत्यादयन्ति तस्येत्यादि ।

महिम्ना प्रतिबन्धकता न युक्तेति विरुद्धमर्थअवयवकृतस्य महिम्नो विरोधप्रतिबन्धकता
२ " स्यादि " वाटः । २ परिभाषाये वाटः । ३ परिभाषाया वाटः ।

न युक्त । असमोर्द्धत्वादिति । यथा कमलमुकुटं मूले विस्तीर्णं प्रान्ते स्वस्य यथा चन्द्रज्योत्स्नाये स्वस्या मूले विस्तीर्णा, तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि प्रापञ्चिकेषु स्वस्य, तदुपरि ततोधिकं, तदुपरि ततोपि महदिति तथात्वात् । तथा च, नीचैर्माते धर्मस्य विरुद्धत्वानेन तत्कृतमहिम्नोभावादपि तथेत्यर्थः । उक्तिमात्रविरुद्धत्वादिति, उक्तिमात्रैव विरुद्धत्वादित्यर्थः । अत इति, अतिरोषस्याशक्यवचनत्वात् । उभयकार्यदर्शनादिति, सद्दिति ज्ञानविषयत्वस्य स्वैक्यरूपत्वकार्यस्य ध्यानादिभिः फलप्रतिरूपस्यातिरिक्तरूपत्वकार्यस्य च सर्वानुभवगोचरत्वात् । स एवेति, अपरिच्छेदानिर्वाह्यत्वादिमहत्स्वरूपमेतावत्त्वमेवेत्यर्थः ।

पादेऽप्यित्यत्र सर्वं लोका इति सर्वं प्राणिनः । स्या इति अत्राधिकरणे व्यञ्ज ।

२-६-१८

स्थितिशब्दवाच्या भवन्तीति । तेन स्थितिशब्दो लोकेषु रूढ इति बोधितम् । अवयवा अप्यवयवविन इत्यादि । पुंसः सर्वरूपस्यावयविनः

तत्तदवयवरूपा अपि भगवन्तमतिरिक्तं प्रतिपादा इत्यर्थः । नन्वत्र मृतानां पादाधिकरणकत्वमुच्यते, प्रमाणे तु मृतानामेव पादत्वमुक्तमिति विरोध इत्याशङ्क्यां तत्तात्पर्यमाहुः भगवन्माहात्म्येत्यादि । विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधोपानर्तं तत्र मृतानां पादत्वमुच्यतेऽन्यथापाद इत्येकवचनं न वेदते, अतो न विरोध इत्यर्थः । ननु मन्त्रवर्णादित्यस्य विषयवाक्यमिदम्, तत्र जीवानामंशत्वात् पादत्वमङ्गी कृतमिति तद्विरुद्धत इत्युक्त्या व्याख्यानान्तरमाहुः अप्येत्यादि । तथा च, पादस्यानां रेखादीनामिवांशत्वस्याविरुद्धत्वाद्भक्ष्यमाणरीत्या तान्-विधाय भगवतः स्थितत्वाच्च लक्षणा योनेन गीण्या च देहविशिष्टजीवानामपि पादत्वमेतो न विरोध इत्यर्थः । उक्तार्थस्य परोक्षत्वात् तत्र लक्षणा न दोषाय स्वार्थत्वानामावाह । त्रिपादमृतमिति । त्रिभिः पर्यते श्राप्यत इति त्रिपात्, न विधेते मृतं नाशो यस्येत्यमृतम् ।

२-६-१९

पादा इत्यत्र त्रिपादस्य इत्यर्द्धं विवृणोतीत्याहुः एतेषामित्यादि । त एव आश्रमविशिष्टजीवाः । व्युत्क्रान्तानामिति त्यक्तभौतिकशरीरताम् । तथा च, त्रिपादाश्रमश्रयात्मकः पुरुष ऊर्ध्वं उपरितानामृतसुखायमुदेत, उपरितनेपु जनस्तपः सत्येपु गतवाच, अस्य पादः ग्रहणाश्रमो इह त्रिलोकिसुखार्थं पुनरभवत् पुनः पुनस्तपन्न इति श्रुत्यर्थः ।

२-६-२०

सूती इत्यत्र वैलक्षण्यहेतुमाहेति ततो विश्वं व्यकामत् साशयानशने अभीत्यर्द्धं व्याकुर्वन् सर्वेषां जीवानां चीदंशत्वेन तौत्थेपि फलभेद-हेतुभूतस्वभाववैलक्षण्ये प्रयोजकमाहेत्यर्थः । ते उभे इत्यादि श्रौतस्याभिपदस्यायमर्थः । तत्राहेति ईदस्यामाशङ्क्यां श्रौतस्य तत् इति पदस्याभ्याहेत्यर्थः । उभयान्त्रित इति उभयमाश्रितं यत्र स तथेत्यर्थः । एतेनाविधाविषयोभरणशक्तत्वं

बोधितम् । तेन च जीवानां चरणान्शत्वाद् एतन्नैक्येन 'एकस्यैव ममांशत्वे'तिभगवद्वा-न्योक्तवन्धमोक्षयोरुपरिपरि सृचिता । अन्यथेति भगवदनाश्रितत्वमित्यर्थः ।

तस्मादित्यत्र आहृति । तस्मात्त्रिराजपान्त इति ऋचं व्याकुर्वन्नाहेत्यर्थः । तस्मादपण्डमिति । एतेन सुभाषादिश्रुत्यर्थापि सङ्गृहीताः । तत्र हि

२-६-२१

किं तदासीत्समं स होवाच न सत्राशन्न सदसदिति तस्मात्तमः सत्रात्वे तमसोभूतादिर्भूतादेराकशमाकाशाद्भ्युः वायोरभिरभ्रेतापः कृश्वः पृथिवी तदपदं समव-दि'ति श्रावणात् तदप्रे च नभ्ये 'पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षं'त्यादिश्रावणात्, गुणा इति दिगा-दयो देवाः । अशनमार्गविक्रमणेन कर्मफलमोक्तत्वं भगवतो वक्तव्यं, तत्केन रूपेणेत्याशङ्क्यां तत्रप्रमथोच्यते इत्याशयेन व्याख्यानान्तरमाहुः अप्येत्यादि । सोपीति विराट्पुरुषोपि ।

यदास्येत्यत्र त्रिचिचमिति । अण्डात्मकं विराडात्मकम् । पुरुषस्यमिति, विराट्-रूपमतिरिक्तम् । अमूर्त्तानामिति नित्यपरिच्छिन्नानां जाधिदैविकानां

२-६-२२

वागाद्यमिमानिजीवानाम् । यज्ञरूपस्येत्यादि । अवयवैः, यज्ञो हि द्रव्यादिनिष्पाद्य, तस्य च प्रोक्षणदिव्यतिकेण तत्तत्सारकमन्त्रादिव्यतिकेणापि सिद्धौ ते संस्कारा मन्त्राभ्योक्तः स्वरतो ज्ञायते तैस्तीन्द्रियः पदार्थः कश्चिस्त्विदतीति । स चेन्नभ्यः स्थानीयांसकृत्पितृन्नापूर्ववचदा तस्मात्प्यस्य यज्ञस्यापि जन्यत्वाच्चज्ञो वै विष्णुरिति तस्य भगवत्त्वं नोच्येतातः श्रुतविष्णुत्वायापत्या तस्य तत्साधकानाम् नित्यत्वं तेन प्रकरेणाविर्भावमात्रं च यज्ञस्येति वाच्यम् । ते पदार्थाश्च यदि पूर्वोक्तपुरुषादिभ्यः स्युस्तदा 'पुरुष एवेदं सर्वमिति' पूर्वं श्रावितं पुरुषस्य सर्वत्वं विरुद्धतेत्याशङ्क्य प्रोक्षणमन्त्रादिभिः सन्निधाप्यमानानां यज्ञीयपदार्थानामपि भगवानेनविनाशितानागनुक्तरूपमित्याहेत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति यदेतदित्यादि । अत्र 'अहमासमि'त्यनेन यजनानस्य भगवदवयवत्वं सूचितमत एवाच्छिद्रे श्राप्यते य एवास्मि स सन्नुज इति एवमप्रेपि सर्वत्र बोध्यम् । महत्त्वं विवृण्वन्ति महानात्म्येत्यादि । स एवेति । 'सहस्रशीर्षा' म्युपुरुष एव यज्ञरूपेण दर्शनगोचरीभवदित्यर्थः ।

तेषु यज्ञस्येत्यादेर्विवृता बर्हीरूपा इति असंस्कृतरूपाः, बर्हीरूपाधिकरणे तथा सिद्धत्वात् । महावीराद्यर्थो इति । महावीरो कर्षणात् । आदि-

२-६-२३

पदेन द्रोणकलशादयस्तदर्थो इत्यर्थः । वसतीवीरोति शोषणविशेषोप-योपि जडम् । चातुर्होतृनिदानकमिति पृथिवीहोतेत्यादिरूपकत्वेनोन्मोन्नतभूतहोतास्त्वः, स एव सर्वयज्ञनिदानं चतुर्होतृयो यज्ञो निर्मित' इति श्रावणे श्रावणात् अतस्तथेत्यर्थः । इति सम्भूत इत्यत्र कलायं नेति श्रावणविचारदर्शनां फलार्थं तद्विचारोपि सम्भारदर्शनोत्तरं तादृशभुक्तिनिवृत्तेस्तथेत्यर्थः । एवं प्रकल्पेन कर्मस्य मुख्यत्वं विशदयन्ति यथेत्यादि । अन्यथेभ्यर्पदं न वेदितिवाच्यः । उचित-

२-६-२७

प्रकारेण विशदयन् यज्ञीयानित्यादि । पदार्थानित्यन्तम् । उत्पाद्येत्यनेन सम्बद्धते । अस्ति किञ्चिन्कार्यमिति । तत्किमित्याकाङ्क्षायां स्वावयवरूपदेवाप्यानेन सकलजगदाप्यायनमिति प्रतिभाति, 'सर्गादौ कल्पितो देवैर्यज्ञभुग्भगवान् हरिः । यज्ञभागुप्तो देवास्ततस्तेनैव कल्पितो' इत्यादिवाक्येभ्यः । ते इति जीवाः । द्वितीयं प्रकारमाहुः मध्यमाधिकारिण इति षष्ठयन्तः प्रयोगयम् । तथाज्ञानत्वेति पदार्थनिर्माणं ज्ञात्वा । तृतीयं प्रकारमाहुः यदा पुनरित्यादि । तथा अज्ञानादिति पदार्थानां यज्ञार्थत्वायज्ञानात् । चतुर्थं प्रकारमाहुः घटपुनरित्यादि । एवं चतुरः प्रकारानुक्त्वा साधारणपदार्थेष्वो यज्ञीयानां भेदं दर्शयितुं श्रुतिपुराणान्तरानुसारेण तेषां स्थानभेदं निर्दिशन्ति तत्रेत्यादि । यथायथमूह्या इति उक्तप्रकारमवगत्य ये यत् उचितास्ते तत् उक्त्वा इत्यर्थः । अत्र मुख्यप्रकारस्य श्रौतत्वबोधनायाहुः अत एवेत्यादि । वैषध्यापत्तिरित्यन्तम् । अत्रोदाहरणं संहितां दृष्ट्वा लेख्यमस्ति । तथा च, श्रुतार्थापत्तिरित्येदोयं प्रकार इत्यर्थः ।

ततस्त इत्यत्र । एतेषां प्रकाराणां परम्परया प्रचारमाहुः एवमित्यादि । अन्य-
२-६-२८ र्थेत्यादि । इदमपि त्रयं क्रमेण सात्त्विकादिषु बोध्यम् ।

२-६-२९ द्वितीयकक्षप्रकारमाहुः तदनन्तरमित्यादि ।

नारायण इत्यत्र । ननुपादानत्वे भगवतः सम्यगुक्ते तत्रैव सर्वस्य स्थितिरयादेव सिद्धेति पुनः स्थितिकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः विश्वेत्यादि । तथा च, स्वतो विश्वं निर्माय तदन्तः स्वयं प्रविश्य तत्स्वयंप्रक इति प्रकारान्तर्भाषेन प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र यथ्युत्तरार्द्धं न व्याख्यातं, तथापि ननु भगवन्तेत्यादिनाभिधामासेन तदस्तीति निश्चीयते इति बोध्यम् ।

इति त इत्यस्याभासे अंशत्रयमिति । गुणावतारत्रयात्मकं तत्रयम् । विवृती

मतान्तरस्थेरिति, भेदवादिभिर्विशिष्टाद्वैतवादिभिश्च । अत्र यथायथं

पूर्वोक्तं हेतुद्वयं योजनीयम् । अस्मिन् मार्गे इति विवक्षिते भक्तिमार्गे ।

पञ्च हीत्यादि । तथा च भेदवादित्तं 'अनन्तवीर्यामिति विक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि तदोषि सर्वं' इति वाक्यस्वारस्यात् पारिभाषिकं सर्वत्वं, विशिष्टाद्वैतवादित्तं 'यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सन्नरं यं पृथिवी न वेदे'त्यारम्यासेजोवाप्याकाशमनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्यक्ता-

शरत्स्वान्तात् शरीरत्वेन पूर्ववदुक्त्वा 'स एष सर्वभूतान्तरात्मापहतताप्या दिव्यो देव एको नारायण' इति सुबालोपनिषदि आशोभेन तत्कारस्याच्छरीरत्वेन सर्वत्वम् । अत्र त्वादय-
स्यावयवस्य चोपादानवयवविभेदाभेदादत्राप्यापि सर्वत्वमिति विशेषः इत्यर्थः । न च पूर्वश्रुति-
बिरोधः । तत्रैव पूर्व प्रलयप्रकृते पृथिव्यप्यु प्रतीयत इत्यारम्भापस्तोत्रासे तजो वायौ
बायुराकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्राणि भूतादीं भूतादिर्महति महान्पतेः-

अथकश्चरेश्वरं तमसि विधीयते इत्यन्तं शब्दाभ्यासेन व्ययुत्तवासे 'तम एकमभवति परस्मिन् परस्तादस्य श्राद्धसदयदित्येवत्रिंशत्तन्मशासनमिति वेदानुशासनमिति पृथिव्याश्चन्द्रान्तानां सूक्ष्मरूपतापस्या कारणेन सह शेषः तमस्तेस्वीभावेन कारणमूतपगतत्वे सदसदित्यथ-
ब्रह्मात्रसाधोपनेनेन तममादिपृथिव्यन्तानां सन्नरकृतेण ब्रह्मोपादेया तत्रापि सिद्धत्वं-
त्वतिरोपात् । ब्रह्मवादादत्र विशेषं व्युत्पादयन्ति तस्मादित्यादि । भानं श्रुतिक्रमतेदेः
ज्ञानं शब्दशब्दादेः । तथा च, प्रतिभासरूपेण बचनरूपेणानुष्णसापविषयरूपेण च वा
उक्तत्वा सा तेषां ब्रह्मरूपत्वं विना नोपपद्यत इति चेदपि तेन रूपेण ब्रह्मत्वमित्येव ब्रह्म-
वादादपि विशेष इत्यर्थः । ब्रह्मवादे हि 'तदनन्यत्व'सुतीकतीत्या कारणरूपेण 'उपन्यव्यवदेव'-
सुतीकतीत्या व्यवहारयोग्यरूपेण च ब्रह्मरूपत्वोपनेनेन सदसद्वचनहारनोपन्यव्यवदेव तत्वा-
त्साधोपनादिति ।

न भारतीयत्वेन भावेनेति । अत्र भाविनेतिपाठः प्रतिभाति । ननु ब्राह्मे,

नीतिब्राह्मे हिंसायोगानां क्रमशः के च पारदारिकसुखसुरतादीनां ब्रह्मणा
२-६-३३ कृत्वा नस्य शारते वात्स्यायनीये चातुर्वादात् ब्रह्मवाचां निन्दितमार्गं पातः

इति 'न मे हृषीकाणि' इत्युक्तिः कथं सन्नच्छत इत्यत आहुः बाह्यसम्बन्ध इत्यादि । इदं
मनःसम्बन्धस्याप्युपलक्षकम् । तथा च तयोः सम्बन्धेपि चेद्भगवदविस्मयत्वं स्वासदा
भारतीयत्वेनैव कल्याणनिर्गमनरूपमाश्रयेन कार्यं न वदेत्, अतो निर्गम एवाविस्मयम् । न तु
तयोः सम्बन्धेपीति न तेन व्यभिचार इत्यर्थः । घृत इति प्रेम्णाषट् इत्यर्थः । प्रतिनियते-
न्निष्पन्नइतिरिति । मनसा रूपरसादिग्रहणे चक्षुरसनादिकमनसा भगवद्ग्रहणे भक्तिरित्यर्थः ।

सोहृमित्यत्र तत्रेति भगवज्ज्ञाने, प्रमाणाभिज्ञानमिति वेदतात्पर्यज्ञानम् । अन्तर-

ङ्गमिति निदिध्यासनजनकम् । सोहृमिति उद्यमाधिकारी । साधनस-
२-६-३४ म्पत्तिं विशुद्धयन्ति समाभ्यासयेत्यादि । उक्तमिति मयदन्तुक्तम् ।

एतेन 'तं लौपनिषदं पुस्तमिति' 'मनसेनातुद्रष्टव्यं' इत्येवं जातीयकानां तात्पर्यं निर्धारयन्ति-
त्वाहुः प्रमाणं हीत्यादि ।

नतोस्मीत्यत्र आहृति, श्लोकत्रयेणोत्तरमाहृत्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति भगवद्विधा-

२-६-३५ रितरीतिप्रामाण्यसिद्धिः ।

नाहृमित्यत्र ज्ञानसम्बन्धिभ्योति चिदंशुद्धत्वा । अनेनेति विनिर्मितपदेन ।

२-६-३६ तदपीति कार्यरूपं जगदपि । अन्यथेति कार्यस्य सम्यक्कारिण्येदे ।

यस्यावतारेत्यत्र तस्येति मूलरूपस्य पुलोक्तमस्य । एवं श्लोकत्रयेणैदं सिद्धम्,

ज्ञानमच्छि दुर्लभं, केवलं दैन्यमेव तोषसाधनमिति तेन भगवद्विचारानु-
२-६-३७ रूपा जीवाधीष्टसिद्धिरिति नमनमेव कर्तव्यमिति ।

स एष इत्यत्र अन्यस्मिन्नित्यादि, उत्पादकेषु भारकेषु स्थापकत्वमेवं निरूपणमित्यर्थः । तथाभूतमिति साधनभूतम् । तथा च, वस्तुस्वभाव एव मुक्तिरित्यर्थः । एवं विरुद्धधर्माश्रयत्वनिगमनेन माहात्म्यं भगवतो निरूपितम् ।

विशुद्धमित्यत्र ब्रह्मात्मस्वरूपभूत इति, ब्रह्म आत्मनः स्वरूपभूतं यत्र तादृश इत्यर्थः । फलिभ्यतीति, तथा चैवं फलिते ज्ञाते स्वाश्रया मुक्तिः सिद्धेति सुगममुपायमपवादय दुर्गमो भगवन्मार्गः- किमर्थमन्वेषणीयः इत्यर्थः ।

एतस्य प्रतिपत्तिसाधनाभ्यां मुकरत्वं व्याख्यानेन श्रुत्यादयन्ति तत्रेत्यादि । ज्ञानार्थमिति आरम्भज्ञानार्थम् । ननु ज्ञानार्थप्रयत्नवैयर्थ्याङ्गीकारे शास्त्रेष्वाल्मबोधकत्वप्रसिद्धित्वाद्दृश्यतेत्यत्र आहुः शास्त्राणीत्यादि । सत्यकव्य इति । तथा च, कपिलादिब्रह्मिद्धतया स्यात्तथ्यमित्यर्थः । 'प्रत्यक्' 'सत्यमिति' विशेषणद्वयेन योगपक्षं निराचक्षते किञ्चेत्यादि । न हीत्यादि । एतेनेदं बोधितम् । इयं देहस्यासम्पत्परत्त्वप्रयुक्त, तथा सति, स्ववृत्तात्प्राक्सफोरणेनात्मनि परात्त्वसम्पादकस्य योगस्याप्यात्मन्यसम्पत्त्वसम्पादकत्वमेवेति तस्याप्यनुयोग इत्यर्थः । अवस्थितमिति विशेषणेन श्रौतं साधनं मन्नात्मकं निराचक्षते । किञ्चेत्यादि । एतस्य प्रवृत्तौयोगमाहुः देहेत्यादि । तास्त्रिकोपाधिवादिमतीयसाधननिराकरणमाहुः ननु पूर्णेत्यादि । ननुकं आकाशस्यैव सम्भक्तीत्याकाङ्क्षायां तद्वैलक्षण्यभाक्तविशेषणसंचितं हेतुत्रयमाहुः अविकारित्वाद्यादित्यादि । आकाशो हि शब्दरूपेण विक्रियते इति तेन रूपेणाद्यन्तवान्, आत्मा तु 'अविनाशी वा अरे अयमात्मे'तिश्रुतेस्तद्विलक्षणः । अद्वैतैनाशिकमते यद्यपि विकारो नाङ्गीक्रियते, तथापि, यदाद्यवयवकर्मजसंयोगोङ्गीक्रियते इति संयोगात्मकः सङ्गस्त्वस्ति, आत्मा 'त्वसङ्गोद्ययं पुरुष' इति श्रुतेः सङ्गरादित्यापदिद्विलक्षणः । यन्मते संयोगः सार्धमेदस्त्वमते आकाशे तदावैयर्थ्यकारुरूपेण व्यवहार्यत्वमत्येव । आमा तु 'यत्र स्थगन्ति न विदुरि'तिवाक्यादुच्चैयत्वेनाव्यवहारी इति तद्विलक्षण इत्यर्थः । केनाप्यङ्गेनेति, विकारांशेन कार्यंशेन व्यवहारांशेन चेत्यर्थः । ननु तर्हि द्वाद्वादीनामुगादित्वात्प्रसिद्धिः कथमित्यत्र आहुः देहाद्यप इत्यादि । तथा च, तस्यकास्यतया वै तु तथा व्यवहार इत्यर्थः । याचन्त इत्यादि । तथा च, पूर्वं स्वरूपमित्यत्वं सत्यदेनोक्तम् । इदानीं 'मनुच्छित्तिधर्म'त्यादिश्रुत्यनुसारेण धर्मनित्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मत्वोपपादानाय भगवानित्युक्तम् । तत्र कथं भगवानित्यपेक्षयां श्रुतिगीतावाक्यं बोधयते । तत्र श्रुते 'विज्ञानमय' इति ब्रह्मलोपपादकम्, गीतावाक्ये च 'सर्वमूलाशयास्थित' इत्यन्वयस्थितिर्भगवत्त्वोपपादिका, 'उचमः पुरुषस्त्वन्व' इति पुरुषोत्तमलक्षणवाक्ये 'यो लोकरयनावित्यपि धर्मतः'तिलक्षणत्वेन कथनादित्याशयेनाहुः अप्यन्तरेत्यादि । इयं साक्षात्

भिमन्तमिति ज्ञानन्तयाहुः पुरुषेश्वरयोःरित्यादि । एतान् द्वयज्ञानपि धर्माश्रयमपिदितुं प्राति-
लोभ्येन वदन्तः अद्यत्वंस्था व्याख्यातत्वेन नैकव्याधित्वादीनामर्थं स्मारयन्ति सर्वत्रेत्यादि ।

अथय इत्यत्र दृश्यतीति अभ्युपगम्य दृश्यतीत्यर्थः । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति किन्ता-
वन्तेत्यादिना । धर्मो निवर्तनीय इति । तथा च, तत्रिदृत्तवैविध्यवर्धनसा-

२-६-४०

पेक्षत्वेन तदर्थं यत्ने अवश्यं कर्म आगत एव ज्ञानार्थं प्रयास इत्याश्रय-
वणमात्रज्ञानमिति पक्षो न युक्त इत्यर्थः । मननपक्षं मनसि निधाव योगपक्षं दृश्यितु-
मुपश्रुति एवमित्यादि । कियमाण इति मनने कियमाणे । तत्रेव गुणस्वरूपमिति
मननसाधितं शुभात्मकशुक्तिस्वरूपम् । एतौतोपायकयुत्पराहुः सर्वदेवत्यादि । तस्मादिवि
एतदृष्णपरिहारस्यावश्यकत्वात् । व्यवस्थायाभिष्टापादने दोषमाहुः एवमित्यादि । तिरो-
भवतीति स्फुरितमपि तादृशरूपं साधनदौर्बल्यात् प्रतिदहन्यमानं तिरोभवतीति पुनः संघार-
पात इत्यर्थः । अतः परमेतन्नियमनार्थमिति साधनदौर्बल्यानुसन्धानोत्तरमसत्कृत्यम-
तिपातवारणार्थम् । साधनाभावादिनि नित्यानिवृत्तवस्तुविवेकनैराग्यायभावात् । कुन-
मात्मनिरूपणेनेति व्यर्थं तदित्यर्थः, तृतीयान्तसहितः कृतशब्दः सममित्याहृतवैयर्थ्य-
बोधकतया लोके प्रसिद्धः । तस्मादिति साधनासम्भवेन ज्ञानस्य दौर्बल्यात् । अत इति
तर्कविच्छेदत्वात् । अत इति आवश्यकत्वाभावात् । ननु यद्येवं तदा 'यमात्मा ब्रह्मे'-
त्यादावात्मनो ब्रह्मत्वम्, गीतायां च स्वस्य सर्वोत्पत्तं यदुच्यते तस्य विरोधः कथं निवर्तते
इत्यत्र आहुः तस्मादित्यादि । तस्य मतस्याप्रयोजकत्वेपि विरोधपरिहारस्यावश्यकत्वा-
च्छारीराक्षणस्यश्रुताहुकं भगवत एकं रूपं भोक्तृभूमिति विरुद्धधर्माधारत्वरूपमाहात्म्य-
बोधनायोच्यते गीतायां प्रश्नानुरोधमिति रूपं तदर्थमुच्यते इति तेन चन्द्रद्वन्द्वान्त्यप्येन परे-
द्वन्द्वान्त्येकोत्यादानाय तथा कथनमतो न विरोध इत्यर्थः ।

आधोवन्तार इत्यत्र आधिदेविकमिति, असतोधिमतो उच्यत मनः प्रजापतिम-

२-६-४१ सृजतेत्यादिश्रुत्युक्तम् ।

अहमित्यत्र चेदिति लेखप्रसिद्धाजन्तारस्य लक्षणान्तरं चेदित्यर्थः । ते सर्वं

२-६-४२ इति । तथा च, उच्छुक्लौ तेषां निवेशनातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

इति श्रीश्रीनारदपस्कन्धसुषोभिनीमहाशयो
षष्ठाध्यायविवरणम् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अथ सप्तमाध्यायं विवरयामः पूर्वप्रकरणसङ्गतिं वक्तुं पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहपूर्वकं प्रस्तुता-
व्यापार्यमाहुः एवमित्यादि । अतति व्याप्रातीत्यासा भगवान्, तदतिरिक्तानां अनिस्व-
नित्वपरिच्छिन्नभेदभिन्नानां सर्वेषामुद्दिष्टपदार्थानां उत्पत्त्या जननसमायामरुपाया, एवं
वस्तुत एष्येति नियम्यतेतिनिर्णयः । पूर्वाध्यायभेदेन कृतः, अत्रास्मिन्नध्याये आत्मने
व्यापकस्यापि हरेर्निर्णयः तद्वदधर्मरूपेण मूलरूपेण च प्राक्तनरूपोत्पत्तिनिर्णयो विनि-
रूप्यते सोपपत्तिक उच्यते । तथा च, नारदेन मुख्यतयाऽऽत्मन एव घृष्टत्वात्तन्निर्दाराद्यभेद
तद्वदतिरिक्तनिर्णयोक्तैः स्पृष्टस्मोत्सक्तिप्रकरणयोः शेषधियावः सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ ननु
स्पृष्टप्रकरण उद्दिष्टविमर्शस्य स्फुटत्वाद्वा च वातारकथामात्रदर्शनादस्य कथं विमर्शेनर्थाव
इत्याकाङ्क्षायामाहुः सधमेत्यादि । तथा च, विवृत्तिस्फुटीकरणादिमर्शेनर्थाव इत्यर्थः ।
ननु स्पृष्टप्रकरण उद्दिष्टविमर्शस्य स्फुटत्वाद्वा जडजीवयोर्त्रयस्वभाववैलक्षण्येन तयोस्तास्त्रि-
वभ्रमात्कारणायोत्वस्या निर्णय उचितः । सूक्ष्मस्थाने तु भगवतो गुणभरणादयो भगवद-
विनाश्या एवोक्ता इति तन्निर्णयस्य किं प्रयोजनमत आहुः येनेत्यादि वस्तुत इति ।
वास्तवा अनागन्तुकास्तथा च तेषामनागन्तुकत्वेनाभेदाय निर्णय आवश्यक इत्यर्थः ॥ २ ॥
ननु कथामात्रेण कथं तदर्थविवृत्तित्वावगम इत्यत आहुः उपासनायामित्यादि-
द्यम्यम् । उपासनायामां निदिध्यासने सर्वस्य हरेर्भर्मस्य स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थ
निर्णयः यथावस्थितस्वरूपनिश्चयः इहास्मिन्नध्याये उच्यते, श्रुतो तावत्पर्यन्तस्यैव साधनस्य
कथनादुच्यते ॥ ३ ॥

तु पुनः मुख्यस्य 'वासुदेवे भगवती'त्यादिना २।२।३३ द्वितीयाध्यायोक्तस्यात्मादि-
निरूपणशेषिणो भक्तिमार्गस्य निर्णीतं 'भगवान् ब्रह्मकात्स्न्येन' २।२।३४ इत्यनेन निर्दो-
शितं फलं प्रेमभक्तिरूपं विनिरूप्यते सोपपत्तिकमुच्यते । तद्वद्वं प्रेमभक्त्यङ्गं भाष्टाव्यादि च
सोपपत्तिकमुच्यते । तेन हेतुत्रयेण विविधं तत्तदर्थंविशिष्टमन्तर्थात्मस्वरूपं सिद्धयतीति
योचना । अत्रायमर्थः । स्पृष्टस्ममध्यानश्रवणोक्तं राज्ञा 'मूय एव विवित्यामि'
२।४।६। इत्यादिना कृतेषु प्रश्नेषु श्रीशुकैरुत्तरस्य प्रमाणत्वाय 'एतदेवात्मन् राजन्' २।४।२५।
इत्यादिना ब्रह्मनादसंबाद उपश्लिष्टः । तेन इयोः प्रश्नयोस्तादुत्तरयोर्भेदविषयकत्वं
ज्ञायते । तत्र योक्ते स्पृष्ट्यानोद्दिष्टाः पदार्था विवृत्योत्तरिता इति विवरणरूपता स्फुटा ।
अतः 'कुर्वन् कर्माणि जन्मभिः' २।४।१। इत्यवतारप्रयोजनसन्देशमर्थः प्रश्नोत्तरितो

बोधिद्वैतं नारदादुत्तुक्त्वात्त्वप्रभोत्तरमृतेनानेनाप्यायेन सूक्ष्मस्थानोद्दिष्टपदार्थविवर-
णपूर्वतामत्तरकथां वदुत्तरयतीति ज्ञायते । अन्यथा 'विशुद्धं' केतल २।६।३९। 'मित्यादि-
रूपवदस्वरूपमित्यनेन तदवतारगणामुक्त्वात् ब्रह्मान न लीलावतारान् स्मरन्तेन ज्ञाप्येऽ-
तिरिक्त्वात्मस्वरूपमिदानीभेतेन पूर्णं ज्ञापितं भवित्यतीति तथैव शुकोक्तमन्तर्थात्मस्वरूपमि-
त्यन्तर्थाभिण जतिरिक्त्वात्मनभैर्येऽतिरिक्त्वात्वावतारा अन्यर्थाभिण एव स्वरूपविमर्शयिति
द्वितीयाध्यायोक्तं भक्त्यादिकं च विशुष्टमतोस्य तद्विवरणरूपतेति ॥ ४ ॥

एवं कारिकभिरर्थं सङ्गृह्य तदनु व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । यत्रोच्यत इत्यत्र
आहेति ब्रह्मात्मिसुखेन शुक आह । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अन्तर्थाय-

२-७-१ वतारत्वे गमकमत्र वदन्तो विवरणत्वं स्पृष्टीकुर्वन्ति ब्रह्मण इत्यादि-
। तथा च, प्रेरकस्यैवायमवतारोऽतोपि ज्ञायते तस्यैवैदं विवरणमिति । ननु परिणामविरो-
धात् कथमेवमत आहुः स प्रादेशोत्यादि । तथा चास्तामाविकत्वात् विरोधो दोषायेत्य-
स्तस्य तदभावंतारत्वव्युत्पत्तिरित्यर्थः । प्रादेशमात्रमित्यत्र अनुष्ठानिरोमात्रत्वमिति
पाठः प्रतिभाति, (आचाल)श्रुत्या निषन्धेन च तथा निश्चयादिति । मूलस्य यत्रेतिपदस्य
तावर्थमाहुः यदैवेत्यादि गृहीतवानित्यन्तम् । 'सोपपद्यदि'ति 'पशुनां वै'ति च
श्रुतिद्वयं तैत्तरीयाशास्त्रस्यम् । उत्तरमेति तृतीयस्कन्धे, नक्तार्येस्येतिजलादस्तुद्धारस्य ।
'असुरा वै'तिश्रुतिसौत्तरीयसंहितापाठशक्यता । विदीर्णत इति, अत्र विदारण इति
पाठः प्रतिभाति । यद्म इति, यजुतीयस्कन्धे तेन सा कल्पान्तरकथेति प्रतिभाति । अथ वा
करणे तत्पराजयमात्रं, मारणं तु दंष्ट्रेयति ॥

जात इत्यत्र पुरुषधर्मावतारत्वं व्युत्पादयन्ति स हीत्यादि । तथा च, रूपादेवात्र
तद्भुत्वितिरित्यर्थः । स्वरुच्या कृतवानिति, अत्र च 'तेषां मे पौस्वी-
भिये'ति वाक्यं ज्ञापकं बोध्यम् । इयमिति युगपद्भयम् । एतेन निश्चा-
मित्रादिवैलक्षण्यं ज्ञापितम् ॥ २ ॥

जज्ञे चेत्पत्र अत इत्यादि । तथा च, तादृशशास्त्रप्रणयनात्स्य तदवतारत्वनिश्चय
इत्यर्थः । किंप्रत्यय इति अत्र विच प्रत्यय इति पाठः प्रतिभाति ।
२-७-३ स्तोत्रादकतुद्दिनिशुद्ध्यर्थमिति स्वस्यासुत्यादतुद्दिनिशुद्ध्यर्थम् । अत
इति अधिकारोक्तमार्त् । पाठान्तरमभिप्रेत्याहुः अस्मिन्निति ।

अत्रेतिरित्यत्र पुत्रत्रयस्यावर्धनायलेपि त्रितयाकाङ्क्षया अत्र चतुर्थकत्वे चानु-
टलात्त्रयं बहुव्रीहिर्युक्तं इत्यरुच्या ननुसमासेन व्याख्यानान्तरमाहुः
२-७-४ अथ वेति । तस्येति भगवतः । स्वस्मिन्निति अग्री । अथवा न सङ्गृह्य-

मयस्यावतारः किन्तु तत्सहितानां बाहुनामिति ज्ञापनमाहुः चतस्र इत्यादि, ब्रह्मविष्णु-
शिवशैवतारादत्रैस्तपःपरत्वाच्च तथेत्यर्थः । अवतारेष्वेता न स्फुटा इत्युक्त्या पश्चान्तरं
कारिकायाहुः योग इत्यादि । तयो दुर्वाससि, भगवद्भक्तिवै । ननु सोमदुर्वाससोयैश्च
परम्परित्वाद्भगवदवतारत्वात्प्रसिद्धेश्च नैदमपि युक्तमित्युक्त्या क्वचित्कान्तोत्रेण सुस्थं पक्ष-
माहुः अथ वेत्यादि । बोधयतीति चतुर्भिर्दुर्वासोपधायति । अत इति अवस्थापयथेदेव
तथात्वात्, तथा च, किंवाञ्चक्यो माव प्रथाना, विन्दु, स्वरूपधर्मस्यैव प्राधान्यम्,
नेनैव तत्र तदवतारस्युत्पत्तिरित्यर्थः । पूर्वैवदित्यादि । तथा च, यथा भगवानन्देयमपि
ददाति तथा संस्कृतमृतस्यै तच्च रजः साधुनामावेपि देहे पवित्रयतीति तथेत्यर्थः । अवि-
मादीनां योगद्वित्याङ्गीकारे तस्याः क्रमशुक्तात्वेन सत्त्वेनोभयोति विशेषणं न सामग्र्येनैव
युज्यत इत्युक्त्या पश्चान्तरमाहुः ज्ञानभक्तिरूपां वेति । तथा चोभयत्र योगपदप्रयोगादे-
तदेव युक्तमित्यर्थः । मर्यादाविरोध इति पितृनिदेशप्रमहणहविषोनीप्रदण्डकृतः स इत्यर्थः ।
तस्मिन्त्यत्र ते इति कञ्चादयोर्थाः । मुख्यतश्चभूमिति आसन्यतत्त्वम् । तथा
भवन्तीति कार्याविष्टा भवन्ति । ननु प्रथमस्कन्ध एतेषां भगवदवतार-

२-७-५

त्वमुक्तमित्यायुधावतारत्वं कथं युज्यते इत्यत्र आहुः आब्रह्मेत्यादि,

एतदिति आयुधरूपत्वम् । तथा चायुधेषु परणस्योदरेषु बोधितत्वाद्ब्रह्मण्यैवशेषस्यैव
क्षितत्वात्तस्मिन्नपि पक्षे आयुधान्तारत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । यज्ञः साङ्ग्यपक्ष योगश्चेति
पूर्वशोकचतुष्टय एतत्रययुक्तमिति शेषः । पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्येति पूर्वकल्पीयात्मज्ञानस्य ।
मूलस्थयत्वद्वयार्थमाहुः यस्मादिति । नन्वत्र सननकयुक्तमार्गेण स्वात्मदर्शनं स्वयम्भु-
वगवददर्शनं वावतारकायेत्येकोक्तं, न तु शत्रुदहननादिकम्, तथा सत्यायुधावतारत्वं कथमव-
गन्तुं शक्यत इत्यत्र आहुः साधारणा इत्यादि । तथा च, देहत्याजनेन मुक्तिसम्प्राप्त्यात्
तथात्ममित्यर्थः । नन्वायुधानि शत्रुंस्तया सम्पादयन्त्येते तु प्रकृतमिति कथं तयात्वम्
आहुः ते हीत्यादि । तथा च, बुद्धिप्रकारभेदेपि साधारणानाञ्च शृणुणाञ्च स्थानत्रच्युत-
रूपात्सामान्यात्पेशं तयात्वसम्पादने यद्यथादिकदायुधत्वं मुद्यत्प्रतेत्यर्थः । स्मरणार्थं इति
श्रुतिपदोक्तं तन्मागीयस्मरणस्वरूपम् ॥ ५ ॥

धर्मस्येत्यत्र प्रसाद्वक्त्रकथमभेदादिति, प्रसादस्य वक्रस्य च यो धर्मस्तदेदात् ।

२-७-६

यज्ञांशो मुखमिति योजनाकारूपत्वाच्चस्य तद्विशेषांशो मुखमि-
त्यर्थः । यज्ञांशत्वं श्रुत्यादयन्ति दक्ष इत्यादि । तत्रेति मूर्त्त्यर्थः । तथा

चैतर्धमेव पदद्वयमन्यथा दक्षमुदितरतीति न वेदित्यर्थः । तत्रिषमिति जलाधार-
जलजनकश्च । मृत्युत्वेन वागन्वयवहार इति 'स एव जीवो विवस्वत्तिरित्येकदश-
स्कन्धे वागन्वयवहारस्य तत्त्वार्थत्वेनोक्तत्वात्तथेत्यर्थः । तयो हीति तापजनकान्तरक्रियात्मकं
पूर्वश्लोके लाङ्गोचनात्मकमुक्तमिति भेदः । अनुभावद्वितीयत्वं गुणविषातीत्येतेति ज्ञापना-

माहुः स वेत्यादि । गुण एवेति, अनन्तनवद्वाद्यदोषामाकरूपत्वाच्चिन्मलमिति तयो-
रूपभेदेति तपःप्रभावान्यां धर्म्यां तयोर्गुणत्वनिश्चय इत्यर्थः । तत्रेति मुखरूपे नारायणे ।
दोषाभावे प्रयोजकं स्फुटीकुर्वन्ति अयमित्यादि । एवञ्च दृष्ट्वा दर्शनेनात्मरूपस्य भग-
वतो नियमाबलदोषं घटितुं न शक्नुवन्ति मूलयोजना । भगवत्वादेवात्मत्वस्वार्थसिद्धि-
त्वादात्मपदस्य स्वार्थकत्वमभिप्रेत्य तस्मिन् प्रयोजनान्तरमाहुः अत इत्यादि । अत इति
भगवतो विक्रमदृष्टित्वात् । स्वस्वजन्मसंस्थेति इतरमोहकत्वरूपस्य । विपरीततया
नोश्च इति, उक्तस्य धर्मस्य स्वमोहकत्वं विपरीतता, तथात्वापत्या पुनः पूर्ववर्धनाभावो
नाशः । तथा च, तेन कृत्वा पुनः संयुष्टं न शक्नुवित्यर्थः । ननु भगवत आत्मत्वाद्दस्तु निय-
मानबलदोषः परमेतासां स्वनियमलोपे को हेतुरित्यत्र आहुः आत्मन इत्यादि । तथाप्येता
इति तथा एता अपि इति योजना । तथा चात्रापि स एव हेतुरित्यर्थः । ब्रतत्यागिन्यत्र
इति सत्यवाक्त्वरूपदेवव्रतत्यागिन्यः । इन्द्रसन्निधौ कार्यं वा साधयिष्यामः शरीरं वा पात-
यिष्याम इत्युक्त्वागतास्तत्र कृतवचः इत्यर्थः । तथा चात्मसन्निधानेन स्वभावपरावर्तनाद्ब्रत-
त्यागरूपदोषाच्च एतासां गीतरूपमभवदुपासनयापि व्रतसिद्धिश्चभावात्तल्लोप इति च; तादृशा
इति वष्टिमागुरिल्लोपमिति वैकल्पिक आप, तादृशोपि भगवतः क्षीनेनापि न माता
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

काममित्यत्र आन्तरिकदोषमिति आन्तरं मनस्तदीयं दोषम् । तैरिति क्रोच-

२-७-७

पूर्वभाषिभिः सङ्ख्यादिभिः कामेन वा क्रोधो दह्यत इत्यर्थः । न स्वल्प
इति किन्तु तच्छरीरनाशकः । अलम्पदस्यार्थमाहुः अहमित्यादि ।
प्रकारान्तरेण व्याकुर्वते क्रोचस्त्वित्यादि । तयोस्तदवतारत्वमपकमाहुः अनेनेत्यादि, तथा
चैवं तयोः प्रसादावतारत्वनिश्चयः इत्यर्थः ।

२-७-८

विद्ध इत्यत्र । तदवताररूपतां श्रुत्यादयन्ति स हीत्यादि । स हि तत्र स्थित
इति वैकुण्ठजमी ज्योतिश्चक्रे स्थितः । तपस इवेति, यथा तपसो

विकास उपभोगजनकस्तथेत्यर्थः । विकास्ययतीति नामधातुप्रयोगोयम्,
विकासं करोतीत्यर्थः । तत्रापि भगवद्विच्छया तमानुमिति, वनरिष्यतावपि तथाङ्घ्रिं
सकामम् । एवं रूपतेति नलिनायेशेणप्राकट्यसमर्थता । किरणानामिति अत्र प्रसादः
किरणस्थानीयो बोध्यः । अन्यथेति तपस एव प्रसादहेतुत्वे । दत्तवानिति । तथा च,
तादृशस्थानदनेतेषां तस्तदवतारत्वमपकमित्यर्थः । प्रसादकारण इति प्रसादः कल्पं
वत्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

पञ्चनमित्यत्र । दृष्टोः पीताम्बरवतारत्वं श्रुत्यादयन्ति कदम्बस्येत्यादि । तथा

६ नक्षत्र इति पाठः ।

२-७-२

च, दोहोरूपकस्यै शुशुनाकृते तदुत्तरं यदोहान्तरं तत्कल्पमिच्छन्तुत्वस्य
तद्व्यवहारद्वयत्वात् । तथा राज्ञः स्वभावो जनजनं तेनारक्तत्वम् । पीत-
त्वमिति श्रुयोः पीतत्वम्, यदाच्छादके पीतत्वं न स्यात्तदाच्छादके मूर्ध्नि जपने तद्वत्त्वं
विच्छाद्यत्वमपि न स्यात्, अतस्तस्य तदवतारत्वं कर्माग्निश्रेयसमित्यर्थः । एवं व्युत्पाय श्लोकं
व्याकृतं रक्षणमित्यादि । स्वभावादेवेति । 'मातृबुद्धिः परलोष्विति वाक्येन जिते-
न्द्रियत्वस्वभावादेवेत्यर्थः । प्रजापतीनामपि गोपनात् ।

नाभेरित्यत्र विवक्षितान्नदावतारत्वं व्युत्पादयन्ति वेद्यन्तेत्यादि । देवनाभ्यामाग इति
प्रगण्डे रूपभेदपरिभाषाः प्रगण्डः, बाहुदेवता इन्द्रस्तस्य भागो
बलाधारभागस्तत्रेत्यर्थः । अयञ्चेत्यादि । तथा च, क्रियात्यागादुपरि-

भागोक्तिः नाभिपुत्रत्वादिति नाभिपुत्रे हिण्णमयरूपेण प्रादुर्भूतत्वादिति, अयं तथाविष्कृत-
मुजसुगलद्वयं हिण्णमयं पुंसविशेषमितिपञ्चमरक्तपञ्चाक्यात् तत्पुत्रा इति । नव
योगेश्वराः अनोद्भूदत्वमिति । 'दो'स्वखण्डने, तथा च, मर्यादागिरिचिदुभयविभाजकत्वा-
दद्भदत्वमित्यर्थः । इदञ्च पञ्चमस्कन्धानुसारेणोक्तम् । व्याख्येयश्लोकानुसारेण प्रकारान्तरमाहुः
स्वस्थेत्यादि । अयमपि प्रकारो न पञ्चमस्कन्धाधिकृत्यत इति ज्ञापयन्ति अध्यायेत्यादि ।

सञ्चेत्यत्र हयग्रीवे क्रीडावतारत्वं व्युत्पादयन्ति हयग्रीव इत्यादि । उभया-

२-७-११ त्स्क इति, ह्यनरात्मकः । अखिला इत्यादि । तथा चाखिलदेवता-
नामालम्बने तत्स्वरूपत्वं तदकर्मत्वत्वे तेषां तादृशां तत्र स्थितेरपि
सत्त्वात्सा क्रीडावतारोधिकेत्यर्थः । अत्रापि तपनीयवर्ण इति हिण्णमयत्वं कण्डोक्तम् ।
रत्नानि त्वये वाच्यानि । तेन तयात्त्वमित्यर्थः ।

भक्त्य इत्यत्र । भक्त्यस्य चरणरूपत्वं श्लाघीमयवात्स्कुटमिति तस्य पल्लवरूपत्व-
साकारात्म्यात्माहुः भक्त्यो हीत्यादि । त्रिकान्ताः श्लेष्म्यो निखिला
२-७-१२ इति मूल्यस्य बोधयन्ति न विषयैः स्वण्डिता इति । विकसितानि
भवन्तीति । तथा च, तत्ररित्रगुञ्जित्वगमकमित्यर्थः । सर्वोपयोगिन इति तथा च,
वेदमार्गानिति बहुत्वबोधितमार्गसम्बन्धिबहुत्वम् । कर्मणिक्रामकमिति भक्त्यस्य तादृश्यवर्ग-
विशिष्टचरणवातारत्वमित्यर्थः ।

२-७-१३ क्षीरोदधान्नित्यत्र कूर्मस्य श्रीवत्सावतारत्वं कारणेण व्युत्पादयन्ति कूर्म-
गेत्यादि । स्पष्टमन्यत् ।

श्रीविष्टपेत्यत्र एवमेवेति रश्मिकेसरयोः स्फुन्निर्गमनतौत्येव । एवं कन्धरयोस्तो-
त्येपि कार्यं विना न तस्य तदवतारत्वं सम्भवतीत्यतस्तदुत्पत्त्यादयन्ति
२-७-१४ कौस्तुभमित्यादि, न स्थापयेदिति क्रमेण धारणोपायेन न स्थापयेत् ।

तथेति, एवमित्यत्र प्रकरणे । 'धैत्यस्येति' 'कमे च कौस्तुभमणेरान्मुष्णार्धमि'तिवाक्य-
इयत्सत्वाद्भयस्वरूप इत्यर्थः । अमयुक्त इत्यादि । इदं न विप्रवृत्तयाम्, तेन ताच्छी रंद्वा
यस्मिन् तादृशं च तत्कारालभेतिविग्रहः ।

अन्तःसरसीत्यत्र । हरेर्नेनमालावतारत्वं ध्युत्पादयन्ति अन्ता हीत्यादि । विशो-
षणानीति गजेन्द्रविशेषणानि द्वितीये । ननु भास्तु ष्टं प्रतिबन्धकं-

२-७-१५ तथापि ब्रह्मदण्डस्य दुरत्ययत्वाद्ब्रह्मदेहसत्त्वेनन्तमभ्यवेशस्यानिवार्यत्वं
शापत्रय्यदुच्छ्रान्तशक्त्यात्रातु कलादिति शक्यायामाहुः भगवन्तेत्यादि । तथा च, तत्सत्त्वे-
युद्धरणमल्लानत्वपोषकमित्यर्थः । परदुःखेत्यादि, अन्तेच्छाविशेषस्य कृपालं कर्षाभेदोपचा-
राद्धोष्यम् । एतदेव ज्ञापयितुमाहुः इदमेवेत्यादि ।

ज्यायातित्यत्र वामनस्य मेखलावतारत्वं धर्मनेषेण व्युत्पादयन्ति मेखला हीत्यादि ।

२-७-१७ इति च वाक्यादिति दैत्यानां जपनस्यतथेत्येषः । मायामिति

तदुपास्यदेवतारूपम् । एवं तस्मिन्निस्सारूप्यायां तथात्वं साधयित्वा
समानशब्दादपि बोधयन्ति अत एवेत्यादि । 'तद्गमनं रूपमवर्द्धताद्भुतं हरेरेनन्तस्य
गुणत्रयात्मकमि'तिवाक्येन तथात्वादेव प्रकृतश्लोकेपि गुणत्रयोपचा तत्राधान्येनैव कथन-
मित्यर्थः । नन्वत्रोक्तपोषायाका धर्मो एव गुणत्वेन विवक्षितः, न तु प्राकृता इति शक्या-
यामाहुः अदित्तिरित्यादि । अवरज इति मैत्रावरुणोपोपनिषदि 'तमो वा इदमग्र
जासीदिति'त्युपक्रम्य 'तद्रससंज्ञवाद्रजस्तस्यापि रसः सत्त्वमिति' श्रावणाच्छुद्धसत्त्वान-
तारात्साधन्यवरज इत्यर्थः । एतेनैकं गुणप्राधान्यमुक्तम्, आच्छादकविशेषकदधीकृत्-
त्वेनेतरयोरप्याहुः अदित्तिरित्यादि । ननु तत्र सर्वरूपत्वं ब्रह्मधर्मो निरूप्यत इति कथं
एवम् ? अत आहुः यथापीत्यादि । इत्येव व्युत्थेति, एतच्छ्रुतिनिस्सृतितात्त्वेनैव बुद्ध्या ।
तामिति रक्षां कीर्तिं च । तथा च रजस्तमसोरिति प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि तत्र प्राकृतत्वमेव
स्याच्च ब्रह्मतेति मायाया अन्तःपातनमसङ्गतीति शक्यायां ब्रह्मप्राधान्याय गुणैर्ज्यायत्वं
व्याकृतंति शृणैरित्यादि । के इति जगत्सर्वादिधर्मवैशिष्ट्येनैव सिद्धे उल्लेखं तादृशस्य
ततोत्तरिकमि । अत इति अन्य इत्यनेन सम्बन्धः, स्वेन स्वाकर्मणादितर इत्यर्थः ।
गुणत्वमिति सर्वदोषसर्वानन्त प्रतीयमानत्वाद्गुणत्वं, न तुक्यापीधायकत्वमपीत्यर्थः । ननु
रूपवर्द्धनेनैव सर्वलोकैककर्मणे षडसम्बन्धिचपदार्थस्वावशिष्टस्याभावात्तत एव कथयित्ति-
दोःकविकर्मणस्य किं प्रयोजनमत आहुः षड्भिः प्रतीत्यादि । न नित्यमिति न स्वाभा-
विकम् । तथा च, तेषां स्वरूपं स्वच्छं च बोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । वामनावतारैर्नै-
वदत्तरेण प्रयोजनमाहुः मेखलेत्यादि । ननु मेखलरूपत्वाद्भुत्वा वामनावतारैर्नैतत्कर्मणं तावतो-
रुपपोषाकत्वस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः अत इत्यादि । तथा च, लोकतः परत्वात्क-

आसंभावितस्य कर्मादुत्कर्षाद्यप्यसिद्धिरित्यर्थः । उत्कर्षान्तरस्यापि सिद्धिमाहुः किञ्चेत्यादि । अत्रैवं बोध्यम्, उपर्युद्धिष्ठश्रमणः स्वर्लोकं व्याप्य वेगेनोपरितनान् लोकान् पातयेत्सैनैव स्थापयन् ब्रह्माण्डपर्यन्तं गत इति तेन तथेत्यर्थः । ततोऽप्यन्यमाहुः किञ्चात इत्यादि । ततोऽप्यन्यमाहुः एवमित्यादि । एतेनापि मेखलास्ये र्द्वीमधीश्वर्याहुः नमन्नेनेत्यादि । ततोऽप्यन्यमाहुः किञ्च त्रिपदच्छलेनेति । भगवता च "तस्मात्त्वो मेहीमीषदूषणे वदर्यमात् । पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र सम्मितानि पदा महे"त्युक्तं, तत्र त्रीणीत्यादिपदेषु यञ्छलेनेत्यर्थः । कथमत्र छल इत्याकाङ्क्षायां तं व्युत्पादयन्ति नहीत्येति । तथा च, तदभावेपि तादृशपदोच्चारणं प्रभजनकमतस्तच्छलरूपात्यर्थः । ननु तत्र पदानीत्यनेन क्रमालोकं मानयुक्तं, तत्र च नित्यं सङ्गतमेवेति कथं छलत्वमत आहुः मानमित्यादि । यानं वितस्तिहस्तादिकं, हि यतो हेतोः "तत्र वस्तुनि व्यासमेव वृत्तिमदेव मूला तदस्तु यद्वाति, स्वमित्वेन ज्ञापयति" इति मानस्वभावः, हि निश्चयेन भगवान् क्रमपदमडाव्याप्य क्रमरूपं मानं नोक्तवान् । निष्काशितः स्थितिसंस्थानान्यत्र निश्चितशब्देषु निष्कृष्टश्रमणैर्मानस्वभावं विरुन्धन् मानं न भवति । अतो हेतोश्चकाक्यस्य न तदोपने तात्पर्यम्, किन्तु, पदा पातालात्मकत्वेन सम्मितानि समानानि मम त्रीणि पदानि मानसाचरमिताम् रसातलं नाकपृष्ठेवेति स्थानानि, तस्मादेतोरप्यन्ही त्वचोर्दं वृणे वाञ्छामीति, तथा यति तस्माद्वाक्यान्नायवता वामनपादाभ्यामन्यस्तुतीयः पादः कल्पनीय इति ज्ञातव्यम् । तत्र चलिना वाक्यानुसंधाने सति न ज्ञाप्यम्, तस्मादेतोरुपक्रमकपदेत्येत्यर्थः । ननु भगवता कुतो वाक्यार्थो न प्रत्यायितः ? किञ्च कुतः कृतवान् ? इत्यत आहुः मायेत्यादि । तथा च तज्जातिदोषादेव तथेति न किञ्चल्लेखोपीत्यस्यापि गुणत्वं निर्वाचयित्यर्थः । यात्रारूपं दोषत्र प्रसक्तस्य गुणस्योत्कर्षाद्यप्यकृता न स्यादित्यत्र आहुः एवमित्यादि । कथं प्रमुक्तोत्प्रेत्याहुः वस्तुनः प्रभोरित्यादि । नन्वेतद् पदं चलेन गृहीतवतः कथं मार्गवर्तिलम्वित्यत आहुः स्वनेत्यादि । "यज्ञो वै विष्णुर्"ति श्रुतेर्प्राप्तमना स्वनेव स्थापितत्वात् तथेत्यर्थः । तद्वनहीकार इति । याज्ञानहीकारे चास्य इत्यर्थः । ननु तथापि वन्धनं किञ्चकमेलमादधातीति चेत्तत्राहुः दैत्यानामित्यादि । तत्र जपनरूपायां भूमासुभ्रानां तन्व्यामित्यं वास्तवम्, "भूमिर्वस्तुतो दैत्यानां यावदासीनः परगम्यति तावद्वैवानामि" ति श्रुतेः । अतो हेतोर्वन्धनमित्यर्थः । एतद्वै स्पृष्टीकुर्वन्ति अन्ययेत्यादि । अन्यथेति वास्तवस्त्वामित्यभावे, ग्रहणमिति याज्ञाय ग्रहणं करिष्यन्त्येवेति त्वसा करिष्यति । तथा च "क्रौडार्थमात्यन इदं त्रिबाणकृतं ते स्वाभ्यं तु तत्र कुषिवापर ईश कुर्षुरितिवाक्यात्कुषीरे पूर्णा कृषा न स्यादिति न तेन किञ्चकमेलमित्यर्थः । एतस्मात्किञ्चकं प्रयोजनान्तरमाहुः अनेनेत्यादि, अनेनेति वन्धनेन । तद्वस्तुत्पादयन्ति एकस्मैत्यादि । नन्वेवं दोषापादकं छलेन याचनं कुतः कृतवानित्यत आहुः सन्धिद्योतेत्यादि । स हि लोकत्रयमिष्टे, अतस्तथेत्यर्थः । ननु "नैनः प्राप्नोति वै विद्वान्

भाषदर्यपरिग्रहः" इति भगवता वामनेनोक्तत्वाद् भगवतः स्थापेक्षितयाचनमेव युक्तमेतच्छलत्वोपबन्धनं न स्यात् इति शङ्कायामाहुः अन्ययेत्यादि । एकमात्रयाचने शेषाम्यनुज्ञापको कुषीरं पुनः प्रसज्येत, पुनस्तदर्थं यत्ने कर्तव्ये पुनर्थाचनं चाप्येत, अतः कृषार्थं क्रियासौकर्यार्थं तलरीक्षार्थं तस्यैवस्थापनार्थञ्छल इत्यर्थः । सिद्धमाहुस्तस्मादित्यादि । नार्थ इत्यत्र भक्तिमार्गविरुद्धमिति भक्तवन्धनादिकम्, कटिस्थानस्येति कटिः स्थानं वस्त्येत्यर्थः । ननु धनग्रहणं तु तथा मविष्यतीत्यत आहुः

२-७-२८

न हीत्यादि, अयुक्तमेवेत्यन्तरम् । मन्त्रैरिति, अदिति प्रति बलिं प्रति वा गुप्तमाषणरूपैर्मंगवद्वाक्यैः । प्रथममिति, पुष्टिग्रहयोगादुत्तराणाहुः अयञ्चेत्यादि । कक्षात्रयमिति प्रथमेऽध्याये केवलं तमो रजस्तमः केवलं रज इत्यादिना प्रतिपादितं पातालादिस्वर्लोकपर्यन्तं भागत्रयम् । नन्वेवं सति भगवता किमिति सुतेतु स्थापितो मे भावीन्द्रत्वं च किमिति कृतमिति शङ्कायामाहुः न हीत्यादि । तथा च, यद्युपरितनकक्षास्वर्लोकायः स्यात् प्रसादेन कक्षायेन न नीतः स्यात् । यदि वा प्रत्याक्रमणेऽप्यस्मान् भगवतार्थेषु न निष्णातो योसाविन्द्र"इत्यादीनि भगवत्प्राप्तस्य प्रसादावाक्यानि न वदेदतो न तथेति तदुभयं प्रसादरूपमेव तत्स्वरूपज्ञापनाय भगवता दत्तमित्यर्थः । ननु निर्बन्धेन न नीतः स्यात्तत्र भगवान् किमिति तिष्ठेत्तत्राहुः भगवानित्यादि । तथा च, तत्रादिश्रुती प्रत्यवरोद्धृतिविरुध्येतेति तदर्थपरिपाठनाय तथेत्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः ये पथेत्यादि । यथा स भगवदधीनो जातस्तथा भगवानपि इति प्रतिज्ञापूर्वमेपि तथेत्यर्थः । तृतीयो हेतुस्तु व्याख्यात एव । उक्तमेवेत्यादेस्तात्पर्यान्तरमाहुः किञ्च पूर्वमित्यादि । रूपमेव इतिभावमेव ।

तुभ्यमित्यत्र ।

२-७-२९

अङ्गुलीयावतारत्वं नारदादिदृष्टेषु व्युत्पादयन्ति अङ्गुलीयकेत्यादि । ननु मूले शुक्लेनैक एव भगवात्त्रिदृष्ट इति स एव दृष्टः तथा सति कथं बहुत्वमित्यात् आहुः नारदं प्रतीत्यादि । तत्तद्गुणक्रियाविशिष्टरूपाणां बहुत्वं "बहूनि सन्ति नामानि"त्यत्र सन्तीतिप्रयोगाद् व्युत्पादयन्त्येते, तद्रीत्यानन्तत्वमुपपन्नमित्यर्थः । ननु दशदिसङ्घोकेत्यनन्तत्वे कथमङ्गुलीयकत्वमित्यत आहुः अङ्गुल्य इत्यादि । अन्यदद्यात् सङ्घे मानमाहुः अत एवेत्यादि । भक्त्यानाङ्गुलित्वं साधर्म्येण गमयन्ति ते इत्यादि । तेत्त्विति दृष्टेषु स्वल्पेषु । मूल्यरूपत्वादिदि प्रास्त्यापारकत्वात् । तदेव व्युत्पादयन्तो धनानि वदन्ति चतस्र इत्यादि । भक्त्या चेल्यन्तम् । तथा च, लीलावतापणमेवास्तु कान्तादत्रोपदेष्टृत्वं मूलरूपं नाङ्गुलीयकत्वेन विवक्षितम्, किन्तु, परिदृष्टोक्तसाधनदश्यानि रूपाणि, अत एवात्रावतारानाम् नोक्तमिति तस्मात्तथेत्यर्थः । ननु "भक्त्या त्वनन्ये"तिवाक्ये दर्शनस्य भक्तिसाध्यत्वमनः कथं योगदर्शनमित्यत आहुः बहिरित्यादि । तत्प्रकाशो वृत्तिलफलेनेत्यादि । ज्ञानप्रसादेन श्रुतो व्याप्यम इति

पदात्तप्रत्ययवृत्तात्मनः प्रतिफलने कश्चिद् इति श्रुत्युक्तेन स्वत आविर्भावित्वेत्यर्थः । तज्ज्ञानमिति आत्मविषयप्रकाशरूपं ज्ञानम् । तथा चाल्लयुक्तं सतत्वदीपं जालसतत्वदीपमिति समास इत्यर्थः । एतस्य पक्षस्य क्लिष्टत्वात् पश्चान्तरमाहुः ब्रह्मात्मत्वं ज्ञानं वेति सतत्वशब्द एवानागन्तुकरूपवाचकत्वे प्राग्भिराश्रितये, तथा सत्यात्मनः सतत्वदीपमिति समास इत्यर्थः । परिचयीसङ्ग्रहायाः चकारादित्यादि । अत्र इति 'भक्तियोगं स लभते एवं चः एजेत मामि'त्येकत्रयसङ्केतः ।

चक्रज्ञेत्यत्र । अत्राप्यवताराणामस्फुटत्वात् सङ्घादिविरोधस्य प्रसङ्गमात्रत्वात्

तान् विशदयितुं नैव उपादयन्ति अत्रादीत्यादि । एवमिति उच्यते-

२-७-२० मिति हरेर्बोमनस्य च मन्वन्तरावतारत्वाच्चितम् । न्युरादिवदवयव-
व्यानोपयोगिनि, महाधनानीति । इति हेतौ । इत्याहोति इत्याशङ्क्यामाह । कर्म
विमतीत्यत आहुः मन्वन्तरमित्यादि । सर्वेषामिति मनुवंश्यानाम् । तदंशकार्यमिति
मन्वन्तरांशकार्यम् । त इति मन्वन्तरास्यसदमर्शाः । सेनापदं चक्रपदस्य व्याख्यानं,
'चक्रशान्तिमखियायि'ति केशिनात् । भगवानिति मन्वन्तरावताररूपः । आदिशब्दस्येति
न्युरादिक्रमादिभिरित्यत्रोक्तस्य ।

मन्वन्तरिरित्यत्र । शास्त्रद्वारेतिशे शास्त्रालम्बप्रकारमाहुः नामेत्यादि । तथा च,

२-७-२१ नाम्ना नामसदृशत्वमेकैव चक्राश्लेषेत्यर्थः । अनेनेति नाम्नेत्यर्थः । न
सम्भवतीति शान्ताशान्तत्वयुक्तत्वाच्च सम्भवति । शास्त्रान्तरीय
इति, याग इतिशेषः ।

क्षत्रमित्यत्र ब्राह्मणानां विराडानन्वेन लीलावतारेषु प्रवेशस्य घटमानतया तद-

संबद्धकेवलनिराधारस्य धर्मस्यावतारो न सम्भवतीत्यरुपा पश्चान्तरमाहुः

२-७-२२ अथ वेत्यादि । भवायेति । इदं पञ्चमस्कन्धे मियमते प्रति ब्रह्मवा-
क्यम् । अल्पद्रोह इत्यादिनकारातिनिवारको मारगलक्षणो द्रोहो न निर्दयतां जनयतीत्यर्थः ।
अस्मत्प्रसादेत्यत्र पेशलत्वं व्युत्पादयन्ति कलयेत्यादि । अत्र सर्वेषां पक्षाणां

२-७-२३ समुच्चय एव न तु विकल्पः, वाशब्दस्त्वेवकाराणो वाक्यालङ्कारे ।

यस्मिन्त्यादि, इदं शब्दैवर्ते स्फुटम् । पालयतीति, एतेन गुणावतारं
वैकुण्ठवासिनः सूचितम् । तेन सिद्धमाहुः अनेनेत्यादि । स्थित इति तिष्ठन्नित्यस्येदं
विवरणम् । आदिकर्मणि क्तः । निमित्तत्वमिति आधारतया प्रयोजकत्वम् । जगतां
वनवास हेतुमाहुः देवानामिति, सपरिवारो रावणो नश्यत्सिति हि देवानां क्वमना, सा तद्व-
प्रेते, यदा विरोधे प्रयोजको षे सहायश्च भवतीत्यतो विरोधप्रयोजकतया द्युतितानवनसे-
नविह्वल्यं चानुजननस्य सङ्घस्य इत्यर्थः प्रतिभाति ।

२-७-२४ यस्मा इत्यत्र । अस्मदीपवंधा इति अल्पकर्तृवंधे ।

वधेःस्थलेत्यत्र । उच्यते इत्युभयार्थप्रयोगतात्पर्यमाहुः अनेन तस्य गतिर्निर्वा-

२-७-२५ रितेति धनुषो मल्लयानिरूपणेन रावणस्य मोक्षप्राप्तिर्निर्वातित्यर्थः ।

मूर्धेरित्यत्र ते इति धर्माः । एकार्थत्वमिति एकप्रयोजनकत्वम् । तदित्यादि

२-७-२६ तदशविषठीलानामेकार्थत्वं दशमाध्याये 'अत्र सर्गो विस्मये'त्यादिनो-

दशतो निरूपयिष्यतीत्यर्थः । तत्र को धर्मः केन रूपेणास्तीत्येषांश्यामाहुः

तत्रेत्यादि । नन्विदमदीनत्वं परार्थश्रेयो नायातीति तत्सङ्गहायाहुः अभिलषितेत्यादि ।

पथेति यथाक्रमम् । अत्र प्रह्लादस्य भगवत्स्युक्तिर्न बाधनाजन्यत्वाद्दितत्वं अयविषय-

पातनप्रयुक्तसन्कादिवन्मान्तररूपत्वाद्वा । तस्य चोक्षासत्त्वं भगवत्प्रादुर्भावित्वेत्त्यादिति(सेत्स्य-

ति) स्युतिधर्मस्य तथात्वं तु स्फुटम् । अननुग्रहीत इति अननुग्रही, इत, इति पदच्छेदः,

इवः संसारप्रतिष्ठाप्येत्यर्थः । अशरीरस्येत्यादि प्राकृतशरीरहितस्य प्राकृतशरीरस्वीकारः ।

तथा चैतानावतारता शेषैवतारित्वमित्यर्थः । त्रिविधा इति 'भूमिमांता तथा चान्ये

दुःखमाजो हरिप्रियाः' इति निरोधविश्रुतौ वक्ष्यमाणो इत्यर्थः । नन्वत्र एणस्य प्रादुर्भावे

किम्पानमत आहुः प्रकट इत्यादि । तथा च, प्रादुर्भावमात्रेण भूमिच्छेदानिवारकत्वं स्वविचारि-

तवत्तमात्रनिष्ठयावच्छेदानिवारकत्वञ्च नान्येष्ववतारेषु दृष्टमिति तदेतदुभयं पूर्णत्वानुमा-

पकमित्यर्थः । एवञ्चास्य पक्षस्य सर्गलीलानिरूपकत्वात् अस्मिन् षथे जातपदेव विशेषे-

व्यसमर्पकं ज्ञेयम् । क्लेश इति पूर्वोत्पन्नश्च । भगवान्त्वन्वृत्त सिद्धान्तमाहुः वस्तुन इत्यादि ।

सङ्घर्षेणस्येत्त्यादिति, एतेन एतौके मतेऽस्वरसं सूचितं ज्ञेयम् । यदि सितकुण्ठकेस एव पूर्णः

स्यात्तदा वक्ष्यमाणोपयोगी स धर्मः स्निग्धामलैः कुञ्चितनीलकुन्तलैरितिदुर्वेदस्यैनिरूपितोपि

स्यादिति न तावन्मात्रावतारोत्येत्वर्थः । वैकुण्ठस्थितस्य चांशत्वं ब्रह्मैवर्ते स्फुटम् । ननु यथेवं

तदा प्रकृतेस्व विदे-... किं प्रयोजनं(?) कथञ्च सङ्घर्षस्य तादृशत्वमत आहुः संहारे-

त्यादि । वक्ष्यत इति निरोधस्कन्धे वक्ष्यते । तथा चान्येभ्यः ततः स्फुटमविष्यतीत्यर्थः ।

सङ्घर्षस्योत्पत्त्यर्थत्वं 'गुणेण तमसाच्छतो विष्णुः सत्यं पुत्राः' इत्येवमर्थः ।

पालकः प्रसुरि'ति सूतसंहितादिवाक्याज्ज्ञेयम् । ननु तावन्मात्रस्य प्रयोजनत्वाभावे किञ्चमक-

मित्याशङ्क्यां बाहुदेवानिकरुद्रप्रभृतांशानां गमकं हेतुत्रयमाहुः मर्दनेत्यादि । तथा चैवं तत्र

तत्रोच्यमानस्य कार्यभेदस्यापु स्फुटत्वात्केवलं सङ्घर्षणत्वं न वक्तुं युक्तमित्यर्थः । फलितमाहुः

तस्मादित्यादि । विधमानेपि मर्दने तत्रज्येष्ठशामाधार्थमित्यर्थः । नन्वयमत्राशौ विवक्षित

इत्यत्र किञ्चमकमत आहुः जनेत्यादि । ननु जनेत्यादिविशेषणेन प्रमुद्रादिपरामर्शे किञ्चमकमत

आहुः चतुर्णामित्यादि । तथा च, चतुर्णामित्यादिवाक्यस्य चकारणेकस्मिन्नैव रूपे सूचितम्,

तत्र कार्यचतुष्टयमत्राशिमच्छोके स्फुटमतस्तदेवमकमित्यर्थः । ननु बाहुदेवादिभ्युत्पन्नम-

कस्यात्राभावात्कर्म तदवधुतिरित्यत आहुः एकमेवेत्यादि । तथा च, मूलचरित्रमेव तद्रूप-
कमित्यर्थः । नन्येकरूपेणैकचरित्रेणैव कार्यद्वयकरणे तथैव कार्यान्तरस्यापि शिथेन चतुर्भ्यं-
वतारानिश्चय इत्यत आहुः विस्तरे त्वित्यादि । सिद्धमाहुः एवमित्यादि । एवं निर्वन्धेन
चतुर्भ्यंदसहितपूर्णप्राक्तव्याहारीकारे साधकं वैपरीत्ये बाधकं च तर्कमाहुः अनेनेत्यादि ।
अन्यथेत्यादि च । ननु मूलरूपजनमात्रेणैव भूमिदुःखनिवृत्तौ किमिति व्यूहजनमकर्मकयन-
मित्यत आहुः जन्मेत्यादि । त्रिविधदुःखेति त्रिविधानां त्रिविधदुःखेत्यर्थः । चक्षुष इति
दशने वक्ष्यते । ननु त्रिविधानां दुःखनिवारणाय भगवत्प्रादुर्भावाहारीकारे मूलस्थं भूयोस्ति-
रूपचनं कृष्येतेति तदभावावाहुः भूमिरित्यादि । कार्यरूपेति शरीररूपा । तथा च,
सूक्ष्मिदने प्रयाणां सङ्ग्रहात् तथा व्याहारीकारेभ्येकत्वविरोध इत्यर्थः ।

तोकेनेत्यत्र जीवपदेन यथा भगवत्त्वं स्थाप्यते तदाहुः तस्या जीवोवेत्यादि । अयमर्थः,
जीवश्चन्द्रो हि स्थिरेशस्य जीवोपाधेरिति वाचकः । 'भागो जीवः स विज्ञेयः'

२-७-२७

इति व जीवो जीवं विहाय मामि'त्यादौ तदुपाधावपि तत्प्रयोगदर्शनात्
जीवोपाधिश्च मनः, तत्र प्राणवचनम्, तथा सति प्राणस्य स्वस्मिन्नयने सर्वविशेषवच्छेदे ते
जीवा अपि तद्वारा तदागता इति तस्याः सकाशात्तथा ब्रह्मणमपि तथेत्यर्थः । तादृशशर्येति
न्यूनस्य घालस्य वा । सूचयतीति 'प्रवालमृद्धञ्जिह्वतमि'तिविधाक्यमेव सूचयति ।

यद्ब्रज इत्यत्र आधिदेविका इति पश्चाधिदेविकाः । भगवद्भक्तानामिति गवादी-
नाम् । सङ्गच्छत इति तद्वोधकप्रदानाभेदि भगवदेककर्तृकत्वस्य युगो-

२-७-२८

पधियितत्वात्सङ्गच्छत इत्यर्थः । न काचिच्चिन्तेति काय्युपपत्ति-
रूपा सा नेत्यर्थः ।

तत्कर्मैत्यत्र । एकजातीययोर्विभिन्नकालोद्भेदोलीलनोर्धौगपद्येन कथने बीजनाहुः
ईक्षणमित्यादि । तथा च, दर्शनरूपत्वज्ञानार्थं योगपयमित्यर्थः । ननु

२-७-२९

पुनः प्रश्ने को दोषः इत्यत आहुः देवशुद्धं चैतदिति ।

गृह्णीतेत्यत्र अधिकरणग्रन्थेनेति । 'वैश्वानरः साधारणशब्दः विशेषादि'त्यनेन
'आमन्ति चैवमस्मिन्नि'त्यनेन च । येन रूपेणेति । न भवतीति

२-७-३०

पूर्वेणास्याप्यन्यत्र । इदमिति उत्तरार्द्धोक्तं चरित्रद्वयम् । अनुभवमोहक-

त्वञ्चेति बोधयतीति शेषः । मोहकद्वयमिति तु न पाठः प्रतिभाति । अन्तःस्थितस्यान्तः-
स्यापकलेन्तर्थाभिप्रायणं प्रमाणत्वेन वदन्तो दामभयन्वादिलीलायास्तदनुपापकलं स्फुटीकृतं
न्ति य इत्यादि । उत्तरार्द्धोक्त्यादानलीलासिद्धदर्शनादेवमित्यर्थः हेत्वन्तरमाहुः विचारणे-
त्यादि । ननु व्यादानलीलायामत्र 'वैष्णवीं व्यन्तोन्मायामि'त्यनेन मायावितानयो-

१ नाहस्य पाठः ।

कस्यात्र दृश्य मायिकत्वे कर्म ब्रह्मत्वबोधकत्वमित्याशङ्क्यां तदुपगम्यापि तथात्वे साध-
यति अस्तु वेत्यादि । अत्र शङ्कितमन्ता इति कथनेन तत्रयो विचारः सर्वः स्मारितः ।
तथासति, तादृशचारद्वैक्यतस्मानुभवस्योपेक्षान्यंशयाप्यत्वात्तेन स्मृतिर्वा संस्कारो वा
आवश्यकः, स चन्द्र, तथासति कारणसद्भावे कार्याजननं भगवन्मायया । माया च सा-
मर्थ्याया शक्तित्वात् । तथा चात्राक्तौ सामर्थ्यमेव ब्रह्मत्वबोधकमित्यर्थः । एवं लीलावयस्य
बह्व(त्व)बोधकत्वं समर्थयित्वा तस्योहासक्यावाहुः अयमित्यादि । तत्र पूर्वार्द्धोक्तवचनना-
मानस्य भावाद्देवप्रतिपादकत्वात्तस्य चोतिलीलासमाहासकत्वात् । तेन च सूक्ष्मस्य
व्यापकरत्वं स्फुटीकृत्य इति प्रमाणोक्तसत्यम्, एवं च कर्मवासनारूपाया ऊनेः भावाद्दे-
वादिजनकत्वे एव भगवत्कृष्णत्वमिति विद्युष्टं भवतीति ज्ञाप्यते । उत्तरार्द्धोक्त्याद्यादा-
नदिसु विकासस्यत्वात्पूर्वोहासत्वं स्फुटमिति ज्ञापनायापमित्युक्तम् । न ह्यनुसङ्गितः
शार्धनादिव्यतिरेकेभ्येवं प्रदर्शयेदतोन्मेव स इत्यर्थः । एतस्य ऊजितं बोधयितुं कर्मजं
स्फुटीकृतं ननु च्युम्नेत्यादि । विकासहेत्वर्थमिति विकासजनककर्मोत्पत्त्याय । अत

उहासेन भगवत्कृतत्वान्निमित्तान्ते सूक्ष्मात्मज्ञानसामयिकव्यादानेपि जगत्प्रदर्शने तदेवो-
हासप्रबोधनम् । तथा चेदमपि तस्य चरित्रस्योहाससत्यमकमित्यर्थः । तत्रैवेति द्वितीयदर्शनं
एव । एतच्च जगत्प्रस्य स्वसन्तानस्य प्रदर्शनाद्देशस्याप्युहासत्वं स्फुटीकृतं बोध्यम् ।
एवमित्यादि । अत्र प्रथमश्लोके जीवहृत्प्रोपचतौन्मूलनानां सङ्कर्षणकार्यस्य स्पष्टत्वात्प्रथमः
पक्षः । द्वितीयस्य स्वयमेव व्याख्यातः । एवं द्वितीयश्लोके पशुतां पातनाच्च जीवनेन
धर्मक्षया उरोग्वात्नेन जीवरक्षायान्निरुद्धकार्यत्वस्य स्पष्टत्वात्प्रथमः पक्षः । अनुग्रह-
दृष्टिवृद्ध्या तथाप्युत्तानां निःसाधनानां जीवने वासुदेवस्य हृदिनीशुद्धिः प्रशुभ्रस्योरो-
धानं सङ्कर्षणस्येति द्वितीयः पक्षः । तृतीयश्लोकयुक्तमेव स्यापकत्वात्प्रशुभ्रकर्मत्वात्प्रथमः
पक्षः । दानाधर्मोऽथः सङ्कर्षणस्य मृत्युवारणसामर्थ्यं वा वासुदेवस्येति तद्वारणं तस्य निःप-
पाने तत्करणं तेषां धर्मरक्षणस्येति तदनिरुद्धस्येति द्वितीयः पक्षः । चतुर्थश्लोके वासुदेवच-
रित्रस्य स्फुटत्वात्प्रथमः पक्षः । पुत्रत्वदुष्टदुष्टत्वादनं प्रशुभ्रस्य मनःशङ्काविषयजननं सङ्-
कर्षणस्य व्यादानेन मायाज्ञातरूपमनिरुद्धस्येति द्वितीयः पक्षः । येन त्रिविधा जीवा इति
न्यायेन तत्रचरित्रस्य भक्तिजनकत्वात् सर्वथापि पुरुषोत्तमकर्मव्यतिमिति सर्वं सुसम् ।

२-७-३१ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

२-७-३२ नन्दञ्चेत्यत्र पूर्वार्द्धस्यैवमरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भूमिरूपिता, ज्ञेया ।
गोपैरित्यत्र महामितिचाञ्चल्यम् । रक्षकत्वाच्चद्वैत इति । मत्स्यस्य रक्षकत्वात्
मखाभावे । अनेनेति मत्स्यप्रतिवाते देवकृतातिवर्षाकथनेन । सूचने हेतुं
स्फुटमाहुः तदा कूपयेत्यादि । तथा च, भगवत्कृतव्यापकमेवेत्यर्थः । तदेति
रिशुले । इतीन्द्रो बांधित इति । एवं प्रकारणावस्यामापनादिविचारकार्यकरणेनेन्द्रः
स्वसामर्थ्येश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः । तथासति वयोदावत्पदमेव प्रबोधकत्वस्यनु

मिथ्याभिमन्यसे इति बोधयित्वा दिवससङ्ख्यायान्यदपि बोधितवानित्याहुः सप्तदिना-
नौत्यादि । एतस्यैव प्रकारमाहुः यत्रेत्यादि । वर्षसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः स्वयमपीत्यादि ।
अत एव तावत्सङ्ख्याकालातिक्रमादेव । अन्यथाफलमिति कालमर्यादातिक्रमेण फलम् ।
नन्वेवं सति सप्तमवर्ष एव कुर्व्यादेतावत्सङ्ख्यानकालातिक्रमस्य किं प्रयोजनमित्येवाकाङ्क्षाया-
माहुः मर्यादेत्यादि । तथा च, प्रमाणव्यत्ययमेवस्यस्वाधिक्यज्ञापनाय तदतिक्रम इत्यर्थः ।
नन्वेवं सति प्रमाणमेवातिक्रमेत् किं कालातिक्रमेत्येत आहुः अप्रमिति कालालोकः ।
मग्नतः कथं सप्तवर्षाभित्यत आहुः कालस्येत्यादि । तथा च वेदान्तगतवच्छेदने भग-
वत्सुखचर्यते इति तथैत्यर्थः । सप्तवर्षमष्टममितिपि तेषां सप्तवर्षाङ्गीकरणमित्यर्थः । सप्त-
वर्षत्वकथनस्य प्रकृत्युपयोगमाहुः अप्यञ्चेत्यादि । तथा चैवावच्छेदेयं बोधयितुं सप्तवर्षो-
क्तिमित्यर्थः । एककर्मण धरणस्य तात्पर्यमाहुः एकामित्यादि । वामदक्षिणेभेदेन द्धिष्णो-
याशक्तिः । तयोपया केवलप्रमेषोपयोगिनी । द्वितीया प्रमाणाद्युपेयप्रमेषोपयोगिनी । तयो-
क्तवाक्येन क्रियाशक्तिरक्षाया अभिमतत्वादायां रक्षितवार् । यदि तद्रक्षामपि नाभिप्रेयात्त-
दञ्चामपि नैव गोचरं स्यात्तत्रेत् । अतस्तादृशक्रियाशक्तिरक्षणार्थं कर्मण धरणमित्यर्थः ।
तथात्वाभावादिति रक्षकत्वाभावात् । शास्त्रार्थत्वायेति क्रियाशक्त्यैव रक्षत्येवंरूपा-
स्यमर्यादापालनाय । एवमत्र सद्व्यक्त्या भङ्गः अनप्यत्वरूप उक्तः । तेन सद्व्यक्त्य प्रकारान्तर-
स्थितिरिव भङ्ग इति धिद्वयति । वंशरूपं भङ्गं बोधयित्वाः श्रीगोवर्धनेनैव रक्षाया सिद्धी-
लीलायाः कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायां वंशरूपमङ्गस्य सदमत्वात्तस्यैवाभिप्रेतत्वायाहुः तथापी-
त्यादि । वेणुवादनलीलेन तदा कृतं त्यत्र गमकमाहुः ससेत्यादि । तथा च, भङ्गस्य सप्त-
मत्वेन वेणोश्च सप्तमत्वेन तत्र तद्वादनस्य लीलाया एवौचित्यात् । ईशातुकथायाः प्रलय-
लीलात्वेन वंशस्याप्यात्मभङ्गकत्वेन वेणुवादनस्याप्युत्तमप्रकृत्या मत्स्योत्तमलीलाकामत्स्यत्वात्-
सप्तफलसाधकत्वात्सप्तमन्तरापादकत्वमिति तथैत्यर्थः । एवञ्चादीनत्वादिधर्माणां सर्गाया-
भिदेवकल्पगततः सर्वं सुधामिति तदीयविधावनीयम् ।

कीदृशित्यत्र । इदमिति गोपिकासम्पन्धिचरित्रं स्वरूपात्मकं यत्कलं तन्निमित्तं

सम्यक् सूचनमित्यर्थः । वननिशापदयोः क्रमेण तात्पर्यमाहुः लौकिके-

२-७-३३

त्यादि । तत्रेति । अयंयथेण जीशानां भगवदेकतागतत्वात् । लौकिकवैदि-

क्रियामिदुत्तरिपि भगवद्विच्छाविशेषेण चेत्तदेव भक्तिफलमूत्स्वरूपातु भवन्तु भवतीति
ज्ञापयितुं निशाविशेषणतात्पर्यमाहुः तन्नियतिकेत्यादि । अत एवेति भक्तिसोपानार्थत्वा-
देव रक्षिता सर्वगिदुत्तरिति खनं पूर्वाकानिदुत्तररूपमित्यर्थः । अत एवेति भक्तिप्रदुक्ते-
च्छाविशेषवैशिष्ट्यमादेव । तत्रेति तादृशीयु । उल्लुकादतात्पर्यमाहुः केवलमित्यादि । तथा
च, रासेनोक्त इति समायः । औल्लुक्यकार्यं विद्युन्वति तवेत्यादि । तद्रसाविर्भा-

वार्धमिति तासु तदर्थम् । विषयाभावादिनि भगवत्सम्बन्धाभावात् । नतु भगवत्सम्बन्धस्य
कथं रोगत्वेन पर्यवसानं तत्राहुः सर्वो ह्येत्यादि । देहनाशमिति उपचयाभावं तनुता-
मिति यावत् । एतेन अमरपतिं 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेत्येव काश्च न मृता' इति वा व्याख्यात-
स्ता एता इति प्रतिभाति । अनेनेत्यादि, स्मरणस्य रोगत्वकथनेन । तासां फलप्रक-
ल्पोपपद्योक्तानाम् । भगवद्धर्ममवेशाभावादिनि भगवद्धर्मोप प्रवेशाभावात् । तत्र
गमकमाहुः अत एवेत्यादि । तादृशीनामिति लौकिककामवर्तनीनाम् । तादृश इति ।
कामाधिष्ठारूपः । यदि तस्य कामस्य न भगवद्धर्मत्वं तदा भगवता किमिति प्रतिब-
न्धकनिवृत्तिः कृतेत्यत आहुः एवमपीत्यादि । नतु हीनेधिकारे भगवान् किमिति स्वेच्छया
प्रवर्ततातो नैवमिति शङ्कायामाहुः गुणत्रयेत्यादि । गुणत्रये तस्मात् वा आस्तकानाम्,
तथा चेच्छायामप्यासक्तिरेव धीजमित्यर्थः । मूर्च्छितशब्दादित्यादि, 'मूर्च्छां गोहसु-
च्छ्रायथेति' ति धात्वर्थोत्तस्येत्यर्थः । अत एवेति एवमतितापजनकत्वादेव । प्रतिबन्धक-
निवृत्त्यनाय इति मुख्यभक्तिप्रतिबन्धकीमृतां य कामस्तत्रित्युत्पत्त्यायः । मुख्यधिका-
राभावादिति मुख्योपकारः सर्वोदभावकत्वस्तदादेव । तथा च, निरोधकत्वेऽपिदिह-
मत्तेन नानाप्रकारिकाया निरूपितत्वात्कामोभादिप्रतिबन्धकानपि भगवानेवंभावे दूरी-
कृत्य फलं प्रयच्छतीति एतस्य संसृजने स्मर्यार्थः । तत्रेति मुख्योपकारो किं वाच्यमि-
त्यपि संसृज्यत इत्यर्थः ।

ये चेत्यत्र । प्राप्तिक्रियायाः कर्मणश्च प्रथमश्लोकेऽसत्त्वात्प्रतिव्य नान्तरिकत्व-
क्षणत्वाच्च द्वार्यां मिश्रीकृत्योभयतिरूपेण्येदोष इत्याशयेन पञ्चान्तरमाहुः

२-७-३४

भूर्यनुग्रहं वेति । भूरित्वं मुक्तिः, सा च रूपान्तरत्वागर्हकं स्वरूपत्व-

स्थानम् । वैकुण्ठमक्षरम् । तत्र स्वरूपत्वस्थानं सत्तावानभिमाने जीवन्मुक्तानामपि भवति,
तद्व्यकृतिलीनानामपि सुगुणविव । एतावान् परं विशेषो यद्वासनाशयित्वमक्षरत्वाभावेन
च नानात्वस्य विद्यमानत्वात्स्य भूरित्वम्, अतुष्टलीनानां तद्भगवदेवादाश्रयत्वमेव, न तु
कृतात्मकधर्मान्तरत्वेन, तस्य पूर्वाकर्तृमविशेषे क्षण एव निवेशात् । किन्तु-अतु-भूरित्वोत्तरं
एतत्त्वाविशेषत्वेन स्वीकृतोत्तमनुग्रहः इति योगेनाश्रय एव तथेति । तदिदं इदि कृत्वा
विभवन्ते एत इत्यादि । श्लोकमविरतेषु एवं भवतीत्यख्या पञ्चान्तरमाहुः अप्यवेत्यादि ।
गता इति तमोभिर्भवेन भेदस्यापि ज्ञानाविषयत्वात्सद्भावं प्राप्ता इत्यर्थः । तथा सति कथं
भूरित्वमित्यत आहुः तस्या इत्यादि । आकाशवद्भूदानित्यादीं व्यापकैषि तथा प्रयोगाचये-
त्यर्थः । एवं यद्यपि क्रमस्यीकारो भवति तथापि यत् एतद्विद्युत्त इति 'तदेवदुर्गं दुर्वाच-
यो'त्यादिबहुवाक्यविरोधात्तदोक्षाया क्रमात्मकधर्मभावविरोधस्य स्वत्वात् पूर्वाकानु-
संगमेव पञ्चान्तरमाहुः अथवा उच्यते इत्यादि । अस्मिन् पक्षे माध्ववैवाचस्पतीयकारः

प्रथमपञ्चाद्विशेषः । सहजासुराणामप्यसुरत्वं प्रमेयवलेन निवर्त्य स्वनित्यप्रापणं माभ्यमतादपि विशेष इति बोध्यम् । न चावेदयभिरानिनीः फलवैपरीत्यं शङ्कनीयमन्याकारणसामर्थ्यस्य निष्पत्त्युक्तस्य भगवतः स्वतः सिद्धत्वादिति ।

२-७-३५

ये वा इत्यत्र अन्यथेति मुक्तिहेतुभूतस्य देवादेरभावे । क्रमेतेषां मुक्तिबोधकप्रमाणानि चानुरूप्यादर्शनस्यार्थान्तरमाहुः प्रथमत इत्यादि । आत्मत्वादिति आदायकत्वात्, 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यचातिविषयानिह । यच्चास्य सन्तो मोघः तस्मादाप्नोति कीर्त्यते' इति तद्विचरणात् । ननु मूले आदायकत्वमेवात्राभिधेयमित्यत्र किं गमकमित्यत आहुः अत एवेत्यादि । अत्रैतद्बोध्यम् । एते बदीनत्वादयः परस्परनिरपेक्षतयैव पराश्रयाः सापेक्षास्तु फलिष्यन्तीति ।

२-७-३६

कालेनेत्यत्र । व्यासस्य चिन्तारूपत्वविचारेण चिन्तामयमित्यत्र प्राचुर्ये महद्युधोचितः ।

२-७-३७

देवद्विषामित्यत्र अनेनेति । एतत्पदविमर्शावसरे कलिक्रलोत्पन्नशुद्धावतारनिरूपणेन, प्रतिभातीति शेषः । कलिरिति अष्टाविंशतितमद्वापराल्प्यैः कलिः, अन्यथा पूर्वोक्तैश्चक्षुषाणां करिष्यतीत्यादीनां मविष्यत्ययोगाणां विरोधापत्तेरिति । के देवद्विष इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं करिकायामाहुः वेदेत्यादि । अणुविरोधः प्रमादादपि भवतीति तद्वारणार्थं विशिष्टपन्ति वेदार्थस्य चिन्तिन्द्का इति, निन्दार्यां विशेषो बुद्धिध्वंसं मिष्येति प्रतिपादनम्, तेन न कोपि क्वापि विरोधः । अत एवेति मोहनार्थकमुहपातोरेव । अनेन मार्गेणेति पुरुविशेषणद्वयेन । नन्वेवं सति नृसिंहादिवदुद्धावतारोपि ते कुतो न हता इत्यत आहुः तयो रित्यादि । तयोर्लोकेदेवनाशरूपकार्ययोर्भेदं तेषां हनेन श्रेष्ठेन हननाभावादमुक्तौ काठकोप्यादिवसुनस्तस्यैव भवन्तीति तदभावाय तथेत्यर्थः ।

२-७-३८

यद्यालयेष्वित्यत्र विधिच्छलरूपेणेति । शास्त्रस्य जीवपरत्वमकीकृत्य धूम-
मार्गेण कल्पे विप्रेस्तास्यैक्यनं तच्छलरूपं तेनेत्यर्थः ।

२-७-३९

सर्ग इत्यत्र एवं सर्वमित्यादि । अत्रान्तर्वाभिणः सर्वैर्भेदसहितस्योत्पत्त्या विचारे तत्तदवतारादिवाचकानां पदानां तत्तदङ्गादिवाचकत्वम् । वाक्यानां च तत्तदङ्गादितास्यैकत्वम्, तद्वारा च भगवत्परत्वमित्येवं ज्ञानश्रवणमित्यादि सिद्ध्यति । ततश्च तादृशस्य सर्वज्ञेक्षणभङ्गकयमित्यतो धारणायाः प्रकारं बोधयित्वा माहात्म्यमाहेत्यर्थः । ननुक्ताये विचारणीये माहात्म्यकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः एतादृश इत्यादि । अवस्थान इति स्थेयं । नन्वेवं सति सर्वदा भगवति मनः कुतो न तिष्ठतीत्याकङ्क्षायां श्लोकप्रयत्नास्यैमाहुः न हीत्यादि । अन्यवस्वितमनसेत्यत्र कर्मपात्यः ।

वैकृत्यमिति धारणासामर्थ्याभावेन विशेषः । निरूपणमिति । धारणाविषयकहेतुवता-
यामपि यो धारणायाः सम्भवः स केवलं माहात्म्यहेतुक एवेतिज्ञापनाय मनोव्यवस्थापकमा-
हात्म्यनिरूपणम् । तथा च, विमर्षणीयग्रन्थे यात्रदित्यादिपदैः कालकरणमनोव्यवस्थिति-
रूपाध्वयनिरूपणात्तद्विमर्शाथं प्रथमः श्लोका इति भावः । स्वगुणैरिति स्तोलनैः सत्त्वादिति ।
तत्रेति चतुर्थीषिक्से । अत्र ब्रह्मा प्रभुसो वेदा अनिरुद्धो बोध्यः । पालनं केवलानिरुद्ध-
कार्यमेवेत्याशयेनाहुः धर्मः प्रथम इत्यादि । प्रवृत्तिरिति मानसव्यापारविशेषः । उत्प-
न्नाविति पञ्चमाध्याये 'नारायणपरा वेदा' इत्यत्र । भूमौ नाशका इति अवीनीशानां ते
प्रतिपक्षा इत्यर्थः । ननु पूर्वं नायादयं निरूपितमिति तयोर्मध्ये केयमित्याकाङ्क्षायामाहुः
इयमित्यादि । समासचतुष्टयमत्र कल्पभेदेन सृष्टिभेदाद्विद्विभक्तिमिति तदर्थमुपपादन्यतो
विभजन्ति सा हीत्यादि । तथा च, प्रथमपक्षे 'प्रकृतिस्त्वैत्योपादानमि'त्येकद्वितीयवाक्या-
अत्रद्वयेण भवति, तदा मायायै मायाकार्यं सृष्टिस्थितप्रत्यक्षरूपं निमित्ततया निर्वोदयितुं
इत भगवद्राज्ञा विभूतयः, द्वितीयपक्षे तस्यां निमित्तमृतायां सहकारिण्यो भगवद्राज्ञा विभूतयः,
तृतीयपक्षे सा कर्त्री तदा करणभूता, चतुर्थपक्षे सा करणभूता तदैता व्यपारभूता इत्यर्थः ।
एवमत्र सृष्टेस्तत्परिकरस्य च यच्चतुर्धा निरूपणं 'तदात्मनः क्रीडयन् क्रीडन् करोति
विकरोति चे'ति राजप्रभे यावन्तः पक्षा राज्ञा उक्तावितास्तेषां सङ्गहृयेति बोध्यम्, सर्वेषां
पक्षानां प्रमाणसिद्धत्वादिति । निर्यामिकानोति सृष्टारूपपाणि । बोधकानोति द्वारा-
न्तस्यापि सङ्गबोधोपकाति । प्रतिक्षणं नानारूपत्वादिति, यद्यप्येतांनि सृष्ट्यादिकाले
प्रसिद्धानि तथापि प्रतियोगिभेदेन युगपदेवान्तराणामानाविषयकार्याणां भवनात् ब्रह्मपु-
रणोपाप्त्यै मायासुक्रीडनाध्याये षट्कामात्रेण षड्विधोपमककालातिक्रमस्य जलमयचापश-
रैःश्रीभागजन्मोपास्यनेन प्रतिपादनाच्च तथात्वादित्यर्थः ।

२-७-४०

विष्णोर्नु धीर्भेत्यत्र अन्धवद्विधतमनसेति अथ स्थितं मनसेत्यर्थः । अत्र कतमस्य
भगवद्दीर्घगणनायां योग्यतायास्तर्कितत्वादितरेषामयोग्यतायाः कैमुति-
कन्यथैवाधीदेव सिद्धिरिति वस्तुं कतमस्यस्य विकल्पनेऽदृष्टत्वादिति शयिते
प्रजापतौ योगाच्च कतमस्यच पक्षद्वयेन व्याचिख्यासवः प्रथमपक्षतात्पर्येमाहुः सर्वेषामि-
त्यादि । उक्तमिति कतमपदप्रयोगोक्तम् । तेनापि सूचितमर्थमाहुः मनस्य एवे-
त्यादि । उक्तमिति अहेतिपदसुक्तमन्यथा पदान्तमेव धेदित्यर्थः । द्वितीयपक्षतात्पर्येमाहुः
जीवस्थेत्यादि । स्वाभाविकधर्मस्येति जीवत्वस्य मनश्चात्मत्वस्य च । अत्यन्तं
ब्रह्मापीति कतमपदवाच्यो रजोगुणस्य महत्त्वस्य वागिमाम्नीयत्वार्थः । दीर्घगणना-
यामसाध्यं हेतुमाहुः जगदादीत्यादि । तथा सतीह कतमोहेतीत्यावृत्त्यान्वयः ।
तथा च, दीर्घगणनायां ज्ञानस्य हेतुत्वात्सिद्धं धारणाया हेतुत्वात्तदभावे तदभाव
इत्यसामर्थ्यमित्यर्थः । तर्हि सम्भावनायां किं धीजं तवाहुः नन्वेवं रूपेणेति जगदुपादानयो-

धरापरोक्षज्ञानकरणभूतया वक्ष्यमाणरूपेण । तत्रापिती सर्वशिक्षाध्यायामपि । एतदिति
संभावनाधीश्वरूपं सामर्थ्यम् । संभावनाधीशं स्फुटीकुर्वन्ति सामर्थ्येत्यादि । अत्र राज्ञोसिती
परोक्षान्तराशुष्टिः सूक्ष्मात्सूक्ष्मा भवतीति बोध्यते । नन्वेवं सामर्थ्ये विद्यमाने किमिति
धारणादिसामर्थ्यं निराक्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्येत्यादि । तत्र मनसो जीवस्य
धारणामर्थ्यं हेतुत्वेन विष्णुपदस्यार्थमाहुः मनसोपीत्यादि । मनस इति पञ्चमी । यद्यपि
तदणु, तथापि तत्त्वस्वप्न तद्व्यापकम्, तस्य च व्यापकत्वं छान्दोग्ये स्मन्कुमारानादरंवादे
प्रसिद्धम् । तदपेक्षयापि भगवतो बृहत्वात् । तथाचैतेषु प्रथमे विचारिते मनसत्त्वद्रष्टव्यसा-
मर्थ्याभावस्तृतीये विचारिते 'यत्र स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियामवा' इतिवाक्यात्
तत्संसर्गस्यैवाभावः । आद्ये द्वितीये च विचारिते वंगस्यैवाश्रयवचनत्वमित्याशयेनेवत्तावच्छे-
दराहित्यमाहत्वर्थः । मूलं सर्वपदस्याभावात्सर्वत्र ग्रहणे बीजमाहुः तत् इत्यादि । अर्थोदिति
अवधिरूपमाहत्वर्थः । ननु तथापि शुभेषु संरक्षयोगादियत्ता भविष्यतीति शङ्कायामाहुः
सङ्ख्येत्यादि । अत्र इति अग्रिमच्छोक । एवम् भगोनिग्रहस्थावश्यकत्वस्थापनेन धारणा
साधना । अत्र नु इतिपदेन परोक्षत्वस्य मूलमभिप्रेतत्वाज्जहस्वार्थात् न दोषाय ।

नान्तमित्यत्र स्वस्येति भगवत् । ननु योगजधर्मैण सर्वगुणज्ञानं सुनीनं भविष्यती-
त्याकाङ्क्षायामाहुः योगोपीत्यादि । ननु मायया फले यस्येति षष्ठ्यर्थे
बहुव्रीहिर्भवत्त्व्याज्जायामाहुः किञ्चेत्यादि । यावदिति । निरूपित-
मिति । तेन विद्यमानेपि माहात्म्ये भगवत् एवं गुणकत्वात्सर्वदा मनः कुतो न तिष्ठतीत्या-
शङ्का चारितेत्यर्थः ।

येषामित्यत्र न साधनत्वेन तथात्वसम्पादनमिति, मार्गश्रुतिसाधनत्वेन
नात्पीयतया ग्रहणम् । क्रियेति प्रार्थनादिक्रिया । तथा च, यथा
२-७-४२ पुरुषाणां नियोज्यानां सत्त्वेपि राज्ञः श्रृणया स्वयं क्रियते, तथा सर्वमार्ग-
प्रवर्तकत्वाद्भगवत्त्वाच्च स्वत एव दयाकरणमित्यर्थः । नन्विच्छायाः कणत्वे दयायाः
किमिति तथात्वमुच्यते इत्यत आहुः अनिपरनेत्यादि । धारणायाः कार्तार्थहेतुत्वज्ञानेन
तत्कारणावश्यकस्फूर्तावपि भगवतो गुणानन्त्यज्ञानेन तस्याः अवश्यकत्वस्फूर्तौ नियतस्तत्कारणं
न प्राप्नोतीति तेषां तथात्वे तथेति तस्यास्तथात्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति सर्वेषु कुतो न दयय-
तीत्यत आहुः सर्वेष्वित्यादि । तथा चाशपीचैव कारणमित्यर्थः । तथाविधानामिति
दयाविषयाणाम् । साधनमुपदिशतीति फलसाधनं ब्रह्मा स्वयमुपदिशतीत्यर्थः । सर्वात्मना
आश्रितः पादो यैरिति न विग्रहवाक्यम्, किन्तु तात्विकथनम् । विग्रहस्ताश्रितः
पादो यस्त्व्याश्रितपात्, तस्य आश्रितपद इति । तथासति येषां दयेवेत्, ते सर्वात्म-
नाश्रितपदः अयं दुस्तरां देवमाभासितरन्तीत्यादियोजन । अभिज्ञानस्य प्रयोजनं शास्त्रा-

भिप्रेतत्वं चाहुः सर्वत्रेत्यादि हेतुगतिरिति निर्मलीकाशये । तादृशस्येति उक्तधारणाधार-
यितुः । अनैवेन प्रथमपक्षेऽन्वयोपि दक्षितः । बहूषेत्यादि । 'देहः किमद्रातु'न्वेत्यादि-
वाक्यात्तथैवेत्येव युक्तमित्यर्थः । सुनिरूपितमिति येषु भगवतो दयया निश्चलीको भग-
वदाश्रयत्वे सर्वत्र निर्मना निरहङ्काराः मुख्यस्थितमनसो भगवन्माहात्म्येनैव सर्वाङ्गधारणां
कुर्वन्तीति सन्नेतिशस्यं मयात्मना आश्रयश्च प्रकारो भगवन्माहात्म्यमेव तत्र साधनम् ।
निदानं तु भगवद्दया, तत्र सहकारिणी तु भगवद्विच्छा, सा यथा तथा तावत्कालं धारणा
सिद्धयति, तस्या अन्यादृशत्वे तु मनोबहुल्यं भगवत् अनिवार्यत्वात् । अतः तादृशभावे
स्वदेन्यमेव सदा भावनीयमिति श्लोकत्रयेण सम्बद्धनिरूपितमित्यर्थः ।

वेदाहमित्यत्र एकैवेत्यादि । पूर्वोक्तविक्रामाभावे एकैकाङ्गधारणाधिकारिणां निरू-
पणमुत्प्रेत तत्रकारं निरूपयतीत्यर्थः । तत्रेति सर्वात्मनाश्रयनेपि साह-

२-७-४३

ङ्गाममकारयत्वेन नपन्नाधिकार्ये । भगवन्तश्चिररूपा इति 'भय-
राश्रिविता येन शुक्लश्च हरिर्निकृता' इतिवाक्यात्ते तद्राः वयसि तदयाकरणं विचि-
मितिवाक्याच्च । मुखधर्मरूपा इति हर्मितात्मका इत्यर्थः । एतेन 'आत्म्य ये द्रुमशु-
नि'त्यत्रोक्तानाम्दोषाऽधिकार इति प्रतिभाति । किञ्च । एतद्वारणायाः सञ्जातभक्त्य-
धिकारत्वेन तादृशस्यैवभावसम्पत्तौ 'चेतस्तत्त्वयं मेवे'ति माननी सेवा मिदप्रति । तथापि
मुख्याधिकाराभावे मेवोपधिकरेहे वा वैकुण्ठ्यादिवित्यनेन बोधितं फले यथाधिकारं
भवतीत्यपि प्रतिभाति ।

ते वै विदन्तीत्यत्र । महतानपि दिव्यमेवोपाय इति ज्ञापयति । अस्मदादीना-
मित्यस्मत्पदेन । सुलभमिति । तथा च, यथा निरहंमन्वादिनं मुख्या-

२-७-४४

धिकाराभिक्रान्तं तथा दोषान्तरसत्त्वेऽपि पराण्यत्वं दयया अभिज्ञा-
पकमित्यर्थः । ततः सामान्यतस्तस्मिन्सति विशेषतो ये तादृशात्मनामुत्सर्गं कर्तव्यमित्या-
शयेन तद्वक्ष्यमाहुः तस्येत्यादि । तादृशात् प्रसादनीयः, न तु सन्नादस्तर्णाभावात् काय-
मित्याहुः तेषामपीत्यादि । श्रुतार्थालोचनसमर्थो इति । इदं श्रुतीनां विशेषणम् ।
तेन बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं बोधितम् । तदन्तमनभिकृत्यसिद्धमाहुः तन्मादिदित्यादि ।
तथा च, यथायथाधिकारस्तथा तथा तादृग्धारणासिद्धिरित्यर्थः ।

शश्वदित्यत्र । उत्पत्त्या विनिरूप्येति । उत्पत्तिप्रकाशाभ्यधीप्रदशनेन निरूप्य ।

२-७-४५

अर्थसुत्पत्त्या विचारयतीति जितत्वस्वरूपमोहप्रकारं च जितत्वं
सामग्रीविचारेण निरूपयतीत्यर्थः । जितत्वस्वरूपं सामग्रीं चाहुः स
एवेत्यादि । तथा च, स्वतः स्फूर्तिरेव सामग्रीत्यर्थः । एतदेवेति एतच्छ्रुतीलोकोक्तत्वरूपेव ।

ननु एतस्मिन् श्लोके पादस्वरूपाग्रमुच्यते इति कथं ततोऽन्येषां स्वल्पावगतिरित्यत आहुः
तत्रोत्प्रेत्यादि । सास्पन्तीति तदुक्षणकतया ज्ञास्यति । दशधर्मो इति उक्षणरूपा इत्यर्थः ।
मेघमेरुक्योरिति प्रवेकृतः प्रेरककृतश्चेत्यर्थः । सर्वपरिच्छेदकस्येति मयोत्पादकरस्य सर्वो-
धारभूतस्य । येति ओतानुज्ञाननुज्ञाधिकल्पभेदेऽप्यधिकल्परूपा । समं सद्रूपमिति सद्रूपस्य
सर्वत्र समत्वैव प्रतीयमानत्वात्सम्बन्धेन तदेवोच्यते इत्यर्थः । सर्वव्यवहारातीतमिति ।
व्यवहारो नाम लौकिकबुद्धिविषयत्वहेतुभूतो वा लौकिकप्रमाणसामर्थ्यजन्यो वा यो बाणा-
दिव्यापारस्तरुगोचरमित्यर्थः । तद्व्युत्पादयन्ति व्यवहारादीत्यादि । व्यवहारातीतत्व-
मिति प्रवृत्तव्यवहारातीतत्वम् । आत्मयोग इत्यादि । देहादिवदाग्निमानिकरत्नसम्बन्धवाच-
नमतीति देहादिविषयौपचारिक आत्मव्यवहारोपि तत्र नास्तीत्येवमित्यर्थः । न तत्र व्यवहार
इति नास्तीत्यसङ्गत आत्मव्यवहारः । द्वाञ्चिदकमिति शब्दसङ्कतं शब्दार्थैककृतं च ।
कर्मस्वाभावभावादिति । प्रमातृप्रमाणसामर्थ्यस्याभावेन तत्सम्बन्धाभावे तद्विषयकज्ञाना-
भावेन उच्यतेत्यादि । कारकेत्यादि । अनेनैव पृथगर्थत्वमपि निवारितं बोध्यम् । भगवदाज्ञ-
येत्यादि । एवं साधितेपि चतुर्विधव्यवहारातीतत्वे यथा 'असङ्गो धर्म्ये पुरुष' इत्यादिश्रुत्युक्त-
धर्मवता जीवानां भगवदाज्ञया मायाव्याप्तौ तद्व्यवहारवैलम्, ततश्चाज्ञाननिवृत्तिद्वारा सुवर्-
दिव्यवहारवैलम्, तथा पदेषु भाषासम्बन्धे निमित्तवशात्तदपनोदार्थं व्यवहारवैलं स्यादित्यर्थः ।
दूरादेशेति । तथा च, तयाः सम्बन्धस्याभावात्तद्व्यवहारान्वयवहाराद्व्यतीतमित्यर्थः । प्रसि-
द्धिमाहेति वेदान्तप्रसिद्धिं प्रमाणत्वेनाह । यदीत्यादि । तथा च, लौकिकवैदिक-
सान्द्रव्यवहारातीतत्वेऽपि सर्ववेदान्तसिद्धं तदित्यर्थः । इदं यथा तथा 'प्रकाशवशावैयर्थ्या-
दि' तिसूत्रे व्युत्पादितम् । ननु वेदान्तेषु तस्य परस्परत्वं परमत्वं च प्रतिपादितम् । 'परा-
स्परं यन्महतो महान्तमि'ति, 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'ति । तथा सति कथं तस्य चरण-
त्वमित्यत आहुः तस्मिन्नित्यादि । पदमिति चरणः, तत्पदमिति तत्स्थानं लोकसमा-
दिस्युक्तम् । तथा चाभिधायकशब्दे तस्य चरणत्वं स्थानत्वं बोध्यत्वं चेति चार्णामरणाद्यु-
स्थानादिस्वरूपायामपि न कश्चिद्विरोधोऽप्येव इत्यर्थः । एतदेव निबन्धे 'मूलावच्छेदरूपेण
तदाधारतया स्थित' इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । तेन स्वप्रतिष्ठत्वादेरपि न विरोधः । तस्मैति ज्ञातस्य
पदस्य । मूले-तत्रेति फले । विजितपदार्थो विचारित इति । पूर्वोक्तरीतिकदशधर्मवत्त्वेन
फलत्वोनायकत्वेन च पदवत्त्वत एव यो यो भगवदवयवः स्फुरति सोऽत्र विजितपदार्थ
इत्येवं विचारित इत्यर्थः । अत्र सप्रयोज्यम्य यतयः सम्पन्नोऽसुखं विशेषं यद्भवति
विदुरित्येवं मूलं योजयित्वा पूर्वोक्तार्थोऽसुखत्वेऽपि । जितं जितमित्यादि, अत्रोक्तस्यापो-
हनस्वरूपं बोधयितुं 'यमकंतेहि जहुरि'त्यादिना सप्रयोजनं सद्यन्तं विचारयतीत्यर्थः ।
तदाहुः तत्रोत्प्रेत्यादि । आहेति । यमकर्तृस्थाननियमनजनकं हेति साधनं जहुरित्यनेनाहे-
त्यर्थः । तथा च, जितं जितं स्थानमपोद्य धारयेदित्यस्य स्थानमपोद्य स्थानं जयसाधनं

ग्राहकुद्वयप्रभागास्याजयित्वा जितं जितं धारयेदित्येवमर्थो बोध्यः । तदेतदाहुः
ससाधनस्येत्यादि । अस्प त्यागस्येति पदग्राहकसाधनत्वात् ।

स श्रेयसागित्यत्र । तत्र हेतुमाहेति भागवत्त्वेन फलभाषकत्वे विचारकारणभूतो

अगदुत्पत्तिं ज्ञापिकामाहेत्यर्थः । क्रियात्तदभिव्यङ्ग्यो वेति । अत्र

२-७-४९

पुरःस्कृतिकविचारं क्रियावास्तवविचारं तदभिव्यङ्ग्य एव धात्वर्थ इति
बोध्यम् । क्रियायाश्चिन्नाभावस्याधित्वेन नित्यस्य शब्दसम्बन्धस्य तत्राशम्बन्धचनत्वादिति ।
इति युक्तमिति उच्यते । अत्रादकस्य फलदातृताया भावश्चकत्वाच्चेयोविद्युत्तं युक्तमित्यर्थः ।
निवर्त्तते इति देहो निवर्त्तते ।

यथा हरावित्यत्र सम्बन्धात्समाभावादिति सम्बन्धेनात्मन्येवात्मलक्षणेन य आत्म-

२-७-५२

भावः स सत्यन्तात्मभावस्तस्मात् । तद्व्युत्पादयन्ति आत्मन इत्यादि ।

एतत्परिहृतं सिद्धान्तमाहुः अयमित्यादि । उपपादितमिति पुनश्च
मूलाग्रपवत्त्वनेन १-१९-१६ इत्यत्र वाक्यान्वयाधिकरणे च व्युत्पादितमित्यर्थः ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुब्रह्मविद्योपनिषद्प्रकाशे

सप्तमाध्यायविवरणम् ।

श्रीकृष्णः ।

अथाष्टमाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

प्रविष्ट इत्यत्र कीर्त्तनेपीत्यादि । पूर्वं श्रवणादित्रयस्य भजनसहितानां चतुर्णां वा उक्तलेपि मुखस्य निर्गमनद्वारत्वेनाभ्येधामद्वारत्वेनोक्तहेतुभ्यां श्रवणस्यैव द्वारत्वमवाशिष्यत इति तथेत्यर्थः । को भावः ? किं सरः ? किं सोरुहम् ?

यद्गणदधिकरणत्वेनाभिधेयं इत्याकाङ्क्षायां तद्बुत्वाद्यन्ति भाव इत्यादि । सिद्धान्त-पक्षमाहुः कारणरूप इत्यादि । अद्यायद्दशोक्तीत्या कारणरूपः अविनाशी अक्षररूप-द्वितीयपुरुषः भावशब्दवाच्य इत्यर्थः । पूर्वात्पक्षद्वयेऽन्तरसोपे स्फुटीभवतिष्यति । कुतो ना-द्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः स्वेत्यादि । स्वविषयकशान्दज्ञानधरणपाठयोगोल्लङ्घन्यायेन हृदयरूपः स एव जात इति । तथा च, हृदये पूर्वोक्तद्वयव्यत्यक्तत्वस्य श्रवणपूर्वकलेपि सत्त्वेन तस्य कमलरूपककथने प्रयोजनाभावाद्यत्र च तत्कथनात्तत्राद्रियत इत्यर्थः । रूपक-बीजं व्युत्पादयन्ति स चेत्यादि । स द्वितीयपुरुष एव यदि पुनः श्रवणादिब्रह्मस्लेहेन गनननिदिध्यासनान्ग्यां सर्वत्र स्वस्फूर्तिरूपं विकारप्रमथिकारिण्याविर्भावयति, तदा विहा-रित्वात्सरोवररूपो भवति, तस्य कमलभावप्रकारमाहुः साधनेत्यादि । साधनमक्तिर्मन्-स्तरणादिसद्वृत्तनेपरमरूपा, पुनः श्रवणे कृते तन्मध्यस्थतिलाक्तसम्पुटिटा सती यदि तस्मिन् अक्षरात्मके हृदये व्यसनरूपतां प्राप्नोति तदाऽऽवात्तस्यापाररूपं सर्वभावात्मकं यद्येव जलस्या-नापन्नं तेन हृदयस्य पुरितन्वात् व्यसनौक्तक्ये एकमश्रवणादिना हृदि समागते भगवति तस्मै आत्वादाकं सत् कमलं भवति, इत्येवमवस्थापरम्परायाः बोधनं रूपकविवर्तित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तद्वेदेत्यादि । तथा चायं परब्रह्मवाचककृष्णवदोक्त्यापि 'तद्वाम परमं ममे'त्युक्तमक्षरमेवाभिप्रेतमिति ज्ञायते । 'दहरं विषाणं परेरेममृतं यत्पुण्डरीकं पुणमथ-संस्थं तत्रापि दहरं गगनं विशेषं तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमिति' तैत्तिरियि दह(पुण्ड-रीकरूपहृदयमन्ववत्तित्दहस्य विशेषत्वश्रावणेन सत्यात्म्यभावरूपताया गगत्वश्रावणेन परमश्रोमात्मकाक्षररूपतायाश्च स्फुटीकरणपूर्वकगुणास्थाधिष्ठानत्वस्य श्रावितत्वात् केव-लभावादेव च तदभावादिति । शुद्धसत्त्वस्य परमत्वाभावेन तस्य पूर्णाधिष्ठानत्वस्थायोमा-चेति द्वयमपि पक्षद्वयानादासीजं सिद्धयतीति च बोध्यम् । ननु 'श्रुतोपावृत्तो ध्यात आरतो वातुमोदितः । सद्यः पुनाति सद्धर्मो देव विशदुहोपि ही'ति 'जन्मान्तःसदुक्षेत्रि'-त्यादिमिश्र वाक्यैर्भगवद्दर्भश्रवणाद् मत्सुदुक्त्वाच्च सर्वेषामेव पापानां निवृत्तत्वाद् भगवता किं वा पापं दूरीकार्यमित्यत आहुः यशपीत्यादि । नन्वत्र परात्मव्यभिधेनोक्तत्वाद्-धिकरणस्य चापहतपाम्पत्ताक्लिमत्र सलिलस्थानापन्नं दार्ष्टान्त्रिकमित्येषायामाहुः सर इत्यादि । तथा च, सलिल एको द्रष्टाऽद्वितीयो भवतीत्यत्रैकरूपेपि सलिलपरश्रावणा-दिहापि सरःशब्दबोधोपि एकत्वं प्रमेव सलिलपदेन रूपकातिशयोक्त्योच्यत इति तदेव दार्ष्टान्त्रिकमित्यर्थः ।

२-८-५

अष्टमाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणसमाप्तत्वात् तरिसदं फलं पूर्वमनुवदन्ति एव-मित्यादि, निर्द्वारभजनमिति निर्द्वारपूर्वकं भजनम्, तथा च, द्वयोर्निर्णये ब्रह्मोक्ति-मुखेन श्रीशुक्तिः कृते क्रमेण द्वयं राक्षः सिद्धमित्यर्थः । तर्हि द्वितीयविमर्शस्य किं प्रयो-जनमित्याकाङ्क्षायां तद्दन्तोऽप्यवार्थमप्याहुः उपप्रपत्येत्यादिद्वाम्याम् । तथा च, शतोत्रं शृण्वत इत्यादि (२-८-४+५+६) त्रयेण भजनकर्तव्यतापूज्यतेऽप्रे चाक्षेपरूपा उपपत्तिः पूर्वं दृश्यते, तेन ज्ञायते राक्ष एकस्यैव निश्चयः सम्पन्नो न द्वितीयस्येति तदर्थं द्विती-यप्रकरणमित्यर्थः । फलस्योपपत्तितं तास्यैर्निर्णायकलाञ्छयेन् । अध्यायानां सङ्गतिस्तु स्पष्टैव । प्रकरणसङ्गतिस्त्वेककार्यैररूपा पूर्वोक्तैव । व्याख्यानसङ्गतिमाहुः उच्येत्यादि ।

ब्रह्मणोत्सव परमादरेण वृच्छतीति । अत्र यस्मै यस्मै यथा प्राहेति वीप्सा आदरपारम्प्यबोधिका ज्ञेया । तस्येति स्थूलरूपसहितस्य सूक्ष्मरूपस्य । अन्यथेति आदरश्रवणेषावोपकप्रशमाप्रेणैव सिद्धेः ।

२-८-६

हृरित्यत्र । अनेन कथमधिकारसूचनामित्येषायामाहुः अन्ये त्वित्यादि । इति सम्बोधनमिति । एतदभिज्ञापकं सम्बोधनमित्यर्थः । सर्वतो रक्षा चेति । मण्डलब्राह्मणे 'तमेतमशिरित्यध्वर्येव उपासते यत्रित्थियेष हीदं सर्वं सुनती'त्युपक्रम्य 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति तद्वै तान् भूत्वावति तस्मादेन-मेवंविस्वैर्वैतैरुपासीत, सर्वं हि तद्रूपंति सर्वे ह्येमेतद्व्यत्वावती'तिश्रुतौ भगवतः सर्वरूप-त्वस्य सर्वरूपतयोपासने सर्वरूपात् प्रकटीकारेण रक्षणस्य च श्रावणेनाखिलात्मत्वज्ञाने सर्वतो रक्षा च सिद्धतीत्यर्थः ।

२-८-७

शृण्वत इत्यत्र । ननु भगवद्वैदितश्रवणादिकं कुर्वतस्तेदह हृदि विशतीति भगवात् विशत इति कथमुक्तिरप्यज्ञानायां स्वचेष्टितहृदभगवत्सदसृचितं हेतुत्रय-माहुः धर्मात्यादि । हृदयमिति हृदयं हृदयमिति हि श्रौती निरुक्तिः । तथा च, गुणानामविनाभूतत्वात्तत्त्ववेधनार्थं विशतीत्येको हेतुः, दहरत्वाद्विशतीत्यपरः । स्वीकृतजनपुत्रार्थसापत्नत्वाद्विशतीत्यन्य इत्येवं ते ज्ञेयाः । नन्वयं भगवत्त्वभाव इति कथं निधेषमित्याकाङ्क्षायामाहुः भगवन्तैवेत्यादि । अथच हेतुः पूर्वाध्याये 'इदं भागवतं नामो'ति २-५-७१ श्लोकेनोक्तत्वात् प्रकरणसिद्धो ज्ञेयः ।

२-८-८

चौतात्मैत्यत्र । तदान्तःकरणमित्यादिकं चौतात्मैतिष्ठोकस्याभास इति ज्ञेयम् ।
 २-८-६ तदा भक्तिमार्गानुसारेणेत्यादि । एतेन शुष्कज्ञानिनामक्षरस्य चणत्वं
 न भासते । तत एव 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिनि'त्यादीनि वाक्यानीति बोधितम् ।
 तन्मूलक इति एतादृशाक्षरज्ञानमूलक इत्यर्थः ।

यदधातुमत इत्यत्र अकस्मात्पक्षेनेति हेतुं विनैव वा, स्वस्माद्वा, स्वस्वभावाद्वा,
 २-८-७ अलीकादेति चतुर्धन्यतमेन । एवम्, यदच्छापदेन पक्षपञ्चकण्ठः ।
 हेतुनेत्यनेनाद्याविद्यापक्षः, इति प्रश्नेहेतुभूतसंशयः पदगोष्ठिको बोध्यः ।
 आसीदित्यत्र अनेनेत्यादि । तथा च, भूरादिलोकश्रितः आधाराधीना, रूपादि-

२-८-८ मस्थितित्वाद्, घटादिश्रितिवदिति अनुमानेन सिद्ध आधारे तस्य पदत्वं
 तःपुष्करपर्णोऽप्रथयदित्यादिरूपाच्छन्दसिद्धयति । ततश्च पूर्वोक्तानुमा-
 नात्साध्यतावच्छेदकतया तस्याप्याधारसिद्धौ स आधारः को वेति विशेषजिज्ञासायां
 'यदास्य नाम्नाञ्जलिनादि'त्यादिवाक्याच्छाश्रयधाधारशरीरसिद्धिः । तत्रेश्वरः शरीरी, लोक-
 पञ्चजनकत्वात्, यत्रैवं तत्रैवभासाश्रयदित्याद्यनुमानादपि शरीरसिद्धिरित्यर्थः ।

यावानित्यत्र तावानित्यादि । तथा च, जीवतुल्य इत्यर्थः । किन्तेत्येतत् आहुः
 यदीत्यादि । तथा च, जीवतुल्यावयवकत्वे यदि तस्य भगवद्वादविर्भावशालित्वात् नित्यत्वं
 तदा जीवस्य दुःखादिप्रत्यनुभवति; सद्वातन्त्यामित्यन्वयानुमेन यदि तदर्थतुल्यवतिरो-
 भावशालित्वं तदा तन्श्रवणादिज्ञाभ्यासकफलात्पुनरितिष्यं दोष इत्यर्थः । मूळं योज-
 यन्ति इत्येत्यादि । इयत्ता च अवयवाद्येति द्वन्द्वः । आपत्त्वादेकद्वयभावात्; । यद्यपी-
 त्यादि, तथा चावयवसङ्घघातानं विद्यते, तसु सहस्राहुंतादिवदनैकान्तिकं, तदाकृतित्त्वं
 न भिद्यते इति तथेत्यर्थः ।

अज इत्यत्र । नन्वाकृतिमात्रमप्रोजकम्, घृणाक्षरदौ व्यभिचारात् । अवयवस-
 २-८-९ ङ्घाथाहुत्वं त्वैकत्रनैकान्तिकं सदापि सार्वत्रिकं नेतरवेति न तथा,
 अतो न जीवतुल्येत्येतत् आहुः किञ्चेत्यादि । तथा च, प्रसादश्रुतन-
 धर्मश्रुतस्तु देहाद्वयतिरिक्त इति देहे साकारमज्ञाना न वक्तुं शक्या, प्रसादहेतुर्देहव्यति-
 रिक्तमेतन्प्रसादस्मदादिवद् इत्यनुमानेन देहस्वरूपं निरस्तं तद्व्यतिरिक्तस्य जीवतुल्यतया
 अनिवायत्वादिदिति । प्रसादे परिचायकमाहुः अनुग्रहादेवेत्यादि । एवमरिगन् श्लोके ब्रह्मणि
 नारायणप्रसादबोधकं सृष्ट्यादयश्चत्वारो ब्रह्मनिष्ठधर्मा उक्ताः ।

स चापीत्यत्र । पदधर्मा ब्रह्मनिष्ठाः तयात्तेनोच्यन्ते श्रुत्यादिसर्वान्तर्यामिन्तान्ताः ।
 २-८-१० तस्मादिति एवमनुग्रहेणालौकिकदशधर्मवत्त्वात् । तथा च यस्मिन्नेता-
 वाननुग्रहस्तस्य तद्विरोधिदेहसम्बन्धः किमर्थं इति विरुद्धतात्पर्यः ।

यदि च प्रयोजनं विना प्रयोजनान्तराद्वा, तदा तन्श्रवणादिना ज्ञातस्यानुग्रहस्यैतदपेक्षया
 न्यूनत्वात्तन्मूलकः कथमभयप्रतिरिति सन्देहात्प्रश्न इतिमात्रः । एवं स चापीति तच्छब्दस्या-
 व्यवहितपरामर्शित्वमादायैवं व्याख्यातम् । तत्र पूर्वश्लोकादेव प्रसादहेतुत्वे सिद्धे
 पुनः प्रसादकथनस्य न किञ्चित्प्रयोजनमित्यरुह्या पश्चान्तरमाहुः स चापीति वेति ।
 यत्तस्य विवरणं प्रत्ययजल इति । तेन सिद्धमाहुः प्राकृतवदित्यादि । तथा च, प्रसा-
 दहेतुर्न देहव्यतिरिक्तः, चेतनत्वात्, साकारमज्ञानवदिति हेतौ साध्याप्यशक्यायां देहव्यति-
 रिक्तः प्राकृततुल्यत्वस्याकदेहवत्त्वात् । यदेवं तदेवं, यत्रैवं तत्रैवमिति साधनान्तरबोधनायार्थं
 श्लोक इत्यर्थः ।

२-८-११ पुरुषावयवैरित्यत्र तथास्माभिः श्रुतमिति, अस्माभिः तथा श्रुत-
 मित्यन्वयः ।

यावानित्यत्र तदनुगुणा श्रुतौच्यनुगुणाः । कलःविकल्पयोः क्रमेण स्वरूपमाहुः
 धरिमन्त्रित्यादि । प्रमाणमिति प्रकृष्टे मानमिषता इत्यर्थः । प्रमाणस्य-

२-८-१२ स्वेदसायाचकत्वं प्रमाणमाण्डकोशस्यैत्यत्र स्फुटीभवतिपति । कालानुमा-
 नज्ञानमिति कालेयज्ञानमितिहेतोः ज्ञानम् । पूर्वैण सम्बन्धाङ्गीकारे न कश्चिद्विशेष
 इत्यरुह्या पश्चान्तरमाहुः भूनादीत्यादि । प्रमाणमितिमित्तमिति शक्यतावच्छेदकम् ।
 एवं च भूतसम्बन्धवच्छब्दो मथेति प्रथमवक्ष्यं विदधति । अनेनेति सः इति पदेन । कर्म
 सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षायामाहुः अन्वयेत्यादि, आनुमानानुक्तौ ।

कालस्येत्यत्र अनुगतिशब्दार्थं विवृण्वन्तः प्रश्नार्थीजमाहुः स्वभावन इत्यादि ।
 कार्यद्वारेति कार्यविशेषणतया । गच्छतीतिप्रसम्बन्धम् । तदनुवर्त्त-

२-८-१३ मानं कार्यानुवर्त्तनम् । यथा 'गतः स कालो यत्रामन् देवाः सेवानुव-
 र्त्तिनः' इति । तथा चेति अभिलाषात्प्रतीतिश्च । एवं सादृश्ये नानाप्रकरणेण काल एव
 घृष्टो बोद्धव्यः ।

यावत्स्य इत्यत्र सादृश्ये । अनेनेकेन कर्मणामेव प्रश्न इत्याशयेनाहुः कर्मणामित्यादि ।
 धरिमन्त्रिति गुणिनि । ब्रह्ममाणेनोत्तानुसन्धानेन प्रार्थयं विशदयन्ति

२-८-१४ श्रुत्मित्यादि । अथेत्यादि । इदं गुणि परिणामोदाहरणम् । तथा च,
 यथा रुद्रादिदेवानां स्वस्वलोके विद्यमानत्वेपि रुद्रादिसम्बन्धं विनापि कृपेो रुद्रगणाव-

तारः, साम्गो गृह्यवतारः, तादृशगुणपरिणामार्थं यो मनुष्यरूपेण कर्मसमवायः स
 कर्म केन योज्यते केन वा स्वीक्रियते इति प्रश्नार्थः । एवम् 'भवन्निश्रेयैदुष्पुत्रजन्ता'मि-
 त्याज्ञापनोत्तरं को वांशो यादवशरीररूपेणासीत्वे वा तच्छरीरे भोक्ता जीवो वा भगवान्,
 वा कालादिवैति तत्पर्यं पर्यवस्यति ।

२-८-१६ प्रमाणमण्डकोशस्येत्यत्र । प्रमाणशब्दस्य परिमाणवाचकत्वे मानमाहुः
पयान्तरस्यादि । तथा च, प्रत्युत्पत्तायमेव तत्र शक्तिप्राहकमित्यर्थः ।

२-८-२० वेदोपवेदेत्यत्र । अस्मिन् वाक्ये ऋघ्नन्तपदभाष्यसत्त्वेन कथनकर्मणोऽ-
निर्दिष्टत्वात्पूर्वोक्तमनुष्याग्रिमं चानुसन्धायामाहुः लक्षणं परिमाणञ्चेति ।

इष्टापूर्वस्येत्यत्र कामशब्दो यथा इष्टापूर्वसमभिव्यहारात् काम्यकर्मपरत्वात् त्रि-
गंसमभिव्यहाराद्विषयस्योपि श्रवणवचन इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः अथ-
वेत्यदि । तथा च, पूर्व 'स सर्ववीर्यवृत्तमुगतसर्व' इतिपद्येन सोपपत्तिकं

विषयान्तरासक्तिं प्रतिषिध्य सप्तमाध्याये भुवादिप्रकाशप्रस्तुता, तथा सति सर्वे विषया न
त्याज्या इत्यायाति, ततः सन्देहात्सृञ्छतीति व्याख्यायान्तरस्य तावथैव । विमर्शकौटौ पूर्व-
पक्षाध्यायपूर्वं समर्थयन्ति तत्रेत्यादि । तत्र सन्मत्तस्येति शुक्रोक्तप्रथममध्ये स्वामि-
तस्य । नन्वत्र नूतनप्रश्नाहुल्यात्प्रश्नाध्यायत्वमेव कुतो नाङ्गीक्रियते इत्याकाङ्क्षायां तत्र

बाधकमाहुः अन्यथेत्यादि । राक्षश्रादेवं पूर्वाध्यायानां कथनात्तदुक्तार्थज्ञानाभावे
तेषां तदर्थज्ञाने च स्वस्य वैयर्थ्यमापादेयत्वं, प्रश्नेतावत्त्वं चकारादुक्ताधीतुवादश्च न सञ्छे-
तातो नास्य प्रश्नाध्यायत्वमङ्गीक्रियते इत्यर्थः । तदेदुद्विष्टत्वाहुः त इत्यादि । त इति
आपाततः प्रतिपन्नाः । अन्य इति स्वयं सम्यक्कुद्गाः । तत्र गमकमाहुः अन्यथेत्यादि ।
अन्यथेति केवलप्रश्नाध्यायत्वे । शाङ्कामिति मूलत्वशङ्कां विरुद्धमुद्विष्टत्वाङ्कां वा । तथा

च, तदुत्पत्तावुत्तरं न वदेदत उच्यतेनास्येति त्वेत्यर्थः । नन्वप्राक्षेयास्तु द्विषा एव प्रती-
यन्ते इति कथं सप्तमाध्यायाद्येपकत्वमित्याशङ्कायां तदुत्पत्तावुत्तरं तत्रेत्यादि । तदाहेति
'श्रोतव्यादीनी'त्याद्युक्तमेवस्यानुपपन्नत्वं सार्द्धेनाहेत्यर्थः । अत इति । तद्वान्यत्रसप्तमा-
ध्याययोर्विदोऽप्यस्यवश्यपरिहायत्वात् । ज्ञानं यत् इतिश्लोकोक्तेः प्रतिपन्नं स्वाशयं वदन्

'तस्माद्भादे'ति'तस्यास्तर्वात्मने'तिवाक्ययोक्तमर्थमाक्षिपतीत्याहुः यदा युक्तमित्यादि ।
अनुत्तवीर्यस्येति अनुत्तवीर्यविशिष्टस्य । ननु किमत्र प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथे-
त्यादि । केवलस्यैव श्रोतव्यत्वे, तस्य 'शब्दप्रशान्तमिति (२-७-४७) श्लोकेऽङ्गीकृतत्वेन
बाह्यनसागोचरतया 'यथाहमित्यादिना(२-८-३)'श्रुत्वा'(२-८-४)इत्यादिश्लोकात्रेण

च वक्ष्यमाणं सर्वालानि मनोनिवेशरूपं हृदि शीघ्रं भगवत्प्रवेशादिरूपश्च स्वातुभवगोचरं फलम-
नुपपन्नं स्यात्, अतः प्रत्यक्षमेव भानमित्यर्थः । ननु भगवत्प्रवेशेन चरित्रसाहित्यमनुक्तसिद्धमेव
तद्विश्रवणादेव तत्र फलमतो न तत्र प्रत्यक्षमत्र भानमित्यत्र आहुः चरित्रेत्यादि । तथा च,
चरित्रवैशिष्ट्यवचनं । 'एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध' इति (२-२-५) पूर्वोक्तवाक्यात्प्रवेश-
स्यापि तथायेन तथा स्यादित्याशयेनाहेत्यर्थः । वीर्यविशिष्टश्रवणे गुणमाहुः तथा सती-
त्यादि । इष्टमिति निःसङ्गमनोनिवेशरूपम् । एवमनङ्गीकारे दोषमाहुः अन्येत्यादि ।

अन्यथेति, वीर्यविशिष्टस्य श्रोतव्यत्वानङ्गीकारे, निःसङ्गमनोऽनिवेशे सति । दोषाणा-
मिति मनोदोषाणाम् । न, फलमिति । स्यादिति शेषः । तथा च, दोषत्रयापानादपि केवल-
श्रवणमसङ्गतमित्याशयेनाप्याहेत्यर्थः । पुनान्वदिति । अस्मिन्मन्त्रज्ञानात् मनसः सङ्गा-
भावरूपम् । अन्यमिति मनसि भगवत्प्रवेशरूपमभयरूपम् । एवं तस्माद्भादेत्यर्थः (२-१-५)

स्वप्रतिपन्नार्थकथनपूर्वकं तत्राक्षेप उक्तः । अतः परं किं प्रमत्तस्येति(२-१-१२)भयदयो-
क्तमाक्षिपन् स्वप्रतिपन्नं वदतीत्याहुः पदित्यादि । बहुकृत्तन्पत्त्यादिति । अभयदानार्थं
हृदि प्रवेशान्तरम् नाल्परीयकपापनिवृत्तान्तरं कर्तव्यत्वात् । अतः कथं स्वल्पकालेन
फलसिद्धिरित्याशयेन स्वप्रतिपन्नमाहेत्यर्थः । स्वाभ्युपगतिं भावप्रधानः प्रथोगः, 'त्वानो'

मित्यनेनोक्तं यद्भगवदीयत्वं तदर्थमित्यर्थः । तस्मात्स्वतःभिद्धा स्थितिरन्योऽङ्गीकृते बहुक-
र्तव्यं विशदयन्ति बहिरित्यादि । ननु भगवान् समर्थः, स्वाभाविकस्थित्यापि कार्यं साध-
येदतो न तस्या अप्रयोगकत्वमितिशङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि । सत्यं समर्थस्तथापि
मर्दानं न मनक्ति, सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । अतः तथापि जीवकृतं माधनभावश्चकम, तत्र
ज्ञानादिमार्गाव्यसाधनस्याङ्गीकारे 'बहुनां जन्मानाम्ना' इतिवाक्यात्तस्यां प्रक्रिययां तथा

स्यात् । तत्र हेतुः शरीरेत्यादि । 'एवं श्रुत्वा' इतिपद्यस्य तावथ्येयुक्तम्, 'प्रविष्टः कर्म-
रन्ध्रेषु'त्यस्याहुः अस्यामित्यादि । आग्रहेणेति जीवेन भगवति निःसङ्गमनसो निवेशेने
कृते 'ये यथा माम्' इतिप्रतिज्ञानेनाग्रहेण । तदा च, निश्चितान्वयवत्त्वं इत्यादि । शमले धुते च
गुणानां तत्त्वगोचर्यं शिथिलव्यवत्त्वं मूलबन्धनमुत्तरो' ऐश्वर्यादिभिर्गुणैरुत्तमं स्यात् । इद-

मेवात्र तावत्परमित्यत्र गमकमाहुः अत इत्यादि । अष्टिमन्त्रयं सुदुर्लभं तदेत्यादि ।
द्वितीयमिति जन्मान्तरम् । तत्र हेतुः न 'भयमित्यादि । ननु शुकेन भगवत्प्रवेशरूपमभय-
मुक्तमिति कथमेतदेव फलमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां (२-८-६) धौतात्मेत्यस्य तावथ्यमाहुः
सिद्धान्तेत्यादि । नन्वेवं शुकोक्तपञ्जीकारे तदुक्तः शीघ्रं मोक्षोपपन्नकार्यं इत्याकाङ्क्षायां तत्र
बाधकमाहुः अन्यथेत्यादि । भगवतोऽष्टपूर्वत्वादखिलात्मत्वरूपाद्ब्रह्मवैश्वानरानुदे-

यत्वेन शीघ्रं मोक्षोऽङ्गीकारे तथा स्यादित्यर्थः । फलितमाहुः तस्मादित्यादि । तथा च, 'न ह्यतो-
ऽन्यः शिवः पन्था, (२।२।३३) इति, भगवान् ब्रह्म कर्तव्येन, (२।२।३४)तिवाक्ययोः
पञ्चमाध्यायस्य चार्थं विचारिते इदानीं भगवति मनोनिवेशमग्रिमं जन्मनि सेवोपयिक्तेह्य-
मित्यतोऽग्रिमेषुमिति ज्ञानप्रक्रिया दृष्टेति हृदि भातम्, भक्तौ च माहात्म्यज्ञानमङ्गमिति तद-
द्भुतवीर्यकथा एव श्रोतव्या, न तु केवलतो भगवान् इति पूर्वोक्तवाक्यानाभितरेतत्परिचोः परिहार्यं

इति प्रशाशयः । एवमग्रेपि बोध्यम् । 'श्रोतव्यादीनी'तिपद्यत्रयमाक्षिपतीत्याहुः पद्यमुक्त-
मित्यादि । अनिमोक्षमसङ्ग इति जीवस्य देहसम्बन्धप्रवाहोऽनन्तत्वात्; अनादिभावत्वात्,
श्रुतिपरमाण्वादिबन्ध, यत्रैवं तत्रैवं, घटादिवदित्यनुमानानन्तत्वात्निश्चयात्त्वेत्यर्थः । भग-
वतेवेत्यादि । तथा चाकृताभ्यागो वैयर्थ्यवैयर्थ्यापत्तिरपीत्यर्थः । आसीदित्यादि । सार्द्ध-

पञ्चमेष 'तस्माद्भास्ते' तिपञ्चकं विशेषविशेषणांशाक्षिपतीत्याहुः । यद्युक्तं श्रोतव्येत्यादि-
भेदस्तु पूर्वव्याख्यानेपि व्युत्पादित इति जीवतुत्या परिहृतेत्येति तात्पर्यम् । ननु सर्वोत्प-
त्तमौपचारिकमित्युक्तं, तथातत्संज्ञादासीनत्वान्न कोपि दोषः इति चेत्तथाहुः औपचारिक
इत्यादि । सिद्धमिति । पञ्चमष्टाध्यायायां श्रुतेन साधितत्वात् सिद्धम् । तथा च, सर्वा-
लोकेति यदास्त्य नाम्नाश्लिनादित्यस्य (२-८-८) च विरोधः परिहार्य इति भास्तेत्यस्य । एवं
मगवत्सर्वजीवावयवसंस्थाबोधकत्वात्तयोः हरित्स्वमङ्कृतिमोचकत्वात्तयोः ईश्वत्स्वप्राकृत-
तुत्यावस्थाबोधकत्वात्तयोश्च विरोधः परिहार्य इति बोध्यम् । ननु प्रमाणकथनस्य कथन-
सङ्गतितिरित्यत आहुः विकल्पानामित्यादि । आहुःरितिबहुवचनेन हि लोकप्रसिद्धिरिति
वा प्रमाणत्वोपपन्नस्तं, तत्र 'यवान् कथ्यो विकल्पो वेति' (२।८।१२) प्रथमैवविकल्पपर्याये
युग्मेदादिरूपेवधातिरे तेषु पूर्वसुग्रीवादीनां लोकानां विद्युत्या प्रसिद्धैतिश्रयोपि नाश-
रश्यामकथनस्यासङ्गतितिरित्यर्थः । यथा काण्डेमुदीयत (२।८।१२) इति प्रश्नेन दिशां कर्मत्व-
माक्षिपमित्याहुः किञ्चेत्यादि । ननु दिग्भावे कथं तद्वचनहार इत्यत आहुः व्यञ्जहार
इत्यादि । तथा च, यथादित्योदयवेलाविषयमानतियेः पूर्णत्वं तावन्मात्रव्याप्त्यौपचारिकम्,
तथादिक्त्वमपि सूर्यकृतिविभागेन देशविशेषेणौपचारिकमिति तैरेव तद्वचनहारोपपत्तिर्यथा च
साङ्ख्यमते उपाधिभिः कालस्य तथेत्यर्थः । नैवं त्रिच इति नौपचारिकः । ननु वर्षांशव्यञ्जे
नित्य एव शब्दः श्रोत्ररूपास्तु, तथासति नानिवत्तरमित्याहुः शब्देत्यादि । आसुर्यांनप्रश्ने-
नाश्विनानांसारुपत्वमाक्षिपतीत्याहुः यदपीत्यादि । अनिरूप्यत्वाच्चिति । अजगत्सत्त्वव-
दप्रयोक्तव्यवैयर्थ्येन तथात्वात् । कालासुरातिप्रशास्त्रेणमाहुः एवं प्राण इत्यादि, स्थूलादि-
रूपज्ञानकोषाघातं विचार्यमाणे तेषामानन्द्यादनन्तत्राणावापत्तिस्तदुपरोधेनानन्त्यादिशङ्कीकारे
दिवः स्थूलकालस्यापिस्वविरोधस्तदुपरोधैर्नैकारिण्डङ्कीकारे गन्धादिश्लिष्णस्यापिस्वविरोध
इति ते परस्परं तथेत्यर्थः । यावत्तयः कर्मगतय (२-८-१३) इति प्रशास्त्रेणमाहुः किञ्च,
आहुःरित्यादि । पूर्वैवदिति । पतञ्ज उभे अदनी च परस्परसङ्गत इत्यर्थः । तदुपपाद्यन्ति
यत इत्यादि । सूर्यस्य परावृत्ताविति । 'आदित्यो वा अस्माल्लोकार्थं लोकमेति सोमं
लोकं गुप्तान् लोकामप्यथापस्य इमं लोकमागारय सुत्योऽधिभेदि'ति श्रौतेन प्रकारेण
परावृत्तौ । सूर्यांनन्त्वत् इति । 'नयो मासं नयन्पथी'त्यादिपौराणप्रकरणेय तथात्वे ।
तथा च, सूर्येपरावृत्त्यादिकर्मगतविचारो तदनेवत्याचक्षुस्तुपचिर्दिनादिबन्धस्यापकतद्रति-
विचारो दैवमातुपादित्दिनरात्रीणां परस्परविरोधत्वात्सम्बन्धुत्वात्परित्यर्थः ।

यस्मिन्नित्यत्र उक्त (२-८-१४) इति, सर्वोत्पत्तकत्वबोधनादुक्तः । तत्रेत्यादि ।
तास्मिन् विषये कर्ममेलनेन प्राप्यमाणे सक्रियः । एतनेत्यादि, यथा कर्मसमावाय इति
मेलनप्रकाशप्रश्ने गुणिनां जलानां कर्मविशेषसंनिश्रमप्रकारादेव नानारसवद्येति तेषां
बहुनां तादृत्वे रस इत्येकवचनविरोधादाक्षिपमित्यर्थः । अनेनेत्यादि कर्मसंयमश्च

वेनोपगृह्यते (२-८-१४) इत्युपग्रहप्रश्नेनोपग्रहीतुर्जीवादेनित्यत्वाद्भोल्लेन्त्रिययोश्चानि-
त्यत्वात्स्यापिदैविकत्वानुपपत्तेर्भाषिणानीत्यर्थः । प्रकरान्तरेणाप्याक्षिपतीत्याहुः किञ्चे-
त्यादि । मिश्रोपश्येति ब्रह्माण्डस्यायाः प्रथम्याः । विज्ञोपपदाधोनिमिति विशेषपरदथा-
वात्सर्गार्थभूतान् । गृणातालेतिसादनेति शेषः ।

महताञ्जेल्यन आक्षिपतीति (२-८-१६) अत्रानुशब्दस्य पश्चादर्थकत्वेन
प्रस्तावस्य पाश्चात्त्वं सूचयन् स्वस्य श्रद्धं स्मृतिरूपतां चाक्षिपतीत्यर्थः । ब्रह्मानान-
नित्यप्रापि वर्षांशविभागस्य धर्मकृतत्वेन तस्य पाश्चात्त्वेन गुणादिरूपत्वाद्येभो ज्ञेयः ।

अथताराजुचरितमित्यत्र (२-८-१७) तदैकमिति सामान्ये त्पुंसकम् ।
लौकिक इति । तथा च, पूर्वोक्तप्राकृतत्वविरोधीत्यर्थः । न स्यादिति । तथा च,
गुणविचारो यागनित्यत्वबाधक इत्यर्थः । अन्यथास्यादिति । त्रेतायुगात्पूर्वं योगतपोज्ञान-
रूपत्वात् । तदेवोदाहान्ति मथेत्यादि, किञ्च युगधर्म इत्यादि । एतदादीनामनित्यत्वप्राकृ-
तत्वसूचनेन तद्विभूतस्य यागस्यापि तथात्वादादेनाक्षिपतीत्यर्थः । तत्त्वानां परिसङ्घान-
मिति (२-८-१९) प्रशास्त्रेणमाहुः यदपीत्यादि । अतः परमिति 'लक्षणं हेतुलक्षण'-
मित्यत्र (२-८-१९) आरभ्येत्यर्थः । तस्मैति आल्लोयोनेः । इत्यादिभिरिति एतदारभ्यं
पञ्चभिः पथैः । चिन्तयेदितितीति उक्तमिति विशेषः । असङ्गतिं व्युत्पादयन्ति तत्रेत्यादि ।
तत्रेति हेतुलक्षणविचारो । तत्र भवतीति चित्ते भवतीतिहेतौने कोपि सिद्ध इत्यर्थः ।
आपास्तत्वे हेतुमाहुः चिन्तमित्यादि । तथा चास्मिन् लक्षणकारके 'यत्सत्त्वगुणं स्वम्
शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्वोसुदृशस्यमिति'पूर्वैकवचनद्वयं भगवत् एव सिद्धिर्नात्मन
इति सा तथेत्यर्थः । पुरुषाराधनविधिप्रशास्त्रेणमाहुः यदपीत्यादि । योगद्वयविधिप्रशास्त्रेण-
माहुः स्थूलेत्यादि । असङ्गन्तमिति वृत्तिमितीये धारणाया अप्यपयात्तथेत्यर्थः । योगैर्ब्रह्म-
वैगतिप्रशास्त्रेणमाहुः यद्युक्तं स्थिरमित्यादि । इतीति, इत्यादिभिः सप्तदशभिः ।
असङ्गन्तं भवतीति लिङ्गमार्थो ह्यात्मप्राती तत उत्तमश्रवणासावानन्दमयत्वसुप्रकम्, तत्र
चित्ते लिङ्गमन्त्रे प्रतिबन्धस्य निवृत्तत्वात्तद्व्यवहितोत्तरमानन्दमयत्वसुचितमतो विलम्बहेतो-
रनिर्घोषत्वादवसान इत्यसङ्गतं भवतीत्यर्थः । मगवान् ब्रह्मेत्यस्याक्षेपे (२-२-३४)
वेदविचार इति । मन्त्रमाध्यात्मिकः शब्दो वेदः । साङ्ख्यागदिधर्मालम्बान्नप्रतिपाद-
कालौकिकः शब्दो वा वेद इति लक्षणपूर्वके तद्विचारोसङ्गतं व्युत्पादयन्ति यदपीत्यादि ।
तथा च, मत्तथैवलक्षणविमर्शस्यासङ्गत्यासङ्गतत्वरित्यर्थः । एवं द्वितीयाध्यायोक्तमाक्षि-
पमनेनैव तृतीयाध्यायप्रमेयमप्याक्षिप्यत इत्याहुः यदपि कामनेत्यादि । मृतीयादितिरिति ।
तृतीयाध्यायाक्षेपात्मनः । असङ्गतो हेतुमाहुः वेदे हीत्यादि । ननु पुराणादिसिद्धं तदि-
तिचेत्तथाहुः अस्तीत्यादि । एवं यद्यप्यसङ्गतमितीति, तथापि, पूर्व मन्त्रेः स्वतःसिद्धत्व-
व्युत्पादानात्स्याः साध्यत्वे निराकृतो तथेत्यर्थः । सप्रश्नाद्विप्रशास्त्रेणमाहुः यद्युत्पत्ते-

अथ नवमाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

त्वादि । इदञ्च पञ्चमादित्रयेऽस्ति, न तु चतुर्वे इति तदनाक्षेपे सहमाध्याय्याक्षेपकत्वं कथमिति न शक्यनीयम्, तस्याध्यायस्य नमनप्रार्थनम्नात्रपरतयाऽऽनिर्णयकत्वात् । उक्तवि-
विभक्तीनेन तदर्थस्य गतार्थत्वाच्च, तदनाक्षेपेऽपि पञ्चमाध्यायेऽपि नैवाक्षिप्तप्रायतया प्रतिज्ञाम-
हस्याभावादिति । आक्षेपं व्युत्पादयन्ति यदिदमित्यादि । विशेषाभावादिति । मता-
न्तरप्रतिपक्षस्यैवास्यानित्यत्वाद्यनपायादित्यर्थः । षड्धाध्याये आक्षिप्ततीत्याहुः यदपीत्यादि ।
श्रुतसंस्कार इत्यादि । अत्र तेनेति शेषो बोध्यः । तथा च, विशेषाभावात्कल्पनवैयर्थ्येन
निवारितेत्यर्थः । ननु यद्वादेऽप्येवमत्रापि तत्कल्पनमिति चेत्तत्राहुः अगवत्पदोत्पत्त्यं
त्वित्यादि । अन्यथेवेति समर्थनेऽप्येत्यर्थः । पापण्डवत्वमेव न स्यादिति विधिभेदली-
त्वत्र स्यादित्यर्थः । निराकृता भवतीति दैत्यानां देवादपि भगवत्प्रायेऽकत्वात्निराकृता
भवतीत्यर्थः । व्यवस्थानं स्वरूपत (२-८-२२) इत्यस्याश्लेष्यमाहुः भिन्नतये-
त्यादि । व्यर्थं स्यादिति तस्य स्वरूपावस्थानस्यापि भगवद्रूपत्वात्तेषां भगवत्त्वे ब्रह्मा-
नेकत्वापत्त्या भेदवादापत्त्या वा भयनिवृत्त्यभावात्तथा स्यादित्यर्थः । अतःपरं यथात्मतत्र
(२-८-२३) इति पद्येन सहमाध्याय आक्षिप्ततीत्याहुः अचतारोत्यादि । तादृशमिति
अचताररूपम् । ननु तदवताररूपस्य परित्यागामावाहिशेषो नाप्रयोजक इत्यत आहुः
माथेत्यादि । प्रामाण्यमिति प्रेरणाक्षेपकमद्वाक्यप्रामाण्यम् । श्रूयमाणमिति उपेन्द्र-
दत्तपदेन भगवद्ब्रह्मणो श्रूयमाणम् ।

२-८-२० स उपामन्त्रित इत्यत्र अस्मदर्थ इति वेदायें ।

प्राहेत्यत्र युक्तिसहितमिति, यदधीनोऽहमोदमित्त्वं पञ्चदशाहनिमासीरित्याद्या
शुक्तयो वेदे उक्तास्तद्दिदमपि तदुत्पत्तया तादृशयुक्तियुक्तम् । विषया-

२-८-२८ त्मकमिति भगवत्पञ्चापकर्तृत्वामकम्, तस्य द्वादशस्कन्धात्मके श्रीभा-

गवते तदुभयकथनप्रयोजनमाहुः अत्रेत्यादि । शब्दब्रह्मण एवोत्पत्तिरिति तस्मिन्
कल्पे भगवता ब्रह्म । उत्पाद्यते पञ्चते च 'यो ब्रह्माणमि'त्यादिश्रुतेः । वेदानामानन्त्याच्च
भूयान् कालस्तत्र त्यति, तथा चास्य शब्दब्रह्मबोधनाय तं कृतमन्त्रं बोधितवानित्यर्थः ।

यथादित्यत्र प्रभ इति जीवस्वरूपादिविषयको राजप्रभः परिहृत्येति
२-८-२९ पूर्वं समाधाय ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशो
अष्टमाध्यायविवरणम् ।

अथ नवमाध्यायं विवरिषवः पूर्वाध्यायं सङ्ग्रहयितुमेतदध्यायार्थमाहुः नवम
इत्यादि । कारिका ता स्फुटायां, तथा चाज्ञेयसमाधानमवा सङ्गतिरित्यर्थः । मन्त्राग्ने
पारम्पर्यकया क्रियित्युक्तेत्याकाङ्क्षायां तत्कथनप्रयोजनमाहुः पारम्पर्येत्यादि । अस्य
जीवस्य शुद्धसाधिव्ये सति भगवद्भक्तोर्धोऽवगम्यते, न तु प्रकारान्तरेणेतिहेतोः,
अस्य राहः सन्देहनाशनाय उपलक्षणविषया सन्देहान्वरानुत्पत्तये च पारम्पर्यकया
निरूपितेत्यर्थः ।

आत्ममायामित्यत्र । एवं कारिकायामध्यायायं सङ्ग्रह इत्याख्यातुमवतारयन्तः

मथमं जीवसन्देहवारणे हेतुमाहुः अन्येषामित्यादि । एवं च जीव-

२-९-१ सन्देहनिवृत्तेर्ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वाद्वाहा पूर्वं तदर्थमेव प्रशस्य कृत-

त्वाच्च पूर्वं तदेव वारयतीत्यर्थः । अन्यत्राऽऽदेन प्राप्तमिति माणधारणबोधकत्वभेदेन

माप्तम् । तत्रेति तादृशमाप्तङ्गायाम् । इतीति अस्माद्धेतोः, कथं जीवत्वस्युपपादयती-

त्याकाङ्क्षायां सृष्टिमक्रियाज्ञानं चिना दुर्बोधस्य श्रुतकवाक्याशयस्य बोधनार्थं वैदिकीं

सृष्टिमक्रियास्युपपादयिव्यन्तः पूर्वं जीवत्वस्युपपादयन्ति तत्रेत्यादि । तत्रेति सच्चि-

दानन्दे ब्रह्मणि । तस्येति सच्चिदानन्दरूपस्य, कथं व्यामोहिकेत्याकाङ्क्षायां कार्य-

द्वारा तथात्वमाहुः सेत्यादि । स्वपुरुषमिति स्वामिमानिन्म, का नाम जीवतेत्यत

आहुः जीवतीत्यादि । दशविधप्राणरूप इति, अपानादीनां तत्रेदत्त्वाद्वा दशो-

न्द्रियाणि माणशब्दवाच्यानि । रूपयत्पुद्गलस्ययतीति वा तथा । शब्दनिष्पत्तिपकार-

माहुः जीवप्राणेत्यादि, तथा च, पूर्वोक्तं लक्षणस्युपपन्नमित्यर्थः । ननु ज्ञानरूपस्य

कथं व्यामोह इत्यत आहुः बोधेत्यादि, तथा च, तत्सम्बन्धादेव व्यामोह इत्यर्थः ।

एतानार्थं 'आत्ममायामिति'श्लोके सङ्गृह्यते । नन्विदं तदोपपद्यते, यदा

सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो विभागादिकं प्रामाणिकं भवेत्, अन्वया तु कचि-

दनाद्यविद्यात्रच्छिन्नत्वादिना यः प्रस्थानान्तरे च 'नित्योनित्यानामि'त्यादिश्रु-

तिभिः दृष्टेनान्तरेषु च नानादिनानो व्यवस्थातः पुरुषवत्त्वव्यवस्थात इति कथयित्वा-
दिव्यवस्था रूपया युक्तया नित्यभिन्नास्ते जीवा अङ्गीकृता इत्यागन्तुकी जीवता नोप-

पद्येतेत्याकाङ्क्षायामाहुः अयञ्जेत्यादि । अत्र हि तैत्तरीयादिश्रुतौ इच्छाया आकार-
द्वयस्युक्तम् । तत्र मथमेन विभागः प्राप्तः । स एव शूद्रदारण्यके 'यथाग्नेः शुद्धा विष्णु-

छिन्ना व्युत्पन्नतीत्यादिनोच्यते । द्वितीयेन चोचनीचभावः, अन्यथा बहुत्वस्य पूर्वशुक्त्वात् तेनैव जननबाहुत्वस्याप्यर्थवत्त्वादेव प्राप्तेः को वा प्रकल्पेदार्यः स्यात् । पुरुषविषयप्राप्तौ ब्रह्मक्षत्रादिरूपताविवरणेन तस्य बोधितत्वाच्च, अत उचनीचभाव एव प्रशब्दार्यः । न च ' नित्यो नत्यानामि ' ति श्रुतिविरोधः । एतदग्रे 'चेतनभेद-
नानामेको बहूनां यो विदधाति कामानि' ति भाषणाद्येतनतया बहुत्वस्य नित्यत्वस्य भानेन जीवतया तथात्वस्यानभिप्रेतत्वात् । न च विभागात्पूर्वं बहुत्वविरोधापत्तिः, आकाशस्तम्बदेशयोरिव तादात्म्याद्विभागदशायामपि तदुपपत्त्या विरोधाभावादिति । न च साङ्ख्यापत्तिः, स्वभावभेदस्य 'प्रजायेये' तीच्छोचरकालीनत्वेन पूर्वं तस्याभावे शुक्तौ तन्निवृत्तौ मध्ये च तद्विवेकेन तस्य कदाप्यापादयितुमशक्यत्वात् । न च ब्रह्मणो दुःखानुभवायापत्तिः, आपाद्यमानस्य सर्वस्य तदात्मकत्वात्प्रादेर्हि तापो न हिमस्य तस्या 'दितिभिक्षुगीतामोक्तन्यायेन तस्याप्यभावादिति । न च व्यवस्था-
विरोधः, भगवदिच्छयैवोपपत्तेः । इदं यथा तथा 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुष्टौ यदि सर्वगता' इति १०-८७-३० वेदस्तुतिश्लोके व्युत्पादितमाचार्यचरणैः, तदेव जीव-
व्यापकत्वमवगच्छेत् इत्यापि प्रपञ्चितम् । अनाद्यविद्यावच्छिन्नत्ववादस्तु 'अविद्यया बन्ध' इत्यादिश्रुतिपुराणेषु तस्याः करणत्वबोधनात्तस्य च पूर्वभावित्वं विना अनि-
र्वाहाद्विद्वन्मण्डन एव दूषित इति पूर्वोक्त्येन न कोपि शङ्काश्लेषः ।

अयञ्चेत्यत्र चकारो विभागात्तस्यापि समुदायकः । ननु का नामेच्छा, स्वरूपं वा, अन्यद्वा । आर्यं स्वरूपस्य नित्यत्वेन तस्यास्तदाकारस्य तथात्वाज्जीव-
भेदस्य तत्स्वभावभेदादपि तथात्वात्सूक्तसाङ्ख्यादिदोषापत्तिः, ततश्च भेदवाद एव विश्रान्तिः । द्वितीये तु तस्या अपि कारणान्तरं मृग्यमिति तेनैव भेदवादे विश्रान्तिरिच्छाया अनित्यत्वापत्तिश्चेति शङ्कामायाहुः इच्छापीरत्यादि । तर्हि कथं तत्रेच्छाव्यपदेशो इत्यत आहुः धर्मत्वादि । द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्यादिश्रुतीनामुपपत्त्यर्थं द्वेषा विचारितम् । तत्रोभयलिङ्गाधिकरणे नानाम-
कारमपि ब्रह्माहिकुण्डलन्यायेन स्वरूपबलादेव विरुद्धधर्माश्रयं भवतीतिभेदापत्त्यभा-
वात्प्रतिज्ञाश्रुतिः प्रमाणवत्त्रिचारेणोपापादिता । तदनन्तरं 'पूर्ववदे'त्यधिकरणेःसहो-
दासोनेनैव पूर्वं ब्रह्म, तत्रो धर्मरूपेण, ततः शक्तिरूपेण, ततः कार्यरूपेण च भवती-
त्येवमपि भेदस्यागन्तुकत्वेन पूर्वमभावात्प्राप्त्यर्थं न्यक्तस्य पूर्वरूपबोधेपि तदुप-
पत्तिरिति प्रमेयवत्त्रिचारेण विचारितम् । अयञ्चोपादानमकारभेदो मुख्यानामित-
रेषाश्चाधिकारिणां बोधार्थमत्रापि दशमाध्यायमातावधिकारिभेदेन प्रकारभेदो

वक्ष्यते । अत उच्यथा पदमयोगोपपत्तिभेदादोषपत्तिश्चेत्यर्थः । ऐच्छिकबहुप-
वनमकारं विद्वदयन्तः पूर्वं शक्तेस्तथात्वमुपपादयन्ति तत्रेत्यादि । 'परास्य शक्ति-
र्दिविषेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवत्क्रिया चेतिभेदात्तदरे त्रैविध्यश्रावणात्सदृश्य
क्रियारूपा, चिदंशस्य ज्ञानरूपा, आनन्दस्य स्वरूपबलरूपा, त्रैविध्यश्रावणाश्रित्वाया
अपि वैशिष्येन बलशक्तेः विच्छेपेण तथात्वम्, ज्ञानशक्तेर्मायाश्रित्यादिभेदेन क्रिया-
वत्केरपि स्वाश्रित्याभेदेन, तदेतदुक्तं तत्रेत्यादिनेति न कोपि शङ्कावकाशः । नन्वि-
च्छादिभवेन विचार्यमाणे तत्र निमित्तान्तरापेक्षया पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति शङ्काया-
माहुः तथा भगवत् इत्यादि । तथाभावाच्च इति शक्तिरूपेण भवनम् । नन्वेवं सति
स्वरूपस्य नित्यत्वात्सहकार्यनञ्जीकाराच्च शक्तीनामपि नित्यत्वेन द्वैतवादापत्तेः ।
सर्वदेच्छापरया असङ्गादासीनत्वाभावात्सक्तिरम विद्वेच्छत्वात्तिरोभावानवसरेण
सर्वदा सृष्ट्यापत्तिश्चेति चेत्तथा न चेत्त्यादि । अचरतीति शक्तिरूपं भवति । न च
'सदेव सौम्येदमश् आसीदेकमेवाद्वितीयमि'त्यादिश्रुतौ कालस्याकत्वेन सर्वदा
तत्सत्तावगमात्सदाभावो न शक्यवचन इतिशङ्कयम्, बोधनार्थमेव तथाक्तेः । न चात्र
मानाभावः, तथाहि, किमत्र कालसत्ता विधीयते ? उतानूयते ? नायः, वाक्यभे-
दमङ्गात्, नेतरः, एतासां सृष्ट्यादिसत्तात्तपोषकत्वेनेतदपेक्षयात्यासां पुरोवादात्स्व-
स्याशक्यवचनत्वेनानुवादस्य दूरापास्तत्वात् । न च कालविशिष्टब्रह्मसत्ता विधीय-
तेऽनो न दोष इति वाच्यम्, गौरवादधारणान्तरविरोधापत्ताच्च इति वाच्यम्, तथा सति समान्यवि-
न्तरस्य दूषणान्यसत्तानिवारकत्वाच्च विरोध इति वाच्यम्, तथा सति समान्यवि-
न्तारित्यस्य तत एव सिद्धेऽन्येनद्वितीयसत्ताया उपमतत्वाच्चाद्वितीयद्वन्द्व्याकोपस्य
दुर्निवारत्वापत्तेः । अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्टयुत्पत्त्यवधारणानुसारेण सर्वाचारतया मती-
यमानकालोपरिज्ञानेन शिष्यस्य पूर्वकालदृष्टान्तबोधनार्थं । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिका-
लस्यत्वात्कालसत्तामवधारयतः पूर्वदृष्टान्तबोधनार्थं । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिका-
लयनित्येः स्वीक्रियेत तदापि प्रतिज्ञादृष्टान्तोत्पत्त्यवधारणानां विरोधो दुर्वार एव, तस्मा-
त्सृष्ट्यादौ कालस्याभावाच्च पूर्वोक्तशङ्कावकाशः । तथा च, यदि काल इच्छादिभ्यः
पूर्वः स्यात् 'सदेवे'त्यादिश्रुतावितरनिषेधे । न स्यात्, स यदि धर्मान्तरमयुक्तः स्या-
दुक्तश्रुतौ प्रतिज्ञादिकं नोक्तं स्यात्, यस्मादेवं तस्मान्नसत्सदाभावे चापादकत्वाभावाच्च
सर्वदेच्छापत्तिरिति न कोपि दोष इत्यर्थः । ननु तथापि 'तदेतत् स तदाकामयते'त्यादौ
विशेषणत्वेन कालस्यानुदितत्वादिच्छादीनां नाशवधानुक्तत्वाच्च तदुपपत्तिरिति

नित्यत्वे सर्वदा छष्टिमसङ्ग इत्यसङ्कोदासीनता निवर्तत एवेत्येत आहुः जात इत्यादि ।
नित्यामकृत्वान्दिति स्वातन्त्र्यविषयकत्वात् । तथा च, तदानुस्यूते भविष्यत्येदा-
सीन्येमातिशूत्ये च न 'अभिव्ययीतीति न तयैत्यर्थः । नन्विच्छान्नियामकस्य कालस्य
पश्चाद्भावित्वे ततः पूर्वं तस्याः स्वातन्त्र्ये यन्मिभागयोरपि सिद्धेः पूर्वोक्तदूषणताद-
वस्थयमित्यत आहुः पूर्वमेवेत्यादि । नहि काण्ड इच्छाद्विभ्यः पश्चाज्जायते, श्रुता-
निच्छादिविशेषणत्वेनैवोक्तत्वात् । न च 'सदेवे' तिभुतिसन्दर्भबोधितं बोधनार्थत्व-
मिह वक्तुं शक्यम्, तन्नियामकस्याद्वितीयोपदेष्टव्याभावत्वात् । नापि 'सर्वे' निवेद्या
नञ्जिह इत्यादिश्रुत्या पाश्चात्परत्वं शङ्क्यम्, कालानवयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । अतोऽ-
वयवनिर्माणरहितस्य तस्यान्यकार्यायपेक्षया पूर्वमेव जातत्वात्तसङ्गेच्छामयत्नविभा-
गानामपि जातत्वादिच्छादयो विशेषणीभूतस्य पूर्वमेव जातत्वात्तसङ्गेच्छामयत्नविभा-
गानामपि जातत्वादिच्छादयो विशेषणीभूतस्य विशेष्यतयांशभूतास्तात्सदे-
करूपानसहाविर्भावितोभावशाक्तिनः परस्परोपकारिणश्च भगवान् स्वयमेव स्थापय-
ति, अतो भगवन्नियम्यत्वात्तत्र कोपि दूषणावकाश इत्यर्थः । ननु 'बहुस्यामि' तिभुतेः
कामस्युपक्रम्य पठितत्वादिच्छया विभाग इति कथमुच्यते इत्याहङ्गायामाहुः तथा
चेत्यादि । 'बहु' स्यामि'त्याद्युक्तकारणैव काण्डशक्तैरंशं भगवान् परिशुद्धाति इच्छा-
रूपं स एव मः कोशेषु तस्येच्छानामस्येव पाठात्, कर्मणीव विचारे शब्दान्तरणा-
भिलाषस्यादुष्टत्वात् । अत एव तत्त्वज्ञेऽभिधोपदेशादि ति स्मृतमत इच्छयेति
कथनेप्यदोष इत्यर्थः । एतावता परत्वं निर्णीतम् । एवमिच्छामुपपाद्य तस्या विषय-
मुपादायन्तः पुरुषत्वं निर्णयन्ति तस्येत्यादि । स्वयं अिच्छमाना स्वाश्रयमपि
अिन्दन्तीति धर्मरूपेण स्वयं पिश्रयमानाः 'प्रकाशाश्रयवदे' तिप्रायेण स्वाश्रयं क्रिया-
वन्तं ज्ञानिनमानन्दिनश्च कुर्वन्तीत्यर्थः । तदानां तनस्वरूपाहुः तदेत्यादि । स इति
त्रिकुपोपि । नन्वेवं भेदे सति तस्य खण्डत्वात्तत्पूर्वबोधक श्रुतिविरोध इत्यत आहुः
पिन्नोपीत्यादि । तयैति इच्छया । अपीशरीत्यादि । 'पूर्वमेदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्व-
मुदक्यते, पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इतिभुतेः । पूर्णशब्देनोच्यन्ते । तथा
च, यद्यभिन्नस्यैव पूर्णत्वं त्रयाणां नोच्येत । अतः कार्यापेक्षयाधिक्यमेव पूर्णत्वमिति
न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु, अदः परांशं ज्ञानिकचनं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरया-
काण्डवदव्यापि । उदं दृश्यमानं सद्रूपं ब्रह्म पूर्वमिति पूर्ववत्, पूर्णमतवीति पूर्णात् सर्व-
व्यापकं, पूर्णात्पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, 'अच्छ गतिपूजनयोः' 'अच्छ इत्येके' पूज्यते
पूर्णात् सर्वदूषणां सारास्यपुरुषाभ्यां सेव्यते, एवं ज्ञानादेः फलमाह, पूर्णस्य

पूर्वोक्तस्य (पूर्व) ज्ञानादाद्यममादाय तस्यसादेन माप्य पूर्णमेवावशिष्यते तस्मात्पुज्येन
तदभिषो भवतीति । अन्ये तु पूर्णात् निरुपाधिकारपूर्णे सोपाधिकरुद्रक्यते उद्रच्छतीति
व्याचक्षुः, तदुपाधिवादानङ्गीकारान्नास्माकं रोचते, परिहृश्यमानस्य पूर्णत्वे गमक-
माधुरत एवेत्यादि, उपलक्षणविशेषा युरःस्फुरितिकविदस्युक्तं मातिमित्ययोरपि तथा-
स्यादिति । एवं 'बहु' स्यामि'त्यस्य प्राथमिक आकारो विद्वतः । अतः परं 'प्रजा-
येये'त्यस्य तं विद्वत्प्रति प्रजायेयेत्यादि । जाता इति सिद्धिदानन्दासत्ता जाताः ।
कथमुक्तं इत्याकाङ्गायामाहुः तन्न इत्यादि । अतः परं द्रोपरिच्छयोरभिर्मं कार्य
दिक्ष्पात्रेण प्रपञ्चयन्ति तदा चिदंशस्येत्यादि । तदेति त्रयाणां पुनर्विभागकाळे ।
तस्येति चिदंशस्य । ज्ञानधर्मस्येति भगवन्द्रव्याचान्तमंतस्य ज्ञानाख्यधर्मस्य ।
जीवत्त्वमिति मूलधर्मीवत्त्वं पुरुषतत्त्वकल्पमिति विभावत् । एतदंश एव सर्वे स्यष्टि-
तीर्थाः, तेषाञ्च जीवत्वं मुक्तिपर्यन्तं तिष्ठति, नन्वर्वाङ्निवर्तत इति बोधयितुं सद्-
शय्यवस्थामाहुः सद्शास्त्रेत्यादि । अव्यक्तनामिति प्रकृतितत्त्वरूपताम् । तस्य स्य-
क्तिभावधकारमाहुः पश्चान्मूलेत्यादि । मूलपदेन पूर्णरूपः सद्शः । यथायथमिति
श्रोतेन पीराणेन प्रकारेण । नन्वेवं सति श्रुती विपालविषासञ्जिहीर्षयोरनुकल्पात्
श्रोतेन मतेनाविरतं सर्ग एव स्यात् जातु स्थितिप्रलयाभित्पाशङ्कायां तावत्परन्वैवे-
च्छयेति व्युत्पाद्यन्ति पश्चात्स्वस्यामित्यादि । तत्कृतधर्म इति क्रियांशक्रियाहते ।
घटपटङ्कल्याकारो स्वयामिति व्यक्तः सद्शांशः निरोन्भवनि अव्यक्ततामापद्यते,
तथा च, 'बहु स्यामि'त्याकारेणैव स्थितिः सिद्धेः 'प्रजायेये'तीच्छाकारेणैव रूपान्तरा-
विर्भावपूर्वकपतिरोभावसिद्धेः सिद्धशाकारेणैव तयोरोपीच्छयोरथादेव प्राप्या स्थिति-
प्रलययोरपि तत एव सिद्धिरिति न कोपि दोष इत्यर्थः । अत एवात्र 'यदनुग्रहतः
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षे'त्यनुग्रहोपेक्षे एव वक्तव्ये । क्रियातिरोभावेर्षतिरोभावादा-
हरणं तु जलनीलीनिवारकक्रियातिरोभावे जलतिरोभावाः, कटपसारणक्रियातिरोभावे
कटविस्तारतिरोभावाः, तत्कृतधर्मतिरोभावेर्षतिरोभावस्तु कम्बुधीवायाकारतिरो-
भावे धटादितिरोभावात्कटुतरः । स्वभावभेदेऽपीयमेवेच्छा प्रयोजिका, अत एव
निबन्धे 'हृदि विपरिणामश्च तथाप्यत्र एव च, पूर्वकपतिरोभावां द्वितीयस्यादिमस्तथा,
उपावेकीकृतौ लोके हृद्वादिभिर्द्वारिवावि'ति तत्स्वरूपमुक्तम् । नन्वेवमाविर्भाव-
तिरोभावपसाङ्गीकारे प्राथमिकोत्तररूपाविर्भावदृष्ट्यायं प्रलयश्च पूर्वरूपाभिलाषो
निवर्तते, तद्व्याप्यमिकतिरोभावदृष्ट्यायमपि तद्व्याये तदीयसर्वस्वधार उच्छिद्ये-
तेत्याहङ्गायां तदवधायकारमाहुः तदेत्यादि । तस्यामिति अभिव्यञ्जकक्रियायाम् ।

जात इति तत्सम्बन्धाज्जात इति । तथा चैवं शब्दसद्भावात् व्यवहारोच्छेद इत्यर्थः । बुद्धेर्विनाशित्वात्तिरोभावे वाच इत्युक्त्या पक्षान्तरमाहुः जीव इत्यादि । एतेन चिद्व्यपञ्चनविधेयत्वं आविर्भावतिरोभाववादाः सर्वोप्युपलभ्यन्ते बोध्यः । एवं सर्वशब्दवस्थायुक्त्वा तां प्रकारभेदेन चिद्वेश्चिद्विशन्ति एवमित्यादि । यथा सर्वशो मूलसदंशचिदभूतिकर्माणांशिकापिर्लोकिकेन शक्तौषेण च प्रकारेणाभिव्यज्यते, एवं चिद्व्यपो जीवोपि मूलभूतज्ञानांशचक्रिकरूपस्यामोहकमायांशभूतैस्त्वृतीयस्कन्धसुबोधिनीवक्ष्यमाणरीत्या प्रमातृप्रमाणनिष्ठैः सात्त्विकैर्विशिष्टज्ञानैरभिव्यज्यते । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन शूरिद । विषयस्वीकृतिं प्राहुः यथा स्वप्नमनोरथावि' त्युक्तीत्याऽभिमन्यमान आविर्भवन्नुपपद्यते, 'मृत्युरत्यन्तविरस्यति' रितिवाक्योक्तीर्या तदभिमानं त्यजंस्तिरोभवत्यति श्रियते चेत्यर्थः । नन्वेवं तिरोभावे लिङ्गभूतस्य मनः प्राणाशुवाधेरपि विस्मरणाद्युक्त एव कृतो न भवतीत्यत आहुः प्रयत्न इत्यादि । तस्याः परार्थान इतिपाठे भगवदधीन इत्यर्थः । तथा च, प्रयत्नस्य विद्यमानत्वेन देवनिष्ठत्वावपि न मुक्तिर्भवतीति जीवत्वं नावाङ् निवर्तते इत्यर्थः । एतावानर्थो द्वितीये श्लोके सङ्गृहीष्यते । नन्वेवं प्रयत्नार्थान्त्वे अनिमोक्ष एव स्यादित्याकाङ्क्षायां मुक्तिप्रकारमाहुः स चेत्यादि । स इतिपदं तदापदोच्चरं नाभित्यादिना सम्बन्धते । 'जगद्रथापारवर्षमि' तिब्रह्मानुसारेणाहुः जगदित्यादि । तस्येति । अत्र तस्या इति पाठे जीवरूपायामित इति व्याख्येयम् । तथा चैवं स्वरूपलाभादिना भगवत्तौल्येपि 'अमोहाय गुणा विष्णोराकारभिरच्छरीरता । निर्दोषत्वं तारत्वं ह्युक्तानामपि चोच्यते' इति ब्रह्माण्डवाक्यात्तत्त्वैत्यर्थः । एवञ्च सायुज्य आनन्दाभावेषु चरणादिरूपत्वे भवतीति सर्वं सुस्पष्टम् । इदं तृतीये श्लोके सङ्गृहीष्यते । एतेन 'जीवोत्पादनसमय एव' इत्यादि चिद्व्यपञ्चनोक्तं समर्थितं भवतीति ज्ञेयम् । सर्वं मुक्तिभेदांश तथाभवन्तीत्यपि । एवं सृष्टिप्रक्रियाङ्गीकारे मानं गुणञ्चाहुः इयमित्यादि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' आत्मा वा इत्येक एवाग्र आसीत्' 'पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यपदात्मनोपवर्षति' इत्यादिश्रुतिवाक्येषु सृष्ट्यादावैकस्यैव विद्यमानता कर्तृत्वञ्च बोध्यते । 'तदेतत्' सोकामयते' इत्यादिषु चेच्छाया एव करणत्वं च बोध्यते, तदाकारश्च सर्वैव 'बहुस्यां प्रजायन्ते' त्वेवोच्यते । तेन तस्यैवोपादानत्वमपि सिद्धयति । 'तदात्मानं स्वयमकुरुते' त्रिश्रुत्या 'आत्मकृतेः परिणामात्' 'तदनन्वत्प्रपारम्भणश्चर्वादिभ्य' इत्यादिमुत्रैश्च तथावसीयते । पूर्णश्रुत्या च त्रयाणां पूर्णत्वमुच्यते । 'यगमिः शुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीत्युक्तम् । सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्ती' ति,

अनेन जीवैनात्मनानुपविद्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति, 'पादोस्य विश्वाभूतानी' इत्यादिश्रुतिभिर्भेदांशो जीवश्लोके जीवभूतः समानतः, 'अंशो नाना व्यपदेशाद्' इत्यादिस्मृतिमुत्रैश्च तस्यांशत्वम्, अविद्यया बन्धः 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महाभूतः । बन्धोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तयेत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मायया बन्धः, 'तमक्रतुं पश्यति वीतश्लोको धातुः प्रसादान्मिदमिदानीमिदमि' ति, 'यमेषैव वृणुते तेन रूप्य' इत्यादिश्रुतिभिः 'मायेव ये प्रपद्यन्ते मायावेतां तरन्ति ते' इत्यादिस्मृतिभिश्च भगवत्प्रसादादेव ज्ञानादिप्राप्तौ मुक्तिः । 'सर्वे जीवाः सर्वमयाः तथाप्यल्पा' इत्यादिश्रुतिभिः पूर्वोक्तब्रह्माण्डवाक्याच्च तारतम्यं सिद्धम्, एतेषु यदेव न स्वीक्रियते तद्रोचकं वाक्यं व्याकुप्यत इतिश्रुताथार्थपत्तिः सिद्धा सर्वेषु श्रुतिपुराणतन्त्रेषूपपद्यन्ते । तथा चोक्तानि वाक्यान्त्यसौ मानं सर्वोपयोगश्च गुण इत्यर्थः । अन्यथाप्रक्रियेति । ब्रह्मनिमित्तभूतमेव न परिणमते, कार्यं त्वारभ्यते, जीवस्तु नित्यमिन्न एव, मुक्तिस्त्वविभागे भेदप्रतीत्यभावादेवेति, जीवजडौ ब्रह्मशरीरे, ब्रह्म तु शरीरि, शरीर-शरीरिणोश्च घटघटत्ववोरिवारविनाभावः सदा । अविनाभावलक्षणमेव चाद्वैतम् । शरीरद्वारक एव ब्रह्मणः परिणामो न साक्षात् । जीवस्यांशत्वञ्च विशेषणत्वेन विशिष्टांशत्वम् । मुक्तिरप्यविभागे भेदप्रतीत्यभावादेवेति । 'अयमात्मा ब्रह्म, विशानमयः प्राणसाक्षादपरोसादि' इत्यादिश्रुतिभिर्जीवो ब्रह्मेव । भेदप्रतीतिस्तु मायैव, 'मायया ह्ययदिवे' त्यादिश्रुत्या । प्रपञ्चस्तु 'सैषाविद्या जगत्सर्वमि' त्यादिश्रुत्या मायापरिणामत्वात्प्रमथ्या, ईश्वरोपि मायाशबल एव, ब्रह्म तु निर्दिशेषमनापविद्यासम्बन्धेन विवर्चते, मुक्तिस्तु ज्ञानेनाविद्यायाः सकायांया नाशाद्विस्तृतकण्ठमणिन्यायेन स्वरूपावस्थानरूपा स्वत एवेति माध्वरामानुजशाङ्कराणां प्रक्रिया । एवं दर्शनमात्राभिमानिन् प्रस्थानान्तराभिमानिनां च ज्ञेया, विस्तरमात्राश्च लिख्यते । सा सर्वापि पूर्वोक्तानि तज्जातीयान्यन्यानि च वाक्यानि वाधते । अतः पूर्वोक्तैव प्रक्रिया आदर्णीयेत्यर्थः । ननु एवं सृष्ट्यादिप्रक्रियातौल्ये स्वरूपतौल्ये च सति जीवानां कळे कथं भेदः इत्याकाङ्क्षायामाहुः जीवेत्यादि । एवं शोषणार्थं सर्वं निरूप्य श्लोकं व्याकुर्वते एतदेवेत्यादि । अस्य चिद्रूपस्येति इदं परपदस्य व्याख्यानम् । यदाशुभयो २।१७ इतिप्रश्नवाक्ये अस्वेतीदमा तन्निदेशात् तत्प्रकारार्थम् । स्वरूपाज्ञानमिति, जीवमायादीनां स्वरूपाज्ञानम्, देहरूपाथसम्बन्धो न घटेतेति शेषो मूलादेव बोध्यः । कृतो न घटत इत्याकाङ्क्षायामाहुः व्याप्ताहेत्यादि । तादृशमिति व्यापारोपेयम् । ननु सद्भास्य परार्थत्वाच्चछेषितोस्य देहसम्बन्धः स्वतः स्वभावतो

शान्त्या वाऽनायविधया वा सामर्थ्यस्य एव स्वीक्रियतां, तदग्रमं किमिति स्वी-
क्रियते इत्यत आहुः अन्यधेत्यादि । अन्यधेति धर्मरूपभगवत्स्वरूपज्ञानात्स्वसा-
मर्थ्यमनाभावे । न भवेदिति, अर्थस्यैव तस्यापि स्वरूपज्ञानात् न भवेत् इत्यर्थः ।
ननु तर्हि शक्त्यभावादिनिच्छतो विशिष्टवदर्थसम्बन्धोऽस्तु किं व्यामोहेनेत्यत आहुः
व्यामोहेत्यादि, व्यामोहो नाम विपरीतज्ञानम् । तथा च, तं विना केवलज्ञानश-
क्त्यभावे सद्दृशस्यैव जडत्वमेव स्थावरवस्त्यात् । न तु देहसम्बन्ध इति तदर्थं सः,
तेन विशेषिका मायापि तदर्थमावश्यकीति तयैत्यर्थः-। ननु सामर्थ्यतिरोभावसम-
कालमेव व्यामोहेन को हेतुरित्यत आहुः सहजज्ञात्किञ्च सन्ति । तथा च, सच्चि-
देव हेतुरित्यर्थः । नन्वेवं सन्निधेर्हेतुत्वे तस्याः शक्तेरपि ज्ञानसन्निधानाद्गुणत्वे च युक्ता,
न तु दोषत्वमित्यत आहुः तस्या इति । हीनभावादिति 'प्रजायेये'तीच्छाकृत्वात् ।
तथा च, हीनकार्यकरणस्यः दोषत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति सामर्थ्यकापार्थमेव
यत्नः कार्यो न तु मायातरणार्थमित्यत आहुः जीवस्येत्यादि । तस्याः बन्धनेऽधिकृ-
तत्वात् 'थावदधिकारं स्वाधिकारिकमि'तिन्यायेन तस्याः कार्यं मृत्योरिचानिच्छायाः
मप्यनिवार्यम्, भगवतोऽप्रतिहतत्वेच्छत्वाद् अतस्तस्याः सम्बन्धे व्यामोहावश्यंभावात्
तत्करणयत्न आवश्यक इत्यग्रिमस्वारस्यादुक्तम् । सिद्धमाहुः तयैत्यादि । ननु
व्यामोहस्य भ्रम एव दृष्टो न तु देहादिसम्बन्ध इत्याशङ्क्यापामाहुः मोहितस्येत्यादि ।
अभिमान्यते चेति । तथा च, तद्वन्मूलशक्त्या देहादिकमपि पश्यत्यभिमान्यते वेत्यर्थः,
तर्हि तद्वद्वदपि मोहनेन कालादिनेव निवर्तनां किन्तदर्शकोपायेनेत्यत आहुः नि-
द्राया इत्यादि । सर्वेन उद्भवाभावादिति, निद्राया बुद्धिबृच्चिषेपरूपत्वेन व्या-
प्यतया सर्वेन उद्भवाभावात्, तथा चास्याः सर्वेन उद्भत्वादेताञ्जितारणस्य काला-
दिनाऽशक्यत्वाद्दुपाय आवश्यक एवेत्यर्थः । आज्ञस्य विद्वण्वन्ति स्वप्नेत्यादि ।
तथा च, यथा निद्राया भगवत्कृता स्वामिकीं सृष्टिं भिन्नतया पश्यति, तथैव स्वतया
तद्विभ्रम्यते, तथा मृत्युचिदंशमायया जगत्कृतंमायायामपि सद्दृश्येति पश्यति, तथैव च
स्वतयाभिमान्यते इति दृष्टान्तार्थः । एतस्याः क्षेत्रदर्शकत्वं नृसिंहोत्तरात्पानीये वन-
प्रसङ्गे स्फुटम् । तदसम्भ्रुकृतनद्रथाख्यानाद्वचगन्नन्यम् । एवमनेन श्लोकेन
देहसम्बन्धे हेतुकोपनाद् यद्विज्ञापसन्निधानेन यद्व्याप्तम् २।८।७ इति प्रश्न उत्तरितः ।
बहुरूप इत्यत्र । अतः परं भवन्तो जानते, यथा २।८।७ इति तुर्यपादेन वक्तु-
ज्ञानमकारो यः पृष्ठस्तदुत्तरपतीत्याशयेनाहुः एवं तस्या इत्यादि ।
२-९-२ मा ह्याभासेत्यादि । इदमपि 'जीवेशावाभासेन करोति, माया चाविद्या
च स्वयमेव भवती'त्यादौ श्रावणाचयेव स्फुटम् । तस्याश्च प्रपञ्चदर्शननिमित्तत्वेन,

न दूपादानत्वमपि, उपादानत्वं त्वात्मन एवेत्यपि तद्व्याख्यानादेवावगन्तव्यम् ।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनिव्यवर्षीति तत्र श्रावणात् । समर्पकान्नावादिनि
भावधानः, समर्पकत्वाभावादित्यर्थः । एवमनेन श्लोकेन स्वस्य स्वसदृशानां देह-
सम्बन्धविषयको ज्ञानमकार उक्तः ।

यर्हि बावेत्यत्र । एवं द्वाभ्यामुत्तरमुत्तवा 'त्यले कलेवरं, २।८।८ इति देहजि-
हासामभिसन्धाय पृष्ठत्वात्तदसम्बन्धमयमभिकाङ्क्षतीति निश्चित्य तदु-
२-९-३ पायं वदतीत्याशयेनाहुः एवं तस्याः कार्यमित्यादि । स्वस्य महि-
मरूपे भगवत्प्यानन्द इति च्छान्दोग्यस्ये 'स्वाप्यय' सूत्रविषयत्वात्
'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इत्यत्र स्वशब्देन जीवमूलरूपद्वयत्वे,
'महिम'शब्देन चोत्कर्षः, तथा च, स्वस्योत्कर्षरूपं तदभिमतत्वेन, न तु हस्तिहिरण्य-
दिरूपं लौकिकमिति लौकिकमहिमावधारणाय परस्मिन्नित्यादेश्यमाहुः युगोत्यादि ।

आत्मतत्त्वेत्यत्र । पूर्वश्लोके एतादृशमरणं यत् कालविशेष उक्तम्, 'तत्र न
कालादेः कारणत्वम्, किन्तु, नियन्तुरेवेति 'परस्मिन् कालमाययो'-
२-९-४ रित्यनेन बोध्यते । एवं सति मोहीपि तदधीन एव सिद्धपतीत्येतद-
भिसन्धयेवात्र सर्वदृष्ट्यादिप्रक्रिया बोधिता । न चैवं वैषम्याद्यप्येते, तावन्ने च
आत्मसुष्टिकयनेनैतन्निरासात् । उपास्थितहान्यकृताभ्यामपि परमवशिष्येते, तावन्ने च
ब्रह्मसन्देहवारणे वारयिष्यन्त इत्याशयेनाग्निं वदतीत्याशयेनाहुः एवं जीवेत्यादि ।
अत्राप्रीत्यादि, अस्मिन् सन्दर्भे या मुक्तिर्बिबक्षिता सास्मिन्निरूपितेवेत्यर्थः (सर्वौ-
त्मकत्वात्तुपपत्तिरिति नाप्यणस्येतिशेषः) लौकिकानामित्यादि । अज्ञातशास्त्र-
त्माणां लौकिकप्रमाणजन्यसम्भ्रुकृतिच्छेदेन भगवत्कारणमुक्तमसु लौकिकबुद्ध्या,
एतान्यपि लौकिकप्रमाणपुष्टिकन्यामेव निर्णयानीतिभ्रमलसर्गां निश्चाल्यक्तुर्बुद्धि-
द्रीकृत्येयः । यदाहेति । सम्बन्ध इति तद्वदामीति कथनमतिज्ञानाऽऽर्थकी बोध्या ।
स इत्यत्र सन्तोकाथैमिति भगवतोपायम् । ब्रह्मण इतिव्यक्तम् । प्रवर्तते
इति, नियमसामान्याचकार्यं शब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः । त

२-९-५ इति सुष्टिसाधनभूताः । दृशमिति साक्षात्कारम् ।
स चिन्तयन्नित्यत्र । प्रकारः सर्वोमीत्यारभ्यैतद्व्याख्यानेन ज्ञापितमिति, चिन्ता-
करोपक्षेपाच्छुकेन व्यासचरणैर्ज्ञापितम् । निरूपितेति शिर्षदित्त-

२-९-६ रित्यनेन पदप्रत्यभिज्ञां बोधयता निरूपितेत्यर्थः । व्याकुल इति ।
साधनाप्राप्त्या व्याकुलः । अक्षरद्वयं विवेकतुं विशेषमाहुः स्वराणा-

मित्यादि । निर्णयार्थमिति उच्यते पदस्य किमर्थकमिति निर्णयार्थम् ।
लक्षणयार्थपरमिति सन्नापसामान्यं तपश्चात्वं इत्यष्टजनकोपि स तद्विशेषत्वा-
दात्वं एव । स च केवलपातुमयोगेऽन्यवगम्यमानोऽस्यप्रत्येन ज्ञाप्यते । प्रकृते तु
तद्भावाद्भातुमात्रं तादृशविशेषबोधने कुण्ठितं सत् स्वशक्यमात्मन्येनाथपरं केषाञ्चिद्वन-
बोधकमित्यर्थः । किञ्चित्चित्ति निःकिञ्चनान्द्रावपवभूतकिञ्चनपदवाच्यं त्वित्यर्थः ।
निःकिञ्चना एवेति स्वरहितवापकृतिवन्धकीभूतकिञ्चिद्रास्यपदार्थरहिता एवेत्यर्थः ।
निशाम्येत्यस्य व्याख्याने तद्वि पदमित्यादि । पदचतुष्टयमप्य इति ।

२-९-७ नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकपदचतुष्टयमध्ये ।

दिव्यमित्यत्र साधारणस्य ज्ञानस्याप्रयोजकत्वेनामोघत्वं नोपपद्यत इत्यरुच्या
पक्षान्तरमाहुः अथ वेत्यादि । योगजनित इति, सामर्थ्यविशेष
उक्तइत्यर्थात् । इत्यपीति तथेति शेषः ।

२-९-८

तस्मा इत्यत्र अत आहेति । अतो हेतोः तादर्थ्यचतुर्थीमाह । स्वपदेनैव
कृत्रिमवैकुण्ठ्यात् परत्वं सिद्धयतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ब्रह्मरूपं वेति,
अहिकुण्डलवत्त्वाभिन्नमित्यर्थः । 'पूर्ववदे'तिन्यायेन राजाधिकारात्तु रूप-

२-९-९

सामर्थ्यस्यात्र वक्तव्यत्वादित्दमपि नात्र युक्तमित्यतः पक्षान्तरमाहुः
प्रभुत्वेनेत्यादि । नन्वेवं मति 'न यत्परमि'त्यभिन्नविशेष इत्यन आहुः अक्षरस्येत्यादि ।
साम्यदशायां गुणमासाधारणधर्माणामभिन्नस्यैवभावाद्दृश्याय इव भवतीति तत्तोल्यधारण-

माहुः श्यवहारेणेत्यादि । स्वष्टव्यवदेन ब्रह्मविज्ञाने विबुधपदार्थैक्यमाशङ्क्य
तत्तात्पर्यमाहुः तद्द्वारेत्यादि । अन्यव्यवहार इति, तदनुगायिनां व्यवहारः,
तद्व्यवहारे गुणसम्बन्धात्संगुणं हीयेतेति तद्धारणार्थव्युक्तमित्यर्थः ।

प्रवृत्त इत्यत्र अनेनेत्यादि । एतेन 'क्षयन्तमस्य रजसः पराक' इत्यादिश्रुतावुप-

लक्षणविषया तमसोपि निवारणात्तदुपवृत्तिमिति ज्ञेयम् । प्रतिकृति-

२-९-१०

सम्बन्ध इति भरितपात्रसञ्चारकसम्बन्धः । तथ्यापीति सम्बन्धेपि ।
तस्मादिति कादाचित्कस्य सम्बन्धस्य पश्चाद्वाप्यात् । नन्वेवं संसर्ग-

मात्रेपि सांसर्गिकदोषस्त्वायात्येवेत्यत आहुः सम्बन्धश्चेत्यादि । निरूपितमिति ।
तृतीयैकादशस्कन्धाद्रिवाक्यान्वयसुसन्वाय 'प्रकृतिः पुरुषशोभो परमात्माभवत् प्रियः,
यदुर्षं समधिष्ठाय तदक्षरशुदीयत' इत्यादिना निरूपितम् । एतेन सुबोधिनीतः
पूर्व निबन्धमूलं कृतमिति ज्ञाप्यते । निबन्धटीका तु सुबोधिनादिसर्व-
प्रन्थकरणात्तरं 'अयं वच्मि यथामति' इत्यस्य व्याख्याने मीमांसाद्वय-

भाष्यं भागवतटीका च परिगृह्णतेति चकारुष्याख्यानाज्जाप्यते । ननु
शुद्धसत्त्वचन्द्रो रजस्तमसी अपि तत्र तिष्ठतां को दोषः ? अस्तदभावगमकमाहुः
किञ्चेत्यादि । विक्रम इति श्लोभरूपकार्यव्यापारः । 'न यत्र माय'त्यद्वैत्यावतरणिको
वक्तुं पूर्वादिस्य निष्कृष्टार्थमाहुः आनन्द इत्यादि । उपपद्यत इतिसत्त्वसम्बन्धा-
वेवोपपद्यते । एतेनेदं स्फुटं । अथा हि, यत्र भगवान् स्वस्य यथाकामञ्चित् स्वरूपमात्रं
प्रदक्षेयति तत्राकारादिसमर्पणार्थं कालादीनामाचारात्तदवकी, अत एव 'कृते
शुक्लवर्णाहु'रित्यादिवाक्यैर्गुणैः पनागवाच्यं नानावर्णाकारत्वमौपाधिकमिति निश्ची-
यते । यत्र पुनः कृपया कृतं स्वरूपं प्रदक्षेयति, स्वास्मिन् सर्वं न सम्बन्धयति,
किन्तु लोके आकारसमर्पणाय 'लौकिके सम्बन्धयति, तेन तस्य गणितानन्तत्वं
भवति । सर्वं तु सत्त्वाचारं लोके यदाध्यात्मिकमात्मरूपमक्षरं तदाचारी यावाधि-
दैविकाक्षररूपी चरणी, तदाचारो गुणसंसर्गलक्षस्यापि राहित्याक्षरवधानान्दरूपः
त्वाभाषिकमुन्द्राकारः कालसम्बन्धाभावात् सदाभिर्भूतो निरूपहितधर्मा भवति ।
एवं सति यथात्र तथैव 'रामाक्रीहमधृष्टु'त्यत्र ब्रह्महमनीयकथास्थले चावगतव्ययम् ।
तेन च गीतास्थश्रुत्यादित्येकेवलानन्दाकारत्वबोधकवाक्यतात्वैक्यासाकः, अथवा
'शुन्यवद्वाह'मिति तत्त्वदीपग्रन्थस्तदर्थमकाशिका जन्मप्रकरणीयतृतीयाध्याय-
टिप्पणी वैतदनुसन्धार्थं विचारणीयम्, न त्वन्यथेति । अत इति चिदुपत्वात्तदुप-
सम्बन्धाच्च । अस्त्येति भगवतः । एत इति सुरासुराः ।

इयामावदाता इत्यत्र । इन्द्रीलादिदृष्टान्तैरुपलक्षणविषया न्यामत्वे नाना-
प्रकारत्वं बोधितं शब्दश्च रसेति, पीताम्बरस्य वेदरूपत्वात् 'पिञ्जलवत्'

२-९-११

इत्यनेन शब्दः, सूर्यमण्डलदृष्टान्तेन रूपस्योक्तत्वात्, सूर्यस्य च श्रुती
बधुत्वेन निरूपणात्, 'सूरुच' इत्यनेन रस इत्यनमयम् । सत्त्वस्येति

सदृशस्य । आभरणानां बाह्यत्वेन सहगुणत्वमाहृष्य निराह्वेन्नि यद्यपीत्यादि ।

तथा च, बहुगुणत्वेन प्रतीयमानत्वेपि नियतत्वेनैककमम्बन्धित्वात्बहुणा इत्यर्थः ।
आजिष्णुनिरित्यत्र । ननु विषदकोटी प्रथममज्ञानादिके रसादिकजावय-

वक्तव्यमिति तन्मूर्तो नोक्तम आहुः अस्मादीनामित्यादि । तथा

२-९-१२

चात्रायभाक्त्वं श्लोभरूपत्वात्तदभावस्य च प्रागेवोक्तत्वात्तदनासादि-

मद्भावमाहितिन्यतो नोक्तमित्याद्याश्रयेन विमानानां श्लोभाभाहेत्यर्थः ।
कापि शङ्कति श्लोभलक्षस्य प्रह्ला । विद्या नन्दनिरूपणयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि ।

भोगराग इति भोगकृतरागः । अत्रायमर्थः प्रतिभाति, आनन्दमीमांसायां 'युवा स्यादित्यादिना विषयभोगपूर्वकं मानुषानन्दं प्रथमतो निरूप्य शताधिक्येनाश्रिया आनन्दा निरूपिताः, तथा सति प्राज्ञापरधानेऽपि ब्रह्मानन्देऽपि सोऽवश्यं वक्तव्यः, अन्यथा प्रायण्डो विकल्पेत्, 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च (४-४-२?) इत्यनेन सूत्र-कृताप्येतदश्रीकृतं तदपि विरुद्धयेत् । तस्य भोगस्यात्राभावे अक्षरानन्दस्य तदंशसू-नतायां तत् आधिक्यं तदशेषं भावितञ्च भवेत्तत्सन्निरूपणम् । तथा च, मात्रकृत एव रागो न तु विषयकृत इतीश्वरकृतभयाभावायै भगवद्विच्छया स इति बोधयितुं विषयानन्दो निरूपित इत्यर्थः ।

२-९-१३ श्रीयंत्रेत्यत्र । स्वार्थं सच्चिद्रूपत्वे गमकमाहुः, अत एवेत्यादि । तथा च, चरणसेवया भगवदानन्दकाङ्क्षावत्त्वेन तद्रमकमित्यर्थः ।

ददर्शत्यत्र परिज्ञानार्थमिति अन्तर्भावित्यर्थेपरिज्ञानार्थम् । सच्चिद्रूपा इति पूर्णशब्दवाच्यसच्चिद्रूपाः, ते क इत्याकाङ्क्षायां तानाहुः अखिलेत्यादि ।

२-९-१४ एतदनुप्रवेशा इत्यादि । एतेषां लौकिकेऽनुप्रवेशे सत्येव लौकिकस्य भगवति सम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि ।

एतदनुप्रवेशस्य भगवत्सम्बन्धजनकत्वादेव दशमोक्तलीलायां लौकिका जगदादिरूपाः पदार्थाः पूर्वलीलासमसङ्ख्याया त्रिविधमोषिविचरिणीनामुक्तयोरुत्पत्त्यर्थेदेव समाना या समसङ्ख्या, तथा कृत्वा, आभिः अत्रोक्ताभिः जगदादिभूमिभिरध्यायतिपायाः सन्तो भगवद्भोगाद्योपयुक्ताः समसमन्तिभिर्ध्यायैरनिरूपिताः, इदं गमकमित्यर्थः । त इति जगदाध्यायिद्विक्राः । इतरसिद्धिरिति पादसेवनादिसिद्धिः ।

श्रुत्यप्रसादेत्यत्र । एते श्लोके व्याकुर्वन्ति, एवं सर्वंत्यादि । एवं व्याख्याने बीजमाहुः एत इत्यादि । एतादृशीति व्याख्यातरूपा, अन्यर्थेतिरूपण-२-९-१५ मनर्थकं स्यादन्वयमित्यर्थः । ज्ञानं हि प्रपञ्चर्थे विस्मरकं, न तु स्वरूप-स्येति तस्यासवरूपता नोपपद्यत इत्यरूपा पञ्चान्तरमाहुः अथ वेत्यादि ।

कामिपदेन जगद्व्यतिरिक्तानुभोत्र माहाः । तथा च, तादृशदृष्ट्या कामिन एव पश्यन्तीति तेषामेव स्वरूपविस्मरणमित्यर्थः । न च प्रपञ्चविस्मरणभावाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमिति वाच्यम्, प्रपञ्चस्वरूपज्ञाने कामस्यैवानुदयात्तेनैव तदज्ञानसिद्धेरुत्पत्त्यभावादिति । अन्यथेति प्रकाशान्तरंणत्वादिर्कर्यम् । दृशासव इत्यनेन दृशो मादकत्वे निरूपितेऽपि पुनरागत्युक्तकल्पना तन्मूढनस्य तात्पर्यमाहुः जगदित्यादि । तथा च, जगद्वृषोन्मादाद्यं संत्यर्थः । प्रकाशान्तरंणत्वेन निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः कालेत्यादि । 'चक्षुरभूत्पतङ्ग' इति

भगवच्चक्षुषः पतङ्गताधर्मविशिष्ट (सूर्य) रूपत्वेन सूर्यस्य 'चासावादित्य एकविंश' इतिश्रुत्या तस्य कालात्मकत्वेन कालवशाद्ज्ञानो जगदन्तःपाती पदार्थः, कालाधेयो ज्ञातः समीचीनश्च भवतीति ब्रह्मणे ज्ञापितम्, न त्वित्यादिनोक्तरीत्या वा सूचितमित्यर्थः । आधार आधेयश्च । श्रीमद्भगवद्गीतासु पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपणे 'पुरुषः स परः पार्यं भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि श्रुतानियेन सर्वमिदं तत्' इतिशास्त्रादाचारः, 'उत्तमः पुरुषस्तन्मयः परमात्मेत्युदाहृतः, यो लोकत्रयमाविश्व विभर्त्येव्य ईश्वर' इतिशास्त्रा-दाधेयमित्यर्थः । एवं भगवद्भक्त्यन्येत्यादि । 'वेदा यथा सूचितराशिपुष्ट' इतिशास्त्रा-न्युत्पत्तेर्वैदिकरीटाधारत्वेन सत्यलोकत्वे शिरसः । योगसाङ्ख्यरूपकण्डलाधारयोः रूपयोः श्रीभूत्वान्तःपातित्वेन तत्रोजनमहर्लोकरूपत्वं समीपस्व श्रीभूत्वस्य, 'योगस्तपश्च वंशश्च भगवत्प्रकितेव वे'तिचतुराशितलोकरूपत्वं चतुर्णां भूजानाम् अध्याधारस्वलोकरूपत्वं वृक्षसः । नायारूपपीताम्बराधारणां कथादीनां भूरादिलोकरूपत्वम्, एवं प्रकारकास्य ये भगवद्भवयवभूता लोकास्ते ततोऽपरकल्पयमाणगीत्या प्रभुघ्रादिरूपचतुर्भूतैर्भगवत् आश्रिता इत्यर्थः ।

अध्यहणीयेत्यत्र । तत्सम्बन्धेन वा पूजयामिति धर्मादीनाभासने प्रवेशस्यैकादश-स्कन्धे वक्ष्यमाणत्वेनेदं पञ्चान्तरमुक्तम् । तथा च, धर्मादिसम्बन्धेनान्यैः

२-९-१६ पूजयमित्यर्थः । तेऽप्य इति धर्मादिभ्यो न्वस्यः । तदिति आसनम् । तत्रतमभावेनेति इदं वाराहे (नारसिंहे) कण्ठ उक्तं 'भगवानिति शब्दोयं तथा पुरुष इत्यपि, निरुपाधी च वंसेते वायुदेवे सनातन' इति । नित्या इति स्वाभाविकाः । अनेनेत्यादि । एतेन प्रथमाध्याये 'तं सत्यमानन्दनिधिं भजेते'त्यत्र

कलत्सेव्यत्वस्यैकं तत्पुरुषशेषत्वाभावात्समर्थितं ज्ञेयम् ।

तं प्रीयमाणमित्यत्र । एतद्वादीनां षण्णां तात्पर्यं वदन्तः स्वतो भाषणस्याहुः यत्रेत्यादि । अभीक्षितमिति भगवदाश्रयणोच्यम् । प्रादरूपकल-

२-९-१८ सिरूचर्थमिति कर्तुमात्वं यत्साधने तत्कलसिद्धयर्थम् । प्रोत्साह-नमिति करस्पर्शादिना हर्षजननम् । अन्यथात्व इति अन्यतरस्यानभी-

प्सितत्वे । तथा च, यद्भगवान् प्रोत्साह स्वयं भाषितवान्, तेन ब्रह्मापि सिद्धिदानो साधनादीनां स्वाभिलषितत्वं ज्ञापितवान् । अभिलषितदानतात्पर्यमाहुः प्रसन्नत्वादित्य-त्यादि । ननु मेरणाभावं को दोष इत्यत्र आहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति मेरणाभावं ।

तथा च, पदार्थान्यथाकरणपरितरेव दोष इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं भगवत्कृतितयापि ब्रह्मा भगवद्भक्तं प्रसन्नं पश्यन्पि स्वाभिप्रेतं कियति न विद्यापितवानित्यपेक्षायामाहुः अत

इत्यादि, अत इति, अन्यथा करणस्यानभीष्टत्वात् । अतः परं व्याकृष्यन्ति भगवतीत्यादि । ननु स्मितपदेनैव हासमन्वयमाप्ती पुनरीपयदस्य किं प्रयोजनमत आहुः सवैत्यादि । तथा च, हास्यरूपफलत्वे स्मितपदेनोच्यते, न तु कार्याल्पत्वमतस्तद्रोपनाथेतिरित्यर्थः । ननु विद्वेश्चोऽविशिष्टत्वेपि मोहस्य जीवत्वात् शक्यत्वाद्भगवता स्मितद्वारा ब्रह्ममोहोत्पादने षोडशी कृते गोपि जीवतुस्य एव स्थानबन्धोऽकारित्वत आहुः यथापीत्यादि । यद्यपि स्मितमेवात्राप्यप्यस्य, तथापि, ब्रह्मण इच्छामानेनेव जगद्विषयत्वकेस्येन कृते ब्रह्मणोऽन्यासत्तत्राभावाद्भगवत्कार्यत्वात्त्वमतो न जीवतोऽस्यमित्यर्थः । अन्यदपि विशेषमाहुः स्मितमित्यादि । तथा च, स्मितस्वरूपस्य साहाय्यरूप (सायात्वस्य) ज्ञानादपि न जीवतोऽस्यमित्यर्थः । नन्वेवं मायात्मकं तत्त्वरूपे ज्ञाते वैराग्यमेव भावयति, न तु सृष्टिर्गन्तव्य आहुः परमित्यादि । तथा चातः सृष्टिरित्यर्थः । ननु कलापर्यवसायित्वे स्वरूपज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुः भवत्वित्यादि । ननु इदानीं साफल्यभावे इदानीं ज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुः फलेऽपीत्यादि । शास्त्रमिति 'ये यथा मामिषंति पतिज्ञाशास्त्रम् । उन त्व इत्यादि, तत्रशब्दोऽन्यार्थकः । अत्र श्रुतावुत्तराद्गोपीशोभाहास-पसादप्रयुक्त एव शब्दाधिज्ञानाभावः पूर्वोद्धे विवक्षित इति ज्ञायते, तद्वदित्यर्थः ।

त्वगात्प्रमित्यत्र । भगवत्कार्यकरणे वेदान्तार्थमित्यत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च, भगवत्कार्यं, यज्ञकर्तृव्यापारोक्तिः सैव गमित्यर्थः । नन्वत्र पूर्वश्रुतिद्वयस्य भुतपूर्वाभ्यांनुवादात्तृतीयस्यालीकिकार्यपत्त्याचो-पपन्नौ कथं तथातार्यार्थमिति स्यात् आहुः अन्यथेत्यादि । एवं तात्पर्यानुक्तं वेदानां लोकानधिगतार्थमन्तत्वाभावेन प्रामाण्याभाव एव स्यादतस्तथा तदनुपपत्त्या समतरीयत इत्यर्थः । नन्वर्थवादानां विधेयकमस्तुताथेव तात्पर्याचारां स्वाधेऽप्रमाथेऽपि नाममाप्यामर्माकिरित्याशङ्क्यामाहुः अत एवापातत इत्यादि । तथा चैवं पुत्राणविचारेण भिद्धो जमिनीयानां तदज्ञानाभावाद्भान्तत्वमेवेत्यर्थः । तत्र हेन्, तत्रेति चतुर्मुने । शिक्षणावस्थापिन इति दर्शनात्तानुगुणसारेणोक्तम् । अप्रापयदिति । श्रवन्तमिदं णिजत्र स्वार्थं, यथा गमो गत्यमचीकर्तृत्वादी । प्रथममुच्य इति श्रुक्ततावचोपाजनक इत्यर्थः । सामर्थ्यविद्योपे वेति सम्पाद-यदिति शेषः । नहयमेति नोदहदय्या ।

२-९-२० त्रं चरन्त्यत्र अन्यत्रापीति । यत्रैवं वनशोभायल्लेख्यर्थः ।

मनीषितान्, सायित्यत्र अश्रगन्तकस्येति । 'अत्यक्तोक्ष इत्युक्तं' इति तात्पर्या-व्यक्तस्य इत्यन्वयमाहुः पराश्रीत्यादि । तथा चायौष्यशास्त्रकणकोष्ठ्याव

२-९-२१ भगवद्विच्छाभावे कथमपि न दर्शनमतमथैव तथेत्यर्थः । एतदेवोपादा-यन्ति बहिरित्यादि । तथा चाकाशस्यापि तदन्तुम्भभावेनैव ग्रहणम्, न चक्षुःसामर्थ्येनेत्यर्थः । नन्वयोग्यमपि कालरूपे दिव्यचक्षुषाहुनेन दृश्य, तथात्र तपःसामर्थ्येन दर्शने भविष्यतीत्याशङ्क्यामाहुः सामर्थ्येत्यादि ।

२-९-२२ प्रत्यादिष्टमित्यत्र एवै सतीति, तपसः परमत्वे सति । कार्यात्मन्व-मिति कार्यव्यापकत्वम् ।

२-९-२३ तत्रापीत्यत्र, परमिति, अमद्गोदासीनमेकमित्यर्थः । त इति उपे रूपे । कीदृशीत्यत्र । नर्णनाभिष्टदानेन सृष्टिप्रकारविशिष्टो भगवान् ज्ञात एवेति

२-९-२७ स्वरूपज्ञानश्रान्तस्य किं प्रयोजनमत अहुः कूर्तापीत्यादि । अत इति दृष्टान्तमात्रेण स्वरूपज्ञानात् । तदुत्पत्त्यादयन्ति अन्येत्यादि ।

भगवच्छिक्षितमित्यत्र । नन्वत्र शिक्षितकरणं तेन वनशोभावधारणमेव च प्रतीयते, न तु शिक्षार्थेनमिति शङ्कायां तत्रार्थेनमुपपादयन्ति

२-९-२८ भगवतेत्यादि । अत्र हि शिक्षितकरणवाक्यान्वयात्तुपपत्त्य तदाशय-गोचरमेवं वाक्यं पूर्वं कल्पनीयम्, अन्यथेदं प्रथमत इदानीमेव भगवतो दृष्ट्वेनेतः पूर्वशिक्षान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात्तदाकथयार्थभाषणतः । मिदं चैवं कल्पने

निःसत्युहैत्र प्रार्थनेसिद्धिरित्यर्थः । एवं वाक्यमुपपादयतद्वं वक्तुं शिक्षादेः स्वरूपमाहुः शिक्षेत्यादि । कर्त्तंति शिक्षणक्रियायां स्वान्त्येण विवक्षितः । आश्रय इति तदश्रयक्रिया-बोधकवचनेन तदश्रया क्रिया वा यत्र माऽऽधीयते स इत्यर्थः । एवं त्रयाणां स्वरूपबुतत्वा वाक्यार्थमाहुः तत्रेत्यादि । तत्र क्रियाकर्मकशिक्षाप्रार्थनेवाक्यमयोगे शिक्षाप्रार्थनक्रियाया एव मुख्यत्वेन कर्मभूतक्रियाया गुणभूताया अपि कर्मत्वेन विवक्षितायाः मिट्ठाविति शेषः । सिद्धौ सैव कर्मभूतकर्त्तव्यं तथा वपरीत्यमालम्बते । तथा तदाश्रयश्च पठनादि-क्रियादृष्टान्तेन । प्रकृते तु ब्रह्मकर्तृकप्रार्थनक्रियायां तु जगत्सृष्टिक्रियाया अमिदत्वे-नावपत्त्याचयेति । तथा सतीत्यादिनोक्तरीतिक एवार्थ इत्यर्थः । एवं शिक्षा-वत्पर्यायमुक्त्वा विक्षितं कर्त्तव्यमित्यमाहुः पश्चादित्यादि । अत्रे शिक्षार्थमिति अत्रे जक्रियमाणानां शिक्षार्थम् ।

यावदित्यत्र । नन्वत्र करोतीत्यादिप्रदानाभवात्तथमेवमप्याहायं व्याख्यायत इति शङ्क्यामाहुः यथापीत्यादि । त इत्यर्थेव व्याख्यानं त्ययेति ।

२-९-२९ मदान्तं व्याख्याने दोषसाम्यमाधिक्ये चाहुः तत्रापीत्यादि । अयुक्तंति कालान्तरे पुनर्भेदापत्याऽयुक्त्यर्थः ।

ज्ञानमित्यत्र परिकरमिति येन प्रकारेण तदधिमेतं तादृशप्रकारसामग्रीषु ।

ननु विज्ञानपदस्य विशिष्टज्ञानविधिविज्ञानस्योर्वाचकत्वात्विधिवर्णनं विना
२-९-३० कथं विविधज्ञानाचकत्वावगम इत्याकाङ्क्षायामाहुः अस्त्येत्यादि ।
ब्रह्मणा यो भगवान् हृद्यः सोऽनुभवो विशिष्टज्ञानसमानाकारोपि वस्तुतो
न सः, भगवदात्मकस्वभावशयमवग्रहं भूषणान् । स्वेन्द्रियादिसायध्यायजन्यत्वाच्च, किन्तु,
केवलात्मत्वानुभवरूपः, स च ज्ञात एवेति परमगुणत्वात् ज्ञानपदेन स उक्त एवेति
शब्दान्तरसन्निधिना नियन्त्रणादुक्तत्वरूपतित्त्वुपभानमेव तदित्यर्थः । किञ्च ह्यनेत्यादि,
तथा च, एवं वैकुण्ठस्थितसर्वैषादृशविषयज्ञानदानं न तादृशं तद्विशिष्टरूपस्य मित्यत्र
ज्ञापिते तस्यैव सर्वैषादृशचित्तवसर्वैषादृशचित्तवज्ञानात् 'परावरे यथास्ये' इत्यनेन
यथास्ये तद्वत्समिति दृष्टातिरिक्तं आद्यन्तरत्वाज्ञानं भविष्यतीतिभावः ।

यावानित्यत्र 'द्वितीयमिति' 'यथात्मया'तिश्लोकद्वयमार्थितं श्रीदाज्ञानम् ।

यावन्नि रूपाणीति, इदं यदनेत्यस्यार्थकथनं न तु विग्रहत्वात्तम् ।

२-९-३१ एतदपि पूर्ववदिति एतद्गुणगणकज्ञानमपि पूर्ववद्यथायर्थं रहस्यक-
मङ्गलश्रवण्यः । अत्र श्लोके प्रमापतो यावच्चज्ञानेन 'यदेकमव्यक्त-
मननरूपमिति'श्रुत्युक्तसद्वैकत्वं स्फोरितम् । परिमाणतो यावच्चज्ञानेन 'अणोरणी-
यान्महतो महीयान्' इत्यादिशक्तिः परिमाणविरोधो विरुद्धधर्माधारत्वेन परिहृतः
स्फोरितः । यथाभाव इति कारणरूपतया शक्याद्यष्टाविशतितत्त्वरूपता श्रौतकारण-
रूपता च स्फोरिता । यद्गुणगणक इति तत्तत्कार्यरूपता बोधिता । सर्वज्ञानग्रहस्य
कारणताबोधनेन 'यमेवैष हृद्युत' इतिश्रुत्युक्तं समर्थितं हेतुम्, तदेतदाहुः
एवं ज्ञानेत्यादि ।

अहमेवासमित्यत्र प्रार्थितमिति । यथात्ममाथायोगेनेतिद्विभ्यां सृष्ट्यादिकीटा-

विषयकज्ञानपूर्वकशिक्षाकारणात्तथा 'भगवच्छिक्षितं करवाणी'त्यनेन

२-९-३२ प्रार्थितमेतत्सोत्तरञ्च प्रथमश्लोकेनैव मिद्वचतीति शेषणां किं प्रयाजन-
मित्याशङ्क्यां तेषां तात्पर्यमाहुः अन्येत्येत्यादि । इदं द्वितीयम् ।

स्वरूपत इत्यादिकं तुरीयम् । अनुभवेशको जीव इत्याजानुप्रवेशतो जीवरूपमिति पाठः
प्रतिभाति । इति ज्ञान्वैय्यादिकं तुरीयम् । एवं मूढव इत्यादिकं षष्ठमस्येति हेतुम् ।
तज्जगन्निर्दिष्टे विस्तरंण बहतीति छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जगन्नि'ति 'शान्तं उपासीते'ति श्राविते जगतो ब्रह्मात्मकहेतुर्हेतुं सोपपत्तिकं कथयति ।
श्रुत्यर्थस्तु, खलु निश्चयेन इदं दृश्यमानं सर्वं (पक्षः) ब्रह्म इदं (सार्धं) तत्र

हेतुर्जगानिति, ज्ञायत इति ज्ञे, लोयत इति ज्ञे, अनतीत्यन् । जञ्च तदञ्च जन्वं, जच
तद्वत् च पलाव्, तस्मिन् ब्रह्मणि जन्वन् तज्जगानिति हेतोः । 'शान्तं उपासीते'
ब्रह्मसमवेत्तत्वाज्जगद् ब्रह्मत्वेनानुसन्तुध्यादिति, समवायश्च तादात्म्यस्यैव नामानन्तम् ।
अतिरिक्तपक्षेपि अनारोपितानागन्तुकरूपेणानुवृत्तिरेव । तन्व्यरूपमिति वैशेषिकप्रति-
पत्ताद्विद्य एव भगवदात्मक इति न तर्करणविकिरोधः । अत्रैकानुवृत्तदृष्टमेवामयैति-
वाक्यद्वयमग्रपदशोभयत्र सम्बद्धत्वे पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वादित्याशयेन तयोः प्रथमं
व्याकुर्वन्ति सृष्टेरित्यादि । "एको नारायण आसी"दित्यादिसुविद्वयं शास्त्रान्त-
रीयमिदानीं प्रसिद्धोपनिषत्सु "एको (वै) नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशान्"
इति ब्रह्मो(महो)पनिषदि पाठः । अत्र प्रथमश्रुतावशेदपदयोरभावेन सृष्टिपूर्वकाल-
स्योपादानत्वस्य चास्फुटत्वाद् द्वितीयश्रुतिप्रदर्शनं तेन तथैत्यर्थः । नरकश्रुतावग्रपदेन
कालस्योक्तत्वाद्भरितो रोहितादासीदित्यन्तदावसन्त्वात्तत्त्वमस्यापि सिद्धत्वात्तदा
सर्वेभ्यः प्रथमश्रुत्यन्तरेपि शक्यत्वमनन्तात् सृष्टिपूर्वकाले स्वभावज्ञानमविज्ञा नोपपद्यत
इति शङ्कायामाहुः किञ्चेत्यादि । पूर्वमिति त्वम्यापनकारेण । मन्विति
अतस्तं तु । ननु तर्ह्ययसचास्तु न चैवकारविरोधः । अगत्याऽयोगव्यच्छेदकत्वस्यैव

त्वादरणीयत्वादन्यथाऽग्रदन्त्याकोपादिति शङ्कायामाहुः अग्रं सृष्टेः पूर्वमिति ।
अयमर्थः, अत्र श्रुती कालसत्ताविधानाद्विकारे वाक्यभेदापातिः । अनुवादाद्विकारे
तस्य पुरोवादासापेक्षत्वेन तत्कालानस्यावश्यकतया तस्य तद्गुणश्च सत्तापत्त्या वाक्यार्थ-
वाधमसक्तिर्विशिष्टविधाने च गौरवापत्तिरतस्तत्र शिष्यव्योपनार्थमिदानीं प्रसिद्धकाल्यो-
पाक्षनेन तस्य वाक्यस्य प्रवृत्तिरित्यवश्यमादरणीयम् । तथा सति कृष्मेक्षिक्यामग्र-
पदमपि न कालवाक्यम् । 'अग्रे गच्छ' 'अग्रे नगरी'त्यादौ देशविशेषेपि त्वयोगात् ।
अतोऽवश्यानुपरोधेनाग्रपदे पुरःस्फूर्तिकं विशेष्यार्थं विहाय विशेषणीधूम्य पूर्वत्वस्य
दृष्टिमन्त्राय सत एव विशेष्यत्वमवधारणीयम्, यत्तमी चाधिकरणे, तथा सति सृष्टेः
पूर्वमधिकरणं केवलं सदित्यर्थो भवति । न चैतद्विकरणभूत 'एकमेवाद्वितीयमि'त्यग्रिम-
वाच्य एकत्वादेके मुख्यान्यत्वेनत्वा' इतिकीर्तनेन तत्र मुख्यार्थतया अपि वक्तुं
शक्यत्वात्समाभ्यधिकराहित्यमेव तत्र विवक्षितमिति वाक्यमद्वितीयपदवैक्यार्थपत्तेः,
इतरसत्ताविधेयवैयर्थिकस्य तदुक्तस्योपजनम्यात्वात् । (एतरेरे)न'चात्म्या वा ददमेकःपक्षत्र
आसीन्नान्यत् किञ्चन मियदि'तिश्रुत्यन्तराद्युपाचारं कुर्वन्तोन्यस्य निवेशार्थमद्वितीयपद-
मिति वाक्यम्, तथा सति 'येताश्रुतं श्रुतं भवती'त्यादिप्रतिज्ञाया 'यथा सम्गमेकैव
वृत्तिष्वेनेत्यादिछान्दस्य चोपरोधमसङ्गतम् । न चैवं धर्माभावप्रसङ्गः, स्वरूपधर्माणां

ख्यात्पक्षेनेन सत्त्वेऽप्येवोपादिति तदेतदभिसन्धायोक्तम् अग्रे सृष्टेः पूर्वैर्मित्यनवयय ।
एतेन 'तज्जलानि'ति श्रुतावुपासनाशेषत्वेनाप्युक्तो हेतुर्मानान्तराविरोधाद्द्वैतत्व-
सम्पत्क इतिबोधितम् । ननु तथापि केवलब्रह्मसत्ता नोपपद्यते, 'असदे'त्यादि-
श्रुतिव्यसदादीनामपि तथाकथनादितिप्रज्ञायामाहुः असद्व्रेत्यादि । पश्चादिति
सृष्टिद्वयाप्यम् । पूर्वैर्मिति सृष्टिप्रकाशे । तथा च, तदानीमेवावधारणानन्तरित्यन्त-
रितिपदाने घटस्य पूर्वं सृष्टयेणैव जगतः पूर्वं सृष्टयेणैवावस्थितिः सिद्धयतीति तदानीं
केवलब्रह्मसत्ता सृष्टपन्नेत्यर्थः । ननु 'श्रुतिबलाहोक्तसिद्धाऽसतः सत्तैव कृतां नाह्नी-
क्रियते इत्यत्र आहुः अन्यथेत्यादि । लोकानुरोधेनास्य वाक्यस्यासतः सत्ताबोधकत्वे
'कृतस्तु खलु सौम्यं स्यात् कथमसतः सज्जायेते'ति श्रुतिविरोधः । कार्यस्य नियतावधिक-
त्वविरोधश्चेत्यर्थः । ननु कार्यस्य नियतावधिकत्वाय तत्त्व्यागभावस्तत्राहोकार्यतोऽसतः
सत्ताहोकारोप्यदोषः । 'कृतस्त्वित्यदिश्रुतिस्तु केवलैवाशिकमतनिरासार्थं न
तस्या अपि विरोध इत्यत्र आहुः नास्तत इत्यादि । तथा च, तदानीं सर्वैसत्ता-
होकारोऽधिकरणाभावात्कार्यमागभावस्याशक्यनिरूपणत्वादिधिकरणसत्ताहोकारे च
'सदेवे'ति श्रुतिविरोधात् ब्रह्मण्येव तत्त्वसाहोकार्या, तदाप्येतद्व्यवहारविरोधो दुष्परिहर
इत्यर्थः । वाक्यापेक्षु, असतः पदार्थस्य भावः सत्ता न विद्यते, सतः पदार्थस्याभावः
असत्ता न विद्यते, तत्र हेतुस्त्वयोरप्यन्यतोऽसत्त्वावसत्त्वावयोरन्तः परिच्छेदो
निष्कर्षस्तत्त्वदर्शिनैर्वास्तवरूपदृष्टिर्दृष्टः साक्षात्कृत इति । ननु भावद्वयस्य
'नासदासी'दिति श्रुत्या सृष्टिपूर्वकाले सदसतोस्त्वयोरप्यभावबोधनादागतैवासतः
सत्त्वत्यत्र आहुः नासदासीदित्यादि । तथा चात्रासत्त्वच्छेदेन सृष्टेर्भेदं कार्य सत्त्वच्छेदेन
च स्थूलं कार्यमनूय, तदभाव उच्यते इत्येतस्यापि पूर्वोक्तप्राप्तेर्देहेदं दत्तोत्तरमित्यर्थः ।
विधायकस्त्वसत्त्वेनानुपान्वयं सत्त्वेनान्वयवन्निरवाच्यमत्राहोकार्यम् । तथा च, तदभाव-
बोधनादुभयविकल्पमनिर्वाच्यमेवासीदिति तन्मतमित्यर्थः । तथापि, न कश्चिद्विरोधः,
अग्रे च 'नासिदत्र' इति तन्नोद्युषणनिषेधः. नो व्योमापरो यदित्यनेन काणादादिप्रतिपत्त्या-
काशमतिषेधः, योस्याध्यक्षः परमे व्योमन्मित्यनेनअत्रब्रह्मत्वकस्याकाशशय्यां वक्ष्यमा-
णत्वात्, 'ततः किमावरीव' इत्यादिना प्रकृतितत्त्वनिषेधः, ततोम्भःकिमासीदित्यादिना
प्रलयोदकस्य सः, तदग्रिमे मन्त्रे 'न पुन्यरासीद' इत्यादिना पुन्यु-पृतकालज्ञानानां
सः । तत 'आनीदवातमि'त्यादिना तस्यैकस्य सचासृष्टत्वा तदितरसत्त्वसत्तानिषेधः
क्रियते इति मन्त्रद्वयार्थः ।

नन्वत्राम्भोनिषेधेप्यापो वेति संहितावाक्ये तस्य ज्ञाव उक्त इति तस्य विरोध

इत्यत्र आहुः आपो केत्यादि । नन्वस्त्वैवं तथापि सृष्ट्यादौ प्रकृत्यभावा न वक्तुं
शक्यः, गीताया'मन्यत्कादीनीत्यनेन भगवता तत्सत्ताप्रतिपादनादव्यक्तपदस्य च
प्रकृतिवाचकत्वादित्याशङ्क्यामाहुः अन्यक्तत्यादि । नन्ववाच्यकपदेन ब्रह्मैवोच्यते
इति कथं निषेधमित्यत्र आहुः लीनेत्यादि । अत्र ह्यनुंनविषादनिवारणाय जीवानां
नित्यस्वरूपत्वेऽत्रोत्र भूतपदेन जीवा एवाभिमेताः, तेषाम्ब्रह्मण्यत्ता उत्पत्त्यनन्तर-
मेवोक्तरीत्या सिद्धयतीति विभागात्पूर्वं लीनत्वेनापि रूपेण न व्यक्ततेति तेषामव्यक्ता-
दित्यत्र । एवं सति भूतादिभूताव्यक्तत्वं न प्रकृतेः शक्यवचनम्, साध्यसिद्धान्ते
प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरप्यनादित्वोपगमात् । अतस्तदाव्यक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः । नन्वेवं सति
'प्रकृतिं पुरुषञ्चे'ति वाक्यान्तरस्य का गतिरित्यत्र आहुः अनेनेत्यादि । अनेनेति
अव्यक्तपदार्थनिश्चयानेन । ननु 'भावद्वयस्यैकं तृतीये मन्त्रे सृष्ट्यादौ तमःसत्त्वोच्यते,
तत्र मयैव 'तपो वा इदमेकमेवाय आसीत्पररेणितं विषमत्वं मयाती'त्यादौ
तन्निर्णयादिति कथं तदानीं केवलब्रह्मसत्तासिद्धिरित्यत्र आहुः तम् आसीदित्यादि ।
कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः सर्वैत इत्यादि । अत्र हि पूर्वमन्त्रे आनीदवाते स्वपया त्वेकं
तस्याद्ब्रह्मण्यत्परः किञ्चनासेत्यत्र तच्छब्देन यदुक्तं तत्स्वरूपमत्रोच्यते तम् इत्यादिना
तस्याप्येत्यर्थः । नन्वेवं लक्षणोपेक्षया शक्यार्थग्रहणमेव ज्याय इत्यत्र आहुः न
प्रकृतिरित्यादि । श्रुत्येवस्तु किं कार्यमावरीवः आहृषुयात् कुहकस्य शर्मन्
कस्य सुखापेभिति । तथा च, प्रकृतिसत्तानिषेधस्य पूर्वमन्त्र एव निषिद्धत्वान्नाश
तमःशब्दस्य पुरःस्कृतिकोर्यो गृहीदं शक्यतो लक्षणैव ज्यायसीत्यर्थः । न च
तमसा गृहयमे इत्यग्रिमविरोधः शक्यः । आसमन्तादिर्दं नामरूपान्यां व्याकृतं जगत्
अग्रे सृष्टेः पूर्वमन्त्रेकतमज्ञायमानं सत्त्वं कारणेनाविभक्ततमसा पूर्वोक्तरूपेण ब्रह्मणा
गृहयमासीदिति क्रियादृष्ट्यान्वयेन तदभावादिति । एवं कतिपयानि वाक्यानि विचार्य
तद्वदन्वेषो गतिमाहुः एवमन्यानीत्यादि । किं तदानीं तस्यं सहोवाच न समासब-
सदसदिति, 'तपो वा इदम आसीत्पररेणितं विषमत्वं मयातीति यदा तपस्तन्न दिवा
न रात्रिं स्मन् चासन् शिव एव केवल' इत्यादीनि सौबाल्यमत्रायणीयकेताश्वती-
याणि एवं जातीयकान्यन्यान्यपि सदसद्विद्वत्प्रभणतमोनिधायकशिवदिप्रकारेण बोधयन्ति
तथा भवतीत्यर्थः । एवं वाच्यमात्रमित्युक्तत्वा सिद्धमाहुः अत एवेत्यादि । एतैवैव
विशिष्टाद्वैतवादोप्यनाह इतिबोधितम् । ननु पश्चात्तवीयमानानां प्रतियोगिनां बहुत्वा-
वस्थागभावात्सत्ताभावन्योभावावानां पूर्वं सत्त्वादितरनिषेधः कथं सन्नश्च्यत इत्यत्र
आहुः अभावा इत्यदि । एवं सृष्टिप्रकाशे केवलस्त्वसत्तां प्रतिपाद्य सृष्टिप्रकाशे

नानाप्रकार्यसत्त्वेषु केवलसत्त्वेन सत्ता प्रतिपादयतीत्याहुः किञ्चित्वादि । तथा च, वेदमतीतिरेवासङ्गता । पदार्थास्तु भगवद्गुणा एव सन्तीति तदानीमपि केवलसत्त्वेषु ब्रह्मणो ब्रह्मवादः इत्यर्थः । एवं व्याख्याननेन सर्वं ब्रह्मवादे व्युत्पाद्य स्मृणासासनन्यायेन तु ह्येकैकं पूर्वेपसङ्गजायन्ति नन्विष्यादि, "अत्र न प्रमाण"मित्यन्तेन । पञ्चासैन्यस्यासङ्गतत्वं बोधित्यु दोषा इत्यन्तेन सासात्यरिणासस्यासङ्गतत्वमुक्तम् । सर्वैश्वर्य इति सर्वं स्वतंत्रं ब्रह्मैतिश्रुतिस्ये सर्वज्ञत्वे हिताकरणादीतिसर्व-रूपत्वेपि जीवानां क्लेशदाने हिताकरणवैषम्येनेषुष्यमसङ्गः । पुरुषोत्तमत्वाभावा इति, सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनैकरूप्ये उच्यन्तीचभावाभावाच्चेत्यर्थः ।

अत्र कारिकाभिः समादधते, मंत्रं प्रत्यक्षेत्यादि, परीक्षणायमप्यादित्वल्य-ज्ञानिर्णयि विषये परीक्षकवाक्यसिद्धपदार्थवत् । श्रुतिबोधिताः परस्परं विरुद्धा विका-रित्वाविकारित्वैजत्वानेजत्वादयः पदार्थां एकमित्येव धर्मिणि मन्तव्याः । हि यो हेतोस्ते एकदोषं एकशेषत्वं एकस्य मुख्यत्वेनापरस्पोषरितत्वम अपोधापवादकभावं वा न भजन्ति, श्रुतिबोधितत्वात् प्रयान्ति । तत्र हेतुः, उभयोरित्यादि । अत्रेति, शुभमभानभावे अपोधापवादकभावे वा कः न्यायकः स्यात् ? वेदादुक्तदृष्टस्य प्रमा-णान्तरस्याभावात् कश्चिदपि तन्निषामकोऽतो वेदादेव ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्व-सिद्ध्या नैकतरस्य गौणत्वमप्राप्यत्वं वा सुवचमित्यर्थः । नन्विदमपि बुद्ध्या विचा-र्येनोच्यत इति केशरिचिचारे विचारकबुद्धिरिव न्यायिका, अतस्तत्त्वैकतरस्य गौणत्वमप्राप्यत्वं वास्तविति चेतत्राहुः विचारकाणामित्यादि । श्रुतेरिति स्वल्पेणे पञ्चमी, तथा चाऽऽस्तिकविचारकाणां बुद्धिस्तु सदा सर्वकालं श्रुतिं माप्योजीव्य-सहिता भवति । अतो विरुद्धाद्यैक्यमतिपादकमपि श्रुतिद्वयं प्रयन्ती(बुद्धिः) उपनीत्यत्व-स्योभयत्राप्यन्विष्टत्वात्कथमेकतरादेश्य गौणत्वमप्राप्यत्वं वा स्वतः कल्पयिष्यति, कल्पयन्ती वा उपजीव्यविरोधेन स्वस्मिन् अभाषाणिकत्वं कुनो न धारयति, अतः सापि न स्क्तो न्यायिकेति यथाश्रुतं विरुद्धधर्माश्रयत्वेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । ननु श्रुता'बुद्धिते ज्ञातोती'त्यनुदितहोमं विधायोदितहोमो निगद्यते, तत्रैकतरबाधस्तोभयकारणस्य चाज्ञकत्वं प्राप्ते तत्तच्छालीयपरत्वेन यथोभयं व्यस्यस्याप्येते । तथात्रैकस्योपासना-परत्वमितरस्य ज्ञानपरत्वमिति वक्तव्यम् । तत्रापि कस्य किं परत्वमित्येषांश्रयण-उपासनानां तत्तद्भेदपुरस्कारेण विधानादधर्माणां तत्परत्वम् । ज्ञाने तु 'एकमेवाद्वयं ब्रह्म, नैव नानास्ति किञ्चन' मृत्योः स ब्रह्मणामोति स इव नामेव पञ्चमी'ति

निन्द्या निषेधस्य ज्ञानपरत्वमित्यास्येयम् । न वैक्यमयल्लिङ्गत्वसिद्धिः, कश्चित्पर्यै-व्युपासनायाः सिद्धेः, 'वाचं पेतुष्टुपासीते'त्यादौ त्वानिर्णयात् । ज्ञानस्य तु न तथासिद्धेः । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न कृतं पापं चोरेणाल्यापहारिणे'तिनिन्दाश्रवणात् । अतः सोपजीव्याया विचाररुक्तेर्निषामकत्वा-दिरुद्धधर्माश्रयत्वं न सार्थाय इत्यत आहुः क्रियेत्यादि । किंवा मानसी ध्यानरूपा उपासना । विद्या ज्ञानम्, धर्मैर्निषेधनिरूपकश्रुत्योः यथाकथं तत्परत्वे तु विकल्पे भावे नैकवाक्यता, ब्रह्मणोऽस्युत्पत्वात् क्रियाविषयोरेव मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वे उदितहोमाबुद्धितहोमवाचकयोः विचार्येभेदेन विभागे साकाङ्क्षत्वाभावेन च विच-रावयत्वं स्यात् । तथा सति 'सर्वे वेदा कल्पदमानन्ति' सर्ववेदान्तमत्यर्थं चोदनाद्य-विशेषादिद्वयादिश्रुतिश्रुतौ सर्वोसां श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकत्वैकवाक्यं बाध्यतेत्यर्थः । ननु नास्माभिर्ज्ञानोपासनयोर्मुख्यतया प्रतिपाद्यमङ्गीक्रियते, अपि तु ब्रह्मणः । अतोऽप्यारोपापवादसङ्ख्या मुखेनैकवाक्यत्वसिद्धिरित्यत आहुः बुद्ध इत्यादि । अयमर्थः, उपासनार्थं धर्माणां कल्पनोपदेशत्वं वदा तेषां कश्चिद्वास्तव्य-मास्येयम् । अन्यथा तेषां कल्पनाया अप्ययोगात् । आरोप्यमाणस्य धर्मस्यैक्य-सत् एवान्यत्राऽऽरोपस्य भव्यादिविधायार्थं निर्णयात् । एवं सत्त्वां वास्तव्यत्वमप्रा-प्यत्वेभ्यः, ततोपायेः सत्त्वे द्वैतापत्तिः । असत्त्वे तु धर्माणां एवाभावादारोपासनमेव कल्पनोपदेशत्वत्वैवासम्भव इति मुख्यतया ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वे तस्याः सङ्केतरञ्जक-वचनताद्वाक्यमेदो दुर्बलः । अतो यथा 'क्षत्रिजे चोदयिन्नं शूद्राति, नास्तिरे चोदयिन्नं शूद्राती'तिवाक्यस्य प्रबलत्वादपुद्गोपुद्गोपि विकल्पाख्यः पक्ष आशीक्ये । तथात्र श्रुतिद्वयबलादेवोभयल्लिङ्गत्वमास्येयम् । तथा च, यथा हस्तादयः पुरुषात् पृथक्भूता अपि पुरुषात्मकास्तथा जगद् ब्रह्मणः सकाशाद् विद्यतया प्रतीयमानमपि तदात्मकम्, मगवान् जगद्गोपि तद्विनः पुरुषोचमः । किं बहुना यथैव सर्वैश्रुत्य-विरोधस्तथैव श्रुत्येकिकयात्र विचारणं कर्तव्यम्, नल्लेकतरायेन । अतः अश्रु-लादीनां अकर्ता अशोकेत्यादीनां धर्मनिषेधमुखेनैव 'सर्वैतः पाणिपादन्तदि'त्यादिनां 'स विश्वविदात्मयोनितिर'त्यादीनां धर्मविधिमुखेनैव ब्रह्मस्वरूपबोधनायैव प्रकृतया तुल्यत्वत्वात् तयोरेवोपसोकथार्थं ब्रह्मणि सर्वैक्यसमर्थत्वं सर्वैक्यत्वं सर्वैकरणसमर्थत्वं च गीष्ते । उभयलिङ्गाभिव्यक्त्या व्यासचरणेः प्रतिपाद्यः । तेन श्रुतिद्वयादिवत्काल-सर्वाविरोधार्थं विरुद्धधर्माश्रयत्वेनादरणीयमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सर्वैक्यत्वं न युक्तम्, सर्वैक्यत्वेककालमेवेनामतीतेः, ब्रह्मणस्तु सच्चिदानन्दत्वकत्वेन ज्ञानैक्यमेवेन

विवसिते कृकपूर्वादि एव मायापदमेकत्रचनान्तं भवेत् । न च स्रग्भिव्याहार-
लभ्योयमर्थे इति वाच्यमेतस्य पूर्वोक्तानुवादत्वेन पुरोवादेवैलस्यस्याज्ञक्यवचनत्वात् ।
न च तदर्थेनिर्द्धारार्थमेवायं समभिव्याहार इति वाच्यम्, विनिगमकाभावात् ।
किञ्चेद् वाक्यं मधुब्राह्मणस्थम्, तत्र च मंत्रग्रीवाश्रणोक्तस्यात्यन्तः पृथिव्यादिषु
विद्यमानत्वमप्युक्तं ब्रह्मत्वे सर्वात्मकत्वे चोक्त्वा ततः 'पुरश्चक्रे द्विपदः' इत्यादिना
पुरां करणे तासु प्रवेशे सर्वस्य तत्संभूतत्वञ्चोवाच । तेन प्राप्ते मेदे 'सर्वं
समाप्नोषि ततोसि सर्वं' इति च व्याप्तिकृत्वा गौणी अस्तिवक्तव्या भविष्यतीति
सङ्काषारणाय 'रूपं रूपमि'तिमन्त्रः पठ्यते । अयं वै हर योयं वै दृष्ट च सहस्राणि
च बहुनि चानतान्ति चे'ति विव्रीयते च । ततो यस्यैवं रूपताश्च विवृता, ब्राह्मणोपक्रमे
चोक्त्वा, तस्यैव ऋतदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमबाधमित्यनेन स्वरूपद्वयत्वात् 'यमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूति'त्यनुशासनमुपसंहृतम् । एवञ्चात्र विचारे उपक्रमोपसंहारविवरणेषु मायायां
विनीवात्मनः सर्वरूपत्वाभ्यासात्, स्वरूपकथने पूर्वत्वादिनिषेधेन प्राप्त(मंत्र)स्य
शून्यत्वाद्भ्रमस्य वारणाय सर्वानुभूतिरिति सर्वानुभवकर्तृत्वस्वरूपोपपत्तिकथनाच्च
अपरहितस्यात्मनः सर्वरूपता श्रुत्यन्तरोक्तत्वेच्छाकृतैवेति विनिगमनोत्वत्परिपि,
मायापदेनेन्द्रियवृत्तिरिव तत्र प्राणा, 'स्थान्माया शम्भरी कियामेदो'म्भो बुद्धिश्चे-
त्यनेकार्थकोशेन बुद्धिद्वत्तो मायापदस्य शक्तेव ब्रह्मादतोस्मदिन्द्रियवृत्तिपरिन्द्रो
बहुरूपो ज्ञापने इत्येव तत्रार्थे इति न तद्विरोधः । एव'मवृतापिधाना' इत्यपि
छान्दोग्ये दहरत्रिदः कामानुपक्रम्य पठितम् । 'त एते सत्याः कामा अवृतापि-
धानास्तेषां मन्त्र'गम्(सता)मन्त्रमपिधानमिति, तथाप्युक्तशब्दस्तावन्न मिथ्यावचनः,
किन्तु, तैत्तिरीये 'सोऽकामयत बहु स्यामि'ति बहुभवनमुपक्रम्य 'सत्यञ्जनात्
सत्यमभवत्' 'यदिदं किं च तत्सत्यमित्याचक्षते' इत्युपसंहारादनूतशब्दार्थ्य भगवतो-
रूपान्तरं यदुक्तं तन्नचनः, (अ)पिधानाद्विज्ञात् मिथ्यापदेनापिधानासम्भवात् । श्रुक्तिरज-
तादावपि बुद्धिद्वेषः सत्याया एव रजतरूपेणान्तरारूपानान्तराबुद्धेरेव पिधानं न तु
शुक्लेः । अन्यथा प्रतिषेधोपपत्तेरिव तत्र युगपत्प्रमममानुपपत्तेः । प्रकृते तु कामपदेन
'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्ख्यादेवास् पितरः सङ्गुप्सुष्ठिनः, तेन पितृलोकेन
सम्पन्नो महीयत' इत्यादिभिर्हूक्तानां काम्यानामर्थानां सङ्ख्याचेपां पिधानं ऋतीरा-
दिना लौकिकेनार्थनाभिधेते न त्वनिर्वचनीयेन, संस्कारावबल्यादेव ह्यनोप-
पचावनीर्वचनीयत्वरूपनस्य युक्तिबाधितत्वात् । तादृशविधावतः स्थानासम्भवाच्च

सम्भवे कामानामपि सत्यत्वासम्भवेन श्रुतेरेव व्याकोषोभेति न तस्यामवृत्तत्वेन
मायिकमभिधेतमते न तस्या अपि विरोधः । 'वाचारम्भणं विकार' इति वाक्यं
तु व्यासचरणैरेव विचारितम् 'मदन्यत्समास्मभ्यणशब्दादिभ्य' इति । तत्र च
विकाराणां घटकुड्यशरावादीनामाकृतिविशेषदर्शनेन वाचा नाममात्रेणैवात्म्यत्वा-
द्विकारो नामधेयम् न तु रूपमिति, रूपस्य कारणाभिन्नत्वात्, कारणभूतश्रुतिका-
रुषेण स्वत्यक्तमभिधेयते एकविज्ञानेन सर्वज्ञानार्थम् । तथासति ज्ञानेन विकल्प-
बुद्धेरेव बाधः सिद्धयत्, न तु कार्यस्वरूपस्यापि । यत्तु 'सूत्रे मेदव्यासेष एव कियते
न त्वमेदो बोध्यते' इति भ्रामतीकारः, तदसङ्गतमेव, प्रमाणाभावात् । व्यासेषे
च मेदे अमेद एव पर्यवसानाच्चेति, तथापि न मायिकताभिधेयते इति न तस्या
अपि विरोधः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्वेताश्वतरीयं तु मायायाः प्रकृति-
त्वमात्रं वदति, न तस्या न वा जगतो मायिकत्वम् । न च ब्रह्मभिन्नत्वात्वाच्यत्वे
शङ्क्यम्, 'पूर्ववदे'तिपूर्वोक्तन्यायेन ब्रह्मण एव तदुपेण भवने मेदस्याभावात् ।
'प्रकृतिवैष्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तद्व्रित्तयं
त्वर'मित्येव बध्यमाणत्वाच्च । अतो न तस्या अपि विरोध इति । अतः
सर्वत्र वेदे जगतो ब्रह्मतादात्म्येन ब्रह्माभेदस्यैवाभिधेतत्वादिचारे न पर्यवस्यतीति
जगतो मायिकत्वे नाद्रियत इत्यर्थः । ननु तर्हि प्रतीतेः का गतिरित्याकाङ्क्षायां
युक्त्यन्तरमाहुः ब्रह्मेत्यादि । तथेति परिणतसर्वभूतब्रह्माभेदविषया, 'तदिद-
मप्येतर्हि ए वदे'त्यादिश्रुतेः । तथा च, न प्रतीतिविरोध इत्यर्थः । ननु
परमतीत्येष्यया स्वमतीतेरभ्यर्हितत्वात्तथा नाङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः भ्रान्तेत्यादि ।
तथा च, तस्या अभ्यर्हितत्वमयोऽजकमित्यर्थः । कथं तथेत्याकाङ्क्षायां तस्या अर्थ-
नियामकत्वे वाचकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । ननु तस्या अर्थानियामकत्वेति 'जगतो
मायिकत्वसिद्धिः । तथा हि, भ्रमदृष्टिर्धैर्यत्पत्तात्प्रदवगाहिनी स्यात् सपुण्यमप्यवगा-
हेन, यदि सदवगाहिनी स्यात् पदार्थां ह्यन्यथा स्युः, यतो नैवमतो नैवम्, यदि
मायिकावगाहिन्यपि न स्यान्निरविषया स्यात्, अस्तु त सविषया, पूर्वोक्तोभयान-
वगाहिनी च, सत्मान्मायिकविषयव, यस्मादेवं तस्यास्तस्माद्भ्रमविषयो मायिक
इति लोकसिद्धभ्रमविषयस्य मायिकत्वसिद्धौ प्रकृतौपि श्रुतिविस्तारवागाहिन्या
अस्मद्वृष्टेर्भ्रान्तत्वात्तद्विषयस्य जगतो मायिकत्वं सेत्स्यतीत्यत आहुः अत इत्यादि ।
अत उक्ततर्कात्, विषये भ्रमदृष्टिविषयकार्त्वाच्च, काश्चिद्विषयता विषयासम्भवेदपि
सम्भदत्वेन भासमानः कश्चित्पदार्थः स्वीकार्यः । तत्र हेतुर्यथेत्यादि । ननु दोष-

ब्रह्मोनाम्प्राप्त्यानादिसम्भवे किं विषयताहीकारजेत्यत आहुः अन्ययेत्यादि । तथा च, दोषो हि स्थाने सामग्री, न तु पदार्थान्यथात्वे, यदि तत्रापि दोषस्तथा स्यात्तदा पदार्थानां वास्तव्यान्त्याभावाद्भ्रम एवोच्छ्रियत, अतः सावश्यकत्वार्थः । एवं विषयतां माथयित्वा प्रकृते भ्रमसामग्रीभावाः अतोन्प्रेत्यादि । तथा च, दृष्टिविषयान्तराले विषयतासमान्यनेव भ्रमसामग्रीरित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । एवं चाक्षुषभ्रमे सामग्रीं व्युत्पाद्य तां मानसत्रसेप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि । तेन यत्सिद्धं तदाहुः विषयता मायाजन्या विषयो भ्रमश्चास्ति । ननु यदि व्यत्याससामग्री, तदा पदार्थस्य तत्रागतत्वाद्भ्रमस्योच्छेदस्तुल्य इत्यत आहुः प्रायायामित्यादि । तथा च, मायिकमेव समानयति न सत्यमतो न भ्रमोच्छेद इत्यर्थः । ननु तादृशोनावरणसम्भवादिस्रोतस्याप्यभावे कथं भ्रमसम्भव इत्यत आहुः नदपीत्यादि । तथा च, शक्तेरावरकत्वात् कार्यस्य च विशेषकत्वात्तार्थ्यां बुद्धिव्यामोहे भ्रम इत्यर्थः । चिद्विलासत्वादिति चिदमित्यात् । तथा च, यथा लोके चाक्षुषभ्रमस्थले दृष्टया विषयामम्बन्धतया विषयानुपलम्भेपि तदनुग्राहिकाया बुद्धेरदुष्टत्वात्तया भ्रमणस्यासम्बद्धत्वनिश्चयस्यानुबुद्धिभ्रमे तदनुग्राहकेण विचारनिर्णीतार्थेन शस्त्रेण उलपिनाशमायिकत्वादीनां प्रपञ्चासम्बद्धतया निश्चय इति न जगतो मायिकत्वमित्यर्थः । नन्वासं प्रतीनीनामग्रे बाधाभावात्कथं भ्रमत्वमित्यत आहुः यावदित्यादि । तथा च, भ्रमभावात्तरं वापात् भ्रमत्वनिश्चय इत्यर्थः । एवं कालविभागेपि हेतुमाहुः सा हीत्यादि । एवं श्रुतिनो लोकोतो ब्रह्मविषयतीतेश्च विरुद्धत्वाद्भ्रान्तप्रतीतिमात्रेण तथाज्ञानस्य मायिकत्वादिना विचारं पर्यवसानाभावात्तत्र जगतो मायिकत्वम्, किन्तु, विषयकोटिविभागेन तज्जनितं ज्ञानमेव तथेत्याहुः अत इत्यादि । इमं सत्यार्थं विषयान्तरप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि । चिरमानमिति ब्रह्मत्वादात्म्यम् । अविषयमानमिति भेदद्वन्द्यादिकम् । अत्र भेदवादिनः प्रत्यतिष्ठन्ते नन्वित्यादि । समाधिं व्याकुर्वन्तं यस्मादित्यादि । तामिति उक्तप्रकारकभ्रमहेतुम् । ननु मायाया भ्रमहेतुत्वं किं मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः न हीत्यादि । तथा च, प्रतीतिनियामकत्वेन यो दोषः स्वीक्रियते स साक्षात्स्मरणतया ययाकथञ्चिन्मायाजन्य इति तां विना भ्रमानिर्वाहाचन्द्रण्यानुपचारं च मानमित्यर्थः । ननु सावैजनीनप्रतीतिविषयस्य भेदस्य कथं विषयतारूपत्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । विषयतापीति, भेदरूपा विषयतापि । तथा च, दर्शनमात्रानुदोषेन जगतो भिन्नं न कल्पयितुं शक्यमिति श्रुत्या ब्रह्मवित्यतीत्या च जगत आत्यन्तब्रह्मत्वात्कत्वे

निश्चिते यत्र तदप्रकाशोऽविद्यमानस्य वस्तुभेदस्य च प्रकाशस्ताभ्यां लक्षणरूपाभ्यां कार्याभ्यां सैवाहीक्रियतेऽतो जगतो न ब्रह्मणः सकाशात्तरगार्थतो भेद इत्यर्थः । नन्वाभासविषयता मायया जन्यता इत्यमङ्गत्वं, न हि आभासो मायया जन्मते, किन्त्वभिधे भेदबुद्धिमात्रद्वयत्वाद्यते इति ज्ञानस्यैव मायिकत्वम्, न तु विषयस्यापि, तस्य वस्तुत एवासत्त्वादिनि शङ्कायाणां बुद्धिस्त्वित्यादि । अन्यथेति, बुद्धिनेनास्या मायिकत्वे । तथा चाकच्छेदेन मायिकत्वेऽनिर्मात्सादिप्रसङ्गादेस्तथा एव मायिकत्वस्य विषयकारकं सम्भवादुभयोस्तथात्वाहीकारेऽप्यासत्त्वकल्पनापत्तिरावृत्तभावात् विषयताया एव तथार्थं युक्तमित्यर्थः । एवं विषयतां साधयित्वा तस्याः प्रकाररूपमाहुः सा चेत्यादि । अत्र पुनः प्रत्यतिष्ठते नन्वित्यादि । तथा चोक्तप्रकारे विचारिते ज्ञानाध्यासो न वक्तुं शक्यः, मायायाः पदार्थजनकत्वस्य काष्पसिद्धत्वादर्थ्याप्यासोपि न वक्तुं शक्यः (तथासति ह्यात्यन्तं वा जगतो वस्तुतो भिन्नं वाहीकारमित्यर्थः) । मायायाः पदार्थजनकत्वं व्युत्पादयन्ति यथास्थकार इत्यादि । नन्वभासस्य पदार्थाधिकरणत्वं न कापि दृष्टमिति शङ्कयामाहुः यत्रेत्यादि । तथा च नाधिकरणत्वेनास्माभिरिव्यतेऽपि तु सहकारित्वेनातो न दोष इत्यर्थः । ननु तेजोभावव्यधिकरणे तमो वक्तुं शक्यम्, तथा सति पेबुक्विहालादीनां तत्राक्षुषापणेः । न च जायते एव तेषां तमश्चाक्षुषमिति वाच्यम्, तथा सत्यस्यदादीनामिव तेषामपि विषयान्तरचाक्षुषप्रतिबन्धनापणेः । अतस्तेजोभावस्थले तेषां तेजःसंयोगनित्येसमेव चक्षुर्वस्तुचाक्षुषं जनयतीत्येतावन्तं चारितार्थं तेजोभावातिरिक्तं तमो न शक्यवचनमित्याशङ्कयामाहुः इयमित्यादि । अयमर्थः, न्तादयो हि यद्दृष्टि व्यामोहयन्ति तानेव मायिकं पदार्थं दर्शयन्ति, नेतरान्, तथेयमपि यद्दृष्टि व्यामोहयति तानेव तमः प्रदृश्यतीति तमश्चाक्षुषेन तद्दृष्टिव्यामोहत्वेन कार्यकारणभावात् पेबुक्कादिदृष्टीनां दोषरहितत्वेन तान् प्रति तदभावेऽप्यसम्बद्धदृष्टिविषयतया तादृशाधिकरणे तमःसिद्धिरसम्बद्धेऽर्थः । न च तेजोऽभावस्यैव तमस्त्वान्न विषयानुपपत्तिरिति वाच्यम्, निलचाक्षुषभाषापस्या तस्मिन्तेजोभाक्त्वस्याशक्यवचनत्वात् । न च भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषज्ञानजन्यत्वात् प्रकृतभ्रमस्यापि तथात्वात्चाक्षुषत्वं शुके चक्षुःसंयुक्तविशेषणत्वात्कारणविशेष्यभाक्त्वसामग्रीतद्विशेषणज्ञानमात्रस्यैवावश्यकत्वेन विशेषणीयतनीलरूपाभावेपि तदज्ञानस्य सत्त्वाहीलरूपतेजोभावयोरसंसर्गाद्यद्वाद्येन तादृशभ्रमोपपत्तेर्नीलचाक्षुषस्याभिमानमात्रत्वात् तेन तमोरूपपदार्थसिद्धिरितिवाच्यम्, नीलज्ञानस्य स्मरणादिरूपतया वक्तुमशक्यत्वेन तत्र चाक्षुषेभि-

मानस्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु स्मरणरूपत्वे किं बाधकमितिवेद् उच्यते, अमानास्थारात्रो मुधाधवलितगृहादौ दिनस्मन्निर्घ्नौ वातां कुर्वतः सहस्राष्ट्र-
 विन्तादीनां संस्कारोद्भाषकानामभावेन तादृशस्मरणस्याशक्योदयत्वमिति जानीहि ।
 न चाष्टमेव तदोद्भाषकमिति वाच्यम्, दृष्टसामर्थी विना तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
 ननुपनीतभानरूपमेव नीलग्नानं तत्रेति चेन्न, मानां पौनीतिभानत्वे पूर्वोक्तमुक्या उपना-
 यकस्य स्मरणस्य संस्कारस्य वा तदानीं वक्तुमशक्यत्वेन तदभानापत्तेः, चाशुषोपनीत-
 भानत्वं तु तादृशस्थले नीलाभावादेवासन्नपत् । न च चक्षुर्गतं नैल्यं तत्रारोपितं
 मतीयत इति वाच्यम्, तस्यागुग्मभाषणत्वात् पिङ्गाक्षस्य तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । अतो
 नीलभानस्य स्मरणादिरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्चाशुषत्वमेव तस्याभ्युपेयम् । तत्र च
 तादृशप्रतीत्यनुरोधेन तेजोभावातिरिक्तमेव तमः सिद्धयतीति । यदपि प्राभाकराः
 'तेजोज्ञानाभाव एव तमः', सत्यपि तेजसि तदज्ञाने तमः इत्यादिद्वयं तदपि न,
 ज्ञानाभावज्ञानस्य मानस्त्वेन नीलं तम इति चाशुषव्याघातात् । अधिमानत्वस्य चाकानं
 पूर्वसुषुपादित्वात् तेजोभावसुषुपाभामहे इत्यनुष्यवसायभाषणेश्च । द्रव्यान्तरत्वं
 त्वनुपदं दूषयिष्यते । तस्मान्नीलचाशुषानुरोधात्पदार्थान्तरमेव तम
 इति सिद्धम् । एवं तमोरूपं पदार्थम् साधयित्वा तच्चाशुषादिसामर्थी बोधयित्वा
 पेजुकादीनां वस्तुसाक्षात्कारे आलोकनरिपेक्षमेव चक्षुः कारणमिति व्युत्पादयन्ति
 अत एवेत्यादि । उलूकादीनामव्यामोहत्वादेव तान् प्रत्यन्धकारं न जनयतीति
 तदभावाद्दालोकनरिपेक्षेण चक्षुषा तेजोभावमेव तमः गृह्णन्ति । तेजोभाव इत्युपलक्षणम्,
 वस्तुन्तरमपि गृह्णन्ति । अन्यथा कानकपथन्तः कथं तान् इत्युपलक्षणमेव तेषां
 विषयज्ञानकारमाहुः तेषामित्यादि । तथा च, विषयालोकसंयोगस्य न तत्र सह-
 कारित्वमिति तन्निरपेक्षमेव चक्षुः कारणमित्यर्थः । नन्वेवं सति भाव-
 चाशुषत्वान्च्छिन्नं प्रति विषयालोकसंयोगस्य या कारणता सा तु भ्रम्येतेति
 शङ्कयामाहुः अस्मदादीत्यादि । तथा च, चाशुषत्वान्च्छिन्नं प्रति दूरत्या-
 भावविशिशयोपगतताया एव कारणत्वात्तद्वैपीष्ट्यापत्तित्यर्थः । न चैवं योग्यता-
 मात्रस्य कारणत्वे गृहादौ त्रसरेणुचाशुषापत्तित्वावाच्यम्, तत्र छायारूपस्य तमसः
 सत्त्वेन त्रसरेणुनां तदादृशतया व्यवधायकाभावविशिशयोपगतया अभावेन तदनापत्तेः ।
 न च गावनेजसि तदापत्तेः (इति वाच्यम्) । तत्र गावनेजस एव प्रतिबन्धक-
 त्वादिति । एतेनैव तमश्चाशुषार्थं चक्षुरभिधानकं तामसमिन्द्रियान्तरं कल्पयन्तोपि
 श्लुक्ताः । कलितमाहुः अत इत्यादि । लोकप्रतीतिरिति । दीपेन तमोनिवृत्तमिति

सर्वजननीनमतीतिः । तथा चोक्तयुक्तिसार्वजननीनमतीतिव्यामप्यतिरिक्तं तमः सिद्ध-
 नित्यर्थः । एवमेतेन माया च तमोरूपानुभूतेरिति श्रुत्युक्तमनुभववृत्तं कार्यालङ्-
 कायुपानरूपञ्च प्रमाणमूलभूतं मायासत्त्वं निर्दिष्टम् । एवं तमोरूपां विषयतां
 साधयित्वा तत्प्रतीतेः धुक्चिजतादिप्रतीतिवदांगित्वत्वाभावात्माहुः सा चेत्यादि ।
 तथा च, भ्रमणस्थले शुक्लो काकचक्र्यादिवद्वदादिषु भ्रमणसंस्कारोद्बोधकस्य वक्तु-
 मशक्यतया तज्जन्यस्मृतेरशक्यवचनत्वेन स्वयंमाणारोपस्य दुर्बलत्वम् । तथागुग्मभाषा-
 रोपस्यापि तदानीं किं गतं ? भ्रमणं गृह्यते इति विचारो चक्षुसिन्द्रियगतमेव गृह्यते
 इति त्वसङ्गतम्, कामलादिदोष आदर्शादिना स्वचक्षुर्गोल्कगततीतिमत्तु भ्रमण-
 दोषे स्वेन परेण वा स्वचक्षुर्गतभ्रमणग्रहणात्, नापीन्द्रियगतं गृह्यते इति युक्तम्,
 जातिगुणक्रियाणां योग्यगतानामेव प्राप्त्यनियमाद् इन्द्रियस्याप्युक्तत्वात् । अन्यथा
 गुणदृश्यायामपीन्द्रियगतसंयोगिक्रियादीनां प्राप्त्यवसरात् । न चोक्ते दोषे भ्रमणमपि
 नियमादावनुभूयते एवेति तदाऽऽरोपस्य निर्वाचनमिति वाच्यम्, तथाप्यनुक्ते दोषे
 तदुद्बोधतादृक्कस्यात्, तदानीं क्वापि स्वदेहभ्रमणाननुभवात् । किञ्चान किमारोप-
 कं क्रिया वा ज्ञानं वा ? क्रिया चेत्, सा किं क्रियान्तरद्वत्यापारोपयति (स्वं)
 स्वरूपं वा ? नाद्यः, त्वत्समवायिनोऽनिर्वाच्यत्वात्, नेतरः, तत्रालम्ब्यसत्ताकत्वात्, लम्ब-
 सत्ताकत्वे सर्वेषां तदनुभवमसङ्गात् । ज्ञानपक्षेऽप्येवम् । अतः परिभ्रमणं यथा विषया-
 द्भिन्नवयान्तरा चक्षुषा गृह्यते तथा तमोपीति तस्य प्रतीतिनारोपितेत्यर्थः । नन्वेवं
 सति तमोन्यथासिद्धत्वेन व्यत्यासाभावात्क्रियत्वात्कल्पव्यक्तवचनमित्यत आहुः
 यथा हीत्यादि । इदमेकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यम्, 'यथा हि भानोरुदयो वृचक्षुषां
 तमो निहन्याद्य तु तद्विषये । एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्याचमिषं पुरुषस्य
 बुद्धिरिति । तथा वेदमपि वृचक्षुषि सिद्धं तेजोभावयुक्ते देसे नीयति इति न
 काचिदनुपपत्तित्यर्थः । ननु भाइवद्द्रव्यान्तरमेव तमः कुतो नाङ्गीकृत इत्यत आहुः
 नन्वित्यादि । प्रतीयमाना नीलरूपवत्त्वचलनक्रियावत्त्वभावादेव किञ्चिद्द्रव्यान्-
 तरं तु तमो न भवति । ननु हेतो विद्यमाने द्रव्यान्तरत्वं कुतो नादित्ये इति
 शङ्कयामाहुः अन्यथेत्यादि । महद्बुद्धेर्नीलरूपवद्द्रव्यत्वेन द्रव्यान्तरस्यासंभूतित्वकत्वेन
 स्वयंप्राप्तत्वेन च व्याप्यव्यापकभावात्तथा स्यात्, यतो नैवमतो न द्रव्यान्तरत्वमा-
 द्रियते । तथा च, नीलरूपवत्त्वपरत्वापरत्वचलनक्रियावत्त्वैद्व्यत्वस्य भवेन द्रव्यान्तरस्या-
 र्थेनापत्तिवत्त्वपरत्वाभावात्तथा तेषां सत्यतिपक्षत्वाद् द्रव्यान्तरत्वात्तुमित्यतिव्या-
 चलनादिप्रतीतीनाम्भःप्रचलने तारतम्यचलनत्वेन चालनहेतुकत्वेन तमचलनाद्य-

सापकत्वाच्च न द्रव्यान्तरमित्यर्थः । यदि चोक्तव्याप्तयोः पृथिवीत्वगर्भत्वं विभाव्यते, तथापि अतिपुराणष्टष्टिप्रक्रियासु द्रव्यमध्ये तमसोऽनुद्धेत्वान्मायात्वेनोद्धेत्वाच्च शब्द-
प्रमाणवैरोधात्कल्प्याप्तयोः पृथिवीत्वगर्भत्वमादरणीयमिति द्रव्यान्तरत्वं दुर्यदमेवेति । यसु
न्यायकन्दलीकारः नीलरूपमेव तम इत्याह तदप्यसत्तत्त्वं, द्रव्यासमवेतत्वात्, निले तम इति प्रपीतिवाधापत्तेर्यः । तस्मात्पदार्थान्तरमेव तम इति निश्चयः । इदं सर्वमन्धकारवादे प्रपञ्चितं मयेति विशेषविधिदिशार्थां ततो बोध्यम् । एवं तमोरूपां विषयतां साधयित्वा विषयान्तरमपि साधयन्ति तम इतीत्यादि । अत्र नैयायिका भामतिकारश्च दर्पणादिसन्धिधानेन परार्हत्वं चक्षुः स्वमुखं पश्यति, तमसि तिष्ठस्तु परार्हत्तमपि विषयालोकसंयोगाभावादेव न पश्यति, प्रतिबिम्बपले तु बाधकाभावात्तच्चाक्षुषं स्यादतो नातिरिक्तः प्रतिबिम्बपदार्थ इत्याह ॥ तन्मते दूषयन्ति न चेत्यादि । यत्रैकस्य दर्पणस्य सम्मुखो द्वितीयो दर्पणः स्थापितस्तत्र दर्पणद्वये मुखभासयुक्तो दर्पणो दर्पणानवस्था चोभयत्र प्रतीयते । यदि तत्रातिरिक्तः प्रतिबिम्बो न भवेत् तदा ततः परार्हत्वं चक्षुरेकमेव स्वमुखं पश्येत्, तथा सति दर्पणद्वये मुखप्रतीतिर्दर्पणानवस्थाप्रतीतिश्च या जायते सा न स्यात् । अतस्तदनुरोधेन प्रतिबिम्बपदार्थोप्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । ननु यथा नासा समान-
देशे व्यवधायकस्य यष्ट्यादेः स्थापनेन चक्षुःकिरणविद्यटनाससन्नद्रव्यप्रतीतिस्तथा साभासदर्पणस्थले द्रव्योर्दर्पणयोः चक्षुःकिरणपरावर्तकत्वेन किरणविद्यतानुसु-
द्वयप्रतीतिरिति न तथा प्रतिबिम्बोतिरिक्तः सिद्धयतीत्यत आहुः न चेत्यादि । प्रतिबिम्बत्वं इति प्रतीयत इत्यर्थः । विगताविति घातोः । वस्तुस्तु प्रतीयत इत्येव पाठः प्रतिभाति । तथा चासम्मुखदिकस्थले वक्रनपरार्हत्तयुक्तिरिक्तद्वैवाद्रव्यमतिरिक्त एव प्रतिबिम्बः स्वीकार्य इत्यर्थः । न चैवमन्धकारस्यवस्तुनो दर्पणे प्रतिबिम्बसङ्गः । तस्य बिम्बधनस्य तमसाऽऽवरणेन तदभावान् । न चैवं तमःस्मिते दर्पणेपि तदभावापत्तिरिति शङ्क्यम्, आन्तरालिकतमसा विस्वस्थानाहृतवास्तुत्वेन तदुपपत्तेः । ननु तमस आन्तरालिकत्वं तुल्ये कुतोयं विवेक इति चेत्स्वभावादेवेति वदामः । ननु स्वभावकल्पनापेक्षया चक्षुःपरार्हत्तकल्पनं व्ययीयसीधित्वेत् । पूर्वोक्ता सम्मुख्यादि-
दिकादिसंल्ले स्वभावकल्पनस्य तथाप्यवश्यकत्वात् । तस्मात्प्रतिबिम्बपदार्थोतिरिक्त एवेति युक्तम् । इदं यथा तथा प्रतिबिम्बवादे निपुणतरमुपादितमिति नात्राधिकं लिख्यते । ननु मूले प्रतिबिम्बसङ्काहकपदाभावात्किमर्थमयमाश्रय इति ब्रह्मण्यमाहुः अयमेव वा आभास इति । तथा च 'स किञ्चान

किम्पुरुषान् प्रत्याख्येनासृजत्यम्बुः । मानयन्त्यान्मान्यान्मान्याभाम विन्दोक्तयनं 'जीवेन्नावाभासेन करोमी'त्यादावाभासशब्दस्य प्रतिबिम्बे प्रयुक्तत्वात्प्रापि तथावक्तुं शक्यत्वाद्यमाश्रय इत्यर्थः । एवं तमःप्रतिबिम्बो साधयित्वा सिद्धमाहुः तस्मादिद्व्यादि । तेन सिद्धं श्लोकात्तार्थमाहुः तत्रेत्यादि । जगद्रूपेति । जगद्रूपयति निरूपयतीति भिन्नजातत्वसाधिकेत्यर्थः । ननु श्लोकद्वयमाख्यानव्युत्पादितयुक्तिभिस्यदुपगम्यक्रममार्ण-
शाविमर्वातिरोभावाभ्यां जगतो ब्रह्मरूपत्वंऽवधारितेति तस्मिन् शब्देनापगोभ्रजानस्या-
जनितत्वेन नाशोत्वमिदेषानिष्टशुद्धाशुद्धादिमतीतीनां जायमानत्वेन च विषयता-
सम्बन्धोर्दृशैरान्तराभिमानिवद् भिन्नत्वप्रतीतेः पोषणाच्च प्रतीते तैभ्यः कश्चिद्विशेषः । किञ्च, मनोभ्यानाभावभेदा वक्ष्यमानत्वेनानुभवमानत्वेनप्यसन् आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवं स्वाभिकवत्, यथैवं तत्रैवं स्वस्वमतेप्रतिपन्ननित्यवस्तुवत्, विमता यदादौ मिथ्याभूता वितथवदशत्वात्, ऐन्द्रजालिकवत् असन्तः अर्थक्रिया-
कारित्वात्, छायाप्रत्याहप्रतिबिम्बवदित्याद्यनुमानैर्भिध्यात्वबोधोभ्यामायावादिभ्यः प्रतीती न कश्चिद्विशेष इति चेद् उच्यते । आस्तापिदानां तथाप्रतीतिः, किमेतावता ? न ह्यन्यायानिभ्यास्ति येन पुरुषार्थेहानिः । वस्तुतस्तत्स्यैव विशेषः, आस्तवाक्यमाभाष्येन हीरकादाविव विषयबाधाया निवृत्तत्वात् । तथा च, यथा चतुरतरतत्तवनिर्मितो यन्त्रेण सञ्चरन्पि काष्ठीकेसरी शुनङ्गो वा प्रतीयमानो ज्ञाततत्त्वस्य न भयादिकं जनयितुं शक्नोति, प्रत्युत् कुतश्च निर्मातृमाहात्म्यमेव च ख्यापयति । तथैतादृशप्रतीति-
द्विशेषं च जगत् भगवतोऽप्यलौकिकं माहात्म्यमेवाचष्टे इति । नन्वनुमानवितरोधः कथं परिहृत्य इतिवैपूर्वोक्तमार्णैर्धुक्तिप्रिञ्च विषयताया विषयस्य च भेदे सिद्धं नियता-
धिकृतया श्रुत्या च सत्कार्यवादेन कार्यणां सत्त्वेवधारिते आद्यन्तयोरसत्त्वादित्यस्य स्वरूपासिद्धिसिद्धत्वमर्थान्तरसाधकत्वञ्च सिद्धयति । तथा वितथसदशत्वादित्यस्य च साधारणत्वम्, सत्याः वितथसदशत्वात्, ऐन्द्रजालिकमाकालीनगजादिवदिति प्रयो-
गात् । एवमर्थक्रियाकारित्वादित्यस्यपि प्रदादिदृष्टान्तत्वेन साधारणत्वं चात्रापार्थ परिहरणीय इति ह्यमः । नन्वेवं सति पूर्वोक्तानुमानबोधकानां 'त्वशुद्धवाऽऽश्रयति' 'इसेत् विभ्रममियम' 'छायामप्रत्याहूयाभासा' इत्यादीनां पुराणवाचयानां का गतिरितिचेद् विषयतामादाय तेषां वैराग्यार्थैव गतिरिति जानीहि । न चात्र मानाभासः, अवान्तरकल्पेन तथानिश्चयात् । महामकारणे त्पसंहारे 'यथा सुवर्णं सुवर्णं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हरिण्यस्यच । तदेव मध्ये व्यवहार्यमार्णे नानापदैर्दे-
रहस्य तदद्' इति ब्रह्मरूपताया एव कथनात् । ननु 'पराजित्वाती'तिश्रुतेः ब्रह्मण

इन्द्रियाविषयत्वात्तदात्म्यकस्य प्रपञ्चस्य नेन्द्रियविषयकत्वे युज्यते, न चेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या, जगदप्रतीतिप्रसङ्गादिति चेन्न, तस्यानाहृतब्रह्मदर्शननिषेधपरतया प्रपञ्चस्य तथात्वावाचकत्वात् तत्रत्येनान्तरात्मपदेन तथानिश्चयात् । ननु विषयरूप-ब्रह्मसाक्षात्कारमन्तरेण जगद्रूपविषयतायाः कथं साक्षात्प्राप्तिति चेन्न, 'पदिदं मनसा वाचा युष्मन्मैत्रिपीड्यैः । अहमेव न मघोन्म्यद्' इति हंसचचनेन 'इदं सर्वं यदयमान्मेति'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोपीन्द्रियविषयत्वस्याभिमतत्वेनाज्ञानदशायामपि तस्य ग्रहणेन विषयतासाक्षात्कारं बाधकाभावात् । न च नाक्ययोः परस्परं विरोधः, आहृतानाहृतब्रह्मपरत्वेन विषयभेदात् । अत एव न च युक्त्यापत्तिः, नाप्यनिर्मा-धमसङ्ग इतिवोधयम् । एवञ्चास्युल्लासिवाक्येषु जडजीवयमैनिषेधोपि युज्यते, नेत्र-दर्शनान्तरितेवर्णस्थोत्यदूरस्थमूर्धमूर्धप्रथाद्यणुन्वत्वेनो मायिकत्वादिति । यत्तु, आरोप-त्वेनाधिष्ठानज्ञानत्वेन सामान्यतः कार्यकाणभावः। च्छब्दावकाशाद्यनुमितेऽप्रत्यक्षेऽप्या-काशे निलारोपचच्छब्दविषये ब्रह्मणि विचित्रजगदारोपस्य सम्भवाद्ब्रह्ममहान्तेन प्रत्यक्ष एवारोपाहोकारो न युक्त इति तदपि फलम् । उक्त्वाणुमानादिनाऽऽकारो रूपराहित्यस्य निश्चयेन तथा वक्तुं शक्यन्वेपि शब्दैकसमधिगम्ये ब्रह्मणि उपनि-षद्भिर्निज्ञास्यमाने सर्वरूपाण्युल्लेखसर्वकर्तृत्वाकर्तृत्वनिष्कलत्वसकलत्वाद्येनैकविरुद्ध-मार्धारत्वेनैव ज्ञानं भवतीति तादृश एवारोपस्य युक्तत्वेनाकाशग्रहणान्त्या-युक्तत्वात् । तस्मादन्यन्तीतावस्मत्परतौ च विशेषो निराबाध एव । एवञ्च, भगवन्मूर्च्छितशेनादावपि भक्ताभक्तधोर्यथायथं विषयविषयतयोरैव साक्षात्कार इति तैर्पथायथमनुभावाणुभवादिर्कं तदननुभवान्दिकं च युज्यते । फल्गुन्दःख-शोकादिकमनुभूयते, तद्विषयताकृतम्, सा च मायाकृता, तन्निष्ठवौ निवर्त्तते, तन्निष्ठवैतथ प्रपत्तेः सम्बन्ध सिद्धाविनि प्रथमादिकलायार्दं तदनिष्ठत्वावपि शैथिल्यस्यानु-भूयमानत्वाच्च कोपि कापि शङ्कालेश इति तदीयैरनुसन्धेयम् । प्रकृतमथासुरारामः ।

यथा महात्तन्मिष्य एवमित्यादि । एवमुक्तकारणेण प्रमेयं सर्वं ब्रह्मत्वेवं रूपं प्रथमश्लोकेन निरूप्य प्रमाणं वेदरूपं तन्निवर्त्यमायानिरूपणयुक्त्वेन २-९-३४ द्वितीयश्लोके निरूप्य विषयं वेदरूपप्रमाणस्यार्थं निरूपयतीत्यर्थः । ननु प्रमेयस्यैव प्रमाणविषयत्वान्नस्य च पूर्वमेव निरूपितत्वादिप्रिया-न्तराभावाच्च पुनर्विषयनिरूपणस्य किं प्रमोजनमा आहुः वेदेनेत्यादि । पदार्था इति प्रमेयभूतब्रह्मगता भर्माः । इदमिति विषयनिरूपणम् । निरूप्यत इति सद्यहान्त-युज्यते । तथा च. 'सोहमम्यु कान्त्येव प्रभास्मि शशिसूयैवोति'त्यादिशक्यैयथा

तेषु तेषु तद्वेषणाविरति, तथा वेदे विषयरूपेण मायायां च विषयत्वात्त्वेनेति तत्र तत्र तस्यैव श्रेयः । अन्यथाज्ञाने तु 'योन्त्या सन्तमि'तिश्रुत्या दोषकथनात् सर्वनाश इति सर्ववेदप्रामाण्यसिद्धौ च यथाशेज्ञाने सत्यभ्युदयनिःश्रेयसयोः सिद्धिरिति सर्ववेदप्रामाण्यसिद्धयर्थं पुनर्विषयो निरूप्यत इत्यर्थः । अत्र मूले श्रुतेऽप्येति सप्तमी, अधिव्यापकाधिकरणे सर्वस्मिन्नामास्तीत्यादाविषयत्वाशयेनाहुः कारणत्वेने-त्यादि । शेषे स्फुटम् । तथा च, यथा महाश्रुतानि स्वकायेष्ववयवत्वेन प्रतिष्ठान्त्यापि कारणत्वेनाभिष्टानीति तस्मिन्नेवांशे रूपभेदयोः क्रियावद्वाहित्योश्च न विरोधः, अंशान्तेनापादरूप्यञ्च, तथाहं वेदे परस्परविरुद्धत्वसूक्ष्मत्वसंश्लेषेन प्रतिपाद्यमानोपि न भिन्नो नापि विरुद्ध इति सर्ववेदप्रामाण्यमव्याहृतमित्यर्थः । नन्वैकविषयस्यापि विषयत्वयुपादानत्वानुप्रवेशप्रवेशैरुच्यते, तत्रोपादानत्वामप्रवेशान्वां वानुप्रवेशामप्रवेशान्वां विषयत्वोपपत्तायुपादानत्वानुप्रवेशयोरन्तरस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यायां द्वयोर-वयकत्वयुपपादयन्ति कारणं हीत्यादि । एवमुभयं प्रतिज्ञाय कार्यं कारणे समवेतयुत्यथ इत्यथ युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि । अत्र तर्कद्वयं सहैव क्रमेणोक्तं । तत्र प्रथमस्यापादकत्वमन्यथेत्यनेनोच्यते । यदि कार्यं कारणे समवायसम्बन्धेना-धारयते न स्यादिति । पदस्येत्युपलक्षणं वैशद्यार्थम् । ननुत्पत्तेः पूर्वं पटादिप्रती-त्यभावादसदेव कार्यं निमित्तवशात्कारणे उच्यत इति कारणस्याधारत्वमस्तु न तु कार्यस्य कारणे सत्त्वमीत्यतस्तत्कारणमाहुः तथा सतीत्यादि । यदि कारणे कार्यं निधमानं न स्यात्तदा नोत्पद्येत इत्यादि । उत्पद्यमानमिति असत्त्वेप्युत्पद्यमानं उपपन्न यथायथं दृष्टान्तः घ्येत्यादि । तथा च, कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनात्-कार्थस्य कारणे स्थितिरवश्यमस्तीकार्या, न चावधिनियमस्य कार्येणामावेनेव-निर्वाहाकार्यस्य कारणे स्थितिरुक्तैक्याच्यम्, कारणान्वशात्तिसक्तस्य मागभावस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् । न चेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव तत्र मानम्, तस्याः घटत्वावच्छिन्नप्रतिषीगिताकसंसर्गाभावसामान्यत्वेन प्रागभावात्वकिञ्चिन्नान्त-गादित्वात् । न च कपालं घटप्रागभाववत्, घटोयत्परमसामग्रीवत्त्वात्, यो यत्परमसामग्रीवान् स तत्प्रागभाववान्, घटोयत्परमसामग्रीविशिष्टतन्तुवदित्यनुमानमपि मानम्, अनुमानमयोग्यात्पूर्वं साध्यावच्छेदकस्य प्रागभावस्यासिद्धत्वेन तदवच्छिन्नसा-ध्यामसिद्ध्या हेतोराभासत्वात् । इदं यथा तथा निबन्धोक्तदिशा प्रत्यामरत्नाकारे प्रपञ्चभेदवादे च सम्यक्मयोपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते । अतः कारणा-वस्यायावेव प्रागभावाभिमानात्पूर्वं प्रतीत्यभावेपि कारणरूपेण कारणे विद्यमानत्वेन

कार्यश्रुत्यत इति तत्र एव नियतावधिकत्वमितिनियमः । एवमेवोत्पत्तिस्वरूपविचारदापि सिद्धयतीत्यादिभिर्वाचवादादप्यवगन्तव्यम् । ननु षट्स्योत्पत्तिदृशनात्कथं भगवत्वं शब्दस्य चाकाश एवोत्पत्तमानत्वात् कथं सर्वोत्पत्तिरित्याकाशायां द्वयमपि व्युत्पादयन्ति कुम्भेत्यादि । शब्दोपीत्यादि च । अत्र षट्स्थान्त एव बोध्यम् । प्रथमस्कन्धे तावद्दिकपौगणजगतोर्भवद्रूपत्वाविशेषेण घटितवृत्तिपात्रवृद्धे उक्तः । तेन वैदिकं जगद्विच्छया युगपदाकाशादिक्रमेण वा घटितवदुत्पत्त्यते । पौराण्यं तु भूकृतिपुरुषक्रियोरत्ने गुणमये सञ्जायके प्रविष्टं तत्पुत्रकामकारं धत्ते । एवं प्रयोजकमेवेनोभयथा जायमानोप्याकारो धृगदबलवद्भूषणमे एव तेनोभयविशेषेण जगति 'इदं सर्वं यदयमाले'ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादीनि श्रौतानि, विश्वं वै बाह्यं तन्मात्रमि'त्यादीनि पौराणानि वाक्यानि ब्रह्मात्मकत्वं बोधयन्ति । यानि पुनर्द्वेषस्य बीजे शतमूल'इत्यादीनि पौराणानि, 'संपाविद्या जगत्सर्वमि'त्यादीनि श्रौतानि च तानि तु द्विवीजत्वप्रक्रमस्य 'मायामयं वेद स वेदेदमित्युपसंहरन्ति, सञ्जायकस्य जगतो मायिकत्वं बोधयन्ति । एवं प्रपञ्चस्यापि चातुर्विध्यं सत्तायाश्च त्रैविक्यं भवति । तत्रायं प्रयोगः, व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वापेक्षयोक्तृद्वसत्तामपञ्चपूर्वकः, मायिकत्वादेन्द्रजातिकप्रपञ्चवद् इति, व्यावहारिकसत्तापेक्षयोक्तृद्वसत्ता च पारमार्थिकेव सचेति, वाचनिकसत्ताङ्गीकारपक्षे तु सत्ताया अपि चातुर्विध्यम्, सा च स्वयुत्पादोनामिति प्रातिभासिकसत्तापेक्षयापि निकृष्टा, तथा सति द्वातुल्यसत्ताकायौ, एको व्यावहारिकः, एकः प्रातिभासिक इति तेन षट्स्य भगवद्रूपत्वं सिद्धयेव । तदेतद्द्विद्विकृत्योक्तं कुम्भकारेत्यादि । तथा च, व्यावहारिकस्य षट्स्य यथाविहितेन समवायपेक्षा तथा षट्स्यापि एवमेको दृष्टान्तः साङ्गधरीत्या । द्वितीयं दृष्टान्तं नैयायिकरीत्या व्याकुर्वन्ति शब्द इत्यादि । तथा च, (जिहाषाभिधातं) निमित्तं समवायिभूतं प्रदेशं चातिहाय तत्र मते यथा शब्दो यत्र क्वचिदुत्पत्त्ये इति तत्सागभाववाविच्छन्नो देशो न नियतः, तथा तन्नुदाहित्ये षटः स्यादित्यर्थः । एवं कार्यान्तरेपि, तथा सति सत्कार्यवादस्य शिष्टादृशत्वात्कारणे समवेततया विद्यमानमेव कार्यश्रुत्यत इतिसिद्धम् । कारणस्य कार्यं प्रवेशं साधयन्ति तथा सति तन्निवर्त्यादि । तथा सतीति । एवं तन्नुपु षट्स्य विद्यमानत्वेपि सति । न प्रविद्योयुरिति अवयवतया न प्रविद्योयुः । नन्विषं प्रतीतिः समवायेन तादात्म्येन वा उज्यत्सक इत्यनुभवेशो न प्रतीतिरिति सिद्धयतीत्यत्र आहुः शुष्कैत्यादि । श्रुतौ 'तत्त्वज्ञा तदेवानुमाविशदिति'त्रावणात्, 'सोनुप्रविष्टो भगवान् वेष्टारूपेण तं गर्भं, 'परेण विशता

स्येन मात्रयेत्यादिपुराणवाक्यावानुभवेशो बोध्यते इति तद्विरोधिनीयुक्तिः शुष्का अमवाणिकी कापि प्रामाणिकशास्त्रे पदं प्रवेशमलभमाना तथेति, न तथातु-प्रवेशवाप इत्यर्थः । सिद्धमाहुः अत्र इत्यादि । एवं कालभेदेनावस्थामेदादेकस्यैव भौतिककृत्येषस्य तत्रिरूपितमाधारत्वमापेयत्वञ्च साधयित्वा महाभूतेष्वतिदिशन्ति एषमित्यादि । विद्योचत आधेयत्वमिति संयोगसम्बन्धेनापेक्षम् । तथा च, समवायेन कारणतयाऽऽधारत्वम्, परस्परसंयोगेनावस्थानतयाऽऽपेक्षकम्, तदस्यसंयोगेन कार्यतया विद्योचत्वमापेयत्वमिति धर्मप्रयमित्यर्थः । एवमापाततो विचारण दृष्टान्ते धर्मप्रयसिद्धौ दाहान्तिकेपि तावदेव सत्क्यतीनि दशप्रथमकत्वाभावे दशवीलाऽभावाङ्ग-गन्तव्यं जगतो न भविष्यतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अन्यथेत्यादि । न तेष्विति । पुनः पञ्चधेति । महाभूतानां केनचिद्विशेषेण कारणत्वापञ्चावस्थाकत्वमेव, भगवत्सु अन्यथेव, 'तद्विदितादृशो अविदितादि'तिश्रुत्या विदिताविदितविलक्षणत्वम् अमाकुणेन सच्चिदानन्दरूपेण प्रविष्टामविदितविलक्षणत्वात् पुनः पञ्चधेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तथा सतीत्यादि । तथा च जगति भगवतः प्राकृतकारणरूपत्वेन पञ्चधास्थित्या प्राकृताप्राकृतवस्तुनो विषयताविषयरूपत्वाभ्यां भगवत्ताज्जगति दशधा भगवज्ज्ञापनेन वेदान्तपंशतोऽप्रामाण्यनिरासार्थं विषयनिरूपणमित्यर्थः ।

एतावदेवेत्यत्र । ननु क्वचिपयवदान्तरविषयाणां बहुनां सत्त्वान्धं निरूप्यान्तरा-
भाव इत्यत्र आहुः निरूपणं नित्यत्वादि । प्रमेयं ज्ञानमित्यादि ।

२-९-३६ अत्रायमर्थः, भगवता नृणां श्रेयोविधिसया ज्ञानकर्मभक्तयो मयोक्ता इति
कथ्यते, तथासत्यात्मनस्यमेवोपयोगाय । तत्र प्रमेयं स्वरूपं ज्ञानसाधन-

त्वाज्ञानविषयत्वाज्ञानरूपत्वाच्चोपयुज्यते । एवं प्रमाणं वेदः कर्मप्रतिपादकः परोक्षचादेन
वैराग्ये पूर्ववस्त्यतीति वैराग्यादुपयुज्यते । तथा विषयो निरुद्धयमांशरत्वं भक्तौ
पूर्ववस्त्यतीति भक्तित्वत्वाद्दुपयुज्यते । 'भगवान् ब्रह्म कास्तन्ने'त्यत्र साधनकथनांशस्य
तत्र पूर्ववस्त्यानाश्च । तथा च, ज्ञानत्वाद् वैराग्यत्वाद् भक्तित्वाच्च त्रयमेव तथा इत्येतावदेव
श्रुतिप्रतिपादित्वायै नान्यदित्यर्थः । उपपत्तिमिति भगवदात्मकत्वंवांगिकं युक्तिम् ।
यत् स्यादित्यस्यात्र सर्वेष्टन्याद्विपदाद्वापि विभक्तिविपरिणामेन सर्वप्रदेशेन
विभक्तिमित्याक्षेपेनोक्तत्वारस्येन च विद्वृण्वन्ति तत्र सर्वमित्यादि । एकत्वे-
त्यादि । सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः अन्वयः, अनु एति इत्यन्वयः, अनुगताकारत्व-
मित्यर्थः । तत्र युक्तिः अन्यथेत्यादि । तथा च, यदि सच्चिदानन्दकं सर्वं न
स्यात्सर्वत्र सदादिदानुदृष्टिः सदादिप्रतीत्यनुदृष्टिश्च न स्यात् । यस्मादेवं तस्मादेव-

मित्यर्थः । अत्र 'महेन्द्रगुप्तद्वयकव्यालप्राहेषु कौशिकः' इति कौशान्यहेन्द्रादिषु कौशिकशब्दानुवृत्तिवन्न तदन्वय इत्यत उक्तं प्रतीतीत्यादि । तथा वैकप्रतीत्यनुगम एव मुख्योन्वय इत्यर्थः । नन्वेवमन्वय उपपद्यते परं व्यतिरेकस्य यद्भावे यद्भावात्कत्वान्नाङ्गगतो व्यापकत्वेन तद्भावस्य कायभावात् स कथमुत्पत्स्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमन्यदाहुः 'विद्योषेणत्यादि । न चैवं ब्रह्मापि ब्रह्मणो न व्यतिरिच्यत इत्यव्यतिरेकः शङ्क्याः, सर्वस्य पक्षत्वेन तयो व्यतिरेकस्यैवात्र विवसितत्वेनादोषात् । ननु व्यतिरेक एव साधकोस्तु किमन्वयेनेत्याकाङ्क्षायामाहुः स्वरूपेत्यादि । कारणस्येति परमाणुप्रकृत्यादेः । अत इति अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्परस्यैकस्यासावकत्वात् । ननु प्रीत्यमीतिविषादैः कारणस्यान्वयदर्शनाजगद्व्यतिरेकस्यापि दर्शनाच्च कथं भगवतः सर्वैस्त्वनिर्णय इति शङ्क्यायामाहुः क्रिञ्चेत्यादि । वाञ्छन् एवकाराणो वाक्यालङ्कारे । परिच्छेदको व्यापको । तत्रापिेति परिच्छेदकत्वेपि । तथा च, प्रीत्यमीतिविषादेष्वपि सदन्वया 'द्वयकमक्षरे लीयेऽक्षरं तमसि लीयेत, तमः परे देवे एकोभवती' इति परदेवस्य व्यतिरेकश्रावणाच्च कारणस्यापि परदेवः कालश्च परिच्छेदकः, परमाणूनां तु देशोपि, अतस्तदात्मकं न सर्वं किन्तु सदात्मकमित्यर्थः । ननु परिच्छेदकत्वे उभयोः किं प्रयोजनमेकेनान्वयैर्नैव देशकालयोः परिच्छेदसम्भवात् । सती माया सन् काल इत्येकप्रतीत्यनुगमदर्शनादिति शङ्क्यायामाहुः माया हीत्यादि । अन्वय इति भिन्नं पदम्, नेति भिन्नम्, तथा च, मायायाः सदन्वयपरिच्छेद्यत्वेपि तत्कार्यस्य तदपरिच्छेद्यत्वात्सद्व्यतिरेकस्य विद्यमानत्वाच्च कार्यांशेऽन्यथापरिच्छेद्येत्सुभयभावव्यक्तमित्यर्थः । ननु तर्हि व्यतिरेक एव परिच्छेदकोस्तु किमन्वयेनेत्यत आहुः 'भगवानित्यादि । तथा चान्वयस्य विद्यमानत्वात्सोऽप्यदृष्टवारित इत्यर्थः । एतदेव कालेतिदृशन्ति एवं काल इत्यादि । तथा च, कालः सञ्चितं प्रतीत्यनुगमात्सतो मायादावपि वर्तमानत्वेन कालव्यतिरिक्तत्वाच्च कालः सत्यपरिच्छेय एव, न तु परिच्छेदक इत्यर्थः । एवं मानानुगमात्सर्वत्र भातिपरिच्छेद्यतापि । न च मित्यनुगमः शङ्क्याः, सर्वप्रियत्वस्याभावेपि यत्किञ्चित्पक्षस्य सर्वेशानुगमात् । न चाभासे व्यभिचारः, आश्रयजनकत्वेन तत्राप्यनुगमात् । वस्तुतस्तु तस्यासत्त्वाच्चातिगतमेव तत्राप्यं तत्र भासते इत्यनुगमेप्यदोष इति तस्मादनन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वं ब्रह्मेत्यनुभवसिद्धम् । नन्वेवं सर्वस्य ब्रह्मत्वे सिद्ध्यति न तु भगवत्त्वं दशलीलायुक्तत्वाभावादित्याशङ्क्यां भगवत्त्वाय दशलीलायोगं व्युत्पादयन्ति विषय इत्यादि । अतिरिक्ततेपि अधिकाकारता, तां व्युत्पादयन्ति न हीत्यादि । तथा सत्त्वेव्यतिरिक्तता नाम तद्वत्त्वेपि तदतिरिक्ताकारतेत्यर्थः ।

व्यतिरिच्यत इति व्याहृताकारो भवति । तत्र हेतुद्वयमाहुः आविर्भावचित्तो-
भावाच्चेति । नन्वेतयोर्हेतुत्वेन प्रवेशात्कार्यरूपो व्यतिरेकश्चिद्वैव सिद्धपरीति
कथं पञ्चयेत्याकाङ्क्षायामाहुः घटस्याविर्भावस्तितरोभावश्चेति । तथा च, तां
व्याहृतिरूपत्वादेव व्यावर्तको व्याहृतिरेक इति ताभ्यां स एवातिरिक्तो इति
पञ्चकारकत्वमुपपन्नमेत्यर्थः । न चाविर्भावस्येतरोभ्यो व्यावर्तकत्वाद्वाहृत्तत्वाच्च
पृथक्त्वापरपर्यायत्वेनास्तु व्यतिरेकत्वं तितरोभावस्य स्वभावस्वरूपाच्च व्यतिरेकत्वमिति
वाच्यम्, घटप्रतियोगिकतितरोभावे इतरव्यावर्तकत्वस्य स्पष्टत्वेन व्यतिरेकत्वस्य
रुद्धत्वात् । न चाविर्भावैवेन व्याहृतिसिद्धौ तितरोभावस्यानास्यकत्वात्प्रमाणकत्व-
मिति वाच्यम्, आविर्भावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनान्यत्र तचितरोभावाभ्युपगमात्, प्रकृतोपि
घटः एतो नेति समानाधिकरणमतीत्युपपत्त्येवावश्यकत्वात् । न नेतरितरोभाव
एव घटाविर्भाव इति वाच्यम्, तस्य व्याप्यवृत्तित्वे प्रथमतीतिसद्भावात् । जन्वाप्य-
वृत्तित्वे च तितरोभावमप्रतियोगिकतितरोभावकल्पनाया आवश्यकत्वे कल्पनातीत्याश्राव-
प्रतीत्येवाविर्भावान्युपगमस्यैवौचित्यमिति नान्यतरं निर्वाह इति दिक् ।
फलित्वाहुः अत इत्यादि । यत उभयोरप्यावश्यकत्वं यत आविर्भावस्य
एवाधान्यप्यत्यायकत्वं तितरोभावस्य च विविच्यव्यतिरेकप्रत्ययकत्वमुपयोर्व्यतिरेक-
रूपत्वञ्च, अत एकस्मिन् घटे आविर्भावतितरोभावाभ्यां कारणतोपेतिताभ्यां स्वरूपसद्भावं
चाभ्यां दृश्या भगवान् अस्ति सद्रूपः प्रतीय इत्यर्थः । एवमेकत्र व्युत्पाद्यान्वया-
प्यतिदृशन्ति एवमित्यादि । तथा च, भगवत्यन्तन्ने श्रुतीयपुरुषं तृतीयस्कन्धोक्त-
मकारेण प्रथमपुरुष एवं वक्ष्यमाना तद्देशेनैव भवतीति सर्वत्रैव दशलीलात्मकत्वं
निश्चयमित्यर्थः । एवं श्लोकाथं विविच्य निर्गलितमर्थमाहुः अनेनेत्यादि जिज्ञास्यमि-
त्यन्तम् । अनेनेति श्लोकत्रये उपपत्तिपूर्वकं जितयपदाभ्यां स्पष्टेन । कालप्रतीतित्तु
लीलायेति, उत्पत्त्यादिसम्बन्धयत्कथं तादिकात्प्रतीतित्तु क्रमिकाविर्भावत्वकलीलया ।
नन्वत्र सर्वं भगवानिति सिद्धान्तितम्, पूर्वाध्यायेषु तु कर्तृनादोपि प्रत्यापित इति
कथमनपौरविरोध इत्यत आहुः इदमेवेत्यादि । इदमेव श्लोकत्रयोक्तं सर्वं भगवानिति
प्रयेमेव उपपत्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विचारितम् । उत्पत्त्या जननादितिप्रत्ययस्या ।
उत्पत्त्या इति । एवं विरुद्धवर्माश्रयत्वेन उद्येये च न यत इत्यादिषु,
तत्रैव धर्मेणैव विचारितमतो न विरोध इत्यर्थः । चतुर्णां फलितार्थमाहुः एवमित्यादि ।
अथ पूर्वाध्यायस्यावैतदप्यायस्योत्तरयोः सत्यन्तोर्थाद्युपमार्थः सद्भावे । तत्र ब्रह्म,
'तस्मात्प्रारते'त्यत्र यत्सर्वोत्पत्त्युक्तं तन्मुखवृत्त्या गौषा वा ? नायः, स्वस्तिन्

स्वमसादानुपपन्त्या स्वाभिजे ब्रह्मणि प्रसादस्यासङ्ख्यापत्तेः, भेदमन्तरेणोत्पत्तेरशक्य-
वचनतया उत्पन्नपत्रस्य देहाद्भिज्जन्त्वेन जगतश्च पद्मापेयत्वेन ततोपि पिशतया देहे
सर्वात्मकत्वस्य दूरापास्तकाच । नान्यः, औपचारिकस्य सर्वात्मकत्वस्य मनोराज्य-
तुल्यत्वेनोच्यतकामानिवर्षकत्वात् । एतदुभयथापि सर्वात्मकस्यासङ्गतत्वात्तदतिरिक्ताङ्ग-
रामसिद्धया साकारब्रह्मत्वे विद्यति भगवद्देहस्य पद्मोत्पत्त्यतिरिक्तमयोजनभावात् । तेन च
सर्वात्मकत्वानिर्वाहाजोवस्तुत्वापादकः सर्वात्मकत्वविपटको देहसम्बन्धः
किमर्थ इति पूर्वपक्षसङ्घट्टः । तत्रोत्तरं 'चान्त्रयव्यतिरेकभावात्' भगवति सर्वात्मकत्वस्य
चतुःश्लोक्या शुकैर्नोच्यते । तत्र चान्त्रयव्यतिरेकभावात् भगवति सर्वात्मकत्वस्य
निःस्पृहत्वेन सर्वात्म्यपदस्य मुख्यवृत्त्या बोधकत्वादन्यथाप्रतीतेर्मायिकत्वेन हिताकरणा-
दिदोषाणां जीववृद्धिभ्रमकल्पितत्वेन तत्राभावात् । उत्पत्त्यादियटकभूतादिकात्मप्रतीते-
र्लीलाजन्यत्वेनोपस्थितहान्यकृताभ्यागमानवकाशादेशेय एव भगवत्परोपपत्तेष्वशरत्वे-
पपत्त्या च जीवतुल्यतापरिहारादिच्छया लीलार्थं देहसम्बन्धः स्वतन्त्रत्वेनादुष्ट इति पूर्वा-
त्मनवयमिति समाधनसङ्घट्टः । 'अतस्त्वम्भे स्वलोकाभ्यन्तरं' एव धामन् रममाण-
मीश्वरमित्यन्त्यग्रन्थस्य 'मन्थानि सर्वभूतानीत्येनपयविस्तारत्वं ज्ञेयम् । तत्र 'पश्ये'ति
मध्यमपुरुषयोगेण विरूढभ्राज्यारम्भपदशब्दात्त्रापि ब्रह्मणे तन्पदशेनावगमतात् ।

अन्तर्हितेन्द्रियेण । एवं सन्तीति भगवत्प्रत्यक्षेण इन्द्रियादीनां मोक्षे

सर्वात्म्यर्थः । एतेन इन्द्रियमप्युपपादिते ज्ञेयम् । विहितत्वत्वा-

दिति भावकृत्वात्वेन निषेधानर्हत्वादित्यर्थः । तदिति भगवद्भ्रा-
ज्यद्वैतमित्यर्थः । अत एवेति भावदूकानुसन्धानादेवेत्यर्थः ।

पूर्ववदितिपदे संयोगपृथक्त्वेन योज्यमित्याशयेनाहुः पूर्वत्यादि ।

प्रजापतिरित्यत्र । तत्र विहित इति पुत्रात्मत्वां विहित इत्यर्थः । तत्र

२-९-३९ गच्छेदिति धर्मस्तत्र गच्छेदित्यर्थः ।

नन्नारद इत्यत्र । जीवभावं दूरीकरोतीति नरस्येदं नारं, जीवभावं

२-९-४० प्राणभावाण्यस्य इति यान् । ते भगवत्स्वरूपज्ञापनेन निवर्षणीत्यर्थः ।

सम्पादयतीति नरो जल्पिता, तन्सम्बन्धिज्ञानं नारं तद्दानेन
सम्पादयतीत्यर्थः ।

मायामित्यत्र स हीति । नारदो हि व्यवहारस्त्विति ज्ञातव्येयदिरूप

इत्यर्थः । त्रिनयपरिच्छेदरहितस्येति देशकालवस्तुपरिच्छेद-

२-९-४१ रहितस्य । अत्रेदं बोध्यम् । 'परास्य शक्तिर'त्यत्र स्वाभाविकी

शक्तिर्ज्ञानवलक्रियारूपेण त्रिविधा विविधा श्रविता, तत्र बलरूपा

आनन्दस्य, ज्ञानरूपा ज्ञानस्य, क्रियारूपा संदेशस्य, एतस्या विविधत्वं च त्रिगुणया
एतदंशत्वेनाविधानिद्वादीनां चैतदंशत्वेनेति, अतः सर्वं स्रूपपञ्चमिति ।

नस्मा इदमित्यत्र अर्थेऽप्यभिति ज्ञानं वैराग्यं विचारश्चेत्यर्थवयमित्यर्थः ।

२-९-४२ भूतीयमिति 'यथामहात्मि भूतानि' (२-९-३४) । इति

पद्यप्रतिपाद्यं भक्तिरूपमित्यर्थः । अथ पूर्वपक्षसङ्घट्टः । तत्र

ब्रह्मणा नोदितः २-८-१ इति साधेयस्येन केषाञ्चिदधिकारः केषाञ्चिदितिपत्ता-

सम्भवनाशयेन सर्वधिकारिण इति वाक्यविकरोपयोगेण च राजभूतेन 'श्रोतव्यादि'-

पद्यचतुष्टयत्वं साधारणाधिकारनिवारणपूर्वकामयेच्छूपायकयनत्वं प्रमेयमासितम् ।

तत्रोत्तरं 'नारदः प्राह मुनय' इतिपद्येन शुकैरुक्तम् । तेन नानामकारककयनोपदेशोपि

तादृशधिकारिणं प्रत्येवेति फलति । अन्यथा नारदेन सर्वेय उक्तं स्यात् । किञ्च,

'सर्वधिकारिण' इति वाक्ये विष्णुभक्त्यधिकारोतिदिष्टः । स च देवोऽहो मनुष्यो वे'ति

वाक्येन सात्त्विकराजसयोर्मिश्रेण च नियम्यते इति ज्ञायते । अन्यथा तामसा

अप्युक्ताः स्युः । एवं सति तामसातिरेकेण सत्पत्त्यधिकारे भजनादर्शनाल्लोकिक-

रागादेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तत्र फलप्रत्यनीकत्वादधिकाराभाव एव पर्यवस्यति ।

तस्माच्च शुकब्रह्मवाक्ययोर्विरोध इति । एवं स्वार्थं मनोनिवेशनोपायप्रश्निरूपक-

चतुष्टयश्लोकमध्ये 'हरैरद्भुतवीर्ये'ति साधेयस्येन 'तस्मात्प्रारते'त्युपकम्पाध्यायक्येन

स्पृहवृत्त्यास्पृश्यरूपप्रयनिरूपणे अन्तरा 'अयोनन्तस्य सुखान्तलेने'त्यनेन प्रलय उक्तः ।

स चोत्पन्नत्वेय सम्भवति 'जातस्य ही'तिवाक्यात् । अतस्तत्कर्त्ता भगवान्, सर्वात्मकत्वं

त्वौपचारिकमिति भगवद्गीर्णमेव श्रोतव्यमित्याशयेनोत्पत्त्यादिकेतुत्वे शृष्टे श्रीशुकैः

नारदब्रह्मसंवादसुखेन सर्वात्मकत्वं मुख्यवृत्त्या सर्वकर्तृत्वञ्च मायैत्युक्तम् । एवं

द्वैते सति यदप्युक्तमित्यारभ्य'जन्मान्तरे तन्पदि'त्यन्तया सुषोभिन्त्युक्तदशा भगवतः

केवलत्वानुपपत्तिगर्भेण राजभूतेनाध्यायक्येयत्वं प्रमेयमासितम् । तत्रोत्तरं नारद-

ब्रह्मणोऽज्ञानभगवतीः संवादसुखेन पूर्वोक्तसमर्थेनाय दुःखदत्वज्ञानाय च चतुःश्लोक्या

भ्रमायावीर्यादीनां भगवत्त्वमितिपादनादुक्तमिति दिष्टम् । 'शुभ्रत' इत्यादिश्लोकत्रयस्यया

भगवत्कर्तृत्वकष्टकृत्स्वैरूपया प्रक्रियया 'किं प्रमच्छे'ति पद्यत्रयस्यं प्रमेयमासितम् ।

तत्रोत्तरं 'यदि वाच महिम्नि स्वे' इतिपद्येनोच्यते । यदैव रमते भगवति तदैव माया

त्वक्त्वा उदास्ते इति न कालविलम्बो जीवकृताः, किन्तु भगवदिच्छैव तथेति

भगवति स्तेजोत्पत्त्या दोष इति दिष्टम् ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुषोभिनीप्रकाशे नवमाध्यायविषयपरम् ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

अथ दशमाध्यायस्यश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अथ दशमाध्यायविवरणं चिकीर्षवः प्रवाश्यायसङ्गतिं वक्तुं तदर्थमनुवदन्तः
मस्तुगोर्धमाहुः इतीत्यादि । इति प्रकारेण, इहास्मिन्नध्याये विस्तारेणोदितौ ।
तथा च, पूर्वोक्तयोः सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः । तं विशेषमेव स्फुटमाहुः
दशमेत्यादि । यत्पूर्वाध्याये 'यथा महान्तीत्येनेन मन्वेणैव हरे- रूपं निरूपितम्,
तद्गुणतो दशमाया, तत्र हेतुः, ज्ञायते इति उद्देशलक्षणाभ्यां यतस्तथा ज्ञायतेऽत-
न्नेत्यर्थः । अन्यत्र जीवशरीरमाध्यात्मिकादिभेदेन कर्तव्यित्यर्थः ।

अत्र सर्ग इत्यत्र । उद्देशाध्यायेऽदीनत्वादिभिः 'यथा महान्ती'त्यत्र मन्वेण-
मन्वेणानिर्देकैः परामुष्टा या दशलीलाः प्रत्येकपदार्थं सत्कारणमित्या-
-१-०-? दिभिः परिचायितास्ता एव सर्गादिरूपेणात्रोद्देशपूर्वकं लक्ष्यत इति
ज्ञापयितुं सामान्यतस्तत्त्वत्वं वदन्तः आहुः एतेषामित्यादि ।
तत्र नवमु लीलामु गुणसम्बन्धादेकैकस्मिन् त्रिके यथाक्रमं उत्पादकत्वस्थापक-
त्वमत्पकत्वानामर्थे अध्ययमाणात्वात् । पूर्वञ्च त्रयाभवेत्तद्विषयभवेत्तदभ्यव्यतिरेकैर्द-
शविधत्वस्योक्तत्वादान्तगण्येण तदनुसन्धानराहित्ये चोच्यतेऽर्थव्यापार्यौ वैवाचार्यं
व्याकुर्वन्ने तत्रेत्यादि । निचोद्देशकत्वेत्याद्यन्तम् । तदर्थस्त्वेव तद्वयया प्रतिभाति ।
सर्गां हि भगवतः अदीनत्वरूपो मन्वेः । अदीनत्वञ्च यथा मूलं वस्तुरूपेण
स्वभाद्रुर्भावात् । एवं सति तादृशसामर्थ्यमेवादीनत्वमिति फलति । प्रकृते चाशरी-
रस्य विष्णोर्नित्यव्यापकस्य पुरुषोत्तमस्य पुरुषशरीरस्वीकारः स्वकीडाधर्मनित्या-
व्यापकत्वस्य स्वरूपस्य कर्माध्यायिकं भवति, 'विशुद्धं सन्मूर्जितमि'ति वाच्यम् ।
सदंशान्मकस्य तस्य शक्तिभ्रतक्रियायाः पुरुषोत्तमे गतत्वेनाभ्यक्तगणभत्वात् ।
अत एव 'एतन्नानावतागणां निधानं बीजमव्यय'मिति वाक्याज्जगद्बीजत्वम्, नहि
बीजे सन्नपि तद्वः प्रत्याये, एवं सति प्रत्येकपदार्थं घटादिरूपे कारणत्वेना-
व्यक्तसद्रूपेण या भगवन्स्थितिः सा सर्गां भवति । अस्याश्च स्वस्वमवायुरूपत्वाद्दुत्पत्ति-
रूपन्यममवैशरूपत्वञ्च स्पष्टम् । अयञ्च परिणामः स्वभावकार्यम्, एवं तिसर्गांषि लीला
अनायासेन क्रियमाणं कर्म, स च पुरुषाद्भ्रमायुत्पत्तिः स्पष्टैव, इदमेव सृष्टिप्रक्रि-
यायां पश्चादित्याभ्यामिभ्युत्पद्यत इत्यनेनोक्तम् । इदञ्च जीवानां देहसम्बन्धरूपं

जन्मकर्मणः कार्यम्, एवं सति प्रत्येकपदार्थं कार्यत्वेन पूर्वमेव विद्यमानत्वं कलापुपेयकार्यरूप-
तया विद्यमानत्वं तत्र विशिष्टसर्गरूपत्वात्तिसर्गां भवति । तत्र दृष्टान्तः पट इत्यादि । पटे कार्यं
तन्तुपु, पटत्वेनाव्यक्तैषु सिद्धे आतामन्तशायामीपद्वयके यतो हेतोस्तन्त्वोक्तव्यकरूपत्वात् एते
प्रतीयन्ते व्यक्ता भवन्तीतीपद्वयकरूपत्वात्तिसर्गां इत्यर्थः । तथा च, त एव
तदाकारेण परिणमन्तीत्यमन्वेणान्तररूपत्वमाद्यक्षणसम्बन्धादुत्पत्तिरूपत्वञ्च स्पष्टम् ।
वैतनदेहेषु स्वस्यामेव दशायां जीवसमागम इति जटव्यक्तिचेनसमागमयोत्पत्तौ
कचित्सद्गुदायोपि विसर्गो इति फलति । एवं तत्तन्मर्त्यादया पालनरूपस्य स्वानस्य
इसितत्वम्, 'अदीनलीलाइसिते'त्यस्य विमर्षं परमार्थरूपे का मयादित्यन्तेन स्वयमेव
स्पष्टीकृतम् । प्रत्येकपदार्थं च सर्ववस्तुषु घटादिषु वस्तुस्वरूपेण मूलरूपेण वस्तुस्व-
रूपात्मकमेव यन्मूलरूपं कारणमाहूपम् तेन या तत्तन्मर्त्यादा वस्तुस्वरूपमर्त्यादा, यथा
कार्पासः पट इति सा स्थानम् । अत्रोत्पत्त्येथिरकालस्यायित्वात्वालनमप्यभिप्रेतवम् ।
इयञ्चामन्वेणरूपा स्पष्टैव, नहि मूलरूपमर्त्यादा बहिष्ठ आयाति, नैसर्गिकत्वात् । एतस्य
स्थितिरूपत्वेऽप्युत्पत्तिरूपत्वं मूलरूपोत्पन्नतास्मारकत्वात् । एवं स्थित्यभिष्टदिरूपस्य
पोषणस्वेक्षणरूपत्वं प्रागेव स्फुटीकृतम् । प्रत्येकपदार्थं तु कार्यसिद्धयर्थं जलारण-
भावरागादिसिद्धयर्थं सर्वसमर्थस्य तत्र योऽवयववर्णेन तन्तुनामिन् मन्वेणः स कार्याकृति-
हृदीकरणरूपः कयाचिदातुपूर्वाभिष्टदं कारणमेव हि कार्यरूपं भवतीति पोषणरूपत्वम् ।
अस्य च कारणमन्वेणरूपत्वं कारणवस्थातीतिरिक्तरूपत्वञ्चानित्यस्य पोषणेनैव
स्थितिरिति स्थापकत्वञ्च स्फुटमेव । एवं भ्रूषायास्तदुद्भासरूपाया वा उत्तराचाररूपकं
पूर्वमेव स्फुटीकृतम् । प्रत्येकपदार्थं च ब्रह्मज्ञानिनः प्रतीतिसिद्धयर्थं घटरूपो
भगवानेतेत्यादिप्रतीतिसिद्धयर्थम्, तत्र च घटादौ तादृशमेव लीलाप्रदर्शनं भगवत्त्वा-
व्योक्तयदीयकार्यैस्त्वायनमूर्तिः । तयं चावयविनि घटादिशब्दप्रयोगस्तेषां तादृश-
लीलाप्रदर्शनाभावे ब्रह्मविदां घटपदादिप्रयोगो ऋजायेना एव 'न सूरयो तीक्ष्णरूपे
एतमितिपदेनाविब्रह्मपवहारस्यैवासामाणिकत्वमुक्तं ज्ञेयम् । एवं विविच्यान्यलीला-
गुप्तसहन्यति एवमित्यादि । व्यतिरेकप्रकारानाहुः व्यतीत्यादि । तत्र भ्रूषस्यस्य
भ्रूषरूपता वा सदर्थस्य मन्वन्तराख्यस्य जगद्गुणसम्बन्धकत्वात्स्थापकत्वं स्पष्टम् । प्रत्येकपदार्थं
च कारणान्मृदादेभिन्नरूपं यत् 'पुरुषावयवरेतेरि'तिवाक्यात्पुरुषावयवरूपम्, तेन रूपेण
यो घटरूपमैभावः घटादिरूपत्वं तेन रूपेण सर्वा वैदिकानां मन्वेहेतुः ।
संस्कारद्वारेणादृष्टजनकः पूज्यदेवतामीतिजनको वा मापञ्चिकोपि घटादिः विविचिष्यो

श्रीणकल्पशास्त्रविधिगोचरो भवतीति स्वरूपान् प्रापञ्चिकाश्चपरितिक्रो वैदिकरूपो
मन्वन्तराणि । एवमुद्गासंख्याया भङ्गरूपान् यः शानुक्रयाया मर्यादाभक्तिरूपत्वेन
संसारनाशकत्वात् प्रत्यक्षरूपत्वम् । प्रत्यक्षरूपत्वम् च स एव लौकिक एव यथादिः
पुनः वैदिकरूपो वा मनु भक्तिविषयत्वेनेत्यादि स्पष्टम् । एवं संशुचनरूपस्य निरोधस्य
मपञ्चाभावरूपत्वेन सद्गतप्रत्यक्षरूपत्वेन स्पष्टम् । अत एवान्तर्गृहगतानां सद्गततयागो
रासमण्डलमण्डनानामप्येवाञ्च ब्रह्मयोगीश्वरकल्पस्यैव सङ्गच्छते । प्रत्यक्षरूपदायं
च स एव पूर्वोक्तो यथादिः पुनः प्रकारान्तरं लौकिकवैदिकमकारानां स्वरूपेच्छानां
भगवद्भेदेच्छानां भगवदेकनिष्ठानां वा परित्यागरूपेण-परित्यज्यते योसौ परित्यागः
त्यागविषय इतियावत् । तेन रूपेण पूर्वोक्तान् लौकिकवैदिकभगवदीयत्वरूपान् धर्मान्
निरुणाञ्च नितरामात्रणोति विस्मरयतीति निरोधरूपः आवरकरूपो भवतीति ।
एवं भृतिरूपाया मुक्तेः स्वरूपलाभरूपमुक्तत्वं स्वस्याध्यात्मिकादिभावातिरिक्तस्य प्रकृत्येन
हरेः स्फूर्त्तौ लोकत्वेन तद्ब्रह्म इत्याकारकस्य लीलासमान्तत्वरूपस्य यो लाभः
प्राप्तिः तद्वृत्तत्वं स्पष्टम्, प्रत्यक्षरूपदायं च तादृशोपि पूर्वोक्तप्रयावरकरूपोपि स
आत्मानं आवरकरूपं परित्याज्यित्वा तानपि विस्मृतप्रपञ्चानपि तादृशस्तस्माद्
विस्मरकरूपात् स्वमात्परित्याज्यजनरूपो भवति, अतिरिक्तत्यागरूपो भवति, इति
हेतोर्मुक्तिरूपो भवति । अत्र स्वरूपलाभरूपो मदीयमिदमितिरूपो भवति इति
इदं मुक्तिरूपमित्यर्थः । तथा च, भगवद्गीतोपयोगि सच्चमिदं पूर्वस्मादतिरिक्तमिदि-
ध्ययम् । एतदेव मुक्तिरूपं ममोत्तमैत्यत्र श्रीप्रसुचरणैः प्रपञ्चितम्, पुष्टिदु
तद्विपरीतत्वेन व्याख्यानेनेति दिक् । नन्दिं पुष्टिमागीयमुक्तिरूपमर्यादायाक-
नुपपन्नमित्यतस्तदप्याहुः यथादिद्विवत्यादि । तथा चोभयधर्मसंवाह्य दोष इति
भाषः । आश्रयरूपं तु एतद साधारणमेवेति न विविच्यते । नन्दिस्मिन् शब्दे
किमित्येवं निरूपणं तत्राहुः एतदज्ञान इत्यादि । एतदज्ञाने उक्तप्रकारकस्वरूपा-
ज्ञाने व्याकुलानि परस्परविरोधप्रतिस्नानाने बाधितविषयत्वज्ञानविषयाणि । तथा
च, सर्वज्ञाज्ञस्यापनार्थं निरूपणमित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अतः सर्वत्र
भगवदात्मकत्वतरतमत्वयोर्मुक्त्यष्टया तत्सङ्कोचेन च यथायथं बोधनात् ।

दशमस्कन्धेत्यत्र वर्णयन्तीति । तथा चाज्ञावाक्यमत्र प्रमाणमित्यर्थः । इतीति
एवं प्रकारकं ज्ञानम् । तथा च, श्रुत्यविरुद्धवादित्वात् आद्या
२-१०-२ इत्यर्थः । नन्वनया श्रुत्या सर्वेषां वेदानां भगवद्भोषकत्वमाश्रय्यते
तावता विवक्षितप्रकारेणाश्रय एवं बोध्यत इति कथं निशेयमित्या-

काङ्क्षायां श्रुत्यन्तरमाहुः शतमित्यादि । शतमानन्त्यवाचकम्, अनन्तानि श्रुकाणि
बीजानि (चेतजानि) यत्र ब्रह्मण्येकं भवन्ति-अभेदे प्राप्नुवन्ति । वेदा वेदा
ज्ञानानि वा, होतारो जीवाः । अस्याः श्रुतेस्तार्थ्यमाहुः अनुप्राहक्यादि ।
तथा चैतच्छ्रुतौ पर्यवसाने सर्वेषां ब्रह्मण्येवोपनात् सर्वमिदो यथेत्येनाश्रयत्वञ्च
ब्रह्मणो बोध्यतेऽस्तथा निशेयमित्यर्थः । ननु श्रुतौ तु प्रयाणमेकीभावो निरु-
प्यतेऽतो नवानामनिरूपणात् कथं तेषां वेदाविरुद्धवादित्यित्याकाङ्क्षायामाहुः एते
प्रय इत्यादि । तथा च, यथा जयो गुणाः अयोन्यप्रवेशान्न, तथैतेषीति
प्रयाणां नवसु प्रवेशेनैकाध्याद् दशमस्य चोक्तत्वाद्देवाविरुद्धवादित्वमित्यर्थः ।
तत्रैव विशदयन्ति तत्रेत्यादि । कारणप्राधान्यादिति श्रुत्प्रदोक्तबीजमाधान्यात् ।
प्रमाणमिति लक्षणमित्यनुवर्त्तते, वेदब्रह्मोक्तज्ञानमाधान्यादिति विशेषोऽर्थाज्ञेयः ।
य्योनीतीति अत्रापि लक्षणमित्यनुवर्त्तते, होतृपदोक्तानुप्राहकप्रधान्यादिति च
शेषः । एतेषामेतेषु प्राधान्यं बीजमाहुः अर्थादित्यादि । 'तज्जज्ञानि'ति 'यतो
वा इमानी'विश्रुतेर्नैन्मादि'यत्राच प्रपञ्चस्योत्पत्त्यादित्यर्थं भगवत् उपादानत्वकर्तृ-
त्वयोर्बोधकं कार्यलक्षणमत एते सर्गादयस्तथा भवन्तीति तेषां श्रुकादीनि बोध्यैवै
प्रकारेण लक्षणानीति तत्र तत्र तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । कथमेकैकस्य त्रैविध्यं
कथञ्च तेषु तेषां प्राधान्यमन्त आहुः उत्पत्तिरित्यादि । कारणतो मुक्तिरूपोः
सकाशादुत्पत्तिः, कारणसमवायरूपात्कार्यत उत्पत्तिः स्वसचासमवायरूपा,
आचारो मूलकारणं मृदादि, तस्मादुत्पत्तिरिवस्याभिन्वयिकरूपा, एवं सर्वत्र प्रकृतेः
भूतादिभ्यः कारणेभ्यः कार्येभ्यां गुणेभ्यो भगवत्प्रति तद्वैधा उत्पत्तिः । न च भगवत्
उत्पत्तिलक्षणादुत्पत्तिलक्षणत्वमयुक्तमिति शब्दश्च कार्यासन्वायेन व्यापाराविष्टस्य
लक्षणतया व्यापारशून्यस्य कल्पतया चावस्थाभेदेकैकस्यैवोभयरूपत्वञ्च विरुद्धत्वा-
दिति । एवञ्च गुणसम्बन्धविचार एता लीला राजसतामसराजसराजसराजस-
सात्त्विक्यः प्रतिभासित । स्थितौ प्रमाणस्य कथं न्माधान्यं येन तस्य स्थितिलक्षण-
तेत्याकाङ्क्षायान्ताः स्थितिरित्यादि । अयमर्थः, पोषणं नामानुग्रहो वर्णारूपः,
स च, स्वीकाररूपत्वादीभगवत्त्वाच्च वेदोक्तज्ञानात्मको भवति, तत्र स्थितेर्हृत्वं
प्राधान्यं भगवद्ब्रह्मत्वं च 'यदनुग्रहतः सन्ती'ति वाक्यादेव सिद्धम् । हेतवः

कार्यलक्षणत्वं चाल्पस्य दृष्टिलक्षणत्ववद् दृष्टेः सुमिश्रलक्षणत्ववदुपपन्नम् । न च ज्ञानस्य प्रमात्वात्कथं प्रमाणत्वमिति शङ्क्यम्, 'अत्र प्रमाणं भगवानिति'त्यत्र प्रमाणशब्दस्य ज्ञानत्वाचकतायाः *विचारितत्वात् । एवं विलासस्य वासनारूपत्वाचकस्याश्च ज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिप्रवृत्तिस्यारूपतया च ज्ञानत्वं प्रमाणत्वञ्च । तथा च. स्थितिर्देहि विष्टम्भात्मक-प्रमाणरूपा 'यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः', प्राणिनः सा स्वसमये वृत्त्युरत्यन्तविस्मृतिरिति मृत्युलक्षणान्यया नुपपत्तिरसिद्धत्वाच्च तस्याः प्राधान्यमप्युपपन्नम् । विलासस्य भगवद्दर्पत्वेन स्थितेस्तज्जन्यत्वात् भगवत्प्रलक्षणत्वमप्यव्याहृतमेव । एवं धर्मतो या स्थितिः 'सा 'स्थाने त्वयर्धमत्वमन्वभरावनीशा' इति वाक्येन तस्य जगदुत्पन्नमकत्वादायुर्वेदकत्वाच्च धर्मशोदनालक्षणतो वैदिकस्य ज्ञानस्य तत्रापि माध्यात्म्यमः प्रमाणस्य स्थितिलक्षणत्वं स्थितस्याधारः स्थितिकर्ता च भगवानिति तस्या भगवत्प्रलक्षणत्वञ्चोपपन्नमित्यर्थः । ज्योतिषां प्रलयलक्षणत्वं दुरुहमिति तत्स्वयं विवेचयन्ति प्रलय इत्यादि । संसारस्य लयाऽवतारादिचरित्रेणाधीक्षणं श्रुतेन कीर्तितेन स्मृतेन येषां जीवानां भवति ते जीवा मोक्षयन्ति ज्ञानेन । तथा सत्यःप्यासलयस्य जीवनिष्ठत्वाज्ज्योतिरूपास्त एव लक्षणम्, स च कार्यतया जीवद्वारा च भगवत्प्रलक्षणम् । सङ्गततत्वेत्यादि । एवं सङ्गतोपि जीवभोगार्थ इति तस्य ल्येपि त एव लक्षणश्रुता वेदवत्तो मृत इति शुकदध्व्यकादयो विस्मृतमपञ्चा इति भानात् । घटादेर्ल्येयो भोव्याह्वानाग्नेरिति तत्रापि त एव लक्षणं बोद्धृषणां सोपि कार्यतयाऽऽप्येतया च निरोधत्वेनैव रूपेण भगवत्प्रलक्षणं न तु शुकजीवानां भगवति प्रवेक्ष्यलक्षणया दृष्ट्या लक्षणमित्यर्थः । शुकैस्तु स्वरूपलाभरूपत्वात्प्रलक्षणत्वं ज्योतिषां तस्याश्च भगवत्प्रलक्षणत्वं स्पष्टमेवेति तदत्र न विद्वेतम् । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ।

भूतमात्रेण गुणत्वेनाविभवाविति कथकत्वेनाविभावात् । विषयमा इति श्रुत्याः, प्रत्येकं समुदायेन चेति पश्चाद्युत्पत्तिकरुपः प्रत्येकं २-१०-३ अण्डसमैः समुदायेनेत्येवं द्विविध इत्यर्थः । प्रत्येकं विषयमा इत्यादि । 'ततो भवत्यहत्तन्मव्यक्तात्कालबोधितादि'त्यादिना विदुर्वाणादिशब्दबोधिताः प्रत्येकं विषयमा 'बुद्धोभावाभ्यान्मासाद्ये'त्यनेनोक्ताः समुदायेन तयैर्यथः । अत्र पिबो वा इति वाशब्देनास्य प्रकारस्य न सङ्ख्या-मयो जनकत्वमिति ज्ञापितम् । लोकत्रयभेदेनेति लोकत्रयस्य भेदेन ।

स्थितिरीत्यत्र वैकुण्ठस्थेत्यादि । भगवतः सर्वकारणादिकारणत्वरूप उत्कर्षो यस्यां क्रियायां ज्ञाने सा मर्यादा पालनक्रिया स्थितिरु- २-१०-४ वाक्येत्यर्थः । एतेन स्थानशब्दः करणव्युत्पन्न इति बोधितम् । स्थिति-शब्दश्च भावव्युत्पन्न इति तेन तत्तन्मर्यादास्थापनं प्रति कारणभूत्वा भगवतः स्थितिक्रिया सा स्थानमिति फलति । तां विभजन्ति प्राकृतेत्यादि । ब्रह्म-पदेनाक्षरम्, योग्यमनुग्रह इति यत्कीकरणरूपं ज्ञानं ततोपपत्तित्यर्थः । ननु पोषणस्य स्थितिदृष्टिरूपत्वादभिदृष्टौ पूर्वरूपनाशेन स्थितिमर्यादानाशे सा इथैव स्यादिति शङ्कां वारयितुं पोषणं विभजन्ति तेष्वित्यादि, पूर्वोक्तं पद्विभक्तिषु । शिष्टेष्विति जनविभक्तिषु । के ते सप्त इत्यत आहुः महाभूतेष्वित्यादि । तथा च, सप्तसु तस्य स्थापितत्वाच्च वैयर्थ्यमित्यर्थः । वासनाधर्मरूपत्वादिति, अत्र वासना च धर्मश्चेति द्वन्द्वो बोध्यः । इन्द्रियोपलक्षकत्वादिति स्वयं दोन्द्रियैः, कार्योऽन्यस्यै च तथा कार्यत्वेनोपदेष्टव्य इति कार्यत्वे वाक्यत्वे वेन्द्रियोपलक्ष-कत्वादित्यर्थः । चिन्तयतीत्यादि, एतैर्देहिमनोहङ्कारचित्तक्रमेण धर्मो निर्दिष्टो बोध्यः । पापुपस्ययोर्धर्मकरणं न सम्यक्तया प्रतिभातीति तदर्थमाहुः देत इत्यादि तयोरीति उपस्थात्वात् । नन्वेवं तयोर्धर्मैर्दुल्लेखं दृष्टस्वप्नतिरिक्तं भवति, न तु दृष्टस्य इति शङ्कायां दोन्द्रियकार्यैस्त्वं स्फुटीकुर्वन्ति आश्रयेत्यादि, अत्र तृप्तिर्वा-गिन्द्रियकार्यं सङ्गान्येन दृष्टेनुभवसाक्षिकत्वात्, जाह्यादिदृतीकरणं पायोः, विसर्गस्य तत्कार्यत्वात्, दृतीकरणस्य च विसर्गरूपत्वादिति चकाराद् भ्रूणेन । कर्मजनिता वासना इति । 'वेत्' तन्मुसन्ताने' उच्यते कर्मभिः सन्त्यन्ते इत्युच्यते, हृदयपर्यात् संश्लुपायाद् वयतेरिदं रूपम्, तथा सति वदधन्ते संश्लुष्यन्ते इति वा उच्यते, इति योगात्तमेति ।

२-१०-५ अनवतारैर्यत्र द्वितीयस्येति चरित्रस्य, तत्रेशस्येति ईशकर्याञ्च-भूतस्यैवस्य ।

निरोध इत्यत्र मूलस्थयास्येति पदस्यात्वबोधकत्वे आत्मपदस्यावर्षमाहुः आत्मनो देहस्येति, आत्मत्वेन प्रकाशमानादभिन्नस्य देहस्येत्यर्थः । २-१०-६ उभयत्रेति द्विविधशक्तिषु श्रयणे उभयोः शक्तीनां सहभावावो विवक्षित इत्यत्र गमकमाहुः देहेत्यादि । हासततिभेदाः प्रभोपनिषदि मसिद्धाः, हासततिभेदास्त्वानादीसहस्राणीति । तथा च, हाह दृष्टवानां

महणात्तयेत्यर्थः । तेनोभयविषयकसिद्धभावेऽध्यायसङ्घट्टयैव गमिकेति भावः । सामान्यविशेषभेदेनेति सामान्यावस्था दर्शयत्सङ्घट्टात्, विशेषावस्था मर्षादास्था पुष्टिरूपा च तेनेत्यर्थः । उभयत्र लक्षणं मिलितमिति अवस्थाद्वये द्विकलक्षण-मविशिष्टमित्यर्थः । ननु विशेषावस्थायां महन्नादिसद्भावस्वेव दर्शनात्कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आहुः तत्रार्पीत्यादि । तत्रार्पीति पुष्टयवस्थायाप । इदं यथातथा मनोत्तमेति श्लोकेत्यत्र विवृतमाचार्यैः । तन्मत्कृततद्विष्णुणीतोवगन्तव्यम् । पञ्चविंशतितत्त्वपक्षेऽध्यायसङ्घट्टे न युज्यत इत्यतः सङ्घान्तरमाहुः तत्रार्पीत्यादि ।

आभासश्चेत्यत्र । नन्वाश्रयस्य कृतो लक्षणद्वयमित्याकाङ्क्षायामाहुः आश्रय इत्यादि । शास्त्रे भगवत्पार्थक्यं भक्तिज्ञानरूपं मार्गद्वयम् ।

२-१०-७ आश्रयशब्दश्चात्र कर्मव्युत्पन्नः, 'यथा सर्वांसामपानं सद्युद्रमेकायनमि'त्यादि-श्रुतिसिद्धाधिकरणत्वबोधकः, "तत्र भक्तिमार्गं प्रपञ्चाऽऽश्रयो भवति ज्ञानमार्गं सायुज्येनेति प्रकारद्वैविध्याल्लक्षणद्वयमित्यर्थः । एवं सति तृतीयमार्गिणां जटानां चाश्रयां न स्यादित्येवमस्मात्तत्रमाहुः उत्पत्तीत्यादि । तथा च, प्रपञ्चा सायुज्येन वा ज्ञानद्वारा आश्रियेते, उपपत्त्यादिमिश्र स्तोत्रादानक्रियाद्वारा आश्रियेतेऽती लक्षणद्वयमित्यर्थः । अध्यायविभागमाहुः क्रिययेत्यादि । ननु मनसोपि कर्मिन्द्रियत्वात् कथं पञ्चयेत्यत आहुः मनस इत्यादि । सम्बन्ध इति, अनुग्राहकतया सम्बन्धः । तथा च, तत्क्रियायामभ्युत्पत्त्यात्पञ्चयेत्यर्थः । ननु तथाप्यन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् ज्ञानेन नवया वक्तव्य इत्यन आहुः अन्तरित्यादि । निरोधशब्दस्य प्रलये प्रसिद्धत्वात् तत्सममभिव्याहृत आभासशब्द उल्लिखितोपायानां किमिति प्रयुक्तः, उत्पत्तिपदमेव कृतो नोक्तमित्यकाङ्क्षायामाहुः आभासशब्दनेत्यादि । विषयताया आश्रयत्वमिति विषयताद्वयाधारत्वम् । तयो रिति, जगद्गुणरोहणयोः विषयतयोः, उत्पत्त्यादिभिः स्वजनक्रियाधारत्वेनाश्रियते, न तु स्वाश्रयत्वेनेतीममर्थं स्फुटीकुर्वन्ति इदमित्यादि । आश्रयत्वमिति, स्वस्वरूपाभार्यैकोनोऽप्यन्वय । उत्पत्त्यादय स्वस्वरूपलाभाय यमुपजीवन्ति स जगज्जन्मस्थितिभङ्गकर्त्ता आश्रय इत्यर्थः । निरोधश्चेति चकारस्यापेमाहुः आभासनिरोधादित्यादि । घृष्ट्यादिसि-रिति वृद्धिविपरिणामाप्रत्ययः । तर्हि चतुर्घृष्ट्यात् कौ विशेषः इत्यन आहुः अर्घ्यवस्तीयत इत्यादि अत इति प्रकाशनात् स्वभावसम्पादनाच्च । त्रयमिति, विषयतागर्भं त्रयम् । एतदेवेति, अस्तिभक्तिप्रियत्वसम्पादकत्वमेव । तथा च, मूले

यत इत्यनेन उत्पत्त्यादिजनकं प्रकाशकं हेतुद्वयिभ्य तस्मिन्नाश्रयत्वविधानाद्विषययो-परजकस्थित्या आश्रयत्वे विवक्षितमिति प्रकृतियुक्त्वन्यायां जगद्गुणयोः विषयता-सञ्चारकरूपायां प्रविश्य तत्तदाकाररूपायास्तस्या अस्त्यादिरूपत्वं यत्सम्पाद्यते तदेवापिष्टत्वमधिष्ठानत्वमित्यर्थः । प्राक्कान्तरप्येवमेव सम्मतमिति मूलानुयं स्फुटीकुर्वन्ति अभयमित्यादि । सर्वस्वमन्वयार्थमिति सर्वेषां प्रमाणानामेकार्थत्वात्पर्यं, एवं चैतन पदेनेतादृश्यस्य प्रपञ्चा आश्रयणीयत्वं बोधितमायम् । स्मृत्यादिति गीतायाम् । जीवन्मुदास्तापमिति युक्तजीवन्मुदास्तापम् ।

योप्यात्मिक इत्यत्र । नन्वनुप्रतिष्ठत्यैकस्य जीवान्तर्यामिभावकयने' तदनुप्रतिष्ठत्य

सच्च त्यक्त्वाभवति'ति श्रुतिविरोधाभावेपि 'ब्राह्मणर्षेः'ति-श्रुतिविरुद्धयत

२-१०-८ इत्यत आहुः अत एवेत्यादि । अन्तर्यामिण इति पञ्चमी । यत उभयपक्षेषुपक्षेपि 'ऋते पिबन्ताविति'-श्रुत्यन्तरं जीवात्मा छायारूपत्वा-द्वययोजक उक्तः । अत एव हेतोरस्य देवाधिष्ठानसामर्थ्यन्वत्यामिणः सकाशादेवेति, स एतस्यापि पूज्यत्वेन श्रुत्यन्तरं निरूप्यते । तथा चोद्देश्यविषेयभावस्य तद्गोपनार्थतया कथनाच्च तस्मिन् इत्यर्थः । मूले, उभयविच्छेदे इत्यत्र उभयोर्विच्छेदो यस्मादिति व्यधिकरणपदं बहुव्रीहिं ज्ञापयितुमाहुः उभयविच्छेदकर्त्तृति ।

नन्वन्तर्यामिणः प्रकाशस्वभावत्वात् तस्य स्वल्पतिरेकेण त्रितयज्ञानं मयिष्कतीत्या-

ज्ञायाद्बुद्ध्यविषेयभावमूर्चिर्तं तात्पर्यमाहुः अन्तर्यामीत्यादि ।

२-१०-९ त्रितयमिति स्वल्पतिरेकं त्रितयम् । ज्ञेयमिति त्रितयान्तः प्रविष्टत्वादनुमेयम् । आत्मेति, तस्य नाम योगरूढमिति ज्ञापनायाहुः अततीत्यादि । अत एवेति त्रितयव्यापकत्वादेव । इदमिति द्वितीयाश्रयलक्षणेन लक्षितम्, अग्रे स्वाश्रयाश्रयपदात्तदनुरोधेन प्रसान्तरमाहुः भगवानेव वेति । स्वाश्रया-श्रयपदे षष्ठीपठ्युक्त इत्येतदमन्तरव्यावर्त्तकत्वेनापि शक्यमचनम् । तथा चाश्रयस्य लीलात्वे इदमन्तरलक्षणं पुरुषोक्तमेव मूललक्षणानुभयोरविवेकज्ञापनायैवयुक्तमित्यर्थः । प्रथमपक्षे स्वाश्रयाश्रयपदयोजनं बहुमाहुः नन्विवत्यादि । एवञ्चैताभ्यां श्लोकाभ्यां चैतस्य सायुज्यत्वेन आश्रयत्वं विवृतं ज्ञेयम् । तथा सति, भक्तिमार्गं भगवान् जगन्निधियोपादानभूतः प्रपञ्चाश्रयणीयः । ज्ञानमार्गं तु स्वप्रकाशरूपो विप्रत्यत्यक्तः स्वयं वा यथाधिकारं सायुज्येनाश्रयणीय इति बोधनायाच्च लक्षणद्वयसङ्गमिति कलति । पुरुष इत्यत्र दशलक्षणानीति' पुराणस्य दशलक्षणानि । एषकृत्येति

स्वस्वरूपं पृथक्कृत्य 'कण्ठे भिला विनिःक्रान्तावि'त्यादी
२-१०-१० तथादर्शनाच्चेत्यर्थः । ननु पञ्चमाध्याये विशेषस्तु ' विकृषाणादम्भसो
गन्धवानभृदि'त्यादिनाष्टसृष्टिमुक्त्वा 'स एव पुरुषस्तस्मादर्थं निर्भिष
निर्गत' इत्यनेन यः पुरुष उक्तः स एवात्र विद्युपत्ते इति स्वस्थित्यर्थं जलसृष्टत्वं
तस्यैव वक्तव्यम्, यदा पुनर्नादिकेलकगोलकवत्स्वकार्यसमयेत्वरूपस्तस्य निर्गमोद्गीक्रियते,
तदाष्टरूपस्य स्थानस्य सत्त्वा'दात्वनोयनान्निच्छत्' इति कथनं विरुद्धपत इत्यरुह्या
पश्चान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अस्मिन्नपि पक्षे दोषमाहुः तदेत्यादि । तदाष्टभेदन-
पक्षेऽनिरुह्या, तत्र न जलाद्यवर्णव्यवस्था । तथा च, तदनङ्गीकारे 'आण्कोशो
बहिरयं पञ्चापत्कोटिविस्तृतः । दशोचाराधिकैश्च प्रथितः परमाणुबि'त्यादिवाक्य-
विरोधस्तुल्य इत्यर्थः । एवं दोषभाम्येपि मयमव्याख्यानां यदुक्तं तत्र बीजमाहुः
परमित्यादि । अत्र तु द्वितीयपक्ष एवाभिमत इत्याहुः वस्तुत इत्यादि । तथा च,
तत्पक्षोपपृष्टम्भकानि वाक्यानि कल्यान्तराभिप्रायान्तीत्यर्थः ।

तास्ववान्सीदित्यत्र तृष्णीभावेनेति, सुप्तवत्क्रियान्तरारहित्येन । अत्र
स्वष्टाशु वासकथनादेवं ज्ञायते । अण्भेदानावरणजलस्याविलत्वेना-
२-१०-११ यनान्निच्छयापां सृष्टिस्तेन विराजोऽयने स्वसृष्टा आपस्तदयनं भूतरूपं
जलं तस्यायनं तेज इति । तथा पूर्वमण्डस्य सहस्राब्दं स्थितेरुक्तत्वाद्वा
च नारायणस्थितेस्तात्कालिकत्वेन कथनात् सहस्रत्रयस्रोत्पत्तं सृष्टिरिति 'योगतत्या-
स्तुस्थित' इतिवक्ष्यमाणलज्जात् पश्चान्तरमाहुः शयनार्थं वेति ।

द्रव्यमित्यत्र हेतुरिति सहकारी । एवञ्चैतद्विधिः पर्यारम्भिकसामर्थ्य-
बोधनेन प्राकृततुल्यावयवत्वकृतं प्राकृतनीत्यं लोकन्यायेनापि निरस्तम् ।
२-१०-१२ तुल्यावयवकार्यारपि राजरङ्गयोः सामर्थ्येनदभावाभ्यामुक्त्यपिपरकपस्याध्य-
क्षसिद्धत्वात् फलानुपपत्तिशङ्कायैनेन निरस्ता । मूलसामर्थ्येस्त्यास्मिन्
विद्यमानत्वेनैतदुपधारणाशयमवयवरूपस्य फलस्य मुलेन सम्भवादिति । अपि च,
बाह्यायनित्वत्वं यदाभिमतं, तदपि लोके पुरुषकृतत्वावयवविवरणायवर्णवदिच्छापीन-
तया तृतीयश्लोकेन समाहितमित्याहुः । अनेन इत्यादि ।

एक इत्यत्र तस्य वासुदेवस्येत्यादि । अत्र 'द्रव्यं कर्म वे'त्यस्योचाराद्धं
पूर्वं वासुदेवान् परो ब्रह्मच चाप्योर्थोऽस्ति तत्रत' इति पठितमत्र च
२-१०-१३ 'यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदपेक्षये'ति पठित्वात्र तस्मात्सृष्टिरुपपत्त
इति तत्रोक्तो वासुदेवोपमेवेत्याशयेनोक्तम् । तथा सति, दशमस्कन्धे

'वासुदेवकलानन्त' इत्यत्र यो वासुदेवो वक्ष्यते 'सात्किण्डे तु कलेभि'त्यनेन
विवक्षिते च सोपमिति बोध्यम् । सन्निधिमाम्नेणेति तां सञ्चायकप्रतिकृति-
रूपां कृत्वा ।

२-१०-१४ अग्निदेवमित्यत्र अन्येपीति अन्योक्तान्त्रानुक्ता अपि ।

अन्तःशारीर इत्यत्र अधिकरणेपीति स्वसृष्टजले । अत्र वेष्टाकरणे-

नेन्द्रियादिसामर्थ्यात्पतिकथनान्नेष्टाजनकं स्वसामर्थ्यं तस्मात्पक्षेदेति

२-१०-१५ ज्ञापनायाहुः इदं तु तस्यैव शक्यमिति ।

अनुप्राणनमित्यत्र एते त्वाध्यात्मिकरूपा इति । एतेन "प्राण ओजो

२ १०-१६ सद्यो बलम्" इति पद्योक्तानां नभस्त उत्पन्नानां भौतिकत्वं बोधितम् ।
सर्वत्रेति व्यष्टौ ।

प्राणेनेत्यत्र प्राक् पूर्वभाग इत्यादि । एतेन 'यथा कालोनुपीयत' इति

श्लोके 'सुर्येण हि विभज्यन्ते दिशः' 'यत्रोदेति सा प्राची'

२-१०-१७ 'सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित' इत्यादिवाक्येभ्यो दिग्बहुत्व (त्वा)

व्यवस्थितत्वाभ्यां कर्णदेशयोः संख्याव्यवस्थाविरोधो य आसिप्तः

स्थितः स समाहित इत्यादिज्ञापितम् । एवं सति सुर्यकृतदिकसङ्घाव्यवस्थयोः

पूज्यपूजकमध्यमाचीवद्वयवधारार्थत्वाच्च कश्चिदोप इति सिद्धयति ।

मुक्त इत्यत्र उपर्यधो देवा इति, वरुण उदानादिवासुदेवनाम् ।

तत्रेति विरादशरीरे । अन्नादीनामिति षष्ठाध्यायोकानां तेषाम् ।

२-१०-१८ नन्वन्तरेवं नानारसोत्पत्तिपक्षे मूलनिर्माणैवैर्यमायातीति स पक्षो

न सङ्गत इत्याकाङ्क्षायां तत्पक्षेपि तस्मात्तु व्युत्पादयन्ति अन्तरि-

त्यादि । षष्ठाध्याये क्षेत्रमित्यधिकृत्य 'हृद्यकस्यामृतान्नां जिह्वा सर्वैरसस्य

वे'ति कथनाज्जिह्वायामेव रसादिस्तिरिति तत्पक्षेपि ध्रुत्विसासापाकरणस्योदरे-

ऽन्नादिप्रवेशे सति भवनात्तस्य च ताडुव्यापाराधीनत्वाद्वाहारास्य च विवराधीन-

त्वाद्बिबरात्मकं मूलं ताडुव्यापारार्थेन ताडुव्यापाराद्बुदादिशामकं भवतीति मूलनि-

र्माणं युक्तमित्यर्थः । अन्तर्निर्माणे दृष्टान्तमाहुः उपदीक्यादि, उपदीका कीट-

विशेषः उदेहीति प्रसिद्धः ।

विचक्षोरित्यत्र आकाशरूपस्येति सद्रूपस्य व्यापकत्वेपि साधारणत्वेन

२-१०-१९ शब्दोत्पत्तिजनकत्वाभावादेवं व्याख्यातं द्वेषम् ।

नासिके निरन्मिद्येतामित्यत्र निमित्तत्वमिति नासानिर्भेदनिमित्तत्वम् । दोषयति नमस्वीत्युक्त्वा पुनर्वायुक्थनात्पश्चान्तरं सम्भक्ती-
२-१०-२० स्वतस्तमाहुः अथवेत्यादि । चलनात्मक इति दोषूपनीत्यनेन युचितः । अत्राभिधेतेन देवत्वमितिज्ञापनायाहुः वायुर्देवतेति ।
पञ्चदशपृष्ठभ्रन्ति नसीत्यादिना । तथा च, नमस्त्वो गोलकत्वान्द्रीकारं नष्टपदमनतिप्रयोजनं स्यादथः स वायुर्गोलकस्तद्गोलकं नासेत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ।

यदात्मनीत्यत्र 'आत्मानञ्च दिहसत' इत्यनेन चक्षुषो द्रव्यग्राहकत्वं तथा बोध्यते, तेन गुणग्राहकत्वं तथात्वं न दुष्टम् । मायाकृतप्रति-
२-१०-२१ बन्ध इति तमःकृतप्रतिबन्धः ।

वस्तुन इत्यत्र । ननु लघुशब्दस्य धर्मत्वे अस्मिन् वस्तुनि लापनं ह्यस्य इत्यादिप्रयोगो बाधितः स्यादित्याशङ्क्यामाहुः धर्मिणमपीत्यादि ।
२-१०-२३ प्रचुरप्रयोगादेव धर्मिणं बोधयति इत्यत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि । अत एवेति धर्मिणि प्रयोगमात्रुपविद । चातुर्यादाविति चातुर्य-
सौव्रवादीर्षदशित्वोत्थालत्वादिर्षेणुः । तथा चात्र शास्त्रे वस्तुधर्मं लब्धादिशब्द-
प्रयोगेपि चातुर्यादीं लाघवादिपदप्रयोगात् लब्धादिशब्दानां धर्मिण्यपि प्रचुरप्रयोग उभयसामञ्जस्यायादरणीय इत्यर्थः । ननु शास्त्रान्ते गुरुत्वस्य गुणमध्ये गणना-
त्तद्भावे लाघवपदं प्रयुज्यत इति कथं तस्य वस्तुधर्मत्वमित्याशङ्क्यामाहुः अत्रे-
त्यादि । एतद्वाक्यायोदाहरणमाहुः यथेत्यादि । तथा च, नदि तत्र गुरुत्वाभाव-
श्रद्दः अपि तु नृमसप्रशस्यैव ब्रह्म इति न तस्य गुरुत्वाभावरूपत्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथापि मृदुत्वस्य चक्षुषापि प्रदृष्टात्पिञ्जलुषया त्वद्विनिर्भेदकथनमत्र न युक्तमित्यत आहुः मृदुत्वमित्यादि । तथा च, तत्र चाक्षुषं तृपनीतभानय, न तु लौकिकमित्यर्थः । अत एव गुल्मनरद्गाण्ये कुमुमे रूपकृतमृदुत्वभ्रमोपि युज्यते । ननु स्पर्शस्य गमकत्वमसत्त्वमकृतत्वेन गौरवादिस्तत्र आहुः सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र लब्धादिषु गमत्वेकनात्र स्पर्शस्य विधाने लघुस्पर्श एव कर्णादिपिन्द्रियान्तरेषु द्रव्यग्रहणव्यापारत्वेन विधीयते । अत्र शास्त्रेऽतः सर्वत्रैव सर्वत्र व्यापारनिर्वाहाच्च गौरवम्, किन्तु लाघवमेवेत्यर्थः । न च श्रोत्रेण शब्दग्रहणे स्पर्शस्य व्यापार-
त्वमसत्त्वमिति वाच्यं, शब्दवाहकेन वायुना श्रोत्रपर्यन्तमानीतस्य शब्दस्य श्रोत्रा-
बन्धित्वत्वात् साह वाहकतायुस्पर्शं तत्रैव संयोगारूप्यं स्पर्शं व्यापारीकृत्य शब्द-

ग्रहणस्यानुभवसाधिकत्वात् । न च नामत्वे श्रोत्रेन्द्रिये स्पर्शाभावात् स्पर्शस्य तज्ज-
न्क्त्वाभावात् व्यापारत्वमसत्त्वमिति वाच्यम्, अत्रान्तरद्वारत्वमात्रत्वेन व्यापारलक्षण-
तेनाङ्गीकारात् । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरं व्युत्पादितं प्रयेति ततोऽन्येभ्यम् । एवं चाक्षुषप्राणरासेनेष्वपि व्यापारत्वं लघुस्पर्शस्यैव लौकिकदिभ्यु-
पेयम् । त्वचि गार्हस्पत्येष्वपीति विशेषः । न चैवं चक्षुष्यांपारीप्रतस्य स्पर्शस्य चक्षुषा त्वाचा वा ग्रहणापत्तिः, शब्दग्रहणमास्वरूपातिरिक्तभौतिकगुणमत्यये पाश्चात्प्रथमत्यस्य कारणताभ्युपगमात् । नापि सर्वत्र स्पर्शान्तरद्वारत्वस्य कारणनिबन्धनत्वेनात्र स्पर्शस्य तथात्वाभावेन तदप्रसङ्गादिति । काठिन्यादीनां स्वरूपमाहुः काठिन्यमित्यादि । ननु लघुत्वस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे पिच्छित्वा-
दीनामन्येषामपि धर्माणां विद्यमानत्वात्तेषामप्यतिरिक्तत्वापत्तिरित्यत्र आहुः पिच्छित्ततापीत्यादि । एतेन स्नेहस्यापि त्वग्नाहत्वात् स्पर्श एवान्तर्भाव इति बोधितम् । न च सङ्ग्रहनिमित्तत्वेन गृहानाश्रयत्वेन सोतिरिक्त एवाङ्गीकार्य इतिवाच्यम्, स्पर्शस्यैव तथात्वाङ्गीकारेपि बाधकाभावात् । एवं द्रवत्वस्यापि स्पर्शभेदत्वमेव हेतुम्, युक्तैस्तौल्यात् । नन्वाद्यपतनासम्बाधित्वात्तदीन्द्रियत्वाद्देवनमनोवैयर्थ्याच्च न स्पर्शविशेषो गुरुत्वमित्याशङ्क्यामाहुः यद्यपीत्यादि । स्पर्शासहितेनेति त्वाचरस्यसहितेन । तथा च, त्वाचमत्यस्यविषयत्वात् स्पर्शविशेष एव स इत्यर्थः । अत एव पाणौ फलकुमुदयोः स्वान्ते पाणिनमनाभार्षेपि फलयुक्तत्वानुभवो युज्यतेऽतीन्द्रियत्वाङ्गीकारस्तु भ्रमादेव वस्तुविष्टमेतन् गुरुत्वस्याप्यसत्त्वात् । ननु केवलस्पर्शानानवगमात् स्पर्शरहितेन केवलतोलनेन चावगमाद्गुरुत्वमतिरिक्तमतीन्द्रियमेव ऐन्द्रियत्वाङ्गीकार एव भ्रमादिति वेत्तवाहुः स्पर्शरहितमित्यादि । तथा च, तत्र तुल्यादिनमनादि-
दमस्याहुर्विषयापेक्षिकं गुरुत्वं सिद्धयति, तच्च, कल्पितवेत्तातो(ना)नुमानस्यार्थान्तरन-
तदसाधकत्वाच्च तेन तत्सिद्धिरित्यर्थः । ननु पृथक्त्वादिप्रदापेक्षिकमेव गुरुत्वमस्तु को दोष इति वेत्तवाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति आपेक्षिकत्वाङ्गीकारं । तथा च, पृथक्त्वस्य कारणे नित्यत्वात् कार्यं च विभागाजन्यत्वाच्छान्दस्येव तदपेक्षावृद्ध्या शक्य एव न तु ज्ञ्यते । शक्ये तु परमाणोः सर्वतो लघुत्वेन कारणे तस्याभावात् कार्यं तस्यात्यतिः केन स्यादतस्मात्प्रभितस्याशक्यवचनत्वात्तत्रापेक्षिकतद्द्रीकाणे न युक्त इत्यर्थः । न चैवं सति लघुत्वमेवातिरिक्तमङ्गीकार्यमिति युक्तम्, तस्याप्यापेक्षितत्वेन कार्यसिद्धेः पूर्वमशक्यवचनत्वात् । तस्य कारणनित्यत्वेन तज्जनकगुणा-
न्तरस्य तत्रास्तत्वेनापेक्षिकस्य तस्य पश्चादपि तत्र वस्तुमशक्यत्वात्वात् उभयमपि

स्पर्शविशेषरूपं त्वयाहमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । नन्वस्ति नित्यमतिरिक्तं गुरुत्वं परमाणुमात्रदृष्टि, तेन सङ्गयथा सङ्गधान्तरमिव गुरुत्वान्तरं तु न जन्यते, यदि जन्यते तदा (तो)लोकतोलकमितावयवारम्भेऽवयविनि अवयवगुरुत्वाभ्यां सहास्य तोलक-
चतुष्टयमितं गुरुत्वं स्यात् । तत्र न दृश्यते इति परमाणुमात्रदृष्टि नित्यं निरपेक्षमेव तत् तद्गुरुत्वादेवावयविनि गुरुत्वाधिक्यमतीतिरिति बहुत्वबोधयमेव तदिति चेत्त्राहुः बहुत्वं त्वित्यादि । तथा च, बहुत्वस्य गुरुत्वबुद्ध्याल्लघुपाशाणयोः पातने पाशाणस्य मयमतः पातो न स्यात्, पाशाणे बहुत्वबोधितस्य गुरुत्वस्याभावात् । तस्माच्च गुरुत्वबोधकं किन्तु महत्वबोधकमेवेति नैवमपि त्तिस्तिद्विरित्यर्थः । न च गुरुत्वस्य स्पर्शविशेषत्वे वायावपि तदापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टाणैः । न च मत्प्रसन्नबाधः, चायुर्गुरितद्वितोलनशोभ्रपतनाभ्यां तत्र तन्निश्चयत् । न च बहिर्वायौ तदापत्तिः, पञ्चितस्यैव तस्य गुरुत्वारम्भकत्वात् । एवञ्च सुवर्णादिनिष्ठमपि गुरुत्वं तैजसमेव, बाधकाभावात् । न च तेजोन्तरे तदापत्तिः, उक्तयुक्तैः । मास्तु वा तत्र तत्, तथा न दोषः, वायावुष्णस्येव तेजसि शीतस्यैव तत्र गुरुत्वाख्यस्पर्शाभावेपि तस्मिन् स्पर्शरूपत्वस्याभावादिति । गुरुत्वसाधकं मतान्तरं दृष्यतिदुष्पक्षिपत्ति केचिन्चित्त्यादि । एतन्मते परमाणुषु न गुरुत्वम् । यद्यप्यत्र न पूर्वं दोषः, त्वस्य शिथिलावयवयुक्तत्वेन गुरुत्वाभावात्, तत्सम-
पातस्य सम्भवात्, तथापि शिथिलावयवशृङ्खलावयवौ द्वावपि यत्र सन्निहिती तत्र तोलनेन शिथिलावयवे गुरुत्वसिद्धिः, द्वितीये च प्रथमपातने गुरुत्वसिद्धिः, तत्रापे-
क्षाबुद्धेरभयत्र तौल्येनापेक्षिकस्य गुरुत्वव्यपेक्षत्र निश्चेतुमभयत्वात् । एवं बुद्धिकाह-
स्त्वयपाशाणतरणमजजनयार्हतीं पृष्टे लोको मज्जने पाशाणस्य गुरुत्वं वक्ति, तौल्येन तु तद्वैपरीत्येन काष्ठे तद्वकीरिति ताभ्यां प्रथमपाततौलानाभ्यां वा गुरुत्वस्यैकत्र निश्चय इति नात्रानुमानं प्रमाणं, मत्स्यतिपक्षत्वात् साध्यायसिद्धेश्च, अतोऽतीन्द्रिया-
तिरिक्तगुरुत्वाङ्गीकारः प्रशस्तपादाभ्याप्यविश्वासादादेवेन । इह ! प्रकाशान्तरेण दृष्यन्ति तदप्यसङ्गतमिति अपि गर्हाप्याम्, गर्हा चोक्तयुक्तिभिर्दृष्येणपि पुनरुक्तानात् । एवं सति गर्हामुल्लेखेना युक्तयः सङ्गृहीता ज्ञेयाः । दृष्ये हेतुमाहुः स्वर्गोत्यादि । तथा च, तज्जनकसंयोगासिद्धया सुतरां तदसिद्धिरित्यर्थः । ननु संयोगस्य चाधु-
पत्ताक्यं तदसिद्धिरित्यत आहुः सङ्गृह्यमित्यादि । अयमर्थः, स्वर्गल्लेखे हि रूपव्यापक-
गुणत्वं वा, अद्वयव्याप्यगुणत्वं वा, वाचादिवतुष्टयगुणत्वं वा, तद्व्यङ्गजातिरन्व-
(२) बाङ्गीकार्यम्, तत्र छद्मणं संयोगेपि सुव्यभिचि लोके प्रयोगेपि तथेति संयोगो

न गुणान्तरमिति । ननु लोकोक्तिमात्रेण संयोगस्य स्वर्गल्लेखेन न वक्तुं शक्य-
मित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति लोकोक्तेर्भ्रान्तित्वे । तथा च,
मापत्तिचक्षुषास्मरणात् मन्वादीनामप्ययमेवाशय इति न सा भ्रान्तेत्यर्थः । न च
संयोगस्य व्यासव्यष्टिमात्रदृष्टित्वेन स्वर्गस्य च व्यासज्याव्यासव्यष्टित्वेन येद-
इति वाच्यम्, पाकजमुदुत्वादिवचदानीमेव संयोगस्य जननेन तत्परीत्या तस्याः
स्वर्गमेदानापादकत्वात् । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरादवगन्तव्यम् ।
कलितमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मान् प्रत्यक्षतो निश्चितत्वात् । संयोगस्य श्लेष-
रूपत्वं दृष्यितुं प्रसङ्गःसङ्गेष्वस्वरूपमाहुः श्लेषस्त्विति । ननु विभागाभाव एव
संयोगोस्तु, किं बाधकमिति चेत्त्राहुः अनेनापीत्यादि । नातिरिच्यते स्पर्शातिरिक्तो
न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः संयुक्तेत्यादि । न तथा, न भेदप्रतीतिः, तस्माद् अभेदप्र-
तीति(अ)जनकत्वात् । न च संयोगस्य स्वर्शरूपत्वे आत्ममनसोस्तद्विहितत्वात् स्पर्शाभावे
ज्ञानानुदयमसङ्गः । 'असमर्थं हि संस्य मनः' इति श्रुतेरनुविकारत्वेन वैकारिकाहङ्कार कार्य-
त्वपक्षेप्यक्षणीयित्वेन मनसि तत्सत्त्वात् । एवञ्च 'देहं मनोमात्रमिदं गृहीत्वे' इति च सङ्गच्छते
तत्रित्यत्वादिक्नु प्रस्थानरत्नाकरे दृष्यतिमिति ज्ञेयं सुष्ठु । ननु
मनसः स्वर्शरूपेपि 'यत्र सृशन्ति न विदुर्भनोदुद्धीन्द्रियासव' इतिवाक्यादात्वस्पर्शा-
भावाङ्गानोदयस्तथापि दुर्धट इति चेत् मैत्रं, स्वामिभ्रजन्यज्ञानस्य मनोभर्मत्वात्
'श्रीर्थाः सर्वे मन एवे'तिश्रुतेः जीवात्मा त्वध्यासेन मनआदि धारयन् प्रयोजको
भवतीत्यन्तःकरणादिभिरेव तद्दृश्यस्य इष्टदत्त्वात् । (जीव शरीरत्वं यस्मिन् कल्पे) न च
देहिनिष्ठमानुषपपिः आत्माप्यस्तदुद्धित्तिसिद्धिषेणेण प्रणेन वा तत्सम्भवात्, 'धर्याः
कालेन नोधाया वियोगः प्राणदेहयोः । प्राणिनः स्वसमये मृत्युरन्तर्द्विस्मृति-
रि'तिद्व्युल्लसणेन तथाविधारत्वात् । ब्रह्माण्डस्य जीवशरीरत्वं यस्मिन् कल्पे तत्रायमेव
कल्पः । यत्र ब्रह्मशरीरत्वं तत्र तु, तत्सामर्थ्येन तत्सम्भवनः, 'यो लोकत्रयमाविश्य
विभर्षण्यय ईश्वर' इतिवाक्यादिति दिक् । लक्ष्मादिशब्दानां धर्मिवाचकत्वमभ्युपगम्य
पशान्तरमाहुः । अथवेत्यादि । अतः शक्यतावच्छेदकरूपत्वात्, जातेः सण्डनादननु-
मानाभावात्स्वरसं हृदिकृत्य भगवतः सर्वशब्दवाचकत्वात् पञ्चाबलम्बनोक्तरीत्या हृदिकृत्य
तत्त्वमाहुः स्वर्गल्लेखादि । महाभाष्यवाक्यपदीयप्रभृतिष्वयमेव सिद्धान्त इति नात्र
कश्चित्सन्देह इत्यर्थः । ननु भावसन्दस्य सत्तावाचकत्वेऽभाववाचकत्वलाघुनुपपत्तिरित्यत
आहुः अभाववेत्यादि । 'भावान्तरमभावान्यो न कश्चिदनिरूपणा'दित्यपि युक्तोक्तेस्तथापि
एकतरनिर्णयपूर्वकं भावान्तरमेव मेदस्यले प्रतीयते, संसर्गाभावस्यले ध्यंसप्रागभावयोः

कारणावस्था वा तन्निरूप्यो निषेधपूर्वकः प्रतियोगी वा प्रतीयते । एवं
अल्पन्ताभावस्त्वलेपि पदो नास्ति यदाभाव इत्यादिप्रत्ययान्निषेधपूर्वकः प्रतियोग्येव
प्रतीयत इति तस्य भावरूपत्वात्ततः मुखेन त्वत्साधुपपत्तिरित्यर्थः । एतदुपग्रहमाय
तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । अभावो यदि भावरूपो न स्यात् त्वप्युपादिवधिः स्वभावः
स्याद्यथा सति न प्रतीयतेतो योपानुपपत्तिः (लब्धिः) प्राणस्य तत्त्वभावस्यैवानु-
पापकत्वात्तस्य निषेधपूर्वकभाववरूपत्वमुभानसिद्धमित्यर्थः । तथा च प्रयोगः, अभावः
भावरूपः, अस्तीत्यबाधितप्रतीतिनिषयत्वात्, घटवत्, यज्ञैर् तन्नैर् त्वप्यवदिति ।
अमे समानप्रकरणे 'त्वचमस्य विनिर्भिक्षां विविशुर्विष्णुमोषधीः । अनेन रोमधिः
कण्डै रैरसौ प्रतिपद्यत' इति कण्डूनामकस्पर्शसुत्वग्रहणार्थं त्वहनिर्षेदो वक्ष्यते,
सोऽत्रापि तस्यां रोमेत्यादिकथनादभिमत इति ज्ञापयितुमाहुः अत्रेत्यादि । अत्रेति
शब्दे । ननु त्वचः कण्डूग्राहकत्वे उक्तनियमभङ्गाद्भ्रष्टादिषु स्पर्शत्वसाधनमयासो
व्यर्थ एवेत्यत आहुः बहिरित्यादि । बहिः स्पर्शं जायमाने यस्तुत्वस्युत्पत्तौ तत्रैव
कण्डूः । अन्तर्जायमाना तुल्यस्पर्शरूपा स्पर्शजन्यापि, तथा च, तस्याः स्पर्शा-
भिन्नत्वात् तेषु स्पर्शत्वसाधनमयासवैयर्थ्यमित्यर्थः । नन्वेवं कण्डूत्वापि स्पर्शरूपत्वे
किमिति त्वग्रह्यकल्पनेत्यत आहुः स चेत्यादि । तथा चेन्द्रियान्तर इवात्रापि देवता-
भेदाद्भेद इति न कल्पनेत्यर्थः । ननु तर्हिन्द्रियान्तरत्वमेवास्तु न तु त्वमेदेत्वमत
आहुः अचिच्छानमित्यादि । तथा च, गोलकामेदात् समानप्रकारणे अंशत्वकथना-
च्चेन्द्रियाभेद इत्यर्थः ।

तत्र चेत्यत्र पूर्वदेवताया इति पञ्चम्यन्तमिदं महीरुहेभ्य इत्यर्थः ।

न च मुखे वाग्रसनयोस्त्वभयोरपि सत्त्वादिधिष्ठानामेदो नेन्द्रियभेद-
२-१०-२५ प्रयोजक इति वाच्यम्, तत्रापि तात्कालाभेदेनाधिष्ठानभेदादिति ।
देवताप्राधान्ये गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । वायुकृपेवतया यदि
प्राधान्यं स्पर्शग्रहणेन स्यात्तदा प्राणजये वायुग्रहणेन बहिःस्पर्शज्ञानं निरुद्धं न स्यात्, लोको
विद्यमानत्वात् । तथा चैतदेवं देवताप्राधान्यगमकमित्यर्थः । तथा चैवं मूलयोजना, तत्र लोमसु
चकारात् तदन्तराले अस्यादिषु च अन्तर्दिशिहीरुहेभ्योऽधिकस्थानो वायुर्देवता त्वचा
रूपधृषणः त्वगिन्द्रियेण शरीतः स्पर्शं येन तादृशः ह्यः त्वगिन्द्रियावेष्टितो जात इति ।
जात इति क्रिया तु नसि जिघृक्षत इत्यत्राध्याहारस्य निर्णीत्वाद्वाध्याहार्यः ।

गर्भं जिगीषन् इत्याम् । स्वयमिति विष्णुरिति । स्वसमाननामरूपः
स्वांशः, उक्तकामनायां पादद्वयोर्हे बीनमाहुः अपदानामित्यादि ।

२-१०-२५ तथा च, 'द्विपादोभीष्णतिजेतारो भवन्त्वितीच्छाहेतुका पादद्वय-
कारनेत्यर्थः । यज्ञपदेनैव विष्णुमाहौ स्वयं पदमनतिप्रयोजनमित्या-
शङ्क्य स्वयं ह्यव्यमिति समभिष्याहारसूचितमर्थमाहुः ह्यव्यस्येत्यादि । कर्मभि-
स्तद्व्ययं कियत इति । तद्धौकिकं पुरोडाशादि द्रव्यं कर्मभिः प्रोक्षणादिभिर्बौद्धिकं
ह्यव्यं होमसाधनं क्रियतेऽतो विराटव्यवत्त्वाद्गवत्त्वमित्यर्थः । एवं ह्यव्यस्य भगवत्त्वं म्युत्पाद्य
पादप्रयोजनमाहुः तदेवेत्यादि । ननु जीवकर्मणैव लोकान्तरागमनसम्भवात् पादापेक्षेत्यत
आहुः अन्यथेत्यादि । विराजः पादाभावे स्वत एव लोकान्तरे जीवगतिः पुरोडाशादीनां
यागान्तःपातित्वेन कर्मरूपतया वा लोकान्तरागमनसाचनत्वमवश्यं वक्तव्यम्, तत्र कर्मणो
जडत्वादिद्वेषेन्नगमनं प्रति जीवस्यैव स्वातन्त्र्यं वक्तव्यम्, तथा सति जीवस्य
तृष्णाकृतया कर्मणो गहनत्वेन यत्र कश्चिद्गमनं स्यात्तत्र स्वर्गादिदारतम्बम्बस्था
भज्येतातस्तद्व्ययवस्यार्यं चेतनस्य विराज एव पादावब्रीकार्यावित्यर्थः । नन्वेवं सति
यज्ञस्य विष्णुत्वेन तत एव लोकान्तरप्राणव्यवस्थानिर्वाहात् विराजः पादापेक्षेत्यत
आहुः न चेत्यादि । अस्त्येति विराजः । तत्रेति यज्ञे । तथा च, स्वयंपदस्य
यज्ञह्ययोर्मध्ये पाठादुभयोर्भगवत्त्वं विवक्षितमतो रूपान्तराभावाद्द्विराज एव
पादावब्रीकार्यावित्यर्थः । नन्वधिष्ठात्वेनतयापि निर्वर्द्धं गोलोकप्रती पादौ नावश्यक-
कियत आहुः न चेत्यादि । अत्र स्वयं पदोक्त्या देवान्तरातुल्यत्वा च सा नेत्यर्थः । ननु
स्वयमित्यनेन विलक्षणकारत्वेन निषेधो न देवतायाः, यज्ञपदेनैव तस्या उक्तत्वादित्या-
काङ्क्षायां (तदापि गोलोकसङ्ग्राहे हेतुनाहुः भावे वा इत्यादि । अत्र 'स्वयंपदोक्त्या यदि
सा देवता कर्त्ते तदापि तस्या अधिकरणाकाङ्क्षायां) विराज एवाधिकरणत्वं वक्तव्यम्,
तत्र देवान्तराणां तत्र तत्र निवेशस्तोक्तत्वेन प्रसिद्धेऽत्यादयोरेव तथात्वं वक्तव्यमिति
तस्याः पादैकनिष्ठत्वात् सिद्धत्वेन वावित्यर्थः । किञ्च, 'स्वयंकामो यजेते'त्यादिवाक्येभ्यो
यज्ञादेव स्वर्गबोधनाद्यज्ञपदेनाप्यत्र स्वसम्बन्धी स्वर्गो बोधनोय इति क्रियाया जडत्वेन
तस्यामपि पूर्वोक्तन्यायेनाधिष्ठात्रपेक्षया तथेत्यर्थः । स्फुटयश्रिम् । स्वर्गादिगतितिरिति
पादाभावे स्थितिमत्त्वासम्भवात्, स्थानरूपा सापि न स्यादित्यर्थः । अत इति
विरुद्धधर्माश्रयत्वात् ।

निरभिधत्तेत्यत्र तस्य रूपान्तराभावादिति विराजः स्त्रीलक्षणरूपा-
न्तराभावात् । लोके प्रजानन्तरस्य बहुचादर्शनाम्युत्वे तत्तत्साधोषणाय
२-१०-२६ बहुचा तर्ह्येमाहुः प्रजेत्यादिना । अत्र पक्षचतुष्टयम् । तत्र प्रथम-
पक्षद्वये उच्चरपदलोपियदितः प्रजानन्देनाश्रुतमिति द्वितीयासमासः ।

वृत्तौ ब्रह्मचरितः सः । अमृतं वेति केवलं ब्रह्म एव । एतेषु चतुर्षु प्रथमपक्षत्रये आनन्दस्य लौकिकसुखात्मकत्वादप्रवृत्तयेन प्रकृष्टं यजननमोसरसपुनर्पोषादिरूपेण तत्रैव परामृत्यत इति बोधयितुमाहुः प्रजागन्धिव्यादि । तुरीयेऽमृतपदार्थन्यमाहुः अमृतमित्यादि । नन्वेवं सति नैष्ठिकब्रह्मचर्यादिविधायकवाक्यानां का गतिरित्यपेक्षायामाहुः अष्टाष्टीनीत्यादि । ननु फलाभावे प्रशंसापि व्यर्थेत्येतत् आहुः त्रैविध्यंत्यादि । केवलप्रवृत्तिमार्गनिष्ठानां दक्षादितुस्यानां पूर्वकाण्डमेव प्रमाणनकमतः स्वात्म्यात्रविश्रामनाइयाचे तथा वदन्ति, न तावदान्यवाक्यवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतेन केवलप्रवृत्तिमार्गनिष्ठानामभयं क्षेमममृतमितिवाक्योक्तस्यत्वोक्तस्यामृतमाप्तिरेव महत्त्वाश्वनेभयाजिनामिव न तु मुख्यामृतमाप्तिरितिबोधितम् । 'कुडुम्बे शुशुं दोशे स्वाध्यायमयीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्मतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वक्ष्यन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्त्तते, इति गृह्णिणोपसंहारश्रुत्यनुसारेण पञ्चान्तरमाहुः अतो मोक्षो वास्तुतमिति अस्मिन् पञ्चमीतन्पुरुषो बोध्यः । अस्मिन् पले निश्चिद्यतासीदिति क्रियाब्रह्मस्यानतिप्रयोजनत्वम् । कामस्येन्द्रियाभिसान्निव्याभावे प्रत्यक्षविरोधेत्येकस्या पञ्चान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अत्र देवताद्वयकथनादुपस्थेन्द्रियस्य यत्कार्यत्रयं तन्मध्ये प्रजाऽमृतञ्च कस्य कार्यं आनन्दः कामस्य कार्यं तानि शीघ्रपि स्थियं विनानुपपद्यमानानि तदा खीमृष्टिमपि ज्ञापयन्ति, नानारस इवास्मादिदमृष्टिमिन्द्रियाद्ययो बोध्यः ।

उत्सिस्त्रोर्गित्यत्र । ननु तेन द्वारोचामलस्याप्युत्सगदर्शनाद्भातुपदमनर्थकमिषाश्रद्धायां विराज्यन्नमलाभापेन धातुपदस्यार्थवत्त्वमुपादायन्ति २-१०-२७ धातव इत्यादि । 'नन्वन्नमसिते त्रेधा भवति, तस्य यः स्थयिष्ठो धातुस्तपुरीपमिति श्रुत्याऽन्नासे धातुत्वोच्यतेनदक्षे सुतरां धातुत्वमितीयं परिसङ्घयानुपपत्त्येत्याश्रयामाहुः अस्मादिदि । तथा च, धारणपोषणाभ्यामेव धातुत्वमिदं 'मलायत्तं वत्सं पुंसः' इति वैयक्याक्यास्मात्प्रश एव धातुत्वसम्भवात्केवलं पोषणेन नामस्य धातुत्वमित्यर्थः । नन्वेत्येवं तथापि पाककथनस्य किं प्रयोजनम आहुः अन् इत्यादि । पाकेन क्षये सम्भवति तत्रोपपणस्यावश्यकत्वात् । नन्मलमिति 'कफः पित्तं मलः खेषु मन्वेदो नवलमोम च, कर्णविद्दुपिका वेति धातुनां कर्मयो मला' इति वैयक्योक्तं त्वगादिपोषकसादिधातुत्वमित्यर्थः । अन्त इति हृष्यकल्यादिरूपेऽन्तिकेऽन्संसारशांशामावात् । तथा च, धातुपदं सार्थकमेत्यर्थः । इदं च मलं विराट्पुरुषेण गुदद्वारा त्यज्यते न तु कर्णाद्विद्वारा 'तद्ग्रावं

वस्तुसाराणां सौमगस्य च भाजनमिति तद्ग्रावस्य सौभगाभाजनत्वकथनान्मलसम्बन्धे च सौभगापायात् । अतः 'पराभूतेरथमेव निरपस्य शुदः स्मृत' इति वाक्येन तद्ग्रावं तस्यागाच्येति हेतुम् ।

आसिस्त्रोरीत्यत्र त्रयाणामिति लक्ष्मणानाम् । उभयमिति वाङ्मना वेतिब्रह्मण । त्रयाणामिति त्रयाणश्रोत्राणाप । परि- २-१०-२८ शिष्टयोः पापुपस्थयोरेकैकमर्थाज्जेयम् । मारुक् इति प्राणव्रतानां चरणाहरोन्द्रियविक्षयः । नच्छरीरमिति लिङ्गशरीरम् ।

आदित्सोरीत्यत्र । पूर्वं पिपासतो जसतश्चतिकथनात्तयोरेव चाक्रयानाऽऽदित्सारूपत्वात्तत्र पुनरक्रयानादित्युत्कथनेन किमर्थमित्याकाङ्क्षायां तत्त्वर्थे २-१०-२९ वस्तुमुपादायन्ति यथेत्यादि । नस्येति लिङ्गशरीरस्य । इतीति हेतौ । स्थूलशरीरपोषार्थम् । पानार्थमिति पानस्यापनार्थम् । अत एव चकार उभयार्थे इति इन्द्रियेमादेवं समुदायेति चकारः पृथकार्यकृत्त्वापनार्थे इत्यर्थः । तुष्टिराप्यायनमिति पानस्येति शेषः ।

निदिध्यासोरित्यत्र निदिध्यासनमिति विचारेण विशिष्टज्ञानम् ।

नन्वे 'यस्तस्यैककल्याणार्थं वचने कामसम्भव' इत्यनेन सकल्पस्य २-१०-३० कार्यं काम इति वक्तव्यम् । तत्कथनत्रोभयं समतया निर्दिश्यत इत्यत आहुः अत एवेत्यादि । तथा च, सकल्पस्य व्यापारत्वात्तत्रात्रावधारण- २-१०-३१ इन्द्रियानुरोध इति बहिरिन्द्रियानुरोधः । २-१०-३१ त्वकृत्त्वमैतन्न त्रिरूपा एव वेति । छान्दोग्ये त्रिकृत्त्वमैतन्नोक्तता- २-१०-३२ त्वेत्यर्थः । तथा सति पञ्चोक्तणपसः कल्यान्तराभिमायः ।

गुणात्मकानीत्यत्र भूतादिमभवा गुणा इत्यनेन गुणा भूतादि- २-१०-३२ प्रभवा इत्येवं गुणोपेक्षकत्वेतिव्यवधानेन गुणानां पुरुषपूर्वमाकिन्त्वा- २-१०-३२ द्यैकं पीरुके त्रिया भज्यतेति प्रतिज्ञाविरोध इति नाम तद्विवक्षितम्, किन्तु, भूतादिपदस्याहङ्कारे मसिदत्त्वात्तद्वैकित्यमेवात्र विवक्षितमित्या- २-१०-३३ ह्येनाहुः अहङ्कारेत्यादि । तथा सति बहुवचनानुपपत्तिरित्याश्रयाहुः भूता- २-१०-३३ दीनामित्यादि । प्रतेन्द्रियमनसां प्रभावो येषु गुणेषु ते आहङ्कारिका गुणास्त्रिविधा इति तत्कारणभूतस्य तस्य वैकित्यमित्यर्थः । द्वितीक्यत्वेत्येवम् । एवं व्याख्यान्तव्यमाभिहितत्वात्तद्गुः अहङ्कारेत्येत्यादि । द्वितीयसोपेक्षत्वात्तद्गुः भूतादीत्यादि । अहङ्कार इति मूलाहङ्कारः ।

एतद्भागवतो रूपमित्यत्र । ते व्याहृतमित्युक्तितात्पर्यमाहुः । त्रिगुण-
त्वेनेत्यादि । अत्रायमाशयः, यदि राज्ञा कीदृशः पुरुषोत्तमः कथमा-

२-१०-३३ अर्पणीयः कथं भजनीय इति फलस्वरूपादिनिश्चासया प्रश्नः कृतः
स्यात्तदा श्रीशुकैर्गुण्या गुणातीता मूलरूपलीलैव निरूपिता
स्यात् । राज्ञा तु सर्वात्मना किङ्कर्तव्यं त्रियमगोश्व किङ्कर्तव्यमिति पृष्टम् । तथायः
प्रश्नो ह्यल्पफलसाधकतया यद्विहितं साधनं तद्विषयकत्वेन श्रीशुकैः निश्चितः ।
विहीयस्तु संसारपीत्या शीघ्रमभयेच्छया कृत इति निश्चितः । एवं सत्यभयमेवास्य
ह्यल्पं फलमिति निश्चित्य तदुत्तरा मुख्यलीलाश्रवणानधिकारं चासुदेवलीला-
श्रवणाधिकारं चावगत्य स्वलीलासहितचासुदेवस्य विहितभक्तिरूपं यच्छ्रवणादि-
त्रयं तत्रैव कर्तव्यत्वेनोपदिश्य तादृशाधिकारं श्रवणादिविषयत्वेन चासुदेवस्य लीला-
तत्त्वरूपञ्च निरूपितमिति । ननु राजस्तादृशाधिकारं पितृ श्रीशुकैरहमेवासमेवै-
त्युक्तमकारेण रूपया मुख्यलीलैव कुतो नोक्तव्यत आहुः भगवन्तो हीत्यादि ।
तथा च, तत्कथनेपि राज्ञोधिकाराभावाद् बोधो न भविष्यतीत्यतो नोक्तव्यर्थः ।

अतः परमित्यत्र महादिस्सावरणसहिततादिति । महादि-
भूतानि उपरिस्थानि यानि समावृणानि तन्महादित्यर्थः । ननु
२-१०-३४ पूर्वं समावरणसंयुत इति कथनादिदानीं चाष्टावरणकथनाद्विरोध इति
चेन्न, पूर्वं विशेषस्य समावृणान्युक्तानि, अत्र तु वैरोपिकानां
निरूपणाद्विशेषमप्यन्तर्भाव्य तथोक्तिरन्यविरापात । आदिमध्याचसानरहित-
मिति इयचाराहितम् । एवं स्थूलसदृशमिति अव्यक्तपदे व्यक्तपदेषुदासाद् व्यक्त-
सादृश्यं लभ्यत इति तथेत्यर्थः ।

अमुनीत्यत्र । नन्वादिमध्याचिनयने कथं न मायासृष्ट्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः
मायाया इत्यादि । तथा चाकारम्य तदुपपत्तिकृतिनिमित्तकत्वात्-
२-१०-३५ त्यष्ट्वन्ध, स्वरूपस्य तु पूर्वोक्तधर्मत्वमित्युभयमप्यविरुद्धमित्यर्थः । नन्वेवं
भगवद्गुणत्वेन तस्य बान्धवत्वे शुभदाद्विभिदि कुतो न एष्यते
इत्यतो विपश्चित्यार्थमाहुः साक्षादित्यादि । तथा च, गुण्याधिकारिणां तस्यानु-
पयोगात् न एष्टवन्ति । न त्वदास्तं च तत्राप्यगोप्य न एष्टवन्तीत्यर्थः ।

स वाच्यवाचकनयेत्यत्र । ननु तद्वीत्यत्र । साक्षात्कृतः सर्वरूपत्वे सति
मायाप्रतिकृतिद्वारा केन प्रकारेण करोतीत्याशङ्क्य तत्र प्रकारमाहर्ष्यर्थः ।
२-१०-३६ वाच्यवाचकत्वमित्यस्य विवरणमनामरूपात्मनि नामरूपे इति । तथा

चानामरूपेऽक्षरे मायासम्बन्धेन नामरूपे पूर्वोक्तरीत्या विधाया तत्तद्गुणात्कारादिरूपो
भूता तथा तथा तत्तत्करोतीत्येवं परार्थेष्टरी प्रकार इत्यर्थः ।

२-१०-३७ द्विविधा इत्याज तथापीति द्वैविध्ये चादुर्विषये च ।

ततः कालाग्नीत्यत्र संस्कारं सर्वमेव नाशयतीति । एतेनावन्त-
२-१०-४३ इन्द्रीयमन्त्रो यः कालद्रव्याभ्यां जायते स संस्कारानाशयन्त-
मिति ज्ञापितम् ।

२-१०-४४ इत्येवाचनेनेत्यत्र तथा कथयेपीत्यादि । एतेन ब्रह्मवादिस्मृत-
त्वे युक्तिकत्वात् ।

नाऽस्येत्यत्र मूलमेवं युज्यते । अस्य प्रपञ्चस्य जन्मादी जन्मस्थिति-
भेदेषु परस्य मायानियन्तुः कर्माणि तदनुकूलाः क्त्याः कर्तृत्ववति-
२-१०-४५ पेधार्षय, तत्र हेतुः, हि यतो हेतोः तत्कर्तृत्वं माययाऽऽरोपितम्, तथापि
हेतुः, नानुविधीयत इति, परेण कर्तृत्वादिभिरनुकरणं न क्रियते

‘तमेव भान्तमि’ति श्रुत्या परानुवधाथितमन्यस्योक्तत्वे, न तु परस्यानानुविधाथि-
त्वम्, अतो मायाकारकं कर्तृत्वं नास्तीति तादृशं तन्मायया रोपितम्, यस्यादेवं तस्मान्ना-
नि कर्माणि मायारोपितकर्तृत्वनिषेधपरानीति, तदेतदभिसन्ध्यामाहुः पर इत्यादि ।
तदेतद्विज्ञेयैर्दुर्बन्ति जगदित्यादि । अत्र मूलं ‘कर्तृधर्मि’ति वाक्यम् । नास्तीति
ब्रह्मविदां नास्ति । प्रतीतमिति अनुविधाथितया प्रतीतम् । तत्र हेतुः, भगवा-
नित्यादि । तर्हि स्थूलसदृशरूपनिरूपणं श्रुतीपुराणे च किमर्थमित्यत्र आहुः पुन्दी-
त्यादि । ‘अत्र मायया करोती’ति ‘स्वयमेव जाव’ इति पक्षद्वयं यथासम्भवं पुराणे
श्रुती च हेत्यम्, न तु यथाक्रमम्, एतेन पूर्ववद्वैत्यधिकांशकपसत्यैकदेशीयपीतीयत्वे बीज-
मप्युक्तं हेत्यम् । नन्वेवं सति ‘तज्जलानि’ति श्रुतिव्याकोप इत्यत्र आहुः तज्जे-
त्यादि । तथा च, तत्र समुपीतपुरुषो बुद्धिसौकर्यार्थः । वस्तुतस्तु यदुपर्यस-
कादिसमास एव तात्पर्यगोचर इति न तद्व्याकोप इत्यर्थः । तेनोभयव्यपदेश्यव-
मेव सिद्धान्तप्रज्ञं व्यासचरणानां तथैव तात्पर्यादिति बोधितम् । फलितेमाहुः

तस्मादित्यादि । तस्मादिति अल्लङ्घ्यब्रह्मदास्यैव श्रुतितात्पर्यगोचरत्वात् उत्तरस्या-
दिकल्पनाहीनं ‘तदेतदस्यै नित्यं जगन्नुद्वेत्तारालम्ब । आनिर्भरितरोभा-
वजन्मनाशविकल्पवद’ति वैष्णववाक्याज्जगद्वेदोपे तत्कल्पनाहीनं तथेत्यर्थः ।

२-१०-४६ अयमित्यत्र कस्मिन् कल्प इति साम्प्रतमानन्दवर्गान्त्यष्टैरमती-
यमानत्वात् कस्मिन् कल्प इत्यर्थः ।

यदाहेत्यत्र । यथा, 'स भगवानि'त्यग्रे तस्यमाणत्वात् पुनरुक्तिरापातीत्यस्या
 पसान्तरमाहुः अथ वेत्यादि । एवमपि तस्मा इत्याहारो
 २-१०-४८ व्याख्यानश्लेषेत्यस्या पाठान्तरमाहुः यदाह नो भवान् इत्यादि ।
 मृतेत्यादि । मथमपाठे यच्छब्दाद्यस्य सामान्यतया विशेषस्या-
 स्फुटत्वाद्दुष्काराकारायां विशेषं कर्तुं मृतेति सम्बोधनमाहेत्यर्थः । तमेव
 ग्रहण्य विशेषं स्फुटीकुर्वन्ति क्षसेत्यादिना । नन्वेवं विशेषमष्टव्ये अपिमवाक्ये
 यनेतिपर्दं वदेम तु कुञ्ज्रेतिपदभित्तिशङ्कायां तदाशयमाहुः- "यत्रेत्यादि । कुञ्ज्रेति
 वृच्छतीति कस्मिन् भगवद्वाक्य इति पृच्छतीत्यर्थः । द्वितीयपाठानुसारेण
 कुञ्ज्रेतिपदस्य तात्पर्यमाहुः देशेत्यादि । त्वया कथितेपीति त्वया कथनानन्तरम-
 पीत्यर्थः । पाठान्तर इति यदाह नो भवानिति पाठे । अस्मिन् पाठे देशोपदेशो
 द्वितीयमभिव्ययो, विदुरचरिवं प्रथममभिव्यय इत्याहुः तदेत्यादि । स्फुटमभिव्यय ।
 इति श्रीमद्बृहद्भनन्दनचरणरजःपुरितहृदयस्य श्रीपीताम्बररत्नजस्य
 पुरुषोत्तमस्य कृतौ द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
 दशमाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

